SHORT HISTORY of JAINA LITERATURE

ILLUSTRATED

[A Chronological Sketch of Shvetambara Jaina Literature from Lord Mahavira's times to S. Y. 1960 with illustrations].

Compiled by

MOHANLAL DALICHAND DESAI,

B.A , LL.B.

Advocate, High Court, BOMBAY.

[Compiler of Jaina Rasamala-Supplement, Jaina Aitihasika Rasamala, Jina-Deva-Darshana, Jaina Kavya-Pravesha, Jaina Gurjara Poets Parts I & II &c., Annotator of Naya-Karnika, Translator of Epistles of Swami Vivekanand, Editor of the late monthlies 'Jaina S. Conference Herald' and 'Jaina Yuga', Member of 'Sahitya Sansad', Standing Committee of Jaina S Conference, and of Committees of several Jaina Institutions].

Samvat 1989 Veerat 2459 A. D. 1933

Publishers:

Shri Jaina S. Conference Office, BOMBAY.

Price [redacted] Rupees,

IES.

Published by
Mohanlal Bhagwandas Jhaveri, B.A., LL.B.
Solicitor,
Ranchhodbhai Raichand Jhaveri,
Joint General Secretaries :
Shri Jaina Shvetambara Conference
20, Pydhownie, Bombay. No. 3

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

સચિત્ર.

[શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમયથી સં. ૧૯૦૦ સુધીના શ્વેતામ્બર જૈનોના સાહિત્યનું કાલક્રમબદ્ધ દિગ્દર્શન]

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ
બી. એ.; એલ્. એલ્. બી.
ઍડવોકેટ, હાઇકોર્ટ, મુંબઈ.

[જૈન રાસમાળા-પૂરવણી, જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા, જિનદેવદર્શન, સામાયિક સૂત્ર, જૈન કાવ્યપ્રવેશ, જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૧ તથા ૨ ના પ્રયોજક; નયકર્ણિકાના વિવેચક; વિવેકાનંદના પત્રોના અનુવાદક; ગત 'જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ' અને 'જૈનયુગ' માસિકના તંત્રી; 'સાહિત્યસંસદ્'ના જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સની સ્થાયી અને કાર્યવાહી સમિતિ તેમજ અનેક જૈન સંસ્થાની સમિતિઓના સભ્ય.]

વિ. સં. ૧૯૮૯ વીરાત્ ૨૪૫૯ ઇ. સ. ૧૯૩૩

પ્રકાશક:—શ્રી જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ ઑફિસ-મુંબઈ.

કિંમત [illegible] રૂપીઆ.

ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું
સલાપોસ રોડ, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી પ્રત ૧૦૦૦

પ્રકાશક :
શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ ઑફિસ તરફથી
રણછોડલાલ રાયચંદ ઝવેરી,
મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી (સોલિસિટર)
સ્થાનિક જનરલ સેક્રેટરીઓ
૨૦, પાયધુની, મુંબઈ. નં. ૩.

નિવેદન.

भवबीजांकुरजनना-रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य।
ब्रह्मा वा विष्णु र्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

—ભવરૂપ વૃક્ષના બીજાંકુર એવા રાગાદિક જેના ક્ષય પામ્યા હોય તે ગમે તો બ્રહ્મા હોય, ગમે તો વિષ્ણુ હોય, ગમે તો મહાદેવ હોય કે ગમે તો જિન હોય—તેને મારો નમસ્કાર છે. —હેમાચાર્યકૃત મહાદેવસ્તોત્ર.

'આપણે નિશ્ચય કરીએ કે સત્યની આરાધના છોડવાના નથી. સત્ય માટે દુનિયામાં સાચી અહિંસા એજ ધર્મ છે. અહિંસા તે પ્રેમનો સાગર છે. તેનું માપ જગતમાં કોઇ કાઢી શક્યુંજ નથી. એ પ્રેમસાગરથી આપણે ઉભરાઇ જઈએ તો આપણામાં એવી ઉદારતા આવે કે તેમાં આખા જગતને આપણે સહેલી શકીએ છીએ. એ કઠિન વસ્તુ છે ખરી, છતાં સાધ્ય છે. તેથી આપણે શરૂઆતની પ્રાર્થનામાં સાંભળ્યું કે શંકર હો કે વિષ્ણુ, બ્રહ્મા હો કે ઇન્દ્ર, બુદ્ધ હો કે સિદ્ધ, મારું માથું તેનેજ નમે જે રાગદ્વેષરહિત છે, જેણે કામો જીતેલા છે, જે અહિંસાની—પ્રેમની મૂર્તિ છે.

૧ **આ ઇતિહાસની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ** એ છે કે:—ગુજરાતની અસ્મિતા માટે ગૌરવ ધરાવનાર અને તેની પ્રતિષ્ઠા વધે તેમ કરવા મથનાર સિદ્ધહસ્ત લેખક—નવલકથાકાર શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી M. A. LL. B. ઍડવોકેટે સાહિત્ય-સંસદ સ્થાપી. તે દ્વારા 'ગુજરાત' નામનું સચિત્ર માસિક કાઢ્યું. તેમણે મને સને ૧૯૨૨ ના અક્ટોબરમાં અંગ્રેજીમાં પત્રદ્વારા જણાવ્યું કે:—

'We have decided to start a work on a history of literature and a Gujarati dictionary.

As a personal friend I have already guaranteed your cooperation and we are going to burden you with the whole load of old Jain literature in which you are the best available authority. I think we cannot give you any

well-known author but we will have to give you the whole host of obscure Jain authors and you will have to do your utmost in producing the work on a line which will justify the existence of our 'Sahitya Sansad.'

It is a tremendous task and to carry it out through within the short time i. e. before March 1923 is well-nigh impossible but if the Sansad wants to justify the role which it has proposed to play there is no other alternative but to accomplish the impossibility.'

—'અમોએ સાહિત્યના ઇતિહાસ પર એક ગ્રંથ અને ગૂજરાતી શબ્દકોષ કાઢવા નિર્ણય કર્યો છે.

એક અંગત મિત્ર તરીકે મેં તમારા સહકારની જામીનગીરી ક્યારની આપી છે અને અમો જૂનું જૈન સાહિત્ય કે જેમાં તમે, જેટલા હસ્તગત છે તેમાં, શ્રેષ્ઠ પ્રમાણભૂત છો, તેનો સર્વ ભાર તમોપર લાદવાના છીએ. હું ધારૂં છું કે તમોને કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારનું કાર્ય અમે આપી શકતા નથી પણ તમને અપ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રંથકારોના આખા સમૂહનું કાર્ય આપવું પડશે અને તમારે તે કાર્ય આપણી 'સાહિત્ય સંસદ્'ની વિદ્યમાનતાને સાર્થક કરે તેવી શૈલી પર તૈયાર કરવામાં તમારાથી બની શકે તેટલી શક્તિથી કરવું પડશે.

તે જબરૂં કામ છે અને તે ટુંક સમયમાં એટલે ૧૯૨૩ના માર્ચ સુધીમાં પાર પાડવું એ લગભગ અશક્ય છે, પરન્તુ જો સંસદ્ જે ભાગ ભજવવા બહાર પડેલી છે તે કૃતાર્થ કરવા માંગતી હોય તો તે અશક્ય વાતને સિદ્ધ કરવા સિવાય છૂટકોજ નથી.' [જુઓ જૈનયુગ પોષ ૧૯૮૨ પૃ. ૧૭૧.]

૨ આના ઉત્તરમાં તુરત મેં જણાવ્યું કે 'આપે લીધેલી યોજના મહાભારત છે અને તેમાં મારાથી યથાશક્તિ અને યથામતિ ફાળો અપાય તેમ હું પ્રયત્નશીલ રહીશ. મને ૨૩ના માર્ચ સુધીમાં તે બન્ને મહાકાર્યો પૂરાં થવાં અશક્ય લાગે છે, છતાં પ્રયત્નો ભગીરથ હશે તોજ સાધ્ય થવાનો 'ચાન્સ' લાગે છે.' [જૈનયુગ પોષ ૧૯૮૨ પૃ. ૧૭૧.]

૩ ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસપર એક ગ્રંથ જુદા જુદા લેખકોના લેખોવાળો પ્રકટ કરવો, તેના કરતાં તેનાં પંચ 'વૉલ્યુમો'

અમુક અમુક વિષયનાં કરી તે પરના લેખો 'ગુજરાત'માં ચૈત્ર સં. ૧૯૮૦ થી પ્રકટ કરવા શરૂ કરી દેવા એવી સને ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીમાં અંગ્રેજીમાં લખેલી કાચી યોજના મને સૂચના માટે મોકલવામાં આવી અને તેમાં ચોથું ને પાંચમું વૉલ્યુમ નરસિંહથી દયારામ સુધીનાં ચારસો વર્ષ માટે રાખી તેમાં 'જૈન સાહિત્ય' મૂકી તે સંબંધીનું કાર્ય કેટલા પૃષ્ઠમાં કરવું ઘટે તે માટે મારી સૂચના માંગી. આ કાળનું જૈનોનું ગૂજરાતી સાહિત્ય ઘણું હોઈ તેને થોડાં પૃષ્ઠોમાં ન્યાય ન આપી શકાય એમ મેં જણાવ્યું.

૪ આ દરમ્યાન 'ગુજરાતી સાહિત્ય' એ નામની મહાભારત યોજનાનો ખરડો છપાવીને શ્રીયુત મુનશીએ પ્રકટ કર્યો હતો. તેના તંત્રીમંડલના પ્રમુખ તરીકે તેઓ હતા અને તે મંડલના સભાસદો તરીકે અન્ય દશ સભ્યો–લેખકોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી તેમાં મારૂં નામ પણ હતું. આ યોજનામાં ભૂમિકાનો પ્રથમ ભાગ, અને પછી આરંભકાલ, મધ્યકાલ અને અર્વાચીનકાલ એમ કાલના ભાગ પ્રમાણે ત્રણ કાલ એટલે કુલ ચાર ભાગ પાડ્યા હતા, અને એ દરેક ભાગને અમુક ખંડોમાં વહેંચી કુલ દશ ખંડોની કાચી ગોઠવણ ઘડી કાઢી હતી. (વૈશાખ શુદ ૯ મંગળ–જુઓ તે વખતનું 'ગુજરાત'). આ યોજનામાં ધીમે ધીમે સુધારા વધારા થતા ગયા. તેમાં મધ્યકાલના યુગની શરૂઆત સં. ૧૪૫૯માં અમદાવાદની સ્થાપનાથી ગણીને સં. ૧૯૦૮ સુધી તેનો અંત સ્વીકારાયો. ભૂમિકાના પ્રથમ અને બીજો એમ બે ખંડ, અને મધ્યકાલનો પાંચમો ખંડ એમ ત્રણ ખંડ પ્રથમ હાથ ધરવામાં આવ્યા. મધ્યકાલને ૫મો ૬ઠો ને ૭મો એમ ત્રણ ખંડ આપેલા તે પૈકી પાંચમા ખંડનો વિષય 'મધ્યકાલના સાહિત્યના પ્રવાહો વીશે અગ્રલેખો' રાખ્યો હતો. તે અગ્રલેખોમાં સાતમો અગ્રલેખ નામે 'જૈન સંપ્રદાય અને આ મધ્યકાલનું ગુજરાતી સાહિત્ય' મૂકી તેના લેખક તરીકે મારૂં નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

આ પાંચમા ખંડના અગ્રલેખ લખનારાઓને સૂચનાઓ તંત્રી-મંડલે એ કરી હતી કે:—

૧ દરેક અગ્રલેખ 'ગુજરાત'નાં ૨૦ કે ૨૫ પૃષ્ઠોથી વધારે લાંબો ન કરવો.

૨ દરેક અગ્રલેખનાં ૪, ૫ કે ૬ પ્રકરણો કરવાં.

૩ અગ્રલેખો એવી રીતે વહેંચવામાં આવ્યા છે કે તેથી એકજ વિષય તેમાં આવી જાય. આથી બીજા વિષય વીશે કે સામાન્ય વિષય સંબંધી એમાં કંઇ પણ ન આવે તો ચાલશે.

૪ બને ત્યાં સુધી આધાર ટાંકવાની તસ્દી લેવી અને તે વિષય સંબંધી પુસ્તકોની યાદી યોગ્ય લાગે તો પરિશિષ્ટમાં આપવી.

૫ દરેક અગ્રલેખમાં એક બલ આવી જાય છે તો તે બલની ઉત્પત્તિ, તેનું ગુજરાતમાં દર્શન કેમ થયું અને તેણે કેવું સ્વરૂપ પકડયું તે પણ તેમાં આવી જવાં જોઇએ. બાકીના ભાગમાં તે બલનો વિકાસ, તેનો પરિપાક, તેનું સાહિત્યમાં દર્શન, તેમાંથી સાહિત્યમાં આવેલી વિશિષ્ટતા અને સમૃદ્ધિ, તેનું અદૃષ્ટ થવું અને તેની બીજાં બલોપર અસર: આ વસ્તુઓ પર બને તો દૃષ્ટિબિંદુઓ રજુ કરવાં. (વૈશાખ શુદ ૯ મંગળ.)

આ યોજનામાં ધીમે ધીમે સુધારા વધારા થતા ગયા.

૫ ૧૯૨૪ના જુનમાં 'જૈન સંપ્રદાય અને આ કાલનું સાહિત્ય'ના પરનો લેખ લખાઇ ગયો હશે, નહિ તો સત્વર શરૂ કરી જુનની અંતે મળે તેમ મંત્રીએ પત્રથી જણાવ્યું. સાથે લખવાના મુદ્દાઓની નોંધ મોકલી કે:–'૧ જૈન સંપ્રદાયનો ઉદય, ૨ તેનું સ્થાન ૩ તેનું ગુજરાતમાં આગમન, ૪ વલભી, ચાવડા અને સોલંકી સમયનો જૈન મત, ૫ મુસલમાન રાજ્યની શરૂઆતમાં જૈન ધર્મની સ્થિતિ, ૬ દશમી સદીમાં જૈન ધર્મની ગુજરાતના જીવનપર અસર, ૭ મુસલમાન રાજ્ય પહેલાંનું જૈન સાહિત્ય, ૮ મધ્યકાલના જૈન સાહિત્યના મુખ્ય ગુણ, ૯ પ્રબંધ સાહિત્ય, તેની વિશિષ્ટતા, ખુબીઓ અને ખોડો, ૧૦ નરસિંહ યુગના જૈન કવિઓ, ૧૧ નાકર અને પ્રેમાનંદ યુગના કવિઓ. ૧૨ દયારામ યુગના કવિઓ, ૧૩ આ યુગોમાં

સાહિત્યની પ્રગતિ અને વિકાસ, ૧૪ મધ્યકાલમાં સંસ્કારિક બલ તરીકે જૈનમત, સાહિત્યમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલું હોય તે'—તે નોંધમાં મથાળે નોંધ કરી હતી કે '૩૦ થી ૩૫ લખેલાં પાનાં કરતાં વધારે નહીં. પહેલાં મથાળાં બે પાનાં કરતાં વધુ નહીં"-આટલા ટુંકા લખાણમાં આ ૧૪ મુદ્દા સમાવી આખો લેખ લખવાનું મારે માટે અશક્ય હતું; ત્યારપછી શ્રી મુનશીએ આ અગ્રલેખમાં એવાં પ્રકરણો પાડવાનું સૂચન કરી ગયા કે ' (1) Jainism 4 Printed pages (2) Jainism as a political & social force in Hindu-Gujarat આરંભકાલ 830–1459 (3) Jain literature in the આરંભકાલ (4) Jainism as a political and social force during the મધ્યકાલ સં. ૧૪૫૯ to ૧૯૦૮ (5) The growth and progress of Jain literature during મધ્યકાલ (6) The characteristic form (પ્રબંધ form) of Jain literature (7) The ideal of Jain literature during this age. ત્યાર પછી તે બાબત પર ખૂબ ઊહાપોહ, મંત્રણા, આગ્રહ થતાં રહ્યાં અને થોડાં વધારે પાનાં થશે તો ચલશે પણ લખવા માંડો—આમ તે પ્રમુખ શ્રી મુનશીએ જણાવ્યું એટલે છેવટે ઉપરના સર્વ મુદ્દાઓ પર લક્ષ રાખી 'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય' એવું મથાળું બાંધી તેના પર નિબંધ લખવાનું મેં સને ૧૯૨૬ના આરંભમાં શરૂ કર્યું.

૬ તે લખતાં ૩૫ પછી ૪૦, પછી ૫૦ એમ પૃષ્ઠો પ્રમુખ શ્રીયુત મુનશીએ વધારી આપવા છતાં પણ મધ્યકાલીન (સં. ૧૪૫૯ થી સં. ૧૯૦૮ સુધીના) સાહિત્યનો વારો આવે તે પહેલાંનાં પ્રકરણોનાં પૃષ્ઠો ૫૬ થઇ ગયાં. આથી જગ્યાનો અતિ સંકોચ પડ્યો. મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સાહિત્ય માટે પ્રધાનતઃ લખવાનું હતું તે અતિ ગૌણ કરી નાંખવું પડ્યું. તે સાહિત્યના જૈન કવિઓ અને તેમની કૃતિઓનો માત્ર નામનિર્દેશ કરી તે ભાગ ટૂંકાવવો પડ્યો. દરેક શતકવાર જૈન કવિઓનાં કાવ્યોના નમુનાઓ તૈયાર કરેલા તે ફક્ત

નિબંધમાંથી બાદ કરવા પડયા. તત્કાલીન રાજકીય સ્થિતિ અને અન્ય ધર્મોના પ્રવાહોનો સ્પર્શજ કરી ન શકાયો.

૭ આ રીતે લખાયેલો નિબંધ જે પંદર પ્રકરણોમાં પૂરો થયો તે આ પ્રમાણે છે:—૧ જૈન ધર્મનો ઉદય અને તેનું સ્થાન ૨ આગમ કાલ—આરંભકાલ (વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ થી વિ. સં. ૩૦૦), ૩ વલભી અને ચાવડાનો સમય (સં. ૩૦૦ થી સં. ૧૦૦૦), ૪ સોલંકી વંશ (સં. ૧૦૦૧ થી ૧૨૩૦), ૫ હૈમયુગ—હેમચંદ્રસૂરિ (સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯), ૬ અપભ્રંશ સાહિત્ય (વિ. ૮ થી ૧૨ મી સદીનું), ૭ સોલંકી વંશ–અનુસંધાન (સં. ૧૨૩૦–૧૨૯૯), ૮ વસ્તુપાલ તેજપાલનો સમય (વસ્તુ–તેજ યુગ સં. ૧૨૭૫ થી ૧૩૦૦), ૯ વાઘેલા વંશ (સં. ૧૩૦૦ થી ૧૩૫૬), ૧૦ ગૂજરાતમાં મુસલમાનો (સં. ૧૩૫૬ થી ૧૪૫૬), ૧૧ સોમસુન્દર યુગ (સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૦૦), ૧૨ વિક્રમ સોળમું શતક, લાવણ્યસમય યુગ (સં. ૧૫૪૦ થી ૧૫૯૦), ૧૩ હીરવિજયસૂરિનો–હેરક યુગ (૧૭મો સૈકો), ૧૪ યશોવિજય યુગ (૧૮મું શતક), ૧૫ વિક્રમ ૧૯મું શતક–ઉપસંહાર.

૮ સાહિત્યસંસદ્ તરફથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય' (ગુજરાતની સંસ્કૃતિના શબ્દદેહનું દિગ્દર્શન) ખંડ ૫ મો નામે 'મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ' સાત ભાગમાં વિભક્ત કરી પ્રકટ કરવામાં આવ્યો, તેમાં બીજા–ત્રીજા–અને ચોથા ભાગમાં પૃ. ૬૬થી ૧૫૮ સુધીનાં કુલ ૯૩ છાપેલાં પૃષ્ઠોમાં મારો ઉક્ત નિબંધ સન ૧૯૨૬માંજ પ્રકટ થયો. આ નિબંધ માટે શ્રીયુત નાનાલાલ ચિમનલાલ મહેતા I. C. S. (સિવિલિયન)એ પ્રતાબગઢ ઑંધથી તા. ૨૬–૧૦–૧૯૨૬ના મારા પરના પત્રમાં જણાવ્યું કે:—

'I have been reading your 'જૈનો ને તેમનું સાહિત્ય' in Gujarati Sahitya with much admiration for scund scholarship and proper perspective. I do not think there is anything in the Gujarati literature or in any other language

that I know of, what gives such detailed information about Jain literature. × × ×

—હું 'ગુજરાતી સાહિત્ય'માં તમારો 'જૈનો ને તેમનું સાહિત્ય' (એ નિબંધ) વાંચી ગયો છું અને તેમાંની સંગીન વિદ્વત્તા અને યથાસ્થિત રેખાદર્શન માટે મને અતિ આદર ઉત્પન્ન થયો છે. ગુજરાતી વાઙ્મયમાં કે મને માહીતી જેની છે એવી કોઈ બીજી ભાષામાં જૈન સાહિત્ય સંબંધી આવી વિસ્તૃત માહિતી આપે એવું કંઈપણ હોય એમ હું ધારતો નથી.

૯ આ અને બીજા વિદ્વાનોના સારા અભિપ્રાયોથી મને પ્રોત્સાહન મળ્યું. તેથી તે વિષયમાં તજ્જ્ઞ એવા વિદ્વાનોને બતાવી તેમની સૂચનાઓ મેળવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. મારા મિત્ર પંડિતશ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીને તેનો અમુક ભાગ જોવા મોકલી આપ્યો, ને તેમણે જોઇ જઈ તેમાં અહીં તહીં યોગ્ય સુધારાવધારા ટુંકમાં કર્યા પણ પછીના ભાગ અનવકાશ આદિના કારણે પોતે જોઈ ન શક્યા. પછી મારા સુહૃદોઃ-પંડિત શ્રી બેચરદાસ, રા. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી અને રા. રસિકલાલ છોટાલાલ કાપડીઆ તે છપાયેલો નિબંધ વાંચી જોઇ ગયા અને તે સંબંધી કંઇક સૂચનો યત્રતત્ર તેમણે કર્યા. બીજા જૈન સાક્ષરોને જૈન યુગના તંત્રી તરીકે મેં તેના કાર્તિક માગશર ૧૯૮૩ના અંકમાં ઉક્ત નિબંધમાં સુધારા વધારા સૂચવવા માટે પ્રેમપૂર્વક જાહેર આમંત્રણ કરેલું પણ કોઈએ સૂચના કરવા તસ્દી લીધી નથી. આ રીતે આ નિબંધ તે આકારમાંજ થોડા અહિં તહીં ફેરફાર સાથે રહ્યો.

૧૦ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ—બીજો ભાગ' નામના મારા ગ્રંથની પ્રસ્તાવના તરીકે આ નિબંધ તે ગ્રંથના પ્રથમ ભાગના નિવેદનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આપવાનો મેં વિચાર રાખ્યો હતો, પરંતુ તેને સપ્રમાણ સંશોધિત વર્દ્ધિત આકારમાં પુનઃ લેખારૂઢ કરી મૂકવાનો અને ખાસ કરી જૈન આગમ—સાહિત્યનો ઇતિહાસ ઉમેરવાનો મારા સહૃદય મિત્રો અને ખાસ કરી મારા સુહૃદ રા. મોહનલાલ ભગ-

વાનદાસ ઝવેરીનો આગ્રહ થતાં તેમ કરવાનો અથાગ પરિશ્રમ સને ૧૯૨૮ના વર્ષથી આરંભ્યો. તે નિબંધનું નામ ફેરવીને 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' રાખી, શ્રીમન્ મહાવીર પ્રભુના આગમ-સાહિત્યથી શરૂઆત કરી એક એક પ્રકરણ હું લખતો ગયો. સાત સાત પ્રકરણોનો એક વિભાગ કરવામાં આવ્યો, ને જેમ જેમ લખાઇ પ્રકરણ તૈયાર થાય તેમ તેમ તેનાં ૫૦-૧૦૦ પૃષ્ઠ છાપવા મોકલાતાં ગયાં. પ્રથમ હપ્તો ૧૯૨૮ના જુલાઇમાં છાપખાને મોકલાયો.

૧૧. ત્યાં એક અઘટિત ઘટના થઇ. તા. ૧૮-૮-૨૮ને દિને મારા ટેબલ પર મારા ચાર વર્ષની વયના ચિ. રમણિકલાલે દીવાસળી સળગાવી-તેથી થયેલી ન્હાની આગને પરિણામે આ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસની સં. ૧૩૦૦ પછીની મારી નોંધો બળીને ખાખ થઇ ગઇ; અને બીજાં થોડાં પુસ્તક વગેરે કેટલુંક દાઝી ગયું, પણ આગ વિશેષ પસરી નહિ તેથી ઘણું બચી ગયું તે માટે પ્રભુનો ઉપકાર! ન્યૂટન અને તેના પ્રિય શ્વાનનો દાખલો યાદ આવ્યો! આ કારણે સં. ૧૩૦૦ પછીની નોંધો પુનઃ કરી પુનર્લેખન કરવામાં પરિશ્રમ લેતાં મૂળ કરતાં વિશેષ સારૂં લખાયું હશે એ પ્રતીતિથી જે થયું તે સારાને માટે એ કહેવત અનુસાર રમણિકે રમણીય કર્યું એવો મારા મને સંતોષ લીધો.

૧૨. આ છપાવાનો આરંભ ૧૯૨૮ના સપ્ટેંબરમાં થયો કારણકે તે માસમાં 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજો ભાગ'-એ ગ્રંથનું મૂળ વસ્તુ છપાતું હતું તે પૂરૂં થયું હતું અને આ નિબંધ બાકી હતો. તે નિબંધનાં મૂળ 'ગુજરાત' માસિકના કદ જેવાં ૯૩ છપાયેલ પૃષ્ઠ હતાં તે શોધિત -વર્દ્ધિત થઇને તે ગ્રંથના કદનાં બહુ તો ત્રણસોથી ચારસો છપાયેલ પૃષ્ઠો થશે એમ અડસટો થયો હતો. એક બાજુ લખાતું જાય ને બીજી બાજુ છપાતું જાય; પ્રેસાદિની અનિયમિતતા પણ આડી આડી આવતી જાય, છતાં બનતી ત્વરા રાખવામાં મેં પ્રમાદ પ્રાયઃ સેવ્યો નથી.

૧૩. જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના તરીકે આ ઇતિહાસ છપાતો હતો તેથી તેની સાથે તે આવનાર હતો, પરંતુ તે

પ્રસ્તાવના જુદા પુસ્તક રૂપે પણ પ્રકટ થાય તો વધારે સારૂં, અને એવો અભિપ્રાય "પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં મૂકેલા મારા 'જૂની ગૂજરાતી ભાષાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' નામના નિબંધ માટે કેટલાક વિદ્વાનોએ જુદા ગ્રંથાકારે બહાર પાડવાની પરમ આવશ્યકતા જણાવી હતી, તેથી તેની પાંચસેં નકલ મારા તરફથી મારા ખર્ચે જુદી છાપી આપવાનું શ્રી જૈન શ્વે. કૉ.ના જનરલ સેક્રેટરી રા. મોહનલાલ ઝવેરીની સંમતિ લઇ મેં પ્રેસને કહી દીધું હતું, ને તે પ્રમાણે છપાયેલ છે.

૧૪. આમ છપાતાં મૂળ ત્રણસોથી ચારસો પૃષ્ઠ ધારેલા હતાં, તેને બદલે સને ૧૯૩૦ની આખરે હીરવિજયસૂરિના સમય સુધીના ૭ વિભાગનાંજ છપાઇને ૫૬૦ પૃષ્ઠ થયાં—એટલે ધારેલ કરતાં દોઢું બમણું છપાઇ ગયું, અને તે ઉપરાંત બીજું વધારે છપાવવાનું બાકી રહ્યું એટલે આ ઇતિહાસની બધી નકલો જૂદાજ પુસ્તક રૂપે બહાર પાડયા વગર છૂટકોજ નથી એમ સમજાતાં ઉક્ત 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજો ભાગ' કે જે કયારનો (સને ૧૯૨૮ના સપ્ટેંબર પહેલાં) પ્રેસમાં છપાઇ ગયો હતો તે પુસ્તક રૂપે આ સંબંધીના નિવેદન સહિત બહાર પાડી દેવાનું સને ૧૯૩૧ના પ્રારંભમાં નક્કી થયું ને તેના પરિણામે તે ઉક્ત ઇતિહાસની પ્રસ્તાવના વગરનો બંધાઇ ૧૯૩૧ ના પ્રથમાર્ધમાં બહાર પડી ગયો, કે જે સંબંધી વિદ્વાનો-પત્રકારોના અભિપ્રાય આ ગ્રંથને અંતે મૂકવામાં આવ્યા છે અને તે પરથી તેનું મૂલ્ય આંકી શકાશે. આ ઇતિહાસ કુલ ૮ વિભાગમાં ને તે દરેકનાં ૭ પ્રકરણ એટલે કુલ ૫૬ પ્રકરણમાં-૫૭૭ ટિપ્પણ સહિતના ૧૧૯૫ પેરામાં-૮૩૨ પૃષ્ઠમાં સને ૧૯૩૧ ના લગભગ આખરે છપાઇ રહ્યો. પછી વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા કરતાં લગભગ ૭૫૦૦ કાપલીઓ વિશેષ નામો આદિની થઇ ને તેને ૨૩ વિષયમાં અક્ષરાનુક્રમે ગોઠવી પ્રેસમાં ૧૯૩૨ના એ માસમાં મોકલતાં તેનાં ૧૮૮ પૃષ્ઠ છાપતાં પ્રેસે પાંચ માસ લીધા. તે અનુક્રમણિકા એ આ ઇતિહાસના વિશેષ શબ્દો—નામોનો કોશ છે.

૧૫. આ વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા પછી 'શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ-પત્રક' મૂકેલ છે. તે સંબંધી જણાવવાનું કે આખો ઇતિહાસ મૂળ

છપાઇ જતાં ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં. દરમ્યાન તેના પર પ્રકાશ પાડતાં ચાર પુસ્તકો બહાર પડયાં:— ..

(૧) પં. સુખલાલ કૃત તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ગૂ૦ વ્યાખ્યા ભાગ બીજાની પ્રસ્તાવના (પ્ર૦ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ) (૨)અ૦ સુખલાલ સંઘવી અને અ૦ બેચરદાસ દોશીએ તૈયાર કરેલ સન્મતિપ્રકરણ-પ્રસ્તાવના અનુવાદ વિવેચન આદિસહિત પ્ર૦ શ્રી પુંજાભાઇ જૈન ગ્રંથમાળા કાર્યાલય અમદાવાદ). (૩) મુનિશ્રી કલ્યાણવિજય કૃત નિબંધ નામે 'વીર-નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના' (પ્ર. નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ૧૦-૪ અને ૧૧-૧ અંકમાં, પછી જુદા પુસ્તકાકારે પ્ર૦ ક. વિ. શાસ્ત્ર સમિતિ, જાલોર) અને (૪) તે મુનિશ્રીની પ્રભાવકચરિતના પ્રબંધોની પર્યાલોચના (પ્ર૦ ચ. નું ગૂ૦ ભાષાંતર પ્ર૦ જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર'. આ ચારેમાંથી ઉપયુક્ત લાગેલી હકીકતોની દરેક પારા અને ટિપ્પણવાર નોંધ કરી તે વૃદ્ધિને **શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિપત્રકમાં** આ પુસ્તકને અંતે પ્રકટ કરેલ છે; આથી આ ઇતિહાસ સાંપ્રતકાલ સુધી લભ્ય માહિતીવાળો (uptodate) કરવામાં આવ્યો છે. તે પત્રકમાં આવેલ વિશેષ શબ્દો-નામોને ઉપર્યુક્ત 'વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા' માં દાખલ કરવાનું શક્ય નહોતું તેમ તેની જુદી અનુક્રમણિકા થઇ શકી નથી તેને માટે મને ખેદ થાય છે પણ વસ્તુસ્થિતિ સમજાતાં વાચકો તેને નિભાવી લેશે.

૧૬ આ ઇતિહાસના અગ્ર ભાગમાં આ **નિવેદન** સાથે, પ્રો. કામદારની **પ્રસ્તાવના,** આ ગ્રંથમાં વાપરેલા ટુંકા અક્ષરો સમજાવવા માટે **સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ,** જે સાઠ ચિત્રો આમાં રાખેલાં છે તે દરેકની ટુંકી હકીકત સમજાવતો **ચિત્રપરિચય;** તથા તે સર્વ ઉપરાંત આ ઇતિહાસના દરેક વિભાગ ને તેના દરેક પ્રકરણમાં આવતી હકીકતો અતિ સંક્ષેપમાં જણાવતો સામાન્ય **વિષયાનુક્રમ** મૂકેલ છે. આ સર્વ વાચકોને દરેક જાતની સરલતા આપી દરેક રીતે માર્ગદર્શક થશે.

• ૧૭ આ ઇતિહાસના ચોથા વિભાગનું ચોથુ પ્રકરણ નામે 'વસ્તુ-તેજયુગમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ' તે છપાતું હતું ત્યારે એક વાનગી તરીકે જૈનયુગના ભાદ્રપદથી કાર્ત્તિક ૧૯૮૫-૮૬ ના અંકમાં પૃ. ૮૨ થી ૯૫ માં પણ તેના તંત્રી તરીકે મેં નિવેદિત કર્યું હતું કે જે પરથી તેના વાચકોને તે ઇતિહાસ કેવી શૈલી પર લખાય છે તે જાણવાનું મળી આવે. આ પ્રકરણ વાંચી કૌમુદી પત્રના વિદ્વાન્ તંત્રીશ્રી વિજયરાય ઠ્વે તેના માર્ચ ૧૯૩૦ ના પૃ. ૧૯૭ પર પોતાની ૨૧-૨-૩૦ ની 'ડાયરીમાંથી' એ મથાળા નીચે જણાવ્યું હતું કે:—

'૭ અઠવાડિયાં પર આવેલ આ અંક ('જૈનયુગ' ભાદરવાથી કાર્ત્તિક) આજેજ કેકે નિવૃત્તિથી જોઈ શકયો. તેનાં સવાસોથી પણ વધુ પાનાંમાં મોટે ભાગે તે જૈનોપયોગી કે પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી વિદ્વત્તા ભરચક ભરી છે. મિત્રદાવે મારૂં પહેલું ધ્યાન તો ગુજરાતના ગણ-તર તરૂણ વિદ્વાનોમાંના એક શ્રીમનલાલ જે. શાહના ઉત્તર હિંદમાંના જૈનધર્મ વિશેના એમના નિબંધની અનુક્રમણિકાએ ખેંચ્યું. આટલા પરથી જ લેખકની મહેનત ને ઝીણવટ એટલી બધી દેખાય છે કે આખું પુસ્તક પ્રગટ થયે એ વિષયના વાઙ્મયમાં કીમતી ઉમેરો થવાનો જ. આ જ કથન તંત્રી રચિત 'જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ'માંથી વસ્તુપાળ તેજપાળના યુગની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું પ્રકરણ પ્રસ્તુત અંકમાં છપાયું છે, તેને વિશે કરી શકાય. શો જીવનપર્યંત કર્યાજ કરેલો સાહિત્ય-સંચય! મોહનભાઈ સામે કોઇપણ વાજબી ફરિયાદ હોય તો એ જ હોઈ શકે કે પોતાનાં સાધનશક્તિનો લાભ આજ પહેલાં જુજ પ્રમાણમાં તેઓ આપતા હતા; હવે વધુ આપે છે, પણ હજી પૂરતા પ્રમાણમાં કહાય નહીં. વસ્તુપાળ તત્કાલીન આંતરપ્રાંતીય પ્રતિષ્ઠા વાળા કવિ અને વિદ્યાપોષક હતા, તેમણે રૂ. ૧૮ હજાર (જો એ વાતમાં ખાસ અત્યુક્તિ ન હોય તો) માત્ર લાયબ્રેરીઓ પાછળજ ખર્ચેલા, તેથી એઓ તો સંવત તેરમા સૈકાના કાર્નેજી જેવા; આ બધું મને તો આ લેખેજ પહેલીવાર શીખવ્યું'. × × ×

૧૮ હવે આ સમગ્ર ઇતિહાસ બહાર પડે છે, તો તેના અધ્ય-યનથી ઘણી વાતો નવી અને તે પહેલીવારની માલુમ પડશે. તેની

ટુંક સિલસિલાબંધ તપાસ (survey) જૂદી આપવા અને તેમાં જે જે પુસ્તકો મુદ્રિત થઇ ગયાં છે તે સર્વેની વિષય-માહિતી, તેમજ ટીકાત્મક ચર્ચા કરી મૂકવા સંકલ્પ હતો પણ તે પાર પડી શક્યો નથી. તેમ કરતાં હજુ કેટલાંએ વર્ષો વીતી જાય અને કદાચ મનની મનમાં સમાય, તે ભયથી જેટલું બની શકે તેટલું, સંગ્રહ કરી એક 'સંગ્રહ-ગ્રંથ' તરીકે યા કૃતિઓ કર્તા વગેરેના સમયબદ્ધ અનુક્રમમાં તેના 'કોશ' તરીકે હાલ આપી પ્રકટ કરવું તે વાત મુખ્યપણે લક્ષમાં રાખી સાથે સાથે બની શકે તેટલી વિષયમાહિતી ને ચર્ચા પણ ટુંકમાં લખી નાંખી આ ઇતિહાસ પ્રકટ કરી નાંખેલ છે. તે લખતાં-છપાતાં ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. એની પાછળ દિનરાત શ્રમ લેવામાં મેં કચાશ રાખી નથી. સમય લઈ પોતાને ખર્ચે જૂદે જૂદે સ્થળે જઇ પુસ્તકભંડારો જોઇ તપાસી આવવા, તેમાંથી મળેલાં તેમજ અન્ય પ્રાપ્તવ્ય સાધનોને પ્રાપ્ત કરી સંગ્રહ કરવો, તેમાંથી નોંધો-ટાંચણો કરી લેવાં, તે પરથી પ્રમાણો આપી પ્રકરણો લખવાં, છાપવા મોકલવાં, તેનાં પ્રુફોનું શોધન કરવું. તેને પાછાં મંગાવી સુધારવાં-પ્રેષવાં, તેની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા કરવી વગેરે બધુંય એકલે પડે કોઇની પણ સહાય વગર-એક 'પ્રુફ-રીડર' જેવાની પણ મદદ વગર કરીને આ પુસ્તક મેં ગૂજરાતને સાદર ધર્યું છે.

૧૯ જે સ્થળના જૈન પુસ્તકભંડારો હું સં. ૧૯૮૬ સુધીમાં જાતે જઇ જોઇ તપાસી આવ્યો તેનો ઉલ્લેખ મેં મારા જૈનગૂર્જર કવિઓના પ્રથમ અને બીજા ભાગનાં નિવેદનોમાં કર્યો છે. આ જોવામાં પહેલેથી મારી દૃષ્ટિ દેશી ભાષા-કવિઓ પ્રત્યે હતી. સંસ્કૃત આદિમાં ગ્રંથ રચનારની થોડી પ્રશસ્તિઓ પહેલાં લખી રાખી હતી તે મેં શ્રી જિનવિજયને આપી દીધી હતી. મને એ સ્વપ્ને પણ ન હતું કે મારે આવો ઇતિહાસ લખવાનું અતિ શ્રમસાધ્ય કાર્ય કરવું પડશે; સં. ૧૯૮૫ માંના મે માસની છૂટીમાં ખેડાના ભંડાર જોવા હું ગયો ત્યારથી બધી ભાષામાં રચાયેલાં હસ્તલિખિત

પુસ્તકોની પ્રશસ્તિઓ લેવી–તપાસવી મેં શરૂ કરી. પછી સં. ૧૯૮૭ના આશોમાં મહુવામાં મારા મુરબ્બી મિત્ર રા. ફુલચંદ ખુશાલચંદ શાહને ત્યાં રહી ત્યાંના શ્રી યશોવૃદ્ધિ જૈન બાલાશ્રમના હસ્તકનો મુનિ ગુલાબનો તથા ત્યાંના વૃદ્ધ મુનિશ્રી તિલકવિજયનો એમ બે પુસ્તકસંગ્રહ તપાસ્યા. તે વખતે ત્યાં શ્રી વિજયમોહન સૂરિને વિનંતિ કરતાં તેમના વડોદરાના 'શ્રી મુક્તિકમલ જૈન મોહન જ્ઞાનમંદિર'ની ટીપ જોવા મળી. ને પછી સં. ૧૯૮૮ના માગશર–માહમાં તે ટીપમાંની ગૂજરાતી ભાષાની બધી અને બીજી ભાષાની થોડી જોવા માગેલી હસ્તપ્રતો મુંબઇ મારે ખર્ચે મોકલવ.ની વ્યવસ્થા તેમના લખાણથી શેઠ પાનાચંદ ધારશી અને રા. લાલચંદ નંદલાલ શાહ દ્વારા થઇ ને તેનો લાભ મેં લીધો. આ દરમ્યાન મુંબાઇના શ્રી મહાવીર સ્વામીના દહેરાસર, પાયધુનીમાંનો જિનદત્તસૂરિ ભંડાર પણ મેં જોઇ લીધો. આ રીતે ગ્રંથો તપાસવામાં નિમિત્તભૂત થનાર સર્વેનો ઉપકાર હું સ્વીકારૂં છું.

૨૦ મારા મુરબ્બી મિત્ર શ્રીયુત કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી B. A. LL. B. વકીલ, અમદાવાદ–તેમણે અમદાવાદના અનેક જૈન ભંડારોની તપાસ લેવામાં, મને બીજી રીતે પ્રેરણા કરવામાં (દા. ત. ફૉર્બસ ગૂજરાતી સભાએ 'જૈન અને બૌદ્ધ મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-તેના સિદ્ધાંતો અને વૈદિક મત સાથે તેની તુલના' પર નિબંધ માટે મને રૂ. ૫૦૦ નું પારિતોષિક આપવાનું સન ૧૯૧૪ માં ઠરાવેલું હતું તે લખવામાં મને પ્રેરણા કરનાર તેઓ હતા), સાહિત્યસામગ્રીની સહાય આપવામાં અને અનેક રીતે મારી સાહિત્ય-સેવામાં રસ લેવામાં જે શ્રમ, પ્રીતિ અને સહકાર દાખવ્યાં છે તે માટે તેમનો હું ઋણી છું. તેમનો સ્વર્ગવાસ સને ૧૯૩૨ના જુનમાં થતાં આખા જૈન સાહિત્યજગત્માં ખોટ પડી છે કારણકે જૈનસાહિત્ય સંબંધી પાશ્ચિમાત્ય સ્કૉલરો સાથે અખંડ પત્રવ્યવહાર કરનાર, તેમને હસ્ત-લિખિત પુસ્તકો પૂરાં પાડનાર, અપ્રકટ ગ્રન્થોને પ્રકટ કરાવવામાં

ભારે જહેમત લેનાર, ગમે તે ભંડારમાંથી કે સાધુ પાસેથી જોઇતી પ્રત મેળવી આપનાર. સાહિત્યસેવીઓને અનેકવિધ સહાય દેનાર તેમના જેવા સરલસ્વભાવી સજ્જન હાલ સાંપડે તેમ નથી. તેમના આત્માને શાંતિ મળો !

૨૧. **ભંડારો-સૂચીપત્રો**-જૈન ભંડારો અને તેની ઉપયોગિતા સંબંધી આ ગ્રંથમાં પારા ૧૧૧૧-૫ માં લખાયું છે છતાં તેના સંબંધમાં જેટલું કહીએ તેટલું ઓછું છે.

શ્વેતાંબર જૈનોએ-જૈન સાધુઓએ ગૂજરાતને સાહિત્યથી સમૃદ્ધ કરવામાં-શોભાવવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે, અને દરેક ગામ અને શહેરમાં રહેતા ઉપાશ્રયોમાં ગ્રંથભંડારો રાખી સાહિત્યને સાચવી રાખ્યું છે. તે દરેક ભંડારની ટીપ મેળવી કોઇપણ પુસ્તક-કૃતિની પ્રત ક્યાં મળે છે તેની નોધ લેવા ઉપરાંત હાલમાં જે જે પ્રસિદ્ધ ભંડારો છે તેનો સમગ્ર જનતા સહેલાઇથી-વિશેષ મુશ્કેલી વગર લાભ લઇ શકે, તે માટે તેમને સાર્વજનિક ભંડારો કરાવવા પ્રયાસ સેવવાનો છે અને જે જે પ્રસિદ્ધ ભંડાર છે તેની શોધખોળ કરી બહાર લાવવાની જરૂર છે.

૨૨. રાય બહાદુર હીરાલાલે ૧૭-૧૨-૩૧ દિને **પટણામાં** 'ઑલ-ઈંડિયા ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સ'ના પ્રમુખ તરીકે આપેલ ભાષણમાંથી ભંડારોની શોધખોળની જરૂર સંબંધે ફકરો નોંધવા જેવો છેઃ-

A thorough exploration of Bhandaras, which the foresight and excellent arrangements of the Jainas have so carefully preserved, has yet to be made. Regarding Pattan Jaina Bhandaras Professor Peterson said: 'I know of no town in India and only a few in the world, which can boast of so great a store of documents of such venerable antiquity. They would be the pride and jealously guarded treasure of any University Library in Europe.' There are 13,000 manuscripts in Pattan, a des-

criptive and annotated catalogue of which is in course of preparation.

—જે ભંડારો જૈનોની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને તેમના ઉત્કૃષ્ટ પ્રબંધથી સંભાળપૂર્વક સંરક્ષિત રહ્યા છે તેની સંપૂર્ણ શોધખોળ હજુ કરવાની રહે છે. પાટણના જૈન ભંડારો સંબંધી પ્રોફેસર પીટર્સને કહ્યું હતું:-"પાટણ જેવું ભારતમાં એક પણ શહેર મેં જોયું નથી તેમજ તેના જેવાં આખા જગતમાં માત્ર જુજ શહેરો છે કે જે આટલી બધી ભવ્ય પ્રાચીનતાવાળી હસ્તલિખિત પ્રતોનો સંગ્રહ ધરાવવાનું અભિમાન ધરાવી શકે. આ પ્રતો તો યુરોપની કોઈ પણ યુનિવર્સિટી (વિદ્યાપીઠ)ના પુસ્તકાલયનો મગરૂરી લેવા લાયક અને અદેખાઈ આવે એવી રીતે સંગ્રહી સાચવી રાખેલો ખજાનો થઈ શકે તેમ છે." પાટણમાં તેર હજાર હસ્તલિખિત પ્રતો છે કે જેનું વર્ણનાત્મક અને ટીકાવાળું સૂચીપત્ર તૈયાર થાય છે.

૨૩. આ સૂચીપત્ર મૂળ સ્વ૦ સાક્ષર શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ M. A. એ તૈયાર કરેલું અને તેને સુધારી વિસ્તારી સુંદર આકારમાં વિશેષ માહીતી સાથે મૂકવાનું કાર્ય મારા મિત્ર પંડિત શ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી તૈયાર કરે છે ને તે ગાયકવાડ સરકાર તરફથી તેની પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાલામાં છપાતું જાય છે. જેસલમેરના પ્રાચીન જૈન ભંડારમાંના પ્રાચીન ગ્રંથોનું સૂચીપત્ર તે બંને ભાઈઓના તે રીતે થયેલ પ્રયાસને પરિણામે તેજ ગ્રંથમાલામાં ક્યારનું છપાઈ ગયું છે. લીંબડીનો ભંડાર કાઠિયાવાડમાં મોટામાં મોટો છે અને તેનું સૂચીપત્ર ગ્રંથ અને ગ્રંથકારની નામાવલી ને રચ્યા-લખ્યા સંવતવાળું સાક્ષર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયના મહાપ્રયાસના પરિણામે બહાર પડી ચૂક્યું છે, પણ તે ઉપર્યુક્ત બે સૂચીપત્રોની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી, છતાંયે તેના સ્વરૂપે પણ બીજા ભંડારો જેવા કે પ્રવર્તક શ્રીમન્ કાન્તિવિજયજીના વડોદરા અને છાણીના બે ભંડાર, વિજયધર્મસૂરિનો હાલ આગ્રામાં રહેલ ભંડાર, વિજયનેમિસૂરિના ખંભાત અને અમદાવાદમાંના ભંડાર, સુરતના મોહનલાલજી જૈન શ્વે૦ જ્ઞાનભંડાર-જૈનાનંદ પુસ્તક ભંડાર-જિનદત્તસૂરિ ભંડાર-સીમંધર સ્વામીના

મંદિરમાંનો ને વડા ચૌટાના ઉપાશ્રયનો વગેરે ભંડાર, રાધનપુરનો, વીકાનેરનો, કચ્છ-કોડાયનો, કલકત્તા ગુલાબકુમારી લાયબ્રેરીનો આદિ અનેક સ્થળના ભંડારોની ટીપો છપાઇ બહાર પડે તો સારૂં.

૨૪. શ્રીયુત ન્હાનાલાલ ચી. મહેતા આઇ. સી. એસ. જણાવે છે કે 'ગુજરાતનો અઢળક પૈસો દાન અને બીજા ન્યાતજાતના વરાઓમાં ખરચાય છે. તો શું એ સંભવિત નથી કે ગુજરાતના પાટનગરમાં ગુજરાતનું એક સંગ્રહાલય ઉભું થાય અને ત્યાં ગુજરાતની ભૂતકાળની અને હાલની સમૃદ્ધિઓનું ભાન આવે અને એના ભવિષ્યની ઝાંખી થાય એવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ થાય. જૈન શ્રીમંતોમાં તો ભંડારો સ્થાપવાની અને જ્ઞાન-સંસ્થાઓ નીભાવવાની જુની પરંપરા છે. હજી જૈન સાધુઓમાં જેટલા ધુરંધર પંડિતો નીકળશે તેનાથી દશમા ભાગના પણ બીજા સંપ્રદાયમાંથી નહિ નીકળે. જૈન પ્રજાની આસ્થા હજી સાધુ યતિઓ ઉપર છે. એ બન્નેનું કર્ત્તવ્ય છે કે જૈન સંઘની કીર્ત્તિનો ધ્વજ એક સમૃદ્ધ જૈન સંગ્રહાલય ઉપર ફરકે. સાધન તો અનેક મોજૂદ છે, એ ભેગાં કરવાની અને એને યોગ્ય મકાનમાં સાચવવાનીજ જરૂર છે. જૈન જનતા સામે પૈસાનો સવાલ ઉભો કરીએ એ તો ધૃષ્ટતાજ કહેવાય.' ('પ્રસ્થાન'–મહા ૧૯૮૫ પૃ. ૨૩૪).

૨૫. પ્રદર્શનો—ભંડારમાં, સાધુઓ, યતિઓ તેમજ ખાનગી વ્યક્તિઓ પાસે રહેલી અપ્રસિદ્ધ હસ્તલિખિત પ્રતો જાહેર પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની તક સાહિત્ય પરિષદ્ સાથે તેના આશ્રય નીચે ભરાતા સાહિત્ય પ્રદર્શન સમયે બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે, અને તેનો પણ જોઇએ તેવો વ્યવહારૂ લાભ લઇ શકાતો નથી કારણ કે તેનો અહેવાલ, તેની યાદી, વગેરે તે પ્રદર્શન જેના આશ્રય નીચે ભરાય તે સંસ્થા પ્રકટ કરતી નથી તેથી તે માત્ર તમાસારૂપે–થોડા દિવસના દશ્યરૂપે નિવડે છે.

• ૨૬. જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શન સં. ૧૯૮૭ ના પોષમાં અમદાવાદ ભરાયું હતું તે પહેલાંજ અગાઉથી જૈનયુગના ૧૫-૧-૩૧ના અંકમાં મેં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કેઃ—

પ્રદર્શન લોકો સંખ્યાબંધ આવીને જોઈ જાય, મોટી સંખ્યા જોઇને જણાવે કે જૈનોનું સાહિત્ય ઘણું છે અને પાંચ પચીસ દિવસ તે ખુલ્લું રહે અને પછી તેને સમેટી લેવામાં આવે તેથી પ્રદર્શનની ખરી મહત્તા અને ઉપયોગિતા સિદ્ધ નહિ થાય. તે સિદ્ધ કરવા માટે નીચેની સૂચનાનો અમલ કરવા મારી આગ્રહપૂર્વક ભલામણ છેઃ—

૧ પ્રદર્શનમાં જે જે મૂકાય તેની સામાન્ય માર્ગદર્શક માહિતી આપતું અને ખાસ લક્ષ ખેંચનારી વસ્તુઓની મહત્તા સમજાવનારૂં પુસ્તક છપાવી જુજ કિંમતે લેવા આવનાર જનતાને પૂરૂં પાડવું.

૨ સર્વ પ્રદર્શિત સાહિત્યની વિગતવાર વર્ણનાત્મક સૂચી છપાવી બહાર પાડવી.

૩. વિદ્વાનો અભ્યાસીઓ અને સાહિત્યજ્ઞોને નોતરવા અને તેમના બહોળા જ્ઞાનનો લાભ ભાષણો-વ્યાખ્યાનોદ્વારા જનતાને આપવો.

૪ તે તે વિદ્વાનો અને સાહિત્યપ્રેમીઓને, કળાવિદોને પ્રદર્શિત સામગ્રીની પૂરી નોંધ કરવા, પોતાને ખપ પૂરતું ઉતારી લેવા વગેરેની સર્વ જાતની સગવડ કરી આપવી.

૫. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં જે શૈલી પર ગૂજરાતી ભાષાના શતકવાર જૈન કવિઓ લઇને તેની દરેક કૃતિઓના આદિ અને અંત ભાગોની નોંધ કરવામાં આવી છે તે શૈલીપર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલી કૃતિઓના જૈન ગ્રંથકારોની શતકવાર વર્ણનાત્મક સૂચી તેમની અંતની સંપૂર્ણ પ્રશસ્તિઓ અને આદિનાં મંગલાચરણ સહિત તેમજ તેની પ્રતો જ્યાં જ્યાં મળે છે તે ભંડાર, પ્રતની પત્રસંખ્યા, લેખકપ્રશસ્તિ વગેરે સહિત પ્રકટ કરવામાં આવે તો જૈન સાહિત્યનો અને સાહિત્યકારોનો ઇતિહાસ પૂરો પાડવામાં મહાનમાં મહાન્ ફળો આપી શકાશે.

૬. ઐતિહાસિક ગ્રંથો જે જે હોય તે છપાવી પ્રકટ કરવા.

૭. સુંદર ચિત્રકામની કૃતિઓના ફોટા પાડી તેના 'બ્લૉકો' કરાવી છપાવી બહાર પાડવા.

આ સૂચનાઓનો અમલ કરવામાં ભારે પુરૂષાર્થ અને મહાભારત શ્રમ સેવવાની જરૂર છે. તે માટે યોગ્ય કાર્ય-કર્તાઓને ચુંટી નિયુક્ત કરવામાં

આવે, તેમણે એકઠી કરેલ સામગ્રીને પ્રકટ કરવા માટે દ્રવ્યનો વ્યય થાય તોજ આ પ્રદર્શનની સંગીન કિંમત ચિરકાલ સુધી અંકાશે અને તેનું કાર્ય અમર થશે. નહિ તો તે પાંચ પચીસ દહાડાનો તમાસો જેમ તેવાં પ્રદર્શનો થાય છે તેમ લેખાશે.

આ પ્રદર્શન સાહિત્યનુંજ હોઈ તેમાં સાહિત્ય સંબંધીજ કથની હોઈ શકે-એટલે કે સાહિત્યનો કેમ પ્રચાર અને વિચાર થાય, વર્તમાન જમાનામાં જૂના સાહિત્યનો લાભ કેવી રીતે મેળવી શકાય અને જમાનાની જરૂર પ્રમાણે તે સાહિત્યમાંથી નવીન શૈલી પર કેવી રીતે સાહિત્ય ઘડી શકાય તેનોજ ઊહાપોહ, મીમાંસા અને અહોદિત વિચાર કરવાનું હોય. પક્ષાપક્ષી સાહિત્યમાં હોય જ નહિ. સર્વ જનો ત્યાં આવી શકે, ભાગ લઇ શકે અને સાહિત્યની સુગંધનો લાભ ઉઠાવી શકે એ પ્રમાણે પ્રદર્શનના કાર્યવાહકો કરશે અને તેમ હોઈ પક્ષાપક્ષી રાખ્યા વગર સર્વે પોતપોતાનો ફાળો વિના સંકોચે આપશે

૨૭. 'પ્રસ્થાન'ના એક વિદ્વાન્ તંત્રી રા. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ ઉપર્યુક્ત પ્રદર્શનમાં ભ્રમણ કરી પોતાના વિચાર તે પત્રના પોષ ૧૯૮૭ ના અંકમાં પૃ. ૧૮૫–૮ પર જણાવે છે તે ઉપયોગી હોઈ ટુંકમાં સારરૂપે અત્ર મૂકવામાં આવે છેઃ—

"અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે"—કાર્લાઇલનું એક સુપ્રસિદ્ધ વાક્ય છેઃ–"The true university in these days is a collection of books–આજના જમાનામાં પુસ્તકસંગ્રહ એ ખરી વિદ્યાપીઠ છે.' દરેક સંસ્કારી પ્રજામાં આ જાતની વિદ્યાપીઠ હોય છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષ પણ આ સંસ્કારિતામાં અગ્રણી હતો. ઉક્ત પ્રદર્શનમા ગુજરાતની જનતાને પ્રથમવાર કાર્લાઇલે કહેલી વિદ્યાપીઠના પ્રાચીન રૂપનું દર્શન થયું. પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્તાનમાં વાઙ્મય કેટલી વિવિધ રીતે, કેટલી મનોહર રીતે, કેટલી ભક્તિથી, કેટલી ચીવટથી અને બુદ્ધિથી પુસ્તકારૂઢ થતું તેનું ગમગીની ઉપજાવે એવી પરિસ્થિતિમાં મોહક દર્શન થયું. ગમગીની જૈન સંપ્રદાયના સ્ત્રી પુરૂષોનો મોટો ભાગ જે જડતાથી એ જ્ઞાનપૂજા (?) કરતો હતો, અને પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપકો એ જડતાને જે રીતે પોષતા હતા તેથી થઇ.

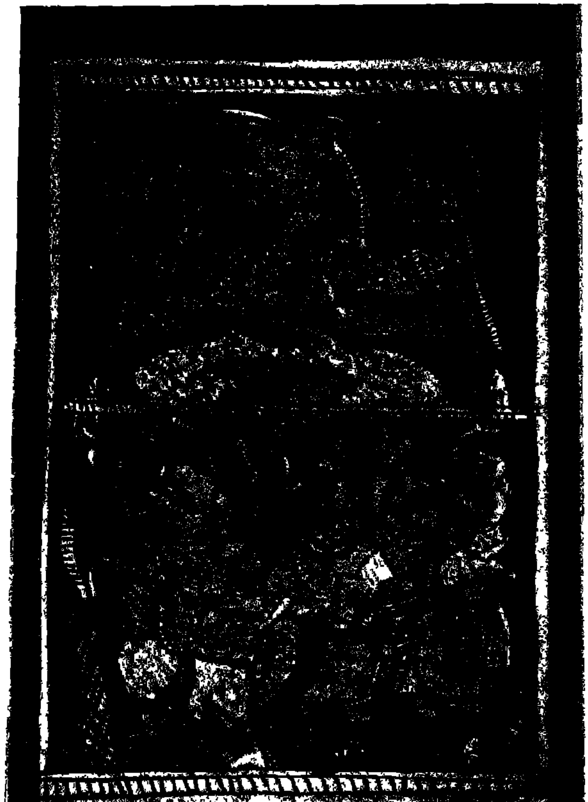
'આ દર્શન ખરેખર મોહક હતું. સૌથી મોટું આકર્ષણ અક્ષરકળા હતી; બીજા અર્થમાં પણ જાણે એ કળા અક્ષર લાગતી હતી! અક્ષરો એટલા તાજા લાગતા હતા કે જાણે ગઇ કાલેજ લખ્યા હોય! આજના મુદ્રણયુગમાં આ લેખનકળા બહુ ઉપેક્ષા પામી છે; પણ સાચા કેળવણીકારો સુંદર અક્ષરોનું મહત્ત્વ સમજે છે. એવા કેળવણીકારોને આમાં ઘણું જોવા જાણવાનું મળે. આ અક્ષરો જેટલું ધ્યાન રોકતા હતા તેટલુંજ ધ્યાન સચિત્ર ગ્રંથ રોકતા હતા. લખાણની સાથે બુદ્ધિને ચિત્રથી મદદ કરવાની પ્રથા ઘણાને આજની લાગે. પણ પુસ્તકરચનાની આ પદ્ધતિ હિંદુસ્થાનમાં પ્રાચીન છે એ ત્યાં રહેલા કાગળના, તાડપત્રોના અને કપડાના ગ્રંથો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. અહીંઆ એ કહેવું અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય કે આકારની દૃષ્ટિએ થોડાંક ચિત્રોજ કલાયુક્ત હતાં, પણ રંગની મોહકતા અને તાજગી માટે લગભગ બધાંજ ચિત્રો ધ્યાન ખેંચે એવાં હતાં.+ + +

'આ સિવાય બાકીની તો જૈનોની દ્રવ્ય પૂજા—જડ પૂજા હતી. દ્રવ્ય શબ્દ ચાલુ વ્હેવ્હારી પૈસાના અર્થમાં તેમજ જૈન દર્શનની પરિભાષાના અર્થમાં વાપરૂં છું. જડપૂજા કેટલી હદ સુધી જઇ શકે છે એ જે અજ્ઞાનતાથી ત્યાં વાસકેપ (? વાસક્ષેપ) નખાતો હતો તથા પૈસા મુકાતા હતા તે ઉપરથી જણાતું હતું. બીચારા ભાવિક જૈનો એકજ શ્રદ્ધાથી આગમ ગ્રંથને, કાવ્ય અને અલંકાર ગ્રંથોને, વૈદકના ગ્રંથોને, જ્યોતિષના ગ્રંથો વગેરેને જે રીતે નમતા હતા તેથી ખરેખર ગ્લાનિ ઉપજતી હતી. બધાનો આકાર જૂની પ્રતોનો—અને જૂની પ્રતો એટલે પૂજાનો વિષય—જેમાંથી અઢળક ધન મળી જાય કે એકદમ મુક્તિ મળી જાય એવું આમાં કાંઇક અગમ્ય છે એવી માન્યતાનો વિષય! પ્રદર્શનની ગોઠવણીમાં કોઇપણ જાણકાર માણસનો હાથ હોય એમ જણાતું ન હતું; વિષયો પ્રમાણે ગ્રંથો ગોઠવવાનો પ્રયત્ન હતો પણ તેમાં ઘણી ભૂલો હતી. સ્ત્રીઓને માટે કાંઈ ખાસ સગવડ ન હતી. જે રીતે ધક્કામુકીમાં સ્ત્રી-પુરુષો ભેગા થઇ

જતા, જોનાર કાંઈ જોઈ શકે એ પહેલાં પ્રદર્શકો જે રીતે બૂમો પાડતા, જ્ઞાનપૂજા કરવાની હાસ્યજનક હાકલો જે રીતે થતી-તે ઉપરથી પ્રેક્ષકને જરૂર એમ લાગે કે જાણે અમદાવાદમાં હજી પહેલી વાર પ્રદર્શન ભરાય છે. વ્યવસ્થિત ધંધો ચલાવનારા જૈનો વ્યવસ્થિત પ્રદર્શન ન ભરી શકે એ કેવી જ્ઞાનપૂજા કહેવાય? વર્તમાન જૈનો એકલી દ્રવ્યપૂજા જ કરી જાણે છે? વિદ્યાની સાચી પૂજા અને જ્ઞાનની ભાવપૂજા કરવાની કુશળતા તેમણે ગુમાવી દીધી છે? જેના પૂર્વજોએ હિંદુસ્તાન માટે આટલો વારસો સોંપ્યો તે જૈનો તેનું વ્યવસ્થિત પ્રદર્શન પણ ન ભરી શકે?' × × [એક પ્રતની નોંધ લેતાં ભઇયાએ હાથ પકડ્યો-'શેઠકી મનાઈ હૈ! કુચ્છ ભી લીખનેકી મનાઇ હૈ-એ કારણ બતાવવું, છેવટે પ્રદર્શનના એક કાર્યકર્તા પાસે જવું વગેરે ખેદકારક પ્રસંગની રા. રસિકદાસની નોંધ અત્ર ઉતારવી યોગ્ય નથી.]

'આ પ્રદર્શન જોઈ દરેક પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અભ્યાસીને થયું હશે કે ગુજરાત પાસે હજી આ પ્રાચીન ગ્રંથોની સમૃદ્ધિ ઘણી છે. આ ગ્રંથોને કોઇ સાર્વજનિક સંસ્થામાં વ્યવસ્થિત રીતે સાચવવા જોઈએ, (આ ગ્રંથો કેવળ જૈનોની મુડી નથી, તે આખા ભારતવર્ષની સમૃદ્ધિ છે.) તેમનું વ્યવસ્થિત રીતે વર્ગીકરણ થવું જોઈએ, તેમનાં વર્ણન આપતાં સૂચીપત્રો થવાં જોઇએ, ખાસ ગ્રંથોના સંપાદન થવાં જોઇએ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ,-પણ અનેક વિઘ્નો છે! જૈનો ઉપર કહ્યું તેમ હજી દ્રવ્યપૂજામાં રાચે છે, સંપ્રદાયની સંકુચિતતામાં હજી શરમ જોતા નથી, ગુજરાતનો ઇતર વિદ્વાનવર્ગ જૈન સાહિત્યની ઉપેક્ષા કરેછે, ગુજરાતનો ધનિક વર્ગ અસંસ્કારી છે, તેમને આવી બાબતોમાં પૈસા ખર્ચવા નકામા લાગે છે-ઇત્યાદિ વિચાર પરંપરા મારા જેવાને થાય તેથી શું?'

૨૮. આમ પ્રદર્શન ભરાયા પહેલાં મેં અને ભરાયા પછી રા. રસિકલાલભાઈએ જણાવ્યું છતાં તેનું કંઇએ પણ રચનાત્મક

કમઠ તાપસ અને પાર્શ્વનાથ રાજકુમાર

મુસલમાન પૂર્વેના સમયના કલ્પસૂત્રમાંથી

[શ્રી પૂરણચંદ નાહારના સૌજન્યથી]

Printers: M Vadilal & Co Bhangwadi, Bombay 2

સ્થાયી કાર્ય દેખાયું નથી; હમણાં ખબર મળી છે કે 'જૈનસાહિત્ય પ્રદર્શન' વીર સં. ૨૪૫૭ પ્રશસ્તિ સંગ્રહ' એ મથાળાથી કેટલાક ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓનો સંગ્રહ વિદ્યારસિક મુનિશ્રી ચતુરવિજયજીના સંશોધકપણા નીચે આસ્તે આસ્તે છપાય છે. બહાર પડે ત્યારે ખરો. આ છતાં પણ તે માટે અને સાહિત્યપ્રદર્શન ગોઠવી જનતાને દર્શન કરાવવા માટે લીધેલ શ્રમ ખાતર દેશવિરતિ સમાજને કંઇક અભિનંદન ઘટે છે.

૨૯. સાર્વજનિક ભંડાર અને પ્રદર્શન ઉપરાંત વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કરવાનાં ધામોની-**વિહાર કે આશ્રમોની** બહુ જરૂર છે, પણ તેમાં ઘણી મુશ્કેલી છે. એ માટે ધન, વિદ્વત્તા અને જીવનસમર્પણ હોય તોજ એવાં ધામ ઉભાં થઇ નભી શકે. આ વિશે એક સુંદર બનાવ **ગાંધીજીએ** મ્હૈસૂરની મુલાકાત ૧૯૨૭ ના અગસ્ટમાં લીધી ત્યારે બન્યો તે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. 'મ્હૈસૂરનું પુરાતત્ત્વ ખાતું એક આશ્ચર્યકારક વસ્તુ છે. ત્રીસ વર્ષો થયાં એ કામ કરે છે. એ ખાતા દ્વારા મ્હૈસૂરના પુરાતત્ત્વનાં તમામ સાધનોની શોધખોળ થઇ છે. શિલાલેખોનું વર્ગીકરણ થયું છે અને હજી વધારે ને વધારે પ્રકાશ પડયો જાય છે. એ ખાતાનું એક 'પુરાતત્ત્વમંદિર' છે. મંદિરની બહાર દિવાલમાં પ્રાચીન મૂર્તિઓનાં દર્શન કરીનેજ માણુસ જાણે છે કે કયા મંદિરમાં તે પ્રવેશ કરી રહ્યો છે. એના પુસ્તકાલયમાં ૧૧,૦૦૦ હસ્તલેખો છે. આજે એના મુખી ડા. **શામશાસ્ત્રી** છે. આ હસ્તલિખિત પ્રતોમાંથી કૌટિલ્યનું 'અર્થશાસ્ત્ર' એમણે ખોળ્યું, અને એની શુદ્ધ પ્રત અને ભાષાંતર એમણે બહાર પાડયાં. ડાકટરનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે. જેમ પંડિત ધર્માનંદ કોસંબીએ પાલીનો અભ્યાસ કર્યા પછી જ મોટી ઉમરે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો તેમ બાવીશેક વર્ષો સંસ્કૃતનો ગંભીર અભ્યાસ કર્યા પછીજ ડા. **શામશાસ્ત્રી** અંગ્રેજી ભણ્યા. અને પંડિતોને પોતાના અભ્યાસના ફળ વિશાળ વાચકવર્ગને આપવાને અર્થે અંગ્રેજી જાણવાની જરૂર લાગી ત્યારેજ તેઓ અંગ્રેજી શીખ્યા.

(હાલ પં. સુખલાલજીએ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ક્યારનો શરૂ કર્યો છે,) ડાક્ટર સાદા, ભલા, અભ્યાસમાં ખૂંચેલા પંડિત છે. પોતાનું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક તથા પોતાના પરિશ્રમના ફળ વર્ણવતો પોતાના ખાતાનો દળદાર હેવાલ લઇને તેઓ ગાંધીજીને ચરણે પડયા. કેટલોક સંવાદ કર્યો. મુખ્ય પ્રશ્ન એ હતો કે 'અશોકને ઉપગુપ્ત, પુષ્યમિત્રને પતંજલિ, કુમારપાળને હેમચંદ્ર, વિજયનગરના રાજ્યને વિદ્યારણ્ય જેવા વ્યવહારનિષ્ણાત સાધુઓ મળ્યા હતા. એવા સાધુઓ ઉત્પન્ન થાય તો આપણી સ્થિતિ ફરી જાય. આ માર્ગ મઠો સ્થાપવાથીજ મોકળો થઇ શકે. આપ એવાં મઠોની સ્થાપના ન કરી શકો?' તેના ઉત્તરમાં ગાંધીજીએ પોતાની અશક્તિ અને તેમાં રહેતી મુશ્કેલીઓ જે શબ્દોમાં જણાવી તે માટે નવજીવન તા. ૧૪–૮–૨૭ નું વાંચવા વાચકોને ભલામણ છે.

૩૦ આવા વિહારો સ્થાપવા એ મધુરૂં સ્વપ્ન ગણાશે, પણ તે અગર તેના જેવું કંઇક ફલિત કરવું યોગ્ય છે. અમદાવાદમાં પુરાતત્વ મંદિર થવાથી ત્યાં શ્રી જિનવિજય, પં. સુખલાલ અને બહેચરદાસ, ધર્માનન્દ કોસંબી, રસિકલાલ, કાલેલકર કાકા આદિ વિદ્વાનોની મંડળી જામી હતી, અને 'પુરાતત્વ' નામનું ત્રિમાસિક નિકળતું હતું, દિલ્હીમાં 'સમન્તભદ્રાશ્રમ' ખોલાવી તેના આશ્રય તળે 'અનેકાન્ત' માસિક કાઢનાર પં. જુગલકિશોર મુખત્યારનો પ્રયત્ન પણ થઇ શમી ગયો. આ પ્રયત્નોના ફળ તરીકે અનેક પુસ્તકો, લેખો વગેરે પ્રાપ્ત થયેલ છે. પરંતુ એ પાછળ સંસ્કારી ધનિકોના ધનનું પીઠબળ સારા પ્રમાણમાં નહિ હોવાથી તે ચિરંજીવી થયા નહિ, એ ખેદનો વિષય છે. જો મઠ–વિહાર જેવું બની શકે તેવું ન હોય તો જ્યાં વિદ્વાનો એકઠા મળી શકે અને પોતાનું કાર્ય ધપાવવા માટે પુસ્તકસંગ્રહ આદિ સાધનો તથા યોગ્ય આજીવિકા મેળવી શકે એવાં ધામો રાજ્ય અગર સંસ્કારી ધનિકો ધારે તો સ્થાપી નિભાવી શકે.

૩૧. શ્રીમંત મહારાજા ગાયકવાડ સરકારનો જૈનસાહિત્ય

પ્રત્યેનો પરમાદર જાણીતો છે. તેમણે પાટણના જૈનભંડારોની સદ્ગત સાક્ષરશ્રી મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી પાસે પ્રથમ ફેરિસ્ત કરાવી પ્રકટ કરી હતી પરંતુ ભૂલમાં તેની થોડી નકલો છપાઇ—ત્યારપછી સદ્ગત સાક્ષરશ્રી ચીમનલાલ દલાલ પાસે તે પાટણના ભંડારો અને જેસલમેરના જૈનભંડારનાં સૂચીપત્રો તૈયાર કરાવ્યાં તે પૈકી પ્રથમનું છપાય છે તે બીજું છપાઈ ગયેલ છે. પાટણના ભંડારમાંથી દ્વયાશ્રય, યોગબિંદુ, અનેકાંતપ્રવેશ, વિક્રમાર્ક પ્રબંધ-સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા, કુમારપાલપ્રબંધ આદિનાં ગૂજરાતી ભાષાંતર ઉક્ત સદ્ગત મણિલાલ નભુભાઈ પાસે તૈયાર કરી મહારાજા સાહેબે પ્રકટ કરાવ્યાં, હમણાં વડોદરામાં 'પૌર્વાત્ય ગાયકવાડ ગ્રંથમાલા' રૂપે ઉપયોગી પ્રાચીન પુસ્તકોનાં વિદ્વાનો પાસે સંશોધન કરાવી પ્રકાશન કરવા માંડયાં છે તેમાં જૈન પુસ્તકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે-તેના ૬૨ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, ૩૦ છપાય છે અને બીજા તૈયાર થાય છે. તદુપરાંત 'ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટયૂટ' સ્થાપી સંસ્કૃત પ્રાકૃત માગધી વગેરે ભાષાના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની લગભગ પંદર હજાર હસ્તલિખિત પ્રતો મેળવી એક ખાસ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે અને 'સેંટ્રલ લાયબ્રેરી' નામના મહાપુસ્તકાલયમાં એક લાખ ઉપરાંત પુસ્તકો રાખવામાં આવ્યાં છે. રાજદફતરની ભાષા પોતાની મુખ્ય વસ્તીની ભાષા ગૂજરાતી રાખી છે, ગૂજરાતી પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં ૩૬ ગ્રંથો અગાઉ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યાં કે જેમાં એક જૈન કવિ નેમવિજયનો શીલવતી રાસ દાખલ થયેલો છે. રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીયાત કરી છે, અને આખા રાજ્યમાં ૪૫ કસ્બા પુસ્તકાલયો, ૮૦૦ ગ્રામ્યપુસ્તકાલયો, ૧૨ ખાસ સ્ત્રી અને બાળકો માટેનાં પુસ્તકાલયો અને ૧૬૦ વાંચનગૃહો તેમજ ફરતી ચોપડીઓની પેટીઓની વ્યવસ્થા લોકોમાં વાંચનનો શોખ અને વિચારવિકાસ વધે એ માટે કરી છે. આ સર્વ માટે તે શ્રીમંતનો ભારે ઉપકાર પ્રજાએ માનવો જોઇએ.

૩૨. પૂર્વે વિદ્યાપોષક રાજવીઓ તરફથી વિદ્વાનોને રાજ્યાશ્રય મળતો. જેવો રાજા તેવી પ્રજા, જેવી પ્રજા તેવો રાજા એમ અન્યોન્યાશ્રયી હતું. જેવી પ્રજા તેવું સાહિત્ય ઘડાતું, જેવું સાહિત્ય તેવું પ્રજાજીવન થતું, છતાં રાજકારણ (politics) ધર્મ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, વ્યાપાર વગેરેના સર્વ પ્રદેશો પર સત્તા કે અંકુશ ભોગવતું નહોતું.

મનુષ્યના માનસ પાસે સામાન્ય રીતે ખડા થતા પ્રશ્નોનો અમુક નિર્દિષ્ટ રીતે તોડ કરવામાં વિશાલ જનસમૂહના માનસના પ્રત્યાઘાતોનો અભ્યાસ રાજકારણ કરાવે છે, તેથી રાજકારણનો સંબંધ માનસશાસ્ત્રને લગતા માનવતાના દરેક પ્રદેશ સાથે થોડો કે વધુ છે; તેથી રાજકારણની દૃષ્ટિએ કોઈપણ રાષ્ટ્ર-પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવામાં રાષ્ટ્રનાં સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન વગેરે સર્વ પ્રદેશો પર લક્ષ અપાવુંજ જોઇશે. તેમાં જે જે વસ્તુ પ્રાચીન વિચારો, કળા ઇત્યાદિનો મહિમા સિદ્ધ કરે અને તેને વિષેનો આપણો આદર વધારે તે તે વસ્તુ આપણને સ્વરાજ્યને પંથે લઇ જનારી છે એ વિષે શંકાને સ્થાન ન હોય.

૩૩. સામાન્ય રીતે ઇતિહાસ ભૂતકાલના રાજકારણ (Politics) તરીકે લેખાય છે અને તેથી રાજકર્તાઓના જીવન, રાજનીતિ, કાવાદાવા પ્રપંચો, વગેરેના વૃત્તાંતને ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વતઃ જોતાં ઇતિહાસ તે ભૂતકાલનું માત્ર રાજકારણ નથી, તે તો દાખલા ને પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણોથી બોધ કરતી ફિલસુફી છે. આપણા પ્રાચીન મહાન્ પુરૂષો પોકારી પોકારી ખાત્રી આપે છે કે આપણે પણ મહાન્ થઇ શકીએ—બની શકીએ. પૂર્વના મહાન્ વીરોમાં મહત્તા નિરખવી એ પ્રજનીય પ્રજ્ઞા (national wisdom) નો પ્રાથમિક પ્રારંભ છે. એમ પણ બને કે પોતાની વસ્તુઓ—વ્યક્તિઓ પ્રત્યેના અભિનિવેશ (prejudice) થી આપણને કોઇ વખત તે માટેની દાઝ—ઉત્કટ પ્રીતિ (patriotism of prejudice) અવશ્ય થઇ આવે, પણ તેવી પૂર્વગ્રહવાળી પ્રીતિ કરતાં સાચા અભિમાનથી

પ્રેરાઇ ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્કટ પ્રીતિ (Patriotism of pride) વધારે ઉચ્ચ ને ઉદાત્ત છે. મહાન્ નરોને સન્માનતાં આપણે આપણી સમસ્ત માનવતા (humanity)ને સન્માનીએ છીએ. 'આપણાં મહાન્ નરોને સન્માનતાં આપણે આપણા દેશને સન્માનીએ છીએ. આ કારણે સારાસાર વિચારપૂર્વક પ્રેમથી ભૂતકાળને એક ખજાના રૂપે સાચવી રાખવાનો આરંભ કરવો એ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી પ્રજાકીય અસ્મિતા (consciousness) નું ચિન્હ છે. એ આપણી પાસે હોય તો પછી ભવિષ્યની ચિંતા કે ભીતિ રાખવાપણું રહેતું નથી. છતાં જૂનાને તદ્દન વળગી રહી તેમાં લેશ માત્ર પણ પરિવર્તન કરવાપણું રહેતું નથી એમ સમજવાનું નથી. એમ સમજવું એ વિકાસવાદનું ઉલ્લંઘન છે.'

૩૪. આ ઇતિહાસમાં શ્વેતામ્બર જૈનો કે જેમણે મુખ્યત્વે પશ્ચિમ ભારતમાં-ગૂજરાત કાઠિયાવાડ રજપૂતાના માલવા વગેરેમાં પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો છે તેમના રચેલા સાહિત્યનો ઇતિહાસ છે; એટલે તેને **'જૈન શ્વેતામ્બર સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'** કહીએ તો ચાલે, પણ પ્રમાણસર ટુંકું નામ રાખવા ખાતર 'શ્વેતામ્બર' એ શબ્દ મેં મૂક્યો નથી. શ્રી મહાવીર પ્રભુના જન્મસ્થાન-ઉત્તર ભારતમાંથી જૈન ધર્મ મથુરા આદિ સ્થળોમાં પ્રસરી એક ધારા પશ્ચિમ ભારતમાં ગઈ તે શ્વેતામ્બર, અને બીજી ધારા દક્ષિણમાં ગઈ તે દિગંબર-એમ સામાન્યતઃ કહેવાય છે. દિગંબર સાહિત્ય પણ વિશાલ છે, દિગંબરોમાં અનેક મહાન્ આચાર્યો અને ધર્મોપદેશકો થયા છે, અને તેમના પ્રતાપે દક્ષિણમાં અનેક જૈન રાજાઓ, મંત્રીઓ, અસંખ્ય મંદિરો અને તેથી વિશેષ જૈન ધર્માનુયાયીઓ થયા છે. વિક્રમ બારમા શતક સુધી તો તેમણે આખા દક્ષિણ ભારતને એક લાકડીએ હાંકેલ છે. તે સર્વ ઇતિહાસ મનોરમ્ય, વિસ્મયકારક અને વ્યાપક છે. તે સંબંધી રા. શર્માએ Jainism in South India પર એક નિબંધ અનેક પ્રકરણોવાળો

લખી પહેલા વર્ગમાં M. A. ની પદવી મુંબઈ યુનિવર્સિટી પાસેથી સં. ૧૯૮૪ માં મેળવી છે, કે જેમાંથી નવ પ્રકરણોનો ટુંક સાર ગૂજરાતીમાં કરી મેં જૈનયુગના માહથી ચૈત્ર ૧૯૮૫ના અંકમાં આપ્યો છે. આ દિગંબરી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગૂજરાતીમાં લખવા માટે મેં પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ પછી મને લાગ્યું કે કોઈ દિગંબર વિદ્વાન મહાશયજ તેને સંપૂર્ણ ન્યાય આપી શકે—અને તેવા મહાશય મારા મિત્ર શ્રી નાથુરામ પ્રેમી અગર તો શ્રી જુગલકિશોર મુખ્તયાર છે કે જેમણે જૂદા જૂદા દિગંબર સાહિત્યભંડારો અને પુસ્તકો જોઈ તપાસી ગ્રંથ પ્રશસ્તિઓ આદિ નોંધી શિલાલેખોમાં સાંપડતા ઇતિહાસપર પ્રકાશ ફેંકતા ભાગોને તેમજ બીજી ઐતિહાસિક સામગ્રીને સંગ્રહી લીધેલ છે, અને જેઓ આખા દિગંબર સાહિત્યને સાલવાર–સમયાનુક્રમમાં સુંદર રીતે અને વળી તે પરના પોતાના ઊહાપોહ અને વિવેચન સહિત લખી પ્રજા સમક્ષ મૂકવામાં આવશ્યક ઉત્કંઠા અને વિદ્વત્તા, સાધન અને સમય ધરાવે છે, તેઓ તે કાર્ય ઉપાડી લેશે એમ ઇચ્છીશું. તે કાર્ય સત્વર થઇ જાય તો દિગંબરોએ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, હિંદી ઉપરાંત તામિલ અને કર્ણાટકી ભાષાનું સાહિત્ય ખેડવામાં જે મહાન્ ફાળો આપ્યો છે તે જણાય. એમ થતાં જૈનના બંને સંપ્રદાયોનું સાહિત્ય જનતા સમક્ષ મૂકાતાં એક બીજાની સરખામણીમાં કોણે કઇ રીતે એક બીજાથી વધારે સેવા બજાવી છે તે માલૂમ પડશે અને તે સમસ્ત જૈન સાહિત્યનું મૂલ્ય અને સ્થાન આર્યસંસ્કૃતિમાં શું છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

૩૫. દિગંબર તથા શ્વેતાંબર જૈનોનું કેટલુંક સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે અને તેથી અનેકગણું અપ્રસિદ્ધ છે; અને આ ઇતિહાસથી શ્વે૦ અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યનો ખ્યાલ આવશે અને જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય સંબંધી જે ભ્રામક–ભ્રમણામય વિચારો તેના સંબંધી અજાણપણાને લીધે–પૂર્વગ્રહના પરિણામે યત્ર તત્ર વિદ્યમાન છે, તે વિચારવાન સમૂહમાંથી જરૂર દૂર થશે. વિશેષમાં આથી એ વાત તો ચોક્કસ નક્કી થાય

છે. કે જેમ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયે સાહિત્યસર્જનમાં અપૂર્વ ફાળો આપ્યો છે, તેજ રીતે શ્રમણ સંપ્રદાયે પણ પોતાની રીતિએ યથાશક્તિ અને યથામતિ સારો ફાળો આપ્યો છે. આ ભાવના લક્ષમાં આવતાં બંને વૈદિક અને અવૈદિક સંપ્રદાયો એક બીજાને ઉવેખી શકે તેમ નથી, પરંતુ અન્યોન્ય સહકાર સાધી ભારતના ગૌરવમાં બને વધારો કરી શકે તેમ છે. ગાંધીજી કહે છે કે 'જૈન શું કે બીજા ધર્મના મહાન સિદ્ધાંતો માત્ર તે તે નામે ઓળખાતા સમાજ માટે નથી પણ આખા મનુષ્યજાતિ માટે ઉદ્દબોધક અને તારક છે.'

૩૬. પટણામાં ૧૭-૧૨-૩૦ રોજ ભરાયેલ 'અખિલ હિંદ પૌર્વાત્ય પરિષદ્'ના પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં રાય બહાદુર હીરાલાલજી જૈન સાહિત્ય સંબંધે કથે છે કે:—

Some how or other, their (Jainas') literature did not catch the attention of scholars. This may be due to the reticence of the old Jainas who did not like to show their 'granthas' to others and were till recently very much opposed to print and publish them. Anyhow it is now well-known, as it was to a few scholars formerly, that the Jaina literature is very voluminous and important from several points of views Written as it is in Prakrit, the spoken language of the ordinary people in ancient days, it opens out a most extensive field for a philologist. It has come in contract with almost all the Indian languges. Even the Dravidian languages have been influenced by it.'

—ગમે તે કારણે, તેઓના (જૈનોના) વાઙ્મય પ્રત્યે વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું નહિ. આમ બનવું તે જૂના જૈનો કે જેઓ પોતાના 'ગ્રન્થો' બીજાને બતાવવા ઇચ્છતા નહિ અને હાલ સુધી તેમને છપાવી પ્રકટ કરવામાં ઘણા વિરોધી હતા તેમની ઉપેક્ષા વૃત્તિને લઇને હોય. ગમે તેમ પણ થોડા પંડિતોને પહેલાં વિદિત હતું ને

હાલ સર્વને વિદિત થયેલ છે કે જૈન વાઙ્મય અતિ વિશાળ છે અને અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી ઉપયોગી છે. પ્રાચીન કાલમાં સામાન્યજનોની બોલાતી ભાષા પ્રાકૃતમાં તે લખાયેલું છે તેથી તે ભાષાશાસ્ત્રી માટે એક અત્યંત વિસ્તૃત ક્ષેત્ર ખુલ્લું કરી આપે છે. તે ભારતની લગભગ બધી ભાષાઓના સંપર્કમાં આવેલું છે. દ્રાવીડ ભાષાઓ પર પણ તેની (એટલે દિગંબર જૈન સાહિત્યની) અસર થયેલી છે.

૩૭. શ્વેતામ્બર જૈન સાહિત્યના આ ઇતિહાસમાં તે સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપવામાં અગ્રગણ્ય ગ્રંથકારોના જીવનવૃત્તાંત ઉપરાંત પ્રતિષ્ઠિત જૈનોનો પણ ટુંક ઇતિહાસ આવી જાય છે. તેના કારણમાં (૧) મૂળ ઉત્પત્તિ જે નિબંધથી થઇ તેનો વિષય 'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય' એ હતો, તેથી તેમાં જૈનોના સંબંધી આછું પાતળું લખાયુંજ હતું અને તે આમાં વિસ્તાર પામ્યું, (૨) જૈન સાહિત્ય એ નામજ બે અર્થમાં વાપરી શકાયઃ-એક તો જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવતું સાહિત્ય, અને બીજું જૈન ધર્મના અનુયાયીઓએ રચેલું સાહિત્ય. આમાંનું પહેલા પ્રકારનું પણ બીજા પ્રકારનું એટલે જૈન ધર્મના અનુયાયીઓથીજ રચેલું હોય છે, પણ બીજા પ્રકારનું તે પહેલા પ્રકારનું હોયજ એવો નિયમ નથી. દા. ત. જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર કૃત સિદ્ધ હૈમ વ્યાકરણ એ ભાષાઓનું વ્યાકરણ હોઈ સર્વને-જૈન કે જૈનેતરને સામાન્ય છે. છતાં સિદ્ધ હૈમ વ્યાકરણની ગણના તેના રચનાર જૈન હોવાને લીધે જૈન સાહિત્યમાં થઈ છે. (૩) '**न हि धर्मो धार्मिकै विना**'-દરેક ધર્મનો આધાર તેના અનુયાયીઓ પર છે. જે ધર્મના માનનારા વિદ્યમાન છે તે ધર્મ જીવિત ધર્મ છે, જે ધર્મના અનુયાયી નથી તે ધર્મ મૃત ધર્મ છે, તેજ પ્રમાણે દરેક ધર્મના સાહિત્યનું સૃજન, રક્ષણ, પોષણ તે ધર્મના અનુયાયીઓ તરફથીજ થાય છે, અને જૈન સાહિત્યના સૃજન કરનારા સાધુઓ અને રક્ષણ કરનારા શ્રાવકો બંને તે સાહિત્યના ઉપકારી છે.

૩૮ સાહિત્યસર્જકો પ્રધાનપણે શ્વેતાંબર સૂરિઓ-આચાર્યો,

મુનિઓ છે; શ્રી મહાવીરના પ્રવચન–આગમ સાહિત્યની 'પંચાંગી' છે, તેમાં મૂલ આગમ પર નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ–અવચૂર્ણિ, ટીકા –વૃત્તિ વગેરે ઉત્પન્ન કરવા ઉપરાંત તે આગમને અનુલક્ષીને ધાર્મિક ગ્રંથો તેમજ અને અનેક સાહિત્યપ્રદેશોમાં વિહરી તે તે વિષયની–કાવ્ય, મહાકાવ્ય, નાટક, કથા–કાદંબરી, વ્યાકરણ, છંદ, કોશ, જ્યોતિષ, ન્યાય–તર્ક આદિ વિષયની કૃતિઓ રચનાર તરીકે સંસાર ત્યાગ કરી શ્રમણદીક્ષા લઇ ધર્મોપદેશક તરીકે સ્થાને સ્થાને વિહરનાર આચાર્યો અને તેની શિષ્યપરંપરાનો ઉપકાર મુખ્યપણે છે કે જે કદિ ભૂલી શકાય તેમ નથી. દીક્ષા એ પરાક્રમ છે અને તેની પાછળ પૂર્વ જન્મના મહાસંસ્કાર અથવા તો આ જન્મમાં મેળવેલું અનુભવ જ્ઞાન હોય છે; તેતો આત્મસમર્પણ છે અને આત્મસમર્પણ બાહ્યાડંબરથી નથી થતું, એ માનસિક વસ્તુ છે; અને તેને અંગે કેટલાક બાહ્યાચાર આવશ્યક થઇ પડે છે પણ તે જ્યારે આંતર શુદ્ધિનું અને આંતર ત્યાગનું ખરૂં ચિહ્ન હોય ત્યારેજ શોભી શકે;–એ દીક્ષાના રહસ્યને પામેલા સૂરિવરો લોકકલ્યાણ અર્થે જે બોધ આપી ગયા, ગ્રંથો લખી ભવિષ્યની પ્રજા માટે મૂકી ગયા તેમને આપણાં વંદન છે. શ્રી મહાવીરના પ્રવચનને યોગ્ય–આચાર્યના જે ગુણો ગણાવ્યા છે તેમાં તે દેશકાલભાવને જાણનાર, નાનાવિધ દેશભાષાઓનો જ્ઞાતા અને સ્વધર્મ અને પરધર્મનાં શાસ્ત્રોનો પારગામી હોવો જોઇએ એ વાત ખાસ લક્ષ ખેંચે છે. તેની ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

" देस कुलजाइरूवी संघयणी धिइजुओ अणासंसी ।
अविकत्थणो अमाई थिरपरिवाडी गहियवक्को ॥१॥
जियपरिसो जियनिद्दो मज्झत्थो देसकालभावन्नू ।
आसन्नलद्धपइभो णाणाविहदेसभासण्णू ॥२॥
पंचविहे आयारे जुत्तो सुत्तत्थतदुभयविहिन्नू ।
आहरणहेउकारणणयणिउणो गाहणाकुसलो ॥३॥
ससमयपरसमयविउ गंभीरो दित्तिमं सिवो सोमो ।
गुणसयकलिओ जुत्तो पवयणसारं परिकहेउं ' ॥४॥

—(સારા) દેશ, કુલ, જાતિ અને રૂપવાળો, (મજબૂત) સંહનન (શરીરના બંધારણ)વાળો, ધૃતિયુક્ત, અનાશંસી (શ્રોતા પાસેથી કોઇ ચીજની આકાંક્ષા ન રાખનાર), અવિકત્થન (વિકથા ન કહેનાર–હિતમિતભાષી), અમાયી–નિષ્કપટી, સ્થિરપરિપાટીવાળો એટલે પરિચિત ગ્રંથના સૂત્રને યથાવત્ કહેનાર–કોઇપણ સૂત્રને કે શબ્દને ગાળી કે ઉડાડી ન નાંખી તેને અખંડ સાચવી રાખનાર, ગ્રાહ્યવાક્ય એટલે સર્વત્ર અસ્ખલિત જ્ઞાનવાળો હોય. ૧

પર્ષદ્–સભાને જીતનારો–સભાક્ષોભ ન પામનાર, જીતનિદ્ર–અપ્રમત્ત, મધ્યસ્થ, દેશકાલભાવને જાણનાર, આસન્નલબ્ધપ્રતિભ એટલે જેણે પ્રતિભા લગભગ મેળવી લીધી હોય એવો, અને નાનાવિધ દેશ ભાષાઓનો જ્ઞાતા હોય. ૨

(જ્ઞાનાદિ) પાંચ આચારથી યુક્ત, સૂત્ર–અર્થ–તથા તે બંનેની વિધિને જાણનાર, ઉદાહરણ હેતુ કારણ નયમાં નિપુણ અને ગ્રાહણા-કુશલ એટલે કોઇપણ વિષયનું ગ્રહણ કરવામાં કુશલ હોય. ૩

સ્વ સમય અને પર સમય (શાસ્ત્ર)નો વેત્તા, ગંભીર, દીપ્તિમાન, શિવ–કલ્યાણ હેતુ રાખનાર, સૌમ્ય, ગુણશતવાળો–અનેક-ગુણસંપન્ન એવો પ્રવચનનો સાર કહેવાને યોગ્ય છે ૪

[જુઓ હરિભદ્રસૂરિ કૃત દશવૈકાલિક પર ટીકા પૃ. ૫ દે. લા. અને શીલાંકસૂરિ કૃત આચારાંગ ટીકા પૃ. ૧ આ. સમિતિ]

૩૯ આ મુનિઓના માતાપિતા સમાન શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ તેમનું પોષણ અને પાલન પૂજ્ય બુદ્ધિથી કરી તેમનો ઉપદેશ સાંભળ્યો છે ને પાળ્યો છે. તે ઉપદેશના પરિણામે ગૂજરાતના જૈન ગૃહસ્થોએ અગણિત દ્રવ્યનો ખર્ચ કરી જિનમંદિરો, ઉપાશ્રયો, પૌષધશાળાઓ, જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યાં છે અને સાહિત્યનાં સર્વ ઉપકરણો પૂરાં પાડયાં છે. આના પરિણામે અસંખ્ય હસ્તપ્રતો–તાડપત્રો પર અને કાગળ પર લખાયલી હજુસુધી આપણને સાંપડે છે, અને શિલ્પ કલાના ભવ્ય નમુના રૂપે અનેક જિનાલયો હાલ વિદ્યમાન છે. આ

શ્રાવકો પૈકી કેટલાક મંત્રીઓ, સેનાપતિઓ, રાજદ્વારી પુરૂષો, સાહસિક વ્યાપારીઓ, સખીશ્રીમંતો થયા છે; જ્યારે ગ્રંથકારો,–કવિઓ બહુજ થોડા શ્રાવકો થયેલા જણાયા છે.

૪૦ પંડિત સુખલાલજી વાઙ્મયનો એક ભાગ–'દાર્શનિક સાહિત્ય' લઇ તેમાં ગૂજરાતે આપેલા ફાળા સંબંધમાં જણાવે છે કે:—

'ભારતની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ બહુ જુના વખતથી જાણીતી છે અને અપાર છે. તે અનેક જાતની છે. એ જ્ઞાનસમૃદ્ધિની અનેક શાખાઓમાં એકજ શાખા આ વિદ્યાના અભ્યુદયકાળમાં હજુ પણ એવી રહી છે કે જેની બાબતમાં પશ્ચિમીય વિચારકોની દૃષ્ટિ પણ ભારત તરફ વળે છે. એ શાખા તે દાર્શનિક વિદ્યાની શાખા. ભારતીય દર્શનવિદ્યાની ત્રણ પ્રધાન શાખાઓમાં વૈદિક શાખા લઈએ અને તેના પહેલેથી ઠેઠ સુધીના સાહિત્યની રચનાના પ્રદેશો તરફ નજર ફેંકીએ તો આપણને જણાશે કે વૈદિક દર્શનસાહિત્યની રચનામાં ગૂજરાતનો ફાળો પહેલેથી આજ સુધી નથીજ. વેદો, ઉપનિષદો, સૂત્રો, ભાષ્યો, ટીકાઓ અને પ્રકરણગ્રંથો કે ક્રોડપત્રો એ બધાની રચનામાં પંજાબ, બ્રહ્માવર્ત, કાશી, મિથિલા, દક્ષિણ, બંગાળ અને કાશ્મીર જનપદ વગેરેનો હિસ્સો છે, પણ એકાદ સંદિગ્ધ અપવાદને બાદ કરીએ તો તે રચનાઓમાં ગૂજરાતનો ફાળો નજરે નથીજ પડતો. બૌદ્ધ પિટકોનો ઉદ્‌ભવ તો મગધમાં થયો, એનું સંસ્કૃત સંસ્કરણ અને પછીનું દાર્શનિક સાહિત્ય હિંદુસ્તાનના બધા ભાગોમાં જન્મ્યું. ગૂજરાતમાં જન્મેલું બૌદ્ધ સાહિત્ય કયું અને કેટલું છે એનો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરવો અત્યારે કઠણ છે છતાં એમાં જરાયે શંકા નથી કે સાતમા સૈકા પહેલાં અને ત્યાં સુધીના જે મોટા મોટા બૌદ્ધ મઠોમાં ગુણમતિ, સ્થિરમતિ જેવા અસાધારણ વિદ્વાન ભિક્ષુકો રહેતા અને ભણાવતા ત્યાં બૌદ્ધ સાહિત્ય અવશ્ય રચાયું હતું. બોધિચર્યાવતાર જેવા વિશિષ્ટ ગ્રંથની રચના કાઠિઆવાડમાં જ થયાનું કલ્પાય છે.

૪૧ 'આવી સ્થિતિ છતાં ગૂજરાતને શરમાવા કે સંકોચાવા જેવું કશુંજ નથી. તેનું કારણ એ છે કે તેણે જૈન દાર્શનિક સાહિત્યની રચનામાં મોટામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે મૂળમાં તો જૈન દર્શનનું સાહિત્ય બૌદ્ધ દર્શનના સાહિત્યની પેઠે મગધમાં જ જન્મ પામેલું પણ પછીના કાળમાં તેની રચના દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થતી ગઇ અને છેલ્લાં પંદરસો વર્ષનો ઇતિહાસ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે જૈન દર્શનના પ્રધાનતમ સાહિત્યની રચના, તેની પુરવણી અને તેનો વિકાસ એ બધું ગૂજરાતમાં જ થયું છે. ગૂજરાતે માત્ર જૈનદર્શનના સાહિત્યને જન્માવી કે વિકસાવીને જ સંતોષ નથી માન્યો પણ એણે તો પોતાના ખોળામાં જુદા જુદા પ્રાંતમાં જન્મેલા અને ઉછરેલા કિંમતી સાહિત્યને બહુ કાળજીથી સંભાળી રાખ્યું છે અને તેથી જ કેટલાયે અપૂર્વ અને દુર્લભ ગ્રંથરત્નો એક માત્ર ગૂજરાતના ખૂણે ખાંચેથી જ અત્યારે પણ જડી આવે છે." (પ્રસ્થાન, મહા ૧૯૮૫ પૃ. ૨૧૭-૮)

૪૨. ગૂજરાતની આ ગૌરવગાથા તે શ્વેતાંબર જૈનોની ગૌરવગાથા. તેમણે તે ગૌરવનું કાર્ય કર્યું છે. વિશેષમાં શ્વેતામ્બરોનો ઇતિહાસ તે ઉત્તર પશ્ચિમ ભારતનો ઇતિહાસ. એથી આ ઇતિહાસમાં ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ આવી જાય છે. સં. ૧૯૮૧ના આશ્વિનના 'જૈનયુગ' માસિકમાં પૃ. ૬૭ પર તંત્રી તરીકે મેં જણાવ્યું હતું કે ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એટલે ટુંકામાં કહીએ તો ગૂજરાતમાં જૈનોનો ઇતિહાસ. શ્રી વનરાજ ચાવડો કે જેને ઉછેરનાર જૈન સાધુ, રાજ્યતિલક કરનાર જૈન શ્રાવિકા અને જેના રાજમંત્રી પણ જૈન શ્રાવક હતા તેના રાજ્યથી તે કરણઘેલાના રાજ્ય સુધીમાં મંત્રી પદે પરંપરાથી જૈનોજ હતા કે જેઓએ મંત્રી-અમાત્ય તરીકે, દંડનાયક-સેનાપતિ તરીકે અને કોષાધ્યક્ષ તરીકે ઉજ્વળ કારકીર્દિ બતાવી રાજ્ય અને પ્રજાના હિતમાં તેમજ પોતાના જૈન સંઘના પ્રભાવ અને ગૌરવ સાચવવામાં

પ્રમળ ફાળો આપ્યો છે. ગૂજરાતનો આ કાળનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણ-પણે, વિશ્વસનીય પ્રમાણોથી સુંદર અને ઓજસ્વિની ભાષામાં જ્યારે લખાશે ત્યારેજ તેનનાં કીર્ત્તિગાન યથેષ્ટ કરી શકીશું. તે વખતે આવો ઇતિહાસ લખવાનું બીડું ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ લીધું હતું તેથી મને તથા ઘણાને આનંદ થયો હતો, કારણકે તેમને પુરાતત્ત્વનો અતિ શોખછે, પોતાની પાસે પ્રશસ્તિઓ ને શિલાલેખોનો બહોળો સંગ્રહ છે, પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં પુસ્તકોનો જબરો જથ્થો છે, તેમને સંસ્કૃત પ્રાકૃત બંને ભાષાનું ઊંડું જ્ઞાન છે, ભાષા પર પ્રભુત્વ છે વળી તેમણે તે સંબંધી વિશાલ વાંચન કર્યું છે તેમજ નવીન પાશ્ચિમાત્ય શૈલીનો પરિચય મેળવ્યો છે અને પોતે સંશોધન-બુદ્ધિ તેમજ અનેક હકીકતોમાંથી સારભૂત સત્ય હકીકત તારવી લેવાની શક્તિ ધરાવે છે, વગેરે ગૂજરાતના ઈતિહાસને સર્જાવવા માટેના ઉચિત એવા ઘણા ગુણ તેમનામાં છે; અને તેઓ સ્થિરચિત્ત-થી એક સ્થલે દૃઢસંકલ્પપૂર્વક લખવા માંડે એટલું બાકી હતું; પરંતુ તેઓ લગભગ સાતવર્ષ વીતી ગયાં છતાં અત્યારસુધીમાં તેનું એક પ્રકરણ પણ લખી પૂરૂં પાડી શક્યા નથી; જ્યારે તેમના જેટલા ગુણો નહિ ધરાવતો એવો હું મારા ધંધાનો વ્યવસાય, કૌટુંબિક તેમજ સામાજિક વ્યવહાર સાચવ્યે-રાખ્યે જતાં ફાજલ પડતા સમયનો લાભ લઈ વિશ્વસનીય અને બને ત્યાં સુધી તે તે કાલનાં પ્રમાણો મેળવી જુદાં જુદાં સ્થળે પરિભ્રમણ કરી ત્યાંનાં મંદિરો, ભંડારો તપાસી શિલાલેખો પ્રશસ્તિ-ઓ, ગ્રંથગત નોંધો વગેરે જે કાંઈ મળ્યું તે મેળવી તે પરથી મારી મર્યાદિત શક્તિ અને મતિ પ્રમાણે ગૂજરાતી ભાષામાં તે ઇતિહાસના એક ભાગ નામે જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસને લિપિબદ્ધ કરી શક્યો છું તે જનતા સમક્ષ ધરવામાં આવે છે. સાથે સાથે અત્રે નિવેદિત કરવું યોગ્ય છે કે થોડુંક થયાં શ્રીમાન્ જિનવિજયે ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના 'વિશ્વભારતી'—શાન્તિનિકેતનમાં અધ્યાપક તરીકે રહી શ્રી

જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સના શત્રુંજય તીર્થ સંબંધીના ખાસ અધિવેશનના પ્રમુખ સાહેબ શ્રી બહાદુરસિંહ સિંઘીથી સ્થાપિત 'સિંઘી' જૈન ગ્રંથમાલા'નું કામ વ્યવસ્થિત રીતે અને સંગીનતાપૂર્વક ચાલુ કર્યું છે અને ચાર ગ્રંથો-પ્રબંધ ચિંતામણી, તેને લગતા પુરાતન પ્રબંધોનો સંગ્રહ, વિવિધ તીર્થકલ્પ, અને પુરાતન સમય લિખિત જૈન પુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ તેમના તંત્રીપદ નીચે નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાય છે અને બીજા પણ તૈયાર થાય છે. આ રીતે ગૂજરાતના ઇતિહાસની સામગ્રી મુખ્યપણે તેઓ તૈયાર કરી રહ્યા છે; તેમના તરફથી ખાસ અપેક્ષિત વસ્તુ-તે ઇતિહાસનું ઘડતર હજુ બાકી છે- દૂર છે. તે સત્વર વિનાવિલંબે તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાઓ એ હૃદયેચ્છા હું પુનઃ પ્રદર્શિત કરૂં છું.

૪૩. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ મૅકડોનલ, કીથ આદિએ અંગ્રેજીમાં લખ્યા છે, પણ તે જોઇ જઇ તેની શૈલી અને રચના અવગાહી તે અનુસાર આ ઇતિહાસમાં કાર્યપદ્ધતિ રાખવાનું મારાથી બની શક્યું નથી. જૈન ગ્રંથોનો મોટો સમૂહ તો હજુ અમુદ્રિત છે અને ભંડારોમાં દાબડામાં પૂરાયેલો છે, માત્ર તેનાં નામ, ને કર્તાનો ટુંક પરિચય તે સંબંધીની જે પ્રશસ્તિઓ બુહ્લર, કિલ્હોર્ન, પીટર્સન, ભાડારકર આદિએ સરકાર તરફથી કરેલા પોતાના હસ્તલિખિત પ્રતોના રીપોર્ટોમાં તથા સ્વ. દલાલ પં. લાલચંદ અને પ્રો. વેલણકર આદિના સૂચીપત્રોમાં પ્રકટ થઇ છે તેમાંથી મેળવી શકાયો છે, તેથી તે દરેકનાં નામ, કર્તા તથા રચના સમય આપવા ઉપરાંત તેની પરીક્ષા-તે સંબંધી ઊહાપોહ-વિવેચન કરવાનું બની શક્યું નથી એટલે કે લેખકની કૃતિઓ પર વિવેચન કરવામાં લક્ષમાં રાખવાની અનેક બાબતો જેવી કે કૃતિઓ પરથી તેના લેખકનું વ્યક્તિત્વ, જે જે અસરો કે પ્રવાહોથી એનું વ્યક્તિત્વ બંધાયું હોય અને એની કૃતિ માટે જે હેતુઓ પ્રાપ્ત થયા હોય તે, તેની સર્વ કૃતિઓમાં રહેલી સર્વવ્યાપક ભાવના, જે જમાનામાં તે જન્મેલ હોય તેને લીધે તથા

આજુબાજુની વિદ્યમાન પરિસ્થિતિઓને લીધે તેનું ક્ષેત્ર ઘડાયું હોય તે અને૦ તે પરથી તેની કૃતિઓ ઇતિહાસની ઘટનામાં જે સ્થાન ભોગવતી હોય તે, લેખકની જે પ્રકારની સાહિત્યની કૃતિ હોય તે પ્રકારની ઉત્તમોત્તમ શિષ્ટ કૃતિઓના ધોરણે તે કૃતિની તુલના, તેમજ લેખક આપણા પર કેવી છાપ પાડે છે અને આપણી નજર સંમુખ કેવું ચિત્ર ખડું કરે છે તે-એમ વિશિષ્ટ, ઐતિહાસિક, શિષ્ટ યા આદર્શ (Classical) અને અંગત દષ્ટિબિંદુઓથી જોતાં સાંપડતી બાબતો આલેખવી ઘટે તે આલેખી શકાઇ નથી; પ્રકટ થયેલ કૃતિઓ સંબંધી તેવી આવશ્યક બાબતો મૂકવા માટે જરૂરનાં દીર્ઘઅભ્યાસ, સતત મનન અને ચિંતન થઇ શકયાં નથી; (જોકે સામાન્ય રીતે જેમણે સારો અભ્યાસ કર્યો હોય એવા વિદ્વાનોના આવ્ર મતો અવ-તાર્યા છે.) વળી 'પ્રત્યેક ગ્રન્થની બાહ્ય પરીક્ષા તેના પૂરા રહસ્યને જોઇને જ કરવી જોઇએ; આંતરિક પરીક્ષા તો અધિકાંશ વાચકોના મન ઉપર આખા ગ્રંથની શી અસર પડી છે એ જોઇનેજ થઇ શકે.' અપ્રકટ ગ્રંથોમાં તો મોટે ભાગે લેખકના સમય સહિત તેની કૃતિ-ઓના નામનિર્દેશથી સંતોષ રાખવો પડયો છે, ઘણી હકીકતો વિસ્તારના ભયથી મૂકી દેવી પડી છે.

કોઈ વખત જેને વિષે દૃઢ મત ધરાવતા છતાં મેં મૌન સાચવ્યું છે કેમકે હું માનું છું કે ઘણી વખત ગેરસમજ, કડવાં વેણ અથવા તેથી પણ વધારે આકરાં પરિણામો ખેડીને પણ મૌન રાખવાનો જાહેર સેવકનો ધર્મ થઈ જાય છે, એટલે કેટલાક પ્રસંગો એવા હોય છે જ્યારે વાણી કરતાં મૌન વધારે શોભે છે.

દરેક યુગના જૈન સાહિત્યની વાત કરતાં તે યુગનાં અન્ય ધર્મના પ્રવાહો—અન્ય ધર્મીઓનું સાહિત્ય-સામાજિક અને રાજકીય સ્થિતિ-પરિવર્તનો, વગેરેની યથાસ્થિત નોંધ કરી તેની જૈન સાહિત્ય પર કે જૈન સાહિત્યની તેની પર અસર બતાવી શકાઈ નથી, અને એમ વિસ્તૃત ઇતિહાસ કરવા જતાં તો જીવનનાં અનેક વર્ષો વીતાવવાં પડે અને આ ગ્રંથ જેવાં અનેક 'વૉલ્યુમો'

કરવાં પડે; માટે આ ગ્રંથ અને તેટલો સંક્ષેપમાં લખેલ હોવાથી તેનું નામ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એમ રાખ્યું છે. વિસ્તૃત ઇતિહાસ અનેક 'વૉલ્યુમો'માં લખનાર કોઇ સમર્થ વિચારક, વિદ્વાન્ અને વીરપુરૂષ ભવિષ્યમાં જાગે એમ હું ઇચ્છું છું. તેને આ મારો પ્રયત્ન કિંચિત્ પણ માર્ગદર્શક થશે તો હું કૃતાર્થ છું.

૪૪. હવે. જૈનોનું પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત સાહિત્ય જેટલું વિદ્યમાન જણાયું તે સર્વનો ઉલ્લેખ આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે, અપભ્રંશ સાહિત્ય સંબંધી વિસ્તારથી મેં મારા 'જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ' એ ગ્રંથમાં પ્રસ્તાવના તરીકે મૂકેલા 'જૂની ગૂજરાતીનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ નામના મારા નિબંધમાં વર્ણન કર્યું છે તેથી તે સંબંધી વિભાગ ૪ પ્રકરણ ૧ માં વિ. ૮મીથી ૧૩મી સદીના તે સાહિત્યનો ટુંકો અહેવાલ આપી બાકીની સદીના સાહિત્યનો માત્ર નામનિર્દેશ તે તે સદીનાં પ્રકરણો સાથે આપી દીધો છે; ગૂજરાતી સાહિત્યના વિ. ૧૩મી તે ૧૮મી સદીમાં થયેલા જૈન કવિઓ અને ગદ્ય લેખકોની વિસ્તૃત સૂચી રૂપે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના બે ભાગ બહાર પડેલા છે તેથી અને ૧૯-૨૦ મી સદીના જૈન કવિઓ-ગદ્ય લેખકોએ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો-શતકવાર કવિઓની કાવ્ય-પ્રસાદી વગેરે ઘણી ઉપયુક્ત બાબતો તે ગ્રંથના ત્રીજા ભાગમાં આપવાનો મારો મનોરથ છે, તેથી આ પુસ્તકમાં તો તેમનો માત્ર નામનિર્દેશ કરી સંતોષ રાખ્યો છે. હિંદી સાહિત્ય તો બહુ જુજ-અતિ અલ્પ છે તેથી જૈન ગૂર્જર કવિઓમાં હિંદી કૃતિઓનો ઉલ્લેખ અન્ય કૃતિઓ પેઠે કરી દીધો છે. આ ગ્રંથમાં જે સાહિત્ય આદિનો ઉલ્લેખ થયો છે તે ઉપરાંત બીજું જૈન સાહિત્ય ભંડારોમાં ક્યાંક સચવાયેલું પડ્યું હશે. તેનો નિર્ણય સર્વ ભંડારોનાં પુસ્તકોનું નિરીક્ષણ અને વર્ગીકરણ કરવામાં આવે ત્યાર પછી થઇ શકે.

૪૫. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય મુખ્યપણે ૩૨ જૈનાગમ માને છે અને તેથી તેના પર 'ભાષા'માં કરેલ બાલાવબોધ-'ટબાઓ' વિશેષ

તેમનામાં માલૂમ પડે છે, ખોડીદાસ આદિ 'ભાવા' કવિઓ થઇ ગયા છે તેમનો અન્યની પેઠે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરાંત ખાસ મૌલિક પ્રભા પાડે તેવું એક બાજુ રહ્યું પણ સુંદર સંગ્રહગ્રંથ જેવું પણ–એટલે કે ખાસ ઉલ્લેખવા યોગ્ય તેમનું સાહિત્ય મારી નજરે આવ્યું નથી. હું કુલધર્મથી શ્વે૦ મૂર્તિપૂજક છું, પણ પૂજ્ય મામાશ્રીને ત્યાં ઉછરેલો, ને તેઓ કુલધર્મથી સ્થાનકવાસી, પણ સર્વ ધર્મ પ્રત્યે ઉદાર હૃદયના એટલે તેમના સમાગમથી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય પ્રત્યે પણ પ્રેમ, ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા મારામાં મૂળથી કેળવાયાં છે. વિશાલદૃષ્ટિથી અવલોકતાં તે સંપ્રદાય માટે ઐતિહાસિક બિના જે કંઇ મળી તે ટુંકમાં સમભાવે મૂકવામાં આવી છે. જુઓ પાન ૫૦૬ થી ૫૧૨નું પ્રકરણ. [અલબત તેના મૂર્તિપૂજા નિષેધ આદિ સિદ્ધાંતના ગુણદોષની ચર્ચા આ ગ્રંથમાં કરવી નિરર્થક અને અપ્રસ્તુત છે, તેથી કરી નથી. આ સ્થિતિમાં કોઇને જરા પણ વિરોધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તેમ નથી. તેવી વાતો જ્યારે 'જૈન સંપ્રદાયોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (Short History of Jaina Church) લખવામાં આવે ત્યારે તેમાં સ્થાન પામી શકે. એવો ઇતિહાસ પ્રકટ થાય તો તે મનોરંજક, બોધદાયક અને શિક્ષાપ્રદ જરૂર બને તેમ છે. કોઇ લેખક અભિનિવેશ–પૂર્વગ્રહ–સ્વસંપ્રદાય મોહને તજી પ્રેમ ઉદારભાવ અને સહિષ્ણુતાને સજી તેવો ઇતિહાસ લખવા પ્રેરાય એ ઇચ્છીશું. આ લેખકનો તેમ કરવાનો મનોરથ છે, તે પાર પડશે કે નહિ એ ભવિષ્યના ગર્ભની વાત છે.] છેલ્લાં ચાર પ્રકરણમાં જૈન ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો, તેની સંસ્થાઓ, તીર્થો વગેરેની અતિ ટુંક માહિતી આપી છે. જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સંબંધી વિશેષ માહિતી શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ પારિતોષક નિબંધ તરીકે સને ૧૯૧૪માં પસાર કરેલો મારો નિબંધ નામે 'જૈન અને બૌદ્ધ મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, તેના સિદ્ધાંતો અને વૈદિક મત સાથે તુલના' બહાર પડશે ત્યારે તેમાંથી મળી શકશે. તેને લખાયે ૧૮ વર્ષ થયાં અને તે દરમ્યાન અનેક માર્ગદર્શક પુસ્તકો,

માહિતી, સાધનો પ્રકાશમાં આવ્યાં છે તેથી તે સર્વનો લાભ લઇ મૂળ નિબંધ સાંપ્રતકાલીન (uptodate) કરવા પાછળ અવકાશ, અને ભારે પરિશ્રમ લેવાની જરૂર છે. જૈન ગૂર્જર કવિઓના બે ભાગ, અને આ ઇતિહાસનો ગ્રંથ તૈયાર કરી છપાવવામાં સર્વ અવકાશ અને મહેનત ખર્ચાઇ જવાથી તે નિબંધનો સ્પર્શ કરી શકાયો નથી. આ કારણે તે ફાર્બસ ગુજરાતી સભા અને જનસમાજ મને ક્ષમા કરશે. હવે તે બને તેટલી શીઘ્રતાથી હાથમાં લઇ તેનું પુનર્લેખન-સંશોધન વર્દ્ધન કરી પ્રકાશન કરવા હું પ્રયત્નશીલ રહીશ.

૪૬. ભૂતકાલ પ્રત્યે સામાન્ય રીતે અક્ષમ કે અસહિષ્ણુ નથી થવાતું. ભૂતકાલની વાત કરતાં અનેક પ્રકારનો ઉદાર આત્મનિગ્રહ અને સહનશીલતા રહે છે. પૂર્વકાલના ધર્મ, ધાર્મિક સંપ્રદાય-સાહિત્ય, કે ધર્મતંત્ર જેવા વિષયને વિચારવાનો પ્રસંગ આવે તો તેમાં અનેક માનસિક અવ્યવસ્થાઓ-વિકૃતિઓ થઇ હોય છતાં તેને ઉત્પન્ન કરનારા પ્રત્યે તિરસ્કાર અને નિન્દા વ્યક્ત કરવાનું મન થતું નથી અને કાળજીથી તે પ્રત્યે આંખમિચામણાં કરી યા તેને એક બાજુ રાખી આગળ વધવામાં આવે છે. વળી ભૂતકાળમાં તે સર્વ બનેલું એટલે આપણને તેની સાથે સાક્ષાત્ પરિચય હોતો નથી, તેથી જ્યારે તેમના પ્રત્યે સારાકે નરસા અભિનિવેશ પણ જામતા નથી. પણ વર્તમાન-આપણી નજર આગળ પસાર થએલો વર્તમાન વિચારવાનું હાથ ધરવામાં આવે ત્યારે આપણી લાગણી સ્વસ્થ રહેતી નથી-બદલાઇ જાય છે, અને આપણો તીવ્ર આવેશ બહાર નીકળે છે, અનિષ્ટ તત્ત્વો પ્રત્યે સહનશીલતા રહેતી નથી અને સત્ય કહેવા જતાં કોઇને ખોટું લગાડવાનો, કોઈ વખત વધુ પડતું કહી જવાનો, તેમ કોક ઠાણે અન્યાય કરી દેવાનો પણ પ્રસંગ આવવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. 'જીવતા માણસની પૂરી આંકણી તેના સમકાલીનો મૂકીજ નથી શકતા; તેમનાથી કંઇક ને કંઇક પક્ષપાત થઇજ જાય'-આ કા-કારણે વર્તમાન પહેલાંના એટલે જે જૈન ગ્રંથકારોને મેં જાતે

જોયા-જાણ્યા-ઓળખ્યા નથી તેનો આમાં સમાવેશ કર્યો છે એટલે જે વર્ષમાં હું સગીર મટી ગયો હતો તે સંવત્ ૧૯૬૦ ના વર્ષ પહેલાં જે સ્વર્ગસ્થ થયા તેમનેજ આમાં સ્થાન આપવાની સીમા રાખી છે. ત્યારપછીના વિદ્યમાન કે અવિદ્યમાન્ નોંધવા લાયક વ્યક્તિઓ સંબંધી ખાસ કંઇ કહ્યું નથી-આટલા ખુલાસાથી કોઈને હવે પૂછવાનું કે ટીકા કરવાનું કારણ નહિ રહે કે શા માટે વિદેશીય-પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોને હસ્તલિખિત જૈન ગ્રંથો પૂરાં પાડી તે દ્વારા પશ્ચિમમાં જૈન ધર્મના અભ્યાસકો વધારનાર શ્રી વિજયધર્મસૂરિ, અધ્યાત્મ-યોગના રસિક અનેક ગ્રંથોના પ્રયોજક કવિ શ્રી બુદ્ધિસાગર સૂરિ, અનેક પુસ્તકોનું સુંદર સંશોધન કરનાર મહાન્ અભ્યાસક વિદ્વાન્ ગ્રેજ્યુએટ શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, સિદ્ધહસ્ત લેખક અને વિચારક શ્રી વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ વગેરે સ્વર્ગસ્થોને તેમજ વિદ્યમાનોમાં અપ્રકટ રહેલા આગમસાહિત્યને પ્રકટ કરાવી તેનો તે રીતે ઉદ્ધાર કરનાર શ્રી સાગરાનંદ સૂરિ, પંડિતોમાં વિચારક પંડિતવર્ય સુખલાલ, પં. બેચરદાસ, અને પં. લાલચંદ—સુંદર લેખક રા. સુશીલ, વર્તમાન પત્રકાર રા. અમૃતલાલ શેઠ, સોરઠી લોકસાહિત્યના ઉદ્ધારક લેખક અને કવિશ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, નવલકથાકાર રા. ચુનિલાલ વર્ધમાન શાહ, આદિને આ ઇતિહાસમાં સ્થાન આપી શકાયું નથી.

૪૭ આ સાથે એ પણ કહી દેવું યોગ્ય છે કે વીસમી સદી તે ચાલુ સદી છે; તેમાં સ્વર્ગવાસ થનાર શ્રી આત્મારામજી (વિજયાનંદ સૂરિ), શ્રી વીરચંદ ગાંધી, શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ, શ્રી ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી, શ્રી રાયચંદ કવિ વિષે પ્રમાણ કરતાં વિશેષ લખી જવાયું છે, પરંતુ તે પણ મારા પોતાના વિશિષ્ટ મત અનુસાર નહિ, પણ પ્રામાણિક વિદ્વાનોના ગ્રાહ્ય મત અનુસાર લખાયું છે; અને આવો ઈતિહાસ ફરી વાર બહાર પડશે ત્યારે ખરો, એટલે તત્ત્વનું જેટલું ટુંકમાં લખાય તેટલું તેમના સંબંધી લખી બહાર પાડી દેવું ઠીક છે એ હેતુથી કંઇક વિશેષ લખાયું છે તો તે ક્ષંતવ્ય ગણાશે.

૪૮ **જૈનો હિંદુ છે**—જે માણસ હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુકુળમાં જન્મીને વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણાદિ ગ્રન્થોને ધર્મગ્રન્થરૂપે માને; જે માણસ સત્ય અહિંસાદિ પાંચ યમોને વિષે શ્રદ્ધા રાખે ને તે યથાશક્તિ પાળે, જે માણસ આત્મા છે પરમાત્મા છે, આત્મા અજ અને અમર છે તેમ છતાં દેહાધ્યાસથી સંસારમાં અનેક યોનિમાં આવજા કર્યા કરે છે, તેને મોક્ષ છે, અને મોક્ષ એ પરમ પુરૂષાર્થ છે એમ માને, જે વર્ણાશ્રમ ને ગૌરક્ષા ધર્મને માને તે હિન્દુ છે—આવી વ્યાખ્યા હિન્દુની ગાંધીજીએ કરી છે. તેજ ગાંધીજી ગૌતમબુદ્ધ માટે જણાવે છે કે: 'મારો તો નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે કે બૌદ્ધધર્મનો અથવા બુદ્ધના ઉપદેશનો પૂરો પરિપાક ભારતવર્ષમાંજ થયો હતો. એથી ઉલટું થવું શક્ય પણ નહોતું. કારણ ગૌતમ પોતે હિંદુ હતા-હિંદુશ્રેષ્ઠ હતા. હિંદુ ધર્મના ઉત્તમાંશથી તેઓ ભીંજાયા હતા. કેટલાંક તત્ત્વો જે વેદમાં દટાઈ રહેલાં હતાં અને જેની પર જાળાં બાઝી ગયાં હતાં તે તત્ત્વોને તેમણે નવજીવન આપ્યું. વેદમાં રહેલા ઝળહળતા સત્ય પર શબ્દોનું-નિરર્થક શબ્દજાળનું જે અરણ્ય જામ્યું હતું તેમાંથી તેમના મહાન હિંદુ આત્માએ પોતાનો રસ્તો શોધી કાઢયો. વેદના કેટલાક શબ્દોમાંથી તેમણે જે અર્થનું દોહન કર્યું તેનાથી એમના કાળના માણસો સાવ અજાણ હતા. ભારતવર્ષની ભૂમિ એમને આ ધર્મકાર્યને સારૂ સૌથી અનુકૂળ લાગી. બુદ્ધ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તેમની પાછળ જનાર અને તેમને વીંટળાઇ વળનાર ટોળાં ઇતરધર્મીઓનાં નહિ પણ હિંદુઓનાંજ હતાં અને તેઓ વેદધર્મથી રંગાયેલાં હતાં. પણ બુદ્ધનો ઉપદેશ તેમના હૃદયની જેમ સાર્વભૌમ અને સર્વવ્યાપી હતો, અને તેથી તે એમના નિર્વાણ પછી પણ ટકયો અને આખી પૃથ્વી પર ફરી વળ્યો. બુદ્ધના અનુયાયી ગણાવાનું જોખમ વહોરીને પણ હું કહું છું કે એ હિંદુ ધર્મનો વિજય છે. બુધ્ધે હિંદુધર્મનો અસ્વીકાર કદી કર્યો નહોતો, તેમણે તો તેનો પાયો વિશાળ કર્યો; તેમણે હિંદુધર્મને નવજીવન આપ્યું અને એનું

નવું રહસ્ય બતાવ્યું. બુદ્ધના ઉપદેશનો મહત્ત્વનો ભાગ હિંદુધર્મમાં ભળી જઇને આજે તેનું અંગ થઇ ગયો છે. આજે હવે હિંદુ-ભારતવર્ષ પાછાં પગલાં ભરે, અને ગૌતમે હિંદુધર્મપર જે સુધારાનું મોજું ફેરવ્યું તેને ભૂંસી નાંખી શકે, એ શક્ય રહ્યું નથી. પોતાના ભારે આપભોગથી, ભવ્ય ત્યાગથી અને જીવનની નિષ્કલંક પવિત્રતાથી તેઓ હિંદુધર્મ પર કદી ન ભૂંસાય એવી છાપ મૂકી ગયા, અને હિંદુધર્મ એ મહાન ગુરૂનો કાયમનો ઋણી બનેલો છે.'

૪૯ શ્રી બુદ્ધના સમકાલીન શ્રી મહાવીર હતા અને તેમને વિષે પણ શ્રી બુદ્ધ માટે જે ઉપર કહ્યું છે તે પ્રાયઃ કહી શકાય તેમ છે. શ્રી મહાવીરને વેદવિત્ (પ્રા. વેયવી) તરીકે આચારાંગમાં સ્પષ્ટ વર્ણવેલ છે. બૌદ્ધ ધર્મ તે નામથી હિંદમાં લુપ્ત થયો, અને જૈન ધર્મે પોતાનું નામ-વ્યક્તિત્વ હિંદમાં અત્યારસુધી જાળવી રાખ્યું. બંનેની અસર-બંનેનાં તત્ત્વોની મેળવણી હિંદુધર્મમાં થઇ છે. બંનના સંસ્કાર પ્રકૃતિથી આર્યધર્મી છે. હિંદુઓનો ધર્મ વિશાળવ્યાપી હોઈ તેણે પોતામાં નિરીશ્વરવાદી નાસ્તિક ચાર્વાકની ફિલસુફીનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. બૌધ્ધો અને જૈનો વેદાદિને પોતાના ધર્મગ્રંથો ન માનતા છતાં તે આર્ય સંસ્કારવાળા છે-આર્યધર્મનાંજ અંગ છે. હિંદુઓના ધર્મને જો હિન્દુ ધર્મ કહેવામાં આવે તો ભારતમાં ઉત્પન્ન થનારા સર્વ ધર્મ હિન્દુ ધર્મ કહેવાવા યોગ્ય છે.

૫૦ જૈન એક જાતિ નથી પણ એક ધર્મ છે-આર્ય ધર્મ છે-ભારતવર્ષમાં જન્મેલો ધર્મ છે. હિંદુ એ જાતિ છે અને તેથી જૈનો જાતિએ (by race) હિંદુ છે. જૈન ધર્મ પાળનારામાં હિંદમાં વસતી વણિક આદિ જુદી જુદી વર્ણો-જાતિઓ છે. ગમે તે વર્ણના તે ધર્મ પાળી શકે છે.

૫૧ શાસ્ત્ર-દરેક ધર્મમાં તેના મુખ્ય ધર્મગ્રંથોને 'શાસ્ત્ર' કહેવામાં આવે છે; અને તેનું પ્રમાણ છેવટનું-નિર્ણયાત્મક ગણવામાં આવે છે. કોઇ વખત એક ધર્મશાસ્ત્રમાં કંઇ તો બીજા ધર્મના શાસ્ત્રમાં

તેથી જૂદું જ હોય એમ જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રની કસોટી શી એમ પ્રશ્ન થતાં તેનો ઉત્તર પ્રન્ન પુરૂષો એમ આપે છે કે જે શાસ્ત્ર વચન સત્યનું, અહિંસાનું, બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત્યાંથી મળ્યું હોય છતાં તે અપ્રમાણ છે. જેને બુદ્ધિ સમજે નહિ, જે હૃદયમાં ખૂંચે તે શાસ્ત્ર નહિ. એમ ન હોય તો આપણને ધર્મભ્રષ્ટ થવાનો ભય રહે. જે શાસ્ત્ર મદિરાપાન, માંસભક્ષણ, પાખંડ ઇત્યાદિ શીખવે તે શાસ્ત્ર ન કહેવાય. શાસ્ત્ર એવું હોઇજ ન શકે કે જે અક્કલની બહાર હોય, જે સત્ય ન હોય, જેને હૃદય ન માને. બાકી શાસ્ત્રના અર્થ તો ગમે તેવા થઇ શકે. આપણે શાસ્ત્રને નામે શું નથી કરતા? શાસ્ત્રને નામે બાવાઓ ભાંગ પીયે છે અને ગાંજો ફુંકે છે; શાસ્ત્રને નામે દેવી ભક્તો માંસ મદિરાનું સેવન કરે છે, અનેક માણસો વ્યભિચાર કરે છે, અને મદ્રાસ ઇલાકામાં કુમળી બાળાઓને વેશ્યા બનાવવામાં આવે છે. આના કરતાં શાસ્ત્રનો બીજો શો અનર્થ હોઇ શકે? આવાં અનર્થકારી શાસ્ત્રોની અસર-ગતિ રોકવી ઘટે. જાહેર સેવા કરનારનો ધર્મ પ્રજાના પ્રવાહની જે ગતિ હોય તેમાં તણાવાનો નથી; પણ જો તે ગતિ અવળી હોય તો તેને સવળી કરવાનો છે. જો પોતાના દિલમાં 'ના' હોય તો તેનામાં 'ના' કહેવાની હિંમત હોવી જોઇએ. દિલમા 'ના' હોય છતાં સહામાનું મ્હોં જોઇને તેને 'હા' જોઈએ છે કે 'ના' એ વિચારી લઇને તે પ્રમાણે વાત કરવામાં આવે છે એ કાયરતા છે.

પર ધાર્મિક જીવનની બે ભાવના જુદી પાડી શકાય. એક પ્રવૃત્તિની અને બીજી નિવૃત્તિની, એક કર્મની અને બીજી જ્ઞાનની, એક ગૃહસ્થની અને બીજી સંન્યાસની. આ પૈકી નિવૃત્તિધર્મને સ્વીકારનારા-દીક્ષિત મુનિઓ-ધર્મગુરૂઓ સાહિત્યના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે પોતાના પૂર્વજોનું અનુકરણ કરી એટલું બધું કરી શકે એવી તેમની નિવૃત્તિની સ્થિતિ છે કે જૈન ગૃહસ્થોનો બધો સમૂહ કે તેમની સંસ્થાઓ કરે તેના કરતાં સરસાઇ બતાવી શકે. ' એ નિવૃત્તિ

પ્રવાહમાં છૂપેલી હોવી જોઇએ. દેહ માત્ર પ્રવૃત્તિ વિના એક ક્ષણભર પણ ટકી શકે નહિ એ સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે. પ્રત્યેક શ્વાસ આપણે લઇએ છીએ એ પ્રવૃત્તિ–સૂચક છે. ત્યાં નિવૃત્તિનો અર્થ આ જ હોઈ શકે કે શરીર નિરંતર પ્રવૃત્ત રહેવા છતાં આત્મા નિવૃત્ત રહે એટલે કે તેને વિષે અનાસક્ત રહે. તેથી નિવૃત્તિપરાયણ મનુષ્ય કેવળ પરમાર્થને ખાતર જ પ્રવૃત્તિ કરે. નિવૃત્તિ એટલે અનાસક્તિપૂર્વક પરમાર્થે આચરેલી પ્રવૃત્તિ. '—આવી નિવૃત્તિથી પોતે પરમાર્થે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કર્યા કરશે તો વર્તમાન જૈન સાધુઓ સત્ય અને અહિંસાના જગદ્વ્યાપી ધર્મને સમજાવવામાં મહાન્ ફાળો આપી શકશે. ખરી ધર્મ જાગૃતિથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં જેટલું સત્ય, શિવ અને સુંદર છે તેટલાનો જ સંગ્રહ કરવાની ધગશ હોય તો આપણી સ્થિતિ આજે જુદી જ હોય. એનો પુનરૂદ્ધાર કરવામાં ધર્મના વ્યાપક સ્વરૂપને નજરમાં રાખી ભગિરથ મૌલિક પ્રયત્નો થશે ત્યારેજ આપણને પ્રાચીન સભ્યતાની ખોવાઈ ગયેલી ચાવી હાથમાં આવશે.

૫૩ આચાર્યશ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે એક વ્યાખ્યાનમાં ધર્મનું વ્યાપક સ્વરૂપ શું છે તે યથાર્થ શબ્દોમાં કહ્યું છે કેઃ–' ધર્મ માત્રમાં બુદ્ધિ, અનુભવ, શ્રદ્ધા, અંતઃકરણની લાગણીઓ, કાવ્યકલ્પના અને કલારસિકતા એ બધી વસ્તુઓ હોય છે, હોવીજ જોઇએ. એની સાથે વ્યક્તિનો સમાજ અને વિશ્વ સાથેનો સંબંધ, જીવનવ્યાપી સંઘ સ્થાપવાની વૃત્તિ અને આવશ્યકતા, તેમજ ક્ષેમવૃત્તિ (Conservatism) અને પરિવર્તનવૃત્તિ (Radicalism) એ બંને બાજુ ધર્મમાં સ્વભાવતઃ હોય છે અને હોવાં જોઇએ, આમાંથી એકે અંગ જો ઓછું કરીએ તો ધર્મ વિકલાંગ થવાનો, અને મનુષ્યજીવન માટે અપર્યાપ્ત નીવડવાનો. ધર્મમાં શ્રદ્ધાની માત્રા વધવાથી ધર્મ બગડતો નથી. લાગણી અને કોમળતા વધવાથી તે પોચો થતો નથી. કાવ્યકલ્પનાઓ વધવાથી તે અસત્યપ્રેરક થતો નથી. કલારસિકતા વધવાથી તે હીનતાનો સંગ્રાહક બનતો નથી. વિશ્વ સાથેનો સંબંધ પૂર્ણપણે સ્વીકા-

રવાથી તે અવ્યવહારૂ થતો નથી. ક્ષેમવૃત્તિને અંગીકારવાથી તે જડ થતો નથી. પરિવર્ત્તનશીલતાને આવકાર આપવાથી તે વિનાશક બનતો નથી. ધર્મનું મરણ તો અજ્ઞાન, વિલાસિતા અને બાહ્ય સત્તામાં છે. ભ્રમમૂલક અસત્યથી સત્ય ઢંકાય, પણ કોઇ કાળે વીંધાય નહિ. કેમકે અસત્યના પેટમાં પણ સત્ય જ છુપાયેલું રહે છે. સત્યનો પરાજય સત્તામાં છે. કોઇપણ ધર્મ જ્યારે અજ્ઞાનને સાંખે છે, વિલાસિતા સાથે માંડવાળ કરે છે, અથવા સત્તાની ઉપાસના કરે છે ત્યારે એ ધર્મ પ્રથમ સુલભ થાય છે, રોચક થાય છે, વિશાળ થાય છે અને અંતે પરપોટાની પેઠે ફૂટી જાય છે.'

૫૪. પ્રવૃત્તિ-ધર્મમાં રાચતા એવા યુવકો સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ધર્મ કે સમાજના સંબંધે ધારે તો ઘણું કરી શકે—જૂનામાંથી નવું સર્જી શકે—પૂર્વજોના સાહિત્ય પ્રત્યે આદર તેમનામાં ઉત્પન્ન કરાય તો તેઓ તેનો વિસ્તાર શાસ્ત્રીય અને તાર્કિક પદ્ધતિથી યુક્તિ પુરઃસર કરી શકે, અને ભૂતકાલ અને ભવિષ્યકાલના સેતુરૂપ બની વર્ત્તમાનકાલને ઉજ્જવલ બનાવી શકે. યુવકો પ્રત્યે બંડખોર કહી ઉપેક્ષા કરવી, તેમને હરકોઇ પ્રકારે નિન્દવા, તેમની અવગણના અને અવહેલના કરવી, તેમનો જુસ્સો દબાવી દેવો અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ ને વિચારસ્ફુરણાઓ અનિષ્ટ ઉચ્છૃંખલ તથા અહિતકારી ગણી જ લેવી—એ તેમનું માનસ નહિ સમજવાથી ઉપસ્થિત થયેલાં પરિણામો છે. વસ્તુતઃ અંધશ્રદ્ધા, ગતાનુગતિકતા, કુપ્રથાઓ સામે પ્રહાર કરી જ્ઞાનપૂર્વક શ્રદ્ધા, વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ અને સુપ્રથાઓનું વાતાવરણ જમાવવું એ એક જાતનું બંડ છે. એવું બંડ તો આદરણીય છે, ઉત્તેજનીય છે. આ દૃષ્ટિથી શ્રીમાન્ મહાવીર પ્રભુના સમગ્ર જીવનને વિચારપૂર્વક લક્ષમાં લેતાં જણાશે કે તેઓ એક જબરા બંડખોર હતા. વેદવિહિત હિંસા, ચાતુર્વર્ણ્યથી થયેલી સંકુચિતતા અને સ્ત્રીઓ

તથા શૂદ્રો પ્રત્યે અન્યાયી વર્ત્તનની સામે મહાન્ સામનો તેમણે કર્યો હતો અને શુદ્ધ સર્વતોભદ્ર અહિંસા સમજાવી, ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી તે સંઘમાં સ્ત્રીઓ તથા શુદ્રોને સમાન અધિકાર વાળું સ્થાન આપ્યું હતું. અનિષ્ટ તત્ત્વો અને વહેમોનાં જાળાં જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં પોકાર કરી તેને પીંખી નાંખી તેની બદલીમાં ઇષ્ટ તત્ત્વો અને સત્ય શ્રદ્ધા સત્ય જ્ઞાન અને સત્ય આચારની સ્થાપના કરવી એમાં યુવકોના યૌવનનો-જોસનો વ્યય થાય એ ગૌરવાસ્પદ છે. તે બીજે રસ્તે વહી જવાં ન જોઇએ, વહી જતાં હોય તો સવળે રસ્તે વાળી તેમને અભિનંદન-ઉત્તેજના આપી વૃદ્ધોએ અમીદૃષ્ટિ અને પ્રેમભાવ દાખવવાં ઘટે. યુવકો અને નવજવાનોનો વર્ગજ હમેશાં હરકોઇ પ્રજાની બધી આશા અને ઉમેદોનો ખજાનો છે.

૫૫. ભણેલા યુવકો ન્યાય ચાહે છે, યુક્તિ ઇચ્છે છે. ' અમે જે કહીએ છીએ તે પૂર્વજો કહી ગયા છે, અને તે આ પ્રકારે જ કહી ગયા છે તો તેને તે પ્રકારેજ સત્ય તરીકે સ્વીકારો, કારણકે પૂર્વજોનાં કથનો દ્રવ્યક્ષેત્રકાળભાવથી અબાધિત-અપરિવર્ત્તનશીલ છે, સનાતન સત્ય છે '-એમ કહેવાથી બધા યુવકો માની નહિ જાય. તેમાં ન્યાય ને યુક્તિ હશે, તે બરાબર સમજમાં ઉતરી શકે તેવી રીતે બતાવવામાં આવશે તો તેઓ સ્વીકારશે, નહિતો વખતે સામા થઇ જશે. એમ સમજી તેમની સાથે આદરભર્યો વર્ત્તાવ કરવામાં આવશે તોજ તેમનામાં નિજ માન અને પૂર્વજોનું માન જળવાશે યુક્તિ કે ન્યાય દાખવવા જેટલી બુદ્ધિ કે શક્તિ ન હોય અને તે છતાં સ્વમાન જાળવવું હોય તો પ્રેમદૃષ્ટિથી યુવકો જે કરે તે જોયાં કરવું-મૌન સેવવું એમ આજનો યુગધર્મ કહે છે. અત્યારે તો વિરોધ, પ્રતિકાર, પ્રણાલિકાભંગ, આક્રમણ, એવા એવા અનેક શબ્દોના રણકાર સંભળાય છે. આથી ભડકવાનું નથી, પરંતુ યુગમાં એક પ્રકારનું જોસ-બળ આવ્યું છે તેના ચિન્હ તરીકે એ રણકાર છે એમ સમજી આનંદવાનું છે અને વિશેષમાં તેનો લાભ લઇ તે રણ-

કાર વધુ ને વધુ ગતિ લઇ યોગ્ય પ્રગતિના પંથે વહી એક પ્રચંડ મહાન્ અવાજ બની વિશાલવ્યાપી થાય, આખા ભારતમાં ફરી વળે એવું હૃદયપૂર્વક ઇચ્છવાનું છે. એની ગતિથી, ચેતનાથી બધી જાતની પરવશતા–મન વચન શરીરની પરવશતા જશે, અજ્ઞાન, ગરીબાઇ દૂર થશે અને ધાર્મિક ઝનૂન, સામાજિક સડાઓ, અને ચૂસ્ત મૂર્ખતાઓનાં પ્રદર્શનો નાશ પામશે; ટુંકામાં આપણી આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં આડે આવનાર મહા વિઘ્નનો નાશ થશે. આવા સામનાનો અર્થ વૃદ્ધ મુરબ્બીઓ સામેનો વિરોધ કે તેમનો તિરસ્કાર સમજવાનો નથી. આ સંબંધી પ્રાચીન ફિલસુફીઓના મહાન્ અભ્યાસી પ્રોફેસર સર રાધાકૃષ્ણનના લખનૌ વિદ્યાપીઠના ૩૧ મા પદવીપ્રદાન–સમારંભ વખતે આપેલું ભાષણ મનનીય છે. તેઓ જણાવે છે કે:—

'બગડી ગયેલ સામાજિક વ્યવસ્થા અને ધાર્મિક ઝનૂન સામે બંડ કરનાર યુવકોના હાથમાં ખરૂં ભવિષ્ય છે. અત્યારે પરિસ્થિતિ એવી ગંભીર છે કે જેઓ તે યુવકો પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખે તેઓ ક્રૂરતાનો અપરાધ કરે છે. લોકોની ઉપેક્ષા પર અન્યાય વૃદ્ધિ પામે છે. ખરાબ શેઠ, ભ્રષ્ટ નેતા, અસત્યનિષ્ઠ ગુરૂ—એ બધા વધતા જાય છે તેનું કારણ તેમના પ્રત્યે સામનો કદિપણ કરવામાં નથી આવ્યો તે છે. અન્યાય કરનારા નભે છે કારણકે જેઓમાં ન્યાયની ભાવના હોય છે તેઓ જડભરત જેવા અક્રિય બેઠા રહે છે સમાજમાંના અન્યાયો સામે સામનો કરવાનો જુસ્સો એ આજ્ઞાનો કે નિયમોનો અનાદર અથવા અસહનશીલતા છે એવી ખોટી ભ્રમણામાં પડવાનું નથી. બીજાઓની લાગણી પ્રત્યે માન અને ઉંડા આંતરિક વિવેક સાથે તે સામનો નદ્દન સંગત છે. આપણે શિષ્ટસમાજ માટેની આવશ્યક એવી પ્રધાનભૂત વિનયશીલ રીતભાતને તિલાંજલિ દેવી ન જોઇએ.'

૫૬. વિનયી વર્ત્તન રાખી ધર્મમાં દેખાતું ક્લેશમય ઝનુની વાતાવરણ અને સમાજમાં ઘુસી ગયેલ ખોટી માન્યતા અને વહેમોના પરિણામે રહેલ સડાઓ સામે સત્ય અને અહિંસાનાં સાધનથી સામનો કરવામાં યુવકો સફલતા મેળવી શકશે એ નિઃસંદેહ છે. વાણી અને

વિચારના અસંયમથી ધાર્યો ઘા થઈ શકશે નહિ અને એમ કરતાં નિશાન ખાલી જવાથી પ્રત્યાઘાત વધારે જોરવાળો થશે. સાંસ્કારિક, ધાર્મિક, સાહિત્યવિષયક, સામાજિક પ્રશ્નને છેડી તેની વિચારણા, નિમંત્રણા યુવકો કરશે તો શાસ્ત્રો શસ્ત્ર બની સંહારક બન્યાં છે, સાહિત્ય નિવૃત્તિપ્રધાન હોઇ આત્માને જડ બનાવે છે, સમાજ અધઃપતન પ્રત્યે જાય છે એવા આક્ષેપો દૂર કરી પોતે અતિ ઉપયોગી થઈ શકશે.

૫૭. આપણામાં આવેશ છે, સારી ભાવનાઓ પણ છે, પરંતુ એ આવેશથી કે એ ભાવનાથી આપણો ઉદ્ધાર થવાનો નથી, તેનાથી આપણું માગ્યું આપણને મળવાનું નથી. આપણે જે કરેલું હશે તેજ કાયમ રહેવાનું છે અને તે ઉપરથીજ ભવિષ્યનું ઘડતર થવાનું છે. આપણા આવેશને આપણે કૃતિમાં ન મુકીએ, એ આવેશનું સુંદર પરિણામ ન લાવીએ તો એ આવેશ મિથ્યા છે. ભાવનાઓ જગાડવાનું કાર્ય સારૂં છે. તેની તેવે વખતે જરૂર પણ છે. પરંતુ ભાવનાઓ જગાડવામાં રોકાવા કરતાં આપણે કામ જ કરવા લાગી જઇશું તો તેની અસર વધારે થશે, અને કામ કરી બતાવીને આપણે વધારે દૃઢ ભાવનાઓ જગાડી શકીશું. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે, આપણા ધર્મની સાહજિક સરળતા વિષે અડગ વિશ્વાસને લીધે જ વિરોધ અને વિખવાદનાં વાદળોમાં અનેક મહાજન શાંતિ અને આશા જાળવી શક્યા છે. તે વિશ્વાસ આપણામાં જાગૃત અને પ્રજ્વલિત રહે તો આશા, હિંમત અને બળમાં વૃદ્ધિ થતી જાય એ નિઃશંક છે.

૫૮. સાહિત્યનો રસ અક્ષરજ્ઞાન વગર લઇ શકાય તેમ નથી. અક્ષરજ્ઞાન અને તેનાથી સાક્ષર થવું એ એક વાત છે, અને ખરા ચારિત્રવાન્ થવું એ બીજી વાત છે. ગાંધીજી કહે છે કે મારો અનુભવ છે કે માણસનું ચારિત્ર એ તેની લખી વાંચી શકવાની કેળવણીથી તદ્દન ઘણાપદી વસ્તુ છે અને એકલી લખવા વાંચવાની કેળવણી

માણસની નૈતિક કમાઈમાં એક દમડીનો પણ ઉમેરો કરે છે એવો નિયમ નથી. જે કેળવણી આપણી બધી મર્દાનગી હરી લે, આપણને નાદાર અને નાસ્તિક કરી મૂકે, અસંતોષથી આપણાં જીવનને ભરી દે અને બીજી બાજુએ અસંતોષ મટાડવા માટે કશોજ માર્ગ ન રાખીને દશે દિશાએ આપણને નાસીપાસીજ પીરસી મૂકે તે ખરી કેળવણી નથી. અક્ષરજ્ઞાન એટલેજ દરજ્જે જરૂરનું છે જેટલે દરજ્જે તે આપણી વિચારશક્તિને ખીલવે ને આપણને સારાસારનો નિર્ણય કરતાં આવડે. આપણે મનુષ્ય બનવું એ પ્રથમ ભણતર છે. મનુષ્ય જ અક્ષર જ્ઞાનને લાયક છે. અક્ષરજ્ઞાનથી મનુષ્યત્વ નથી આવતું. આપણે આપણા બળને વિષે અજ્ઞાત છીએ તેથી–તે અજ્ઞાનથી બીજા દોષો આવી જાય છે. આપણામાં રહેલા આત્માને વિષેજ શંકા છે, તેના ગુણોને વિષે શ્રદ્ધા નથી. આ અજ્ઞાન કેવળ અક્ષરજ્ઞાનથી નથી જવાનું. માત્ર વિચારના પરિવર્તનથી જ જઇ શકે છે.

પ૯. આપણે પોતે ને આપણી પ્રજાએ અક્ષરકેળવણી લઇ બુદ્ધિ ખીલવવાની જેટલી જરૂર છે તેટલીજ જરૂર નૈતિક કેળવણી લેવાની છે. નીતિની કેળવણી એટલે ધર્મનું ભાન થવું. જેને ધર્મ ઉપર આસ્થા બેઠી છે, જે તેના સ્વરૂપને સમજે છે તેની સાથે જગત એકંદરે કજીઓ કરતું નથી ને કરવા આવે તો પેલો પુરૂષ તેને વિનયપૂર્વક દૂર કરાવી શકે છે અહીં ધર્મનો અર્થ માત્ર ધર્મગ્રંથોમાં લખેલાં ક્રિયાકાંડ કરવાં એ નથી, પણ પોતાને ઓળખવો, ઇશ્વરની પહેચાન કરવી એ છે; અને જેમ જેને વણતાં ન આવડે તે વણકર નથી થઇ શકતો તેમ જે અમુક નિયમોનું પાલન નથી કરતો તે પોતાને ઓળખીજ નથી શકતો. એ નિયમો તે સત્ય, અહિંસા ને બ્રહ્મચર્ય છે. આ બધાનું જ્ઞાન ધર્મસાહિત્યમાંથી મેળવી શકાય છે. ધર્મ પુસ્તકોમાંથી પરમાત્માનો મેળાપ અને સત્યનું દર્શન મળી શકશે.

૬૦ ભારતવર્ષની પુરાણી વિદ્યાપીઠોની પેઠે આપણી હાલની

યુનિવર્સિટીઓમાં જ્યાં લગી દેશમાં વિદ્યાદાન ચારિત્રવાન શિક્ષકોની મારફતે નહિ થાય, જ્યાં સુધી ગરીબમાં ગરીબ હિંદીને સારામાં સારી વિદ્યા પહોંચી શકે એવી સ્થિતિ નહિ હોય, જ્યાં સુધી વિદ્યા અને ધર્મનો સંપૂર્ણ સંગમ નહિ થયો હોય, જ્યાં સુધી પર ભાષાની મારફતે શિક્ષણ આપી બાળકો અને જુવાનોમાં મનની ઉપર અસહ્ય બોજો પડે છે તે દૂર કરવામાં નહિ આવ્યો હોય, ત્યાં સુધી પ્રજાજીવન કદી ઉચ્ચ બનવાનું નથી એ નિઃશંક છે. પ્રજાકીય શિક્ષણ તે તે પ્રાંતની ભાષા મારફતે અપાવું જોઇએ. શિક્ષકો ઉચ્ચ કોટિના હોવા જોઇએ. જ્યાં વિદ્યાર્થીને સ્વચ્છ હવાપાણી મળે, જ્યાં મકાન અને આસપાસની જમીન આરોગ્યનો પદાર્થપાઠ આપતી હોય એવી જગ્યાએ શાળા હોવી જોઈએ અને જેમાંથી મુખ્ય ધર્મોનું જ્ઞાન મળી શકે એવી શિક્ષણપદ્ધતિ હોવી જોઇએ. આવી વિદ્યાપીઠો એક નહિ પણ અનેક –પ્રાંતપ્રાંતમાં ઉભી થશે ત્યારે વિદ્યા અને ધર્મનો સંપૂર્ણ સંગમ પ્રાપ્ત થશે.

૬૧ ગૂજરાતમાં જે વિદ્યાપીઠ સ્થપાઇ તેણે કંઇ કાર્ય કરી બતાવ્યું. અત્યારે તેની સ્થિતિ ગૂજરાતને શોભે તેવી નથી. તેવી વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણનું વાહન ખરી **ગૂજરાતી ભાષા** હોવીજ જોઇએ. જે ગૂજરાતી લાખો ગૂજરાતના ભણેલા વતની બોલે છે ને લખે છે તે ખરી ગૂજરાતી. ગૂજરાતી સંસ્કૃતની અને પ્રાકૃતની દીકરી હોઇ તેનો આધાર સંસ્કૃત–પ્રાકૃત ઉપર હોવોજ જોઇએ એમાં તો કોઇ શંકા ન લાવી શકે. જેમ જેમ આપણામાં પ્રજાપ્રેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ આપણામાં ભાષાપ્રેમ વધવો જોઇએ દેશપ્રેમ હોય ને ભાષાપ્રેમની ખેવના ન હોય એ અસંભવિત છે. હિંદુ (જેમાં જૈનો સમાય છે), મુસલમાન ને પારસી એ ત્રણે કોમો ગૂજરાતી બોલે છે, ત્રણે વેપારી હોઇ આખા હિંદુસ્તાનમાં ને દેશાવરમાં ફરનારી છે. એ ત્રણેને ગૂજરાતી તરીકે ઓળખાવનાર વસ્તુ તેમની ભાષા છે. તેની સેવા ત્રણે કોમે કરવી અને તે ભાષામાં શિક્ષણ આપનારી વિદ્યાપીઠને સ્થાપિત–પોષિત અને વર્દ્ધિત કરવી એ તેમની ફરજ છે.

૬૨ પ્રજાકીય ઉન્નતિમાં સ્વભાષાપ્રેમ ઉપરાંત દેશની સર્વ સામાન્ય ભાષા પર પણ આદર હોવો જોઇએ. તે ભાષા તે હિન્દી છે. તેનું શિક્ષણ તે પ્રજાકીય શિક્ષણના મૂળાક્ષર સમાન છે તેથી નવજવાનોએ હિન્દી ભાષા શીખી લેવી જોઇએ; કે જેથી અત્યારે દેશના એક પ્રાંતના નવ જવાનોને બીજા પ્રાંતમાં જવું ને ખપ લાગવું સો સો વાત થઇ પડે છે તેમ ન બને. ચાલાક, નમ્ર, અને મહેનતુ હરકોઇ જવાન એ થોડા માસમાં શીખી લઈ શકે. એ શીખવામાં સહેલી ભાષા છે. તેમાં કેટલાયે શબ્દો તો ઘરનાજ લાગશે, કારણ દ્રાવિડી ભાષાઓ સિવાયની ઉત્તરની ભાષાઓના મોટા ભાગનો શબ્દભંડોળ એક જ છે. એ ભાષા ઉચ્ચ અને વિદ્વત્તા ભર્યા વિચારોને સુદ્ધાં પહોંચી વળે તેવી છે.

૬૩ **અંગ્રેજી ભાષા** એ પરભાષા છે, અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તેનું મહત્ત્વ ઘણું છે. અંગ્રેજી ગ્રંથોમાં ભારે વિભૂતિઓ સમાયેલ છે, પણ અંગ્રેજીનું શિક્ષણ સમસ્ત પ્રજાવર્ગપર લાદી નહિ શકાય. અંગ્રેજી ભાષા આજકાલનો વાયુ છે. તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર ન કરતાં એ ભાષા શીખવી એ જુદી વસ્તુ છે અને તેને માતૃભાષા-માદરીજબાન બનાવવી એ જુદી વસ્તુ છે. રાજકારણી ભાષા અથવા વ્યાપારની ભાષા ઉપરાંત અંગ્રેજીનું બીજું સ્થાન નથી એમ અંગ્રેજીભાષામાં વિશારદ થયેલ કેટલાક પ્રજાનેતાઓ જણાવે છે. હાલ તે રાજભાષા છે અને તે પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન ઘણું વળ્યું છે અને એને પરિણામે અસંખ્ય ગ્રેજ્યુએટો-યુનિવર્સિટીના પદવીધરો હિંદના દરેક ઇલાકામાં પ્રાપ્ત થયા છે અને વિશેષ નીકળતા જાય છે. એમાંના કેટલાકે દેશની, સાહિત્યની, ધર્મની, કોમની, જાતિની સેવા ઘણી સારી બજાવી છે.

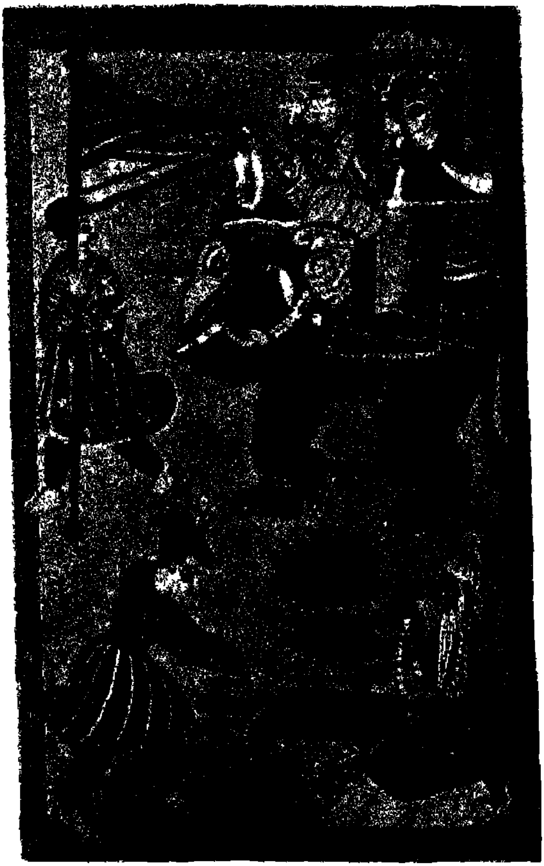
૬૪ આપણા ઉચ્ચ અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલા સંસ્કારી ગ્રેજ્યુએટોએ ઘણું ઘણું કરવાનું રહે છે. યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ, અખંડ અને ઉચ્ચ વિચાર-સરણિ પ્રત્યેના પ્રેમનો વિકાસ, અને લૌકિક પ્રથાઓ તથા દૃઢીભૂત થયેલી અનુચિત ભાવનાઓની સામે વિરોધ

કરવાની શક્તિ ન કેળવી શકે તો તે શું કામનું? સુશિક્ષિત જન તો જ્યાં સત્ય હોય ત્યાંથી તેને શોધી કાઢી તેને અનુસરશે અને ઘણા લોકો અનુસરે છે તે પ્રમાણે—ગતાનુગતિક ગાડરપ્રવાહ પ્રમાણે અનુસરવાની ચોખ્ખી ના પાડશે. જ્ઞાનમાં શક્તિ છે અને સત્ય સ્વતંત્રતાને માર્ગ કરી આપે છે. દેશનું નવીન ઘડતર કરવા માટે આપણે વિચારવું ઘટે અને પ્રજ્ઞાથી કાર્યક્રમની વ્યવસ્થા કરવી ઘટે. નૂતન ઝાંખી કરવાથી નિપજતી અચલ શ્રદ્ધા, નવીન શરૂઆત અને આશામાંથી સર્જન થાયછે. વર્તમાનયુગમાં ચારે બાજુ અનેક આંદોલનો, વિચારપ્રવાહો અને પ્રશ્ન—ઉકેલણી ગતિમાન્ થયેલ છે તેમાં વિચારસરણિ ઢીલી અને મુંઝાયેલી રહે, સ્પષ્ટ સૂક્ષ્મદર્શન ન થાય એ સ્વાભાવિક છે.×× આપણી સમાજના અને સંસ્કૃતિના પ્રદેશોમાં પણ વસ્તુસ્થિતિ લગભગ એવી છે. આપણે અભિમાન અને આત્મનિંદા એ બે છેડા વચ્ચે ઝૂલીએ છીએ. સમાજદેહમાં જે ઘા પડયા છે તે કેમ રૂઝવવા તે સૂજતું નથી. રૂઢિ શાસ્ત્રને નામે પીડી રહી છે, બીજી બાજુ ક્રાંતિકારક તર્કવાદ આખી સ્થિતિની ઉથલપાથલ કરી નાંખે તે પ્રમાણે પોતાના સિદ્ધાંતો ફેંકી રહ્યો છે. સામાજિક અને દેશનાં સંસ્કૃતિવિષયક બળો છિન્નભિન્ન થઇ ગયાં છે. આમાં જૂનું અને નવું એ બંનેનું ઐક્ય—એકીકરણ કેમ કરવું એ મોટો પ્રશ્ન છે અને તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ ન કરી શકે તો તેવા શિક્ષણથી શું લાભ?

૬૫. ભૂતકાલનું—જૂનું એટલું સોનું, એમ સમજી તેનું બધું રોમાંચકારક—વિસ્મયકારક (romantic) લાગે છે પણ જો તેનાથી આપણે સર્વસંતુષ્ટ રહીએ તો તેથી અધઃપતન પ્રત્યે જવાય, કારણકે એવી અનેક જૂની પ્રથાઓ અને રૂઢિઓ પ્રચલિત છે કે જે વર્તમાનમાં તે સ્વરૂપે ઉપયોગી નથી. पुराणमित्येव न साधु सर्वम्। —જેટલું જૂનું એટલું બધું સારૂં એમજ નથી. જીવનપ્રવાહમાં ભૂતકાલ તે વર્તમાનકાલ નથી. મૌલિકતા અને સાહસિકતાથી પ્રગતિ આવે છે. અનુકરણથી અને જૂને ચીલે ચાલ્યા જવાની વૃત્તિથી સડો થાય

છે. ભૂતકાલની દેખાતી પ્રજ્ઞા ગમે તેટલી સંપૂર્ણ હોય, છતાં તે જે રૂપોમાં આચ્છાદિત છે તે રૂપો છેવટનાં–આત્યંતિક નથી.* તેઓને ભાંગીને નવાં બનાવવાની જરૂર છે. ભણેલાઓએ જીવનનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી તેને નવાં કાર્યોમાં કામે લગાડવું જોઈએ. એક જાતિ કે કોમનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ તે પૂર્વ યુગોમાં જે સ્થિતિમાં હતું તેમાંથી ઉપલબ્ધ થતું નથી તેમજ વર્ત્તમાનમાં જે સ્થિતિમાં સ્થિર થયેલ હોય તેમાંથી પણ મળતું નથી; કોઇપણ પ્રજાના ઇતિહાસની પર્યાલોચના કરીએ તો એવું ઉંડું ને પાયામાંથી ચણેલું કંઈક મળી આવશે કે જે સંપૂર્ણતા પામ્યા વગર નિરંતર નવીન ને નવીન થતું જાય. આ વિકાસ પામતી વૃદ્ધિ–વિકાસવાદ જીવનનું રહસ્ય છે–તાત્ત્વિક સ્વરૂપ છે. આર્ય સંસ્કૃતિમાં મનુષ્યના આત્માની અમરતા પર, સમસ્ત વિશ્વની અનંતતા પર અને જ્યાંથી સત્ય મળે ત્યાંથી તેના શોધનપર પ્રધાન ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ભારતદેશે જીવનના વિકાસક્રમ પ્રત્યે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન વિસ્તાર્યું છે. શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિના પ્રયત્ન વડે જ મુંઝવણમાં નાંખે તેવાં અનાવશ્યક આવરણોનો નાશ થશે. જે વસ્તુઓ ઉગી નથી તે કાયમ દઢ રહે તેટલા માટે આસપાસ જે કાષ્ઠ, ઘાસ અને ઠુંઠાં ઉભાં રહ્યાં હોય તેનો રસ્તો કરી નાંખવો જોઇએ–દૂર કરવાં જોઇએ.

૬૬. ભારતના બધા આર્ય ધર્મોમાં મૂળતત્ત્વો અને તે સંબંધીની ફિલસુફી લગભગ એક પ્રકારની, એકજ ઉદ્દેશ–સાધ્ય પ્રત્યે પ્રયાણ કરનારી છે. માત્ર શબ્દ–પરિભાષા જુદી જુદી વાપરવામાં આવી છે. છતાં જૈન કે જૈનેતર, બ્રાહ્મણ કે બ્રાહ્મણેતર વગેરેમાં આંતરિક એકતા ન દેખાતી હોય અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ કલેશ ને કલહનું રૂપ લેતી હોય તો તે દુઃખદાયક છે, નરી મૂર્ખતા છે. એકજ ભૂમિમાં ઉછરનાર, એકજ ભૂમિનાં અન્ન પાણીથી પોષણ લેનાર, એકજ પ્રકારની સંસ્કૃતિના સંસ્કાર પામનાર, એકજ જાતનાં સુખદુઃખો ભોગવનાર અરસપરસ સહકાર, પ્રેમ અને વિશ્વાસ દાખવી શકે અને

શ્રી પાર્શ્વનાથ કુમાર અને કમઠ તાપસ.

—મુગલસમયના કલ્પસૂત્રમાંથી.

[શ્રી પૂર્ણચંદ્રનહારના સૌજન્યથી]

તેથી એકતા સાધી શકે; અને તે સાથે દરેક પોતપોતાની વિશિષ્ટ વિધિ ક્રિયાઓનું પાલન પણ કરી શકે અને પોતાનો ધર્મ પાળી શકે પણ એક બીજા તે માટે કંઇપણ વિરોધ રાખી ન શકે.

૬૭. જૂદી જૂદી સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલી પણ એકબીજા સાથેજ વસતી હિન્દુ અને મુસ્લિમ જાતિમાં પણ ઐક્ય જોકે દુ:સાધ્ય અમુક વખત સુધી હોય પણ અસાધ્ય તો નથી. એક જાતનાં દુ:ખમાંથી બંને પસાર થઇ તે સાથે સહેવાની અને તેનો પ્રતિકાર કરવાની તકો મેળવે, એક બીજા એકબીજાનાં પોતાને ઇષ્ટ લાગતાં તત્ત્વો ગ્રહણ કરે અને એકબીજાની ધર્મક્રિયાઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખે, યા દરેક પૃથગ્ રીતે પોતાની પ્રગતિ કરે પણ સામાન્ય જ્યાં બચાવ કરવો પડે ત્યાં એકત્રિત થઇ બચાવ કરે તો એકતા શીઘ્ર સુલભ થાય. સમ્રાટ્ અકબરે એકતાની દિશામાં શુભ પ્રયાસ કર્યો હતો, તેણે તો દરેક ધર્મના આચાર્યો, મોલવીઓને ભેગા કરી તેમની પાસે તેમના ધર્મનાં તત્ત્વો સંબંધી હકીકત મેળવી 'દીને ઇલાહી' નામનો બધામાંથી ઇષ્ટ તત્ત્વો લઇને કરેલો નવો મત કાઢયો; તેમજ ભાષા પણ આખા દેશમાં એક કરી નાંખી. બીજા પ્રયત્નોમાં શિલ્પ-કળામાં બંને સંસ્કૃતિનો મેળ થયેલો જોવાય છે; સંગીતમાં તાનસેને અને શિખ ગુરૂઓએ બંનેનું સંયોજન (adjustment) કર્યું. કબીર અને ગુરૂ નાનકે બંને સંસ્કૃતિમાંથી ધાર્મિક ભજનો રચી-સંગ્રહી બંનેમાં સમભાવ પેદા કરવાનો શ્રમ ઉઠાવ્યો. આમ અનેક પ્રયત્નો થવાથી કેટલીક સરળતાઓ થઇ ગઇ. મુસ્લિમમાંથી હિંદુ ધર્મને મળતો સુફીવાદ ઉત્પન્ન થયો; પોતે વિદેશી રહ્યા નથી એમ સમજાયું, એક બીજા સુખસંપથી રહેવા લાગ્યા; છતાં એકબીજાની સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનું અજ્ઞાન અલગપણાની ભાવના ઉત્પન્ન કરવા માટે ઓછું જવાબદાર નથી. એકબીજાના સાહિત્યનો એક બીજાએ અ-ભ્યાસ કરવો એ કોમીવાદ દૂર કરવા માટે એક રાજમાર્ગ છે.

૬૮. સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન ગમે તે હો, પરંતુ તેના વિષે બે

તત્ત્વો સ્થાપિત છે તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી શકાય તેમ નથી. (૧) કોઈપણ સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન બીજાં સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનોનાં ઉપલબ્ધ સમાંતર (collateral) પુરાવા પ્રત્યે અલક્ષ કરી શકે નહિ, (૨) સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન અમુક જાતિના લોકો માટેજ નથી પરંતુ સંસ્કૃતિવાળા જગત્‌માં સમસ્ત વિદ્યાવાન્ જાતિ માટે છે. એક ધર્મની કે એક દેશની કે એક જાતિની વ્યક્તિએ સર્જેલા સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનને એકાકી પૃથક્ રાખી ન શકાય, અને સર્વ વ્યક્તિઓ–પછી તે વ્યક્તિ ગમે તે ધર્મ પાળતી, ગમે તે દેશની કે જાતિની હોય–ના સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોને શ્રી હરિભદ્રસૂરિના યોગબિંદુના નીચેના શ્લોક પ્રમાણે અંગીકારવા ઘટે; તેમ કરવાથી ફલસિદ્ધિ અચૂક થાય છે:—

> **आत्मीयः परकीयो वा कः सिद्धांतो विपश्चिताम् ।**
> **दृष्टेष्टाबाधितो यस्तु युक्तस्तस्य परिग्रहः ॥**

—વિદ્વાનોને પોતાનો સિદ્ધાંત કે પારકાનો સિદ્ધાંત એવું શું છે ? જે સિદ્ધાંત દૃષ્ટ અને ઇષ્ટથી–વસ્તુ અને સ્વરૂપથી–અબાધિત એટલે અવિરૂદ્ધ હોય તેનો પરિગ્રહ એટલે સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે.

કહ્યું છે કે:—

> **यस्माद् यो यस्य योग्यः स्यात् तत्तेनालोच्य सर्वथा ।**
> **प्रारब्धव्यमुपायेन सम्यगेष सतां नयः ॥**

શ્રી રાયચંદ કવિ કહે છે કે:—

> જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ,
> ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ.

ગાંધીજી કહે છે કે 'જૈન દર્શનમાં અહિંસાનો એટલી બધી સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે તે અહિંસાધર્મને નામે પણ ઓળખાય છે. તેથી અહિંસાને પોષક એવાં જે કાંઈ તત્ત્વો જૈનેતર ગ્રંથો કે સંપ્રદાયોમાં મળી આવે તે બધાં જૈનોને માટે આદરણીય છે, તેવીજ રીતે જૈન દર્શનમાં જે જે અહિંસાધર્મ

આદિનાં તત્ત્વો છે તે અજૈનોને માટે આદરણીય છે. વળી તેઓ કહે છે કે 'ધર્મને સભ્યતાની સાથે સરખાવી શકાય. જેમ આપણે પોતાની સભ્યતાને સાચવતા છતાં બીજી સભ્યતામાં જે સારૂં હોય તેનો અનાદર ન કરતાં તેમાંથી તે લઇએ છીએ, તેમ પરધર્મને વિષે પણ કરાય.'

૬૯. આ પુસ્તક જે નિબંધની સંશોધિત–વર્દ્ધિત્ બૃહત્ આવૃત્તિ છે તે નિબંધની પ્રેરણા કરનાર સાહિત્યસંસદ્‌ના પ્રમુખ સાક્ષરશ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, તેની આવૃત્તિ કરવાની પ્રેરણા કરનાર મારા મિત્રો, જૈન પુસ્તક ભંડારો જોવા તપાસવાની સગવડતા કરી આનાર મુનિ અને શ્રાવક મહાશયો, હસ્તલિખિત પ્રતોના સંબંધી બહાર પડેલ રીપોર્ટો–સૂચીઓ અને તેના ઘડનારા વિદ્વાનો, ચિત્રોના 'બ્લૉકો' વિના બદલાએ સૌજન્યથી પૂરાં પાડનાર સજ્જનો અને સંસ્થાઓ, વગેરે જે જે આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં ઉપકારક–નિમિત્તભૂત થયા છે તે સર્વેનો તેમજ પ્રસ્તાવના લખવા માટે (કે જેમાંના બધા વિચાર સાથે હું સંમત નથી) વડોદરા કોલેજમાં ઇતિહાસના પ્રોફેસર કામદારનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું અને ખાસ કરી શ્વે. જૈનોની મહાન્ સંસ્થા–શ્રી જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સ કે જેણે મારી આ કૃતિને પ્રકાશિત કરી એક પ્રકારે અખિલ ભારતના સાહિત્યની સેવા કરી છે તેનું ઋણ વિસર્યું વિસરાય તેમ નથી. તે મહાસંસ્થાએ આખી જૈન શ્વે. સમાજમાં પ્રબલ જાગ્રતિ ફેલાવી છે, સુધારા તથા પ્રગતિશીલ કેળવણીના પ્રચારનું વિશાલ વાતાવરણ ઉપજાવ્યું છે, દેશના હિતનો તથા સ્વધર્મને જાળવી વિચારસ્વાતંત્ર્યનો પાયો નાંખ્યો છે, ભય વહેમ સંકુચિતતા અનર્થપરંપરા ઘેલછા અસહિષ્ણુતા અને અવિવેકના પર પ્રહાર કરી સમાજને સીધા અને પ્રગતિશીલ માર્ગે દોરી છે–એમ અનેકાનેક લાભો આ મહાસંસ્થાએ કર્યા છે અને તે દ્વારા થઇ શકે તેમ છે. તે એક જીવંત પ્રાણવાન્ નિયમબદ્ધ, સંગઠિત, એકત્ર, જાજવલ્યમાન સંસ્થા સર્વથા બની રહે એ મારી હૃદયેચ્છા છે.

૭૦ આ ઇતિહાસમાં વિશ્વસનીય હકીકતોનો પ્રમાણ–આધાર આપી સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. મળેલી અસંખ્ય હકીકતોને પ્રમાણપુરઃસર લેવી, તેમાંથી ખરૂં શું છે તે તારવવું અને તેની યથાસ્થાને યથારીતે યોજના કરવી એમાં બહુ મહેનત, મગજમારી અને વિચારપૂર્વક મનન કરવાં પડ્યાં છે અને તેથી **योजक स्तत्र दुर्लभः ।** એ કથન બરાબર સમજાયું છે. અત્યુક્તિ કોઇપણ સ્થળે બનતાં સુધી ન થાય એની કાળજી રાખી છે; કારણકે તેનાથી મૂળ વસ્તુને અન્યાય થાય છે અને તે વસ્તુને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજી શકાતી નથી. ગાંધીજી ખરૂં કહે છે કે 'અત્યુક્તિ એ અસત્યનું એક ભૂંડું સ્વરૂપ છે. અસત્ય વડે પ્રજા ચઢતી હોય તો પણ આપણે એ ચઢતીનો અસ્વીકાર કરવો એ વધારે શોભે, કેમકે એવી ચઢતી એ છેવટે પડતી કરાવે છે.' તેજ પ્રમાણે હું જૈન હોઇ જૈન સાહિત્યની ચઢતી અત્યુક્તિથી બતાવું એવી ઇચ્છામાં રહેલો સંપ્રદાયમોહ મેં સ્વીકાર્ય ગણ્યો નથી એ નમ્રપણે જણાવું છું, તેમજ સર્વ ધર્મો પ્રત્યે પ્રેમ, ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા રાખવાનો આદર્શ સ્વીકાર્યો છે અને તેથી બીજા સંપ્રદાય પ્રત્યે તિરસ્કાર કે નિંદાવચન લેશ પણ ન વપરાય અને સમભાવબુદ્ધિ જાગૃત રહે તેની પણ કાળજી રાખી છે.

૭૧ શ્રુત–સાહિત્ય પ્રત્યેની ભક્તિએ આ કૃતિ કરવામાં મને પ્રેરિત કર્યો છે; આ વખતે શ્રી માનતુંગ સૂરિના આદિનાથ–ભક્તામર સ્તોત્રનું નીચેનું પદ્ય સ્મરણમાં બરાબર આવે છે કેઃ—

> अल्पश्रुतं श्रुतवतां परिहासधाम
> त्वद्भक्तिरेव मुखरीकुरुते बलान्माम् ।
> यत्कोकिलः किल मधौ मधुरं विरौति
> तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥

—હું રહ્યો અલ્પશ્રુત અને શ્રુતવાન્ પુરૂષોના પરિહાસનું સ્થાન, છતાં તારી ભક્તિજ મને પરાણે બોલતો કરે છે; જેમ કોકિલા વસંતમાં મધુર રવ કરે છે તેમાં હેતુ માત્ર આમ્રકળીઓનો સમૂહજ છે.

*મહાન્ કવિ કાલિદાસનાં નીચેના બે શ્લોકાર્ધમાં વર્ણવેલી છે તેવી મારી ગતિ-સ્થિતિ છે તે હું મુક્તકંઠે જણાવું છું:—

मणौ वज्र समुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥

—વજ્રથી વીંધાયેલા રત્નમાં સૂત્રની જેમ (અત્ર) મારી ગતિ છે.

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥

—ઉંચાથી જે ફલ લભ્ય થાય તેમ છે તે પ્રત્યે વામન (ઠીંગણો) તે ફલના લોભથી પ્રેરાઇ પોતાનો હાથ લંબાવે, એવી મારી સ્થિતિ છે.

૭૨ જૈન ધર્મ અને તેના સાહિત્ય પ્રત્યે જ્યારે જ્યારે ખોટા આક્ષેપો થાય છે ત્યારે ત્યારે એક સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી ભજનની કડી યાદ આવે છે કે 'જ્યારે ધૂમસ ઉડી જશે ને વાતાવરણ સ્વચ્છ થશે ત્યારે આપણે એક બીજાને અધિક પીછાનીશું.'

મારા આ પ્રયત્નથી શ્વેતામ્બર જૈનોએ આર્ય સંસ્કૃતિની ભવ્ય ઇમારતમાં કેટલો સુન્દર ફાળો આપ્યો છે તેનો બરાબર ખ્યાલ જૈન કે જૈનેતર—સર્વ સાહિત્યવિલાસી વર્ગમાં આવશે તો મારો પરિશ્રમ નિરર્થક નથી ગયો એ સમજાતાં આ સાહિત્યસેવકને આનંદ થશે. આવા પ્રયત્નો બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ, શૈવ, શીખ, જરથોસ્તી, ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી ધર્મના સાહિત્યના ઇતિહાસો લખી બહાર પાડવામાં તે તે ધર્મના વિદ્વાનો કરશે તો વિશેષ આનંદ થશે.

મુંબઈ નવેંબર ૧૯૩૨. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ.

પ્રસ્તાવના.

ભાઈશ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ જૈન સાહિત્યના પ્રખર સંગ્રાહક અને લેખક છે. અને તેમની તે વિષય ઉપરની કૃતિઓ જૈન ને જૈનેતર જગતને હવે સારી રીતે જાણીતી છે. અત્યાર સુધી તેમણે પોતાની પ્રસાદી જૈન ગૂર્જર કવિઓ સંબંધી પીરસી હતી; પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તેમણે પોતાના પ્રયાસને બૃહત્ સ્વરૂપ આપ્યું છે અને જૈન સાહિત્યના ઉગમથી માંડીને અત્યાર સુધીના તેના ભિન્ન ભિન્ન વિકાસોને તેમાં સ્થાન આપ્યું છે. આ પ્રયાસ ભગીરથ છે, જો કે ગ્રંથકર્તાએ તે પ્રયાસને "સંક્ષિપ્ત" કહી તેની ભગીરથતાને છૂપાવી છે.

એ પ્રયાસ એક પક્ષે "સંક્ષિપ્ત" તો ગણાવી શકાય. તેમાં જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસના વિકાસનું માત્ર રેખાદર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. ઘણી વાર તો કર્તાએ તેમાં જૈન કૃતિઓનાં નામોનો માત્ર નિર્દેશ કરી સંતોષ માન્યો છે. પાનાં ઉપર પાનાં આવાં નિર્દેશ માત્રોથી ભરવામાં આવ્યાં છે. તેથી કોઇ જૈન કૃતિ પાને ચડવી રહી ગઇ નહિ હોય. ભવિષ્યમાં ગૂર્જર કે જૈન સાહિત્યના અભ્યાસી ને સંશોધકને બીજે સ્થળે જવું ન પડે તેવો પ્રયાસ કરવામાં કર્તાએ જરાપણ કચાશ રાખી નથી. પરિણામે આ "જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ" માત્ર જૈન સાહિત્ય માટેજ નહિ, માત્ર ગૂર્જર સાહિત્ય માટેજ નહિ, પણ હિન્દના મધ્યયુગના સાહિત્યના પરિચય માટે પણ પ્રમાણભૂત ગણાશે.

પણ આ ગ્રંથ માત્ર સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ નથી. તેનાં છેલ્લાં પ્રકરણોમાં જૈન ફિલસુફી, જૈન સંઘ, જૈન તત્ત્વો, ને જૈન સમાજ ઉપર માર્ગદર્શક, ને નિષ્પક્ષપાતી લખાણો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. તે લખાણ વાચતાં ઘણી વાર તો એમ પણ લાગે કે લેખક જૈનેતર તો નહિ હોય!

વિશેષ, ગ્રંથમાં જ્યાં જરૂર લાગી. ત્યાં જૈન સમાજમાં ખાસ નામના મેળવનારાઓનાં પૂરાં જીવનચરિતો આપવામાં આવ્યાં છે અને જેમ પૂર્વે થઇ ગયેલા જૈન આચાર્યોએ ને મુનિઓએ કર્યું હતું તેમ લેખકે પણ તેમની યાત્રાઓ, તેમની દાનપ્રશસ્તિઓ, તેમની અમારિવિજય શ્રેણીઓ, વગેરેનું વર્ણન આપ્યું છે.

પરિણામે સદરહુ ગ્રંથ જૈન સાહિત્યનો માત્ર સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસજ પરિણમતો નથી; કોઇ વાર તેનું વસ્તુ ફિલસુફીમાં ઉતરી જાય છે, કોઈ વાર તે જીવનચરિતની નાની મોટી વીગતોના વર્ણનમાં ઉતરી પડે છે, કોઈ વાર તે ઇતિહાસ, કળાના અવશેષો, સ્થાપત્ય, શિલાલેખો, વગેરેનાં વર્ણનોમાં પ્રકટી નીકળે છે, કોઇ વાર તે જૈનોનાં સામાજિક લક્ષણોના વર્ણનમાં ઉતરી પડે છે; પણ એકંદરે તો તે "જૈન સાહિત્ય"ના ઇતિહાસ તરીકેજ વાચકને મળે છે તેથી તેનું નામ-"જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ" રાખી કર્તાએ યોગ્ય જ કર્યું છે.

કર્તા પોતે કહે છે કે—સાહિત્ય એ શબ્દના બે ત્રણ અર્થ સૂચવાય છે. ૧ ઉપકરણ કે સાધન, ૨ રસશાસ્ત્ર (કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યાનુશાસન, સાહિત્ય-દર્પણ આદિ) ૩ કોઇ પણ પ્રકારનું સાહિત્ય (વૈદિક સાહિત્ય, સાંખ્ય સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય). પ્રસ્તુત ઇતિહાસમાં તેના આ છેલ્લા અર્થને આપણી નવીન રૂઢિને અનુસરી સમસ્ત વાઙ્મયના (લાક્ષણિક) અર્થમાં વિશેષ સ્થાન આપેલ છે. જૈન સાહિત્યમાં કોઈપણ પ્રકારનું શાસ્ત્ર-પછી તે ધર્મશાસ્ત્ર, આચારશાસ્ત્ર, વિધિશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, અલંકાર, કાવ્ય, જ્યોતિષ, ભૂગોળ, ખગોળ, શિલ્પ, સંગીત, આદિ હોય તે સર્વનો સમાવેશ કરીને આ પુસ્તક પ્રયોજવામાં આવ્યું છે. વિચારાત્મક ને શબ્દાત્મક એમ બંને રૂપે સાહિત્ય હોઈ શકે. જે જ્યાં સુધી મનોગત હોય, પ્રકાશમાં ન આવ્યું હોય, ત્યાં સુધી તેને વિચારાત્મક સાહિત્ય કહેવું હોય તો કહી શકાય. જ્યારે તે મુખદ્વારા શબ્દના જુદા જુદા રૂપમાં, કલ્પનાના, અતિશય

ના, કે ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલંકારોમાં સજ્જ થઇ બહાર આવે તે શબ્દાત્મક સાહિત્ય લેખાય. આ શબ્દાત્મક સાહિત્ય જ્યારે કાગળો ઉપર લિપિબદ્ધ થાય છે ત્યારે એનું બીજું નામ શાસ્ત્ર–પુસ્તક–ગ્રંથ દેવામાં આવે છે." પાનું ૭૩૯ પેરા ૧૦૬૪.

કર્તા બીજે સ્થળે લખે છે કે "દક્ષિણમાં દિગંબરોનો જાજ્વલ્યમાન ઇતિહાસ ક્રમબદ્ધ લખવાની જરૂર છે. અત્ર શ્વેતાંબરોનો ઇતિહાસ લિપિબદ્ધ કર્યો છે, કે જેઓ ૧૨ મા સૈકા પછી પણ સારૂં સ્થાન ગૂજરાતમાં ભોગવતા રહ્યા." પાનું ૭૬૬ પેરા ૧૧૦૧

વળી, "આ સર્વ વિદેશી પંડિતોએ જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય માટે જે કંઈ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ તેમનાં લખાણો અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રાપ્ત થતાં આવી શકશે છે. અંગ્રેજીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ જેવા અનેક ઇતિહાસ પ્રકટ થયા છે, અંગ્રેજી શિક્ષણને લઇને આવો ઇતિહાસ આ સ્વરૂપે આલેખવાની આ લેખકને પ્રેરણા મળી છે અને તે પ્રેરણાને પ્રતાપે સમગ્ર કાલપર યથામતિ બન્યો તેટલો અને તેવો ગોઠવી પ્રજાસમક્ષ તે ધરી શકાયો છે....આ પુસ્તકમાં કાલક્રમે ગ્રંથોને ગોઠવેલ છે; અને તે ઉપરથી વસ્તુસ્થિતિના પૌર્વાપર્ય માનવામાં સગવડ મળે છે, છતાં એ યાદ રાખવાનું કે કેટલીક વખત પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસકારને આ સરલ માર્ગ પણ ખોટાં અનુમાન ઉપર ઉતારે....ઇતિહાસકાર શાંતિથી, ધીરજથી, વિશાળ અવલોકનથી, અને નિષ્પક્ષપાત–સત્યૈકનિષ્ઠ-દૃષ્ટિથી નિર્ણય ઉપર આવવા યત્ન કરે તો તે યત્ન થોડો ઘણો પણ સફલ થાય તેવો છે." પાનું ૭૫૦–પેરા ૧૦૮૧.

આ બધાં અવતરણો આપવાનું કારણ એ છે કે વાચક લેખકની કૃતિનું પ્રયોજન બરાબર સમજી શકે.

જૈન ને જૈનેતર લેખકો જૈન સાહિત્યને ઉપરની દૃષ્ટિથી જોતા આવ્યા છે. તેમને મન જૈન સાહિત્ય એટલે જૈનોએ લખેલું સાહિત્ય, અને ઉપરાંત જૈનદર્શન સંબંધી સાહિત્ય. એટલું ખરૂં છે કે જૈન

વિચારો ને જૈનદર્શન લખનારામાં નવ્વાણું ટકા તો જૈનો છે. તેથી આ બે વિભાગોની ઉપયોગિતા વાચકને કે અભ્યાસીને એકદમ જણાતી નથી; પણ એવા વિભાગો કરવાની જરૂર તો છે એમ મારે કહેવું જોઇએ કારણ એ છે કે જૈનોએ લખેલા વાઙ્મયના વિષયો વચ્ચે અને તેમણે લખેલા જૈનદર્શન કે જૈન વિચાર ઉપરના સાહિત્ય વચ્ચે ઘણો ફેર છે અને તે બંનેનો સંભ્રમ કરવાથી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ને બોલાતી ભાષાઓના સાહિત્યના ઇતિહાસના અભ્યાસીને તેમના ઐતિહાસિક વિકાસનો ખરો ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

આ સંભ્રમ માટે જૈનો ને જૈનેતરો બંને જવાબદાર છે. જૈનેતર લેખકોએ જૈનોએ લખેલા ધર્મ સિવાયના બીજા સાહિત્યની હમણાં સુધી અવગણના કરી છે—કેટલા સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓને ભક્તામરસ્તોત્રના સુંદર શ્લોકો જાણીતા છે ? તેમ જૈન લેખકો પણ કેટલેક અંશે જવાબદારીથી છૂટા થઇ શકતા નથી. તેમણે પોતાના પૂર્વાચાર્યોએ ને પૂર્વજોએ લખેલા સાહિત્યનો તુલનાત્મક ને સંબદ્ધ ખ્યાલ આપ્યો નથી; વળી તેમણે વાઙ્મયને ને દાર્શનિક સાહિત્યને ભેળવી દઇ વધારે મુશ્કેલીઓ ઉભી કરી છે.

પણ વસ્તુતઃ ઉપર જણાવ્યું તેમ જૈનોએ લખેલા સાહિત્યના બે વિભાગો થવા જોઇએ.(૧) જૈનદર્શન ઉપરનું સાહિત્ય,જેમાં કર્મવાદ, સ્યાદ્વાદ, ન્યાય (? નય), અસ્તિકાય, વગેરે જૈનદર્શનનાં લાક્ષણિક વિવેચનોનો સમાવેશ થવો જોઇએ ને (૨) માત્ર વાઙ્મય વિભાગ, કે જેમાં રા. શ્રી મોહનલાલભાઇએ કહ્યું છે તેમ ધર્મશાસ્ત્ર (?), આચારશાસ્ત્ર (?), વિધિશાસ્ત્ર (?), નહિ. પણ અલંકાર, કાવ્ય, નાટક, ચરિત, રાસાઓ, લોકકથા, વગેરેનો સમાવેશ થવો જોઇએ.

ઉપર દર્શાવેલા વિભાગો જો સ્વીકારવામાં આવે તો ભૂગોળ, જ્યોતિષ, ખગોળ, શિલ્પ, સંગીત, નીતિશાસ્ત્ર (જેનો અર્થ હું રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર—Politics કરૂં છું), આચારશાસ્ત્ર (જેનો અર્થ હું Ethics કરૂં છું) વગેરે વિષયો ઉપર જૈનોએ લખેલા સાહિત્યનો

સમાવેશ તે તે વિષયોના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં થવો જોઈએ—તર્થા વાઙ્મયમાં તે વિષયો આવવા જોઈએ નહિ.

જૈનો વિધિ, આચાર, ન્યાય, યોગ, સ્યાદ્વાદ, કર્મ વગેરે ઉપર લખે ત્યારે તેઓ જૈનો તરીકે લખે; જ્યારે તેઓ શિલ્પ, ખગોળ, ભૂગોળ વગેરે ઉપર લખે ત્યારે પણ તેઓ ઘણે અંશે (જો જૂના મતના હશે તો) જૈનો તરીકે લખે—જો કે અત્યારે તો જૈનોનું ખગોળ, કે જૈનોનું સંગીત, કે જૈનોની ભૂગોળ, એવું તો કશું હોઈ શકે નહિ. પણ જ્યારે જૈનો વાઙ્મય લખે, જ્યારે તેઓ નાટક, કાવ્ય, શબ્દકોષ, વ્યાકરણ, રાસાઓ, ચરિત, લોકકથા, વગેરે લખે ત્યારે તેઓ કાંઈ તે બાબતો જૈનો તરીકે માત્ર ન લખે—તેઓ તે તે વિષયોના નિયમોને અનુસરીને લખે. તેથી જો કે તેમણે લખેલાં કાવ્યોમાં, નાટકોમાં, રાસાઓમાં, શબ્દકોશમાં કે લોકકથામાં જૈન દર્શનના વિચારો આવે; તેમાં જૈન પારિભાષિક શબ્દો આવે; તેમાં જૈન સંપ્રદાયની છાયાઓ જણાય; પણ તેમની કિંમત આંકતી વખતે અભ્યાસીઓને તેમનાં વૈશેષિક ને સાંપ્રદાયિક લક્ષણો માત્ર વિચારવાં ઘટે નહિ; તેમણે તો વાઙ્મયમાં તેમનું મૂલ્ય કેટલું અંકાય તેટલું જોવું જોઈએ. આ બાબત જે કોઇ વિસરી જાય તે વાઙ્મયનો કે તેના ઇતિહાસનો ખરો અભ્યાસી ન ગણાય. વળી તે જૈનોના લખેલા સાહિત્યને તેટલો અન્યાય થાય તે જુદું.

કારણ એ છે કે વાઙ્મયનો વિચાર કરતી વેળા ભાષા તરફ ધ્યાન અપાય છે, ને માનવસમૂહના કે માનવના માનસને યથારૂપ વાચક સમક્ષ ખડું કરવાની શક્તિ તરફ ધ્યાન અપાય છે. ઇંગ્રેજી સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિચારતી વખતે લેખક પ્રોટેસ્ટંટ છે, કે કૅથૉલિક છે, કે યાહુદી છે, કે કનેર્ઝિકર છે કે તે કયા સંપ્રદાયનો છે તે માત્ર જોવાશે નહિ; હિન્દના સાહિત્યનો વિચાર કરતી વેળા લેખકો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, બૌદ્ધ, જૈન, શૈવ, કે વૈષ્ણવ, કે મુસલીમ, કે ખ્રિસ્તી છે, કે અમુક નાતના જાતના છે તેનો વિચાર હજુ સુધી તો થયો

નથી. કોઈ પણ સાહિત્યનો ઇતિહાસ એવે પ્રકારે લખાતો કે વિચારાતો નથી.

અલબત્ત લેખકના સંપ્રદાયની તેના કુલાચારની ને તેની બીજી માન્યતાઓની અસરો તેનાથી સર્જાતા સાહિત્ય ઉપર થાય છે; પણ તે છાયાઓને ને અસરોને અભ્યાસીએ સમજવી જોઇએ ને તેમનો ને લેખકના વાઙ્મયનો સંબંધ તેણે બરોબર જાણવો જોઇએ-તેમના તરફ તેણે દુર્લક્ષ કરવું જોઈએ નહિ. ઉપરાંત લેખકની કૃતિઓમાંથી તેના કુલાચાર, તેના સંપ્રદાય વગેરેની જુદી જુદી રીતિઓ અભ્યાસીઓને જાણવામાં આવે છે ને તે સંસ્કૃતિનું સમર્થન અભ્યાસી વિશેષ સંગીનપણે કરી શકે છે. જૈન સંસ્કૃતિ તરફ જૈનેતરોનું આવું દુર્લક્ષ થયું છે તે તેમના સર્જેલા વાઙ્મયને અભ્યાસવાથી દૂર થઈ શકે અને મતભેદો તરફ સહનશીલતા થઈ શકે.

જૈન સાહિત્ય સંબંધી આવો વ્યવહાર બધે સ્થળે હવે થવો જોઇએ. જૈનોએ આપેલું વાઙ્મય વાઙ્મયરૂપે વિચારાવું જોઇએ, અને તેમણે લખેલા વાઙ્મય બહારના વિષયો ઉપરના સાહિત્યને વાઙ્મયથી છૂટું પાડવું જોઇએ. જૈનો કે જૈનેતરો હજુ સુધી તે કર્તવ્ય કરી શક્યા નથી તે શોકની બાબત છે. ખાસ કરીને સંસ્કૃત ને ગૂર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જૈન કૃતિઓનો તુચ્છકાર નહિ તો તેની અવગણના તો કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં "રત્નાવળી" વગેરે ઉતરતી પંક્તિનાં નાટકોને જો સ્થાન આપવામાં આવે તો પછી ઉત્તમ કૃતિની સાથે સરખાવી શકાય એવા કોઈ જૈન સંસ્કૃત નાટકને શા માટે તેમાં સ્થાન ન મળી શકે?

જૈનોએ સાહિત્ય કે વાઙ્મયની દિશામાં ઘણું પ્રશસ્ત કાર્ય કર્યું છે એમ કહેવું એ તો હવે વારંવાર કહેવાઇ ગએલા વાક્યની પુનરુક્તિ કરવા જેવું થાય છે. પણ જૈનોએ તે દિશામાં જે કાંઈ કર્યું છે તેનાં વૈશેષિક લક્ષણો કેવાં છે તેનો વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર લાગે છે.

"ગૂજરાતનું પ્રધાનવ્યાકરણ" એ પંડિત બહેચરદાસના લેખમાંથી પ્રસ્તુત ગ્રંથના લેખક શ્રી હેમચંદ્રસૂરિની સેવાની નોંધ લેતાં નીચેનાં વાક્યો ટાંકે છે:—"ગૂજરાત તો આ એક જ વ્યાકરણને લઇને બધી શાસ્ત્રીય ભાષાઓ તરફની પોતાની મમતાને વ્યક્ત કરી શકે છે અને એમ પણ કહી શકે છે કે આ જાતની ઉદારતા દર્શાવવાનું પ્રથમ માન ગૂજરાતને જ છે. વર્તમાનમાં તો પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓને શીખવા માટે કે પ્રાચીન ભાષાઓના અભ્યાસને માટે કોઇપણ દેશના વિદ્યાર્થીને ગૂજરાતના આ બૃહદ્વ્યાકરણ તરફજ ખેંચાવું પડે છે—ગૂજરાતનું આ ગૌરવ કાંઇ સાધારણ ન કહેવાય." પાનું ૩૦૭, પેરા ૪૩૭.

તેવીજ રીતે "સમદર્શી, સુધારક, ન્યાયશાસ્ત્રી અને યોગવેત્તા" યશોવિજયજી વિષે પાનું ૬૩૮. પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત શ્રી સુખલાલના "યોગદર્શન તથા યોગવિંશિકા"માં હિંદીમાં આપેલ પરિચયમાંથી (નોંધ, પાનું ૬૮૨) લેખક અવતરણ કરે છે કે "ભાષાદૃષ્ટિએ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અને ગૂજરાતીમાં પુષ્કળ કૃતિઓ રચી. વિષયો પરત્વે ન્યાય, યોગ, અધ્યાત્મ, દર્શન, ધર્મનીતિ, ખંડનાત્મક ધર્મસિદ્ધાંત, કથાચરિત, મૂલ તેમજ ટીકારૂપે રચનાઓ કરી. તેમના જેવી સમન્વયશક્તિ રાખનાર, જૈન જૈનેતર મૌલિક ગ્રંથોનું ઊંડું દોહન કરનાર, પ્રત્યેક વિષયના અંત સુધી પહોંચી તેના પર સમભાવપૂર્વક પોતાના સ્પષ્ટ મંતવ્ય પ્રકાશનાર, શાસ્ત્રીય અને લૌકિક ભાષામાં વિવિધ સાહિત્ય રચી પોતાના સરલ અને કઠિન વિચારોને સર્વ જિજ્ઞાસુ પાસે પહોંચાડવાની ચેષ્ટા કરનાર અને સંપ્રદાયમાં રહીને પણ સંપ્રદાયના બંધનની પરવા નહિ કરીને જે કંઇ ઉચિત જણાયું તેના પર નિર્ભયતાપૂર્વક લખનાર, કેવલ શ્વેતાંબર-દિગંબર સમાજમાંજ નહી બલ્કે જૈનેતર સમાજમાં પણ તેમના જેવો કોઇ વિશિષ્ટ વિદ્વાન્ અત્યાર સુધી અમારા ધ્યાનમાં આવેલ નથી. પાઠક સ્મરણમાં રાખે કે આ અત્યુક્તિ નથી. ××નિઃસંદેહ શ્વેતાંબર અને દિગંબર સમાજમાં અનેક

બહુશ્રુત વિદ્વાન્ થઇ ગયા છે, વૈદિક અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં પણ પ્રચંડ વિદ્વાનની કમી રહી નથી; ખાસ કરીને વૈદિક વિદ્વાન્ તો હંમેશથી ઉચ્ચ સ્થાન લેતા આવ્યા છે, વિદ્યા તો માનો કે તેમના બાપની છે; પરંતુ એમાં શક નથી કે કોઇ બૌદ્ધ યા કોઇ વૈદિક વિદ્વાન્ આજ સુધી એવો થયો નથી કે જેના ગ્રંથના અવલોકનથી એવું જાણવામાં આવે કે તે વૈદિક યા બૌદ્ધ શાસ્ત્ર ઉપરાંત જૈન શાસ્ત્રનું પણ વાસ્તવિક ઊંડું અને સર્વવ્યાપી જાણપણું રાખતો હોય. આથી ઉલટું ઉપાધ્યાયજીના ગ્રંથોને ધ્યાનપૂર્વક જોનાર કોઇ પણ બહુશ્રુત દાર્શનિક વિદ્વાન્ એવું કહ્યા વગર નહિ રહેશે કે ઉપાધ્યાયજી જૈન હતા તેથી જૈનશાસ્ત્રનું ઊંડું જ્ઞાન તો તેમને માટે સહજ હતું પરંતુ ઉપનિષદ્, દર્શન આદિ વૈદિક ગ્રંથોનું તથા બૌદ્ધગ્રંથોનું આટલું વાસ્તવિક પરિપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન તેમની અપૂર્વ પ્રતિભા-અને કાશીસેવનનુંજ પરિણામ છે." પાનાં ૬૩૧-૬૩૨, પેરા ૯૨૭.

ફિલસુફીના વિષયમાં, વ્યાકરણમાં, ને યોગમાં જૈનસાહિત્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યા પછી આવી સુંદર સ્તુતિ જૈનલેખક કરે છે; ને જૈનેતર અભ્યાસી તે સાથે સંમત થાય પણ ખરો, પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવો તુલનાત્મક અભ્યાસ જૈનોએ લખેલાં નાટકો, કાવ્યો, ચરિતો, લોકકથાઓ ને તેમનાં સૂત્રો ને તેમનાં આગમો, એ બધાંનો થયો છે ખરો? એ તમામ સાહિત્યમાં જૈનેતરને પણ હિન્દના સાહિત્ય જેટલી જ પ્રસાદી ઘણે ઠેકાણે મળી શકશે. પણ તે પ્રસાદીઓને સાહિત્યના કોઇ ઇતિહાસમાં સ્થાન મળ્યું છે ખરૂં?

વેદની ઋચાઓમાં આપણે ભવ્ય કલ્પના, તીવ્ર મનોવેગ, અજબ ઉન્માદ, ને ચિત્તનો અનન્ય ઉલ્લાસ જોઇએ છીએ. તેવાંજ લક્ષણો કોઈ પણ વાચક જૈનસૂત્રોમાં સ્થળે સ્થળે જોઈ શકશે. જૈન આગમનું સાહિત્ય ફિલસુફીમાં ઉતરી પડે છે, કથાત્મક થઈ જાય છે, ક્રિયાત્મક જણાય છે, ને સાંપ્રદાયિક થઇ જાય છે; અનેક

વાર તે બોધાત્મક ને આદેશાત્મક થઇ જાય છે તો અનેકવાર તેમાં પંચમહાવ્રતધારી જૈનમુનિનું અથવા રાગદ્વેષને સર્વાંશે જીતનાર "વીતરાગ"–તીર્થંકરનું વ્યક્તિત્વ દીપી નીકળે છે. જૈનોનાં કાવ્યોમાં નાટકોમાં, ચરિતોમાં, રાસાઓમાં, અને સ્તોત્રોમાં ઘણીવાર વાચકને જૈનેતર લખાણોની પ્રસાદી મળી શકે છે. માત્ર તેમનું નિરીક્ષણ થવું જોઇએ. વિક્રમની વીસમી સદીના લેખક શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની વાણી વાંચતાં કોઇ પણ જૈનેતર વાચક અનન્ય સાહિત્ય-ભંડારની ચાવી હાથ લાગી હોય નહિ તેવો પ્રસાદ અનુભવશે.

આમાં થોડાંએક દૃષ્ટાંતો હું આપું:—શ્રી હર્ષના નૈષધચરિત મહાકાવ્ય સાથે સ્પર્ધા કરતું હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય, જે પં૦ દેવવિમલગણિએ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે રચેલું છે; કવિ કાલિદાસના રઘુવંશકાવ્ય સાથે સ્પર્ધા કરતું વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય, જે પં૦ હેમ-વિજયગણિએ સોળ સર્ગ સુધી લખેલું ને અપૂર્ણ રહેલું ૧૭ થી ૨૧ સર્ગ પર્યંત ટીકાકાર ગુણવિજય ગણિએ પૂર્ણ કર્યું હતું; જૈનેતર પંચકાવ્યો સાથે સ્પર્ધા કરતાં બીજાં કાવ્યો, જેવાં કે જયશેખર-સૂરિનું જૈનકુમાર સંભવ, મહામાત્ય વસ્તુપાલનું નરનારાયણાનંદ, બાલચંદ્રસૂરિનું વસંતવિલાસ, મેરુતુંગસૂરિનું જૈન મેઘદૂત, કવિ હરિશ્ચંદ્રનું ધર્મશર્માભ્યુદય, કવિ વાગ્ભટનું નેમિનિર્વાણ, મુનિભદ્ર-સૂરિનું શાંતિનાથચરિત, અભયદેવસૂરિનું જયંતવિજય, વગેરે. (આગમો-દયસમિતિથી પ્રકાશિત ભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહના દ્વિતીય વિભાગ ઉપર પંડિત લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીનો અભિ-પ્રાય, ઇ. સ. ૧૯૨૭.)

સવાલ એ છે કે પૂર્વે કે હમણાં આવો અભ્યાસ કેમ થયો નહિ ? પ્રથમ તો આ કૃતિઓ જૈનેતરોને અજ્ઞાત હતી ને તેઓ તેમને ઘણી સાંપ્રદાયિક લાગી છે. બીજું જૈન અભ્યાસનાં સ્થળો વિદ્યાપીઠોની કોટિમાં આવ્યાં નહોતાં—

આવી જાતનો જ વિચાર ગ્રંથકર્તા પોતે જૈનતીર્થ વિષે

લખતાં પ્રકટ કરે છે—"આખા હિન્દમાં જૈનતીર્થ તો એવું એકે નથી કે જ્યાં વિદ્યાધામ હોય, વિદ્વાનોની પરિષદ્ હોય, વિચારકોની ગોષ્ઠી હોય અને એમની ગંભીર પ્રાણપૂરક વિદ્યાના આકર્ષણથીજ ભક્તો અને વિદ્યારસિકો આકર્ષાઇ આવતા હોય. વધારેની આશા તો બાજુએ રહી પણ કોઈ એક તીર્થમાં એક પણ એવું જૈન વિદ્યાલય નથી, જૈન વિદ્યાપીઠ નથી કે એકાદ પણ એવો સમર્થ વિદ્યાજીવી વિદ્વાન્ નથી કે જેને લીધે ત્યાં યાત્રીઓ અને જિજ્ઞાસુઓ આકર્ષાઇ આવતા હોય, અને પોતાના વિવિધ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતા હોય. તીર્થોની પ્રાકૃતિક જડતા અને નૈસર્ગિક રમણીયતામાં કાંતો તપ અને કાંતો વિદ્યા અને કાંતો બંને ચેતના પૂરે છે, જ્યારે આજનાં આપણાં તીર્થોમાં તપ અને વિદ્યાને નામે કાંઇ પણ આકર્ષે તેવું નથી. ગામ અને શહેરનાં દેરાસરોમાં પહેલાં કયાંક કયાંક ધાર્મિકશાળાઓ રહેતી તે પણ જોવામાં નથી આવતી. દરેક તીર્થમાં મોટા મોટા દેરાસરોના ભંડારમાં જ્ઞાનનિમિત્તેનું દ્રવ્ય હોય છે તેનો ઉપયોગ પણ થતો નથી ને તે એકઠું થયાં કરે છે. એવા મોટા ભંડારોના વાર્ષિક કે ત્રિ-વાર્ષિક કાર્યવૃત્તાંત-અહેવાલ પણ બહાર પડતા નથી. આ દુઃખદ સ્થિતિ છે." પાનું ૭૮૩. પેરા ૧૧૨૪. "કોઇ પણ જમાનામાં જૈન તીર્થે નાલંદાના કે વિક્રમશીલાના વિદ્યાલયની સુગંધ નથી અનુભવી." પાનું ૭૮૫. પેરા ૧૧૨૮.

જૈનોએ પોતે કાલિદાસ આદિ કવિઓને તેમના બીજા વિખ્યાત પુરોગામીઓને શ્રદ્ધાંજલિઓ આપવામાં મણા રાખી નથી તે અહિં યાદ દેવાની જરૂર છે.

જૈનોએ જ્યારે સંસ્કૃતમાં ખૂબ લખવા માંડ્યું ત્યારે તે ભાષા રૂપે ને રંગે બદલાતી જતી હતી. જ્યારે જૈનોએ સંસ્કૃતમાં લખવા માંડ્યું ત્યારે સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં જૈનેતરોએ ક્યારનીયે ખ્યાતિની મોટી કમાણી કરી રાખી હતી અને તેમને તો તેવી કમાણી કરવાની રહી હતી. બીજું એ વખતે પ્રાકૃત ભાષા ને દેશી ભાષાઓ વધારે ઉપયોગમાં આવતી

હતી, ત્રીજું, તેરમી સદીથી સતરમી સદી સુધીમાં હિન્દના હિન્દુઓ રાજ્યસત્તા ઉપરથી ખસી જતા હતા, કાશી વિદ્યાધામ રહ્યું નહોતું; જૈનો ને જૈનેતરો-બધાને ફારસી જાણવાની જરૂર જણાતી હતી; રાજસભામાં જૈનોને માત્ર બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો ઉપર વિજય મેળવવાનો હતો, રાજસભામાં માત્ર ષડ્દર્શનનો વિવાદ ન થતો; તેમને તો સુલતાનો, પાદશાહો, મૌલવીઓ, મૌલાનાઓ, મુફતીઓ, ને પાદરીઓ સાથે પણ વાદ કરવો પડતો. આ વખતે પૂર્વજોની માફક જૈન મુનિઓ ઉપવનોમાં કે ઉદ્યાનોમાં જઇ ચતુર્વર્ણોને ઉપદેશતા નહોતા; અણસમજુ ઇસ્લામના ઝનુન સામે તેવો વ્યવહાર શક્ય નહોતો, વળી **हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेत् जैनमंदिरम्** એવો તેમની સામે સામાજિક બહિષ્કાર ચતુર્વર્ણસમાજના બ્રાહ્મણ ધુરંધરો તરફથી ઉપદેશાતો હતો; તેથી તેઓ ઉપાશ્રયોમાં બેસી વણિક્‌જનોને પોતાનો અસલી ધર્મ સમજાવવા માંડયા; તેમનું સંસ્કૃતમાં લખાતું વાઙ્મય તેમની પાસેજ રહ્યું; અને તેથી તેમની કૃતિઓ જૈનેતર વિદ્વાન્‌મંડલમાં માન્ય થઇ શકી નહિ અને બ્રિટિશ અમલ પછી જ તે પ્રકાશમાં આવી.

આ જ કારણથી જૈન સાહિત્ય બીજી દિશામાં ઘણું દીપી નીકળ્યું. જૈન મુનિઓ વણિકોના બોધકો, ને શિક્ષકો બની ગયા હતા. આ વણિક્‌સમાજ ગૂજરાતમાં, માળવામાં, અને રાજપુતાનામાં સારી રાજસત્તા ઉપર હતો; પણ તે રાજસત્તા મુસ્લીમોના વખતમાં આગળના જેવી વગવાળી નહોતી. વળી તે સમાજ બ્રાહ્મણ સમાજ જેટલો બહુશ્રુત નહોતો ને તેનો સ્ત્રી વિભાગ કોઇ કોઇ અપવાદો સિવાય લગભગ નિરક્ષર હતો. તેથી જૈન લેખકોએ પોતાના વાઙ્મયનો પ્રવાહ બીજી દિશામાં વહેવરાવ્યો. તેમણે સરસ્વતીનું આરાધન પોતાના સમાજની ભાષામાં કરવા માંડયું. તેમણે સંસ્કૃત કાવ્યો ઉપરાંત રાસાઓ લખ્યા; છંદો ઉપરાંત દેશીઓ ગાઇ, જુની નાની નાની કથાઓને રાગરાગીણીવાળા રાસાઓમાં ઉતારી, ને ભવી

વણિકોને ચારિત્રશીલ, ને જૈનમતના અનુરાગી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમાં તેઓ સારી રીતે જશનામી થયા. ઉપર કહ્યું તેમ તેઓ પાઠકો થયા, જોશીઓ થયા, વૈદ્યો થયા, ને શિક્ષકો પણ થયા.

જૈનોનું આ રાસાસાહિત્ય ને લોકસાહિત્ય હજુ બરાબર ભણાયું નથી. તે સાહિત્યમાં તેમણે જૈન ને જૈનેતર સમાજનું માનસ કેવી રીતે આલેખ્યું છે, તેનું પરિશીલન હજુ યોગ્ય રીતે થયું નથી. ઉપરાંત તેનો તુલનાત્મક ને ઐતિહાસિક ને ક્રમબદ્ધ અભ્યાસ થયો નથી. તેમાં રહેલો જૈન દર્શનનો સંભાર કદાચ આવા પરિશીલનની આડે આવતો હશે; પણ અભ્યાસીઓએ તે સંભારની પેલી પાર થઈ તેને માત્ર ધાર્મિક સાહિત્ય કે સાંપ્રદાયિક લખાણ તરીકે નહિ પણ વાઙ્મય તરીકે જોવું ઘટે છે. વળી જૈન તે વખતના સમાજનો એક ઉપયોગી સમાજ હતો. તે સમાજ સમસ્ત પ્રદેશના આર્થિક ઇતિહાસમાં ને રાજકારણમાં પણ સારો ભાગ લેતો હતો. તેથી તેની તે વખતની પરિસ્થિતિ જાણવાનું માત્ર આ એકજ સાધન છે. એ દષ્ટિએ એટલે સામાજિક અભ્યાસ ખાતર પણ આ વાઙ્મય દરેક અભ્યાસીએ જોવું જોઈએ. અભ્યાસના વિષયમાં એટલી સહનશીલતા કેમ ન આવે!

જૈન સાહિત્યનું બીજું લક્ષણ હવે હું નોંધીશ. એ સાહિત્યમાં ચરિતાનુયોગને જેટલું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તેટલું સ્થાન હિન્દના બીજા સાહિત્યમાં જવલ્લે આપવામાં આવ્યું હોય, જૈન ધર્મ ચરિતાનુયોગી છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. રાગદ્વેષને જીતનાર આત્માનાં વચનો હંમેશાં હરિભદ્રસૂરિની વાણીમાં "યુક્તિમત્" હોય છે અને તે માન્ય થવાં જોઈએ. આ જૈનદર્શનનું મુખ્ય સૂત્ર છે—આખું જૈન દર્શન આ સૂત્રના પાયા ઉપર ચણાએલું છે. ઉપરાંત, બધાં દર્શનોમાં આચાર્યોનાં મંતવ્યોને સ્વીકારવામાં ને પૂજવામાં આવે છે ને તેમના ઉપર સંયમથી ને પૂજ્યબુદ્ધિથી ઊહાપોહ કરવામાં આવે છે, પણ જૈન વાઙ્મયમાં તો તેમનાં મંતવ્યો માત્ર નહિ; પણ તેમનાં ચરિતો પૂજનીય ને અનુકરણીયજ નહિ

પણ સૂક્ષ્મતાથી વર્ણનયોગ્ય ગણવામાં આવે છે. આ કારણથી જૈનોએ પોતાના વાઙ્મયને ખાસ ચરિતાત્મક બનાવ્યું છે. તીર્થંકરોનાં-ગણધરોનાં સૂત્રોના વિષયભૂત સાધુસાધ્વીઓનાં ને શ્રાવકશ્રાવિકાઓનાં, પૂર્વ આચાર્યોનાં ને સૂરિઓનાં ને જૈન શાસનને દીપાવનાર રાજાઓનાં ચરિતો જૈનોએ ખૂબ વિસ્તાર્યાં છે. એ ચરિતો ગદ્ય ને પદ્યમાં વિસ્તારવામાં આવ્યાં છે અને તેમનો વિસ્તાર કરતી વખતે પ્રાચીન વાઙ્મયશાસ્ત્રના બધા નિયમો પાળવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ ચરિતોનાં કેટલાંક પાત્રો પ્રશસ્ત હતાં; તેથી લેખકોની દૃષ્ટિએ તેમનું વર્ણન અમુક દૃષ્ટિથી કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં ચાલુ ચરિતાત્મક વાઙ્મય–Biography–ની બધી વૈશેષિકતા આવી શકી નથી; તેમાં ગુણોને અતિશયો તરીકે વર્ણવ્યા હશે, તેમાં દોષોને ઢાંકવામાં આવ્યા હશે, ચરિતનું વર્ણન સાંપ્રદાયિક ને ધાર્મિક થઈ જતું હશે, તેમાં કથાવિભાગ જોડી દેવામાં આવ્યો હશે; યાત્રાનાં વર્ણનો, મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારો, અમારિઘોષણાનાં જયવાક્યો, દીક્ષાઉત્સવો, શાસનનો ઉદ્યોત, એ બધું તેમાં વિશેષ પણે આવતું હશે, છતાં તે સાહિત્યભાગ અવનવો છે, પરંપરાથી ખેડાતો આવ્યો છે, ને તેમાં અનેક વિધવિધ, અને ઉપયોગી વ્યક્તિ-ગત, ઐતિહાસિક, સામાજિક, ભૂગોલિક, ને રાજકારણી માહીતી ભરવામાં આવી છે. તેથી આ ગુણ બધાએ ખાસ તપાસવો ઘટે છે.

જૈન સાહિત્ય ચરિતાત્મક છે તેટલું જ ઐતિહાસિક છે. તેના પરિશીલનથી હિન્દના ઇતિહાસને નવો આકાર મળ્યો છે ને ભવિ-ષ્યમાં મળશે. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં તો તે સાહિત્ય અનેરૂં સ્થાન લે છે.

છતાં એટલું કહેવું જોઇએ કે જૈન સાહિત્યની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા આપણી દૃષ્ટિએ કેટલીક બાબતોમાં અધૂરી રહી ગઇ છે. જૈન મુનિઓ એક વાર બ્રાહ્મણ પંડિતોનું સ્થાન ભોગવતા હતા. તેઓ આખા હિન્દમાં બધે સ્થળે વિચરતા હતા અને પોતાના

વિહારો દરમ્યાન તેઓ દેશના જુદા જુદા સમાજોના ખાસ પરિચય-માં આવતા હતા. છતાં જૈનોએ દેશનો કે દેશના કોઈ ભાગનો સ્પષ્ટ, સુરેખ, ને સુઘટિત ઇતિહાસ આપ્યો નથી. તેમણે આપેલો સોલંકીઓનો ઇતિહાસ અધૂરો નથી લાગતો ? અલબત્ત તે ઇતિ-હાસ પુરાણોનાં બ્યાનથી ઘણો ચડે છે; તેમ તે વખતના જૈનેતર પણ હિન્દના એજ વિષય ઉપરના સાહિત્યની અપેક્ષાએ ઉચ્ચસ્થાન ભોગવે છેઃ પણ પ્રબંધોનું ને કાવ્યોનું ઐતિહાસિકરૂપ વાચકને ને અભ્યાસીને સાંપ્રદાયિક, અતિશયોક્ત, ને અસંબદ્ધ અનેકવાર લાગે છે.

પ્રબંધોના ને ઐતિહાસિક કાવ્યોના લેખકોમાંના ઘણાઓ તે વખતે સુલતાનોના પાદશાહોના પરિચયમાં આવતા હતા. કેટલાએકો તેમના દરબારોમાંના માનીતા રાજપુરુષો હતા ને અબુલફઝલ જેવા ઇતિહાસકારના પરિચયમાં આવ્યા હતા એટલું જ નહિ પણ મુસ્લીમ પાંડિત્યની ભાષા ફારસી ભાષા પણ જાણતા હતા. તેઓ રોજ મુસલમાની તવારીખ નજરે નજર જોતા હતા. કોઇ કોઈ તો પાદ-શાહી પ્રવાસમાં સહભાગી થયા હતા ને કોઇ શાહઝાદાઓના શિક્ષકો બન્યા હતા. ઘણાઓ ક્ષત્રિય રાજાઓના ગુરુઓ, શિક્ષકો, ને ઉપ-દેશકો હતા. છતાં તેમણે મુસલમાનોએ લખી તેવી ગદ્યમાં તવારીખો આપણને આપી નહિ, કોઇએ પાદરીઓએ લખી તેવી રોજનીશીઓ ન લખી; કોઇએ સમાજનો સુરેખ ખ્યાલ ન આપ્યો; બધાએ યાત્રાઓ વર્ણવી; પણ કોઇએ પ્રવાસ ન વર્ણવ્યો; બધાએ જૈન મંદિરોનું ને તીર્થોનું વર્ણન આપ્યું; પણ કોઇએ તત્કાલીન હિંદુ ને મુસ્લીમ સ્થાપત્ય વર્ણવ્યું નહિ; કોઇએ પોતાના આશ્રયદાતા તઘ-લખી કે મોગલ રાજ્યકર્તાનું નાનું સરખું પણ જીવનચરિત ન આપ્યું.

કારણ એ છે કે જૈન સાહિત્ય બહુધા જૈન મુનિઓએ લખેલું છે—તેમાં શ્રાવક વર્ગનો હિસ્સો છે પણ તે ઘણો ઓછો છે. એ મુનિઓમાં પૂર્વકાલીન આચારોના નિયમોનું પાલન યત્નપૂર્વક થતું હતું અને તે નિયમોની બહાર તેઓ કદિ પણ ન જતા. તેઓ

ચરિતો લખતા, પણ ઘણે ભાગે જૈન ચરિતો લખતા; તેઓ પ્રબંધો લખતા પણ ઘણે ભાગે જૈન પાત્રો વિષે. વળી તેમને વાઙ્મયના પૂર્વકાલીન નિયમો પાળવા પડતા. તેથી તેમનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય મુસ્લીમોના ઐતિહાસિક જેવું ક્રમિક, પૂર્વાપર સંબંધને જાળવનારૂં, તારીખવાર રસિક ને વાચનયોગ્ય થઇ શક્યું નહિ.

અત્યારે પણ આ દોષ ચાલ્યો આવે છે. જૈન સાધુઓમાં, ને તેમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના સાધુઓમાં ને કોઈકવાર સાધ્વીઓમાં પણ પાંડિત્ય છે; પણ તેને કોઇને પશ્ચિમની વિદ્યાનો રંગ લાગ્યો નથી. શ્રાવકોને તે રંગ લાગ્યો છે તેથી તેમની કૃતિઓમાં પશ્ચિમની વિદ્યાના રંગની અસરો ખાસ જણાય છે. પરિણામે જૈન વાઙ્મયનો ને સાહિત્યનો ઐતિહાસિક ખ્યાલ આપણને હજુ આ નવી પદ્ધતિવાળો મળી શકતો નથી ને કર્તાનો પ્રયાસ તે દિશામાં પહેલો છે એમ કહેવામાં બીજા કોઇને અન્યાય નથી થતો. પણ તે પ્રયાસ, શરૂઆતનો કાળ જતો કરીએ તો શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના પ્રયાસનો ને તેમાં પણ ગૂજરાત સંબંધી થયો છે એમ લખતાં તેમની અથાગ મહેનતને અન્યાય તો નહિ થાય. ટૂંકામાં હજુ એ ઇતિહાસ સમગ્રપણે, તુલનાત્મક દષ્ટિથી, શાસ્ત્રીય રીતે, અને સુઘટિત થવાનું બાકી રહે છે. જેમ જૈનોના સ્યાદ્‌વાદને યૂરોપની ફિલસુફી, હિંદનાં ષડ્‌દર્શન ને બૌદ્ધ દર્શન, વગેરેની દષ્ટિઓથી ચાળી તેનું સમર્થન કરવાની જરૂર છે-શોકની વાત તો એ છે કે સ્યાદ્‌વાદનું નિરૂપણ પણ હજુ ઈંગ્રેજીમાં કે શિષ્ટ ગૂજરાતીમાં જૈનેતરો સમજી શકે તેવું થયું નથી—જેમ જૈનોના પંચાસ્તિકાયોને તેજ દષ્ટિથી સમજાવવાની જરૂર છે—ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનો વિચાર કેટલો બધો મૌલિક છે!—તેમ જૈન વાઙ્મયને પણ તેવું સમર્થન આપવાની જરૂર છે. આ કર્તવ્ય જૈન મુનિઓ તો કરશે, પણ તે હવે નવી વિદ્યા ભણેલા બહુશ્રુત શ્રાવકોએ પોતાને શિર લઈ લેવું જોઇએ. તેથી પણ વધારે સાહિત્યના,

ફિલસુફીના ને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ આ કામ હવે ઉપાડી લેવું જોઇએ.

લેખકે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના કામનો ક્યાંક ક્યાંક ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ તે અધૂરો છે. કાંઇક અંશે તે માટે દીર્ઘસૂત્રી, ક્રિયાજડ, અને સંકોચવૃત્તિવાળો હાલનો તે સંપ્રદાય જવાબદાર હશે. પણ એટલું કહેવું જોઇએ કે મોહનલાલભાઇએ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના મૂર્તિપૂજા સામેના વિરોધને વિશાળ દૃષ્ટિથી અવલોકવાની જરૂર હતી. એ વિરોધ માત્ર નવો મત ઉભો કરવા માટે નહોતો, તેમાં સિદ્ધાંત હતો, તર્ક હતો. સંસ્કૃત માનસના ઉંડા ને ઉંચા લક્ષણનો અભ્યાસ હતો, અને મૂર્તિપૂજાથી કાળાંતરે પરિણમતા જડતા ને વ્હેમ સામે ખરો પ્રકોપ હતો. જૈન શાસન ને જૈન આ-ચારવિચારને સુધારવાની તેમાં તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી. દુર્ભાગ્યે સ્થાનકવાસી સુધારકોની આ શક્તિ મૂર્તિપૂજા સામે પ્રકોપ કરવામાં બધી ખરચાઇ ગઇ હોય નહિ તેમ તેનો સમાજ ક્રિયાજડ ને સંસ્કૃત તથા અર્ધ-માગધી વિદ્યાના અભ્યાસથી એકદમ વિમુખ થઇ ગયો.

જૈન શાસનમાં આવાં તડો અનેકવાર થયાં છે. પણ ઐતિહા-સિક કાળથી થએલાં તડોની અસરથી જૈનોમાં ઘણી અસહિષ્ણુતા આવી ગઇ. દિગંબરી કુમુદચંદ્ર ઉપર વિજય મેળવનાર શ્વેતાંબરી-ઓએ પોતાની રાજસત્તાનો ને ધર્મસત્તાનો દુરુપયોગ કર્યો હોય એમ નથી લાગતું ? મોહનલાલભાઇ પાનાં ૨૪૭–૨૪૮ પેરા: ૩૪૩ લખે છે કેઃ—સં. ૧૧૮૧ માં વૈશાખ શુદ પૂર્ણિમાને દિને સિદ્ધરાજની રાજ-સભામાં તેના અધ્યક્ષપણે જૈનધર્મની શ્વેતાંબર અને દિગંબર નામની બે મુખ્ય શાખાઓમાં પરસ્પર એક ચિરસ્મરણીય પ્રચંડવાદ થયો હતો. આ વિવાદમાં કર્ણાટકીય દિગંબરાચાર્ય કુમુદચંદ્ર વાદી હતા અને ગૂર્જરીય ઉક્ત શ્વેતાંબરાચાર્ય દેવસૂરિ પ્રતિવાદી હતા. સરત એ હતી કે જે હારે તેના પક્ષના દેશપાર–ગૂજરાત બહાર થાય. આમાં ઉક્ત શ્રીપલ કવિએ શ્વેતાંબર સંઘના એક પ્રમુખ નેતા

તરીકે પ્રમુખ ભાગ લીધો હતો. તે દેવસૂરિના પક્ષનો પ્રતાપી સમર્થક હતો. ૩૬ વર્ષની ઉંમરના હેમાચાર્ય પણ તે સભામાં હતા. વાદના પરિણામે દિગંબરાચાર્ય હારતાં દિગંબરીઓને ગૂર્જરભૂમિ તજવી પડી. આ વાદનું વર્ણન તે વખતમાં થએલા ધર્કટવણિગ્ વંશમાં થએલા ધનદેવના પૌત્ર અને પદ્મચંદ્રના પુત્ર યશશ્ચંદ્રે પાંચ સર્ગમાં બનાવેલા મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર નામના નાટકમાં યથાસ્થિત વિસ્તૃત આપ્યું છે. આ જીતથી દેવસૂરિ વાદિદેવસૂરિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા."

મારા વિદ્વાન્ મિત્ર પંડિત લાલચંદ્ર દિગંબરીઓની દેશપાર થયાની હકીકતને વિશ્વસનીય ગણતા નથી. પણ જો સંગ્રાહકે જે લખ્યું છે તે ખરૂં ઠરતું હોય ને દિગંબરીઓ શ્વેતાંબરીઓને હાથે બહુધા દેશપાર થયા હોય તો તે જૈન સંપ્રદાયના અહિંસાના સિદ્ધાંતથી એકદમ વિરુદ્ધ છે ને તેની અયોગ્યતા સામે જેટલું લખાય તેટલું ઓછું છે. બહુ ભાગે આવી અસહિષ્ણુતા માટે સાધુવર્ગ વિશેષ જવાબદાર હોય છે.

અત્યારે કેટલેક સ્થળે આવો વ્યવહાર જુદા રૂપમાં પળાય છે. ઝાલાવાડમાં ને ગૂજરાતમાં એકજ નાતમાં જૈનો ને જૈનેતરો કે વૈષ્ણવો, ને સ્થાનકવાસીઓ ને દેરાવાસીઓ, એવાં બે નાતનાં તડો થઈ ગયાં છે. જે બહિષ્કાર પ્રથમ રાજસત્તાથી અપાતો હતો તે હવે 'ઘોળ" દ્વારા અપાય છે. જૈન સાહિત્યમાંય મંડનાત્મક ને ખંડનાત્મક લક્ષણ આવી ગયું છે ને સાહિત્યનો ખરો મર્મ ઘણે ઠેકાણે હમણાં સુધી તો ભુલી જવાયો હતો! યાદ રહે કે જૈનેતરોએ ય આ સામાજિક બહિષ્કારનું બળ જૈનો સામે કાંઇ ઓછું અજમાવ્યું નથી!

જૈન સંપ્રદાયના આકરા ક્રિયાપાલનથી જૈન સંપ્રદાય પ્રાંતિક ને એક જ નાતવાળો અત્યારે થઇ ગયો છે ને વચગાળાના વખતમાં જૈન સાહિત્ય પણ તે વિકૃતિને પામી ગયું હતું. એજ આકરા ક્રિયા-

પાલનથી જૈન સંપ્રદાય ભારતની બહાર ન જઇ શક્યો એટલુંજ નહિ: કોઈ જૈન સાધુ તક્ષશીલાની પેલી પાર કે નેપાળની પેલીપાર ગયાનો હજુ પૂરાવો મળી શકયો નથી. પરિણામે જૈન દર્શને બૌદ્ધ દર્શનના જેવો ભારતનો કે એશિઆનો દિગ્વિજય ન કર્યો તે જૈન આચારનું ક્રિયાજડત્વ સૂચવે છે. એટલુંજ માત્ર નહિ. હાલના જૈનો વેપારમાં જેટલા સાહસિક અને સહનશીલ છે તેટલા સંપ્રદાયની માન્યતાઓમાં સાહસિક ને સહનશીલ નથી. જો તેમણે પોતાના સાધુ–સાધ્વીઓના સંઘવિભાગના આચારપાલનમાં શાસ્ત્રસંમત કડકાઈને જરાક શિથિલ બનાવી દીધી હોત તો જૈન સંપ્રદાય હિન્દ બહાર જઇ શકયો હોત ને જૈન વાઙ્મય, ફિલસુફી, આચાર, ને કળા–પણ હિન્દ બહાર ગયાં હોત.

ગ્રંથકાર પોતે પોતાના સમાજનો આ સંકોચ સદ્દગત વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીનો પરિચય કરાવતી વખતે આપણને કહી બતાવે છે:—" પૂર્વે જૈનધર્મનો પ્રસાર અમેરિકા-ઈંગ્લાંડ-પરદેશ. કરવા માટે કોઇ નહોતું ગયું તેથી વિદેશમાં જૈનધર્મનો પરિચય કરાવનારનું પ્રથમ માન આ યુગમાં થયેલ વિદ્વાન્ જૈન ગૃહસ્થને–શ્રાવકને ઘટે છે. વીરચંદભાઇ જે ધર્મપરિષદમાં ચીકાગો ગયા ત્યાં સ્વામી વિવેકાનંદ પણ પ્રથમ આર્યવેદાંત તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવા આવ્યા હતા. તેઓ માંસાહારી હતા જ્યારે વીરચંદ ધર્મચુસ્ત જૈનનું જીવન ગાળનાર નિર્દોષ અન્નાહારી હતા. બંને ભારતનાં રત્નો, લોકપ્રિય વ્યાખ્યાનકાર અને અમેરિકાના શ્રોતાઓને આકર્ષનાર તથા પોતાના વિચારોની છાપ પાડનાર હતા. બંને સ્વદેશમાં ટૂંકાં જીવન ગાળી વિદેહ થયા-વિવેકાનંદ ૪૦ વર્ષની વયે સને ૧૯૦૨ માં બેલુરના મઠમાં અને વીરચંદ તેમની પહેલાં એક વર્ષે ૧૯૦૧ માં ૩૭ વર્ષની ઉમરે મુંબઇમાં. એકના વિચારોની પ્રબલ અસર નિજ શિષ્યમંડળે રામકૃષ્ણ સોસાયટી આદિ અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી જવલંત અને ચિરસ્થાયી રાખી, જ્યારે સ્વ૦ વીરચંદના વિચારોની અસર કોઇ

પણ જૈન તરફથી જારી રહી નથી." પાનું ૬૯૫. પેરા ૧૦૧૮.

છેવટે, આ જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસના વાચનથી એટલું તો જણાઇ આવશે કે ગૂજરાતના ને રજપૂતાનાના જૈનોએ જૈન ને જૈનેતર સાહિત્યને સાચવી રાખવામાં ને તેને ખેડવામાં ભગીરથ આત્મભોગ આપ્યો છે ને ઉત્તમ પુરુષાર્થ કર્યો છે. જેમ ગૂજરાતના ને રાજપુતાનાના ક્ષત્રિયોએ મુસ્લીમ આઘાતો સામે આર્ય રાજ-કારણને બચાવ્યું તેમ ત્યાંના જૈન સંઘોએ તે રાજકારણની પાછળ રહેલી સંસ્કૃતિને સમજવાનાં સાધનોને એટલે તેના શબ્દદેહને રક્ષણ આપ્યું ને તેને અનેક રીતે સંસ્કાર્યો. ઉપર જણાવેલી બધી ન્યૂનતાઓ જોતાં તે વખતના જૈન સમાજની વિદ્યાસેવા એવી ઉદાર ને સર્વ-વ્યાપી હતી !

આ પ્રયાસથી ભાઇ શ્રી મોહનલાલ દેશાઇએ ગૂજરાતી ભાષાના ને સાહિત્યના પ્રોફેસરનું કર્તવ્ય કર્યું છે;તેઓ વકીલ છે ને છતાં એવા પ્રખર અભ્યાસી ને સંગ્રાહક થઇ શક્યા છે. જૈન ને જૈનેતર સમાજ તેમની આ સુંદર કર્તવ્યબુદ્ધિનો ચોક્કસ ઉપયોગ કરે અને કદર બૂઝે. એ બુદ્ધિથી તેમણે જૈન શાસનનેજ દીપાવ્યું નથી; તેથી ગૂજરાતી સાહિત્ય પણ દીપાયમાન થયું છે.

કોલેજ, વડોદરા.
તા. ૨-૧૨-૩૧.

કામદાર કેશવલાલ હિંમતરામ.

સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ.

અ.=અધ્યયન.

અં.=અંગ્રેજી.

અપ.=અપભ્રંશ

આ.=આગમ (ગચ્છ) (૨) આવૃત્તિ

આ. સ. ઇ=આર્કિયૉલૉજિકલ સર્વે ઑફ ઈંડિયા (Archiological Survey of India).

આ. સ. / આ.સમિતિ } આગમોદય સમિતિ

આ. સભા=જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર.

આં.=આંચલિક, અંચલ ગચ્છીય

ઇં. ઍ.=ઈંડિયન ઍન્ટિક્વરી (Indian Antiquary)

ઇ. ઓ.=ઇંડિયા ઓફિસની હસ્ત પ્રતોનું કૅટૅલૉગ

ઉ.=(૧) ઉદ્દેશ (૨) ઉપાધ્યાય.

ઉ૦ / ઉપ૦ } ઉપકેશ—ઓકેશ ગચ્છીય

ઐ.=ઐતિહાસિક

ઓસ.=ઓસવાલ.

કા.=કાવ્ય.

કાથવટે રી.=કાથવટેના હસ્તપ્રતો-વિષયક રીપોર્ટ.

નં. ૧ સને ૧૮૬૯–૭૦

નં. ૨ સને ૧૮૯૧–૯૫

કાસ.=કાસદહ ગચ્છીય

કાં. વડો.=કાંતિવિજયજી પ્રવર્તકનો પુસ્તક ભંડાર, વડોદરા

કાં. છાણી= ,,—છાણી.

કી.=કીલ્હૉર્નના હસ્તપ્રતોવિષયક રીપૉર્ટ.

નં. ૧ સને ૧૮૬૯—૭૦

નં. ૨ સને ૧૮૮૦—૮૧

નં. ૩ સને ૧૮૮૧—૮૨

ખ.=ખરતર ગચ્છીય

ગ.=(૧) ગચ્છ, ગચ્છીય (૨)ગદ્ય.

ગા. ઓ. ઇ.=ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ વડોદરા.

ગા. ઓ. સી.=ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝ, વડોદરા

ગુ.=ગુલાબકુમારી લાયબ્રેરી, કલકત્તામાંનો હસ્તપ્રતોનો ભંડાર.

ગૂ.=ગૂજરાતી.

ગૂ. ભા.=ગૂજરાતી ભાષાંતર.

ગુ. સા. પરિષદ્=ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

ગો. ના.=ગોકળદાસ નાનજી હસ્તકનો ભંડાર

ચં.=ચંદ્રકુલ
ચો.=ચોપડ
જ્યો.=જ્યોતિષ
જા.=જાલંધર (ગચ્છ)
જિ. ૨=જિનવિજય સંપાદિત પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ, બીજો ભાગ
જૂ. ગૂ.=જૂની ગુજરાતી
જેસ.=જેસલમેર ભંડારના ગ્રંથોની સૂચી (ગા. ઓ. સી. નં. ૨૧)
જેસ.પ્ર. / જે. પ્ર. = „ની પ્રસ્તાવના તેમાં પંડિત લાલચંદે લખેલ ગ્રંથકર્તાપરિચય
જૈ. ગૂ. કવિઓ=જૈન ગૂર્જર કવિઓ
જૈ. ધ. સભા / જૈન ધ. સભા = જૈન ધર્મપ્રસારક સભા, ભાવનગર
જૈન સા. સં.=જૈન સાહિત્ય સંશોધક
ટિ.=ટિપ્પણ, ટિપ્પણી
ડો. ભાવ.=ડોસાભાઈ અભેચંદ સંઘનો ભંડાર, ભાવનગર
ત.=તપાગચ્છ, તપાગચ્છીય
દિ.=દિગંબર
દે. લા.=શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સુરત
નં.=નંબર (સંખ્યાનો અંક)
ના.=નાહર પૂરણચંદજી સંગ્રહીત જૈન લેખસંગ્રહ કે જેના ત્રણ ભાગ બહાર પડયા છે.
ના. પ્ર પ્ર / નાગરી પ્ર. પ્ર. = नागरी प्रचारिणी पत्रिका, काशी.
નિ. પ્રે.=નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઇ
પ્ર૦(૧)=પ્રકાશક, પ્રકટકર્ત્તા, (૨) પ્રકરણ (૩) પ્રસ્તાવના
પ્ર. ચ.=પ્રભાવક ચરિત
પ્રા૦=પ્રાકૃત
પં.=પંડિત, પંન્યાસ. (૨) પંક્તિ
પા. / પા. સૂચી = પાટણના પુસ્તક ભંડારોની સૂચી (કે જે ગા. ઓ. સી. માં પ્રકટ થનાર છે તે)
પાર્શ્વ=પાર્શ્વચંદ્ર-પાયચંદ ગચ્છીય
પિપ્પ.=પિપ્પલ ગચ્છીય
પિપ્પ૦ ખ૦=પિપ્પલીક ખરતર ગચ્છ
પી૦=પીટર્સનના હસ્તપ્રતોવિષયક રીપોર્ટ.

નં. ૧ સને ૧૮૮૨—૮૩
નં. ૨ સને ૧૮૮૩—૮૪
નં. ૩ સને ૧૮૮૪—૮૬
નં. ૪ સને ૧૮૮૬—૯૨
નં. ૫ સને ૧૮૯૨—૯૫
નં. ૬ સને ૧૮૯૫—૯૮

પુ.=પુસ્તક.
પૃ.=પૃષ્ઠ.
પો., પોર.=પોરવાડ.
પૌ.=પૌર્ણમિક, પૂર્ણિમાગચ્છીય.
બં. એ. સો. જ.=બંગાલ એશિયાટિક સોસાયટી જર્નલ.
બાલા. બાળા.=બાલાવબોધ, બાળાવબોધ.
બિ. ઈ.=બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા. (Bibliotheca Indica)
બુ.=બુદ્ધિસાગરસૂરિ પ્રેરિત જૈન ધાતુપ્રતિમા લેખસંગ્રહ (કે જેના બે ભાગ બહાર પડયા છે)
બુહ્.=બુહ્લરના હસ્તપ્રતવિષયક રીપૉર્ટ,
નં. ૧ સને ૧૮૭૦–૭૧
નં. ૨ સને ૧૮૭૧–૭૨
નં. ૩ „ ૧૮૭૨–૭૩
નં. ૪ „ ૧૮૭૩–૭૪
નં. ૫ „ ૧૮૭૪–૭૫
નં. ૬ „ ૧૮૭૫–૭૬
નં. ૭ „ ૧૮૭૭–૭૮
નં. ૮ „ ૧૮૭૯–૮૦
બૃ.=બૃહત્.
બૃ. ટિ.=बृहत् टिप्पणिका (કે જે જૈન સા. સં. નાખંડ ૧ અંક ૪ માં પ્રકટ થઇ છે.)
બૉડ.=બૉડ્લિયન.
બૌ.=બૌદ્ધ.
ભં.=ભંડાર.
ભા.=ભાગ.
ભાવ.=ભાવનગર.
ભાં.=ભાંડારકરના હસ્તપ્રત વિષયક રીપોર્ટ.
નં. ૧ સને ૧૮૭૯–૮૦
નં. ૨ „ ૧૮૮૦–૮૨
નં. ૩ „ ૧૮૮૨–૮૩
નં. ૪ „ ૧૮૮૩–૮૪
નં. ૫ „ ૧૮૮૪–૮૭
નં. ૬ „ ૧૮૮૭–૯૧
ભાં. ઇ.=ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટયૂટ, પૂના (કે જેમાં ડેક્કન કૉલેજમાં પહેલાં રહેતી મુંબઇ સરકારની બધી હસ્તપ્રતો રાખવામાં આવી છે.)
ભી. મા.=ભીમશી માણેક (તે નામની દુકાન પાયધુની મુંબઇમાં છે.)
મિત્ર=મિત્રના હસ્તપ્રતોના રીપોર્ટ, કલકત્તા.
મુ.=મુદ્રિત.
ય. ગ્રં.=યશોવિજય ગ્રંથમાલા–મૂલ કાશી, હાલ ભાવનગર.
રા. ઇ.=राजपूतानेका इतिहास.

રી.=રીપૉર્ટ.

રૂદ્ર.=રૂદ્રપલ્લિય ગચ્છ.

રૉ. એ. સો.=રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી.

લ.=લઘુ.

લીં.=લીંબડીનો મૂર્તિપૂજક સંઘનો પુસ્તકભંડાર.

લોં=લોંકા સંપ્રદાય-ગચ્છના.

વ્યા.=વ્યાકરણ.

વિ.=વિભાગ.

વિવેક. ઉદે.=વિવેકવિજય યતિનો પુસ્તકભંડાર, ઉદયપુર.

વે.=પ્રોફે. વેલણકર સંપાદિત મુંબઈ રો. એ. સો. ની હસ્તપ્રતોનું કૅટેલૉગ.

વેબર.=વેબરે કરેલ બર્લિનની લાયબ્રેરીની હસ્તપ્રતોનાં કૅટેલૉગ.

વૈ.=વૈયાકરણ.

વૉ.=વૉલ્યુમ.

શ્રી.=શ્રીમાલી.

શ્વે.=શ્વેતામ્બર.

શિ.=શિષ્ય.

સ્ત.=સ્તવન.

સ્વ.=સ્વર્ગસ્થ.

સં.=(૧) સંપાદક (૨) સંતાનીય (૩) સંસ્કૃત

સં. કૉ.=સંસ્કૃત કૉલેજ, કલકત્તાની હસ્તપ્રતોનું કૅટેલૉગ વૉ. ૧૦ (જૈન હસ્તપ્રતો)

સમિતિ=આગમોદય સમિતિ

સાગર ભં.=સાગર ઉપાશ્રય, પાટણમાંનો પુસ્તકભંડાર.

સૂ.=સૂત્ર.

સૅ. બુ. ઇ. / S. B. E. = સૅક્રેડ બુક્સ ઑફ ધ ઇસ્ટ (Sacred Books of the East

હા. ભં.=હાલાભાઇ ભંડાર, ફોફલીયાવાડા પાટણમાંનો પુસ્તકભંડાર.

હિં.=હીંદી.

હી. હં.=હીરાલાલ હંસરાજ પંડિત, જામનગર (હાલ સ્વ.)

હે. ગ્રં.=હેમચંદ્ર ગ્રંથમાલા

ચિત્ર–પરિચય.

[આ ગ્રંથમાં બધાં મળી સાઠેક ચિત્રો છે. તેના આઠ પ્રકાર પાડી શકાય; (૧) ધાતુ તેમજ પાષાણુની પ્રાચીન જિન મૂર્તિઓ (૨) પાષાણુનાં આયાગપટ અને જિનમંદિરો. (૩) પાષાણુની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની મૂર્તિઓ (૪) પાષાણુપર કોતરેલ કાવ્યમય યંત્ર (૪) હસ્તપ્રતો પૈકી તાડપત્રની પ્રત કે તેના કાષ્ઠફલક પરનાં ચિત્રિત ગ્રંથકારો–આચાર્યો આદિનાં ચિત્રો (૬) કાગળપરની કલ્પસૂત્રની પ્રતો માંનાં રંગિત ચિત્રો (૭) કાગળ પર લિખિત પ્રતોમાંના કવિના સ્વહસ્તાક્ષરોના નમુના બતાવવા તેનાં પાનાંઓ (૮) અર્વાચીન સમયની વ્યક્તિઓના ફોટાઓ. તે સર્વે ગ્રંથના આકાર ને કદને અનુરુપ હતા તેજ પસંદ કરી મૂકેલ છે. શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ અને રાજબાઇ ટાવરના બ્લૉક શ્રી કૉન્ફરન્સ ઑફિસના ખર્ચે કરાવવા પડયા હતા. બાકી અન્ય બધા માગણી કરતાં તુરતજ મોકલી આપવામાં નીચેની વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓએ સૌજન્ય બતાવ્યું છે તે માટે તે સર્વેનો ઉપકાર છે:—

૧ બાબુ પૂરણચંદ નાહર M. A. B. L. કલકત્તા, ૨ બી. બી. એંડ સી. આઇ. રેલ્વે, ૩ શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદ, સુરત, ૪–૫ દેવચંદ લાલભાઇ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ અને આગમોદય સમિતિ ૬ ગાયકવાડ ઓરિયેંટલ ઇન્સ્ટટયુટ, વડોદરા, ૭ જૈન આત્માનંદ સભા. ભાવનગર, ૮ જૈન સસ્તી વાંચનમાળા પાલીતાણા, ૯ ડૉ. ત્રિભોવનદાસ લહેરચંદ શાહ, મુંબઇ, ૧૦ મુંબઈ માંગરોળ જૈન સભા. આ પૈકી મારા મુરબ્બી શ્રી પૂરણચંદ નાહરનો ફાળો જબરો છે. તેમણે તો પોતાની પાસેનો બધો સંગ્રહ પૈકી જેટલું માંગ્યું તેટલું વિના આંચકે અને પ્રસન્નતાથી મને મોકલી આપ્યું

પરંતુ દિલગીર છું કે તેમાંથી આ ગ્રંથના કદ કરતાં વધુ મોટા બ્લોકોમાં ઘણી સુંદર શિલ્પકૃતિઓના હોવા છતાં તેનો લાભ લઈ શકાયો નથી. આવા નિઃસ્વાર્થ સાહિત્યના કાર્યમાં કયો સાહિત્યરસિક નિઃસ્વાર્થ સહાય આપવાની તક ન લે? ભાગ્યેજ રડયાખડયા એક બે હતા કે જેનાથી નિઃસ્વાર્થભાવે સહાય ન આપી શકાઈ. જે જૈન હોય તે તો આપે, પણ જૈનેતર સંસ્થા જેવી કે બી. બી. એન્ડ સી. આઇ રેલ્વે અને ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટે માંગ્યા ભેગા તુરતજ પ્રતિકૃતિના બ્લોકો મોકલી આપ્યા તે માટે તેઓ વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર છે. આવી ભાવના જૈનોમાં જૈનેતરો પ્રત્યે સદા રહો એમ ઇચ્છીશું.

નવા બ્લોકો અનેકના બનાવી શકાય એમ હતું છતાં ફંડના અભાવે તે બની શકયું નથી. આથી તૈયાર બ્લોકો પરજ મુખ્યત્વે આધાર રાખવો પડયો છે.]

૧ કમઠ તાપસ અને પાર્શ્વનાથ રાજકુમાર—(મુસલમાન પૂર્વના સમયના કલ્પસૂત્રમાંથી). ભૂમિકામાં.

૨ શ્રી પાર્શ્વનાથ કુમાર અને કમઠ તાપસ—(મુગલ સમયના કલ્પસૂત્રમાંથી). ભૂમિકામાં.

—આ ચિત્ર રંગીન છે. આવાં ચિત્રો કલ્પસૂત્રની અનેક પ્રતિઓમાં સાંપડે છે. કલ્પસૂત્ર મૂલ લગભગ બારસો ગાથામાં છે, અને તે પર્યુષણ પર્વમાં ઉપાશ્રયોમાં શ્રાવકસમુદાય પાસે વંચાય છે, અને તેની પ્રતમાંનાં ચિત્રો બતાવાય છે. આ પ્રથાથી પૂર્વે કલ્પસૂત્રની અનેક પ્રતો સુવર્ણ અને રૌપ્ય અક્ષરોમાં લખાયેલી અને રંગીન ચિત્રોથી ચિત્રાયેલી, અનેક ભંડારોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. જે બે પ્રતમાંથી આ ચિત્ર લેવાયાં છે તેમાંથી એક મુસલમાન આવ્યા તે પહેલાની પ્રત છે ને બીજી મુગલ સમયની છે તેથી તે તે વખતે ચિત્રકળા કેવી હતી તેનો નમુનો આપવા ખાતર તેને અત્ર મૂકયાં છે. પહેલાં શ્રી પૂરણચંદ નાહરજીએ તેના બ્લોક કરાવી પોતાના Epitome of Jainism નામના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં મૂકયાં હતાં. પ્રસંગ એ છે કે

કમઠ'નામનો તાપસ અગ્નિનો તાપ લઈ તપશ્ચર્યા કરતો હતો. તે તપશ્ચરણ ધ્યેય વગરનું છે અને મોક્ષદાયક નથી એમ સિદ્ધ કરવા પાર્શ્વનાથ કુમારે આવીને જે સળગતાં લાકડાથી અગ્નિ કરવામાં આવ્યો હતો તેમાંથી બળતો સર્પ કાઢી બતાવ્યો હતો ને આવી હોળીના તાપમાં અનેક જીવો બળી મરે છે તો તેવા હિંસક તપથી આત્મિક લાભ નથી એમ સમજાવ્યું હતું.

૩ શ્રી આદિનાથની ધાતુ-પ્રતિમા સં. ૧૦૭૭ પૃ ૩

—આ પ્રાચીન મૂર્તિ ભારતના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી બાબુ પૂરણચંદ નાહરને પ્રાપ્ત થઇ છે. બંને બાજુ કાયોત્સર્ગમાં ઉભી રહેલી અને મધ્યમાં પદ્માસનમાં બેઠેલી મૂર્તિઓ છે. સિંહાસનની નીચે નવ ગ્રહ અને તેની નીચે વૃષભ-યુગલ છે. આ કારણે મૂલ મૂર્તિ શ્રી આદિનાથજીની છે અને તે યક્ષ યક્ષિણી આદિ સહિત બહુ મનોજ્ઞ અને પ્રાચીન છે. દરેક ધાતુની પ્રતિમાની પાછળ લેખ પ્રાયઃ કોતરેલ હોય છે તે પ્રમાણે આની પાછળનો લેખ આ પ્રમાણે છેઃ-'પજ્જક સુત અંબદેવેન ।। સં. ૧૦૭૯' [ના. ૨, નં. ૧૦૦૧] આના કરતાં પ્રાચીન સંવતવાળી પ્રતિમા અતિ વિરલ-કોકજ દેખવામાં આવી છે. પ્રાચીન શિલાલેખોમાં મથુરા અને કલિંગના લેખો એક બાજુએ મૂકતાં હસ્તિકુંડનો સં. ૯૯૬ નો ને સં. ૧૦૫૩નો (જિ. ૨ નં. ૩૧૮ તથા ના. ૧, નં. ૮૯૮) સાંપડે છે અને સં. ૧૦૮૮ માં વિમલવસહિનું સ્થાપત્ય આવે છે. ત્યારપછી ૧૦૯૧,ને ૧૧૦૦ (જિ. ૨, નં.૪૨૭ ને ૫૪૪)ના સાંપડે છે;એટલે ૧૦ મા અને ૧૧મા સૈકાના કોક લેખ મળે છે ને તે પહેલાંના ગ્વે૦ લેખો મથુરા ને કલિંગ સિવાય બીજે ક્યાંય પ્રાયઃ બિલકુલ મળતા નથી. શ્રી જિનવિજયજીએ સં. ૧૯૭૭માં લખ્યું હતું કે "ભારતના ઇતિહાસમાં જેને 'મધ્યયુગ' કહેવામાં આવે છે તે યુગના જૈન લેખો ભાગ્યેજ મળી આવે છે. જૈન ઇતિહાસ માટે આ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. કેવળ લેખોની દૃષ્ટિએજ નહિ, પરંતુ સમુચ્ચય જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. શ્વેતાં-

બ્રરીય સૂત્ર સાહિત્યને બાદ કરતાં બીજું સાહિત્ય પણ એ યુગમાં જૈનોના હાથે વધારે લખાયું નથી, તેમજ સ્થાપત્ય પણ જાણવા જેવું કે નોંધવા જેવું મંડાયું નથી. હિંદુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ જાહોજલાલીવાળો ગણાતો એ કાળ જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બહુજ અપ્રકાશિત દેખાય છે..." આના ઉત્તરમાં જણાવીશું કે તે યુગના ઇતિહાસને માટે જોઇએ તેટલી શોધખોળ તે વખતે થઇ નહોતી. હમણાં મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પ્રાચીન આગમ-ચૂર્ણિઓ વગેરે પરથી અનેક ઐતિહાસિક તત્ત્વો ખોળી કાઢયાં છે કે જે તેમણે 'વીર નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના' નામના હિંદી વિશાલ નિબંધમા તેમજ પ્રભાવક ચરિતની પ્રસ્તાવનામાં પ્રકટ કર્યાં છે ને ધીમે ધીમે વિશેષ શોધખોળ થતાં વધુ પ્રકાશ પડશે એ નિર્વિવાદ છે.

૪ ભગવાન્ શ્રી મહાવીર પૃ. ૪

—આ એક હમણાંનું નવીન ચિત્ર છે. કમલમાં પદ્માસનસ્થ મહાવીર પ્રભુની મૂર્ત્તિ છે. પાસે તેમના લાંછન-ચિન્હરૂપી સિંહને મૂકેલ છે. આસપાસ ચમર ઢોળાય છે. પોતે ઉપદેશ દેતા હોય તેને સાંભળનાર એક બાજુ જણાવેલ છે. મસ્તક પાસે અશોકનું વૃક્ષ છે ને ઉપર ત્રણ છત્ર છે.

પ. ઇ. સ. પ્રારંભનો અર્હત્પૂજા માટેનો આયાગપટ-મથુરા પારા ૧૭૬ પૃ. ૧૨૪

—મથુરાના નૈઋત્ય ખુણા પાસે આગ્રા અને ગોવર્ધનના રસ્તાની વચ્ચે આવલી કંકાલી-ટીલા નામની ટેકરી છે તે ખોદાવતાં સને ૧૮૭૦ માં મળેલ ઘણા શિલાલેખો અને બીજી વસ્તુઓમાં ખંડિત અને અખંડિત જૈન પ્રતિમાઓ, થાંભલાઓનું વર્ણન કનિંગહામે કરેલું છે. આ માટે જુઓ વિન્સેન્ટ સ્મિથનું પુસ્તક નામે 'જૈન ઍન્ડ અધર ઍન્ટિકિવટીઝ ઑફ મથુરા' અને 'આર્કિઓલૉજિકલ સર્વે ઓફ ઇંડિઆ સને ૧૮૭૦' તે પૈકી આ આયાગપટ પણ છે. તે શિલા છે ને સિંહનાદિકે સ્થાપેલ છે. તેની વચ્ચે જૈન તીર્થંકરની

પ્રતિમા કોતરેલી છે અને આસપાસ જૂદી જૂદી જાતની પવિત્ર નિશા-નીઓ છે: અષ્ટમંગલમાં દર્પણ, ભદ્રાસન, વર્દ્ધમાન, શ્રીવત્સ, મત્સ્ય યુગ, સ્વસ્તિક, કુંભ અને નંદાવર્ત્ત ગણાતા પૈકી કેટલાક જોવામાં આવે છે, તે પટ પર ઘણી પ્રાચીન લિપિમાં લખાયેલો લેખ છે કે જે પ્રાયઃ કનિષ્કના રાજ્યના સમયમાં-ઈ. સ. પ્રારંભ લગભગ લખાયેલો હોવો જોઇએ. તે આ પ્રમાણે છે:—

१ नमो अरहंतार्णं सिहकस वणिकस पुत्रेण कोशिकिपुत्रेण
२ सिहनादिकेन आयागपटो प्रतिथापितो अरहंतपूजये

—અર્હંતોને નમસ્કાર, સિહક વણિકના પુત્ર અને કૌશિકીના પુત્ર સિહનાદિક (સિહનાદિક)થી આયાગપટ અર્હંતની પૂજા અર્થે પ્રતિસ્થાપિત–પ્રતિષ્ઠાપિત થયો.

૬ સં. ૯૫ માં જૈન યતિ કણ્હની મૂર્ત્તિ-મથુરા પૃ. ૧૨૪

—આ એક જૈન સ્તૂપનો ભાગ છે કે જે ઉક્ત મથુરાની કંકાલી ટીલા ટેકરીમાંથી નીકળેલ છે. તે સ્તૂપના બે ભાગ પાડેલા છે. ઉપલો ભાગ સાંકડો છે અને તેના મધ્યમાં સ્તૂપની આકૃતિ છે અને સ્તૂપની બંને બાજુએ જિનની બબ્બે આકૃતિઓ છે. કુલ તે ચાર આકૃતિઓ (મૂર્ત્તિઓ) છેલ્લા ચાર તીર્થંકર નમિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને વર્ધમાનની છે. નીચેના ભાગમાં કણ્હ (?) ની મૂર્તિ છે કે જેના માનમાં આ સ્તૂપ બનાવવામાં આવ્યો હતો. કણ્હની મૂર્તિને વસ્ત્ર પહેરાવેલાં હોવાથી તે શ્વેતાંબરમૂર્તિ માની શકાય. આમાં આવેલ મૂળ લેખ કોઈ અનિર્ણીત લિપિમાં છે. આરંભમાં ૯૫ (?) ની સાલ હોવાનું જણાય છે કે જે વખતે વાસુદેવનું રાજ્ય હતું. તે લેખ આ પ્રમાણે છે:—

१ (सि)द्धम् सं. ९५ (?) ग्रो २ दि १८ कोट्टय (?) तो गणातो थानीयातो कुलातो वइर(ातो) (शा)खातो आर्य अरह (मह)

२ सिसिनि धामथाये (?) ग्रहबलस्य धि...थरुहवि

—સિદ્ધ સંવત ૯૫ (?) માં બીજા (માસ) માં ૧૮ દિવસે કોટ્ટય (કોટિક) ગણનાં થાનીય કુલના વૈરશાખાના આર્ય મહા(દિન)ની શિષ્યણી ધામથ (?) ની વિનતિથી ગૃહદત્તની પુત્રી અને ધનહથી (ધનહસ્તિ) ની સ્ત્રીની (ભેટ)

આમાં કણ્હની વસ્ત્ર પરિધાનવાળી મૂર્તિ ઉપરાંત ચાર તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ કોતરેલી છે.

૭ ધાતુની અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ–જૂની કર્ણાટકી લિપિલેખ સહિત—પૃ. ૧૬૦

—જિનમૂર્તિ સામાન્યરીતે વિશાલપ્રમાણમાં પદ્માસનસ્થ જોવામાં આવે છે અને જે કેટલીવ ઉભી-કાયોત્સર્ગસ્થ હોય છે તેને 'કાઉસગ્ગીઆ' કહેવામાં આવે છે. અર્દ્ધપદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ વિરલ જોવાય છે, જ્યારે તેવી બુદ્ધની મૂર્તિઓ ઘણી દેખાય છે. રખેને આ બુદ્ધમૂર્તિ હોય એવો કોઇને ભ્રમ થાય તો તે દૂર કરવા માટે આમાં અનેક યોગો એવા છે કે જે આ મૂર્તિને જિનમૂર્તિ તરીકે સિદ્ધ કરે છે. (૧) આની કર્ણાટકી લિપિનો ઉકેલ શ્રી પુરણચંદ્રજી નાહરે મહા મહોપાધ્યાય રાય બહાદુર પંડિત ગૌરીશંકરજી ઓઝા અને ડા૦ હીરાનન્દ શાસ્ત્રી જેવા બે મહાવિદ્વાનો પાસે વંચાવી કરાવ્યો છે તે અનુક્રમે આ રીતે છેઃ–श्री जीनवलभन सज्जन भजीयवय्र मडिसिद प्रतीम; श्रीजिनवल्लभन सज्जन चेटिय्र मय मडिसिद प्रतिमे 'मडिसिद' નો અર્થ ની વિનતિથી–ના કહેવાથી એમ થાય છે. શ્રી**જિનવલ્લભની** સજ્જન ભગીયબ્ય-ચેટિયભયના કહેવાથી પ્રતિમા–એવો કંઇ અર્થ છે ને તેમાં જિનનું સ્પષ્ટ નામ છે. (૨) આખી બેઠકની નીચે નવગ્રહની નવ નાની આકૃતિઓ છે, કે જે કોઇ પણ બુદ્ધમૂર્તિમાં મળી આવતી નથી (૩) શિર ઉપર ત્રણ છત્ર છે અને શાસન દેવ અને દેવી છે. આ સર્વ પરથી જિનમૂર્તિ સિદ્ધ થાય છે. આ પીતળની મૂર્તિની કર્ણાટકી લિપિ **આઠમી સદીની** આસપાસની જૂની છે એમ ઓઝાજીનું કહેવું છે. આ મૂર્તિ શ્રી પૂરણચંદ નાહારને ઉદયપુર પારોના ગામ સવીનાખેડામાંથી પ્રાપ્ત થઇ છે ને તે તેમની પોતાની

પાસે કેલકત્તામાં હજુ સુધી છે. વળી નાહરજી જણાવે છે કે 'વીર'ના મહાવીર જયંતી અંક વર્ષ ૪ અંક ૧૨-૧૩ માં પૃ. ૩૦૦ પર એક ચિત્ર-ફોટો મૂકેલ છે કે જેમાં પારીસના પ્રદર્શનમાંથી એક ધાતુની મૂર્તિનો એક બ્લૉક છે કે જે આ મૂર્તિના જેવો છે. વળી આવી જાતની એક બીજી જિનમૂર્તિ પણ નાહરજીને ઉપલબ્ધ થઇ છે તેમાં ૧૦-૧૧ સદીનો કર્ણાટકી શિલાલેખ છે, કે જેને ત્રિમાસિક "રૂપ" માં (નં. ૧૭ જાન્યુ. ૧૯૨૪ પૃ. ૪૮ ઉપર) પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

૮. અજંટા પાસે જૈનમંદિરનો દ્વાર મંડપ પૃ. ૧૭૬

—અજંટાની ગુફા એ ભારતની એક જોવા લાયક પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. તેમાં મુખ્ય બૌદ્ધ મંદિરો અને તેમાંનાં રંગીન ચિત્રો બહુ પ્રાચીન હોવા છતાં તેની સુંદરતા ને રંગો જળવાઈ રહ્યાં છે. આ ગુફામાં જૈન મંદિરો પણ હતાં કે જે હાલ શીર્ણ વિશીર્ણ દશામાં છે તે પૈકી એકનો ફોટો સને ૧૮૬૬ માં પ્રકટ થયેલ Architecture at Ahmedabad માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે અત્ર મૂકેલ છે. તેનું શિખર નાશ પામ્યું છે પણ તે ઘણું મોટું અને પિરામિડ આકારનું હોવું જોઇએ કારણકે તેનો મંડપ અતિ વિશાલ છે. તેના મંડપના થાંભલા ને તે દરેકની કારીગરી અતિશય સુંદર છે. તે મંદિર આઠમા સૈકાનું અનુમનાય છે.

૯. આબૂ પર વિમલશા મંત્રીનું દહેરૂં-'વિમલ વસહિ' પારા ૨૮૯ પૃ. ૨૦૮

૧૦ આબૂ 'વિમલવસહિ'ના ઘુમટનું અપ્રતિમ નકશી કામ પારા ૨૮૯ પૃ. ૨૦૯

—પહેલું ચિત્ર સન ૧૮૬૬માં પ્રકટ થયેલ 'Architecture at Ahmedabad' નામના પુસ્તકમાં આવેલા ફોટાનો બ્લૉક છે, બીજું ચિત્ર શ્રી પૂરણચંદ નાહરે પોતાના Epitome of Jainism

માં પ્રગટ કરેલ છે તે છે ને તે તેમના સૌજન્યથી અમને પ્રાપ્ત થયું છે કે જે વાત ચિત્રપર નોંધવી ભૂલથી રહી ગયેલ છે. 'આ મંદિરો પ્રેક્ષકને તેના અણીશુદ્ધ નકશી કામથી વિચારમાં ગરક કરી દે છે. તેના ખ્યાલમાં આ મનુષ્યકૃતિ હોય એમ આવી શકતું નથી. તે એટલાં તો પૂર્ણ છે કે તેમાં કાંઇ ફેરફાર કરી નજ શકાય. દહેરાંના પ્લાનની વ્યવસ્થા એવી છે કે ચારે બાજુ દહેરીઓ અને વચમાં મુખ્ય મંદિર છે, અને તેવી વ્યવસ્થા ગિરનાર પરનાં દેવળોમાં છે. પ્રવેશદ્વાર આગળ એક મંડપ છે, તે મંડપ આગળ ૬ સ્તંભવાળો એક લંબ ચોરસ ઓરડો છે, કે જેમાં હાથીઓ પર અંબાડીમાં બેઠેલા વિમળશા તથા તેના કુટુંબીઓ વિરાજે છે. હાથીનાં પુતળાં કદમાં ન્હાનાં પણ પ્રમાણસર છે ને અંબાડીનું કામ ઘણું સારૂં કર્યું છે. વિમાનમાં ઋષભદેવ-આદિનાથની પદ્માસને બેસાડેલી મૂર્ત્તિ છે. શિખર નીચું છે. તદ્દન આગળના ભાગના મંડપનું કામ પણ બહુ સરસ છે,

'મંડપ અને વિમાન વચ્ચે ગર્ભગૃહ છે. મંડપ પ્રમાણસર ઉંચાઇનો અને તેમાં સફેદ આરસ પરના નકશી કામથી એટલો તો સુંદર લાગે છે કે તેને જોઇને પ્રેક્ષક તો સ્તબ્ધજ બની જાય છે. ઉપરનો ઘુમટ અષ્ટકોણમાં આવેલા થાંભલા પર ઉંચકવામાં આવ્યો છે ને તેનાં થરો અંદરથી જુદી જુદી નકશી કામમાં કોરેલાં છે. આ નકશીકામમાં આલેખન કરતાં જ હાલના જમાનામાં માણસોની ધીરજ ન રહે તેમ છે. આ દરેક થર પરનું કામ એવું તો એક બીજાને ઘટતું કર્યું છે કે તેમાં કોઇપણ જાતનો ફેરફાર ઘટે નહિ, લગભગ દરેક યુરોપિયન પ્રવાસી તો આને જોઇને પોતાનું અભિમાન કોરે મુકી દે છે. અને તેજ વખતે તે આ કામની શ્રેષ્ઠતા પોતાના મનમાં લાવે છે અને સ્વીકારે છે. આ મુખ્ય મકાનની આસપાસ થોડે છેટે ચારે બાજુ બેવડા થાંભલાની હારોવાળી ઓશરી છે, ને તેમાં ચારે બાજુ નાની નાની દહેરીઓ છે. આ ઓશરી પર અગાસી છે. થાંભલા પર એક ચોરસની અંદર બીજો ચોરસ જેના ખુણાઓ

પહેલાની બાજુના મધ્ય પર પડે એવી આકૃતિથી પત્થરો ગોઠવ્યા છે અને તે દરેક ખાતામાં જુદાં જુદાં કાલ્પનિક ચિત્રો કરેલાં છે. કોઇમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ તો કોઇમાં વેલો, તો કોઇમાં દેવદેવીઓનાં ચિત્રો કરેલાં છે.'–રા. પાઠક. વિશેષ માટે જુઓ મુનિ જયંતવિજય લિખિત 'આબૂ' નામનું પુસ્તક.

૧૧. જે. ભં. તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનવલ્લભ સૂરિ પારા ૩૧૪–૬ પૃ. ૨૩૨

૧૨. જે. ભં. તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનદત્ત સૂરિ પારા ૩૧૭–૩૧૯ પૃ. ૨૩૩

—જેસલમેરના ભંડારમાં પાંચસો વર્ષના જૂના પ્રાચીન તાડપત્રના પુસ્તકની કાષ્ઠપટ્ટિકા ૨૬½×૩½ ના માપની હતી તે પર જિનવલ્લભસૂરિ અને જિનદત્તસૂરિનું ચિત્રફલક હતું તે જિનકૃપાચંદ્ર સૂરિના પ્રસાદથી પં. લાલચંદે અપભ્રંશકાવ્યત્રયીના પુસ્તકમાં પ્રકટ કરાવ્યું તે અત્ર પુનઃ મૂકવામાં આવેલ છે. તે ચિત્ર જોતાં એમ જણાય છે કે ચિત્રકારો તે વખતે ગમે તેમ ચિતરતા, મૂલ પુરૂષની આબાદ પ્રતિકૃતિ પર લક્ષ ન રાખતા, તેમજ ચિત્રનું દેહપ્રમાણ અંગોપાંગની યથાસ્થિતતા વગેરે પર પણ ધ્યાન રહેતું નહોતું. તે સમયના ચિત્રકલાના નમુના રૂપે આ ગણવાનું છે.

૧૩. ઇડર ગઢનું બાવન જિનાલય. પૃ. ૨૬૨

—આ ઇડરના ગઢ ઉપર આવેલું આદિનાથ મંદિર છે, તે કુમારપાલ રાજાએ બંધાવી તેમા આદિનાથની પ્રતિમા સ્થાપિત કરી. ખરતર ગચ્છના જિનપતિ સૂરિ કે જેઓ કુમારપાલના સમકાલીન હતા (વિ. સં. ૧૨૧૦ થી ૧૨૭૭) તેમણે પોતાની બનાવેલી તીર્થમાળામાં લખ્યું છે કે—

'इडरगिरौ निविष्टं चौलुक्याधिपकारितं जिनं प्रथमं ।

સોમસુંદર સૂરિના શિષ્ય પ્રશિષ્યમાંથી એકે સં. ૧૫૩૩ લગભગ રચેલી ઇડરગઢ ચૈત્યપરિપાટી (જૈનયુગ-માહથી ચૈત્ર સં. ૧૯૮૫

પૃ. ૩૪૧-૩૪૩)માં પણ જણાવ્યું છે કે—

ગઢ ઊપરિ ગિરિસમીસુંઇ, પ્રાસાદ કરાવી
કુમર નરેસરિ આદિનાહ, પડિમા સંઠાવી. ૧૦

× × × ×

'રાય વિહાર' વિહાર કંતિ ઇણિ કારણિ કહીઇ ૧૧

× × × ×

કુમાર નરવરઇ કુમાર નરવરઇ ગુરુ અ વિહાર
ગિરિ ઉપરિ કારવીઆ આદિનાહ જિણુબિંબ ઠાવિઅ ૧૭

× × × ×

'કુમર નરિંદ વિહાર' પૂઠિ પાસાય પઇઠિય. ૧૬

આ પરથી તેને 'રાયવિહાર' 'કુમારવિહાર' કહેવામાં આવતો. આનો જીર્ણોદ્ધાર ઇડરના વચ્છરાજ શેઠના પુત્ર ગોવિંદશાહે સોમસુન્દર સૂરિના સમયમાં કરાવેલો એવું સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં સર્ગ ૭ શ્લો. ૧૦ પૃ. ૧૦૭ માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છેઃ—

यः पर्वतोपरि गरिष्ठमतिः कुमार-
पालोर्वरेश्वरविहारमुदारचित्तः ।
जीर्णं सकर्णमघवानघवासनावान्
द्रव्यव्ययेन बहुलेन समुद्दधार ॥

—જે મોટી બુદ્ધિવાળા, ઉદાર ચિત્તવાળા, વિદ્વાનોમાં ઇંદ્રરૂપ અને નિષ્પાપ વાસનાવાળા એવા તે ગોવિન્દસાધુએ ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચી પર્વતપર રહેલા કુમારપાલ પૃથ્વીનાથ-રાજાના વિહારનો સારી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો.

આ વાત ગોવિન્દશાહના સમકાલીન ગુણરત્ન સૂરિએ પોતાના સં. ૧૪૬૬ના ક્રિયારત્ન સમુચ્ચયની પ્રશસ્તિમાં કહી છે કે—

तेष्वाद्यो गुणवान्नियद्ददरपुरे प्रोत्तुंगमाद्यार्हतो
यः प्रासादमचीकरत्स विनयी गोविन्दसंघाधिपः ।

(પી. ૬ પૃ. ૧૭-૧૮)

.—તે (વચ્છરાજના) પહેલા પુત્ર ગુણવાન્ અને વિનયી ગોવિન્દ સંઘપતિએ ઇડર પુરમાં આદિનાથ જિનનો ઉચ્ચ પ્રાસાદ કર્યો. (આમાં ઉદ્ધાર કર્યો એવું ખાસ લખ્યું નથી) મુનિસુંદર સૂરિએ જિનસ્તોત્ર રત્નકોશમાં ઇલદુર્ગાલંકાર શ્રી ઋષભદેવ સ્તોત્ર રચ્યું છે તેમાં કુમારપાલ અને ગોવિન્દ બંનેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ ભા. ૨. પૃ. ૧૪૧–૨ પ્ર. યશો. ગ્રંથમાલા નં. ૯.)ને ત૦ હેમવિમલ સૂરિના પ્રશિષ્ય જિનમાણિક્ય ગણિના શિષ્ય અનંતહંસ ગ. ઇડર ચૈત્યપરિપાટીમાં વળી એમ જણાવે છે કે:—

વચ્છરાજ પહિલુ ઉદ્ધાર બીજુ કુંઅરપાલ
ત્રીજુ સાહ ગોવિંદરાજ ચઉપટ ચઉસાલ
ચંપકસાહ કરાવીઉ એ ચઉથુ જીર્ણ ઉદ્ધાર
ઊલટ હઇડું ઉલ્લસિઉં એ નિર૦ દેખી સિંહ દૂઆર. ૨૦

—એટલે આ મંદિરના ચાર ઉદ્ધાર થયા–પહેલો વચ્છરાજનો, બીજો (રાજા) કુમારપાલનો, ત્રીજો ગોવિંદરાજનો અને ચોથો ચંપકશાહનો, આમાં પહેલો ઉદ્ધારક વચ્છરાજ કોણ હતો તે જણાવ્યું નથી. છેલ્લા ચંપકશાહ સંબંધમાં પણ વિશેષ હકીકત મળી નથી.

આ આદિનાથ મંદિરના આદિનાથનું બિંબ ત૦ વિજયદેવસૂરિના સમયમાં તેઓ અમદાવાદ ચોમાસું હતા ત્યારે યવનોએ ભાંગી નાંખ્યું તેથી તેના પ્રમાણ જેટલુંજ નવીન બિંબ પાછું શ્રાવકોએ કરાવ્યું અને નદીપદ્ર (હાલના નડીયાદ)ની મ્હોટી પ્રતિષ્ઠામાં તે બિંબની સૂરીશ્વરના હસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરાવી ગિરિ ઉપર રહેલા તે ચૈત્યમાં ચૈત્યોદ્ધાર-પૂર્વક તેને સ્થાપિત કર્યું:—

राजनगरे चतुर्मासं स्थिताः । तत्रावसरे इलादुर्गे श्री ऋषभदेवबिम्बं यवनै र्व्यंगितं ततस्तत्प्रमाणमेव नवीनं बिम्बं श्राद्धैर्विधाप्य नदीपद्रे महत्यां प्रतिष्ठायां श्री सूरिभिः प्रतिष्ठाप्य गिरिशिरःस्थ-चैत्ये चैत्योद्धारपूर्वकं स्थापितं ।

એમ ગુણવિજય તપ ગણપતિ ગુણપદ્ધતિમાં જણાવે છે (જુઓ

વિજયદેવ સૂરિ માહાત્મ્યનું પરિશિષ્ટ). તેજ ગુણવિજય પોતાની સં. ૧૬૮૮ ની વિજયપ્રશસ્તિ ટીકાની પ્રશસ્તિમાં એજ * પ્રકારનું જણાવે છે:—

जीर्णे श्रीमद्युगादीशे यवनैर्व्यंगिते सति ।
तत्पदे स्थापितो येन नूतनः प्रथमप्रभुः ॥१७॥

આ મંદિરનો હમણાં પુનઃ ઉદ્ધાર શ્રી શ્વેતાંબર સંઘ તરફથી કરવામાં આવ્યો છે ને તેનો રીપોર્ટ સં. ૧૯૭૫માં બહાર પડયો છે. જુઓ તે રીપોર્ટમાં અને જૈનયુગના ૧૯૮૨ના માગશરના અંકમાં મારો લખેલો 'ઇડરનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.'

૧૪. કુમારપાલનું અજીતનાથ મંદિર-તારંગા. પારા ૩૭૪-૩૯૬ પૃ. ૨૬૪-૫.

—તારંગા—તારણદુર્ગ પર કુમારપાલે અજીતનાથનું સુંદર દેવાલય બંધાવ્યું હતું અને તેમાં અજિતનાથની મ્હોટી પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠાપિત કરી હતી; પરંતુ તે પ્રતિમાને મ્લેચ્છોએ ભગ્ન કરતાં સોમસુંદર સૂરિના સમયમાં ઇડરના ગોવિંદશાહે નવીન પ્રતિમા કરાવી તેમના હસ્તથી સ્થાપી હતી. મુનિસુંદર સૂરિએ તારણદુર્ગાલંકાર અજિત સ્વામિસ્તોત્રમાં પોતાના જિનસ્તોત્ર રત્ન કોશમાં (યશોવિજયગ્રંથમાલા નં. ૯ જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ ભા. ૨) તે બંનેનું સ્મરણ કર્યું છે કે:—

कुमारपालस्य कथं न मित्रं
गोविन्द संघाधिपति र्भवेत्सः ।
ग्रीष्मे कलौ म्लेच्छदवाग्नितापै-
स्तन्न्यस्तबिंबापगमेन शुष्कम् ॥९॥

સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં આ ગોવિન્દકૃત ઉદ્ધારનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપ્યું છે:—

यस्तारणक्षितिधरे कृतचित्तशैत्ये-
चैत्ये कुमारनृपते र्भुपते र्महोभिः ।
चिक्षेप दक्षविनतो नवभारपट्टान्
स्तंभाश्च दंभरहितो महितो नरेंद्रैः ॥११॥ सर्ग ७॥

•—દક્ષ પુરૂષોથી નમેલા, દંભરહિત અને રાજાઓથી સન્માન પામેલા એવા (ગોવિંદ સાધુએ) તેજથી સૂર્ય જેવા એવા શ્રી કુમારપાલ નૃપતિના ચિત્તને શીતળ કરે તેવા તારંગાજીના પર્વતના ચૈત્યમાં નવ ભારપદ (ભારવાડ) અને સ્તંભો નંખાવ્યા.

ત્યારપછી તેજ સર્ગમાં જણાવ્યું છે કે આરાસણમાંથી મોટી શિલા મંગાવી તેમાંથી મોટું અજિતનાથનું બિંબ કરાવી તેને ઇડરના રાવ પુંજાના સમયમાં ભારે ઠાઠમાઠથી સોમસુંદર સૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યું (શ્લો. ૮૩) તેનો સં. ૧૪૭૯ છે જુઓ પારા ૬૬૪. ગુરૂગુણરત્નાકર પૃ. ૧૧ શ્લો. ૬૦માં **गोविन्दकारित गजांकजिनप्रतिष्ठा, तारंगकेऽथ महती गुणराजयात्रा ।** એમ કહેલું છે. તે બિંબ હાલ વિદ્યમાન છે. આ મંદિરનો ઉદ્ધાર અઢીલાખ કોરી ખર્ચી શાહ વર્ધમાન અને પદમશી એ બે ભાઇઓએ સં. ૧૬૮૨ અને ૧૬૮૮ વર્ષમાં કરાવ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ કલ્યાણસાગરસૂરિના રાસ (ઢાલ ૩૫) માં છે. આ સાથે કહીએ કે આબૂ પરના સં ૧૨૯૬ના એક લેખ પરથી જણાય છે કે અજિતનાથના ગૂઢ મંડપમાં નાગપુરીય સા લાહડે આદિનાથનું બિંબ કરાવી ખત્તક-ગોખલામાં ભરાવ્યું હતું. તારંગા તીર્થ યાત્રા કરવા લાયક છે, વળી તેનું વાતાવરણ બહુ આરોગ્યપ્રદ છે.

૧૫ 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિ; પરમાર્હતશ્રી કુમારપાલ ભૂપાલ પૃ. ૨૮૮

—આ ચિત્રો પૃ. ૩૮૪ સામે મૂકેલ (૧૨૯૪ની તાડપ્રત પર ચિતરેલા) ચિત્રઉપરથી પ્રસિદ્ધ વર્તમાન ચિત્રકાર ધુરંધર પાસે સુધરાવી તેને સુંદર રંગોથી સુશોભિત કરાવી તેનો રંગીન બ્લોક જૈન આત્માનંદ સભાએ સોમપ્રભાચાર્ય કૃત કુમારપાલ પ્રતિબોધના ગૂજ ભાષાંતર (વિ. સં. ૧૯૮૩)માં મૂકેલ તેજ અત્ર વાપરેલ છે. જૂના પરથી વર્તમાનમાં કેવું 'ટચિંગ' કરી રૂપ અપાય છે તે બન્નેને સરખાવાથી જણાશે. વધુ માટે જુઓ પૃ, ૩૮૪ સામેના ઉક્ત ચિત્રનો પરિચય. ચિત્ર નં. ૧૭.

૧૬ મહં. શ્રી વસ્તુપાલ-મહં. શ્રી લલિતાદેવી-મહં. શ્રી વેજલદેવી પૃ. ૩૫૨

—ગૂજરાતની ધંધુકાની ગાદી પર રાજ કરતા વીરધવલના પ્રસિદ્ધ મંત્રી વસ્તુપાલ મહાન્ યોધ્ધો હોવા ઉપરાંત એક સાહિત્યરસિક, અને સાહિત્યકાર પણ હતો; ને વિશેષમાં તેણે તથા તેના ભાઇ તેજપાલ મંત્રીએ અનેક સુંદર અને ભવ્ય સ્થાપત્યકલાના નમુનેદાર મંદિરો બંધાવી ગૂજરાતની શિલ્પકલામાં મહાન્ ફાળો આપ્યો છે. વસ્તુપાલ અને સાથે તેની બે સ્ત્રીઓનાં તથા તેના ભાઇ તેજપાલ ને તેની સ્ત્રી અનુપમા દેવીનાં બાવલાં આબુ પરની લૂણિગવસહીમાં છે તે તેના સમયમાંજ શિલ્પીએ બનાવેલાં છે. તે પૈકી મહત્તમ વસ્તુપાલ અને સાથે સાથે તેની સ્ત્રીઓ મહત્તમા લલિતાદેવી અને વેજલદેવી હોવાથી તે બધાંનું એકી સાથે ચિત્ર અત્ર મૂકવામાં આવ્યું છે; જ્યારે તેજપાલ ને તેની સ્ત્રીનું ચિત્ર મૂકવામાં નથી આવ્યું. આ મૂર્તિઓનું ચિત્ર ગા. ઓ. સી.માં પ્રગટ થયેલા વસ્તુપાલ કૃત નરનારાયણાનંદ નામના મહાકાવ્યમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

૧૭ સં. ૧૨૯૪ની તાડપત્રની પ્રતમાં ચિત્રિત શ્રી હેમાચાર્ય અને રાજન્ કુમારપાલ પૃ. ૩૮૪

—આ પાટણના ભંડારમાંની હેમાચાર્યકૃત ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરુષ ચરિત્રની તાડપત્રની પ્રત ઉપરના ચિત્રનો ફોટો લઇ તે પરથી કરેલ બ્લોક છે, તેમાં હેમાચાર્ય અને કુમારપાલ સ્વર્ગસ્થ થયે લગભગ ૬૨ વર્ષ ગયાં પછી ચિત્રેલ તેમનાં ચિત્રો છે તે પર પ્રથમ ધ્યાન પ્રસિદ્ધ જૈન સાક્ષરશ્રી સદ્‌ગત ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ એમ. એ.નું ત્યાં ભંડારોની ફેરિસ્ત કરવા જતાં ગયું ને તેમણે ફોટો લઈ તેની નકલ મારાપર મોકલતાં તેનો બ્લોક જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ તરફથી કરાવી તેના મુખપત્ર શ્રી જૈન. શ્વે. કૉ. હેરલ્ડના જુલાઇ-ઑક્ટોબર ૧૯૧૫ના જૈન ઇતિહાસ-સાહિત્ય અંકના વિશેષાંકમાં તંત્રી

તરીકે મેં પૃ. ૨૭૫ પાસે પ્રગટ કર્યો હતો તે આટલા વર્ષે પુનઃ પ્રગટ થાય છે તેથી બ્લોક સારો નથી રહ્યો ને સારી પ્રતિકૃતિ આવી શકી નથી.

૧૮ મહામાત્ય વસ્તુપાલ તેજપાલનાં મંદિર-ગિરનાર (પારા ૫૨૭ અને ૫૨૭ક) પૃ. ૪૦૦

—ગિરનાર પર નેમિનાથ મંદિરના મૂળ દ્વાર સામે વસ્તુપાળ તેજપાળનાં મંદિર આવેલાં છે. 'પ્લાનની વ્યવસ્થામાં મને આ સર્વ કોઈ કરતાં સારાં લાગે છે. મુખ્ય મંડપની ત્રણ બાજુ પર વિમાનો ગોઠવેલાં છે અને તેને ફરતો ઓટલો છે. symmetry-સમમાનત્વથી આ મંદિરો ઘણાં ભવ્ય લાગે છે.' (રા. પાઠક). ત્યાંના એક શિલાલેખ પર (જિ. ૨ નં. ૪૪) લખેલ છે કે વિ. સં. ૧૨૮૯ના આશ્વિન વદિ ૧૫ સોમ દિને મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલે પોતાના કલ્યાણ માટે, જેની પાછળ કપર્દિ યક્ષનું મંદિર છે એવું 'શત્રુંજયાવતાર' નામનું આદિનાથનું મંદિર, તેના અગ્રભાગમાં ડાબી બાજુએ પત્નિ લલિતાદેવીના પુણ્યાર્થ ૨૦ જિનોથી અલંકૃત એવું 'સંમેત શિખરાવતાર' નામનું મંદિર, તેમજ જમણી બાજુ બીજી પત્નિ સોખુકાના શ્રેય સારૂ ૨૪ જિન વાળું એવું 'અષ્ટાપદાવતાર' નામનું મંદિર એમ ચાર મંદિરો કરાવ્યાં.

૧૯ કચ્છ-ભદ્રેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર (જગડુશાનું) પૃ.૪૦૧

—કચ્છના પૂર્વ કિનારે હાલના ભદ્રેશ્વરથી જૂનું ભદ્રેશ્વર-ભદ્રાવતી મોટા વિસ્તારમાં આવેલું છે. હાલ ત્યાં જૈન દેવાલય, શિવમંદિરના ઘુમટના થાંભલા વગેરે તથા દુદાવાવ અને તેની પાસે બે મસજીદના બાકી રહેલાં ખંડેરો છે. જૂનું જૈન દેરાસર છે તેને જગદેવશાહ-જગડૂશાહનું દેવળ કહેવામાં આવે છે. તે પ્રાચીન કૃતિ છે તે પર સુધારા વધારા થયા છે; કેટલા ને ક્યારે તે જણાયું નથી. દેવળનો નીચલો ભાગ સૌથી જૂનો લાગે છે. બાકીનો ભાગ હાલની બાંધણી મુજબનો છે, અથવા તે સાવચેતીથી દુરસ્ત થયો હોય અને

તે જગડુશાહે સં. ૧૩૧૨ માં સમરાવેલ હોય. દેરાસરના જૂરેલા ભાગના ટેકામાં મૂકાયેલી કમાનો જૂના વખતની હશે અને બાકીનો બહારનો ભાગ પાછળથી બનાવેલો છે. દેવળના થાંભલા પર લેખ હતા. હાલ માત્ર 'સં. ૧૧૩૪ ના વૈશાક શુદ ૧૫' એટલા શબ્દો વંચાય છે તે જીર્ણોદ્ધારની મિતિ સમજાય છે. તેની આસપાસની દેરીઓ તેરમા સૈકાથી યાત્રાળુઓએ બંધાવેલી લાગે છે. આના જૂના કિલ્લાની દિવાલો સને ૧૭૬૩ માં પાડી નંખાઇ હતી અને સને ૧૮૧૦ માં મુંદ્રાગામ વસાવવામાં આ મંદિરના પત્થરો વપરાયા છે.

ભદ્રેશ્વરના દેરાસરની રચના આબૂ પરનાં જૈન મંદિરો જેવી છે. તેને ૪૮×૮૫ ફૂટનો ચોક આવેલો છે—ફરતી પર દેહરીઓ છે અને ભમતી છે. પછી દેરાસર છે કે જેના આગલા ભાગમાં થાંભલાવાળા ત્રણ ઘુમટ છે. મોટા ઘુમટ નીચે રંગમંડપ છે. તેના એક સ્તંભપર સં. ૧૩૨૩ અને એક ઉપર ૧૩૫૮ કોરેલા હતા. એક બાજુ પ્રતિમાઓ સંતાડવા ઓરડીઓ છે ને તેની નીચે બીજા ખંડો છે કે જેમાં ભોંપરના પત્થર ઉપાડી જઇ શકાય છે. મુસલમાન વગેરેના ત્રાસ વખતે તેમાં પ્રતિમાઓ પધરાવી ઉપર રેતી નાંખી જમીન જેવો દેખાવ કરવામાં આવતો. દેરાસર ઓતરાદા બારનું છે. (એવા બારનું સામાન્યતઃ હોતું નથી). ગભારામાં શ્વેત આરસની ત્રણ પ્રતિમા છે. મૂળનાયક અજીતનાથ છે. તેની નીચે ૬૨૨ (? ૧૬૨૨) ની સાલ હોવાનું જણાય છે. તેની જમણી બાજુએ ફણાવાળા પાર્શ્વનાથ છે તેના પર સં. ૧૨૩૨ ની સાલ છે. ને ડાબી બાજુના શાંતિનાથ પર પણ તેજ સાલ છે. પીઠની દીવાલ ઉપર મૂળનાયકની આસપાસ કાઉસગ્ગીઆ છે, જમણી બાજુના છેડે શામળા પાર્શ્વનાથજી છે (વિશેષ માટે જુઓ રા. બ. દલપતરામ ખખ્ખરનો રીપૉર્ટ ઑન ધ ઍન્ટિક્વિટિઝ ઑફ કચ્છ ઍન્ડ કાઠિયાવાડ પાનું ૨૦૬–૨૦૯ તથા રા. મગનલાલ દ. ખખ્ખરનું જગડૂ ચરિતનું ભાષાંતર)

આ ભદ્રાવતીનું પ્રાચીન મંદિર સંપ્રતિ રાજાએ કરાવેલું કહે-

વાય છે ને તેમાં મુખ્ય નાયક પાર્શ્વનાથ હતા. વર્ધમાનશા અને તેના ભાઈ પીઆસીએ સં. ૧૬૮૨ અને ૧૬૮૮ વચમાં તેનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો એ વાત કલ્યાણસાગર સૂરિના રાસ (ઢાલ ૩૫) માં આ પ્રમાણે છેઃ—

ભદ્રાવતી નગરી માંહેજી, પ્રાચીન જેહ પ્રાસાદ
પાર્શ્વ પ્રભુનું જેહ કહેજી, સંપ્રતિનો જશવાદ.
ગુરૂ ઉપદેશે કરાવીયોજી, તેહનો જીર્ણોદ્ધાર
દોઢ લાખ કોરી ખરચીજી, તેઓએ તિહાં મનોહાર.

૨૦ જિનદત્તસૂરિની મૂર્ત્તિ પ્ર૦ સં. ૧૩૩૪ પાટણ (પારા ૩૧૭-૩૧૯) પૃ. ૪૧૬.

—પાટણના ટાંગડિયાવાડા નામના વાડામા જિનમંદિર છે ત્યાં આ મૂર્ત્તિ છે કે જેનો પ્રતિષ્ઠાલેખ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

'સંવત્ ૧૩૩૪ વૈશાખ વદિ ૫ શ્રી જિનદત્તસૂરિ મૂર્ત્તિઃ શ્રી જિનેશ્વર સૂરિશિષ્ય શ્રી જિનપ્રબોધસૂરિણા......(પ્રતિષ્ઠિતા)

આ પ્રતિષ્ઠા કરનાર જિનપ્રબોધ સૂરિ-મૂળ પ્રબોધ મૂર્તિ ગણિ કે જેણે સં. ૧૩૨૮ માં કાતંત્ર દુર્ગપદ પ્રબોધ નામની કાતંત્ર વ્યાકરણ પર ટીકા રચી (પારા ૫૯૬), તે જિનદત્તસૂરિના શિ. જિનપતિ શિ. જિનેશ્વર સૂરિના શિષ્ય ને પટ્ટધર હતા ને તેની મૂર્ત્તિ પણ પાલણપુરમાં તેના શિષ્ય જિનચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૩૫૧માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી તે ખંભાતમાં વિદ્યમાન છે. આ બ્લૉક પંડિત શ્રી લાલચંદ સંશોધિત જિનદત્તસૂરિ કૃત અપભ્રંશકાવ્યત્રયી પ્ર. ગાયકવાડ ઓ. સીરીઝ નં. ૩૭માં પ્રથમ પ્રકાશિત થયેલ છે.

૨૧ રાણકપુરનું ધરણાશાનું મંદિર સં. ૧૪૯૭ પારા ૬૬૫ પૃ. ૪૫૬.

—આ ખાસ જોવા લાયક મનોરમ્ય અને આકર્ષણીય મંદિર છે, તેના સંબંધી ટુંકી હકીકત પારા ૬૬૫માં અને ૬૬૮માં આવી છે અને વિશેષમાં જેણે જાણવું હોય તેને શ્રી જિન વિજયના પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભાગ બીજાના અવલોકનનાં પૃ. ૧૮૫થી ૧૯૭ વાંચવાં.

તેના સંબંધમાં સર જેઇમ્સ ફર્ગ્યુસને જણાવ્યું છે કે 'તેનો દરેક સ્તંભ એક એકથી જુદો છે તથા તે બધા ઉત્તમ રીતે ગોઠવ્યા છે અને તેમના ઉપર ભિન્ન ભિન્ન ઉંચાઇના ઘુમ્મટો ગોઠવેલા છે. આ બધા ઉપરથી મન ઉપર ઘણી સારી અસર થાય તેમ છે. ખરેખર, આવી સારી અસર કરે એવું તથા સ્તંભોની સુંદર ગોઠવણી વિષે સૂચના કરે એવું **હિંદુસ્તાનમાં બીજું એકપણ દેવાલય નથી.** ગોઠવણીની ઉત્તમતા ઉપરાંત બીજી જાણવાલાયક બાબત એ છે કે તેણે રોકેલી જગ્યા ૪૮૦૦૦ ચો. ફુટ છે એટલે કે મધ્યકાલીન યુરોપીય દેવળોના જેટલી છે અને કારીગરી તથા સુન્દરતામાં તો તેમના કરતાં ઘણી રીતે ચઢે તેમ છે.'–History of Indian and Eastern Architecture પૃ. ૧૪૧–૨

સ્વ. મણીલાલ વ્યાસ લખે છે કે 'મારવાડમાં સાદડી ગામની પાસે રાણકપુરનું જૈન દેહરાસર બહુ જોવાલાયક છે. એ દેહરાસરની સામે હજાર બારસેં વર્ષ પહેલાંનું એક જૂનું દહેરૂં છે, અત્યારે તેમાં જૈન તીર્થંકરની મૂર્ત્તિ પધરાવી છે, પણ મૂળમાં તે સૂર્યનું મંદિર હતું એમ કહેવાય છે. એ દહેરા ઉપર જે કંઇ પૂતળાં ગોઠવ્યાં છે તે જોઇએ તો તેમાં તદન બિભત્સ સ્વરૂપે કોકનાં ચોરાસી આસનો ગોઠવ્યાં છે. જોનાર આશ્ચર્યચકિત થાય કે ધર્મના દેવળ ઉપર આ શું ? આવું આ એકજ દેહરા ઉપર હોય એમ પણ નથી, જૂનાં અનેક દહેરાં આવાં ચિત્રોથી મઢાયાં છે. આ સ્થિતિ કયાંથી ઉત્પન્ન થઇ ?' (સુરત ગૂ૦ સા૦ પરિષદ્ રીપોર્ટ–પ્રદર્શન વિભાગ પૃ. ૧૬) કહેવાતા પહેલાના સૂર્ય મંદિર અને હાલ જૈન મંદિરમાં ઉપલી સ્થિતિ છે એમ અમે ત્યાં ગયા હતા તે વખતે અમારા લક્ષમાં આવ્યું નથી. આ મંદિર તે ધરણાશાના મુખ્ય મંદિરથી અલગ–જૂદું છે.

આ ધરણાકના મંદિરનો શિલાલેખ સમજવામાં ઓઝાજીની કંઇક ગેરસમજણ થઇ છે (જુઓ તેમના રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પૃ. ૬૨૫ નું ટિપ્પણ; તેમાં ધરણાક–ધરણાશાહનું નામજ નથી. તેણે,

નહિ•કે રત્ના તથા તેના પુત્રપૌત્રોએ, તે બંધાવ્યું ને તેણે, નહિ કે ગુણરાજે, અજાહરી આદિનાં મંદિરો બંધાવ્યાં ને જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.)

૨૨ સાદડીનું જૈનમંદિર. પૃ. ૪૫૭

—આ સ્વ. શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદના ઉત્તેજનથી The Committee of Architectural Antiquities of Western India માટે સને ૧૮૬૬માં Antiquities of Westen India Architecture at Ahmedabad—the Capital of Goozerat કે જેમાં કર્નલ બ્રિગ્સના લીધેલા ફોટો, થિયોડોર હોપનો ઐતિહાસિક અને વર્ણનાત્મક દિગ્દર્શનરૂપી વૃત્તાંત અને જેઇમ્સ ફરગ્યુસનની શિલ્પકળાવિષયક નોંધો અંગ્રેજીમાં લંડનમાં છપાયેલ છે તેમાંથી આ બ્લોક લીધો છે. ફરગ્યુસન જણાવે છે કે સ્થંભોની એવી ગોઠવણી કરવી કે જેથી ઇમારતની અંદર સૂર્યનો તડકો જરાપણ પ્રવેશ ન પામે અને તે છતાં પ્રકાશ reflect થઇને –પ્રતિબિંબિત થઇને આવે, આવી રીતિ અમદાવાદની મસીદોમાં પૂર્વે વપરાઇ છે. પ્રકાશ લાવવાની આવી રીત કોઇપણ જૈન મંદિરોમાં હજુ સુધી માલુમ નથી પડી, પણ તે છતાં તેના જેવી કંઇક વ્યવસ્થા સાદડીના જૈન મંદિરમાં છે. આ મંદિરમાં મુખ્યપણે પ્રકાશ અંદરના મંડપોમાંથી આવતો હોવાથી સ્તંભોની જે વ્યવસ્થા કરવાથી પ્રકાશ આવે તેવું મુખ્યપણે આ મંદિરમાં નથી. આ બ્લૉક અત્યારથી છાસઠ વર્ષ જૂનો છે તેથી આજ પ્રમાણે સાદડીમાં તે મંદિર જળવાઇ રહ્યું છે કે કેમ તે હું કહી ન શકું. સંભવતઃ જળવાઇ રહ્યું હશે.

૨૩ ચિતોડનો જૈન કીર્ત્તિસ્તંભ. (પૃ. ૪૫૫ ટિ.૪૪૪)પૃ.૪૯૨

—સુપ્રસિદ્ધ ઓઝાજી કહે છે કે ચિતોડપર 'લાખોટાની બારી' નામની ખડકીથી રાજટીલા સુધી સડક સીધી દક્ષિણમાં ગઇ છે. માર્ગમાં પહેલાં ડાબી બાજુ સાત માળવાળો જૈન કીર્ત્તિસ્તંભ આવે છે કે જેને દિગંબર સંપ્રદાયના બઘેરવાલ મહાજન સા (સાહ, શેઠ) નાયના પુત્ર જીજીએ વિ. સં. ની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બના-

વ્યો હતો. આ કીર્તિસ્તંભ આદિનાથનું સ્મારક છે. તેની ‘ચારે બાજુપર અનેક નાની જૈન મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. આ કીર્તિ-સ્તંભપરની છત્રી વિજળી પડવાથી તુટી ગઈ અને અસ્તંભને ઘણી હાનિ પહોંચી હતી, પરંતુ વર્ત્તમાન રાણા સાહેબે એંસી હજાર રૂ. ખર્ચી લગભગ પહેલાં જેવી છત્રી કરાવી અને સ્તંભની મરામત કરાવી છે, જૈન કીર્તિસ્તંભની પાસેજ મહાવીર સ્વામીનું મંદિર છે કે જેનો જીર્ણોદ્ધાર મહારાણા કુંભાના સમયમાં વિ સં ૧૪૯૫ (ઇ. સ. ૧૪૩૮) માં ઓસવાલ મહાજન ગુણરાજે કરાવ્યો હતો. આ સમયે આ મંદિર તુટી ફુટી દશામાં પડેલું છે.’ (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પૃ. ૩૫૨).

ડા. ભાંડારકરે ઉક્ત કીર્તિસ્તંભ (શ્વેતાંબર) સંઘવી કુમારપાલે બંધાવ્યો હતો એમ તેમણે સં. ૧૪૯૫ માં ચારિત્રગણિએ સંસ્કૃતમાં રચેલી ચિત્રકૂટ મહાવીર પ્રાસાદ પ્રશસ્તિ તેના અંગ્રેજી સાર સહિત રૉ. એ.સો. ના જર્નલ વૉ. ૨૩ નં. ૬૩ માં પ્રકટ કરી છે તેમાં પૃ. ૪૭ પર જણાવ્યું છે, પણ તેમાં ચૂક થઇ લાગે છે કે જે અમે નીચે જણાવીછે. કુંભારાણાના સમયમાં સં.૧૪૯૫માં ઉક્ત મહાવીર પ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર ગુણરાજે કર્યો એવા ઓઝાજીના કથનમાં પણ ચુક છે. તે ગુણ રાજે રાણા મોકલ (કુંભારાણાના પૂર્વાધિકારી) ના આદેશથી તે પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો અને તેના પુત્રોએ તેમાં સોમસુંદર સૂરિના હાથે સં. ૧૪૮૫ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવો તે પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તે પ્રશસ્તિ કુંભારાણાના રાજ્યમાં સં. ૧૪૯૫ માં રચાઈ તે પરથી આ ભૂલ થઇ લાગે છે. તેના મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

× × ×

उच्चै मंडप पंक्ति देवकुलिका निस्तीर्यमाणश्रियं
कीर्त्तिस्तंभसमीपवर्तिनममु श्री चित्रकूटाचले
प्रासादं सृजतः प्रसादमसमं श्रीमोकलोर्वीपते-
रादेशाद् गुणराज साधुरमितस्वर्द्ध्यो दृधार्षीन्मुदा ॥८६॥

× × ×

वर्षे श्रीगुणराज साधु तनयाः पंचाष्टरत्नप्रभे
न्यास्थन्त प्रतीमामिमामनुपमां श्री वर्धमानप्रभोः ॥९१॥

× × ×

प्राग्वंशस्य ललाम मंडपगिरिं शोभां नयन्नैष्ठिक-
प्रष्ठः प्रत्यहमष्टधा जिनपतेः पूजाः सृजन् द्वादश ।
संघाधीश कुमारपाल सुकृती कैलासलक्ष्मीहृतौ
दक्षं दक्षिणतोऽस्य सोदरमिव प्रासादमादीधपत् ॥९५॥

આ શાર્દુલનો ભાવાર્થ પુરાતત્ત્વજ્ઞ શ્રી ડી. આર. ભાંડારકરે એવો મૂક્યો છે:-'પહેલાં તો આપણને ખબર મળે છે કે આ રચના એટલે કે **કીર્ત્તિસ્થંભ** પહેલાં પ્રથમ સંઘનાયક પ્રાગ્વંશ એટલે પોરવાડ વંશના, ગિરિ જેવા મંડપની લક્ષ્મી આપતા એવા, અને જિનપતિની આઠ પ્રકારે બાર પૂજા હમેશાં કરતા એવા કુમારપાલે બાંધ્યો હતો' (આજ કારણે મેં ટિ. ૪૪૪ માં તે પ્રમાણે જણાવ્યું છે. પરંતુ આ ચિત્રપરિચય લખતાં પુનઃ વિચાર કરતાં આ ભાવાર્થ ચુકવાળો લાગે છે. ને ખરો એ લાગે છે કે પ્રાગ્વંશના ભૂષણરૂપ મંડપગિરિ-માંડવગઢને શોભા આપતો એટલે તેનો નિવાસી નૈષ્ઠિકમાં ઉત્તમ, જિનપતિની બાર પૂજા અષ્ટ પ્રકારે હમેશાં કરતો એવો જે સંઘપતિ ધન્ય કુમારપાલ તેણે આની (મંદિર કે કીર્તિસ્તંભની) દક્ષિણે એક બીજો ભાઈ હોય તેવું બીજું મંદિર બંધાવ્યું. આજ રીતે પછીના શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે:—

ऊकेशवंशतिलकः सुकृतोरुतेजा-
स्तेजात्मजः प्रतिवसन्निह चित्रकूटे
चाचाह्वयः सुजनलोचनदत्तचैत्यं
चैत्यं च चारु निरमीमपदुत्तरस्याम् ॥९६॥

—ઉકેશ (ઓશવાલ) વંશના તિલક રૂપ સુકૃત રૂપી મહા તેજવાળો તેજાનો પુત્ર અહીં ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) માંજ વસતો ચાચા (નામનો હતો) તેણે આની ઉત્તરમાં સજ્જનોનાં લોચનને ટાઢક આપતું એવું સુંદર ચૈત્ય બંધાવ્યું.

૨૪ ચિતોડમાં 'અષ્ટાપદ' જૈનમંદિર-' શૃંગાર ચાવડી'- સિંગાર ચૌરી સં. ૧૫૦૫ પૃ. ૪૯૩

—ચિતોડપર મહેલોની પાસે ઉત્તરે સુંદર કોતરણીવાળું એક નાનું મંદિર છે તેને સિંગાર ચૌરી (શૃંગાર ચૌરી)-શૃંગાર ચાવડી કહે છે. આના મધ્યમાં એક નાની વેદી પર ચાર સ્તંભવાળી છત્રી બનાવેલી છે. લોક કહે છે કે અહીં રાણા કુંભાની રાજકુમારીનો વિવાહ થયો હતો ને તેની આ ચૌરી છે. વાસ્તવમાં ઇતિહાસના ઇતિહાસના અંધકારમાં-અજ્ઞાનપણામાં આ કલ્પનાની સૃષ્ટિ થઇ છે કારણકે તેના એક સ્તંભ ઉપર કોતરેલા વિ. સં. ૧૫૦૫ (ઇ. સ. ૧૪૪૮)ના શિલાલેખથી વિદિત થાય છે કે રાણા કુંભાના ભંડારી (કોષાધ્યક્ષ) વેલાક કે જે સાહ કેલ્હાનો પુત્ર હતો તેણે શાંતિનાથનું આ જૈન મંદિર બંધાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા 'ખરતરગચ્છના જિનસેન (? જિનચંદ્ર) સૂરિએ કરી હતી. જે સ્થાનને લોકો ચૌરી બતાવે છે તે ખરી રીતે ઉક્ત મૂર્ત્તિની વેદી છે અને સંભવ છે કે મૂર્ત્તિ ચોમુખ (જેની ચારે બાજુએ એક એક મૂર્ત્તિ હોય છે એવી) હોય. શૃંગાર ચૌરીની થોડે છેટે નવલખ્ખા (નવકોઠા) નામનું સ્થાન છે. જુઓ પારા ૭૧૯ ને ટિ. ૪૬૬ માં જણાવેલાં પ્રમાણ.

૨૫ ગિરનારપરની સંગ્રામ સોની (? સમરસિંહ)ની ટુંક (સં. ૧૪૯૪) પૃ. ૪૯૬

—સંગ્રામ સોની કોણ ને ક્યારે થયા તેને માટે વિશ્વસ્ત પ્રમાણોની ખોટ છે અને અમે તેમના સંબંધી આ ગ્રંથમાં કંઇ જણાવ્યું નથી તેથી જે કંઈ ઉપલબ્ધ થાય છે તેનો વિચાર કરીશું. આ સંગ્રામસોની તે સમરાશાહ કે જેણે શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર કર્યો તે સાથે ભેળવી દેવાના નથી. તે એક ભિન્ન વ્યક્તિ લાગે છે. ગિરનાર સંબંધી રૈવયકપ્પસંખેવો (ગદ્યપ્રાકૃત), જિનપ્રભસૂરિકૃત ઉજ્જયન્તસ્તવ (સં.) અને શ્રી રૈવતકલ્પ (ગદ્ય પ્રા૦), શ્રી ઉજ્જયન્ત મહાતીર્થકલ્પ (પ્રા. ગદ્ય), અને તપા ધર્મઘોષસૂરિકૃત શ્રી ગિરિનારકલ્પ (સં. ગદ્ય) કે જે

સર્વ પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય સંગ્રહના પરિશિષ્ટ તરીકે પ્રગટ થયેલ છે તેમજ તેમાં પ્રકટ થયેલ વસ્તુપાલતીર્થયાત્રાવર્ણનમાં તથા તેની અંદરના વિજયસેનસૂરિકૃત રેવંતગિરિ રાસુમાં ક્યાંયપણુ સંગ્રામ કે સમરસિંહ સોનીનો ઉલ્લેખ નથી. એટલે ત૦ ધર્મઘોષસૂરિ સુધીમાં તે થયા નહોતા એમ કહી શકાય. પ્રથમ ત૦ સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય પ્રશિષ્યમાંના એક હેમહંસગણિએ ત. રત્નશેખર સૂરિના રાજ્યે (સં. ૧૫૦૨થી ૧૫૧૭ વચ્ચે) ગિરનાર-ચૈત્ર પ્રવાડી ગૂજરાતીમાં રચી છે (પ્ર. પુરાતત્ત્વ ૧-૩ પૃ. ૨૯૨) તેમાં ઓસવાલ-સોની સમરસિંહ-માલદેવનો (સંગ્રામસિંહનો નહિ) ઉલ્લેખ આવે છેઃ-

સમરસિહ-માલદેવ તણુઉ ઉદ્ધાર નિહાલઉ
મંડપિ મંડિઅ અતિ વિસાલ ચઉવીસ જિણાલઉ. ૬

× × × ×

ધન ધન સોની સમરસિંહ માલદે વ્યવહારિઅ
જેહિં કલ્યાણત્રય-વિહાર-ઉદ્ધાર કરાવિઅ
ચિહું દિસિ ત્રિહું ભૂમીહિં મૂલનાયક તિહાં બાર
કાસગિ રહિઆ પ્રથમ ભૂમિ સિરિ નેમિકુમાર
ધડતાં જસુ ચાતલિ અંજલિઈં સવે ટલંતા રોગ
સેવિઉ સ્વામી પૂરવઈ નિરમાલડીએ અનુદિન ભોગસંયોગ ૨૫ ? (૨૧)
દિક્ખ-નાણુ-નિવ્વાણુ તિહાં સિરિ સોહઇ છત્ર
જીરણુ પ્રતિમા વામ પાસિ ધુરિ તાસુ સનાત્ર
મંડપ સયલ વિસાલ મેઘમંડપ રૂલિઆલઉ
ત્રિહું દિસિ ભદ્રતણા પ્રસાદ બાવન્ન જિણાલઉ
ઓસવંસિ શ્રી સમરસી માલદેવિ મનરંગિ
સંવત ચઉદ ચુરાણુવઈ નિરમાલડીએ ઉદ્ધરિઉ ઉત્તંગ. ૨૬ ? (૨૨)

આ પરથી જણાય છે કે ઓશવંશના સોની સમરસિંહ-માલદેવ નામના વ્યવહારી-વણિકોએ સં. ૧૪૯૪માં (એટલે કવિનાજ કાલમાં) કલ્યાણત્રય વિહારનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. ચારે બાજુ ત્રણ

ભૂમિ. વિશાલ મંડપ–મેઘમંડપ રળીયામણો છે. બીજાં ત્રણ મંદિરો ભદ્ર જાતનાં હતાં ને બાવન જિણાલય હતું. (ચાર દ્વારવાળાં મંદિરના ફરતાં–મુખ્ય દરવાજા સિવાય બાકીના એ ત્રણ દરવાજાઓની સન્મુખ–બીજાં ત્રણ મંદિરો હોય તેને 'ભદ્ર' પ્રાસાદ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રવાડીની જૂની પ્રત મને પ્રાપ્ત થઈ છે.) આ ઉધ્ધારમાં આસપાસ ત્રણ દહેરાંવાળો ભદ્ર જાતનો પ્રાસાદ પોતે કરાવેલો લાગે છે, અને તેથી તેને સમરસિંહ–માલદે સોનીની ટુંક સં. ૧૪૯૪માં થયેલી કહી શકાય. અત્યારે જે મંદિર સંગ્રામસોનીનું કહેવામાં આવે છે તેનું વર્ણન આને મળતું આવે છે. તે ટુંકનું દેરૂં પ્રાચીન છે. રંગમંડપ સુંદર છે, તેની ઉપર બેઠક છે. ગર્ભાગાર પણ વિશાળ છે. તેની ભમતીમાં ત્રણ દેરાસર છે. જેમ્સ બર્જેસ કહે છે કે સગરામ સોની ૧૬ મા સૈકાના પાછલા અર્ધ ભાગમાં થયો છે (તે યથાર્થ નથી). શેઠ પ્રેમાભાઇ હેમાભાઇએ આશરે ૧૮૪૩માં આ ટુંક સમરાવી છે. આ દેરૂં ગિરનાર પર સૌથી ઉંચું લાગે છે. હમણાં મૂર્ત્તિ-પ્રતિમાઓના ઘણા હેરફેર થઇ ગયા છે.

સંગ્રામ સોની સંબંધી વૃદ્ધ પૌશાલીય પટ્ટાવલીમાં કહેલું છે કે 'શ્રી ઉદયવલ્લભ સૂરીશ્વરપટ્ટે શ્રી જ્ઞાનસાગરસૂરિ ગુરવઃ કથંભૂતાઃ ? સત્યાર્થાઃ, શ્રી વિમલનાથ ચરિત પ્રમુખાનેક નવ્ય ગ્રન્થ લહરી પ્રકટનાત્ સાર્થકાહ્વા યેષાં શ્રી જ્ઞાનસાગર સૂરીણાં મુખાત્ મંડપદુર્ગ નિવાસી વ્યવહારિવર્યઃ પાતશાહિ શ્રી ખલચી મહિમ્મદ ગ્યાસદીન સુરત્રાણ પ્રદત્ત 'નગદલમલિક' બિરૂદધરઃ સાધુ શ્રી સંગ્રામ સૌવર્ણિક નામા સવૃત્તિં શ્રીપંચમાંગં શ્રુત્વા ગૌયમેતિ પ્રતિપદં સૌવર્ણટંકકમમુચત્ । ષટત્રિંશત્સહસ્રપ્રમાણાઃ સુવર્ણટંકકાઃ સંજાતાઃ, યદુપદેશાત્તદ્ દ્રવિણવ્યયેન માલવકે મંડપદુર્ગ પ્રભૃતિ પ્રતિનગરં ગુર્જરધરાયામણહિલ્લપુર પત્તન–રાજનગર–સ્તંભતીર્થ–ભૃગુકચ્છ પ્રમુખં પ્રતિપુરં ચિત્કોશ મકાર્ષીત્ । પુનર્યદુપદેશાત્ સમ્યકત્વ સ્વદ્વાર સંતોષ વ્રત વાસિતાન્તઃકરણેન વન્ધ્યાશ્રતરુઃ સફલીચક્રે । તથાહિ...'

—આ પરથી જણાય છે કે વૃદ્ધપૌશાલિક-વૃદ્ધ કે બૃહત્ તપાગચ્છનાં ઉદયવલ્લભસૂરિના શિષ્ય જ્ઞાનસાગરસૂરિ કે જેમણે વિમલનાથ ચરિત (જુઓ પારા ૭૧૯) પ્રમુખ અનેક નવ્ય ગ્રંથો રચી પોતાનું નામ સાર્થક કર્યું હતું તેમના મુખેથી-બાદશાહશ્રી ખિલચી મહિમ્મદ ગ્યાસદીન સુલતાને આપેલી 'નગદલમલિક' પદવીના ધારણ કરનાર માંડવગઢવાસી વણિકશ્રેષ્ઠ સંગ્રામ સોનીએ ભગવતી નામનું પાંચમું અંગ સટીક સાંભળીને તેમાં જે ગોયમ-ગૌતમ એ શબ્દ આવતાં એક સુવર્ણટંક-સોના મહોર આપી એમ ૩૬ હજાર સોનૈયા થયા તે, તેમના ઉપદેશથી માલવામાં માંડવગઢ આદિ દરેક નગરમાં અને ગૂર્જરધરામાં અણહિલપુર પાટણ, રાજનગર, ખંભાત, ભરૂચ આદિ દરેક નગરમાં જ્ઞાનભંડાર કરાવ્યા અને જેના ઉપદેશથી તેણે સમ્યક્ત્વ અને સ્વસ્ત્રીસંતોષવ્રતથી વિશુદ્ધ મનવાળા થઈને વંધ્ય આમ્ર વૃક્ષને સફલ કર્યું હતું. (પછી તે આમ્રવૃક્ષની કથા કહી છે અને ગૂજરાતના દરિદ્ર બ્રાહ્મણે માંડવગઢમાં આવી તેની સ્તુતિ કરતાં પોતાનાં આભૂષણો ને લાખ રૂ. દાન કર્યું તે વાત જણાવી છે-ગિર-

---

* ખૂબીની વાત એ છે કે આવીજ વાત રત્નમંદિર ગણિએ પોતાના ઉપદેશ તરંગિણી ગ્રંથમાં (પૃ. ૧૬૫-૬ ભાષાં. ભી મા.) અને પેથડના ચરિત્રરૂપે રચેલ સુકૃતસાગરમાં (પૃ. ૧૧૦-૧ આ. સભા) પેથડશાહ-ધર્મઘોષ સૂરિના સંબંધે નોંધી છે:—

'શ્રી ધર્મઘોષસૂરિજીના ઉપદેશથી પેથડશાહે તેમના મુખથી (તેમના શિષ્ય મુનિના મુખથી સુ. સા.) અત્યારે અંગો સાંભળવા માંડયાં,' તેમાં પાંચમા અંગ અધ્યે (પાંચમું અંગ સાંભળવા માંડ્યું ને તેમાં સુ. સા.) જ્યાં જ્યાં 'ગોયમાએ' એવી રીતનો શબ્દ આવતો ગયો, ત્યાં ત્યાં તે નામથી આનંદ પામીને દરેક નામે તેણે એકેક સોનામહોર મુકી અને એવી રીતે તેણે છત્રીસ હજાર સોના મહોરોથી તે આગમની પૂજા કરી, અને તે દ્રવ્યથી તેણે સર્વ શાસ્ત્રો લખાવીને ભૃગુકચ્છાદિક દરેક શહેરોના ભંડારમાં (સાત મોટા ભંડારમાં સુ.સા.) રાખ્યાં. (તે સર્વ પુસ્તકોને માટે પટ્ટસૂત્ર, રેશમી દોરાનું વેષ્ટન અને સુવર્ણની પાટલીઓ કરાવી તે મંત્રીએ પોતાનું જ્ઞાન કૃતાર્થ કર્યું. સુ. સા.)

નાર ગલ્પ પ્ર૦ હંસવિજય જૈન ફ્રી લાયબ્રેરી અમદાવાદ). આ પટ્ટાવલીની સાલની માહિતી નથી, પરંતુ આમાં પણ સંગ્રામ સોનીએ ગિરનાર પર મંદિર બંધાવ્યું કે ઉદ્ધાર કર્યો તેનો કિંચિન્માત્ર ઉલ્લેખ નથી. જ્ઞાનસાગરસૂરિનો સમય સં. ૧૫૧૭થી ૧૫૫૧ સુધી તેમના પ્રતિષ્ઠાલેખ પરથી નિશ્ચિત છે, તે દરમ્યાન સંગ્રામસોની થયા ગણાય. ઉપરોક્ત સમરસિંહ ને આ સંગ્રામસોનીના નામના સેળભેળ થવાને લીધે સમરસિંહને બદલે સંગ્રામ સોની થઇ ગયું લાગે છે.

પ્રસિદ્ધ ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય ઋદ્ધિચંદ્રે સંગ્રામસોનીનો ૨૦ કડીનો ટુંકો રાસ રચ્યો છે તેમાં વાંઝીઆ આંબાના ફળ્યાની એકજ વાત જણાવી છે; જ્યારે તે અને શાસ્ત્ર લખાવવાની વાત શીલવિજયે સં. ૧૭૪૬-૪૮માં રચેલી તીર્થમાલા (પ્રા. તીર્થમાલાસંગ્રહ પૃ. ૧૧૨)માં જણાવી છેઃ—

નયરી અવંતી આગલી વલી, માંડવગઢ દીપિં મહાબલી
શ્રી સુપાસ સેવું જિનરાય, આદિ વીરના પ્રણમું પાય. ૫૨
ઓસવંશ અનોપમ નામ, સંગ્રામ સોની એણિ ઠામ,
કીલિ સફલ કર્યો સહકાર, બહુ જસવાદ લહ્યો સંસારિ. ૫૩
જિણિ સિદ્ધાંત સુણી ભગવતી, હેમમુદ્રા મેહેલી દીપતી,
છત્રીસ સહસ ગૌતમનિં નામિ, શાસ્ત્ર લિખાવ્યાં પુન્યનિ કામિ.૫૪

જ્ઞાનસાગરસૂરિના વ્યાખ્યાન અને ઉપદેશથી સંગ્રામસોનીએ ખર્ચેલ સોનૈયાની વાત વીરવંશાવલી (જૈન સા. સંશોધક ખંડ ૧-૩ પૃ. ૫૬)માં તેનો લેખક પોતાના પૂર્વજ સોમસુંદરસૂરિથી થઇ એમ કહે છે. તેનો સાર એ છે કેઃ—

ગૂજરાતના વઢીયાર ખંડના લોલાડા ગામના પ્રાગ્વાટ અન્વટ કે સોની સંગ્રામ સપરિવાર માંડવગઢમાં જઇ ત્યાં વ્યાપારાદિથી સારી સંપત્તિ મેળવી પાદશાહ ગ્યાસુદીનનો મંત્રી થયો. ત્યાં ત. સોમસુંદર સૂરિ આવતાં તેમના ભગવતીસૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં દરેક 'ગોયમા-ગૌતમ' એ શબ્દ આવતાં એક સોનૈયો-કુલ છત્રીસહજાર સોનૈયા

આપ્યુ ને તે ગુરુના ઉપદેશથી તે દ્રવ્યને તથા એક લાખ હજાર સોનૈયાને જ્ઞાનખાતામાં એટલે વિ. સં. ૧૪૫૧ માં કલ્પસૂત્ર અને કાલકસૂરિ કથા સચિત્રિત સુવર્ણાક્ષરે તથા રૂપાક્ષરે લખાવી સકલ સાધુઓને ભણવા આપવામાં ખર્ચ્યા અને કેટલીક પ્રતો જ્ઞાનકોશમાં સ્થાપી. માંડવગઢમાં સુપાર્શ્વપ્રાસાદ, મગસીતીર્થમાં મગસીપાર્શ્વનો બિંબપ્રાસાદ સં. ૧૪૭૨ માં સ્થાપેલ. ભેઇ, મંદસોર, બ્રહ્મંડલ, સામલીયા, ધાર, નગર, ખેડી, ચંદ્રાઉલી-ચંદ્રાવતી પ્રમુખ નગરમાં તેણે સત્તર પ્રાસાદ કરાવ્યા ને સોમસુંદર સૂરિએ તમામ પ્રતિષ્ઠિત કર્યા. એકાવન મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો '-આમાં આંબો ફળવાની પણ હકીકત છે. આમાં ઘણો વિસ્તાર છતાં ને સોમસુંદરસૂરિનો સંબંધ છતાં સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય કે જે તે સૂરિના જીવનવૃત્તાંત રૂપેજ રચાયેલું છે તેમાં એક પણ શબ્દ નથી; વળી પ્રસ્તુત ગિરનાર પરના સંગ્રામ સોનીના કહેવાતા મંદિર સંબંધી આ **વીરવંશાવલીમાં** પણ કંઇ ઉલ્લેખ નથી. તેથી અમારૂં અનુમાન તે **સમરસિંહ-માલદેવનુ** મંદિર હોવાનું ખરૂં હોય એમ જણાય છે. સંગ્રામ સોની પણ ઐતિહાસિક ભિન્ન વ્યક્તિ જણાય છે કે જેણે ઘણું દ્રવ્ય પુસ્તક લખાવવામાં ખરચ્યું છે.

૨૬ જામનગરનું જિનમંદિર સં. ૧૬૭૮ (પારા ૮૨૮) **પૃ. ૪૯૭**-લાલણ વંશીય ઓસવાલ વર્ધમાન અને પદ્મસિંહ એ બે ભાઇઓએ પ્રાયઃ આ મંદિર કરાવેલું છે; પ્રતિષ્ઠા અંચલગચ્છના કલ્યાણસાગર સૂરિએ સ ૧૬૭૮ માં કરી. તે સૂરિનો રાસ તેમના શિષ્યના પ્રશિષ્ય ઉદયસાગરસૂરિએ સં. ૧૮૦૨ માં રચ્યો છે, (પ્ર૦ કચ્છવરાડીયાવાલા શાહ ઘેલાભાઇ તથા દેવજીભાઇ માણેક) તેમાં ઢાલ ૧૪મીથી ૨૭, ૨૯ મી પછીના દુહા, ૩૨મી ઢાલ પછી ઢાલ ૪૦ સુધીમાં આ બંને-ભાઇનાં જીવનવૃત્તાંત વિસ્તારથી આપેલ છે. લાલણ તે પારકર દેશના પરમાર રાજા રાવજીનો પુત્ર હતો ને તેને અં. જયસિંહસૂરિ (સં. ૧૨૩૬ થી ૬૮) એ દુષ્ટ રોગથી મુક્ત કરતાં સરત પ્રમાણે રાવજી

જૈનધર્મી થયો. તેની ચૌદ પેઢી ગયા પછી અમરશી કચ્છ-આરી-ખાણામાં થયા તેને વર્ધમાન નામનો પુત્ર સં. ૧૬૦૬ અ. શુ. ૫ ને દિને અને પદમસી નામનો પુત્ર સં. ૧૬૧૭ માં થયો. પછી બંને મહાકાલીના પ્રતાપે શ્રીમંત થઇ ભદ્રાવતીમાં ગયા ને ત્યાં ચીનદેશ સાથે સાકર રેશમ અને અફીણનો વેપાર કર્યો. ત્યાંથી કલ્યાણસાગર સૂરિના ઉપદેશથી શત્રુંજયનો સંઘ બંનેએ કાઢયો. નાવમાં નાગના બંદર આવી રણ ઉતરી નવાનગર આવતાં તેના રાજાએ ત્યાં તેઓ આવાસ કરે તો પોતે વેપારમાં અર્ધું દાણ લેશે એમ કહ્યું. ત્યાંથી નીકળી શત્રુંજય પહોંચી જાત્રા કીધી ને ત્યાં ગુરૂના ઉપદેશથી બે પ્રાસાદનું ખાત સં. ૧૬૫૦ માગ૦ વદ ૯ ને દિને કર્યું. સાથે આવેલ નવાનગરના નાગડગોત્રી રાયસીએ પણ એક જિનપ્રાસાદનું વદ તેરસને દિને ખાત કર્યું. પછી એક માસે નવાનગર આવી ત્યાંના રાજાના આગ્રહથી ત્યાં પાંચહજાર ઓસવાલ સાથે રહ્યા. સંઘમાં ૩૨ લાખ કોરી ખર્ચી.

નવાનગરમાં બંને ભાઇએ જબરો વેપાર કરી ૧૫ વર્ષમાં ખુબ નાણું મેળવ્યું. પછી સં. ૧૬૬૮ માં ત્યાં જિનમંદિરનું ખાત કર્યું (શ્રા. શુ. ૫). છસો કારીગરો કામે લગાડયા. દશહજાર મહોર આપી રાજા પાસે જગ્યા લીધી. તે મંદિરનું શિખર પૂરૂં થયું. સલાટોએ લાંચ લઇ તે ઉંચા મંદિરનું શિખર જેટલું ઉંચું જોઇએ તેટલું ન કર્યું. ભમતીની દહેરી અર્ધી થઇ હતી ત્યારે ગુરૂને બોલાવી તેમાં શાંતિજિનની ત્રણ મૂર્તિ સં. ૧૬૭૬ ના વૈ. શુ. ૩ દિને સ્થાપી. વળી રાજસીના બંધુ નેણસીએ રાજસીમંદિર બંધાવી તેમાં ભેળવી દીધું ને તેમાં ચોમુખ સંભવદેવ સ્થાપ્યા. પછી વર્ધમાન ને પદ્મસિંહ બંને ગુરૂને લઇ પાલીતાણાનો સંઘ લઇ ગયા ને ચાર લાખ કોરી ખર્ચી. સં. ૧૬૭૬. ત્યાંથી નવાનગર આવી સં. ૧૬૭૮ ના વૈ. શુ. ૫ દિને જિનમંદિરની ભમતીની વર્ધમાનશાએ પ્રતિષ્ઠા કરી.

નવાનગર રાજાના હડમત ઠાકર નામના ખજાનચીએ રાજા

પાસે નવહજાર કોરીની ચીઠી વર્ધમાનશાપર લખાણી તેમાં બે મીંડા પોતે ઉમેરી નવલાખની ચીઠી વર્ધમાનશાના હાથમાં આપી. પરાંતમાં નવહજાર એટલે મુંઝાયા. રાજા અંતઃપુરમાં હોઇ ન મળ્યો. રસ્તામાં એક જોગીએ ચિત્રાવેલી આપી ને તેથી નવલાખ તોળી આપી. પછી બંને બંધુઓ આ રાજ્યમાં રહેવું સારૂં નહિ એમ કરી પ્રભાતે ચાર હજાર ઓસવાલને સાથે લઇ ભદ્રાનગરી તરફ ચાલ્યા. રાજાએ ઘણા માણસ પાછા બોલાવવા મોકલ્યા પણ તેનું ન માનતાં કચ્છ ગયા. રણમલ રાજાએ માન આપ્યું ને ભદ્રાવતીમાં રહ્યા. પછી પાવાગઢમાં જઇ મહાકાલીના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. સં. ૧૬૮૨ માં ભદ્રાવતીમાં રત્નાદિની અનેક પ્રતિમાઓ ભરાવી. બે લાખ ખરચી આગમ ગ્રંથો લખાવી ગુરૂના ભંડારમાં રાખ્યા. ભદ્રાવતીના પ્રાચીન પ્રાસાદ (પાર્શ્વનો-સંપ્રતિ રાજાએ બંધાવેલ કહેવાતો)નો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. નવાનગરના મંદિરના ખર્ચ માટે નવ વાડી ને ચાર ખેતર આપ્યાં. ગિરનારપર નેમિ મંદિરનો, તારંગામાં અજિતમંદિરનો, આબૂપર વિમલવસહિનો ને વસ્તુપાલ તેજપાલનાં મંદિરોનો ઉદ્ધાર કર્યો. સંમેતશિખરપર પાદુકા બંધાવી. શત્રુંજયપર ધ્વજા ચડાવી દેવદ્રવ્યમાં બે લાખ કોરી આપી. વૈભાર, ચંપા, કાકંદી, પાવાપુરી રાજગૃહી, વાણારસી, હસ્તિનાપુર વગેરેની જાત્રા કરી બે વર્ષ ગાળી ભદ્રાવતી આવ્યા. સં. ૧૬૮૫ માં અમરસાગરને સૂરિપદ અપાયું તેનો ઉત્સવ કર્યો. સં. ૧૬૮૮ માં વર્ધમાનશાનો સ્વર્ગવાસ થયો. દાહસ્થલે છત્રીવાળી દહેરી કરી ત્યાં શાંતિનાથ ચરણો સ્થાપ્યાં. પદ્મસીએ વહુઓમાં કુસંપનાં બીજ જોઇ સંપત્તિના ભાગ પોતાના ને પોતાના ભાઇના પુત્રોમાં વહેંચી દીધા. ચિત્રાવેલ પણ ચાલી ગઇ. ભાવીવાશ જલપ્રલયથી ભદ્રાવતીનો નાશ સંવત્ ૧૬૮૯ માં દૈવી-પ્રકોપથી થયો ને પદ્મસિંહ પુત્રો સહિત માંડવી જઇ વસ્યા ને વર્ધમાનના પુત્રો ભુજમાં જઇ વસ્યા.

પદ્મસિંહે વર્ધમાનશાનું મરણ થયા પછી તેમનો જે ભાગમાં

ગણબંધ પ્રબંધ ચોપડામાં લખાવ્યો, તેમજ મેરૂજી નામના ચારણે પોતાની ભાષામાં તેના સંબંધમાં સાતસો કવિત કર્યાં. વર્દ્ધમાનના પુત્ર જગડુના કહેવાથી કલ્યાણસાગરસૂરિએ વર્ધમાન શેઠનું સંસ્કૃતમાં ચરિત સ્વશિષ્ય અમરસાગરજીને રચવા કહ્યું કે જેણે સં. ૧૬૯૧ આ. શુ. ૭ મે રચી સંપૂર્ણ કર્યું. આ બધાં ચરિત્રોનો સાર લઇ આ રાસ રચવામાં આવ્યો છે તેથી તેમાંની હકીકતો ઐતિહાસિક છે. વળી તે રાસમાં પ્રસ્તુત મંદિર સંબંધી જણાવ્યું છે (ઢાલ ૫૧ મી પછીના દુહામાં) કેઃ—

સં. ૧૭૨૫ માં મુસલમાનોની ફોજ હાલારમાં આવતાં નવાનગરના શ્રાવકોએ બધાં મંદિરોની પ્રતિમા ઉથાપી ભોંયરામાં ભંડારી દીધી. (સોરઠના ફોજદાર કુતુબુદ્દીને નવાનગર હાથ કરી તેનું નામ ઇસલામનગર પાડી તેને ખાલસા સરકાર સાથે જોડી દીધું. ગૂજરાતના સુબા જોધપુરના જસવંતસિંહે જામ તમાચીને સં. ૧૬૭૩ માં ગાદી પાછી અપાવી પણ ઔરંગજેબ જીવતો રહ્યો ત્યાં સુધી નવાનગર મુસલમાનોના હાથમાં રહ્યું. ઇ સ. ૧૭૦૯ માં જામ રાયસિંગ ગાદીએ બેઠો પણ ત્યારપછી ઘણાં વર્ષ સુધી મુસલમાનોનો ત્રાસ રહ્યો. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ પૃ. ૪૫૭–૪૫૮). આથી મંદિરો ઉજ્જડ જેવાં સં. ૧૭૮૭ સુધી રહ્યાં. તે દરમ્યાન મુસલમાનોએ જિનમંદિરોનાં દ્વારો તોડી તેમાં ઘણીવાર માલ ભર્યો. વર્ધમાનના વંશજ તલકશી શાહે સં. ૧૭૮૮ આ. શુ. ૭ ગુરૂએ પુનઃ પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી બધાં મંદિરો સમરાવ્યાં.

આ બંને ભાઈઓનાં વૃત્તાંત ઉક્ત રાસ છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયો તે પહેલાં પંડિત (હાલ સ્વ.) હીરાલાલ હંસરાજે શ્રી વિજયાનંદાભ્યુદય કાવ્યમાં પૃ. ૩૬૨–૬૫ ઉપર આપેલ છે કે જે શ્રીજિનવિજયે પ્રાચીન લેખસંગ્રહ ભાગ ૨ ના લેખ નં. ૨૧ ના અવલોકનમાં ઉતારી લીધેલ છે.

૨૭ શત્રુંજયપરનું મુખ્ય આદિનાથ મંદિર. પૃ. ૫૦૪

—આ મંદિરનો સવિસ્તર ઇતિહાસ વાંચવો હોય તો જુઓ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત 'શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબન્ધ' પરની તેમની પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૭ થી ૩૭. શત્રુંજય સંબંધી જુઓ ધનેશ્વરસૂરિકૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય, ત. ધર્મઘોષસૂરિકૃત પ્રાકૃત શત્રુંજયકલ્પ. વર્ત્તમાનમાં મુખ્ય મંદિર જે છે તેનું આ ચિત્ર છે. તેનો ઉદ્ધાર ગુર્જર મહામાત્ય, બાહડ (સંસ્કૃત વાગ્ભટ) મંત્રી દ્વારા થયો. સં. ૧૨૧૧ (પારા ૩૮૪ પૃ. ૨૬૯) તે માટે પ્રબંધ ચિંતામણીમાં પૂરો વૃત્તાંત આવ્યો છે. પછી તેની પ્રતિમાનો ભંગ સં. ૧૩૬૯માં મુસલમાનોના હાથે થયો તેથી તેનો પુનઃઉદ્ધાર સમરસિંહ-સમરાશાહે સં. ૧૩૭૧ માં કર્યો (પારા ૬૧૯ થી ૬૨૨ પૃ. ૪૨૫ થી ૪૨૭). તેણે સ્થાપિત કરેલી મૂર્તિનો ભંગ વળી મુસલમાનોએ કર્યો ને તે ખંડિતરૂપમાં ઘણો વખત રહી, પછી કર્માશાહે સં. ૧૫૮૭ ચૈત્ર વદિ ૬ રવિને દિને ઉદ્ધાર કર્યો. (જુઓ પારા ૭૩૨ થી ૭૩૫). આ મુખ્ય દેવળ બે માળનું અને ઉંચા શિખરવાળું છે. તેની આસપાસ નાની નાની દહેરીઓ આવી રહેલી છે કે જે જૈન દહેરાની ખાસ ખાસીયત જણાય છે.

૨૮ શત્રુંજયપરનાં જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન. પૃ. ૫૦૫

—આ ચિત્ર સને ૧૮૬૬ લગભગ લેવાયું છે ને 'આર્કિટેક્ચર ઑટ અહમદાવાદ' ના પુસ્તકમાં પહેલા પાને પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેમાં આખો ગઢ જોઇ શકાય છે અને તેની અંદર અને બહારનાં મંદિરોનાં શિખરો દેખાય છે એ પરથી તે પર્વત જાણે 'The City of Temples'–મંદિરોનું એક નગર બની ગયું હોય નહિ એમ સ્પષ્ટ દીસે છે. તે મંદિરો તપાસતાં જુદા જુદા શતકોની શિલ્પકળાનાં જીવન્ત નમુનાઓ સાંપડે છે. જુલાઈના ૧૯૦૬ ના Dawn નામના માસિકમાં એક વિદ્વાન્ બંગાલી મહાશયે લખ્યું છે કે :—

The Jainas choose wooded mountains and the most lovely retreats of nature for thair places of pilgrimage and cover them with exquisitely carved shrines in white marble or dazzling stucco. Their contribution to Indian Art is of the greatest importance and India is indebted for a number of its most beautiful architectural monuments such as the splendid temples of Abu, Girnar and S'atrunjaya in Gujrat.

અત્ર દહેરાંના સમૂહની આસપાસ એક ઉંચી દિવાલ બાંધેલી છે, તેને 'ગઢ' કહે છે. તે દહેરાંના સમૂહોના અમુક રીતસર ભાગો કર્યા છે કે જેને 'ટુંક' કહે છે. તેમાં મુખ્ય મન્દિર આદીશ્વરની ટુંક ઉપરાંત આઠ ટુંકો છે તેનો પરિચય 'શત્રુંજયપરનાં જૈન મંદિરો પૃ. ૬૭૪' એ ચિત્ર માટે લખતાં આપીશું.

૨૯ શ્રી સુમતિનાથની ધાતુ-મૂર્ત્તિ સં. ૧૫૧૨ રાજગૃહ. પૃ. ૫૧૨.

—આ એક સુંદર મૂર્ત્તિ છે અને તે વખતની–સોળમા સૈકાના પ્રારંભના મૂર્ત્તિનિર્માણનો નમુનો છે. હાલ તે રાજગૃહના ગામના મંદિરમાં પંચતીર્થી તરીકે છે ને તેની પાછળ કોતરેલ લેખ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

'સંવત્ ૧૫૧૨ વર્ષે વૈશાષ સુદિ ૧૩ ઉકેશ સા. આઘ ભાર્યા ભરમાદે પુત્ર સા. નાયક ભાર્યા નાયકદે કુંદેકૂ પુત્ર સા. અદાકેન ભા. સોનાઈ ભ્રાતૃ સા. જોગાદિ કુટુંબયુતેન શ્રી સુમતિનાથ બિંબં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી સૂરિભિઃ ।। વડલી વાસ્તવ્યઃ ।। શ્રી ।। (નાહર ૨, નં. ૧૮૪૩)

૩૦ પ્રસિદ્ધ થાહરૂશાહની પ્રશસ્તિ—લોદ્રવા મંદિર સં. ૧૬૭૫ (પારા ૮૪૬) પૃ. ૫૧૩

•—લોદ્રવામાં મૂળ મંદિરના ડાબી બાજુના ઉત્તર દિશાના મંદિરમાં મૂલનાયકજીની શ્યામ પાષાણની ઘણી મનોજ્ઞ સહસ્ર ફણવાળી મૂર્ત્તિ પ્રતિષ્ઠિત છે તેની ચરણ ચોકી–પબાસન પર આ લેખ કોતરેલો છેઃ–॥ સં. ૧૬૭૫ માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૨ તિથૌ ગુરૌ ભાંડશાલિક સા. શ્રીમાલ ભા. ચાંપલદે પુત્રરત્ન થાહરૂકેણ ભાર્યા કનકાદે પુત્ર હરરાજ મેઘરાજાદિયુજા શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ બિંબં કા૦ પ્ર૦ ચ યુગ-પ્રધાન શ્રી જિનસિંહ સૂરિ પટ્ટ પ્રભાકર ભ૦ શ્રી જિનરાજસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતં । (પછી ઉપર જણાવ્યું છે કેઃ) ॥ શ્રી લોદ્રવા નગરે । શ્રી બૃહત્ખરતર ગચ્છાધીશૈઃ॥ (નાહર ૩, નં. ૨૫૭૨) જુઓ ચિત્ર નં.૪૦.

૩૧–૩૨ શિલ્પકલાનો નમુનો–પત્થરની બે મૂર્ત્તિઓ જેસલમેર સં. ૧૫૮૩ પૃ. ૫૨૦

—આ ચિત્ર શ્રીપૂર્ણચંદ્ર નહારથી સંગૃહીત જૈનલેખ સંગ્રહ–જેસલમેર (તૃતીય ખંડ)ની ભૂમિકામાં પૃ. ૩૩માં મૂકેલું છે. તેમાં 'શિલ્પકલા' સંબંધી લખતાં તેઓ જણાવે છે કે 'વિશેષતા તો એ છે કે આ સ્થાન (જેસલમેર) આટલું દુર્ગમ હોવા છતાં પણ ત્યાં ભારતના શિલ્પકલામાં કુશલ કારીગરો દ્વારા જે મંદિર વગેરે બનાવાયેલાં છે તે કેવલ ત્યાંના ધનાઢ્ય લોકોની ધર્મપરાયણતા અને શિલ્પ પ્રેમનું જવલંત ઉદાહરણ છે. ત્યાંની મનોજ્ઞ શિલ્પકલાના બે નમુના આ આપેલાં છે. પાષાણમાં કેટલા નૈપુણ્યથી શિલ્પીએ એ મૂર્ત્તિઓ બનાવી છે તે ચિત્રોના ભાવથીજ અનુભવવામાં આવશે. પાઠક એ પણ જોશે કે ત્યાંના શ્રી શાંતિનાથજીના મંદિરના ઉપરનું દશ્ય કેટલું સુંદર છે!' વગેરે.

૩૩ 'જગદ્ગુરુ' શ્રી હીરવિજયસૂરિ મૂર્ત્તિ. પૃ. ૫૪૪

—આ મૂર્ત્તિ હીરવિજયસૂરિનું આબેહુબ ચિત્ર નથી, પણ એક મહાન્ આચાર્ય સ્વર્ગસ્થ થાય ત્યારપછી તેના સ્મારક તરીકે એક બે વર્ષમાં ઘડાવેલી મૂર્ત્તિ છે કે જે પહેલાં ખંભાતમાં હતી અને પાછળથી તેના પર ખાસ લેખ કોતરેલો હોવા છતાં તે જોવા કે

જોવરાવ્યા વગર ગૌતમસ્વામીની મૂર્ત્તિ ગણીને મહુવામાં શ્રાવકો લઈ આવ્યા ને હાલ તેના મુખ્ય મંદિરના મુખ્યમંડપની પાસેના ભાગમાં તે બિરાજે છે ને તે મેં જોઇ છે. તેના પર શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે છે:-

'१६५३ पातसाहि श्री अकबर प्रवर्तित सं. ४१ वर्षे फा० सुदि ८ दिने श्री स्तंभतीर्थ वास्तव्य श्रा० पउमा (बा.) पांची नाम्न्या श्री हीरविजयसूरीश्वराणां मूर्त्तिः का० प्र० तपागछे (च्छे) श्री विजयसेनसूरिभिः'

આ મૂર્તિના પર ચાંદીનાં ટીલાં ચોંટાડયાં છે અને તેના પર શ્રાવકો કેસરનાં તિલકો કર્યે જઇ તેની જિનપૂજા જેવી પૂજા કરે છે. આ ચાંદીનાં ચગદાંઓથી મૂળ મૂર્ત્તિની જે કંઇ સુંદરતા હોય તેથી ઑર ઘટાડો થાય છે.

૩૪ અકબરનું હીરવિજયસૂરિને ફરમાન પૃ. ૫૪૫

—આ ફરમાન ઉર્દુમાં છે અને તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે:—

અલ્લાહુ અકબર.

જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ અકબર બાદશાહ ગાજીનું ફરમાન.

અલ્લાહુ અકબરના સિક્કા સાથે શ્રેષ્ઠ ફરમાનની નકલ અસલ મુજબ છે.

મહાન્ રાજ્યને ટેકો આપનાર, મહાન્ રાજ્યના વફાદાર, સારા સ્વભાવ અને ઉત્તમ ગુણવાળા, અજિત રાજ્યને મજબૂતી આપનાર, શ્રેષ્ઠ રાજ્યના ભરોસાદાર, શાહી મહેરબાનીને ભોગવનાર, રાજાની નજરે પસંદ કરેલ અને ઉંચા દરજ્જાના ખાનોના નમૂના સમાન મુબારિજ઼ુદ્દીન (ધર્મવીર) આઝમખાને બાદશાહી મહેરબાનીઓ અને બક્ષીસોના વધારાથી શ્રેષ્ટતાનું માન મેળવી જાણવું જે–જૂદી જૂદી રીતભાતવાળા, ભિન્ન ધર્મવાળા, વિશેષ મતવાળા અને ભિન્ન પંથવાળા, સભ્ય કે અસભ્ય, નાના કે મોટા, રાજા કે રંક, અથવા દાના કે નાદાન–દુનિયાના દરેક દરજ્જા કે જાતના લોકો, કે જેમાંની

દરેક વ્યક્તિ પરમેશ્વરના નૂરને જાહેર થવાની જગ્યા છે; અને દુનિયાને પેદા કરનારે નિર્માણ કરેલા ભાગ્યને જાહેર થવાની અસલ જગ્યા છે; તેમજ સૃષ્ટિ સંચાલક (ઇશ્વરની અજાયબી ભરેલી અનામત છે; તેઓ પોત પોતાના શ્રેષ્ઠ માર્ગમાં દૃઢ રહીને તથા તન અને મનનું સુખ ભોગવીને પ્રાર્થના અને નિત્ય ક્રિયાઓમાં તેમજ પોતાના હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં લાગેલા રહી, શ્રેષ્ઠ બક્ષીસ કરનાર (ઇશ્વર) તરફથી લાંબી ઉમર મળે, અને સારાં કામ કરવાની પ્રેરણા થાય, એવી દુવા કરે, કારણકે-માણસજાતમાંથી એકને રાજાને દરજ્જે ઉંચે ચઢાવવામાં અને સરદારીનો પહેરવેશ પહેરાવવામાં પૂરેપૂરૂં ડહાપણ એ છે કે-તે સામાન્ય મહેરબાની અને અત્યંત દયા કે જે પરમેશ્વરની સંપૂર્ણ દયાનો પ્રકાશ છે, તેને પોતાની નજર આગળ રાખી જો તે બધાઓની સાથે મિત્રતા મેળવી ન શકે, તો કમમાં કમ બધાઓની સાથે સલાહ-સંપનો પાયો નાખી પૂજવા લાયક જાતના (પરમેશ્વરના) બધા બંદાઓ સાથે મહેરબાની, માયા અને દયાને રસ્તે ચાલે, અને ઈશ્વરે પેદા કરેલી બધી વસ્તુઓ (બધાં પ્રાણીઓ) કે જે ઉંચા પાયાવાળા પરમેશ્વરની સૃષ્ટિનાં ફળ છે, તેમને મદદ કરવાની નજર રાખી તેમના હેતુઓ પાર પાડવામાં અને તેમના રીતરીવાજો અમલમાં લાવવામાં મદદ કરે, કે જેથી બળવાન નિર્બળ ઉપર જુલ્મ નહિં ગુજારતાં, દરેક મનુષ્ય મનથી ખુશી અને સુખી થાય. આ ઉપરથી યોગાભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, હીરવિજયસૂરિ સેવડા (સં.શ્વેતપટ-શ્વેતાંબર) અને તેમના ધર્મને પાળનારા, કે જેમણે અમારી હજુરમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમારા દરબારના ખરા હિતેચ્છુઓ છે, તેમના યોગાભ્યાસનું ખરાપણું, વધારો અને પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી હુકમ થયો કે—

તે શહેરના (તે તરફના) રહેવાસીઓમાંથી કોઇએ એમને હરકત-અડચણ કરવી નહિં, અને એમનાં મંદિરો તથા

ઉપાશ્રયોમાં ઉતારો કરવો નહિ. તેમ તેમને તુચ્છકારવા પણ નહિ. વળી જો તેમાંનુ (મંદિરો કે ઉપાશ્રયોમાંનું) કંઇ પડી ગયું કે ઉજ્જડ થઇ ગયું હોય, અને તેને માનનારા ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કોઇ તેને સુધારવા કે તેનો પાયો નાખવા ઇચ્છે તો તેનો, કોઇ ઉપલક જ્ઞાનવાળાએ (અજ્ઞાનીએ) કે ધર્માન્ધે અટકાવ પણ કરવો નહિં. અને જેવી રીતે ખુદાને નહિં ઓળખનારા, વરસાદનો અટકાવ અને એવાં બીજાં કામો કે જે ઇશ્વરના અધિકારનાં છે તેનો આરોપ, મૂર્ખાઇ અને બેવકુફીને લીધે જાદુનાં કામ જાણી, તે બીચારા —ખુદાને ઓળખનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો આપે છે; એવાં કામો તમારા રક્ષણ અને બંદોબસ્તમાં, કે જે તમે સારા નસીબવાળા અને બાહોશ છો, થવાં જોઇએ નહિં.

વળી એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે હાજી હબીબુલ્લાહ[1] કે જે અમારી સત્યની શોધ અને ખુદાની ઓળખાણ વિષે થોડું જાણે છે, તેણે આ જમાતને ઇજા કરી છે, એથી અમારા પવિત્ર મન કે જે દુનિયાનો બંદોબસ્ત કરનાર છે તેને ઘણું ખોટું લાગ્યું છે. (દુખનું કારણ થયું છે); માટે તમારે તમારી રીયાસતથી એવા ખબરદાર રહેવું જોઈએ કે—કોઇ કોઈના ઉપર જુલ્મ કરી શકે નહિં.

૧. આ સુલતાન હબીબલો એ નામે ઓળખાતો ખંભાતનો ખોજો હતો. તેણે સૂરિજીનું અપમાન કરી તેમને ખંભાત બહાર કાઢયા હતા. આથી તેમના શિષ્ય ધનવિજય દિલ્હી જઈ ત્યાં દરબાર પાસે રહેતા શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયને મળ્યા કે જેણે બાદશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવ્યું. પછી તે ખોજાએ સૂરિને બોલાવી ભારે સ્વાગત કર્યું ને તેમના ઉપદેશથી બંદીવાનોને મુક્ત કર્યા ને આખા ગામમાં 'અમારી પડહ' વગડાવ્યો. (સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્ પૃ. ૧૮૮ થી ૧૯૧)

તે તરફના વર્ત્તમાન અને ભવિષ્યના હાકેમો, નવાબો અને રીયાસતનો પૂરેપૂરો અથવા કેટલેક અંશે કારભાર કરનારા મુસદ્દીઓનો નિયમ એ છે કે રાજાનો હુકમ કે જે પરમેશ્વરના ફરમાનનું રુપાન્તર છે તેને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો વસીલો જાણી તેનાથી વિરૂદ્ધ વર્ત્તન કરે નહિ, અને તે પ્રમાણે કરવામાં દીન અને દુનિયાનું સુખ તથા પ્રત્યક્ષ સાચી આબરૂ જાણે. આ ફરમાન વાંચી તેની નકલ રાખી લઈ તેમને આપવું જોઇએ, કે જેથી હમેશાંની તેમને માટે સનદ થાય. તેમ તેઓ પોતાની ભક્તિની ક્રિયાઓ કરવામાં ચિંતાતુર પણ થાય નહિ; અને ઈશ્વરભક્તિમાં ઉત્સાહ રાખે. એજ ફરજ જાણી એથી વિરુદ્ધનો દખલ થવા દેતા નહિ.

ઇલાહી સંવત્, ૩૫ (સં. ૧૬૪૭) ના અઝાર મહિનાની છઠ્ઠી તારીખ ને ખુરદાદ નામના દિવસે લખ્યું, મુતાબિક ૨૮ માહે મુહરમ સને ૯૯૯ હીઝરી.

મુરીદો (અનુયાયીઓ)માંના નમ્રમાં નમ્ર અબુલફજલના લખાણથી અને ઈબ્રાહિમ હુસેનની નોંધથી.

નકલ અસલ મુજબ છે.

[સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ-પરિશિષ્ટ ક]

૩૫ અકબરનું વિજયસેન સૂરિને ફરમાન પારા ૮૦૪ પૃ. ૫૫૨.

—આ ઉર્દુ ફરમાનનું ગૂજરાતી ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

અલ્લાહુ અકબર

અબુ અલમુજફ્ફર સુલતાન...નો હુકમ.

ઉંચા દરજ્જાના નિશાનની નકલ અસલ મુજબ છે.

આ વખતે ઉંચા દરજ્જાવાળા નિશાનને બાદશાહી મહેરબાનીથી નિકળવાનું માન મળ્યું (છે) કે–હાલના અને ભવિષ્યના હાકેમો, જાગીરદારો, કરોડીઓ અને ગુજરાત સુબાના તથા સોરઠ સરકારના મુત્સદ્દીઓએ,

સેવડા (જૈન સાધુ) લોકો પાસે ગાય અને આખલાને તથા ભેંશ અને પાડાને કોઈપણ વખતે મારવાની તેથા તેનાં ચામડાં ઉતારવાની મનાઈ સંબંધી શ્રેષ્ઠ અને સુખના ચિન્હવાળું ફરમાન છે, અને તે શ્રેષ્ઠ ફરમાન પાછળ લખેલું છે કે

'દર મહિનામાં કેટલાક દિવસ એ ખાવાને ઇચ્છવું નહિ. એ ફરજ અને વ્યાજબી જાણવું.

તથા જે પ્રાણીઓએ ઘરમાં કે ઝાડો ઉપર માળા નાંખ્યા હોય, તેવાઓનો શિકાર કરવાથી કે કેદ કરવાથી (પાંજરામાં પૂરવાથી) દૂર રહેવામાં પૂરી કાળજી રાખવી.

(વળી) એ માનવા લાયક ફરમાનમાં લખ્યું છે કે "યોગાભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ **હીરવિજયસૂરિના** શિષ્ય **વિજયસેન** સૂરિ સેવડા અને તેમના ધર્મને પાળનારા—જેમણે અમારા દરબારમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમારા દરબારના ખાસ હિતેચ્છુઓ છે—તેમના યોગાભ્યાસનું ખરાપણું અને વધારો તથા પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી (હુકમ) થયો કે—એમના દેવલ કે ઉપાશ્રયમાં કોઇએ ઉતારો લેવો નહિં, અને એમને તુચ્છકારવા નહિ; તથા જો તે જીર્ણ થતાં હોય અને તેથી તેના માનનારા, ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કોઇ તેને સુધારે કે તેનો પાયો નાંખે, તો કોઇ ઉપલક્રિયા જ્ઞાનવાળાએ કે ધર્માન્ધે તેનો અટકાવ કરતો નહિં. અને જેવી રીતે ખુદાને નહિ ઓળખનારા વરસાદનો અટકાવ અને એવાં બીજાં કામો, કે જે પૂજવા લાયક જાતનાં (ઇશ્વરનાં) કામો છે, તેનો આરોપ મૂર્ખાઇ અને બેવકુફીના લીધે જાદુનાં કામ જાણી, તે બિચારા ખુદાને માનનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક જાતનાં દુઃખો આપે છે, તેમ તેઓ જે ધર્મક્રિયાઓ કરે છે તેમાં અટકાવ કરે છે. એવાં કામોનો આરોપ એ બિચારાઓ નહિ મૂકવાં એમને

પોતાની જગ્યા અને મુકામે સુખેથી ભક્તિનું કામ કરવા દેવું, તેમ પોતાના ધર્મ મુજબ ક્રિયાઓ કરવા દેવી.

તેથી (તે) શ્રેષ્ઠ ફરમાન મુજબ અમલ કરી એવી તાકીદ કરવી જોઈએ કે-એ ફરમાનનો અમલ સારામાં સારી રીતે થાય અને તેની વિરૂદ્ધ કોઈ હુકમ કરે નહિં. (દરેકે) પોતાની ફરજ જાણી ફરમાનથી દરગુજર કરવી નહિ, અને તેથી વિરૂદ્ધ કરવું નહિં. તા.૧થી શહર્યુર મહિનો, ઈલાહી સને ૪૬, મુવાફિક તા. ૨૫ મહિનો સફર સને ૧૦૧૦ હીજરી (સં. ૧૬૫૮)

પેટાનું વર્ણન

ફરવરદીન મહિનો; જે દિવસોમાં સૂર્ય એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં જાય છે તે દિવસો, ઈદ, મેહરનો દિવસ, દરેક મહિનાના રવિવારો, તે દિવસ કે જે બે સુફિયાના દિવસોની વચમાં આવે છે, રજબ મહિનાના સોમવારો, આબાન મહિનો કે જે બાદશાહના જન્મનો મહિનો છે, દરેક શમસી મહિનાનો પહેલો દિવસ જેનું નામ ઓરમઝ છે, અને બાર પવિત્ર દિવસો કે જે શ્રાવણ માસના છેલ્લા છ અને ભાદરવાના પ્રથમ છ દિવસો મળીને કહેવાય છે (પર્યુષણ) (સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્ પરિશિષ્ટ ખ.)

૩૬ જહાંગીરનું વિવેકહર્ષ આદિને ફરમાન (પૃ. ૫૬૪ પારા ૮૨૦) પૃ. ૫૫૩.

આ ફરમાન ઉર્દુમાં છે તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

અલ્લાહુ અકબર. નકલ

(તા. ૨૬ માહે ફરવરદીન અને ૫ ના કરાર મુજબના ફરમાનની.)

તમામ રક્ષણ કરેલાં રાજ્યોના મોટા હાકેમો; મોટા દીવાની મહાન્ કામોના કારકુનો, રાજ્ય કારભારના બંદોબસ્ત કરનારાઓ, જાગીરદારો અને કરોડીઓએ જાણવું કે—

દુનિયાને જીતવાના અભિપ્રાય સાથે અમારો ઇન્સાફી ઇરાદો પરમેશ્વરને રાજી કરવામાં રોકાયેલો છે અને અમારા અભિપ્રાયનો પૂરો હેતુ, તમામ દુનિયા કે જેને પરમેશ્વરે બનાવી છે તેને ખુશી કરવા તરફ રજુ થયેલો છે, (તેમાં) ખાસ કરીને પવિત્ર વિચારવાળાઓ અને મોક્ષ ધર્મવાળાઓ, કે જેમનો હેતુ સત્યની શોધ અને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે, તેઓને રાજી કરવા તરફ અમે વધારે ધ્યાન દઇએ છીએ; તેથી આ વખતે વિવેકહર્ષ, પરમાનંદ, મહાનંદ અને ઉદયહર્ષ કે જેઓ તપાયતિ (તપાગચ્છના સાધુ) વિજયસેન સૂરિ, વિજયદેવ સૂરિ અને નંદિવિજયજી કે જેઓ 'ખુશફહમ' ખિતાબ-વાળા છે-તેમના ચેલાઓ છે, તેઓ આ વખત અમારી હજુરમાં હતા, અને તેમણે દરખાસ્ત અને વિનતિ કરી કે—

'જો સમગ્ર રક્ષણ કરેલા રાજ્યમાં અમારા પવિત્ર બાર દિવસો-જે ભાદરવા પજુસણના દિવસો છે-તેમાં હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં કોઇપણ જાતના જીવોની હિંસા કરવામાં નહિં આવે તો અમને માન મળવાનું કારણ થશે અને ઘણા જીવો આપના ઉંચા અને પવિત્ર હુકમથી બચી જશે. તેમ તેનો સારો બદલો આપના પવિત્ર-શ્રેષ્ઠ અને મુબારક રાજ્યને મળશે.'

અમે બાદશાહી રહેમ નજર, દરેક નાત-જાતના અને ધર્મના હેતુ તથા કામને ઉત્તેજન આપવા બલ્કે દરેક પ્રાણીને સુખી કરવા તરફ રાખી છે, તેથી એ વિનતિ કબુલ કરી દુનિયાએ માનેલો અને માનવા લાયક જહાંગિરી હુકમ થયો કે—

મજકુર બાર દિવસોમાં દર વર્ષે હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં તમામ રક્ષણ કરેલા રાજ્યની અંદર પ્રાણીઓને મારવામાં આવે નહિં, અને એ કામની તૈયારી કરવામાં (પણ) આવે નહિં. વળી એ સંબંધી દર વર્ષનો નવો હુકમ કે સનદ (પણ) માંગવામાં આવે નહિં.

આ હુકમ મુજબ અમલ કરી ફરમાનથી વિરૂદ્ધ વર્ત્તવું નહિં અને આડે માર્ગે જવું જોઇએ નહિં. એ ફરજ જાણવી જોઇએ.

નકલમાં નકલ અબુલફેરના લખાણથી અને મહમ્મુદ સૈદની નોંધથી. નકલ અસલ મુજબ.

(સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્, પરિશિષ્ટ ય).

૩૭ શ્રી હીરવિજય સૂરિનો અકબર બાદશાહે કરેલો સત્કાર (પૃ. ૫૪૫ સામે) પૃ. ૫૬૦.

—આ ચિત્ર શ્રી જિનવિજય સંપાદિત કૃપારસકોશની હિંદી ભૂમિકા સાથે, તેમજ શ્રી વિદ્યાવિજય કૃત હિંદીમાં વિજયપ્રશસ્તિસારમાં પૃ. ૩૩ માં તેમજ આનંદકાવ્ય મહોદધિ મૌ. ૫ મું-ઋષભદાસ કવિકૃત હીરવિજય સૂરિરાસમાં ભૂમિકા પહેલાં આપવામાં આવેલ છે. આ ચિત્ર ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું એ ક્યાંય જણાવવામાં આવ્યું નથી પણ છેલ્લા ઉક્ત ગ્રંથમાં તે ચિત્રમાંની દરેક વ્યક્તિનાં નામ આપેલ છેઃ— હીરસૂરિને અકબર બંને વચમાં મળે છે. હીરસૂરિ પાછળના સાધુ-ઓનાં અનુક્રમે ચંદ્રસૂરિ (?), જગમાલ મહાત્મા અને માલદેવમહાત્મા એ નામ આપ્યાં છે, અને અકબરની તદ્દન પાછળ કર્મશાહ, તેની પાસે બીરબલ અને તેની આગળ અને અકબરની પાછળ કાઝી એ નામ આપ્યાં છે. ને પ્રસંગ સં. ૧૬૩૯ નો પ્રથમ સમાગમ બતાવ્યો છે. હીરસૂર સાથે તે વખતે ગયેલા સાધુઓ પૈકી ચંદ્રસૂરિ, જગમાલ અને માલદેવ નામના સાધુઓ મળતા નથી. ગમે તેમ હો, આ ચિત્ર પાછળથી ચિતરાયું લાગે છે. આવુંજ ચિત્ર, ખરતર ગચ્છના જિન-ચંદ્રસૂરિ સાથે અકબરનો મિલાપ થયો છે એ પ્રકારનું બીકાનેરના ખરતર ભટ્ટારક શ્રી પૂજ્ય પાસે છે એમ 'મહાજનવંશ મુક્તાવલિ'ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૫-૬ પરના ઉ૦ રામલાલ ગણીના કથન પરથી જણાય છે. તેમાં અકબર સાથે ઉક્ત ત્રણ-બિરબલ, કર્મચંદ બછાવત તથા કાજી બાનખા બતાવ્યા છે ને શ્રીગુરૂ મહારાજ જિનચંદ સાથે ત્રણ સાધુનાં નામ લખ્યાં છે કે 'વેલહર્ષ' (આનું નામ વિવેકહર્ષ હૈ જો

તપાગચ્છના હતા), પરમાનંદ (કે જે નામના પણ તપાગચ્છમાં હતા) ને સમયસુંદર કે જે ખરતર ગચ્છના પ્રસિદ્ધ કવિ સાધુ. આ ને અત્ર છાપેલી છબી એક તો નથી એવી શંકા રહે છે તે બીકાનેરના ખ૦ શ્રી પૂજ્ય પાસેની જોવા મળે ત્યારે દૂર થઈ શકે.

૩૮ સમયસુંદરગણિના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત ગૂ૦આદિનાથ સ્ત૦ સં. ૧૬૯૯ (પારા ૮૪૭) પૃ. ૫૬૧.

(આ સ્ત૦ની એક પાનાની પ્રત પં. લાલચંદ ભ. ગાંધી પાસે છે)

॥ કૃ૦ ॥

ત્રિવિધર કરી ઉચરૂંજી ॥ ભગવંત તુમ્હ હજૂરિ ।
વારવાર ભાંજુ વલીજી । છૂટક બારઉ દૂરિ ॥ ૧૮ ॥ કૃ૦ ॥
આપ કાજિ સુખ રાચતઇજી । કીધી આરંભ કોડિ ।
જયણા ન કરી જીવનીજી । દેવદયા પર છોડિ ॥ ૧૯ ॥ કૃ૦ ॥
વચન દોષ વ્યાપક કહ્યાજી । દાખ્યા અનરથ દંડ ।
કુડ કહ્યઉં બહુ કેલવીજી । વ્રત કીધઉં સતખંડ ॥ ૨૦ ॥ કૃ૦ ॥
અણદીધું લીજઇ ત્રિણુંજી । તઉ હિ અદત્તાદાન ।
તે દુષણ લાગાં ઘણાંજી । ગિણતા નાવઇ ગાન ॥ ૨૧ ॥ કૃ૦ ॥
ચંચલ જીવ રહઈ નહીંજી । રાચઇ રમણી રૂપ ।
કામવિટંબણ સી કહૂંજી । તું જાણઇ તે સરૂપ ॥ ૨૨ ॥ કૃ૦ ॥
માયા મમતા મઈ પડયઉજી । કીધઉ અધિકઉ લોભ ।
પરિગ્રહ મેલ્યઉ કારિમઉજી । ન ચઢી સંયમ સોભ ॥ ૨૩ ॥ કૃ૦ ॥
લાગા મુઝનઈ લાલચઇજી । રાત્રીભોજન દોષ ।
મઈ મન મૂંકયઉ મોકલઉજી । ન ધર્યો પરમ સંતોષ ॥ ૨૪ ॥ કૃ૦ ॥
ઇણ ભવિ પરભવિ દુહવ્યાજી । જીવ ચઉરાસી લાખ ।
તે મુઝ મિચ્છામિ દુકડઉંજી । ભગવંત તોરી સાખિ ॥ ૨૫ ॥ કૃ૦ ॥
કરમાદાન પનર કહ્યાજી । પ્રગટ અઢારહ પાપ ।
જે મઈ સેવ્યા તેહવઇજી । બગસિ ૨ માય બાપ ॥ ૨૬ ॥ કૃ૦ ॥
મુઝ આધાર છઈ એતલઉજી । સરદહણા છઇ સૂધ ।

જિનધર્મ મોટઉ મનિ ગમઇજી । જિમ સાકરસું દુધ ॥ ૨૭ ॥ ક્રૂ૦ ॥
શિવ: દેવ તું રાજીયઉજી । શેત્રુંજે ગિરિ સિણગાર ।
પાપ આલોઆં આપણાજી । કરિ પ્રભુ મોરી સાર ॥ ૨૮ ॥ ક્રૂ૦ ॥
મર્મ એહ જિનધર્મનઉ જી । પાપ આલોયાં જાઇ ।
મનસું મિચ્છામિ દુક્કડઉજી । દેતાં દુરિ પુલાઇ ॥ ૨૯ ॥ ક્રૂ૦ ॥
તું ગતિ તું મતિ તું ધણીજી । તું સાહિબ તું દેવ ।
આણ ધરૂં સિરિ તાહરીજી । ભવિ ૨ તેરી સેવ ॥ ૩૦ ॥ ક્રૂ૦ ॥

કલસ.

ઇમિ ચડિય સેત્રુંજ ચરણ ભેટયા નાભિનંદન જિણ તણા ।
કરજોડિ આદિ જિણંદ આગઇ પાપ આલોયાં આપણાં ।
જિણચંદ સૂર સુરીસ સદ્ગુરૂ પ્રથમ સિષ્ય સુજસ ઘણુઉ ।
ગણિ સકલચંદ સુસીસ વાચક સમયસુંદર ગુણ ભણઇ ॥૩૧॥
॥ ઇતિશ્રી સેત્રુંજયમંડણ શ્રી આદિનાથ સ્તવનઃ ॥ સમાપ્ત ॥
સંવત સોલ ૯૯ વર્ષે ભાદ્રવા સુદિ ૧૩ દિને લિખિતં ॥ સ્વયમેવ ॥

૩૯ શેઠ શાંતિદાસ અને શ્રીરાજસાગરસૂરિ (પારા ૮૩૩-૪) પૃ. ૫૬૯.

—આ ચિત્ર 'ગૂજરાતનું પાટનગર' એ પુસ્તકના પૃ.૧૦૧ સામે પ્રથમ પ્રકટ થયુંછે ને ત્યાં જણાવ્યુંછે કે 'આ ચિત્ર નગરશેઠના વંશજોની દેખરેખમાં ચાલતા એક અપાસરામાં થાંભલા ઉપર જડેલું છે. ચિત્ર ઓછામાં ઓછું બસો વર્ષનું જૂનું દેખાય છે. કોઈ જૂના ચિત્રની નકલ હોય એમ લાગે છે. રંગ હજી પણ સારો રહેલો છે. હાંડીઓ વગેરે સામગ્રી પણ સારી ચીતરેલી છે. આ ચિત્ર રંગમાં મોટું કરવા જેવું છે.'

૪૦ સં. ૧૬૭૫ ના લોદ્રવાના પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં શિલામાં કોતરેલ શતદલપદ્મ યંત્ર. પૃ. ૫૭૬.

—લોદ્રવા તે જેસલમેરની પશ્ચિમે પાંચ ગાઉ દૂર ગામ છે.પ્રાચીન સમયમાં તે રાજધાનીનું શહેર હતું ને સં. ૧૨૧૨ માં જેસલ-

મેરનો ગઢ બંધાયો પછી ત્યાંથી જેસલમેર રાજધાની થઇ. પ્રાચીન-કાલથી પાર્શ્વનાથ મંદિર લોદ્રવામાં હતું. હાલમાં તે એક નહનું ગામ માત્ર રહેલ છે. તેમાં આ પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ ગર્ભદ્વારમાં ડાબી બાજુ દિવાલમાં લગાવ્યો છે. તેની લંબાઈ ૨૨×૧૭ ઇંચ છે. આમાં સો પાંખડીવાળું કમળ હોય નહિ તેવા આકારમાં કાવ્ય ગોઠવ્યું છે કે જે અલંકારનો એક નમુનો છે. આ શતદલપદ્મ યંત્ર કે જે વચમાં કોતરેલું છે તેની સો પાંખડીઓમાં પચીસ શ્લોકોનાં સો ચરણ છે અને કેંદ્રમાં 'મં' એ અક્ષર છે તે આ સર્વ ચરણોનો અંત્ય અક્ષર છે. શબ્દોના આદિ અક્ષરનું પદ બનાવવું તેના કરતાં છેલ્લા એક અક્ષરને લઈ કાવ્ય કરવું વધુ કઠિન છે. શ્રી જેસલમેર વાસી ઓસવાલકુલ ભૂષણ ખરતરગચ્છીય સંઘવી થાહરૂસાહ ભણ-સાલીએ સં. ૧૬૭૫ માં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તેના ઉત્સવ પર આવી મળેલા સાધુમંડલમાંથી સહજકીર્ત્તિ ગણિ નામના વિદ્વાને આ કાવ્ય રચેલ છે. આ લેખ પ્રથમ સને ૧૯૩૦માં 'જેસ-લમીર ભાંડાગારીય ગ્રંથાનાં સૂચી' (ગા. ઓ. સી. નં. ૨૧)ના પરિ-શિષ્ટના પૃ. ૭૧–૭૬ માં પ્રકાશ પામ્યો હતો, પછી નાહરજીએ શુદ્ધ કરી પોતાના જૈન લેખસંગ્રહ તૃતીયખંડ (જેસલમેર)ના પુસ્તકના પૃ. ૧૬૦–૧૬૬ માં પુનઃ પ્રકાશિત કરેલ છે.

મધ્ય ભાગમાં

१ श्री निवासं सुरश्रेणिसेव्यक्रमं	२ वामकामाग्नि संतापनीरोपमं
३ माधवेशादिदेवाधिकोपक्रमं	४ तत्त्वसंज्ञान विज्ञानभव्याश्रमं ॥१
५ भव्यनीरागता केलिकर्मक्षमं	६ यस्य भव्यैर्भजे नाम संपद्रमं
७ नीरसं पापहं स्मर्यते सत्तमं	८ तिग्ममोहार्त्तिविध्वंसतापाश्रमं ॥२
९ लब्धप्रमोदजनकादर सौख्यधामं	१० तापाधिक प्रमदद.य(मेरुतरुका)म
११ घंटारवप्रकटिताद्भुतकीर्त्तिरामं	१२ नक्षत्रराजिरजना(नी)वनकामिरामं
१३ घंटापथप्रथितकीर्त्तिरमोपधामं	१४ नागाधिपः परमभक्तिकृतातथामं ।
१५ गंभीरधीरसमतामयमाजधामं	१६ मं(स)त्यानतं नमत तं जिनपंक्तिकामं॥

१७ संसीदकांतारमपास्यनाम   १८ कल्याणशालास्पदमस्तशामं ।

१९ लाभार्थ बभ्राम तवाविरामं   २० लोभाभिभूतः श्रितरागधूमं ॥५

२१ कर्मणां राशिरस्तोकलोकोद्गमः २२ संसृतेः कारणं मे जिनेशावमं ।

२३ पूर्णपुण्याढय दुःखं विधत्तेऽतिमं २४ र्ण(न)क्षमस्त्वां विना कोऽपि तं दुर्गमं

२५ कर्मणं निर्वृतेर्हेतुमन्योऽसमः   २६ यं(य)क्षराट्पूज्य तेनोच्यते निर्ममं ।

२७ श्रीपते तं जहि त्वरा विधायोद्यमं   २८ दानशौंडाय मे देहि दृद्धिप्रमं ॥

२९ यस्य कृपाजलधोर्विश्रामं   ३० कंठगताशुभटसंग्रामं ।

३१ भयजनकव्यायामं   ३२ जेतारं जगतः श्रितयामं ॥

३३ कशीकृतवसुमृत्पुर्ग्रामं   ३४ लापोच्चारमहामं ।

३५ केशोच्चयमिह नयने क्षामं   ३६ लिगति कमलां कुरु ते क्षेमं ॥

३७ कलयति जगत्प्रेमं   ३८ लंभयति सौख्य पटलमुद्दामं ।

३९ कालं हंति च गतपरिणामं   ४० महतंमहिमस्तोमं ॥

४१ रसनयेप्सितदानसुरद्रुमं   ४२ हितमहीरुहवृद्धिजलोत्तमं ।

४३ तं(न)रुणपुण्धरमोदयसंगमं   ४४ समरसामृतसुंदरसंयमं ॥

४५ हिनरित सद्ध्यानवशातस्य मध्यमं ४६ तं तीर्थनाथं स्वमनःप्लवंगमं ।

४७ सुरासुराधीशममोघनैयमं   ४८ रैः नाथसंपूजितपद्युगं स्तुमं ॥

४९ संसारम लाकुलचित्तम दिमं   ५० साक्षार्थसंवेदनशून्यमश्रमं ।

५१ रम्य मभावस्थितपूर्णचिद्दमं   ५२ सर्पांकितः शोषितपापकर्दमः ॥

५३ रत्नत्रयालंकृतनित्यहेम   ५४ सीमाद्रिसारोपमसत्त्वसोम ।

५५ शोभामयो ज्ञानमयं विसामं   ५६ षड्वर्ग मां देव विधेहि कामं ॥

५७ भावविभासकनष्टविलोमं   ५८ स्कंदितस्कंदलतं प्रणमामं ।

५९ रंगपतंगनिवारण सुमीमं   ६० कंबुदानं जिनपह ते भौमं ॥

६१ मंत्रेश्वरः पार्श्वपतिः परिश्रमं   ६२ लालाश्रितस्यापनया मनोरमं ।

६३ कर्मोस्थितं मे जिनसाधु नैगमं   ६४ रंभाविलासालसनेत्रनिर्गमं ॥

६५ समितिसारशरीरमविभ्रमं   ६६ हरिनतोत्तमभूरिगमागमं ।

६७ भयत तं नितमानभुजंगमं   ६८ फलसमृद्धिविधानपरक्रमं ॥

६९ मंत्रैर्यतःस्फूर्ति यं जिनभक्तिभूमिः ७० तारस्वरैर्य विबुधैः श्रित शतैर्होम

७१ शोकारिमारिविरहय्यवातदामं ७२ भव्यैः स्तुतं निहतदुर्मदंदखमं ॥

७३ मद्यांबुजध्वंसविधौ महद्धिमं ७४ न वाजयत्याशु मनस्तुरंगमं ।

७५ मंत्रोपमं ते जिन राम पंचमं ७६ स्तवेन युक्तं गुणरत्नकुट्टिमं ॥

७७ कलिशैलोरु व्याधाम ७८ माहात्म्यं हृदयंगमं ।

७९ लब्धश्रितवसुश्रामं ८० यतिवर्गस्तुतं नुमं ॥२०॥

८१ लोकोत्पत्तिविनाशसंस्थितिविदां मुख्यं जिनं वै स्तुमं ८२ द्रव्यारक्तसमाधरं नमत भो पूजां वरां पार्थिमं ।

८३ परपक्षस्य तव स्तवं तन्निमित्तकरींद्रगे ८४ तत्तद्भावमयं वस वदतत्रैक भ्य-स्तवंद ॥२१॥

८५ नयनाननसद्रोमं ८६ संततिं तव जंगम ।

८७ स्थावराशु(तु)मनां स्याम ८८ नयते शमकृत्रिमं ॥

८९ दासानुदासस्य मम ९० नवनंद विहंगमं ।

९१ मायति प्राप्य सुमं ९२ नंगा(नया)क्षत्तां महाद्रुमं ॥

९३ क्षमाबोहित्थनिर्यामं ९४ मानवार्च्यं महाक्षम ॥

९५ गुणिपूज्यं प्रोणयाम ९६ रु(रु)चि स्तौमि नमं नमं ॥

९७ स्मरंते यं सुंदरयक्षकर्दमं ९८ रागात् सदाराय महंति कौंकुमं ।

९९ मिथो मिलित्वा वपुवाङ्मयकुंकुमं १०० चंद्राननं तं प्रविलोकताश्मं ॥२५॥

કેંદ્રમાં લંબગોળમાં मं. ૧૦૦ છે તે સાંકેતિક વર્ણ છે, અર્થાત્ તે યંત્રની સો પાંખડીઓમાં લખેલા ૨૫ શ્લોકોનાં સો ચરણોનો અંત્ય અક્ષર मं છે.

તેના ઉપરના ભાગમાં કોરની પાસે જમણી બાજુએ ૨૫ મા શાર્દુલ વિક્રીડિત છંદમાં સં. ૧૬૮૩ની કાર્ત્તિક શુદ પૂર્ણિમાએ વાચક રત્નસારની કૃપાથી સહજકીર્ત્તિ ગણિએ લોદ્રપુરમાં રહી આ શતદલોપેત પદ્મ દ્વારા પાર્શ્વનાથનું સ્તવન રચ્યું એમ જણાવ્યું છેઃ—

इत्थं पार्श्वजिनेश्वरो भुवनदिक्कुंभ्यंगचंद्रात्मके
वर्षे वाचक रत्नसार कृपया राकादिने कार्त्तिके ।

मान्ने लोद्रपुरस्थितः शतदलोपेतेन पद्मेन सन्
· नूतोऽयं सहजादिकीर्त्ति गणिना कल्याणमालाप्रदः ॥२५॥

ડાબી બાજુએ પ્રતિષ્ઠાપક શ્રી જિનરાજસૂરિ કે જે પાદશાહે આપેલા યુગવર-યુગપ્રધાન બિરૂદવાળા જિનચંદ્ર સૂરિના પટ્ટધર જિનસિંહસૂરિના પટ્ટધર હતા તેમણે સં.૧૬૭૫ના સહસ માસની શુક્લ બારશે પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી તે જણાવતા શાર્દૂલ છંદમાં બે શ્લોક છે, તે પછી ત્રણ શ્લોક કે જેમાં પ્રસિદ્ધ થાહરૂએ ચૈત્ય બંધાવ્યું તેની વંશાવલિ સહિત વખાણ છે, તે નીચેના ભાગમાં જમણી ને ડાબી બાજુ થઈને છે.

॥ ऐं नमः ॥ श्री साहिर्गुणयोगतो युगवरे त्यच्छं पदं दत्तवान्
येभ्यः श्री जिनचंद्र सूरय इलाविख्यातसत्कीर्त्तयः ।
तत्पट्टे मित तेजसो युगवराः श्री जैनसिंहाभिधा
स्तत्पट्टांबुज भास्करा गणधराः श्री जैनराजाः श्रुताः ॥१॥
तै भाग्योदयसुंदरै रिषुसरस्वत्योङ्शाब्दे १६७५ सित
द्वादश्यां सहसः प्रतिष्ठितमिदं चैत्यं स्वहस्तश्रिया ।
यस्य प्रौढतरप्रतापतरणेः श्री पार्श्वनाथेशितुः

જમણી બાજુ નીચેના ભાગમાં

सोयं पुण्यभरां तनोतु विपुलां लक्ष्मी जिनः सर्वदा ॥२॥
पूर्वं श्री सगरो नृपो भवदलंकारो न्वये यादवे
पुत्रौ श्रीधरराज पूर्वकधरौ तस्याथ ताभ्यां क्षितौ ।
श्रीमल्लोद्रपुरे जिनेशभवनं सत्कारितं षीमसी
तत्पुत्र स्तदनुक्रमेण सुकृती जातः सुतः पूनसी ॥३॥
तत्पुत्रो वरधर्म्मकर्म्मणि रतः ख्यातोऽखिलैः सद्गुणैः
श्रीमल्ल स्तनयो थ तस्य सुकृती श्री थाहरू नामकः ।
श्री शत्रुंजयतीर्थसंघरचनादीन्युत्तमानि ध्रुवं
यः कार्याण्यकरो तथा त्वसरफीं पूर्णा प्रतिष्ठाक्षणे ॥४॥
प्राशात् सर्वजनस्य जैनसमयं चालेखयत् पुस्तकं
सर्वं पुण्यभरेण पावनमलं जन्मस्वकीयं व्यधात् ।

तेनायं भुवनस्य यस्य जिनपस्योद्धारकः कारितः ।
सार्धं सद्धरराज मेघ तनयाभ्यां पार्श्वनाथो मुदे ॥ ५ श्रीः

કેંદ્ર ઉપરાંતના વર્તુળના પરિધિમાં સો પાંખડીઓના સો કોઠા છે, તે સર્વેનાં ચરણોનો જે પ્રથમ અક્ષર છે તેનાથી પણ નીચેના ત્રણ શ્લોક પાર્શ્વનાથ સ્તુતિરૂપ બને છેઃ—

श्री वामातनयं नीतिलताघं न घनागमं
सकलालोकसंपूर्णकायं श्रीदायकं भजे ॥१॥
कलाकेलिं कलंकामरहितं सहितं सुरैः ।
संसारसरसीशोषभास्करं कमलाकरं ॥२॥
सहस्रफणता शोभमान मस्तक मालयं ।
लोद्र पत्तन संस्थान दानमानं क्षमा गुरुं ॥३॥ स्मरामि च ॥

૪૧ શ્રાવક કવિ ઋષભદાસના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત વ્રતવિચારરાસ સં. ૧૬૭૯ પૃ. ૬૦૮

—કવિના હસ્તાક્ષરમાં વ્રતવિચારરાસની મારી પાસે પ્રત હતી તે મેં શેઠ દેવચંદ લા૦ જૈન પુ. ફંડના એક ટ્રસ્ટી શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદને આપી હતી ને તેમાંથી છેલ્લા પૃષ્ઠનો બ્લોક કરાવી તેમણે આનંદ કાવ્ય મહોદધિના ૭ મા ભાગમાં તે કવિના જીવન-કવન સંબંધે લખેલા મારા નિબંધ સાથે મૂક્યો હતો. તે નીચે ઉતારીએ છીએઃ-

...અ માહાખેત્ર ભરતિં ભલુ । દેસ ગુજરાતિમ્હા સોય ગારયુ । રાય વીસલ વડો । ચ્યતુર જે ચાવા(વ)ડો । નગર વિસલ તિણઈ વેગી વારયુ ॥ ૬૦ ॥ પૂણ્ય.

સોય નગરિં વસઈ । પ્રાગવંસિ વડો । મહ્રઈરાજનો સૂત તે સીહ સરીખો ।
તેહ ત્રંબાવતિ નગર વાસિં રહ્યુ । નામ તસ સંઘવી સાંગણ પેખો ॥ ૬૧ ॥ પૂણ્ય૦
તેહનિં નંદનિં ઋષભદાસિં કવ્યુ । નગર ત્રંબાવતી માંહિં ગાયુ ।

પૂજ્ય પૂર્ણ ભયુ । કાજ સખરો થયુ । સકલ પદાર્થ સાર પાયુ ॥૬૨॥
પૂણ્ય પ્રગટ ભયુ ॥ ૨ ॥

અ(ઇ)તી શ્રી વરત વીચાર રાસ સંપૂર્ણ । સંવત ૧૬૭૯ વર્ષે ચઈત્ર વદિ ૧૩ ગરૂવારે લષીતં ॥ સંઘવી ઋષભદાસ સાંગણ૦ ગાથા૦ ૮૬૨

૪૨ જિનહર્ષના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય રાસ સં. ૧૭૫૫ (પારા ૯૭૬)પૃ. ૬૦૯

—વિક્રમ અરાઢમા સૈકામાં જિનહર્ષ નામના સાધુએ ઘણી કૃતિઓ ગૂજરાતી પદ્યમાં પ્રાયઃ પાટણમાં રચી છે તે માટે જુઓ મારો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' બીજો ભાગ પૃ. ૮૧ થી ૧૧૯. તેના હસ્તાક્ષરની તેની પોતાની ઘણી કૃતિઓ પાટણના ફોફલીઆવાડાના ભંડારમાં મેં જાતે જોઈ છે. ગૂજરાતી પદ્ય સળંગ પદચ્છેદ વગર એકજ પંક્તિમાં અગાઉ લખાતું ને જ્યા ચરણ પૂરૂં થાય ત્યાં ઉભી લીટી કરવામાં આવતી ને કડી પૂરી થતી ત્યાં બે ઉભી લીટી કરી ત્યાં ધ્રુવ પદનો પ્રથમ અક્ષર કે શબ્દ કે શબ્દો મીંડાથી વાળી દેવામાં આવતા. તેની કૃતિ નામે શત્રુંજય માહાત્મ્ય રાસ સં. ૧૭૫૫માં રચાઈ, તેની પ્રતના ૬૬ મા પત્રની બીજી બાજુનો આ શ્લોક છે ને તેનો પદચ્છેદ કરી નીચે આપેલ છેઃ—

...........ભરત ચક્રીનઉ રે ।
સૂર્યયશા અયોધ્યા ધણી । સાત્ત્વિકમાહિ નગીનઉ રે॥ ૭ એ॥
તે આઠિમ ચઉદિશિ સદા । પર્વ દિવસ તપ ભાવઈ રે ।
નિશ્ચયથી ન ચલઇ તે કિમેહી। જઉ સુર તાસ ચલાવઇ રે ॥૮ એ॥
પૂર્વ તણી દિશિ જઉ છોડીનઈ । પછિમ દિશિ રવિં જાયઇરે ।
સાયર મર્યાદા તજઇ । સુરગિરિ કાંપઈ વાયઇરે ॥ ૯ એ ॥
સુરદ્રુમ જઉ નિષ્ફલ હુવઇ । તઉ પિણ તે નવિ ચૂકઇ રે
પ્રાણ જાતા પિણ આપણા । જિન આણા નવિ મૂંકઈ રે॥૧૦ એ
ઉર્વશી સાંભલિ તવ હસી । ચિંતઇ ઈમ મન માહેરે ।

ઊતર દેવા પ્રભુ ભણી । સકીયઇ નહી સંભાહેરે ॥ ૧૧ એ ॥
જોવઉ અવચાર્યઉં કહઇ । વિબુધાધિપ પિણિ એહવું રે ।
મહૂઆ માણુસની પરઇ । બોલઇ જેહવું તેહવુંરે ॥ ૧૨ એ ॥
સાત ધાતુથી ઊપનઉ । દેહ આહારઇ અન્નો રે ।
તે પિણિ દેવે નવિ ચલઇ । માનઇ કવણ વચન્નો રે ॥ ૧૩ એ ॥
અછઇ ઉખાણો આગલઉ । પાસઉ પડત સુદાઓ રે
ખોટા તેહનઇ કુણ કરઈ । રાજા કરઈ સુન્યાઓરે ॥ ૧૪ એ ॥
પ્રભુ વચન ખોટઉ કરૂં । તેહનઇ પાસઈ જાઉં રે ।
માણુસનઉ રયઉ આસરઉ । વ્રતથી તાસ ચૂકાઉંરે ॥ ૧૫ એ ॥
એહવી પ્રતિજ્ઞા કરી । ઉર્વશી રંભા લેઇરે
હાથે વીણા ધારતી । સ્વર્ગ થકી આવેઇરે ॥ ૧૬ એ ॥
નયરી અયોધ્યા ઉદ્યાનમઇ । ચૈત્ય પ્રથમ જિનસ્વામી રે ।
તાસ પ્રબંધ મલ્હાવતી । રૂપઇ મોહઈ કામી રે ॥ ૧૭ એ ॥
શાખિ શાખા બઇઠા હુતા । પંખી મૂઢ અજાણરે ।
તૃણ ચુણંતા તે રહ્યા । નાદ સુણી મૂર્છાણા રે ॥ ૧૮ એ ॥
અર્દ્ધ ચર્બિત મૃગલા પસૂ । નિશ્ચલ નયણ જોવંતા રે
ઘટિત પાષાણ તણી પરઈ । મોહ્યા ગાન સુણંતારે ॥ ૧૯ એ ॥
સૂર્યયશા ઇણિ અવસરઇ । અસ્વકેલી કરિ વલીયારે
શ્રવણે તે દેવી તણા । ગીત સરસ સાંભલીયારે ॥ ૨૦ એ ॥
વાજ વિમુખ વાજી થયા । ગજ ગતિ સજ્જ ન થાયરે ।
પાયક પિણિ પય નવિ ચલઇ । સેના સહુ મૂંઝાયઇરે ॥ ૨૧ એ ॥
એહવી સેના દેખિનઇ । રાજા ઇણિ પરિ ભાખઇ રે ।
મંત્રીસ્વર એ સ્યું થયૂં । સહૂ ચેતના પાખઇરે ॥ ૨૨ એ ॥
સચિવ કહઇ રાજા પ્રતઈ । સાંભલિ તું ભૂપાલો રે ।
એ જિનહરષ ઇકવીસમી । ત્રીજા ખંડની ઢાલો રે ॥ ૨૩ એ ॥

સર્વ ગાથા ૬૮૬ ॥

દુહા ॥

નાદઈં તુસઇ દેવતા । ધર્મ નાદથી ધારિ ।
સુખ પામઇ નૃપ નાદથી । નાદઇ વશિ હુઇ નારિ ॥ ૧
નાદઇ પકડાવઇં સરપ । રહઇ રોતઉ લઘુ બાલ ।
શિર આપઇ મૃગ નાદથી । એહવઉ નાદ રસાલ ॥ ૨
નાદ એહ ગુરૂ યોગથી । લહીયઇ તાસ પસાય ।
આપઇ પરમાનંદ સુખ । દુખ ચિંતા સહુ જાઇ ॥ ૩
ચૈત્યઇ જઇ જુહારીયઇ । શ્રી યુગાદિ જિનરાજ ।
ગાન તણુઉ રસ પામીયઇ । એક પંથ દુઇ કાજ ॥ ૪
નરપતિ એહવું ચીંતવી । સૈન્ય સચિવ સંઘાત ।
દેહરા માહે આવીયો । રાજા ઉલ્લસિત ગાત ॥ ૫
દીપ જોતિ પ્રગટી તિસઈ । દીઠી વસુધાનાથ ॥

૪૩ શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરો પૃ. ૬૭૨.

૪૪ શત્રુંજય પર શેઠ મોતીશાની ટૂંક પૃ. ૬૭૩.

—શત્રુંજય પરનાં મંદિરનું આ ચિત્ર હમણાં લીધેલું છે જ્યારે સન ૧૮૬૬માં લીધેલું ચિત્ર 'શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન' એ નામથી અગાઉ અપાઇ ગયું છે;તેના પરિચયમાં જણાવેલી મુખ્ય મંદિરની સિવાયની આઠ ટૂંકો છે તે આ પ્રમાણે ૧ ચોમુખજીની-તે બે વિભાગમાં છે-બહારનાને 'ખરતર વસહિ' અને અંદરનાને 'ચોમુખ-વસહિ' કહે છે. આ પર્વતના સૌથી ઉંચા ભાગ પર છે. ચોમુખ એટલે ચતુર્મુખ-ચારે બાજુ મૂર્ત્તિવાળો ચાર દ્વારવાળો પ્રાસાદ, તેમાં આદિનાથની ચાર મૂર્ત્તિ છે. અમદાવાદના સોમજી પુત્ર રૂપજીએ સં. ૧૬૭૫માં તે વસહી બંધાવી (પારા. ૮૪૬) 'ખરતરવસહી' સંબંધી મારી ઐતિહાસિક નોંધ માટે જુઓ જૈનયુગ પુ.૪ પૃ.૫૨૩ ૨ છીપાવસહીની- છીપા એટલે ભાવસાર લોકોએ બંધાવેલી-તેમાં ૩મોટાં મંદિર ને ૪ નાની દહેરી છે. સં. ૧૭૯૧ (પારા ૯૮૫) ૩ સાકરચંદ

પ્રેમચંદની–તેમાં ત્રણ મોટાં દહેરાં ને બાકીની નાની નાની દહેરીઓ છે. સં. ૧૮૯૩ (પારા ૯૯૧) ૪ ઉજમબાઇની–નંદીશ્વર દ્વીપની. ઉજમબાઇ તે અમદાવાદના નગરશેઠ પ્રેમાભાઇની ફઇ. ભૂતલ ઉપર નાનાં નાનાં ૫૭ પર્વત–શિખર સંગેમરમરનાં છે ને તે દરેક પર ચોમુખ પ્રતિમા મૂકી છે. આનાં શિખરોની ચોતરફ સુંદર કારીગરીવાળી જાળી લગાવી છે. (પારા ૯૮૬) આ સં. ૧૮૯૬માં બની. ૫ હેમાભાઇની–અમદાવાદના નગરશેઠ હેમાભાઇએ સં. ૧૮૮૨માં કરાવેલ ચાર મંદિર ને ૪૩ દહેરીઓ (પારા ૯૮૬), ૬ પ્રેમાભાઇ મોદીની–તે પણ અમદાવાદના વાસી અને મહા ધનિક હતા. તેણે ૭ મંદિર ને ૫૧ દહેરીઓ બનાવી. ૭ બાલાભાઇની–નાનાં મોટાં અનેક મંદિર સં. ૧૮૯૩ (પારા ૯૯૧) ૮ મોતીશાહ શેઠની ટુંક કે જે માટે નીચે તથા પારા ૯૯૧માં જુઓ. દરેક સંબંધી વિશેષ જાણવાના ઉત્સુકે શ્રી જિનવિજય સંપાદિત શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં તેમનો ઉપોદ્ઘાત જોવો.

મોતીશા મૂળ સુરતના ઓસવાલ, પછી તેમણે મુંબઇ રહી એક જબરા વ્યાપારી તરીકે ઘણું ધન મેળવ્યું. તેમણે તેનો વ્યય અનેક સખાવતોમાં ને શત્રુંજય પર પોતાની ટુંક બાંધવામાં કર્યો, જ્યારે તેમના ભાગીઆ અને મિત્ર અમદાવાદના હઠીસિંહ કેસરીસિંહે ત્યાં એક મોટું બાવન જિનાલય બાંધ્યું. શત્રુંજયનાં બે શિખરો હતાં કે જે જૈન મંદિરોથી વિભૂષિત હતાં તેની વચ્ચે મોટી ખાઇ હતી તેને કુંતાસરની ખાડ કહેવામાં આવતી. મોતીશાહે તેમના ઉક્ત મિત્ર હઠીસિંહને કહ્યું કે આ ખાડ ખટકે છે તો તે પૂરી તે પર ટૂંક બનાવું એમ દિલમાં થાય છે. હઠીસિંહે કહ્યું 'મોટા રાજા અને મંત્રીઓ પૂર્વે તે કાર્ય ન કરી શકયા તો તમારૂં શું ગજું ?' મોતીશાહે હસી જણાવ્યું 'ધર્મ પ્રભાવથી તે ખાડને હું પૂરી શકું.' ત્યારથી ખાડ પૂરવાનું કામ ચાલુ થયું. તે પૂરૂં કરી તે પર લાખો રૂ. લગાવી બહુ ભવ્ય અને સાક્ષાત્ દેવવિમાન જેવું મંદિર કરાવ્યું.

તે મંદિરની ચારે બાજુ શેઠ હઠીસિંહ, દીવાન અમરચંદ દમણી, આમા પ્રતાપમલ્લ આદિ પ્રસિદ્ધ ધનિકોએ પોતપોતાનાં મંદિર બંધાવ્યાં, ને તે બધાં આસપાસ કોટ કરાવ્યો. મંદિરોનું કાર્ય પૂરું થવા આવ્યું હતું ત્યાં મોતીશાનો દેહાન્ત થયો એટલે તેના પુત્ર ખીમચંદે સંઘ કાઢી યાત્રા કરી તેમાં પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૯૩માં કરાવી. સંઘ મોટો હતો, બાવન ગામના સંઘ જનો આવ્યા હતા. કહેવાય છે કે આ ટુંકમાં એક કરોડથી અધિક ખર્ચ થયો. લગભગ ૧૬ મંદિર ને સવાસો દહેરીઓ આ ટુંકમાં થઇ. જુઓ પારા ૯૯૧.

૪૫ શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ—અમદાવાદ સ્વ. સં. ૧૯૦૧ પારા ૯૯૧ પૃ. ૬૭૪.

—આ ઓસવાલ શેઠનું મંદિર અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ છે કે જેના ફોટાઓ આમાં આપેલ છે. તેમનો પહેરવેશ બતાવે છે કે કેવી પાઘડી બાંધવામાં આવતી, વળી કડિયું લાંબી બાંયનું અને કેડ સુધીનું વચમાં કસવાળું પહેરવામાં આવતું. ઉપર શાલ ઓઢવામાં આવતી. તેમના સંબંધી પૂરો ઇતિહાસ મેળવવાના જિજ્ઞાસુએ વીરવિજય નિર્વાણરાસ (જૈન ઐ. ગૂર્જરકાવ્યસંચય પૃ. ૯૮), વીરવિજય કૃત હઠીસિંહની અંજન શલાકાનાં ઢાળીયાં—૬ ઢાળમાં સં. ૧૯૦૩ જોવાં. તેમની પત્નિ હરકુંઅર શેઠાણી બહુ નામી અને બુદ્ધિશાળી હતા. શેઠાણીએ મંદિર-પ્રતિષ્ઠા કરાવી સિદ્ધચલ ગિરનાર સંઘ કાઢી અનેક સુકૃત્યો કરી ભારે નામ કાઢ્યું હતું. હઠીસિંહ શેઠની ઓળખાણ તેના ઉક્ત મંદિરના પ્રતિષ્ઠાલેખમાં આપેલ છે કે ઓસવાલ નિહાલચંદ પુત્ર ખુશાલચંદને માણુકી ભાર્યાથી થયેલ કેશરીસિંહના બાઈ સુરજથી થયેલ પુત્ર હતા.

૪૬ હઠીસિંહનું દેહેરું-અમદાવાદ સં. ૧૯૦૩ પારા ૯૯૧ પૃ. ૬૭૫.

—શેઠ હઠીસિંહની છબીની પાછળ તેના દેહેરાનો આ બ્લોક મૂક્યો છે તે જે પુસ્તકનો ઉલ્લેખ સાદડીનું જૈન મંદિર એ નામના ચિત્રનો

પરિચય આપતાં કરેલ છે તેમાંથી એટલે સન ૧૮૬૬માં એટલે લગભગ તે બંધાયા પછી વીશેક વર્ષે લીધેલો તેમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તે પરથી લીધેલ છે. તેમાં જેઇમ્સ ફર્ગ્યુસન લખે છે કેઃ–'જે મંદિર શેઠ હઠીસિંહે લગભગ વીશ વર્ષ પહેલાં કર્યું હતું તે ધર્મનાથ નામના તીર્થંકરનું છે, તેનો નકશો–પ્લાન આબૂ પર્વત પરના ઓછામાં ઓછા ૧૧ સૈકા જેટલા જૂનાં મંદિરોમાં ગ્રહણ કરેલી ગોઠવણો પર લીધેલો છે કે જે ગોઠવણો હજુ સુધી ચાલી આવેલી છે.આ બધાં દેવાલયોની રચના મુખ્યપણે એવી હોય છે કે નીચે ચોરસના પાયાવાળું–'વિમાન' હોય છે. અને તેમાં મૂલનાયકની મૂર્ત્તિ બેસાડવામાં આવે છે. કોઇ વખત આવાં ત્રણ વિમાન હોય છે જેમ આ હઠીસિંહના દેહેરામાં છે તેમ, ને કોઈ વખત ચાર જેમ સાદડીના જૈન મંદિરમાં છે તેમ હોય છે. તેના પર ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારનું 'શિખર' કરવામાં આવે છે કે જેમાં જૈનોએ છેલ્લાં આઠ શતકો દરમ્યાન ભાગ્યેજ ફેરફાર કરેલ છે. આની પાસે–આગળના ભાગમાં એક કે એકથી વધારે મંડપો હોય છે. આ દેહેરામાં મુખ્ય મંડપને બે માળ છે અને તેની આગળ પાછો એક ખુલ્લો મંડપ છે કે જે પર ઘુમટ ૧૨ સ્તંભોના ટેકાવાળો છે. આટલું તો દરેક દેહરાસરને હોયજ. પણ આ દહેરામાં જેમ આબૂ, સાદડી અને જ્યાં જ્યાં દહેરાસર પૂર્ણ થઇ જાય ત્યાં આખા મંદિરની આસપાસ નાની દહેરીઓની હાર હોય છે કે જે દરેકમાં ૨૪ પૈકી અમુક અમુક તીર્થંકરની મૂર્ત્તિ હોય છે, અને કોઇ દાખલામાં એકમાં ચોવીસેની હોય છે. આબૂ પર દરેક દહેરી શ્વેત આરસમાં bas-reliefs એટલે બહાર થોડુંક ઉપસી આવેલા કોતરકામ–પ્રતિચ્છાયાથી વિભૂષિત હોય છે, કે જેમાં તીર્થંકરના જીવનપ્રસંગો ચિત્રેલ હોય છે, અને સાંપ્રત કાલમાં ઓછામાં ઓછું એટલું તો સામાન્ય રીતે હોય છે કે આની દેહેરીઓ પર શિખરો હમેશ જેવાં બંધાવવામાં આવે છે. આથી બહારના વંડાને એક જાતની ભવ્યતા આવે છે અને સાથે અર્થનો ભાવ આવે છે કે જે ભાગ્યેજ બીજી

જાતના શિલ્પકામમાં જોવામાં આવશે અને આખી ગોઠવણી મુખ્ય લક્ષણો સુધી પ્રસન્નતા આપે છે અને વિવિધ ભાગોની ગૌણતામાં મહાન કૌશલ્ય દેખાડે છે. મંદિરના મુખડાના આ વંડાના મુખ્ય અગ્રભાગની વચમાં બહારનો દરવાજો છે.'

આ મંદિર સંબંધી પ્રતિષ્ઠાલેખમાં જણાવ્યું છે કે 'તે હઠિસિંહ શેઠે બંધાવ્યું. તે બાવન જિનાલયવાળું છે. એને ત્રણ માળ ને ત્રણ શિખર છે, બે રંગમંડપો છે. એવા એ મનહર મંદિરની અંદર શાંતિસાગર સૂરિના હાથે પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. હઠિસિંહ શેઠ સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યારે તેની સ્ત્રી હરકુંઅરે આ મંદિર વગેરેનું બાકીનું સઘળું કામ પૂરૂં કરાવી તેનો પ્રતિષ્ઠા-ઉત્સવ ઘણા ઠાઠમાઠ અને ખર્ચથી ઉજવ્યો હતો. તેણી જોકે સ્ત્રી હતી પરંતુ પુરૂષો પણ ન કરી શકે એવાં તેણીએ કામ કર્યાં હતાં. આની પ્રશસ્તિ સલાટ રહેમાનના પુત્ર યુસફે કોતરી હતી. આ દહેરાનો મુસલમાન સલાટ હતો એ બિના આથી સ્પષ્ટ થાય છે. (જુઓ જિ૦ ૨, નં. ૫૪૬)

૪૭ સં. ૧૯૦૩ના હઠીસિંહના દહેરાનો બહારનો દેખાવ. અમદાવાદ. પૃ. ૬૮૦.

૪૮ હઠીસિંહના મંદિરનું દ્વાર. } પૃ. ૬૮૧.
૪૯ તે મંદિરનો અંદરનો ભાગ. }

આ ત્રણે ચિત્રો ઉપર પરિચય જે હઠિસિંહના દહેરાનો આપ્યો છે તેને લગતાં છે એટલે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી.

૫૦ શ્રી આત્મારામજી—(વિજયાનંદ સૂરિ) પૃ. ૬૮૮.

૫૧ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી B. A. પારા ૧૦૧૪-૧૮. પૃ. ૬૮૯.

—આ આચાર્યનો ઉપકાર ગૂજરાતના અને ખાસ કરી પંજાબના જૈન શ્વે. મૂ. સમાજપર અમાપ છે. તેઓ હમણાં થોડાં વર્ષો પહેલાં થઇ ગયા તેથી તેમનું જીવનવૃત્તાંત વિશેષ મળી આવે છે, અને તેનો સાર જરા કંઇક વિશેષ એક અર્ધા પ્રકરણ જેટલા પ્રમાણમાં અત્ર

ગ્રંથમાં જાણી જોઇને આપેલ છે. જુઓ વિભાગ ૭ પ્રક. ૭ પારા ૧૦૦૪ થી ૧૦૧૩ પૃ. ૬૮૪ થી ૬૯૧

ઉપર્યુક્ત શ્રી આત્મારામજીની પ્રેરણાથી તેમનું સ્થાન યથાશક્તિ લેવા માટે ચિકાગોની વિશ્વ ધર્મપરિષદ્‌માં જૈન ધર્મના એક પ્રતિનિધિ તરીકે જનાર જૈન ગ્રેજ્યુએટ વીરચંદભાઇનું જીવન પણ ટૂંકમાં છતાં અન્ય કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં આપવામાં આવ્યું છે, કે જેથી તેનું અનુકરણ હાલના જૈન ગ્રેજ્યુએટો પોતપોતાની રીતે યથામતિ જરૂર કરે. આત્મારામજીના શિષ્ય-પ્રેરિત તરીકે તેમના ચિત્ર પાછળજ વીરચંદભાઇનું ચિત્ર મૂકેલ છે.

૫૨ દાનવીર શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ પૃ. ૭૭૦.

૫૩ મુંબઇ યુનિવર્સિટીને પ્રેમચંદ શેઠની બક્ષીસ-રાજબાઈ ટાવર. પૃ. ૭૦૧.

—પ્રેમચંદશેઠની વિખ્યાતી હિન્દ તેમજ હિન્દ બહાર ઘણી છે. કીર્તિના લોભ વગર અથંગ વેપાર ખેલી મેળવેલાં નાણાંનો કેળવણી માટે તેમજ બીજી અનેક ઉપયોગી સખાવતોમાં સદ્‌વ્યય કરેલ છે અને કોઇપણ સરકારી 'ટાઇટલ'-પદવીની ભૂખ રાખી નથી. તેમની સખાવતોમાં કેટલીક તો વ્યાપક-સાર્વજનિક હતી.

આવી સખાવતો પૈકી એક રાજબાઇ ટાવર છે કે જેમાં રાજબાઇ તે પોતાના માતુશ્રીનું નામ છે. હાલ કેટલાક રાણીબાઇ નામ કહે છે તે ભૂલ છે. શેઠ ને તેમની સખાવતો સંબંધી પારા ૧૦૧૯-૨૦માં જણાવી દીધું છે.

૫૪ અધ્યાત્મી ફિલસુફ રાયચંદ કવિ પૃ. ૭૧૨

૫૫ મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી. પૃ. ૭૧૩.

—રાયચંદભાઇ 'કવિ'તરીકે ઓળખાતા કારણકે અતિશય નાનપણથી કવિતા રચતા પણ પછી કવિતા કરવાનું મૂકી દઇ અધ્યાત્મ અને ફિલસુફીમાં ઉંડા ઉતરી અનેક આત્માઓના ઉપકારક થયા તે પૈકી એક મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી છે કે જેમની ખ્યાતિ આખા

જગતમાં અત્યારે તેમના વિદ્યમાનપણામાંજ થઇ ગઇ છે. ગાંધીજીએ જે રાયચંદ ભાઇના સંબંધમાં લખ્યું છે, કહ્યું છે તે ટૂંકાવી આ ગ્રંથમાં મૂકયું છે. મારો પોતાનો એક પણ શબ્દ જ્યારે બીજાના સંબંધમાં બનતાં સુધી નથી લખ્યો ત્યારે રાયચંદભાઇ સંબંધી તો ખાસ બિલકુલ નથી લખ્યો. આથી બંનેનાં ચિત્રો એકની પાછળ બીજું એમ મૂકેલાં છે.

૫૬ રાય બદ્રીદાસે કરાવેલ જૈનમંદિર, કલકત્તા. પૃ.૭૩૦

—કાલાનુક્રમે છેલ્લામાં છેલ્લું સં. ૧૯૦૩માં પૂરૂં થયેલ અમદાવાદનું પ્રસિદ્ધ હઠીસિંહનું મંદિર છે કે જેનું ચિત્ર તથા તેનો પરિચય આમાં કરાવેલ છે. ત્યારપછી થયેલાં નવાં મંદિરોમાં કલકત્તાનું રાય બદ્રીદાસ મુકીમે કરાવેલું મંદિર સુપ્રસિદ્ધ છે કે જે કલકત્તામાં એક જોવાલાયક ચીજ ગણાય છે. આ રાય બદ્રીદાસ શ્રી જૈન શ્વે. કોન્ફ્રન્સ (પારા ૧૦૫૮)ની બીજી મુંબઇની સ્મરણીય બેઠકના પ્રમુખ હતા.

૫૭ 'જૈન'ના આદ્યતંત્રી સ્વ૦ ભગુભાઈ ફતેચંદ કારભારી પૃ. ૭૩૧

—સદ્‌ગત ભગુભાઇના સાક્ષાત્ પરિચયમાં હું આવેલ છું, ને તેમની અનેક હકીકતોની મને માહિતી છે તે અત્રે મૂકી શકાઈ નથી. સ્થાનાભાવે જાહેર સેવા માટે તેમણે જે ભોગ આપ્યો ને 'જૈન' નામનું પ્રથમ અઠવાડિક પત્ર કાઢી એક મોટું વિચારવાહન પૂરૂં પાડવામાં પહેલ કરી તેનું માત્ર દિગ્દર્શન પારા ૧૦૫૭ માં કરાવ્યું છે. તેમનું ખરૂં અને વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર લખાવાની જરૂર છે.

૫૮ ગિરનારપરનાં જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન પૃ. ૮૦૦

૫૯ આબૂપરનાં જૈન મંદિરો-વિમલવસહિ વગેરેનું વિહંગાવલોકન. પૃ. ૮૦૧

—શત્રુંજય, ગિરનાર અને આબુ એ શ્વેતામ્બર જૈનોનાં ગૂજરાતમાં પ્રસિદ્ધ મહાતીર્થોછે.શત્રુંજયપરનાં મુખ્ય આદિનાથ મંદિર અને

અન્ય જૈનમંદિરોનું વિહંગાવલોકન આપણે સપરિચય કરી ગયા છીએ. રા. પાઠક લખે છે કે ઘણેભાગે જૈનલોકો વેપારીજ હોય છે. ગૂજરાતમાં તેમની સંખ્યા ઘણી છે અને તેથી કરીને ગૂજરાતના સ્થાપત્યપર તેમની સ્થાપત્ય શૈલીની અસર બહુ થઇ છે. દક્ષિણ અને ઉત્તરના હિંદના ચાલતા સ્થાપત્યમાં તેઓએ કેટલોક સુધારો કર્યો છે અને પછી તો તેમના બહોળા ફેલાવાથી તે કાયમ થઇ ગૂજરાતમાં હિંદ મિશ્રિત પદ્ધતિ સ્થપાઇ. આબુપરનાં અને ગિરનારપરનાં તેમનાં દેવળોપર નજર કરીશું તો તે આપણને લાંબા અનુભવ પછીનાં અને નાના નાના અવયવોથી પૂર્ણ થયેલાં માલૂમ પડશે. આટલી કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી તે પદ્ધતિ વધારે કોતરકામવાળી થઈ.

તેમનામાં દેવળ બાંધી મૂર્ત્તિ બેસાડવી એ એક બહુજ પુણ્ય કાર્ય ગણાય છે અને તેઓ તેને એક ફરજ સમજે છે. વળી દેવળ બાંધવાથી મોક્ષ મળે છે (તીર્થંકર ગોત્ર બંધાય છે) તેવી માન્યતાથી વ્યક્તિપરત્વે દેવળો થઇ તેઓ કદમાં નાનાં નાનાં પણ સમૂહમાં બંધાય છે અને દરેક વ્યક્તિ પોતાના બંધાવેલા દેવળને નાનું હોય છતાં કારીગીરીથી ભરપૂર કરી દેવા ઉત્સુક હોય છે. આથી તેનામાં જે ભવ્યતા–grandeur આવવી જોઇએ તે નથી આવતી. વળી આવો દેવળનો સમૂહ પર્વતોપર એકાંત જગાએ હોય છે, તે પરથી તેઓ એકાંત સ્થળ વધારે પસંદ કરતા હોવા જોઇએ. શત્રુંજય, ગિરનાર, તળાજા, આબુ પર્વત, તારંગા વગેરે સ્થળોએ તેઓએ એવી સારી જગા પસંદ કરી છે કે જ્યાં ચોમાસાનું પાણી ન ભરાય. એનાં બાંધકામ એવાં તો મજબૂત કર્યાં છે કે કુદરતની અડચણોની સામે તેઓ ઘણાં વર્ષોથી ટકર મારી રહ્યાં છે.'

જૈન દેહરાંની રચનામાં–પ્લાનમાં પદ્માસનસ્થ તીર્થંકરોની મૂર્તિવાળું 'વિમાન' હોય છે, જેનાપર પિરામિડના આકારનું શિખર ચઢાવવામાં આવે છે. આગળના ભાગમાં થાંભલાવાળો મંડપ હોય છે અને તેના પર આડા થરોવાળો ઘુમટ ચઢાવાય છે. આ ઘુમટ

ચોરસપર અષ્ટકોણમાં મૂકાયેલા પહેલા થરપરથી ગોળાકારમાં થતાં થતાં મથાળે મધ્યમાં ભેગો થાય છે, જ્યાંથી એક લોલક કરી નાંખવામાં આવે છે. આ ઘુમટને ટેકવનારા થાંભલા ઉપરાંત ચોકડી આકારના થાંભલા વધારાના મૂકીને મંડપ મોટો કરે છે. આટલું મુખ્ય દહેરૂં.

ક્યાંક ક્યાંક મુખ્ય દહેરાની આસપાસ નાની નાની દેહરીઓ (દેવકુલિકાઓ) હોય છે. આવાં દહેરાંઓ ગિરનાર અને આબૂપર છે. મંડપ પરના શિખરમાં માળ બનાવવામાં આવે છે–તે ત્રિકોણાકારમાં ઉભો થાય છે, બાજુઓ જરાક ગોળ હોય છે તેમાં પણ આડા થરો મૂકેલા છે. બહારની રેષા અંદરની રેષા સાથે સમાન્તરજ લેવામાં આવે છે. મંડપપરનાં ઘુમટો ભાગ્યેજ ૩૦ ફૂટથી વધારે વ્યાસના હોય છે. આ શિખરો અને ઘુમટો આડા થરોનાં હોઈ કોઈપણ જાતના આઘાત તેના પાયાની બહાર પડતા નથી તેથી તે ઘણાં વરસોલગી ટકી રહે તેવાં હોય છે.

મંડપના થાંભલાઓ ઘણા જુદી જુદી જાતના હોવા છતાં દરેક સારા આકારનાજ હોય છે. તેના પરનું શરૂ ચાર બાજુ ટેકાવાળું (bracketted) હોઇ ઉપર આવતા પાટડાનો ભાર સારી રીતે ઝીલી શકે તેવું હોય છે.

નકશીકામમાં જૈન દહેરાંઓ સૌથી ચઢે તેવાં છે. ભૌમિતિક આકારો, વેલ, પૂતળાં વગેરે આ પદ્ધતિમાં ઘણાં જોવામાં આવે છે. આપણામાં સ્વતંત્ર પૂતળાં–કામ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. મૂર્તિઓની પછવાડે કાંઇક ઓઠીંગણ–ટેકણ જેવું દરેકમાં જોવામાં આવે છે. અસલની મૂર્ત્તિઓમાં જે ગાંભીર્યભાવ આપણને પ્રતીત થાય છે તે હવેની પ્રતિમાપર નથી આવતો અને તેટલે અંશે હવેની તે કળા અધોગતિ પામેલી છે. વળી આ તીર્થંકરોને ઓળખવાને માટે ચિન્હો–લાંછનો પણ નિશ્ચિત કરેલાં છે. હાથી, ઘોડા, વરઘોડા વગેરે આ પદ્ધતિમાં ઘણું બનાવવામાં આવ્યું છે.

ઉપરની ખાસીયતો (peculiarities) જરા અપવાદરૂપ. પણ નવીનતાવાળાં શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરો છે. ત્યાંનાં કેટલાંક દહેરાં (સન) ૧૧ મા સૈકા જેટલાં જૂનાં છે. ૧૪-૧૫ સૈકામાં મુસલમાનોના ઝપાટામાં જો આ ન આવ્યાં હોત તો આપણને તેમાં ઘણું જોવાનું મળી શકત, તોપણ ૧૬ મા સૈકાના છેલ્લા અડધમાં જૈન લોકોએ ત્યાંનાં કેટલાંક દહેરાંઓ ફરીવાર ચણાવ્યાં; ત્યારથી મંદિરો થવા લાગ્યાં તે ઠેઠ અત્યાર સુધી થયાં. તેમાં પણ ૭૦ વરસોમાં પુર જોસમાં બંધાયાં છે, પણ આ પછવાડે બંધાવેલાં માંથી મૂર્ત્તિકામના કેટલાક અવયવો બહુ સારા નથી થયા (પાઠક-સુરત ગૂ. સા. પ. રીપોર્ટ)

ગિરનાર દરિયાની સપાટીથી લગભગ ત્રણહજાર ફૂટ ઉંચો છે ત્યાં જૈનોનાં દહેરાંમાં નેમિનાથજીની ટુંક પહેલાં આવે છે. તેના જીર્ણ શીર્ણ કાષ્ઠમય દહેરાંનો ઉદ્ધાર સજ્જનમંત્રીએ કર્યો સં. ૧૧૮૫ (પારા ૩૦૬). ત્યાં એક નષ્ઠ સંવતવાળો લેખ છે કે જે Antiquities of Kathiawar પૃ. ૧૫૯માં છપાયો છે. તે લેખ મેં યાત્રાએ જતાં મહેનત કરી ઉતારી લીધો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે—

> वंशोऽस्मिन् यदुनामकाबरपते रभ्युग्रशौर्याबले
> रासीद्राजकुलं गुणौघविपुलं श्री यादवख्यातिमत् ॥
> अत्राभून्नृप मंडलीनतपदः श्री मंडलीकः क्रमात्
> प्रासादं गुरु हेमपत्रततिभि र्योचीकरन्नेमिनः ॥ ९॥

એટલે કે યદુવંશમાં મંડલીક નામનો રાજા થયો તેણે નેમિનાથનો પ્રાસાદ હેમના પતરાંઓથી બંધાવ્યો. (આ મંડલીક નવઘણનો પિતા થાય તે સોરઠી તવારીખ પ્રમાણે સં. ૧૨૭૦ માં અને અન્ય પ્રમાણે સં. ૧૩૧૬ માં ગાદીપર બેઠો) આ લેખમાં છેલ્લા માંડલિક રાજાનું વર્ણન છે ને શાણરાજનું વર્ણન છે કે જેણે વિમલનાથ પ્રાસાદ ગિરનારમાં સં. ૧૫૯૮ માં કરાવી રત્નસિંહસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યો (પારા ૭૧૯) તેથી તે સાલનો લેખ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આ શાણરાજના પૂર્વજ હરપતિશાહે સં. ૧૪૪૯માં

નેમિપ્રસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો. (જૈ. ગૂ. કવિઓ ભાગ ૨, પૃ. ૭૩૯). હાલ તે મોટા ચોકમાં છે. આસપાસ લગભગ ૭૦ નાની દેરીઓ છે. આના મંડપની અંદર દિવાલમાં ત્રણ મૂર્ત્તિ એક સાથે મૂકેલી મેં જોઇ છે. નાની છે તે સં. ૧૨૭૫ માં બનાવેલી શ્રી કૂંજરાપદ્રીય (?) ગચ્છના શાંતિસૂરિની છે, બીજી બે મોટી મૂર્ત્તિ છે તે શ્રીહેમચંદ્ર-સૂરિની અને શ્રી કુમારપાલદેવની છે કે જે તરફ કોઇનું લક્ષ ગયું નથી. એક થાંભલાપર સં. ૧૧૧૩ ના જેઠ ૧૪ દિને નેમીશ્વરજિ-નાલય કરાવ્યું ને બીજા થાંભલાપર સં. ૧૧૩૫ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી, ને ત્રીજામાં સં. ૧૬૩૪ માં દેવાલય સમરાવ્યું એમ લેખ છે. સંગ્રામ સોનીની ટુંક અને વસ્તુપાલ તેજપાલની ટુંક સંબંધી જુદાં ચિત્રો છે ને તેમનો પરિચય અલગ કરાવ્યો છે. તદુપરાંત મેરકવશીની ટુંક, કુમારપાલની ટુંક અને સંપ્રતિરાજાની ટુંક છે. આ પૈકી ઘણી ટુંકો કેશવજી નાયકે સમરાવી. સં. ૧૯૩૨ નો તે બાબતનો લેખ છે (પારા ૯૯૨). ઉપર ચડતાં અંબાજીની ટુંક આવે છે.

આબૂપરના વિમલવસહિ, લૂણિગવસહિ આદિ મંદિરોપૈકી વિમલવસહીનું જૂદું ચિત્ર જે જૂદો પરિચય આપેલ છે. લૂણિગવસહિ તે વસ્તુપાલના ભાઈ તેજપાલે કરાવેલું મંદિર છે ને તે વિમલવસહિના ઉત્તરપૂર્વના ખૂણાપર આવેલું છે અને તે પશ્ચિમાભિમુખ છે, તેના પ્લાનની વ્યવસ્થા વિમલવસહિ જેવીજ છે પણ પૂર્વતરફ ઓશરીમાં દહેરીઓને બદલે સ્થાપનારના કુટુંબનો વરઘોડો બતાવ્યો છે અને આ ભાગ મુખ્ય મંદિરથી જુદો કરવા, વચ્ચે કોતરકામવાળી ભીંત છે. આ કોતરકામ નાના નાના ચોરસનું કરેલું છે. આખું મકાન ૧૫૫'×૯૨' વાળા લંબચોરસમાં હોઈ વિમલવસહિ કરતાં જરા મોટું છે. તેના મંડપના થાંભલાઓ વધારે ઉંચા છે અને તે આઠ જુદી જુદી જાતના છે, જ્યારે વિમલવસહિમાં એકી જાતના છે. મંડપ પરનાં ઘુમટ તેમજ ઉંચકવામાં આવ્યો છે, પણ તેનું અંદરનું નકશીકામ પહેલાના કરતાં ચઢીયાતું છે. ઘુમટના બીજા થરથી ૧૬ બેઠક પર ૧૬ વિદ્યાદેવીની જુદી જુદી સ્થિતિમાં પુતળીઓ કરી છે. આ ઘુમટની બરોબર મધ્યમાં ઉપરથી

એક લોલક કર્યું છે, જે બહુજ સરસ મણાય છે. તે બહુજ કોમળ છે. ગુલાબના મોટા ફુલને તેની દાંડલીથી ચત્તું પકડીએ ને જે આકાર થાય તે આકાર આનો છે. આ લોલકના પ્રમાણમાં ઇંગ્લાંડના ૭મા હેન્રીના વેસ્ટ મિનિસ્ટરમાંનાં લોલકો પ્રમાણ વિનાનાં અને ભારે લાગે છે. આ લોલકની સુંદરતા અને સુકુમારતાનો ખ્યાલ માત્ર નજરે જોયાથીજ આવે. (પારા પ૨૬).

નિવેદનની પૂર્ત્તિ—પારા ૪૨ પૃ. ૪૭–૮ માં

શ્રી જિનવિજય તરફથી ખાસ અપેક્ષિત વસ્તુ-ગૂજરાતના ઇતિહાસનું ઘડતર હજુ બાકી છે-દૂર છે, તે સત્વર વિનાવિલંબે તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાઓ એ હૃદયેચ્છા વ્યક્ત કર્યા પછી હવે જણાવતાં આનંદ થાય છે કે તેમણે તે ઇતિહાસના પ્રથમ માર્ગદર્શક સ્તંભ રૂપ 'ગૂજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ' એ વિષય પર મુંબઈ યુનિવર્સિટીની શ્રી વસનજી વ્યાખ્યાનમાળામાં ૨૮ મી જૂનથી ત્રીજી જુલાઈ ૩૩ મા પાંચ વ્યાખ્યાનોઃ—૧ પ્રાચીન ગૂજરાતની ભૌગોલિક પરિસીમા સંબંધી ઊહાપોહ, ૨ પ્રાચીન ગૂજરાતના (રાજકીય) ઇતિહાસનું સિંહાવલોકન, ૩ પ્રાચીન ગૂજરાતનું ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક જીવન, ૪ ગૂજરાતનું સામાજિક અને પ્રજાકીય જીવન, ૫ ગૂજરાતની સાર્વજનિક સંસ્કૃતિ–નીતિ, રીતિ, કળા, વિજ્ઞાન આદિ–એ મથાળાનાં આપ્યાં હતાં–તેમાં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના ત્રણ યુગો પાડયા હતા–૧ અમદાવાદ પર અંગ્રેજી સલતનતના ઝુંડો ફરક્યો ત્યારથી અર્વાચીન યુગ. ૨ તે પૂર્વનો ઇસલામી સત્તાનો એટલે અણહિલ્લપુરની ક્ષત્રિય રાજસત્તાનો છત્રભંગ થયો ત્યારથી મધ્યયુગ, અને ૩ તે પહેલાંનો એટલે સ્થૂલરૂપે ગુપ્ત સામ્રાજ્યના અંતકાળથી વિ. સં. ૫૫૦ થી ૧૩૫૦ સુધીનો પ્રાચીન યુગ. આ પ્રાચીન યુગ હિંદ માટે મધ્ય યુગ મણાય, પણ ગૂજરાત માટે પ્રાચીન યુગ છે કારણ કે તે પહેલાં ગૂજરાતનું ગૂજરાત તરીકે અસ્તિત્વજ ન હતું. આ વ્યાખ્યાનો પ્રકટ થનાર છે તેથી ઘણો પ્રકાશ પડશે. આ પ્રયત્ન માટે શ્રી જિનવિજયને ધન્યવાદ ઘટે છે. (જુઓ જૈનયુગ પાક્ષિક જુલાઈ ૩૩ નો અંક.)

૭–૮–૩૩. મો. દ. દેસાઈ.

વિષયાનુક્રમ.

સૂરિ ૫૬૫ તપાગચ્છસ્થાપક જગચ્ચંદ્રસૂરિ ૫૬૬ સંઘપતિ પૂનડ, સર્વદેવસૂરિ. ૫૬૭ જિનપાલ ઉ૦, ૫૬૮ દિ૦ પંડિત આશાધર, ૫૬૯ મહેંદ્રસૂરિ ૫૭૦ પદ્મપ્રભ ૫૭૦ સુમતિ ૫૭૧ ગુણાકર, દેવેન્દ્ર ૫૭૨ વસ્તુપાલ-તેજપાલનો સ્વર્ગવાસ ૫૭૩ તેમની ભાવના, ૫૭૪ તેમના યુગ સંબંધી પ્રો. આનંદશંકર ૫૭૫ તેમજ સ્વ૦ ચીમનલાલ દલાલ. જૈનોનો ગૂજરાતપર ઉપકાર. ૩૭૦-૪૦૦

પ્રકરણ ૫ મું વાઘેલા વંશનો સમય. સં. ૧૩૦૦ થી ૧૩૫૬

૫૭૬ વિશલદેવ, ૫૭૭ તપાગચ્છમાં મતભેદ--બે પક્ષો ૫૭૮ દાનવીર જગડૂશાહ ૫૭૯ ઉદયનમંત્રીના પ્રપૌત્ર મલખણ ૫૮૦ પેથડમંત્રી ૫૮૧ તેણે કરાવેલાં ૮૪ મંદિર ૫૮૨ તેનો પુત્ર ઝાંઝણ ૫૮૩ ત. દેવેન્દ્રસૂરિ અને તેમના ગ્રંથો ૫૮૪-૫ આ સમયમાં લખાયેલ તાડપત્રની પ્રતો ૫૮૬ સર્વાનંદ, પરમાનંદ, યશોદેવ ૫૮૭ તાડપ્રતો, અજિતપ્રભ. ૫૮૮ પૂર્ણકલશ, ૫૮૯ અભયતિલક ૫૯૦ ચંદ્રતિલક ૫૯૧ વિદ્યાનંદ ૫૯૨ જિનેશ્વર, જયમંગલ, ૫૯૩ પ્રબોધચંદ્ર ૫૯૪ ધર્મતિલક, મુનિદેવ, સિદ્ધતિલક, નરચંદ્ર, ૫૯૫ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, ૫૯૬ વિનયચંદ્ર, રત્નપ્રભ, પ્રબોધમૂર્તિ-જિનપ્રબોધ, સોમચંદ્ર ૫૯૭ ધર્મઘોષ, સોમપ્રભ, ૫૯૮ ક્ષેમકીર્ત્તિ, માનતુંગ, ધર્મકુમાર, વિવેકસાગર ૫૯૯ પ્રભાવકચરિતકાર પ્રભાચંદ્ર ૬૦૦ બાલચંદ્ર, માણિક્ય, ૬૦૧ મલ્લિષેણ, ૬૦૨ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર જિનપ્રભસૂરિ વિવિધ તીર્થકલ્પ, ૬૦૩ તેની ઐતિહાસિકતા, ૬૦૪ સ્તવનો, રાજશેખર, ૬૦૫ કાગળોનો ગૂજરાતમાં પ્રવેશ, ૬૦૬ અપભ્રંશ સાહિત્ય-જિનપ્રભ, ૬૦૭ જૂની ગૂજરાતીમાં સાહિત્ય-કવિઓ વિનયચંદ્ર, સોમમૂર્ત્તિ, જગડુ, પદ્મ. ૬૦૮ ગુ૦ ગદ્યકૃતિઓ ૬૦૯ બાલશિક્ષા કર્ત્તા સંગ્રામસિંહ ૬૧૦ ગૂર્જરદેશના હિન્દુ

अर्हम् ।

नमो सुअस्स नमो तित्थस्स ।

नमो त्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स ॥

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

લેખક—મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ.

१

जयइ जगजीवजोणि-वियाणओ जगगुरू जगाणंदो ।
जगणाहो जगबंधू जयइ जगप्पियामहो भयवं ॥
जयइ सुआणप्पभवो तित्थयराणं अपच्छिमो जयइ ।
जयइ गुरुलोयाणं जयइ महप्पा महावीरो ॥
भद्दं सव्वजगुज्जोयगस्स भद्दं जिणस्स वीरस्स ।
भद्दं सुरासुरनमियस्स भद्दं धुयरयस्स ॥

—देववाचक-नंदिसूत्रे.

—જગતજીવની યોનિના જ્ઞાતા, જગગુરૂ, જગના આનંદક. જગનાથ, જગબંધુ, જગના પિતામહ ભગવન્ જયવંતા છે. !

—શ્રુતના પ્રભવ, તીર્થંકરોમાં છેલ્લા એવા લોકગુરૂ મહાત્મા મહાવીર જય પામો !

—જે સર્વ જગતના ઉદ્યોતકર છે, જેને સુર અસુર નમ્યા છે, જેણે (કર્મરૂપી) રજને ધોઈ નાંખી છે એવા વીર જિનનું ભદ્ર હો !

२

ये पूजनीयाः सुमनःसमूहैस्ते सन्तु मे श्री गुरवः प्रसन्नाः ।
सदा नवो यत्प्रतिभाप्रकर्षः पुनन्तु ते श्री कवयश्च वाचम् ॥

—જેઓ સુમનસ્‌ના સમૂહથી પૂજનીય છે તે મારા ગુરૂઓ પ્રસન્ન થાઓ ! જેનો પ્રતિભાપ્રકર્ષ નિરંતર નવીન છે તે શ્રી કવિઓ વાણીને પવિત્ર કરો.

—ક્ષેમંકરકૃત સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા-મંગલાચરણ.

૩

गिरा गुम्फधात्री कवीन्द्रेषु वाणी, चतुर्वर्णसंघश्चतुर्वर्णसंघः ।
गुरुश्चानुशास्ता सुधीः श्रोतृवर्गो जयेयुर्जगत्याममी आसमुद्रम् ॥

—વિવિધ રચનાની સરજનારી એવી ભાષા, કવીન્દ્રોમાં વાણી, ચાર વર્ણવાળો ચતુર્વિધ સંઘ, અનુશાસક ગુરૂ, બુદ્ધિમાન્ શ્રોતૃવર્ગ-આ સર્વ જગતમાં સમુદ્ર છે ત્યાં સુધી જય પામો.

—ગુણાકરકૃત-ભક્તામરસ્તોત્ર વૃત્તિ.

શ્રી આદિનાથની ધાતુ-પ્રતિમા સં. ૧૦૭૭ પૃ. ૩

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

ભગવાન્ શ્રી મહાવીર પૃ. ૩

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

વિભાગ પહેલો.

શ્રી મહાવીર અને આગમ-સાહિત્ય.

[વીરાત્ ૧ થી વીરાત્ ૯૮૦]

अरहंते वंदित्ता चउदसपुव्वी तहेव दसपुव्वी ।
एक्कारसंगसुत्तत्थधारए सव्व साहू य ॥ —ओघनिर्युक्ति.

—અરિહંતને, ચૌદ પૂર્વધરને, દશ પૂર્વધરને અને ૧૧ અંગના સૂત્રાર્થ ધારનાર સર્વ સાધુઓને વંદન કરીને (આરંભું છું.)

પ્રકરણ ૧ લું.

જૈન ધર્મનો ઉદય અને તેનું સ્થાન.

મંગલાચરણ.

सर्वज्ञमीश्वरमनन्तमसंगमग्र्यं सार्वीयमस्मरमनीशमनीहमिद्धं ।
सिद्धं शिवं शिवकरं करणव्यपेतं श्रीमजिनं जितरिपुं प्रयतः प्रणौमि ॥
नमः श्री वर्धमानाय श्रीमते च सुधर्मणे ।
सर्वानुयोगवृद्धेभ्यो वाण्यै सर्वविदस्तथा ॥

—સર્વજ્ઞ, ઈશ્વર, અનંત, અસંગ, અગ્ર્ય, સર્વહિતાવહ, અસ્મર, અનીશ, અનીહ, તેજસ્વી, સિદ્ધ, શિવ, શિવકર, કરણ—ઇંદ્રિયો અને શરીરરહિત, જિતરિપુ, શ્રીમાન્ જિનને પ્રયત્નપૂર્વક પ્રણમું છું.

શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને, શ્રી સુધર્મગણધરને, સર્વાનુયોગવૃદ્ધોને અને સર્વજ્ઞની વાણીને નમસ્કાર,

—અભયદેવસૂરિકૃત ભગવતી સૂત્રટીકાના મંગલાચરણ પરથી.

શ્રીમહાવીર પ્રવચન.

—पुरिसा ! सच्चमेव समभिजाणाहि । सच्चस्स आणाए से उवट्ठिए मेहावी मारं तरइ ॥ આચારાંગ સૂત્ર.

—હે પુરૂષો! સત્યનું જ સમભિજ્ઞાન-પરિજ્ઞાન કરો. સત્યની આજ્ઞા ઉપર ઉભેલો મેધાવી-બુદ્ધિશાલી માર-મૃત્યુને તરી જાય છે.

—पगडं सच्चंसि धित्ति कुव्वह ! एत्थो वरए मेहावी सव्वं पावकम्मं झोसइ । આચારાંગ.

સ્પષ્ટરૂપે સત્યપર સ્થિરતા કર. સત્યનિરત મેધાવી સર્વ પાપ-કર્મોને બાળી મૂકે છે.

पभू दोसे निराकिच्चा नविरुझेज्ज केणइ ।
मणसा वयसा चेव कायसा चेव अंतसो ॥

—સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર.

—આત્મબલને જાગ્રત કરી દ્વેષને દૂર કરી કોઇથી પણ વિરોધ મન વચન અને કાયાથી જીવનના અવસાન સુધી ન કર.

जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ ।
जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ । —આચારાંગ.

—જે એકને (આત્માને) જાણે છે તે સર્વ જાણે છે; જે સર્વ જાણે છે તે એકને જાણે છે.

दिट्ठं सुयं मयं विण्णायं, जं एत्थ परिकहिज्जइ ।

જે દૃષ્ટ-દેખાયું છે, સંભળાયું છે, અનુમત થયું છે, વિજ્ઞાત થયું છે તે પ્રમાણે કહેવું જોઇએ.

૨. ભારતના આર્ય ધર્મની ત્રણ શાખાઓ: વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ. એ ત્રણે મળીને આર્યાવર્તના પ્રાચીન ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ બંધાય છે. પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં એવા અદ્દભુત મહાત્માઓ થયા છે કે જેમણે પોતાનાં મન વાણી અને કાયા તદ્દન જીતી લીધાં હતાં. તેઓને ગુણની દૃષ્ટિથી '**જિન**'[૧] (જિ ધાતુ જીતવું, એ પરથી જીતનાર)[૨] **અર્હત્** (યોગ્ય) એ યથાર્થ નામ આપવામાં આવે છે, અને એમના ધર્મને ખાસ અનુસરનારા તે '**જૈન**' '**આર્હત**' કહેવાય છે. એ મહાત્માઓએ પોતાના જીવનથી અને ઉપદેશથી અસંખ્ય જીવોને આ સંસારમાંથી તરાવી દીધા છે અને તેથી તેઓ '**તીર્થંકર**' નામે પણ ઓળખાય છે.

---

૧ 'જિન' શબ્દ બુદ્ધના માટે, તેમજ વિષ્ણુના માટે પણ વપરાય છે. જુઓ.

> सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।
> समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ अमरकोशः
> जिनोऽर्हद् बुद्ध विष्णुषु । हेमचंद्र–अनेकार्थ संग्रहः २–३७८.

વળી 'જિન' (જૈનોના જિન) સંબંધી યોગવાસિષ્ઠમાં મુમુક્ષુ પ્રકરણમાં અહંકાર ખંડન અધ્યાયમાં ઉલ્લેખ છે કે:—

> नाहं रामो न मे वाञ्छा न च भोगेषु मे मनः ।
> केवलं शान्तिमिच्छामि स्वात्मनीव जिनो यथा ॥

૨ પ્રાચીન ઋગ્વેદમાં अर्हत् યોગ્ય, મહાન્, સંમાન્ય વગેરે અર્થમાં વપરાયો છે. જુઓ ઋગ્વેદ ૨. ૩–૧; ૨–૩–૩; ૭–૧૮; ૧૦-૨૨; ૨–૨; ૧૦–૯૯–૭. મૂળ.

શ્રી હેમચંદ્રના અભિધાન ચિંતામણી (૧, ૨૪, ૨૫)માં આ अर्हत् શબ્દના પર્યાય નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે:—

> अर्हजिनः पारगतस्त्रिकालवित् क्षीणाष्टकर्मा परमेष्ठ्यधीश्वरः
> शंभुः स्वयंभू भगवाञ्जगत्प्रभु स्तीर्थंकरस्तीर्थकरो जिनेश्वरः ॥

૨. જૈનો દરેક યુગ-મહાયુગમાં[૩] ૨૪ તીર્થંકરો થએલા માને

---

૩ આ 'યુગ-મહાયુગ' એ શબ્દમાટે જૈન 'અવસર્પિણી' અને 'ઉત્સર્પિણી' એ નામના મોટા કાલ-કાલચક્રના બે વિભાગો કહ્યા છે. અવ=નીચે, સર્પ ધાતુ સરવું એ પરથી સરનાર તે અવસર્પિણી એટલે રૂપ, રસ, ગંધ આદિ વૈભવમાં ક્રમશઃ જે પડતો-ઉતરતો કાલ તે; જ્યારે રૂપ, રસ ગંધ આદિ વૈભવમાં ઉત્ કહેલાં ઉંચો એટલે ક્રમશઃ ચઢતો કાલ તે ઉત્સર્પિણી. આ વિભાગોમાં સંખ્યા ન થઇ શકે એટલાં વર્ષો પસાર થઇ જાય છે. એ પ્રત્યેક વિભાગના છ ભાગ કર્યા છે તેને છ 'આરા' કહેવામાં આવે છે: ઉત્સર્પિણીના છ આરા પૂરા થાય કે અવસર્પિણીના આરા શરૂ થાય છે. વર્તમાનમાં અવસર્પિણીનો પાંચમો આરો ચાલે છે. હિંદુઓ વર્તમાન યુગને કલિયુગ કહે છે; પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ કહે છે કે ઇતિહાસ પરત્વે ચાર મત શકય છે. (૧) સઘળું સ્થિર છે, નથી ચઢતું નથી ઉતરતું, નથી વધતું નથી ઘટતું, નથી આગળ ગતિ. નથી પાછળ ગતિ. આ મત વિચારવા જેવો નથી (૨) જે બને છે તે આકસ્મિક-અર્થાત્ શાથી બને છે એ આપણે કહી ન શકીએ અર્થાત્ ઇતિહાસમાં કાર્યકારણભાવની સંકલના નથી The Spirit bloweth as it listeth-આત્માના સ્વચ્છન્દ અનુસાર ગમે તે થયાં કરે છે. આ પણ પહેલાના જેવોજ મનુષ્યમતિને અવગણતો વિચાર છે. (૩) ત્રીજો સિદ્ધાન્ત 'cycle' યાને 'ચક્રનેમિ ક્રમ'નો છે. (મેઘદૂતમાં કહ્યું છે તેમ नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण) ડાર્વિન પછી એક સીધી લીટીમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિનો સિદ્ધાન્ત જન્મ પામ્યો (કાવ્યપ્રકાશમાં સારાલંકારની વ્યાખ્યા આપી છે તેમ उत्तरोत्तरोमुत्कर्षो भवेत् सारः परावधिः), પણ ઓગણીસમી સદીના આરંભ સુધી તેમ નહોતું. શેલિ ઇતિહાસના યુગને ઋતુઓના રૂપકથી ઓળખે છે (If winter comes, can Spring be far behind?) ગાડાનું પૈડું જેમ ફરે છે તેમ પ્રજાનું ભાગ્ય ફરે છે. એના અસ્તોદય થયાં જ કરે છે. આ આપણી, યુગકલ્પની કલ્પના છે જેનું સ્વરૂપ જૈનો 'ઉત્સર્પિણી' અને 'અવસર્પિણી' એ ઉન્નતિ અને અવનતિસૂચક શબ્દોથી બતાવે છે. આ તેમજ પૂર્વોક્ત પ્રગતિના સિદ્ધાન્તમાં નૈતિક દૃષ્ટ્યા દોષ એ છે કે એમાં મનુષ્ય પ્રયત્નને અવકાશ રહેતો નથી-તેથી (૪) છેલ્લો વિકલ્પ એ સંભવે છે કે મનુષ્ય વ્યક્તિ તેમજ પ્રજા પોતાનું ભાગ્ય પોતાને હાથે ઘડે છે; ઉત્સર્પિણી-સત્યયુગમાં કલિયુગ કે કલિયુગમાં સત્યયુગ-ઉપજાવવાની એની શક્તિ છે. વસન્ત-કાર્તિક ૧૯૮૨ પૃ. ૩૬૫-૩૬૬.

છે. વર્તમાન યુગમાં ૨૪ થએલા તેમાં સૌથી પહેલા ઋષભદેવજી અને છેલ્લા વર્દ્ધમાન–મહાવીર સ્વામી. ઋષભદેવજી અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં થઇ ગયા. એમને બ્રાહ્મણો પણ વિષ્ણુના ૨૪ અવતારમાંના એક માને છે; અને એમના અદ્દભુત વૈરાગ્યની અને પરમહંસ વૃત્તિની બહુ પ્રશંસા કરે છે. ઋષભદેવજી પછીના બીજા વીસ તીર્થંકરો પણ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં થઇ ગયા. પછી બાવીસમા નેમિનાથજી તે કૃષ્ણના પૈતૃક ભાઈ સૌરાષ્ટ્રના ગિરિનાર પર્વતપર સિદ્ધિ પામ્યા. ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ એ કાશીના અશ્વસેન રાજાના પુત્ર–તેમણે ૭૦ વર્ષ સુધી જૈન ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. એમનો સમય વિ. સં. પૂર્વે ૮૨૦ થી ૭૨૦ (ઈ. સ. પૂર્વે ૮૭૬ થી ૭૭૬) એટલે કે તેઓ શ્રી મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પહેલાં ૨૫૦ વર્ષે સિદ્ધ થયા.[૪]

૩. આ પાર્શ્વનાથજીને ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે ડો. યાકોબી (Jacobi) આદિએ હાલની શોધખોળથી સ્વીકારેલ છે. સર ભાંડારકરે નેમિનાથજીને પણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે જણાવેલ છે અને તેમ ગણતાં સૌરાષ્ટ્ર (કે જેમાં હાલનું ગુજરાત સમાઇ જતું હતું)સાથે જૈનોનો સંબંધ શ્રી નેમિનાથ પહેલાંનો હતો એમ સિદ્ધ થઈ શકે.

૪ શ્રી મહાવીર પહેલાં ચાતુર્યામ સંવરવાદ (કે જેનો ઉલ્લેખ

---

૪ गते श्री पार्श्वनिर्वाणात्सार्द्धे वर्षशते द्वये ।
श्री वीरस्वामिनो जज्ञे महानंदपदोदयः ॥

—अमरचंद्र–जिनेन्द्र चरित्रे.

अड्ढा इज्ज सएहिं गएहि वीरो जिणेसरो जाओ ।

—પ્રવચન સારોદ્ધાર ગાથા ૪૦૪.

એટલે પાર્શ્વના નિર્વાણથી અઢી સો વર્ષે વીર જિનેશ્વર જાત એટલે (ટીકામાં-સિદ્ધપણે) થયા.

બૌદ્ધ ગ્રંથ દીઘનિકાયના બીજા સૂત્ર સામગ્ગફલસુત્ત[૫]માં તેમજ જૈન સૂત્રોમાં આવેલ છે) સ્થાપિત થયો હતો. તે ચાર ધર્મ એટલે વ્રત નામે પ્રાણઘાતમાંથી સર્વથા નિવૃત્તિ (અહિંસા), અસત્ય બોલવાથી સર્વથા નિવૃત્તિ (સત્ય), અદત્તાદાનમાંથી (ચોરીમાંથી) સર્વથા નિવૃત્તિ (અસ્તેય), અને પરિગ્રહમાંથી સર્વથા નિવૃત્તિ (અપરિગ્રહ); તે ચારનો પાર્શ્વજિન ઉપદેશ કરતા હતા. આ પરિગ્રહનો અર્થ એ છે કે કોઇપણ વસ્તુનો સંગ્રહ કરવો નહિ તેમાં સ્ત્રીપણ પરિગ્રહના વસ્તુરૂપે ગણાતી હતી. પણ શ્રી મહાવીરના સમયમાં પરિગ્રહનો અર્થ સંકુચિત થયો, એટલે કે પરિગ્રહમા ધન, ધાન્ય, જમીન વગેરે ગણાવા લાગ્યું અને સ્ત્રીનો પરિગ્રહ પરિગ્રહ તરીકે ન સમજાયો એટલે કે અપરિગ્રહનો અર્થ કેવળ કોઇપણ વસ્તુનો સંગ્રહ કરવો નહિ એવો થવા લાગ્યો, અને કોઇ કોઇ પ્રસંગે સ્ત્રીસંગ કરવાને હરકત નથી એવું કેટલાક દંભી પરિવ્રાજકો પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા, તેથી શ્રી મહાવીરે સર્વથા મૈથુનવિરતિ એ પાંચમો યામ ઉક્ત ચાર યામો સાથે જોડી પંચશિક્ષારૂપે-પંચવ્રતરૂપે ઉપદેશ્યો. (ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર).[૬]

૫. શ્રી મહાવીરનો જન્મ વિ. સં. પૂર્વે ૫૪૨ (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૮)માં અને તેમનું નિર્વાણ પાવાપુરીમાં ૭૨ વર્ષની વયે વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૬)માં કાર્તિક (ગૂજરાતી આશ્વિન) વદ

---

૫ એ બૌદ્ધ ગ્રંથમાં એમ જણાવ્યું છે કે ચાતુર્યામ સંવરવાદ મહાવીર સ્વામીનો વાદ હતો પરંતુ જૈન ગ્રંથો ઉપરથી એવું જણાય છે કે તેમની પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ પર થયેલા પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરના સમયમાં તે હતો.

૬ તે સૂત્રમાં અધ્યયન ૨૩ ગાથા ૨૩ માં કહ્યું છે કેઃ—

चाउज्जामो अ जो धम्मो । जो इमो पंचसिक्खिओ ॥
देसिओ वद्धमाणेणं । पासेण य महामुणी ॥

અર્થ—પાર્શ્વ મહામુનિએ જે ચાતુર્યામ ધર્મ કહ્યો છે તેજ વર્ધમાન સ્વામીએ પંચશિક્ષા રૂપે ઉપદેશ્યો છે.

અમાવાસ્યાને દિને થયું. તે દિને લિચ્છવી રાજાઓએ તે નિર્વાણના સ્મરણાર્થે પોતાના નગરમાં દીપમાલા-રોશની કરી હતી. આથી દીવાલી પર્વ થયું. ને તેમના નિર્વાણથી જૈનોનો શક ચાલતો આવ્યો છે. 'ઇતિહાસ ઉપરથી ધર્માચાર્યના નામથી શક ચલાવવાની પહેલ જૈનોએ કરેલી જણાય છે.' (લોકમાન્ય તિલકનું વડોદરાની ત્રીજી જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ વખતે કરેલું ભાષણ).

૬. નિર્ગ્રંથ મહાવીર અને શ્રમણ બુદ્ધ બંને સમકાલીન હતા. બંને નિર્વાણવાદી મહાપુરુષો હતા. બંનેનું લક્ષ્ય એકજ હતું; પરંતુ તે લક્ષ્ય સાધવાની બંનેની પ્રવૃત્તિ ભિન્ન હતી. બંનેના સમયમાં સમાજની અને ધર્મની સ્થિતિ સરખીજ હતી, ને ધાર્મિક અને સામાજિક ચળવળનો તે સમય હતો. ધર્મવિચારનાં પ્રખ્યાત 'દર્શનો' લગભગ આ સમયમાં-ક્ષત્રિયયુગમાં થયાં. વેદવિહિત હિંસાઆદિ, ક્રિયાકાંડે ધર્મનું સ્વરૂપ પકડયું હતું. શૂદ્રોને અને સ્ત્રીઓને માટે વેદાધ્યયન અને સન્યાસાદિનો નિષેધ હતો. યજ્ઞોથી દેવકૃપા મનાવી મનુષ્યોને તારી આપવાના ક્રિયાકાંડો રચી વર્ણભેદની પ્રચંડ દીવાલો ઉભી કરી પોતાને સર્વોત્તમ-ઉચ્ચત્તમ માની મનાવી બ્રાહ્મણોએ લોભ, લાલચ, અજ્ઞાન અને અભિમાનને વશ થઇ આખા સમાજની સ્થિતિ ઉલટી કરીને બગાડી નાંખી હતી.

૭. જર્મન પ્રોફેસર લોઇમાન Leumann જણાવે છે કે[૭]:— 'બંને (શ્રી મહાવીર અને બુદ્ધ) ઉત્તમકુળમાં જન્મ પામ્યા હતા, બંને પોતાનાજ કુટુમ્બમાં ઉછરીને મોટા થયા હતા અને બંને આશરે ત્રીશ ત્રીશ વર્ષના સંસારવ્યવહારથી કંટાળી આખરે સાધુ થયા. બંનેએ અતિ આતુરતાથી અને પોતાના પરિપૂર્ણ પુરૂષાર્થથી તપશ્ચર્યા આદરી, પણ તપ એમને તો કસોટી-પત્થર હતી. મહાવીર એમાં પાર ઉતર્યા અને એને અનુસરીને પોતાનો ધર્મ યોજ્યો......

૭ 'બુદ્ધ અને મહાવીર' ગૂ. ભાષાંતર કરનાર રા. નરસિંહભાઇ ઇશ્વરભાઈ પટેલ પૃ. ૧૫, ૧૬, ૧૯,

નૈતિક સિદ્ધાન્તોમાં અને ધાર્મિક ભાવનાઓમાં તો મહાવીર અને બુદ્ધ બંને લગભગ સરખા હતા; મુખ્ય વિષયોમાં તો એકમતજ હતા; એટલુંજ નહિ પણ એમના સમયના બીજા વિચારકોના, (કેટલાક) નૈતિક અને ધાર્મિક અભિપ્રાયો સાથે પણ એ બંને એકમત હતા......બ્રાહ્મણધર્મના આચાર્યો જ્ઞાતિભેદના સંકુચિત-પણાએ કરીને અને યજ્ઞમાં પશુઓને મારી હોમવાના ધર્મે કરીને બંધાઈ પડયા હતા. એજ ધર્મ આ સાધુઓને એકેવારે પાપકર્મ લાગ્યું, કારણ કે માણસની કે પશુની હિંસાને સૌથી ભ્રષ્ટ પ્રકારનું પાપ એ માનતા હતા......મહાવીરે બધો પુરૂષાર્થ આત્મા ઉપરજ દાખવ્યો છે; એ માત્ર સાધુજ ન હતા, પણ તપસ્વીયે હતા. પરંતુ બુદ્ધને સાચો બોધ પ્રાપ્ત થયા પછી એ તપસ્વી ના રહ્યા, માત્ર સાધુજ રહ્યા અને પોતાનો બધો પુરૂષાર્થ જીવનધર્મ ઉપર દાખવ્યો. એકનો ઉદ્દેશ એથી આત્મધર્મ થયો; બીજાનો લોકધર્મ થયો."

૮ તે વખતે શ્રી મહાવીરે જણાવ્યું કે (૧) "બધા જીવો આયુષ્યને અને સુખને ચાહે છે, દુઃખ અને વધ (મરણ) સૌને અપ્રિય છે, સર્વ કોઇ જીવવાની પ્રીતિવાળા અને વૃત્તિવાળા છે, જીવવું બધાને વહાલું છે"[૮] માટે જીવો અને જીવવા દો; (૨) બ્રાહ્મણ,

---

૮ सव्वे जीवा पिया उया, सुहसाया, दुक्खपडिकूला, अप्पियवहा पियजीविणो जीविउकामा । सव्वेसिं जीवियं पियं । (तम्हा) णातिवाएज्ज किंचणं ॥–आचारांग सूत्र.

—બધા જીવોને આયુષ્ય પ્રિય છે; સર્વે સુખના અભિલાષી છે, દુઃખ સર્વને પ્રતિકૂલ છે; વધ (મરણ) સૌને અપ્રિય છે. સર્વે કોઇને જીવિત–જીવવું પ્રિય છે. સર્વે જીવવાની ઈચ્છા રાખે છે. આ માટે કોઈને મારવો–કષ્ટ દેવું ન જોઈએ.

सव्वे पाणा सव्वे भूया सव्वे जीवा सव्वे सत्ता न हंतव्वा न अज्जावेयव्वा न परिघेतव्वा न उवद्दवेयव्वा एस धम्मे सुद्धे धुवे नीए सासए समेच्च लोयं खेयन्नेहिं पवेइए ॥ આચારાંગ સૂત્ર.

ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર—એ ઉપનામો માત્ર ક્રિયાજન્ય છે, માટે શાસ્ત્ર-શ્રવણ અને આચરણનો સર્વને સમાન હક્ક છે. બ્રાહ્મણ તેજ કે જે બ્રહ્મ-આત્માનું સ્વરૂપ જાણે, અને અહિંસાધર્મને વિશિષ્ટ માને;[૯] (૩) યજ્ઞ એ આત્મબલિદાન છે-હિંસાજનિત યજ્ઞ તે ખરો યજ્ઞ નથી[૧૦] (૪) લોકપ્રવાહને અનુસરશો નહીં;[૧૧] (૫) આત્માનો ઉદ્ધાર આત્મા પોતેજ સ્વબળથી કરી શકે છે ને તેથી પરમાત્મા બની શકે છે ને તેમ કરવા માટે જીવને લાગેલાં કર્મોનાં આવરણ આત્મબળથી—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રથી દૂર કરવાં જોઇએ:—એ ત્રણ રત્નનો સામુદાયિક માર્ગ એજ મોક્ષમાર્ગ છે.[૧૨] (૬) આ વડે સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ જૈન ન હોય છતાં અન્ય લિંગે કોઇ પણ સિદ્ધ થઇ શકે;[૧૩] (૭) સર્વ સિદ્ધાત્મા, પરમાત્મા છે—ઇશ્વર છે અને એ રીતે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ છે. આત્મા પોતે પોતાનાં કર્મનો કર્તા અને

—સર્વ પ્રાણ, સર્વ ભૂત, સર્વ જીવ, સર્વ સત્ત્વને ન હણવા, ન કલેશ ઉપજાવવો, ન પરિતાપ ઉપજાવવો, ન ઉપદ્રવ કરવો. આ ધર્મ શુદ્ધ ધ્રુવ ન્યાય શાશ્વત છે. લોકને સમ્યક્ પ્રકારે જાણી ખેદજ્ઞોએ પ્રવર્ત્તવું.

૯ જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં યજ્ઞીય અને હરિકેશીય એ બે અધ્યયનો. (૨૫ મું અને ૧૨ મું) તેમાં બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે અને સાથે એ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે કે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શુદ્ર એ માત્ર તે તેનાં કર્મો કરવાથી બને છે. સરખાવો ધમ્મપદમાં બ્રાહ્મણવગ્ગ.

૧૦ જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં વિજયઘોષ અને જયઘોષનો સંવાદ.

૧૧ णो लोगस्सेसणं चरं—એટલે લોકૈષણાને-લોકવાદને અનુસરશો નહીં-દુનિયાની દેખાદેખી કરશો નહિ-आचारांग

૧૨ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः—ઉમાસ્વાતિકૃતતત્ત્વાર્થસૂત્ર.

૧૩ सेयंबरो य आसंबरो य बुद्धो वा तहय अन्नो वा ।
समभावभावी अप्पा लहइ मुक्खं न संदेहो ॥

—સંબોધસત્તરી.

બોલતા છે.[૧૪] ટુંકમાં કવિસમ્રાટ્ ટાગોરના શબ્દોમાં શ્રી મહાવીરે "ડિંડિમ નાદથી એવો મોક્ષનો સંદેશ આર્યાવર્ત્તમાં વિસ્તાર્યો કે, ધર્મ એ માત્ર સામાજિક રૂઢિ નહીં પણ વાસ્તવિક સત્ય છે–મોક્ષ એ સાંપ્રદાયિક બાહ્ય ક્રિયાકાંડ પાળવાથી મળતો નથી, પણ સત્ય ધર્મના સ્વરૂપમાં આશ્રય લેવાથી મળે છે, અને ધર્મમાં મનુષ્ય અને મનુષ્ય વચ્ચેનો ભેદ સ્થાયી રહી શકતો નથી." તેમણે ઉપદેશ લોકભાષામાં આપ્યો ને તેમનાં પ્રવચન પણ તેમાં ગુંથાયાં.

૯. પરમ યોગી શ્રી મહાવીર કર્મના ઉદયપ્રયોગે વિચરનારા, અત્યંત વાચંયમ (મિતભાષી), ઉત્કટ અને તીવ્ર ચારિત્ર્ય પાળનારા (આપદ્ ધર્મને નામે પણ એક પણ બારી નહીં રાખનારા) હતા. શરીર, વચન અને મન એ ત્રણે તેમનાં દાસ હતાં. તેમણે આંખો બને તેટલી નિર્નિમેષ રાખી, ધ્યાન સેવી, અચેલક રહી, લોકલજ્જાને જીતી ઘણા લાંબા સમય સુધી આરણ્યક બની આકરાં ટાઢ, તાપ, ભૂખ અને તરસ સહ્યાં કર્યાં હતાં. તેમની તપશ્ચર્યા અતિ કડક અને તીવ્ર હતી. તેઓ તીવ્ર માર્ગના ઉપાસક હતા, ત્યારે શ્રી બુદ્ધે ઉગ્ર તપશ્ચર્યાનો ત્યાગ કરી મધ્યમ માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો, અને તેમાં લોકના વ્યાવહારિક શ્રેયને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું હતું. શ્રી મહાવીરે લોકનો સંસ્પર્શ સુદ્ધાં છોડયો હતો–અનેક સાધનોથી જુદીજુદી રીતે લક્ષ્ય સાધી શકાય એવા અનેકાન્ત ઉપદેશના–સ્યાદ્વાદ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચારક તેઓ હતા, તેથી તેમના માર્ગમાં વિનય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, નગ્નતા કે સવસ્ત્રતા,

---

૧૪ अत्ता हि अत्तनुबंधु अत्ता अत्तनो मित्त—આચારાંગ.

—આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે, આત્મા આત્માનો મિત્ર છે.

સરખાવો—अत्तना व कतं पापं अत्तना संकिलिस्सति ।
अत्तना अकतं पापं अत्तना व विसुज्झति ।
सुद्धि असुद्धि पच्चन्तं नाञ्ञो अञ्ञं विसोधये ॥

धम्मपद–१६५.

સરખાવો—आत्मनात्मानमुद्धरेत् । भगवद्गीता.

તપ, નિરાહારાદિ દરેકને સ્થાન હતું-એટલે કે દરેક સાધનથી આત્મ-સ્વાસ્થ્યનું લક્ષ સાધી શકાય-તેમાં એકદેશીયતા નહોતી. 'અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ ધર્મ એ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે' એ તેમના અનુયાયીઓનો પ્રઘોષ હતો.[૧૫] તેમના પ્રરૂપેલા ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીના આચારો કડક અને નિરપવાદ હતા.[૧૬]

૧૦ જૈન કથન પ્રમાણે તેમના અનુયાયીઓમાં વૈશાલી નરેશ ચેટક[૧૭], કૌશામ્બીનો રાજા શતાનિક, મગધનરેશ શ્રેણિક (જૈન ગ્રંથોમાં ભંભાસાર અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં બિમ્બિસાર છે. બંનેના ગ્રંથોમાં 'સેણિય' નામ પણ છે.) તેનો પુત્ર કોણિક (અજાતશત્રુ)-તેનો પુત્ર ઉદાયી-ઉદયન, ઉજ્જયિનીનો ચંડપ્રદ્યોત, પોતનપુરનો રાજા પ્રસન્નચંદ્ર, વીતભયપટ્ટનનો ઉદાયન રાજા વગેરે હતા. આથી તેમના ઉપદેશની અસર વધુ થઈ.

૧૧ બ્રાહ્મણોના યજ્ઞયાગાદિમાં અનેક જાતની હિંસા થતી હતી તેનો નિષેધ કરવા શ્રી મહાવીર અને શ્રી બુદ્ધ બંને ક્ષત્રિય વીરોએ ઝુંડા ઉઠાવ્યો. (આ ક્ષત્રિય યુગ હતો.) આ સાથે આર્ય પ્રજામાં જાતિમત્સરને પરિણામે જડ થએલી વર્ણો તથા વર્ણશંકર જ્ઞાતિના અનેક ખંડો તથા વર્ણભેદના અનિષ્ટ બંધારણનો નિષેધ કરી એકજ જાતિ-'સંઘ'ની સ્થાપના કરી. જૈન ધર્મના આ મહામંડળ-'સંઘ'ના ચાર વિભાગ છે: સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા. પહેલા બે સંસાર તજી વૈરાગ્ય અને તપના તીવ્ર નિયમ પાળે છે અને છેલ્લા બે, સંસારમાં રહી મુનિઓના ઉપદેશ સાંભળે છે. (શ્રુ-સાંભળવું, એ ધાતુ પરથી). આ સંઘમાં જે તેમના સિદ્ધાંતનો અનુયાયી થાય તે આ

---

૧૫ धम्मो मंगलमुक्किट्ठं अहिंसा संजमो तवो-દશ વૈકાલિક સૂત્રની પ્રથમ ગાથા.

૧૬ જુઓ આચારાંગ આદિ સૂત્રો.

૧૭ જુઓ શ્રી જિનવિજયનો લેખ નામે 'વૈશાલિના ગણસત્તાક રાજ્યનો નાયક રાજા ચેટક' જૈન સાહિત્ય સંશોધક ૨, ૩-૪.

સંઘનો સભાસદ થઈ શકે અને એ સંઘના સર્વ માણસ સાથે સમાન વ્યવહાર કરી શકે. જૈન સાધુઓ નિર્ગ્રન્થ, શ્રમણ, ભિક્ષુ આદિ નામથી ઓળખાતા.[૧૮]

૧૨ જૈન 'નિર્ગ્રંથો' અને બૌદ્ધ 'શ્રમણો' ની સાધુતા, ઉગ્ર તપશ્ચર્યા અને નિઃસ્વાર્થ લોકહિતવૃત્તિ જોઇને પુષ્કળ લોકો તેમના તરફ આકર્ષાયા. સર્વને સમાન ગણવા અને સર્વ જીવો તરફ દયા રાખવી એ સત્ય સિદ્ધાંતોએ લોકોને વશ કર્યા—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યાદિ સંઘમાં જોડાયા. જે વિકૃત સ્વરુપને બ્રાહ્મણધર્મ તે સમયે પામ્યો હતો, અને જે મનુષ્ય અને પશુની હિંસા ધર્મક્રિયાને નામે થતી હતી ને દુરાચાર તેમજ સોમપાનાદિ ચાલતાં હતાં, તેથી લોકોમાં તિરસ્કાર વધી ગયો ને જૈન તેમજ બૌદ્ધ સંઘ વધારે ને વધારે બળ પામતા ગયા. આ વિ. સં. આઠમા શતક સુધી ચાલ્યું. આથી બ્રાહ્મણોને પોતાના ધર્મ માટે ચિંતા થઈ, લોકોને ભાવતો અને તેમાં આદર ઉત્પન્ન કરે તેવો ધર્મ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રવૃત્તિ જાગી. તેમણે ધર્મરુપે મનાતા વિચારો અને ક્રિયાઓમા ફેરફાર કરવાનું–સુધારવાનું સ્વીકારી ધર્મગ્રંથોની રચના કરી. યજ્ઞયાગાદિકમાં થતી હિંસાનો નિષેધ થતો ગયો. રા. આનંદશંકરભાઈ કહે છે કે[૧૯] "ઐતરીયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સૌ પ્રથમ પુરુષમેધ હતો. ત્યાર બાદ અશ્વમેધ અને અજામેધ થવા લાગ્યો. અજામાંથી પણ છેવટે ડાંગરમાં યજ્ઞની સમાપ્તિ મનાવા લાગી. આવી રીતે ધર્મો શુદ્ધ થતા ગયા. મહાવીરસ્વામીના સમયમાં પણ એવીજ ચાળવણી થતી હતી એમ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં

---

૧૮ જૈન શ્રમણોના આચારમાંજ તપને પ્રાધાન્ય છે અને આવા શ્રમણનો ઉલ્લેખ વાલ્મીકિ રામાયણના નીચેના શ્લોકમાં કરેલો જણાય છે:—

ब्राह्मणा भुंजते नित्यं नाथवन्तश्च भुंजते ।
तापसा भुंजते चापि श्रमणाश्चैव भुंजते ॥ १२ ॥ (बा. स. १८ पृ. २८)

૧૯ સં. ૧૯૭૩ ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ વઢવાણ કેંપમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ચતુર્થ જયંતીપર આપેલ વ્યાખ્યાન.

આવેલા વિજયઘોષ અને જયઘોષના સંવાદ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એ સંવાદમાં યજ્ઞનું યથાર્થ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. વેદનું ખરૂં કર્ત્તવ્ય અગ્નિહોત્ર છે, અગ્નિહોત્રનું તત્ત્વ પણ આત્મબળિદાન છે. આ તત્ત્વને કાશ્યપ ધર્મ અથવા ઋષભદેવનો ધર્મ કહેવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો પણ અહિંસાધર્મવિશિષ્ટ આપ્યાં છે. બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રંથોમાં પણ બ્રાહ્મણોનાં એવાંજ લક્ષણો આપ્યાં છે. ગૌતમ બુદ્ધના સમયમાં બ્રાહ્મણનું જીવન બહુ જુદીજ જાતનું હતું. બ્રાહ્મણોના જીવનમાં જે ખામીઓ પ્રવેશી હતી તે બહુ પાછળથી પ્રવેશી હતી અને જૈનોએ બ્રાહ્મણોની ખામી સુધારવામાં પોતાની ફરજ બજાવી છે. જો જૈનોએ એ ખામી સુધારવાનું કાર્ય હાથમાં ન લીધું હોત તો બ્રાહ્મણોને પોતાને તે કામ હાથ ધરવું પડ્યું હોત."

૧૩ લોકમાન્ય તિલકે જણાવ્યું છે કે "જૈનોના 'અહિંસા પરમો ધર્મ'ના ઉદાર સિદ્ધાંતે બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર ચિરસ્મરણીય છાપ મારી છે. યજ્ઞયાગાદિકમાં પશુવધ થઈ યજ્ઞાર્થે હિંસા થતી હતી તે આજકાલ બંધ થઈ છે, તે જૈન ધર્મે એક મોટી છાપ બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર મારી છે. પૂર્વકાળમાં યજ્ઞના બહાને અસંખ્ય પશુઓની હિંસા થતી હતી કે જેનું પ્રમાણ મેઘદૂત કાવ્ય અને બીજા અનેક ગ્રંથોથી મળી આવે છે. રંતિદેવ રાજાએ જે યજ્ઞો કર્યા હતા તેમાં તેણે એટલા પશુઓનો વધ કર્યો હતો કે તેમના લોહી વડે નદીઓનું પાણી લાલ રંગનું બની ગયું હતું. તે કાળથી નદીનું નામ ચર્મણ્વતી પ્રસિદ્ધ છે. પશુવધથી સ્વર્ગ મળવાનો પૂર્વકાળે જે ખ્યાલ હતો તેની આ કથા એક સાક્ષી છે. આ અઘોર હિંસાથી બ્રાહ્મણો આજે મુક્ત છે તેનો યશ જૈન ધર્મને છે."

૧૪ વિ. સં. આઠમા શતક સુધીમાં બ્રાહ્મણોનો હિંસા ધર્મ અને બ્રાહ્મણોની જન્મથી મનાતી વર્ણવ્યવસ્થા–એ બંનેને આ બે પ્રબલ વીરોએ અને તેમના અનુયાયી ઉપદેશકોએ મૂળમાંથી હલાવી નાંખ્યા. દિગંબર કથા પ્રમાણે ભદ્રબાહુથી દક્ષિણમાં જૈન ધર્મનો પેસારો થયો ને ત્યારથી તેની મહત્તા અને અસર લોકોમાં વધતી ગઈ ને અનેક જૈનો થયા.

પછી દક્ષિણમાં કુમારિલ ભટ્ટ અને શંકરાચાર્ય થયા–તેમણે વેદાંત ધર્મ અને મીમાંસા ધર્મ બતાવી બ્રાહ્મણ ધર્મનું રૂપાંતર કરી તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ સાથે વિરોધ કરી વાદવિવાદ કરી તેમનું જોર દક્ષિણમા નરમ પાડ્યું. બનવાજોગ છે કે આ વખતે બ્રાહ્મણ પક્ષમાં કોઇ રાજસત્તા કામ કરતી હોય. પછી મુસલમાનોનાં આક્રમણ થયાં. પછીથી આખા ભારતના લોક હિંદુ અને તેમનો દેશ હિંદુસ્તાન કહેવાયો.[૨૦]

બૌદ્ધ મઠો તુટવા લાગ્યા અને તેમનાં શાસ્ત્રાદિનો નાશ થતો ગયો.* પરિણામે ધીમે ધીમે બૌદ્ધ ધર્મ ભારતવર્ષમાં નામશેષ થયો. જૈનોએ સમયને ઓળખી પોતાના બળનું સંગોપન કરી પોતાનો ધર્મ અત્યાર સુધી જાળવી રાખ્યો. જૈન ધર્મ પછીના કાળમાં ગૂજરાત આદિમાં પોતાનું જોર બહુ સારી રીતે બતાવી શક્યો.

---

૨૦ આજકાલ 'હિંદુ' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, પરંતુ તેને સ્થાને પ્રાચીનકાલમાં 'આર્ય' શબ્દનો પ્રયોગ થતો હતો. 'હિંદુ' નામ વિ. સં. ની ૮મી શતાબ્દીના પૂર્વના ગ્રંથોમાં મળતું નથી. ફારસ (ઇરાન)ની ભાષામાં 'સ' ના સ્થાને 'હ' બોલાતો તેથી 'સપ્ત' ને 'હફ્ત', 'સિંધુ' ને 'હિંદુ' આદિ બોલતા. આથી ઇરાનીઓએ સિંધુના નિકટવર્તી નિવાસીઓને હિંદુ કહ્યા. પછી આખા ભારતના લોક હિંદુ અને તેમનો દેશ હિંદુસ્તાન કહેવાયો. પ્રાચીન કાલમાં આર્ય શબ્દ મોટા ગૌરવનો સૂચક હતો અને સન્માનાર્થે વપરાતો. રાણીઓ, સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને 'આર્યપુત્ર'થી સંબોધતી તેમજ સાસુ અને સસરાને માટે ક્રમશઃ 'આર્યા' અને 'આર્ય' શબ્દો વાપરતી. બૌદ્ધોમાં પણ આ શબ્દ ગૌરવનો બોધક મનાતો; તેથી તેમના કેટલાયે પ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્યો આદિના નામની સાથે આર્ય શબ્દ જોડેલો મળે છે, જેમકે આર્ય અસંગ, આર્ય દેવ, આર્ય પાર્શ્વિક, આર્ય સિંહ આદિ. (આજ પ્રમાણે જૈનોમાં હતું, કે જે તેમના ધર્માચાર્યોના નામ પરથી જણાય છે: જેમકે આર્ય ખપુત આર્ય મંગુ, આર્ય સુહસ્તિ, આર્ય મહાગિરિ આદિ–લેખક) જૈનોમાં સાધ્વી અત્યારસુધી આર્યા (આરજા) કહેવાય છે—ઓઝાજી રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પહલા ખંડ પૃ. ૩૭ ટિપ્પણ.

પ્રકરણ ૨ જું.

આગમકાલ.

[વીરાત્ ૧ થી ૧૭૦ વર્ષો; એટલે વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ થી વિ. સં. પૂર્વે ૩૦૦].

तित्थयरे भगवंते अणुत्तरपरक्कमे अमिअनाणी ।
तिन्ने सुगइगइगए सिद्धिपहपएसए वंदे ॥
वंदामि महाभागं महामुणिं महायसं महावीरं ।
अमरनररायमहिअं तित्थयरमिमस्स तित्थस्स ॥
इक्कारस वि गणहरे पवायए पवयणस्स वंदामि ।
सव्वं गणहरवंसं वायगवंसं पवयणं च ॥

—भद्रबाहु-आवश्यक निर्युक्तिपीठिकानंतर

—સર્વોત્કૃષ્ટ પરાક્રમવાળા, અમિતજ્ઞાની, (સંસારથી) તરેલા, સુગતિ ગતિમાં એટલે મોક્ષમાં ગયેલા, સિદ્ધિના પથ-માર્ગના ઉપદેશક (એવા) **તીર્થંકર** ભગવાનને વંદન કરૂં છું.

—મહાભાગ્ય, મહામુનિ, મહાયશ, અમર અને નરરાજથી પૂજિત, અને આ તીર્થના તીર્થંકર-તીર્થપ્રવર્તક (એવા) **મહાવીરને** વંદન કરૂં છું.

—(ગૌતમાદિ) અગિયારે ગણધરો કે જે પ્રવચન-આગમના પ્રવાદક છે તેમને, સર્વ ગણધરોના વંશને, વાચકોના વંશને, અને પ્રવચન-આગમને હું વંદન કરૂં છું.

'उपन्नेइ वा, विगमेइ वा, धुवेइ वा'—त्रिपदी ॥

—ઉપજે છે, વા નાશ પામે છે વા ધ્રુવ રહે છે: એ ત્રણ પદ.

अत्थं भासइ अरहा, सुत्तं गंथंति गणहरा निउणं ।
सासणस्स हियट्ठाए, तओ सुत्तं पवत्तेइ ॥

—भद्रबाहु-आवश्यकनिर्युक्ति गाथा ९२.

—અર્હતો અર્થ (માત્ર) કહે છે, (નહિ કે દ્વાદશાંગરૂપ સૂત્ર) (અને) ગણધરો સૂત્ર (દ્વાદશાંગરૂપ) નિપુણ (એટલે સૂક્ષ્માર્થ પ્રરૂપક

બહુ અર્થવાળું) અથવા નિગુણ (એટલે નિયત-પ્રમાણનિશ્ચિત ગુણો વાળું) ગૂંથે છે, તેથી શાસનના હિત માટે સૂત્ર પ્રવર્તે છે.' (મલધારિ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ સહિત વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય પૃ. ૫૦૭).

सव्वप्पवायमूलं दुवालसंग जओ समक्खायं ।
रयणागरतुल्लं खलु तो सव्वं सुंदरं तंमि ॥ —हरिभद्रसूरि-उपदेशपदे.

—સર્વપ્રવાદોના મૂલરૂપ દ્વાદશ અંગ જે કારણથી સમાખ્યાત-પ્રસિદ્ધ છે તે કારણથી તેમાં રત્નાકરના જેવું સર્વ સુંદર જ છે.

णय किंचि अणुण्णायं पडिसिद्धं वावि जिणवरिंदेहिं ।
एसा तेसि आणा कज्जे सच्चेण होअव्वं ॥ —संघदासगणिक्षमाश्रमणः

--જિનવરેંદ્રોએ-જિનોએ કંઇની અનુજ્ઞા આપી નથી તેમજ કંઇનો નિષેધ કર્યો નથી. તેમની આ આજ્ઞા છે કે સત્યથી કાર્યમાં વર્ત્તવું.

वंदे पादद्वितयं भक्त्या श्री गौतमादिसूरीणां ।
निःशेषशास्त्रगंगाप्रवाहहिमवद्गिरिनिभानां ॥

—મલધારી હેમચંદ્ર કૃત ધર્મોપદેશમાલાનું મંગલાચરણ.

અર્થાત્:—સર્વ શાસ્ત્રરૂપ ગંગાપ્રવાહના હિમવદ્ ગિરિ જેવા શ્રી ગૌતમ આદિ (સુધર્મા, જંબૂ વગેરે) સૂરિઓના ચરણયુગ ભક્તિથી વંદું છું.

स्तौमि श्री गौतमादींस्तानेकादशमहाकवीन् ।
यैरपूरि द्वादशांगैः समस्या त्रिपदी गुरोः ॥

—મુનિરત્ન-અમમચરિત્ર.

—જેમણે પોતાના ગુરૂ (શ્રી મહાવીર) ની ત્રિપદીની સમસ્યા બાર અંગોથી પૂરી તે ગૌતમાદિ ૧૧ મહાકવિઓને સ્તવું છું.

सा जीयाज्जैनी गौः सद्धर्मालंकृतिर्नवरसाढ्या ।
त्रिपदान्वितयापि यया भुवनत्रयगोचरोऽव्यापि ॥

—ઉદયસિંહકૃત ધર્મવિધિ વૃત્તિ (૧૨૮૬)નું મંગલાચરણ.

અર્થાત્:—સદ્ધર્મને અલંકૃત કરનારી, નવરસથી સમૃદ્ધ, એવી જૈન ગૌ (વાણી, ગાય) કે જે ત્રણ પદ (ઉત્પાદ, વ્યય, અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણ પદ) થી યુક્ત છતાં (એને ત્રણ પદ-પગલાં છતાં) ત્રણે જગત્‌માં વ્યાપ્ત થઇ તે જય પામો.

૧૫ પ્રો० લોયમાન વિશેષમાં જણાવે છે કે:—

"મહાવીર અલૌકિક પુરૂષ હતા, એમનાજ જેવો બીજો કોઈ પુરૂષ થયો નથી. વિચારની એમની પ્રબળતા વિષે, તપશ્ચર્યા વિષે, સાધુજીવનમાં એમના દુઃખસહન વિષે, એમના પુરૂષાર્થ વિષે અને માનવજાતિથી દૂર રહેવાની એમની વૃત્તિ વિષે આગળ કહી દીધું છે; વળી માણસને સંસારના બંધનમાં બાંધનાર કર્મ ઉપર એમણે પોતાનો ખાસ સિદ્ધાન્ત રચ્યો છે એ પણ કહ્યું છે. એકંદરે અત્યાર સુધી આપણને એ તપસ્વીના આદર્શ રૂપેજ દેખાયા છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તો એ ઉપરાંત એમનામાં બીજું ઘણું વધારે હતું. એ મહાન્ વિચારક હતા, વિચારોમાં એ અગ્રેસર દર્શનકાર હતા. એમના સમયની સૌ વિદ્યાઓમાં એ પારંગત હતા, પોતાની તપશ્ચર્યાને બળે એ વિદ્યાઓને એમણે રચનાત્મક સ્વરૂપ આપી પૂર્ણ બનાવી હતી અને પ્રબળ સિદ્ધાન્તતત્ત્વની અંદર ગોઠવી કાઢી હતી; એમણે આપણને **તત્ત્વવિદ્યા** (Ontology) આપી છે અને તેમાં સૌ તત્ત્વો–પાંચ દ્રવ્યોમાં (ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, અને પુદ્‌ગલાસ્તિકાયમાં) ગોઠવી દીધાં છે-ત્યાર પછી **વિશ્વવિદ્યા** (Cosmology) આપે છે. એમને મતે વિશ્વ વીશ પ્રદેશોમા સમાઈ રહેલું છે, તેમાં સૌથી નીચે ભયંકર નરક છે, એની ઉપર બીજાં અનેક નરક આવેલાં છે, એમના ઉપર આપણું જગત્ આવે છે, એની ઉપર નક્ષત્રતારાથી ભરેલો પ્રદેશ આવે છે અને એના બાર ભાગ પાડેલા છે. અને એટલાજ વર્ગમાં વહેંચાયેલા દેવલોક એ પ્રદેશોમાં વસે છે:—ત્યારપછી **જીવવિદ્યા** (Biology), એમાં સમસ્ત જીવોનો:-દૃશ્ય જીવોનો અને અદૃશ્ય જીવોનો (જેની અંદર નરકવાસીઓ, ભૂતપ્રેતો અને દેવલોક પણ આવી જાય છે), ચોવીશ પ્રકારના જીવગણનો (આમાં પંચેન્દ્રિય ઉપરાંત ચતુરિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, અને એકેન્દ્રિય એ મુખ્ય છે) સમાવેશ થાય છે,—ત્યારપછી **માનસશાસ્ત્ર** (Psychology), એમાં આત્માના ચૈતન્યની જુદી

જુદી દશાઓનું વર્ગીકરણ કરેલું છે. ટુંકામાં કહીએ તો મહાવીરે એમના સમયમાં જે વિદ્યાઓ વર્ત્તમાન હતી તે સૌનો ઉપયોગ કરીને એમણે પોતાની વિચારમાળા વ્યવસ્થિત કરી છે.[૨૧]

૧૬. શ્રી મહાવીરના સમયમાં સર્વ ધર્મવિચાર અને તત્ સંબંધી રચના સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલતી હતી. તે વખતે ઋગ્. યજુષ અને સામ વેદાદિ હતાં. સંસ્કૃત ભાષા લોકો વિશેષ કરીને સમજતા ન હતા. લોક ભાષા પ્રાકૃત હતી, અને તે ભાષામાંજ કરેલો બોધ લોકમાં સંક્રાન્ત થાય. તે માટે શ્રી મહાવીર અને શ્રી બુદ્ધ બંનેએ પ્રાકૃતનોજ ઉપદેશાર્થે સ્વીકાર કર્યો. આ પ્રાકૃત ભાષા તે તે વખતની પૂર્વે મગધ દેશથી તે પશ્ચિમે પંજાબ અને દક્ષિણે માળવા વૈદર્ભ વગેરે પ્રદેશ સુધાની પ્રચલિત લોકભાષા. મગધ દેશનું મહાન્ રાજ્ય, તે પરથી તેને 'માગધી' કહેવામાં આવતી; અને બૌદ્ધ ગ્રંથોની ભાષા પણ પ્રાકૃત છે કે જેને પશ્ચિમના વિદ્વાનો 'પાલી' (પ્રાકૃતિ–પાયડી–પાલી) નામ આપે છે. જૈનોની પ્રાકૃત ભાષાને 'અર્ધમાગધી' કહેવામાં આવે છે અને કોઇ 'મહારાષ્ટ્રી' કહે છે. તેમની ધર્મભાષા એ રીતે પ્રાકૃતજ છે. શા માટે પ્રાકૃતમાં ? તો તે માટે હરિભદ્રકૃત 'ઉક્તં' એમ કહી દશ વૈકાલિક ટીકા તથા ધર્મબિંદુ વૃત્તિમાં ટાંક્યું છે કે:—

बालस्त्रीमूढ(मंद)मूर्खाणां नृणां चारित्रकांक्षिणाम् ।
अनुग्रहार्थं सर्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥

—ચારિત્રને ચાહનાર બાળ, સ્ત્રી, મંદ–મૂર્ખ વગેરે મનુષ્યોના અનુગ્રહ માટે સર્વજ્ઞોએ (પાઠાંતર તત્ત્વજ્ઞોએ) સિદ્ધાન્તને પ્રાકૃત બનાવ્યા છે.[૨૨]

---

૨૧ જુઓ ઉક્ત બુદ્ધ અને મહાવીર. પૃ. ૩૩.

૨૨ પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્યની વૃત્તિમાં રાજશેખરસૂરિએ આ જ ભાવ વ્યક્ત કરેલ છે:—

बालस्त्र्यादिजडप्रायभव्यजन्तुहितेच्छया ।
प्राकृतागमकर्तृभ्यो गणभृद्भ्यो नमोनमः ॥

—બાળ, સ્ત્રી આદિ જડપ્રાય ભવ્ય જીવોના હિતની ઇચ્છાથી પ્રાકૃતમાં આગમો કરનાર ગણધરોને અમારા અનેકવાર નમસ્કાર.

૧૭ શ્રી મહાવીરના મુખ્ય ૧૧ શિષ્યો હતા. એ 'ગણધર'–મુનિઓના ગણના ધારક–ઉપરી કહેવાય છે. તે બધા બ્રાહ્મણો હતા.

વર્દ્ધમાનસૂરિએ પોતાના आचारदिनकर નામના ગ્રંથમાં આગમમાંથી એક ગાથા ટાંકી છે ને તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદ પૃ. ૪૧૨ માં જણાવ્યું છે કેઃ–
यत उक्तमागमे

मुत्तूण दिट्ठिवायं कालिय–उक्कालियंगसिद्धंतं ।
थी–बाल–वायणत्थं पाइयमुइयं जिणवरेहिं ॥

—દૃષ્ટિવાદ કાલિક–ઉત્કાલિક અંગ–સિદ્ધાંતને સ્ત્રી અને બાલકને વાંચવા માટે જિનવરોથી પ્રાકૃતમાં કહેવાયાં છે.

શ્રી જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણના વિશેષાવશ્યકમાં ૫૫૧મી ગાથા આ પ્રમાણે છેઃ–

जइ विय भूयावाए सव्वस्स वओमयस्स ओआरो ।
निज्जूहणा तहावि हु दुम्मेहे इत्थीय ॥ गा. ५५१ ॥

—જોકે ભૂતવાદ (૧૨ મા અંગ નામે દૃષ્ટિવાદ) માં સર્વ વચોમય–વાઙ્મયનો અવતાર છે (એટલે કે બધું વાઙ્મય સમાઇ જાય છે) તથાપિ ખરેખર દુર્મેધસ (લોકો) માટે અને સ્ત્રીઓ માટે (એ સિવાયનાં બીજાં–૧૧ અંગોની) નિર્યૂહણા–રચના છે.

આ ગાથા પર મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ પોતાની ટીકામાં સમજાવે છેઃ–

तेषु च निश्शेषमपि वाङ्मयमवतरति । अतश्चतुर्दशपूर्वात्मकं द्वादशमेवाङ्गमस्तु, किं शेषांग विरचनेन, अंगबाह्य श्रुतरचनेन वा ? × × × तत्र यद्यपि दृष्टिवादे सर्वस्याऽपि वाङ्मयस्याऽवतारोऽस्ति, तथापि दुर्मेधसां तदवधारणाद्ययोग्यानां मन्दमतीनां, तथा श्रावकादीनां स्त्रीणां चानुग्रहाय निर्यूहणा विरचना शेषश्रुतस्येति

—જો બધાં વાઙ્મય–બધાં અંગોનો સાર તે ચૌદ પૂર્વમાં આવી જાય છે ચૌદ પૂર્વ તે બારમું અંગ છે, તો પછી બાકીનાં અંગો રચવાનું અથવા અંગબાહ્ય શ્રુત રચવાનું કંઈ કારણ? ત્યાં (જણાવવાનું કે) જોકે દૃષ્ટિવાદ (બારમા અંગ) માં સર્વ વાઙ્મય આવે છે, તથાપિ દુર્મેધસ એટલે તેનું અવધારણ કરવામાં અયોગ્ય એવા મંદમતિઓ તથા શ્રાવકાદિ તથા સ્ત્રીઓના અનુગ્રહ માટે બાકીનાં શ્રુતની રચના થઈ છે. (વિશેષાવશ્યક પૃ. ૨૯૮–૨૯૯ ગા. ૫૫૧)

તેમાના નવ શ્રી મહાવીરની હયાતીમાં નિર્વાણ પામ્યા. બાકીના બેમાં એક ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિ અને બીજા સુધર્મા. સુધર્માએ અંગો આદિ ગુંથી શ્રી મહાવીરનો ઉપદેશ જાળવી રાખ્યો.

૧૮ જૈનશાસ્ત્રના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથો 'અંગો' કહેવાય છે. તે બાર છે અને તેમાં બારમું અંગ-નામે દૃષ્ટિવાદ, જેમાં ચૌદ 'પૂર્વો'નો સમાવેશ થાય છે તે-પછી લુપ્ત થએલું છે અને તેમાં દર્શન સંબંધી વિવાદો, રહસ્યભૂત વિવિધ વિષયિક વિવેચન, તથા ચમત્કારી વિદ્યાઓ આદિ હતાં. બાકીનાં અગીઆર અંગો નામે આચારાંગ આદિ શ્વેતાંબર જૈનો હજુ સુધી અમુક પ્રમાણમાં જાળવી શક્યા છે.

૧૯. જેમ પુરૂષનાં ૧૨ અંગ નામે બે પગ, બે જંઘા (સાથળ), બે ઉરૂ, બે ગાત્રાર્ધ-પીઠ અને ઉદર, બે હાથ, એક ડોક અને એક મસ્તક છે.[૨૩] તેવી રીતે સમય-શ્રુતરૂપ પરમ પુરૂષના-શ્રુત પુરૂષના-સમયપુરૂષના આચાર આદિ બાર અંગ છે. જૈન આમ્નાયમાં આને 'શ્રુત' કહેવામાં આવે છે તે અન્ય દર્શનમાં જેને 'શ્રુતિ' કહેવામાં આવે છે તેજ અર્થમાં છે. અર્હત્ પાસેથી સાંભળેલું એવો અર્થ 'શ્રુત'નો થઈ શકે.

પ્રાચીન બાર અંગો.

૨૦. પ્રાચીનકાળમાં બારે અંગોમાં જે હતું તે સર્વ અખંડપણે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવના પરિણામે અત્યારે નથી રહ્યું, તેમજ પ્રાચીન-અંગોમાં શું હતું તેનું જોકે વિસ્તૃત વિગતવાર વર્ણન અત્યારે સાંપડતું નથી; તોપણ તે પ્રાચીન અંગોમાં સામાન્ય રીતે જે વિષયો હતા તેનો અતિ અલ્પ નિર્દેશ યત્રતત્ર કરવામાં આવ્યો છે. સમવાય નામના અંગમા (તેમજ નંદી સૂત્રમાં) તેનો નિર્દેશ જે છે તે અત્રે સંક્ષેપમાં ઉદ્ધૃત કરીએ:—

---

૨૩ શ્રી નંદીની વૃત્તિમાં મલયગિરિજીએ સૂત્ર ૪૩ ની ટીકામાં પ્રાચીન ગાથા 'ઉક્તં' કહીને મૂકી છે કે:-

पायदुगं जंघोरू गायदुगद्धं तु दोय बाहू य ।
गीवा सिरं च पुरिसो बारस अंगो सुयविसिट्ठो ॥

'(૧) આચારાંગમાં પ્રરૂપેલા વિષયો—શ્રમણ નિર્ગ્રંથોનો સુપ્રશસ્ત આચાર, ગોચર (ભિક્ષા લેવાનો વિધિ), વિનય, વૈનયિક, કાયોત્સર્ગાદિ સ્થાન, વિહારભૂમિ આદિમાં ગમન, ચંક્રમણ (એટલે શરીરનો શ્રમ દૂર કરવા બીજા સ્થાનમાં ગમન), આહારાદિ પદાર્થોનું માપ, સ્વાધ્યાયાદિમાં નિયોગ, ભાષાસમિતિ, ગુપ્તિ, શય્યા, ઉપધિ, ભક્ત, પાન, ઉદ્‌ગમ આદિ (ઉદ્‌ગમ્ ઉત્પાદ અને એષણા), દોષોની વિશુદ્ધિ, શુદ્ધાશુદ્ધ ગ્રહણ, વ્રત, નિયમ, તપ અને ઉપધાન.

(૨) સૂત્રકૃતાંગમાં—સ્વસિદ્ધાંત, પરસિદ્ધાંત, સ્વ અને પરસિદ્ધાંત, જીવ, અજીવ, જીવાજીવ, લોક, અલોક, લોકાલોક, જીવ–અજીવ–પુણ્ય–પાપ–આસ્રવ–સંવર–નિર્જરા–બંધ અને મોક્ષ સુધીના પદાર્થો, ઇતર દર્શનથી મોહિત સંદિગ્ધ નવા દીક્ષિતની બુદ્ધિની શુદ્ધિ માટે ૧૮૦ ક્રિયાવાદિના મત, ૮૪ અક્રિયાવાદિના મત, ૬૭ અજ્ઞાનવાદિના મત ૩૨ વિનયવાદિના મત—એ કુલ મળીને ૩૬૩ અન્યદૃષ્ટિના મતનો પરિક્ષેપ કરીને સ્વસમય સ્થાપન.

(૩) સ્થાનાંગમાં સ્વસમયનું, પરસમયનું અને સ્વપર સમયનું સ્થાપન, જીવનું, અજીવનું, જીવાજીવનું, લોકનું, અલોકનું અને લોકાલોકનું સ્થાપન,

(૪) સમવાયાંગમાં—સ્વસિદ્ધાંત, પરસિદ્ધાંત, સ્વપરસિદ્ધાંત અને એકાદિક કેટલા પદાર્થોનું એકોત્તરિક પરિવૃદ્ધિપૂર્વક પ્રતિપાદન એટલે પ્રથમ એક સંખ્યાવાળા પદાર્થોનું નિરૂપણ, પછી એની સંખ્યાવાળા પદાર્થોનું, એમ ક્રમપૂર્વક પ્રતિપાદન અને દ્વાદશાંગ ગણિપિટકના પર્યવોનું પ્રતિપાદન.

(૫) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતીસૂત્ર) માં–સ્વસમય, પરસમય, સ્વપર સમય, જીવ, અજીવ, જીવાજીવ, લોક, અલોક, લોકાલોક, જુદા જુદા પ્રકારના દેવ, રાજા રાજર્ષિ અને અનેક પ્રકારે સંદિગ્ધ પુરુષોએ પૂછેલા પ્રશ્નોના શ્રી જિને વિસ્તારપૂર્વક કહેલા ઉત્તરો; કે જે ઉત્તરો દ્રવ્યગુણ ક્ષેત્રકાલ પર્યવ પ્રદેશ અને પરિણામના અનુગમ નિક્ષેપણ નય પ્રમાણ અને વિવિધ તથા સુનિપુણ ઉપક્રમ પૂર્વક યથાસ્તિ ભાવના પ્રતિપાદક

છે, લોક અને અલોક જેનાથી પ્રકાશિત છે, જેઓ વિશાલ સંસાર સમુદ્રથી તારવામાં સમર્થ છે, ઇન્દ્રપૂજિત છે, ભવ્ય લોકોના હૃદયના અભિનંદક છે, અંધકારરૂપ મેલના નાશક છે, સુષ્ઠુદૃષ્ટ છે, દીપભૂત છે, ઇહા મતિ અને બુદ્ધિના વર્ધક છે, જેની સંખ્યા બરાબર છત્રીસ હજાર છે, અને જે ઉત્તરોના ઉપનિબંધનથી બહુ પ્રકારના શ્રુતાર્થો શિષ્યહિતાર્થ ગુણ હસ્તરૂપ છે.

(૬) જ્ઞાતાધર્મકથામાં[૨૪]—ઉદાહરણભૂત પુરૂષોનાં નગરો, ઉદ્યાનો: ચૈત્યો, વનખંડો, રાજાઓ, માતાપિતા, સમવસરણો, ધર્માચાર્યો, ધર્મ-કથાઓ, ઐહલૌકિક અને પારલૌકિક ઋદ્ધિવિશેષો, ભોગપરિત્યાગો, પ્રવ્રજ્યાઓ, શ્રુતપરિગ્રહો, તપ, ઉપધાન, પર્યાયો, સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાખ્યાનો, પાદપોપગમનો, દેવલોકગમનો, સુકુલમાં પ્રત્યવતારો, બોધિલાભ અને અંતક્રિયાઓ.

(૭) ઉપાસકદશામાં—ઉપાસકો (શ્રાવકો) નાં નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, રાજાઓ, માતપિતાઓ, સમવસરણો, ધર્માચાર્યો, ઇહ-લોકના અને પરલોકના ઋદ્ધિવિશેષો.........અંતક્રિયાઓ (ઉપરના પારામાં કહ્યા પ્રમાણે).

(૮) અંતકૃદ્દશામાં—અંતકૃત્ (તીર્થંકરાદિ તદ્ભવે મોક્ષગામી) પુરૂષનાં નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, રાજાઓ, માતપિતા, સમ-વસરણો, ધર્માચાર્યો, ધર્મકથાઓ, આ લોકની અને પરલોકની ઋદ્ધિ, ભોગપરિત્યાગો, પ્રવ્રજ્યાઓ, શ્રુતપરિગ્રહ, તપ, ઉપધાન, બહુવિધ પ્રતિમાઓ, ક્ષમા, આર્જવ, માર્દવ, સત્યસહિતશૌચ, ૧૭ પ્રકારનો સંયમ, ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય, અકિંચનતા, તપ ક્રિયાઓ, સમિતિઓ, ગુપ્તિઓ,

---

૨૪ જૈન આગમ સાહિત્યમાં વાઙ્મયના પ્રકારની દૃષ્ટિએ ધર્મકથાનુયોગ નામનો એક આખો સ્વતંત્ર વિભાગજ કરવામાં આવેલો છે, અને ज्ञाताधर्मकथा નામના આ આગમને એ વિભાગના નિર્દેશક તરીકે કહેવામાં આવે છે. શ્રુતપરંપરાએ કેટલીયે ક્રોડ એવી ધર્મકથાઓ તેમાં આલેખેલી હતી, પણ તે કાલ પ્રભાવે નષ્ટ થઈ ગઈ અને વર્તમાનમાં માત્ર ૧૯ અધ્યાયજ એ આગમના ઉપલબ્ધ થાય છે; અને તે પણ તેના મૂળ રૂપમાં નહિ.

અપ્રમાદયોગ, ઉત્તમ સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનનું સ્વરૂપ, ઉત્તમ સંયમને પ્રાપ્ત અને જિતપરિષહ પુરૂષોને ચાર પ્રકારનાં કર્મનો ક્ષય થયા પછી થએલો કેવલજ્ઞાનનો લાભ, મુનિઓએ પાળેલો જેટલો પર્યાય, પાદપોપગત પવિત્ર મુનિવર જેટલાં ભક્તોને (ભોજનોને) વીતાવીને જ્યાં અંતકૃત થયા તે, અને બીજા મુનિઓ જેઓ મુક્તિસુખને પામ્યા તે.

(૯) અનુત્તરોપપાતિકમાં—અનુત્તરોપપાતિકોનાં નગરો...... અંતક્રિયાઓ (ઉપર જ્ઞાતાધર્મ કથામાં જણાવ્યા પ્રમાણે.

(૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણમાં—એકસો આઠ પ્રશ્નો, એકસો આઠ અપ્રશ્નો, એકસો આઠ પ્રશ્નાપ્રશ્નો, વિદ્યાના અતિશયો અને નાગકુમારની તથા સુવર્ણકુમારની સાથે થએલા દિવ્ય સંવાદો.

(૧૧) વિપાકશ્રુતમાં—સુકૃત કર્મોનો અને દુષ્કૃત કર્મોનો ફલવિપાક. તે ફલવિપાક સંક્ષેપથી બે પ્રકારનો કહ્યો છે—દુઃખવિપાક અને સુખવિપાક. તેમાં દશ દુઃખવિપાક અને દશ સુખવિપાક છે. દુઃખવિપાકમાં દુ:ખવિપાક વાળાઓનાં નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, રાજાઓ, માતપિતા, સમોસરણો, ધર્માચાર્યો, ધર્મકથા, નગરગમનો, સંસારપ્રબંધ અને દુ:ખપરંપરા. સુખવિપાકમાં સુખવિપાકવાળાઓનાં નગરો ઉદ્યાનો ......અંતક્રિયાઓ (ઉપર જ્ઞાતાધર્મકથામાં જણાવ્યા પ્રમાણે)

(૧૨) દૃષ્ટિવાદમાં—સર્વ પદાર્થોની પ્રરૂપણા છે. તે દૃષ્ટિવાદ પાંચ પ્રકારનો છે:—૧ પરિકર્મ ૨ સૂત્ર ૩ પૂર્વગત, (પૂર્વ) ૪ અનુયોગ અને ૫ ચૂલિકા.

આ બારેમાં જણાવેલા ઉક્ત વિષયાદિ અત્યારના ઉપલબ્ધ સૂત્રોમાં કાળવશથી ઘટી ગયાનું વૃદ્ધો કહે છે, (શ્રી ભગવતીસૂત્ર-પં. બેચરદાસ અનુવાદિત પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧૦ થી ૧૨ પરનું ટિપ્પણ)

૨૧ હવે ઉક્ત **દૃષ્ટિવાદ**નું વર્ણન જોઇએ:—તેના પાંચ ભાગ ઉપર કહેવાયા છે.

૧ પરિકર્મ—(એટલે યોગ્યતાકરણ) તે સાત પ્રકારનો છે. ૧ સિદ્ધ શ્રેણિક પરિકર્મ, ૨ મનુષ્ય શ્રેણિક, ૩ પુષ્ટ શ્રેણિક, ૪ અવગાહના શ્રેણિક, ૫ ઉપસંપાદન શ્રેણિક (ઉપસંપજ્જણ—અંગીકાર કરવા

યોગ્ય), ૬ વિપજ્જહ (છાંડવા યોગ્ય) શ્રેણિક, ૭ ચ્યુતાચ્યુત શ્રેણિક. (આમાંના પ્રથમનાં ૭ પરિકર્મ સ્વ સમયના વક્તવ્યને અનુસરે છે, અને છેલ્લું ચ્યુતાચ્યુત તે ગોશાલાદિના આજીવિકાદિ પાખંડી મતનું વક્તવ્ય જણાવે છે. આ પરિકર્મમાં 'નયો' (દૃષ્ટિબિંદુઓ)નો વિચાર હોય છે. પહેલાં ૭ પરિકર્મમાં નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર એ ચાર નયોથી સ્વસમયના તે પરિકર્મનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.) સિદ્ધ શ્રેણિકના ૧૪ પ્રકાર છેઃ—(૧) માતૃકા પદ, (૨) એકસ્થિત પદ, (૩) પાદાર્થ પદ, (૪) 'પાઢોઆમાસ' પદ, (૫) કેતુભૂત, (૬) રાશિબદ્ધ, (૭) એક ગુણ, (૮) દ્વિગુણ, (૯) ત્રિગુણ, (૧૦) કેતુભૂત, (૧૧) પ્રતિગ્રહ, (૧૨) સંસાર પ્રતિગ્રહ, (૧૩) નંદાવર્ત્ત, (૧૪) સિદ્ધાબદ્ધ (સિદ્ધાપત્ત). એજ પ્રમાણે મનુષ્યશ્રેણિકના ૧૪ પ્રકાર તેમાં છેલ્લો સિદ્ધાબદ્ધ છે તેને બદલે મનુષ્યાબદ્ધ લેવો. પુષ્ટ શ્રેણિકના ૧૧ પ્રકારઃ— (૧) 'પાઢોઆમાસ'થી નંદાવર્ત્ત સુધી ઉપર પ્રમાણે લેવા ને છેલ્લો પ્રકાર પુષ્ટાબદ્ધ લેવો. આજ પ્રમાણે અવગ્રહના શ્રેણિક, ઉપ સંપાદન શ્રેણિક, વિપજ્જહ શ્રે૦, ચ્યુતાચ્યુત શ્રે૦ ના ૧૧ પ્રકાર છેવટના પ્રકારમાં તે તે રીતે ફેરફાર કરી લેવા.

૨ સૂત્ર (પૂર્વગત સૂત્રાર્થનું જે સૂચન કરે તે સૂત્ર. તે સૂત્રો સર્વ દ્રવ્યો, સર્વ પર્યાયો, સર્વ નયો, સર્વ ભંગ વિકલ્પોના પ્રદર્શક છે) તે ૮૮ ભેદે છે ૧ ઋજુઅંગ, ૨ પરિણતાપરિણત, ૩ બહુભંગી, ૪ વિપ્રત્યયિક (વિનય ચારિત્ર), ૫ અનંતર, ૬ પરંપર સમાન, ૭ સંયૂથ, ૮ ભિન્ન, ૯ યથાત્યાગ, ૧૦ સૌવસ્તિક, ૧૧ ઘંટ, ૧૨ નંદાવર્ત્ત, ૧૩ બહુલ, ૧૪ પૃષ્ટાપૃષ્ટ, ૧૫ વિયાવર્ત્ત, ૧૬ એવંભૂત, ૧૭ દ્વિકાવર્ત્ત, ૧૮ વર્ત્તમાનોત્પતક, ૧૯ સમભિરૂઢ, ૨૦ સર્વતોભદ્ર, ૨૧ પ્રણામ (પણામ), ૨૨ દ્વિ પ્રતિગ્રહ. આ ૨૨ પ્રકારને જુદી જુદી રીતે ચર્ચવામાં આવે છે તેને ત્રણ નયથી (દ્રવ્યાર્થિક આદિથી) તેમજ ચાર-નયથી–સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર અને શબ્દ નયથી ચિંતવતાં ૨૨×૪=૮૮ પ્રકારઃ–સૂત્રના ગણાવ્યા છે.

૩ પૂર્વ—દષ્ટિવાદમાં ૧૪ પૂર્વો છે તેનાં નામો નીચે પ્રમાણે છેઃ-

૧ ઉત્પાદપૂર્વ–સર્વ દ્રવ્ય અને પર્યાયોના ઉત્પાદની તેમાં પ્રરૂપણા છે.

૨ અગ્રાયણી—સર્વ દ્રવ્યો અને જીવવિશેષના પર્યાયોનું અગ્ર એટલે પરિમાણ તેમાં વર્ણવેલ છે. અગ્ર=પરિમાણ અને અયન=પરિચ્છેદ–સર્વ દ્રવ્યાદિના પરિમાણનો પરિચ્છેદ જેમાં છે તે.

૩ વીર્યપ્રવાદ—તેમાં સકર્મ અને અકર્મ જીવો તથા અજીવોનું વીર્ય કહેલું-પ્રરૂપ્યું છે.

૪ અસ્તિનાસ્તિ પ્રવાદ—ધર્માસ્તિકાયાદિ જે વસ્તુ લોકમાં છે, અને ખરશૃંગાદિ જે વસ્તુ નથી અથવા સ્યાદ્વાદ અભિપ્રાય પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ સ્વરૂપથી છે અને પરરૂપથી નથી એવું તેમાં જણાવેલું છે.

૫ જ્ઞાનપ્રવાદ—મતિ આદિ પંચવિધ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ભેદ પ્રભેદ વડે તેમાં કથન છે.

૬ સત્યપ્રવાદ—સત્ય=સંયમ વા સત્યવચન તેમાં ભેદ સહિત તેમજ તેના પ્રતિપક્ષ (અસત્ય) સહિત વર્ણવેલ છે.

૭ આત્મપ્રવાદ—તેમાં આત્મા–જીવ અનેક નયવડે બતાવેલો છે.

૮ સમયપ્રવાદ—કર્મપ્રવાદ–તેમાં સમય એટલે સિદ્ધાન્તાર્થ કે જે કર્મરૂપ છે તેથી એટલે તેમાં કર્મસ્વરૂપ પ્રરૂપ્યું છે, માટે આ પૂર્વનું સમય પ્રવાદ કે કર્મપ્રવાદ એ નામ આપેલ છે. વળી તેમાં જ્ઞાનાવરણાદિક આઠ પ્રકારનાં કર્મ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ પ્રદેશ આદિ ભેદ પ્રભેદ કહેવામાં આવ્યા છે.

૯ પ્રત્યાખ્યાનવાદ—તેમાં સર્વ પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ ભેદ સહિત જણાવ્યું છે.

૧૦ વિદ્યાનુપ્રવાદ—તેમાં અનેકાતિશય વાળી વિદ્યા સાધનની અનુકૂળતાથી સિદ્ધિપ્રકર્ષ વડે જણાવે છે–વિદ્યાના અતિશયો સાધનની અનુકૂળતા વડે સિદ્ધિના પ્રકર્ષવડે વર્ણવ્યા છે.

૧૧ અવન્ધ્ય–કલ્યાણ–વન્ધ્ય એટલે નિષ્ફળ, નહિ એવું અવંધ્ય–સફલ તેમાં જ્ઞાન તપ સંયોગ આદિ શુભ ફલો અને પ્રમાદ આદિ અશુભ ફલો વર્ણવ્યાં છે. બીજા તેને કલ્યાણપૂર્વ કહે છે.

૧૨ પ્રાણાયુ:—પ્રાણાવાય તેમાં પ્રાણ-જીવો એટલે પાંચ ઇંદ્રિય, ત્રણ પ્રકારનું બલ, ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસરૂપ પ્રાણોનું અથવા આયુ અનેક પ્રકારનું વર્ણવ્યું છે. જેમાં ભેદ સહિત પ્રાણવિધાન અને બીજા પ્રાણો વર્ણવેલા છે.

૧૩ ક્રિયાવિશાલ—કાયિકીઆદિ અને સંયમાદિ ક્રિયા વિશાલ એટલે ભેદ વડે વિસ્તીર્ણપણે ભેદ સહિત જણાવવામાં આવી છે.

૧૪ બિન્દુસાર—અર્થાત્ લોકશબ્દ અધ્યાહાર છે એટલે લોકબિન્દુ સાર. જે લોક એટલે જગતમાં, શ્રુતલોકમાં અક્ષરની ઉપર બિંદુ જેવા સારરૂપ-સર્વોત્તમ સર્વાક્ષરના સન્નિપાતથી લબ્ધિ હેતુ વાળું છે તે.

આ ચૌદ પૂર્વના પદ પરિમાણનો વિષય સમવાયાંગ ટીકામાં છે.[૨૫]

૪ અનુયોગ—(એટલે અનુરૂપ-અનુકૂલ યોગ અર્થાત્ સૂત્રની વસ્તુ સાથેનો અનુરૂપ સંબંધ) તે બે પ્રકારનો છે: ૧ મૂલ પ્રથમાનુયોગ-(મૂલ એટલે ધર્મના પ્રવર્ત્તનથી તીર્થંકરોના પ્રથમ એટલે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના લક્ષણ રૂપ પૂર્વભવાદિ ગોચર એવો અનુયોગ તે), ૨ ગંડિકાનુયોગ (ઇક્ષ્વાદિના પૂર્વાપર પર્વથી પરિચ્છિન્ન, મધ્યભાગ તે ગંડિકા તેની પેઠે એકાર્થ અધિકારવાળી ગ્રંથ પદ્ધતિ તેને ગંડિકા કહેવામાં આવે છે, તેનો અનુયોગ). મૂલ પ્રથમાનુયોગમાં અર્હત્ ભગવતોના સમ્યકત્વથી આરંભી પૂર્વભવો-દેવલોક ગમન, દેવભવનું આયુ, ત્યાંથી ચ્યવન, તીર્થંકરનો ઉત્પાત-જન્મ, અભિષેક, રાજશ્રીનો ત્યાગ-પ્રવ્રજ્યા, તપ, કેવલ જ્ઞાન, તીર્થપ્રવર્ત્તન, શિષ્યો, ગણો, ગણધરો, આર્યાપ્રવર્તિનીઓ, ચતુર્વિધ સંઘ......સિદ્ધિ આદિ કહેવામાં આવેલ હોય છે. ગંડિકાનુયોગમાં કુલકરોની, તીર્થંકરોની, ચક્રવર્તિઓની, દશાર્હની બલદેવની, વાસુદેવની, ગણધરોની, ભદ્રબાહુની, તપકર્મની, હરિ-

---

૨૫ પૂર્વ સંબંધી આ હકીકત માટે નંદીસૂત્ર, સમવાયાંગસૂત્ર, પ્રવચન-સારોદ્ધાર ટીકા પૃ. ૨૦૭-૨૦૮ (પ્ર૦ દે૦ લા૦) પરથી તેમજ અભિધાન ચિંતામણી પૃ. ૧૦૪ થી ૧૦૬ (ય. ગ્રં.) જુઓ.

વંશની, ઉત્સર્પિણીની, અવસર્પિણીની, ચિત્રાન્તર ગંડિકાઓ, દેવતા મનુષ્ય તિર્યંચ નારક ગતિ ગમન વિવિધ પર્યટનો વગેરે કહેવામાં આવેલ હોય છે.

૫ ચૂલિકા—(ચૂલા એટલે શિખર, જેમ મેરૂની ચૂલા) તેમ દૃષ્ટિવાદમાં પરિકર્મ, સૂત્ર, પૂર્વાનુયોગમાં અનુક્ત અર્થના સંગ્રહવાળી ગ્રંથપદ્ધતિ તે ચૂલા-ચૂલિકા કહેવાય છે. પ્રથમનાં ચાર પૂર્વોને ચૂલા છે, બાકીનાં પૂર્વો ચૂલિકા વગરનાં છે. (પ્રથમ પૂર્વમાં ૪, બીજા પૂર્વમાં ૧૨, ત્રીજામાં ૮, અને ચોથામાં ૧૦ એમ કુલ ૩૪ ચૂલિકા છે; આ પ્રમાણે 'દ્વાદશાંગ ગણિપિટક' છે.[૨૬]

૨૨ આમાં પ્રથમનાં અગિયાર અંગોમાં ભાષા 'અર્ધમાગધી' હતી.[૨૭] તેને 'આર્ષ પ્રાકૃત' પણ કહેવામાં આવે છે, 'આર્ષ' એટલે

---

૨૬ આ દ્વાદશાંગ માટે જુઓ સમવાયાંગ-અભયદેવસૂરિવૃત્તિ પૃ. ૧૨૮-૧૩૨, નંદીસૂત્ર મલયગિરિ ટીકા પૃ. ૨૩૫ થી ૨૪૬]

૨૭ भगवं च णं अद्धं मागहीए भासाए धम्ममाइक्खइ- (સમવાયાંગસૂત્ર પૃ. ૬૦ સમિતિ) એટલે 'ભગવાન્ અર્ધમાગધી ભાષાદ્વારા ધર્મને કહે છે.

गोयमा ! देवा णं अद्धमागहाए भासाए भासंति, सा वियणं अद्ध-मागही भासा भासिज्जमाणि विसिस्सइ—ભગવતી અંગસૂત્ર શ૦ ૫, ઉ. ૪, પ્રશ્ન ૨૦. પૃ. ૨૩૧ સમિતિ.

—હે ગૌતમ ! દેવો અર્ધમાગધી ભાષામાં બોલે છે અને બોલાતી ભાષામાં પણ તેજ ભાષા-અર્ધમાગધી ભાષા-વિશિષ્ટ છે.

भासारिया जे णं अद्धमागहाए भासाए भासेंति—પ્રજ્ઞાપના-ઉપાંગ-સૂત્ર પૃ. ૫૬ સમિતિ.)

—જેઓ અર્ધમાગધી ભાષામાં બોલે છે તેઓને ભાષાર્થ-ભાષાની દૃષ્ટિએ આર્યો સમજવા'

આ ઉપરથી 'અર્ધમાગધી' ને ભાષા તરીકે અને 'શ્રી મહાવીર અર્ધમાગધીમાં ઉપદેશ કરતા હતા' એ બન્ને વાતો સ્વીકારી શકાય એવી છે.

ઋષિ પ્રણીત.[૨૮]

દૃષ્ટિવાદ-ચૌદ પૂર્વોની ભાષા સંસ્કૃત હતી એમ પ્રભાવકચરિત્રકાર પ્રભાચંદ્રસૂરિ જણાવે છે.[૨૯]

નિશીથ ચૂર્ણિમાં 'पोराणमद्धमागह भासानिययं हवइ सुत्तं' એટલે પુરાણસૂત્ર અર્ધમાગધી ભાષાથી નિયત હોય છે. આમાં તે ચૂર્ણિકાર જિનદાસ મહત્તર 'અર્ધમાગધી' નો અર્થ બે પ્રકારે કરે છે: (૧) મગધ દેશની અડધી ભાષામાં નિયત તે. (૨) અઢાર જાતની દેશી ભાષા નિયત તે. (અઢાર જાતની દેશી ભાષાનો ઉલ્લેખ જ્ઞાતાસૂત્ર પૃ. ૩૮ સમિતિ ટીકા પૃ. ૪૨, તથા ઔપપાતિકસૂત્ર પૃ. ૫૮ સમિતિ)—જુઓ પં. બહેચરદાસકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણની પ્રસ્તાવના.

૨૮ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે આગમ સાહિત્યને આર્ષ પ્રાકૃતમાં ગણ્યું છે ને તેનું જુદું વ્યાકરણ આપ્યું નથી. તેઓ કહે છે કે 'यद्यपि पोराणमद्धमागह भाषा निययं हवइ सुतं' इत्यादिना आर्षस्य अर्धमागध भाषा नियतत्वमाम्नायि वृद्धैस्तदपि प्रायोऽस्यैव विधानान् न वक्ष्यमाण लक्षणस्य' હેમ પ્રાકૃત વ્યાકરણ પૃ. ૧૫૯ સૂત્ર ૨૮૭.

૨૯. પ્રભાવકચરિત્રમાં કહ્યું છે કે

चतुर्दशाऽपि पूर्वाणि संस्कृतानि पुराऽभवन् ॥ ११४ ॥
प्रज्ञातिशयसाध्यानि तान्युच्छिन्नानि कालतः ।
अधुनैकादशांगयस्ति सुधर्मस्वामिभाषिता ॥ ११५ ॥
बालस्त्रीमूढमूर्खादिजनानुग्रहणाय सः ।
प्राकृतां तामिहाऽकार्षीन् × × × ॥ ११६ ॥

—ચૌદ પૂર્વો સંસ્કૃતમાં પુરાતનકાલે હતાં તે પ્રજ્ઞાતિશયસાધ્ય પણ કાલબળે ઉચ્છિન્ન થયા છે. હમણાં સુધર્મ સ્વામિભાષિત અગ્યાર અંગો છે; તેને તેમણે બાલ સ્ત્રી મૂઢ અને મૂર્ખ વગેરેને પણ અનુગ્રહણ થાય તે માટે પ્રાકૃતમાં રચ્યાં છે.

પ્રોફે૦ વેબરે Sacred Literature of the Jainas એ નામના ગ્રંથ-નિબંધમાં જૈન આગમો સંબંધીની ચર્ચા કરી છે તેની અંદર તે આગમોમાં પૂર્વે શું વિષયો હતા ને હાલમાં શું છે તથા દૃષ્ટિવાદમાં શો વિષય હોવો જોઇએ એ સારી રીતે ચર્ચેલ છે.

૨૩ આ આગમસૂત્રો શ્રી **મહાવીરના** ગણધર **સુધર્માસ્વામી** આદિએ ગુંથ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત એમ કહેવાય છે કે શ્રી **મહાવીરના** હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય **વીરભદ્રગણિએ આતુર પ્રત્યાખ્યાન (આઉર પચ્ચખાણ), ચતુઃશરણ (ચઉસરણ)** આદિ (વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ લગભગ) રચ્યાં.

પ્રાકૃત ઉપદેશમાલાના[૩૦] રચનાર **ધર્મદાસગણિ** પણ શ્રી **મહાવીરના** હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય કહેવાય છે. તેમાં ૫૪૦ પ્રાકૃત ગાથા છે. આ ગ્રંથ આચાર પ્રતિપાદક સુંદર અને ઉપયોગી છે. [આ પર જૂનામાં જૂની ટીકા **સિદ્ધર્ષિકૃત** છે તે, તેમજ તે પરની અર્વાચીન **રામવિજય**ગણિની ટીકા પં. હી. હં. જામનગર પ્રકટ કરી છે. કથા એવી છે કે **ધર્મદાસગણિ** પોતે રાજા હતા ને પોતાના શિષ્ય **રણસિંહને** બોધ આપવા અર્થે આ કૃતિ બનાવી. પી. ૫, ૧૬૪; ૨૦૧૫૬૬-૭૧].

૨૪ શ્રી **મહાવીર** પછી ત્રણ 'કેવલી' (પૂર્ણ જ્ઞાનવાન્) આચાર્યો નામે ઉપર્યુક્ત બ્રાહ્મણો ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિ, અને **સુધર્મા** તથા તેમના શિષ્ય વૈશ્યશ્રેષ્ઠીપુત્ર **જમ્બૂસ્વામી** થયા. અહીં સુધી એટલે વીરાત્ પ્રથમ શતક સુધી તો એ સર્વ સિદ્ધાંત તેમજ સંપૂર્ણ ત્યાગની

---

૩૦. આ ગ્રંથમાં 'શ્રી મહાવીર સમયની વ્યક્તિઓ ઉપરાંત શ્રી મહાવીર પછી થયેલા ઠેઠ **વજ્રસ્વામી** અને **સિંહગિરિ** આદિનાં ઐતિહાસિક સૂચવન (allusions) છે તેથી તેને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વીરાત્ ૫૨૦ ના અરસામાં રચાયો ધારીએ તો ખોટું નથી'-જુઓ સ્વ. મનઃસુખલાલ કિરતચંદ મહેતાનો લેખ 'શ્રી ઉપદેશમાળાના પ્રણેતા શ્રીમાન્ ધર્મદાસગણિ શ્રી મહાવીર દેવના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય હતા?-એક ઐતિહાસિક પ્રશ્ન' જૈન ધર્મપ્રકાશ સં. ૧૯૬૬ના કાર્તિક, માગશર અને પોશના અંક. આ સંબંધોના નિર્ણય સંબંધીનો લેખ તેજ માસિક જૈનધર્મ પ્રકાશના સં. ૧૯૬૭ ના માહના અંકમાં છે તે પણ જુઓ. એક બીજા ધર્મદાસ થયા છે કે જેમણે **વિદગ્ધમુખમંડન** નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે તેમનો સમય નિશ્ચિત થયો નથી. તે ગ્રંથ અંદર સમસ્યાઓ વગેરે છે અને જેનાપર જૈનેતર વિદ્વાનોએ પણ ટીકા રચી છે. વે. નં. ૧૫૬-૧૫૭

કડકડાઈ અબાધિત આબાદ રહ્યા. તે સમયના બધા અભ્યાસીઓ તે સિદ્ધાંતને કંઠસ્થ રાખતા હતા. શ્રમણો ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં વિચરનારા હતા એટલે કાલાનુક્રમે ભિન્ન ભિન્ન દેશની ભાષાના સંસર્ગથી દુષ્કાળ આદિના કારણે સ્મૃતિભ્રંશને લીધે અને ઉચ્ચારભેદથી સિદ્ધાંતની ભાષા વગેરેમાં પરિવર્ત્તન થયું તેમજ તેમાંનું કેટલુંક વિચ્છિન્ન થયું એ સ્વાભાવિક છે. આ વાત પછીનાં પ્રકરણોમાં સંઘની પરિષદો આદિથી સ્પષ્ટ થશે.

૨૫ જંબૂસ્વામીના શિષ્ય ક્ષત્રિય **પ્રભવના** બ્રાહ્મણ શિષ્ય **શય્યંભવસૂરિ** (જન્મ વીરાત્ ૩૬, સ્વર્ગ. વીરાત્ ૯૮) થયા. તેમણે પોતાના પુત્ર-શિષ્ય **મનકમુનિ** માટે ચૌદ પૂર્વમાંથી ઉદ્ધાર કરી **દશવૈકાલિક** સૂત્ર રચ્યું હતું. (વીરાત્ ૭૨ માં લગભગ). વિકાલથી નિવૃત્ત તે વૈકાલિક, અને દશ અધ્યયન તેમાં છે તેથી **દશવૈકાલિક**.[૩૧]

---

૩૧. આ પર તિલકાચાર્યે વૃત્તિ કરતાં કહ્યું છે કે (પી. ૩, ૩૯):—

शय्यंभवस्य श्रुतरत्नसिंधोः सर्वस्वभूतं दशकालिकं यत् ।
उद्घाट्य बह्वर्थसुवर्णकोशं तद्भव्यसुग्राह्यमहं करोमि ॥

આ વૃત્તિ પહેલાં પ્રસિદ્ધ **હરિભદ્રસૂરિએ** ટીકા રચી છે. વળી શય્યંભવની સ્તુતિ મુનિરત્નસૂરિએ અમમચરિત્રમાં કરી છે કે (પી૦ ૩, પૃ. ૯૦).

शय्यंभवोस्तु वो भूत्यै चक्रे सर्वांगमूर्त्तिभृत् ।
येनादुःप्रसमाचार्यकालिकं दशकालिकम् ॥

પ્રકરણ ૩ જું.

આગમ-કાલ. [ચાલુ]

[વીરાત્ ૧૭૦ થી ૯૮૦ = વિ. સં. પૂર્વે ૩૦૦ થી વિ. સં. ૫૧૦].

આર્ય ભદ્રબાહુ.

वंदामि भद्दबाहुं पाईणं चरिमसयलसुयनाणी ।
सुत्तस्स कारगमिसिं दसासु कप्पे य ववहारो ॥

—દશાશ્રુતસ્કંધચૂર્ણી પી. ૪, ૧૦૦.

—પંચકલ્પભાષ્ય. સંઘદાસ પી. ૪, ૧૦૩.

श्री भद्रबाहु र्वः प्रीत्यै सूरिः शौरिरिवास्तु सः ।
यस्माद् दशानां जन्मासीन् निर्युक्तीनामृचामिव ॥

—મુનિરત્ન-અમમચરિત્ર.

तत्त्वार्थरत्नौघविलोकनार्थं सिद्धान्तसौधान्तरहस्तदीपाः ।
निर्युक्तयो येन कृताः कृतार्थस्तनोतु भद्राणि स भद्रबाहुः ॥

—તિલકાચાર્ય-આવશ્યક નિર્યુક્તિ લઘુવૃત્તિ.

श्री कल्पसूत्रममृतं विबुधोपयोगयोग्यं जरामरणदारुणदुःखहारि ।
येनोध्धृतं मतिमता मथितात् श्रुताब्धेः श्रीभद्रबाहुगुरवे प्रणतोऽस्मि तस्मै ।

—ક્ષેમકીર્તિ-બૃહત્કલ્પ ટીકા.

येनैषा पिंडनिर्युक्ति र्युक्तिरम्या विनिर्मिता ।
द्वादशांगविदे तस्मै नमः श्री भद्रबाहवे ॥

—મલયગિરિ પિંડનિર્યુક્તિ ટીકા.

—દશાશ્રુત કલ્પ અને વ્યવહાર સૂત્રના રચનાર ઋષિ, છેલ્લા સકલશ્રુતજ્ઞાની, પ્રાચીન (ગોત્રના) ભદ્રબાહુને વંદું છું.

—જે સૂરિએ, શૌરિ (વિષ્ણુ)એ જેમ દશ જન્મ (અવતાર) લીધા તેની માફક ઋચાઓ જેવી દશ નિર્યુક્તિનો જન્મ આપ્યો તે ભદ્રબાહુ અમારી પ્રીતિ માટે થાઓ.

—તત્ત્વાર્થરૂપી રત્નરાશિને જોવા અર્થે સિદ્ધાન્તરૂપી મહેલની અંદરના હાથ દીવડા જેવી નિર્યુક્તિઓ જેમણે રચી તે કૃતાર્થ ભદ્રબાહુ અમારા ભદ્રો-કલ્યાણોને વિસ્તારો.

—જે મહામતિએ મંથન કરાયેલા શ્રુતરૂપી સાગરમાંથી, જરા મરણ રૂપ દારૂણ દુઃખને ટાળનાર, વિબુધ (વિદ્વાન, અને દેવતા)ને ઉપયોગી એવું શ્રી કલ્પસૂત્ર જેવું અમૃત બહાર કાઢ્યું તે શ્રી ભદ્રબાહુ ગુરૂને હું વિશેષપણે નમેલો છું.

—જેણે આ પિંડનિર્યુકિત યુક્તિથી રમ્ય બનાવી તે બાર-અંગ-જ્ઞાતા ભદ્રબાહુને નમસ્કાર.

૨૬ દશવૈકાલિકકાર **શય્યંભવના** શિષ્ય યશોભદ્રના બે બ્રાહ્મણ શિષ્ય નામે **સંભૂતિવિજય** અને **ભદ્રબાહુ** થયા. આર્ય **ભદ્રબાહુ** ૧૪ પૂર્વધર હતા. તેમણે દશ આગમો-પર ટીકા રૂપે તેમજ 'પૂર્વ'ના આધારે **આવશ્યક**, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, **આચારાંગ**, **સૂત્રકૃતાંગ**, **દશા** શ્રુતસ્કંધ, **કલ્પ**, **વ્યવહાર**, **સૂર્ય** પ્રજ્ઞપ્તિ અને **ઋષિભાષિતો** પર 'નિર્યુક્તિઓ' રચી.[૩૧] 'નિર્યુક્તિ' એટલે જેમાંથી બદ્ધ થયેલા અર્થો

---

૩૧ આ સંબંધમાં **આવશ્યક** નિર્યુક્તિ રચતાં પોતે તેમાં આ બધાં આગમોની નિર્યુક્તિઓ 'હું જિનોપદેશવડે ઉદાહરણ-હેતુ-કારણ વગેરે પદ-વાળી સંક્ષેપમાં કહીશ' એમ જણાવ્યું છે:-પૃ. ૧૩ ય. ૠ.

आवस्सगस्स दसकालिअस्स तह उत्तरज्झमायारे ।
सूअगडे निज्जुत्तिं ववहारस्सेव परमनिउणस्स ॥
कप्पस्स य निज्जुत्तिं ववहारस्सेव परमनिउणस्स ।
सूरिअपन्नत्तीए वुच्छं इसिभासिआणं च ॥
एएसिं निज्जुत्तिं वुच्छामि अहं जिणोवएसेणं ।
आहरण-हेउ-कारण-पय निवहमिणं समासेण ॥

પદ્મમંદિરગણિ કૃત ઋષિમંડલ પ્રકરણ ટીકામાં સં. ૧૫૫૩ કહેલું છે કે:—

क्रमाद् दशचतुः पूर्ववेदी सूरिगुणाग्रणीः ।
भद्रबाहु र्यशोभद्रै र्न्यस्तः सूरिपदक्रमे ॥
दशवैकालिकस्याचारांगसूत्रकृतांगयोः ।
उत्तराध्ययन सूर्यप्रज्ञप्त्योः कल्पकस्य च ॥
व्यवहारर्षिभाषितावश्यकानामिमाः क्रमाद् ।
दशाश्रुताख्यस्कंधस्य निर्युक्ती र्दश सोऽतनोत् ॥
तथान्यां भगवांश्चके संहितां भद्रबाहवीं ।

નિર્યુક્ત-વિશેષપણે યા નિશ્ચયપણે યુક્ત-સિદ્ધ થાય છે તે. આ પૈકી વ્યવહાર સૂત્ર, દશા શ્રુતસ્કંધ તથા બૃહત્ કલ્પ પોતે ગુંથેલ છે ને તે પર પોતે નિર્યુક્તિ રચી છે. વિશેષમાં તેમણે પિંડનિર્યુક્તિ અને ઓઘનિર્યુક્તિ રચી. વળી સંસક્ત નિર્યુક્તિ પણ રચી એમ કહેવાય છે. ઉવસગ્ગહર નામનું પ્રભાવક સ્તોત્ર રચ્યું. કહેવાય છે કે તદુપરાંત વસુદેવ ચરિત મૂળ પ્રાકૃતમાં રચ્યું કે જે સવાલક્ષ શ્લોક પ્રમાણ હતું એમ પ્રસિદ્ધ હેમાચાર્યના ગુરૂ દેવચંદ્રસૂરિ જણાવે છે.[૩૨] અને જ્યોતિષ પર સંહિતા રચી.[૩૩] તેમણે સ્થૂલભદ્રને ૧૪ પૂર્વની વાચના આપી હતી. પોતે નેપાલમાં ધ્યાન ધરવા ગયા હતા તેમણે દક્ષિણમાં વિહાર કર્યો હતો, અને ચંદ્રગુપ્ત રાજા (સ્વ૦ વીરાત્ ૧૫૫ પરિશિષ્ટ પર્વ પ્રમાણે) એ તેમનો શિષ્ય થઇ સાધુ દીક્ષા લીધી હતી એમ દિગંબર કથા કહે છે. તેઓ વીરાત્ ૧૭૦માં સ્વર્ગસ્થ થયા.[૩૪]

---

૩૨ वंदामि भद्दबाहुं जेण य अईरसियं बहुकलाकलियं ।
रइयं सवायलक्खं चरियं वसुदेवरायस्स ॥

—शांतिनाथचरिय-मंगलाचरण.

૩૩ હાલમાં જે 'ભદ્રબાહુસંહિતા' એ નામનું પુસ્તક છપાયું છે તે આ ભદ્રબાહુકૃત નથી. વરાહમિહિરે વરાહસંહિતા રચી ને ભદ્રબાહુએ ભદ્રબાહુસંહિતા રચી એ પ્રવાદ છે. જુઓ રત્નશેખર કૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં પહેલોજ ભદ્રબાહુ વરાહમિહિર પ્રબંધ. તે બંનેના સમય સંબંધીની ચર્ચા માટે જુઓ પંડિત બહેચરદાસની સંશોધિત પૂર્ણચંદ્રાચાર્ય રચિત ઉપસર્ગહર સ્તોત્ર લઘુવૃત્તિ-જિનસુરમુનિ રચિત પ્રિયંકર નૃપ કથા સમેત-માંની પોતાની પ્રસ્તાવના. તથા વે૦ નં. ૩૮૫.

૩૪ वीरमोक्षाद् वर्षशते सप्तत्यग्रे गते सति ।
भद्रबाहुरपि स्वामी ययौ स्वर्गं समाधिना ॥

આમ હેમાચાર્યકૃત પરિશિષ્ટ પર્વમાં જણાવ્યું છે કે જેમાં ભદ્રબાહુનું ચરિત્ર પણ આપેલ છે. સર્ગ ૬, અને ૯.

૨૭ આ સમયમાં 'પૂર્વો'માંથી **પ્રાભૃતો—વિશિષ્ટ પ્રકીર્ણ** ગ્રંથોની રચનાનો પ્રારંભ થયો જણાય છે.[૩૫]

મગધસંઘ. [પાટલિપુત્ર પરિષદ્]

૨૮ વીરાત્ બીજી સદીમાં **નં**દરાજાના સમયમાં–દેશમાં (મગધમાં ?) એક સમયે ઉપરાઉપરી બાર વર્ષનો મહાભીષણ દુકાળ પડતાં સંઘનો નિર્વાહ મુશ્કેલ થતાં કંઠસ્થ રહેલું ધર્મસાહિત્ય લુપ્ત થવાનો ભય થતાં, સુકાળ આવ્યે **મગધ**માં–પ્રાય: **પાટલી**પુત્ર (પટણા) માં સંઘ ભેગો થયો ન જે જે યાદ હતું તે બધું એકત્રિત કર્યું.[૩૬] આનું

---

૩૫ **પ્રાભૃતો** માટે વિશેષ જાણવા માટે જુઓ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીનો 'આપણાં પ્રાભૃતો' એ નામનો લેખ જૈનયુગ પુ. ૧ પૃ. ૮૭ થી ૯૪, અને રા. **મોહનલાલ** ઝવેરીનો 'અલભ્ય પ્રાભૃત ગ્રંથો' એ લેખ જૈનયુગ પુ. ૩, પૃ. ૧૬૨.

૩૬ હરિભદ્રસૂરિએ ઉપદેશપદમાં જણાવ્યું છે કે:–

जाओ अ तम्मि समए दुक्कालो दोय दसय वरिसाणि ।
सव्वो साहुसमूहो गओ तओ जलहितीरेसु ॥
तदुवरमे सो पुणरवि पाडलिपुत्ते समागओ विहिया ।
संघेणं सुयविसया चिंता किं कस्स अत्थेति ॥
जं जस्स आसिपासे उद्देसज्झयणमाइ संघडिउं ।
तं सव्वं एक्कारय अंगाइं तहेव ठवियाइं ॥

—આ વખતે બાર વર્ષ સુધી દુષ્કાલ પડયો તેથી સર્વ સાધુઓનો સમૂહ જલધિ એટલે સમુદ્રના તીરે ગયો. તે (દુકાલ)નો ઉપરમ થતાં-મટતાં તેઓ ફરીને **પાટલિપુત્ર**માં વિધિવડે આવ્યા એટલે સંઘને શ્રુત વિષયે ચિંતા થઇ કે કેની પાસે કેવો-કેટલો અર્થ છે ? હવે જેના પાસે કાંઇ ઉદ્દેશ, અધ્યયન આદિ યાદ હતાં તે સર્વ એકઠાં કરી અગ્યાર અંગ સ્થાપિત કર્યાં.

જુઓ હેમાચાર્યકૃત **પરિશિષ્ટ પર્વ સર્ગ** ૯ શ્લો. ૫૫ થી ૫૮, **ધર્મ**ઘોષસૂરિકૃત **ઋષિમંડલ પ્રકરણ પર પદ્મમંદિરની વૃત્તિમાં સ્થૂલભદ્ર વૃત્તાંત**, જયાનંદ સૂરિકૃત **સ્થૂલભદ્રચરિત્ર, શુભશીલકૃત ભરતેશ્વર બાહુબલી વૃત્તિમાં સ્થૂલભદ્ર** કથા આદિ; મારો '**પ્રાચીન જૈન પરિષદ્**' લેખ વસંત કાર્તિક ૧૯૭૨ નો અંક તથા જૈનયુગ કાર્તિક માગશર ૧૯૮૩ નો અંક.

નામ મગધ-(પાટલીપુત્ર) પરિષદ્ કહીએ તો ચાલે. આચારાંગ આદિ ૧૧ અંગો સંઘાયાં અને બારમું દૃષ્ટિવાદ નામનું અંગ નાશ થયા જેવું લગભગ હતું, અને માત્ર આર્ય ભદ્રબાહુજ તે વખતે ૧૪ પૂર્વધર હતા. સંઘ દૃષ્ટિવાદ નિમિત્તે કંઇક વિચાર કરવા લાગ્યો. ભદ્રબાહુ આ વખતે નેપાલદેશમાં મહાપ્રાણ નામના ધ્યાન માટે હતા. તેમની પાસે સ્થૂલભદ્ર આદિ સાધુઓને 'પૂર્વ' શીખવા સંઘે મોકલ્યા. સ્થૂલભદ્ર મૂળ નાગર બ્રાહ્મણ, નંદના મંત્રી શકડાલનો પુત્ર, ને વીરાત્ ૧૫૬માં દીક્ષા લેનાર, તેમણે ૧૦ પૂર્વની મૂળ સૂત્ર તથા અર્થ સહિત વાચના લીધી ને છેવટના ૪ પૂર્વની મૂળ માત્ર વાચના લીધી. આ સર્વ શ્રી ભદ્રબાહુના સ્વર્ગગમન-વીરાત્ ૧૭૦ પહેલાં બન્યું.

૨૯ આ સમયમાં સ્થૂલભદ્રના સાધ્વી બહેન દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલાં ભાવના, વિમુક્તિ, રતિકલ્પ અને વિવિક્તચર્યા-એ નામનાં ચાર અધ્યયનો પૈકી પ્રથમનાં બે અધ્યયનને આચારાંગ સૂત્રની બે ચૂલિકા તરીકે યોજિત કર્યાં અને બીજાં બે અધ્યયનને દશવૈકાલિકની ચૂલિકા તરીકે યોજિત કર્યાં. સ્થૂલભદ્ર વીરાત્ ૨૧૯ માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તેઓ છેલ્લામાં છેલ્લા ૧૪-'પૂર્વધર' (પૂર્વ જાણનાર હતા). [પરિશિષ્ટ પર્વ સર્ગ ૯].

૩૦ આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે શ્રી વીરના બીજા સૈકાથી જ શ્રુતની છિન્નભિન્નતાની શરૂઆત થઈ હતી. આ 'મગધસંઘ'થી વ્યવસ્થામાં તેને મૂકાયું, પણ વિશેષ છિન્નભિન્નતા થવાના પ્રસંગો ઉત્તરોત્તર આવતા ગયા. વીરાત્ ૨૯૧ વર્ષે રાજા સંપ્રતિના રાજ્યમાં આર્યસુહસ્તિ સૂરિના સમયમાં બારવર્ષી દુકાળ પડયો હતો. આવા મહા કરાળ દુષ્કાળને અંગે સ્મૃતિભ્રંશ-સ્ખલના થાય, પાઠક-વાચકો મૃત્યુ પામે વગેરે કારણથી શ્રુતમાં અનવસ્થા થાય તે સ્વાભાવિક છે.

માથુરી વાચના (મથુરા પરિષદ્)

૩૧ વિશેષમાં વીર નિર્વાણથી છઠ્ઠા સૈકામાં-આર્યશ્રી [૩૭]સ્કન્દિલ અને વજ્ર[૩૮]સ્વામિની નિકટના સમયમાં વળી બીજો ભીષણ

૩૭-૩૮ જુઓ મેરૂતુંગસૂરિની વિચારશ્રેણી—જૈન સાહિત્યસંશોધક ખંડ ૨, અંક ૩-૪.

દુકાળ બાર વર્ષનો આ દેશે પાર કર્યો. તેનું વર્ણન નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિમાં આપેલું છે કે 'બાર વર્ષનો ભયંકર દુષ્કાળ પડયે સાધુઓ અન્નને માટે જુદે જુદે સ્થળે હિંડતા—વિહરતા હોવાથી શ્રુતનું ગ્રહણ, ગુણન અને ચિંતન ન કરી શક્યા એથી તે શ્રુત વિપ્રનષ્ટ થયું, અને જ્યારે ફરી-વાર સુકાળ થયો ત્યારે મથુરામાં શ્રી સ્કંદિલાચાર્યે પ્રમુખ સંઘે મોટો સાધુ સમુદાય ભેગો કરી જે જેને સાંભર્યું તે બધું કાલિક શ્રુત સંઘ-ટિત કર્યું.' આ દુષ્કાળે તો માંડમાંડ બચી રહેલ તે શ્રુતની ઘણી વિશેષ હાનિ કરી. આ ઉદ્ધારને **'માથુરી વાચના'** કહેવામાં આવે છે. તે શૂરસેન દેશના પાટનગર મથુરામાં થયેલ હોવાથી તે શ્રુતમાં શૌરસેની ભાષાનું મિશ્રણ થયેલું સંભવે છે. આ સમય લગભગ આર્ય-રક્ષિત સૂરિએ અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર રચ્યું.

વલભી વાચના (વલભીપુર પરિષદ્)

૩૨ આ વીત્યા પછી વીરાત્ દશમા સૈકામાં બાર દુકાળોએ દેશ ઉપર પોતાનો પંજો ચલાવ્યો અને તે વખતે ઘણા બહુ-શ્રુતોના અવસાન થવા સાથે જે જીર્ણશીર્ણ શ્રુત રહેલું હતું તે પણ બહુજ છિન્નભિન્ન થયું હતું. વીરાત્ ૯૮૦ વર્ષે (વિ. સં. ૫૧૦ માં), દેવર્દ્ધિ ક્ષમાશ્રમણે વલભીપુરમાં સંઘ એકત્રિત કરી જે જે યાદ હતું તે તે ત્રુટિત અત્રુટિત આગમના પાઠોને અનુક્રમે પોતાની બુદ્ધિથી સાંકળી પુસ્તકારૂઢ કર્યાં. લખવાનું ઘણું અને સૂત્રમાં વારંવાર એકજ પાઠના આલાપ (આલાવા) આવે તેથી વારંવાર લખવાને બદલે જેમ બીજા અમુક સૂત્રમાં છે તેમ, એ રીતે મૂકવામાં આવ્યું. જેમકે વિમાનનો અધિકાર આવે ને તે બીજા સૂત્રમાં હોય તો जहा रायपसेणीए—જેમ રાયપસેણીમાં છે તેમ, આધાર ટાંકવાનું રાખ્યું. આથી અંગની ભલામણ ઉપાંગમાં અને ઉપાંગની અંગમાં આપી છે. આનું નામ **વલભીવાચના** કહેવાય છે. આ ઉદ્ધાર વખતે દેવવાચકે નંદીસૂત્ર રચ્યું છે. તેમાં સૂત્ર-આગમોનાં નામો આપ્યાં છે ને તેજ વખતે સંકલિત થયેલ સમવાયાંગમાં પણ તે નામો આપ્યાં છે તે જોઇશું.

પ્રકરણ ૪ થું.

શ્રુત-સાહિત્ય.

[વીરાત્ ૯૮૦ માં રચાયેલા નંદીસૂત્રમાં નોંધાયેલું.]

नमोत्थु ते सिद्ध बुद्ध मुत्त नीरय निस्संग माणमुरण गुणरयणसागर मणन्तमप्पमेय नमोत्थु ते महइ महावीर वद्धमाण सामिस्स नमोत्थु ते भगवओ तिकट्टु ॥ —पाक्षिकसूत्रं. पृ. ५८

—સિદ્ધ (કૃતાર્થ), બુદ્ધ, મુક્ત, નીરજ (રજહીન-કર્મરહિત), નિઃસંગ, માનને દળી નાંખનાર, ગુણરત્નના સાગર, તથા અનંત, અપ્રમેય, એવા તને નમસ્કાર હો! મહત્-મોક્ષમાં જનાર એવા તું મહાવીર વર્ધમાન સ્વામીને નમસ્કાર હો! તું ભગવાનને ત્રણ વાર નમસ્કાર હો!

नमो तेसि खमासमणाणं जेहिं इमं वाइयं दुवालसंगं गणिपिडगं भगवन्तं ।
नमो तेसिं खमासमणाणं जेहिं इमं वाइयं छव्विहमावस्सयं भगवन्तं ।
नमो तेसिं खमासमणाणं जेहिं इमं वाइयं अंगबाहिरं उक्कालियं भगवन्तं ।
नमो तेसिं खमासमणाणं जेहिं इमं वाइयं अंगबाहिरं कालियं भगवन्तं ॥

—पाक्षिकसूत्रं.

—જેમણે આ ભગવત્-દ્વાદશાંગ ગણિપિટક વાંચી આપ્યું. -[અમને આપ્યું યા સૂત્રાર્થથી વાંચ્યું-વિરચ્યું] તે ક્ષમાશ્રમણો (ક્ષમાદિ ગુણપ્રધાન મહા તપસ્વી સ્વગુરૂ તીર્થંકર ગણધરાદિને) નમસ્કાર.

—જેમણે આ ભગવત્-ષડ્વિધ આવશ્યકની વાચના કરી તે ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર.

—જેમણે આ ભગવત્-અંગ બાહ્ય કાલિકની વાચના કરી તે ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર.

—જેમણે આ ભગવત્-અંગબાહ્ય ઉત્કાલિકની વાચના કરી તે ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર.

૩૩ દેવ વાચકે નંદી સૂત્ર આ સમયમાં રચ્યું તેમાં પંચ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. 'શ્રુતજ્ઞાન'ના અધિકારમાં 'શ્રુત' સંબંધી ઉલ્લેખ કરતાં તેમાં અનેક સૂત્રોનાં નામ આપ્યાં છે તે નીચે આપેલાં છે ને તેમાં કૌંસમાં જે આપ્યું છે તે હરિભદ્ર અને મલયગિરિની ટીકામાંથી મૂક્યું છે.

૧ બાર અંગ (૧ થી ૧૨) સમ્યક્ શ્રુત તરીકે દુવાલસંગ ગણિપિડગં–'દ્વાદશાંગ ગણિપિટક'–બાર અંગરૂપી ગણધરની પેટી–(સરખાવો બૌદ્ધ શાસ્ત્રોનું 'ત્રિપિટક' નામ) એટલે બાર અંગનાં નામ નંદીસૂત્ર ૪૦, પૃ. ૧૯૨માં અગાઉ પારા ૨૦માં જણાવ્યા પ્રમાણે આપ્યાં છે. આ 'અંગ પ્રવિષ્ટ' કહેવાય છે. તે ગણધર કૃત છે. વળી જુઓ પાક્ષિક સૂત્ર સટીક પૃ. ૭૦ થી ૭૧.

૨. 'અંગબાહ્ય કે અનંગ પ્રવિષ્ટ'–(એટલે ઉક્ત બાર અંગની બહારનાં–સિવાયનાં સ્થવિરકૃત છે) તેના બે ભેદ કરેલ છે. આવશ્યક અને આવશ્યક વ્યતિરિક્ત. આવશ્યક (એટલે નિત્યકર્મ તે) છ પ્રકારનાં છેઃ–સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદનક, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન. આ છ નું સ્વરૂપ દાખવતા સૂત્રને ૧. **આવશ્યક** સૂત્ર કહેવામાં આવે છે. આવશ્યક સિવાયનાં તે આવશ્યક વ્યતિરિક્ત. તેનાં બે પ્રકારઃ કાલિક અને ઉત્કાલિક (અમુક કાલે–એટલે જે રાત્રિ અને દિવસની પ્રથમ અને છેલ્લી પૌરૂષીમાં ભણાય તે કાલિક, અને ગમે તે કાલે–સર્વ કાળે પઠવામાં આવે તે ઉત્કાલિક.)

૩૪ ઉત્કાલિક [૩૯]અનેક પ્રકારનાં છે જેવાં કેઃ–[જુઓ નંદીનું સૂત્ર ૪૩ પૃ. ૨૦૨].

---

૩૯ આ ઉત્કાલિક આવશ્યક વ્યતિરિક્ત સૂત્રનાં નામ પાક્ષિક સૂત્રમાં પૃ. ૬૧ માં આપેલ છે. તે દરેકમાં શું આવે છે તે સંબંધી તે સૂત્રપર સં. ૧૧૮૦ માં વૃત્તિ રચનાર યશોદેવસૂરિએ શ્રી મલયગિરિ કરતાં કંઈક વિશેષતા આપી છે તે અત્ર જણાવી છેઃ—

૫ મું ઔપપાતિક—ઉપપાત એટલે દેવનારક જન્મ અને સિદ્ધિગમન તેના અધિકારવાળું અધ્યયન. તે ઉપાંગ છે. આચારાંગના પ્રથમ અધ્યયન નામે શસ્ત્રપરિજ્ઞાના પહેલા ઉદ્દેશકમાં એવું સૂત્ર છે કે ' एव मेगेनिं सोनयां

(૧-૩૨) ૧ દશવૈકાલિક જુઓ ૨૫મો પારા, ૨ કલ્પાકલ્પ(કલ્પ અને અકલ્પનું પ્રતિપાદક). વળી સ્થવિરાદિ કલ્પનું પ્રતિપાદક તે કલ્પશ્રુત. તેમાં બે પ્રકાર. અલ્પ ગ્રંથ-અલ્પાર્થ અને મહાગ્રંથ-મહાર્થ:-૩ ક્ષુલ્લક કલ્પ (નાનો કલ્પ) અને ૪ મહા કલ્પ (મોટા કલ્પ) ૫ ઔપપાતિક (ઉવવાઇ), ૬ રાજપ્રશ્નીય (રાયપસેણિય); ૭ જીવાભિગમ, ૮ પ્રજ્ઞાપના (જેમાં જીવાદિનું પ્રજ્ઞાપન કરવામાં આવ્યું છે) -(અને તેનો મોટો ગ્રંથ તે) ૯ મહા પ્રજ્ઞાપના. ૧૦ પ્રમાદાપ્રમાદ (પ્રમાદ અને અપ્રમાદનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદક), ૧૧ નંદી, ૧૨ અનુયોગદ્વાર. ૧૩ દેવેન્દ્રસ્તવ, ૧૪ તંદુલવૈયાલિય-તંદુલ વૈચારિક, ૧૫ ચંદ્રાવેધ્યક (ચંદાવિજ્ઝય), ૧૬ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ (સૂર્યની ચર્યાનું જેમાં પ્રજ્ઞાપન છે તે), ૧૭ પૌરૂષીમંડલ (પુરૂષ એટલે શંકુ-પુરૂષશરીર-મનુષ્યની પૂરેપૂરી ઉંચાઈ તેમાંથી નિપજતી તે પૌરૂષી-અર્થાત્ સર્વ વસ્તુની

भवइ, अत्थि वा मे आया उववाइए, नत्थि वा मे आया उववाइए। के वा अहं आसी, के वा इहच्चुए पिच्चा भविस्सामि ' તે સૂત્ર કે જેમાં ઓપપાતિકપણું નિર્દિષ્ટ છે તેનો અહીં પ્રપંચથી અર્થ કરી તે અંગના સમીપ ભાવે આચારાંગનું ઉપાંગ છે ૬ ઠું રાજપ્રશ્નીય-પ્રદેશી નામના રાજાના પ્રશ્નો તેના ઉપલક્ષણથી અધિકારવાળું અધ્યયન. તે સૂત્રકૃતાંગનું ઉપાંગ છે ૭ મું જીવાભિગમ-જીવોના ઉપલક્ષણથી અજીવોનું જેમાં જ્ઞાન છે તે. તે સ્થાનાંગનું ઉપાંગ છે. ૧૧ મું નંદી-જે ભવ્યપ્રાણીઓને નંદે-આનંદે છે. તેમાં પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરેલ છે. ૧૨ મું અનુયોગદ્વાર-અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન તેનાં ઉપક્રમાદિ ચાર દ્વાર જેમાં કહ્યાં છે તે. ૧૩ મું દેવેન્દ્રસ્તવ-ચમર વૈરોચન આદિનું સ્તવન, ભવનમાં રહેલ દેવ આદિનું સ્વરૂપાદિ વર્ણન જેમાં છે તે. ૧૪ તંદુલ વૈચારિક-સો વર્ષના આયુષ્યવાળા પુરૂષને પ્રતિદિન ભોગવે તેટલા તંદુલની સંખ્યા વિચારીને લક્ષમાં રાખી કરેલ ગ્રંથ-વિશેષ ૧૫ ચંદ્રાવેધ્યક-અહીં ચંદ્ર એટલે યંત્રપુત્રિકાના આંખમાં રાખેલ ગોળો લેવાનો છે. તેને આ એટલે મર્યાદાથી વિંધવામાં આવે છે તે આવેધ. તેનું વર્ણન જેમાં છે તે-રાધાવેધનું વર્ણન જેમાં છે તે.

સ્વપ્રમાણ છાયા થાય છે ત્યારે પૌરૂષી થાય છે. એવું પૌરૂષી પ્રમાણ ઉત્તરાયણને અંતે અને દક્ષિણાયનની આદિમાં એક દિવસ થાય છે. ત્યારથી આઠ અંગુલનો સાઠમો ભાગ દક્ષિણાયને વધે છે ને ઉત્તરાયણે ઘટે છે. આમ મંડલે મંડલે જુદી જુદી પૌરૂષી થતી જે અધ્યયનમાં વર્ણવી છે તે અધ્યયનનું નામ પૌરૂષીમંડલ.) ૧૮ **મંડલ પ્રવેશ** (જેમાં ચંદ્ર અને સૂર્યનો દક્ષિણ અને ઉત્તરનાં મંડલોમાં સંચરતાં એક મંડલથી બીજા મંડલમાં પ્રવેશ થાય છે તે પ્રકારનું વર્ણન છે તે), ૧૯ **વિદ્યાચરણવિનિશ્ચય** (વિદ્યા એટલે જ્ઞાન અને ચરણ એટલે ચારિત્ર તેમનાં ફલવિનિશ્ચયનો પ્રતિપાદક ગ્રંથ), ૨૦ **ગણિવિદ્યા** (ગણિ–આચાર્યનું જ્ઞાન, જ્યોતિષ્ક નિમિત્તાદિ પરિજ્ઞાનરૂપ, એ જ્ઞાનથી અમુક ક્રિયા અમુક વખતે કરવાની હોય તે કરવામાં આવે છે.) ૨૧ **ધ્યાનવિભક્તિ** (ધ્યાનના આર્ત્તધ્યાનાદિ ભેદ), ૨૨ **મરણ વિભક્તિ** (મરણના ભેદ), ૨૩ **આત્મવિશુદ્ધિ** (કર્મને આલોચન પ્રાયશ્ચિત્ત આદિથી દૂર કરી શુદ્ધિ કરવી તે), ૨૪ **વીતરાગ શ્રુત** (રાગ કાઢી વીતરાગ સ્વરૂપનું જેમાં પ્રતિપાદન છે તે), ૨૫ **સંલેખના શ્રુત** (દ્રવ્ય અને ભાવ સંલેખનાનું પ્રતિપાદન કરનાર અધ્યયન. આમાં ઉત્સર્ગથી દ્રવ્ય–સંલેખના, અને ક્રોધાદિ કષાયના પ્રતિપક્ષ–નમ્રતાદિના અભ્યાસ રૂપી ભાવ–સંલેખના બતાવી છે), ૨૬ **વિહારકલ્પ** (વિહાર–વિહરણ–વર્ત્તનનો કલ્પ એટલે વ્યવસ્થા, સ્થવિર કલ્પાદિની જેમાં વ્યવસ્થા છે તે), ૨૭ **ચરણવિધિ** (ચરણ–વ્રતાદિ ચારિત્રની જેમાં વિધિ છે તે), ૨૮ **આતુર પ્રત્યાખ્યાન** (આતુર એટલે ક્રિયાતીત–ક્રિયાથી હીન થયેલો ગ્લાન તેનું પ્રત્યાખ્યાન), ૨૯ **મહાપ્રત્યાખ્યાન** (મોટું પ્રત્યાખ્યાન આપવાની વિધિ જેમાં છે તે). **નંદી સૂત્ર** ૪૩ પૃ. ૨૦૨. જુઓ મલય૦ ટીકા પૃ. ૨૦૩–૨૦૬. હરિભદ્ર ટીકા પૃ. ૯૦–૯૨ અન્યત્ર કે અન્ય પ્રતમાં નિરયવિસોહી, મરણવિસોહી અને આયવિભત્તિ (નરક વિશુદ્ધિ, મરણ વિશુદ્ધિ અને આત્મવિભક્તિ, એ ત્રણ વધુ છે એટલે કુલ ૩૨ થાય છે.

૩૫ આવશ્યક વ્યતિરિક્ત ઉત્કાલિક શ્રુત અનેક પ્રકારનું છે. જેમકે

(૧-૩૧) ૧ ઉત્તરાધ્યયન (ઉત્તર એટલે પ્રધાન અધ્યયનો જેમાં છે તે. ટીકાકાર મલયગિરિ કહે છે કે બધાં અધ્યયનો પ્રધાન છે પણ રૂઢિથી આ ગ્રંથનાં અધ્યયનોને ઉત્તરાધ્યયન કહેવામાં આવે છે), ૨ દશા (દશ અધ્યયનવાળું તે દશા:-દશાશ્રુતસ્કંધ અને તેમાં સાધુના આચાર જેવા કે સ્થવિર કલ્પાદિ કલ્પ—આચાર છે તે), ૩ કલ્પ (બૃહત્કલ્પ), ૪ વ્યવહાર (પ્રાયશ્ચિત્ત જેમાં કરવામાં આવે છે એવા વ્યવહારનો ગ્રંથ), ૫ નિશીથ (નિશીથ એટલે મધ્યરાત્રિ-તેના જેવું રહસ્યવાળું), તેથી ગ્રંથાર્થમાં મોટું તે ૬ મહાનિશીથ, ૭ ઋષિભાષિતાનિ (ઋષિઓ એટલે પ્રત્યેકબુદ્ધ સાધુઓ. આમાં નેમિનાથ તીર્થવર્તી નારદાદિ વીશ, પાર્શ્વનાથ તીર્થવર્તી ૧૫ અને વર્ધમાનસ્વામિ તીર્થવર્તી ૧૦ ગ્રહણ કરવાના છે. તેઓએ ભાષિત એવાં ૪૫ અધ્યયનો શ્રવણાદિ અધિકારવાળાં છે તે), ૮ જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ (જંબૂદ્વીપાદિના સ્વરૂપનું પ્રજ્ઞાપન જે ગ્રંથ પદ્ધતિમાં છે તે), ૯ દ્વીપસાગર પ્રજ્ઞપ્તિ (દ્વીપસાગરોનું પ્રજ્ઞાપન જેમાં છે તે), ૧૦ ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ (ચંદ્રના ચાર—ગમનના વિચારનો પ્રતિપાદક ગ્રંથ), ૧૧ ક્ષુલ્લક વિમાનપ્રવિભક્તિ (આવલિકામાં પ્રવિષ્ટ થયેલ તેમજ બીજાં વિમાનોના ભેદો જેમાં છે તે-તેમાં નાનો ગ્રંથ તે ક્ષુલ્લક વિમાન પ્રવિભક્તિ, અને મોટો તે ૧૨ મહાવિમાન પ્રવિભક્તિ, ૧૩ અંગ ચૂલિકા (આચાર આદિની ચૂલિકા. ઉક્ત અનુક્ત અર્થનો જેમાં સંગ્રહ હોય છે તેવી ગ્રંથપદ્ધતિને 'ચૂલિકા' કહેવામાં આવે છે), ૧૪ વર્ગચૂલિકા (વર્ગ એટલે અધ્યયનોનો સમૂહ જેમકે અંતકૃતદશાના આઠ વર્ગ છે; તેની ચૂલિકા), ૧૫ વિવાહ ચૂલિકા (વ્યાખ્યા—ભગવતીની ચૂલિકા), ૧૬ અરૂણોપપાત (અરૂણ નામના દેવ સંબંધીના ગ્રંથનું પરાવર્તન થતાં તે દેવના ઉપપાતનું કારણ થાય છે તે. ચૂર્ણિકાર કહે છે કે 'જ્યારે તે અધ્યયન પૂરૂં કરી શ્રમણ ભગવાન્ તેનું પરાવર્ત્તન કરે છે ત્યારે આ અરૂણદેવ ભગવાન્ પાસે આવે છે,

કુસુમવૃષ્ટિ કરે છે; અંતર્હિત રહી ઉભો ઉભો દેશના સાંભળે છે. દેશના સમાપ્ત થતાં તે કહે છે કે 'સુસ્વાધ્યાયિતં સુસ્વાધ્યાયિતં' ઇતિ વરં વૃણુ'—બરાબર સ્વાધ્યાય કર્યો, વર માગો. નિઃસ્પૃહ શ્રમણ ભગવાન્ કહે છે 'ન મે વરેણાર્થઃ'—મારે વરનો અર્થ નથી-પ્રયોજન નથી. ત્યારે અરૂણદેવ પ્રદક્ષિણા દઈ વંદન કરી નમસ્કાર કરી પાછો જાય છે). એ પ્રમાણેઃ—૧૬ થી ૨૨માં સમજવું એટલે, ૧૭ વરૂણોપપાત, ૧૮ ગરૂડોપપાત, ૧૯ ધરણોપપાત, ૨૦ વૈશ્રમણોપપાત, ૨૧ વેલંધરોપપાત, અને ૨૨ દેવેન્દ્રોપપાત. ૨૩ ઉત્થાનશ્રુત, ૨૪ સમુત્થાનશ્રુત, ૨૫ નાગપરિજ્ઞા (નાગકુમારોની પરિજ્ઞા જેમાં છે તે), ૨૬ નિરયાવલિકા (નરકવાસી આદિનું જેમાં વર્ણન છે તે), ૨૭ કલ્પિકા—(સૌધર્મ આદિ કલ્પનું જેમાં વર્ણન છે તે), ૨૮ કલ્પાવતંસિકા (તે કલ્પના કલ્પ વિમાનોનું વર્ણન જેમાં છે), ૨૯ પુષ્પિતા (જેમાં ગૃહવાસની આકુલતાનો ત્યાગ કરી પ્રાણી સંયમ ભાવથી પુષ્પિત–સુખી થાય છે યા તો સંયમ ભાવના પરિત્યાગથી દુઃખની પ્રાપ્તિ કરી આકુલ બની ફરી સંયમભાવ ગ્રહણ કરી પુષ્પિત–સુખી થાય છે તે જણાવેલું છે), ૩૦ પુષ્પચૂડા (તે વાત જેમાં વિશેષ અર્થથી સમજાવી છે તે). ૩૧ વૃષ્ણિદશા-(અંધ વૃષ્ણિ નામના રાજા સંબંધી દશ અધ્યયનમાં જેમાં વર્ણન છે તે) વગેરે પ્રકીર્ણકો—નંદી—સૂત્ર ૪૩ પૃ. ૨૦૨ મલય૦ ટીકા પૃ. ૨૦૬-૨૦૮. હરિ૦ ટીકા પૃ. ૯૩–૯૫.

૩૬. આ ઉપરાંત પાક્ષિક સૂત્રમાં નીચેનાં મળે છેઃ—

(૩૨–૩૬) ૩૨ આસીવિષ ભાવના (આસીવિષ એટલે સર્પ–તેના બે પ્રકાર, જાતિથી અને કર્મથી. જાતિથી સર્પ તે વીંછી, દેડકાં, સર્પ અને મનુષ્ય જાતિ, કે જેનો ક્રમ જેમ જેમ વધારે વિષવાળા તેમ છે, ને કર્મથી સર્પો તે પંચેંદ્રિય તિર્યંચ, તેનું વર્ણન) ૩૩ દૃષ્ટિવિષભાવના, ૩૪ ચારણભાવના (અતિશય બહુ ગમન આગમન સ્વરૂપવાળું જેનું ચરણ છે તેને ચારણ કહે છે એટલે કે અતિશયવાળા ગમનાગમનની લબ્ધિવાળા સાધુઓ—તે બે પ્રકારના છેઃ વિદ્યાચારણ અને જંઘાચા-

રણ–તેનું વર્ણન જેમાં છે તે) ૩૫ મહા સ્વપ્ન ભાવના (મહા સ્વપ્નો સંબંધી જેમાં વર્ણન છે તે) અને ૩૬ તૈજસ નિસર્ગી (તૈજસનો નિસર્ગ જેમાં વર્ણવ્યો છે તે). [પાક્ષિક સૂત્ર. પૃ. ૬૬ થી ૬૯].

૩૭ ઉપર ગણાવ્યા પ્રમાણે ૧૨ અંગ, ૧ આવશ્યક સૂત્ર, ઉત્કાલિક આવશ્યક વ્યતિરિક્ત સૂત્ર ૩૨ ગણાવ્યાં તે, અને ૩૬ કાલિક આવશ્યક વ્યતિરિક્ત સૂત્ર એટલે કુલ ૮૧ નામવાર થયાં. (તેમાં દૃષ્ટિવાદનાં 'પૂર્વો' નષ્ટ થતાં ગયાં ને સંપૂર્ણ રીતે વીરાત્ ૧૦૦૦માં નષ્ટ થયાં–વિચ્છિન્ન થયાં.) અત્યારે તે સિવાયનાં ઉક્ત ૮૦ માંથી કેટલાંક ઉપલબ્ધ નથી. વીરાત્ ૯૮૦માં તે બધાં હશે. પછી પણ ધીમે ધીમે સ્મૃતિભ્રંશથી તે વખતમાં લેખિત પુસ્તકો આજ સુધી રહી ન શકે તેથી, તેમજ વચમાં અનેક ધર્મો-એ–અન્ય ધર્મી રાજાઓ અને આચાર્યોએ જૈનધર્મ પર કરેલ આક્રમણથી તેમજ દુકાળોથી ઘણાં આગમો ને પુસ્તકો લય પામ્યાં. આગમો પૈકી જે કંઇ અવશિષ્ટ રહ્યાં છે તે ત્રુટક છે અને તેની સંખ્યા ૪૫ ગણાય છે કે જે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકો 'વીરવાણી' તરીકે સ્વીકારે છે; વળી તેઓ તેના મૂળ ઉપરાંત તેનાં અન્ય ચાર અંગ નામે નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ, ભાષ્ય અને ટીકા પૂર્વાચાર્યોએ રચેલ છે તે કે જેની સાથે સૂત્રનું મૂળ ઉમેરતાં સૂત્રની પંચાંગી થાય છે તેને પણ સ્વીકારે છે.

૩૮ હવે અત્યારે તે અવશિષ્ટ ૪૫ જે સ્વરૂપમાં મળે છે તેનો અતિ સંક્ષિપ્ત પરિચય કરીએઃ તે સ્વરૂપ લગભગ વીરાત ૯૮૦ ની દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની વલભી વાચના પ્રમાણે અત્યારસુધી ચાલ્યું આવ્યું છે એમ કહી શકાશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

ઉપલબ્ધ શ્રુત-સાહિત્ય.

અગિયાર અંગો.

श्री जंबुप्रभवः प्रभुर्गतभवः शय्यंभवः श्री यशो-
भद्राख्यः श्रुतकेवली च चरमः श्री भद्रबाहु र्गुरुः ।
शीलस्वर्णकषोपलः सुविमलः श्री स्थूलभद्रः प्रभुः
सर्वेऽप्यार्यमहागिरिप्रभृतयः कुर्वन्तु वो मंगलम् ॥
श्यामार्यार्यसमुद्र मंगु समिताः श्री भद्रगुप्तादयः
श्रीमान् सिंहगिरिस्तथा धनगिरिः स्वामी च वैराभिधः ।
श्री वैरो मुनिरार्यरक्षितगुरुः पुष्पो गुरुः स्कान्दिलः
श्री देवर्द्धिपुरःसराः श्रुतधरा कुर्वन्तु वो मंगलम् ॥

—ધર્મસૂરિ-મંગલાષ્ટક પી. ૫, ૧૩૯.

—શ્રી જંબૂસ્વામી, (તેના શિષ્ય) પ્રભવસ્વામી, (તેના શિષ્ય) ભવ જેણે ગાળી નાંખ્યો છે એવા શય્યંભવ (દશવૈકાલિક સૂત્ર કર્ત્તા) સૂરિ, (તેના શિષ્ય) યશોભદ્ર, (તેના શિષ્ય) ચરમ શ્રુત કેવલી ભદ્રબાહુ ગુરૂ, (તેના શિક્ષા શિષ્ય) શીલરૂપી સુવર્ણની કસોટી રૂપ સુવિમલ એવા પ્રભુ સ્થૂલભદ્ર, (તેમના શિષ્ય) આર્ય મહાગિરિ અમારૂં મંગલ કરો.

શ્યામાર્ય (પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર કર્ત્તા), આર્ય સમુદ્ર, આર્ય મંગુ સર્વે, ભદ્રગુપ્તાદિ, સિંહગિરિ, ધનગિરિ, શ્રી વૈર (વજ્ર) સ્વામી, વજ્ર મુનિ, આર્ય રક્ષિત (અનુયોગ દ્વાર કર્ત્તા), પુષ્પ (દુર્બલિકા પુષ્પ), ગુરૂ સ્કન્દિલ (મથુરાવાચના વાળા) અને દેવર્દ્ધિ ગણિ (વલ્લભીવાચના વાળા) એ પુરઃસર શ્રુતધરો-શ્રુતજ્ઞાનીઓ અમારૂં મંગલ કરો. (આ બધા માટે પટ્ટાવલી જુઓ).

૩૯ પહેલાં પ્રથમ આપણે ઉપલબ્ધ ૧૧ અંગો જોઇએ:—

(૧) આચારાંગ—જૈન સાધુઓએ કેવી રીતે પોતાના આચારનું પાલન કરવું તે વિષે આમાં વર્ણન છે. જૈનો કહે છે કે જે જ્ઞાન કોઈ કાર્યમાં પરિણત ન થાય તે જ્ઞાન વૃથા છે, તે માટે જૈન સાધુઓએ અહિંસા વ્રતના પાલનનો ઉપદેશ આપતાં પહેલાં કેટલા પ્રકારના જીવો છે તે સર્વ જાણવું જોઇએ. આ જ્ઞાન સહિત પ્રાણીહિંસાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આચારાંગમાં કહ્યું છે કે 'જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે: જે સર્વ જાણે છે, તે એક જાણે છે'–અર્થાત્ જે એક વસ્તુને તેના સર્વ પર્યાય (ફેરફાર) થકી જાણે છે, તે નિશ્ચયે સર્વને જાણે છે, કેમકે સર્વ જ્ઞાન વિના વિવક્ષિત એવી એક વસ્તુને, સ્વપર પર્યાય ભેદ થકી ભિન્ન કરીને તેનાં સર્વ રૂપોમાં સમજવી એ અશક્ય છે; જે સર્વને સર્વરૂપે સાક્ષાત્ જાણે છે, તે એકને પણ સ્વપર પર્યાય ભેદ થકી ભિન્ન રૂપે યથાર્થ જાણે છે. આ જ્ઞાનાદિક આસેવન વિધિનો પ્રતિપાદક ગ્રંથ છે.

૪૦ આચારાંગમાં બે મુખ્ય વિભાગ છે કે જેને 'શ્રુતસ્કંધ' કહે છે. તેમાંના પહેલામાં ૯ અધ્યયન છે:—

૧ શસ્ત્ર પરિજ્ઞા—તેમાં દરેક યોનિમાંથી જીવ આવેલ છે, અને તેથી દરેક જીવ તેના સગા છે તો દરેકને સ્વ આત્મા સમાન ગણવા ઉપદેશ કરેલ છે. વૈર ભાવ રાખીશ તો દુ:ખ પામીશ ને આત્મભાવથી અનંત સુખ પામીશ એમ પૂર્વભવની શ્રદ્ધા કરાવી જણાવ્યું છે કે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રસ કાય એ 'છ કાય' જીવોની હિંસા કરવી તે કર્મબંધ હેતુ છે. ૨ લોકવિજય–માતાદિ લૌકિક સંબંધ પર વિજય મેળવી અરતિ–ભોગ–માનાદિ ત્યાગ કરી સંયમમાં લીન થવાનો અધિકાર છે. ૩ શીતોષ્ણીય–તાઢ તાપાદિ પરિષહ અગ્લાનપણે કષાય છાંડી આત્માને ભાવી સહન કરવા. ૪ સમ્યક્ત્વ-સન્માર્ગમાં દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રવર્ત્તન. ૫ લોક સાર–લોકમાં સાર ખેંચનાર એવા સત્યમુનિનું સ્વરૂપ. ૬ ધૂત–કર્મથી મુક્ત કેમ થવું તેના ઉપાય–મુનિએ નિ:સંગ અને અપ્રતિબદ્ધ થવું એ

મુખ્યતાએ છે. ૭ મહાપરિજ્ઞા-સંયમ પાળતા સાધુને કદાચિત્, પરિષહો ઉપજે તો સમ્યક્ રીતે શાંતિથી સહન કરવાં એ મુખ્ય વાત તેમાં હતી. આ અધ્યયન વિચ્છિન્ન થયું છે. તેમાંથી બીજો શ્રુતસ્કંધ રચાયો કહેવાય છે. ૮ મોક્ષ-કર્મથી મુક્ત થવું-સ્વરૂપપ્રાપ્ત થવું. મરણવિધિ. ૯ ઉપધાન-ઉપરના આઠ અધ્યયનમાં જે અર્થ છે તે મહાવીર પ્રભુએ આદર્યો છે એમ જણાવી સમસ્ત સાધુઓને સંયમમાં ઉત્સાહિત કર્યા છે. આમાં શ્રી મહાવીરના વર્તનનો આદર્શ બતાવ્યો છે.

૪૧ બીજો શ્રુતસ્કંધ **આચારાગ્ર** છે-**આચારાંગનો** વધારો છે. તેમાં મુનિઓના નિયમોથી બદ્ધ એવાં ૧૬ અધ્યયન છે:—૧ પિંડૈષણા-પિંડ એટલે આહાર મુનિએ કેવો ઇચ્છવો તે સંબંધીના, તેમજ તે કેવા સ્થાને-સમયે અને વિધિએ લેવો ન લેવો વગેરેના નિયમો છે. ૨ શય્યા-સુવા સંબંધી, ૩ ઇર્યા-ચાલવા સંબંધી, ૪ ભાષા, ૫ વસ્ત્ર, ૬ પાત્ર, ૭ અવગ્રહ પ્રતિમા-રહેવાનાં મકાન, ૮ સ્થાન-ઉભા રહેવાનાં સ્થળ, ૯ નિષીથિકા-અભ્યાસ સ્થળ, ૧૦ ઉચ્ચારપ્રશ્રવણ-સ્થંડિલ એટલે મલોત્સર્ગ માટેનાં સ્થલ-સંબંધી મુનિને માટે નિયમો છે. ૧૧ શબ્દ-મુનિએ શબ્દમાં મોહિત ન થવું, ૧૨ રૂપ-રૂપ જોઈ મોહિત ન થવું. ૧૩ પરક્રિયા-બીજાની ક્રિયામાં મુનિએ કેમ વર્તવું, ૧૪ અન્યોઅન્ય ક્રિયા-મુનિઓએ અરસ્પરસ થતી ક્રિયામાં કેવી રીતે વર્તવું, ૧૫ ભાવના-શ્રી મહાવીરનું ચરિત્ર તથા પાંચ મહાવ્રતોની ભાવનાઓ. ૧૬ વિમુક્તિ-હિતોપદેશ-હિતશિક્ષાનાં કાવ્યો.

૪૨ ' આચારાંગમાં પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ જૂનામાં જૂનો છે ને તેમાં પહેલું અધ્યયન તો બીજાં અધ્યયન કરતાં વધુ પ્રાચીનતા દર્શાવે છે. બીજો શ્રુતસ્કન્ધ પહેલા શ્રુતસ્કંધ કરતાં ઘણો પાછળનો છે, અને તે તેમાં 'ચૂલા' (એટલે પરિશિષ્ટો) મૂકી છે તે પરથી જણાય છે.' (વિન્ટરનિટ્ઝ).

૪૩. હવે બીજું અંગ જોઇએ:—

(૨) **સૂત્રકૃતાંગ**—આમાં જ્ઞાન તથા વિનયાદિ ગુણો અને ત્રિવિધ ધર્માચારો વર્ણિત છે. જૈનધર્મની નિયમાવલી સાથે અન્ય ૩૬૩ કુવા-

દીઓ[૪૧], કે જે શ્રી મહાવીરના સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા તેમની નિયમાવલિની તુલના કરી છે અને છેવટે બતાવી આપ્યું છે કે અહિંસા ધર્મના મૂળ રૂપ ધર્મ એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. સાધુઓ આ પુસ્તકના અધ્યયનથી ધર્મ પ્રત્યે દૃઢ વિશ્વાસી બને છે. એ સિવાય વિવિધ પ્રકારના મદને (જાતિમદ વગેરે ૮ પ્રકારના મદને) તિરસ્કારી કાઢવામાં આવ્યા છે. વિનય એ પ્રધાન ભૂષણ છે એમ ખુલ્લી રીતે જણાવ્યું છે. આમાં બે શ્રુતસ્કંધ છે.

૪૪. પહેલા શ્રુતસ્કંધમાં ૧૬ અધ્યયન છે:—૧ સમયાખ્ય-સ્વમત પરમતની પ્રરૂપણા છે. તેમાં પંચમહાભૂતવાદી (Materialists), આત્માદ્વૈતવાદી (Vedantins), તજ્જીવ તચ્છરીરવાદી (other materialists), અક્રિયાવાદી, આત્મષષ્ઠવાદી (forerunners of

---

૪૦ (૪૮ પૃ. પરની ફુટનોટ) આચારાંગસૂત્ર (વે. નં. ૧૩૬૪-૬૬) તે પર ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ તથા શીલાંકાચાર્યની ટીકા સહિત આ૦ સમિતિ તરફથી પ્રકટ થયેલ છે. ડા. યાકોબીના ઇંગ્રેજી ભાષાંતર સે. બુ. ઇસ્ટમાં વૉ. ૨૨ માં પ્રકટ થયેલ છે તેનો પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ પ્રો. શુબ્રિંગે લિપ્ઝિગમાં સન ૧૯૧૦ માં સંશોધિત કરી પ્રકટ કરેલ છે. ને તે જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમિતિએ પ્રકટ કરેલ છે. આચારાંગનું ગૂજરાતી ભાષાંતર પહેલાં પ્રથમ પ્રો. રવજી દેવરાજ તથા બીજાઓએ કરીને છપાવ્યું. જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૧૭.પૃ ૩૪૧-૩૪૪.

૪૧ સૂત્રકૃતાંગમાં પરવાદીના ૩૬૩ મત ગણ્યા છે તેમના સંગ્રહની ગાથા પ્રમાણે: ૧૮૦ ક્રિયાવાદીના, ૮૪ અક્રિયાવાદીના, ૬૭ અજ્ઞાનવાદીના અને ૩૨ વિનયવાદીના મત છે. 'સૂત્રકૃતાંગ' એ નામનો પં. બહેચરદાસનો લેખ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨, પૃ. ૧૨૫ આ સૂત્રપર વિશેષ માહિતી આપે છે. સૂત્રકૃતાંગ (અને કલ્પસૂત્ર) નાં અંગ્રેજી ભાષાંતરો ડા૦ યાકોબીએ કરેલાં તે તેમની વિદ્વન્માન્ય પ્રસ્તાવના સહિત Sacred Books of the East વૉ૦ ૪૫ માં પ્રકટ થયાં છે. સૂત્રકૃતાંગ શીલાંકાચાર્યની સંસ્કૃત ટીકા સહિત પ્ર. આ. સમિતિ નં. ૧૮ માં અને બીજી કેટલીક ટીકા સહિત આગમસંગ્રહ વૉ. ૨ મુંબઇમાં ભીમશી માણેક તરફથી પ્રકટ થયેલ છે. વે૦ ૧૫૪૬-૧૫૬૩ જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. ઍ. વૉ. ૧૭ પૃ. ૩૪૪-૩૪૫ અને વૉ. ૧૮ પૃ. ૧૮૧-૨.

Vaisheshiks), પંચસ્કંધવાદી (અફલવાદી) અન્યબોધી.(Baudhas & Ganayas), પૌરાણિક વિનયવાદી (followers of Goshala),પરતીર્થીના દોષદર્શન-લોકવાદ (Popular beliefs) ને જણાવી સ્વમત પ્રરૂપણા અર્થે ઉપસંહાર કરેલ છે. ૨. વૈતાલીય-હિતાહિત દર્શન છે. ૩ ઉપસર્ગ પરિજ્ઞા-શીતાદિ ઉપસર્ગ સહન કરવાં, માતા-પિતાદિ સ્નેહીના વિલાપ વગેરેથી સાધુમાર્ગથી પતિત ન થવું, ઉપસર્ગથી થતા અધ્યાત્મવિષાદનું દર્શન-તેથી ઉપસર્ગ સહન કરવા અને કુશાસ્ત્રોનાં વચનથી ચારિત્રભ્રષ્ટ ન થવું તે છે. ૪ સ્ત્રી પરિજ્ઞા-સ્ત્રીઓથી ન લલચાવું, સ્ત્રીના ઉપસર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલ સાધુ દુઃખ પામે છે. ૫ નરકવિભક્તિ-નરકનું વર્ણન, તે દુઃખથી ભય પામી સ્વધર્મ આદરવો, ૬ વીરસ્તુતિ-મહાવીરની પદ્ય સ્તુતિ છે. ૭ કુશીલ પરિભાષા-યજ્ઞયાગાદિ, સ્નાનાદિ, તપશ્ચર્યાદિમાં જ મોક્ષ માનનારા ભટકે છે. શુદ્ધ ચારિત્ર તેથી કંઈ ઓરજ છે. સાધુ પાટીઆ માફક (કરવત ગમે તેમ વેરે તો પણ) મધ્યસ્થભાવ અંગીકાર કરી સ્વરૂપમાં રમણ કરે છે. ૮ વીર્ય-બાલવીર્ય, પંડિતવીર્ય વિષે. ૯ ધર્મ-૧૦ સમાધિ-૧૧ મોક્ષમાર્ગ-એ ત્રણમાં ઇંદ્રિય વિષય ત્યાગી આત્મધર્મમાં પ્રવર્તવા રૂપી ચારિત્ર વિષે છે. ૧૨ સમવસરણ-પાખંડી મતો વિષે-ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી (agnostics) ને વિનયવાદીનાં દોષોનું દર્શન, સ્વમતનું દર્શન, ૧૩ યથાતથ્ય-ધર્મનું યથાતથ્ય સ્વરૂપ, પાસત્થાદિ સાધુઓનું વર્ણન ૧૪ ગ્રંથ પરિત્યાગ-વિવિધ પરિગ્રહનો ત્યાગ, ૧૫ આદાન (યમંતિ) એ છેલ્લાં ત્રણ, ચારિત્ર વિષે છે. ૧૬ ગાથા-માહણ (બ્રાહ્મણ), શ્રમણ, નિર્ગ્રન્થ, ભિક્ષુ એ ચાર શબ્દની સમજૂતી.

૪૫. બીજા શ્રુતસ્કંધમાં ૭ અધ્યયન છે. ૧ પૌંડરિક (the parable of a lotus)-ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી, વિનયવાદી ને અજ્ઞાનવાદી કમળ-મોક્ષ લેવા સંકલ્પ કરે છે પણ સંસારથી વિરક્ત થઈ સંપૂર્ણ અંશે તેમ કરતા નથી, પણ કામભોગમાં રહી પ્રયત્ન કરે છે, તેથી કામભોગ રૂપી કાદવમાંથી નિકળી શકતા નથી. જ્યાં આરંભ પરિગ્રહની ઇચ્છા નથી-જ્યાં કામભોગને છેવટે દેહ તે અન્ય,

ને હું અન્ય એમ સમજાય છે ત્યાં જ શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન થવાની આશા ખરી–ત્યાંજ મોક્ષ મેળવવાની વકી ખરી. ૨ ક્રિયાસ્થાનક–ઇચ્છા ત્યાં કષાય ને ત્યાંજ સંસાર. જ્યાં તેનો અભાવ ત્યાં મોક્ષ; તો ૧૨ સંપરાય ક્રિયા (સંસારક્રિયા)નો ત્યાગ કરી 'ઇર્યાવહી' અંગીકાર કરવાનો આમાં ઉપદેશ છે; ૩ આહાર પરિજ્ઞા–શુદ્ધ એષણીય આહાર સંબંધી વર્ણન. ૪ પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા–જ્યાંસુધી સર્વાંશે ત્યાગ નથી થયો ત્યાંસુધી જે કર્મબંધ જીવે દીઠા–ઓળખ્યા–વિચાર્યા નથી તેવા કર્મબંધો લાગે છે તે વિષે. ક્રિયા કરવાનું ભાન મટી જવું જોઇએ. ૫ આચારઅનાચાર શ્રુત–આચાર અંગીકાર કરવા અને અનાચારનો ત્યાગ કરવો. ૬ આર્દ્રકીય–આર્દ્રક કુમારનો અન્ય દર્શનીઓ સાથેનો શાસ્ત્રાર્થ. ૭ નાલંદીય–શ્રાવકના આચારનો અધિકાર.

૪૬. પ્રો૦ વિન્ટરનિટ્ઝ કહે છે કેઃ—' સૂત્રકૃતાંગની રચના એકજ કર્ત્તાની હોય એમ સંભવે છે. વધારે નિશ્ચિત એ છે કે તેના સંકલનારે જુદાં જુદાં પદ્યો અને વ્યાખ્યાનો એકજ વિષયનાં એક સાથે મૂક્યાં છે. તેના બીજા શ્રુતસ્કંધમાં એથી જૂદું જ છે. તે પદ્યમાં જ છે અને તેમાં પરિશિષ્ટોનો અકૌશલ સંગ્રહ છે. તે પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ સાથે જોડેલ છે કારણ કે તેના વિષયો જેવા વિષયો પર તે છે. છતાં ભારતના સંપ્રદાયોના જીવન સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા માટે આ શ્રુતસ્કંધ ઘણો ઉપયોગી છે.'

૪૭. હવે ત્રીજું અંગ–સ્થાનાંગ[૪૨]–જીવ, પુદ્‌ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાલ અને આકાશ એ છ દ્રવ્યોમાં જીવ સિવાયનાં અન્ય અજીવ છે. આ જીવાજીવના ભેદોને તેમજ તેમના ગુણ પર્યાયોને એક સંખ્યામાંથી દશ સંખ્યાસુધીની–તેની અનુક્રમણિકાને સ્થાન આપેલું છે. તે એક સંખ્યાને એક 'સ્થાન', બેને બે 'સ્થાન' એમ 'સ્થાન' નામ આપ્યું

૪૨. સ્થાનાંગ સૂત્ર અભયદેવની ટીકા સહિત પ્ર૦ આ૦ સમિતિ નં. ૨૧–૨૨ (વે૦ નં. ૧૫૫૬–૫૯). જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૧૮ પૃ. ૧૮૨–૪.

છે અને એ પ્રમાણે ભેદની વહેંચણી કરી છે. જીવ જ્યારે કર્મબંધનોથી મુક્ત થાય ત્યારે તેને 'સિદ્ધ' જીવ કહેવામાં આવે છે. 'સિદ્ધ' જીવો વળી સ્થાન–કાલના હિસાબે અવગાહન આદિ શ્રેણીમાં વિભક્ત છે. જેઓ કર્મબંધનથી મુક્ત થયા નથી તેઓ 'સંસારી' કહેવાય છે. 'સંસારી' જીવો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલા છે: ૧ સ્થાવર. ૨ સકલેન્દ્રિય, ૩ વિકલેન્દ્રિય. આ પ્રકારે બીજાં દ્રવ્યોના સ્વરૂપની ઓળખાણ અને વિભાગ સ્થાનાંગ સૂત્રમાં વર્ણવ્યા છે. ૭ મા અધ્યયનમાં સાત નિન્હવો–વિરોધી ધર્મભેદોનું વર્ણન ઉપયોગી છે. આખા સૂત્રના દશ અધ્યાય (કે જેને પણ 'સ્થાન' નામ આપ્યું છે) છે. તેમાં પહેલામાં એક એક બોલ, બીજામાં બે બે એમ દશમામા દશ દશ બોલ જેના જેના હોય તેની વ્યાખ્યા વિભાગ સાથે કરી છે.

૪૮. પ્રો૦ વિન્ટરનિટ્ઝ કહે છે કે:—'સ્થાનાંગમાં બૌદ્ધોના અંગુત્તર નિકાયની જેમ ૧ થી ૧૦ આંકડાના ક્રમમાં જુદા જુદા વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. આ સંખ્યાઓમા વારંવાર ઉપમાઓ આવે છે. ઉદાહરણમાં જેવી કે જેમ ચાર જાતની પેટી છે તેમ ચાર જાતના ગુરૂ છે. જેમ ચાર જાતનાં મત્સ્ય તેમ ચાર જાતની ભિક્ષા છે. આમાં નષ્ટ થયેલ દૃષ્ટિવાદમાં શું વિષયો હતા તેનું વર્ણન ઉપયોગી છે.'

૪૯. ચોથું અંગ:—૪ **સમવાયાંગ**[૪૩]—આ સૂત્રમાં એકથી કોડાકોડી સંખ્યા સુધી જીવાજીવના ભેદ તેમજ તેમના ગુણપર્યાયોને તેમજ અન્ય હકીકત જણાવી છે; અને તે સંખ્યાના સમુદાયને 'સમવાય' એ નામ આપેલું છે.

૫૦. પાંચમું અંગ:—૫ વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ[૪૪]—(આને હાલમાં

---

૪૩ સમવાયાંગ અભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત પ્ર. આ૦ સમિતિ નં. ૧૫ જુઓ વેબરનો લેખ ઇ ઍ. વૉ. ૧૮ પૃ. ૩૭૧–૩૭૮.

૪૪ વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ કે ભગવતીસૂત્ર તેની અભયદેવસૂરિકૃત ટીકા સહિત આ. સમિતિએ નં, ૧૨–૧૪ માં પ્રકટ કરેલ છે. તેનું ગૂજરાતી ભાષાંતર પં. બહેચરદાસે કરેલ તે બે ભાગમાં શ્રી જિનાગમ પ્રકાશક સભા તરફથી

'ભગવતી'સૂત્ર પણ કહેવામાં આવે છે) વ્યાખ્યા એટલે વિવિધ કથન, પ્રજ્ઞપ્તિ એટલે પ્રરૂપણા. જેમાં કોઈ રીતે અભિવિધિ વડે સર્વ જ્ઞેયપદાર્થોની વ્યાપ્તિપૂર્વક–અથવા મર્યાદા વડે–પરસ્પર અસંકીર્ણ–વિશાળ લક્ષણકથન પૂર્વક વિવિધ જીવાજીવાદિ ઘણા પદાર્થોનાં વિષયવાળાં, શ્રીમહાવીર ભગવાને ગૌતમાદિ શિષ્યો પ્રત્યે તેમના પૂછેલા પદાર્થોનાં પ્રતિપાદનો, કરેલાં છે તે વ્યાખ્યાઓ અને એ વ્યાખ્યાઓનું પ્રરૂપણ શ્રીમાન્ સુધર્માસ્વામીએ જમ્બૂસ્વામી પ્રત્યે જેમાં કરેલું છે તે 'વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ'. આમાં શ્રી મહાવીર સ્વામીને તેમના મુખ્ય ગણધર ગૌતમસ્વામીએ પૂછેલા ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરો છે. પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપી મહાવીર સ્વામીએ શિષ્યગણના સંદેહનું નિવારણ કરેલું તેનો વિસ્તૃત હેવાલ આ સૂત્રમાં છે: તેમજ સાધુ સાધ્વી શ્રાવક શ્રાવિકા સંબંધે અને પદાર્થોની સૂક્ષ્મ વ્યવસ્થા–જીવવિચાર આદિ અનેક બાબતોનું વિવેચન છે.

૫૧. આમાં અન્યતીર્થિકો આજીવિકાદિ, પાર્શ્વાપત્યો (પાર્શ્વનાથ પ્રભુના અનુયાયીઓ), વગેરે સંબંધી વર્ણન ને ઉલ્લેખ છે. શ્રી મહાવીરને માટે વેશાલીય, નિયંથિપુત્ત (નિગ્રન્થ પુત્ર), સંખકખખા મોકખ સમણોવાસગ, પોકખલિ સમણોવાસગ, ધમ્મઘોસ, સુમંગલ આદિ નામો વપરાયાં છે. ઇંદ્રભૂતિ આદિ ગણધરો, અને બીજા શિષ્યો નામે રોહ, ખંદય, કચ્ચાયન, કુરૂદત્તપુત્ત અને તિસય, નારયપુત્ત, સામહત્થિ આનંદ અને સુનકખત્ત, માગંદિયપુત્તનાં નામો આવે છે. વિરોધીમાં જમાલિ, શિષ્યાભાસ તરીકે ગોશાલ મંખલિપુત્તનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. કોણિક રાજાના એટલે મહાવીરના સમયમાં કાશીકોશલના રાજાઓ નામે નવ મલ્લકી અને નવ લિચ્છવી રાજાઓ ઉપર વજ્જિ વિદેહપુત્તે વિજય મેળવ્યો તે વાત આવે છે અને કોશાંબીના રાજા ઉદયન (શતાનિકનો પુત્ર અને સહસ્સાણિયનો પૌત્ર)ની ફઈ જયંતી શ્રી મહાવીરનો ઉપદેશ સાંભળી ભિક્ષુણિ થઈ તેનો ઇતિહાસ જણાવ્યો છે.

પ્રકટ થયેલ છે. બાકીનું ભાષાંતર છપાય છે. વે૦ નં. ૧૫૦૪ થી ૧૫૦૯. જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૧૯ પૃ. ૬૨ થી ૬૬.

આ પરથી તેમજ આવી અનેક હકીકતથી શ્રી મહાવીરના જીવનકાલ પર ઘણો પ્રકાશ પડે છે. નવમા શતકમાં એક શ્રીમંત બ્રાહ્મણને ત્યાં રાખેલી દાસીઓનાં નામો જેવાં કે પલ્હવીયા, આરબી, બહાલી, મુરંદી, પારસી તે અનાર્યજાતિની-વિદેશીય હતી એમ સૂચવે છે. હિંદની ૧૬ જાતિઓ (અંગ, વંગ, મગહ, મલય, માલવય, અચ્છ, વચ્છ, કોચ્છ (ત્થ ?), પઢ, લાઢ, વજ્જિ, માલિ, કોસી, કોસલ, અવાહ, સુભત્તર) જણાવી છે. ગ્રહોનાં નામ તેમજ બ્રાહ્મણોનાં શાસ્ત્રોનાં નામો-ઋગ્વેદાદિનો ઉલ્લેખ પણ આમાં જોવામાં આવે છે. (વેબર૦).

પર. છઠ્ઠું અંગઃ-૬ જ્ઞાતા ધર્મ કથાંગ[૪૫]—જ્ઞાત એટલે ઉદાહરણ રૂપ, ધર્મ પ્રધાન કથાનું અંગ. તેના બે શ્રુતસ્કંધ છેઃ પહેલામાં ૧૯ અધ્યયન છેઃ ૧ ઉત્ક્ષિપ્ત અ૦—તેમાં શ્રેણિકના પુત્ર મેઘકુમારની કથા છે. તેનો પૂર્વભવ હાથીનો હતો. તે હાથીએ (સસલાને બચાવવા) એક પગ ઉત્ક્ષિપ્ત કર્યો —ઉપાડી એમને એમ રાખ્યો તે કારણે ઉત્ક્ષિપ્ત અ૦ ૨ સંઘાટક અ૦ —શેઠ અને ચોરની એક બીજાના સંબંધવાળી કથા—ઉદાહરણ કથા છે. ૩ અંડક અ૦—મોરના ઇંડા સંબંધી કથા, ૪ કૂર્મ અ૦-કાચબાની કથા ૫ શૈલક અ૦—શૈલક રાજર્ષિની. ૬ તુમ્બ અ૦, ૭ રોહિણી અ૦ તેમાં શ્રેષ્ઠિવધુ રોહણીની ૮ મલ્લી અ૦–૧૯ મા સ્ત્રી–તીર્થંકર મલ્લિનાથની. ૯ માકન્દી અ.-તે નામના વણિકપુત્રની, ૧૦ ચંદ્રમા ૧૧ દાવદ્રવ-તે નામનું સમુદ્રતટ પર થતું એક વૃક્ષ ૧૨ ઉદક—નગરની ખાળનું પાણી ૧૩ મંડૂક—નંદમણિકારનો જીવ ૧૪ તેતલી—તેતલિસુત નામના અમાત્ય ૧૫ નંદીફલ—નંદિ નામના વૃક્ષનાં ફળો ૧૬ અવરકંકા—ધાતકી ખંડ ભરતક્ષેત્રની રાજધાની. તેમાં દ્રૌપદી (પાંડવોની સ્ત્રી) ની કથા છે ૧૭ આઇણ્ણ—આકીર્ણ—તે પ્રકારના સમુદ્રમાં રહેતા અશ્વો. ૧૮ સુંસુમા—તે નામની શ્રેષ્ઠિદુહિતા. ૧૯ પુંડરીકઃ—એ નામનાં ૧૯ અધ્યયનો છે. બીજો શ્રુતસ્કંધ એક અધ્યયન જેટલો પરિશિષ્ટ રૂપે છે તેમાં નાના નાના ૧૦ વર્ગ કરી કથાથી સમજાવેલ છે.

---

૪૫ જ્ઞાતા૦ અભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ આ૦ સમિતિ. નં. ૨૫ જુઓ વેબરનો લેખ એજન પૃ. ૬૬–૭૦.

૫૩. આમાં અનાર્યજાતિનાં નામોનો ઉલ્લેખ છે કે: 'બહુહિં-ચિલાઈયાહિં ખુજ્જાહિં વાવણિ વદ્દભિ બબ્બરિ વૌસિ જોણિય પલ્હવિ ઇસિણિ થારુગિણિ લાસિય લઉસિય દમિલિ સિંહલિ આરવિ પુલિંદી પક્કણિ બહલિ મુરૂંડિ સબરિ પારસીહિં.' વળી ૭૨ કલાઓનો પણ ઉલ્લેખ છે, તથા અઢાર દેશી ભાષાઓ એટલો માત્ર નામોલ્લેખ છે. (વે.).

૫૪. સાતમું અંગઃ—૭ ઉપાસક દશાઃ[૪૬]—જેઓ ધર્મનું અવલંબન કરી સંસારનો પરિત્યાગ કરે છે તેઓને શ્રમણ-નિર્ગ્રન્થ, સાધુ-યતિ લેખવામાં આવે છે. પરંતુ જેઓ પોતાના આચારો સર્વાંશે સાધુઓની તુલ્ય પાળી શકે નહિ, તેઓ ગૃહસ્થો-ઉપાસકો-શ્રાવકો છે, કારણકે સંસારત્યાગીઓ જે વિધિ-અનુષ્ઠાન કરી શકે તે સર્વ, ગૃહીઓથી નજ બની શકે; આટલા માટે આ સૂત્રમાં શ્રી મહાવીરના દશ શ્રાવકોના અધિકાર આપી તે પરથી ગૃહસ્થોએ પાળવા યોગ્ય આચારોનું વર્ણન છે. તે દશ શ્રાવકોનાં નામ **આનંદ**, **કામદેવ**, **ચુલણીપિતા**, **સુરાદેવ**, **કુંડકોલિક**, **શકડાલ** (-પુત્ર), **મહાશતક**, **નંદની પિતા**, **શાલનિપિતા** (તેતલી પિતા-શાલિક પુત્ર) એ દશ મુખ્ય ગૃહી શિષ્યોના નામ પ્રમાણે આ સૂત્ર દશ અધ્યયનમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. તેથી આ સૂત્રનું નામ ઉપાસક દશાઃ પડયું છે. આ પરથી તે વખતે કેવાં કેવાં વિલાસી દ્રવ્યોનો ઉપયોગ થતો, કેવાં કામોમાં ધનનો વ્યય થતો, કેવા પ્રકારનો પહેરવેશ તેઓ ધારણ કરતા તે વિગેરે વિષયોનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

---

૪૬. આ 'ઉવાસગ-દસાઉ' મૂળ સંશોધિત કરી તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ ડા. A. F. Hoernle એ કર્યો છે તે તેમની ઉપયોગી પ્રસ્તાવના અને નોંધો સહિત તેમજ અભયદેવની ટીકા સહિત બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા, બંગાળ, કલકત્તા તરફથી સન ૧૮૮૫ માં બહાર પડયો છે. અભયદેવસૂરિ ટીકા સહિત આ૦ સમિતિ નં. ૨૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. વે૦ નં. ૧૪૧૮-૧૪૨૧. જુઓ વેબર ઇ. એ. વો. ૨૦ પૃ. ૧૮-૧૯.

૫૫. આઠમું અંગઃ—૮ **અંતકૃત્ દશાઃ**[૪૭]—જેણે કર્મનો અથવા તેના ફલ રૂપી સંસારનો અંત—નાશ કરેલો છે તે 'અંતકૃત' કહેવાય છે. જૈનોમાં ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા છે. તેઓના વખતમાં થઈ ગયેલા ૧૦ અંતકૃત્ કેવલીનું—દૃષ્ટાંત તરીકે **ગૌતમ** કુમાર આદિનું કઠોર તપસ્યાપૂર્ણ જીવન તથા અંતે કર્મબંધનથી મુક્તિ વગેરે પ્રસંગોનું તથા મોક્ષગામી **પ્રદ્યુમ્ના**દિના અધિકારનું આમાં વર્ણન છે. ઉપાસકદશાઃમાં ગૃહસ્થોને યોગ્ય જીવન ગાળનાર આદર્શો ગૃહસ્થ માટે મૂક્યા છે, અને **અંતકૃત** દશાઃમાં સંસારત્યાગી જૈન ગણને **ગૌતમ** કુમાર આદિના આદર્શ પોતાના જીવન સાથે ગ્રંથિત કરવા પ્રેરે છે. આ અંગના ૮ વર્ગ છે. 'વર્ગ' એટલે અધ્યયનનો સમૂહ—સંગ્રહ. ૧ લા વર્ગમાં ૧૦ અધ્યયન **ગૌતમ**કુમાર આદિના છે, બીજામાં **અક્ષોભ**કુમાર આદિનાં આઠ, ત્રીજામાં **અ**નવયશકુમર આદિનાં ૧૩, ચોથામાં જાલિકુમર આદિ ૧૦, પાંચમામાં **પદ્મા**વતી આદિ સાધ્વીઓનાં ૧૦, છઠામાં **મા**કાઈ ગાથાપતિ આદિનાં ૧૬, સાતમામાં **નં**દા રાણી આદિ **શ્રે**ણિકરાજાની ૧૩ રાણીઓનાં ૧૩, અને આઠમામાં **કાલી** આદિ **શ્રે**ણિકરાજાની ૧૦ રાણીઓ કે જેમણે આર્યા **ચં**દના પાસેથી સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેમનાં ૧૦, અધ્યયન છે.

૫૬. નવમું અંગઃ—૯. **અનુત્તરૌપપાતિક** દશાઃ[૪૮]—અનુત્તર એટલે

---

૪૭. અંતકૃત્ દશાસૂત્ર અભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત કલકત્તામાં સન ૧૮૭૫ માં, જૈન આત્મા૦ સભા૦ તરફથી અને આ૦ સમિતિ તરફથી નં. ૨૩ માં પ્રગટ થયેલ છે. તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર L. D. Barnettનું કરેલું ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. વે. નં. ૧૩૮૯–૯૩. જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. ઍ. વો ૨૦ પૃ. ૧૯—૨૧.

૪૮. આ અનુત્તરોપપાતિક સૂત્રનું અંગ્રેજી ભાષાંતર L. D. Barnett થી કરાયેલું ઇ. સ. ૧૯૦૭માં અને ગૂ૦ ભાષાંતર, જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી, પ્રસિદ્ધ થયું છે. અભયદેવસૂરિની સંસ્કૃત ટીકા સહિત આ૦ સમિતિ નં. ૨૩, અને કલકત્તામાં સન ૧૮૭૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. વે. નં. ૧૩૮૩–૮૭. જુઓ વેબર ઇં. એ. વો. ૨૦, પૃ. ૨૧—૨૨.

જેનાથી કોઈ પ્રધાન નથી એવો ઉત્તમ, ઉપપાત એટલે જન્મ જેનો છે તે 'અનુત્તરોપપાતિક'. જૈન ધર્મગ્રંથોમાં અનુત્તર વિમાન નામના સ્વર્ગનું વર્ણન છે. આ અનુત્તર વિમાનો સર્વાર્થસિદ્ધ આદિ નામના પાંચ છે. આ પાંચમાં જન્મ લેનાર તે અનુત્તરોપપાતિક. તે એક ભવ કરી મોક્ષે અવશ્ય જનાર છે એટલે તેઓ એકાવતારી છે. આ સ્વર્ગ જે જે મેળવી શક્યા તે ૩૩ પુરૂષોનું વિવરણ આમાં છે. આમાં મૂળ દશ અધ્યયન હતાં તે જણાવવા અનુત્તરૌપપાતિક 'દશાઃ' એ નામ અપાયેલું છે. હાલ તેમાં ૩૩ અધ્યયન છે તે ત્રણ વર્ગમાં વહેંચેલા છે. પહેલા વર્ગમાં ૨૩ અધ્યયન છે તેમાં શ્રેણિક રાજાના જાલિકુમર આદિ ગણાવેલા ૨૩ પુત્રોના અધિકાર છે, બીજામાં ૧૩ છે તેમાં શ્રેણિક રાજાના પુત્ર દીર્ઘસેન કુમાર આદિ ગણાવેલા ૧૩ ના અધિકાર છે. ત્રીજા વર્ગમાં ૧૦ અધ્યયન છે તેમાં ધન્ય, સુનક્ષત્ર, ઋષિદાસ, પેલક, રામપુત્ર, ચંદ્રકુમાર, પોષ્ટીપુત્ર, પેઢાલકુમાર, પોટિલકુમાર, વહલ કુમાર એ દશ કે જેઓ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ગયા તેમનો અધિકાર છે. આ બહુ નાનું સૂત્ર છે. દરેકમાં પહેલી કથા લગભગ પૂર્ણ છે. બાકીનાનું એ પ્રમાણે સમજવું, એમ ટુંકાવ્યું છે.

૫૭. દશમું અંગઃ—૧૦ પ્રશ્ન વ્યાકરણ દશાઃ[૪૯]—તેનો અર્થ પ્રશ્ન એટલે વિદ્યા વિશેષ, સંબંધી વ્યાકરણ એટલે પ્રતિપાદન–વિવેચન; દશ અધ્યયનમાં છે તે પ્રશ્ન વ્યાકરણ દશાઃ એવો અર્થ પૂર્વકાલે હતો. હમણાં જે દશ અધ્યયન છે તેમાં પાંચ આસ્રવદ્વાર (આસ્રવ એટલે જે દ્વારા કર્મો આવે છે તે દ્વાર) અને પાંચ સંવરદ્વાર (કે જેથી કર્મો આવતાં બંધ થાય છે તે) સંબંધી વિવેચન છે. પાંચ આસ્રવ તે હિંસા, મૃષા, અદત્ત (ચોરી), અબ્રહ્મ, અને પરિગ્રહ; અને પાંચ સંવર તે તેના પ્રતિપક્ષી અહિંસા, સત્યવચન, અનુજ્ઞાથી દત્તનું ગ્રહણ (અસ્તેય),

૪૯ પ્રશ્નવ્યાકરણ—અભયદેવ સૂરિની ટીકા સહિત આ૦ સમિતિ નં. ૨૬માં છપાયું છે. વે૦ નં. ૧૪૯૯–૧૫૦૨. જુઓ વેબર ઇ. એ. વૉ. ૨૦ પૃ. ૨૩–૨૬.

બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ છે. આ દરેકનું એક એક એમ દૃઢ દ્વાર છે. આમાં લગભગ ૫૩ અનાર્ય જાતિનાં નામ તથા ૯ ગ્રહોનાં નામ આવે છે.

૫૮. અગ્યારમું અંગઃ—૧૧ વિપાકસૂત્ર[૫૦]—આમાં શુભ અશુભના–પુણ્યપાપરૂપકર્મના વિપાક–ફળનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. તેને કર્મવિપાકદશાઃ પણ કહેવામાં આવે છેઃ ઇંદ્રભૂતિ કોઈ ક્રૂર કાર્ય જોઈ મહાવીરને તે સંબંધી પૂછે છે, ને શ્રી મહાવીર પ્રસ્તુત વ્યક્તિઓના પૂર્વ ભવો કહી તે કાર્યનું સમાધાન કરે છે અને સાથે ભવિષ્યના ભવો પણ જણાવે છે. તેમાં 'જકખાયતન'–યક્ષના મંદિરનો ઉલ્લેખ આવે છે. તેના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં દશ અધ્યયન છે બીજા શ્રુતસ્કંધમાં પણ નાનાં નાનાં દશ અધ્યયન છે.

પહેલામાં દશઃ— ૧ મૃગાપુત્ર, ૨ ઉજ્જિઝત, ૩ અભગ્નસેન, ૪ શકટ, ૫ બૃહસ્પતિદત્ત, ૬ નંદિષેણ, ૭ ઉમ્બરદત્ત, ૮ સોરિયદત્ત, ૯ દેવદત્તા, ૧૦ અંજૂદેવીનાં છે. બીજામાં સુબાહુ અને ભદ્રનંદી આદિનાં ટુંક અધ્યયનો છે.

૫૯. આ પ્રમાણે ૧૧ અંગ હાલમાં વિદ્યમાન છે. (આ અંગો સંબંધી સામાન્ય વિવેચન માટે જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. ઍ. વૉ. ૧૭ પૃ. ૨૭૯–૨૯૨ અને ૩૩૯–૩૪૧. ૧૨મું દૃષ્ટિવાદ તો લુપ્ત થઇ ગયાનું અગાઉ જણાવી દીધું છે (કે જે સંબંધમાં જુઓ ઇ. એં, વૉ. ૨૦. પૃ. ૧૭૦ થી ૧૮૧ વેબર.) આ અંગ (શરીર)ના અવયવો (ઉપાંગ) રૂપ ૧૨ ઉપાંગ છે.

---

૫૦ વિપાક સૂત્ર—અભયદેવ સૂરિની ટીકા સહિત અંતકૃત અને અનુત્તરોપપાતિક સાથે એકત્ર આ૦ સમિતિદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયું છે. જુઓ વેબરનો લેખ ઈ. એ. વૉ. ૨૦ પૃ. ૨૬–૨૯.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ઉપલબ્ધ શ્રુત-સાહિત્ય

અંગ સિવાયનાં આગમો.

वंदे वीरं तपोवीरं तपसा दुस्तपेन यः ।
शुद्धं स्वं विदधे स्वर्णं स्वर्णकार इवाग्निना ॥
जिनप्रवचनं नौमि नवं तेजस्विमंडलम् ।
यतो ज्योतींषि धावन्ति हन्तुमन्तर्गतं तमः ॥

—તિલકાચાર્ય–જીતકલ્પવૃત્તિ.

—જેમ સોની અગ્નિથી સુવર્ણને શુદ્ધ બનાવે છે, તેમ જેમણે દુસ્તપ એવા તપ વડે પોતાના આત્માને શુદ્ધ બનાવ્યો એવા તપો-વીર **વીર** (પ્રભુ) ને વંદું છું.

જ્યોતિ: (તારા ગ્રહનક્ષત્રાદિ, જ્યોતિ) અંતર (આકાશ, હૃદય) નું તમસ્ (અંધકાર, અજ્ઞાન) હણવા દોડે છે તેવા અવનવા તેજસ્વીમંડલ કે જેમાંથી જ્યોતિ અંતર-હૃદયમાંના અંધકારને હણવા નીકળી દોડે છે તે રૂપ જિનપ્રવચનને નમું છું.

બાર ઉપાંગો.

૬૦. પહેલું ઉપાંગ-૧ **ઔપપાતિક** (ઉવવાઇ) સૂત્ર[૫૧]–ઉપપાત-જન્મ (દેવ ને નારકનો જન્મ, કે સિદ્ધિગમન) તેના અધિકારવાળો આ ગ્રંથ છે. આમાં ચંપાનગરી, પૂર્ણભદ્રચૈત્ય, વનખંડ, અશોકવૃક્ષ, પૃથ્વીશિલાનું વર્ણન કરી કોણિક રાજા, તેની રાણી ધારિણી, તેનો રાજપરિવાર, મહાવીર પ્રભુનાં વર્ણકો છે. કોણિક શ્રી મહાવીરને વંદે છે. મહાવી-

---

૫૧. ઔપપાતિક સૂત્ર અભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત કલકત્તામાં સન ૧૮૮૦માં, તેમજ આ૦ સમિતિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. પ્રો. લોયમાને ૧૮૮૩માં સંશોધિત કરી શબ્દાર્થ કોષ (glossary) સહિત લિપ્સિગમાં બહાર પાડેલ છે. વે. નં. ૧૪૨૩-૧૪૨૫. જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૨૦, પૃ. ૩૬૫-૩૬૯.

રના શિષ્યો-સાધુઓનું વર્ણક છે, તપ-બાહ્ય અને અભ્યંતર તપનું વર્ણન, મહાવીરના શ્રમણોનું, વાંદવા આવતા અસુર આદિ દેવતાઓનું, દેવીઓનું, જનો-લોકોનું, નગરી, કોણિક સેનાનું, કોણિકનું, નગરવાસીઓનું, સુભદ્રા પ્રમુખ દેવી-રાણીઓનું વર્ણન છે. પ્રભુ ધર્મકથા અર્ધ માગધીમાં કહે છે-દેશના આપે છે, સમવસરણનું વર્ણક આમાં લાંબો ઉપોદ્ઘાત પૂરો થાય છે. હવે ઉપપાતની કર્મબંધપૂર્વકથી કર્મબંધ-પ્રરૂપણા જણાવે છે. જૂદા જૂદા સ્વરૂપના જનો-તાપસો. શ્રમણો, પરિવ્રાજકો, આદિનાં સ્વરૂપ બતાવ્યાં છે. પછી અંબડ પરિવ્રાજકનો અધિકાર આવે છે. શ્રમણો, આજીવકો, નિન્હવો. આદિ બતાવી કેવલી-સમુદ્દ્યાત અને સિદ્ધ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે.

૬૧. બીજું ઉપાંગ—૨ **રાયપસેણી**[૫૨]—(રાજપ્રશ્નીય. રાજપ્રદેશીય ?) રાજા પ્રદેશીના સંબંધી. આમાં પ્રથમ સૂર્યાભદેવ શ્રી **મહાવીર**ને વાંદવા જાય છે તેનું વર્ણન આવે છે, પછી સૂત્રના નામ પ્રમાણે **પાર્શ્વ**નાથના ગણધર શ્રી **કેશી**નો **શ્રાવસ્તિ** નગરીના રાજા **પ્રદેશી** સાથેનો સંવાદ છે. **પ્રદેશી** આત્મા વગેરે અનેક વાત નહિ માનનાર હતો તેને સમજાવી **કેશી** સ્વામીએ શ્રી **મહાવીર**ના સિદ્ધાન્તમાં શ્રદ્ધા કરાવી હતી. આ સંવાદથી આ સૂત્ર એક સાહિત્યનો રસપ્રદ ગ્રંથ છે એમ **વિન્ટરનિટ્ઝ**નું કહેવું છે.

૬૨. ત્રીજું ઉપાંગ—૩ **જીવાભિગમ**[૫૩]—જીવ (ઉપલક્ષણથી અજીવ પણ)નું અભિગમ-જ્ઞાન જેમાં છે તે. આમાં જીવ, અજીવ, જંબૂદ્વીપનું ક્ષેત્ર, પર્વત-વગેરેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે.

---

૫૨ રાયપસેણી સૂત્ર મલયગિરિની ટીકા સહિત આ૦ સમિતિ દ્વારા પ્રસિદ્ધ. વે૦ નં. ૧૫૧૦ થી ૧૫૧૫. જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. એં. વૉ. ૨૦, પૃ. ૩૬૯-૩૭૧.

૫૩ જીવાભિગમ સૂત્ર મલયગિરિની ટીકા સહિત દે૦ લા૦ નં. ૫૦માં મુદ્રિત. વે૦ નં. ૧૬૬૦ થી ૬૩; જુઓ વેબરનો લેખ એજન પૃ. ૩૭૧-૨.

૬૪. ચોથું ઉપાંગ-૪ પ્રજ્ઞાપના[૫૪]-આનું સંકલન કરનાર સુધર્માસ્વામિથી ૨૩મા આર્ય શ્યામાચાર્ય છે. પ્ર એટલે પ્રકર્ષપણે જ્ઞાપન એટલે જાણવું-જેમાં પદાર્થનું સ્વરૂપ પ્રકર્ષપણે-યથાવસ્થિત રૂપે જાણી શકાય છે અથવા જીવાજીવ આદિ પદાર્થની પ્રજ્ઞાપના છે તે પ્રજ્ઞાપના. આમાં જીવ, અજીવ. આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, અને મોક્ષનું પ્રરૂપણ છે અને તે એ રીતે કે આમાંના ૩૬ પદમાં ૧, ૩, ૫, ૧૦ અને ૧૩ મા પદોમાં જીવ અને અજીવની, ૧૬ અને ૨૨મા માં મનવચન કાય એ યોગ-આસ્રવની, ૨૩મા પદમાં બંધની, ૩૬મા માં કેવલિ સમુદ્ઘાતની વાત કરતાં સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણની પ્રરૂપણા છે. લેશ્યા, સમાધિ, લોકસ્વરૂપ વગેરે આમાં સમજાવ્યું છે.

૬૫. આ પ્રજ્ઞાપના ૩૬ પદોમાં વિભક્ત છે: તેનાં નામ ૧ પ્રજ્ઞાપના, ૨ સ્થાન, ૩ અલ્પબહુત્વ-બહુવક્તવ્ય, ૪ સ્થિતિ, ૫ પર્યાય-(વિશેષ), ૬ ઉપપાતોદ્વર્ત્તના-(વ્યુત્ક્રાંતિ), ૭ ઉચ્છ્વાસ, ૮ સંજ્ઞા, ૯ યોનિ, ૧૦ ચરમ (ચરમાચરમ), ૧૧ ભાષા, ૧૨ શરીર, ૧૩ પરિણામ, ૧૪ કષાય, ૧૫ ઇંદ્રિય, ૧૬ પ્રયોગ, ૧૭ લેશ્યા, ૧૮ કાયસ્થિતિ, ૧૯ સમ્યક્ત્વ, ૨૦ અન્તક્રિયા, ૨૧ અવગાહના, ૨૨ ક્રિયા, ૨૩ કર્મ-પ્રકૃતિ ૨૪ કર્મ (પ્રકૃતિ) બંધ, ૨૫ કર્મવેદ, ૨૬ કર્મવેદ બંધ, ૨૭ કર્મપ્રકૃતિવેદ વેદ, ૨૮ આહાર, ૨૯ ઉપયોગ, ૩૦ પશ્યત્ત (દર્શનતા), ૩૧ સંજ્ઞા (પરિણામ), ૩૨ સંયમ (યોગ), ૩૩ જ્ઞાનપરિણામ-(અવધિ), ૩૪ પ્રવિચાર પરિણામ (પ્રવિચારણા), ૩૫ વેદના, અને ૩૬ સમુદ્ઘાત.

૬૬. પાંચમું ઉપાંગ-૫ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ-આમાં[૫૫] સૂર્યાદિ જ્યોતિષ્ ચક્રનું વર્ણન છે. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ પર ભદ્રબાહુએ નિર્યુક્તિ રચી હતી,

---

૫૪ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર—મલયગિરિની ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ આ૦ સમિતિ નં. ૧૯, ૨૦. વે૦ નં. ૧૪૯૪ થી ૧૪૯૮. જુઓ વેબર-એન્ટ પૃ. ૩૭૨-૩૭૬.

૫૫. સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ—મલયગિરિની ટીકા સહિત મુદ્રિત આ૦ સમિતિ નં. ૨૪; વે૦ નં. ૧૫૫૪-૫૫. જુઓ વેબરનો લેખ ઇં. એં. વૉ. ૨૧ પૃ. ૧૪-૧૭.

પણ મલયગિરિ પોતાની ટીકામાં કહે છે કે 'તે કલિદોષથી નષ્ટ થઈ છે તેથી હું કેવલ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરૂં છું.'

સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિમાં ૨૦ પ્રાભૃત છેઃ-૧ મંડલગતિ સંખ્યા, ૨ સૂર્યનો તિર્યક્ પરિભ્રમ ૩ પ્રાકાશ્ય ક્ષેત્ર પરિમાણ, ૪ પ્રકાશ સંસ્થાન, ૫ લેશ્યાપ્રતિઘાત, ૬ ઓજઃસંસ્થિતિ ૭ સૂર્યાવારક, ૮ ઉદયસંસ્થિતિ, ૯ પૌરૂષી છાયા પ્રમાણ, ૧૦ યોગસ્વરૂપ, ૧૧ સંવત્સરોના આદિ અને અંત ૧૨ સંવત્સરના ભેદ, ૧૩ ચંદ્રમાની વૃદ્ધિ અપવૃદ્ધિ, ૧૪ જ્યોત્સ્ના પ્રમાણ, ૧૫ શીઘ્રગતિ નિર્ણય, ૧૬ જ્યોત્સ્ના લક્ષણ, ૧૭ ચ્યવન ને ઉપપાત ૧૮ ચંદ્ર, સૂર્યઆદિની ઉંચાઈ, ૧૯ તેમનું પરિમાણ ૨૦. ચંદ્રાદિનો અનુભાવ.

૬૭. છઠું ઉપાંગ—૬ **જંબૂદ્વીપ** પ્રજ્ઞપ્તિ—આમાં[૫૬] જંબૂદ્વીપનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. ભૂગોળ વિષયક આ ગ્રંથ છે તેમાં ભારતવર્ષના વર્ણનમાં રાજા **ભ**રતની કથાઓ ઘણો ભાગ લે છે.

૬૮. સાતમું ઉપાંગ—૭ **ચં**દ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ—આમાં ચંદ્ર જ્યોતિષ્ ચક્રનું વર્ણન છે તે લગભગ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ જેવો-સમાન ગ્રંથ છે. (વે૦ નં. ૧૪૫૭).

૬૯. નં. ૫ થી ૭ ઉપાંગો વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથો (Scientific works) છે તેમાં ખગોળ, ભૂગોળ, વિશ્વવિદ્યા અને કાલના ભેદો આવે છે. (વિન્ટરનિત્ઝ).

૭૦. આઠમું ઉપાંગ—૮ કપ્પિયા (કલ્પિકા)—**નિરયાવલિકા** શ્રુતસ્કંધ (નિરય એટલે નરકની આવલિ કરનારનું જેમાં વર્ણન છે તે.) આમાં મગધના રાજા **શ્રેણિક** (બૌદ્ધમાં બિમ્બિસાર)નું તેના પુત્ર **કોણિક** (**અ**જાતશત્રુ)થી થયેલ મૃત્યુ (કે જેની વાત બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ આવે છે) વગેરે હકીકત છે. **શ્રેણિક**ના દશ પુત્રો **કાલિકુમાર**

---

૫૬. જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ—શાંતિચંદ્રની ટીકા સહિત મુદ્રિત દે૦ લા૦ નં. ૫૨ અને ૫૪ વે૦ નં. ૧૪૫૮-૫૯. જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૨૧, પૃ. ૧૭-૨૦.

આદિ, તેમના પિતામહ વૈશાલિના રાજા ચેટકની સાથે યુદ્ધમાં લડતાં મરાયા, પછી નરકમાં જઈ મોક્ષે જશે તેની હકીકત છે.

૭૧. નવમું ઉપાંગ –૯ કપ્પવડંસિયા (કલ્પાવતંસિકા)–આમાં શ્રેણિક રાજાના દશ પૌત્રો પદ્મકુમાર આદિ દીક્ષા લઈ જુદા જુદા કલ્પ-દેવલોકમાં ગયા ને ત્યાંથી મોક્ષે જશે તેનું વર્ણન છે. તે દરેકનું એક એમ દશ અધ્યયન છે.

૭૨. દશમું ઉપાંગ—૧૦ પુપ્ફિયા (પુષ્પિકા)–આમાં પણ દશ અધ્યયન છે. શ્રી મહાવીરને દશ દેવ–દેવીઓ પોતાના વિમાનમાંથી પુષ્પકમાં બેસીને વંદન કરવા આવે છે તેમના પૂર્વભવ મહાવીર ગૌતમને જણાવે છે. આમાં ૧ ચંદ્ર,–૨ સૂર્ય,ની પૂર્વકરણી, ૩ મહાશુક્ર દેવનો પૂર્વભવ-સોમલબ્રાહ્મણ. ૪ બહુપુત્તીયા દેવીનો પૂર્વભવ–સુભદ્રા સાધ્વી, ૫ પૂર્ણભદ્ર દેવનોભવ ૬ માણિભદ્ર–૭ દત્તદેવ ૮ બલનામ દેવ ૯ શિવદેવ અને ૧૦ અનાદીત દેવના પૂર્વભવ જણાવ્યા છે. આમાં ભગવતીની પેઠે બ્રાહ્મણ–શાસ્ત્રોનાં નામો આવે છે.

૭૩. અગ્યારમું ઉપાંગ—૧૧ પુપ્ફચુલિયા (પુષ્પચૂલિકા)–આમાં દશ અધ્યયન છે. તેમાં ઉપર પ્રમાણે શ્રી, હરિ વગેરે ૧૦ દેવીઓની પૂર્વકરણીનો અધિકાર છે. શ્રીનો પૂર્વભવ ભૂતા નામની સ્ત્રી હતો, તેની પાર્શ્વ નિગ્ગન્થ પ્રવચનમાં શ્રદ્ધા કરાવી હતી.

૭૪ બારમું ઉપાંગ—૧૨ વન્હિ દસા—(વૃષ્ણિ દશાઃ)–આમાં ૧૨ અધ્યયન છે. વૃષ્ણિ વંશના બલભદ્રજીના ૧૨ પુત્રો નિષધ કુમાર આદિ નેમિનાથ પ્રભુ પાસે દીક્ષા લઇ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ગયા હતા ને ત્યાંથી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મોક્ષે જશે એનો અધિકાર છે.[૫૭]

૭૫. નં. ૮ થી ૧૨ બધાં નિરયાવલિ સૂત્રો નામે ઓળખાય છે. ખરી રીતે 'કપ્પિયા'સૂત્રને નિરયાવલિ નામ ઘટે છે.

---

૫૭ આ બાર ઉપાંગોમાંના નં. ૭ થી ૧૨ નો સાર હિંદીમાં જ્ઞાનસુંદરજી કૃત શીઘ્રબોધ ભાગ ૧૮માં આપેલો છે તે જુઓ. આ બધાં શ્રીચંદ્રસૂરિની ટીકા સહિત આ૦ સમિતિ નં૦ ૩૩ માં પ્રકટ થયેલ છે. વે. નં. ૧૪૮૫–૮૬ જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૨૧, પૃ. ૨૦–૨૩.

૭૬. એમ કહેવામાં આવે છે કે ઉપાંગ તે અંગનું અવયવ છે તે પ્રમાણે ઉક્ત ઉપાંગો અમુક અંગોનાં ઉપાંગ છેઃ જેમકે ઔપપાતિક તે આચારાંગનું, રાજપ્રશ્નીય સૂત્રકૃતાંગનું, જીવાભિગમ તે સ્થાનાંગનું, પ્રજ્ઞાપના સમવાયાંગનું, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ તે ભગવતીનું, જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ તે જ્ઞાતાધર્મકથાંગનું, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ તે ઉપાસક દશાંગનું. નિરયાલિકા શ્રુત સ્કંધ ગત કલ્પિકાદિ પંચ વર્ગ-પંચોપાંગ તે અંતકૃત્ દશાંગાદિથી દૃષ્ટિવાદ પર્યંતનાં એટલે કલ્પિકા તે અંતકૃત્ દશાંગનું, કલ્પાવતંસિકા અનુત્તરોપપાતિક દશાંગનું, પુષ્પિતા તે પ્રશ્ન વ્યાકરણનું, પુષ્પચૂલિકા તે વિપાક શ્રુતનું અને વૃષ્ણિદશા તે દૃષ્ટિવાદનું ઉપાંગ છે (જુઓ જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પર શાંતિચંદ્રીય ટીકા પૃ. ૧-૨). આમ બાર અંગનાં બાર ઉપાંગ કેવી રીતે અરસ્પરસ સંબંધ રાખે છે તેનું સૂક્ષ્મપણે અવલોકનથી પૃથક્કરણ કરી શકાયું નથી. વિન્ટરનિટ્ઝ કહે છે કે 'આ એક બીજાનો સંબંધ તદ્દન બાહ્ય પ્રકારનો છે.'

ચાર મૂલસૂત્ર.

૭૭ આવશ્યક, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન તથા પિંડનિર્યુક્તિ કે ઓઘનિર્યુક્તિ એ બેમાંથી ગમે તે એકને લઇને-એમ ચાર મૂલસૂત્ર ગણાય છેઃ-મૂલસૂત્ર એ નામ પાડવામાં આશય અમને એ લાગે છે કે તે સર્વ સાધુઓને મૂલમાં-પહેલાં પ્રથમ પઠન કરવાને યોગ્ય છે.

વેબર કહે છે કે મૂલસૂત્ર નામ કેમ પડયું તે સમજી શકાતું નથી; નિર્યુક્તિ જેની થઈ છે તેનું મૂલ સૂત્ર બતાવવા અર્થે તે વપરાયો હોય એમ સંભવિત છે. તેનો ક્રમ તે ઉત્તરાધ્યયન, આવશ્યક, દશવૈકાલિક, પિંડનિર્યુક્તિ એમ આપે છે.

૭૮. પહેલું મૂલસૂત્ર—૧ આવશ્યક[૫૮]—અવશ્ય જે ક્રિયાનુ-

---

૫૮ આવશ્યકપર ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ. (વે. નં. ૧૫૨૯થી૧૫૩૭) તથા હરિભદ્ર કૃત શિષ્યહિતા નામની ટીકા એ બંને પ્ર. આ. સમિતિ નં. ૧-૪; હરિભદ્ર કૃત આવશ્યક પર ટિપ્પણ પ્ર૦ દે. લા. નં. ૫૩ (વે, ૧૫૩૩) ષડાવશ્યક સૂત્ર પર દેવેન્દ્રસૂરિ કૃત વંદારૂ વૃત્તિ પ્ર. દે. લા. નં. ૯ તે વૃત્તિને શ્રાવકાનુષ્ઠાનવિધિ પણ કહે છે.

ધાન કર્તવ્ય છે તેને લગતું તે આવશ્યક, નિત્યકર્મનું પ્રતિપાદક. આવશ્યક છ પ્રકારનું છે ૧ સામાયિક, (સામાઇયં), ૨ ચતુર્વિંશતિસ્તવ (ચઉવીસત્થઓ) ૩ વંદનક (વંદણયં), ૪ પ્રતિક્રમણ (પડિક્કમણ) ૫ કાયોત્સર્ગ (કાઉસ્સગ્ગ), ૬ પ્રત્યાખ્યાન (પચ્ચખાણ).

૭૯ તેમાં સામાયિક અધ્યયનમાં-પીઠિકા, પહેલી અને બીજી વરવરિકા, ઉપસર્ગો, સમવસરણ, ગણધરવાદ, દશપ્રકારની સામાચારી, નિન્હવો, શેષ ઉપોદ્‌ઘાત નિર્યુક્તિ, નમસ્કાર નિર્યુક્તિ છે. પછી ચતુર્વિંશતિસ્તવ અધ્યયન; વંદનાધ્યયન; પ્રતિક્રમણાધ્યયન કે જેમાં જિનભદ્ર ગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત ધ્યાનશતક છે, તથા પરિષ્ઠાપનિકા નિર્યુક્તિ, સંગ્રહણી, યોગસંગ્રહ નિર્યુક્તિ અને અસ્વાધ્યાય નિર્યુક્તિ છે; કાયોત્સર્ગ અધ્યયન; અને છેવટે પ્રત્યાખ્યાનનું અધ્યયન છે.

૮૦ બીજું મૂલસૂત્ર ૨ દશવૈકાલિક—[૫૯]આ સૂત્ર ચૌદ-પૂર્વધર સય્યંભવ સૂરિએ પોતાના પુત્ર મનક માટે પૂર્વમાંથી ઉદ્ધરી રચ્યું તે અગાઉ જણાવી દીધું છે. કાલથી નિવૃત્ત એવું-વિકાલે પઢી શકાય એવું દશ અધ્યયનવાળું તે દશ વૈકાલિક. તેમાં પહેલી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે 'धम्मो मंगलमुक्किट्ठं अहिंसा संजमो तवो'-અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ઉત્કૃષ્ટ મંગલરૂપ ધર્મ છે. તે અતિ ઉત્તમ અને નીતિના સિદ્ધાંતથી ભરપૂર છે.

૮૧ તેમાં ૧૦ અધ્યયન છે તેનાં નામઃ—૧ દ્રુમપુષ્પિક—તેમાં ધર્મપ્રશંસા-ધર્મની સ્તુતિ છે. સકલ પુરૂષાર્થમાં ધર્મ પ્રધાન

---

૫૯ દશ વૈકાલિક ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ સહિત લૅાયમને સંશોધી ટીકા-સાહિત્ય સંબંધી અનેક ચર્ચા કરી, તે Z. M., M. G. ૪૬ પૃ. ૫૮૧ પ્રસિધ્ધ થયું છે. વળી ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ હરિભદ્રસૂરિની ટીકા સહિત દે૦ લા૦ નં. ૪૭માં, અને સમયસુંદરની ટીકા સહિત શ્રી મુંબઇ ખંભાતના સંઘે શ્રી જિનયશસૂરી ગ્રંથમાલા ન. ૧ તરીકે તેમજ હીરાલાલ હંસરાજે પ્રકટ કરેલ છે. (વે. નં૦ ૧૪૭૫ થી ૮૦) જુઓ વેબર ઇ. એ. વો. ૨૧ પૃ. ૩૩૯-૩૪૧.

છે. દ્રુમના પુષ્પમાંથી ભ્રમર રસ ચુંસી લે છતાં તેને ઇજા ન કરે તેમ શ્રમણ વર્ત્તે છે, એથી દ્રુમપુષ્પિક અ૦ ૨ શ્રામણ્યપૂર્વિક-ધર્મ તરફ રૂચિ છતાં અભિનવ પ્રવ્રજિતને અધૃતિથી સંમોહ ન થાય તે માટે ધૃતિ-ધૈર્ય રાખવું તેનો અધિકાર છે, ૩ ક્ષુલ્લિકાચારકથા-ધૃતિ આચારમાં જોઇએ તેથી આચારકથા ક્ષુલ્લિકા એટલે નાની કહેવામાં આવે છે. તે આત્મસંયમનો ઉપાય છે. ૪ ષડ્જીવનિકા-ઉક્ત આચાર છ જીવ કાયગોચર હોવો જોઇએ અથવા આત્મસંયમ બીજા જીવોના જ્ઞાનપૂર્વક પાલન કરવો ઘટે તેથી તે રૂપ આ અધ્યયન છે. ૫ પિંડૈષણા-તે રૂપ ધર્મ દેહ સ્વસ્થ હોય તો પળાય, અને તેથી આહાર વગર પ્રાયઃ સ્વસ્થ થવાતું નથી માટે સાવદ્ય અને નિરવદ્ય એવા આહારમાં નિરવદ્ય આહાર ગ્રાહ્ય છે. આમાં બે ઉદ્દેશક છે. ભિક્ષાની વિશુદ્ધિ તે તપઃ સંયમને ગુણકારી છે. ૬ મહાચાર કથા (ધર્મ અર્થ કામાધ્ય૦)-ગોચરી-ભિક્ષાએ જતાં મહાજન સમક્ષ સ્વાચાર નથી કહી શકાતો પણ આલયમાં ગુરૂ કહે છે તેથી મહાજનને યોગ્ય એવી નાની નહિ પણ મોટી આચારની કથા ૭ વચન વિશુદ્ધિ -તે કથા આલયમાં હોવા છતાં ગુરૂએ નિરવદ્ય વચનથી કહેવી ઘટે. ૮ આચારપ્રણિધિ-નિરવદ્ય વચન આચારમાં પ્રણિહિતને થાય છે. ૯ વિનય-આચારમાં પ્રણિહિત-દત્તચિત હોય તે યથાયોગ્ય વિનયસંપન્ન થાય છે. આમાં વિનયનો અધિકાર છે, ને ૪ ઉદ્દેશક છે. ૧૦ સભિક્ષુ-ઉક્ત નવે અધ્યયનના અર્થમાં જે વ્યવસ્થિત છે તે સમ્યગ્ ભિક્ષુ થાય છે. આ આમ સાધુ-ક્રિયાશાસ્ત્રની સમાપ્તિ થાય છે.

૮૨ કદિ કર્મપરતંત્રતાથી કોઈ સાધુ પતિત થાય તો તેનું સ્થિરીકરણ કરવું. તે માટે બે ચૂડા-ચૂલિકા છેવટે મૂકી છે. ૧ રતિવાક્ય ચૂડા-તે સાધુને સંયમમાં સ્થિરીકરણ માટે છે તેમાં સાધુના દુર્જીવન માટે નરકપાતાદિ દોષો વર્ણવેલા છે. ૨ વિવિક્તચર્યા ચૂડા-તેમાં સાધુ પતિત ન થાય તેવા ગુણના અતિરેકનું ફલ છે. વિવિક્તચર્યા એટલે એકાંતચર્યા-અનિયતચર્યા.

૮૩ શ્રીભદ્રબાહુ દશવૈકાલિક પરની નિર્યુક્તિમાં જણાવે છે કે ઉપરોક્ત ૪થું અધ્યયન આત્મપ્રવાદ પૂર્વમાંથી, ૫ મું અ૦ કર્મપ્રવાદ પૂર્વમાંથી અને ૭ મું અ૦ સત્યપ્રવાદ પૂર્વમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલ છે અને બાકીનાં અધ્યયનો નવમા પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વની ત્રીજી વસ્તુમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલ છે.

૮૪ આના બીજા અધ્યયનમાં રાજીમતિ અને રથનેમિની વાત ઉત્તરાધ્યયનમાંથી લીધેલી જણાય છે. આ સૂત્ર તેમજ ઉત્તરાધ્યયન વાંચતાં બૌદ્ધનું ધમ્મપદ યાદ આવે છે.

૮૫ ત્રીજું મૂલસૂત્રઃ ૩ ઉત્તરાધ્યયન—આ આખું સૂત્ર[૬૦] અતિ આનંદદાયક બોધના નિધિરૂપ છે. તેમાં ૩૬ અધ્યયન છેઃ—૧ વિનય-ધર્મ વિનયમૂલ છે તેથી પ્રથમ વિનયનો અધિકાર આમાં આપ્યો છે. ૨ પરિષહ—વિનય સ્વસ્થચિત્ત વાળાએ તેથા પરિષહોથી પીડાતાએ પણ કરવાનો છે તો તે પરિષહો કયા કયા છે તે તથા તેનું સ્વરૂપ આમાં બતાવ્યું છે. ૩ ચતુરંગીય-પરિષહ શું આલંબન લઈને સહેવાં તેના ઉત્તરમાં મનુષ્યત્વ, ધર્મશ્રવણ, શ્રદ્ધા અને સંયમમાં વીર્યની સ્ફુરણા કરવી એ ધર્મનાં ચાર અંગો દુર્લભ છે તે આમાં બતાવેલ છે, ૪ પ્રમાદાપ્ર-

૬૦ પ્રકાશિત—રાય ધનપતિસિંહ બહાદુર કલકત્તા સં. ૧૯૩૬ માં લક્ષ્મીવલ્લભની ટીકા સહિત; વાદિવેતાલ શાંતિ સૂરિની ટીકા સહિત દે૦ લા૦ નં. ૩૩, ૩૬ અને ૪૧, જયકીર્તિની ટીકા સહિત પંડિત હીરાલાલ હંસરાજ, કમલસંયમની ટીકા સહિત યશોવિજય ગ્રંથમાલામાં, ભાવવિજયની ટીકા સહિત જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી. વે૦ નં. ૧૩૯૯–૧૪૧૨. અંગ્રેજી ભાષાંતર અને પ્રસ્તાવના ડા. Jacobi એ કરેલ તે S. B. E.માં વૉ. ૨૪ માં પ્રકટ થયેલ છે, અને મૂળ સંશોધી અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સહિત Carpentier નામના વિદ્વાને સન ૧૯૨૧ માં પ્રકટ કરેલ છે. ગૂજરાતી ભાષાંતર સહિત જૈન ધ૦ સ. ભાવનગર તરફથી મૂળ તથા ગૂજરાતીમાં કથાઓ સહિત બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જુઓ વેબરનો લેખ ઇં. એ. વૉ. ૨૧ પૃ. ૩૦૯–૩૧૧ અને ૩૨૭-૩૨૯.

માદ–ત્રીજામાં ચાર દુર્લભ અંગો કહ્યાં તે પ્રાપ્ત થયા છતાં પ્રમાદ સેવાય તો મહાદોષ થાય છે અને અપ્રમાદ મહાગુણને માટે થાય છે. તેથી પ્રમાદનો ત્યાગ તેના પ્રકાર સહિત, અને અપ્રમાદ કરવાનું કહેવા માટે આ અધ્યયન છે. ૫ અકામમરણ–મરણવિભક્તિ–જ્યાંસુધી શરીરનો ભેદ–નાશ થાય ત્યાંસુધી ગુણની અભિલાષા કરવી એમ ચોથાને અંતે કહ્યું. તેથી મરણકાળે પણ પ્રમાદ ન કરવાનું કહ્યું તેથી મરણ કેટલાં પ્રકારનાં છે તે–અકામ મરણ, સકામ મરણ, પંડિત મરણ વગેરે-તે જાણવા માટે આ અધ્યયન છે. ૬ ક્ષુલ્લક નિર્ગ્રન્થીય–પંડિતમરણ વિદ્યા–જ્ઞાન તથા ચારિત્રવાળા સાધુ-નિર્ગ્રન્થને હોય છે તેથી તેવા ક્ષુલ્લક–નાના સાધુનું સ્વરૂપ આમાં કહ્યું છે ૭ ઔરભ્રીય-નિર્ગ્રન્થપણું રસગૃદ્ધિના ત્યાગથી મળી શકે, ને તે ત્યાગ તેના દોષ જાણવાથી બરાબર થઈ શકે, તે દોષ દેખાડવા માટે ઉરભ્ર (ઘેટું) કાગણી, આમ્રફળ, વ્યવહાર–વેપાર, અને સમુદ્ર એ પાચનાં દૃષ્ટાંતો આપે છે. ૮ કાપિલીય–રસગૃદ્ધિનો ત્યાગ નિર્લોભીને થઇ શકે તેથી આમાં નિર્લોભ-પણું બનાવે છે. તેમાં કપિલ મુનિનું ચરિત્ર હોવાથી તે અધ્યયનનું નામ કાપિલીય છે. ૯ નમિપ્રવ્રજ્યા–નિર્લોભી આ ભવમાં પણ ઈંદ્રા-દિકથી પૂજાય છે. તે દેખાડવા આ અધ્યયન કહેવાય છે. આમાં નમિ નામના પ્રત્યેકબુદ્ધની પ્રવ્રજ્યા–દીક્ષા છે. તે નમિની પેઠે બીજા ત્રણ પ્રત્યેકબુદ્ધ કરકંડુ, દ્વિમુખ, નગ્ગતિ થયા છે. ૧૦ દ્રુમપત્ર–દ્રુમ એટલે ઝાડનું પત્ર એટલે પાંદડું પાકી જતાં પડી જાય છે તેમ જીવન ક્રમે કરી ક્ષીણ થાય છે માટે હે ગૌતમ ! એક સમય માત્ર પણ પ્રમાદ કરવો નહિ એ પ્રકારથી મહાવીર અનુશાસન–શિક્ષા આપે છે. ૧૧ બહુશ્રુતપૂજા–દશમામાં પ્રમાદના ત્યાગનો જે ઉપદેશ આપ્યો તે ઉપદેશ વિવેકથી ધારી શકાય ને તે વિવેક બહુશ્રુતની પૂજાથી પ્રાપ્ત થયો છે. આમાં અબહુશ્રુતપણું અને બહુશ્રુતપણું સમજાવી તે શાથી પ્રાપ્ત થાય તે, અવિનીત–વિનીતનાં સ્થાનો વગેરે બતાવેલ છે. ૧૨ તપઃસમૃદ્ધિ–હરિકેશીય–બહુશ્રુતે તપ પણ કરવો જોઇએ તેથી

તપની સમૃદ્ધિનું વર્ણન ને હરિકેશબલ નામના સાધુનું આમાં ચરિત્ર છે. ૧૩ ચિત્રસંભૂતીય–તપ કરનારે નિદાન (નિયાણા)નો ત્યાગ કરવો ઘટે, તે માટે નિદાનનો દોષ બતાવવા ચિત્ર અને સંભૂતનું ઉદાહરણ અહીં અપાય છે. ૧૪ ઇષુકારીય–આમાં નિર્નિદાનતા–નિયાણા રહિતપણાનો ગુણ કહ્યો છે. એકજ વિમાનમાં રહેલ ૭ જીવો ત્યાંથી ચ્યવી ઇષુકાર નામના પુરમાં ઉપજ્યા અને તે ૭ પૈકી એક ઇષુકાર નામનો રાજા થયો તેથી આ અધ્યયનનું નામ ઇષુકારીય છે. ૧૫ સભિક્ષુક–નિયાણા રહિતપણાનો ગુણ ભિક્ષુ–સાધુને થાય છે. ભિક્ષુના ગુણો આમાં કહેવાય છે. ૧૬ બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ–બ્રહ્મચર્યસમાધિ–સાધુના ગુણો બ્રહ્મચર્યમાં જે સ્થિર હોય તેને તત્ત્વથી સંભવે. બ્રહ્મચર્ય તેની ગુપ્તિઓથી પાળી શકાય. તે ગુપ્તિઓ મન વચન અને કાયાની છે. પછી બ્રહ્મચર્યનાં દશ સ્થાનો–સમાધિસ્થાનો કહ્યાં છે (કે જેની અંદર બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ સમાઇ જાય છે) કે જેથી તે સમાધિથી પાળી શકાય. ૧૭ પાપશ્રમણીય–તેમાં પાપસ્થાનો સેવનાર પાપશ્રમણનું સ્વરૂપ છે. ૧૮ સંયતીય–પાપસ્થાનોનો ત્યાગ ભોગના ત્યાગથી–સંયતિ થવાથી થાય છે. તે ભોગના ત્યાગ પર સંજય રાજાની કથા છે. તે પરથી આ અધ્યયનને સંજયીય કહી શકાય. ૧૯ મૃગાપુત્રીય–ભોગનો ત્યાગ કરતાં શરીરની શુશ્રૂષા વર્જવાની છે. તે પર મૃગાપુત્રની કથા છે. ૨૦ મહાનિર્ગ્રન્થીય–'સંસારમાં મારો રક્ષક કોઇ નથી, હું એકલો જ છું' એવા અનાથપણાની ભાવના આમાં સિદ્ધ કરી છે ને તે પર અનાથી મુનિની કથા છે. ૨૧ સમુદ્રપાલીય–અનાથપણાનો વિચાર એકાંત ચર્યા વિના થઇ શકતો નથી તેથી એકાંત ચર્યા પર સમુદ્રપાલની કથા આમાં આવી છે. ૨૨ રથનેમીય–એકાંત ચર્યા ધીરજ વિના પાળી શકાતી નથી તેથી રથનેમિના દૃષ્ટાંતથી ચારિત્રમાં ધૃતિ રાખવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. પ્રથમ શ્રી નેમિનાથનો રાજીમતિનો ત્યાગ ને દીક્ષા જણાવી રાજીમતિએ રથનેમિને કરેલ ઉપદેશ વગેરે સુંદર કથા છે. ૨૩ કેશિ ગૌતમીય–સંયમમાં ધૃતિ રાખતાં, આવતી શંકા-

ઓનું સમાધાન કરી સંયમ માર્ગમાં પ્રવર્તવું. આમાં શ્રી પાર્શ્વનાથના ક્રમાગત શિષ્ય કેશી કુમાર અને શ્રી મહાવીરના શિષ્ય ગૌતમ સ્વામી વચ્ચે સંવાદ છે. કેશીનો ખાસ પ્રશ્ન એ હતો કે શ્રીપાર્શ્વનાથે સાધુધર્મ ચાર મહાવ્રતવાળો કહ્યા અને શ્રી વર્ધમાને પાંચ મહાવ્રત વાળો કહ્યા વળી શ્રી પાર્શ્વનાથે સચેલક (સવસ્ત્ર) અને શ્રી વર્ધમાને અચેલક (વસ્ત્રરહિત) ધર્મ કહ્યા આમ બંનેમાં ફરક કેમ? ગૌતમ સ્વામીએ ઉત્તરમાં કહ્યું કે 'મધ્યના બાવીસ તીર્થંકરોના સાધુએ ઋજુપ્રાજ્ઞ હોવાથી ચોથા અપરિગ્રહ મહાવ્રતમાં જ બ્રહ્મચર્યનો સમાવેશ કરી લે છે અને તેમને સચેલક રહેવાનું કહ્યું છે અને આ ૨૪ મા તીર્થંકરના સાધુઓ વક્રજડ હોવાથી તેમને માટે બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ બે વ્રત જૂદાં પાડી પાંચ મહાવ્રતો કહ્યાં છે ને અચેલક ધર્મ કહ્યા છે. વગેરે અનેક પ્રશ્નોનું સમાધાન છે. ૨૪ પ્રવચન માતા—શંકાનું નિવારણ કરવામાં ભાષાસમિતિરૂપ વાગ્યોગની જરૂર છે, તેથી આમાં પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ આઠ પ્રવચન માતાનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. આ આઠમાં સર્વ દ્વાદશાંગરૂપ પ્રવચનનો સમાવેશ થાય છે તેથી તે તેની માતારૂપ કહેવાય છે. ૨૫ યજ્ઞીય—આમાં જયઘોષ અને વિજયઘોષની કથાદ્વારા બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ અને બ્રહ્મચર્યના ગુણ બતાવ્યા છે. વિજયઘોષ બ્રાહ્મણે યજ્ઞ આરંભ્યો તે વખતે જયઘોષ મુનિ ભિક્ષા લેવા જતાં તેણે ભિક્ષા ન આપી તેથી બંને વચ્ચે સંવાદ થાય છે ને તેમાં બ્રાહ્મણનું લક્ષણ આપતાં પ્રસંગને લીધે સાધુ, બ્રાહ્મણ, મુનિ, તાપસ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર વગેરેનાં લક્ષણો પણ આપ્યાં છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જન્મથી કાંઇ જાતિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માત્ર કંઠમાં યજ્ઞોપવિત ધારણ કરી લેવાથી બ્રાહ્મણ બની શકાય નહિ; વલ્કલ માત્રના પહેરવાથી કાંઈ યથાર્થ તપસ્વી બની જવાતું નથી .તેમ યોગ્ય કાર્યો સિવાય બ્રાહ્મણ આદિ જાતિને યોગ્ય બની શકાતું નથી. ૨૬ સામાચારી—સાધુ સામાચારી દશ પ્રકારની આવશ્યકી આદિ બતાવી છે તે ઉપરાંત બીજી રીતે

સાધુ માટેની સામાચારી દિનકૃત્ય રાત્રિકૃત્ય વગેરે બતાવેલ છે. ૨૭ ખલુંકીય-સામાચારી અશઠપણેથી પળાય. તે પર ગર્ગ નામના મુનિની કથા કહી તેમાં ખલુંક ("બળદ-ગળીઆ બળદ)નું દૃષ્ટાંત આપી તે ઉપનયથી શિષ્યો પર ઉતાર્યું છે. ૨૮ મોક્ષમાર્ગ—અશઠતાથી મોક્ષ સુલભ થાય છે. આમાં મોક્ષ માર્ગનાં ૪ કારણો નામે જ્ઞાન, દર્શન. ચારિત્ર અને તપ જણાવી તે દરેકના ભેદ સમજાવ્યા છે. ૨૯ સમ્યકત્વપરાક્રમ—વીતરાગ થયા વિના મોક્ષ માર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તે સમજાવવા આ અધ્યયન છે. તેમાં સંવેગ, નિર્વેદ, ધર્મશ્રદ્ધા આદિ (૭૩) દ્વાર કહ્યાં છે. ૩૦ તપોમાર્ગ—આસ્રવદ્વાર બંધ કરી તપ વડે કર્મનું શોષણ કરાય છે. તે તપના ૬ પ્રકારનાં બાહ્ય તપ અને ૬ પ્રકારનાં અંતરંગ તપ એમ બે ભેદ દરેકના પ્રભેદ સાથે સમજાવેલ છે. ૩૧ ચરણવિધિ—ચરણ એટલે ચારિત્ર તેની વિધિ—વર્ણન છે. અમુકનો ત્યાગ ને અમુક ગુણોનો સ્વીકાર એ જણાવી ચારિત્રનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ૩૨ પ્રમાદસ્થાન—પ્રમાદનું જ્ઞાન કરી તેનો ત્યાગ કરવો ઘટે તેથી પ્રમાદનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. રાગ, દ્વેષ, મોહ અને કષાયનું સ્વરૂપ ને તેના દોષ બતાવ્યા છે. ૩૩ કર્મ-પ્રકૃતિ—આમાં કર્મનું સ્વરૂપ, તેના જ્ઞાનાવરણીયાદિ ભેદ અને ઉત્તર ભેદ વગેરેથી બતાવ્યું છે. ૩૪ લેશ્યા—લેશ્યાના પ્રકાર ને તેનું નિરૂપણ છે. ૩૫ અનગાર માર્ગ—અનગાર એટલે અગાર—ગૃહ રહિત એવા સાધુના ગુણો પંચમહાવ્રતાદિ પાળવાનું જણાવ્યું છે. ૩૬ જીવાજીવ-વિભક્તિ—સાધુ ગુણ સેવવામાં જીવાજીવનું સ્વરૂપ જાણવું આવશ્યક છે તેથી જીવ અને અજીવ, તેના પ્રકાર વગેરે સમજાવ્યું છે.

૮૬ શ્રી ભદ્રબાહુ આ પરની નિર્યુક્તિમાં જણાવે છે કે આનાં ૩૬ અધ્યયનમાં કેટલાંક અંગમાંથી પ્રભવેલાં, કેટલાંક જિનભાષિત, કેટલાંક પ્રત્યેકબુદ્ધ સંવાદરૂપ છે (ગાથા ૪). તે પર શાંતિસૂરિ ટીકા કરતાં જણાવે છે કે અંગ એટલે દૃષ્ટિવાદ આદિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ જેવાં કે પરીષહ અધ્યયન (૨જું), જિનભાષિત જેવું કે દ્રુમપુષ્પિકા (દ્રુમપત્રક)

અધ્ય. (૧૦ મું) કે જે કેવલજ્ઞાન થયા પછી શ્રી મહાવીરે પ્રણીત કરેલું છે, પ્રત્યેકબુદ્ધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ તે કાપિલીય અધ્ય૦ (૮મું.) છે ને સંવાદરૂપ તે કેશિગૌતમીય (૨૩મું અધ્ય૦) છે.

૮૭ કવચિત્ એમ પણ કહેવાય છે કે 'તે અર્થથી શ્રી વર્દ્ધમાન સ્વામીએ પોતાના અવસાન સમયે સોળ પહોરની દેશના આપી તે વખતે પ્રરૂપ્યાં છે. તે દેશનામાં પ્રભુએ ૫૫ અધ્યયનો પુણ્યફળ વિપાકનાં અને ૫૫ અધ્યયન પાપફળ વિપાકનાં કહ્યાં છે. ત્યાર પછી પૂછયા વિના ઉત્તરાધ્યયનનાં ૩૬ અધ્યયન પ્રકાશ્યાં છે તેથી તે અપૃષ્ટ વ્યાકરણ કહેવાય છે. છેવટ મરૂદેવા માતાનું પ્રધાન નામનું અધ્યયન પ્રરૂપતાં અંતર્મુહૂર્ત્તનું શૈલેશીકરણ કરી પ્રભુ મોક્ષ પદ પામ્યા છે.' (જુઓ પ્રસ્તાવના જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ સં. ૧૯૮૧ માં ગૂજરાતી ભાષાંતર સહિત પ્રકટ કરેલ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર) જ્યારે શ્રી આત્મારામજી શ્રી વીરના અવસાન સમયની દેશનામાં આ પ્રકાશાયાં એ વાત સ્વીકારતા નથી (જુઓ જૈનધર્મવિષયક પ્રશ્નોત્તર.)

૮૮ આ સૂત્ર વાંચતાં બૌદ્ધનું સુત્ત નિપાત યાદ આવે છે. આનાં કાવ્યોનાં સમાંતર બૌદ્ધ સહિત્ય (ધમ્મપદાદિ)માં મળશે.

૮૯ ચોથા મૂલસૂત્રમાં બે નામે પિંડનિર્યુક્તિ અને ઓઘનિર્યુક્તિ પૈકી ગમે તે ગણાય છેઃ—૪ ક—પિંડ નિર્યુકિત—આ[૬૧] સંબંધમાં જણાવવાનું કે દશ વૈકાલિક સૂત્રમાં પાંચમું અધ્યયન પિંડૈષણી છે. દશવૈકાલિક પર ભદ્રબાહુ સ્વામીએ નિર્યુક્તિ રચી છે, તેના ઉકત પાંચમા અધ્યયન પર નિર્યુકિત રચતાં તે ઘણી મોટી થઇ તેથી તેને અલગ કરી પિંડનિર્યુકિત તેમણે રચી છે. આમાં પિંડ એટલે આહાર તે સંબંધી, વર્ણન છે. તેમાં પિંડનિરૂપણ, ઉદ્દગમ દોષો, ઉત્પાદન દોષો, એષણા દોષો અને ગ્રાસૈષણાના દોષો નિરૂપ્યા છે.

---

૬૧ પિંડનિર્યુકિત—મલયગિરિની ટીકા સહિત મુદ્રિત દે૦ લા૦ નં. ૪૪ જુઓ વેબર ઇ. એ. વૉ. ૨૧ પૃ. ૩૬૯.

૯૦ જ્યારે ૪ ૫–ઓઘનિર્યુક્તિ—ઓઘ એટલે સામાન્ય–સાધારણ, સૂક્ષ્મ–વિશેષ વિગતમાં ઉતર્યા સિવાયની નિર્યુક્તિ,–માં ચરણસત્તરી, કરણસત્તરી, પ્રતિલેખન આદિ દ્વારો:–પ્રતિલેખન દ્વાર, પિંડદ્વાર, ઉપધિનિરૂપણ, અનાયતનવર્જન, પ્રતિસેવણાદ્વાર, આલોચનાદ્વાર અને વિશુદ્ધિદ્વાર છે. આમાં ચરણ કરણનું મુખ્યપણે સ્વરૂપ છે.[૬૨]

૯૧ નંદી સૂત્ર—તે[૬૩] દેવવાચક કૃત છે. તેમાં તીર્થંકર ગણધરાદિની આવલિકા, પર્ષદો, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

૯૨ અનુયોગદ્વાર–તે[૬૪] આર્યરક્ષિત સૂરિકૃત છે. તેમાં આવશ્યક શ્રુતસ્કંધના નિક્ષેપો, ઉપક્રમાધિકાર, આનુપૂર્વી, દશ નામ અધિકાર, પ્રમાણદ્વાર અધિકાર, નિક્ષેપ અધિકાર, અનુગમ અધિકાર અને નયનો અધિકાર છે. આમાં નવ રસ, કાવ્યશાસ્ત્ર માટેની કેટલીક હકીકતો, ભારત રામાયણ કૌટિલ્ય ઘોટકમુખ આદિના ઉલ્લેખો પણ છે.

---

૬૨ ઓઘનિર્યુક્તિ—દ્રોણાચાર્યની ટીકા સહિત મુદ્રિત આ૦ સ૦ નં. ૧૭; વે૦ નં. ૧૪૨૨ જુઓ વેબર ઇ. એ. વૉ. ૨૧ પૃ. ૩૭૦.

૬૩ નંદીસૂત્ર—મલયગિરિની ટીકા સહિત મુદ્રિત આ૦ સ૦ નં. ૧૬ અને તે પરની ચૂર્ણિ તથા હરિભદ્રકૃત વૃત્તિ સહિત ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતાંબર સંસ્થા, રતલામ તરફથી સં. ૧૯૮૪ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. (વે૦ નં ૧૪૮૨–૩) જુઓ વેબર ઇ એ. વૉ. ૨૧ પૃ. ૨૯૩–૩૦૧.

૬૪ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર—મલધારી હેમચંદ્ર સૂરિની ટીકા સહિત કલકત્તા સન ૧૮૮૦, અને મુંબઇમાં દે૦ લા૦ નં૦ ૩૧ ને ૩૭ માં સન ૧૯૧૫–૧૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. અને હરિભદ્રકૃત વૃત્તિ સહિત રતલામની ઉપરની સંસ્થા તરફથી સં. ૧૯૮૪ માં પ્રકટ થયેલ છે. વે૦ નં. ૧૩૮૮. જુઓ વેબર ઈ. એ. વૉ. ૨૧ પૃ. ૩૦૧–૩૦૯. નન્દી, અનુયોગદ્વાર. આવશ્યક, ઓઘનિર્યુક્તિ, દશવૈકાલિક. પિંડનિર્યુક્તિ, ઉત્તરાધ્યયન એ સૂત્રોની સૂત્રગાથા, નિર્યુક્તિ, મૂલભાષ્યના અક્ષરાદિક્રમે, અંક શુદ્ધિ, અને લઘુ તથા મોટો વિષયાનુક્રમ આ૦ સમિતિ નં ૫૫ માં મુદ્રિત થયેલ છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઉપલબ્ધ શ્રુતસાહિત્ય.

प्रणम्यात्मगुरूंस्तान् घनसारशलाकयेव यद्वाचा ।
अज्ञानतिमिरपूरितमुद्घटितमांतरं चक्षुः ॥

—તિલકાચાર્યકૃત જીતકલ્પવૃત્તિ.

—ઘનસાર (બરાસ, ઉત્તમ સાર) વાળી સળીના જેવી જેમની વાણીથી અજ્ઞાન તિમિરથી પુરાયેલું આંતર ચક્ષુ ઉઘડયું છે એવા સ્વગુરૂને પ્રણામ કરૂં છું.

'जडमतिरपि गुरुचरणोपास्ति समुद्भूतविपुलमतिविभवः ।
समयानुसारतोऽहं विदधे' पवित्र श्रुतवाङ्मयसारम् ॥

—(શ્રી મલયગિરિની પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રવૃત્તિની આદિમાંના શબ્દોમાં) હું જડમતિ છું છતાં પણ ગુરૂચરણોપાસનાથી ઉદ્ભવેલ કંઈક વિશેષ મતિથી હું સમયાનુસાર પવિત્ર શ્રુત સાહિત્યનો સાર લખું છું.

'अर्हत्प्रोक्तं गणधरदृब्धं प्रत्येकबुद्धदृब्धं च ।
स्थविरग्रथितं च तथा प्रमाणभूतं त्रिधा सूत्रम् ॥'

—અર્હત્ નું કહેલું તે ગણધરે ગૂંથેલું, પ્રત્યેકબુદ્ધે ગૂંથેલું તથા સ્થવિરે ગૂંથેલું એમ ત્રણ પ્રકારનું પ્રમાણભૂત સૂત્ર છે.

यदुक्तमर्थतोऽर्हद्भिः संदृब्धं सूत्रतश्च यत् ।
महाधीभिर्गणधरैस्तत् स्यादंगात्मकं श्रुतम् ॥
ततो गणधराणां यत् पारम्पर्याप्तवाङ्मयैः ।
शिष्यप्रशिष्यैराचार्यैः प्राज्यवाङ्मतिशक्तिभिः ॥
कालसंहननायुर्दोषादल्पशक्तिधीस्पृशाम् ।
अनुग्रहाय संदृब्धं तदनंगात्मकं श्रुतम् ॥
सृष्टान्यज्ञोपकाराय तेभ्योऽप्यर्वाक्तनर्षिभिः ।
शास्त्रैकदेशसंबद्धान्येवं प्रकरणान्यपि ॥

—વિનયવિજય–લોકપ્રકાશ દ્રવ્યલોક શ્લોક ૭૯૬–૮૯૯.

—કહ્યું છે કે શ્રી અર્હતોએ અર્થથી અને મહાબુદ્ધિવાન્ ગણધરોએ સૂત્રથી ગૂંથેલું જે શ્રુત તે 'અંગ' રૂપ શ્રુત.

તે પછી ગણધરોના પરંપરાથી વાઙ્મયને પામેલા અને પ્રકૃષ્ટ વાણી, મતિ અને શક્તિવાળા શિષ્ય પ્રશિષ્ય આચાર્યોએ કાલ સંહનન આયુષ્યના દોષથી અલ્પ બુદ્ધિવાળાના અનુગ્રહને માટે ગૂંથેલું જે શ્રુત તે અનંગાત્મક શ્રુત.

તેમના કરતાં વધારે સાંપ્રત ઋષિઓએ અજ્ઞજનોના ઉપકાર માટે શાસ્ત્રના એકદેશથી સંબદ્ધ થયેલાં પ્રકરણો પણ રચ્યાં.

૭ છેદસૂત્રો.

૯૩ કુલ ૭ છેદસૂત્ર છેઃ—૧ **નિ**શીથ–(લઘુનિશીથ), ૨ **બૃ**હત્કલ્પ, ૩ **વ્ય**વહાર, ૪ **દ**શાશ્રુતસ્કંધ, ૫ **પં**ચકલ્પ અને ૬ **મ**હાનિશીથ. આ પૈકી નિશીથ, પંચકલ્પ ને મહાનિશીથ ગણધરકૃત છે અને બૃહત્કલ્પ, વ્યવહાર અને દશાશ્રુતસ્કંધ એ ત્રણના કર્તા ભદ્રબાહુ સ્વામી છે, તેમાં પંચકલ્પ નામનું છેદસૂત્ર વિચ્છિન્ન થયું છે, પરંતુ તે પર સંઘદાસ ગણિનું ભાષ્ય ઉપલબ્ધ છે (પી. ૧, ૧૦૩). આ છેદસૂત્રો પર નિર્યુક્તિ કે ભાષ્ય, બૃહત્ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, અવચૂરિ અનેક ટિપ્પનાદિ ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યોએ રચ્યાં છે.

૯૪ આ ૭ છેદોમાં પ્રાયઃ સાધુ સાધ્વીઓના આચાર, ગોચરી–ભિક્ષા, કલ્પ, ક્રિયા અને સામાન્ય નિયમમાર્ગોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેની સાથે સાથે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવ ઉત્સર્ગ અપવાદિ માર્ગોનું પણ સમયાનુસાર નિરૂપણ કર્યું છે. સામાન્ય રીતે આ છેદસૂત્રો 'અપવાદ માર્ગ'નાં સૂત્રો ગણાય છે. આમાં જોકે વિશેષતાથી–ખાસ કરી સાધુઓના આચારનું પ્રતિપાદન છે છતાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ શ્રાવકના આચાર સંબંધી પણ તેમાં વક્તવ્ય છેઃ જેવા કે શ્રાવકોની ૧૧ પ્રતિમા (વ્રતવિશેષ)નો વિસ્તાર તથા ગુરૂની ૩૩ આશાતના ટાળવી, અને કોઇ આચાર્ય પદવી–દાનને યોગ્ય ન હોય તો તે પદવી છોડાવવી તથા આલોચના કરવી વગેરે આચાર

પણ છેદસૂત્રોમાં છે.[૬૫]

૯૫ વિન્ટરનિટ્ઝ કહે છે કે 'આ છેદસૂત્રોમાં ખરી ઉપયોગી વાત (kernel) ત્રીજાથી પાંચમા છેદસૂત્રો છે કે જે સૂત્રમાં ઘણાં પ્રાચીન છે. આ ત્રણેને એકત્રિત તરીકે 'દસા-કપ્પ-વવહાર' કહેવામાં આવે છે. છેદસૂત્રોમાં કેટલીક દંતકથાઓ સાથે સાથે, બૌદ્ધોના વિનયપિટકમાંથી જે જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે, સાધુ સાધ્વીના આચાર, તેમને માટે પ્રાયશ્ચિતની આજ્ઞાઓ છે-ટુંકમાં સાધુસંઘનો આખો નિયમન ગ્રંથ છે.'

૯૬ પહેલું છેદસૂત્ર-૧. **નિશીથ** સૂત્ર—આચારાંગ આદિ સૂત્રોમાં મુનિઓના આચારનું નિરૂપણ છે. તે આચારથી પતિત થનારા માટે લઘુ નિશીથસૂત્રમાં આલોચના લઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ થવાનું બતાવ્યું છે. સ્ખલના કરનાર મુનિઓને શિક્ષા રૂપે **નિશીથસૂત્ર** છે અને પ્રમાદાદિથી ઉન્માર્ગે ગયેલાને સન્માર્ગ પર તે લાવે છે. પ્રાયશ્ચિત્તની મતલબ એ છે કે અજાણપણે એકવાર જે અકૃત્યનું સેવન થયું હોય તેની આલોચના કરી શુદ્ધ થવું ને બીજી વખત તેનું સેવન ન કરવું. આમાં ધર્મનિયમોનો ખજાનો છે.

૯૭ આ સૂત્રમાં ૨૦ ઉદ્દેશક છે. પહેલામાં લગભગ ૬૦ બોલ છે તેવું સાધુ કરે, કરાવે યા અનુમોદે તેને માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે. બીજામાં પણ લગભગ ૬૦ બોલ છે, ત્રીજામાં ૮૦ લગભગ બોલ છે ચોથામાં સો ઉપરાંત બોલ છે, પાંચમામાં લગભગ ૮૦ છે તે કરતાં

---

૬૫ પ્રો૦ શુબ્રિંગે આ પૈકી બૃહત્કલ્પ સન ૧૯૦૫માં, વ્યવહાર અને નિશીથ સૂત્રો સન ૧૯૧૮માં સંશોધિત કરેલાં લિપઝિગ્‌માં છપાયાં છે ને એ ત્રણે મૂળ એક સાથે જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમિતિ તરફથી મુદ્રિત થઇ પ્રકટ થયાં છે, અને બૃહત્કલ્પ સૂત્ર, દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર, વ્યવહાર સૂત્ર અને (લઘુ) નિશીથ સૂત્રનો સંક્ષિપ્ત સાર હિંદીમાં જ્ઞાનસુંદરજી કૃત શીઘ્રબોધ ભાગ ૧૯ થી ૨૨ માં પ્રકટ થઇ ગયો છે. વ્યવહાર સૂત્ર (વે. નં. ૧૫૨૧) ભાષ્ય તેમજ મલયગિરિની ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. (પ્ર૦ માણેક મુનિ. હસ્તે વકીલ કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી અમદાવાદ) નિશીથ સૂત્ર માટે જુઓ વે. નં. ૧૪૮૭. છ છેદ સૂત્રો માટે જુઓ વેબર ઇ. એ. વૉ. ૨૧ પૃ. ૧૭૮ થી ૧૮૫ અને ૨૧૦ થી ૨૧૫.

કરાવતાં કે અનુમોદતાં લઘુ માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે; છઠ્ઠાથી ઓગણીસમા સુધીમાં ૭૭, ૯૧, ૧૭, ૨૮, ૪૭, ૯૨, ૩૦, ૬૦, ૪૫, ૧૫૪, ૫૦, ૧૫૧, ૬૪, અને ૩૬ બોલ છે તે કરતાં કરાવતાં કે અનુમોદતાં ચાતુર્માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે, ૨૦ મા ઉદ્દેશકમાં આલોચનાપૂર્વકનાં પ્રાયશ્ચિત્તો–માસિક, લઘુમાસિક, ચતુર્માસિક આદિ પ્રાયશ્ચિત્તો, તેની વિધિ બતાવી છે.

૯૮ બીજું છેદસૂત્ર–૨. (બૃહત્) કલ્પ સૂત્ર–માં ૭ ઉદ્દેશક છે. તે મુખ્ય સાધુ સાધ્વીઓનો આચારકલ્પ છે. જે કર્મહેતુના હેતુ અને સંયમને બાધક પદાર્થ, સ્થિતિ વગેરે છે, તેનો નિષેધ કરતાં શાસ્ત્રકારે 'ન કપ્પઈ' એટલે ન કલ્પે–ન ખપે, અને જે સંયમને સાધક છે તે 'કપ્પઇ' અર્થાત્ કલ્પે–ખપે એમ બે પ્રકારે કહી આમાં તેવા પદાર્થ, સ્થાન, વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ જણાવ્યાં છે. વળી અમુક અકાર્ય માટે કયું પ્રાયશ્ચિત્ત દશ પ્રાયશ્ચિત્તમાંથી આપવું તે, અને કલ્પના ૭ પ્રકાર વગેરે જણાવેલ છે.

૯૯ વિન્ટરનિટ્ઝ કહે છે કેઃ—આ જૂનું પ્રમાણભૂત કલ્પસૂત્ર છે કે જે બૃહત્ કલ્પસૂત્ર કે બૃહત્ સાધુકલ્પસૂત્ર કહેવાય છે. તે સાધ્વાચારનો મુખ્ય ગ્રંથ છે તેની આવશ્યક પૂર્તિ રૂપે વ્યવહારસૂત્ર છે. આ કલ્પસૂત્રમાં શિક્ષાના પ્રસંગો છે, ને વ્યવહાર સૂત્રમાં અમુક અમુક શિક્ષા અમુક અમુક સ્ખલન માટે બતાવવામાં આવી છે. સમયમાં નિશીથસૂત્ર આની પછીનું છે.

૧૦૦ ત્રીજું છેદસૂત્ર–૩ વ્યવહાર સૂત્ર–માં દશ ઉદ્દેશક છે. પહેલામાં આચારથી પતિત થનારા મુનિઓએ આલોચના (Confession) કરવી ઘટે તો આલોચના સાંભળનાર અને આલોચના કરનાર મુનિ કેવા હોવા જોઇએ, અને આલોચના કેવા ભાવથી કરવી જોઈએ, અને તેને કેટલું પ્રાયશ્ચિત દેવું એ છે. બીજામાં એક કરતાં વધુ સાધુ વિહાર કરે તેમાં એક યા વધુ દોષ કરે તો અન્યે શું કરવું એ વગેરે જણાવ્યું છે. ત્રીજામાં સાધુઓને સાથે લઈ તેના ગણી–મુખી બનવામાં શું

ગુણો જ્ઞાનચારિત્રાદિ જોઇએ તે, ને કોને આચાર્ય ઉપાધ્યાયાદિ સાત પદવી આપવી ન આપવી ઘટે તે બતાવ્યું છે. ચોથામાં કેટલાં સાધુ સહિત કેવી રીતે વિહાર કે ચાતુર્માસ-સ્થિતિ કરવી ઘટે તે છે. પાંચમામાં સાધ્વીઓની પદવીઓ ધારણ કરનારી પ્રવર્તિની આદિએ કેવી રીતે વિહાર કે ચાતુર્માસસ્થિતિ કરવી ઘટે વગેરે દર્શાવ્યું છે. છઠામાં ગોચરી-ભિક્ષા, સ્થંડિલ, વસતિ ક્યાં અને કેમ કરવી ઘટે યા ન ઘટે તે, તેમજ અમુક સ્ખલન માટેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવેલ છે. સાતમામાં બીજા સમવાયમાંથી આવેલ સાધ્વી માટે શું કરવું, તેમજ સાધ્વીઓ માટેના નિયમ, સ્વાધ્યાય, પદવીદાન, ગૃહસ્થાદિની આજ્ઞા લઇ અમુક સંજોગોમાં વર્ત્તવું વગેરે છે. આઠમામાં ગૃહસ્થના મકાનનો કેટલો ભાગ વાપરવો, તેમને ત્યાંથી પાટ પાટલા કેવી રીતે કેટલાં લઇ આવવાં, પાત્રાદિ ઉપકરણો કેટલાં ખપે, ભોજન કેટલું કરવું એ બતાવ્યું છે. નવમામાં શય્યાતર (મકાનને વાપરવા દેનાર)નો અધિકાર છે. તેનું કેવું મકાન વાપરવું ન વાપરવું, ભિક્ષુ પ્રતિમાઓમાં કેવું વર્ત્તન આરાધક થાય વગેરે જણાવ્યું છે. દશમામાં બે પ્રકારની પ્રતિમા (અભિગ્રહ), બે જાતના પરિષહ, પાંચપ્રકારના વ્યવહાર, ૪ જાતના પુરૂષ (સાધુ) જુદી જુદી રીતે, ૪ જાતના આચાર્ય ને શિષ્ય, સ્થવિરની તથા શિષ્યની ત્રણ ત્રણ ભૂમિકાઓ, અમુક અમુક આગમો ક્યારે શીખવવાં, વગેરે નિરૂપ્યું છે.

૧૦૧ ચોથું છેદસૂત્ર-દશાશ્રુતસ્કંધ-માં દશ અધ્યયન છે. પહેલામાં પુરૂષ પોતાની પ્રકૃતિથી પ્રતિકૂલ આચરણ કરવાથી અસમાધિનું કારણ થાય છે, તે પ્રમાણે મુનિ પોતાના સંયમથી પ્રતિકૂલ આચરણ કરવાથી સંયમમાં અસમાધિ મેળવે છે તેથી અસમાધિનાં ૨૦ સ્થાનો, બીજામાં સબલ પ્રહાર થાય તો અશક્તિ આવે છે તેમ સાધુને ચારિત્રમાં અશક્તિ લાવનાર ૨૧ સબલ દોષ, ત્રીજામાં ગુરૂની ૩૩ આશાતના, ચોથામાં આચાર્યની આઠ સંપદા ને તેના ભેદ, શિષ્યના માટે ચાર પ્રકારના વિનયની પ્રવૃત્તિ અને તેના દરેકના ભેદ, પાંચમામાં ચિત્તસમાધિનાં

દશ સ્થાન, છઠ્ઠામાં શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિમાનું વિવરણ, સાતમામાં ભિક્ષુપ્રતિમા જણાવેલ છે. આઠમું વીર પ્રભુનાં ચ્યવન, જન્મ, સંહરણ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન, ને મોક્ષ ક્યારે થયા તે સંબંધીનું પર્યુષણાકલ્પ છે કે જે પર્યુંષણ વખતે સાધુઓ હાલ વ્યાખ્યાનમાં વાંચે છે, ને તેનું ટુંકું નામ કલ્પસૂત્ર છે તે આ દશાશ્રુતસ્કંધનું ૮ મું અધ્યયન છે; (આ માટે હવે પછી આગળ જુઓ) નવમામાં મહામોહનીય કર્મબંધનાં ૩૦ સ્થાન, અને દશમામાં નવ નિદાનો (નિયાણાં) જણાવ્યાં છે. (પાચમું છેદસૂત્ર પંચકલ્પ હાલ મૂળરૂપે ઉપલબ્ધ નથી, તેથી) હવે છઠ્ઠું છેદસૂત્ર કહીશું.

૧૦૨ છઠ્ઠું છેદસૂત્ર—૬. **મહાનિશીથ**—આ મૂળ નષ્ટ થયું હતું અને તેનો ઉદ્ધાર હરિભદ્રસૂરિએ કર્યો હતો.[૬૬] તેમાં આલોચના અને પ્રાયશ્ચિત્ત છે. કર્મનો સિદ્ધાંત વ્રતભંગથી ને ખાસ કરી ચોથા બ્રહ્મચર્યવ્રતના ભંગથી કેટલાં દુઃખ પડે છે તે બતાવી સિદ્ધ કર્યો છે. સારા નઠારા સાધુઓના આચાર સંબંધી કહેલું છે તેમજ કમલપ્રભ આદિની કથાઓ છે. તેમાં તાંત્રિક કથનો, આગમ નહિ એવા ગ્રંથો વગેરેનો ઉલ્લેખ છે તેથી તે, પછીનો ગ્રંથ હોય તેમ જણાય છે, એમ વિન્ટરનીટ્ઝ જણાવે છે. આ સૂત્ર હજુ પ્રસિદ્ધ થયું નથી.

દશ પ્રકીર્ણક (પયન્ના)

૧૦૩ **પયન્ના** આ છૂટાં પ્રકીર્ણ ગ્રંથો છે. તે વેદનાં **પરિશિષ્ટોને** (રચનાપદ્ધતિમાં) મળતાં આવે છે. તે પદ્યબંધ છે.

૧૦૪-૧૧૩ ૧. **ચતુઃશરણ**—ચારનું શરણ લેવાથી દુષ્કૃતની નિન્દા અને સુકૃતની અનુમોદના થાય છે. ને તે શરણ કુશલહેતુ છે. તે ચાર શરણ એટલે:-૧ અર્હતો ૨ સિદ્ધો ૩ સાધુઓ અને ૪ ધર્મ એમ ચારનું શરણ. તે ચારનું સ્વરૂપ પણ બતાવ્યું છે. કુલ ૬૩ ગાથા છે. આનું બીજું નામ કુશલાનુબંધિ છે.

૨. **આતુરપ્રત્યાખ્યાન**—બાલમરણ, બાલપંડિતમરણ અને પંડિત-

---

૬૬. જૈન ગ્રંથાવલી પૃ. ૧૭ ની ફુટનોટ આ સંબંધીની જુઓ. તથા મહાનિશીથનો અંત ભાગ જુઓ.

મરણ કેનાં થાય છે તે સમજાવ્યું છે. પછી પંડિતે આતુર–રોગાવસ્થામાં શેનાં શેનાં પ્રત્યાખ્યાન લેવાં–શું શું વોસરાવવું–તજવું, શું શું ભાવના ભાવવી, સર્વ જીવને ખમાવવા, વગેરે તેમજ ઉત્તમ મરણ કેવી રીતે થાય તે સમજાવ્યું છે.

૩. **ભક્તપરિજ્ઞા**—અભ્યુદ્યત મરણથી આરાધના થાય છે. તે મરણ ભક્તપરિજ્ઞા, ઇંગિની અને પાદપોપગમન એમ ત્રણ પ્રકારનું છે. ભક્તપરિજ્ઞા મરણ, સવિચાર ને અવિચાર એમ બે પ્રકારનું છે. સંસારની નિર્ગુણના પિછાની પશ્ચાત્તાપપૂર્વક સર્વદોષ તજી આલોચના લઈ મેં સંસારમાં ઘણું ભોગવ્યું વગેરેનો વિચાર કરવાપૂર્વક ભક્તપરિજ્ઞા મરણની–અનશનની વિધિ ને ભાવના આચરવાનું આમાં જણાવ્યું છે. આમાં ૧૭૨ ગાથા છે.

૪. **સંસ્તારક**—મરણ થયા પહેલાં 'સંથારો' કરવામાં આવે છે તેના મહિમાનું આમાં કથન છે. એક સ્થળે–એકજ આસન રાખી–તે સંસ્તારક પર રહી અનશન લેવામાં આવે છે. તેનાં દૃષ્ટાંતો આપેલ છે. આમાં ૧૨૩ ગાથા છે.

૫. **તંદુલવૈચારિક**—એકસો વર્ષના આયુષવાળો પુરૂપ પ્રતિદિન તંદુલ–ભાત ખાય તેની સંખ્યાના વિચારના ઉપલક્ષણથી આ નામ પડેલું છે. જેટલા દિવસો જેટલી રાત્રી જેટલા મુહૂર્ત્તો જેટલા ઉશ્વાસ ગર્ભમાં વસતા જીવોના થાય તે કહી તેની આહારવિધિ, ગર્ભાવસ્થા, શરીરોત્પાદહેતુ, જોડકા વર્ણન, સંહનનસંસ્થાન તન્દુલગણના વગેરે જણાવેલ છે. ગાથા ૧૩૯ ને થોડું ગદ્ય છે.

૬. **ચંદ્રવેધ્યક**—રાધાવેધનું વર્ણન છે. રાધાવેદના ઉદાહરણથી આત્માએ કેવું એકાગ્ર ધ્યાન કરવું જોઇએ. તે બતાવી તેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય એમ કહ્યું છે. આ અપ્રકટ છે.

૭. **દેવેન્દ્રસ્તવ**—વીરપ્રભુની દેવેન્દ્ર આવી સ્તુતિ કરે છે તો તે દેવન્દ્ર ૩૨ છે ને તે ૩૨ નું સ્વરૂપ, ને તેના પેટામાં દેવતાઓ, ચંદ્રસૂર્ય ગ્રહ નક્ષત્રાદિનાં નામ, વાસ, સ્થિતિ, ભવન પરિગ્રહ વગેરે કથન છેઃ ગાથા ૩૦૭ છે.

૮. ગણિવિદ્યા—તેમાં જ્યોતિષનું કથન છે. તેમાં બલાબલ-વિધિ, નવબલ નામે દિવસ, તિથિ, નક્ષત્ર, કરણ, ગ્રહદિવસ, મુહૂર્ત, શકુન, લગ્ન, અને નિમિત્તનાં બલ. એ દરેકમાં અમુકમાં શું શું કરવું ઘટે એ બતાવ્યું છે. ૮૨ ગાથા છે.

૯. મહાપ્રત્યાખ્યાન—મોટા પ્રત્યાખ્યાન કરવાનું સ્વરૂપ છે. જે જે પાપો–દોષો થયા હોય તે સંભારી સંભારી તેનો ત્યાગ કરવો–ભાવશલ્ય કાઢી નાંખવું, પંડિતમરણ માટે સમાધિ થાય તેવી આત્મ-સ્થિતિ જાગ્રત કરી સર્વ અસત્–પ્રવૃત્તિને તજવી, દુઃખમય સંસાર પ્રત્યે વિરાગ રાખવો વગેરે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ૧૪૨ ગાથા છે.

૧૦. વીરસ્તવ–આમાં શ્રી વીરપ્રભુની સ્તુતિ હોવી જોઇએ. અપ્રકટ છે.

૧૧૪ કોઈ આ દશ પયન્નામાં દેવેન્દ્રસ્તવ ને વીરસ્તવ એ એકઠાં મૂકે છે, અને સંસ્તારકને ગણતા નથી તેથી તેને બદલે મરણસમાધિ અને ગચ્છાચાર પયન્ના જણાવે છે. (આત્મારામજી કૃત જૈન ધર્મવિષયિક પ્રશ્નોત્તર). આ બંને હવે પછી જણાવેલ ૨૦ પયન્નામાં ગણાવ્યા છે.

૧૧૫ ગચ્છાચાર—આમાં ગચ્છનું સ્વરૂપ છે. સારો ગચ્છ સારા આચાર્યથી થાય છે. તે આચાર્યનાં લક્ષણો, શિષ્યની દશા, ગચ્છનાં

૬૭-દશ પયન્ના-તે માટે જુઓ વેબર ઇ. એ. વૉ. ૨૧ પૃ. ૧૦૬ થી ૧૧૩, અને પૃ. ૧૭૭ થી ૧૭૮. આ૦ સમિતિ નં. ૪૫ માં દશ પયન્ના પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાં ચતુઃશરણાદિ ઉપર જણાવેલા જે દશ છે તે પૈકી ચંદ્રવેધ્યક અને વીરસ્તવ સિવાયનાં આઠ અને ગચ્છાચાર તથા મરણ સમાધિ એ બે મળી દશ મૂકેલાં છે, અને સાથે સંસ્કૃત છાયા પણ આપી છે. ગચ્છાચાર પયન્ના તેના પરની વાનર્ષિ=વિજયવિમલકૃત નાની સંસ્કૃત ટીકા આ૦ સમિતિ નં. ૩૬ માં, અને તે વાનર્ષિની સં. બૃહદ્‌વૃત્તિ સહિત દયાવિમલ ગ્રંથમાલા નં. ૨૫ અમદાવાદમાં ગૂજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રકટ થયેલ છે, તેમજ જૈ. ધ. સભા તરફથી મૂલ અને ગુ૦ અનુવાદ પ્રકટ થયેલ છે, ઉક્ત વિજયવિમલ કૃત વૃત્તિ સાથે તંદુલ વૈચારિક તથા અવચૂરિ સાથે ચતુઃશરણ બંને એક પુસ્તકમાં દે૦ લા૦ નં. ૫૯માં મુદ્રિત થયેલ છે.

લક્ષણો ને તેનું સ્વરૂપ બતાવી શિષ્યે સુગુણ ગચ્છમાં ગુર્વાજ્ઞાપૂર્વક નિવાસ કરવો ઘટે તે સમજાવ્યું છે. ગાથા ૧૩૭ છે. ગચ્છ એટલે સાધુસમુદાય. આમાં મુખ્ય ત્રણ અધિકારઃ આચાર્ય સ્વરૂપનિરૂપણ (ગા. ૪૦ સુધી), સાધુ સ્વરૂપનિરૂપણ અધિકાર (૧૦૬ ગાથા સુધી) અને સાધ્વીસ્વરૂપ અધિકાર (૧૩૪ ગાથા સુધી) છે. છેવટે આ પ્રકીર્ણક મહાનિશીથ, કલ્પ (બૃહત્કલ્પ) અને વ્યવહાર (એ છેદ સૂત્રો)માંથી સમુધ્ધૃત કર્યું છે એમ જણાવ્યું છે.

૧૧૬ મરણસમાધિ–તેમાં ગાથા ૬૬૩ છે. સમાધિથી મરણ કેમ થાય તે તેની વિધિપૂર્વક બતાવ્યું છે. આરાધના, આરાધક, અનારાધક, પરિકર્મથી આલોચના વગેરેનું સ્વરૂપ, સૂરિગુણ, શલ્યોદ્ધાર, જ્ઞાનચારિત્રનો ઉદ્યમ, સંલેખનાવિધિ, કષાય પ્રમાદાદિ ત્યાગ, પ્રત્યાખ્યાન, પંડિતમરણ, અભ્યુદ્યતમરણ, ક્ષમાપના, સંસ્તારક, અનિત્યાદિ ભાવના, મોક્ષ સુખની અપૂર્વતા, ધ્યાન વગેરે અનેક વિષયો છે. છેલ્લે જણાવ્યું છે કે આ મરણવિભક્તિ, મરણવિશુદ્ધિ, મરણસમાધિ, સંલેખના શ્રુત, ભક્તપરિજ્ઞા, આતુર પ્રત્યાખ્યાન, અને આરાધના પ્રકીર્ણક એમ આઠ શ્રુતમાંથી આ મરણવિભક્તિ–મરણસમાધિ રચેલી છે.

૧૧૭ આ રીતે ૧૧ અંગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૬ છેદસૂત્ર, ૪ મૂલસૂત્ર, બે સૂત્ર નામે નંદી તથા અનુયોગદ્વાર, અને દશ પયન્ના (પ્રકીર્ણક) એટલે કુલ મળી ૪૫ આગમ જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજકો[૬૮] માને છે. કોઇ હાલ મળી આવતાં સૂત્રોની ગણના ૮૪ ની કરે છે તે કેવી રીતે કરે છે તે જોઇએ. જુઓ પારા ૧૨૯.

---

૬૮. શ્વેતાંબર અમૂર્ત્તિપૂજકો—સ્થાનકવાસી જૈનો તે પૈકીના ૩૨ અને તે વળી કેટલાક પાઠો રહિત તેમજ કેટલેક સ્થળે અર્થભેદથી માને છે તે આ છેઃ—૧૧ અંગ અને ૧૨ ઉપાંગ મળી ૨૩, ૨૪ મું નિશીથ, ૨૫ બૃહત્કલ્પ, ૨૬ વ્યવહાર, ૨૭ દશાશ્રુતસૂત્ર (એ ૨૪–૨૭ મળી ૪ છેદસૂત્ર), ૨૮ અનુયોગદ્વાર, ૨૯ નંદિસૂત્ર, ૩૦ દશવૈકાલિક, ૩૧ ઉત્તરાધ્યયન (એ ૨૮–૩૧ મળી ૪ મૂલસૂત્ર), ૩૨ આવશ્યક.

દિગંબરો તો આ શ્વેતાંબરોએ માનેલાં સૂત્રોને માનતાજ નથી.

૧૧૮-૧૧૯ મૂળ આગમોના અંતર્ગતને જુદા ગણવામાં આવ્યા છે તેને આપણે 'છુટક' કહીએ. તે આઠ છેઃ-૧ પર્યુષણાકલ્પ[૬૯] (આર્ય ભદ્રબાહુ કૃત દશાશ્રુતસ્કંધના આઠમા અધ્યયનરૂપે છે) તે અલગ પર્યુષણુપર્વ પર વંચાય છે ને તેને સામાન્ય રીતે 'કલ્પસૂત્ર' કહેવામાં આવે છે. તેનું પ્રમાણ ૧૨૦૦ શ્લોકથી કંઇક અધિક હોવાથી 'બારસા સૂત્ર' તરીકે પણ તેને ઓળખવામાં આવે છે. વિન્ટરનિટ્ઝ જણાવે છે કેઃ-'આમાં ત્રણ ભાગ છેઃ-૧ જિનચરિત-તેમાં વધુ ભાગ શ્રી વર્દ્ધમાન-મહાવીરનું ચરિત છે અને તે બૌદ્ધનું લલિતવિસ્તરા યાદ આપે છે. ૨ થેરાવલિ-તેમાં સ્થવિરોની પરંપરા છે. આ ભદ્રબાહુ કૃત હોઇ ન શકે કારણ કે તેમના પછીના સ્થવિરો તે છે. ઇ. સ. પહેલા સૈકાના મળી આવેલા શિલાલેખો બતાવે છે કે ઉક્ત થેરાવલિમાંનાં નામો કલ્પિત નહિ પણ ઐતિહાસિક છે. ૩ સામાચારી-આ કલ્પ ગ્રંથની તેના નામ પ્રમાણે મૂળ વસ્તુ જણાય છે. દંતકથા એવી છે કે દેવર્દ્ધિગણિએ જિનચરિત, થેરાવલી, ને સામાચારી કલ્પસૂત્રના મૂળ આગમમાં નહોતી તે ઉમેરી છે. આ દંતકથા આખી સાચી હોય.' ૨ જીતકલ્પસૂત્ર-આના કર્ત્તા જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે. જીત એટલે આચાર-અને તેનો કલ્પ એટલે વર્ણના. અર્થાત્ આ જૈન શ્રમણોના આચાર-વિષયક છે તેમાં ૧૯ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. (નિશીથ છેદ સૂત્રમાં જીતકલ્પનું વિધાન છે તેથી આ તેનું અંશ જ છે.) આ પ્રાયશ્ચિત્ત સંબંધી વિષય છેદ સૂત્રો અને બીજા ઘણા ગ્રંથોમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. કેટલેક સ્થળે બહુ સંક્ષિપ્ત નહિ કે બહુ વિસ્તૃત નહીં એવી મધ્યમ રીતે સંકલના એ વિષયને સમજાવવા

---

૬૯. આ કલ્પસૂત્ર પ્રસ્તાવના સહિત સંશોધિત કરી ડા. Jocobi એ લિપ્ઝીગમાં સન ૧૮૭૯ માં પ્રકટ કર્યું ને અંગ્રેજી અનુવાદ સહિત S. B. E. ના વૉ. ૨૨ માં પ્રકટ કર્યું- ધર્મસાગરની ટીકા સહિત, વિનયવિજય, ને સમયસુંદરની ટીકા સહિત પ્ર૦ જૈન આ૦ સભા. વિનયવિજયજીની ટીકા સહિત પ્ર. દે૦ લા૦ નં. ૭. ૬૧ માં પ્રકટ થયેલ છે.

કરી હોય તેમ સંભવે છે.[૭૦]

૧૨૦-૧૨૫ ૩ યતિજીતકલ્પ અને ૪ શ્રાદ્ધજીતકલ્પ—આ બે અનુક્રમે સોમપ્રભસૂરિ અને ધર્મઘોષ સૂરિએ યતિઓ અને શ્રાવકોના આચાર રૂપે સંકલિત કરેલ છે. એ જીતકલ્પસૂત્રના પેટા સૂત્ર જેવા છે તેથી પરમાર્થે તે પણ છેદસૂત્ર છે. ૫ પાક્ષિકસૂત્ર—[૭૧]તેમાં પાક્ષિક દિવસે કરવાના પ્રતિક્રમણની વિગત આપી છે. પ્રતિક્રમણ એ આવશ્યકમાં ચોથું આવશ્યક છે તેથી આ આવશ્યકનું પેટા સૂત્ર છે. તેમાં સાધુવ્રત ને શ્રુતનું કીર્તન છે. ૬ ક્ષામણાસૂત્ર—આને પાક્ષિક ક્ષામણા સૂત્ર પણ કહે છે. એ સૂત્ર પાક્ષિક સૂત્રના પ્રાંતે આવતું હોવાથી તેની સાથેજ ગણાય છે. જનાં કોઈ કોઈ સ્થલે અલગ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. ૭ વંદિત્તુ સૂત્ર[૭૨]—તે શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણ છે તેના પહેલા શબ્દ 'વંદિત્તુ'થી તે વંદિત્તુ સૂત્ર કહેવાય છે. ને તે શ્રાવકોનું પ્રતિક્રમણ હોવાથી આવશ્યક સૂત્રનું પેટા સૂત્રજ છે. ૮ ઋષિભાષિત—તેમાં ૪૫ અધ્યયન અથવા ભાષિત છે. આનાપર ભદ્રબાહુએ રચેલી નિર્યુક્તિ હમણાં ઉપલબ્ધ થતી નથી. સ્થાનાંગના ૧૦મા સ્થાનમાં કહેલ છે કે તે પ્રશ્નવ્યાકરણનું એક અધ્યયન હતું. હાલમાં તેમાં તે નથી. સમવાયાંગમાં કહે છે કે તેમાં ૪૪ અધ્યયન—દેવલોકથી ચ્યુત ૪૪ ઋષિઓના અધિકાર હતા. હાલમાં ૪૫ અધ્યયન છે તે નેમિનાથના વખતના નારદાદિ ૨૦ નાં, પાર્શ્વનાથના વખતના ૧૫ નાં, અને મહાવીરના વખતના દશનાં છે. આ અધ્યયનો પ્રત્યેકબુદ્ધે કહેલાં છે.[૭૩]

---

૭૦ મૂળ તથા તે પર સિદ્ધસેન કૃત પ્રાકૃત બૃહચ્ચૂર્ણિ તેમજ શ્રી ચંદ્ર સૂરિકૃત સંસ્કૃત વિષમપદ વ્યાખ્યા સમેત મુદ્રિત થયેલ છે. પ્ર. જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમિતિ.

૭૧ પાક્ષિકસૂત્ર—યશોદેવકૃત ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ દે. લા. નં. ૪; વે૦ નં. ૧૪૮૯ થી ૯૪

૭૨ વંદિત્તુસૂત્ર—શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણપર જૂનામાં જૂની ટીકા તે સં. ૧૧૮૩ માં વિજયસિંહસૂરિકૃત ચૂર્ણિ છે, (પી. ૫, ૨૨). તે સૂત્ર પર રત્નશેખરની ટીકા નામે અર્થદીપિકા દે. લા. નં. ૪૮માં પ્રકટ થઈ છે.

૭૩ ઋષિભાષિત—રતલામ ઋષભદેવ કેશરીમલજી તરફથી હાલમાં પ્રકટ થયું છે.

૧૨૬ ઉપર ગણાવેલા ૧૦ પયન્ના (પ્રકીર્ણક) ઉપરાંત બીજા ૨૦ પયન્ના (પ્રકીર્ણક) મળે છે તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે:—

૧ અજીવ કલ્પ, ૨ ગચ્છાચાર, ૩ મરણસમાધિ, ૪ સિદ્ધ-પ્રાભૃત, ૫ તીર્થોદ્‌ગાર, ૬ આરાધના પતાકા, ૭ દ્વીપસાગર પ્રજ્ઞપ્તિ, ૮ જ્યોતિષ્કરંડ[૭૪], ૯ અંગવિદ્યા[૭૫], ૧૦ તિથિ-પ્રકીર્ણક; ૧૧ પિંડ વિશુદ્ધિ, ૧૨ સારાવલિ, ૧૩ પર્યંતારાધના, ૧૪ જીવ વિભક્તિ, ૧૫ કવચ પ્રકરણ, ૧૬ યોનિપ્રાભૃત, ૧૭ અંગચૂલિયા, ૧૮ વગ્ગ-ચૂલિયા, ૧૯ વૃદ્ધચતુઃશરણ, ૨૦ જંબૂપયન્ના.

૧૨૭ આ ૨૦ પૈકી ગચ્છાચાર અને મરણસમાધિ સંબંધી ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. જ્યોતિષ્કરંડક એ સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલું છે તેમાં ૨૧ અધિકાર છે:—કાલપ્રમાણ, સંવત્સરનું માન-પ્રમાણ, અધિક માસની નિષ્પત્તિ, પર્વતિથિ સમાપ્તિ, અવમ રાત્ર, નક્ષત્રોનું પરિમાણ, ચન્દ્રસૂર્યપરિમાણ, ચંદ્રસૂર્યનક્ષત્રોની ગતિ, નક્ષત્રયોગ, જંબૂદ્વીપમાં ચંદ્રસૂર્યનો મંડલવિભાગ, અયન, આવૃત્તિ, ચંદ્રસૂર્યન-ક્ષત્રોનું મંડલમાં મુહૂર્તગતિ પરિમાણ, ઋતુપરિમાણ, વિષુવો, વ્યતિ-પાતો, તાપક્ષેત્ર, દિવસોની વૃદ્ધિ અપવૃદ્ધિ, અમાવાસ્યા પૌર્ણમાસી, પ્રનષ્ટપર્વ, અને પૌરૂષી—એમ ૨૧ અધિકાર છે. બીજાં પ્રકીર્ણકો અમારી જાણ પ્રમાણે અમુદ્રિત છે.

૧૨૮ આવશ્યક સૂત્રના સામાયિકાધ્યયનની ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ પર ૫૦૦૦ (શ્લોક) ગ્રંથપ્રમાણ પ્રાકૃત ગાથાબદ્ધ ભાષ્ય શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે રચેલ છે કે જેને [૭૬]વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય કહેવામાં આવે છે. આ ભાષ્ય ગ્રન્થ જૈન પ્રવચનમાં એક મુકુટમણિ સમાન લેખાય છે.

---

૭૪ જ્યોતિષ્કરંડક મલયગિરિની ટીકા સહિત રતલામની ઋષભદેવ કેશરીમલજી તરફથી પ્રકટ થયેલ છે કે જેમાં પાદલિપ્ત કૃત પ્રાકૃત ટીકાનાં અવતરણ છે.

૭૫ અંગવિદ્યા. પી. ૩, ૨૩૧; જેસ૦ પ્ર૦ ૨૫

૭૬ આ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય તે પરની મલધારી હેમચંદ્રની વૃત્તિ સહિત ય૦ ગ્રંથમાલામાં છપાયેલ છે અને તેનું ગૂજરાતી ભાષાંતર બે ભાગમાં આ૦ સમિતિ તરફથી પ્રકટ થયું છે. તે ભાષ્યની ગાથાઓની અકારાદ્યનુક્રમણિકા પણ

૧૨૯ એટલે હવે ૧૧ અંગ + ૧૨ ઉપાંગ + ૫ છેદસૂત્ર, + ૩ મૂલસૂત્ર (પૃથા મૂલસૂત્રને નિર્યુક્તિમાં ગણીએ)+બે (નંદી અને અનુયોગદ્વાર) + ઉપર જણાવેલ ૮ છૂટક, + ૩૦ પયન્ના (૧૦ પયન્ના આગાઉ જણાવી ગયા તે ઉપરાંત ઉપલા ૧૨૬ મા પારામાં ગણાવેલ ૨૦ પયન્ના) + ૧૨ નિર્યુક્તિઓ [ભદ્રબાહુકૃત આવશ્યક નિ૦, દશવૈકાલિક નિ૦, ઉત્તરાધ્યયન નિ૦, આચારાંગ નિ૦, સૂત્રકૃતાંગ નિ૦, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ નિ૦, બૃહત્કલ્પ નિ૦, વ્યવહાર નિ૦, દશાશ્રુતસ્કંધ નિ૦, ઋષિભાષિત નિ૦, (ઋષિભાષિત નિ૦ હાલ ઉપલબ્ધ નથી) પિંડ નિર્યુક્તિ, અને સંસક્ત નિર્યુક્તિ કે જે સ્વતંત્ર નિર્યુક્તિ છે તે] + ૧ (આવશ્યક પર મહાભાષ્ય તે વિશેષાવશ્યકભાષ્ય) કુલ ૮૪ આગમો થાય છે. જુઓ પારા ૧૧૭.

૧૩૦ પ્રો૦ વિન્ટરનિટ્ઝ[૭૭] કહે છે કે—

"બૌદ્ધોના કરતાં ઘણા વધારે તીવ્ર શબ્દોમાં (સ્વરૂપમાં) જૈન ધર્મે ત્યાગ ધર્મપર તથા સંઘના નિયમનના સર્વ પ્રકારો પર ભાર મૂક્યો છે. અને શ્રી બુદ્ધના મુકાબલામાં શ્રી મહાવીરે તત્ત્વજ્ઞાનની એક વધુમાં વધુ વિકસિત પદ્ધતિ (આત્મશ્રદ્ધાની) ઉપદેશી છે.

૧૩૧. 'ઈ. સ. પ્રથમ સૈકામાં જૈન ધર્મમાં બે મોટા ભેદો—શ્વેતાંબર અને દિગંબરોના પડી ગયા હતા, જેનો પોતાના સમસ્ત પવિત્ર સાહિત્યને સિદ્ધાન્ત કે આગમ કહે છે. બંને સંપ્રદાયો બાર અંગોને પોતાના સિદ્ધાન્તના પ્રધાન અને સૌથી ઉપયોગી ભાગ ગણવામાં એકમત છે. છતાં આપણે શ્વેતાંબરોના સિદ્ધાન્તને જ જાણીએ છીએ.

૧૩૨. 'આ આગમોની ભાષા પ્રાકૃત છે કે જેને આર્ષ અથવા અર્ધ માગધી કહેવામાં આવે છે. આ ભાષામાં ખુદ મહાવીરે ઉપદેશ કર્યો

તે સમિતિએ નં. ૩૪ માં પ્રકટ કરી છે. વે૦ નં. ૧૫૨૦. મલધારી હેમચંદ્ર કહે છે કે જિનભદ્રે પોતે કોટયાચાર્ય સાથે મળીને પોતાના આ ભાષ્યપર એક ટીકા રચી હતી પણ તે મળતી નથી. કોઇ કહે છે કે શીલાંકાચાર્ય અને કોટયાચાર્ય બંને એક વ્યક્તિ છે. જુઓ વે૦ નં. ૧૫૫૩.

૭૭. જુઓ Winternitz Geschishtez from p. 289.

હશે. આ છતાં ગદ્યની ભાષા અને પદ્યની ભાષા વચ્ચે અંતર છે. પદ્યની ભાષા–બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તની પાલિ ગાથાઓની પેઠે–અતિ પ્રાચીન રૂપો બતાવેછે. જૂનામાં જૂની ભાષા આયારાંગ સુત્ત (આચારાંગ સૂત્ર)માં છે, તે પછી સૂયગડાંગ સુત્તમાં (સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં) અને ઉત્તરાજ્ઝયન (ઉત્તરાધ્યયન) માં છે. જૈન સિદ્ધાંત સિવાયના જૈન ગ્રંથોની ભાષા જૈન મહારાષ્ટ્રી છે અને તેથી તદ્દન જૂદી ભાષા અર્ધ માગધી છે.

૧૩૩, 'આગમના પ્રમાણ અને પ્રાચીનતા સંબંધી શ્વેતાંબર જૈનોમાં એવી દંતકથા છે કે: મૂળ ઉપદેશ ૧૪ પૂર્વો (પૂર્વ એટલે જૂનાં)માં હતો કે જે મહાવીરે પોતે પોતાના શિષ્યો–ગણધરોને આપ્યો. પરંતુ આ 'પૂર્વો' નું જ્ઞાન તુરત જ થોડા સમયમાં નષ્ટ થયું. મહાવીરના એક શિષ્યે પોતાના શિષ્યને એમ ઉત્તરોત્તર આપતાં છ પાટ સુધી ચાલ્યું હતું. મહાવીરના નિર્વાણ પછી બીજા શતકમાં મગધમાં ભયંકર દુકાળ બારવર્ષી પડ્યો. તે સમયે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત મગધનો રાજા હતો અને સ્થવિર ભદ્રબાહુ જૈનસંઘના નાયક હતા. દુકાળના કારણે તે પોતાના શિષ્યગણ સહિત વિહાર કરતાં દક્ષિણ ભારતમાં કર્ણાટ તરફ ગયા, અને સ્થૂલભદ્ર–છેલ્લા ૧૪ પૂર્વધર–મગધમાં પાછળ રહેલા સંઘના મુખી હતા. ભદ્રબાહુની ગેરહાજરી દરમ્યાન એ સ્પષ્ટ થયું કે આગમનું જ્ઞાન વિચ્છિન્ન થવાનો ભય છે, તેથી પાટલિપુત્રમાં સંઘ (પરિષદ્) મળી ૧૧ અંગોને ભેગા કર્યાં અને ૧૪ પૂર્વોના અવશેષો બારમા અંગ–દૃષ્ટિવાદમાં એકત્રિત કરવામાં આવ્યા. જ્યારે ભદ્રબાહુના અનુયાયીઓ મગધ પાછા ફર્યા, ત્યારે જેઓ ત્યાંથી નીકળી બહાર વિહાર કરી ગયા હતા તેમની તથા જેઓ ત્યાં ચાલુ રહ્યા હતા તેમની વચ્ચે મોટો અંતર પડ્યો હતો. ત્યાં રહી ગયેલામાં શ્વેત વસ્ત્રો પહેરવાની પ્રથા પડી ગઈ હતી, પરંતુ બહાર વિહાર કરી જનારાએ મહાવીરના કડકમાં કડક ફરમાન મુજબ દઢ રહી નગ્ન રહેવાનુંજ સ્વીકાર્યું. આ રીતે દિગંબરો અને શ્વેતાંબરો

વચ્ચે મોટો ભેદ પડયો. તે કારણે દિંગબરોએ આગમને સ્વીકારવાનો નિષેધ કર્યો કારણકે તેમણે જણાવ્યું કે તેમનાં પૂર્વો અને અંગો નષ્ટ થયાં છે. સમય જતાં શ્વેતાંબરોનાં આગમોમાં અવ્યવસ્થા થતાં વલભીમાં દેવર્દ્ધિ વાચકના પ્રમુખપણા નીચે સિદ્ધાન્ત એકત્રિત કરી લખવા માટે પરિષદ્ મળી. પૂર્વોના અવશેષવાળું બારમું અંગ તે વખતે નષ્ટ થઇ ગયું હતું.[૭૮]

૧૩૪. 'ઈ. સ. પહેલા અને બીજા સૈકાના શિલાલેખો જણાવે છે કે તે વખતે જૈનો શ્વેતાંબર અને દિગંબરો એ ભેદમાં વહેંચાઇ ગયા હતા, અને તે વખતે 'ગણો' હતા કે જેમાં આચાર્યોની પરંપરા આગમમાં જણાવી છે તેવી નોંધાઈ છે. તે લેખોમાં 'વાચક' ના બિરૂદધરોનો ઉલ્લેખ છે તે પરથી જણાય છે કે (વાચક એટલે વાંચનાર માટે) તે વખતે સિદ્ધાન્તો–આગમો વિદ્યમાન હોવા જ જોઇએ. શિલાલેખો બતાવે છે કે ઈ. સ. પહેલા સૈકામાં, આગમમાં બતાવેલ મહાવીરની કથાઓ જેવી મહાવીરની કથાઓ કહેવામાં આવતી હતી. શ્વેતામ્બરોએ સિદ્ધાન્તમાં જૈન સાધુઓની અચેલકતા (નગ્નતા) સંબંધીના નિયમોમાં ફેરફાર કર્યો નથી એ હકીકત બતાવી આપેછે કે તેઓએ સિદ્ધાંતમાં મનમાન્યા ફેરફારો કરવાની છૂટ લીધી નથી–હિંમત કરી નથી પરંતુ જેમ પરંપરાગત ચાલી આવેલાં તેજ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર આબાદ સ્થિતિમાં મળ્યા તેવાં ઉત્તરોત્તર આપ્યાં છે. છેવટમાં બૌદ્ધ દંતકથાને તે કેટલીક ખાસ વિલક્ષણતાઓમાં મળતાં આવે છે તેથી પણ પૂરવાર થાય છે કે જૈન દંતકથા વિશ્વસનીય છે.

૧૩૫. 'એટલું તો સત્ય છે કે સિદ્ધાન્તના ગ્રન્થો એક વખતે

---

૭૮. ભદ્રબાહુ કર્ણાટકમાં ગયા એવું શ્વેતાંબરો તેમના સંબંધીના કોઈ પણ પ્રબંધમાં જણાવતા નથી. આ કથન તેમજ શ્વેતાંબર અને દિગંબરોના ભેદ પડયા એ વાત ભદ્રબાહુના સંબંધની દિગંબરી કથા વગેરે લઇ આ વિન્ટરનિટ્ઝ તેમજ બીજા સ્કૉલરોથી પછી કાઢવામાં આવેલ હોય એમ જણાય છે.

હસ્તીમાં આવ્યા હોય એમ નથી. દેવર્દ્ધિગણિએ સંકલિત કરેલ આગમ હાલ સાચવી રાખ્યાં છે તે જ્યારે સંઘની વ્યવસ્થા બરાબર થઈ અને સાધુજીવને નિશ્ચિત સ્વરૂપ લીધું ત્યારે તરતજ જે સાહિત્યવિષયક પ્રગતિ શરૂ થઈ તેના પરિણામનું છેલ્લું ફળ છે. તેમ છતાં આ મહાવીરના નિર્વાણ પછી બહુ લાંબાકાળે નહિ બની શકયું હોય તેથી આગમના પ્રાચીનતમ ભાગો મહાવીરના પહેલા શિષ્યના સમયના હોય યા તો બહુ તો મહાવીર નિર્વાણથી બીજા સૈકા સુધીના મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના સમયના હોય કે જે સમયમાં પાટલિપુત્રની પરિષદ્ ભરાઈ એમ દંતકથા કહે છે, જ્યારે તેથી ઓછા જૂના ભાગો દેવર્દ્ધિગણિના સમયના લગભગ હોઈ શકે."

૧૩૬. ડૉ૦ યાકોબી કહે છે કે 'જૈનનાં સૂત્ર Classical સંસ્કૃત સાહિત્યથી વધુ પ્રાચીન છે અને તેમાંનાં કેટલાંક તો ઉત્તર બૌદ્ધો (મહાયાની) ના જૂનામાં જૂનાં પુસ્તકોની સાથે બરોબરી કરે તેમ છે.

૧૩૭. જૈનોના આખા આગમ સાહિત્ય માટે જુઓ જર્મનીના પ્રોફેસર વેબર (Weber) કૃત બે વૉ. માં Sacred Literature of the Jainas. આનું અંગ્રેજી ભાષાંતર ઇંડિયન એંટિક્વરી વૉ૦ ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦ અને ૨૧ માં પ્રગટ થયેલ છે.

૧૩૮ શ્રીમદ્ મહાવીરનાં પ્રરૂપેલાં આગમોના સાહિત્યનો વિભાગ અત્ર પૂરો થાય છે. તેમાંથી તેમના અનેક ઉચ્ચ અને વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્તો મળી આવે છે તે પૈકી કેટલાકનો ઉલ્લેખ, મૂલ સમર્થ બ્રાહ્મણ–પછી જૈન શ્રમણ થયેલ સિદ્ધસેન દિવાકર મહાવીર સ્તુતિ કરતાં કરે છેઃ દા. તરીકે.

શ્રી મહાવીરના અહિંસાના સિદ્ધાંતમાંથી જન્મેલા–જીવજંતુ વિજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં તેઓ પોતાની દ્વાત્રિંશિકાઓમાં કહે છે કેઃ–

य एष षड्जीवनिकायविस्तरः परैरनालीढपथस्त्वयोदितः ।
अनेन सर्वज्ञपरीक्षणक्षमास्त्वयि प्रसादोदयसोत्सवाः स्थिताः ॥

...હે ભગવન્! બીજા વાદીઓને જેનો સ્પર્શ સુદ્ધાં નથી થયો એવો આ ષડ્ જીવનિકાયનો વિસ્તાર તેં જે દર્શાવ્યો છે તે દ્વારાજ– સર્વજ્ઞતાની પરીક્ષામાં ક્ષમ એવા–આ વાદીઓ તારા તરફ પ્રસન્નતા અને ઉત્સવ સાથે ઝૂકી ગયા છે. ૧, ૧૩.

૧૩૭ ભગવાન્ મહાવીરનું કર્મવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તો અદ્ભુત છે, એવું એ બીજા કોઇથી કહી શકાયું નથી એમ બતાવતાં તેઓ કહે છે કે:—

न कर्म कर्त्तारमतीत्य वर्तते य एव कर्ता स फलान्युपाश्नुते ।
तदष्टधा पुद्गलमूर्तिकर्मजं यथात्थ नैवं भुवि कश्चनापरः ॥
न मानसं कर्म न देहवाङ्मयं शुभाशुभज्येष्ठफलं विभागशः ।
यदात्थ तेनैव समीक्ष्यकारिणः शरण्य सन्तस्त्वयि नाथ बुद्धयः ॥

'કર્તા સિવાય કર્મ હોઇ શકતું નથી, જે કર્તા છે તેજ કર્મના ફળનો ભોક્તા છે' એ સિદ્ધાન્તને અવલંબી તેં જે આઠ પ્રકારનું પૌદ્ગલિક કર્મ પ્રરૂપ્યું છે તેવું સંસારમાં બીજો કોઇ કહી શક્યો નથી. ૧,૨૬

'કેવળ[૭૯] માનસિક કર્મજ શુભાશુભ ફળને આપનારૂં છે અને કાયિક કે વાચિક કર્મ તેવું નથી' એવો કર્મવિભાગ તારા કર્મવિજ્ઞાનમાં નથી. હે શરણ્ય! તારા કર્મવિજ્ઞાનમાં તો માનસિક, વાચિક અને કાયિક એ ત્રણે કર્મોને યથોચિત સ્થાન છે તેથીજ એટલે કર્મવિજ્ઞાનને લગતી તારી આવી અદ્ભૂત વિચારશૈલીથીજ મુગ્ધ થયેલા વિચારક પુરૂષો તારા તરફજ નજર કરી રહ્યા છે. ૧, ૨૭

૧૪૦. છેવટે શ્રીમદ્ અભયદેવસૂરિના સમવાયાંગ સૂત્રવૃત્તિમાંના શ્લોકના શબ્દોમાં આ શ્રુતવાઙ્મયનો સાર પૂરો કરતાં કહીશું કે:–

दुःसम्प्रदायादसदूहनाद् वा, भणिष्यते यद् वितथं मयेह ।
तद् धीधनैर्मामनुकम्प्यसद्भिः शोध्यं मतार्थक्षतिरस्तु मैव ॥

---

૭૯ જુઓ 'સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં આવેલા કેટલાક પરમતોનો ઉલ્લેખ ભિક્ષુકર્મવાદ પુરાતત્ત્વ પુસ્તક ૩જું. પૃ. ૧૨૧

॥ ऐं नमः ॥

વિભાગ બીજો.

પ્રાકૃત સાહિત્યનો મધ્યકાલ અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉદયકાલ.

શ્રી મહાવીર સ્તુતિ

મહાકવિ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર પોતાની દ્વાત્રિંશિકાઓ (બત્રીશીઓ) માં જણાવે છે કેઃ—

परस्पराक्षेपविलुप्तचेतसः स्ववादपूर्वापरमूढनिश्चयान् ।
समीक्ष्य तत्त्वोत्पथिकान् कुवादिनः कथं पुमान् स्याच्छिथिलादरस्त्वयि ॥

હે ભગવન્! પરસ્પરના વિખવાદને લીધે જેઓનાં મન બહેર મારી ગયાં છે, અને એથીજ જેઓ પોતાના વાદને-સિદ્ધાંતને પણ સળંગ સમજી શકતા નથી એવા તથા તત્ત્વના માર્ગને મૂકી અવળે રસ્તે ચડેલા આ એકાંતવાદીઓની સમીક્ષા કરતો કયો પુરૂષ તારા તરફ ન આકર્ષાય?- અર્થાત્ એકાંતવાદના દુરાગ્રહથી કંટાળેલો પુરૂષ તારા જેવા અનેકાંતવાદી-સમન્વયવાદી તરફ જરૂર આકર્ષાય. ૧,૫.

वदन्ति यानेव गुणान्धचेतसः समेत्य दोषान् किल ते स्वविद्विषः ।
त एव विज्ञानपथागताः सतां त्वदीयसूक्तप्रतिपत्तिहेतवः ॥

હે ભગવન્: ગુણો તરફ અંધ રહેનારા અને એથીજ પોતાની જાતના અહિતકારી એવા આ એકાન્તવાદીઓ ભેગા થઇને તારા સિદ્ધાન્તમાં જે જે દોષો બતાવે છે તેજ દોષો અનેકાન્ત-વિજ્ઞાનની કસોટીએ કસાતાં તારૂં સૂક્ત સમજવામાં સાધનરૂપ નીવડે છે અર્થાત્ એકાન્તવાદીઓ જેને દોષરૂપ સમજે છે તેજ દોષ અનેકાન્ત-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તપાસતાં તત્ત્વમાર્ગને સમજવાનું સાધન થાય છે. ૧, ૬.

વિભાગ બીજો.

પ્રાકૃત સાહિત્યનો મધ્યકાલ અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉદયકાલ.

વીરાત્ ૨૦૦ થી વિક્રમ સંવત્ ૧૦૦૦.

अलब्धनिष्ठाः प्रसमिद्धचेतसस्तव प्रशिष्याः प्रथयन्ति यद्यशः।
न तावदप्येकसमूहसंहताः प्रकाशयेयुः परवादिपार्थिवाः ॥

હે ભગવન્ ! વનવિહારી, અવધૂત અને અનગાર હોવાથી જેઓની ક્યાંય નિષ્ઠા—આસક્તિ નથી એવા જ્વલંત ચિત્તવાળા તારા પ્રશિષ્યો જે જાતનો યશ વિસ્તારે છે તેટલો પણ યશ એક સમૂહમાં સંકળાયેલા આ એકાંતવાદીઓ નથી મેળવી શકતા; અર્થાત્—જગત્‌માં ત્યાગ અને ચારિત્રનીજ પૂજા થાય છે પણ વાદવિવાદ કે ખંડનમંડનની ધમાલને કોઇ પૂછતું પણ નથી,—સિધ્ધસેન દ્વાત્રિંશિકા ૧, ૧૫.

[આગમ સાહિત્ય કે જે સંબંધી પ્રથમ વિભાગમાં કહેવાયું તે મૂલમાં પ્રાકૃત ભાષામાં છે. 'પ્રાકૃત સાહિત્ય એ જૈન સાહિત્યનો મૂળ પાયો છે, પણ જેમ સર્વત્ર પાયા કરતાં ઇમારત મોટી હોઇ વધી જાય છે, તેમ કાળ જતાં સંસ્કૃત સાહિત્ય જૈન વાઙ્મયમાં બહુ વધી ગયેલું છે. એ સંસ્કૃત સાહિત્ય કોઇ એકજ વિષય ઉપર નથી લખાયું: ભારતવર્ષમાં ચર્ચાયલો અને ખેડાયેલો એવો તત્કાલીન એકે વિષય નથી કે જેના ઉપર જૈન વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાં થોડું ઘણું લખ્યું ન હોય.'૮૦]

૮૦ પં. સુખલાલ અને પં. બહેચરદાસનો 'નયચક્ર' પર લેખ જૈન યુગ ભાદ્રપદ સં. ૧૯૮૪ પૃ. ૧૪.

પ્રકરણ ૧ લું.

આરંભિક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ.

૧૪૧ વીરાત્ બીજા અને ત્રીજા સૈકા વચ્ચેનો સમય બૌદ્ધ ધર્મને, અશોક રાજાનું મહાબલ હોવાથી બુદ્ધના મધ્યમમાર્ગને અનુકૂળતા વિશેષ મળી. ચારે બાજુ બૌદ્ધ મઠ સ્થપાયા. બૌદ્ધ શ્રમણો લંકા આદિ અનેક સ્થળોએ ધર્મપ્રચાર અર્થે નીકળી પડયા.—અશોકનાં ધર્મશાસનો છેક-દક્ષિણ સિવાયના સમસ્ત ભારતમાં મહાસ્થંભો પર કોતરી સ્થાપવામાં આવ્યાં કે જે અદ્યાપિ પર્યંત વિદ્યમાન છે. તે પૈકી એક સૌરાષ્ટ્રના ગિરનાર પાસે છે. તેણે પોતાના રાજ્યાભિષેકથી ૨૯ મા વર્ષે કાઢેલા સાતમા ધર્મશાસનમાં[૮૧] પોતાના રાજ્યના ૧૪ મા વર્ષમાં નીમેલા ધર્મ મહામાત્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં જણાવેલું છે કે તેઓ 'સંઘ' (બૌદ્ધસંઘ) ની, આજીવિકોની, બ્રાહ્મણોની, નિગ્ગંથની દેખરેખ રાખશે. આ નિગ્ગંથ તે જૈનો. તે પરથી જણાય છે કે તે સમયે ઉક્ત અનેકમાંનો જૈનધર્મ એક અગ્રેસર ધર્મ હતો.

૧૪૨. બૌદ્ધ શ્રમણો લોકોમાં દરદીઓને ઓસડ આપતા, દુઃખી દીનોને સહાય આપતા, પશુપક્ષીના રોગની ચિકિત્સા કરતા, વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન દેતા, લોકના આરોગ્ય સંબંધી સહાય કરવાને ચૂકતા ન હતા. આની અસર જૈનોપર થઈ હોય તો સંભવિત છે. જંબૂસ્વામીના પછી 'જિનકલ્પ' (શ્રી મહાવીર જિનનો—ના જેવો કડક આચાર) વિચ્છિન્ન થયો એવું જૈન કથન છે. (વીરાત્ ૬૪). તેનો અર્થ એ લાગે છે કે પૂર્વના એકાંતિક આધ્યાત્મિકપણામાં

---

૮૧ જુઓ Senart ના Inscriptions de Piyadasi. વળી Epigraphica Indica Vol II પૃ. ૨૭૨, ટિપ્પણ. હમણાં અશોકના ધર્મશાસનો—લેખોની સયાજી ગ્રંથમાળામાં બહાર પડેલ ચોપડી.

નરમાશ આવી. નગરવાસ સ્વીકારાયો. અને તેનેજ લીધે વસ્ત્ર પાત્રો આદિ ઉપકરણોની ઉપયોગિતા તરફ વિશેષ ધ્યાન ગયું. ઉપદેશ-ગ્રંથ રચના-નિમિત્ત મંત્રાદિદ્વારા નિરીહભાવે લોકોની નિર્દોષ સેવા કરવા જૈન શ્રમણો પ્રેરાયા-તેમાં શુદ્ધ આશય શ્રી મહાવીરના માર્ગનો પ્રચાર કરવાનો હતો. વળી અચેલક અને સચેલક વાદનાં તત્ત્વ શ્રી મહાવીરના સમયમાં હતાં તેનું બીજ રોપાયું અને તેનું વિશેષ બીજ, સમ્રાટ્ અશોકના પુત્ર કુણાલના પુત્ર રાજા [૮૨]સંપ્રતિના સમયમાં આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિ થયા તે પૈકી આર્ય મહા-

---

૮૨ કુણાલ—' કુનાલના સ્થાને પુરાણોમાં સુયશા નામ મળે છે તે તેનું બિરૂદ હોવું જોઇએ. તેણે આઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ પુરાણોમાં લખ્યું છે. તેના પછી તેનો પુત્ર દશરથ થયો. દશરથનો શિલાલેખ નાગાર્જુની ગુફા (ગયા પાસેની)માં કોતરેલ છે તે પરથી જણાય છે કે તે ગુફાઓ આજીવકોને આપી હતી. બૌદ્ધોના દિવ્યાવદાન નામના પુસ્તકમાં તથા જૈનોના પરિશિષ્ટ પર્વ, વિચારશ્રેણી તથા તીર્થકલ્પ પરથી જણાય છે કે કુનાલનો પુત્ર સંપ્રતિ હતો.

(પુરાણોનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં બહુધા સંપ્રતિનું નામ મળતું નથી તો પણ વાયુપુરાણની એક હસ્તલિખિત પ્રતિમાં દશરથના પુત્રનું નામ સંપ્રતિ આપ્યું છે અને મત્સ્યપુરાણમાં 'સપ્તતિ' પાઠ મળે છે કે જે સંપ્રતિનુંજ અશુધ્ધ રૂપ છે-પાર્જિટર The Puran Text of the Dynasties of the Kali Age p. 28 or footnote 9) આ પરથી અનુમાન થાય છે કે મૌર્યદેશ કુનાલના બે પુત્રો (દશરથ અને સંપ્રતિ)માં વહેંચણુ થતાં પૂર્વનો વિભાગ દશરથને અને પશ્ચિમનો વિભાગ સંપ્રતિના અધિકારમાં રહેલો હોય. સંપ્રતિની રાજધાની ક્યાંક પાટલીપુત્ર અને ક્યાંક ઉજ્જૈન લખેલ મળે છે........પરંતુ એટલું માની શકાય તેમ છે કે (રાજપૂતાના, માલવા, ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ)-એ દેશોપર સંપ્રતિનું રાજ્ય રહ્યું હશે અને કેટલાયે જૈનમંદિર તેણે પોતાના સમયમાં બંધાવ્યાં હશે. તીર્થકલ્પમાં એ પણ લખ્યું છે કે પરમાર્હત સંપ્રતિએ અનાર્ય દેશોમાં પણ વિહાર (મંદિર) બંધાવ્યાં હતાં.'—ઓઝાજી રા. ઇ. પ્રથમ ભાગ પૃ. ૯૪.

યમાં જૈન સાધુઓ અને પંડિતોની સભા થઇ અને જે જૈન આગમો (અંગ) લુપ્તપ્રાય થયાં હતાં તે ફરીથી વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યાં. પરન્તુ આ ઉદ્ધારને ઘણા જૈનોએ ન સ્વીકાર્યો...આ લેખમાં લખ્યું છે કે ખારવેલે મૌર્યકાલમાં નષ્ટપ્રાય થયેલાં અંગ સપ્તિક (સાત અંગ) નો, ચોથા ભાગનો પુનરૂદ્ધાર કરાવ્યો. ભગવાન્ મહાવીર સ્વામીનું વર્ધમાન નામ સમસામયિક હતું એ આ લેખમાં ઉલ્લિખિત 'વર્ધમાન' એ શબ્દ પરથી ધ્વનિત થાય છે. આ લેખ જેટલો જૂનો છે તેટલો કોઇપણ જૈન ગ્રંથ નથી. ઐતિહાસિક ઘટના તેમજ જીવનચરિત્રનું વર્ણન પૂરૂં પાડનાર ભારતવર્ષનો આ સૌથી પહેલો શિલાલેખ છે.[૮૫]

૧૪૪. ઉજ્જયિનીની ગાદીપર પછીથી થયેલા ગર્દભિલ્લ રાજાએ કાલિકાચાર્યની દીક્ષિત બહેન સરસ્વતી સાધ્વીનું અપહરણ કરતાં સિંધુના છન્નુ સામંત રાજાઓ (સાહિ રાજાઓ-એમ કથાવલિકાર જણાવે છે) ને પોતાના કરી ઘણું સૈન્ય એકઠું કરાવી કાલકાચાર્યે તે રાજાને નમાવ્યો અને પોતાની બહેનને મુક્ત કરાવી, વીરાત્ ૪૫૩ (વિ. સં. પૂર્વે ૧૭) લગભગ.[૮૬] (જુઓ કાલકાચાર્ય કથા.)

---

૮૫ જુઓ શ્રીયુત જાયસવાલનો છેલ્લો ટૂંકો હિંદીલેખ નામે 'कलिंग-चक्रवर्त्ती महाराज खारवेल के शिलालेखका विवरण' नागरी प्रचारिणी पत्रिका भाग ८ अंक ३ पृ. ३०१ કે જેનું ગૂજરાતી ભાષાંતર જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૩ અંક ૪ પૃ. ૩૯૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. તેમણે આની પહેલાં અનેક વખત અથાગ મહેનત કરી અનેક લેખો અંગ્રેજીમાં લખ્યા છે તે પટણાના પુરાતત્ત્વ સંબંધીના અંગ્રેજી પત્રમાં પ્રકટ થયા છે. વળી જુઓ જિનવિજયજી કૃત પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભાગ ૧ લો તથા દિવાનબહાદુર કેશવલાલ હ. ધ્રુવનો ઊહાપોહ 'આદિશુંગ પુષ્યમિત્ર' નામના પોતાના લેખમાં કર્યો છે તે-'સાચૂં સ્વપ્ન'ની પ્રસ્તાવનામાં

૮૬. બે ત્રણ કાલકાચાર્ય થયાનું જણાય છે. એક કાલકાચાર્યે પ્રથમાનુયોગ-એટલે ધર્મકથાનુયોગ રચ્યો. એની સાક્ષી રૂપે એક તાડપત્રની પ્રતમાં (પાટણનો તાડપત્ર ભંડાર) એક ગાથા છે કેઃ-

૨૪૫ તે સમયમાં હાલના ગૂજરાતનું ભરૂચ-મૂળ ભૃગુકચ્છ પણ જબરૂં શહેર હતું. ત્યાં મુનિસુવ્રત તીર્થંકરનું 'શકુનિકા વિહાર' નામનું મહા જિનમંદિર હતું, ને જૈનો તથા બૌદ્ધોની વસ્તી હતી, વીરાત્ ૪૬૬ (વિ. સં. પૂર્વે ૪). ભરૂચમાં વિચરેલા વીરાત્ ૪૮૪ માં થયેલા આર્ય ખપુ(પ)ટાચાર્યના વિદ્વાન્ શિષ્ય ભુવને ત્યાંના બૌદ્ધોને જીત્યા; અને પછી બટુ (વૃદ્ધ) કર નામના બૌદ્ધાચાર્ય ત્યાં આવ્યા તેને પણ જીત્યા ને આર્ય ખપુ(પ)ટાચાર્યે ત્યાંની બુદ્ધની પ્રતિમાને

पढमणुओगे कासी जिण-चक्कि-दसार चरिय पुव्वभवे ।
कालगसूरी बहुयं लोगणुओगे निमित्तं च ॥

—તેમાં જિન (૨૪ તીર્થંકર), ચક્રવર્તીઓ, બલભદ્રાદિનાં પૂર્વભવો-ચરિત્રો છે.

જિનપ્રભ સૂરિના તીર્થકલ્પમાં જણાવ્યું છે કે:

तह गद्दभिल्लरज्जस्स च्छेयगो कालगायरिओ होही ।
तेवण्ण चउसएहिं गुणसयकलिओ सुअपउत्ती ॥

—ગર્દભિલ્લ રાજ્યના છેદક કાલકાચાર્ય વીરાત્ ૪૫૩ માં થયા.

વળી અન્ય કાલકાચાર્ય કે જેમણે પર્યુષણની પંચમીનું પર્વ ભાદ્રપદ શુદ ચોથ પર કર્યું તે વીરાત્ ૯૯૩ માં થયા, એમ તે તીર્થકલ્પમાં જણાવ્યું છે:--

अन्वित त्रिनवतेर्नवशत्या अत्ययेत्र शरदां जिनमोक्षात् ।
कालको व्यधित वार्षिकमार्यः पूर्वभाद्रपदशुक्लचतुर्थ्याम् ॥

કાલિકાચાર્યની પરંપરામાં થયેલ ભાવદેવસૂરિએ કાલિકાચાર્ય કથામાં જણાવ્યું છે કે:—

विक्कमरज्जारंभा-परओ सिरि वीरनिव्वुइ भणिया ॥
सुन्नमुणिवेयजुत्तं (४७०) विक्कमकालाउ जिणकालं ॥
विक्कमरज्जाणंतर-तेरस वासेसु (१३) वच्छरपवित्ती
सिरि वीरमुक्खओ सा-चउसय तेसीइ (४८३) वासाउ ॥
जिणमुक्खा चउवरिसे (४) पणमरउ दुसमउ य संजाउ ।
अरया चउदायगुणसी-(४७९) वासेहिं विक्कमं वासं ॥

અને બૌદ્ધાંડને અર્ધું નમાવ્યું કે જે હજુ પણ વિદ્યમાન છે ને તે 'નિર્ગ્રંથનમિત' ના નામથી ઓળખાય છે.[૮૮]

---

૮૭ પ્રભાવક ચરિત પૃ. ૭૪ પંડિત લાલચંદ ભ. ગાંધી જણાવે છે કે આ આચાર્ય તારાપુર-તારંગામાં પૂર્વે તારા નામની બુદ્ધ દેવીના મંદિરને અને પાછળથી સિદ્ધાયિકાના મંદિરને કરાવનાર હતા તથા ગુડસત્થ-ગુડશસ્ત્રના વેણિવચ્છરાજ રાજાને જૈનધર્મી બનાવનાર હતા. તેમના સમયમાં ભરૂચમાં બલમિત્ર રાજા હતો (વિક્રમની બીજી સદીમાં ?)

૮૮ આમ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર જણાવે છે. વળી કુમારપાલ પ્રતિબોધ, પ્રભાવક ચરિત, સમ્યકત્વસપ્તતિ વૃત્તિ, કથાવલી વગેરેમાં પણ આ આચાર્યનું ચરિત્ર છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

ઉમાસ્વાતિ વાચક, પાદલિપ્ત સૂરિ આદિ.

ઉમાસ્વાતિ વાચક.

पसमरइपमुह पयरण पंचसया सक्कया कया जेहिं ।
पुव्वगयवायगाणं तेसिमुमासाइ नामाणं ॥

—પ્રશમરતિ પ્રમુખ પાંચસો પ્રકરણ સંસ્કૃતમાં જેણે રચ્યાં છે એવા પૂર્વગત વાચક ઉમાસ્વાતિ નામના છે.–જિનદત્તસૂરિ–ગણધરસાર્દ્ધશતક ગાથા ૫૦

उमास्वाते र्वाचकस्य वाचः कस्य न चेतसि ।
ध्वनंत्यद्यापि घंटावत्तारटंकारसुन्दराः ॥

—ઉંચા ટંકાર વડે સુંદર એવી ઉમાસ્વાતિ વાચકની વાણી હજુ સુધી ઘંટાની જેમ કેના ચિત્તમાં ધ્વનિ કરી રહી નથી ? [સૌના હૃદયમાં કરી રહી છે.]-મુનિચંદ્રકૃત અમમચરિત્ર.

प्रशमस्थितेन येनेयं कृता वैराग्यपद्धतिः ।
तस्मै वाचकमुख्याय नमो भूतार्थभाषिणे ॥

—પ્રશમમાં રહેલા એવા જેણે આ (પ્રશમરતિ) વૈરાગ્યપદ્ધતિની કૃતિ બનાવી તે ભૂતાર્થભાષી–તાત્ત્વાર્થભાષક વાચક મુખ્યને નમસ્કાર.

—પ્રશમરતિ પ્રકરણ ટીકા.

૧૪૬ શ્રી ઉમા સ્વાતિ (કોઈ ઉમા સ્વામિ કહે છે) વાચકે સંસ્કૃતમાં સમસ્ત જૈન દર્શન–તત્ત્વજ્ઞાનના સંદોહનરૂપ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર રચ્યું. આ શ્રીમાનને શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર બંને સંપ્રદાયો પોતપોતાના આમ્નાયના માને છે. તે સૂત્ર પરનું ભાષ્ય તેમણેજ રચ્યું એમ કહેવાય છે. તે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યની પ્રશસ્તિપરથી જણાય છે કે તેઓ ઉચ્ચ નાગરી શાખાના હતા. ન્યગ્રોધિકા ગામમાં જન્મ્યા હતા. તેમની માતાનું નામ વાત્સી એટલે વત્સગોત્રની ઉમા અને પિતાનું નામ કૌભીષણી ગોત્રના સ્વાતિ હતું. તેમણે પોતાનો આ ગંભીર ગ્રન્થ કુસુમપુર (પાટલિપુત્ર–હાલનું પટણા) માં રચ્યો. પોતે

વાચકમુખ્ય શિવશ્રીના પ્રશિષ્ય અને અગ્યાર અંગના જાણુ ઘોષનંદિ મુનિના શિષ્ય હતા, અને વિદ્યાગુરૂ તરીકે મહાવાચક ક્ષમણ મુંડપાદના શિષ્ય વાચનાચાર્ય મૂલના શિષ્ય હતા.

૧૪૭ તેમનો સમય અનિશ્ચિત છે. પોતે જે ઉચ્ચ નાગરી શાખાના હોવાનું ભાષ્યમાં જણાવે છે તે નામની શાખા આર્ય દિન્નસૂરિના શિષ્ય શાંતિ શ્રેણિકના સમયમાં નીકળી (કલ્પસૂત્ર થેરાવલી) આર્યદિન્ન વીરાત્ ૪૨૧ માં થયાનો ઉલ્લેખ છે તેથી ઉક્ત શાખા તે પછી થયેલ હોવાથી ઉમાસ્વાતિ તેની પહેલાં થયેલા ન સંભવે. તેથી સહેજે વિક્રમ સંવત્ના પ્રારંભ પછી લગભગ તેમને મૂકાય. પરન્તુ અન્યત્ર–પ્રજ્ઞાપના ટીકામાં એમ જણાવેલું છે કે 'શ્રી આર્ય મહાગિરિના બે શિષ્યો–યમલભ્રાતા બહુલ અને બલિષહ થયા. તેમાં બલિષહના શિષ્ય તત્ત્વાર્થાદિ ગ્રંથકાર ઉમાસ્વાતિ વાચક થયા; તેના શિષ્ય શ્યામાર્ય પ્રજ્ઞાપનાના કરનાર શ્રી વીરાત્ ૩૭૬ માં દિવંગત થયા, તેના શિષ્ય સ્કંદિલ જીતમર્યાદના કરનાર થયા'[૮૯] જો આ માનીએ તો ઉમાસ્વાતિ વીરાત્ ૩૭૬ ની પહેલાં થયેલા સંભવે.

૧૪૮ આ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં દશ અધ્યાય છે. પહેલામાં મોક્ષમાર્ગના સાધનરૂપ સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર એ રત્નત્રય બતાવી તેની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ૭ તત્ત્વો, ૪ નિક્ષેપ. પ્રમાણ, નય, નિર્દેશ અને અનુયોગદ્વાર બતાવી, જ્ઞાન અજ્ઞાન અને નયનું સ્વરૂપ બતાવે છે, બીજામાં અધ્યવસાયો, તેનાં ભેદ અને લક્ષણ, ઇંદ્રિયો, ગતિ, યોનિ, શરીર અને આયુષ્ય આદિ સ્પષ્ટ કરેલ છે. ત્રીજામાં

---

૮૯. આજ પ્રમાણે ધર્મસાગરની પટ્ટાવલી કહે છે. ડા. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ તેમને ઈ સ. ૧ થી ૮૫ દરમ્યાન મૂકે છે. જુઓ જૈન શ્રે૦ મંડળ મહેસાણાની તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રની આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત તથા તે સૂત્ર સભાષ્ય આર્હત પ્રભાકરના દ્વિતીય મયૂખમાં પ્રકટ થયેલ છે તેની પ્રસ્તાવના; અને 'શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચક અને તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર' એ લેખ જૈન સા૦ સંશોધક ૩, ૧ પૃ. ૬૨.

નારકભૂમિ—ત્યાંના જીવોની દશા, મનુષ્ય ક્ષેત્ર તેમજ મનુષ્ય અને તિર્યંચનો અધિકાર છે. ચોથામાં દેવનો અધિકાર તથા જુદા જુદા જીવોના આયુષ્યનું વર્ણન છે; આ ચાર અધ્યાયમાં જીવ સ્વરૂપ બતાવી, પાંચમામાં અજીવ, તેના ભેદો, દ્રવ્યની વ્યાખ્યા,—લક્ષણ આદિનું સ્વરૂપ છે; છઠ્ઠામાં આસ્રવના સાધન તરીકે મન વચન કાયાના યોગ બતાવી આઠ કર્મના પરિણામનું ચિત્ર દોર્યું છે, સાતમામાં પાંચ મહાવ્રત, તેની ભાવના, બાર અણુવ્રત, તેના અતિચાર સ્પષ્ટ કરી બે પ્રકારના ધર્મ (ગૃહસ્થ અને ત્યાગ) નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. આઠમા અધ્યાયમાં બંધતત્ત્વની આઠ કર્મોની કર્મપ્રકૃતિઓની તેના વિપાકની અને પ્રદેશબંધની ચર્ચા કરી છે. નવમામાં સંવર અને નિર્જરા સંબંધી કહેતા ત્રણ ગુપ્તિ, પાંચ સમિતિ, દશ પ્રકારનો ત્યાગધર્મ, બાર ભાવના, બાવીસ પરિષહ બતાવવા ઉપરાંત પાચ પ્રકારનાં ચારિત્ર અને બાર પ્રકારના તપનું સ્વરૂપ કહી પાંચ પ્રકારના નિર્ગ્રંથનું વર્ણન કરેલ છે. દશમામાં મોક્ષતત્ત્વ—કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિથી શરૂ થતી દશા સૂચવી સર્વ કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષદશા બતાવી છે.

૧૪૯ આ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર અનેક ટીકાઓ રચાઇ છે,[૯૦] અને તે વાત તે તત્ત્વજ્ઞાનનો આકર ગ્રંથ છે એમ સિદ્ધ કરે છે. ઉમાસ્વાતિએ પાંચસો પ્રકરણ રચ્યાં હતાં તેમાં ઉક્ત સૂત્ર ઉપરાંત પ્રશમરતિ (પી. ૩, ૪૭, વે૦ નં. ૧૬૪૫, સટીક પ્ર૦ જૈ૦ ધ. સભા, સભાષાંતર જૈન શ્રે. મં.), શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ, પૂજા પ્રકરણ, જંબૂદ્વીપ

---

૯૦ શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં સિદ્ધસેન દિવાકર કે સમન્તભદ્ર પ્રણીત ગંધહસ્તિમહાભાષ્ય (? અનુપલબ્ધ છે), હરિભદ્ર અને યશોભદ્રસૂરિ શિષ્ય કૃત તત્ત્વાર્થ ટીકા (કાં. વડો, નં. ૧૩૨) દેવગુપ્ત તેમજ સિદ્ધસેન ગણિ કૃત વ્યાખ્યા (પ્ર૦ દે૦ લા૦ નં. ૬૭, વે૦ નં. ૧૬૧૨), મલયગિરિ કૃત વ્યાખ્યા, (અનુપલબ્ધ) ચિરન્તનમુનિકૃત ટિપ્પણ (સ્યાદ્વાદમંજરીની રચના પછી થયેલ), યશોવિજયકૃત વૃત્તિ (અપૂર્ણ પ્ર૦ મનસુખભાઇ ભગુભાઇ અમ૦) વગેરે છે. દિગંબરમાં પણ અનેક છે.

સમાસ પ્રકરણ (પ્ર૦ સટીક—સત્યવિજય ગ્રંથમાલા નં. ૨ અમદાવાદ) ક્ષેત્રવિચાર આદિ ઉપલબ્ધ ગ્રંથો સમાય છે. પ્રકરણની રચનામાં તેઓ અદ્વિતીય હતા.[૯૧] તેઓ ઉત્કૃષ્ટ સંગ્રહકર્તા હતા એમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે.[૯૨]

પાદલિપ્ત સૂરિ.

पालित्तसूरिः स श्रीमानपूर्वः श्रुतसागरः ।
यस्मात्तरंगवत्याख्यं कथास्रोतो विनिर्ययौ ॥

—જે શ્રુતસાગરમાંથી તરંગવતી નામનો કથાસ્રોત નીકળ્યો તે અપૂર્વ શ્રુતસાગર શ્રીમન્ પાલિત્તસૂરિ છે. —મુનિચંદ્રકૃત અમમચરિત્ર.

૧૫૦. વિક્રમ (શકારિ) ઉજ્જયિનીની ગાદીએ આવ્યો. તેનો સંવત્ વીરાત્ ૪૭૦ થી ચાલ્યો ગણાય છે. તેના સમય લગભગ આર્ય મંગુ, વૃદ્ધવાદી, સિદ્ધસેનદિવાકર, અને પાદલિપ્તસૂરિ થયાની પરંપરા છે. પાદલિપ્તે તરંગવતી[૯૩] (તરંગલોલા) નામની અદ્ભુત સુંદર કથા પ્રાકૃતમાં રચી તેમજ જૈન નિત્યકર્મ, જૈન, દીક્ષા પ્રતિષ્ઠાપ્રદ્ધતિ તથા શિલ્પ પર [૯૪]નિર્વાણકલિકા નામની સંસ્કૃતમાં પુસ્તિકા રચી. પાદલિપ્ત યા પાલિત્ત કવિ ગાથાસત્તસઇના સંગ્રાહક પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય કવિ નૃપતિ [૯૫]સાતવાહન યા હાલના સમકાલીન જૈનાચાર્ય હતા.

---

૯૧ આવો ઉલ્લેખ હરિભદ્રસૂરિની પ્રશમરતિ ટીકામાં અને જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમાં છે, વળી વાદિ દેવસૂરિએ પણ સ્યાદ્વાદ રત્નાકરના પ્રથમ પરિચ્છેદના ત્રીજા સૂત્ર (પૃ. ૪૪) માં જણાવ્યું છે કે 'पंचशतीप्रकरण प्रणयनप्रवीणै रत्रभवद्भिरुमास्वातिवाचकमुख्यैः'

९२ उत्कृष्टेऽनूपेन ॥ २ । २ । ३९ ॥ × × उपोमास्वातिं संग्रहीतारः ।

૯૩. તરંગવતીની પ્રત હજુ સુધી મળી નથી. કોઈ અનિશ્ચિત સમયના આચાર્ય વીરભદ્ર કે વીરભદ્રના શિષ્ય ગણિ નેમિચંદ્રે રચેલો તેનો પ્રાકૃતમાંજ સંક્ષિપ્ત સાર ૧૯૦૦ ગાથાનો મળી આવ્યો છે (કે જેનું જર્મન-

તે પાદલિપ્તના નામ પરથી હાલનું પાલીતાણા સ્થપાયું છે એમ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખો છે. વળી પાદલિપ્તસૂરિએ જ્યોતિષ્કરંડક (પયન્ના) પર (મૂલ) પ્રાકૃત ટીકા રચી હતી એમ મલયગિરિની તે પયન્ના પરની ટીકામાં ઉલ્લેખ છે. (પૃ. ૨૬ પ્ર. ઋ. કે. રતલામ.)

૧૫૧. આ પૈકી સિદ્ધસેન દિવાકર મહાતાર્કિક અને ન્યાયના પંડિત થયા. મૂળ તે બ્રાહ્મણ હતા. એવો પ્રવાદ છે કે તેમણે સર્વ પ્રાકૃત

ભાષામાં ભાષાંતર પ્રો૦ અર્નેસ્ટ લૉયમાને કર્યું છે ને તે પરથી ગૂજરાતી ભાષાંતર શ્રી નરસીભાઇ પટેલે કર્યું તે જૈનસાહિત્ય સંશોધકના બીજા ખંડમાં તેમજ છૂટું પ્રસિદ્ધ થઇ ગયું છે) તેમાં તે કર્તા જણાવે છે કે 'પાદલિપ્તાચાર્યે જે તરંગવતી કથા રચી છે તે વિસ્તૃત, વિપુલ અને વિચિત્ર છે. તેમાં ઘણાં દેશી વચનો આવેલાં છે, ક્યાંક કુલકો છે, ક્યાંક ગુપ્તિલ યુગલકો છે, ક્યાંક અન્યને ન સમજાય એવાં ષટ્કો છે. એથી તેને કોઈ સાંભળતું નથી, કોઈ પૂછતું નથી અને કોઈ કહેતું નથી. કેવળ વિદ્વાનોના જ કામની તે કથા થઈ પડી છે. બીજાઓને તેનો કશો ઉપયોગ નથી તેથી પાદલિપ્તે રચેલાં દેશી વાક્યો વગેરેને છોડી દઈ તેમની રચેલી ગાથાઓ ઉપરથી અન્ય જનોના હિતની ખાતર હું આ સંક્ષિપ્તતર કથા બનાવું છું સાથે એ પણ એક હેતુ છે કે એ સૂરિની કૃતિનો આ રીતે સર્વથા વિચ્છેદ થતો અટકે." આ વર્ણનપરથી સમજાય છે કે તરંગવતી કથા મૂળ પ્રાકૃત જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં રચાએલી હતી, અને તેમાં દેશી ભાષાનો પણ ઘણા વધારે પ્રમાણમાં પ્રયોગ થએલો હતો. રચના ગદ્ય-પદ્ય બંને હતી લાંબા વર્ણનો ને પદ્યોનાં ઝુંડ હતાં. સંકીર્ણ કથા હતી.

—શ્રી જિનવિજયજીનો કુવલયમાલા પરનો લેખ.

૯૪. નિર્વાણકલિકા રા. મોહનલાલ ભ. ઝવેરીએ સંશોધિત કરેલી મુદ્રિત થઈ છે. તેમની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સમેત. તે પ્રસ્તાવનાના ગૂ૦ ભાષાંતર માટે જુઓ જૈનયુગ પુ. ૩ અં. ૧૦, ૧૧-૧૨.

૯૫. આ રાજા જાતે પણ મહાકવિ હતો. તેની વિદ્વત્સભામાં કયા સુંદરીઓની રાણી જેવી પૈશાચી ભાષામાં બૃહત્કથાનો રચનાર ગુણાઢ્ય મહાકવિ હતો અને પાદલિપ્તસૂરિ પણ પ્રતિષ્ઠિત કવિ હતા. આ બધાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કુવલયમાલાકારે પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે.

સૂત્રોનું(અંગોનું) ભાષાંતર સંસ્કૃત ભાષામાં કરવા માટે વિચાર કર્યો. આ વિચાર સંઘને તેમજ તેમના ગુરૂ વૃદ્ધવાદીને સંમત ન થયો અને લોકભાષામાંથી પંડિતોની સંસ્કૃત ભાષામાં સૂત્રોને અવતારવાના વિચાર માટે તેમને 'સંઘબહાર'ની શિક્ષા થઈ. આ પરથી સમજાશે કે જૈનોમાં પ્રાકૃતનું–લોકભાષાનું–પોતાની શાસ્ત્રભાષાનું કેટલું બધું મહત્ત્વ માનવામાં આવતું હતું. [૯૬]આ સિદ્ધસેન એટલા બધા પ્રખર વિદ્વાન્ હતા કે તેમણે જૈન સાહિત્યમાં એક નવો યુગ ફેલાવ્યો એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. દંતકથા પ્રમાણે વિક્રમ રાજાએ પ્રતિબોધ પામી સિદ્ધસેનને લઇને શત્રુંજય (પાલિતાણા) સંઘ કાઢયો હતો તેમજ તે રાજાના સમયમાં ભાવડશા નામના જૈને પણ તે તીર્થનો સંઘ કાઢયો હતો. હવે આપણે **'સિદ્ધસેન યુગ'** જોઈશું.

---

૯૬. 'જૈન અને બૌદ્ધોના ધર્મગ્રન્થો પ્રાકૃત અર્થાત્ પ્રચલિત (લૌકિક) ભાષામાં લખેલા હોવાથી તેમના (પછીથી થયેલા) ઉપાશ્રય (અપાસરા) તથા મઠોમાં પ્રાકૃતનું શિખવવું પણ થતું હતું, પરંતુ વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કરવાવાળા જૈન અને બૌદ્ધ વિદ્યાર્થીઓને માટે સંસ્કૃતનું પઠન અનિવાર્ય હતું; કારણ કે કાવ્ય, નાટક, તર્ક આદિ અનેક વિષયોના ગ્રંથોની રચના સંસ્કૃતમાંજ થઇ હતી. આ રીતે નાટક આદિની રૂચિવાળા સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓને પ્રાકૃત પણ પઢવી પડતી, કારણકે નાટકોમાં વિદૂષક, સ્ત્રીઓ તથા નીચા દરજ્જાનાં પાત્રોની ભાષા પ્રાકૃત હોવાનો નિયમ હતો'—ઓઝાજી રા૦ ઇ. પ્રથમ ખંડ પૃ. ૧૭.

પ્રકરણ ૩ જું.

સિદ્ધસેન-યુગ.

[વિ. સં. ૧ થી વિ. સં. ૩૦૦]

સિદ્ધસેન સ્તુતિ.

× × × सुअकेवलिणा जओ भणियं ॥
आयरिय सिद्धसेणेण सम्मईए पइट्ठिअजसेण ।
दूसम-णिसा-दिवागर कप्पत्तणओ तदक्खेणं ॥

—દુઃષમા (કાળરૂપી) નિશામાં દિવાકર જેવા હોઈને 'દિવાકર' નામવાળા અને પ્રતિષ્ઠિત યશવાળા શ્રુતકેવલી આચાર્ય સિદ્ધસેને સન્મતિમાં (કહ્યું છે):—

—હરિભદ્રસૂરિ-પંચવસ્તુક. ગા. ૧૦૪૮

श्री सिद्धसेन-हरिभद्रमुखाः प्रसिद्धा
स्ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः ।
येषां विमृश्य सततं विविधान् निबन्धान्
शास्त्रं चिकीर्षति तनुप्रतिभोऽपिमादृक् ॥

—શ્રી સિદ્ધસેન હરિભદ્ર પ્રમુખ સૂરિઓ મારાપર કૃપાવંત થાઓ કે જેમના વિવિધ નિબંધોને સતત વિચારતાં મારા જેવો અલ્પ પ્રતિભાવાળો પણ શાસ્ત્ર કરવાની ઇચ્છા રાખે છે.

—વાદિદેવસૂરિ-સ્યાદ્વાદરત્નાકર.

उदितोऽर्हन्मतव्योम्नि सिद्धसेनदिवाकरः ।
चित्रं गोभिः क्षितौ जह्रे कविराजबुधप्रभाः ॥

—સિદ્ધસેન (રૂપી) દિવાકર (સૂર્ય) અર્હન્મતરૂપી આકાશમાં ગો (કિરણ, વાણી)થી પૃથ્વીપર કવિરાજ (બૃહસ્પતિ-ગુરૂ, કવિઓ) અને બુધ (બુધ ગ્રહ, વિદ્વાન)ની પ્રભા શરમાઈ-હરાઇ ગઇ એ વિચિત્ર છે.

—મુનિરત્નસૂરિ-અમમચરિત્ર.

स्फुरन्ति वादिखद्योताः साम्प्रतं दक्षिणापथे ।
नूनमस्तंगतो वादी सिद्धसेनो दिवाकरः ॥

—વાદી સિધ્ધસેન દિવાકર (રૂપી સૂર્ય) અસ્તંગત થતાં દક્ષિણાપથમાં હવે વાદિઓરૂપી આગીઆ સ્ફુરે છે.

—પ્રભાચંદ્રસૂરિ–પ્રભાવકચરિત.

तमःस्तोमं स हन्तु श्रीसिद्धसेन दिवाकरः ।
यस्योदये स्थितं मूकैरुलूकैरिव वादिभिः ॥

—તમસ્‌ના પુંજને હણવા શ્રી સિધ્ધસેન દિવાકરનો ઉદય થયો કે વાદીઓ રૂપી ઘુવડો ચૂપ થઇ ગયા.

—પ્રદ્યુમ્નસૂરિ–સમરાદિત્યસંક્ષેપ. (સં. ૧૩૨૪)

સિદ્ધસેન–વચનો.

उदधाविव सर्वसिन्धवः समुदीर्णास्त्वयि नाथ ! दृष्टयः ।
न च तासु भवान् प्रदृश्यते प्रविभक्तासु सरित्स्विवोदधिः ॥

—જુઓ ૪ થી દ્વાત્રિંશિકા શ્લો. ૧૪

न शब्दो न रूपं रसो नाऽपि गन्धो न वा स्पर्शलेशो न वर्णो न लिंगम् ।
न पूर्वापरत्वं न यस्यास्ति संज्ञा स एकः परात्मा गति मे जिनेन्द्रः ॥

—સિદ્ધસેનકૃત ૨૧ મી મહાવીર–દ્વાત્રિંશિકા શ્લોક ૧૫

—જેમ સર્વ નદીઓ સમુદ્રમાં સમાઇ છે તેમ હે પ્રભુ ! સર્વ દૃષ્ટિઓ તારામાં સમાઇ છે; વળી જેમ જૂદી જૂદી નદીઓમાં સમુદ્ર નથી દેખાતો, તેમ તે દૃષ્ટિઓમાં તું વિસેષે દેખાતો નથી.

—જે શબ્દ નથી, રૂપ નથી, રસ નથી તેમ ગંધ પણ નથી, વળી જે સ્પર્શ નથી વર્ણ નથી, લિંગ–ચિન્હ નથી, જેને નથી પૂર્વત્વ કે નથી પરત્વ, તેમ જેને સંજ્ઞા નથી એવો એક પરમાત્મા જિનેન્દ્ર મારી ગતિ છે.

जनोऽयमन्यस्य मृतः पुरातनः पुरातनैरेव समो भविष्यति ।
पुरातने विष्वनवस्थितेषु कः पुरातनोक्तान्यपरीक्ष्य रोचयेत् ॥

સિદ્ધસેનકૃત ૬ ઠી દ્વાત્રિંશિકા શ્લો. ૫.

—દિવાકરજી પુરાતન–પ્રિયોને ઉદ્દેશી કહે છે કે પુરાતન પુરાતન શું પુકાર્યા કરો છો ? આ જન (હું) પણ મર્યા પછી, કંઇ કાલ વીત્યે પુરાતન

બની જાઇશ અને પછી અન્ય પુરાતનોનીજ સમાન આવી (મરી) પણ ગણના થતી જશે-અર્થાત્ મર્યા પછી સર્વે પુરાતન મનાય છે. ભલા, આવી અનવસ્થિત પુરાતનતાને કારણે કયો બુદ્ધિમાન્ મનુષ્ય કોઈ બાતની પરીક્ષા કર્યા વગર આંખ મોં બંધ રાખી કેવલ પુરાતનોના નામથીજ ગમે તે સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરી લે ?

जेण विणा लोगस्स वि ववहारो सव्वहा न निव्वडइ ।
तस्स भुवणेक्कगुरुणो नमो अणेगंतवादस्स ॥
भद्दं मिच्छादंसणसमूहमइअस्स अमयसायस्स ।
जिणवयणस्स भगवओ संविग्ग सुहाहिगम्मस्स ॥

—જેના વિના લોકનો વ્યવહાર પણ સર્વથા નિવડતો-ચાલી શકતો નથી તે-ભુવનના એક ગુરૂ સમાન અનેકાંતવાદને નમસ્કાર.

—શ્રી જિનવચનરૂપ ભગવાન્ સદા ભદ્રવંત-જયવંત રહો, કે જે અન્ય દર્શનોના સમૂહરૂપ છે, અમૃતતુલ્ય સ્વાદવાળું છે, તથા જેનો મર્મ સમજવાને સંવેગ સુખની પ્રાપ્તિ આવશ્યક છે. ૩-૬૯ અને ૭૦ સન્મતિસૂત્ર.

૧૫૨. જૈન ધર્મના પ્રમાણશાસ્ત્રના મૂલ પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકર અને પછી આપ્તમીમાંસા દ્વારા સ્યાદ્વાદ (અનેકાન્તવાદ) નું સમર્થન કરનાર સ્વામી સમન્તભદ્ર-બંને જૈનધર્મના મહાન્ પ્રભાવક અને સમર્થ સંરક્ષક મહાત્મા થઈ ગયા છે. પૂર્વ પરંપરાથી ચાલી આવતી માન્યતા અનુસાર સિદ્ધસેન શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં વિક્રમરાજાના સમયમાં અને સામન્તભદ્ર દિગંબર સંપ્રદાયમાં વિક્રમની બીજી સદીમાં થયા છે. ક્વચિત્ સામન્તભદ્રને વનવાસી તરીકે પોતાના સંપ્રદાયમાં શ્વેતામ્બરો સ્વીકારે છે અને વાદિમુખ્ય અને સ્તુતિકાર તરીકે હરિભદ્રસૂરિ, હેમચંદ્ર, મલયગિરિ આદિ ટાંકે છે પણ આપ્તમીમાંસાનાં કર્તા તરીકે તેમને સ્વીકારેલા જણાતા નથી.

૧૫૩. વિક્રમનાં 'નવરત્નો'[૯૭] પૈકી 'ક્ષપણક' એ સિદ્ધસેન

૯૭. धन्वन्तरिक्षपणकोऽमरसिंहशंकु-वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥
—ज्योतिर्विदाभरण.

હોવા ઘટે એમ ડૉ. સતીશચંદ્ર કહે છે. [૯૮]ઉપલબ્ધ જૈન વાઙ્મયનું સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે સિદ્ધસેન પહેલાં જૈનદર્શનમાં તર્કશાસ્ત્ર સંબંધી કોઈ સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત પ્રચલિત હતો નહિ. તેની પૂર્વે પ્રમાણશાસ્ત્ર સંબંધી વાતો કેવળ આગમ–ગ્રંથોમાં જ અસ્પષ્ટ રૂપે સંકલિત હતી. અને તે સમયસુધી તે વાતોનું કંઇ વિશેષ પ્રયોજન પણ હતું નહિ. સિદ્ધસેનસૂરિના પહેલાનો જમાનો તર્કપ્રધાન નહોતો પરંતુ આગમપ્રધાન હતો. માત્ર આપ્તપુરૂષનાં વચન ત્યાં સુધી સર્વથા શિરોધાર્ય સ્વીકારાતાં. જૈનધર્મના સહચર બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ ધર્મની પણ એ અવસ્થા હતી પરંતુ મહર્ષિ ગૌતમના 'ન્યાયસૂત્ર'ના સંકલન પછી ધીમે ધીમે તર્કનું જોર વધવા લાગ્યું અને જુદાજુદા દર્શનોના વિચારોનું સમર્થન કરવા માટે સ્વતંત્ર સિદ્ધાંતોની રચના થવા લાગી. તાર્કિક બ્રાહ્મણો થયા ને તેમની સામે બૌધ્ધોમાંથી નાગાર્જુન નામના બુદ્ધિશાલી મહાશ્રમણે મધ્યમાવતાર રચ્યું. બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ વિદ્વાનોમાં તર્કશાસ્ત્રીય યુદ્ધ વધતું ગયું.

૧૫૪. આ વાગ્યુદ્ધની શબ્દધ્વનિ નિર્જન વનોમાં ઘૂમનાર જૈન નિર્ગ્રન્થોના કાનસુધી પહોંચી. ધ્યાનમગ્ન નિર્ગ્રન્થ આ ધ્વનિનો અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા એટલામાં તેમને ભગવાન્ મહાવીરના 'મોક્ષમાર્ગ'નો ઉપહાસ કરનારા શબ્દો પણ અસ્ફુટ રીતે સાંભળવામાં આવ્યા. આથી 'ક્ષપણક' (જૈન શ્રમણ યા નિર્ગ્રંથ) પણ પોતાની 'શાસનરક્ષા'ના ઉપાય શોધવા લાગ્યા.

૧૫૫. આ નિર્ગ્રંથમાંથી સર્વથી પ્રથમ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર (મોક્ષશાસ્ત્ર)ની રચના કરીને સમગ્ર જૈન તત્ત્વોને

પંચરાત્ર અને બીજા બ્રાહ્મણીય સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તેમજ અવદાન કલ્પલતા અને બીજા બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં જૈન મુનિઓને ક્ષપણક કહેવામાં આવ્યા છે.

૯૮. જુઓ ઉક્ત ડૉકટર કૃત 'ન્યાયાવતાર'ની ભૂમિકા તથા તેમનો The History of the Midieval School of Indian Logic (મધ્યકાલીન ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ) પૃ. ૧૩-૨૨.

એકત્ર સંગ્રહીત કર્યું. (કોઈ ઉમાસ્વાતિને સિદ્ધસેન પછી મૂકે છે.) તે સૂત્રકાર પોતાના જીવનમાં તે કાર્યને પૂર્ણ કરી પાછળના પ્રતિભાશાલી વિદ્વાનો માટે સૂચના કરી ગયા કે આમાં સંગૃહીત જૈન તત્ત્વોનો અર્થ પ્રમાણ અને નયદ્વારા નિશ્ચિત કરવો જોઇએ. [**પ્રમાણનયૈરધિગમઃ**]. એ પ્રમાણ અને નયની વ્યવસ્થા કરવા માટે નવીન શાસ્ત્ર રચના કરવાનું કાર્ય પછીના આચાર્યોએ ઉપાડી લીધું. તેમાં પ્રથમ અગ્રણી સિદ્ધસેન હતા. તેમણે સૌથી પહેલાં 'ન્યાયાવતાર' નામના તર્કપ્રકરણની સંસ્કૃતમાં રચના કરીને જૈન પ્રમાણનો પાયો સ્થિર કર્યો; અર્થાત્ ન્યાયાવતાર એ સંસ્કૃત જૈનસાહિત્યમાં પદ્યબંધ આદિ–તર્કગ્રંથ હોઈ સમસ્ત જૈન તર્ક સાહિત્યનો પ્રથમ પાયો છે–તેણે જૈનતર્કપરિભાષાનું જે પ્રસ્થાન શરૂ કર્યું તે અત્યારસુધી અખંડિત છે, તેથીજ એના પ્રણેતા સિદ્ધસેન જૈન તર્કશાસ્ત્રના પ્રસ્થાપક છે.

૧૫૬. વિશેષમાં [૯૯]સન્મતિ પ્રકરણ નામના મહાતર્ક ગ્રંથને પ્રાકૃતમાં આર્યાછંદમાં રચી 'નયવાદ'નું મૂલ દૃઢ કરી અનેકાન્તવાદનું સ્થાપન કર્યું. એ ત્રણ કાંડમાં વિભક્ત છે. પહેલા કાંડમાં માત્ર 'નય' (દૃષ્ટિબિંદુ) સંબંધી ખૂબ વિશદ ચર્ચા કરીને 'નયવાદ' (philosophy of Standpoints)નું નિરૂપણ કર્યું છે. બીજા કાંડમાં માત્ર જ્ઞાનની ખાસ કરી પાંચ જ્ઞાનને લગતી ચર્ચા છે. અને ત્રીજા કાંડમાં જ્ઞેય તત્ત્વનું નિરૂપણ છે. કોઇપણ વસ્તુ જ્ઞેયરૂપે કેવી માનવી જોઈએ, અને જૈનદૃષ્ટિ પ્રમાણે જ્ઞેય વસ્તુનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઇએ. એની સામાન્ય ચર્ચા સાથે એમાં પદે પદે અનેકાન્તવાદ (Relative

૯૯. જૈન સાહિત્યમાં તો અત્યારસુધી 'સંમતિતર્ક' એ નામ પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તેનું ખરૂં નામ 'સન્મતિતર્ક' હોવું ઘટે, કારણકે 'સન્મતિ' એ શ્રી મહાવીરનું બીજું નામ છે (જુઓ ધનંજય નામમાલા), અને તે મહાવીરના તર્કને બતાવનાર એ નામ સાર્થક છે, વળી જૂની પ્રતમાં 'સન્મતિ' એવો પાઠ મળે છે. પં. સુખલાલ અને પં. બહેચરદાસ.

philosophy) સ્થાપન કરવાનો, તેને સમજાવવાનો, તેની બારીકીઓ વર્ણવવાનો પ્રયત્ન છે તથા સાથે સાથે અનેકાન્તવાદમાં ઉપસ્થિત થતા દોષો બતાવવાનો તેમજ અનેકાન્તવાદ ઉપર થતા આક્ષેપોને દૂર કરવાનો બુદ્ધિગમ્ય અને પ્રબલ પ્રયત્ન છે; તેથી છેવટે ગ્રંથના અંતમાં અનેકાંતવાદનું ભદ્ર થાઓ એવી શુભ ઇચ્છા દર્શાવી એ સન્મતિતર્ક પ્રકરણ પૂર્ણ કર્યું છે.

૧૫૭. આ પ્રકરણ રચવામાં બે ઉદ્દેશ જણાય છે (૧) સ્વ-સંપ્રદાયમાં વિચારશક્તિ અને તર્કબળ કેળવી પ્રજ્ઞાનો વિકાસ કરવો અને (૨) જૈનેતર દર્શનના વિદ્વાનોમાં જૈન મૂળતત્ત્વોની પ્રતિષ્ઠા કરવી. પહેલો ઉદ્દેશ પોતાના સમયસુધીમાં જે જે રૂઢ તથા સ્થૂલ માન્યતાઓ પરંપરાએ ચાલી આવતી હતી તેને પોતાની ઉંડી માર્મિક અને અદષ્ટપૂર્વ સમીક્ષા તેમજ પરીક્ષા કરી એક બાજુએ રાખી પોતાનો તદ્દન સ્વતંત્ર તેમજ નવો વાદ મૂકીને સ્થાપન કરી સિદ્ધ કર્યો છે. આગમના શબ્દોનો સ્પર્શ કરી વળગી રહેવું એ એક વાત છે, અને તે શબ્દોમાં વિચારપૂર્વક સમભાવથી ઉંડા ઉતરી સત્ય મેળવવું એ બીજી વાત છે. આ બીજી વાત પર પોતે ભાર મૂકી નવી સ્વતંત્ર વિચારસરણી પોતે ઉભી કરી છે અને તેમાં સમ્યગ્દર્શન પોતે સ્વીકાર્યું છે. બીજો ઉદ્દેશ તેમણે એ રીતે બતાવી આપ્યો છે કે તત્કાલીન બધાં ભારતીય દર્શનોની સમીક્ષા કરી બૌદ્ધ દર્શનની બધી શાખાઓ તેમજ બધાં વૈદિક દર્શનોનું જૈનદૃષ્ટિએ શું સ્થાન છે તે જણાવ્યું છે.

૧૫૮. ખરી રીતે તેમણે બધાં દર્શનોને અનેકાન્તવાદમાં ગોઠવ્યાં છે, કારણકે તેમણે નયવાદનું સુંદર પૃથક્કરણ કરી ઉપલબ્ધ તત્કાલીન સમગ્ર દર્શનોને સ્યાદ્વાદની–અનેકાંતવાદની સાંકળની કડીઓ જેવા ભિન્ન ભિન્ન નયોમાં યોગ્ય રીતે ગોઠવ્યાં છે અને તે રીતે તેની મહત્તા આંકી છે. જે દર્શનો માત્ર પોતાની પ્રરૂપણા સિવાય બીજી પ્રરૂપણાઓને ઘટતું સ્થાન નથી આપતાં, તે બધાંને તેમણે એકતરફી અને અધૂરાં સાબિત કરવાનો ખાસ પ્રયત્ન કર્યો છે અને નયવાદનું

તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં કેવું સ્થાન છે, એ સમજાવવા પ્રબળ પુરુષાર્થ દાખવ્યો છે. જેઓ વગર સમજ્યે અનેકાંતનો ઉપહાસ કરતા તેઓને તેનું સ્વરૂપ સમજાવવા આકર્ષક ચર્ચા કરી છે. અને છેવટે કહ્યું છે કે જેના વિના વ્યવહારનું એક પણ કામ સિદ્ધ નથી થઈ શકતું એવા અનેકાંતવાદને નમસ્કાર હો! આ પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ પોતે રચેલી હોવી જોઇએ એવી પ્રો. લૉયમાનની સંભાવના છે.[૧૦૦]

૧૫૯. સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિઓના અવલોકનથી માલૂમ પડે છે કે તેઓ જબરા સ્પષ્ટભાષી અને સ્વતંત્રવિચારના ઉપાસક હતા. પ્રકૃતિથી ભારે તેજસ્વી અને પ્રતિભાએ 'શ્રુતકેવલી' હતા. તેમની કૃતિઓમાં જે સ્વતંત્ર વિચારની ઝળક દેખાય છે તે અન્ય કોઈની પણ કૃતિમાં નથી. તેમના ગ્રંથોને જોવાથી તેમજ તેમના સંબંધે પછીના ગ્રંથકારોએ જે કહ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે જૈન ધર્મના કેટલાએક પરંપરાગત વિચારોથી સિધ્ધસેનનો વિચારભેદ હતો. તેઓ સાક્ષાત્ જૈન સૂત્રોના કથનને પણ પોતાની તર્કબુધ્ધિરૂપ કસોટીપર કસી તદનુકૂલ અર્થ કરતા હતા; પછી તે પૂર્વપરંપરાને કે પૂર્વાચાર્યોના અભિપ્રાયને સંમત હોય યા નહિ. 'મૃત રૂઢગૌરવ' જેને પ્રિય છે એવા પંડિતોને માટે તો તેમણે પોતાની ૩૨ પૈકી એક દ્વાત્રિંશિકામાં પ્રહાર કરી હૃદયનો જોશ માર્મિકતાથી પ્રકટ કર્યો છે. (આના નમુનારૂપે આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં **जनोऽयमन्यस्य** એ શ્લોક ટાંકયો છે.)

૧૬૦. એમ કહેવાય છે કે સિધ્ધસેને બત્રીશ દ્વાત્રિંશિકા (બત્રીશી)ઓ (૩૨ શ્લોકનું પ્રકરણ તે એક બત્રીશી એમ) ગૂઢ અને ગભીરાર્થક સંસ્કૃતમાં રચી હતી તેમાં ઉપરોક્ત ન્યાયાવતારનો (તેના ૩૨ શ્લોક છે) પણ એક બત્રીશી તરીકે સમાવેશ થતો હતો. આ બત્રીશ બત્રીશીમાં હાલ ન્યાયાવતાર સહિત ૨૧ બત્રીશીઓ પ્રાપ્ત થાય છે. શરૂઆતની કેટલીક બત્રીશીઓમાં ભગવાન્ મહાવીરની

---

૧૦૦. પંડિત સુખલાલ અને પં. બહેચરદાસના કથન પરથી તેમજ તેમના લેખ નામે 'સન્મતિ તર્ક અને તેનું મહત્ત્વ' પરથી.

અનુપમ સ્તુતિ છે. ત્યાર પછી કેટલીકમાં નામે ૯ મી વેદવાદ, ૧૨ મી ન્યાય, ૧૩ મી સાંખ્યપ્રબોધ, ૧૪ મી વૈશેષિક, ૧૫ મી બૌદ્ધસંતાન દ્વાત્રિંશિકામાં જૈનેતર દર્શનોનું વર્ણન છે. એકમાં (૭ મી વાદોપનિષદ્ દ્વાત્રિંશિકામાં) વાદકળાનો મર્મ અને વળી એકમાં (૮ મી વાદદ્વા-ત્રિંશિકામાં) વિવાદની દુર્દશાનું ચિત્ર છે.

૧૬૧. આ બત્રીશીઓજ હરિભદ્રસૂરિના ષડ્દર્શનસમુચ્ચય અને માધવાચાર્યના સર્વદર્શનસંગ્રહની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે. આના પર કોઇ-પણ વિદ્વાને વ્યાખ્યા કે ટીકા લખવાનો પરિશ્રમ સેવ્યો જણાતો નથી. તેનું કારણ સમજી શકાતું નથી. આ બત્રીશીઓ સ્તુતિરૂપ હોવા છતાં તેમાં દાર્શનિક વિષયો પણ છે. વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ સમકા-લીન સમગ્ર ભારતીય દર્શનોનાં સ્વરૂપ તેમાં બતાવેલ છે. એટલે કદાચ તે અતિ ગૂઢાર્થક હોઇને તેનું રહસ્ય પ્રકટ કરવાની કોઇની હિંમત ચાલી ન હોય. આમાં ઘણા અપૂર્વ વિચારો ભર્યા છે. આવી અદ્ભૂત અપૂર્વ કૃતિઓ સમસ્ત જૈન સાહિત્યમાં મળવી વિરલ છે. શ્રી હેમચંદ્ર જેવા સમર્થ વિદ્વાને તેનું મહત્ત્વ પોતાની અયોગ્ય વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકામાં એ રીતે ગાયું છે કેઃ—

क्व सिध्धसेनस्तुतयो महार्था अशिक्षितालापकला क्व चैषा ।

અર્થાત્—સિદ્ધસેન સૂરિની રચેલી મહાન્ અર્થવાળી સ્તુતિઓ ક્યાં, ને અશિક્ષિત મનુષ્યના આલાપ જેવી મારી આ રચના ક્યાં?

૧૬૨. આ કથનથી જણાય છે કે સિદ્ધસેન સૂરિની સ્તુતિઓ કેટલી મહત્ત્વની છે! આમાંની ઘણી ખરી બત્રીશીઓમાં મુખ્યતઃ અર્હન્ મહાવીરની અનેક પ્રકારે સ્તવના કરવામાં આવી છે, તેથી તેને 'સ્તુતિઓ' કહેવામાં આવે છે અને તેટલાં માટે તેનાં અવત-રણો લેતાં હરિભદ્ર હેમચંદ્રાદિએ ને સૂરિનો 'સ્તુતિકાર' એ નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બત્રીશીઓમાં પસંદ કરાયેલ વિવિધ છંદો નામે અનુષ્ટુપ્, ઉપજાતિ, વસંતતિલકા, વૈતાલીય, પૃથ્વી, શિખરિણી, હરિણી, મંદાક્રાંતા, પુષ્પિતા, વંશસ્થ, આર્યા, શાલિનીનો ઉપયોગ દાર્શનિક જૈનસાહિત્યમાં સર્વથી પ્રથમ છે.

૧૬૩. સન્મતિ, બત્રીશીઓ વગેરે કૃતિઓ જોતાં સાંખ્ય વૈશેષિક અને બૌદ્ધ એ ત્રણ જૈનેતર દર્શનો ઉપરાંત ન્યાય, વેદ, ઉપનિષદ્ આદિ બીજાં તત્કાલીન પ્રસિદ્ધ જૈનેતર દર્શનોના અભ્યાસની ઉંડી અને વિસ્તૃત છાપ દિવાકરશ્રીના માનસમાં પડી છે. વૈશેષિક સૂત્ર અને ન્યાયદર્શનના અભ્યાસે તો સન્મતિની રચનામાં દિવાકરશ્રીને ખાસ પ્રેરણા આપ્યાનું ભાન થાય છે તેથી એ દર્શનોનાં સૂત્રો અને સન્મતિ વચ્ચે ભાષા તેમજ ગદ્ય-પદ્યનો ભેદ હોવા છતાં શુદ્ધ તર્કદૃષ્ટિના ઉપયોગનું એમાં મુખ્ય સામ્ય છે. સાંખ્યાચાર્ય ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકાઓ સાથે સન્મતિ સરખાવતાં ભાષા અને સંપ્રદાયનો ભેદ બાદ કરીએ તો એમાં છંદનું તેમજ પોતપોતાના વિષયને તર્કપદ્ધતિએ ગોઠવવાનું સામ્ય નજરે પડશે. શૂન્યવાદી બૌદ્ધાચાર્ય નાગાર્જુનની મધ્યમકારિકા અને વિજ્ઞાનવાદી વસુબન્ધુની વિંશિકા તથા ત્રિંશિકા સાથે સિદ્ધસેનની કૃતિઓ સરખાવતાં એમ લાગે છે કે એ આચાર્યો ઉપર એક બીજાની અસર અવશ્ય છે.[૧૦૧]

૧૬૪. શ્વેતામ્બરોમાં સિદ્ધાન્ત એટલે આગમના ગ્રંથોમાં એમ છે કે કેવલી (સર્વજ્ઞ) ને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન—એ બંને યુગપત્ એટલે એક સાથે થતા નથી. એક વખતે કેવલજ્ઞાન અને એક વખત કેવલદર્શન એમ વારંવાર થયાં કરે છે અર્થાત્ એક ક્ષણ (સમય) કેવલજ્ઞાન રહે છે અને બીજી ક્ષણે (સમયે) કેવલદર્શન—એમ પ્રતિક્ષણ ક્રમશઃ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનસ્વરૂપ કેવલીનો ઉપયોગ ફર્યા કરે છે. સિદ્ધસેન સૂરિને આ વિચાર સંમત નથી. તેઓ આ વિચારને યુક્તિસંગત ન માનતાં તેને તર્ક અને યુક્તિથી અયુક્ત સિદ્ધ કરે છે. તેમના વિચારે તો કેવલીને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન બંને યુગપત્—એકી સાથે હોવાનું યુક્તિસંગત છે અને વાસ્તવિકપણે અંતમાં તેઓ વળી બંનેમાં પરસ્પર કાંઈ ભેદ જ નથી માનતા—બંનેને એકજ બતાવે છે. આ વિચારનો તેમણે પોતાના 'સન્મતિ પ્રકરણ' માં ખૂબ ઊહા-

---

૧૦૧ પં. સુખલાલ અને બહેચરદાસના લેખ નામે 'સન્મતિ તર્ક અને તેનું મહત્ત્વ' માંથી.

પોહ કર્યો છે. આ વિચારભેદને કારણે તે સમયના સિદ્ધાન્તગ્રંથ-પાઠી અને આગમભક્ત આચાર્યગણ તેમને 'તર્કમન્ય' જેવાં તિરસ્કારસૂચક વિશેષણો આપતા હતા, અને ત્યારપછી જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ આદિ આગમપ્રધાન આચાર્યોએ આગમપ્રમાણની દલીલથીજ તે વિચારનું ખંડન કર્યું છે. (જુઓ જિનભદ્રીય વિશેષાવશ્યક અને બીજા સિદ્ધસેન કૃત તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર બૃહદ્‌વ્યાખ્યા).

૧૬૫. સિદ્ધસેનસૂરિ પ્રત્યેનો આદર દિગંબરી વિદ્વાનોમાં રહેલો દેખાય છે. હરિવંશ પુરાણના કર્તા જિનસેનસૂરિએ, તત્ત્વાર્થ ટીકા નામે રાજવાર્ત્તિકના કર્તા અકલંકદેવે, સિદ્ધિવિનિશ્ચયના ટીકાકાર અનંતવીર્યે, ભગવતી આરાધનાના રચનાર શિવકોટિએ રત્નમાલામાં, પાર્શ્વનાથ ચરિતના કર્તા વાદિરાજસૂરિએ. એકાંતખંડનના કર્તા લક્ષ્મીભદ્ર આદિ દિગંબર વિદ્વાનોએ સિદ્ધસેનસૂરિ સંબંધી અને તેમના સન્મતિતર્ક ગ્રંથ સંબંધી ભક્તિભાવથી ઉલ્લેખ કર્યો છે; ને વળી આ ઉલ્લેખોથી એમ જણાય છે કે દિગંબર ગ્રંથકારોમાં (ઘણા) સમય સુધી સિદ્ધસેનના ગ્રંથોનો પ્રચાર હતો, અને એટલો બધો હતો કે તેનાપર તેઓએ ટીકા પણ રચી છે.

૧૬૬. શ્વેતામ્બરાચાર્યોમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ સિદ્ધસેનને 'શ્રુતકેવલી' ની કોટિમાં મૂક્યા છે; સિદ્ધસેન બીજાએ ન્યાયાવતાર પર અને તર્કપંચાનન અભયદેવસૂરિએ સન્મતિ તર્ક પર ટીકા રચીને સિદ્ધસેનસૂરિ જૈન તર્કશાસ્ત્ર વિષયે સૂત્રધાર હતા. તેનું સગૌરવ સમર્થન કર્યું છે. પ્રચંડ તાર્કિક વાદિદેવસૂરિએ તેમને પોતાના માર્ગદર્શક જણાવ્યા છે. પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હેમચંદ્રે તેમની કૃતિઓ સામે પોતાની વિદ્વન્મનોરંજક કૃતિઓને પણ 'અશિક્ષિત મનુષ્યના આલાપવાળી' જણાવી છે, અને સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમ્. ઉદાહરણ પ્રસંગે 'अनु सिद्धसेनं कवयः' એ પ્રયોગવડે સિદ્ધસેનને સર્વોત્કૃષ્ટ કવિ તરીકે સ્વીકારેલ છે. છેવટમાં યશોવિજય ઉપાધ્યાયે સન્મતિ તર્કનો ઉલ્લાસપૂર્વક છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે.

૧૬૭ સિદ્ધસેને 'કલ્યાણમંદિર' એથી શરૂ થતું પાર્શ્વનાથ

સ્તવન સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે કે જે ઘણું બુદ્ધિપ્રધાન અને મનોહર કાવ્ય છે. તેમના પ્રબંધમાં એમ વાત છે કે મહાકાલ પ્રાસાદમાં તે સ્તવન રચેલું અને તેના પ્રભાવથી ત્યાં પાર્શ્વપ્રતિમા કાઢી હતી. સિદ્ધસેનનું બીજું નામ 'ગંધહસ્તી' હતું એમ કહેવાય છે અને તેમણે આચારાંગના પ્રથમ અધ્યયન નામે 'શસ્ત્રપરિજ્ઞા' પર વિવરણ રચ્યું હતું[૧૦૨] કે જે 'ગન્ધહસ્તિવિવરણ' કહેવાય છે. હાલ તે ઉપલબ્ધ નથી.

૧૬૮. તેમનું જન્મસ્થાન નિશ્ચિત રીતે વિદિત નથી, પણ ઉજ્જયિની અને તેની આજુબાજુએ તેઓએ જીવન ગાળ્યું હોય એમ જણાય છે, તેથી તેમના ગ્રંથોની રચના પણ તેજ પ્રદેશમાં થયાનો સંભવ છે. તેઓ જાતે બ્રાહ્મણ અને કુલધર્મે વૈદિક હતા. પણ પાછળથી પાદલિપ્તસૂરિ સંતાનીય સ્કંદિલાચાર્યના શિષ્ય જૈનાચાર્ય વૃદ્ધવાદીની પાસે જૈન દીક્ષા લીધી હતી.

૧૬૯. 'દાન, શીલ, તપ અને ભાવનાના સંસ્કારોમાં જૈનોનું વારસાગત ચઢીયાતાપણું કબૂલ કરવામાં આવે તો બૌદ્ધિક સંસ્કારોનું તેવું ચઢીયાતાપણું બ્રાહ્મણજાતિનું સ્વીકારવું જોઇએ. એ વાતની સાક્ષી અનેક બ્રાહ્મણ જૈનાચાર્યોની કૃતિઓ પૂરે છે. વૈશ્યજાતીય હેમચંદ્ર અને યશોવિજય જેવા તો અપવાદ માત્ર ગણાય. દિવાકર જન્મે બ્રાહ્મણ જાતિના અને પોતાનીજ પરંપરામાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, વેદ અને ઉપનિષદ્ આદિ ઉપરાંત તત્કાલીન સમગ્ર વૈદિક દર્શનોને તેમજ બૌદ્ધદર્શનને પી ગયેલા. એમનો સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનો કાબુ અને કવિત્વ એમની કૃતિઓમાં ચમત્કારક રીતે નજરે પડે છે. પૂર્વાશ્રમના દાર્શનિક પ્રૌઢ અભ્યાસે તેમની બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ અને દર્પણ જેવી સ્વચ્છ બનાવી હતી. હૃદય તેમનું સરળ અને ગુણપક્ષપાતી હતું. પરીક્ષાશક્તિ અને નિર્ભયતા તેઓમાં સ્વતઃસિદ્ધ હતાં, તેથી જૈન આગમ જોતાં વેંતજ બીજા કોઈ સાધારણ વિદ્વા-

---

૧૦૨ આચારાંગના વૃત્તિકાર શીલાંક સૂરિ છેવટે જણાવે છે કેઃ—

शस्त्रपरिज्ञाविवरणमतिबहुगहनं च 'गंधहस्ति' कृतम् ।
तस्मात् सुखबोधार्थं गृह्णाम्यहमंजसा सारम् ॥

નને ન ભાસે એવું મહાવીરભાષિત તત્ત્વ તેમની પ્રતિભાને, ભાસ્યું અને તેમની વિરક્ત વૃત્તિ સાથે નિર્ભયતા જાગી ઉઠી; પરિણામે તેમણે દીર્ઘતપસ્વી મહાવીરનું શાસન સ્વીકાર્યું અને પોતાની સમગ્ર શક્તિ એ શાસનને અર્પી, તેની વ્યવસ્થા અને પ્રભાવના કરવામાંજ પોતાના પાંડિત્યનો ઉપયોગ કર્યો. આ વાત તેમની કૃતિઓ[૧૦૩] પરથી સ્પષ્ટ છે."[૧૦૪] ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ આઠ પ્રભાવક પુરૂષોની ગણનામાં સિદ્ધસેનની ગણના કવિપ્રભાવકમાં કરી છે.

૧૭૦. તેમના પ્રભાવક ચરિતમાંના પ્રબંધ પ્રમાણે વિક્રમ નૃપ રાજ્યે વિશાલામાં (અવન્તીમાં) કાત્યાયન ગોત્રીય દેવર્ષિ નામના દ્વિજને દેવશ્રી (દેવસિકા) નામની પત્નિથી સિદ્ધસેન નામનો પુત્ર અતિ પ્રજ્ઞાશાલી હતો. તે બુદ્ધિમાન હોવાથી બાલાવસ્થામાં સર્વશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત થયો તેમજ વાદ કરવામાં ઘણી કુશળતા મેળવેલી હોવાથી તે કાળના સમર્થ વાદીઓમાં તેની ગણના થતી હતી. એક વેળાએ પાદલિપ્ત સૂરિના સંતાનીય સ્કંદિલાચાર્યના શિષ્ય વૃદ્ધવાદી (કે જે મૂલ મુકુંદ નામના બ્રાહ્મણ હતા તે વૃદ્ધવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા) સાથે તેનો મેળાપ થયો. તેની વાદ કરવાની ઇચ્છા હોવાથી બન્નેનો રાજસભામાં વાદ થયો અને સિદ્ધસેનનો પરાજય થયો. આથી તે વૃદ્ધવાદીનો શિષ્ય થયો ને દીક્ષાકાલે 'કુમુદચંદ્ર' નામ રાખ્યું. પણ તેની વિશેષ પ્રસિદ્ધ 'સિદ્ધસેન દિવાકર' એ નામથીજ થઈ. પ્રભાવક ચરિતમાં વૃદ્ધવાદિ પ્રબંધમાં વિશેષ જણાવ્યું છે કે

---

૧૦૩ 'શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત ગ્રંથમાલા' એ નામનું પુસ્તક જૈન-ધર્મપ્રસારકસભા ભાવનગર તરફથી સં. ૧૯૬૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે તેમાં ૨૧ બત્રીશીઓ, ન્યાયાવતાર અને સન્મતિતર્ક મૂલ છપાયાં છે. ન્યાયાવતાર પં. સુખલાલના ભાષાંતર અને વિવેચન સહિત જૈ. સા. સંશોધકમાં અને ડા વૈદ્યની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના-મૂલ ને ટીકા સહિત જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ તરફથી હમણાં બહાર પડેલ છે.

૧૦૪. પં. સુખલાલ અને પં. બહેચરદાસનો લેખ 'સન્મતિતર્ક અને તેનું મહત્ત્વ.'

ગોવાળીઆઓ ઉપદેશ સાંભળવા આવ્યા ત્યારે તેમને પ્રાકૃત રાસમાં તાલ સાથે હુંબડક-હંબોડા લઇને તેણે સમજાવ્યું કેઃ—

નવિ મારિઅઇ નવિ ચોરીઅઇ પરદારહ સંગુ નિવારિઅઇ
થોવા થોવું દાઇઅઇ તઉ સગ્ગિ ટુગુટુગુ જાઇઇ.

આ દેશી ગાથાને બીજા પ્રબંધકારે (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર) એવી રીતે ઉપયોગમાં લીધી છે કે સિદ્ધસેનને પ્રતિજ્ઞા હતી કે જે મને વાદમાં જીતે તેનો શિષ્ય થાઉં. તે વૃદ્ધવાદીપાસે ભૃગુપુર-ભૃગુકચ્છ આવ્યો ને રસ્તામાંજ તેને મળતાં 'વાદ કરો, જીતો ને શિષ્ય કરો, નહિતો હાર સ્વીકારો' એમ સિદ્ધસેને કહેતાં વૃદ્ધવાદીએ કહ્યું વાદ કરવા તૈયાર છું પરંતુ અહીં સભ્ય ક્યાં છે? સભ્યો વગર વાદમાં જીત હારનો કોણ નિર્ણય કરે?' સિદ્ધસેને કહ્યું 'આ ગોવાળીઆ તે સભ્યો.' વૃદ્ધવાદીએ કહ્યું 'ત્યારે બોલ'. સિદ્ધસેને સંસ્કૃતમાં બોલવા માંડયું તે ગોવાળીઆ સમજ્યા નહિ એટલે પછી વૃદ્ધવાદી કાલ સમજી કચ્છ બાંધી રમતા રમતા ઉપરની 'નવિ મારિયઇ' એ ગાથા વગેરે[૧૦૫] બોલ્યા. ગોવાળીઆએ વૃદ્ધવાદીની જીત જાહેર કરી. પછી

---

૧૦૫ 'નવિ મારિયઇ'નો અર્થ એ છે કે 'મારવું નહિ, ચોરવું નહિ, થોડું થોડું (શક્તિ પ્રમાણે) દેવું-દાન કરવું તો ધીમેથી સ્વર્ગે જવાય.' આ ગાથા સાથે બીજી પણ ગાથા ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકારે (સં. ૧૪૦૫) મૂકી છે કેઃ-

'ગુલસિઉ ચાવઉ તિલ તાંદલી, વેડિઉ વજાવઇ વાંસલી,
પહિરણી ઓઢણિ હુઇ કાંબલી, ઇણપરિ ગ્વાલહ પૂજઇ રૂલી.
કાલઉ કંબલુ અનુ નીવાટુ, છાસિહિં ખાલડુ ભરિઉ નિ પાટુ,
અઇ વડુ પડિયઉ નીલઇ ડાડિ, અવર કિસઉ સગ્ગ સિંગ નિલાડી.'

જ્યારે પૌ૦ રામચંદ્રસૂરિએ વિક્રમચરિત્ર (સં. ૧૪૯૦) માં 'નવિ મારિયઇ' ની સાથે બીજી દેશી ગાથાઓ મૂકી છેઃ—

'વચન નવ કીજઇ કહીતણું, એહ વાત સાચી ભણું,
કીજઇ જીવદયાનું જતન, સાવયકુલિ ચિંતામણિ રતન.
હડ હડાવ નવી કીજઇ ઘણું, મરમ બોલ દુહિલ કહિતણું,
કુડી સાખી મ દેયો આલ, એ તુહ ધમ્મ કહું ગોવાલ.
ગરઢસ વીજી મારિઇ, મારિ તુ સહી ઊગારિઇ,
કુડ કપટ કરતુ વારિઇ, ઇહાપરિ આપણજ તારિઇ.'

રાજસભામાં વાદ થયો ને ત્યાં પણ સિદ્ધસેનની હાર થતાં તે વૃદ્ધવાદીનો શિષ્ય થયો. આ કિંવદન્તિમાં કેટલું તથ્ય છે તે એક બાજુ રાખીએ, પણ 'નવિ મારિયઇ'ની ગાથા સાથે હાલની દેશી ભાષાનું સામ્ય જણાય છે તો દેશી ભાષાનાં મૂળ ઘણાં જૂનાં છે એમ કહી શકાય.

૧૭૧. 'સિદ્ધસેનસૂરિ માટે એક બીજી કિંવદન્તી પણ પ્રચલિત છે કે તેમણે એક વખત જૈનશ્રમણ સંઘની સામે એવો વિચાર પ્રકટ કર્યો હતો કે 'જૈનાગમગ્રંથ' કે જે પ્રાકૃત ભાષામાં છે તેથી તેની પ્રત્યે વિદ્વાનોનો આદર વિશેષ થતો નથી–વિદગ્ધગણ તેને ગ્રામીણ ભાષાના ગ્રન્થ સમજી તેનું અવલોકન કરતા નથી–તે માટે જો શ્રમણ–ગણ અનુમતિ આપે તો હું તેનું સંસ્કૃત ભાષામાં પરિવર્તન કરી નાંખવા ઇચ્છું છું.' દિવાકરના આ વિચારો સાંભળી શ્રમણ–સંઘ એકદમ ચોંકી ઉઠયો અને કહેવા લાગ્યો કે 'મહારાજ, આ અકર્તવ્ય વિચારને આપના હૃદયમાં સ્થાન આપી આપે તીર્થંકર, ગણધર અને જિનપ્રવચનની મોટી 'આશાતના' (અવજ્ઞા) કરી છે. આવા કલુષિત વિચાર કરવા માટે અને શ્રમણસંઘની સામે આવા ઉદ્ગાર કાઢવા માટે જૈનશાસ્ત્રાનુસાર આપ 'સંઘબાહ્ય'ના મોટા દંડની શિક્ષાના અધિકારી થયા છો.' સિદ્ધસેન તો સંઘનું આ કથન સાંભળી ચકિત થયા અને પોતાના સરલ વિચારથી પણ સંઘને આટલી અપ્રીતિ થઈ તે માટે પોતાને બહુ ખેદ થયો. સંઘને તરતજ તેમણે ક્ષમા–પ્રાર્થના કરી કે જે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવું હોય તે આપો. એમ કહેવાય છે કે સંઘે તેને શાસ્ત્રાનુસાર બાર વર્ષ સુધી 'બહિષ્કૃત' રૂપમાં રહેવાનું 'પારાંચિત' નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું કે જે દિવાકરે સાદર સ્વીકારી (વિક્રમરાજાને પ્રતિબોધી) સંઘની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. પ્રાયશ્ચિત્તની મર્યાદા પૂરી થતાં સંઘે તેમને પુનઃ સંઘમાં લઈ પૂર્વવત્ તેમનો સત્કાર કર્યો.[૧૦૬] 'આ કિંવદન્તીમાં કેટલો તથ્યાંશ છે તે વિચારવા જેવી

૧૦૬. ભદ્રેશ્વરસૂરિ પોતાની પ્રાકૃત કથાવલીમાં પાટણ તાડપત્ર પ્રત પૃ. ૩૦૦ ઉપર જણાવે છે કે:—'कजंतो य पायचं जिणसासणं ति लोह-

વાત છે. આ રૂપકમાં કંઈ ને કંઈ તથ્યાંશ—ઐતિહાસિક સત્ય અવશ્ય છે. સિદ્ધસેનસૂરિના વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને સ્પષ્ટભાષિત્વનો પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે તેથી એમ જાણી શકાય છે કે જો જૈનાગમોના સંબંધમાં તેમણે એવી કોઈ વાત શ્રમણસંઘ પાસે જણાવી હોય અથવા કૃતિરૂપે ઉપસ્થિત કરી હોય; અને તેથી પુરાણપ્રિય અને આગમપ્રવણ શ્રમણવર્ગને મોટો અસંતોષ થયો હોય તો તેમાં કાંઈ અસંભવ નથી.

૧૭૨. 'વિશેષમાં શ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાના પદ્યાત્મક પ્રૌઢ ગ્રંથોના પ્રથમ પ્રણેતા સિદ્ધસેન છે. તેમની પહેલાં સંસ્કૃત ભાષાનો વિશેષ અભ્યાસ કે આદર નહોતો. ત્યાં સુધી તો જૈનશ્રમણોમાં પ્રાકૃત ભાષાનું પ્રભુત્વ હતું. શ્રમણોના અભ્યાસના વિષયો પણ ઘણા નહોતા. આગમ સાહિત્યનાં મૂળસૂત્રોને કંઠસ્થ કરાતાં—વંચાતાં, તે સિવાય સંસ્કૃતમાં રહેલાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષાદિનો અભ્યાસ વિશેષ કરીને નહિ હોય. સિદ્ધસેને સન્મતિતર્કના અંતે કહ્યું છે કે 'तम्हा अहिगयसुत्तेण अत्थसंपायणम्मि जइअव्वं' એટલે 'સૂત્ર (મૂલપાઠ)ને અધિગત કર્યા સાથે અર્થસંપાદન કરવામાં પણ યતિ-

---

त्तीए सिद्धसेण (णो) विण्णवइ संघं—'जइ भणह तो करेमि सक्कयं पि सिद्धंतं'। संघो भणइ—"चिंतिएणा वि इमेण पायच्छित्ती, किं पुण जंपिएण; ता चरसु तुमं पायच्छित्तं ॥' એટલે કે 'પ્રાકૃતં જિનશાસન" એ લોકોક્તિથી લજ્જમાન થઈ સિદ્ધસેને સંઘને વિનંતિ કરી કે જો કહો તો (સર્વ પ્રાકૃત) સિદ્ધાંતને સંસ્કૃતમાં કરું, પરંતુ સંઘે કહ્યું કે 'આવું ચિંતવવાથી પણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે તો પછી બોલવાથી તો કેમ નહિ? માટે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત લ્યો.' આ વાતને પુષ્ટિ અન્ય પ્રબંધો પરથી મળે છે—જુઓ વૃદ્ધવાદીપ્રબંધ પ્રભાવકચરિત પૃ. ૯૧ થી ૧૦૩, રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં વૃદ્ધવાદી સિદ્ધસેન પ્રબંધ, પૃ. ૨૦, પૌ. રામચંદ્રસૂરિકૃત વિક્રમચરિત્ર, ચારિત્રસુંદરકૃત કુમારપાલચરિત્ર, શુભશીલગણિકૃત વિક્રમાદિત્યચરિત્ર વગેરે.

ઓએ યત્ન કરવો જોઇએ ' એવો ઉપદેશ આપ્યો છે તે ઉક્ત વિચારને પુષ્ટિ આપે છે. અર્થપરિજ્ઞાન વિના અને વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ આદિ સર્વ–સાધારણ જ્ઞાન વિના મનુષ્યને તત્ત્વબોધ થઈ શકતો નથી અને બીજાને તે કરાવી શકતો નથી. સર્વ–સાધારણ પરિજ્ઞાનનાં ઉક્ત સર્વ સાધન ભારતવર્ષમાં પ્રાચીનકાલથી એક માત્ર સંસ્કૃત ભાષામાંજ ઉપલબ્ધ થાય છે. જૈનશ્રમણોને તે માટે બહુજ્ઞ અને વિશિષ્ટ વિદ્વાન્ બનાવવા માટે સંસ્કૃત ભાષાના અધ્યયન–અધ્યાપનની જરૂર હતી. આ જરૂર ત્યારે પૂરી થઇ શકે છે કે જ્યારે ઉત્તમ અને પ્રૌઢ વિચારના ગ્રંથ તે ભાષામાં રચાયેલાં હોય અને જેને શીખવાની શ્રમણોને ખાસ આવશ્યકતા માલૂમ પડતી હોય. આ માટે સિદ્ધસેને સંસ્કૃતમાંજ પોતાના પ્રૌઢ અને ગંભીર વિચાર લિપિબદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું, પરંતુ જૈનશ્રમણોમાં સંસ્કૃતમાં નવોજ પ્રવેશ હતો તેથી પોતાને સંસ્કૃત ભાષામાં લખવાનું વિશેષ પ્રિય હોવા છતાં સર્વ શ્રમણોને પોતાના મૌલિક અને તેથી નવીન વિચારોનો પરિચય કરાવવા માટે શ્રમણસમૂહની સાધારણ અને પ્રિયભાષા કે જે તે સમયે પ્રાકૃત હતી તેમાં પણ લખવાની જરૂર લાગતાં 'સન્મતિપ્રકરણ' પ્રાકૃતભાષામાં પોતે રચ્યું એમ અનુમાન થાય છે. એમ જો ન હોત તો પોતે સંસ્કૃત ભાષાના અત્યંત અનુરાગી અને મહાકવિ હોઇને પ્રાકૃત જેવી સરલ અને સાધારણ ભાષામાં શું કામ લખત? એટલે સિદ્ધસેન જૈનસમાજમાં સંસ્કૃત ભાષાના વિશિષ્ટ લેખક અને પ્રચારક હતા.[૧૦૭]

---

૧૦૭. આ પ્રકરણ મુખ્યત્વે શ્રી જિનવિજયજીનો હિંદી લેખ 'સિદ્ધસેન ઔર સામન્તભદ્ર' પરથી (જૈન સા૦ સંશોધક ખંડ ૧ અંક ૧.) લીધેલ છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

વિક્રમ સં. ૧ થી ૩૦૦.

વિમલસૂરિ, મથુરાસ્તૂપો, મથુરાસંઘ, દિગંબર-શ્વેતામ્બર ભેદ, જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પ્રથમ યુગ.

अन्ने वि जे महारिसि गणहर अणगार लद्धमाहप्पे ।
मणवयणकायगुत्ते सव्वे सिरसा नमंसामि ॥

—વિમલસૂરિકૃત પઉમચરિયં.

—[૨૪ જિન ઉપરાંત] બીજા પણ જે મહા ઋષિઓ ગણધરો અણગારો મુનિઓ કે જેમણે મહાત્માપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જેઓ મનવચનકાય ગુપ્તિવાળા છે એમને નમસ્કાર કરૂં છું.

जारासियं विमलंको विमलं को तारिसं लहइ अत्थं ।
अमयमइयं च सरसं सरसंचिय पाइयं जस्स ॥

—કુવલયમાલા રચ્યા સં. ૮૩૪.

—જેવી કીર્ત્તિ વિમલાંકે (પઉમચરિયકારે) મેળવી તેવી વિમલ કીર્ત્તિ કોણ મેળવી શકે તેમ છે ? કે જેની પ્રાકૃત અમૃતમયી અને સરસ છે.

૧૭૩. આ સમયમાં વિમલસૂરિએ પ્રાકૃતમાં પઉમચરિયમ્ (પદ્મચરિત્ર–જૈન રામાયણ) રચ્યું. વીરાત્ ૫૩૦ (વિ. સં. ૬૦).[૧૦૭] આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તે સમયમાં રામાયણની

---

૧૦૭ પઉમચરિયના કર્તા વિમલસૂરિ નાગિલ કુલના રાહુ આચાર્યના શિષ્ય વિજયસૂરિના શિષ્ય હતા. રચનાસમય:—

पंचेव य वाससया दुसमाए तीस वरिस संजुत्ता ।
वीरे सिद्धिमुवगए तओ णिबध्धं इमं चरियं ॥

આ પ્રમાણે વીરાત્ સં. ૫૩૦ એ વર્ષ મૂલમાં સ્પષ્ટ આપ્યું છે, (છતાં પણ તેની રચનાશૈલી અને ભાષાકૃતિ ઉપરથી ડા. હર્મન યાકોબી એમ માને છે કે ૪ થા ૫ મા સૈકા કરતાં એ ગ્રંથ જૂનો નથી.) એજ આચાર્યે

કથા લોકોમાં બહુ પ્રિય થઈ પડી હોવી જોઈએ. વિ. સં. ૧૦૮માં ઉપર્યુક્ત ભાવડશાના પુત્ર જાવડશાએ શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ સં. ૪૭૭ માં રચાએલું મનાતું ધનેશ્વર સૂરિકૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય જણાવે છે. આ સમય લગભગ પૌષધશાળાની (હાલના ઉપાશ્રયની) સ્થાપના થઈ; વજ્રસ્વામી નામના એક પ્રભાવશાલી જૈનાચાર્ય આ સમામાં થયા. (સ્વર્ગવાસ વીરાત ૫૮૪–વિ. સં. ૧૧૪).

૧૭૪. વિ. સં. ની બીજી શતાબ્દીના બનેલા મથુરાના કંકાલી ટીલાવાળા જૈન સ્તૂપથી તથા ત્યાંના કેટલાંક બીજાં સ્થાનોથી મળેલા પ્રાચીન શિલાલેખો તથા મૂર્તિઓથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે સમયે પણ ત્યાં ત્યાં જૈન ધર્મનો સારો પ્રસાર હતો, એટલું જ નહિ પરંતુ મથુરા જૈનોનું એક કેન્દ્રસ્થાન હતું. અર્હત્ વર્ધમાનનું એક નાનું મંદિર બંધાવ્યાનો તેમાં લેખ છે, ઉપરાંત કેટલાક આચાર્યોના ગણ, શાખા વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આ આચાર્યોનાં નામ, ગણ શાખા વગેરે શ્વેતાંબર કલ્પસૂત્રમાં જે આપેલ છે તેની સાથે મળતાં આવે છે તેથી તે શ્વેતાંબર સિદ્ધ થાય છે.[૧૦૮]

ભારતની કથા ઉપર પણ પઉમચરિય જેવો હરિવંશ ચરિય નામનો પણ પ્રાકૃત ગ્રંથ રચ્યો હતો એમ કુવલયમાલામાં જણાવ્યું છે, પણ હજુ તે ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થયો નથી. પઉમચરિય ડા. યાકોબીથી સંશોધિત ભાવનગરની જૈન ધ. પ્ર. સભાએ મુદ્રિત કરાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. પી. ૪, ૧૦૪.

૧૦૮ ખરો અર્થ કરી આ લેખોને જૈન બતાવનાર ડા. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી હતા. આ માટે જુઓ જર્મનમાં ડા. બુહ્લરનો મૂળ ગ્રંથ અને તેનો ડા. બર્જેસે કરેલ અંગ્રેજી અનુવાદ 'On the Indian Sect of the Jainas' પૃ. ૪૧–૪૪ અને પરિશિષ્ટ પૃ. ૪૮ થી ૬૦; Archaeological Survey Reports Vol. III plates 13–15; Smith's Mathura Antiquities. આ છેલ્લા પુસ્તકમાં એક જૈન મૂર્તિ અને નીચે બે શ્રાવક તથા ત્રણ શ્રાવિકાઓની ઉભી મૂર્તિઓ છે. આ ત્રણે શ્રાવિકાઓ [illegible] પહેરેલા છે. આ પરથી તે જમાનો પોશાક કેવો હતો તે જણાય છે.

મથુરાસંઘ–પરિષદ્

जेसि इमो अणुओगो पयरइ अजावि अड्ढ भरहम्मि।
बहुनयरनिग्गयजसे ते वंदे खंदिलायरिए ॥ –नंदीसूत्रं गाथा ३३

—જેનો અનુયોગ અદ્યાપિ અર્ધ ભરત (ક્ષેત્ર)માં પ્રવર્તે છે–પ્રચલિત છે અને જેનો યશ બહુ નગરોમાં પ્રસિદ્ધ છે–વ્યાપી રહ્યો છે તે સ્કંદિલાચાર્યને હું વંદું છું.

૧૭૫ અગાઉ જણાવેલ **પાટલિપુત્ર** સંઘ–પરિષદ્‌માં જૈન સૂત્રો–આગમોને અને તેટલા સંકલિત કરવામાં આવ્યાં હતાં, છતાં તે શ્રુતિની છિન્નભિન્નતા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ–એટલે ત્યાર પછી, વીર નિર્વાણથી છઠ્ઠા સૈકામાં–**પાટલિપુત્ર** પરિષદ્‌થી લગભગ ચારસેં વર્ષે–આર્યશ્રી **સ્કંદિલ**[૧૦૯] અને **વજ્ર**[૧૧૦] સ્વામિની નિકટના સમયમાં એક બીજી ભીષણ બારદુકાળી આવી. તે હકીકતનું વર્ણન આપતાં જણાવવામાં આવે છે કે:–"[૧૧૧]બાર વર્ષનો ભયંકર દુકાળ પડયે સાધુઓ અન્નને માટે જુદે જુદે સ્થલે હીંડતા–ફરતા હોવાથી શ્રુતનું ગ્રહણ ગુણન અને ચિંતન ન કરી શકયા, એથી તે શ્રુત વિપ્રનષ્ટ થયું અને જ્યારે ફરી વાર સુકાળ થયો, ત્યારે **મથુરા**માં શ્રી **સ્કંદિલાચાર્ય** પ્રમુખ સંઘે મોટો સાધુસમુદાય ભેગો કરી જે જેને સાંભર્યું તે બધું [૧૧૨]કાલિક

૧૦૯–૧૧૦ જુઓ મેરૂતુંગ સૂરિની વિચાર શ્રેણી.

૧૧૧ જિનદાસ મહત્તરકૃત નંદિચૂર્ણિમાં 'बारस संवच्छरिए महंते दुब्भिक्खे काले भत्तट्ठा अण्णण्णतो हिंडियाणं गहणगुणणणुप्पेहाभावाओ विप्पणट्ठे सुत्ते, पुणो सुभिक्खे काले जाए महुराए महंते साहुसमुदए खंदिलायरियप्पमुहसंघेण जो जं संभरइ त्ति इव संघडियं कालियसुयं। जम्हा एवं महुराए कयं तम्हा माहुरी वायणा भण्णइ। વગેરે. તેજ પ્રમાણે હરિભદ્રકૃત નંદી ટીકામાં છે, તથા મલયગિરિકૃત નંદી ટીકા પૃ. ૫૧ આ. સમિતિમાં છે. આ સ્કંદિલાચાર્ય પછી હિમવત્, નાગાર્જુન, ભૂતદિન્ન, લોહિત્ય, દુષ્યગણિ અને દેવવાચક (નંદીસૂત્ર કર્તા) અનુક્રમે આવે છે.

૧૧૨ કાલિકશ્રુત માટે જુઓ નંદિસૂત્ર.

શ્રુત સંઘટિત કર્યું." આ દુકાળે તો માંડ માંડ બચી રહેલ તે શ્રુતની ઘણી વિશેષ હાનિ કરી. આ ઉદ્ધાર શૂરસેન[113] દેશના પાટનગર મથુરામાં થયેલ હોવાથી તે શ્રુતમાં શૌરસેની ભાષાનું મિશ્રણ થયું હોવું સંભવિત છે. આ મથુરા સંઘમાં થયેલ સંકલનને '**માથુરી વાચના**' કહેવામાં આવે છે.

૧૭૬. આ સમય લગભગ એટલે વીરાત્ ૫-૬ સૈકા પછી શ્વેતામ્બર મત પ્રમાણે વીરાત્ ૬૦૯[114] (વિ. સં. ૧૩૯) માં અને દિગમ્બરોની માન્યતા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૩૬ માં દિગંબરો અને શ્વેતાંબરો એમ બે પક્ષ પડયા. પક્ષાપક્ષીમા વધારો થતો ગયો. દિગંબરો અને શ્વેતામ્બરો એકજ પિતાના પુત્રો સ્વસ્વમત (નગ્નવાદ ને વસ્ત્રવાદ વગેરે) લઇ શબ્દા-શબ્દીના વાદોમાં ઉતરી મૂળ નાત્વિક વાતના ભુલાવામા પડી એક બીજાનું બળ તોડવા લાગ્યા. ઉત્તરમાંથી દિગંબરો મુખ્ય ભાગે દક્ષિણ દેશમાં ઉતર્યા, અને તેમનું મૌલિક સાહિત્ય પ્રધાનપણે આચાર્ય કુંદકુંદ, સમંતભદ્ર વગેરેથી ત્યાંજ ઉત્પન્ન થઇ પોષાયું-વધ્યું; અને શ્વેતામ્બરો મુખ્ય ભાગે ઉત્તરહિંદ, પશ્ચિમ દેશમાં-રાજપુતાના, ગૂજ-

---

૧૧૩ જુઓ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર-આર્યદેશ વિચાર.

૧૧૪ छव्वाससयाइं नवुत्तराइं तइया सिध्धिं गयस्स वीरस्स।
तो बोडियाण दिट्ठी रहवीरपुरे समुप्पण्णा ॥ १४५ ॥ भा०
रहवीरपुरं नयरं दीवगमुज्जाण अज्जकण्हे य।
सिवभूइस्सु वहिंमि य पुच्छा थेराण कहणा य ॥ १४६ मू० भा०

—(શ્રી) વીર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી ૬૦૯ વર્ષે બોટિકોની દષ્ટિ (દિગંબર મત) ઉત્પન્ન થઈ. રથવીરપુર (નામનું નગર) તેમાં દીપક (નામનું ઉદ્યાન) ત્યાં આર્યકૃષ્ણ (નામના આચાર્ય આવ્યા.) તેમને શિવભૂતિ (તે મત કાઢનાર) શિષ્યે સુવિધિથી પૂછ્યું, તે સ્થવિર (ગુરૂ)એ કહ્યું. (વગેરે ઉત્પત્તિની વાત આગળ આવે છે)

—હરિભદ્રસૂરિકૃત આવશ્યકસૂત્ર બૃહદ્વૃત્તિ. પૃ. ૩૨૩

રાત, અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતર્યા. ઉત્તર કરતાં પશ્ચિમ હિંદમાં શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની સત્તા વધેલી તેથીજ છેલ્લા લગભગ પંદરસો વરસનું તે સંપ્રદાયનું સાહિત્ય પ્રધાનપણે કાઠીઆવાડમાં અને ગૂજરાતમાં લખાયું ને વિકસિત થયું. દિગંબર સાહિત્ય દક્ષિણ હિન્દમાં રચાયું અને વિકસ્યું.

૧૭૭ વિક્રમ બીજા સૈકામાં સમંતભદ્ર નામના સમર્થ જૈનાચાર્યે આપ્તમીમાંસા નામનો મહાન ગ્રંથ રચ્યો ને પોતે વનવાસ સેવતાં 'વનવાસી કહેવાયા. પછી બૌદ્ધાચાર્યોએ અનેક રાજાઓને પ્રતિબોધી બૌદ્ધધર્મી કર્યા, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશમાં સર્વ તીર્થોને સ્વાધીન લીધાં ને બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ બેસાડવામાં આવી. હજુ પણ તળાજા વગેરેના પર્વતોમાંની ગુફાઓ બૌદ્ધત્વની સાક્ષી પુરે છે.

૧૭૮ ઉપરોક્ત દિગંબર અને શ્વેતામ્બર બંને શાખાઓના શરુઆતના ગ્રંથો જોતાં એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેની નિરુપણપદ્ધતિ માત્ર સિદ્ધાંતરુપે હતી. તત્ત્વજ્ઞાન હોય કે આચાર હોય—બંનેનું નિરુપણ ઉપનિષદ્ જેવી સરળ પ્રાચીન પદ્ધતિએ થતું. વૈદિક દર્શનોમાં ન્યાયદર્શને વિશિષ્ટ સ્થાન અને વિદ્વત્પ્રિયતા મેળવ્યા પછી જૈન સાહિત્યમાં પણ નવો યુગ દાખલ થયો. ન્યાયદર્શનની તર્કપદ્ધતિનો પ્રભાવ બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર પ્રથમ પડયો. બૌદ્ધ સાહિત્ય અને વૈદિક સાહિત્ય એમ બંનેની મિશ્રિત અસર જૈન વાઙ્મય ઉપર પણ થઈ, તેથી જૈનાચાર્યો પણ બૌદ્ધાચાર્યોની પેઠે પોતાની આગમ—સિદ્ધાંતની (પ્રાકૃત) ભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચવા લાગ્યા.

૧૭૯ આ પહેલાં જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન નહોતું એમ માનવાને કોઈ ખાસ પ્રમાણ નથી; પણ એટલું ખરું કે આ સંસ્કૃત યુગ પહેલાં જૈન સાહિત્યમાં પ્રાકૃત ભાષાનું સામ્રાજ્ય હતું. જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને અને તર્કપદ્ધતિને પ્રથમ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર શ્વેતાંબર આચાર્ય કે દિગંબર આચાર્ય, એ કહેવું કઠણ છે; પણ એમ કહી શકાય છે કે બંને સંપ્રદાયના આ પરિવર્તન વચ્ચે વધારે અંતર ન હોવું જોઈએ.

૧૮૦ **જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પહેલો યુગ**—વિક્રમ પાંચમા સૈકા સુધીનો ગણતાં તે 'બીજારોપણ' યુગમાં "દિગંબર સાહિત્યમાં તર્કપદ્ધતિની સ્પષ્ટ પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય **સમન્તભદ્રે** અને શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં તર્કપદ્ધતિની બલવતી પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય **સિદ્ધસેન દિવાકરે** કરી. આ બંનેના સમયની ઉત્તરસીમા ઇ. સ. પાંચમા સૈકાથી આગળ લંબાવી શકાય તેમ નથી અને પૂર્વસીમા લગભગ ઇ. સ. ના આરંભ પહેલાં નિર્દિષ્ટ કરી શકાય તેમ નથી. એમ કહેવાય છે કે **સમંતભદ્રે** તત્ત્વાર્થ પર ગંધહસ્તિ **મહાભાષ્ય** રચ્યું કે જેનું આદિ મંગલ હાલ ઉપલબ્ધ **આપ્તમીમાંસા—દેવાગમ** સ્તોત્ર છે. બાકીનું મળતું નથી. **સિદ્ધસેને** પણ **તત્ત્વાર્થ** પર ગંધહસ્તિ મહાભાષ્ય રચ્યું હતું પણ તે મળતું નથી. બંનેએ પોતાના દરેક ગ્રંથોમાં જૈન દર્શન, તેના પ્રણેતા અર્હન્ અને અને તેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત અનેકાંતઃ એટલાં તત્ત્વોની તર્કપદ્ધતિથી સૂક્ષ્મચર્ચા કરી અન્ય દર્શનો, તેના પ્રણેતાઓ અને એકાંતનો સોપહાસ પ્રતિવાદ—નિરાસ કર્યો છે. **સમંતભદ્રની** કૃતિઓ **આપ્તમીમાંસા**, **યુક્ત્યનુશાસન** સ્વયંભૂસ્તોત્ર છે. **સિદ્ધસેનની** **ન્યાયાવતાર**, **સન્મતિતર્ક** અને ઉપલબ્ધ એકવીસ **બત્રીસીઓ** છે. બંનેએ પોતપોતાના સંપ્રદાયમાં જૈન ન્યાયનું બીજારોપણ કર્યું."૧૧૫

---

૧૧૫ જુઓ પં. સુખલાલનો "જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ' એ નિબંધ ભાવનગર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્નો રીપોર્ટ.

પ્રકરણ ૫ મું.

ગુપ્ત અને વલભી સમય.

આચાર્ય મલ્લવાદી, જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ.

(વિ. સં. ૩૦૦ થી ૮૦૦).

संसारवार्द्धिविस्तारान्निस्तारयतु दुस्तरात् ।

श्री मल्लवादिसूरि र्वो यानपात्रप्रभः प्रभुः ॥ —પ્રભાવકચરિત.

—દુસ્તર એવા સંસાર વૃદ્ધિ રૂપી સમુદ્રમાંથી નાવ જેવા શ્રી મલ્લવાદી સૂરિ પ્રભુ અમારો નિસ્તાર કરો.

जिनवचननतं विषमं भावार्थं यो विवेच्य शिष्येभ्य ।

इत्थमुपादिशदमलं परोपकारैकक्रतचेताः ॥

तं नमत बोधजलधिं गुणमंदिरमखिलवाग्मिनां श्रेष्ठं ।

चरणश्रियोपगूढं जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणं ॥

—મલયગિરિ–ક્ષેત્ર સમાસ ટીકા. શ્લો. ૨, નં. ૧૬.

માત્ર પરોપકારી ચિત્તવાળા જેમણે જિનવચનમાં રહેલા વિષમ ભાવાર્થને વિવેચન કરી શિષ્યોને વિમલ ઉપદેશ આ પ્રમાણે આપ્યો એવા બોધના સમુદ્ર, ગુણમંદિર, સકલ વાગ્મિમા શ્રેષ્ઠ, અને ચરણ–ચારિત્ર પ્રભાથી આશ્લિષ્ટ જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણને નમીએ છીએ.

वाक्यैं विशेषातिशयैं विश्वसंदेहहारिभिः ।

जिनमुद्रं जिनभद्रं किं क्षमाश्रमणं स्तुवे ॥

—મુનિચંદ્રસૂરિ અમમચરિત્રે.

जिनभद्रगणिं स्तौमि क्षमाश्रमणमुत्तमम् ।

यः श्रुताज्जीतमुद्दध्रे शौरिः सिन्धोः सुधामिव ॥

—તિલકાચાર્ય–આવશ્યકવૃત્તિ.

—વિશેષ અતિશયવાળાં વિશ્વ સંદેહ હરનારાં વાક્યોથી જે જિનમુદ્ર જે–જિન જેવા છે તેવા જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણને શું–કંઇ રીતે સ્તવું ?

—વિષ્ણુએ જેમ સાગરમાંથી સુધા–અમૃત ઉદ્ધૃત કર્યું તેમ જેણે શ્રુતમાંથી જીત (કલ્પ)ને ઉદ્ધૃત કર્યું એવા ઉત્તમ ક્ષમાશ્રમણ જિનભદ્રને સ્તવું છું.

૧૮૧ ગુપ્ત સમયમાં જૈન ધર્મની શી સ્થિતિ હતી તે જાણવાનું કશું સાધન હજુ પ્રકાશમાં આવ્યું નથી સિવાય કે તે સમય આગમો પર વ્યાપિત ભાષ્યા અને ચૂર્ણિઓનો હતો એટલું જણાય છે. ભારતના એ સુવર્ણયુગમાં જૈન ધર્મ કેવા જીવને જીવતો હતો તેની કલ્પના કરવા પૂરતુંય કોઇ સામયિક પ્રમાણ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી,

૧૮૨. વિક્રમ છઠ્ઠી ને સાતમી સદીમાં થયેલા પોતાના પૂર્વજ આચાર્યો સંબંધી નવમા શતકની આદિમાં થયેલા કુવલયમાલાના કર્ત્તા ઉદ્યોતનસૂરિ જે કંઇ તેની પ્રશસ્તિમાં [૧૧૬] જણાવે છે તે સદી માટે ઉપયોગી ગણાશે.

---

૧૧૬ તે પ્રશસ્તિમાં પોતાના પૂર્વજનો પરિચય તેમણે આ પ્રમાણે આપ્યો છે કે:—

'ઉત્તરાપથમાં ચંદ્રભાગા નદી જ્યાં વહે છે તે પવ્વઇયા (પાર્વતિકા) પુરી નામની સમૃદ્ધિશાલી નગરી તોરરાજની રાજધાની હતી. તોરરાજના ગુરૂ ગુપ્તવંશીય હરિગુપ્ત આચાર્યે ત્યાં નિવેશ કર્યો હતો. તેના શિષ્ય મહાકવિ દેવગુપ્ત-(તેના) 'મહત્તર' પદ ધારક શિવચંદ્ર જિનવંદનાર્થે ભમતા ભમતા ક્રમે ભિલ્લમાલ નગરે સ્થિતિ કરી. તેના શિષ્ય યક્ષદત્ત ગણિ નામના ક્ષમાશ્રમણ મહાત્મા યશઃશાલી થયા. તેના પુષ્કળ શિષ્યો તપ-વીર્ય-વચન-લબ્ધિસંપન્ન થયા કે જેમણે ગૂર્જર દેશને દેવગૃહોથી રમ્ય બનાવ્યો. તે પૈકી નાગ, વૃન્દ, મમ્મટ, દુર્ગ, આચાર્ય અગ્નિશર્મા, અને છઠ્ઠા વટેશ્વર મુખ્ય હતા. વટેશ્વરે આકાશવપ્ર (?) નામના નગરમાં એક રમ્ય જિનમંદિર બંધાવ્યું કે જેના મુખ દર્શનથી ક્રોધ પામેલો શાંત થઇ જાય. તેના અંતિમ શિષ્ય તત્ત્વાચાર્ય તપ-શીલ આદિ નામ પ્રમાણે યથાર્થ ગુણવાળા હતા. અને તેના શિષ્ય દાક્ષિણ્ય ચિન્હ (ઉપનામવાળા) ઉદ્યોતન સૂરિએ હ્રી દેવીએ આપેલ દર્શનના ભાવથી વિલસીને કુવલયમાલા કથા રચી. આચાર્ય વીરભદ્ર અને હરિભદ્ર તેના વિદ્યાગુરૂ હતા.'

(આમાંથી) ગુજરાતમાં પ્રસરેલા જૈન ધર્મના પ્રારંભિક ઈતિહાસ પર પ્રકાશ પડે છે—અણહિલપુરના શાસનકાળમાં ઉત્કર્ષ પામેલો જૈન ધર્મ, મૂળ કઈ બાજુએથી તળ ગુજરાતમાં પ્રવિષ્ટ થયો અને કયા આચાર્યના સંયમબળે ગૂર્જરભૂમિ જૈન મંદિરોથી મંડિત થઇ એ વિષયનો કેટલોક ખુલાસો

૧૪૩ ગુપ્ત વંશના એક જૈનાચાર્ય નામે હરિગુપ્ત ૧૧૭ તે ગુપ્ત સમ્રાટ્‌ને વિચલિત કરનાર તોરમાણ-હુણ સમ્રાટ્ તોરમાણના ગુરૂ હતા. તોરમાણ વિક્રમ છઠ્ઠી સદીમાં થયો. એક દેવગુપ્ત નામના

આમાંથી મળી આવે છે. જૈન ધર્મ પાળનારી બધી વૈશ્ય જાતિઓ—ઓસવાલ, પોરવાડ, શ્રીમાલ, વગેરેનું મૂળસ્થાન ભિન્નમાલ કેમ છે અથવા ભિન્નમાલથી નીકળેલી એ જાતિઓએ શા કારણથી જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો—એ બહુ મહત્વના પ્રશ્નના ઉકેલની દિશા પણ આમાંથી સૂઝી આવે તેમ છે. કુવલયમાલ તોરમાણ-તોરરાય તે હૂણોનો પ્રબળ નેતા-હૂણ સમ્રાટ કે જેણે ગુપ્ત સામ્રાજ્યને તોડયું, અને માલવભૂમિને વિ. સં. ૫૬૬ માં જીતી, તે છે. તેના પુત્ર મહાવીર મિહિરકુલની રાજધાની સાકલ (પંજાબનું સિયાલકોટ) હતું. પવ્વઇયા (સં. પાર્વતિકા કે પાર્વતી) નગરી ચવનચંગની Polafato નામનું પંજાબનું પાટનગર કદાચ હોય; ચંદ્રભાગા તે પંજાબની ચંદ્રભાગા-ચીનાબ નદી.

૧૧૭ કનિંગહામ સાહેબને સને ૧૯૮૪માં અહિચ્છત્રમાંથી એક તાંબાનો સિક્કો મળી આવ્યો હતો જેની એક બાજુએ પુષ્પસહિત કળશ છે અને બીજી બાજુએ श्री महाराज हरिगुप्तस्य આવું વાક્ય આલેખેલું છે. તેનો સમય વિક્રમ ૬ઠા સૈકાનો કરે છે. અક્ષરોની આકૃતિ પરથી અને નામની સરખામણી ઉપરથી આ સિક્કો કોઇ ગુપ્તવંશી રાજાનોજ હોવો જોઇએ. સિક્કા પાછળની મૂર્તિ પરથી જે રાજાનો હોય તેની ધાર્મિક ભાવના જણાય છે. યાજ્ઞિક-વૈદિક ધર્માનુયાયી રાજાના સિક્કાપર યજ્ઞીય અશ્વની, વિષ્ણુભક્તના પર લક્ષ્મીની, શિવભક્તના પર વૃષભની, બૌદ્ધના પર ચૈત્યની આકૃતિ: એમ ધર્મભાવના પ્રમાણે આકૃતિઓ અંકિત કરવામાં આવેલી મનાય છે. તો ફક્ત હરિગુપ્તના સિક્કાપરની કલશની આકૃતિ તે જૈનધર્માનુયાયી હોય એમ પુરવાર થાય, કારણકે પુષ્પ સહિત કલશ એ જૈનોમાં સુપ્રસિદ્ધ કુંભકલશ સંભવે છે. જૈનોએ કુંભકલશને એક માંગલિક વસ્તુ ગણેલી છે; અને દરેક મંગલકાર્યમાં શુભ ચિન્હ તરીકે તેનું મુખ્યપણે આલેખન કરવામાં આવે છે. મથુરામાંથી મળી આવેલા કુશાણ સમયના જૈન સ્થાપત્યાવશેષોમાં આ કુંભકલશની આકૃતિઓ મળી આવે છે, અને જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાંયે એ અનેક રીતે ઉપલબ્ધ થાય છે—જિનવિજયનો કુવલયમાલાપરનો લેખ.

જૈનાચાર્ય થયા કે જેને ગુપ્ત વંશના રાજર્ષિ[૧૧૮] તરીકે તેમજ ત્રિપુરૂષ ચરિત્રના કર્તા તરીકે કુવલયમાલા-કારે જણાવ્યા છે તે ઉપરોક્ત હરિગુપ્તના શિષ્ય 'મહાકવિ' દેવગુપ્ત હોય.

૧૮૪ આચાર્ય હરિગુપ્તના પ્રશિષ્ય અને દેવગુપ્તના શિષ્ય શિવચંદ ગણિ મહત્તર પંજાબમાંથી નીકળી તીર્થ યાત્રાના નિમિત્તે ફરતા ફરતા છેવટે ભિન્નમાલ નગરમાં[૧૧૯] સ્થિર થઈ રહ્યા હતા.

---

૧૧૮. ગુપ્તવંશના આ દેવગુપ્ત તે કદાચ બાણભટ્ટે હર્ષચરિત્રમાં જણાવેલા સ્થાણ્વીશ્વર હર્ષવર્ધનની બહેન રાજ્યશ્રીના પતિ જે કનોજનો સ્વામી ગ્રહવર્મા હતો તેનો ઉચ્છેદ કરનાર માલવાનો રાજા દેવગુપ્ત હોઇ શકે આ માલવપતિ દેવગુપ્ત ગુપ્તવંશીય હતો. એમ બીજા પુરાવાથી ઠરાવાય છે. (વૈદ્યકૃત મધ્યયુગીન ભારત ભાગ ૧ પૃ. ૧૮) કનોજ પર તેણે કરેલા આક્રમણનો બદલો લેવા માટે તેના પર હર્ષવર્દ્ધનના મોટા ભાઇ રાજ્યવર્દ્ધને ચઢાઈ કરી અને તેમાં તે દેવગુપ્તની હાર થઇ હતી. આના પરિણામે તેણે પોતાનું રાજ્ય અને કુટુંબ છોડી પોતાનાજ સજાતીય અને પ્રભાવશાલી વૃદ્ધ આચાર્ય હરિગુપ્ત પાસે જૈનદીક્ષા લીધી હોય તે બનવા જોગ છે. યુધ્ધમાં પરાજય પામેલા રાજાઓ માટે દેહનાશ કે સંન્યાસ એ બેજ શરણભૂત હોવાની માન્યતા આપણા સાહિત્યમાં સુપ્રસિધ્ધજ છે-જિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ.

૧૧૯ આ ભિનમાલ તે પ્રાચીન ગૂર્જરદેશની મૂળ રાજધાની તરીકે ઇતિહાસમાં પ્રસિધ્ધ છે અને એનું બીજું નામ શ્રીમાલ છે. મધ્યકાલીન જૈન ઇતિહાસનો આ ભિનમાલ સાથે ઘણો સંબંધ રહેલો છે. હાલની જે જૈન જાતિઓ રાજપૂતાના પશ્ચિમ ભારત અને પંજાબ તથા સંયુક્ત પ્રાંતમાં વસે છે તે બધાનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન એ ભિનમાલ છે. મધ્યકાલીન ભારતના રાજપૂત રાજવંશો જે પ્રદેશમાં અને જે સમયમાં ઉદ્ભવ પામે છે તેજ પ્રદેશમાં અને તેજ સમયમાં એ જૈન જાતિઓનો પણ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, એથી જૈનધર્માનુયાયી શ્રીમાલ, પોરવાડ, અને ઓસવાલ વગેરે જૈન જાતિઓના મૂળ પુરૂષોનો સંબંધ રાજપૂત ક્ષત્રિઓ સાથે હોવાનું જે કહેવામાં આવે છે તેમાં ઘણું તથ્ય સમાએલું છે.

શિવચંદ્રગણિના શિષ્ય **યક્ષદત્ત**ગણિ થયા અને તેમના અનેક પ્રભાવશાલી શિષ્યોએ ગૂર્જર દેશમાં ઠામ ઠામ જૈનમંદિરો કરાવરાવી એ દેશને રમ્ય બનાવ્યો હતો (કુવલયમાલા પ્રશસ્તિ). આ ઉલ્લેખ જૈન મંદિરોના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઘણો અગત્યનો છે. જૈનોના સાંપ્રદાયિક ઇતિહાસમાં **ચૈત્યવાસ** વિષેની જે હકીકત નોંધાયેલી મળી આવે છે તેના વિષે આ ઉલ્લેખ ઘણો સૂચક છે, તેમજ સાતમા સૈકામાં ગૂજરાતમાં જૈન તીર્થો વિદ્યમાન હતા, અને તેની યાત્રાર્થે દૂરદૂરથી જૈનો ગૂર્જર દેશમાં આવતા હતા એ બાબત પણ આ નોંધથી સ્પષ્ટ થાય છે. (જિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ.)

૧૮૫. ઉક્ત **યક્ષદત્ત** ગણિના એક શિષ્ય **વડેશ્વર** (વટેશ્વર) ક્ષમાશ્રમણ હતા જેમણે **આગાસવપ્પ** (આકાશવપ્ર) નગરમાં[૧૨૦] જૈન

---

૧૨૦. 'આ નગર તે હાલનું વડનગર—જેનું પ્રાચીન નામ આનંદપુર છે—હોય કારણકે જેનું વપ્ર (કોટ) આકાશ છે એટલે જે કોટ વગરનું નગર છે તે આકાશ વપ્ર, એવો અર્થ થાય. પ્રાચીન કાળમાં કોટ વગરનાં નગરો ભાગ્યેજ થતાં. આનંદપુર આમાંનું જ હતું. એ પુરને ફરતો કિલ્લો પાટણના રાજા કુમારપાળે સં. ૧૨૦૮ માંજ પ્રથમ બંધાવ્યો હતો તેથી હું અનુમાનું છું કે પ્રસ્તુત આકાશવપ્ર એ આનંદપુર જ હશે.' શ્રીજિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ. આ સંબંધમાં મુનિ કલ્યાણવિજય પૂછતાં મને તા. ૩૦–૧૧–૨૮ ના પત્રથી જણાવે છે કે 'કુવલયમાલાનું' 'આગાસવપ્પ' નગર તે વડનગર કે આનંદપુર નહિં પણ મારવાડ અને સિન્ધની સરહદમાં આવેલ 'અમરકોટ' છે એમ મેં નિશ્ચય કર્યો છે. કુવલયમાલાની રચના મારવાડના જાવાલિપુર (જાલોર)માં થયેલી છે, તેમાં ભિલ્લમાલ નગરનો ઉલ્લેખ પણ છે અને ત્યાંજ 'આગાસવપ્પ' નગરનો પણ ઉલ્લેખ છે. 'આકાશવપ્ર' એ 'અમ્બરકોટ્ટ'નો પર્યાય છે અને 'અમરકોટ' એ 'અમ્બરકોટ્ટ'નો અપભ્રંશ છે. ભિલ્લમાલ, જાલોર, થરાદની માફકજ અમરકોટ પણ એક અતિ પ્રાચીન સ્થલ છે. પંજાબથી વટેશ્વર અથવા [illegible] એનના પૂર્વજો અમરકોટમાં આવીને વસ્યા અને તે પછી એમનો પરિવાર જાલોર ભિલ્લમાલ થરાદ વિગેરેમાં પ્રસર્યો હતો." આ કલ્યાણવિજય મુનિનો અભિપ્રાય વધુ વિશ્વસનીય જણાય છે.

મંદિર બંધાવરાવ્યું. (કુવલયમાલા પ્રશસ્તિ). ઉક્ત વડેસરના શિષ્ય **તત્ત્વાચાર્ય** નામે થયા તે તપ તેજથી મોહછપક હતા. આ કદાચ આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર પર સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓ રચનાર **શીલાંક** અપરનામ **તત્ત્વાદિત્ય** સૂરિ હોય.[૧૨૧]

મલ્લવાદી.

૧૮૬. દંતકથા પ્રમાણે વલભીપુરમાં (હાલનું વળા-કાઠીઆવાડ) §**શીલાદિત્ય** રાજા હતો તે બૌદ્ધ થયો હતો. પછી ધનેશ્વરસૂરિએ તેને **જૈન** કર્યો. આ સૂરિએ સં. ૪૭૭ માં **શત્રુંજય** માહાત્મ્ય રચ્યું કહેવાય છે.

અન્ય કથન પ્રમાણે (દ્વાદશાર) નયચક્રવાલ (કાં. વડોદરા નં. ૨૮) નામના પ્રસિદ્ધ ન્યાય ગ્રંથના રચનાર **મલ્લવાદી**નામના '**શ્વેતપટ ક્ષમાશ્રમણે**' તે રાજાની સભામાં બૌધ્ધોને હરાવી **સૌરાષ્ટ્ર**માંથી દૂર કર્યા–[૧૨૨]વીરાત્ ૮૮૪ (વિ. સં. ૪૧૪).

---

૧૨૧. તત્ત્વાચાર્ય અને તત્ત્વાદિત્ય એ નામોમાં સામ્ય છે. શીલાંક એ ઉપનામ છે, ને તેમાં રહેલ શીલ તે તપતેજથી મોહછપક-પ્રકટગુણ અને આદિત્ય સમાન એ વિશેષણો તત્ત્વાચાર્ય માટે કુવલયમાલાકારે મૂક્યા છે તે પરથી બંને એક હોવા સંભવ છે. છતાં આચારાંગ સૂત્રની ટીકામાં આપેલા રચનાસંવત્‌નો જ્યાં સુધી સ્પષ્ટ નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી આ વિચારની ચોક્કસાઇ થઇ શકે તેમ નથી. આ તત્ત્વાચાર્યના શિષ્ય ઉદ્યોતનસૂરિએ કુવલયમાલા રચી તે સંબંધી હવે પછી કહેવામાં આવ્યું છે.

—જિ૦ નો ઉક્ત લેખ.

§ વિક્રમાદિત્ય તે હિંદુ, શીલાદિત્ય તે બૌદ્ધ, ધર્માદિત્ય તે જૈન, એમ નામ પડયાં લાગે છે એવો પં. સુખલાલનો મત છે.

१२२ श्रीवीरवत्सरादथ शताष्टके चतुरशीतिसंयुक्ते ।
जिग्ये स मल्लवादी बौद्धांस्तद् व्यन्तरांश्चापि ॥

प्रभा. च. पृ. ७४.

૧૮૭. નયચક્રવાલ–ટુંકમાં નયચક્ર એ જૈન-ન્યાયનો ગ્રંથ છે. "ન્યાયમાં તો જૈન સાહિત્ય લગભગ બધું સંસ્કૃતમાંજ લખાયેલું છે. જૈન ન્યાયની વિશેષતા એના અનેકાન્તદર્શનમાં છે. અનેકાન્ત દર્શન એટલે નય અને પ્રમાણોનો મેળ. જૈનેતર દર્શનોમાં ચર્ચાયેલી જ વસ્તુ જ્યારે જૈનદર્શન ચર્ચે છે ત્યારે તે ચર્ચામાં ફક્ત મુખ્ય વિશેષતા અનેકાન્ત દૃષ્ટિની જ હોય છે. એજ વસ્તુને જ્યારે નય અને પ્રમાણથી એટલે એક દૃષ્ટિબિંદુથી તેમજ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી વિચારવામાં આવે છે, ત્યારે તે જૈનદર્શનની કસોટીમાં ઉતરી તેને માન્ય થાય છે. વિષય ગમે તે હોય પણ તેને જોવા અને વિચારવાની પદ્ધતિ જૈનદર્શનમાં એક છે અને તે પદ્ધતિ અનેકાન્તવાદની. આ કારણથી અનેકાન્ત જ જૈનતત્ત્વનો આત્મા છે. 'કઈ વસ્તુ માનવી, કઈ ન માનવી, માનવી તો કેવા રૂપમાં માનવી, દેશકાળ પરત્વે કયા અંશમાં પરિવર્તન કરવું અને કયા અંશમાં ન કરવું' એ બધું જો અનેકાન્તદૃષ્ટિએ વિચારાય તો તે જૈન પ્રકાર.

૧૮૮. "આજ કારણથી અનેકાન્તનું મહત્વ સ્થાપનારા અને તેનું સ્વરૂપ વર્ણવવા વાળા સેંકડો ગ્રંથો જૈન સાહિત્યમાં લખાયેલા છે. દશમા સૈકા પછી લખાયેલ ગ્રંથોને બાદ કરીએ તો તે વિષયના બે મહાન્ ગ્રંથો જૈન સાહિત્યમાં છે. એ બેમાં એક સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત સન્મતિતર્ક (કે જેના વિષે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે) અને બીજો આ પ્રસ્તુત મલ્લવાદી કૃત નયચક્ર. નયચક્રમાં તેના નામ પ્રમાણે મુખ્ય વિષય 'નય'નો છે અને સન્મતિમાં 'નય' ઉપરાન્ત જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું પણ વર્ણન છે. સન્મતિ મૂળ પ્રાકૃતમાં છે ને નયચક્ર સંસ્કૃતમાં છે. સન્મતિ પર અભયદેવસૂરિકૃત સંસ્કૃત ટીકા છે કે જેના વિષે હવે પછી જોઈશું, અને નયચક્ર પર સંસ્કૃત ટીકા શ્રી સિંહ ક્ષમાશ્રમણની રચેલી છે. મૂલ અને ટીકાના રચનાર આ ચારે ધુરંધર વિદ્વાનોએ જૈન ન્યાયના વિકાસમાં અસાધારણ ફાળો આપ્યો છે. પ્રસ્તુત બે ગ્રન્થોમાં સન્મતિતર્ક મૂળ ઉપલબ્ધ છે જ્યારે

નયચક્ર મૂળ ઉપલબ્ધ નથી, માત્ર તેની ટીકા સુલભ છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ નષ્ટ ભ્રષ્ટ અને ખંડિતપ્રાય પ્રતિઓ પરથી નયચક્રનો કેવો આદર્શ તૈયાર કર્યો હોય તેમ તેની કોઇ કોઇ પ્રતિમાં મળતા કેટલા ઉલ્લેખથી દેખાય છે. છતાં તેની પણ શુદ્ધ પ્રત મળતી નથી. મૂળ ગદ્ય, વિષય નયનો, ચર્ચા સૂક્ષ્મ, પદ્ધતિ વિવિધ ભાંગાવાળી, અને શાસ્ત્રાર્થો લાંબા તથા દાર્શનિક અને તે ઉપરાંત પુષ્કળ અશુદ્ધિ તેથી આ ગહન ગ્રંથના ઉદ્ધારનું કાર્ય ગહનતર બન્યું છે. છતાં આવી સ્થિતિમાં પણ એ ગ્રંથ સચવાઇ રહ્યો છે એ માત્ર જૈન સાહિત્યનુંજ નહિ પણ ભારતીય સાહિત્યનું સુદ્ધાં સદ્ભાગ્ય છે."[૧૨૩]

૧૮૯. આ મલ્લવાદીએ બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મકીર્તિ કૃત સુપ્રસિદ્ધ **ન્યાયબિન્દુ** પર અન્ય બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મોત્તર કૃત ટીકા પર ટિપ્પન નામે ધર્મોત્તર ટિપ્પન રચ્યું કહેવાય છે. આ આચાર્યે નયચક્ર ઉપરાંત સન્મતિતર્કવૃત્તિ આદિ રચેલ જણાય છે ને તેમનું ચરિત્ર પ્રભાવક ચરિત્ર, પ્રબંધચિંતામણિ, સમ્યકત્વસપ્તતિવૃત્તિ, પ્રબંધકોષ આદિમાં મળે છે. શ્રી હેમાચાર્ય પોતાના **સિદ્ધહેમ** શબ્દાનુશાસનમાં તાર્કિક શિરોમણિ–ઉત્કૃષ્ટ તાર્કિક કહી આ આચાર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે.[૧૨૪] આમનો સમય પ્રભાવક ચ૦કાર વિ. સં. ૪૧૪ નો આપે છે. પરંતુ ન્યાયબિંદુ–ટીકાકાર ધર્મોત્તરનો સમય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વિક્રમ સાતમી સદીમાં (સને ૮૩૭ લગભગ) મૂકે છે તે ગણત્રીએ આ ટિપ્પનકાર તેની પછીના સમયમાં વિદ્યમાન સંભવે.[૧૨૫] યાતો ટિપ્પનકાર મલ્લવાદી બીજા મલ્લવાદી હોવા ઘટે.

---

૧૨૩. પં. સુખલાલ અને પં. બહેચરદાસનો લેખ નામે 'નયચક્ર'–જૈનયુગ ભાદ્રપદ સં. ૧૯૮૪.

૧૨૪. उत्कृष्टेऽनूपेन २।२।३९।। अनुमल्लवादिनः तार्किकाः ।

—સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન બૃહત્ ટીકા.

૧૨૫. ડૉ. સતીશચંદ્રકૃત History of the Mediaval School of Indian Logic પૃ. ૩૪–૩૫. પંડિત લાલચંદ–જેસલમેર ભં. સૂચી અપ્ર-

૧૮૦. જૈન સાધુઓના આચારમાં શિથિલતા આવી ને તેને પરિણામે કેટલાક જૈન સાધુઓ **'ચૈત્યવાસી'** થયા. વીરાત્ ૮૮૨ [૧૨૬](વિ. સં. ૪૧૨)

૧૮૧. ચૈત્યવાસી સંબંધી થોડુંક કહીશું. મૂલમાર્ગ—શ્રી મહાવીરપ્રણીત આચાર માર્ગના તીવ્ર વિચારભેદને લીધે દિગંબર ને શ્વેતામ્બર પક્ષ પડ્યા એ કહેવાઈ ગયું છે. ત્યારબાદ કંઈક શિથિલતા પ્રવેશ પામતાં ચૈત્યવાસી સાધુઓના શિથિલતાપ્રદર્શક આચારવિધિઓના નિયમો થયા અને પ્રકટપણે તેનું 'ચૈત્યવાસી' નામ વીરાત્ ૮૮૨ કે ૮૮૪ માં પડ્યું. તેવા નિયમોનું દિગ્દર્શન, ચૈત્યવાસ સામે પ્રબલ રીતે ઝુઝનારા—સમર્થ સુધારક અને પ્રખર વિદ્વાન જૈનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ 'સંબોધપ્રકરણ' નામના પોતાના ગ્રંથમાં સારી રીતે આપે છે:—"ચૈત્ય અને મઠમાં તેઓ વાસ કરે, પૂજા માટે આરતી કરે, જિનમંદિર અને શાળા (પૌષધશાળા—વ્યાખ્યાનમંદિર) ચણાવે, મંદિરના દ્રવ્ય (દેવદ્રવ્ય)નો સ્વજાત માટે ઉપયોગ કરે, શ્રાવકો પાસે શાસ્ત્રની સૂક્ષ્મ વાતો કહેવા—બતાવવાનો નિષેધ કરે, મુહૂર્ત કાઢી આપે, નિમિત્ત બતાવે, રંગેલાં સુગંધિત યા ધૂપિત વસ્ત્રો પહેરે, સ્ત્રીઓ સામે ગાય, સાધ્વીઓનું લાવેલું વાપરે, ધનનો સંચય કરે,

---

સિદ્ધ ગ્રંથકૃત્ પરિચય પૃ. ૨૯; વે૦ નં. ૧૦૪૧-૪૨. ન્યાયબિન્દુ એ મૂળ બૌદ્ધ તાર્કિક દિઙ્નાગના એક ગ્રંથ પર વાર્તિક છે. ધર્મોત્તર કૃત ન્યાયબિન્દુ ટીકા માટે જુઓ પી. ૩, ૩૩. મલ્લવાદિકૃત ધર્મોત્તરટિપ્પનની સં. ૧૨૩૧ માં લખાયેલ તાડપત્રની પ્રત પાટણભંડારમાં છે. પી. ૫, પરિ. પૃ. ૧.

૧૨૬. ધર્મસાગર પોતાની પટ્ટાવલીમાં वीरात् ૮૮૨ चैत्यस्थितिः એમ જણાવે છે.—જુઓ જૈન તત્ત્વાદર્શ. પરંતુ बारस वाससएहिं सट्ठेहिं निव्वुअस्स वीरस्स । जिणघरमठ आवासो पगप्पिओ सायसीलेहिं ॥ —ગાથાસહસ્રી. ગા. ૯૮. પી. ૩, ૨૮૪. તેમાં વીરાત્ ૧૨૫૦ (વિ. સં ૮૮૦) કહેલ છે.

કેશલોચ ન કરે, મિષ્ટાહાર મેળવે—તાંબૂલ ઘી દૂધ વગેરે તથા ફળફુલ અને સચિત્ત પાણી વાપરે, અનેક પાત્રાદિ જોડા વાહન વસ્ત્રો શય્યા રાખે, કેડ પર કારણ વગર કટિવસ્ત્ર રાખે, તેલ ચોળાવે, સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ રાખે, મૃત ગુરુઓનાં દાહસ્થળો પર પીંડા ચણાવે, બલિ કરે, જિનપ્રતિમા વેચે, ગૃહસ્થોનું બહુમાન રાખે, સ્ત્રીઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપે, પૈસાથી નાનાં બાલકોને ચેલા કરે, વૈદ્ય મંત્રાદિ કરે, અનેક ઉજમણાં કરે, સાધુઓની 'પ્રતિમા'—વ્રતવિશેષ ન પાળે વગેરે વગેરે."१२७ આમ ચૈત્યવાસી સાધુઓ અમર્યાદ બની વધતા ગયા.

---

१२७. संबोध प्रकरण (પ્ર૦ અમદાવાદની જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા) જુઓ પૃ. १३ થી १८ કે જેમાં गुर्वधिकारમાં પાસત્થાદિ અનેક અવંદનિક મુનિઓનો ચિતાર આપ્યો છે. તેમાંથી થોડી ગાથાઓ અત્ર મૂકવામાં આવે છેઃ—

चेइयमढाइवासं पूयारंभाइ निच्चवासित्तं ।
देवाइदव्वभोगं जिणहरसालाइकरणं च ॥६१॥
मयकिच्च जिणपूयापरूवणं मयधणाणं जिणदाणे ।
गिहिपुरओ अंगाइपवयणकहणं धणठ्ठाए ॥६८॥
नरयगइहेउ जोउस निमित्ततेगिच्छमंत जोगाइं ।
मिच्छत्तरायसेवं नीयाण वि पावसाहिज्जं ॥६३॥
वत्थाइं विविहवण्णाई अइसियसद्दाइं धूववासाइ ।
पहिरज्जइ जत्थ गणे तं गच्छं मूलगुणमुक्कं ॥४६॥
अन्नत्थियवसहा इव पुरओ गायंति जत्थ महिलाणं ।
जत्थ जयारमयारं भणंति आलं सयं दिंति ॥४९॥
संनिहि माहाकम्मं जलफलकुसुमाइ सव्व सच्चित्तं ।
निच्चं दुतिवार भोयण विगइलवंगाइ तंबोलं ॥५७॥
कीवो न कुणइ लीयं, लज्जइ पडिमाइ जल्लमुवणेइ ।
सोवाहणो य हिंडेइ, बंधइ कडिपट्टयमकज्जे ॥३४॥

૧૯૨. શિવશર્મસૂરિ નામના એક મહાન્ આચાર્ય થયા તેમનો સમય અનિશ્ચિત છે. તેમણે ૪૭૫ ગાથાનો કર્મપ્રકૃતિ [૧૨૮]નામનો ગ્રંથ દૃષ્ટિવાદના બીજા પૂર્વમાંથી ઉદ્ધાર કરી રચ્યો છે (મુદ્રિત), તો તેમને વિ૦ સં. ૫૦૦ ના અરસામાં મૂકી શકાય. વળી તેમણે **શતક** નામનો કર્મ ગ્રંથ (૭ પ્રાચીન કર્મ ગ્રંથ પૈકી પાંચમો) ગાથા ૧૧૧ માં રચ્યો છે.

૧૯૩ **ચંદ્રર્ષિ** મહત્તર થયા તે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં થયા જણાય છે તે પ્રાયઃ આ સમયમાં થયા હશે એમ ગણી અહીં તેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે **પંચસંગ્રહ** [૧૨૯]નામનો કર્મ વિષયક ગ્રંથ રચ્યો છે-તેમાં **શતક**, **સપ્તતિકા**, **કષાયપ્રાભૃત**, **સત્કર્મ** અને **કર્મ પ્રકૃતિ** એ પાંચરૂપ પાંચ વસ્તુઓનો સંગ્રહ કર્યો છે તેથી તે **પંચ-સંગ્રહ** કહેવાય છે. (મુદ્રિત). તેની ગાથા ૯૬૩ છે અને તે પર તેજ કર્તાએ-સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ ૯૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ રચી છે. આમાં 'સપ્તતિકા' (સત્તરિકા)ને પોતે દૃષ્ટિવાદના નિસ્યંદરૂપ જણાવે છે.

વલભી'સંઘ'-પરિષદ્—

૧૯૪ આ પછી જૈન 'સૂત્રો'-આગમો સંબંધમાં નવી ઘટના

वत्थोवगरणपत्ताइ दव्वं नियनिस्सएण संगहियं ।
गिहि गेहंमि यजेसिं ते किणिणो जाण न हु मुणिणो ॥१६१॥
गिहिपुरओ सज्झायं करंति अण्णोण्णमेव झूझंति ।
सीसाइयाण कज्जे कलहविवायं उईरेंति ॥१६२॥
किं बहुणा भणिएणं बालाणं ते हवंति रमणिज्जा ।
दक्खाणं पुण एए विराहगा छन्नपावदहा ॥१६३॥

૧૨૮ કર્મપ્રકૃતિ પર મલયગિરિએ રચેલી વૃત્તિ મુદ્રિત થઇ છે (પ્ર. જૈન ધ. સભા, ને દે. લા. નં. ૧૧)

૧૨૯ 'સટીકાઃ સત્વારઃ પ્રાચીનાઃ કર્મગ્રન્થાઃ'ની પ્રસ્તાવના. પંચસંગ્રહ મૂળ અને તે પરની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ આ૦ સમિતિ નં. ૪૭ માં મુદ્રિત.

૪૯. [130]પ્રકૃતિની અકૃપાથી પાછી બારદુકાળીએ વીરાત્ ૧૦ મા

---

૧૩૦ સમયસુન્દરગણિ પોતાના સામાચારી શતકમાં જણાવે છે કે:-

श्री देवर्धिगणि क्षमाश्रमणेन श्री वीराद् अशीत्यधिक नवशत (९८०) वर्षे जातेन द्वादशवर्षीय दुर्भिक्षवशात् बहुतर साधु-व्यापत्तौ बहुश्रुतविच्छित्तौ च जातायां + + + भविष्यद् भव्यलोकोपकाराय, श्रुतभक्तये च श्री संघाग्रहाद् मृतावशिष्ट तदाकालीन सर्वसाधून् वलभ्यामाकार्य तन्मुखाद् विच्छिन्नावशिष्टान् न्यूनाधिकान् त्रुटिताऽत्रुटितान् आगमा लापकान् अनुक्रमेण स्वमत्या संकलय्य पुस्तकारूढाः कृताः। ततो मूलतो गणधर भाषितानामपि तत्संकलनान्तरं सर्वेषामपि आगमानां कर्ता श्री देवर्धिगणि क्षमाश्रमण एव जातः।

અર્થાત્—' શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે બારદુકાળીને લીધે ઘણા સાધુઓનો નાશ થયે અને અનેક બહુશ્રુતોનો વિચ્છેદ થયે, શ્રુતભક્તિથી પ્રેરાઇ ભાવી પ્રજાના ઉપકાર માટે શ્રી વીરાત્ ૯૮૦ વર્ષે શ્રી સંઘના આગ્રહથી તે કાળે બચેલા સાધુઓને વલભીપુરમાં બોલાવી તેઓના મુખથી અવશેષ રહેલ ઓછા વધતા, ત્રુટિત અને અત્રુટિત આગમના પાઠોના અનુક્રમે પોતાની બુદ્ધિથી સાંકળી પુસ્તકારૂઢ કર્યાં. આવી રીતે મૂળમાં સૂત્રો ગણધરોનાં ગુંથેલાં હોવા છતાં દેવર્ધિગણિએ તેનું પુનઃ સંકલન કરેલું હોવાથી તે બધાં આગમોના કર્ત્તા શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણજ કહેવાયા.

શ્રી વિનયવિજયે લોકપ્રકાશ (સં. ૧૬૯૬) માં નીચેનું જણાવેલું છે તે વધારે ઉપયુક્ત છે:—

दुर्भिक्षे स्कन्दिलाचार्य–देवर्धिगणिवारके।
गणनाऽभावतः साधु–साध्वीनां विस्मृतं श्रुतम्॥
ततः सुभिक्षे संजाते संघस्य मेलकोऽभवत्।
वलभ्यां च मथुरायां च सूत्रार्थघटनाकृते॥
वलभ्यां संगते संघे देवर्धिगणिरग्रणीः।
मथुरायां संगते स्कन्दिलाचार्योऽग्रणीरभूत्॥
ततश्च वाचनाभेदस्तत्र जातः क्वचित् क्वचित्।
विस्मृतस्मरणे भेदो जातु स्यादुभयोरपि॥

સૈકામાં દેશ પર પોતાનો પંજો ચલાવ્યો, તે વખતે તો ઘણા બહુ-શ્રુત વિદ્વાનોનું અવસાન થવા સાથે જે જીર્ણશીર્ણ શ્રુત રહેલું હતું, તે બહુજ છિન્નભિન્ન થઇ ગયું હતું. શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે બાર દુકાળીને લીધે ઘણા સાધુઓનાં નાશ થતાં અને અનેક બહુશ્રુતોનો વિચ્છેદ થતાં, શ્રુતભક્તિથી પ્રેરાઈ ભાવી પ્રજાના ઉપકાર માટે વીરાત્ ૯૮૦ માં (વિ. સં. ૫૧૦ માં) શ્રી સંઘના આગ્રહથી તે કાળે બચેલા સાધુઓને ઉપર્યુક્ત વલભીપુરમાં બોલાવી તેઓના મુખથી અવશેષ

तत्तैस्ततोऽर्वाचीनैश्च गीतार्थैः पापभीरुभिः।

मतद्वयं तुल्यतया कक्षीकृतमनिर्णयात् ॥

—દુર્ભિક્ષ થતાં સ્કન્દિલાચાર્ય અને દેવર્ધિગણિના વારામાં ગણનાના (હમેશ ભણી જવાના) અભાવથી સાધુ સાધ્વીને શ્રુત વિસ્મૃત થયું. પછી સુકાળ થતાં સંઘનું મળવું વલભીમાં અને મથુરામાં સૂત્રાર્થની ઘટના કરવા માટે થયું, વલભીમાં મળેલા સંઘમાં અગ્રણી દેવર્ધિગણિ હતા, મથુરામાં મળેલા સંઘના સ્કન્દિલાચાર્ય અગ્રણી હતા. ત્યાર પછી અહીં તહીં તેમાં વાચનાભેદ-પાઠભેદ થયો. બન્નેનો ભેદ વિસ્મૃતનું સ્મરણ કરતાં નિયમે થાય. ત્યાર પછી અર્વાચીન પાપભીરૂ ગીતાર્થોએ આગળથી નિર્ણય બાંધ્યા વગર બંને મતને સરખી રીતે કક્ષામાં મૂક્યા.

શ્રી મલયગિરિજીનો પણ જ્યોતિષ્કરંડ વૃત્તિ પૃ. ४१ (પ્ર૦ રતલામ ઋષભદેવ કેશરીમલ)માં લગભગ ઉપર જેવો ઉલ્લેખ છે:-इह स्कन्दिलाचार्य प्रवृत्तौ दुःषमानुभावतो दुर्भिक्षप्रवृत्त्या साधूनां पठनगुणनादिकं सर्वमप्यनेशत्, ततो दुर्भिक्षातिक्रमे सुभिक्षप्रवृत्तौ द्वयोः संघयो र्मेलापकोऽभवत्। तद्यथ-एको वलभ्यां, एको मथुरायां, तत्र च सूत्रार्थसंघटनेन परस्परं वाचनाभेदो जातः। विस्मृतयो र्हि सूत्रार्थयो-स्मृत्वा स्मृत्वासंघटने भवत्यवश्यं वाचनाभेदो, न काचिदनुपपत्तिः ॥ જુઓ ગચ્છાચાર પ્રકીર્ણક ટીકા-વિજય-વિમલકૃત પૃ. ૩ (પ્ર. દયાવિમલગ્રંથમાલા) આ ઉપરથી કોઈને એમ થાય કે વલભી અને મથુરાની વાચનાઓ લગભગ એક કાળે થઈ તો તે માન્યતા યોગ્ય નથી કારણ કે સ્કંદિલાચાર્ય (માથુરી વાચના કરનાર), દેવર્ધિગણિ (વલભી વાચના કરનાર વીરાત્ ૯૯૩) કરતાં ઘણા જૂનાછે. જુઓ અગાઉ ફુટનોટ.

રહેલ ઓછાવત્તા, ત્રુટિત અને અત્રુટિત આગમના પાઠો—આલાપોને અનુક્રમે પોતાની બુદ્ધિથી સાંકળી પુસ્તકારૂઢ કર્યા. આવી રીતે મૂળમાં સિદ્ધાન્તો 'ગણધરો'ના ગૂંથેલાં, તેનું દેવર્દ્ધિગણિએ પુનઃ સંકલન કર્યું. આ **વલભીપુર પરિષદ્**માં થયેલ સંકલનને **'વલભી વાચના'** કહેવામાં આવે છે. આ સૂત્ર ગ્રંથોનું છેલ્લું સંસ્કરણ છે.

૧૯૫. આ સર્વ ચાલુ પરંપરા છે. પરંતુ મુનિ કલ્યાણવિજયની આ બાબતના સંબંધે કરેલી શોધખોળને પરિણામે તેમનો મત નોંધવા યોગ્ય છે કે "વલભી વાચના એટલે દેવર્ધિગણિની નહિ પણ વાચક 'નાગાર્જુનની વાચના' એમ હું માનું છું. આ સંબંધમાં કથાવલીમાં ઉલ્લેખ છે." એટલે કે મથુરામાં આર્ય સ્કન્દિલના પ્રમુખપણા નીચે અને વલભીમાં **નાગાર્જુન**ના પ્રમુખપણે એમ બે સંઘો મળેલા, અને વાચનાઓ થયેલી. એ બે આચાર્યો પરસ્પર મળવા પામેલા નહિ, અને બંનેના વાચનાભેદો ચાલુ રહ્યા. કાલક્રમે દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે એકજ વાચનાને વ્યાપક બનાવવા આર્ય સ્કન્દિલની વાચના સર્વ સંમતિથી ચાલુ રાખી, અને **નાગા**ર્જુનની વાચનામાં રહેલા પાઠ ભેદોને 'નાગાર્જુનીય' પાઠભેદ તરીકે નોંધી લીધા તેથીજ આજે ટીકા ગ્રંથોમાં 'નાગાર્જુનીય એ પ્રમાણે પાઠ સ્વીકારે છે' એમ કહી ટીકાકારો પાઠભેદનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ મત પ્રમાણે દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે સ્વતંત્ર વાચના કરી એમ ન કહી શકાય. પણ એક વાચનાને સર્વ માન્યતાનું કાયમી રૂપ આપી બીજું કાર્ય વાચનાના પાઠભેદોને નોંધી સાચવી રાખવાનું મહત્ત્વનું કર્યું એટલુંજ કહી શકાય.[૧૩૧]

---

૧૩૧ વિનયવિજયકૃત સુબોધિકામાં પ્રાચીન ગાથા મૂકી છે તે એ છે કેઃ—

वलहि पुरंमि नयरे देवड्ढि पमुह सयलसंघेहिं ।
पुव्वे आगम लिहिउ नवसय असी आणु वीराउ ॥

હી. હં. પ્રકાશિત પૃ. ૪૩૩.

આમાં પૂર્વાગમ વીરાત્ ૯૮૦ માં વલભીપુર નગરે દેવર્ધિપ્રમુખ સકલ સંઘે લખ્યો એ હકીકત છે.

૧૯૬. આ સમયમાં દેવર્ધિગણિથી અન્ય [132]દેવવાચકે નંદિ-સૂત્ર રચ્યું તેમાં જૈનેતર શ્રુતનો ઉલ્લેખ છેઃ ભારત (મહાભારત), રામાયણ, ભીમાસુરૂક્ખ (?), કૌટિલ્ય (ચાણાક્યનું અર્થશાસ્ત્ર), સગડભદ્દિઆઓ (?), ઘોડમુખ-ઘોડયમુહ (ઘોટકમુખ-વાત્સાયનનો પૂર્વગામી કામશાસ્ત્રનો રચનાર), કપ્પાસિઅ, નાગસુહુમ (નાગસૂક્ષ્મ ?), કણગસત્તરી (કણાદસત્તરી), વૈશેષિક, બુદ્ધવચન (બૌદ્ધ શાસ્ત્ર), તેરાસિય ત્રૈરાશિક ?), કાપિલિક (કપિલનું શાસ્ત્ર), લોકાયત (ચાર્વાક), ષષ્ઠિતંત્ર, માઢર (વ્યાસ), પુરાણ, વ્યાકરણ, ભાગવત (શ્રીમદ્ ભાગવત), પાતંજલ (યોગસૂત્ર), પુસ્સદેવય (પુષ્પદેવ=કામસૂત્ર ?), લેખ્ય (લેખનશાસ્ત્ર), ગણિત, શકુનરૂત, નાટકો યા બહોત્તેર કલાઓ, સાંગોપાંગ ચાર વેદો.[133]

૧૯૭. દેવર્ધિગણિના સમયમાં સિદ્ધસેનગણિ થયા મનાય છે. કે જેમણે ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર પર તત્ત્વાર્થ ટીકા નામની ટીકા રચી. તેમાં 'પ્રમાણ' અને 'નય' એ જૈન તર્કશાસ્ત્રના મુખ્ય લાક્ષણિક અંગ છે તેપર વિશેષ ચર્ચા કરી છે; તેઓ દિન્નગણિના શિષ્ય સિંહગિરિના શિષ્ય ભાસ્વામિના શિષ્ય હતા એમ તેની પ્રશસ્તિમાં પોતે જણાવે છે. તેઓ આગમપ્રધાન વિદ્વાન્ હતા.

---

૧૩૨ જુઓ હરિશ્ચંદ્ર ગણિકૃત પ્રશ્નપદ્ધતિ, પ્રશ્નોત્તર ૨૫, પૃ. ૩, પ્ર૦ જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર.

૧૩૩ જુઓ નંદીસૂત્ર-સૂત્ર ૪૨ પૃ. ૧૯૪ પ્ર૦ આગમોદય સમિતિ. આ ગણાવેલાં તે પૈકી કેટલાંકનો ઉલ્લેખ બીજાં સૂત્ર-અંગોમાં છે. જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૪૧ અને ૧૪૪ પૃ. ૩૬ અને ૨૧૮ આગમોદય સમિતિઃ નામે ભારહ, રામાયણ, ભીમાસુરૂક્ક. કોડિલ્લય, ઘોડયમુહ, સગડભદ્દિઆઓ, કપ્પાસિઅં, ણાગસુહુમ, કણગસિત્તરી, વેસિય, વઇસેસિય, બુદ્ધ સાસણ, કાવિલ, લોગાયત, સટ્ઠિયંત, માઢર પુરાણ, વાગરણ, ન.ડગાઇ, અથવા બોત્તેર કલા સાંગોપાંગ ચાર વેદો. પાંચમા અંગ ભગવતી સૂત્રમાં, (૧,૨) બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ છે કેઃ રિઉવેદ, જજુવેદ-સામવેદહ-અથવ્વવેદ-ઇતિહાસ પંચમાણં, નિઘંટુચ્છટ્ઠાણં, ચઊણ્હં વેદાણં, સંગોવંગાણં સરહસ્સાણં સારએ વારએ ધારએ, પારએ ષડંગવી, સટ્ઠિતંત વિસારએ, સંખાણે, સિક્ખાકપ્પે વાગરણે છંદે નિરૂત્તે જોતિસાં-અયણે, અન્નેસુ ય વહૂસુ બંભન્નએસુ પરિવ્વાયએસુ, નયેસુ સુપરિ-નિટ્ઠિએ.

१९८. आ समय पछी लगभग—जैन परंपरा कथन प्रमाणे वि. सं. ५३० (या ५८५)मां[१३४] थयेला हरिभद्र सूरिए १४४४ प्रकरणो रच्यां ते पैकी केटलांकमां सर्व दर्शनोनो निष्पक्षपातपूर्वक समन्वय करी सर्वनुं न्यायदृष्टिथी तोलन कर्युं छे, केटलाकमां जैनयोगनी शृंखलाबद्ध व्यवस्था करी छे, केटलाक ग्रंथो टीका—वृत्तिरूपे छे. प्राकृतमां प्रसिद्ध समरादित्य कथा रची छे. तेमणे पोताना शिष्योने बौद्धो पासे तेमना सिद्धान्तो शीखवा मोकल्या हता; अने तेमना एक ग्रंथ नामे ललितविस्तरा वृत्तिथी[१३५] (सं. ९६२ मां उपमितिभव प्रपंचा नामनो महान् रूपक ग्रंथ संस्कृतमां रचनार) सिद्धर्षिसूरि बौद्ध थतां बची गयेल हता. आ महान् युगकार हरिभद्रसूरि संबंधानुं **'हरिभद्रयुग'** नामनुं जूदुं प्रकरणज आ पछी मूकवामां आव्युं छे.

---

१३४. प्रद्युम्नसूरि पोताना विचारसार प्रकरणमां प्राचीन गाथाओ टांके छे केः—

(१) पंचसए पणतीए विक्कम भूवाउ झत्ति अत्थमिओ ।
हरिभद्दसूरिसूरो धम्मरओ देउ मुक्खसुहं ॥३०॥ अहवा

(२) पणदसदससएहि हरिसूरी आसि तत्थ पुव्वकई ।
तेरिसवरिससएहि अईएहिवि बप्पहट्टिपहू ॥३१॥

अर्थात् (१) हरिभद्रसूरि विक्रम भूपथी ५३० मां अस्त थया. (२) हरि(भद्र) सूरि (वीरात्) १०५५ मां (=५८५ वि. सं. मां) हता ने बप्पभट्टि सूरि वीरात् १३०० मां हता.

पंचसए वाळी गाथा समयसुंदरे सं. १६३० मां रचेली गाथा सहस्रीमां पण टांकी छे, ते गाथामां पणतीए ने बदले पणसीए (एटले ५८५) जोइए एम वेबरे सुधारेल छे, वीरात् १०५५ ए रीते मळी रहे, पण विचारामृत संग्रहमां हरिभद्रनो काळ वीरात् १०५० (पंचाशता) लखेल छे पण ते पंच पंचाशता ने बदले भूल होय. (डा. याकोबी)

१३५. श्री सिध्धर्षिसूरि पोतेज पोताना उक्त ग्रंथमां छेवटे जणावे छे के—

नमोऽस्तु हरिभद्राय तस्मै प्रवरसूरये ।
मदर्थे निर्मिता एव वृत्ति र्ललितविस्तरा ॥

૧૯૯. વલભી સંઘ આગમના સંકલનાર્થે મળ્યો તે વખતે વલભીપુરમાં **શી**લાદિત્ય રાજા હતો ને વલભીપુરમાં **શી**લાદિત્ય નામના રાજાઓ થતા ગયા. ત્યાં એટલે **સૌ**રાષ્ટ્રમાં શત્રુંજય તીર્થનું માહાત્મ્ય વિક્રમરાજાના સમયથીજ થતું ચાલ્યું અને **સૌ**રાષ્ટ્રમાં જ જૈનોના પવિત્ર ગ્રંથો પુસ્તકારૂઢ થયા,—એ તેમજ **ને**મિનાથ તીર્થંકરનું ચરિત્ર ગિરિનાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે—એ સર્વ વાત સ્પષ્ટ બતાવે છે કે જૈનોએ **સૌ**રાષ્ટ્રમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી પગપેસારો કરી **સૌ**રાષ્ટ્રને પોતાની ભૂમિ બનાવી હતી. ભૃગુકચ્છમાં આર્ય ખપુટાચાર્ય આદિ વિક્રમરાજાના સમય લગભગ થયા એ પણ બતાવે છે કે ગૂજરાતમાં જૈનોનું આગમન ઘણા પ્રાચીનકાળથી હતું.

૨૦૦. વલભીપુરનો **સી**થીઅન આદિ પરદેશી જાતોનાં તથા અન્ય આક્રમણોથી ત્રણ વખત ભંગ થયો એમ જૈન પ્રબંધકાર કહે છે.[૧૩૬] 'ભંગ' નો અર્થ 'સર્વથા નાશ' નથી થતો. પહેલો ભંગ વિ. સં. ૩૭૫ માં થયો.[૧૩૭] **શી**લાદિત્ય રાજા એ **સૂ**ર્યવંશી હતા તેના વંશજો તથા જૈનોનાં ઘણાં કુટુંબો વલભીપુરની પડતીથી મારવાડ વગેરે દેશોમાં જઈ રહ્યા. એમ કહેવાય છે કે વલભી રાજાના ગુહસેન—**ગો**હીલ વંશજ, ને તેમાંથી ઈડરનું રાજ્ય થયું ને ત્યાંથી તે **ચી**તોડ ગયા ને ત્યાંથી ઉદયપુર રાજાઓ થયા ને તેમાંથી **શી**શોદીઆ થયા.[૧૩૮] વલભીના ભંગ વિષમસમયમાં જૈન મૂર્તિઓનો ભિ-

---

૧૩૬. જુઓ પ્રબંધચિંતામણિ આદિ. તિત્થોગાલી પયન્નો (કે જે હજુ સુધી મુદ્રિત થયો નથી) તેમાં વલભીભંગની વાત છે.

૧૩૭. पणसयरी वाससयं तिण्णि सयाइं अइक्कमेऊणं ।
विक्कमकालाऊ तउ वलहीभंगो समुप्पन्नो ॥

અર્થાત્—વિક્રમકાલથી ૩૭૫ વર્ષ અતિક્રમતાં વલભીભંગ થયો—ગાથા સહસ્રી પી. ૩. ૨૮૫) વળી પ્રભાવકચરિત પણ પૃ. ૭૪ માં વીરાત ૮૪૫ વર્ષે વલભીનો ભંગ તુરૂષ્કના હાથે થયો અને ત્યાંથી તેઓ ભૃગુપુરનો નાશ કરવા ગયા એમ જણાવે છે. પરંતુ જિનપ્રભ તીર્થકલ્પમાં સત્યપુર કહે છે કે ગજ્જણવઇ (ગીજનીનો પાતશાહ) હમ્મીરદ્વારા વિ. સં. ૮૪૫ માં વલભીભંગ થયો હતો તે વધુ વિશ્વસનીય લાગે છે.

૧૩૮. "વાસ્તવમાં વલભીમાં શીલાદિત્ય નામના ૬ રાજા થયા, પરંતુ જૈન લેખકોને કેવળ એક (અર્થાત્ પેહલા) શીલાદિત્ય થયાનું જાણમાં હતું.

લ્લમાલ આદિ સ્થલે સંચાર થયો હતો. (જિનપ્રભ કૃત સત્યપુર કલ્પ વગેરે.)

૨૦૧. વિ. સં. ૫૧૦ (૫૨૩) માં[૧૩૯] હાલના ગૂજરાતમાં **આનન્દપુર–વૃદ્ધનગર** (હાલનું વડનગર) એક મોટું શહેર હતું. ત્યાં **ધ્રુવસેન** રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ત્યાં **ધનેશ્વરસૂરિ** નામના જૈનાચાર્યે તે રાજાના પુત્રના મરણથી થયેલ શોક શમાવવા જૈનાગમ નામે

મેવાડમાં પણ શીલાદિત્ય નામનો રાજા વિ. સં. ૭૦૩ માં થયો હતો. બંનેને જૈનોએ એક માની મેવાડના રાજાઓનું વલભીથી આવવાનું માની લીધું અને ટૉડે તેને સ્વીકારી લીધું. ચીની યાત્રી હુએન્ત્સંગ (વિ. સં. ૬૯૬ આસપાસ) વલભીમાં ગયો ત્યારે તે નગર બહુ ઉન્નત દશામાં હતું. વલભીનો નાશ વિ. સં. ૮૨૬ માં સિંધના અરબોએ કર્યો હતો (૨) વલભીમાંથી ઉદયપુરનો રાજવંશ થયો એ કથન કપોલકલ્પિત છે. ધનેશ્વરસૂરિના સં. ૪૭૭ માં રચાએલા મનાતા શત્રુંજય માહાત્મ્યમાં સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ માં રાજ્ય કરનાર કુમારપાળનો વૃત્તાંત આવે છે તેથી તે પુસ્તક સં. ૧૩ મી સદી યા તે પછી આધુનિક ધનેશ્વરથી બન્યું હોવું જોઇએ તેથી તેમાંનું વલભીપુરનું કથન બહુ પાછળનું હોવાથી વિશ્વાસ યોગ્ય નથી." (વાંચો–રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ–પહલા ખંડ. રા. બ. ગૌ. હી. ઓઝાજી કૃત પૃ. ૩૮૫ થી ૩૮૯)

૧૩૯. કલ્પસૂત્રમાં જણાવેલું છે કે:–"समणस्स भगवओ महावीरस्स जाव सव्वदुक्खप्पहीणस्स नववाससयाइं विइक्कंताइं, दसमस्स य वाससयस्स अयं असीइमे संवच्छरे काले गच्छइ, वायणंतरे पुण अयं तेणउए संवच्छरे काले गच्छइ इइदीसइ ॥१४७॥

અર્થાત્–સર્વ દુ:ખ જેણે પ્રક્ષીણ કર્યાં છે એવા શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરના નવ શત વર્ષો અતિક્રમ્યા પછી દશમા શતકમાં એંસીમો સંવત્સર કાલ જાય છે–વાચનાંતરમાં પુન: ત્રાણુમો સંવત્સર ચાલે છે. આ બે જુદી જુદી વાચના–પાઠ છે તેથી કોઇ અનુમાન કરે છે કે કલ્પસૂત્ર–દેવર્ધિં ક્ષમાશ્રમણથી લખાયાનું વર્ષ વીરાત્ ૯૮૦ (વિ. સં. ૫૧૦) છે, ને રાજસભામાં વાંચવાનું શરૂ થયાનું વર્ષ વીરાત્ ૯૯૩ (વિ. સં. ૫૨૩) છે. ડા. યાકોબીની કલ્પસૂત્ર આવૃત્તિ પૃ. ૬૭.

કલ્પસૂત્રની વાચના કરી હતી, અને તે વાચના હજુ સુધી જૈન સંઘ સમક્ષ તેના પર્યુષણ નામના તહેવારમાં થયાં કરે છે.

૨૦૨. વળી એમ કહેવાય છે કે બીજા કાલિકસૂરિ થયા તેમણે જે અત્યાર સુધી પર્યુષણનું 'સાંવત્સરી' પર્વ ભાદ્રપદ શુદિ પાંચમને રોજ થતું હતું અને ચોમાસી પૂર્ણિમાએ થતી હતી તેને બદલે ચોથની સંવત્સરી અને ચતુર્દશીની ચોમાસી કરાવી ને તે વીરાત્ ૯૯૩ માં ચતુર્વિધ સંઘે આચર્યું.[૧૪૦]

૨૦૩. અનુમાને ૭ મા સૈકા અગાઉ થયેલા પંચ કલ્પમહાભાષ્યના કર્ત્તા (પી. ૧, ૧૦૩) સંઘદાસ ક્ષમાશ્રમણે વસુદેવ હિંડી નામનો ચરિત ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં આરંભ્યો તે ધર્મસેન ગણિ મહત્તરે પૂરો કર્યો. એપરથી જણાય છે કે તે કાલે વસુદેવ ચરિત લોકમાં વિશેષ પ્રચલિત હશે. આઠમા સૈકા પહેલાંનો બીજો ધમ્મિલ હિંડી

---

૧૪૦. જુઓ તિત્થોગાલી (તીર્થોદ્‌ગાર) પયન્નાની નીચલી ગાથાઓ કે જે જિનપ્રભસૂરિએ પોતાની સંદેહવિષૌષધિ નામની કલ્પસૂત્ર ટીકામાં તેમજ રત્નશેખરસૂરિએ શ્રાદ્ધવિધિમાં ટાંકી છેઃ—

'सालाहणेन रन्ना संघाएसेण कारिओ भयवं ।
पज्जोसवणं चउत्थी चाउम्मासं चउदसीए ॥
चउमास-पडिक्कमणं पक्खिय दिवसंमि चउविहो संघो ।
नवसयतेणउएहिं आयरणं तं पमाणं ति ॥

—'સાલાહણના રાજ્યમાં સંઘના આદેશથી ભગવાન્ કાલિકે પર્યુષણ ચોથામાં અને ચાતુર્માસ (પ્રતિક્રમણ) ચૌદશે કર્યું, ચોમાસી પ્રતિક્રમણ પખ્ખીના દિવસે ચતુર્વિધ સંઘે (વીરાત્) ૯૯૩ માં કર્યું તે આચરણ પ્રમાણ છે.' કુલમંડનસૂરિ વિચારામૃતસંગ્રહમાં '૯૯૩ માં પર્યુષણાકલ્પની પંચમીમાંથી ચોથપર પ્રવૃત્તિ થઇ' એમ જણાવે છે. તે પ્રમાણે રત્નશેખરસૂરિ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં આ ગાથા સ્વીકારી શાલિવાહન રાજા વિક્રમના પ્રતિપક્ષી શાલિવાહનથી જૂદા થયા એમ જણાવે છે. કાલસપ્તતિમાં, ચોથની સંવત્સરી કાલકાચાર્યે કર્યાની સાલ વીરાત્ ૯૯૩ આપી છે—તેજ પ્રમાણે વિનયચંદ્રસૂરિના દીવાળી કલ્પમાં છે ને જિનપ્રભ કૃત પ્રતિષ્ઠાનપુર કલ્પમાં તેમજ સમયસુંદરની સામાચારી શતકમાં છે.

નામનો ગ્રંથ છે તેમાં વર્ણનભાગ કરતાં કથાભાગજ વધારે છે.[૧૪૧]

૨૦૪. શ્રી કંઠપ્રદેશ (**થાણેશ્વર**) ના સ્વામી **હર્ષવર્દ્ધન** (**હર્ષ**-રાજા) નો રાજ્યાભિષેક વિ. સં. ૬૬૪ માં થયો. તે મહાપ્રતાપી વિદ્વાન્ અને વિદ્વત્પ્રેમી હતો. તેમના સમયમાં પ્રસિદ્ધ **કાદંબરીકાર બાણભટ્ટ** કે જેમણે **હર્ષચરિત** પણ રચ્યું છે. **સૂર્યશતક**ના કર્તા **મયૂર**આદિ તેના દરબારના પંડિતો હતા. જૈન વિદ્વાન્ **માનતુંગાચાર્ય** (**ભક્તામર** સ્તોત્રના કર્તા) પણ તે રાજાના સમયમાં થયા એવું કથન મળે છે.[૧૪૨] ભક્તામર સ્તોત્ર પ્રાસાદિક ભાવવાળી ભાષામાં **આદિ**-નાથની સ્તુતિ તરીકે રચાયલું છે.

૨૦૫. **ચંડ** નામનો જૈન[૧૪૩] પંડિત પહેલો પ્રાકૃત વ્યાકરણકાર થયો કે જેણે પોતાના **પ્રાકૃત લક્ષણ** નામના વ્યાકરણમાં **અપભ્રંશ** ભાષાનું વિવરણ કર્યું છે. ડા. **હોર્નલે** તે સંશોધિત કરી પ્રકટ કર્યું છે અને તેનો સમય તે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજો સૈકો મૂકે છે; પણ પ્રો૦ ગુણેના કહેવા મુજબ તે ઇ. સ. છઠ્ઠા સૈકાની પછી થયેલ છે ને તેના કારણમાં તે જણાવે છે કે તે સમય પછી અપભ્રંશ માત્ર આભીરોની ભાષા મટી સાહિત્ય–ભાષા બની.

---

૧૪૧. કુવલયમાલાનો લેખ–જિનવિજયનો. વસંતરજતોત્સવઅંક.

૧૪૨. ઓઝાજી. રા૦ ઇ૦ પ્રથમભાગ પૃ. ૧૪૨. માનતુંગ માટે જુઓ 'શ્રીમાનતુંગપ્રબંધ' પ્રભાવકચરિત પૃ. ૧૮૦–૧૯૧.

૧૪૩. પ્રો૦ ગુણેના કહેવા પ્રમાણે જુઓ भविसयत्तकहा ની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૧–૬૩. પરંતુ એક સ્થલે તેના મંગલાચરણમાં વીરને બદલે શંભુ મૂકેલ છે.

प्रणम्य शिरसा शम्भुं स्वल्पैर्व्यापिभिरक्षरैः ।
लक्षणं प्राकृतं वक्ष्ये किंचिद् वृद्धमतादहम् ॥१॥

જુઓ વેલણકર વૉ. ૧ પૃ. ૨૭.

પણ શમ્ભુને બદલે વીરં એવો શ્લોક છે તે માટે જુઓ પી. ૩, ૨૧૫.

૨૦૬. જૈન પટ્ટાવલીઓના આધારે વીરાત્ ૧૧૪૫ (વિ. સં. ૬૪૫) માં[૧૪૪] જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ થયા. એટલો ચોક્કસ છે કે હરિભદ્રસૂરિ પહેલાં તેઓ થયા; કારણકે હરિભદ્રસૂરિ તેમનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમણે રચેલા ગ્રંથો:–વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ અને ટીકા, બૃહત્સંગ્રહિણી ૪૦૦ થી ૫૦૦ ગાથા (પી. ૧, ૨૬–૫૧) બૃહત્ક્ષેત્ર-સમાસ(પી. ૧, ૨૬). વિશેષણવતી ૪૦૦ ગાથાનો પ્રકરણ ગ્રંથ અને જીતકલ્પસૂત્ર કે જેમાં જૈન સાધુના ૧૦ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. વળી ધ્યાનશતક રચ્યું છે (પી. ૧, ૩૩) કે જે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં અંતર્ગત છે. તેમની 'ભાષ્યકાર' તરીકેની જબરી ખ્યાતિ છે. તેમણે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં વાસવદત્તા અને તરંગવતી કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨૦૭. આ ભાષ્યગ્રન્થ જૈન પ્રવચનમાં એક મુકુટમણિ સમાન લેખાય છે અને તેથી ભાષ્યકાર જિનભદ્રગણિ જૈન શાસ્ત્રકારોમાં અગ્રણી મનાય છે. જૈનદર્શનપ્રતિપાદિત જ્ઞાનવિષયક વિચારને કેવળ શ્રદ્ધાગમ્ય–વિષયની કોટિમાંથી બુદ્ધિગમ્ય–વિષયની કોટિમાં ઉતારવાનો સુસંગત પ્રયત્ન, સૌથી પ્રથમ એમણેજ એ મહાભાષ્યમાં કર્યો હોય, એમ જૈન સાહિત્યના વિકાસક્રમનું સિંહાવલોકન કરતાં જણાઇ આવે છે. જૈન આગમોના સંપ્રદાયગત રહસ્ય અને અર્થના, પોતાના સમયમાં અદ્વિતીય જ્ઞાતા તરીકે, એ આચાર્ય સર્વસમ્મત ગણાતા હતા; અને તેથી એમને 'યુગપ્રધાન' એવું મહત્ત્વખ્યાપક ઉપપદ મળેલું હતું..

૨૦૮. તેમના રચેલા જીતકલ્પ પર ચૂર્ણિ રચનાર સિદ્ધસેનસૂરિએ

૧૪૪. આ 'ભાષ્યકાર' જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ સંબંધમાં જુઓ શ્રી જિન-વિજયની જીતકલ્પસૂત્ર પરની વિદ્વત્તાભરેલી પ્રસ્તાવના પ્ર૦ જૈન સા. સંશોધક. જિનભદ્રે પોતાના જીતકલ્પસૂત્ર પર ભાષ્ય પણ રચ્યું હતું એમ જણાય છે ને સં. ૧૨૭૪ માં તિલકાચાર્યે તેના પર વૃત્તિ રચી છે.

તેની આદિમાં તેમની જે ગંભારાર્થક સ્તુતિ છ પદ્યમાં કરેલી છે તે પરથી તેમને યથાર્થ પરિચય ટૂંકમાં થાય છેઃ-

'અનુયોગ એટલે આગમોના અર્થજ્ઞાનના ધારક, યુગપ્રધાન, પ્રધાન-જ્ઞાનીઓને બહુમત, સર્વ શ્રુતિ અને શાસ્ત્રમાં કુશલ, અને દર્શન-જ્ઞાન ઉપ-યોગના માર્ગસ્થ એટલે માર્ગરક્ષક,

'કમલના સુવાસને અધીન થયેલા ભ્રમરો જેમ કમલની ઉપાસના કરે છે તેમ જ્ઞાનરૂપ મકરન્દના પિપાસુ મુનિઓ જેમના મુખરૂપ નિર્ઝરમાંથી નીકળેલા જ્ઞાનરૂપ અમૃતનું સદા સેવન કરે છે,

'સ્વસમય અને પરસમયના આગમ, લિપિ, ગણિત છન્દ અને શબ્દ-શાસ્ત્રો ઉપર કરેલાં વ્યાખ્યાનોમાંથી નિર્મિત થયેલો જેમનો અનુપમ યશ-પટહ દશે દિશાઓમાં ભમી રહેલો છે,

'જેમણે પોતાની અનુપમ મતિના પ્રભાવે જ્ઞાન, જ્ઞાની, હેતુ, પ્રમાણ, અને ગણધરપૃચ્છાનું સવિશેષ વિવેચન વિશેષાવશ્યકમાં ગ્રન્થનિબદ્ધ કર્યું છે,

'જેમણે છેદસૂત્રોના અર્થાધારે, પુરુષ વિશેષના પૃથક્કરણ પ્રમાણે, પ્રાય-શ્ચિત્તના વિધિનું વિધાન કરનાર જીતકલ્પસૂત્રની રચના કરી છે,

'એવા, પરમસમયના સિદ્ધાન્તોમાં નિપુણ, સંયમશીલ શ્રમણોના માર્ગના અનુગામી, અને ક્ષમાશ્રમણોમાં નિધાનભૂત **જિનભદ્રગણિ** ક્ષમા-શ્રમણને નમસ્કાર.'

૨૦૯. દરેક સંપ્રદાયમાં વિદ્વાનોના બે પ્રકાર નજરે પડે છે. એક તો આગમપ્રધાન, અને બીજો તર્કપ્રધાન. આગમપ્રધાન પંડિતો હમેશાં પોતાના પરંપરાગત આગમોને-સિદ્ધાન્તોને શબ્દશઃ પુષ્ટરીતે વળગી રહે છે. ત્યારે તર્કપ્રધાન વિદ્વાનો આગમગત પદાર્થવ્યવસ્થાને તર્કસંગત અને રહસ્યાનુકૂલ માનવાની વૃત્તિવાળા હોય છે. એટલે કેટલીક વખતે બંને વચ્ચે વિચારભેદ પડે છે. એ વિચારભેદ જો ઉગ્ર પ્રકારનો હોય છે તો કાલક્રમે સંપ્રદાયભેદના અવતારમાં પરિણમે છે, અને સૌમ્ય પ્રકારનો હોય છે તો તે માત્ર મતભેદના રૂપમાંજ વિરમી જાય છે. જૈન સંપ્રદાયના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં તેમાં આવા અનેક વિચારભેદો, મતભેદો અને સંપ્રદાયભેદો અને તેનાં મૂલભૂત ઉક્ત પ્રકારનાં કારણો બુદ્ધિ આગળ સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ આગમપ્રધાન આચાર્ય છે; તેમણે જૈન આગમામ્નાય પરંપરાગત ચાલ્યો આવતો હતો તેને અનુસરી સંગત ભાષ્ય રચવાનું પ્રધાનકાર્ય કર્યું છે. તેમાં જે તર્ક આમ્નાયાનુકૂલ હોય તેનો ઉપયોગ પોતાના સમર્થનમાં પૂરી રીતે કર્યો છે. આગમની આગળ જનાર તર્કને ઉપેક્ષણીય ગણ્યો છે. જ્યારે તેમના પુરોગામી સિદ્ધસેન દિવાકર તર્કપ્રધાન આચાર્ય હતા. (જેમના સંબંધી એક જુદું જ પ્રકરણ અગાઉ આવી ગયું છે). સિદ્ધસેનના ગ્રંથો મૌલિક—સિદ્ધાન્ત-પ્રતિપાદક અને પ્રૌઢ વિચારપૂર્ણ છે, તેઓ જૈન તર્કશાસ્ત્રના વ્યવસ્થાપક અને વિવેચક છે ને જૈન દર્શનના એક અનન્ય આધારભૂત આપ્ત પુરૂષ છે. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાના સમ્મતિતર્કમાં કેવલી (સર્વજ્ઞ) ને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બંને યુગપત્ એટલે એક સાથે થતા નથી એ આગમપરંપરાના મતથી વિરૂદ્ધ જઇ બંને એકજ છે અને જુદા નથી એમ તર્કથી સિદ્ધ કર્યું છે; જ્યારે શ્રી જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે આગમપરંપરાગત તે મતને અભિમત રહી શ્રી સિદ્ધસેનના વિચારનો વિગતવાર પ્રતિક્ષેપ વિશેષાવશ્યકમાં કર્યો છે. આમ જિનભદ્રગણિ આગમપરંપરાના મહાન્ સંરક્ષક હતા અને તેથી તેઓ આગમવાદી કે સિદ્ધાન્તવાદીના બિરૂદથી જૈન વાઙ્મયમાં ઓળખાય છે'.[૧૪૫] જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાતા હતા એમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે.[૧૪૬]

૨૧૦. ઉપરોક્ત વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં વાસવદત્તા અને તરંગવતીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તે ભાષ્ય પર કોટયાચાર્યે ટીકા રચી છે[૧૪૭] કે જેની સં. ૧૧૩૮ માં લખાયેલી તાડપત્રની પ્રત ભાં. ઈ. માં વિદ્યમાન છે. (કી. ૨. નં. ૫૭).

---

૧૪૫. જુઓ શ્રી જિનવિજયની પ્રસ્તાવના 'જીતકલ્પસૂત્ર'માં. (પ્ર. જૈન સાહિત્ય સંશોધકસમિતિ. અમદાવાદ).

૧૪૬. उत्कृष्टेऽनूपेन ॥२।२।३९॥××उपजिनभद्रक्षमाश्रमणाः व्याख्यातारः।

૧૪૭. તેમાં છેલ્લો શ્લોક કોટયાચાર્યે આ પ્રમાણે આપ્યો છે:—

૨૧૧. વિ. સં. આઠમા સૈકામાં (શક સં. ૫૯૮ એટલે વિ. સં. ૭૩૩ માં)[૧૪૮] જિનદાસ મહત્તરે નન્દીસૂત્ર પર ચૂર્ણિ રચી, વળી તેમણે નિશીથ સૂત્રપર પણ વિશેષ નામની ચૂર્ણિ રચી (તાડપત્ર પી. ૨, નં. ૩૬ અને ૩૭ જેનો લખ્યા સં. ૧૧૪૫ અને ૧૩૫૯ છે અને પી. ૨. નં. ૩૭૭ કે જે નિશીથ ચૂર્ણિનાં અવતરણો હરિભદ્રસૂરિએ પોતાની આવશ્યક વૃત્તિમાં લીધાં છે. આ ઉપરાંત તેમણે અનુયોગદ્વારપર ચૂર્ણિ રચી છે.[૧૪૯]

૨૧૨. સ્વ૦ રણજીતરામ એક સ્થળે કહે છે કે "જ્યારે દક્ષિણમાં ચૌલુક્યોના પાટનગર બદામીમાં જૈનશાસન પ્રવર્તતું હતું ત્યારે વલભીના મૈત્રકોથી તેમજ ગુજરાતમાં પણ સન્માન પામતું હતું."[૧૫૦]

भाष्यं सामायिकस्य स्फुटविकटपदार्थोपगूढं यदेतत्

छ्रीमत्पूज्यैरकारि क्षतकलुषधियां भूरिसंस्कारकारि ।

तस्य व्याख्यानमात्रं किमपि विदधता यन्मया पुण्यमाप्तं

प्रेत्याहं द्रागलमेयं परमपरिमितां प्रीतिमत्रैव तेन ॥

૧૪૮. शकराज्ञः पंचसु वर्षशतेषु व्यतिकान्तेषु अष्टनवतिषु नन्द्यध्ययनचूर्णिः समाप्ता । લખિત પ્રત ભાં. ઇ. પૂના. કર્ત્તા જિનદાસનું નામ નીચેની ગાથામાં ગુપ્ત છે:—

तिदुसरजुएहिं तिचउपण अट्ठम बग्गे तिपण तिअक्खरावहे तेसिं ।
पढमततिएहिं णांम कय जस्स ॥

૧૪૯. પી૦ ૩, પરિ. પૃ. ૧૮૫. પી૦ ૫, પરિશિષ્ટ પૃ. ૫૧. કે જ્યાં તે પ્રતને છેવટે લખેલ છે કે સં. ૧૪૫૬ વર્ષે શ્રી સ્તંભતીર્થે બૃહત્પૌષધ શાલાયાં ભટ્ટારક શ્રી જયતિલકસૂરિણા અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ ઉદ્ધારઃ કારાપિતઃ—

૧૫૦. ભાવનગરના જૈનધર્મપ્રકાશ નામના પત્રના રજતમહોત્સવ અંકમાં આવેલો તેમનો લેખ.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

હરિભદ્રયુગ.

[વિ. સં. ૫૮૫–અથવા વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭]

હરિભદ્રસૂરિવચનો.

आग्रही बत निनीषति युक्तिं तत्र यत्र तस्य मति र्निविष्टा ।
निष्पक्षपातस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र तस्य मतिरेति निवेशम् ॥

—મતાગ્રહી જીવ જ્યાં મતિનો અભિનિવેશ હોય છે ત્યાં ભણી યુક્તિને ખેંચે છે; જ્યારે મતાગ્રહરહિત નિષ્પક્ષપાતી. જ્યાં યુક્તિ છે ત્યાં ભણી મતિને ખેંચે છે. યોગબિંદુ.

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद् वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

—લોકતત્ત્વનિર્ણય.

—વીર (શ્રી મહાવીર) પર મારો પક્ષપાત નથી, તેમજ કપિલ વગેરે પર દ્વેષ નથી. જેનું વચન યુક્તિવાળું છે તેનું સ્વીકારવું ઘટે. ×

× આ હરિભદ્રસૂરિના જ્ઞાનગર્ભિત વાક્ય સાથે સરખાવો:—

अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधकं ।
अन्यत्त्वार्षमपि त्याज्यं भाव्यं न्याय्यैकसेविनां ॥
युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।
अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मजन्मना ॥

—શાસ્ત્ર ભલે મનુષ્યકૃત હોય છતાં તે યુક્તિબોધક હોય તો સ્વીકારવું અને શાસ્ત્ર ભલે આર્ષ–ઋષિપ્રણીત હોય છતાં અન્યથા–અયુક્ત હોય તો તજવું. ન્યાય માત્રથીજ દોરાવું જોઇએ. યુક્તિથી યુક્ત વચન બાલક પાસેથી આવે તો પણ ઉપાદેય છે, અને તેથી વિરૂદ્ધનું બ્રહ્માએ કહ્યું હોય તોયે તૃણ માફક વર્જ્ય છે. —યોગવાશિષ્ઠ ન્યાયપ્રકરણ.

હરિભદ્રસ્તુતિ.

विषं विनिर्धूय कुवासनामयं व्यचिचरद्यः कृपया मदाशये ।
अचिन्त्यवीर्येण सुवासनासुधां नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥–सिद्धर्षिः

—કૃપા કરી કુવાસનારૂપ વિષયને કાઢી નાંખી અચિન્ત્ય વીર્ય વડે મારા હૃદયમાં જેણે સુવાસનારૂપ અમૃત સિંચ્યું તે શ્રી હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર હો !

सूर्यप्रकाश्यं क्व नु मण्डलं दिवः खद्योतकः क्वास्य विभासनोद्यतः ।
क्व धीशगम्यं हरिभद्रसद्वचः क्वाधीरहं तस्य विभासनोद्यतः ॥

—જિનેશ્વરસૂરિકૃત હારિભદ્ર અષ્ટકપર વૃત્તિ સં. ૧૦૮૦

—આકાશમંડલને ઉજાળનાર સૂર્યપ્રકાશ ક્યાં અને તેને ઉજાળવા મથતો આગીઓ ક્યાં ? હરિભદ્રનાં બુદ્ધિશાલીથીજ ગમ્ય થઈ શકે તેવાં સત્વચનો ક્યાં, અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા મથતો હું અજ્ઞાન ક્યાં ?

श्री सिद्धसेन–हरिभद्रमुखा प्रसिद्धास्ते सूरयो मयि भवन्तु कृपाप्रसादाः ।
येषां विमृश्य सततं विविधान् निबन्धान् शास्त्रं चिकीर्षति तनुप्रतिभो-
ऽपि मादृक् ॥

—સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં વાદિદેવસૂરિ. (૧૧૬૦)

—તે શ્રી સિદ્ધસેન હરિભદ્ર પ્રમુખ પ્રસિદ્ધ આચાર્યો મારા પર પ્રસાદ વાળા–કૃપાવંત થાઓ કે જેમના વિવિધ નિબંધોને વિચારીને મારા જેવો અલ્પ પ્રતિભાવાળો શાસ્ત્ર રચશે.

भद्दं सिरि हरिभद्दस्स सूरिणो जस्स भुवणरंगम्मि ।
वाणी विसट्ट रसभाव मंथरा नच्चए सुइरं ॥

—જેમના ભુવનરંગમાં વિકસિત રસભાવથી પરિપૂર્ણ એવી વાણી દીર્ઘકાલ નાચે છે તેવા શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું ભદ્ર થાઓ !

—લક્ષ્મણગણિકૃત સુપાસનાહચરિત.

हारिभद्रं वचः क्वेदमतिगम्भीरपेशलम् ।
क्व चाहं जडधीरेषः स्वल्पशास्त्रकृतश्रमः ॥९॥

—ધર્મસંગ્રહણીપર ટીકાકાર મલયગિરિસૂરિ.

—અતિ ગંભીર સુકુમાર હરિભદ્રની વાણી ક્યા ? અને સ્વલ્પશાસ્ત્રોમાં શ્રમ કરનાર એવો આ જડબુદ્ધિ હું ક્યાં ?

तामेवार्यां स्तुवे यस्या धर्मपुत्रो वृषासनः ।
गणेशो हरिभद्राख्य श्चित्रं भववियोगभूः ॥
चतुर्दशशतीं ग्रन्थान् सदालोकान् समावहन् ।
हरेः शतगुणः श्रीमान् हरिभद्रविभुर्मुदे ॥

—પ્રદ્યુમ્નસૂરિ–સમરાદિત્ય સંક્ષેપ.

—જેનો ધર્મપુત્ર વૃષાસન, સાધુગણુનો મુખી, ભવવિયોગભૂ: એટલે ભવવિરહાંક એવા હરિભદ્ર થયા તે આર્યા (યાકિની મહત્તરા) ને હું સ્તવું છું તે હરિભદ્ર પ્રભુ કે જેઓ ૧૪૦૦ સદાલોક ગ્રંથો રચીને હરિના શતગુણ ધારનાર થયા તે પ્રસન્ન થાઓ.

यथास्थितोर्हन्मतवस्तुवेदिने, निराकृताशेषविपक्षवादिने ।
विदग्धमध्यस्थनृमूढतारये नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥

—(જયસિંહસૂરિના શિષ્ય યક્ષદેવ સંગમસિંહસૂરિ પાસે નાગપુર-નાગોરમાં જઇ હરિભદ્રસૂરિના અનેકાન્તજયપતાકાદિ ન્યાયગ્રંથ અભ્યાસી કહે છે કે) યથાસ્થિત અર્હન્મતની વસ્તુ જાણુનાર, સર્વ વિપક્ષવાદીઓને જીતનાર, વિદગ્ધ મધ્યસ્થ નરની મૂઢતાના શત્રુ એવા હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર હો.

येषां गिरं समुपजीव्य सुसिद्ध विद्यामस्मिन् सुखेन गहनेऽपि पथिप्रवृत्तः ।
ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः श्रीसिद्धसेन–हरिभद्रमुखाः सुखाय ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય વૃત્તિમાં યશોવિજય ઉપાધ્યાય.

—જેમની સમ્યક્ સિદ્ધ વિદ્યાવાળી વાણીપર સારી રીતે જીવીને-આધાર રાખીને ગહન પંથે પણ સુખથી પ્રવૃત્ત થઇ શકયો તે સિદ્ધસેન હરિભદ્ર પ્રમુખ આચાર્યો મારાપર સુખાર્થે પ્રસાદવંત-કૃપાવંત થાઓ.

[પૂર્વથી ચાલી આવેલી માન્યતા પ્રમાણે સં. ૫૩૦ યા સં. ૫૮૫ માં આસપાસ હરિભદ્રસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થયા, પણ શ્રી જિનવિજયે તેમનો સમય અનેક પ્રમાણોથી ઐતિહાસિક આલોચના કરી વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૫૭ નો સ્થિર કર્યો છે.]

૨૧૩. એ તો નિર્વિવાદ છે કે તેમના સમયમાં ચૈત્યવાસે જબરાં મૂળ નાંખી દીધાં હતાં અને જૈન શુદ્ધ આચારને શિથિલ કરી નાંખ્યો

હતો. શુદ્ધ આચારના પુનરૂદ્ધાર અર્થે આ દેવાંશી સૂરિનો જન્મ થયો હોય નહિ એમ જણાય છે. જે ચૈત્યવાસીઓનો આચાર અગાઉ ૧૯૧-૧૯૨ પારામાં જણાવ્યો છે તેવા ચૈત્યવાસીઓ, શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોકાર કરી જણાવ્યું કે 'સાધુઓ નથી પણ પેટભરાઓનું પેટું છે-જેઓ એમ કહે કે તેઓ તીર્થંકરનો વેષ પહેરે છે માટે વંદનીય છે એ વાત ધિક્કારને પાત્ર છે—આ શિરશૂળની વાતનો પોકાર કોની પાસે કરીએ ?' આ અસાધુ આચાર સામે માત્ર નિષેધ કરી બેસી ન રહેતાં હરિભદ્રસૂરિએ શુદ્ધ આચાર વિચાર શું હોવા જોઇએ તે સરલ અને સ્પષ્ટ રીતે પોતાના અષ્ટક ષોડશક પંચાશક આદિ ગ્રંથોમાં નિષ્પક્ષપાતપણે પવિત્ર હૃદયથી અને સ્વચ્છ હેતુથી સ્થળે સ્થળે જણાવ્યું-પ્રતિપાદિત કર્યું:-[૧૫૧] (૧) દેવનિમિત્તે એકઠા થતા દ્રવ્યને પોતાની જાત માટે વાપરનારા અને તેનો દુરૂપયોગ કરનારા સામે થઈ સાફ કહી દીધું કે 'જિન દ્રવ્ય તો શ્રી જિન પ્રવચનની વૃદ્ધિ કરનારૂં, જ્ઞાનગુણ અને દર્શનગુણની પ્રભાવના કરનારૂં છે. તેવા દ્રવ્યને વર્ધમાન કરનારો જીવ તીર્થંકરત્વ લહે; તે દ્રવ્ય મંગલદ્રવ્ય છે, શાશ્વતદ્રવ્ય છે, અને નિધિ દ્રવ્ય છે.' (૨) અંગ-સૂત્રો વાંચી શ્રાવકો પાસે પૈસા લેવા એ સાધુ ધર્મને શોભે નહિ, (૩) શ્રાવકોને આગમની સૂક્ષ્મ વાતોના અનધિ-

---

१५१ जिणपवयणवुड्ढिकरं पभावगं नाणदंसणगुणाणं ।

वुड्ढंतो जिणदव्वं तित्थयरत्तं लहइ जीवो ॥९७॥

मंगलदव्वं निहिदव्वं सासयदव्वं च सव्वमेगठा ।

आसायणपरिहारा जयणाए तं खु ठायव्वं ॥९६॥

સંબોધપ્રકરણ પૃ. ૪.

केइ भण्णंति उ भण्णइ सुहुमवियारो न सावगाण पुरो ॥

तं न, जओ अंगाइसु सुच्चइ तव्वन्नणा एव ॥२६॥

लद्धट्ठा गहियट्ठा पुच्छियट्ठा विणिच्छियट्ठा य ।

अधिगयजीवाजीवा अचालणिज्जा पवयणाओ ॥२७॥

—સંબોધપ્રકરણ પૃ. ૧૩

કારી ઠરાવવા એ અનુચિત છે (૪) કારણુસિવાય ગમે તે અને ગમે તેટલા વસ્ત્રો સાધુને ખપે નહિ–વગેરે અનેક સાફ સાફ વાતો જિન-પૂજા. જૈનસાધુભિક્ષા, જિનબિંબ પ્રતિષ્ઠા, જિનગૃહ, જૈનદીક્ષા વગેરે અનેક વિષયો સંબંધે સત્યપણે ઠસાવવા માટે કહી–પોતે શ્રી મહાવીર પ્રરૂપિત શુદ્ધ આચાર પાળી એક મહાન્ વીર સુધારક તરીકે હરિભદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે.

૨૧૪. **ટુંકજીવન.** શ્રી **હરિભદ્ર ચિત્રકૂટના** સમર્થ બ્રાહ્મણ વિદ્વાન્ અને રાજ્યપુરોહિત. વિદ્વત્તાના અભિમાને તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જેનું કહેલું ન સમજું તેનો શિષ્ય હું થાઉં. એકદા જૈન સાધ્વી યાકિની મહત્તરાના મુખેથી નીકળેલી ગાથા પોતે સમજી ન શક્યા, માન ગળ્યું, એટલે તે આર્યા પાસે શિષ્ય થવા ગયા. તેણીએ ધર્માચાર્ય જિનભટમુનિ પાસે શિષ્ય–દીક્ષા લેવા જણાવ્યું. ભગવતી દીક્ષા લીધી. આર્યાના પુત્ર તરીકેજ પોતે હમેશ રહી દરેક ગ્રંથમાં પોતાને માટે ' મહત્તરા યાકિનીસૂનુ–ધર્મપુત્ર ' એવું વિશેષણ વાપર્યું છે. તે આચાર્ય થયા; હંસ અને પરમહંસ નામના પોતાના ભાણેજને દીક્ષા આપી શિષ્ય કર્યા. શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યા પછી તે વખતે મગધ વગેરે દેશોમાં બૌદ્ધદર્શનની ઘણી પ્રબળતા હતી અને અનેક સ્થળે એ પ્રખર તાર્કિક બૌદ્ધોનાં વિદ્યાપીઠો હતાં ત્યાં જઇ બૌદ્ધશાસ્ત્રો જાણવાની એ બંને શિષ્યોને તીવ્ર ઉત્કંઠા થતાં ત્યાં જવા ગુરૂએ આજ્ઞા આપી.

૨૧૫. અસહિષ્ણુતાને અંગે એ બંને શિષ્યોને જૈન સાધુ હોવાની શંકા જતાં જિનની પ્રતિમાને ચાલવાના માર્ગપર રાખી તેપર પગ દઇને ચાલે છે કે નહિ એ ત્યાંના અધિકારીએ જોવા ઇચ્છયું. તે શિષ્યોએ તે પ્રતિમાના કંઠ ઉપર ખડીની ત્રણ રેખા કરી જિન પ્રતિમાને બુદ્ધપ્રતિમા બનાવી પછી તે ઉપર પગ દઇ ચાલ્યા. આથી તે બંનેને મારી નાંખવાનો બૌદ્ધોનો વિચાર જણાતાં તેઓએ તે સ્થળનો ત્યાગ કર્યો. પાછળ બૌદ્ધ રાજાનું લશ્કર આવ્યું. હંસ લડતાં આખર મરાયો. પરમહંસ આખરે ગુરૂપાસે ચિત્રકૂટ પહોંચ્યો. ને

સર્વ વાત કહી સ્વર્ગસ્થ થયો. ગુરૂ હરિભદ્રનો પ્રકોપ થયો. બૌદ્ધો સાથે શાસ્ત્રાર્થવાદ કર્યો. 'જે હારે તે ધગધગતા કડાયામાં પડે' એ સરત હતી. બૌદ્ધાચાર્યો હારતાં બળતા તેલમાં હોમાયા. હાહાકાર થયો. હરિભદ્રના ગુરૂને ખબર પડતાં કોપની પ્રશાંતિ માટેની ગાથાઓ મોકલી. (આ ત્રણ ગાથાઓ પરથી હરિભદ્રસૂરિએ સમરાદિત્ય કથા પ્રાકૃતમાં રચી કહેવાય છે.) હરિભદ્રને પશ્ચાત્તાપ થયો. ગુરૂપાસે જઇ પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું. કહેવાય છે કે હરિભદ્રસૂરિએ ૧૪૪૦ કે ૧૪૪૪ બૌદ્ધોને સંહારવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તેમના ગુરૂએ ૧૪૪૪ ગ્રંથો લખવાનું જણાવ્યું હતું તેથી તેમણે ૧૪૪૪ જેટલા ગ્રંથો રચ્યા હતા. 'પોતાના ઉક્ત વ્હાલામાં વ્હાલા બે શિષ્યોનો અકાળે વિરહ થવાથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના બધા ગ્રંથોને 'વિરહ' શબ્દથી અંકિત કર્યા છે.'[૧૫૨]

---

૧૫૨ જુઓ પ્રભાવકચરિત પૃ. ૧૦૩-૧૨૩ તેમજ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં હરિભદ્ર પ્રબંધ. આ બંને પ્રબંધનો સાર ડા. હર્મન યાકોબીએ સંશોધિત समराइक्कहा-ની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે ને તેમાં જણાવ્યું છે કે 'હરિભદ્ર-યાકિનીસાધ્વીને પોતાની ધર્મમાતા સ્વીકારી તેણીને લીધે પોતાનું 'સાચાધર્મ' માં પરિવર્તન થયું એમ કહેવા માગે છે. આ એક જાતનો પુનર્જન્મ કહી શકાય. તે પરિવર્તન કેમ બનવા પામ્યું તે લોકે ચાલી આવતી કિંવદંતીઓ પરથી લખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એ ઘણા ભાગે વિશ્વાસપાત્ર છે. 'વિરહ' ચિન્હનું કારણ કિંવદંતી પ્રમાણે હરિભદ્રના ભાણેજ અને શિષ્યો હંસ પરમહંસનું મરણ છે. એ સંબંધીની કથા ભલે રસપ્રદ હોય, પરંતુ ઝીણવટથી જોનાર અભ્યાસી તેને હરિભદ્રના જીવનના ઐતિહાસિક મૂળ તરીકે નહી સ્વીકારે. તે બંને શિષ્યો હતા ને તેઓ બૌદ્ધ સિદ્ધાંત ચોરી છુપીથી શીખવા જતાં મરણ પામ્યા તે આ દંતકથાનો મૂળ પાયો કહેવાય, અને આમાં કંઇ ખાસ ન મનાય તેવું નથી, પરંતુ એટલું યે બહુજ સાવચેતીપૂર્વક સ્વીકારવું જોઇએ.' જૈન સાહિત્યસંશોધક ખંડ ૩, અંક ૩ માં આ પ્રસ્તાવનાનો ગૂજરાતી અનુવાદ પૃ. ૨૮૨ થી ૨૯૪ છપાયો છે તે જુઓ.

૨૧૬ આ સૂરિ જૈન ધર્મના શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં બહુ પ્રસિદ્ધ અને મહાવિદ્વાન્ થયા છે. તેમણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં ધર્મ-વિચાર અને દાર્શનિક વિષયના અનેક ઉત્તમોત્તમ તથા ગંભીર તત્ત્વ-પ્રતિપાદક ગ્રંથો રચ્યા છે. આ ગ્રંથોમાં સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, અદ્વૈત, ચાર્વાક, બૌદ્ધ, જૈન આદિ સર્વે દર્શનો અને મતોની તેમણે અનેક રીતે આલોચના-પ્રત્યાલોચના કરી છે. આ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન મતોના સિદ્ધાંતોની વિવેચના કરતી વખતે પોતાના વિરોધી મતવાળા વિચારકોનો પણ ગૌરવપૂર્વક નામોલ્લેખ કરનારા અને સમભાવપૂર્વક મૃદુ તથા મધુર શબ્દોથી વિચાર-મીમાંસા કરનારા આવા જો કોઈ વિદ્વાન્ ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય હોય તો તેમાં શ્રી હરિભદ્રનું નામ સૌથી પ્રથમ મૂકવા યોગ્ય છે. જૈન ઇતિહાસમાં આ આચાર્યનું સ્થાન અતિ મહત્ત્વનું છે. જૈનધર્મના-જેમાં મુખ્યપણે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના-ઉત્તરકાલીન (આધુનિક) સ્વરૂપના સંગઠન કાર્યમાં તેમના જીવને ઘણો મોટો ભાગ લીધો છે. ઉત્તરકાલીન જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેઓ પ્રથમ લેખક ગણાય છે, અને જૈન સમાજના ઇતિહાસમાં નવીન સંગઠનના એક પ્રધાન વ્યવસ્થાપક કહેવા યોગ્ય છે. આ રીતે તેઓ જૈનધર્મના પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન ઇતિહાસના મધ્યવર્તી સીમાસ્તંભ સમાન છે.

૨૧૭. તેમણે ૧૪૦૦ પ્રકરણ ગ્રંથો લખેલા કહેવાય છે,[૧૫૩] તે તેમની કૃતિઓનાં જે જુદાં જુદાં પ્રકરણો છે તેનો સરવાળો લાગે છે; ગમેતેમ હો, પરંતુ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ થતા ગ્રંથોમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રૌઢ ગ્રંથોનાં નામ આ છેઃ-૧ અનેકાન્તવાદ પ્રવેશ ૨ અનેકાન્તજયપતાકા સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત, ૩ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર-

---

૧૫૩ સં. ૮૩૪ માં કુવલયમાલાના કર્ત્તા ઉદ્યોતનસૂરિ તેમાં પોતાના એક વિદ્યાગુરૂ હરિભદ્રસૂરિ જણાવી તેમને 'बहुगंथसत्थवित्थरपत्थरीयपयड सच्चत्थो-બહુ ગ્રંથ સાર્થ વિસ્તાર પ્રસારિત પ્રકટ સત્યાર્થનું' વિશેષણ આપે છે તે સાર્થક છે.

વૃત્તિ ૪ અષ્ટકપ્રકરણો ૫ આવશ્યકસૂત્ર બૃહદ્‌વૃત્તિ[154] ૬ ઉપદેશપદ પ્રકરણ ૭ દશવૈકાલિક સૂત્રવૃત્તિ, ૮ (બૌદ્ધાચાર્ય) દિઙ્‌નાગકૃત ન્યાયપ્રવેશ સૂત્ર પર વૃત્તિ ૯ ધર્મબિન્દુ પ્રકરણ, ૧૦ ધર્મસંગ્રહણી પ્રકરણ, ૧૧ નન્દીસૂત્ર લઘુવૃત્તિ ૧૨ પંચાશક પ્રકરણો (પી. ૨, ૧૬) ૧૩ પંચવસ્તુ પ્રકરણ ટીકા, (પી. ૨,૭૧: પી. ૫, ૧૬૧) ૧૪ પંચસૂત્ર પ્રકરણ ટીકા, (પી. ૪, ૧૦૪) ૧૫ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર પ્રદેશ વ્યાખ્યા, ૧૬ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૭ યોગબિન્દુ, પી. ૬, ૪૬ પ્ર૦ ડા. સ્વાલીથી સંશોધિત પ્ર. જૈન ધ. સભા ભાવનગર. ૧૮ લલિતવિસ્તરા નામક ચૈત્યવન્દન સૂત્રવૃતિ (તાડપત્ર કી. ૨, નં. ૨૦; પી. ૪, ૮૫) ૧૯ લોકતત્ત્વનિર્ણય, ૨૦ વિશંતિ વિંશતિકા પ્રકરણ ૨૧ ષડ્‌દર્શન સમુચ્ચય ૨૨ શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય સ્વકૃત વ્યાખ્યા સહિત ૨૩ શ્રાવક પ્રજ્ઞપ્તિ —શ્રાવક ધર્મવિધિ[155] (૧૮૮૧-૮૨ નં. ૧૭૮, ૧૮૮૪-૮૭ નં. ૧૨૩૩) ૨૪ [156] સમરાઇચ્ચ કહા [સમરાદિત્ય કથા] ૨૫ સમ્બોધ પ્રકરણ, ૨૬ સમ્બોધસપ્તતિકા પ્રકરણ.

૨૧૮. આ ગ્રંથોમાંથી તેમના સંબંધી ઉલ્લેખેલી એટલી હકીકત મળે છે કે પોતાનો સંપ્રદાય શ્વેતામ્બર હતો, ગચ્છનું નામ વિદ્યાધર, ગચ્છપતિ આચાર્યનું નામ જિનભટ, દીક્ષાગુરૂનું નામ જિનદત્ત, અને ધર્મજનની સાધ્વીનું નામ યાકિની મહત્તરા હતું. (જુઓ આવશ્યકસૂત્ર ટીકાની અંતે[154]).

---

૧૫૪ समाप्ताचेयं शिष्यहितानाम आवश्यकटीका वृत्तिः सिताम्बराचार्य जिनभद्रनिगदानुसारिणो विद्याधरकुलतिलकाचार्य जिनदत्तशिष्य धर्मतो याकिनीमहत्तरासूनो रल्पमातुराचार्य हरिभद्रस्य એમ પ્રાંતે કહેલ છે. મુદ્રિત દે૦ લા. પુ. ફં.

૧૫૫ શ્રાવકધર્મવિધિ પ્ર૦ માં છે ને તેમાં ૧૨૦ ગાથા છે ને વિરહાંક હરિભદ્રસૂરિ એમ ઉલ્લેખે છે.

૧૫૬ जो इच्छइ भवविरहं भवविरहं को न बंधए सुयणो ।
समयसयसत्थ गुरुणो समरमियंका कहा जस्स ॥
ઉદ્યોતનસૂરિકૃત કુવલયમાલા.

ધાતુની અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિન મૂર્ત્તિ—જૂની કર્ણાટકી લિપિ સહિત.

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌ [illegible]થી].

૨૧૯. જૈનધર્મનાં પવિત્ર પુસ્તક કે જેને આગમ કહેવામાં આવે છે તે પ્રાકૃત ભાષામાં હોવાથી વિદ્વાનો તેમજ અલ્પબુધ્ધિવાળા મનુષ્યોને પણ સુબોધક થાય તે માટે આ સૂરિએ સંસ્કૃત ટીકાઓ રચી. આ સમય સુધી પ્રાકૃત ભાષામાં ચૂર્ણિઓ લખાતી હતી. વર્તમાનમાં આની પૂર્વે કોઈ પણ સંસ્કૃત ટીકા કોઈપણ સૂત્ર પરની મળતી નથી.

૨૨૦ હર્મન યાકોબી કહે છે કે 'આગમ ગ્રંથો ઉપરના જૂના ટીકાગ્રંથો જેવા કે નિર્યુક્તિઓ, ચૂર્ણિઓ અને ભાષ્યો એ બધા પ્રાકૃતમાંજ છે. ઉપરોક્ત નંદીસૂત્ર પરની જિનદાસ ગણિની ચૂર્ણિ ઈ. સ. ૬૭૭ માં પૂર્ણ થઈ તે પણ પ્રાકૃતમાંજ છે. પોતાના પૂર્વગામીના લખાણનો ઉપયોગ કરી હરિભદ્રે એ જ ગ્રંથો ઉપર નવી ટીકા લખી, અને તે સંસ્કૃતમાં લખી. તેમજ એમણે બીજાં સૂત્રો ઉપરની ટીકાના સંબંધમાં પણ તેમજ કર્યું. શ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં આપણે એથી વધારે કોઈ જૂની સંસ્કૃત ટીકાના વિષયમાં જાણતા નથી; એટલે કહી શકાય કે આ ફેરફાર હરિભદ્રથીજ થયો હતો અને છેવટે એટલું તો ચોક્કસ છે જ કે આ નવી પદ્ધતિને એમણે વ્યવસ્થિત રૂપ આપ્યું હતું. જોકે પાછળથી તો એમાં પણ પ્રગતિ થયેલી છે. પ્રો૦ લોયમેનના કહેવા મુજબ હરિભદ્ર મૂળ ગ્રંથ ઉપર સંસ્કૃતમાં ટીકા લખતા, પરંતુ કથાનકોને અને ચૂર્ણિના અમુક ઉતારાઓને મૂળ પ્રાકૃતમાં જ રહેવા દેતા, જ્યારે શીલાંક કે જે એમના પછી એક સદી બાદ થયા તે પોતાની ટીકામાં આવાં પ્રાકૃત અવતરણો ન આપતાં તેમનો સંસ્કૃત અનુવાદ જ આપે છે.'[૧૫૭]

निरोध्धुं पार्यते केन समरादित्यजन्मनः ।
प्रशमस्य वशीभूतं समरादित्यजन्मनः ॥
—धनपालकृत तिलकमंजरी.

वंदे सिरि हरिभद्दं सूरिं विउसयणणिग्गय पयावं ।
जेण य कहा पबंधो समराइच्चो विणिम्मविओ ॥
—દેવચંદ્રકૃત શાંતિચરિયની આદિમાંથી.

૧૫૭ 'સમરાઇચ્ચકહા' પરની પ્રસ્તાવના.

૧૧

૨૨૧. ઉપરના પારા ૨૧૭ માં જણાવેલા સિવાય તેમના બીજા ગ્રંથો:— **અનેકાન્ત પ્રઘટ્ટ આવશ્યક** નિર્યુક્તિની અતિ નાની ૨૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા, (બૃહત્ ટીકાનું પ્રમાણ ૮૪૦૦૦ શ્લોક છે), **કથાકોશ, કર્મસ્તવવૃત્તિ, કુલકો, ક્ષમાવલ્લીબીજ, ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ**, (આ સં. ૧૨૮૫ માં રચાઈ છે તેથી તેના રચનાર અન્ય હરિભદ્રસૂરિ છે. જો સ. પ્ર. પૃ. ૩૫) **ચૈત્યવંદનાભાષ્ય** સંસ્કૃત, **જંબૂદ્વીપ** પ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા, **જંબૂદ્વીપ સંગ્રહણી** (વે. નં. ૧૬૦૨) **જીવાભિગમ** લઘુવૃત્તિ, **જ્ઞાનપંચક** વિવરણ, **જ્ઞાનાદિત્ય** પ્રકરણ, **તત્ત્વતરંગિણી, તત્ત્વાર્થ** લઘુવૃત્તિ, **દર્શનશુદ્ધિ** પ્રકરણ, **દશવૈકાલિકાવચૂરિ, દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર** પ્રકરણ, **દ્વિજવદનચપેટા**, (અથવા વેદાંકુશ) કે જેમાં હિંદુવર્ણ વ્યવસ્થાનું ખંડન છે (વે. નં. ૧૬૮૭ પ્ર. હે. ગ્રં. પાટણ) **ધર્મલાભસિદ્ધિ, ધર્મસાર** મૂલટીકા, **ધૂર્તાખ્યાન, ન્યાયવિનિશ્ચય, ન્યાયાવતારવૃત્તિ' પંચ નિયંઠી**, (નિર્ગ્રંથી), **પંચલિંગી, પંચસંગ્રહ**, (મુદ્રિત) **પંચસ્થાનક, પરલોકસિદ્ધિ, પિંડનિર્યુક્તિ** વૃત્તિ, **પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, બૃહન્મિથ્યાત્વમંથન, મુનિપતિચરિત્ર, યતિદિનકૃત્ય, યશોધરચરિત્ર, યોગશતક, યોગવિંશતિ. લગ્નશુદ્ધિ, લઘુક્ષેત્રસમાસ, લોકબિન્દુ, વીરસ્તવ, વીરાંગદકથા, વેદબાહ્યના** નિરાકરણ, **વ્યવહારકલ્પ, શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ** વૃત્તિ, **શ્રાવકધર્મતંત્ર, ષડ્દર્શની, સંક્તિપચીસી**, (?) **સંગ્રહણીવૃત્તિ**, (પી. ૧, ૪૯) **સંપંચાસિત્તરી. સંબોધસિત્તરી, સંસારદાવાસ્તુતિ** (મુદ્રિત), **સંસ્કૃતાત્માનુશાસન, સર્વજ્ઞસિદ્ધિ** પ્રકરણ સટીક, **સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિહાર**—આ ઉપરોક્ત ૨૬ ગ્રંથ સાથે મેળવતાં કુલ ૮૨ ની સંખ્યા થાય છે.[૧૫૮] **ચતુર્વિંશતિ** સ્તુતિ સટીક, **ન્યાયામૃતતરંગિણી**, એ બે ગ્રંથો વકીલ

---

૧૫૮ પં. હરગોવિન્દદાસ કૃત **हरिभद्रचरित्रम्** (જૈન વિવિધસાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા નં. ૨) પૃ. ૨૦ થી ૩૦ માંથી આ ગ્રંથનામો લીધાં છે. તેમજ જુઓ સ્વ૦ સાક્ષર મનઃસુખલાલ કિરતચંદ મહેતાનો લેખ 'ષડ્દર્શનનેત્તા શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિ' જૈન ધર્મપ્રકાશ સં. ૧૯૬૫ અંક ૫ પં. બેહેચરદાસે 'જૈનદર્શન' (હરિભદ્રકૃત ષડ્દર્શન સમુચ્ચયમાંના જૈનદર્શન પ્રકરણનો ટીકાસહિત અનુવાદ) ગ્રંથમાં આપેલ પ્રસ્તાવના.

કેશવલાલ મોદી પાસે છે. બોટિકપ્રતિષેધ (પાટણસૂચિ નં. ૬)

[આ પૈકી ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ સં. ૧૧૮૫ માં રચાયેલી છે તે, સંગ્રહણીવૃત્તિ, મુનિપતિ ચરિત્રના રચનાર અન્ય-બૃહદ્ગચ્છના માનદેવસૂરિ શિ. જિનદેવ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિ જણાય છે. જુઓ જેસ. પ્ર. પૃ. ૩૪, ૩૫]

૨૨૨. પ્રો૦ હર્મન યાકોબી **समराइच्च कहा** ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે:-'પારિભાષિક અર્થમાં જોઇએ તો આપણે ખાસ કહેવું જોઇએ કે હરિભદ્ર પ્રકરણોનાજ કર્તા છે. પદ્ધતિસર શાસ્ત્રીય રૂપમાં જે ગોઠવાયેલું હોય તે પ્રકરણ કહેવાય છે. ગમેતેમ લખાયેલાં અને આડી અવળી કથાઓવાળાં એવાં આગમોથી આ તદ્દન નિરાળી વસ્તુ છે. આ પ્રમાણે લખવાની પદ્ધતિ મૂળ તો બ્રાહ્મણોથી શરૂ થઇ, અને એમનું આવું કેટલુંક જૂનું સાહિત્ય જોવામાં આવે છે. ઉમાસ્વાતિનું યા ઉમાસ્વામિનું તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર એ જૈન સાહિત્યમાં આ પ્રકારનો પહેલો દાખલો છે, અને શ્વેતાંબર તેમજ દિગંબર બંને આ ગ્રંથ પોતાનો હોવાનો દાવો કરે છે. દિગંબરો કે જેઓ આગમને માનતા નથી તેઓનું જૂનું સાહિત્ય બહુધા સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃતમાં લખાયેલાં પ્રકરણોનુંજ બનેલું છે; પરંતુ શ્વેતાંબરોમાં આપણે પ્રકરણોના પહેલા લેખક તરીકે **સિદ્ધસેન દિવાકરને** નિઃશંકપણે ગણાવી શકીએ. હરિભદ્રે તો શ્વેતાંબરોના સાહિત્યને પૂર્ણતાની ઉંચી ટોચે પહોંચાડયું. જોકે એમના ગ્રંથોમાંના કેટલાક પ્રાકૃતમાં છે, પરંતુ ઘણાખરા સંસ્કૃતમાંજ છે. આમાં જૈન સંપ્રદાયના પદાર્થવર્ણન ઉપરાંત વિરોધી મતવાળા બ્રાહ્મણો તેમજ બૌધ્ધોના સાંપ્રદાયિક ધોરણો બાબત એક ટુંકો ખ્યાલ, અને કેટલીક ચર્ચા તથા એનાં ખંડનો પણ છે. આ જાતના ગ્રંથોમાં હરિભદ્રની દિઙ્નાગના **ન્યાયપ્રવેશ** ઉપરની ટીકા જોકે તે એક પ્રકરણ નથી, બહુ ઉપયોગી અને મહત્ત્વની છે. જૈનોને પ્રમાણનિરૂપણનો કોઈ ગ્રંથ પૂરો પાડવાના હેતુથી **સિદ્ધસેન દિવાકરે** **ન્યાયાવતાર** નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. પ્રમાણની બાબતમાં પણ જૈન

સિદ્ધાંત સ્થાપવાને બદલે હરિભદ્રે દિઙ્નાગ ઉપર ટીકા લખીને જૈનોને બૌદ્ધ પ્રમાણશાસ્ત્રીઓના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવાની પ્રેરણા કરી. આ રીતે દેખાવમાં તો એમણે એ લોકોની ભારે મહત્તા સ્વીકારી, પરંતુ પોતાના અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથમાં ધર્મકીર્તિના પ્રમાણ વિષેના કેટલાક સિદ્ધાન્તોનું સારૂં ખંડન પણ કર્યું. એમના પછી ઘણાં વર્ષો સુધી જૈનોને બૌદ્ધોના પ્રમાણનિરૂપણમાં રસ રહ્યો હતો; અને એને લીધેજ અત્યારે આપણે ધર્મકીર્તિનું ન્યાયબિન્દુ અને ધર્મોત્તરની ન્યાયબિન્દુટીકા ઉપલબ્ધ કરી શકયા છીએ, કારણકે આ ગ્રંથોની જૂનામાં જૂની પ્રતો અને બીજા ગ્રંથ ઉપરની ટીકાનો અમુક ભાગ જૈન ભંડારોમાંથીજ મળેલ છે.'

૨૨૩. તેમના રચેલા આધ્યાત્મિક અને તાત્ત્વિક ગ્રંથોના સ્વાધ્યાય કરવાથી માલૂમ પડે છે કે તેઓ પ્રકૃતિથી અતિ સરલ, આકૃતિથી અતિ સૌમ્ય અને વૃત્તિથી અતિ ઉદાર હતા. તેમનો સ્વભાવ સર્વથા ગુણાનુરાગી હતો. જૈનધર્મ ઉપર અનન્ય શ્રદ્ધા છતાં તથા તે ધર્મના પોતે મહાસમર્થક હોવા છતાં તેમનું હૃદય નિષ્પક્ષપાતપૂર્ણ હતું. સત્યનો આદર કરવામાં સદૈવ તત્પર હતા. ધર્મ તથા તત્ત્વના વિચારોનો ઊહાપોહ કરતી વખતે પોતાની મધ્યસ્થતા અને ગુણાનુરાગિતાની કંઇપણ ઉપેક્ષા કરતા નહી હતા. તાત્પર્ય કે તેઓ મોટા ઉદારચિત્ત સાધુપુરૂષ હતા, સત્યના ઉપાસક હતા. ભારતના સમુચિત ધર્માચાર્યોના પુણ્યશ્લોક ઇતિહાસમાં તેઓ એક ઉચ્ચ શ્રેણિમાં વિરાજમાન થવા યોગ્ય સંવિગ્ન હૃદયી જૈનાચાર્ય હતા.

૨૨૪. તેમના ગ્રંથોમાં જે દાર્શનિકો અને ગ્રંથકારોનાં નામ નામ મળી આવે છે તે એ છે કે: (૧) બ્રાહ્મણધર્મના અવધૂતાચાર્ય, આસુરિ ઇશ્વરકૃષ્ણ, કુમારિલ મીમાંસક, પતંજલિભાષ્યકાર, પાતંજલયોગાચાર્ય, પાણિનિ વૈયાકરણ, ભગવદ્ગોપેન્દ્ર, ભર્તૃહરિ વૈયાકરણ, વ્યાસમહર્ષિ, વિન્ધ્યવાસી, અને શિવધર્મોત્તર. (૨) બૌદ્ધ—કુક્કાચાર્ય, દિવાકર (?), દિઙ્નાગાચાર્ય, ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ, ધર્મોત્તર, ભદન્તદિન્ન,

વસુબન્ધુ, શાન્તરક્ષિત, અને શુભગુપ્ત; અને (૩) જૈન—અજિતયશાઃ, ઉમાસ્વાતિ, જિનદાસ મહત્તર, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, દેવવાચક, ભદ્રબાહુ, મલ્લવાદી, સમન્તભદ્ર, સિધ્ધસેન દિવાકર અને સંઘદાસગણિ. આ ઉપરાંત વાસવદત્તા (સુબન્ધુકૃત) અને પ્રિયદર્શના (હર્ષકૃત) એ બે ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે.

૨૨૫. આ પૈકી ભર્તૃહરિના મૃત્યુનો સમય સં. ૭૦૬—૭ નિશ્ચિત છે કારણકે ચીની યાત્રાળુ ઇત્સિંગે પોતાના હિન્દના પ્રવાસમાં તેમ જણાવ્યું છે. કુમારિલ સં. ૭૫૦ આસપાસ થયેલ ગણાય છે. ધર્મપાલ સં. ૬૫૬ થી ૬૯૧ ની વચ્ચે વિદ્યમાન હતા અને તેના શિષ્ય ધર્મકીર્તિ થયા તેનો સમય સં. ૬૯૧ થી ૭૦૬ સુધીનો ઠીક રીતે માની શકાય. જિનદાસે નન્દીચૂર્ણિ સં. ૭૩૩ માં રચી. કુવલયમાલાની પ્રાકૃત કથા સં. ૮૩૪—૩૫ માં રચનાર ઉદ્યોતનસૂરિ ઉર્ફે દાક્ષિણ્ય(ણ્ય)ચિન્હ સૂરિ હરિભદ્રસૂરિના સાક્ષાત્ શિષ્ય હતા. આ પરથી જણાય છે કે સં. ૭૩૩ ની નંદીચૂર્ણિ પછી લગભગ પચાસ વર્ષે એટલે સં. ૮૨૦ માં પોતે નંદી ટીકા રચી હોવી ઘટે તેથી તે સંવત્ લગભગ હરિભદ્રસૂરિ વિદ્યમાન હતા. [વિ. સં. ૫૮૫ માં સામાન્ય રીતે તેમનો સ્વર્ગવાસ શ્રુતપરંપરાએ થયેલો ગણવામાં આવે છે તે સમય બંધ બેસતો નથી.] વિક્રમ સંવત્ ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીનો હરિભદ્રસૂરિનો સમય લઇએ તો વાંધો નથી.

૨૨૬. હરિભદ્ર સૂરિએ જૈનશ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં એક યુગકાર છે. તેમની બહુશ્રુતતા, સર્વતોમુખી પ્રતિભા, મધ્યસ્થતા અને સમન્વયશક્તિનો પરિચય તેમના ગ્રંથોપરથી યથાર્થ રીતે થાય છે. તેમની શતમુખી પ્રતિભાનો સ્રોત તેમના રચેલા [૧૫૯]ચાર અનુયોગ-

---

૧૫૯. ૧ દ્રવ્યાનુયોગવિષયક—ધર્મસંગ્રહણી આદિ, ૨ ગણિતાનુયોગ સંબંધી—ક્ષેત્રસમાસટીકા આદિ, ૩ ચરણકરણાનુયોગને લગતા—પંચવસ્તુ ધર્મબિન્દુ આદિ અને ૪ ધર્મકથાનુયોગવિષયક—સમરાઇચ્ચકહા, આદિ, ગ્રંથ મુખ્ય છે.

વિષયક ગ્રંથોમાંજ નહિ, બલ્કે જૈન ન્યાય તથા ભારતવર્ષીય તત્કાલીન સમગ્ર દાર્શનિક સિદ્ધાંતોની [૧૬૦]ચર્ચાવાળા ગ્રંથોમાં પણ રહેલો છે. આટલું કરીને તેમની પ્રતિભા મૌન થઇ નહિ: તેમણે યોગમાર્ગમાં એક એવી દિશા બતાવી કે જે કેવલ જૈન યોગસાહિત્યમાં એક નવીન વસ્તુ છે. જૈનશાસ્ત્રમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું પ્રાચીન વર્ણન ચૌદ ગુણસ્થાનરૂપે, ચાર ધ્યાનરૂપે અને બહિરાત્મ આદિ ત્રણ અવસ્થાઓ રૂપે મળે છે. હરિભદ્રસૂરિએ તે આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું યોગરૂપે વર્ણન કર્યું છે. વળી તેમાં તેમણે જે શૈલી રાખી છે તે અત્યારસુધીના ઉપલબ્ધ યોગવિષયક સાહિત્યમાંના કોઇ પણ ગ્રંથમાં જોવામાં આવેલ નથી. તેઓ પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક યોગીઓનો નામનિર્દેશ કરે છે;[૧૬૧] અને વળી યોગવિષયક ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરે છે[૧૬૨] કે જે હમણાં પ્રાપ્તજ નથી. સંભવ છે કે આ અપ્રાપ્ય ગ્રંથોમાં તેમના વર્ણન જેવી શૈલી રહી હોય, પરંતુ હમણાં તો આ વર્ણનશૈલી અને યોગવિષયક વસ્તુ તદન અપૂર્વ છે.

૨૨૭. 'જૈન યોગસાહિત્યમાં નવો યુગ સ્થાપિત કરનાર હરિભદ્રસૂરિ છે. તે સંબંધી તેમના પહેલાં યોગસંબંધીની સ્થિતિ ટુંકમાં કહી શકાય તે એ છે કે જૈનસંપ્રદાય નિવૃત્તિપ્રધાન છે. તેના પ્રવર્ત્તક ભગવાન્ મહાવીરે બાર વર્ષથી અધિક સમય સુધી મૌન ધારણ કરી માત્ર આત્મચિન્તનદ્વારા યોગાભ્યાસમાંજ મુખ્યપણે જીવન ગાળ્યું. તેમના હજારો શિષ્ય શિષ્યા એવાં હતાં કે જેમણે ઘરબાર છોડી યોગાભ્યાસદ્વારા સાધુજીવન ગાળવાનું પસંદ કર્યું હતું. આગમોમાં સાધુચર્યાનું વર્ણન છે તે જોવાથી જણાશે કે પાંચ યમ, તપ, સ્વાધ્યાય

---

૧૬૦. અનેકાન્તજયપતાકા, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય.

૧૬૧. ગોપેન્દ્ર (યોગબિન્દુ શ્લોક ૨૦૦), કાલાતીત (યોગબિન્દુ શ્લોક ૩૦૦), પતંજલિ, ભદન્તભાસ્કરબન્ધુ, ભગવદ્દન્ત(ત્ત)વાદી (યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લોક ૧૬ ટીકા)

૧૬૨. યોગનિર્ણય આદિ (યોગદૃષ્ટિ૦ શ્લોક ૧ ટીકા)

આદિ નિયમ, ઇંદ્રિય-જય રૂપ પ્રત્યાહાર ઇત્યાદિ જે યોગના ખાસ અંગ છે તેને સાધુજીવનના એક માત્ર પ્રાણ માનેલ છે (જુઓ આ-ચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકાલિક, મૂલાચાર વગેરે.) જૈન શાસ્ત્રમાં યોગપર ત્યાંસુધી ભાર આપ્યો છે કે પહેલાં તો તે મુમુક્ષુ-ઓને આત્મચિંતન સિવાયનાં બીજાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની સંમ-તિજ આપતું નથી અને અનિવાર્યપણે પ્રવૃત્તિ કરવી આવશ્યક હોય તો તે નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિ કરવાનું કહે છે. આ નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિનું નામ તેમાં અષ્ટપ્રવચનમાતા છે (પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ-જુઓ ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૨૪). સાધુજીવનની દૈનિક અને રાત્રિચર્યામાં ત્રીજા પ્રહર સિવાયના બીજા ત્રણે પ્રહરોમાં મુખ્યપણે સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે (ઉતરાધ્યયન અ૦ ૨૬). આ ખાસ લક્ષમાં લેવાનું છે કે જૈન આગમોમાં યોગ અર્થમાં પ્રધાનપણે ધ્યાનશબ્દ લગાડયો છે. ધ્યાનનું લક્ષણ, ભેદ પ્રભેદ આલંબન આદિનું વિસ્તૃત વર્ણન અનેક આગમોમાં છે (સ્થાનાંગ અ૦ ૪ ઉદ્દેશ ૧; સમવાયાંગ સ૦ ૪, ભગવતીશતક ૨૫ ઉ. ૭, ઉતરાધ્યયન અ૦ ૩૦ ગાથા ૩૫.) આગમ પછી નિર્યુક્તિ આવે છે તેમાં આગમગત ધ્યાનનુંજ સ્પષ્ટી-કરણ છે (આવશ્યક નિર્યુક્તિ કાયોત્સર્ગ અધ્યયન ગા. ૧૪૬૨ થી ૧૪૮૬.) વાચક ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ ધ્યાનનું વર્ણન (અ૦ ૯ સુ૦ ૨૭) છે, પરંતુ તેમાં આગમ અને નિર્યુક્તિથી વિશેષ નથી. જિનભદ્ર ગણિના ધ્યાનશતકમાં ઉક્ત આગમાદિ ગત ધ્યાનનું માત્ર સ્પષ્ટીકરણ છે.

૨૨૮. 'હવે હરિભદ્રસૂરિએ આ શૈલીને એકદમ બદલી તત્કા-લીન પરિસ્થિતિ અને લોકરૂચિ અનુસાર નવીન પરિભાષા આપીને અને અપૂર્વ વર્ણનશૈલી વાપરી જૈન યોગસાહિત્યમાં નવો યુગ ઉપ-સ્થિત કર્યો. તેના પુરાવા તરીકે તેમનાં રચેલા યોગબિન્દુ, યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગવિંશિકા, યોગશતક અને ષોડશક એ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથોમાં તેમણે માત્ર જૈનમાર્ગાનુસાર યોગનું વર્ણન કરીને સંતોષ

માન્યો નથી પરંતુ પાતંજલ યોગસૂત્રમાં વર્ણવેલી યોગપ્રક્રિયા અને તેની ખાસ પરિભાષાઓની સાથે જૈનસંકેતોને પણ સરખાવેલ છે. યોગદષ્ટિ સમુચ્ચયમાં [૧૬૩]આઠ દષ્ટિનું જે વર્ણન છે તે આખા યોગસાહિત્યમાં એક નવીન દિશા છે. આ સૂરિના યોગવિષયી ઉક્ત ગ્રંથો તેમની યોગાભિરૂચિ અને યોગવિષયક વ્યાપક બુદ્ધિના ખાસ નમૂના છે.' [પંડિત સુખલાલજીનો યોગદર્શન પર નિબંધ]

૨૨૯. "હરિભદ્રસૂરિ મહાન્ સિદ્ધાંતકાર અને દાર્શનિક વિચારક તો હતાજ પણ તે ઉપરાંત મહાન્ કવિ પણ હતા, એમ જૈન પરંપરા જણાવે છે. પોતાની કવિત્વ શક્તિનો પરિચય મળે એવાં કથા ચરિતો આખ્યાનો વગેરે કેવાં લખ્યાં હશે તેતો ઉપલબ્ધ ગ્રંથ નામાવળી પરથી વિશેષ જાણી શકાય તેમ નથી. कथाकोष, धूर्ताख्यान, मुनिपति चरित्र, यशोधरचरित्र, वीरांगद कथा અને समरादित्यकथा આટલી કથાસાહિત્યની કૃતિઓ એમના નામે નોંધેલી દેખાય છે, પણ તેમાં માત્ર धूर्ताख्यान અને समरादित्यकथा એ બેજ કૃતિઓ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે, અને એ નિર્વિવાદરૂપે એમનીજ બનાવેલી છે એમ માની શકાય છે. समराइच्च कहा એ હરિભદ્રસૂરિની કવિકલ્પનાની પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા છે. પ્રશમરસપ્રપૂર્ણ એવી એક ઉત્તમ કથા તરીકે એની પ્રશંસા પાછળના ઘણા વિદ્વાનોએ કરી છે.[૧૬૪] આને જૈનમુનિઓ

---

૧૬૩. આ આઠ દષ્ટિઓપર ૧૮ મા શતકમાં થયેલ યશોવિજયજીએ ૨૧ થી ૨૪ એમ ચાર દ્વાત્રિંશિકા સંસ્કૃતમાં રચી છે અને સાથે સંસ્કૃત ન જાણનારા માટે આઠ દૃષ્ટિઓની સજ્ઝાય (સ્વાધ્યાય) ગૂજરાતી ભાષામાં બનાવી છે.

૧૬૪. ઉદ્યોતન સૂરિની कुवलयमालाની પ્રસ્તાવના, ધનપાલકૃત तिलकमंजरी, દેવચંદ્રસૂરિ કૃત शांतिनाथचरिय, અને બીજા ઘણા વિદ્વાનોએ અનેક સ્થળે એની સ્તુતિ કરી છે. જુઓ ફુટનોટ નં. ૧૫૬. હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના काव्यानुशासनમાં 'સકલકથા' ના નિદર્શક તરીકે समरादित्यનો નામોલ્લેખ કર્યો છે. [જુઓ કાવ્યાનુશાસન પૃ. ૩૪૦. समस्तफलान्तेतिवृत्तवर्णना समरादित्यवत् सकलकथा.]

ઘણા રસપૂર્વક વાંચતા અને શ્રાવકો ભાવપૂર્વક સાંભળતા. એ ગ્રંથની પ્રતો લખાવી સાધુઓને અર્પણ કરવામાં બહુ પુણ્ય માનવામાં આવતું.

૨૩૦. 'આમાં કથા મૂકી તે દ્વારા હરિભદ્રે જૈનસિદ્ધાંત પ્રમાણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ આદિ દુર્ગુણોને વશીભૂત થએલો આત્મા કેવી હીન દશા પામી જગતમાં રઝળે છે; અને અહિંસા, સંયમ, તપ, ક્ષમા, દાન વગેરે સદ્‌ગુણોના આચરણથી જીવાત્મા કેવી રીતે આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધે છે, તેનાં કાલ્પનિક ચરિત્રો ઘણી ઉત્તમ રીતે આલેખી બતાવ્યાં છે.

૨૩૧ 'આ समराइच्चकहा મુખ્ય પ્રાકૃતભાષામાં-જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં જ રચાયેલી છે. પણ ક્વચિત્ કેટલાંક રૂપો શૌરસેનીનાં પણ વાપરેલાં છે. કથા સામાન્ય રીતે ગદ્યમાં લખાયેલી છે, પણ વચ્ચે વચ્ચે વિરલ પદ્યો પણ વાપરેલાં છે. પદ્યભાગ ઘણો ખરો આર્યા છંદોનો છે અને થોડાક બીજા છંદો પણ-જેવાકે પ્રમાણી, દ્વિપદી, વિપુલા વગેરે છે. રચનાશૈલી સરલ અને સુબોધ છે. પાદલિપ્તની तरंगवती જેવી વર્ણનોથી અને અલંકારોથી ભરેલી નથી. વાક્યો બહુજ ટૂંકા, લાંબા સમાસોથી રહિત અને પ્રવાહબદ્ધ એક પછી એક ચાલ્યાં આવે છે અને કથાની વિગત વેગભરી રીતે આગળ વધ્યે જાય છે. જ્યાં પ્રસંગ આવે છે ત્યાં થોડાક અલંકારો પણ નજરે પડે છે. સહજસ્ફુરિત ઉપમાઓ અને અનાયાસ સૂચિત શબ્દાવલીની ઝમક પણ ક્યાંક ક્યાંક મળી આવે છે, પણ સમુચ્ચય કથાપ્રવાહ ગંગાના શાંત પ્રવાહની માફક સ્થિર અને સૌમ્ય ભાવે પોતાના લક્ષ્ય તરફ વહ્યો જાય છે. પ્રાકૃત ભાષાનો સાધારણ અભ્યાસી પણ એની ભાષા સમજી શકે છે અને એજ કારણથી એ કથા આજસુધી સારી રીતે પ્રચારમાં રહી શકી છે."[૧૬૫] (જિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ.)

૧૬૫. આનાં ઘણાં પૈકી એક ઉદાહરણ તરીકે સં. ૧૨૯૯ ની લખેલી તાડપત્રની પ્રત ખંભાતના શાંતિનાથના ભંડારમાં છે. પી. ૩, ૧૮૩.

૨૩૨. તેમનો શ્રી મહાવીરમાર્ગમાં–અનેકાન્તદર્શનમાં અટલ વિશ્વાસ હતો. પોતાના 'લોકતત્ત્વનિર્ણય' ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે:–

> बंधुर्न नः स भगवानरयोऽपि नान्ये
> साक्षान्नदृष्टतर एकतमोऽपि चैषां ।
> श्रुत्वा वचः सुचरितं च पृथग् विशेषं
> वीरं गुणातिशयलोलतयाश्रिताः स्मः ॥३२॥
> नास्माकं सुगतः पिता न रिपवस्तीर्थ्या धनं नैव तै
> र्दत्तं नैव तथा जिनेन न हृतं किंचित्कणादादिभिः ।
> किंत्वेकान्तजगद्धितः स भगवान् वीरो यतश्चामलं
> वाक्यं सर्वमलोपहर्तृ च यतस्तद्भक्तिमन्तो वयम् ॥३३॥

—તે (શ્રી વીર) ભગવાન્ અમારા બંધુ નથી, તેમ બીજા (દેવો) શત્રુ પણ નથી. એ બધામાં એકને પણ સારી રીતે સાક્ષાત્ જોયેલ નથી. અમે જુદી જુદી જાતના વિશેષ પરમાર્થયુક્ત વચન અને ઉત્તમ ચરિત્રવાળા વીરને તેમના ગુણાતિશયપર લોલુપતા પ્રેમ થવાથીજ તેમના આશ્રિત અમે થયા છીએ.

સુગત–બુદ્ધ અમારા કંઈ પિતા નથી, તેમ અન્ય તીર્થ–દર્શનવાળા અમારા શત્રુ નથી. વળી તેઓએ તથા જિને અમને કંઇ ધન આપ્યું નથી તેમ કણાદ (વૈશેષિક) આદિએ અમારૂં કંઈ હરી લીધું નથી. પરંતુ કેવળ જગતનું કલ્યાણ કરનાર તે ભગવાન વીરનું વાક્ય નિર્મલ છે, સર્વ દોષને દૂર કરનારૂં છે માટે તેના અમે ભક્તિવાળા છીએ.

પ્રકરણ ૭ મું.

ચાવડાનો સમય.

[વિ. સં. ૮૦૦ થી ૧૦૦૦]

गौर्जरात्रमिदं राज्यं वनराजात् प्रभृत्यभूत् ।
स्थापितं जैनमंत्रीभिस्तद्द्वेषी नैव नन्दति ॥

—प्रबंधचिंतामणी.

અર્થાત્—'ગૂજરાતનું આ રાજ્ય વનરાજથી માંડી જૈન મંત્રીઓથી સ્થાપિત થયું છે, તેનો દ્વેષી ટકતો નથી–ચિરકાલ કલ્યાણસમૃદ્ધિ પામી શકતો નથી. [આ શ્લોક રત્નશેખરસૂરિના પ્રબંધકોષ પૈકી વસ્તુપાલ પ્રબંધમાં પણ મંત્રી વસ્તુપાલ અને મંત્રી નાગડ સાથેના વાર્તાલાપ પ્રસંગે મૂકાયો છે.]

૨૩૩. ગૂજરાતનું પાટણ વસ્યું નહોતું તે પહેલાં ભિલ્લમાલ[૧૬૬]

---

૧૬૬ ગૂજરાતના ચૌલુક્ય (સોલંકી) સામંત પુલકેશીના ત્રૈકૂટક (કલચુરિ) સંવત્ ૪૯૦ (વિ. સં. ૭૯૫ ૯૬=ઈ. સ. ૭૩૮–૩૯) ના દાનપત્રથી માલૂમ પડે છે કે 'ચાવોટક (ચાવડા) અને ગુર્જર બંને ભિન્ન ભિન્ન વંશો હતા.' જોધપુરરાજ્યની ઉત્તર સીમાથી લઇને ભરૂચ સુધીનો બધો દેશ એક સમયે ગુર્જરોને અધીન હોવાથી 'ગુર્જરત્રા' યા ગુજરાત કહેવાયો. ઉક્ત દેશ પર ગુર્જરોનો અધિકાર ક્યારે થયો એ હજુ અનિશ્ચિત છે, તથાપિ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે શક સં. ૫૫૦ (વિ. સં. ૬૮૫=ઇ. સ. ૬૨૮) માં ગુર્જર દેશની રાજધાની ભીનમાલમાં ચાપ (ચાવડા) વંશનો રાજા વ્યાઘ્રમુખ રાજ્ય કરતો હતો. (બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાંતની પ્રશસ્તિ). તેની પહેલાં પણ ત્યાં ઉક્ત વંશના રાજાઓનું રાજ્ય રહ્યું હોય. ઉક્ત સંવત્‌ની ઘણી પૂર્વે ગુર્જરોનું રાજ્ય ત્યાંથી અસ્ત થઈ ચૂક્યું હતું અને તેમની સ્મૃતિના સૂચક દેશનું નામ ગુર્જરત્રા (ગુજરાત) માત્ર અવશેષ રહી ગયું હતું. આથી ગુર્જરોનું વિ. સં. ૪૦૦ થી પણ પૂર્વે યા તેની આસપાસ ભીનમાલપર રાજ્ય રહેવાનો સંભવ હોઇ શકે છે.—ઓઝાજી રા. ઇ. પ્રથમ ભાગ પૃ. ૫૬

શ્રીમાલનગર એક વખત ગૂર્જર ભૂમિની રાજધાનીનું શહેર હતું. તે અતિ મોટું અને પ્રસિદ્ધિ પામેલું–અને હાલના ગૂજરાત અને મારવાડની સરહદ ઉપર આવેલું. તે વખતે ઉપર જણાવેલ **સૌરાષ્ટ્ર**ની વલભીપુર અને ગૂજરાતના **વૃદ્ધ**નગર (**આ**કાશવપ્ર ?) તથા **ભૃગુ**કચ્છ (**ભ**રુચ) સિવાય બીજાં જાણવાં જેવાં મોટાં નગર નહી હતાં. વલભીપુર ભાંગતાં ભાગતાં અમુક સૈકાઓ પછી તદ્દન તૂટી ગયું–ત્યાં બારવર્ષી દુકાળ પડેલો, તેથી લોકો **ભિલ્લ**માલ ગયેલા. જ્ઞાતિબંધારણના કાળે **શ્રી**માલની રાજસત્તા અને **શ્રી**માલનો વ્યાપાર ગૂજરાત

વિક્રમ ૭મી સદી થી ૧૧ મી સદી સુધીમાં રચાયેલા અનેક ગ્રંથોમાં અને શિલાલેખોમાં ભિલ્લમાલ નગરનો ઉલ્લેખ મળે છે: પહેલાં પ્રથમ સં. ૭૩૩ માં રચાયેલ નિશીથચૂર્ણિમાં, પછી સં. ૮૩૫ ની કુવલયમાલામાં, સં. ૯૬૨ ની ઉપમિતિભવ પ્રપંચા કથા, ૧૧ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બનેલી શાંત્યાચાર્ય કૃત ઉત્તરાધ્યયન વૃત્તિની પ્રશસ્તિમાં, જજ્જુગસુત વામન(આમન)ના સં. ૧૦૯૧ ના શિલાલેખ જિ. ૨, ૪૨૭; ના. ૧, ૯૫૭) વગેરેમાં:—

'रुप्यमयं जहा भिल्लमाले वम्मलातो'–निशीथचूर्णि १०–२५५.

'सिवचंदगणी अह मयहरो त्ति सो एत्थ आगओ देसा ।
सिरि भिल्लमालनयरम्मि संठिओ कप्परुक्खो व ॥
—कुवलयमाला.

'तत्रेयं तेन कथा कविना निःशेषगुणगणाधारे ।
श्री भिल्लमालनगरे गदिताग्रिममंडपस्थेन ॥
—उपमिति० कथा.

૧૧ મી સદી પછી 'શ્રીમાલ' એ નામ આ નગર માટે વપરાવા લાગેલું હોય એમ જણાય છે: જુઓ હેમચંદ્રકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય (સ. ૫, શ્લો. ૪૫) તથા તેપર અભયતિલકની વ્યાખ્યા, પ્રભાવકચરિત્ર, સં. ૧૩૩૩ નો શિલાલેખ જિ. ૨. ૪૦૨, પ્રબંધ ચિંતામણિ. પછી ૧૫ મી સદી બાદ ભિલ્લમાલનું અપભ્રંશરૂપ ભિનમાલ નામ-વપરાશમાં આવ્યું લાગે છે.

—મુનિ કલ્યાણવિજય કૃત-'જૈન ધર્મની મહત્તા' પૃ. ૨૮ ટિપ્પણ, તથા પં. લાલચંદનો લેખ નામે 'સિદ્ધરાજ અને જૈનો.'

અને મારવાડમાં લાંબે સુધી પથરાયેલો હતો. આથી ત્યાંના લોકો પોતાને માટે અભિમાનવાળા હોય તે સ્વાભાવિક હતું. તેમાં જૈનો મુખ્યત્વે હતા અને જૈન ધર્મનો પ્રચાર પણ ઘણા જુના કાળથી હતો. ત્યાં બ્રાહ્મણોએ, વાણીઆઓએ અને સોનીએ પોતપોતાનો જથ્થો બાંધ્યો તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો, શ્રીમાળી વાણીઆ અને શ્રીમાળી સોની કહેવાયા. જૈનાચાર્યોએ તે લગભગમાં ઘણાં કુળ શ્રીમાળીનાં 'પ્રતિબોધ્યાં'–જૈન કર્યાં. પૂર્વમાંથી આવેલા તે શ્રીમાળ નગરની પાડોશમાં આવી વસ્યા, ને પોતાના મૂળ સ્થાનની ઓળખ પ્રમાણે પ્રાગ્વાટ–પૂર્વાટ–એટલે પોરૂઆડ–પોરવાડ કહેવાયા. તેમનામાં શ્રીમાળીઓ ભળ્યા ને સંખ્યા વધી. પાટણના રાજદરબારમાં શ્રીમાળીઓની સાથે સાથેજ પોરૂઆડો કારભાર કરતા જણાય છે એટલે બંને ગૂજરાતમાં સાથે આવ્યા એમ માનવાને અડચણ નથી.[૧૬૭]

૨૩૪. ડા. હર્મન યાકોબી જણાવે છે કે " (ઉક્ત) કલ્યાણવિજયજીના કહેવા મુજબ હરિભદ્રે પોરવાલોની (પોરૂવાડ, પ્રાગ્વાટ) જાતિને સંગઠિત કરી, અને એમને જૈન બનાવ્યા. હવે नेमिनाह चरियं માંથી આપણને એમ જાણવાને મળે છે કે પોરવાલ જાતિ પ્રથમ શ્રીમાલમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી. અને એ જાતિના (શ્રીમાલપુરમાં ઉત્પન્ન થયેલ) નિમય નામના એક સૈનિક માણસને (ગાંભૂ ગામથી) વનરાજે (ઈ. સ. ૭૪૬–૮૦૬) પોતાની નવી રાજધાની અણહિલ્લ પાટણમાં વસવા માટે આમંત્ર્યો, અને ત્યાં તેણે વિદ્યાધરગચ્છ માટે ઋષભદેવનું મંદિર બંધાવ્યું. પોરવાલની જાતિને

---

૧૬૭ સ્વ. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસકૃત ' શ્રીમાળી (વાણીઆ) ઓના જ્ઞાતિભેદ ' પ્ર૦ ચીમનલાલ ખુશાલચંદ મોદી હરિપુરા જૈન બંધુમંડળ સુરત. સં. ૧૯૭૭. મુનિ કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે ' પ્રાગ્વાટોની ઉત્પત્તિ અગર એ નામ ગંગાની ઘાટીઓમાં આવેલ પ્રાચીનકાલના 'પ્રાગ્વટ' પુરથી થઇ શકે એમ મ્હેં કલ્પના કરેલી છે. વધારે કંઈ પુરાવો નથી. દસા, વીસાના સંબંધમાં વિચાર કરેલ નથી.'–તેમનો પત્ર તા. ૩૦–૧૧–૨૯

સંગઠિત કરનાર હરિભદ્ર વિદ્યાધર ગચ્છના જ હતા એટલે સંભવ છે કે એ જાતિ આ ગચ્છ તરફ કોઇક પ્રકારની વફાદારી ધરાવતી હોય.[૧૬૮]

૨૩૫. ચાવડા વંશમાં મહાપરાક્રમી રાજા વનરાજે પંચાસરથી સં. ૮૦૨ માં પાટણ-અણહિલ્લપુર પાટણ સ્થાપ્યું. તે રાજાની બાલ્યાવસ્થામાં ચૈત્યવાસી જૈન સાધુ [૧૬૯]શીલગુણસૂરિએ-બીજા મત પ્રમાણે દેવચંદ્ર સૂરિએ[૧૭૦] આશ્રય આપી તેને પોષેલ હતો; તે સૂરિએ વનરાજનો પંચાસરમાં રાજ્યાભિષેક કર્યો. તે ઉપકારના બદલામાં વનરાજે સંપ્રદાયવિરોધના ભયથી પાટણમાં ફક્ત ચૈત્યવાસીઓએજ રહેવું અને બીજા શ્વેતામ્બર જૈન સાધુઓએ ત્યાં રહેવું નહીં એવો લેખ કરી આપ્યો હતો.[૧૭૧] પંચાસરા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરનાર વનરાજ હતો. બીજું વનરાજે પોતાના પ્રધાન-મંત્રીનું પદ ચાંપા નામના જૈન વણિકને આપ્યું હતું અને તે ચાંપા મંત્રીએ પાવાગઢ પાસેનું પ્રખ્યાત ચાંપાનેર વસાવ્યું હતું. વનરાજને રાજતિલક કરનાર શ્રીદેવી પણ જૈન હતી; વનરાજે શ્રીમાલપુરથી ગાંભૂમાં વસેલ નીના શેઠને પાટણમાં લાવી તેના પુત્ર લહિર નામના શ્રાવકને દંડનાયક (સેનાપતિ) નીમ્યો હતો, (આ નીના શેઠ તેજ ઉપરોક્ત નિમય શેઠ કે જેણે પાટણમાં ઋષભજિન મંદિર કરાવ્યું હતું),

---

૧૬૮ समराइच्च कहानी પ્રસ્તાવના.

૧૬૯ સરખાવો श्री चापोत्कटवंशोद्भव महाराजश्री वनराजगुरु श्री नागेन्द्रगच्छे श्रीशीलगुणसूरि शिष्य श्री देवचन्द्रसूरिमूर्त्तिः-શિલાલેખ નં. ૫૧૦ જિ૦ ૨. જુઓ તે શીલગુણસૂરિ સંતાનીય દેવચંદ્રસૂરિનો સં. ૧૩૦૧ નો લેખ નં. ૫૧૯. જિ. ૨.

૧૭૦ पुरा श्री वनराजो भूच्चापोत्कटवरान्वयः ॥
स बाल्ये वार्द्धितः श्रीमद्देवचंद्रेण सूरिणा ।
नागेंद्रगच्छभूद्वारप्रागवराहोपमास्पृशा ॥ પ્ર. ચ. પૃ. ૨૬૫

૧૭૧ चैत्यगच्छयतिव्रातसंमतो वसतान्मुनिः ।
नगरे मुनिभिर्नात्र वस्तव्यं तदसंमतैः । પ્ર. ચ. પૃ. ૨૬૬

અને પોતાના અન્ય મંત્રી જાંબ (જાંબ અને ચાંપાશેઠ એકજ હશે ?) પણ શ્રીમાળી જૈન હતો. ઉક્ત લહિર વનરાજ પછીના બીજા ત્રણ રાજાઓ થયા ત્યાં સુધી દંડનાયક રહ્યો અને તેનો પુત્ર (? પરંપરામાં) વીર થયો (કે જેના પુત્ર વિમલમંત્રી માટે આગળ કહેવાશે).

૨૩૬. આ પરથી જણાશે કે પાટણમાં શરૂઆતથી શ્રાવકો કારભારીઓ–મંત્રીઓ અને સેનાપતિ તરીકે આગળ પડતા હતા અને શ્રાવકો કરતા કારવતા હતા. આના પરિણામેજ મારવાડમાંથી સંખ્યાબંધ જૈનો ગૂજરાતમાં આવી વસ્યા ને ગૂજરાતમાં વાણિયાની વસ્તી વધી.[૧૭૨]

દાક્ષિણ્યાંકસૂરિ–ઉદ્યોતનસૂરિ

दक्खिणइंदसूरिं नमामि वरवण्णभासिया सगुणा।
कुवलयमाल व्व महाकुवलयमाला कहा जस्स ॥

— દેવચંદ્રસૂરિ-શાંતિનાહચરિય.

—જેમની મોટી કુવલયમાલા કથા કુવલયમાલાની પેઠે ઉત્તમવર્ણભાષિત ગુણવન્તી છે તે દાક્ષિણ્યચંદ્રસૂરિને નમું છું.

૨૩૭. સં. ૮૩૪ (શક ૬૯૯)ના છેલ્લા દિવસે[૧૭૩] ઉદ્યોતન-સૂરિ નામના જૈનાચાર્યે પોતાનું દાક્ષિણ્યાંક સૂરિ નામ રાખી કુવલય-

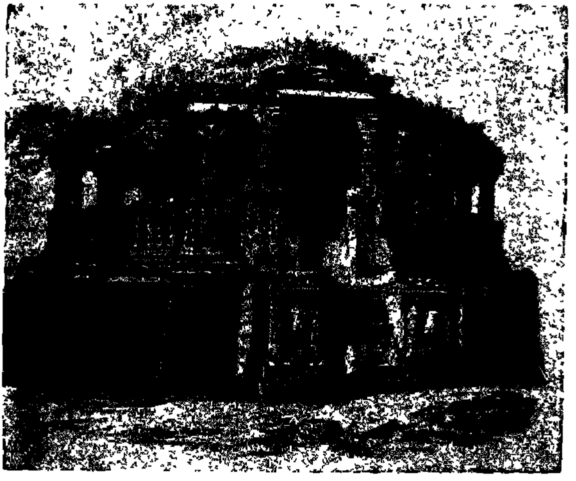
---

૧૭૨ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે વંથલી જૈન પરિષદ્–પ્રતિષ્ઠોત્સવ વખતે જણાવ્યું હતું કે "પંચાસરનું રાજ્ય વનરાજના હાથમાં હતું. તેને શીલગુણસૂરિનો આશ્રય મુખ્ય હતો. જો તેમ ન થયું હત, તો પાટણ તથા સોલંકી રાજ્ય હોત નહિ, એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતના પાટનગર તરીકે સાત સૈકા સુધી (પાટણ) રહ્યું તે જૈનોનેજ આભારી છે, કેમકે પાટણમાં રહી જૈનોએ શું કર્યું, તે માટે સાત સૈકાના ઇતિહાસમાંથી ઘણું મળે છે. 'જૈન' ૨૭-૬–૨૫

१७३ सगकाले वोलीणे वरिसाण सएहिं सत्तहि गएहिं ।
एगदिणेणूणेहिं रइया अवरण्हवेलाए ॥

માલા નામની પ્રસિદ્ધ કથા પ્રાકૃતમાં રચી. 'આ કથા પ્રાકૃત સાહિત્યમાં એક અમૂલ્ય રત્ન સમાન છે. તે ચંપૂના ઢબની છે. તેની રચનાશૈલી બાણની કાદંબરી કે ત્રિવિક્રમ કવિની દમયંતીકથા જેવી છે. કાવ્યચમત્કૃતિ ઉત્તમ પ્રકારની અને ભાષા ઘણીજ મનોરમ છે. પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસીઓ માટે તો આ એક અનુપમ ગ્રંથ છે. એ કથામાં કવિએ કૌતુક અને વિનોદને વશીભૂત થઇ મુખ્ય પ્રાકૃત ભાષા સિવાય અપભ્રંશ અને પૈશાચી ભાષામાં પણ કેટલાંએક વર્ણનો કરેલાં છે કે જેમની ઉપયોગિતા ભાષાશાસ્ત્રીઓની દૃષ્ટિમાં ઘણીજ વધુ છે. અપભ્રંશ ભાષામાં લખેલાં આટલાં જૂનાં વર્ણનો અદ્યાવધિ બીજે ક્યાંએ પ્રાપ્ત થયાં નથી.' તેમાં કર્તાએ અઢાર દેશનાં નામ આપી તેમાં બોલાતી ભાષાનો કંઇક આભાસ પણ આપેલ છે; વળી તેમાં પોતે પૂર્વ કવિઓ નામે પાદલિપ્ત, શાતવાહન, પટ્પર્ણક, ગુણાઢ્ય, વ્યાસ-વાલ્મીકિ, બાણ, વિમલાંક (પઉમચરિયના કર્તા), દિ૦ રવિષેણ (વિરાંગચરિત અને પદ્મપુરાણના કર્તા), દેવગુપ્ત, પ્રભંજન, ભવવિરહ (હરિભદ્ર) વગેરેનું સ્મરણ કર્યું છે.

૨૩૮. તેમણે પોતાનો વિશેષ પરિચય આપતાં આ ગ્રંથને અંતે જણાવ્યું છે કેઃ 'તેમણે હ્રીદેવીના દર્શનના પ્રતાપે આ કથા રચી. પોતાના સિદ્ધાંત શિખવનાર ગુરૂ વીરભદ્ર નામના આચાર્ય છે, અને યુક્તિશાસ્ત્ર શિખવનાર ગુરૂ હરિભદ્ર કે જેમણે બહુ શાસ્ત્ર અને ગ્રંથનો વિસ્તાર કરી સત્યાર્થનો પ્રસાર કર્યો તે છે.' સાંસારિક અવસ્થામાં કર્તા પોતાનો પૂર્વજ વગેરેનો પરિચય એમ આપે છે કે 'ત્રિકર્માભિરત એવો મહાદુવારમાં પ્રસિદ્ધ ઉદ્યોતન નામનો ક્ષત્રિય થયો કે જે ત્યાંનો તાત્કાલીન ભૂમિપતિ હતો-તેનો પુત્ર સંપ્રતિ નામે થયો કે જે વડેસર પણ કહેવાતો (?), (યા ઉદ્યોતનના પુત્ર વડેસર જેમનું બીજું નામ કદાચિત્ સંપ્રતિ (?) હોય.) તેના પુત્ર જે ઉદ્યોતન તેણેજ આ કથાની રચના જાવાલિપુર નામના નગર કે જ્યાં (ઉક્ત) વીરભદ્રે ઋષભજિનનું મંદિર કરાવ્યું ત્યાં તે મંદિરમાં રહીને

અજંટા પાસે જૈન મંદિરનો દ્વાર મંડપ. પૃ. ૧૭૬

[શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદના સૌજન્યથી]

ચૈત્ર કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીના દિવસે ભવ્યજનોને બોધ કરનારી કથા પૂર્ણ કરી. ત્યાં તે વખતે શ્રી વત્સરાજ નામે રાજા રાજ્ય કરે છે. કવિત્વના અભિમાને કે કાવ્યની બુદ્ધિએ નહિ, પણ ધર્મકથા કહેવાના આશયથી આ કથા નિબદ્ધ કરી છે. પોતે ચંદ્રકુલ (જૈન)ના અવયવભૂત–વંશજ હતા.

૨૩૯. કથાકારે પોતાને દીક્ષા આપનાર ગુરૂ તત્ત્વાચાર્ય હોવા ઉપરાંત પોતાના બે વિદ્યાગુરૂઓ જણાવ્યા છે:–૧ વીરભદ્ર કે જેમણે જાબાલિપુરમાં વૃષભજિન–પ્રથમ તીર્થંકરનું મંદિર બંધાવરાવ્યું હતું, તેમની પાસે જૈનસિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ પોતે કર્યો હતો, અને બીજા ગુરૂ હરિભદ્ર પાસે તેમણે યુક્તિશાસ્ત્રોનો એટલે ન્યાયના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ હરિભદ્ર તેજ પ્રસિદ્ધ હરિભદ્રસૂરિ કે જેના સંબંધી 'હરિભદ્રયુગ' નામક પ્રકરણમાં અગાઉ જણાવાઈ ગયું છે. જાબાલિપુર[૧૭૪] (હાલનું જાલોર–ઝાલોર) તે વખતે એક જબરૂં શહેર હતું ને ત્યાં જૈનોની સારી વસતી હતી;

૨૪૦. તે વખતે રાજ્ય કરનાર ઉપરોક્ત વત્સરાજ તે પ્રતિહાર વંશનો મહાન્ સમ્રાટ્, પોતાના પરાક્રમથી ઉત્તરભારતના કાન્યકુબ્જના સામ્રાજ્યનો સ્વામી થયો હતો. તેમ થવા છતાં તત્કાલીન ભારતીય રાષ્ટ્રોમાં એ પ્રતિહાર વંશ પોતાની મૂળ જન્મભૂમિ કે જે ગૂર્જર હતી તેના નામેજ એટલે કે 'ગૂર્જરરાજ'ના નામેજ અનેક વર્ષો સુધી

---

૧૭૪ આ જોધપુર રાજ્યના દક્ષિણ ભાગનું એક છેવાડાનું મુખ્ય સ્થાન છે. કાન્હડદે પ્રબંધ અને બીજી વાર્તાઓથી આપણા સાહિત્યમાં એ સ્થાન સુપરિચિત થયેલું છે. ભિન્નમાલ ભાંગ્યા પછી એ તરફના પ્રદેશનું સુરક્ષિત સ્થાન જાબાલિપુર મનાયું હતું અને તેથી અલાઉદ્દીનના જમાના સુધી મરુભૂમિની એક રાજધાની થવાનું એને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એ પુરની પાસે કીલ્લાને યોગ્ય એવો દુર્ગમ અને ઉન્નત પર્વત આવેલો છે કે જેનું નામ સુવર્ણગિરિ છે. અણહિલપુરના ચાલુક્યોના રાજ દરમ્યાન ગુજરાતના સામ્રાજ્યના ઉત્તર ભાગનું એ એક મુખ્ય અને ઘણું મહત્ત્વનું થાણું હતું. જિ. વિ.

ઓળખાતો રહ્યો હતો. એ ગૂર્જરરાજવંશનો વિશેષ પ્રભાવ વધારનાર ઘણું કરીને સમ્રાટ્ વત્સરાજ હતો. ભિન્નમાલમાં ઉદ્ભવેલો અને કનોજમાં ઉત્કર્ષના શિખરે પહોંચેલો ગૂર્જર-પ્રતિહારવંશ એ અસલના ગૂર્જરોના પ્રતિનિધિરૂપે હતો. આ વત્સરાજ તે તેજ કે જે [૧૭૫]શક સંવત્ ૭૦૫માં જૈનહરિવંશ પુરાણના રચનાર જિનસેન નામના દિગંબરાચાર્યે ઉલ્લેખેલ પશ્ચિમમાં રાજ્ય કરનાર વત્સરાજ છે. વત્સરાજની રાજધાની જાબાલિપુર હતી. ત્યાંથી વત્સરાજના પુત્ર નાગભટે કાયમને માટે જાબાલિપુરથી પોતાની રાજગાદી ખસેડી કનોજ જેવા સુદૂરના પ્રદેશમાં લઇ જઇને સ્થાપી.

૨૪૧. જાબાલિપુરમાં પ્રતિહાર સમ્રાટ્ વત્સરાજ રાજ્ય કરતો છતો ગૌડ, બંગાલ માલવ વગેરે દૂર દૂરના મોટા પ્રદેશોનો દિગ્વિજય કરી ઉત્તરાપથમાં મહાન્ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરવાનો ઉદ્યમ કરતો હતો તેજ સમયમાં ઉપર આપણે જોઇ ગયા તેમ અણહિલપુર નામનું નાનું સરખું નવું ગામ વસાવી તેનો નાનો સરખો કારભાર ચલાવતો વનરાજ ચાવડો પણ સારસ્વત મંડળ, આનર્ત અને વાગડ વગેરે આસપાસના નાના નાના પ્રાન્તોને કબજે કરી પશ્ચિમ ભારતમાં એક નવું મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો મનોરથ કર્યાં કરતો હતો. એ વનરાજ સંબંધી આ પ્રકરણને પ્રારંભેજ આપણે જોઇ ગયા.

---

१७५ शाकेष्वब्दशतेषु सप्तसु दिशं पंचोत्तरेषूत्तरां
पातीन्द्रायुधनाम्नि कृष्णनृपजे श्री वल्लभे दक्षिणाम् ।
पूर्वां श्रीमदवन्तिभूभृति नृपे वत्साधिराजेऽपरां
सौर्या (रा)णामधिमण्डले(लं) जययुते वीरे वराहेऽवति ॥

અર્થાત્—"શક સંવત્ ૭૦૫ માં જ્યારે ઇન્દ્રાયુધ નામનો રાજા ઉત્તરદિશામાં રાજ્ય કરતો હતો, શ્રી કૃષ્ણરાજનો પુત્ર શ્રી વલ્લભ દક્ષિણ દિશામાં રાજ્ય કરતો હતો, તેમજ પૂર્વમાં અવન્તિરાજ, પશ્ચિમમાં વત્સરાજ અને સૌર્યમંડલમાં જયવરાહ રાજ્ય કરતો હતો.

૨૪૨ આ ચાવડા રાજ્યકાલના અરસામાંજ (વિ. સં. ૮૦૨ થી વિ. સં. ૮૯૬માં) બપ્પભટ્ટી સૂરિ (જન્મ સં. ૮૦૦; સ્વ. ૮૯૫) થયા કે જેમણે કાન્યકુબ્જ (કનોજ)ના રાજા આમને પ્રતિબોધી જૈન કર્યો હતો આમ રાજા તે કનોજના પ્રતિહાર વંશનો નાગભટ બીજો–અપરનામ નાગાવલોક, કે જેનો સ્વર્ગવાસ સં. ૮૯૦ માં થએલો એમ પ્રભાવક ચરિતમાં જણાવ્યું છે.[૧૭૬] તેણે અનેક દેશો જીત્યા હતા એમ ગ્વાલીઅરની પ્રશસ્તિ[૧૭૭] જણાવે છે. તે રાજાએ કનોજમાં સો હાથ ઉંચુ જિનાલય બંધાવી અઢાર ભાર સુવર્ણ વજનની મહાવીર પ્રતિમા તે ગુરુ પાસે પ્રતિષ્ઠિત કરાવી તથા ગોપગિરિ (ગ્વાલીઅર) પર પણ ૨૩ હાથ ઉંચી મહાવીર પ્રતિમા સ્થાપી. વળી આ સૂરિજી ગૌડ (બંગાલ) દેશની રાજધાની લક્ષણાવતીમાં આવી ત્યાંના રાજા નામે ધર્મને ઉપદેશ આપ્યો અને તેનું અને આમ રાજા વચ્ચેનું વૈર દૂર કરી બંને વચ્ચે મૈત્રી સ્થાપી. ત્યાં વર્ધનકુંજર નામના બૌદ્ધવાદીને જીતવાથી ધર્મરાજાએ 'વાદિકુંજર કેસરી' એ નામનું બિરૂદ તે સૂરિને આપ્યું. પછી તે સૂરિએ મથુરાના શૈવ વાક્પતિ નામના યોગીને જૈન બનાવ્યો. ત્યાર બાદ આમ રાજાએ આ સૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૮૨૬ ના અરસામાં કનોજ, મથુરા, અણહિલપુર પાટણ, સતારક નગર તથા મોઢેરા આદિ શહેરોમાં જિનાલય બંધાવ્યાં; શત્રુંજય ને ગિરિનાર તીર્થયાત્રા કરી. ગિરિનારની યાત્રામાં દિગંબર અને શ્વેતાંબરો વચ્ચે તે તીર્થના હક્ક સંબંધી ઝઘડો થયો અને બપ્પભટ્ટીના પ્રભાવથી તે શ્વેતાંબરતીર્થ જાહેર થયું. તેમના શિષ્ય નન્નસૂરિ તથા ગોવિન્દસૂરિના ઉપદેશથી તે આમ રાજાના પૌત્ર ભોજરાજાએ આમ રાજાથી અધિક રીતે જૈન ધર્મની પ્રભાવના કરી છે. આ ભોજ તે ભોજદેવ–અપરનામ મિહિર તથા

૧૭૬ જુઓ તેમાં બપ્પભટ્ટી પ્રબંધ પૃ. ૧૨૯-૧૮૦.

૧૭૭ Arch. Survey of India 1903-4 Report પૃ. ૨૮૦

આદિવરાહ-તે સં. ૯૦૦ થી ૯૩૮ સુધી અચૂક-અને પ્રાયઃ ૯૫૦ સુધી ગાદી પર હતો.[૧૭૮]

૨૪૩. સં. ૯૧૩-૯૧૫ માં કૃષ્ણર્ષિ શિષ્ય જયસિંહસૂરિએ નાગોરમાં ઉક્ત ભોજના રાજ્યમાં પ્રાકૃત ધર્મોપદેશમાલાવૃત્તિ રચી.[૧૭૯] સં. ૯૧૬ માં રાણા નવઘણના પુત્ર રાખેંગારે (જૂનાગઢમાં) રાજ પ્રાપ્ત કર્યું, તેના સમયમાં બલિભદ્રસૂરિએ બૌદ્ધના હાથમાંથી ગિરિનાર તીર્થ વાળ્યું. આ રાજા પણ પહેલાં બૌદ્ધ થયો હતો.

શીલાંક સૂરિ.

आयारवियारण वयण चंदियाद्दलीयसमलसंतावो ।
सीलंको हरिणंकुव्व सोहइ कुमुयं वियासंतो ॥

—જિનદત્તસૂરિ-ગણધરસાર્દ્ધશતક ગાથા ૬૦.

---

૧૭૮ આમ રાજા ને ભોજદેવ માટે જુઓ ઓઝાજી કૃત 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ-પહલા ખંડ' પૃ. ૧૬૧-૧૬૨. લક્ષણાવતી તે લખનઉ, અને ધર્મ રાજા તે ગૌડપતિ-પાલ વંશનો પ્રતિષ્ઠાતા પુરૂષ ધર્મપાલ કે જેણે સં. ૭૯૫ થી ૮૩૪ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. (જુઓ 'બંગેર જાતીય ઇતિહાસ-રાજન્ય કાંડ પૃ. ૨૧૬, નાગેન્દ્રનાથ વસુનો 'લખનઉકી ઉત્પત્તિ' નામનો ઐતિહાસિક લેખ, તથા 'પાટલીપુત્ર' પત્રનો માઘ શુક્લ ૧ સં. ૧૯૭૧ નો અંક. 'ગૌડવધ' નામના પ્રાકૃત કાવ્યનો કર્તા કવિ વાક્પતિ, અને આ બપ્પભટ્ટિ સમકાલીન હતા.

૧૭૯ 'ઉ (? ધર્મો)પદેશમાલા વૃત્તિઃ પ્રાકૃતા કૃષ્ણર્ષિ શિષ્ય જયસિંહસૂરિ કૃતા ૯૧૩ વર્ષે, અને ધર્મોપદેશમાલા લઘુ વૃત્તિ ૯૧૫ વર્ષે જયસિંહીયા' એમ બૃહત્ ટિપ્પનિકામાં જણાવ્યું છે; તેની પ્રશસ્તિમાં એમ છે કેઃ— 'સંવચ્છરાણ નવ(ના)હિંવ સએહિં પણ્ણરસવાસ અહિએહિં, ભદ્દવય સુદ્ધ પંચમિ બુહવારે સાઇરીકખંમિ ॥ સિરિ ભોજદેવ રાજ્યે પવટ્ટમાણંમિ જણમણાણંદે નાગઉર જિણાયતણે સમાણિયં વિવરણં એયં'કા-ડી. ૨ નં. ૩૮૨. કા. વડો. નં. ૧૮૮. ભોજદેવ કનોજનો પ્રતિહારવંશી રાજા (See Duff,) રાજશેખર કવિનો દાદો આ ભોજદેવનો રાજકવિ હતો.

—આચાર (આચારાંગ)ની વિચારણા માટેની વચનચંદ્રિકાથી જેણે સકલસંતાપ દલિત કર્યો છે એવા શીલાંક હરિણાંક-ચંદ્રની પેઠે કુમુદને વિકસાવે છે.

गुरु गुंजरराजस्य चातुर्विद्यैकसृष्टिकृत् ।
त्रिषष्टिनरसद्वृत्तकविर्वाचां न गोचरः ॥

—મુનિરત્ન-અમમચરિત્ર.

—આ (શીલાચાર્ય) ગૂર્જરરાજના ગુરૂ ચાર વિદ્યામાં સર્જનકાર હતા કે જેઓ ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરૂષોનાં સદ્‌વૃત્ત રચી વાચાને અગોચર કવિ થયા છે.

૨૪૪. સં. ૯૨૫ માં શીલાચાર્યે (નિવૃત્તિગચ્છના માનદેવ-સૂરિના શિષ્યે) દશ હજાર પ્રાકૃત શ્લોક પ્રમાણ મહાપુરૂષચરિય ગદ્યમાં રચ્યું તેમાં ૫૪ મહાપુરૂષોનાં ચરિત્ર છે. તેનું વસ્તુ લઇ પ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રસૂરિએ ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત સંસ્કૃતમાં રચ્યું જણાય છે. આજ આચાર્યે (શીલાચાર્ય-શીલાંકાચાર્યે) સં. ૯૩૩ માં (શક સં. ૭૯૯) આચારાંગ સૂત્ર અને વાહરિ ગણિની સહાયથી સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રપર સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી. તેમણે તે બે સૂત્ર સહિત અગ્યારે અંગોપર ટીકા રચી હતી, તેમાંની ઉક્ત બે સૂત્રની ટીકાઓ સિવાયની નવ ટીકાઓ વિચ્છિન્ન થવાથી શ્રી અભયદેવે (જુઓ પછીનું પ્રકરણ) નવે ટીકાઓને નવી બનાવી.[૧૮૦] વળી શીલાંકાચાર્યે રચેલી જીવસમાસપર વૃત્તિ પણ ઉપલબ્ધ છે. જિનભદ્રના વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય પર ટીકા રચનાર કોટયાચાર્ય ઉર્ફે શીલાંકાચાર્ય અને વનરાજના ગુરૂ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા શીલગુણ કે શીલાંક નામના સૂરિ સંબંધીનો નિર્ણય અનિશ્ચિત છે.[૧૮૧]

---

૧૮૦ પ્રભાવકચરિત માં અભયદેવસૂરિ પ્રબંધ શ્લોક ૧૦૪-૧૦૫ પૃ. ૨૬૭.

૧૮૧ જુઓ જિનવિજયની જીતકલ્પ સૂત્ર પરની પ્રસ્તાવના.

૨૪૫. **વીર** સૂરિ આ સમયમા વિદ્યમાન હતા. તેમણે અંગ-વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો (જન્મ સં. ૯૩૮, દીક્ષા ૯૮૦, સ્વર્ગ૦ ૯૯૧.)[૧૮૨]

સિદ્ધર્ષિસૂરિ.

सिद्धव्याख्यातुराख्यातुं महिमानं हि तस्य कः ।
समस्त्युपमिति र्नाम यस्यानुपमितिः कथा ॥

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ–સમરાદિત્ય સંક્ષેપ.

—જેની ઉપમિતિ કથા સમસ્તની ઉપમિતિરૂપે છે તે સિદ્ધ વ્યાખ્યાતાનો મહિમા કહેવાને કોણ (સમર્થ) છે?

૨૪૬. **સિદ્ધર્ષિ** એ મહાન્ જૈનાચાર્ય થયા છે. તેમણે ઉપમિત (ઉપમિતિ) ભવપ્રપંચા કથા નામનો એક વિશાલ મહારૂપક ગ્રંથ રચ્યો કે જે સમસ્ત ભારતીય સાહિત્યનાં પહેલામાં પહેલો રૂપક ગ્રંથ છે એટલુંજ નહિ પણ અમે કહીએ છીએ કે સમસ્ત જગત્‌ના સાહિત્યમાં તે પ્રથમ રૂપક ગ્રંથ છે. તેનું સાહિત્યક મૂલ્ય પણ મહાન્ છે.[૧૮૩] તે સં. ૯૬૨ ના વર્ષના જેઠ શુદ ૫ ગુરૂને પૂર્ણ થયો.[૧૮૪]

૨૪૭ તેમાં પોતે જણાવે છે કે **નિર્વૃત્તિ** કુળના અને **લાટ** દેશ એટલે ગૂજરાતમાં થયેલા સૂર્યાચાર્ય (પ્રભાવક ચરિત પ્રમાણે સુરા-

---

૧૮૨ જુઓ પ્રભાવકચરિતમાં શ્રી વીરપ્રબંધ પૃ. ૨૦૬–૨૧૬.

૧૮૩ ડા. યાકોબી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા (પ્ર. બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા)ની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે 'I did find something still more important: the great literary value of the U. Katha and the fact that it is the first *allegorical* work in Indian literature.

૧૮૪ संवत्सर शतनवके द्विषष्टि सहितेऽतिलंघिते चास्याः ।
ज्येष्टे सितपञ्चम्यां पुनर्वसौ गुरु दिने समाप्तिरभूत् ॥
આમાં ૯૬૨ ના વર્ષને વિક્રમ સંવત્ લેતાં તેના જ્યેષ્ટ શુદ પને દિને ચંદ્ર પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં અને વાર ગુરૂ આવે છે. એજન.

ચાર્ય) થયા. તેમના શિષ્ય જ્યોતિષ્ અને નિમિત્ત-શાસ્ત્રના જ્ઞાતા દેલ્લમહત્તર થયા. તેમના શિષ્ય દુર્ગસ્વામી થયા કે જેઓ મૂળ ધનવાન્ કીર્તિશાલી બ્રહ્મગોત્ર વિભૂષણ-બ્રાહ્મણ હતા અને પછી જેમણે જૈન સાધુની દીક્ષા લીધી હતી તથા જેમણે ભિલ્લમાલ (દક્ષિણ મારવાડના હાલના ભીન્માળ)માં સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેમના શિષ્ય સિદ્ધર્ષિ પોતે હતા.

૨૪૮. દુર્ગસ્વામી સિદ્ધર્ષિના ગુરૂ હતા અને મુખ્યત્વે કરીને તેમની અનુકરણીય ધર્મવૃત્તિ માટે સિદ્ધર્ષિ તેમની સ્તુતિ કરે છે. તે ગુરૂ અને શિષ્ય બંનેને ગર્ગસ્વામીએ[૧૮૫] દીક્ષા આપી હતી. ગર્ગસ્વામી સંબંધી કંઇ હકીકત સિદ્ધર્ષિએ આપી નથી, પણ સિદ્ધર્ષિએ પૂજ્યભાવ રૂપે ઘણી સ્તુતિ આચાર્ય હરિભદ્રની કરી છે.

૨૪૯. તે સ્તુતિ આ પ્રમાણે છે:—

'જે હરિભદ્ર ધર્મગ્રંથો રચવામાં-સંગ્રહ કરવામાં રત છે તથા સદ્ ઉપગ્રહમાં જેની બુદ્ધિ અખંડપણે લીન છે, તથા જે પોતાના અતુલ ગુણ-સમૂહથી પોતે ગણધર હોય તેવો ભાસ આપે છે.

'જેમનું બહુવિધ મન શ્વેત કમલ અને ચંદ્ર જેવું વિશદ જોઇને હાલના જમાનાના નિર્મલબુદ્ધિ મનુષ્યો સંત પુરૂષોના ગુણોના વર્ણનની સત્યતા માને છે-કબૂલ કરે છે.

'આવા હરિભદ્રસૂરિના ચરણની રજ તુલ્ય હું સિદ્ધર્ષિએ ગીર્દેવી-સરસ્વતીની બનાવેલી આ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા સિદ્ધના નામથી કહી છે" અથવા

'ધર્મમાં મને પ્રવેશ કરાવનાર—ધર્મબોધકર આચાર્ય હરિભદ્ર છે. આ ગ્રન્થના પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં ધર્મબોધકરનું વર્ણન છે તે ધર્મબોધકર સત્ય રીતે આચાર્ય હરિભદ્ર છે.

---

૧૮૫ પ્રાચીન છ કર્મગ્રંથો પૈકીના પહેલા કર્મગ્રંથ નામે શતકના રચનાર ગર્ગર્ષિ આજ હશે. ('સટીકઃ ચત્વારઃ પ્રાચીન કર્મગ્રંથાઃ'. પ્ર૦ જૈન આ૦ સભાની પ્રસ્તાવના).

'જે હરિભદ્રે પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિથી મારામાંથી કુવાસનામય ઝેરને દૂર કરીને કૃપા કરી સુવાસનારૂપ અમૃત મારા લાભ માટે શોધી કાઢ્યું છે તે હરિભદ્રસૂરિને મારા નમસ્કાર છે

'કે જે (હરિભદ્રે) શું બનવાનું છે તેની અગમચેતી કરી મારા માટે ચૈત્યવંદન ઉપર લલિતવિસ્તરા નામની ટીકા બનાવી હોય નહિ તેમ બનાવી હતી. (જુઓ પ્રશસ્તિ).

૨૫૦. આ પરથી, તેમજ આ ગ્રંથમાં પ્રથમ પ્રસ્તાવની પીઠિકામાં નિષ્પુણ્યક નામના ભિખારીના ચરિત્રના રૂપકના રૂપમાં સિદ્ધર્ષિ સંસારી જીવને સત્ય ધર્મ પ્રાપ્ત થયાના વખતથી સંપૂર્ણ સંસાર-ત્યાગ કરતાં કેવું ધીમે ધીમે ઉંચે ચઢવું પડે છે તેનું વર્ણન આપે છે-પછી આ નિષ્પુણ્યક ભિક્ષુક તે બીજો કોઈ નહીં પણ ભગવત્ ધર્મ પ્રાપ્ત થતાં પહેલાનો મારો પોતાનો જીવ (**मदीयो जीवः** શ્લોક ૪૬૨) છે અને પછી પોતાના જાત અનુભવની (**स्वसंवेदनसिद्धं**) વાત કહે છે અને જણાવેછે કે રૂપકમાં જે ધર્મબોધકર જણાવેલ છે તે મને ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવનાર સૂરિ (**सूरि र्यो मत्प्रबोधकः** શ્લોક ૪૭૪;) એટલે ઉપરોક્ત શ્રી હરિભદ્રસૂરિ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આ હરિભદ્રસૂરિ સિદ્ધર્ષિના સાક્ષાત ગુરૂ નથી પણ પરોક્ષ ધર્મબોધકર હતા કારણકે તેમની લલિતવિસ્તરા ટીકા સિદ્ધર્ષિને ધર્મપ્રાપ્ત કરાવવામાં પછીથી નિમિત્તભૂત થઈ એમ 'એવં' શબ્દથી સિદ્ધ થાયછે. (જુઓ ટિપ્પણ ૬૮) એમ શ્રી જિનવિજયે સિદ્ધ કર્યું છે.

૨૫૧. કર્ત્તાએ આ કથામાં પોતાનાં વર્ણનો સર્વ સાધારણ લાગુ પાડી શકાય તેમ કરવાની અને પોતાની જાતને બને તેટલી દૂર રાખવાની સંભાળ લીધી છે; પણ તે ઉપરથી સાંસારિક સંબંધ અને વૃત્તિઓ દૂર કરવાના બતાવેલા એક પછી એક પ્રયત્નો તરફ આપણો આનંદ તથા ભક્તિભાવ ઓછાં થતાં નથી. બીજા સંસ્કૃત ગ્રંથકર્ત્તાઓના કરતાં સિદ્ધર્ષિની આંતરિક વૃત્તિઓનો ઇતિહાસ આપણને ઘણો મળે છે. તે પરથી આપણને સિદ્ધર્ષિના સંપૂર્ણ નિખાલસપણા તથા તીવ્ર મનોભાવની ખાત્રી થાય છે અને વાંચક જેમ જેમ આ પુસ્તક

વાંચતો જશે તેમ તેમ તે બાબતની તેને વિશેષ ખાત્રી થતી જશે. તેથી ભારતના ધર્મ અને નીતિના લખનાર ગ્રંથકારોમાં સિદ્ધર્ષિ પ્રથમ દરજ્જાના ધર્મ તથા નીતિના ગ્રંથકર્તા છે એમ આપણે ખુશીથી કબૂલ કરીએ છીએ.

૨૫૨. આ રૂપક કથાનો ગ્રંથ તેમણે ભિલ્લમાલ નગરમાં આવેલા મુખ્ય જૈન દેરાસરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો; અને દુર્ગસ્વામીની ગણા નામની શિષ્યાએ તે ગ્રંથની પ્રથમ પ્રત લખી હતી. આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં શા માટે લખ્યો તે સંબંધી કર્તા કહે છે કેઃ-'ભાષામાં પ્રાધાન્યને યોગ્ય બે ભાષા નામે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત છે તેમાં સંસ્કૃત દુર્વિદગ્ધના હૃદયમાં રહેલી છે, જ્યારે પ્રાકૃત તો બાલ-સામાન્ય જીવોને સદ્બોધક અને કર્ણમધુર છે, છતાં પ્રાકૃતમાં રચના નથી કરી, કારણકે સર્વેને-દુર્વિદગ્ધ તેમજ બાલના ચિત્તનું રંજન કરવાનો ઉપાય હોય તો તે કરવો ઘટે તેથી તે કારણે સંસ્કૃતમાં રચી ને તે સંસ્કૃત પણ અતિ ગૂઢાર્થવાળું નહિ, લાંબા વાક્ય દંડકોવાળું નહિં, અપ્રસિદ્ધ શબ્દોવાળું નહિ, તેથી સર્વજનને ઉચિત એવું સંસ્કૃત વાપર્યું છે.[૧૮૬]

૨૫૩. આ ઉપમિતિ ગ્રંથ ઉપરાંત સિદ્ધર્ષિએ શ્રી ચંદ્રકેવલિ ચરિત્ર[૧૮૭] કે જે મૂળ પ્રાકૃતમાં હતું તે સંસ્કૃતમાં કર્યું. (ગુપ્ત) ૫૯૮

---

૧૮૬. संस्कृता प्राकृता चेति भाषे प्राधान्यमर्हतः।
तत्रापि संस्कृता तावद् दुर्विदग्धहृदि स्थिता ॥५१॥
बालानामपि सद्बोधकारिणी कर्णपेशला।
तथापि प्राकृता भाषा न तेषामपि भासते ॥५२॥
उपाये सति कर्त्तव्यं सर्वेषां चित्तरञ्जनम्।
अतस्तदनुरोधेन संस्कृतेयं करिष्यते ॥५३॥
न चेयं मतिगूढार्था न दीर्घैर्वाक्यदण्डकैः।
न चाप्रसिद्धपर्यायैस्तेन सर्वजनोचिता ॥५४॥ ઉ. ભ. કથા.

૧૮૭ આની પ્રત વડોદરામાં (છાણીમાં) પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજીના ભંડારમાં છે. તેની પ્રશસ્તિમાં એમ છે કેઃ—

ના વર્ષમાં એટલે વિ. સં. ૯૭૪ માં. વળી તેમણે ધર્મદાસ ગણિકૃત પ્રાકૃત ઉપદેશમાળા પર સંસ્કૃત વિવરણ-ટીકા લખેલ છે. આ ગ્રંથ બે જાતનો છે:-એક ઘણી કથાઓ વાળો મોટો[૧૮૮] અને બીજો લઘુવૃત્તિ નામનો નાનો ગ્રંથ.[૧૮૯] આ સંસ્કૃત વૃત્તિ અતિ ઉપયોગી છે.[૧૯૦] વળી સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ન્યાયાવતાર ગ્રંથ ઉપર સિદ્ધ વ્યાખ્યાનિક કૃત વૃત્તિ પણ તેમની છે.[૧૯૧] તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર પર વૃત્તિના રચનાર સિદ્ધર્ષિ (?) જુદા છે[૧૯૨] અને તેજ મુજબ સિદ્ધ-

---

वस्वङ्केषु (५९८) मिते वर्षे श्री सिद्धर्षिरिदं महत्।

प्राक् प्राकृतचरित्राद् धि चरित्रं संस्कृतं व्यधात्॥

આ શ્લોક ટાંકી ડા. મિરોનો (Mironow) સિદ્ધર્ષિ પરના ૧૯૧૧ના એક નિબંધમાં જણાવે છે કે આ ૫૯૮નું વર્ષ ગુપ્ત સંવતનું સમજવું ઘટે. તેનો વિક્રમ સંવત્ ૯૭૪ અને ઇ. સ. ૯૧૭ થાય કે જે ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથાના રચ્યા સં. ૯૬૨ સાથે બરાબર બંધ બેસે.

૧૮૮ પી. રી. ૩, ૧૭૨. ૧૮૯ પી. રી. ૩, ૧૩૦. ૧૯૦ ડા. યાકોબી કહે છે કે 'હું આશા રાખું છું કે કોઇ વિદ્વાન કથાઓ સાથે તે વિવરણ પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરશે. ગ્રંથકર્ત્તાની કીર્ત્તિ અને ગ્રંથનો સમય જોતાં તે વિવરણનો ગ્રંથ અંધારામાંથી બહાર લાવવા માટેનાં ખાસ કારણો છે.'

कृतिरियं जिनजैमिनिकणभुक्सौगतादिदर्शनवेदिनः सकल-ग्रंथार्थनिपुणस्य श्री सिद्धर्षे र्महाचार्यस्येति-એટલે કે જૈન, જૈમિનીય, કણાદ-સાંખ્ય, સૌગત-બૌદ્ધ આદિ દર્શન જાણનાર, સકલ ગ્રંથોના અર્થથી નિપુણ એવા શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહાચાર્યની આ કૃતિ છે, એમ ગ્રંથને અંતે જણાવ્યું છે. આ પર વર્ધમાનસૂરિએ કથાનક યોજેલ છે. પી. ૫, પરિ. પૃ. ૫૭. વળી આ સિદ્ધર્ષિની વૃત્તિ પરથીજ ભાવાર્થ લઈને રત્નપ્રભસૂરિએ સં. ૧૨૩૮ માં ઉપદેશમાલા વૃત્તિ રચી છે કે જેની અંતે સિદ્ધર્ષિને 'વ્યાખ્યાતૃચૂડામણિ' યથાર્થપણે કહેલ છે:

૧૯૧ 'કારણ કે સિદ્ધર્ષિને व्याख्यातृ નું બિરૂદ હતું. (પ્રભાવકચરિત શૃંગ ૧૪ શ્લો. ૯૭; પી. ૩, પૃ. ૧૬૮) અને પોતાના બનાવેલા બે ગ્રંથના છેડે તેઓ सत्साधुभिः कृतकृपैर्मयि शोधनीयं એ શબ્દો લખે છે ને તેનું જ વાક્ય આ વૃત્તિના અંતે પણ છે.

૧૯૨. જુઓ જૈન ગ્રંથાવલી પૃ. ૭૨ ટિપ્પણ ૪. તેનું ખરૂં નામ સિ-

યોગમાળા અને દ્વાદશાર નયચક્ર એ બંને પરના વૃત્તિકાર સિદ્ધર્ષિ આ સિદ્ધર્ષિથી ઘણું કરી જુદા છે.

૨૫૪. આ સિદ્ધર્ષિ સંબંધીનો પ્રબંધ પ્રભાવકચરિતમાં (પૃ. ૧૯૭-૨૦૫) છે. તેમાં તેમના ગુરૂપરંપરાની તથા હરિભદ્રસૂરિ સાથેના તેમના સંબંધની હકીકત તથા માઘકવિ સાથેના સગપણ વગેરેની હકીકત આવે છે.[૧૯૩]

૨૫૫. સં. ૯૭૫ માં (બૃ. ટિ.) નાઇલ્લ (નાગેંદ્ર) કુલના આચાર્ય સમુદ્રસૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિએ પ્રાકૃત ભાષામાં ૮૯૧૧ ગાથાબદ્ધ ભુવનસુન્દરી કથા રચી. પી. ૧, ૩૮.

૨૫૬. પ્રાયઃ આ દશમા શતકમાં સજ્જન ઉપાધ્યાયના શિષ્ય મહેશ્વરસૂરિએ પંચમી-માહાત્મ્ય (જ્ઞાનપંચમી કથા પા. સૂચિ નં. ૪૦) પ્રાકૃતમાં રચ્યું. પ્રાકૃતમાં રચવા માટેનો ઉદ્દેશ પોતે જણાવે છે કે:—

"મંદ બુદ્ધિવાળા જીવો સંસ્કૃત કાવ્યના અર્થને જાણી શકતા નથી. તેથી મંદ અને મેધાવી સર્વ કોઇને સુખે બોધ થઇ શકે એવું આ પ્રાકૃત કાવ્ય રચ્યું છે.

"ગૂઢ અર્થવાળા દેશી-પ્રાકૃત શબ્દોથી રહિત સુલલિત-અત્યંત સુંદર વર્ણોથી રચાયેલ રમણીય પ્રાકૃત કાવ્ય આ લોકમાં સુખકર નથી થતું ?

"પરોપકાર-પરાયણ પુરૂષે આ લોકમાં પ્રાકૃત ભાષા ભણવી-બોલવી જોઈએ, કે જે ભાષાવડે સર્વ કોઈ મન્દ બુદ્ધિવાળા જીવોને પણ વિશેષ બોધ થઇ શકે.

૨૫૭. આમાં ગ્રંથકારે જ્યેષ્ઠ પંચમી અને લઘુ પંચમી એવા બે પ્રકાર, જ્ઞાનની આરાધના માટે જ્ઞાનપંચમીના પાડી તે આરાધવાનો સમય, પંચમી વ્રત ગ્રહણ કરવાની વિધિ, વ્રત પૂર્ણ થયે કરવાનું ઉજમણું અને આ વ્રત આરાધવાથી પહેલા જયસેન-છેલ્લા

દુર્ગસેનગણિ છે. પી. ૩, ૮૩ કે જેમાં તેમણે દિન્નગણિ-સિંહસૂરિ-ભાસ્વામીના શિષ્ય પોતે હોવાનું જણાવ્યું છે.

૧૯૩ આ પ્રભાવક ચરિતની હકીકત ડા. યાકોબી સાચી માનતા નથી. જુઓ ડા. યાકોબીની ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા (બિબ્લિઓથેકા ઈંડિકાની આવૃત્તિ) પરની પ્રસ્તાવના, કે જેમાં આ સિદ્ધર્ષિની ઘણી ખરી હકીકત મળશે ને તેના સારનો ઉપયોગ અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

ભવિષ્યદત્ત એમ દશ જણને સૌભાગ્ય વગેરે દશ પ્રકારનાં ફળ પ્રાપ્ત થયાં તે ૧૦ કથાઓ આપી છે. આની પ્રત સં. ૧૦૦૯ની તાડપત્ર પર લખાયેલી જેસલમેર ભંડારમાં હતી એવો ઉલ્લેખ મળે છે. (આ પૈકી ભવિષ્યદત્ત કથા પરથી ધર્કટ વણિક-ધનપાલે અપભ્રંશમાં ભવિસ્સયત્ત કહા-પંચમી કહા રચી જણાય છે.) સંયમમંજરી નામનું અપભ્રંશમાં કાવ્ય રચનાર મહેશ્વર સૂરિ પ્રાયઃ આ કર્ત્તા હોય.

૨૫૯. 'વિ. સં. ની ૧૦ મી શતાબ્દી આસપાસથી કુટિલ લિપિમાંથી નાગરી લિપિ બનવા લાગી કે જે હાલ પ્રચલિત છે.[૧૯૪]

૨૫૯. 'પ્રાકૃતના એક રૂપાન્તરથી 'અપભ્રંશ' ભાષા બની, જેમાંથી હિંદી, ગૂજરાતી, તથા રજપુતાનાની ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થઈ. તે ભાષાનું પ્રાચીન સાહિત્ય વિ. સં. ની દશમી શતાબ્દીની આસ-પાસથી મળે છે';[૧૯૫] પત્તો લગાડતાં જણાયછે કે તે અપભ્રંશ સાહિત્ય ૮મી સદી પૂર્વથી મળે છે કે જે 'અપભ્રંશ સાહિત્ય'નો પરિચય 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં બહુ વિસ્તારથી કરાવ્યો છે. છતાં અત્યારે ટુંકમાં એટલું કહેવું પડશે કે દેશી ભાષાઓની જનની અપભ્રંશ ભાષાનાં મૂળ પૂરાં નંખાઈ ગયાં હતાં. તે ભાષામાં ગ્રંથો વિ. સં. ૮ મા શતકથી પૂર્વે રચાવા માંડયા એટલે તે ભાષા સાહિત્ય-ભાષા થઈ ગઈ-અપભ્રંશ ભાષાનો ખરો કાળ શરૂ થયો-લોકોની બોલીચાલીની તે ભાષા પ્રૌઢ બની અને તે બદલાતાં બદલાતાં એવા સ્વરૂપમાં આવતી ગઇ કે જેમને આપણે આધુનિક ભાષા કહેવા લાગ્યા છીએ તે ગૂજરાતી, હિન્દી, મરાઠી આદિ દેશી ભાષાઓ પરિણત થઈ. આ ભાષાઓના પ્રાચીનતમ ગ્રંથો આ શતક પછી ઘણાકાળે થયેલા છે. જૂની ગૂજરાતી ૧૩ મા શતકથી યા તે પૂર્વની કહી શકાય.

૨૬૦. ચાવડાઓ જૈન યતિઓને સત્કારતા અને ચાવડાવંશના કુલગુરુ પણ ચૈત્યવાસી જૈન સાધુઓ હતા. એ સંબંધી દુહો પણ છે કે:-

> શિસોદીયા સંડેસરા, ચઉદશિયા ચોહાણ,
> ચૈત્યવાસિયા ચાવડા, કુલગુરુ એહ વખાણ.

૧૯૪ ઓઝાજી. રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૨૨.
૧૯૫ " પૃ. ૨૦.

વિભાગ ત્રીજો.

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ.

[વિ. સં. ૧૦૦૧ થી સં. ૧૨૩૦]

जयजंतुकप्पपायव चंदायवरागपंकयवणस्स ।
सयलमुणिगामगामणि तिलोअचूडामणि नमो ते ॥
पावन्ति जस असमंजसा वि वयणेहिं जेहिं परसमया ।
तुह समयमहो अहिणो ते मंदा बिन्दु निस्सन्दा ॥

—ધનપાલ કૃત ઋષભપંચાશિકા,

—હે જીવોને કલ્પવૃક્ષ (સમાન)! રાગરૂપી કમલવનને ચંદ્રાતપ (સમાન)! સમસ્ત મુનિગણના નાયક! ત્રિલોકચૂડામણી! તને નમસ્કાર.

જે અસમંજસ વચનો વડે પરસિદ્ધાન્તો યશ મેળવે છે તે તારા સમય-પ્રવચન મહોદધિનાં મંદબિંદુનાં કણો છે.

जयन्तु सूरयोन्येपि येषां वाग्ब्रह्मवैभवं ।
ग्रन्थसृष्टौ महाकाव्यसर्गेषु च नवं नवं ॥
वंद्यास्ते रामवत्संतो यैर्व्यस्तखरदूषणैः ।
क्रियते विबुधैः सेव्यो निष्कलंकाकृतिः कविः ॥

—અન્યસૂરિઓ-આચાર્યોનો પણ જય થાઓ કે જેમનો વાગ્બ્રહ્મ-વૈભવ ગ્રંથસૃષ્ટિમાં તથા મહાકાવ્યના સર્ગોમાં નવો નવો હોય છે.

—તે સંતો રામની પેઠે વંદ્ય છે કે જે વિબુધો ખરોનાં દૂષણો ટાળીને નિષ્કલંક આકૃતિવાળા કવિને સેવે છે.

—મુનિરત્નકૃત અમમચરિત્ર.

વિભાગ ત્રીજો.

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ.

[વિ. સં. ૧૦૦૧ થી ૧૨૩૦.]

પ્રકરણ ૧ લું.

સોલંકી વંશનો સમય-મૂલરાજથી કર્ણ.

[વિ. સં. ૧૦૦૧ થી ૧૧૫૦.]

शिवदाः सन्तु तीर्थेशाः वीघ्नसंघातघातिनः ।
भवकूपोध्धृतौ येषां वाग्वरत्रायते नृणाम् ।।

—શાન્ત્યાચાર્ય—ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિ.

—જેમની વાણી મનુષ્યોને ભવકૂપમાંથી રક્ષણરૂપ થાય છે એવા તીર્થંકર વિઘ્નના સમૂહને ટાળનાર શિવદાયી થાઓ !

૨૬૧. પાટણની ગાદી પર ચૌલુક્ય પ્રથમ રાજા મૂલરાજ કે જેના રાજ્યાભિષેકના બે સંવત્ઃ—સં. ૯૯૮ (પ્રબંધ ચિંતામણીમાં) અને સં. ૧૦૧૭ [૧૯૬](વિચારશ્રેણીમાં) આપવામાં આવ્યા છે, તે પ્રતાપી રાજાએ સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમહાલય (રૂદ્રમાળો) નામના શિવાલયની પ્રતિષ્ઠા માટે કનોજ આદિ ઉત્તર પ્રદેશોથી અનેક બ્રાહ્મણોને ગૂજરાતમાં બોલાવી વસાવ્યા હતા કે જેઓ 'ઔદિચ્ય' (ઉદિચ્ય—ઉદિચી એટલે ઉત્તરમાંથી આવેલા)—કહેવાયા. તે રાજાનો વંશ બહુ ચાલ્યો—સં. ૧૨૯૯ સુધી. તે વંશમાં સિદ્ધરાજ ને કુમારપાલ મહા પ્રતાપી રાજાઓ થયા, કે જેમના સમયમાં ગૂજરાત ઉન્નતિની ટોચે પહોંચ્યું. તેમના સમય પહેલાંની જૈન અને જૈનસાહિત્યની સ્થિતિ જોઇએ.

---

૧૯૬ આ બીજો સં. ૧૦૧૭ બરાબર છે. જુઓ 'ગૂજરાત અને માળવાના પ્રાચીન ઇતિહાસપર નવો પ્રકાશ' એ નામનો લેખ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ પૃ. ૪૭, તથા નાગરી પ્ર૦ પ. ભાગ ૧ પૃ. ૨૧૪—૧૫.

૨૬૨ ચંદ્રગચ્છના જંબૂ (જંબૂનાગ) નામના સાધુ કે જેમણે વિદ્વત્સંસદમાં ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેમણે સં. ૧૦૦૫ માં મણિપતિચરિત્ર[૧૯૭] રચ્યું ને તે ઉપરાંત જિનશતક કાવ્ય સ્તવનરૂપે રચ્યું કે જે કાવ્ય પર નાગેન્દ્રગચ્છના સામ્બમુનિએ સં. ૧૦૨૫માં વિવરણ ટીકા-પંજિકા (પી. ૧, ૯૦) રચેલ છે. વળી જંબૂએ ચંદ્રદૂતકાવ્ય (જેસ. પ્ર. ૮૦) પણ રચ્યું લાગે છે.

૨૬૩ ચંદ્ર-(પછીથી થયેલ રાજ) ગચ્છમાં પ્રદ્યુમ્નસૂરિ વૈદિક શાસ્ત્રમાં પારગામી હતા. તેમણે અલ્લની[૧૯૮] રાજસભામાં દિગંબરોને પરાજિત કર્યા હતા અને સપાદલક્ષ, ત્રિભુવનગિરિ આદિના રાજાને જૈન કર્યા હતા, અને તેઓ જબરા વાદી હતા એમ તેમના પરંપરામાં થયેલ માણિક્યચંદ્રસૂરિએ પોતાના પાર્શ્વનાથચરિતની

---

૧૯૭ પ્ર૦ હેમચંદ્ર ગ્રંથમાલા અમદાવાદ. જુઓ તેની પ્રસ્તાવના.

૧૯૮ પ્રભાવક ચરિતની પ્રશસ્તિમાં જણા૦યું છે કેઃ—

यत्संगमामृतरसैर्बहवः सुधर्माधीशा भवन्ति सुधियः सुमनोभिरामाः ॥
अल्लूसभायां विजिते दिगंबरे तदीयपक्षः कलिकोशरक्षकः ।
दातुं प्रभोरेकपटं समानयेत्समेकपट्टं जगृहे सुधीषु यः ॥ ३ ॥

આ પ્રભાવકચરિતના સંશોધક પ્રદ્યુમ્નસૂરિ પોતાના સમરાદિત્ય સંક્ષેપની આદિમાં લખે છે કે—

वादं जित्वाल्लुकक्ष्मापसभायां तलपाटके ।
आत्तैकपट्टो यस्तं श्री प्रद्युम्नं पूर्वजं स्तुवे ॥

આ અલ્લૂ (અલ્લટ) રાજા -તે મેવાડની ખ્યાતોના આલુ (આલુ રાવલ) સાથે મળે છે. તેના સં. ૧૦૦૮-૧૦૧૦ ના શિલાલેખપરથી જણાય છે કે તે મેવાડપર આહાડ (આઘાટ)માં રાજ્ય કરતો હતો. કદાચ મૂલ રાજધાની નાગદાથી નવી રાજધાની આહાડ કરી હોય.

અલ્લટના પિતા ભર્તૃપટ્ટ (બીજા)એ મેવાડના ભર્તૃપુર (ભટેવર ગામ) વસાવ્યું મનાય છે કે જે નામ પરથી જેનોનો ભર્તૃપુરીય (ભટેવરા) ગચ્છ

પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે.[૧૯૯]

૨૬૪. ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય 'ન્યાયવનસિંહ' અથવા 'તર્ક પંચાનન'નું બિરૂદ ધરાવનારા [૨૦૦]અભયદેવસૂરિએ સિદ્ધસેનદિવાકર

પ્રસિદ્ધ છે. અલ્લટની રાણી હરિયદેવી હૂણ રાજાની પુત્રી હતી અને તે રાણીએ હર્ષપુર ગામ વસાવ્યું હતું (કે જે પરથી હર્ષપુરીય ગચ્છ થયો છે) એવો શિલાલેખ મળે છે. ઓઝાજી રા. ઇ. ૨, પૃ. ૪૨૬-૪૨૮.

આ રાજાની રાણીને થયેલ રેવતી દોષ બલિભદ્રસૂરિએ ટાળ્યો હતો. આ રાજાના મંત્રિએ આઘાટમાં જિનમંદિર કરાવી તેમાં પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા ચિતોડથી યશોભદ્રસૂરિને બોલાવી તેમની પાસે કરાવી હતી. તે યશોભદ્રસૂરિ સાંડેરક ગચ્છના હતા ને સં. ૧૦૨૯ માં સ્વર્ગે ગયા—ઐ. રાસ સંગ્રહ ભાગ ૧. આના સમયમાં ચિતોડમાં હાલ જે પ્રસિદ્ધ જૈન કીર્તિ-સ્તંભ છે તે બંધાયો એમ કહેવાય છે.

૧૯૯ पुंसां विग्रहजं विकारमखिलं निर्मूलमुन्मूलयं—
स्तत्राद्यः समभूद् भवामयभिषक् प्रद्युम्नसूरिर्गुरुः ।
येन स्वेदयता प्रयुज्य तरलां तर्कोज्ज्वलां भारतीं
वादीन्द्राः प्रविलापिनो घनतरं दर्पज्वरं त्याजिताः ॥४॥
दिगम्बरसमाक्रान्तवैकपट्टं समाददे ।
यः प्रत्यक्षं नरेन्द्रस्य जगतस्तद्यशः पुनः ॥५॥
नीरागता निधौ राजगच्छभूर्गुणवारिधिः ।
सूरिः प्रद्युम्न सूर्याख्यः पूर्वं वः पूर्वजोऽभवत् ॥२८॥
सपादलक्षगोपाल त्रिभुवनगिर्यादि देशगोपालान् ।
ययु श्चतुरधिकाशीत्या वादजयैरंजयामास ॥२८॥
श्री अभयदेवसूरिरस्तच्छिष्यस्तर्कभूरभूत् ।
भग्नासनालितुसुलादग्रीर्येदास्यमशिश्रियत् ॥२९॥

—પાર્શ્વનાથચરિત પી. ૩, ૧૫૮-૧૬૨.

૨૦૦. तार्किकागस्त्यविस्तारि सत्प्रज्ञाचुलुकैश्चिरं ।
वर्धते पीयमानोऽपि येषां वादमहार्णवः ॥

—તેના સંતાનીય સિદ્ધસેન સૂરિકૃત પ્રવચન સારોદ્ધાર વૃત્તિ સં. ૧૨૪૮.

કૃત સન્મતિતર્ક પર તત્ત્વબોધવિધાયિની ટીકા[૨૦૧] કે જેને 'વાદમહાર્ણવ' પણ કહેવામાં આવે છે તે સંસ્કૃતમાં રચી છે, તે પરથી જણાય છે કે દાર્શનિક વિષયના તેઓ અસાધારણ વિદ્વાન્ હતા. આમાં અનેકાન્ત દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ, તેની વ્યાપ્તિ અને તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે તેથી તે ટીકા અનેકાન્તદૃષ્ટિનો દાર્શનિક ગ્રંથ છે. આ ટીકામાં મૂલ કરતાં બિલકુલ જુદી શૈલી છે. તેમણે જે જે વિષયના વાદો લખ્યા છે, તે વિષય ઉપર તે વખતે ભારતીય સમગ્ર દર્શનોમાં જેટલાં મતમતાંતરો અને પક્ષપ્રતિપક્ષો હતા, તે

तर्कग्रंथविचारदुर्गमवनीसंचारपंचानन-
स्तत्पट्टेऽभयदेवसूरिरजनि श्वेताम्बरग्रामणीः ।
सद्वाक्य श्रुतिलालसा मधुकरीकोलाहलाशंकिनी
हित्वा विष्टरपंकजं श्रितवती ब्राह्मी यदीयाननम् ॥
दृङ्निम्नगाः सत्पथमेदमेता ध्रुवं करिष्यंति जडैः समेताः ।
इतीव रोधाय चकार तासां ग्रन्थं नवं वादमहार्णवं यः ॥

—તેના સંતાનીય માણિક્યચંદ્રસૂરિકૃત પાર્શ્વનાથચરિત પ્રશસ્તિ સં. ૧૨૭૬. પી. ૩, ૧૫૮–૫૯.

शिष्योऽस्याभयदेवसूरिरभवज्जाड्यांधकारं हरन्
गोभि र्भास्करवत्परां विरचयन् भव्याप्तवर्गेच्छदम् ।
ग्रंथो वादमहार्णवोऽस्य विदितः प्रौढप्रमेयोर्मि(भृ)त्
दत्तेर्थं (?) जिनशासनप्रवहणं सांयात्रिकाणां ध्रुवम् ॥

—તેના અન્ય સંતાનીય પ્રભાચંદ્રકૃત પ્રભાવકચરિત સં. ૧૩૩૨.

૨૦૧. મુદ્રિત પુરાતત્ત્વમંદિર અમદાવાદ. મિત્રનું કેટલોગ ૧૦, પૃ. ૩૯–૪૦. વાદમહાર્ણવ એ સન્મતિતર્કપરની ટીકા હશે એમ કેટલાક માને છે કારણકે તે ટીકામાં વિસ્તૃત વાદો છે. सम्मतितर्क प्रकरणं પ્રથમ ભાગ સંપાદકીય નિવેદન. પ્ર૦ પુરાતત્ત્વમંદિર અમદાવાદ. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે મલ્લિષેણ, રાજશેખર, યશોવિજયજીએ વાદમહાર્ણવનું નામ લખી જે પાઠો આપ્યા છે તે ફક્ત ટીકામાં બરાબર ઉપલબ્ધ થાય છે.

બધાંની વિસ્તૃત નોંધ કરી છે, તેથી આ ટીકાને વિક્રમની દશમી શતાબ્દી સુધીના દર્શનવિષયક વાદોનું સંગ્રહસ્થાન કહી શકાય.

૨૬૫. 'આ ટીકાકારે વાદપદ્ધતિ વિદ્વત્તાપૂર્વક એવી ગોઠવી છે કે, જે વિષયમાં વાદ શરૂ કરવાનો હોય, તે વિષયમાં સૌથી પહેલાં સિદ્ધાન્તથી વધારે વેગળો એવો પહેલો પક્ષકાર આવી પોતાનો મત સ્થાપે છે, ત્યાર બાદ સિદ્ધાન્તથી ઓછો વેગળો એવો બીજો પક્ષકાર આવી પોતાના મતને સ્થાપી પ્રથમ પક્ષની ભ્રાન્તિઓ દૂર કરે છે; ત્યારબાદ સિદ્ધાન્તની કંઇક સમીપે રહેલો ત્રીજો પક્ષકાર આવી બીજા પક્ષની ભૂલો સુધારે છે, અને એ ક્રમે આગળ વધતાં છેવટે અનેકાન્ત-વાદી સિદ્ધાન્તી આવી છેલ્લા પ્રતિપક્ષીનું મન્તવ્ય શોધી અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ તે વિષય કેવો માનવો જોઇએ, તે બતાવે છે. આવી વાદ-પદ્ધતિ ગોઠવેલી હોવાથી કોઇ પણ વિષયમાં પ્રત્યેક પક્ષકારનું શું માનવું છે, અને એક બીજા પક્ષકાર વચ્ચે શો શો મતભેદ છે, અને તેમાં કેટકેટલું વજૂદ છે. એ બધું તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જાણી શકાય. તેથી ટીકાકારની પ્રતિપાદન-સરણીને અનેક વાદીઓની ચર્ચા-પરિષદ્ સાથે સરખાવી શકાય, કે જેમાં કોઇ પણ વિષય ઉપર દરેક વાદી પોતપોતાનું પૂર્ણ મન્તવ્ય સ્વતંત્રતાપૂર્વક અનુક્રમે રજુ કરતા હોય, અને છેવટે જેમાં એક સર્વવિષયગ્રાહી સભાપતિ દ્વારા સમન્વય ભરેલું છેવટ લવાતું હોય.

૨૬૬. ' જોકે ટીકામાં સેંકડો દાર્શનિક ગ્રંથોનું દોહન જણાય છે, છતાં સામાન્ય રીતે મીમાંસક કુમારિલભટ્ટનું શ્લોકવાર્તિક, નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલયના આચાર્ય શાંતિરક્ષિતકૃત તત્ત્વસંગ્રહ ઉપરની કમલશીલકૃત પંજિકા, અને દિગમ્બરાચાર્ય પ્રભાચંદ્રના પ્રમેયકમલ-માર્ત્તંડ તથા ન્યાયકુમુદચંદ્રોદય વિગેરે ગ્રન્થોનું પ્રતિબિમ્બ મુખ્યપણે આ ટીકામાં છે; તેવી રીતે વાદિદેવસૂરિનો સ્યાદ્વાદરત્નાકર, મલ્લિષેણસૂરિની સ્યાદ્વાદમંજરી, ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીની નયોપદેશ ઉપરની નયામૃતતરંગિણી ટીકા અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયની ટીકા

આદિ પાછળની કૃતિઓમાં આ સન્મતિની ટીકાનું પ્રતિબિમ્બ છે.'[૨૦૨]

૨૬૭. 'સન્મતિતર્ક મૂળ તે ૧૬૭ પ્રાકૃત આર્યાછંદમાં છે તેના પર પચ્ચીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણ જેટલી પ્રસ્તુત ટીકા છે. ટીકા મૂળ ગ્રંથરૂપ નગરનું દ્વાર કહેવાય પણ પ્રસ્તુત ટીકા મૂળ ગ્રંથના દ્વાર થવા ઉપરાંત મૂળ ગ્રંથમા સ્પષ્ટ રીતે નહિ આવતા એવા અનેક નાના મોટા દાર્શનિક વિષયોની વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મચર્ચાથી ભરેલી છે તેથી એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ બની ગયેલ છે. અભયદેવની ટીકાનું સ્થાન તેમના ઉદ્દેશ પ્રમાણે બહુ ઉંચું છે. બૌદ્ધ દર્શન, ભિન્ન ભિન્ન વૈદિક દર્શનો અને દિગંબર સંપ્રદાયના નવમા સૈકા સુધીના જે મોટા મોટા આકર ગ્રંથો હતા તે બધાના સંપૂર્ણ વિષયોનો સંગ્રહ કરી તેના ઉપર જૈન દષ્ટિએ ચર્ચા કરવી અને છેવટે અનેકાંતવાદનું સ્થાપન કરવું એજ શ્રી અભયદેવસૂરિનો ઉદ્દેશ તે ટીકા રચવામાં હતો અને પ્રો૦ લૅાયમન પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે તે પ્રમાણે એ ઉદ્દેશ ખરેખર અભયદેવસૂરિએ સિદ્ધ કર્યો છે.[૨૦૩]

૨૬૮. '૧૧ મા સૈકા પછી શ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં એવા પણ ગ્રન્થો રચાયા છે કે જે કદમાં પ્રસ્તુત ટીકા કરતાં ત્રણગણા છે, છતાં એ મહાકાય ગ્રંથો અભયદેવસૂરિના સર્વસંગ્રહના ઋણી છે, કારણકે પ્રસ્તુતટીકામાં સંગ્રહીત થયેલ વિષયો તેમને સરળતાથી મળી ગયા છે. એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ પ્રસ્તુત ટીકાનું મહત્ત્વ છે અને તે એકે દશમા સૈકા પછીના ગ્રંથોની જેમ તેમાં શબ્દાડંબર નથી. એમાં ભાષાનો પ્રસન્ન પ્રવાહ શરદ્ઋતુના નદીપ્રવાહની જેમ વહેજ જાય છે.[૨૦૩]

---

૨૦૨ સમ્મતિતર્ક પ્રકરણ પ્રથમ ભાગ પ્ર૦ પુરાતત્ત્વમંદિર અમદાવાદમાં સંપાદકીય નિવેદન.

૨૦૩ પં. સુખલાલ તથા પં. બહેચરદાસનો લેખ 'સન્મતિતર્ક' અને તેનું મહત્વ'.

૨૬૯ **જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો બીજો યુગ**—'વિક્રમ છઠાથી દશમા સૈકા (૧૧ માના પૂર્વાર્દ્ધ) સુધીનો ગણતાં તે નામ 'પલ્લવિત-કાળ' રાખ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એટલો છે કે, **સિદ્ધસેન** અને **સમંતભદ્ર** દ્વારા બંને સંપ્રદાયોમાં જે જૈનન્યાયનું બીજારોપણ થયું, તેનેજ આ યુગમાં પલ્લવિત કરવામાં આવ્યું છે. આ યુગમાં દિગંબર સંપ્રદાયમાં અનુક્રમે **અકલંક**, **વિદ્યાનંદ** અને **પ્રભાચંદ્ર** એ ત્રણ પ્રધાન આચાર્યોએ (તેમજ **માણિક્યનંદી** અને **અનંતવીર્યે**) મુખ્યપણે જૈનન્યાયને વિસ્તાર્યો અને વિશદ કર્યો છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પણ પ્રધાનપણે ત્રણ આચાર્યોએ આ યુગમાં જૈનન્યાયને વિસ્તૃત અને વિશદ બનાવ્યો છે. **મલ્લવાદી**, **હરિભદ્ર** અને (ઉપર જણાવેલા) **રાજગચ્છીય અભયદેવ**. એ ત્રણેએ અનુક્રમે કાંઇને કાંઇ વધારે વિશેષતા અર્પી છે. **અકલંક** આદિ ત્રણે ત્રણે દિગંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાયના સ્વતંત્ર ગ્રંથોયે લખ્યા છે, અને **સમન્તભદ્ર** આદિ પૂર્વાચાર્યોની ન્યાયવાણીને પલ્લવિત પણ કરી છે. તેવીજ રીતે **મલ્લવાદી** વગેરે આ યુગના શ્વેતાંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાય ઉપર સ્વતંત્ર ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા છે અને પોતપોતાના પહેલાંની તર્કવાણીને પલ્લવિત પણ કરી છે. ઉક્ત દિગંબર ત્રણ આચાર્યો અને ઉક્ત શ્વેતાંબર ત્રણ આચાર્યોની કૃતિઓ બરાબર સામે રાખી જોવામાં આવે તો એક બીજા ઉપર પડેલો પ્રભાવ પરસ્પરનું સાદૃશ્ય અને વિશેષત્વ ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહે તેમ નથી.'[૨૦૪] એટલે ઉક્ત **અભયદેવસૂરિથી** આ યુગ પૂરો થાય છે.

૨૭૦ ઉક્ત **અભયદેવસૂરિના** શિષ્ય **ધનેશ્વરસૂરિ** ધારાધીશ મુંજરાજાની સભામાં વિજેતા હતા અને તે રાજાના માનીતા ગુરૂ હતા.[૨૦૫] પોતે મૂળ **ત્રિભુવનગિરિના** સ્વામી **કર્દમ** ભૂપતિ હતા.

---

૨૦૪ જુઓ પં. સુખલાલનો 'જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ' એ નિબંધ—ભાવનગર ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌નો રીપોર્ટ.

૨૦૫ तदनु धनेश्वरसूरिर्जज्ञे यः प्राप पुंडरीकाख्यः ।

તેમણે રાજા થઇ દીક્ષા લીધી અને તેઓ રાજાના માન્ય થયા, તેથી તેના ગચ્છનું નામ રાજગચ્છ[૨૦૬] પડયું. મુંજનું મરણ સં. ૧૦૫૦ ને ૧૦૫૪ ની વચ્ચે થયું.[૨૦૭]

૨૭૧ મૂલરાજના પુત્ર ચામુંડરાજે શ્રી વીરગણિ નામના સાધુનો આચાર્ય પદનો મહોત્સવ મોટા આડંબરથી કર્યો; અને તે સૂરિએ વાસક્ષેપ મંત્રી રાજાને આપ્યો હતો કે જે રાજાએ જલમા મેળાવી રાણીઓને સ્નાન કરાવવાથી રાજાને ઘેર વલ્લભરાજ આદિ સંતાનોની વૃદ્ધિ થઈ.

૨૭૨. ધનપાલ ધારાધીશ મુંજનો, અને માનીતો રાજસભા પંડિત અને કવિ હતો. તેના રાજ્યમાં 'સં. ૧૦૨૯માં જ્યારે માળવાના રાજાની ધાડે મન્નખેડ નામનું ગામ લુંટયું ત્યારે ધારાનગરીના પ્રતિષ્ઠિત (ધનપાલે) નિર્દોષ માર્ગ ઉપર રહેલી પોતાની સુંદરી

निर्मथ्य वादजलधिं जयश्रियं मुंजनृपपुरतः ॥
—સિદ્ધસેનકૃત પ્રવચનસારોધ્ધારવૃત્તિ સં. ૧૨૪૮.

विद्वन्मंडलमौलिमंडनमणिः प्रेखत्तपोहर्मणि ।
निर्ग्रन्थोऽपि धनेश्वरः समजनि श्रीसांस्वतः सद्गुरुः ॥
यः स्फुर्जद्गुणपुंजमुंजजगती जिष्णोः पुरः प्रज्ञिला—
न्वादे वादिवरान्विजित्य विजयश्रीसंग्रहं स व्यधात् ॥
—માણિકયચંદ્રકૃત પાર્શ્વચરિત સં. ૧૨૭૬ (પી. ૩, ૧૫૯).

૨૦૬ त्रिभुवनगिरिस्वामी श्रीमान्स कर्दमभूपति—
स्तदुपसमभूत् शिष्यः श्रीमद् धनेश्वरसंज्ञया ।
अजनि सुगुरुस्तत्पट्टेऽस्मात् प्रभृत्यवनिस्तुतः
तदनु विदितो विश्वे गच्छः सराजपदोत्तरः ॥
—પ્રભાચંદ્રકૃત પ્રભાવકચરિત.

૨૦૭ તેનું દાનપત્ર સં. ૧૦૩૧ નું મળે છે. તેમજ સં. ૧૦૫૦ માં દિગંબરાચાર્ય અમિતગતિએ સુભાષિત રત્નસંદોહ નામનો ગ્રંથ તેના રાજ્યમાં રચ્યો છે.

નામની નાની બ્હેન માટે આ '(પાઇયિલચ્છી નામમાલા' ૨૦૮ નામનો પ્રાકૃત શબ્દોનો) કોશ રચ્યો.' તેમાં માત્ર સંસ્કૃતસમ, સંસ્કૃતજન્ય કે દેશી પ્રાકૃતમાં પર્યાય શબ્દોનું સૂચન છે. તથા બધા શબ્દો સવિભક્તિક આપેલા હોવાથી કેટલેક અંશે તેઓના લિંગનું પણ જ્ઞાન થઇ શકે છે. પોતાની બ્હેનને માતૃભાષાનું જ્ઞાન સારૂં થાય તે કારણથી તેણે કોશ રચ્યો હોય તે પણ બનવા જોગ છે. તેણે **સંસ્કૃત** નામમાલા૨૦૯ રચી હોય તેવો સંભવ છે. મુંજ પછી ધારાધીશ ભોજરાજાએ 'સિદ્ધ સારસ્વત કવીશ્વર' 'કૂર્ચાલ સરસ્વતી' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું અને તેના કહેવાથી 'તિલકમંજરી' નામની સુંદર આખ્યાયિકા સંસ્કૃતમાં રચી હતી. આ સંબંધમાં વિસ્તારથી શ્રી જિનવિજયે ૨૧૦લેખ લખ્યો છે તે પરથી ટૂંકમાં નીચેનું જણાવ્યું છે.

---

૨૦૮ પંડિત બહેચરદાસે સંશોધિત કરી પ્રકટ કરેલ છે. સં. ૧૯૭૩. જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ ઑફિસ, પાયધુની, મુંબઈ પાસેથી મળી શકે છે.

૨૦૯ 'ધનપાલરચિત નામમાલા શ્લોક ૧૮૦૦' એવી યાદી એક ટીપમાંથી મળે છે. તેમની રચેલી પાઇયલચ્છી નામે પ્રાકૃત નામમાલા ઉપલબ્ધ છે તેની શ્લોકસંખ્યા આનાથી ઘણી ઓછી છે, તેથી પ્રાકૃત કરતાં આ નામમાલા જુદીજ હોવી જોઇએ; અને તે સંસ્કૃત નામમાલા હોય એમ સંભવે છે. ધનપાલે સંસ્કૃતનો શબ્દકોષ રચ્યો હતો તેનો પુરાવો તો ખુદ હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથોમાંથી જ મળી આવે છે; કારણકે તેમણે પોતાના અભિધાન ચિંતામણિ નામે સંસ્કૃત કોષની ટીકાના પ્રારંભમાંજ व्युत्पत्ति र्धनपालतः એવો ઉલ્લેખ કરી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં ધનપાલના કોષને પ્રમાણભૂત માન્યો છે. એવીજ રીતે દેશીનામમાલાની ટીકામાં પણ ધનપાલનો નામોલ્લેખ કરેલો મળી આવે છે. આ કોષ હાલમાં ક્યાંએ પણ મળી આવતો નથી.'–જિનવિજય (પુરાતત્ત્વ ૨, ૪૨૦)

૨૧૦ 'તિલકમંજરી'—મહાકવિ શ્રી ધનપાલ રચિત-જૈનકથા–એ નામનો લેખ જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ જૈનઇતિહાસ–સાહિત્ય વિશેષાંક પુ. ૧૧–૭ થી ૧૦. જુલાઈ–અકટોબર ૧૯૧૫ (વીરાત્ ૨૪૪૧) તથા આત્માનંદપ્રકાશ પુ. ૧૩–૭ વીરાત્ ૨૪૪૨ માઘ.

મહાકવિ ધનપાલ.

चैत्रवद् धनपालो न कस्य राजप्रियः प्रियः ।
सकर्णाभरणं यस्माज्जज्ञे तिलकमंजरी ॥

—મુનિરત્નકૃત અમમચરિત્ર.

—ચૈત્ર માસની પેઠે રાજપ્રિય ધનપાલ કોને પ્રિય નથી? કે જેનાથી સકર્ણ (કાનવાળા, વિદ્વાન્)ને આભરણભૂત તિલકમંજરી (તે નામની કથા, તિલકવૃક્ષની મહોર) ઉત્પન્ન થઇ.

स्वादुतां मधुना नीताः पशूनामपि मानसम् ।
मदयन्ति न यद्वाचः किं तेऽपि कवयो भुवि ॥
काव्यं तदपि किं वाच्यमवांचि न करोति यत् ।
श्रुतमात्रममित्राणां वक्त्राणि च शिरांसि च ॥

અર્થાત્—માધુર્ય ગુણદ્વારા સ્વાદુતાને પ્રાપ્ત થયેલી જેમની વાણીઓ, પશુઓના મનને પણ જો હર્ષિત નહીં કરે તો શું તેઓ પણ પૃથ્વીમાં કવિ કહેવડાવવા લાયક છે?!

અને તે પણ શું કાવ્ય કહી શકાય કે જેના શ્રવણ માત્રથીજ જો શત્રુઓનાં મુખ અને મસ્તક નીચાં નહિ થઇ જાય?!!

वर्णयुक्तिं दधानापि स्निग्धांजनमनोहरात् ।
नातिश्लेषघना श्लाघां कृतिर्लिपिरिवाश्नुते ॥
अश्रान्तगद्यसन्ताना श्रोतृणां निर्विदे कथा ।
जहाति पद्यप्रचुरा चम्पूरपि कथारसम् ॥

—જનોનાં મનને હરણ કરનારાં એવાં મધુર વર્ણનો યુક્ત હોવા છતાં પણ (૧) અતિ શ્લેષવાળી કવિની કૃતિ પ્રશંસા પામતી નથી, (૨) સતત ગદ્યવાળી કથા પણ શ્રોતાઓને આનંદ આપી શકતી નથી. (૩) તેમજ પ્રચુર પદ્યોવાળી ચંપૂકથા પણ રસ પોષી શકતી નથી.

—ધનપાલ રચિત તિલકમંજરી.

'वचनं श्री धनपालस्य चंदनं मलयस्य च ।
सरसं हृदि विन्यस्य कोऽभून्नाम न निर्वृतः ॥'

—ધનપાલનું વચન અને મલયગિરિનું રસસહિત ચંદન જેના હૃદયને લાગ્યું તે શાંત અને સુખી ન થાય એવો જગત્‌માં કોણ છે?

—પ્રબંધ ચિં. ભાષાંતર.

'सालंकारा लक्खण सुच्छंदया महुरसा सुवन्नरुइ ।
कस्स न हारइ हियय़ं कहुत्तमा पवरतरुणीव्व ॥'

—અલંકારસહિત, લક્ષણ અને સુંદર છંદથી મહારસવાળી, સુવર્ણ-સુંદર અક્ષરોથી પૂર્ણ ઉત્તમ કથા પ્રવર તરૂણીની પેઠે કોના હૃદયને હરી ન લે?—સર્વના હૃદયને હરી લે. —તિલકાચાર્યકૃત સમ્યકત્વ-સપ્તતિ ટીકામાં વચન શુદ્ધિપર ધનપાલકથાની ગાથા ૨૩૭.

૨૭૩. આ કવિ પોતે જણાવે છે કે:—'મધ્યદેશમાં આવેલા સાંકાસ્ય નામા નિવેશમાં (સંયુક્ત પ્રાંતમાં ફરૂકાબાદ જિલ્લામાં સંકિસ નામનું હાલ ગામ છે ત્યાં જુઓ ઇંડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વૉટર્લી માર્ચ ૧૯૨૯ પૃ. ૧૪૨) દેવર્ષિ નામનો દ્વિજ હતો કે જેનો પુત્ર સર્વ-શાસ્ત્રમાં કુશળ સ્વયંભૂ એવો સર્વદેવ નામનો મારો પિતા છે. મારા તે પિતાના ચરણકમળની સેવાથી વિદ્યાલવને પ્રાપ્ત થયેલા અને સર્વ વિદ્યાના સમુદ્રરૂપ એવા મુંજરાજાએ સભાની અંદર જેને **'સરસ્વતી'** એવા મહત્ત્વસૂચક ઉપનામથી બોલાવેલા એવા મેં ધનપાલ વિપ્રે ભોજરાજા કે જે સર્વ શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ જૈનશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી કથાઓ સાંભળવા માટે ઉત્પન્ન થયેલા કુતૂહલવાળો અને નિર્મળચરિતવાળો હતો તેના વિનોદમાટે આ તિલકમંજરી નામની સ્ફુટ અને અદ્‌ભુત રસવાળી કથા રચી.'[૨૧૧]

---

૨૧૧. आसीद् द्विजन्माखिलमध्यदेशे प्रकाश्य शंकाश्य निवेशजन्मा ।
अलब्धदेवर्षिरिति प्रसिद्धिं यो दानवर्षित्व विभूषितोऽपि ॥
शास्त्रेष्वधीतीकुशल: कलासु बन्धे च बोधे च गिरां प्रकृष्ट: ।
तस्यात्मजन्मा समभून्महात्मा देव: स्वयम्भूरिव सर्वदेव: ॥
तज्जन्मा जनकांघ्रिपंकजरज: सेवाप्तविद्यालवो
विप्र: श्री धनपाल इत्यविशदामेतामबध्नात्कथां ।

૨૭૪. ભોજરાજા સંસ્કૃત સાહિત્યનો અત્યંત પ્રેમી હોવા ઉપરાન્ત સ્વયં સારો કવિ હતો. તેની સભામાં આર્યાવર્તના બધા ભાગોમાંથી કવિઓ અને વિદ્વાનો આવતા. રાજા યોગ્ય પુરૂષોને સત્કારતો અને નવાજતો. તેના આશ્રય નીચે સંખ્યાબંધ પંડિતો રહેતા અને સાહિત્યની સેવા-વૃદ્ધિ કરતા. મહાકવિ ધનપાલ તેની પરિષદ્‌નો વિદ્ન્માન્ય પ્રમુખ અને રાજાનો પ્રગાઢ મિત્ર હતો. બાલ્યાવસ્થાથીજ ભોજ અને ધનપાલ પરસ્પર પરમસ્નેહીઓ હતા, કારણકે મુંજરાજની પરિષદ્‌નો પ્રમુખ અને રાજમાન્ય વિદ્વાન્ ધનપાલજ હતો. ધનપાલના પાંડિત્ય પર મુગ્ધ થઇ મુંજરાજે તેને 'સરસ્વતી' નું મહત્ત્વસૂચક બિરૂદ આપ્યું હતું. આ રીતે મુંજ અને ભોજ બંનેનો તે બહુમાન્ય હતો. ધનપાલ પ્રથમ વૈદિક ધર્માવલંબી હતો, પરંતુ પાછળથી પોતાના બંધુ શોભનમુનિના સંસર્ગથી જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરી, મહેન્દ્રસૂરિ પાસે જૈન-ગાર્હપત્ય દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી ને તેમની પાસે સ્યાદ્‌વાદ સિદ્ધાંતનો વિશેષ અભ્યાસ કરી જૈનદર્શનનો પારદૃષ્ટા-તત્ત્વજ્ઞ થયો. આ ધર્મપરિવર્ત્તનથી ભોજ વિસ્મિત થયો અને ધનપાલ સાથે વિવાદ કરતો, પણ ધનપાલ દૃઢ રહી તેને નિરૂત્તર કરતો. ભોજ સ્વયં વિદ્વાન્ અને તત્ત્વજ્ઞ હોવાથી સ્વધર્મ-વૈદિક દર્શનનાં તત્ત્વોમાં નિષ્ણાત હતો, પરંતુ જૈનધર્મના વિશેષ પરિચયના અભાવે તેના સંબંધી જાણકાર ન હતો. ધનપાલના સંસર્ગથી તેની ઇચ્છા જૈન દર્શનના સ્વરૂપને જાણવાની થઈ, અને તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે ધનપાલે જૈન સિદ્ધાન્તોક્ત વિચારો અને સંસ્કારોને પ્રતિપાદન કરનારી તિલકમંજરી જેવી અદ્વિતીય અને અદ્‌ભૂત કથા રચી.

૨૭૫. આમાં ધનપાલે પ્રથમ સ્વમત તથા પરમતમાં થઇ ગયેલા

अक्षुण्णोऽपि विविक्तसूक्तिरचने यः सर्व विद्याब्धिना
श्री मुंजेन सरस्वतीति सदसि क्षोणीभृता व्याहृतः ॥
निःशेषवाङ्मयविदोऽपि जिनागमोक्ताः श्रोतुं कथाः समुपजातकुतूहलस्य ।
तस्यावदातचरितस्य विनोदहेतो राज्ञः स्फुटाद्भुतरसा रचिता कथेयं ॥

મહાકવિઓની-તેમની કૃતિઓની ઉદાર વૃત્તિથી ઘણી પ્રશંસા કરી છે. ઇંદ્રભૂતિ ગણધર, વાલ્મીકિ, વેદવ્યાસ, ગુણાઢય (બૃહત્કથાકાર), પ્રવરસેન (સેતુબંધકાર), પાદલિપ્તકૃત તરંગવતી, જીવદેવસૂરિ, કાલિદાસ, બાણ ને ભારવી, હરિભદ્રસૂરિકૃત સમરાદિત્યચરિત, ભવભૂતિ, વાક્પતિરાજનો ગૌડવધ, બપ્પભટ્ટી-ભદ્રકીર્તિસૂરિકૃત તારાગણ નામનું કાવ્ય, યાયાવર રાજશેખર કવિ, સ્વગુરૂ મહેંદ્રસૂરિ, રૂદ્રકવિની ત્રૈલોક્યસુંદરી તથા તેના પુત્ર કર્દમરાજની સૂક્તિઓની પ્રશંસા કરી પછી પોતે કહે છે કે 'કોઈ વાચ્યમાં, કોઇ માત્ર કથારસમાં, કોઇ પ્રસાદાદિ ગુણોમાં ચડે છે પણ ત્રણે જેનામાં હોય તેઓને તો ધન્ય છે.'

૨૭૬. સંસ્કૃત પદ્યકાવ્ય સાહિત્ય વાલ્મિકી, કાલિદાસ આદિ અગણ્ય કવિઓથી મહત્તા પામ્યું છે પરંતુ ગદ્યકાવ્ય સાહિત્ય તો સુબંધુ, બાણ, દંડી, ત્રિવિક્રમભટ્ટ ને સોડ્ઢલ જેવા પાંચદશ કવિઓની સુકૃપાથી વાસવદત્તા, કાદંબરી, દશકુમાર ચરિત, નલકથા અને ઉદયસુંદરીની કથાથી પોતાનું અસ્તિત્વ સાચવી રહ્યું છે, તેમાં ધનપાલની તિલકમંજરીનું અવશ્ય સ્થાન છે, ને તેથી તેમાં વૃદ્ધિ થઇ છે. કવિ અને કાવ્ય સંબંધી તથા કથા કેવી હોવી જોઇએ એ સંબંધીના ધનપાલના વિચાર આની મથાળેજ મૂક્યા છેઃ કથામાં શ્લેષકાઠિન્ય, ગદ્યપ્રાધાન્ય અને પદ્યપ્રાચુર્ય એ ત્રણ દોષો 'વર્ણયુક્તિ' એ શ્લોકમાં બતાવ્યા છે તે સુબંધુની વાસવદત્તા, બાણની કાદંબરી, અને ત્રિવિક્રમભટ્ટની નલકથા ઉપર અનુક્રમે કરેલા આક્ષેપ લાગે છે. ગદ્યમાં લાંબા લાંબા સમાસોવાળા દંડકો અને અક્ષરોના પ્રાચુર્યથી જનસમૂહ વિમુખ થાય છે એ પણ પોતે એક શ્લોકમાં ૨૧૨

---

૨૧૨ अखण्डदण्डकारण्यभाजः प्रचुरवर्णकात् ।
व्याघ्रादिव भयाघ्रातो गद्याद् व्यावर्तते जनः ॥

—અખંડ એવા દંડકારણ્યનું સેવન કરનાર અને રંગબેરંગી એવા સિંહથી ભય પામી મનુષ્ય જેમ પાછો હઠી જાય છે તેમ (લાંબા લાંબા સમાસોવાળા દંડકોયુક્ત અને) બહુ અક્ષરોવાળા ગદ્યથી પણ જન વિમુખ થાય છે.

જણાવ્યું છે. આ સર્વ દોષ-આક્ષેપથી મુક્ત થઇ ધનપાલે જનસમૂહમાં સર્વ રીતે પ્રિય થઈ પડે તેવી પોતાની કૃતિ **તિલકમંજરી** બનાવી છે. તેમાં નથી સઘન શ્લેષો કે નથી કઠિન પદો, તેમજ નથી તેમાં સતત ગદ્ય કે નથી પ્રચુર પદ્ય. સમગ્ર કથા સરલ અને સુપ્રસિદ્ધ પદો દ્વારા પ્રસાદ ગુણ વડે અલંકૃત થયેલી છે. થોડા થોડા અંતરે પ્રસંગોચિત સ્થાને એકેક બબ્બે કે તેથી વધારે ભાવપ્રદર્શક પદ્યો પણ આપેલાં છે. ગદ્યની માફક પદ્યો પણ બહુ રમણીય અને પ્રૌઢ છે, રસ અને ધ્વનિથી પૂરિત છે. **હેમચંદ્રાચાર્ય** જેવા વિદ્વાને પણ **તિલકમંજરી**નાં પદ્યો ઉચ્ચકોટિના માન્યાં છે અને પોતાના [૨૧૩] **કાવ્યાનુશાસન**માં 'શ્લેષ'ના ઉદાહરણ તરીકે. તેમજ **છંદોનુશાસન**માં 'માત્રા' નામક છંદના ઉદાહરણમાં **તિલકમંજરી**માંથી કાવ્યો ચુંટી મૂક્યાં છે.

૨૭૭ આ કથા 'આખ્યાયિકા'નાં ખરાં લક્ષણવાળી નવરસ અને કાવ્યથી ભરપૂર છે. આ કથા તેમાં ઉત્સૂત્ર-પ્રરૂપણા ન થાય તેવી દૃષ્ટિએ જૈનાચાર્ય **શાંતિસૂરિ**એ સંશોધિત કરી હતી એમ **પ્રભાવક-ચરિત**કાર જણાવે છે. [૨૧૪] **તિલકમંજરી**ની તાડપત્રની પ્રત સં. ૧૧૩૦માં લખાયેલી જેસલમેર ભં. માં છે (જે. પૃ. ૪)

૨૭૮ ધનપાલના સહોદર **શોભને મહેંદ્રસૂરિ** પાસે જૈન સાધુ દીક્ષા લીધી અને તેમણે યમકયુક્ત ૨૪ તીર્થંકરોની જે સ્તુતિઓ સંસ્કૃતમાં બનાવી હતી તે **શોભનસ્તુતિ** તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે સ્તુતિ પર **ધનપાલે** સંસ્કૃત ટીકા રચી. તે ટીકામાં ધનપાલ પોતે જણાવે છે કે 'પોતાના પિતા **સર્વદેવને** નામમાત્રથી શોભન નહિ, પરંતુ શુભ

---

૨૧૩ અધ્યાય ૫ પૃ. ૨૭૬; ૩ પૃ. ૧૭૭.

૨૧૪ 'મહેન્દ્રસૂરિપ્રબંધ' પૃ. ૨૩૭

अशोधयदिमां चासावुत्सूत्राणां प्ररूपणात् ।
शब्दसाहित्यदोषास्तु सिद्धसारस्वतेषु किम् ॥२०२॥

વર્ણથી યુક્ત શરીરથી પણ શોભન એવો કમલ જેવી લાંબી આંખોવાળો, ગુણથી પૂજા જેણે મેળવી છે એવો **શોભન** નામનો શ્લાઘ્ય પુત્ર થયો. તે કાતંત્ર, ચંદ્ર (વ્યાકરણ)થી ઉદય પામેલ તંત્રને જાણનારો, બૌદ્ધ અને આર્હત દર્શનોનાં તત્ત્વોનો જાણનાર, સાહિત્યવિદ્યારૂપી સમુદ્રનો પારદર્શી અને કાવ્યકર્તાઓ–કવિઓમાં નિદર્શન–આદર્શરૂપ થયો. કૌમારાવસ્થામાં અરિષ્ટનેમિની (નેમનાથની) ચેષ્ટા કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય તેમ જેણે માર–મદનની શક્તિ ક્ષત કરી હતી તેવા તેણે સર્વસાવદ્યની નિવૃત્તિથી (જૈનદીક્ષાથી) ગૌરવશાલી એવી પ્રતિજ્ઞા સત્યપ્રતિજ્ઞ થઈ પાળી. ધર્મના અભ્યાસ કરતા જેણે હિંસા કલાવડે પણ–કિંચિત્પણ કરીજ નહિ તથાપિ જેના ગુણ (ગુણ, મેખલાનો દોરો) ના સ્વરથી ચાર સાગરનું ચક્ર જેની મેખલારૂપ છે એવી પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈ એ વિચિત્ર છે !, તે નિજ અનુજ–નાનાભાઈની આ ઉજ્વલ કૃતિને તેણેજ સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કરતી વખતે અભ્યર્થના કરાયેલા એવા સાંપ્રત કવિ નામે ધનપાલે યથામતિ વિચારીને પોતાની વૃત્તિથી સારી રીતે અલંકૃત કરી.'[૨૧૬]

---

૨૧૫ તેની અંતે એમ છે કે 'तस्यैव ज्येष्ठ भ्रातुः पंडित धनपालस्य.' ડીં.

૨૧૬ પહેલા બે શ્લોક પોતાનાં પિતામહ તે પિતા સંબંધમાં તિલકમંજરીમાં આપ્યા પ્રમાણે આપ્યા છે (જુઓ, ફુટનોટ નં. ૨૧૧).

अब्जायताक्षः समजायतास्य श्लाघ्यस्तनूजो गुणलब्धपूजः ।
यः शोभनत्वं शुभवर्णभाजा न नाम नाम्ना वपुषाऽप्यधत्त ॥३॥
कातन्त्रचन्द्रोदिततन्त्रवेदी यो बुद्धबौद्धार्हततत्त्वतत्त्वः ।
साहित्यविद्यार्णवपारदर्शी निदर्शनं काव्यकृतां बभूव ॥४॥
कौमार एव क्षतमारवीर्यश्चेष्टां चिकीर्षन्निव रिष्टनेमेः ।
यः सर्वसावद्यनिवृत्तिगुर्वी सत्यप्रतिज्ञो विदधे प्रतिज्ञाम् ॥५॥
अभ्यस्यता धर्ममकारि येन जीवाभिघातः कलयाऽपि नैव ।
चित्रं चतुःसागरचक्रकांचि स्तथापि भूर्व्याापि गुणस्वनेन ॥६॥

૨૭૯. ધનપાલે પોતે પ્રાકૃતમાં ૨૦ ગાથામાં **શ્રાવકવિધિ** (પા. સૂચિ નં. ૫૬ તથા પ્રાકૃતમાં ૫૦ ગાથામાં ઋષભદેવની સ્તુતિ રચી છે કે જે **ઋષભપંચાશિકા** કહેવાય છે.[૨૧૭] વળી વિરોધાભાસ અલંકારવાળી શ્રી **મહાવીર સ્તુતિ** રચી હતી[૨૧૮] અને **સત્યપુરીય–શ્રી મહાવીર ઉત્સાહ**[૨૧૮] નામનું સ્તુતિકાવ્ય અપભ્રંશ તત્કાલીન ભાષામાં રચ્યું હતું કે જે કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકત રજુ કરે છે.

૨૮૦. ઉક્ત **શાંતિસૂરિને**[૨૧૯] પાટણમાં ધનપાલે ધારામાં આવવા પ્રેરણા કરી હતી તેથી તેઓ ધારાનગરીમાં આવી રાજા **ભોજનો** આદરસત્કાર પામ્યા અને તેમણે સભાના સર્વ પંડિતોને જીતવાથી

एतां यथामति विमृश्य निजानुजस्य
तस्योज्ज्वलं कृतिमलंकृतवान् स्ववृत्त्या ।
अभ्यर्थितो विदधतो त्रिदिवप्रयाणं
तेनैव साम्प्रतकवि र्धनपालनामा ॥७॥

આ ટીકા મૂલ અને તેના ગૂ. અનુવાદસહિત તેમજ બીજી સંસ્કૃત અવચૂરીસહિત. આ૦ સમિતિ નં. ૪૭ માં મુદ્રિત થઈ છે.

૨૧૭ ઋષભપંચાશિકા (પી ૨, ૮૫-૯૨) પર પાદલિપ્ત સૂરિકૃત તરંગલોલાનો સંક્ષેપ કરનાર હારિજ ગચ્છના વીરભદ્રના શિષ્ય નેમિચંદ્રે ટીકા કરી હતી (કાં. વડો.)

૨૧૮ આ બંને જૈનસાહિત્યસંશોધક ખંડ ૩ અંક ૩ માં પૃ. ૨૯૫ અને ૨૪૧ પૃષ્ઠ પર વિવેચન સહિત પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. વે. નં. ૧૮૨૨ માં સં. વીરસ્તવ સાવચૂરિ નોંધેલ છે.

૨૧૯ આ સૂરિએ ૭૦૦ શ્રીમાલી કુટુંબને જૈન કર્યાં. તેમનો વડગચ્છ હતો. પછી તેમાંથી આઠ શાખાનો વિસ્તારવાળો પિંપલગચ્છ થયો સં. ૧૨૨૨. (રૂદ્ર બાવીસ) તે વીરતીર્થ સાચોર નગરમાં દીપતો થયો. (પુણ્યસાગરકૃત અંજનાસુંદરી રાસ પ્રશસ્તિ. ર. સં. ૧૬૮૯; જુઓ જૈ. ગૂ. કવિઓ ભાગ ૨. પૃ. ૫૩૨.)

ભોજરાજાએ તેમને 'વાદિવેતાલ' એવું બિરૂદ આપ્યું હતું. તેઓ ચંદ્રકુલના થારાપદ્ર ગચ્છીય હતા. તેમણે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર મનોહર ટીકા રચી છે કે જે ટીકા 'પાઇય ટીકા' કહેવાય છે (કારણ કે તેમાં પ્રાકૃત અતિ વિશેષ છે, પી. ૩,૬૩). તેમણે અંગવિદ્યા રચી–ઉદ્ધરી (કાં. વડો. નં. ૯, પી. ૩, ૨૩૧; જેસ.) તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૦૯૬ માં થયો. (પ્રા૦) ધર્મશાસ્ત્રના રચનાર શાંતિસૂરિ આ હશે. (પી. ૨, ૬૦).

૨૮૧ સં. ૧૦૫૫ માં ચંદ્રગચ્છના વર્ધમાનસૂરિએ હરિભદ્ર કૃત ઉપદેશપદ પર ટીકા (જેસ.) રચી, વળી તેમણે ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા નામ સમુચ્ચય (પી. ૩, ૧), ઉપદેશમાલા બૃહદ્વૃત્તિ એ નામની કૃતિઓ રચી જણાય છે. (જેસ. પ્ર. પૃ. ૩૭) તે સૂરિનો શક સં. ૯૧૦ (વિ. સં. ૧૦૪૫) નો પ્રતિમાલેખ કટિગ્રામમાં ઉપલબ્ધ છે. સ્વ૦ સં. ૧૦૮૮.

૨૮૨ સં. ૧૦૭૩ માં ઉકેશ ગચ્છના કક્કસૂરિ શિષ્ય જિનચંદ્રગણિ (અપર નામ કુલચંદ્ર ગણિ, અને પછીથી થયેલ દેવગુપ્તાચાર્ય) એ પત્તનમાં પાર્શ્વનાથચૈત્યે નવપદલઘુવૃત્તિ (શ્રાવકાનંદકારિણી નામની ટીકા) રચી (પા. સૂચિ નં. ૨) અને તે વર્ષમાં નવતત્ત્વ પ્રકરણ રચ્યું [૨૨૦] અને સં. ૧૦૭૮ માં વીર નામના આચાર્યે આરાધનપતાકા રચી.

૨૮૩. પાટણની ગાદીપર રાજ કરતા દુર્લભરાજના સમયમાં એમ બન્યું કે વનરાજના સમયથી પાટણમાં ચૈત્યવાસી મુનિઓજ રહેતા, તેથી ઉક્ત ચંદ્રકુલના વર્ધમાનસૂરિ શિષ્ય જિનેશ્વર નામના સૂરિએ રાજસભામાં જઇ તેજ રાજાના સરસ્વતી ભંડારમાંનું જૈન મુનિઓના આચાર સ્વરૂપ દાખવતું દશવૈકાલિક સૂત્ર મંગાવી ચૈત્યવાસીઓનો આચાર તે શુદ્ધ મુનિ–આચાર નથી અને પોતે જે ઉગ્ર

---

૨૨૦ પુરાતત્ત્વ ૨, ૪૧૩.

અને કઠિન આચાર પાળે છે તેજ શાસ્ત્રસંમત છે એમ બતાવી આપ્યું તેથી તે રાજાએ તેમને 'ખરતર' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું અને ત્યારથી ચૈત્યવાસીઓનું જોર નરમ પડતું ગયું; શુદ્ધ આચારવાળા જૈન મુનિઓનો પ્રવેશ વધતો ગયો અને તેમના પરથી 'ખરતર ગચ્છ'ની સ્થાપના થઇ એમ તે ગચ્છની પટ્ટાવલીમાં જણાવ્યું છે.

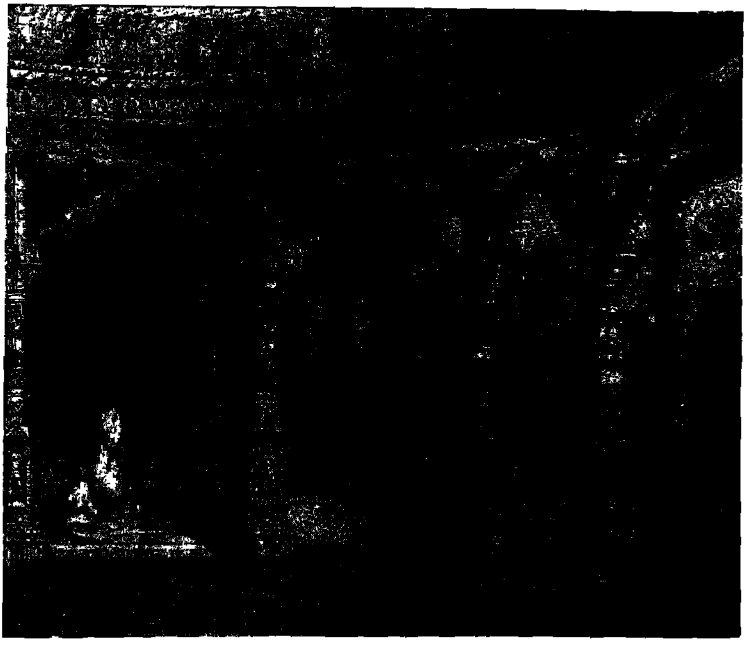
૨૮૪ ઉક્ત **જિનેશ્વરસૂરિ**ના સહોદર અને સહદીક્ષિત **બુદ્ધિસાગરસૂરિ** (કે જે જૈન શ્વે૦ સંપ્રદાયમાં આદ્ય વૈયાકરણ) છે એ પોતાના નામનું-'બુદ્ધિસાગર' અપરનામ **પંચગ્રંથી** વ્યાકરણ કે શબ્દલક્ષ્મલક્ષણ, **પાણિનિ-ચંદ્ર-જૈનેન્દ્ર-વિશ્રાન્તદુર્ગ** ટીકા જોઇને સંસ્કૃત પ્રાકૃત શબ્દની સિદ્ધિ માટે પદ્યગદ્યરૂપ ૭૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ **જાબાલિપુર**માં સં. ૧૦૮૦ માં રચ્યું. તે **જિનેશ્વરસૂરિ**એ **હરિભદ્ર**નાં અષ્ટકો પર સં. વૃત્તિ (સં. ૧૦૮૦), સમ્યક્ત્વના ઉપશમાદિ પાંચ લિંગપર **પંચલિંગી** પ્રકરણ, **વીરચરિત્ર**, **નિર્વાણલીલાવતી** કથા (**આશાપલ્લી**માં સં. ૧૦૮૨ ને ૧૦૯૫ ની વચમાં-સં. ૧૦૯૨ માં વે૦ નં. ૧૬૨૩ જે. પૃ. ૪૩) **કથાકોષ** (પ્રા૦), **પ્રમાણ** લક્ષણ[૨૨૧] સવૃત્તિ, ષટ્સ્થાનક પ્રકરણ વગેરે ગ્રંથો રચ્યા. આ સૂરિના શિષ્યો **જિનચંદ્રસૂરિ**, **અભયદેવસૂરિ** અને **ધનેશ્વરસૂરિ** થયા. **ધનેશ્વરે** સં. ૧૦૯૫ માં **ચડ્ડાવલ્લિ** (ચંદ્રાવતી)માં **સુરસુંદરીકહા** પ્રાકૃતમાં રચી.[૨૨૨]

૨૮૫ અગ્યારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં કાયસ્થ કવિ **સોડ્ઢલે** ઉદયસુંદરી કથા નામની મનોહર ગદ્યમય આખ્યાયિકા રચી તેમાં પોતાના મિત્રો તરીકે સુલલિત ઉપન્યાસ વાણી તરંગના ક્ષીરસમુદ્ર

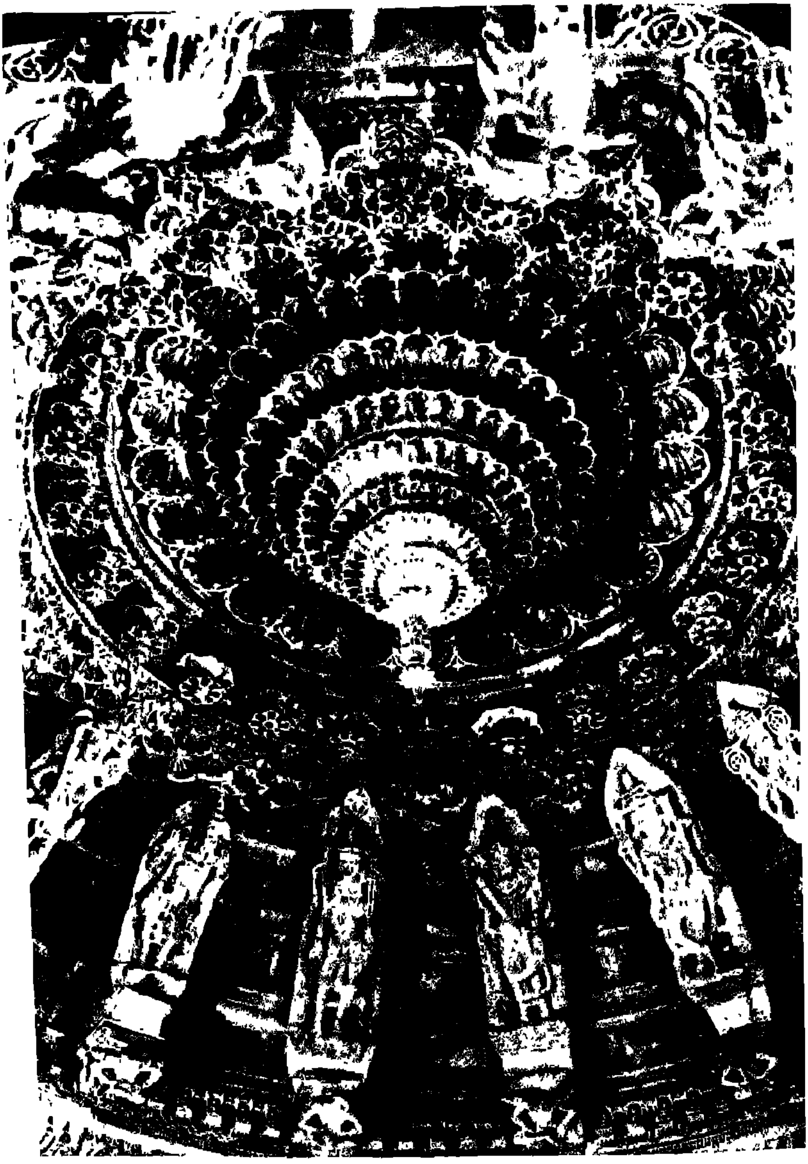
---

૨૨૧ **જિનેશ્વરસૂરિએ પ્રમાણલક્ષણને અંતે જણાવ્યું છે કે 'જૈન લોકોનું કોઇ શબ્દલક્ષણ (વ્યાકરણ) નથી, તેમ ન્યાયલક્ષણ નથી તેથી તેઓ અર્વાચીન છે-આ જાતનો આક્ષેપ દૂર કરવા માટે બુધ્ધિસાગરસૂરિએ પદ્યબંધ નવું વ્યાકરણ કર્યું, અને અમે (જિનેશ્વરસૂરિએ) પ્રમાલક્ષણ રચ્યું.' આ પ્રમાલક્ષણ શેઠ મનસુખભાઇ ભગુભાઇ અમદાવાદ તરફથી પ્રકટ થયું છે.**

૨૨૨ **પં૦ હરગોવિન્દદાસ સંશોધિત બહાર પડી છે-જૈન વિવિધ સાહિત્ય ગ્રંથમાલા કે જે મુંબઇ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થયેલ છે.**

આબૂપર વિમલશા મંત્રીનુ દહેરૂં - 'વિમલ વસહિ' પારા ૨૮૯ પૃ. ૨૧૩
[શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદના સૌજન્યથી]

આબૂ 'વિમલવસહિ 'ના ઘુમટનું અપ્રતિમ નક્શીકામ. પારા ૨૮૫ પૃ. ૨૧૩

૩૫ અશોકવતી નામની કથા રચનાર શ્વેતાંબરસૂરિ મહાકવિ ચંદનાચાર્યને અને નાગાર્જુન નામના કોંકણના થાણામાં રાજ્ય કરતા રાજાએ જેમના ખડ્ગ કાવ્યથી પરિતુષ્ટ થઇ 'ખડ્ગાચાર્ય' નામનું અપરનામ-બિરૂદ જેમને આપ્યું હતું એવા શિઘ્રકવિ શ્વેતાંબરસૂરિ વિજયસિંહસૂરિને ઓળખાવ્યા છે. [૨૨૩]

વિમલમંત્રી અને તેની 'વિમલવસતિ'.

श्रीमान् गौर्जर भीमदेव नृपतेर्धन्यः प्रधानाग्रणीः
प्राग्वाटान्वयमंडनः स विमलो मंत्रिवरोऽप्यस्पृहः ।
योऽष्टाशीत्यधिके सहस्रगणिते संवत्सरे वैक्रमे
प्रासादं समचीकरच्छशिरुचिं श्री अंबिकादेशतः ॥

—શ્રીમાન્ ગૂર્જરરાજ ભીમદેવ નૃપનો ધન્ય, પ્રધાનોમાં અગ્રણીરૂપ, પ્રાગ્વાટ કુલમંડન, સ્પૃહારહિત એવો મંત્રીવર વિમલ થયો કે જેણે સં. ૧૦૮૮ માં અંબિકાદેવીના આદેશથી ચંદ્રકાન્તિ જેવો પ્રાસાદ કરાવ્યો.

૨૮૬. સાહિત્યનો વિચાર કરવા સાથે સ્થાપત્ય-શિલ્પની અવગણના નહિ થઈ શકે; અને તેમાં ખાસ કરી જગત્‌માં એક ઉત્તમ

૨૨૩ विवेश चात्मनो भवनं मिलितश्च मित्राणामेकश्च तेषु सुललितपदोपन्यासवाणीतरंगदुग्धाम्बुधिरशोकवतीति कथानिबन्धस्य कर्त्ता महाकविश्चंदनाचार्य नामा श्वेताम्बरसूरिः, श्वेताम्बरसूरिरन्यश्चाशुकवितया परमं प्रकर्षमापन्नः खड्गकाव्यपरितुष्टेन महीभुजा नागार्जुनराजेन खड्गाचार्य इतिप्रदत्तापरनामधेयो विजयसिंहाचार्यः कविः । ઉદયસુંદરી કથા—પ્ર ગા૦ ઓ. સી. નં. ૧૧ પૃ. ૧૫૫. આ સાથે બીજા મિત્રોનાં નામો કર્તાએ મૂક્યાં છે: ત્રણ ભાષા જાણનાર દિગંબરાચાર્ય મહાકીર્ત્તિ, ઇંદ્ર નામનો રત્નમંજરી નામની ચંપૂકથાનો રચનાર, મધુરસાહાર નામનો ભટ વગેરે. કર્ત્તા કોંકણના રાજા છિત્તરાજ, નાગાર્જુન અને મુમ્મુણિરાજનો તેમજ લાટદેશના વત્સરાજનો પોતે સમકાલીન હતો એમ જણાવે છે, એથી તેની આ કૃતિ સં. ૧૦૭૯ અને ૧૧૦૯ ની વચ્ચે થયેલ હોવી ઘટે, ને તે બનતાં સુધી ગૂજરાતના લાટ દેશમાં. લાટદેશ આ વખતે સ્વતંત્ર હતો એમ સમજાય છે. વિશેષ માટે જુઓ તેની પ્રસ્તાવના.

કોટિમાં મૂકી શકાય એવું ૧૧મી સદીનું ગૂજરાત-મરૂદેશમાં-આબુ પર આવેલું **વિમલમંત્રીએ** બંધાવેલું મંદિર લક્ષમાં લીધા વગર છૂટકો નથી. એના વર્ણન સાથે તેના બંધાવનાર **વિમલમંત્રી** સંબંધી ટુંક પરિચય [૨૨૪] પણ કરવો ઘટે.

---

૨૨૪ વિમલમંત્રી સંબંધી હકીકતો આપણને સં. ૧૪૯૭ માં જિનહર્ષે રચેલા સંસ્કૃત વસ્તુપાલ ચરિત્રના ૮ મા પ્રસ્તાવમાં, સં. ૧૫૦૩ માં સોમધર્મે રચેલા સંસ્કૃત ગ્રંથ નામે ઉપદેશસપ્તતિકાના ચતુર્થ ઉપદેશમાં મળી આવે છે, અને કંઇક વિસ્તારથી લાવણ્યસમયે સં. ૧૫૬૮ માં તત્સમયની પ્રચલિત ગૂજરાતી ભાષા કે જે તે સમયની રાજસ્થાની ભાષા સાથે ઘણીખરી મળતી હતી તેમાં રચેલા વિમલ પ્રબંધમાં આપેલ છે કે જે સંબંધી આગળ જોઈશું.

જિનહર્ષે આપેલ હકીકતનો સાર એ છે કેઃ—ચંદ્રાવતીમાં પ્રાગ્વાટ વંશના વિમલ નામે દંડપતિ થયા. તે શ્રી ભીમગુર્જરપતિના પરમ પ્રસાદરૂપ હતા. સિંધુરાજના દારૂણયુદ્ધમાં તે રાજાને મોટી સહાય આપી હતી. પરમાર રાજા પણ તેના પરાભવની શંકાથી પોતાની રાજધાની છોડી ગિરિદુર્ગમાં જઇ રહ્યા હતા. તેણે માલવીય રાજાની સાથેના સંગ્રામમાં ભીમ રાજાના સેનાપતિ પદને પામી વિજય મેળવ્યો હતો. ત્રણ દિવસમાં સ્થદ્દ નામના રાજાને હરાવી બાંધી લીધો હતો. નદ્દલ નગરના રાજાએ તેને સુવર્ણનું સિંહાસન આપ્યું હતું. ને યોગિની (દીલ્લી) પતિએ તેને છત્ર આપ્યું હતું. વિમલાચલની યાત્રામાં ચાર કોટિ સુવર્ણનો વ્યય કરી સંઘપતિ થયા હતા. સ્ત્રીનું નામ શ્રી હતું. પુત્ર નહોતો. અંબિકાની આરાધના કરી અર્બુદગિરિ પર ચૈત્ય ને વંશની ઉન્નતિરૂપ પુત્ર થવાના બે વર માંગ્યા. દેવીએ બેમાંથી એક મળશે એમ કહેતાં જિનચૈત્યની માંગણી રાખી ને તે ફળી. શૈવમતિઓનો વિરોધ થતાં અંબિકાની સહાયથી ત્યાંથી ઋષભ પ્રતિમા નિકળી. આખરે સં. (૧૦૮૮) માં આદિનાથની દિવ્ય ધાતુમય પ્રતિમા કરાવી પોતાના કરેલા મંદિરમાં બૃહદ્ ગચ્છના નાયક શ્રી રત્નસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી સ્થાપી, તેમાં ૮ કોટિ સુવર્ણનો વ્યય થયો.

સોમધર્મની હકીકત એ છે કે—૪૪૪ આર્હત પ્રાસાદો અને ૯૯૯ શૈવ મંદિરો વાળી ચંદ્રાવતીમાં આવીને ભીમરાજાથી અપમાન પામેલો વિમલ કોટવાળ રાજ્ય કરતો હતો. તેના અધિકારી પુરૂષો ૮૪ હતા. પોતાના સૈન્યથી

૨૮૭. **ભીમ**દેવ પહેલાના રાજ્યમાં તેનો વિશ્વાસપાત્ર દંડનાયક -સેનાપતિ **વિમલ**મંત્રી હતો. તેના પૂર્વજોમાં મુખ્ય પુરૂષ મહામાત્ય **નીનુ**, તેનો પુત્ર મહામાત્ય લહર, તેનો પુત્ર મહામાત્ય **વીર**, તેના બે પુત્રો નામે (મહામાત્ય) **નેઢ** અને **વિમલ**-એ ક્રમ હતો. ૨૨૫

બાર પાદશાહોને જીતીને તેમની પાસેથી તેટલાં ૧૨ છત્રો લઈ લીધાં હતાં. અંબાદેવીની આરાધના કરી અને તીર્થસ્થાપના અને પુત્રપ્રાપ્તિમાંથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાસાદની માગણી સ્વીકારાઈ. પ્રાસાદ કરાવતાં વાલિનાહ નામનો નાગરાજ વિઘ્ન કરતો હતો તેને શાંત કરી ક્ષેત્રપાલ તરીકે સ્થાપ્યો. પ્રાસાદ ૮ કોટી સુવર્ણના વ્યયે પૂર્ણ થતાં દંડનાયકે ૧૦૮૮ મા વર્ષે યુગાદિ જિનની પીતલની પ્રતિમા તેમાં સ્થાપન કરી. એવામાં ભીમદેવ રાજાએ બહુ માનપૂર્વક વિમલમંત્રીને શાંત કર્યો. પછી તેના વાહિલ ભ્રાતાએ ત્યાં મંડપાદિક કરાવ્યા અને મોટા વ્યવહારીઓએ દેવકુલિકાદિક કરાવ્યું.

૨૨૫ આ પ્રમાણેનો ક્રમ આબુ પરની હસ્તિશાળામાં સંગેમરમરના ૧૦ હાથીઓ-યા હાથણીઓ પરના શિલાલેખો પરથી જણાય છે તેમાં ૭ પર સં. ૧૨૦૪ ના લેખ છે તે પૈકી ચાર મહામાત્ય નીનુથી નેઢ સુધીના છે ને પછી ત્રણપર નેઢના પુત્ર મહામાત્ય ધવલક, તેનો પુત્ર મહામાત્ય આનંદ, અને તેનો પુત્ર મહામાત્ય પૃથ્વીપાલ (કે જે કુમારપાલનો પ્રસિદ્ધ મંત્રી હતો) તેના છે. આ સાતે પૃથ્વીપાલે કરાવેલ જણાય છે. પછી ૮ મી અને ૯ મી પર સં. ૧૨૩૭ ના લેખ છે તેમાં એક પર (પૃથ્વીપાલના એક પુત્ર નામે) ઠ. જગદેવનો અને બીજી પર (તેનો બીજો પુત્ર નામે) મહામાત્ય ધનપાલનો છે. તેથી તે બંને તે તે પુત્રોએ કરાવી લાગે છે. ૧૦ મી પર શિલાલેખ તુટી ગયો છે તે આનંદના પુત્ર નાનકના પુત્ર નાગપાલનો હશે. જિ૦ ૨ નં. ૨૪૭ પૃ. ૧૪૭ માં આ લેખ ક્રમબદ્ધ ને યથાસ્થિત અપાયો નથી. વિશેષમાં સં. ૧૨૦૨ નો શિલાલેખ મળે છે તેમાંથી એ જાણવામાં આવે છે કે-શ્રીમાલકુલ અને પ્રાગ્વાટ વંશમાં ધર્માત્મા નિન્નક થયો, તેનો પુત્ર લહર થયો કે જે નીતિજ્ઞ, દેવ અને સાધુઓનો ભક્ત, દાનશીલ, દયાલુ અને જિનધર્મનો જ્ઞાતા હતો. તેનો પુત્ર મહત્તમ વીર, મૂલ નરેન્દ્ર (ચાલુક્ય રાજા મૂલરાજ)ની સેવામાં રહેતો હતો. તે બુદ્ધિમાન્, ઉદાર અને દાની હતો. તેનો જૈન-ધર્મનિષ્ઠ જ્યેષ્ઠ પુત્ર નેઢ મંત્રી થયો, અને બીજો પુત્ર વિમલ

તે વિમલમંત્રી શ્રીમાલ કુલ (ગોત્ર)નો[226] પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) વંશ (જાતિ)નો જૈન વણિક હતો. તે બહાદુર યોધ્ધો હતો.

દંડાધિપતિ (દંડનાયક) થયો કે જેણે તે મંદિર (વિમલવસહી) બનાવ્યું. ત્યાર પછી નેઢની વંશાવલી છે.

'વિમલ પ્રબંધ' જણાવે છે કે વિમલના પૂર્વજ નિર્ધનતાના કારણે શ્રીમાલ નગર છોડી ગાભૂમાં આવી વસ્યા. વનરાજે સં. ૮૦૨ માં વસાવેલા અણહિલપુરમાં વિમલનો પૂર્વજ નિનગ (નીનૂ) ગયો ને ત્યાં તેનો તે દંડનાયક થયો. તેનો પુત્ર લહિર ઘણો પ્રતાપી થયો ને તે દંડનાયક નીમાયો. વનરાજ પછીના ત્રણ રાજાઓનો તે દંડનાયક રહ્યો. લહિરનો પુત્ર વીર થયો, તે રાજ્યનો કારભાર છોડી જપ તપ અને ધર્મધ્યાનમાં વળગ્યો હતો. આ સંબંધી ઓઝાજી જણાવે છે કે–આ કથન (ઐતિહાસિક રીતે) નિર્મૂલ છે, કારણકે નિનગ વનરાજનો સમકાલીન નહોતો. વનરાજે સં ૮૦૨–૨૦ સુધી રાજ્ય કર્યું અને નિનગનો પૌત્ર વીર (વીરમ) ગૂજરાતના ચૌલુક્ય (સોલંકી) રાજા મૂલરાજ (વિ. સં. ૧૧૧૭–૫૨) ના દરબારમાં વિદ્યમાન હતો, એવું વિમલના મોટાભાઈ નેઢના પ્રપૌત્ર દશરથે સં. ૧૨૦૨ ના વિમલે બનાવેલા આબુપરના પ્રસિદ્ધ આદિનાથના મંદિરની દશમી દેવકુલિકાની બહાર કોતરેલા શિલાલેખથી જણાય છે. વિમલના મંદિરની હસ્તિશાલાવાળા લેખમાં નિનગને મહામાત્ય લખ્યો છે. અતઃએવ સંભવ છે કે તે પણ પ્રારંભમાં મૂલરાજનો મંત્રી હોય. વિમલના દાદા લહિરના સમયથી એ લોક સોલંકી રાજાઓના બહુધા મહામાત્ય (મહામંત્રી) તરીકે થયેલા ચાલ્યા આવતા હતા.–જુઓ ઓઝાજીનો લેખ 'વિમલ પ્રબંધ ઔર મંત્રી વિમલ'–'સુધા'

૨૨૬ પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) ની ઉત્પત્તિ માટે 'વિમલ પ્રબંધ' માં જણાવ્યું છે કે શ્રીપાલ નગરમાં અવ્યવસ્થા થતાં લૂટારા તેને લૂંટવા લાગ્યા એટલે ત્યાંના વેપારીઓએ બંભપુર (સ્તંભપુર) ના ચક્રવર્તી રાજા પૌરવને રક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી, તે તેણે સ્કારી દશહજાર યોદ્ધાઓ મોકલ્યા ને તેથી શ્રીમાલ નગર નિર્ભય બન્યું. આ યોદ્ધાઓ શ્રીમાલની પૂર્વ દિશામાં રહ્યા તેથી પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) કહેવાયા. આ સંબંધી ઓઝાજી કહે છે કે આ બધી વાત કલ્પિત છે. પ્રાગ્વાટ તો મેવાડના એક વિભાગનું પ્રાચીન નામ હતું, કે જે પ્રમાણે શિલાલેખાદિથી જણાય છે, ત્યાંના નિવાસી જૂદી જૂદી

૨૮૮. આ વખતે આબુનો ચંદ્રાવતીપુરીમાં ધંધુક (ધંધુરાજ) રાજ્ય કરતો હતો ને તે ભીમદેવનો સામન્ત હતો. ભીમદેવ અને ધંધુક વચ્ચે વૈમનસ્ય થતાં ધંધુક ધારાના ભોજ પરમાર-રાજાના પક્ષમાં ગયો. આથી ભીમદેવે વિમલને અર્બુદનો-આબુનો દંડાધિપતિ નીમ્યો. અંબિકાદેવીના આદેશથી આબુ ઉપર વિ. સં. ૧૦૮૮ માં મનોહર દેવાલય બનાવ્યું.[૨૨૭]

૨૮૯ આ મંદિરને 'વિમલવસતિ'-'વિમલવસહિ' કહેવામાં આવે છે.[૨૨૮] તેની અદ્‌ભુત કારીગરી માટે તે જગપ્રસિદ્ધ છે. આખી દુનિયામાં આવું મંદિર-મકાન પહેલવહેલું થયું છે. 'આ વિમલમંત્રીનો કીર્તિસ્તંભ છે. આ મંદિર અને તેની પાસેનું વસ્તુપાલના ભાઈ તેજપાલકૃત નેમિનાથનું મંદિર કારીગરીની ઉત્તમતાને માટે સંસારભરમાં અનુપમ છે. તેમાં પણ વિમલમંત્રીનું મંદિર શિલ્પની દૃષ્ટિએ અધિક ઉત્તમ છે. મુખ્ય મંદિરની સામે વિશાલ સભામંડપ અને

જગ્યાએ જઇ રહ્યા કે જ્યાં પોતાના મૂલ નિવાસસ્થાનના કારણે પ્રાગ્વાટ કહેવડાવતા રહ્યા. વૈશ્યાદિ જાતિઓ સ્થલ પરથી થઇ છે-ઓસ યા ઓસિયા નગરથી ઓસવાલ, પ્રાગ્વાટ દેશથી પ્રાગ્વાટ, લાડ દેશથી લાડ આદિ કહેવાઇ છે.

૨૨૭ જુઓ સં. ૧૩૭૯ નો તે દેહરાની પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ-શ્લોક ૫ થી ૧૧, જિ. ૨, નં. ૧૩૨ પૃ. ૧૧૪-૧૧૫. વળી જિનપ્રભસૂરિએ તીર્થકલ્પમાં અર્બુદકલ્પમાં જણાવ્યું છે કે: જ્યારે ગુર્જરેશ્વર (ભીમદેવ) રાજાનક (રાણા) ધાંધુકપર ક્રુદ્ધ થયો ત્યારે તે (વિમલે) ભક્તિથી ભીમદેવને પ્રસન્ન કરી ધાંધુકને ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) થી લાવી વિ. સં. ૧૦૮૮ માં તે (ધાંધુક) ની આજ્ઞા લઈ મોટા ખર્ચથી વિમલવસતિ નામનું સુંદર મંદિર બંધાવ્યું.

वैक्रमे वसु वस्वाशा १०८८ मितेब्दे भूरिरैव्ययात्।
सत्प्रासादं स विमलवसत्याह्वं व्यधापयत् ॥

૨૨૮ 'વસહિ' એટલે મંદિર-જૈનમંદિર; જૈન મંદિરોમાં મંદિર કરાવનાર સાથે વસતિ-વસહિ જોડવામાં આવે છે. 'વસહિ' એ સંસ્કૃત વસતિ (વસધિ) ઉપરથી થયેલ છે. કાન્નડ શબ્દ 'બસદી' અગર 'બસ્તી' એ 'વસતિ' નો તદ્‌ભવ છે. 'વસહિ' નું અપભ્રંશ 'વસી' થયું છે જેમકે ખરતરવસી.

ચારે બાજુએ નાની નાની કેટલીક દેવકુલિકાઓ છે. આ મંદિરમાં મુખ્ય મૂર્તિ ઋષભદેવની છે, જેની બંને બાજુએ એક એક ઉભી મૂર્તિ પણ છે. (વળી ત્યાં બીજી પીતલ તથા પાષાણની કેટલીક મૂર્તિઓ છે કે જે પાછળથી બની છે). આ મંદિરની જેટલી પ્રસંશા કરીએ તેટલી ઓછી છે. સ્તંભ, તોરણ, ગુંબજ, છત, દરવાજા આદિ પર જ્યાં જ્યાં નજર નાંખીએ ત્યાં કારીગરીની સીમા–અવધિ જ માલૂમ પડે છે. કર્નલ ટૉડે [૨૨૯] આ મંદિરના વિષે લખ્યું છે કે ભારતભરમાં આ મંદિર સર્વોત્તમ છે અને તાજમહાલ સિવાય કોઇ બીજું સ્થાન આની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી. ફર્ગ્યુસને [૨૩૦] જણાવ્યું છે કે આ મંદિર કે જે સંગેમરમરનું બનેલું છે, તે અત્યન્ત પરિશ્રમ સહન કરનાર હિન્દુઓના ટાંકણાથી ફીત જેવી બારીકી સાથે એવી મનોહર આકૃતિઓ બનાવવામાં આવી છે કે તેની નકલ કાગળપર કરવામાં કેટલાય સમય તથા પરિશ્રમથી પણ હું સમર્થ થઈ શકયો નથી. રાસમાલાના કર્ત્તા ફાર્બસે લખ્યું છે કે આ મંદિરોની કોતરણીના કામમાં સ્વાભાવિક નિર્જીવ પદાર્થોનાં ચિત્ર બનાવ્યાં છે એટલુંજ નહિ પણ પરન્તુ સાંસારિક જીવનનાં દૃશ્ય,

---

૨૨૯ Travels in Western India.

૨૩૦ History of Indian Architecture. વળી આમાં તેણે ૧૧ મી સદીની જૈનોની શિલ્પકલા સંબંધી લખ્યું છે કે:—

"Architectural style is perfect and complete in all parts when we first practically meet with it in the early part of the 11th century at Abu or at Girnar. From that point it progresses during one or two centuries towards greater richness, but in doing so, it loses its purity and perfection it has attained in the earlier period and from that culminating point its downward progress can be traced through abundant examples to the present day."

વ્યાપાર. તથા નૌકાશાસ્ત્ર સંબંધી વિષય તો શું પણ રણક્ષેત્રનાં યુધ્ધોનાં ચિત્રો પણ કોતરવામાં આવ્યાં છે. છતોમાં જૈન ધર્મની અનેક કથાઓનાં ચિત્ર પણ અંકિત છે.[૨૩૧]

૨૯૦ વિમલ અપુત્ર મરણ પામ્યો એવી કથા—સામાન્ય માન્યતા છે. [૨૩૨] તે સત્ય હોય એમ પાકે પાયે કહી શકાતું નથી કારણ કે વિમલના પછીની વંશાવલી મળતી નથી. કેવળ એક લેખ તેના ઉક્ત મંદિરમાં અંબાજીની મૂર્તિપર સં. ૧૩૯૪ નો મળે છે કે

૨૩૧ રા. ઓઝાજીનો લેખ ' विमलप्रबंध અને विमल मंत्री '—'सुधा' તથા श्वेतांबर जैन ૨૦-૧૨-૨૮ અને ૫-૧-૨૯ ગૂ. ભા. બુદ્ધિપ્રકાશ જાન્યુ. ૧૯૨૯. આ લેખમાં રા. ઓઝાજી ' વિમલપ્રબંધ ' નાં નીચેનાં વિધાનો કારણો આપી સ્વીકારવા ના પાડે છેઃ—

(૧) વિમલને પાટણ છોડી સસૈન્ય ચંદ્રાવતી જઇ ત્યાંનો રાણો બન્યો હતો, એ ખરૂં નથી, પણ ત્યાં તે દંડનાયક થઇ ભીમદેવ તરફથી શાસન કરતો હતો.

(૨) બંગાળાના રોમ નગરના સુલતાન પર ચઢાઇ કરી જીત્યા હતા એ ખરૂં નથી કારણકે બંગાલામાં તે વખતે મુસલમાનોનો પ્રવેશ પણ થયો નહોતો.

(૩) ઠઠ્ઠાના બ્રાહ્મણ રાજાપર આક્રમણ કરી તેને કેદ કર્યો એ વિશ્વસનીય નથી કારણકે સિંધપર બ્રાહ્મણ રાજાઓનો અધિકાર તો કેટલીએ સદી પહેલાં નીકળી ગયો હતો.

(૪) વિમલે જે આબુપર પ્રસિદ્ધ મંદિર બંધાવ્યું તે ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી કર્યું તે પણ બરાબર નથી કારણકે તેજ મંદિરમાં મહામાત્ય કવર્દિએ સં. ૧૨૨૬ માં પોતાના માતાપિતાની મૂર્ત્તિઓ બનાવી રખાવી છે તેની પ્રતિષ્ઠા ધર્મઘોષસૂરિએ કરેલી તે તેના શિલાલેખથી નિશ્ચિત છે. (જુઓ જિ. ૨, નં. ૧૬૫ પૃ. ૧૨૮)

૨૩૨ श्लाघ्यते सविमलोऽर्बुदाधिपो, योऽम्बिकावरमवाप्य सन्मतिः ।
भाविनीमवगणय्य सन्ततिं त्वद्विहारमिममाश्वचीकरत् ॥
—મુનિસુંદરકૃત અર્બુદગિરિ શ્રી ઋષભ સ્તોત્ર.

જેનો આશય એવો છે કે 'મહં૦ વિમલાન્વયે' એટલે **વિમલ**ના વંશજ અભયસીહના પુત્ર જગસીહ લખમસીહ અને કુરસીહ થયા તથા જગસીહનો પુત્ર ભાણુ થયો. તે સર્વએ મળી **વિમલવસહી**માં અંબાજીની મૂર્ત્તિ સ્થાપિત કરી.

૨૯૧ ભીમદેવ રાજાના 'વ્યયકરણપદામાત્ય' (નાણાં વિષયક મંત્રી) પ્રાગ્વાટ જૈન **જાહિલ્લ** હતો.[૨૩૩]

૨૯૨. **ભીમ**દેવના સમયમાં તેમના મામા **દ્રોણાચાર્ય** નામના જૈનાચાર્ય હતા. તે **નિવૃત્તિ** કુલના હતા અને તેમણે **પિંડનિર્યુક્તિ** પર ટીકા રચી તથા **અભયદેવસૂરિ** (જુઓ પારા ૨૯૩) એ કરેલ નવ અંગોપરની ટીકા-વૃત્તિમાં **દ્રોણાચાર્યે** સંશોધનાદિમાં સહાય કરી હતી એમ તે વૃત્તિકાર છેવટે જણાવે છે. તેમણે **ઓઘનિર્યુક્તિ** પર ટીકા રચી (પી. ૪. ૭૯). તે **દ્રોણાચાર્ય**ના શિષ્ય તથા સંસારપક્ષે ભત્રીજા **સૂરાચાર્ય**[૨૩૪] શબ્દશાસ્ત્ર, પ્રમાણશાસ્ત્ર, તથા સાહિત્યશાસ્ત્રાદિકમાં પારંગત હતા. **ભોજ** રાજા તરફ **ભીમ**દેવ પર આવેલી સમસ્યા **સૂરાચાર્યે** સુંદર રીતે પૂરી હતી. **સૂરાચાર્યે** ધારાનગરી જઈ **ભોજ**ને મુગ્ધ કર્યો હતો. સર્વ દર્શનો એકઠાં ન થઇ શકે તે યુક્તિથી સમજાવ્યું હતું, ને રાજાની સભાના પંડિતોને જીત્યા હતા. આ સહન ન થવાથી **સૂરાચાર્ય**ને દેહકષ્ટ આપવાનો **ભોજે** વિચાર કરતાં તે

---

૨૩૩ आसीत्तत्र विचित्रश्रीमज्जाहिल्लसंज्ञया जातः ।
व्ययकरणपदामात्यो नृपतेः श्री भीमदेवस्य ॥
—જુઓ તેમના પ્રપૌત્ર દુર્લભરાજના સામુદ્રિક તિલકની પ્રશસ્તિ. વે. નં. ૪૦૧

૨૩૪ સૂરાચાર્યપ્રબંધ-પ્રભાવક ચરિત. પૃ. ૨૪૫-૨૬૧ કે જેમાં જણાવ્યું છે કે:—

युगादिनाथश्रीनेमिचरितादूभुतकीर्तनात् ।
इतिवृत्तं द्विसंधानं व्यधात् स कविशेखरः ॥ २५४ ॥

આચાર્ય કવિ ધનપાલની પ્રેરણાથી છુપા નીકળી પાટણ આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે ઋષભદેવ અને નેમિનાથ એ બંને તીર્થંકરોના ચરિત્ર રૂપ ચામત્કારિક દ્વિસંધાન નામે કાવ્યગ્રંથ રચ્યો હતો—નેમિચરિત્ર મહાકાવ્ય ગદ્યપદ્યમય રચ્યું—સં. ૧૦૯૦.

૨૯૩ સં. ૧૦૮૮ માં માત્ર સોળ વર્ષની વયે આચાર્યપદ પામેલા એવા ચંદ્ર (પછીથી થયેલ ખરતર) ગચ્છના ઉપર્યુક્ત જિનેશ્વર તથા બુદ્ધિસાગરસૂરિ શિષ્ય અભયદેવ સૂરિએ[૨૩૫] જૈન આગમો પૈકી નવ પર સંસ્કૃત ટીકાઓ રચી અને તેથી તે 'નવાંગ-વૃત્તિકાર' કહેવાય છે. તે નવ અંગ નામે જ્ઞાતા ધર્મકથા (સં. ૧૧૨૦ વિજયાદશમી પાટણ, પી. ૩, ૬૦, ૭૩; પી. ૨, ૩૫) સ્થાનાંગ, (સં. ૧૧૨૦) સમવાયાંગ, (સં.૧૧૨૦), ભગવતી (સં. ૧૧૨૮), ઉપાસકદશા, અંતકૃદ્દશા, અનુત્તરોપપાતિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાક, ઔપપાતિક તેમજ પ્રજ્ઞાપના તૃતીય પદ સંગ્રહણી ગાથા ૧૩૩ રચેલ છે.

આ ઉપરાંત બીજા અનેક ગ્રંથો પર સંસ્કૃત ટીકા—જિનેશ્વર કૃત ષટ્ સ્થાનક પર ભાષ્ય (બુહ. ૬, નં. ૭૭૫), હરિભદ્રના પંચાશક પર વૃત્તિ (સં. ૧૨૦૭ અજમેરમાં), તથા સ્વતંત્ર ગ્રંથો નામે આરાધનાકુલક (પી. ૨, ૮૪) રચેલ છે.

૨૯૪. તેઓ સં. ૧૧૩૫ માં કપડવંજમાં સ્વર્ગસ્થ થયા. આ સૂરિની અભ્યર્થનાથી તેમના મોટા ગુરૂભાઇ જિનચંદ્રસૂરિએ સંવેગરંગશાલા નામનો ગ્રંથ રચ્યો સં. ૧૧૨૫; કે જેનું સંશોધન પ્રસન્નચંદ્ર, ગુણચંદ્ર, અને જિનવલ્લભ ગણિઓએ કર્યું, (જેસ. પૃ. ૨૧) અને તેનો પ્રથમાદર્શ જિનદત્તે લખ્યો (કાં. વડો૦ નં. ૯૧).

૨૯૫. સં. ૧૧૨૩માં કવિ સાધારણે સમરાઇચ્ચકહામાંથી ઉદ્ધૃત કરી વિલાસવતી નામની કથા અપભ્રંશ ભાષામાં ૧૧ સંધિવાળી રચી; તદુપરાંત તેમણે અનેક સ્તુતિ સ્તોત્રો રચ્યાં છે. આ સાધારણ કવિ તે પછી સિદ્ધસેનસૂરિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થયા.

---

૨૩૫ અભયદેવપ્રબંધ—પ્રભાવકચરિત પૃ. ૨૬૧—૨૭૨

૨૯૬. સં. ૧૧૨૫ માં થારાપદ્રપુરીય (થરાદના) ગચ્છના (શાલિભદ્રસૂરિ શિષ્ય) નમિસાધુ કે જેમણે સં. ૧૧૨૨ માં **આવશ્યક વૃત્તિ-ચૈત્યવંદનવૃત્તિ** (કાં. વડો૦; જેસ૦) રચી, તેમણે રૂદ્રટના **કાવ્યાલંકાર** નામના સાહિત્યગ્રંથ પર સંસ્કૃત ટીપ્પણ રચ્યુ છે તેમાં ગૂજરાતી ભાષાની જનની અપભ્રંશ ભાષા પર ટીકા કરતાં પોતે જણાવ્યું છે કે " અપભ્રંશ પ્રાકૃતજ-પ્રાકૃતરૂપ યા પ્રાકૃતમાંથી જન્મેલી છે. તેને બીજાએ ત્રણ પ્રકારની કહી છે:-(૧) ઉપનાગર (૨) આભીર અને (૩) ગ્રામ્ય; પણ તેનો નિરાસ કરવા અર્થે [૨૩૬]રૂદ્રટે 'ઘણા ભેદ વાળી' અપભ્રંશને કહી છે, કારણકે ઘણા દેશો હોવાથી (ઘણા પ્રકારની છે) તેનું લક્ષણ તો લોકો પાસેથી સમ્યક્ રીતે પ્રાપ્તવ્ય છે. "

૨૯૭, સં. ૧૧૨૯માં **ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ** પ્રાકૃતમાં રચાયું; અને તેજ વર્ષમાં વડગચ્છના (ઉદ્યોતનસૂરિ શિષ્ય અમૃત-આમ્રદેવસૂરિના શિષ્ય) અને 'સૈદ્ધાન્તિક શિરોમણિ' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા **નેમિચંદ્રસૂરિ**-મૂળ અપર નામ દેવેન્દ્ર સાધુએ ગુરૂબંધુ મુનિચંદ્રસૂરિના કહેવાથી **ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર સુખબોધા નામની વૃત્તિ** (પી. ૩,૭૧,૭૮, ૮૬;ભાં. ૧૮૮૩-૮૪, પૃ. ૪૪૧; જે. પ્ર. ૨૩)રચી, ને ત્યાર પછી પ્રાકૃતમાં-**રત્નચૂડ કથા** (પી. ૩, ૬૬), **આખ્યાનમણિકોષ** (પી. ૩,૭૮) આદિ રચ્યાં, તેમજ સં. ૧૧૩૯માં (૧૧૪૧ માં) પાટણમાં દોહદિશેઠની કરાવેલી વસતિમાં રહી પ્રાકૃતમાં **મહાવીરચરિય** રચ્યું.[૨૩૮] આજ વર્ષમાં (ખ. જિનચંદ્રસૂરિ-પ્રસન્નચંદ્રસૂરિ-સુમતિવાચક શિ૦) ગુણચંદ્રે પણ પ્રાકૃતમાં **વીરચરિત્ર** (પી. ૫, ૩૨) રચ્યું. અને ઉક્ત થારા

---

૨૩૬ રૂદ્રટના સમય માટે જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ પૃ. ૧૫૫ 'બે મહત્ત્વના ગ્રંથોની શોધ' એ લેખ.

૩૩૭ આ કથા જ્ઞાતાધર્મમાં આવતા રત્નચૂડની છે. તેની તાડપત્રની સં. ૧૨૨૧ માં પાટણમાં કુમારપાલના રાજ્યે અને વટ્ટપલ્લીમાં કુમારપાલના કૃપાસ્પદ ધારાવર્ષના રાજ્યમાં ચક્રેશ્વર સૂરિ અને પરમાનન્દસૂરિના ઉપદેશથી લખાયેલી પ્રત પાટણમાં છે પી. ૩, ૬૯

૨૩૮ મુદ્રિત-પ્ર૦ આત્માનંદ સભા ભાવનગર.

પદ્ર ગચ્છીય શાલિભદ્ર સૂરિ (શીલભદ્રસૂરિ-પૂર્ણચંદ્રસૂરિ શિષ્ય) એ સંગ્રહિણી વૃત્તિ રચી. (પી. ૫, ૪૧ અને ૧૩૩; જેસ. પ્ર. ૩૪)

૨૯૮. સં. ૧૧૨૭-૧૧૩૭માં નિવૃત્ત્યવંશના અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ચંદ્રપ્રભ મહત્તરે સ્વ શિષ્ય વીરદેવના કહેવાથી વિજયચંદ્ર ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં રચ્યું.[૨૩૯] સં. ૧૧૩૮માં તાડપત્ર પર વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની પ્રત ખરતર જિનવલ્લભગણિની માલેકીની લખાઈ.[૨૪૦] સં. ૧૧૪૫માં જિનદાસ ગણિકૃત નિશીથ સૂત્ર ચૂર્ણિ વિશેષ નામનો ગ્રંથ તાડપત્ર પર લખાયો.[૨૪૧] સં. ૧૧૪૬માં 'કર્ણદેવના રાજ્યમાં મહામાત્ય મુંજાલની વસતિમાં રહી પાટણમાં તાડપત્ર ઉપર હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગદષ્ટિ-સમુચ્ચય સટીકની પ્રત લખાઈ.[૨૪૨]

૨૯૯. નવાંગવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનાચાર્યે પ્રા. માં મનોરમા ચરિત્ર સં. ૧૧૪૦ માં રચ્યું સંભળાય છે; તેમણે વિસ્તૃત અને પાંચ અવસરમાં પ્રાકૃતમાં આદિનાથ ચરિત્ર સં. ૧૧૬૦ માં ખંભાતમાં (જેસ; પી. ૫, ૮૧), અને ધર્મરત્નકરંડ વૃત્તિ સં. ૧૧૭૨માં રચેલાં પ્રસિદ્ધ છે. (જેસ૦ પ્ર. ૪૫). ચંદ્રપ્રભસૂરિએ પૌર્ણમિક ગચ્છ સ્થાપ્યો સં. ૧૧૪૯. તેમણે દર્શનશુદ્ધિ તથા પ્રમેયરત્નકોશ[૨૪૩] રચ્યા.

---

૨૩૯ પી. ૬, ૪૮; કાં. વડો. નં. ૨૦૮ માં 'મુણિકમ્મરૂદ્દ' એટલે સં. ૧૧૮૭ રચ્યા સં. છે.

૨૪૦ તે ભાં. ઇ. પૂનામાં વિદ્યમાન છે. સને ૧૮૮૦-૮૧ રી. નં. ૫૭

૨૪૧ પી. રી. ૧૮૮૦-૮૧ પૃ. ૨૨, ૩૬. આ પ્રત ભાં. ઇ. પૂનામાં છે.

૨૪૨ પી. રી. ૫-પરિશિષ્ટ ૧, પૃ. ૨૯.

૨૪૩ ડા. સ્વાલિકૃત સંશોધિત જૈન ધ. સભાથી મુદ્રિત. બે. નં. ૧૬૩૭-૩૮. આ ચંદ્રપ્રભની શિષ્ય પરંપરામાં થયેલ મુનિરત્નસૂરિ પોતાના સં. ૧૨૨૫ માં રચેલા અમમચરિત્રમાં જણાવે છે કે:—

गोभिर्दर्शनशुद्धिं यः कषायस्वादुभि र्व्यधात् ।
सो पूर्वाभ्युदयः श्रीमान्नंद्याच्चन्द्रप्रभः प्रभुः ॥

૩૦૦. કર્ણના રાજ્યમાં વિક્રમાંકદેવચરિતના કર્ત્તા કાશ્મીરક કવિ બિલ્હણે ચતુરંકી નાટિકા નામે કર્ણસુંદરી રચી હતી તેમાં 'તે કર્ણ-દેવને કથાનાયક બનાવીને વિદ્યાધરેન્દ્ર કન્યા કર્ણસુંદરી સાથે તેના પરિણયનો વૃત્તાંત વિસ્તારેલો છે. મહામાત્ય સંપત્કરે શ્રી શાન્ત્યુત્સવ ગૃહમાં પ્રવર્તાવેલા શ્રી આદિનાથના યાત્રામહોત્સવ વખતે આનો પ્રયોગ થયો હતો. મહામાત્ય સંપત્કરે કર્ણની રાણીનો ભાણેજ જે કર્ણસુન્દરીનો સમાનવયસ્ક હતો તેને પોતાની સાથે લાવીને અને તેને કર્ણસુન્દરીનો વેષ પહેરાવીને તેનાજ આવાસમાં કર્ણસુન્દરીને રાખીને કર્ણસુન્દરી અને કર્ણનો સંયોગ સાધ્યો હતો. મહામાત્ય સંપત્ક-રની બુદ્ધિ યૌગન્ધરાયણાદિ મહામાત્યોની મતિને જીતે એવી હતી. મહામાત્ય સંપત્કર તે પ્રબંધચિંતામણિ વગેરે ગ્રંથોમાં વર્ણવેલા સાન્તુ મંત્રી છે. ભીમદેવના વખતમાં ગૂર્જરોએ સિન્ધુ દેશ પર સ્વારી કરી હતી. આ નાટિકામાં ગર્જન ઉપર ગૂર્જરોએ ચઢાઇ કરીને ત્યાંના લશ્કરને હરાવ્યું એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે, તે સંબંધમાં એવું ધારી શકાય કે ગૂર્જર સૈન્યે ગીઝની વંશના પાદશાહના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કર્યું હશે. કવિએ નાન્દીમાં પ્રથમ જિનેશ્વરનું આશીર્વાદાત્મક મંગલાચરણ કરેલું છે તેનું કારણ એ લાગે છે કે મહામાત્ય સંપ-ત્કર કે જે જૈન હતો તેના તરફથી તેને સારો આશ્રય મળેલો હશે. આ સંબંધમાં જાણવું ઉપયોગી થઇ પડશે કે પાટણના ભંડારમાંથી તાડપત્ર ઉપર કવિ બિલ્હણ રચિત પાર્શ્વનાથ જિનેશ્વરની સ્તુતિરૂપ એક બિલ્હણાષ્ટક મળી આવેલું છે (પી. ૫, ૫૫). આ અષ્ટકનો કર્ત્તા ભટ્ટ બિલ્હણ પોતેજ છે કે અન્ય કવિ છે તેનો નિશ્ચય કર-વાને પુરતાં સાધનો નથી.'[૨૪૪]

---

૨૪૪ સ્વ. ચિમનલાલ દલાલનો લેખ નામે 'ગૂજરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય'–'વસન્ત'; ઓઝાજી રા. ઇ. ૧, પૃ. ૨૧૭; નાથુરામ પ્રેમીકૃત વિદ્વદ્રત્નમાલા પૃ. ૯૭ ટિપ્પણ.

પ્રકરણ ૨ જું.

સોલંકી વંશનો સમય-સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

વિ. સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯.

क्षुण्णाः क्षोणिभृतामनेककटका भग्नाऽथ धारा ततः
कुण्ठः सिद्धपतेः कृपाण इति रे मा मंसत क्षत्रियाः ।
आरूढप्रबलप्रतापदहनः संप्राप्तधाराश्चिरात्
पीत्वा मालवयोषिदश्रुसलिलं हन्तायमेधिष्यते ॥

द्विषद्पुरक्षोदविनोदहेतो र्भवादवामस्य भवद्भुजस्य ।
अयं विशेषो भुवनैकवीर ! परं न यत्काममपाकरोति ॥

सम्यग् निषेव्य चतुरश्चतुरोप्युपायान्
जित्वोपभुज्य च भुवं चतुरब्धिकाञ्चीम् ।
विद्याचतुष्टयविनीतमतिर्जितात्मा
काष्ठामवाप पुरुषार्थचतुष्टये यः ॥

—सिद्धहैम शब्दानुशासने.

—સિદ્ધરાજના કૃપાણે (તરવારે) અનેક રાજાઓના કંટકોને ભેદેલા છે, તેથી ધારા (અણી) ભગ્ન થયેલી છે; માટે હે ક્ષત્રિયો ! તમે એમ ન માનતા કે, સિદ્ધરાજનો એ કૃપાણ કુંઠ (બુઠ્ઠો) થયેલો છે; કારણકે એ તો પ્રબલ પ્રતાપના દહનથી માલવની નારીઓનાં અશ્રુસલિલ પીને અને ધારાને સંપ્રાપ્ત કરીને પાછો ચિરકાળ વધવાનો છે.

—હે ભુવનૈકવીર ! તારો જમણો હાથ અને મહાદેવનો જમણો હાથ એ બંને એક સરખા છે; પુરક્ષોદ વિનોદના હેતુ છે; પણ તારો હાથ તો મહાદેવના હાથ કરતાંય જરા વિશિષ્ટતા વાળો છે. એ હાથ કામનો (યાચકોની વાંછનાનો) અપકાર નથી કરતો, ત્યારે મહાદેવનો હાથ કામનો (કામદેવનો) અપકાર કરે છે.

—એ સિદ્ધરાજે રાજનીતિના ચારે ઉપાયો (સામ, દામ, દંડ અને ભેદ)ને બરાબર અજમાવીને ચારે ખંડ ધરતીનું રાજ્ય ભોગવ્યું, ચાર વિદ્યાઓ દ્વારા પોતાની બુદ્ધિને વિનીત કરી, અને છેવટે એ જિતાત્મા (જિતેંદ્રિય) ચારે પુરૂષાર્થ સાધીને દેવ થયો.

दृप्यन्मालवभूपबन्धनविधित्रस्ताखिलक्ष्मापति–
भक्त्याकृष्टवितीर्णदर्शनशिवो मूर्तः प्रभावोदयः ।
सद्यः सिद्धरसानृणीकृतजगद्‌गीतोपमान (तावदान) स्थिति–
र्जज्ञे श्री जयसिंहदेवनृपतिः सिद्धाधिराजस्ततः ॥

—શ્રીપાલકૃત વડનગરપ્રશસ્તિ.

—ત્યાર પછી અભિમાની માલવાના રાજાને બંધનમાં નાંખવાની કરેલી વિધિથી જેણે સર્વ રાજાઓમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો, જેણે ભક્તિથી આકર્ષાઇને શિવ પ્રત્યેના દર્શનનો વિસ્તાર કર્યો હતો, જે મૂર્તિમાન પ્રભાવના ઉદયરૂપ હતો અને જે તરતજ સિદ્ધરસથી ઋણમુક્ત કરાયેલા જગતનાં ગીતોમાં ગવાતો હતો એવો જયસિંહદેવ–સિદ્ધાધિરાજ નૃપતિ થયો.

૩૦૧. 'સિદ્ધરાજ' જયસિંહના પ્રતાપ ભર્યા ગૌરવવન્તા રાજ્યમાં જૈનોએ મંત્રિપદેથી, દંડનાયક (સેનાપતિ) વગેરે ઉચ્ચ અધિકાર પદેથી તેમજ સાક્ષર–સૂરિ વગેરે સ્થાનેથી સમસ્ત ભારતવર્ષની ઉન્નતિ અર્થે અમૂલ્ય અસાધારણ ચિરસ્મરણીય સેવા સમર્પી ગૂજરાતના વાઙ્મય સાથે ગૂજરાતના યશોદેહને શોભાવ્યો હતો.

૩૦૨. કર્ણદેવને કર્ણાટ દેશના રાજા જયકેશીની રાજપુત્રી મયણલ્લદેવીથી જયસિંહ પુત્ર થયો. તેની બાળવયમાંજ કર્ણદેવ સ્વર્ગસ્થ થતાં પાટણનું રાજતંત્ર રાજમાતા મયણલ્લદેવીએ સંભાળ્યું. જયસિંહ દેવ ન્હાનપણથી પ્રતાપી હતો. શૂર, પરાક્રમી હોઇ બર્બરકને જીતી 'સિદ્ધરાજ' બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેણે માલવા પર ચઢાઇ કરી ૧૨ વર્ષ સુધી લડાઈ ચાલુ રાખી. તે લડાઇમાં, તેના રાજા [૨૪૫]નરવર્માનો દેહાન્ત થયો ને પછી તેનો પુત્ર યશોવર્મા હાર્યો, કેદ

૨૪૫ 'નરવર્મા માલવાનો રાજા સં. ૧૧૬૧ થી ૧૧૬૪ ના સમયમાં તો અવશ્ય હતો કારણકે તેના તે વર્ષના શિલાલેખ મળે છે. તેનો દેહાન્ત ૧૧૯૦ માં થયો. તે પણ વિદ્વાન્ રાજા હતો અને તેની તુલના વિદ્યા અને દાનમાં ભોજ સાથે કરવામાં આવતી હતી. તેના સમયમાં પણ માલવા વિદ્યાપીઠ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું અને જૈન તથા વેદ મતાવલંબીઓની વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ પણ થયા

થયો અને માલવા ગૂજરાતના રાજ્યમાં અંતર્ગત થયું. તેની સાથે મેવાડનો પ્રસિદ્ધ ચિતોડનો કિલ્લો તથા તેની આસપાસનો માલવા સાથે મળેલો પ્રદેશ કે જે મુંજના સમયથી માલવાના પરમારોના રાજ્યમાં ચાલ્યો આવતો હતો તે જયસિંહને આધીન થયો, તેમજ વાગડ દેશ (ડુંગરપુર અને વાંસવાડા) પણ તેના તાબામાં આવ્યો. (સં. ૧૧૯૨ અને ૧૧૯૪ વચ્ચે)

૩૦૩. માલવા પરના જયની સિદ્ધિ કરી પાટણમાં પધારતાં જયસિંહ માટે પ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું હતું કેઃ—

भूमिं कामगवि स्वगोमयरसै रासिं च रत्नाकरा
मुक्तास्वस्तिकमातनुध्वमुडुप त्वं पूर्णकुम्भो भव ।
धृत्वा कल्पतरो दलानि सरलै र्दिग्वारणास्तोरणा
न्याधत्त स्वकरैर्विजित्य जगतीं नन्वेति सिद्धाधिपः ॥

—હે કામધેનુ ! ભૂમિપર તારા દૂધનો છંટકાવ કર, હે રત્નાકર ! મોતીનો સ્વસ્તિક પુર, હે ચંદ્ર ! પૂર્ણકલશરૂપ થઈ જા, હે દિગ્ગજો ! કલ્પતરૂનાં સરલ પત્રોનાં તોરણ ધરો ! પોતાને હાથે પૃથ્વીપર વિજય મેળવી શ્રી સિદ્ધરાજ પધારે છે.

૩૦૪. 'માલવાની જીતથી 'સિદ્ધરાજ' ઉપરાંત 'અવંતિનાથ,'નું બિરૂદ જયસિંહે ધારણ કર્યું. આબુના પરમાર તથા નાડોલના ચોહાણ તો પહેલેથીજ ગૂજરાતના રાજાઓની અધીનતામાં ચાલ્યા આવતા હતા. જયસિંહે મહોબા (મહોબક)ના ચંદેલ રાજા મદનવર્મા પર ચઢાઈ કરી. વળી સોરઠ પર આક્રમણ કરી ગિરનારના યાદવ (ચૂડાસમા) રાજા ખેંગાર (બીજા)ને કેદ કર્યો, બર્બરે આદિ જંગલી જાતિઓને પોતે વશ કરી અને અજમેરના ચોહાણ રાજા (અર્ણોરાજ, આનાક, આનલ્લદેવ) પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, પરંતુ પાછળથી સલાહ થવાથી તેણે પોતાની પુત્રી કાંચનદેવીનો વિવાહ તે આ-

હતા. જૈન વિદ્વાન્ સમુદ્રઘોષ અને વલ્લભ (જિનવલ્લભ) સૂરિએ તેની પાસેથી સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.' ઓઝાજી રા. ઇ. ખંડ ૧ પૃ. ૧૯૫.

નાની સાથે કર્યો કે જેથી સોમેશ્વરનો જન્મ થયો. સિદ્ધરાજ સોમેશ્વરને નાનપણથી જ પોતાને ત્યાં લઈ આવ્યો હતો અને તેના દેહાન્ત પછી કુમારપાલે તેનું પાલન કર્યું હતું. [આ સોમેશ્વર તેજ કે જે શહાબુદીન સાથે લડાઈ કરનાર પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજનો પિતા થયો] સિદ્ધરાજ ઘણોજ લોકપ્રિય, ન્યાયી, વિદ્યારસિક અને જૈનોનું વિશેષ સમ્માન કરનારો થયો. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ જૈન આચાર્ય હેમચંદ્ર (હેમાચાર્ય)નું તે ઘણું સંમાન કરતો હતો. તેના દરબારમાં કેટલાયે વિદ્વાનો રહેતા, જેવા કે 'વૈરોચન પરાજય'ના કર્તા શ્રીપાલ, 'કવિશિક્ષા'નો કર્તા જયમંગલ, વાગ્ભટ, 'ગણરત્ન મહોદધિ'નો કર્તા વર્ધમાન તથા સાગરચંદ્ર આદિ. વિ. સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯ સુધી રાજ્ય કરી તે સ્વર્ગસ્થ થયો.' (ઓઝાજી રા. ઈ. ખંડ ૧ પૃ. ૨૧૮–૨૧૯).

૩૦૫. તેને પોતાના પિતાના સમયના મુંજાલ મંત્રી ઉપરાંત બીજા મંત્રીઓ નામે શાંતુ, ઉદયન, મહામાત્ય આશુક, વાગ્ભટ, આનંદ અને પૃથ્વીપાલ જૈનો જ હતા. ઉદયન મારવાડથી આવેલ શ્રીમાલી હતો (તેનું વૃત્તાંત [૨૪૬] રાસમાલા આવૃત્તિ ૨, ભાગ ૧ પૃ. ૧૫૪–૫ ના ટિપ્પણમાં તથા પૃ. ૨૪૮–૨૮૪–૨૮૫માં સંગ્રહિત છે.) અને સિદ્ધરાજના મામા–'રાજમામા' તરીકે ઓળખાતો હતો. તે ખંભાતનો સૂબો હતો ને તેણે ઝીંઝુવાડાનો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો.

૩૦૬. વનરાજના શ્રીમાળી મંત્રી જાંબના વંશજ સજ્જનને સિદ્ધરાજે સોરઠનો દંડાધિપ (ઉપરી–સૂબો) નીમ્યો હતો કે જેણે સોરઠ દેશની ઉપજ ખર્ચીને ગિરિનાર ઉપરનાં જૈન જીર્ણશીર્ણ કાષ-

---

૨૪૬ રાસમાળાની તૃતીય આવૃત્તિ વધુ હકીકત સહિત ફાર્બસ સભાએ પ્રસિદ્ધ કરી છે, પણ હવે ઓઝાજીએ ટૉડ રાજસ્થાનની વર્ધિત આવૃત્તિ ઉપરાંત રાજપૂતાનાકે ઇતિહાસ સ્વતંત્ર લખવા માંડયા તેજ પ્રમાણે રાસમાળા પર અધીન ન રહેતાં ગૂજરાતનો સ્વતંત્ર ઇતિહાસ સર્વમાહિતી પૂર્ણ રચાવાની જરૂર છે, કારણકે રાસમાળા રચાયા પછી અનેક નવીન અને પૂર્વ વાતોને ઉથલાવી પાડે એવી વિગતો મળી છે ને મળતી જાય છે.

મય દહેરાંનો ઉદ્ધાર કરી નવું પાકું મંદિર બંધાવ્યું હતું. સં. ૧૧૮૫. (જુઓ ઉજ્જયંતગિરિ રાસો તથા રેવતકલ્પ બંને મુદ્રિત પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ પરિશિષ્ટ ૫.)

૩૦૭. મહામાત્ય **આશુકની** મંત્રણાથી આ **જયસિંહે** શ્રી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી તેની પૂજા માટે બાર ગામનું શાસન કરી આપ્યું હતું[૨૪૭] અને પછી ગિરનારના **નેમિજિનની** યાત્રા કરી હતી.

૩૦૮. રાજાના પ્રતાપથી રાજ્યની ઉન્નતિ શિખરે ચડી લોકોમાં વૈભવ અને સુખ વધ્યે જતાં હતાં. આથી અન્ય પ્રદેશોમાંથી આવી પાટણની વસ્તી ભરાતી ગઇ. સં. ૧૧૭૫ માં શ્રીમાલમાં દુકાળ પડયો હતો તેથી ત્યાર પછી સં. ૧૨૦૦ ની લગભગમાં શ્રીમાલ નગરની ઘણી વસ્તી ગૂજરાતમાં આવી. જોકે એ પહેલાં પણ કર્ણદેવના વખતમાં લાટ (લાડ, ભરૂચ પાસેના) દેશમાં શ્રીમાળીઓ આવતા થયા હતા. સિદ્ધરાજે સોરઠના સુબા તરીકે શ્રીમાળી

---

૨૪૭. જુઓ પંડિત લાલચંદનો લેખ 'સિદ્ધરાજ અને જૈનો'; તેમાં નીચેનાં પ્રમાણો ટાંકયાં છે: —

સિદ્ધરાજની શત્રુંજય યાત્રાના વર્ણન માટે જુઓ હેમાચાર્યકૃત સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય. તેમના બારગામના શાસન માટે જુઓ ઉદયપ્રભસૂરિનું પ્રાયઃ સં. ૧૨૭૫ મા રચેલું ધર્માભ્યુદય કાવ્ય સર્ગ ૭, શ્લોક ૭૪, ૭૭; બાલચંદ્રસૂરિનું પ્રાયઃ સં. ૧૩૦૦ માં રચેલું વસંતવિલાસકાવ્ય સર્ગ ૯ શ્લો. ૨૨; પ્રભાચંદ્રસૂરિનું સં. ૧૩૩૪ માં રચેલું પ્રભાવકચરિત્ર (હેમપ્રબંધ શ્લો. ૩૧૦–૧૧–૨૩–૨૫), મેરૂતુંગનું ૧૩૬૧ માં રચેલ પ્રબંધચિંતામણી (ભાષાંતર પૃ. ૧૯૦–૧૯૧), ૧૪૨૨ માં જયસિંહસૂરિએ રચેલા કુમારપાલચરિત સર્ગ. ૩ શ્લો. ૩૨–૩૩, ૧૪૯૨ માં જિનમંડનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબંધ પૃ. ૬, ૨૨, ૧૪૯૭ માં જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત [illegible] શ્લો. ૮૪, સં. ૧૬૫૦ પછીના હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય સર્ગ ૧૭ શ્લો. ૯૫ ને તે પરની ટીકા. આ આશુક મંત્રી સં. ૧૧૭૯ અને સં. ૧૧૮૧ માં મહામાત્યપદે અચૂક વિદ્યમાન હતો અને વાદિ દેવસૂરિ તથા કુમુદચંદ્ર વચ્ચેના વાદ વખતે હાજર હતો.

સજ્જન મંત્રીને નીમ્યો હતો એથી શ્રીમાળીઓને સોરઠમાં (કાઠિયાવાડમાં) વસવાટ કરવાને બહુ અનુકૂળ સંધિ મળી હતી. ત્યારથી શ્રીમાલ દેશથી–નગરથી આવેલ સર્વ શ્રીમાળી કુળના ગણાતા. તે શ્રીમાળીઓએ આવી સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની વસ્તી વધારી. લાટ દેશ કે જે સં. ૧૧૦૦ ની લગભગમાં ગૂજરાત સાથે જોડાયો, તેમાં કર્ણદેવના વખતથી અને ખાસ કરી સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમયમાં દંડનાયક તરીકે શ્રીમાળી જૈન વાણીઆ જ નીમાઇને આવતા. વિ.સં. ૧૧૯૩ માં પ્રા૦ મુનિસુવ્રતચરિત્ર રચનાર શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાની પૂર્વ અવસ્થામાં લાટદેશની મંત્રિમુદ્રા શોભાવતા હતા. આમ લાટમાં જૈન શ્રીમાળીઓ ગયા તે લાડવા વાણીઆ કહેવાયા.

૩૦૯. વિદ્વત્પ્રિય સાહિત્યરસિક સિદ્ધરાજે ત્રણસો લહિયાઓ એકઠા કરી સર્વ દર્શનના ગ્રંથો લખાવી રાજકીય પુસ્તકાલયની સ્થાપના કર્યાનો તથા આચાર્ય હેમચંદ્ર કૃત સાંગોપાંગ સપાદલક્ષ (સવાલાખ) વ્યાકરણ ગ્રંથની સેંકડો પ્રતિઓ લખાવી તેના અભ્યાસીઓને આપ્યાનો તેમજ અંગ બંગ આદિ ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં ભેટ મોકલાવ્યાનો અને તે તે વિષયના અભ્યાસીઓને તે તે ગ્રંથો પૂરા પાડયાનો ઉલ્લેખ[૨૪૮] પ્રભાવકચરિત તથા કુમારપાલપ્રબંધમાં છે.

---

૨૪૮ राज्ञः पुरः पुरोगैश्च विद्वद्भिर्वाचितं ततः ।
चक्रे वर्षत्रयं वर्षं (यावत्) राज्ञा पुस्तककलेखने ॥१०३॥
राजादेशान्नियुक्तैश्च सर्वस्थानेभ्य उद्यतैः ।
तदा चाहूय सच्चक्रे लेखकानां शतत्रयम् ॥१०४॥
पुस्तकाः समलेख्यन्त सर्वदर्शनिनां ततः ।
प्रत्येकमेवादीयंता ध्येतॄणामुद्यमस्पृशाम् ॥१०५॥
अंगवंग कलिंगेषु लाटकर्णाटकुंकणे ।
\+ \+ \+ \+
इत्यादि विश्वदेशेषु शास्त्रं व्यस्तार्यत स्फुटं ॥१०६–१०९॥
—प्रभावकचरित हेमचंद्रसूरिप्रबंध पृ. ३०२

૩૧૦. હવે સિદ્ધરાજના સમયની કેટલીક ઘટનાઓ ટુંકમાં જણાવીએ. તેણે સં. ૧૧૫૨ માં **સિદ્ધપુર** વસાવ્યું તથા **રૂદ્રમહાલય** (રૂદ્રમાલ) નામનું શિવાલય બંધાવ્યું; તેમજ **સુવિધિનાથ** (જૈનોના ૯ મા તીર્થંકર) નો પ્રાસાદ નિપજાવ્યો. (મહાવીર જિનમંદિર કરાવ્યું –લા. ભ.) **સિદ્ધપુરમાં** ચાર જિનપડિમાયુક્ત **સિદ્ધપુરવિહાર** અને **પાટણમાં** રાજવિહાર કરાવ્યો. (કુ. પ્રતિબોધ) તેના સમયમાં અનેક પ્રભાવક જૈનો થયા.

૩૧૧. **મલધારી અભયદેવસૂરિ**—પ્રશ્નવાહન કુલના હર્ષપુરીય ગચ્છના જયસિંહસૂરિના શિષ્ય **અભયદેવસૂરિ** થયા. તેઓ વસ્ત્રમાં માત્ર એકજ 'ચોલપટ્ટો' (પહેરવાનું વસ્ત્ર) અને એકજ પ્રચ્છાદન પટી (પચ્છેડી-ઉપર ઓઢવાનું વસ્ત્ર) રાખતા. તેમને મલમલીન વસ્ત્ર અને દેહવાળા જોઇ **સિદ્ધરાજે**[૨૪૯] (અન્યમત પ્રમાણે કર્ણદેવે)[૨૫૦] **'મલધારી'** નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું. આ **અભયદેવસૂરિના** ઉપદેશથી **સિદ્ધરાજ** જયસિંહદેવે પોતાના સમસ્ત દેશમાં શાસન આપવા પર્યુષણ, (શ્રાવણ વદ ૧૨ થી ભાદરવા શુદ ૪) એકાદશી પ્રમુખ દિવસોમાં 'અમારિ' કરાવી હતી એટલે પશુવધ કરવાની મનાઈ કરી હતી.[૨૫૧] **શાકંભરી**

---

૨૪૯ अन्नया सिरि जयसिंहदेवनरिंदेण गयखंधारूढेण रायवाडियागएण दिट्ठो मलमलिणवत्थदेहो । रायेण गयखंधाओ ओसरिऊण दुक्करकारओ त्ति दिण्णं 'मलधारि' त्ति नामं।

—જિનપ્રભસૂરિકૃત તીર્થકલ્પ (સં ૧૩૨૭–૮૯) પૈકી ૪૦ મો કલ્પ.

૨૫૦ जस्स. मलहारिनामं दिन्नं कन्नेण नरवइणा

—પદ્મદેવસૂરિકૃત સદ્ગુરૂ પદ્ધતિ પી. ૫, ૯૬.

श्री गूर्जरेश्वरो दृष्ट्वा तीव्रं मलपरीषहं ।

श्री कर्णो बिरुदं यस्य मलधारी व्यघोषयत् ॥

—રાજશેખરકૃત પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયવૃત્તિ (સં. ૧૩૮૭) પ્રશસ્તિ.

૨૫૧ यस्योपदेशादखिलस्वदेशे सिद्धाधिपः श्री जयसिंहदेवः ।

एकादशीमुख्यदिनेष्वमारीमकारयच्छासनदानपूर्वाम् ॥

—વિજયસિંહકૃત (સં. ૧૧૯૧) ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ પી. ૫, ૮૯.

(સાંભર-અજમેર પાસેના) ના રાજા **પૃથ્વીરાજે** (પૃથ્વીરાજ પહેલો તે વીસલદેવ-વિગ્રહરાજ ત્રીજાનો પુત્ર) તેમના લેખથી-ઉપદેશથી **અજમેર** પાસેના **રણથંભોર**માં જિનમંદિર પર સોનાનો કુંભ-કળશ સ્થાપ્યો હતો.[૨૫૨] તેઓ **વીર**દેવ વિદ્વાનથી પ્રાપ્ત થયેલી શ્રેષ્ઠ મંત્ર-(સૂરિમંત્ર) વિદ્યાવડે અતિશય મહાન્ પ્રભાવક થયા. (પી.૫,૮૯) ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર) ના શિખર પરના મહાવીર મંદિરના દ્વારનો ત્યાંના અધિકારીઓએ જે અવરોધ કર્યો હતો તે આ આચાર્યે જઈ ત્યાંના **ભુવનપાલ** નામના રાજાને કહી દૂર કરાવ્યો હતો.[૨૫૩]

जेण जयसिंहदेवो राया भणिऊण सयलदेसम्मि ।
काराविओ अमारिं पज्जोसवणाईसु तिहीसु ॥

—શ્રીચંદ્રસૂરિકૃત મુનિસુવ્રત ચરિત્ર (સં. ૧૧૯૩ ?) પી. ૫. ૧૧.

૨૫૨ यस्य संदेशकेनापि पृथ्वीराजेन भूभुजा ।
रणस्तंभपुरे न्यस्तः स्वर्णकुंभो जिनालये ॥

—વિજયસિંહ-ધર્મો૦ વિવરણ પી. ૫, ૮૯.

અને જુઓ રણથંભોરના જિનમંદિરનો શિલાલેખ,
पुहईराएण सयंभरीनरिंदेण जस्स लेहेण ।
रणखंभउरजिणहरे चडाविया कणयकलसा ॥

—શ્રીચંદ્ર-મુનિસુવ્રતચરિત્ર પી. ૫, ૧૧.

रणथंभपुरे आणालेहेण जस्स सन(भ)रिंदेण ।
हेमधयदंडमिसओ निच्चं नच्चाविया किती ॥

—ઉક્ત સદ્ગુરૂપદ્ધતિ પી. ૫, ૯૬.

૨૫૩ गोवगिरिसिहरसंठिय चरमजिणाययणदारमवरुद्धं ।
पुनिवदिन्नसासणमं (सं) साव(ध)णिएहिं चिरकालं ॥
गंतूण तत्थ भणिऊण भुवणपालाभिहाणभूवालं ।
अइसयपयत्तेणं मुक्कलयं कारियं जेण ॥

—શ્રીચંદ્રસૂરિ-મુનિસુવ્રત ચરિત્ર.

૩૧૨. વિ. સં. ૧૧૪૨માં માઘ શુક્લ ૫ રવિવારે **અંતરીક્ષ પાર્શ્વ**નાથની મૂર્તિને આ સૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરી અને જિન પૂજા માટે રાજા એલચે શ્રીપુર (સિરપુર) નામનું ગામ આપ્યું અને જ્યાંથી તે પ્રતિમા નીકળી તે સ્થાને જલકુંડ બંધાવ્યો. આ અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથનું તીર્થ ત્યારથી તે આજદિન સુધી પ્રસિદ્ધ છે.[૨૫૪]

૩૧૩. તેમણે **વરણ**ગના પુત્ર **સંતુય** (સાંતૂ—સંતુક—સંપત્કર) મંત્રીને કહી **ભરૂચ**માં સમલિકા વિહારમાં સોનાના કળશો ચડાવ્યા હતા.[૨૫૫] અપવાસ કરીને તેમજ ઘી સિવાયની બધી વિગયની ચીજો તજીને તપ તીવ્ર કડકાઇથી કરતા હતા. તેમણે હજારો બ્રાહ્મણોને અને કડમડ યક્ષને પ્રબોધ આપી મેડતપુર (મેડતા)માં **વીર**પ્રભુનું ચૈત્ય કરાવ્યું હતું.[૨૫૬] છેવટે ૪૭ દિવસ સુધીનું અનશન પાળ્યું તે વખતે તેમના દર્શનાર્થે **સિદ્ધરાજ** ખાસ ગયો હતો. જ્યારે સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે તેમના શરીરશબને **સિદ્ધરાજે** કોટની પાછલી અટારીએ રહી પોતાના પરિજન સમેત જોયુ હતું, અને ચિતા બુઝાતાં લોકોએ

---

૨૫૪ ભાવવિજયગણિકૃત અંતરીક્ષમાહાત્મ્ય. સં. ૧૭૧૫.

૨૫૫ वरणगसुयं संतुय सचिवं भणिऊण (जेण) भरुयच्छे।
सिरि सवलियाविहारे हेममया रोविया कलसा ॥
—શ્રીચંદ્ર-મુનિસુવ્રતચરિત્ર પી. ૫, ૧૦.

૨૫૬ રત્નશેખરસૂરિની પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયવૃત્તિ પ્રશસ્તિ. (સં. ૧૩૮૭).
परः सहस्रान् भूदेवान् यक्षं कडमडं च यः।
प्रबोध्य मेडतपुरे वीरचैत्यमचीकरत् ॥
તથા વિશેષમાં ત્યાં જણાવ્યું છે કે—
'नाथं सुराष्ट्रराष्ट्रस्य खंगारं प्रतिबोध्य यः।
उज्जयंततीर्थपथं खिलीभूतमवीवहत् ॥

—એટલે કે સોરઠના રાજા ખેંગારને પ્રતિબોધી ગિરનાર તીર્થના વિઘ્નભૂત થયેલા માર્ગને વહેતો કર્યો હતો'. આ કથન ખરી રીતે અભયદેવસૂરિને નહિ, પરંતુ તેમના પ્રસિદ્ધ શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિને લાગુ પડે છે.

ત્યાંથી રાખ ગ્રહણ કરી—રાખનો અભાવ થતાં ત્યાંની માટી લીધી તે ત્યાંસુધી કે ત્યાં શરીરપ્રમાણવાળી વિશાળ ખાડ ગઇ.[૨૫૭] (સં. ૧૧૬૮ આસપાસ.)

૩૧૩ ૧૧ મા અને ૧૨ મા શતકની વચ્ચે થયેલ પૂર્ણતલ્લ ગચ્છના વર્ધમાનસૂરિ શિષ્ય **શાંતિસૂરિએ** ધનપાલ કૃત **તિલકમંજરી** પર ટિપ્પન, **જૈનતર્કવાર્ત્તિકવૃત્તિ**, તથા વૃન્દાવન કાવ્ય–ઘટખર્પર કાવ્ય–મેઘાભ્યુદય કાવ્ય–શિવભદ્ર કાવ્ય–ચન્દ્રદૂત કાવ્ય એ નામનાં પાંચ યમકમય કાવ્યોપર વૃત્તિઓ રચી. (જે. ૪૩; જૈ. પ્ર૦ ૫૮–૫૯.)

૩૧૪. **જિનવલ્લભસૂરિ**—કર્ણના રાજ્યમાં તેઓ ગણી તરીકે થયા ને ગ્રંથકર્ત્તા તરીકે અને છેવટે આચાર્ય તરીકે **સિદ્ધરાજના** સમયમાં પ્રસિદ્ધ થયા. તેમનું સ્થાન ખરતરગચ્છના આચાર્યોમાં ઘણું ઉંચું છે. 'તે મૂલ ચૈત્યવાસી આસિકા નામના દુર્ગવાસી કૂર્ચપુરીય જિનેશ્વર નામના સૂરિ-મઠાધિપતિના શિષ્ય હતા અને તે ગુરૂએ નવાંગ વૃત્તિકાર **અભયદેવસૂરિ** પાસે પાટણમાં તેને શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા મોકલતાં અભ્યાસમાં ચૈત્યવાસ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ આચાર રૂપે પ્રતીત થતાં ચૈત્યવાસ ત્યજી શાસ્ત્રવિધિ અનુસારનો આચાર સ્વીકાર્યો અને અભયદેવસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. જે ચૈત્યો બંધાવ્યાં તેને 'વિધિચૈત્ય' નામ આપી તેમાં અમુક શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ કાર્યો નહિ થાય એવા શ્લોકો મૂકાવ્યા.[૨૫૮]

---

૨૫૭ જુઓ, તેમના પ્રશિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિકૃત મુનિસુવ્રતચરિત્રની પ્રશસ્તિ કે જે પોતે સમકાલીન છે અને જે પોતે નીણાવે છે કે ભક્તિથી વશ થઈ મેં આમાં કાંઇ પણ—થોડું પણ મૃષા ભાષણ કર્યું નથી. પી. ૫, ૧૩.

૨૫૮ તે પૈકી બે શ્લોક એવા છે કે:—

अत्रोत्सूत्रजनक्रमो न च न च स्नात्रं रजन्यां सदा
साधूनां ममताऽऽश्रयो न च न च स्त्रीणां प्रवेशो निशि ।
जाति-ज्ञातिकदाग्रहो न च न च श्राद्धेषु ताम्बूलमि—
त्याज्ञाऽत्रेयमनिश्रिते विधिकृते श्री जैनचैत्यालये ॥

—આ અનિશ્રાએ વિધિપૂર્વક થયેલ શ્રી જૈન ચૈત્યાલયમાં એવી આજ્ઞા

મેદપાટદેશાદિ પ્રાયઃ ચૈત્યવાસી આચાર્યોથી વ્યાપ્ત હતા ત્યાં વિહાર કર્યો. ચિત્રકૂટમાં અનેકને પોતાના ઉપદેશના રાગી અને ભક્ત કર્યા, ને એ વિધિચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. વાગ્જડ (વાગડ)ના લોકોને પ્રતિબોધ્યા. પછી ધારાનગરીમાં જઇ નરવર્મ રાજાની સભામાં અતિમાન મેળવ્યું.[૨૫૯] નાગપુર (નાગોર)માં નેમિજિનાલયની, નરવરપુરમાં વિધિચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી મરૂકોટ્ટમાં વિહાર કરી ચૈત્યવાસને નિવાર્યો. અભયદેવસૂરિના આદેશથી દેવભદ્રાચાર્યે તેમને સૂરિ પદ આપ્યું તેથી અભયદેવના પટ્ટધર થયા, પછી ૭ માસે સં. ૧૧૬૭માં સ્વર્ગસ્થ થયા.

૩૧૫. તેમણે સં. ૧૧૨૫માં જિનચંદ્રસૂરિ કૃત સંવેગરંગશાલા પોતે ગણિ (ઉપાધ્યાય) હતા ત્યારે શોધી. અને તેમના ગ્રંથો:—સૂક્ષ્માર્થ સિદ્ધાન્ત વિચારસાર (સાર્ધશતક—પી. ૧,૨૮ પ્ર. જૈ. ધ. સભા), આગમિક વસ્તુ વિચારસાર (ષડશીતિ પી. ૧,૨૭ પ્ર. આ સભા), પિંડવિશુદ્ધિ પ્રકરણ (પી. ૧, ૬૩—૧૦૧; તાડપત્ર કી. ૨, ૩૦), પૌષધ-

---

છે કે તેમાં ઉત્સૂત્ર જનક્રમ નથી, રાત્રે સ્નાત્ર–સ્નાન નથી. સાધુઓ માટે સમતાપૂર્વક રહેવાનો આશ્રય નથી, રાત્રે સ્ત્રીઓનો પ્રવેશ નથી, જાતિજ્ઞાતિનો કદાગ્રહ નથી. (ગમે તેને આવવાની છૂટ છે), ત્યાં શ્રાદ્ધોને તાંબૂલ ખાવાનું નથી.

इह न खलु निषेधः कस्यचिद् वंदनादौ
श्रुतविधि बहुमानी त्वत्र सर्वोधिकारी ।
त्रिचतुरजनदृष्ट्या चात्र चैत्यार्थवृद्धि—
व्ययविनिमयरक्षा चैत्यकृत्यादि कार्यं ॥

—અહીં કોઇને પણ દર્શન પૂજન કરવા માટે ના પાડવામાં આવનાર નથી. વળી સૂત્રવિધિને માન આપનાર હરકોઇ માણસને અહીં અધિકારી તરીકે ગણવામાં આવશે. તેમજ આ દેરાસરના દ્રવ્ય એ ત્રણ ચાર જણની નજર નીચે વ્યાજે ધીરી વધારવા ખરચવા, લેવડદેવડ-વિનિમય કરવા સંભાળી રાખવા તથા દેરાસરનાં કામકાજ કરવા ફરમાવવામાં આવે છે.

૨૫૯ यस्य श्री नरवर्मभूपतिशिरः कोटीररत्नांकुर—
ज्योतिर्जालजलैरपुष्यत सदा पादारविन्दद्वयी ॥
—તેમના સંતાનીય અભયદેવકૃત જયંતવિજય કાવ્ય પ્રશસ્તિ સં. ૧૨૭૮ .

વિધિ પ્રકરણ, સંઘપટ્ટક (પ્ર. જેઠાલાલ દલસુખ), પ્રતિક્રમણ સામાચારી, ધર્મશિક્ષા, ધર્મોપદેશમય દ્વાદશકુલકરૂપ પ્રકરણ, પ્રશ્નોત્તર શતક, શૃંગારશતક, સ્વપ્નાષ્ટક વિચાર, ચિત્રકાવ્ય, સો એક સ્તુતિ સ્તોત્રાદિ જેવાંકે અજિતશાંતિ સ્તવ, ભાવારિવારણ સ્તોત્ર, જિનકલ્યાણક સ્તોત્ર, જિનચરિત્રમય જિનસ્તોત્ર, મહાવીરચરિત્રમય વીરસ્તવ (બુહ. ૪ નં. ૨૫૧; બુહ. નં. ૧૦૯), ઋષભ-પાર્શ્વ-નેમિ-શાંતિ-મહાવીર સ્તોત્રાદિ છે.

૩૧૬ એમ કહેવાય છે કે સં. ૧૧૬૪માં આ જિનવલ્લભ ગણિએ પોતાની કૃતિઓ નામે અષ્ટસપ્તતિકા, સંઘપટ્ટક, ધર્મશિક્ષા આદિ ચિત્રકૂટ, નરવર, નાગપુર, મરૂપુર આદિમાં સ્વપ્રતિષ્ઠિત વીરવિધિચૈત્યોમાં પ્રશસ્તિરૂપે કોતરાવી. આ બધી કૃતિઓમાં ચૈત્યવાસનો નિરાસ અને વિધિમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. સંઘપટ્ટકમાં ચૈત્યવાસીનાં દશ દ્વારો-લક્ષણો [૨૬૦] બતાવ્યાં છે, તે પ્રમાણે ચાલવાથી કદિ પણ આત્મકલ્યાણ ન જ થઇ શકે, અને તે માટે તે દરેક લઇ તેનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.

---

૨૬૦ अत्रोद्देशिकभोजनं जिनगृहे वासो वसत्यक्षमा
स्वीकारोऽर्थगृहस्थचैत्यसदनेष्वप्रेक्षिताद्यासनम् ।
सावद्याचरितादरः श्रुतपथावज्ञा गुणिद्वेषधी—
र्धर्मः कर्महरोऽत्र चेत् पथि भवेन्मेरुस्तदाऽब्धौ तरेत् ॥५॥

—(સાધુએ) (૧) પોતાને ઉદ્દેશીને-નિમિત્તે થયેલ ભોજન જમવાથી, (૨) જિનગૃહમાં રહી વાસ કરવાથી, (૩) અન્યની વસતિ-ગૃહ પ્રત્યે અક્ષમા રાખવાથી-તેમાં જઇ રહેવામાં તિરસ્કાર રાખવાથી, (૪) દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવાથી, (૫) પોતપોતાના શ્રાવકો રાખવાથી, (૬) ચૈત્ય એટલે દેવમંદિરોને પોતાના સદન-ઘર તરીકે રાખવાથી, (૭) આસનાદિનું પ્રમાર્જન નહિ કરવાથી, (૮) પાપવાળાં આચરણનો આદર કરવાથી, (૯) શ્રુતમાર્ગની અવજ્ઞાથી, (૧૦) ગુણિઓ પ્રત્યે દ્વેષ બુદ્ધિથી કર્મહરણ કરનારો ધર્મ થતો હોય તો તો પછી સમુદ્રમાં મેરૂ તરે !

જે. ભં. તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનવલ્લભ સૂરિ. પારા ૩૧૪–૬ પૃ. ૨૩૨
[ગાયકવાડ ઓ. સી. 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટયુટ, વડોદરાના સૌજન્યથી ']

જે. ભં. તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનદત્ત સૂરિ. પાસે ૩૨૫-૩૨૬. પૃ. ૨૩૩
[ગાયકવાડ ઓ. સી. 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, વડોદરાના સૌજન્યથી]

૩૧૭. જિનવલ્લભસૂરિના શિષ્ય અને પટ્ટધર જિનદત્તસૂરિ થયા કે જેમણે ઘણા રજપૂતોને પ્રતિબોધી નવા શ્રાવક કર્યાં, તેમણે ખરતરગચ્છીય એક પ્રભાવક પુરૂષ તરીકે 'દાદા' નામથી ઓળખે છે. (સૂરિપદ સં. ૧૧૬૯ અને સ્વ. ૧૨૧૧ અજમેરમાં). તેમના ગ્રંથો: ગણધરસાર્ધશતક પ્રાકૃત ગાથા ૧૫૦ માં પૂર્વ ગણધરો—આચાર્યોનાં ટુંક વર્ણન છે (પ્ર૦ ચુનિલાલ પન્નાલાલ ઝવેરી, મુંબઇ), સંદેહ દોલાવલી, ગણધરસપ્તતિ, સર્વાધિષ્ઠાયિ (સ્મરણ) સ્તોત્ર, સુગુરૂપારતંત્ર્ય, વિઘ્ન વિનાશિસ્તોત્ર, અવસ્થાકુલક, ચૈત્યવંદન કુલક (કી. ૨, નં ૧૪૮), વિંશિકા આદિ પ્રા૦માં રચ્યાં, ને અપભ્રંશમાં ત્રણ કાવ્યો નામે ચર્ચરી કે જે સ્વગુરૂ જિનવલ્લભસૂરિની પ્રશંસા કરતું કાવ્ય છે, ઉપદેશરસાયન અને કાલસ્વરૂપકુલક રચ્યાં.[૨૬૧] તેમણે દેવસૂરિનું જીવાનુશાસન સટીક શોધ્યું (પી. ૫, ૨૨)

૩૧૮ જિનવલ્લભસૂરિ શિષ્ય રામદેવગણિએ પ્રાયઃ સં. ૧૧૭૩માં સ્વગુરૂરચિત ષડશીતિ પર ટિપ્પનક અને સત્તરી પર ટિપ્પનક રચ્યાં (જે. પ્ર. ૩૩, ૩૪); જિનવલ્લભ-જિનદત્તને સેવનાર તથા જિનપ્રિય (વલ્લભ)ના શિષ્ય જિનભદ્રસૂરિએ અપવર્ગનામાલા-પંચવર્ગપરિહારનામમાલા નામનો કોશગ્રંથ રચ્યો (જે. પ્ર. ૬૪)

૩૧૯. જિનવલ્લભ ગુરૂના શાંત ઉપદેશથી ધનદેવ નામના શ્રાવકે નાગપુરમાં (નાગોરમાં) નેમિનાથનું મંદિર કરાવ્યું હતું. જિનવલ્લભના શિષ્ય જિનદત્તસૂરિ સૂરિપદ સ્વીકાર્યા પછી લગભગ વિ. સં. ૧૧૭૦માં નાગપુરમાં વિચર્યા હતા તે વખતે પ્રાયઃ ઉપરોક્ત ધન-

---

૨૬૧ કે જે 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' એ નામથી ગા. ઓ. સી. નં. ૩૭ માં પ્રકટ થયેલ છે અને તેમાંની સંશોધક પંડિત લાલચંદની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, આ ત્રણ કાવ્યો, તે પરના ટીકાકારો અપભ્રંશ ભાષા વગેરે પર ઘણો પ્રકાશ પાડે છે; તેમાં પરિશિષ્ટ તરીકે જિનવલ્લભકૃત મૂળ સંઘપટ્ટક, જિનદત્તકૃત ગણધર સાર્ધશતક અને સુગુરૂપારતંત્ર્ય, કવિ પલ્હકૃત પટ્ટાવલી (જિનદત્તસૂરિ સ્તુતિ) આપેલ છે.

દેવ શ્રાવકે તેમને આયતન, અનાયતન, વિધિ, અવિધિ વિષયને ન ચર્ચવા સૂચના કરી હતી, કે જે સૂચના તેમણે મતભેદનું સમર્થન કરી સ્વીકારી ન હતી. એ ધનદેવ (જિનવલ્લભના ભક્ત)ના પુત્ર **પદ્માનન્દ** થયા કે જેમણે **વૈરાગ્યશતક** રચ્યું.[૨૬૨]

૩૨૦. **સોમ**ના પુત્ર **વાગ્ભટ્ટે** પાંચ પરિચ્છેદમાં **વાગ્ભટ્ટાલંકાર** આ **જયસિંહ**ના રાજ્યમાં રચ્યો.[૨૬૩] (પ્ર. કા; મા. નં. ૪૮) તેમાં તેણે **જયસિંહ** રાજા સંબંધી પોતે રચેલાં કાવ્યોને અનેક અલંકારોનાં ઉદાહરણો રૂપે મૂક્યાં છે.[૨૬૪]

---

૨૬૨ પં. લાલચંદ ગાંધીનો ટૂંકો લેખ નામે 'કવિ પદ્માનંદ' જૈન ૭-૮-૧૯૨૭ પૃ. ૫૫૫. **વૈરાગ્યશતક** કાવ્યમાલા સાતમું ગુચ્છક (નિ. પ્રે.)માં પ્રકટ થયું છે.

૨૬૩ કોઈ ઉદયનમંત્રિના પુત્ર વાગ્ભટ્ટ (બાહડ)ને આ ગ્રંથના રચનાર માને છે. વળી **નેમિકુમાર**ના પુત્ર **વાગ્ભટ્ટ** કે જેમણે કાવ્યાનુશાસન રચ્યું છે અને જેમણે તેમાં ઉક્ત **વાગ્ભટ્ટાલંકાર**નો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે જુદા વાગ્ભટ્ટ છે. તે ઉપરાંત એક ત્રીજા **વાગ્ભટ** છે કે જે **નેમિનિર્વાણ** કાવ્યના કર્તા છે.

૨૬૪. इन्द्रः स एष यदि किं न सहस्रमक्ष्णां
लक्ष्मीपति र्यदि कथं न चतुर्भुजोऽसौ ॥
आः स्यन्दनध्वजधृतोध्धुरताम्रचूडः
श्री **कर्णदेवनृपसूनुरयं** रणाग्रे ॥

—સંશયનિશ્ચયાલંકાર પ. ૪, શ્લો. ૮૧

इन्द्रेण किं यदि स **कर्णनरेन्द्रसूनु**–
रैरावणेन किमहो यदि तद्द्विपेन्द्रः ।
दम्भोलिनाप्यलमलं यदि तत्प्रतापः
स्वर्गोऽप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरी सा ॥

—આક્ષેપાલંકાર પ. ૪, શ્લો. ૭૬.

अणहिल्लपाटकं पुरमवनिपतिः **कर्णदेवनृपसूनुः** ।
श्री **कलशनामधेयः** करी च रत्नानि जगतीह ॥

—અત્યુત્કૃષ્ટ સમુચ્ચયાલંકાર પ. ૪, શ્લો. ૧૩૨.

૩૨૧. સિદ્ધરાજ ઘણો વિદ્યાપ્રેમી હતો-પંડિતોને રાજસભામાં સ્થાન આપી તેમની વિદ્વત્તા પીછાનતો. ભારતના સર્વ પ્રદેશોમાંથી પ્રૌઢ પ્રૌઢ પંડિતો પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરાવવા ગૂર્જર રાજધાનીમાં અવશ્ય આવ્યા કરતા હતા. ગૂર્જરપતિની વિદ્વત્સભા પણ ભારતમાં આદર્શ ગણાતી. આવી પ્રતિભાશાલી પરિષદ્નો પ્રમુખ સભ્ય-સભાપતિ કવિરાજ શ્રીપાલ હતો. તે જૈન પોરવાડ વૈશ્ય હતો. તે સિદ્ધરાજનો બાલમિત્ર-'પ્રતિપન્ન બંધુ' હતો અને તેને તે રાજવી 'ભ્રાતા' કહી સંબોધતો.[૨૬૫] તે શ્રીપાલે એકજ દિવસમાં એક મહા પ્રબંધ-વૈરોચનપરાજય નામનો બનાવ્યો હતો. તેને 'કવિરાજ' યા 'કવિચક્રવર્તી' એ નામનું બિરૂદ તેની લોકોત્તર કવિત્વ શક્તિથી પ્રસન્ન થઇ નૃપતિએ આપ્યું હતું. બૃહદ્ગચ્છના સર્વદેવસૂરિ-યશોભદ્ર-મુનિચંદ્રસૂરિ-અજિતદેવસૂરિ શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિએ નાભેયનેમિ નામનું દ્વિસંધાન કાવ્ય એટલે નાભેય-ઋષભનાથ અને નેમિ-

---

जगदात्मकीर्तिशुभ्रं जनयन्नुद्दामधामदोःपरिघः ।
जयति प्रतापपूषा जयसिंहः क्ष्माभृदधिनाथः ॥

—અસંયુતા વૃત્તિ વર્ણયમક પ. ૪, શ્લો. ૪૫.

अस्त्वस्तु पौरुषगुणाज्जयसिंहदेव—
पृथ्वीपते मृगपतेश्च समानभावः ।
किं त्वेकतः प्रतिभटाः समरं विहाय
सद्यो विशन्ति वनमन्यमशंकमानाः ॥

—વ્યતિરેકાલંકાર પ. ૪, શ્લો. ૮૫.

૨૬૫ તેના સમકાલીન સોમપ્રભાચાર્યે તેના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં રચેલા કુમારપાલપ્રતિબોધમાં પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કેઃ—

प्राग्वाटान्वयसागरेन्दुरसमप्रज्ञः कृतज्ञः क्षमी
वाग्मी सूक्तिसुधानिधानमजनि श्रीपाल नामा पुमान् ।
यं लोकोत्तरकाव्यरंजितमतिः साहित्यविद्यारतिः
श्रीसिद्धाधिपतिः 'कवीन्द्र' इति, च 'भ्राते' ति च व्याहरत् ॥

નેમિનાથ બંનેને લાગુ પડતું મહાકાવ્ય (પાટણ ભં., કાં. વડો નં. ૧૪૧) બનાવ્યું હતું તેનું સંશોધન કવિચક્રવર્તી **શ્રી**પાલે કર્યું હતું.[૨૬૬] આ **શ્રી**પાલે **સિદ્ધ**રાજના સહસ્ત્રલિંગ સરોવરની, દુર્લભસરોવરની તથા રૂદ્રમાળાની પ્રશસ્તિઓ બનાવી હતી; અને કુમારપાલના રાજ્યમાં સં. ૧૨૦૮માં આનંદપુર (વડનગર)ની વપ્ર (પ્રાકાર-ગઢ)ની પ્રશસ્તિ[૨૬૭] પણ રચી હતી. આ **શ્રી**પાલ નેત્રશન્ય થયેલ હતો.

૩૨૨. **ભા**ગવત સંપ્રદાયના કોઇ **દેવ**બોધી નામના વિદ્વાન પાટણમાં આવતાં તેની પાસે **શ્રી**પાલ સાથે **સિદ્ધ**રાજ ગયો હતો અને **શ્રી**પાલની ચક્ષુહીનતા જોઇ તેણે મશ્કરી કરતાં **શ્રી**પાલે તેનો ગર્વ પોતાની વિદ્વત્તાથી ઉતાર્યો હતો. આ **દેવ**બોધીને **દેવ**સૂરિએ વાદ-વિવાદમાં જીત્યા હતા.

૩૨૩. આ સમયમાં પ્રાયઃ સં. ૧૧૬૦માં **ચં**દ્ર-(પછી) **ખં**ડિલ્લગચ્છના **ભા**વદેવસૂરિના શિષ્ય **વિ**જયસિંહસૂરિના શિષ્ય **વી**રાચાર્ય થયા. તેની સાથે **સિદ્ધ**રાજને મિત્રતા હતી. તે રાજાએ નર્મવચનોમાં કહ્યું 'અમો રાજાના આશ્રયથી આપનું તેજ છે.' સૂરિએ જણાવ્યું 'સ્વપ્રજ્ઞા ભાગ્યથી વિસ્તરે છે'. રાજાએ વિશેષમાં કહી નાંખ્યું 'મારી સભા છોડી વિદેશ ફરતાં અન્ય ભિક્ષુની માફક અનાથતા સમજાશે!'

---

૨૬૬ एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबन्धुः ।
श्रीपाल नामा कविचक्रवर्ती सुधीरिमं शोधितवान् प्रबन्धम् ॥
—હેમચંદ્રકૃત નાભેયનેમિ કાવ્ય (કાં. વડો. નં. ૧૧૧).

૨૬૭ જુઓ નિર્ણયસાગર પ્રેસ મુદ્રિત પ્રાચીન લેખમાલા પ્રથમ ભાગ (કાવ્યમાલા નં. ૩૪) લેખ નં. ૪૫ તેમાં પોતાને માટે એટલુંજ જણાવે છે કે:—

एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबन्धुः ।
श्रीपाल नामा कविचक्रवर्ती प्रशस्तिमेतामकरोत्प्रशस्ताम् ॥
संवत् १२०८ वर्षे आश्विन शुदि (२) गुरौ लिखितं नागरब्राह्मण पण्डित वालणेन ॥

આચાર્યે તેથી જણાવી દીધું કે અમુક દિવસો પછી પોતે વિહાર કરશે; એટલે સિદ્ધરાજે પોતાના માણસોથી નગરના દરવાજા રોધ્યા-બંધ કર્યા, પરંતુ આચાર્ય તો વિદ્યાબળથી નિકળી પલ્લીપુર પહોંચ્યા. ત્યાંથી વિહાર કરી મહાબોધ પુરમાં બૌદ્ધોને જીતી ગોપાલગિરિ (ગ્વાલિયર)માં આવતાં ત્યાંના રાજાએ પણ સંમાન આપ્યું, અને પરવાદીઓના પર વિજય મેળવતાં ત્યાંના ભૂપતિએ છત્રચામર યુગ્માદિ રાજચિન્હો આપ્યાં. નાગપુર (નાગોર)માં પ્રભાવના કરી. સિદ્ધરાજે બોલાવ્યા એટલે પુનઃ પાટણ આવવા પ્રયાણ કર્યું. ચારૂપ આવ્યા ત્યારે પાટણમાં સાંખ્યવાદી વાદિસિંહ આવ્યો—આ વખતે કર્ણમહારાજના બાલમિત્ર ગોવિંદાચાર્ય કે જે વીરાચાર્યના કલાગુરૂ થાય તેમને સિદ્ધરાજે પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે તેના પર તો વીરાચાર્ય આવી વિજય મેળવશે. અને બીજે દિને આવી ગોવિંદસૂરિ સહિત રાજસભામાં વીરાચાર્યે વિજય મેળવ્યો. આ વાદ વખતે શ્રીપાલ 'કવીંદ્ર' હતા. જયયાત્રા કરી સિદ્ધરાજ આવતાં સમસ્યા પૂરી. રાજાએ જયપતાકા આપી તે ભાવાચાર્યચૈત્યની પતાકા થઇ. દિગંબરાચાર્ય કમલકીર્તિ નામના વાદી સાથે સ્ત્રીનિવાર્ણનિષેધનો વિરોધ કરી તેના પર રાજસભામાં જય મેળવ્યો. (જુઓ પ્રભાવકચરિત શ્રી વીરપ્રબંધ પૃ. ૨૭૩-૨૭૭)[૨૬૮]

૩૨૪. પ્રખ્યાત નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રસન્નચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિ થયા. તેમણે સંવેગરંગ શાલા, આરાહણાસત્થ (આરાધના શાસ્ત્ર), વીરચરિય અને કહારયણકોસ (કથારત્નકોશ) (સં. ૧૧૫૮માં ભરૂચમાં-પી. ૩, ૧૩૪) રચ્યા. તેમણે વળી તે 'સુવર્ણદંડથી મંડિત થયેલા મુનિસુવ્રત અને વીર પ્રભુનાં મંદિરોથી રમણીય એવા ભરૂચમાં' આમ્રદત્તના મંદિરમાં રહી સં. ૧૧૬૫ (વસુરસ રૂદ્ર વર્ષમાં) પ્રાકૃતમાં પાર્શ્વનાથ ચરિત રચ્યું, કે જેનો પ્રથમાદર્શ અમલચંદ્ર ગણિએ લખ્યો (પી. ૩, ૬૪).

૩૨૫. સં. ૧૧૬૯માં ચંદ્રગચ્છ યા સરવાલ ગચ્છના ઇશ્વરગણિના શિષ્ય વીરગણિએ દધિપ્રદ (દાહોદ)માં ૭૬૭૧ શ્લોક પ્રમાણ પિંડનિર્યુક્તિ પરની વૃત્તિ રચી. તેમના ગુરૂભાઇઓ મહેન્દ્રસૂરિ, પા-

---

૨૬૮ राजा श्री सिद्धराजस्तान् मित्रत्वे स्थापयन् गुणैः । વગેરે.

શ્વ દેવગણિ અને દેવચંદ્રગણિ હતા તે તેમાં આધારભૂત હતા. આ વૃત્તિ નેમિચંદ્રસૂરિએ તથા જિનદત્તસૂરિએ અણહિલ્લવાડમાં સંશોધી હતી (કાં. છાણી; તાડપત્ર પ્રી. ૨. ૨૬) કર્ત્તા પોતાની પૂર્વાવસ્થા એ પ્રમાણે આપે છે કે:–લાટદેશના વટપદ્રકપુરમાં ભિલ્લવાલ અને ધર્કટ વંશમાં નિર્મલ એવા શ્રેષ્ઠિ વર્ધમાન અને શ્રમિતિ (શ્રીમતિ) ના વસંત નામે પુત્રે દીક્ષા લીધી, ને તે સમુદ્રઘોષસૂરિ થયા–અપરનામ વીરગણિ થયા.

૩૨૬. નવાંગી વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ ખંભાતમાં આદિનાથ–ઋષભદેવ ચરિત્ર સં. ૧૧૬૦ માં રચ્યું (પી. ૫, ૮૧; કાં. છાણી) તથા ધર્મકરંડક નામનો ગ્રંથ સવૃત્તિ સં. ૧૧૭૨ માં રચ્યો કે જે પાર્શ્વચંદ્ર ઉપાધ્યાય અને અશોકચંદ્રગણિએ શોધ્યો. તેમાં નેમિચંદ્ર અને ધનેશ્વરનો ઉલ્લેખ છે. (કાં. છાણી.)

૩૨૭. સં. ૧૧૬૦ માં પ્રખ્યાત હેમચંદ્રસૂરિના ગુરૂ દેવચંદ્રસૂરિએ ખંભાતમાં શાંતિનાથ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં ગદ્યપદ્યમય રચ્યું તેમાં અપભ્રંશ ભાષા પણ વપરાયેલી છે. તેની તાડપત્રની પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે. (પી.૫, ૭૩ તથા પી.૪,૧૦). તે ઉપરાંત પોતાના પ્રગુરૂ પ્રદ્યુમ્ન સૂરિકૃત મૂલશુદ્ધિ–અપરનામ સ્થાનકાનિ પર ટીકા–સ્થાનકવૃત્તિ રચી (પી.૫,૧૬૫). વીરાત્ ૧૬૩૧ (સં. ૧૧૬૧) માં ચંદ્રકુલના બૃહદ્ ગચ્છના નેમિચન્દ્ર શિષ્ય શાન્તિસૂરિએ સ્વશિષ્ય મુનિચંદ્ર માટે પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર રચ્યું.. (કાં. છાણી; જે. પ્ર. ૪૬). આ શાન્તિસૂરિએ સિદ્ધનામના શ્રાવકે બંધાવેલા નેમિચૈત્યમાં પોતાની પાટે આઠ આચાર્યો નામે મહેન્દ્ર, વિજયસિંહ, દેવેન્દ્રચંદ્ર, પદ્મદેવ, પૂર્ણચન્દ્ર, જયદેવ, હેમપ્રભ અને જિનેશ્વર સ્થાપ્યા અને પોતાનો ગચ્છ પિપ્પલગચ્છ પ્રસિદ્ધ કર્યો. તે શાન્તિસૂરિની પૂજાને ચક્રેશ્વરી દેવીએ પોષી હતી–પુષ્ટ કરી અને જેની વાણીવડે સિદ્ધ (ઉક્ત શ્રાવક) નમસ્કાર કરવા યોગ્ય થયો હતો.[૨૬૯]

---

૨૬૯ चक्रेश्वरी यस्य पुपोष पूजां सिद्धोऽभवद् यस्य गिरा नमस्यः। જુઓ તેની પરંપરામાં થયેલ ધર્મપ્રભસૂરિકૃત ૧૮ શ્લોકની તાડપત્રપરની

ધર્મરત્નલઘુવૃત્તિના રચનાર **શાંતિસૂરિ** પણ પ્રાયઃ આ હોઇ શકે (કે જેની સં. ૧૨૭૧ ની તાડપત્રની પ્રત મળે છે. પી.૫, ૧૩૨)—જે. પ્ર. ૪૬.

૩૨૮. સં. ૧૧૬૨ માં **વીરચંદ્રસૂરિ** શિષ્ય **દેવસૂરિએ** ૩૩૪ પ્રાકૃત ગાથામાં **જીવાનુશાસન** અને તે પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ રચ્યાં કે જે વૃત્તિને **નેમિચંદ્રે** અણહિલ્લવાડમાં **જયસિંહ** રાજ્યમાં શોધી. (કાં. વડો. નં. ૧૮૪.) અને જે મૂલ ગ્રંથને 'સમગૃહનિવાસી' **જિનદત્તસૂરિએ** શોધી નિર્દોષ કર્યું. (પી.૫,૨૨;)

૩૨૯ ચંદ્રગચ્છના-પૌર્ણિમિક ગચ્છ સ્થાપક **ચન્દ્રપ્રભસૂરિના** શિષ્ય **ધર્મઘોષ સૂરિની** પ્રશંસા ગૂર્જરેશ **જયસિંહદેવે** કરી હતી.[૨૭૦] તેમણે **શબ્દસિદ્ધિ** નામનું વ્યાકરણ રચ્યું અને **મહરિષિ** કુલક—**ઋષિ**-મંડલ સ્તવન રચ્યું (પી. ૧,૯૩; પી. ૩,૨૮; જેસ. પ્ર. ૪૪; વે. નં. ૧૭૯૭) તેમના એક શિષ્ય **સમુદ્રઘોષને** પોતે પદ આપ્યું કે જેમણે **માલવમાં** વિશિષ્ટ તર્કવિદ્યાની નિપુણતા બતાવી હતી, તથા **ધારામાં**

ગુરૂસ્તુતિ પી. ૫, ૧૨૫-૨૭ કે જેમાં પરંપરા એ આપી છે કે ઉક્ત વિજય-સિંહ-દેવભદ્ર-ધર્મઘોષ-સીલભદ્ર અને પરિપૂર્ણદેવ-વિજયસેન ધર્મદેવ-ધર્મચંદ્ર-ધર્મરત્ન-ધર્મતિલક-ધર્મસિંહ-ધર્મપ્રભસૂરિ.

૨૭૦ सूरिः श्री धर्मघोषोऽभूत्तत्पट्टे देवताकृतिः ।
सिद्धराजस्तुतः कर्त्ता स्वमूर्तेः सूरिविंशतेः ॥

निष्ठामतीतविषयामपि वर्त्तमाने व्युत्पादयन्विरचयन्गुणवत्सु वृद्धिम् ।
सूत्रार्थयुक्तिकलनासु विशुद्धबुद्धि र्यः शब्दसिद्धिमकरोदपरप्रकाशः ॥

—સં. ૧૨૨૫ મુનિરત્નસૂરિ—અમમચરિત્ર પી. ૩, ૯૫.

श्री चन्द्रप्रभसूरिपट्टतिलको निर्ग्रन्थचूडामणि-
र्जज्ञे श्रीजयसिंहभूपतिनुतः श्री धर्मघोषप्रभुः ॥

—સં. ૧૨૪૩ હેમપ્રભસૂરિ-પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાવૃત્તિ પ્રશસ્તિ.

यत्पादपद्मे कलहंसलीलां दधौ नृपः श्री जयसिंहदेवः ॥

—સં. ૧૨૯૬, તિલકાચાર્ય—આવશ્યકલઘુવૃત્તિ.

વળી જુઓ તેના સંતાનીય કમલપ્રભસૂરિના સં. ૧૩૭૨ માં રચેલા પુંડરીક ચરિત્રની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૮૪.

નરવર્મરાજા, ગોહૃદ (ગોધરા) ના રાજા અને ગૂર્જરપુરમાં સિદ્ધરાજની રાજસભામાં પોતાની પ્રતિભા બતાવી હતી.[૨૭૧]

૩૩૦. ચંદ્રગચ્છમાં વિજયસિંહસૂરિ થયા કે જેઓને ચંદ્રાવતીમાં નવગૃહચૈત્યમાં રહી ઉપદેશમાલાની વૃત્તિની વ્યાખ્યા કરતાં ચૈત્યવાસનો વિરાગ આવ્યો અને તેઓ ઉપર્યુક્ત ચંદ્રપ્રભસૂરિ પાસે રહી પૌર્ણમિક પક્ષના આશ્રિત થયા.[૨૭૨]

૩૩૧. ઉપકેશગચ્છના યશોદેવસૂરિ થયા તે પણ વિદ્વાન્ ગ્રંથકાર હતા. તેઓ દેવગુપ્ત–કક્ક–સિદ્ધ–દેવગુપ્તસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમનું પૂર્વનામ ધનદેવ હતું. ઉપાધ્યાય પદ પ્રાપ્ત થતાં યશોદેવ નામ થયું. તેમણે સં. ૧૧૬૫ માં પાટણમાં ઉપકેશીય વીરજિનમંદિરમાં દેવગુપ્તસૂરિકૃત નવપદ પ્રકરણ પરની વૃત્તિ પર બૃહદ્ વૃત્તિ (જે.નં.૫૬,પી.૫,૪૦) અને સં. ૧૧૭૪ માં પાટણમાં નવતત્ત્વ પ્રકરણ પર વૃત્તિ રચી અને આશાવલ્લીપુરિમાં આરંભી અણહિલવાડમાં સં. ૧૧૭૮ માં પ્રાકૃતમાં ચંદ્રપ્રભ ચરિત્ર પૂર્ણ કર્યું. તેમણે પોતાના ગુરૂભાઇ સિદ્ધસૂરિ (સં. ૧૧૯૨ માં ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિના કર્તા) ને પોતે શાસ્ત્રાર્થ શિખવ્યા હતા. (જુઓ જે.પ્ર.પૃ. ૩૯ અને ૪૮). સં. ૧૧૬૬ માં વિનયચંદ્ર નામના કર્તાએ કથાનક કોશ રચ્યો. (પા. સૂચિ નં. ૫૪)

---

૨૭૧ यो मालवोपात्तविशिष्टतर्क विद्यानवद्यो प्रशमप्रधानः।
विद्वज्जनालिश्रितपादपद्मः केषां न विद्यागुरुतामधत्त ॥
धारायां नरवर्मदेवनृपतिं श्री गोहृदक्ष्मापतिं
श्रीमत् सिद्धपतिं च गुर्जरपुरे विद्वज्जने साक्षिणि।
स्वैर्यो रंजयति स्म सद्गुणगणै र्विद्यामविद्याशयो
लब्धिः प्राक्तनगौतमादिगणभृत् संवादिनीर्द्धारयन् ॥

—મુનિરત્ન–અમમચરિત્ર. પી. ૩, ૯૫.

૨૭૨ જુઓ તેમની વંશ પરંપરામાં થયેલ અજિતપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૦૭ માં રચેલા શાંતિનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિ.

પ્રકરણ ૩ જું.

સિદ્ધરાજ જયસિંહનો સમય-[ચાલુ]

સં. ૧૦૫૦-૧૦૯૯

श्रियं दिशतु वो देवः श्री नाभेयजिनः सदा ।
मोक्षमार्ग सतां ब्रूते यदागमपदावली ॥

—જેમના આગમની પદાવલી સંતપુરુષોને મોક્ષમાર્ગ કથે છે તે શ્રી નાભેય (ઋષભદેવ) જિનદેવ અમને સદા શ્રીપ્રત્યે દાખવો.

—**વાગભટ્ટાલંકાર.**

सिरि सिद्धराअ ! सच्चं साहसरसिक त्ति कित्तणं तुज्झ ।
कहमण्णहा मणं मह पडन्तमअणत्थमक्कमसि ॥

—હે શ્રી સિદ્ધરાજ ! તું સાહસરસિક છે એવું તારૂં કીર્ત્તન સત્ય છે; અન્યથા-તેમ ન હોય તો જ્યાં મદનાસ્ત્રો પડે છે એવા મારા મનપર કઈ રીતે તું આક્રમણ કરી શકે?—**વાગભટ્ટાલંકાર-**વૃત્તિ. પૃ. ૧૫.

૩૩૨ **મુનિચંદ્રસૂરિ**[૨૭૩]—તેઓ બૃહદ્ (વડ) ગચ્છના સર્વદેવસૂરિના શિષ્યો યશોભદ્ર અને નેમિચંદ્રના શિષ્ય થાય એટલે પ્રાયઃ દીક્ષાગુરૂ યશોભદ્ર હશે, જ્યારે નેમિચંદ્રસૂરિએ તેમને આચાર્ય પદવી આપી હતી. તેમના વિદ્યાગુરૂ વિનયચંદ્ર પાઠક હતા; વળી તેમણે બાલકુમારપણે દીક્ષા લઇ અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું. તેઓ પંડિત

---

૨૭૩ જુઓ પં. બહેચરદાસનો લેખ 'શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિ' અને વાદિદેવ સૂરિકૃત 'શ્રી મુનિચંદ્ર ગુરૂસ્તુતિ' અપભ્રંશમાં પ્ર. જૈન શ્વે. કૉ. હેરલ્ડ પુ. ૧૩ અં. ૯ થી ૧૧ પૃ. ૩૨૪ થી ૩૩૫. દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણ વૃત્તિની પ્રસ્તાવના પ્ર૦ જૈન આ૦ સભા. મુનિસુંદરસૂરિકૃત ગુર્વાવલી, પ્રભાવક ચરિતમાં વાદિદેવસૂરિ પ્રબંધ વગેરે.

તથા વાદી હોવા ઉપરાંત ઉગ્ર તપસ્વી હતા અને સૌવીર (કાંજી) પીને જ રહેતા એટલે 'સૌવીરપાયી' કહેવાયા. તેમની આજ્ઞામાં પાંચસો શ્રમણો હતા અને અનેક સાધ્વીઓ હતી. તેમણે ગૂજરાત, લાટદેશ, નાગપુર આદિમાં વિહાર કર્યો હતો. પાટણમાં મુખ્યપણે રહ્યા હશે. ત્યાંજ સં. ૧૧૭૮મા સ્વર્ગવાસ કર્યો.

૩૩૩ તેમણે (૧) સં. ૧૧૬૮માં પાટણમાં સોલકની વસતિમાં ચિરંતનાચાર્યના રચેલા કહેવાતા દેવેન્દ્રનરકેન્દ્ર પ્રકરણ પર વૃત્તિ રચી. આ મૂળ પ્રકરણ નંદીસૂત્રમાં ઉલ્લેખેલ વિમાન પ્રજ્ઞપ્તિ–નરક વિભક્તિ આદિ પ્રકીર્ણકોના ઉદ્ધારરૂપે રચાયેલ છે. આ વૃત્તિ ચક્રેશ્વરસૂરિઆદિ વિદ્વાનો દ્વારા વિશોધન કરી પ્રમાણિત કરાવી હતી. (ભાં. ૪; કી. ૩ નં. ૧૭૮ પ્ર. જૈન આ. સભા), (૨) સં. ૧૧૭૦માં સૂક્ષ્માર્થ સાર્ધશતક ચૂર્ણિ (સૂક્ષ્માર્થવિચારસાર ચૂર્ણિ), (૩) સં. ૧૧૭૧માં હારિભદ્રીય અનેકાંતજયપતાકાવૃત્તિ પર ટિપ્પન (જે. ૩૬), (૪) સં. ૧૧૭૪માં હારિભદ્રીય ઉપદેશપદ પર વૃત્તિ (કે જે નાગપુર–નાગોરમાં આરંભી પાટણમાં પૂરી કરી અને જેમાં તેમના શિષ્ય રામચંદ્ર એટલે વાદિ દેવસૂરિએ સહાય આપી) તથા હરિભદ્રસૂરિના બીજા ગ્રંથો નામે (૫) લલિત વિસ્તરા પર પંજિકા (તાડપત્ર કી. ૨, ૨૧; વે.નં ૧૬૫૩), અને (૬) ધર્મબિંદુ પર વૃત્તિ (કે જેની સં. ૧૧૮૧ની તાડપત્રની પ્રત મળે છે પી.૩, ૫૪; ગૂ. ભા. સહિત પ્ર૦ જૈન આ. સભા) રચી છે–તદુપરાંત કર્મપ્રકૃતિ પર ટિપ્પન રચ્યું છે. આમ કુલે ૭ ટીકાઓ રચી.

૩૩૪ તેમના સ્વતંત્ર ગ્રંથો લગભગ વીસેક ટૂંકા ટૂંકા છે તે મુખ્યત્વે જૈન તત્ત્વ–આચાર અને ઉપદેશને લગતા છે. તેનાં નામઃ– ૧ અંગુલસપ્તતિ, ૨ આવશ્યક (પાક્ષિક)સપ્તતિ, ૩ વનસ્પતિ–સપ્તતિકા (વે. નં. ૧૬૫૪), ૪ ગાથાકોષ, ૫ અનુશાસનાંકુશ કુલક, ૬–૭ ઉપદેશામૃત કુલક પહેલું અને બીજું, ૮ ઉપદેશપંચાશિકા, ૯–૧૦ ધર્મોપદેશ કુલક પહેલું અને બીજું, ૧૧ પ્રાભાતિક સ્તુતિ (સંસ્કૃત), ૧૨ મોક્ષોપદેશ પંચાશિકા, ૧૩ રત્નત્રય કુલક, પ્રા૦ (પી. ૧, ૬૦), ૧૪ શોકહરઉપદેશ કુલક, ૧૫ સમ્યક્ત્વોત્પાદવિધિ, ૧૬

સામાન્યગુણોપદેશ કુલક, ૧૭ હિતોપદેશ કુલક, ૧૮ કાલશતક, ૧૯ મંડલવિચાર કુલક અને ૨૦ દ્વાદશ વર્ગ. (હીં) તેમણે નૈષધકાવ્ય પર ૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટીકા રચી હતી એવો ઉલ્લેખ સાંપડે છે.[૨૭૪]

૩૩૫. ચંદ્રકુલના **શીલભદ્રસૂરિ**ના શિષ્ય **ધનેશ્વરસૂરિ**ના શિષ્ય **શ્રીચંદ્રસૂરિ** થયા. આ સૂરિનું નામ સામાન્ય અવસ્થામાં પૂર્વે **પાર્શ્વ**-દેવગણિ હતું. તેમણે સં. ૧૧૬૯ માં બૌદ્ધાચાર્ય દિઙ્નાગના **ન્યાય-પ્રવેશક** નામના બૌદ્ધ ન્યાયગ્રંથ પરની હરિભદ્રસૂરિ (પહેલા)ની વૃત્તિ પર **પંજિકા** રચી. (પી. ૧, ૮૧; પ્ર. ગા. ઓ. સી.) સં. ૧૧૭૧ માં સ્વગુરૂ ધનેશ્વરસૂરિએ રચેલી **જિનવલ્લભસૂરિના સૂક્ષ્માર્થવિચારસાર-સાર્ધશતક** પરની વૃત્તિમાં સહાયતા આપી. સં. ૧૧૭૩માં **જિનદાસ** મહત્તરની **નિશીથચૂર્ણિ** પર 'વિંશોદ્દેશક વ્યાખ્યા' રચી. તેમણે કુમારપાલના રાજ્યમાં સં. ૧૨૨૨ના ચૈત્ર શુદ ૧૦ બીએ ૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ **શ્રાવકપ્રતિક્રમણ સૂત્ર વૃત્તિ**[૨૭૫] (જે. ૬, પી, ૧, ૩; પી; ૩, અંગ્રેજી પ્ર૦ ૧૪) **નન્દીટીકાદુર્ગપદવ્યાખ્યા** (સં. ૧૨૨૬ની પ્રત જે. ભં. માં છે જે. ૬; પી. ૫, ૨૦૨), સં. ૧૨૨૭ માં ૧૧૨૦ શ્લોક પ્રમાણ **જીતકલ્પ બૃહચ્ચૂર્ણિ વ્યાખ્યા**, સં. ૧૨૨૮ માં **નિરયાવલી** (પાંચે ઉપાંગ) પર વૃત્તિ અને તે ઉપરાંત ૫૫૦ શ્લોક પ્રમાણ **ચૈત્યવન્દનસૂત્ર વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠાકલ્પ,. સર્વસિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાય, સુખબોધા સામાચારી** (કે જેમાં ગૃહસ્થો અને સાધુઓનાં અનુષ્ઠાનોની

---

૨૭૪ આવો ઉલ્લેખ એક યાદીમાં મળ્યો છે. આવો ઉલ્લેખ કે આ ટીકા બીજે કયાંય ઉપલબ્ધ નથી નૈષધકાવ્યના કર્તાના સમય પરત્વે વિદ્વાનોમાં જે ઘણા લાંબા સમયથી મતભેદ ચાલ્યો આવે છે, તેનો નિકાલ, કદાચિત્ આ ટીકા ઉપલબ્ધ થવાથી થઈ શકે.—શ્રી જિનવિજય પુરાતત્ત્વ ૨, પૃ. ૪૨૦

૨૭૫ करनयनसूर्यवर्षे प्रातः पुष्पार्के मधुसितदशम्याम्।
धृतियोगेनवमर्थो समर्थिता प्रकृतवृत्तिरियम्॥
—પી. ૩ અંગ્રેજી પ્ર. પૃ. ૧૪.

વિધિ સિદ્ધાંતમાંથી ઉદ્ધરી છે; પ્ર. દે. લા.) આદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે (જૈ. પ્ર. ૨૧) ભદ્રબાહુ કૃત ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર પર ટીકાના રચનાર દ્વિજ પાર્શ્વદેવ કદાચ આ હોય (પી. ૪, ૭૮); પણ પદ્માવત્યષ્ટક અને તે પર વૃત્તિ (લ. સં. ૧૨૦૩ની પ્રત કા. વડો. નં.૮૬૭) ના રચનાર પાર્શ્વદેવગણિ આ જ હશે.

૩૩૬. સં. ૧૧૬૯માં વિધિપક્ષ—આંચલિક ગચ્છની સ્થાપના આર્યરક્ષિત સૂરિએ કરી.

૩૩૭. સં. ૧૧૭૧ માં ઉપરોક્ત ધનેશ્વર સૂરિએ સૂક્ષ્માર્થ વિચારસાર પર ૧૪૦૦૦ શ્લોકની વૃત્તિ રચી કે જેમાં તેમના શિષ્ય ઉપરોક્ત શ્રીચંદ્રસૂરિએ સહાય આપી હતી. (જુઓ ઉપર પારા ૩૩૫).

૩૩૮. ચંદ્રકુલના વીરગણિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ શિષ્ય યશોદેવસૂરિએ સં. ૧૧૭૨ માં હરિભદ્રના પ્રથમ પંચાશક પર ચૂર્ણિ, (કાં. છાણી) સં. ૧૧૭૪ માં ઇર્યાપથિકી પર, ચૈત્યવંદન પર અને વંદનક પર ચૂર્ણિઓ, સં. ૧૧૭૬ માં જિનવલ્લભસૂરિના પિંડવિશુદ્ધિ ગ્રંથ પર લઘુવૃત્તિ, કે જે જિનચંદ્ર—આમ્રદેવ શિષ્ય મુનિચંદ્રસૂરિએ શોધી, (સં. ૧૩૦૦ ની તાડપ્રત પી. ૨,૩૦), સં. ૧૧૮૦ માં પાટણમાં સિદ્ધરાજ રાજ્યે સોની નેમિચંદ્રની પૌષધશાળામાં પાક્ષિક સૂત્ર પર ૨૭૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સુખવિબોધા નામની વૃત્તિ (કી. ૨, ૨૬; પી. ૩,૧૨૮; પ્ર. દે.લા.) અને સં. ૧૧૮૨ માં પચ્ચખાણસરૂવ (પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપ) રચેલ છે. જુઓ જૈસ. પ્ર. ૩૫. જે યશોદેવસૂરિએ વડ઼ાવલીમાં 'પારદાસંદિએ' ઉદ્ધર્યું તે ઉદ્યોત સૂરિના શિષ્ય મુનિચંદ્રના ધર્મસહોદર અને પ્રદ્યુમ્નસૂરિના ધર્મ નપ્તૃ હતા. (પી. ૧, ૩-૯૦—૯૮).

૩૩૯. મલધારી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિ થયા (તે કુમારપાળપ્રતિબોધક હેમચંદ્રાચાર્યથી ભિન્ન સમજવા). તેઓ પંડિત શ્વેતાંબરાચાર્ય ભટ્ટારક તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. તેના સંબંધમાં તેમની પરંપરાના મલધારી રાજશેખર સં. ૧૩૮૭ ની પ્રાકૃત દ્વયા-

ત્રય વૃત્તિમાં જણાવે છે કે તેઓ મૂળ પ્રદ્યુમ્ન નામે રાજસચિવ હતા અને તેમણે પોતાની ચાર સ્ત્રી તજી અભયદેવસૂરિના ઉપદેશથી તેમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી; તેમના સમકાલીન શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાના મુનિસુવ્રતચરિતની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કેઃ–(પી.પ,૧૪–૧૬)

'તેમના વ્યાખ્યાન ગુણની પ્રસિદ્ધિ સાંભળી ગુણીજનોના મનમાં ચમત્કાર ઉપજાવતો જયસિંહદેવ (સિદ્ધરાજ) નામનો ગૂર્જરનરેન્દ્ર સ્વયં જિનમંદિરમાં પરિવાર સાથે આવી લાંબા વખત સુધી તેમની ધર્મકથાને સાવધાન ચિત્તે સાંભળતો અને ક્યારેક સૂરિનાં દર્શનથી ઉત્કંઠિત થઈ સ્વયંજ વસતિમાં-ઉપાશ્રયમાં આવતો તથા ઘણા સમય સુધી સંલાપ કરતો હતો.

એક વખત તો સિદ્ધરાજે દુર્વાદિ અર્થને આરતિ જેમ ત્રણવાર ભમાડી સૂરિના પગ આગળ પ્રક્ષિપ્ત કરી સૂરિને પંચાંગ પ્રણામ કર્યાં હતા અને થાળમાં પીરસાઈ આવેલા આહારમાંથી ચાર પ્રકારનો (અશન, પાન, ખાદિમ સ્વાદિમ) આહાર તે સૂરિને આપ્યો હતો. આમ કરી કૃતાર્થ માની જાણે વીરનાથ–મહાવીર ભગવાન્ સ્વયં મારે ઘેર આવ્યા તેમ માનું છું એમ તેણે પ્રકટ કર્યું હતું.

સિદ્ધરાજને કહી સકલ દેશમાં જિનમંદિરોપર કનકમય કલશ ચડાવ્યા, ધંધુકા સાચોર વગેરે સ્થાનોમાં અન્યતીર્થીઓ તરફથી જિનશાસનને થતી પીડા નિવારી, અને તે સ્થાનોમાં રથપરિભ્રમણ પણ કરાવ્યું. કુત્સિત અધિકારીઓથી જિનમંદિરોમાં ભંગાતી દેવદાયો (દેવનિમિત્તે પૂર્વથી પ્રચલિત અપાતી આવક)નું જયસિંહ નરેન્દ્રદ્વારા નિવારણ કરાવ્યું–દેવદાય ચાલુ રખાવી અને ક્યાંક તે રાજભંડારમાં દાખલ થઇ ગઈ તે પણ જિનભવનોને પાછી અપાવરાવી.

પાટણથી ગયેલા સંઘમાં આ સૂરિને સાથે લીધેલા–તેમાં ૧૧૦૦ સેજવાલય લંગડી પ્રમુખ શકટરૂપ (ગાડાં) સાથે ચાલ્યાં હતાં. ઘોડા ઉંટ બળદ વાહન પાદચરની તો સંખ્યાજ થઇ શકતી નહોતી. વામનસ્થલી (વણથલી)માં સંઘે પડાવ નાંખ્યો. સોરઠનો રાજા ખેંગાર હતો તેનું મન દુષ્ટ થયું ને આ સંઘ પાસેથી લક્ષ્મી પડાવવા ધાર્યું ને સંઘને ત્યાંથી ચાલવા ન દીધો. બે દિવસ સુધી સંઘના કોઇપણને પોતાની મુલાકાત આપી નહિ. અન્યદા તેનો સ્વજન મૃત્યુ પામ્યો. એના શોકનિવારણ અર્થે હેમચંદ્રસૂરિ જઈ પ્રતિબોધી ઋદ્ધિ સાથે સંઘને મુક્ત કરાવ્યો. સંઘે ઉજ્જયંત (ગિરિનાર)

અને શત્રુંજય એ બને તીર્થોની યાત્રા કરી. ગિરનારમાં અર્ધો લાખ પારૂત્થય (તે વખતનું ચલણી નાણું) અને શત્રુંજયમાં ત્રીસ હજારની ઉપજ થઇ હતી.

અંતે સાત દિવસનું અનશન લઇ સ્વર્ગસ્થ થયા. શ્મશાનયાત્રામાં રાજા સિદ્ધરાજ પોતે કેટલાક માર્ગ સુધી ગયો હતો, અને એ રીતે પોતાનો હાર્દિક ઉચ્ચ પૂજ્યભાવ તે ગુણવાન્ આચાર્ય પ્રત્યે વ્યક્ત કર્યો હતો.'

૩૪૦. ઉપરની હકીકતમાં મલધારી રાજશેખરસૂરિ પોતાની સં. ૧૩૮૫માં રચેલી શ્રીધરકન્દલીપંજિકામાં અને ૧૩૮૭ માં રચેલી પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયવૃત્તિમાં એક નવીન હકીકત એ મૂકે છે કે તે સૂરિએ સિદ્ધરાજ પાસે દરવર્ષ એંશી દિવસનું અમારિપત્ર-જીવરક્ષાને માટે તામ્રપત્ર લખાવ્યું હતું.

૩૪૧ તેમના ગ્રંથો અનેક છે કે જેનું પૂર લગભગ એકલાખ શ્લોકનું[૨૭૬] છે. તે તેની રચનાના ક્રમે (તેમની વિશપાવશ્યક બૃહદ્દવૃત્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે) અત્ર જણાવીશું. ૧ આવશ્યક ટિપ્પનક (પી.૬,૪૯ પ્ર. આ. સમિતિ) અપરનામ આવશ્યક પ્રદેશવ્યાખ્યા. તે મૂળ આવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિ ઉપર વિષમસ્થાન સંબંધી જ્ઞાન કરાવનાર ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટિપ્પન છે. ૨ શતક નામના કર્મગ્રંથ પર ૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ વિવરણ-વૃત્તિ (તાડપત્ર કી. ૨, ૪૧; પી. ૪, ૧૩૦; પ્ર૦ વીરસમાજ અમદાવાદ), ૩ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પર ૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સંસ્કૃત વૃત્તિ (પ્ર૦ દે૦ લા૦), પછી ૪ ઉપદેશમાલા સૂત્ર-અપરનામ પુષ્પમાલા તે તેમનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે.

---

૨૭૬ येनोपदेशमाला चक्रे भवभावना च वृत्तियुता ।
अनुयोगद्वाराणां शतकस्य च विरचिता वृत्तिः ॥
मूलावश्यकटिप्पनकं विशेषावश्यकीयवृत्त्याख्यम् ।
येन ग्रथितग्रंथस्य लक्षमेकं मनाग्न्यूनम् ॥

આમ તેમના શિષ્ય વિજયસિંહ ધર્મોપદેશમાલા પર પોતાની વૃત્તિની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે. પી. ૫, ૯૦.

ને તેના પર ૧૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ રચી છે (મૂલ સૂત્ર ગૂ૦ ભા૦ સહિત પ્ર૦ જૈન શ્રે૦ મંડળ) પછી ૫. સં. ૧૧૬૪માં પાટણમાં જીવસમાસ પર ૭૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ વિવરણ-વૃત્તિ, (કે જેની તેજ વર્ષમાં કર્તાએ સ્વહસ્તે તાડપત્ર પર લખેલી પ્રત ખંભાત શાંતિનાથ ભંડારમાં છે. પી. ૧, ૧૮) પછી ૬ સં.૧૧૭૦માં મેડતા અને છત્રાપલ્લીમાં શ્રીમંત શ્રાવકોની વસતીમાં રહી સ્વતંત્ર ગ્રંથ નામે ભવભાવના સૂત્ર રચવા ઉપરાંત તેના પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ ૧૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચી. (કે જેમાં નેમિચરિત પણ અંતર્ગત છે. જે પ્ર. ૩૯, ૪૭), ૭ પછી નંદીસૂત્ર પર ટિપ્પનક અને છેવટમાં ૮ સં. ૧૧૭૫માં વિશેષાવશ્યક સૂત્ર પર ૨૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ બૃહદ્વૃત્તિ (પી. ૬, ૪૯ પ્ર૦ ય૦ ગ્રં. અને ગૂ૦ ભાષાંતર પ્ર૦ આ. સમિતિ). આ વિશેષાવશ્યક વિવરણની વિશાલરચનામાં સાત સહાયકોનાં નામ પોતે આપ્યાં છે કે જેઓ પ્રાયઃ તેમના શિષ્ય-શિષ્યાઓ જણાય છે નામેઃ—૧ અભયકુમારગણિ, ૨ ધનદેવગણિ ૩ જિનભદ્રગણિ ૪ લક્ષ્મણગણિ (જુઓ પછી). ૫ વિબુધચંદ્ર મુનિ (ત્રીજા પટ્ટધર. જુઓ હવે પછી), ૬-૭ બે સાધ્વીઓ નામે આનંદશ્રી મહત્તરા અને વીરમતી ગણિની.

૩૪૨ સં. ૧૧૭૯માં કર્ણાવતીમાં આશુકના મહામાત્યપદમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની પ્રત તાડપત્રપર લખાઇ (પાટણ સૂચિ.)

૩૪૩. સં. ૧૧૮૧માં [૨૭૭]વૈશાખ શુદ પૂર્ણિમાને દિને સિદ્ધરાજની રાજસભામાં તેના અધ્યક્ષપણે જૈનધર્મની શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર નામની બે મુખ્ય શાખાઓમાં પરસ્પર એક ચિરસ્મરણીય પ્રચંડ વાદ થયો હતો. આ વિવાદમાં કર્ણાટકીય દિગંબરા-

---

૨૭૭ चंद्राष्टे-शिववर्षेऽत्र ११८१ वैशाखे पूर्णिमा दिने ।
आहूतौ वादशालायां तौ वादि-प्रतिवादिनौ ॥ १९३
—પ્રભાવક ચરિત વાદિદેવસૂરિપ્રબંધ કે જે પ્રબંધમાં (પૃ. ૨૭૮-૨૯૬) આ વાદનું સમગ્ર કથન ગૂંથેલું છે.

ચાર્ય કુમુદચંદ્ર વાદી હતા અને ગૂર્જરીય ઉક્ત શ્વેતામ્બરાચાર્ય દેવસૂરિ પ્રતિવાદી હતા. સરત એ હતી કે જે હારે તેના પક્ષના દેશ-પાર-ગૂજરાત બહાર થાય. આમાં ઉક્ત શ્રીપાલ કવિએ શ્વેતામ્બર સંઘના એક પ્રમુખ નેતા તરીકે પ્રમુખ ભાગ લીધો હતો. તે દેવ-સૂરિના પક્ષનો પ્રતાપી સમર્થક હતો. ૩૬ વર્ષની ઉમરના હેમાચાર્ય પણ તે સભામાં હતા. વાદના પરિણામે દિગંબરાચાર્ય હારતાં દિગં-બરીઓને ગૂર્જરભૂમિ તજવી પડી. આ વાદનું વર્ણન તે વખતમાં થયેલા ધર્કટવાણિગ્ વંશમાં થયેલા ધનદેવના પૌત્ર અને પદ્મચંદ્રના પુત્ર યશઃચન્દ્રે પાંચ સર્ગમાં બનાવેલા મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર નામના નાટ-કમાં યથાસ્થિત વિસ્તૃત આપ્યું છે. [૨૭૮] આ જીતથી દેવસૂરિ વાદિ-દેવસૂરિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.

૩૪૪ સિદ્ધરાજે દેવસૂરિને જયપત્ર આપવા સાથે તુષ્ટિદાન તરીકે એક લાખ સોના મહોરો આપવા માંડી, પણ તે જૈનસાધુના આચાર પ્રમાણે અસ્વીકાર્ય થતાં આશુક મહામાત્યની સંમતિથી તેમાંથી સિદ્ધરાજે જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો ને તેમાં સં. ૧૧૮૩ ના વૈશાખ શુદ ૧૨ ને દિને ઋષભદેવની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી.[૨૭૯]

૩૪૫. દેવસૂરિ મુનિચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમનો પ્રાગ્વાટ વણિક્ કુલમાં ગૂર્જર દેશે મદ્દાહૃતમાં સં. ૧૧૪૩ માં જન્મ થયો હતો, ને તેઓ ભરૂચમાં નવ વર્ષની વયે સં. ૧૧૫૨ માં દીક્ષા લઇ સં. ૧૧૭૪ માં આચાર્યપદ પામ્યા હતા. તેમને અનેક શિષ્યો હતા, ને તે પૈકી અનેકને સૂરિપદ આપી આચાર્યો કર્યાં હતા. તેમણે 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલંકાર' નામનો જૈન ન્યાયનો ગ્રંથ ૩૭૪ સૂત્રમાં આઠ

૨૭૮ ઉક્ત ગ્રંથ મુદ્રિત યશોવિજય ગ્રં૦; વે૦ નં. ૧૨૯૨.

૨૭૯ પ્રભાવકચરિત-વાદિદેવસૂરિ પ્રબંધ-શ્લોક ૨૭૫ માં જણા૦યું છે કે

अनलाष्टशिवे वर्षे ११८३ वैशाख द्वादशी तिथौ ।
प्रतिष्ठा विदधे तत्र चतुर्भिः सूरिभिस्तदा ॥

પરિચ્છેદમાં રચ્યો અને તેનાપર પોતે સ્વોપજ્ઞ ટીકા નામે **'સ્યાદ્વાદરત્નાકર'** રચી.[૨૮૦] અને હરકોઈ અભ્યાસીને જૈન ન્યાય માટે તેમજ દાર્શનિક ખંડનમંડન માટે બીજે ક્યાંય ન જવાની સગવડ કરી દીધી. સં. ૧૨૦૪માં **ફલવર્ધીગ્રામમાં** (ફલોધીમાં) **પાર્શ્વચૈત્યની** અને **આરાસણમાં નેમિનાથબિંબની** પ્રતિષ્ઠા કરી. તેઓ કુમારપાલના સમયમાં સં. ૧૨૨૬ માં સ્વર્ગસ્થ થયા.[૨૮૧]

૩૪૬ **નાગેંદ્રગચ્છમાં મહેન્દ્રસૂરિ-શાંતિસૂરિના** શિષ્યો **આનન્દસૂરિ** અને **અમરચંદ્રસૂરિ** થયા. **સિદ્ધરાજે** તે **આનન્દસૂરિ** અને **અમરચંદ્રસૂરિને** બાલ્યાવસ્થામાં હોવા છતાં વાદીઓને જીત્યા હોવાથી અનુક્રમે 'વ્યાઘ્રશિશુક' અને 'સિંહ-શિશુક' એ બિરૂદો આપ્યાં હતાં[૨૮૨]

---

૨૮૦ પ્ર૦ શેઠ મનસુખભાઇ ભગુભાઈ અમદાવાદ; તથા આર્હતમત પ્રભાકર પૂના; વે. નં. ૧૬૩૨

૨૮૧ જન્મ, દીક્ષા, આચાર્યપદ અને સ્વર્ગવાસનાં વર્ષો પ્રભાવકચરિતમાં આપ્યાં છે:—

शिखिवेदशिवे जन्म दीक्षा युग्मशरेश्वरे
वेदाश्वशंकरे वर्षे सूरित्वमभवत् प्रभोः ॥
रसयुग्मरवौ वर्षे श्रावणेमासि संगते ।
कृष्णपक्षस्य सप्तम्यामपरान्हे गुरो दिने ॥
मर्त्यलोकस्थितं लोकं प्रतिबोध्य पुरन्दर–
बोधका इव ते जग्मुर्दिवं श्री देवसूरयः ॥

૨૮૨ **અરિસિંહે સુકૃતસંકીર્ત્તન** કાવ્યમાં જણાવ્યું છે કે (પૃ. ૩૦, શ્લોક ૨૦):—

शैशवेऽपि मदमत्तवादविद् वारणनिवारणक्षमौ ।
यौ जगाद जयसिंहभूपति र्व्याघ्रसिंहशिशुकाविति स्वयम् ॥

આની પરંપરામાં થયેલ હરિભદ્ર-વિજયસેન-ઉદયપ્રભસૂરિએ પોતાના ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્યની પ્રશસ્તિમાં (પી. ૩, ૧૮) જણાવ્યું છે કે:—

'आनन्दसूरिरिति तस्य बभूव शिष्यः पूर्वोऽपरः शमधरोऽमरचन्द्रसूरिः ।
बाल्येऽपि निर्दलितवादिगजौ जगाद यौ 'व्याघ्रसिंहशिशुका' विति सिद्धराजः ॥

આ પૈકી **અમરચંદ્ર** સિદ્ધાન્તાર્ણવ નામનો મહાગ્રન્થ રચ્યો. કદાચ હિન્દુ તાર્કિક ગંગેશ ઉપાધ્યાય પોતાના **તત્ત્વચિંતામણિમાં** વ્યાપ્તિના સિદ્ધવ્યાપ્તિ લક્ષણમાં આ બે તાર્કિકોનો ઉલ્લેખ કરતા હોય એમ ડા. **શતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ** જણાવે છે. [૨૮૩] ઉક્ત **આનન્દસૂરિના** પટ્ટધર **હરિભદ્રસૂરિએ** 'કલિકાલગૌતમ' એ બિરૂદ મેળવ્યું હતું.[૨૮૪] અને **તત્ત્વપ્રબોધાદિક** અનેક ગ્રન્થો રચ્યા હતા.

૩૪૭ બૃહદ્ગચ્છના [૨૮૫]**માનદેવસૂરિ**–**જિનદેવ** ઉપાધ્યાય શિષ્ય **હરિભદ્રસૂરિએ** જયસિંહ રાજ્યે સં. ૧૧૭૨ માં **બંધસ્વામિત્વ–ષડશીતિ** આદિ કર્મગ્રન્થ પર વૃત્તિ, (જે. પૃ. ૨૬, જે. પ્ર૦ ૩૪, પ્ર૦ આ૦સભા નં. ૫૨), પ્રાકૃતમાં **મુનિપતિચરિત** (પ્ર. હેમચંદ્ર ગ્રં. મા.; વે. નં. ૧૭૪૭) અને **શ્રેયાંસચરિત** રચ્યાં. ષડશીતિનું બીજું નામ **આગમિકવિચારસાર** પ્રકરણ છે તે પરની વૃત્તિ, **આશાપુરની** વસતિમાં ૧૧૭૨ માં રચી. (બુહ્. ૬, નં. ૭૭૬ પા. સૂચિ નં. ૧૯ (૩) પ્ર૦ આ૦ સભા ભાવ૦), અને સં. ૧૧૮૫ માં ઉમાસ્વાતિકૃત **પ્રશમરતિ** પર વૃત્તિ (પ્ર. જૈન ધ. સભા ભાવ૦) અને **ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ** (જે. નં. ૨૬૮ (૧); શ્રીધર ભાં. ૨, ૮૦) રચી. (જે. પ્ર૦ પૃ. ૩૪–૩૫).

૩૪૮ **જિનેશ્વરે** સં. ૧૧૭૫ માં પ્રાકૃતમાં **મલ્લિનાથચરિત્ર** રચ્યું. (બૃ.)

૩૪૯ સં. ૧૧૮૩ માં ચંદ્ર ગચ્છના સર્વદેવના પટ્ટધર શાંતિસૂરિ (જુઓ પારા ૩૨૭)ના શિષ્ય–બીજા પટ્ટધર વિજયસિંહ આચાર્યે

---

૨૮૩ History of Mediaeval School of Indian Logic. પૃ. ૪૭–૪૮.

૨૮૪ संतुष्टैः 'कलिकालगौतमं' इति ख्याति वितेने गुणैः ।
—ઉક્ત ધર્માભ્યુદય પ્રશસ્તિ પી. ૩, ૧૮.

૨૮૫ આ માનદેવસૂરિ તે વિરહાંક હરિભદ્રસૂરિકૃત શ્રાવકધર્મવિધિના વૃત્તિકાર માનદેવસૂરિ હોય. કી. ૩, નં. ૧૭૮ પ્ર. આ. સભા. ભાવ૦

શ્રાવક પ્રતિક્રમણસૂત્ર પર ૪૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ચૂર્ણિ રચી છે. (પા. ભં; પી. ૫, ૨૨)

૩૫૦ સં. ૧૧૮૫ માં ચંદ્રપ્રભ મહત્તરકૃત **વિજયચંદ્ર કેવલિ-ચરિત** અને હરિભદ્રસૂરિકૃત **ચૈત્યવંદનટીકા-લલિતવિસ્તરા** ટીકા તાડપત્રપર લખાયાં. (પા. સૂચિ. નં. ૪૫).

૩૫૧ સં. ૧૧૮૬ માં રાજગચ્છના **શીલભદ્રસૂરિ** શિષ્ય ધર્મઘોષસૂરિએ ધર્મકલ્પદ્રુમ નામનો ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં રચ્યો (પી. ૫, ૧૦૭). આ સૂરિએ **શાકંભરી** નૃપતિ (વિગ્રહરાજ-**વીસલદેવ** ત્રીજે) ને પ્રતિબોધિત કર્યો હતો.[૨૮૬] તેમણે સં. ૧૧૮૧ માં ફલોધીમાં પાર્શ્વનાથચૈત્યે પ્રતિષ્ઠા કરી (જિનપ્રભકૃત ફલવર્ધિ પાર્શ્વનાથ-કલ્પ, પી. ૪, ૧૦૦) તેમના શિષ્ય **યશોભદ્રસૂરિએ** ગદ્યગોદાવરી રચ્યું. (જુઓ ઉદયપ્રભસૂરિકૃત પ્રવચનસારોદ્ધારની વિષમવ્યાખ્યાની પ્રશસ્તિ પી. ૩, ૨૬૨).

૩૫૨ સં. ૧૧૮૭ માં **મહેન્દ્રસૂરિએ** પોતાના શિષ્યની અભ્યર્થનાથી પ્રાકૃતમાં **નર્મદાસુંદરી** કથા રચી, (જે. ૫૪) તેનો પ્રથમાદર્શ

૨૮૬ જુઓ આ સૂરિના શિષ્ય યશોભદ્રસૂરિ-દેવસેનગણિ શિ૦ પૃથ્વીચંદ્રસૂરિના રચેલા પર્યુષણાકલ્પ ટિપ્પનની પ્રશસ્તિ: (પી. ૩, ૧૫, પા૦ નં. ૪૯) કે જે સં. ૧૩૮૪ ની તાડપત્રની પ્રત છે.

> अभवद् वादिमदहरः षट्तर्कांभोजबोधनदिनेशः ।
> श्रीधर्मघोषसूरिर्बोधितशाकंभरीभूपः ॥
> चारित्रांभोधिशशी त्रिवर्गपरिहारजनितबुधहर्षः ।
> दर्शितविधिः शमनिधिः सिद्धान्तमहोदधिप्रवरः ॥

સરખાવો: પાટણસૂચિ નં. ૪૬ ની કલ્પસૂત્રની પ્રતની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે:—

> वादिचंद्र गुणचंद्र विजेता विग्रहक्षितिपबोधविधाता ।
> धर्म्मसूरिरिति नाम पुरासीत् विश्वविश्वविदितो मुनिराजः ॥

તથા પી. ૫, ૧૦૯ માંની કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્યની કથાનો ગુરૂક્રમ:—

> श्री राजगच्छ मुकुटोपम शीलभद्रसूरेर्विनेयतिलकः किल धर्म्मसूरिः ।
> दुर्वादिगर्वभर सिंधुरसिंहनादः श्री विग्रहक्षितिपतेर्दलितप्रमादः ॥

પ્રથમાચાર્ય શિષ્ય શીલચંદ્રગણિએ લખ્યો. આ કથામાં શીલનું માહાત્મ્ય છે.

૩૫૩ સં. ૧૧૮૮ માં પત્તનમા...વાચક શિ. સુમતિસૂરિએ રચેલી દશવૈકાલિક ટીકા તાડપત્રપર લખાઈ (પા. સૂચિ નં. ૧૬, જે. પ્ર. ૨૨) આ સુમતિસૂરિ સં. ૧૧૩૯ માં વીરચરિત્ર રચનાર ગુણચંદ્રના ગુરૂ સુમતિવાચક હશે.

૩૫૪ સં. ૧૧૯૦ માં બૃહદ્ ગચ્છના જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય આમ્રદેવસૂરિએ યશોનાગશેઠની વસતિમાં રહીને આરંભેલી દેવેન્દ્ર ગણિ=નેમિચંદ્ર સૂરિકૃત આખ્યાનક મણિકોશ પરની વૃત્તિ ધવલક્ક-પુર (ધોલકા)માં અચ્છુપ્તની વસતિમાં પૂર્ણ કરી. તેમાં નેમિચંદ્ર, ગુણાકર અને પાર્શ્વદેવગણિએ લેખનશોધનાદિમાં અને આલંબનો-દ્ધરણમાં સહાય કરી. આ વૃત્તિ રચતાં સત્તાનવ માસ થયા. (આની તાડપત્રની પ્રત ખં. શાંતિનાથના ભં. માં છે. પી. ૩. ૭૮). આ વર્ષમાં જયદેવના છંદઃ-શાસ્ત્રની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઇ (જે.૩૦) તથા નન્નસૂરિએ પ્રા૦માં ધમ્મવિહિ રચી. (જે.૪૧) ધમ્મવિહિમાં દશદષ્ટાંત છે તેમજ જ્ઞાનદર્શન ગુણની સિદ્ધિ સમસ્ત શાસ્ત્રને ઉદ્ધરી કરેલી છે.

૩૫૫ યશોદેવ (જુઓ પારા ૩૩૧)ના ગુરૂભાઈ અને ઉપકેશગચ્છના દેવગુપ્તસૂરિના શિષ્ય સિદ્ધસૂરિએ સં. ૧૧૯૨ માં ક્ષેત્રસમાસ પર વૃત્તિ રચી. (જે. ૨૮; જે. પ્ર. ૩૫, પા. સ. ૨૫, પી. ૩, ૧૯૩). આ વર્ષમાં તાડપત્રપર જયકીર્તિએ રચેલ છંદોનુશાસનની પ્રત લખાઇ. તે માંડવ્ય, પિંગલ, જનાશ્રય, સેતવ, પૂજ્યપાદ, જયદેવ આદિનાં છંદ-શાસ્ત્રો જોઇ તેમણે રચેલ છે (જે.૩૦) અને તે જયકીર્તિના શિષ્ય અમલકીર્તિએ આજ વર્ષમાં યોગસારની પ્રત લખી (પી. ૫, ૧૪૭). વળી આ વર્ષમાં સિદ્ધરાજના રાજ્યમાં મહં. ગાંગિલના મંત્રીપદમાં ખેટકાધાર મંડલમાં રાજ૦ સોમદેવની પ્રતિપત્તિમાં ખેટક (ખેડા) સ્થાનથી વિનિગ્રહ વાસી પં. ચામુંડે દેવશ્રી ગણિની માટે પ્રા૦ પુષ્પાવતી કથા તાડપત્રપર લખી.

૩૫૬ સં. ૧૧૯૩ માં વર્ધમાનસૂરિએ સં. ૧૦૫૫ માં રચેલી

ઉપદેશપર ટીકા તાડપત્રપર લખાઇ (જે. ૭). જયમંગલ નામના આચાર્યે કવિશિક્ષા નામનો કાવ્યપર વિવિધ અર્થની કવિશિક્ષાઓના સંગ્રહમાંથી નિચોડ લઇ એક ગ્રંથ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં રચ્યો જણાય છે. (પી. ૧, ૮૦).

૩૫૭ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ત્રણ પટ્ટધરો હતા. ૧ વિજયસિંહસૂરિ ૨ શ્રીચંદ્રસૂરિ અને ૩ વિબુધચંદ્રસૂરિ. વિજયસિંહસૂરિએ સં. ૧૧૯૧ માં માઘ વદ ૩ને દિને ૧૪૪૭૧ શ્લોકપ્રમાણ ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ સિદ્ધરાજના રાજ્ય સમયમાં સમાપ્ત કર્યું. મૂલ વિવરણ પ્રાચીન સંક્ષિપ્ત હતું તે આ સૂરિએ વિસ્તાર્યું તેમાં તેમના ગુરૂભાઇ અભયકુમાર ગણિએ સહાયતા કરી હતી; અને તેનું શોધન તત્કાલીન સમીપવર્તી સર્વ મુનીશ્વરોએ કર્યું હતું. (પી. ૫, ૮૭).

૩૫૮ આ શ્રીચંદ્રસૂરિ સંબંધી તેમના ગુરૂભાઇ લક્ષ્મણગણિ પોતાના સુપાસનાહની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે તેમણે માત્ર લાટદેશની મુદ્રા (મંત્રિમુદ્રા)નેજ નહિ પરંતુ શ્રમણમુદ્રા (સાધુધર્મ)ને પાલન કરતા પણ જિન પ્રવચનની પ્રભાવના કરી છે. આ પરથી જણાય છે કે શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશના મંત્રિપદે મુદ્રા-વ્યાપારમાં નિયુક્ત હોવા જોઇએ અને સંભવિત રીતે તે સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમાંજ મુદ્રાધિકારી હોવા જોઇએ.

૩૫૯ આ શ્રીચંદ્રસૂરિ ધોલકા જ્યાં 'ભરૂચ' નામનું જિનમંદિર હતું કે જેમાં મુનિસુવ્રતની પ્રતિમા અધિષ્ઠિત હતી ત્યાં આવ્યા. ત્યાંના પોરવાડ ધવલે મુનિસુવ્રત ચરિત્ર રચવા પ્રાર્થના કરી. તદનુસાર સૂરિ ત્યાંથી નીકળી આશાવલ્લીપુરી (આસાવળ—અમદાવાદ પાસે) આવી ત્યાંના શ્રીમાલ નાગિલના પુત્રોની વસતિમાં રહી મુનિસુવ્રત ચરિત્ર [૨૮૭]સં. ૧૧૯૩ ની દીવાળીના દિવસે પૂર્ણ કર્યું. તેની ગાથા

---

૨૮૭ विक्कमकालाउ एगवी (वा) स सहस्से सए सावणउ (तिणवइए) तव्वयणंतर दीवस (प) व्वदिणंमि एयं परिसमत्तं ॥ પી. ૫, ૧૮. આમાં કૌંસમાં લખેલ તે પંડિત લાલચંદે સુધારેલ છે; ને તે બરાબર

૧૦૯૯૪ છે. આની ૪૫૧ તાડનાં પાનાંપર લખેલી પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે, (પી. ૫, ૭ થી ૧૮). તેમણે દેવ મનુષ્ય તિર્યંચ નારક જીવોની ઉત્પત્તિ વગેરે વિષયોનો બોધ આપતો જગત્‌ની ભૂગોળના સારરૂપે **સંગ્રહણીરત્ન** નામનો પ્રાકૃત ગ્રંથ **જિનભદ્ર** ક્ષમાશ્રમણકૃત સંગ્રહણીના આધારે રચ્યો છે. (પી. ૧, ૭૫; પી. ૫, ૯૫; વે. નં. ૧૬૭૩-૧૬૮૧). ત્રીજી કૃતિ **ક્ષેત્રસમાસ** છે કે જેનો પ્રારંભ **नमिउं वीरं सयलत्थभासगं** આવાં પદોથી થાય છે તે મોટા **ક્ષેત્રસમાસ**પરથી ઉદ્ધરી રચેલ છે. (આની તાડપત્રની પ્રત ખંભાત ભંડારમાં છે. (પી ૩, ૨૦).

૩૬૦ ઉક્ત મલધારી **શ્રીચંદ્રસૂરિ**ની **સંગ્રહણી**પર તેમના શિષ્ય **દેવભદ્રસૂરિ**એ વૃત્તિ રચી, (વે. નં. ૧૬૮૨, પી. ૧, ૩) તેમાં તેમણે **અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ** **હરિભદ્ર**કૃત **અનુયોગદ્વાર** ટીકા, ગન્ધહસ્તી, **હરિભદ્ર**કૃત **તત્ત્વાર્થ**ટીકા, **મલયગિરિ**ની **બૃહત્સંગ્રહણી** વૃત્તિ, **હરિભદ્ર**કૃત **બૃહત્સંગ્રહણીવૃત્તિ**, **ભગવતી** વિવરણ, **વિશેષણવતી**, **સૂર્ય** પ્રજ્ઞપ્તિ નિર્યુક્તિ (કે જે ખોવાઇ ગયેલી મનાય છે તે પણ) માંથી ઉતારા આપ્યા છે. આ **દેવભદ્રસૂરિ** ઉપરોક્ત **મુનિચન્દ્રસૂરિ**થી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા; વળી તેમણે **ન્યાયાવતાર**પર **ટિપ્પન** રચ્યું છે; (કાં. વડો. નં. ૯).

૩૬૧ સં. ૧૧૯૭ માં ગોવિન્દસૂરિના શિષ્ય **વર્ધમાનસૂરિ**એ **ગણરત્નમહોદધિ** નામનો વ્યાકરણનો ગ્રંથ સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત બનાવ્યો (જે એગ્ગલિંગથી સંશોધિત થઈ પ્રસિદ્ધ થયો છે સને ૧૮૭૯-૮૧) તેમાં શ્રી **હેમચંદ્ર**નો ઉલ્લેખ નથી તેમજ **હેમચંદ્રે** પોતાના વ્યાકરણમાં આનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. સમકાલીન સર્વ વિદ્વાનો નામોનો નિર્દેશ કરેજ એવો કંઈ નિયમ નથી તેથી આમાં નવાઈ લાગવાનું ખાસ કારણ નથી. આ **ગણરત્નમહોદધિ**માં નામોના ગણોને શ્લોકબદ્ધ કર્યા છે અને પછી તે ગણના પ્રત્યેક પદની વ્યાખ્યા અને

લાગે છે. બૃહત્ ટિપ્પનિકામાં પણ સં. ૧૧૯૩ ની સાલ છે:-' मुनिसुव्रतचरितं प्रा० ११९३ वर्षे चंद्रसूरिरद्वयं याथा १०९९४' જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૧ અં. ૨.

ઉદાહરણ છે. તેમાં અનેક વૈયાકરણોના મતોનો ઉલ્લેખ છે. ઉદાહરણોમાં કેટલાક કવિઓની રચનાઓ તેમનાં નામ સહિત,-પણ ક્યાંક નામ વગર-ઉધ્ધૃત કરી છે તેથી આ ગ્રંથનું ઘણું મહત્ત્વ છે. દાખલા તરીકે તદ્ધિત પ્રત્યયોના ઉદાહરણોમાં **ભટ્ટિ** કાવ્ય અને **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યની શૈલીપર રચેલાં **માલવના પરમાર** રાજાઓના સંબંધી કોઇ કાવ્ય (નામ નથી આપ્યું) ના ઘણા શ્લોકો ઉધ્ધૃત કર્યા છે.

૩૬૨ વળી તેમાં કેટલાક શ્લોકખંડ **સિદ્ધરાજ**ની પ્રશંસાના છે તેથી જણાય છે કે તે **વર્દ્ધમાનસૂરિ**એ 'સિદ્ધરાજ વર્ણન' એ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. તે પૈકી એક શ્લોક **'ममैव सिद्धराज वर्णने'** એમ કહી તેના પ્રયાણ સંબંધી એવો આપ્યો છે કે:—

जाते यस्य प्रयाणे तुरगखुरपुटोत्खातरेणुप्रपंचे
तीव्रे ध्वान्तायमाने प्रसरति बहले सर्वतो दिकमस्मिन् ।
भास्वच्चन्द्रार्कबिम्बग्रहगणरहितं व्योम वीक्ष्य प्रमुग्धाः
सान्ध्यं कर्मारभन्ते शिशुमुनिबटवे जातसन्ध्याभिशंकाः ॥-पृ. ३७२

એક સુંદર શ્લોક તે ગ્રંથમાં પૃ. ૧૪૪ પર **સાગરચંદ્ર**કૃત સિદ્ધરાજ સંબંધી મૂક્યો છે કે:—

द्रव्याश्रयाः श्री जयसिंहदेव ! गुणाः कणादेन महार्षिणोक्ताः ।
त्वया पुनः पंडितदानशौण्ड ! गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधायि ॥

૩૬૩ આ **વર્ધમાનસૂરિ**એ પોતાના ઉક્ત સમકાલીન પંડિત **સાગરચંદ્ર**ના[૨૮૮] પણ કેટલાક શ્લોક ઉધ્ધૃત કર્યા છે તે પરથી જણાય છે કે તે **સાગરચંદ્રે** પણ **સિદ્ધરાજ**ના વર્ણનરૂપી કોઇ કાવ્ય લખ્યું હશે તેવા શ્લોકો પૈકી એક પૃ. ૩૦૪ નો અત્રે આપ્યો છે:—

अकल्पितप्राणसमासमागमा मलीमसांगा धृतभैक्षवृत्तयः ।
निर्ग्रन्थतां त्वत्परिपन्थिनोगता जगत्पते किं त्वजिनावलम्बिनः ॥

સં. ૧૧૯૮ માં જયસિંહ રાજ્યે ભરૂચમાં બિલ્હણે **વિમલસૂરિ**કૃત પઉમચરિત્ર તાડપત્રપર લખ્યું (જે. ૧૭).

---

૨૮૮ મુનિરત્નસૂરિના **અમમચરિત્ર**ની **પ્રથમાદર્શ**પ્રત લખનાર **સાગરચંદ્ર** તેજ આ હોય.

गूर्जरवंशोद्योतनपुत्रोदयराजमंत्रितनुजन्मा ।
विद्वान्सागरचंद्रः प्रथमादर्शं लिलेखास्य ॥ પી. ૩, ૯૮.

પ્રકરણ ૪ થું.

કુમારપાલનો સમય.

સં. ૧૧૯૯ થી સં. ૧૨૩૨

स्वर्गे न क्षितिमण्डले न वडवावक्त्रे न लेभे स्थितिं
त्रैलोक्यैकहितप्रदाऽपि विधुरा दीना दया या चिरम् ।
चौलुक्येन कुमारपालविभुना प्रत्यक्षमावासिता
निर्भीका निजमानसौकसि वरे केनोपमीयेत सः ॥

—ત્રિલોકમાં જે એકલી હિતપ્રદ હોય તો તે દયા છે એની દયા પણ લાંબા કાળ સુધી વિધુર અને દીન બની સ્વર્ગમાં કે ભૂમંડલપર કે સમુદ્રના મુખમાં સ્થિતિ કરી શકી નહિ-રહી નહિ તેને નિર્ભીક બનાવી ચૌલુક્ય કુમારપાલ રાજાએ પોતાના માનસરૂપી ઉત્તમ સ્થાનમાં પ્રત્યક્ષ આવાસ આપ્યો. આ રાજાને કોની ઉપમા આપવી ?—અર્થાત્ તે અનુપમેય છે.

एको यः सकलं कुतूहलितया बभ्राम भूमंडलं
प्रीत्या यत्र पतिंवरा समभवत् साम्राज्यलक्ष्मीः स्वयं ।
श्रीसिद्धाधिपविप्रयोगविधुरामप्रीणयद्यः प्रजां
कस्यासौ विदितो न गूर्जरपति श्चौलुक्यवंशध्वजः ॥

—જેણે કુતુહલી થઈ સર્વ ભૂમંડલમાં ભ્રમણ કર્યું, જેનામાં પ્રતિશોધતી સામ્રાજ્ય લક્ષ્મી પોતાની મેળે પ્રીતિ વડે આવી મળી, જેણે સિદ્ધરાજના વિયોગથી વિધુર બનેલી પ્રજાને પ્રસન્ન કરી, એવો એક જે ચૌલુક્ય વંશના ધ્વજરૂપ ગૂર્જરપતિ કોનાથી અજાણ્યો છે ? તે કુમારપાલ સર્વને વિદિત છે.—યશઃપાલકૃત મોહપરાજય ૧-૨૮

जिष्णुश्चेदिदशार्णमालवमहाराष्ट्रापरान्तं कुरुन्
सिन्धुनन्यतमांश्च दुर्गविषयान्दो वीर्यशक्त्या हरिः ।
चौलुक्यः परमार्हतो विनयवान् श्री मूलराजान्वयी
तं नत्वेति कुमारपालपृथिवीपालो ऽब्रवीदेकदा ॥

पापर्द्धिर्द्यूतमद्यप्रभृति किमपि यन्नारकायुर्निमित्तं
तत्सर्वं निर्निमित्तोपकृतिकृतधियां प्राप्य युष्माकमाज्ञां ।
स्वामिन्नुर्व्यां निषिद्धं धनमसुतमृतस्याथ मुक्तं तथार्ह-
च्चैत्यैरुत्तंसिता भूरभवमिति समः संप्रतेः संप्रतीह ॥

—ચેદી, દશાર્ણ, માલવ, મહારાષ્ટ્ર, કુરૂ, સિંધુ, અને બીજા દુર્ગમ દેશોને પોતાના ભુજાવીર્યની શક્તિથી હરિની જેમ જીતનાર, પરમ આર્હત, વિનયવાન્ અને ચૌલુક્યકુળના શ્રી મૂલરાજના વંશમાં થયેલા શ્રી કુમારપાલ રાજાએ એક વખતે (શ્રી હેમચંદ્ર) સૂરિને નમીને આ પ્રમાણે કહ્યું કે— 'હે સ્વામી ! નિષ્કારણ ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિવાળા જે આપ તેમની આજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરીને નર્કગતિની આયુષ્યના નિમિત્ત રૂપ મૃગયા, દ્યૂત અને મદિરા વગેરે દુર્ગુણોને મારી પૃથ્વીમાંથી નિષિદ્ધ કર્યા છે, તથા પુત્રરહિત મૃત્યુ પામેલાનું ધન લેવું પણ મેં છોડી દીધેલું છે અને બધી પૃથ્વી આર્હતનાં ચૈત્યો વડે સુશોભિત કરી દીધી છે, તો હવે હું સાંપ્રતકાળમાં સંપ્રતિ રાજા જેવો થયો છું .....' —હેમાચાર્યકૃત ત્રિ. ષ. શ. પુ. ચ. ૧૦મું પર્વ.

सत्त्वानुकम्पा न महीभुजां स्यादित्येष क्लृप्तो वितथः प्रवादः ।
जिनेन्द्रधर्मं प्रतिपद्य येन श्लाघ्यः स केषां न कुमारपालः ? ॥

—રાજાઓને પ્રાણીપ્રત્યે દયા નથી હોતી એવો લોકપ્રવાદ જેણે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરી ખોટો પાડયો છે એવો કુમારપાલ કોને શ્લાઘ્ય ન હોય ? —સોમપ્રભાચાર્ય.

૩૬૪ સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછી મહારાજ કુમારપાલ દેવ[૨૮૯] ગાદી પર આવ્યો. તે એક અદ્વિતીય અને આદર્શ નૃપતિ હતો.

૨૮૯ કુમારપાલ અને તેની સાથે તેના ગુરૂ હેમચંદ્રનાં ચરિત્ર સંબંધી અનેક જૈન વિદ્વાનોએ વિવિધ ગ્રન્થ લખ્યા છે. ૧ સોમપ્રભાચાર્યકૃત કુમારપાલ-પ્રતિબોધ સં. ૧૨૪૧, ૨ યશઃપાલ મંત્રીકૃત મોહપરાજય નાટક (અજયપાલના સમયમાં), ૩ પ્રભાચંદ્રાચાર્યકૃત પ્રભાવક ચરિત્ર-સં. ૧૩૩૪ ૪ મેરૂતુંગ સૂરિકૃત પ્રબંધ ચિંતામણી સં. ૧૩૬૧, ૫ રત્નશેખરસૂરિકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ સં. ૧૪૦૫, ૬ જયસિંહ સૂરિકૃત કુમારપાલ ચરિત્ર, સં. ૧૪૨૨, ૭ સોમતિલકસૂરિકૃત કુમારપાલ ચરિત, સં. ૧૪૨૪, ૮ સં. ૧૪૭૫

ચઢીને સર્વ ગઢપતિઓને નમાવ્યા. સાલપુર (પંજાબ) સુદ્ધાંને પણ તેણે તે પ્રમાણે વશ કર્યું' (વેસ્ટર્ન ઇંડિયા-ટૉડકૃત). તેના સૈન્યે કોંકણના સિલ્હાર વંશના રાજા મલ્લિકાર્જુનને પણ છત્યો હતો.

૩૬૮ આ સર્વ પ્રમાણોથી તેના રાજ્યના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવે છે. ભારતવર્ષમાં આટલું મોટું સામ્રાજ્ય ભોગવનાર રાજા ઘણા ઓછા થયા છે.

૩૬૯ પોતાની રાજધાની અણહિલ્લપુર-પાટણ, ભારતના તે સમયનાં સર્વોત્કૃષ્ટ નગરોમાંનું એક હતું. વ્યાપાર અને કલાકૌશલથી ઘણું ચઢેલું હતું. સમૃદ્ધિના શિખર પર પહોંચ્યું હતું. રાજા અને પ્રજાના સુંદર મહાલયોથી તથા ઉંચા મનોહર દેવભુવનોથી અલંકૃત તે રાજધાની હતી. હેમચંદ્રાચાર્યે દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે. સાંભળવા પ્રમાણે તે સમયે આ નગરમાં ૧૮૦૦ તો ક્રોડાધિપતિઓ રહેતા હતા! આ પ્રકારે મહારાજ કુમારપાલ એક મોટા ભાર્યઃ મહારાજ્યના સ્વામી હતો.

૩૭૦ કુમારપાલ પ્રજાનું પાલન પુત્રવત્ કરતો હતો. પોતાના રાજ્યમાં એક પણ પ્રાણીને દુઃખી નહિ રાખવાનો મનોરથ રાખતો. તેનુ રાજ્ય રામ-રાજ્ય હતું. પ્રજાની અવસ્થા જાણવા માટે ગુપ્ત વેશમાં શહેરમાં ભ્રમણ કરતો. હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે 'દરિદ્રતા, મૂર્ખતા. મલીનતા ઇત્યાદિથી જે લોક પીડિત થાય છે તે મારા નિમિત્તથી છે કે અન્યના? આ પ્રકારે બીજાનાં દુઃખોને જાણવા માટે રાજા શહેરમાં ફરતો રહેતો હતો.' આ રીતે જ્યારે ગુપ્ત ભ્રમણમાં મહારાજને કોઈ દુઃખી દેખાતો તો તેનું દુઃખ દૂર કરવા તે પ્રયત્ન કરતો.

૩૭૧ દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યના છેલ્લા ૨૦મા સર્ગમાં હેમચંદ્રસૂરિ લખે છે કે 'મહારાજ કુમારપાલે એક દિને રસ્તામાં એક ગરીબ માણસને દુબાતા અને જમીન પર પડતા પાંચ સાત બકરાને ખેંચી લઇ જતો જોયો. મહારાજે તે બીચારાં પામર પ્રાણીઓને ક્યાં લઈ

જાય છે એમ પૂછતાં તે માણસે જવાબ આપ્યો કે કસાઇને ત્યાં વેચવા, કે જેના કંઇ પૈસા આવશે તેથી મારો ઉદરનિર્વાહ કરીશ'. આ સાંભળી રાજાને લાગ્યું કે 'મારા દુર્વિવેકથી જ આ રીતે લોક હિંસામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેથી મારા 'પ્રજાપતિ' એ નામને ધિક્કાર છે!' પોતાના આત્માને ઠપકો આ રીતે આપી રાજભવનમાં આવી અધિકારીઓને તેણે સખત આજ્ઞા કરી કે 'જે જૂઠી પ્રતિજ્ઞા કરે તેને શિક્ષા થશે, જે પરસ્ત્રીલંપટ હોય તેને વિશેષ શિક્ષા થશે અને જે જીવહિંસા કરે તેને સર્વથી વધુ કઠોર દંડ મળશે:' આ પ્રકારની આજ્ઞાપત્રિકા આખા રાજ્યમાં મોકલો ને અધિકારીઓએ તે વખતે ઉક્ત ફરમાન સર્વત્ર જાહેર કરી દીધું.[૨૯૪] આથી બધા મહા-રાજ્યમાં–ત્રિકૂટાચલ (લંકા) સુધીમાં 'અમારિ ઘોષણા' કરવામાં આવી. મદ્યપાનનો પ્રચાર પણ સર્વત્ર બંધ કરાવ્યો. તેમાં જેને નુકશાન પહોંચ્યું તેને ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી અન્ન આપ્યું.[૨૯૫] યજ્ઞયાગમાં પણ પશુઓના બદલે અન્નનો હવન કરવાનું શરૂ થયું!

---

૨૯૪ વિ. સં. ૧૨૦૯ માઘ વદિ ૧૪ શનિવારનો એક શિલાલેખ કિરાડુથી મળ્યો છે તેમાં લખ્યું છે કે 'શાંકમ્ભરી (સાંભર) ના વિજેતા કુમારપાલના વિજય રાજ્યમાં સ્વામીની કૃપાથી જેણે કિરાડૂ (કિરાટકૂપ), રાડધડા (લાટહૃદ) અને શિવ (શિવા)નું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરેલ છે એવા રાજા શ્રી આલ્હણદેવ પોતાના રાજ્યમાં પ્રત્યેક પક્ષની અષ્ટમી, એકાદશી અને ચતુર્દશીના દિને જીવહિંસા ન કરવાની આજ્ઞા કરે છે–જુઓ પંડિત વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉકૃત 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્રથમ ભાગ. પૃ. ૨૯૫. આ આખો લેખ મોહપરાજય (ગા. ઓ. સી) ના પરિશિષ્ટ ૩માં આપ્યો છે. આ ઉપરાંત મારવાડના માંડલિક રત્નપુર ચતુરાશિકના રાજા પૂનપાક્ષદેવનો અમારિદાનનો લેખ પણ ત્યાં આપેલ છે.

૨૯૫ સદ્દગત પ્રો. મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી લખે છે કે 'કુમારપાલે જ્યારથી અમારિઘોષણા કરાવી ત્યારથી યજ્ઞયાગમાં પણ માંસબલિ અપાતો બંધ થઇ ગયો, ને યવ તથા ડાંગર હોમવાનો ચાલ શરૂ થયો. લોકોને જીવ ઉપર અત્યંત દયા વધી, અને માંસભોજન એટલું બધું નિષિદ્ધ થઇ ગયું

૩૭૨ એક દિન એક સ્ત્રીને રાત્રે રોતાં સાંભળતાં કુમારપાલે પથારીમાથી ઉઠી તેની પાસે જઇ રોવાનું કારણ પૂછયું. તેણી ધનાઢય ગૃહસ્થની સ્ત્રી હતી, તેનો પતિ અને પુત્ર બંને મરણ પામ્યા હતા. તેણીએ જણાવ્યું કે 'રાજ્યનો પૂર્વકાલથી એ ક્રૂર નિયમ ચાલ્યો આવે છે કે સંતતિહીન મનુષ્યની મિલ્કતનો માલિક રાજ્ય છે. આથી મારી સર્વ સંપત્તિ રાજ્ય લઇ લેશે તો હું મારું જીવન કેમ વિતાવીશ, આથી મારે પણ આજે મરી જવું સારૂં છે.' મહારાજે આ સાંભળી આશ્વાસન આપી જણાવ્યું કે 'તું મર નહિ. રાજા તારૂં ધન લેશે નહિ. સુખપૂર્વક તું તારી જીંદગીને ધર્મકૃત્ય કરવામાં ગાળ'. રાજાએ પછી પ્રજાનો આ ત્રાસ દૂર કરવા અધિકારીઓને હુકમ આપ્યો કે 'નિષ્પુત્ર મનુષ્યના મરણ પછી તેની સંપત્તિ રાજા લઇ લે છે એ નિયમ બંધ કરો. તેમાં ભલે એક બે લાખ શું પણ એક બે કરોડ રૂપીઆનું નુકશાન થાય તોયે શું? આ રીતે અપુત્રોનું ધન રાજખાલસા થતું તે બંધ કર્યું. આ સંબંધી એક શ્લોક એકે કહેલો તે નોંધવા યોગ્ય છે:—

अपुत्राणं धनं गृह्णन् पुत्रो भवति पार्थिवः ।
त्वं तु संतोषतो मुंचन् सत्यं राजपितामहः ॥

—અપુત્રોનું ધન ગ્રહણ કરનારો રાજા તેનો પુત્ર બને છે, પરંતુ આપ તો સંતોષપૂર્વક તેને છોડી દેવાથી રાજપિતામહ જ થયા છો.

કે આખા હિંદુસ્તાનમાં એક કે બીજે પ્રકારે થોડું ઘણું માંસ, કહેવાતા હિંદુઓ વાપરે છે, છતાં ગુજરાતમાં તો તેની ગંધ આવે તોપણ નાહી નાંખે એવી લોકોની વૃત્તિ તે સમયથી બંધાયલી તે અદ્યાપિ છે'-દ્વયાશ્રય ભાષાંતર પ્રસ્તાવના.

૨૯૫ कृपासुन्दर्याः संवत् १२१६ मार्गशुदिद्वितीयादिने पाणिं जग्राह श्री कुमारपालमहीपालः श्रीमदर्हद्देवतासमक्षम्–જિનમણ્ડન કૃત કુમારપાલ પ્રબન્ધ. આ સંબંધમાં मोहपराजयं નામનો રૂપક ગ્રન્થ યશઃપાલ મંત્રીએ ૧૨૨૯ ને ૧૨૩૩ વચ્ચે રચ્યો, તે પ્રકટ થયો છે. ગા. ઓ. સી. નં. ૯

૩૭૩ આ રાજાનું ધાર્મિક જીવન ધર્મપરાયણ હતું. પોતે જિતેંદ્રિય અને જ્ઞાનવાન્ હતો અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો જ્યારથી અપૂર્વ સમાગમ થયો ત્યારથી તેની ચિત્તવૃત્તિ ધર્મપ્રત્યે વધુ ને વધુ થતી ગઈ. નિરંતર ધર્મોપદેશ સાંભળવા લાગ્યો અને જૈનધર્મ પ્રત્યે પોતાની શ્રદ્ધા વધતી વધતી દૃઢ થતી ગઈ. છેવટે સંવત્ ૧૨૧૬ના માર્ગશીર્ષની શુક્લદ્વિતીયાને દિને પ્રકટપણે જૈનધર્મની ગૃહસ્થ-દીક્ષા સ્વીકારી--જૈનધર્મ અંગિકાર કર્યો. તેના સમયમાં તેની પ્રેરણાથી ઉપકેશ ગચ્છના કક્કસૂરિએ ક્રિયાહીન ચૈત્યવાસીને ગચ્છબહાર કર્યા હતાં. તે રાજાએ ૭ વખત સોમનાથ અને શત્રુંજયાદિ જૈન તીર્થની યાત્રા કરી હતી.[૨૯૬] જ્યાં જ્યાં જીર્ણ મંદિર હતાં ત્યાં તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. ૧૬૦૦ જીર્ણોદ્ધાર, ૧૪૪૪ નવાં જિનમંદિરોપર કળશ ચઢાવ્યા.

૩૭૪. 'ઠેકાણે ઠેકાણે જિનમંદિરો બંધાવ્યાં તેમાં સૌથી પ્રથમ પાટણમાં શ્રીમાલ મંત્રી ઉદયનના પુત્ર મંત્રી વાગ્ભટ્ટે (બાહડે), વાયડ વંશીય ગર્ગશેઠના પુત્રો આદિની દેખરેખ નીચે 'કુમારવિહાર' નામે ૨૪ જિનનું મંદિર બંધાવ્યું.[૨૯૭] પછી પોતાના પિતા ત્રિભુ-

---

૨૯૬ કુમારપાળની યાત્રાનું વર્ણન લીંબડી ભંડારમાં એક છૂટક કથાની જૂની પ્રતમાં આપ્યું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે તે યાત્રામાં રાણી ભૂ(ભો)પલ દેવી, પુત્રી લીલ, દોહિત્રીઓ, પ્રતાપમલ્લ, ઉદયન સુત વાગ્ભટ્ટ (બાહડ), પરમાર કપર્દિ રાજા, પાલણપુર વસાવનાર રાજા સણુ ? (પાલ્હણ-પ્રલ્હાદન), ષડ્ભાષા ચક્રવર્તી શ્રીપાલ રાય-નાગ શેઠ સુત આભડ, છન્નુ-લક્ષાધિપતિ છાડાક અને ઘણા કોટિધ્વજ શેઠ સાથે હતા. (પ્રો. રવજી ભાઇએ કરેલી લીં. ભં. ની ટીપ-જૈનશ્વે. કૉન્ફરન્સ ઓફિસ). ગિરનાર અને શત્રુંજયની એક યાત્રાનું વર્ણન કુમારપાલપ્રતિબોધમાં છે.

૨૯૭ જુઓ કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં તેનું ટુંક વર્ણન-અષ્ટાપદ સમાન ૨૪ જિનાલયથી રમણીય, સુવર્ણ ધ્વજદંડોવાળું, ચંદ્રકાંતમય પાર્શ્વનાથની મૂલ પ્રતિમાવાળું ને તે ઉપરાંત સોના રૂપા તથા પીતળની અન્ય અનેક પ્રતિમાવાળું હતું. વળી આ મંદિરનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કુમારવિહાર શતકમાં રામચંદ્ર ગણિએ કર્યું છે તે જુઓ.

વનપાલના સ્મરણાર્થે 'ત્રિભુવનવિહાર' નામનું ૭૨ જિનાલયવાળું મોટું મંદિર બંધાવ્યું. તે સિવાય ૨૪ તીર્થંકરનાં ૨૪ જુદાં જુદાં મંદિરો તેમજ 'ત્રિવિહાર' પ્રમુખ બીજા પણ ઘણા વિહારો એકલા પાટણમાં કરાવ્યા.[૨૯૮] બીજે કરાવ્યા તે જુદા. એ મંદિરોમાં તેના આદેશથી જસદેવના પુત્ર દંડાધિપ અભયની દેખરેખ નીચે તારંગાપર્વત ઉપર બંધાવેલું અજિતનાથનું મંદિર ખાસ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે. (કુ. પ્રતિ.)

૩૭૫ આવી રીતે માત્ર જિનમંદિરો બંધાવીનેજ અટકી ન જતાં કુમારપાલ શ્રદ્ધાલુ શ્રાવકની પેઠે નિરંતર જિનપૂજન કરતો એટલું જ નહિ પણ જૈન ધર્મનો મહિમા પ્રકટ કરવા માટે અષ્ટાન્હિકા મહોત્સવ વગેરે જૈન ઉત્સવો પણ ઠાઠથી ઉજવતો. એ મહોત્સવો પ્રતિવર્ષ, ચૈત્ર અને આશ્વિન માસના શુકલપક્ષના છેલ્લા આઠ દિવસોમાં પાટણના મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ 'કુમારવિહાર' નામના મંદિરમાં કરવામાં આવતા. ચૈત્ર અને આશ્વિનની પૂર્ણિમાને દિને સાંજે રથયાત્રાનો વરઘોડો દરબારના આડંબર સહિત તેમજ રાજજનો મંત્રી વ્યાપારી આદિ સમેત કાઢતો. આવી રીતે રાજા પોતે કરતો અને પોતાના તાબાના બીજા માંડલિક રાજાઓ પાસે પણ તેવી રીતે કરાવતો. તેના હુકમથી બધા માંડલિક રાજાઓએ પોતપોતાના નગરોમાં 'કુમારવિહારો' બંધાવ્યા હતા, અને તેમની અંદર આવા મહોત્સવો પણ હમેશાં કરતા કરાવતા હતા. (કુ. પ્રતિ૦).

૩૭૬. આ પૈકીનાં ઘણાં ખરાં મોટાં ભવ્યમંદિરો ત્યાર પછીના અજયપાલના અને મુસલમાનના સમય-રાજ્યમાં તૂટી ગયાં છે પરંતુ

---

૨૯૮ પોતે જૈન થયો તે પહેલાં માંસ ભોજનમાં પોતે બહુ આસક્ત હતો તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે કુમારપાલે ત્રિભુવનવિહાર અને ૩૨ બીજા જિનવિહારો કરાવ્યાં તે બાબતનો ઉલ્લેખ મોહપરાજય નાટક પૃ. ૯૩ અને ૯૫ પર છે.

ને પેકી ઉપરોક્ત તારંગાનું અજિતનાથનું ભવ્ય મંદિર (સોમસુંદર-સૂરિના સમયમાં સંઘપતિ ગોવિંદના શુભ પ્રયાસથી જીર્ણોદ્ધૃત થઇ) હજુ મોજૂદ છે. કુમારપાલે આબુ ઉપર મહાવીરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું, તે પણ અત્યારે પ્રાયઃ વિદ્યમાન છે.[૨૯૯] વળી તેણે 'કુમારવિહાર' નામનુંજ સુંદર મંદિર જાલોરના કાંચનગિરિગઢ ઉપર સં. ૧૨૨૧ માં બંધાવ્યું ને હાલ મોજૂદ છે, કે જે તેણે સદ્‌વિધિના પ્રવર્ત્તન માટે વાદિદેવસૂરિના પક્ષને સમર્પ્યું.[૩૦૦] ગૂજરાતમાં પોતાના માંડલિક-

---

૨૯૯ कुमारपालभूपालश्चौलुक्यकुल चंद्रमाः ।
श्रीवीरचैत्यमस्योच्चैः शिखरे निरमीमपत् ॥

—જિનપ્રભસૂરિ—અર્બુદકલ્પ.

આ અચલગઢ જતાં ૩ મૈલ પર ઓરીઆ (ઓરિસા) ગામની સડકની ડાબી બાજુએ અર્ધા મૈલને છેટે આવેલ જૈનમંદિર હાલ છે તે પ્રાયઃ હોઇ શકે —મુનિ કલ્યાણવિજયનો 'આબુના શિલાલેખો' એ પરનો લેખ.

૩૦૦ જુઓ જિનવિજય ૨, નં. ૩૫૨. આ લેખ પર સમાલોચના કરતાં શ્રી જિનવિજય કહે છે કે 'કુમારપાલના સમયમાં તેમજ તેની પૂર્વે ઘણા લાંબા સમયથી શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં ચૈત્યવાસી યતિ-વર્ગનું ઘણું જોર જામેલું હતું. તે યતિઓએ જૈન મંદિરોને, મધ્યકાલના બૌદ્ધ વિહારો-મઠોના જેવા આકાર-પ્રકારમાં ફેરવી દીધાં હતાં. રાજા મહારાજાઓ અને સત્તાધારી શ્રાવકો-મહાજનો તરફથી મંદિરોના નિભાવ ખર્ચે જે ગામોનાં ગામો આપવામાં આવતાં, તેમની સઘળી વ્યવસ્થા એ ચૈત્યવાસી યતિવર્ગ કરતો અને જમીનની ઉપજનો ઉપભોગ પણ એજ વર્ગ સ્વેચ્છાપૂર્વક કરતો હતો. જૈન આચારને નહિ છાજે તેવી રીતભાતો પણ એ ચૈત્યાલયોમાં ચાલતી હતી. આવી પરિસ્થિતિના પરિણામે ધીરે ધીરે જૈન ધર્મ પણ બૌદ્ધ ધર્મની માફક નિર્વાણ દશાને પ્રાપ્ત થશે કે શું એવો ભય કેટલાક વિદ્વાન અને વિચારવાન યતિ વર્ગને ઉત્પન્ન થયો અને તેમણે પોતાની નિર્બળતાનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ જૈનાચારનો સ્વીકાર કર્યો. આ લેખમાં વર્ણવેલા વાદિ દેવસૂરિનો યતિસમૂહ પણ તેવોજ શુદ્ધાચારી હતો. જેમ જેમ આવા શુદ્ધાચારીઓની સંખ્યા

સામન્ત રાજાઓના રાજ્યમાં અમારિ ઘોષણા કરી જીવહિંસા બંધ કરી.[301] નાનાં મોટાં ૧૪૦૦ મંદિરો બંધાવ્યાં, તેથી ધર્મ સાધના

વધની ગઇ અને તેઓ ચૈત્યવાસીઓની શિથિલતા-આચારહીનતાનો પ્રગટપણે વિરોધ કરતા ગયા તેમ તેમ બંને વર્ગોમાં પરસ્પર ભેદભાવની વૃદ્ધિ થવા લાગી અને પરિણામે વાદવિવાદની વૃદ્ધિ થઈ શત્રુભાવ જણાવા લાગ્યો. ચૈત્યવાસીઓ કે જેમની સંખ્યા અને સમાજમાં લાગવગ ઘણી પ્રબળ હતી તેઓ આ નવીન ઉત્પન્ન થયેલા વિરોધી વર્ગનો દરેક રીતે બહિષ્કાર કરતા કરાવતા, પોતાની સત્તા નીચે રહેલાં જૈન મંદિરોમાં તેમને પ્રવેશતા અટકાવતા, અને વધારે જોર ચાલતું ત્યાં ગામમાં પણ રહેવા માટે કનડતા. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના રાજ્યકાલમાં આ સ્થિતિમાં ઘણોક ફેરફાર થઇ ગયો હતો, તો પણ કેટલાંક જૂનાં અને પ્રધાન મંદિરોમાં હજી પણ તેવીજ સ્થિતિ ચાલતી હતી. આજ કારણને લઇને કુમારપાલે પોતાના બંધાવેલા આ જાવાલિપુરના 'કુંવરવિહાર' નામના મંદિરને શુદ્ધાચારી દેવાચાર્યના સમુદાયને સમર્પણ કર્યું હોય તેમ જણાય છે, કે જેથી વીતરાગભાવ પ્રાપ્ત કરવા-કરાવવા માટે બંધાયેલા એ દેવસ્થાનનો બીજાં મંદિરોની માફક જાગીર તરીકે ઉપભોગ ન થાય અને તે દ્વારા આચારહીનતાને ઉત્તેજન ન મળે. ભાવુક યતિવર્ગને, ચૈત્યવાસીઓની સત્તા નીચે રહેલાં દેવમંદિરોમાં દેવદર્શન જવા માટે જે હરકતો અને કનડગતો થતી, તે દૂર કરવા માટે તે વખતે નવીન ચૈત્યો ઠેકાણે ઠેકાણે તૈયાર થતાં હતાં, અને તેમને 'વિધિ ચૈત્ય' કહેવામાં આવતાં હતાં. આ લેખમાં વર્ણવેલું 'કુમારવિહાર' ચૈત્ય પણ તેમાંનુંજ એક ગણાવું જોઈએ." પૃ. ૨૪૮-૪૯. વળી જુઓ સં. ૧૨૩૦ના 'વિધિચૈત્ય'નો લેખ જિ. ૨, નં. ૩૭૮.

૩૦૧ आज्ञावर्त्तिषु मण्डलेषु विपुलेष्वष्टादशस्वादरा—
दब्दान्येव चतुर्दश प्रसमरां मारीं निवार्योजसा ।
कीर्त्तिस्तम्भनिभांश्चतुर्दशशती संख्यान्विहारांस्तथा-
कृत्वा निर्मितवान् कुमारनृपति र्जैनो निजैनोव्ययम् ॥

—પોતાના વશવર્તી અઢાર માંડલિકોના મોટા દેશોમાં ફેલાયેલી હિંસાને ચૌદ વર્ષ સુધી પોતાના ઓજસ-બલવડે નિવારીને-દૂર કરીને કીર્ત્તિસ્થંભ

સાથે શિલ્પકલાનો વિકાસ સાધ્યો. ૨૧ જ્ઞાન-ભંડારો કરાવ્યા. જુઓ પારા ૩૮૮.

૩૭૭ કુમારપાલ નિર્વિકાર દૃષ્ટિ રાખી પોતાની રાણી સિવાય સર્વ સ્ત્રીને મા બ્હેન સમજતો. મહારાણી ભોપલ દેવીના મૃત્યુ પછી આ જન્મ બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કર્યું. રાજ્યલોભથી પરાઙ્મુખ રહ્યો. મદ્યપાન તથા માંસ ને અભક્ષ્ય પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતો નહોતો. દીન દુઃખી અને અર્થીને નિરંતર દાન આપતો. ગરીબ અને અસમર્થ શ્રાવકોના નિર્વાહ માટે દરવર્ષ લાખો રૂપિયા ખર્ચતો. લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરી જૈન શાસ્ત્રોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

૩૭૮ કુમારપાલે અનાથ અને અસમર્થ શ્રાવક આદિ જનોના ભરણપોષણ અર્થે એક સત્રાગાર બંધાવ્યું કે જેની અંદર વિવિધ જાતનાં ભોજનો અને વસ્ત્રાદિ તેના અર્થિઓને આપવામાં આવતાં હતાં. તેમજ તે સત્રાગારની પાસેજ એક પૌષધશાલા બંધાવી કે જેની અંદર રહીને ધર્માર્થી જનો ધર્મધ્યાન કરીને પોતાનું જીવન શાંત રીતે વ્યતીત કરી શકે. સત્રાગાર અને પૌષધશાલાનો કારભાર ચલાવવા માટે શ્રીમાલ વંશીય નેમિનાગના પુત્ર અભય કુમારની યોજના કરી હતી. તે શ્રેષ્ઠી બહુ સત્યવ્રત, દયાશીલ, સરલસ્વભાવ અને પરોપકારપરાયણ હતો. તેની આવા પુણ્યદાયક કાર્ય ઉપર થયેલી યોગ્ય નિમણુકને જોઈ કવિ સિદ્ધપાલે રાજાની યોગ્ય પ્રશંસા કરી હતી. ('કુમારપાલ પ્રતિબોધ').

૩૭૯. એકંદરે એક અંગ્રેજ વિદ્વાન્ (ટૉડ)ના શબ્દોમાં 'કુમારપાલે જૈન ધર્મનું ઘણી ઉત્કૃષ્ટતાથી પાલન કર્યું અને સમસ્ત ગૂજરાતને એક આદર્શ જૈન-રાજ્ય બનાવ્યું.'

૩૮૦. તેના જૈન ધર્મના સ્વીકારથી તેના પુરોહિતો કે જે નાગર

જેવા ચૌદસો મોટા વિહારો (જૈનમંદિરો) બનાવીને જૈન કુમારનૃપતિએ પોતાના પાપનો નાશ કર્યો.

બ્રાહ્મણો હતા તેમણે પુરોહિતાઇ છોડી નહોતી[302] કુમારપાલ સાથે અન્ય રાજ્યવંશોનો સંબંધ પણ પૂર્વવત્ સારો રહ્યો હતો. કુમારપાલ પોતાના ગુરૂ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના મૃત્યુ પછી છ મહિને સં. ૧૨૩૦ માં ૮૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી સ્વર્ગસ્થ થયો.

૩૮૧. તેના રાજ્યની કેટલીક ઘટનાઓ નોંધીએઃ—સં. ૧૨૦૧ માં **આબુપરની વિમલવસહીની** ભમતીમાં તેના મૂલસ્થાપક **વિમલ** મંત્રીના મોટા ભાઇ નેઢના પુત્ર મંત્રી લાલિગના પુત્ર મંત્રી મહિંદુકના પુત્ર મંત્રી દશરથે **ને**મિનાથનાબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૨૦૪ માં તે **વિમલ**મંત્રીના મોટા ભાઈ નેઢ**ના** બીજા પુત્ર ધવલના પુત્ર આનંદના પુત્ર **પૃ**થ્વીપાલ મંત્રીએ તે પ્રસિદ્ધ **વિમલવસહી** નામના મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો.[303] તે વખતે ધનેશ્વરસૂરિશિષ્ય **શ્રી**ચંદ્રસૂરિ હાજર હતા.

૩૮૨. મેડતા પાસેના ફલવર્દ્ધિપુર (ફલોધી)ના **પારસ** શ્રાવકે ત્યાં નીકળેલી **પાર્શ્વ**નાથની મૂર્તિ માટે **વાદિદેવસૂરિ**ના કહેવાથી એક પ્રાસાદ કરાવ્યો અને તે આચાર્યે ઉક્ત વર્ષ સં. ૧૨૦૪માં તે પ્રાસાદમાં તે બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી.[304]

૩૮૩. આ ઉપરોક્ત **પૃ**થ્વીપાલ અને **દશરથ** કુમારપાલના મંત્રિઓ હતા. ઉપરાંત તેના રાજ્યમાં **સિદ્ધરાજ**ના **જૈન** મંત્રિઓ કાયમ હતા. ઉદયન મંત્રીને તેણે મહામાત્ય બનાવ્યો, તેને સૌરાષ્ટ્ર જીતવા મોકલ્યો હતો અને ત્યાં સં. ૧૨૦૫ કે ૧૨૦૮ માં તેનું અવસાન થયું. તે મંત્રીના પુત્ર **અં**બડ દંડનાયકે **કોં**કણના કદંબવંશીય રાજા મલ્લિ-

---

૩૦૨ એમ ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વર દેવના 'સુરથોત્સવ' કાવ્ય પરથી જણાય છે.—ઓઝા રા૦ ઈ. પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧૧૪ ટિપ્પણ.

૩૦૩ ત્યાંનો શિલાલેખ—જુઓ મુનિ કલ્યાણવિજયનો 'આબુના જૈન શિલાલેખો'એ લેખ. 'જૈન' તા. ૯-૧૦-૨૭ પૃ. ૭૦૭.

૩૦૪ ઉપદેશસપ્તતિકા—સપ્તમ ઉપદેશ.

કાજુર્ન પર બીજી સવારી કરી જય મેળવ્યો હતો અને તેથી કુમારપાલે તેને 'રાજપિતામહ'ની પદવી આપી હતી.[૩૦૫] ઉદયનનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાગ્ભટ્ટ (બાહડ) યોદ્ધા હતો, તેમજ તે સાહિત્યનિપુણ હતો એમ તેણે વાગ્ભટ્ટાલંકાર નામનો ગ્રંથ રચ્યો ગણીએ[૩૦૬] તો અવશ્ય કહી શકાય. તેને કુમારપાલે 'સકલ રાજકાર્ય વ્યાપારમાં અમાત્ય' બનાવ્યો હતો, ને ઉદયન પછી તેનું 'મહામાત્ય' પદ વાગ્ભટ્ટને આપ્યું હતું અને કુમારપાલના અંત સુધી તે એ પદ પર પ્રતિષ્ઠિત રહ્યો હતો.[૩૦૭]

૩૮૪. મહામાત્ય બાહડે (સં. વાગ્ભટ્ટ) કુમારપાલના રાજ્યમાં પોતાના પિતા ઉદયનમંત્રીની ઇચ્છાનુસાર શત્રુંજયપરનું મુખ્યમંદિર[૩૦૮] કે જે લાકડાનું હતું તે જીર્ણ થવાથી તથા તે બળી જાય તેવો ભય ટાળવાના હેતુથી તેનો ઉદ્ધાર કરવા તેનું પાકા પત્થરનું મંદિર બંધાવ્યું. ત્રણ વર્ષમાં તે તૈયાર થયું, પછી તે મંત્રીએ પાટણથી મોટા સંઘ કાઢી ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચી સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર-

---

૩૦૫ પ્રબંધચિંતામણી, સુકૃતસંકીર્ત્તન, વસન્તવિલાસ જુઓ.

૩૦૬ વાગ્ભટ્ટાલંકારનો કર્તા વાગ્ભટ તે સોમનો પુત્ર હતો ને તેણે જયસિંહના રાજ્યમાં તે રચ્યો એમ કવચિત્ જણાયું છે. (જુઓ પારા ૩૨૦)

૩૦૭ જુઓ જયસિંહકૃત કુમારપાલચરિત અને જિનમંડનકૃત કુમારપાલ પ્રબન્ધ. શ્રીજિનવિજયનું અવલોકન પ્રાચીન લેખસંગ્રહ ભાગ ૨, પૃ. ૮૯

૩૦૮ ગૂજરાતમાં પૂર્વકાલમાં ઘણું કરી લાકડાનાં મકાનો બંધાતાં હતાં. આનો નિર્ણય આ મંદિર સંબંધી મેરૂતુંગે 'પ્રબંધચિંતામણી'માં આપેલ વૃત્તાંતથી સ્પષ્ટ થાય છે. ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની વલ્લભી નગરીના ધ્વંસાવશેષોમાં પત્થરનું કામ જરાપણ ઉપલબ્ધ નથી તે પરથી પુરાતત્ત્વજ્ઞોનું એવું અનુમાન છે કે આ દેશમાં પહેલાં લાકડાં અને ઇંટનાંજ મકાન બંધાવાતાં હતાં.

સૂરિના હાથે[૩૦૯] સં. ૧૨૧૧માં ત્યાં અનુપમ પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેમાં એક કરોડ અને સાઠ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો.[૩૧૦]

૩૮૫. તેજ પ્રમાણે દંડનાયક **અંબડે** **ભરૂચ**માં **શકુનિકા-વિહાર** (**મુનિસુવ્રત** સ્વામિનું ચૈત્ય) નામના પ્રસિદ્ધ અને પ્રાચીન તીર્થનો ઉદ્ધાર કરી ભવ્ય જૈનમંદિર બંધાવ્યું ને તેમાં **હેમચંદ્રસૂરિએ** પ્રતિષ્ઠા કરી.[૩૧૧]

૩૮૬. ઉદયન મંત્રીના ત્રીજા પુત્ર **આહડ**ને 'રાજઘરટ્ટ'નું બિરૂદ મળ્યું હતું, (પ્ર. ચિં.) અને ચોથા પુત્ર **સોલ્લાક**ને સત્રાગાર પર નિયત કરવામાં આવ્યો હતો અને તેને 'સામંતમંડલીસત્રાગાર' નું બિરૂદ અપાયું હતું. (જિનમંડન કૃ. પ્ર. પૃ. ૭૬). ચાહડ (? આહડ) નો પુત્ર કુમારસિંહ કુમારપાલનો કોષ્ઠાગારાધિપતિ-કોઠારી હતો. (જુઓ જિ. ૨, અવલોકન પૃ. ૮૪ થી ૯૬).

---

૩૦૯ જુઓ પ્રબંધચિંતામણી; પણ પ્રભાવક ચરિતમાં સં. ૧૨૧૩નો સંવત્ આપ્યો છે:—

शिखीन्दुरविवर्षे (१२१३) च ध्वजारोपे व्यधापयत् ।
प्रतिमां सप्रतिष्ठां स श्री हेमचन्द्रसूरिभिः ॥ પૃ. ૩૩૬

૩૧૦ જુઓ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત शत्रुंजयतीर्थोद्धारप्रबन्ध-નો ઉપોદ્‌ઘાત. પૃ. ૨૮

૩૧૧ જુઓ સોમપ્રભકૃત કુમારપાલ પ્રતિબોધઃ-'વળી એક વાત જગ-પ્રસિદ્ધ છે કે પૂર્વે ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) નગરમાં એક પક્ષિણી ગુરૂએ આપેલ નમસ્કારનું સ્મરણ કરીને મરણ પામી. તે સિંહલદ્વીપના રાજાની સુદર્શના નામે પુત્રી થઈ, ત્યાં શ્રાવકે કહેલ નમસ્કાર સાંભળતાં તે જાતિસ્મરણ પામી, એટલે ભરૂચમાં આવી તેણે શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામિનું 'શકુનિકા વિહાર' નામે ઉન્નત ચૈત્ય કરાવ્યું. ત્યાં મેં (હેમચંદ્રે) પૂજ્ય ગુરૂ મહારાજની સાથે જઇ, તે જિનને વંદન કરી અંબડ દંડનાથને આદેશ કર્યો, તેથી તે વિહારને તેણે નવું બંધાવ્યું-પુનરૂદ્ધાર કર્યો.' પૃ. ૪૭૦, ભાષાંતર પૃ. ૪૩૬. વળી જુઓ પ્રભાવકચરિત હેમચંદ્રસૂરિ પ્રબંધમાં અંબડની હકીકત પૃ. ૩૩૯-૪૦ શ્લોક ૭૨૩ થી ૭૬૩, તથા પ્રબંધચિંતામણી.

૩૮૭. શ્રીમાલી જૈન-શણિગના પુત્ર **આમ્રદેવને** કુમારપાલે સૌરાષ્ટ્રનો દંડનાયક નીમ્યો હતો અને તે **આમ્રદેવે** (આંબાકે) સં. ૧૨૨૨ માં ગિરનાર પર પદ્યા-પાજ કરાવી હતી-એટલે પગથીઆં બંધાવ્યાં હતાં.[૩૧૨]

૩૮૮. કુમારપાલે એકવીસ જ્ઞાનભંડાર સ્થાપ્યાની તથા પોતાના રાજકીય પુસ્તકાલય માટે જૈન આગમગ્રંથો અને આચાર્ય **હેમ**ચંદ્ર-વિરચિત યોગશાસ્ત્ર-**વી**તરાગસ્તવની હાથપોથી સુવર્ણાક્ષરે લખાવ્યાની નોંધ કુમારપાલ પ્રબંધાદિમાં છે.[૩૧૩]

---

૩૧૨ રૈવતકલ્પ (પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ પરિશિષ્ટ ૫)માં જણાવ્યું છે કે સં. ૧૨૨૦ માં સોરઠના દંડાધિપ શ્રીમાળી આંબડે (આમ્રભટે) ગિરનાર પર પાજ કરાવી, પણ આ સંવત્‌માં કંઇક ભૂલ લાગે છે કેમકે તે આંબડે સં. ૧૨૨૨ અને ૧૨૨૩ માં પાજ કરાવી એમ ગિરનાર પરના તે સાલના બે શિલાલેખો બતાવે છે (નં. ૫૦-૫૧ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભાગ ૨.) આ સંબંધમાં ઘટના એ થઇ કે કુમારપાલ સંઘસમેત શત્રુંજયની યાત્રા કરી ગિરનાર તીર્થપર ગયો તે વખતે પર્વત પર ચડવા બાંધેલો રસ્તો ન હોવાથી પર્વત પર ચઢી ન શક્યો ને તીર્થપતિ નેમિનાથનાં દર્શન ન કરી શક્યો તેથી ખેદ થતાં પાસેના સભાસદોને પૂછ્યું કે પર્વતપર ચઢવા પાજ કોણ બંધાવી શકે તેમ છે? ત્યારે મહાકવિ સિદ્ધપાલે ઉક્ત આમ્ર (અસલ નામ આંબડ યા આંબાક)નું નામ આપ્યું. તેથી કુમારપાલે તેને સુરાષ્ટ્રાધિપતિ બનાવ્યો ને તેણે તે કાર્ય પૂર્ણ કર્યું. જુઓ સોમપ્રભસૂરિનો સં. ૧૨૪૧ માં રચેલ कुमारपाल प्रतिबोध. શકુનિકાવિહારનો આંબડે ઉદ્ધાર કર્યો તે બીજો ઉદ્ધાર કહી શકાય, કારણકે તેની પહેલાં આર્ય ખપટના વંશમાં થયેલ વિજયસૂરિએ ઉક્ત મુનિસુવ્રત સ્વામીના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર પ્રથમ કરાવ્યો હતો. જુઓ તે સૂરિનો પ્રબંધ.—પ્રભાવકચરિત.

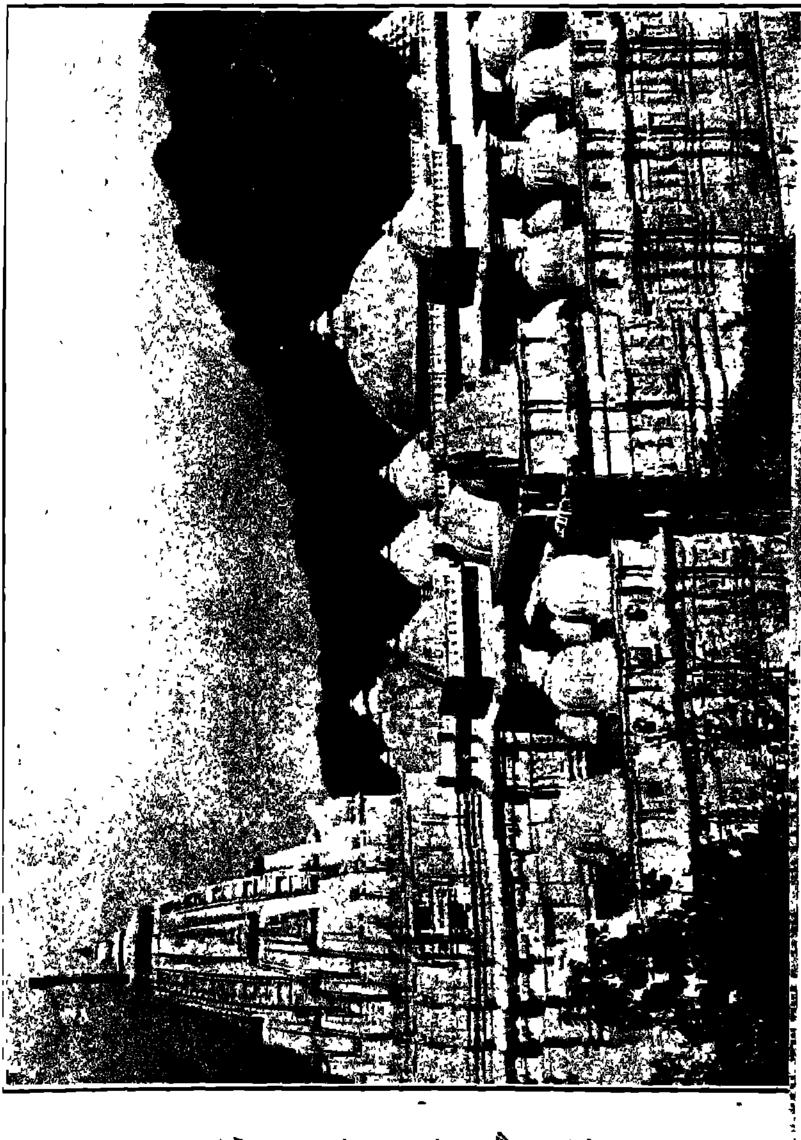
૩૧૩ जिनागमाराधनतत्परेण राजर्षिणा एकविंशतिः ज्ञानकोशाः कारापिताः। एकादशांग द्वादशोपांगादि सिद्धान्तप्रतिरेका सौवर्णाक्षरै

लेखिता । योगशास्त्र वीतरागस्तवद्वात्रिंशत्प्रकाशाः सौवर्णाक्षरा हस्त-पुस्तिकायां लेखिताः । सप्तशतलेखका लिखंति ॥ कु. प्र. पृ. ९६–९७. ઉપદેશ તરંગિણીમાં ૨૧ જ્ઞાનકોશ સ્થાપ્યાનું જણાવ્યું નથી, કિંતુ જૈન આગમની સાત પ્રતિઓ તથા હેમચંદ્રકૃત ગ્રંથોની એકવીસ પ્રતિઓ લખાવ્યાનું જણાવ્યું છેઃ—

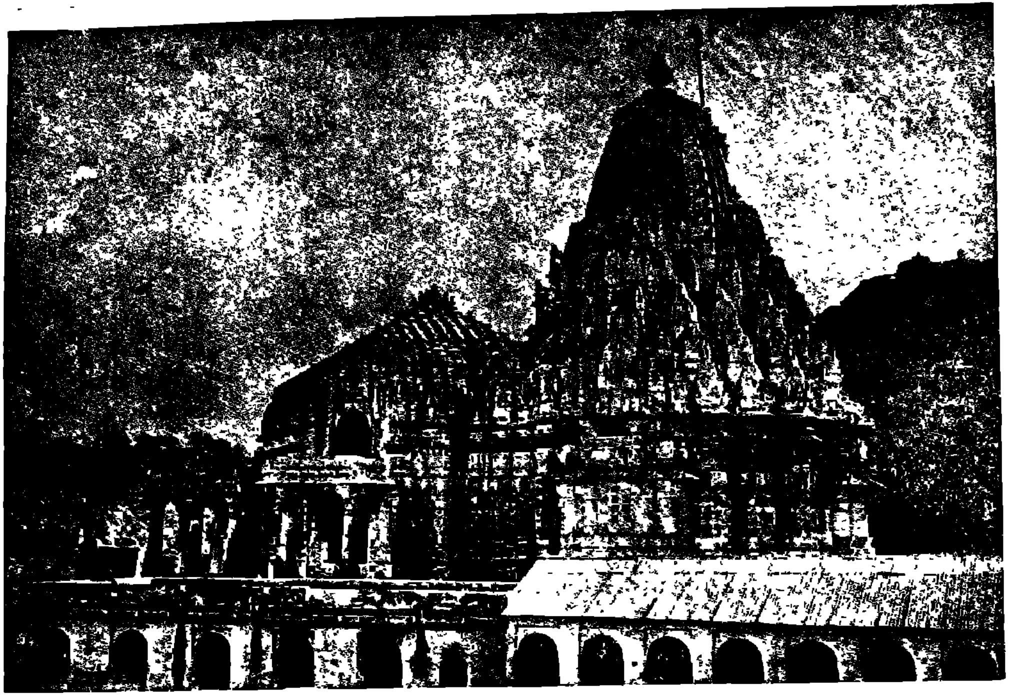
श्री कुमारपालेन सप्तशतलेखकपार्श्वात् ६ लक्ष ३६ सहस्रागमस्य सत प्रतयः सौवर्णाक्षराः श्री हेमाचार्य प्रणीत व्याकरण चरित्रादि ग्रंथानामेकविंशतिः प्रतयो लेखिताः ॥ पत्र १४० ॥

સ્વ. સાક્ષર શ્રી ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલે 'પાટણના ભંડારો' એ નામના લેખમાં જણાવ્યું હતું:–"ગુજરાતના મહારાજા કુમારપાલ કે સિદ્ધરાજના સમય પહેલાં જૈન ભંડારો હતા કે નહિ, હતા તો ક્યાં હતા તેની માહિતી મળી શકતી નથી, છતાં જૈન ગ્રંથો તો વિક્રમની છઠી સદીમાં લખાયા હતા (દેવર્ધિગણિના સમયમાં) એ નિર્વિવાદ છે અને તે હિંદપર અનેક વિદેશી હુમલાઓ થયા હતા તેથી છઠ્ઠા, સાતમા, આઠમા સૈકામાં બૌદ્ધોનું જોર, કુમારિલ ભટ્ટ અને ત્યારપછી શંકરાચાર્યનો ઉદ્ભવ, આરબોનું સને ૭૧૨માં સિંધ દેશનું જીતી લેવું વગેરે અનેક કારણોથી અગ્નિ, જલ અને જંતુઓને વશ થઇ ઘણે ભાગે નાશ પામ્યા હતા. ત્યાર પછી "કુમારપાલે" ૨૧ ભંડારો અને રાજા વીરધવલના પ્રસિદ્ધ મંત્રી વસ્તુપાલે ૧૮ ક્રોડના ખર્ચે મોટા ત્રણ ભંડારો સ્થાપેલા હતા, પરંતુ અત્યંત દિલગીરીની વાત છે કે આ મહત્વના ભંડારોનું એક પણ પુસ્તક પાટણના ભંડારોમાં જોવામાં આવતું નથી. આના કારણમાં ઉતરતાં જણાય છે કે કુમારપાલની ગાદીએ આવનાર અજયપાલ જૈનો અને જૈનધર્મનો એટલો બધો દ્વેષી બન્યો હતો, કે જૈન સાહિત્યનો નાશ કરવામાં તેણે પોતાની બધી કોશેષ કરી હતી. આથી ઉદયન નામના જૈન મંત્રી(ના પુત્ર આમ્રભટ) તથા બીજાઓ તે સમયે પાટણથી ભંડાર ખસેડી જેસલમીર લઈ ગયા હતા. જેસલમીરમાં તાડપત્રોની નકલો મુખ્ય કરીને પાટણમાંની છે."–'લાઇબ્રેરી મિસેલેની'–જુલાઇ–અક્ટોબર સને ૧૯૧૫ પૃ. ૨૫. આ હકીકતના પુરાવા માટે જુઓ તેની તૈયાર કરેલી 'જેસલમેર સૂચી' (ગા. ઓ. સીરીઝ).

હિરગઢપરનું બાવન જિનાલય.

(શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદના સૌજન્યથી)

કુમારપાલનું અજીતનાથ મંદિર–તારંગા પારા ૩૭૪–૩૭૬ પૃ. ૨૬૪–૫

[By Courtesy of B. B. & C. I. Ry.]

પ્રકરણ ૫ મું.

કુમારપાલનો સમય. (ચાલુ)

સં. ૧૧૯૯–૧૨૩૦.

पद्मासद्म कुमारपालनृपतिर्जज्ञे स चन्द्रान्वयी
जैनं धर्ममवाप्य पापशमनं श्री हेमचन्द्राद् गुरोः ।
निर्वीराधनमुज्झता विदधता द्यूतादिनिर्वासनं
येनैकेन भटेन मोहनृपति र्जिग्ये जगत्कंटकः ॥

—જે લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન છે એવો ચંદ્રવંશી કુમારપાલ જન્મ્યો કે જે એકજ વીરે શ્રી હેમચંદ્ર ગુરૂ પાસેથી પાપનું શમન કરનારો જૈન ધર્મ પ્રાપ્ત કરીને અપુત્રનું ધન છોડી દઇ અને દ્યૂતાદિને દેશવટો આપીને જગતનાં કંટક એવા મોહરાજાને જીત્યો.

—યશઃપાલકૃત મોહરાજપરાજય.

૩૮૯. **સાહિત્ય–પ્રવૃત્તિ** પ્રત્યે દૃષ્ટિ ફેંકતાં શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય અગ્રપદ ભોગવે છે; તેમના જીવન વગેરે સંબંધમાં પછીનાં બે પ્રકરણમાં જોઇશું. તેમના સમકાલીન સહવિહારી **મલયગિરિ** બહુ જબરા સંસ્કૃત ટીકાકાર થયા. મલયગિરિએ પોતાની અનેક કૃતિઓમાં પોતાનો કંઈ પણ પરિચય કે રચ્યા સંવત્ પણ આપેલ નથી, પણ અમુકમાં 'કુમારપાલ રાજ્યે' એમ જણાવ્યાથી તેમજ પોતાના **શબ્દાનુશાસન** વ્યાકરણમાં 'अरुणत् कुमारपालो ऽरातीन्' એ ઉદાહરણ આપેલ છે તેથી કુમારપાલના સમયમાં મુખ્યપણે થયા એમ ગણી શકાય. તેમણે મુખ્યપણે આગમો પર ટીકા રચી તે આ પ્રમાણે:—**આવશ્યક બૃહદ્વૃત્તિ** (જે૦;), **ઓઘનિર્યુક્તિવૃત્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા** (જે૦; પી. ૩,૧૫૪), **જીવાભિગમવૃત્તિ** (જે; દે. લા. નં. ૫૦) **જ્યોતિષ્કરંડ ટીકા** (જે; કી. ૨, નં. ૩૭૮ પ્ર૦ ઋ૦ કે૦ રત-

લામ;) **નન્દી** ટીકા[૩૧૪] (જે; પી. ૩,૩૫ અને ૩૩ આ૦ સમિતિ નં. ૧૬ અને નં. ૪૪), **પિંડનિર્યુક્તિ** વૃત્તિ (જે; દે. લા. નં. ૪૪) **પ્રજ્ઞાપના**વૃત્તિ, (જે; પી. ૩,૧૦૦ આ૦ સમિતિ નં. ૧૯ અને ૨૦), **બૃહત્કલ્પ** પીઠિકા (જે.), **ભ**ગવતી દ્વિતીય શતકવૃત્તિ, **રાજપ્રશ્નીય** વૃત્તિ (જે.), **વિશેષાવશ્યક**વૃત્તિ, **વ્યવહાર** સૂત્રવૃત્તિ (તાડપત્ર રી૦ ૧૮૭૨–૭૩ નં. ૧૩૧–૩૨; તાડપત્ર રી૦ ૧૮૮૧–૮૨ નં. એ ૧૩; જે૦; પી. ૨,૧૩; પી. ૩,૬૩ અને ૧૫૭), અને **સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ**વૃત્તિ (જે૦; પી. ૩,૧૭૩ આ૦ સમિતિ નં. ૨૪) રચી; વળી આગમ સિવાયના ગ્રંથો–જિનભદ્રક્ષમાશ્રમણકૃત **ક્ષેત્રસમાસ** પર ટીકા (જે૦ તાડપત્ર કી. ૨,૧૬; વે૦ નં. ૧૫૮૯–૯૧ પ્ર૦ જૈન ધ૦ સભા.), **કર્મપ્રકૃતિ** એ શિવશર્મસૂરિકૃત ૪૧૫ ગાથાના પ્રાચીન કર્મગ્રંથ પર ટીકા–કે જેમાં **પંચસંગ્રહ** અને **ચંદ્ર**મહત્તરની ટીકા, **અનુયોગદ્વાર** ચૂર્ણિ અને વિશેષણવતીનો પોતે ઉલ્લેખ કર્યો છે (પી. ૩,૪૯; કી. ૨, નં. ૩૯૭ વે૦ નં. ૧૫૮૭ પ્ર૦ જૈન ધ૦ સભા તથા દે૦ લા૦ નં. ૧૭) **ધર્મસંગ્રહણી** ટીકા (દે. લા. નં. ૩૯ અને ૪૨) **ધર્મસાર** ટીકા, **ચંદ્રર્ષિમહત્તર**કૃત પંચસંગ્રહપરવૃત્તિ (જે૦), **ષડશીતિ** વૃત્તિ, (પા૦ સૂચિ નં. ૫૫) **સપ્તતિકા** (છઠ્ઠો કર્મગ્રંથ) પર ટીકા (પી. ૩, ૭૧; પી. ૪, ૧૨૮; તાડપત્ર કી. ૨, ૪૭) આદિ ટીકા રચી છે. સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં મુષ્ટિ વ્યાકરણ એ નામનું **શબ્દાનુશાસન** ૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ (તાડપત્ર કી. ૨, ૪૫; પા. સૂચિ નં. ૫૪) રચ્યું છે. (જે૦ સૂચિ પ્ર૦ પૃ. ૨૦)

---

૩૧૪ નંદી ટીકામાં મલયગિરિએ શાકટાયન સંબંધી ઉલ્લેખ કર્યો છે કે शाकटायनोऽपि यापनीययतिग्रामाग्रणिः स्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तावादौ भगवतः स्तुतिमेवमाह **આ પરથી શાકટાયન અને તેના વ્યાકરણનો પત્તો લાગે છે ને તેમનો કાલનિર્ણય કરવામાં સરળતા મળે છે. શ્રી જિનવિજયનો લેખ.**

૩૯૦. કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકના વર્ષમાં—સં. ૧૧૯૯ માં માઘ શુ. ૧૦ ગુરૂએ મંડલિપુરિ (માંડલ) માં કુમારપાલના રાજ્ય પ્રારંભમાં દશહજાર શ્લોકપ્રમાણ પ્રાકૃત સુપાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર લક્ષ્મણ ગણિએ રચ્યું (પં૦ હરગોવિન્દદાસ સંશોધિત પ્ર. જૈનવિવિધ સાહિત્યશાસ્ત્રમાલા અને ગૂ. ભાષાં. આ૦ સભા) તે કર્ત્તા મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય અને શ્રીચંદ્રસૂરિના ગુરૂભાઇ થાય.

૩૯૧ સં. ૧૨૦૪ માં જિનભદ્રે ઉપદેશમાલા કથા, સં. ૧૨૦૭ માં ચંદ્રકુલના પ્રદ્યુમ્નસૂરિ શિષ્ય ચંદ્રસેને ઉત્પાદસિદ્ધિ નામનું પ્રકરણ સટીક (વ્યાકરણ સંબંધી પી. ૩,૨૦૯), સં. ૧૨૧૬ માં નેમિચંદ્રે પ્રાકૃતમાં અનંતનાથચરિત, સં. ૧૨૨૬ માં કનકચંદ્રે (?) પૃથ્વીચંદ્ર પર ટિપ્પણ, સં. ૧૨૨૯ માં રવિપ્રભે શીલભાવના વૃત્તિ એમ અનેકે અનેક ગ્રંથો રચ્યા.

૩૯૨ ષડ્ભાષા ચક્રવર્તી મહાકવિ શ્રીપાલ સંબંધી અગાઉ આપણે જોઇ ગયા. (પારા ૩૨૧) તેનો પુત્ર સિદ્ધપાલ પણ મહાકવિ હતો. તેના વસતિગૃહમાં મોટા મોટા વિદ્વાન્ જૈન સાધુ—આચાર્યો નિવાસ કરતા હતા. તે કુમારપાલ રાજાનો પ્રીતિપાત્ર અને શ્રદ્ધેય સુહૃદ્ હતો અને તેની પાસેથી તે રાજા શાંતિદાયક અને નિવૃત્તિ-જનક વ્યાખ્યાન કોઈ કોઇ વખત સાંભળતો હતો. આવું એક આખ્યાન તેની વસતિમાંજ રહી સં. ૧૨૪૧ માં સોમપ્રભસૂરિએ પૂરા કરેલા કુમારપાલ પ્રતિબોધ નામના ગ્રંથમાં છે. તે કવિ સિદ્ધ-રાજ જયસિંહ, કુમારપાલ અને મૂલરાજની રાજસભામાં એટલે સં. ૧૨૧૧ થી ૧૨૫૦ સુધી વિદ્યમાન હતો.[૩૧૫]

૩૧૫ જુઓ સોમપ્રભસૂરિકૃત શતાર્થ કાવ્ય શ્લોક ૯૮, વળી આ કવિકુટુંબના સંબંધમાં જુઓ શ્રી જિનવિજયની દ્રૌપદી સ્વયંવર નામે સિદ્ધપાલના પુત્ર કવિ વિજયપાલ રચિત નાટકની પ્રસ્તાવના (પ્ર૦ આ૦ સભા) સિદ્ધપાલ માટે સોમપ્રભ સૂરિના સુમતિનાથ ચરિત અને કુમારપાલ પ્રતિબોધની પ્રાયઃ એક પ્રકારની પ્રશસ્તિમાં શ્રીપાલ સંબંધી કહી પછી જણાવ્યું છે કેઃ—

सूनुस्तस्य कुमारपालनृपतिप्रीतेः पदं धीमता—
मुत्तंसः कविचक्रमस्तकमणिः श्री सिद्धपालोऽभवत् ।

૩૯૨ કુમારપાલના રાજ્યમાં અનેક ગ્રંથોની પ્રતો તાડપત્ર પર લખાઇ; તે પૈકી નીચેની જેસલમેરના ભંડારમાં ઉપલબ્ધ છેઃ— સં. ૧૨૦૧માં ભૃગુકુચ્છમાં હરિભદ્ર કૃત ન્યાયપ્રવેશટીકાની (જે. ૪), શાલિભદ્રકૃત સંગ્રહણીવૃત્તિની (જે. ૨૦), તથા પ્રમાલક્ષણની (જે. ૧૭), સં. ૧૨૦૨માં રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર વિરચિત સ્વોપજ્ઞ દ્રવ્યાલંકાર ટીકાની (જે. ૧૧), સં. ૧૨૦૫માં કાવ્યકલ્પલતાવિવેકની (જે. ૨૨), સં. ૧૨૦૬માં હૈમલઘુવૃત્તિની (જે. ૧૪), સં. ૧૨૦૭માં રૂદ્રપલ્લીય સમાવાસમાં ગોવિંદચંદ્રના રાજ્યમાં વાસવદત્તાની (જે. ૫), સર્વેશ્વર કૃત સ્યાદ્યાન્તક્રિયાની (જે. ૫) તથા પલ્લી (પાલી)નો ભંગ થતાં ત્રુટિત રહેલ અભયદેવકૃત પંચાશક વૃત્તિની અજયમેરૂમાં (જે. ૬), સં. ૧૨૧૨માં વિમલસૂરિના શિષ્ય ચંદ્રકીર્તિગણિએ ધર્મઘોષસૂરિના મુખમાંથી નીકળેલા સિદ્ધાંતના વિષયો જેમાં એકઠા કર્યા છે એવા સિદ્ધાંતવિચાર-સિદ્ધાંતોદ્ધારની (પી. ૧, ૩૩) તથા અજયમેરૂ (અજમેર)માં વિગ્રહરાજના રાજ્યમાં હરિભદ્રકૃત ઉપદેશપદ પરની વર્ધમાનસૂરિકૃત ટીકાની (જે. ૭), સં. ૧૨૧૫માં રાજાનક મમ્મટ અને અલકની કૃતિ નામે કાવ્યપ્રકાશની કુમારપાલ રાજ્યે અણહિલ પાટણમાં (જે. ૧૮), સં. ૧૨૧૬માં રાજશેખરકૃત કાવ્યમીમાંસાની અને અજયમેરૂમાં કવિરહસ્યવૃત્તિની (જે. ૫), સં. ૧૨૨૨માં પુષ્પમાલાની (જે. ૩૨); સં. ૧૨૨૫માં અણહિલ પાટકમાં કુમારપાલરાજ્યે મહામાત્ય કુમરસીહના સમયમાં શાંતિસૂરિકૃત પ્રા૦ પૃથ્વીચંદ્રચરિત્રની (જે. ૧૭) અને વટપદ્રકમાં રત્નાવતારિકાની (જે. ૧૮) સં. ૧૨૨૬માં મંડલીમાં શ્રીચંદ્રસૂરિકૃત નંદી દુર્ગપદ વ્યાખ્યાની (જે. ૨૩). અને સં. ૧૨૨૭માં કુમારપાલરાજ્યે વાધૂયનના મંત્રીપદે વિષયદંડાજ્યપથકમાં પાલાઉદ્રગામે શીલાચાર્યકૃત મહાપુરિસચરિયની (જે. ૩૯), લખાઈ. વળી જુઓ પારા ૩૯૮, અને ૪૦૦.

यं व्यालोक्य परोपकारकरुणासौजन्यसत्यक्षमा—
दाक्षिण्यैः कलितं कलौ कृतयुगारम्भो जनै र्मन्यते ॥

૩૯૩ **ચંદ્રગચ્છ**માં **સર્વદેવસૂરિ**ના સંતાનીય **જયસિંહસૂરિ**ના શિષ્ય **દેવેન્દ્રસૂરિ**ના શિષ્ય **શ્રીચંદ્રસૂરિ** થયા. તેમણે અણહિલવાડપુર (પાટણ) માં કપૂર પટ્ટાધિપ પુત્ર **સોમેશ્વર**ના ઘરની ઉપરની ભૂમિમાં વસતિસ્થાન રાખી તેના કુટુંબીઓની પ્રાર્થનાથી સં. ૧૨૧૪ માં આસો વ. ૭ બુધવારે **સનત્કુમારચરિત્ર** પ્રાકૃત આઠ હજાર શ્લોક-પ્રમાણમાં રચ્યું. તેની પ્રથમ પ્રતિ **હેમચંદ્રગણિ**એ લખી. કર્તાએ છેવટે પોતાના ગુરૂભાઈઓ નામે **યશોભદ્રસૂરિ**, **યશોદેવસૂરિ**, **શ્રીચંદ્રસૂરિ** અને **જિનેશ્વરસૂરિ**નાં નામ આપેલાં છે. (આની તાડપત્રની પ્રત પા. ભં. માં છે. પં. લાલચંદનો સિદ્ધરાજ અને જૈનો એ લેખ જૈન તા. ૨૦-૫-૨૮ પૃ. ૩૭૬.) આ ગ્રંથમાં કર્તાએ પ્રારંભમાં કવિપ્રશંસા કરતાં **હરિભદ્રસૂરિ**, **સિદ્ધમહાકવિ** **અભયદેવ**-સૂરિ, ધનપાલ, **દેવચંદ્રસૂરિ**, **શાંતિસૂરિ**, **દેવભદ્રસૂરિ** અને મલધારી **હેમચંદ્રસૂરિ**ની કૃતિઓનું સ્મરણ કરી તેમની ગુણસ્તુતિ કરી છે.

૩૯૪ આ સમયમાં રાજગચ્છીય અભયદેવસૂરિ-ધનેશ્વર-અ-જિતસિંહ-વર્દ્ધમાન-શીલભદ્ર-ભરતેશ્વર-વૈરસ્વામિના શિષ્ય **નેમિચંદ્ર** સૂરિ થયા તેણે હિંદુદાર્શનિક કણાદના મતનું-વૈશેષિક મતનું ખંડન કર્યું હતું.[૩૧૬]

૩૯૫ **દુર્લભરાજ** નામનો પ્રાગ્વાટ વણિક તે મૂળ **ભીમદેવ**ના રાજાના 'વ્યયકરણ પદામાત્ય' જાહિલના પુત્ર મહત્તમ **નરસિંહ**નો પુત્ર હતો. તે દુર્લભરાજ કવિ હતો અને કુમારપાલે તેને મહત્તમ (મ્હેતો

---

૩૧૬ षट्तर्कीललनाविलासवसति श्चंचत्तपोहृप्यंति—
स्तत्पट्टोदयचंद्रमाः समजनि श्री नेमिचंद्र प्रभुः ।
निःसामान्यगुणैर्भुवि प्रसृमरैः प्रालेयशैलोज्ज्वलै—
र्यं श्चक्रे कणभोजिनो मुनिपतेर्व्यर्थं मतं सर्वतः ॥

—માણિક્યચંદ્રકૃત પાર્શ્વચરિત ને કાવ્યપ્રકાશ સંકેતની પ્રશસ્તિ પી. ૧૬૦ અને ૩૨૧, ડા. સતીશચંદ્રનો ન્યાયશાસ્ત્ર ઇતિ. પૃ. ૪૦.

-પ્રધાન) કરેલો હતો.[૩૧૭] તે કવિ-મંત્રીએ સં. ૧૨૧૬ માં સામુદ્રિક તિલક નામના સામુદ્રિક પર ગ્રંથની રચના કરી કે તેમાં તેના પુત્ર જગદેવે સમર્થન કર્યું (વે. નં. ૪૦૧, લીં૦ દા. ૨૭ નં. ૬૭)

૩૯૬. ચંદ્રગચ્છીય (રાજગચ્છીય) અભયદેવસૂરિ-ધનેશ્વર-અજિતસિંહ-વર્ધમાન-ચંદ્રપ્રભ-ભદ્રેશ્વર સૂરિ શિષ્ય હરિભદ્રાચાર્યથી (આચાર્યપદને) પ્રાપ્ત થયેલા જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિ થયા તેમણે ઉમાસ્વાતિ વાચકના રચેલા જંબૂદ્વીપ સમાસ પર વિનેયજનહિતા ટીકા (પ્ર૦ સત્યવિજય ગ્રંથમાલા નં. ૨) સં. ૧૨૧૫ માં શરદ્ ઋતુમાં પાલીમાં સાલાર શ્રેષ્ઠિના ઘરમાં રહીને રચી હતી, તેમાં પોતાના ગુરૂ તરીકે વર્ધમાનસૂરિ શિષ્ય જિનચંદ્રગણિને પણ કર્ત્તાએ સ્વીકાર્યા છે. આ જિનચંદ્રના શિષ્યો સર્વદેવ, પ્રદ્યુમ્ન અને યશોદેવ સૂરિઓ હતા. (કાં. વડો નં. ૧૧૬). જૈન-ગ્રંથાવલીમાં જણાવેલ જિનભદ્રગણિના ક્ષેત્રસમાસ પર વિ. સં. ૧૨૧૫ માં ત્રણ હજાર (?) શ્લોક પ્રમાણ વૃત્તિ રચનાર વિજયસિંહસૂરિ આ સૂરિથી ભિન્ન વ્યક્તિ કદાચ નહિ હોય.[૩૧૮]

૩૯૭. વડ-બૃહદ્ ગચ્છમાં થયેલા જિનચંદ્રસૂરિના બે શિષ્ય નામે અંબ (આમ્ર)દેવસૂરિ (જુઓ પારા નં. ૩૫૪) અને શ્રીચંદ્રસૂરિ તે પૈકી શ્રીચંદ્રસૂરિનાશિષ્ય હરિભદ્રસૂરિ થયા. તે ગૂર્જર રાજધાની પાટણમાં ઘણો કાલ રહ્યા જણાય છે, અને રાજમંત્રીઓ સાથે વિશેષ પરિચય તેમનો હતો, એ પણ સ્પષ્ટ છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ બંને રાજાના મહામાત્ય મંત્રી પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી આ આચાર્યે ચોવીસે જૈન તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર પ્રાકૃત અપભ્રંશાદિ ભાષામાં રચ્યાં

---

૩૧૭ श्रीमान् दुर्लभराजस्तदपत्यं बुद्धिधाम सुकविरभूत् ।
यं श्री कुमारपालो महत्तमं क्षितिपतिः कृतवान् ॥
—સામુદ્રિકતિલક.

૩૧૮. પંડિત લાલચંદનો 'સિધ્ધરાજ અને જૈનો' એ નામનો લેખ જૈન તા- ૨૨-૧-૨૮ પૃ. ૬૮.

હતાં-તેમાંના ચન્દ્રપ્રભ ચરિત્ર, મલ્લિનાથ ચરિત્ર અને નેમિનાથ ચરિત્ર એ ત્રણ હજુ સુધી પાટણમાં ઉપલબ્ધ થયાં છે, કે જેટલાનું શ્લોકપ્રમાણ ૨૪૦૦૦ છે. આ હિસાબે ચોવીસે જિનનાં ચરિત્રોનું શ્લોકપ્રમાણ લગભગ બે લાખ થાય. નેમિનાથ ચરિત્ર અપભ્રંશ ભાષામાં જ રચાયેલું છે ને તે સં. ૧૨૧૬ ના કાર્તિક શુ. ૧૩ સોમે પાટણમાં પૂર્ણ થયું છે, કે જેનું શ્લોકપ્રમાણ ૮૦૩૨ છે. (જે. પૃ. ૨૭-૨૮; પ્ર૦ ડા૦ યાકોબી સંપાદિત જર્મની.) આમાંના ચંદ્રપ્રભ ચરિત્રની તાડપત્રની સં. ૧૨૨૩ની લખાયેલી પ્રત પાટણમાં-સંઘવીના પાડાના ભંડારમાં મોજૂદ છે. તથા કાં. વડો. માં તેની પ્રત છે. તેમાં તથા મલ્લિનાથ ચરિત્ર (હં. ભં. વડોદરા)ની પ્રાંતે પૃથ્વીપાલ મંત્રીની પ્રશસ્તિ આપી છે તે પરથી ગૂજરાતના જૈન મંત્રીવંશની ઘણી હકીકત મળી આવે છે.[૩૧૯] મલ્લીનાથ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં છે ને તે ત્રણ પ્રસ્તાવમાં છે ને તેમાં સર્વદેવગણિએ કર્ત્તાને સહાય આપી હતી. (તેની પ્રત કસ્તૂરસાગર ભં. ભાવનગરમાં પણ છે).

૩૯૮. તાડપત્ર પર સં. ૧૨૧૭ માં યશોદેવ કૃત ચંદ્રપ્રભચરિત્ર (ર. સં. ૧૧૭૮ જે. ૩૩) લખાયું, અને સં. ૧૨૧૮ માં કુમારપાલ રાજ્યે યશોધવલના અમાત્યપણામાં કલ્પચૂર્ણિ અણહિલપાટકમાં જિનભદ્રાચાર્ય માટે તાડપત્ર પર લખાઇ.(ભાં. ઇ. માં છે. કી. ૧૮૮૦-૮૧, ૧૦). સં. ૧૨૧૮ માં તાડપત્ર પર લખાયેલી દેવનાગના શિષ્ય શ્વેતપટાચાર્ય ગોવિંદકૃત કર્મસ્તવ ટીકાની પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે.[૩૨૦]

૩૯૯. ૧૨૨૧ (?) માં પદ્મપ્રભસૂરિએ[૩૨૧] ભુવનદીપક નામનો

૩૧૯. એજન. જૈન તા. ૨૯-૭-૨૮. પૃ. ૫૭૦, અને ૧૨-૮-૨૮ પૃ. ૬૦૧: જુઓ તેમની જે૦ પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૮.

૩૨૦. ૧૨૧૮ ને બદલે સં. ૧૨૮૮ ની તાડપત્રની પ્રત 'સટીકાઃ ચત્વારઃ પ્રાચીનાઃ કર્મગ્રંથાઃ' ની પ્રસ્તાવનામાં બતાવી છે.
(પી. ૫, ૫૩)

૩૨૧. આ સૂરિ વાદિ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા એમ નાગોરી તપાગ-

જ્યોતિષનો ગ્રંથ રચ્યો કે જેનું બીજું નામ ગ્રહભાવપ્રકાશ છે.

૪૦૦. ભદ્રેશ્વરસૂરિના શિષ્ય શાન્તિસૂરિના શિષ્ય અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પરમાનન્દસૂરિએ પ્રાચીન ૭ કર્મગ્રંથ પૈકી પહેલા કર્મગ્રંથ નામે ગર્ગર્ષિકૃત કર્મવિપાક પર સંસ્કૃત વૃત્તિ ૯૨૨ શ્લોકપ્રમાણ રચી.[૩૨૨] પરમાનન્દસૂરિ અને ચક્રેશ્વરસૂરિના સદુપદેશથી વટ્ટાવલ્લિમાં કુમારપાલ દેવરાજ્યે–શ્રી કુમારપાલ દેવ પ્રસાદાસ્પદ શ્રી ધારાવર્ષ નરેન્દ્ર રાજ્યે જ્ઞાતા ધર્મકથાંગની રત્નચૂડ કથા (દેવેન્દ્રગણિકૃત) સં. ૧૨૨૧ માં તાડપત્ર પર લખાઈ (પી. ૩ પૃ. ૬૯, ૭૦). કર્મવિપાકના વૃત્તિકાર જ આ પરમાનન્દસૂરિ હશે, આથી તેમનો સમય નિશ્ચિત થાય છે. તેજ વર્ષમાં હેમાચાર્ય કૃત સિદ્ધહૈમલઘુવૃત્તિની તાડપત્ર પર લખેલી પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે (પા. સૂચિ નં. ૨૭).

૪૦૧. આ સમયમાં પ્રસિદ્ધ હેમચંદ્ર સૂરિના શિષ્ય (ગુરૂ નહીં) દેવચન્દ્ર મુનિએ ચંદ્રલેખા વિજય પ્રકરણ નામનું પંચાંકી નાટક 'કુમારવિહારમાં મૂલનાયક પાર્શ્વજિનની વામ બાજુએ રહેલા શ્રીમદ્ અજિતનાથદેવના વસંતોત્સવ પર કુમારપાલની પરિષદ્‌ના ચિત્તપરિતોષ માટે' રચ્યું હતું ને ત્યાં ભજવાયું પણ હશે. અર્ણોરાજનું મન્થન કરવામાં કુમારપાલનું વીરત્વ સૂચવવા માટેનું આ પ્રશંસાત્મક નાટક છે. આ કવિને તેમાં શેષ ભટ્ટારકે સાન્નિધ્ય–સહાય આપી હતી, (જે૦ પ્ર૦ ૬૪) આ નાટિકામાં નાયિકા ચંદ્રલેખા વિદ્યાધરી છે. વળી આ દેવચંદ્રગણિએ માનમુદ્રાભંજન નામનું એક બીજું નાટક સનત્કુમાર ચક્રવર્તિ તથા વિલાસવતીના સંબંધ ઉપર રચેલું હતું પરંતુ તે હજુ ઉપલબ્ધ નથી.

ચ્છની પટ્ટાવલીમાં જણાવ્યું છે. તેના આ ભુવનદીપક ગ્રંથ માટે જુઓ વે. નં. ૩૭૨, અને તે પર સં. ૧૩૨૬ માં સિંહતિલકસૂરિએ વૃત્તિ રચી છે. એક પદ્મપ્રભ સૂરિએ સં. ૧૨૯૪ માં મુનિસુવ્રત ચરિત્ર રચ્યું છે. પી. ૩, ૩૦૨.

૩૨૨. આની તાડપત્રની પ્રત સં. ૧૨૮૮ ની મળી આવે છે. (ચાર પ્રાચીનકર્મગ્રંથની પ્રસ્તાવના, પા. સૂચિ નં. ૧૯).

૪૦૨. સં. ૧૨૨૨ માં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિની આવશ્યક પરની પ્રદેશવ્યાખ્યા પર તેમના શિષ્ય **શ્રીચંદ્રસૂરિએ** ટિપ્પણ રચ્યું (પી. ૨, ૩; પી. ૩, પૃ. ૧૪) [તેના અન્ય ગ્રંથો માટે જુઓ અગાઉ પારા ૩૫૭-૩૫૯] સં. ૧૨૨૪ માં મૂલ એટલે પૌ૦ ધર્મઘોષસૂરિના વિમલગણિકૃત શિષ્ય દર્શનશુદ્ધિ પ્રકરણ પરની વૃત્તિનો ઉદ્ધાર તે વિમલગણિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિએ બૃહદ્‌વૃત્તિ રચી કર્યો કે જેમાં પોતાના શિષ્ય **શાંતિભદ્રે** સહાય કરી ને જેનો પ્રથમાદર્શ મુનિપ્રભે લખ્યો તે બૃહદ્‌વૃત્તિની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઈ (પા. સૂચિ નં. ૫ તથા નં. ૩૦).

૪૦૩. પ્રસિદ્ધ વાદિ દેવસૂરિ સં ૧૨૨૬ માં ભદ્રેશ્વરસૂરિને ગચ્છભાર સોંપી સ્વર્ગસ્થ થયા. (પ્ર. ચ.).

૪૦૪ **મુનિરત્નસૂરિ**—તેઓ ચંદ્ર-પૌર્ણમિક ગચ્છના સમુદ્રઘોષસૂરિ (જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨૪૫)ના શિષ્ય હતા. તેમણે ઉજ્જયિનીમાં મહાકાલના દેવાલયમાં નરવર્મા રાજાની સભામાં વિદ્યાશિવ વાદીને હરાવ્યો હતો. તેમણે 'બાલકવિ' એ બિરૂદવાળા જગદ્દેવમંત્રીની વિનતિથી ભવિષ્યમાં થનારા તીર્થંકર અમમસ્વામીનું ચરિત્ર સં. ૧૨૨૫ માં (દ્વિપંચદિનકૃત વર્ષે) પત્તનમાં રચ્યું કે જેનો પ્રથમાદર્શ ગૂર્જર વંશના ઉદયરાજ મંત્રીના વિદ્વાન્ પુત્ર સાગરચંદ્રે લખ્યો અને જે નૃપાક્ષ પટલાધ્યક્ષ[૩૨૩] કુમાર કવિએ સંશોધ્યું. પછી મુનિરત્નસૂરિએ તે પત્તનમાંજ શાંતિનાથના મંદિરમાં સભા સમક્ષ તેને વાંચી સંભળાવ્યું કે જેમાં વૈયાકરણ શ્રી પૂર્ણપાલ, યશઃપાલ, જગદ્દેવ બાલકવિ, આદિ હતા. (પી. ૩, ૯૦) તે સૂરિએ અંબડ ચરિત્ર કે જેમાં અંબડ ક્ષત્રિય તથા તેની બત્રીશ પુત્રીઓની ઉત્પત્તિ કેમ થઇ

૩૨૩ રાજ્યના આય-વ્યયના હિસાબ રાખનારૂં કાર્યાલય તે 'અક્ષપટલ' કહેવાતું, અને તેનો અધિકારી 'અક્ષપટલિક, અક્ષપટલાધીશ' કહેવાતો. જુઓ ઓઝાજીકૃત ભારતીય પ્રાચીનલિપિ-માલા પૃ. ૧૫૨, ટિપ્પણ ૭ અને ૮.

તેનું વર્ણન છે, અને **મુનિસુવ્રત ચરિત્ર** (પી. ૩, ૧૪૪) પણ સંસ્કૃતમાં રચ્યાં છે.

૪૦૫. ઉક્ત **જગદેવ** તે ચૌલુક્ય રાજાના **વારાહી** નામની નગરીમાં વસતા કોશાધિપ (ખજાનચી) નામે શ્રીમાલકુલના **યશોધવલ**નો પુત્ર હતો. તેને 'બાલકવિ' એ બિરૂદ હેમચંદ્રાચાર્યે આપ્યું હતું. પહેલાં જૈનધર્મથી વિરૂદ્ધ ચાલનારા શ્રાવકોને શિક્ષા આપવા માટે **ધર્મઘોષસૂરિ**એ (મુનિરત્નના પ્રગુરૂ) સોળ શ્રાવકો નીમ્યા હતા તેમાં આ **જગદેવ** મુખ્ય હતો.[૩૨૪] તેણે **કુમારપાલ** ભૂપતિના મહામૌહૂર્તિક શ્રી રૂદ્રના પુત્ર **ભદ્ર સૂદન** કે જે વિપ્ર હતો છતાં પણ જૈનગુરૂના બોધથી સુશ્રાવક જેવો થયો હતો તેની સાથે જિનશાસનની ઉન્નતિ અર્થે ઘણું ધન ખર્ચ્યું હતું. (પી. ૩, ૯૬-૯૭)

૪૦૬. સં. ૧૨૨૮ માં સિદ્ધાંતિક યક્ષદેવ શિષ્ય **પાર્શ્વનાગે** ગંભૂતમાં જંબૂ નામના શ્રાવકના જિનાલયમાં તેની સહાયથી શક ૮૨૬ માં રચેલી **શ્રાવક પ્રતિક્રમણ** સૂત્રપર વૃત્તિ તાડપત્રપર લખાઇ (પાટણ સૂચિ).

૪૦૭. **સોમપ્રભસૂરિ**—એ એક સુપ્રસિદ્ધ અને સુજ્ઞાત જૈન વિદ્વાન્ થયા. 'તેઓ ગૃહસ્થાવસ્થામાં પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જાતિના વૈશ્ય-વણિક હતા. પિતાનું નામ સર્વદેવ અને પિતામહનું નામ જિનદેવ હતું. જિનદેવ કોઇક રાજાનો મંત્રી હતો અને તે પોતાના સમ-

---

૩૨૪ बालत्वे स्वकवित्वरंजितहृदः श्री **हेमसूरेर्मुखात्**
द्वैतीयीकमवाप **बालकविरित्युद्दाम** सन्नाम यः ॥
प्राक् चक्रे किल **धर्मघोषगणभृद्** यान् षोडश श्रावकान्
गच्छे स्वे व्रतिनां जिनागमविधिं व्यालुंपतां शासकान् ।
धर्मस्थीय विशारदो नयपटु र्विद्याब्दि पारंगम—
स्तेष्वप्येष यथावशेष विबुधानुल्लंध्य वाग्मुख्यतां ॥
—अममचरित्र पी. ३, ९७.

યમાં બહુ પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષ હતો. સોમપ્રભે કુમારાવસ્થામાંજ જૈન દીક્ષા લઇ તીવ્ર બુદ્ધિના પ્રભાવે સમસ્ત શાસ્ત્રોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી આચાર્યપદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમની તર્કશાસ્ત્રમાં અદ્ભુત પટુતા, કાવ્ય વિષયમાં ઘણી ત્વરિતતા અને વ્યાખ્યાન આપવામાં બહુ કુશલતા હતી.'

૪૦૮. ગુરૂ પરંપરામાં તેઓ બૃહદ્ગચ્છના સર્વદેવસૂરિ-યશોભદ્ર-મુનિચંદ્રસૂરિ (પારા ૩૩૨ થી ૩૩૪) અને માનદેવ—અજિતદેવ-વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય થાય.

૪૦૯. સોમપ્રભસૂરિની કૃતિઓ ચાર જાણવામાં છે. ૧ સુમતિનાથ ચરિત્ર—એ જૈનધર્મના પાંચમા તીર્થંકર સુમતિનાથનું ચરિત્ર મુખ્યતઃ પ્રાકૃત ભાષામાં છે, અને તેમાં જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોનો બોધ આપતી પુરાણુ કથાઓ કલ્પિત છે. તેની શ્લોક સંખ્યા સાડા-નવહજાર ઉપર છે. તેની રચના કુમારપાલ રાજ્યમાં થયેલી પોતે જણાવી છે. (પા. ભં.) ૨ સૂક્તિમુક્તાવલી-૧૦૦ પદ્યનો પ્રકીર્ણ સુભાષિત જેવો ગ્રંથ તેનું પ્રથમ પદ્ય, 'સિન્દૂર પ્રકર' એવા વાક્યથી શરૂ થતું હોવાથી તે નામ પણ તેમજ 'સોમશતક' એ નામ પણ તેને અપાય છે. તે ભર્તૃહરિના નીતિશતકની શૈલિમાં રચાયેલો છે અને અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શીલ, સૌજન્ય આદિ વિષયોપર સંક્ષિપ્ત પરંતુ હૃદયંગમરીતે તેમાં વિવેચન કરેલું છે. તેની રચના સરલ, સરસ અને સુબોધ છે. તેનાં કેટલાંક પદ્યો તેમની કૃતિ નામે કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં પણ મૂકેલાં છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયો છે. ૩—શતાર્થ કાવ્ય[૩૨૫] આ ગ્રંથ કર્તાના સંસ્કૃત ભાષા સંબંધીનું પાંડિત્ય પ્રકટ કરે છે. તે ગ્રંથ માત્ર એક વસંતતિલકા છંદરૂપે છે.[૩૨૬] તેના જુદા

૩૨૫ જુઓ તેમના 'શતાર્થ કાવ્ય'ની પ્રશસ્તિ-કુમારપાલપ્રતિબોધની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૪-૧૫ માં.

૩૨૬ તે છંદ આ છે:—

कल्याणसार सवितानहरेक्षमोह, कान्तारवारण समानजयाद्यदेव ।
धर्मार्थकाममदमहोदयवीरधीर सोमप्रभाव परमागमसिद्धसूरे ॥

જૂદા સો અર્થો કરવામાં આવ્યા છે, ને તે પોતેજ ટીકા કરી બનાવ્યા છે. ટીકાના પ્રારંભમાં પાંચ શ્લોકોમાં વિવક્ષિત સોએ અર્થોની અનુક્રમણિકા આપી પછી ૨૪ જૈન તીર્થકરોના અર્થો લખી, વચ્ચે બ્રહ્મા, નારદ, વિષ્ણુ આદિ વૈદિક દેવો વગેરેના અર્થો પણ આળેખ્યા છે અને છેવટે પોતાના સમકાલીન એવા વાદી દેવસૂરિ અને હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા જૈન મહાન્ ધર્મગુરૂઓના; જયસિંહદેવ, કુમારપાલ, અજયદેવ અને મૂલરાજ જેવા ગૂજરાતના ક્રમિક ૪ ચૌલુક્ય રાજાઓના, કવિ સિદ્ધપાલ જેવા શ્રેષ્ઠ નાગરિકના અને અજિતદેવ તથા વિજયસિંહ નામે પોતાના ગુરૂઓના અર્થો પણ અવતાર્યા છે. પછી પોતાનો અર્થ બેસાડયો છે ને છેવટે કોઇ શિષ્યના મુખેથી પાંચ પદ્યોની પ્રશસ્તિ છે. આમાં અજયપાલ અને મૂલરાજપર અર્થ બેસાડયો છે તે તેના સમયમાં પાછળથી બેસાડયો હોય, યા તો આ આખી કૃતિ મૂલરાજના સમયમાં થઇ હોય—એટલે તેની રચના તેના રાજ્યકાલમાં–સં. ૧૨૩૩ થી ૧૨૩૫ ની વચ્ચમાં થઇ હોય.

૪૧૦. ચોથો ગ્રંથ કુમારપાલ પ્રતિબોધ છે ને કુમારપાલના મરણ પછી નવવર્ષે એટલે સં. ૧૨૪૧ માં પાટણમાં કવિ સિદ્ધપાલની વસતિમાં પૂર્ણ કર્યો છે. તે પ્રસિદ્ધ હેમાચાર્યના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ તથા વર્ધમાનગણિ અને ગુણચન્દ્ર ગણિએ સાંભળ્યો હતો. (કાં. છાણી. પ્ર. જિનવિજય સંપાદિત ગા. ઓ. સી. નં. ૧૪)

પ્રકરણ ૬ ઠું.

હેમ-યુગ.

સં. ૧૧૬૨ થી સં. ૧૨૨૯.

क्लृप्तं व्याकरणं नवं विरचितं छन्दो नवं द्वयाश्रया—
ऽलंकारौ प्रथितौ नवौ प्रकटितौ श्री योगशास्त्रं नवम् ।
तर्कः संजनितो नवो जिनवरादीनां चरित्रं नवं
बद्धं येन न के [न केन] विधिना मोहः कृतो दूरतः ॥

—જેણે નવું વ્યાકરણ, નવું છંદઃશાસ્ત્ર, નવું દ્વયાશ્રય, નવું અલંકાર શાસ્ત્ર, નવું યોગશાસ્ત્ર, નવું તર્કશાસ્ત્ર, નવાં જિનચરિત્રો રચેલ છે નિર્મેલ છે તેણે આ રીતે કરીને કઇ કઈ રીતે આપણો મોહ દૂર નથી કર્યો?—અર્થાત્ ઘણી રીતે દૂર કર્યો છે. (સોમપ્રભસૂરિકૃત શતાર્થકાવ્યની ટીકા શ્લો. ૯૩)

विद्यांभोनिधिमंथमंदरगिरिः श्री हेमचन्द्रो गुरुः ।

—શ્રી હેમચંદ્ર ગુરૂ વિદ્યારૂપી સમુદ્રને મથવા માટેનો મંદરગિરિ રૂપ છે. (તેમના શિષ્ય દેવચંદ્રકૃત ચંદ્રલેખા નાટક)

सम्यग्ज्ञाननिधेर्गुणैरनवधेः श्री हेमचंद्रप्रभो—
र्ग्रंथे व्याकृतिकौशलं वसति तत् क्वास्मादृशां तादृशं ॥

—સમ્યગ્જ્ઞાનના નિધિ અને ગુણોવડે અવધિ વગરના એવા શ્રી હેમચંદ્ર પ્રભુના ગ્રંથમાં જેવું વ્યાકૃતિનું કૌશલ છે તેવું અમારા જેવામાં ક્યાંથી હોય? (તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિની અનેકાર્થ કૈરવકૌમુદી)

निस्सीमप्रतिभैकजीवितधरौ निःशेषभूमिस्पृशां
पुण्यौघेन सरस्वतीसुरगुरू स्वांगैकरूपौ दधत् ।
यः स्याद्वादमसाधयन् निजवपुर्दृष्टान्ततः सोऽस्तु मे
सद्बुद्ध्यम्बुनिधिप्रबोधविधये श्रीहेमचन्द्रः प्रभुः ॥
ये हेमचन्द्रं मुनिमेतदुक्तग्रन्थार्थसेवामिषतः श्रयन्ते ।
संप्राप्य ते गौरवमुज्ज्वलानां पदं कलानामुचितं भवन्ति ॥

—मल्लिषेण-स्याद्वादमंजरी

—જેણે સર્વ પૃથ્વીવાસીઓના પુણ્યરાશિને લઇને અસીમ પ્રતિભાથી એક જીવિત ધરનારા સરસ્વતી અને સુરગુરૂ બંનેને પોતાના શરીરમાં એક રૂપ કરીને ધારણ કરેલ છે એવા, અને સ્યાદ્વાદને સાધનારા શ્રી હેમચંદ્ર પ્રભુ સદ્‌બુદ્ધિના સાગરને જાણવાની વિધિ માટે પોતાના શરીરના દૃષ્ટાંતરૂપ મને થાઓ.

—જેઓ આ ઉક્ત ગ્રંથના અર્થની આચરણા રૂપી મિષથી હેમચંદ્ર મુનિનો આશ્રય લે છે તેઓ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરીને ઉજ્જ્વલ કલાઓના ઉચિત સ્થાનરૂપ બને છે.

'सन्त्यन्ये कवितावितानरसिकास्ते भूरयः सूरयः
क्ष्मापस्तु प्रतिबोध्यते यदि परं श्रीहेमसूरेर्गिरा ।
उन्मीलन्ति महामहांस्यपि परे लक्षाणि ऋक्षाणि वै
नो राकाशशिना विना बत भवन्त्युज्जागरः सागरः ॥'

—કવિતાની વિશિષ્ટ રચના કરવામાં રસિયા એવા અન્ય સૂરિઓ ઘણા છે પણ શ્રી હેમસૂરિની વાણી કે જેનાથી એક રાજા પ્રતિબોધ પામે છે તે અનોખી છે. મોટાપ્રકાશવાળા બીજા તારાઓ લાખો ઉગે છે પણ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર વગર સાગર વિશેષ જાગૃત થતો નથી—ઉલ્લાસ પામતો નથી.—'એક કવિ' —જિનમંડનકૃત કુ. પ્રબંધ પૃ ૫૭.

હેમચંદ્ર-વચનો.

अकृत्रिमस्वादुपदां परमार्थाभिधायिनाम् ।
सर्वभाषापरिणतां जैनीं वाचमुपास्महे ॥

—કાવ્યાનુશાસનનું મંગલાચરણ.

भवबीजांकुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥
यत्र तत्र समये यथा तथा योऽसि सोऽस्यभिधया यया तया ।
वीतदोषकलुषः स चेद् भवानेक एव भगवन्नमोस्तु ते ॥
त्रैलोक्यं सकलं त्रिकालविषयं सालोकमालोकितं
साक्षाद्येन यथा स्वयं करतले रेखात्रयं सांगुलि ।
रागद्वेषभयामयान्तकजरालोलत्वलोभादयो
नालं यत्पदलंघनाय स महादेवो मया वन्द्यते ॥

यो विश्वं वेद वेद्यं जननजलनिधे र्भंगिनः पारदृश्वा
पौर्वापर्याविरुद्धं वचनमनुपमं निष्कलंकं यदीयम् ।
तं वंदे साधुवंद्यं सकलगुणनिधिं ध्वस्तदोषद्विषं तं
बुद्धं वा वर्धमानं शतदलनिलयं केशवं वा शिवं वा ॥

—વીતરાગસ્તુતિ.

—અકૃત્રિમ સ્વાદ-(માધુર્ય) યુક્ત પદ વાળી, પરમાર્થને કહેનારી, સર્વેને ભાષારૂપે પરિણમનારી જિનોની વાણીનું અમે ઉપાસન કરીએ છીએ.

જેના ભવરૂપી બીજના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરનારા રાગાદિ ક્ષય થઇ ગયા છે તે બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, હર હો અથવા જિન હો તેને નમસ્કાર છે.

ગમે તે સમયે, ગમે તે અવસ્થામાં, ગમ તે નામથી આપ (પ્રખ્યાત) હો, પણ જો આપ દોષરૂપી કલંકથી મુક્ત હો તો ભગવન્ ! આપને નમસ્કાર છે.

જેને અલોક (જયાં જીવની ગતિ નથી એવો પ્રદેશ) સહિતનો સકલ ત્રિલોક જેવી રીતે પોતાની મેળે આંગળીઓ સહિતની હથેલીની ત્રણ રેખા સાક્ષાત્ દેખાય છે તેમ સાક્ષાત્ ત્રણે કાલમાં દશ્યમાન છે, જેના પદનું ઉલ્લંઘન કરવામાં રાગ દ્વેષ ભય આમય (રોગ), અંતક(કાલ), જરા (વૃદ્ધાવસ્થા), લોલત્વ (ચપલતા), લોભ આદિ શક્તિમાન્ નથી એવા મહાદેવને હું વંદન કરૂં છું.

જે વેદ્ય જગત્‌ને જાણે છે, જેણે જન્મ-ઉત્પત્તિ રૂપી સમુદ્રની ભંગિઓની પાર જોયું છે, જેનું વચન પૂર્વાપર અવિરૂદ્ધ, અનુપમ અને નિષ્કલંક છે, જે સાધુ પુરૂષોને વંદ્ય છે, સકલ ગુણના ભંડાર છે, દોષરૂપી શત્રુ જેણે નષ્ટ કરી નાંખ્યા છે એવા તે બુદ્ધ હો, વર્દ્ધમાન હો, સો પાંખડી પર રહેનાર કેશવ (વિષ્ણુ) હો કે શિવ હો તેને હું વંદું છું.

૪૧૧. 'ભારતવર્ષના પ્રાચીન વિદ્વાનોની ગણનામાં જૈન શ્વેતાંમ્બરાચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્ર સૂરિએ ઉંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય અને વિક્રમાદિત્યના ઇતિહાસમાં જે સ્થાન કાલિદાસનું અને શ્રી હર્ષના દરબારમાં બાણભટ્ટનું છે, પ્રાયઃ તેજ સ્થાન ઇસવી સનની બારમી સદીમાં ચૌલુક્ય વંશી સુપ્રસિદ્ધ ગૂર્જર . નરેન્દ્ર-શિરોમણિ

સિદ્ધરાજ જયસિંહના ઇતિહાસમાં હેમચન્દ્રનું છે.'[૩૨૭] વળી કુમારપાલના ઇતિહાસમાં તો તેનું સ્થાન ગુરૂશિષ્ય જેવું હતું.

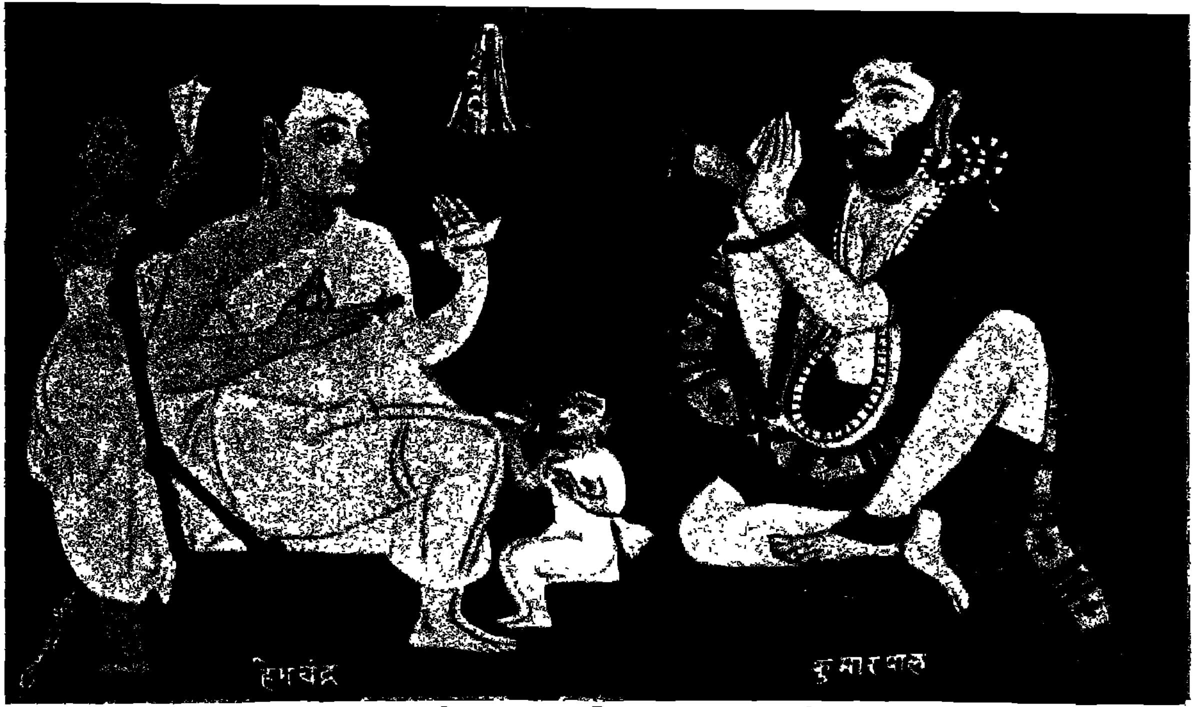
૪૧૨. તેમનો જીવનકાલ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના રાજ્યકાલમાં છે. બંનેમાં પોતાનો પ્રભાવ તેમણે બતાવ્યો છે તે પરથી હેમયુગના બે ભાગ પાડવા હોય તો એક સિદ્ધહૈમ અને બીજો કુમારહૈમ પાડી શકાય; પણ તેમના ગ્રંથોની રચના સાલ તેમજ બીજી ઘટનાની સાલ બરાબર મળી શકે તેમ નથી તેથી અત્યારે પહેલાં તે પુરૂષ-પુંગવની ટુંક જીવની આપી પછી તેમની સાહિત્ય સેવા સંબંધી કહીશું. તેમની જીવની માટે ઘણાં સાધન છે (જુઓ ફુટનોટ નં. ૨૮૯) પરન્તુ તે પૈકી તાત્કાલિક સાધન તેમના સમકાલીન સોમપ્રભસૂરિના સં. ૧૨૪૧માં રચેલા કુમારપાલ પ્રબોધ નામના ગ્રંથમાં મળી આવતી કેટલીક છૂટી છવાઇ હકીકત છે તેનો સાર [૩૨૮] પ્રથમ આપણે લઇશું, કારણ કે તે સૌથી વધારે વિશ્વસનીય સત્ય-યથાર્થ ગણાય.

૪૧૩ **ગુરૂપરંપરા**-'પૂર્વે પૂર્ણતલ્લ નામના ગચ્છમાં **શ્રીદત્તસૂરિ** નામે એક આચાર્ય થઇ ગયા. તેઓ પરિભ્રમણ કરતાં એક વખતે વાગડ દેશના રયણપુર નામના ગામમાં ગયા. ત્યાં તે વખતે **યશોભદ્ર** કરીને એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે **શ્રીદત્તસૂરિ** પાસે આવી હમેશાં ધર્મબોધ સાંભળવા લાગ્યો. **શ્રીદત્તસૂરિ** ત્યાં કેટલોક સમય રહી અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા. પાછળથી તે રાજાને સંસાર ઉપર વિરક્તિ થઇ આવી અને તેથી તે બધો રાજ્યભાર છોડી શ્રીદત્તસૂરિ પાસે દીક્ષા લેવા નિકળી પડ્યો. સૂરિ તે સમયે 'હિંડુઆણાપુર' માં રહેતા હતા તેથી રાજા ત્યાં ગયો. તેની પાસે એક બહુમૂલ્ય મુક્તાહાર હતો તેને વેચી તેના

---

૩૨૭. પંડિત શિવદત્તશર્માનો શ્રી હેમચંદ્ર નામનો લેખ ના. પ્ર. પ. ૬, ૪

૩૨૮ જુઓ શ્રી જિનવિજયની તે ગ્રંથ (પ્ર૦ ગા૦ ઓ. સીરીઝ) ની પ્રસ્તાવના અને તે પ્રસ્તાવનાનું ગૂજરાતી ભાષાંતર જૈન સાહિત્ય સંશોધક ભાગ ૧ અંક ૨. પૃ. ૫૫-૬૮.

'કલિકાલસર્વજ્ઞ' શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ — પરમાર્હત શ્રી કુમારપાલ ભૂપાલ.

[જૈન આત્માનંદ સભા-ભાવનગરના સૌજન્યથી]

પૃ. ૨૮૮

દ્રવ્યથી ત્યાં એક 'ચઉવીસ જિણાલય' નામે મોટું જૈન મંદિર બંધાવ્યું.[૩૨૯] અને પછી સાધુપણું લઇ શ્રીદત્તસૂરિનો શિષ્ય થયો. સાધુવ્રત લઇને તેણે અનેક પ્રકારનાં તપશ્ચરણો કર્યાં અને ઊંડો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી યશોભદ્રસૂરિ નામે આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આચાર્ય થયા પછી તેમણે લોકોને ધર્મોપદેશ આપવા જુદાં જુદાં સ્થળોમાં પરિભ્રમણ કર્યું. જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે શરીર બહુ શિથિલ અને ક્ષીણપ્રાય થયું ત્યારે ઉજ્જયંત (ગિરનાર) તીર્થ ઉપર જઇ તેમણે અનશન વ્રત અંગીકાર કર્યું અને સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિ થયા કે જેમણે 'ઠાણય પગરણ' (સ્થાનક પ્રકરણ) નામે ગ્રંથ રચ્યો. તેમના શિષ્ય ગુણસેનસૂરિ અને તેમના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિ થયા. દેવચંદ્રસૂરિએ ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિ રચિત ઠાણય પગરણ પર ટીકા રચી છે તથા શાન્તિજિનચરિત્ર રચ્યું છે. (જુઓ પારા ૩૨૭).

૪૧૪. ' એ દેવચંદ્રસૂરિ ફરતા ફરતા એક વખતે ધંધુકા નામે ગામમાં ગયા ત્યાં ચચ્ચ અને ચાહિણી નામે મોઢ જાતીય વણિ-ગ્દંપતીનો ચંગદેવ નામે એક પ્રતિભાવાન્ બાલક તેમની પાસે આવવા લાગ્યો. અને નિરંતર તેમનો ધર્મબોધ સાંભળવા લાગ્યો. તેમના ઉપદેશથી પ્રબુદ્ધ થઇ બાલક ચંગદેવ તેમનો શિષ્ય થવા તૈયાર થયો, અને તેમની સાથેજ તે રહેવા-ફરવા લાગ્યો. ફરતા ફરતા દેવચંદ્રસૂરિ, ખંભાતમાં આવ્યા, અને ત્યાં, તે બાલકના મામા નામે નેમિદ્વારા ચચ્ચ અને ચાહિણીને સમજાવી-બુઝાવી, તેને દીક્ષા આપી અને ચંગદેવના બદલે સોમચંદ્ર નામ સ્થાપ્યું. અલૌકિક બુદ્ધિશાળી બાળક સાધુ સોમચંદ્ર થોડાજ સમયમાં સકળ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી સમર્થ વિદ્વાન્ થયો અને ગુરૂએ તેની પૂર્ણ યોગ્યતા

૩૨૯ ગ્રંથકાર સોમપ્રભાચાર્ય આ ઠેકાણે જણાવે છે કે–તે 'ચઉવીસ જિણાલય' મંદિર આજે પણ એટલે ગ્રંથરચના સં. ૧૨૪૧ માં ત્યાં (ડિંડુઆણા પુરમાં) વિદ્યમાન છે.

જોઇ હેમચંદ્ર એવા નવીન નામની સાથે તેને આચાર્યપદ પ્રદાન કર્યું. હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વત્તાથી મુગ્ધ થઇ સિદ્ધરાજ જયસિંહ દેવ તેમના ઉપર બહુ ભક્તિભાવ ધરાવતો હતો, અને દરેક શાસ્ત્રીય બાબતના તેમની પાસે ખુલાસા મેળવી સંતુષ્ટ થતો હતો. તેમના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજની જૈનધર્મ ઉપર પ્રીતિ થઈ હતી, અને તેના ઉપલક્ષ્યમાં સિદ્ધરાજે 'રાયવિહાર' નામે એક જૈનમંદિર પાટણમાં, 'સિદ્ધવિહાર' નામે એક ૨૪ -જિનપ્રતિમાવાળું મંદિર સિદ્ધપુરમાં બંધાવ્યું હતું. સિદ્ધરાજના કથનથી હેમચંદ્રાચાર્યે 'સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ' નામે સર્વાંગપૂર્ણ શબ્દશાસ્ત્ર બનાવ્યું હતું. તેમનો અમૃતોપમ ઉપદેશ સાંભળ્યા વિના સિદ્ધરાજને જરા પણ ચેન પડતું ન હતું."

૪૧૫. હવે અન્ય સાધનોમાંથી જોઇએ:—તેમનો જન્મ સં. ૧૧૪૫ ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિને થયો. જૈન સાધુ તરીકેની દીક્ષા નવ વર્ષની વયે દેવચંદ્રસૂરિએ પોતાના જ્ઞાન બલથી આ વ્યક્તિદ્વારા જૈન ધર્મનો મહાન્ ઉદય જાણી આપી. તેણે પૂર્વજન્મના સુસંસ્કારથી તીવ્ર સ્મરણશક્તિ અને ધારણાશક્તિથી અલ્પપરિશ્રમે ગુરૂ પ્રતાપે [૩૩૦] શાસ્ત્રજ્ઞાન સંપાદન કર્યું. ઉત્કટ આત્મસંયમ–ઇંદ્રિયદમન–વૈરાગ્યવૃત્તિથી આજન્મ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય સેવ્યું. ગુરૂએ નાગપુર (મારવાડનું નાગોર)માં સં. ૧૧૬૨ માં આચાર્યપદ આપી સોમચંદ્રને બદલે હેમચંદ્ર નામ આપ્યું. વિધ વિધ ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતાં અનેકને ઉપદેશ આપી ગૂર્જરે પાટનગર અણહિલપુર પાટણ પ્રવેશ કર્યો. આ સમયે મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ ત્યાં પરાક્રમી અને પ્રજાપ્રિય નૃપતિ હતો. ત્યાં ધીમે ધીમે આખા શહેરમાં ખ્યાતિ થવા લાગી. રાજાના આમંત્રણથી રાજ્યસભામાં જઇ

૩૩૦ પોતે સ્વગુરૂ પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું એમ હેમચંદ્ર જણાવે છે:-

आचार्यो हेमचंद्रो भूत्तत्पादांभोजषट्पदः ।

तत्प्रसादादधिगतज्ञानसंपन्महोदयः ॥

त्रि. श. पु. चरित्र प्रशस्ति श्लो. १५.

પોતાના જ્ઞાન અને ચારિત્રનો પરિચય કરાવ્યો. તેના પાંડિત્ય, દૂરદર્શિતા અને સર્વ ધર્મ પ્રત્યેના સ્નેહને કારણે તેનો પ્રભાવ રાજસભામાં ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો.

૪૧૬. સિદ્ધરાજને ધર્મચર્ચા સાંભળવાનો ઘણો શોખ હતો. એકવાર તેણે રાજસભામાં એવો પ્રશ્ન કર્યો કે 'જગત્માં કયો ધર્મ સંસારથી મુક્ત કરનારો છે?—આનો ઉત્તર હેમાચાર્યે પુરાણના શંખાખ્યાનનો અધિકાર સંભળાવી–' સંજીવિની ન્યાય ' જણાવી બતાવ્યું કે

तिरोधीयत दर्भाद्यै र्यथा दिव्यं तदौषधम् ।
तथाऽमुष्मिन् युगे सत्यो धर्मो धर्मान्तरैर्नृप ॥
परं समग्रधर्माणां सेवनात्कस्यचित् क्वचित् ।
जायते शुद्धधर्माप्ति र्दर्भच्छन्नौषधाप्तिवत् ॥

ભાવાર્થ—હે રાજન્ ! જેમ દર્ભાદિ સાથે મળી જવાથી દિવ્ય ઔષધીની પિછાન થતી નથી, તેમ આ યુગમાં કેટલાક ધર્મોથી સત્ય ધર્મ તિરોભૂત રહ્યો છે, પરન્તુ સમગ્ર ધર્મોના સેવનથી જેમ દિવ્યૌષધિ પ્રાપ્ત થઇ તેમ ક્વચિત્ પુરૂષને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઇ જાય છે. ટૂંકામાં સર્વ ધર્મનો પરિચય લઈ સત્ય ધર્મનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે–ખરી જિજ્ઞાસા જેને જાગી હોય અને તે જિજ્ઞાસા પ્રમાણે તે પ્રયાસ કરે તો તેની જિજ્ઞાસા જરૂર પૂરી થાય.

ધર્મ ગવેષણા માટે આવો નિષ્પક્ષપાત ભાવ પ્રકટ થયેલો જોઇ રાજા મુગ્ધ થયો.

૪૧૭ 'મહારાજ જયસિંહદેવે માલવમંડલ ઉપર વિજય મેળવ્યો, તેથી ધારાની સમગ્ર ઋદ્ધિ પાટણમાં આવી, એની સાથે ભોજરાજાનો પુસ્તક ભંડાર પણ લાવવામાં આવ્યો. વિજયવંત સિદ્ધરાજ પાટણમાં આવ્યો તે વખતે આશીર્વચન કહેવા અનેક પંડિતો રાજપ્રાસાદે આવ્યા હતા, તેમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર પણ હતા. હવે કોઇ સમયે હેમચંદ્રસૂરિ સિદ્ધરાજને મળવા આવ્યા ત્યારે સિદ્ધરાજના પુસ્તક ભંડારના રક્ષકો અવંતીના એ ભંડારનું નિરીક્ષણ કરતા

હતા. એ રક્ષકોએ 'લક્ષણ' સંબંધીનું એ ભંડારનું એક પુસ્તક રાજાને બતાવ્યું. રાજાએ આચાર્યને પૂછ્યું કે 'એ શું છે?' આચાર્યે જણાવ્યું કે "'ભોજવ્યાકરણ' એ નામનું એ શબ્દશાસ્ત્ર છે."; વળી કહ્યું કે "એ માલવનરેશ ભોજ વિદ્વચ્ચક્ર શિરોમણિ હતો. એણે શબ્દશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, જ્યોતિઃશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, રાજસિદ્ધાંત, તરૂશાસ્ત્ર (વૃક્ષાયુર્વેદ), વાસ્તુલક્ષણ, અંકગણિત, શકુન વિદ્યા, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, સામુદ્રિક તથા મેઘમાલા વિગેરે અનેક ગ્રંથોનું પ્રણયન કરેલું છે:" આ બધું સાંભળીને સિદ્ધરાજ બોલ્યો કે 'શું અમારા ભંડારમાં આવાં શાસ્ત્રો નથી? આખાય ગૂજરાતમાં આવો કોઇ સર્વશાસ્ત્ર નિષ્ણાત પંડિત નથી એનું શું કારણ?' આ સમયે ત્યાં ઉપસ્થિત રહેલા વિદ્વાનોની દૃષ્ટિ આચાર્ય હેમચંદ્ર તરફજ વળી. રાજાએ હેમચંદ્રને વિનતિ કરી કે 'આપ શબ્દવ્યુત્પત્તિકર શાસ્ત્રને રચીને અમારો મનોરથ પૂરો કરો. આપના સિવાય બીજો કોઇ પંડિત એને રચી શકે તેમ નથી. વર્ત્તમાનમાં આપણો દેશ કલાપ (કાતંત્ર) વ્યાકરણને અધીન છે. એ અધીનતા ભોગવતાં છતાંય વિદ્યાર્થીને શબ્દ વ્યુત્પત્તિ તો બરાબર થતી નથી. વળી, એક વ્યાકરણ તરીકે પાણિનિનું વ્યાકરણ ઠીક છે, પણ બ્રાહ્મણો અભિમાનથી તેને વેદાંગ કહીને અભ્યાસીઓની અવગણના કરે છે. એ લોકો સમયે સમયે એમ ટકોર કર્યા કરે એ કરતાં નવીનજ વ્યાકરણ રચવું ઉત્તમ છે. (શ્લોક ૭૦-૮૩) છેવટે સિદ્ધરાજે એમ કહ્યું કે 'મારો દેશ અને હું ધન્ય છીએ, જ્યાં આવા અલૌકિક વિદ્વાનનો નિવાસ છે. (શ્લોક ૯૫) રાજાએ તેની પાસે વિશ્વલોકોપકાર તથા સ્વકીર્ત્તિ માટે નૂતન વ્યાકરણ-સિદ્ધહૈમવ્યાકરણ રચાવ્યું. આ સંબંધમાં વ્યાકરણનાં ૮ પુસ્તકો કાશ્મીરથી મંગાવવામાં આવ્યાં હતાં. જ્યારે ગ્રંથ સમાપ્ત થઇ ગયો, ત્યારે રાજાએ તે પોતાના દેશમાં તેના અધ્યયન અધ્યાપનનો પ્રારંભ કરાવ્યો અને અંગ વંગ કલિંગ લાટ કર્ણાટ આદિ દેશોમાં તેનો પ્રચાર કરાવ્યો અને તેની ૨૦ પ્રતિઓ કાશ્મીર મોકલી. રાજકોશમાં

તેની પ્રત રાખી. આ વ્યાકરણના અભ્યાસીને રાજ્યમાં બહુ ઉત્તેજન મળતું હતું. કાકલ કે કક્કલ નામના અષ્ટ વ્યાકરણના વિદ્વાન્ કાયસ્થને આ વ્યાકરણનો અધ્યાપક નીમવામાં આવ્યો. જ્ઞાનપંચમી આદિ દિનોમાં તેની પૂજા-અર્ચા થતી હતી વગેરે (શ્લોક ૯૬-૧૧૫ પ્રભાવકચરિત).

૪૧૮. સિદ્ધરાજની વિનંતિથી આચાર્ય હેમચંદ્રને ગૂજરાત માટે નવીન સાહિત્ય નિર્માણ કરવાની-વ્યાકરણાદિ રચવાની-પ્રેરણા મળી એ નિર્વિવાદ છે. હેમાચાર્ય પોતેજ તે વાત સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કેઃ—[૩૩૧]

'અતિ વિસ્તૃત, દુર્બોધ અને વિપ્રકીર્ણ વ્યાકરણોના સમૂહથી કદર્થિત થયેલા શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહે સર્વાંગપૂર્ણ એક નૂતન શબ્દાનુશાસન રચવાની આચાર્ય હેમચંદ્રને પ્રાર્થના કરી અને તે મુજબ આચાર્ય હેમચંદ્રે આ વ્યાકરણને વિધિપૂર્વક (સર્વાંગપૂર્ણ) બનાવ્યું.'

૪૧૯. વળી ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં કુમારપાલ હેમચંદ્રનો ઉપકાર માને છે તેવા શ્લોકમાં બતાવ્યું છે કેઃ—[૩૩૨]

'પૂર્વે (અમારા) પૂર્વજ (પૂર્વાધિકારી) સિદ્ધરાજ નૃપતિએ ભક્તિથી વશ થઈને કરેલી યાચના વડે આપે સાંગ-સર્વાંગ તેમજ સુવૃત્તિ વડે સુગમ એવું અગાઉ વ્યાકરણ રચ્યું.'

૪૨૦ આ વૃત્તાંતને સંક્ષેપમાં હેમચંદ્રના સમસમયી આચાર્ય

---

૩૩૧ तेनाति विस्तृतदुरागमविप्रकीर्णशब्दानुशासनसमूहकदर्थितेन ।
अभ्यर्थितो निरवमं विधिवद् व्यधत्त शब्दानुशासनमिदं मुनिहेमचंद्रः ॥

૩૩૨ पूर्व पूर्वजसिद्धराजनृपते र्भक्तिस्पृशो याचया
सांगं व्याकरणं सुवृत्तिसुगमं चक्रु र्भवन्तः पुरा ।

સોમપ્રભે જણાવેલો તે ઉપર કહેવાઈ ગયો છે, તેમજ બીજા પ્રાકૃત પ્રબંધમાં પણ આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે.[૩૩૩]

૪૨૧ પ્ર. ચિં. માં મેરૂતુંગ કે જે પ્રભાચંદ્રના સમસમયી ગણાય તે જણાવે છે કે 'સૂરિએ સમસ્ત વ્યાકરણોનું અવગાહન કરી એક જ વર્ષમાં સવા લાખ શ્લોક પ્રમાણ એવું પંચાંગપૂર્ણ વ્યાકરણ રચ્યું અને રાજા તથા પોતાની સ્મૃતિમાં તેનું નામ 'શ્રી સિદ્ધહૈમ' રાખ્યું. વળી આ ગ્રંથ રાજાની સવારીના હાથી પર રાખી રાજાના દરબારમાં લાવવામાં આવ્યો. હાથી પર બે ચામર ધારનારી સ્ત્રીઓ બંને બાજુ ચામર ઢાળતી હતી અને ગ્રંથ પર શ્વેત છત્ર ધર્યું હતું. ત્યારપછી તેનું પઠન રાજસભાના વિદ્વાનો પાસે કરવામાં આવ્યું અને રાજાએ સમુચિત પૂજોપચાર કર્યા પછી તેને રાજકીય સરસ્વતી કોષમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું. આ સમયે એક વિદ્વાને એક શ્લોકથી તે ગ્રંથની પ્રશંસા કીધી તે અત્ર નોંધવા યોગ્ય છે.

> भ्रातः संवृणु पाणिनिप्रलपितं कातन्त्रकन्था वृथा
> मा कार्षीः कटुशाकटायनवचः क्षुद्रेण चान्द्रेण किम् ।
> किं कण्ठाभरणादिभिर्बठरयस्यात्मानमन्यैरपि
> श्रूयन्ते यदि तावदर्थमधुराः श्रीसिद्धहेमोक्तयः ॥

—'હે ભાઇ ! જ્યાં સુધી શ્રી સિદ્ધહૈમ-વ્યાકરણનાં અર્થમાધુર્યવાળાં વચનોનું શ્રવણ કરવામાં આવે ત્યાસુધી પાણિનિ વ્યાકરણના પ્રલાપને બંધ રાખવા દે. (શિવશર્મ કૃત) કાતન્ત્ર વ્યાકરણ રૂપી કંથાને વૃથા સમજ, શાકટાયન વૈયાકરણનાં કટુ વચનો કાઢ નહિ; ભલા ક્ષુદ્ર (ચંદ્રગોમિ નામના બૌદ્ધાચાર્ય કૃત) ચાન્દ્ર વ્યાકરણથી શું સરવાનું ? અને કંઠાભરણ આદિ અન્ય વ્યાકરણોથી પણ આત્માને શા માટે બઠર-કલુષિત કરે છે ?'[૩૩૪]

---

૩૩૩ જિનમંડને તેનો ઉલ્લેખ ટાંક્યો છે કે

> जयसिंहदेववयणाउ निम्मियं सिद्धहेमवागरणं ।
> नीसेससद्दलक्खण निहाणमिमिणा मुणिदेणं ॥

૩૩૪ લગભગ આજ પ્રમાણેનું વૃત્તાંત આ શ્લોક ટાંકીને મેરૂતુંગપછી

૪૨૨ અન્યત્ર બીજું કથન છે કે:—

किं स्तुमः शब्दपाथोधे र्हेमचन्द्रयतेर्मतिम् ।
एकेनापि हि येनेदृक् कृतं शब्दानुशासनम् ॥

—શબ્દોના સમુદ્રરૂપ હેમચંદ્રની મતિની શું સ્તુતિ કરીએ ? (કરી શકીએ), કારણ કે તેણે એકલાએ આવું શબ્દાનુશાસન રચ્યું છે.

૪૨૩ 'ગૂજરાતમાં વ્યાકરણ–ગ્રંથોમાં પહેલું સ્થાન કાલાપકને અને બીજું સ્થાન કાતંત્રને મળેલું હતું. ગૂજરાતમાં રચાયેલા ગ્રંથોમાં પ્રમાણ રૂપે જ્યાં વ્યાકરણનાં સૂત્રો મળી આવે છે ત્યાં મોટે ભાગે આ જ બે વ્યાકરણોનાં હોય છે. પાણિનિના વ્યાકરણનું અધ્યયન–અધ્યાપન ગૂજરાતમાં ઘણું ઓછું થતું. ગૂજરાતની માફક બંગાલમાં પણ જૂના જમાનામાં મોટે ભાગે આ બંને વ્યાકરણોનો પ્રચાર વધારે હતો એ વાત બંગાલી વિદ્વાનોએ એ વ્યાકરણો ઉપર લખેલી સંખ્યાબંધ ટીકા વગેરેથી જાણી શકાય છે. જનેતર વિદ્વાનોની માફક જૈન વિદ્વાનોએ પણ આ ગ્રંથો ઉપર ઘણાં ટીકા–ટિપ્પણ લખ્યાં છે તે ઉપરથી પણ એજ વ્યાકરણ ભણવા–ભણાવવાનો પ્રચાર હતો એ સ્પષ્ટ જણાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રના સર્વાંગપૂર્ણ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન નામે વ્યાકરણના પ્રાદુર્ભાવ પછી જૈન સમાજમાંથી પણ જૈન વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ ઉપર સ્વતંત્ર રચનાઓ કરેલી છે, પરંતુ તેમાંની કોઈને પણ હેમચંદ્રની રચના જેવું વિશેષ સ્થાન મળ્યું નથી. હેમચંદ્રના ઉપરાંત ચાર સ્વતંત્ર વ્યાકરણ ગ્રંથો જૈન વિદ્વાનોના નોંધાયા છે તે ૧ વિદ્યાનંદ (દિ૦), ૨ (મલયગિરિ કૃત) મુષ્ટિ વ્યાકરણ, ૩ જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ [દિ] અને ૪ શાકટાયન વ્યાકરણ.'[૩૩૫]

૪૨૪ સં. ૧૧૮૧ માં વાદિ દેવસૂરિ અને કુમુદચંદ્ર–એમ શ્વેતાંબર અને દિગંબર વચ્ચે રાજસભામાં ચાલેલા શાસ્ત્રાર્થ સમયે

થયેલા જિનમંડન ગણિએ કુમારપાલ પ્રબંધ (પૃ. ૧૬–૧૭) અને ચારિત્રસુંદરે કુમારપાલ ચરિત (પૃ. ૮ શ્લોક ૨૯–૪૬) માં જણાવેલ છે.

૩૩૫ જિનવિજય–'પુરાતત્ત્વ' ૨, ૪૧૯.

હેમચંદ્રે ભાગ લીધો હતો. સિદ્ધરાજ શૈવધર્મી હતો અને સાથે સાથે વિદ્યાનુરાગી અને ધાર્મિક ચર્ચા સાંભળવાનો પ્રેમી હતો. તેણે હેમચંદ્રના ઉપદેશથી પાટણમાં રાયવિહાર અને સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધવિહાર નામનાં જૈનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં એ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. સિદ્ધરાજે સં. ૧૧૫૧ થી ૧૧૯૯ સુધી રાજ્ય કર્યું. પ્રાયઃ તે રાજાના જીવનસુધી હેમચંદ્રે ગૂજરાત સિવાય અન્ય દેશમાં વિહાર કર્યો નહોતો,[૩૩૬] (એટલે મુખ્યત્વે પાટણમાં નિવાસ કર્યો હતો). જૈન શાસ્ત્રમાં મુનિ માટે ચિરકાલ સુધી એક સ્થાનમાં રહેવાનો નિષેધ કર્યો છે, છતાં આ આચાર્યે સંયોગાનુસાર ધર્મ પ્રભાવનાનો લાભ સમજી રાજાના ઉપરોધથી અધિક સમય સુધી ગુરૂ અને સંઘની ઇચ્છાથી પાટણ-ગૂજરાતમાં જ રહેવાનું સ્વીકાર્યું હતું. તે રાજાનું અવસાન થતાં અન્ય પ્રદેશોમાં વિચરવા લાગ્યા. તે સમયમાં તેમના ઉપદેશથી હજારો જૈન ધર્મમાં આવ્યા. અવકાશ સમયે ગ્રંથોની રચના ચાલુ હતી.

૪૨૫ પછી કુમારપાલ ૫૦ વર્ષની વયે ગૂર્જર દેશનો અધિપતિ થયો. તેણે કેટલાંક વર્ષો રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરવામાં તથા શત્રુઓને જીતવામાં ગાળ્યાં. રાજ્યની સીમા વધી, નિષ્કંટક રાજ્ય થતાં શાન્તિ સર્વત્ર ફેલાઇ ત્યારે હેમાચાર્ય શાસનોદ્ધારની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાનો અવસર જાણી પાટણ આવ્યા.

---

૩૩૬ જુઓ તત્કાલીન સોમપ્રભસૂરિના કુમારપાલ પ્રતિબોધ: તેમાં જણાવ્યું છે કે

"હવે સ્વભાવ પ્રમાણે નિરંતર લોકોપકાર કરવાની ભાવનાથી હેમચંદ્ર સૂરિ દેવીના કહેવાથી વિવિધ દેશમાં વિચરવા લાગ્યા. એવામાં કોઇવાર દેવતાએ તેમને કહ્યું કે 'હે મહાનુભાવ! ગૂર્જર દેશ મુકીને તમે બીજા દેશોમાં વિહાર કરશો નહિ. કારણ કે અહીં રહેતાં તમે મોટો ઉપકાર કરી શકશો.' આથી દેશાંતરના વિહારથી નિવૃત્ત થઇ તે ભવ્યજનોને પ્રતિબોધ આપતા ગૂજરાતમાં જ રહેવા લાગ્યા." અને જિનમંડન-કુમારપાલ પ્રબંધમાં જૂના પ્રાકૃત પ્રબંધમાંથી ઉતારો પૃ. ૧૭.

૪૨૬ રાજા રાજ્યપ્રાપ્તિ પહેલાં અનેક સંકટોમાંથી પોતાને ઉગારવા માટે આચાર્યનો ઉપકારવશ હતો. પોતાનું રાજ્ય સમર્પણ કરતા રાજાને સૂરિએ કહ્યું કે નિષ્પરિગ્રહી અમો મુનિઓને એ સર્વ તુચ્છ છે. પછી પોતાની ત્રણ આજ્ઞાઓ પાલન કરવા જણાવ્યું: (૧) પ્રાણીમાત્રનો વધ બંધ કરી સર્વ જીવોને અભયદાન આપો; (૨) પ્રજાની અધોગતિના મુખ્ય કારણરૂપ દુર્વ્યસન–દ્યૂત, માંસ, મદ્ય, શિકાર આદિનો નાશ કરો; અને (૩) પરમાત્મા મહાવીરની પવિત્ર આજ્ઞાઓનું પાલન કરી તેના સત્ય ધર્મનો પ્રચાર કરો. કુમારપાલે તેનો સ્વીકાર કરી 'અમારિ પડહ' વગડાવી સમસ્ત રાજ્યમાંથી હિંસાને દેશનિકાલ કરી, રાજકુલદેવી કંટકેશ્વરીને બલિ અપાતી પણ બંધ કરી, દુર્વ્યસનોનો બહિષ્કાર કરાવ્યો; પોતે શ્રાવક ધર્મ સ્વીકારી (સં. ૧૨૧૬) 'પરમાર્હત' બન્યો અને વીતરાગ ધર્મની પ્રભાવના અનેક પ્રકારથી કરવા લાગ્યો. હેમચંદ્ર સિદ્ધરાજના સમયમાં કેવલ પોતાની વિદ્યાને લીધે દરબારમાં સત્કારભાજન થયા હતા અને કુમારપાલના સમયમાં રાજાના ગુરૂ બની તેમણે પોતાના પ્રભાવથી જૈન ધર્મને અતુલિત લાભ પહોંચાડયો હતો. તેણે ધાર્યું કે—

આપણુ પઈ પ્રભુ હોઇઅં કઇ પ્રભુ કીજઇ હત્થિ,
કજ્જ કરિવા માણુસહ બીજઉ માગુ ન અત્થિ.

—યા તો મનુષ્યે પોતેજ સમર્થ થવું ઘટે, યા કોઈ સમર્થને પોતાના હાથમાં લેવો ઘટે. મનુષ્યને કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે આ બે માર્ગ સિવાય અન્ય (ત્રીજો) માર્ગ નથી. તેથીજ તે આચાર્યે કૃતકૃત્ય થઈ પોતાના 'વીતરાગસ્તોત્ર'માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે:—

श्राद्धः श्रोता सुधी र्वक्ता युज्येयातां यदीश ! तत् ।
त्वच्छासनस्य साम्राज्यमेकच्छत्रं कलावपि ॥

—હે દેવ ! જો શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી નિર્મલ હૃદયવાળો–શ્રાદ્ધ શ્રોતા હોય અને શાસ્ત્રપારંગત તત્ત્વપારખી વક્તા હોય–તો એ બંનેના યોગથી કલિકાલમાં પણ તારા શાસનનું એકચ્છત્ર સામ્રાજ્ય થઈ શકે છે.

૪૨૭. 'શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે લોકાનુગ્રહમાં આત્મા અર્પણ કર્યો; શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહાપ્રભાવક, બળવાન્ ક્ષયોપશમવાળા પુરૂષ હતા, તેઓ ધારત તો જુદો પંથ પ્રવર્તાવી શકે એવા સામર્થ્યવાન્ હતા. તેમણે ત્રીશ હજાર ઘરને શ્રાવક કર્યાં, ત્રીશ હજાર ઘર એટલે સવાથી દોઢ લાખ માણસની સંખ્યા થઇ. શ્રી સહજાનંદજીના સંપ્રદાયમાં હાલ એક લાખ માણસ હશે, એક લાખના સમૂહથી સહજાનંદજીએ પોતાનો સંપ્રદાય પ્રવર્ત્તાવ્યો, તો દોઢ લાખ અનુયાયીઓનો એક જુદો સંપ્રદાય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ધારત તો પ્રવર્ત્તાવી શકત. પણ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને લાગ્યું હતું કે 'સંપૂર્ણ વીતરાગ સર્વજ્ઞ તીર્થંકર જ ધર્મપ્રવર્ત્તક હોઈ શકે, અમે તો એ તીર્થંકરની આજ્ઞાએ ચાલી તેમના પરમાર્થમાર્ગનું પ્રકાશન કરવા પ્રયત્ન કરનાર, વીતરાગમાર્ગનો પરમાર્થ પ્રકાશવા રૂપ લોકાનુગ્રહ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કર્યો, તેમ કરવાની જરૂર હતી. વીતરાગમાર્ગ પ્રતિ વિમુખતા અને અન્યમાર્ગ તરફથી વિષમતા, ઈર્ષ્યા આદિ શરૂ થઈ ચુકયા હતા. આવી વિષમતામાં વીતરાગ માર્ગ ભણી લોકોને વાળવા માટે લોકોપકારની તથા તે માર્ગના રક્ષણની તેમને જરૂર જણાઈ. 'અમારૂં ગમે તેમ થાઓ, આ માર્ગનું રક્ષણ થવું જોઈએ' એ પ્રકારે તેમણે સ્વાર્પણ કર્યું; પણ આમ સેવાજ કરી શકે; તેવા ભાગ્યવાન્-મહાત્મ્યવાન્-ક્ષયોપશમવાન્ જ કરી શકે. જુદાં જુદાં દર્શનોનો યથાવત્ તોલ કરી અમુક દર્શન સંપૂર્ણ સત્ય-સ્વરૂપ છે એવો નિર્ધાર કરી શકે એવા પુરૂષ જ લોકાનુગ્રહ, પરમાર્થપ્રકાશ, આત્માર્પણ કરી શકે.' (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પૃ. ૭૧૬)

૪૨૮. હેમાચાર્યની સતત પ્રેરણાથી કુમારપાલે જે જૈનધર્મની વૃદ્ધિ અર્થે કાર્ય કર્યાં તે ટુંકમાં અગાઉના પ્રકરણમાં કહેવાઈ ગયાં છે. કુમારપાલે દેવકી પત્તનમાં સોમનાથ મહાદેવના મંદિરનો પુનરૂદ્ધાર-જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અને તેના નિર્માણ સંબંધી ત્યાંના પંચકુલનો પત્ર આવતાં નિર્માણ સંબંધમાં શું કરવું ઘટે એવું હેમચંદ્રને પૂછતાં

તે સૂરિએ જણાવ્યું કે 'આ ધર્મભવનના નિર્વિઘ્ન નિર્માણ અર્થે તો આપે બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરીને દેવાર્ચનમાં વિશેષ સંલગ્ન રહેવું ઘટે; અથવા મંદિરના ધ્વજારોપણ સુધી મદ્ય માંસના ત્યાગનું વ્રત લેવું ઘટે.' કુમારપાલે નીલકંઠ પર જલ ચડાવ્યું અને મદ્યમાંસ-ત્યાગનું વ્રત લીધું. બે વર્ષ પછી જ્યારે મંદિર પૂર્ણ થયું અને કેવલ કલશ તથા ધ્વજા ચઢાવવાનું બાકી રહ્યું ત્યારે રાજાએ પૂર્વે લીધેલું વ્રત પૂરૂં કરવા ઇચ્છયું. ત્યારે હેમચંદ્રે જણાવ્યું કે આપે ભગવાન્ સોમનાથના મંદિરમાં પધારી તેની સમક્ષજ વ્રતની સમાપ્તિ કરવી ઘટે. પછી બીજાના કહેવાથી સુરિને પણ સોમેશ્વરની યાત્રામાં સાથે આવવા કહ્યું. તે આમંત્રણ પોતે સ્વીકાર્યું. એટલે રાજાએ તેને સુખાસન વાહનાદિ લેવા જણાવતાં તેમણે પાદવિહાર કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી જણાવ્યું કે શીઘ્ર પ્રયાણ કરીને શત્રુંજય ઉજ્જયંતાદિ મહા તીર્થોની યાત્રા કરી દેવપત્તન આવી મળું છું. ત્યાં કુમારપાલ જતાં હેમચંદ્ર આવી મળ્યા ને શિવની સ્તુતિ કરવા જણાવ્યું ત્યારે તેમણે વીતરાગસ્તોત્ર–મહાદેવસ્તોત્ર બનાવ્યું. તેમાં મહાદેવ કોણ કહેવાય એને માટેના ગુણો બતાવી તેવા ગુણોવાળા જે કોઈ દેવ હોય–પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ કે મહેશ–શિવ કે બુદ્ધ કે જિન જે હોય તેને મારા નમસ્કાર છે એવી રીતે સ્તુતિ કરી. આના થોડા શ્લોકો આ પ્રકરણને મથાળે મૂકાયા છે–यस्यास्ति થી बुद्धं वा वर्धमानं शतदलनिलयं केशवं वा शिवं वा ॥ સુધીના. (પ્ર. ચિં.).

૪૨૯ એકવાર કાશીથી આવેલા વિશ્વેશ્વર નામના કવિએ કુમારપાલ સમક્ષ વિદ્વત્સમિતિમાં હેમચંદ્રની અર્ધ શ્લોકથી વ્યાજ-સ્તુતિ કરી કેઃ—

पातु वो हेमगोपालः कम्बलं दण्डमुद्वहन् ।

—કામળો અને દંડ ધારણ કરતા એવા હેમ(ચંદ્ર) ગોપાલ (ગોવાળીઓ) તમારી રક્ષા કરે.

હેમચંદ્રે સામો અર્ધો શ્લોક કહી તેનો પ્રત્યુત્તર તેજ પ્રમાણે આપ્યોઃ—

षड्दर्शनपशुग्रामं चारयन् जैनगोचरे ॥

—તે ગોપાલ એવો છે કે જે ૭ દર્શનરૂપી પશુઓને જૈન ગોચર–તૃણ ક્ષેત્રમાં ચારતો રહ્યો છે.

આવી આવી અનેક ઘટનાઓ તેના જુદા જુદા પ્રબંધોમાં-ચરિતોમાં મળી આવે તેમ છે તો ત્યાંથી જોઇ લેવી.

૪૩૦ જેમ સિદ્ધરાજની વિનતિથી સિદ્ધહેમ રચ્યું, તેમ કુમારપાલના માટે યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તોત્ર અને ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્ર રચ્યાં.[૩૩૭] અને લોકો માટે દ્વયાશ્રય, છંદોનુશાસન, અલંકાર, નામસંગ્રહ આદિ અન્ય ગ્રંથો રચ્યા.

૪૩૧ હેમાચાર્યના જીવનને જગતમાં શાશ્વત પ્રકાશિત રાખનાર અને અન્ય ધર્મીઓને પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરાવનાર–એ તેનો અગાધ જ્ઞાન ગુણ હતો. તેના જેવો સકલ શાસ્ત્રોમાં પારંગત અત્યંત શોધવા જતાં પણ કોઈ મળશે નહિ. આ અપરિમિત જ્ઞાનશક્તિને લીધે 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' એ ઉપાધિથી તે ઓળખાય છે. પીટર્સન આદિ પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો પણ તેને જ્ઞાનનો સાગર (ocean of knowledge) કહે છે. એમ કહેવાય છે કે તેણે સાડાત્રણ કરોડ શ્લોક પ્રમાણ ગ્રંથો રચ્યા છે. ઉપલબ્ધ થતા ગ્રંથોનું શ્લોકપ્રમાણ તેટલું નથી, તેથી બીજા લુપ્ત થયા હશે, છતાં જે મળી શકે છે તેનું પ્રમાણ ઓછું નથી. તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૨૨૯ માં થયો.

---

૩૩૭ હેમચંદ્રે ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્રમાં રાજા કુમારપાલ તેનો ઉપકાર માને છે તે શ્લોક પોતે મૂકયો છે જેનો અર્ધો ભાગ અગાઉ ટિપ્પણ ૩૩૨ માં મૂકયો છે ને બીજો અર્ધો ભાગ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

मदुपेतोरथ योगशास्त्रममलं लोकाय च द्वयाश्रय—

च्छन्दोऽलंकृतिनामसंग्रह मुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥१८॥

लोकोपकारकरणे स्वयमेवयूयं सज्जाः स्थ यद्यपि तथाप्यहमर्थयेऽदः ।

मादृग्जनस्य परिबोधकृते शलाका पुंसां प्रकाशयत वृत्तमपि त्रिषष्टेः ॥१९॥

પ્રકરણ ૭ મું.

હેમયુગ-[ચાલુ]

शब्द-प्रमाण-साहित्य-छन्दो-लक्ष्म-विधायिनां ।
श्री हेमचन्द्रपादानां प्रसादाय नमोनमः ॥

—શબ્દ, પ્રમાણ, સાહિત્ય, છંદ, વ્યાકરણના વિધાયક એવા પૂજ્ય શ્રી હેમચંદ્રના પ્રસાદગુણને નમો નમઃ

-રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર કૃત નાટ્યદર્પણ વિવૃતિ પ્રાન્તે.

तुनीय-तवणिज्ज-कंती सयवत्त-सवत्त-नयण-रमणिज्जा ।
पल्लविय-लोय-लोयण-हरिस-प्पसरा सरीर-सिरी ॥
आबालत्तणओ बिहु चारित्तं जणिय-जण-चमक्कारं ।
बावीस परीसह सहण-दुद्धरं तिव्व-तवपवरं ॥
मुणिय विसमत्थ सत्था निमिय वायरण पमुह गंथगणा ।
परवाइपराजयजाय-कित्ती मई जयपसिद्धा ॥
धम्म पडिवत्तिजणणं, अतुच्छ मिच्छत्त मुच्छिआणं पि ।
महु खीरपमुंह महुरत्त निम्मियं धम्मवागरणं ॥
इच्चाइ गुणोहं हेमसूरिणो पेच्छिऊण छेयजणो ।
सद्दहइ अदिट्ठे वि हु तित्थंकर गणहरप्पमुहे ॥

—જેમની શરીરલક્ષ્મી તપનીય એટલે સુવર્ણની કાંતિ જેવી, શતપત્ર એટલે કમલ સમાન નયણથી રમણીય, અને લોકનાં લોચનમાં હર્ષના પ્રસારને પલ્લવિત કરનારી હતી; જેમનું બાલપણાથી ચારિત્ર જનોમાં ચમત્કાર કરનારૂં, બાવીશ પરિષહ સહન કરવાથી દુર્જય, અને તીવ્ર તપવડે ઉત્તમ હતું, જેમની મતિ વિષમાર્થ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળી, વ્યાકરણ પ્રમુખ ગ્રંથો રચનારી અને પરવાદીનો પરાજય કરી કીર્ત્તિ પ્રાપ્ત કરનારી વિજયિની હતી, જેમનું ધર્મવિવરણ-ધર્મકથન અતુચ્છ અને મિથ્યાત્વથી મૂર્છિત એવાઓને પણ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારૂં અને મધુ ક્ષીર પ્રમુખના માધુર્યવાળું હતું-ઇત્યાદિ ગુણોવાળા હેમસૂરિને જોઇને ચતુર-નિપુણજનો અદૃષ્ટ એવા તીર્થંકર ગણધર પ્રમુખને સદ્દહે છે-શ્રદ્ધે છે.

—સોમપ્રભકૃત કુ૦ પ્ર૦ ૧, ગાથા ૨૦ થી ૨૪.

સંસ્કૃત બૃહદ્ વ્યાકરણના મૂળની શ્લોક પ્રમાણ સંખ્યા ૧૧૦૦ છે, એટલે સર્વ સૂત્ર સંખ્યા ૩૫૬૬ અને પ્રાકૃત વ્યાકરણની સૂત્ર સંખ્યા ૧૧૧૯ છે. આખું વ્યાકરણ પ્રસાદ ઉપજાવે તેવું છે. તે પર બૃહદ્વૃત્તિ-તે અઢાર હજાર શ્લોક સંખ્યાની વિસ્તૃત ટીકા પણ તેમણે રચી છે કે જેની અંદર કોઈપણ શબ્દસિદ્ધિ બાકી નથી રહી; તેને કુશાગ્રબુદ્ધિ વિદ્યાર્થી રસપૂર્વક શીખી શકે છે. મૂળ સૂત્રો પર લઘુવૃત્તિ એ ૭ હજાર શ્લોક પ્રમાણ સૂત્રાર્થપ્રદર્શિકા સંક્ષિપ્ત ટીકા છે કે જે પ્રથમાભ્યાસીઓને તે સમજતાં સુગમ પડે-એટલે કે મંદમેધા વિદ્યાર્થી પણ વ્યાકરણના બોધથી વિમુખ ન રહે એ માટે લઘુવૃત્તિ છે. લઘુવૃત્તિનો ક્રમ બૃહદ્વૃત્તિના જેવો છે. ધાતુઓનાં રૂપો માટેનો રચેલો ધાતુપારાયણ પાંચ હજાર શ્લોક પ્રમાણ છે. ઉણાદિ સૂત્ર ગણ સવિવરણ છે ને તે ઉપરાંત લિંગજ્ઞાન માટે રચેલો લિંગાનુશાસન નાના નાના પ્રકારના લલિત છંદોમાં મૂકયો છે ને તેના પર ત્રણ હજાર શ્લોક પ્રમાણની વિસ્તૃત ટીકા પણ કરી છે. આ સંસ્કૃત વ્યાકરણ ઉપર બૃહન્ન્યાસ નામે અત્યંત વિસ્તૃત વિવરણ પોતે લખ્યું હતું કે જેની સંખ્યા નેવું હજાર શ્લોક હતી. એ વિવરણનો કેટલોક ભાગ નષ્ટ થઇ ગયો છે ને કેટલોક વિદ્યમાન છે. એકંદરે બધાની સંખ્યા એક લાખ પચીસહજાર શ્લોક પ્રમાણ છે.

૪૩૪ સંસ્કૃત વ્યાકરણની સાથે પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરેનું વ્યાકરણ લખવાની પ્રથાનો આદિ આવિર્ભાવક આચાર્ય હેમચંદ્ર છે. આવી પ્રથા કોઈ પણ અન્ય વ્યાકરણમાં નથી. વરરૂચિ અને ભામહ વગેરે પંડિતોએ પ્રાકૃત વ્યાકરણો તો અનેક રચ્યાં છે પણ તેમાં અને ગૂજરાતના આ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં નદી અને સમુદ્રની જેટલું અંતર છે. વરરૂચિ વગેરે લેખકોએ માત્ર નાટકોને સમજવા પૂરતાંજ પ્રાકૃત વ્યાકરણો લખ્યાં છે પણ આ આચાર્યે તો પોતાના સમય સુધીના સમગ્ર પ્રાકૃત સાહિત્ય અને આર્ષ પ્રાકૃતને લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચેલું છે અને સાથે નાટકોની ભાષાને પણ

સ્થાન આપેલું છે. પાણિનિએ 'છાંદસમ્' કહીને જેમ વેદની ભાષાનું વ્યાકરણ લખ્યું છે તેમ આ આચાર્યે 'આર્ષમ્' કહીને જૈન આગમોની ભાષાનું પણ અનુશાસન કરેલું છે. વિશેષ મહત્ત્વનું તો એ છે કે બીજા કોઈ પણ પ્રાકૃત વ્યાકરણ કરતાં ગૂજરાતના આ વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત ભાષાને અને અપભ્રંશ ભાષાને સમજાવવાનો આચાર્યનો વિશિષ્ટ પ્રયત્ન છે. અને ખાસ કરીને અપભ્રંશ ભાષા માટે તો તે પહેલાં કોઈ પણ પ્રાચીન વૈયાકરણે આટલું સવિશેષ લખ્યું હોય એમ કહેવાને કાંઇ પ્રમાણ નથી. આ પ્રાકૃત વ્યાકરણ માટે થોડુંક કહીએ તો હેમચંદ્ર કહે છે કે 'પ્રકૃતિ સંસ્કૃત છે, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું–આવેલું તે પ્રાકૃત.' (આ મત સંબંધી કેટલોક મતભેદ છે) પહેલાં (મહારાષ્ટ્રી) પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ લખી, પછી શૌરસેનના વિશેષ નિયમ લખી જણાવ્યું કે 'શેષં પ્રાકૃતવત્'. પછી માગધીને વિશેષ નિયમ કરી કહ્યું કે 'શેષં પ્રાકૃતવત્;' અર્ધમાગધીને 'આર્ષ' માની તેનું વિવેચન કર્યું નહિ; પછી પૈશાચીનું વિવેચન કરી લખ્યું કે 'શેષં શૌરસેનીવત્;' એજ પ્રમાણે ચૂલિકા–પૈશાચીના વિશેષ નિયમ બતાવી જણાવ્યું કે 'શેષં પ્રાગ્વત્–એટલે કે પૈશાચીવત્'; પછી અપભ્રંશના વિશેષ નિયમ લખી લખ્યું કે 'શૌરશેનીવત્', અને ઉપસંહારમાં સર્વે પ્રાકૃતોને લક્ષમાં રાખી કહ્યું કે 'શેષં સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધં'–આમાં વસ્તુતઃ મહારાષ્ટ્રી સિવાય બીજી બધી પ્રાકૃત કરતાં અપભ્રંશને વધારે ન્યાય આપેલ છે.

૪૩૫. અપભ્રંશનું વિવરણ ૪–૩૨૯ થી ૪–૪૪૮ સૂત્રોમાં છે; ધાત્વાદેશ સૂત્રો ૪–૨ થી ૪–૨૫૯ છે. તેમાંનો મોટો ભાગ પણ વાસ્તવિક રીતે અપભ્રંશ સૂત્રોજ છે, કારણ કે તેમાંની ધાતુઓ મુખ્યત્વે અપભ્રંશમાં મળી આવે છે–એટલે કુલ ૩૭૮ સૂત્રમાં અપભ્રંશની વાત છે, જ્યારે શૌરસેની ૨૭, માગધી ૧૬, પૈશાચી ૨૬ સૂત્રોમાં છે. ધાત્વાદેશનાં સૂત્રોને બાદ કરીએ તો પણ અપભ્રંશ સૂત્રોની સંખ્યા ૧૨૦ થાય છે. હેમચંદ્રના એક શતક પહેલાંના

પુરોગામી **નમિસાધુ** નામના જૈન આલંકારિકે (જુઓ પારા ૨૯૬) **અપભ્રંશના** પ્રકારો નોંધ્યા છે, જ્યારે **હેમાચાર્યે** તે પ્રકારોનો નામોલ્લેખ પણ કર્યો નથી; કદાચ તેમણે **મહારાષ્ટ્રી** (**અપભ્રંશ**) સાથે **શૌરસેની** અપભ્રંશનું થોડું વિવરણ કરેલું હોય એમ તેનાં સૂત્રો અને ઉદાહરણો પરથી કોઇને લાગે છે. ગમે તેમ પણ **અપભ્રંશ** ભાષાનું **હેમાચાર્યે** કરેલું વિવરણ અતિ પૂર્ણ છે. તેના વ્યાકરણનું મૂલ્ય પદ્યમાં જે ઉદાહરણો મોટે ભાગે ઇ. સ. ૯મા ૧૦મા સૈકાના રચાયેલા અન્ય ગ્રંથોમાંથી અને ક્યાંક સ્વરચિત મૂકેલાં છે તેનાથી વિશેષ વૃદ્ધિગત થાય છે. ઘણા ખરા દોહા શૃંગારરસના છે, પણ તેમાંના લગભગ ૧૮ વીરરસના, ૬૦ ઉપદેશમય, ૧૦ જૈન ધાર્મિક, ૫ દંત-કથા–પુરાણમાંના, ૧ કૃષ્ણ રાધા સંબંધી, ૧ **બલિ વામન** વિષેનો, ૧ **રામ** અને **રાવણને** ઉદ્દેશી અને ૨ **મહાભારતને** લગતા છે. શૃંગાર રસમાંના બે તો ઇ. સ. ૧૦ મી સદીના રાજા **મુંજ** સંબંધે છે.[૩૪૧] એટલે પ્રાકૃત વ્યાકરણ, ગૂજરાતી–હિંદી–મરાઠી આદિ દેશી ભાષાઓ માટે અતિ ઉપયોગી અને મૌલિક છે; કારણ કે બધા પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોમાં જૈન **ચંડે** કંઇક અપભ્રંશ માટે કહ્યું ને પછી જૈનજ એવા **હેમાચાર્યે** અપભ્રંશ ભાષા સંબંધી બીજા કરતાં ઘણી કાળજીપૂર્વક અને અતિ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે અને વિશેષમાં વધુ અગત્યનું તો એ છે કે તેણે તેનાં ઉદાહરણો તરીકે અપભ્રંશ દોહા આપેલ છે. આથી અપભ્રંશ ભાષાની દૃષ્ટિએ **હેમચંદ્ર** સૌથી વધારે મહત્ત્વનો છે.[૩૪૨]

૪૩૬ '**હેમચંદ્ર** પોતાના સમયના પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કૃત પંડિત હતા, શ્રમણગ્રામના અગ્રણી હતા અને એક શિષ્ટ લોકનેતા પણ હતા તેથી એમણે પોતાના વ્યાકરણને **સંસ્કૃત**, **પ્રાકૃત** અને **અપભ્રંશરૂપ** ત્રિવેણીનું સંગમસ્થાન બનાવ્યું છે. અપભ્રંશના ભાગમાં

૩૪૧–૨ સ્વ. પ્રો. **ગુણેની** ભવિસયત્ત કહાપરની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (ગા. ઓ. સીરીઝ.)

એમણે જે પદ્યભાગ આપ્યો છે તે ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ખાસ સ્થાન લે એવો છે, અને એથીજ આપણે હેમચંદ્રના સમયની શિષ્ટ સાહિત્ય ભાષાને મેળવી શક્યાએ છીએ. હેમચંદ્રની પૂર્વે કેટલાય સૈકાથી સાહિત્યમાં શિષ્ટ લોકભાષા તરીકે અપભ્રંશભાષા જામી ગયેલી હતી છતાંય એ પહેલાંના કોઈ પણ વૈયાકરણે અપભ્રંશનું આવું સંપૂર્ણ અનુશાસન કર્યું જણાતું નથી. સંભવ એ છે કે, આમ થવામાં શ્રમણપરંપરાની અને બ્રાહ્મણપરંપરાની વિશેષતાજ હેતુરૂપ હોય-બ્રાહ્મણ પંડિતો લોકોમાં સર્વદા અગ્નિની જેમ વંદ્ય રહ્યા છે અને શ્રમણ ગુરૂઓ જીવનપ્રદ જલધરના જલની પેઠે સર્વત્ર મળી ગયા છે-આથીજ કદાચ બ્રાહ્મણ પંડિતોને સંસ્કૃત ભાષાનોજ આગ્રહ હોય અને શ્રમણગુરૂઓને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓ પ્રત્યે સમભાવ હોય.[૩૪૩]

૪૩૭ 'ગૂજરાત તો આ એકજ વ્યાકરણને લઇને બધી શાસ્ત્રીય ભાષાઓ તરફની પોતાની મમતાને વ્યક્ત કરી શકે છે અને એમ પણ કહી શકે છે કે, આ જાતની ઉદારતા દર્શાવવાનું પ્રથમ માન ગૂજરાતનેજ છે. વર્તમાનમાં તો પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓને શીખવા માટે કે પ્રાચીન ભાષાઓના અભ્યાસને માટે કોઇપણ દેશના વિદ્યાર્થીને ગૂજરાતના આ બૃહદ્વ્યાકરણ તરફજ ખેંચાવું પડે છે-ગૂજરાતનું આ ગૌરવ કાંઇ સાધારણ ન કહેવાય.[૩૪૪] [આ વ્યાકરણ વગેરે ગ્રંથો પર ટીકા ટિપ્પન વગેરે રૂપમાં ઘણા વિદ્વાનોએ લખેલું છે પણ તે અત્રે લંબાણના ભયથી બતાવેલ નથી.]

૪૩૮ કાવ્યમાં હેમચંદ્રે સંસ્કૃતમાં દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય નામે અતિ મહત્ત્વનું ઐતિહાસિક કાવ્ય રચ્યું છે તેમાં મુખ્યવર્ણન ચૌલુક્યવંશનું તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહના દિગ્વિજયનું છે અને સાથે સાથે બીજી બાજુ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનનાં સૂત્રોનાં પ્રતિપાદિત ક્રમશઃ ઉદાહરણો નીકળે છે, અને એવુંજ બીજું એક પ્રાકૃત

૩૪૩-૪ પં. બહેચરદાસનો લેખ નામે 'ગૂજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ.'

દ્વયાશ્રય કાવ્ય રચેલ છે કે જેનું નામ 'કુમારપાલ ચરિત' પણ છે, કારણકે તેમાં કુમારપાલનું ચરિત્ર છે. તે કાવ્ય અતિ વિચિત્ર અને કાવ્યચમત્કૃતિના નમુનારૂપ છે. કારણકે હકીકત એમ છે કે 'વિદ્યાર્થીઓ વ્યાકરણ દ્વારા જે જે પ્રયોગોને જાણ્યા હોય છે તેના તેજ પ્રયોગો કાંઇ સાહિત્યમાં નથી આવતા, એથી જો કોઇ કાવ્ય એવું હોય કે જેમાં એ શીખેલાજ પ્રયોગો બરાબર ક્રમપૂર્વક વપરાયા હોય તો એ કાવ્ય વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગ-વ્યવહારની દિશા દર્શાવી શકે અને સાથે વ્યાકરણ પણ પરિપક્વ થાય; આ એકજ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવાને સારૂ આચાર્યશ્રીએ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યની[૩૪૫] રચના કરી છે અને એમાં (સિદ્ધહેમના) સંસ્કૃતના સાતે અધ્યાયનાં બધાં એના એજ ઉદાહરણો વ્યાકરણનાજ ક્રમ પ્રમાણે યોજ્યાં છે અને તેવુંજ બીજું (ઉક્ત) પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય[૩૪૬] રચેલું છે, એમાં પણ (અષ્ટમાધ્યાયના પ્રાકૃત વ્યાકરણના) પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશનાં બધાં એનાં એજ વ્યાકરણગત ઉદાહરણો આનુપૂર્વીપૂર્વક મૂકેલાં છે.

૪૩૯ 'દ્વયાશ્રય'નો અર્થ બે આશ્રયવાળું છે. આ કાવ્યનું એ નામ ચરિતાર્થ છે. આમાં એક તરફ જોતાં આઠે અધ્યાયનાં બધાં ઉદાહરણો સંગતિપૂર્વક મળી આવે છે અને બીજી તરફ જોતાં મૂલ-રાજથી તે ઠેઠ કુમારપાલ સુધીનો ગૂજરાતના સોલંકી વંશનો ઇતિ-હાસ ચીતરાએલો છે. એથી આ કાવ્ય વ્યાકરણના અભ્યાસીને તો ઉપયોગીજ છે પણ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એનું અસાધારણ સ્થાન છે.

---

૩૪૫ સંસ્કૃત **દ્વયાશ્રય** કાવ્ય. વે. નં. ૧૭૩૭-૪૦; અભયતિલકગણિની ટીકા સહિત પ્ર૦ મુંબઈ સંસ્કૃત સીરીઝ સને ૧૯૧૫-૧૯૨૧;

૩૪૬ પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય-પૂર્ણકલશગણિની ટીકા સહિત-સં. શંકર-પાંડુરંગ પંડિત પ્ર૦ ઉક્ત સીરીઝ સન ૧૯૦૦.

૪૪૦ પાણિનિનું વ્યાકરણ સમજવા માટે ગૂજરાતના ભટ્ટિ કવિએ શ્રીધરનરેશની વલભીમાં રહીને ભટ્ટિકાવ્ય રચેલું છે એટલે એ કાવ્ય ગૂજરાતનું છે. પણ એમાં વ્યાકરણગત ઉદાહરણોનો ક્રમ નથી તેમ એમાં કોઇ તાત્કાલિક ઐતિહાસિક વૃત્તાંતને નથી વર્ણ-વેલો, એથી એ ગૂજરાતના કાવ્યનું મહત્ત્વ બીજી અનેક રીતે હોવા છતાં વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ એ બંનેની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રનું દ્વ્યાશ્રય અસાધારણ છે.'

૪૪૧ એમ પણ કહેવાય છે કે એકજ શ્લોક સાતને લાગુ પડે એવું સપ્તસંધાનમહાકાવ્ય પણ હેમચંદ્રે રચેલું હતું પણ તે ઉપલબ્ધ નથી.

૪૪૨ ચાર કોષગ્રંથો રચ્યા છે. પ્રથમકોષનું નામ અભિધાન-ચિંતામણિ નામમાલા છે. તેના ૭ કાંડ છે. તે કોષ અમરકોશ માફકનો છે, પરન્તુ તેમાં શબ્દસંખ્યા અમર કરતાં દોઢી હશે. તેનાપર પોતેજ દશ હજાર શ્લોકની વિસ્તૃત ટીકા રચી છે. બીજા કોષનું નામ 'હેમ અનેકાર્થ સંગ્રહ, (કી. ૨, ૧૫) છે કે જેમાં ૭ કાંડમાં વિશ્વ-કોષ નામના કોશની પેઠે એકેક શબ્દોના કેટલા બધા અર્થો થાય છે તે જણાવ્યું છે. એના પર પણ પાછી છ હજાર શ્લોકની સ્વોપજ્ઞ ટીકા છે. ત્રીજો કોશ દેશીનામમાલા—દેશી શબ્દસંગ્રહ(પ્ર૦ મું. સં. સીરીઝ) છે. તે દેશી શબ્દોનો કોશ છે સામાન્ય રીતે જે સંસ્કૃત નહિ, અને તેમાંથી ઉદ્ભવેલ નહીં તે 'દેશી' શબ્દ. તે ૮ વર્ગમાં છે તે પર સ્વરચિત ત્રણ હજાર શ્લોકપ્રમાણની ત્વગમિ છે રત્નાવલિ નામની ટીકા છે. આમાં ધનપાલના પ્રાકૃતલક્ષ્મનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. ઉપરના પ્રાકૃત વ્યાકરણની પેઠે આ કોષ પણ આપણી ગૂર્જર ભાષા તેમજ અન્ય દેશી—ભાષા માટે અતિ ઉપયોગી—આવશ્યક છે અને ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અતિ મહત્ત્વનો છે. ચોથા કોષનું નામ 'નિઘંટુ શેષ' છે-તેમાં વનસ્પતિનાં નામો, ભેદો જણાવ્યાં છે કે જે વૈદકશાસ્ત્રમાં

ઉપયોગી છે. આ કોશોનો ઉપયોગ પછીના ગ્રંથકારોએ 'इति हेमः' એમ કહીને બહુ કર્યો છે.

૪૪૩. અલંકાર માટે કાવ્યાનુશાસન નામનો ગહન ગ્રંથ પણ શબ્દાનુશાસન પછી તેમણે રચ્યો છે. એની રચના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય-પ્રકાશના જેવી છે. સાહિત્યશાસ્ત્રનાં અંગોનું વિવેચન માર્મિકતાથી કરેલું છે. પ્રથમ મૂળ સંક્ષિપ્ત સૂત્રો છે—તેના પર અલંકારચૂડામણિ નામની અતિ પરિષ્કૃત ટીકા-વ્યાખ્યા છે, અને તેના પર વિવેક નામનું સૂક્ષ્મભાવપ્રદર્શક ટિપ્પણ-વિવરણ પણ પોતેજ કરેલું છે. આ બંનેમાં મૂલની દરેક બાબતોનું સ્પષ્ટીકરણ, લંબાણથી સમજાવી ઉદાહરણોથી પુરતું કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં વ્યંજનાશક્તિ વગેરે સ્થલોમાં ભિન્ન ભિન્ન કેટલાએક ગ્રંથકારોની અને શાન્તરસને રસ તરીકે ન માનનારાઓની ઝાટકણી પણ બારીક દૃષ્ટિથી સચોટ પુરાવા સાથે કરવામાં આવેલી છે. સાહિત્યશાસ્ત્રમાં પણ તેમનું પાંડિત્ય કેટલી કક્ષાએ પહોંચ્યું હતું તે આ ગ્રંથનું પર્યાલોચન કરવાથી જણાશે. તેમાં પણ શબ્દાનુશાસનમાં છે તેમ ૮ અધ્યાય છેઃ ૧ લો પ્રસ્તાવનારૂપે છે. પ્રયોજન, કાવ્યકારણ પ્રતિભા, તેના ભેદ, અને તેના સંસ્કાર નામે વ્યુત્પત્તિ, અભ્યાસ અને શિક્ષા, કાવ્યનું સ્વરૂપ નામે દોષરહિત, ગુણ-અલંકારસહિત શબ્દ અને અર્થ; તે ગુણ, દોષ, અલંકારનાં લક્ષણ, રસોપકારપ્રકાર, શબ્દાર્થનું સ્વરૂપ નામે મુખ્ય-ગૌણ-લક્ષ્ય-વ્યંગ્યના ભેદથી મુખ્ય ગૌણલક્ષકવ્યંજક તે શબ્દ, તે મુખ્ય-ગૌણ-લક્ષ્ય-વ્યંગ્ય અર્થનાં લક્ષણ, વ્યંગ્યાર્થના ભેદ નામે શબ્દશક્તિમૂલ અને અર્થશક્તિમૂલ વ્યંગ્યાર્થ. ૨જો અધ્યાય રસ સંબંધી છે. રસનું લક્ષણ, તેના નવ ભેદ-શૃંગાર, હાસ્ય, કરૂણા, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્દભુત અને શાંત અને તે દરેકનાં લક્ષણ, સ્થાયિભાવો, વ્યભિચારિભાવો, અને સાત્વિકભાવો તે દરેકના ભેદ સહિત, ને રસાભાસ. ૩જો દોષોને લગતો છે—કાવ્યના, રસના, પદના, વાક્યના, પદવાક્યના અને અર્થના દોષો જણાવ્યા છે, ૪થામાં ગુણો

નામે માધુર્ય, ઓજસ, પ્રસાદ અને તે દરેકના વ્યંજક તથા ગુણથી અન્યથાપણું બતાવેલ છે. પમો શબ્દાલંકારોનો છે જેવાકે અનુપ્રાસ, લાટાનુપ્રાસ, યમક, ચિત્રકાવ્ય, શ્લેષ, વક્રોક્તિ ને પુનરૂક્તાભાસ. ૬ઠામાં અર્થાલંકારો નામે ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષાથી માંડી સંકર સુધી ૨૯ બતાવ્યા છે. ૭મામાં નાયકાદિલક્ષણો—નાયક, તેના ગુણ, અને ભેદ, નાયિકાલક્ષણ અને સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક અલંકારો અને છેલ્લામાં પ્રબન્ધાત્મક કાવ્યના ભેદો નામે પ્રેક્ષ્યકાવ્ય અને શ્રવ્યકાવ્ય અને તે દરેકના ભેદ નામે નાટકાદિ આપ્યા છે. (પ્ર૦ કાવ્યમાલા નં. ૭૧ નિ૦ સા. પ્રેસ મુંબઇ.)

૪૪૪. છંદને માટે 'છંદોનુશાસન' નામની ઉપયોગી વિસ્તૃત ગ્રંથ લખ્યો છે તે પણ આઠ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. તેના જેવો બીજો કોઇ છંદ ગ્રંથ નથી. તે પર પણ સ્વોપજ્ઞ ટીકા લખી છે. દરેક પ્રકારના છંદનું ઉત્તમ રીતે જ્ઞાન મેળવવામાં આ પરમ સાધન છે. કેદારભટ્ટના વૃત્તરત્નાકર, ગંગાદાસની છંદોમંજરી અને પિંગલકૃત છંદઃશાસ્ત્ર કરતાં પણ છંદ સંબંધી કેટલીક વિશેષ બાબતો આ ગ્રંથમાં જણાય છે. પિંગલ વિગેરે કરતાં એની રચના અને વ્યાખ્યા સરસ છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના અનેક છંદોનું વર્ણન કરવા સાથે જુદા જુદા અનેક ગ્રંથોનાં વિવિધ સુભાષિતો ઉદાહરણ તરીકે ચુંટી તેમાં ઉધ્ધૃત કર્યા છે. 'પ્રાકૃતપિંગલ'નો ગ્રંથ આથી ઘણો અર્વાચીન છે કારણકે તેમાં આપેલ ઉદાહરણ હમ્મીર આદિ આની પછી થયેલ વ્યક્તિઓનાં છે. (પ્ર૦ શેઠ દેવકરણ મૂળજી, મુંબઇ સં. ૧૯૬૮)

૪૪૫. આમ ચાર અનુશાસન નામે શબ્દાનુશાસન, લિંગાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન અને છંદોનુશાસન રચ્યાં છે તે ઉપરાંત પાંચમા અનુશાસનરૂપે વાદાનુશાસન નામે એક અન્ય ગ્રંથ રચેલ છે તે હાલ અનુપલબ્ધ છે. તેમાં નામ ઉપરથી વાદની ચર્ચા હોવી જોઇએ.

૪૪૬. ન્યાયશાસ્ત્રમાં તેમણે પ્રમાણમીમાંસા નામનો અપૂર્વ

મહત્ત્વનો ગ્રંથ રચ્યો. તે તેમણે શબ્દ-કાવ્ય-છંદના અનુશાસન રચ્યા પછી રચ્યો.[૩૪૭] તે [૩૪૮]પાંચ અધ્યાયમાં હતો. દરેક અધ્યાયમાં એક કરતાં વધુ આન્હિક હતા. અને તે પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ રચી હતી. હાલ વૃત્તિસહિત બે આન્હિકવાળો પ્રથમ અધ્યાય અને બીજા અધ્યાયનો પ્રથમ આન્હિક એટલા પૂરતોજ આ ગ્રંથ મળી આવે છે. ગ્રંથ સૂત્રબદ્ધ છે અને સૂત્રો પણ એવાં સરલ. અસંદિગ્ધ અને સંપૂર્ણ છે કે દરેક અભ્યાસી માટે તે અતિ ઉપયોગી નીવડે.

૪૪૭ જો કે ધર્મકીર્ત્તિ, હરિભદ્રસૂરિ, અકલંકદેવ વગેરે પ્રાચીન તાર્કિકોના પ્રાયઃ બધા ન્યાય ગ્રંથો પ્રકરણના રૂપમાં મુકાવા પામેલા છે, જ્યારે હેમચંદ્રે આ ગ્રંથને પણ શબ્દાનુશાસન વગેરે માફક સૂત્ર રૂપેજ ગ્રંથેલ છે અને તેમ કરવાનું કારણ તેની વૃત્તિના પ્રારંભમાંજ તેઓ જણાવે છે કે-'લોક ભિન્નરૂચિવાલા છે અને તેથી પ્રાચીન તાર્કિકોની જેમ પ્રકરણરૂપે પોતાના ન્યાય ગ્રંથને ન કરતાં સૂત્રરૂપે (પોતે) બનાવે તો તેમાં એવી કોઇ પણ પ્રકારની લૌકિક અથવા રાજકીય આજ્ઞા નથી કે જે પોતાની ઇચ્છાને તેમ કરતાં અટકાવે.'[૩૪૯] સૂત્રનું લક્ષણ પોતે વૃત્તિમાં ટાંક્યું છે કે 'તે થોડા અક્ષરવાળું, સંદેહ-વિનાનું, સારવાળું, લોકપ્રકાશક, અધિકતારહિત અને શાસ્ત્રીય દૂષણ રહિત એવું સૂત્ર હોવું જોઈએ એમ સૂત્રને જાણવાવાળા

---

૩૪૭ જુઓ તેની વૃત્તિ "आनन्तार्यार्थो वाथ शब्दः शब्दकाव्यच्छंदोऽनुशासनेभ्योऽनन्तरं प्रमाणं मीमांस्यत इत्यर्थः"

૩૪૮ જુઓ તેજ વૃત્તિ 'पञ्चभिरध्यायैः शास्त्रमेतदरचयदाचार्यः' પૃ. ૩ (પ્ર. આર્હતમતપ્રભાકર-પુના.)

૩૪૯ यद्येवं अकलंकधर्मकीर्त्यादिवत् प्रकरणमेव किं नारभ्यते किमनया सूत्रकारत्वाहोपुरुषिकया । मैवं वोचः । भिन्नरुचि र्ह्ययं जनस्ततो नास्य स्वेच्छाप्रतिबंधे लौकिकं राजकीयं वा शासनमस्तीति यत्किंचिदेतत् ।-વૃત્તિની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨

વિદ્વાનો કહે છે.'[૩૫૦] આ લક્ષણ હેમચંદ્રના દરેક સૂત્રમય ગ્રંથોમાં છે તે પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં છે.

૪૪૮ આ ગ્રંથમાં ગૌતમના ન્યાયસૂત્રોનું પ્રતિબિંબ છે પણ માત્ર અનુકરણ નથી. બંનેનાં સૂત્રો સરખાવતાં વૈલક્ષણ્ય–પ્રતીતિભેદ જણાય છે. પ્રમાણમીમાંસાના બધા પાંચે અધ્યાય મળતા નથી તેથી તેને ન્યાયસૂત્ર સાથે સળંગ સરખાવી શકાય તેમ નથી, છતાં જેટલો ભાગ તેનો ઉપલબ્ધ છે તેની સાથે સરખાવતાં માલૂમ પડે છે કે ગૌતમે ન લીધેલા એવા ઘણા વિષયો હેમચંદ્રે લીધા છે. દા. ત. પ્રમાણ, અનધ્યવસાય, વિપર્યય, વસ્તુ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, વ્યાપ્તિ, પક્ષ, દૃષ્ટાન્તાભાસ, દૂષણ, જય, પરાજય આદિ. અવગ્રહ, ઇહા, અવાય, ધારણા, અવધિ, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, દ્રવ્યેન્દ્રિય આદિ જૈન પરિભાષાના વિષયો ગૌતમસૂત્રમાં છે નહિ–હોઇ શકે નહિ. હેત્વાભાસમાં ગૌતમ મતે પાંચ હેત્વાભાસ છે, હેમચંદ્રમાં ત્રણ છે ને તે ત્રણનો પાંચમાં અંતર્ભાવ થાય છે. વળી કેટલાંક સૂત્રોમાં બંનેમાં ભેદ છે. દા. ત. વાદ, તર્કનાં લક્ષણ આદિ. ટૂંકામાં આ પ્રમાણમીમાંસામાં ન્યાય સંબંધી જૈન સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કર્યો છે, તે ઉપરાંત ન્યાયને લગતી જે જે બાબતોમાં બૌદ્ધ, મીમાંસક, સાંખ્ય, નૈયાયિક અને નાસ્તિક વગેરે દર્શનકારો અલગ પડે છે તે દરેકનું તેઓના મંતવ્યને અનુસારે મંડન કરી યુક્તિથી જૈનશૈલી પ્રમાણે તે સાથેનો ભેદ જણાવ્યો છે. ઘણી સહેલાઇથી થોડી મહેનતે વધારે જ્ઞાન આપનાર આવી ઉત્તમ પદ્ધતિનો જૈન ન્યાયનો ગ્રંથ (વાદિદેવસૂરિ કૃત પ્રમાણનયતત્ત્વાલંકાર સિવાય) બીજો લાગતો નથી. આ સંબંધે 'વાદાનુશાસન'

---

૩૫૦ 'अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥'

પ્રથમ અધ્યાયના બીજા આહ્નિકના ચોથા સૂત્રમાં પ્રત્યભિજ્ઞાનના પ્રામાણ્ય પ્રસંગે નૈયાયિકની સૂત્રના ઉપર દોષાપત્તિ સિદ્ધ કરતાં વૃત્તિમાં જણાવે છે. પૃ. ૫૩.

નામનો એક વધુ ગ્રંથ અગાઉ જણાવ્યું તેમ મળતો નથી.

૪૪૯ ન્યાયમાં પ્રમાણમીમાંસા ઉપરાંત ન્યાય વિષય ગર્ભિત 'અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ' અને 'અયોગ વ્યવચ્છેદ' નામની દરેક બત્રીશ શ્લોકમાં-એમ બે બત્રીશીઓ સંસ્કૃતમાં વર્ધમાનસ્તુતિ તરીકે રચી છે કે જેમાંની પહેલી ઉપર મલ્લિષેણ સૂરિ નામના પ્રખર વિદ્વાને સં. ૧૩૪૯ (શક સં. ૧૨૧૪)માં સ્યાદ્વાદમંજરી નામની અદ્વિતીય વ્યાખ્યા સ્યાદ્વાદ એટલે જૈન દર્શનનું સ્વરૂપ બતાવની રચી છે. એ પરથી ખ્યાલ આવે તેમ છે કે બત્રીશીનો વિષય અતિ ગહન અને મહત્તા-વાળો છે. તેનું નામ (અર્હન્ સિવાય) અન્ય (દેવોમાં), (આપ્તપણા-નો) યોગ હોવાનો વ્યવચ્છેદ-ખંડન ન્યાયપદ્ધતિથી આવેલ છે તેથી અન્યયોગ વ્યવવચ્છેદ' રાખવામાં આવ્યું છે. બીજી બત્રીશીમાં અર્હન્ દેવમાં આપ્તપણાનો અયોગ નથી (પણ યોગ જ છે) એ બતાવેલ હોવાથી તેનું નામ 'અયોગ વ્યવચ્છેદ' રાખેલ છે.

૪૫૦ **જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો ત્રીજો યુગ**-વિ. સૈકા ૧૧ માથી ૧૩મા સુધીનો પંડિત સુખલાલે પાડી તેનું નામ 'પુષ્પિત કાળ' આપ્યું છે; અને તે જણાવે છે કે ' પુષ્પો કાંઈ સંખ્યામાં પલ્લવો જેટલાં નથી હોતાં. કદાચિત્ પુષ્પોનું પરિમાણ પલ્લવોથી નાનું પણ હોય છે, છતાં પુષ્પ એ પલ્લવોની ઉત્તર અવસ્થા હોઈ તેમાં એક જાતનો વિશિષ્ટ પરિપાક હોય છે. બીજા યુગમાં જૈન ન્યાયનો જે વિસ્તાર અને સ્પષ્ટીકરણ થયાં તેને પરિણામે ત્રીજો યુગ જન્મ્યો. આ યુગમાં અને આ પછીના ચોથા યુગમાં દિગંબર આચાર્યોએ ન્યાયવિષક કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે, પણ હજુ સુધી મારી નજરે એવો એકે ગ્રંથ નથી પડયો કે જેને લીધે જૈનન્યાયના વિકાસમાં તેને સ્થાન આપી શકાય. ત્રીજા યુગના શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં વાદિ દેવસૂરિ અને હેમચંદ્ર એ બેનું મુખ્યસ્થાન છે. એ ખરૂં કે આચાર્ય હેમચંદ્રની પરિચિત કૃતિઓમાં જૈનન્યાયવિષયક બહુ કૃતિઓ નથી, તેમ પરિ-માણમાં મોટી પણ નથી. છતાં તેઓની બે બત્રીશીઓ અને પ્રમા-

ણુમીમાંસા જોનારને તેઓની વિશિષ્ટતા ધ્યાનમાં આવ્યા સિવાય નહિ રહે અને એમ આપોઆપ જણાશે કે મોટા મોટા ને લાંબાલાંબા ગ્રંથોથી કંટાળેલ અભ્યાસીઓ માટે સંક્ષેપમાં છતાં વિશેષતાવાળી રચનાઓ તેઓએ કરી, અને ફુલનું સૌરભ તેમાં આણ્યું. વાદિદેવ સૂરિ કોઈ કંટાળે એવા ન હતા; તેઓએ તો રત્નાકરની સ્પર્ધા કરે એવો એક **સ્યાદ્વાદરત્નાકર** ગ્રંથ રચ્યો અને કોઈ અભ્યાસીને જૈનન્યાય માટે તેમજ દાર્શનિક ખંડનમંડન માટે બીજે કયાંય ન જવાની સગવડ કરી દીધી.[૩૫૧]

૪૫૧. ધાર્મિક સાહિત્યમાં કુમારપાળ રાજા માટે ૧૨૦૦ શ્લોકમાં **યોગશાસ્ત્ર** અપરનામ **અધ્યાત્મોપનિષદ્** નામનો ગ્રંથ બરાબર બાર હજારશ્લોક પ્રમાણ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત રચ્યો છે.[૩૫૨] તે સરલ છતાં મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. તેમાં ઐહિક અને પારલૌકિક જીવનને પવિત્ર શી રીતે કરવું તે પર વિસ્તૃત અને હૃદયંગમ વિવેચન કરેલું છે, ને યોગ અને અધ્યાત્મ જેવા ગૂઢ વિષયો સંબંધી પણ સ્ફુટતાથી ઘણી હકીકતો જણાવી છે. તેમાં બાર 'પ્રકાશ' છે. ૧લામાં શ્રી મહાવીરની સમદૃષ્ટિ કરૂણા બતાવી યોગનું સામર્થ્ય દૃષ્ટાંતો સહિત બતાવ્યું છે, ને જ્ઞાનયોગ દર્શનયોગ અને ચારિત્રયોગ એ ભેદ પાડી સમજાવ્યા છે. બીજામાં અને ત્રીજામાં સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ બતાવી ગૃહસ્થ ધર્મનાં બાર વ્રતોનું વર્ણન કર્યું છે. ચોથામાં ક્રોધાદિ કષાય, ઇંદ્રિયજય, મનઃશુદ્ધિ, સમભાવ પર કહી ધ્યાનની મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના, ધ્યાન માટેનાં સ્થળ અને આસન સંબંધી જણાવ્યું છે. પાંચમા અને છઠ્ઠામાં પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર અને ધારણાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. ૭ થી ૧૧માં પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એ

---

૩૫૧ 'જૈનન્યાયનો ક્રમિકવિકાસ' એ લેખ ભાવનગર ગૂ. સા. પરિષદ્.

૩૫૨ વે. નં. ૧૬૪૯–૧૬૫૨ પ્ર. બિ. ઇ. નં. ૧૭૨; મૂળ પ્ર. જૈ. ધ. સભા ગૂ૦ ભાષાંતર સહિત પ્ર૦ ભી. મા, મું. માં. જૈનસભા.

ચાર પ્રકારનાં ધ્યાન ઉપરાંત ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનનું ભેદ સહિત સ્વરૂપ દાખવ્યું છે. બારમામાં સામાન્ય ઉપસંહાર રૂપે મનનો જય, પરમાનંદ, અભ્યાસક્રમ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઉન્મનીભાવ વગેરે જણાવી ઉપદેશનું રહસ્ય અને આત્મોપદેશ આપેલ છે.

૪૫૨ 'યોગશાસ્ત્રમાં પાતંજલ–યોગશાસ્ત્રમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા આઠ યોગાંગોના ક્રમથી સાધુ અને ગૃહસ્થના જીવનની આચાર પ્રક્રિયાનું જૈનશૈલી અનુસાર વર્ણન છે; તેમાં આસન તથા પ્રાણાયામ સાથે સંબંધ રાખનારી અનેક બાબતોનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે, કે જેના પરથી તત્કાલીન લોકોમાં હઠયોગ–પ્રક્રિયાનો કેટલો બધો પ્રચાર હતો તે જણાય છે. હેમાચાર્યે આ ગ્રંથમાં હરિભદ્ર સૂરિના યોગ વિષયક ગ્રંથોની નવીન પરિભાષા અને રોચક શૈલીનો ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પરંતુ (દિગં.) શુભચંદ્રાચાર્યના જ્ઞાનાર્ણવમાંના પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ, રૂપાતીત ધ્યાનનું વિસ્તૃત તથા સ્પષ્ટ વર્ણન કરેલું છે. (જુઓ પ્રકાશ ૭ થી ૧૦) અંતમાં તેમણે સ્વાનુભવથી વિક્ષિપ્ત, યાતાયાત, શ્લિષ્ટ અને સુલીન એવા મનના ચાર ભેદોનું વર્ણન કરી નવીનતા લાવવાનું પણ ખાસ કૌશલ બતાવ્યું છે (૧૨ પ્રકાશ શ્લોક ૨ થી ૪). નિઃસંદેહ યોગશાસ્ત્ર તે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચારનો એક પાઠ્ય ગ્રંથ છે.'[૩૫૩]

૪૫૩. બીજો ગ્રંથ અર્હન્ દેવના જુદા જુદા લોકોત્તર ગુણોને લઇને પરમાત્માની સ્તુતિ રૂપે સ્તુતિ તરીકેના દરેક ગુણથી યુક્ત કુમારપાળ માટેજ વીતરાગ સ્તોત્ર એ નામનો ભક્તિરસથી ભરપૂર રચ્યો છે. (મુ૦) તે ઉપરાંત મહાદેવ સ્તોત્ર રચ્યું છે. (મુ૦) ધર્મકથાના નિધિરૂપ ૬૩ શલાકા (ઉત્તમ મહાન્) પુરૂષોના જીવનચરિત્રરૂપે ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્ર નામનો મહાકાવ્ય રૂપે ગ્રંથ ૧૦ પર્વમાં (વે. નં. ૧૭૨૪–૧૭૩૨ પ્ર. જૈ. ધ. સ.) કુમારપાળના કહેવાથી રચ્યો છે. તેમાં ૨૪ જિનો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૯ બળદેવ, ૯ પ્રતિવાસુદેવ

૩૫૩ પં. સુખલાલની યોગદર્શન તથા યોગવિંશિકાપરની પ્રસ્તાવના

એમ કુલ ૬૩ નાં ચરિતો છે. તેમાં તેમની કલ્પના, પ્રતિભા, રસિકતા અપૂર્વ ખીલી છે. આ ગ્રંથનું ૧૧મું **પરિશિષ્ટપર્વ** નામનું રચી તેમાં **મહાવીર** પછી થયેલ **વજ્રસ્વામી** સુધીના આચાર્યોનાં જીવનવૃત્ત છે. અને **વજ્રસ્વામીના** વંશ વિસ્તાર વર્ણન સુધીની હકીકત આપી તે પૂરો કર્યો છે. (પ્ર. જૈ. ધ. સભા.)

૪૫૪. નીતિ વિષયે **અર્હન્નીતિ** નામનું પુસ્તક તેમના નામે ચડેલું છે. તેનું કર્તૃત્વ તેમનું હોવા વિશે શંકા રહે છે. ઉપરના ગ્રંથો સિવાય બીજી અનેક કૃતિઓ રચેલી સંભળાય છે; (જુઓ પ્રભાવકચરિત પૃ. ૩૪૬, શ્લોક ૮૩૧–૮૩૬, જેસ. પ્ર. પૃ. ૨૬) છતાં જે વિદ્યમાન–ઉપલબ્ધ છે તે પરથી પણ તેમના જ્ઞાનની અગાધતા સમજાય તેમ છે ને તેમની ' કલિકાલ સર્વજ્ઞ 'ની ઉપાધિ અસ્થાને નથી– તેમાં અતિશયોક્તિ ભાસતી નથી.

૪૫૫. આચાર્ય **આનન્દશંકર** જણાવે છે કે "હિ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩ એ વર્ષો 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' હેમચંદ્રના તેજથી દેદીપ્યમાન છે. હેમચંદ્રાચાર્ય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પણ બેશક સારા વિદ્વાન્ હતા, અને તે વિષયના પણ **દ્વાત્રિંશિકા** વગેરે એમના કેટલાક ગ્રંથો છે; પરંતુ જૈન વાઙ્મયને એમની ચિરસ્થાયી સેવા તો આ વિષય કરતાં ભાષા અને સાહિત્યના વિષયમાં વધારે થઇ છે–એમાં સંશય નથી. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એમનો હાથ કેવો સફાઇથી અને સરળતાથી ફરતો, એમનું કવિત્વ કેવું મધુર હતું એ **ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ** ચરિત્ર વગેરે ગ્રંથોની શૈલી અલંકાર કલ્પના વગેરે જોતાં જણાય છે."[૩૫૪]

૪૫૬. અગાઉ કહેવાયું છે તેમ હેમાચાર્યના ઉપદેશથી **સિદ્ધરાજે** **'રાયવિહાર'** ને **'સિદ્ધવિહાર'** કુમારપાલે **'કુમારવિહાર'**, **'ત્રિભુવન વિહાર'**, **'ત્રિવિહાર'** આદિ અનેક જૈનમંદિરો, બંધાવ્યાં અને ઉદયન મહામાત્યના જ્યેષ્ટ પુત્ર **વાગ્ભટ્ટ** (બાહડે) **શત્રુંજયના** મંદિ-

૩૫૪ જુઓ તેમનો લેખ ' ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્યઃ એનું રેખાદર્શન'–રાજકોટ ત્રીજી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌નો અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ.

રનો અને બીજા પુત્ર આંબડે ભરૂચના શકુનિકા વિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, અને તે બંનેમાં હેમાચાર્યે પ્રતિષ્ઠા કરી તેમજ અન્ય શ્રાવકોએ અનેક મંદિરો બંધાવ્યાં. અજયપાલની અવકૃપાથી તેમજ મુસલમાનોના આક્રમણોથી હાલ પર્વતો ઉપરનાં મંદિરો સિવાયનાં તે વખતનાં વિશાલ મંદિરો પૈકી કોઈ દશ્યમાન થતાં નથી.

૪૫૭. હેમાચાર્યની જૈન ધર્મપર શ્રદ્ધા નાસ્તિકપણે અટલ હતી. પોતે મહાવીર સ્તુતિમાં જણાવ્યું છે કેઃ—

> न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु ।
> यथावदाप्तत्वपरीक्षया च त्वामेव वीर ! प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥

—હે વીર ! કેવળ શ્રદ્ધા-અંધ શ્રદ્ધાથીજ તારામાં (અમારો) પક્ષપાત છે તથા કેવળ દ્વેષ માત્રથીજ અન્યોમાં (અમારી) અરૂચિ છે એમ નથી; કિન્તુ પરીક્ષાપૂર્વક તને યથાતથ્યપણે આપ્ત જાણીનેજ તારો આશ્રય લીધો છે.

> इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणामुदारघोषामवघोषणां ब्रुवे ।
> न वीतरागात्परमस्ति दैवतं न चाप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः ॥

—પ્રતિપક્ષીઓની સન્મુખ મોટી ઘોષણા કરીને કહું છું કે, જગતમાં વીતરાગના જેવો તો કોઇ અન્ય દેવ નથી અને અનેકાન્ત (સ્યાદ્વાદ-જૈન) ધર્મની સિવાય કોઇ તત્ત્વ-ફિલસુફી નથી.

૪૫૮. છતાં પણ તેને અન્ય દર્શનો-મતો પર તિરસ્કાર ન હતો. કુમારપાલ જૈન થયા પહેલાં દેવપત્તનના-પ્રભાસપાટણની યાત્રાએ ગયો ને ત્યાં હેમાચાર્યને આવવા આમંત્રણ આપ્યું. તેઓ ત્યાં ગયા હતા અને ત્યાં શિવની સ્તુતિ ખરી જૈન શૈલીથી કરી હતી. તેમણે એ મહાદેવસ્તોત્રમાં છેવટે કહ્યું છે કેઃ—

> भवबीजांकुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
> ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ ४० ॥

—ભવરૂપ વૃક્ષના બીજાંકુર સમાન રાગાદિક દોષ જેના ક્ષય થયા હોય તે ગમે તો બ્રહ્મા હોય, ગમે તો વિષ્ણુ હોય, ગમે તો મહાદેવ હોય

કે ગમે તો જિન હોય-તેને મારો નમસ્કાર છે. [આ અને બીજા શ્લોકો આ પહેલાના છઠ્ઠાપ્રકરણની શરૂઆતમાં મૂક્યા છે.]

૪૫૯. તેણે અમુક અમુક વિષયમાં જે જે મહાન્ વિશારદ થયા તેમનું મુક્તકંઠે સ્મરણ કર્યું છેઃ-' ઉત્કૃષ્ટ મહાકવિ તો સિદ્ધસેન, ઉત્કૃષ્ટ મહાતાર્કિક મલ્લવાદી, ઉત્કૃષ્ટ સંગ્રહકાર ઉમાસ્વાતી, અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાતા તે જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ. બીજા તેમનાથી ઉતરતા છે. '૩૫૫ આમ જણાવી સાથે સાથે પોતાની લઘુતા બતાવી છે.

૪૬૦. રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ એક વખત કહ્યું હતું કે "ગુજરાતના ઇતિહાસનો મને રસ છે. એટલે તેના થોડા અભ્યાસ ઉપરથી હું કહીશ કે બારમી સદી સુધી 'હિંદુ અને જૈન' જેવા ભેદનું નામનિશાન પણ નહોતું; પાટણના મુંજાલેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પુરે છે. મહારાજા કુમારપાળ સાથે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય શિવમંદિરે જાય ત્યાં ભેદ કોને કહેવો? મને એમ લાગે છે કે તે પછી કોમી ભેદનો જન્મ રાજદ્વારી પુરુષોએ પેદા કર્યો હોય."૩૫૬

૪૬૧. અને વિશેષમાં જાહેર કર્યું હતું કે "જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના સંસ્કારો વડેજ હિંદુ સંસ્કૃતિ અને હિંદુ રાષ્ટ્રીયતાનું ગૌરવ આટલું ઉચ્ચ છે; અને ખાસ કરીને ગુજરાતના ઇતિહાસના વિજયી દિવસોમાં સત્તા, પ્રભાવ અને વિદ્વત્તા જૈનોમાંજ હતી તે જોઈ તેમની પાછલી કારકીર્દી મને શૃંગારસમી લાગે છે. ગુજરાતનું ગૌરવ એટલે જૈનોનોજ

---

૩૫૫ उत्कृष्टेऽनूपेन ॥ २ । २ । ३९ ॥ उत्कृष्टेऽर्थे वर्तमानात् अनूपाभ्यां युक्ताद् गौणान् नाम्नो द्वितीया भवति । अनु सिद्धसेनकवयः । अनु मल्लवादिनं तार्किकाः । उप उमास्वातिं संग्रहीतारः । उप जिनभद्र क्षमाश्रमणं व्याख्यातारः । तस्मादन्ये हीनाः-શબ્દાનુશાસન બૃ. ટીકા.

૩૫૬ ભાવનગરમાં 'હિંદુ કે જૈન' એ વિષય પર તા. ૨૧-૧૨-૨૨ ને દિને આપેલ ભાષણ 'જૈન' તા. ૨૪-૧૨-૨૨ નો અંક પૃ. ૬૨૧.

ઇતિહાસ. આ (વિજયી) સમયના વિભાગ આ પ્રમાણે પાડી શકાય: ૧લો વિમલશાહનો કે જ્યારે જૈન શેઠો વેપાર કરતાં લડતા વધારે, અને પેઢી સ્થાપવા પહેલાં રાજ્ય અને શહેર સ્થાપતા; ૨જો મીનળદેવીનો સમય કે જ્યારે બ્રાહ્મણ મત અને જૈન મતની રસાકસી વધારે થતી અને ધીમે ધીમે બ્રાહ્મણ ધર્મની અસર ઓછી થતી; ૩જો હેમાચાર્યનો કે જે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય ઐતિહાસિક પુરુષે જૈન મત અને બ્રાહ્મણ મતનો વિરોધ પોતાના ડહાપણથી ઘણોખરો કાઢી નાંખ્યો; ૪ થો કુમારપાળનો કે જ્યારે જૈન મત પાટણના સિંહાસન પર બીરાજ્યો."

સમકાલીન સોમપ્રભસૂરિનો કુમારપાલ પ્રતિબોધમાંથી ઉલ્લેખવા યોગ્ય શ્લોક આપીશું કે:—

स्तुमस्त्रिसन्ध्यं प्रभु हेमसूरेरनन्यतुल्यामुपदेसशक्तिं ।

अतीन्द्रियज्ञानविवर्जितोऽपि यः क्षोणिभर्तुर्व्यधित प्रबोधं ॥

—પ્રભુ હેમસૂરિની અનન્યતુલ્ય-અનુપમેય ઉપદેશ શક્તિની દિનની ત્રણ સંધ્યા વખતે-દિવસમાં ત્રણ વખત સ્તુતિ કરીએ છીએ કારણ કે તેનામાં અતીન્દ્રિયજ્ઞાન-કેવલજ્ઞાન ન હોવા છતાં તેણે એક ભૂપાલને પ્રબોધ પમાડયો.

૪૬૨. **હેમાચાર્યનું શિષ્યમંડળ**—પણ જબરૂં હતું. તે પૈકી રામચંદ્રસૂરિનું મહાકવિ તરીકે ઉંચું સ્થાન છે. તે સિવાય ગુણચંદ્ર ગણિ, મહેન્દ્રસૂરિ, વર્ધમાનગણિ, દેવચન્દ્ર મુનિ, યશશ્ચંદ્ર, ઉદયચંદ્ર, બાલચંદ્ર આદિ અનેક હતા.

રામચંદ્રસૂરિ.

प्राणाः कवित्वं विद्यानां लावण्यमिव योषितां ।
त्रैविद्यवेदिनोऽप्यस्मै ततो नित्यं कृतस्पृहाः ॥

—નાટયદર્પણ વિવૃત્તિ પ્રારંભે

पंचप्रबंधमिषपंचमुखानकेन विद्वन्मनःसदसि नृत्यति यस्य कीर्तिः ।
विद्यात्रयीचणमचुम्बितकाव्यतन्द्रं कस्तं न वेद सुकृती किल रामचंद्रम् ? ॥

—રઘુવિલાસ પ્રસ્તાવના પ્રસંગે.

—જેમ સ્ત્રીઓમાં લાવણ્ય એ પ્રાણ-ખરી વસ્તુ છે. તેમ વિદ્યાઓમાં કવિત્વ એ પ્રાણ-ખરી વસ્તુ છે. (અમારા જેવા) ત્રૈવિદ્યવેદી-ત્રણ વિદ્યાઓ જાણનારાઓ પણ અમારા માટે હંમેશાં સ્પૃહા રાખે છે.

—પાંચ પ્રબંધરૂપી પંચમુખના મુખો વડે જેની કીર્તિ વિદ્વાનોના મન રૂપી સભામાં નાચે છે તેવા ખરેખર રામચંદ્ર કે જે ત્રણ વિદ્યામાં વિશારદ છે અને જેનો તંદ્રાએ કાવ્યમાં સ્પર્શ કર્યો નથી તેને કયો ભાગ્યશાલી જાણતો નથી ?-અર્થાત્ સર્વ જાણે છે.

૪૬૩. રામચંદ્રસૂરિ તે હેમાચાર્યના પટ્ટધર હતા (પ્રભાવક ચરિત પૃ. ૩૦૪ શ્લોક ૧૨૯-૧૩૭). અને સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેમને 'કવિ કટારમલ્લ' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું. (પ્ર૦ ચિં. ઉપદેશતરંગિણી). પોતે પોતાને માટે 'વિદ્યાત્રયીચણ' અને 'અચુમ્બિત કાવ્યતન્દ્ર', (રઘુ-વિલાસમાં) 'વિશીર્ણકાવ્યનિર્માણતન્દ્ર' (કૌમુદી-મિત્રાણંદમાં) એ વિશેષણો આપ્યાં છે. તેમનામાં સમસ્યા પૂરવાની અદ્‌ભૂત શક્તિ હતી (પ્ર. ચિં; ચારિત્રસુંદરકૃત કુમારપાલ રચિત) 'ત્રૈવિદ્યવેદી'-ત્રણ વિદ્યા (શબ્દશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર ને કાવ્યશાસ્ત્ર)ના જાણનાર હતા, અને તેવું સ્પષ્ટ પોતાને માટે તેમણે પોતાના ગ્રંથ-(નાટયદર્પણ વિવૃત્તિ)માં પણ જણાવ્યું છે, તદુપરાંત પોતે 'પ્રબંધશતકર્તા' એ બિરૂદ પોતાને માટે જણાવ્યું છે. (કૌમુદી-મિત્રાણંદ અને નિર્ભયભીમવ્યાયોગના પ્રસ્તાવમાં) તેમજ (પ્ર. ચિં. આદિમાં) તે બિરૂદ પ્રસિદ્ધ છે. મહાકવિ શ્રીપાલ કૃત સહસ્રલિંગ સરોવરની પ્રશસ્તિમાં કાવ્યદૃષ્ટિએ કંઇક સ્ખલન તેમણે સિદ્ધરાજને બતાવ્યાનો ઉલ્લેખ પ્ર૦ ચિં. માં છે. રામચંદ્રની જમણી આંખ ગઈ હતી (એ વાત પ્ર. ચ. પૃ. ૩૦૪ શ્લોક ૧૩૮-૧૪૦, અને પ્ર. ચિં. માં છે). હેમચંદ્ર સં. ૧૨૨૯ માં સ્વર્ગસ્થ થયા તેનાથી કુમારપાલને થયેલા શોકનું શમન રામચંદ્રે કર્યું હતું. (જયસિંહ કૃત કુમારપાલ ચરિત).

૪૬૪ રામચંદ્રે અને ગુણચંદ્રે બંનેએ મળીને સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ

સહિત દ્રવ્યાલંકાર (જે૦. ૯૫) અને વિવૃત્તિ સહિત નાટ્યદર્પણ રચેલ છે. દ્રવ્યાલંકારમાં ત્રણ પ્રકાશ છે:—પહેલામાં જીવ દ્રવ્યને, બીજામાં પુદ્‌ગલ દ્રવ્યને, અને ત્રીજા અકંપપ્રકાશમાં ધર્મ અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્યોને પ્રમાણુથી પ્રતિષ્ઠિત—સ્થાપિત કર્યા છે. નાટ્યદર્પણની વિવૃત્તિમાં બંને કર્તાએ નાટક, પ્રકરણ, નાટિકા, પ્રકરણી, વ્યાયોગ, સમવકાર, ભાણ, પ્રહસન, ડિમ, અંક, ઇહામૃગ અને વીથી એ નામના બાર રૂપકનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે અને તેના નિરૂપણમાં લગભગ પંચાવન નાટકાદિ પ્રબંધો (પોતાનાં તેમજ બીજા)નાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે. [પ્ર. ગા. ઓ. સી].

૪૬૫. રામચંદ્રે 'પ્રબંધશતકર્ત્તા મહાકવિ'—[૩૫૭]'પ્રબંધશત-

૩૫૭ 'પ્રબંધચિંતામણિ' વગેરેમાં રામચંદ્રને 'પ્રબંધશતકર્ત્તા'નું ખાસ વિશેષણ લગાડેલું મળી આવે છે, તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એમ સમજતા હતા કે રામચન્દ્રે એકંદર બધા મળીને ૧૦૦ પ્રબંધોની રચના કરી હશે અને તેના લીધે તેમને આ વિશેષણ પ્રાપ્ત થયું હશે, પરન્તુ આ યાદીમાં (પં. રામચન્દ્ર કૃતં પ્રબન્ધશતં દ્વાદશરૂપક—નાટકાદિ સ્વરૂપ જ્ઞાપકં ૫૦૦૦) એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ જોતાં પ્રબંધશત એ શતસંખ્યાપરિમિત પ્રબંધસૂચક નથી. પણ એ નામનો ખાસ ગ્રંથજ તેમણે કરેલો હતો, અને તેનો જે પરિચય ટુંકો આપ્યો છે—બાર રૂપક અને નાટક આદિના સ્વરૂપને જણાવનાર—તે પરથી તે ગ્રંથ ખાસ કરીને સાહિત્યની રચના વિષક હોવો જોઈએ. ધનંજયે દશરૂપક નામના ગ્રંથમાં દશ રૂપક ગણાવ્યા છે. આમાં રૂપકની સંખ્યા બાર છે. પોતાના ગુરૂ હેમચન્દ્રે પોતાના કાવ્યાનુશાસનમાં જે બાર વસ્તુઓ રૂપક તરીકે આપી છે તેનેજ વધારે વિસ્તૃત રૂપમાં અને પ્રમાણરૂપમાં સ્થાપિત કરવા માટે તો આ ગ્રંથમાં પ્રયત્ન કરવામાં ન આવ્યો હોય ? ગ્રંથનું શ્લોક પ્રમાણ જોતાં તે ઘણો વિસ્તૃત અને વિશેષ વિવેચનવાળો હોવો જોઇએ. એકલા રૂપકનીજ ચર્ચા કરતો આટલો મોટો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં બીજો સાંભળવામાં નથી—જિનવિજયજી—પુરાતત્ત્વ ૨. ૪૨૧.

વડોદરા ગા. ઓ. સી. નાટ્યદર્પણ છપાય છે તે અમે જોયેલ છે. તેમાં ઉપર લખેલ બાર રૂપક આદિનું વર્ણન છે. અમને પં. લાલચંદનું કથન

'વિધાનનિષ્ણાતબુદ્ધિ' એવાં વિશેષણો પોતાના માટે આપ્યાં છે એ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેમણે સો પ્રબંધો-ગ્રંથો રચ્યા હશે; પરંતુ હાલ સર્વભક્ષી કાલને લીધે તે સર્વ ઉપલબ્ધ નથી. તે પૈકી જે ઉપલબ્ધ છે અને જેનાં નામો મળી આવે છે તે ઉપરના ઉપરાંત નીચે પ્રમાણે છે:—

સત્યહરિશ્ચંદ્ર નાટક (પ્ર૦ નિ. સા. પ્રેસ), કૌમુદી-મિત્રાણંદ (પ્ર. આ. સભા નં. ૫૯). નિર્ભયભીમવ્યાયોગ (પ્ર. ય. ગ્રં.), રાઘવાભ્યુદય, યાદવાભ્યુદય, યદુવિલાસ, રઘુવિલાસ (બુહ. ૬. નં. ૭૬૦). નલવિલાસ નાટક (પ્ર. ગા. ઓ. સી.), મલ્લિકામકરન્દ પ્રકરણ, રોહિણીમૃગાંક પ્રકરણ, વનમાલા નાટિકા આદિ નાટકો રચ્યાં છે, તે ઉપરાંત કુમારવિહારશતક (કે જેમાં કુમારપાલે બંધાવેલા 'કુમારવિહાર' નામના મંદિરનું વૃત્તાંત છે. પ્ર૦ આ. સભા.), સુધાકલશ નામનો સુભાષિત કોષ (બૃ. ટિ.), હૈમ બૃહદ્વૃત્તિ ન્યાસ-રામચંદ્રકૃત ન્યાસ ૫૩૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનો (બૃ. ટિ.) અને સ્તોત્રાદિ જેવા કે યુગાદિદેવ દ્વાત્રિંશિકા, વ્યતિરેક દ્વાત્રિંશિકા, પ્રસાદ દ્વાત્રિંશિકા, આદિદેવસ્તવ, મુનિસુવ્રતસ્તવ, નેમિસ્તવ, સોળ સાધારણ જિનસ્તવ તથા જિનસ્તોત્રો (આ સર્વ સ્તોત્રો વડોદરાના ઝવેરી, અંબાલાલના ભંડારમાં છે) રચ્યાં છે. કૌમુદી મિત્રાણંદ એ દશ અંકનું રૂપક નાટક છે તે કૌમુદી અને મિત્રાનંદની કુતૂહલમયી કથાને અવલંબી રચેલું છે. નલવિલાસ એ સમાંકી નાટક છે ને તેમાં નલદમયંતીનું ચરિત્ર છે.[૩૫૮]

૪૬૬. તેનાં બધાં કાવ્યોમાં તેનું કવિ તરીકેનું અભિમાન, તથા

વધારે યોગ્ય લાગે છે કે તેના ગ્રંથો (પ્રબંધો) સો લગભગ હતા. પોતાના ગ્રંથોને કવિ પોતે પ્રબંધો કહે છે. જુઓ નલવિલાસની પં. લાલચંદની ભૂમિકા કે જેમાંથી પ્રાયઃ સર્વ, આ કવિ વિષયે અત્ર ટૂંકમાં લીધું છે.

૩૫૮ જુઓ સાક્ષર શ્રી રામનારાયણ પાઠકનો લેખ જૈન સા. સં. ખંડ ૩ અંક ૨ પૃ. ૨૧૬-૨૨૩ 'નલવિલાસ નાટકઃ એક ગ્રંથ-પરિચય.'

સ્વાતંત્ર્ય તરી આવે છે. પોતે સ્વયં ઉત્પાદક છે, બીજાની વાણી ઉછીની લેતો નથી-પારકાના શબ્દાર્થ વગેરે પરથી પોતાનાં કાવ્યો રચતો નથી, જૂના ચીલે ચાલતો નથી પણ શાશ્વતી સ્વાતંત્ર્યલક્ષ્મીને વહે છે-અનુભવે છે એમ પોતાનાં નાટકોમાં ખુલ્લી રીતે બીજા કવિઓની અવગણનાસૂચક જણાવે છે. પોતાની સૂક્તિઓ માટે તે કહે છે કે:—

> सूक्तयो रामचन्द्रस्य वसन्तः कलगीतयः ।
> स्वातन्त्र्यमिष्टयोगश्च पंचैते हर्षत्र(सू)ष्टयः ॥

૪૬૭. રામચંદ્ર સિવાયના બીજા શિષ્યોમાં ગુણચંદ્રે બે કૃતિઓ રામચંદ્ર સાથે રહી કરેલી તે કહેવાઈ ગયું છે. મહેન્દ્રસૂરિએ અનેકાર્થ કૈરવાકરકૌમુદી નામની હૈમ અનેકાર્થ સંગ્રહપરની ટીકા પોતાના ગુરૂના નામથીજ સં. ૧૨૪૧ માં રચી હતી. (પી. ૧, ૨૩૩, ભાં. ૬, ૩૫૨). વર્ધમાનગણિએ કુમારવિહાર પ્રશસ્તિ કાવ્ય વ્યાખ્યાદિ રચેલ હતાં. ઉક્ત ત્રણે ગુણચંદ્ર, મહેન્દ્ર અને વર્ધમાને સોમપ્રભસૂરિનો કુમારપાલ પ્રતિબોધ સાંભળ્યો હતો. વિશેષમાં દેવચંદ્ર નામના શિષ્યે ચંદ્રલેખાવિજય પ્રકરણ રચ્યું તે અગાઉ કહેવાયું છે; ઉદય ચંદ્ર નામના શિષ્યના ઉપદેશથી ચંદ્રગચ્છના ધર્મસૂરિ-રત્નસિંહ-દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય કનકપ્રભે હૈમન્યાસસારનો ઉદ્ધાર કર્યો. યશઃ-ચંદ્ર ગુણિ નામનો પણ એક શિષ્ય હતો તેનો ઉલ્લેખ પ્ર. ચિ. માં છે.

૪૬૮. વળી એક બાલચંદ્ર નામનો શિષ્ય થયો, તે રામચંદ્ર સૂરિનો પ્રતિસ્પર્ધિ હતો. ગુરૂનો દ્રોહ કર્યો હતો ને કુમારપાલના અવસાન પછી અજયપાલ રાજાનો મિત્ર બનીને તેણે મંત્રભેદથી રામચંદ્રસૂરિનું મરણ ક્રૂર રીતે નિપજાવ્યું હતું. તેણે 'સ્નાતસ્યા' નામની પ્રસિદ્ધ સ્તુતિ રચી હતી એમ કહેવાય છે. આમ બીજા પણ અનેક શિષ્યો હેમચંદ્રના થયાનું સંભવે છે.

૪૬૯. આ સમયમાં દેવસૂરિના સંતાનીય જયપ્રભસૂરિના શિષ્ય

રામભદ્રે પ્રબુદ્ધ રૌહિણેય નાટક ૭ અંકનું રચ્યું. શ્રી ચાહમાનરાજાના ભૂષણ રૂપ પાર્શ્વચંદ્રકુલના (તેના પુત્રો નામે) યશોવીર[૩૫૯] અને અજયપાળે બંધાવેલા આદીશ્વરના ચૈત્યના યાત્રોત્સવ પ્રસંગે આ નાટક ભજવવામાં આવ્યું હતું. મહાવીર તથા બુદ્ધના સમકાલીન શ્રેણિકના રાજ્યમાં બનેલા બનાવ ઉપર તે રચાયું છે. રૌહિણેય ચોર રાજગૃહમાં એવી રીતે ચોરી કરે છે કે તે પકડાતો નથી. શ્રેણિકનો પુત્ર અભયકુમાર પોતાની બુદ્ધિના બળે તેને પકડે છે, પરંતુ તેણે કરેલી ચોરીઓ કબૂલ કરાવવાને માટે તેને એક યુક્તિ કરવી પડે છે. એક ઓરડાને ઇંદ્રભુવન જેવો શણગારે છે તથા અપ્સરાઓને બદલે વેશ્યાઓને મૂકે છે. ચોરને અહિંયાં ઉંઘમાં મૂકી દે છે. રૌહિણેય જાગતાં, વેશ્યાઓ તેણે પૂર્વ જન્મમાં કેવાં કામો કર્યાં હતાં જેથી આ સ્વર્ગ મળ્યું છે તેવું પૂછે છે. રૌહિણેયના બાપે તેને કોઈ પણ રીતે મહાવીરનું વચન સાંભળવું નહીં તેવું કીધેલું હતું. પરંતુ એક દિવસ પગમાં કાંટો વાગતાં તે કાઢતાં મહાવીરની દેશના શ્રવણે પડી હતી. તેમાં દેવતાઓની આંખો મીંચાતી નથી તથા પગ ભોંય પડતા નથી એવું વાક્ય સાંભળ્યું હતું. આ વખતે આ સાંભળેલું કામમાં આવ્યું અને જાણ્યું કે આ કૃત્રિમ સ્વર્ગભવન છે. મહાવીરનું એકજ વચન આટલું ઉપકારક માલમ પડવાથી તેણે પોતાની ચોરીઓ કબૂલ કરીને દીક્ષા લઇ લીધી.[૩૬૦] (પ્ર.આ. સભા નં.૬૦)

---

૩૫૯ આ યશોવીર તે સં. ૧૨૨૧ના લેખ (જિ. ૨, નં. ૩૫૨) માં જણાવેલ ભાં. પાસૂનો પુત્ર યશોવીર છે. તે વખતે તે જાલોરના જૈન સમાજનો એક મુખ્ય શ્રીમાન્ અને રાજમાન્ય શહેરી હોય તેમ જણાય છે. તે અને તેનો લઘુભ્રાઇ અજયપાલ બંને, પોતાના રાજ્યકર્ત્તા ચાહમાન સમરસિંહ દેવના અત્યંત પ્રીતિપાત્ર, સર્વજનના હિતચિન્તક, જૈન ધર્મની ઉન્નતિના અભિલાષી અને મ્હોટા દાનેશ્વરી હતા. વિશેષ જાલોરના બે શિલાલેખો ના. ૧, નં. (૯૯ તથા ૭૯૯) જુઓ

૩૬૦ 'ગૂજરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય' એ નામનો સ્વ. ચીમનલાલ દલાલનો લેખ. 'વસન્ત'.

૪૭૦. ટૂંકમાં હેમયુગ એ જૈનશાસન માટે, વાઙ્મય માટે, અતિ વૈભવ પ્રતાપ અને વિજયથી દેદીપ્યમાન હતો. તેની અસર સમગ્ર ગૂજરાતના પર અનેક રીતે સ્મરણમાં રહે તેવી થઈ છે.[૩૬૧] હેમચંદ્રના નામ પ્રમાણે તેનો યુગ પણ હેમમય—સુવર્ણમય હતો અને ચિરકાલ સુધી તેનો પ્રભાવ રહેશે.

---

૩૬૧ હેમચંદ્ર માટેના લેખો:—જર્મન સ્કોલર ડા. બુહ્‌લરકૃત Buhler das Lebendes Hemacandra Wier 1889, જિનવિજયની કુમારપાલ ચરિતની પ્રસ્તાવના, તથા તેમના સંપાદિત સોમપ્રભસૂરિકૃત કુમારપાલ પ્રતિબોધની પ્રસ્તાવના, પં. શિવદત્ત શર્માનો લેખ નામે 'શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય' હિન્દીમાં નાગરી પ્ર૦ પત્રિકા ભાગ ૬, ૪ અને ભાગ ૭, ૧, પં૦ હરગોવિન્દદાસનો લેખ 'શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય અને તેમના પ્રૌઢ પાંડિત્યનો પરિચય'-જૈનશાસન સન ૧૯૧૧ ના ત્રણ અંક, મધપૂડો એ નામના ગ્રંથમાં 'હેમાચાર્ય' નામનો રા. નરહરિ પરીખનો લેખ, શ્રી કેશરવિજયના યોગશાસ્ત્ર ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં 'શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય' એ નામનો મારો લેખ સ્વ૦ મનઃસુખલાલનો કિરતચંદનો તે આચાર્ય પરનો લેખ પ્ર૦ 'જૈનપતાકા' અને 'જૈનયુગ'

વિભાગ ૪ થો.

‘ભાષા’ સાહિત્યનો ઉદય.

जयंति ते सत्कवयो यदुक्त्या बाला अपि स्युः कविताप्रवीणाः ।
श्रीखण्डवासेन कृताधिवासाः श्रीखण्डतां यान्त्यपरेऽपि वृक्षाः ॥
जयन्तु सर्वेऽपि कवीश्वरास्ते यदीयसत्काव्यसुधाप्रवाहः ।
विकूणिताक्षेण सुहृज्जनेन निपीयमानोऽप्यतिपुष्यतीव ॥

—अभयदेवसूरिकृत जयन्तकाव्ये सं. १२७८

—ચંદનવૃક્ષની વાસથી અધિવાસિત થયેલાં બીજાં પણ વૃક્ષો ચંદનમય બને છે તેમ જેની ઉક્તિથી બાલો (કાવ્યમાં બાલકો) પણ કવિતામાં પ્રવીણ થાય છે તે સત્કવિઓ જય પામે છે.

જેમનાં સુંદર કાવ્યોનો અમૃતપ્રવાહ સુહૃજ્જનો આંખ બંધ રાખી પીએ છતાં અતિશય પુષ્ટ બને છે, તે બધાય કવીશ્વરોનો જય હો !

પ્રકરણ ૧ લું.

અપભ્રંશ સાહિત્ય.

(વિ. ૮ થી ૧૨ મી સદીનું)

રોલાવૃત્ત.

જય તિહુઅણુ વર કપ્પ–રૂક્ખ જય જિણુ ધન્નંતરિ
જય તિહુઅણુ–કલ્લાણુ–કોસ દુરિઅ–ક્કરિ–કેસરિ;
તિહુઅણુ–જણુ–અવિલંઘિ–આણુ ભુવણુત્તય–સામિઅ,
કુણસુ સુહાઇ જિણેસ પાસ થંભણય–પુર–ટ્ઠિઅ. ૧

—હે ત્રિભુવનવિષે શ્રેષ્ઠ કલ્પવૃક્ષ ! જય પામો; ધન્વંતરીરૂપ જિન જયવંતા રહો, ત્રિભુવનના કલ્યાણના કોશ-ભંડાર, દુરિત રૂપી હાથીને કેસરી-સિંહ એવાની જય હો ! જેની આજ્ઞા ત્રિભુવનના લોકોએ ઉલ્લંઘી નથી એવા, ત્રણ ભુવનના સ્વામી, સ્થંભનક નગરમાં રહેલા પાર્શ્વજિનેશ્વર ! સુખો કરો–અમોને સુખી કરો [અભયદેવસૂરિકૃત જયતિહુઅણ સ્તોત્ર]

૪૭૧. હેમાચાર્ય અપભ્રંશભાષાના પાણિની છે, એટલે કે તેમણે પહેલવહેલું અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચ્યું; એથી પૂરવાર થાય છે કે તેમની પહેલાં અપભ્રંશ સાહિત્ય હતું.

૪૭૨. ગૂજરાતી ભાષાની જનની અપભ્રંશ ભાષા છે. ગૂજરાતી સાહિત્યનો આરંભ આજથી પાંચસે વર્ષ ઉપર થયો એમ સામાન્ય રીતે મનાતું. સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવે ગૂજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ પાડી ઇ. સ. દસમા અગીઆરમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ ઠરાવ્યો; અને જણાવ્યું કે અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીનાં વ્યાકરણના આદિ પ્રવર્ત્તક અને પ્રાકૃત બોલીઓના પાણિની તે હેમાચાર્ય-તે સમર્થ ગૂર્જર ગ્રંથકારનો સમય ઇ. સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨; એના અપભ્રંશ ખંડમાં સંગ્રહેલું સાહિત્ય અગીઆરમા અને બારમા શતકની લોકભાષાના દષ્ટાંતરૂપે છે; હેમાચાર્ય-

નો સંગ્રહ મોટો છે, મહાભારત ભાગવત આદિ કાવ્યો તેમના સમયમાં અથવા તે પહેલાં રચાયલાં હતાં અને અપભ્રંશ સાહિત્ય એટલે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય સારું ખેડાયલું હતું, તેની એમના ઉતારામાં આપણને ઝાંખી થાય છે. ગૂજરાતી સાહિત્યના આરંભનો અવધિ અગીઆરમા શતકની પણ પૂર્વે જાય છે. વિશેષમાં તેમણે કહ્યું કે જૈનભંડારોમાં બારીક તપાસ કરાશે તો ઘણાં અમૂલ્ય રત્નો નીકળી આવવાનો સંભવ છે. અપભ્રંશ સાહિત્ય બહાર પડવાથી આપણી ભાષાની તેમજ બંગાળી, હિંદી, મરાઠી વગેરે બીજી પણ અર્વાચીન ભાષાની ઉત્પત્તિ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પડશે. (બીજી સા. પ. ના પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ સન ૧૯૦૭).

૪૭૩. ત્યાર પછી વિશેષ શોધખોળ કરતાં અપભ્રંશ સાહિત્ય વિશેષ કરીને મુખ્યત્વે જૈનો પાસેથી મળી આવ્યું છે. વિક્રમોર્વશીયના ચતુર્થ અંકમાંનું અને હેમાચાર્યના વ્યાકરણમાં સંગ્રહેલ અપભ્રંશ સાહિત્ય સિવાય તેની પૂર્વનું વિશેષ નહોતું મળતું તે મળી આવ્યું છે અને હજુ પણ વિશેષ મળવા સંપૂર્ણ સંભવ છે. પાટણના જૈન ભંડારમાંનું અપભ્રંશ સાહિત્ય રૂપરેખારૂપે સ્વ. ચીમનલાલ દલાલે સુરતની સાહિત્ય પરિષદ્‌ના સમયે પોતાના લેખમાં બનાવ્યું છે. હેમાચાર્યે પોતાની પૂર્વના અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી ઉતારા કર્યા છે તેથી તેમની પૂર્વે ઘણું અપભ્રંશ સાહિત્ય વિદ્યમાન હતુ તે નિર્વિવાદ છે. તેમની પૂર્વના અપભ્રંશ સાહિત્યનો અત્રે દિગ્દર્શનરૂપે નિર્દેશ કરીશું.

૪૭૪. વિક્રમ આઠમીથી દશમી સદી વચ્ચે કવિ સ્વયંભૂદેવ અને તેના પુત્ર ત્રિભુવનસ્વયંભૂ થયા. પિતાએ બે ગ્રંથો-હરિવંશ પુરાણ અને પઉમચરિય (રામાયણ) અપભ્રંશમાં રચી અપૂર્ણ મૂકેલા તે પુત્રે પુરા કર્યા. ધનપાલ કવિ લગભગ દસમી સદીમાં થયો કે જેણે ભવિસયત્ત કહા અપભ્રંશમાં રચી (આ કથા જર્મનીમાં ડૉ. યાકોબીએ ૧૯૧૮ માં પ્રસિદ્ધ કરી અને પછી ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝમાં નં. ૨૦ માં સ્વ. દલાલથી સંશોધિત થઈ અને પ્રો. ગુણેની પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ સહિત બહાર પડી). મહાકવિ પુષ્પદંત

૧૮૦૦૦ શ્લોકમાં હરિવંશપુરાણ આ સદીમાં રચ્યું; તેમાં મહાવીર અને નેમિનાથ તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર છે ને મહાભારતની કથા પણ છે. આ સર્વ કવિઓ દિગંબર જૈન છે.

૪૭૫. અગીઆરમી સદીમાં શ્વેતામ્બર મહેશ્વરસૂરિએ સંયમમંજરી (પી. ૪, ૧૨૧) રચી. મુંજ અને ભોજનો રાજકવિ ધનપાલ,–તેણે સત્યપુરમંડન મહાવીરોત્સાહ નામનું ટુંકું કાવ્ય[૩૧૨] કર્યું. દિગંબર મહાકવિ પુષ્પદંતે તેર હજાર શ્લોકપ્રમાણ મહાપુરાણ અપરનામ તિસટ્ઠિ મહાપુરિસ ગુણાલંકાર, અને અનુક્રમે ચાર અને નવ સંધિમાં યશોધરચરિત્ર અને નાગકુમારચરિત્ર રચ્યાં. અપભ્રંશ કાવ્યમાં અધ્યાય, સર્ગ, પ્રકરણ કે પરિચ્છેદને 'સંધિ' એ નામ અપાયું છે. શ્રીચંદ્રમુનિએ કથાકોશ ૫૩ સંધિમાં રચ્યો તેમાં રોચક ઉપદેશપૂર્ણ કથાઓ કહેલી છે. આ ગ્રંથ આ કવિએ અણહિલ્લપુર પાટણમાં મૂલરાજ નૃપતિના સમયમાં રાજાના ગોષ્ટિક (સલાહકારક મંત્રી) અને અણહિલપુરના વતની પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના સજ્જનના પુત્ર કૃષ્ણના કુટુમ્બ માટે રચ્યો જણાવ્યો છે. સં૦ ૧૦૭૬ માં સાગરદત્તે જંબૂસ્વામીચારિત્ર રચ્યું. તેમજ ઘણું કરી આજ શતકમાં પદ્મકીર્તિએ પાર્શ્વપુરાણ ૧૮ સંધિમાં, નયનન્દિએ સુદર્શનચરિત ૧૨ સંધિમાં અને આરાધના ૧૧૪ સંધિમાં, અને કનકામરે કરંકડુચરિત ૧૦ પરિચ્છેદમાં રચેલ છે.

---

૩૧૨. પ્ર. જૈનસાહિત્યસંશોધક ખંડ ૩ અંક ૩. તેમાં ધનપાલ કહે છે કે:—તુરકોએ શ્રીમાલદેશ, અણહિલવાડ, ચડ્ડાવલ્લિ (ચંદ્રાવતી), સોરઠ, દેલવાડા અને સોમેશ્વર એ બધાં સ્થાનોનો નાશ કર્યો છે, અને એક માત્ર સાચોરના મહાવીરને (મંદિરને) તેઓ ભાંગી નથી શક્યા. આ તુરકોની ચડાઈ તે પોતાના સમયમાંજ (સં. ૧૦૮૦-૮૧ માં) ગૂજરાત પર કરેલી મહમુદ ગીઝનીની ચડાઇ છે. વળી તેમાં કવિએ જૈનોનાં પ્રસિદ્ધસ્થાનો આ રીતે ગણાવ્યાં છે કે: કોરિંટ, શ્રીમાલ, ધાર, આહાડ, નરાણા, અણહિલવાડ, વિજયકોટ અને પાલીતાણા. એ બધાં સ્થાનો કવિએ જોયાં જણાય છે ને સાચોરમાં વધુ ચિત્તસંતોષ થયો હોય એમ લાગે છે.

૪૭૬. બારમી સદીમાં નવાંગવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિએ જયતિહુયણ નામનું ૩૩ ગાથાનું સ્તોત્ર રચ્યું. સં. ૧૧૨૩ માં ઉપરોક્ત સાધારણે વિલાસવઇ કહા રચી. (જુઓ પારા ૨૯૫) હેમાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિએ ૭ કડવામાં સુલસાખ્યાન રચ્યું. આ દેવચંદ્રે સં. ૧૧૬૦ માં રચેલા શાંતિનાથ ચરિત્રમાં, તેજ વર્ષમાં વર્ધમાનસૂરિએ રચેલા ઋષભચરિત્રમાં તેમજ સં૦ ૧૧૯૯માં લક્ષ્મણગણિએ રચેલા પ્રાકૃત સુપાસનાહ ચરિઅમાં કેટલાક અપભ્રંશ ભાગ મળી આવે છે. આ શતકમાં માણિક્યપ્રસ્તારિકા પ્રતિબદ્ધ રાસ, સંદેશરાસક રચાયા છે અને જિનદત્તસૂરિએ ચર્ચરી, ઉપદેશરસાયન રાસ, અને કાલસ્વરૂપકુલક રચેલ છે. જેની પ્રત ૧૧૯૧ ની લખાયેલી મળી છે તે ધાહિલનું પઉમસિરિ ચરિત્ર છે કે જેમાં ચાર સંધિમાં પદ્મશ્રી સતીના શીલનું વર્ણન છે. આ શતકમાં થયેલ મહાપ્રભાવક ઉપરોક્ત વાદિદેવસૂરિએ પોતાના ગુરુ મુનિચંદ્રસૂરિ ઉપર સ્તવન રચ્યું છે.[૩૬૩]

૪૭૭. આ રીતે આઠમીથી બારમી સદી સુધીમાં અપભ્રંશ-જૂની ગૂજરાતીમાં વાઙ્મય રચાયેલું મળી આવે છે, અને આઠમી સદીથી તે ભાષા બોલાતી હોવી જોઇએ એમ અનુમાન કરવામાં હરકત નથી. આના સમર્થનમાં સં. ૮૩૫ માં રચાયેલી કુવલયમાલામાં મુખ્ય ૧૮ દેશોનો અને તે દેશની ૧૮ દેશી ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કરતાં, તેમાં સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ દેશનો ઉલ્લેખ કરવા ઉપરાંત ગૂર્જર લોક ને તેમની ભાષાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે:—

> ઘયલોઽલ્લિયપુટ્ઠંગે, ધમ્મપરે સંધિવિગ્ગહે ણિઉણે,
> 'ણઉ રે ભલ્લઉ' ભણિરે, અહ પેચ્છઇ ગુજ્જરે અવરે.

—પછી ગુર્જર લોકોને જોયા. એ લોકો ઘીથી જેનું પુષ્ટાંગ-પાછલું અંગ લાલિત છે એવા, ધર્મપરાયણ, સંધિવિગ્રહમાં નિપુણ અને 'ણઉ રે ભલ્લઉં' એમ બોલનારા હોય છે.

૩૬૩ પ્ર. જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ પુ૦ ૧૩ અંક ૯ થી ૧૧ માં સપ્ટે. થી નવે. ૧૯૧૭ ના સંયુક્ત અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

વળી સાથે લાટપ્રદેશ (ભરૂચ આસપાસનો) કે જેનો હાલ ગૂજરાતમાં સમાવેશ થાય છે તેનો પણ ઉલ્લેખ છે કેઃ—

ણ્હાઉલિત્તવિલિત્તે, કયસીમંતે સુસોહિયસુગત્તે,

'આહમ્હ કાઇં તુમ્હઇં મિત્તુ' ભણિરે અહ પેચ્છઈ લાડે.

—પછી લાટના લોકોને જોયા.- એ લોકો સ્નાન અને લેપવિલેપ કરનારા, (માથામાં) સેંથો પાડનારા, સુશોભિત શરીરવાળા અને 'આહમ્હ કાઇં તુમ્હઇં મિત્તુ' એમ બોલનારા હોય છે.

૪૭૮. તેરમા શતકમાં હેમાચાર્યના સમયનું અપભ્રંશ સાહિત્ય મળી આવે છે. યોગચંદ્ર યા યોગીન્દ્રદેવના યોગસાર (૧૦૫ દોહામાં) અને પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથ છે. આ બંનેની ભાષા ઘણી સરળ, પ્રવાહી અને સુંદર છે. માઇલ્લ ધવલે દેવસેનના દર્શનસારને દોહામાં મુકેલ છે. સં. ૧૨૧૬ માં હરિભદ્રસૂરિનું નેમિનાહચરિય કુમારપાલના રાજ્યમાં પ્રાકૃત અપભ્રંશ ભાષામાં ૮૦૩૨ ગાથામાં સંપૂર્ણ થયું- તેના પહેલા ભાગમાં અરિષ્ટનેમિ અને રાજીમતિના નવ પૂર્વભવોનું વર્ણન છે; અને બીજા ભાગમાં તે તીર્થંકરનું ચરિત્ર છે કે જેમાં કૃષ્ણ અને પાંડવોનાં ચરિત્રો ઓતપ્રોત છે. વરદત્તનું બે સંધિનું વજ્રસ્વામીચરિત્ર અને રત્નપ્રભની ૯ કડવામાં—અધિકારમાં અંતરંગ સંધિ તેમજ તે રત્નપ્રભનાં કેટલાંક કુલકો સં. ૧૨૩૨ માં ને કુમારપાલના રાજ્યમાં રચાયેલાં આ શતકનાં મળી આવે છે.

[આ અપભ્રંશ સાહિત્યનો આદિમીથી તે ઠેઠ સોળમી સદી સુધીનો વિશેષ વિસ્તાર મારા 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' પ્રથમ ભાગ એ નામના પુસ્તકમાં 'જૂની ગૂજરાતી ભાષાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ મારા નિબંધરૂપે પ્રસ્તાવના પ્રકટ થઈ છે તેમાંથી જોઇ લેવો. અપભ્રંશાદિ ભાષા સંબંધી વિશેષમાં પં. બહેચરદાસની તેમના 'પ્રાકૃતવ્યાકરણ'ની પ્રસ્તાવના, પં. લાલચંદની 'અપભ્રંશકાવ્ય ત્રયી'ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના પૃ. ૭૨ થી ૧૧૨ અને પં. હરગોવિંદદાસની તેમના 'પાઇઅ—સદ્દમહણ્ણવો' નામના પ્રાકૃતભાષાના કોશમાં તેમના ઉપોદ્ઘાતમાંથી પુષ્કળ સામગ્રી મળશે.]

પ્રકરણ ૨ જું.

સોલંકી વંશનો સમય [અનુસંધાન]
[સં. ૧૨૩૦ થી સં. ૧૨૯૯]

" व्याकरणात् पदसिद्धिः पदसिद्धेरर्थनिर्णयो भवति ।
अर्थात् तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानात् परं श्रेयः ॥
सुकृतं जनयत्यादावसुरसुरस्वामितां ततः क्रमशः ।
निर्वृतिवनितावाप्तिं धार्मिकगुणकीर्तनं विदुषाम् ॥ "

—પ્રા૦ દ્વયાશ્રય પર ટીકા ૧, ૧.

—વ્યાકરણથી શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે, શબ્દસિદ્ધિથી અર્થનો નિર્ણય થાય છે, અર્થથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે ને તત્ત્વજ્ઞાનથી પરમશ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે.

—વિદ્વાનોને ધાર્મિકગુણના કીર્તનથી પહેલાં સુકૃત–પુણ્ય થાય છે, પછી ક્રમશઃ સુરાસુરનું આધિપત્ય અને નિર્વૃત્તિ-મોક્ષરૂપી સુંદરીની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૪૭૯. કુમારપાલ પછી તેનો ભત્રીજો અજયપાલ જૈનદ્વેષી નિર્બુદ્ધિ અને નિર્દય રાજા થયો. તેના પૂર્વજોએ જૈનપર જેટલી ભલાઇ કરી હતી તેટલો અત્યાચાર તેણે કર્યો હતો, કુમારપાલે જે જે મહાન્ જૈનમંદિરો ચણાવ્યાં હતાં તેનો નાશ કરવાનું તેણે ચાલુ રાખ્યું, હેમાચાર્યના પટ્ટધર મહાકવિ રામચંદ્ર-સૂરિને તેનાજ ગુરૂભાઈ બાલચંદ્રની મિત્રતાભરી શીખવણીથી તપાવેલ તાંબાની પાટ પર બેસાડી જીભ ખેંચીને મારી નાંખ્યા. (પ્ર. ચિં; ચ૦ પ્ર૦ વગેરે). તેના રાજ્યમાં યશઃપાલ નામનો જૈન સચિવ હતો તેમજ બીજા જૈન અધિકારીઓ અને આભડશ્રેષ્ઠિ જેવા સર્વમાન્ય જૈનો હશે, પરંતુ મોટે ભાગે તે જૈનદ્વેષી થઇ રહ્યો હતો. તેના સમયથી સોલંકીઓના રાજ્યની અવનતિનો પ્રારંભ થયો. સિદ્ધરાજ જયસિંહે જીતેલ અને કુમારપાલે આધીન રાખેલ માલવાનું રાજ્ય સ્વતંત્ર થયું. અજયપાલનું ખૂન સં. ૧૨૩૩ માં એક દ્વારપાલે કર્યું.

૪૮૦. અજયપાલના સમયમાં તેના જૈનમંત્રી નામે યશઃપાલે (મોઢ વંશના મન્ત્રિ ધનદેવ અને રૂકિમણીના પુત્ર) મોહપરાજય નાટક થારાપદ્રપુર (થરાદ) માં ત્યાંના કુમારવિહારક્રોડાલંકાર શ્રી વીર જિનેશ્વર યાત્રા મહોત્સવ પ્રસંગે રચ્યું—તેમાં આલંકારિક રીતે કુમારપાલ રાજા સાથે ધર્મરાજ અને વિરતિ દેવીની પુત્રી કૃપાસુન્દરીનું પાણિગ્રહણ શ્રી મહાવીર અને હેમાચાર્ય સમક્ષ કરાવ્યું છે. જૈન ધર્મના આ મહાન્ વિજયની મિતિ સં. ૧૨૧૬ ના માર્ગશીર્ષ માસની શુકલ દ્વિતીયા બતાવી છે—તે દિવસે કુમારપાલે પ્રકટ રૂપે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. આ ગ્રંથ સં. ૧૨૨૯ થી ૧૨૩૨ વચમાં રચાયું જણાય છે.

૪૮૧. સં. ૧૨૩૧ માં મલ્લવાદી આચાર્ય કૃત ધર્મોત્તર ટિપ્પનક તાડપત્ર પર લખાયું છે કે જે પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે. (પી. ૫, ૩.) સં. ૧૨૩૨ માં ધારાનગરીના આમ્રદેવના પુત્ર નરપતિએ અજયપાલ દેવ રાજ્યે અણહિલનગરે નરપતિજયચર્યા (સ્વરોદય) રચ્યો તેમાં સ્વરો પરથી શુકન જોવા ને ખાસ કરી માન્ત્રિક યંત્રો વડે યુદ્ધમાં જય મેળવવા માટે શકુન જોવાની વાત છે. (વેબર નં. ૧૭૪૪ વે. નં. ૩૮૦ થી ૩૮૪, ભાં. ૮૨–૮૩ પૃ. ૩૫, ૨૨૦). બ.

૪૮૨. વાદિદેવ સૂરિ શિષ્ય મહેન્દ્ર સૂરિ શિષ્ય પ્રદ્યુમ્ન સૂરિએ વાદસ્થલ નામનો એક ગ્રન્થ રચ્યો હતો તેમાં આશાવલ્લીના ઉદયનવિહારમાં શ્વેતામ્બર યતિથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલાં જિનબિંબો પૂજનીય નથી એવો વાદ ખરતર જિનપતિ સૂરિના મતાનુયાયીઓ કરતા હતા તેનું ખંડન છે. (જેસ. પ્ર. ૨૭) તે ગ્રંથના સામે ખ૦ જિનપતિ સૂરિએ [વિધિ) પ્રબોધ્યવાદસ્થલ એ નામનો ગ્રંથ રચ્યો કે જેમાં પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. (જેસ. પ્ર. ૨૮) સં. ૧૨૩૩ માં આ જિનપતિ સૂરિએ કલ્યાણ નગરમાં મહાવીર-પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરી (જિનપ્રભ કૃત તીર્થકલ્પ). તેમણે રચેલ

તીર્થમાલા, જિનવલ્લભ કૃત સંઘપટ્ટક પર ટીકા[૩૬૪]–બૃહદ્વૃત્તિ, જિનેશ્વર કૃત પંચલિંગિ પર વિવરણ (વિ૦ નં. ૧૬૨૭) ઇત્યાદિ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે સૂરિએ ચૈત્યવાસીઓને વધુ ખોખરા કર્યા.

૪૮૩. સં. ૧૨૩૩ માં વાદિદેવસૂરિ શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિએ પ્રાકૃતમાં નેમિનાથ ચરિત્ર (જેસ. પ્ર. ૪૦) અને સં. ૧૨૩૮ માં ભૃગુપુર–ભરૂચમાં અશ્વાવબોધ તીર્થમાં ધર્મદાસ કૃત ઉપદેશમાલા પર વૃત્તિ (દોઘટ્ટી) રચી કે જે વૃત્તિ ભદ્રેશ્વરસૂરિ આદિએ સંશોધિત કરી હતી[૩૬૫] અને તેમની પ્રતિમાશાલી ન્યાયશાસ્ત્રની કૃતિ નામે રત્નાવતારિકા કે જે સ્વગુરૂ વાદિ દેવસૂરિ કૃત સ્યાદ્વાદ રત્નાકર પર લઘુ ટીકા છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે કે જેમાં બૌદ્ધ તાર્કિકો અર્ચટ અને ધર્મોત્તરનો ઉલ્લેખ છે.

૪૮૪. વાદિ દેવસૂરિના શિષ્ય મહેશ્વર સૂરિએ પાક્ષિક સપ્તતિ પર સુખપ્રબોધિની નામની વૃત્તિ રચી કે જેમાં વજ્રસેન[૩૬૬] ગણિએ સહાય કરી હતી. (કાં. વડો૦ નં. ૧૦).

---

૩૬૪. આ કદાચ સં. ૧૨૬૦ આસપાસ હશે. આ વૃત્તિપરથી લઘુ વૃત્તિ ખ. જિનભદ્રસૂરિ–સિદ્ધાન્તરૂચિ–અભયસોમ શિ. હર્ષરાજે રચી છે (પી. ૫, ૨૧૫).

૩૬૫. પી. ૩, ૧૬૬; પી. ૫, ૧૨૬; વે. નં. ૧૫૭૧; જેસ.–આમાં સિદ્ધર્ષિકૃત ઉપદેશમાલાટીકાનો ઉલ્લેખ છે.

૩૬૬. એક વજ્રસેનગણિના શિષ્ય હરિ થયા છે કે જેમણે કર્પૂરપ્રકર (કાં. વડો; પ્ર૦ ભી. મા.) નામનો સુભાષિતોનો ગ્રંથ–સુક્તાવલી તથા નેમિચરિત્ર રચેલ છે, અને જેઓ પોતાના ગુરૂ વજ્રસેનને ત્રિષષ્ટિસાર પ્રબંધના કર્તા તરીકે ઓળખાવે છે. આ વજ્રસેનનો ઉલ્લેખ નાગપુરીય તપાગચ્છના સંવત્ ૧૪ મી સદીમાં વિદ્યમાન હોવાનો નાગપુરીય તપાગચ્છીય પટ્ટાવલીમાં છે. (જુઓ જેસ. પ્ર. પૃ. ૫૩, ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષચરિત્ર ગદ્ય) આ બંનેનો સમય નિશ્ચિત કરવા યોગ્ય છે.

૪૮૫. **અજયપાલ** પછી તેનો બાલક પુત્ર **મૂલરાજ** (બાલ મૂલરાજ) ગૂજરાતના રાજ્યસિંહાસન પર બે વર્ષ રહી મરણ પામ્યો. સં. ૧૨૩૫. પછી તેનો નાનો ભાઇ **ભીમદેવ** બીજો બાલ્યાવસ્થામાં ગાદીએ આવ્યો, ત્યારથીજ ગૂજરાતના રાજ્યની દશા બગડતી ગઇ અને સામન્તો સ્વતંત્ર થતા ગયા.

૪૮૬. સં. ૧૨૩૬ માં તાડપત્ર પર **સિદ્ધર્ષિકૃત ઉપદેશમાલા** વિવરણની પ્રત લખાઇ. (પા. સૂચિ નં. ૬૪). સં. ૧૨૩૭ માં **આબુ** ઉપર પ્રસિદ્ધ મંત્રી **પૃથ્વીપાલ** (પારા ૩૮૧)ના પુત્ર મંત્રી **ધનપાલે** પોતાના મોટાભાઇ **જગદેવના** અને પોતાના નામથી બે હાથીઓ હસ્તિશાળામાં કરાવ્યા અને ત્રીજો હાથી પણ તેણેજ કરાવ્યો હશે. આ ધનપાલે પોતાના પિતાના પગલે ચાલીને **આબુના વિમલવસહિ** મંદિરની કેટલીક દેરીઓનો જીર્ણોદ્ધાર સં. ૧૨૪૫ માં કરાવ્યો છે.

સં. ૧૨૪૧ માં **સોમપ્રભસૂરિએ** શ્રીપાલ કવિના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં રહી કુમારપાલપ્રતિબોધ રચ્યો એ અગાઉ કહેવાઇ ગયું છે.

૪૮૭. સં. ૧૨૪૩ માં પૌર્ણમિક **ચંદ્રપ્રભ** સૂરિના શિષ્ય અને **જયસિંહ** નૃપતિએ સન્માનેલા ધર્મઘોષ સૂરિ પાસેથી જેમણે સૂરિપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એવા **યશોઘોષસૂરિના** શિષ્ય **હેમપ્રભસૂરિએ હરિપાલ** મંત્રીની વિજ્ઞપ્તિથી **વિમલસૂરિકૃત પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા** પર વૃત્તિ રચી. (જે. નં. ૯૦, જે૦ પ્ર. ૪૦). રાજગચ્છના (શીલભદ્ર-માણિક્ય-ભરતેશ્વર-વૈરસ્વામી-નેમિચંદ્ર-**સાગરેચન્દ્ર** શિષ્ય) **માણિક્યચંદ્ર** સૂરિએ સં. ૧૨૪૬ માં (રસવકત્ર ગ્રહાધીશ વર્ષે-૧૨૧૬ માં?) **મમ્મટ** કૃત **કાવ્યપ્રકાશ** પર **કાવ્યપ્રકાશસંકેત** નામની ટીકા રચી. આ ટીકા તે ગ્રંથ પર પહેલામાં પહેલી છે (પ્ર૦ આનંદાશ્રમ ગ્રંથમાલા પૂના, સં. ૧૨૭૧ ની પ્રત જે૦; પા. સૂચિ નં. ૬૭) આ સમયમાં વાદિ **દેવસૂરિ** શિ. ભદ્રસૂરિ શિ. **પરમાનન્દ** સૂરિએ **ખંડનમંડન** ટિપ્પન રચ્યું. (કેશરવિજય ભં. વઢવાણ).

૪૮૮. સં. ૧૨૪૭ માં **ભીમદેવના** રાજ્યમાં **લાટદેશે** દંડનાયક **સોભનદેવ**, અને મુદ્રાધિકારી **રત્નસિંહ** હતા (પી. ૩, ૫૧).

૪૮૯. સં. ૧૨૪૮ માં (કરિ સાગર રવિ-૧૨૭૮ ?) ચંદ્રગચ્છના-રાજગચ્છના (વાદ મહાર્ણવના કર્તા અભયદેવસૂરિ-ધનેશ્વર-અજિતસિંહ-વર્ધમાન-દેવચંદ્ર-ચંદ્રપ્રભ-ભદ્રેશ્વર-અજિતસિંહ-દેવભદ્ર સૂરિ કે જેમણે પ્રમાણપ્રકાશ અને શ્રેયાંસચરિત રચ્યાં તેના શિષ્ય) સિદ્ધસેન સૂરિએ નેમિચંદ્ર કૃત પ્રવચન સારોદ્ધાર પર તત્ત્વજ્ઞાન વિકાશિની નામની વૃત્તિ રચી. (પી. ૨, ૮૮; વે૦ નં. ૧૬૪૦-૪૧, પ્ર૦ દે૦ લા૦ નં. ૫૮, અને ૬૪) તેમાં તે સિદ્ધસેન સૂરિ પોતાના અન્ય ગ્રંથો નામે-સ્તુતિઓ, પદ્મપ્રભ ચરિત્ર અને સામાચારીનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે (પ્ર. સા૦ વૃત્તિ પૃ. ૧૮૭, ૪૪૦ અને ૪૪૨). સં. ૧૨૫૧ માં ભીમદેવના રાજ્યમાં લાટદેશના દર્ભાવતી-(ડભોઇ) માં શ્રીમાલી શ્રાવકે વટપદ્રક (વડોદરા) ના પં. વોસરિ પાસે તાડપત્ર પર યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ લખાવી (પી. ૩, ૭૭).

૪૯૦. આસડ—આ નામનો શ્રાવક મહાકવિ થયો. તે ભિલ્લમાલ (શ્રીમાલ) વંશના કટુકરાજનો આનલદેવીથી થયેલ પુત્ર હતો. કટુકરાજને જૈનદર્શનમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. ગૂર્જરધરામાં મંડલી (માંડલ) નગરમાં મહાવીર ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરનારા અને શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિના સ્વહસ્તથી સૂરિપદ પ્રાપ્ત કરનારા એવા ભદ્રેશ્વર સૂરિ થયા કે જેના પટ્ટધર 'કલિકાલ ગૌતમ' અભયદેવ સૂરિના ઉપદેશથી આસડે જૈન સિદ્ધાન્તનો સાર લઇ લીધો હતો. આસડને 'કવિસભા શૃંગાર' નામનું બિરૂદ મળ્યું હતું. [૩૬૭] તેણે કાલીદાસના મેઘદૂત પર

૩૬૭. आसडः कालिदासस्य यशोदीपमदीपयत् ।
मेघदूतमहाकाव्ये टीकास्नेहनिषेचनात् ॥
श्रुत्वा नवरसोद्गार किरोऽस्य कविता गिरः ।
राजसभ्याः कविसभाशृंगार इति यं जगुः ॥
जिनस्तोत्रस्तुतीः पद्यगद्यबंधैरनेकशः ।
चक्रे यः क्रूरकर्माहिजांगुलीमंत्रसंनिभाः ॥

ટીકા, અનેક જિનસ્તોત્રસ્તુતિઓ અને ઉપદેશકંદલી નામનું પ્રકરણ (પી. ૫, ૪૮) ની રચના કરી. વળી પોતાના 'બાલસરસ્વતી' નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલા રાજડ નામના પુત્રના તરૂણ વયમાંજ થયેલા મૃત્યુથી પોતાને થયેલ શોકમાંથી અભયદેવસૂરિએ બોધ આપી જાગૃત કર્યો હતો અને તેમનાં વાકયોથી વિવેકમંજરી નામનું પ્રકરણ પોતે સૂત્રિત કર્યું, (પી. ૨, ૫૬, પી. ૩, ૧૨ તથા ૧૦૦).

૪૯૧. સપાદલક્ષ (શાકંભરી) રાજા સમક્ષ વાદીઓને જીતનાર ધર્મઘોષ સૂરિ થયા, તેમના પટ્ટધર ગદ્યગોદાવરીના કર્ત્તા યશોભદ્ર સૂરિ થયા, તેમના પછી રવિપ્રભ સૂરિ થયા ને તેમના શિષ્ય ઉદય પ્રભસૂરિએ નેમિચંદ્ર સૂરિના પ્રવચનસારોદ્ધાર પર વિષમપદ વ્યાખ્યા નામની ટીકા રચી (પી. ૩, ૧૨૬ ને ૨૬૨) તેમજ શિવશર્મસૂરિ કૃત પાંચમા પ્રાચીન કર્મ ગ્રંથ નામે શતક પર, અને બીજા પ્રાચીન કર્મગ્રંથ નામે કર્મસ્તવ પર પણ ટિપ્પનો રચ્યાં (પ્રાચીન કર્મ ગ્રંથોની પ્રસ્તાવના આ૦ સભા નં. ૫૨). ઉપરોક્ત (બોધિતશાકંભરીભૂપ એવા) ધર્મઘોષ સૂરિ-યશોભદ્ર સૂરિ-દેવસેન ગણિ શિ. પૃથ્વીચંદ્ર સૂરિએ કલ્પટિપ્પન રચ્યું (કી. ૩ નં. ૧૬૩; પી. ૨, ૧૩-૬૯; પી. ૩, ૧૫, ૩૯૭; જેસ.; પા૦).

૪૯૨. સં. ૧૨૫૩ માં (૧૨૮૬ ?) શ્રીપ્રભસૂરિ કૃત ધર્મવિધિ પર તેમના શિષ્ય ઉદયસિંહે ટીકા રચી. અને સં. ૧૨૫૪ માં કાસદ્રહ ગચ્છની સાથેજ સ્થપાયેલા જાલિહર ગચ્છના ૩૬૮ [બાલચંદ્ર-

---

येनोपदेशकंदल्याह्वानप्रकरणच्छलात् ।

कृतं मोक्षाध्वनीनेभ्य: पाथेयातिथ्यमक्षयं ॥

—વિવેકમંજરીવૃત્તિ પ્રશસ્તિ પી. ૩, ૧૦૦.

૩૬૮. કાસદ્રહ અને જાલિહર ગચ્છ બંને એક સાથે નીકળ્યા એમ તેજ ચરિતના અંતે જણાવ્યું છે:—

निषाहरसाहाए गच्छा गुच्छव्वसुमणमणहरणा ।

जालिहर–कासहरया मुणिमदुवरपरिगया दोन्नि ॥४९॥

ગુણભદ્ર-સર્વાનંદ (પાર્શ્વચરિતના કર્તા)-ધર્મઘોષ શિષ્ય] દેવસૂરિએ પ્રાકૃતમાં પદ્મપ્રભ ચરિત રચ્યું (કાં. છાણી.) આ દેવસૂરિએ દેવેન્દ્ર સૂરિ પાસેથી તર્ક અને હરિભદ્ર સૂરિ પાસેથી સિદ્ધાંત મૂળથી શીખી આ ચરિત્ર બનાવ્યું હતું. સં. ૧૨૫૫ માં ખ૦ જિનપતિસૂરિ શિષ્ય પૂર્ણભદ્રસૂરિએ પંચાખ્યાનક (પંચતંત્ર) શોધ્યું કે જેના પર ઈટિલીનો વિદ્વાન્ હર્ટલ મુગ્ધ થયો છે. આજ વર્ષમાં શ્રીમાલી ધવલ શ્રેષ્ઠિની ભાર્યા રૂક્મિણીએ સુમતિસિંહ મુનિને તિલકમંજરીની તાડપત્ર પરની પ્રત વ્હોરાવી. (ડો૦ ભાવ.)

૪૯૩. ખ૦ જિનપતિ સૂરિએ શ્રેષ્ઠિ નેમિચંદ્ર ભાંડાગારિકને જૈન ધર્મી કરેલ હતો. (ભાં. ૪, ૧૪૯) તે શ્રેષ્ઠિએ સટ્ઠિસય (ષષ્ટિશતક) નામનો ઉપદેશમય પ્રકરણ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં રચ્યો. (વે. નં. ૧૬૭૦-૭૨, પ્ર૦ હી૦ હં; અને મોહનલાલ ગ્રં. નં. ૨ સત્યવિજય ગ્રં. નં. ૬.) આ શ્રેષ્ઠિના પુત્ર સં. ૧૨૨૫ માં દીક્ષા લઈ પછી જિનપતિ સૂરિના પટ્ટધર નામે જિનેશ્વર સૂરિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. સં. ૧૨૫૮ માં ભીમદેવ રાજ્યે મલયચંદ્ર (મલયગિરિ) વિરચિત ષડશીતિ વૃત્તિ તાડપત્ર પર લખાઈ (પા. સૂચિ નં. ૫૫).

૪૯૪. સં. ૧૨૬૦ માં વટ-વડગચ્છના (સર્વદેવસૂરિ-જયસિંહ-ચંદ્રપ્રભ-ધર્મઘોષ-શીલગુણ સૂરિ-માનતુંગ સૂરિ શિ.) મલયપ્રભે સ્વગુરૂ માનતુંગ સૂરિ કૃત જયન્તી પ્રશ્નોત્તર સંગ્રહ-સિદ્ધજયંતી પર વૃત્તિ રચી (પી. ૩, ૩૭) અને તે નાઉ નામની પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિની શ્રાવિકાએ સં. ૧૨૬૧ માં પંડિત મુંજાલ પાસે મુંડકશિકા સ્થાને લખાવીને અજિતપ્રભ સૂરિને સમર્પિત કરી. (પી. ૩, ૪૫).

૪૯૫. સં. ૧૨૬૧ માં ચંદ્રગચ્છના(પી૦) ચંદ્રપ્રભ સૂરિ-ધર્મઘોષ-ચંદ્રેશ્વર-શિવપ્રભસૂરિ શિષ્ય તિલકાચાર્યે પ્રત્યેકબુધ ચરિત (પી. ૩, ૧૦૯; વે. નં. ૧૭૫૨) રચ્યું. સં. ૧૨૬૨ માં ખ૦ જિનપતિ સૂરિ શિષ્ય જિનપાલે જિનેશ્વર કૃત ષટ્ સ્થાનક પર વૃત્તિ (બુહ. ૬, નં. ૭૭૬), ૧૨૬૩ માં આંચલિક જયસિંહ સૂરિ પટ્ટધર અને શિષ્ય

ધર્મઘોષ સૂરિએ પ્રાકૃતમાં શતપદી-પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિ (પી. ૫, ૬૬) રચી. અને સં. ૧૨૬૪ માં નાગેન્દ્ર ગચ્છના (રામસૂરિ–ચંદ્રસૂરિ–દેવસૂરિ–અભયસૂરિ–ધનેશ્વરના શિષ્ય અને વિજયસિંહસૂરિના ગુરૂભાઇ દેવેન્દ્રસૂરિએ ચંદ્રપ્રભ ચરિત સંસ્કૃતમાં સોમેશ્વરપુર (સોમનાથ-દેવકીપત્તન)માં રચ્યું. (બુહ્. ૨ નં. ૩૪૭, બુહ્ ૩, નં. ૧૫૮; પી. ૪, ૮૫ મુદ્રિત). આ દેવેન્દ્ર સૂરિએ સેરીસા તીર્થની ઉત્પત્તિ કરી સંભવે છે. (જુઓ નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ પ્રસ્તાવ ૪, શ્લોક ૬૪૬-૫૧ જૈનયુગ ૧, પૃ. ૧૮૮).

૪૯૬. ગૂજરાતના વાયટ ગામમાં વાયટીય (વાયડ) ગચ્છના પ્રસિદ્ધ જિનદત્તસૂરિ સં. ૧૨૬૫ માં થયા. તેમણે અનેકને જૈન કર્યાં. તે વાયડ ગામ પરથી વાયડા બ્રાહ્મણો અને વાયડા વાણીઆ થયા છે અને જૈનમાં વાયટીય ગચ્છ થયો છે. તેમણે વિવેક વિલાસ નામનો ગ્રન્થ રચ્યો (વે. નં. ૧૬૫૯, પ્ર૦ ય૦ ગ્રં. તથા મે૦ હી.) તે જિનદત્તસૂરિ વસ્તુપાલની સાથે શત્રુંજયની યાત્રાએ ગયેલા સૂરિઓમાંના એક હતા એમ સુકૃત સંકીર્ત્તનમાં જણાવ્યું છે. તેમના શિષ્ય ચમત્કારી યોગવિદ્યાવાળા જીવદેવસૂરિ[૩૬૯] થયા. તેમણે તે ગામમાં બ્રાહ્મણો અને શ્રાવકો વચ્ચે અત્યંત સ્નેહ બંધાવ્યો.

૪૯૭. સં. ૧૨૬૮ માં તાડપત્ર પર મુનિચંદ્રે લોકાનંદયોગ્ય નાગાનંદ નાટકની પ્રત લખી (પી. ૫, ૧૦૯). સં. ૧૨૭૧ માં ગુણવલ્લભે નરચન્દ્રના કહેવાથી વ્યાકરણ ચતુષ્કાવચૂરિ સમર્થિત કરી. સં. ૧૨૭૩ માં અજીતદેવે યોગવિધિ, તથા હરિભદ્રસૂરિ (બીજા) એ મુનિપતિ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં (પી. ૫, ૧૩૧), ૧૨૭૪ માં ઉક્ત તિલકાચાર્યે જીતકલ્પ પર વૃત્તિ (પી. ૫,

૩૬૯. આ જીવદેવ તે લક્ષ્મણગણિએ જે જીવદેવસૂરિની સ્તુતિ પોતાના સુપાસનાહ ચરિતમાં આ પ્રમાણે કરી છે કે:-'શ્રીમદ્ જીવદેવસૂરિની વાણીને પ્રાકૃત પ્રબંધના કવિઓજ નહી, પરંતુ દેવતાઓ પણ પોતે કલ્પવૃક્ષની મંજરી માફક શ્રવણગોચર કરે છે' તેથી ભિન્ન સમજવા.

૧૩૧) અને સં. ૧૨૭૫ માં ઉક્ત પૂર્ણભદ્રે આનન્દાદિ દશ ઉપાસક કથા (જેસ૦ પ્ર. ૧૭) રચી.

૪૯૮. ઉપર નિર્દેશેલ મહાકવિ શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધપાલનો પુત્ર વિજયપાલ પણ મહાકવિ હતો. આમ કવિત્વ ત્રણ પેઢી સુધી ઉતર્યું હતું. આ વિજયપાલ કૃત દ્રૌપદી સ્વયંવર નામનું દ્વિઅંકી સંસ્કૃત નાટક ગૂજરાતના સોલંકી 'અભિનવ સિદ્ધરાજ' બિરૂદ ધારક મહારાજ ભીમદેવ (બીજો ભીમ-ભોળો ભીમ-રાજ્ય સં. ૧૨૩૫ થી ૧૨૯૮) ની આજ્ઞાનુસાર ત્રિપુરૂષદેવ સામે વસન્તોત્સવ સમયે ભજવવામાં આવ્યું હતું અને તેના અભિનયથી ગૂર્જર રાજધાની અણહિલપુરની પ્રજા પ્રમુદિત થઇ હતી. ૩૭૦

૪૯૯. અજયપાલ પછીના સોલંકી રાજાઓના સમયમાં પણ જૈન મંત્રીઓ અને દંડનાયકો હતા. તે પૈકી અંબડ મંત્રી અને આલ્હાદન દંડનાયકનાં નામ મળે છે. તે બંને સગા ભાઇ હતા. મૂળ ગલ્લક કૂળમાં જન્મેલા. તે સમસ્ત કુળ નાગેંદ્રગચ્છના સાધુઓને ગુરૂ તરીકે સ્વીકારતું હતું. તેમાં વાધૂ નામના પૂર્વજે સંગમખેટકમાં મહાવીર ચૈત્ય બંધાવી સો હલ-સાંતીવાળી જમીન વાડી સહિત તે ચૈત્યને અર્પણ કરી. તેના પુત્ર કપર્દીએ યુગાદિદેવ-ઋષભદેવનું ચૈત્ય વટસર નામના ગામમાં બંધાવ્યું. તેના પુત્ર આમ્રદેવ ને તેનો પુત્ર દેવચંદ્ર ને તે દેવચંદ્રને ચાર પુત્રો થયા. જયેષ્ઠ અંબડ ૩૭૧ સચિવ હતો, બીજો જલ્હણ, ત્રીજો આલ્હાદન નામે દંડનાયક (સેનાપતિ) થયો અને ચોથો પ્રલ્હાદન. આમાં અંબડ મંત્રી સ્વર્ગસ્થ થતાં આલ્હાદન દંડનાયકે સત્યપુર (સાચોર)ના વીર પ્રાસાદમાં ઋષભદેવના થારાપદ્ર (થરાદ)ના

૩૭૦. જુઓ તે નાટકની જિનવિજયજીએ લખેલી પ્રસ્તાવના પ્ર૦ આ૦ સભા ભાવનગર.

૩૭૧. આ અંબડ સં. ૧૨૬૬માં ભીમદેવનો મહામાત્ય હતો. જુઓ ઉપદેશકંદલી લેખનપ્રશસ્તિ પી. ૫, ૫૦.

નાભેય ચૈત્યમાં પાર્શ્વનાથની તથા ચંદ્રપ્રભસ્વામિ સીમંધર યુગંધરની અને અંબિકા ભારતીની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી. આ આહ્લાદનની પ્રાર્થનાથી સં. ૧૨૯૯ માં અણહિલ્લ નગરમાં નાગેન્દ્રગચ્છના વીરસૂરિ-પરમારવંશીય વર્ધમાન-રામ-ચંદ્ર-દેવ-અભયદેવ-ધનેશ્વર-વિજયસિંહસૂરિ શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ ૫૪૯૪ શ્લોક પ્રમાણ વાસુપૂજ્ય ચરિત રચ્યું. (વે. નં. ૧૭૭૨, પ્ર૦ જૈ. ધ. સભા નં. ૧૮).

૫૦૦ આ સમયમાં તાડપત્રપર સં. ૧૨૪૭ માં કલ્પસૂત્રની (પી. ૩, ૫૧), ૧૨૫૧ માં હેમચંદ્રકૃત યોગશાસ્ત્રની (પી. ૩, ૪૫) પ્રત લખાઇ ૧૨૬૧ માં ભીમદેવરાજ્યે માનતુંગકૃત સિદ્ધજયંતીની પ્રત પ્રાગ્વાટ ઠ. નાઉ શ્રાવિકાએ મુકુંશિકાસ્થાનમાં લખાવી અજિતદેવ સૂરિને અર્પણ કરેલી (પી. ૩, ૪૫), સં. ૧૨૬૪ (૧૨૮૮) માં ગુણપાલકૃત પ્રાકૃત ઋષિદત્તા ચરિતની પ્રત. અણહિલ્લવાટકે ભીમદેવના રાજ્યમાં (કી. ૨, ૯) લખાઇ અને સં. ૧૨૯૫ માં ખરતર જિનપતિ-જિનેશ્વરસૂરિ શિ. વીર-કલેશ ગણિએ આવશ્યક વૃત્તિ (કાં. છાણી) અને સં. ૧૨૯૬ માં ઉપદેશકંદલીવૃત્તિ પુસ્તકની તાડપત્રપર પ્રતો લખાઇ. (પી. ૫, ૪૨).

૫૦૧ વળી ગૂજરાતના સામંત-આબુના રાજા ધારાવર્ષ (કુમારપાલના મહા સામન્ત યશોધવલનો પુત્ર)ના ભાઈ પ્રલ્હાદનદેવે પાર્થ-પરાક્રમ વ્યાયોગ રચ્યું (પ્ર. ગા. ઓ. સી.) ને પોતાના નામથી પ્રલ્હાદનપુર (પાલણપુર) વસાવ્યું. ને ત્યાં પાલ્હવિહાર નામનું જૈન મંદિર કરાવ્યું. અજયપાલ મેવાડના રાજા સામંતસિંહ સાથેના યુદ્ધમાં બહુ ઘવાયો હતો, ત્યારે રાજ્ય અને પ્રાણોની રક્ષા આ પ્રલ્હાદનદેવે (પાલનસી)એ પોતાની વીરતાથી કરી હતી. પ્રલ્હાદનદેવે શ્રી ભોજ અને મુંજ સંબંધી એક કરૂણરસ પ્રધાન કથા રચ્યાનું સોમેશ્વર કહે છે પરંતુ તે કથા કે પ્રલ્હાદનદેવના બીજા ગ્રંથો હાથ લાગતા નથી. પણ આ પંડિત (રાજા) કે જે સોમેશ્વરના પિતાના ગુરૂ થાય તે અત્યંત

પરોપકારપરાયણ પુરૂષ હશે એમ સોમેશ્વરના એક વચનથી જણાય છે. ૩૭૨

૫૦૨. આ રીતે અજયપાલથી ત્રિભુવનપાલ સુધીનું જૈન સાહિત્ય જોયું. બીજી બાજુ વસ્તુપાલયુગમાં સાહિત્યપ્રવાહ બહુ જોસથી વહેતો હતો અને તે આ પછીના પ્રકરણમાં બતાવવામાં આવેલ છે.

૫૦૩ **અપભ્રંશ સાહિત્ય**—આ દરમ્યાન અપભ્રંશ ભાષામાં જૈન કવિઓએ જે સાહિત્ય રચ્યું તે પૈકી જે અત્યારસુધીમાં દગ્ગોચર થયું છે તે એ છે કે:-સં. ૧૨૩૮ માં રત્નપ્રભસૂરિએ રચેલી ઉપદેશમાલાપરની દોઘટ્ટી વૃત્તિમાં અને સં. ૧૨૪૧માં સોમપ્રભાચાર્યે રચેલ કુમારપાલપ્રતિબોધમાં કેટલોક અપભ્રંશ ભાગ આવે છે. સં. ૧૨૪૭ (૧૨૭૪) માં મહાકવિ અમરકીર્તિએ ગોધરામાં કર્ણ (કાન્હ?) રાજ્યમાં ગૃહસ્થોના ષટ્ કર્મોના ઉપદેશ સંબંધીનો ગ્રંથ નામે છક્કમ્મુવએસો પ્રાયઃ અઢી હજાર ગાથા પ્રમાણ અપભ્રંશમાં એક મહિનામાં રચી નાંખ્યો હતો, અને તે તેમણે નાગરકુલ અને કણ્હઉર (કર્ણપુર ?) વંશના ગુણપાલના ચચ્ચિણીથી થયેલા પુત્ર મહાભવ્ય નામે અંવપસાય (અંબાપ્રસાદ)ની પ્રાર્થનાથી રચ્યો અને તે અંબાપ્રસાદને તે કવિ પોતાના લઘુબંધુ કહે છે તેથી તે કવિ જ્ઞાતિએ નાગર બ્રાહ્મણ જણાય છે, છતાં તેમણે દિગંબરી જૈન દીક્ષા લીધી હતી. તેઓ મુંજ અને ભોજના સમયમાં થયેલ અમિતગતિ નામના દિગંબર આચાર્યના પ્રશિષ્યના પ્રશિષ્ય હતા. તેમણે બીજા સાત ગ્રંથો રચેલા જણાવ્યા છે:—નેમિનાથચરિત્ર, મહાવીરચરિત્ર, યશોધરચરિત્ર (પદ્ધડિયાબદ્ધ), ધર્મચરિત ટિપ્પન, સુભાષિત રત્નનિધિ, ચૂડામણિ અને ધ્યાનોપદેશ, આ સિવાય લોકોને આનન્દદાયક સંસ્કૃત પ્રાકૃત કાવ્યો તેમણે ઘણાં રચ્યાં હતાં. આ પરથી તેમનું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષામાં કેટલું પ્રાવીણ્ય હશે તે કલ્પી

---

૩૭૨. वैदुष्यं विगताश्रयं श्रितवति श्री हेमचन्द्रे दिवं
श्री प्रह्लादनमन्तरेण विरतं विश्वोपकारव्रतम् ।।

શકાય તેમ છે. (જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના પૃ. ૭૬-૭૮.)

૫૦૪ આ સિવાય **ચઉરંગસંધિ, જયદેવગણિકૃત ભાવનાસંધિ** આ શતકમાં મૂકી શકાય તેમ છે. આ પરથી અપભ્રંશ ભાષા સાહિત્ય-ભાષા થઈ હતી તે સ્પષ્ટ જણાય છે.

૫૦૫ **જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય**—અપભ્રંશ ભાષા ખેડાતી ગઇ. તેમાં રૂપાન્તર થતું ગયું અને તેના પરિણામે જૂની ગૂજરાતી, જૂની હિન્દી, વગેરે ભાષાઓ આધુનિક ગૂજરાતી હિન્દી આદિ દેશ-ભાષાઓના મૂળ-જૂના સ્વરૂપમાં-પરિણમી હતી. આ જૂની ગૂજરા-તીમાં રાસ આદિ અનેક કૃતિઓ થતી ગઇ. તેરમા શતકમાં શાલિ-ભદ્રસૂરિએ જૈન મહાપુરૂષો નામે **ભરતેશ્વર બાહુબલિપર** રાસ સં. ૧૨૪૧ માં રચ્યો. તેનો એક નાનો **બુદ્ધિરાસ** છે કે જેમાં સામાન્ય ઉપદેશ છે. જિનેશ્વરસૂરિના પિતા નેમિચંદ્ર ભાંડાગારિકનું સં. ૧૨૪૫ નું **જિનવલ્લભસૂરિ ગીત** છે; મહેંદ્રસૂરિ શિષ્ય ધર્મે શ્રી મહાવીરના શિષ્ય સુધર્મા સ્વામિના શિષ્ય-પટ્ટધર **જંબૂસ્વામી ચરિત** રચેલું છે. અને વસ્તુપાલના કુલગુરૂ નાગેંદ્ર ગચ્છના વિજયસેનસૂરિએ **રેવંત-ગિરિ રાસો** સં. ૧૨૮૭ આસપાસ રચ્યો છે. બૃહદ્‌ગચ્છના રામચંદ્ર સૂરિ શિષ્ય અંગલસૂરિએ **મહાવીર જન્માભિષેક** કાવ્ય પ્રાચીન ગૂજ-રાતીમાં કર્યું છે. [જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧ થી ૪.]

પ્રકરણ ૩ જું.

વસ્તુ-તેજ-યુગ. [સં. ૧૨૭૫ થી ૧૩૦૩]

વસ્તુપાલનું આત્મવૃત્તાંત.

तस्यानुजः पितृपदाम्बुजचंचरीकः श्रीमातृभक्तिसरसीरसकेलिहंसः ।
साक्षाज्जिनाधिपति धर्मनृपांगरक्षो जागर्त्ति नर्तितमना मुदि वस्तुपालः ॥
नागेन्द्रगच्छमुकुरामरचन्द्रसूरि-पादाब्जभृंगहरिभद्रमुनीन्द्रशिष्यात् ।
व्याख्यावचो विजयसेनगुरोः सुधाभ मास्वाद्य धर्मपथि सत्पथिको भवद्यः ॥
कुर्वन्मुहु विंमलरैवतकादि तीर्थयात्रां स्वकीय पितृपुण्यकृते मुदा यः ।
संघट्टिसंघपदरेणुभरेण चित्रं सद्दर्शनं जगति निर्मलयांबभूव ॥
यः स्वीयमातृपितृबन्धुकलत्रपुत्रमित्रादिपुण्यजनये जनयांचकार ।
सद्दर्शनव्रजविकासकृते च धर्मस्थानावली वलयिनीमवनीमशेषां ॥

—વસ્તુપાલકૃત નરનારાયણાનંદકાવ્ય સર્ગ ૧૬ શ્લોક ૩૧ થી ૩૩, ૩૭.

—તેનો (મલ્લદેવનો) ન્હાનો ભાઈ તે (હું) વસ્તુપાલ કે જે પિતાના ચરણકમલનો સેવક, માતુશ્રીની ભક્તિરૂપી સરોવરમાં રસમય રમત રમતો હંસ, જિનેશ્વરના ધર્મરૂપી રાજાનો સાક્ષાત્ અંગરક્ષક તરીકે પ્રેમમાં નાચતા મનવાળો જાગે છે,

—નાગેંદ્ર ગચ્છમાં આદર્શ એવા અમરચંદ્રસૂરિના ચરણકમલમાં ભ્રમરરૂપ એવા હરિભદ્ર મુનીન્દ્રના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિનાં અમૃત જેવાં વ્યાખ્યાનવચનોનું આસ્વાદન કરીને ધર્મપથમાં જે સુંદર પથિક છે,

—જેણે ઘણીવાર વિમલાચલ રૈવતક આદિ તીર્થોની યાત્રા પોતાના પિતાના પુણ્યાર્થે હર્ષથી કરી છે, અને જે સંઘટ્ટનથી ઉત્પન્ન થયેલ સંઘની પદરજના સમૂહથી (કદરૂપો અને મેલો થવાને બદલે) સદ્દર્શન-સારા દર્શનવાળો એટલે સુંદર અને જગતમાં નિર્મલ થયો એ વિચિત્ર છે,

—જેણે પોતાના માતા પિતા ભાઈ સ્ત્રી પુત્ર મિત્ર વગેરેના પુણ્યોપાર્જન માટે અને સત્ શ્રદ્ધાનું વ્રજ વિકસાવવા માટે આખી અવનિને ધર્મસ્થાનોની હારથી વિંટળાયેલી કરી.

तस्यानुजो विजयते विजितेन्द्रियस्य सारस्वतामृतकृताद्भुतहर्षवर्षः ।
श्री वस्तुपाल इति भालतलस्थितानि दौःस्थ्याक्षराणि सुकृती कृविनां विलुंपन् ॥

अन्वयेन विनयेन विद्यया विक्रमेण सुकृतक्रमेण च ।
क्वापि कोऽपि न पुमानुपैति मे वस्तुपालसदृशो दृशोः पथि ॥

—સોમેશ્વરકૃત આબુપ્રશસ્તિ સં. ૧૨૮૭

'તે ઇંદ્રિયજયીનો લઘુબંધુ નામે શ્રી વસ્તુપાલ સારસ્વત અમૃતથી અદ્ભુત હર્ષવૃષ્ટિ કરનાર-અમૃતવર્ષી કવિ અને વિદ્વાનોના ભાલતલપર લખાયેલા દુરક્ષરોને ભુંસી નાંખનાર તરીકે વિજયી છે

'વંશ, વિનય, વિદ્યા, વિક્રમ અને સુકૃત—એ ક્રમમાં વસ્તુપાલ સમાન અન્ય કોઈ પુરૂષ ક્યાંઇ પણ મારી દૃષ્ટિએ આવતો નથી.

૫૦૬. "મહામાત્ય વસ્તુપાલ—તેજપાલ—ગૂજરાતના આ બે વણિગ્ બંધુઓએ પોતાના સદ્‌ગુણો અને સુકૃત્યોથી જે કીર્ત્તિ મેળવી ગયા, તેવી કીર્ત્તિ મેળવનારા પુરૂષો ભારતના ઐતિહાસિક મધ્યકાલમાં ઘણા થોડા થયા છે.

'એ બંને ભાઇઓ—જન્મથી હતા તો પુનર્વિવાહિત માતાના પુત્ર, પણ ગૌરવ અને સમ્માનની દૃષ્ટિએ આદર્શ કુલપુંગવોથી પણ પૂજાય તેવા થયા; જાતિથી હતા તો વૈશ્ય, પણ શૌર્ય અને ઔદાર્યના ગુણે કરી મહાન્ ક્ષત્રિયોથી પણ ચઢી જાય તેવા થયા; પદથી હતા તો મહામાત્ય, પણ સત્તા અને સામર્થ્યના યોગે કરી મોટા સમ્રાટોથી પણ વધી જાય તેવા થયા; ધર્મથી હતા તો જૈન, પણ સહિષ્ણુતા અને સમદર્શિતાના સદ્‌ભાવે લોકમાન્ય મહાત્માથી પણ સ્તવાય તેવા થયા; વ્યવસાયથી હતા તો રાજસેવક પણ કળા અને ધર્મના અલૌકિક પ્રેમપ્રભાવે યોગી પુરૂષોથી પણ વંદાય તેવા થયા, અને વેષથી હતા તો વૈભવશાલી ગૃહસ્થ, પણ ત્યાગ અને વિરાગની વાસનાએ મુનિજનોથી પણ અભિવાદાય તેવા થયા.

૫૦૭ 'હિંદુ સંસ્કૃતિના અસામાન્ય સંરક્ષક થઇને પણ મુસલમાનોના ધર્માચરણ માટે અનેકાનેક મસ્જીદો બંધાવી આપનારા, જૈનધર્મના પરમ ઉપાસક થઇને પણ સેંકડો શિવાલયો અને સંન્યાસી-મઠો ચણાવી આપનારા, **अहिंसा परमो धर्मः**ના દૃઢ શ્રદ્ધાળુ થઇને પણ દેશદ્રોહી અને ધર્મદ્વેષીઓનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરાવી નાંખનારા, રાજ્યલક્ષ્મીના સ્વયંવર જેવા સ્વામી બનીને પણ દાસીની જેમ તેને તુચ્છકારી કાઢનારા, રાજા-મહારાજાઓના નમસ્કાર ઝીલનારા થઇને પણ ગુણવાન્ દરિદ્રોની ચરણપૂજા કરનારા, કુટિલ રાજનીતિના સૂત્રધાર થઇને પણ કવિતા અને કળાની સરિતામાં નિરંતર ક્રીડા કરનારા, અને વિદેશીઓ અને વિધર્મીઓની લક્ષ્મીને લૂંટનારા બનીને પણ દાનાર્થીઓ માટે ધનની નદિઓ વ્હેવડાવનારા એ ગૂર્જર મહામાત્યોની જોડીના પુરૂષો, આખા ભારતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં, શોધ્યા જડે એમ નથી." (જિ. વિ.)

૫૦૮. 'મોટા મોટા ચક્રવર્તી રાજાઓના જેટલીજ પ્રતિષ્ઠા અને પ્રસિદ્ધિને પામેલા વસ્તુપાલ અને તેજપાલ આ બે પ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વરો શ્રી પત્તનના રહેવાસી તથા પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જ્ઞાતિના જૈન ધર્મી વણિકો હતા.' (મધપૂડો) બંને મહામાત્યો, યોદ્ધાઓ અને મહાદાની-ધાર્મિક હતા, પરંતુ વસ્તુપાલમાં વિશેષતા એ હતી કે તે પોતે સ્વયં કવિ હતો-વિદ્વાન્ હતો અને સાથે વિદ્વાનોનો પોષક-આશ્રયદાતા હતો. અને વસ્તુપાલ વિદ્વજ્જનો સાથે વિનોદમાં મગ્ન રહી શકતો તેનું કારણ તેજપાલ હતો કારણકે તેજપાલ બધાં રાજ-કાર્ય સંભાળતો તેથી વસ્તુપાલને અવકાશ મળી શકતો.[૩૭૩] તેથી

૩૭૩. આ વાત વસ્તુપાલે પોતેજ પોતાના નરનારાયણાનંદ કાવ્યમાં સર્ગ ૧૬ શ્લોક ૩૬ માં જણાવી છે:—

यः कामवृत्तिरनुजेन निजेन तेजःपालेन पूर्णनृपकार्यपरम्परेण ।
सद्धर्मकर्मरस एव मनो मनोज्ञविद्वद् विनोदपयसि स्नपयांबभूव ॥

જે વિદ્વાનો-કવિઓને તેણે પોષ્યા હતા-સન્માન્યા હતા-કદર કરી નવાજ્યા હતા તેઓએ વસ્તુપાલની પ્રશંસાના ગ્રંથો રચ્યા હતા. આ ગ્રંથો વસ્તુપાલના સમયમાંજ રચાયેલા હોઈ સામાન્ય રીતે આપણા કવિઓના કાવ્યોમાં રહેતી અતિશયોક્તિવાળી પ્રશંસાત્મક શબ્દરચના બાદ કરતાં વિશેષ વિશ્વસનીય અને ઐતિહાસિક વિગતોનો સત્ય પ્રકાશ પાડનાર ગણી શકાય. તે પરથી ટુંકમાં ટાંચણરૂપે અત્ર કંઈક નોંધીશું. તેના સમય પછીના ગ્રંથોમાંથી પણ ઉપયોગી ઘણી હકીકતો મળે છે પણ વિસ્તારભયથી તેને અત્ર ખાસ સ્પર્શવાનું યોગ્ય નથી ગણ્યું.[૩૭૪]

---

૩૭૪. વસ્તુપાલ સંબંધી સમકાલીન સાહિત્ય ૧-૩ ચાલુક્યકુલકવિ સોમેશ્વરકૃત કીર્ત્તિકૌમુદી (સં. ૧૨૮૨ આસપાસ), અને તેના બીજા ગ્રંથ નામે સુરથોત્સવનો છેલ્લો સર્ગ, તથા ઉલ્લાઘરાઘવના દરેક સર્ગનો છેલ્લો શ્લોક, ૪-૫ સોમેશ્વરકૃત ગિરનારના તેમજ આબુના મંદિરોમાં કોતરેલી એમ બે વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિઓ સં. ૧૨૮૮, ૬. અરિસિંહકૃત સુકૃતસંકીર્ત્તન, (સં. ૧૨૮૫ આસપાસ), ૭-૮ જયસિંહકૃત હમીરમદમર્દન નાટક,-તથા વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિકાવ્ય, ૯-૧૦ ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ધર્માભ્યુદય નામનું ૧૬ સર્ગનું મહાકાવ્ય તથા સુકૃતકીર્ત્તિકલ્લોલિનિ કાવ્ય. આ બધાં મંત્રીની સત્તા અને કીર્ત્તિનો સૂર્ય મધ્યાન્હે તપતો હતો તે સમયે એટલે સં. ૧૨૮૬-૮૮ પહેલાં રચાયાં છે. ત્યારપછીના તેના જીવનનો અહેવાલ કોઇએ આપ્યો નથી. ૧૧ બાલચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૨૯૬ પછી વસંતવિલાસ કાવ્ય રચ્યુ છતાં તેમાં પણ પછીના તેના જીવનનો વૃતાંત નથી. વસ્તુપાલ થઈ ગયા પછીનું સાહિત્યઃ ૧૨ મેરૂતુંગકૃત પ્રબંધચિંતામણી સં. ૧૩૬૧, ૧૩ જિનપ્રભકૃત તીર્થકલ્પ સં. ૧૪ રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ સં. ૧૪૦૫ ૧૫ જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર સં. ૧૪૯૭ કે જે નં. ૧ ને ૧૪ ને અનુસરે છે છતાં તેમાં ઘણી નવી અને ઉપયોગી માહિતી છે. ભાષાની કૃતિઓઃ-૧૬ વસ્તુપાલ રાસ હીરાનંદસૂરિકૃત સં. ૧૪૮૪, ૧૭ લક્ષ્મીસાગરસૂરિકૃત (પ્રાયઃ સં. ૧૫૪૮), ૧૮ પાર્શ્વચંદ્રકૃત પ્રાયઃ સં. ૧૫૫૫, ૧૯ સમયસુંદરકૃત સં. ૧૬૮૨ (૬), ૨૦ મેરૂવિજયકૃત સં. ૧૭૨૧. વસ્તુપાલ સંબંધીના લેખોમાં સુકૃત સંકીર્ત્તન, વસંતવિલાસ, હમીરમદમર્દન, નરનારાયણાનંદ એ ચારે પર સ્વ૦

૫૦૯. **પૂર્વવૃત્તાંત**—ચંડપ નામે અણહિલપુર પાટણમાં અતિ ચતુર અને પ્રતાપી પૂર્વપુરૂપ થયો. તે ગૂર્જર રાજ્યનો સચિવ હતો. તેના પુત્ર **ચંડપ્રસાદે** મંત્રીપદની મુદ્રા આજીવન ધરી રાખી. તે પદ પર એટલી યોગ્યતાથી કાર્ય કર્યું કે રાજા તેને ક્ષણભર પોતાથી દૂર નહોતો રાખતો, તે જૈનધર્મપરાયણ હતો. તેને થયેલા બે પુત્ર નામે **શૂર** અને **સોમ**માં **સોમ**ને **સિદ્ધરાજે** પોતાના રત્નભંડારનો રક્ષક તરીકે નિયુક્ત કરેલ હતો 'તેને જિનવર સિવાય અન્ય દેવ ન્હોતો, **હરિભદ્રસૂરિ** સિવાય અન્ય સત્ય ગુરૂ ન્હોતો. **સિદ્ધરાજ** વિના અન્ય કોઈ તેનો ધણી–માલેક નહોતો–આ ત્રણ નિયમ તેણે બરાબર હૃદયમાં ધારી પોતાની કીર્ત્તિ વધારી હતી. દુર્મંત્રીથી થયેલ દાવાનલથી વિહ્વલ પૃથ્વીમાં તે ગૂર્જરાધરાધીશ **સિદ્ધરાજ**ની સભાના વિશ્વાસભાજન થયેલાની કીર્ત્તિ ચંદન સમાન પ્રસરી હતી.'[૩૭૫] તેને **સીતા** નામની પત્નિથી

સાક્ષરશ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ એમ. એ. ની વિદ્વત્તાયુક્ત અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનાઓ, કીર્ત્તિકૌમુદીના ગૂ. ભા૦ ની સ્વ. વલ્લભજી આચાર્યની પ્રસ્તાવના, રાસમાળા (ફોર્બ્સકૃત), વીરાત્ ૨૪૩૭ નો જૈન પત્રનો ખાસ અંકમાંનો ઝવેરી જીવણચંદ સાકરચંદનો 'વસ્તુપાળ-તેજપાળ' એ નામનો લેખ પૃ. ૧૨૬ થી ૧૪૫, મધપૂડો માં શ્રી નરહરિ પરીખનો લેખ નામે 'વસ્તુપાળ તેજપાળ', नागरी प्रचारिणि पत्रिका भाग ४—अंक १ માં પહેલોજ પંડિત શિવરામશર્માનો લેખ નામે सोमेश्वरदेव और कीर्त्तिकौमुदी.

૩૭૫. વસ્તુપાલ પોતેજ પોતાના નરનારાયણાનંદ કાવ્યના સોળમા સર્ગમાં ૧૪-૧૫ શ્લોકમાં કહે છે કેઃ—

देवः परं जिनवरो हरिभद्रसूरिः सत्यंगुरुः परिवृढः खलु सिद्धराजः ।
धीमाननेन नियतं नियमत्रयेण कीर्त्तिं व्यधात्त्रिपथगामिव यः पवित्रां ॥
पुस्फूर्ज गूर्जरधराधवसिद्धराजराजत्सभाजनसभाजनभाजनस्य ।
दुर्मंत्रिमंत्रितदवानलविह्वलायां श्रीखंडमंडननिभा भुवि यस्य कीर्त्तिः ॥

તથા જુઓ વસંતવિલાસ ત્રીજો સર્ગ પૃ. ૧૪.

આશ્વરાજ નામનો પુત્ર થયો. તે માતૃભક્ત હતો ને તે મંત્રીકાર્યમાં પ્રવીણ હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ વ્યવસાયમાં બહુ ઉદ્યોગી હોવાથી તેણે ન્યાય માર્ગે ધન સારૂં ઉપાર્જી ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચ્યું. રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા પર રહી ચૌલુક્ય રાજાની પ્રીતિ સંપાદિત કરી. તેણે પોતાની માતાની સાથે સાત તીર્થયાત્રા—શત્રુંજય અને ગિરનાર પર કરી.[૩૭૬] દંડપતિ આભૂની[૩૭૭] પુત્રી કુમારદેવી સાથે તે પરણ્યો. કુમારદેવી વિધવા હતી[૩૭૮] તે વાત ટિપ્પણ ૩૭૪ માં નોંધેલા ૧થી

---

૩૭૬. નરનારાયણાનંદમાં ને વસંતવિલાસમાં ૭ યાત્રાનો ઉલ્લેખ છે. ગિરનાર પ્રશસ્તિમાં એ યાત્રાનો ઉલ્લેખ કરી તેને 'સંઘપતિ' કહેલ છે.

૩૭૭. પ્રાગ્વાટ વંશમાં સામંતસિંહ—શાંતિ—બ્રહ્મનાગ—નાગડ પુત્ર આભૂ તે ચૌલુક્ય રાજ્યનો દંડપતિ—(જિનહર્ષનું વ૦ ચ૦).

૩૭૮. માત્ર નં. ૧૨ એટલે સં. ૧૩૬૧માં મેરૂતુંગે રચેલા પ્રબંધ-ચિંતામણી પૃ. ૨૫૧—૫૨ માં કુમારદેવી વિધવા હતી એ વાત આવી છે અને તે આ રીતે કેઃ—' મંત્રીઓની જન્મવાર્ત્તા એવી છે કે-કયારેક શ્રી પાટણમાં ભટ્ટારક હરિભદ્રસૂરિના વ્યાખ્યાનમાં કુમારદેવી નામની એક રૂપ-વતી વિધવા સ્ત્રી આવેલી, તેના સામું આચાર્ય વારંવાર જોવા લાગ્યા; તેથી ત્યાં બેઠેલા મંત્રી આશરાજનું મન તેના પર આકર્ષાયું. તેના ગયા પછી મંત્રિએ ગુરૂને તેની સામું જોવાનું આગ્રહપૂર્વક કારણ પૂછયું, ત્યારે ગુરૂએ કહ્યું કે ઇષ્ટ દેવતાએ અમને, એ સ્ત્રીની કુખમાં સૂર્ય અને ચંદ્રમાનો ભાવી અવતાર કહેલો છે તેથી તે બાબતમાં સામુદ્રિક લક્ષણો અમે ફરી જોતા હતા. આ રીતે સૂરિ પાસેથી તત્ત્વ જાણીને તેણે તે સ્ત્રીનું અપહરણ કર્યું અને પોતાની પ્રિયા બનાવી ક્રમથી તેના પેટે જ્યોતિરિંદ્રો જેવા તે વસ્તુ-પાલ તેજપાલ નામના મહામંત્રીઓ થયા.'—આ વાત નં. ૧૩ થી ૧૫ એટલે જિનપ્રભે, રાજશેખરે કે જિનહર્ષે પણ પોતાના ગ્રંથમાં જણાવી નથી, પણ નં. ૧૭, ૧૮, અને ૨૦ ના વસ્તુપાલના રાસોમાં સ્પષ્ટપણે જણાવી છે તેથી તે રાસકારો મેરૂતુંગને અનુસર્યા છે એમ સમજાય છે. સ્વ. મણિભાઇ વ્યાસ જણાવે છે કે મેરૂતુંગ વસ્તુપાલ તેજપાળથી લગભગ ૫૭ વર્ષે—નજીકકાળમાં થયો તે વખતે બંને મંત્રીઓના વંશજો હયાત હોવા જોઇએ, લોકોને પણ ઘેર ઘેર એ વાત જાણીતી હોવી જોઇએ. એ વખતે કવિને વિશ્વસનીય

૧૧ પૈકી કોઈ પણ સંસ્કૃત પુસ્તકમાં નથી તેથી તે વાત માનવા લાયક નથી. તેણે કુવા અને તળાવો ખોદાવ્યાં અને મંદિરો બંધાવ્યાં. [જિનહર્ષ વળી જણાવે છે કે કુટુંબ સહિત તે ચૌલુક્ય રાજાએ પ્રસન્ન થઇને અર્પણ કરેલા સુંહાલકપુરમાં જઇ રહ્યો; એ પરથી જણાય છે કે અશ્વરાજ સુંહાલકમા અધિકારી તરીકે નીમાયો હશે. તેના મરણ પછી તેની પત્ની છોકરાંને લઇને મંડલી (માંડલ) જઇ રહેવા લાગી.]

૫૧૦ **અશ્વરાજને કુમારદેવીથી** ચાર પુત્રો **લાવણ્યાંગ** (**લુ**લિગ), **મલ્લદેવ**, **વસ્તુપાલ** (**વ**સ્તિગ) અને **તેજઃપાલ** (તેજિગ) અને સાત પુત્રીઓ **જાલ્હ**મા પ્રમુખઃ—(જાલ્હૂ), **મા**ઉ, **સા**ઉ, **ધ**નદેવી, **સોહ**ગા, **વ**યજુકા અને **પરમ**લદેવી થઈ. **લૂ**ણિગ બાલ્યાવસ્થામાં મરણ પામ્યો, **મલ્લ**દેવ પણ યુવાન વયમાંજ મરણ પામ્યો. (ચ. પ્ર.) **મલ્લ**દેવને બે પત્ની નામે **લી**લાદેવી અને પ્રતાપદેવી પૈકી **લી**લાદેવીથી **પૂર્ણ**સિંહ નામનો પુત્ર થયો. (પૂર્ણસિંહને અલ્હણાદેવીથી **પેથડ** નામનો પુત્ર પછી થયો હતો કે જે આબુની પ્રતિષ્ઠા વખતે વિદ્યમાન હતો.) કુમારદેવીનું અવસાન થતાં માતૃપક્ષના ગુરૂ મલધારગચ્છના **નરચંદ્ર** સૂરિએ ત્યાં ઉપદેશથી શોક નિવાર્યો. ત્રણે ભાઇઓએ મંડલી છોડયું અને યાત્રાએ ગયા. ત્યાંથી પાછા ફરીને **ધોળકે** ગયા. **કીર્તિકૌમુદી**,

---

માહિતી મેળવવાને પૂરેપૂરી અનુકૂલતા હતી. વસ્તુપાલ તેજપાલ—યશસા વસ્તુપાલેન रुद्धमाकाशमंडलं—જેમના યશથી આકાશ છવાઈ ગયું—તેમને માટે આવી નોંધ કરવી એ જેવા તેવા જોખમનું કામ નહોતું. જો એ કાળના લોકોમાં સર્વત્ર આ વાત ચાલતી ના હોત તો વસ્તુપાળ તેજપાળ જેવા યશસ્વી અને દાનવીર શ્રાવક માટે ગ્રંથકાર આવી નોંધ કદી કરત નહિ. ગ્રંથકારને અનેક મહાપુરૂષોનાં ચરિત્રનો સંગ્રહ કરવો હતો એટલે પોતાની ફરજને અંગે તેણે આ હકીકત નોંધી છે.—શ્રી. વાણીઆના જ્ઞાતિભેદ. પૃ. ૧૬૪. આ રા. વ્યાસનો ઉલ્લેખ શ્રી જિનવિજયને વધારે વિચારશીલ અને પ્રમાણભૂત જણાય છે. જૈ. સા. સં. ૩–૧–૧૦૮. સ્વ૦ શ્રી દલાલ આ વાત સમકાલીન એક પણ ગ્રંથમાં નથી માટે તેને અવિશ્વસનીય માને છે.

વસંતવિલાસ અને પ્રબંધ ચિંતામણીમાં એમ જણાવેલું છે કે વસ્તુપાલ–તેજપાલ બે ભાઈઓ ધોળકે ગયા હતા અને વીરધવલે પોતે તેમને અધિકાર આપી નીમ્યા; પરંતુ સુકૃતસંકીર્તન, વસ્તુપાલ-પ્રશસ્તિ અને સુકૃત કીર્તિ કલ્લોલિનીમાં એમ જણાવ્યું છે કે બંને ભાઈઓ ચૌલુક્ય રાજા ભીમદેવની નોકરીમાં પહેલાં જોડાઈ ગયા હતા અને વીરધવલના કહેવાથી ભીમે તેમને વીરધવળને સોંપ્યા હતા. ભીમના પ્રધાન તરીકેની પરવશતા પોતે સ્વીકારી એવું વસ્તુપાલનું પોતાનું કથન આ બીજી વાતને ટેકો આપે છે.[૩૭૯]

૫૧૧. ભીમદેવ (બીજો) નબળો અને લંપટ હતો. તે ભોળો ભીમ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેને ન્હાનપણમાં રાજ્ય મળ્યું હતું તેથી તેના મંત્રીઓ તથા સામંતોએ તેનું ઘણું ખરૂં રાજ્ય દબાવ્યું. બહારના દુશ્મનોના હુમલામાંથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને તે શક્તિમાન્ ન હતો. કુતુબુદ્દીન ઐબકે સં. ૧૨૫૩માં ગૂજરાતને લૂંટયું હતું. આથી તે નામમાત્ર રાજા રહ્યો અને ગુજરાતના રાજ્યના ગુમાવેલા વૈભવ અને પ્રતિષ્ઠાને પાછી મેળવવા માટે કુમારપાલની માસીના પુત્ર અર્ણોરાજના પુત્ર લાવણ્યપ્રસાદ (લવણપ્રસાદ)ને પોતાનો મહામંડલેશ્વર–સર્વેશ્વર (vice–regent) બનાવ્યો. આ પ્રમાણે ભીમ ફક્ત નામનોજ રાજા હતો. આ લવણપ્રસાદ અને તેનો યુવરાજ વીરધવલ ગૂજરાતના ખરા રાજા જેવા હતા છતાં તે પિતા-પુત્ર અણહિલપુરની ગાદીને વફાદાર રહ્યા અને ગાદી પચાવી પાડી પણ નહિ–પોતાને મહારાજાધિરાજ તરીકે કહેવડાવ્યા નહિ; પણ ફક્ત 'મહામંડલેશ્વર'ના પદથી સંતુષ્ટ રહ્યા. રાણો લવણપ્રસાદ અણહિલપુર દરબારમાં રહ્યો હોય એમ લાગે છે અને પોતાની માતાના

---

૩૭૯. भास्वत्प्रभावभवुराय निरन्तराय [illegible] निरन्तराय ।
यो गूर्जरावनि[illegible]भीमभूप[illegible] प्रपेदे ॥
नरना० सर्ग १६-३७.

પુણ્યાર્થે બંધાવેલાં મંદિરો વગેરેના નિભાવ માટે તેણે અપાવેલ જુદાં જુદાં દાનપત્રો પરથી ત્યાં સર્વોપરી સત્તા ભોગવતો હશે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. તે વખતે વીરધવલ ધોળકામાં નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવતો હતો.

૫૧૨. વીરધવલ રાજાએ મંત્રીપદે વસ્તુપાલ-તેજપાલની નિમણુક કરી તે પહેલાં વસ્તુપાલે રાજાને સ્પષ્ટ કહ્યું કે 'રાજન્ ! એ આપનો મોટો અનુગ્રહ કે આપે અમને યોગ્ય ગણ્યા. રાજાની કૃપાદૃષ્ટિ જ્યાં જ્યાં પડે છે ત્યાં ત્યાં પવિત્રતા, કુલીનતા, દક્ષતા અને સુભગતા ખડી થાય છે. પરંતુ હવે કળિયુગ આવ્યો છે. તેમાં સેવકોમાં નથી રહી કાર્યપરાયણતા, તેમ સ્વામીઓમાં નથી રહી કૃતજ્ઞતા. રાજાની નજર અંધકારથી નાશ પામી છે. દુષ્ટ મંત્રી રાજાઓને કુમાર્ગે ચલાવે છે તેથી બંનેનો નાશ થાય છે. સાચી વાત એ છે કે સંસારમાં કોઇ એવો નથી કે જે લોભરહિત હોય, પરંતુ બુદ્ધિમાને એવું કામ કરવું જોઇએ કે જેથી સંસારમાં નિંદા ન થાય અને પરલોકમાં બાધા ન આવે. માટે ન્યાયનું અવલંબન કરી, દુષ્ટોનો અનાદર કરી, સહજ શત્રુઓનો પરાજય કરી, શ્રીપતિચરિત્રને હૃદયમાં ધરી-ધર્મપરાયણ રહી, ધરિત્રીનો ઉદ્ધાર કરવા આપ ઇચ્છતા હો તો આપની આજ્ઞા માથે ચઢાવીએ. નહિતો આપને સ્વસ્તિ-આપનું કલ્યાણ થાઓ-આપને નમસ્કાર.[૩૮૦] વળી અમે સેવાને અર્થે અત્રે આવેલા છીએ, અમારા ઘરમાં ત્રણ લક્ષ દ્રવ્ય છે. હવે અમે સેવામાં રહીએ તે પછી કદાપિ અમારી વિરૂદ્ધ આપને કોઇ પિશુનવચન (ચાડી) ઉપર વિશ્વાસ આવે તો અમારા દ્રવ્યસહિત

---

૩૮૦. पुरस्कृत्य न्यायं खलजनमनादृत्य सहजा—
नरीन्निर्जीत्य श्रीपतिचरितमाश्रित्य च यदि ।
समुद्धर्तुं धात्रीमभिलषसि तत्सैव शिरसा
धृतो देवादेशः स्फुटमपरथा स्वस्ति भवते ॥ कीं०कौ. ३. ७७.

અમને રજા આપવી. અમારૂં સર્વસ્વ હરી લેવું નહિ.' રાજાએ આ બાબત તેમને ખાતરી આપી અને બંને ભાઇઓને રાજમુદ્રા આપી મંત્રીપદ પર નિયુક્ત કર્યાં. (કી. કૌ.) આ ઘટના સં. ૧૨૭૬માં બની.

૫૧૩. આ મંત્રીઓ નિમાયાથી **વીર**ધવળના રાજ્યનો ઘણો ઉદય થયો. લાટદેશના તાબેનું **ખંભાત** બંદર તેણે સ્વાધીન કર્યું હતું. તે ગૂજરાતનું સમૃદ્ધિવાન્ મોટું બંદર હતું અને સત્તા તથા સમૃદ્ધિનું મોટું મથક હતું. વસ્તુપાળને રાજાએ ખંભાત મોકલ્યો. ત્યાં જઈ પ્રજાને કષ્ટ દેનારા પૂર્વ અધિકારીઓને ક્રમશઃ દૂર કર્યા. દુર્જનોને શાસન કર્યું તેથી સજ્જનો અને વ્યાપારીઓ નિરાંતે રહેવા-વ્યાપાર કરવા લાગ્યા. ગૂર્જરદેશ સર્વત્ર સુખ અને શાંતિ ભોગવતો હતો ત્યાં દક્ષિણના રાજા **સિંહ**નનો સંતાપ થયો. તેણે અચાનક આક્રમણ કરવા મોકલેલી સેના **ભરૂચ** સુધી આવી, લાવણ્યપ્રસાદ અને **વીર**ધવલ બંને પિતાપુત્ર સામે ગયા. આ જાણી ગોદ્રહ (ગોધરા) અને લાટ (ગૂજરાતનો દક્ષિણ દેશ)ના રાજા કે જે સાથે ગયા હતા તે મારવાડના ચાર રાજાઓ સાથે મળી ગયા ને બંને પિતાપુત્રને રામભરોસે છોડી દીધા, છતાં તે બંનેએ ધીરજ ન છોડતાં યાદવોની સેના સામે તૂટી તેને હરાવી. પછી તે છએ રાજાઓએ આ બંને પિતા-પુત્ર સાથે સંધિ કરી. પછી માળવાના શત્રુઓની સામે થઇ તે કાર્ય સંભાળ્યું.

૫૧૪. અહીં જ્યારે ઉક્ત પિતા-પુત્ર સંગ્રામમાં આસક્ત હતા ત્યાં બીજી બાજુ વસ્તુપાલની બુદ્ધિ અને વીરતાની પરીક્ષાનો અવસર ઉપસ્થિત થયો. ખંભાતમાં વસ્તુપાલ પર ભરૂચના રાજા શંખે[૩૮૧] દૂત મોકલી કહાવ્યું '**વીર**ધવળનો મારવાડના રાજાઓએ કરેલી

---

૩૮૧. શંખ તે લાટદેશના ચાહમાણ રાજા સિંહના ભાઇ સિંધુરાજનો પુત્ર હતો. તે એક યોદ્ધો હતો અને યાદવ રાજા સિંહણના સૈન્યને તેણે નર્મદાના તીરે પાછું કાઢ્યું હતું. એક વખત તે યાદવરાજાથી કેદ થયેલ અને તેની સમક્ષ જતાં તેણે તેના વ્યક્તિત્વથી અંજાઇ છોડી દીધો હતો.

ચડાઇમાં જય થયો નથી દેખાતો. ખંભાત તો અમારી કુલક્રમાગત સંપત્તિ છે, માટે અમને ખંભાતમાં પ્રવેશ કરવા દઈ પછી તમે સુખેથી રાજ્ય કરો. વીરધવળે તમને એક શહેર આપ્યું ત્યારે શંખરાજા તમારા ગુણોની વધારે કદર કરશે અને તમને એક આખા દેશનો આગેવાન બનાવશે. આ શંખરાજાએ જેણે બાર માંડલિક રાજ્યની મૂર્તિઓને પગમાં સોનાની સાંકળેથી બાંધેલી છે, અને જેણે, એક બાજુ અર્ણોરાજના પુત્રોએ માલવાના રાજાને વચમાં રાખી હલ્લો કર્યો અને બીજી બાજુ યાદવ રાજા સિંહનનું લશ્કર સામું આવ્યું ત્યારે, યાદવરાજાના આખા સૈન્યને નસાડયું તેની સામે તમો વાણિયા નહિ ટકી શકો; વાણિયાને નાશવાથી શરમ નથી.' આના ઉત્તરમાં વસ્તુપાલે દૂતને જણાવ્યું કે 'દુર્ભાગ્યવશ તારા સ્વામીની બુદ્ધિ ન્યાયમાર્ગનું અવલંબન કરવામાં ઘૃણા કરતી હોય તો તું જઈને તેને સ્પષ્ટ કહી દે કે અમે પણ તેના અખંડ ઉદ્યોગનું ખંડન ખડ્ગ દ્વારા કરવા માટે સંપૂર્ણ તૈયાર છીએ. (કી. કૌ.) શંખરાજા જે પ્રમાણે મને મળવા માગે છે તે પ્રમાણે તેને મળવા ખુશી છીએ. ભલે તે આવે. આખો દેશ તે આપશે એ તેનું કથન મારે શુકન છે. માંડલિક રાજાઓની મૂર્તિઓ પગે બાંધી તે ઠીક છે, પણ યાદવરાજાના કેદખાનામાં તેના પગમાં બેડીઓ પડી હતી તેથી મને દુઃખ થાય છે. [૩૮૨]ફક્ત ક્ષત્રિયોજ યુદ્ધ કળાના રહસ્યને જાણે છે અને વાણિ-

---

બાર માંડલિકની મૂર્તિઓ તેના પગે સુવર્ણની સાંકળથી બંધાતી હતી એમ વસંતવિલાસમાં જણાવ્યું છે. ખંભાત પહેલાં લાટદેશના રાજાના તાબામાં હતું, પણ તે રાજા પાસેથી વીરધવલે ખુંચવી લીધું હતું. એક બાજુ સિંહનની ચડાઈ અને બીજી બાજુ મારવાડના રાજાઓનો બળવો-દ્રોહ એ સ્થિતિનો લાભ લઈ ખંભાતપર તેણે હુમલો કર્યો પણ વસ્તુપાળે તેને હરાવ્યો. વધુ માટે જુઓ હમ્મીરમદમર્દન (ગા૦ ઓ. સી.)

૩૮૨. क्षत्रियाः समरकेलिरहस्यं जानते न वणिजो भ्रम एषः
अम्बडो वणिगपि प्रधने किं मल्लिकार्जुननृपं न जघान ॥

યાઓ તે જાણતા નથી એ ભ્રમ છે. અંબડ જો કે વાણિયો હતો. તોપણ તેણે કોંકણના રાજા મલ્લિકાર્જુનને લડાઇમાં હણી નાંખ્યો ન્હોતો ? હું વાણિયો છું પણ અસિ રૂપી ત્રાજવાથી રણરૂપી હાટમાં કેમ કામ લેવું તે માટે પ્રખ્યાત થયેલો છું. શત્રુઓના મસ્તક રૂપી માલ ખરીદું છું અને તેની કિંમતમાં તેમને સ્વર્ગ આપું છું. જો તારો શંખ સિંધુરાજનો ખરો પુત્ર હોય તો તેને તુરત અહીં આવી યુદ્ધનું સ્થળ પસંદ કરવા કહેજે' (વ૦ વિ.).

૫૧૫. ત્યાર પછી પ્રચંડ યુદ્ધ થયું. શંખના યોદ્ધાઓ અને વસ્તુપાલના યોદ્ધાઓ મરાયા. અંતે શંખની સામે મંત્રીએ પણ પોતાની તલવાર મ્યાનથી બહાર કરી, અને પોતે સૈન્ય સાથે ચડયો. શંખ આ નવા સૈન્યને જોઈ વસ્તુપાલને અજેય માની ભરૂચ તરફ નાસી ગયો. (સં. ૧૨૭૯ માં વસ્તુપાલના પુત્ર જયન્તસિંહને ખંભાતનો અધિપતિ (સૂબો) નીમ્યો તે પહેલાં શંખ સાથેનું આ યુદ્ધ થયેલું હોવું જોઇએ.)

૫૧૬. તે બંને મંત્રીઓનું સ્થાન વળી કંઇક અજબજ હતું. વીરધવલનો બંને ભાઇઓ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને તેમની વિરૂદ્ધની ચાડીચુગલી પર તે જરા પણ લક્ષ આપતો ન્હોતો. વીરધવલના સમસ્ત રાજ્યનું સર્વૈશ્વર્ય મહામાત્ય વસ્તુપાલ પાસે હતું, અને રાજાનો સમસ્તમુદ્રાવ્યાપાર મંત્રી તેજપાલના હાથમાં હતો. આ સત્તા અને વિશ્વાસ અયોગ્ય સ્થાને મૂકાયાં ન્હોતાં. આ બંને ભાઇઓ, કે જેઓ મોટા યોદ્ધા હતા અને જેમનામાં ઘણીજ ઉચ્ચ પ્રકારની રાજ્યદ્વારી દક્ષતા અને રાજનીતિજ્ઞતા હતી, તેઓએ રાજ્ય અને રાજ્યસત્તા વધારવામાં આપેલો ફાળો ઘણો વિશાલ છે. વાઘેલાઓનું

दूत ! रे वणिगहं रणहट्टे विश्रुतोऽसितुलया कलयामि ।
मौक्तिभाण्डपटलानि रिपूणां स्वर्गवेतनमथो वितरामि ॥

વસંતવિલાસ ૫, ૪૩-૪૯

આ એક મહાભાગ્ય હતું કે તેમને આવા બે કાબેલ અને રાજનીતિજ્ઞ દક્ષ પુરૂષો રાજ્યનો પાયો નાંખવા માટે મળી ગયા, જો કે માતૃભૂમિના પ્રેમ વગરના ટૂંકા મનના સ્વાર્થી મંત્રીઓ પછી થયાના કારણથીજ આ રાજ્યનો જલદીથી અંત આવ્યો.

૫૧૭. બંને ભાઈઓ યોદ્ધાઓ હતા, તેમાં વસ્તુપાલના શંખ સાથે યુદ્ધનું વર્ણન કર્યું. **તે**જપાલ સંબંધે એક ઉદાહરણ આપીએ. **મહીતટ (મહીકાંઠા)** નામના દેશનો ઘૂઘુલ નામના રાજા હતો, તેની રાજધાની **ગોદ્રહ** (ગોધ્રા) હતી. તે ગૂજરાત દેશમાં વેપાર કરવા જતાઆવતા વેપારીઓના માલને છીનવી લેતો હતો અને **વી**રધવલના કહેણને દાદ આપતો નહિ. આ બંને ભાઇઓએ એક વખતે તેની પાસે દૂત મોકલી કહેવરાવ્યું કે રાણા **વી**રધવલની આજ્ઞા સ્વીકારવી ઘટે, પરંતુ તેણે ઉત્તરમાં રાણાને માટે એક કાજલની ડબી અને એક શાટિકા (સ્ત્રીની સાડી) મોકલી. રાણાએ પોતાના સૈનિકોને કહ્યું કે ઘૂઘુલ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે કોણ બીડું ઉઠાવે છે? **તે**જપાલેજ તે ઉઠાવ્યું અને તે સેના લઈ રવાના થયો. તેણે પોતાના થોડા સૈનિક આગળ મોકલ્યા કે જેમણે જઇ ગોવાળીઆઓને મારી તેમની ગાયો લઇ લીધી. ઘૂઘુલની પાસે આ સમાચાર જતાં તે પોતાના સૈનિકો લઇ સામો આવ્યો અને મંત્રીની સામે થયો. બંને વચ્ચે થયેલા દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં **તે**જપાલે તેને હરાવી કેદ કર્યો અને **વી**રધવલને મોકલેલી કાજળની ડબી ઘૂઘુલના ગળામાં બાંધી દીધી અને સાડી પહેરાવી દીધી. રાજાએ **તે**જપાલનો ઘણો પુરસ્કાર કર્યો.

૫૧૮. એક વખતે દૂતોએ આવી વસ્તુપાલને ખબર આપી કે મોજદીન સુરત્રાણ પશ્ચિમ દિશામાં સેના લઇ રવાના થયેલ છે. મંત્રીએ તુરત તેણે તે બાબતનો પ્રબંધ કરી અર્બુદગિરિના નાયક ધારાવર્ષને કહેવરાવ્યું કે જ્યારે યવન સેના દક્ષિણ તરફ આવે કે ઘાટોને રોકી દે. તેણે તેમજ કર્યું. વસ્તુપાલ અચાનક તેના પર

તૂટી પડયો. યવન તોબા તોબા કરી અહીં તહીં ભાગવા લાગ્યો. પરંતુ માર્ગ રોકાઈ ગયા હતા. આથી ઘણી ખરાબ રીતે તેનું લશ્કર મરાયું અને વસ્તુપાલે તેના (तच्छीर्षलक्षैः शकटानि मृत्वा) લાખો મુંડ-માથાં ગાડામાં ભરીને ધોલકામાં લાવી વીરધવલને બતાવ્યાં [રાજશેખર ચ० પ્ર०].[૩૮૩]

૫૧૯. સોરઠના-(કચ્છ) ભદ્રેશ્વરના રાજા ભીમસેન (ભીમસિંહ)નું સૈન્ય એક વખત ચઢી આવ્યું ને ઘોર યુદ્ધ થયું તેમાં બંને મંત્રીઓ ભારે વીરતાથી લડયા. અંતે સંધિ થતાં યુદ્ધનો અંત થયો.

૫૨૦. વસ્તુપાલને લીલા (લલિતા) દેવી અને વેજલદેવી નામે બે પત્ની હતી. લલિતા દેવી ગુણશાલી અને બુદ્ધિશાળી હોવાના કારણે વસ્તુપાલ તેની ખાસ સલાહ લેતા, અને તેનાથી જયન્તસિંહ (જૈત્ર-સિંહ) નામનો પુત્ર થયો હતો અને તેજપાલને બે સ્ત્રી નામે અનુપમા દેવી અને સુહડા દેવી પૈકી અનુપમા દેવીથી લાવણ્યસિંહ (લૂણસિંહ) નામનો પુત્ર થયો હતો. જયન્તસિંહ[૩૮૪] સં. ૧૨૭૯ થી ખંભાતનો સૂબો હતો (ગિરનાર પ્રશસ્તિ) અને તેની પ્રાર્થનાથી બાલચંદ્ર સૂરિએ 'વસંત વિલાસ' મહાકાવ્ય રચ્યું અને તેની આજ્ઞાથી (ખંભાતના) ભીમેશ્વર ભગવાનની યાત્રાના ઉત્સવ પ્રસંગે ખંભાતમાં પહેલવહેલું જયસિંહ સૂરિનું હમ્મીરમદમર્દન નામનું નાટક ભજવાયું હતું. વસ્તુપાલના મૃત્યુ પછી વીશળદેવે જૈત્રસિંહને તેના શૌર્યથી આકર્ષાઈ પેટલાદનો સૂબો નીમ્યો હતો અને તેણે પોતાના

---

૩૮૩. આ હકીકત લઈ તેના ઐતિહાસિક સત્ય સંબંધે શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે 'એક ઐતિહાસિક શ્રુતપરંપરા અને તેની પરીક્ષા' એ નામના લેખમાં યોગ્યવિચારણા કરી છે. જૈ. સા. સં. ૩, ૧ પૃ. ૧૫૩ થી ૬૦.

૩૮૪. જુઓ ગિરનાર પ્રશસ્તિ. જયન્તસિંહને બે પુત્ર નામે પ્રતાપ-સિંહ અને બીજો હતા તે બંનેના શ્રેય માટે વસ્તુપાલે ખંભાતના કુમાર-વિહારમાં બે દેવકુલિકાઓ બંધાવી હતી.

કાકા તેજપાલના મૃત્યુ પછી તેના સ્મારક તરીકે ચંદ્રોન્માનપુર (ચાણસમા ?)માં એક જિનમંદિર, સરોવર, ધર્મશાળા, સત્રાલય કરાવ્યાં. (જિનહર્ષ-વસ્તુપાલ ચરિત્ર ૮-૫૯૨-૫૯૩) જૈત્રસિંહને જયતલદેવી, જમ્મણુ દેવી અને રૂપાદેવી નામની ત્રણ સ્ત્રી હતી. લાવણ્યસિંહ સં. ૧૨૯૬ માં ભરૂચનો હાકેમ હતો, તેને રયણાદેવી અને લખમાદેવી નામની બે સ્ત્રીઓ અને ગઉરદેવી નામની એક પુત્રી હતી. તેજપાલને સુહડદેવીથી સુહડસિંહ નામનો બીજો પુત્ર હતો, વળી બઉલકે નામની પુત્રી હતી. સુહડસિંહની બે સ્ત્રીનાં નામ સુહડાદેવી અને સુલખણાદેવી હતાં.

૫૨૧. સં. ૧૨૭૫ વર્ષમાં મંત્રી વસ્તુપાલ અને તેજપાલથી પ્રાગ્વાટ લઘુ શાખા પ્રગટ થઈ;[૩૮૫] એટલે તેમના સમયમાં પોતાની પોરવાડ જ્ઞાતિમાં 'દશા' અને 'વીસા' એ બે ભેદ પડયા. વીસ વસાના-ઉત્તમ-પૂરી યોગ્યતા વાળા તે 'વીસા'; અને તેથી ઓછી યોગ્યતા વાળા તે 'દશા'. [આ દશા વીસાના ભેદ અન્ય વણિક જ્ઞાતિઓમાં અને તે ગૂજરાતમાંજ ધીમે ધીમે દેખા દેતા ગયા, અને સં. ૧૫૧૨ માં તો આ ભેદ જાણીતા થઇ ગયા.][૩૮૬]

૫૨૨. ધનસંગ્રહ અને તેનો સુકૃત્યોમાં ઉપયોગ—વસ્તુપાલના પૂર્વજો મંત્રિઓના અધિકાર પર નિયુક્ત રહ્યા હતા અને

---

૩૮૫. જુઓ જૈન શ્વે. હેરૅલ્ડના સન ૧૯૧૧ના ખાસ અંકમાં મેં આપેલી 'તપાગચ્છ પટ્ટાવલી' અને જૈન સા. સંશોધકના ખંડ ૧ અંક ૩ માં આપેલી 'વીરવંશાવલી'.

૩૮૬. સં. ૧૩૬૧ નું મેરૂતુંગનું પ્રબંધચિંતામણી, સં. ૧૫૭૮ નું સૌભાગ્યનંદી કૃત વિમલચરિત્ર, સં. ૧૭૨૧ માં મેરૂવિજયે રચેલ વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ, સં ૧૮૮૧ માં દીપવિજયે બનાવેલા 'સોહમ કુલરત્નપટ્ટાવલીરાસ', કાન્હડદે પ્રબંધ આદિ પરથી સ્વ. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસનો નિર્ણય જુઓ તેનો ગ્રંથ નામે 'શ્રીમાળી (વાણીઆ)ઓના જ્ઞાતિભેદ.' સં. ૧૯૭૭.

ધર્મપરાયણ હતા. તેના પિતા મંત્રી અશ્વરાજ સંબંધી સોમેશ્વરે લખ્યું છે કે:—

> आनीतं न्यायतो वित्तं व्ययितं धर्मकर्मसु ।
> यशस्तु जनति स्तुत्यं केवलं यस्य तिष्ठति ॥ की. कौ. ३,१९

—જગત્‌માં તેનો યશ ફેલાય છે કે જેણે ન્યાયથી ધનનો સંગ્રહ કર્યો હોય અને જે ધનને ધાર્મિક કાર્યોમાં વાપરેલું હોય.

૫૨૩. વસ્તુપાલ-તેજપાલ બંને મંત્રીઓ થયા. તેમણે ન્યાયથી ધન મેળવ્યું અને તે ઉપરાંત બીજાં કારણો પણ ધનસંગ્રહનાં મળ્યાં. (૧) એક સમય તેઓ પોતાના ધનને હડાલક (હડાલા-કાઠિયાવાડ) માં એક સ્થાનપર દાટવા જતાં ત્યાં ખોદતાં ભારે ખજાનો મળ્યો. (૨) જ્યારે વસ્તુપાલ સ્તંભતીર્થમાં મંત્રી થઇ ગયો ત્યાં એક મુસલમાન સોદાગર નામે સૈયદ (સિદિક) અતિ ધનવાન્ રહેતો હતો, તે વસ્તુપાલની આજ્ઞા ન માનતાં સામો થયો ને ભૃગુપુર (ભરૂચ)ના શંખને પોતાની મદદે બોલાવ્યો અને તેને વસ્તુપાલની સામે યુદ્ધ કરવાને તત્પર કર્યો. વસ્તુપાલે શંખને પરાજિત કરી સૈયદને કેદ કરી તેની સંપત્તિનું અપહરણ કર્યું. જ્યારે આ બાબતની સૂચના લવણપ્રસાદને કરવામાં આવી ત્યારે તેણે આજ્ઞા કરી કે જે કંઈ બહુ-મૂલ્ય હોય તે રાજમાં જમા કરી દેવું. વસ્તુપાલે વિજ્ઞાપન કર્યું કે તે સોદાગર એટલો બધો શ્રીમંત છે કે તેના ઘરની ધૂળ પણ બહુ મૂલ્ય છે. રાજાએ ઘરની ધૂળ મંત્રીને સમર્પણ કરી. દૈવયોગે તેજ કાલે સૈયદનાં કેટલાંક વહાણોમાં આગ લાગી અને ઘણો બહુમૂલ્ય ધાતુમય સામાન ધૂળ થઈ ગયો કે જે રાજાની આજ્ઞાનુસાર વસ્તુ-પાલનું નિજ દ્રવ્ય બન્યું.

૫૨૪. આ બંને મંત્રીશ્વરોના દાનનો લાભ એકલા જૈન ધર્મી-ઓને મળતો અથવા તેનો વિસ્તાર એકલા ગૂજરાતમાંજ હતો એમ ન હતું. દક્ષિણમાં શ્રી શૈલ (શ્રી પર્વત-કાંચીની પાસે), પશ્ચિમમાં પ્રભાસ ઉત્તરમાં કેદાર અને પૂર્વમાં કાશી સુધીમાં-'કોઇ પણ દેવા-

લય ન હતું, કોઇ પણ ધર્મ કે વિદ્યાની સંસ્થા ન હતી કે જેને વસ્તુપાલ તેજપાલની મદદ મળતી ન હોય. સોમેશ્વર મહાદેવના મંદિરને દર વર્ષે દશ લાખ અને કાશી વિશ્વેશ્વરના મંદિરને દરવર્ષે એક લાખની ભેટ ધરાતી. તેજ પ્રમાણે દ્વારકાના મંદિરને પ્રયાગરાજને, ગંગાતીર્થને તથા આબુ ઉપરના અચળેશ્વર મહાદેવને (જુઓ ત્યાંનો ખંડિત લેખ) એક એક લાખ દ્રવ્ય પ્રતિવર્ષ પહોંચાડવામાં આવતું. હિંદુસ્તાનમાં કાંઇકે જાણવા લાયક કે કાંઇકે પવિત્ર ગણાતું એવું એક પણ સ્થળ ન હતું, જ્યાં વસ્તુપાળ તેજપાળને યાદ કરાવે એવું કાંઈ ને કાંઇ ન હોય' (મધપૂડો) આબુની તથા ગિરનારની પ્રશસ્તિમાં અને વસંતવિલાસમાં કથેલ છે કે તેમનાં ખોદાવેલાં કૂવા, વાવ, સરોવર, નવીન બંધાવેલાં અને જૂનાં સમરાવેલાં સ્થાનોનો હિસાબ એક પૃથ્વીજ જાણતી હશે. તેમણે ભરૂચમાં ભૃગુ મહાદેવનું દેવાલય પાંચ લાખ દ્રવ્ય ખર્ચી સમરાવ્યું હતું.

૫૨૫. **તીર્થકલ્પમાં** જિનપ્રભસૂરિએ વસ્તુપાલસંકીર્ત્તનમાં જણાવ્યું છે કે 'સવા લાખ જિનબિંબો કરાવવા શત્રુંજયતીર્થમાં ૧૮ ક્રોડ ૯૬ લાખ, ગિરિનારતીર્થમાં ૧૨ ક્રોડ ૮૦ લાખ, અર્બુદશિખરે લૂણિગવસતિમાં ૧૨ ક્રોડ ૫૩ લાખ ખર્ચ્યા, ૯૮૪ પૌષધશાલા, ૫૦૦ દંતમય સિંહાસનો, ૫૦૫ જાદરમય સમવસરણો, ૭૦૦ બ્રાહ્મણશાલા, ૭૦૦ સત્રાકાર (સદાવ્રતશાલા), ૭૦૦ તપસ્વિ અને કાપાલિકોના મઠો કરાવ્યાં. ભોજન નિર્વાપાદિદાન સર્વેને કર્યું. ૩૦૦૨ માહેશ્વરાયતનો (શિવમંદિરો), ૧૩૦૪ શિખરબદ્ધ જૈન પ્રાસાદો. ૨૩૦૦ જીર્ણચૈત્યોદ્ધાર કર્યો. ૧૮ કોટિ સુવર્ણવ્યયથી સરસ્વતી ભાંડાગારો ત્રણ સ્થાને ભર્યાં, ૫૦૦ બ્રાહ્મણોનો વેદપાઠ કરતો હતો. વર્ષ મધ્યે ત્રણ સંઘપૂજા કરતો. તેના ગૃહે ૧૫૦૦ શ્રમણો નિત્ય વિહાર કરતા. હમેશાં દોઢ સહસ્ર તટિક કાર્પટિકો ભોજન કરતા. ૧૩ તીર્થયાત્રા સંઘપતિ બનીને કરી, તેમાં પ્રથમ યાત્રામાં ૪ સહસ્ર ૫ સો ગાડાં શય્યાપાલકો સહિત, ૭૦૦ સુખાસનો, ૧૮૦૦ વાહિની-પાલખી,

૧૯૦૦ હાથીઓ, ૨૧૦૦ શ્વેતાંબરો, ૧૧૦૦ દિગંબરો, ૪૫૦ જૈન ગાયકો, ૩૩૦૦ બંદિજનો હતાં. ૮૪ તળાવો બંધાવ્યાં; ૪૬૪ થી અધિક વાપિ–વાવ, ૩૨ પાષાણમય દુર્ગ–કિલ્લાઓ, ૨૪ દંતમય જૈન-રથો, ૨૦૦૦ શાકઘટિત–સાગના બનાવેલા (રથો) કરાવ્યા. વસ્તુપાલને સરસ્વતી કંઠાભરણ આદિ ૨૪ બિરૂદો હતાં. ૬૪ મસીત (મસ્જીદ–મુસલમાનોનાં ધર્મસ્થાનો) બંધાવી. દક્ષિણમાં શ્રી પર્વત સુધી, પશ્ચિમમાં પ્રભાસ સુધી, ઉત્તરમાં કેદાર સુધી, પૂર્વમાં વારાણસી સુધી તેનાં કીર્ત્તનો થતાં. સર્વ મળી ૩૦૦ ક્રોડ ૧૪ લાખ ૧૮ સહસ્ર ને ૮ સો લૌષિક ત્રિતયોનાનિ દ્રવ્ય વ્યય કર્યો. ૬૩ વાર સંગ્રામમાં જૈનપત્ર મેળવ્યું." (આજ પ્રમાણે ચ૦ પ્ર. માં છે) તેનાં ૨૪ બિરૂદની આવલી એ છે કે પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિ અલંકરણ, સરસ્વતી કંઠાભરણ, સચિવ ચૂડામણિ, કૂર્ચાલ સરસ્વતી, સરસ્વતિ ધર્મપુત્ર, લઘુ ભોજરાજ, ખંડેરા, દાતાર-ચક્રવર્ત્તિ, બુદ્ધિ અભયકુમાર, રૂપે કંદર્પ, ચતુરીમાં ચાણાક્ય, જ્ઞાતિ-ગોવાલ, સઇયિદવંશક્ષયકાળ, શંખલરાયમાનમર્દન, મજ્જા જૈન, ગંભીર, ધીર, ઉદાર, નિર્વિકાર, ઉત્તમજનમાનનીય. સર્વજનશ્લાઘનીય, શાંત, ઋષિપુત્ર, પરનારીસહોદર.

૫૨૬ **લૂણીગવસહિ–લૂણવસહિ.**—તેજપાલે પોતાના પુત્ર લૂણ (લાવણ્ય) સિંહ અને સ્ત્રી અનુપમાદેવીના પુણ્યાર્થે[૩૮૭] ભીમદેવ (બીજા) ના મહામંડલેશ્વર આબૂના પરમાર રાજા સોમસિંહ (ઉક્ત-

---

૩૮૭. अभूदनुपमा पत्नी तेजःपालस्य मंत्रिणः ।
लावण्यसिंह नामायमायुष्मानेतयोः सुतः ॥५९॥
तेजःपालेन पुण्यार्थं तयोः पुत्रकलत्रयोः ।
हर्म्य्ये श्री नेमिनाथस्य तेने तेनेदमर्बुदे ॥६०॥
—સોમેશ્વરકૃત તે મંદિરનો પ્રશસ્તિ લેખ જિ. ૨, ૮૩.

પરંતુ મેરૂતુંગ પ્રં. ચિં. માં તથા રાજશેખર ચ. પ્રં૦ માં જણાવે છે કે તેમના પૂર્વના સ્વર્ગસ્થ ભાઇ લૂણિગના શ્રેય માટે તે કરાવ્યું તે હકીકત ઉપરની મૂલ પ્રશસ્તિ જોતાં યથાર્થ નથી.

ધારાવર્ષના પુત્ર) ની અનુમતિ લઇ, તે આબૂ ગિરિપરના દેલવાડા ગામમાં વિમલવસહિ પાસે જ તેના જેવી જ ઉત્તમ પ્રકારની કોરણીવાળા આરસપાણનું, મૂલ ગભારો–ગૂઢમંડપ–નવચોકીઓ–રંગમંડપ–બલાનક (દ્વારમંડપ)–ખત્તક (ગોખલા), જગતિ (ભમતી) ની દેરીઓ અને હસ્તિશાલા વગેરેથી સુશોભિત, કરોડો રૂપીઆ ખર્ચીને લૂણસિંહ (લૂણીગ) વસહિકા નામનું નેમિનાથ પ્રભુનું ભવ્ય મંદિર કરાવ્યું. સં. ૧૨૮૮. તેમાં સ્તંભતીર્થમાં અંજનશલાકા કરાવેલું એવું કસોટીના પથ્થરનું બિંબ સ્થાપિત કર્યું.[૩૮૮] અને તેની પ્રતિષ્ઠા (પોતાના પિતૃ પક્ષના ગુરૂ) નાગેન્દ્રગચ્છના મહેન્દ્રસૂરિ–શાન્તિસૂરિ–આનંદ અને અમરસૂરિ–હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ પાસે સં. ૧૨૮૭ના (ગૂ.) ફાગણ (મારૂ) ચૈત્ર વદિ ૩ રવિવારે બહુ આડંબર ને ધામધૂમથી કરાવી. તે મંદિરના ગૂઢમંડપના મુખ્ય દ્વારની બહાર નવ ચોકીઓમાં દરવાજાની બંને બાજુમાં ઉત્તમ પ્રકારની કોરણીવાળા બે ગોખલા પોતાની બીજી સ્ત્રી સુહડાદેવીના કલ્યાણ માટે કરાવ્યા (કે જેને લોકો 'દેરાણી જેઠાણીના ગોખલા' કહે છે), અને ભમતીની દેરીઓમાંની ઘણીખરી દેરીઓ પોતાના ભાઇઓ, ભોજાઇઓ, બહેનો, પોતાના તથા ભાઇઓના પુત્રો, પુત્રવધૂઓ તથા પુત્રીઓ વગેરે પોતાના સમસ્ત કુટુંબના કલ્યાણાર્થે કરાવી, જ્યારે થોડી દેરીઓ પોતાના વેવાઇઓ અને બીજા પરિચિત સંબંધીઓએ કરાવી. બધી દેરીઓની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૨૮૭ થી લઇને ૧૨૯૩ સુધીમાં થઈ ગઈ હતી અને ઉક્ત બે ગોખલાની સં. ૧૨૯૭ માં થઈ. આ મંદિરનો બાંધનાર શોભનદેવ નામનો સૂત્રકાર હતો. તેની પૂજા આદિને માટે આબૂના

---

૩૮૮. वैक्रमे वसु वस्वर्क मितेऽब्दे नेमिमंदिरम् ।
निर्ममे लूणीगवसत्याह्वं सचिवेन्दुना ॥
कषोपलमयं बिंबं श्री तेजःपाल मंत्रिराट् ।
तत्र न्यास्थत्स्तंभतीर्थे निष्पन्नं दृक् सुधांजनम् ॥
—જિનપ્રભસૂરિકૃત અર્બુદકલ્પ.

(પારા ૫૦૧માં ઉક્ત ધારાવર્ષના પુત્ર) પરમારરાજા સોમસિંહે બારઠ પરગણાનું ડબાણી ગામ ઉક્તમંદિરને ભેટ કર્યું. એ. ઈં. વૉ. ૮ પૃ. ૨૨૨ (ઓઝા રા. ઇ. ૧-૧૭૯). વળી મંત્રીએ તેની વિશેષ સુવ્યવસ્થા કરી:[૩૮૯] આ મંદિર સ્થાપત્યના અદ્‌ભુત કૌશલના નમુના રૂપે જગતમાં પંકાયેલ છે. 'મધ્યયુગમાં ભારતનું શિલ્પ જૈનસંઘે જાળવ્યું' એ કથન આ બંને ભાઇઓ તથા પૂર્વે વિમલશાહનાં આબૂપરનાં જૈન મંદિરોના પ્રતાપેજ સત્ય થયું છે.[૩૯૦] આ મંદિરને હાલ લોકો 'તેજપાલનું મંદિર' પણ કહે છે અને અંગ્રેજો Delwara Temples કહે છે.

---

૩૮૯. આ મંદિરની રક્ષા માટે તથા વાર્ષિક પર્વોને દિવસે પૂજા-મહોત્સવ વગેરે કાયમ ચાલુ રહે તે માટે કાળજીભરી સુવ્યવસ્થા તેજપાલે કરી હતી તે તેના શિલાલેખો પરથી જણાય છે, પોતાના વારસો તથા ભાઇ વેવાઇઓના વંશવારસો સર્વ પ્રકારની દેખરેખ રાખે તથા પૂજાદિ હમેશા કરે કરાવે ચાલુ રાખે, મંદિરની વર્ષગાંઠ પ્રસંગે આઠ દિનના—ફા૦ વદ ૩ થી તે ફા૦ વદ ૧૦ અમુક અમુક ગામના મહાજનજનો ઉત્સવ કરે અને નેમિનાથ ભ૦ ના પાંચે કલ્યાણકના દિને દેઉલવાડાના શ્રાવકો મહોત્સવ કરે એમ ઠરાવ્યું હતું. આ મંદિરના પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ વખતે ઉક્ત ચંદ્રાવતીના રાજા સોમસિંહ, તેના યુવરાજ કાન્હડ (કૃષ્ણરાજ) તથા બીજા કુમારો, રાજ્યના અધિકારીઓ, ચંદ્રાવતીના સ્થાનપતિ ભટ્ટારક આદિ, ગૂગલી બ્રાહ્મણ, સમસ્ત મહાજન, તથા આબૂ ઉપરના બધાં ગામોમાં રહેનારા સ્થાનપતિ, તપોધન, ગૂગલી બ્રાહ્મણ રાઠિય આદિ તમામ લોકો અને બીજા ગામના પ્રતિહાર-વંશી રાજપૂતો હાજર હતા તે વખતે ઉક્ત વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, અને તે પ્રસંગે તે રાજા સોમસિંહે બારઠ પરગણાનું ડબાણી ગામ ભગવાનની પૂજા આદિને માટે ઉક્ત મંદિરને અર્પણ કર્યું અને તે હમેશાં કબૂલ રાખવા માટે પરમારવંશના રાજાઓને વિનતિપૂર્વક તેમણે ફરમાન કર્યું હતું.

૩૯૦. આ લુણવસહિના સંબંધે ભારતીય શિલ્પના પ્રસિદ્ધ જ્ઞાતા મિ. ફર્ગ્યુસને પોતાના 'Pictures and Illustrations of Ancient Architecture in Hindustan' નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે 'આ મંદિર કે જે સંગેમરમરનું બનેલું છે, તેમાં અત્યંત પરિશ્રમ સહન કરનાર

૫૨૭. જે જે સુકૃત્યોની સાલવાર નોંધ શિલાલેખો આદિથી મળે છે તે એ છે કે સં- ૧૨૪૯-૫૦ માં સંઘપતિ તરીકે અશ્વરાજ (પોતાના પિતા) સાથે વસ્તુપાલે શત્રુંજય અને ગિરનારની યાત્રા કર્યા પછી પોતાને મંત્રીપદ મળ્યું. ત્યારબાદ પોતે સંઘાધિપતિ તરીકે થઇ સં. ૧૨૭૭માં વસ્તુપાલે શત્રુંજય અને ગિરનારની યાત્રાઓ કરી. ૧૨૭૮માં આબુ પર્વતપર વિમલવસતિમાં મલ્લદેવના પુણ્યાર્થે મલ્લિનાથનો ગોખલો બંધાવ્યો. ૧૨૮૩-૯૩માં શત્રુંજયની અગિયાર યાત્રાઓ કરી. ૧૨૮૪ માં તારંગા પર્વત પરના અજિતનાથના મંદિરમાં પદ્માવતીની મૂર્તિ કરાવી અને સં. ૧૨૮૫ માં ત્યાં બે ગોખલા બંધાવ્યા. ૧૨૮૫ (૮ ?) માં સેરીસામાં નેમનાથ અને મહાવીરના બે ગોખ બંધાવ્યા. ૧૨૮૬ માં આબુ પર મંદિર બાંધવાનો આરંભ કર્યો, અને ૧૨૮૭ માં તે આબુના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયાઓ કરી. ૧૨૮૮ માં ગિરનાર પર્વત પર પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠા, ૧૨૮૯ માં ખંભાતમાં પૌષધશાળા, (ના. ૨ નં. ૧૭૯૩) ૧૨૮૯ થી ૯૩ માં આબુ પર કેટલીક દેવકુલિકાઓ બંધાવી. ૧૨૯૨ માં આબુના મંદિરોનું કામ પૂરૂં થયું. ૧૨૯૨ માં ખંભાત પાસેના (? મારવાડના) ગામ નગરામાં સૂર્યના

હિંદુઓના ટાંકણાથી 'ફીતે'' જેવી બારીકીસહિત એવી મનોહર આકૃતિઓ બનાવવામાં આવી છે કે તેની નકલ કાગળ પર બનાવવામાં પણ કેટલોયે સમય અને પરિશ્રમ લેતાં છતાં હું સફલ થઇ શકયો નથી.'-ઓઝાજી રા. ઇ. ૧ પૃ. ૨૩-૨૪. વસ્તુપાલચરિતમાં જિનહર્ષ જણાવે છે કે અહીં આવી પ્રશસ્તિ લખાયેલી છે: 'શ્રી તેજપાલ મંત્રીએ શંખ સમાન ઉજ્જવળ એવી શિલાઓથી સ્ફુરાયમાન ચંદ્ર તથા કુંદપુષ્પસમાન વિશદ એવો આગળના ભાગમાં ઉંચો મંડપ, પાર્શ્વભાગમાં બાવન જિનાલયો અને સામે બલાનક છે એવું શ્રી નેમિપ્રભુનું મંદિર કરાવ્યું. શ્રી અર્બુદાચલ પર તેજપાલ મંત્રીએ કરાવેલા શ્રી નેમિચૈત્યમાં શોભીતાં તોરણો, બેઠકના ઓટલા, વિચિત્ર કોરણી તથા ચંદ્રસમાન વિશુદ્ધ પાષાણના વિવિધ મંડપોની રચનાને જોઇને લોકો પોતાની દૃષ્ટિ સદાને માટે સફળ માનવા લાગ્યા.' ગૂ. ભા. પૃ. ૨૭૯

મંદિરમાં રત્નાદેવીની બે પ્રતિમાઓની સ્થાપના (ના. ૨, નં. ૧૭૧૩-૪) અને સં. ૧૨૯૭ માં આબુ પર તેજપાલે બે દેવકુલિકાઓ બંધાવી. (આ સર્વ શિલાલેખો મળવાથી સાલવાર મુખ્યત્વે જૈનધર્મનાં સુકૃત્યો છે, (વસન્તવિલાસ પ્રસ્તાવના.)

૫૨૭. પરંતુ તે સિવાયનાં તે ધર્મનાં તેમજ અન્ય ધર્મનાં સ્થલવાર સુકૃત્યો આ પ્રમાણે છેઃ—અણહિલવાડ પાટણમાં વનરાજના પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરનો પુનરૂદ્ધાર. ખંભાતમાં ભીમેશના મંદિરમાં સુવર્ણ દંડ તથા કળશ ચડાવ્યાં, ભટ્ટાદિત્ય પાસે ઉત્તાનપટ્ટનું ઉભું કરવું અને તેના મસ્તકે સુવર્ણહાર ચઢાવ્યો, ભટ્ટાર્કવહક નામે વનમંદિરમાં કુવો ખોદાવ્યો, સૂર્યદેવ બકુલના મંદિર પાસે મંડપ કરાવ્યો, વૈદ્યનાથના મંદિર અને તેના મંડપને સમરાવ્યાં, છાશ તથા દહીંના વિક્રયસ્થળે તેમાં જીવજંતુ પડતાં બચે તે સારૂ ઉંચી દિવાલની વાડો બાંધી આપી, બે ઉપાશ્રય, તથા ગવાક્ષો સહિત પાણીની પરબ બંધાવ્યાં. ધોલકામાં આદિનાથનું મંદિર, બે ઉપાશ્રય, વાવ ને પાણીની પરબ એટલાં બંધાવ્યાં અને ભટ્ટાર્ક રાણક નામે મંદિરને સમરાવ્યું. શત્રુંજય પર્વતપર, આદિનાથના મંદિર આગળ ઇંદ્રમંડપ, નેમિનાથ ને સ્તંભન પાર્શ્વનાથના મંદિર બંધાવ્યાં તથા સરસ્વતી દેવીની પોતાના બાપદાદાઓની તથા હાથી ઉપરની પોતે બે ભાઇઓ તથા વીરધવળની મૂર્તિઓ કરાવી; વળી ત્યાં ગિરનારનાં ચાર શિખરો નામે અવલોકન અંબા, શાંબ, અને પ્રદ્યુમ્નની શિલ્પમય રચનાઓ, આદિનાથ મંદિર પાસે તોરણ તથા આદિનાથની મૂર્તિ આગળ સુવર્ણ અને રત્નમય પૂર્વપટ્ટ અને સુવર્ણ તોરણ બનાવ્યા, તથા ત્યાં ભરૂચના સુવ્રતસ્વામી અને સાચોરના વીર મંદિરના અવતારરૂપે મંદિરો ચણાવ્યાં. પાલીતાણાની નજીકમાં એક મોટું તળાવ, (વસ્તુપાલનું લલિતા સરોવર) અને બીજું (તેજપાલનું), અનુપમા સરોવર), એક ઉપાશ્રય અને એક પાણીની પરબ કરાવ્યો. અંકેવાલીયા ગામમાં એક તળાવ કરાવ્યું. ગિરનાર પર્વતપર સ્તંભન પાર્શ્વ અને શત્રુંજયના આદીશ્વરનાં મંદિર

બંધાવ્યાં. સ્તંભનમાં (ઉમરેઠ પાસેના થામણામાં) પાર્શ્વનાથનું મંદિર સમરાવ્યું અને તેની પાસે બે પરબ બંધાવી, ડભોઇમાં વૈદ્યનાથના શૈવમંદિર ઉપરથી માલવાના રાજાએ જૂનાં સુવર્ણનાં શિખરો ઉપાડી જવાથી નવાં સુવર્ણ શિખર ચડાવ્યાં અને સૂર્યદેવની નવી મૂર્ત્તિ પધરાવી. આબુ પર્વત પર પોતાના મોટાભાઇ મલ્લદેવના ધર્મકલ્યાણ માટે મલ્લીદેવનો ગોખલો બંધાવ્યો. [આ સુકૃત સંકીર્ત્તનમાંથી લખ્યું છે. વિશેષ જિનપ્રભના તીર્થકલ્પમાંથી અને વધુ વિસ્તારમાં જિનહર્ષના વસ્તુપાલ ચરિતમાંથી જોઈ લેવું.] જુવો ના. ૨, નં. ૧૭૮૮-૧૭૯૨.

૫૨૮. ભરૂચમાં ત્યાંના પ્રસિદ્ધ શકુનિકા વિહાર નામના મુનિસુવ્રત સ્વામીના મંદિરની યાત્રાએ એક વખત તેજપાલ ગયો ત્યારે તે મંદિરના આચાર્ય વીરસૂરિના શિષ્ય જયસિંહસૂરિએ તેની સ્તુતિ કરી આંબડના (પારા ૩૮૫) ઉદ્ધરેલા શકુનિકા વિહારમાંની પચીસ દેવકુલિકા માટે સુવર્ણધ્વજ બનાવરાવવા કહેતાં વસ્તુપાલની સંમતિથી તેજપાલે પચીસ સુવર્ણધ્વજ દંડ કરાવી આપ્યા. તેથી તે દાન માટે ઉક્ત જયસિંહસૂરિએ એક સુંદર લાંબું પ્રશસ્તિકાવ્ય રચ્યું અને તે મંદિરની ભીંતમાં કોતરવામાં આવ્યું. (જોકે તે શકુનિકા વિહારની મસ્જીદ પછી મુસલમાનોએ બનાવી, છતાં તેની નકલ હમ્મીરમદ મર્દનકાવ્યની પ્રતને અંતે સચવાઇ રહેલી મળેલી છે જુઓ પારા ૫૫૨.)

૫૨૯. **મહાયાત્રા**—સર્વ મળી વસ્તુપાલે ૧૩ યાત્રા કરી. પોતાના પિતા સંઘપતિ આશરાજ સાથે સં. ૧૨૪૯ અને સં. ૧૨૫૦ માં શત્રુંજય અને ગિરિનારની યાત્રા કરી. પોતે સંઘપતિ બની સપરિવાર તે બંનેની યાત્રા સં. ૧૨૭૭, ૧૨૯૦, ૧૨૯૧, ૧૨૯૨ અને ૧૨૯૩ માં કરી અને તે ઉપરાંત એકલા શત્રુંજયની સાત યાત્રા સપરિવાર સં. ૧૨૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, અને ૮૯ માં કરી. પોતાના મરણ પહેલાં જે શત્રુંજયની મહાયાત્રા કરી તેનું વર્ણન વસંતવિલાસના ૧૩મા સર્ગમાં કરેલું છે ને છેવટની ૧૩ મી યાત્રા-પ્રયાણનું ટુંક વર્ણન તેના છેલ્લા સર્ગમાં આપ્યું છે; માર્ગમાં સં.

૧૨૯૬ ના માઘ માસની પંચમી તિથિ રવિવારે સ્વર્ગગમન કર્યું. યાત્રાનું સવિસ્તર વર્ણન ઉદયપ્રભસૂરિના ધર્માભ્યુદય કાવ્ય અપરનામ સંઘપતિ ચરિતમાં મળશે.

૫૩૦. એમ કહેવાય છે કે એક સમયે બંને ભાઇઓ એવું વિચારી રહ્યા હતા કે આપણા ધનનો શું ઉપયોગ કરીએ? ત્યારે તેમને એક સાધુ કવિએ અન્યોક્તિરૂપે નીચેનો શ્લોક સંભળાવ્યો:-

कोशं विकाशय कुशेशय संश्रितालौ
प्रीतिं कुरुष्व यदयं दिवसस्तवास्ते ।
दोषोदये निबिडराजकरप्रतापे
ध्वान्तोदये तव समेष्यति कः समीपम् ॥

આશય—હે કમલ ! અત્યારે દિવસ છે, તો તું તારી કળીને ખીલવ અને તારો આશ્રય લેનાર ભ્રમર પર પ્રેમ કર. અરે ! જ્યારે રાત થઇ જશે અને અંધારૂં ફેલાઇ જશે અથવા ચંદ્રમાનાં કિરણો તને દુઃખદાયી કરશે ત્યારે ભલા તારી પાસે કોણ આવશે ?

એટલે કે, તું તારા કોશ—ખજાનાને પ્રકાશિત કર, તારા આશ્રિતોમાં ધનને વહેંચ, અત્યારે તારા સમૃદ્ધ દિવસ છે. જ્યારે તારા દોષનો ઉદય થશે અને રાજાની ક્રૂર દૃષ્ટિ થશે ત્યારે કોણ તારી પાસે આવશે ?

પ્રકરણ ૪ થું.

વસ્તુ-તેજયુગમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ

[સં. ૧૨૭૫ થી સં. ૧૩૦૩]

पीयूषादपि पेशलाः शशधरज्योत्स्नाकलापादपि
स्वच्छा नूतनचूतमंजरिभरादप्युल्लसत्सौरभाः ।
वाग्देवीमुखसामसूक्त विशदोद्गारादपि पांजलाः
केषां न प्रथयन्ति चेतसि मुदं श्री वस्तुपालोक्तयः ॥

—અમૃતથી પણ મધુર, ચંદ્રમાની ચાંદનીના સમૂહથી પણ સ્વચ્છ, નૂતન આમ્રમંજરીના ઢગથી પણ વિશેષ ઉઠતી સુગંધવાળી અને સરસ્વતીના મુખના સામસૂક્તિઓના શુદ્ધ ઉદ્‌ગારો કરતાં પણ મનોરમ એવી શ્રી વસ્તુપાલની ઉક્તિઓ કોના ચિત્તમાં પ્રમોદ પ્રસારતી નથી ?

—રાજશેખર પૃ. ૯૨, જિનહર્ષ પૃ. ૮૩, ઉપદેશતરંગિણી પૃ. ૭૦.

૫૩૧. વસ્તુપાલ વીર પુરૂષ હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ પણ હતો-કવિ હતો. તેણે નરનારાયણાનંદ નામનું કાવ્ય (પ્ર. ગા. ઓ. સી. નં. ૨) ૧૬ સર્ગમાં રચ્યું, તેમાં પોતાનું નામ કર્ત્તા તરીકે કવિ હરિહર અને સોમેશ્વરે આપેલ 'વસન્તપાલ' રાખેલ છે (જુઓ સર્ગ ૧૬-૩૮) અને તેજ નામ પરથી બાલચંદ્રસૂરિએ તેના ચરિત્રરૂપ 'વસંતવિલાસ' નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું. આ નરનારાયણાનંદ કાવ્યમાં કૃષ્ણ અને અર્જુનની મિત્રતા, બંનેનો ગિરિનારપર આનંદવિહાર, અર્જુનદ્વારા સુભદ્રાનું કૃષ્ણે કરાવેલું હરણ-એ મહાભારતમાંથી લીધેલ વિષય છે, અને તેમાં મહાકાવ્યનાં બધાં લક્ષણો કવિ માઘકૃત શિશુપાલવધના નમુના પ્રમાણે સમાવ્યાં છે. તેનો રચનાકાળ સં. ૧૨૭૭ થી ૧૨૮૭ ની મધ્યમાં અનુમાનાય છે. આની પહેલાં સંસ્કૃતમાં આદિજિનેશ્વર મનોરથમય સ્તોત્ર રચ્યું હતું. (જુઓ નરનારાયણાનંદ ૧૬-૨૯. તેની પરિશિષ્ટમાં મુદ્રિત) તથા

અંબિકાસ્તવન રચ્યું (જુઓ જૈનસ્તોત્ર સમુચ્ચય પૃ. ૧૪૩) તેણે અનેક સૂક્તિઓ બનાવી હતી કે જે પૈકી કેટલીકનાં અવતરણ યાદવ રાજા કૃષ્ણના સૈન્યના અને હાથીઓના ઉપરી જહ્લણે પોતાના સૂક્તિમુક્તાવલી નામના ગ્રંથ કે જેમાં હેમચંદ્ર, સિદ્ધરાજ, શ્રીપાલ, સોમપ્રભ, અરસિં (અરિસિંહ) ઠક્કર, વિજયપાલ વગેરે ઘણા કવિઓનાં કાવ્યોને સ્થાન મળ્યું છે તેમાં, પ્રબંધચિંતામણિ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, સારંગધર પદ્ધતિમાં લેવાયાં છે. સોમેશ્વરના ઉલ્લાસરાઘવ-પરથી[૩૯૧] જણાય છે કે વસ્તુપાલને સૂક્તિઓ રચવાનો શોખ હતો; અને વિશેષમાં વસ્તુપાલની કવિ તરિકેની ખ્યાતિ ફક્ત ગૂજરાતમાંજ નહીં પણ ચારે દિશાએ પ્રસરવા પામી હતી. તેનાં બિરૂદો પણ તે વાત સિદ્ધ કરે છે. પોતે પોતાને સરસ્વતીપુત્ર–વાગ્દેવીસૂનુ (સરખાવો શારદા પ્રતિપન્નાપત્ય–ગિરનારપ્રશસ્તિ), જણાવે છે. બીજાં બિરૂદો કાવ્યદેવી પુત્ર (ગિરનાર પ્રશસ્તિ) 'કવિકુંજર' 'કવિચક્રવર્તિ' 'મહાકવિ વગેરે હતાં અને આબૂની પ્રશસ્તિમાં સોમેશ્વરે તેને 'શ્રેષ્ઠ કવિ' વર્ણવેલો છે. એક કવિએ पीयूषादपि पेशला એ શ્લોકથી તેની સૂક્તિઓનું વર્ણન કર્યું છે તે આ પ્રકરણની આદિમાં મૂકેલ છે.

૫૩૨. વસ્તુપાલ મહાકવિ હતો છતાં તેનામાં તે માટે અભિમાન ન્હોતું; એ વાત પોતાના નરનારાયણાનંદમાં છેવટે આપેલ નમ્રતાભર્યા શ્લોકપરથી ર૫૯ જણાય છે.

> उद्भास्वद् विश्वविद्यालयमयमनसः कोविदेन्द्रा वितन्द्रा
> मन्त्री बद्धांजलि र्वो विनयनतशिरा याचते वस्तुपालः ।
> अल्पप्रज्ञाप्रबोदादपि सपदि मया कल्पितेऽस्मिन्प्रबन्धे
> भूयो भूयोऽपि यूयं जनयत नयनक्षेपतो दोषमोषम् ।

—પ્રકાશવન્તા વિશ્વવિદ્યાનાં સ્થાનરૂપ જેનાં મન છે એવા હે વિતન્દ્ર કોવિદો ! આપને હસ્તાંજલિ જોડી વિનયથી શિર નમાવી વસ્તુપાલ મંત્રી

---

૩૯૧. अंभोजसंभवसुता वक्त्रांभोजेऽस्ति वस्तुपालस्य ।
यद्वीणारणितानि श्रूयन्ते सूक्तिदंभेन ॥ ઉ० ૨૧૦૮ મો સર્ગ.

યાચના કરે છે કે અલ્પમતિજ્ઞાનથી પણ એકદમ મેં કલ્પેલા આ પ્રબંધમાં આપ વારંવાર દૃષ્ટિક્ષેપ કરી દોષને દૂર કરશો.

૫૩૩. તેનામાં ટીકાકારની—સમાલોચકની, કાવ્યના ગુણ દોષ પારખવાની અને બીજાઓનાં કાવ્યોની ભૂલો શોધી કાઢવાની વિવેચક શક્તિ હતી. સુંદર કાવ્યકલાને તે હમેશાં પ્રશંસતો, જ્ઞાનના પ્રચાર અને ઉદ્ધાર માટે બહુ ચીવટ રાખતો. અઢાર કરોડ રૂપીઆના મોટા ખર્ચે ત્રણ પુસ્તકાલયો (ભંડાર) કરાવ્યાં હતાં.[૩૯૨]

૫૩૪. તે કવિઓનો આશ્રયદાતા હતો. રાજપુરોહિત **સોમેશ્વર** આદિ કવિઓને ભૂમિ આદિ દાનથી પુષ્કળ આજીવિકા કરી આપી હતી તે કૃતજ્ઞતા પ્રકાશવા માટે **સોમેશ્વરે** એક શ્લોક કહ્યો હતો કેઃ—

सूत्रे वृत्तिः कृता पूर्वं दुर्गसिंहेन धीमता ।
विसूत्रे तु कृता तेषां वस्तुपालेन मंत्रिणा ॥

આશય—પૂર્વકાલમાં બુદ્ધિમાન્ દુર્ગસિંહે સૂત્રોમાં (વ્યાકરણના સૂત્રોમાં) વૃત્તિ (વ્યાખ્યા) કરી, પરંતુ અદ્‌ભુત તો એ છે કે વસ્તુપાલે વિસૂત્રોમાં (સૂત્રોની રચના કર્યા વગર પણ) વૃત્તિ (આજીવિકા) કરી આપી.

૫૩૫. **સોમેશ્વર**—પોતાના સુરથોત્સવ કાવ્યમાં પોતાનો પરિચય આપતો કવિપ્રશસ્તિવર્ણન નામનો સર્ગ છે તે પરથી જણાય છે કે તેના પૂર્વજો ચૌલુક્ય મૂલરાજથી રાજપુરોહિત તરીકે કામ કરતા

૩૯૨. अष्टादश कोटिसुवर्णव्ययेन सरस्वतीभाण्डागाराणां स्थानत्रये भरणं कृतम् ।—જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમાંના વસ્તુપાલ સંકીર્તનમાંથી. સ્વ૦ ચી૦ દલાલે 'પાટણના ભંડારો' નામના લેખમાં જણાવ્યું છે કે 'વસ્તુપાલના સ્થાપેલા ભંડારોનો નાશ મુસલમાનોના હાથે થયો જણાય છે. શેઠ હાલાભાઇના તાડપત્રના સંગ્રહમાં શ્રી ચંદ્રસૂરિની બનાવેલી જીતકલ્પવૃત્તિની સંવત્ ૧૨૮૪માં ઉતારેલી પ્રત મળી આવે છે તેને છેવટે વસ્તુપાલની સ્તુતિમાં બનાવેલ શ્લોકો મળી આવે છે; તેથી આ વસ્તુપાલના ભંડારમાંની એક પ્રત હોય એમ ધારી શકાય છે.'

વંશપરંપરા ચાલ્યા આવ્યા છે. મૂળ પુરુષ સોલ તે ગુલેચા કુલનો બ્રાહ્મણ, તે દ્વિજોના 'નગર' (આનંદપુર-વડનગર) માં રહેતો તે મૂલરાજનો પુરોહિત થયો. તેનો પુત્ર લલ્લશર્મા ચામુંડરાજનો, અને તેનો પુત્ર મુંજ દુર્લભરાજનો પુરોહિત હતો. તેનો પુત્ર સોમ-તેનો પુત્ર આમશર્મા કર્ણનો પુરોહિત હતો. તેનો પુત્ર કુમાર સિદ્ધરાજનો પુરોહિત હતો અને તેનો પુત્ર વિષ્ણુનો ઉપાસક સર્વદેવ (૧)-તેનો આમિગ ને તેનો સર્વદેવ (૨જા) એ કુમારપાલનાં ફૂલ ગંગાજીમાં નાંખ્યા. સર્વદેવ (૨) ના નાનાભાઇ કુમાર (બીજા) એ ઘવાયેલ અજયપાલની વ્યથા દૂર કરી. તે રાષ્ટ્રકૂટ વંશના પ્રતાપમલ્લનો પ્રધાન બન્યો ને પછી ચૌલુક્ય રાજાનો સેનાપતિ પણ થયો હતો. તેને લક્ષ્મી નામની સ્ત્રીથી ત્રણ પુત્ર નામે મહાદેવ, સોમેશ્વર અને વિજય થયા તે પૈકી સોમેશ્વરે યામાર્ધ (દોઢ કલાક) માં એક નાટક અને એક સુંદર ભાવપૂર્ણ કાવ્યની રચના કરીને ભીમ (ભોળાભીમ) ની સભાના સભ્યોને પ્રસન્ન કર્યા. (આ કાવ્યનું શું નામ હતું તે જણાતું નથી) ત્યાર પછી તે વીરધવલનો રાજપુરોહિત થયો. તે વસ્તુપાલનો આશ્રિત કવિ હતો. વસ્તુપાલે અનેક વખત જાગીર વગેરે બક્ષીસ તેને આપી હતી. તેના ગ્રંથો ૧ સુરથોત્સવ-૧૫ સર્ગનું ૧૧૮૭ શ્લોકનું કાવ્ય. આનો વિષય માર્કંડેય પુરાણના દેવીમાહાત્મ્ય યા સપ્તશતી ચંડી આખ્યાનમાંથી લીધો છે અને તેની શૈલીપર લખાયું છે (પ્ર૦ કાવ્યમાલા નિ. પ્રેસ.) ૨. રામશતક-(તેની ડા. ભાંડારકરને ૧૨ પત્રની પ્રતિ પ્રાપ્ત થઇ છે) ૩ ઉલ્લાઘરાઘવ-નાટક કે જેના દરેક અંકને અંતે એક શ્લોક વસ્તુપાલની પ્રશંસાનો લખ્યો છે. ૪ કીર્તિકૌમુદી-૯ સર્ગનું ૭૨૨ શ્લોકનું મહાકાવ્ય તેમાં વસ્તુપાલની કીર્તિકૌમુદીનું પ્રધાનતઃ વર્ણન છે અને તે આપતાં આદિના શ્લોકોમાં વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસ, માઘ, ભારવિ, બાણ, ધનપાલ, બિલ્હણ, હેમસૂરિ, નીલકંઠ, પ્રલ્હાદનદેવ, નરચંદ્ર, વિજયસિંહ, સુભટ, યશોવીર અને વસ્તુપાલની પ્રશંસાના ચમત્કૃત શ્લોક લખ્યા

છે. વિશેષમાં મૂલરાજથી લઇ વીરધવલ સુધીનું વૃત્તાંત છે. આથી આ એક ઐતિહાસિક કાવ્ય છે. તે લગભગ સં. ૧૨૮૨ માં રચાયું લાગે છે. (ગૂ. ભા. સ્વ. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યકૃત ગુ. વ. સો. એ પ્રકટ કર્યું છે.)

૫૩૬ આ ઉપરાંત સં. ૧૨૮૭ માં આબૂના 'લૂણવસહી' મંદિરમાં લગાવેલી પ્રશસ્તિ, સં. ૧૨૮૮ માં ગિરિનાર પર્વતપર વસ્તુપાલ તેજપાલે જીર્ણોદ્ધૃત મંદિરપર લગાવેલી ગદ્યપદ્ય પ્રશસ્તિ, **સોમેશ્વરે** રચી છે. વળી **વીરનારાયણ** નામનો પ્રાસાદ **વીરધવલે** પાટણમાં કરાવ્યો હતો તેમાં **સોમેશ્વરે** ૧૦૮ શ્લોકની પ્રશસ્તિ રચી હતી એમ **ચતુર્વિંશતિ** પ્રબંધમાં **હરિહર** પ્રબંધ પરથી જણાય છે પણ તે હાલ ઉપલબ્ધ નથી. **સોમેશ્વરે** પોતાની કવિતાની પ્રશંસા કરતાં **સુરથોત્સવમાં** જણાવ્યું છે કે **વસ્તુપાલ**, **હરિહર**, **સુભટ** આદિ કવિપ્રવરો પોતાની કવિતાની ઘણી પ્રશંસા કર્યા કરતા હતા.

૫૩૭ **હરિહર**—ગૌડદેશી પંડિત હતો. તેણે ગૂજરાતમાં આવી **સોમેશ્વરનો** દ્વેષ છતાં રાજસભામાં આદર પામ્યો. પછી તેને અને **સોમેશ્વર** વચ્ચે સારો મેળ થયો હતો. **હરિહરની** 'નૈષધીય' ની પ્રત પોતે ચતુરાઇથી ઉતારી **વસ્તુપાલે** પોતાના પુસ્તકાલયમાં રાખી હતી. [વધુ માટે જુઓ **ચતુર્વિંશતિ** પ્રબંધમાં હરિહર પ્રબંધ]

૫૩૮ **સુભટ**—' તેમનું રચેલું દૂતાંગદ નામે એક અતિ લઘુ નાટક છે. દેવશ્રી કુમારપાલદેવના મેળામાં મહારાજાધિરાજ **ત્રિભુવનપાલની** પરિષદ્‌ની આજ્ઞાથી આ નાટક ભજવાય છે એમ આરંભમાં સૂત્રધાર જાહેર કરે છે. માત્ર એકજ અંકનું આ નાટક છે, અને તેમાં પણ **રાજશેખર** **ભર્તૃહરિ** આદિ પૂર્વના કવિઓમાંથી કાંઇક કાંઇક લીધું છે—છતાં આ કવિ માટે સોમેશ્વર કહે છે કેઃ—

'सुभटेन पदन्यासः स कोऽपि समितौ कृतः ।
येनाधुनाऽपि धीराणां रोमाञ्चो नापचीयते ॥'

દૂતાંગદમાંના કેટલાક શ્લોકને આ પ્રશંસા લાગુ પાડી શકાય એવી છે ખરી, પરંતુ અત્રે તેમજ અન્યત્ર પણ 'કવિપ્રવર' માં એમની ગણના થઇ છે તે માટે તો આ લઘુ નાટક કરતાં કાંઇક વધારે મહત્વની કૃતિ તેણે રચેલી હોવી જોઇએ એમ લાગે છે.

૫૩૯. **નાનાકપંડિત**—તે પણ તેજ સમયના બીજા એક સંસ્કૃત કવિ હતા. વડનગર પાસેના એક ગામમાં કપિષ્ઠલ ગોત્રના એક કુળમાં એ જન્મ્યા હતા. એ કવિપંડિત જ્ઞાતિએ નાગર, શ્રીમાન્ અને વેદ રામાયણ ભરત નાટક અલંકાર આદિ વિષયોમાં ઘણા નિપુણ હતા. એમનું એકે કાવ્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી.

૫૪૦. આ સર્વ સોમેશ્વરથી માંડી નાનાક પંડિત સુધીના સર્વ કવિઓ જૈનેતર હતા. અરિસિંહ જૈન હતો કે શૈવ તે ખાત્રીથી કહી શકાતું નથી. સોમેશ્વરના પોતાના સમયમાં કેટલાક નવીન કવિઓની કદર થવા માંડી હતી એમ તેણે તેની યાદી પોતાના ગ્રંથમાં આપેલી છે તે પરથી જણાય છે. જૈન–બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો ભેદ ભૂલાઇ જઇ હેમચંદ્રની વાણી કેવી લોકપ્રિય થઇ હશે એ પણ એમના વિષેના શ્લોક થકી જણાય છે. વળી જૈન મન્ત્રી પણ બ્રાહ્મણોને દાન આપતા એવો એ બે ધર્મના અનુયાયીઓનો પરસ્પર પ્રીતિભર્યો સંબંધ હતો એમ દેખાય છે.

૫૪૧. "ગૂજરાતમાં જૈનધર્મની સાથે બ્રાહ્મણધર્મનો શૈવસંપ્રદાય પ્રચલિત હતો અને વિષ્ણુભક્તિ પણ અજ્ઞાત ન હતી. સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદીમાં વસ્તુપાલ સંબંધે શ્લોક આ પણ છે કેઃ—

(૧) नानर्च भक्तिमान्नेमौ नेमौ शंकरकेशवौ ।
जैनोऽपि यः सवेदानां दानाम्भः कुरुते करे ॥

—નેમિ ભગવાનમાં ભક્તિવાળા આ વસ્તુપાલે શંકર અને કેશવનું પૂજન ન કર્યું એમ ન સમજવું; જૈન છતાં વેદધર્મીઓના હાથમાં પણ એ દાનનું પાણી આપે છે.

એટલુંજ નહીં પણ કેટલેક ઠેકાણે એ કાવ્યમાં શંખપૂજાનો ઉલ્લેખ જોઇએ છીએ, અને એ કાવ્યના પહેલાજ શ્લોકમાં ચતુર્ભુજ ભગવાનની (કૃષ્ણની) પ્રાર્થના છે; તેવી તેજ સમયનો એક બીજો કવિ-નામે સુભટ-દૂતાંગદ એટલે કે 'અંગદવિષ્ટિ' નામના એક નાટકમાં લખે છેઃ—

'भूयाद् भूत्यै जनानां जगति रघुपतेर्वैष्णवः कोऽपि भावः'

(રઘુપતિનો અવર્ણ્ય વૈષ્ણવભાવ જગત્‌માં લોકનું કલ્યાણ કરો.)

(૨) વિષ્ણુભક્તિ ગ્રંથો જેવા કે શ્રીમદ્‌ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત અને હરિવંશ ગુજરાતમાં જાણીતા હતા. (સોમેશ્વરના સુરથોત્સવ, કીર્તિકૌમુદિ ગ્રંથ પરથી જણાય છે.)

(૩) કૃષ્ણલીલા-બાલક્રીડા અને કૃષ્ણરાધાની લીલા પણ હતી. જુઓ સુરથોત્સવમાંનો એક શ્લોકઃ—

"स पातु गोवर्धनभारखिन्न-यदंगसंवाहनकैतवेन
गोप्यो गुरूणां पुरतोऽप्यशंकमवापुराश्लेषसुखं स्मरार्ताः
राधाऽस्तु सिध्यै रतिविग्रहे या..."

—એ કૃષ્ણ તમારૂં રક્ષણ કરો-ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડવાથી થાકેલાં જેનાં અંગ ચાંપવાને બહાને, કામથી પીડાએલી ગોપીઓએ, મોટેરાંની સમક્ષ પણ નિઃશંક રીતે, આલિંગનનું સુખ મેળવ્યું, અને રાધા પણ તમારી મનવાંછના પુરી કરો—"રતિકલહમાં."

(૩) વળી સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમયનો સર્વોત્તમ જૈન વિદ્વાન્ હેમચંદ્ર, પોતાના 'કાવ્યાનુશાસન' નામના ગ્રંથમાં નીચે મુજબ બે શ્લોકો ટાંકે છેઃ—

"कृष्णेनाम्ब ! गतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया
सत्यं कृष्ण ! क एवमाह ? मुसली, मिथ्याम्ब ! पश्याननम् ।
व्यादेहीति विकाशिते शिशुमुखे माता समग्रं जगद्
दृष्ट्वा यस्य जगाम विस्मयपदं पायात् स वः केशवः ॥
कनककलशस्वच्छे राधापयोधरमंडले

नवजलधरश्यामामात्मद्युतिं प्रतिबिम्बिताम् ।
असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्क्षिप-
ञ्जयति जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः ॥

—"બા, કૃષ્ણ રમવા ગયો હતો ત્યાં એણે હમણાં જ ફાવે તેટલી માટી ખાધી;' 'કૃષ્ણ, ખરી વાત કે?' 'કોણે કહ્યું?' 'બળદેવે કહ્યું;' 'બા, એ ખોટું કહે છે-જો મારું મોં.' 'ઉઘાડ, જોઇએ.'—એમ કહેતાં વેંત બાળકે મોં ઉઘાડયું અને એ મોંમાં સમસ્ત જગત્ જોઇ એની મા વિસ્મય પામી-એ કૃષ્ણ તમારૂં રક્ષણ કરો.

—કનકકલશ જેવા સ્વચ્છ રાધાના સ્તનમંડળમાં કૃષ્ણની નવજલધર જેવી શ્યામ કાન્તિનું પ્રતિબિમ્બ પડયું. એને કાળું લુગડું સમજી કૃષ્ણ વારંવાર ખસેડવા જાય છે! એ જોઇ રાધા હસી. અને કૃષ્ણ પણ એ વિસ્મયકારક ભૂલ માટે શરમાયા અને હસ્યા—એ કૃષ્ણને જય હો!

આટલા ઉતારાઓથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે સિદ્ધરાજ કુમારપાળથી માંડી લવણપ્રસાદ વીરધવલ અને વસ્તુપાલના સમય સુધીમાં પણ શ્રીમદ્ ભાગવત તેમજ રામાયણ મહાભારત અને હરિવંશ ગૂજરાતમાં જાણીતાં હતાં, એટલુંજ નહીં પણ કૃષ્ણ અને રાધાની લીલા પણ પ્રસિદ્ધ હતી."—વસન્તઃ ભાદ્રપદ ૧૯૬૧.

૫૪૨ **અરિસિંહ**—તેના પિતાનું નામ લવણસિંહ હતું. તે પણ વસ્તુપાલનો આશ્રિત હતો. તેણે સુકૃતસંકીર્તન નામનું ૧૧ સર્ગનું ૫૫૫ શ્લોકનું મહાકાવ્ય વસ્તુપાલે કરેલાં સુકૃત્યોના વર્ણન રૂપે બનાવ્યું. (વે. નં. ૧૭૮૬; વિષયવર્ણન ઈં. એ. ૨૩, પૃ. ૪૭૭-૪૯૫; પ્ર૦ આ. સભા નં. ૫૧) તેમાં વનરાજથી સામંતસિંહ ચાવડાની વંશાવલી તથા મૂળરાજથી ભીમદેવ અને અર્ણોરાજથી વીરધવલનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આપી વસ્તુપાળનું વિસ્તૃત ચરિત્ર આપેલું છે. તેના દરેક સર્ગની અંતે અમર પંડિતે બનાવેલા પાંચ પાંચ શ્લોકો લગાડેલા છે; તે પાંચ શ્લોકો પૈકી પ્રથમના ત્રણ વસ્તુપાલની પ્રશંસાના, ચોથો અરિસિંહ અને તેની કવિચાતુરીની પ્રશંસાનો છે અને પાંચમો શ્લોક ઉપરના ચાર શ્લોક અમર પંડિતે રચેલ છે તે જણાવે છે.

ઉપદેશતરંગિણીના આધારે અરિસિંહને પણ કીર્તિકૌમુદીના કર્ત્તા સોમેશ્વરની માફક વસ્તુપાલે ગામ ગિરાસ તથા બીજાં દાન યાવજ્જીવ આપ્યાં હતાં.

૫૪૩. તેને 'ઠક્કુર' પદ લાગેલું છે તેથી તે વણિક કે બારોટ હશે તેની શંકા થાય, પરંતુ ઠક્કુર પદ વણિક કોમમાં પણ સાધારણ હતું. તેનો ધર્મ જૈન કે શૈવ હતો તે સંદેહવાળી વાત છે, છતાં કુમારપાળના આત્માને બોલાવી તેની પાસે ભીમદેવને આજ્ઞા કરાવે છે કે જૈન ધર્મનું માહાત્મ્ય તારે ફરીથી સજીવન કરવું, તે બિના તેમજ ગ્રંથની આદિમાં દેખાતી બ્રહ્માની સ્તુતિ ખરી રીતે નાભિભૂ-ઋષભદેવની સ્તુતિ છે, તે તેને જૈન હોવાનું પૂરવાર કરે છે. વસ્તુપાલની માતા કુમારદેવી જૈન ધર્મ પાળનારામાં એક અગ્રગણ્ય હતી છતાં તેને શૈવ ધર્મમાં પણ શ્રદ્ધા હતી તે વાત તેણેજ આપેલી હોવાથી તે આપણને તે શૈવ હોવાનું કારણ આપે. સૂક્ત મુક્તાવલી નામના ગ્રંથમાં જહ્લણેજ અરસી ઠક્કુરના ચાર શ્લોક આપેલ છે તે અરસી ઘણે ભાગે આ અરિસિંહજ જણાય છે. ઉક્ત અમરચંદ્ર તે અરિસિંહને 'સારસ્વતામૃત–મહાર્ણવપૂર્ણિમેન્દુ જેવો સુકવિ' જણાવે છે.

૫૪૪. અમરચંદ્રસૂરિ—એ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક નામાંકિત વ્યક્તિ છે. તેના ગ્રંથોની કીર્ત્તિ માત્ર જૈન સમાજમાંજ નહિ પરન્તુ બ્રાહ્મણોમાં પણ વિસ્તરેલી હતી. બ્રાહ્મણોમાં તેના ગ્રંથો બાલભારત તથા કવિકલ્પલતા વિશેષ પ્રખ્યાત હતા. બાલભારત તેણે બ્રાહ્મણોની પ્રેરણાથી અદ્દ્ભુત કાવ્યોની રચનાપૂર્વક સંસ્કૃત મહાકાવ્ય વિશલદેવના રાજ્યમાં રચ્યું. (ભાં. ૪, ૬; વે૦ નં. ૧૭૫૯ પ્ર૦ પંડિત વૉ૦ ૪–૬ અને નિ. પ્રેસની કાવ્યમાલા સન ૧૮૯૪). કવિકલ્પલતા પર પોતે કવિશિક્ષાવૃત્તિ નામની ટીકા પણ રચી છે (વે. નં. ૧૩૧) કે જેમાં પોતાના ગ્રંથો નામે છંદોરત્નાવલિ; મંજરી નામની ટીકાસહિત કાવ્યકલ્પલતાપરિમલ, અલંકારપ્રબોધનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. (વે. નં. ૬૦) તેના હાલમાં ઉપલબ્ધ થતા બીજા ગ્રંથોમાં

છન્દોરત્નાવલી, સ્યાદિસમુચ્ચય (બુહ. ૪, નં. ૨૮૭, પ્ર. ૫૦ ગ્રં.) અને પદ્માનંદકાવ્ય મુખ્ય છે. પદ્માનંદકાવ્ય પાટણના એક વાયડા વાણીઆ નામે કોષ્ઠાગારિક પદ્મની પ્રાર્થનાથી રચવામાં આવ્યું તેથી એ નામ આપેલું છે, ને તે 'વીરાંક'થી અંકિત છે, તેમાં ૨૪ તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે. (કાં. વડો. પી. ૨, ૨.) તેથી તેનું બીજું નામ ચતુર્વિંશતિ જિનચરિત્ર–જિનેંદ્રચરિત્ર છે. પ્રબંધકોશમાં તેના બીજા જે બે ગ્રંથોનાં નામ પણ આપ્યાં છે તે સૂક્તાવલી તથા કલાકલાપ નામનાં છે.

૫૪૫. તેણે બાલભારતમાં એક જગ્યાએ પ્રભાતવર્ણનના એક શ્લોકમાં વેણી–અંબોડાનું વર્ણન કરતાં તેની કૃપાણ–તરવાર (કામદેવની) સાથે સરખામણી કરી છે તેથી તેને 'वेणीकृपाणोऽमरः' પણ કહેતા હતા. અમરચંદ્ર તે વિવેકવિલાસના કર્તા [૩૯૩] વાયડગચ્છીય જિનદત્તસૂરિ(જુઓ પારા ૪૯૬)ના શિષ્ય હતા. પ્રબંધકોશમાં રાજશેખર જણાવે છે કે જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અરિસિંહ કવિરાજ પાસેથી અમરચંદ્રને સિદ્ધ સારસ્વત મંત્ર મળ્યો. તે મંત્રને ૨૧ દિવસ જપવાથી સરસ્વતીએ પ્રત્યક્ષ થઈ વર આપ્યો કે તું એક સિદ્ધ કવિ થઇશ અને બધા રાજાઓ તને માન આપશે. તેજ પ્રબંધકોશ તેને વીશલદેવના દરબારમાં પ્રવેશ તથા તેની દ્વારા તેના ગુરૂ અરિસિંહનો પ્રવેશ કેમ થયો તેનું વર્ણન કરે છે. પ્રબંધચિંતામણિ જણાવે છે કે અમરચંદ્રે વસ્તુપાલના વખતમાં ધોલકાના દરબારમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને ત્યાં શક્તિશાલી તથા કીર્તિવંત કવિ તરીકે તે સન્માનિત હતો.

---

૩૯૩. વાયડગચ્છમાં સૂરિપરંપરામાં જિનદત્ત, રાશિલ્લ અને જીવદેવસૂરિ વારંવાર આવ્યાં કરે છે:—

अमीभिस्त्रिभिरेव श्री जिनदत्तादिनामभिः ।
सूरयो भूरयोऽभूवन् तत्प्रभावास्तदन्वये ॥

—પદ્માનંદકાવ્ય પ્રશસ્તિ શ્લોક ૩૫.

અમરચંદ્ર પોતે અરિસિંહનો શિષ્ય હતો એવું પોતાના એક પણ ગ્રંથમાં જણાવતો નથી, પણ ગ્રંથો પરથી એટલું જણાય છે તે પોતે અરિસિંહ અને તેની કવિતાને બહુજ માન દૃષ્ટિથી જોતો હતો. અરિસિંહદ્વારા અમરચંદ્રને સિદ્ધસારસ્વત મંત્ર મળવાની બિના તથા વિશલદેવના દરબારમાં અરિસિંહનો અમરચંદ્ર દ્વારા થયેલ પ્રવેશ—એ બંને બાબતો સત્ય હોય એ બહુ વિચારણીય છે, પણ એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે વિશલદેવના દરબારમાં અરિસિંહ અને અમરચંદ્ર એ બંને કવિ તરીકે નામાંકિત દરજ્જો ભોગવતા હતા. જેમ સુકૃતસંકીર્ત્તનમાં અમરચંદ્રે ચાર શ્લોકો રચ્યા છે તેવી જ રીતે અમરચંદ્રની કાવ્યકલ્પલતામાં કેટલાંક સૂત્રો અરિસિંહે અને કેટલાંક સૂત્રો અમરે બનાવ્યાં છે; [૩૯૪] વળી તેમાં અમરચંદ્રે જણાવ્યું છે કે અરિસિંહે કવિતારહસ્ય નામનો એક વધુ ગ્રંથ પણ રચ્યો છે અને સુકૃત સંકીર્તનમાં અરિસિંહને એક શક્તિસંપન્ન તાર્કિક તરીકે અમરચંદ્રે જણાવ્યો છે.

૫૪૬. અમરચંદ્રના[૩૯૫] શીઘ્રકવિત્વનો એક રમુજ પ્રસંગ એક સ્થળે નોંધાયો છે. એકદા તેણે વ્યાખ્યાન કરતાં એક શ્લોકાર્ધ કહ્યો:—

अस्मिन्नसारे संसारे सारं सारंगलोचनाः ।

—"આ અસાર સંસારમાં મૃગનયની (સ્ત્રીઓ) સારરૂપ છે."

---

૩૯૪. सारस्वतामृतमहार्णवपूर्णिमेन्दोर्मत्वाऽरिसिंहसुकवेः कवितारहस्यं । किंचिच्च तद्रचितमात्मकृतं च किंचिद् व्याख्यास्यते त्वरित काव्यकृतेऽत्र सूत्रं ॥

—काव्यकल्पलता वृत्ति १–१.

૩૯૫. આવો ઉલ્લેખ ઉપદેશતરંગિણીમાં છે પરન્તુ રાજશેખરના ચ૦ પ્ર. માં પૃ. ૧૧૯ તેમજ જિનહર્ષના વ. ચ. માં ગૂ. ભા. પૃ. ૧૨૬–૧૩૫. સ્તંભતીર્થમાં સ્તંભનપાર્શ્વનાથના ચૈત્યના અધ્યક્ષ કવીશ્વર મલ્લવાદીના સંબંધમાં આ પ્રસંગ વર્ણવાયો છે.

આ વખતે વંદના કરવાને મંત્રી વસ્તુપાલ આવ્યો હતો. તેણે બારણામાં આવતાં આ શ્લોકાર્ધ સાંભળતાં વિચાર્યું 'અહો ! આ મુનિ તો સ્ત્રીકથામાં આસક્ત થયેલ છે.' તેથી તેણે નમન કર્યું નહિ. તેનો અભિપ્રાય જાણી તે આચાર્યે ઉત્તરાર્ધ કહ્યો કેઃ—

यत्कुक्षिप्रभवा एते वस्तुपाल ! भवादृशाः ॥

—કે જેની કુખમાંથી હે વસ્તુપાલ ! તમારા જેવા જન્મ્યા છે.''

આ સાંભળીને વસ્તુપાલે આચાર્યના પગમાં પોતાનું શિર ઝુકાવ્યું.

"એમ કહેવાય છે કે આ અમરચંદ્ર વીશલદેવ રાજાની સભામાં આવ્યા તે વખતે ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વરદેવ, વામનસ્થલીના કવિ સોમાદિત્ય, કૃષ્ણનગરના કમલાદિત્ય તથા વીસલનગરના—મહાનગરના નાનક પંડિત બેઠા હતા. તેમાં જુદા જુદા કવિઓએ અમરચંદ્રને જે સમસ્યા પૂછી તેમાં નાનાક પંડિતની 'गीतं न गायतितरां युवति र्निशासु'ની પૂર્તિમાં અમરચંદ્રે કહ્યુંઃ—

श्रुत्वा ध्वनेर्मधुरतां सहसावतीर्णे भूमौ मृगे विगतलांछन एव चन्द्रः ।
मागान् मदीयवदनस्य तुलामतीव गीतं न गायतितरां युवति र्निशासु ॥

તાત્પર્ય કે—હું ગાઇશ તો આ ચન્દ્રમાંનો મૃગ તે સાંભળવા નીચે ઉતરી આવશે અને આમ મૃગલાંછનથી મુક્ત થઇને ચન્દ્ર મારા મુખની બરોબરી કરી શકશેઃ તેથી એ સ્ત્રી રાત્રે ગાતી નથી !

આ પ્રસંગે અમરચંદ્રસૂરિએ કુલ ૧૦૮ સમસ્યા પૂર્યાનું કહેવાય છે.

૫૪૭. વસ્તુપાલની કવિઓ તરફ દાન—વીરતા એટલી બધી હતી કે તેને 'લઘુ ભોજરાજ' કહેવામાં આવતો. સોમેશ્વર, હરિહર, અરિસિંહનો તે ખાસ આશ્રયદાતા હતો અને દામોદર, નાનાક, જયદેવ, મદન, વિકલ, કૃષ્ણસિંહ, શંકર સ્વામી, સોમાદિત્ય કમલાદિત્ય અને તે ઉપરાંત ભાટ ચારણો અને અન્ય કવિઓને તેણે ધનવાન્ બનાવ્યા હતા.

બાલચંદ્રસૂરિ.

बहुप्रबन्धकर्तुः श्री बालचन्द्रस्य का स्तुतिः ।
मन्त्रीशवस्तुपालेन यः स्तुतः कवितागुणात् ॥
—પ્રદ્યુમ્નસૂરિકૃત સમરાદિત્યસંક્ષેપ સં. ૧૩૨૪

—બહુ પ્રબન્ધ કરનાર બાલચંદ્ર કે જેની સ્તુતિ કવિતાના ગુણને માટે મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે કરી હતી તેની શું સ્તુતિ કરવી ?

૫૪૮ પ્રબંધ ચિંતામણીમાં વસ્તુપાલ મંત્રી પ્રત્યે આ બાલચંદ્ર પંડિતે એક સ્તુતિશ્લોક ૩૯૬ કહ્યો હતો તેનો ઉલ્લેખ છેઃ—

गौरी रागवती त्वयि त्वयि वृषो बद्धादरस्त्वं युतो
भूत्या त्वं च लसद्गुणः शुभगणः किं वा बहु ब्रूमहे ।
श्री मंत्रीश्वर ! नूनमीश्वरकलायुक्तस्य ते युज्यते
बालेन्दुं चिरमुच्चकै रचयितुं त्वत्तोऽपरः कः प्रभुः ॥

—હે મંત્રિ ! તારામાં અને શિવમાં હવે કંઇ ફેર રહ્યો દેખાતો નથી, કેમકે શિવને ગૌરી (પાર્વતી) જેમ વ્હાલી સ્ત્રી છે તેમ તને ગૌરી—ગૌર અંગવાળી વ્હાલી સ્ત્રી છે, જેમ શિવમાં વૃષને—નંદીને ઘણો આદર છે તેમ તારામાં વૃષ—ધર્મનો આદર છે, જેમ શિવ ભૂતિ—ભસ્મથી યુક્ત છે, તેમ તું પણ ભૂતિ—સમૃદ્ધિથી યુક્ત છે. જેમ શિવ ગુણથી શોભે છે તેમ તું પણ ગુણથી શોભે છે, જેમ શિવને શુભ ગણ છે તેમ તને શુભ ગણ—સેવકો છે એથી તું ઈશ્વરની—શિવની કલાયુક્ત છો. શિવને (ભાલમાં) બાલેન્દુ છે તે રચવાનું—આ બાલચંદ્રને સ્વીકારવાનું તને યોગ્ય છે. તારા કરતાં બીજો કયો પ્રભુ છે ?

આ કહેનાર બાલચંદ્રને તેની આચાર્યપદ સ્થાપનામાં વસ્તુપાલે એક હજાર દ્રામ ખર્ચ્યા.

૫૪૯. આ કર્તાએ પોતાની હકીકત પોતાના વસંતવિલાસ કાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં આપી છે કેઃ—મોઢેરક નામના શહેરમાં (ગાય-

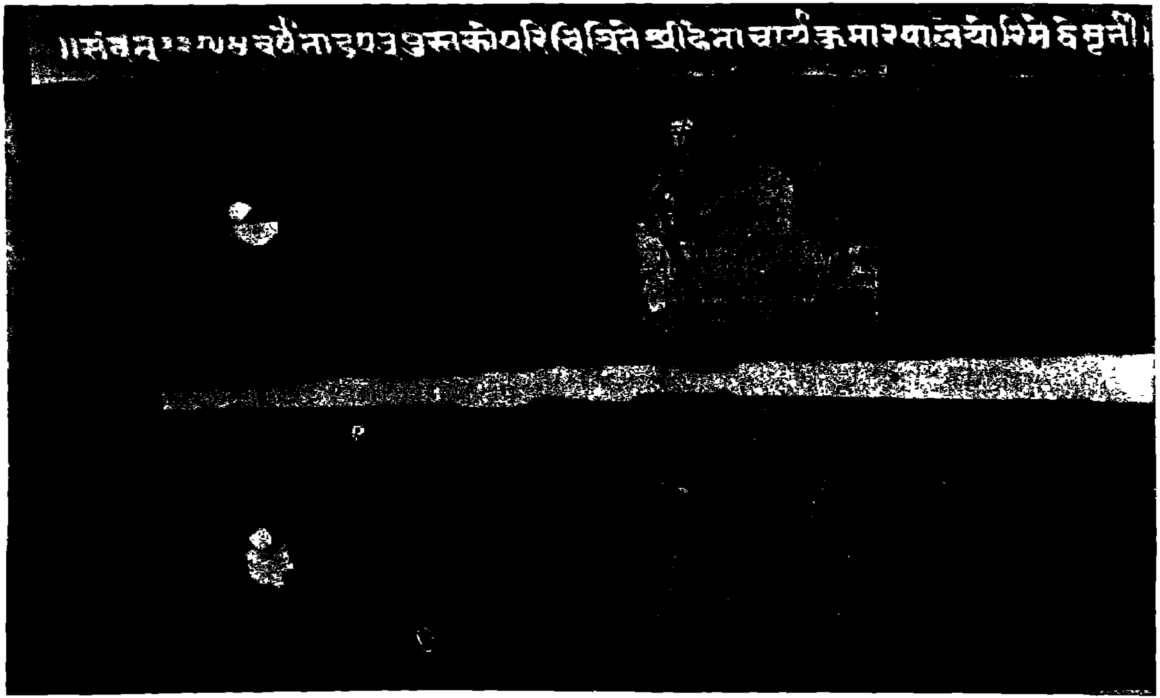
૩૯૬. આ શ્લોકને લગભગ મળતો શ્લોક બાલચંદ્રે જૈત્રસિંહ સંબંધે કહ્યો છે તે માટે જુઓ વસંતવિલાસ ૩ જા સર્ગને અંતે મૂકેલ શ્લોક પૃ. ૧૬.

કવાડ રાજ્યના કડી પ્રાંતમાં આવેલું મોઢેરા) ધરાદેવ નામનો પ્રસિદ્ધ મોઢ બ્રાહ્મણ હતો. તે દીન જનોને રક્ષતો અને જિનપ્રણીત શાસ્ત્રના રહસ્યનો જાણનાર હતો. તેને વિદ્યુત્ (વીજળી) નામની પત્નિથી મુંજાલ નામનો પુત્ર થયો. તે પિતાના ઘરમાં રહેતો હોવા છતાં સંસારને જાલ સ્વરૂપ સમજતો હતો. હરિભદ્રસૂરિની વાણી સાંભળી વિવેકરૂપી સંપત્ મેળવી માબાપની અનુમતિથી જૈનમતનું વ્રત અભ્યાસ્યું- ક્રમે ક્રમે સમગ્ર કલામાં ગુરૂ પાસેથી નિપુણ થઇ દીક્ષા લીધી અને બાલચંદ્ર નામ રાખ્યું. હરિભદ્ર સૂરિએ પોતાના આયુષ્યને અંતે બાલચંદ્રને પોતાના પદમાં સ્થાપ્યા. ટુંકમાં તેના ધર્માચાર્ય અને સૂરિપદપ્રદાતા હરિભદ્ર સૂરિ હતા. રત્નશ્રી ગણિનીના તે ધર્મપુત્ર હતા. ચૌલુક્ય ભૂપાલો જેના ચરણમાં નમતા અને જે સરસ્વતીના નિવાસ સ્થાનરૂપ હતા એવા ચૌલુક્ય રાજગુરૂ પદ્માદિત્ય તેના અધ્યાપક હતા. વાદિદેવસૂરિ ગચ્છના આચાર્ય ઉદયસૂરિએ તેને સારસ્વત મંત્ર આપ્યો હતો. એક વખત તેણે સરસ્વતીનું ધ્યાન કરતાં યોગનિદ્રામાં એક મુહૂર્ત્ત આવી શારદાએ કહ્યું 'વત્સ ! તારા બાલ્યકાળથી સારસ્વત કલ્પથી કરેલા મારા ધ્યાનથી હું તારા પર પ્રસન્ન થઈ છું અને જેમ પૂર્વે કાલીદાસ આદિ બુદ્ધિશાળી મારી ભક્તિથી કવીન્દ્રો થયા તેમ વત્સ ! તું પણ થશે.' આ સરસ્વતીના પ્રસાદથી જેણે મહાકવિત્વરીતિ મેળવી છે એવો હું આ વસન્તવિલાસ કાવ્ય રચું છું.' તેણે પોતાને 'વાગ્દેવીપ્રતિપન્નસૂનુ' તરીકે ઓળખાવેલ છે. (પી. ૩, ૧૦૦; પી. ૫, ૪૮).

૫૫૦. પોતાની ગચ્છ પરંપરા પોતે ઉપદેશ કંદલી વૃત્તિમાં આપી છે કેઃ—ચંદ્ર ગચ્છમાં પ્રદ્યુમ્ન સૂરિ થયા કે જેણે તલવાટકના રાજાને પ્રબોધ્યો હતો, તેની પછી ચંદ્રપ્રભ સૂરિ થયા કે જેણે જિનની પ્રાભાતિક સ્તુતિ રચી હતી, તેના ધનેશ્વરસૂરિ થયા કે જેણે પોતાના સ્વર્ગસ્થ ગુરૂ પાસેથી મંત્ર પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને સમયુ નામના નગરના દેવતા—પુરદેવતાને પ્રબોધ્યો હતો. તેને સરસ્વતીના ચાર હસ્ત જેવા

ચાર શિષ્ય નામે વીરભદ્ર, દેવસૂરિ, દેવપ્રભ અને દેવેન્દ્રસૂરિ થયા, તે પૈકી છેલ્લા દેવેન્દ્રસૂરિએ જિન પ્રાસાદો જ્યાં પુષ્કળ હતાં એવી મંડલી (માંડલ) નામની નગરીમાં મહાવીર ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેના ભદ્રેશ્વર સૂરિ અને તેના અભયદેવસૂરિ થયા કે જેનું ધર્મોપદેશામૃત પીને આસડે પોતાની વિવેકમંજરી અને ઉપદેશકંદલી રચી. તેના શિષ્ય હરિભદ્ર સૂરિ ષડ્દર્શનો અને સાહિત્યમાં નિષ્ણાત થયા; અને તેના શિષ્ય તે બાલચંદ્ર. સમરાદિત્યસંક્ષેપાદિના કર્ત્તા અને અનેક ગ્રંથોના સંશોધક પ્રસિદ્ધ પ્રદ્યુમ્નસૂરિને પદપ્રતિષ્ઠાપ્રાપ્તિ આ સુકવિ બાલચંદ્ર દ્વારા થઈ હતી.

૫૫૧ આ બાલચંદ્રસૂરિએ કરૂણાવજ્રાયુધ (પ્ર૦ આ. સભા) એ નામનું પંચાંકી નાટક રચ્યું, તે વીરધવલના મંત્રી વસ્તુપાલની આજ્ઞાથી શત્રુંજયમંડન પ્રથમ તીર્થંકર (ઋષભદેવ) ના ઉત્સવમાં ભજવાયું હતું તે પરથી જણાય છે કે તે મંત્રી શત્રુંજયની યાત્રાએ ગયા (સં. ૧૨૭૭) ત્યારે રચ્યું. તેમાં વજ્રાયુધ ચક્રવર્ત્તિએ પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ પારેવાનું રક્ષણ કર્યું તે પ્રસિદ્ધ વસ્તુને અવલંબીને આ નાટક રચાયેલું છે. પોતાના સમકાલીન મહાકવિ આસડે રચેલા ગ્રંથો નામે વિવેકમંજરી અને ઉપદેશકંદલી ઉપર ટીકાઓ તેણે રચી, વિવેકમંજરી ટીકા સં. ૧૨૪(૭)૮ માં રચી (કી. ૨, ૫; પી. ૩, ૧૦૦), કે જે નાગેંદ્ર ગચ્છના વિજયસેનસૂરિએ અને બૃહદ્‌ગચ્છના શ્રી પદ્મસૂરિએ શોધી તથા તેમાં દેવાનંદગચ્છના કનકપ્રભસૂરિ શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ સહાય કરી; અને ઉપદેશકંદલી પર વૃત્તિ રચી કે જેની તાડપત્રની સં. ૧૨૯૬ની પ્રત પાટણના ભંડારમાં છે. (પી, ૫,૪૨). અને તે ઉપરાંત વસન્તવિલાસ નામનું મહાકાવ્ય (ગા. ઓ. સી. નં. ૭) બનાવ્યું છે, તેમાં કીર્ત્તિકૌમુદીની પેઠે વસ્તુપાલનાં પરાક્રમો વર્ણવેલાં છે. વસ્તુપાલ સોમશર્મા અને હરહરાદિ કવિઓથી વસંતપાલ કહેવાતો હતો તેથી તે નામ પરથી કાવ્યનું નામ વસન્તવિલાસ રાખ્યું છે. આમાં વસ્તુપાલના મૃત્યુનો ઉલ્લેખ હોવાથી તે મૃત્યુ સંવત્ ૧૨૯૬ પછી અને તે વસ્તુપાલના

સં. ૧૨૯૪ની તાડપત્રની પ્રતમાં ચિત્રિત શ્રી હેમાચાર્ય અને રાજન્ કુમારપાલ પૃ. ૩૮૪

પુત્ર જૈત્રસિંહના વિનોદ માટે રચાયું તેથી તે ગ્રંથનો રચનાસમય વિક્રમ તેરમા સૈકાની આખરનો અથવા ચૌદમા સૈકાની શરૂઆતના આશરાનો છે એ ચોક્કસ છે. તેમાં ૧૪ સર્ગ છે અને તેમાં ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે કેટલીક સામગ્રી મળી આવે છે.[૩૯૭]

૫૫૨ **જયસિંહસૂરિ**—તે વીરસૂરિના શિષ્ય અને ભરૂચના મુનિસુવ્રત સ્વામીના મંદિરના આચાર્ય હતા. તેજપાલ મંત્રી એકદા મંદિરની યાત્રાએ આવતાં તે આચાર્યે કાવ્યથી તેની સ્તુતિ કરી અને અંબડના શકુનિકાવિહારમાંની ૨૫ દેવકુલિકા માટે સુવર્ણ-ધ્વજ દંડ બનાવી આપવા કહ્યું. વસ્તુપાલની સંમતિથી તેજપાલે કરાવી આપ્યા તેની સ્મૃતિમાં આ સૂરિએ બંને ભાઇઓના આ દાન માટે એક સુંદર લાંબું પ્રશસ્તિકાવ્ય રચ્યું, કે જેમાં મૂળરાજથી વીરધવલ સુધીના રાજાઓની વંશાવલીએ ટુંક વર્ણન પણ આવેલ છે. અને તે ઉક્ત મંદિરની ભીંતના પથ્થરમાં કોતરવામાં આવ્યું હતું તેમ લાગે છે. જો કે શકુનિકા વિહારની મસ્જીદ બનાવવામાં આવી છે, છતાં તે તેના અન્ય નાટક ગ્રંથ હમ્મીરમદમર્દનકાવ્યની પ્રતની અંતે લખાયેલ મળી આવ્યું છે. (જુઓ પારા ૫૨૮) બીજો ગ્રંથ નામે ઉક્ત હમ્મીરમદ મર્દન (ગા. ઓ. સી. નં. ૧૦)તે ગૂજરાત ઉપર મુસલમાનોએ કરેલો હુમલો બંને ભાઇઓએ પાછો હઠાવ્યો એ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાંના એક અગત્યના બનાવને નાટકના રૂપમાં રજુ કરતું કાવ્ય છે; અને તે નાટક વસ્તુપાલના પુત્ર જયન્તસિંહની આજ્ઞાથી (ખંભાતના) ભીમેશ્વર[૩૯૮] ભગવાનની યાત્રાના ઉત્સવ

૩૯૭. જુઓ તેના પર સ્વ૦ સાક્ષર ચિમનલાલ દલાલની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના, કે જેના ગૂ૦ ભાષાન્તર માટે જુઓ જૈનયુગ સં. ૧૯૮૩ ભાદ્ર૦ આશ્વિન ને સં. ૧૯૮૪ ના અંકો.

૩૯૮. આ ભીમેશ—ભીમેશ્વરના ખંભાતના મંદિરમાં સોનાના કલશ અને ધ્વજદંડ વસ્તુપાલે કરાવ્યા હતા—જુઓ જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત ૪-૭૨૦, અને સુકૃતસંકીર્તન ૧-૩.

પ્રસંગે ખંભાતમાં પહેલ વહેલું ભજવાયું હતું. આમાં પાંચ અંક છે. તેની તાડપત્રની સં. ૧૨૮૬ ની લિખિત પ્રત મળી આવે છે તેથી તે પહેલાં અને વસ્તુપાલનો કારભાર સં. ૧૨૭૬ માં થયો ત્યાર પછી રચાયેલું છે.

૫૫૩ **ઉદયપ્રભસૂરિ**—આ વસ્તુપાલના ગુરૂ ઉપર્યુકત વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય હતા. તેને વસ્તુપાલ મંત્રીએ સૂરિપદથી સમલંકૃત કરાવેલ હતા. તેણે **સુકૃતકલ્લોલિની** (કાં. છાણી) નામનું પ્રશસ્તિકાવ્ય રચ્યું (પ્ર૦ હમીરમદમર્દન પરિ૦ ૩ ગા. ઓ. સી.) તેમાં વસ્તુપાલ અને તેજપાલનાં સુકૃત્યો-ધાર્મિક કાર્યો અને યશનો ગુણાનુવાદ બતાવેલ છે. વસ્તુપાલે શત્રુંજયની યાત્રા કરી (સં. ૧૨૭૭) તે પ્રસંગે આ કાવ્ય રચાયું લાગે છે, અને વસ્તુપાલે પોતે બંધાવેલા ઇંદ્રમંડપના એક મોટા પથ્થરની તખ્તી ઉપર તે કોતરાવ્યું હતું. આમાં કાવ્યત્વના ઉંચા ગુણો હોવા ઉપરાંત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આપણને ઘણી માહિતી મળે છે. અરિસિંહના **સુકૃતસંકીર્ત્તન** કાવ્યની માફક આમાં પણ વસ્તુપાલની વંશાવલી આપેલી છે અને ચાપોત્કટ (ચાવડા) અને ચૌલુકય વંશના રાજાઓનું વર્ણન આપ્યું છે. વિશેષમાં બહુ મોટા ગ્રંથો ઉક્ત સૂરિએ રચ્યા છેઃ–૧ **ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય** વસ્તુપાલના યાત્રા પ્રસંગે 'લક્ષ્મ્યંક' રચ્યું છે. (પી. ૨, ૩૩ પી. ૩, ૧૬) તેનું બીજું નામ **સંઘાધિપતિ ચરિત્ર** મહાકાવ્ય છે. તેમાં પ્રથમ તથા છેલ્લા સર્ગમાં વસ્તુપાલ તથા તેના ગુરૂ અને બીજા જૈનાચાર્યો સંબંધી ઐતિહાસિક વૃત્તાંત છે. બાકીનો ભાગ આદિનાથ અને નેમિનાથ વગેરે તીર્થંકરોનાં ચરિત્રોનો છે. તેને મલધારી નરચંદ્રસૂરિએ સંશોધ્યું. (પા. ભં. તાડપત્ર) ૨ જ્યોતિષનો ગ્રંથ નામે **આરંભસિદ્ધિ** (પ્ર૦ પુરૂષોત્તમ ગીગાભાઇ ભાવ૦) ૩ સંસ્કૃત **નેમિનાથચરિત**, ૪–૫ **ષડશીતિ** અને **કર્મસ્તવ** એ બે કર્મગ્રંથોપર ટિપ્પન, તથા ૬ સં. ૧૨૯૯ માં ધર્મદાસ ગણિકૃત ઉપદેશમાલા પર **ઉપદેશમાલાકર્ણિકા** નામની ટીકા ધોળકામાં રચી પૂર્ણ કરેલ છે.

૫૫૪ વસ્તુપાલનો પોતાનો પુસ્તકભાંડાગાર જબરો હતો અને તેમાં સર્વ જાતના કિંમતી અને અલભ્ય ગ્રંથોનો અપૂર્વ સંગ્રહ એકત્રિત કર્યો હતો (હરિહર પ્રબંધ). પ્રસિદ્ધ આલંકારિક માણિક્યચંદ્રસૂરિ કાવ્યપ્રકાશ પરની ટીકા નામે કાવ્ય પ્રકાશ સંકેત રચવામાં વ્યગ્ર હોવાથી વસ્તુપાલે તીર્થયાત્રામાં સાથ આપવા બોલાવ્યા છતાં આવી શકયા નહોતા, તેમને પોતાના પુસ્તકાલયની સર્વ ધાર્મિક ગ્રંથોની પ્રતો આપવાની આજ્ઞા કરી હતી. તે સૂરિએ તે મંત્રીને 'સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોના એક આદર્શ' એવું બિરૂદ આપ્યું હતું. (જિનહર્ષકૃત વ. ચ.)

૫૫૫ વસ્તુપાલ કાવ્યશક્તિની કદર કરતો એટલું જ નહિ પરંતુ ગ્રંથકારોને ધાર્મિક તેમજ સાહિત્યના ગ્રંથો રચવાને પોતાના બોધ અને આનંદ માટે વિનવતો—પ્રેરતો; તેના ઉદાહરણ તરીકે નીચે જણાવવામાં આવ્યું છે.

૫૫૬. નરચંદ્રસૂરિ કે જે હર્ષપુરીય ગચ્છના જયસિંહસૂરિ—અભય દેવસૂરિ (મલધારી)—હેમચંદ્ર સૂરિ—શ્રીચંદ્રસૂરિ—મુનિચંદ્ર સૂરિના શિષ્યો દેવાનંદ અને યશોભદ્ર,—તેમના શિષ્ય દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા તે વસ્તુ-પાલની સંઘયાત્રામાં ગયા હતા ને તેની સાથે ઘણો પરિચય ધરાવતા હતા. તેમને એકદા વસ્તુપાલે વિજ્ઞપ્તિ કરી કે 'આપે મારા શિર પર હાથ મૂકવાથી હું સંઘાતિપત્ય પામ્યો, સેંકડો ધર્મસ્થાનો અને દાનવિધિઓ કર્યાં, અને હવે જૈનશાસનકથાઓ સાંભળવા મારૂં ચિત્ત ઉત્કંઠ છે' તેથી તેમણે ૧૫ તરંગોમાં કથારત્નસાગર રચ્યો. (સં. ૧૩૧૩ની તાડપત્રની પ્રત પા. સૂચિ) વિશેષમાં એક વિજ્ઞપ્તિ કરી કે ' અતિ વિસ્તૃત અને અતિ સંક્ષિપ્ત એવા ગ્રંથો છે તે કલેશથી સમજાય છે. અને કાવ્યરહસ્યનો નિર્ણય તેથી થઇ શકતો નથી તો અતિ વિસ્તૃત નહિ પણ કવિ કલાનું સર્વસ્વ જેમાં આવી જાય અને દુર્મેધને પણ બોધક થાય એવું અનન્યસદૃશ શાસ્ત્ર કહો,' આથી તે સૂરિએ પોતાના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભ સૂરિને તેવો ગ્રંથ રચવાની આજ્ઞા કરતાં વસ્તુપાલના આ-

નંદ માટે નરેંદ્રપ્રભે આદ પ્રકરણમાં અલંકારમહોદધિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો.

૫૫૭ નરચંદ્રસૂરિએ વળી [૩૯૯]મુરારિકૃત અનર્ઘરાઘવ પર ૨૩૫૦ શ્લોક પ્રમાણ ટિપ્પન (જે. નં. ૨૨૦), શ્રીધરકૃત ન્યાય-કંદલી પર ટીકા (કે જેમાં વિમલસૂરિએ સહાય આપી હતી જે. ૪), જ્યોતિઃસાર (વે. નં. ૩૧૧; પી. ૩, ૨૭૫) કે જે નારચન્દ્ર જ્યોતિષ્ સાર કહેવાય છે, પ્રાકૃત દીપિકા-પ્રબોધ કે જેમાં હેમાચાર્યના અષ્ટમાધ્યાયના આખ્યાનોની રૂપસિદ્ધિ છે. (બુહ્. ૭ નં. ૮; પા૦ ભં.), ચતુર્વિંશતિજિન સ્તોત્ર (પી. ૫, ૯૬) ઇત્યાદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે.[૪૦૦] તેમજ સ્વગુરૂ દેવપ્રભસૂરિનું પાંડવચરિત અને ઉદય પ્રભસૂરિનું ધર્માભ્યુદય કાવ્ય સંશોધ્યાં છે. તેમના આદેશથી ગુણ-વલ્લભે વ્યાકરણ ચતુષ્કાવચૂરિ સં, ૧૨૭૧ માં રચી. સં. ૧૨૮૮ માં તેમણે રચેલા વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિરૂપ સ્તુતિકાવ્યો ગિરનાર પર શિલાલેખમાં મોજૂદ છે. (જે. પૃ. ૩૨ અને ૬૫) તેમણે સમરાદિત્ય-સંક્ષેપના કર્ત્તા પ્રદ્યુમ્નસૂરિને ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વાચના આપી હતી.[૪૦૧]

---

૩૯૯. 'મુરારિનું અનર્ઘરાઘવ ગૂજરાતમાં ઘણું પ્રિય થએલું માલૂમ પડે છે, કારણકે તેના ઉપર મલધારી દેવપ્રભાચાર્યનો અનર્ઘરાઘવ રહસ્યાદર્શ (ગ્રંથ ૭૫૦૦), તેમના શિષ્ય નરચંદ્રાચાર્યનું મુરારિ ટિપ્પન (ગ્રંથ ૨૫૦૦) અને તપાગચ્છના જયચંદ્રસૂરિના શિષ્ય જિનહર્ષની અનર્ઘરાઘવ-વૃત્તિ એમ ત્રણ ટીકાઓ છે.'-સ્વ૦ દલાલ.

૪૦૦. આ નરચંદ્રસૂરિના વંશમાં પદ્મદેવસૂરિ-શ્રીતિલકસૂરિશિષ્ય રાજ-શેખરસૂરિએ શ્રીધરકૃત ન્યાયકંદલિ પર પંજિકા (પી. ૩, ૨૭૨-૨૭૫) રચી છે તેમાં નરચંદ્રસૂરિના ગ્રંથો જણાવેલા છે કે:—

टिप्पनमनर्घराघवशास्त्रे किल टिप्पनं च कंदल्यां
सारं ज्योतिषमद्भुतः प्राकृतदीपिकामपि च ॥१५॥

૪૦૧. श्रीमते नरचन्द्राय नमोऽस्तु मलधारिणे ।
ददे मेऽनुत्तरा येनोत्तराध्ययनवाचना ॥२३॥

૫૫૮ નરચંદ્રસૂરિના ગુરૂ દેવપ્રભસૂરિએ સં. ૧૨૭૦ લગભગ 'છઠ્ઠા અંગોપનિષદ્-જ્ઞાતા ધર્મકથા અને ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષચરિત્ર ઇત્યાદિ જોઇને કૌતુહલથી પાંડવોના ચરિત્ર રૂપે' ૧૮ સર્ગનું ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પાંડવ ચરિત્ર મહાકાવ્ય રચ્યું તેનું યશોભદ્રસૂરિ રત્નચંદ્રસૂરિ અને નરચંદ્રસૂરિએ સંશોધન કર્યું હતું. (પી ૩, ૧૩૨; વે૦ નં. ૧૭૪૮ પ્ર૦ કાવ્યમાલા સન ૧૯૧૧. તેનું ગૂ. ભા. ભી. મા. તરફથી મુદ્રિત); વળી દેવપ્રભે ધર્મસારશાસ્ત્ર[૪૦૨]-અપરનામ મૃગાવતી ચરિત્ર પાંચ વિશ્રામમાં (જેસ. પૃ. ૫૨) તથા મુરારિના અનર્ઘરાઘવ પર અનર્ઘરાઘવકાવ્યાદર્શ (ગ્રંથ ૭૫૦૦) રચ્યાં. ઉક્ત નરેંદ્રપ્રભે અલંકાર મહોદધિ ઉપરાંત કાકુત્સ્થકેલિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો.[૪૦૩]

૫૫૯. આ સમયે 'કવીન્દ્રબન્ધુ' નામનું બિરૂદ ધરાવનાર યશોવીર તે જાબાલિપુરમાં ચાહમાન રાજા ઉદયસિંહનો મંત્રી હતો. એ બહુશ્રુત વિદ્વાન્ અને રાજનીતિનિપુણ પ્રધાન હતો. મહામાત્ય વસ્તુપાલ તથા તેજપાલની સાથે આની ગાઢ મૈત્રી હતી. તેજપાલના બનાવેલા આબુ પરના નેમિનાથ ચૈત્યના શિલ્પકામમાં એણે કેટલાક દોષો બતાવ્યા હતા. (જુઓ જિનહર્ષનું વ૦ ચ૦). તેણે માદ્દડીમાં સં. ૧૨૮૮માં બિંબ પ્રતિષ્ઠા તથા સં. ૧૨૯૧માં આબુ પર દેવકુલિકા કરાવી હતી[૪૦૪]

---

૪૦૨. तत्क्रमिको देवप्रभसूरिः किल पांडवायनचरित्रं ।
श्री धर्मसारशास्त्रं च निर्ममे सुकविकुलतिलकः ॥१३॥
—રાજશેખરકૃત ન્યાયકંદલિપંજિકા પી. ૩, ૨૭૫.

૪૦૩. तस्य गुरोः प्रियशिष्यः प्रभु नरेंद्रप्रभः प्रभावाढ्यः ।
योऽलंकारमहोदधिमकरोत्काकुत्स्थकेलिं च ॥१६॥
—એજન.

૪૦૪. માદ્દડી તે હાલનું માદ્રી કે જે એરનપુરારોડથી ૩૦ મેલ પશ્ચિમ જોધપુર રાજ્યમાં આવેલું નાનું ગામ છે, તે તે વખતે મોટું શહેર હશે.

૫૬૦. આ સમયે અનેક પુસ્તકોની તાડપત્ર પર પ્રતિઓ લખાઈ હતી. તે પૈકી કેટલીકનો ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે તે આ પ્રમાણેઃ- સં. ૧૨૭૪માં સિદ્ધસૂરિએ જિનભદ્ર ગણિકૃત ક્ષેત્રસમાસ પર રચેલી ટીકાની (પા. સૂચિ નં. ૪૪) સં. ૧૨૭૫માં તાડપત્ર પર કર્મવિપાક ટીકાની (પા. સૂચિ નં. ૨૦), સં. ૧૨૮૪માં તાડપત્ર પર શ્રીચંદ્રસૂરિકૃત જીતકલ્પચૂર્ણિ (પા. ભં. પી. ૫, ૧૨૯), ની પ્રતો લખાઇ; તથા આઘાટદુર્ગમાં જૈત્રસિંહના રાજ્યમાં ને જગતસિંહના મહામાત્યપણામાં હેમચંદ્ર નામના શ્રાવકે સમસ્ત સિદ્ધાંતોનો ઉદ્ધાર કર્યો એટલે કે સર્વ સૂત્રો તેણે તાડપત્ર પર લખ્યાં-લખાવ્યાં. આ પૈકી દશવૈકાલિક, પાક્ષિક સૂત્ર અને ઓઘનિર્યુક્તિની પ્રતો ખંભાત શાંતિનાથના ભં. માં વિદ્યમાન છે (પી. ૩,૫૨). સં. ૧૨૮૬માં જયસિંહ સૂરિકૃત હમીરમદમર્દનની તાડપત્ર પર લખાયેલી પ્રત હાલ જે. ભં. માં છે. સં. ૧૨૮૮માં ગોવિન્દ ગણિકૃત કર્મસ્તવ ટીકાની પ્રત ગુરૂ દેવનાગની આજ્ઞાથી શીલચંદ્રે જિનસુંદરી નામની ગણિનીને માટે તાડપત્ર પર લખી (પા. ભં., કી. ૩ નં. ૧૪૮) ગર્ગ ઋષિકૃત

ત્યાંના બે શિલાલેખો સં. ૧૨૮૮ના 'જૈન' તા. ૧૩-૧૧-૨૭ પૃ. ૭૮૭ માં પ્રકટ થયા છે તે પરથી જણાય છે કે તે વર્ષમાં ખંડેરક ગચ્છાચાર્યોના ચરણોના ઉપાસક શુદ્ધવંશી સમસ્ત રાજાઓમાં જાગૃત રહેવાવાલા અને ઉદયસિંહના પુત્ર યશોવીર મંત્રીએ સ્વમાતા ઉદયશ્રીના કલ્યાણાર્થે પોતે કરાવેલા ચૈત્યમાં જેઠ શુદ ૧૩ બુધે શાંતિનાથનું બિંબ તથા જિનયુગલની કાર્યોત્સર્ગસ્થ મૂર્તિઓ શાંતિસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરી; અને સં. ૧૨૯૦ના લેખ માટે જુઓ જિ० ૨, નં. ૧૦૮-૦૯-તેમાં જણાવેલ છે કે તેના પિતાનું નામ મંત્રી શ્રી ઉદયસિંહ હતું કે જે વિપુલ ધનનું દાન કરવાથી દાનવીર, ગિરનાર આદિ તીર્થોની મહાન્ આડંબર સાથે યાત્રા વગેરે ધર્મકૃત્યો કરવાથી ધર્મવીર અને રાજા-મહારાજાઓનું પણ માનમર્દન કરવાથી યુદ્ધવીર-એમ ત્રિવિધવીર ચૂડામણી કહેવાતો હતો. તે પિતાના પુણ્યાર્થે આ યશોવીર કે જેને સરસ્વતી અને લક્ષ્મીએ એકીસાથે અંગીકાર કર્યો છે તેણે સુમતિનાથની પ્રતિમાયુક્ત એક, અને પોતાની માતા અર્થે પદ્મપ્રભની પ્રતિમાવાળી બીજી એમ બે દેવકુલિકાઓ કરાવી.

કર્મવિપાક પરની પરમાનન્દ સુરિકૃત ટીકા અને બૃહદ્ ગચ્છીય હરિભદ્ર સુરિકૃત આગમિકવસ્તુવિચારસારવૃત્તિ લખાઈ (પા. સૂચિ નં. ૧૯) સં. ૧૨૮૯માં દ્રોણાચાર્ય કૃત ઓઘનિર્યુક્તિ વૃત્તિ, મલયગિરિકૃત પિંડનિર્યુક્તિવૃત્તિ, દશવૈકાલિક, તે પરની નિર્યુક્તિ તથા હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા તાડપત્ર પર લખાઇ (જે. ૪૧) સં. ૧૨૯૧માં લખાયેલા એક તાડપત્રના પુસ્તકમાં (પા. ભં.) સિદ્ધસેન, પાદલિપ્ત, મલ્લવાદિ અને બપ્પભટ્ટિનાં પ્રાકૃત પદ્યમાં ચરિત્રો છે. બપ્પભટ્ટિ ચરિત્રમાં ગૌડવહોના કર્ત્તા બપ્પઇરાયને બપ્પભટ્ટિએ જૈન બનાવ્યો એ વાત વર્ણવેલી છે. આ પ્રાકૃતચરિત્રો પ્રાચીન હોવાથી સંસ્કૃત કરતાં વધારે વિશ્વસનીય છે (સ્વ. દલાલ) સં. ૧૨૯૨માં વીજાપૂરમાં દેવભદ્રગણિ, પં. મલયકીર્ત્તિ, પં. અજિતપ્રભગણિ વગેરેનાં વ્યાખ્યાનથી સમસ્ત શ્રાવકોએ સંઘના પઠન-વાચનાર્થે મલયગિરિકૃત નંદીટીકા તાડપત્ર પર લખાવી. (પી. ૩, ૩૬) સં. ૧૨૯૪માં સ્તંભતીર્થવાસી શ્રીમાલવંશીય ઠ. સાઢાસુત ઠ૦ કુમરસીહે નિશીથચૂર્ણિની પ્રત તાડપત્ર પર લખી (કી. નં. ૩૮) સં. ૧૨૯૫માં શ્રીમન્ નલકમાં મહારાજા જયતુગિદેવના રાજ્યમાં મહાપ્રધાન ધર્મદેવના સમયમાં ઉપકેશ વંશના ચિત્રકૂટવાસી સા૦ સાલ્હાકે કર્મસ્તવ તથા કર્મવિપાકની ટીકાની તાડપત્ર પર પ્રત લખી (જે. પૃ. ૨૬) અને તેજ વર્ષમાં વીસલદેવ રાજ્યે દંડાધિપતિ વિજસિંહના વારામાં સંડેરગચ્છીય ગણિ આસચંદ્ર શિ૦ પંડિત ગુણાકરે ષડ્વિધાવશ્યક વિવરણ (યોગ શાસ્ત્રમાંથી) ની તાડપત્ર પર પ્રત લખી (પા. સૂચિ નં. ૩૭) સં. ૧૨૯૬માં ત. દેવેન્દ્રસૂરિ, વિજયચંદ્રસૂરિ, ઉપા. દેવભદ્રગણિના વ્યાખ્યાનની અસરથી વીજાપુરમાં નાગપુરીય શ્રાવકોએ પાક્ષિક પ્રતિક્રમણની ચૂર્ણિ અને વૃત્તિ તાડપત્ર પર લખાવી (પી. ૧, ૩૫; ખં. શાંતિ. ભં.) અને તે વર્ષમાં મહારાજા ભીમદેવના રાજ્યમાં મહામંડલેશ્વર રાણક વીરમદેવની રાજધાનીમાં વિદ્યુત્પુર (વીજાપુર)માં રહીને મલયગિરિકૃત સંગ્રહિણી ટીકા તાડપત્ર પર લખાઇ (જે. ૩૫.)

૫૬૧ આ સમયમાં (સં. ૧૨૯૦ પછી) **વિશેષાવશ્યક પર શિષ્યહિતા** નામની ટીકાની તાડપત્ર પરની પ્રત **આશાદિત્ય** નામના દ્વિજે લખી તે લેખકે ખ૦ જિનપતિસૂરિના પરમભક્ત **મોઢ વંશીય શાંતિ** નામના શ્રાવકને **યશોમતિ** નામની ભાર્યાથી થયેલ **પ્રદ્યુમ્ન** નામના પુત્રની ભાર્યા **લક્ષ્મી** માટે પ્રશસ્તિ રચી પ્રાંતે મૂકી છે. તે **લક્ષ્મીએ વર્દ્ધમાન** (વઢવાણ) નામના પુરમાં **દેવભદ્રસૂરિનાં** વ્યાખ્યાન સાંભળી આ પ્રત લખાવી તેજ સૂરિને અર્પણ કરી તે ભાં. ઇ. માં મોજૂદ છે.

૫૬૨ આ વસ્તુ–તેજ–યુગમાં બીજા ઘણા ગ્રંથકારો થયા:– સં. ૧૨૭૬માં રાજગચ્છના **અભયદેવસૂરિ** (સંમતિ ટીકાકાર)–ધનેશ્વર –અજિતસિંહ–વર્ધમાન–શાતિભદ્ર–ભરતેશ્વર–વૈરસ્વામી–નેમિચંદ્ર–સાગરે-દુસૂરિ શિષ્ય) **માણિક્યચંદ્રસૂરિ** કે જેમણે સં. ૧૨૧ (૪) ૬ માં **કાવ્યપ્રકાશસંકેત** રચ્યો હતો તેમણે **પાર્શ્વચરિત** (પી. ૩, ૧૫૭; જે. ૫) **ભિન્નમાલવંશીય** શ્રેષ્ઠિ **દેહડની** પ્રાર્થનાથી સં. ૧૨૭૬માં દિવાળી દિને વેલાકૂલ શ્રી**દેવકૂપકમાં** પૂર્ણ કર્યું; અને **શાંતિનાથ ચરિતાદિ** (જે. પ્ર. ૪૯) ગ્રંથો રચ્યા. સં. ૧૨૭૭માં મૂલ **ચંદ્રપ્રભ**સૂરિકૃત પ્રાકૃત **સમ્યકત્વપ્રકરણ=દર્શનશુદ્ધિ** પર **ચક્રેશ્વરસૂરિએ** અધૂરી ટીકા મૂકી સ્વર્ગે જતાં તેના પ્રશિષ્ય પૂર્વોક્ત **તિલકાચાર્યે** પૂરી કરી; (કાં. વડો. નં. ૧૬૯) અને તેમણે સં. ૧૨૯૬માં **આવશ્યક** નિર્યુક્તિ-લઘુવૃત્તિ (પી. ૨, ૬; પી, ૪, ૭૪) તેમજ દશવૈકાલિક ટીકા (પી. ૫, ૬–૫૨) તથા બીજા સામાચારી–જૈન સાધુ શ્રાવકોના આચાર–સંબંધી સં. ૧૩૦૪માં અનેક ગ્રંથો પર વૃત્તિઓ જેવી કે **શ્રાવક** પ્રાયશ્ચિત્ત સામાચારી–પૌષધિક પ્રાયશ્ચિત્ત સામાચારી–ચૈત્યવંદના-વંદનક–પ્રત્યાખ્યાન લઘુવૃત્તિ–શ્રાવક પ્રતિક્રમણ સૂત્રવૃત્તિ–સાધુ પ્રતિક્રમણસૂત્ર લઘુવૃત્તિ (પી. ૪, ૧૦૮), પાક્ષિકસૂત્ર–પાક્ષિકક્ષામણકાવચૂરિ આદિ રચી. (જૈસ. પ્ર. ૨૦, ૩૬) તેઓ સં. ૧૩૦૪ સુધી વિદ્યમાન હતા.

૫૬૩. વળી સં. ૧૨૭૮માં **ચંદ્રકુલના** વર્ધમાનસૂરિ-જિનેશ્વર–

નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવ–જિનવલ્લભ–જિનશેખર–પદ્મેન્દુ શિષ્ય અભયદેવસૂરિ (બીજા) એ 'શ્રી' એ શબ્દથી અંકિત જયન્તવિજય કાવ્ય (પ્ર. કાવ્યમાલા નં. ૭૫), સં. ૧૨૮૦માં શ્રીપ્રભસૂરિએ હેમચંદ્રના કારકસમુચ્ચયોધિકારત્રયમાંથી પહેલા બે અધિકાર પર વૃત્તિ, સં. ૧૨૮૧માં લક્ષ્મીધરે તિલકમંજરીકથાસાર, સં. ૧૨૮૨માં (ખ૦ જિનપતિસૂરિ શિ૦) ઉક્ત પૂર્ણભદ્ર ગણિએ સ્થાનાંગ–ભગવતી–ઋષિસ્તવમાંથી ઉદ્ધરી અતિમુક્તચરિત્ર પાલણપુરમાં, અને તેણેજ સં. ૧૨૮૫માં જેસલમેરમાં છ પરિચ્છેદવાળું ધન્યશાલિભદ્રચરિત તેમજ જેસલમેરમાં સં. ૧૩૦૫ (બાણશૂન્યાનલગ્નૌ ?) કૃતપુણ્યચરિત્ર (મોટી ટોલી ભં. પાલીતાણા) આદિ રચ્યાં. આ ધન્યશાલિભદ્રચરિતમાં સર્વદેવસૂરિએ સહાય આપી છે અને તેના સંશોધક સૂરપ્રભવાચક હતા કે જેમણે વાદિ યમદંડ નામના દિગંબરને ખંભાતમાં જીત્યો હતો, કાલસ્વરૂપકુલક વૃત્તિ રચી હતી અને જેમણે ચંદ્રતિલક ઉપાધ્યાય અને વિદ્યાનંદને અભ્યાસ કરાવ્યો હતો.

૫૬૪. સં. ૧૨૮૫ના અરસામાં પાર્શ્વનાથ ચરિત્રાદિ વિંશતિ (૨૦) પ્રબંધના કર્તા આચાર્ય વિનયચંદ્ર વિદ્યમાન હતા. તેમનો કવિશિક્ષા નામનો કાવ્યસાહિત્ય પર રચેલ (વિનયાંક) ગ્રંથ તાડપત્ર પર પાટણ ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. (પા. સૂચિ નં. ૫૯) તે કવિ તેમાં કહે છે કે બપ્પભટ્ટી ગુરૂની વાણીમાં કવિશિક્ષા કહીશ (**नत्वा श्री भारतीं देवीं बप्पभट्टिगुरोर्गिरा । काव्यशिक्षां प्रवक्ष्यामि नानाशास्त्रनिरीक्षणात् ।**) બપ્પભટ્ટી કાવ્યશૈક્ષ કહેવાતા હતા; અને તેમની રચેલી કાવ્યશિક્ષાનો વિનયચંદ્રે પોતાના ગ્રંથમાં ઉપયોગ કરેલો હશે. પ્રસ્તુત શિક્ષામાં તે વખતના ૮૪ દેશોની [૪૫૦]માહિતી

---

૪૦૫. ચોરાશી દેશોનાં નામ નીચે પ્રમાણે ગણાવેલાં છે:— 'चतुरशीतिर्देशाः गौडकन्यकुब्ज कौल्लाक कलिंग अंग वंग कुरंग आचाल्य कामाक्ष ओष्ट्र पुंड्रउडीश मालवलोहित पश्चिम काच्छवालभ सौराष्ट्र कुंकण लाट श्रीमाल अर्बुदमेदपाट मरुवरेन्द्र यमुनागंगातीरअंतर्वेदि

આપેલી છે; તે પૈકી સુરાષ્ટ્ર નવહજાર ગામનો, લાટ દેશ એકવીસ હજાર ગામનો, ગૂર્જર દેશ સિત્તર હજાર ગામનો વગેરે જણાવ્યું છે. પ્રાયઃ આ વિનયચંદ્રે સં. ૧૨૮૬માં મલ્લિનાથચરિત્ર મહાકાવ્ય રચ્યું ને ઉદયસિંહે રચેલી ધર્મવિધિવૃત્તિને સુધારી–શોધી. (કાં. છાણી)

૫૬૫. સં. ૧૨૮૫ના વર્ષમાં જગચ્ચંદ્રસૂરિએ ઉગ્ર તપ આદર્યું હતું તેથી મેવાડના રાજાએ 'તપા' બિરૂદ તેમને આઘાટમાં આપ્યું અને તેનાથી 'તપા–ગચ્છ' સ્થપાયો. (મેવાડની ગાદીપર સં. ૧૨૭૦

मागध मध्य कुरुकाहल कामरूप कांची अवंती पापांतक किरात सौवीर औशीरवाकाण उत्तरापथ गुर्जर सिंधुकेकाण नेपाल टक्क तुरष्क ताइकार बर्बरजर्जर काश्मीर हिमालय लोहपुरुष श्री राष्ट्र दक्षिणापथ सिंधल चौल कौशल पांडु अंध्र विन्ध्य कर्णाटद्रविड श्रीपर्वत विदर्भ धाराउर-लाजी तापी महाराष्ट्र आमीर नर्मदातट द्वीपदेशाश्चेति ॥

हीरुयाणी इत्यादि षट्कं । पत्तनादि द्वादशकं । मातरादिश्चतुर्विंशतिः । वट्ट इत्यादि षट्त्रिंशत् । भालिजादि चत्वारिंशत् । हर्षपुरादि द्विपंचाशत् । श्रीनारप्रभृति षट्पंचाशत् । जंबूसरप्रभृति षष्टिः । पडवाण प्रभृति षट्सप्ततिः । दर्भावतीप्रभृति चतुरशीतिः । पेटलापद्रप्रभृति चतुरुत्तरशतं । षदिराल्लुकाप्रभृति दशोत्तरं शतं । भोगपुरप्रभृति षोडशोत्तरं शतं । धवलक्क प्रभृति पंचशतानि । माहणवासाद्यमर्धाष्टमशम् । कौंकणप्रभृति चतुर्दशाधिकानि चतुर्दशशतानि । चंद्रावतीप्रभृति अष्टादशशतानि । द्वाविंशति शतानि महितटं । नव सहस्राणि सुराष्ट्राः । एकविंशति सहस्राणि लाटदेशः । सप्तति सहस्राणि गूर्जरो देशः पारतश्च । अद्दूडलक्षाणि व्राह्मणपाटकं । नवलक्षाणि डाहलाः । अष्टादशलक्षाणि द्विनवत्यधिकानि मालवो देशः । षड्त्रिंशल्लक्षाणि कन्यकुब्जः । अनंतमुत्तरापथं दक्षिणापथं चेति ॥ —ષટ્ક એટલે ૭ ગામોનો સમુદાય; ઇત્યાદિ.–સ્વ. સાક્ષર ચિમનલાલ દલાલનો 'પાટણના ભંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય' એ લેખ. (પાંચમી ગૂજરાતી સા. પરિષદ્‌નો અહેવાલ)

થી ૧૩૦૯ સુધી જૈત્રસિંહ નામે રાજા હતો. સં. ૧૨૭૯ સુધી મેવાડની રાજધાની નાગદ્રહ-નાગહ્રદ-હાલનું નાગદા શહેર હતું, તે તૂટયા પછી ચિતોડ રાજધાની થઇ. આઘાટ તે ઉદયપુર પાસેનું આહાડ કે જે મેવાડનું એક પ્રાચીન નગર હતું.) આ તપા જગચ્ચંદ્રસૂરિ અને તેના શિષ્યમંડળને વસ્તુપાલે [૪૦૬] ગૂજરાતમાં અતિ માન આપ્યું અને તેથી ગૂજરાતમાં તપાગચ્છનો પ્રભાવ અત્યાર સુધી જબરો ચાલ્યો આવ્યો છે. આ જગચ્ચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વિજયચંદ્રસૂરિ તે મૂળ વસ્તુપાલના ગૃહમાં લેખ્ય કર્મ કરનાર મંત્રિ-હિસાબી મહેતા હતા અને તેને આચાર્યપદ અપાવવામાં પણ વસ્તુપાલની સામેલગીરી હતી. (મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી શ્લો. ૧૨૨-૧૨૫) આ વિજયચંદ્રસૂરિથી 'વૃદ્ધ પોશાલિક તપાગચ્છ' સ્થપાયો.

૫૬૬. સં. ૧૨૮૬માં નાગોરના રહીશ દેલ્હાના પુત્ર પૂનડ કે જેણે સં. ૧૨૭૩માં બિંબેરપુરથી શત્રુંજયની પ્રથમ યાત્રા કરી હતી તેણે શેત્રુંજયની યાત્રા માટે સંઘ કાઢયો. અને વસ્તુપાલે ભક્તિ સારી કરી સાથે રહી યાત્રા કરી હતી. (ચ. પ્ર.) સં. ૧૨૮૭માં સર્વદેવસૂરિએ જેસલમેરમાં સ્વપ્નસપ્તતિકાવૃત્તિ રચી (કાં. છાણી).

૫૬૭. ખ૦ જિનપતિસૂરિ શિષ્ય જિનપાલ ઉપાધ્યાયે (કે જેમણે સં. ૧૨૬૨માં ષટ્સ્થાનક વૃત્તિ અને પછી સનતકુમારચક્રિચરિત મહાકાવ્ય સટીક રચેલ છે) સં. ૧૨૯૨માં જિનદત્તસૂરિકૃત ઉપદેશ રસાયન

---

૪૦૬. तदादिबाणद्विपभानु वर्षे १२८५ श्री विक्रमात् प्राप तदीय गच्छः ।
बृहद् गणाह्वोऽपि तपेति नाम श्रीवस्तुपालादिभिरर्च्यमानः ॥
—મુનિસુંદર ગુર્વાવલી શ્લો. ૯૬.

આ ગુર્વાવલીમાં જણાવ્યું છે કે આઘાટપુરમાં નૃપસભામાં ૩૨ દિગંબર વાદીને જીતવાથી રાજાએ જગચ્ચંદ્રને 'હીરલા' એવું બિરૂદ આપ્યું. શ્લો. ૧૦૬.

પર વિવરણ, સં. ૧૨૯૩માં જિનવલ્લભસૂરિકૃત દ્વાદશ કુલક પર વિવરણ અને પંચલિંગી વિવરણ-ટિપ્પન, સં. ૧૨૯૪માં જિનદત્તસૂરિકૃત ચર્ચરી નામના અપભ્રંશ કાવ્ય પર વિવરણ, (પ્ર. ગા. ઓ. સી.) તથા તે ઉપરાંત સ્વપ્નવિચારભાષ્યાદિ રચ્યાં. (અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી. પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૫-૭૦, જેસ. પ્ર. ૪૧. વે૦ નં. ૧૬૨૩)

૫૬૮. સં. ૧૨૯૨માં દિગંબરી પંડિત આશાધરે ત્રિષષ્ટિસ્મૃતિ માલવાના પરમાર દેવપાલના રાજ્યમાં અને સં. ૧૩૦૦માં જયતુગિદેવ (જયસિંહ)ના રાજ્યમાં ધર્મામૃત શાસ્ત્રની રચના કરી. આ ઉપરાંત તેણે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે.

૫૬૯. સં. ૧૨૯૪માં આં. ધર્મઘોષ સૂરિના શિષ્ય અને પટ્ટધર મહેન્દ્રસૂરિએ ઉક્ત ધર્મઘોષની શતપદીમાં કેટલાક પ્રશ્નો ઉમેરી, ઉદ્ધરી, ક્રમરચનામાં ક્વચિત્ ફેરફાર કરી તે શતપદી-પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિનો સમુદ્ધાર કર્યો (પી. ૧, ૧૨; પી. ૫, ૬૭). કે જેની સં. ૧૩૦૦માં લખાયેલી પ્રત પા. ભં. માં છે. વળી તેણે ૧૧૧ ગાથાનું તીર્થમાલા સ્તોત્ર-પ્રતિમા સ્તુતિ પ્રાકૃતમાં સટીક રચ્યું (બુહ્. ૮ નં. ૪૧૮ મુ૦ વિધિપક્ષ પ્રતિક્રમણ. ભી. મા.) જીરાવલ્લી પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર (પી. ૧ નં. ૩૧૬)ના રચનાર મહેંદ્રસૂરિ આ હશે. આ મહેંદ્રસૂરિના શિષ્ય (પ્રાયઃ ભુવનતુંગસૂરિએ) ચતુઃશરણાવચૂરિ રચી (લીં.)

૫૬૯. વળી સં. ૧૨૯૪માં ચંદ્ર કુલના વિબુધપ્રભસૂરિ શિષ્ય પદ્મપ્રભસૂરિએ મુનિસુવ્રતચરિત (પી.૩, ૩૦૨) અને કુંથુચરિત (કે જેની સં. ૧૩૦૪ની પ્રત જેસ. ભં. માં છે) રચ્યાં. પાર્શ્વસ્તવ ભુવનદીપક આદિના ગ્રંથકાર આ પદ્મપ્રભ છે કે બીજા તેનો નિશ્ચય થયો નથી.

૫૭૦. સં. ૧૨૯૫માં ખ. જિનપતિસૂરિ શિષ્ય સુમતિ ગણિએ મૂલ જિનદત્તસૂરિકૃત ગણધરસાર્ધશતક પર બૃહદ્વૃત્તિ રચી. તે વૃત્તિ પહેલાં ખંભાતમાં આરંભીને ધારાપુરી-નલ કચ્છકાદિ વિહાર કરતાં

કરતાં છેવટે મંડપદુર્ગ-માંડવગઢમાં પૂરી કરી, અને તેને જૈન વિદ્વાન્ જલ્હણે લખી; અને તેનો પ્રથમાદર્શ ખ. જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય કનકચંદ્રે લખ્યો. (જેસ. ૨૯, જે. પ્ર. ૫૦; ભાંડા. રી. ૧૮૮૨-૮૩ પૃ. ૪૮). આજ વર્ષમાં ઉદયસિંહસૂરિએ જિનવલ્લભની પિંડવિશુદ્ધિ પર સૂત્ર સહિત ૭૦૩ શ્લોક પ્રમાણ દીપિકા રચી. (પા. સૂચિ)

૫૭૧ સં. ૧૨૯૬માં ગુણાકરસૂરિએ નાગાર્જુન કૃત યોગરત્નમાલા પર વૃત્તિ કરી; સં. ૧૨૯૮માં ચંદ્રગચ્છમાં (ભદ્રેશ્વરસૂરિ-હરિભદ્ર-શાન્તિસૂરિ-અભયદેવ-પ્રસન્નચંદ્ર-મુનિરત્ન-શ્રીચંદ્રસૂરિશિષ્ય) દેવેન્દ્રસૂરિએ ૫૭૩૦ શ્લોક પ્રમાણ ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા સારોદ્ધાર (પી. ૬, ૪૦) રચ્યો કે જેનું સંશોધન પ્રસિદ્ધ સંશોધક પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ કર્યું હતું, આ દેવેન્દ્રસૂરિને સૂરિપદ તેના ગુરૂ શ્રીચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર યશોદેવસૂરિએ આપ્યું હતું.

૫૭૨. 'ગૂર્જરેશ્વર ભીમદેવ અને મહારાણા વીરધવલના મહામાત્ય, ગૂજરાતના ગૌરવને વિસ્તારનાર, પ્રૌઢપ્રતિભાસંપન્ન, લક્ષ્મી અને સરસ્વતીના લાડીલા ધર્મપુત્ર, તેજપાલના જ્યેષ્ઠ બંધુ, પોતાના પ્રચંડ બાહુબલથી વૈરીઓના વિક્રમને પરાસ્ત કરનાર યુદ્ધવીર, દિલ્હીના સુલતાન મોજદીન પાદશાહને વિચક્ષણતાથી ગૂર્જરભૂમિ સાથે સંધિ કરાવનાર, મહારાણા વીરધવલ દ્વારા શત્રુંજયની પૂજા માટે અંકેવાવાલિય ગામ શાસનમાં અપાવનાર, શત્રુંજય-ગિરનાર-આબુ વગેરે અનેક તીર્થસ્થાનોમાં-દેવમંદિરોમાં-સંઘયાત્રા મહોત્સવોમાં તથા સેંકડો અન્ય ધર્મસ્થાનકોમાં કરોડો અને અબ્જોની સંખ્યામાં લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરનાર ધર્મવીર, ચતુરતાપૂર્વક નિર્દોષ ધર્માચરણો આચરી કલિયુગમાં પણ કૃતયુગને ઉતારનાર સર્વ દર્શનોને સન્માન અને સમભાવથી જોનાર, કવિઓના આશ્રયદાતા, સુવર્ણધારાધર વરસાવી સમસ્ત યાચકોને સંતુષ્ટ કરનાર દાનવીર, નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય આદીશ્વર મનોરથમય સ્તોત્ર સૂક્તિઓ વગેરે રચનાર, વિચારચતુર,

વિવેકવાચસ્પતિ વિખ્યાત મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલનું[૪૦૭] શત્રુંજયની તેરમી યાત્રા માટે પ્રયાણ કરતાં માર્ગમાં વિ. સં. ૧૨૯૬માં માઘમાસની પંચમી તિથિએ રવિવારના પ્રથમ પહોરમાં ધર્મરાજ-પુત્રી સદ્ગતિ સાથે પાણિગ્રહણ થયું-સ્વર્ગગમન થયું. (વ૦ વિ૦). મંત્રી તેજપાલ સં. ૧૩૦૪માં સ્વર્ગસ્થ થયો. [૪૦૮]

૫૭૩ વસ્તુપાલના મુખથી મૃત્યુ પહેલાં જે પદ્યો નીકળેલાં રાજશેખર જણાવે છે તેથી તેની અંતર્ગત ભાવનાનું સ્વરૂપ સમજાય છે.

> शास्त्राभ्यासो जिनपदनतिः संगतिः सर्वदार्यैः
> सद्वृत्तानां गुणगणकथा दोषवादे च मौनम् ।
> सर्वस्यापि प्रियहितवचो भावना चात्मतत्त्वे
> सम्पद्यन्तां मम भवभवे यावदाप्तोऽपवर्गः ॥

૫૭૪. 'ઇ. સ. ૧૩મો સૈકો સોમેશ્વરદેવ, નાનાક પંડિત, સુભટ, અરિસિંહ, અમરચંદ્રસૂરિ વગેરે સમકાલીન કવિઓના તેજથી ઉજ્જ્વળ દીપે છે. આ યુગ સાહિત્યના વિલાસનો હતો. કુમારપાળ, ભીમદેવ, લવણપ્રસાદ, વીરધવલ, વીશળદેવ, વસ્તુપાળ, તેજપાળ વગેરે સાહિત્યના શોખીન ઉત્તેજકો હતા. ભોજ અને વિક્રમરાજાની સભામાં જેમ કવિમંડળો મળતાં, તેમ આ સમયમાં ગૂજરાતના રાજાઓની સભાઓ પણ વિવિધ દેશના કવિઓની ચાતુરી બતાવવાનું સ્થાન હતું. અનેક નાના મોટા કવિઓ ત્યાં એકઠા થતા, પરસ્પર સ્પર્ધા

---

૪૦૭. પંડિત લાલચંદનો લેખ 'સિદ્ધરાજ અને જૈનો.'

૪૦૮ સ્વ. ત૦ મ૦ ત્રિપાઠીને એક જીર્ણ પ્રતના પાનામાં પણ લખેલું મળ્યું' હતું કે

> 'सं. १२९६ महं० वस्तुपालो दिवं गतः ।
> सं. १३०४ महं० तेजःपालो दिवं गतः ॥'

જ્યારે ચ૦ પ્ર. માં વસ્તુપાલનું અને તેજપાલનું મૃત્યુ સં. ૧૨૯૮ અને ૧૩૦૮ માં અનુક્રમે થયેલું જણાવેલું છે, તે ઠીક નથી.

કરતા, અને જ્યાં કવિતા અઢળક દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન હતું ત્યાં 'કાવ્યચૌરનો અભાવ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે.'[૪૦૯]

૫૭૫ 'પાટણના ગૂર્જર રાજ્યની સ્થાપના જૈનોથી થયેલી છે; અને વનરાજના સમયથી પાટણ જૈનોના મધ્યબિન્દુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જૈન ધર્મ તથા તેના આચાર્યોને મળતા રાજ્યાશ્રયથી ૧૦ થી ૧૩ મા શતક સુધીમાં જૈન આચાર્યોએ ગૂજરાતના પાટનગરમાં તથા અન્ય સ્થળોએ રહીને ઘણા અગત્યના ગ્રન્થો રચીને ગૂજરાતનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે. જૈન આચાર્યોએ રચેલું સાહિત્ય બાદ કરીએ તો ગૂજરાતનું સાહિત્ય અત્યંત ક્ષુદ્ર દેખાશે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પુસ્તકોના સંગ્રહ વગર અશક્ય છે અને તેથી જૈનોએ પોતાના ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપરાન્ત બૌદ્ધ તથા બ્રાહ્મણ ગ્રંથો પાટણ, ખંભાત વગેરેના સ્થળોના ભંડારોમાં સંગ્રહેલા હતા; અને આ ભંડારોના લીધેજ બૌદ્ધો તથા બ્રાહ્મણોના પ્રાચીન ગ્રંથો જે કોઇ પણ ઠેકાણેથી મળે નહીં તેવા અહિંયા ઉપલબ્ધ થયેલા છે.'[૪૧૦]

---

૪૦૯. પ્રો૦ આનન્દશંકરનો લેખ 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્યઃ એ વિષયનું થોડુંક રેખાદર્શન.' (ત્રીજી ગૂ. સા. પરિષદ્નો અહેવાલ)

૪૧૦. સ્વ. ચીમનલાલ દલાલનો લેખ 'પાટણના ભંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય' (સુરત ગૂ. સા. પરિષદ્નો અહેવાલ) તેમજ તેમનો લેખ નામે 'પાટણનાં ભંડારો'—લાઇબ્રેરી મિસેલેની—જુલાઈથી અકટોબર સને ૧૯૧૫.

પ્રકરણ ૫ મું.

વાઘેલા વંશનો સમય.

[સં. ૧૩૦૦ થી ૧૩૫૬.]

जीए पसायाउ नरा सुकईसरसत्थवल्लहा हुंति ।
सा सरसई य पउमावई य मे दिन्तु सुयरिद्धिम् ॥

—જેના પ્રસાદથી મનુષ્યો સુકવિ અને સરસાર્થના વલ્લભ થાય છે તે સરસ્વતી અને પદ્માવતી મને શ્રુતની ઋદ્ધિ આપો.

—જિનપ્રભસૂરિકૃત વિધિપ્રપા.

૫૭૬ વસ્તુપાલ-તેજપાલે ગૂજરાત નવેસર રચ્યું. સર્વ જાતિની પ્રજાના હિતનાં કાર્યો કરી તેઓમાં એકતા સાધી. જૈન શાસનને ઉજ્વલ અને દૃઢ બનાવ્યું. વિશલદેવે સં. ૧૩૦૦માં સોલંકી ત્રિભુવનપાલ પાસેથી ગૂજરાતનું રાજ્ય લઇ સં. ૧૩૧૮ સુધી રાજ્ય કર્યું.

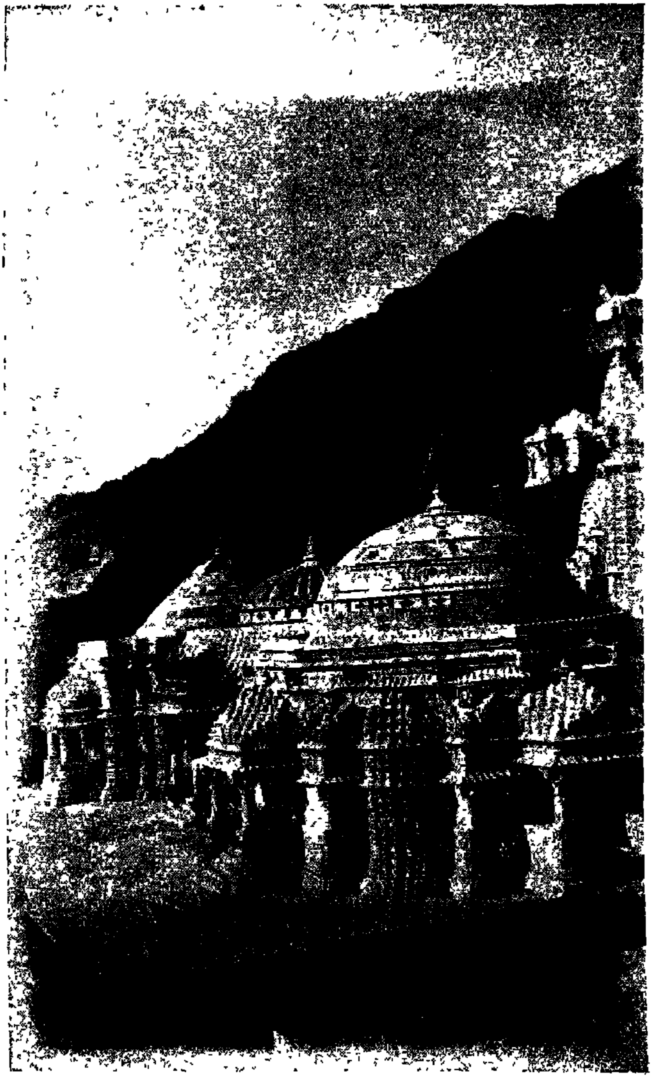
આ સમયમાં કૃષ્ણર્ષિના સંતાનીય જયસિંહસૂરિ થયા તેમણે સં. ૧૩૦૧માં મંત્રવાસિતજલથી મરૂભૂમિમાં સંઘને જીવાડયો હતો.[૪૧૧]

૫૭૭ આ સમયમાં તપાગચ્છના દેવેન્દ્રસૂરિ અને તેમના ગુરૂભ્રાતા વિજયચંદ્ર સૂરિ વચ્ચે મતભેદ થયો હતો; ખંભાતમાં વિજયચંદ્રે એકી સાથે ઘણાં ચોમાસાં વૃદ્ધશાલામાં-મોટા ઉપાશ્રયમાં ગાળ્યાં, અને તેથી ત્યારપછી તેમના અનુયાયીઓનો પક્ષ 'વૃદ્ધશાલિક' કહેવાયો ને દેવેંદ્રસૂરિનો પક્ષ તેઓને વિહાર કરી આવતાં લઘુશાલામાં રહેવું પડતું

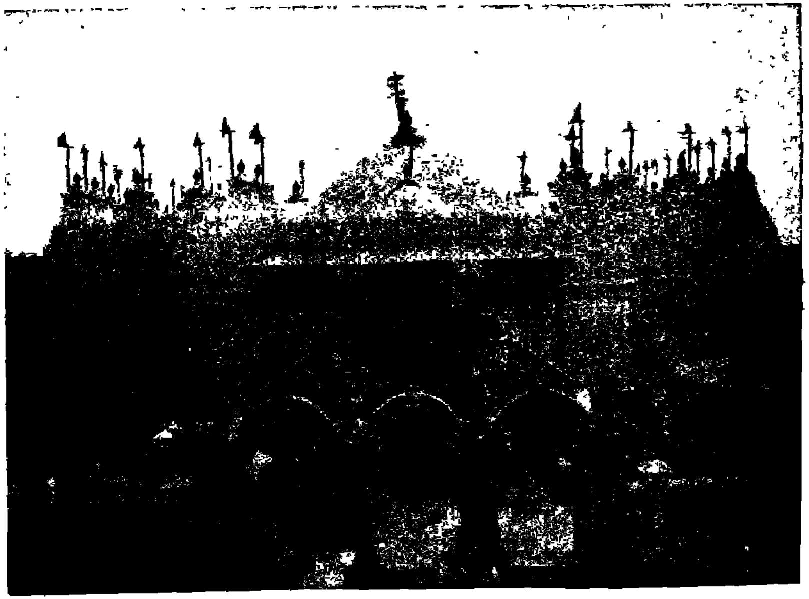
---

૪૧૧ तस्माद् विस्मयनीयचारुचरिते श्रीसूरिचक्रे क्रमा-
ज्जाते श्री जयसिंहसूरिरुदभूर्निग्रन्थचूडामणिः ।
संवद् विक्रमतस्त्रयोदशशतेष्वेकोत्तरेष्व(१३०१) कैरुक्
क्लान्तं संघमजीजिवज्जलभरैर्यो मंत्रकृष्टै र्मरौ ॥

—જયસિંહસૂરિ (ઉક્ત જયસિંહસૂરિના સંતાનીય)કૃત કુમારપાલ ચરિત્ર. પ્રશસ્તિ. સં. ૧૪૨૨.

મહામાત્ય વસ્તુપાલ તેજપાલનું મંદિર-ગિરનાર પાના ૫૨૭
[જૈન સસ્તી વાંચનમાળાના સૌજન્યથી]

કચ્છ-ભદ્રેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર-(જગડુશાનું પૃ ૪૦૧)

[જૈન સસ્તી વાંચનમાળાના સૌજન્યથી]

તેથી 'લઘુશાલિક' કહેવાયો. વિજયચંદ્ર સૂરિએ કડક આચારમાં થોડો ઘણો શિથિલ માર્ગ દાખલ કર્યો કે 'ગીતાર્થી (મુનિઓ) વસ્ત્રની પોટલીઓ રાખી શકે, હમેશાં ઘી દૂધ વગેરે ખાઇ શકે, કપડાં ધોઇ શકે, ફળ અને શાક લઇ શકે, સાધ્વીઓએ આણેલું ભોજન જમી શકે, અને શ્રાવકોને પ્રસન્ન રાખવા તેઓની સાથે બેસી પ્રતિક્રમણ પણ કરી શકે' (ધર્મસાગરકૃત પટ્ટાવલી)

૫૭૮. વીસલદેવના વારામાં સં. ૧૩૧૨ થી ૧૩૧૫માં જ્યારે દુકાળ પડયો, તે વખતે કચ્છના ભદ્રેશ્વરના શ્રીમાળી જૈન જગડૂશાહે સિંધ, કાશી, ગૂજરાત વગેરે દેશમાં પુષ્કળ અનાજ આપી દાનશાળાઓ ખોલી અને ત્રણ વર્ષના દુષ્કાળનું સંકટ નિવાર્યું. તેણે આર્દ્રપુર (એડન) સુધી વેપાર ખેડયો હતો. આમ વ્યાપારનિપુણ, અતિ ધનાઢ્ય હોવા ઉપરાંત સાહસી વીર, ધર્મનિષ્ઠ અને દીન દુઃખીઆંને ઘણી સહાય આપનાર તે હતો. શત્રુંજય અને ગિરિનારના સંઘ કાઢી જૈનમંદિરો બંધાવી, જીર્ણ મંદિરોનો ઉદ્ધાર કરી જૈનધર્મની સેવા કરી. જૈન હોવા છતાં બીજા ધર્મો પર તેને જરાપણ દ્વેષ ન હતો, તેથી તેણે શિવ અને વિષ્ણુનાં મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને મુસલમાનોને માટે મસજીદ બંધાવી હતી. તેના વિચાર સુધારક હતા. તેણે પોતાની વિધવા પુત્રીનું પુનર્લગ્ન કરવાનો વિચાર કરી તેને માટે પોતાની જ્ઞાતિની આજ્ઞા પણ તે પ્રાપ્ત કરી ચૂકયો હતો. પરન્તુ પોતાના કુટુમ્બની બે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓના વિરોધથી તે તેમ કરતાં અટકયો હતો.[૪૧૨]

૪૧૨. જુઓ ધનપ્રભસૂરિ શિષ્ય સર્વાનન્દસૂરિકૃત જગડૂચરિત મૂલ તેમજ ગૂ૦ ભાષાંતર ટીકાસહિત પ્રો. મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખરે પ્રકટ કર્યું છે. (બુક ૨ નં. ૨૮૪) નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકામાં લેખ તથા વસંતમાં આવેલ રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનો લેખ 'સર્વાનન્દસૂરિનું શ્રી જગડૂચરિત એક કાવ્ય-ચરિત પુસ્તક છે. આ કાવ્યગ્રંથ છે એટલે તેમાં અલંકાર અને અતિશયોક્તિ હોય તે સ્વાભાવિક છે. પરન્તુ એ અતિશયોક્તિ અને અલંકાર છતાં પણ તેમાંથી ઐતિહાસિક

૫૭૯. ઉદયન મંત્રીના પુત્ર ચાહડના પુત્ર પદ્મસિંહના પુત્ર સલક્ષ (સલખણુ) ને વીસલદેવે પ્રથમ સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડનો મોટો ભાગ)નો અધિકારી કર્યો હતો, અને પછી લાટ (ભરૂચ આદિ) દેશનો અધિકારી બનાવ્યો હતો કે જ્યાં નર્મદા તીરે તેનો દેહાન્ત થયો હતો. (સં. ૧૩૨૦ પૂર્વે) તેના શ્રેય સારૂ તેના ભાઈ સામંત (સિંહ) મંત્રીએ 'સલક્ષનારાયણ' નામે હરિ (વિષ્ણુ)ની પ્રતિમા સ્થાપી. ઉક્ત સામંતસિંહ સચિવ (મંત્રી)ને વીસલદેવે સુરાષ્ટ્રનો અધિકાર સોંપ્યો હતો, તેમજ અર્જુન (દેવ) રાજાએ પણ સોંપ્યો. તેણે સમુદ્રતીરે દ્વારકાપતિના માર્ગમાં જર્જર (જીર્ણ) થયેલા રેવતીકુંડને પોતાની માતાના શ્રેય સારૂ નવા પત્થરનાં પગથીઆંથી (બંધાવી) વાવ સમાન કર્યો ને ત્યાં ગણેશ, ક્ષેત્રપાલ, સૂર્ય અને ચંડિકાદિ માતાઓ સહિત મહાદેવ અને જલશાયી (વિષ્ણુ) કરાવ્યા ને રેવતી તથા

યોગ્ય ઘણાં બિન્દુઓ મળી આવે છે. જગડૂશાહના વૃત્તાંતની સાથે સંબંધ રાખતાં બીજા બનાવોને નોંધતાં સર્વાનન્દસૂરિએ આ કાવ્ય-પુસ્તકમાં પણ ઐતિહાસિક બિંદુ લક્ષમાં લીધેલાં હોય એમ લાગે છે. લોકની રીતભાત, દેશની સ્થિતિ અને નાયકના વૃત્તાંતનું વર્ણન તે કાળનું વાચકને યથાર્થ દર્શન કરાવે છે. કંથકોટ, ભદ્રેશ્વર વગેરે નગરોનાં વર્ણનો તે તે સ્થાનની વિભૂતિથી તે કાળે, તે કેવાં સમૃદ્ધિવાન હતાં તે સ્પષ્ટ દેખાડે છે. * * ગૂજરાત, સિંધ, થરપારકર, કચ્છ, કાઠિઆવાડ વગેરેમાં રાજ્ય કરતા રાજાઓના સંબંધમાં પણ કેટલાક પ્રસંગ જાણવા જોવા આવે છે. પારકર-થરપારકરના રાજા પીઠદેવના સંબંધમાં જગડૂશાહે ગૂજરાતના રાજાની મદદ મેળવી હતી. મોટા રાજાઓની સાથે પણ તે કાળના વ્યાપારીઓ કેવા મમતથી કામ લેતા હતા તે તથા દરબારમાં જગડૂશાહ જેવા માતબર વ્યાપારીઓનું કેવું માન હતું વગેરે બીના જગડૂશાહ ગૂજરાતના રાજદરબારમાં ગયો તે વેળાએ તેને મળેલા માનપાનથી જણાઇ આવે છે. તે કાળે ગૂજરાત અને કચ્છ કાઠીઆવાડના વેપારીઓ સમુદ્ર માર્ગે વેપાર ચલાવતા હતા અને ખંભાતમાં તુર્ક લોકોનું રાજ્ય હતું વગેરે બીના જેતસી નામના જગડૂશાહનાં એક વહાણવટે ગયેલા ગુમાસ્તાના વૃત્તાંત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.'—ગુજરાતી. ૨૪-૬-૧૮૯૬ પૃ. ૬૪૫.

બલદેવની એ મૂર્તિ સ્થાપી. તે કુંડ સંબંધીના લેખની પ્રશસ્તિ સામંત મંત્રિના ગોત્રે (કુલે-વંશે) પૂજાયેલા એવા બુદ્ધિમાન મોક્ષાર્ક (મોક્ષાદિત્ય)ના પુત્ર હરિહર કવિએ રચી હતી ને તેની પ્રતિષ્ઠા સં.૧૩૨૦ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૪ બુધે થઇ.[૪૧૩] અને રૈવતાચલના શિખર ઉપર નેમિનાથના મંદિર પાસે એક ઉચ્ચ પ્રાસાદ અને પાર્શ્વનાથનું બિંબ (પ્રતિમા) સ્થાપ્યાં.

---

૪૧૩. જુઓ આ સંબંધીનો 'શ્રી પોરબંદર રાજ્યમાં કાંટેલા ગામમાં મહાકાલેશ્વર મંદિરનો સં. ૧૩૨૦ નો શિલાલેખ'–લેખક સ્વ. શ્રી તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી. બુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૯૧૫ પુ. ૬૨, પૃ. ૮ થી ૧૮, ૪૫ થી ૪૯, અને ૭૬ થી ૮૨. પાર્શ્વનાથ બિંબ સ્થાપ્યાનું વર્ષ સં. ૧૩૦૫ છે. ગિરનાર પર વસ્તુપાલનાં મંદિરોમાં મધ્ય મંદિરમાં એક પાર્શ્વનાથ બિંબ છે. તેના તલે આ પ્રમાણે લેખ છે–'સંવત્ ૧૩૦૫ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૩ શનૌ શ્રી પત્તનવાસ્તવ્ય શ્રીમાલ જ્ઞાતીય ઠ૦ વા (ચા ?) હડ સુત મહ. પદ્મસિંહ પુત્ર ઠ૦ પથિમિદેવી અંગજ (મહણસિંહા)નુજ મહં શ્રી સામતસિંહ તથા મહામાત્ય શ્રી સલખણસિંહાભ્યાં શ્રીપાર્શ્વનાથ બિંબં પિત્રોઃ શ્રેયસેઽત્ર કારિતં તતો બૃહદ્ ગચ્છે શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિ પટ્ટોદ્ધરણ શ્રીમાનદેવસૂરિ શિષ્ય શ્રી જયાનંદિસૂરિભિઃ) પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।'–આ વખતે સલખણ જીવતો હતો એમ જણાય છે. સામંતસિંહ ચુસ્ત જૈન હતો છતાં તેણે વિષ્ણુપ્રતિમા સ્થાપી એ સંબંધમાં ઉક્ત સાક્ષર શ્રી ત્રિપાઠી જણાવે છે કે 'જૈનો–પણ શિવ, વિષ્ણુ, અંબા આદિનાં મંદિરો બંધાવતા. પૂર્વકાલમાં ધર્મભેદ હોવા છતાં હાલના કાલમાં જણાય છે તેવો દેવદ્વેષ ન હતો. એવી રીતિએ વસ્તુપાલ હેમચંદ્ર આદિ ઘણા જૈનોએ શિવાદિ દેવો પ્રતિ પોતાનો અવિરોધ દર્શાવ્યો છે. ગમેતે રૂપમાં પરમાત્માજ પૂજ્ય છે એમ તેઓની શુભ અને સત્ય મતિ હતી .... પૂર્વના જૈનો બહુધા અપરદેવદ્વેષી ન હતા. વસ્તુપાલ સંબંધમાં પણ સોમેશ્વર (કી. કૌ. ૪-૪૦) લખે છે—नानर्च भक्तिमानेमो नेमौ शंकरकेशवौ । નેમિ જિનમાં ભક્તિમાન એ વસ્તુપાલ શંકર અને કેશવની પૂજા કરતો ન હતો એમ ન હતું. વસ્તુપાલે પુનઃ ખંભાતમાં શ્રી વૈદ્યનાથનું શિવાલય બંધાવ્યું હતું (સુ. સં. ૧૧-૭)"

૫૮૦. સં. ૧૩૨૦ આસપાસ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ માંડવગઢના પેથડકુમારે ભિન્ન ભિન્ન ૮૦ સ્થળોમાં જિનમંદિરો બંધાવ્યાં.

આ પેથડકુમારનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે:—અવન્તિ દેશના એક ભાગ નમ્યાટ નામના દેશમાં નાન્દુરી નામની પુરીમાં ઊકેશ વંશનો દેદ નામના દરિદ્ર વાણીઆને એકદા યોગીએ સુવર્ણરસસિદ્ધિ કરી તેને તે આપતાં તે શ્રીમંત થયો. રાજાને કોઇએ તેને નિધિ પ્રાપ્ત થયો છે એવી ચાડી કરતાં રાજાએ તેને કેદમાં નાંખ્યો. ત્યાંથી સ્તંભન પાર્શ્વનાથની પ્રાર્થનાથી છૂટી તેને છોડી વિદ્યાપુર (વીજાપુર) જઈ ત્યાં વાસ કર્યો, ત્યાંથી ખંભાત જઇ તે પાર્શ્વનાથની પૂજા કરી સુવર્ણદાન કરતાં લોકોમાં 'કનકગિરિ'નું બિરૂદ મેળવ્યું. પછી ત્યાંથી કાર્યવશાત્ દેવગિરિ જઇ ત્યાં મહા વિશાલ ધર્મશાલા-પૌષધશાલા બંધાવી. ત્યારપછી પેથડ (પૃથ્વીધર) નામનો પુત્ર થયો. તે પેથડને ઝાંઝણ નામનો પુત્ર થયો, ને દેદ સ્વર્ગસ્થ થયો. પેથડના સમયમાં તપાગચ્છના ધર્મઘોષસૂરિ હતા. ગૂર્જરાધીશ તેમનો મિત્ર હતો, અને તેમણે દેવપત્તનમાં કપર્દિયક્ષને પ્રતિબોધી જિનબિંબનો અધિષ્ઠાયક કર્યો હતો, ઉજ્જયંતમાં મોહનવેલીથી ભ્રમિત થયેલ શિષ્યને સરખો કર્યો, ઉજ્જયિનીમાં કોઇ યોગીને મંત્રથી વશ કર્યો અને સર્વ વિકૃતિનો ત્યાગ કરી જૈન ધર્મની ઉન્નતિ કરી હતી. તે વિદ્યાપુરમાં ચાતુર્માસ કરવા આવ્યા. તેના ઉપદેશથી પેથડે પરિગ્રહપ્રમાણ વ્રત લીધું. માલવદેશમાં ભાગ્યોદય છે એમ ગુરૂપાસેથી જાણી લઇ તે મંડપદુર્ગમાં ગયો. ત્યાં પરમાર જયસિંહના રાજ્યમાં લવણ વેચનારની દુકાન માંડી, ત્યાં એક આભીરી ઘી વેચવા આવી ને તેના ઘડાની નીચેથી ચિત્રકવેલી સાંપડી, રાજાની કૃપા થઇ. જબરો વેપારી થયો. ઝાંઝણની સાથે દિલ્લીના શ્રેષ્ઠી ભીમે પોતાની સૌભાગ્યદેવી નામની પુત્રી પરણાવી. ત્યાંના રાજાનો માંડલીક શાકંભરીનો રાજા ચાહમાન ઓગાદે હતો તેની શિખવણીથી પેથડને બોલાવી તેની પાસેથી ચિત્રવેલી માંગી તે તેણે રાજાને આપી, પણ તે તેની પાસેથી ચાલી ગઈ. રાજાએ

પેથડને બહુ માન આપી છત્રચામર આદિ રાજ્યાધિકાર ચિન્હો આપ્યા. પછી અર્બુદ (આબુ) ની યાત્રા કરવા પેથડ ચાલ્યો. જીરાપલ્લી પાર્શ્વનાથના દર્શન કર્યા ને પછી આબુની યાત્રા કરી.

૫૮૧. ધર્મઘોષસૂરિ મંડપદુર્ગમાં આવ્યા. ચૈત્યનિર્માણનાં ફલ બતાવતાં પેથડે જુદાં જુદાં સ્થળે એમ ૮૪ પ્રાસાદ કરાવ્યા. મંડપદુર્ગમાં ૭૨ જિનાલયવાળો આદ્ય તીર્થંકરનો શત્રુંજયાવતાર નામનો પ્રાસાદ સુવર્ણદંડ કલશવાળો ૧૮ લક્ષ દ્રમ્મ ખર્ચી કરાવ્યો. શત્રુંજયમાં શાન્તિનાથ ચૈત્ય, બંધાવ્યું. બીજાં સ્થળોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

भारतीपत्तने तारापुरे दर्भावतीपुरे । सोमेशपत्तने वांकिमान्धातृपुरधारयोः ॥
नागहृदे नागपुरे नासिक्यवटपद्रयोः । सोपारके रत्नपुरे कोरंटे करहेटके ॥
चंद्रावती चित्रकूट चारूपैन्द्रीषु चिक्खले । विहारवामनस्थल्यां उज्जयिनीपुरो-ज्जयिनिपुरोः ॥

जालन्धरे सेतुबन्धे देशे च पत्तुसागरे । प्रतिष्ठाने वर्धमानपुर पर्णविहारयोः ॥
हस्तिनापुर देपालपुर गोगपुरेषु च । जयसिंहपुरे निम्बस्थूराद्रौ तदधोभुवि ॥
सलक्षणपुरे जीर्णदुर्गे च धवलक्कके । मकुड्यां विक्रमपुरे दुर्गे मंगलतः पुरे ॥
इत्याद्यनेक स्थानेषु रैदंडकलशान्विताः । चतुरंकाधिकाशीतिः प्रासादास्तेन कारिताः ॥

દેવગિરિમાં શ્રી રામ નામનો રાજા હતો તેને હેમાડિ (દ્રિ) નામનો સચિવ હતો. દ્વિજોનું ત્યાં સામ્રાજ્ય પ્રવર્ત્તતું હતું ત્યાં પણ તે પ્રધાનના નામેથી સદાવ્રત કાઢી તેને પ્રસન્ન કર્યો અને પછી પેથડે મોટું જૈનચૈત્ય કરાવ્યું. તે સં. ૧૩૩૫ માં પૂર્ણ થયું. ત્યાં વીરબિંબ પ્રતિષ્ઠિત થયું. તેનું નામ 'અમૂલ્યપ્રાસાદ' પાડવામાં આવ્યું. ઓંકારનગરમાં સત્રાગાર (સદાવ્રતસ્થાન) બંધાવ્યું.

ધર્માભિમુખ થઇ શેત્રુંજય અને રૈવતક પર્વતની યાત્રા કરી. રૈવતકમાં (ગિરિનારમાં) યોગિનીપુર (દિલ્હી) વાસી અગરવાલ પૂર્ણ નામનો દિગંબર શ્રીમંત સંઘલઇને આવેલ હતો. તે અલ્લાવદીન

શાખાનો માન્ય હતો. અંને સંઘ વચ્ચે તકરાર થઈ; આખરે પેથડે ઇંદ્રમાલા પહેરી.

પેથડે ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચી મોટા સાત ભારતી-સરસ્વતી ભંડારો ભરૂચ (દેવગિરિ, માંડવગઢ, આબૂ) આદિ શહેરોમાં ભરાવ્યા અને પુસ્તકોની સાચવણ માટે પુંઠા બંધન વગેરે સર્વ સામગ્રી કરાવી.

> धनेनानिधनेनाढयो भृगुकच्छादिपूर्षु च ।
> प्रौढानि सप्तभारत्या भाण्डागाराण्यबीभरन् ।। ६३ ।।
> पट्टसूत्रगुणक्षौमवेष्टन स्वर्णचातिकाः ।
> निर्माप्य पुस्तकेषु स्वं कृतार्थ्यकृत धीसखः ॥ ६४ ॥

(ઉપદેશતરંગિણીમાં કહેલ છે કે ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી પેથડે અગ્યારે અંગો સાંભળવા માંડયાં:-પાંચમા ભગવતી અંગમાં જ્યાં જ્યાં 'ગોયમાએ' (ગૌતમ) શબ્દ આવતો ગયો ત્યાં ત્યાં એક એક સોના-મહોર મૂકી અને એ રીતે થયેલ ૩૬ હજાર સોનામહોરોથી તે આગમની પૂજા કરી અને તે દ્રવ્યથી તેણે સર્વ શાસ્ત્રો લખાવીને ભૃગુકચ્છાદિક દરેક શહેરોના ભંડારમાં રાખ્યાં.)

૫૮૨ પેથડનો પુત્ર ઝાંઝણ પણ તેવો દાની અને ધર્મરાગી થયો. તેણે મંડપદુર્ગમાંથી સંઘ લઈ તીર્થયાત્રા સં. ૧૩૪૦ ની માઘ શુદ પંચમીને દિને શરૂ કરી. ધર્મઘોષ ગુરૂને સાથે રાખ્યા: બાલપુરમાં જઈ ૨૪ જિનબિંબો સ્થાપી ચિત્રકૂટ જઇ ત્યાં ચૈત્ય પરિપાટી કરી કરહેટકમાં આવી ત્યાંના પાર્શ્વનાથ માટે ગુરૂની આજ્ઞાથી મોટું મંદિર ૭ ભૂમિવાળું મંડપોથી યુક્ત બંધાવ્યું. ત્યાંથી આઘાટપુર, નાગહૃદ, જીરાપલ્લિ, અર્બુદગિરિ, ચંદ્રાવતી પછી આરાસણ જતાં મુંજાલ ભિલ્લને વશ કરી આરાસણ જઈ ત્યાંથી તારણગિરિ, પ્રલ્હાદનપુર, અણહિલપુર, પછી શેત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી. ત્યાં સ્થિરાપદ્ર (થરાદ) ના શ્રીમાલ જ્ઞાતિના આભૂ નામનો ધનિક મોટો સંઘ લઈ આવેલ હતો. તેનું બિરૂદ 'પશ્ચિમ માંડલિક' હતું અને તેના સંઘને 'લઘુ-કાશ્મીર' એ નામ લોકોએ આપ્યું હતું. ઝાંઝણે પછી રૈવતક તીર્થની

યાત્રા કરી. વામનસ્થલી, પ્રભાસ, થઇને કર્ણાવતી આવ્યા. ત્યાં સારંગદેવ રાજાના એક માગધને તેના કાવ્યથી પ્રસન્ન થઈ દાન આપ્યું; ત્યાં ૯૬ રાજબંદીને છોડાવ્યા. સારંગદેવ સાથે રાજભોજન કર્યું. પછી મંડપદુર્ગ આવ્યા. (જુઓ રત્નમંડન ગણિકૃત સુકૃતસાગર કાવ્ય તથા ઉપદેશતરંગિણી)

૫૮૩ તપાગચ્છ સ્થાપક જગચ્ચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર દેવેન્દ્ર નામના સૂરિ થયા; તેમનું વ્યાખ્યાનકૌશલ વિશેષ પ્રશસ્ત હતું. એમના વ્યાખ્યાનમાં ખંભાતમાં (કુમાર પ્રાસાદમાં) અઢારસો મનુષ્યો તો સામાયિક કરીનેજ બેસતા, શ્રી વસ્તુપાલ મંત્રી પણ એમના શ્રોતાઓમાંના એક હતા. તેમણે પાંચ નવ્ય કર્મ ગ્રંથ (જૂના કર્મગ્રંથ હતા તેને તેનાંજ નામ રાખી નવા સ્વરૂપમાં ઉદ્ધાર્યા માટે 'નવ્ય') નામે કર્મવિપાક, કર્મસ્તવ, બંધસ્વામિત્વ, ષડશીતિ, અને શતક રચ્યાં.[૪૧૪] ને તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા બનાવી. તે ટીકાઓમાં હરિભદ્ર કૃત નંદી સૂત્ર ટીકા, મલયગિરિકૃત સપ્તતિકા ટીકા, શતકચૂર્ણિ, ધર્મરત્નટીકાનો ઉલ્લેખ છે. આ ટીકા દેવેન્દ્રસૂરિના મિત્રો ધર્મકીર્તિ (ધર્મઘોષસૂરિ) અને વિદ્યાનંદ સૂરિએ સંશોધેલ છે. આ ઉપરાંત સિદ્ધપંચાશિકા, ત્રણ ભાષ્યો નામે દેવવંદન, ગુરૂવંદન અને પ્રત્યાખ્યાન ભાષ્ય (વે. નં. ૧૬૦૧ પ્ર. જૈ. ધ. સભા અને ભી. મા.), (પ્રા૦) સુદર્શનાચરિત્ર કે જેમાં સહકર્તા તેમના ગુરૂભ્રાતા વિજયચંદ્રસૂરિ હતા [પી. ૩, ૨૮૯; પી. ૪, ૮૧; કાં. વડો. નં. ૧૩૬],

૪૧૪. મૂળ ને ગૂ૦ ભાષાંતર પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪ થામાં ભી. માણેકે પ્રકટ કર્યા છે મૂળ અને ટીકા જૈ. ધ. સભાએ સં. ૧૯૬૬ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. વે નં. ૧૫૭૬ થી ૧૫૮૪. આ પાંચ કર્મગ્રંથમાં છઠ્ઠો કર્મગ્રંથ ચંદ્રર્ષિમહત્તરનો સપ્તતિકા ઉમેરવાથી કુલ છ કર્મગ્રંથ થાય છે. આનું શ્વેતામ્બર સમાજમાં બહુમાન છે, અને દરેક જૈન અભ્યાસી તેનું પઠનપાઠન કરે છે. જૂના કર્મગ્રંથ (શતક) ના કર્તા શિવશર્મ સ્વામી છે. છઠ્ઠા કર્મગ્રંથમાં મૂળ ગાથા ૭૦ છે તેથી તે 'સપ્તતિકા' કહેવાય છે, તેમાં ૧૯ ગાથા દેવેન્દ્રસૂરિએ ઉમેરી કુલ ગાથા ૮૯ કરી છે.

શ્રાવકદિનકૃત્ય સવૃત્તિ (જે. પ્ર. ૩૬; પી. ૨, ૪૧, કાં. વડો.) કે જેની વૃત્તિ તેમના ગુરૂભ્રાતા વિજયચંદ્રસૂરિએ સુધારી, ધર્મરત્નટીકા, દાનાદિકુલક તેમજ અનેક સ્તવન પ્રકરણાદિ રચ્યાં. તેઓ સં. ૧૩૨૭ માં સ્વર્ગસ્થ થયા. (જુઓ મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલિ શ્લો. ૧૦૮ થી ૧૨૦-૧૬૮ ય. ગ્રં.)

૫૮૪ સં. ૧૩૦૧ માં વીજાપુરમાં ઉપાસકાદિ વિપાકાન્ત પાંચ સૂત્રો અભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત ઠ. અરસીહે તાડપત્રપર લખ્યાં અને તે ઉક્ત દેવેંદ્રસૂરિ, વિજયચંદ્રસૂરિ, ઉ૦ દેવભદ્રગણિના વ્યાખ્યાનથી પ્રલ્હાદનપુરમાં નાગપુરીય શ્રાવક આદિએ ચતુર્વિધ સંઘ પઠનાર્થે વાચનાર્થે આત્મશ્રેયાર્થે લખાવ્યાં. (પી. ૩, ૭૩), અને તેજ વર્ષમાં અનુયોગદ્વારસૂત્ર તાડપત્રપર લખાવ્યું (પી. ૩, ૩૭). સં. ૧૩૦૩ માં અણહિલપાટકે વીસલદેવ રાજ્યે મહામાત્ય શ્રી તેજઃપાલના સમયમાં શીલાંક આચારાંગવૃત્તિ તાડપત્રપર લખાઈ તે ખંભાત શાં. ભં. માં છે (પી. ૧, ૪૦).

૫૮૫. આ સિવાય બીજી અનેક પ્રતિઓ તાડપત્ર લખાઈ તેમાંની ઉપલબ્ધ થયેલી અને નિર્દિષ્ટ સંવતવાળી નીચે પ્રમાણે છેઃ-

સં. ૧૩૦૬ માં (જાલોરના) રાજા ઉદયસિંહરાજ્યે રામચંદ્રસૂરિકૃત નીર્ભય ભીમવ્યાયોગની (પી. ૧, ૮૧), સં. ૧૩૦૯ માં મેવાડના આઘાટ (આહાડ) માં જયતસિંહરાજ્યે પાક્ષિકવૃત્તિની (પી. ૩, ૧૩૦), ધવલક્ક (ધોલકા) માં શ્રે૦ સહજલના હાથથી શાંતિસૂરિ વિરચિત ધર્મરત્ન લઘુવૃત્તિની (જે. ૫૨), અને વ્યવહારસૂત્રપર મલયગિરિકૃત ટીકાની (પી. ૧, ૧૩), સં. ૧૩૧૩ માં વીસલદેવરાજ્યે તન્નિયુક્ત નાગડના મહામાત્યપણામાં મહેશ્વરસૂરિકૃત જ્ઞાનપંચમી કહાની (પા. સૂચિ નં. ૪૦ સંઘવી ભંડાર), સં. ૧૩૧૭માં મેવાડના આહાડમાં તેજસિંહ રાજ્યે સમુદ્રના મહામાત્યપણામાં વિજયસિંહસૂરિકૃત શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્ર ચૂર્ણિની (પી. ૫, ૨૩), સં. ૧૩૧૮ માં હેમાચાર્યકૃત ત્રિ૦ શ. પુ. ચરિત્રના સાતમા પર્વની (પી.

૧, ૨૪), ન્યાયાવતારવૃત્તિ ટિપ્પનની (પી. ૧, ૮૧), હરિભદ્રકૃત ન્યાયપ્રવેશ ટીકા પર પાર્શ્વદેવગણિની પંજિકાની (પી. ૧, ૮૨), સં. ૧૩૨૪ નાં ઉજ્જયિનીમાં હેમાચાર્યકૃત ત્રિ. શ. પુ. ચરિત્રની (પી. ૧, ૩૫), સં. ૧૩૨૭ માં વીજાપુરમાં શીલાંકસૂરિકૃત સૂય-ગડાંગવૃત્તિ નિર્યુક્તિ સહિતની (પી. ૧, ૩૮), સં. ૧૩૩૨ માં ઉત્ત-રાધ્યયન સૂત્રની (પી. ૨, ૨), સં. ૧૩૩૪ માં દેવપત્તનમાં સાત ગ્રંથો નામે ધર્મદાસ કૃત ઉપદેશમાલા, મલધારી હેમસૂરિકૃત ઉપદેશ-માલા–ભવભાવના-સંગ્રહણી, હેમાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર, નરચંદ્રકૃત ચતુર્વિંશતિસ્તોત્ર અને મલધારી ચંદ્રસૂરિકૃત સંગ્રહણીરત્નની (પી. ૫, ૯૬), સં. ૧૩૩૬ માં સારંગદેવરાજ્યે પર્યુષણ કલ્પની (પી. ૫, ૫૩), સં. ૧૩૩૮ માં મુનિદેવસૂરિકૃત શાંતિનાથ ચરિત્રની (પી. ૧, ૬), સં. ૧૩૪૦ માં પદ્મચંદ્રે લખેલી ધંધુકપુત્ર મહાદેવકૃત દુર્ગસિંહની કાતંત્ર ટીકા પરની શબ્દસિદ્ધિ વૃત્તિની (ભાં. ઈ), સં. ૧૩૪૨માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પરની સુખબોધા વૃત્તિની, સં. ૧૩૪૩માં સારંગ-દેવરાજ્યે તન્નિયુક્ત મહામાત્ય શ્રી મધુસૂદને સતિ તેણે નીમેલા મહં. સોમની પ્રતિપત્તિમાં વીજાપુરમાં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, તે પરની નિર્યુક્તિ, તથા તે પર શાંત્યાચાર્યની ટીકાની (પી. ૫, ૫૦), અને સં. ૧૩૪૪ માં કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્ય કથાની (પી. ૫, ૧૧૦) પ્રતો તાડપત્ર પર લખાઈ.

૫૮૬ સં. ૧૩૦૨ માં સર્વાનન્દે સંસ્કૃતમાં ચંદ્રપ્રભચરિત રચ્યું. સં. ૧૩૦૪માં (બૃ૦ ટિ.) નવાંગી વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ શિ. દેવભદ્રસૂરિ શિષ્ય પરમાનન્દસૂરિએ હિતોપદેશમાલાવૃત્તિ–હિતોપ-દેશમાલા પ્રકરણ (જે. ૩૭, જે. પ્ર. ૪૧) રચ્યું. (કે જેની તાડપત્રની સં. ૧૩૧૦ની આ વિશ્વલદેવના રાજ્યમાં નાગડના મહામાત્યપણામાં લખાયેલી પ્રત જે. ભં. માં છે, (જે. નં. ૩૦૧) ૧૩૦૫માં યશોદેવે મૂલ પ્રાકૃત ધર્મોપદેશ પ્રકરણ–બહુકથાસંગ્રહવાળું રચ્યું.

૫૮૭ સં. ૧૩૦૬માં 'વાગ્દેવતા ભાંડાગાર' કરવા માટે મધુમ-

તિમાં દેવેન્દ્ર અને વિજયચન્દ્રસૂરિની સદ્દેશનાથી અનેક શ્રાવકો-ધવલક્ક દ્રીપ મધુમતિ ટિંવાણક દેવપત્તનના વાસી-શ્રાવકોએ મળી સર્વાગમ સૂત્ર ચૂર્ણિ નિર્યુક્તિ ભાષ્ય ટિપ્પનક ચારિત્ર પ્રકરણ આદિ વસુદેવ હિંડિ પ્રભૃતિ સમસ્ત કથા લક્ષણ સાહિત્ય તર્કાદિ સમસ્ત ગ્રંથ લખવા માટે પ્રારંભેલાં પુસ્તકોમાં **પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ** તૃતીયખંડ પુસ્તક તાડપત્રપર લખાયું. (પા૦ સૂચિ નં. ૬૩) સં. ૧૩૦૭ માં પૌ૦ ચંદ્રસૂરિ-દેવ-તિલકપ્રભ-વીરપ્રભ શિષ્ય **અજિતપ્રભસૂરિએ શાંતિનાથ** ચરિત રચ્યું. (પી. ૫, ૧૨૧; વે૦ નં. ૧૭૭૮; પ્ર. જૈ. ધ. સભા સં. ૧૯૭૩ અને બિ૦ ઇ.) આ સૂરિએ **ભાવનાસાર** નામનો ગ્રંથ પણ ઉક્ત ચરિતની પહેલાં રચ્યો હતો.

૫૮૮ સં. ૧૩૦૭માં ખ. જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય **પૂર્ણકલશે હેમચંદ્રકૃત પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય** પર વૃત્તિ રચી. (પ્ર૦ મુંબઇ સંસ્કૃત સીરીઝ સને ૧૯૦૦) કે જે તેમના ગુરૂભાઈ લક્ષ્મીતિલકે સંશોધી. તે લક્ષ્મીતિલકે સં. ૧૩૧૧માં ૧૭ સર્ગવાળું પ્રત્યેકબુદ્ધ ચરિત્ર નામનું સંસ્કૃતમાં 'જિનલક્ષ્મી' અંકવાળું મહાકાવ્ય રચ્યું. આ ચરિતમાં કરકંડુ, દ્વિમુખ, **નમિ** અને **નગ્ગતિ** એ નામના ચાર પ્રત્યેકબુદ્ધ મહારાજર્ષિઓનાં ચરિત્ર છે. (જે. પ્ર. ૫૧), લક્ષ્મીતિલકના વિદ્યાગુરૂ જિનરત્નસૂરિ હતા.

૫૮૯ આ **લક્ષ્મીતિલક** પાસે **અભયતિલક** ઉપાધ્યાયે ન્યાયશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું. તે **અભયતિલકે** સં. ૧૩૧૨માં હેમચંદ્રના ૨૦ સર્ગાત્મક સંસ્કૃત **દ્વયાશ્રય** કાવ્ય પર વૃત્તિ રચીને **પાલણપુરમાં** પૂર્ણ કરી. (તે દશસર્ગ સુધીની પ્રસિદ્ધ થઇ છે, અને એનું ગૂજરાતી ભાષાંતર સ્વ. મણિભાઇ નભુભાઇએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે, ગાયકવાડ કેળવણી ખાતા તરફથી જેસ૦ પ્ર. ૬૦); વળી તેમણે **ન્યાયાલંકાર ટિપ્પન** અપરનામ પંચપ્રસ્થન્યાયતર્કવ્યાખ્યા રચી; (જેસ. પ્ર. ૩૧) તે વ્યાખ્યાના સંશોધક ઉપરોક્ત **લક્ષ્મીતિલક** ઉપાધ્યાય પોતાના વિદ્યાગુરૂ હતા અને પોતાના દીક્ષાગુરૂ **જિનેશ્વરસૂરિ** હતા. **અક્ષપાદનું ન્યાયતર્ક** સૂત્ર, તે પર **વાત્સાયનનું** ભાષ્ય,

ભારદ્વાજનું વાર્તિક, વાચસ્પતિની તાત્પર્ય ટીકા, ઉદયનની તે તાત્પર્ય ટીકા પર-તત્પરિશુદ્ધિ-ન્યાયતાત્પર્યપરિશુદ્ધિ અને તેપર શ્રીકંઠની ન્યાયાલંકારવૃત્તિ અને તે કંઠવૃત્તિપર આ અભયતિલકે પંચપ્રસ્થ-ન્યાયતર્ક નામની વ્યાખ્યા રચી.

૫૯૦ સં. ૧૩૧૨માં ખ. જિનેશ્વરસૂરિશિષ્ય ચન્દ્રતિલક ઉપાધ્યાયે ૯૦૩૬ શ્લોક પ્રમાણ અભયકુમાર ચરિત વાગ્ભટ્ટમેરૂ (બાહડમેર)માં શરૂ કરીને દિવાળીને દિને વીશલદેવના રાજ્યમાં ખંભાતમાં રચી પૂર્ણ કર્યું. તે ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલકે તેમજ અભયતિલકે સંશોધિત કર્યું. (પ્ર. હી. હં; જે. ૪) તેમાં કર્ત્તા પોતાના વિદ્યાગુરૂઓનાં નામ જણાવે છે કે તપસ્વી નેમિચંદ્ર ગણીએ તેને સામાયિક શ્રુતાદિ ભણાવી પાળ્યો, સિદ્ધસેન મુનિએ 'પ્રભાણિ' શીખવ્યાં, જિનચંદ્રસૂરિના મોટા શિષ્ય અને વાચનાચાર્ય ગુણભદ્રસૂરિએ 'પંચિકા' ભણાવી, (જિનપતિસૂરિના શિષ્ય) સુરપ્રભ કે જેણે સ્તંભતીર્થમાં પોતાના જલ્પ-વાણીને દિગંબરવાદિ યમદંડને જીત્યો હતો અને જેણે બ્રહ્મકલ્પ કવિતામાં રચ્યો હતો તેણે 'વિદ્યાનંદ' (નામનું વ્યાકરણ) ભણાવ્યું, ત્રૈવિદ્ય એવા વિજયદેવસૂરિએ પ્રમાણ સાહિત્ય શીખવ્યું, જિનપાલ ઉપાધ્યાયે નંદ્યાદિ મૂલાગમની અંગવાચના આપી. આ ગ્રંથલેખનની પ્રશસ્તિ જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય કુમાર કવિએ રચી (પ્ર. વીજાપુર વૃત્તાંત). આ રીતે ખ. જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્યો ઉપરોક્ત પૂર્ણકલશ, લક્ષ્મીતિલક, અભયતિલક અને ચંદ્રતિલક બધા સમર્થ વિદ્વાનો હતા, ને બીજા શિષ્યો નામે જિનપ્રબોધસૂરિ-જિનરત્નસૂરિ, દેવમૂર્તિ ઉ., વિવેકસમુદ્ર ગણિ, સર્વરાજગણિ આદિ અનેક વિદ્વાન ગ્રંથકારો હતા.

૫૯૧. આ સમય લગભગ વિદ્યાનંદસૂરિ કે જે મૂલ ઉજ્જયિનિના જિનચંદ્રના પુત્ર વીરધવળ હતા ને જેમણે લગ્ન ન કરતાં તપા દેવેંદ્રસૂરિ પાસે પોતાના બંધુ સહિત સં, ૧૩૦૨માં દીક્ષા લીધી તેમણે 'વિદ્યાનંદ' નામનું નવું વ્યાકરણ બનાવ્યું. (ગુર્વાવલી શ્લો. ૧૫૨-૧૭૨).

૫૯૨. સં. ૧૩૧૩માં ઉપરોક્ત ખ. જિનેશ્વરસૂરિએ (સૂરિપદ સં. ૧૨૭૮ સ્વ. ૧૩૩૧) શ્રાવકધર્મવિધિ સંસ્કૃતમાં પાલણપુરમાં રચી (જે સ. પ્ર. ૩૬) અને તેના પર બૃહદ્ વૃત્તિ સં. ૧૩૧૭માં પોતે જાવાલીપુરમાં (જાલોરમાં) રચી સંભળાય છે જ્યારે તેમના શિષ્ય ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલકે પણ વૃત્તિ રચી (કાં. વડો. નં. ૨૧૪). સં. ૧૩૧૯ માં વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય રામચંદ્રસૂરિના શિષ્ય જયમંગલસૂરિએ સૂંધા પહાડ પરના ચાચિગદેવના લેખની પ્રશસ્તિ રચી (એ. ઇ. સને ૧૯૦૭, જૈન સાહિત્ય સંમેલન વિવરણ) તેમણે કવિશિક્ષા રચી (પી. ૧, ૮૦) આ ચાચિગદેવે ૧૩૨૦માં કરહેડા ગામના પાર્શ્વનાથની પૂજા અર્થે દાનલેખ કરી આપ્યો હતો.[૪૧૫]

૫૯૩. (વરકર શિખિરૂપ મિતે) સં. ૧૩૨(૦)૧માં (ખ૦ જિનપતિસૂરિ–જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય) પ્રબોધચંદ્ર ગણિએ સંદેહદોલાવલી પર બૃહદ વૃત્તિ રચી. તે કર્તા પોતે લક્ષણ અને સાહિત્ય પદ્મદેવ ગણિ પાસેથી, કાતંત્રપંજિકા જિનચંદ્રસૂરિ શિષ્ય ગુણભદ્ર વાચનાચાર્ય પાસેથી, તર્કશાસ્ત્ર વિજયદેવસૂરિ પાસેથી અને આગમ જિનપાલ ઉપાધ્યાય પાસેથી શીખ્યા હતા. આ વૃત્તિ ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલક ઉ૦, જિનરત્ન, અને ચંદ્રતિલક ઉ. એ શોધી હતી (લીં; કાં. વડો. નં. ૨૫૦).

૫૯૪ સં. ૧૩૨૨માં ખ. જિનેશ્વરસૂરિ શિ. ધર્મતિલકે ઉલ્લાસિક સ્મરણટીકા—અજિતશાંતિ જિન સ્તવ ટીકા (કે જે મૂળ સ્તવન જિનવલ્લભસૂરિકૃત છે) રચી ને તેને ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયે શોધી (વિબર નં. ૧૯૬૫, વિવેક. ઉદે; કાં. છાણી.) આ વર્ષમાં વાદિદેવસૂરિ વંશે મદનચંદ્રસૂરિ શિષ્ય મુનિદેવસૂરિએ[૪૧૬] સંસ્કૃતમાં શાન્તિનાથ

૪૧૫. શિલાલેખ નં. ૩૩૦ પ્રાચીન જૈનલેખ સંગ્રહ ભાગ ૨. જિનવિજયજી સંપાદિત.

૪૧૬ આ મુનિદેવસૂરિએ પ્રદ્યુમ્નસૂરિની પ્રવ્રજ્યાવિધાન વૃત્તિનો પ્રથમાદર્શ લખ્યો હતો (બુહ. ૩ નં. ૧૦૭)

ચરિત્ર રચ્યું.[૪૧૭] (જેસ. પ્ર. ૫૨; પી. ૧, ૪; બુહ, ૩, નં; ૧૭૪) આ ચરિતના સંશોધક પ્રસિદ્ધ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ હતા. તે મુનિદેવસૂરિએ (કૃષ્ણર્ષિ શિષ્ય જયસિંહસૂરિકૃત) ધર્મોપદેશમાલાપર વૃત્તિ રચેલ છે, કે જે પણ ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ સંશોધી છે (પુના રાજવિજયમુનિ ભં.) સં. ૧૩૨૨ માંજ યશોદેવસૂરિ શિષ્ય વિબુધચંદ્રસૂરિના શિષ્ય સિંહતિલકસૂરિએ લીલાવતી નામની વૃત્તિ સહિત મંત્રરાજરહસ્ય નામનો મંત્રનો ગ્રંથ રચ્યો, (જે. ૫૮, જે. પ્ર. ૬૬) તે ઉપરાંત વર્ધમાનવિદ્યા કલ્પ, ગણિતતિલકવૃત્તિ, તથા સં. ૧૩૨૬માં (રસયુગ ગુણીંદુ) પદ્મપ્રભસૂરિકૃત ભુવનદીપકપર વૃત્તિ (ચુનીજી. ભં. કાશી) રચેલ છે. સં. ૧૩૨૪માં કાસદ્રહ ગચ્છના (ઉદ્યોતનસૂરિ–સિંહસૂરિ શિ.) નરચંદ્ર ઉપાધ્યાયે પ્રશ્નશતક ગ્રંથ (કીં ૨, નં. ૩૮૮) રચ્યો, અને જન્મસમુદ્ર સટીક (ત્રિનયના દ્દોષેત્રવર્ષતયા ?) રચ્યો (કાં. છાણી).

૫૯૫ આ સમયમાં ચંદ્રગચ્છના [ચંદ્રપ્રભ–ધનેશ્વર–શાંતિસૂરિ–દેવભદ્ર–[૪૧૮] દેવાનંદ (શબ્દાનુશાસનના કર્તા)–તેના ત્રણ શિષ્ય રત્નપ્રભ, પરમાનન્દ અને કનકપ્રભ પૈકી કનકપ્રભના શિષ્ય] પ્રદ્યુમ્નસૂરિ થયા, તેમણે હરિભદ્રસૂરિની પ્રાકૃત સમરાઇચ્ચ કહાનો સંક્ષેપ કરી સંસ્કૃતમાં સમરાદિત્યસંક્ષેપ સ. ૧૩૨૪માં રચ્યો (પ્ર. જૈનજ્ઞાન પ્રચારકમંડલ ડા. ચાકોબી સંશોધિત) તે પ્રદ્યુમ્નસૂરિના જ્યેષ્ઠ ગુરૂભ્રાતા જયસિંહ અને નાના ગુરૂભાઇ બાલચંદ્ર હતા. ત્યાર પછી તે પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ સં. ૧૩૩૮માં પ્રવ્રજ્યાવિધાન–મૂલશુદ્ધિ પ્રકરણ

---

૪૧૭ આ ચરિત્રમાં હેમાચાર્યના ગુરૂ દેવચન્દ્રસૂરિકૃત બૃહત પ્રાકૃત શાંતિનાથ ચરિત્રને સંક્ષેપી આ રચ્યું છે એમ કર્તાએ જણાવ્યું છે. તેની સં. ૧૩૩૮ ની પ્રત ખં. શાં. ભં. માં છે. પી. ૧ ૬. આ ચરિત્ર પરથી સં. ૧૪૧૦ માં મુનિભદ્રસૂરિએ નવું શાંતિનાથ ચરિત્ર રચ્યું હતું. (પ્ર. યશો. ગ્રં.)

૪૧૮ श्रीदेवानन्दसूरिभ्यो नमस्तेभ्यः प्रकाशितं ।
सिद्धसारस्वताख्यं यै निजं शब्दानुशासनं ॥
—મુનિદેવકૃત શાંતિનાથ ચરિત્ર સં. ૧૩૨૨ પી. ૧, ૪.

પોતાના સંસારી પક્ષના ભાઈ ધંધના કહેવાથી રચી (પી. ૧, ૬૪; બૃહ૦ ૩, નં. ૧૦૧ પા. સૂચિ નં. ૫૭) અને તેનો પ્રથમાદર્શ ઉપરોક્ત મુનિદેવસૂરિએ લખ્યો હતો. આ સૂરિએ ઉદયપ્રભ, દેવેન્દ્ર, ધર્મકુમાર, પ્રભાચન્દ્ર, બાલચંદ્ર, માનતુંગ, મુનિદેવ, રત્નપ્રભ, વિનયચંદ્ર આદિ કવિઓનાં કાવ્યો-કૃતિઓ સંશોધેલ છે.

૫૯૬ સં. ૧૩૨૫માં સૈદ્ધાન્તિક મુનિચંદ્રસૂરિના બૃ. ત. રત્નસિંહસૂરિ-શિષ્ય વિનયચંદ્રસૂરિએ કલ્પનિર્યુક્ત-દીપાલિકા કલ્પ (બૃહ. ૬, ૭૨૨; કી. ૨, નં. ૩૧૧, પી. ૩, ૩૦૪) રચ્યો. પરમાનંદસૂરિ શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિએ મૂળ દાક્ષિણ્યચિન્હસૂરિની પ્રાકૃત કુવલયમાળા કથામાંથી સંસ્કૃતમાં ચાર ભાગમાં તે કથા રચી (વિવેક, ઉદે.; પ્ર. આ૦ સભા) કે જે ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ સંશોધી. સં. ૧૩૨૮માં કાતંત્ર વ્યાકરણ પર દુર્ગપદ પ્રબોધ નામની ટીકા ખ. પ્રબોધમૂર્તિ (પાછળથી જિનપ્રબોધ સૂરિ)એ રચી. (જે. પ્ર; ૫૭) સં. ૧૩૨૯માં ઉક્ત જયમંગલસૂરિના શિષ્ય સોમચંદ્રે વૃત્તરત્નાકર નામના છંદના ગ્રંથપર ટીકા લખી-રચી હતી.

૫૯૭ ત૦ દેવેન્દ્રસૂરિ સં. ૧૩૨૭માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમના શિષ્ય અને વિદ્યાનંદના ભાઈ ધર્મકીર્તિ અને પછીથી થયેલ ધર્મઘોષસૂરિએ સંઘાચારભાષ્ય-ચૈત્યવંદનભાષ્ય વિવરણ રચ્યું (પી. ૩, ૩૧૨; કાં. વડો; પી. ૧, ૧૪) તે ઉપરાંત કાલસપ્તતિ-સાવચૂરિ એટલે કાલસ્વરૂપવિચાર (વેબર નં. ૧૯૭૫ પી. ૪, ૮૨; કાં. વડો.) તથા ૧૪૨ કારિકામાં પ્રાકૃતમાં શ્રાદ્ધ જિતકલ્પ (ભાં. ૫, નં. ૧૨૩૨. કાં. વડો. નં. ૬૦), ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ (વે. નં. ૧૮૦૫), પ્રા. માં દુઃષમ કાલસંઘ સ્તોત્ર (કાં. વડો. નં. ૧૦૫) ની રચના કરી; તે ધર્મઘોષ સૂરિ સં. ૧૩૫૭માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તેઓ પ્રબળ મંત્રશાસ્ત્રી હતા. પેથડ મંત્રીના તે ગુરૂ હતા. ઉક્ત ધર્મઘોષસૂરિના શિષ્ય સોમપ્રભસૂરિએ ૨૮ યમક સ્તુતિઓ (પી. ૩, ૩૧૨) તથા યતિજિતકલ્પ વગેરે અનેક પ્રકરણોની રચના કરી; તેમણે ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ)માં

બ્રાહ્મણોની સભામાં જય મેળવ્યો હતો. એ અપૂર્વ સાહિત્યશાસ્ત્રી હતા. જૈન-આગમોના પણ એ અગાધ અભ્યાસી હતા. **ભીમપલ્લીનો** થનારો ભંગ, સૌથી પહેલાં જ્ઞાનાતિશયથી એમણે જાણ્યો હતો.

(જુઓ કલ્યાણવિજય મુનિનો લેખ 'જૈનયુગ' ભાદ્રપદથી-કાર્તક સં. ૧૯૮૫-૮૬ નામે 'જૈનતીર્થ ભીમપલ્લી અને રામસૈન્ય')

૫૯૮. વૃદ્ધતપાગચ્છના સ્થાપક **વિજયચંદ્રસૂરિ** થયા તેના ત્રણ શિષ્યો-આચાર્યો નામે **વજ્રસેન**, **પદ્મચંદ્ર** અને **ક્ષેમકીર્ત્તિ** થયા તે પૈકી **ક્ષેમકીર્ત્તિએ** સં. ૧૩૩૨ માં **ભદ્ર**બાહુકૃત (બૃહત્) કલ્પસૂત્ર પર તે પરના ભાષ્ય અને ચૂર્ણિને ધ્યાનમાં રાખી વિશેષ વિવરણ કરવા માટે વિવૃત્તિ-વૃત્તિ રચી કે જેનો પ્રથમાદર્શ **નયપ્રભ** આદિ મુનિઓએ લખ્યો (પી. ૫, ૧૦૧; લીં.) અને **માનતુંગાચાર્યે** સં. માં. શ્રેયાંસચરિત રચ્યું. સં. ૧૩૩૪માં **નાગેંદ્રકુલના** હેમપ્રભ-ધર્મઘોષ-સોમપ્રભ-વિબુધપ્રભના શિષ્ય **ધર્મકુમારે**, સાત પ્રસ્તાવમાં **શાલિભદ્રચરિત** રચ્યું કે જેમાં ઉક્ત **પ્રદ્યુમ્ન** સૂરિએ અને **પ્રભાચંદ્રગણિએ** સંશોધન લેખનાદિમાં સહાય આપી (વે. નં. ૧૭૭૯) તથા ખ૦ જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય **વિવેકસાગરે** પુણ્યસાર કથાનક જેસલમેરમાં રચ્યું કે જે ઉક્ત **જિનપ્રબોધસૂરિએ** શોધ્યું-તેમાં સાધર્મિક વાત્સલ્યના ફલ રૂપે પુણ્યસારની કથા છે. (જેસ. પ્ર. ૫૩; કાં. વડો૦) **વિવેકસાગર સમ્યક્ત્વાલંકાર** (જે. ૮; જે. પ્ર. ૩૭) નામનો પણ ગ્રંથ રચ્યો છે.

૫૯૯. આજ વર્ષ એટલે સં. ૧૩૩૪માં રાજગચ્છીય ધનેશ્વરસૂરિ-અજિતસિંહ-શાલિભદ્ર-શ્રીચંદ્ર-જિનેશ્વરાદિ-પૂર્ણભદ્ર-ચંદ્રપ્રભસૂરિ શિષ્ય **પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત** સંસ્કૃત કાવ્યમાં રચ્યું (પ્ર. નિર્ણયસાગર પ્રેસ. સન ૧૯૦૯; વે. નં. ૧૭૫૫) કે જેમાં જૈનોના પ્રભાવક-મહાન્ પુરુષોનાં પ્રબંધો-ચરિત્રો છે. તેમાં **વજ્ર, આર્યરક્ષિત, આર્યનન્દિલ, કાલકાચાર્ય, પાદલિપ્ત, વિજયસિંહ, જીવસૂરિ, વૃદ્ધવાદિ, હરિભદ્ર, મલ્લવાદિ, બપ્પભટ્ટિ, માનતુંગ,**

આનદેવ, સિદ્ધર્ષિ, વીરસૂરિ, 'શાન્તિસૂરિ, મહેન્દ્રસૂરિ, સૂરાચાર્ય, અભયદેવ, વીરસૂરિ (બીજા), દેવસૂરિ તથા હેમચંદ્રસૂરિ ઉપર 'પ્રબંધો'–ચરિત્રો છે. આ ચરિત અનેક ઐતિહાસિક વિગતો પૂરી પાડે છે તેથી તે ઘણો કિંમતી ગ્રંથ છે. તે પણ ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ સંશોધ્યો.

૬૦૦ સં. ૧૩૩૭માં માલચંદે વિષયવિનિગ્રહ કુલકપર વૃત્તિ રચી. (બૃ. ટિ.) સં. ૧૩૩૮ માં માણિક્યસૂરિએ શકુનસારોદ્ધાર ગ્રંથ રચ્યો. (મોટી ટોળી ભં. પાલીતાણા; સાગર ભં. પાટણ; પ્ર૦ હી.હં.)

૬૦૧. સં. ૧૩૪૯ (શક ૧૨૧૪) માં નાગેન્દ્રગચ્છના વિજયસેન શિષ્ય અને ધર્માભ્યુદય કાવ્યના કર્ત્તા ઉદયપ્રભસૂરિના શિષ્ય મલ્લિષેણસૂરિએ સ્યાદ્વાદમંજરી રચી. મૂલ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ૩૨ સંસ્કૃત શ્લોકની બે વર્ધમાન સ્તુતિ રચી છે કે જે પૈકી એકને અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા દ્વાત્રિંશિકા કહેવામાં આવે છે–તેમાં અન્ય યોગ એટલે દર્શનોનું નિરસન છે અને બીજી અયોગવ્યવચ્છેદિકા કહેવાય છે તેમાં આર્હતમતનું પ્રતિપાદન છે. મલ્લિષેણે પહેલી બત્રીશી લઈ તે પર ટીકા રચી અને તેમાં સ્યાદ્વાદ–જૈન દર્શનનું સ્વરૂપ સુન્દર રીતે બતાવ્યું ને તેનું નામ 'સ્યાદ્વાદ મંજરી' રાખ્યું. આમાં નીચેના ખ૦ જિનપ્રભસૂરિએ સહાય આપી છે. (પી. ૪, ૧૨૫; વે૦ નં. ૧૬૯૯; પ્ર૦ હિંદી અનુવાદ સહિત પરમશ્રુત પ્રભાવકમંડલ, ગૂ. અનુવાદસહિત ભીમશી માણેક, મૂલ આર્હત મત પ્રભાકર પુના, અને ચોખંભા ગ્રંથમાલા સને ૧૯૦૦ કાશી.) તે ગ્રંથ 'મલ્લિષેણે અનેક બ્રાહ્મણ દર્શનોના ગ્રન્થો અવલોકીને લખ્યો છે. ગ્રન્થ બુદ્ધિવૈભવથી અંકિત છે.' (પ્રો. આનંદશંકર).

૬૦૨. જિનપ્રભસૂરિ–લઘુ ખરતરગચ્છ પ્રવર્ત્તક જિનસિંહસૂરિના શિષ્ય ઉક્ત જિનપ્રભસૂરિ એક અસાધારણ પ્રતિભાવાન્ અનેક ગ્રંથના કર્ત્તા હતા. તેમણે સં. ૧૩૨૭ માં શરૂ કરીને ૧૩૮૯ માં વિવિધતીર્થકલ્પ–કલ્પપ્રદીપ પૂર્ણ કર્યો. (બુદ્ધિ ૩ નં. ૯૭;

પી. ૪, ૯૧ પ્ર. બિબ્લિ. ઈ. કલકત્તા) તેમાં કુલ ૫૮ કલ્પો છે:– તે તીર્થોની જુદે જુદે સમયે પોતે યાત્રા કરી છે અને તેના કલ્પો રચ્યા છે; જેમકે અપાપા બૃહત્કલ્પ સં. ૧૩૨૭માં દેવગિરિ (હાલના દોલતાબાદ)માં રચ્યો, શત્રુંજય કલ્પ સં. ૧૩૮૪ માં, ચેલ્લણા પાર્શ્વનાથ કલ્પ સં. ૧૩૮૬માં અને આખો ગ્રંથ સં. ૧૩૮૯માં પૂરો કર્યો. તે કલ્પોની યાદી ખાસ ઉલ્લેખવા યોગ્ય છે:–શત્રુંજય, ઉજ્જયંત-રૈવતક પર કલ્પ, ઉજ્જયંત સ્તવ, અંબિકા દેવી, કપર્દી-યક્ષ, પાર્શ્વનાથ, અહિચ્છત્રા, અર્બુદ, મથુરા, અશ્વાવબોધ, વૈભાર-ગિરિ, કૌશાંબી, અયોધ્યા, અપાપા, કલિકુંડેશ્વર, હસ્તિનાપુર, સત્યપુર, અષ્ટાપદ, મિથિલા, રત્નપુર–એ સર્વપર કલ્પો, અપાપા બૃહત્કલ્પ-દીપોત્સવ કલ્પ, (વે૦ નં. ૧૭૩૫–૩૬) શ્રી કાત્યાયનીય મહાવીર–કલ્યાણપુર, પ્રતિષ્ઠાનપત્તન, નંદીશ્વર, કાંપીલ્યપુર, અરિષ્ટનેમિ, શંખપુર, નાસિકપુર, હરિકંખી નગરની વસતીના પાર્શ્વનાથ, કપર્દિયક્ષ, શુદ્ધ-દંતી પાર્શ્વનાથ, અભિનંદન, પ્રતિષ્ઠાનપત્તન (શાતવાહન રાજાની ઉત્પત્તિ), ચંપાપુર, પાટલીપુત્ર, શ્રાવસ્તી, વારાણસી, મહાવીર ગણ-ધર, કોકાપાર્શ્વનાથ, કોટિશિલા, વસ્તુપાલ–તેજપાલ, ચેલ્લણાપાર્શ્વ-નાથ, તીર્થ નામધેય સંગ્રહ, સમવસરણરચના, કુંડગેશ્વર, યુગાદિદેવ, વ્યાઘ્રી, અષ્ટાપદ પર કલ્પો, હસ્તિનાપુરસ્તવન, કાત્યાયનીય મહાવીર, આરામકુંડ પદ્માવતી દેવી, માણિક્યદેવ, અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ, સ્તં-ભનકલ્પ શિલોંછ, કલિકુંડ કુકડેશ્વર, ફલવર્દ્ધિ પાર્શ્વનાથ, કોહંડીયદેવ, અંબિયદેવી–કલ્પો.

૬૦૩. આ કલ્પો અનેક ઐતિહાસિક હકીકતો પૂરી પાડે છે, અને તેમાંની કોઈ કોઇ તો પોતાના સમયમાં બનેલી અને કોઇએ નહિં નોંધેલી એવી ઘટનાઓ મળે છે. તેણે શત્રુંજય, ગિરનાર, ફલોધી વગેરે તીર્થોને મુસલમાની રાજ્યકાલમાં નિર્ભય બનાવ્યાં હતાં.

૬૦૪. તે સૂરિનો પ્રતિદિન નવું સ્તવન રચવાનો નિયમ હતો અને નિરવદ્ય આહારગ્રહણનો અભિગ્રહ (પ્રતિજ્ઞાવિશેષ) હતો. તેમણે યમક–શ્લેષ–ચિત્ર–છંદોવિશેષ નવ નવ જાતનાં સાતસો સ્તવન તપા-ગચ્છના સોમતિલકસૂરિ માટે બનાવ્યા સંભળાય છે (કાવ્યમાળા

ગુઅઠક ૭ પૃ. ૮૬) તે પૈકી ગૌતમસ્તોત્ર (વે. નં. ૧૮૦૪), ૨૪ જિનસ્તુતિ, જિનરાજસ્તવ પ્રા૦, દ્વિઅક્ષરનેમિસ્તવ, પંચપરમેષ્ઠિસ્તવ, પાર્શ્વસ્તવ, વીરસ્તવ, શારદાસ્તોત્ર, સર્વજ્ઞભક્તિસ્તવ, સિદ્ધાન્તસ્તવ આદિ ઉપલબ્ધ છે. વળી સં. ૧૩૫૨ માં કાયસ્થ ખેતલની અભ્યર્થનાથી કાતંત્ર વ્યાકરણ પર વિભ્રમટીકા ૨૬૧ શ્લોકપ્રમાણની યોગિનીપુર (દિલ્હી)માં રચી (જેસ. પ્ર. ૫૮). સં. ૧૩૫૬ માં દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (શ્રેણિકચરિત) બનાવ્યું. સં. ૧૩૬૩ માં વિજયદશમીને દિને કોસલાનગરમાં વિધિપ્રપા નામનો સમાચારી ગ્રંથ રચ્યો, કે જેનો પ્રથમાદર્શ તેમના શિષ્ય વાચનાચાર્ય ઉદયાકરે લખ્યો (પી. ૪, ૧૧૪ વેબર નં. ૧૯૪૪) અને જેમાંથી અનેક શાસ્ત્રીય હકીકતો મળી આવે છે. સં. ૧૩૬૪ માં અયોધ્યામાં સંદેહ વિષૌષધિ નામની કલ્પસૂત્ર પર વૃત્તિ (વેબર નં. ૧૮૮૭) રચી છે કે જે અપ્રસિદ્ધ છે પણ અતિ મહત્વની છે કારણ કે તેનો આધાર ત્યારપછીના સર્વ વૃત્તિકારોએ લીધો છે; અને તે વર્ષમાં સાધુ પ્રતિક્રમણસૂત્ર વૃત્તિ રચી છે. સં. ૧૩૬૫ માં દશરથપુરિ–અયોધ્યામાં ૪૧૯અજિતશાંતિસ્તવ પર વૃત્તિ અને ઉપસર્ગહર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ (વિવેક૦ ઉદે.), માનતુંગકૃત ભયહર સ્તોત્ર પર સં. ૧૩૬૫

૪૧૯ અજિતશાન્તિ સ્તવના કર્તા નંદિષેણ ઘણા પ્રાચીન છે. દંતકથા તો તેને ખુદ શ્રીમહાવીરના શિષ્ય માને છે ! તેમાં ૩૭ થી ૪૦ છંદ છે ને તે સ્તવ અજિતનાથ અને શાંતિનાથ એ બંને જિન તીર્થંકરને લાગુ પડે છે. તેમાં અપરાન્તિકા, આલિંગનક, કિસલયમાલા, કુસુમલતા, ક્ષિપ્તક, ખિદ્યતક, ગાથા, ચિત્રલેખા, ચિત્રાક્ષરા, દીપક, નન્દિતક, નારાચક, ભાસુરક, ભુજંગપરિરિંગિત, માગધિકા, રત્નમાલા, રાસાનન્દિતક, રાસાલુબ્ધક, લલિતક, વાનવાસિકા, વિદ્યુદ્વિલસિત, વેષ્ટક, શ્લોક, સંગતક, સુમુખ અને સોપાનક એ નામના છંદો વપરાયા છે. આ પૈકી કેટલાક હેમચંદ્રકૃત છંદોનુશાસનમાં નથી તેથી તેમને પ્રાકૃતમાં લખેલા કવિદર્પણ નામના બીજા જૂના છંદગ્રંથનો આધાર લઇ જિનપ્રભે સમજાવ્યા છે ને બીજા છંદોને સમજાવવા હેમચંદ્રકૃત છંદચૂડામણિનો ઉપયોગ કર્યો છે. આથી આ ટીકા અતિ ઉપયોગી છે. તેનું બીજું નામ બોધદીપિકા છે. (પી. ૩, ૨૩૦; પી. ૪, ૬૭; વે. નં. ૧૫૯૩–૯૪.)

માં સાકેતપુરમાં વૃત્તિ (પી. ૧, ૫૨, વેબર નં. ૧૯૬૫), (સમસ્મરણ ?) પર વૃત્તિઓ રચી. અનેક પ્રબંધ–અનુયોગ ચતુષ્કોપેત ગાથા, ધર્માધર્મ પ્રકરણ પ્રા. (પી. ૫, ૧૧૧), આવશ્યકસૂત્રાવચૂરિ (ષડાવશ્યક ટીકા), ચતુર્વિધભાવનાકુલક, તપોમતકુટ્ટન, સૂરિમંત્રપ્રદેશ વિવરણાદિ ગ્રંથ રચ્યા છે. સં. ૧૩૮૦ માં પાદલિપ્તસૂરિકૃત સ્વર્ણ-સિદ્ધિ ગર્ભમહાવીર જિનસ્તવ પર અવચૂરિ (બુહ્. ૨, નં. ૩૨૬) રચી. આ સૂરિએ વાંચેલા વંશનો અંત–ગૂજરાતનું મુસલમાનોના હાથમાં જવું–દિલ્હીમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય એ સર્વે પોતાની જીંદગીમાં જોયું છે, અને તેથી તેનો ટુંક સામટો પરિચય અત્ર કર્યો છે. તેમણે દિલ્લીમાં સાહિ મહમ્મદને પ્રતિબોધ્યો હતો.[૪૨૦] તેની પાસેથી ન્યાયકંદલી શીખીને સં. ૧૪૦૫ માં પ્રબંધકોષકર્તા રાજશેખરે ન્યાયકંદલીવિવૃત્તિ રચી (પી. ૩, ૨૭૩) અને તેઓ (૧૪૨૨માં સમ્યકત્વ સપ્તતિકા રચનાર) સંઘતિલકસૂરિના પણ વિદ્યાગુરૂ હતા. (જૈ. પ્ર. ૫૮)

૬૦૫ 'એમ કહેવામાં આવે છે કે ગૂજરાતમાં પહેલવહેલાં કાગળોનો પ્રવેશ કુમારપાલના સમયમાં થયો; પરન્તુ તેના એટલે ૧૩મા સૈકામાં લખાયલાં કાગળ ઉપરનાં પુસ્તકો પાટણના ભંડારોમાં નથી. માત્ર એક બે તે સમયના જોવામાં આવે છે, પણ તેની લિપિ ઉપરથી તેનો સમય ખોટો લાગે છે. જો કે સં. ૧૩૨૯નું એક પુસ્તક જોવામાં આવે છે છતાં ભંડારોમાં જૂનામાં જૂનાં પુસ્તકો સં. ૧૩૫૬–૫૭ માં લખાયલાંની નકલ કરાયલાં છે. આવાં કાગળ ઉપરનાં પુસ્તકોમાં સોનેરી રંગથી ચિત્રો ચીતરવામાં આવતાં અને તેવાં ચિત્રવાળાં પુસ્તકોની સંખ્યા પાટણના ભંડારોમાં છએક વધુ નીકળે છે.'[૪૨૧]

---

૪૨૦ ढिल्ल्यां साहिमहम्मदं शककुलक्ष्मापालचूडामणिं
येन ज्ञानकलाकलापमुदितं निर्माय षटदर्शनी ।
प्राकाश्यं गमिता निजेन यशसा सार्कं न सर्वागम–
ग्रंथज्ञो जयताज् जिनप्रभगुरु र्विद्यागुरुर्नः सदा ॥

૪૨૧ સ્વ. સાક્ષર શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલનો 'પાટણના ભંડારો' એ નામનો લેખ–લાયબ્રેરી મિસેલેની જુલાઇ–અક્ટોબર ૧૯૧૫.

આથી પૂર્વની કાગળની પ્રત પર લખાયેલ કોઇ પુસ્તક હજુ સુધી મળ્યું નથી જણાતું. કેટલાકનું કથન છે કે હિંદમાં કાગળ ચૌદમી સદીથી પ્રચલિત થયો, પરંતુ તે સ્વીકારતાં વિચારને હજુ સ્થાન છે. જૈનોએ ગ્રંથ લખવા માટે તાડપત્રોનો મોટે ભાગે ઉપયોગ કર્યો હતો ને તે ૧૧મી સદીથી તે પંદરમી સદી સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો.

૬૦૬ **અપભ્રંશ સાહિત્ય**—ઉપર્યુક્ત જિનપ્રભસૂરિએ અપભ્રંશમાં અનેક કૃતિઓ કરી છે. સં. ૧૨૯૭માં મદનરેખા સંધિ, સં. ૧૩૧૬ માં વયર સ્વામીચરિત્ર, મલ્લિચરિત્ર, નેમિનાથરાસ, ષટ્ પંચાશદ્ દિક્કુમારિકા અભિષેક, મુનિસુવ્રત જન્માભિષેક, જ્ઞાનપ્રકાશ, ધર્માધર્મવિચારકુલક, શ્રાવકવિધિ પ્રકરણ, ચૈત્યપરિપાટી, સ્થૂલભદ્ર ફાગ, યુગાદિ જિનચરિત્ર કુલક, આદિ રચ્યાં છે. તેમાંની કેટલીક કૃતિ તો શત્રુંજયપર રહીને રચી છે. તેના શિષ્યે નર્મદાસુંદરી સંધિ સં. ૧૩૨૮માં અને ગૌતમસ્વામીચરિત્ર સં. ૧૩૫૮માં રચેલ છે. (વિસ્તારથી જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પ્રસ્તાવના પૃ. ૭૯-૮૩).

૬૦૭ **જૂની ગૂજરાતીમાં સાહિત્ય**—આ ચૌદમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં જૂની ગૂજરાતીમાં થોડાં સુંદર કાવ્યો ઉપલબ્ધ થયાં છે. તે જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગમાં પૃ. ૫-૮ માં જણાવ્યાં છે:- રત્નસિંહસૂરિ શિષ્ય વિનયચંદ્રકૃત જૈન તીર્થંકર નેમિનાથપર ચતુષ્પદિકા (ચોપઇ) રૂપે ૪૦ ટુંકનું કાવ્ય છે, તેમાં બાર માસ લઈ દરેક માસે રાજેમતિ પતિવિરહથી કથન કરે છે એનું કાવ્યમય વર્ણન છે; તેજ કવિકૃત આનંદસંધિમાં આનંદ નામના મહાવીરના એક શ્રાવકનો સંબંધ છે; સં. ૧૩૨૭માં એક અજ્ઞાત કવિએ (જયવંતે) સપ્તક્ષેત્રિ રાસુ રચ્યો તેમાં જિનમંદિર, જિનપ્રતિમા, જ્ઞાન, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ સાત પુણ્યક્ષેત્રોની ઉપાસનાનું વર્ણન છે. સં. ૧૩૩૧ માં ખરતર જિનેશ્વરસૂરિએ દીક્ષા લીધી તેનો દીક્ષા વિવાહ વર્ણના રાસ સોમમૂર્તિએ રચ્યો. સં. ૧૨૭૮ અને સં. ૧૩૩૦ વચ્ચે ખ. જિનેશ્વરસૂરિ

શિષ્ય જગડુએ સમ્યકત્વમાઇ ચઉપઇ રચી તેમાં સમ્યકત્વ-સમ્યગ્દ-ર્શનનો વિષય ચર્ચ્યો છે. સં. ૧૩૫૮માં લખાયેલ પ્રતમાં ઉપરોક્ત નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા ઉપરાંત પદ્મકૃત શાલિભદ્ર નામના મહાઋદ્ધિ-માન્ શ્રાવકે મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી હતી તેના ગુણની વર્ણના રૂપે કક્કાવારી—શાલિભદ્રકક્ક, તેજ પદ્મે રચેલ માતૃકા એટલે બારા-ખડીના દરેક વર્ણ લઈ તે પર ઉપદેશ આપતા દૂહાઓ—દૂહામાતૃકા ઉપલબ્ધ થાય છે. (જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧ થી ૧૨).

૬૦૮ સં. ૧૩૩૦, સં. ૧૩૪૦, સં. ૧૩૫૮ના ગૂજરાતી ગદ્યના નમુનાઓ 'પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ' (ગા. ઓ. સિરીઝ તરફથી પ્રકાશિત)માં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

૬૦૯ વળી સં. ૧૩૩૬માં શ્રીમાલ ઠ. કૂરસિંહના પુત્ર સંગ્રા-મસિંહે બાલશિક્ષા નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તે ગૂજરાતી પરથી સં. કાતંત્ર વ્યાકરણનું જ્ઞાન કરાવનાર છે. (જે. ૪૫ જુઓ પં. લાલચંદનો લેખ પુરાતત્ત્વ પુ. ૩, અંક ૧ પૃ. ૪૦—૫૩) કર્ત્તા જૈનેતર લાગે છે.

૬૧૦. સં. ૧૩૫૬ માં વાઘેલા કરણઘેલાના નાગર પ્રધાન મા-ધવે [૪૨૨]ગૂર્જર દેશમાં અલાઉદ્દીન બાદશાહની સેનાનો પાટણમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ગૂજરાતમાં હિન્દુ રાજ્યનો અંત આવ્યો. પ્રાચીન ગુજરાતની જાહોજલાલી અને ભવ્યતાનું છેલ્લું પ્રકરણ પૂરૂં થયું.

૬૧૧. 'વલભી નગર ભાગ્યા પહેલાં તથા ચાપોત્કટ (ચાવડા) વંશથી માંડીને અંતે વાઘેલા વંશનો નાશ થયો ત્યાં સુધીમાં ગૂજ-રાતની જાહોજલાલી સર્વોપરી હતી. તે વખતમાંજ ઘણાખરા કવિઓ વિદ્વાનો થઇ ગયા છે અને તેમાં પણ જૈન પંડિતોએ તો સરસ્વતીની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે.[૪૨૩]

---

૪૨૨ મેરૂતુંગ સૂરિની વિચારશ્રેણિ—સ્થવિરાવલીમાં જણાવ્યું છે કે (સં) ૧૩૬૦ यवना माधवनागरविप्रेण आनीताः । નાગર કવિ પદ્મનાભ સં. ૧૫૧૨ ના રચેલા કાન્હડદે પ્રબંધમાં કહે છે કેઃ—

માધવ મહિતઇ કર્યું અધર્મ, નવિ ફૂટીઇ જેમ આવિલ્યા કર્મ,

* * * * *

નવખંડે અપકીરતી રહી, માધવિ મ્લેચ્છ આણિયા સહી.

૪૨૩ સ્વ. શ્રી મણિલાલ ન. દ્વિવેદી—'પ્રિયંવદા' જાન્યુઆરી સન ૧૮૮૭

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું.

ગૂજરાતમાં મુસલમાનો

(સં. ૧૩૫૬ થી ૧૪૦૦)

जय जिणेसर ! जय जणाणन्द !
जय जीवरक्खण परम ! जय समत्थ तिहुयण दिवायर !
जय मीसणभवमहण ! जय अपारकारुन्नसायर !
जय सिवकारण ! सिवनिलय ! वद्धमाण ! जिणइन्द ।
तिहुयणपत्थियकप्पतरु, ! जयजय पणयसुरिन्द !

—જનને આનંદ કરનાર જિનેશ્વર ! જય થાઓ, જય થાઓ; જીવરક્ષામાં મહાન્ અને ત્રિભુવનને સમર્થ પ્રકાશ પાડનાર સૂર્ય ! જયવંતા રહો, ભીષણ ભવને હણનાર ! જય થાઓ, અપાર કરૂણાના સાગર ! જય થાઓ; શિવના કારણ ! શિવના સ્થાન ! વર્ધમાન જિનેંદ્ર ! તું ત્રિભુવનમાં પ્રસરેલા કલ્પતરૂ છો અને સુરેન્દ્ર તારા પગે પડે છે, તારો જય જય હો !

—નેમિચંદ્રસૂરિકૃત મહાવીરચરિત્ર.

૬૧૨. ગૂર્જર ભૂમિને મુસલમાનોનો અલાઉદ્દીન ખીલજીના હસ્તક સ્પર્શ થયો ત્યારથી ગૂજરાત નવા જગતમાં દાખલ થયું. સર્વ પ્રાચીનતાઓ મૂળમાંથી ખળભળી ઉઠી. સર્વને આઘાત થયો—પૂર્વે કદિ નહીં થયેલો એવો પ્રબળ આઘાત થયો. જીવન બદલાયું—જીવનના માર્ગ બદલાયા. સાહિત્ય બદલાયું—ભાષા બદલાઇ. આ બધું આ કાળમાં થયું. પરાધીન જીવનનો આરંભકાળ તે આ જ. ઉલગખાન (અલફખાન નહિ)ના[૪૨૪] પગલાંની સાથેજ આ નવા અનુભવનો

૪૨૪ જિનપ્રભસૂરિ તીર્થકલ્પમાં જણાવે છે કે 'વિ. સં. ૧૩૫૬ માં સુરતાણ અલ્લાવદીણ (સુલ્તાન અલાઉદ્દીન) ના નાનાભાઈ ઉલ્લુખાન (ઉલગખાં) ઢિલ્લિ (દિલ્હી) નગરથી ગૂજરાત પર ચઢયો.' ચિત્તકૂડ (ચિત્રકૂટ-ચિતોડ)ના અધિપતિ સમરસીહે તેને દંડ આપી મેવાડ દેશની રક્ષા કરી. અલફખાન તો પછી સૂબા તરીકે ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો. જુઓ જિનવિજયનો લેખ 'ઉલુગખાન અને અલપખાન' પુરાતત્ત્વ—પુ. ૪—અંક ૩ અને ૪.

આરંભ થયો હતો અને દિનપ્રતિદિન તે વિસ્તાર પામતું ગયું.

૬૧૩. જૈન-શૈવ કે વૈષ્ણવ મંદિરો જમીનદોસ્ત થયાં-તેની જગાઓ મસીદોએ લેવા માંડી-તેના સુંદર પથ્થરો-કારીગીરીના નમુનાઓ મસીદો બાંધવામાં વપરાયા. રાજ્યવ્યવસ્થા બદલાતાં ગૂર્જર દેશના ભાગલા પડયા-ગૂજરાતની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન થઇ ગઈ. જાનમાલની સલામતીને માટે લોકોને પગલે પગલે ભય રહેવા લાગ્યો. વેપારમાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે માલ લઇ જવામાં કે મંગાવવામાં લુટારુઓના ત્રાસથી અનેક પ્રતિબંધો આવ્યા.

૬૧૪. આને પરિણામે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત આદિ પ્રાચીન ભાષાઓને જે મહત્ત્વ અપાતું હતું તે ગયું. તેના ઉત્તેજકો હિંદુ રાજાઓ અને હિંદુ મંત્રીઓ જતાં તેના કવિ પંડિતોનો લય થયો. બ્રાહ્મણવર્ગનું દેશભાષાનું સાહિત્ય આ કાળમાં મંડાયું; આગળ પણ લૌકિક સાહિત્ય લોકભાષામાં રચાતું હતું, પણ આ સમયમાં તો ધાર્મિક કથાનકો અને જ્યોતિષ, કર્મકાંડ વગેરે સર્વ દેશભાષામાં ઉતરવા માંડયું. પ્રાચીન પઠનપાઠન બંધ થયું. તામ્રપત્રો પૂરાં થઈ ગયાં. ગ્રંથભંડારો ભોંયરામાં પૂરાયા.

૬૧૫. ગૂર્જરદેશ અટુલો પડયો-રાજપુતાના-માલવા આદિ દેશ સાથેનો સંસર્ગ તુટી ગયો, એટલે ભાષા-અપભ્રંશ ભાષા તે સર્વ દેશોમાં લગભગ એકસરખી વપરાતી હતી અને સર્વગમ્ય હતી તે ભાષાનાં તે તે દેશમાં અલગ અલગ રૂપાંતરો થયાં; અને આ સમયથી આ સર્વગત ભાષા આ ગૂર્જર દેશમાં રહી ગૂજરાતી દેશી ભાષાનું રૂપ લેવા લાગી. નર્મદ કવિ ગૂજરાતી ભાષાનો પ્રથમ યુગ આ સમયથીજ પાડે છે. તે જણાવે છે કે "સંવત્ ૧૩૫૬ પછી મુસલમાની હાકમીમાં ગુજરાતની તે ગુજરાતી-એવી રીતે ગુજરાતી ભાષા પ્રસિદ્ધિમાં આવી. બ્રાહ્મણ કે ગોરજી (જૈન સાધુઓ) એમણે સંસ્કૃત ટાળી ગુજરાતીમાં આખ્યાન તથા વાર્તા અને રાસા લખ્યા -વિશેષે પદ્ય-અને ગદ્ય પણ ખરું. એ ગુજરાતી ભાષાનાં આજ

લગીનાં મુખ્ય ત્રણ સ્વરૂપ થયાં છે. સં. ૧૩૫૬ થી તે સં. ૧૬૫૬ સુધીનું એક, સં. ૧૬૫૬ થી તે ૧૮૫૬ સુધી બીજું ને પછી ત્રીજું. પહેલું તે ચોખ્ખું ને બીજું તે ભ્રષ્ટ થઈ રુપાંતર પામેલું છે. એ બે મળીને જે સામાન્ય સ્વરૂપ તે જુની ગુજરાતી ભાષાનું...''

૬૧૬. પ્રાકૃત સંસ્કૃત ગ્રંથોને લોકભાષામાં અવગત કરવા માટે તે પર ભાષામાં ગદ્યગ્રંથો-બાલાવબોધ આ શતકમાંજ રચાયા.

૬૧૭. આ નવીન અને ક્રાંતિકારક પરિસ્થિતિમાં પણ જૈનોએ પોતાનાં મંદિરો, વ્યાપાર અને સાહિત્યરક્ષણ-સાહિત્યસેવા બને તેટલી અખંડપણે યા પુનરુદ્ધાર રૂપે આબાદ જાળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જૈનોનું-ખાસ કરી ભાષાસાહિત્ય પૂર્વ શતકો કરતાં આ શતકમાં વધારે થયું છે. આ હકીકત વિશેષપણે હવે પછી વિચારીશું

૬૧૮. સં. ૧૩૫૬ માં અલાઉદ્દીન ખીલજીના લશ્કરથી તેના ભાઇ ઉલગખાન તથા નસરતખાંને ગૂજરાત સર કર્યું. પછીના વર્ષમાં અલાઉદ્દીને રણથંભોરનો કિલ્લો રાજા હમીર પાસેથી લઇ તેના ચોહાણના રાજ્યને ખતમ કર્યું. (સં. ૧૩૫૭ માં). પછી સં. ૧૩૬૦ માં ચીતોડ પર ફત્તેહ કરી. સં. ૧૩૬૬-૬૮ માં તેણે જાલોરના ચોહાણ રાજા કાન્હડદેવ (કાન્હડદે પ્રબંધ વાળા) પર ચડાઈ કરી તે રાજ્ય લઇ લીધું. (ઓઝા. રા. ઇ. પૃ. ૨૨૪, ૨૭૨).

૬૧૯. ગૂજરાતમાં પાતશાહી સુલતાનના પ્રતિનિધિ (સુબા) તરીકે પાટણમાં અલપખાન આવ્યો. તેના સમયમાં સં. ૧૩૬૬ માં (શ્રી શત્રુંજયાદિની યાત્રા કરનાર) શાહ જેસલે ખંભાતમાં પૌષધશાલા સહિત અજિતનાથનું વિધિચૈત્ય બંધાવ્યું.[૪૨૫] પરંતુ સં. ૧૩૬૯ (એક પટ્ટાવલીના આધારે)માં (અને અચૂક ઉદ્ધાર વર્ષ સં. ૧૩૭૮ પહેલાં) આબુ પરનાં બે પ્રસિદ્ધ મંદિરો નામે વિમલમંત્રીકૃત વિમલવસતિ અને તેજપાલમંત્રીકૃત લૂણગવસહિ-એનો મ્લેચ્છોએ ભંગ કર્યો'-

૪૨૫ જુઓ પ્રા૦ ગૂ૦ કા. સંગ્રહનું પરિશિષ્ટ-તેમાં આપેલ શિલાલેખ

મૂર્ત્તિઓને તોડી હતી; તેમજ તે વર્ષ એટલે સં. ૧૩૬૯ માંજ શત્રુંજય પર્વત પરના અધિરાજ આદીશ્વરની પ્રતિમાનો ભંગ કર્યો હતો. (સમકાલીન જિનપ્રભકૃત શત્રુંજયકલ્પ રચના સમય સં. ૧૩૮૫).

૬૨૦ 'હવે તો નવીજ વાત છે કે જે દોહિલા દિવસોમાં ક્ષત્રિયો ખડ્ગ લેઇ શકતા નથી, સાહસિકોનાં સાહસ ગળી જાય છે. તેવા વિકટ સમયમાં જિનધર્મરૂપી વનમાં સમરસિંહે દેખાવ દીધો.' ૪૨૬ તે સમરસિંહ ઓસવાળ જૈન હતો. તેનો પૂર્વજ સલક્ષણ પાલ્હણપુરનો વાસી હતો. સલક્ષણનો પૌત્ર દેસલ પાટણવાસી થયો. તેના ત્રણ પુત્રો નામે સહજપાલ, સાહણ, અને ઉક્ત સમરસિંહ. સહજપાલે દક્ષિણમાં દેવગિરિ (દોલતાબાદ) માં ચોવીશ જિનાલયમાં પાર્શ્વજિનને મૂલ નાયક તરીકે સ્થાપ્યા. સાહણ ખંભાતમાં રહીને પૂર્વજોની કીર્ત્તિ વિસ્તારતો હતો, જ્યારે સમરસિંહ પાટણમાં પિતા સહિત રહેતો હતો; અને અલપખાનની સેવા (ઉચ્ચ અધિકારી તરીકે) કરતો હતો. શત્રુંજય પરની દુર્ઘટના સાંભળી તેના ઉદ્ધારની પ્રતિજ્ઞા કરી અલપખાન પાસે જઇ જણાવ્યું 'અમારી આશાના આધારભૂત સ્વામી ! હિંદુઓની હજ ભાંગી નાંખી છે, એથી દુનિયા નિરાશ થઈ છે વગેરે.' ૪૨૭ખાને તેને માન આપી તીર્થ માંડવાનું ફરમાન કરી આપ્યું; ને તે માટે માલેક અહિદરને આદેશ કર્યો.

૬૨૧ સમરસિંહે આરાસણની ખાણના સ્વામી માહેશ્વર છતાં

---

૪૨૬ હિવ પુણ નવીયજ વાત, જિણિ દીહાડઇ દોહિલઇ,
ખત્તિય ખગ્ગુ ન લિંતિ, સાહસિયહ સાહસુ ગલઇ,
તિણિ દિણિ દિન્નુ દિકખાઉ, સમરસીહિ જિણધમ્મવણિ,
તસુ ગુણ કરઉં ઉદ્દોઉ, જિમ અંધારઇ ફટિકમણિ.
—અંબદેવસૂરિનો સમરા રાસો. સં. ૧૩૭૧.

૪૨૭ સામિય ! એ નિસુણિ અડદાસિ આસાલંબણુ અમ્હતણઉ એ;
ભાગી એ દુનિય નિરાસ, હજ સાગીય હીંદૂઅ તણી એ.
—એજન.

લગીનાં મુખ્ય ત્રણ સ્વરૂપ થયાં છે. સં. ૧૩૫૬ થી તે સં. ૧૬૫૬ સુધીનું એક, સં. ૧૬૫૬ થી તે ૧૮૫૬ સુધી બીજું ને પછી ત્રીજું. પહેલું તે ચોખ્ખું ને બીજું તે ભ્રષ્ટ થઈ રુપાંતર પામેલું છે. એ બે મળીને જે સામાન્ય સ્વરૂપ તે જુની ગુજરાતી ભાષાનું..."

૬૧૬. પ્રાકૃત સંસ્કૃત ગ્રંથોને લોકભાષામાં અવગત કરવા માટે તે પર ભાષામાં ગદ્યગ્રંથો—બાલાવબોધ આ શતકમાંજ રચાયા.

૬૧૭. આ નવીન અને ક્રાંતિકારક પરિસ્થિતિમાં પણ જૈનોએ પોતાનાં મંદિરો, વ્યાપાર અને સાહિત્યરક્ષણ—સાહિત્યસેવા બને તેટલી અખંડપણે યા પુનરુદ્ધાર રૂપે આબાદ જાળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જૈનોનું-ખાસ કરી ભાષાસાહિત્ય પૂર્વ શતકો કરતાં આ શતકમાં વધારે થયું છે. આ હકીકત વિશેષપણે હવે પછી વિચારીશું

૬૧૮. સં. ૧૩૫૬ માં અલાઉદ્દીન ખીલજીના લશ્કરથી તેના ભાઇ ઉલગખાન તથા નસરતખાંને ગૂજરાત સર કર્યું. પછીના વર્ષમાં અલાઉદ્દીને રણથંભોરનો કિલ્લો રાજા હમીર પાસેથી લઇ તેના ચોહાણના રાજ્યને ખતમ કર્યું. (સં. ૧૩૫૭ માં). પછી સં. ૧૩૬૦ માં ચીતોડ પર ફત્તેહ કરી. સં. ૧૩૬૬-૬૮ માં તેણે જાલોરના ચોહાણ રાજા કાન્હડદેવ (કાન્હડદે પ્રબંધ વાળા) પર ચડાઈ કરી તે રાજ્ય લઇ લીધું. (ઓઝા. રા. ઇ. પૃ. ૨૨૪, ૨૭૨).

૬૧૯. ગૂજરાતમાં પાતશાહી સુલતાનના પ્રતિનિધિ (સુબા) તરીકે પાટણમાં અલપખાન આવ્યો. તેના સમયમાં સં. ૧૩૬૬ માં (શ્રી શત્રુંજયાદિની યાત્રા કરનાર) શાહ જેસલે ખંભાતમાં પૌષધશાલા સહિત અજિતનાથનું વિધિચૈત્ય બંધાવ્યું.[૪૨૫] પરંતુ સં. ૧૩૬૯ (એક પટ્ટાવલીના આધારે)માં (અને અચૂક ઉદ્ધાર વર્ષ સં. ૧૩૭૮ પહેલાં) આબુ પરનાં બે પ્રસિદ્ધ મંદિરો નામે વિમલમંત્રીકૃત વિમલવસતિ અને તેજપાલમંત્રીકૃત લૂણિગવસહિ—એનો મ્લેચ્છોએ ભંગ કર્યો—

૪૨૫ જુઓ પ્રા૦ ગૂ૦ કા. સંગ્રહનું પરિશિષ્ટ—તેમાં આપેલ શિલાલેખ.

મૂર્તિઓને તોડી હતી; તેમજ તે વર્ષ એટલે સં. ૧૩૬૯ માંજ શત્રુંજય પર્વત પરના અધિરાજ આદીશ્વરની પ્રતિમાનો ભંગ કર્યો હતો. (સમકાલીન જિનપ્રભકૃત શત્રુંજયકલ્પ રચના સમય સં. ૧૩૮૫).

૬૨૦ 'હવે તો નવીજ વાત છે કે જે દોહિલા દિવસોમાં ક્ષત્રિયો ખડ્ગ લેઇ શકતા નથી, સાહસિકોનાં સાહસ ગળી જાય છે. તેવા વિકટ સમયમાં જિનધર્મરૂપી વનમાં સમરસિંહે દેખાવ દીધો.' ૪૨૬ તે સમરસિંહ ઓસવાળ જૈન હતો. તેનો પૂર્વજ સલક્ષણ પાલ્હણપુરનો વાસી હતો. સલક્ષણનો પૌત્ર દેસલ પાટણવાસી થયો. તેના ત્રણ પુત્રો નામે સહજપાલ, સાહણ, અને ઉક્ત સમરસિંહ. સહજપાલે દક્ષિણમાં દેવગિરિ (દોલતાબાદ) માં ચોવીશ જિનાલયમાં પાર્શ્વજિનને મૂલ નાયક તરીકે સ્થાપ્યા. સાહણ ખંભાતમાં રહીને પૂર્વજોની કીર્ત્તિ વિસ્તારતો હતો, જ્યારે સમરસિંહ પાટણમાં પિતા સહિત રહેતો હતો; અને અલપખાનની સેવા (ઉચ્ચ અધિકારી તરીકે) કરતો હતો. શત્રુંજય પરની દુર્ઘટના સાંભળી તેના ઉદ્ધારની પ્રતિજ્ઞા કરી અલપખાન પાસે જઇ જણાવ્યું 'અમારી આશાના આધારભૂત સ્વામી! હિંદુઓની હજ ભાંગી નાંખી છે, એથી દુનિયા નિરાશ થઈ છે વગેરે.' ૪૨૭ખાને તેને માન આપી તીર્થ માંડવાનું ફરમાન કરી આપ્યું; ને તે માટે મલેક અહિદરને આદેશ કર્યો.

૬૨૧ સમરસિંહે આરાસણની ખાણના સ્વામી માહેશ્વર છતાં

---

૪૨૬ હિવ પુણ નવીયજ વાત, જિણિ દીહાડઇ દોહિલઇ,
ખત્તિય ખગ્ગુ ન લિંતિ, સાહસિયહ સાહસુ ગલઇ,
તિણિ દિણિ દિનુ દિક્ખાઉ, સમરસીહિ જિણધમ્મવણિ,
તસુ ગુણ કરઉં ઉજોઉ, જિમ અંધારઇ ફટિકમણિ.
—અંબદેવસૂરિનો સમરા રાસો. સં. ૧૩૭૧.

૪૨૭ સામિય! એ નિસુણિ અડદાસિ આસાલંબણુ અમ્હતણુ એ;
ભાંજઈ એ દુનિય નિરાસ, હજ ભાગીય હીંદૂઅ તણી એ.
—એજન.

પણ જૈનધર્મ પ્રત્યે દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા ત્રિસંગમપુરમાં રાજ્યકર્તા રાણા મહિપાલદેવ (દાંતા રાજ્યના પૂર્વજ) પાસેથી તે ખાણમાંથી સરસ ફલહી-પાષાણની લાંબી પાટો મેળવી તેમાંથી પ્રતિમા ઘડાવી. સં. ૧૩૭૧ માં પોતાના પિતા દેસલને સંઘાધિપતિ કરી સમરાશાહે પોતાના બંધુઓ આદિ સહિત સંઘ કાઢી ત્યાં ઉપકેશ ગચ્છના (યક્ષદેવ-કક્ક-સિદ્ધ-દેવગુપ્તસૂરિ શિષ્ય સિદ્ધસૂરિ[૪૨૮] પાસે આદીશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ત્યાંથી ગિરિનારની યાત્રા કરી કે જ્યાં તેમને ત્યાંના રાજા મહીપે (મહિપાલદેવે) માન આપ્યું. દેવપટ્ટણમાં મુગ્ધરાજ રાજાએ, દીવમાં તેના સ્વામી મૂલરાજે સન્માન કર્યું. ત્યાંથી શત્રુંજય પુનઃ આવી પાટણ સંઘસહિત આવ્યા. દેશલશાહે સં. ૧૩૭૫માં પુનઃ મહાયાત્રા કરી. સમરસિંહ દિલ્લી સુલતાનના આમંત્રણથી જતાં ત્યાં કુતુબુદ્દીન બાદશાહે માન આપ્યું; ને પછી તેના પુત્ર સુલતાન ગ્યાસુદ્દીને શાહના કહેવાથી ત્યાં બંદી તરીકે રાખેલ પાંડુદેશના સ્વામી વીરવલ્લ (બીરબલ)ને મુક્ત

---

૪૨૮ છતાં સં. ૧૪૯૪ માં રચાયેલ ગિરનારપરના વિમલનાથ પ્રાસાદની પ્રશસ્તિમાં, પં. વિવેકધીર ગણિએ સં. ૧૫૮૭ માં રચેલા શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં, નયસુંદરના સં. ૧૬૩૮ ના શત્રુંજય રાસમાં અને એને અનુસરતા પાશ્ચાત્ય લેખકોએ રત્નાકરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરનાર જણાવ્યા છે, કક્કસૂરિએ ના૦ પ્રબંધમાં સંઘમાં બૃહદ્‌ગચ્છના રત્નાકરસૂરિ આવ્યા હતા, એમ જણાવ્યું છે. તે રત્નાકરસૂરિ અને વૃદ્ધતપાગણમાં થયેલ રત્નાકરગચ્છના પ્રવર્તક રત્નાકરસૂરિ એ બંને એક હોય તો પણ સં. ૧૩૭૧ માં શત્રુંજય તીર્થના મૂલનાયક આદીશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ઉપકેશ ગચ્છના સિદ્ધસૂરિજ જણાય છે. બાકી આ પ્રસંગમાં રત્નાકરસૂરિએ અન્ય પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હોય, એમ સંભવી શકે. પંડિત લાલચંદ 'જૈનયુગ' ૧, ૨૫૯. વિવિધ તીર્થકલ્પમાં શત્રુંજય કલ્પ (રચ્યા. સં. ૧૩૮૫) માં જિનપ્રભસૂરિએ આ ઉદ્ધારનો સં. ૧૩૭૧ આપ્યો છે:—

वैक्रमे वत्सरे चन्द्रहयाग्नीन्दुमिते सति ।
श्रीमूलनायकोद्धारं साधुः श्री समरो व्यधात् ॥

કર્યો. બાદશાહના ફરમાનથી ધર્મવીર સમરે મથુરા અને હસ્તિનાપુરમાં સંઘપતિ થઈ જિનપ્રભસૂરિ (જુઓ પારા ૬૦૨) સાથે તીર્થયાત્રા કરી.

૬૨૨ પછી સમરાશાહ તિલંગ દેશમાં આસદીનના પુત્ર ઉલ્લખાનના આશ્રિત થયા. ખાને પણ સમરને વિશ્વાસપાત્ર પોતાના ભાઈ તરીકે સ્વીકારી તિલંગ દેશનો સ્વામી (સૂબો) બનાવ્યો હતો. ત્યાં તુર્કોથી બંદી તરીકે પકડાયેલ પુષ્કળ મનુષ્યોને તેણે મુકાવ્યા; શ્રાવકોના કુટુંબોને ત્યાં સ્થાપી ઉરંગલપુરમાં જિનાલયો કરાવી ધર્મપ્રભાવના કરી. સમરસિંહ સં. ૧૩૯૩ પહેલાં તે લગભગ સ્વર્ગસ્થ થયા, કે જે વર્ષમાં કંજરોટપુરમાં રહી ઉપર્યુક્ત સિદ્ધસૂરિના શિષ્ય પટ્ટધર કક્કસૂરિએ તે સમરસિંહનો ચરિત્રાત્મક ગ્રંથ નામે નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ પૂરો કર્યો.[૪૨૯]

૬૨૩ આબુપર 'ભંગ' થયો ત્યાર પછી સં. ૧૩૭૨ અને ૭૩ની, વિમલવસહિ, મહાવીરમંદિર અને વિમલહસ્તિશાળા—આ ત્રણેની વચ્ચે જે મોટો મંડપ આવેલો છે તેમાં કેટલાક રાજકીય શાસન લેખોવાળી સુરહિઓ (સુરભિઓ—ગાયો) છે, કે જેમાં ચંદ્રાવતીના રાજાઓએ અવારનવાર આબુનાં જૈન દેહરાંઓના રક્ષણની અને યાત્રિકો પાસે યાત્રાકર જેવા કોઈ પણ લાગા નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓના લેખો કોતરાવેલા છે. આમાં ૩ લેખો ચંદ્રાવતીના મહારાજ દેવડા લૂંઢાક (હાલના સિરોહીના 'મહારાવ'ના પૂર્વજ) ના છે, તેમાં સં. ૧૩૭૨ ના એક લેખમાં આદિનાથ (વિમલવસહિ) અને નેમિનાથ (લૂણિગવસહિ) ઉપરના અમુક લાગા માફ કર્યાની હકીકત છે. તેજ

૪૨૯. જૂઓ "અંબદેવસૂરિકૃત સમરારાસો (પ્ર. પ્રા. ગૂ. કા. સં; જૈ. ઐ. ગૂ. સંચય) અને કક્કસૂરિકૃત નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્ર. હે. ગ્રં) અને તે બંને પરથી અનેક ઐ. ટિપ્પણો સહિત ઘણી કાળજી અને પરિશ્રમથી પંડિતશ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીનો લખેલો લેખ નામે 'શ્રી શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધારક સમરસિંહ (તિલંગ દેશનો સ્વામી)' જૈનયુગ વર્ષ ૧ પૃ. ૧૮૩, ૨૫૫, ૪૦૩.

વર્ષના બીજા લેખમાં તે રાજાએ આબુની યાત્રાએ આવનાર યાત્રિકો ઉપરનો કર બાઇશ્રી નામલદેવીના પુણ્યાર્થે માફ કર્યાની હકીકત છે અને ત્રીજા સં. ૧૩૭૩ ના લેખમાં દેલવાડાના જૈન મંદિરોના પૂજારીઓ પરનો કર માફ કર્યાની હકીકત છે. વળી આ લેખોમાં આ આજ્ઞાઓ પોતાના પછીના સ્વવંશજ વા પરવંશજ રાજાઓ પાળે એવી તેમાં પ્રાર્થના કરેલી છે.

૬૨૪ આબુ પરનાં ઉક્ત બંને મંદિરોનો સં. ૧૩૭૮ માં ઉદ્ધાર થયો-વિમલવસહિનો ઉદ્ધાર મહણસિંહ પુત્ર શા. લલ્લ (=લાલિગ) અને શા. ધનસિંહના પુત્ર શા. વીજડ-આ બંને પિત્રાઈ ભાઇઓએ કરાવ્યો; અને લૂણિગવસહિનો જીર્ણોદ્ધાર ચંડસિંહ પુત્ર સંઘપતિ પીથડે કરાવ્યો.[૪૩૦] વળી ત્યાં એક સં. ૧૩૭૮ નો લેખ છે તેમાં જણાવ્યું છે કે 'શ્રીમાળી જ્ઞાતીય ખેતલે ભગ્નાનંતર આ મહાવીર બિંબ કરાવ્યું.' તેમજ બીજાઓએ જુદાં જુદાં મંદિરો-દેવકુલિકાઓ કરાવી. આમ મુસલમાનોએ પોતાનાં મહા-મહા તીર્થોને કરેલું નુકશાન પાછળથી જૈનોએ સમારકામ કરાવી-પુનરૂદ્ધાર કરી ટાળ્યું, તો પણ પાટણ આદિ શહેરોનાં હીંદુ જૈન મંદિરો ભગ્નાવશેષ થયાં.

---

૪૩૦ જુઓ જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમાંનો અર્બુદ કલ્પ:—

तीर्थद्वयेऽपि भग्नेऽस्मिन् दैवान्म्लेच्छैः प्रचक्रतुः ।
अस्योद्धारं द्वौ शकाब्दे वन्हिवेदार्कसंमिते (१२४३) ॥
तत्राद्य तीर्थस्योद्धर्त्ता लल्लो महणसिंहभूः ।
पीथडस्त्वितरस्याभूद् व्यवहृच् चंडसिंहजः ॥

લાલિગ અને વીજડે કરાવેલા જીર્ણોદ્ધાર સંબંધીની એક વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ ત્યાં કોતરી કાઢેલી હજુ મળે છે તેમાં તે બંને પિત્રાઇઓનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ મળે છે. લુણિગવસહિના નવ ચોકિયાના અગ્નિકોણ તરફના સ્થંભ ઉપર એક સંસ્કૃત પદ્ય છે તેમાં સંઘપતિ પેથડે પોતાનું ધન ખર્ચીને લૂણિગવસહિનો ઉદ્ધાર કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.-કલ્યાણવિજયજીનો લેખ નામે 'આબુના જૈન શિલાલેખો' તા. ૧૬-૧૦-૨૭ નું 'જૈન'.

૬૨૫ એક રાજ્ય પટ્ટાવલીની પછવાડે વિ. સં. ૧૩૭૬, ૭૭ માં દુર્ભિક્ષયોગે ગૂર્જર જ્ઞાતીય સા. ભીમે (અતિ દાન) આપ્યું એમ જણાવ્યું છે. આબુ પરનું જે ભીમાશાહનું દેહરૂં-ભીમસિંહપ્રાસાદ કહેવાય છે તે કરાવનાર આ સા. ભીમ હોય તેમ સંભવે છે.

૬૨૬ સં. ૧૩૯૪ માં મંત્રી વિમલના વંશમાં થયેલા મંત્રી અભયસિંહના પુત્ર મંત્રી જગસિંહ અને તેના પુત્ર મંત્રી ભાણુકે વિમલવસહિની અંદર અંબિકા દેવીની મૂર્તિ કરાવી.

૬૨૭. હવે **સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ** જોઇએ:—સં. ૧૩૬૧ માં નાગેન્દ્રગચ્છીય ચંદ્રપ્રભ શિષ્ય મેરૂતુંગસૂરિએ વર્દ્ધમાનપુર (વઢવાણ) માં પાંચસર્ગમાં-પ્રબંધ ચિંતામણી ગ્રંથ રચ્યો (પી. ૨, ૮૬; વે૦ નં. ૧૭૫૩ ગૂ૦ ભા૦ સહિત રામચંદ્ર દીનાનાથ; અંગ્રેજી ભા૦ બિ૦ ઇ૦ સન ૧૯૦૨). જેમાં ઇતિહાસનાં તત્ત્વ હોય છે તેવા પ્રબંધ લખવાનો પ્રારંભ હેમાચાર્યથીજ થઇ ગયો હતો. "જૈન ગ્રંથકારોએ ચરિત્રો લખવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રચલિત કરી છે. લગભગ પોતાના સમયના ભોજ કુમારપાલ જેવા રાજાઓ, વસ્તુપાળ તેજપાળ જગડૂશા જેવા શ્રીમંતો અને માઘ વગેરે કવિઓનાં ચરિત્રોમાં તેઓએ સારો રસ લીધો છે-અને હેમચંદ્રાચાર્યના સમયથી ઉદ્ભવેલી આ પ્રવૃત્તિનાં ઉદાહરણોમાં ચૌદમા સૈકાના 'પ્રબંધ ચિન્તામણી'કાર મેરૂતુંગાચાર્ય વગેરે ગણાવી શકાય" "હેમચંદ્રે દ્વયાશ્રય સંસ્કૃતમાં મૂલરાજથી સિદ્ધરાજ જયસિંહ સુધીનો ઇતિહાસ, અને પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયમાં કુમારપાલનો ઇતિહાસ આપ્યો;-તેમજ પરિશિષ્ટ પર્વમાં શ્રી મહાવીર પછી થયેલ સુધર્માથી વજ્રસ્વામી પર્યંતના આચાર્યો તથા ચંદ્રગુપ્ત સંપ્રતિ વગેરે જૈન રાજાઓનો ઇતિહાસ આપ્યો. ત્યાર પછી ઐતિહાસિક ચરિત્ર-પ્રબંધ રચવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઇ. વસ્તુપાલ (અને તેજપાલ) સંબંધી લખાયેલાં વસન્તવિલાસ આદિ અનેક ગ્રંથો આગાઉ જણાવાયા છે; તેરમા શતકમાં કુમારપાલ પ્રતિબોધ, કુમારવિહાર પ્રશસ્તિ, કુમારવિહાર શતક, કુમારપાલ ચરિત્ર રચાયાં;

પછી જગડૂચરિત, સં. ૧૩૩૨ માં પ્રભાવકચરિત અને પછી આ પ્રબંધ ચિંતામણી રચાયું.

૬૨૮ પ્રબંધ ચિંતામણીના ૧લા સર્ગમાં વિક્રમાર્કપ્રબંધ (અગ્નિવેતાલ, કાલિદાસ કવિ, સુવર્ણપુરૂષસિદ્ધિ, પરકાયપ્રવેશવિદ્યા સિદ્ધસેન દિવાકર આદિ સંબંધવાળો), શાલિવાહનનો, તથા વનરાજાદિ પ્રબંધ-વનરાજ, અન્ય ચાવડા રાજાઓ, મૂલરાજ સોલંકી, મુંજરાજ, સિંધુલ, ભોજ સંબંધીના છે, ૨ જામાં ભોજ તથા ભીમનો પ્રબંધ કે જેમાં કુલચંદ્ર દિગંબર, માઘ પંડિત, ધનપાલ પંડિત, મયૂર, બાણ, માનતુંગ, આદિના સંબંધ છે ને ભોજનો પરાજ્ય ને સ્વર્ગવાસ; ૩ જામાં સિદ્ધરાજ પ્રબંધ (લીલાવૈદ્ય, ઉદયન અને સાંતૂ મંત્રી, માતા મીનળદેવી, માલવેશનો પરાજય, સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની ઉત્પત્તિ, રૂદ્રમાલો તથા સહસ્રલિંગ સરોવરનું નિર્માપણ, રામચંદ્ર, જયમંગલ, યશઃપાલ તથા હેમાચાર્યની કવિતા, નવઘનનો પરાજય, સજ્જન મંત્રીનો ગિરનારનો ઉદ્ધાર, સોમેશ્વરની યાત્રા, દિગંબર કુમુદચંદ્ર અને વાદિદેવસૂરિ વચ્ચે સંવાદ, આભડશા વગેરે અનેક સંબધવાળો) પ્રબંધ છે; ૪ થા સર્ગમાં કુમારપાલ પ્રબંધ છે (જન્મ, ભ્રમણ, રાજ્યાભિષેક, હેમાચાર્યનો પ્રસંગ ને ચરિત્ર, વાગ્ભટ્ટ તથા આમ્રદેવનો તીર્થોદ્ધાર, કપર્દિ, ઉદયચંદ્રસૂરિ, જૈનવિહારો-મંદિરો, બૃહસ્પતિ આલિંગ અને વામરાશિવિપ્ર, હેમાચાર્ય ને શંકરાચાર્ય, કુમારપાળનું સ્વર્ગગમન અને અજયપાળની દુષ્ટતા, પ્રધાનોનું દુર્મરણ તથા બાળમૂળરાજ અને ભીમનું રાજ્ય વગેરે છે.) પછી વસ્તુપાલ તેજપાલનો પ્રબંધ આવે છે. ખંભાતમાં વસ્તુપાળની સૈયદ સાથે લડાઇ, આલમખાન સાથે વસ્તુપાલની મૈત્રી, વસ્તુપાલની કીર્ત્તિ વગેરે છે. છેલ્લા ૫ મા સર્ગમાં પ્રકીર્ણ પ્રબંધો છે-જેવાકે નંદરાજ, શિલાદિત્ય ને મલ્લવાદી, વલ્લભીભંગ, મુંજ રાજા અને તેની પુત્રી, ગોવર્ધન પુણ્યસાર એ રાજાઓ, લક્ષ્મણસેન.તથા જયચંદ રાજા, જગદેવ તથા પરમર્દિ તથા પૃથ્વીરાજ તથા તુંગસુભટ, કોંકણ દેશની ઉત્પત્તિ, વરાહમિહિર, સ્તંભતીર્થ, ભર્તૃહરિ, વાગ્ભટ્ટ વૈદ્ય, રૈવત

ક્ષેત્રપાળ વગેરે. આમાં મુખ્ય ગદ્ય અને વચ્ચે વચ્ચે પદ્ય છે. તેમાં શ્રી ધર્મદેવે વૃત્ત-છંદોથી સહાય કરી હતી અને તેનો પ્રથમાદર્શ ગુણચંદ્ર ગણિએ લખ્યો હતો 'રાજતરંગિણીના ઢંગ પર લખાયેલ છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથને વિશ્વસનીય માન્યો છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસને માટે તો કેવલ આ એક આધારભૂત ગ્રંથ ગણી[૪૩૧] ફૉર્બ્સે રાસમાળામાં તેનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે.'

૬૨૯ મેરૂતુંગે રચેલા બીજા ગ્રંથોમાં ઐતિહાસિક વિગત પૂરી પાડતો વિચારશ્રેણિ-સ્થવિરાવલી છે, તેમાં ગૂજરાતના રાજાઓના રાજત્વકાલનો પત્તો મળે છે તથા વિક્રમાદિત્ય અને મહાવીર વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અંતર છે તેનો નિશ્ચય કર્યો છે.-વળી કાલકાચાર્ય, હરિભદ્ર અને જિનભદ્રનાં પણ આમાં વૃત્તાંત છે. (વે૦ નં. ૧૬૫૬ પ્ર૦ જૈ. સા. સંશોધક ખંડ ૨ અંક ૩-૪) વળી તે ઉપરાંત મહાપુરૂષચરિત (અપરનામ ઉપદેશશતી) રચેલ છે (પી. ૩, ૨૬૬; પી. ૬, ૪૩, વેબર ૨, ૧૦૨૪ નં. ૧૯૮૬) તેમાં ઋષભ, શાંતિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાન એ જૈન તીર્થંકરોનાં તેમના પૂર્વભવો સાથેનાં, તેમજ બીજાનાં ચરિત્રો છે.

૬૩૦ સં. ૧૩૬૫ માં તાડપત્ર પર લખાયેલ પલ્લીવાલ ગચ્છના મહેશ્વરસૂરિકૃત કાલિકાચાર્ય કથા (પ્રા) તથા નાઇલ્લગચ્છના સમુદ્ર-સૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિની રચેલ પ્રા. ભુવનસુંદરી કથા ખં. શાંતિનાથના ભંડારમાં છે. (પી. ૧, ૨૯; પી. ૧, ૩૯.) સં. ૧૩૬૮માં વાદિ દેવસૂરિ સંતાને વિજયચંદ્રસૂરિ પટ્ટધર આનભદ્ર સૂરિ શિ. વિદ્યાકર ગણિએ વિજયચંદ્રસૂરિની તેમજ વિદ્યાગુરૂ હરિ-ભદ્રસૂરિની કૃપાથી હૈમવ્યાકરણ બૃહદ્વૃત્તિની દીપિકા ઉદ્ધરી (ખેડા સંઘ ભં.) સં. ૧૩૭૨ માં ધંધના કુલમાં પરમજૈન ચંદ્ર ઠક્કુરના પુત્ર ફેરૂએ પ્રા. માં ત્રણ ભાગમાં કારિકાવાળો વાસ્તુસાર નામનો ગ્રંથ રચ્યો (કાં. વડો. નં. ૬૮) આ ગ્રંથકારે જ્યોતિષ્સાર, દ્રવ્યપ-

૪૩૧ જિનવિજયનો લેખ હિંદી 'કુમારપાલ ચરિત'ની હિંદી પ્રસ્તાવના.

રીક્ષા, અને રત્નપરીક્ષા રચી તેના પર વૃત્તિઓ પણ કરી. તેજ વર્ષમાં પૌ૦ (ચક્રેશ્વરસૂરિ-ત્રિદશપ્રભ-તિલક-ધર્મપ્રભ-અભયપ્રભ-રત્ન પ્રભસૂરિ શિ૦) કમલપ્રભે પુંડરીકચરિત્ર રચ્યું. સં. ૧૩૭૩ માં સૂરિપદ પામેલ તપાગચ્છના (ધર્મઘોષસૂરિના શિષ્ય સોમપ્રભસૂરિ શિ૦) સોમ તિલકે ૩૮૭ ગાથાનો નવ્ય ક્ષેત્રસમાસ, વિચારસૂત્ર, અને સં. ૧૩૮૭ માં સપ્તતિશત સ્થાનક (વે. નં. ૧૬૮૩ પ્ર. આ. સભા) અને પોતાના ગુરૂ સોમપ્રભકૃત ૨૮ યમક સ્તુતિઓપર વૃત્તિ રચી. (પી. ૩, ૭૧૨)

૬૩૧ સં. ૧૩૮૦ માં મલધારી રાજશેખરસૂરિ (પ્રબંધકોશ કર્તા) ના શિષ્ય સુધાકલશે સંગીતોપનિષત્ એ નામનો સંગીત પર ગ્રંથ રચ્યો અને તેનો સાર નામે સંગીતોપનિષત્સાર ૭ અધ્યાયમાં સં. ૧૪૦૬ માં રચ્યો (વે. નં. ૪૩૪, કાં. વડો. નં. ૧૯૫૩). આ સુધા-કલશે એકાક્ષર નામમાલા નામનો કોશ (વેબર, ૨૫૯ નં. ૧૭૦૨) પણ રચેલ છે.

૬૩૨. સં. ૧૩૮૩ માં ખ૦ જિનકુશલસૂરિ (આચાર્યપદ સં. ૧૩૭૭) એ જિનદત્તસૂરિકૃત ચૈત્યવંદન-દેવવંદન કુલકપર વૃત્તિ રચી (તાડપત્ર કી. ૨, નં. ૧૯; કી. ૩, નં. ૧૪૮; કાં. વડો. નં. ૧૮૨) કર્તાના વિદ્યાગુરૂ વિવેકસમુદ્ર ઉપાધ્યાય હતા અને આ કૃતિ રાજેન્દ્રચંદ્રસૂરિ, તરૂણકીર્ત્તિ અને લબ્ધિનિધાન ગણિએ સંશોધી હતી. અને આ વૃત્તિપરનું ટિપ્પનક કર્ત્તાના શિષ્ય ઉક્ત લબ્ધિનિધાને રચ્યું. (કાં. વડો. નં. ૧૯૩)

૬૩૩. સં. ૧૩૮૯ માં રૂદ્રપલ્લીય ગચ્છના સંઘતિલકસૂરિના શિષ્ય સોમતિલકસૂરિ (અપરનામ વિદ્યાતિલક) એ વીરકલ્પ (પી. ૪, ૯૯) અને ષડ્દર્શનસૂત્ર ટીકા (દસાડા ભં.), સં. ૧૩૯૨ માં તથા જયકીર્ત્તિકૃત શીલોપદેશમાળા પર શીલ તરંગિણી નામની વૃત્તિ (પ્ર. હી. હં; વેબર નં. ૨૦૦૬ વે૦ નં. ૧૬૬૩; કાં. વડો.), લઘુ-સ્તવટીકા (વિવેક૦ ઉદે૦) સં. ૧૩૯૭ માં, અને કુમારપાલ પ્રબંધ (સં. ૧૪૨૪ માં ? કાં છાણી; બુહ્. ૬, નં. ૭૦૯) એ ગ્રંથો રચ્યા.

સં. ૧૩૯૩ માં રત્નદેવગણિએ બૃહદ્ગચ્છના (માનભદ્રસૂરિ-હરિભદ્રસૂરિ શિષ્ય) ધર્મચંદ્રના કહેવાથી શ્વેતામ્બર જયવલ્લભકૃત પ્રાકૃત વજ્જાલય (વિદ્યાલય. બુહ્. ૬, નં. ૭૪૪) પર ટીકા (બુહ્. ૮ નં. ૪૨૦) રચી.

૬૩૪. આ ૧૪મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં તાડપત્રપર અનેક પુસ્તકોની પ્રતો લખાઇ છે. તેમાંથી ઉપલબ્ધ થતી એ છે કે :—

૧૩૬૫માં પલ્લી (વા)લ ગચ્છના મહેશ્વરસૂરિ વિરચિત કાલિકાચાર્ય કથા (પી. ૧, ૨૯) અને ભુવનસુંદરી કથા (પી. ૧, ૩૯), ૧૩૬૮માં હેમાચાર્યકૃત મહાવીરચરિત કોલાપુરીમાં (પી. ૫, ૬૧) ૧૩૭૦માં સ્તંભતીર્થમાં રત્નાકરસૂરિના ઉપદેશથી હેમાચાર્યકૃત શબ્દાનુશાસન વૃત્તિ (પી. ૫, ૧૧૦), ૧૩૭૮માં જિનકુશલસૂરિના ઉપદેશથી ખરીદાયેલ નૈષધકાવ્ય (જે. ૧૪) તથા જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ ને તે પરની ચૂર્ણિ (જે. ૩૩), અને મલયગિરિકૃત બૃહત્કલ્પ પીઠિકા (જે. ૨૨) ૧૩૮૪માં અજિતપ્રભસૂરિકૃત શાંતિનાથચરિત (પી. ૫, ૧૨૩), ૧૩૮૯માં કલ્પચૂર્ણિ (જે. ૩૭), ૧૩૯૦માં સ્તંભતીર્થમાં હેમાચાર્યકૃત છંદોનુશાસનવૃત્તિ અને કાવ્યાનુશાસનવૃત્તિ (પી. ૫, ૧૩૫), ૧૩૯૧માં મલયગિરિકૃત વ્યવહારસૂત્ર ટીકા જિનપદ્મસૂરિના કહેવાથી સોમ શ્રાવક તરફથી (ભાં ૪), ૧૩૯૨માં રત્નપ્રભકૃત અપભ્રંશમાં અંતરંગસંધિ (પી. ૫, ૧૨૭), ૧૩૯૪માં રત્નપ્રભકૃત ઉપદેશમાલા વૃત્તિ (પી. ૫, ૧૨૫), અને ૧૩૯૮માં પ્રા. પ્રત્યેકબુદ્ધ ચરિત્ર (પી. ૫, ૧૩૫) વગેરે.

૬૩૫ આ સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં રૂદ્રપલ્લીય ગચ્છના સ્થાપક અભયદેવસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિ શિષ્ય શ્રી તિલક ઉપાધ્યાયે દેવભદ્રસૂરિના પટ્ટધર પ્રભાનંદસૂરિના પટ્ટધર શ્રીચંદ્રસૂરિ રાજ્યે ગૌતમપૃચ્છા પર વૃત્તિ રચી. આ શ્રીચંદ્રસૂરિએ ચારૂચંદ્ર, જિનભદ્ર અને ગુણશેખર એ ત્રણને સૂરિપદવી આપી હતી અને તે ત્રણેએ શ્રી તિલકને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું હતું (વે. નં. ૧૬૦૦)

૬૩૬ આ શતકમાં ધનપ્રભસૂરિ શિષ્ય સર્વાનન્દસૂરિએ જગડૂ ચરિત રચ્યું. (બુહ. ૨ નં. ૨૮૪ મુદ્રિત જુઓ ટિપ્પણ નં. ૪૧૨). અંચલગચ્છીય ભુવનતુંગસૂરિએ ઋષિમંડલપર વૃત્તિ (સં. ૧૩૮૦ પહેલાં. જે. ૧૨૬, જે. પ્ર. ૫૪) આતુરપ્રત્યાખ્યાન અને ચતુઃશરણ પર વૃત્તિઓ રચી. જિનપ્રભસૂરિ કે જેમણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમજ અપભ્રંશ એમ ત્રણે ભાષામાં મળીને અનેક ગ્રંથ રચ્યા તેમના સંબંધી અગાઉ કહેવાઇ ગયું છે. (પારા ૬૦૨ થી ૬૦૪)

૬૩૭ **જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય** – સં. ૧૩૫૮માં લખાયેલ કાગળની પ્રતમાં નવકાર વ્યાખ્યાન તથા સં. ૧૩૬૯ માં લિખિત તાડપત્રની પ્રતમાં અતિચારના સંબંધી ગૂજરાતી ગદ્યમાં લખેલ પ્રતો પાટણના ભંડારમાં છે. (મુદ્રિત પ્રા૦ ગૂ. કા. સંગ્રહ).

૬૩૮ સં. ૧૩૬૩ માં કોરંટામાં પ્રજ્ઞાતિલકસૂરિ (શિષ્ય ?) એ કચ્છૂલી રાસ રચ્યો છે. કચ્છૂલી નામ આબુ પાસે ગામ છે તેનું વર્ણન છે. તેમાં કેટલીક ઐતિહાસિક બિનાઓ છે. વિધિ માર્ગના શ્રીપ્રભસૂરિ (ધર્મવિધિપ્રકરણના કર્ત્તા) થયા તેના શિષ્ય માણિક્યપ્રભસૂરિએ કછૂલિમાં પાર્શ્વજિન ભુવનની પ્રતિષ્ઠા કરી. માણિક્ય પ્રભસૂરિએ પોતાની પાટપર ઉદયસિંહસૂરિને સ્થાપ્યા. તે ઉદયસિંહે ચડ્ડાવલિ (ચંદ્રાવતી)ના રાઉલ ધંધલો દેવની સમક્ષ મંત્રવાદિને મંત્રથી હરાવ્યો. તેણે પિંડવિશુદ્ધિવિવરણ, ધર્મવિધિ (વૃત્તિ) અને ચૈત્યવંદન દીપિકા રચી. અને તે સં. ૧૩૧૩ માં સ્વર્ગસ્થ થયા. પછી કમલસૂરિ, પ્રજ્ઞાસૂરિ, પ્રજ્ઞાતિલકસૂરિ થયા વગેરે.

૬૩૯ સં. ૧૩૬૫ માં તાડપત્રપર લખાયેલી ભુવનસુંદરી કથાની પ્રતને છેવટે દેશી ભાષામાં લખવામાં આવ્યું છે કે 'સંવત્ ૧૩૬૫ રત્નાદેવીયે મૂલ્યે લેઇ સાધુને ઓરાવી.' (પી. ૧, ૩૯) સં. ૧૩૬૮માં વસ્તિગ નામના કવિએ વિહરમાન વીશ તીર્થંકર સ્તવ રચ્યું. સં. ૧૩૭૧ લગભગ નિવૃત્તિ ગચ્છના પાસડસૂરિ શિષ્ય અંબદેવસૂરિએ સમરારાસો રચ્યો;

તેમાં સં. ૧૩૭૧ માં ઉપરોક્ત સમરાશાહે કરાવેલા શત્રુંજયપર મુખ્ય નાયક આદિનાથની મૂર્તિના ઉદ્ધારનું સમકાલીન વર્ણન છે. આમાં રાજસ્થાની ભાષાનો પ્રયોગ પણ જણાય છે. ગૂજરાતી-રાજસ્થાની-હિંદી ભાષાનું સામ્ય આ સમય સુધી ઘણુંજ હતું તે આમાંથી પરખાય છે. ખ. જિનપદ્મસૂરિએ સ્થૂલિભદ્ર ફાગ રચ્યો કે જે સૂરિ સં. ૧૪૦૦ માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તે ફાગ ૨૭ ટુંકનું ટુંકું કાવ્ય છે.

૬૪૦ આ શતકમાં સોલણ નામના કવિએ ચર્ચરિકા (સ્તુતિ-કાવ્ય) રચેલું છે. વળી અનાથિકુલક, અને ધના સંધિ એ બે કાવ્યો પાટણના ભંડારમાં છે કે જે અપભ્રંશ સાથે મળતી જૂની ગૂજ-રાતીમાં છે.

[આ ગૂ૦ સાહિત્ય માટે જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૮ થી ૧૨; પ્રા. ગૂ. કા. સંગ્રહ.]

પ્રકરણ ૭ મું.

ગૂજરાતમાં મુસલમાનો.

સં. ૧૪૦૧ થી સં. ૧૪૫૬.

सुकईहिं सण्णिबद्धा जहुत्तनायगा पसन्नपया ।
कस्स न हरन्ति हिययं वरप्पबन्धा मियच्छिव्व ॥
यं दिट्ठं सुकईहि सारसरसं छेयाण पीइप्पगं
थोवं जेव हवेदि चिट्ठदि चिरं कव्वं रसालव्व तं ।
जं गीयाइ पुणो हविज्ज सुबहुं चिट्ठिज्ज थोवंपि तं
कालं चिब्भडियाकलुव्व सुकरं लोएहि सव्वेहि वि ॥

—સુકવિ એટલે કૃતિઓથી રચેલ યથાર્થ ગુણવાળા નાયકનો પોતાના સ્વેચ્છિતવરમાં પ્રબંધ થયેલ છે એવી મૃગાક્ષીઓ કેનું ચિત્ત હરતી નથી? તેવીજ રીતે સુકવિઓએ રચેલ યથાર્થ ગુણવાળા નાયક જેમાં છે એવા ઉત્તમ પ્રબંધો કેનું ચિત્ત હરતા નથી?—સર્વનું હરે છે (આ જયવલ્લભકૃત પ્રાકૃત સુભાષિતાવલીમાં પણ છે.)

—જે કાવ્ય સુકવિઓથી સારરૂપ અને સરસ રચાયું છે અને નાગરિકોને પ્રીતિપદ છે તે થોડું પણ જો હોય તોયે લાંબા કાલ સુધી રસાલ (આમ્ર)ની પેઠે રહે છે, જ્યારે જે ગીત વગેરે ઘણાં હોય છતાં થોડાં કાલ સુધી સર્વ લોકમાં સુલભ એવા ચીભડાના ફલની પેઠે રહે છે—તેનો આસ્વાદ થોડા કાલ સુધી લેવાય છે.

—નયચંદ્રસૂરિકૃત રંભામંજરીનાટિકા.

૬૪૧. ઐતિહાસિક બનાવોમાં:—સં. ૧૪૪૪ માં ખ૦ જિનરાજસૂરિએ ચિતોડમાં આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૪૪૯ માં ખંભાતના શ્રીમાલી હરપતિશાહે ગિરનારના નેમિનાથ પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો. એ બનાવ નોંધી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તરફ વળીએ.

૬૪૨ સં. ૧૪૦૧ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વૃત્તિની ખ૦ જિન લબ્ધિસૂરિને ભેટ થયેલ તાડપત્રની પ્રત ભા. ઇ. માં છે. સં. ૧૪૦૫

માં મલધારી બિરૂદધારી અભયદેવસૂરિ સંતાનીય (નરેંદ્રપ્રભસૂરિ-પદ્મદેવ-શ્રીતિલકસૂરિના શિષ્ય) રત્નશેખરસૂરિએ 'મૃદુગદ્યથી મુગ્ધાવબોધ માટે' પ્રબંધકોશ (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ) દિલ્લીમાં (મહમ્મદશાહથી ગૌરવ પામેલા અને દુર્ભિક્ષનાં દુઃખ દળનાર એવા જગત્સિંહના પુત્ર 'ષડ્દર્શન પોષણ' એવા) મહણસિંહની વસતિમાં રહીને રચ્યો. તેમાં ૨૪ ઐતિહાસિક પ્રબંધો છેઃ—ભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિર, આર્ય નન્દિલ, જીવદેવસુરિ, આર્ય ખપટાચાર્વ, પાદલિપ્ત, વૃદ્ધવાદિ અને સિદ્ધસેનસૂરિ, મલ્લવાદી, હરિભદ્ર, બપ્પભટ્ટી, હેમચન્દ્ર—એ આચાર્યો, તેમજ હર્ષકવિ, હરિહર કવિ, અમરસૂરિ, મદનકીર્ત્તિ, સાતવાહન, વંકચૂલ, વિક્રમાદિત્ય, નાગાર્જુન, વત્સરાજ ઉદયન, લક્ષ્મણસેન કુમારદેવ, મદનવર્મા, રત્નશ્રાવક, આભડ અને વસ્તુપાલ-ઉપર પ્રબંધ છે. [વે. નં. ૧૭૧૭-૧૯; પ્ર૦ પાટણ હે૦ ગ્રં. નં. ૨૦) વળી કૌતુકકથા (અંતરકથા સંગ્રહ) રચેલ છે (બુહ્. ૪, નં. ૨૫ ગૂ. ભા. જૈ. ધ) રત્નશેખરકૃત કથાસાહિત્ય ઉપરાંત બીજા ગ્રંથો છે નામેઃ-સ્યાદ્વાદકલિકા—સ્યાદ્વાદ દીપિકા (બુહ્. ૪ નં. ૨૭૮), રત્નાવતારિકા પંજિકા (વે. નં. ૧૬૩૪), શ્રીધરકૃત ન્યાયકંદલી પર પંજિકા (પી. ૩, ૨૭૨) ષડ્દર્શન સમુચ્ચય (પ્ર૦ ય૦ ગ્રં૦ નં. ૧૭, જુઓ તેની પ્રસ્તાવના) કે જેમાં પદ્યમાં ૭ દર્શનો નામે જૈન, સાંખ્ય, જૈમિનીય, યોગ, વૈશેષિક અને સૌગત બૌદ્ધનું સંક્ષેપમાં માત્ર ૧૮૦ શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું છે. આ સૂરિના નિર્દેશથી સાધુ પૂર્ણિમા ગચ્છનાં ગુણચંદ્રસૂરિ શિ૦ પંડિત જ્ઞાનચંદ્રે રત્નાવતારિકા ટિપ્પન (વે. નં. ૧૬૩૫) રચ્યું ને તેમાં તે સૂરિએ સહાય કરી તેનાં દૂષણ કાઢી તેને સંશોધ્યું, તેમજ સં. ૧૪૧૦ માં મુનિભદ્રનું શાંતિનાથચરિત પણ સંશોધ્યું. ઉપર્યુક્ત શ્રીધરકૃત ન્યાયકંદલી પર પંજિકા [૪૩૨] રચ્યા

---

૪૩૨ આમાં સૂરિ આરંભમાં જણાવે છે કે પૂર્વના કણાદ મુનિએ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એ ૭ પદાર્થ ઉપદેશ્યા; પછી તે મહર્ષિએ લોકપર અનુકંપા લાવી ૭ પદાર્થના સ્વરૂપનું તત્ત્વ સમ-

પહેલાં ઉક્ત પ્રસિદ્ધ જિનપ્રભસૂરિએ તે મૂળ ગ્રંથ આ સૂરિને શીખવ્યો હતો.

૬૪૩ સં. ૧૪૦૬ માં ખ૦ જિનચંદ્રસૂરિની શિષ્યા ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરાએ અંજણાસુન્દરી ચરિત્ર પ્રા. માં ૫૦૪ શ્લોક પ્રમાણ જેસલમેરમાં રચ્યું. (જે. ૪૯, જે, પ્ર. ૫૪, આ ચરિત માટે જુઓ શીલોપદેશમાલાવૃત્તિ પૃ. ૨૮૧-૨૮૯) મેરૂતુંગે સં. ૧૪૦૯ માં કામદેવચરિત (કાં. વડો.) અને સં. ૧૪૧૩માં સંભવનાથ ચરિત રચ્યાં.

૬૪૪ સં. ૧૪૧૦ માં બૃહદ્ગચ્છના (પ્રસિદ્ધ વાદિ દેવસૂરિ-ભદ્રેશ્વર-વિજયેન્દુ-માનભદ્ર-ગુણભદ્ર કે જેણે મહમુદશાહ સુલતાનને શ્લોકના વિવેચનથી રંજિત કરતાં તેણે આપવા માગેલા 'સુવર્ણટંકાયુત' ને સ્વીકારેલ નહી અને જે વ્યાકરણ, છંદસ્, નાટક, તર્ક, સાહિત્ય એ સર્વમાં નિષ્ણાત હતા તેના શિષ્ય) મુનિભદ્રસૂરિએ મુનિદેવસૂરિના રચેલા શાંતિનાથચરિતને અવલોકી પોતાનું નવું શાંતિનાથ ચરિત રચ્યું. રચનાના કારણમાં કવિ કહે છે કે જૈનેતરોએ રચેલાં પંચ મહાકાવ્યોને જૈનાચાર્યો પ્રથમાભ્યાસીઓ માટે વ્યુત્પત્તિની પ્રાપ્તિ અર્થે સતત ભણાવે છે તો સમ્યક્ત્વની વાસનાથી રચાયેલું જૈન-

---

જાવવા માટે સૂત્રો રચ્યાં. સૂત્રોપર પ્રશસ્તકરદેવે ભાષ્ય રચ્યું. તે ભાષ્ય પર ચાર વૃત્તિ થઇ. વ્યોમશિવાચાર્યે વ્યોમવતી નામની, શ્રીધરાચાર્યે ન્યાયકંદલી એ નામની, ઉદયનાચાર્યે કિરણાવલી નામની અને શ્રી વત્સાચાર્યે લીલાવતી નામની રચી. તે પૈકી ન્યાયકંદલી પર પંજિકા રચવાનો આ જૈનાચાર્યે પ્રારંભ કર્યો. આ ગ્રંથ તેમજ તેવા બીજા ગ્રંથો રચી તેમણે બતાવી આપ્યું કે જ્ઞાનચંદ્ર રત્નાવતારિકા ટિપ્પનમાં તેમને માટે જે વિશેષણો નીચેનાં આપ્યાં તે યથાર્થ છે.

श्री राजशेखरगुरु र्गरिमाऽविधानं तर्कागमाम्बुधिमहार्घजलाभिषेकी।

ન્યાયકંદલી એ જૈનેતર ગ્રંથ હોવા છતાં તેનું પઠનપાઠન જૈન સાધુઓ કરતા હતા અને તેથી આ સૂરિએ તેપર પંજિકા રચી હતી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

કાવ્ય કેમ ઇચ્છિત ન થાય તે માટે આ ચરિત રચ્યું છે. કવિ એટલું બધું અભિમાન સેવે છે કે જે વિદ્વાનો કાલિદાસની ઉક્તિમાં, ભારવિ, માઘપંડિતના બે મહાકાવ્યોમાં, હર્ષના અમૃત સૂક્તિવાળા નૈષધ મહાકાવ્યમાં પણ દોષોનું પ્રતિપાદન કરે છે તેઓ આ ભગવાન્ શાન્તિના ચરિત્રમાં વૃત્તના વિવર્ણન વડે કેવલ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરશે.' કવિએ પીરોજશાહ સુલતાનની રાજ્યસભામાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી અને ઉક્ત રત્નશેખરસૂરિએ આ ચરિત્રને શોધ્યું હતું. જુઓ તેની પ્રશસ્તિ (પ્ર. ય. ગ્રં. નં. ૨૦). આ કાવ્ય મનોહર છે. આ મુનિભદ્રે દેવેન્દ્રસૂરિની (સં. ૧૪૨૯ ની) પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલાનું સંશોધન કર્યું હતું.

૬૪૫ સં. ૧૪૧૧ માં ખ. જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય સોમકીર્તિએ અણહિલ્લપુરપત્તને કાતંત્રવૃત્તિપંજિકા લખી-લખાવી. (જે. ૧૨). સં. ૧૪૧૨ (રવિવિશ્વવર્ષે) માં ખંડિલ ગચ્છના કાલિકાચાર્ય સંતાનીય (ભાવદેવ-વિજયસિંહ-જિનવીર-જિનદેવસૂરિ શિ૦) ભાવદેવસૂરિએ પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર[૪૩૩](પી. ૪, ૧૦૬, કાં. વડો. પ્ર. ય. ગ્રં. સને ૧૯૧૨) રચ્યું, વળી તેના ગ્રંથો પ્રા૦ માં યતિદિનચર્યા (કાં. વડો.) અને અલંકાર સાર આઠ પ્રકરણમાં (કાં. વડો) છે. કાલિકાચાર્ય કથાના રચનાર ભાવદેવસૂરિ (પી. ૧, ૩૦) પ્રાયઃ આ હશે.

૬૪૬ સં. ૧૪૨૨ માં કૃષ્ણર્ષિ ગચ્છના મહેંદ્રસૂરિ શિ૦ જયસિંહસૂરિએ ૬૩૦૭ શ્લોક પ્રમાણ પદ્યમાં કુમારપાલ ચરિત્ર રચ્યું (વિ૦ નં. ૧૭૯૭ પ્ર. હી. હં. સને ૧૯૧૫, ને મુંબઇ ગોડીજી જૈન ઉપાશ્રય સન ૧૯૨૬) કે જેની તાડપત્રપરની પ્રત ભાં. ઇ. માં છે. તેના ગુરૂ મહેંદ્રસૂરિએ મહમ્મદશાહ પાસેથી નિર્ભેળ લાભ માટે

૪૩૩ આનો સાર M. Bloomfield એ 'The Life and Stories of the Jain Savior Parsvanath' Baltimore 1919માં પ્રકટ કર્યો છે.

'મહાત્મા' તરીકે વખાણ પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં.[૪૩૪] આ ચરિતનો પ્રથમાદર્શ પ્રમાણનિષ્ણાત અને કવિ મુનિ નયચંદ્રે લખ્યો હતો. આ ઉપરાંત જયસિંહે ભાસર્વજ્ઞ કૃત ન્યાયસાર (પ્ર૦ વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ્ય સને ૧૯૨૧) કે જેમાં વૈશેષિક નૈયાયિક વેદાન્તી આદિ અમુક અમુક પ્રમાણો માને છે તેની ચર્ચા છે તથા પંચાવયવ હેત્વાભાસો તથા પદાર્થોનું નિરૂપણ છે તે પર ટીકા નામે ન્યાયતાત્પર્ય દીપિકા રચી (પ્ર. શતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણથી સંશોધિત રૉ. એ બે. સન ૧૯૧૦), વિશેષમાં નવું વ્યાકરણ રચ્યું હતું અને સારંગપંડિતને વાદમાં જીત્યો હતો એમ ઉક્ત નયચંદ્ર પોતાના હમ્મીર મહાકાવ્યના ૧૪મા સર્ગમાં જણાવે છે.[૪૩૫] આ સારંગપંડિત તે શાકંભરના રાજા હમ્મીરરાજનો પંડિત, શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિ (વે. નં. ૧૨૨૮) નામનો સાહિત્યગ્રંથ રચનાર જણાય છે કે જેની સં. ૧૪૧૯ ની લખેલી પ્રત મળે છે, સં. ૧૪૨૪ માં ઉક્ત સોમતિલકસૂરિએ પણ કુમારપાલ ચરિત્ર (શાં. છાણી) રચેલ છે તે કહેવાઇ ગયું છે. (જુઓ પારા ૬૩૩).

૬૪૭ સં. ૧૪૨૬ માં રૂદ્રપલ્લીય ગચ્છના અભયદેવસૂરિ રાજ્યે તે ગચ્છના (ગુણશેખર-ગુણચંદ્ર શિ૦) ગુણાકરે ભક્તામર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ રચી (લીં.; બુહ. ૨. નં. ૩૦૨; પી. ૫, ૨૦૭; વે. નં. ૧૮૧૭) સં. ૧૪૨૭ માં મદનસૂરિના શિષ્ય અને દિલ્હીના ફિરોઝ-

૪૩૪ प्रत्यब्दं दीनदुःस्थोध्धृतिसुकृतकृते दीयमानं समानं
साक्षाद् दीनारलक्षं तृणमिव कटति प्रोज्झ्य निर्लोभभावात्
एकः सोऽयं महात्मा न पर इति नृपश्रीमहम्मदसाहेः
स्तोत्रं प्रापत् स तापं क्षपयतु भगवान् श्रीमहेन्द्रप्रभुर्नः ॥

૪૩૫ षट्भाषा कविचक्रशक्रमखिलप्रामाणिकाग्रेसरं
सारंगं सहसा विरंगमतनोद्यो वादविद्यानिधौ ॥२३॥
श्री न्यायसारटीकां नव्यं व्याकरणमथ च यः काव्यं ।
कृता कुमारनृपतेः ख्यातश्चैविद्यवेदिचक्रीति ॥२४॥

શાહ તઘલખના મુખ્ય જ્યોતિષી મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ યંત્રરાજ નામનો ગ્રંથ (અમુક સિદ્ધિ થાય તે માટેનાં યંત્રો કેમ કરવા તે પર) પાંચ અધ્યાયમાં રચ્યો અને તેનાપર તેનાજ શિષ્ય મલયેન્દુ સૂરિએ ટીકા રચી (વે. નં. ૨૫૫-૨૫૭; પ્ર૦ બનારસ સન ૧૮૮૩, ઈ. ઑ. નં. ૨૯૦૫-૬; થીબૉ પૃ. ૬૧, દીક્ષિત પૃ. ૩૫૧).

૬૪૮ સં. ૧૪૨૮ માં બૃહદ્ ગચ્છના (પછી થયેલ નાગોરી તપાગચ્છના) વજ્રસેનસૂરિ હેમતિલકસૂરિ શિ૦ રત્નશેખરસૂરિએ પ્રાકૃતમાં સિરિવાલ કહા-ચરિત્ર (શ્રીપાલ ચરિત્ર) રચ્યું (પી. ૪, ૧૧૮, પી, ૩, ૨૦૩ પ્ર. દે૦ લા. નં. ૬૩) કે જે તેના શિષ્ય હેમચંદ્રે લખ્યું. તે ઉપરાંત તે રત્નશેખરે પ્રાકૃતમાં છંદઃકોશ રચ્યો, તેમાં પ્રાકૃત છંદો કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેમાં તે છંદોનાં લક્ષણો-ગણમાત્રાદિ આપ્યાં છે.[૪૩૬] સં. ૧૪૪૭ માં રચેલ ગુણસ્થાનક ક્રમારોહ સવૃત્તિ (બુહ. ૮ નં. ૩૭૬, વે. નં. ૧૭૮૩; પ્ર. જૈન આ. સભા; હી૦ હં; દે૦ લા. નં. ૩૮), ગુરુ ગુણષટ્‌ત્રિંશત્ ષટ્‌ત્રિંશિકા, સંબોધસત્તરી (મુ.), લઘુ ક્ષેત્રસમાસ સ્વોપજ્ઞ વિવરણ સહિત કે જે મલયગિરિની ટીકાનો આધાર લઈ કરેલ છે (પ્ર. જૈ. આ. સભા નં. ૪૬; મૂળ ભી. મા૦ ના પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪; વે૦ નં. ૧૫૯૨-૯૩, બુહ. ૨, નં. ૪૦૨), સિદ્ધયંત્રચક્રોદ્ધાર (ચુનીજી ભં. કાશી) આદિ ગ્રંથો છે.

૬૪૯ સં. ૧૪૨૯ માં રૂદ્રપલ્લીય ગચ્છના સંઘતિલકસૂરિના પટ્ટધર દેવેન્દ્રસૂરિએ બિમલચંદ્રસૂરિકૃત પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા પર વૃત્તિ (પી. ૪, ૧૦૮ વેબર નં. ૨૦૨૧) રચી કે જેમાં શીલોપદેશમાળા વૃત્તિકાર સોમતિલકને કર્ત્તા પોતાના જ્યેષ્ઠ ગુરૂબંધુ જણાવે છે; ને તે ઉપરાંત પ્રા૦ માં દાનોપદેશમાલા સંસ્કૃત ટીકાસહિત રચી (કાં. છાણી).

૬૫૦ આંચલિક મહેંદ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય જયશેખરસૂરિ એક

૪૩૬ આ પર તેમના સંતાનીય ચંદ્રકીર્તિસૂરિએ ઢુંઢિકા નામની ટીકા રચી છે. (બુહ. ૪, નં. ૭૪; પી. ૫, ૧૦૩.

વિદ્વાન્ કવિ થયા. તેમણે સં. ૧૪૩૬ માં ઉપદેશચિંતામણિ સાવચૂરિ (પ્ર. હી. હં.; વે૦ નં. ૧૫૬૫), સં. ૧૪૬૨ માં ખંભાતમાં પ્રબોધચિંતામણિ (પ્ર૦ જૈ. ધ. સભા) તથા ધમ્મિલચરિત્ર કાવ્ય (લીં. પ્ર. હી. હં.) એ બંને, જૈનકુમારસંભવ (પ્ર. ભી. મા; વે. નં. ૧૫૬૫ અને ૧૭૨૧) આ ચાર મોટા ગ્રંથો અને શત્રુંજય ગિરનાર મહાવીર એમ ત્રણ પર સંસ્કૃત બત્રીશીઓ (પ્ર. આ. સભા) આત્મબોધકુલક (પ્રા૦), ધર્મસર્વસ્વ, ઉપદેશમાલાપર અવચૂરિ (વેબર નં. ૨૦૦૩ અને પુષ્પમાલા પર અવચૂરિ, નવતત્ત્વ ગાથામાં (વિવેક. ઉદે૦), ૧૭ શ્લોકમ સં. અજિત શાંતિસ્તવ (પી. ૧, નં. ૩૧૬), સંબોધ સપ્તતિકા (વે. નં. ૧૬૯૦-૯૧. પ્ર. ગૂ. ભા. સહિત આ૦ સભા સને ૧૯૨૨) આદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા. આ ઉપરાંત નલદમયંતી ચંપૂ, કલ્પસૂત્ર પર સુખાવબોધ નામનું વિવરણ અને ન્યાયમંજરી નામના ગ્રંથો રચ્યાનું હી. હં. જણાવે છે. તેણે ગૂ૦ ભાષામાં પણ કાવ્યો રચ્યા છે તે હવે પછી જોઇશું.

૬૫૧ ઉક્ત આંચલિક મહેંદ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય પટ્ટધર મેરૂતુંગ સૂરિએ સં. ૧૪૪૪ માં કાતન્ત્ર વ્યાકરણપર સંસ્કૃત બાલાવબોધ વૃત્તિ રચી (વે. નં. ૨૨) તથા ષડ્દર્શન નિર્ણય કે જેમાં છ દર્શન નામે બૌદ્ધ, મીમાંસક, સાંખ્ય, નૈયાયિક, વૈશેષિક અને જૈનની તપાસ -નિર્ણય કરેલ છે તે રચ્યો. (વે- નં. ૧૬૬૬). તદુપરાંત સં. ૧૪૪૯ માં સપ્તતિભાષ્ય પર ટીકા બનાવી તેમાં મુનિશેખરસૂરિએ રચવામાં ઉત્તેજન આપેલ હતું, અને તેની અંતની પ્રશસ્તિમાં કર્તા પોતાના ગ્રંથોનામે મેઘદૂત સવૃત્તિ, ઉક્ત ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ને ઉક્ત બાલાવબોધવૃત્તિ, ધાતુપારાયણ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે છે (ડૉ૦ ભાં. ભાવ.) તે ઉપરાંત ભાવકર્મ પ્રક્રિયા, શતકભાષ્ય, નમુત્થુણં પર ટીકા, સુશ્રાદ્ધ કથા, ઉપદેશમાલાની ટીકા અને જેસાજી પ્રબંધ રચેલ છે એમ હી. હં. જણાવે છે. જેસાજી પ્રબંધમાં ઉમરકોટના જેસાજીએ ત્યાં સૂરિના ઉપદેશથી શાંતિનાથનો ૭૨ દેવકુલિકાવાળો પ્રાસાદ

કરાવ્યો, શત્રુંજ્યાદિ તીર્થોની યાત્રા કરી વગેરેનું વર્ણન છે. આં. મહેંદ્રપ્રભ (મહેંદ્ર) કે જેનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૪૪માં થયો તેણે તીર્થમાલા પ્રકરણ રચ્યું કે જેમાં શત્રુંજય, સુપાર્શ્વનાથ સ્તૂપ મથુરા, ભરૂચ, થંભનપુર-ખંભાત, પાવકગિરિ, સત્યપુર (સાચોર), ખંભનવાડ, નાણાગ્રામ, તારણગિરિ (તારંગા), ભિન્નમાલ તથા આનંદપુર (વડનગર) વગેરે તીર્થોનું ઐતિહાસિક વૃત્તાંત છે; પ્રાયઃ તેમણેજ વિચારસપ્તતિકા પ્રા૦ માં રચી. તપાગચ્છના સોમતિલકસૂરિ શિષ્ય જયાનંદસૂરિ (આચાર્યપદ સં. ૧૪૨૦ સ્વ૦ ૧૪૪૧) એ સ્થૂલિભદ્ર ચરિત (પી. ૫, ૨૧૬; વે. નં. ૧૦૯૦; પ્ર. હી. હં; દે. લા.) રચ્યું.

૬૫૨ ત૦ દેવસુંદરસૂરિ મહાપ્રભાવિક આચાર્ય થયા. તેમણે અનેક પુસ્તકો તાડપત્ર પર હતા તેને કાગળપર લખાવી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો જણાય છે. તેમની આજ્ઞાથી સં. ૧૪૪૪ માં એક શ્રાવિકાએ જ્યોતિઃકરંડવિવૃત્તિ, તીર્થકલ્પ, ચૈત્યવંદન ચૂર્ણિ આદિ તાડપત્રપર લખાવ્યાની નોંધ છે (જુઓ કાં. છાણી ભં. માંની એક વૃત્તિની પ્રતની પ્રશસ્તિ). તેમને અનેક વિદ્વાન્ આચાર્ય શિષ્યો હતાઃ-જ્ઞાનસાગર, કુલમંડન, ગુણરત્ન, સાધુરત્ન, અને સોમસુંદર.

૬૫૩ આ પૈકી જ્ઞાનસાગરસૂરિએ સં. ૧૪૪૦માં આવશ્યક પર અવચૂર્ણિ, સં. ૧૪૪૧ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રપર અવચૂર્ણિ (પી. ૨, નં. ૨૮૪), તથા ઓઘનિર્યુક્તિ પર અવચૂરિ (બુહ્. ૭. નં. નં. ૧૮); અને સ્તવો-મુનિસુવ્રતસ્તવ, ઘનૌઘ નવખંડ પાર્શ્વનાથસ્તવ આદિ રચેલ છે. કુલમંડને સં. ૧૪૪૩ (રામાબ્ધિશક) માં વિચારામૃત સંગ્રહ (કાં. વડો.), પ્રવચન પાક્ષિકાદિ ૨૫ અધિકારવાળા આલાપક નામે સિદ્ધાન્તાલાપકોદ્ધાર, તેમજ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર તથા પ્રતિક્રમણસૂત્ર પર અવચૂર્ણિઓ, કલ્પસૂત્રપર અવચૂર્ણિ (ડી. ભાવ.), પ્રા. કાયસ્થિતિસ્તોત્રપર અવચૂરિ (વે. નં. ૧૮૦૨, પ્ર. આ૦ સભા સં. ૧૯૬૮) તથા નાનાં સ્તવનો-વિશ્વશ્રીધરેત્યાદ્યષ્ટાદશારચક્રબંધ સ્તવ, ગરિયોહારબંધસ્તવ વગેરેની રચના કરી. સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય મુનિસુંદરે

તો આ કથાઓ ઘડાઈ નહોતી તેથી પૃથ્વીરાજરાસાનું પૃથ્વીરાજે કનોજ જઈ જયચંદ સાથે ભીષણ યુદ્ધ કર્યાનું કથન માનવાયોગ્ય નથી.[૪૩૯]

૬૫૫. આ સમયમાં તાડપત્રપર પ્રતો લખાઇ તે પૈકી જે જણાઇ તે એ છે કે:—સં. ૧૪૦૪માં પર્યુષણાકલ્પ અને કાલિકાચાર્ય કથાનક (જે. ૩૪), ૧૪૦૯માં કવાવા ગામે તિલકાચાર્યકૃત સામાચારી (જે. ૨૨), ૧૪૧૨માં સિદ્ધપ્રાભૃતવૃત્તિ અને નિરયાવલી શ્રુતસ્કંધ (જે. ૩૩), ૧૪૧૮માં બીબાગામમાં ઉદયસિંહાચાર્યકૃત ધર્મવિધિવૃત્તિ, ૧૪૨૩માં શતકચૂર્ણિ (જે. ૩૬), ૧૪૨૫માં મલધારી હેમચંદ્રકૃત ઉપદેશમાલા–પુષ્પમાલા પર વૃત્તિ (પી. ૫, ૯૯), ૧૪૪૫માં સ્તંભતીર્થમાં આવશ્યકનિર્યુક્તિ સહિત તિલકાચાર્યની ટીકા (પી. ૧, ૯), ૧૪૫૪માં સ્તંભતીર્થમાં શીલાચાર્યકૃત સૂત્રકૃતાંગ ટીકા (પી. ૫, ૭૧). અને ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્‌વૃત્તિ (જે. ૪૩) વગેરે.

૬૫૬. **જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય**—સં. ૧૪૧૧ દીપોત્સવ દિવસે અણહિલ્લપત્તનમાં પાતશાહ પીરોજસાહિ રાજ્યે ચંદ્રગચ્છના ખરતરગચ્છાધિપતિ જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય તરૂણપ્રભસૂરિએ ઠક્કુર બલિરાજની અભ્યર્થનાથી ષડાવશ્યક વૃત્તિ પર બાલાવબોધ–શ્રાવક-પ્રતિક્રમણસૂત્ર વિવરણ રચ્યું. આ સૂરિના વિદ્યાગુરૂ યશઃકીર્તિ અને રાજેન્દ્રચંદ્રસૂરિ હતા. પ્રચલિત લોક ભાષામાં ગદ્યમય અર્થ પૂરનાર ગ્રંથને 'બાલાવબોધ' 'સ્તબુક' (ટબો), 'વાર્ત્તિક' કહેવામાં આવે છે. પંદરમા શતકમાં આ રીતે ગદ્યમય ભાષામાં વિશેષ લખવાનો આરંભ થયો અને તેવો પહેલો ગ્રંથ આ જણાય છે.

૬૫૭. **ગૂજરાતીનું કાવ્યસાહિત્ય**—પણ જૈનોના હાથે આ સમયમાં ચાલુ હતું. જૈનેતરનો આ વખતનો તેમજ આ પંદરમા શતકમાં એક પણ ભાષાનો કાવ્યગ્રંથ મળતો નથી. જૈનોરચિત કૃતિઓ છે તે ટૂંકમાં જણાવીએ:–ઉપર્યુક્ત મલધારી રાજશેખર-

૪૩૯. ઓઝાજીનો લેખ 'અનંદ વિક્રમ સંવત્‌કી કલ્પના' ના. પ્ર. પત્રિકા ૧, પૃ. ૪૧૪.

સૂરિનો સં. ૧૪૦૫ લગભગનો નેમિનાથ ફાગ, આગમગચ્છના હેમવિમલસૂરિ–લાવણ્યરત્નના શિષ્ય વિજયભદ્રકૃત કમલાવતીરાસ, કલાવતી સતીનો રાસ, અને સં. ૧૪૧૧ નો હંસરાજવચ્છરાજ, વિનયપ્રભનો સં. ૧૪૧૨ માં ખંભાતમાં સુંદરકાવ્યરૂપ રચેલો ગૌતમસ્વામીનો રાસ, હરસેવકનો સં. ૧૪૧૩ (?) માં કુકડી ગામમાં મયણરેહાનો રાસ, ખ. જિનોદયસૂરિનો સં. ૧૪૧૫ નો ત્રિવિક્રમરાસ અને તેજ વર્ષે લગભગ રચાયેલ જ્ઞાનકલશકૃત જિનોદયસૂરિપટ્ટાભિષેક રાસ, સં. ૧૪૨૩ માં ખ. જિનઉદયસૂરિના શિષ્ય તથા ઠ. માલ્હેના પુત્ર વિદ્ધણુએ મગધમાં વિહાર કરતી વખતે રચેલી જ્ઞાનપંચમી ચોપઇ, સં. ૧૪૩૨ ની આસપાસ મેરૂનંદને પોતાના ગુરૂ ખ. જિનોદય સૂરિનો વિવાહલો અને અજિતશાંતિ સ્તવન, ચંદ્રગચ્છના સોમતિલકસૂરિ શિષ્ય દેવસુંદરસૂરિકૃત ઉત્તમરિષિસંઘસ્મરણા ચતુષ્પદી, કે જેમાં ૯૯ ટુંકમાં તીર્થંકર, ગણધર અને અન્ય સાધુઓનું સ્મરણ છે તે, તે દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય (કુલમંડનસૂરિ ?) એ કાકબંધ ચોપઇ–ધર્મકક્ક સં. ૧૪૪૦ આસપાસ, મુનિસુંદરસૂરિનો સં. ૧૪૪૫ (?) લગભગ શાંતરાસ, સં. ૧૪૪૮ પહેલાં રચાયેલ વસ્તિગકૃત ચિહુંગતિ, ચોપઈ, ત૦ જિનશેખરસૂરિ–જિનરત્નસૂરિ શિ૦ સાધુહંસે સં. ૧૪૫૫ માં રચેલ શાલિભદ્રરાસ અને તે આસપાસ ગૌતમપૃચ્છા ચોપઇ, આદિ કૃતિઓ મળી આવે છે.

૬૫૮. સં. ૧૪૫૦ માં તપાગચ્છના ઉપર્યુક્ત કુલમંડનસૂરિએ મુગ્ધાવબોધ ઐક્તિક (લીં.) રચ્યું. આ પરથી તત્કાલીન–મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ભાષાપર ઘણો પ્રકાશ પડે છે ને તે શ્રી હરિલાલ હર્ષદ ધ્રુવ મહાશયે પ્રકટ કરાવેલું છે. સં. ૧૪૫૬ માં સ્તંભતીર્થમાં બૃહત્ પૌષધશાલામાં બૃહત્તપા જયતિલક સૂરિએ અનુયોગદ્વારચૂર્ણિનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો (પી. ૫, ૫૧) અને તેજ સ્થળે તેમના ઉપદેશથી કુમારપાલ પ્રતિબોધની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઇ (પી. ૫. ૩૯૬)–એ બંને પ્રતો પાટણ ભં. માં મોજૂદ છે.

૬૬૧ ગૂજરાતના **પ્રલ્હાદનપુર (પાલનપુર)** માં **સજ્જન** નામે શ્રેષ્ઠી રહેતો હતો, તેણે **શત્રુંજયાદિ** સમગ્ર તીર્થોની યાત્રા કરી અનેક પુણ્ય કાર્યો કરી જિનમતને દીપાવ્યો હતો. તેને **માલ્હણદેવી** નામની ભાર્યાથી સં. ૧૪૩૦ માં **સોમ** નામનો પુત્ર થયો. સં. ૧૪૩૭ માં માત્ર સાત વર્ષની વયે માતપિતાની સંમતિપૂર્વક તપાગચ્છના **જયાનન્દસૂરિ** પાસે દીક્ષા લઈ **સોમસુંદર** નામ રાખ્યું. સતત અને જબરો અભ્યાસ કરી એક ધુરંધર વિદ્વાન્ થયા. સં. ૧૪૫૦ માં વાચક–ઉપાધ્યાયપદ મેળવ્યા પછી તુરતમાં **દેવકુલપાટક**માં ગયા હતા તે વખતે **લાખા** રાણાના માનીતા મંત્રી **રામદેવ** અને **ચુંડે** સામા જઇ પ્રવેશોત્સવ કર્યો હતો અને તેમણે ઘણાને વ્રતાદિ ગ્રહણ કરાવ્યાં હતાં.

૬૬૨ એક બાજુ સં. ૧૪૫૭ માં પાટણમાં **સોમસુન્દર** ઉપાધ્યાયને ૨૭ વર્ષની વયે **નરસિંહ** શેઠે કરેલા અદ્દભુત મહોત્સવપૂર્વક **દેવસુંદરસૂરિએ** આચાર્યપદ આપ્યું, અને ત્યારપછી તપાગચ્છાધિપતિ થયા, ત્યારે બીજી બાજુ ૧૧ મે વર્ષે સં. ૧૪૬૮ માં (પારા ૬૫૯ માંનો સં. ૧૪૫૬ ભૂલવાળો છે.) સાબરમતીના કિનારે પ્રાચીન કર્ણાવતીના સ્થાને અહમદાબાદ **અહમદશાહે** વસાવી ત્યાં પાટણથી રાજધાની સ્થાપી. ઉક્ત નરસિંહ શેઠની ગુરૂભક્તિ કેટલી ઉત્તમ હતી અને તે કાળમાં જૈન સાધુઓ પ્રત્યે શ્રાવકોનો સામાન્ય રીતે પણ કેટલો પ્રેમ હતો તે આ મહોત્સવના '**સોમસૌભાગ્ય**' કાવ્યમાં કરેલા વર્ણન પરથી સમજી શકાય તેમ છે.

૬૬૩ તેમણે જૈન ધર્મની મંદિરનિર્માણથી, આચાર્યપદ અને વાચકપદના કરાવેલા ઉત્સવોથી, પુસ્તકોના ઉદ્ધારથી અને લોકભાષામાં ગદ્ય ગ્રંથો રચવાથી–એમ અનેક પ્રકારે સેવા કરવામાં પાછી પાની કરી નથી. તેથી આ અર્ધશતકને **સોમસુન્દરયુગ** એ નામ આપી શકાય તેમ છે.

૬૬૪ **સોમસૌભાગ્ય** કાવ્યમાં વિશેષ જણાવ્યું છે કેઃ–**વૃદ્ધનગર** (વડનગર) માં **સમેલા** નામનું તળાવ અને **જીવંતસ્વામી** તથા **વીર**ના એ વિહારો નગરની શોભારૂપ હતાં, ત્યાં **દેવરાજ**, **હેમરાજ** અને

ઘડસિંહ એ ત્રણ ભાઇઓ શ્રીમંત શ્રાવકો હતા; દેવરાજે ભાઇઓની સંમતિથી કરેલા ઉત્સવપૂર્વક [૪૪૦]સોમસુંદરસૂરિએ મુનિસુંદર વાચકને સૂરિપદ આપ્યું; પછી દેવરાજે સંઘપતિ થઇને મુનિસુંદરસૂરિ સાથે શત્રુંજય અને ગિરિનારની યાત્રા કરી. ઇલદુર્ગ(ઇડર)માં રાજા રણમલ્લના પુત્ર પુંજરાજાએ (સ્વ. સં. ૧૪૮૪) 'વીરાધિવીર' નામનું બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે રાજાનો માન્ય[૪૪૧] વચ્છરાજસુત ગોવિંદ નામનો સાધુ (શાહ, વણિક) હતો કે જેણે તારણ (તારંગા) ગિરિપર રહેલા કુમારપાલના કરાવેલા વિહારનો ઉદ્ધાર કર્યો અને તેમાં નવ ભારપદ (ભારવાડ) ચડાવ્યા અને સ્તંભો કરાવ્યા હતા. તેણે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક જયચંદ્ર નામના વાચકને સોમસુંદરે સૂરિપદ આપ્યું. પછી તે ગોવિંદ સાધુએ સંઘપતિ થઇ શત્રુંજય અને ગિરનારની, તથા સોપારક

---

૪૪૦ સોમસુંદરસૂરિ માટે જુઓ મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી સં. ૧૪૫૫, ચારિત્રરત્નગણિકૃત ચિત્રકૂટદુર્ગમહાવીરપ્રાસાદપ્રશસ્તિ સં. ૧૪૯૫, પ્રતિષ્ઠાસોમકૃત સોમસૌભાગ્ય સં. ૧૫૨૪, સોમચારિત્ર ગણિકૃત ગુરૂગુણરત્નાકર સં. ૧૫૪૧, સોમસુંદરસૂરિ એ નામનો મુનિ ચતુરવિજયનો લેખ વીરશાસનનો પર્યુષણ અંક સં. ૧૯૮૧, દેવકુલપાટક (ય. ગ્રં.) વગેરે.

૪૪૧ ઇડરના રણમલ્લભૂપના રાજ્યમાં વત્સરાજ તે ઉકેશ (ઓસવાલ) કુલનો સંઘાધિપ અને રાજ્યમાં રાજા જેવા માનવાળો કુબેર જેવો ધનવાન્, અન્ય સ્ત્રીનો ત્યાગી શીલવાન્, દુકાળમાં સત્રાગાર કરાવનાર હતો અને તેને રાણી નામથી ચાર પુત્રો થયા: ૧ ગોવિંદ સંઘાધિપ કે જેણે આદિનાથનો ઉંચો પ્રાસાદ ઇડરમાં કરાવ્યો. ૨ વીસલ, ૩ કુરસિંહ, ૪ હીરો. તે પૈકી વીસલ દેઉલવાટકમાં વસી મેવાડના શ્રી લક્ષ (લાખા) રાજાનો માન્ય પુણ્યશાલી સંઘાધિપ થયો. તે યાત્રા અને જિનવિહાર કરી કરાવી દુર્ભિક્ષને જીતનારો, અન્ય સ્ત્રીથી વિરક્ત હતો અને મેવાડના સચિવ રામદેવની મેલાદે પત્નીથી થયેલ પુત્રી શીલવતી ખીમાઇ નામની સ્ત્રી પરણ્યો હતો. તેનાથી બે પુત્ર નામે ધીર અને ચંપક અને એક પુત્રી નામે ધર્મિણિ થયેલ હતાં. (ક્રિયારત્નસમુચ્ચયના સં. ૧૪૬૮ ના લેખન સમયની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૬, ૧૭, ૨૯) આ વીસલે ક્રિયારત્નસમુચ્ચયની દશ ઉત્તમ પ્રતો લખાવી હતી એમ તેના કર્તા ગુણરત્નસૂરિ તેની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે.

તીર્થની યાત્રા કરી. તારણગિરિ (તારંગા)નાં દર્શન કર્યાં. પછી તેમાં અજિતનાથ પ્રભુનું નવીન મોટું બિંબ આરાસણની ખાણના ખાસ આરસમાંથી કરાવરાવી તેમાં સોમસુંદર સૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યું. (સં. ૧૪૭૯)[૪૪૨] તે ઉત્સવ વખતે પુંજારાવના સુભટો લોકોનું રક્ષણ કરતા હતા અને (અહમદશાહ) પાતશાહના સભ્ય એકરાજ ગુણરાજ હાજર હતા; અને ઉટક નગરવાસી શકાન્હડ નામના શ્રેષ્ઠીએ સાતે ક્ષેત્રમાં દ્રવ્ય ખર્ચી તપસ્યા ગ્રહણ કરી. જિનમંડનને વાચકનું પદ આપ્યું. સોમસુંદર સૂરિએ દેવકુલપાટક[૪૪૩] (દેલવાડા—એકલિંગથી બે ગાઉ દૂર—ઉદયપુર પાસે)માં વિહાર કર્યો (બીજી વખત), ત્યાંના નિંબ નામના સંઘપતિ કે જેણે આગલડીમાં જૈનમંદિર કરાવ્યું હતું તેણે ભુવનસુંદર વાચકને સોમસુન્દર સૂરિના હાથથી સૂરિપદમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યા. પછી કર્ણાવતીમાં આવતાં પાતશાહ (અહમદશાહ)ના માનપાત્ર (ઉક્ત) ગુણરાજે[૪૪૪] પ્રવે-

---

૪૪૨ 'અજિતનાથની મૂર્ત્તિ વિષે નીચે પ્રમાણે ખંડિત નોંધ કરેલી છે सं. १४७९ श्रीज......पं. गोइंदेन भार्या आयलदे...प्रमुख कुटुंबयुतेन श्रेयार्थं......सूरिभि: ॥'

—શ્રી ફાર્બસ ગુ. સભાનાં હસ્તલિખિત પુ૦ સ. નામાવલી પૃ. ૩૩૪.

૪૪૩ આ નગર સંબંધી જુઓ 'દેવકુલપાટક' પ્ર૦ ય. ગ્રં. સં. ૧૯૧૬.

૪૪૪. ગુણરાજ એક મહા પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ હતી. તેના સંબંધની ટૂંક હકીકત એ છે કે પૂર્વે ઊકેશવંશમાં વીસલ હતો, તેનો પુત્ર દેદો—તેનો પુત્ર ધનપાલ કર્ણાવતીમાં આવ્યો. તેના ચાર પુત્ર સાંગણ, ગોદો, સમરો, અને ચાચો. તેમાં ચાચો કર્ણાવતીનું ભૂષણ હતો, તેણે તીર્થયાત્રાઓ કરવા ઉપરાંત આશાવલ્લીમાં દેવાલય કરાવ્યું. તેને પ્રથમ પત્ની લાડકીથી વીજડ સામલ અને પૂનો એ ત્રણ અને બીજી પત્ની મુક્તાદેવીથી ગુણરાજ, આંબાક, લીંબાક, અને જયતો એ ચાર પુત્રો થયા. તે પૈકી ગુણરાજની પ્રતિષ્ઠા શ્રી ગૂર્જરપતિએ પ્રસન્ન થઈ વધારી હતી, તે પાતસાહનો સુવર્ણશાલી (ઝવેરી) હતો. તેણે પહેલી સં. ૧૪૫૭ માં અને બીજી સં. ૧૪૬૨માં શત્રુંજય રૈવતાચલની મહાતીર્થયાત્રા કરી. તેના નાના ભાઇ આકે (આંબાકે) ઓ તથા સમૃદ્ધિ તજી દીક્ષા લીધી, અને દેવસુંદર સૂરની વાણીથી મોટાં તપ

શોત્સવ કર્યો અને તે ગુણરાજના ભાઈ આગ્રે દીક્ષા લીધી; પછી તે

કર્યા અને તેમને મુનિસુંદર ગુરૂએ સં. ૧૪૬૫માં પાઠક પદ આપ્યું. સં. ૧૪૬૮ ના દુકાળમાં ગુણરાજે સત્રાગાર કાઢી દીન જનોનું રક્ષણ કર્યું સં. ૧૪૭૦ માં સોપારકની તીર્થયાત્રા કરી, વળી જીરાવલી, અને અર્બુદ (આબુ) ની તીર્થયાત્રા કરી. પછી રથ દેવાલય સહિત સોમસુંદરસૂરિને સાથે લઇ પાતશાહના ફુરમાણ મેળવી એક મોટા સંઘના પતિ તરીકે શ્રી વિમલાચલની યાત્રા સં. ૧૪૭૭ માં કરી. મધુમતી પુરી (મહુવા) માં આ સંઘપતિએ ઉત્સવપૂર્વક જિનસુંદરની સૂરિપ્રતિષ્ઠા કરાવી, પછી રૈવત પર્વતની યાત્રા કરી. અનેક બંધિવાનોને છોડાવ્યા. ગુણરાજની સોમસુંદરસૂરિ પ્રત્યે અતિભક્તિ હતી, તેને પાંચ પુત્રો નામે ગજ, મહિરાજ, બાલ, કાલૂ અને ઈશ્વર તથા ગંગા જેવી ગંગાદેવી નામની ભાર્યા હતી. મહિરાજ યૌવનમાં મરણ પામ્યો. બાલે વ્યવસાય હેતુએ ચિત્રકૂટમાં વાસ કર્યો અને ત્યાં તે મોકલ રાજાથી બહુમાન પામ્યો. પોતાના ભાઇ આંબાકને મનાક તથા જયતાને જિનરાજ નામના પુત્ર થયેલ હતા. હેમાચાર્યને કુમારપાલ તેમ સોમસુંદરને ગુણરાજ હતો. આ ગુણરાજે ચિત્રકૂટ પર મોકલ રાજાના આદેશથી તે રાજાનો ઘણો પ્રસાદ પામી કીર્તિસ્તંભ પાસેના પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો કે જે ઉંચા મંડપો તથા દેવકુલિકાઓથી વધુ શોભા પામતો હતો. આમાં તેના પુત્ર ઉપર્યુક્ત બાલને તેના કાર્યમાં દેખરેખ રાખવા રોકયો હતો. તે તૈયાર થયા પછી ગુણરાજના પાંચે પુત્રોએ વર્ધમાન જિનની નવીન પ્રતિમા સ્થાપી અને તેની સોમસુંદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૪૮૫ માં (પ્રતિષ્ઠા પહેલાં ગુણરાજનો સ્વર્ગવાસ થયો લાગે છે). જે કીર્તિસ્થંભ ઉપર જણાવ્યો છે તે કીર્તિસ્તંભ પ્રાગ્વંશ (પોરવાડ) સંઘવી કુમારપાલે આ પ્રાસાદની દક્ષિણે બંધાવ્યો હતો, (ઓઝાજી કહે છે કે સાત ભૂમિવાળો જૈન કિર્તિસ્થંભ દિગંબર સંપ્રદાયના બઘેરવાલ મહાજન સા નાયના પુત્ર જીજાએ વિ. સં. ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્દ્ધમાં બનાવ્યો હતો. રા૦ ઈ૦ ૧, પૃ. ૩૫૨. આ વાત બરાબર લાગતી નથી, કારણ કે તે સપ્રમાણ નથી) અને આ પ્રાસાદ મૂળ ચિત્રકૂટમાં વસતા ઉકેશ (ઓસવાલ) વંશના તેજાના પુત્ર ચાચાએ કીર્તિસ્થંભની ઉત્તરે બંધાવ્યો હતો. ચિત્રકૂટના આ મહાવીરપ્રાસાદની પ્રશસ્તિ ચારિત્રરત્ન ગણિએ સં. ૧૪૯૫માં રચી, કે જેમાંથી ઉપરનું લીધું છે તે આખી પ્રશસ્તિ [illegible] પૃ. ૩૩ [illegible] ૧૯૦૮ પૃ. ૪૨ થી ૬૦ માં ડા. દેવદત્ત ભાંડારકરે પ્રકટ કરેલી છે.

ગુણરાજ સંઘપતિ થઇ અહિમ્મદ પાતસાહ પાસેથી ઘણાં માણસો સાથેનો કબાહિ વિગેરે રાજપોશાક મેળવી દારગતિ (રાવટી), સુભટો અને ઘોડેસ્વારો લઈ તીર્થયાત્રા કરવા માટેનું બાદશાહનું ફરમાન લઇ વિરમગામ, ધંધુકા, વલભીપુર થઇ શત્રુંજયની યાત્રા સૂરિ સાથે કરી.

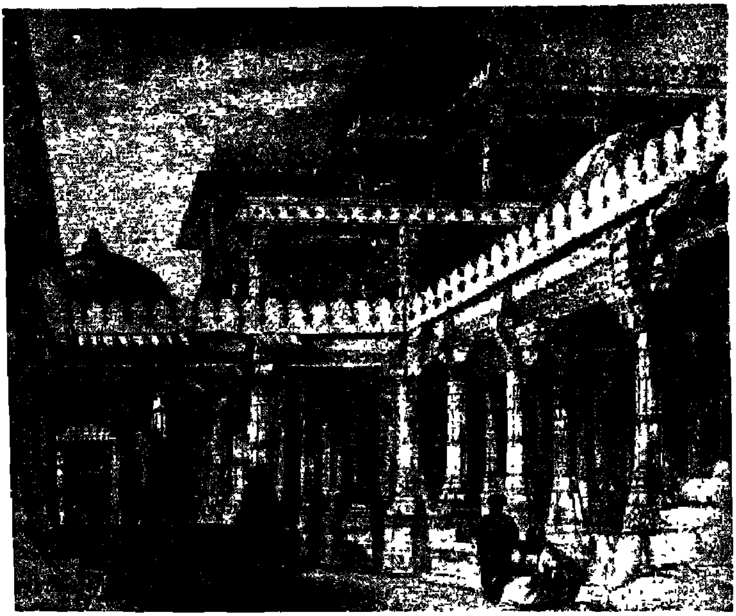
૬૬૫. મધુમતિ (મહુવા) આવી સૂરિ પાસે જિનસુંદર વાચકને સૂરિપદ અપાવ્યું. ત્યાંથી દેવપત્તન (પ્રભાસપાટણ), મંગલપુર (માંગરોળ), જીર્ણદુર્ગ (જુનાગઢ) આવી ગિરનારની યાત્રા કરી. ગુણરાજ પાછો સ્વનગર કર્ણાવતી આવ્યો. પછી દેવકુલપાટકમાં પુનઃ સોમસુંદરસૂરિ (ત્રીજી વખત) આવ્યા. ત્યાં લાખા રાજા (સં. ૧૪૩૯–સં. ૧૪૭૫) ના માન્ય એવા વીસલને ખીમાઇ નામની સ્ત્રીથી ધીર અને ચંપક નામના પુત્રો હતા. આચાર્યે વિશાલરાજને વાચક પદ આપ્યું ને તેનો ઉત્સવ વીસલે કર્યો. ચિત્રકુટ (ચિતોડ)માં વીસલે શ્રેયાંસનાથનો વિહાર કરાવ્યો હતો. વીસલના સ્વર્ગવાસ પછી તેની સ્ત્રી અને રામદેવની પુત્રી ખીતિ–ખીમાઈએ અને પુત્ર ચંપકે ૯૩ આંગળ પ્રમાણ અર્હતબિંબ (પાર્શ્વનાથનું–'ગુરૂ ગુણરત્નાકર' પૃ. ૧૨) ઘડાવી બીજા એ કાર્યોત્સર્ગસ્થ બિંબ સહિત ચૈત્યમાં સ્થાપિત કર્યું અને તેનું 'મનોરથ કલ્પદ્રુમ' એવું નામ આપ્યું; તેમાં સોમસુંદર આચાર્યે પ્રતિષ્ઠા કરી.[૪૪૫] વળી ચંપકે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક જિનકીર્તિ વાચકને સૂરિપદ અને બીજા કેટલાક મુનિઓને પંડિતપદ અને કેટલાકને મુનિદીક્ષા આપી. રાણપુરના ધરણ નામના સંઘપતિના આગ્રહથી આચાર્ય રાણપુર (રાણકપુર–સાદડી પાસે, અમદાવાદથી ૩૦ ગાઉ દૂર) ગયા ને ત્યાં ૮૪ સ્તંભવાળી ધરણે બંધાવેલી પૌષધશાળામાં ઉતર્યા. ધરણ કે

૪૪૫ આ મંદિર વર્તમાનમાં વિદ્યમાન નથી. દેવકુલપાટકમાં સં. ૧૪૯૫ માં ઉક્ત ખીમાઇએ પોતાના પુત્ર સા. ધીરા ડીંપા હાસા આદિ સાથે નંદીશ્વરપટ્ટ કરાવેલો તે સોમસુંદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરીને તપાશ્રી ઋષભાદિદેવ પ્રાસાદમાં સ્થાપિત કર્યો, અને સં. ૧૪૯૪ માં ઉક્ત ધીરાઃપત્ની સા૦ રાજા રત્નાદિ પુત્રી માહલદેએ કરાવેલ આદિબિંબની તે સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી એવા બે લેખો હાલમાં મળી આવે છે જુઓ–'દેવકુલપાટક' પૃ. ૧૨.

રાણકપુરનું ધરણાશાનું મંદિર સં. ૧૪૯૭ પારા ૬૬૫ પૃ. ૪૫૬.

[By Courtesy of B. B. & C. I. Ry.]

સાદડીનું જૈન મંદિર

[શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદના સૌજન્યથી]

જે પહેલાં સ્વ દેવાલય સહિત ઉક્ત ગુણરાજની સંઘયાત્રામાં ગયો હતો તેણે આચાર્યના ઉપદેશથી સિદ્ધપુરના 'રાજવિહાર' નામના વિહાર જેવું ચૈત્ય બંધાવ્યું–તે પ્રાસાદ ઘડેલા પાષાણોના બંધાવેલા પીઠબંધવાળો, ત્રણ ભૂમિકાનો, મંડપોથી મંડિત મધ્યભાગવાળો, પુતળીઓ આદિ ચિત્રો અને ચારે બાજુ ભદ્રપ્રાસાદથી વિંટાયેલો કરાવ્યો ને તેનું નામ 'ત્રિભુવનદીપક' આપ્યું. તેમાં ઋષભદેવની ચાર પ્રતિમા–ચોમુખ બેસાડી ને તેમાં સોમસુંદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. (સં. ૧૪૯૬).[૪૪૬] તે વખતે સોમદેવ વાચકને આચાર્યપદ આપ્યું.

---

૪૪૬ સં. ૧૪૯૬ રાણપુરના જૈન મંદિરનો શિલાલેખ–'ભાવનગર ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ' પૃ ૧૧૪, લેખાંક ૩૦૭ જિ. ૨; તેમાં જણાવેલું છે કે સં. ૧૪૯૬ વર્ષમાં શ્રી બપ્પ (મેવાડના રાજાઓની વંશાવલી)...ના ૪૧મા હિંદુસુરત્રાણ' ષડ્દર્શન ધર્માધાર પ્રજાપાલક વિદ્વાન રાણાશ્રી કુંભકર્ણના વિજયમાન રાજ્યે તેના પ્રસાદપાત્ર ધરણાક કે જેણે અહમ્મદ સુરત્રાણના આપેલા ફુરમાણવાળા સાધુશ્રી ગુણરાજ સંઘપતિનું સાહચર્ય કરી આશ્ચર્યકારી દેવાલયોના આડંબર-પુરઃસર શ્રી શત્રુંજયાદિ તીર્થની યાત્રા કરી હતી, અજાહરી (અજારી), પીંડરવાટક (પીંડવાડા–બંને શિરોહીરાજ્યમાં) સાલેરા (ઉદેપુર રાજ્યમાં) આદિ બહુ સ્થાનોમાં નવીન જૈનવિહાર અને જીર્ણોદ્ધાર, પદસ્થાપના, વિષમસમયે સત્રાગાર (એવા) નાના પ્રકારના પરોપકારથી શ્રી સંઘના સત્કાર આદિ અગણ્ય પુણ્યનાં કાર્ય કરી મનુષ્યજન્મ સફલ કરેલ હતો અને જે પ્રાગ્વાટ સં. માંગણ સુત સં. કુરપાલનો ભાર્યા કામલદેથી થયેલ પુત્ર હતો, તેણે મોટાભાઈ રત્ના તેની ભાર્યા રત્નાદેથી થયેલ પુત્રો સં. લાખા મજા સોના સાલિગ તેમજ પોતાની ભાર્યા સં. ધારલદેથી થયેલ પુત્ર જાજા જાવડ આદિ વર્દ્ધમાન સંતાનયુક્ત થઈ ઉક્ત રાણા કુંભકર્ણના વસાવેલા રાણપુર નગરમાં તેનાજ સુપ્રસાદ અને આદેશથી 'ત્રૈલોક્યદીપક' નામનો શ્રી ચતુર્મુખ યુગાદીશ્વર વિહાર કરાવ્યો અને બૃહત્તપાગચ્છ...શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમાં સૂત્રધાર દેપાક હતો. આ મંદિરના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ ડી. આર ભંડારકરનો લેખ આર્કી. સર્વે. ઇંડિયા સન ૧૯૦૭–૦૮ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ. ઉક્ત ધરણાકના જ્યેષ્ઠભ્રાતા રત્નસિંહના પુત્ર સાલિગના પુત્ર સહસા કે જેને માંડવાના બાદશાહને ધર્માધિક પ્રીસભાઓમાં (મંત્રીઓમાં) અગ્રણી કર્યો હતો તેણે સુમતિસુંદરસૂરિનો ઉપદેશ ધારી ... (?) નામના રાજાની અનુમતિ

૬૬૬ દેવકુલપાટકમાં દેવગિરિથી આવેલ શ્રીમંત શ્રાવક નામે મહાદેવે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક ગુરૂએ રત્નશેખર વાચકને સૂરિપદ આપ્યું. (ને લક્ષ્મીસાગરને ગણિપદ આપ્યું. સં. ૧૪૯૬) ચિત્રકૂટમાં ગુણરાજના પુત્ર બાલે કિલ્લામાં કીર્ત્તિસ્તંભ પાસે ચાર દેવકુલિકા સમેત એક ઉંચું જિનચૈત્ય કરાવી તેમાં સોમસૂરિએ ત્રણ જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. કપિલપાટકપુરમાં વીજા ઠક્કુરે કરાવેલા ચૈત્યમાં સોમગુરૂએ શાંતિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. અમદાવાદના પાતશાહ—અહમ્મદશાહના માન્ય સમરસિંહ સોનીએ ગુરૂના ઉપદેશથી સિદ્ધાચલની યાત્રાએ આવી ગિરિનારની યાત્રા કરી નેમિનાથના ત્રણ કલ્યાણકના ચૈત્ય—એટલે વસ્તુપાળના પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર પોતાના કાકા માલદેવની સંમતિથી કર્યો. તેમાં અને બેદરનગરમાંના પાતશાહના માન્ય પૂર્ણચંદ્ર કોઠારીએ ગિરનારપર મોટું જિનચૈત્ય બંધાવ્યું તેમાં, ગચ્છનાથના વચનથી જિનકીર્ત્તિસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી, ગંધારના લક્ષોબા નામના સંઘપતિએ ગિરનારપર કરાવેલા ચતુર્મુખ જિનાલયમાં, સોમદેવ ગુરૂએ પ્રતિષ્ઠા કરી. મૂંજિગનગરના મૂંટ નામના શ્રેષ્ઠિએ પિતળની અસંખ્ય ચોવીસીનાં બિંબો કરાવ્યાં તેની સોમગુરૂએ પ્રતિષ્ઠા કરી. પાટણના શ્રીનાથ નામના વણિકે સોમસુંદરસૂરિને બોલાવી તેમની સાથે શત્રુંજય અને ગિરનારની યાત્રા કરી. તેના પાંચ પુત્રો સંઘપતિ મંડન, વચ્છ, પર્વત, સંઘપતિ નર્બદ, અને સંઘપતિ ડુંગર પાટણમાં રહી સૂરિના ભક્ત તરીકે જિનમતની પ્રભાવના કરતા હતા. (ત્યાંનો) પાતશાહનો બહુમાન્ય કાલાક સૌવર્ણિક (સોની), અને સ્તંભતીર્થનો સૌવર્ણિક લખમસિંહ કુલનો મદન તથા તેનો ભાઇ વીર તીર્થયાત્રાઓ, આચાર્યપદમહોત્સવો પ્રતિષ્ઠા વગેરે સુકૃત્યોથી જિનમતને દીપાવતા હતા. ઘોઘામાં વસ્તુપતિ-વિરૂપે ઘણા મહોત્સવ અને યાત્રાઓ કરી. પંચવારક દેશમાં સંઘપતિ મહુ-

---

મેળવી અર્બુદગિરિપર અચલગઢમાં ઉંચો ચતુર્મુખ પ્રાસાદ કરાવી ૧૨૦ મણ ધાતુનું એક જિનબિંબ, પોતે કરાવેલું તે તેણે તેમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. (ગુરૂ ગુણરત્નાકર કાવ્ય પૃ. ૪૫-૪૬)

ણસિંહે સોમસુંદર સૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી ત્યાં ઉંચા શિખરોથી વીંટાયેલો જૈનપ્રાસાદ બંધાવ્યો કે જેમાં શીલભદ્ર વિબુધે (ઉપાધ્યાયે) પ્રતિષ્ઠા કરી. આમ સૂરિના અનેક વિદ્વાન્ સમૃદ્ધ શ્રાવકો હતા. આવા સૂરિ સં. ૧૪૯૯ માં સ્વર્ગસ્થ થયા."

૬૬૭. વિશેષમાં આ યુગમાં ખાસ ભવ્ય અને કલા કૌશલ્યનાં મંદિરો માટેનાં સ્થળો ગૂજરાતની સીમાપાર અને આસપાસ પણ શોધાયાં. જેસલમેરનાં સં. ૧૪૭૩ માં ત્યાંના ધર્મપ્રેમી રાજા લક્ષ્મણના નામથી 'લક્ષ્મણવિહાર' નામનું પાર્શ્વજિનાલય ખ૦ જિનવર્દ્ધનસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. રાણપુરનું મંદિર સં. ૧૪૯૬ માં ધરણાશાએ કરેલું તે ઉપર કહેવાઇ ગયું છે.

૬૬૮ આજ સમયમાં અહમદશાહ બીજાએ અમદાવાદમાં જુમામસીદ બંધાવી કે જે ત્યાં સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ મુખ્ય ધ્યાન ખેંચે એવી છે. 'આ બંને મકાનો (આ મસીદ અને ઉક્ત રાણકપુર મંદિર) સમકાલીન હોવા છતાં એ જૈનમંદિર આ મસીદના કરતાં વધારે સારૂં અને ભવ્ય લાગે છે, કારણકે તેમાં ખરેખરી કળા છે.'[૪૪૭]

૬૬૯ જૈન સાધુઓએ પુસ્તકોનું લખાવવું અને સંગ્રહવું ખાસ આવશ્યક ગણીને તે માટે બહુ ભગીરથ પ્રયાસ સેવ્યો છે. પહેલાં ઘણું કરી તાડપત્રો પરજ ગ્રંથો લખવાની પ્રથા હતી, પરંતુ આ સમયમાં તે પ્રથામાં ઘણો મોટો ફેરફાર થયો. આ વખતે કાંતો તાડપત્રોની પ્રાપ્તિ દુર્લભ થઈ ગઇ હોય, યાતો કાગળોની પ્રવૃત્તિ વિશેષ વધી ગઇ હોય—ગમેતે હો, પરંતુ આ અરસામાં તાડપત્રોપર લખવું એકદમ પ્રાયઃબંધ થયું અને તેનું સ્થાન કાગળોએ લીધું. તાડપત્રપર જેટલા જૂના ગ્રંથ લખાયા હતા તે સર્વની નકલ આ સમયમાં કાગળ પર કરવામાં આવી હતી. ગૂજરાત અને રાજપૂતાનાના પ્રસિદ્ધ ભંડારોની તાડપ્રતોનો આ એકજ સમયમાં એકી સાથે જીર્ણોદ્ધાર

૪૪૭ રા. ગજાનન પાઠકનો લેખ નામે 'ગુજરાતનું સ્થાપત્ય'—જુઓ ગૂ. સા. પરિષદ્‌નો અહેવાલ.

થયો હતો. પાટણ અને ખંભાતના ગ્રંથોનું કાગળોપરનું સંસ્કરણ ગૂજરાતમાં તપાગચ્છના આચાર્ય દેવસુંદર અને સોમસુન્દર સૂરિની મંડળીએ કર્યું, અને રાજપુતાનામાં જેસલમેરનાં શાસ્ત્રોનો સમુદ્ધાર ખરતરગચ્છના અધિપતિ જિનભદ્રસૂરિની મંડળીએ કર્યો હતો. ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે આ સમયમાં પુસ્તકોદ્ધારના કાર્યનો પ્રવાહ અતિ તીવ્રવેગથી વહેવા લાગ્યો હતો. આ ૧૫ મી શતાબ્દીના મધ્ય અને અંતમાં કંઇ લાખો પ્રતિઓ લખાઇ હશે. તેવા ઉલ્લેખો પૈકીમાં સં. ૧૪૭૨માં ખંભાતના મોઢ જ્ઞાતિના પર્વત[૪૪૮] નામના શેઠે જૈનોનાં ૧૧ મુખ્ય અંગો-આગમો મોટો ખર્ચ કરી સોમસુંદર સૂરિદ્વારા લખાવ્યાં હતાં. મંડલિક નામના સાંડેરાના રહેવાશી પોરવાડ જૈને જયાનંદસૂરિના ઉપદેશથી અનેક પુસ્તકોનું લેખન કરાવ્યું.[૪૪૯]

૬૭૦. આ સમયમાં તાડપત્રપર લખાયેલી પૈકી ઉપલબ્ધ પ્રતો નીચેની છે-સં. ૧૪૫૮માં સોમપ્રભાચાર્યકૃત કુમારપાલ પ્રતિબોધ-

---

૪૪૮ પર્વત અને તેના મોટાભાઇ શામે સં. ૧૪૬૮ અને તે પછીનાં બે વર્ષોમાં પડેલા દુકાળમાં પોતાના ધનથી જઘન્ય મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારના સત્રાગાર-દાનશાળા માંડી હતી તથા શત્રુંજય ગિરનાર આબુ જીરાપલ્લિપાર્શ્વનાથ (જીરાવલા) આદિ અનેક તીર્થક્ષેત્રોમાં તથા અન્ય સત્કાર્યોમાં ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું. જુઓ જૈન શ્વે. કૉ. હેરલ્ડ ઑગસ્ટ-સપ્ટેંબર ૧૯૧૩ નો સંયુક્ત અંક પૃ. ૪૨૮-૪૩૨ 'એક ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ.'

૪૪૯. પેથડ(જુઓ પારા ૬૨૪)ના પ્રપૌત્ર મંડલિકે ગિરનાર આબુ આદિ તીર્થોમાં ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તથા અનેક ગામોમાં ધર્મશાળાઓ કરાવી. તે અનેક રાજાઓને માનીતો હતો. વિ. સં. ૧૪૬૮ના દુકાળ વખતે લોકોને અન્નાદિ આપી મદદ કરી. સં. ૧૪૭૭માં શત્રુંજય આદિ મહાતીર્થોની યાત્રા કરી અને જયાનંદસૂરિના ઉપદેશથી ગ્રંથલેખન સંઘભક્તિ આદિ ધર્મકૃત્યો કર્યાં-જુઓ મુનિ પુણ્યવિજયનો લેખ 'એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ'-પુરાતત્ત્વ પુ. ૧-૧.

હેમકુમારચરિત સ્તંભતીર્થમાં (પા. ભં.), સં. ૧૪૮૬માં સ્થાનાંગ પરની અભયદેવની વૃત્તિ (જે. ૪૦), ૧૪૮૭માં આવશ્યકચૂર્ણિ (જે. ૩૬), સં. ૧૪૮૮માં વિશેષાવશ્યક વૃત્તિનો પ્રથમ ખંડ (જે. ૩૭), લઘુકલ્પભાષ્ય (જે. ૪૧), ઔપપાતિક અને રાજપ્રશ્નીય પરની વૃત્તિઓ (જે. ૪૩), મલયગિરિકૃત નંદિટીકા (જે. ૧૩), અંગવિદ્યા (જે. ૧૫), અભયદેવકૃત ભગવતી વૃત્તિ (જે. ૪૮), ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિટીકા સ્તંભતીર્થમાં (જે. ૨૩), સં. ૧૪૮૯માં હારિભદ્રી જીવાભિગમ લઘુ-વૃત્તિ–જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ અને તે પરની ચૂર્ણિ (જે. ૩૩), ઉત્તરાધ્ય-યન ચૂર્ણિ (જે. ૩૪), દશવૈકાલિક ચૂર્ણિ (જે. ૩૪), પિંડનિર્યુક્તિ–લઘુવૃત્તિ અને તેપરની મલયગિરિની વૃત્તિ (જે. ૩૯), જીવાભિગમ-વૃત્તિ, બૃહત્કલ્પવૃત્તિનો તૃતીયખંડ (જે. ૪૨), સ્તંભતીર્થમાં આવ-શ્યક પરની હરિભદ્રકૃત ટીકા (જે. ૯), ન્યાયાવતારવૃત્તિ ટિપ્પન (જે. ૪), સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા સ્તંભતીર્થમાં (જે. ૨૪), સં. ૧૪૯૦ માં ખ. જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી હેમચંદ્ર કૃત છંદોનુશાસનવૃત્તિ (જે. ૪), વ્યવહારચૂર્ણિ (જે. ૧૯), વ્યવહાર પર મલયગિરિની વૃત્તિનો દ્વિતીયખંડ (જે. ૩૬), બૃહત્કલ્પવૃત્તિનો દ્વિતીય ખંડ (જે. ૪૨), દશાશ્રુતસ્કંધ ચૂર્ણિ નિર્યુક્તિ, પંચકલ્પભાષ્ય ને ચૂર્ણિ (જે. ૪૨) વ્યવહારભાષ્ય અને દશાશ્રુતસ્કંધ નિર્યુક્તિ વૃત્તિ (?) (જે. ૪૩), ન્યાયપ્રવેશપંજિકા (જે. ૩૧), ૧૪૯૧માં સ્તંભતીર્થે જિનભદ્રસૂરિના કોશ માટે ઉત્તરાધ્યયન ટીકા (જે. ૧૨), શાંત્યાચાર્યકૃત ઉત્તરા-ધ્યયન વૃત્તિ (જે. ૩૮), સં. ૧૪૯૨માં શાંત્યાચાર્યકૃત આચારાંગ વૃત્તિ (જે. ૪૨) અને સં. ૧૪૯૩માં સ્તંભતીર્થે જિનભદ્રસૂરિના કોશ માટે સર્વસિદ્ધાંત વિષમપદ પર્યાય (જે. ૨૩), વગેરે.

૬૭૧. પ્રાયઃ આ સોમસુંદરના સમયમાં ઇડરમાં દિગંબરી ભટ્ટારકોની ગાદી સ્થપાઇ અને ત્યાર પછી સોજીત્રામાં પણ થઇ.

પ્રકરણ ૨ જું.

સોમસુન્દર-યુગમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ.

[સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૦૦]

जिनवदनसरोजे यो विलासं विशुद्ध-
द्वयनयमयपक्षा राजहंसीव धत्ते ।
कुमतसुमतनीरक्षीरयो र्व्यक्तिकर्त्री
जनयतु जनतानां भारतीं भारती सा ॥

—જે રાજહંસની પેઠે બે નય (વ્યવહાર અને નિશ્ચય)નો વિશુદ્ધ પક્ષ લઇને જિનના મુખકમલમાં વિલાસ કરે છે, જે અસત્ય મત અને સત્ય મત એ બંનેનો નીરક્ષીરની પેઠે વિવેક કરનારી છે તે ભારતી જનતાની ભારતીને પ્રકટ કરો.

श्री सोमसुन्दरगुरुप्रमुखा स्तदीयं
त्रैवेद्यसागरमगाधमिहावगाह्य ।
प्राप्योत्तरार्थमणिराशिमनर्घ्यलक्ष्मी-
लीलापदं प्रदधते पुरुषोत्तमत्वम् ॥
सारस्वते प्रवाहे तेषां शोषंगतेऽधुना कालात् ।
शिष्यैरुपक्रियन्ते विद्यांभः कूपकै र्लोकाः ॥

—તેમના (પૂર્વાચાર્ય ગુણરત્નાદિના) ત્રણ વિદ્યાના સાગરને અહીં અવગાહીને તેમાંથી મોંઘી લક્ષ્મીની લીલાના પદવાળા ઉત્તમ અર્થરૂપી મણિઓ પ્રાપ્ત કરીને શ્રી સોમસુંદર ગુરૂ પ્રમુખ પુરૂષોત્તમપણાને ધારણ કરે છે.

આધુનિક કાલથી લોકોનો સારસ્વત પ્રવાહ શોષાઇ ગયો હોવાથી વિદ્યારૂપી પાણીના કૂવાઓ જેવા શિષ્યો લોકોનાપર ઉપકાર કરે છે.

—મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી.

૬૭૨. સોમસુંદરસૂરિના ગુરૂભાઇ ગુણરત્નસૂરિએ સં. ૧૪૫૭ કલ્પાન્તર્વાચ્ય (ભક્તિ. ભાવ.), સં. ૧૪૫૯માં સપ્તતિકા પર દેવેન્દ-

ગણિની ટીકા પર આધાર રાખી અવચૂર્ણિ (ડો૦ ભાવ.), તથા તે વર્ષમાં દેવેન્દ્રસૂરિ કૃત કર્મગ્રંથોપર અવચૂરિઓ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન, ચતુઃશરણ, સંસ્તારક અને ભક્તપરિજ્ઞા એ ચાર પયન્ના-પ્રકીર્ણકો પર અવચૂરિઓ તેમજ સોમતિલકના ક્ષેત્રસમાસ પર (પી. ૬, ૪૨) અવચૂરિ, નવતત્ત્વ પર અવચૂરિ (વે. નં. ૧૬૨૨) રચી અને વાસ્તવિકાદિ પ્રકરણ-અંચલમત નિરાકરણ (બુહ્. ૮, નં. ૩૯૪) રચ્યું. વળી ઓઘ નિર્યુક્તિનો ઉદ્ધાર કર્યો. વળી તેમના બે મહાન્ ગ્રંથો એક વ્યાકરણ પર અને બીજો દર્શન ગ્રંથ પર છે તેનાં નામ ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય (પી. ૬, ૧૭ ને ૧૯; પ્ર. ય. ગ્રં. નં. ૧૦) અને હરિભદ્રકૃત ષડ્દર્શનસમુચ્ચય પર તર્કરહસ્ય દીપિકા નામની ટીકા છે. ક્રિયારત્નસમુચ્ચય તે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાંથી બહુ ઉપયોગી ધાતુઓ લઇ તેના દશગણુના ગણવાર રૂપો સંદેહ ન રહે તેવી રીતે આપીને સં. ૧૪૬૬ માં સ્વગુરૂ દેવસુંદરસૂરિના નિર્દેશથી રચ્યો છે.[૪૫૦] અને ષડ્દર્શન સમુચ્ચય પરની ટીકામાં બૌદ્ધ તાર્કિકો નામે સૌધ્ધોદનિ, ધર્મોત્તરાચાર્ય, ધર્મકીર્તિ, પ્રજ્ઞાકર, દિઙ્નાગ આદિ, તથા પુષ્કળ બ્રાહ્મણ ગ્રંથકારો જેવા કે અક્ષપાદ, વાત્સાયન, ઉદ્યોતકર, વાચસ્પતિ, ઉદયન, શ્રીકંઠ, અભયતિલકોપાધ્યાય, જયન્ત આદિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (પ્ર. ડા. સ્વાલિસંશોધિત બિ૦ ઈ. માં, તથા જૈ. આ. સભા, વે. નં. ૧૬૬૭-૬૯)

૬૭૩. સોમસુંદરસૂરિના વિદ્વાન્ શિષ્યોનો પરિવાર મોટો હતો. પોતાના તેમજ પોતાના ગુરૂના શિષ્યો પૈકી અનેકને તેમણે પોતે આચાર્યપદ આપ્યાં હતાં. તેમના શિષ્યો જબરા લેખકો, ઉપદેશકો, વાદીઓ અને ગ્રંથકારો હતા.

---

૪૫૦. આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે ઇલદુર્ગ (ઇડર)ના રાજાના માન્ય એવા વાછા નામના સંઘપતિના પુત્ર સાધુ વીસલે આની પ્રથમની દશ પ્રતિઓ લખાવરાવી. (જુઓ ટિપ્પણ ૪૪૧). આ ગ્રંથકર્તાના પ્રતિષ્ઠાલેખો સં. ૧૪૬૯ના માટે જુઓ બુ. ૧, ૧૨૦૧; બુ. ૨, ૧૨૯.

૬૭૪. તેમાંના તેમના પટ્ટધર મુનિસુંદરસૂરિ (આચાર્ય પદ સં. ૧૪૭૮, સ્વ. ૧૫૦૩) સહસ્રાવધાની હતા. તેમની સૂરિમંત્રના સ્મરણ કરવાની શક્તિ જબરી હતી તેથી અને ષષ્ઠ અષ્ટમ આદિ ઉપવાસોના તપવિશેષથી પદ્માવતિ આદિ દેવીઓ પ્રત્યક્ષ થતી હતી. દેવકુલપાટક-દેલવાડામાં શાંતિકર સ્તવ નવીન રચી તેનાથી મહામારિનો ઉપદ્રવ નિવાર્યો હતો અને રોહિણી (શિરોહી) નામના નગરમાં (તીડના) ઉપદ્રવનો નાશ કરવાથી તે નગરના રાજાએ મૃગયાનો નિષેધ કર્યો અને દેશમાં અમારિ પ્રવર્ત્તાવી. (સોમસૌભાગ્ય સર્ગ ૧૦; ગુરૂગુણરત્નાકર શ્લોક ૬૭–૭૧)

૬૭૫. તેઓ સિદ્ધસારસ્વત કવિ હતા. તેમણે ૧૨–૧૪ વર્ષની નાની ઉંમરમાં સં. ૧૪૫૫માં ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી (મુદ્રિત, કી. ૨ નં. ૩૭૯) નામનો ગ્રંથ રચ્યો (જુઓ પારા ૬૫૩) તેમાં ન્યાય, વ્યાકરણ અને કાવ્ય–એ ત્રણ વિદ્યાના વિષયોનો પરિચય આપ્યો છે. સં. ૧૪૬૬માં તેમણે એક વિજ્ઞપ્તિગ્રંથ પોતાના ગુરૂ (આચાર્ય) દેવસુન્દરસૂરિની સેવામાં મોકલ્યો હતો. તેનું નામ ત્રિદશતરંગિણી છે. તેનું વિજ્ઞપ્તિપત્રોના સાહિત્ય અને ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વ છે. તેના જેટલો મોટો અને પ્રૌઢ પત્ર કોઇએ પણ લખ્યો નથી. તે ૧૦૮ હાથ લાંબો હતો અને તેમાં એકથી એક વિચિત્ર અને અનુપમ એવાં સેંકડો ચિત્ર અને હજારો કાવ્ય લખવામાં આવ્યા હતાં. તેમાં ૩ સ્ત્રોત અને ૬૧ તરંગ હતાં. તે હાલ સંપૂર્ણ મળતો નથી. માત્ર ત્રીજા સ્ત્રોતનો ગુર્વાવલી નામનો એક વિભાગ અને પ્રાસાદાદિ ચિત્રબંધ કેટલાંક સ્તોત્રો અહીં તહીં છૂટાં મળે છે. ગુર્વાવલી (પ્ર૦ ય૦ ગ્રં.)માં ૫૦૦ પદ્ય છે ને તેમાં શ્રમણ ભગવાન્ શ્રીમહાવીરથી લઇ લેખક સુધીના તપાગચ્છના આચાર્યોનો સંક્ષિપ્ત પરંતુ વિશ્વસ્ત ઇતિહાસ છે.

વળી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ–શાંતરસભાવના (વિ. નં. ૧૬૬૨; પ્ર૦ ધનવિજયકૃત ટીકાસહિત નિ. પ્રે.; ગૂ. ભા. જૈ. ધ. ભાવ.), ઉપદેશરત્નાકર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત (પ્ર. દે. લા. નં. ૨૨; પ્રથમ ભાગ ગૂ.

ભા. સહિત જૈન વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ; વે. નં. ૧૫૭૨), અનેક પ્રસ્તાવોમાં જિનસ્તોત્રરત્નકોષ (પ્રથમ પ્રસ્તાવ પ્ર. જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ પ્ર. અં.; વે. નં. ૧૮૦૦), જયાનંદચરિત્ર (કે જે તેમના શિષ્ય રત્નચંદ્ર ગણિએ શોધ્યું. (કાં. વડો.), શાંતિકરસ્તોત્ર, મિત્રચતુષ્ક કથા (સુમુખાદિ ચરિત્ર કે જેનું શોધન શબ્દાનુશાસનમાં દક્ષ લક્ષ્મીભદ્રમુનિએ કર્યું. મુ૦) સં. ૧૪૮૪, સીમંધરસ્તુતિ, પ્રા. માં પાક્ષિકસત્તરી, અંગુલસત્તરી રચેલ છે. આ સૂરિને સ્તંભતીર્થમાં ત્યાંના નાયક દફરખાને (જફરખાં. જુઓ ઓઝાજીનો રા. ઇ. પૃ. ૫૬૬, ટિ. ૨) 'વાદિગોકુલસંકટ' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું. (હીરસૌભાગ્ય ૧૪, ૨૦૪)

૬૭૬ બીજા શિષ્ય જયચંદ્રસૂરિએ પોતાની વિદ્વત્તાથી 'કૃષ્ણ સરસ્વતી'–કૃષ્ણવાગ્દેવતા એ બિરૂદ ધારણ કર્યું હતું. (જુઓ ગુરૂગુણ રત્નાકર આદિ). તેમણે કાવ્યપ્રકાશ, સન્મતિતર્ક વગેરે જેવા મહાન્ અર્થવાળા ગ્રંથો શિષ્યોને ભણાવ્યા હતા અને પ્રત્યાખ્યાન સ્થાનવિવરણ, સમ્યક્ત્વ કૌમુદી, પ્રતિક્રમણ વિધિ સં. ૧૫૦૬માં (મુ૦ પી. ૪, ૧૦૭) આદિ પ્રકરણો રચ્યાં હતાં. (ધર્મસાગરની પટ્ટાવલીમાં આપેલ જયસુંદર નામ ખરૂં નથી લાગતું.)

૬૭૭ ત્રીજા શિષ્ય ભુવનસુંદરસૂરિ થયા, તેમણે પરબ્રહ્મોત્થાપન સ્થલનો વાદગ્રંથ રચ્યો અને કુલાર્ક યોગાચાર્યે શબ્દનું અશાશ્વતપણું–અનિત્યપણું બતાવવા ૧૬ અનુમાનોપર દશશ્લોકી કૃતિ નામે મહાવિદ્યા બનાવેલ અને તેનાપર અજ્ઞાત ટીકાકારે (ચિરંતને) એક વૃત્તિ રચી હતી, છતાં આ સૂરિએ તેપર વિવૃત્તિ રચી અને તે વિવૃત્તિપર ટિપ્પન–વિવરણ પણ રચ્યું અને વળી લઘુમહાવિદ્યા વિડંબન રચ્યું (વે. નં, ૧૦૫૬; પ્ર૦ ગા. ઓ. સીરીઝ) તેમણે વ્યાખ્યાનદીપિકા આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે (જુઓ રત્નશેખરકૃત શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ વૃત્તિનું મંગલાચરણ)

૬૭૮. ચોથા શિષ્ય જિનકીર્તિસૂરિએ સં. ૧૪૯૪ માં નમસ્કારસ્તવપર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (બુહ. ૨ નં. ૨૯૨; બુહ. ૬. નં. ૭૩૦),

ઉત્તમકુમારચરિત્ર (પી. ૧, નં. ૨૪૪), શીલપર શ્રીપાલગોપાલકથા (વે. નં. ૧૭૬૧ પ્ર. આત્માનંદ જૈન ગ્રં. ડભોઈ), ચંપક શ્રેષ્ઠી કથા, પંચજિનસ્તવ, સં. ૧૪૯૭ માં ધન્યકુમારચરિત્ર-દાનકલ્પ દ્રુમ ૪૫૧ (ગ્રુ. નં. ૧૪-૬), સં. ૧૪૯૮ (મનુનંદાશ્રક વર્ષે ?) માં શ્રાદ્ધગુણસંગ્રહ (બુહ્. ૬. નં. ૬૭૫) રચ્યાં.

૬૭૯. પાંચમા શિષ્ય રત્નશેખરસૂરિએ 'બાલપણમાં પણ દક્ષિણ દિશાના (બેદરપુર આદિના-ગુરૂગુણ રત્નાકર કાવ્ય પૃ. ૧૭) વાદીઓને જીત્યા હતા' અને ષડાવશ્યકવૃત્તિ, શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્રપર વૃત્તિ નામે અર્થદીપિકા સં. ૧૪૯૬ માં કે જેને લક્ષ્મીભદ્રગણિએ શોધી હતી (ભાં. ૪, ૪૬૪ પ્ર. દે. લા. નં. ૪૮), શ્રાદ્ધવિધિવૃત્તિ-વિધિ કૌમુદી નામની વૃત્તિ સં. ૧૫૦૬ માં (પ્ર. આ. સભા. નં. ૪૮ ગૂ. ભા. જૈનગ્રંથાવલી નં. ૩), આચારપ્રદીપ ૪૦૬૫ શ્લોક પ્રમાણ સં. ૧૫૧૬ માં (ભાં. ૬, ૪૦ પ્ર. દે. લા. નં. ૭૧) કે જેમાં જિનહંસ ગણિએ શોધન લેખનાદિમાં સહાય કરી હતી, તે અને કોઈના કહેવા પ્રમાણે હૈમવ્યાકરણ પર અવચૂરિ, પ્રબોધ-ચંદ્રોદય વૃત્તિ આદિ ગ્રંથ રચ્યા. તેને સ્તંભતીર્થમાં બાંબી નામના દ્વિજે-ભટ્ટે 'બાલસરસ્વતી' નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું. (ધર્મસાગર પટ્ટાવલી: હીરસૌભાગ્ય) પોતે પોતાને ભુવનસુંદર સૂરિના પણ શિષ્ય જણાવે છે (શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણવૃત્તિમાં).

૬૮૦ સોમસુંદરના બહોળા શિષ્ય પ્રશિષ્યાદિના સમુદાયમાં વિશાલરાજ, ઉદયનંદિ, લક્ષ્મીસાગર, શુભરત્ન, સોમદેવ, સોમજય, વગેરે આચાર્યો, જિનમંડન, ચારિત્રરત્ન, સત્યશેખર, હેમહંસ, પુણ્ય-રાજ, વિવેકસાગર પંડિત, રાજવર્ધન અને ચારિત્રરાજ કે જેમણે દક્ષિણના વાદીને જીત્યા હતા, શ્રુતશેખર, વીરશેખર, સોમશેખર, જ્ઞાનકીર્ત્તિ, શિવમૂર્તિ, હર્ષમૂર્ત્તિ, હર્ષકીર્ત્તિ, હર્ષભૂષણ, હર્ષવીર,

૪૫૧ આ સંસ્કૃત પદ્ય ગ્રંથપરથી સંસ્કૃત ગદ્યમાં ત૦ જ્ઞાનસાગર ઉપાધ્યાયના શિષ્યે ધન્યચરિત્ર રચ્યું. (વે. નં. ૧૭૪૨).

વિજયશેખર, અમરસુંદર, લક્ષ્મીભદ્ર, સિંહદેવ, રત્નપ્રભ, શીલભદ્ર, નંદિધર્મ, શાંતિચંદ્ર, કે જેમણે શાંતિનાથનું સ્મરણ કરી વીરપ્રભુએ કરેલા તપ જેવું ઉગ્રતમ કર્યું હતું, તપસ્વી વિનયસેન, હર્ષસેન, હર્ષસિંહ આદિ વાચક-ઉપાધ્યાયો પંડિતો હતા.

૬૮૧ ઉક્ત આં. જયશેખરસૂરિના-મેરૂતુંગસૂરિના શિષ્ય માણિક્યસુંદરે ચતુઃપર્વી ચમ્પૂ, શ્રીધરચારિત્ર સં. ૧૪૬૩ માં (કાં. છાણી), શુકરાજ કથા (ભાં. ૧, નં. ૮૩ પ્ર. હંસવિજય જૈન ફ્રી ગ્રંથમાલા નં. ૨૦), (ચંદ્રધવલ) ધર્મદત્ત કથાનક (બુહ. ૩, નં. ૧૬૦. કાં. છાણી, રીપોર્ટ, ૧૮૭૨-૭૩ નં. ૧૬૦; વે૦ નં. ૧૭૪૪), અને ગુણવર્મ ચરિત્ર સં. ૧૪૮૪ માં (કાં. છાણી; બુહ ૪ નં. ૨૪૧; ખેડા ભં.) રચ્યાં. તે ઉપરાંત ગૂજરાતના રાજા શંખની સભામાં (સરખાવો તેની પ્રશંસ્તિ शंखस्य नरेश्वरस्य पुरतोऽप्यूचे) ૪ સર્ગમાં મહાબલ મલયસુંદરી ચરિત (કાં. છાણી; પી. ૧ નં. ૩૧૩) રચ્યું હતું. ગૂજરાતી ગદ્યમાં તેણે રચેલા પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર સંબંધી હવે પછી જણાવાશે.

૬૮૨ આં. મેરૂતુંગસૂરિના બીજા શિષ્ય નામે માણિક્યશેખરસૂરિ થયા. તેમણે કલ્પનિર્યુક્તિ પર અવચૂરિ (બુહ. ૭ નં. ૧૯) અને આવસ્યક નિર્યુક્તિ દીપિકા (બુહ. ૮ નં. ૩૭૩) રચી. આ બીજા ગ્રંથમાં પોતાના અન્ય ગ્રંથોનાં નામ આપ્યાં છે કે પિંડનિર્યુક્તિ દીપિકા, (બુહ. ૮ નં. ૩૮૯), ઓઘનિર્યુક્તિ દીપિકા, દશવૈકાલિક દીપિકા, ઉત્તરાધ્યયન દીપિકા, આચારાંગ દીપિકા અને નવતત્ત્વવિવરણઃ ને જણાવ્યું છે કે એકકર્તૃત્વથી આ સર્વે સહોદર રૂપ છે (एककर्तृतया ग्रंथा अमी अस्याः सहोदराः)

૬૮૩ સં. ૧૪૭૧ માં તાડપત્રપર લખાયેલી નમિસાધુકૃત રૂદ્રાલંકાર ટિપ્પન અને તાત્પર્યપરિશુદ્ધિની પ્રતો ભાં. ઈ. માં છે. આ વર્ષ આસપાસ કાસદહ ગચ્છના દેવચંદ્રસૂરિ શિષ્ય દેવમૂર્ત્તિ ઉપાધ્યાયે વિક્રમચરિત નામનો ગ્રંથ રચ્યો. તેમાં ૧૪ સર્ગ છે તેનાં

નામ–વિક્રમાદિત્યની ઉત્પત્તિ, રાજ્યપ્રાપ્તિ, સુવર્ણપુરૂષલાભ, પંચ-દંડછત્રપ્રાપ્તિ, દ્વાદશાવર્તવન્દનકફલસૂચક કૌતુક નયવીક્ષિ, દેવ-પૂજાફલસૂચક સ્ત્રી રાજ્યગમન, વિક્રમપ્રતિબોધ, જિનધર્મપ્રભાવ-સૂચક હંસાવલી વિવાહ, વિનયપ્રભાવ, નમસ્કારપ્રભાવ, સત્ત્વાધિક કથા કોશ, દાન ધર્મપ્રભાવ, સ્વર્गारોહણ અને છેલ્લો સર્ગ સિંહાસન દ્વાત્રિંશતકથા (બત્રીસ પુતલીઓની કથા) થી યુક્ત છે. લોકકથા-સાહિત્યમાં વિક્રમાદિત્ય રાજા પ્રધાનપદ ભોગવે છે તેથી આ તે સાહિત્યનો વિશાલ ગ્રંથ છે.[૪૫૨]

૬૮૪ સં. ૧૪૭૪ માં પૌર્ણમિક ગચ્છના (ગુણસાગરસૂરિ શિ૦) ગુણસમુદ્રસૂરિએ[૪૫૩] સંયમસિંહ ગણિના આગ્રહથી જિનદત્તકથા (વે. નં. ૧૭૨૦), સં. ૧૪૭૫ માં તાડપત્રપર અજ્ઞાતકર્તાકૃત કુમારપાલપ્રબંધ લખાયો. (પા. સૂચિ નં. ૧૬)

૬૮૫ સં. ૧૪૮૦ માં ત. (મુનિસુંદરસૂરિ–હર્ષસેન શિ૦) હર્ષભૂષણે શ્રાદ્ધવિધિવિનિશ્ચય (કાં. વડો. નં. ૧૦૧૬), અને અંચલમતદલન (પ્રી. ૨, નં. ૩૬૦), તથા સં. ૧૪૮૬ માં પર્યુષણાવિચાર રચ્યા. પોતાના ગુરૂ તરીકે હર્ષસેન જણાવવા ઉપ-રાંત સોમસુંદરસૂરિ અને મુનિસુંદરસૂરિ તેમજ મહિમચંદ્ર, જયચંદ્ર, ભુવનસુંદર અને જિનસુંદરસૂરિને પણ જણાવે છે (કાં. વડો. નં. ૨૯૪૯). તે જિનસુંદરે (સોમસુંદરસૂરિ શિષ્યે) સં. ૧૪૮૩ માં દીપાલિકા કલ્પ (કાં, વડો. નં. ૬૦૧૫; લીં.) રચ્યો.

---

૪૫૨ આ ગ્રંથની કર્ત્તાના સમય લગભગ લખાયેલી બે પ્રતો મળે છેઃ—એક તો સં. ૧૪૮૨ માં મેદપાટ–મેવાડમાં રાણા કુંભકર્ણના રાજ્યમાં વેસગ્રામમાં કાસદ્રહ ગચ્છના દેવચંદ્રસૂરિ (કર્ત્તાના ગુરૂ) ના શિષ્ય ઉદ્યોતન સૂરિના પટ્ટધર શિષ્ય સિંહસૂરિએ પોતાના વાચનાર્થે વાચનાચાર્ય શીલ-સુંદર પાસે લખાવી તે (વે૦ નં. ૧૭૭૩), અને બીજી તેજ સિંહસૂરિએ તેજ રાણાના સમયમાં મહીતિલક પાસે સં. ૧૪૯૬ માં લખાવી તે (લીં.)

૪૫૩ આ સૂરિના સં. ૧૫૧૧ આદિના પ્રતિષ્ઠા લેખ માટે જુઓ જુ. ૨, ૧૩૮ અને ૪૭૭, બુ. ૧, ૪૨૫–૭૨૮ અને ૧૦૧૭.

૬૮૬ બૃહત્ (વૃદ્ધ) તપાગચ્છના (રત્નાકરસૂરિની પરંપરાએ અભયસિંહસૂરિ–જયતિલક–રત્નસિંહસૂરિના શિષ્ય) ચારિત્રસુંદર ગણિએ સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)માં સં. ૧૪૮૪ (૭) માં શીલદૂત નામનું ૧૩૧ શ્લોકમાં સુન્દર કાવ્ય રચ્યું (બુહ. ૨ નં. ૩૧૬ પ્ર૦ ય. ગ્રં. નં. ૧૮) કે જેમાં સ્થૂલિભદ્રે કામવાસનાને જીતી લીધી તેનું વર્ણન મેઘદૂતના દરેક શ્લોકનું ચોથું ચરણ તે કાવ્યના દરેક શ્લોકમાં પણ ચોથા ચરણ તરીકે આવે એ રીતની ઘટનાપૂર્વક–સમસ્યામય કાવ્ય કર્યું છે, વળી તેમણે કુમારપાલ ચરિત મહાકાવ્ય દશસર્ગમાં શુભચંદ્રગણિની અભ્યર્થનાથી ૨૦૩૨ શ્લોકમાં રચ્યું (પ્ર૦ આ. સભા નં. ૫૭) તેમાં પોતાના વિદ્યાગુરૂ તરીકે જયમૂર્તિ પાઠકને જણાવેલ છે. આ ઉપરાંત મહીપાલચરિત, આચારોપદેશ આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે.

૬૮૭ સં. ૧૪૯૦માં પૂર્ણિમાગચ્છના (અભયચંદ્રસૂરિના શિષ્ય) રામચંદ્રસૂરિએ દર્ભિકાગ્રામ (ડભોઇ)માં સંસ્કૃત પદ્યબંધ ૩૨ કથા રૂપે વિક્રમચરિત્ર રચ્યું તેમાં પોતે ક્ષેમંકરગણિએ સંસ્કૃત ગદ્યમાં રચેલી સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા પરથી પોતે તે બનાવેલ છે એમ સ્વીકાર્યું છે. આમાં પણ ૩૨ પુતલીની કથા છે. (પ્ર૦ ગૂ૦ ભા. રત્ન મણિલાલ નભુભાઇનું કરેલું. વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી સં. ૧૯૫૧), અને આ જ વર્ષમાં માઘ શુદિ ૧૪ ને દિને તે સૂરિએ સંસ્કૃત ગદ્ય-પદ્યમાં ૨૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણ પંચદંડાતપત્ર છત્ર પ્રબંધ ખંભાતમાં રચ્યો કે જેમાં પંચદંડની કથા છે. (વે. નં. ૧૭૪૬; પ્ર૦ હી૦ હં. સન ૧૯૧૨; વેબર નં. ૧૫૮૦ બર્લિન સન ૧૮૭૭)

૬૮૮ આ વર્ષમાં ત. મુનિસુંદરસૂરિ શિ૦ શુભશીલ ગણિએ પણ વિક્રમચરિત્ર (પ્ર૦ હે૦ ગ્રં૦ અમદાવાદ) રચ્યું કે જેમાં વિક્રમ સંબંધીની અનેક હકીકતો આવે છે. તે ઉપરાંત તે કર્તાએ બીજું કથાસાહિત્ય પણ બનાવ્યું:—સં. ૧૫૦૪ માં પ્રભાવક કથા (ડો. ભાવ.), ૧૫૦૯ માં કથાકોશ–અપરનામ ભરતેશ્વર બાહુબલિ વૃત્તિ (પી. ૪, ૧૧૦; મિત્ર ૮, ૨૬૩ પ્ર૦ ગૂ૦ ભા૦

મગનલાલ હઠીસિંગ સન ૧૯૦૯) અને સં. ૧૫૧૮ માં શત્રુંજય કલ્પવૃત્તિની રચના કરી. વળી તેમણે અભિધાન ચિંતામણીને અનુસરી ઊણાદિનામમાલા (સાગર ભં. પાટણ) બનાવી. પ્રભાવક કથામાં પોતાના ગુરૂભ્રાતાઓ-મુનિસુંદરસૂરિના શિષ્યોનાં નામ આપે છે કે:-વિશાલરાજ, રત્નશેખર, ઉદયનન્દિ, ચારિત્રરત્ન, લક્ષ્મીસાગર અને સોમદેવ. ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં પ્રબંધની ગરજ સારે એવા ગ્રંથો આ યુગમાં મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી ઉપરાંત રચાયા છે.

૬૮૯ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં સં. ૧૪૯૨ માં સોમસુંદરસૂરિ શિ૦ જિનમંડને કુમારપાલપ્રબંધ રચ્યો તેમાં તેણે કુમારપાલ આદિની હકીકતો બહુ કાળજી રાખી એકઠી કરી છે. (વે. નં. ૧૭૦૮-૯; પી. ૧. ૮૨; કી. ૧૭૭; પ્ર. આ. સભા નં. ૩૪ સને ૧૯૭૧). આ કવિએ સં. ૧૪૯૮માં વળી શ્રાદ્ધગુણસંગ્રહ-વિવરણ (મિત્ર ૮, ૨૩૩ પ્ર. આ. સભા) અને ધર્મપરીક્ષા (પ્ર. આ. સભા નં. ૬૭) પણ રચેલ છે. સં. ૧૪૯૫માં જિનસુંદરસૂરિના શિષ્ય ચારિત્રરત્ન ગણિએ ચિત્રકૂટ (ચિતોડ)ના મહાવીરસ્વામીના મંદિરની પ્રશસ્તિ તરીકે મહાવીર પ્રશસ્તિ-ચિત્રકૂટ પ્રશસ્તિ (કાથવટે રી૦; જુઓ ટિપ્પણ નં. ૪૪૦ અને ૪૪૪) રચી તેમાંથી મળતી ઐતિહાસિક વિગતો પ્રકરણ પહેલાની ટિપ્પણમાં આપેલી છે. અને સં. ૧૪૯૯માં દાનપ્રદીપ નામનો ગ્રંથ રચી ચિતોડમાંજ પૂરો કર્યો છે, ને તેમાં ૧૨ પ્રકાશ અને કુલ ૬૬૭૫ શ્લોકપ્રમાણ છે. દાનના પ્રકારો સમજાવી દરેક પર કથાઓ આપી છે. (પ્ર૦ આ૦ સભા નં. ૬૬ ગૂ.ભા. આ. સભા નં. ૫૦) સં. ૧૪૯૭માં ઉક્ત જયચંદ્રસૂરિ શિષ્ય જિનહર્ષ ગણિએ ચિતોડમાં વસ્તુપાલ ચરિત્ર કાવ્ય રચ્યું કે જેમાં વસ્તુપાલના ચરિત્ર વિષે અનેક વિગતવાર હકીકતો છે ને વીરધવલના પૂર્વજોનું વૃત્તાંત છે. (ગૂ૦ ભા. પ્ર૦ જૈ. ધ.; ભાં. ઇ. નં. ૧૭૧; ૧૮૭૧).

[આ જિનહર્ષે પ્રા. માં રત્નશેખર કથા ચિતોડમાં (પી. ૪, ૧૧૧), સં૦ પ્રા. માં વિશંતિ સ્થાનક વિચારામૃત સંગ્રહ વીરમગામમાં

સં. ૧૫૦૨ માં (પી. ૧, ૧૧૨ દે. લા. નં. ૬૦); પ્રતિક્રમણ વિધિ સં. ૧૫૨૫ માં, પ્રાય: આરામશોભા ચરિત્ર ૪૫૧ શ્લોકમાં (જેસ. ભં.) આદિ રચ્યાં હતાં. તેમના ગ્રંથો 'હર્षાંક' એટલે 'હર્ષ'થી અંકિત હતા.]

૬૯૦ સં. ૧૪૯૫ માં શ્વે. કીર્તિરાજ ઉપાધ્યાયે કાવ્યાભ્યાસ નિમિત્તે ૧૨ સર્ગમાં રચેલ નેમિનાથ મહાકાવ્યની પ્રત મળે છે (મુદિત ય. ગ્રં.) સં. ૧૫૦૦ લગભગ ત. (સોમસુંદર સૂરિ—અમરસુંદર શિ૦) ધીરસુંદર ગણિએ હરિભદ્ર હેમચંદ્ર અને જ્ઞાનસાગર—સૂરિઓ વિરચિત ચૂર્ણિઓ પર આધાર રાખી આવશ્યક નિર્યુક્તિ પર અવચૂર્ણિ બનાવી (મોટી ટોલીનો ભં. પાલીતાણા).

૬૯૧ સોમસુંદર સૂરિએ પોતે ચઉશરણ પયન્ના પર સંસ્કૃતમાં અવચૂરિ (વેબર નં. ૧૮૬૨), અને કલ્યાણાદિ વિવિધ સ્તવો રચ્યાં. સં. ૧૪૯૭ માં અષ્ટાદશ સ્તવી (યુષ્મદસ્મત) રચેલ તેમાં તેમણે સંસ્કૃત સર્વનામ નામે 'યુષ્મત્' અને અસ્મત્‌નાં જુદાં જુદાં રૂપો બીજા શબ્દો સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ કરે છે તે ૧૮ સ્તોત્રમાં (પ્ર. જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ ય. ગ્રં. સને ૧૯૦૬) જણાવ્યાં છે, તેના પર તેમના શિષ્ય સોમદેવે અવચૂર્ણિ (વે. નં. ૧૭૯૫) રચી. વળી તેમણે સપ્તતિ પર અવચૂર્ણિ અને આતુરપ્રત્યાખ્યાન પર અવચૂર્ણિ, ભુવનતુંગ સૂરિ (આં. મહેન્દ્રસૂરિ શિષ્ય)ની વૃત્તિ—ચૂર્ણિ (કા. વડો. ભુ. ૪ નં. ૧૨૪) પરથી, રચી (વિવેક. ઉદે.) આ ઉપરાંત ગૂજરાતી ભાષામાં બાળાવબોધ રચ્યા છે તેનો ઉલ્લેખ હવે પછી થશે.

પ્રકરણ ૩ જું.

આ યુગમાં ખરતરગચ્છીયની ખાસ સેવા, અને ગૂજરાતી સાહિત્ય.

[સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૧૦.]

नित्यानन्दमयः स्वभावविलसितः शान्तः परो निर्गुण:
पूर्णब्रह्मरतः समाधिमनसां यो ध्यानगम्यः सताम् ।
येनेयं प्रकृतिः कृता गुणमयी स्रष्टुं जगल्लीलया
भूयाद् भूरिविभूतये स गुणिनां तुष्टो जिनेन्द्रः सदा ॥

—જે નિત્ય આનંદમય, સ્વભાવમાં વિલસનાર, શાન્ત, પરમ, નિર્ગુણ, પૂર્ણબ્રહ્મમાં રતિ કરનાર, સમાધિવાળા સંતોના ધ્યાનમાં રહેનાર છે અને જેણે જગત્‌ને લીલાવડે–સરલતાથી સર્જવાને પ્રકૃતિને ગુણવાળી બનાવી છે એવા, ગુણીઓને તુષ્ટ થયેલા જિનેન્દ્ર, સદા પુષ્કળ વિભૂતિ અર્થે થાઓ!

—મહેશ્વર કવિ કૃત કાવ્યમનોહર.

૬૯૨ ખરતરગચ્છના જિનભદ્રસૂરિ તથા જિનવર્દ્ધનસૂરિનો ઉલ્લેખ અગાઉ (પારા ૬૬૭ અને ૬૬૯ માં) કરવામાં આવ્યો છે. આ પૈકી જિનભદ્રસૂરિ એક પ્રભાવક પ્રતિષ્ઠાવાન્ અને પ્રતિભાશાલી આચાર્ય હતા. તેમણે પોતાના સૌભાગ્યથી શાસનને સારૂં દીપાવ્યું.

श्रीउज्जयंताचल चित्रकूट मांडव्यपूर्जाउर मुख्यकेषु ।
स्थानेषु येषामुपदेशवाक्यान्निर्मापिताः श्राद्धवरैर्विहाराः ॥
अणहिल्लपाटक पुरप्रमुखस्थानेषु यैरकार्यंत ।
श्री ज्ञानरत्नकोशा विधिपक्षश्राद्धसंघेन ॥
मंडपदुर्गे प्रल्हादनपुरतलपाटकादिनगरेषु ।
यैर्जिनवरबिंबानां विधिप्रतिष्ठाः क्रियंते स्म ॥

—જિનભદ્રગુરૂવર્ણનાષ્ટક જેસલમેર જિનાલય પ્રશસ્તિ સં. ૧૪૯૭.

—ગિરનાર, ચિત્રકૂટ (ચિતોડગઢ), માંડવ્યપુર (મંડોવર) આદિ અનેક સ્થલોમાં તેમના ઉપદેશથી શ્રાવકોએ મોટાં મોટાં જિનભવનો બંધાવ્યાં હતાં. અણહિલ્લપુર પાટણ આદિ સ્થાનોમાં વિશાલ પુસ્તક-ભંડાર સ્થપાવ્યા હતા. મંડપદુર્ગ (માંડવગઢ), પ્રલ્હાદનપુર (પાલણ-પુર), તલપાટક આદિ નગરોમાં અનેક જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. પોતાની બુદ્ધિથી અનેકાન્તજય પતાકા જેવા પ્રખર તર્કના ગ્રંથ અને વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય જેવા મહાન્ સિદ્ધાંત ગ્રંથ તેમણે અનેક મુનિઓને શીખવ્યા અને તેઓ કર્મપ્રકૃતિ તથા કર્મગ્રંથ જેવા ગહન ગ્રંથોના રહસ્ય પર વિવેચન કરતા. રાઉલશ્રી વૈરસિંહ (જેસ-લમેરનો રાજા કે જેણે સં-૧૪૯૫ માં જેસલમેરમાં પંચાયતન-પ્રાસાદ લક્ષ્મીકાંત પ્રીત્યર્થ બંધાવ્યું કે જેને હાલ લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર કહેવામાં આવે છે) અને ત્ર્યંબકદાસ જેવા નૃપતિ તેમના ચરણમાં પડતા હતા. તેમના ઉપદેશથી સા શિવા આદિ ચાર ભાઇ-ઓએ જેસલમેરમાં સં. ૧૪૯૪ માં મોટું ભવ્ય જિનમંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં સં. ૧૪૯૭ માં આ સૂરિએ સંભવનાથ પ્રમુખ ૩૦૦ જિનબિંબ પ્રતિષ્ઠિત કર્યા. (જુઓ તે સંબંધીના શિલાલેખની પ્રશ-સ્તિ કે જેમાંથી આ પારાની અંદરના ત્રણ શ્લોક મૂક્યા છે. ભાં. ૨, પૃ. ૯૬-૯૭; જે. પરિશિષ્ટ.)

૬૯૩ આ આચાર્યે સર્વથી અધિક મહત્ત્વનું-વિશિષ્ટ કાર્ય જુદાં જુદાં સ્થલે (જેસલમેર, જાબાલિપુર (જાલોર), દેવગિરિ, અહિ-પુર-નાગોર અને પત્તન-પાટણમાં[૪૫૪] વિશાલ પુસ્તકાલયો સ્થાપિત કર્યા તે છે. આ ઉપરાંત મંડપદુર્ગ (માંડવગઢ), આશાપલ્લી-કર્ણાવતી

---

૪૫૪ श्रीमज्जेसलमेरुदुर्ग नगरे जावालपुर्यां तथा
श्रीमद् देवगिरौ तथा अहिपुरे श्रीपत्तने पत्तने।
भाण्डागारमबीभरद् वरतरै र्नानाविधैः पुस्तकैः
सःश्रीमज्जिनभद्र सूरि सुगुरु र्भाग्याद्भुतोऽभूद्भुवि ॥
—સમયસુંદરકૃત અષ્ટલક્ષી પ્રશસ્તિ (પી. ૫, ૧૨)

(કે જે સ્થાનપર અમદાવાદ અહમદશાહે વસાવ્યું તે) અને ખંભાત—એના ભંડારોનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. આ સૂરિએ જિનસત્તરી પ્રકરણ નામનો ૨૨૦ પ્રાકૃત ગાથામાં ગ્રંથ રચેલો ઉપલબ્ધ થાય છે. (આ આચાર્યના વિશેષ વિસ્તારથી વર્ણન માટે જુઓ જિનવિજયની વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણીની પ્રસ્તાવના) તેમણે અપવર્ગ નામમાલા પણ રચી હતી (ચુનીજી ભં. કાશી) કે જેમાં પોતાના ગુરૂ તરીકે જિનવલ્લભ, જિનદત્ત અને જિનપ્રિય બતાવે છે. તેમણે સં. ૧૫૦૧ માં તપારત્નકૃત ષષ્ઠિશતકવૃત્તિ શોધી.

૬૯૪ ખ૦ પિપ્પલક શાખાના સ્થાપનાર (અને જિનરાજસૂરિના પટ્ટધર) જિનવર્દ્ધનસૂરિએ શિવાદિત્યકૃત સપ્તપદાર્થીપર ટીકા (ભાં. ૩ નં. ૨૯૧; કાં. વડો.) સં. ૧૪૭૪માં બનાવી, અને તેમણે વાગ્ભટાલંકારપર વૃત્તિ (વેબર નં. ૧૭૧૯) પણ રચી.

૬૯૫ ખ. જયસાગરગણિ આ વખતમાં ઘણા વિદ્વાન્ સાધુ થયા. તેમના દીક્ષાગુરૂ જિનરાજસૂરિ વિદ્યાગુરૂ જિનવર્ધનસૂરિ અને ઉપાધ્યાયપદ (સં. ૧૪૭૫માં) આપનાર જિનભદ્રસૂરિ હતા એ વાત સં. ૧૫૦૩ માં પાલ્હણપુરમાં માલ્હા શ્રાવકની વસતિમાં સત્ય રૂચિની પ્રાર્થનાથી અને રત્નચંદ્ર ગણિની સહાયથી સ્વરચિત પૃથ્વીચંદ રાજર્ષિચરિત્ર (વીરબાઇ પાઠશાળા પાલીતાણા; કાં. વડો. નં. ૨૯) માં જણાવી છે. તેમણે વળી સં. ૧૪૭૩ માં જેસલમેરમાંના પાર્શ્વ જિનાલયની પ્રશસ્તિ શોધી અને શાંતિજિનાલયની પ્રશસ્તિ રચી. તેમના ઉક્ત ગ્રંથ સિવાયના બીજા ગ્રંથો:—સં. ૧૪૭૮માં ૬૨૧ ગાથાની પાટણમાં પર્વરત્નાવલી કથા (કાં. વડો; બુહ. ૪, નં. ૧૬૭), સં. ૧૪૮૪માં વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી કે જેમાં પોતે સિંધુ દેશના મલ્લિકવાહણપુરથી અણહિલ્લપત્તનમાં તે વખતે રહેલા ગચ્છનાયક ખ૦ જિનભદ્રસૂરિ પ્રત્યે સં. માં વિજ્ઞપ્તિ રૂપ પોતાના તીર્થ પ્રવાસાદિનો અહેવાલ સુંદર કાવ્યમાં રજુ કર્યો હતો. (પ્ર૦ આ. સભા. ભાવ.), તીર્થ રાજીસ્તવન કે જેમાં પોતે ફરી ફરી જે તીર્થોનાં દર્શન કર્યાં હતાં તેનો

ઉલ્લેખ છે, ઉપસર્ગહરસ્તોત્રવૃત્તિ, જિનદત્તસૂરિના ગુરૂ પારતંત્ર્યાદિ સ્તવો પર વૃત્તિ—જિનદત્તસૂરિકૃત સ્મરણસ્તવ પર વૃત્તિ (વિવેક. ઉદે.; કાં. છાણી), ભાવારિવારણ પર વૃત્તિ, સં. ૧૪૯૫ માં જિનદત્તસૂરિકૃત સંદેહ દોલાવલીપર લઘુવૃત્તિ (પ્ર. જિનદત્તસૂરિ ભંડાર ગ્રંથમાલા સુરત નં. ૯) આદિ ગ્રંથો રચ્યા. (જૈ૦ ગ્ર. ૫૪).

૬૯૬ ઉક્ત આશાપલ્લિ કોશને માટે તેમજ પાટણના કોશ માટે ઉક્ત જયસાગરગણિએ પોતાના ઉપદેશ દ્વારા શ્રાવકોને પ્રતિબોધ આપી હજારો પુસ્તકોનું પુનર્લેખન સં. ૧૪૯૫-૯૭ માં કરાવ્યું હતું. સં. ૧૪૯૫ માં ધવલક (ધોલકા) પાસેના ઉદ્દરેપુર ગામમાં વ્યવહારચૂર્ણિ, ૧૪૯૭ માં પત્તનમાં એક શાસ્ત્રની પ્રત તેમણે લખાવેલ તે પાટણના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. (જયસાગરગણિ માટે વિશેષ જુઓ વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણીપર જિનવિજયની પ્રસ્તાવના.)

૬૯૭ ખ૦ (જિનવર્ધનસૂરિ-જિનચંદ્ર શિષ્ય) જિનસાગરસૂરિ (સમય સં. ૧૪૮૯-૧૫૦૫) એ હૈમવ્યાકરણ પર ઢુંઢિકા—હૈમ લઘુ-વૃત્તિના ૪ અધ્યાયની દીપિકા (ખેડા સંઘ ભં.), તથા કર્પૂરપ્રકરણ[૪૫૫] પર અવચૂરિ—લઘુટીકા કે જેનો પ્રથમાદર્શ શિષ્ય ધર્મચંદ્રે લખ્યો તે રચી. (વે. નં. ૧૭૯૮ પ્ર૦ હી. હં; જૈ. ધ. સભા સં. ૧૯૭૫). આ ધર્મચંદ્રે જૈનેતર કવિ રાજશેખરકૃત કર્પૂરમંજરી પર ટીકા રચી છે. (વે. નં. ૧૨૮૧; ભાં. ૩ નં. ૪૧૮-૧૯)

મંત્રી મંડન અને તેના ગ્રંથો.

जाग्रद् व्याकरणश्च नाटकगुभालंकार विज्ञ स्तथा
संगीतातुलकोविदः प्रविलसद् गंभीरशास्त्रान्वितः ।

---

૪૫૫ મૂળ કર્પૂરપ્રકર ૧૭૨ સુભાષિત શ્લોકનો સંગ્રહ છે. તેના કર્તા ત્રિષષ્ઠિસારના રચનાર વજ્રસેનના શિષ્ય હરિ છે. તે હરિએ નેમિચરિત રચ્યું છે (ઑફ્રે. નં. ૨૪૧૪ અને વેબર ૨, ૧૧૦૧) તેમનો સમય નિર્ણીત થઇ શક્યો નથી.

चातुर्यैकनिवासभूमिरतुलैः प्राप्तोन्नतिः सद्गुणैः
श्रीमालान्वयवर्द्धनोऽमलमतिः श्रीमण्डनो राजते ॥

—વ્યાકરણમાં જાગ્રત, નાટક અને અલંકારનો વિશેષે જાણનાર, સંગીતમાં અતુલ પ્રવીણ, વિલસતા ગંભીર શાસ્ત્રથી યુક્ત, ચાતુર્યની એક માત્ર નિવાસભૂમિ, અતુલ સદ્ગુણોથી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરનાર, શ્રીમાલ વંશનો વર્ધક નિર્મલમતિ શ્રી મંડન વિરાજે છે. કાવ્યમનોહર ૧,૧૨

મંડનનો આત્મવૃત્તાંત.

तस्याभूत्तनयो नाम्नो मण्डनो विश्वमण्डनः ।
शोभते यः शुभोदारः स्वयंवरपतिः श्रियः ॥
महालक्ष्मी सरस्वत्यो र्बद्धसापन्त्यवैरयोः ।
वर्द्धते महती स्पर्द्धा मन्दिरे यस्य बन्धुरे ॥
महीतलमहेन्द्रस्य मालवानामधीशितुः ।
समन्त्री समभूत्प्राज्ञो वाचांपतिरिवोज्ज्वलः ॥

—તેનો (બાહડનો) મંડન નામનો પુત્ર વિશ્વના ભૂષણ રૂપ થયો કે જે પ્રશસ્ત ઉદાર અને શ્રીનો સ્વયંવરપતિ જેવો શોભે છે; જેના સુંદર ઘરમાં મહાલક્ષ્મી અને સરસ્વતી વચ્ચે એક બીજાની શોક હોવાને કારણે પરસ્પર વેર છે તે માટે તે બંનેની મોટી સ્પર્દ્ધા (હરીફાઇ) ચાલે છે, તે મહીતલમાં મહેન્દ્ર એવા માલવાના સ્વામીનો બૃહસ્પતિ જેવો ઉજ્વલ અને પ્રાજ્ઞ મંત્રી થયો. કાદંબરીમંડન ૧, ૮-૯-૧૩.

श्रीमद् वाहडनन्दनः समधरोऽभूद् भाग्यवान्सद्गुणो-
स्त्यैतरस्यावरजो रजोविरहितो भूमण्डनं मण्डनः ।
श्रीमान् सोनगिरान्वयः खरतरः श्रीमालवंशोद्भवः
सोऽकार्षीत् किल काव्यमण्डनमिदं विद्वत्कवीन्द्रप्रियः ॥

—શ્રીમદ્ બાહડનો પુત્ર નામે સમધર (સમુદ્ર) સદ્ગુણી અને ભાગ્યશાળી થયો, તેનો ન્હાનો ભાઇ પૃથ્વીને અલંકાર રૂપ અને રજોગુણથી રહિત એવો મંડન થયો. તે સોનગિરા કુલના શ્રીમાલવંશના, ખરતર ગચ્છાનુયાયીએ વિદ્વાન્ અને કવીન્દ્રોને અવશ્ય પ્રિય એવા આ કાવ્યમંડનને રચ્યું-કાવ્યમંડન પ્રશસ્તિ.

૬૯૮ ગૂજરાતમાં અજયપાલના સમયમાં મંત્રી યશઃપાલે મોહપરાજય નાટક, પ્રસિદ્ધ મંત્રીવર્ય વસ્તુપાલે નરનારાયણાનન્દ કાવ્ય આદિ રચ્યાના ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. હવે માલવાના મંડપદુર્ગ (માંડુ)ના મંત્રી મંડન કે જે ચૌદમી સદીના અંતે અને પંદરમીના પ્રારંભમાં થયેલ તેમનું ટુંકચરિત્ર અને તેમની કૃતિઓની નોંધ લેવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મંત્રી મંડનના સમકાલીન આશ્રિત મહેશ્વર નામના પંડિતે 'વિદ્વાન મંડનેંદ્રને કહેવા–સંભળાવવા માટે રચેલા' 'કાવ્યમનોહર' ૪૫૬ નામના ગ્રંથમાં મંડનની વંશાવલી વગેરે આપેલ છે તે નીચે કહેવામાં આવે છે.

---

૪૫૬ કાવ્યમનોહર (પ્ર. હે. ગ્રં. નં ૭ થી ૧૧ મંડનગ્રંથસંગ્રહ) માં મંત્રી મંડનના જન્મ વિવાહ ૭ ઋતુઓ વિલાસ આદિનું વર્ણન કરી છેવટના ૭ મા સર્ગમાં મંડનને દીર્ઘાયુષ્ય થવાની પ્રાર્થના કરી તેના વંશનું વર્ણન કર્યું છે, તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે કવિ મહેશ્વર સમકાલીન હતો અને તેણે આ કાવ્ય મંડનની હયાતીમાંજ પૂરૂં કર્યું છે. આમાં તેના રાજ્યસંબંધી કાર્યો કે તેના રચેલા ગ્રંથો સંબંધી કંઇ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. એ પરથી મંત્રી એટલે મુખ્ય દિવાન નહિ પણ એક રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ વધારે યુક્ત લાગે છે. આ કાવ્ય પરથી તેમજ વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણીની પ્રસ્તાવના અને મંડનના ગ્રંથો પરથી ઉદયપુરના પંડિત શોભાલાલ શાસ્ત્રીએ 'મંત્રી મંડન ઔર ઉસકે ગ્રંથ' એ નામનો લેખ લખ્યો છે (ના. પ્ર. પ. ૪, ૧). તેણે તેમાં અનુમાન કર્યાં છે કેઃ—

'સોમેશ્વર—અજમેરનો રાજા અને ભારતના સુપ્રસિદ્ધ છેલ્લા હિંદુ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજનો પિતા સોમેશ્વર હોય કારણ કે તે તે સમયે જાલૌર નાગોર આદિ પ્રદેશ તેને તાબે હતા કારણકે બીજોલિયાના સોમેશ્વર સમયના સં. ૧૨૨૬ ના એક શિલાલેખ (બં. એ. સો. જ. સન ૧૮૮૬) માં સોમેશ્વરના પૂર્વજ વિગ્રહરાજે જાબાલિપુર (જાલોર), પલ્લિકા (પાલી), નડ્ડુલ (નાડોલ) જીતી લીધાં. આનંદ—તેણે ગૂજરાતના રાજાને જીત્યો હતો. તે આનંદ કોણ હશે તેની પાકી માહિતી નથી મળતી. સંભવ છે કે તે આનંદ સોમેશ્વરનો પિતા અર્ણોરાજ (અપરનામ આનલ્લદેવ, આનક કે આનાક) હતો. પૃથ્વીરાજવિજયમાં લખ્યું છે કે અર્ણોરાજને બે રાણી હતી—એક મારવાડની

૬૯૯ 'શ્રીમાલ વંશમાં સ્વર્ણગિરીયક (સોનગરા) ગોત્રમાં જાવાલ-પત્તન (જાલોર) માં આભૂ નામનો પ્રતાપી પૂર્વજ થયો. તે બુદ્ધિમાન્ હતો અને સોમેશ્વર રાજાનો મુખ્ય મંત્રી હતો. તે આભૂનો પુત્ર અભયદ થયો તે આનંદ નામના રાજાનો મુખ્ય મંત્રી હતો કે જેણે ગૂર્જર નૃપ પર વિજયશ્રી મેળવી હતી, અને જે જાવાલ (જાલોર)માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેના પુત્ર અંબડે સ્વર્ણગિરિ (જાલોરના કિલ્લા) પર વિગ્રહેશને સ્થાપિત કર્યો. તેનો પુત્ર સહણપાલ મોજદીન નૃપતિનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. તે રાજાએ કચ્છપતુચ્છ (કચ્છ ?) નામના દેશને ઘેરી લીધો ત્યારે દુઃખથી રડતા લોકોના પર સહણપાલે દયા લાવી તે દેશને મુક્ત કરાવ્યો. આ યવનાધિપે ૧૦૧ તાર્ક્ષ્ય (નામના સિક્કા) ઉપરાંત ૭ મુદ્રા આ મંત્રીને બક્ષીસ આપી. તે સહણપાલનો પુત્ર નૈણા થયો કે જેને સુરત્રાણ (સુલતાન) જલાલુદ્દીને સર્વ મુદ્રાઓ અર્પી-રાજ્યનો સંપૂર્ણ કારભાર સોંપ્યો. તેણે જિનચંદ્રસૂરિ[૪૫૭] સાથે સિદ્ધા-

સુધવા અને બીજી ગૂજરાતના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની પુત્રી કાંચનદેવી. આ કાંચનદેવીથી પુત્ર સોમેશ્વર થયો. પૃથ્વીરાજ રાસામાં સોમેશ્વરના પિતાનું નામ આનંદમેવ લખ્યું છે. આથી અનુમાન થાય છે કે આનંદ યા આનંદમેવ અર્ણોરાજનાંજ નામાંતર છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં એ પણ જણાવ્યું છે કે આનંદમેવે (અર્ણોરાજે) સોમેશ્વરને રાજ્ય આપ્યું અને સોમેશ્વરે ગૂજરાત અને માલવા પર આક્રમણ કરી તેને પોતાને તાબે કર્યાં. વિગ્રહેશ-સોમેશ્વરનો મોટો ભાઈ વિગ્રહરાજ ચોથો-અપરનામ વીસલદેવ. મોજદીન-તે નામના બે બાદશાહ થયા: એક રજિયા બેગમનો ભાઇ મોઇજ્જુદ્દીન બહરામ (વિ સં. ૧૨૯૬-૯૭ થી સં. ૧૨૯૮-૯૯), બીજો ગ્યાસુદ્દીન બલબનનો પૌત્ર મોઈજ્જુદ્દીન કૈકોબાદ (સં. ૧૩૪૨ થી ૧૩૪૬). આમાં કયો સમજવો તેનો નિશ્ચય થતો નથી પણ સમયનો હિસાબ કરતાં સહણપાલ મોઈજ્જુદ્દીન બહરામનો મંત્રી હોય એમ પ્રતીત થાય છે. જલાલુદ્દીન ફીરોજ-જે સં. ૧૩૪૭ માં ગાદીએ આવ્યો તે-ખીલજી વંશનો. ૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.' આ આ બધાં અનુમાનો તપાસવાનાં રહે છે, કારણ કે મને તે સંદિગ્ધ જણાય છે.

૪૫૭ જિનચંદ્રસૂરિ—આ ખરતરગચ્છની પટ્ટાવલીના જિનચંદ્ર ત્રીજા

ચલ અને રૈવતક તીર્થની યાત્રા કરી.

૭૦૦ 'તેનો પુત્ર દુસાજુ મંડરાઉલના રાજ્યમાં મુખ્ય પ્રધાન થયો, ને તે દુસાજુને તુગલક શાહે આદરપૂર્વક બોલાવી 'મેરૂતમાન' દેશ આપ્યો હતો. તેના પુત્ર વીકાએ શક્તિશાહ કે જેણે પાદલક્ષાદ્રિ (સપાદલક્ષ પર્વત-સાંભરની આસપાસનો પ્રદેશ) ભોગવતા સાત રાજાઓને કેદ કરી રાખ્યા હતા તેનો અધિકાર છીનવી લીધો. આ કાર્યને ઉચિત સમજી તેને પાતશાહે ખુશીથી અભિમાન આપ્યું ને ત્યાં ગાજિંદને અધિકારમાં સ્થાપિત કર્યો. તે વીકાએ દુકાલ સમયે ચિત્રકૂટ (ચિતોડ)માં દુકાલપીડિત જનોને અનેકવાર અન્ન વહેંચ્યું હતું. તે વીકાનો પુત્ર ઝંઝણુ (નહિ કે મંડન) દેવગુરૂભક્ત થયો કે જે નાંદીય દેશના ગોપિનાથ રાજાનો મુખ્ય મંત્રી હતો. તેણે પ્રલ્હાદન (પાલનપુર)માં શાંતિનાથના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી; વળી સંઘાધિપ બની યાત્રા કરી સંઘને વસ્ત્ર દ્રવ્ય ઘોડા આદિ આપી ઉદ્યાપનનાં કાર્ય કર્યાં; પુણ્યશાલા-ધર્મશાલાઓ તથા ગુરૂઓને રહેવા માટેનાં તેવાં સ્થાનો અને દેવમંદિરો બંધાવ્યાં. (આ પારામાં કેટલાંક વિશેષ નામો માટે જુઓ ટિપ્પન ૪૫૮)

લાગે છે. તેણે દીક્ષા જાલોરમાંજ સં. ૧૩૩૨ માં લીધી. આચાર્યપદનો ઉત્સવ પણ જાલોરમાં સં. ૧૩૪૧ માં ત્યાંના માલ્હુગોત્રીય સાહ ખીમસીએ કર્યો. તેમણે ચાર રાજાઓને જૈન કર્યાં અને તેઓ 'કલિકેવલી' નામના બિરૂદથી પ્રસિદ્ધ થયા. સ્વ૦ સં. ૧૩૭૬.

૪૫૮ મંડરાઉલ ક્યાંનો હતો તે જણાયું નથી. મેરૂતમાન-મેવાડ દેશ હશે? તુગલકશાહ-ગ્યાસુદ્દીન તઘલખ કે જેનું નામ ગાજીબેગ પણ હતું તેણે સં. ૧૩૭૭ માં ખીલજી મલીક ખુશરૂ કે જેનું ઉપનામ નસીરૂદ્દીન પણ હતું તેનું રાજ્ય છીનવી લીધું અને ૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. શક્તિશાહ-કોઇ મુસલમાન પાદશાહ લાગે છે. એલ્ફિન્સ્ટન લખે છે કે-ગુજરાતના બાદશાહ અહમદશાહે ઈડર, જાલોર અને ખાનદેશ પર હુમલા કર્યા હતા અને એક વખતે તો મારવાડના ઉત્તરમાં આવેલ નાગોર સુધી તે ચડી આવ્યો હતો, કે જ્યાં તેનો કાકો દીલ્હીના સૈયદ ખીજરખાંની વિરૂદ્ધ ઉપ-

૭૦૧ 'આ ઝંઝડ સંઘવી મંડપ (માંડૂ)માં આવ્યો ને ત્યાં તેને ૭ વિજયી પુત્રો નામે ચાહડ સંઘવી, બાહડ, દેહડ સંઘવી, પદ્મ,સંઘવી, આલ્હા સંઘવી અને પાહુ સંઘવી થયા. ચાહડના બે પુત્રો નામે ચંદ્ર અને ક્ષેમરાજ થયા. ચાહડે જીરાવલ્લી (આબુની પાસેના જીરાવલા) તીર્થની તથા અર્બુદગિરિ (આબુ)ની યાત્રા કરી સંઘવીની પદવી લીધી. બાહડ સંઘવીને બે પુત્રો નામે સમુદ્ર (સમધર) સંઘવી અને મંડન સંઘવી (તે મંડનમંત્રી) થયા. બાહડે રૈવત (ગિરનાર)ની યાત્રા સંઘ લઇને કરી તેથી તે સંઘવી બન્યા. દેહડે પણ સંઘપતિ બની અર્બુદ પર નેમિનાથની યાત્રા સંઘ સાથે કરી. તેણે રાજા કેશિરાજ, રાજા હરિરાજ અને રાજા અમરદાસને ત્યાં રહેલા કેદીઓને છોડાવ્યા હતા. દેહડનો પુત્ર નામે ધન્યરાજ (ધનરાજ, ધનદ, ધનેશ) હતો. પદ્મ સંઘવીએ પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી હતી અને વ્યાપારથી પાતશાહને પ્રસન્ન કર્યો હતો. આલ્હૂ સંઘવીએ મંગલ નામના નગરની યાત્રા કરી તથા જીરાપલ્લી (જીરાવલા)માં મોટો વિશાલ સ્તંભ અને ઉંચા દરવાજાવાળો મંડપ બંધાવ્યો અને તેને માટે વિતાન (ચંદરવો) પણ બંધાવ્યો. પાહૂ સંઘવીએ સ્વગુરૂ જિનભદ્રસૂરિ સાથે જીરાવલ્લી અને અર્બુદની યાત્રા સંઘ સહિત કરી હતી. ઝંઝણના આ છએ પુત્રો આલમ (શાહ)ના[૪૫૯] સચિવો હતા. આ કુલમાં પૂજ્ય ગુરૂઓ

દ્રવ કરતો હતો. સંભવિત છે કે શક્તિશાહ એ અહમદશાહ યા તેના કોઇ સેનાપતિનું નામાંતર હશે, કે જેણે સપાદલક્ષ પ્રદેશનો કબજો કરી લીધો હોય અને વીકાએ તેનાથી તે પ્રદેશને મુક્ત કર્યો હોય નાદ્રીય દેશ-નાદોદ કે જે ગુજરાતમાં છે તે. પ્રલ્હાદનપુર-કુમારપાલના સમકાલીન અને આબુના રાજા ધારાવર્ષના નાનાભાઇ પ્રલ્હાદને (જુઓ પારા ૫૦૧) વસાવેલું હાલનું પાલણપુર.

૪૫૯ આલમ (શાહ)—અલમ્ગશાહ=એટલે દિલાવરખાનનો પુત્ર અલ્પખાં અને પછી થયેલ હોશંગ ઘોરી. તૈમુરે દીલ્હી લૂટયું અને ઉત્તર હિંદ જીત્યું ત્યાર પછી દિલ્હીની છિન્નભિન્નતામાં ઘોર ગામના પઠાણ દિલાવરખાન કે જે ધારમાં મુખ્યપણે રહેતો હતો તેણે માલવાનું આધિપત્ય જાહેર કર્યું. (સં. ૧૪૫૭). દિલાવરખાંનું મરણ સં. ૧૪૬૧ માં થતાં તેના પુત્ર ઉકત

જિનવલ્લભસૂરિ (પારા ૩૧૪) પછી જિનદત્તસૂરિ (પારા ૩૧૦), અનુક્રમે તપસ્વી સુપર્વસૂરિ (?) જિનચંદ્રસૂરિ (જુઓ ટિપ્પણ નં. ૪૫૭)—અનુક્રમે જિનપદ્મ, જિનલબ્ધિ, પછી (અનુક્રમે) જિનરાજસૂરિ થયા. તેના જિનભદ્રસૂરિ (પારા ૬૯૨-૩) થયા, કે જેઓ આ સમયે વિદ્યમાન હતા.'

આટલું કાવ્યમનોહરમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. મંડન મંત્રીએ વિશેષમાં પોતાના કાવ્યમંડનની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે 'ઝંઝણના છએ ધાર્મિક પુત્રોએ કોલાભક્ષ નૃપ પાસેથી લોકોને છોડાવ્યા.'

૭૦૨ **મંડન**—ઉપર જણાવ્યું તેમ તે ઝંઝણ સંઘવીના બીજા પુત્ર બાહડનો નાનો પુત્ર હતો. તે વ્યાકરણ અલંકાર સંગીત તથા

અલ્પખાંએ ગાદી લઇ માલવાની રાજધાની ધારથી બદલી માંડુ કરી તેણે સં. ૧૪૮૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. જેમ્સ કૅમ્પબેલ લખે છે કે Though their temples were turned into mosques, the Jains continued to prosper under Ghoris. —જોકે તેમનાં મંદિરોની મસીદો કરવામાં આવી છતા જૈનો ઘોરીના સમયમાં આબાદ થતા ચાલ્યા ઝાંસીના લલિતપુરના દેવગઢ ગામમાં સં ૧૪૮૧ નો એક શિલાલેખ મળ્યો છે (બંગાલ એ. સો. જ. ભાગ પર પૃ. ૭૦; આ૦ સ. ઈં. નવીન વૉ. ૨, ૧૧૦) તેમાં બે જિનની પ્રતિષ્ઠાનો ઉલ્લેખ છે; તેમાં श्रीमन्मालवपालके शकनृपे गौरीकुलोद्योतके निःक्रान्ते विजयाय मंडपपुराच्छ्री साहि आलम्मके ॥ માં ઉલ્લેખેલ સાહિ આલમ્મ તે આ આલમશાહ (હોશંગ ઘોરી). તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર ઘઝનીખાન, સુલ્તાન મહમદ ઘોરી એ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો ને તેણે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પછી સં. ૧૪૯૦ માં તેના દીવાનનો પુત્ર મહમદ ખીલજી, હોશંગનો શાહી ખીતાબ ધારણ કરી ગાદી પર બેઠો. તે સં. ૧૫૨૫ સુધી રાજ કરી મરણ પામતાં તેનો પુત્ર અને દીવાન ગ્યાસુદીન ગાદી પર આવ્યો. તે ઘણો ધાર્મિક વૃત્તિનો હતો. તેણે સોનાના સિક્કા પાડ્યા. તે ન્યાય બરાબર આપતો. તેણે સં. ૧૫૫૬ સુધી પોતાના પુત્રને રાજ્યકારભાર સોંપી ખુદાની બંદગીમાં જીવન પૂરું કર્યું. (જુઓ જેમ્સ કૅમ્પબેલનો 'માંડુ' પરનો લેખ મુંબઈ રૉ. એ. સો. જ. વૉ. ૧૯ અંક પર)

અન્ય શાસ્ત્રોમાં મહા વિદ્વાન્ હતો. વિદ્વાનો પર તેની ઘણી પ્રીતિ હતી. તેને ત્યાં પંડિતોની સભા થતી હતી કે જેમાં ઉત્તમ કવિઓ મુકાવ્યો અને પ્રબંધોથી અને પ્રાકૃત ભાષાના કવિઓ ઉદાર ગાથાઓથી તેની સ્તુતિ કરતા હતા અને નૈયાયિક વૈશેષિક ભાટ્ટ વેદાન્તી સાંખ્ય પ્રાભાકર બૌદ્ધ મતના મહા વિદ્વાનો ઉપસ્થિત થઇ તેની પ્રશંસા કરતા. ગણિત ભૂગોલ શકુન પ્રશ્નપ્રભેદ મુહૂર્ત પાટી અને બૃહત્ જાતકમાં પ્રવિણ, દેશ ઋતુકાલ પ્રકૃતિ રોગ વય ચિકિત્સા આદિ લક્ષણ જાણનાર, અસાધ્ય સાધ્યાદિ રસક્રિયામાં કુશલ વૈદ્યો, સાહિત્યવિદો, નાયક નાયિકાના ભેદ જાણનાર, સભામાં તેની સેવામાં ઉપસ્થિત થતા. ઉત્તમ ઉત્તમ ગાયક ગાયિકાઓ અને નર્ત્તકીઓ તેને ત્યાં આવ્યાં કરતી હતી અને તેની સંગીતશાસ્ત્રમાં અનુપમ યોગ્યતા જોઈ અવાક્ થતી હતી. આ સર્વને ભૂમિ, વસ્ત્ર, આભરણ, દ્રવ્ય આદિ બક્ષીસ આપતો. યાચકોને પુષ્કળ દાન કરતો.' (જુઓ કાવ્યમનોહર સર્ગ ૧ અને ૨)

૭૦૩ મંડન જેવો વિદ્વાન્ હતો તેવો ધની હતો. પોતેજ જણાવ્યું છે કે 'એક બીજા પ્રત્યે શૉક હોવાના કારણે પરસ્પર વૈર છે તેથી મહાલક્ષ્મી અને સરસ્વતી એક બીજાથી વધી જવાની આ (મંડન)ના ઘરમાં સ્પર્દ્ધા કરે છે.'

૭૦૪ **મંડનના ગ્રંથો**—તેણે પોતાના ગ્રંથોમાં પોતાનું નામ જોડયું છે ને તેમાં 'મંડન'નો અર્થ ભૂષણ પણ લઇ શકાય. ૧ સારસ્વતમંડન—આ સારસ્વત વ્યાકરણ પરનો ગ્રંથ છે (પાટણ વાડીપાર્શ્વનાથ ભં.) ૨-૩ ત્યાર પછી મોટો કાવ્યમંડન અને ચંપૂમંડન રચ્યા, કારણકે તે બંનેને સારસ્વતમંડનના અનુજ કહેલ છે. કાવ્યમંડનમાં ૧૨ સર્ગમાં ૧૨૫૦ શ્લોક પ્રમાણ કૌરવ અને પાંડવોની કથા છે; અને ચંપૂમંડનમાં ગદ્ય તથા પદ્યમય ૭ પટલમાં નેમિનાથનું ચરિત્ર વર્ણવેલ છે. આ ઉપરાંત ૪ કાદંબરી મંડન—માલવાના બાદશાહનો મંડન પર બહુ પ્રેમ હતો. આવા વિદ્વાનોની સંગતિથી બાદશાહનો પણ સંસ્કૃત સાહિત્યનો અનુરાગ થયો હતો. એકદા સાયંકાલે બાદશાહ

પાસે વિદ્દ્ગોષ્ઠી થઇ રહી હતી ત્યારે બાદશાહે મંડનને કહ્યું કે "મેં કાદંબરીની ઘણી પ્રશંસા સાંભળી છે તો તેની કથા સાંભળવાનું મને બહુ મન થયું છે પરંતુ રાજકાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવાથી એ મોટા પુસ્તકને સાંભળવા જેટલો સમય નથી તો તમે બહુ મોટા વિદ્વાન્ છો તો, તેનો સંક્ષેપ રચી સંભળાવો તો સારૂં" આ ઇચ્છાની તૃપ્તિ અર્થે મંડને આ ગ્રંથ સંક્ષેપમાં અનુષ્ટુપ્ શ્લોકોમાં ૪ પરિચ્છેદમાં રચ્યો. ૫ ચંદ્રવિજય—એક વાર પૂર્ણિમાદિને સાયંકાલે મંડન પહાડને આંગણે બેઠો હતો. સાહિત્યવાર્તા ચાલી રહી હતી ત્યાં ચંદ્રોદય થયો. ચંદ્રમા કવિઓનો પરમપ્રિય વિષય એટલે મંડને કેટલાયે શ્લોક તેના વર્ણનના રચ્યા ને તેમાં ચંદ્રના ઉદયથી તે અસ્ત સુધીની જુદી જુદી દશાઓનું લલિત પદ્યમાં વર્ણન કર્યું. અસ્ત વખતે હૃદય ખિન્ન થતાં બોલી ઉઠયો 'સૂર્યની પેઠે ભ્રમણ કરતાં ચંદ્રનો પણ અધઃપાત થયો.' સૂર્યનાં કિરણોથી તાડિત થઇ ચંદ્રમા ભાગતો હતો ને સૂર્યે તેને કાંતિહીન કરી સમુદ્રમાં નાંખી દીધો એમ વિચારતાં સૂર્ય પર પોતાને ક્રોધ આવ્યો. પોતાના પ્રીતિ પાત્ર ચંદ્રમાના વિજયને માટે તેણે આ ચંદ્રવિજય નામનો એક પ્રબંધ બે પટલમાં—૧૪૧ પદ્ય રૂપી લલિત કાવ્યમાં રચ્યો કે જેમાં ચંદ્રમાનું સૂર્ય સાથે યુદ્ધ કરાવી તેને હરાવી પછી ઉદયાચલપર ઉદય થવાનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં ચંદ્રમાની ઉત્પત્તિ, તેનું સૂર્ય સાથે વેર—તેની સાથે યુદ્ધ, ચંદ્રમાનો વિજય અને તારાઓ સાથે તેનો વિહાર બતાવેલ છે. ૬ અલંકારમંડન-સાહિત્ય શાસ્ત્રનો પાંચ પરિચ્છેદમાં ગ્રંથ છે. કાવ્યનાં લક્ષણ, તેના ભેદ અને રીતિઓ, કાવ્યના દોષો તથા ગુણો, રસ અને અલંકારોનું તેમાં વર્ણન છે. ૭ શૃંગારમંડન—શૃંગારરસના પરચુટણ ૧૦૮ શ્લોક છે, ૮ સંગીતમંડન અને ૯ ઉપસર્ગમંડન એ બેનાં નામ પરથી તેમાં અનુક્રમે સંગીત અને ઉપસર્ગોનું વર્ણન હોવાનું પ્રતીત થાય છે. આ બધા મંડને પોતેજ લખાવેલા હોય તેમ સં. ૧૫૦૪ માં કાયસ્થ વિનાયકદાસના હાથની તાડપત્ર પરની પ્રતો પાટણ વાડીનાથ પાર્શ્વનાથ મંદિરના

ભંડારમાં વિદ્યમાન છે તે પરથી પ્રતીત થાય છે. તે પૈકી ૧,૮ અને ૯ સિવાયના સર્વ હે. ગ્રં. માં મુદ્રિત થયા છે. આ નવ કૃતિઓ ઉપરાંત ૧૦ મી કૃતિ નામે કવિકલ્પદ્રુમ સ્કંધ કે જેનો ઉલ્લેખ ઉક્ત નવ કૃતિઓ સાથે Catalogus Catalogarum માં કરેલ છે, પણ તે કૃતિ ઉપલબ્ધ નથી.

૭૦૫ મંડનની પેઠે તેના કાકા દેહડનો પુત્ર ધન્યરાજ—ધનરાજ—ધનદ પણ એક નામી વિદ્વાન્ હતો. તેણે ભર્તૃહરિ શતક ત્રયની પેઠે શૃંગાર ધનદ, નીતિ ધનદ, અને વૈરાગ્ય ધનદ નામનાં ત્રણ શતક-ધનદત્રિશતી રચેલ છે. તે પૈકી નીતિધનદની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે તે તેણે મંડપદુર્ગમાં સં. ૧૪૯૦ માં રચેલ છે; વળી તેમાં પોતાનો પરિચય આપ્યો છે અને તત્કાલે વિદ્યમાન આચાર્યશ્રી જિન-ભદ્રસૂરિનું સ્મરણ કરેલ છે કેઃ—

'જિનવર પદ પૂજામાં દત્તચિત્ત, સારા ચિત્તવાળો, ખરતર મુનિની શિક્ષાથી જેણે વિશ્વોપકાર શીખેલ છે, તે દેહલના એક વીર એવો ધનરાજ જયવંતો છે કે જેના નામથી આ નયધનદ—નીતિધનદ શોભે છે. ૨.

'સંપ્રતિ ભક્તોના ચિંતામણિ રૂપ તપશ્ચર્યાથી જેમણે ઇંદ્રને ત્રાસ આપ્યો છે, જે દયાના હૃદયવાળા, સર્વ લોકને પ્રસન્ન રાખનાર, સિદ્ધ અને ગુરુવર્ય જિનભદ્રસૂરિ સંપ્રતિ વર્તે છે. ૯૪

'જગતમાં પ્રસિદ્ધ નામવાળા ધર્મકર્માધિકારી કુલમાં સૂર્ય રૂપ ઝંઝણ (ઝંઝણ) નામના મંત્રી થયા કે જેની કીર્તિ ચંદ્ર જેવી નિર્મલ હતી. તેને બંધુત્વ અને વિનયવાળા ૭ પુત્રો થયા તેમાં બાહડ, પછી બાહડ સંઘપાલ, ધીર દેહડ, પદ્માકર, આલ્હ અને ગુણી પાહૂ થયા. ૯૫—૯૭

'મંડપદુર્ગમાં ગુર્જર પાતસાહનો ગર્વ તોડનાર ગોરી વંશનો યવન નરપતિ શ્રીમદ્ આલંમસાહ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેનો મંત્રી દેહડ કે જે સત્પુરુષોના દિનમણિનું બિરૂદ ધરાવતો સર્વ તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો ખરતર મુનિઓની પાસેથી સાંભળી તત્ત્વોપદેશ પ્રાપ્ત કરતો હતો તેને સાધ્વી ગંગા-દેવીથી ધનેશ નામનો પુત્ર થયો કે જેણે ત્રિશતિ-શૃંગાર નીતિ વૈરાગ્ય શતક-ત્રય રચ્યાં. મંડપદુર્ગમાં દેહડના પુત્ર ધનપતિએ સં. ૧૪૯૦ ના વૈશાખ શુકલપક્ષે બૃહસ્પતિવારે આ ગ્રંથની પ્રતિષ્ઠા કરી.' ૯૮—૧૦૧.

વૈરાગ્ય ધનદ નામના તૃતીય શતકના બીજા શ્લોકમાં પોતે કહેલ છે કેઃ—

श्रीमालः श्रीविशालः खरतरमुनितोऽधीतधर्मोपचारः
पारावारान्यतीरप्रचुरदुरयशा दानसंतानबन्धुः ।
नानाविद्याविनोदस्फुरदमलशमः कामरूपाभिरामो
जीयाद् धन्यो धनेशः शमशतकमिदं यस्य नाम्ना विभाति ॥

—શ્રીમાલ (કુલના), શ્રીથી વિશાલ, ખરતર મુનિ પાસેથી ધર્મોપચાર જેણે શીખેલ છે એવો, જેનો યશ સમુદ્રના બીજા તીરથી ઘણે દૂર ફેલાયો છે, જે દાનનાં સંતાનોનો બંધુ છે, જે વિધવિધ વિદ્યાના વિનોદમાં સ્ફુરતી નિર્મલ શાંતિ ધરાવે છે, જે કામદેવના રૂપથી સુંદર છે એવો ધન્ય ધનેશ જીવો, કે જેના નામથી આ શમશતક શોભે છે.

આ ત્રણે શતકને અંતે ગદ્યમાં જણાવેલું છે કે 'तथः विद्धतर खरतराम्नाय सोन वंशावतंस श्रीमाल कुल तिलक संघपाल श्रीमद् देहडात्मज विविध बिरुदराजी विराजमान संघपति श्री धनदराज विरचिते'— આ ત્રણે શતક કાવ્યમાલા ગુચ્છક ૧૩ માં મુદ્રિત છે.

૭૦૬. આ ભાઈઓએ જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી એક વિશાલ સિદ્ધાન્ત-કોશ લખાવ્યો હતો. આજે તે સિદ્ધાન્ત-કોશ વિદ્યમાન નથી. પાટણનો એક ભંડાર કે જે સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયમાં રક્ષિત છે તેમાં ભગવતીસૂત્ર (મૂલમાત્ર)ની પ્રતિ છે કે જે મંડનના સિદ્ધાન્તકોશની છે તેમાં જણાવ્યું છે કેઃ—

'સં. ૧૫૦૩ વૈશાખ સુદિ ૧ પ્રતિપત્તિથૌ રવિ દિને અદ્યેહ શ્રી સ્થંભતીર્થે[૪૬૦] શ્રી ખરતરગચ્છે શ્રી જિનરાજસૂરિ પટ્ટે શ્રી જિનભદ્રસૂરીશ્વરાણામુપદેશેન શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતીય સં. આંબણ સં, ધનરાજ

૪૬૦ મંડનનો નિવાસ માંડવગઢમાં હોવાથી પુસ્તકભંડાર પણ ત્યાં સ્થાપિત કર્યો હોવો જોઈએ. આ પુસ્તક ખંભાતમાં લખાયાનું કારણ એ જણાય છે કે સર્વ પુસ્તકો જિનભદ્રસૂરિની દેખરેખ નીચે લખાતાં હતાં અને આ સૂરિનો તે વખતે ખંભાતમાં વાસ હોવાથી આ પુસ્તક ત્યાં લખાયું.

ભગવતીસૂત્રપુસ્તકં નિજ પુણ્યાર્થં લિખાપિતં' આ પછી મંડનની પ્રશસ્તિ સારસ્વત મંડનમાં પહેલાં ત્રણ પદ્ય (છેલ્લા પાદ સિવાય)માં મૂકી છે તે પછી ચોથું પદ્ય ઉમેરેલું છે. પછી ગદ્યમાં જણાવ્યું છે કે 'શ્રીમાલિજ્ઞાતિમંડનેન સંઘેશ્વર શ્રી મંડનેન સં. શ્રી ધનરાજ સં. ખીમરાજ સં. ઉદયરાજ। સં. મંડનપુત્ર સં. પૂજા સં. જીજી સં. સંગ્રામ સં: શ્રીમાલ પ્રમુખપરિવારપરિવૃતેન સકલસિદ્ધાન્તપુસ્તકાનિ લેખયાંચક્રાણાનિ ॥ શ્રીઃ'–આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બધાં સિદ્ધાંતો લખાયાં હતાં અને મંડનને ચાર પુત્રો થયા હતા.

૭૦૭. **અપભ્રંશ સાહિત્ય**—માં જયશેખરસૂરિના શિષ્યકૃત **શીલસંધિ**, હેમસારકૃત ઉપદેશસંધિ, સોમસુન્દર શિષ્ય વિશાલરાજ-સૂરિના શિષ્ય કૃત તપઃસંધિ તેમજ કેશી-ગોયમસંધિ અને અન્ય નાની નાની કૃતિઓ નામે મહાવીરચરિત્ર, મૃગાપુત્ર કુલક, ઋષભ-ધવલ, ઋષભ પંચકલ્યાણક અને સ્તુતિસ્તોત્રાદિ મળી આવે છે. અત્યારસુધીના દુર્લક્ષથી અપભ્રંશ સાહિત્ય અજ્ઞાત હતું પણ હવે લક્ષ જતાં થોડુંઘણું હાથ આવ્યું છે અને વિશેષ પણ હસ્તગત થશે. જે ઉપલબ્ધ છે તેમાં વપરાયેલા છંદો તથા વ્યાકરણોના પ્રયોગો વિષે ભાષાશાસ્ત્રની દષ્ટિએ ઘણું લખી-મેળવી શકાય.

૭૦૮. **ગૂજરાતી ભાષા સાહિત્ય**-પર આવતાં ગૂજરાતી ગદ્યમાં સં. ૧૪૭૮ માં ઉક્ત **માણિક્ય (ચંદ્ર) સૂરિએ પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર** (વાગ્વિલાસ) ઘણી સુંદર, હૃદયંગમ અને રસભરી બાનીમાં રચ્યું (મુદ્રિત-પ્રા૦ ગૂ. કા. સં.). આ યુગકાર **સોમસુંદરસૂરિએ** તો અનેક જૈન ગ્રંથો પર 'બાલાવબોધ'–ગદ્યાનુવાદ લખ્યાઃ—ઉપદેશમાલા પર (સં. ૧૪૮૫), યોગશાસ્ત્ર પર, ષડાવશ્યક પર, આરાધના પતાકા પર નવતત્ત્વ પર, નેમિચંદ્ર ભંડારીકૃત ષષ્ઠીશતક પર (સં. ૧૪૯૬ માં) બાલાવબોધ રચ્યા. ઉક્ત **મુનિસુંદર સૂરિએ** યોગશાસ્ત્ર–ચતુર્થપ્રકાશ પર સં. ૧૪૯૧ માં, તથા તે વર્ષમાં ખ. **જિનસાગર સૂરિએ** ઉક્ત ષષ્ઠીશતક પર, વૃદ્ધ તપા રત્નસિંહ સૂરિશિષ્ય દયાસિંહ ગણિએ સંગ્રહણી

પર સં. ૧૪૯૭ માં અને ક્ષેત્રસમાસ પર સં. ૧૫૨૯ માં, ત. જય-ચંદ્ર સૂરિ શિ. હેમહંસ ગણિએ ષડાવશ્યક પર સં. ૧૫૦૧ માં, અને તેજ વર્ષમાં વૃદ્ધ તપા રત્નસિંહસૂરિ શિષ્ય માણિક્યસુંદર ગણિએ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ કૃત ભવભાવના સૂત્ર પર દેવકુલ પાટકમાં-બાલાવબોધ રચ્યા. આ સર્વે પંદરમા શતકમાં વપરાતી ભાષા પર ખરો પ્રકાશ નાંખે તેમ છે.

૭૦૯. **ગૂજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય**-પર આવતાં જણાય છે કે પંદરમા શતકમાં થયેલા જૈન કવિઓ પૈકીના મોટા ભાગે ટૂંક કાવ્યો રચ્યાં જણાયાં છે-તેમાં કેટલાંક તો સ્તવનો-સ્તુતિ (દેવ-સ્વ-ગુરૂની) રૂપે છે, અને તેના પ્રથમાર્ધમાં રચાયેલી કૃતિઓ જણાવી ગયા છીએ, અને ઉત્તરાર્ધમાં-આ યુગમાં ખાસ પ્રધાન અને ધ્યાન ખેંચે તેવી નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ઉક્ત આં. જયશેખરસૂરિકૃત ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ-(પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રબોધચિંતામણિ ચોપઈ, અંતરંગ ચોપઈ), ૫૮ કડીનો નેમિ-નાથ ફાગ તથા કેટલાંય સ્તવનો; સોમસુંદરકૃત આરાધના રાસ અને સ્થૂલિભદ્ર ફાગ સં. ૧૪૮૧; પિંપલગચ્છના વીરપ્રભસૂરિશિ. હીરા-નંદ સૂરિના વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ સં. ૧૪૮૪, વિદ્યાવિલાસ પવાડો સં. ૧૪૮૫, દશાર્ણભદ્ર રાસ; જંબૂસ્વામી વિવાહલો સાચોરમાં સં. ૧૪૯૫, કલિકાળ રાસ વગેરે; ઉક્ત ખ. જયસાગરસૂરિ કૃત જિનકુશલસૂરિ-ચતુષ્પદી સં. ૧૪૮૧, ચૈત્યપરિપાટી સં. ૧૪૮૭, નગરકોટ તીર્થ પરિપાટિ, અને વજ્રસ્વામી ગુરૂ રાસ સં. ૧૪૮૯ જૂનાગઢમાં; માંડણશ્રાવક કૃત સિદ્ધચક્ર-શ્રીપાલ રાસ સં. ૧૪૯૮, ચંપા કૃત નલચરિત્ર, મેઘા કૃત તીર્થમાળા સ્તવન, તથા રાણકપુર સ્તવન સં. ૧૪૯૯; તેજ વર્ષમાં દેવરત્નસૂરિ ફાગ તેના એક શિષ્ય કૃત; તથા વડતપ ગચ્છના સાધુકીર્તિ કૃત મત્સ્યોદરકુમાર રાસ, વિક્રમચરિત્ર કુમાર રાસ સં. ૧૪૯૯, તથા ગુણસ્થાનક વિચાર ચોપઈ;

તેજવર્ધન કૃત ભરતબાહુબલી રાસ; મંડલિક કૃત પેથડરાસ (કે જેમાં ઐતિહાસિક પૃથ્વીધર-પેથડ નામના સંઘપતિનાં સુકૃત્યોનું વર્ણન છે); સર્વાનન્દસૂરિ કૃત મંગલકલશ રાસ; ઉક્ત માણિક્યસુંદર સૂરિ શિષ્ય જયવલ્લભ કૃત સ્થૂલભદ્ર બાસઠીઓ, ને ધન્ના અણગારનો રાસ; અને સોમસુન્દરસૂરિના શિષ્ય રત્નમંડનગણિ કૃત નેમિનાથ નવરસ ફાગ અને નારી નિરાસ રાસ. આ પૈકી ઐતિહાસિક પ્રબંધની ગરજ સારે એવા-રાસો વસ્તુપાલતેજપાલ રાસ અને પેથડ રાસ છે.

૭૧૦. અત્યારસુધીની શોધ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ નરસિંહ મહેતાનો હારપ્રસંગ સં. ૧૫૧૨ નો છે અને તેથી તે નાગર કવિનો જન્મ સં. ૧૪૭૦ માં મૂકાય છે. તેમનાં કાવ્યોનો ઉદ્ભવ ૧૫૦૦ પછી ગણી શકાય. તો તેના યુગ પહેલાં જૈન કવિઓએ ભાષા કાવ્યસાહિત્ય ખેડયું હતું. તેમનાં જૂનાં કાવ્યો ઉપર જણાવ્યાં છે અને તેની જૂની પ્રતિઓ પણ લભ્ય થાય છે. નરસિંહ મહેતાનાં જે કાવ્યો હાલ છપાયાં છે તે સંસ્કારેલી-વાળીઝુડી સાફસુફ કરેલી વર્તમાન ભાષામાં છે. મૂળ ભાષાનું નામનિશાન મળવું દુર્લભ છે. નરસિંહ મહેતાને ગૂજરાતી આદ્ય કવિ લગભગ હમણાં સુધી કહેવામાં આવતા હતા, પણ હાલમાં તે પહેલાં થયેલા સારા સંસ્કારી અને મોટી કૃતિઓ રચનારા જૈન કવિઓ મળી આવેલા છે તેથી હવે નરસિંહ મહેતાનું ગૂજરાતી ભાષાના 'આદ્યકવિ'નું પદ ધ્રુવ રહી શકે તેમ નથી.

૭૧૧. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી જણાવે છે કે "ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્ય યુગ અને તેની પણ પૂર્વના યુગ માટે આજથી પચ્ચીસ વર્ષ પર જે જે અભિપ્રાયો બંધાએલા તે, નવાં નવાં પુસ્તકો હાથ લાગવાથી કાલક્રમે બદલાતા ગયા છે. દાખલા તરીકે નરસિંહ મહેતાને આદિ કવિનું સ્થાન આપવામાં આવતું, અને સાથે સાથે એવો પણ અભિપ્રાય આપવામાં આવતો કે નરસિંહ મહેતાના સમય પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્ય હતુંજ નહીં, તેનો આરંભ નરસિંહ મહેતાથીજ થયો-એ અભિપ્રાય ભુલભરેલો માલમ પડયો છે......ઘણાં

પ્રાચીન કાવ્યો જે અપ્રસિદ્ધ પડી રહેલાં તે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાથી જુના અભિપ્રાય ફેરવી નવા બાંધવામાં આવ્યા છે, અને હાલ જે અભિપ્રાય બંધાયા છે તે પણ સ્થાયી નથી, કારણ હજુ જૈન ભંડારોમાં અને જૈનેતર વ્યક્તિઓના કબજામાં એટલા બધા અપ્રસિદ્ધ લેખો પડી રહેલા છે કે તે જેમ જેમ પ્રસિદ્ધ થતા જશે તેમ તેમ હાલ બાંધેલા અભિપ્રાય પણ ફેરવવા પડશે. આપણા જુના સાહિત્ય સંબંધે હાલનો જમાનો અનિશ્ચિતપણાનો–transitional period નો–છે..." ૪૬૧

૭૧૨. જયશેખરે સંસ્કૃતમાં પ્રબોધચિંતામણી એક રૂપક (allegory) તરીકે સં. ૧૪૬૨માં રચેલો જણાવી ગયા છીએ. તેજ વિષયનો પણ સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે તેમણે ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ અથવા પરમહંસ પ્રબંધ–પ્રબોધચિંતામણી ચોપઈ એ નામનો ગ્રંથ રચેલ છે કે જે વિક્રમ ૧૫મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધના પ્રારંભની ગુજરાતી ભાષાનો અવિકલ નમુનો પુરો પાડે છે. જો કે તે પોતાના સંસ્કૃત ગ્રંથ નામે 'પ્રબોધચિંતામણિ' નાજ વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે, છતાં ભાષાનો પ્રવાહ સ્વતંત્ર અખંડિત અને સ્વાભાવિકપણે વહે છે. તે ગ્રંથ પ્રબોધચંદ્રોદય જેવા પરપ્રવાદીઓના વાક્પ્રહારોના પ્રતિકારરુપ, લોકપ્રચલિત પાખંડ અને લોકોત્તર ધર્મના સત્ય સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવા માટે રચાયેલો છે. આ ઉપરથી ધર્મબુદ્ધિ–પાપબુદ્ધિ રાસ આદિ કૃતિઓ પાછીના સમયમાં થઇ છે. આ પ્રબંધની પ્રાચીન શુદ્ધ ભાષા જોતાં તે ૧૫ મા સૈકામાં થયેલ માનવામાં આવતા નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, મીરાંબાઈ આદિની ગૂજરાતી ભાષા અર્વાચીન જણાઈ આવે છે. આમાં જૂની ગૂજરાતી છે અને અનેક છંદો જેવા કે દૂહા, દૂપદ, એકતાલી ચોપઈ, વસ્તુ, સરસ્વતી ધઉલ, છપ્પ, ગુજરી વગેરેમાં, પ્રાસંગિક વ્યાવહારિક પ્રબોધ સાથે પરમહંસ અથવા આત્મરાજનું ચરિત્ર પ્રકટ

૪૬૧ 'આનંદકાવ્ય મહોદધિ' ૭ મા મૌક્તિકનો ઉપોદ્ઘાત; 'જૈનયુગ' પુ. ૧ પૃ. ૧૨૫.

કર્યું છે. આ પરથી જેમ પ્રો. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીને જણાયું કે 'ગુજરાતી ભાષાને પ્રથમ ગુજરાતીનું રુપ આપનાર જૈનોજ હોય એમ માનવાને બહુ કારણો છે,' તેમ સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે. (જુઓ પં. લાલચંદ સંપાદિત તે કાવ્ય).

૭૧૩. તાજેતરમાંજ સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ હર્ષદ ધ્રુવ જણાવે છે કેઃ- 'પ્રબોધચિંતામણિ ગૂજરાતીમાં જૂનામાં જૂનૂં રૂપક છે. રૂપકની ઘટના દૃશ્યના કરતાં શ્રવ્ય કાવ્યને અને કથાને વિશેષ અનુકૂળ છે. તે જોતાં પ્રયોગબંધનો માર્ગ મૂકી જયશેખરસૂરિએ કાવ્યબંધનો માર્ગ લીધો એ બહુ યોગ્ય કર્યું છે. રૂપક મનનગ્રાહ્ય છે. તેના કાવ્ય રૂપે નિરૂપણથી ઔચિત્ય સચવાય છે અને નવીનતા એ આવે છે.'

૭૧૪ જયશેખરે સંસ્કૃતમાં પ્રબોધ ચિંતામણિ કાવ્ય રચ્યું છે તેની સાથે આ ગૂજરાતી કાવ્યની, ઉક્ત સાક્ષરધ્રુવ કહે છે કે, 'તુલના કરવી ઇષ્ટ નથી. એક કાવ્યમાં કવિએ અલંકારપ્રધાન મહાકાવ્યની આડંબરી શૈલી સ્વીકારી છે; અને બીજામાં પ્રસાદપ્રધાન કથાવાર્તાની ઋજુ શૈલી હૃદયે ધરી છે. કર્તાના સમયમાં પંડિતોએ પહેલાને વખાણ્યું હશે; અને સામાન્ય શ્રોતાઓએ બીજાને વધાવી લીધૂં હશે. સંસ્કૃત કવિ તરીકે જયશેખરનું જે સ્થાન હોય તે હો, ગૂજરાતી કવિ તરીકે તો તેનો દરજ્જો ઊંચો છે. **આ એકજ ગુર્જર કાવ્યથી જૈન કવિ પ્રથમ પંક્તિનો સાહિત્યકાર બનેછે.** પ્રબોધ ચિંતામણિ પ્રબોધપ્રકાશના કરતાં અધિક યશસ્વી થવા નિર્મિત છે. કવિની પ્રતિભા વસ્તૂની ગૂંથણીમાં, પાત્રની યોજનામાં અને રૂપકની ખીલવણીમાં એક સરખી વિજયશાળી નીવડે છે. પ્રસ્તાવોનૂં વૈચિત્ર્ય અનેક રસની મિલાવટને પોસે છે; અને કાર્યનો વેગ તથા સંવિધાનનૂં ચાતુર્ય વાંચનારનૂં કૌતુક છેવટ સુધી ટકાવી રાખે છે. ગૂજરાતી કૃતિનો રસ ઝીલનાર જૈનેતરે હશે, એ દૃષ્ટિથી કર્તાએ તેને સર્વની રૂચિ સંતોખે એવૂં રૂપ આપ્યૂં છે....જૈનેતર સાહિત્યની પેઠે જૈન સાહિત્ય ચકલે ચૌટે ગવાયૂં હોત, તો જયશેખર સૂરિએ પણ ભાલણ અને પ્રેમાનંદના જેવી પ્રસિદ્ધિ લોકમાં મેળવી હોત.

૭૧૫ 'પ્રબોધચિંતામણીનો પદ્યભાગ માત્રાબંધ અને લયબંધ એ બે રૂપે વિભક્ત છે. માત્રાત્મક છંદમાં આશરે અઢીસેં ચઉપઇ અને લગભગ પોણોસો દૂહા છે. તે સિવાય પદ્ધરી, ચરણાકુલ, મરહટ્ટા, દુમિલ્લા અને ગીતિના નામે જાણીતા માત્રામેળ છંદ વધતા ઓછા દેખા દેછે; અને અપભ્રંશમાંથી જૂની ગૂજરાતીમાં ઊતરી આવેલો વસ્તુ નામે છંદ પણ તેમાં યોજેલો છે. ઉપરાંત છપ્પય, સરસ્વતી ધઉલ, તલહારૂ અને ધઉલ એ મિશ્ર માત્રાબંધ પણ કવિએ ઉપયોગમાં લીધી છે. બાકીના પદ્યાત્મક ભાગમાં સોરઠા જેવા એક કડીના દ્રૂપદનો, પદ જેવાં અનેક કડીનાં દ્રૂપદ તથા ઝાબટ્ટનો અને ધઉલ કિંવા ધોળનો સમાવેશ થાય છે. લયબંધ આખા કાવ્યનો નવમો ભાગજ રોકે છે. ગદ્ય ભાગમાં બોલીનાં બે ઉદાહરણ છે. જયશેખર સૂરિના ન્હાના ગુરૂભાઈ મેરૂતુંગસૂરિ, તેમના શિષ્ય માણિક્યસુંદર સૂરિએ જૂની ગૂજરાતીમાં ગદ્યાત્મક પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર સંવત ૧૪૭૮ માં રચ્યૂં છે; તે બોલીમાં છે. અક્ષરના, રૂપના, માત્રાના અને લયના બંધનથી મુક્ત છતાં લેવાતી છૂટ ભોગવતૂં પ્રાસયુક્ત ગદ્ય, તે બોલી. માણિક્યસુંદર બોલીવાળા પ્રબંધને વાગ્વિલાસ એટલે બોલીનો વિલાસ એવૂં નામ આપે છે.

૭૧૬ 'પ્રાકૃત પાસેથી વારસામાં મળેલી છંદની પૂંજી વધારીને અપભ્રંશે ગૂજરાતીને આપી.[૪૬૨] એને લીધે ગૂજરાતીનૂં પુરાતન સાહિત્ય છંદમાં રચાયૂં. સમય જતાં ગૂજરાતીએ નવૂં સાહસ ખેડી વિવિધ દેશીનો લયબંધ ઊપજાવ્યો. ચિરંતન ગૂજરાતી સાહિત્ય ઓછૂં ઉપલબ્ધ અને ઓછેરૂં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ગતકાળનૂં ગૂજરાતી સાહિત્ય તો દેશીમાંજ હોય–છંદમાં ન હોય, એવી માન્યતા બાંધનાર પુરૂષ અપભ્રંશે આપેલો વારસો ભૂલી જાય છે....વળી છંદનો કલામય ઉપયોગ આજકાલનો નથી–પણ કલાના જેટલો જૂનો છે.'[૪૬૩]

૪૬૨ 'જુઓ હેમાચાર્ય વિરચિત છંદોનુશાસનનો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોને લગતો ભાગ.' (કે૦ ધ્રુવ)

૪૬૩ જુઓ દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદ ધ્રુવનાં સંપાદિત પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યમાં તેમની પ્રસ્તાવના અને જૈનયુગ પુ. ૩ પૃ. ૨૭૧ માં 'પ્રબોધ ચિંતામણી સંબંધી સાક્ષરશ્રી કેશવલાલભાઈ.'

૭૧૭ 'આ કાવ્યમાં પહેલ વહેલાં પદ મળે છે. પદનુંજ બીજું નામ **દેશી** છે. માર્ગ અને **દેશી** એ બે નામો અનુક્રમે પિંગળને અનુસરીને લખાયેલી કવિતાને અને લોકરાહોને અનુસરીને લખાયેલી કવિતાને આપવામાં આવ્યાં છે. તેનો આરંભ ચૌદમા સૈકાથી થયેલો જોવામાં આવે છે. દેશીનું આપણે સ્થૂલ પૃથક્કરણ કરીએ. પદમાં નરસિંહનાં ત્રણ કાવ્યો લખાએલાં છે. ગોવિંદગમન, સુરતસંગ્રામ, અને સુદામાચરિત્ર. નરસિંહ મહેતાનાં 'પ્રભાતિયાં' કહેવાય છે તે રાગનું નામ નથી પણ પ્રભાતમાં એ પદ ગાવામાં આવતાં હોવાથી તે નામ અપાયું છે. એને આપણે હાલ ઝૂલણા છંદ એવું નામ આપીએ છીએ એયે ભૂલ છે. દેશીને માર્ગનું નામ આપી શકીએ નહિ...'[૪૬૪].

આ પદ-દેશી રાગો જયશેખરસૂરિ પહેલાં પણ (એટલે અવશ્ય નરસિંહ મહેતા પહેલાં) જૈન કવિઓએ વાપર્યા છે ને ત્યાર પછી વાપર્યેજ ગયા છે. તે દાખલાથી બતાવી શકાય તેમ છે.

૭૧૮ આ યુગના ગૂજરાતી જૈન કવિઓની કૃતિઓમાંથી કાવ્યના નમુના અત્રે સ્થલસંકોચને લીધે આપી નથી શકાયા. જેમને થોડા નમુના જોવા હોય તે મારા લેખ નામે 'વિક્રમ ૧૫ મા સૈકાના કેટલાક જૈન કવિઓની કાવ્ય પ્રસાદી'માંથી [૪૬૫]મેળવી શકશે. દરેક યુગવાર કવિઓના નમુના હવે પછી જૈન ગૂર્જર પદ્યસાહિત્ય સંબંધી વિસ્તારથી નિબંધ લખાનાર છે તેમાં અપાશે.

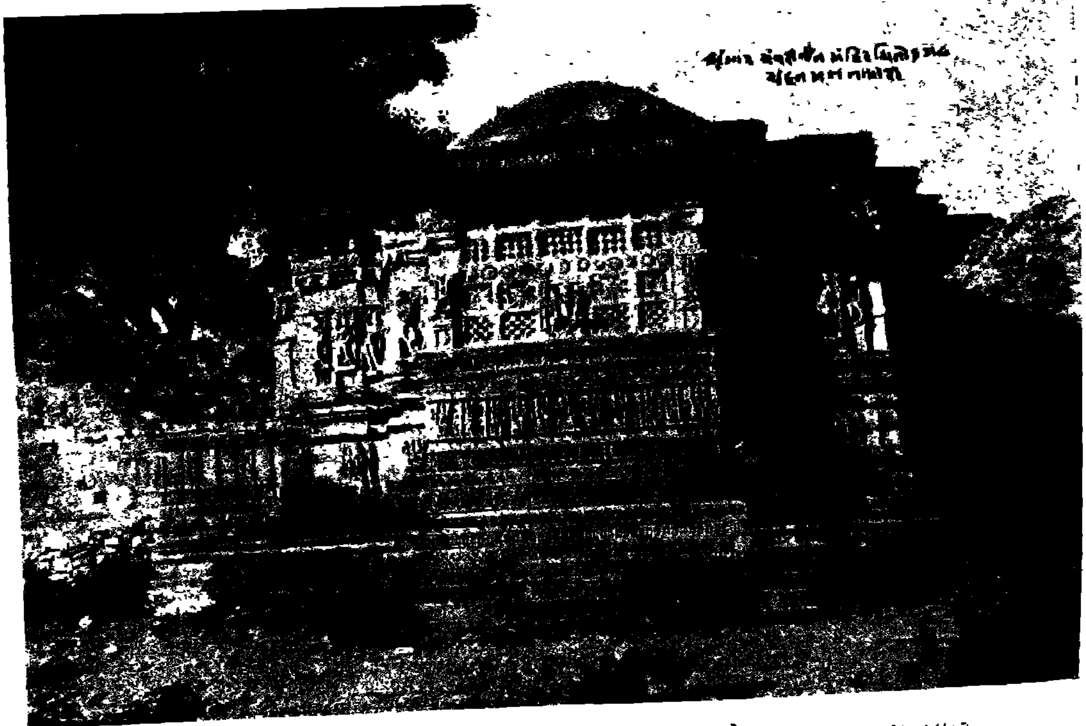
---

૪૬૪ ઉક્ત સાક્ષરશ્રી મુનશીના ભાષણનો સાર 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ફેબ્રુ. ૧૯૨૬ 'પદ્યબંધની કસોટી અને બીજા પ્રશ્નો.' વિશેષ માટે જુઓ અમારા મિત્ર રા. મંજુલાલનો લેખ 'આપણી દેશીઓ અને પ્રાચીન લોકસંગીત'—સુન્દરી, મે ૧૯૩૦

૪૬૫ 'શારદા'નો તંત્રી અંક જાન્યુ. ૧૯૨૭ પૃ. ૧૦૦૩: 'જૈનયુગ' કાર્તિક—માગશર સં. ૧૯૮૩ પૃ ૧૬૯.

ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્થંભ પૃ. ૪૫૫ ટિ. ૪૪૪.

ચિતોડમાં 'અષ્ટાપદ' જૈન મંદિર–'શૃંગાર ચાવડી'–સિંગાર ચૌરી સં. ૧૫૦૫ પૃ. ૪૮૩.

પ્રકરણ ૪ થું.

વિક્રમ સોળમું શતક [સં. ૧૫૦૧ થી ૧૬૦૦] ઐતિહાસિક ઘટનાઓ.

श्रेयः श्रीधर्मबीजं विमलमतिबृहद्भारतक्षेत्रभूम्यां
येनोप्तं यद् युगादौ तदनु विकलसद् गोरसैः सिक्तमेतत् ।
प्रौढिं च प्रापि तज्ज्ञैः सुकृतगुरुगणैः स्वाश्रितेऽद्यापि यथा—
दाधिव्याधिव्यपायं परमसुखफलं नाभिसूः स्तात् स सिध्द्यै ॥

—જેણે વિમલમતિ બૃહદ્ ભારતક્ષેત્ર ભૂમિમાં યુગની આદિમાં કલ્યાણશ્રીનું ધર્મબીજ વાવ્યું અને ત્યાર પછી તે બીજ-પોતાના જળવંત ગોરસ (ભૂમિરસ, વાણીરસ) વડે તેના જ્ઞાતા સુકૃતિ ગુરુઓના સમુદાયથી સીંચાઈ પ્રૌઢી પામ્યું તે નાભિનન્દન-ઋષભદેવ આધિ વ્યાધિના નાશ રૂપ પરમસુખ ફલ આપો અને આપણી સિદ્ધિ અર્થે થાઓ.

(સોમચારિત્રગણિકૃત ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્ય સં. ૧૫૪૧)

૭૧૯ સં. ૧૫૦૫ માં રાણા કુંભા (કુંભકર્ણ) ના ભંડારી (કોશાધ્યક્ષ) વેલાકે શાંતિનાથ તીર્થંકરનું અષ્ટાપદ નામક જૈનમંદિર ચિતોડમાં બંધાવ્યું કે જેની પ્રતિષ્ઠા ખ. જિનસેન(?)સૂરિએ કરી હતી કે જેને હાલ 'શૃંગાર ચાવડી-સિંગારચૌરી' કહેવામાં આવે છે. ૪૧૬ તેને પ્રથમ ચાર દ્વાર હતાં તેમાં બે દ્વાર સુંદર કોરેલી જાળીઓ બેસાડી કરવામાં આવ્યાં છે. સં. ૧૫૦૬ ના વર્ષમાં મહારાણા કુંભકર્ણે આબુના જૈન યાત્રિકો પાસેથી મુંડકું વળાવું વગેરે ન લેવા અને તેમનું રક્ષણ કરવા સંબંધી લખી આપેલું વ્યવસ્થાપત્ર લૂણિગવસહિના

---

૪૧૬ લોકો કહે છે કે અહીં રાણા કુંભાની રાજકુમારીનો વિવાહ થયો હતો તેની આ ચોરી છે, પણ તે ભૂલ છે, કારણકે તેનો શિલાલેખ જ જૈનમંદિરની સાક્ષી પૂરે છે. ઓઝાજી રા. ઇ. પહેલા ખંડ પૃ. ૩૫૬ અને બીજો ખંડ પૃ. ૬૨૫ ટિપ્પણ. રાજપુતાના મ્યુઝિયમ રીપોર્ટ સન ૧૯૨૦-૨૧ પૃ. ૫ લેખસંખ્યા ૧૦.

દક્ષિણાભિમુખ દરવાજાની બહાર કીર્તિસ્થંભની પાસે એક શ્વેત 'સુરહિ' પત્થર રોપેલો છે તેના પર કોતરેલું છે. ૪૬૭સં. ૧૫૦૭ના

---

૪૬૭ જુઓ તે લેખઃ-'શ્રી ગણેશાયઃ ॥ સહી (ત્રિશૂલ જેવું ચિન્હ છે) સંવત્ ૧૫૦૬ વર્ષે આષાઢ સુદિ ૨ મહારાણા શ્રી કૂંભકરણું વિજયરાજ્યે શ્રી અર્બુદાચલે દેલવાડા ગ્રામે વિમલવસહી શ્રી આદિનાથ તેજલવસહી શ્રી નેમિનાથ તથા બીજે શ્રાવકે દેહરે દાણ મુંડિકં વલાવી રખવાલી ગોડા પોઠયાકૂં રાણિ શ્રી કુંભકર્ણિ મહં ડૂંગર ભોજ જોગ્યં મયા ઉધારા જિકો જ્યાત્રિ આવિ તિહિકૂં સર્વ મુકાવું જ્યાત્રા સંબંધિ આચ્યંદ્રાર્ક લગિ પલે કુઈ કોઇ માંગવા ન લહિ રાણિ શ્રી કુંભકર્ણિ મ૦ ડૂંગર ભોજ ઊપરિ મયા ઉધારી યાત્રા મુગતી કીધી આઘાટ થાપુ સુરિહિ રોપાવી જિકો આ વિધિ લોપિસિ તિ ઇહિ સુરિહિ ભાંગીરૂં પાપ લાગિસિ અનિ સંઘ જિકો જાત્રિ અવિસઈ સ ફદ્યું ૧ એક દેવ શ્રી અચલેશ્વરિ અત દુગાણી ૪ ચ્યાર દેવિ શ્રી વિશિષ્ટ ભંડારિ મુકિસ્યઇ। અચલગઢ ઊપરિ દેવી ॥ શ્રી સરસ્વતી સન્નિધાનિ બઇઠાં લિખિતં। દુએ ॥ શ્રી સ્વયં ॥ શ્રી રામપ્રસાદાતુ ॥ શુભં ભવતુ ॥ દોસી રામણ નિત્યં પ્રણમતિ ॥' આમાં મેવાડી ભાષા છે. આમાંના શબ્દોના અર્થ જાણવા યોગ્ય છે. વિમલવસહી-વસહી (પ્રાકૃત) વસહિકા (પ્રાકૃતથી બનેલ સંસ્કૃત), વસતિ (સંસ્કૃત), મંદિર; વિમલશાહનું સ્થાપેલું-બંધાવેલું મંદિર; તેજલવસહી-પ્રસિદ્ધમંત્રી વસ્તુપાલના ભાઈ તેજપાલની સ્થાપેલી શ્રી નેમિનાથની વસહિકા. બીજે-બીજા, અન્ય. શ્રાવક-જૈન ધર્માનુયાયી સંઘના ચાર અંગ છે-સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા; તેમાં શ્રાવક તે ધર્મનું શ્રવણ કરનાર (સાધુઓના ઉપદેશના અનુયાયી) અર્થાત્ ગૃહસ્થ, તેમાંથી 'સરાવગી' શબ્દ નિકળ્યો છે. દેહર-દેવઘર, દેવકુલ, દેવલ, મંદિર. બીજે શ્રાવકે દેહરે-અન્યાન્ય જૈન મંદિરોમાં (અધિકરણની વિભક્તિ વિશેષણ તથા વિશેષ્ય બંનેમાં છે) દાણ-સંસ્કૃત દંડ, રાજકીય કર. દંડ યા દાણ જુર્માના (શિક્ષા) ને માટે યા રાહદારી જગાત આદિના માટે લેવાય છે. મુંડિકં-મુંડકું, પ્રત્યેક યાત્રિકના દર માથા દીઠ કર. વલાવી-માર્ગમાં રક્ષા માટે સાથેના સીપાઇનો કર. રખવાલી-ચોકીદારનો કર. ગોડા-ઘોડા, પોઠયા-સંસ્કૃત પૃષ્ઠ્ય-પીઠ પર ભાર ઉચકનાર બળદ. રૂં-ના. રાણિ શ્રી કુંભકર્ણિ-'ઇ' એ ત્રીજી વિભક્તિનું ચિન્હ છે, રાજા કુંભકર્ણે. મહં-મહંતમ, મહત્તમ, ઉચ્ચ રાજ્યાધિકારી યા મંત્રી. સરખાવો મહતા, મહેતા યા મહત્તર. જોગ્યં-યોગ્ય, જોગ. ડૂંગર ભોજ

માઘ (અસિત) સપ્તમી દિને ગુરૂવારે જૂનાગઢના રાજા માંડલિકે રત્ન (સિંહ)સૂરિના પટ્ટાભિષેકના અવસરે પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશી દિનોમાં સર્વ જીવની અમારિ કરાવી; તેની પહેલાં એકાદશી અને અમાવાસ્યામાં તેનું પાલન થતું હતું. [૪૬૮] તેજ રાજાના સમયમાં સં. ૧૫૦૯

નામના અધિકારીના કહેવાથી, તેના પર કૃપા-ઉપકાર કરીને. જિકો-જે. તિણિઇં-તેણું. મુકાવું-મૂકાવ્યું, છોડાવ્યું. પલે-પાલ્યું જાય. માંગવા ન લહિ-માગી ન શકે. ઊપરિ-ઉપર જોગ્યંની વ્યાખ્યા જુઓ. મયા ઉધારી-મયા ધારણ કરી, 'દયા મયા' કરી, કૃપા કરી. મુગતી-મુક્તિ, છૂટ. કીધી-કરી. થાપુ-થાપ્યું, સ્થાપ્યું. આઘાટ-નિયમ. સુરિહિ-ફારસી શરહ (?) નિયમનો લેખ. રોપાવી-રોપી, ઉભી કરી. (સં. રોપિતા, પ્રાકૃત સંસ્કૃત રોપાપિતા). લોપિસિ-લોપશે. તિ-તેને (કર્મકારક). ભાંગીઇં-તોડવાના. લાગિસિ-લાગશે. અનિ-અને (સં. અન્યત્) સંઘ-સંઘ, યાત્રિકોનો સમૂહ. અવિસઇ-આવશે સંસ્કૃત સમ-આવિષ્યતિ (?). સ-તે. ફદ્યું (સંસ્કૃત પદિક)-ફદીઉં, બે આનાની લગભગ કિંમતનો ચાંદીનો સિક્કો. અચલેશ્વરિ, ભંડારિ, સંનિધાનિ-એમાં 'ઇ' અધિકરણ કારક છે. દુગાણી (સં. દ્વિકાકિણી) એક પદિકના પાંચ (રૂપિયાના ૪૦) એવો એક તાંબાનો સિક્કો. મુકિસ્યઇ-મૂકશે (સરખાવો મુકાવું, અવિસઇ). દૂએ-દૂતક. શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાં જે અધિકારી દ્વારા રાજાજ્ઞા અપાઇ હોય તેનું નામ 'દૂતકાઽત્ર' એમ કહીને લખાતું હતું. તેનો અપભ્રંશ દૂએ, દુવે યા દુબે પ્રત, પછીના લેખો પટ્ટો આદિમાં આવે છે. આ લેખના દુએ યા દૂતક સ્વયં રાણા કુંભાજ છે. દોસી ગમણ-આ લેખનો લેખક હશે. ઓઝાજીનો લેખ 'અનંદ વિક્રમ સંવત્‌કી કલ્પના' ના. પ્ર. પ્ર. ૧, પૃ ૪૫૦-૪૫૨.

૪૬૮ આ સંબંધીનો મોટો શિલાલેખ જૂનાગઢના ઉપરકોટમાં બંદમાં એક શિલાપટ્ટ છે તેમાં છે કે જે મારી ગિરનાર યાત્રાના અવસરે તા. ૩૦-૬-૨૯ ને દિને મેં ભાંગ્યા તૂટ્યા ઉતારી લીધા તેમાંથી નીચેનું પ્રસ્તુત જેટલું મૂકેલ છે.

'સ્વસ્તિ શ્રી સંવત્ ૧૫૦૭ વર્ષે માઘ...સપ્તમી દિને ગુરૂવારે...શ્રી... રાણાશ્રી મેલગદે સુત રાઉલશ્રી મહિપાલદે સુત...શ્રી મંડલિક પ્રમુખ... સર્વજીવકરુણાકરણતત્પરેણ ઔદાર્ય ગાંભીર્ય ચાતુર્ય શૌર્યાદિ ગુણરત્ન રત્ન(સિંહ) સૂરીણાં પટ્ટાભિષેકાવસરે સ્તંભતીર્થ વાસ્તવ્ય સા૦ દેવા સુત હાંસા સુત...રાજકુલીન...સમસ્તજીવઅભયદાનકરણ...પરેણ પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશીદિનેષુ સર્વ જીવ અમારિ કારિતા। રાજ...બંતર વિંશદાંસનો

માઘ શુદ ૫ ને દિને, વિમલનાથનો પ્રાસાદ સ્તંભતીર્થવાસી વ્ય. શાણરાજે બંધાવેલો તેમાં ઉક્ત બૃહત્ તપાગચ્છના રત્નસિંહસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. (જૈન ગૂ. કવિઓ ભાગ ૨ પૃ. ૭૩૮. આ સંબંધીનો પ્રથમનો અર્ધો મોટો શિલાલેખ માંડલિકના રાજવંશનું વર્ણનવાળો અને પછી શાણરાજના વર્ણનના બે શ્લોક જણાવી અટકતો અત્યારે ગિરનાર પર મોજૂદ છે.) આ શાણરાજ તે હરપતિ સંઘપતિ કે જેણે સં. ૧૪૫૨ માં ૭ દેવાલયો સાથે શત્રુંજય વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી હતી અને જેણે ત્યાં રત્નસિંહસૂરિનાં અને રત્નચૂલા સાધ્વીનાં પગલાં પધરાવ્યાં હતાં તેના નામલદે પત્નીથી થયેલ પુત્ર સજ્જનસિંહનો કૌતુકદેવી નામની સ્ત્રીથી થયેલ પુત્ર હતો. તેણે સં. ૧૫૧૭માં શત્રુંજય તથા ગિરનાર તીર્થની ૨૪ દેવાલયો સહિત યાત્રા કરી હતી અને તેજ વર્ષમાં તેના આગ્રહથી જ્ઞાનસાગરસૂરિએ ખંભાતમાં વિમલનાથચરિત્ર રચી પૂર્ણ કર્યું હતું. (જુઓ તે ચરિત્રનું ભાષાંતર પ્ર૦ આ૦ સભા ભાવ.)

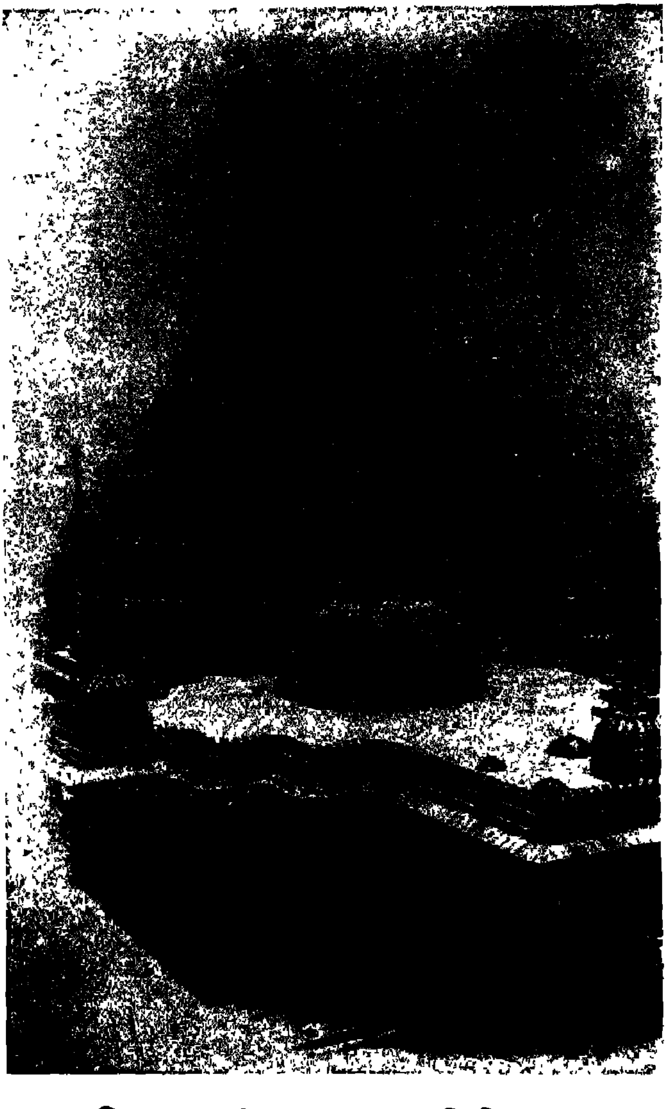
૭૨૦. સં. ૧૫૧૨માં વાણીઆમાં દશા-વીસા એવા ભેદ જાણીતા થઇ ગયા હતા અને તેમાં શ્રાવક અને મેશ્રી (વૈષ્ણવ) બંને હતા એ તે વર્ષમાં રચાયેલા કાન્હડદે પ્રબંધપરથી જણાય છે:—

'વીસા દસા વિગતિ વિસ્તરી, એક શ્રાવક નિ એક મહેસરી.'

છતાં તે બંને ખરીદવું, વેચવું, પરદેશ સાથે જળ અને સ્થળથી વ્યવસાય કરવો વગેરે અરસપરસ વ્યવહાર રાખી સાથેજ કરતા.

૭૨૧. તપાગચ્છમાં લક્ષ્મીસાગર સૂરિને ગચ્છનાયક પદ સં. ૧૫૧૭ માં મળ્યું. તેમનું ચરિત્ર ગુરૂગુણરત્નાકર કાવ્યમાં આપેલું છે તેનો સાર અત્રે મૂકવામાં આવે છે. 'તેમણે મૂળ મુનિસુંદરસૂરિ

પ્રવિષ્ટેન શ્રી મંડલિક રાજાધિપેન શ્રી અમારિ પ્રાગ્ લિખિત સ્વહસ્ત લિખિત શ્રી કરિ (?) સહિતં સમર્પિતં । પુરાપિ એકાદશી અમાવાસ્યે પ્રાસ્ય-માનેસ્ત: । સંપ્રતિ...એતેષુ પંચમી અષ્ટમી એકાદશી ચતુર્દશી અમાવાસ્યા દિનેષુ રાજાધિરાજ શ્રી મંડલિકેણ સર્વં સંસારકલ્યાણકારિણી સર્વં દુરિત દુર્ગોપસર્ગનિવારિણી સર્વજીવઅમારિ કાર્યં...ણી ચિરં વિજયતાં ॥ વગેરે.

ગિરનારપરની સંગ્રામ સોનીની ટુંક

[જૈન સસ્તી વાંચનમાળાના સૌજન્યથી]

જામનગરનું જિનમંદિર સં. ૧૬૭૮ પારા ૮૨૮

[જૈન સસ્તી વાંચનમાળાના સૌજન્યથી]

પાસે ઉમાપુરમાં સં. ૧૪૭૦ માં ૭ વર્ષની વયે દીક્ષા લઈ સિદ્ધાંતો શીખી લીધાં અને દુર્વાદીઓનાં માન ઉતારી બાલ દશા છતાં જીર્ણ-દુર્ગમાં મહિપાલ રાજાને રંજિત કરેલ હતો. ક્રમે વિવાહપ્રજ્ઞપ્તિના યોગવહનથી ગણિપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પંડિતપદ સોમસુંદરસૂરિએ દેવગિરિથી આવેલા સાહ મહાદેવના કરેલા ઉત્સવપૂર્વક સં. ૧૪૯૩ માં આપ્યું. સં. ૧૫૦૧ માં મુંડસ્થલમાં મુનિસુંદરસૂરિએ વાચકપદ આપ્યું ને તેનો ઉત્સવ સંઘપતિ ભીમે કર્યો. સં.૧૫૧૭ માં ગચ્છનાથ બન્યા પછી માલવદેશ અવલોકી ગૂજરાતમાં આવી સ્તંભતીર્થમાં રત્નમંડન અને સોમદેવસૂરિ સાથે ગચ્છમેલ કર્યો-પૃથક્ પક્ષ જેવું થઇ ગયું હતું તે દૂર કર્યું. સં. ૧૫૨૨ માં ગચ્છપરિધાપનિકા વિધિ કરી અનેકને આચાર્યપદ, વાચકપદ, વિબુધપદ, આપ્યાં (તેની સૂચિ માટે જુઓ સર્ગ બીજો) ગૂર્જરત્રા મરૂ અને માલવ દેશમાં પ્રસિદ્ધ શ્રાવકો, અને તેમના કરેલા ઉત્સવ પૂર્વક બિંબ પ્રતિષ્ઠાદિનો ઉલ્લેખ ત્રીજા સર્ગમાં છે. ગિરિપુર (ડુંગરપુર) માં ઉકેશ જ્ઞાતિનો સાહ સાલ્હ તે સોમદાસ રાજાનો મંત્રિ હતો. તેણે ૧૨૦ મણ પિત્તલની જિનમૂર્ત્તિ કરાવી તેની અન્ય બિંબો સાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. દક્ષિણના દેવગિરિના સાહ મહાદેવે શત્રુંજયાદિની તીર્થયાત્રા કરી લાટપલ્લિ આદિમાં પુષ્કળ દ્રવ્યથી કરેલા ઉત્સવથી અનેકને વાચક, મહત્તરાપદ અપાવ્યાં. હાડાવટી માલવદેશના પ્રજાપ્રિય અહમ્મુદના મુખ્ય મંત્રી મંડપ (માંડવગઢ) ના વાસી પ્રાગ્વાટવંશના સંઘપતિ ચંદ્રસાધુ (ચાંદાસાહે) ૭૨ કાષ્ઠમય જિનાલય અને ધાતુના ૨૪ જિનના પટ્ટો વગેરે કરાવ્યાં. અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. અહમ્મદાવાદના વાસી શ્રી ગદરાજ (ગદા) મંત્રીએ સોજીંત્રક (સોજીંતરા) માં ત્રીશહજાર દ્રમ ટંક ખચી નવું જૈન મંદિર કરાવી તેમાં સોમદેવસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી, અને શુભરત્નને વાચકપદ અપાવ્યું. મંડનશ્રેષ્ઠીવાળા આશાવલ્લીપુરમાં તે સૂરિએ સોમલબ્ધિને ગણિનીનું પદ આપ્યું. માલવદેશમાં ગ્યાસદીન રાજ્યે મંડપદુર્ગના વાસી સં. સૂરા અને વીરા પ્રાગ્વાટજ્ઞાતિમાં મુખ્ય હતા તેમણે સુમતિજિનસૂરિ

સાથે સંઘ લઈ સિદ્ધાચલ આદિની યાત્રાએ નીકળી ઉંબરહટ્ટ ગામમાં આવી શુભરત્નવાચકને સૂરિપદ અપાવ્યું ને પછી પાતશાહનું ફરમાન લઇ એક લાખ કરતાં વધારે દ્રવ્ય ખર્ચી ઉક્ત સિદ્ધાચલની યાત્રા કરી.

૭૨૨ દક્ષિણના દેવગિરિના સં. ધન્યરાજ અને નગરાજ બંને ભાઇઓએ ગૂજરાત આવી મહિમ્મૂદ નામના રાજ્યકર્તાનું માન મેળવી વિમલાચલની યાત્રા કરી પાટણ ચાતુર્માસમાં આવી ત્યાંના સંઘને અનેક રીતે સેવા કરી તુષ્ટ કર્યો ને સોમજય વાચકને સૂરિપદ અને તેના શિષ્ય જિનસોમ પંડિતને ઉપાધ્યાયપદ પાટણમાં અપાવ્યાં. ઉપર્યુક્ત ગૂર્જર જ્ઞાતિના વણિક સુલતાનના મંત્રી સંઘવી ગદાએ ૧૨૦ મણ પીત્તલનું ઋષભદેવનું બિંબ કરાવી આબૂના ભીમવિહારમાં[૪૬૯] પ્રતિષ્ઠિત કરાવવા સંઘ લઈ ભાનૂ (ઇડરનો ભાણ) અને લક્ષ (મેવાડનો લાખો) નાં સત્કાર મેળવી આબૂ જઇ ત્યાં સોમજય સૂરિપાસે સં. ૧૫૨૫ માં તે અને બીજી મૂર્તિઓ ભીમપ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. પછી તેના આગ્રહથી સુધાનંદનસૂરિએ જિનસોમ વાચકને સ્વહસ્તે આચાર્યપદવી આપી. વળી ત્યાં પાટણથી સાધારણ સા. ના પુત્ર ડુંગરે આવીને જિનહંસને વાચક પદ અપાવ્યું અને આબૂવાસી સા. સંડાએ સુમતિસુંદરને ઉપાધ્યાયપદ અપાવ્યું પછી ગદરાજ ડુંગર અને સંડકે જીરાપલ્લી પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી.

૭૨૩ અહમ્મદાવાદના સુલતાનના મંત્રી પ્રાગ્વાટ કર્મણ સંઘવી, દશજિનાલય વડે પૌત્રી કર્પૂરી સહિત શત્રુંજયની યાત્રા કરનાર ગુણરાજ સંઘપતિ, દો. મહિરાજ, અને દો. હેમા એ ચાર જણાએ

---

૪૬૯ આ ભીમવિહાર તે આબૂપરનું ભીમાશાહવાળું ઋષભદેવનું મંદિર કે જે પૂર્વે સં. ૧૩૭૩ પછી બનેલું ને 'પીતલહર' એ નામથી ઓળખાતું હતું અને જેનો ઉદ્ધાર સોમસુંદર સૂરિના સમયમાં સંઘે કર્યો હતો તેમાં મંત્રી સુંદરના પુત્ર ઉક્ત ગદાએ નવી પ્રતિમા બેસાડી તે આજે વિદ્યમાન છે. મુનિ કલ્યાણવિજયનો લેખ 'આબુના જૈન શિલાલેખો'–'જૈન' તા. ૨૬–૧૦–૨૭

અહમ્મદાવાદથી આવતાં સોમજયસૂરિને આગ્રહ કરતાં દરેકના તરફથી અનુક્રમે મહીસમુદ્ર, લબ્ધિસમુદ્ર, અમરનંદિ અને જિનમાણિક્યને વાચકપદ આપ્યાં. સીરોહીના ખીમા નામના સંઘપતિએ જિનહંસવાચકને સૂરિપણુ અપાવ્યું. સુંપ્રાકના કુંતા નામના સંઘવીએ સીરોહીના સોમદેવસૂરિના શિષ્ય સુમતિસુંદરને આચાર્યપદ અપાવ્યું.

૭૨૪ અકમી(પુર)ના ઉકેશવંશીય સોની ઇશ્વર અને પતા એ એ ભાઇઓએ ઇડરના ભાણુ રાજાના દુર્ગ ઉપરના પ્રાસાદ કરતાં ઉંચો પ્રાસાદ કરાવી તેમાં ઘણું બિંબો સાથે અજિતનાથના બિંબની લક્ષ્મીસાગરસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. (સં. ૧૫૩૩[1]). આ ભાણુરાજાના મંત્રી કોઠારી ઉકેશવંશના શ્રીપાલે સુમતિસાધુને આચાર્યપદવી અપાવી. (અમદાવાદના) અકમી(પુર)ના ઉક્ત ઉકેશ જ્ઞાતીય અને પદપ્રતિષ્ઠા કરનાર ઇશ્વરના લઘુભાઇ પતા અને પુત્ર હરિશ્ચંદ્રે કરેલા ઉત્સવથી રાજપ્રિય અને ઇંદ્રનંદિને સૂરિપદ અપાયાં. અહમ્મદાવાદના મેઘમંત્રીએ ધર્મહંસ અને ઇંદ્રહંસને વાચકપદ અપાવ્યાં. પ્રહ્લાદન (પાલણપુર) વાસી ઉકેશ જ્ઞાતિના ખીમાના પુત્ર સા. જીવાએ આગમમંડનને વાચકપદ અપાવ્યું. (ઇડરના) ભાણુ રાજાના મંત્રીકોઠારી સાયરે ગુણસોમને, દરવર્ષે યાત્રા કરનાર હેમના સં. ધનાએ અનંતહંસને અને આશાપલ્લીના પ૦ જૂઠા મઉઠાએ હંસનંદનને વાચકપદ અપાવ્યું. આમ ઇલદુર્ગ-ઇડરમાં ત્રણને સૂરિપદ, છને વાચકપદ, અને આઠને પ્રવર્તિનીપદ જૂદાં જૂદાં અપાયાં.

૭૨૫ સીરોહીમાં લક્ષ (લાખા) રાણાના અમાત્યો ને સંઘ લઇ શત્રુંજયની યાત્રા કરી થયેલ સંઘપતિઓ પ્રા૦ કો૦ ઉજલ અને કાજાએ સોમદેવસૂરિ સાથે જીરાપલ્લી પાર્શ્વનાથની સાતદિન સુધી યાત્રા કરી અને સીરોહીમાં ૮૪ આર્યદંપતી સહિત સોમજયસૂરિની દેશના સાંભળી

1 આ સંબંધી સુધાનંદનસૂરિના શિષ્યે તે સમયે રચેલી 'ઇડરગઢ ચૈત્ય પરિપાટી' માટે જુઓ જૈનયુગ સં. ૧૯૮૫ માહથી ચૈત્રનો અંક પૃ. [illegible]

બ્રહ્મવ્રત સ્વીકાર્યું. મેવાડના કુંભકર્ણ રાજાથી સત્કારિત એવા સંઘપતિ જે ધરણાએ રાણપુરમાં ચોમુખ ચૈત્ય બંધાવ્યું તેના પ્રથમ ભાઇ રત્નસિંહનો સં. ચાલિગ નામનો પુત્ર થયો તેનો પુત્ર સં. સહસા થયો કે જેને માલવાધીશ ગ્યાસદીને ધર્મના ભાઇથી અધિક મિત્ર કર્યો હતો તેણે સુમતિસુંદર સૂરિના ઉપદેશથી લક્ષ(લાખા) રાણાની અનુમતિ લઇ આબૂના અચલદુર્ગ શિખરપર મોટો ચોમુખ પ્રાસાદ કરાવી તેમાં ૧૨૦ મણ પીતળનું જિનબિંબ કરાવી પ્રતિષ્ઠિત કર્યું.

૭૨૬ મંડપ (માંડવગઢ) ના સં. વેલાએ સુમતિસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી જિનયાત્રા માટે સુલતાનનું ફરમાન લઇ સંઘ કાઢ્યો. ત્યાંથી રતલામ આવતાં અનેક (૫૨) સંઘો મળ્યા. પછી ઇલાદુર્ગ (ઇડર) આવતાં ગુરૂને વંદી જીરપલ્લિપુરની યાત્રા કરી. ગુણરાજ સંઘવીએ ઇંદ્રમાલા પહેરી હતી તેવી રીતે વેલાએ અર્બુદતીર્થમાં નવ હજાર ટંકથી ઇંદ્રમાલા પહેરી. વેલાક અને ધર્મસિંહ આદિએ રાણપુરના ચતુર્મુખ ચૈત્યમાં દેવકુલિકાઓ કરાવી પછી સિદ્ધક્ષેત્રની યાત્રા કરી ફરી ઇડરમાં આવી ગુરૂને સોનાનાણાંથી વધાવ્યા ને ત્રણસો સાધુઓને વસ્ત્રો આપ્યાં ને સોમસાગરને ઉપાધ્યાયપદ આપ્યું. પછી પાવાપુરમાં સંભવનાથને વંદી માંડવગઢ પાછા આવ્યા.

૭૨૭ પિપ્પલીયપુરના સં. ધર્મસિંહે ઉદ્યાપન ઉત્સવ કરી ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. દેવાસના સં. ભાદા તથા આનાએ જિનપ્રતિષ્ઠા ઉદ્યાપન આદિ કરી સાધુઓને વસ્ત્ર આપ્યાં. ત્યાંજ પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના તથા માફરમાલિકના મંત્રી સં. દેવસીએ ૨૪ દેવાલયો, અને પિત્તલમય ચતુર્વિંશતિ જિનપટ્ટો બનાવરાવી આગમમંડન વાચક પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૭૨૮ મંડપ (માંડવગઢ) વાસી શ્રીમાલી અને માલવાધિપતિના મિત્ર તથા 'માફરમલિક' એ નામ ધારણ કરતા મેઘમંત્રી હતા. તેની માતુશ્રી આદિ કુટુંબ પૂર્વે સોમસુંદરસૂરિનું રાગી હતું તે હમણાં પણ પરિકર સહિત તેમનું રાગી હતું. તેણે સુવર્ણટંક સહિત દશશેરના મોદક આખા માંડવગઢના સર્વ જાતિના વાસીઓને આપ્યા. આ

એણે પોતાના નાનાભાઈ જીવણ[૪૭૦] સહિત રહીને સત્રાગારથી સંઘને સંતોષ કરવામાં લાખો ટંક ખર્ચ્યાં. આ રીતે વિધવિધ શ્રાવકોનાં વર્ણનો ત્રીજા સર્ગમાં પૂરાં થાય છે.

૭૨૯ ચોથા સર્ગમાં સં. રત્ના મેઘા અને જેસિંગની યાત્રાનું વર્ણન છે. રત્નો તે સોમસુંદરસૂરિના પિતાનો સ્વજન થાય. તેના પૂર્વજ સંબંધી કહેલ છે કે સામહિકા નામની ગૂજરાતની એક નગરીમાં પ્રાગ્વાટ વંશનો જૈત્રસિંહ તે સોમસુંદરસૂરિનો પિતૃપૂર્વજ થયો. પછી ભૂટડ–કાલો ને તેના છ પુત્ર પૈકી સામલના ચાર પુત્રો પૈકી જ્યેષ્ઠ પુત્ર સજ્જને માલવદેશમાં જઈ પર્ણવિહાર ગામમાં વાસ કર્યો; તેને પૂર્ણદેવીથી કર્મા નામનો પુત્ર થયો કે જે (અક્ષિ અંતરીક્ષ અક્ષરસાંક વર્ષમાં) સિદ્ધક્ષેત્રની યાત્રા કરી સંઘપતિ થયો. તે પર્ણ-

---

૪૭૦ આ જીવણના પુત્ર પુંજરાજે સારસ્વત વ્યાકરણ પર ટીકા (પી. ૫, ૧૬૬) રચી છે. તેની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે શ્રીમાલ સદેપાલનો પુત્ર ફારો તેનો પુત્ર પામો ને તેનો પુત્ર ગોવા સા. રામચંદ્રમાં પ્રીતિવાળો થયો. તેનો પુત્ર પંચ સા. ને તેની સ્ત્રી મઢીથી બે પુત્રો થયા તે આ જીવન અને મેઘ. તે બંનેએ મંડપદુર્ગમાં ખલચિ સાહિગયાસ (ખીલજી ગ્યાસુદ્દિન) ના મંત્રી થઇ પરોપકાર વડે ભારે ખ્યાતી મેળવી. જીવને મંત્રિનો ભાર નાનાભાઈ મેઘને (ઉપર મોટાભાઇ જણાવ્યું છે) સોંપી બ્રહ્મવિદ્યામાં સમય ગાળ્યો. મેઘમંત્રીએ શ્રી ગયાસ પાસે 'મફરલી મલિક' નામનું નામ પ્રાપ્ત કર્યું. જીવનની મકૂ નામની પત્નિથી થયેલ પુત્ર પુંજરાજે પોતાનાં સૂત્રોથી સારસ્વત પર ટીકા રચી. આ પરથી જણાય છે કે મેઘ મંત્રીની જૈન ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ હતી અને ખાસ કરી શ્રીમંડળની તો જરૂર હતી, જ્યારે જીવનમંત્રીની બ્રહ્મ વિદ્યા–જગદીશ્વરની પૂજામાં પ્રીતિ હતી ને તેનો પુત્ર પુંજરાજ પણ જૈનેતર ધર્માનુયાયી હતો. તેણે મંગલાચરણ દ્વિરદાનન–ગણપતિનું કર્યું છે. વળી પુરુષો એક ધર્મ પાળે ને સ્ત્રીઓ બીજો ધર્મ પાળે એમ પણ હાલ શ્રીમાળીમાં જોવામાં આવે છે તેમ પહેલાં બનતું પણ સાથે પુરુષો સ્ત્રીઓના ધર્મ પ્રત્યે પણ અનુરાગ બતાવતા. એક ભાઇ એક ધર્મમાં આસ્થા રાખે અને બીજો બીજામાં એમ પણ ઉદારભાવ એક કુટુંબમાં રહેતો.

વિહારથી આગર નગરમાં વસ્યો. તેના ત્રણ પુત્રો રત્નો, સુજેસ અને મેઘો થયા. તેમણે અનેક પુણ્યકાર્યો કર્યાં. રત્નાએ બહુ નામ કાઢયું. રત્નાને જીરાપલ્લીનાથની સંઘ કાઢી યાત્રા કરવા ઇચ્છા થઈ. તેની સાથે તેના ભાઇઓ જોડાયા. સારંગપુરવાસી જેસંગ આ જોડાયો. સીણોરકદંગ સિંદુરપુર તથા સારંગપુરના વાસી આવ્યા. સંઘ આગર પુરથી ચાલી પર્ણવિહાર ને ત્યાંથી રતલામ આવ્યો ત્યાં મંડપરાજ્યના સીખલીમના સંઘવાળા મંત્રી જાઉર અને સહજા ત્યાં આવ્યા. ધારા, ઉજ્જયિની આદિના, મહેંદ્રીતટ વાગડના એમ મળી આ માલવીય સંઘ રાજદેશના ઇડરમાં આવ્યો. ને ત્યાં કુમારપાલે કરાવેલ પ્રાસાદમાં દર્શન કર્યાં. ભાણરાજાએ રત્ના અને જેસંગ સંઘવીને માન આપ્યું. લબ્ધિસમુદ્ર વાચક ત્યાં હતા. ત્યાં બધા મળી ૮૪ સંઘપતિઓ એકઠા થયા. ત્યાંથી આબુની તળેટીમાં આવેલા જીરિકાપલ્લિમાં આવી ત્યાંના પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી, પછી અર્બુદતીર્થની યાત્રા કરી. પછી સીરોહી આવ્યા. ત્યાં લક્ષ (લાખા) રાજાએ બહુ માન કર્યું. દેવવંદન કરી ત્યાં બિરાજતા ત્રણ સૂરિઓ અને અનેક ઉપાધ્યાયોને વંદન કર્યું. રત્નાકે ગચ્છપરિધાપનિકાનો ઉત્સવ કર્યો. પોતાના ગોત્રમાંથીજ થયેલા સોમસુંદરસૂરિના પરંપરાના સાધુઓને ગુરૂભાવથી અંબરદાન કર્યું. લાખોરાવ પણ પૂજ્યપાદ ગુરૂને નમ્યો. ૭૦૦ સાધુને વેષાર્પણ કર્યું. અન્યપક્ષી સાધુઓને પણ વસ્ત્રદાન કર્યું. દરેક દેશમાં વસતા સાધુઓને તે પ્રમાણે કર્યું પછી રાણપુરની યાત્રા કરી સીરોહી થઇ માલવભૂમિમાં આગરપુરમાં સંઘપતિ રત્ના અને મેઘા પાછા ફર્યા. આ પરિધાપનિકા સં. ૧૫૨૮ માં તેમણે આરંભી. તપાગચ્છના ઉપરાંત વૃદ્ધશાલી, ખરતર, અંચલ, આગમ, વટ (વડ), પૂર્ણિમા, નાણા, નાણાવાલ આદિ સર્વ ગચ્છના સાધુઓને પુષ્કલ વસ્ત્રનું દાન કર્યું. આ રત્ના સંઘપતિની વિનતિથી, જે વર્ષમાં સુભિક્ષનો ઉદ્ભવ થયો તે સં. ૧૫૪૧ માં લક્ષ્મીસાગરસૂરિના રાજ્યમાંજ આ ગુરૂગુણરત્નાકર કાવ્ય સોમદેવસૂરિ શિષ્ય ચારિત્રહંસના શિષ્ય સોમચારિત્રે રચ્યું." સં. ૧૫૪૭માં તે સૂરિ સ્વર્ગસ્થ થયા.

૭૩૦ સં. ૧૫૨૪ માં ખ. કમલસંયમ ઉપાધ્યાયે રાજગૃહીના વૈભારગિરિપર જિનભદ્રસૂરિની પાદુકા પ્રતિષ્ઠિત કરી કે જે હાલ વિદ્યમાન છે. સં. ૧૫૨૬ માં તે ઉપાધ્યાયના ઉપદેશથી યવનપુરમાં (જોનપુર ? માં) શ્રીમાલી મલ્લરાજે સર્વ સિદ્ધાંતો લખાવ્યા. (તે પૈકી ભગવતીની પ્રત ગુ. નં. ૩૬૮ માં વિદ્યમાન છે) સં. ૧૫૩૬ માં ખ૦ જિનસમુદ્રસૂરિએ જેસલમેરમાં દેવકર્ણ રાજ્યે અષ્ટાપદ પ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૫૩૮ માં ત. લક્ષ્મીસાગરસૂરિ અને સોમજય-સૂરિના ઉપદેશથી અમદાવાદના શ્રીમાલ દેવાએ[૪૭૧] જ્ઞાનકોશ લખાવ્યો તે પૈકી પન્નવણાસૂત્રની પ્રત (ગુ. પોથી ૧૦) વિદ્યમાન છે.

૭૩૧ મહમદ બેગડાના સમયમાં (સં. ૧૫૦૨ થી ૧૫૬૮) જૈન શેઠ ખેમા હડાલીઆએ દુકાળ વખતે ગૂજરાતને પુષ્કળ અનાજ પૂરૂં પાડી 'એક વાણિયો શાહ, અને બીજો શાહ પાદશાહ'–એ કહેવતને જન્મ આપ્યો હતો (લગભગ સં. ૧૫૩૯)–જુઓ ખેમા હડાલીઆનો રાસ(ઐ. રાસસંગ્રહ ભાગ ૧ લો). સં. ૧૫૮૨માં દુષ્કાળ પડ્યો હતો ત્યારે જૈન ઓસવાલ મંત્રી નગરાજે સદાવ્રત ચાલુ રાખીને ત્રણ કરોડ પીરોજી સિક્કાનો ખર્ચ કર્યો હતો. (જુઓ કર્મચંદ્ર પ્રબંધ)

૭૩૨ સં. ૧૫૮૭ માં શેઠ કર્માશાહે વૈશાખ (ગૂજરાતી ચૈત્ર) વદ ૬ ને દિને શત્રુંજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કર્યો. તેનો ટૂંકમાં ઇતિહાસ એ છે કે ચિતોડમાં ઓસવંશ (ઓસવાલ જ્ઞાતિ)ની વૃદ્ધ શાખામાં (વીસા) સારણદેવ નામનો પુરૂષ થયો તે જૈન આમ રાજાનો વંશજ હતો. તેના રામદેવ–લક્ષ્મીસિંહ–ભુવનપાલ–ભોજરાજ–ઠક્કરસિંહ–ખેતા

૪૭૧ આ દેવાના સંબંધમાં તે પ્રતને અંતે જણાવ્યું છે કે મૂલ પાટણમાં શ્રીમાલી મદન–દેવસિંહ–લખમણ તેને એક સ્ત્રીથી સહસા અને કેલ્હા નામના બે પુત્ર થયા, ને બીજી સ્ત્રીથી આ દેવો થયો. સહસાએ પુણ્યકાર્યો ઘણાં કર્યાં, તે પાતસાહ મહમૂદનો સંમાન્ય હતો, અને પછી અહમ્મદશાહનો પણ માનીતો થયો. તેના રાજ્યમાં સં. ૧૫૦૮ માં સત્રાગાર સહસાએ માંડ્યું. દેવો અમદાવાદમાં રહેતો.

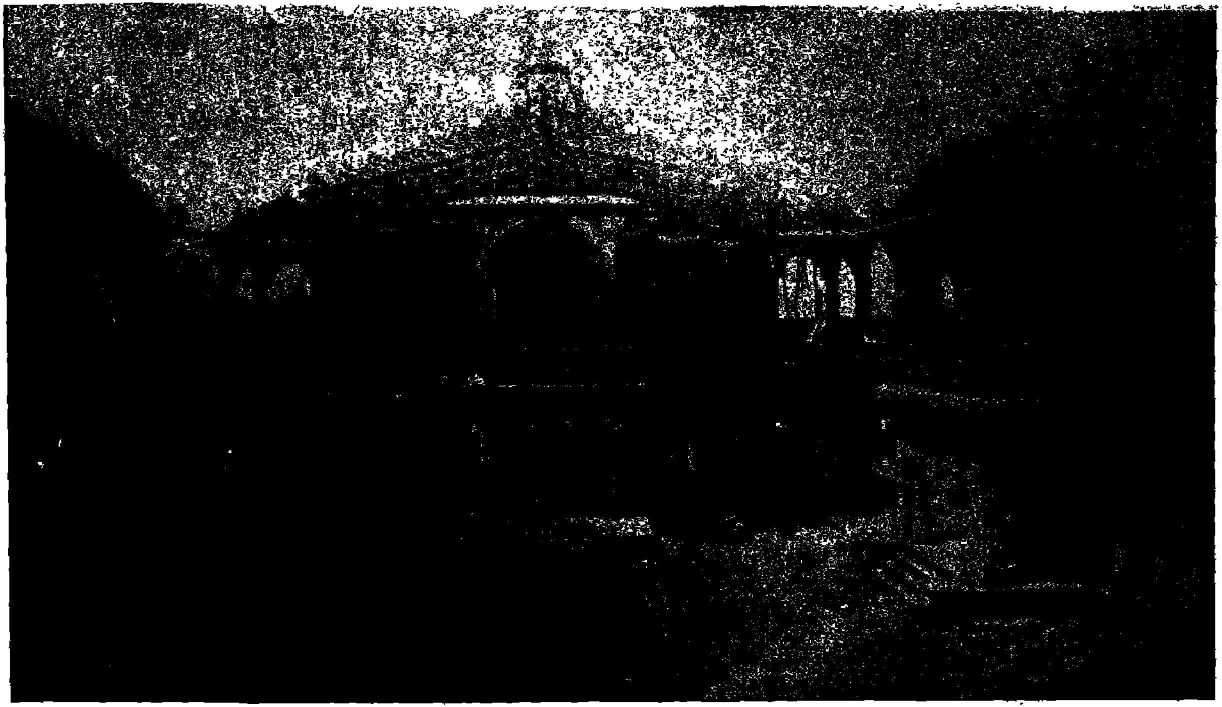
નરસિંહ-તોલા અનુક્રમે થયા. તોલાશાહ મેવાડના મહારાણા સાંગાનો પરમમિત્ર હતો. તેને લીલૂનામની પત્નિથી થયેલ પાંચ પુત્રોમાં સૌથી નાનો કર્માશા શ્રેષ્ઠ અને ધ્યાનિમાન્ હતો.

૭૩૩ તપાગચ્છના રત્નાકર પક્ષની ભૃગુકચ્છીય શાખાના વિજયરત્નસૂરિ શિષ્ય ધર્મરત્નસૂરિ સાથે સં. ધનરાજનો[૪૭૨] સંઘ આબૂ વગેરે તીર્થની યાત્રા કરતો મેદપાટ (મેવાડ) માં આવ્યો. ચિત્રકૂટમાં રાજ્યકરતા સાંગા મહારાણા (રાજ્ય સં. ૧૫૬૫ થી ૧૫૮૫) નામના મહાપ્રતાપી રાજાએ માનપૂર્વક સામા જઇ માન આપ્યું. તોલાશાહે સૂરિપાસે જઇ શત્રુંજયપર સમરાસાહે સં. ૧૩૭૧ માં સ્થાપિત કરેલ બિંબનું મસ્તક મ્લેચ્છો (મુસલમાનો)એ પુનઃ કોઇ સમયે ખંડિત કરી દીધું હતું તેનો ઉદ્ધાર કરવાનો મનોરથ સિદ્ધ થશે કે નહિ એ પૂછતાં સૂરિએ જણાવ્યું કે 'તારો પુત્ર કર્માશાહ તે ઉદ્ધાર કરશે.' સૂરિ સંઘ સાથે ચાલ્યા ગયા પણ પોતાના શિષ્ય વિનયમંડનને ત્યાં રાખી ગયા. પછી તોલાશાહ સ્વર્ગસ્થ થયા.

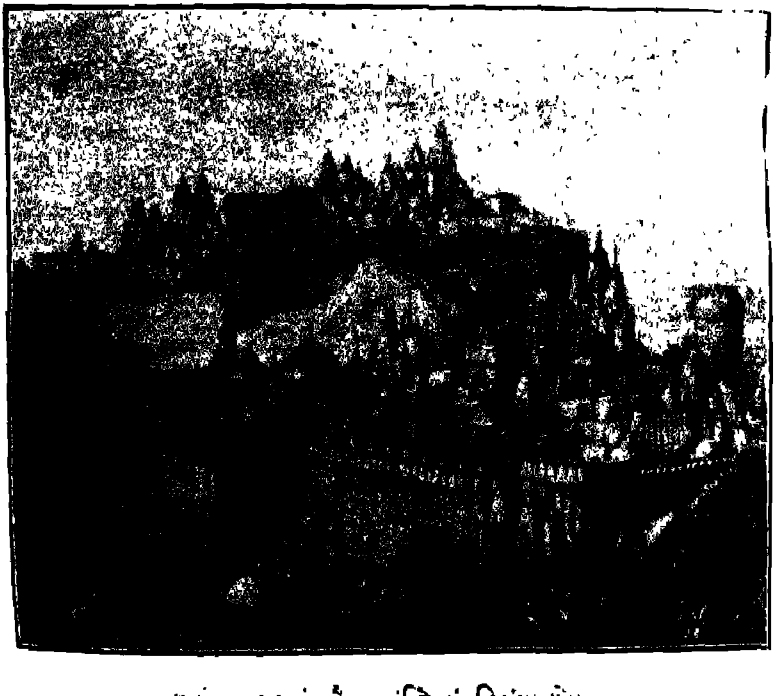
૭૩૪ પછી ગૂજરાતનો શાહજાદો બહાદુરખાન ચિતોડમાં જતાં ત્યાંના રાણાએ તેનું સન્માન કર્યું. કર્માશાહ કાપડનો વેપાર કરતો હતો તેની પાસેથી શાહજાદાએ પુષ્કળ કાપડ ખરીદ્યું અને બંને વચ્ચે મૈત્રી થઇ. શાહજાદાને દેશમાં જવા માટે ખર્ચી ખૂટી એટલે કર્માસાહે એક લાખ રૂપિયા બિનસરતે આપ્યા. પછી આ શાહજાદો સં. ૧૫૮૩ માં બહાદુરશાહ એ નામધારી અમદાવાદની ગાદી પર બેઠો.

૭૩૫ પછી કર્માશાહ બાદશાહને મળવા આવતાં તેને બહુ માન મળ્યું. ત્યાં રહેલા સોમધીરગણિનો ઉપદેશ સાંભળવા લાગ્યા. અગાઉનાં આપેલાં નાણાં બાદશાહે પાછાં આપ્યાં ને 'બીજું કંઇ શું કરૂં ?-કંઇપણ સ્વીકારો' એમ કહેતાં કર્માશાહે કહ્યું કે શત્રુંજયપર મારી કુલદેવીની સ્થાપના કરવા ચાહું છું. તો આપે અગાઉ આપેલ વચન યાદ કરી તેમ કરવા આજ્ઞા આપો. બાદશાહે તે સ્વીકારી

૪૭૨ આ ધનરાજ તે પારા ૭૨૨ માં જણાવેલ ધન્યરાજ હોવા ઘટે.

શત્રુંજયપરનું મુખ્ય આદિનાથ મંદિર. [આત્માનંદ સભા, ભાવનગરના સૌજન્યથી].

શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન.

[શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદના સૌજન્યથી].

કોઇપણ પ્રતિબંધ ન કરે તેવું ફરમાન કરી આપ્યું. આ લઇ કર્માશાહે શત્રુંજય તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં આવતા દરેક જૈન ચૈત્યમાં સ્નાત્ર મહોત્સવ અને ધ્વજારોપણ કરતા, દરેક ઉપાશ્રમમાં સાધુનાં દર્શન કરી વસ્ત્ર-પાત્રાદિનું દાન કરતા, દરિદ્ર લોકને યથાયોગ્ય દ્રવ્ય સહાય આપતા અને ચીડીમાર-મચ્છીમાર આદિ હિંસકને તે પાપકર્મથી મુક્ત કરતા કર્માશાહ સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) પહોંચ્યા. ત્યાં વિનયમંડન પાઠકને વંદન કર્યું. પાંચ ૭ દિનમાં શત્રુંજયગિરિ દેખાયો ને પછી છેટેથી વંદન સ્તુતિ કરી તલેટીમાં સંઘ પહોંચ્યો. આ વખતે સૌરાષ્ટ્રનો સુબો મયાદખાન (મુઝાહિદખાન) હતો તે આથી મનમાં બળતો હતો છતાં બહાદુરશાહનું ફર્માન એટલે કંઇ વિરૂદ્ધ કરી ન શક્યો. ગૂર્જરવંશના રવિરાજ અને નૃસિંહે (કે જે બંને તે સુબાના મંત્રી હતા) કર્માસાહને ઘણી સહાય આપી. પછી ખંભાતથી વિનયમંડન પાઠક પણ સાધુ સાધ્વીનો પરિવાર લઇ આવી પહોંચ્યા. મહામાત્ય વસ્તુપાલે લાવી રાખેલી મમ્માણી ખાણના પાષાણખંડો ભૂમિગૃહમાંથી કઢાવી તેની પ્રતિમા વસ્તુશાસ્ત્રમાં વિદ્વાન્ વાચક વિવેકમંડન અને પંડિત વિવેકધીરની દેખરેખ નીચે બનાવરાવી. પછી સર્વ સંઘોને આમંત્રણ મોકલી બોલાવી સં. ૧૫૮૭ ના વૈશાખ વદિ (ગૂજરાતની ગણનાએ ચૈત્ર વદિ) ૬ રવિવારને દિને ધર્મરત્નસૂરિ શિષ્ય-પટ્ટધર વિદ્યામંડનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ રીતે શત્રુંજયની ખંડિત પ્રતિમાનો ઉદ્ધાર કર્માસાહે કર્યો અને તેની પ્રશસ્તિ ઉક્ત સૂરિના શિષ્ય વિવેકધીરે બનાવી; અને તે ઉપરાંત તેમણે તે સંબંધી શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ સંસ્કૃતમાં રચ્યો.[૪૭૩]

---

૪૭૩ આ કર્માશાહ અને તેમના ઉદ્ધાર સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત તે પ્રબંધ (પ્ર. કાં જૈન ઇતિહાસમાલા તૃતીય પુષ્પ. પ્ર૦ આ૦ સભા ભાવનગર), તથા શિલાલેખ જિ. ૨ નં. ૧ થી ૩.

પ્રકરણ ૫ મું.

સોળમા શતકમાં સંપ્રદાયની છિન્નભિન્નતા.

केचित्काव्यकलाकलापकुशलाः केचिच्च सल्लक्षणाः
केचित्तर्कवितर्कतत्त्वनिपुणाः केचिच्च सैद्धान्तिकाः ।
केचिन्निस्तुषबीजशास्त्रनिरता ज्योतिर्विदो भूरयः
चारित्रैकविलासवासभवनाः स्वल्पा पुनः सूरयः ॥

—કેટલાયે કાવ્યકલાનો કલાપ કરવામાં કુશલ હોય છે, કેટલાક લક્ષણ એટલે વ્યાકરણમાં સારા-દક્ષ હોય છે, કેટલાક તર્ક વિતર્કના તત્ત્વમાં નિપુણ હોય છે, કેટલાક સૈદ્ધાન્તિક-સિદ્ધાંતમાં હુંશિયાર હોય છે, કેટલાક ખાલી અક્ષરશાસ્ત્રમાં પારંગત હોય છે, જ્યોતિષના જ્ઞાતાઓ તો પુષ્કળ હોય છે પરંતુ માત્ર ચારિત્રમાંજ જેમણે વિલાસનું વસતિસ્થાન કર્યું હોય એવા આચાર્યો સ્વલ્પ-થોડા છે. [સૂક્તિ મુક્તાવલી ૫૦ મું ક્રિયાસૂક્ત]

जहा खरो चंदनभारवाही, भारस्स भागी न हु चंदणस्स ।
एवं खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी नहु सुग्गईए ॥

—જેમ ચંદનનો ભાર વહનાર ગર્દભ ભારનો ભાગી છે પણ ચંદનનો ભાગી નથી તેમ જ્ઞાની ચારિત્રથી હીન હોય તો તે જ્ઞાનનો ભાગી છે પણ સુગતિનો ભાગી નથી. [સૂક્તિ મુક્તાવલી]

૭૩૬ સં. ૧૫૦૮ માં (વીરાત્ ૧૯૭૫ પછી) અમદાવાદમાં લોંકાશાહ નામના લહીઆને સાધુ પ્રત્યે અણુરાગ થતાં અને સં. ૧૫૩૦ માં લખમસી નામના શિષ્ય મળતાં-બંનેએ ચાલુ પરંપરામાં કેટલોક વિરોધ દાખવ્યો. જિનપૂજા-જિનપ્રતિમાનો નિષેધ કર્યો. 'સાથે જૈનોની આવશ્યક ક્રિયાઓ (પૌષધ, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન) કરવામાં તથા દાન દેવામાં માન્યતા ન રાખી. દયા એ ધર્મ છે અને હિંસામાં અધર્મ છે એવો પોકાર કરી જે જે ક્રિયા કરવામાં કોઇપણ અંશે હિંસા થાય તે, અસ્વીકાર્ય છે અને ઉપરની બાબતો કરવામાં હિંસા થાય છે એ જાતની પ્રરૂપણા કરી, જણાવ્યું કે મૂલ સૂત્ર

માનવાં પણ તેમાં પ્રતિમાપૂજા કહી નથી. એવા સમયમાં પીરોજખાન નામનો પાતશાહનો માનીતો દેહરાં ને પોશાળો તોડી જિનમતને પીડતો અને તે સંયોગ મેળવી લોંકાશાહે પોતાના મતની પ્રરૂપણા કરી. અનેક લોક તેના વિચારમાં ભળ્યાં' આવી વાત તે સમયના રચાયેલા ગ્રંથોમાં છે.[૪૭૪] લોંકાશાહે દીક્ષા લીધી નહિ, પણ તેમના ઉપદેશથી બીજાઓ દીક્ષા લઇને 'ઋષિ' કહેવાયા.

---

૪૭૪ તપગચ્છના મુનિ લાવણ્યસમય કવિએ સિદ્ધાંત ચોપઈ સં. ૧૫૪૩ માં (તે સમયમાંજ) રચી તેમાં આ લોંકાશાહની માન્યતાઓ આપી તેની સામે ઉત્તર રૂપે ચર્ચા કરી છે. તેમાં નીચે પ્રમાણેનું છે:—

સુણિ ભવિયણ જિણ વીરજિણ, પામીઉ શિવપુર ઠાઉ. ૨
સઈ ઉગણીસ વરિસ થયાં, પણયાલીસ પ્રસિદ્ધ,
ત્યાર પછી લુંકુ હુઉ, અસમંજસ તિણઈ કિદ્ધ. ૩
લુંકઈ વાત પ્રકાસી ઇસી, તેહનુ સીસ હુઉ લખમસી,
તીણઇ બોલ ઉથાપ્યા ઘણા, તે સઘલા જિનશાસન તણા. ૧૧
* * , મહિયલિ વડૂં ન માને દાન,
પોસહ પડિકમણું પચ્ચખાણ, નવિ માને એ ઇસ્યા * *. ૧૩
જિનપૂજા કરિવા મતિ ટલી, અષ્ટાપદ બહુ તીરથ વલી,
નવિ માને પ્રતિમા પ્રાસાદ, * * ૧૪

અને ખરતર ગચ્છના કમલસંયમ ઉપાધ્યાય કે જેમણે સં. ૧૫૪૪ અને સં. ૧૫૪૯ માં ગ્રંથરચના કરી એટલે જેઓ તે સમયમાં થયા તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં આ લોંકાશાહની પ્રરૂપણાના પ્રત્યુત્તર રૂપે સિદ્ધાંત સારોદ્ધાર સમ્યક્ત્વોલ્લાસ ટિપ્પણક રચ્યું તેમાં પ્રથમ ૧૭ કડીની ચોપઇ આપી છે તેમાંથી પ્રસ્તુત વાત જેટલું ઉતારવામાં આવે છે:

સંવત્ પનર અઢોતરઉ જાણિ, લુંકુ લેહઉ મૂલિ નિખાણિ.
* * *
તેહને શિષ્ય મિલિઉ લખમસી, * *
ટાલઇ જિન પ્રતિમાનઇ માન, દયા દયા કરી ટાલઈ દાન. ૩
ટાલઇ વિનય વિવેક વિચાર, ટાલઈ સામાયિક ઉચ્ચાર,
પડિકમણાનઉં ટાલઇ નામ, ભામઈ પડિયા ઘણા તિણિ ગામ. ૪

૭૩૭. સં. ૧૫૩૩ માં સીરોહી પાસેના અરઘટ્ટ પાટકના વાસી પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના ભાણાથી પ્રતિમાનિષેધનો વાદ વિશેષ પ્રચારમાં આવ્યો. (તે માટે ધર્મસાગરની પ્રવચન પરીક્ષાનો ૭મો વિશ્રામ જુઓ) તે વાદને માનનારાને મૂર્ત્તિપૂજકો તિરસ્કારપૂર્વક 'લુંપક-વેષધર-ઉત્થાપક' કહે છે. તે પોતાને ઢુંઢિયા કહેતા. તેમાં સં. ૧૫૬૮ માં રૂપજી ઋષિ થયા. સં. ૧૫૭૦ માં તેમાંથી નીકળી બીજા નામના ગૃહસ્થે બીજ મતની ઉત્પત્તિ કરી (કે જેને વિજયગચ્છ પણ ક્વચિત્ કહેવામાં આવે છે). સં. ૧૫૭૮માં લોંકામાં જીવાજી ઋષિ અને ૧૫૮૭ માં વરસિંઘજી થયા. સં. ૧૫૮૫ માં તેઓ ક્રિયાવંત બની

સંવત્ પનરનુ ત્રીસઇ કાલિ, પ્રગટયા વેષધાર સમકાલિ,
દયા દયા પોકારઈ ધર્મ્મ, પ્રતિમા નિંદી × × ૫

એહવઈ હુઉ પીરોજજિખાન, તેહનઈ પાતસાહ દિઈ માન,
પાડઇ દેહરા નઇ પોસાલ. જિનમત પીડઈ દુખમાકાલ. ૬

લુંકાનઇ તે મિલિઉ સંયોગ, × ×
ઉગમગિ પડિઉ સઘલઉ લોક; પોસાલઈ આવઇ પણિ ફોક. ૭

આ ચોપઈ પછી ગદ્યમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે 'સંવત્ ૧૫૦૮ વર્ષે અહમ્મદાવાદ નગરે। લુંકુ લેહુ ભંડાર લિખતુ। × તેહનઇ લખમસી શિષ્ય મિલઉ। × તે લખમસીના પ્રતિબોધ થકી સંવત્ ૧૫૩૦ વર્ષે સિક્ષાચાર મતના ઉચ્ચાર ભાખઈ। ન મહાત્મા માહિ ન મહાસતી માહિ ન શ્રાવકમાહિ ન શ્રાવિકામાહિ એતલા કારણ જાણી સંઘબાહ્ય કહિવરાઈ। હવઇ જિનપ્રતિમા ઉથાપવાનઈ કાજિ તેણે લુંકે એહવઉ બોલ લીધઉ। જે મૂલસૂત્ર વ્યતિરેક બીજા શાસ્ત્ર ન માનઉં। તે કહઇ મૂલસૂત્ર માહિ પ્રતિમા પૂજા નથી કહિયા। × ઇ લુંકઉ લેહઉ સંવત્ ૧૫૦૮ હુઉ। અનઇ જિનપ્રતિમા લખમસીઇ। સંવત્ ૧૫૩૦ ઉથાપી। વગેરે.

આ બંને ચર્ચાગ્રંથો છે તે પરથી એમ લાગે છે કે લોંકાશાહના મંતવ્યોએ ઘણો ખળભળાટ ઉત્પન્ન કર્યો હતો અને ત્યારે તે સંબંધીના વાદો—ઉત્તર પ્રત્યુત્તર થતા હતા.

ઉગ્ર-કડક આચાર પાળવા લાગ્યા હતા.[૪૭૫] તેથી, લોકોપર વિશેષ છાપ પાડી શક્યા. તેઓ ધીમે ધીમે 'લોંકા' 'ઢુંઢિયા'માંથી હવે 'સ્થાનકવાસી' એ નામથી પોતાને ઓળખાવે છે. તે સંપ્રદાયને માનનારા ગૂજરાત કાઠિયાવાડ મારવાડ માળવા પંજાબ અને ભારતના બીજા ભાગોમાં રહે છે. સ્થાપક લોંકાશાહ મૂળ ગૂજરાતી હતા અને તેમનો સંપ્રદાય કડક આચાર પર અને સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે શાસ્ત્રોના કરેલા ગૂજરાતી બાલાવબોધ પર ટક્યો. શ્વેતામ્બરોમાં અત્યારે તેમની સંખ્યા લગભગ મૂર્તિપૂજકો જેટલી છે.

૭૩૮. કડુવા નામે નડુલાઈમાં નાગરજ્ઞાતિનો વણિક જન્મ્યો તે પછી જૈન થયો. તે ૧૯ વર્ષની ઉમરે સં. ૧૫૧૪ માં અમદાવાદ આવતાં ત્યાં તેનો આગમીઆ પન્યાસ હરિકીર્ત્તિ એકાકી ક્રિયાપૂર્વક રહેતા હતા તેની સાથે સમાગમ થયો. શાસ્ત્રાધ્યયન કરી દીક્ષા લેવાનું મન થતાં તે હરિકીર્ત્તિએ શાસ્ત્રે ભાખેલા શુદ્ધ ગુરૂ આ કાલમાં દેખાતા નથી અને શાસ્ત્રોક્ત દીક્ષા પળે તેમ નથી એમ સમજાવ્યું; તેથી સાધુધ્યાને શ્રાવક વેષે સંચરી ભાવસાધુપણે વર્ત્તવું ઇષ્ટ ધારી 'સંવરી' તરીકે જુદે જુદે સ્થલે વિહાર કર્યો. અનેકને ઉપદેશ આપી પોતાના મતમાં લીધા. તેમનું મરણ સં. ૧૫૬૪ માં થયું.[૪૭૬] આ કડવામતની મુખ્ય માન્યતા એ હતી કે વર્ત્તમાનકાળે સાધુઓ છે

---

૪૭૫ સં. ૧૬૦૨ પછી રચેલી સુધર્મ ગચ્છ પરીક્ષામાં પાર્શ્વચંદ્ર શિષ્ય બ્રહ્મમુનિ પ્રાયઃ આ લોંકાશાહના મત સંબંધી જણાવે છે કેઃ—

સંવત પંદર પંચાશીઓ, ક્રિયા તણી મતિ આણી હિયે,
થયા ઋષીસર કિરિયાવંત, વૈરાગી દેખીતા સંત.
ગુરૂ લોપી...સહુ કહે, તો કાં છાંડી અલગા રહે.
સહુનું માથા શિરૂ પોષાલ, તે છાંડી કાં પડયા જંજાલ.
વલી પ્રતિષ્ઠા પ્રતિમા જાણુ, નવિ માને આદેશ પ્રમાણ.

૪૭૬ આ સર્વ મારી પાસેની હસ્તલિખિત કડવા મતની પટ્ટાવલીમાંથી જણાવ્યું છે.

નહિ—નજરે દેખાતા નથી. બાકી તેની મૂર્તિપૂજામાં માન્યતા હતી. તેની ઉત્પત્તિ સં. ૧૫૬૨ માં થઈ એમ ધર્મસાગરકૃત પટ્ટાવલી જણાવે છે.

૭૩૯. સં. ૧૫૭૨ માં પાર્શ્વચંદ્રે નાગોરી તપાગચ્છના સાધુ-રત્ન નામના સાધુ પાસે દીક્ષા લીધા પછી તેણે પ્રરૂપેલી કેટલીક જુદી સામાચારીને પરિણામે તેના માનનાર પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છના કહેવાયા. તેઓ નાગપુરીય તપાગચ્છના પોતાને ઓળખાવે છે. આ પાર્શ્વચંદ્રની માન્યતા મૂર્તિપૂજામાં તો હતીજ.

૭૪૦. આમ એક બાજુ પ્રતિમાનિષેધ, બીજી બાજુ સાધુજન-નિષેધ અને સામાન્ય રીતે અન્ય સામાચારી પ્રરૂપણા ચાલુ થઈ ગઇ હતી. વળી સંપ્રદાયમાં ક્રિયાશિથિલતા હતી જ્યારે સામી બાજુ ક્રિયામાં કડકતાનો દેખાવ થયો. લોકોની માન્યતામાં ભારે ઉથલપાથલ થઇ. વળી પુષ્ટીમાર્ગ નામના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો ગૂજરાતમાં પ્રવેશ થયો કે જે સંબંધી નીચેના પારામાં બતાવીએ છીએ.

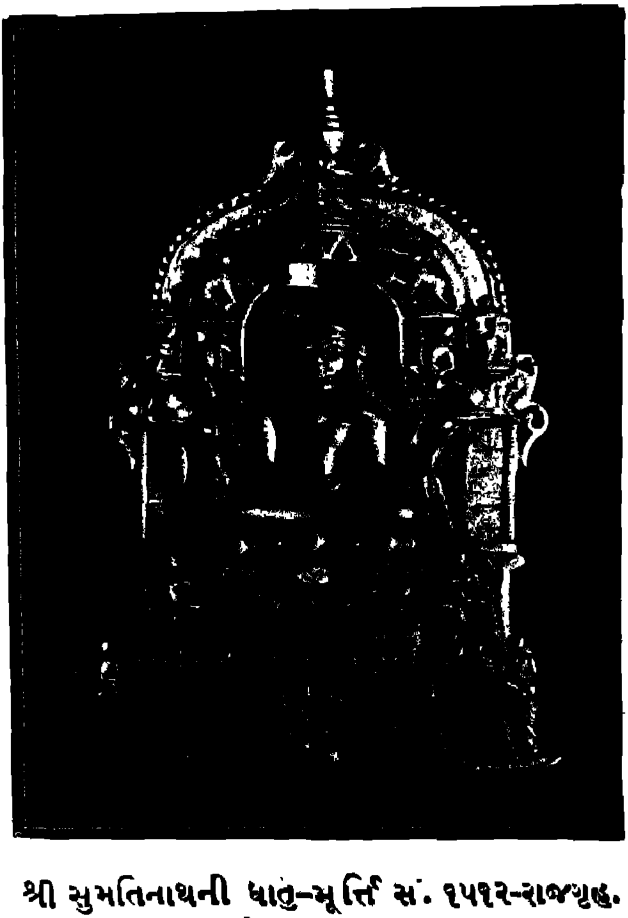
૭૪૧. ગૂજરાતમાં ઇ. સ. ૧૦માથી ૧૫ મા શતક સુધી પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મનો—ભાગવત ધર્મનો પ્રવાહ વહેતો હતો કે જેની નિશા-નીનાં દષ્ટાંત હજુ સુધી દ્વારકાં અને ડાકોર એ બે વૈષ્ણવ તીર્થ-સ્થળોનાં મંદિરો પૂરાં પાડે છે. સં. ૧૫૩૫ માં જન્મ પામી વલ્લ-ભાચાર્યે સં. ૧૫૪૬ પછી દક્ષિણના વિદ્યાનગરમાં અનેક પંડિતોને જીતી આચાર્યપદ મેળવ્યું. રામેશ્વર સુધી યાત્રા કરી ફરતાં ફરતાં પછીથી ગોકુળમાં કેટલોક કાળ ગાળી પુષ્કરજી થઇને સિદ્ધપુર, પાટણ, વડનગર, વીસનગર, ડાકોર, ભરૂચ, સુરત વગેરે ગૂજરાતનાં મોટાં શહેરોમાં તથા કાઠિયાવાડ અને સિંધમાં ફરી છેવટ ઉત્તર તર-ફની યાત્રા કરી. સં. ૧૫૫૬ માં વ્રજમાં શ્રીનાથજીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી. સં. ૧૫૮૭ માં ભગવદ્ધામમાં પધાર્યા. તેમણે 'પુષ્ટિમાર્ગ'—શુદ્ધા-દ્વૈત સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો. 'પુષ્ટિ એટલે પોષણ અને પોષણ એટલે (શ્રીહરીનો) અનુગ્રહ', પ્રભુના અનુગ્રહ વગર પ્રભુના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન

થતું નથી માટે સાધનરૂપ અને ભક્તને પ્રભુકૃપા સિવાય બીજું કાંઈ જોતું નથી માટે ફળરૂપ, શ્રીહરિનો અનુગ્રહજ આ માર્ગનું સર્વસ્વ ગણાય છે. આ વૈષ્ણવ નવીન સંપ્રદાયે ગૂજરાતના બીજા સંપ્રદાયો પર અસર કરી. [જુઓ રા. દુર્ગાશંકર કૃત વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ફા. ગ્રં. નં. ૪] જૈનધર્માનુયાયી મોઢ, ખડાયતા, નાગર વાણિયાઓ હતા તે સર્વ અત્યારે આ સંપ્રદાયનાજ જણાય છે; ઓસવાળ, પોરવાડ, શ્રીમાલી, લાડ વાણિયામાં જૈન અને વૈષ્ણવ બંને ધર્મ પળાય છે ને સામાન્ય રીતે અનુક્રમે શ્રાવક અને મહેસરી (મહેશ્વરી) એ નામથી ઓળખાય છે.

૭૪૨. આવી પરિસ્થિતિમાં તપાગચ્છના આનન્દવિમલ સૂરિએ સં. ૧૫૮૨ માં ધર્મશિથિલતા દૂર કરવા માટે ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. પોતે ૧૪ વર્ષ લગી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આદરી હતી અને સ્થળે સ્થળે વિચરી ઉગ્ર વિહાર કર્યો હતો તેથી લોકોપર તેમની સારી છાપ પડી. સાધુઓ માટે ૩૫ બોલના નિયમોનો લેખ પાટણમાંથી સં. ૧૫૮૩ માં બહાર પાડયો (જૈન સા. સં. ખંડ ૩ અં. ૪ પૃ. ૩૫૯) તેમાં ગુરૂની આજ્ઞાથી વિહાર કરવો, વણિક સિવાયના બીજાને દીક્ષા ન દેવી, પરીક્ષા કરી ગુરૂ પાસે વિધિપૂર્વક દીક્ષા દેવી, અમુક તપ અમુક વખતે અવશ્ય કરવાં, દ્રવ્ય અપાવી કોઇએ ભટની પાસે ન ભણવું, એક હજાર શ્લોક કરતાં વધુ લહીઆ પાસે ન લખાવવું (પોતે લખવું) વગેરે છે તે પરથી તે વખતની સાધુસંઘની સ્થિતિ પર પ્રકાશ પડે છે. જેસલમેરમાં પૂર્વે સોમપ્રભસૂરિએ જલના અભાવને લીધે દુષ્કર ક્ષેત્ર જાણી ત્યાં વિહાર કરવા માટે સાધુને માટે પ્રતિષેધ કર્યો હતો તે આનંદવિમલસૂરિએ દૂર કર્યો અને ત્યાં તેમના શિષ્ય વિદ્યાસાગર ઉપાધ્યાયે (ધર્મસાગરના ગુરૂ) ખરતરગચ્છવાળા સાથે વાદ કર્યો તથા અન્ય સ્થળોએ બીજા પક્ષીઓ સાથે વાદ કર્યો. (ધર્મસાગરકૃત પટ્ટાવલી).

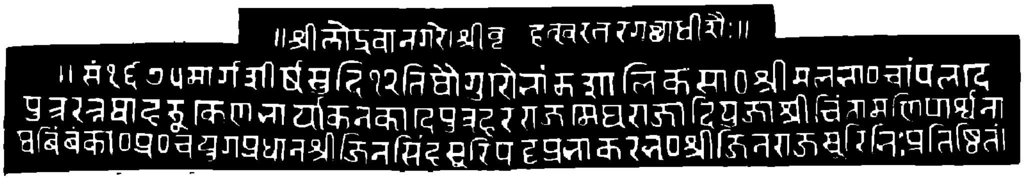
૭૪૩. એકંદરે દરેક દર્શનમાં-સંપ્રદાયમાં ભાંગતોડ-ભિન્નતા-વિચ્છિન્નતા થયેલ છે. મુસલમાની કાળ હતો. લોકમાં અનેક જાતના ખળભળાટ વધુ વધુ થયા કરતા. રાજસ્થિતિ, વ્યાપાર, રહેણી કરણી વગેરે બદલાયાં. મહમદ બેગડાના જુલમો વધ્યા. તેણે સં. ૧૫૨૭ માં જૂનાગઢના હિંદુ રાજા રા'માંડલિક પર બીજી વાર હુમલો કરી તેને વટલાવી મુસલમાન કર્યો, અને ત્યાંનાં દહેરાંની સોનાની મૂર્તિઓ લૂટી ગયો. દ્વારકાનાં દહેરાંઓનો નાશ કર્યો, ને ત્યાંના હિંદુ રાજા ભીમને તેના શરીરના કકડા કરી એકએક કકડો દરેક દરવાજે ચોંટાડવાના હુકમ સાથે અમદાવાદ મોકલ્યો. સં. ૧૫૫૦ માં ચાંપાનેર કબજે લઈ તેના ઘવાયેલ હિંદુ રાજા રાવળ તથા પ્રધાન ડુંગરસીને મુસલમાન થવા નાકબૂલ થતા મારી નાંખ્યા. જુનાગઢ ને ચાંપાનેર એ બે ગઢ જીતવાથી તે 'બેગડો' કહેવાયો. તે સં. ૧૫૭૦ માં મરણ પામ્યો. લાવણ્યસમયે પોતાના સં. ૧૫૬૮ માં રચેલા વિમલપ્રબંધમાં મૂકેલી કડીઓ યથાર્થ આ કાલમાટે લાગુ પડતી હતી કેઃ—

" જિહાં જિહાં જાણઇ હીંદુ નામ, તિહાં તિહાં દેશ ઉજાડઇ ગામ,
હીંદુનુ અવતરીઉ કાલ, જુ ચાલિ તુ કરિ સંભાલ."

શ્રી સુમતિનાથની ધાતુ-મૂર્ત્તિ સં. ૧૫૧૨-રાજગૃહ.

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી] પૃ. ૫૧૨

પ્રસિદ્ધ થાહરૂશાહની પ્રશસ્તિ. લોદ્રવા મંદિર સ. ૧૬૭૫ પૃ. ૫૭૬

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

પ્રકરણ ૬ ઠું.

સોળમા શતકમાં સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ.

श्री शारदा शारदनीरदाभा समग्रजाग्रज्जनजाड्यहंत्री ।
कर्त्री चिदानन्दमहोदयस्य स्फुरत्वहोरात्रमियं ममान्तः ॥

—શરદ્ ઋતુના વાદળા જેવી કાંતિવાળી, જાગ્રત જનોની સમગ્ર જડતાને હરનારી, જ્ઞાનાનન્દના મહાન્ ઉદયને કરનારી એવી શ્રી શારદા મારા અંતઃકરણમાં અહોરાત્ર સ્ફુરો! —ચારિત્રવર્દ્ધનકૃત રઘુવંશટીકા.

૭૪૪ સં. ૧૫૦૧ માં ખ. સાધુનંદનના શિષ્યો તપોરત્ન અને ગુણરત્ને નેમિચંદ્ર ભંડારીકૃત ષષ્ઠિશતક પર ટીકા રચી (વિવેક. ઉદે; લીં; કાં. વડો; વે. નં. ૧૬૭૦-૭૨) કે જેને ખ૦ જિનભદ્રસૂરિએ શોધી. કર્ત્તાના દીક્ષાગુરૂ જિનોદય, વિદ્યાગુરૂ વિનયપ્રભ-વિજયતિલક-સાધુનંદન અને મુનિશેખર તથા વ્રતગુરૂ ક્ષેમકીર્ત્તિ ગણિ હતા. આ પૈકી તપોરત્ને ઉત્તરાધ્યયન લઘુવૃત્તિ પણ રચી હતી (કે જેને તેમના શિષ્ય તેજોરાજે શત્રુશલ્યના રાજ્યે સં. ૧૫૫૦ માં શોધી હતી. લીં.)

૭૪૫ સં. ૧૫૦૨ માં ત. જયચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી અણહિલ્લપાટણના શ્રીમાલી પર્વતે એક લક્ષ પ્રમાણ ગ્રંથો લખાવ્યા જેમાંની મલયગિરિકૃત પિંડનિર્યુક્તિ વૃત્તિની પ્રત મળે છે. (વીરમગામ ભં.)

૭૪૬. સં. ૧૫૦૩ સોમસુંદરસૂરિ શિ૦ ચારિત્રરત્નગણિના બીજા શિષ્ય સોમધર્મગણિએ ઉપદેશસપ્તતિકા નામનો ગ્રંથ પાંચ અધિકારમાં રચ્યો (પી. ૧, ૭૭; બુહ્‌ ૪ નં. ૧૩૮) તેમાં અનેક તીર્થો અને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની કથાઓ પણ છે. (ગૂ૦ ભાષાંતર પ્ર. આ. સભા નં. ૪૨)

૭૪૭. સં. ૧૫૦૪ માં ત. રત્નશેખરસૂરિ શિ. સોમદેવે[૪૭૭] કથામહોદધિ નામનો કથાગ્રંથ ગદ્યપદ્યમાં રચ્યો તેમાં હરિષેણકૃત કર્પૂરપ્રકરમાં સૂચિત ૧૫૭ કથાઓ છે (કાં. વડો; પી. ૨, ૩૧૬.

૪૭૭ સોમદેવ પ્રખર વાદી હતા તેમને વાચકપદ મંત્રી મહાએ કરેલ

વેબર નં. ૨૦૧૫; વે. નં. ૧૭૦૬) આ સોમદેવગણિકૃત જિનપ્રભસૂરિના સિદ્ધાંતસ્તવપરની ટીકા ઉપલબ્ધ છે (લખ્યા સં. ૧૫૧૪ ક્રી. ૩, નં. ૧૮૮). સં. ૧૫૦૪ માં ચૈત્ર ગચ્છના ગુણાકરસૂરિએ સમ્યક્ત્વ કૌમુદી કથા રચી (વૃદ્ધિચંદ્રજી ભં. ભાવ); ગુણાકરનો બીજો ગ્રંથ વિદ્યાસાગર કથા છે (પી. ૧, નં. ૩૨૮).

૭૪૮. સં. ૧૫૦૫ માં ખ૦ જિનપ્રભસૂરિ–જિનદેવ–જિનમેરૂ–જિનહિતસૂરિ–કલ્યાણરાજ શિ. ચારિત્રવર્ધને સિન્દુરપ્રકરટીકા ભીષણઠક્કુરની વિનતિથી રચી. (ડે૦ ભાવ૦ તેજ સં. ૧૫૦૫ ની, લખ્યા પ્રત કા. વડો. નં. ૧૮૭૨ છે) આ ચારિત્રવર્ધને શ્રીમાલ સાલિગના પુત્ર અરડકમલ્લના કહેવાથી કાલિદાસ કવિના રઘુવંશ કાવ્ય પર શિશુહિતૈષિણી નામની ટીકા રચી (પી. ૩, ૨૧૦).

૭૪૯. સં. ૧૫૦૭ માં બૃ. ત. રત્નસિંહસૂરિ શિ. ઉદયધર્મે સિદ્ધપુરમાં વાક્યપ્રકાશ નામનું ઔક્તિક રચ્યું. (ગુ. નં. ૪૬૦૫ પ્ર. જૈન શ્રેયસ્કર મંડલ) (આ કર્ત્તાએ 'સંનમત્ ત્રિદશ' સ્તોત્ર પણ બનાવ્યું હતું. પૂના રાજવિજયસંગ્રહ). સં. ૧૫૧૦ માં મલધારી ગચ્છના વિદ્યાસાગર–ગુણસુન્દર શિ. સર્વસુન્દરસૂરિએ પાંચ પ્રકરણમાં હંસરાજવત્સરાજ ચરિત્ર દેવપાટણમાં (કાં. વડો; લીં.) રચ્યું અને મેઘરાજે વીતરાગ સ્તોત્ર પર અવચૂરિ રચી.

૭૫૦. સં. ૧૫૧૨ માં ખ૦ જિનભદ્રસૂરિ–સિદ્ધાન્તરૂચિ ઉ. (કે જેણે જીરાવલ્લી પાર્શ્વ પ્રભુ પાસેથી પ્રસાદ મેળવ્યો હતો અને માંડવગઢના ગ્યાસદીન સાહની મહાસભામાં વાદીઓ પર જય મેળવ્યો હતો તે)ના શિષ્ય સાધુસોમે પુષ્પમાલા પર વૃત્તિ, અને તે

મહોત્સવ પૂર્વક અપાયું હતું. તેમની નવીન કાવ્યકલાથી મેવાડપતિ કુંભકર્ણ રાજા રંજિત થયા હતા, તેમણે પૂરેલી સમસ્યાથી જીર્ણદુર્ગના રાજા મંડલિક (ત્રીજો ઈ. સ. ૧૪૫૧ થી ૧૪૭૩) ચમત્કાર પામ્યા હતા અને તેમનાં વચનોથી પાવાપુર-ચંપકનેર (ચાંપાનેર) નો રાજા જયસિંહ પ્રસન્ન થઈ નમ્યો હતો, અને તેમને સૂરિપદ રાણપુરમાં ધરણ સંઘપતિએ કરેલા ઉત્સવ પૂર્વક રત્નશેખરસૂરિએ આપ્યું હતું (સોમસૌભાગ્ય સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૩૨ થી ૪૩, ગુરૂગુણરત્નાકર કાવ્ય પૃ. ૧૯-૨૦).

વર્ષ લગભગ આં. જયકીર્તિસૂરિ શિ. ઋષિવર્ધન સૂરિએ જિનેન્દ્રાતિશય પંચાશિકા રચી (ડોસા. ભાવ.) સં. ૧૫૧૩ માં વીરદાસના પુત્ર હમીરના પુત્ર લક્ષ્મીસેને ૧૬ વર્ષની ઉમરે સંઘપટ્ટકપર ટીકા (ગુ. નં. ૭-૧) અને ખ. જિનસાગરસૂરિ શિષ્ય ધર્મચંદ્રગણિએ તોલા રાજાની અભ્યર્થનાથી સિંદૂરપ્રકર કાવ્ય પર ટીકા (ગુ. નં. ૪૮-૨) રચી.

૭૫૧. સં. ૧૫૧૪ માં પૌ. ગુણસાગરસૂરિ-ગુણસમુદ્ર શિ. સત્યરાજગણિએ પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃતમાં શ્રીપાલચરિત્ર કર્યું (ખેડા ભં.) અને ત૦ રત્નશેખરસૂરિના રાજ્યમાં તેમના શિષ્ય ચારિત્રરત્નગણિના શિષ્ય વાચનાચાર્ય હેમહંસગણિએ તે વર્ષમાં ગૂર્જર આશાપલ્લીમાં ઉદયપ્રભસૂરિકૃત આરંભસિદ્ધિ પર વૃત્તિ અને પછીના વર્ષ-સં. ૧૫૧૫ માં હૈમવ્યાકરણમાં આપેલ ૫૭ ન્યાયોમાં બીજા ૮૪ ન્યાયો ઉમેરી-એ રીતે ૧૪૧ ન્યાયની પરિભાષાનો સંગ્રહ કરી, તે પર ત્યારપછી સં. ૧૫૧૬ માં ન્યાયાર્થમંજૂષા નામની ન્યાયબૃહદ્‌વૃત્તિ અમદાવાદમાં રચી (પી. ૪, ૧૭; વે૦ નં. ૭૬) તથા તે વૃત્તિપર ન્યાસ પણ રચ્યો. સં. ૧૫૧૫માં શાંત્યાચાર્યકૃત પૃથ્વીચંદ્ર મહર્ષિ ચરિતની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઇ (પી. ૫, ૧૨૫) સં. ૧૫૧૭ (મુનીંદુતિથિ વત્સરે) બૃ. ત. રત્નસિંહસૂરિ અને ઉદયવલ્લભસૂરિ શિ. જ્ઞાનસાગરસૂરિએ વિમલનાથચરિત્ર (કાં. વડો;) રચ્યું. (ગૂ ભાષાંતર પ્ર. આ. સભા. જુઓ પારા ૭૧૯)

૭૫૨. સં. ૧૫૧૭ માં ત. રત્નશેખરસૂરિ-નંદિરત્ન શિ. રત્નમંડનગણિએ ભોજપ્રબંધ અપરનામ પ્રબંધરાજ (બુહ. ૬ નં. ૭૨૩; વે૦ નં. ૧૭૫૪, પ્ર૦ પંડિત ભગવાનદાસ અમદાવાદ સં. ૧૯૭૮ ગૂ. ભાષાંતર પ્ર. જૈન ધ. સભા ભાવ.) તથા તે અરસામાં ઉપદેશતરંગિણી રચી કે જેમાં કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકતો મળી આવે છે (પ્ર. ય. ગ્રં; ગૂ. ભાષાં. પ્ર. ભી. મા.) સં. ૧૫૧૮ માં ત૦ મુનિસુન્દરસૂરિના શિષ્ય શુભશીલગણિએ શત્રુંજય કલ્પ કથા, અમરચંદે ઉપદેશમાલા પર અવચૂરિ, સં. ૧૫૧૯માં ઉક્ત સાધુસોમે જિનવલ્લભસૂરિના મહાવીરચરિત્ર પર વૃત્તિ-ચારિત્રપંચક વૃત્તિ અને નન્દીશ્વરસ્તવ વૃત્તિ (બાલચંદ

યતિ ભં. કાશી). અને સં. ૧૫૨૦ માં કવિ સંગ્રામસિંહે બુદ્ધિસાગર નામનો સર્વમાન્ય અત્યુપયોગી ગ્રંથ (કાં. વડો; બુહ્ ૨, નં ૨૯૬) એમ ગ્રંથો રચાયા. ઉક્ત સંગ્રામસિંહ માંડવગઢના પ્રસિદ્ધ ઓસવાલ અને માલવાના મહમદ ખીલજીના માનીતા વિશ્વાસપાત્ર ભંડારી હતા.

૭૫૩ સં. ૧૫૨૪ માં પ્રતિષ્ઠાસોમે સોમસૌભાગ્ય નામનું કાવ્ય શ્રી સોમસુંદરસૂરિના ચરિત્રરૂપે રચ્યું. તેમાંથી અનેક ઐતિહાસિક સ્થળો અને વ્યક્તિઓ સંબંધી હકીકતો મળે છે ને તેનો ટુંકસાર આ વિભાગના પ્રથમ પ્રકરણમાં આપ્યો છે.(ગૂ. ભાષાંતર સહિત મુદ્રિત) આ વર્ષમાં ધર્મઘોષ ગચ્છના ધર્મસૂરિના અનુક્રમમાં મહિચન્દ્રસૂરિ શિ. રાજવલ્લભે ષડાવશ્યકવૃત્તિના વાર્ત્તિકમાંની કથા નામે શીલ ઉપરની ચિત્રસેન પદ્માવતી કથા શ્લોકબદ્ધ રચી (ચુનીજી ભં. કાશી સં. કૈ. ૧૦, ૫૮; જિનવિજયનો પ્રશસ્તિ સંગ્રહ; પી. ૩, ૨૧; વે૦ નં. ૧૭) સં. ૧૫૩૦ માં ષડાવશ્યક વૃત્તિ (વાર્ત્તિક) રચ્યું. તથા પ્રાય: તેજ કર્ત્તાએ ભોજપ્રબંધ નામનો ગ્રંથ પણ રચ્યો છે; કે જેમાં ૮ પ્રકરણ છે (મુંજભોજની ઉત્પત્તિ, ધનપાલ પ્રતિબોધ સ્વર્ગગમન વગેરે પ્રકરણનાં નામ છે જુઓ વે૦ નં૦ ૧૭૬૬). સં. ૧૫૨૯માં ત૦સોમસુંદરસૂરિ–સુધાનંદનગણિ શિષ્યે જલ્પમંજરી બનાવી (ભાં. ૬ નં. ૧૩૬૮) સં. ૧૫૩૨ માં ખ૦ સિદ્ધાન્તરૂચિ ઉ૦ ના શિષ્ય વિજયસોમની સહાયતાથી માંડવગઢના જ્ઞાનભંડાર માટે ત્યાંના સંઘવી મંડને (કે જેણે જિનપ્રતિમા આચાર્યપદ આદિની પ્રતિષ્ઠા, તીર્થયાત્રા, સત્રાગાર આદિ પુણ્યકાર્ય કર્યાં હતાં, અને જે મંડનમંત્રીથી ભિન્ન હતો) ભગવતીસૂત્રની પ્રત લખાવી (હા. ભં. પાટણ)

૭૫૪. સં. ૧૫૩૧ માં ધર્મસુન્દરસૂરિ અપર નામ સિદ્ધસૂરિએ શ્રીપાલનાટકગત રસવતી વર્ણન, અને સં. ૧૫૩૫ માં સત્યરાજે પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર ગદ્ય-પદ્ય- ભંગ–શ્લેષમય રચ્યું. સં.૧૫૩૫માં પૂર્ણિમા ગચ્છના જયચંદ્રસૂરિ શિષ્યભાવચંદ્રસૂરિએ૭૦૦૦શ્લોકપ્રમાણ સં. ગદ્યમાં શાન્તિનાથ ચરિત્ર (ગુ. નં. ૬૧–૩) રચ્યું. ઉકેશગચ્છના

મતિસાગર ઉ૦ શિષ્ય વિનયભૂષણે ભાવડાર ગચ્છના સોમદેવમુનિની વિનતિથી રચેલી સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય પર ટીકાની સં. ૧૫૩૧ માં લખાયેલી પ્રત કેશરવિજય ભં. વઢવાણમાં છે. સં. ૧૫૪૦ માં ઉક્ત શુભશીલ ગણિએ શાલિવાહન ચરિત રચ્યું. સં. ૧૫૪૧ માં સિદ્ધાંતસાગરે ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ બનાવી, અને સોમસુંદરસૂરિ–સોમદેવ–ચારિત્રહંસ શિષ્ય સોમચારિત્ર ગણિએ ગુરૂગુણરત્નાકર કાવ્ય (પ્ર. ય. ગ્રં. નં. ૨૪) રચ્યું કે જેમાં મુખ્યપણે ત. રત્નશેખરસૂરિના પટ્ટધર લક્ષ્મીસાગરસૂરિનું વૃત્તાંત છે.તે પારા ૭૨૧થી ૭૨૯માં ટૂંકમાં અપાયું છે.

૭૫૫ ત૦ સુમતિસાધુના રાજ્યે (સં. ૧૫૪૫–૧૫૫૧) જિનહર્ષ શિષ્ય સાધુવિજયે વાદવિજય પ્રકરણ (કાં. વડો.) તથા હેતુખંડન પ્રકરણ (કેશરવિજય ભં. વઢવાણ) રચ્યાં. સુમતિ સાધુના પરમભક્ત શ્રીમાલભૂપાલ–લઘુશાલિભદ્ર એ બિરૂદ વાળા માલવેશ્વર ખલચી ગયાસદીનના ગંજાધિકારી વ્યવહારી સંઘપતિ જાવડની અભ્યર્થનાથી સર્વવિજયે આનંદસુંદર (દશ શ્રાવક ચરિત્ર) નામનો ગ્રંથ રચ્યો (કાં. વડો. તેની સં. ૧૫૫૧ ની પ્રત ભક્તિવિજય ભં. ભાવ૦ માં છે, પી. ૫,૧૯૯). ઉક્ત સાધુવિજયના શિષ્ય શુભવર્દ્ધને પ્રા૦ દશશ્રાવક ચરિત્ર રચ્યું (કાં. છાણી) અને હેમવિમલસૂરિના રાજ્યમાં સં. ૧૫૫૨ માં પ્રા૦ માં વર્દ્ધમાનદેશના (ખેડા ભં.) રચી, તેમજ તે સૂરિના રાજ્યમાં ઋષિમંડલ પર વૃત્તિ કરી (પી. ૪, ૭૮; વે૦ નં. ૧૭૯૭). તે હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય જિનમાણિક્યે પ્રા. માં કૂર્માપુત્ર ચરિત્ર રચ્યું (પી. ૩ નં. ૫૮૮)

૭૫૬ બૃ. ખ૦ જિનસાગરસૂરિ શિષ્ય કમલસંયમ ઉપાધ્યાયે સં. ૧૫૪૪ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર [૪૭૮] પર સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની વૃત્તિ, અને સં. ૧૫૪૯ માં કર્મસ્તવ વિવરણ રચ્યાં; તે ઉપરાંત તેમણે સિદ્ધાંતસારોદ્ધાર સમ્યક્ત્વોલ્લાસ ટિપ્પન (ગૂ. ગદ્યમાં) રચ્યું (બાલ-

૪૭૮ આ કમલસંયમ ઉ૦ ના ઉપદેશથી અણહિલ્લપુર પત્તનમાં સ્થાનાંગ વૃત્તિ સં. ૧૫૭૦ માં જિનહર્ષસૂરિના પટ્ટધર જિનચંદ્રસૂરિના રાજ્યે લખાઈ (સંઘનો ભં. પાટણ)

ચંદ્રયતિ ભં. કાશી; પ્રેમચંદ શેઠ ભં. ભાવ. હા. ભં. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૪૬૩). સં. ૧૫૪૬ માં આંચ૦ ઉદયસાગરે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર દીપિકા રચી.

૭૫૭ સં. ૧૫૫૨ માં આં. સિદ્ધાંતસાગર સૂરિના રાજ્યે તેમના શિષ્ય કીર્ત્તિવલ્લભ ગણિએ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર પૂર્વાચાર્યોએ રચેલ દીપિકા આદિ વૃત્તિઓને અનુસરી ૨૫૯ વ્યાકરણની ઉક્તિ વાળી વૃત્તિ રચી અમદાવાદમાં દીપોત્સવી દિને પૂર્ણ કરી (પી. ૪,૭૬). સં. ૧૫૫૪ માં ત. લક્ષ્મીસાગરસૂરિ–સોમદેવ–રત્નમંડન–સોમજય–ઇંદ્રનંદિ–ધર્મહંસ શિષ્ય ઇંદ્રહંસ ગણિએ ભુવનભાનુ ચરિત્ર (સં. ગદ્ય), સં. ૧૫૫૫ માં શ્રાવકના કૃત્યની 'મણ્હ જિણાણં' વાળી પાંચ ગાથાની સ્વાધ્યાય પર ઉપદેશ કલ્પવલ્લી નામની ટીકા (ગૂ. ભાષાંતર પ્ર૦ જૈ. ધ. સભા ભાવ૦) તથા સં. ૧૫૫૭ માં બલિનરેંદ્ર કથા (કાં. છાણી) રચ્યાં. આ સં. ૧૫૫૭ ના વર્ષમાં વૃદ્ધ ત૦ લબ્ધિસાગરસૂરિએ શ્રીપાલકથા સંસ્કૃતમાં રચી.

૭૫૮ સં. ૧૫૬૯ માં ખ. જિનચંદ્રના કહેવાથી તિલકગણિએ રચેલ (પ્રાકૃત વૃત્તિમાંથી શબ્દસંગ્રહ તરીકે) પ્રાકૃત શબ્દ સમુચ્ચય ખંભાતમાં રચાયો ને લખાયો (ઘોઘા ભં.)સં. ૧૫૭૦ માં ત. સોમજયસૂરિ શિ૦ ઇંદ્રનંદિસૂરિ શિષ્ય સિદ્ધાંતસારે દર્શનરત્નાકર નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો. (જૈ. ગ્રં.) ૧૫૭૧ માં જિનમાણિક્ય કે જેને શતાર્થી સોમપ્રભના મિત્ર કહેવામાં આવ્યા છે[૪૭૯] તેના શિષ્ય અનંતહંસ ગણિએ હેમવિમલસૂરિ રાજ્યે દશદૃષ્ટાન્ત ચરિત્ર રચ્યું (આ. ક. પાલીતાણા). સં. ૧૫૭૨ માં આં. મહિમરત્ન વાચકના શિ. વિનયહંસ કે જેમણે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર ટુંકી વૃત્તિ રચી છે (વે. નં. ૧૪૧૬) તેમણે દશવૈકાલિક સૂત્રપર વૃત્તિ રચી. સં. ૧૫૭૩ માં આગમગચ્છના સિંહદત્તસૂરિના શિષ્ય સોમદેવસૂરિએ સમ્યકત્વકૌમુદી રચી (કાં. છાણી) અને તે વર્ષમાં મહેશ્વરે વિચારરસાયન પ્રકરણ રચ્યું. સં. ૧૫૭૫ માં

૪૭૯ तेषां च विजयराज्ये शतार्थिसोमप्रभप्रभोः सजुषां ।
जिनमाणिक्यगुरूणां प्रसादतः प्राप्तविधेन ॥

કુમારપાલ પ્રતિબોધ રચાયો (બૃ. ટિ.). સં. ૧૫૭૬ માં કુતુબપુરા ત. ઇંદ્રનંદિ સૂરિના પટ્ટધર સૌભાગ્યનંદિ સૂરિએ હમ્મીરપુરમાં રહી મૌન એકાદશી કથા રચી (સુનીજી ભં. કાશી). સં. ૧૫૭૭ માં પૌ. ચંદ્રપ્રભ-ધર્મઘોષ-સુમતિભદ્ર-જયચંદ્ર-ભાવચંદ્ર-ચારિત્રચંદ્ર-મુનિચંદ્રના શિષ્ય વિદ્યારત્ને કુર્માપુત્રચરિત રચ્યુંને તે હર્ષકુલગણિએ શોધ્યું (વિવેક૦ ઉદે૦; કાં. છાણી) સં. ૧૫૭૮ માં લાવણ્યસમય કૃત ગૂજરાતી વિમલપ્રબંધ પરથી વિમલચરિત્ર સંસ્કૃતમાં રચાયું (મુદ્રિત હી. હં.) સં. ૧૫૭૯ માં પાટણમાં ખ૦ મતિસાગર-ધવલચંદ્રના શિષ્ય ગજસારે જિનહંસસૂરિ રાજ્યે વિચારષટ્ત્રિંશિકા-(દંડક ચતુર્વિંશતિ) ને તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા રચી (પ્ર૦ યશો. પાઠ. મહેસાણા; જૈન આ. સભા; વે૦ નં. ૧૬૨૨ ને ૧૬૫૭-૫૮)

૭૫૯ પેથડ (પારા ૬૨૪) અને મંડલિક (પારા ૬૬૯ અને ટિપ્પણ ૪૪૯) ના વંશજ પર્વતે કલ્પસૂત્રની પ્રતો લખાવી તથા ગ્રંથ ભંડાગાર સં. ૧૫૭૧ માં સ્થાપ્યો કે જેની નિશીથ ચૂર્ણિની પ્રત વિદ્યમાન છે (પુરાતત્ત્વ ૧-૧ એક ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ). સં. ૧૫૮૨ માં જાંબૂવાસી શ્રીમાલી અમરસિંહ રાણાએ ૧૧ અંગોની પ્રતો લખાવી કે જે પૈકી વિપાકસૂત્રની પ્રત (ગુ. નં. ૨૭૮) લબ્ધ છે.

૭૬૦ સં. ૧૫૮૨ માં બૃહત્ ખ૦ જિનસમુદ્રસૂરિના પટ્ટધર જિનહંસસૂરિએ 'શીલાંગાચાર્યકૃત સવિસ્તર વૃત્તિને દુર્વિગાહ સમજી સભ્યોના અનુગ્રહ માટે વ્યાખ્યાતાઓ માટે સુખાવહ એવી' આચારાંગ સૂત્રપર દીપિકા રચી (પી. ૪, ૭૩) અને સહજસુંદરે રત્નશ્રાવક પ્રબંધ રચ્યો. સં. ૧૫૮૩ માં ત. હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય હર્ષકુલગણિએ સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર પર દીપિકા નામની ટીકા રચી (વેબર નં. ૧૭૭૭ વે૦ નં. ૧૫૫૦-૫૨; બુહ્. ૩, નં. ૧૪૫); તેમણે બંધ હેતૂદય ત્રિભંગી (કર્મગ્રંથનો એક ભાગ) તથા હેમવિમલ સૂરિના રાજ્યે વાક્યપ્રકાશ ટીકા (લીં.) પણ રચી છે. આ સં. ૧૫૮૩ ના વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ હીરવિજયસૂરિનો જન્મ પાલ્હણપુરમાં થયો.

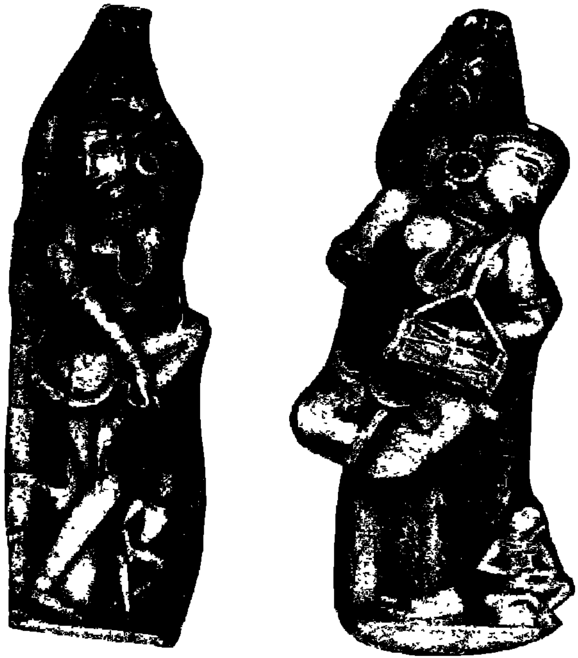
૭૬૧ લઘુ ત. સૌભાગ્યહર્ષના રાજ્યમાં (સં. ૧૫૮૩ થી ૧૫૯૭) ત. રત્નમંડનસૂરિ—આગમમંડન—હર્ષકલ્લોલના શિષ્ય લક્ષ્મીકલ્લોલે સં. ૧૫.. (ગુહમુખ કુજ કિરણમિતે શરચંદ્ર વર્ષે) આચારાંગસૂત્ર પર અવચૂર્ણિ નામે તત્ત્વાવગમા રચી (વે. નં. ૧૩૯૭) અને તેમણે સોમવિમલસૂરિ રાજ્યે (સં. ૧૫૯૭–૧૬૩૭) જ્ઞાતાસૂત્રપર લઘુવૃત્તિ નામે મુગ્ધાવબોધા રચી (વે. નં. ૧૪૭૩)

૭૬૨. સં. ૧૫૯૧ માં ગૂજરાતના બહાદુરશાહ (સં. ૧૫૮૧–૯૨) ના રાજ્યમાં ખંભાતમાં ઉક્ત સૂત્રકૃતાંગ દીપિકાકાર હ૦ ત૦ હર્ષકુલ ગણિ પાસે હેમપ્રાકૃત વ્યાકરણ શીખીને વૃ૦ ત૦ સૌભાગ્ય-સાગરસૂરિ શિષ્ય હૃદયસૌભાગ્યે હેમપ્રાકૃતવૃત્તિ નામે ઢુંઢિકામાં વ્યુત્પત્તિદીપિકા નામની વૃત્તિ રચી (વે૦ નં. ૭૨)

૭૬૩ **અપભ્રંશ સાહિત્ય**—ઉક્ત (પારા ૭૫૨) રત્નમંદિરના ઉપદેશ તરંગિણીમાં કેટલાંક અપભ્રંશ અવતરણો જૂની ગૂજરાતીનાં અવતરણો સહિત આવેલાં છે. યશઃકીર્ત્તિનું ચંદપ્પહ (ચંદ્રપ્રભ) ચરિત્ર આખું અપભ્રંશ કાવ્ય છે. તેનો સમય સં. ૧૫૨૧ માં મૂકી શકાય તેમ છે. સિંહસેન અપરનામ રઇધુએ મહેસરચરિઅ, આદિપુરાણ, શ્રીપા-લચરિત્ર અને સમ્મતગુણનિહાણ અપભ્રંશમાં રચેલ છે તેમજ તેના પ્રદ્યુમ્નચરિત્ર, વ્રતસાર, કરકંડુચરિત્ર, ભવિષ્યદત્ત ચરિત્ર, કારણ-ગુણષોડશી, રત્નત્રયી ષડ્ધર્મોપદેશ, રત્નમાલા આદિ ગ્રંથ અપભ્રંશના સંભવે છે. જયમિત્રકૃત શ્રેણિકચરિત્ર અને તે ઉપરાન્ત દેવનન્દિ મુનિકૃત રોહિણીવિધાન કથા, અને કર્તાના નામ વગરના સુઅંધ દસમી કહા, પાશપઇ કહા, જિનપુરંદર કથા વગેરે દિગંબરકૃત મળી આવે છે. આ રીતે સોળમી સદી સુધી અપભ્રંશ સાહિત્ય ચાલ્યું આવ્યું છે.[૪૮૦]

---

૪૮૦ જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ–પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના રૂપે 'જૂની ગૂજરાતીનો ઇતિહાસ' નામનો મારો નિબંધ પૃ. ૮૪ થી ૯૬.

શિલ્પકલાનો નમુનો—પત્થરની મૂર્ત્તિઓ જેસલમેર. સં. ૧૫૮૩.

[શ્રી. પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

પ્રકરણ ૭ મું.

સોળમી સદીનું ગૂજરાતી સાહિત્ય.

(શાર્દૂલ)

દેવી દેવી નવી કવીશ્વર તણી વાણી અમીસારણી,
વિદ્યાસાયરતારણી મલ ધણી હંસાસણી સામિણી,
ચંદા દીપતિ જીપતિ સરસતિ મઇ વીનવી વીનતી,
બોલું નેમિકુમાર કેલિની રતિ ફાગિઇ કરી રંજતી.

—ધનદેવ ગણિકૃત સુરંગાભિધાન નેમિફાગ સં. ૧૫૦૨

(દોહા)

માતા સરસતિ દેવિ કન્હઈ, એક સુવચન માગું,
જે કવિરાજ આગઈ હુઆઓ, તેહ થકઓ લાગું.

—સંવેગસુંદરકૃત સારશિખામણ રાસ સં. ૧૫૪૮

(વસ્તુ)

આદિ જિણવર આદિ જિણવર પમુહ ચઉવીસ
તિત્થંકર પણમેવિ સવિ, ધરિય ચિત્તિ સરસતિ સામિણિ,
તિહુઅણજણમુખમંડણી, વાગવાણિ વરહંસગામિણિ,
તાસ તણઇ સુપસાઉલઈ, કરસિઉં કવિત રસાલ,
વંકચૂલ રાય પાલીઆ, નીમ ચ્યારિ સુવિસાલ.

—અજ્ઞાત કવિકૃત વંકચૂલ રાસ (૧૬ મી સદી)

૭૬૪. ગૂજરાતી ગદ્ય સાહિત્ય—પ્રત્યે પ્રથમ આવીશું. સં. ૧૫૦૧ માં દેવકુલપાટકમાં (મેવાડના દેલવાડામાં) વૃદ્ધ તપાગચ્છના ભટ્ટારક શ્રી રત્નસિંહ સૂરિના શિષ્ય પં. માણિક્યસુંદરગણિએ મલધારિ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ વિરચિત ભવભાવના સૂત્ર પર, અને તેજ વર્ષમાં ત૦ સોમસુંદરસૂરિ-મુનિસુંદર-જયચંદ્રસૂરિ શિ૦ હેમહંસગણિએ ષડાવશ્યક પર, સં. ૧૫૦૫ ની આસપાસ ત૦ મુનિસુંદરસૂરિ

શિ૦ વિશાલરાજે (તેમજ વિશાલરાજ-સુધાભૂષણના શિષ્ય જિનસૂરે) ગૌતમપૃચ્છા પર, સં. ૧૫૧૩ માં ત૦ સોમસુંદર-રત્નશેખર શિ૦ સંવેગદેવે પિંડવિશુદ્ધિ પર, અને સં. ૧૫૧૪ માં તેમણેજ આવશ્યકની પીઠિકા પર, સં. ૧૫૧૫માં કીર્ત્તિરત્ન-ક્ષાંતિરત્ન શિ૦ ધર્મદેવગણિએ તપોરત્ન ઉપાધ્યાય કૃત ટીકા પર આધાર રાખી ષષ્ઠીશતકપર, સં. ૧૫૧૭ માં મડાહડ ગચ્છના કમલપ્રભ શિ૦ અમરચંદ્રે કલ્પસૂત્ર પર (કે જેની તેજ વર્ષમાં લખેલી પ્રત લીં. દા. ૧૨ પ્રત નં. ૪૨ મોજૂદ છે), સં. ૧૫૨૫ માં ખ. જિનભદ્રસૂરિ-રત્નમૂર્ત્તિ શિ. મેરૂસુન્દર ઉપાધ્યાયે તરૂણપ્રભાચાર્યના બાલાવબોધને અનુસરીને ષડાવશ્યક પર માંડવગઢમાં, તેમજ ત્યાંજ શીલોપદેશમાળા પર, પુષ્પમાલા પ્રકરણ, કલ્પપ્રકરણ, પંચનિર્ગ્રંથી, કર્પૂરપ્રકર, ષષ્ઠીશતક અને યોગશાસ્ત્રપર, સં. ૧૫૨૯ માં વૃદ્ધ તપાગચ્છના જયતિલકસૂરિના શિ. દયાસિંહગણિએ ક્ષેત્રસમાસ પર ગૂજરાતી ભાષામાં બાળાવબોધ રચ્યા. વળી પાંડવચરિત્રની ગૂજરાતીગદ્યમાં સં. ૧૫૯૧ માં લખેલી પ્રત પાટણસંઘના ભંડારમાં છે.

૭૬૫. આ ઉપરાંત પાર્શ્વચંદ્ર અને તેમની શિષ્યપરંપરાએ ભાષામાં રચેલા બાળાવબોધ પર પોતાના સંપ્રદાયનો મોટો આધાર રાખ્યો છે. પાર્શ્વચંદ્રે તંદુલવેયાલી પયન્ના, આચારાંગ પ્રથમસ્કંધ, પ્રશ્નવ્યાકરણ, ઔપપાતિક (ઉવવાઇ), સૂત્રકૃતાંગ-એ સૂત્રોપર, જંબૂચરિત્રપર અને ભાષાના ૪૨ ભેદ પર બાળાવબોધ રચ્યા છે અને પ્રતિમા-સમાચારી આદિ પર ચર્ચા, લોંકાઓ સાથે ૧૨૨ બોલની ચર્ચા કરેલી લખી છે. પાર્શ્વચંદ્ર શિ૦ સમરચંદ્રસૂરિએ સંસ્તારક પ્રકીર્ણક પર, ષડાવશ્યક પર અને ઉત્તરાધ્યયન પર બાળાવબોધ રચેલ છે.

૭૬૬. **ગૂજરાતી જૈન કવિઓમાં**—સોળમા શતકમાં આદિ કવિ શ્રાવક દેપાલ (દેપા)ને ગણી શકાય. તેની કવિતાઓ ૧૫૦૧ થી ૧૫૩૪ સુધીની મળી આવે છે. તે સમયમાં થયેલા નરસિંહ મહે-

તાનો તે સમકાલીન હતો. તેની મોટી કૃતિઓ **જાવડ ભાવડ** (વિક્રમરાજાના વખતના શત્રુંજયના ઉદ્ધાર કરનાર) નો રાસ, શ્રીમહાવીર સમયમાં થયેલા રોહિણેય ચોરનો રાસ, ચંદનબાલાની ચોપાઇ, તથા શ્રેણિક રાજાનો રાસ (લખ્યા સં. ૧૫૨૬ પહેલાં), જંબૂસ્વામી પંચભવ વર્ણન (સં. ૧૫૨૨), આર્દ્રકુમાર ધવલ, સમ્યકત્વ બાર વ્રત કુલક ચોપઇ (સં. ૧૫૩૪) છે અને નાની કૃતિઓમાં સ્થૂલિભદ્ર કક્કા વાળી, સ્થૂલિભદ્ર ફાગ, થાવચ્ચા કુમાર ભાસ, હરિયાળી છે ને તેની રચેલી સ્નાત્રપૂજા પ્રસિદ્ધ છે.

૭૬૭ મુનિસુન્દરસૂરિ શિષ્ય સંઘવિમલે(?) સુદર્શનશ્રેષ્ઠી રાસ તથા આગમ ગચ્છ હેમરત્નસૂરિશિ સાધુમેરૂએ પુણ્યસાર રાસ (સં. ૧૫૦૧), ધનદેવગણિએ સુરંગાભિધાન નેમિફાગ (સં.૧૫૦૨), ત. રત્નશેખરસૂરિ–ઉદયનંદિ શિ૦ સંઘકલશ ગણિએ તલવાડામાં અષ્ટભાષામાં સમ્યકત્વરાસ (સં. ૧૫૦૫), ઉપકેશગચ્છના આનંદમુનિએ ધર્મલક્ષ્મી મહત્તરા ભાસ (સં. ૧૫૦૭), બૃ. ત૦ રત્નસિંહસૂરિ શિષ્યે રત્નચૂડ રાસ (સં. ૧૫૦૯) અને સં. ૧૫૧૬માં જંબૂસ્વામી રાસ રચેલ છે. સં. ૧૫૧૩ માં લખાયેલ આસાયતકૃત હંસવત્સ કથા ચોપઇ મળે છે. આ સમયમાં રત્નાકરે આદિનાથ જન્માભિષેક અને આગમગચ્છીય ગુણરત્નસૂરિ શિષ્ય દેવરત્ને ગજસિંહકુમાર રાસ રચેલ છે.

૭૬૮ આં. જયકીર્ત્તિસૂરિ શિ. ઋષિવર્દ્ધને ચિતોડમાં સં. ૧૫૧૨ માં નલદવદંતિ રાસ, અને ઉ૦ શીલસુંદર શિ૦ મતિશેખરે સં. ૧૫૧૪ માં ધન્નારાસ, સં. ૧૫૩૭ માં કુરગડુ (ક્રૂરઘટ) મહર્ષિ રાસ, અને તે વર્ષમાં મયણરેહા રાસ વળી તે ઉપરાંત નેમિનાથ-વસંતફુલડાં, ઇલાપુત્ર ચરિત્ર બનાવેલ છે. ખ. જિનવર્ધનસૂરિ શિ૦ આજ્ઞાસુંદરે સં. ૧૫૧૬ માં વિદ્યાવિલાસ નરેંદ્ર ચો૦, પૌ૦ સાધુરત્નસૂરિ શિ૦ મલયચંદ્રે સં. ૧૫૧૯ માં ત્રણ કૃતિઓ નામે સિંહાસન બત્રીશી ચો૦, સિંહલસિંહકુમાર ચો૦—અપરનામ ધનદેવ કથા, તથા દેવરાજવત્સરાજ પ્રબંધ અને દિગંબર બ્રહ્મ જિનદાસે સં.

૧૫૨૦ માં હરિવંશરાસ, તેમજ તે અરસામાં તેણે બીજા રાસો નામે યશોધર રાસ, આદિનાથ રાસ, કરકંડુ મુનિ રાસ, હનુમંત રાસ, સમકિત સાર રાસ રચેલ છે.

૭૬૯ જાંબુગ્રામના શ્રીમાલ શ્રાવક પેથાએ (૧૪૯૪-૧૫૪૨ વચમાં) પાર્શ્વનાથ દશ ભવ વિવાહલો, સં. ૧૫૨૧ માં લખમણ શ્રાવકે મહાવીરચરિત સ્તવન, ચિહુંગતિની વેલી અને સિદ્ધાંતસાર-પ્રવચનસાર રાસ, સં. ૧૫૨૩ માં શ્રાવક વચ્છે મૃગાંકલેખા રાસ, નાગેંદ્ર ગચ્છના ગુણદેવસૂરિ શિ. જ્ઞાનસાગરસૂરિએ સં. ૧૫૨૩ માં જીવભવ સ્થિતિ રાસ, અને સં. ૧૫૩૧ માં સિદ્ધચક્ર-શ્રીપાલ રાસ, બૃ. ત. રત્નાકર પક્ષના જ્ઞાનસાગરસૂરિ શિ. ઉદયધર્મના શિષ્ય મંગલ-ધર્મે સં. ૧૫૨૫ માં મંગલકલશ રાસ, દેવકીર્તિએ સં. ૧૫૩૧ માં ધન્નાશાલિભદ્ર રાસ અને આગમગચ્છીય મતિસાગર શિ. ઉદયધર્મે સં. ૧૫૪૩ માં મલયસુંદરી રાસ તથા સં. ૧૫૫૦ માં કથાબત્રીસી રચેલ છે.[૪૮૧]

૭૭૦ લાવણ્યસમયયુગ—લાવણ્યસમય નામના એક નામી જૈનકવિ આ યુગમાં થયેલ છે. તેમનો કાવ્યકાલ સં. ૧૫૪૦ થી શરૂ થાય છે. જન્મ અમદાવાદમાં સં. ૧૫૨૧ માં, દીક્ષા તપગચ્છના લક્ષ્મીસાગર સૂરિ પાસે પાટણમાં સં. ૧૫૨૯ માં લીધા પછી "સરસ્વતી માતાએ કરેલી કૃપા વડે મને સોળમા વર્ષમાં (સં. ૧૫૩૭ માં) વાણી (કવિત્વ શક્તિ) ઉદ્‌ભવી જેનાથી મેં છંદ કવિતા ચોપાઇ અને સુંદર રાસ રચ્યાં, વળી અનેક પ્રકારનાં રાગ રાગણીવાળાં ગીત અને સરસ સંવાદ રચ્યાં, એમ પોતે પોતાના વિમલપ્રબંધની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે. સં. ૧૫૫૫ માં પોતાને પંડિત પદ મળ્યું.

---

૪૮૧ જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૩૭ થી ૬૯ કે જે પરથી તેમજ તે પ્રકટ થયા પછીની મારી વિશેષ શોધને આધારે અત્ર વધુ નામનો નિર્દેશ કર્યો છે.

૭૭૧ **તેમની કૃતિઓ**-સિદ્ધાંત ચોપઇ કે જેમાં લોંકા મતનું ખંડન કર્યું છે. સં. ૧૫૪૩ (મુદ્રિત જૈનયુગ વૈશાખ-જ્યેઠ સં. ૧૯૮૬ નો સંયુક્ત અંક), સ્થૂલિભદ્ર એકવીશો નામનું એક ટૂંકું રસિક કાવ્ય સં. ૧૫૫૩, ગૌતમ પૃચ્છા ચોપઈ સં. ૧૫૫૪ માં રચી. નાની કૃતિઓમાં નવપલ્લવ પાર્શ્વનાથ સ્ત. સં. ૧૫૫૮, અને સં. ૧૫૬૨ માં વામજમાં આલોયણ વિનતિ, સેરીસા પાર્શ્વસ્તવ, નેમિનાથ હમચડી, રાવણ મંદોદરી સંવાદ, વૈરાગ્ય વિનતિ રચી. સં. ૧૫૬૪ માં રંગરત્નાકર નેમિનાથ પ્રબંધ વિવિધ છંદમાં અને સં. ૧૫૬૭ માં સુરપ્રિય કેવલી રાસ રચ્યા.

૭૭૨ ઐતિહાસિક પ્રબંધમાં સં. ૧૫૬૮ માં વિમલ મંત્રીના પર વિમલ પ્રબંધ (શ્રી મણિલાલ બ. વ્યાસે સંપાદિત કરી પ્રકટ કર્યો છે), સુમતિ સાધુ સૂરિ વિવાહલો (તેમની દીક્ષાના વર્ણન રૂપ) અને સં. ૧૫૮૯ માં ત્રણ પ્રબંધ જેવા રાસ નામે ખિમ ઋષિ, બલિભદ્ર અને યશોભદ્રસૂરિ રાસ રચી અમદાવાદમાં પૂર્ણ કર્યા. (મુદ્રિત ઐ. રાસ સંગ્રહ.)

૭૭૩ દેવરાજ વચ્છરાજ ચોપઇ કતપુર (કુતુબપરા) માં રચી, તેની સં. ૧૫૭૫ માં લખેલી પ્રત મળે છે. ૧૫૭૫ માં કરસંવાદ, ૧૫૮૫ (૮૬) અંતરિક્ષ પાર્શ્વસ્તવ આદિ પુષ્કળ નાની કૃતિઓ મળે છે.[૪૮૨] આ ઉચ્ચ પ્રતિના સંસ્કારી કવિનું વિસ્તૃત વર્ણન સ્વ. મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસે કરેલું સાહિત્ય સંસદ તરફથી પ્રસિદ્ધ થનાર છે એટલે વિશેષ અત્ર વિવેચન કર્યું નથી. તેમણે આ સમયમાં જેટલી સુંદર કૃતિઓ રચી છે તેટલી કૃતિઓ કોઇ જૈન કવિએ રચી નથી તેથી આ સમયને 'લાવણ્યસમય યુગ' એ નામ આપીશું તો અસ્થાને નહીં ગણાય.

૭૭૪ આ સમય દરમ્યાન અન્ય કવિઓ કૃત ભાષાકાવ્યકૃતિઓ જોઇએ:-ઉપદેશ રૂપે કોરંટગચ્છના સર્વદેવસૂરિ શિ. નન્નસૂરિએ વિચાર-

૪૮૨ જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૬૮ થી ૮૮.

ચોસઠીનું ટુંકું કાવ્ય સં. ૧૫૪૪ માં અને વડતપ ગચ્છના જિનરત્નસૂરિ–જયસુંદર શિ૦ સંવેગસુંદરે સારશિખામણ રાસ નામની મોટી કૃતિ સં. ૧૫૪૮ માં રચી છે. વાર્તા રૂપે ઉપકેશ ગચ્છના રત્નસમુદ્ર શિ૦ સહજસુંદરે ૧૫૮૨ આસપાસ શુકરાજ સાહેલી રચી છે.

૭૭૫ જૈન પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી કથા રૂપે અનેક કાવ્ય કૃતિઓ મૂકાઈ છે. બિવંદણિક ગચ્છના દેવગુપ્તિસુરિ શિ૦ સિંહકુલે ૧૫૫૦ માં મુનિપતિ રાજર્ષિ ચો૦, અને તે આસપાસ સાંડેર ગચ્છના સુમતિસૂરિ શિ૦ શાંતિસૂરિએ સાગરદત્ત રાસ, કક્કસૂરિ શિ૦ કીર્તિહર્ષે ૧૫૫૧ માં સનત્કુમાર ચો૦, તે અગર કોઇ બીજા કક્કસૂરિના શિષ્યે કુલધ્વજકુમાર રાસ, આગમ ગચ્છના કલ્યાણરાજ શિ૦ ક્ષમાકલશે તેજ વર્ષમાં સુંદર રાજાનો રાસ, અને સં. ૧૫૫૩ માં તેમણે ઉદયપુરમાં લલિતાંગકુમાર રાસ, મૂલપ્રભે ગજસુકુમાર સંધિ, તથા પૌ૦ મુનિચંદ્રસૂરિ શિ૦ જયરાજે મત્સ્યોદર રાસ, સં. ૧૫૫૪ માં પૌ૦ સૌભાગ્યરત્નસૂરિ શિ૦ ધર્મદેવે હરિશ્ચંદ્ર રાસ, સં. ૧૫૫૫ માં ત૦ હેમવિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય કુશલસંયમે હરિબળનો રાસ, સં. ૧૫૫૬ માં નેમિકુંજરે ગજસિંહરાય રાસ, ૧૫૫૭ લગભગ વડ ત૦ લબ્ધિસાગરે ધ્વજભુજંગ કુમાર ચોપાઈ, સં. ૧૫૫૭ માં ત૦ હેમવિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય હર્ષકુલે લાસમાં વસુદેવ ચોપઇની રચના કરી.

૭૭૬. સં. ૧૫૬૧ માં ઉપકેશગચ્છના કક્કસૂરિના પ્રશિષ્ય ધર્મરૂચિએ અજાપુત્ર ચો૦, ઉપર્યુક્ત ધર્મદેવે પણ તેજ વર્ષમાં સીણીજમાં અજાપુત્ર રાસ, અને સાંડેરગચ્છના ઉક્ત શાંતિ સૂરિ શિ૦ ઇશ્વરસૂરિએ દશપુર–મંદસોરમાં લલિતાંગચરિત્ર, સં. ૧૫૬૩ માં અમ્માહડ ગચ્છના મુનિસુંદરસૂરિ શિ૦ પદ્મસાગરે કયવન્ના ચો., સં. ૧૫૬૫ માં મંગલપુર (માંગરોળ)માં જ્ઞાને વંકચૂલનો રાસ, સં. ૧૫૬૭ માં ખ૦ જિનચંદ્રસૂરિ પ્રશિષ્ય ધર્મસમુદ્રે સુમિત્રકુમાર રાસ, સં. ૧૫૬૮ માં લખાયેલ લક્ષ્મણ કૃત શાલિભદ્ર વિવાહલો, સં. ૧૫૬૯ માં ઉપકેશગચ્છના દેવકલ્લોલ શિ૦ દેવકલશે ઋષિદત્તા ચો.,

સં. ૧૫૭૧ માં ત. હેમવિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય સુરહંસ શિ. લાવણ્યરત્ને દેવગિરિમાં વત્સરાજ દેવરાજરાસ, સં. ૧૫૭૨ માં આણંદપાલ શ્રાવકે મહીપાલનો રાસ અને ઉપકેશગચ્છના રત્નસમુદ્ર શિ૦ સહજસુંદરે ઋષિદત્તા રાસ, અને તે સહજસુંદરના રત્નસારરાસ, (સં.૧૫૮૨) તથા આત્મરાજરાસ સં. ૧૫૮૩ અને પરદેશી રાજાનો રાસ, ઉક્ત ધર્મસમુદ્રે સં. ૧૫૭૩ માં પ્રભાકર ગુણાકર ચો., વડતપગચ્છના સૌભાગ્યસાગરસૂરિ શિષ્યે ચંપકમાલા રાસ સં. ૧૫૭૮ માં, અને આશરે સં. ૧૫૭૯ માં સાધુરત્નસૂરિકૃત કયવન્નારાસ, સં. ૧૫૮૦ માં કોરંટગચ્છના કક્કસૂરિ શિ૦ ભુવનકીર્ત્તિએ કલાવતિચરિત્ર સં. ૧૫૮૩માં, ઉપકેશગચ્છના સિદ્ધસૂરિ પ્રશિષ્ય વિનયસમુદ્રે વિકાનેરમાં આરામશોભા ચો., સં. ૧૫૮૪માં શ્રાવક ભીમે અગડદત્ત રાસ અને ઉક્ત ધર્મસમુદ્રે કુલધ્વજ રાસ, આ સમયમાં શાંતિસૂરિ શિ૦ નરશેખરે પાર્શ્વનાથ પત્ની પ્રભાવતીહરણ, સં. ૧૫૮૭ સાંડેરગચ્છના ઉક્ત ઇશ્વરસૂરિના શિ. ધર્મસાગરે આરામનંદન ચો., સં. ૧૫૮૮ લગભગ પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ શિ. સમરચંદ્રે શ્રેણિકરાસ, સં. ૧૫૯૦ પહેલાં સેવક કૃત ઋષભદેવધવલપ્રબંધ, સં. ૧૫૯૧ માં આનંદપ્રમોદ કૃત શાંતિજિન વિવાહલો, અને ત. સૌભાગ્યહર્ષસૂરિ શિ. સોમવિમલસૂરિએ ધમ્મિલરાસ, આદિ બનાવેલ છે.

૭૭૭ સં. ૧૫૯૩ માં પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ શિ. બ્રહ્મે (વિનયદેવસૂરિએ) સુસઢ ચોપઇ, સં. ૧૫૯૪ માં ગંધારમાં ત. સૌભાગ્યહર્ષ સૂરિ રાજ્યે જયકલ્યાણના શિષ્યે કૃતકર્મરાજાધિકાર રાસ અને ખ૦ સાધુહર્ષ શિ. રાજશીલે અમરસેન વયરસેન ચો૦, સં. ૧૫૯૫ માં આગમગચ્છના કવિયણે શાંતજ ગામમાં તેતલી મંત્રી રાસ, સં. ૧૫૯૭ પહેલાં અજ્ઞાત કવિએ પૃથ્વીચંદ્ર ગુણસાગરરાસ, સં. ૧૫૯૭ માં ઉક્ત બ્રહ્મે ચાર પ્રત્યેકબુદ્ધ ચો૦, સં. ૧૫૯૯ માં ઉક્ત વિનયસમુદ્રે તિમરામાં અંબડ ચો૦ તેમજ ખ. વિવેકરત્ન સૂરિ પ્રશિષ્ય રાજરત્નસૂરિએ હરિબલ માછી ચો. તથા ૧૬૦૦ લગભગમાં બ્રહ્માણ ગચ્છના વિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય ભાવ ઉપાધ્યાયે હરિશ્ચંદ્ર રાસ રચેલ છે.

૭૭૮ નેમિનાથના અને સ્થૂલિભદ્રનાં રસિક ચરિત્રોએ સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય પરંપરાના રત્નમંડન ગણિને તથા ધનદેવગણિને, અને સોમસુંદરસૂરિને રસિક કાવ્ય રચવાની પ્રેરણા કરી હતી. તેજ પ્રમાણે ત્યાર પછી–અને ખાસ કરી વલ્લભીસંપ્રદાયના ઉદ્ભવ અને પ્રચાર પછી અનેક જૈન કવિઓને તે બંનેની વસ્તુ લઇ તે પર કાવ્ય રચવાની પ્રેરણા થઈ છે. આ સમયમાં નેમિનાથ સંબંધે ઉક્ત લાવણ્યસમયે વિધ વિધ છંદમાં રંગરત્નાકર નેમિનાથ પ્રબંધ નામનું કાવ્ય સં. ૧૫૬૪ માં રચ્યું, તેજ પ્રમાણે ઉક્ત સહજસુંદરે વિધવિધ છંદમાં ગુણરત્નાકરછંદ સં. ૧૫૭૨ માં સ્થૂલિભદ્રના ચરિત્ર રૂપે સુંદર કાવ્ય રચ્યું; વળી સં. ૧૫૭૭ આસપાસ મુનિચંદે રચેલ રસાઉલો નામનું પ્રાકૃત કાવ્ય પ્રાયઃ આ સંબંધે છે. લાવણ્યસમયે નેમનાથ હમચડી રચી, અને સ્થૂલિભદ્રના સંબંધમાં સ્થૂલિભદ્ર એકવીસો રચ્યો સં. ૧૫૯૬ પહેલાં આં. ગજસાગરસૂરિશિ૦ પુણ્યરત્ને નેમિરાસ–યાદવરાસ, અને ૧૬૦૦ લગભગ ઉક્ત બ્રહ્મે નેમિનાથનો વિવાહલો ૪૪ ઢાલમાં રચેલ છે. ઉક્ત પદ્મસાગરે આશરે ૧૫૬૩ માં સ્થૂલિભદ્ર અઠાવીસો અને શુભવર્દ્ધન શિષ્યે સ્થૂલિભદ્રરાસ સં. ૧૫૭૫ માં રચેલ છે–બુધરાજે ૧૫૮૯ માં મદનરાસ રચેલ છે.

૭૭૯ જૈન દર્શનનાં નવતત્ત્વો પર રાસ ભાવસાગરસૂરિ શિષ્યે પાટણમાં સં. ૧૫૭૫ માં, જૈન ધર્મનાં ચાર પર્વોપર ચતુઃપર્વી રાસ આં. ચંદ્રલાભે સં. ૧૫૭૨ માં, અને દીવાળી પર્વપર રાસ ધર્મસિંહે સં. ૧૫૯૬ પહેલાં, રાત્રિભોજન ત્યાગના વ્રત ઉપર ધર્મસમુદ્રે સં. ૧૫૮૪ આસપાસ, બાર વ્રતપર ચોપઇ ગજલાભે સં. ૧૫૯૭ માં, આરાધનાપર પાર્શ્વચંદ્રસૂરિએ ૧૫૯૨ માં અને ત. સૌભાગ્યહર્ષ સૂરિ રાજ્યે જયકલ્યાણના શિષ્યે કૃતકર્મ રાજાધિકાર રાસ ગંધારમાં સં. ૧૫૯૪માં, તેમજ લાવણ્યદેવે કર્મવિવરણરાસ રચેલ છે. જૈન વિશ્વવિદ્યા સંબંધી લઘુ ક્ષેત્ર સમાસ પર આગમ ગચ્છના ગુણમેરુ શિ૦ મતિસાગરે પાટણમાં સં. ૧૫૯૪ માં ચોપઇ રચી છે. જૈનના ઉપદેશાત્મક ઉત્તરાધ્યયન

સૂત્રનાં ૩૬ અધ્યયન પર ઉપાધ્યાય રાજશીલે છત્રીસ ભાસ અને સં. ૧૬૦૦ લગભગમાં બ્રહ્મમુનિએ ૩૬ સઝાય રચી છે.

૭૮૦ લાવણ્યસમયે જેમ કરસંવાદ રચ્યો છે તેમ સહજસુંદરે યૌવનજરા સંવાદ રચ્યો છે.

૭૮૧. **લોકકથાનું સાહિત્ય**-ભાષામાં વિશેષ થતું જોવામાં આવે છે. જૈનેતર કવિ નરપતિએ સં. ૧૫૪૫ માં સો કડીની નંદબત્રીશી રચી ને તેના પર જરા વિસ્તાર કરી ત. હેમવિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય સિંહ (સંઘ)કુલે સં. ૧૫૬૦ માં તેજ સ્વરૂપમાં તે કથાને ૧૭૨ કડીમાં મૂકી. લાવણ્ય(સમય) મુનિએ સં. ૧૫૪૮ માં ૧૪૮ કડીમાં રચેલી નંદબત્રીશી હમણાં પ્રાપ્ત થઇ છે. સ્વતંત્ર પ્રયત્નો તરીકે જિનહર્ષે વિક્રમ પંચદંડ રાસ રચ્યો કે જે શામળભટ્ટની પંચદંડની વાત સાથે સરખાવી શકાય. સં. ૧૫૬૩ માં ઉક્ત રાજશીલ ઉપાધ્યાયે ચિત્રકૂટમાં વિક્રમાદિત્ય ખાપરા રાસ રચ્યો. પૌ. વિનયતિલકસૂરિ શિ૦ ઉદયભાનુએ સં. ૧૫૬૫ માં વિક્રમસેન રાસ રચ્યો તે સંબંધે સ્વ. મણિલાલ વ્યાસે લખ્યું છે કે "તે ૫૬૬ ટુંકનો પ્રબંધ છે તે દરેક રીતે શામળભટ્ટની વાતો સાથે હરીફાઈ કરે તેવો છે; અર્થાત્ આ પ્રબંધની રચના શામળભટ્ટની વાતોથી ઉતરતા પ્રકારની નથી" સં. ૧૫૯૬ માં સ્વર્ગવાસ પામેલા ત૦ આનંદવિમલ સૂરિના શિષ્ય ધર્મસિંહે પણ વિક્રમ રાસ રચેલો નોંધાયો છે. આશરે સં. ૧૫૬૨ માં કડવાએ અને સં. ૧૫૬૩ માં ઉક્ત પદ્મસાગરે લીલાવતી સુમતિવિલાસ રાસ રચ્યા છે. બ્રહ્માણ ગચ્છના ઉક્ત ભાવ ઉપાધ્યાયે મુનિરત્ન સૂરિના સં. અંબડચરિત્ર પરથી અંબડરાસ રચ્યો છે.

૭૮૨. આ લોકકથાસાહિત્યને જૈનો મૂળથી ખેડતા આવ્યા છે. ઐતિહાસિક પ્રબંધો રચવાની પ્રણાલિકા તેમણે પાડી હતી અને તે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના દ્વયાશ્રય કાવ્ય પછી શરૂ થયેલી છે. આ પરથી તેમજ સત્તરમા સૈકામાં જૈનોએ વિશેષ ખેડેલ લોકસાહિત્યપરથી અઢારમા શતકમાં થયેલ શામળભટ્ટ લોકકથાનો આદિ પ્રવર્તક છે એમ હવે કહી નહિ શકાય. સત્તરમા શતકમાં પણ આવું ઘણું સાહિત્ય

જૈનકૃત મળી આવે છે તે તે શતકમાં જણાવીશું. વળી આ જૈનેતર કવિઓ પોતાની વસ્તુ પોતાથી પૂર્વગામી જૈનકૃતિઓ પરથી પણ લેતા હોય, યા જૈન કે જૈનેતરનો સામાન્ય આશ્રય સંસ્કૃત ગ્રંથોનો પણ હોય—એ એક બીજાને સરખાવવાથી સમજી શકાશે.

૭૮૩. જૈનો પોતાના આચાર્ય, મહાપુરૂષો, મંદિરો, તીર્થો આદિનો ઇતિહાસ પણ કવિતામાં મૂકતા. શ્રી મહાવીરના પ્રશિષ્ય જંબૂ સ્વામી માટે ઉક્ત રત્નસિંહસૂરિ શિષ્યે સં. ૧૫૧૬ માં જંબૂ સ્વામી રાસ, ઉક્ત સહજસુંદરે સં. ૧૫૭૨ માં જંબૂ અંતરંગરાસ (વિવાહલો), તે જંબૂસ્વામીની પાટપર થયેલા વજ્રસ્વામીનો રાસ ઉક્ત ધર્મદેવે સં. ૧૫૬૩ માં રચેલ છે: તે પ્રાચીન પુરૂષોની વાત એક બાજુએ રાખીએ, પણ બીજી બાજુ તપાગચ્છના હેમવિમલસૂરિ સંબંધી ફાગ તેમના પ્રશિષ્ય હંસધીરે સં. ૧૫૫૪ માં, અને તેમના બીજા પ્રશિષ્ય હંસસોમે પૂર્વ દિશામાં આવેલાં જૈન તીર્થો અને મંદિરો સંબંધે પૂર્વ દેશ ચૈત્યરાસ સં. ૧૫૬૫ માં, તેમના ત્રીજા શિષ્ય અનંતહંસે ઇડરગઢના ચૈત્યોનાં વર્ણન રૂપે ઇલા પ્રાકાર ચૈત્યપરિપાટી સં. ૧૫૭૦ લગભગ, ખીમાએ શત્રુંજયનાં મંદિરોની શત્રુંજય ચૈત્યપરિપાટી, આં૦ ભાવસાગરસૂરિ શિ૦ લાભમંડને ધનસાર પંચશાલિનો રાસ સં. ૧૫૮૩ માં, પાર્શ્વચંદ્રે વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ સં. ૧૫૯૭ માં અને તેજ વર્ષમાં ત૦ આનંદવિમલસૂરિનો રાસ ત૦ વિજયદાનસૂરિ શિ૦ વાસણે રચેલ છે. ઉક્ત બ્રહ્મ મુનિએ સુધર્મગચ્છ પરીક્ષા ચોપઇ સં. ૧૬૦૦ લગભગમાં રચી છે તેમાં આચાર્યોનો ટુંક ઉલ્લેખ રૂપે પરંપરાગત વૃત્તાંત છે. લાવણ્યસમયના વિમલ-પ્રબંધ સંબંધે અગાઉ કહેવાઇ ગયું છે.

૭૮૪. એક સુંદર ભાષાંતર અત્રે નોંધવા યોગ્ય છે. જૈનેતર બિલ્હણકવિ કૃત સંસ્કૃત બિલ્હણ પંચાશિકા અને શશિકલા પંચાશિકા સોળમા શતકના પ્રારંભે લગભગ થયેલ જ્ઞાનાચાર્ય નામના જૈન સાધુએ હૃદયંગમ ભાષામાં અવતારી છે.

૭૮૫. આ શતકમાં જૈનેતર ગૂજરાતી કવિઓમાં નરસિંહ મહેતા (કાવ્યકાલ ૧૫૧૨ થી ૧૫૩૭ લગભગ), ભાલણ (કાવ્યકાલ સં. ૧૫૧૫ થી ૧૫૭૦ લગભગ), કેશવ ૧૫૨૯, ભીમ ૧૫૫૦, નાકર (લગભગ ૧૫૫૦–૧૬૩૨) થયેલા ઉપલબ્ધ થાય છે, જ્યારે જૈન ગૂર્જર કવિઓ વર્ષાનુક્રમે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કેટલા બધા થયા છે તે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય તેમ છે. સ્તવનો આદિ તેમજ બીજી નાની–ટૂંકી કૃતિઓ તો પાર્શ્વચંદ્ર આદિ જ્ઞાત અજ્ઞાત ઘણાઓએ ઘણી રચી છે કે જેનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવામાં આવ્યો નથી.[૪૮૩]

૭૮૬. 'ઓસવાળમાં લાવી જૈન બનાવવાનો છેલ્લામાં છેલ્લો બનાવ સં. ૧૬૦૦ માં બન્યો. એ પછી એ પ્રથા બંધ પડી ગઈ–કારણ એમ થયું કે જૈન ધર્મમાં અંદર અંદરનો વિરોધ બહુ પ્રબળ થઇ પડયો. ખરતરગચ્છ અને તપાગચ્છ વચ્ચે વૈમનસ્ય અને ધૃણા હતાં. સામાન્ય રીતે ખરતરગચ્છીય સાધુઓ મારવાડ મેવાડમાં વિહ-રતા અને તપાગચ્છીય ગૂજરાતમાં વિહરતા. વળી અમદાવાદમાં લોંકાશાહે સ્થાપેલો સંપ્રદાય મૂર્તિપૂજા અને તેના ઉપદેશક સાધુઓનો પ્રબળ હરીફ થઈ પડયો. અંદર અંદરના વિખવાદથી ધર્માચાર્યોનું મહત્ત્વ ઘટયું અને તેમના હાથ નિર્બળ થઇ ગયા.'[૪૮૪] આવા સમયે તે સર્વનું નિવારણ કરવા અને ધર્મસ્થિતિનું પુનઃ સ્થાપન કરવા અર્થેજ હીરવિજયસૂરિ થયા હોય નહીં એમ લાગી આવે છે. તેમના સંબંધી હવે વિવેચન કરીશું.

૭૮૭. ધર્મનો ઉદ્યોત મહાન્ નૃપોને પ્રતિબોધી ધર્મસંમુખ કરવાથી ઘણો થાય છે કારણ કે 'यथा राजा तथा प्रजा'–જેવો રાજા તેવી પ્રજા થાય છે, અને 'राजा कालस्य कारणं'–રાજા કાલનું કારણ

૪૮૩ જુઓ સોળમી સદીના જૈન કવિઓ માટે 'જૈનગૂર્જર કવિઓ' પ્રથમ ભાગ પૃ. ૩૭ થી ૧૮૦.

૪૮૪ સ્વ. મણિલાલ બ. વ્યાસ કૃત. 'શ્રીમાળી (વાણીઆ)ઓના જ્ઞાતિભેદ' પૃ. ૮૧.

છે અર્થાત્ જમાનાને બદલી નાંખવામાં રાજા એ પ્રબલ નિમિત્તભૂત છે. આના દૃષ્ટાંતમાં શ્રીમન્ મહાવીર ભગવાને મગધરાજ શ્રેણિકને પ્રતિબોધ્યા હતા; તથા તેમની પરંપરામાં અનેક આચાર્યોએ અનેક નૃપોને ધર્મસંમુખ કર્યા. તે સર્વમાં છેલ્લો પ્રસિદ્ધ દાખલો શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાયઃ સિદ્ધરાજ જયસિંહને અને પૂર્ણ રીતે કુમારપાલ રાજાને પ્રતિબોધ્યાનો છે. ત્યાર પછી જૈન ધર્મની અહિંસાની ઉંડી છાપ અકબર બાદશાહ ઉપર પાડવામાં હીરવિજયસૂરિએ મુખ્યપણે ભારે ભાગ ભજવ્યો છે અને તેમના શિષ્યોએ પણ તેમાં પૂર્તિ કરી છે. આથી આ પછીના એક શતકના યુગને તે સૂરિના નામપરથી 'હૈરક યુગ' કહેવામાં આવ્યો છે.

વિભાગ ૬ ઠ્ઠો.

હૈરકયુગ [સં. ૧૬૦૧ થી ૧૭૦૦]

'ભાષા' સાહિત્યનો મધ્યકાલ.

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।
सत्यपूतं वदेद्वाक्यं मनःपूतं समाचरेत् ॥

—બરાબર નજર રાખી ડગલું ભરવું, વસ્ત્રગાળ જળ પીવું, સત્યથી પવિત્ર થયેલું વાક્ય વદવું અને મનની પવિત્રતાપૂર્વક આચરણ કરવું.

[નીતિશાસ્ત્ર–મનુસ્મૃતિ. હીરસૌભાગ્ય ટીકા પૃ. ૬૫૦]

कविता वनिता गीतिः स्वयमेवागता वरम् ।
बलादाकृष्यमाणापि सरसा विरसा भवेत् ॥

--કવિતા, વનિતા, સંગીત (ગાન) સ્વયમેવ આવે તો સારાં; બલથી ખેંચવામાં આવે તો રસવાળાં હોય તે પણ નિરસ બને છે.

[સૂક્ત. હીરસૌભાગ્ય ટીકા પૃ. ૬૮૧]

દેવવિમલ નામના સ્વદેશાભિમાની કવિ ગૂર્જરાતના વર્ણનમાં (પોતાના હીરસૌભાગ્ય કાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં) કહે છે કે—

तद्दक्षिणार्धे सुरगेहगर्वसर्वंकषो गूर्जरनीवृदास्ते ।
श्रियेव रन्तुं पुरुषोत्तमेन जगत्कृताकारि विलासवेश्म ॥२३॥
अशेषदेशेषु विशेषितश्री यो मंजिमानं वहते स्म देशः ।
आक्रान्तदिक्चक्र इवाखिलेषु वसुंधराभर्तृषु सार्वभौमः ॥२४॥

—તે (ભરતક્ષેત્ર)ના દક્ષિણ અર્ધભાગમાં સ્વર્ગના ગર્વનું સર્વ રીતે અપહરણ કરનાર ગૂર્જર દેશ એવો છે કે જાણે પુરુષોત્તમ–વિષ્ણુ સાથે લક્ષ્મીને ક્રીડા કરવા માટે જગત્કર્ત્તાએ બનાવેલું વિલાસભવન. જેમ સર્વ ભૂમિના ધણી–સાર્વભૌમ ચક્રવર્ત્તિ આક્રાન્ત–સ્વબળથી દિક્ચક્ર જીતેલું હોવાથી સર્વ ભૂપાલોમાં વિશેષ શ્રીમાન્ હોય છે તેમ સર્વ દેશોમાં આ (ગૂર્જરમંડલ) દેશ પોતાના મહત્વથી દિશાઓના ચક્ર–મંડલને આક્રાન્ત–વ્યાપ્ત કરેલું હોવાથી સાર્વભૌમ–પેઠે વિશેષ શ્રીમાન્–ધનધાન્યાદિકથી સંપત્તિમાન્ દેશ તરીકે ચારુતા--સુંદરતા વહે છે.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર કહે છે કે "ગૂજરાતની ગીર્વાણ વાગ્દેવીની સેવા અલ્પ નથી અને તેથી આપણે પણ દેવવિમલગણિના શબ્દોમાં સહજ ફેરફાર કરીને સાભિમાન આનન્દપૂર્વક કહીશું કે આપણો દેશ તે—

गीर्वाणवाचः पुरुषोत्तमेन जगत्कृताकारि विलासवेश्म ।

='જગત્કર્તા પરમાત્માએ આ દેશને ગીર્વાણવાગ્દેવીનું વિલાસભવન બનાવ્યો છે—"

વિભાગ ૬ ઠ્ઠો.

હૈરકયુગ

સં. ૧૬૦૧ થી ૧૭૦૦

પ્રકરણ ૧ લું.

હીરવિજયસૂરિનું વૃત્તાંત.

गच्छेऽस्मिन्नथ चारुहीरविजया भट्टारकत्वं गता
  निर्ग्रन्थान् द्विसहस्रमानगणितान् संशिक्षयन्त्याहृताः ।
वाक्यै र्हृद्रुचितै र्मितै र्हितकरै र्जैनैरिवाकर्कशै-
  श्चारित्रोपकृतिप्रदानविधिना सन्तोषयन्ति क्रमात् ॥३८॥
देशे यत्र पुरेषु येषु विहृतिं चक्रुस्त्विमे सूरयः
  सप्तक्षेत्रधनव्ययो धनिकृतस्तत्राऽभवत्तेषु वा ।
जीवाऽमारिरहर्निशं व्रतकृति र्दीनोध्धृतिर्भाविनां
  प्रासादोद्धरणं च भक्तिकरणं साधर्मिकाणां पुनः ॥३९॥

× × × ×

ईदृग् देव इहाऽस्ति बिम्बरचनाध्येयोऽधुना सिद्धिद-
  श्चित्ते मे सुगुरुस्तु संयमधनः स्वान्यात्मतुल्याशयः ।
मित्रे शत्रुचये समोऽश्मनि मणौ क्षैणे तृणौघे पुन-
  र्नाम्ना साम्प्रतमस्ति हीरविजयाचार्यः सुसाधूत्तमः ॥१३१॥

—पद्मसागर–जगद्गुरुकाव्यं. सं. १६४६

—આ ગચ્છમાં સુન્દર એવા હીરવિજય ભટ્ટારકપણાને પામ્યા કે જેઓ આદર પામીને બે હજાર જેટલા નિર્ગ્રન્થ-સાધુઓને સંશિક્ષણ આપે છે અને ક્રમે હૃદયરૂચિર મિત હિતકર અને જિનની પેઠે અકર્કશ વાક્યોથી ચારિત્ર એટલે દીક્ષા રૂપી ઉપકારના પ્રદાનની વિધિવડે સંતોષ પમાડે છે.

—જે જે દેશમાં જે જે શહેરમાં આ સૂરિએ વિહાર કર્યો ત્યાં ત્યાં ધનિકોએ સાતે ક્ષેત્રોમાં ધનનો વ્યય કરતા, તથા જીવની અમારિ, હમેશાં વ્રતગ્રહણ, દીનોનો ઉદ્ધાર, ભવિકોથી પ્રાસાદોનો ઉદ્ધાર અને સ્વધર્મીઓની ભક્તિનું કાર્ય થતાં હતાં.

—(ચાંપાબાઈ અકબરને કહે છે કે) આવા અમારા દેવ છે કે જેની પ્રતિમા રચીને જેનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ અને જે સિદ્ધિ આપે છે, તથા અમારા ચિત્તમાં હમણાં સુગુરૂ તો સુસાધુઓમાં ઉત્તમ એવા હીરવિજયાચાર્ય નામના છે કે જેનું ધન તે સંયમજ છે, જેનો આશય પોતાના અને પારકાને આત્મતુલ્ય ગણવાનો છે, અને જેઓ મિત્ર અને શત્રુના સમૂહને, પથ્થર અને મણિને, સ્ત્રી અને તૃણમાં સમદૃષ્ટિ છે.

૭૮૮. આચાર્ય સંબંધી વૃત્તાંત આપતાં સમકાલીન સાધનો અનેક છે[૪૮૫] તેથી તેમની સવિસ્તર હકીકતો પુષ્કળ મળી શકે છે કે

---

૪૮૫ સંસ્કૃતમાં ૧ સં. ૧૬૪૬ માં પદ્મસાગરકૃત જગદ્‌ગુરૂકાવ્ય, જે કાવ્ય હીરવિજયસૂરિ અકબર બાદશાહ પાસેથી છૂટના પાછા ફરી ગૂજરાત આવવાના સમાચાર સાંભળી કવિએ માંગરોળમાં રચી તે સૂરિને ભેટ તરીકે અર્પણ કર્યું હતું. ૨ સં. ૧૬૪૬-૪૮ ધર્મસાગરકૃત તપાગચ્છ પટ્ટાવલી ૩ શાંતિચંદ્રકૃત કૃપારસકોશ ૪ દેવવિમલકૃત હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય કે જેનો ઉલ્લેખ ઉક્ત ધર્મસાગરીય પટ્ટાવલીમાં પણ કર્યો છે તેથી તેની પહેલાં એટલે સં. ૧૬૪૬ પહેલાં રચાતું આવતું હશે એમ જણાય છે અને તેના પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા કર્તાએ વિજયદેવસૂરિના રાજ્યમાં (સં. ૧૬૭૧ કે તે પછી) પૂરી કરી. ૪ હેમવિજયકૃત વિજયપ્રશસ્તિના ૧૬ સર્ગ. ગૂજરાતીમાં દયાકુશલ કૃત લાભોદય રાસ સં. ૧૬૪૯, કૃષ્ણદાસકૃત દુર્જનશાલ બાવની સં. ૧૬૫૧, વિવેકહર્ષકૃત હીરવિજયસૂરિનો નાનો રાસ—નિર્વાણ સજ્ઝાય સં. ૧૬૫૨, કુંવરવિજયકૃત શલોકો, વિદ્યાણંદકૃત શલોકો. જયવિજયકૃત હીરવિજયસૂરિ પુણ્યખાનિ વગેરે. ત્યારપછી ઋષભદાસે હીરસૌભાગ્ય પરથી ગૂજરાતીમાં મોટો હીરવિજયસૂરિનો રાસ સં. ૧૬૮૫ માં બીજી હકીકતો સહિત ખંભાતમાં રચ્યો. ગુણવિજયે સંસ્કૃતમાં ઉક્ત વિજયપ્રશસ્તિમાં બીજા ૫ સર્ગ પોતાના ઉમેરી કુલ ૨૧ સર્ગપર ટીકા રચી સં. ૧૬૮૮. આ ઉપરાંત અકબર બાદશાહનાં ફરમાનો, સૂરિના પ્રતિષ્ઠાલેખો વગેરે અનેક છે.

જેના માટે એક મ્હોટું પુસ્તક લખી શકાય. અહીં તો ટુંકમાં તે સર્વ પરથી–મુખ્યપણે હીરસૌભાગ્યમાંથી સાર રૂપે જણાવીશું.

૭૮૯. પાલણપુરમાં કુંરા નામના ઓસવાલને ત્યાં માતા નાથીબાઇથી સં. ૧૫૮૩માં જન્મ પામી હીરો તેર વર્ષનો થયો ત્યારે માતપિતા બે પુત્ર ને બે પુત્રી મૂકી સદ્‌ગત થયા હતા. તેણે પાટણ પોતાની બહેનને ત્યાં જતાં તપાગચ્છના વિજયદાનસૂરિનો ઉપદેશ સાંભળી સંસારત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની બહેને ઘણું સમજાવવા છતાં નિશ્ચય ન ડગ્યો એટલે તેણીએ તથા અન્ય સગાંએ આજ્ઞા આપી અને તે સૂરિ પાસે તેણે સાધુ દીક્ષા લીધી. સં. ૧૫૯૬. (જગદ્‌ગુરૂ કાવ્ય કહે છે કે આ વખતે પિતા વિદ્યમાન હોઇ બહેને તેને કુટુંબસહિત પાટણ બોલાવ્યા. પુત્રે પિતા બહેન વા માતાને પ્રબોધી અનુમતિ લઇ દીક્ષા લીધી.) મુનિ હીરહર્ષે ગુરૂ પાસે સમગ્ર વાઙ્‌મયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. ગુરૂએ પછી ધર્મસાગર મુનિ સાથે દક્ષિણના દેવગિરિમાં નૈયાયિક બ્રાહ્મણ પાસેથી ન્યાય શીખવા જવા આજ્ઞા આપી. ત્યાં વિધવિધ પ્રમાણશાસ્ત્રો–તર્કપરિભાષા, મિતભાષિણી, શશધર, મણિકંઠ, વરદરાજી, પ્રશસ્તપદભાષ્ય, વર્ધમાન, વર્ધમાનેન્દુ, કિરણાવલી પ્રમુખનું અધ્યયન કરી બ્રાહ્મણ પંડિતને સારૂં પારિતોષિક અપાવ્યું. તે પંડિતે ચિંતામણિ નામનો ગ્રંથ આપ્યો. લક્ષણ (વ્યાકરણ), સામુદ્રિક, જ્યોતિષ અને રઘુવંશાદિ કાવ્યોમાં પણ નિપુણતા મેળવી. આ અભ્યાસનું ખર્ચ ત્યાંના સંઘે અને શેઠ દેવસી તથા તેની પત્નીએ આપ્યું. પછી મરૂદેશમાં ગુરૂ પાસે જતાં ગુરૂએ તેમને નડુલાઇ (નારદપુર)માં સં. ૧૬૦૭ માં પંડિતનું પદ આપ્યું, અને ત્યાર બાદ ત્યાં સં. ૧૬૦૮માં વાચક–ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું; બે વર્ષ પછી–સં. ૧૬૧૦માં સિરોહીમાં આચાર્ય પદે સ્થાપી નામ હીરવિજયસૂરિ આપ્યું. તેનો ઉત્સવ દૂદા રાજાના જૈન મંત્રી ચાંગા નામના સંઘવીએ કર્યો કે જે ચાંગો રાણપુરના પ્રસિદ્ધ પ્રાસાદના કરનાર સં. ધરણાકનો વંશજ હતો. રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં પ્રાણીઓની

હિંસાનો નિષેધ કર્યો. પછી બંને આચાર્યો પાટણ જતાં ત્યાં રાજઅમલ કરતા પઠાણ યવન શેરખાન (અહમદશાહ બીજાના વખતમાં પાટણનો સૂબેદાર) ના સચિવ સમરથ ભણશાલીએ ગચ્છાનુજ્ઞા મહોત્સવ કર્યો. સુરત અને પછી વડલી જતાં ત્યાં સં. ૧૬૨૧માં વિજયદાનસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થતાં હીરવિજયસૂરિ તપાગચ્છના નાયક થયા. ડીસા, અને અનુક્રમે વિહાર કરતાં અમદાવાદ આવી સં. ૧૬૨૮માં વિજયસેનને આચાર્યપદ આપ્યું. અને લુંપાક (લોંકા) ગચ્છના મેઘજી ઋષિએ પોતાનો મૂર્તિનિષેધક ગચ્છ તજી હીરવિજયસૂરિનો પોતાના ૩૦ (૨૫) સાધુઓ સહિત શિષ્ય બની ઉદ્યોતવિજય નામ રાખ્યું. આનો ઉત્સવ અકબર બાદશાહનાં માન્ય (આગ્રાથી અકબર બાદશાહ સાથે આવેલ રાજમાન્ય) સ્થાનસિંહે કર્યો. [સં. ૧૬૨૮-૨૯માં અકબર બાદશાહે ગૂજરાત પ્રાન્તને સંપૂર્ણ સર કર્યો ને ત્યારથી મરાઠાઓએ અમદાવાદ સં. ૧૮૧૪માં કબજે લીધું ત્યાં સુધી મોગલ બાદશાહો જેને સૂબા તરીકે મોકલતા તેનું રાજ્ય ચાલતું].

૭૯૦. ત્યાર પછીના દશ વર્ષમાં જે કંઇ બન્યું તેનો કંઇક ખ્યાલ હીરસૌભાગ્ય સિવાયનાં બીજાં સાધનો (ઋષભદાસકૃત રાસ આદિ) આપે છેઃ—આઠ વર્ષનાને દીક્ષા આપવાની ખંભાતના શિતાબખાનને ફર્યાદ થતાં હીરવિજયસૂરિને ૨૩ દિવસ ગુપ્ત રહેવું પડયું. સં. ૧૬૩૦માં બોરસદમાં તેઓ હતા ત્યારે કર્ણઋષિના શિષ્ય જગમાલ ઋષિને ગચ્છ બહાર કરતાં ત્યાંના હાકેમને ફર્યાદ કરતાં સૂરિજીને બોરસદ છોડવું પડયું. પાછળ ઘોડેસ્વાર આવ્યા. આખરે ઘોડેસ્વાર સમજી જઇને પાછા ગયા. પછી ખંભાત આવ્યા. સં. ૧૬૩૧માં ખંભાતમાં ૧૧ જણને અને અમદાવાદમાં ૧૮ જણને એકી સાથે દીક્ષા આપી. અમદાવાદના દીક્ષિતોમાં સોમવિજય, કીર્તિવિજય (વિનયવિજય ઉ. ના ગુરૂ), ધનવિજય આદિ હતા ત્યાંથી પાટણ થઈ કુણગેર આવતાં ત્યાં ચોમાસું રહેલ અન્ય ગચ્છના કે યતિઓના સોમસુંદર નામના આચાર્યને વંદન કરવાનું નાકબૂલ કરતાં તેણે પાટણના કલાખાનને હીર-

વિજયે વરસાદ અટકાવ્યાની વાત ફરી ઉશ્કેર્યો. સૂરિ રાતોરાત નાસી વડાવલી આવ્યા, ત્યાં એક ઘરના ભોંયરામાં ભરાયા. પાછળ દોડાવેલા ઘોડેસ્વારોને પત્તો ન મળતાં તે પાછા ગયા. આમ ત્રણ માસ ગુપ્ત રહેવું પડયું. (સં. ૧૬૩૪) આજ રીતે સં. ૧૬૩૬માં તેઓ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે તેમણે વરસાદ રોકયો છે એમ કહી કોઇએ ત્યાંના હાકેમ શિહાબખાનને ભંભેર્યો ને એક શ્રાવકે તે ભ્રમણા દૂર કરી, ત્યાં તે શ્રાવક અને એક અમલદાર વચ્ચે ઝઘડો થતાં હીરવિજયસૂરિને ઉઘાડા શરીરે નાસવું પડયું. ઘણા દિવસો સુધી તેમને પકડવા માટે ધમાચકડી થઇ. આખરે તેનો અંત આવ્યા પછી શાંતિપૂર્વક વિહાર કરવાની વારી આવી. સં. ૧૬૩૭માં બોરસદમાં આવ્યા ને સં. ૧૬૩૮માં ખંભાતમાં સંઘવી ઉદયકરણે ચંદ્રપ્રભની પ્રતિષ્ઠા તેમને હાથે કરાવી અને આબૂ ચિત્તોડ વગેરેની યાત્રા માટે સંઘ કાઢયો. આચાર્ય ખંભાતથી સં. ૧૬૩૮માં લાટ (લાડ) દેશના ગંધાર નામના બંદરમાં પધાર્યા.

૭૬૧. ગૂર્જર જનપદની પૂર્વે મેવાતમંડલ-દિલ્લીદેશમાં રાજધાની દિલ્હીમાં સર્વ પ્રતિપક્ષોને જીતી અકબર નામનો મુદ્દગલેંદ્ર (મોગલોમાં શ્રેષ્ઠ) બાદશાહ એકચક્રવે રાજ કરતો હતો. ત્યાંથી તેણે આગરામાં કેટલાંક વર્ષોથી સ્થિતિ કરી હતી. આગરા પાસે શિલ્પી પાસે પોતાની આજ્ઞાથી બાર ગાઉમાં ડાબર નામનું સરોવર ખોદાવી તેની પાસે શ્રીકરી (સીકરી) નામનું નગર વસાવી ત્યાં રહેવા લાગ્યો. પોતે સર્વત્ર વિજય કર્યો તે ખાતર તેનું નામ ફત્તેપુર સીકરી આપ્યું. એ સમ્રાટ્ અકબર મોક્ષસાધક માર્ગ એવા ધર્મનો વિશેષ પરિચય લેવાની ઇચ્છાથી[૪૮૧] રાજસભામાં વિદ્વાનોને બોલાવી શાસ્ત્રગોષ્ઠી

---

૪૮૬ સમ્રાટે વિવિધ ધર્મોનાં રહસ્યો સમજી લઈ ઈ. સ. ૧૫૭૯ (સં. ૧૬૩૫) માં 'દીને ઈલાહી' (ઈશ્વરનો ધર્મ) એ નામનો નૂતન ધર્મ પ્રચલિત કર્યો હતો. આ ધર્મ એક પ્રકારનો સુધરેલો હિંદુ ધર્મ જ હતો. 'જ્યાં સુધી ભારતમાં અનેક જાતિઓ તથા ધર્મો રહેશે ત્યાં સુધી ભારે

કરતો હતો. 'મારા મહામંડલમાં સર્વ દર્શનોમાં એવો કોઇ પ્રસિદ્ધ સાધુ મહાત્મા છે કે જે નિષ્પાપ માર્ગની પ્રરૂપણા કરતો હોય ?' એવા તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક સભાજને જૈનોમાં હીરવિજયસૂરિ છે એમ જણાવ્યું.

૭૯૨. બીજી વાત એ છે કેઃ–એક દિવસે અકબર બાદશાહે એક શ્રાવિકા કે જેણે છમાસી તપ કર્યો હતો તેનું સરઘસ જોયું. સુખાસનમાં તે ચાંપાબાઇ (થાનસિંહની મા) બેઠી હતી ને વાદ્ય વાજતાં હતાં. ૭ માસનું અનાજ વગર ઉપવાસ કરવાનું તપ–એ કેમ બને તેનું કુતૂહલ થતાં ચાંપાબાઇને પૂછતાં જણાયું કે દેવગુરૂના મહિમાથી તેમ બન્યું છે. દેવ તે ઋષભદેવ અને ગુરૂ તે હીરવિજય સૂરિ છે. ચાંપાને પોતાને ત્યાં બોલાવી તેના તપની ખાત્રી કરી જોઇ. અકબરશાહને હવે હીરવિજયસૂરિનાં દર્શન કરવા ઉત્કટ ઇચ્છા થઇ. (જગદ્‌ગુરૂ કાવ્ય, ઋષભદાસ કૃત રાસ, વિદ્યાણંદ કૃત શ્લોકો વગેરે)

૭૯૩ આ વખતે હીરવિજયસૂરિએ પાટણમાં વિજયસેનસૂરિને ગચ્છભાર સોંપી લાટ દેશના ગંધાર બંદરમાં ચોમાસું કર્યું હતું; તેથી તેમને રાજીખુશીથી મોકલવા બાદશાહે ગૂજરાતના સૂબા સાહિબખાન (શિઆબખાન–શિયાબુદ્દિન અહમદખાન) પર પોતાનું ફરમાન દૂતોદ્વારા અમદાવાદ (અકમિપુર) મોકલ્યું. સાહિબખાને અમદાવાદના મુખ્ય શ્રાવકોને બોલાવી જણાવતાં તે શ્રાવકોએ ગંધાર જઇ આચાર્યને અકબર બાદશાહના આમંત્રણની વાત કરી. વાટાઘાટ થઇ. (કોઇએ કહ્યું કે એ મ્લેચ્છ સુલતાન પાસે જવામાં ભય છે

મન શાંત નહિ થાય' અને જાતીય જીવન તૈયાર કરવામાં ધર્મ જેવું અન્ય એક પણ ઉપયોગી સાધન નથી, એટલા માટે તેણે રાજનીતિને આગળ કરી, શક્તિનો સંચય કરવાની ભાવનાપૂર્વક હિંદુ તથા મુસલમાનોને એક ધર્મ-દ્વારા સંમિલિત કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો.—જુઓ બંકિમચંદ્ર લાહિડીકૃત અને સુશીલ અનુવાદિત 'સમ્રાટ્ અકબર' નામના પુસ્તકનું 'ધર્મ-નીતિ' એ નામક પ્રકરણ.

માટે વહાણમાં બેસી દીવ ચાલ્યા જવું,) વળી કેટલાક શ્રાવકોએ જ-ણાવ્યું કે 'પાતશાહને પ્રતિબોધવો ઘટે; સંતપુરૂષો સ્વભાવથીજ સર્વ-નાપર ઉપકાર કરે છે. જે કારણે પાતશાહ શ્રીમદ્ માટે સમુત્કંઠ છે તે કારણે શ્રીમદે તેની પાસે જઇ તેનાપર ઉપકાર કરવો ઘટે, આપની દેશનાની શાહના હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠા થશે.' આચાર્યે વિચાર્યું કે પોતાના જવાથી ઉપદેશને કારણે જૈનશાસનનો ઉદય થશે અને હિંસક પ્રચંડ આશયવાળા દંડ આપતા એવા અકબરના હૃદયમાં દયા મૂકી શકાશે—જૈનધર્માભિમુખ તેને કરી શકાશે તેથી જણાવ્યું 'અકબરબાદશાહે મને ખાસ બોલાવેલ છે, મારે પણ પ્રાચ્ય દેશમાંના જિનોનાં દર્શન કરવાનાં છે તેથી મારા જવાથી ધર્મવૃદ્ધિ થશે માટે મારા જવામાં નિષેધ દર્શાવતી ના કોઇએ ભણવી નહિ.'

૭૯૪. આચાર્ય વિહાર કરી મહી નદી ઉતરી વડદલું ગામ થઇ અમદાવાદ આવ્યા. સિતાબખાને માનપૂર્વક બોલાવી આદરથી વાત કરી 'સૂરિ જે કંઇ માગે તે આપી ફત્તેપુર મારી સમીપે મોકલો એમ બાદશાહનું આમંત્રણ છે તો દ્રવ્ય, રથ, હાથી, અશ્વ, પાલખી વગેરે આપને માટે તૈયાર છે'; ત્યારે આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો 'મોક્ષકામી જૈન સાધુઓ તેનો કિંચિન્માત્ર સ્પર્શ ન કરે—તજે, માટે અમારા કાજે લાવેલી કોઇપણ ચીજ મોક્ષહેતુ ન હોવાથી અમારે માટે નકામી છે.' પછી ત્યાંથી ફત્તેપુર જવા પ્રસ્થાન કર્યું, આગળ બાદશાહના દૂતો—મેવાડા મોંદી અને કમાલ ચાલતા હતા. વિશ્વલપુર (વીસલપુર), મહીશાનક (મહેસાણા) આદિને વટાવી પાટણ, વડલી, સિદ્ધપુર ને ત્યાંથી શિરોત્તરા (સરોતર—સરોત્રા) આવ્યા, કે જ્યાં ભિલ્લોના મુખી-અર્જુન (સહસાઅર્જુન) પોતાને ત્યાં લઇ જઇ તેમનો ઉપદેશ પામ્યો એટલે તેણે તથા બીજા ભિલ્લોએ અહિંસા આદિ નિયમો લીધા. (ત્યાં પર્યુષણ કર્યાં) પછી આબૂપરનાં દહેરાંમાં દર્શન કરી શિવ-પુરી (શીરોહી) આવ્યા. ત્યાંના દેવડા રાજા સુરત્રાણે (જુઓ આઇની અકબરી ભાગ ૧ પૃ. ૩૫૭, ૩૫૮, ૪૧૯) ધામધૂમથી

સામૈયું કર્યું. (જગદ્ગુરુ કાવ્ય શ્લોક ૧૫૨-૩). ત્યાંથી સાદડી જઇ રાણકપુર જાત્રા કરી આઉઆથી મેદિનીપુર (મેડતા) પધાર્યા. મેડતામાં મ્લેચ્છો રહેતા હોવાથી તે 'મક્કા' કહેવાતું. ત્યાંના સાદિમ સુલતાને બહુમાન કર્યું; ફલવર્ધિ (ફલોધી) પાર્શ્વનાથને વંદન કર્યાં. સિદ્ધપુરથી અગાઉ આગળથી આવેલ વિમલહર્ષ ઉપાધ્યાય મેડતામાં મળ્યા તેમને અગાઉથી અકબ્બર બાદશાહ પાસે મોકલ્યા. સીહવિમલને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું. પછી સાંગાનેર આવ્યા.

૭૯૫. વિમલહર્ષે અગાઉથી જઈ અકબર બાદશાહને મળી સૂરિના પ્રયાણ અને આવવા સંબંધી જાણ કરી. બાદશાહની આજ્ઞાથી સ્થાનસિંહ આદિ સંઘજનો સામા જઇ અભિરામાબાદ થઇ આવેલા સૂરિને વાજતે ગાજતે ફતેપુર સીકરી લઇ આવ્યા; ને ત્યાં જગન્મલ્લ કચ્છવાહ (જયપુરના રાજા બિહારીમલ્લના નાનાભાઇ) ના મહેલમાં વાસો કર્યો. [સં. ૧૬૩૯ જેઠ વદિ ૧૩]

પ્રકરણ ૨ જું.

અકબરના દરબારમાં હીરવિજયસૂરિ અને બીજાઓ.

[સં. ૧૬૩૯–૧૬૬૩]

હીરવિજયસૂરિના સમાગમથી અકબર બાદશાહે શું કર્યું એ ટુંકામાં તેમનાજ સમયમાં શત્રુંજય પરના આદિનાથ મંદિરના હેમવિજયગણિએ રચેલા સં. ૧૬૫૦ ના પ્રશસ્તિ લેખમાં જણાવ્યું છે કેઃ—

दामेवाखिलभूपमूर्द्धसु निजमाज्ञां सदा धारयन्
श्रीमान् शाहि अकब्बरो नरवरो [देशेष्व] शेषेष्वपि ।
षण्मासाभयदानपुष्टपटहोद्घोषानघध्वंसितः
कामं कारयति स्म हृष्टहृदयो यद्वाक्कलारंजितः ॥१७॥
यदुपदेशवशेन मुदं दधन् निखिलमण्डलवासिजने निजे ।
मृतधनं च करं च सुजीजिआ भिधमकब्बर भूपतिरत्यजत् ॥१८॥
यद्वाचा कतकाभया विमलितस्वांतांबुपूरः कृपा–
पूर्णं शाहिरनिन्द्यनीतिवनिता क्रोडीकृतात्मात्यजत् ।
शुल्कं त्यक्तुमशक्यमन्यधरणीराजां जनप्रीतये
तद्वान् नीडजपुंजपूरुषपशूंश्चामूमुचद्भूरिशः ॥१९॥
यद्वाचां निचयैर्सुधाकृतसुधा स्वादेरमंदैः कृता–
ल्हादः श्रीमदकब्बरः क्षितिपतिः संतुष्टिपुष्टाशयः ।
त्यक्त्वा तत्करमर्थसार्थमतुलं येषां मनःप्रीतये
जैनेभ्यः प्रददौ च तीर्थतिलकं शत्रुंजयोर्वीधरम् ॥२०॥
यद्वाग्भिर्मुदितश्चकार करुणास्फूर्जन्मनाः पौस्तकं
भाण्डागारमपारवाङ्मयमयं वेश्मेव वाग्दैवतम् ।
यत्संवेगभरेण भावितमतिः शाहिः पुनः प्रत्यहं
पूतात्मा बहु मन्यते भगवतां सद्दर्शनो दर्शनम् ॥२१॥

—તમામ રાજાઓના શિરે જેની આજ્ઞાઓ માળાની માફક ધારણ કરવામાં આવતી એવા શ્રીમાન્ અકબરશાહે તે (હીરવિજય)સૂરિના વાક્ચાતુર્યથી રંજીત થઈને છ મહિના સુધીનો અમારિનો પડહ વગડાવી સમસ્ત દેશમાં પાપનો નાશ કરનારી ઉદ્‌ઘોષણા કરાવી.

તેમના ઉપદેશને વશ થઈ હર્ષ ધરીને બાદશાહ અકબરે પોતાના સમસ્ત મંડળના વાસી જનોમાં નિર્વંશ મરી જાય તેનું ધન તથા જજીઆ વેરો માફ કર્યો.

તેમની કતકચૂર્ણ જેવી વાણીવડે નિર્મળ થયું છે અંતઃકરણરૂપ સરોવર જેનું એવા કૃપાપૂર્ણ બાદશાહે પવિત્ર નીતિરૂપ સ્ત્રી ધારણ કરીને લોકપ્રીતિ સંપાદન કરવા સારૂ, બીજા રાજાઓ માફ ન કરી શકે એવા કરો માફ કર્યા અને વળી ઘણાં પક્ષી તથા બંદીવાનોને છોડી મૂક્યા,

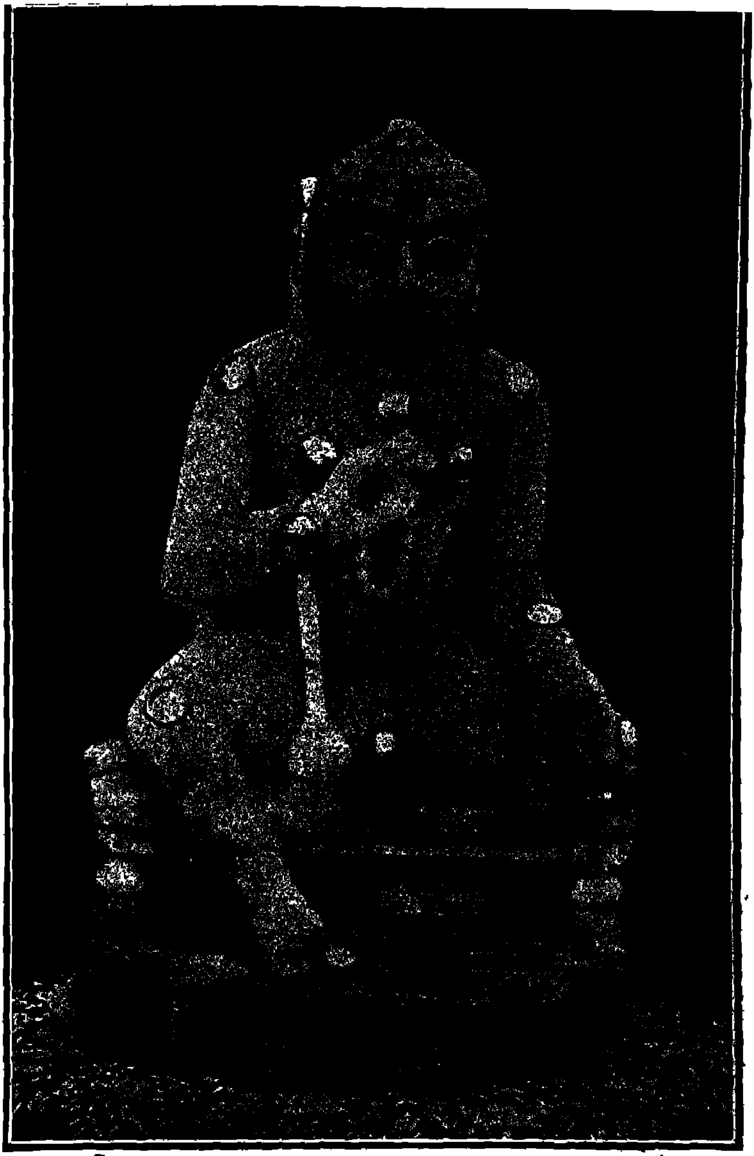
સુધાને પણ કોરે મૂકે એવી તેમની વાણીથી આહ્લાદ અને સંતોષ પામેલા અકબર બાદશાહે તેમના મનની પ્રીતિ ખાતર પૈસા સાથેનો કર વિશેષ લેવાતો હતો તે માફ કરીને મહાતીર્થ શત્રુંજય પર્વત જૈનોને આપી દીધો.

તેમની વાણીથી મુદિત થયેલા તેણે (શાહે) કરૂણાવંતા હૃદયથી જાણે કે સરસ્વતીનું ગૃહ હોય નહિ એવું અપાર વાઙ્મયવાળું પુસ્તકાલય બનાવ્યું, તેમના મોક્ષાભિલાષના પુંજથી ભાવનાવાળી બુદ્ધિવાળો, પવિત્રાત્મા અને રૂડા દર્શનવાળો શાહ તે મહાત્માના દર્શનને હમેશ બહુમાન તરીકે ગણતો.

૭૮૬. બાદશાહની ત્રીજી આંખ જેવો, તુરૂષ્ક (મુસ્લિમ) શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા શેખ અબુલફજલ[૪૮૭] હીરવિજયસૂરિને પોતાને ત્યાં લઇ ખુદા (દેવ) કુરાન (શાસ્ત્ર) અને ધર્મ સંબંધી કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર (વિગત માટે જુઓ હીરસૌભાગ્ય સર્ગ ૧૩, શ્લોક ૧૩૭-૧૫૦)

---

૪૮૭ આઇને-અકબરીનો કર્તા. તેમાં તેણે બીજા ધર્મોની અપેક્ષાએ જૈન ધર્મનો લાંબો તથા યથાર્થ ખ્યાલ આપ્યો છે અને તેને જૈન મુનિઓ—હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ, શાંતિચંદ્ર આદિ સાથે સારો પરિચય હતો એમ પણ તેમાં જણાવે છે. અબુલફજલ અકબરની જીભ તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે. અકબરની ધાર્મિક નીતિ તેણે ઉતરાવી હતી અને ધર્મ સંબંધી સવાલોમાં તે સર્વસ્વ હતો.

'જગદ્ગુરૂ' શ્રી હીરવિજયસૂરિની પાષાણ મૂર્ત્તિ.

[મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજીના સૌજન્યથી].

فرمان جلال الدین محمد اکبر پادشاه غازی

[illegible]

۲ ۲ ۹ ۹ ۹

شهر آذر ماه الهی سنه ۳۵ مطابق ۲۸ شهر محرم الحرام

અકબરનું હીરવિજયસૂરિને ફરમાન. પૃ. ૫૪૫

[મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજીના સૌજન્યથી]

સાંભળી ખુશી થયો. પછી અકબર બાદશાહે દરબાર ભરી ત્યાં સૂરિને બોલાવી તેઓ ગંધારથી ઠેઠ સીકરી સુધી પગે ચાલીને આવ્યા ને જૈન મુનિ પોતાના આચાર પ્રમાણે પગેજ ચાલીને વિહાર કરે, એકવાર જમે ને તે પણ નિર્દોષ આહાર, ભૂમિપર સૂવે, ઉપવાસાદિ તપ કરી શરીર શોષી રાગદ્વેષને જીતે, સંસારની અનિત્ય ભાવના ભાવે, એ જાણ્યું ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું. પછી ચિત્રશાલામાં સૂરિને લઇ ગયા. ત્યાં ગલીચો હતો તે પર ન ચલાય, રખેને તેની નીચે જીવો હોય તે ચંપાઈ જાય. ગાલીચો ઉપાડ્યો ત્યાં સાચે નીચે કીડીઓ દેખાઈ એટલે બાદશાહ વિસ્મિત થયો. આચાર્યે ધર્મદેશનાથી સંસાર અને લક્ષ્મીની અસ્થિરતા, દેવ ગુરૂ ધર્મનું સ્વરૂપ, મુનિનાં અહિંસા સત્ય અસ્તેય બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ વ્રતો, છઠું રાત્રિ-ભોજન વિરમણ અને સાતમું નિમિત્તાદિનું અકથન એમ સાત વ્રતો-નું નિરૂપણ કર્યું. શાહે પરીક્ષા કરવા પોતાના અમુક જન્મગ્રહોનું ફળ જાણવા માગતાં 'એ ફલ મોક્ષપંથે જનાર કદિ કહેતા નથી' એમ આચાર્યે જણાવ્યું, તેથી શાહ મુગ્ધ થયો. શિષ્યસંખ્યા પૂછતાં એ વાત જણાવવી એ આત્મગૌરવ કરવા જેવું છે એમ સૂરિએ કહ્યું. શાહે લોકશ્રુતિ પ્રમાણે તેમના બેહજાર શિષ્યો જાણી સંતોષ બતાવ્યો.

૭૯૭. તેના મોટા પુત્ર શેખુજી (સલીમ-જહાંગીર)એ પેટી-માંથી પુસ્તકો કાઢી મોકલ્યાં. 'આવો જૈન અજૈન પુસ્તકોનો મોટો જથો શાહ પાસે ક્યાંથી?' એમ આચાર્યે પૂછતાં શાહે જણાવ્યું, 'પદ્મસુંદર[૪૮૮] નામના તેના મિત્ર હતા, તેણે વારાણસીના વિપ્રને

---

૪૮૮. પદ્મસુંદર—જૈન સાધુ હતા એ નિશ્ચિત છે કારણ કે જૈન ગ્રંથો જૈનેતર પાસે ન હોય, વળી તેવું નામ જૈન મુનિમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. કોઈ કહે છે કે નાગોરી તપાગચ્છના તે હતા, (સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્ પૃ. ૧૧૯-૨૦) અને વળી આ ગચ્છમાં થયેલ ચંદ્રકીર્તિ સૂરિના શિષ્ય હર્ષકીર્તિ પોતાના ધાતુપાઠની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કેઃ—

साहेः संसदि पद्मसुंदरगणिं जित्वा महापंडितं
क्षौमग्रामसुखासनाद्यकबरश्रीसाहितो लब्धवान् । ભાં. રિ. ૧૨૭.

સભા સમક્ષ જીત્યો હતો. તે વિદ્વાન્ સ્વર્ગસ્થ થતાં પોતાનું સર્વ લિખિત પુસ્તક મને આપ્યું હતું. આ સર્વ આપને અર્પું છું.' સૂરિએ કહ્યું 'અમારે તેની જરૂર નથી, કારણકે અમારી પાસે ખપપૂરતું છે. વિશેષની મૂર્ચ્છા શા માટે ?' બાદશાહે શેખ અબલફૈજ તથા થાનસિંહને બોલાવી તેઓદ્વારા ગમે તે પ્રકારે સમજાવી સૂરિ તે પુસ્તકને ગ્રહણ કરે તેમ ઇચ્છયું. બંનેની અત્યંત વિજ્ઞપ્તિથી સૂરિએ તે ગ્રહણ કરવાનું સ્વીકાર્યું. ઉક્ત પુસ્તકો માટે કોશ-ભંડાર સ્થાપી તેને થાનસિંહની અધીનતામાં રાખ્યો. પછી આગ્રામાં જઈ ચોમાસું ગાળ્યું (સં. ૧૬૩૯).

૭૯૮. ત્યાર પછી ત્યાંથી યમુનાને હોડીથી ઓળંગી (માગસર માસમાં) શૌરીપુર કે જે નેમિનાથની જન્મભૂમિ ત્યાં જઇ બે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી આગ્રા પુનઃ આવી ત્યાં ચિંતામણી પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. પછી ફત્તેપુર સીકરી જઈ શેખ અબલ ફૈજે બોલાવતાં તેને ત્યાં ગયા.

બીજા પદ્મસુંદર દિગંબર સંપ્રદાયમાં ભટ્ટારક થયેલ છે, કે જેઓ આનંદમેરૂ શિ૦ પદ્મમેરૂના શિષ્ય હતા અને જેમણે સં. ૧૬૧૫ (શર કલાભૃત્ તર્કભૂ)માં રાયમલ્લાભ્યુદયકાવ્ય (પી. ૩, ૨૫૫) રચ્યું ને તેમાં ઋષભાદિ ૨૪ તીર્થંકરના ચરિત છે અને રાયમલ્લ નામના સુચરિત શ્રાવકના નામ ઉપરથી તે કાવ્યનું નામ આપ્યું છે. તેમાં દિગંબર આચાર્યો પછી પોતાની ગુરૂપરંપરાનો ક્રમ આપ્યો છે તે દિગંબર લાગે છે; પરંતુ પોતાના ઉક્ત ગુરૂ પ્રગુરૂનાં નામ આપી પદ્મસુંદરે રચેલો પ્રમાણસુંદર નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે (કા. વડો) તેમાં 'गच्छे श्रीमत्तपाख्ये'-'તપાગચ્છમાં' એમ પણ જોવાય છે ને આપેલો રચ્યા સંવત્ 'कराग्निजलधीन्दु' (૧૭૩૨? ૧૪૩૨?) બંધ બેસતો નથી. જલધિને ૭, કે ૪ ને બદલે ૬ લેવામાં આવે તો ૧૬૩૨ બંધ બેસે. સં. ૧૬૨૨માં લખાયેલ પદ્મસુંદરકૃત પાર્શ્વનાથ કાવ્ય (ઑફ્રેક્ટ કૅટે. પૃ. ૩૯૨; બોડ્. નં. ૧૪૦૩) લભ્ય છે કે જેમાં ઉક્ત રાયમલ્લાભ્યુદય પ્રમાણેજ પોતાના ગુરૂઓનો ક્રમ આપ્યો છે. એક પદ્મસુંદરકૃત પ્રાકૃતમાં જંબૂસ્વામી કથાનક મળે છે (વિબર ૨, ૧૦૧૬; ખેડા ભં.). વળી પદ્મસુંદરકૃત ભારતી-સ્તવનો ઉલ્લેખ હીરસૌભાગ્ય ટીકામાં (૧૪, ૩૦૨) આવે છે.

૭૮૯. બાદશાહે ત્યાં આવી અશ્વ હાથી વગેરેની ભેટ લેવા જણાવ્યું, પણ પોતે નિઃસ્પૃહ જૈનમુનિ હોઇ સ્વીકારી નજ શકે તેમ આચાર્યે ઉત્તર આપતાં કંઇક ભેટતો સ્વીકારોજ એવો આગ્રહ કર્યો. આચાર્યે બંદિવાનોને કેદમાંથી મુક્ત કરવા, અને પિંજરમાં પૂરેલાં પક્ષીઓને છોડી મૂકવા કહ્યું. પોતા માટે કંઇ માગવાનું કહેતાં અમારા પર્યુષણના આઠ દિન હિંસા ન થાય એમ કરવા જણાવ્યું. બાદશાહે તેમાં પોતાના પુણ્યાર્થે ચાર દિન ઉમેરી બાર દિવસ સમસ્ત રાજ્યમાં 'અમારિ' પ્રવર્ત્તે એમ પોતાની સહી અને મહોરવાળાં ૭ ફરમાન લખી આપ્યાં. ૧ લું ગૂર્જર અને સૌરાષ્ટ્ર મંડલ માટે, ૨ જું ફતે-પુર રાજધાનીવાળું મેવાતમંડલ (જેમાં દિલ્હીની પાસેનો ભાગ અંતર્ગત હતો) માટે, ૩ જું અજમેરૂ દેશ (જેમાં મરૂસ્થલી નાગોરાદિ દેશ સમાતા) માટે, ૪ થું માલવમંડલ—અવન્તિદેશ (જેમાં દક્ષિણનો સર્વભાગ આવી જતો હતો) માટે, ૫ મું લાભપુર (લાહોર) દેશવાળા પંજાપ (પંજાબ) મંડલ માટે, ૬ ઠું સૂરિ પાસે રાખવા માટે. પછી શાંતિચંદ્ર ગણિએ (ફત્તેપુર સીક્રીપાસેના) ડામરતળાવનાં માછલાં વિનતિ કરતા હોય નહિ એવા શ્લોકો કહેવાથી તે આખું તળાવ હીરવિજયસૂરિને અર્પણ કર્યું એટલે ત્યાં માછલાંનો થતો વધ બંધ કર્યો. વળી હવેથી કદિપણ શિકાર નહિ કરૂં એવી શાહે પ્રતિજ્ઞા લીધી.[૪૮૯] સર્વ પશુપ્રાણિ મારા રાજ્યમાં મારી સમાન સુખપૂર્વક રહે એવું કરીશ એમ જણાવ્યું. નવરોજ નામના પર્વને દિને 'અમારિ'નું પ્રદાન કર્યું. તે અવસરે હીરવિજયસૂરિને 'જગદ્‌ગુરૂ' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું (સં. ૧૬૪૦). આ વખતે બંદીવાનોને છોડી મૂક્યા; સૂરિસચિવ ધનવિજયને સાથે લઇ જઇ ડામર તળાવે જઇ ત્યાંનાં પાંજરાંમાં પૂરેલાં પક્ષિઓને મુક્ત કર્યાં. [આ ધનવિજયે સૂરિ સાથે રહીને મેડતામાં જૈનવિહારોને મ્લેચ્છ-કરથી મુક્ત કરાવ્યા અને વાજાં અગાઉ

---

૪૮૯ અકબરની કહેવતો-વક્તવ્યો આઇને અકબરી પુ. ૩, ૫, પૃ. ૩૩૦-૪૦૦ માં મૂકી છે તેમાંની નીચેની પણ છેઃ—

'રાજ્યનો નિયમાનુકૂલ યદ્યપિ શિકાર ખેલવો બુરો નથી તથાપિ પહેલાં જીવરક્ષાનો ખ્યાલ રાખવો બહુજ આવશ્યક છે.'

બંધ થયા હતાં તે વગાડવા ચાલુ કરાવ્યાં-જુઓ તેના શિષ્ય ગુણવિજય શિષ્યરામવિજયની વિશેષાવશ્યકની પ્રતની લેખકપ્રશસ્તિ ગો. ના.)

૮૦૦. પછી થાનસિંહે કરેલા ઉત્સવ પૂર્વક અનેક જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી ને **શાંતિચંદ્રને** ઉપાધ્યાયપદ આપ્યું. વળી બાદશાહના માન્ય ઝવેરી દુર્જનમલ્લે સૂરિપાસે જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ને આચાર્યે ૧૬૪૦ નું ચોમાસું ત્યાં ગાળ્યું. પછી મથુરાની તથા ગોપાલશૈલ-ગ્વાલેરના બાવનગજા ઋષભનાથની યાત્રા કરી. સં. ૧૬૪૧ નું અભિરામાબાદમાં અને સં. ૧૬૪૨ નું આગ્રામાં આવી ચોમાસું કર્યું. પછી ગૂજરાતથી વિજયસેનસૂરિ આદિ સંઘના આગ્રહથી ગૂજરાત પ્રત્યે પ્રયાણ કરતાં બાદશાહ પાસે શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયને રાખી ગયા. [આ દિલ્લીદેશના વિહારમાં શ્રીમદ્ગુરૂને બાદશાહે આપેલ બહુમાનથી તેમજ તેમના અનેક ગુણો તથા દર્શન અને ઉપદેશથી અનેક મ્લેચ્છાદિ જાતિનાઓ પણ તુરત માંસ મદ્યના ખાનપાનનો અને જીવહિંસાનો ત્યાગ કરી સદ્ધર્મનાં કાર્ય કરવાની મતિવાળા થયા-ધર્મસાગરકૃત ગુર્વાવલી] મેડતા માર્ગે વિહાર કરતાં નાગપુર (નાગોર)માં ચોમાસું રહ્યા (સં. ૧૬૪૩) ત્યાંના રાજા જગમાલના વણિકમંત્રી મેહાજલે સૂરિની અતિ સેવા કરી તથા જેસલમેરથી સંઘ સહિત આવેલ કોઠારી માંડણે ત્યાં સૂરિને સોનૈયાથી પૂજી વિવિધ દાન કર્યું, અનેક દેશના સંઘો સૂરિના વંદનાર્થે આવ્યા. ત્યાંથી પીંપાડ આવી વૈરાટથી પ્રતિષ્ઠા માટે આમંત્રણ થતાં તે કાર્યસાર ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજયને મોકલી, પોતે સિરોહી આવ્યા. (કલ્યાણવિજયે વૈરાટમાં શ્રીમાલી ઇંદ્રરાજે કરેલા ઇંદ્રવિહારની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૪૪ માં કરી જિ. ૨, ૩૭૯) સીરોહીમાં નવીન ચતુર્મુખ પ્રાસાદમાં આદિનાથ આદિ બિંબોની, અજિત જિનપ્રાસાદમાં અજિતનાથ આદિ બિંબોની એમ બે પ્રતિષ્ઠા કરી આબૂ યાત્રાર્થે ગયા. સિરોહી રાજાનો અતિ આગ્રહ થતાં તેઓ ચોમાસું કરે તો કરથી અતિ પીડિત લોકને પીડા નહિ કરૂં અને મારિનિવારણ-અમારિ આખા રાજ્યમાં રહેશે એવો બોલ આપતાં ત્યાં હીરવિજયસૂરિએ ચોમાસું કર્યું (સં. ૧૬૪૪) ને રાજાએ

પોતાનો બોલ પાળ્યો. [અહીં વિજયસેનસૂરિ મળ્યા ને તેઓ હીરસૂરિની આજ્ઞાથી ખંભાત જઇ મૂળગંધારના વાસી શ્રીમાલી પરીખ વજિયા રાજિયા એ બે ભાઇઓએ બંધાવેલા ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ચૈત્યમાં ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરની ભવ્ય પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૬૪૪ જેઠ શુદિ ૧૨ સોમ[૪૯૦]]

૮૦૧. હીરસૂરિએ પછી રોહસરે તરા માર્ગે વિહાર કરી પાટણમાં આવી ત્યાં ચોમાસું કર્યું (સં. ૧૬૪૫) આ દરમ્યાન શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાય કે જેઓ સૂરિની આજ્ઞાથી બાદશાહ પાસે રહી તેની પ્રશસ્તિ રૂપે રચેલ 'કૃપારસ કોશ' નામનું કાવ્ય સંભળાવતા હતા, તેમણે આચાર્યને મળવાની ઇચ્છા થતા પોતાને સ્થાને ભાનુચંદ્ર વિબુધને રાખીને જવાની રજા બાદશાહ પાસે માગી, ત્યારે બાદશાહે પોતાના તરફથી સૂરિને ભેટ કરવા અર્થે જજીયા નામનો હજુ પણ ગૂજરાતમાં કર લેવાતો તે કાઢી નાંખનારૂં ફરમાન સ્વમુદ્રાંકિત આપ્યું: વિશેષમાં દયાળુ થઇ અમારિ માટે અગાઉ પર્યુષણાદિ બાર દિવસો સૂરિના ઉપદેશે સર્વ દેશમાં જાહેર કર્યા હતા તેમાં બીજા દિવસો ઉમેર્યા કેઃ—સર્વે રવિવારો, સોફીયાન દિવસો—સૂફી લોકોના દિવસો, ઇદના દિનો, સંક્રાંતિની સર્વ તિથિઓ, પોતાનો જન્મ જે માસમાં થયો તે આખો માસ, મિહિરના દિવસો, નવરોજના દિનો, પોતાના (ત્રણ) પુત્રોના જન્મમાસો, રજબ (મોહરમ) મહિનાના રોજ એટલે કુલ મળી એક વર્ષમાં છ માસ ને છ દિન થયા તેમાં કોઇપણ જીવની હિંસા કોઇપણ ન કરે એવા હુકમ બાદશાહે કાઢ્યા. આ હીરવિજયસૂરિ આદિના ઉપદેશનું પરિણામ.[૪૯૧]

---

૪૯૦ જુઓ તેનો ૬૨ શ્લોકનો સંસ્કૃત શિલાલેખ જુ. ૨ નં. ૫૨૯, વિજયપ્રશસ્તિકાવ્ય સર્ગ ૧૧ શ્લો. ૧૭ થી ૭૦, ઋષભદાસ કૃત હીરવિજયસૂરિ રાસ પૃ. ૧૫૨ થી ૧૫૪ કે જેમાં વજીઆ રાજીઆનો વિસ્તારથી વૃત્તાંત છે. વળી ક્ષમાકુશલ કૃત ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ સ્તવન.

૪૯૧ આબરે મહિનાઓ સુધી જીવવધ બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો એ વાત બદાઉની નામનો કટ્ટર મુસ્લિમ ઇતિહાસ-લેખક પણ જણાવે છે કે—

૮૦૨ ભાનુચંદ્રજી પોતે બાદશાહ કાશ્મીર જતાં ત્યાં ગયા, ત્યાંના રાજા જયનલે બંધાવેલા જયનલલંકા નામના ૪૦ કોશના સરોવર પર તેમણે બાદશાહને અરજી કરીકે શત્રુંજય તીર્થમાં જતા યાત્રાળુ પરનો લેવાતો કર માફ કરવો, એટલે તે પવિત્ર પર્વતને કરથી મુક્ત કરી હીરવિજયસૂરિને અર્પણ કરી દીધાનું ફરમાન બાદશાહે પોતાની મહોરવાળું કરી સૂરિ પ્રત્યે મોકલી આપ્યું.

"In these days (991 = 1583 A. D.) new orders were given. The killing of animals on certain days was forbidden, as on Sundays because this day is sacred to the Sun; during the first 18 days of the month of Farwardin; the whole month of Abein (the month in which His Majesty was born) and several other days to please the Hindoos. This order was extended over the whole realm and capital punishment was inflicted on every one who acted against the command"—Badaoni p. 321.

—"આ દિનોમાં (૯૯૧ હી૦—સન ૧૫૮૩) નવા હુકમ કરવામાં આવ્યા. કેટલાક દિવસોમાં જેવા કે રવિવાર સૂર્યનો દિન હોવાથી સર્વ રવિવારના દિવસોમાં, ફરવરદિન માસના પ્રથમના ૧૮ દિનોમાં, અબેન માસ કે જેમાં બાદશાહનો જન્મ થયો હતો તે આખા માસમાં જીવહિંસાનો નિષેધ 'હિંદુઓને' ખુશ કરવા માટે કરવામાં આવ્યો. આનું ફરમાન આખા રાજ્યમાં વ્યાપ્ત કરવામાં આવ્યું અને જે કોઈ તેની વિરૂદ્ધ વર્તે–તો તેને ગર્દન મારવાની શિક્ષા અપાતી હતી." આમાં 'હિંદુઓ' શબ્દ છે તેથી જૈન સમજવા કારણકે જૈન લોકજ આ વાતનો (જીવવધનો) નિષેધ કરાવવામાં સદા પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. તેઓ હમણાં પણ ભારતીય રાજા મહારાજાઓ વગેરે પાસે હજારો અર્જી મોકલે છે ને તે માટે ઘણો ખર્ચ કરે છે. આનું વર્ષ ભાષાંતરકાર ૯૯૧ હીજરી મૂકે છે માટે કૌંસમાં તેણે મૂકેલ છે તે બરાબર નથી તે વર્ષ ૯૯૬ હીજરી જોઈએ. વળી આઇને અકબરી ૩, ૩૩૧ માં લખ્યું છે કે 'રવિવારે તથા તહેવારોના દિવસે પશુની હત્યા નહિ કરવાના ખાસ હુકમો પણ બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા.'

૮૦૩. વિજયસેનસૂરિ ખંભાતથી ગંધારમાં ચોમાસું કરી હીરસૂરિને પાટણ મળ્યા. બંનેએ ત્યાંથી ખંભાતમાં સં. ૧૬૪૬ માં જઇ સોની તેજપાલે કરાવેલ ભવ્ય મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી, સં. ૧૬૪૭-૪૮ માં અમદાવાદ રહી ૧૬૪૮ માં રાધનપુર ચોમાસું કર્યું. ત્યાં શત્રુંજય કરથી મુક્ત કર્યાનું અને તેના દાનનું ફરમાન બાદશાહે મોકલ્યું તે મળવાથી સંતુષ્ટ થઈ ત્યાંથી વાસક્ષેપ મોકલી લાહોરમાં ભાનુચંદ્રને ઉપાધ્યાય પદ અપાવ્યું. આ જાણ્યા પછી અકબરને વિજયસેન સૂરિનાં દર્શનની ઇચ્છા થતાં તેમને બોલાવવા લાહોરથી ફરમાન આવતાં આચાર્યે વિજયસેનસૂરિને લાહોર મોકલ્યા.

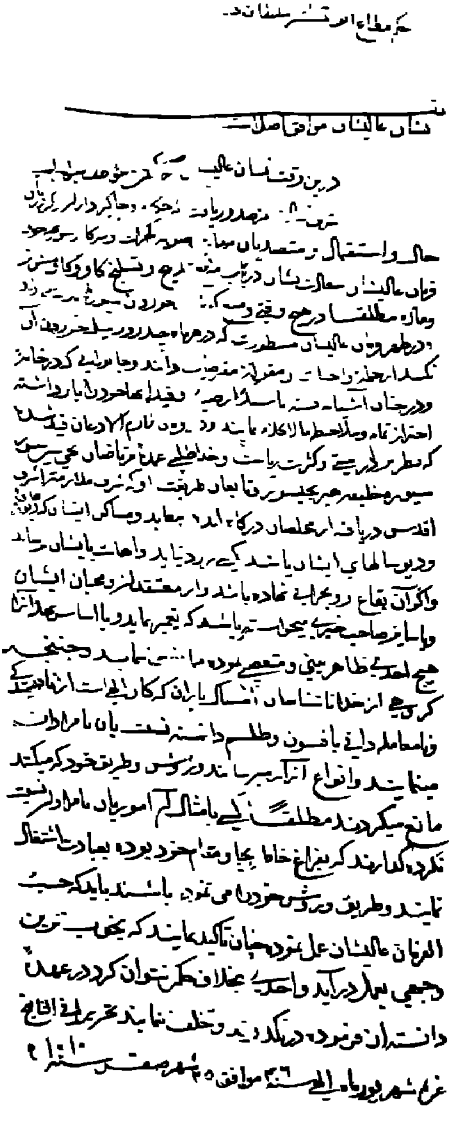
૮૦૪. વિજયસેનસૂરિ લાહોર જતાં લુધિઆણા આવતાં શેખ ફયજી સામો આવી મળ્યો. તેની પાસે સૂરિશિષ્ય નંદિવિજયે અષ્ટ અવધાનો કર્યાં. આ વાતની ખબર પડતાં બાદશાહે તે જોવા માટે બોલાવતાં નંદિવિજયે આવી રાજસભામાં મંડોવર રાજા મલ્લદેવના પુત્ર ઉદયસિંહ, કચ્છવાહના છ હજારી સૈન્યેશ્વર માનસિંહ, શેખ અબુલફેજલ, આજમખાન, જાલોરના ગજનીખાન, બ્રાહ્મણો, કાજી, કાયસ્થ સમક્ષ અષ્ટ અવધાન કર્યાં. સૂરિએ પછી લાહોરમાં જેઠ સુદ ૧૨ ને દિને પ્રવેશ કર્યો. અકબરને મળ્યા. પુનઃ અષ્ટ અવધાન નંદિવિજયે કરતાં તેને 'ખુશ-ફહમ' (સુમતિ) નામનું બિરૂદ આપ્યું. (સં. ૧૬૫૦) ઇશ્વરને જૈનો માનતા નથી એવું અકબરને સમજાવતાં તે સંબંધીનો વાદ ભર સભામાં બ્રાહ્મણો સમક્ષ કર્યો ને 'ઇશ્વરસિદ્ધિ' કરી બ્રાહ્મણોને ચૂપ કર્યા. એકદા સૂરિએ અકબર પાસે છ કાર્યોની ઉપયોગિતા સમજાવી ૧-૪ ગાય, બળદ, ભેંસ ને પાડાની હિંસા યોગ્ય નથી, ૫ મરણ પામેલાનું દ્રવ્ય સરકાર લે છે તે, તથા ૬ બંદિવાનોને પકડવા એ પ્રતિષ્ઠાવાળું નથી. આથી આ છ બાબત આખા દેશમાં બંધ કરવાનું ફરમાન આખા દેશમાં શાહે મોકલી આપ્યું. આમ ઘણા લાભ થતાં સૂરિએ લાહોરમાં બે ચોમાસાં કર્યાં. (વિજયપ્રશસ્તિ સર્ગ ૧૨. બુ. ૨ નં. ૧૧૨૧ ના સં. ૧૬૬૧ ના વિજયસેનસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખમાં પોતાને માટે વિશેષણ 'પાતિશાહિ શ્રી અકબર-

સભાસમક્ષ જિતવાદિવૃંદ,–ગોબલીવર્દ મહિષ મહિષીવધ નિવૃત્તિ સ્ફુરન્માનકારક બહદારક' મૂકેલ છે.)[૪૯૨]

૮૦૫ વિજયસેનસૂરિએ અકબરને પ્રસન્ન કર્યો, અને ભાનુચંદ્રના ઉપાધ્યાય પદનો નન્દિવિધિ કર્યો તે મહોત્સવમાં શેખ અબલફૈજે ૬૦૦ રૂપીયા અશ્વદાનપૂર્વક યાચકોને આપ્યા. (હી. સૌ. સ. ૧૪ શ્લો. ૨૯૨) વિજયસેને અકબરની પરિષદ્–રાજસભામાં ૩૬૬ બ્રાહ્મણવાદીઓને જીત્યા તેથી અકબરે તેમને 'સવાઇ વિજયસેન સૂરિ' (હીરસૂરિથી પણ ચડયા એ બતાવતું) બિરૂદ આપ્યું. આ જાણી હીરસૂરિ આનંદ પામ્યા. (હી. સૌ. સર્ગ ૧૪) હીરસૂરિના સ્વર્ગવાસ પહેલાં અકબરે ઉપરનું ૭ બાબતનું ફરમાન વિજયસેનસૂરિને આપી તેમને સૂરિ પાસે જવા મોકલ્યા હતા. (હી. સૌ. ૧૭,૨૦૦)

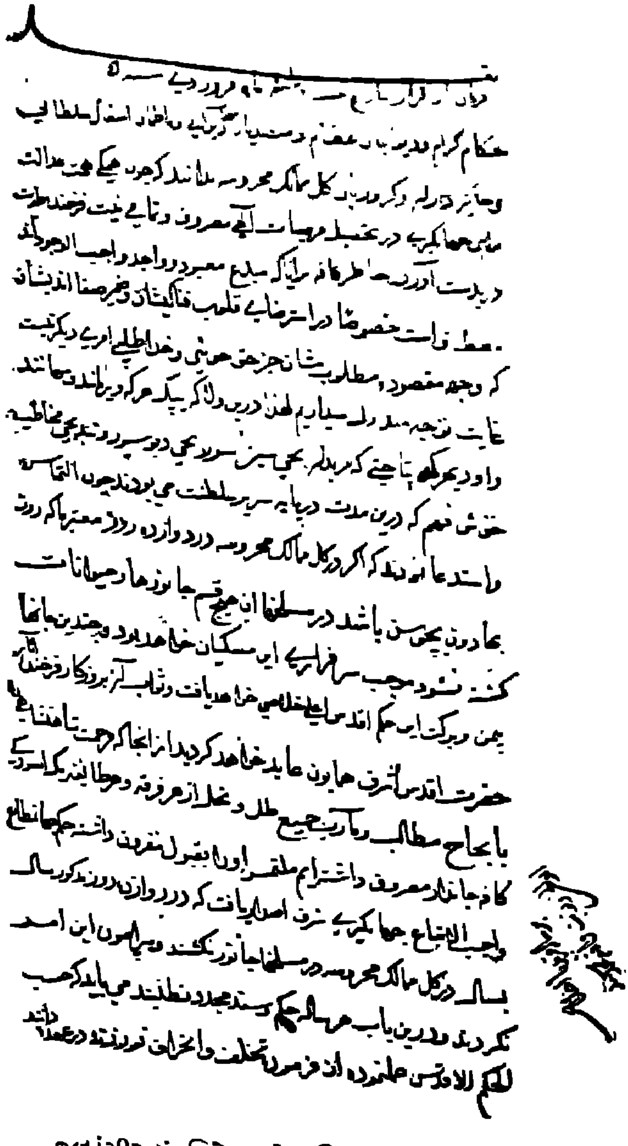
૮૦૬ આ બાજુ હીરવિજયસૂરિ પાટણ ચોમાસું કરી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરવાની ઇચ્છા થતાં ત્યાંથી ૧૬૪૯ના શીતકાલમાં નીકળી (અમદાવાદ આવી સૂબા શાહજાદા મુરાદનું માન પામી–વિવેકહર્ષકૃત હીરવિજય રાસ) વિહાર કરતાં પાલિતાણે આવ્યા ત્યાં ચારે બાજુથી આવેલા સંઘો (પાટણ, અમદાવાદ, ખંભાત, માલવ, લાહોર, મારવાડ, દીવ, સુરત, ભરૂચ, વીજાપુર, દક્ષિણ કાનડા આદિ નાના મોટા ૨૦૦ સંઘના લાખો યાત્રાળુઓ) એકઠા થયા. (સં. ૧૬૫૦)ની ચૈત્રી પુનમે મોટી યાત્રા કરી. ત્યાં ૧ શાહ તેજપાલ, ૨ શાહ રામજી ૩ જશુ ઠક્કર ૪ શાહ કુંઅરજી અને ૫ શેઠ મૂલા શાહ આ પાંચ ધનિકોએ બનાવેલાં વિશાળ અને ઉન્નત જિનમંદિરોમાં મહોત્સવપૂર્વક સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી (જિ. ૨, નં. ૧૨) ત્યાંથી ઉનામાં ચોમાસું કર્યું. દીવમાં પારેખ મેઘજી અને તેની સ્ત્રી લાડકી બાઇએ સૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. મક્કે હજ કરી પાછા ફરેલ (ગૂજરાતના સૂબા) આજમખાને ઉનામાં આવી સૂરિ પાસે હજાર મહોર ધરી નમન કર્યું ને સૂરિએ તે દ્રવ્યનો અસ્વીકાર કર્યો; વળી

૪૯૨. હી. ૯૯૯ (સન ૧૫૯૦)માં બળદ, ભેંસ, બકરાં, ઘોડા અને ઉંટના માંસનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો (બદાઉનિ પૃ. ૩૭૪)

نشان عالیشان موافق اصل

અકબરનું વિજયસેનસૂરિને ફરમાન. પૃ. ૫૫૬.

[મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજીના સૌજન્યથી]

જહાંગીરનું વિવેકહર્ષ આદિને ફરમાન. પૃ ૫૬૪.
[મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજીના સૌજન્યથી]

ત્યાં જામનગરના જામ સાહેબ સાથે (૭૭૨) અબજી ભણસાલીએ સૂરિની અંગપૂજા અઢારસેં મહોરથી કરી. ઉનાનો ખાન મલકજખાન હિંસક હતો તેની પાસે હિંસા છોડાવી ને તેણે લાડકી બાઇને પોતાની બહેન કરી. ઉનામાં વૈશાખમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. આયુષ્ય પૂરૂં કરી ઉનામાં સં. ૧૬૫૨ ભાદ્રવા શુદ ૧૧ ગુરૂ દિને સ્વર્ગવાસ કર્યો.

૮૦૭ શાંતિચંદ્રે અકબરના ગુણગ્રામ કરનારૂં 'કૃપારસકોશ' નામનું કાવ્ય રચી તેને હમેશાં સંભળાવી તે બાદશાહના પર ભારે અસર કરી હતી અને તે એટલે સુધી કે જીવદયાનાં, જજીઆ આદિ કર કાઢી નાંખવાનાં તેણે જે જે સત્ કાર્યો કર્યાં તે એને આભારી છે એમ તે કાવ્યમાં મૂકેલાં છેલ્લાં બે શ્લોકથી જણાવ્યું છે.[૪૯૩] તેમની કારકીર્દ જાણવા જેવી છેઃ—તેઓ વિદ્વાન્ સાથે વાદવિવાદકુશલ પણ હતા. ઇડરગઢના મહારાયશ્રી નારાયણ (બીજા)ની સભામાં (સં. ૧૬૩૩ પછી) ત્યાંના દિગંબર ભટ્ટારક વાદિભૂષણ (જુ. ૧, નં. ૧૪૫૧ લેખ સંવત્ ૧૬૬૦) સાથે વિવાદ કરી તેમને પરાસ્ત કરેલ હતા. વાગડદેશના ઘાટશિલ નગરમાં ત્યાંના અધિપતિ અને જોધપુરના મહારાજ શ્રી મલ્લદેવ (સં. ૧૫૮૮–૧૬૧૯)ના ભત્રીજા રાજા સહસમલ્લની સંમુખ ગુણચંદ્ર નામના દિગંબરાચાર્યને પણ જીત્યા હતા.[૪૯૪] આ રીતે શાસ્ત્રાર્થમાં કુશલતા તેમજ શતાવધાના-

---

૪૯૩ તેના ૧૨૬–૭ પદ્યમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે "આ બાદશાહે જજીઆનો કર જે માફ કર્યો, ઉદ્ધત મોગલોથી મંદિરોને જે મુક્તિ મળી, કેદમાં પડેલા કેદીઓ બંધનરહિત થયા, સાધારણ રાજગણ પણ મુનિઓનો સત્કાર કરવા લાગ્યો, એક વર્ષમાં છ માસ સુધી જીવોને જે અભયદાન મળ્યું અને વિશેષે ગાય, ભેંસ, બળદ અને પાડા આદિ–સુરભીસમૂહ (કસાઈની છરીથી) નિઃશંક થયોઃ—ઇત્યાદિ (જૈન) શાસનની સમુન્નતિનાં કારણોમાં આ ગ્રંથજ પરમ નિમિત્ત થયો છે."

૪૯૪ શાંતિચંદ્રના શિષ્ય લાલચંદે શબ્દરૂપવાક્યની અંતે પ્રશસ્તિ લખી છે તેમાં જણાવ્યું છે કેઃ—

ईडरपुराधिप महाराय श्री नारायणसभासमक्षवादिभूषण क्षपणक निराकरिष्णुनां, वागडदेशे घाटशिल नगरे योधपुरपति रायमल्ल-

દિથી અનેક નૃપતિઓનો સદ્ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

૮૦૮ શાંતિચંદ્ર અકબરની રજા લઈ ગયા ને તેના દરબારમાં ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર એ બે ગુરૂ શિષ્ય રહ્યા તે પણ તેમની માફક બાદશાહથી સન્માનિત થયા. ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રે અકબર પાસે સંસ્કૃતમાં 'સૂર્ય સહસ્રનામ' બોલતા એટલે અકબર તેના મુખેથી દર રવિવારે સૂર્યનાં સહસ્ર નામો શ્રવણ કરતો.[૪૯૫] સિદ્ધિચંદ્રે પણ બાદશાહને રંજિત કરેલ અને બાદશાહે પછી સિદ્ધાચલ પર મંદિરો બંધાવવાનો જે નિષેધ કર્યો હતો તે તેની પાસેથી દૂર કરાવ્યો હતો, યાવની એટલે ફારસી ભાષાના ઘણા ગ્રંથો પ્રતિભા ગુણથી અધિક જાણીને બાદશાહને ભણાવ્યા હતા. વળી સિદ્ધિચંદ્ર શાંતિચંદ્ર સમાન શતાવધાની પણ હતા, ને તેના પ્રયોગ જોઇ તેમને પણ બાદશાહે 'ખુશફહેમ'ની માનપ્રદ પદવી આપી હતી. એકવાર બાદશાહે બહુ સ્નેહથી, એમનો હાથ પકડીને કહ્યું 'હું આપને પાંચહજાર ઘોડાના મનસબવાળી મોટી પદવી અને જાગીર આપું છું તેનો સ્વીકાર કરીને તમે રાજા બનો અને આ સાધુવેષનો ત્યાગ કરો. એ પોતે બહુ સુંદર રૂપવાળા હતા, ષટ્શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા,

---

देव भ्रातृव्य सहस्रमल्लराज्ञः पुरः पत्रालंबनपुरःसरं क्षपणक भट्टारक गुणचन्द्रजयिनां इत्थं प्रकारक प्रभावना समुत्सर्प्पण विधिवेदसां महोपाध्याय श्री ५ श्री शांतिचंद्र गणिपदानां चरणाम्बुज भृंगायमाण गणि लालचंद्रेणालेखि । मुनि लाभचन्द्र पठनार्थं ॥ જુઓ મ.રો લેખ 'ઇડરનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ' જૈનયુગ પુ. ૧, ૪ પૃ. ૧૪૩-૧૫૧.

તેમના બીજા શિષ્ય અમરચંદ્રે સં. ૧૬૭૮ માં રચેલ કુલધ્વજરાસની પ્રશસ્તિમાં પણ સ્વગુરૂની ઉપરની એક વાત જણાવી છે કે:—

રાય નારાયણ રાજસભાઈ, ઈડર નયર મઝારિરે.

વાદીભૂષણ દિગપટ જીતી, પામ્યો જયજયકારરે. (જૈ૦ ગુ૦ કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૫૦૭)

૪૯૫ બ્રાહ્મણોની માફક સમ્રાટ્ પણ પ્રાતઃકાળે પૂર્વદિશા તરફ મુખ રાખી ઉભો રહેતો અને સૂર્યની આરાધના કરતો તેમજ તેનાં સહસ્રનામોનો પણ સંસ્કૃતભાષામાંજ ઉચ્ચાર કરતો. બદાઉનિ ૨, ૩૩૨.

સ્વગુરૂના અતિ ભક્ત હતા. (જુઓ કાદંબરીપર તેની પોતાની ટીકાની છેલ્લી પ્રશસ્તિ)[૪૯૬]

૮૦૯ વિજયસેન સૂરિનો પરિચય થોડો કરીએ:—સં. ૧૬૩૩ માં સૂરતમાં ચિંતામણી મિશ્ર વગેરે પંડિતોની સભા સમક્ષ ભૂષણ નામના દિગંબરાચાર્ય સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી તેમને નિરૂત્તર કર્યા હતા, (વિજયપ્રશસ્તિ સર્ગ ૮, શ્લો. ૪૨ થી ૪૯) અમદાવાદના સૂબા ખાનખાના (સં. ૧૬૩૯–૧૬૪૬)ને ઉપદેશથી પ્રસન્ન કર્યો હતો અને યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ શ્લોકના તેમણે ૭૦૦ અર્થ કર્યા હતા. કહેવાય છે કે તેમણે પોતે કાવી, ગંધાર, અમદાવાદ, ખંભાત, પાટણ વગેરે સ્થલોમાં લગભગ ચાર લાખ જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તેમના ઉપદેશથી તારંગા, શંખેશ્વર, સિદ્ધાચલ, પંચાસર, રાણપુર, આરાસણ, અને બીજાપુર વગેરેનાં મંદિરોના ઉદ્ધાર થયા હતા. સ્વ. સં. ૧૬૭૨ (તેમના ચરિત્ર માટે જુઓ વિજયપ્રશસ્તિ

---

૪૯૬. इतिश्री पातशाहश्री अकबर जल्लालदिन सूर्यसहस्रनामाध्यापक:, श्रीशत्रुंजयतीर्थकरमोचनाद्यनेकसुकृतविधायक महोपाध्याय श्रीभानुचंद्रगणिविरचितायां तच्छिष्याष्टोत्तर शतावधान साधक प्रमुदित बादशाह श्रीअकब्बर प्रदत्त खुशफहमपराभिधान श्रीसिद्धिचंद्र गणिरचितायां कादम्बरी टीकायामुत्तरखण्ड टीका समाप्ता । એવું અંતિમ કથન બાણની કાદંબરી પર પૂર્વખંડની ભાનુચંદ્રે અને ઉત્તરખંડની ટીકા સિદ્ધિચંદ્રે કરેલી ટીકામાં છે. તેજ પ્રમાણે ભાનુચંદ્રકૃત અને સિદ્ધિચંદ્રશોધિત વસંતરાજ ટીકામાં પણ છે. વળી સિદ્ધિચંદ્રે પોતાના સંબંધે ભક્તામર સ્તોત્રની પોતાની ટીકાની આદિમાં જણાવ્યું છે કે:—

कर्त्ता शतावधानानां विजेतोन्मत्तवादिनां ।
वेत्ता षडपिशास्त्राणामध्येता फारसीमपि ॥
अकब्बरसुरत्राणहृदयांबुजषट्पद: ।
दधान: खुष्फहमिति बिरुदं शाहिनार्पितं ॥
तेन वाचकचन्द्रेण सिद्धिचन्द्रेण तन्यते ।
भक्तामरस्य बालानां वृत्तिर्व्युत्पत्तिहेतवे ॥

કાવ્ય, દયાકુશલે સં. ૧૬૪૯ માં આગ્રામાં રચેલો લાભોદય રાસ, પ્રકીર્ણ કૃતિઓ).

૮૧૦ આવી રીતે હીરવિજયસૂરિએ પોતે તેમજ તેમના ઉપ-યુક્ત શિષ્ય પ્રશિષ્યોએ તેમજ ખરતર ગચ્છના જિનચંદ્રસૂરિ આદિએ સમ્રાટ્ અકબર-પર ધીમે ધીમે ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રભાવ પાડી તેને જીવદયાના પૂરા રંગવાળો કર્યો હતો તેમાં કિંચિન્-માત્ર શક નથી એ વાતની સાક્ષી તે બાદશાહે બહાર પાડેલ ફરમાનો (કે જે પૈકી કેટલાંક અત્યારે પણ મળી આવે છે તે) પરથી, તેમજ અબુલફ્જલની આઇને અકબરી, બદાઉનીના અલબદાઉનિ, અકબર-નામા વગેરે મુસલમાન લેખકોએ લખેલા ગ્રંથોપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

૮૧૧ સમ્રાટ્ અકબર એક વિચારશીલ તથા સ્વદેશહિતૈષી પુરૂષ હતો. તે ઘણીવાર કહેતો કે "જ્યાં સુધી ભારતમાં અનેક જાતિઓ તથા ધર્મો રહેશે ત્યાં સુધી મારૂં મન શાંતિ નહિ થાય." (આઇને અ૦ ૩, ૩૮૬) વળી 'ધર્મો ગમે તેટલા હોય અને ગમે તેટલી ભિન્નતાવાળા હોય તોપણ જો તેમને સત્યના સુદૃઢ મૂળ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવે તો તેમની વચ્ચે એકવાક્યતા કિંવા યથાયોગ્ય સંમેલન થયા વગર રહે નહિ' (આ. અ. ૧, પૃ. ૧૨). સર્વ ધર્મોની જાહેરમાં સમાલોચના થઇ શકે એટલા માટે ફતેહપુર સીકી ખાતે 'એબાદતખાના' (પ્રાર્થનાગૃહ)ની સ્થાપના કરી હતી. ઉક્ત મંદિરમાં (સન ૧૫૭૮-સં. ૧૬૩૫) ઘણા ધર્મના પ્રતિનિધિઓ ચર્ચા ચલાવતા. 'સુફી, દાર્શનિકો, વક્તાઓ, કાયદાશાસ્ત્રી, સુન્ની, શીઆ, બ્રાહ્મણ, જતી, સિઊરા, ચાર્વાક (નાસ્તિકો), નાઝરેન (ખ્રિસ્તીઓ), જ્યુ, શાત્ (શત્રન્) ઝોરોસ્ટ્રીઅન (પારસીઓ) અને બીજાઓ અતિ ઉમદા આનંદ મેળવતા.' (અબુલફઝલ આઇને અકબરી પુ. ૩, પ્રકરણ ૪૫ પૃ. ૩૬૫ બીવરેજનો અનુવાદ). આમાં જણાવેલ જતી અને સિઊરા (શ્રમણો) એ શ્વેતામ્બર જૈનો સંબંધે અચૂક વપરાયા છે, જ્યારે તેનો અર્થ બધાએ 'બૌદ્ધો' કરેલ છે તે તદ્દન ખોટું છે; કદિ પણ બૌદ્ધોએ આવી ચર્ચા કરી નથી, બૌદ્ધ પંડિતો હિંદમાં તે સમયે હતાજ નહિ. (વિન્સેંટ સ્મિથ).

૮૧૨ રા. C (ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ) પોતાના લેખમાં જણાવે છે કેઃ—'સત્ય વાત એ છે કે અકબરના ચારિત્ર દિ ધાર્મિક બાજુપર અપેક્ષાએ પ્રાયઃ પ્રમાણમાં ઓછું લક્ષ અપાયું છે; છતાં પણ એ જાણવું ઘણું રસપ્રદ થશે કે એ મહાન્ વ્યક્તિએ વિધવિધ સંપ્રદાયો અને ધર્મો પાળતી પોતાની પ્રજાને સંતોષવાનું તદ્દન મહાભારત કાર્ય સિદ્ધ કર્યું હતું એટલુંજ નહિ પણ તેનામાં એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી હતી કે તે પોતાના ધર્મને માનતો હતો. ખ્રિસ્તીઓ માનતા કે તે ખ્રિસ્તી હતો, પારસીઓ સમજતા કે તે પારસી હતો. જ્યારે હિન્દુ ધારતા કે તે હિન્દુ હતો. તેની ધર્મ-વિષયક નીતિ આ રીતે આપણા વિશેષ આદરને પાત્ર બને છે.

૮૧૩ 'અકબરનો ધર્મ Eclectic હતો કારણકે તે સત્યનો સહૃદય શોધક હતો. જ્યાંથી મળે ત્યાંથી તે સત્ય સ્વીકારતો. જૈનધર્મમાંથી તેણે પ્રાણીઓના વધનો ત્યાગ, જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા, [૪૯૭]માંસાહારથી અમુક અંશે અલગ રહેવું, પુનર્જન્મની માન્યતા, અને કર્મનો સિદ્ધાંત—એ વસ્તુઓ સ્વીકારી અને તે જૈન ધર્મપર તેનાં તીર્થોને તેના અનુયાયીઓને સોંપીને તથા તેના વિદ્વાન્ પંડિ-તોને માન આપી કૃપા બતાવી.

૮૧૪ આઈને અકબરી (પુ. ૧ પૃ. ૫૩૮ અને ૫૪૭)માં આપેલ અકબરના દરબારના વિદ્વાનોની ટીપ પર દૃષ્ટિ ફેંકતાં આપ-

---

૪૯૭ માંસાહાર—પહેલાં અકબર કરતો, પણ ધીમે ધીમે તેણે તજી દીધો હતો ને વનસ્પતિ આહાર કરતો. તેણે જણાવ્યું છે કે '(૧) મનુષ્ય પોતાના ઉદરમાં પશુઓની કબર કરે અર્થાત્ પશુઓને મારી ખાય તે ઉચિત નથી. (૨) મારા જીવનના પ્રારંભમાં જ્યારે મારે માટે કદિ માંસ બનતું ત્યારે મને સારૂં નહોતું લાગતું, તેમાં મને કંઈ સ્વાદ નહોતો આવતો, અને તેથી મેં તે ખાવાની પરવા ઘણી ઓછી કરી હતી. મને માલૂમ પડયું કે જીવ-હિંસાને રોકવી ઘણી જરૂરી છે અને તેથી મેં માંસ ખાવું છોડી દીધું. (૩) લોકોએ દર વર્ષે મારા રાજ્યાભિષેકના દિને માંસ ખાવું ન ઘટે. (૪) કસાઇ, મચ્છીમાર અને એવા ધંધાવાળા-મારી માંસ વેચનારાને અલગ મહોલ્લામાં રાખવા કે બીજા સાથે ભેળભેળા ન કરે. કરેતો સજા કરવી. આઈને અકબરી. ૩, પ. પૃ. ૩૩૦-૪૦૦.

ણને ત્રણ નામો—હરિજીસુર, બિજાઇસેનસુર અને ભાનચંદ મળી આવે છે. આ ત્રણ નામો આપણે તુરતજ ઓળખીને કહી શકીએ કે તે હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ અને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયનાં નામો છે. અકબરના દરબારના વિદ્વાનો પાંચ વર્ગમાં વિભક્ત કર્યા હતા (કે જે બધાની સંખ્યા ૧૪૦ હતી)

"સમ્રાટ્ કે જે પોતે ભૌતિક અને અધિભૌતિક જગત્‌નો નાયક, અને બહારની તેમજ આંતરિક જગત્ ઉપર સાર્વભૌમ સત્તા ચલાવે છે તે પણ ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય પાંચ પ્રકારના સંતોને માન આપે છે. પ્રથમ વર્ગના પોતાના સીતારાના પ્રકાશમાં બાહ્ય તેમજ અંદરની વસ્તુઓના ગુપ્ત ભેદો-રહસ્યો જોઈ શકે છે અને પોતાની સમજ તથા પોતાની દૃષ્ટિવિશાળતા વડે વિચારનાં બંને રાજ્યો-પ્રદેશો પૂર્ણ રીતે જાણી શકે છે" (આઇને અકબરી પુ. ૧, પૃ. ૫૩૭)

૮૧૫ 'હીરવિજયસૂરિને આ પહેલા વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા છે અને ઉક્ત બીજા બે (વિજયસેન અને ભાનુચંદ્ર) ને પાંચમા વર્ગમાં મૂકેલ છે (કે જે વર્ગ નકલ (પુરાવા)પર આધાર રાખતા વિજ્ઞાનોને સમજનારાનો છે)

૮૧૬ 'અકબરે ઘણી જીતો મેળવી અને હવે કોઈ શત્રુ બાકી નહોતો રહ્યો કે જેને જીતવાનું રહે. (બદાઉની) તેથી તેનું મન ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં ખેંચાયું. ચુસ્ત મુસલમાન ન હોવાથી તે એમ માનતો કે સર્વે ધર્મોમાં એવી ઘણી ચીજો જાણવાની છે અને એવા ઘણા વિદ્વાનો છે કે જેમની પાસેથી શિખવાનું છે. તે પોતાના દરબારમાં દેશના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોને આમંત્રતો અને તેમની પાસે ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરાવતો. (અનુદાર) બદાઉની લખે છે કે:—

"સમ્રાટે ઈસ્લામ ધર્મનો પરિત્યાગ કર્યો હતો તેમાં અનેક કારણો હતાં. મુખ્ય એ હતું કે જુદા જુદા દેશોમાં જુદા જુદા ધર્મવાળા ઘણી સંખ્યામાં વિદ્વાનો સમ્રાટ્‌ના દરબારમાં છુટથી આવજા કરી શકતા, અને સમ્રાટ્ સાથે પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ સહૃદયતાપૂર્વક કરી શકતા. શતદિન ધર્મ સંબંધી વિચાર કર્યા કરવા અને તેનું યથાર્થ મૂળ શોધી કાઢવું તે સિવાય તે બીજા કોઈ કાર્ય પ્રત્યે મુદ્દલ લક્ષજ આપતો નહોતો...સમ્રાટ્ દરેક પાસેથી ખાસ કરીને જે બીન-મુસ્લિમ હોય તેઓના મતો સંઘરતો. જે જે વાત

તેને પ્રીતિકર થતી તે તેનો સ્વીકાર કરતો, અને જે વાત તેના સ્વભાવથી વિરૂદ્ધ અને પોતાની ઈચ્છાની વિરોધી લાગતી તેને રદ કરતો. આ પ્રમાણે કેટલાક પ્રાથમિક મૂળ સિદ્ધાંતોના પાયા પર થયેલી શ્રદ્ધા તેના હૃદયની આરસીપર અંક્તિ થતી અને સમ્રાટ્પર જે સર્વ અસરો દઢપણે થઈ તેના પરિણામે તેના હૃદયમાં શિલાપર કરેલા રેખાકર્ષણની જેમ ધીમે ધીમે એવી પ્રતીતિ થઈ કે સઘળા ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં સુજ્ઞ-વિદ્વાન્ મનુષ્યો હોય છેજ અને સર્વ પ્રજાઓમાં જબરા વિચારકો અને આશ્ચર્યકારી શક્તિઓવાળા મનુષ્યો હોય છેજ.

" વિશેષમાં સમ્રાટ્ અન્ય સમ્પ્રદાયના વિદ્વાનો કરતાં સુમનિઓ (શ્રમણો-જૈન મુનિઓ) અને બ્રાહ્મણો તેની સાથે એકાંતમાં બેસી વિશેષવાર વાર્તાલાપ-મેળાપ કરી શકતા. તેઓ પોતાનાં ધર્મતત્ત્વ અને નીતિશાસ્ત્રોમાં અને શારીરિક તથા ધાર્મિક વિજ્ઞાનોમાં બીજા (ધર્મના) વિદ્વાનોથી ચડી જાય છે અને ભવિષ્યના જ્ઞાનમાં આત્મિક શક્તિમાં અને મનુષ્ય તરીકેની પૂર્ણતામાં ઘણી ઉંચી કક્ષાએ પહોંચેલા હોય છે, તેથી તેઓ પોતાના અભિપ્રાયને પ્રામાણિક ઠરાવવા તથા અન્ય ધર્મોના દોષો સિદ્ધ કરવા યુક્તિ અને પ્રમાણ ઉપર રચાયેલ સાબીતીઓ રજુ કરતા અને પોતાના (ધર્મના) સિદ્ધાંતોને એવી રીતે તો દઢતાથી તેનામાં ઠસાવતા અને એટલી બધી બુદ્ધિમત્તાથી ધ્યાનમાં લીધા વગર છુટકો નહિ એવી તદ્દન સ્વતઃસ્પષ્ટ જણાય એવી રીતે વાતોને દાખવતા કે કોઈપણ મનુષ્ય પોતાની શંકાઓ જાહેર કરી સમ્રાટ્ના હૃદયમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરી શકતો નહોતો, પછી ભલે પર્વતના ચૂરા થઈ ધુળ થાય યા આકાશમાં ચીરાઓ પડી જાય.

" આથી સમ્રાટે ઈસ્લામ ધર્મના પુનરૂદ્ભવ સંબંધીના ખ્યાલો, કયામતના દિવસ અને તેને લગતી વિગતો તેમજ અમારા પયંગબરની દંતકથા પર રચાયેલા બધા હુકમોમાં શ્રદ્ધા કાઢી નાંખી ..ખાસ કરીને આત્માઓના પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતે તેના ચિત્તમાં દઢ મૂળ નાંખ્યું, અને તેણે એ કહેવત સ્વીકારી કે ' એવો કોઈ પણ ધર્મ નથી કે જેમાં પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતે ઉંડાં મૂળ ઘાલ્યાં ન હોય. " અલ-બદાઉનિ ૨, ૨૬૩-૨૬૪.

૮૧૭ " ઉપરના લખાણથી એ સ્પષ્ટ છે કે સમ્રાટ્ સત્યનો જબરો શોધક હતો. તેણે પોતાના અધિકારીઓ પાસેથી હીરવિજયસૂરિના તદ્દન સંતશીલ ચારિત્ર અને બીજા શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણોની વાત સાંભળીને...પોતાની પાસે બોલાવ્યા હતા. "[૪૯૮]

---

૪૯૮ જુઓ જૈન શાસનનો વીરાત્ ૨૪૩૭ નો દીવાળીનો ખાસ અંક

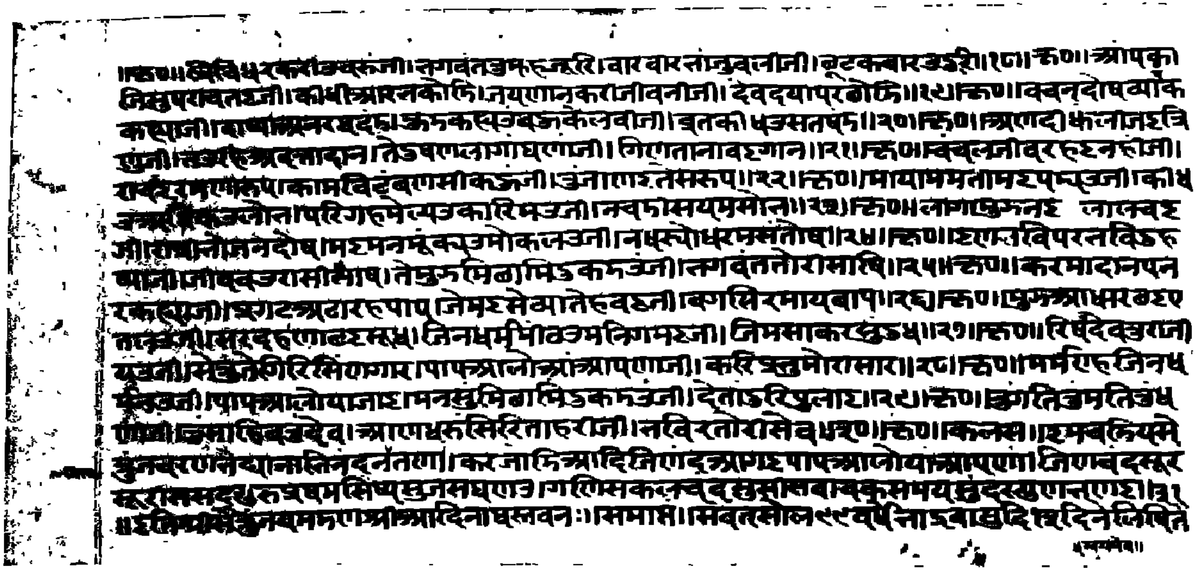
૮૧૮ સં. ૧૬૩૫ માં ઇબાદતખાનામાં જૈનો આવી ચર્ચા કરતા અને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય પ્રાયઃ અકબરના મરણ સુધી (સં. ૧૬૬૧) તેના દરબારમાં રહ્યા હતા, અગર સં. ૧૬૩૫ થી ૧૬૬૦ તો અવશ્ય અકબરનો જૈનો સાથેનો સહવાસ-પરિચય આ રીતે ઓછામાં ઓછો વીસ વર્ષ કરતાં વધુ ચાલ્યો. બધા ધર્મો પૈકી જૈન અને જરથોસ્તી ધર્મ એ બેની અસર અકબરના મન પર ઘણી થઇ હતી. (વિ. સ્મિથ) સૂર્યનાં નામ ગણવાં, અમારિના દિવસોમાં પારસીના તહેવારો નવરોઝાદિ મૂકવા એ જરથોસ્તી ધર્મની અસર છે. સં. ૧૬૩૬ માં દીનેઇલાહી (ઇશ્વરનો ધર્મ) નામનો નવો ધર્મ પ્રચલિત કરી તેમાં વિવિધ ધર્મોનાં રહસ્યો સમજી લઇ તેની પસંદ પડતી વિધિઓ અને સિદ્ધાંતો પોતાના ધર્મમાં આમેજ કર્યે જતો હતો. 'માત્ર ૫-૬ વર્ષમાં જ ઇસ્લામ ધર્મનું નામ નિશાન પણ ભુંસાઇ ગયું હતું અને સર્વત્ર એક પ્રકારનું વિચિત્ર દૃશ્યજ નજરે પડતું હતું' (બદાઉનિ ૨, ૨૬૨). અકબરે ઘણે અંશે કીધેલો અહિંસાનો સ્વીકાર તે સંબંધી તેનાં ફરમાનો એ હીરવિજયસૂરિ અને તેમના શિષ્યો આદિ શ્વેતાંબર જૈનોના પ્રયાસને આભારી છે. દિગંબરી જૈન પંડિત એકપણ અકબરને મળેલ નથી તેથી અબુલફજલે જે જૈન ધર્મસંબંધી લખ્યું છે તે શ્વેતાંબરોના પરિચયથી લખ્યું છે ને દિગંબર વિલક્ષણતાઓનું વર્ણન 'અંધકારમાં રહીને-જ્ઞાન વગર લખેલ છે' એમ પોતે જણાવે છે (આઇને અકબરી જેરેટનો અનુવાદ વૉ. ૩ પૃ. ૨૧૦)

તેમાં રા. C નો અંગ્રેજી લેખ નામે 'Hiravijaya Suri or the Jainas at the Court of Akbar.' પૃ. ૧૧૩ થી ૧૧૫. આખો લેખ પૃ. ૧૨૦ સુધી છે. આ લેખ ઉપરથી મિ. વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથે 'The Jain Teachers of Akbar' એ નામનો અંગ્રેજી લેખ લખેલ છે કે જે સર રા. ગો. ભાંડારકરના સ્મારક પુસ્તક (Commemoration Volume) સને ૧૯૧૭ માં પૃ. ૨૬૫ થી ૨૭૬ છપાયો છે. અને ત્યાર પછી તે સ્મિથે પોતાના Akbar (અકબર) નામના ગ્રંથમાં આ સંબંધે જણાવ્યું છે-જુઓ પૃ. ૧૬૬ અને વળી તેમાં પૃ. ૨૬૨ માં પોર્ટુગીઝ પાદરી નામે પિન્હેરો (Pinheiro) નો તા. ૩-૯-૧૫૯૫ પત્ર ટાંક્યો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે He follows the sect of the Jains (Vertie)-એટલે તે અકબર જૈનો (વ્રતી) ના સંપ્રદાયને પાળે છે. આ પછી તેમાં કેટલાક જૈન સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ છે.

શ્રી હીરવિજય સૂરિનો અકબર બાદશાહે કરેલો સત્કાર પૃ. ૫૪૫

[શેઠ દેવચંદ લા. જૈ. પુ. ફંડના સૌજન્યથી.]

સમયસુંદર ગણિના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત ગૂ. આદિનાથ સ્ત. સં. ૧૬૯૯ પારા ૮૪૭
[શેઠ દેવચંદ લા. જૈ. પુ. ફંડના સૌજન્યથી.]

પ્રકરણ ૩ જું.

કેટલીક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અને ઘટનાઓ.

तद्राज्ये गहनार्थशास्त्रघटनाप्रौढाभियोगा स्तथा
तुच्छोत्सूत्रमहीविदारणहलप्रख्याः सुसंयोगिनः ।
दुर्दन्तप्रतिवादिवाददमनस्थेयः प्रतिज्ञाभृतः
श्रीमद्वाचकधर्मसागरगुरूत्तंसा अभूवन् शुभाः ॥

—ધર્મસાગર-શ્રુતસાગર-શાંતિસાગર (કલ્પકૌમુદીના લેખક)ની પ્રશસ્તિ.

—તેમના (હીરવિજયસૂરિના) રાજ્યમાં ગહન અર્થ વાળી શાસ્ત્રઘટનામાં પ્રૌઢ અભિયોગ-વિદ્વત્તાવાળા, તુચ્છ ઉત્સૂત્ર રૂપી પૃથ્વીને તોડવામાં હલ જેવા સારા સંયોગવાળા, દુર્દમ્ય પ્રતિવાદીઓના વાદને દમનમાં સ્થાયી પ્રતિજ્ઞાવાળા એવા શુભ અને ગુરૂમાં આભૂષણરૂપ ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય થયા.

केचिद् हिन्दुनृपा बलश्रवणतस्तस्य स्वपुत्रीगणं
गाढाभ्यर्थनया ददत्यविकला राज्यं निजं रक्षितुं ।
केचित्प्राभृतमिन्दुकान्तरचनं मुक्त्वा पुरः पादयोः
पेतुः केचिदिवानुगाः परमिमे सर्वेऽपि तत्सेविनः ॥

—સં. ૧૬૪૬ પદ્મસાગર કૃત જગદ્ગુરૂ કાવ્ય. ૮૮.

—કેટલાક હિન્દુ રાજાઓ તેના (અકબરના) બલને સાંભળી પોતાના રાજ્યને બચાવવા સ્વપુત્રીના સમુદાયને ઘણી વિનતિ કરી આપે છે, કેટલાક શશિકાન્તાદિ જવાહિર મૂકીને તેના પગે પડે છે અને કેટલાક તેના અનુયાયી થાય છે પરંતુ આ સર્વે પણ અકબરના સેવકો છે (એક મેદપાટનો પતિ સમસ્ત હિંદુના કલશરૂપ પ્રતાપસિંહ અણનમ છે.)

अथ सागरपक्षीयः शान्तिदासो महार्द्धिकः ।
श्रावकः श्रावकाधीशो नरेश इव शोभते ॥१॥

—સાગરપક્ષી શાન્તિદાસ નામના મહા ઋદ્ધિવંત શ્રાવક શ્રાવિકોના અધીશ રહી નરેશ માફક શોભે છે. -વિજયદેવસૂરિ-માહાત્મ્ય સર્ગ ૧૧, ૧.

૮૧૯. **ધર્મસાગર**—મૂળ લાડોલના ઓસવાલ. તેમણે સં. ૧૫૯૫ માં ૧૬ વર્ષની ઉમરે મોસાળ મહેસાણામાં જીવરાજ પંડિત

પાસે પોતાના નાનાબંધુ સહિત દીક્ષા લીધી. વિજયદાનસૂરિ પાસે શ્રુતનો અભ્યાસ સારી રીતે કરી હીરહર્ષમુનિ (પછીથી થયેલ હીરવિજયસૂરિ) સાથે દેવગિરિ જઇ ન્યાયાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી હીરહર્ષ સાથેજ તે સૂરિ પાસેથી ઉપાધ્યાય પદ મેળવી ગામોગામ વિચરવા લાગ્યા. તેઓ ઘણા વિદ્વાન્ પણ અતિ ઉગ્રસ્વભાવી અને દૃઢાગ્રહી હતા.

૮૨૦. શ્વેતાંબર મૂર્ત્તિપૂજકમાંથી જુદા પડી લુંકામત, તથા બીજા મત નીકળ્યા પછી તેમની સાથેનો વિરોધ પ્રબળ થઇ પડયો હતો, ને ખુદ શ્વેતામ્બર મૂર્ત્તિપૂજકમાં ખરતર અને તપાગચ્છ વચ્ચેની મતામતી થવા લાગી હતી. ધર્મસાગરે તપાગચ્છ સાચો ને બીજા ગચ્છો ખોટા જણાવી તેમનાપર ઘણા પ્રહારો ઉગ્ર ભાષામાં ગ્રંથો નામે તત્ત્વતરંગિણી, પ્રવચન પરીક્ષા–કુમતિમતકુદ્દાલ રચી કર્યાં. ખરતરો સાથે પાટણમાં સં. ૧૬૧૭ માં 'અભયદેવસૂરિ ખરતર ગચ્છના નહોતા' એવો પ્રબળવાદ કર્યો. તે વર્ષે તેમને શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના જુદા જુદા ગચ્છના આચાર્યોએ ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણાના કારણે જિનશાસનથી બહિષ્કૃત કર્યાં. તપાગચ્છના નાયક વિજયદાનસૂરિએ કુમતિમતકુદ્દાલને જલશરણ કરાવ્યો અને જાહેરનામું કાઢી 'સાતબોલ'ની આજ્ઞા કાઢી એક બીજા મતવાળાને વાદ વિવાદની અથડામણ કરતા અટકાવ્યા અને 'જેમ ચાલે છે તેમ ચલાવવા'ની આજ્ઞા કરી. ધર્મસાગરે સૂરિશ્રીને ચતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ 'મિચ્છામિદુક્કડ' આપ્યો–તેમની માફી માંગી. સં. ૧૬૨૧.

૮૨૧. ધર્મસાગરે પછી વિહાર કરતાં અનેક સ્થળે વાદવિવાદ કરતા જેસલમેર જઇ ત્યાંના રાજા હરરાજ (સં. ૧૬૧૮ થી સં. ૧૬૩૪)ની રાજસભામાં વાદીઓ સાથેના વાદમાં જય પ્રાપ્ત કર્યો અને તેઓ હીરવિજયસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા. પરંતુ તે આચાર્ય અકબર પાદશાહ પાસે રહ્યા તે દરમ્યાન વિરોધ વધતાં પાછા ગૂજરાતમાં આવ્યા પછી અમદાવાદમાં હીરવિજયસૂરિએ સ્વગુરૂના સાત બોલપર વિવરણ અને વધારો

કરી 'બાર બોલ' રૂપી આજ્ઞાઓ જાહેર કરી સં. ૧૬૪૬; એમાં ધર્મ-સાગર ગણિએ પણ મતું માર્યું. આથી જૈન સમાજમાં ઘણી શાન્તિ આવી. ધર્મસાગરજી ખંભાતમાં સં. ૧૬૫૩ ના કાર્તિક શુદ ૯ ને દિને સ્વર્ગવાસ પામ્યા.[૪૯૯]

૮૨૨. વિવેકહર્ષ—નામના ઉપાધ્યાય પ્રતાપી પ્રભાવક થયા. તે ત. આણંદવિમલસૂરિ-હર્ષાણંદના શિષ્ય હતા. તેમણે આઠથી સો સુધી અવધાન કરીને મહારાષ્ટ્ર કોંકણના રાજા બુર્હાનશાહિ, મહા-રાજશ્રી રામરાજા, ખાનખાના, તથા નવરંગખાન આદિ અનેક રાજાઓ પાસેથી લીધેલા જીવો માટેના અમારિપટહ તથા ઘણા કેદી-ઓના છુટકારા આદિ સુકૃત્યો કર્યા છે. મલકાપુરમાં મુલ્લા નામના મુનિને વાદમાં જીત્યા, પ્રતિષ્ઠાન (પેડણ) પુરમાં યવનોને મોઢે જૈન ધર્મની સ્તુતિ કરાવી, તથા બ્રાહ્મણ ભટ્ટોને યુક્તિવડે જીત્યા, અને બોરિકપુરમાં દેવજી નામના વાદીને જીત્યો. વળી જૈન ન્યાયથી દક્ષિ-ણના જાલણા નગરમાં દિગંબરાચાર્યને હરાવી કાઢી મૂકાવ્યા. રામ-રાજાની સભામાં આત્મારામ નામના વાદીને જીત્યો.

૮૨૩. આ ઉપાધ્યાયે કચ્છદેશમાં સં. ૧૬૫૬ ને ૫૭ માં વિહાર કરી ત્યાંના રાજા ભારમલ્લને (સં. ૧૬૪૨-૧૬૮૮) પ્રતિ-બોધ્યો ને તેના પરિણામે તેણે લેખ કરી આપી પોતાના દેશમાં જીવહિંસાનો નિષેધ કર્યો કે 'હમેશાં ગાયની બિલકુલ હિંસા થાય નહિ,

---

૪૯૯ ધર્મસાગરની વિશેષ હકીકત માટે જુઓ 'ધર્મસાગરગણિ રાસ'—કે જે અમને પ્ર. શ્રી કાંતિવિજય પાસેથી પ્રાપ્ત થયો છે તે હવે પછી પ્રકટ કરાશે, વિજયતિલકસૂરિ રાસ-પ્ર. ઐ૦ રાસ સંગ્રહ ભા. ૪ (પ્ર. ય. ગ્રં.), શ્રી જિન-વિજયનો લેખ નામે 'મહોપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરગણિ' પ્ર. આત્માનંદ પ્રકાશ વીરાત્ ૨૪૪૪ કાર્તિકનો અંક પુ.૧૫-૪ પૃ. ૭૮ થી ૮૯). તેમના શિષ્ય શ્રુત-સાગરે લખેલી સં. ૧૬૮૩ ની ચતુઃશરણ પ્રકીર્ણકાવચૂરિની અંતે અનેક વિશે-ષણોમાં એક વિશેષણ 'શ્રી જેસલમેરુ દુર્ગ રાજાધિરાજ રાઉલ શ્રી હરરાજ રાજસભા લબ્ધજયવાદ' પણ ધર્મસાગરને આપ્યું છે. (જિનવિજય પ્રશસ્તિ સંગ્રહ). ધર્મસાગરની કૃતિઓ માટે જુઓ પારા ૮૫૫.

ઋષિપંચમી સહિત પર્યુષણના આઠ મળી નવે દિવસોમાં, શ્રાદ્ધપક્ષમાં, સર્વ એકાદશીઓ, રવિવારો, અમાવાસ્યાઓના દિનોમાં તથા મહારાજના જન્મદિવસ અને રાજ્યદિને સર્વ જીવોની હિંસા ન થાય.' વળી તે રાજાએ ભુજનગરમાં 'રાજવિહાર' નામનું ઋષભનાથનું જૈન મંદિર કરાવ્યું સં. ૧૬૫૮ ને તપગચ્છના સંઘને સ્વાધીન કર્યું કે જે હાલ મોજૂદ છે. આ મુનિએ કચ્છના ગામ ખાખરમાં ઓશવાલોને પ્રતિબોધી શ્રાવકક્રિયાઓ સમજાવી ને ત્યાં સં. ૧૬૫૭ માં ત્રણ મોટી પ્રતિમાની અંજનશલાકા કરી. સં. ૧૬૫૯ માં ત્યાં શત્રુંજયાવતાર નામના તૈયાર થયેલા ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. (જિ. ૨. નં. ૪૪૬).

૮૨૪. તેમણે પરમાનંદ, મહાનંદ, (સ્વશિષ્ય) ઉદયહર્ષ સાથે મળી જહાંગીર બાદશાહને વિનતિ કરી લેખ મેળવ્યો કે ભાદરવા પજુસણના બાર દિવસોમાં દર વર્ષે હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં આખા રાજ્યમાં પ્રાણીઓને મારવામાં આવે નહિ. (જુઓ તે લેખ પરિશિષ્ટ ग 'સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્')

૮૨૫ મહારાણા પ્રતાપસિંહે ઉદયપુરના ઇતિહાસમાં અકબર બાદશાહને સિસોદિયા વંશની પુત્રી તેને કે તેના પુત્રાદિકને નહિ આપી અણનમ રહી લડાઇ લડીને ગિરિવાસ સેવીને પોતાનો ઉજ્વલ પ્રતાપ બતાવતું ગૌરવશાલી સ્થાન અવિચળ રાખ્યું છે. તેનો પ્રધાન મંત્રી પ્રસિદ્ધ **ભામાશાહ** જૈન ઓસવાલ હતો. તેણે રાણાના સુખદુઃખમાં ભારે આત્મભોગ સાથે સાથ આપ્યો હતો. રાણાના સ્વર્ગવાસ પછી ગાદીપર આવેલ રાણા અમરસિંહના પહેલાં ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રધાનપદે રહી સં. ૧૬૫૬ માં ભામાશાહ સ્વર્ગસ્થ થયો, ત્યાર પછી તેના પુત્ર જીવાશાહને પ્રધાનપદ મળતાં તેણે પોતાના પિતાની લખેલી વહી અનુસાર જુદે જુદે સ્થલેથી ખજાનો કાઢી રાજ્યનું ખર્ચ ચલાવ્યાં કર્યું. જહાંગીર બાદશાહ સાથે સુલેહ થતાં કુંવર કર્ણસિંહ બાદશાહ પાસે અજમેર ગયો ત્યારે રાજભક્ત પ્રધાન જીવાશાહ તેની સાથે હતો. તેનો દેહાન્ત થતાં મહારાણા કર્ણસિંહે

તેના પુત્ર અક્ષયરાજને મંત્રી તરીકે નીમ્યો. આ પ્રકારે ત્રણ પેઢી સુધી સ્વામીભક્ત ભામાશાહના કુટુંબમાં પ્રધાનપદ રહ્યું,[૫૦૦] (ઓઝાજીકૃત રા. ઇતિહાસ તીસરા ખંડ પૃ. ૭૮૭).

૮૨૬ એમ કહેવાય છે કે આ ભામાશાહનો ભાઇ તારાચંદ ગોડવાડની હાકમી મળતાં સાદડીમાં રહી લુંકા પક્ષમાં ગયો ને જો કે સાથે મૂર્તિપૂજા સાચવી રાખી, પરંતુ મૂર્તિપૂજામાં પુષ્પાદિથી થતી પૂજામાં અનુચિત હિંસા છે એમ જણાવી પોતાની સત્તાથી અનેકને લુંકાગચ્છમાં લાવી જે ન ભળ્યા તેવા મૂર્તિપૂજકો પર તેણે ઘણા જુલમ કર્યા. તેના મરણ બાદ સાદડીમાં વાવ છે ત્યાં તેની તથા તેની સ્ત્રી આદિની મૂર્ત્તિની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૪૮ વૈ. વદ ૯ કરાવાઇ છે ને ત્યાં હજુ સુધી લુંકાવાળા તે મૂર્ત્તિઓની કેશરચંદનાદિથી પૂજા કરે છે.[૫૦૧]

---

૫૦૦ આ કુટુંબના સર્વે પુરૂષ રાજ્યના શુભચિંતક રહ્યા. ભામાશાહની હવેલી ચિત્તોડમાં તોપખાનાના મકાનની સામેના કવાયતના મેદાનના પશ્ચિમ કિનારાની મધ્યમાં હતી કે જેને મહારાણા સજ્જનસિંહે કવાયતનું મેદાન તૈયાર કરાવતાં તોડાવી નાંખી. ભામાશાહનું નામ મેવાડમાં એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે જેવું ગૂજરાતમાં વસ્તુપાલ તેજપાલનું છે. તેના વંશમાં હાલ કોઈ પ્રસિદ્ધ પુરૂષ નથી રહ્યો, તો પણ તેના મુખ્ય વંશધરની એ પ્રતિષ્ઠા ચાલી આવી હતી કે જ્યારે મહાજનોમાં સમસ્ત જાતિ સમુદાયનું ભોજન વગેરે થતું, ત્યારે પહેલાં પ્રથમ તેને તિલક કરવામાં આવતું. પાછળથી આ પ્રથા બંધ થઇ હતી તે મહારાણા સ્વરૂપસિંહે સં. ૧૯૧૨ ના પરવાનાથી પુનઃ ચાલુ કરી. તે આજ્ઞાનું વળી પાલન ન થયું ત્યારે હમણાંજ સ્વર્ગસ્થ થયેલ મહારાણાએ સં. ૧૯૫૨ માં ફરી આજ્ઞા આપી ચાલુ કરી.–ઓઝાજી પૃ. ૭૮૭ ની નોંધ.

૫૦૧ 'શ્રી જૈન શ્વે૦ મુર્તિપૂજક–ગોડવાડ ઔર સાદડી–લુંકામતિયોંકે મનભેદકા દિગ્દર્શન' નામની ચોપડી શ્રી રત્નપ્રભાકર જ્ઞાનપુષ્પમાળા પુષ્પ નં. ૯૩; જુઓ ઓઝાજીનો રા. ઇ. ખંડ ૩ પૃ. ૭૪૩; સરસ્વતી પુ. ૧૮ પૃ. ૯૭

૮૨૭ સં. ૧૬૫૯ માં આનંદવિમલસૂરિ-વાનરગણિ શિ૦ આનંદવિજયે જેસલમેરમાં તપાગચ્છનો જ્ઞાનકોષ સ્થાપ્યો ને તેમાં હીરવિજયસૂરિની મૂર્ત્તિ બેસાડી કે જે હજુ ત્યાં છે. સં. ૧૬૬૧માં ભયંકર દુષ્કાલ પડયો હતો, તે વર્ષમાં ખંભાતમાં સોની તેજપાલે બંધાવેલા મોટા જિનભુવનમાં વિજયદેવસૂરિએ ઋષભદેવના બિંબની પ્રતિષ્ઠાકરી. (તેનો લેખ જુઓ 'સુરીશ્વર અને સમ્રાટ્' નોંધ પૃ. ૨૫૯) ૧૬૬૨ માં ભંડારીજીએ શત્રુંજય પર ચંદ્રપ્રભનું દેહરૂં બંધાવ્યું. સં. ૧૬૭૧ માં આગ્રાના વતની જહાંગીરના અમાત્ય ધનિક જૈન કોનપાલ અને સોનપાલ જેમણે સંઘ સભાપતિ બની સમેતશિખર, શત્રુંજય આગળ ગિરનારાદિ તીર્થોની યાત્રા કરી હતી તેમણે આગ્રામાં શ્રેયાંસનાથનું ભવ્ય મંદિર બાંધ્યું ને તેની તથા ૪૫૦ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાઓ અં૦ કલ્યાણસાગર સૂરિ પાસે કરાવી. (જૈ. સા. સંશોધક પુ. ૨ પૃ૪ ૨૫-૩૫ તથા પુ. ૩ પૃ. ૨૯૩-૩૯૯)

૮૨૮ સં. ૧૬૭૫ માં જામનગરના મંત્રી ઓસવાલ લાલન ગોત્રના વર્ધમાન અને પદ્મસિંહ એ બે ભાઇઓએ ૨૦૪ પ્રતિમાઓ ભરાવી અને પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. પછીના વર્ષમાં શત્રુંજયનો સંઘ કાઢયો ને જામનગરમાં પોતે કરાવેલા સુંદર મંદિરમાં અં. કલ્યાણસાગરસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. સં. ૧૬૭૮ માં ઉક્ત વર્ધમાનશાહે શત્રુંજયપર દહેરૂં બંધાવી. શાંતિનાથની પ્રતિમા સ્થાપી તથા જામનગરમાં બીજી પ્રતિષ્ઠા કરી. (જિ. ૨, નં. ૨૧, ૪૫૫).

૮૨૯ તપા ગચ્છમાં વિજયસેનસૂરિના પટ્ટધર વિજયદેવસૂરિ[૫૦૨] થયા. સં. ૧૬૭૪ માં જહાંગીર બાદશાહે માંડવગઢમાં 'જહાંગીરી મહાતપા' નામનું બિરૂદ તેમની તપશ્ચર્યાથી મુગ્ધ થઇ તેમને આપ્યું.[૨] તે

૫૦૨ તેમના ચારિત્ર સંબંધે જાણવા માટેનાં સાધનઃ—સંસ્કૃતમાં સં. ૧૬૯૯ માં ટીકા સહિત પૂર્ણ થયેલ શ્રી વિજયદેવસૂરિ માહાત્મ્ય-ખરતર શ્રી વલ્લભપાઠક કૃત અને શ્રી જિનવિજય સંપાદિત થઇ પ્ર૦ જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમિતિ અમદાવાદ. ગુણવિજયકૃત વિજયદેવસૂરિ પ્રબંધ

આચાર્યનું જીવન તપસ્વી ઉપરાંત તેજસ્વી હતું. સાદડીમાં લુંકાગચ્છનાએ ચૈત્યપૂજા આદિ વિષયની નિંદા કરતાં ત્યાંના લોકોની વિનતિથી ત્યાં આવી વિજયદેવે પોતાના સાધુઓને ત્યાં મોકલ્યા. તેમણે ત્યાં જઇ છેવટે ઉદેપુરમાં રાણા કર્ણસિંહની સન્મુખ રાજ-સભામાં શાસ્ત્રાર્થ કર્યો. રાણાએ ભાલા આકૃતિ યુક્ત 'સહી' કરી ફરમાન આપ્યું કે 'તપા સાચા છે અને લુંપકો જુઠા છે.'

૮૭૦. ઉદયપુરના મહારાણા જગતસિંહ (રાજ્ય સં. ૧૬૮૪ થી સં. ૧૭૦૯) પર વિજયદેવે અને તેમના શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિએ ભારે પ્રભાવ પાડયો હતો. વિજયદેવના ઉપદેશથી તે રાણાશ્રીએ વરકાણા તીર્થમાં પોષ દશમીના દિને આવતા યાત્રાળુઓ પાસેથી મુંડકો કર લેવામાં આવતો તે બંધ કર્યો. તેનો શિલાલેખ તે મંદિરમાં કરવામાં આવ્યો (હજુ પણ તે પત્થર મોજુદ છે) તેમ તામ્રપત્ર પણ કરી આપ્યું હતું. પછી રાણાએ પોતાના પ્રધાન ઝાલા કલ્યાણજી-દ્વારા મોકલેલ આમંત્રણથી તેમણે ઉદયપુરમાં ચોમાસું કર્યું અને ઉપ-દેશ કરતાં રાણાએ—(૧) પીંછોલા અને ઉદયસાગર એ બે તળાવોમાં માછલાં પકડવા જાળો નાંખવા દેવી નહિ. (૨) પોતાના રાજ્યાભિષેક દિન–ગુરૂવારે અમારિ પળાવવી-કોઇ જીવ મારે નહિ. (૩) પોતાના જન્મમાસ–ભાદ્રપદ માસમાં હિંસાનું નિવારણ કરવું-કોઇ જીવહિંસા કરે નહિ, (૪) મચિન્દ નામના દુર્ગમાં કુંભલવિહાર–કુંભારાણાએ કરાવેલ જૈન ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરવો–આ ચાર બાબતો સ્વીકારી હતી. (વિ. મહાત્મ્ય સર્ગ ૨૧) આ ઉપરાંત હાલારના નવાનગરના લાખા રાજા, ઇડરના કલ્યાણમલ્લ અને દીવના ફિરંગીઓને પણ ઉપદેશ

(કે જેનો ગુજરાતી સાર શ્રી જિનવિજયે પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ પૃ. ૪૬૦–૪૬૩માં આપેલ છે.) મારી સંપાદિત જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળામાં પ્રકટ થયેલ વિજયદેવ સૂરિની સઝાયો, નેમિસાગર રાસ વગેરે તથા તેમના સ્વર્ગવાસ પછી રચાયેલ– મેઘવિજયે સં. ૧૭૨૭ માં રચેલ માઘસમસ્યા પૂર્તિ તરીકે દેવાનન્દાભ્યુદય કાવ્ય અને દિગ્વિજય મહાકાવ્ય.

આપી તે બધાનો પોતા પ્રત્યે આદરભાવ તેમણે આકર્ષ્યો હતો. તેમનો પરિવાર અઢીહજાર સાધુનો હતો. તેમણે સેંકડો પ્રતિષ્ઠા કરી હજારો જિનબિંબો ભરાવ્યાં હતાં. ગૂજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મરૂસ્થલ, મેદપાટ આબુ આરાસણમાંજ માત્ર વિહાર કરી તેમ કર્યું એમજ નહિ પણ દક્ષિણમાં કર્નાટી વીજાપુરમાં તથા કચ્છદેશમાં પણ જઇ પ્રતિષ્ઠાઓ કરી હતી (જુઓ વિજયપ્રશસ્તિની અંતિમ પ્રશસ્તિ).

૮૩૧ તેમના વારામાં સાગરવાળાનો તેમણે પક્ષ લીધો તેથી ભારે ખળભળાટ થયો હતો; અને તેથી તેની બદલીમા બીજા આચાર્ય-પટ્ટધર નીમવાનો વિજયસેનસૂરિને તેમની ઇચ્છા સહમત આગ્રહ થયો હતો. વિજયસેન સં. ૧૬૭૨ માં સ્વર્ગ થતાં વાત વધી પડતાં સોમવિજય ભાનુચંદ્ર સિદ્ધિચંદ્ર આદિ અન્ય સાધુઓએ એક રામ-વિજયને આચાર્યપદ આપી સ્વર્ગસ્થના પટ્ટધર બનાવ્યા ને તેમનું નામ વિજયતિલકસૂરિ આપ્યું સં. ૧૬૭૩. જહાંગીર પાસે વિજય-દેવસૂરિ જતાં તેજ ખરા પટ્ટધર છે એમ તેણે મત આપ્યો હતો. સં. ૧૬૭૪. પછી વિજયતિલકનો દેહાન્ત (સં. ૧૬૭૬) થતાં વિજ-યાણંદસૂરિ થયા વિજયદેવ અને વિજયાણંદ એ બંને વચ્ચે મેળ થયો અને તેમાં સીરોહીના દીવાન મોતી તેજપાળે અમદાવાદમાં ગચ્છભેદનિવારણ તિલક અને સંઘપતિ તિલક મેળવ્યું સં. ૧૬૮૧. પછી તે મેળ તૂટી ગયો. અને વિજયદેવસૂરિ અને વિજયાણંદસૂરિ એ બે આચાર્યો પરથી 'દેવસૂર' અને 'આણંદસૂર' એમ બે પક્ષો પડી ગયા કે જેના તણખા હજી સુધી કાયમ છે. બંને સૂરિઓ અનુક્રમે સં. ૧૭૧૩ અને ૧૭૧૧ માં સ્વર્ગવાસી થયા.

૮૩૨. સં ૧૬૮૩ માં દીવના શ્રીમાળી સંઘે-સિંઘજી મેઘજીએ ગિરનારની પૂર્વની પાજનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો (જિ. ૨, નં. ૬૧), ૧૬૮૫ માં શત્રુંજય પર ભરત રાજાનાં ચરણોની સ્થાપના થઇ, સં. ૧૬૮૬ માં શત્રુંજય પર શા. ધરમદાસજીએ અદબદજી (અદ્દભુતજી) નું દહેરૂં

શેઠ શાંતિદાસ અને શ્રી રાજસાગર સૂરિ

પારા ૮૩૩–૪ પૃ. ૫૬૯

[ગૂજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદના સૌજન્યથી.]

બંધાવ્યું ને ત્યાં આદિનાથની મૂર્તિ ડુંગરમાંથી કોતરાવી. ૧૬૮૭ માં (સત્યાસીઓ) જબરો દુકાળ પડયો.

૮૩૩ **શાંતિદાસ શેઠ**[૫૦૩]–આ સમયમાં એક રાજમાન્ય ઝવેરી અને પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન થયા. એ અતિ શ્રીમંત સાહસિક વેપારી હતા. તેની શરાફી પેઢીઓ સુરતાદિ અનેક સ્થળે ચાલતી. તેઓ ઓસવાળ જૈન અને સાગર પક્ષમાં હતા. રાજમાં ઘણી લાગવગ હતી. તેમણે જહાંગીરના રાજ્યમાં સં. ૧૬૭૮ માં બીબીપુર (પ્રાયઃ અસારવા અને સરસપુર વચ્ચે) ચિંતામણિ-પાર્શ્વનાથનું સુંદર ભવ્ય મંદિર બંધાવવા માંડયું અને તેમાં મુક્તિસાગરને હાથે સં. ૧૬૮૨ મા પ્રતિષ્ઠા થઈ.[૫૦૪] તે સ્થાપત્યના ઉંચા પ્રકારના નમુના રૂપ હતું. શાહજહાંના અમલમાં તેના ધર્માંધ પુત્ર ઔરંગઝેબને અમદાવાદની સૂબાગિરિ અપાતાં તેણે મંદિરમાં મહેરાબ કરી (વટાળ કરી) એની મસ્જીદ કરી હતી (સં. ૧૭૦૦). વોરા લોકો એનો સામાન લઈ ગયા હતા આથી આખા ગૂજરાતમા હિંદુ અને મુસલમાનનું બંડ થયું હતું. શાંતિદાસે શાહજહાંને અરજ કરતાં શાહજાદા દારાશિકોહના હાથનું એક ફરમાન મેળવ્યું (હીજરી ૧૦૫૮ સં. ૧૭૦૧). તેમાં જણાવ્યું હતું

---

૫૦૩ આના સબંધે જુઓ મારી સંપાદિત 'જૈન ઐ૦ રાસમાળા'માં પ્રકટ થયેલ શાંતિદાસનો રાસ ને તે પર પ્રસ્તાવના, શ્રી જિનવિજય સંપાદિત જૈન ઐ૦ ગૂર્જર કાવ્ય સંચયમાં પ્રકટ થયેલ રાજસાગરસૂરિ-નિર્વાણ રાસ (સં. ૧૭૨૨), વિજયદેવસૂરિ માહાત્મ્ય સર્ગ ૧૧, વિજયતિલકસૂરિ રાસ, ગુજરાતનું પાટનગર, Some Firtmans of Shah Jehan નામનો જર્નલ રીવ્યુ જુલાઈ ૧૯૩૦ માં પ્રકટ થયેલો દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનો લેખ.

૫૦૪ આ મંદિરની પ્રશસ્તિની નકલ શ્રી જિનવિજય પાસે છે કે જે સં. ૧૬૯૭ માં લખાઈ છે અને એક અશુદ્ધ નકલ મુંબઈની રૉ. એ. સોસાયટીમાં છે. વેo નં. ૧૭૫૬. આ પ્રતિષ્ઠા સાથે બીજાં જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા થઇ તેના લેખો બુ. ૧ નં. ૪૬ અને ૧૨૮ માં પ્રકટ થયા છે તે સારો પ્રકાશ પાડે છે.

કે 'મહેરાબો કાઢી નાંખી તે મંદિર શાંતિદાસને હવાલે કરવું, તે તેને બક્ષવું અને તેનો તે કબજો રાખે ને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ભજન કરે તેમાં કોઈ આડે ન આવે, તેમાં રહેલા ફકીરોને કાઢી મૂકવા ને વોરા લોકો પાસેથી સામાન લઈ પાછો આપવો યા સામાનનો ખર્ચ લઈ પહોંચાડવો.'

૮૩૪ આ શાંતિદાસે સાગરપક્ષથી થયેલા ઝઘડામાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો હતો. ઉક્ત મુક્તિસાગરને સૂરિપદ સં. ૧૬૮૬ માં અમદાવાદમાં અપાવ્યું, ને તેમનું નામ રાજસાગરસૂરિ સ્થાપ્યું. શેઠનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૭૧૫ માં થયો. આજે એમના વંશજોના હાથમાં અમદાવાદની નગરશેઠાઈ ચાલી આવે છે. એક ઐતિહાસિક કુટુંબ તરીકે હિંદના ઇતિહાસમાં અને ખાસ કરી ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં શાંતિદાસના કુટુંબનું સ્થાન ઉંચું છે.

૮૩૫ હીરવિજયસૂરિ એ એક જબરા જૈન પ્રભાવક થયા. આખા યુગ અને શતક પર તેમનો અને તેમના શિષ્યોનો જબરો પ્રભાવ છે. તેમના માટે તેમના જ સમયમાં અનેક સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી કાવ્યો રચાયાં છે. વળી સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી સાહિત્યમાં તેમના શિષ્યોએ મોટો ફાળો આપ્યો છે. તેમનો શિષ્યપરિવાર-એક આચાર્ય નામે વિજયસેનસૂરિ, ૭ ઉપાધ્યાયો, ૧૫૧ પંડિતો-પંન્યાસ (પ્રજ્ઞાંશ) પદધારી, ૨૦૦૦ સાધુઓ અને ૩૦૦ સાધ્વીઓ-એ પ્રમાણે હતો. તેમણે, તેમના પટ્ટધર વિજયસેનસૂરિ અને તેમના પટ્ટધર વિજયદેવસૂરિએ થઇને લાખો જિનબિંબોની હજારો મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. અને અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાં એ ત્રણે બાદશાહો (સં. ૧૬૧૩ થી સં. ૧૭૧૩) ની ભારતની શાંતિની શતવર્ષીમાં રાજ્યનો પૂર્ણ આદર મેળવી સર્વત્ર વિહાર કરી જૈનધર્મની મહાન્ ઉન્નતિનો કળશ ચઢાવ્યો હતો. અત્યાર સુધી જે તપાગચ્છના જૈન સાધુઓ ગૂજરાતમાં વિચરે છે તે હીરવિજયસૂરિની પરંપરા છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

૫૦ જિનચંદ્રસૂરિ અને ખરતરોની સેવા.

युगप्रधानत्वपदप्रदाना, जलालदीसाहिवरेण सत्कृतः ।
प्रौढप्रतापो जिनचन्द्रसूरि विंराजते सद्विजयी महीतले ॥५२३॥
श्री जैनशासनधुरां धरणाय धुर्य्ये सत्येकतः प्रबलसारयुगप्रधाने ।
मन्येऽन्यतोऽपि युगकोटिधृतौ समर्थः
श्रीसाहिना सुघटितो जिनसिंहसूरिः ॥५२४॥
देवभक्तो गुरोर्भक्तः संघभक्तोऽतिथिप्रियः ।
चिरंजीयान्महामंत्री कर्मचन्द्रः ससन्ततिः ॥५०१॥

—जयसोमगणिकृत श्रीकर्मचन्द्र वंशावलीप्रबंधः

—જેનો જલાલદીન-અકબર પાતસાહે 'યુગપ્રધાન'પણાનું પદ આપીને સત્કાર કર્યો છે એવા પ્રૌઢ પ્રતાપી વિજયી જિનચંદ્રસૂરિ મહીતલે વિરાજે છે.

શ્રી જૈનશાસનની ધુરાને વહવા ધુર્ય-બળદ સમાન આ જિનચંદ્રસૂરિ પ્રબલ યુગપ્રધાન એકજ હોવા છતાં હું ધારૂં છું કે અન્યમાં યુગનું બાણુ ધરવાને સમર્થ એવા જિનસિંહસૂરિને અકબર બાદશાહે સુઘટિત સ્વીકાર્યો-જિનચંદ્રસૂરિના તે શિષ્યને આચાર્યપદ આપ્યું.

દેવભક્ત, ગુરૂભક્ત, સંઘભક્ત અને અતિથિને વલ્લભ એવો મહામંત્રી કર્મચંદ્ર સંતતિ સહિત ચિરંજીવ રહો.

૮૩૬ અકબરના સમયમાં રજપૂતાના (મારવાડના વીકાનેરમાં) કર્મચંદ્ર મંત્રી કરીને ઓસવાલ વણિક જ્ઞાતિમાં શૂરવીર, બુદ્ધિશાલી, દાની પુરૂષ થયો. તે ચુસ્ત જૈન અને કુશલ રાજદ્વારી નરપુંગવ હતો. તેની કીર્ત્તિ આખા રાજપૂતાનામાં અને મુગલ સામ્રાજ્યમાં ઘણીજ પ્રસરેલી હતી. તેનું કુલ પ્રાચીનકાલથી ઘણું પ્રખ્યાત અને ગૌરવશાલી હતું (તે માટે જુઓ જયસોમકૃત સંસ્કૃત મંત્રી કર્મચંદ્ર પ્રબંધ અને જયસોમના શિષ્ય ગુણવિનયે ગૂજરાતી પદ્યમાં રચેલ તેનો અનુવાદ કે જેમાંથી નીચેની હકીકત લીધી છે.)

૮૩૭ તેને વીકાનેરના રાયકલ્યાણે મંત્રી બનાવ્યો. તેણે શત્રુંજય, ગિરનાર, ખંભાત આબુની જાત્રા કરી. રાજકુમાર રાયસિંહને લઈ સેનાવડે જોધપુરનું રાજ લઈ રાજના ગોખમાં રાય કલ્યાણને બેસાડી તેના પૂર્વજનો સંકલ્પ પૂરો કર્યો. તેથી તે રાજાએ ખુશ થઈ વર માંગવાનું કહેતાં મંત્રીએ માગ્યું કે આખા ચાતુર્માસ દરમ્યાન કંદોઈ ધાંચી કુંભાર પોતાનો ધંધો ન કરે, વણિકોનો માલ નામનો રાજકર છોડી દેવો ને તેમનો માંડવીના દાણનો ચોથો ભાગ માફ કરવો તથા છાલીનો (ઉરભ્ર અજ આદિનો) કર કાઢી નાખવો. આ પ્રમાણે રાજાએ કરી આપ્યું અને વણમાંગ્યા ચાર ગામ વંશપરંપરા બક્ષીસ કર્યાં.

૮૩૮ આ મંત્રીએ બાદશાહનો આદેશ થતાં દિલ્લીપર હલ્લો કરવા નાગોરથી જતા ઇબ્રાહીમ મીર્જાના લશ્કરને નસાડયું-તોડયું. વળી ગૂજરાતમાં પહોંચેલા મહમદ હુસેન મીર્ઝાની સાથે લડાઈ કરી તેને જીત્યો. સોજત, સમીયાણા, જાલોર અને આબૂ દેશને પણ સર કર્યાં. મુગલ સેનાએ આક્રમેલ આબૂ તીર્થ પર અકબરના ફરમાનથી ત્યાંના ચૈત્યોની પુનઃ સુવ્યવસ્થા કરી. શિવપુરી-સીરોહીથી આવેલ બંદિજનને અન્ન વસ્ત્ર આપી પોતાને ઘેર લાવી સન્માન્યાં. આબૂ પરના પ્રાસાદને સુવર્ણ દંડ ધ્વજા અને કલશથી મંડિત કર્યો. સમિયાણા સર કરતાં પકડાયેલ બંદિવાનોને છોડાવ્યા. સં. ૧૬૩૫ માં પડેલા મહાદુષ્કાળમાં ૧૩ માસ શત્રુકાર ખોલી રોગગ્રસ્ત દીન અને નિર્બલજનોનું રક્ષણ કર્યું મુગલ [૫૦૫]તુરસમખાંને સીરોહી દેશ લૂંટયો ને ત્યાંથી હજાર જૈન પ્રતિમા તેમાંથી સોનું નીકળશે એમ જાણી શાહી દરબારમાં લઈ ગયો તેને સોનૈયા આપી કર્મચંદ્રે વિકાનેરમાં આણી. (આ ૧૦૮૫ અતિ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ વીકાનેરમાં

---

૫૦૫ તુરસમખાનનું નામ અમુલફજલના અકબર નામની હકીકતમાં આગે છે પણ શ્રીયુત ઓઝા તે અકબર નામાના વૃત્તાંતની ઘણી ઘણી વાતો ખોટી જાહેર કરે છે. ગમે તેમ હો આ પ્રબંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તુરસમખાને શીરોહી લૂંટયાની વાત સત્ય છે કારણ કે આ પ્રબંધ લગભગ સમકાલીન છે.

ચિંતામણિજીના મંદિરના ભોંયરામાં રાખેલી છે તે આ ૧૯૮૭ના વર્ષના કાર્તિક સુદિ ૩ ને દિને ઉત્સવપૂર્વક બહાર કાઢી વદી ૪ ને દિને પુનઃ ભોંયરામાં મૂકી દીધી છે.)

૮૩૯ કર્મચંદ્ર વત્સરાજ (વછરાજ)નો વંશજ હોવાથી બચ્છાવત કહેવાનો. તેનું મહત્ત્વ વધારવા માટે અકબરે એવો પ્રસાદ કર્યો કે તેના—વત્સરાજના વંશજોની સ્ત્રીઓનાજ પગે સોનાનાં આભૂષણો પહેરી શકાય. (ત્યારથી તેમ થાય છે). તુરસમખાને ગુર્જર વિષય (ગૂજરાત)માંથી આણેલા વણિક બંદિવાનોને વગર દ્રવ્યે છોડાવ્યા. સ્વધર્મી બંધુઓને અનેક પ્રકારનું દાન દઈ સંતુષ્ટ કર્યા. શત્રુંજય અને મથુરાનાં જીર્ણ ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર કર્યો અને કાબુલ સુધીના પ્રદેશમાં દરેક સ્થલે લ્હાણી કરી. ખરતર જયસોમ ઉપાધ્યાય પાસેથી ૧૧ અંગનું શ્રવણ વીકાનેરમાં કર્યું અને લેખકો પાસે પવિત્ર આગમો લખાવવામાં ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. શત્રુંજય અને ગિરિનાર પર નવાં જિનમંદિરો કરવા ધન મોકલ્યું. ચાર પર્વ (આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા) પોતે પાળી, રાજ્યાદેશથી કારૂ લોક—કુંભાર આદિ પાસે પળાવી; અને આખું ચાતુર્માસ તે લોકો પાસે પળાવ્યું. રાજા રાજસિંહ પાસે આખા મરૂમંડલમાં વૃક્ષના છેદનનો નિષેધ કરાવ્યો, તથા સતલજ, ડેક અને રાવી એ ત્રણ નદીઓમાં માછલાંની હિંસા બંધ કરાવી. સેના લઈ હડફામાં રહેતા બલોચી (બલુચી)ઓને હરાવી તેમના બંદિઓને છોડાવ્યા. જિનમંદિરમાં સ્નાત્ર પૂજાઓ કરાવી, ફ્લોધિમાં રહી ખ૦ જિનદત્તસૂરિ અને જિનકુશલસૂરિના સ્તૂપ કરાવ્યા.

૮૪૦ પછી પોતાના રાજાનું કલુષ ચિત્ત જાણી પોતે મેડતામાં વાસ કર્યો. અકબર બાદશાહનું ફરમાન કર્મચંદ્રને મોકલવાનું રાજા રાયસિંહ પર આવતાં રાજાએ મંત્રીને મોકલ્યું. આથી કર્મચંદ્ર અજમેર આવી જિનદત્તસૂરિના સ્તૂપની યાત્રા કરી ત્યાંથી લાહોર આવી અકબર બાદશાહને મળ્યો. શાહે રાજાની અવકૃપા વગેરે જાણી મંત્રીને પોતાની પાસે રાખ્યો; સારો હાથી પછી શિકારી ઘોડો બક્ષી તેને ગંજાધિકારી—ભંડારી બનાવ્યો.

૮૪૧ એક દિવસે અકબર બાદશાહે જિનદર્શનમાં કોણ સારા ગુરૂ છે તે પૂછતાં કોઈએ ખરતર ગચ્છના આચાર્ય જિનચંદ્રસૂરિનું નામ આપ્યું; પછી તેમના શિષ્ય કર્મચંદ્ર છે એમ જાણી તેમને બોલાવી પોતાની પાસે સૂરિને લઈ આવવા તેને ફરમાન દીધું. આચાર્ય ગૂજરાતના ખંભાતમાં હતા, તે શાહી હુકમ જોઈ અમદાવાદ-સીરોહી થઈ સુવર્ણ-ગિરિ (જાલોર) ક્રમે આવી ત્યાં ચોમાસું કર્યું. માગસર માસમાં વિહાર કરી મેડતા, નાગોર, વીકાનેર, બાપેઉ, રાજલદેસર, માલસર, રિણપુર થઇને સરસ્વતિપત્તન (સરસા)માં આવી ફાગણ સુદ ૧૨ (ઇદિ)ને દિને લાહોરમાં આવ્યા. બાદશાહે ગોખમાં આવી સૂરિનું સન્માન કર્યું અને તેના આગ્રહથી આચાર્યે લાહોરમાં ચાતુર્માસ કર્યું. આ વખતે જયસોમ, રત્નનિધાન, ગુણવિનય અને સમયસુંદર સાથે હતા.

૮૪૨. જિનચંદ્રસૂરિ અને અકબર બાદશાહ—એ બે વચ્ચે વાર્તાલાપ થયો. તે સૂરિએ જણાવ્યું કે દ્વારકામાં બધાં જૈન જૈનેતર દેહરાં-દેવમંદિરોનો નવરંગખાને વિનાશ કર્યો છે તો જિનમંદિરોની રક્ષા થવી ઘટે. બાદશાહે ત્યાં ઉત્તરમાં કહ્યું કે શત્રુંજયાદિ સર્વ જૈન તીર્થો હું આ કર્મચંદ્ર મંત્રીને સ્વાધીન કરૂં છું. તે સંબંધીનું ફુરમાન પોતાની મુદ્રાથી અંકિત કરી આજમખાનને આપ્યું કે સર્વ તીર્થ કર્મચંદ્રને અધીન છે તો તેની રક્ષા કરો. આથી શત્રુંજયપર મ્લેચ્છે કરેલ ભંગનું નિવારણ થયું.

૮૪૩. અકબરને કાશ્મીર જવાનું થયું તે પહેલાં તેણે મંત્રી પાસે જિનચંદ્રસૂરિને બોલાવી તેમનો 'ધર્મલાભ' લીધો અને તે વખતે તે સૂરિના પુણ્યહેતુ માટે આષાઢ શુદ ૯થી સાત દિવસ સુધી આખા સામ્રાજ્યમાં 'અમારિ' પળે-જીવહિંસા ન થાય એવું ફરમાન કાઢી તેને ૧૧ સુબામાં મોકલી આપ્યું.[૫૦૬] આ હુકમ સાંભળી શાહને

---

૫૦૬ આ ફરમાનની નકલ માટે જુઓ સરસ્વતી માસિક જુન ૧૯૧૨, હીરવિજયસૂરિ પર લેખ, કૃપારસકોશમાં શ્રીજિનવિજયની પ્રસ્તાવના, જૈનયુગ જેઠ-શ્રાવણ ૧૯૮૬ નો અંક.

રંજવા તાબાના રાજાઓએ પોતપોતાના દેશમાં કોઈએ ૧૫, કોઈએ ૨૦, કોઈએ ૨૫, કોઈએ એક માસ તો કોઈએ બે માસ સુધીની 'અમારિ' પાળવાના હુકમ કર્યા. સૂરિ લાહોર રહે પણ તેમના શિષ્ય માનસિંહને કાશ્મીર મોકલવા શાહે કહેવરાવ્યું. માનસિંહ કાશ્મીર ગયા અને તેમના કહેવાથી શાહે ત્યાંના સરોવરના જલચરને હિંસાથી મુક્ત કર્યા. શાહે કાશ્મીર સર કર્યું પછી તે લાહોર આવ્યો.

૮૪૪ અકબરશાહે લાહોરમાં જિનચંદ્રસૂરિને 'યુગપ્રધાન' પદ ને તેમના શિષ્ય માનસિંહને આચાર્ય પદ આપ્યું ને નામ જિનસિંહસૂરિ રાખ્યું (સં. ૧૬૪૯ ફાગણ શુદ બીજ). તે વખતે જયસોમને તથા રત્નનિધાનને પાઠક પદ અને ગુણવિનય તથા સમયસુંદરને વાચક પદ આપવામાં આવ્યું. કર્મચંદ્ર મંત્રીની વિનતિથી આ અવસરે બાદશાહે અમારિ ઘોષણા કરી; સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) ના સમુદ્રમાં એક વર્ષ સુધી હિંસા ન થાય તેમ કર્યું અને લાહોરમાં એક દિવસ માટે સર્વ જીવની રક્ષા કરી. કર્મચંદે મૂળ સ્વામી રાજા રાજસિંહ પાસે જઈ તેને નમી આજ્ઞા લઈ આ મહોત્સવ અતિશય દાનપૂર્વક કર્યો. [આ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રી કર્મચંદ્રપ્રબંધમાંથી લીધું છે તે મૂલ સંસ્કૃતમાં ક્ષેમશાખામાં પ્રમોદમાણિક્ય શિષ્ય જયસોમ ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૫૦ના વિજયાદશમી દિને લાહોરમાં રચ્યો ને તે પર સંસ્કૃત વ્યાખ્યા તેના શિષ્ય ગુણવિનયે સં. ૧૬૫૫ માં રચી. અને તે વર્ષમાં તે ગુણવિનયે ગૂજરાતી પદ્યમાં અનુવાદ રચ્યો.]

૮૪૫. સં. ૧૬૬૯માં જહાંગીર પાતસાહે એવો હુકમ કર્યો હતો કે સર્વ દર્શનના સાધુઓને દેશ બહાર કરવા; આથી જૈનમુનિમંડળમાં સર્વત્ર ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ. જિનચંદ્રસૂરિએ પાટણથી આગ્રા આવી બાદશાહને સમજાવ્યો ને આગળનો હુકમ રદ કરાવ્યો.

૮૪૬. જિનસિંહસૂરિના પટ્ટધર જિનરાજસૂરિએ લોદ્રવપત્તનમાં જેસલમેરવાસી થીરૂશાહે ઉદ્ધાર કરાવેલા વિહાર શૃંગાર ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૬૭૫માં (જે. પરિ. ૬)

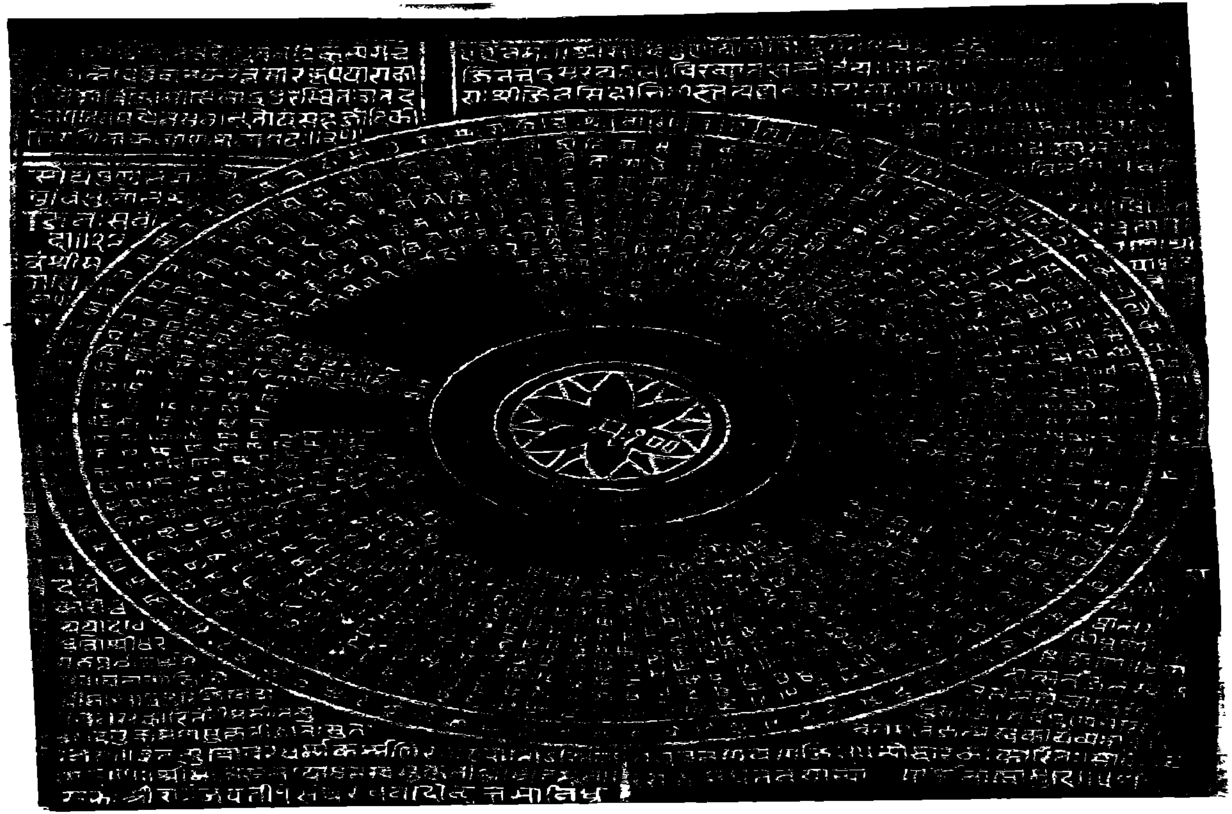
અને તે વર્ષમાં અમદાવાદના પોરવાડ સોમજી પુત્ર રૂપજીએ શત્રુંજયપર કરાવેલ ચતુર્દ્વાર વિહારમાં ઋષભનાથની અને ૫૦૧ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા આ સૂરિ હાથે કરાવી. ઉક્ત થીરૂશાહે સં. ૧૬૮૨માં શત્રુંજયનો સંઘ કાઢી ત્યાં ગણધરોની પાદુકા કરાવી (એપી. ઈ. ૨, ૬૮) અને સં. ૧૬૯૩માં લોદ્રવામાં અનેક દેહગૃહો બંધાવ્યા (જે૦ પરિશિષ્ટો). આ થીરૂશાહનો પુસ્તકભંડાર જેસલમેરમાં છે.

૮૪૭ **સમયસુંદર**[૫૦૭]—મૂળ સાચોરના પોરવાડ એક સારા વિદ્વાન્ થયા. સંસ્કૃત અને દેશી ભાષામાં અનેક કૃતિઓ કરવા ઉપરાંત તેમણે જેસલમેરના રાઉલ **ભીમ** પાસે સાંઢ મારવાનું બંધ કરાવ્યું, લાહોરમાં અષ્ટલક્ષી નામનો ગ્રંથ રચી (એક વાક્યના આઠ લાખ અર્થ બનાવી) અકબર બાદશાહને રંજિત કર્યો અને જિનચંદ્રસૂરિ પાસે વાચક પદવી લીધી. શીતપુર-સિંધુ વિહારમાં મખનૂમ મહમદ શેખને સમજાવી જીવદયાનો પડો વજડાવ્યો—પંચનદ (પંજાબ) નો પ્રદેશ જીવદયાવાળો કર્યો ને તેમાં ગાયની વિશેષતા કરાવી. તેમને મેડતા અને મંડોવરના રાજકર્તા પણ માન આપતા હતા.

૮૪૮. સત્તરમી સદીમાં **બનારસીદાસ** નામના શ્રાવક હિંદી ભાષાના શ્રેષ્ઠ જૈન કવિ થયા. હિંદી ભાષામાં જૈનોમાં આના કરતાં સારો પ્રતિભાશાલી કવિ કોઈ થયો નથી એમ અમને લાગે છે. તેઓ આગરાના રહેવાશી શ્રીમાલ વૈશ્ય હતા. તેમનો જન્મ સં. ૧૬૪૩ માં જોનપુરમાં થયો. પિતા **ખરગસેન**ને બનારસ (કાશી) માંના પાર્શ્વનાથપર બહુજ પ્રીતિ હતી અને બનારસ જતાં ત્યાંના પૂજારીના કહેવાથી તેનું નામ તેણે બનારસી-

---

૫૦૭ વિશેષ માટે જુઓ મારો નિબંધ 'કવિવર સમયસુંદર'—ભાવનગર ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્નો અહેવાલ-જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૨ અંક ૩-૪ અને આનંદ કાવ્યમહોદધિ મૌક્તિક ૭ માની પ્રસ્તાવના. સંસ્કૃત કૃતિઓ માટે જુઓ આગળ, અને ગૂજરાતી કૃતિઓ માટે જુઓ મારો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' પ્રથમ ભાગ પૃ. ૩૩૧-૩૬૧

સં. ૧૬૭૫ ના લોદ્રવાના પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં શિલામાં કોતરેલ શતદલપદ્મયંત્ર.

[શ્રી. પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

દાસ રાખ્યું. (મૂલ નામ વિક્રમાજીત હતું). સં. ૧૬૫૪ માં વિવાહ થયો. સં. ૧૬૫૭ માં ઇશ્કબાજીમાં પડી ગયા. ત્યારે જોનપુરમાં (લઘુ)ખરતર ગચ્છીય મુનિ ભાનુચંદ્ર (અભયધર્મ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય) આવતાં બનારસીદાસને પિતા સાથે જતાં તેમનો સમાગમ થયો. મુનિ સદાચારી અને વિદ્વાન્ હોવાથી બનારસીદાસ પૌષધશાલામાં મુનિ પાસેજ રહેવા લાગ્યા. કેવલ રાત્રિએ ઘેર આવતા. સાધુશ્રીની પાસે સામાયિક પ્રતિક્રમણાદિ જૈન ક્રિયાઓનાં સૂત્રો, છંદશાસ્ત્ર, શ્રુતબોધ, કોષ અને અનેક સ્ફુટ શ્લોક આદિ કંઠસ્થ કર્યા. પણ ઇશ્કબાજી છૂટી નહિ. એક શૃંગારી ગ્રંથ રચ્યો. સોળમે વર્ષે કુષ્ટરોગ થયો તે એક વૈદ્યે મટાડયો. ૧૬૬૦ માં અભ્યાસ છોડયો. ૧૬૬૧ માં એક સન્યાસીએ સોનામહોર મેળવવાનો મંત્ર આપી પૈસા કઢાવ્યા પણ એક વર્ષની મુદતે પણ મુદ્રાપ્રાપ્તિ ન થઈ. આ વાત ભાનુચંદ્રજીને કહેતાં ભરમ નીકળ્યો. ૧૬૬૪ માં પોતાની શૃંગારપોથી ગોમતી નદીમાં પધરાવી. ત્યારથી ઇશ્કબાજી અને પાપકર્મને વોસરાવ્યાં. ધર્મવૃત્તિ જાગી. વિલક્ષણ ફેરફાર–ક્રાંતિ થવાથી વ્રત નિયમ પૂજા પાઠ આદિ કરવા લાગ્યા. સં. ૧૬૬૭ માં પિતાએ સર્વ ઝવેરાત અને મિલ્કત પુત્રને સોંપી દીધાં. એ લઇ કવિ આગરે ઝવેરીનો વેપાર કરવા આવ્યા પણ તેમાં નુકશાન થયું. જોનપુર આવી રહ્યા. પિતા સ્વર્ગસ્થ થયા એટલે પુનઃ આગ્રા સં. ૧૬૭૩ માં આવ્યા. ત્યાં મરકી (હાલ જેને પ્લેગ-ગાંઠીઓ તાવ કહે છે તે રોગ) થતાં લોકોની નાસભાગ થઇ. પોતે ભાગી પછી અહિચ્છત્ર પાર્શ્વનાથ, હસ્તિનાપુર, દિલ્લી, મીરત આદિ સ્થલે યાત્રા કરી આગ્રા સહકુટુંબ આવ્યા. સં. ૧૬૭૬ થી ૧૬૮૦ માં પોતાની કૌટુંબિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થયા.

૮૪૯. સં. ૧૬૮૦માં એક કવિનું ભારે પરિવર્તન થયું. આગ્રામાં અર્થમલ્લજી નામના એક અધ્યાત્મરસિક સજ્જનની સાથે પરિચય થતાં ને તેમના બોધથી રાયમલ્લકૃત બાલાવબોધ ટીકા સહિત દિગંબર કુંદકુંદાચાર્યકૃત સમયસાર નાટક મનનપૂર્વક વાંચતાં બનાર-

સીદાસને નિશ્ચયનય જ સર્વત્ર સૂજવા લાગ્યો. વ્યવહાર નય પરથી શ્રદ્ધાજ ઉડી ગઈ અને જ્ઞાનપચ્ચીસી, ધ્યાનબત્તીસી, અધ્યાત્મ બત્તીસી, શિવમન્દિર આદિ કેવલ નિશ્ચયનયને પોષતી અધ્યાત્મ-કૃતિઓ બનાવી. બાહ્ય ક્રિયાઓ પર શ્રદ્ધા ચાલી ગઈ; ભગવાન પર ચઢેલ નૈવેદ્ય (નિર્માલ્ય) પણ ખાવા લાગ્યા. ચંદ્રભાણ, ઉદયકરણ, થાનમલજી આદિ મિત્રોની એજ દશા હતી. અધ્યાત્મચર્ચામાં ડૂબી જતા. છેવટે તો ચારે જણ એક ઓરડીમાં નગ્ન બની પોતાને પરિગ્રહ રહિત (દિગંબર) મુનિ માની ફરતા. આથી શ્રાવકો બનારસીદાસને 'ખોસરામતી' કહેવા લાગ્યા. આ એકાન્તદશા સં. ૧૬૯૨ સુધી રહી[૫૦૮]

---

૫૦૮ ૧૮ મી સદીમાં થયેલ શ્વે૦ શ્રી યશોવિજયને આગ્રામાં બનારસીદાસના જે અનુયાયી કુમારપાલ અને અમરચંદ આદિ પોતાને આધ્યાત્મિકો કહેરાવતા હતા તેમનો સાક્ષાત્ પરિચય થયો હતો અને તે મતનું ખંડન કરવા તેમણે બે ગ્રંથ નામે અધ્યાત્મ મત ખંડન ૧૮ શ્લોકમાં રચી તે પર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ રચી તથા અધ્યાત્મ મત પરીક્ષા ૧૧૮ પ્રા૦ ગાથામાં રચી તે પર પણ સવિસ્તર સં. ટીકા કરી છે. વળી તેજ સદીમાં થયેલ શ્વેતામ્બર મેઘવિજય ઉપાધ્યાયે યુક્તિપ્રબોધ નાટક મૂળ પ્રાકૃત ગાથામાં અને તેના પર સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત ટીકા સહિત રચ્યું છે તેમાં તેમણે સં. ૧૬૮૦ માં બનારસીદાસની આ દશાને બનારસીમત-અધ્યાત્મ મત જણાવી તેનું ખંડન કર્યું છે. તેમાં એમ કહ્યું છે છે, તેણે ૧૬૮૦ માં પોતાનો મત કાઢયો. તે વારણાસીય મત એવો હતો કે સાધુઓ અને શ્રાવકોના આચારોમાં ઘણા અતિચાર-દોષ લાગે છે. જેવું સાધુપણું ને શ્રાવકપણું શાસ્ત્રમાં છે તેવી રીતે કોઈ સાધુ કે શ્રાવક વર્ત્તતો નથી; એટલે કે આજકાલ સાધુપણું કે શ્રાવકપણું છે નહિ. જે દ્રવ્યક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે તે બધી કષ્ટક્રિયાઓ માત્ર છે, તેથી કંઈ ફળ નીકળવાનું નથી, માટે કેવળ અધ્યાત્મમાં લીન થવું એ સર્વથા શ્રેષ્ઠ છે'-આમ જણાવી તે મતનું ખંડન કર્યું છે અને સાથે સાથે દિગંબરીઓ શ્વેતાંબરીઓથી જે ૮૪ બાબતમાં ભિન્ન પડે છે તે દિગંબરીઓના મતનું પણ ખંડન કર્યું છે. મેઘવિજય પંડિતે બનારસીદાસ ૧૬૯૨માં બદલાયા ને તેની દશા ફરી-૬૯ જૈન

૮૫૦ કવિવરને આ અવસરની અવસ્થા પર પાછળથી અત્યંત ખેદ થયો 'પૂર્વ કર્મના ઉદયસંયોગથી અસાતાનો ઉદય થયો હતો, પણ તે કુમતિના ઉત્પાદનું યથાર્થ કારણ હતું. આથી બુદ્ધિમાનોની અને ગુરૂજનોની શિક્ષાઓ પણ કંઈ અસર ન કરી શકી. જ્યાંસુધી કર્મવાસના હતી ત્યાં સુધી દુર્બુદ્ધિને રોકવામાં કોણ સમર્થ થઈ શકયો છે ? પરન્તુ જ્યારે અશુભના ઉદયનો અન્ત આવ્યો એટલે સહજ સર્વ ખેલ મટી ગયો અને જ્ઞાનનો યથાર્થ પ્રકાશ સમક્ષ થયો.' આ પ્રકારે સં. ૧૬૯૨માં નેત્ર ખુલ્યાં—હૃદયપલટો થયો; અને તે પંડિત રૂપચંદનો સમાગમ આગ્રામાં થયો ને તેના કહેવાથી દિગંબર કર્મગ્રંથ નામે ગોમટ્ટસારમાંથી ગુણસ્થાનો આદિ જાણ્યા પછી. ત્યારે 'સ્યાદ્વાદ પરિણતિ પરિણમી, અને પોતે દૃઢ જૈન થયો. હૃદયની કાલિમા ગઈ, ને સમતા આવી.' આ દરમ્યાન એટલે ૧૬૯૨ પહેલાં સોમપ્રભસૂરિની સૂક્તિમુક્તાવલી (સિંદૂર પ્રકર)નો અનુવાદ, અધ્યાત્મબત્તીસી વગેરે કૃતિઓ રચી. તેમાં મોટા ભાગમાં એકાન્ત નિશ્ચયનયની વાત છે. સં. ૧૬૯૩માં સમયસાર નાટક નામનો ગ્રંથ હિંદીપદ્યમાં રચ્યો. (ઉક્ત અદ્વિતીય અનુપમ કુંદકુંદકૃત સમયસાર નાટક અને તે પર અમૃતચંદ્રાચાર્ય કૃત સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનનો આધાર લઈ તેના મર્મને પોતાના રંગથી રંગી પોતાના શબ્દોમાં કવિએ રચેલો તે હીંદી ગ્રંથ

થયા એ વાત પર કંઈ જણાવ્યું નથી, કારણકે તેમણે આગ્રામાં ગયા પછી પોતાની નજરે જોયું હતું કે બનારસીદાસ નિરપત્ય સ્વર્ગસ્થ થતાં તેની ગાદીએ તેના મિત્ર કુંવરપાલ આવ્યા અને તેના અનુયાયીઓનો મત ચાલતો હતો અને તેઓ બનારસીદાસનાં વાક્યોને 'ગુરૂ મહારાજે આમ કહ્યું છે' એમ કહેતા હતા. એટલે કેવલ નિશ્ચયનું અવલંબન તે અનુયાયીઓએ લીધું ને એ રીતે બનારસીદાસનો મત સ્થપાયો, એથી તેના ખંડન તરીકે યુક્તિપ્રબોધ નાટક મેઘવિજયજીએ રચ્યું. મૂળ પુરૂષની પોતાની ઈચ્છા ન હોય છતાંયે પાછળના તેની ગાદી સ્થાપે ને તેના નામથી મત ચલાવે એ પ્રથા હિંદમાં ઘણા વખતથી ચાલુ છે. (જુઓ ૨૪-૧૨-૨૩નો 'જૈન શાસન 'નો અંક પૃ. ૩૩૭ લેખ નામે 'શ્રી મેઘવિજય ઉપાધ્યાયનું યુક્તિપ્રબોધ નાટક')

ઘણો અપૂર્વ છે. તેનો પ્રચાર અને આદર શ્વેતામ્બર અને દિગંબર બંને સંપ્રદાયોમાં ખૂબ છે. આ વેદાન્તીઓને પણ આનંદ આપે તેવો છે. તેની ભાષા ઉચ્ચશ્રેણીની છે.) સં. ૧૬૬૬માં એકનો એક પુત્ર મૃત્યુ પામતાં અતિશય શોક થયો. બે વર્ષ પછી તે મોહ ઉપશાન્ત થયો. —એટલું જણાવી સં. ૧૬૯૮માં પોતાના કથાનકના પૂર્વાર્ધને (અર્ધકથાનકને) ૬૭૩ દુહામાં પૂર્ણ કરેલ છે. આ આત્મજીવન દોષને છૂપાવ્યા વગર ખુલ્લે ખુલ્લું કહેનારૂં એક અપૂર્વ ચરિત છે, કે જેવું આત્મચરિત ભારતી સાહિત્યમાં મુસલમાન બાદશાહોનાં આત્મચરિતો સિવાય એકજ છે કે જે આધુનિક સમયનાં આત્મચરિતોની પદ્ધતિ પર લખાયું છે.[૫૦૯]

---

૫૦૯ આ અર્ધકથાનક મારા મિત્ર શ્રીયુત નાથુરામ પ્રેમીએ સંપાદિત કરેલા બનારસીવિલાસ (પ્ર. જૈન ગ્રંથ રત્નાકર કાર્યાલય)ની પ્રસ્તાવનામાં સારસહિત મુખ્યતઃ છપાયું છે. વિશેષમાં જુઓ જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ જુલાઇ—અકટોબર ૧૯૧૫ના સંયુક્ત અંકમાં તેની મૂલ પ્રત પરથી મારો લખેલ 'કવિવર બનારસીદાસ' એ લેખ અને પ્રેમીજીનો 'હિન્દી જૈનસાહિત્ય ઈતિહાસ'એ નિબંધ.

પ્રકરણ ૫ મું.

સત્તરમા શતકની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ.

સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય.

હીરવિજયસૂરિ તથા વિજયસેનસૂરિના શિષ્યો પૈકી:—

लक्षणार्णवपारीण मतिवैभवधारिण: ।
केचित् केचित्तर्कशास्त्र वाग्वाक्पत्यनुकारिण: ॥५०॥
केचित् पुनर्नव्यकाव्यकलाकौशलहारिण: ।
केचिच्च कौतुकाकीर्णाख्यानव्याख्यानकारिण: ॥५१॥
केचित् सकल सूत्रार्थ प्रश्नप्रतिवच: प्रदा: ।
अगण्यगणितज्योति:शास्त्रविज्ञाश्च केचन ॥५२॥
केचित् साहित्यशास्त्राब्धिमथने मन्दराद्रय: ।
केचिच्च रुचिराचारविचारचतुराशया: ॥५३॥

વિજયપ્રશસ્તિ સર્ગ ૨૧.

—કેટલાક વ્યાકરણ રૂપી સમુદ્રના પારગામી મતિવૈભવવાળા, કેટલાક તર્કશાસ્ત્રમાં બૃહસ્પતિ જેવા, કેટલાક નવાં કાવ્ય રચવાના કૌશલવાળા, કેટલાક કૌતુકવાળા આખ્યાનોનાં વ્યાખ્યાન કરનારા, કેટલાક સકલ સૂત્રોના અર્થ સંબંધી પ્રશ્નોના ઉત્તર દેનારા, કેટલાક ન ગણાય તેવા ગણિત અને જ્યોતિ:શાસ્ત્રના જાણકાર, કેટલાક સાહિત્યશાસ્ત્ર-કાવ્યશાસ્ત્ર રૂપી સાગરનું મંથન કરવામાં મેરૂ પર્વત જેવા અને કેટલાક રૂચિર આચાર અને વિચારમાં ચતુર આશયવાળા હતા.

૫૧. સં. ૧૬૦૧માં વિવેકકીર્ત્તિગણિએ હરિપ્રસાદ કૃત પિંગલસાર વૃત્તિની પ્રત લખી. (બાલચંદ્ર ભં. કાશી) સં. ૧૬૦૫ માં ત. લાવણ્યધર્મના શિ. ઉદયધર્મગણિએ વિજયદાનસૂરિ રાજ્યે ઉપદેશમાલાની ૫૨ મી પ્રાકૃત ગાથાના સો અર્થ કરનારી શતાર્થવૃત્તિ રચી (કાં. વડો; હાલા. પાટણ) . સં. ૧૬૧૦માં [illegible]

ગચ્છમાં ખ. જિનભદ્રસૂરિ—ભાનુપ્રભ—તેના ૪ શિષ્ય નામે મતિસેન, મહિમાલાભ, કુશલસિંહ અને ચંદ્રવર્ધન—તે ૪ ના ૩ શિષ્ય મેઘનંદન, દયાનંદન અને જયવિજય તે પૈકી મેઘનંદનના શિષ્ય રત્નાકર પાઠકે શાંતિસૂરિના પ્રા૦ જીવવિચાર પર સંસ્કૃત વૃત્તિ રચી (કાં. વડો. પ્ર૦ યશો૦ પાઠશાળા મહેસાણા). સં. ૧૬૧૭ માં ખ૦ જિનમણિક્યસૂરિના પટધર જિનચંદ્રસૂરિએ જિનવલ્લભ કૃત પોષધવિધિ પર વૃત્તિ અણહિલવાડ પાટણમાં રચી કે જેનું સંશોધન પુણ્યસાગર ઉ૦, ધનરાજ પાઠક અને સાધુકીર્તિગણિએ કર્યું ને તેમાં જયસોમ ઉપાધ્યાયે સહાય કરી (કાં. વડો.) સં. ૧૬૧૯માં ખ૦ જિનભદ્રસૂરિ શાખાના પદ્મમેરૂ—મતિવર્ધન—મેરૂતિલક—દયાકલશ અને અમરમાણિક્યના શિષ્ય સાધુકીર્ત્તિ ગણીએ સંઘપટ્ટક પર અવચૂરિ કરી (આ. ક. પાલી૦) સં. ૧૬૨૧ માં જ્ઞાનપ્રમોદે વાગ્ભટ્ટાલંકાર પર વૃત્તિ રચી. તથા તેજ વર્ષમાં નાગોરમાં ખ. હીરકલશે પ્રા. માં જોઇસહીર (જ્યોતિષસાર) ઉદ્ધરી રચ્યો. (મુદ્રિત)

૮૫૨. આ સમયમાં ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય—એક પ્રખર સ્વસંપ્રદાયવાદી થયા, અને તે તરીકે બીજા સંપ્રદાયોના ખંડનાત્મક ગ્રંથો તેમણે બનાવ્યા. તેમના હસ્તાક્ષરે હેમચંદ્રના ઉણાદિગણસૂત્રોદ્ધારની સં. ૧૬૦૪ માં લખેલી પ્રત લબ્ધ છે. (વેબર નં. ૧૬૯૫) સં. ૧૬૧૭ માં ઔષ્ટ્રિકમતોત્સૂત્ર દીપિકા ખરતરગચ્છના ખંડન રૂપે બનાવી, કે જેમાં પોતાને હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે (કાં. છાણી); અને તત્ત્વતરંગિણી વૃત્તિ રચી[૫૧૦] (બુહ્. ૮ નં. ૩૮૪) સં. ૧૬૨૯ માં પ્રવચન પરીક્ષા અપરનામ કુપક્ષકૌશિકાદિત્ય સવૃત્તિ (ભાં. ૩, પૃ. ૧૪૪–૧૫૫), કે જેમાં ઘણા જૈન સંપ્રદાયોનું ખંડન છે, તથા તે વર્ષમાં ઇર્યાપથિકા ષટ્ત્રિંશિકા (કી. ૨

---

૫૧૦ આ તત્ત્વતરંગિણી વૃત્તિની સં. ૧૬૧૭ની લિખિત પ્રત પાટણના વાડી પાર્શ્વનાથ ભંડાર દા૦ ૧૫ માં છે તેમાં જણાવ્યું છે કે 'આ ગ્રંથનો કર્તા સર્વગચ્છસૂરિઓથી જિનશાસનમાંથી ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા કરવા માટે બહિષ્કૃત કરેલ ધર્મસાગર છે.'

નં. ૩૬૮ પ્ર૦ આ૦ સમિતિ નં. ૪૯) રચી. સં. ૧૬૨૮ માં રાધનપુરમાં કલ્પસૂત્ર પર કિરણાવલી નામની ટીકા (પ્ર૦ આ૦ સભા નં. ૭૧) અને સં. ૧૬૩૯ માં જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પર વૃત્તિ રચી હતી. આ છેલ્લી વૃત્તિની એક પ્રશસ્તિ (વે. નં. ૧૪૫૯) માં એમ જણાવ્યું છે કે તે ત૦ હીરવિજયસૂરિએ દીવાળીને દિને રચી અને તેમાં કલ્પકિરણાવલીકાર ધર્મસાગર ઉ૦, તેમજ વાનર ઋષિ (વિજયવિમલ) એ સહાય આપી તેમજ તેનું સંશોધન પાટણમાં ત૦ વિજયસેનસૂરિ, કલ્યાણવિજય ગણિ, કલ્યાણકુશલ અને લબ્ધિસાગરે કર્યું હતું અને તેની આ પ્રશસ્તિ હેમવિજયે રચી. (આ પરથી કલ્પના થાય છે કે સૂરિના નામે ધર્મસાગરે મૂળમાં વૃત્તિ રચી પણ તે ધર્મસાગર ખંડન શૈલીવાળા હોવાથી રખેને તેમાં બીજાનું ખંડન હોય તેથી તેનું સંશોધન ઉક્ત વિદ્વાનો પાસે કરાવ્યું હોય.)

૮૫૩ ધર્મસાગરના બીજા ગ્રંથોઃ–ગુર્વાવલી–પટ્ટાવલી સવૃત્તિ, પર્યુષણાશતક સવૃત્તિ (વે૦ નં. ૧૮૪૭), સર્વજ્ઞશતક સવૃત્તિ, વર્દ્ધમાન દ્વાત્રિંશિકા (નવ રસારૂસાજ વર્ષે ? ૧૬૬૯ માં ?–કાં વડો), ષોડશશ્લોકી–ગુરૂતત્ત્વપ્રદીપદીપિકા સવિવરણ (બુહ૦ ૮ નં. ૩૯૯) વગેરે છે. આ પૈકી ગુર્વાવલીમાં તપાગચ્છના આચાર્યોની હીરવિજયસૂરિ સુધીની પરંપરા આપી છે. તેની એક પ્રતની અંતે જણાવેલું છે કે હીરવિજયસૂરિની આજ્ઞાથી વિમલહર્ષ, કલ્યાણવિજય, સોમવિજય અને લબ્ધિસાગર ગણિઓએ મુનિસુંદર કૃત ગુર્વાવલી, જીર્ણ પટ્ટાવલી, દુઃષમાસંઘસ્તોત્રયંત્ર વગેરે સાથે સરખાવી આને સં. ૧૬૫૮ ના વર્ષમાં અમદાવાદમાં તપાસી હતી. કી. ૧. (જુઓ પારા ૮૧૯ થી ૮૨૧.)

૮૫૪ પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છીય બ્રહ્મ મુનિ (વિનયદેવ સૂરિ) એ દશાશ્રુતસ્કંધ પર જિનહિતા નામની ટીકા (ભાં. ૪. નં. ૧૦૮૯ સન ૧૮૯૧–૯૫), જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પર અણહિલવાડમાં વૃત્તિ રચી કે જે તે ગચ્છના વિજયદેવસૂરિએ સંશોધી હતી (કાં, વડો.)

૮૫૫ વાનરઋષિ—વિજયવિમલ—એક વિદ્વાન્ મુનિ હતા. તેઓ ત. આનંદવિમલસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમણે વિજયદાનસૂરિના રાજ્યે (સં. ૧૬૨૨ પહેલાં) ગચ્છાચાર પયન્નાપર ટીકા લખી. (પ્ર. આ. સમિતિ નં. ૩૬) તેમણે કર્મપર પ્રકરણો નામે ભાવપ્રકરણ રચીને તે પર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ-અવચૂરિ (મુદ્રિત) સં. ૧૬૨૩માં, તથા બંધોદય સત્તા પ્રકરણ રચીને તે પર સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિ રચી છે. ગચ્છાચાર પયન્નાપર ઉક્ત ટીકા લખી હતી તે પરથી વિસ્તાર કરીને મોટી ટીકા સં. ૧૬૩૪માં રચી કે જેમાં વિદ્યાવિમલ, વિવેકવિમલ અને આનંદવિજય ગણિઓએ શોધનલેખનમાં સહાય આપી હતી (પી. ૫, ૧૬૧; કાં. વડો; બુહ. ૬ નં. ૮૩૫ પ્ર૦ દયાવિમલ ગ્રંથમાલા નં. ૨૫) બીજી અવચૂરિઓ નામે તંદુલ વેયાલિય પયન્નાપર (પ્ર૦ દે. લા. નં. ૫૯) કે જેના પરથી તેના શિષ્ય (૧) વિશાલસુંદરે નાગપુર (નાગોર)માં સં. ૧૬૫૫માં સંક્ષેપ કર્યો છે (પ્ર; કાં.), જિનેંદ્ર અનિટ્ કારિકા પર (વિવેક૦ ઉદે૦), જયાનંદસૂરિકૃત સાધારણજિન સ્તવ પર (પી. ૪, નં. ૧૩૬૯) અવચૂરિઓ રચવા ઉપરાંત સં. ૧૬૬૨માં હર્ષકુલગણિકૃત બંધહેતૂદય ત્રિભંગીપર અવચૂરિ (ભાં. ૬ નં. ૧૧૬૫) રચી (પ્રાચીન ૪ કર્મગ્રંથોની પ્રસ્તાવના). પ્રતિલેખનાકુલક ૨૮ પ્રા૦ ગાથામાં રચ્યું (કા. વડો.)

૮૫૬ ખ૦ જિનભદ્રસૂરિ-સમયધ્વજ-જ્ઞાનમંદિર-ગુણશેખરવાચક શિ. નયરંગે અર્જુનમાલાકર (ભાં. ૬ નં. ૧૪૭૬)અને સં. ૧૬૨૪માં તેમણે બાલપતાકાપુરીમાં પરમહંસ સંબોધ ચરિત (કથાવસ્તુ જયશેખરના પ્રબોધ ચિંતામણિ જેવું. જે. ૫૭), અને સં. ૧૬૨૪માંજ ફલવર્દ્ધિ (ફલોધી)માં ખ૦ જિનેશ્વરસૂરિકૃત રૂચિતદંડકસ્તુતિ પર ખ૦ જિનહંસસૂરિ-પુણ્યસાગર ઉ૦ના શિષ્ય પદ્મરાજે વૃત્તિ-વ્યાખ્યા રચી (પી. ૬,૪૮) સં. ૧૬૨૫માં ખ જિનચંદ્રસૂરિ રાજ્યે ચારિત્રસિંહ ગણિએ કાતંત્ર વિભ્રમપર અવચૂરિ રચી (વેબર નં. ૧૬૩૨) સં. ૧૬૨૬ આસપાસ [૫૧૧]ખ૦ જિનહર્ષસૂરિ શિ. દયારત્ને ન્યાયરત્નાવલી રચી

૫૧૧ કારણકે તે વર્ષમાં આચારાંગ સૂત્રની પ્રત તેમણે લખેલી ઉપલબ્ધ છે.

(વિવેક–ઉદ.) અને સં. ૧૬૨૭માં અજિતદેવે પિંડવિશુદ્ધિ પર દીપિકાની રચના કરી. સં. ૧૬૨૯માં ચંદ્રગચ્છ (પછી પલ્લીવાલ)ગચ્છના મહેશ્વરસૂરિ (મહાવીરથી ૬૦ મો પાટે)ના પટ્ટધર ઉક્ત અજિતદેવ સૂરિએ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર બાલાવબોધિની નામની ટીકા રચી. વળી તેમણે આચારાંગ પર દીપિકા નામની વૃત્તિ, તથા આરાધના રચી છે. (પા૦ ભં.)

૮૫૭ સં. ૧૬૩૦ આસપાસ કાગોરી તપાગચ્છના રત્નશેખર સૂરિ-પૂર્ણચંદ્ર--હેમહંસ--હેમસમુદ્ર– સોમરત્ન--રાજરત્નસૂરિના પટ્ટધર ચંદ્રકીર્ત્તિસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ રત્નશેખરસૂરિના પ્રાકૃત છંદઃ કોશ પર સંસ્કૃત ટીકા રચી (બુહ. ૪, નં. ૭૫; પી. ૫, ૧૯૩; કાં. વડો.) વળી તેજ રત્નશેખરસૂરિકૃત સિદ્ધચક્રયંત્રોદ્ધાર પર ટીકા રચી (ચુનીજી ભં. કાશી). તે ચંદ્રકીર્ત્તિસૂરિએ પદ્મચંદ્ર ઉપાધ્યાયની અભ્યર્થનાથી સારસ્વત વ્યાકરણ પર સુબોધિકા–દીપિકા–ચંદ્રકીર્ત્તિ નામની ટીકા રચી કે જેનો પ્રથમાદર્શ તેમના શિષ્ય હર્ષકીર્ત્તિએ લખ્યો (ગુ. નં. ૫૧–૩; વેબર નં. ૧૬૩૯)

૮૫૮ ત. વિજયદાનસૂરિ શિ. સકલચંદ્રગણિએ સં. ૧૬૨૧માં ધ્યાનદીપિકા (કેશરવિજયગણિકૃત ગૂ. ભા. સહિત મુદ્રિત), ધર્મશિક્ષા (કાં. વડો), પ્રા૦ માં હિતાચરણ હીરવિજયસૂરિરાજ્યે સં. ૧૬૩૦ માં, શ્રુતાસ્વાદ શિક્ષાદ્વાર (કેશરવિજય ભં. વઢવાણ) અને સં. ૧૬૬૦ માં પ્રતિષ્ઠાકલ્પ રચ્યાં.

૮૫૯ ત૦ મુનિસુંદરરાજ્યમાં થયેલા લક્ષ્મીભદ્રની શાખામાં શુભવિમલ–અમરવિજય–કમલવિજયના શિ. હેમવિજય એક સારા કવિ અને ગ્રંથકાર હતા. તેમણે સં. ૧૬૩૨માં પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર, (પ્ર. મોહનલાલજી જૈ. ગ્રંથમાલા નં. ૧), સં. ૧૬૫૬માં ખંભાતમાં ઋષભશતક કે જેને લાભવિજય ગણિએ સંશોધ્યું (કાથ. ૧૮૯૧–૯૫ રીપોર્ટ), અને સં. ૧૬૫૭માં અમદાવાદમાં દશ તરંગમાં ૨૫૦ કથાવાળો કથારત્નાકર (કાં. વડો) રચ્યાં. તેમના બીજા ગ્રંથોઃ–અન્યોક્તિ મુક્તામહોદધિ, કીર્તિકલ્લોલિની (વિજયસેનસૂરિની પ્રશંસારૂપે), સૂક્તરત્નાવલી, સદ્ભાવશતક, ચતુર્વિંશતિ સ્તુતિ, સ્તુતિ ત્રિદશતરંગિણી,

કસ્તૂરી પ્રકર, વિજયસ્તુતિ, અને સેંકડો સ્તોત્રો છે અને તે ઉપરાંત મહાકાવ્ય તરીકે વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય રચેલ છે તેમાં ૧૬ સર્ગ કરી પોતે સ્વર્ગસ્થ થતાં તે પછીના પાંચ સર્ગો તેમના ગુરૂભાઈ વિદ્યાવિજયના શિષ્ય ગુણવિજયે સર્વસર્ગ પરની પોતાની ટીકા નામે વિજયદીપિકા સહિત પૂરા કર્યા.[૫૧૨] સં. ૧૬૮૮ માં. આ કાવ્યમાં મુખ્યપણે વિજયસેન સૂરિનું વૃત્તાંત છે છતાં તેમાં હીરવિજયસૂરિ અને વિજયદેવસૂરિનાં વૃત્તાંતો અને ઘણી ઐતિહાસિક હકીકતો મળે છે. (પ્ર૦ ય. ગ્રં. નં. ૨૩) ગુણવિજયે આ ટીકા ઇલાદુર્ગ (ઇડર) માં આરંભી, કેટલીક યોધપુર દુર્ગ (જોધપુર), શ્રીમાલમાં રચી, છેવટે શ્રીરોહિણી (શીરોહી) માં પૂરી કરી અને તે ચારિત્રવિજય વાચકે શોધી. (જુઓ વિજયપ્રશસ્તિની છેવટની પ્રશસ્તિ)

૮૬૦ સં. ૧૬૭૩માં વીરભદ્રે કંદર્પચૂડામણિ રચ્યો. તેજ વર્ષમાં ઉપર્યુક્ત ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયના (ગુરૂભાઇ વિમલસાગરના) શિ૦ પદ્મસાગરે સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત નયપ્રકાશાષ્ટક (પી. ૪, ૧૦૨ પ્ર૦ હે૦ ગ્રં. પાટણ), સં. ૧૬૩૪માં શીલપ્રકાશ (સ્થૂલિભદ્ર ચરિત્ર), સં. ૧૬૪૫ માં ધર્મ પરીક્ષા[૫૧૩] વેરાવળમાં (પ્ર. દે.

---

૫૧૨ તેમાં પ્રશસ્તિમાં ગુણવિજયે હેમવિજય સંબંધી જણાવ્યું છે કેઃ—

श्रीहेम सुकवे स्तस्य हेमसूरेरिवाऽभवत् ।
वाग्लालित्यं तथा देवे गुरौ भक्तिश्च भूयसी ॥
यदीया कविताकान्ता न केषां कौतुकावहा ? ।
विनापि हि रजो यस्माद् यशःसुतमसूत या ॥

૫૧૩ આ ગ્રંથ દિગંબર અમિતગતિ નામના આચાર્યના સં. ૧૦૭૦ માં રચેલા તેજ નામના-ધર્મપરીક્ષા પરથી પ્રાયઃ નકલ કરીનેજ પદ્મસાગરે રચેલ છે. બંનેનો પ્રતિપાદ્ય વિષય એક છે. બંનેમાં મનોવેગ અને પવનવેગની પ્રધાન કથા અને તેની અંતર્ગત અન્ય અનેક ઉપકથાઓનું સમાન રૂપથી વર્ણન જોવામાં આવે છે. ક્યાંક ક્યાંક શ્વેતાંબર સંપ્રદાયને માન્ય એવો ફેરફાર કરેલ છે, પણ ઘણે સ્થળે મૂળ દિગંબરમાન્ય વસ્તુઓ રહી ગઇ છે. અમિતગતિના ગ્રંથની પદ્ય સંખ્યા ૧૯૪૧ છે તેમાંથી ૧૪૫૦

લા.) અને સં. ૧૫૪૬ માં સૌરાષ્ટ્રરાષ્ટ્રસ્થિત મંગલપુર—માંગરોળમાં રહીને હીરવિજયસૂરિના વૃત્તાંત રૂપે ૨૩૩ શ્લોકમાં જગદ્ગુરુ કાવ્ય (પ્ર. ય. ગ્રં. નં. ૧૪), અને સં. ૧૬૫૭માં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની બૃહદ્ વૃત્તિમાંથી પ્રાકૃત કથાઓને સંસ્કૃતમાં મૂકી પીપાડ ગામમાં ઉત્તરાધ્યયન કથા સંગ્રહ (વે. નં. ૧૭૦૩) ની રચના કરી. તેમના બીજા ગ્રંથો:—યુક્તિપ્રકાશ અને તે પર ટીકા, પ્રમાણપ્રકાશ અને તે પર વૃત્તિ, તિલકમંજરી વૃત્તિ, યશોધરચરિત, આદિ છે.

૮૬૧ સં. ૧૬૩૬ માં ત. હર્ષસાગર—રાજસાગર શિ. રવિસાગરે રૂપસેન ચરિત્ર (કાં. છાણી), સં. ૧૬૪૫ માં માંડલમાં ખેંગાર રાજ્યે ૭૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પ્રદ્યુમ્નચરિત્ર (કાં. વડો; હાલા. પાટણ પ્ર. હી. હં.) અને તે વર્ષમાં (શર સાગર રસશશિ) ઉન્નત (ઊના) નગરમાં મૌન એકાદશી કથા (બુહ. ૨, નં. ૨૨૬; હાલા. પાટણ) રચ્યાં.

૮૬૨ સં. ૧૬૪૦ માં બૃ. ખ. જિનહંસસૂરિ (આચારાંગ દીપિકાના કર્તા) ના શિષ્ય પુણ્યસાગરે જિનવલ્લભસૂરિ કૃત પ્રશ્નોત્તર કાવ્યની વૃત્તિ અને સં. ૧૬૪૫માં જેસલમેરમાં ભીમ રાઉલ રાજ્યે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ પર વૃત્તિ રચી (ગુ. પોથી નં. ૧૨; જેસ. પ્ર. ૧૯) કે જેમાં તેના શિષ્ય પદ્મરાજે સહાય આપી ને જેની પ્રથમાદર્શ પ્રતિ પદ્મરાજશિષ્ય જ્ઞાનતિલકે લખી. આ પદ્મરાજે સં. ૧૬૪૪ (૧૬૩૪ ?)માં ખ૦ ભુવનહિતાચાર્ય કૃત રૂચિત દંડક જિનસ્તુતિ પર વૃત્તિ રચી (જેસ. પ્ર, ૧૯; વિવેક. ઉદે૦)

૮૬૩ ખરતર ક્ષેમશાખાના ક્ષેમરાજ (-પ્રમોદમાણિક્ય) શિષ્ય જયસોમે સં. ૧૬૪૦ માં ઇરિયાવહિકા ત્રિંશિકા સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત (કાં. વડો) (કે જેમાં પોતાને જિનચંદ્રસૂરિ શિષ્ય કહે છે),

---

પદ્ય એમને એમ ઉતારી લીધાં છે, ૨૧૪ પદ્ય કંઈક અહીંતહીં ફેરફાર કરી મૂકેલ છે. પદ્મસાગરના ગ્રંથમાં કુલ પદ્ય ૧૪૭૪ છે. જુઓ પં. જુગલકિશોર મુખત્યારનો 'ધર્મ પરીક્ષાકી પરીક્ષા' એ નામનો લેખ-તેમના ગ્રંથ નામે ગ્રંથપરીક્ષા તૃતીય ભાગમાં (પ્ર૦ જૈન ગ્રં. ર. કાર્યાલય. હીરાબાગ, ગિરગાંવ, મુંબઇ.)

અને સં. ૧૬૪૫માં જિનચંદ્રસૂરિ રાજ્યે પૌષધપ્રકરણ સટીક રચ્યાં (કાં. વડો.) તેમાં પોતાને ખ. ક્ષેમરાજ-પ્રમોદમાણિક્યના શિષ્ય જણાવે છે. જયસોમે અકબરશાહની સભામાં જય મેળવ્યો હતો એમ તેમના શિષ્ય ગુણવિનય, પોતાના ખંડપ્રશસ્તિ કાવ્યની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે.

૮૬૪. **સમયસુંદર** ગણિ (જુઓ પારા ૮૪૭)-ખરતરગચ્છના જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય સકલચંદ્રના શિષ્ય થાય. તેમણે દીર્ઘાયુ ભોગવી અનેક કૃતિઓ ગૂજરાતી અને સંસ્કૃતમાં રચેલ છે. સં. ૧૬૪૧ માં ભાવશતક રચ્યું, ૧૬૪૬ લગભગમાં અષ્ટલક્ષી રચવી શરૂ કરી, તેમાં राजानो ददते सौख्यं એ વાક્યના આઠ લાખ અર્થો કર્યા છે. આ કૃતિ તેની અર્થરત્નાવલી વૃત્તિ સહિત લાભપુર (લાહોર)માં સં. ૧૬૭૬ માં સંપૂર્ણ થઈ (પી. ૧,૬૮). પણ તેનો કેટલોક ભાગ ૧૬૪૯ માં તૈયાર કર્યો હતો ને તે વર્ષમાં અકબરની રાજસભામાં સંભળાવતાં અકબરે સ્વહસ્તે તે પુસ્તકને લઇ કવિના હાથમાં આપી પ્રમાણભૂત કર્યો હતો. વિશેષમાં સં. ૧૬૬૩ માં રૂપકમાલા પર વૃત્તિ કે જે જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય રત્નનિધાનગણિએ શોધી હતી (ભાં. ૫, નં. ૧૨૧૯), સં. ૧૬૬૫ માં ચાતુર્માસિક પર્વ કથા (કાં. વડો), સં. ૧૬૬૬ માં ગદ્યપદ્ય વાર્તારૂપે કાલિકાચાર્ય કથા (વિવેક. ઉદે૦, બાલચંદ્ર યતિ કાશી; સં. કૅ. વૉ. ૧૦ નં. ૫૭), સં. ૧૬૭૨માં મેડતામાં સામાચારી શતક, અને [૫૧૪]વિશેષશતક (વિવેક. ઉદે.), સં. ૧૬૭૪ માં વિચાર શતક (વિવેક. ઉદે.), સં. ૧૬૮૫માં વિસંવાદ શતક અને લૂણકર્ણસરમાં વિશેષસંગ્રહ (વિવેક. ઉદે.), કલ્પસૂત્ર પર કલ્પલતા નામની વૃત્તિ ખ. જિનરાજ સૂરિના રાજ્યમાં અને જિનસાગરસૂરિના યૌવરાજ્યમાં કે જે જિનસાગરે સં. ૧૬૮૬ માં જૂદી શાખા કાઢી તેથી તે પહેલાં (પી. ૨,૩૭૨. વે. નં. ૧૪૪૦-૪૧, ભાં. ૩, પૃ. ૧૩૮, ૪૪૬:) સં. ૧૬૮૬ માં ગાથાસહસ્રી (પી ૩,૨૮૮; કાં. વડો.), સં. ૧૬૮૭ માં પાટણમાં જયતિહુયણ સ્તોત્ર પર વૃત્તિ

(વિવેક. ઉદે.), સં. ૧૬૯૧ માં ખંભાતમાં દશવૈકાલિક સૂત્ર પર શબ્દાર્થ વૃત્તિ (પ્ર૦ મોહનલાલજી ગ્રં. સુરત), સં. ૧૬૯૪માં જાલોરમાં વૃત્તરત્નાકર પર વૃત્તિ (ચુનિજી ભં. કાશી), કાલિદાસના રઘુવંશ પર વૃત્તિ, સંવાદસુંદર, અને સં. ૧૬૯૪ (૫) માં કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ, 'દુરિયરયસમીર' નામના જિનવલ્લભના મહાવીરચરિત્ર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ (બુહ. ૬ નં. ૬૧૫)ની રચના કરી. (જૈ. પ્ર. પૃ. ૬૦-૬૧) છેવટમાં સં. ૧૬૯૮ માં લગભગ રચેલી ત્રણ ટીકા નામે જીવવિચાર, નવતત્ત્વ અને દંડક પરની અમદાવાદમાં હાજા-પટેલની પોળમાં રહીને રચી હતી. (ભક્તિવિજય ભં. ભાવ૦).

૮૬૫ ખરતર ક્ષેમશાખાના ક્ષેમરાજ-જયસોમના શિષ્ય ગુણ-વિનય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૪૧ માં હનુમાન્ કવિકૃત ખંડપ્રશસ્તિ કાવ્ય પર સુબોધિકા નામની વૃત્તિ (વે. નં. ૧૧૮૨; રીપોર્ટ ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૩૮૨), સં. ૧૬૪૬ માં રઘુવંશ પર ટીકા (રી૦ ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૪૪૮) અને તેજ વર્ષમાં [૫૧૫]ત્રિવિક્રમ ભટ્ટ કૃત દમયન્તી કથા (નલચમ્પૂ) પર તે પરની [૫૧૬]ચંડપાલે કરેલી વૃત્તિ (ચુનીજી

---

૫૧૪. સમયસુંદરે શિષ્ય મેઘવિજય માટે પોતાના સં. ૧૬૭૨ માં રચેલ વિશેષ શતકની પ્રત સં. ૧૬૮૭ માં સ્વહસ્તે લખી હતી તેમાં તે વર્ષે પડેલા ભયંકર દુષ્કાળનું વર્ણન પોતે આપેલ છે કે:—

मुनि वसुषोडश वर्षे गुर्जरदेशे च महति दुःकाले ।
मृतकैरस्थिग्रामे जाते श्री पत्तने नगरे ॥
भिक्षुभयानकवाटे जटिले व्यवहारिभि र्भृशं बहुभिः ।
पुरुषैर्माने युक्ते सीदति सति साधुवर्गेऽपि ॥
जाते च पंचरजतै र्धान्य मणे सकलवस्तुनि महर्घ्ये ।
परदेशगते लोके मुक्त्वा पितृमातृबन्धुजनात् ॥
हाहाकारे जाते मारिकृतानेकलोकसंहारे ।
केनाप्यदृष्टपूर्वे निशि कोलिकलुंटिते नगरे ॥

૫૧૫ ત્રિવિક્રમ ઈ.સ. ૯૧૫ માં વિદ્યમાન.

૫૧૬ ચંડપાલ તે પોરવાડ વાણિક યશોરાજનો પુત્ર તથા સૂરિનો શિષ્ય હતો:—

ભં. કાશી) નો આધાર લઈને કરેલી ટીકા (વે. નં. ૧૨૪૮), સં. ૧૬૪૭ માં વૈરાગ્યશતક પર ટીકા (કાં. વડો.), સં. ૧૬૫૧ માં જયશેખરકૃત સંબોધ સપ્તતિકા પર વૃત્તિ પલ્લિપુરમાં (વે. નં. ૧૬૯૨), સં. ૧૬૫૯ માં લઘુશાંતિ સ્તવ પર ટીકા (કાં. છાણી), સં. ૧૬૬૪ માં ઇંદ્રિય પરાજય શતક પર ટીકા (વિવેક. ઉદે; કાં. વડો૦), સં. ૧૬૬૫ માં ત. ધર્મસાગરના ઉત્સૂત્રખંડનના પ્રત્યુત્તર રૂપે ખ. જિનચંદ્રસૂરિ રાજ્યે જિનસિંહસૂરિના કહેવાથી ઉત્સૂત્રોદ્ઘાટન કુલક નવાનગરમાં (બુહ. ૪ નં. ૧૩૬; કાં વડો; જેસ.) ની રચના કરી. તેમના બીજા ગ્રંથો:–જિનવલ્લભીય અજિતશાંતિ સ્તોત્ર પર વૃત્તિ, મિતભાષિણી વૃત્તિ, સમ્બન્ધ શબ્દાર્થ સમુચ્ચય વગેરે છે (જે સ. પ્ર.પૃ. ૨૯). તેઓ સં. ૧૬૭૫ ની પ્રતિષ્ઠા વખતે હાજર હતા. (જિ. ૨, નં. ૧૭,૧૯)

૮૬૬ સં. ૧૬૪૫ માં ઉદયસિંહે શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ વૃત્તિ પર ભાષ્ય રચ્યું. સં. ૧૬૪૬ માં જીરાઉલા ગચ્છના હેમરત્નસૂરિ શિ૦ કલ્યાણરત્ને મેવાડના રાણા પ્રતાપસિંહના રાજ્યમાં મેવાડમાં યોગિનિપુરમાં લખેલી એક પ્રત ધોધા ભં. માં છે.

૮૬૭ હીરવિજયસૂરિ રાજ્યે ત૦ સુમતિવિજય શિ૦ ગુણવિજયે મિતભાષિણી (નામની) જાતિવિવૃત્તિ રચી તેમાં કર્ત્તા પોતાના વિદ્યાગુરૂ તરીકે સૂરચંદ્ર જણાવે છે (વઢવાણ શહેર ભં. રીપોર્ટ ૧૮૯૨-૯૯ નં. ૪૨) તથા હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય કીર્ત્તિવિજય ગણિએ તે સૂરિને શિષ્યો તરફથી પૂછાયેલા જૈનશાસ્ત્રો સંબંધી શંકાના પ્રશ્નો અને અપાયેલ ઉત્તરો એકત્રિત કરી પ્રશ્નોત્તર સમુચ્ચય અપરનામ હીરપ્રશ્ન (મુદ્રિત) તથા સં. ૧૬૯૦ માં વિચારરત્નાકર ગ્રંથ સંકલિત કર્યો (પ્ર.હી. હં; દે. લા નં. ૭૩; વે. નં. ૧૬૪૬-૪૭)

૮૬૮ ત. સકલચંદ્ર શિ. શાંતિચંદ્ર ગણિ કે જેના સંબંધમાં અગાઉ પારા ૮૦૭માં કહેવાઈ ગયું છે તેણે કૃપારસકોશ નામનું ૧૨૮ શ્લોકનું કાવ્ય

श्री प्राग्वाट कुलामृताब्धियशशभृत् श्रीमान् यशोराज इ–
त्याचार्योस्य पिता प्रबन्धसुकविः श्री चंद्रपालाग्रजः ।
श्री सारस्वति सिद्धये गुरुरपि श्री लूणिगः शुद्धधीः
सो कार्षीत् दमयन्त्युदारविवृतिं श्री चण्डपालः सुधीः ॥

રચી તેમાં અકબરબાદશાહના શૌર્ય ઔદાર્ય ચાતુર્ય આદિ ગુણોનું સંક્ષેપ-માં પરંતુ માર્મિકતાથી વર્ણન કર્યું છે શ્રી જિનવિજય સંપાદિત મુદ્રિત તેમણે કવિમદપરિહાર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત હીરવિજયસૂરિ રાજ્યે રચ્યો (કાં.વડો.) તેમણે સં. ૧૬૫૦ માં જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પર પ્રમેયરત્ન મંજૂષા નામની વૃત્તિ (વેબર નં. ૧૮૪૭) અને સં. ૧૬૫૧ માં અજિતશાંતિનું સ્તવ (પી. ૧,૭૨) રચ્યું. સં. ૧૬૫૦ માં ત. વિજયસેનસૂરિ—જીવરાજ—આનંદકુશલ શિ. રાજકુશલે ખીમ યા ખેમરાજ નામના મંત્રી સંબંધી ખીમસૌભાગ્યાભ્યુદય નામનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ રચ્યો (વિવેક. ઉદે.). તેજ વર્ષમાં સૂક્તિદ્વાત્રિંશિકા પર વિવરણ જાબાલિપુર (જાલોર) માં 'ગજની યવનાધીશ' ના રાજ્યમાં રચાયું (પી ૫, ૧૬૯) સં. ૧૬૫૧ માં વિજયસેનસૂરિ-ધર્મસિંહ—જયવિમલ શિ. પ્રીતિ- વિમલે ૪૭૯ શ્લોકમાં ચંપકશ્રેષ્ઠી કથા રચી (કાં. છાણી).

૮૬૯ સં. ૧૬૫૨ માં હીરવિજયસૂરિનો ઉનામાં સ્વર્ગવાસ થયો. સં. ૧૬૫૨માં અકબર રાજ્યે ત. વિજયદાનસૂરિ—રાજવિજય-સૂરિ શિ. દેવવિજયે મરૂસ્થલિના શ્રીમાલપુર નગરમાં હેમાચાર્યના ત્રિષ-ષ્ઠિશલાકા પુરૂષ ચરિત્રનો આધાર લઈ સં. ગદ્યમાં રામચરિત્ર (પદ્મચ-રિત્ર) એટલે જૈનરામાયણ રચ્યું કે જે પદ્મસાગરે શોધ્યું (કૉ. ૩, નં. ૧૬૯, ભાં. ૩,૨૨૯; અને સં. ૧૬૬૦ માં સં. ગદ્યમાંજ પાંડવ-ચરિત્ર રચ્યું. સં. ૧૬૫૨ માં ત. વિજયસેનસૂરિ શિષ્ય વિનયકુશલે મંડલપ્રકરણ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત રચ્યું ને તે મુલતાનમાં લાભ-વિજય ગણિએ શોધ્યું. (આ. ક. પાલીતાણા) અને સં. ૧૬૭૫ માં તે વિનયકુશલે વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞાથી વિચારસપ્તતિકા વૃત્તિ રચી (ખેડા ભં.). સં. ૧૬૫૨ માં ખ. જિનચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી અમદાવાદના પ્રાગ્વાટ સંઘપતિ સોમજીએ જ્ઞાનભંડાર માટે સિદ્ધાંતની પ્રત લખાવી તે પૈકી રાજપ્રશ્નીય ટીકાની પ્રત. ગુ. નં. ૧૬૨૭ મળે છે.

૮૭૦ સં. ૧૬૫૨ માં હીરવિજયસૂરિ શિ. વિજયસેનસૂરિ શિ. કનકકુશલે કે જેણે સં. ૧૬૪૧ માં જિનસ્તુતિ રચી હતી તેણે કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર ટીકા (વેબર ૨,૯૩૮; વે. નં. ૧૮૦૦) અને સં. ૧૬૫૩ માં સાદડીમાં 'વિશાલલોચન' સ્તોત્ર પર સૂત્રવૃત્તિ (સાગર ભં. પાટણ), સં. ૧૬૫૫ માં મેડતામાં સૌભાગ્યપંચમી

કથા (ગુ. નં. ૪૯૩), સાધારણ જિનસ્તવન પર અવચૂરિ (વિવેક ઉ૦દે૦), રત્નાકર પંચવિંશતિકા પર ટીકા (કાં. વડો.), સં. ૧૬૫૬માં સુરપ્રિય મુનિ કથા (મો૦ ભં. સુરત), સં. ૧૬૫૭ માં રૌહિણેય કથાનકની રચના કરી. આ છેલ્લા કથાનકમાં પોતાના વિદ્યાગુરૂ તરીકે ઉક્ત શાંતિચંદ્રવાચક જણાવ્યા છે. (પી. ૧,૩૧૯).

૮૭૧ સં. ૧૬૫૪ માં ખ૦ જયસાગર ઉ૦ (પારા ૬૯૫)–રત્નચંદ્ર–ભક્તિલાભ[૫૧૭]–ચારિત્રસાર–ભાનુમેરૂ શિ૦ જ્ઞાનવિમલે મહેશ્વરકૃત શબ્દપ્રભેદ નામના વ્યાકરણના ગ્રંથ પર વૃત્તિ બીકાનેરમાં રાજસિંહ રાજ્યે રચી (પી. ૨,૧૨૪) તેમાં પાણિની, કાત્યાયન, કલાપ, ઇંદ્રિ, હેમ, બોપદેવ, શાકટાયન આદિ વૈયાકરણોના ઉલ્લેખ છે. આજ વર્ષમાં આ જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય વલ્લભ ઉપાધ્યાયે જિનેશ્વરસૂરિ (યા જિનદેવ ?) કૃત શિલોંછ નામકોશ પર ટીકા કરી અને વળી સં. ૧૬૬૧ માં જોધપુરમાં સૂરસિંહના રાજ્યમાં હેમાચાર્યકૃત લિંગાનુશાસનપરની દુર્ગપ્રબોધ નામની વૃત્તિ (કાં. છાણી; વેબર નં. ૧૬૯૨) અને સં. ૧૬૬૭ માં અભિધાનનામમાલા પર સારોદ્ધાર નામની વૃત્તિ રચી. વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવી વાત એ છે કે પોતે ખરતરગચ્છના હોવા છતાં અને તપાગચ્છ અને તે ગચ્છ વચ્ચેના ઝઘડા ચાલતા હોવા છતાં તપાગચ્છના વિજયદેવસૂરિના ચરિતરૂપે ૧૯ સર્ગમાં સં. ૧૬૯૯ માં પૂરૂં કરેલું વિજયદેવ માહાત્મ્ય ટુંકી ટીકા સહિત રચ્યું. (બુહ. ૩ નં. ૧૫૬ પ્ર૦ જૈન સા. સં. સમિતિ). તેમનું ટુંકું કાવ્ય નામે અરનાથ સ્તુતિ સવૃત્તિ ખ૦ જિનમાણિક્યસૂરિ રાજ્યે રચેલી ઉપલબ્ધ છે. (બુહ. ૪, નં. ૨૨૬).

---

૫૧૭ પ્રાય: આ ભક્તિલાભના શિ૦ ચારૂચંદ્રે ઉત્તમચરિત્રકથા સં. માં રચી (વે. નં. ૧૭૦૨)

પ્રકરણ ૬ ઠું.

સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્ય. (અનુસંધાન)

प्रीणाति या प्राज्ञदृशश्चकोरी, र्विभावरी वल्लभमंडलीव ।
तमस्तिरस्कारकरीं सुरीं तां, भक्तेर्नते गोंचरयामि वाचम् ॥
कवित्वनिष्कं कषितुं कवीनां येषां मनीषा कषपट्टिकेव ।
सन्तः प्रसन्ना मयि सन्तु शुद्धाशयाः प्रवाहा इव जान्हवीयाः ॥

—જેમ રાત્રીના પતિ ચંદ્રની સંપૂર્ણ મંડલી (પૂર્ણબિંબ) તમસ્‌નો વિનાશ કરી પ્રાજ્ઞ એટલે વિદગ્ધ જનોની દૃષ્ટિને આનંદ આપે છે તેમ તમસ્ એટલે અજ્ઞાનનો ક્ષય કરનારી વાગ્દેવી પ્રાજ્ઞ એટલે વિદ્વાનોની દૃષ્ટિને આનંદ આપે છે (એટલે) તે સરસ્વતી દેવીને ભકિતવશ થઇ હું પ્રણમું છું. જે સંતોની ઈચ્છા સોનાને કસોટીથી કસવામાં આવે તેમ કવિઓના કવિત્વરૂપ (કર્તાઓની કૃતિ રૂપ) સોનાને કસવાની ઇચ્છા હોય તેઓ શુદ્ધ ચિત્તવાળા રહી ગંગાના પ્રવાહની પેઠે મારા પર (સર્વ કવિઓ-ગ્રંથકારો પર) પ્રસન્ન રહો.—હીરસૌભાગ્ય ૧, ૨ અને ૪.

૮૭૨ સં. ૧૬૫૫ માં ઉક્ત ચંદ્રકીર્તિ શિ૦ હર્ષકીર્તિસૂરિએ બૃહચ્છાન્તિ સ્તોત્ર પર ટીકા (ચુનીજી ભં. કાશી; કાં વડો.), દેવસુંદર ઉ૦ ના કહેવાથી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર ટીકા (લ. પ્રત સં. ૧૬૩૫ શુદ. ૫, નં, ૪૨; વે. નં. ૧૮૦૧, કાથ૦ ૧૮૯૧-૯૫), સિંદૂર પ્રકરણ પર ટીકા (ગુ. નં. ૪૯-૨૩) સારસ્વત દીપિકા (ખેડા ભં.), સેટ્ અનિટ્ કારિકા વિવરણ સં. ૧૬૬૯ માં (રામ ઋતુરસભૂ) (ગુ. નં ૫૯-૬) ધાતુપાઠ તરંગિણી—ધાતુપાઠ વિવરણ, શારદીય નામ માલા, (વેબર નં. ૧૭૦૩) શ્રુતબોધ પર વૃત્તિ, યોગ ચિંતામણિ (વૈદ્યક ગ્રંથ ગુ. નં. ૩૭-૧, ૬૦-૧૧), વૈદ્યકસારોદ્ધાર (વૈદ્યક ગ્રંથ) વગેરેની રચના કરી. સં. ૧૬૫૭માં ત. રાજસાગર શિ૦ રવિસાગરે ઉનામાં મૌન એકાદશી માહાત્મ્ય (ગુ. નં. ૪૮-૨૨) રચ્યું.

૮૭૩. સં. ૧૬૫૭ માં ત. કુશલવર્ધન શિ૦ નગર્ષિ ગણિએ સ્થાનાંગ દીપિકા (ગો૦ ઉદેપુર), તથા પ્રા૦ માં કલ્પાન્તર્વાચ્ય રચ્યું (કર્તાની સ્વહસ્તલિખિત પ્રત સાગર ભં. પાટણમાં છે). સં. ૧૬૫૮ માં ત. કલ્યાણવિજય અને મુનિવિજય શિ. દેવવિજય ગણિએ જિન-સહસ્રનામ વિજયાનંદસૂરિના રાજ્યમાં રચ્યું અને તેના પર સુબોધિકા નામની વૃત્તિ સં. ૧૬૯૮ માં પોતે રચી કે જે લાભવિજય ગણિએ શોધી હતી અને પછી કીર્ત્તિવિજય શિ૦ વિનયવિજયે સં. ૧૬૯૯ માં શોધી (કાં. છાણી)

૮૭૪ સં. ૧૬૬૦ માં ઉક્ત પુણ્યસાગરના પદ્મરાજના શિ૦ જ્ઞાનતિલકે દિવાલીને દિને ગૌતમકુલક પર વૃત્તિ (જેસ. પ્ર. ૧૯; ગુ. નં. ૪૮-૩૫) અને ત૦ વિજયદાનસૂરિ-જગન્મલ્લ (જગમાલ) શિ૦ બુદ્ધિવિજયે ચિત્રસેન-પદ્માવતી કથા (વિવેક. ઉદે.) રચી. સં. ૧૬૬૨ માં ખ. જિનકુશલસૂરિની શાખામાં મોહરાજ-ભાવમંદિર-નંદિજય (કે જે ૬૦ વર્ષ જીવ્યા), સાધુવર્ધન-મહિમમેરૂ-તેજઃસાર-હર્ષચંદ્રના શિષ્ય હંસપ્રમોદે સારંગસાર વૃત્તિ [જે. ૫૩], ત૦ આનંદવિમલસૂરિ-વિજયવિમલ ગણિ-શિષ્ય આનંદવિજયે હર્ષકુલે રચેલા ત્રિભંગીસૂત્ર પર ટીકા કરી (નં ૧૧૬૫ સન ૧૮૮૭-૯૧ ભાં. ઈ.) તથા ત૦ આનંદવિજય શિ. મેરૂવિજયે વિજયસેનસૂરિ રાજ્યે વીરજિનસ્તુતિ સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિ સહિત (કેશરવિજય ભં. વઢવાણ) રચી.

૮૭૫ સં. ૧૬૬૧ માં. ત. હીરવિજયસૂરિ શિ૦ શુભવિજયે હૈમીનામમાલા બીજક (વિવેક. ઉદે), સં ૧૬૬૩ માં તર્કભાષા વાર્ત્તિક કે જે પદ્મસાગરે શોધ્યું (કાં. વડો.) અને સં ૧૬૬૫ માં રાજનગરમાં વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞાથી કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિમકરંદ (જે. ૫૭, પી. ૬,૨૬; ખેડા ભં.) કે જે કલ્યાણવિજય ઉ. શિષ્ય ધર્મ-વિજયે તથા મેરૂવિજય શિ૦ લાવણ્યવિજયે સંશોધેલ; સં. ૧૬૬૭ માં સ્યાદ્વાદ ભાષા (કાં વડો. પ્ર૦ દે. લા. નં. ૩) અને તે

તે પર વૃત્તિ, અને સં. ૧૬૭૧માં કલ્પસૂત્રપર ટીકા કે જે કીર્તિવિમલે શોધી, આદિ ગ્રંથો રચ્યા. વિશેષમાં તેમણે વિજયસેનસૂરિના રાજ્યમાં તે સૂરિને પૂછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરોના સંગ્રહ રૂપે ૪ ભાગમાં સેનપ્રશ્ન સંકલિત કરેલ છે તેમાં પોતાના ઉક્ત સર્વ ગ્રંથોનો કલ્પસૂત્ર ટીકા સિવાયનો ઉલ્લેખ કરેલ છે, તેથી તે (સં. ૧૬૫૭ ને ૧૬૭૧ ની વચમાં સંગ્રહિત કર્યો છે) અને પ્રશ્નોત્તર સંગ્રહ (રત્નાકર) રચેલ છે. જેસ. પ્ર. ૬૩.

૮૭૬ સં. ૧૬૬૬માં ઉપર્યુક્ત દેવવિજયે (પારા ૮૬૯) દેવેંદ્રકૃત દાનાદિ ચાર કુલક પર વૃત્તિ નામે ધર્મરત્નમંજૂષા રચી કે જે તેના શિષ્ય જયવિજયે અને કલ્યાણવિજયના શિષ્યો નામે સંઘવિજય અને ધર્મવિજયે સંશોધી (બુહ્ ૩, ૧૦૮, બુહ્. ૪, ૧૫૫). સં. ૧૬૬૮માં ગુણવિજયે નેમિનાથ ચરિત્ર, સં. ૧૬૭૦માં ઉક્ત દેવવિજયે સપ્તતિશતસ્થાનક વૃત્તિ કે જેમાં સ્વશિષ્ય જયવિજયે સહાય કરી અને તે જયવિજયે સં. ૧૬૭૧માં (ઈંદુ રસાબ્ધીંદુ) શોભનસ્તુતિ પર વૃત્તિ રચી કે જેમાં જયવિજયે પોતાના વિદ્યાગુરૂ કલ્યાણવિજય અને દેવવિજય ગણાવ્યા છે (ભાં. ૩, નં. ૨૮૪; કાં. છાણી; હા. ભં.; ત્રિ. પ્રશસ્તિ સંગ્રહ; જેસ. પ્ર. ૬૭)

૮૭૭ આ સમયમાં ત. વિજયદાનસૂરિ-સકલચંદ્ર-સૂરચંદ્ર શિષ્ય ભાનુચંદ્ર નામના મહાવિદ્વાન્ 'મહોપાધ્યાય' થયા ૫૧૮ (જુઓ પારા

---

૫૧૮ जाग्रज्ज्योतिरकब्बरक्षितिपतेरभ्यर्णमातस्थिवान्
सिद्धाद्रेः करमोचनादिसुकृतं योऽकारयत्साहिना ।
जीवानामभयप्रधानमधिकं सर्वत्र देशे स्फुटः
श्रीमद् वाचकपुंगवः स जयताच्छ्री भानुचंद्राभिधः ॥
अस्ति श्रीमदुदारवाचक समालंकारहारोपमः
प्रख्यातो भुवि हेमसूरिसदृशः श्रीभानुचंद्रो गुरुः ।
श्रीश ुंजयतीर्थशुल्कनिवह प्रत्याजनोद्यद्यशाः
शाहि श्रीमदकब्बरार्पित महोपाध्याय दृश्यत्पदः ॥
—વસંતરાજ શકુન ટીકા-મંગલાચરણ.

૮૦૮)-તેમણે રત્નપાલકથાનક (લ. સં. ૧૬૬૨ વિવેક. ઉદે,) સં. ૧૬૭૧માં વિવેકવિલાસ પર ટીકા[૫૧૯] વિજયસેનસૂરિરાજ્યે (ભ-ક્તિ વિજય ભં. ભાવ; લ. સં. ૧૬૭૮ કાં. વડો. નં. ૫૫) રચ્યા. તેમના બીજા ગ્રંથો:-બાણકૃત કાદમ્બરી પૂર્વ ભાગ પર પ્રસિદ્ધ ટીકા (મુ.), સારસ્વત વ્યાકરણ વૃત્તિ, શિરોહીમાં અક્ષત (અખયરાજ) રાજ્યે વસંતરાજ શકુન પર ટીકા કે જે તેમના શિ. સિધ્ધિચંદ્રે સંશોધી, (મુ.), સૂર્ય સહસ્રનામ કે જે તેમણે અકબર બાદશાહને શીખવ્યું હતું, આદિ છે.

૮૭૮. ઉક્ત ભાનુચંદ્રના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્ર[૫૨૦] પણ જબરા વિદ્વાન્ હતા. ૧૦૦ થી ૧૦૮ અવધાન કરતા. યાવની (ફારસી) ભાષામાં પણ કુશલ હતા. અકબરે તેમને 'ખુશફહમ' નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું. (તે સંબંધમાં જુઓ આગાઉ પારા ૮૦૮) તે બાદ-શાહને અધ્યયન કરાવતા, ગુરૂના ગ્રંથકાર્યના સંશોધનાદિમાં સહાય આપવા ઉપરાંત કાદંબરીના ઉત્તર ભાગની ટીકા (પ્ર. નિ. સા.; વે.

---

૫૧૯ આ વિવેકવિલાસ ટીકાની ત. કલ્યાણવિજય શિ. લાભવિજયે વિજયપ્રભસૂરિ રાજ્યે સિદ્ધિચંદ્ર વાચકની સંમતિ લઇ સં. ૧૬૭૮માં લખેલી હસ્તપ્રત કાં. વડો. ભંડારમાં છે.

૫૨૦ तच्छिष्यः सुकृतैकभूर्मतिमतामग्रेसरः केसरी
शाहिस्वांत विनोदनैकरसिकः श्री सिद्धिचंद्राभिधः ।
पूर्वं श्रीविमलाद्रिचैत्यरचनां दूरीकृतां शाहिना
विज्ञप्यैव मुहुर्मुहुस्तमधिपं योऽकारयत्तां पुनः ॥
यावन्या किल भाषया प्रगुणितान् ग्रंथानशेषांश्च तान्
विज्ञाय प्रतिभागुणैस्तमधिकं योऽध्यापयः शाहिराट् ।
दृष्ट्वानेक विधानवैभवकलां चेतश्चमत्कारिणीं
चक्रेषु स्फुटमेति सर्वविदितं गोत्रं यदीयं हि सः ॥

—વસંતરાજ શકુન ટીકા-મંગલાચરણ.

નં. ૧૨૫૫), ભક્તામરસ્તોત્ર પર વૃત્તિ (પ્ર. ભી. મા.), ધાતુમંજરી, વાસવદત્તા પર વૃત્તિ, અનેકાર્થ નામમાલા-સંગ્રહ પર વૃત્તિ (કાં. છાણી), શોભનસ્તુતિ પર ટીકા શ્લો. ૨૨૦૦ (વીરબાઈ પાઠ૦ પાલી.), વૃદ્ધ પ્રસ્તાવોક્તિ રત્નાકર, ભાનુચંદ્ર ચરિત્ર (સ્વગુરૂનું ચરિત્ર-બીકાનેર ભં.) આદિ રચેલ છે.

૮૭૯. ત. વિજયસેનસૂરિ રાજ્યે (સં. ૧૬૫૨-૧૬૭૧) બુદ્ધિસાગર શિ. માનસાગરે શતાર્થી પર વૃત્તિ રચી (કાં૦ વડો.; લીં.) વિજયસેનસૂરિ શિ. નયવિજય ગણિએ પુદ્ગલભંગ વિવૃત્તિ પ્રકરણ રચ્યું (બુહ. ૨, નં. ૨૧૫). ઉક્ત ખ. સમયસુંદરના શિષ્ય હર્ષનંદન ગણિએ જેસલમેરમાં ભીમરાઉલ અને કલ્યાણમલ્લના રાજ્યમાં આચારદિનકર પુસ્તક પર સં. ૧૬૬૯ માં પ્રશસ્તિ રચી (વિવેક. ઉદે.) અને સં. ૧૬૭૩માં અણહિલવાડ પાટણમાં મધ્યાન્હ વ્યાખ્યાન રચ્યું (કાં. છાણી.) તેમણે તથા સુમતિકલ્લોલે બંને થઇને અભયદેવસૂરિની સ્થાનાંગસૂત્રની ગાથામય વૃત્તિ પર-સ્થાનાંગ વૃત્તિ ગાથા વિવરણ રચ્યું સં. ૧૭૦૫ માં (કાં. છાણી). હર્ષનંદને ગદ્યમાં આદિનાથ વ્યાખ્યાન રચેલું તેની પ્રત સં. ૧૬૮૩ ની ઉપલબ્ધ છે. (ભાં. ૪, નં. ૧૨૬૦) તથા ઋષિમંડલસૂત્ર પર વૃત્તિ રચી હતી. (ભાં. ઈ.)

૮૮૦. પ્રસિદ્ધ શાંતિચંદ્ર (કૃપારસકોશના કર્તા)ના શિષ્ય રત્નચંદ્રે સં. ૧૬૭૧ માં પ્રદ્યુમ્ન ચરિત મહાકાવ્ય રચ્યું (પી. ૫, ૧૬૩) અને સં. ૧૬૭૬ પહેલાં અનેક પર વૃત્તિઓ રચી જેવી કે:— ભક્તામર-કલ્યાણમંદિર-શ્રીમતધર્મસ્તવ-દેવાઃપ્રભોસ્તવ-ઋષભવીરસ્તવ એ સ્તોત્રો પર, તેમજ સ્વગુરૂરચિત કૃપારસકોશ પર, સં. ૧૬૭૪ માં સુરતમાં મુનિસુંદર કૃત અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પર કલ્પલતા નામની ટીકા (કી. ૨, નં. ૬૧૧ ભાં. ૬ નં. ૧૯૭૩; કૅટલૉ૦ વડ૦; પ્ર૦ મ૦ ભ૦), નૈષધકાવ્ય પર ટીકા અને રઘુવંશ મહાકાવ્ય પર ટીકા (રી. ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૪૪) કે જેમાં પોતાની નૈષધકાવ્યટીકાનો

ઉલ્લેખ છે. આ સર્વનો ઉલ્લેખ સમ્યક્ત્વસપ્તતિકા પર પોતે ગૂ૦ બાલાવબોધ સં. ૧૬૭૬ માં રચ્યો તેમાં કરેલ છે, વળી સં. ૧૬૭૯માં ધર્મસાગરના મતના ખંડન રૂપે કુમતાહિવિષ જાંગુલિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો.

૮૮૧. સં. ૧૬૭૦ ને ૧૬૭૪ ની વચ્ચે ખ૦ ઉક્ત સાધુકીર્ત્તિ કે જેમણે ભુવનપતિ અકબરની સભામાં તેની પાસેથી વાદીંદ્રનું બિરૂદ મેળવી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તેમના દીક્ષિત અને શીક્ષિત શિષ્ય સાધુસુંદરે ખ૦ જિનહંસસૂરિ રાજ્યે કવિઓનાં વચનો રૂપ-પ્રાકૃત શબ્દોના સમસંસ્કૃત શબ્દોના સંગ્રહ રૂપ ઉક્તિરત્નાકર નામનો ગ્રંથ (પી. ૩, નં. ૫૭૮; પી. ૪ પૃ. ૧૪; વે૦ નં. ૧૦૩), અને સં. ૧૬૮૦ માં ધાતુપાઠ પર ધાતુરત્નાકર તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા નામે ક્રિયાકલ્પલતા સહિતની (પી. ૫, ૧૫૬-૧૬૦) રચના કરી. (જુઓ મારો ગ્રંથ જૈન ગૂ૦ કવિઓ ભાગ ૧ પૃ. ૨૧૯)

૮૮૨. સં. ૧૬૭૧ માં મુખશોધન (?) ગચ્છના જિનદાસ શિ૦ તેજપાલે દીપાલિકાકલ્પ પર અવચૂરિ લખી (કાં. છાણી). સં. ૧૬૭૪ મા ત. વિજયદેવસૂરિરાજ્યે વિજયસેનસૂરિ શિ૦ સંઘવિજય ગણિએ કલ્પસૂત્ર પર દીપિકા રચી ને તે કલ્યાણવિજયગણિ શિ૦ ધનવિજયગણિએ સં. ૧૬૮૧માં શોધી ને તેનો પ્રથમાદર્શ દેવવિજય-ગણિએ લખ્યો (લીં.). સં. ૧૬૭૫ (બાણાશ્વષડિંદુ)માં ખ૦ મતિ-ભદ્ર શિ૦ ચારિત્રસિંહે જિનમાણિક્યસૂરિરાજ્યે કાતંત્રવિભ્રમ પર અવચૂર્ણિ રચી (બુહ. ૩, નં. ૩૬) અને તે વર્ષમાં (શરર્ષ્યગનિ શેશવર્ષે) ત. ભાનુચંદ્ર-ઉદયચંદ્ર શિ. રૂપચંદ્રે સ્વબોધ અર્થે ૫૩૬ શ્લોક પ્રમાણ વિચારષટ્ત્રિંશિકા વૃત્તિ એટલે ગજસાર કૃત દંડક પર વૃત્તિ રચી. (કાં વડો.; પ્ર. યશો. પાઠશાળા મહેસાણા.) સં. ૧૬૭૨ અને ૧૬૮૫ની વચમાં વિજયદેવસૂરિના રાજ્યમાં દેવવિમલગણિએ હીરસૌભાગ્ય નામનું મહાકાવ્ય તેની સ્વોપજ્ઞ ટીકા નામે સુખાવબોધાવૃત્તિ સહિત રચીને પૂર્ણ કર્યું (આનો આધાર

લઈ ઋષભદાસ કવિએ ગૂજરાતીમાં સં. ૧૬૮૫ માં હીરવિજયસૂરિ રાસ રચ્યો છે). દેવવિમલે આ રચનાનો આરંભ તો હીરવિજયસૂરિના સમયમાં જ કર્યો હતો (એમ ધર્મસાગર પટ્ટાવલિમાંથી નિર્ણીત થાય છે). આ દેવવિમલગણિ શ્રીપતિ-જગાઋષિ કે જેમણે ૭ વિકૃતિ (વિગય) નો ત્યાગ કર્યો હતો અને લોંકાગચ્છથી વ્યાપ્ત થયેલ સૌરાષ્ટ્ર દેશને પ્રતિબોધ્યો હતો-તેમના શિષ્ય સીહવિમલ કે જેમણે માંડલિક ચંદ્રભાણુ નામના કાયસ્થને પોતાનો ભક્ત શિષ્ય કર્યો હતો અને અજૈન સ્થાનસિંહને જૈન બનાવ્યો હતો અને જેમણે જિનવૃષભસમવસરણ પ્રકર અને ભવિક પ્રકર રચ્યાં હતાં તેમના શિષ્ય હતા. આ આ આખું કાવ્ય ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજયના શિષ્ય ધનવિજય વાચકે સંશોધ્યું હતું.[૫૨૧]

૮૮૩ આં. ઉદયરાજગણિ શિષ્ય હર્ષરત્નના શિ૦ સુમતિહર્ષ ગણિએ સં. ૧૬૭૩ માં શ્રીપતિકૃત જાતકકર્મપદ્ધતિ નામના જ્યોતિષ ગ્રંથ પર ટીકા, તે લગભગ બૃહત્ પર્વમાલા, સં. ૧૬૯૭ માં દક્ષિણમાં વિષ્ણુદાસના રાજ્યમાં હરિભટ્ટ (કવચિત હરિભદ્ર) કૃત તાજિકસાર પર ટીકા (વે. નં. ૩૦૭; ઈં ઑ. નં. ૩૦૫૮-૫૯), અને ચાલુકયવંશના હેમાદ્રિના રાજ્યમાં સં. ૧૬૭૮ માં ભાસ્કર કૃત કર્ણકુતુહલ નામના જ્યોતિષ ગ્રંથ પર ગણકકુમુદકૌમુદી નામની ટીકા રચી. સં. ૧૬૭૭ માં ત. વિજયદાનસૂરિ-વિમલહર્ષ શિ૦ જયવિજયે સ્વશિષ્ય વૃદ્ધિવિજયની પ્રાર્થનાથી વિજયાણંદસૂરિ રાજ્યે કલ્પસૂત્ર પર કલ્પદીપિકા નામની ટીકા રચી કે જે ભાવવિજયગણિએ શોધી (વે. નં. ૧૪૪૨; કાં. વડો. બુહ ૧.) સં. ૧૬૭૮ માં પાર્શ્વચંદ્ર-સમરચંદ્ર-રાજચંદ્રસૂરિએ દશવૈકાલિકસૂત્ર પર વાર્ત્તિક રચ્યું (મુનિ જશવિજય સંગ્રહ)

---

૫૨૧ આ કાવ્યનો ઉલ્લેખ આચાર્યશ્રી આનંદશંકરે પોતાના લેખ નામે 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય' માં કર્યો છે. જુઓ રાજકોટની ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્નો અહેવાલ.

૮૮૪. સં. ૧૬૮૧માં ખ૦ રત્નસાર–હેમનંદન અને રત્નહર્ષ શિ૦ સહજકીર્ત્તિ ગણિએ સારસ્વત વ્યાકરણ પર ટીકા રચી અને તેમાં ખ. લક્ષ્મીકીર્ત્તિ ગણિએ સહાય આપી. (પી ૧, નં. ૩૫૪; ગુ.; રી.૧૮૮૭–૯૧ નં. ૫૫૬), તથા ઉક્ત સાધુકીર્ત્તિના શિ. સાધુસુંદરે સં. ૧૬૮૩ માં જેસલમેર દુર્ગસ્થ પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ (વિવેક. ઉદે.,) રચી. વળી સહજકીર્ત્તિએ સપ્તદીપિ–શબ્દાર્ણવ વ્યાકરણ–ઋજુપ્રાજ્ઞ વ્યાકરણ પ્રક્રિયા રચેલ છે (વિવેક. ઉદે; કાં. વડો), વળી ખ૦ જિનરાજસૂરિ રાજ્યે ને જિનસાગર સૂરિના યૌવરાજ્યે સં. ૧૬૮૫માં કલ્પમંજરી રચી તેમાં ખ. કનકતિલક–લક્ષ્મીવિનય શિ. રત્નસારગણિએ ઘણી સહાય આપી. આ સહજકીર્ત્તિના ગુરૂભાઇ શ્રીસાર આમાં સહકર્ત્તા હતા, કે જેમણે ગૂજરાતીમાં કૃતિઓ કરી છે (ભાં. ૨, નં. ૪૨૧; પી. ૨, નં. ૨૮૮), સં. ૧૬૮૬માં મહાવીરસ્તુતિ વૃત્તિ, તથા બીજી કૃતિઓ:–અનેકશાસ્ત્રસારસમુચ્ચય, એકાદિશતપર્યંત શબ્દસાધનિકા, ૭ કાંડમાં નામકોશ (જે. ૬૮) ઇત્યાદિ છે. (જેસ. પ્ર. ૬૪)

૮૮૫ સં. ૧૬૮૧માં ઉક્ત સાધુસુંદર શિ. ઉદયકીર્ત્તિએ વિમલકીર્ત્તિકૃત પદવ્યવસ્થા પર ટીકા રચી (પી. ૫, નં. ૧૨૨). સં. ૧૬૮૪ ત. ધર્મસાગર શિ. શ્રુતસાગરે ચતુર્દશી પાક્ષિક વિચાર રચ્યો (કાં. વડો.) પદ્મસાગર શિ૦ રાજસુંદરે વટપદ્ર (વડોદરા)ના દાદા પાર્શ્વપર ૪૫ શ્લોકમાં એવા સ્તવનની રચના કરી કે જેના દરેક શ્લોકનું ચોથું ચરણ ભક્તામરસ્તોત્રના દરેક શ્લોકનું પ્રથમચરણ તરીકે આવે (વે. નં. ૧૮૦૯)

૮૮૬ સં. ૧૬૮૬માં આં. મણિક્યચંદ્ર–વિનયચંદ્ર-રવિચંદ્ર શિ. દેવસાગર ગણિએ કલ્યાણસાગરસૂરિ રાજયે હૈમીનામમાલા–અભિધાન ચિંતામણીની વ્યાખ્યારૂપે હાલ્લાર દેશમાં નવાનગરમાં લાખાના રાજ્યે વ્યુત્પત્તિરત્નાકર નામની કૃતિ રચી (પી. ૧, ૧૩૦; વેબર નં. ૧૭૦૦; જે. ૬૧; કા. વડો.) સં. ૧૬૮૮માં ગુણવિજયે હેમવિજયકૃત વિજયપ્રશસ્તિનો અપૂર્ણ ભાગ પૂરો કર્યો અને તે સર્વપર પોતાની વૃત્તિ

નામે વિજયદીપિકા રચી એ અગાઉ પારા ૮૫૯ માં કહેવાઇ ગયું છે, તે વૃત્તિ ચારિત્ર-વિજયગણિએ શોધી વળી તેમણે કલ્પકલ્પલતા ટીકા રચી (ભક્તિવિજય ભં. ભાવ.)

૮૮૭ ત. વિજયદાનસૂરિ–વિમલહર્ષ ઉ૦–મુનિવિમલના શિ૦ ભાવવિજયે સં. ૧૬૮૯ (નિધિવસુ રસવસુધા)માં રોહિણીપુરમાં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર વૃત્તિ રચી કે જેમાં તેમના ગુરૂભાઇ વિજયહર્ષગણિએ સહાય આપી છે (વે. નં. ૧૪૧૪–૧૫ પ્ર. જૈન આ. સભા). તેમાં કથાઓ પદ્યબધ્ધ કરી પોતે મૂકી છે. તેમણે સં. ૧૬૭૯માં ષટત્રિંશજ્જલ્પ વિચાર તે સમયની સ્થિતિ દાખવતો રચ્યો હતો (વિવેક. ઉદે; કાં. વડો.). તેઓ વિદ્વાન્ સંશોધક હતા અને તે તરીકે સં. ૧૬૭૭ની જયવિજયકૃત કલ્પસૂત્રદીપિકા અને વિનયવિજયકૃત સં. ૧૬૯૬ની કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા અને સં. ૧૭૦૮નો લોકપ્રકાશ સંશોધ્યાં હતાં. તેમણે સં. ૧૭૦૮માં વિદ્યાપુર–વીજાપુરમાં ચંપકમાલા કથા રચી (પ્ર. આ. સભા; ભાં. ૬, નં. ૧૩૦૪)

૮૮૮ સં. ૧૬૯૨માં (મારવાડના) પદ્માવતીપત્તનમાં રાઠોડ ગજસિંહ રાજયે આં. કલ્યાણસાગરસૂરિ–ભોજદેવ શિ. પં. ધનરાજે મહાદેવે શક ૧૨૩૮માં રચેલી મહાદેવી-સારણી નામની જ્યોતિષની કૃતિ પર મહાદેવી દીપિકા નામની ટીકા રચી.

૮૮૯ સં. ૧૬૯૩માં ખ. શિવનિધાન ગણિ શિ. મહિમસિંહ ગણિએ સ્વશિષ્ય હર્ષવિજયાદિ માટે મેઘદૂત પર ટીકા રચી (ભાં. ૪ નં. ૨૮૦; પ્રત ભાં. ઈ. નં. ૨૮૦). ત. રામવિજય ગણિ શિ. શ્રીવિજય[૫૨૨] ગણિએ રઘુવંશ પર ટીકા (ગુ. નં. ૧૫–૩), કુમારસંભવપર ટીકા (પ્રાયઃ આ સમયમાં) રચી. (પ્રત સં. ૧૭૧૩ રી.

૫૨૨ શ્રીવિજયગણિ માટે સં. ૧૬૭૪માં દેવવિજય શિ. જયવિજયે ઋષિમંડલ સૂત્રની પ્રત લખી હતી, અને તેણે વિનયવિજયને સં. ૧૬૯૬માં કલ્પ સુબોધિકા રચવા અભ્યર્થના કરી હતી તે શ્રીવિજયનો સમય તે બંને વર્ષની વચમાં અચૂક સમજવાનો છે.

૧૮૮૪–૮૭ નં. ૩૩૫). સં. ૧૬૯૪માં ત. કીર્ત્તિવિજયવાચક શિ. જિનવિજયે વાક્યપ્રકાશ સાવચૂરિ વાર્તામાં રચી (બુહ્. ૪, નં. ૨૮૦) સં. ૧૬૯૬માં ત. હીરવિજયસૂરિ–કીર્તિવિજય શિ. વિનયવિજયે ઉપર્યુક્ત શ્રીવિજયની અભ્યર્થનાથી કલ્પસૂત્ર પર સુબોધિકા નામની ટીકા રચી કે જે ઉક્ત ભાવવિજયે શોધી. (વે. નં. ૧૪૪૩–૪૪ પ્ર. જૈન આ. સભા અને આ૦ સમિતિ)

૮૯૦ સં. ૧૬૯૭માં ત. વિજયસિંહસૂરિ–ઉદયરૂચિ શિ. હિત-રૂચિએ ષડાવશ્યક સૂત્ર પર વ્યાખ્યા (વિવેક. ઉદે.), આ સમય લગભગ ઉક્ત રત્નચંદ્રના શિષ્ય અણિકયચંદ્રે કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર દીપિકા (કાં.વડો), અને તેના શિષ્ય દાનચંદે ત. વિજયસિંહસુરિ રાજ્યે સં.૧૭૦૦માં જ્ઞાનપંચમી કથા (વરદત્ત ગુણમંજરી કથા) રચી. સં. ૧૬૯૯માં કલ્યાણવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય ધનવિજયે રાજનગરના ઉષ્મા (ઉસમા) પુરમાં ધર્મોપદેશ લેશ નામનું આભાણશતક ૧૦૮ શ્લોકમાં રચ્યું. (પ્ર૦ આ૦ સમિતિ નં. ૪૯) ૧૭૦૦ના વર્ષમાં આં. ઉદયસાગર શિ. પદ્મસાગરે જીવાભિગમ સૂત્ર પર ટીકા રચી (મુનિ કર્પૂરવિજય ભં. પાલીતાણા.) આ શતકના અંતમાં ખ૦ જિનરાજસૂરિના શિષ્ય નયકુંજર ઉપાધ્યાયે જાવડ અને તેના પુત્ર હીરના કહેવાથી પ્રવચનસાર રચ્યો. (કાં. છાણી)

પ્રકરણ ૭ મું.

મધ્યકાલીન (૧૭મા શતક)નું ગૂર્જર સાહિત્ય.

વસ્તુ છંદ ગોડી રાગ-ઝંપતાલેન ગીયતે.
દેવ નિર્મિત દેવ નિર્મિત, ગગને અતિ ઉત્તુંગ,
ધર્મધ્વજા જન મનહરણુ, કનકદંડગત સહસ્સ જોયણુ,
રણઝણંત કિંકિણીનિકર, લઘુપતાકયુત નયનભૂષણુ,
જિમ જિન આગલ સુર વહે, તિમ નિજ ધન અનુસાર
નવમી પૂજા ધ્વજાતણી, કહે પ્રભુ! તું અમહ તાર.

—સકલચંદકૃત સત્તરભેદી પૂજા.

તું જિનવદનકમલિની દેવી, તું સરસતિ સુરનરપતિ સેવી,
તું કવિજનમાતા સુઅદેવી, દિઈ મુઝ નિર્મલ પ્રતિભા દેવી.

વસ્તુ —સકલચંદ્રકૃત સાધુવંદના.

દેવિ સરસતિ દેવિ સરસતિ સુમતિદાતાર,
કાસમીર મુખમંડણી બ્રહ્મપુત્રિ કરિ વીણુ સોહઇ,
મોહન તરવર મંજરી મુખ મયંક ત્રિભોવન મોહઇ,
પયપંકજ પ્રણમી કરી આણી મન આણંદ
સરસ ચરિત્ર શૃંગાર રસ પભણિસુ પરમાણંદ.

—કુશલલાભકૃત માધવાનલ કથા.

નિર્મલ જલ ગંગાતણુઉ, રાજહંસિ જિણિ પિદ્ધ રે
તે ઉછઇ જલિ કિમ પીયઈ, મલ સેવાલ અશુદ્ધ રે
ધર્મપ્રસાદઈ દિનિ દિનઈ.

—ગુણવિનયકૃત કર્મચંદ્રપ્રબંધ

૮૯૧. ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્ય—આ સત્તરમા શતકમાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોના અનુવાદ એટલે બાળાવબોધ-ટબા થયા છે જેમકેઃ—ત૦ કુશલભુવન ગણિએ સપ્તતિકા નામના કર્મગ્રંથ પર સં. ૧૬૦૧ માં (તેજ વર્ષમાં લખેલી પ્રત વે. નં. ૧૫૯૫),

સોમવિમલસૂરિએ સં. ૧૬૨૫માં કલ્પસૂત્ર પર અને તે ઉપરાંત દશવૈકાલિકસૂત્ર પર, પાર્શ્વચંદ્ર શિષ્ય સમરચંદ્રે સંસ્તાર પ્રકીર્ણક-પયન્ના પર (પ્રત લ૦ સં. ૧૬૪૯ નં. ૮૮૪ સન ૧૮૯૨-૯૫ ભાં. ઇ.), પં કુશલવર્ધન શિ૦ નગર્ષિ ગણિએ સં. ૧૬૫૩માં સંગ્રહિણી પર, ત. કનકકુશલે સં. ૧૬૫૫ માં વરદત્તગુણ મંજરી કથા, સૌભાગ્યપંચમી કથા અને જ્ઞાનપંચમી કથા પર (લીં પાટણ), પાર્શ્વચંદ્રની પરંપરામાં શ્રવણ શિ૦ મેઘરાજે સં. ૧૬૫૯ આસપાસ સમવાયાંગ, રાયપસેણી, ઔપપાતિક, ઉત્તરાધ્યયન એ સૂત્રો પર અને ૧૬૬૧ માં નવતત્ત્વ પ્રકરણ પર (વીરમગામ લાયબ્રેરી) અને ૧૬૭૦ આસપાસ ક્ષેત્રસમાસપર, ઢું૦ શ્રીપાળઋષિએ સં. ૧૬૬૪ માં કરેલા દશવૈકાલિક સૂત્ર પર (લીં.), ૧૦ ત૦ વિદ્યારત્નગણિ શિ૦ કનકસુંદરગણિએ પણ સં. ૧૬૬૬માં તેજ સૂત્ર નામે દશવૈકાલિક પર, ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય શિષ્ય શ્રુતસાગરે ૧૬૭૦ માં ઋષિમંડલ પર, પ્રસિદ્ધ શાંતિચંદ્ર ગણિના શિષ્ય રત્નચંદ્રગણિએ સં. ૧૬૭૬ ના પોશ શુદ ૧૩ ને દિને સુરતમાં રચેલો સમ્યકત્વ રત્નપ્રકાશ નામનો સમ્યકત્વ સપ્તતિ પર (કાં. વડો.), ખ૦ હર્ષતિલક ગણિશિષ્ય રાજહંસોપાધ્યાયે ખ૦ જિનરાજસૂરિ રાજ્યે (સં. ૧૬૭૪ ને ૧૬૯૯ વચ્ચે) દશવૈકાલિક સૂત્ર પર (હા. ભ.), સં. ૧૬૭૮માં શ્રીસારે ગુણસ્થાન ક્રમારોહ પર (પાટણ ભં.), ખ૦ હર્ષવલ્લભ વાચકે રાજનગરમાં સં. ૧૬૯૨ માં ઉપાસકદશા સૂત્ર પર (હા. ભં.), કલ્યાણવિજય ઉપાધ્યાય શિષ્ય ધનવિજયે સં. ૧૭૦૦ માં સપ્તતિકા નામના કર્મગ્રંથ પર એમ બાલાવબોધો રચ્યા છે.

૮૯૨ સં. ૧૬૯૫ માં લોકાશાહના પક્ષમાં શિવજી ઋષિને અમદાવાદમાં તેના ગચ્છનાયકનું પદ અપાયું અને ધર્મસિંહે જૂદી શાખા કાઢી કે જે શાખા 'દરિયાપરી સમુદાય-સંઘાડો' એ નામથી ઓળખાઈ. તે ધર્મસિંહ મુનિએ ૨૭ સૂત્રના ગૂજરાતી ગદ્યમાં ટબા-બાલાવબોધ રચ્યા અને ગૂજરાતી ગદ્યમાં બીજા ગ્રંથો નામે સમ-

વાયાંગ સૂત્ર-વ્યવહાર સૂત્ર તથા સૂત્રસમાધિની હુંડીઓ, ભગવતી-પન્નવણા-ઠાણાંગ-રાયપસેણી-જીવાભિગમ-જંબૂદ્વીપ પન્નતિચંદપન્નતિ-અને સૂર્યપન્નતિના યંત્રો, દ્રૌપદી તથા સામાયિકની ચર્ચા, સાધુસમાચારી, ચંદનપન્નતિની ટીપ લખ્યા. (જુઓ રા. વાડીલાલની એ નોંધ.)

૮૯૩ ઉપરના સિવાય કર્ત્તાના નામ વગરના જૂદા જૂદા વર્ષમાં લખાયેલા અનેક બાળાવબોધો ઉપલબ્ધ થાય છે.

૮૯૪ સ્વતંત્ર ગદ્ય વિવરણ કે અખંડ ચર્ચારૂપે પણ રચાયેલી કૃતિઓ જોવામાં આવે છે: મતિસાગરે લઘુજાતક નામના જ્યોતિષ-ગ્રંથનું વિવરણ ગૂજરાતી ગદ્યમાં વચનિકા રૂપે સં. ૧૬૦૫ આસપાસ કરેલું છે (મુનિ જશવિજય સંગ્રહ). કુશલમાણિક્યના શિષ્ય સહજકુશલે સિદ્ધાંત શ્રુત હુંડિકા નામનો ગ્રંથ ગદ્યમાં કરેલો છે તેમાં ઢુંઢક મતનું ખંડન પ્રમાણો આપી કરેલું છે (ખેડા અને લીં. ભંડાર જશ. સંગ્રહ). ધર્મસાગર ઉ૦ ના શિષ્ય લબ્ધિસાગરે ખરતરગચ્છ વાળા સાથે ચર્ચા કરવા માટેના પ્રશ્નોનો નિબંધ લખ્યો છે (પુરાતત્ત્વ પુ. ૩ અંક ૪ લેખ નામે 'જૂની ગૂજરાતીમાં એક ઐતિહાસિક ચર્ચા' પ્રસિદ્ધ ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રે ગૂજરાતી ગદ્યમાં સંક્ષિપ્ત કાદંબરી કથાનક રચ્યું છે-'નવનવ રસ સંયુક્ત કાદંબરીની કથા ઘણી કઠણ હોઈ તે માટે મંદબુદ્ધિને પ્રીછવાને અર્થે સંક્ષેપે લોકભાષામાં આ પ્રબંધ કર્યો છે'. (લ. સં. ૧૭૪૭ ની પ્રત પરથી પ્રકાશિત પુરાતત્ત્વ પુ૦ ૫ અંક ૪). આ પ્રબંધની 'ભાષા સરલ અને શુદ્ધ છે. વાકયરચના વ્યવસ્થિત અને પ્રવાહબદ્ધ છે તેથી આને અકબરના સમયની ગૂજરાતી ભાષાના એક સુંદર નમુના તરીકે ગણી શકાય.' (શ્રી જિનવિજય)

૮૯૮. **ગૂજરાતી કાવ્યસાહિત્ય**—આ શતકમાં જૈનોના હાથથી રચાયેલાં ગૂજરાતી કાવ્યો એટલાં પુષ્કળ છે કે તે સર્વનો નામનિર્દેશ પણ સ્થલસંકોચને લીધે અત્રે કરી શકાય તેમ નથી; તે માટે મારો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ-પ્રથમ ભાગ' પૃ. ૧૮૧ થી

૫૯૯ નો હવાલો વાચકને આપું છું. તે સંબંધી જે સવિસ્તર કહેવાનું છે તે હવે પછી પ્રકટ થનાર 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'-ના ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આપવાની ધારણા છે. અત્ર પ્રથમ માત્ર કવિઓનાં નામ તેમનો કવિત્વકાલનાં વર્ષો સહિત અત્યારસુધીની શોધ પ્રમાણે ગણાવીએ;—

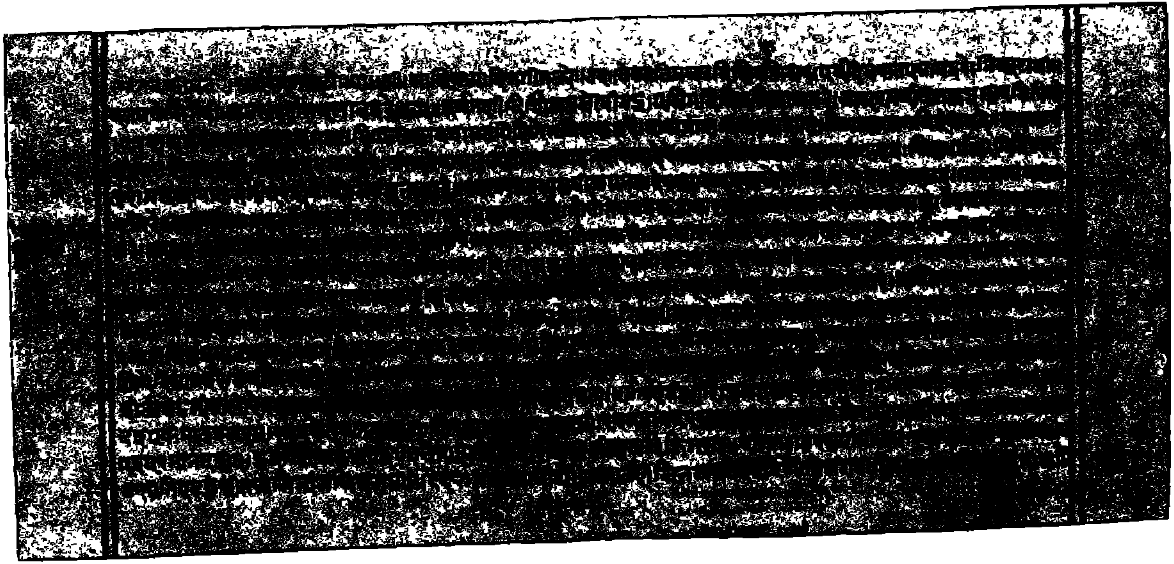
૮૯૬ **સોમવિમલસૂરિ**—કાવ્યકાલ સં. ૧૫૯૧ થી ૧૬૩૩ **વિનયસમુદ્ર ૧૫૯૯–૧૬૦૫, સુમતિમુનિ** તેમજ **હર્ષનકવિ ૧૬૦૧, હેમરત્નસૂરિ ૧૬૦૩-૧૬૪૭, ગુણવિમલ ૧૬૦૩, પુણ્યસાગર ૧૬૦૪, વિમલચારિત્ર ૧૬૦૫, મતિસાગર ૧૬૦૫–૧૬૧૬, સિદ્ધિસૂરિ ૧૬૦૬–૧૬૨૩, હીરકલશ ૧૬૦૭–૧૬૩૬, હેમરાજ** તેમજ **શુભચંદ્રાચાર્ય ૧૬૦૯, દેવીદાસ દ્વિજ ૧૬૧૧, પ્રીતિવિજય** તેમજ **ભાનુકુમારશિષ્ય ૧૬૧૨, નયસુંદર ૧૬૧૨–૧૬૬૯, હર્ષરાજ ૧૬૧૩, જયવંતસૂરિ ૧૬૧૪–૧૬૪૩, કુશલલાભ ૧૬૧૬–૧૬૨૫, નન્નસૂરિ, લાવણ્યકીર્ત્તિ** તેમજ **વિનયસાગર ૧૬૧૭, સાધુકીર્ત્તિ ૧૬૧૮–૧૬૨૪, મહિદાસ** તેમજ **દેવશીલ ૧૬૧૯, આણંદસોમ ૧૬૧૯–૧૬૨૨, રંગવિમલ ૧૬૨૧, ભીમ ભાવસાર ૧૬૨૧** પછીથી **ભીમજીઋષિ ૧૬૩૨–૧૬૩૬, રત્નસુંદર ૧૬૨૨–૧૬૩૮, જ્ઞાનદાસ ૧૬૨૩, રત્નપ્રભ શિષ્ય ૧૬૨૪, સુમતિકીર્ત્તિસૂરિ ૧૬૨૫–૧૬૨૭, હરજી ૧૬૨૫-૧૬૪૧, ભવાન ૧૬૨૬, ડુંગર ૧૬૨૯, મહેશ્વરસૂરિ શિષ્ય ૧૬૩૦, પુણ્યરત્નસૂરિ ૧૬૩૭–૧૬૪૦, હર્ષસાગર, વિનયકુશલ, દેવેન્દ્ર, મંગલમાણિક્ય ૧૬૩૮, કનકસોમ ૧૬૩૮–૧૬૪૮, સારંગ ૧૬૩૯–૧૬૫૧, કમલહર્ષ ૧૬૪૦, પદ્મસુંદર ૧૬૪૦–૧૬૪૨, ધર્મરત્ન, વિજયશીલ ૧૬૪૧, વચ્છરાજ ૧૬૪૨–૧૬૪૮, કલ્યાણદેવ ૧૬૪૩, સકલચંદ ૧૬૪૩** આસપાસ, **વિજયશેખર ૧૬૪૩–૧૬૯૪, વિનયશેખર ૧૬૪૩–૪૪, હેમશ્રી સાધ્વી, કુશલસાગર ૧૬૪૪, મનજીઋષિ ૧૬૪૬, હેમાણંદ ૧૬૪૬–૧૬૫૪, રાજસાગર ૧૬૪૭, પરમાસુનિ ૧૬૪૮, પ્રીતિવિમલ ૧૬૪૯–૧૬૫૬, લબ્ધિકલ્લોલ,**

૧૬૪૯, કલ્યાણચંદ્ર ૧૬૪૯, દયાકુશલ ૧૬૪૯–૧૬૮૫, માહાવજી ૧૬૫૦ લગભગ, માલદેવ ૧૬૫૨ પહેલાં, ધર્મદાસ, નરેન્દ્રકીર્ત્તિ, ઉજવલશ્રાવક, પુંજાઋષિ, વિવેકહર્ષ, પરમાણંદ ૧૬૫૨, જયવિજય ૧૬૫૨–૧૬૬૧, નયવિજય, જયચંદ્ર, વસ્તુપાલ બ્રહ્મ ૧૬૫૪, જ્ઞાનસાગર બીજા ૧૬૫૫–૧૬૬૪, ગુણવિનય ૧૬૫૫–૧૬૭૫, લલિતપ્રભ ૧૬૫૫, નન્નુંદાચાર્ય ૧૬૫૬, ક્ષેમકુશલ, કુંવરજી ૧૬૫૭, સમયસુન્દર ૧૬૫૮–૧૭૦૦, મુનિશીલ ૧૬૫૮, પદ્મરાજ ૧૬૫૯–૧૬૬૭, પ્રેમવિજય ૧૬૫૯–૧૬૭૭, જયવિજય ૧૬૬૦, હેમવિજય ૧૬૬૧, મેઘરાજ ૧૬૬૧–૧૬૬૭, સહજકીર્ત્તિ ૧૬૬૧–૧૬૮૪, સમયરાજ, હર્ષવલ્લભ ૧૬૬૨, કનકસુંદર ૧૬૬૨–૧૬૬૭, વિમલચારિત્ર, જીવરાજ ૧૬૬૩, હીરોશ્રાવક ૧૬૬૪, દયાશીલ ૧૬૬૪–૧૬૬૭, વિજયસાગર ૧૬૬૪–૧૬૬૯, દામોદર અપરનામ દયાસાગર ૧૬૬૫-૧૬૬૯, વિમલકીર્ત્તિ ૧૬૬૫, પુણ્યકીર્ત્તિ ૧૬૬૬–૮૧, સુંદર ૧૬૬૬, ઋષભદાસ ૧૬૬૬–૧૬૮૭, ભુવનકીર્ત્તિ ૧૬૬૭–૧૭૦૬, શાંતિકુશલ ૧૬૬૭–૧૬૭૦, સંઘવિજય ૧૬૬૯–૧૬૭૯, વિજયમેરૂ ૧૬૬૯–૧૬૮૯, માન સં. ૧૬૭૦–૭૫, ગંગદાસ ૧૬૭૧, સિંહપ્રમોદ, કૃપાસાગર ૧૬૭૨, વિદ્યાકીર્ત્તિ ૧૬૭૨–૧૬૭૫, વિદ્યાસાગર ૧૬૭૩, વિવેકવિજય, રત્નસાર શિષ્ય ૧૬૭૫, જયસોમ ૧૬૭૬, ગુણસાગરસૂરિ, જશસોમ ૧૬૭૬, સુધનહર્ષ ૧૬૭૭, પુણ્યસાગર ૧૬૭૭–૧૬૮૯, આણંદવર્દ્ધન, કર્મસિંહ ૧૬૭૮, જિનરાજસૂરિ ૧૬૭૮–૧૬૯૯, અમરચંદ્ર ૧૬૭૮–૧૬૭૯, ગુણવિજય ૧૬૭૮–૧૬૮૩, લલિતકીર્ત્તિ, લાલચંદ ૧૬૭૯, રાજસિંહ ૧૬૭૯–૧૬૮૭, જિનોદયસૂરિ ૧૬૮૦, નારાયણ ૧૬૮૨–૧૬૮૪, કેશરાજ ૧૬૮૩, શ્રીસાર ૧૬૮૪–૧૬૮૯, કલ્યાણ ૧૬૮૫–૧૬૯૭, સ્થાનસાગર ૧૬૮૫, સુમતિહંસ, વાનો શ્રાવક ૧૬૮૬, રામચંદ ૧૬૮૭, ભુવનસાગર, ચંદ્રકીર્ત્તિ ૧૬૮૯, દર્શનવિજય ૧૬૮૯–૧૬૯૭, પ્રેમમુનિ ૧૬૯૧–૯૨, લબ્ધિવિજય, કમલવિજય; કનકકીર્ત્તિ, ધર્મસિંહ ૧૬૯૨, રામદાસ ૧૬૯૩, રાજરત્ન ૧૬૯૫, હેતચંદ ૧૬૯૫–૯૬.

ભાવવિજય ૧૬૯૬-૧૭૩૫, વિવેકચંદ, મતિકીર્ત્તિ, કનકસુંદર, કેશવ ૧૬૯૭, દેવરત્ન ૧૬૯૮, ત્રિકમ ૧૬૯૮-૧૭૦૬, અને તેજચંદ ૧૭૦૦. આ પૈકી નયસુંદર માટે, કુશલલાભ, જયવિજય અને સમયસુંદર માટે, તથા ઋષભદાસ માટે વિસ્તારથી લખેલા મારા નિબંધો આનંદકાવ્યમહોદધિ મૌક્તિક ૬, ૭ અને ૮ માં અનુક્રમે જુઓ.

૮૯૭ ભક્તિમાર્ગનો ઉદય આ શતકમાં વિશેષ થયો. વલ્લભી સંપ્રદાયનો પ્રવેશ ગૂજરાતમાં થઇ ચૂકયો હતો. ભક્તિની અસરથી એક વિશિષ્ટ સાહિત્ય આ શતકમાં જૈનોમાં ઉદ્દભવ્યું તે 'પૂજા'-સાહિત્ય છે. ખ૦ સાધુકીર્ત્તિએ સં. ૧૬૧૮ માં અને તે અરસામાં ત. સકલચંદે સત્તરભેદી પૂજા રચી. મંદિરમાં પ્રભુની પૂજા કરવાના ૧૭ પ્રકાર-ન્હવણુ, ચંદનવિલેપન, ચક્ષુયુગલ, ગંધ-વાસ (સુવાસ), પુષ્પ, પુષ્પમાલ, કુસુમ અંગરચના (કુસુમઅંગી), ચૂર્ણ, ધ્વજ, આભૂષણ, કુસુમગૃહ, કુસુમમેઘ, અષ્ટમંગલિક, ધૂપદીપક, ગીત, નૃત્ય, અને વાદ્ય-એમ દરેકથી પૂજા કરવાનાં સ્તુતિ-ગીતો, ભક્તિપ્રેરક ઉર્મિગીતો રચાયાં. આની પહેલાં પંદરમા શતકમાં પ્રતિમાને સ્નાન કરાવી થતી પૂજા-સ્નાત્રપૂજા શ્રાવકકવિ દેપાલે રચી છે કે જેમાં વચ્છભંડારી કૃત પાર્શ્વનાથ કળશ અને રત્નાકર સૂરિકૃત આદિનાથ જન્માભિષેક કળશ નામની કૃતિઓ મિશ્રિત થઇ છે; અને ૧૩ મા શતકમાં જૂની-અપભ્રંશ ભાષામાં જયમંગલસૂરિકૃત મહાવીર જન્માભિષેક થયો છે. આમ જન્માભિષેક, સ્નાત્રપૂજા, અને પછી સત્તરભેદી પૂજા ઉત્તરોત્તર ભાષાસાહિત્યમાં આવ્યા પછી ૧૮ મા શતકમાં યશોવિજયકૃત નવપદપૂજા ને દેવચંદ્રકૃત સ્નાત્રપૂજા અને ૧૯ મા શતકમા વીરવિજયે ૬૪ પ્રકારી, ૯૯ પ્રકારી વગેરે જાતજાતની પૂજાઓ રચી છે કે જે સંબંધમાં હવે પછી તે તે શતકમાં કહેવામાં આવશે.

૮૯૮ **લોકકથા સાહિત્ય**-આ શતકમાં પૂર્વના શતકો કરતાં વિશેષ થયું છે. મતિસારે સિદ્ધરાજના રૂદ્રમાલની પુતલી કર્પૂરમંજરીનો રાસ સં. ૧૬૦૫ માં, અને તેના કરતાં વિશેષ વિસ્તારથી સિદ્ધરાજ,

જિનહર્ષના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત શત્રુંજય મહાત્મ્ય રાસ સં. ૧૭૫૫ પારા ૯૭૬

શેઠ દેવચંદ લા. જૈન પુ. ફંડના સૌજન્યથી]

હેમચંદ્ર આદિની કથાથી અંતર્ગત એવો કર્પૂરમંજરીનો રાસ કનકસુંદરે સં. ૧૬૬૨ માં રચ્યો. સં. ૧૬૧૬ માં સિદ્ધિસૂરિએ સંસ્કૃત-પરથી સિંહાસનબત્રીશી રચી જ્યારે હીરકલશે સં. ૧૬૩૬ માં અને સંઘ (સિંહ) વિજયે પણ સં. ૧૬૭૮ માં સિંહાસનબત્રીશી વિસ્તારથી બનાવી, કુશલલાભે સં. ૧૬૧૬ માં માધવાનલ કથા અને ૧૬૧૭ માં મારૂઢોલાની ચોપાઈ, સં. ૧૬૧૯ માં દેવશીલની-સં. ૧૬૪૬માં હેમાણંદની, અને સં. ૧૬૭૨ સિંહપ્રમોદની વેતાલપંચવીસી, સં. સં. ૧૬૨૨ માં રત્નસુંદર કૃત અને સં. ૧૬૪૯ માં વચ્છરાજે રચેલી પંચોપાખ્યાન (પંચતંત્ર) ચોપઇ અને સં. ૧૬૨૩ આસપાસ જ્ઞાનદાસનો સ્ત્રીચરિત્રરાસ, સં. ૧૬૩૮ માં ઉક્ત રત્નસુંદરની શુકબહોતરી (જુઓ મારો લેખ નામે 'શુકસપ્તતિ અને શુકબહોતરી' જૈનયુગ પુ. ૩ પૃ. ૧૫૧) અને મંગલમાણિક્યનો વિક્રમરાજા અને ખાપરાચોરનો રાસ, માલદેવકૃત વિક્રમચરિત્ર પંચદંડકથા, સં. ૧૬૪૧ માં હરજીની વિનોદચોત્રીશી કથા (૩૪ કથા) કે જે માટે કવિ કહે છે કે 'તે શુકબહોતરી, નીતિશાસ્ત્ર (પંચતંત્ર), વેતાલકથાદિ કરતાં જુદી ભાતવાળી અપૂર્વ સુખતર કથા છે', સં. ૧૬૪૭ માં હેમરત્નની ચારણી ઇતિહાસ-કથા જેવી ગોરાબાદલ કથા (પદ્મણી ચો.), સં. ૧૬૫૧ માં ઉક્ત સારંગની ભોજપ્રબંધ ચો. અને ૧૬૫૪ માં ઉક્ત હેમાણંદકૃત ભોજચરિત્રરાસ (ભોજપ્રબંધ પરથી), સં. ૧૬૬૭ માં કનકસુંદરનો સગાલશાહરાસ, સં. ૧૬૭૫ આસપાસ ભદ્રસેનકૃત ચંદનમલયાગિરિનો રાસ, સં. ૧૬૭૯ માં રાજસિંહે કરેલો વિલાવિલાસ રાસ, સં. ૧૬૮૩માં ગુણવિજયકૃત જયચંદ્રરાસ, સં. ૧૬૮૮(?) માં ઉક્ત સંઘવિજયે રચેલ વિક્રમસેન-શનિશ્ચરરાસ, સં. ૧૬૯૭માં કેશવમુનિકૃત સદેવંત સાવલિંગારાસ આદિ છે. આ સર્વ કવિઓ, ૧૮ મા શતકમાં થયેલા સુડાબહોતરી, સિંહાસનબત્રીશી એટલે બત્રીશ પુતળીની વાર્તા, મડાપચીશી આદિ અનેક વાર્તાના રચનાર શામળભટ્ટના પુરોગામી છે.

૮૫૯. પારા ૭૮૧ માં અને ઉપરના પારામાં અનુક્રમે સોળમા શતકના લોક–સાહિત્યની કૃતિઓ જોઇ. અઢારમા સૈકાની તે કરતાં વધુ સંખ્યામાં છે તે હવે પછી જોઇશું. લોક–સાહિત્ય એ લોક-શિક્ષણનું સરલ છતાં સચોટ અંગ છે. તે દ્વારા ધર્મ અને નીતિનું જ્ઞાન વાર્ત્તાના રસ સાથે આપી શકાય છે તેથી સામાન્ય રીતે તેની અસર શિષ્ટ ગંભીર સાહિત્યથી અનભિજ્ઞ એવી જનતાના હૃદય પર ન ભુંસાય તેવી થાય છે. આ હેતુએ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં જૈન વિદ્વાનો—સંસારીથી અસંગ જીવન ગાળનાર છતાં સંસારીને ધર્મનીતિ પ્રત્યે વાળવા તેઓપર સતત વ્યાખ્યાન પ્રવાહ ચલાવ્યે જનાર સાધુઓએ અનેક કથા-ગ્રંથોની રચના કરી. જૈનોના ૬૩ શલાકા પુરૂષ (આંગળીચીંધ નામી મહાજનો) ચરિત કે જેમાં રામચરિત્ર (પદ્મચરિત) અને પાંડવ ચરિત્ર અંતર્ગત થાય છે તેમનાં કથાનકોથી[પર૩] વાર્ત્તાપ્રેમ તેમણે પોષ્યો છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે પુરાણ જનોની–લોકોત્તરોની કથા સિવાયની સ્વતંત્ર યા ઇતિહાસમિશ્રિત લોકકથાઓ[પ૨૪] –પ્રેમ કથાનકો, વીર વાર્ત્તાઓ, લોકકથાના નાયક—વત્સરાજ, ઉદયન અને પછી પરાક્રમી વિક્રમો–પરદુઃખભંજન વિક્રમાદિત્યના ચરિત્ર સાથે ગુંથીને–સ્વતંત્ર ઘડી કાઢીને અનેક પૂરી પાડી છે.

પર૩ ઉ. ત. વિ. સં. ૬૦ માં વિમલાંકસૂરિ કૃત પ્રા. પદ્મચરિયં (પારા ૧૭૩) રામચંદ્રનું ચરિત્ર પૂરૂં પાડે છે; જિનભદ્ર ક્ષણિ ક્ષમાશ્રમણની પહેલાં થયેલ સંઘદાસ ગણિ કૃત કૃષ્ણના પિતા વસુદેવના પ્રવાસરૂપી વસુદેવ હિંડીનો પ્રથમ ખંડ અને ધર્મસેન ગણિ મહત્તર કૃત બીજો ખંડ પણ પ્રાકૃતમાં છે; પછી શીલાંકાચાર્યે ચઉપન્ન મહાપુરિસ ચરિયં પ્રાકૃતમાં રચી તેમાં ૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્ત્તિઓ, ૯ વાસુદેવો (૯ પ્રતિવાસુદેવોને ગૌણ સ્થાને મૂકીને) તથા ૯ બલદેવોનાં ચરિત્ર આપ્યાં છે. (પારા ૨૪૪); હેમાચાર્યે સંસ્કૃતમાં ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરૂષ ચરિત રચીને ઉક્ત ૫૪ સાથે ૯ પ્રતિવાસુદેવોનાં વૃત્તાંત આપી ૬૩ મહાજનોનાં ચરિત પૂરાં પાડયાં છે અને પછી તે બધા પરથી પુષ્કળ રચનાઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં થઇ છે.

પ૨૪ સ્વતંત્ર કથાનાં ઉદાહરણ—પાદલિપ્તાચાર્યની તરંગવતી–તરંગલોલા કથા (પારા ૧૧૦), દાક્ષિણ્યચિન્હ સૂરિની કુવલયમાલા (પારા ૧૯૨)

૯૦૦. આ પ્રાકૃત સંસ્કૃત કથાસાહિત્ય પરથી દેશી ભાષામાં અનેક કવિઓએ અનુવાદરૂપે, સારરૂપે, યા તેનું ઓઠું રાખી બિંબ પ્રતિબિંબ રૂપે ઘણી વાર્તાઓ લોકોના શિક્ષણાર્થે ઉતારી છે. કોઇએ કોઇ રાજકુમારોની પ્રસન્નતા ખાતર રચી છે. દા. ત. ગૂજરાતીમાં કુશલલાભની માધવાનળ કથા અને ઢોલા મારૂણીની કથા બંને 'યાદવ રાઉલ શ્રી હરરાજ, જોડી તાસ કુતૂહલ કાજિ'–એટલે જેસલમેરના રાજકુમાર ને પછી થયેલ રાજા હરરાજ માટે રચાઇ છે; તે બંને શિષ્ટશૈલીની લોકવાર્તાઓ છે. તે પૈકી 'માધવનલ કથા શામળભટ્ટની તેજ સંક્ષિપ્ત કથા સાથે સરખાવતાં શામળભટ્ટની ઝાઝા માલ વગરની જણાય છે' (સ્વ. ચીમનલાલ દલાલ), જ્યારે શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી તે કવિની તે કથાઓ સંબંધે જણાવે છે કે 'જૈન સાધુઓ સાધુત્વ સંપૂર્ણ અંશે પાળવા છતાં સંસારનું જ્ઞાન સંસા-

---

હરીભદ્રસૂરિની સમરાઇચ્ચકહા (પારા ૧૯૮) એ ત્રણે પ્રાકૃતમાં, ધનપાલની તિલકમંજરી સંસ્કૃતમાં (પારા ૨૭૩–૭૭), અને સં. ૧૧૨૩માં પ્રાકૃત સમરાઇચ્ચ કહા પરથી સાધારણ–પાછળથી પ્રસિદ્ધ થયેલ સિદ્ધસેનસૂરિએ ૧૧ સંધિમાં વિલાસવઇ કહા અપભ્રંશમાં (પારા ૨૯૫ અને ૪૭૬) રચી છે વગેરે. ઐતિહાસિક પ્રબંધ જેવા કે પ્રભાચંદ્રનું પ્રભાવકચરિત (પારા ૫૯૯) વગેરેને એક બાજુ રાખી–ઇતિહાસમિશ્રિત લોકકથાઓ મેરૂતુંગકૃત પ્રબંધચિંતામણી (પારા ૬૨૭), રત્નશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (પારા ૬૪૨) આદિમાં સાંપડે છે. વિક્રમના ચરિત સાથે ગુંથેલી લોકકથાઓનાં ઉદાહરણોમાં સં. ૧૨૯૦ અથવા ૧૨૯૪ માં એક જૈન કર્ત્તાએ પંચદંડાત્મક વિક્રમચરિત્ર (પ્ર. હી. હં.; વડોદરા ઓરી. ઇન્સ્ટીટ્યૂટ), ત. દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય ક્ષેમંકરસૂરિએ પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં રચાયેલી સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા પરથી સં. ૧૪૫૦ આસપાસ સંસ્કૃતમાં ગદ્યપદ્યયુક્ત રચેલી તે નામની કથા કે જેમાં 'સિંહાસન બત્રીશી'ની વાર્ત્તાઓમાંની ઘણીકનાં મૂળ છે, સં. ૧૪૭૨ અરસામાં દેવમૂર્ત્તિકૃત વિક્રમચરિત (પારા ૬૮૨) અને ક્ષેમંકરની ઉક્ત કથા પરથી સં. ૧૪૯૦ માં શામચંદ્રસૂરિએ રચિત ડભોઇમાં વિક્રમચરિત્ર, તથા તેમનો બીજો ગ્રંથ નામે પંચદંડાતપત્ર છત્ર પ્રબંધ (પારા ૬૮૭) વગેરે છે. આપેકી સં. ૧૨૯૦–૯૪ માં બનેલી ઉપરની કૃતિ પરથી શામળભટ્ટે પોતાની સં. ૧૭૭૭ થી ૧૭૮૫ માં રચેલી સિંહાસન બત્રીસીમાંની આંબડ 'પંચદંડ'ની કથા લીધી જણાય છે.

રીઓને પણ કુદી જાય એવા ઉંડા પ્રકારનું બતાવે છે. કુશલલાભની શૃંગારરસની જમાવટ એ માહિતીની એક સાબીતી છે.' (આનંદ-કાવ્ય મહોદધિ મૌ૦ ૭ નો ઉપોદ્ઘાત); છતાં તેમનો શૃંગાર મર્યાદિત અને સભ્ય હોય છે-એટલે અમર્યાદિત નથી હોતો કે-જેમ નર્મદ જેવાને પણ શામળભટ્ટ માટે કહેવું પડ્યું કે 'શામળભટ્ટે કેટલીક વાર્તાઓ ન લખી હોત તો સારૂં' તેમ-જૈન સાધુઓ માટે કોઇને કહેવું પડે. કથાઓને આલેખતાં જૈન મુનિઓ તે દરેકમાં અમુક સદ્-ગુણનો મહિમા દર્શાવે છે. શ્રી હરગોવિન્દ કાંટાવાળા કહે છે કે 'વિશેષમાં જૈન સાધુઓ જેમ અમુક સદ્ગુણનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ આ (કુશલલાભની માધવાનળ કથાના) ગ્રંથમાં શીળનો મહિમા બતાવ્યો છે, એટલે તે બાબતમાં તે (જૈન કવિ) શામળભટ્ટ કરતાં ચઢે છે...' (સાહિત્ય સને ૧૯૧૪ અને ૧૫.) જયવંતસૂરિએ શીલ-વતીના ચરિત્ર રૂપે (અભિનવ) શૃંગારમંજરી એ નામની સં. ૧૬૧૪ માં કરેલી કૃતિ છટાદાર સરસ રચના છે. કવિ બિલ્હણની પંચાશિકા નામની પ્રેમકથા વર્ણવતા સારંગે સં. ૧૬૩૯ માં તે પર ચોપાઇ કરી છે. કોકશાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર) પર પણ નર્બુદાચાર્યે સં. ૧૬૫૬ માં ચોપઇ બનાવી છે.

૮૦૧. રા. મંજુલાલ મજમુદાર કથે છે કે "ગુજરાતી સાહિ-ત્યમાં પદ્યાત્મક લોકવાર્તાઓનું Metrical Romances નું સાહિ-ત્ય વિશાલ છે. એમાંનું મોટા ભાગનું સાહિત્ય વિરક્ત અને અસંગ જીવન ગાળનારા જૈન સાધુઓને આભારી છે. ધર્મલાભને માટે રા-જ્યાશ્રય મેળવવાના ગૌણ હેતુથી કેટલાક જૈન યતિઓએ રાજદ્વારી પુરૂષોના ચિત્ત વિનોદને સારૂ (ઉદા. માં કુશલલાભે કર્યું તેમ) આવી વાર્તાઓ રચ્યાનું જણાય છે; વળી બીજો ઉદ્દેશ એ જણાય છે કે વાર્તાના રસદ્વારા શૃંગાર અને પ્રેમની ભૂમિકા ઊભી કરી, મનુષ્યને વિલાસમાંથી પાછા વાળવા અને તેની નિઃસારતાનું, મનને આઘાત ન થાય તેવી રીતે, ભાન કરાવવા આવી લોકવાર્તાઓ જૈન યતિઓએ

રચી છે. જૈનેતરોએ લોકવાર્તા રચવાના છૂટક છૂટક પ્રયાસ કર્યા છે ખરા, પરંતુ એ પ્રયાસોમાં મોટો ફાળો જૈનોનો છે. × × આમ અનેક જૈન તેમજ જૈનેતર કવિઓએ લોકમાન્ય લોકવાર્તાઓને સૈકે સૈકે જન્માવી છે, અને તે દ્વારા લોકહૃદયને રસાળાં બનાવ્યાં છે. લોકવાર્તાના સાહિત્યમાં ખાસ આગળ પડતો ફાળો જૈનોનો છે" ('પંચદંડ અને બીજાં કાવ્યો'ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૯૫-૯૬, ૧૦૭).

૯૦૨. Lyrics (ઊર્મિગીતો) તરીકે નેમિનાથ અને સ્થૂલભદ્રનાં ચરિત યોગ્ય સામગ્રી પૂરી પાડે તેમ છે. આ શતકમાં જયવંતસૂરિએ સ્થૂલભદ્ર પ્રેમવિલાસ ફાગ અને માલદેવે સ્થૂલભદ્રફાગની કરેલી રચના સુંદર અને કાવ્યત્વવાળી છે.

૯૦૩. સારો ભાવાનુવાદ પદબંધ શિષ્ટ શૈલીમાં નયસુંદરે માણિક્યસુંદર સૂરિકૃત સંસ્કૃત કાવ્ય નામે નલાયન અથવા કુબેરપુરાણને કુશળતાથી અનુસરીને રચી પૂરો પાડયો છે. મુનિરત્નસૂરિએ સંસ્કૃતમાં વીરકથા નામે અંબડચરિત રચેલ તેનો ભાવાર્થ લઇને વિનયસમુદ્રે અંબડચોપઇ સં. ૧૫૯૯ માં અને મંગલમાણેક સં. ૧૬૩૯ માં અંબડકથાનક ચોપઇ બનાવી છે.

૯૦૪ ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં આ યુગના ધારક હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ, વિજયદેવસૂરિ સંબંધી અનેક સ્વાધ્યાયો, ગીતો, વગેરે નાનીમોટી-મોટે ભાગે ટૂંકી કૃતિઓ મળી આવે છે. તે સિવાય સં. ૧૬૧૬ માં કોઇએ બનાવેલ માલવી ઋષિની સજઝાય, સં. ૧૬૧૯માં આણંદસોમકૃત સોમવિમલસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૨૦ આસપાસ ધર્મહંસકૃત સંયમરત્ન સૂરિ સ્તુતિ, સં. ૧૬૩૮માં નયસુંદરકૃત શત્રુંજયઉદ્ધાર રાસ તથા ગિરનારઉદ્ધાર રાસ, સં. ૧૬૪૦માં હીરકુશલ કૃત કુમારપાલ રાસ, ૧૬૪૬માં મનજીનો વિનયદેવસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૪૮ માં દયાકુશલે કરેલ તીર્થમાલા સ્તવન, ૧૬૪૯ માં કરેલ લાભોદય રાસ (વિજયસેનસૂરિનું વૃત્તાંત), અને સં. ૧૬૮૫ માં કરેલ હીરવિજયસૂરિના પદમહોત્સવ રાસ અને વિજયસિંહસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૮૨

માં કૃષ્ણદાસે હિંદીમાં કરેલ હીરવિજયસૂરિના એક શ્રીમંત શ્રાવક દુર્જનશાલ પર બાવની, સં. ૧૬૫૨માં ધર્મસિંહનો જશવંતમુનિનો રાસ, સં. ૧૬૫૩માં ધનહર્ષકૃત તીર્થમાલા સ્તોત્ર, અને ધર્મસાગરનો નિર્વાણ રાસ તેના એક શિષ્ય પરત્વે, સં. ૧૬૫૪માં જયચંદ્ર કૃત રસરત્ન રાસ (પાર્શ્વચંદ્રીય રાયચંદ્રસૂરિ સંબંધી). રાયચંદ્રસૂરિ બારમાસ, તથા પાર્શ્વચંદ્રના ૯૭ દુહા, સં. ૧૬૫૫માં જયવિજયકૃત કલ્યાણવિજય ગણિનો રાસ, ને ૧૬૬૪માં તેમનો સમેતશિખર રાસ, સં. ૧૬૫૫માં ગુણવિનયનો કર્મચંદ્ર વંશાવલી પ્રબંધ (સ્વગુરૂ જયસોમના સંસ્કૃત પ્રબંધ પરથી), સં. ૧૬૬૧માં હેમવિજયકૃત કમલવિજય રાસ, સં. ૧૬૬૨ નું સમયસુંદરકૃત ઘંઘાણી તીર્થ સ્તોત્ર, ૧૬૮૨ નો વસ્તુપાલ તેજપાલનો નાનો રાસ, અને ૧૬૮૬નો શત્રુંજય રાસ, સં. ૧૬૬૪ આસપાસ વિજયસાગરકૃત સમ્મેતશિખર તીર્થમાલા સ્તવન, સં. ૧૬૭૦ પછી સમયપ્રમોદનો જિનચંદ્રસૂરિ નિર્વાણ રાસ, પ્રસિદ્ધ ઋષભદાસ શ્રાવક કવિએ પોતાના વતન ખંભાતમાં રચેલ સં. ૧૬૭૦માં કુમારપાલનો મોટો રાસ, તથા નાનો રાસ, સં. ૧૬૮૪માં હીરવિજયસૂરિના બાર બોલનો રાસ, તથા સં. ૧૬૮૫માં હીરવિજયસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૭૨માં કૃપાસાગરનો નેમિસાગર ઉ૦ નિર્વાણ રાસ, સં. ૧૬૮૧માં ધર્મકીર્તિ કૃત જિનસાગરસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૮૩માં ગુણવિજયે કરેલ જયચંદ રાસ, અને કોચર વ્યવહારી રાસ, ૧૬૯૨માં ધર્મસિંહ કૃત શિવજીઆચાર્ય રાસ, સં. ૧૬૯૫માં દયારત્નનો કાપડહેડા તીર્થ રાસ, અને દેવચંદ્રકૃત શત્રુંજયતીર્થ પરિપાટી; દર્શનવિજયે ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયની વિધવિધ પ્રરૂપણા અને અન્ય ગચ્છો પ્રત્યેની અસહનશીલતાથી ઉદ્ભવેલ ઝઘડાઓનું બ્યાન આપનાર વિજયતિલકસૂરિ રાસ બે અધિકારમાં રચ્યો–પહેલો અધિકાર સં. ૧૬૭૯માં ને બીજો સં. ૧૬૯૭માં પૂર્ણ કર્યો–તે, ત્રિકમકૃત રૂપચંદ્રઋષિનો રાસ સં. ૧૬૯૯ આદિ છે. આ પરથી એ પણ જણાશે કે પદ્યમાં પોતાના ગુરૂ, ઐતિહાસિક જૈન પ્રભાવક પુરૂષ, તીર્થ આદિનો યત્કિંચિત્ ઇતિહાસ લખનારા– Chroniclers-થોડા વધતા અંશે જૈનો હતા.

૯૦૫ Romance અને Ballad (રોમાંચકારી વીરરસકાવ્ય) તરીકે ક્ષત્રિયાદિ વીર પુરૂષોને અતિક્રમી વૈશ્યપુત્રોને કથાનાયક બનાવી તેઓની પાસે અનેક વીરોચિત કાર્યો કરાવતી કૃતિઓ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સં. ૧૪૮૫માં હીરાનંદસૂરિએ વિનયચંદ્ર કૃત મલ્લિનાથ કાવ્યમાંના એક કથાનક (સર્ગ ૨ શ્લો. ૩૬૨ થી ૫૬૪) પરથી રચેલો વિદ્યાવિલાસ પવાડો એક એવું Romance છે. તેજ કથાનક પર સં. ૧૫૭૨માં આનંદોદયે વિદ્યાવિલાસ ચો., સં. ૧૬૭૯ માં રાજસિંહે વિનયચટ્ટ-વિદ્યાવિલાસ રાસ બનાવેલ છે. તે સિવાય વૈશ્ય નાયકો વાળી કૃતિઓ દા. ત. ધનદ ચોપઇ, સાગરશ્રેષ્ઠિ રાસ વગેરે અનેક સાંપડે છે.

૯૦૬ રૂપક કાવ્ય (allegory) પંદરમા શતકમાં જયશેખરકૃત પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રબોધચિંતામણી ચોપઈ છે તે અગાઉ જણાવ્યું છે તેનુંજ યા તેને લગતું વસ્તુ લઇને ત૦ વિજયસેન સૂરિના એક શ્રાવક નામે હીરાએ સં. ૧૬૬૪માં ધર્મબુદ્ધિ રાસ, વિદ્યાકીર્તિએ સં. ૧૬૭૨ માં અને મતિકીર્તિએ સં. ૧૬૯૭માં ધર્મબુદ્ધિ મંત્રી ચોપાઇ રચેલ છે. સંવાદોના દાખલા જયવંતસૂરિકૃત લોચનકાજલ સંવાદ, સં. ૧૬૬૨ નો સમયસુંદરકૃત દાનશીલ તપભાવના સંવાદ-સંવાદશતક અને સં. ૧૬૮૯માં શ્રીસારે રચેલ મોતી કપાસીયા સંબંધ સંવાદ મળે છે. 'બારમાસ' નામની કૃતિઓની પણ રચના આ શતકમાં થઇ છે. તેમાં મુખ્ય ભાગે નેમિનાથ રાજુલના બારમાસ છે, કે જેમાં રાજુલ દરેક માસના સંજોગ પ્રમાણે વિરહપ્રલાપ કરી અંતે મનના માનેલા પતિ-દેવ નેમિનાથ પાસે દીક્ષા લઇ મોક્ષ મેળવે છે. એટલે શૃંગારનો અંત વૈરાગ્યમાં આવે છે એમ જણાવેલું છે. આના ઉદાહરણમાં આ શતકના દ્વિતીયપાદમાં થયેલ જયવન્તસૂરિના નેમિનાથ બારમાસ-વેલિપ્રબંધ કડી ૭૭ એક ખરી કવિત્વવાળી કૃતિ છે. બીજાં ઉદા-હરણ સં. ૧૬૮૦ આસપાસ લાલવિજયકૃત અને સં. ૧૬૮૯માં લાભોદયકૃત નેમિરાજિમતિ બારમાસ છે. ચંદ્રાઉલા છંદમાં પણ

જ્ઞાનસાગરે સં. ૧૬૫૫ માં જૂનાગઢમાં અને તે આસપાસ હેમવિજયે નેમિજન ચંદ્રાઉલા ૭૩ અને ૪૪ કડીમાં રચેલ છે.

૯૦૭ ટૂંકી કૃતિઓ—૨૪ જિનો (ઋષભદેવથી મહાવીર સુધીના) ની ૨૪ સ્તુતિઓ અને (સીમંધરાદિ) ૨૦ વિરહમાન જિનોની ૨૦ સ્તુતિઓનાં અનુક્રમે ટુંકાં નામ 'ચોવીસી' અને 'વીસી' અપાયેલ છે. એવી ચોવીસીઓ અને વીસીઓ આ શતકમાં પૂર્વના કરતાં વધુ કવિઓએ કરેલી મળે છે. વળી કડીઓની સંખ્યા પરથી (૧) કર્ત્તાના, (૨) નાયકના યા (૩) વિષયના નામ સાથે કૃતિઓનાં નામ પડતાં હતાં, જેમકે (૧) બાલચંદ બત્રીશી, (૨) દુર્જનશાલ બાવની, (૩) અધ્યાત્મ–બાવની, પ્રીતિ છત્રીશી, ક્ષમા ક્ષત્રીશી, સંવાદશતક વગેરે આ શતકમાં નિર્માયેલ છે.

૯૦૮ આ શતકમાં ગચ્છ ગચ્છવચ્ચેના વિરોધ અને ઝઘડા થયા તેના પરિણામે ખંડનાત્મક કૃતિઓ થોડીઘણી ઉદ્ભવી છે. દા૦ ત૦ ખંડનશૈલીના અગ્રણી ત૦ ધર્મસાગરના શિષ્ય લબ્ધિસાગરે બારબોલ ચર્ચાની ચોપઇ, ખ૦ ગુણવિનયે સં. ૧૬૭૪ માં અંચલમત સ્વરૂપ વર્ણન અને સં. ૧૬૭૫માં લોંકા સંપ્રદાયના ખંડન રૂપે લુમ્પક મતતમોદિનકર ચોપાઈ અને તેજ સંપ્રદાય પર આક્ષેપાત્મક કૃતિ ખ૦ હીરકલશે સં. ૧૬૭૭માં કુમતિવિધ્વંસ ચોપાઈ ઉપજાવી છે. આનો ચેપ અત્યારસુધી ચાલુ રહ્યો છે.

૯૦૯ જેમ સોળમી સદીમાં સહજસુંદરે જુદા જુદા રાગ ને છંદમાં સં. ૧૫૭૨માં ગુણરત્નાકર છંદ નામની કૃતિ સ્થૂલભદ્રના ચરિતની વસ્તુ પર રચી, તેવીજ રીતે આ શતકમાં દિ૦ હેમચંદ્રે નેમનાથના ચરિત પર ગુણરત્નાકર છંદ, તથા સકલચંદ્રે વાસુપૂજ્યની વાત પર વાસુપૂજ્ય જિનપુણ્ય પ્રકાશ, સાધુઓના ટૂંકા ઉલ્લેખ કરનારી સાધુવંદના—મુનિવર સુરવેલી અને સત્તરભેદી પૂજા, વિધવિધ રાગો અને છંદમાં બનાવેલ છે. દા૦ ત૦ સકલચંદના વાસુપૂજ્ય સ્તવનમાં કેદારો, અસાઉરી, માલવી ગોડી, સિંધુઓ, ચેરાડી, દેશાખ,

પરજીઓ, કલ્યાણ, મલ્હાર, રામગ્રી, ધન્યાશ્રી, કેદારો, કાન્હડો, સામેરી, મારૂણી જોવામાં આવે છે ને વળી અનેક 'દેશીઓ' પણ મૂકી છે.

૯૧૦ શ્રી ન્હાનાલાલ કવિએ એ અર્થનું કહેલું છે કે "ગુર્જર સાહિત્યમાં કવિ પ્રેમાનંદે ગુર્જર ભૂમિનાંજ 'જત્તસંતાનો'-ગુજરાતી રાગો જેવા કે મારૂ, સામેરી, રામગ્રી આદિ દેશી રાગોનો બહુ છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે." (વસંત સં. ૧૯૬૦ ના ફાગણના અંકમાં 'ગુજરાતી કવિતા અને સંગીત' એ લેખ) આ કથન સંબંધે કહેવાનું કે રાગોનો ઉપયોગ તો ગમે તે દેશી માટે-અરે, દોહરાને માટે પણ કરી શકાય. આ કથનનો મૂળ આશય 'દેશીઓ'—'વલણ'-પિંગળના છંદોના માપને-માત્રાદિને નેવે મુકીને થતી લોક રાહોને—પ્રેમાનંદે બહુ છુટથી વાપરી છે એવો હોવો ઘટે. તે સામે જણાવવાનું કે પ્રેમાનંદના પૂર્વગામી જૈન કવિઓએ-લગભગ બધાએ દેશીઓનો અતિ છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. તેને 'દેશી' ઉપરાંત 'ઢાળ,' 'ચાલિ' (ચાલ) ક્વચિત્ 'લહણુ' ક્વચિત્ 'ભાસ' એ ખાસ નામ જૈન કવિઓએ વાપરેલ છે. સમયસુંદરે પુષ્કળ કૃતિઓ-ન્હાની મ્હોટી રચી છે અને ગીતો તો અસંખ્ય બનાવ્યાં છે. તેમના સંબંધમાં એવી કહેવત છે કે 'સમયસુંદરનાં ગીતડાં, ભીંતના ચીતડાં.' એમણે તો ગૂજરાતી, સિંધી, મારવાડી, મેવાડી, ઢુંઢારી (મારવાડ પાસેના પ્રદેશના), દિલ્હી વગેરે અનેક સ્થળોનાં ગીતો તથા દેશીઓ લઇ તેની લયમાં પોતાની ઢાળો બનાવી કુશળતાથી રસને ખીલવી કાવ્યચાતુરી બતાવી છે, અને તે લોકપ્રિય થઇ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ કવિપ્રિય પણ થઇ છે. (વિસ્તારથી 'દેશીઓ' માટે જોવા ઇચ્છનારને માટે મારો 'કવિવર સમયસુંદર' પર નિબંધ-પૃ. ૪૨, ૫૫ થી ૬૪ આ૦ કા૦ મ૦ મૌક્તિક ૭ મું.)

૯૧૧ શ્રીકૃષ્ણલાલ પોતાના Milestones of Gujarati Literature (પૃ. ૫૨-૫૩) માં ઇસુની સોળમી સદી (વિ. સં. ૧૬મા

થી ૧૬૫૬) ને પ્રાયઃ નિર્વંશ જણાવે છે કારણ કે સમયમાં જૈનેતર કવિઓ ત્રણજ—નામે વસ્તો, વછરાજ અને તુલસી થયા એવું તેઓ જણાવે છે. પણ પછી વિશેષ શોધ કરતાં તે સૈકામાં નાકર તથા વિષ્ણુદાસ સ્થાન લે છે. હજુ પણ થોડા મળી આવે; પણ ઉપરની જૈન-કૃતિઓ પરથી જણાયું હશે કે જૈન સાધુ–કવિઓની ભાષા 'તેમના અસંગ જીવનના બલે શુદ્ધ અને સરલરૂપે સાહિત્યમાં સ્ફુરે છે.[૫૨૫] અને તેમની સંખ્યા પુષ્કળ છે; એટલે મધ્યયુગમાં ખાસ કરી જૈનોમાં 'કવિતાના સ્વર્ગીય ગાનનો ધ્વનિ છેક મંદ પડી ગયો' એવું તો નથી, એટલુંજ નહીં પણ સહેજ પણ મંદ નથી પડ્યો.

૯૧૨ આ સૈકો જૈનો માટે ઘણો પ્રતાપી હતો. તે સદીમાં અકબર, જહાંગીર, ને શાહજહાં (સં. ૧૬૧૨ થી ૧૭૧૪)—એ ત્રણેની શહેનશાહતમાં ભારતમાં શાન્તિની શતવર્ષો રહી. જૈન સાધુઓ દિલ્હીના દરબારના નિકટ સંસર્ગમાં આવ્યા–તે આસપાસના પ્રદેશોમાં પણ અખંડ વિહાર તેમણે કર્યો ને ત્યારથી (નિશ્ચિત રીતે સં. ૧૬૩૮ થી) ઉર્દૂ-ફારસીનું ભરણું ભાષામાં થોડું ઘણું પણ પ્રવેશ પામ્યું. જૈન મુનિઓએ શહેનશાહો પાસેથી ફરમાનો, પરવાના તથા બિરૂદો મેળવ્યાં. તેઓ તેમના અધ્યાપકો–ઉપદેશકો બન્યા. વળી તેમણે જુદે જુદે સ્થળોએ રાજસન્માન પ્રાપ્ત કર્યું. અન્ય ભાષા અને ધર્મોમાં પણ ઘણી જાગૃતિ અને સાહિત્યવૃદ્ધિ પરિણમી. દાદુ અમદાવાદમાં થયો. હિંદી ભાષાના કવિઓ ગોસ્વામી તુલસીદાસ, વિહારી, અને કેશવદાસ, મરાઠી ભાષાના કવિઓ વિષ્ણુદાસ, મુકતેશ્વર અને મહારાષ્ટ્રના સંત કવિઓ એકનાથ, તુકારામ, સમર્થ રામદાસ આ શતકમાં થયા. અનેક ધર્મવીર, કર્મવીર, સાહિત્યવીર આદિથી આ શતક તેજોમય બન્યું છે. ધન્ય તે શતકને !

---

૫૨૫ વિદેહ સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામભાઇનું પ્રથમ ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ.

વિભાગ ૭મો.

યશોવિજય યુગ. [સં. ૧૭૦૧ થી ૧૭૪૩]

'ભાષા' સાહિત્યનો અર્વાચીન કાલ.

શાસ્ત્ર સુભાષિત કાવ્યરસ, વીણા નાદ વિનોદ
ચતુર મલે જો ચતુરને, તો ઊપજે પ્રમોદ. ૯
ડેહરો ગાય તણે ગલે, ખટકે જેમ કુકટ્ઠ
મૂરખ સરસી ગોઠડી. પગપગ હિયડે હટ્ઠ ૧૦
જો રૂઠો ગુણવંતને, તો દેજે દુઃખ પોઢિ
દૈવ! ન દેજે એક તું, સાથ ગમારાં ગોઠિ. ૧૧
રસિયાશું વાસો નહીં, તે રસિયા ઇક તાલ
ઝૂરીને ઝાંખર હુએ, જિમ વિછડી તરૂ ડાલ. ૧૨
ઊક્તિ યુક્તિ સમજે નહીં, સૂઝે નહીં જસ સોજ
ઇત ઉત જોઇ જંગલી, જાણે આવ્યું રોઝ. ૧૩
રોઝતણું મન રીઝવી, ન શકે કોઈ સુજાણ,
નદીમાંહિ નિશિદિન વસે, પલલે નહિં પાષાણ. ૧૪
મરમ ન જાણે માંહિલો, ચિત્ત નહીં ઇક ઠોર
જિહાં તિહાં માથું ઘાલતો, ફરે હરાયું ઢોર. ૧૫
વલી ચતુર શું બોલતાં, બોલી ઇક દો વાર
તે સહેલી સંસારમાં, અવર અકજ અવતાર. ૧૬
રસિયાને રસિયા મલે, કેલવતાં ગુણ-ગોઠ
હિયે ન માયે રીઝ રસ, કહેણી નાવે હોઠ. ૧૭

—વિનયવિજય અને યશોવિજયકૃત શ્રીપાલરાસ
ખંડ ૩ ઢાલ ૪ થી પછી.

પ્રકરણ ૧લું

યશોવિજય-યુગ

આત્મવૃત્તાંત

ऐंकारजापवरमाप्य कवित्वविद्व—वांछासुरद्रुमुपगंगमभंगरंगम् ।
सूक्तै र्विकासिकुसुमैस्तव वीर ! शम्भोरम्भोजयोश्चरणयोर्वितनोमि पूजाम् ॥

—ન્યાયખંડનખાદ્ય-મહાવીરસ્તવન શ્લો. ૧.

—કવિત્વ અને વિદ્વત્તાની વાંછાને પૂરી પાડનાર કલ્પવૃક્ષરૂપ અભંગ-રંગવાળો ઐંકારના જાપનો વર ગંગાતટે પામીને વિકસિત કુસુમોરૂપી સૂક્તો વડે હે વીર ! આપ શંભુનાં ચરણકમલોની પૂજા રચું છું.

असौ जैनः काशीविबुधविजयप्राप्तबिरुदो
मुदो यच्छत्यच्छः समयनयमीमांसितजुषाम् ॥
यः श्रीमद् गुरुभिर्नयादिविजयै रान्वीक्षिकीं ग्राहितः
प्रेम्णा यस्य च सद्म पद्मविजयो जातः सुधीः सोदरः ।
यस्य न्यायविशारदत्वबिरुदं काश्यां प्रदत्तं बुधै
स्तस्यैषा कृतिरातनोतु कृतिनामानन्दमग्नं मनः ॥

—ન્યાયખંડનખાદ્ય-મહાવીરસ્તવન શ્લો. ૧૦૮-૧૧૦.

—આ (ગ્રંથકાર) ભલો જૈન કે જેણે કાશીના પંડિતોમાં વિજય કરી બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, જે સમય એટલે સિદ્ધાંત-શાસ્ત્રોની નય-દૃષ્ટિબિંદુ-ઓથી મીમાંસા કરનારા એવાને (વિદ્વાનોને) પ્રમોદ આપે છે, જેને શ્રીમદ્ ગુરૂ નામે નયવિજયે આન્વીક્ષિકી વિદ્યા-તર્કવિદ્યા પ્રાપ્ત કરાવી છે અને જેનો પ્રેમપાત્ર વિદ્વાન્ સહોદર નામે પદ્મવિજય છે, જેને કાશીમાં પંડિતોએ 'ન્યાયવિશારદ'નું બિરૂદ આપ્યું છે તેની આ કૃતિ ધન્યપુરૂષોના મનને આનંદમગ્ન કરો.

શારદ ! સાર દયા કરો આપો વચન સુરંગ
તૂં તૂઠી મુજ ઉપરેં જાપ કરત ઉપગંગ. ૧
તર્ક કાવ્યનો તેં તદા દીધો વર અભિરામ
ભાષા પણિ કરિ કલ્પતરૂ શાખા સમ પરિણામ. ૨

—[illegible] જંબૂસ્વામી રાસ સં. ૧૭૩૯.

૯૧૩ **આનંદઘન**—યશોવિજયના સમકાલીન પણ તેમના કરતાં જ્યેષ્ઠ લાભાનંદ નામના શ્વેતાંબર સાધુ થયા; તેઓ મહાન્ અધ્યાત્મી યોગી પુરૂષ આનંદઘન એ નામથી ઓળખાયા. 'શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે લોકાનુગ્રહમાં આત્મા અર્પણ કર્યો, શ્રી આનંદઘનજીએ આત્મહિત-સાધનપ્રવૃત્તિને મુખ્ય કરી.×× શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ઘણું કર્યું, શ્રી આનંદઘનજી તેમના પછી છસો વરસે થયા. એ છસો વરસના અંતરાળમાં બીજા તેવા હેમચંદ્રાચાર્યની જરૂર હતી. વિષમતા વ્યાપતી જતી હતી. કાળ ઉગ્ર સ્વરૂપ લેતો જતો હતો, શ્રી વલ્લભાચાર્યે શૃંગારયુક્ત ધર્મ પ્રરૂપ્યો, શૃંગારયુક્ત ધર્મ ભણી લોકો વળ્યાં, આકર્ષાયાં. વીતરાગધર્મવિમુખતા વધતી ચાલી, અનાદિથી જીવ શૃંગાર આદિ વિભાવમાં તો મૂર્ચ્છા પામી રહ્યો છે, તેને વૈરાગ્ય સન્મુખ થવું મુશ્કેલ છે. ત્યાં તેની પાસે શૃંગારજ ધર્મરૂપે મુકાય તો તે વૈરાગ્ય ભણી કેમ વળી શકે? આમ વીતરાગમાર્ગવિમુખતા વધી. ત્યાં પ્રતિમાપ્રતિપક્ષ સંપ્રદાય જૈનમાંજ ઉભો થયો. ધ્યાનનું કાર્ય, સ્વરૂપનું કારણ એવી જિનપ્રતિમાપ્રતિ લાખો દૃષ્ટિવિમુખ થયા. વીતરાગ-શાસ્ત્ર કલ્પિત અર્થથી વિરાધાયાં, કેટલાંક તો સમૂળગાં ખંડાયાં. આમ આ છસો વરસના અંતરાળમાં વીતરાગ–માર્ગરક્ષક બીજા હેમચંદ્રાચાર્યની જરૂર હતી. અન્ય ઘણા આચાર્યો થયા, પણ તે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા પ્રભાવશાલી નહીં એટલે વિષમતા સામે ટકી ન શકાયું. વિષમતા વધતી ચાલી, ત્યાં શ્રી આનંદઘનજી બસો વરસ પુર્વે થયા.

૯૧૪ 'શ્રી આનંદઘનજીએ સ્વપર હિતબુદ્ધિથી લોકોપકાર-પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિમાં આત્મહિત ગૌણ કર્યું, પણ વીતરાગધર્મવિમુખતા, વિષમતા એટલી બધી વ્યાપી ગઇ હતી કે લોકો ધર્મને કે આનંદઘનજીને પિછાણી ન શકયાં, ઓળખી ન શકયાં. પરિણામે શ્રી આનંદઘનજીને લાગ્યું કે પ્રબળ વ્યાપી ગયેલી વિષમતા યોગે લોકોપકાર, પરમાર્થપ્રકાશ કારગત થતો નથી, અને

આત્મહિત ગૌણ થઈ તેમાં બાધા આવે છે, માટે આત્મહિતને મુખ્ય કરી તેમાં પ્રવર્ત્તવું યોગ્ય છે. આવી વિચારણાએ પરિણામે તે લોકસંગ ત્યજી દઈ વનમાં ચાલી નિકળ્યા. વનમાં વિચરતાં છતાં અપ્રગટપણે રહી ચોવીશી, પદ આદિ વડે લોકોપકાર તો કરી જ ગયા. નિષ્કારણ લોકોપકાર એ મહાપુરૂષોનો ધર્મ છે. પ્રગટપણે લોકો આનંદઘનજીને ઓળખી ન શક્યા. પણ આનંદઘનજી અપ્રગટ રહી તેમનું હિત કરતા ગયા.

૯૧૫ 'શ્રી આનંદઘનજીને સિદ્ધાંતબોધ તીવ્ર હતો. તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં હતા. 'ભાષ્ય ચૂર્ણિ નિર્યુક્તિ વૃત્તિ પરંપરા અનુભવરે' ઈત્યાદિ પંચાંગીનું નામ તેમના શ્રી નમિનાથજીના સ્તવનમાં ન આવ્યું હત તો ખબર ન પડત કે તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના હતા કે દિગંબર સંપ્રદાયના' (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પૃ. ૭૧૬-૧૭). તેમણે મિશ્ર હિંદી-ગૂજરાતીમાં ૨૪ જિનો પર ૨૪ સ્તવનો રચ્યાં કે જેમાં ઉંડી માર્મિક શાસ્ત્ર દૃષ્ટિ અને અનુભવયોગ ભરેલ છે. તેવી ઉત્તમ કક્ષાની ચોવીસી[૫૨૬] હજુ સુધી કોઈએ રચી નથી. આ ઉપરાંત ભક્તિ-વૈરાગ્યપ્રેરિત અનેક પદો બનાવ્યાં છે કે જે 'આનંદઘન બહોતરી' નામે ઓળખાય છે તેમાં આધ્યાત્મિક રૂપકો, અંતર્જ્યોતિનો આવિર્ભાવ, પ્રેરણામય ભાવના અને ભક્તિનો ઉલ્લાસ વ્યાપ્ત થયેલ નિરખવામાં આવે છે.

---

૫૨૬ આનાં પ્રથમ ૨૨ સ્તવનપર યશોવિજય ઉપરાંત જ્ઞાનવિમલસૂરિએ બાળાવબોધ રચ્યો છે ને છેવટે જ્ઞાનવિમલસૂરિએ જણાવ્યું છે કે 'લાભાનંદજીકૃત તવન એતલા ૨૨ દિસે છે, યદ્યપિ (બીજા બે) હસ્યે તોહી આપણે હાથે નથી આવ્યા'; ત્યારપછીના ૧૯મા શતકમાં અધ્યાત્મમસ્ત જ્ઞાનસારજીએ પણ ૨૨ સ્તવનોપર બાળાવબોધ રચ્યો; તેની રચના કર્યા પહેલાં તેના પર વિચારણા સં. ૧૮૨૫ થી કરવા માંડી. સં. ૧૮૬૬ સુધી પણ વિચારતાં-વાંચતાં-અનુભવતાં એ ચોવીશી યથાર્થ ન સમજાઈ શકી; છેવટે હવે તો દેહ પડશે, માટે જેટલું જેમ સમજાયું છે તેમ તો લખું એમ કરી સં. ૧૮૬૬ માં બાળાવબોધ પૂર્ણ કર્યો. (જુઓ 'શ્રીમદ્ જ્ઞાનસારજી' એ લેખ.

૯૧૬ યશોવિજય—તેમણે એક અતિ-પ્રખર નૈયાયિક-તાર્કિક શિરોમણી, મહાન્ શાસ્ત્રજ્ઞ, જબરા સાહિત્યસ્રષ્ટા, પ્રતિભાશાલી સમન્વયકાર, આચારવાન્ મુનિ અને સુધારક તથા પ્રભાવક સાધુ તરીકે જૈન શાસનની અનેકવિધ સેવા બજાવી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બીજા હેમચંદ્રાચાર્યની ગરજ સારી છે. હેમાચાર્ય પછી સર્વશાસ્ત્રપારંગત, સૂક્ષ્મદ્રષ્ટા અને બુદ્ધિનિધાન યશોવિજય જેવા જૈન શાસનમાં કોઇ થયેલ નથી. વળી શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જેવા તલસ્પર્શી વિદ્વાન જૈન શાસનમાં એકજ છે, અને તેમની પછી લગભગ એક હજાર વર્ષે આ યશોવિજય થયા. તેમનું ટૂંક જીવન તેમના સમકાલીન સાધુ કાન્તિવિજયે 'સુજશવેલી' નામની ગૂજરાતી કાવ્યકૃતિમાં આપેલું સુભાગ્યે પ્રાપ્ત થયું છે તેનો સાર અત્ર આપું છું:—

૯૧૭ 'તે મુનિના જ્ઞાનપ્રકાશને ધન્ય છે! તેમનું શ્રુતજ્ઞાન સુરમણિ સમાન હતું, વાદીઓના વચનની કસોટી પર ચઢાને બોધિની વૃદ્ધિના હેતુરૂપ હોઇ બુધજનો તેનો આશ્રય લેતા હતા. સકલ મુનીશ્વરોમાં શિખરરૂપ તેઓ આગમના અનુપમ જ્ઞાતા હતા; કુમતિના ઉત્થાપક, વાચક એટલે ઉપાધ્યાયના કુલમાં સૂર્યરૂપ તેઓશ્રીનો જય

જૈન શ્વે. કૉ હેરેલ્ડ સપ્ટે. અક્ટો. ૧૯૧૨ પૃ. ૩૪૩.) પરંતુ પ્રથમ એટલું સ્વીકારીને કે:—

આશય આનંદઘન તણો, અતિ ગંભીર ઉદાર,
બાલક બાહુ પસારિ જિમ, કહે ઉદધિ વિસ્તાર.

ઉક્ત ૨૨ સ્ત૦ તેના પર જ્ઞાનસારકૃત બાલા૦ સહિત ભીમસી માણેકદ્વારા પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૧માં છપાયેલ છે તે પછીનાં બે સ્ત૦ આનંદઘનજીએ રચેલાં જણાતાં હસ્તગત થતાં જૈનયુગ સં. ૧૯૮૨ ભાદ્ર૦ આશ્વિનના અંક પૃ. ૬૬ પર મેં આપેલ છે, તેના પર બાલા૦ કોઈએ નથી રચ્યો તેનું કારણ એ હસ્તગત ન થવાના કારણે, યા તેને શાસ્ત્રની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર જાણી શાસનદૃષ્ટિથી હશે. (જુઓ જૈનયુગ સં. ૧૯૮૩ કા૦ માગ૦ અંક પૃ. ૧૪૬ પર તે સંબંધી મારી નોંધ.) તેનાપર વિવેચન વર્તમાન શૈલીમાં સ્વ. મણિલાલ ઘેલાભાઇએ કરી છપાવેલ છે. આનંદઘનનાં પદો ઉપર વિવેચન સ્વ. શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિએ અને શ્રી મોતીચંદ ગિ૦ કાપડીઆએ કરેલ છે.

હો ! પૂર્વે ૭ શ્રુતકેવલી પ્રભવાદિ થયા, અને કલિયુગમાં જોતાં તેઓ પણ તેવી રીતે શ્રુતધર હતા.[૫૨૭] સ્વ સમય–શાસ્ત્રમાં અને પરમતમાં દક્ષ એવા તેઓ શાસનની યશોવૃદ્ધિ કરનાર હતા, એમના સદ્‌ગુણો શતલક્ષ હોઈ કોઇ તેમને પહોંચી શકે તેમ હતું નહિ. સુવિદિત એવા 'કૂર્ચાલી શારદ' (મૂછાળી સરસ્વતી)ના બિરૂદને ધારણ કરનાર તેમણે બાલપણાથીજ આલાપમાં ત્રિદશગુરૂ—બૃહસ્પતિને જીતી લીધા હતા—એટલે તેઓ બાલ્યવયથીજ મહાવિદ્વાન્ હતા.

૯૧૮ ગૂર્જરધરાના કન્હોડૂ–કમ્હોડુ ગામમાં નારાયણ વ્યવહારી (વણિક) ને ત્યાં તેની ગૃહિણી સૌભાગ્યદેથી થયેલ જશવંત નામનો કુમાર લઘુવયે પણ બુદ્ધિમાન્ હતો. સં. ૧૬૮૮ માં પંડિતવર્ય નયનવિજય કુંણગેર ચોમાસું રહી કમ્હોડે આવતાં માતા પુત્રસહિત તે ગુરૂના ધર્મ ઉપદેશથી વૈરાગ્યવાન્ થતાં અણુહિલપુર પાટણ જઈ ગુરૂ પાસે 'ચરિત્ર'—દીક્ષા સ્વીકૃત કરતાં જશવંતનું નામ યશોવિજય રાખ્યું. તેનો બીજો ભાઇ પદ્મસિંહ પણ પ્રેરિત થઇ વ્રતવંત થયો–દીક્ષા લીધી, તેનું નામ પદ્મવિજય. આ બંનેને વડી દીક્ષા તપાગચ્છના આચાર્ય વિજયદેવસૂરિએ સ્વહસ્તે આપી. ગુરૂ પાસે શ્રુતાભ્યાસ કર્યો. સં. ૧૬૯૯ માં રાજનગર–અમદાવાદમાં સંઘ સમક્ષ યશોવિજયે અષ્ટ અવધાન કર્યાં. સંઘમાં એક અગ્રણી નામે શાહ ધનજી સૂરાએ ગુરૂને વિનંતિ કરી કે આ વિદ્યા માટે યોગ્ય પાત્ર હોઇ તે મળતાં બીજો હેમાચાર્ય થાય તેમ છે તો કાશી જઈ છએ દર્શનના ગ્રંથ અભ્યાસે તો કામ પડયે જિનમાર્ગને ઉજ્વલ કરી

---

૫૨૭ આજ પ્રમાણે ધર્મસંગ્રહ નામનો ગ્રંથ કે જેને યશોવિજયજીએ સંશોધ્યો–સુધાર્યો હતો તેના સં. ૧૭૩૮ માં સમકાલીન કર્તા માનવિજય તેની પ્રશસ્તિમાં તે વાત જણાવતાં તેમને 'શ્રુતકેવલી' તરીકે જણાવે છે:—

तर्कप्रमाणनयमुख्यविवेचनेन प्रोद्बोधितादिममुनिश्रुतकेवलित्वाः ।
चक्रुर्यशोविजयवाचकराजिमुख्या ग्रन्थेऽत्र मय्युपकृतिं परिशोधनाद्यैः [illegible]

બતાવે તેમ છે. ગુરૂએ આ વચન સાંભળી જણાવ્યું 'આ કાર્ય ધનને આધીન છે, વિના સ્વાર્થે અન્યમતિઓ નિજ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ન આપે.'

૯૧૯. ગુણી શ્રાવક શાહ ધનજી સૂરાએ મનના ઉત્સાહપૂર્વક કહી દીધું કે 'રૂપાનાણાના બે હજાર દીનારનો ખર્ચ પોતે કરવા અને પંડિતને વારંવાર-વખતોવખત તથાવિધિ અર્ચવા-ખુશ કરવા પોતે તૈયાર છે, માટે મારી ઇચ્છા એવી છે કે તેને ભણાવવાનુ કરો.' આ સાંભળી ગુરૂએ કાશી પ્રત્યે વિહાર કર્યો. ગુરૂએ ઉક્ત શ્રાવકની ભક્તિ જાણી હુંડી કરાવી ને તે શ્રાવકે પાછળથી સહાય અર્થે નાણાં મોકલ્યાં.

૯૨૦. કાશીદેશની વાણારસી પુરી એ તો ગુણીજનોનું ક્ષેત્ર અને સરસ્વતીનું નિવાસસ્થાન. ત્યાં તાર્કિકકુલમાર્તંડ અને ષડ્દર્શનના અખંડ જ્ઞાતા એક ભટ્ટાચાર્ય હતા કે જેની પાસે સાતસો શિષ્ય મીમાંસાઆદિનો અભ્યાસ જ્ઞાનરસપૂર્વક કરતા હતા. ત્યાં યશોવિજય પ્રકરણો ભણવા ગોઠવાયા. ન્યાય મીમાંસા બૌદ્ધ જૈમિની વૈશેષિક આદિના સિદ્ધાન્તો, ચિંતામણી ન્યાયગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી વાદિઘટામાં દુર્દાન્ત વિબુધચુડામણિ થયા. સાંખ્ય, પ્રભાકરભટ્ટનાં મહાદુર્ઘટ સૂત્ર-મતાંતરો જાણી જિનાગમ સાથેનો સમન્વય કરી લીધો. અધ્યાપક પંડિતજીને હમેશનો રૂપૈયો અપાતો-એમ ત્રણ વર્ષ સુધી લાગલાગટ સતત અભ્યાસ કર્યો. એવામાં ત્યાં મોટા ઠાઠથી આવેલા એક સંન્યાસી સાથે વાદ કરી યશોવિજયે સર્વજન સમક્ષ તેનાપર જીત મેળવતાં તે ચાલી ગયો અને તેમનો ભારે સત્કાર કરવામાં આવ્યો.[૫૨૮] નિજાવાસે આવી વાણારસી પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરી. 'ન્યાયવિ-

૫૨૮ આ વાત સમકાલીન માનવિજય મુનિ પણ પોતાના ધર્મસંગ્રહની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે:—

सत्तर्ककर्कशधियाखिलदर्शनेषु मूर्धन्यतामधिगतास्तपगच्छधुर्याः ।
काश्यां विजित्य परयूथिकपर्षदोऽग्र्या विस्तारितप्रवरजैनमतप्रभावाः ॥१०॥

શારદ' નામની મહાપદવી અપાઇ, તેમની મહાકીર્તિ થઇ. આમ ત્રણ વર્ષ કાશીમાં રહી ત્યાંથી તાર્કિક તરીકે આગ્રામાં આવ્યા.

૯૨૧. આગ્રાના એક ન્યાયાચાર્ય પાસે આ પંડિતે રહી વિશેષ આદરથી કર્કશ તર્ક સિદ્ધાંત અને પ્રમાણનાં શાસ્ત્રો અવગાહી તર્કશાસ્ત્રનો ચાર વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંના સંઘે પંડિતજી પાસે સાતસો રૂપૈયા ધર્યા, કે જેનો ઉપયોગ પુસ્તક પાઠામાં અને છાત્રોને આપવામાં કર્યો. આ રીતે દુર્દમ્ય વાદી બની સ્થલે સ્થલે વાદમાં જીત મેળવતા વિદ્યાએ દીપતા પંડિત અહમદાવાદ આવ્યા.

૯૨૨. કાશીથી 'ન્યાયવિશારદ' પદ લઇ વાદોમાં વિજય મેળવી કાશીથી ઘણાં વર્ષે પધારેલા આ શાસનદીપક પંડિતવર્યને જોવા તરસતા એવા અનેક વિદ્વાનો-ભટ્ટ, વાદી, (જયગીત ગાનારા) યાચક-ભોજક ચારણ આદિના ટોળાથી અને સકલસંઘ સમુદાયથી વીંટાયેલા તેઓ અમદાવાદ નાગપુરી સરાહ હાલ જેને નાગોરી સરાહ કહે છે ત્યાં પધાર્યા. ચારે બાજુ કીર્ત્તિ પ્રસરતાં તેમની પ્રશંસા ગૂર્જરપતિ (સૂબા) મહોબતખાન પાસે રાજસભામાં થતાં તેને તેમની વિદ્યા જોવા હોંશ થતી અને તેના કથનથી યશોવિજયે અષ્ટાદશ (૧૮) અવધાન કરી બતાવ્યાં. ખાને ખુશ થઇ બુદ્ધિનાં વખાણ કર્યાં અને તેમને આડંબરથી વાજતે ગાજતે સ્વસ્થાનકે લઇ જવામાં આવ્યા.

૯૨૩. આથી જૈન શાસનની ઉન્નતિ થઈ અને તપાગચ્છના આ યતિ અક્ષોભ પંડિત છે એમ સર્વે ગચ્છનાએ સ્વીકાર્યું. સંઘે ગચ્છનાયક વિજયદેવસૂરિને આ અજોડ-અજેય-અનુપમ બહુશ્રુત પંડિત 'ઉપાધ્યાય' પદને યોગ્ય છે માટે તે પદ આપવાની વિનતિ કરતાં તેમણે તે વાત ધારી રાખી. પંડિતજીએ સ્થાનક-વીસસ્થાનકની

—તે તપગચ્છના ધોરીએ ઉંચા તર્કની કર્કશબુદ્ધિવડે સર્વ દર્શનોમાં મુખ્યપદ પ્રાપ્ત કરી પરમતની પરિષદ્‌ને કાશીમાં જીતીને અગ્રણી તરીકે ઉંચો જૈનમતનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો હતો.

ઓળીનો તપ આદર્યો, શુદ્ધ સંવેગ સાથે સંયમની શુદ્ધિ વધારી—તે વખતે જયસોમઆદિ પંડિત–મંડલીએ તેમનાં 'અદોષચરણ' સેવ્યાં. વિધિ-પૂર્વક તપ આરાધ્યા પછી ફલ તરીકે (વિજયદેવસૂરિના પટ્ટધર) વિજયપ્રભસૂરિએ સં. ૧૭૧૮ માં વાચક–ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું.

૯૨૪. 'ઉ૦ યશોવિજયના ગુણનો વિસ્તાર પમાય તેમ નથી. તેના ઉપકારો ગંગાજલથી વિશેષ છે. વેદની ગંભીર રચના જેમ ઉપનિષદો છે તેમ સ્યાદ્વાદના નય નિગમ આગમથી ગંભીર તેમની વચનરચના–કૃતિઓ છે, કે જેનું રહસ્ય ધીર જનો પણ પામી ન શકે. એમની રચનાઓ ચંદ્રિકા જેવી શીતલ, પરમાનંદ આપનારી, શુચિ, વિમલસ્વરૂપ, સાચી છે અને તેને રસિકજનો હોંશથી–આનંદ-પૂર્વક સેવે છે. હરિભદ્રસૂરિનો આ લઘુબાંધવ એટલે કલિયુગમાં એક બીજો હરિભદ્ર થયો.

૯૨૫. 'સં. ૧૭૪૩ માં ડભોઇમાં પાઠક હતા ત્યાં અનશન કરી સ્વર્ગસ્થ થયા. ત્યાં સમાધિસ્તૂપ કરવામાં આવ્યો કે જેમાંથી તેમના દિવસે ન્યાયની ધ્વનિ પ્રકટે છે. સંવેગીશિરોમણી જ્ઞાનરત્ન-સમુદ્ર અને કુમતિતિમિર ઉચ્છેદવા માટે બાલારૂણદિનકર ગુરૂ અદૃશ્ય થયો."[૫૨૯] (પછી સં. ૧૭૪૫ માં તે સ્તૂપમાં તેમની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત થઇ.)

૯૨૬. આમના સંબંધી અનેક કિંવદન્તીઓ ચાલતી હતી. મહાન્ પુરૂષો સંબંધી એમ બને છે. તે પરથી એક કાવ્ય મેં રચેલ

---

૫૨૯ આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયના સમકાલીન કાંતિવિજયે તેમના ગુણ-ગણ પરિચય રૂપ સુજસવેલિ નામની ભાસ પાટણના સંઘના આગ્રહથી રચી તે પરથી સાર આપ્યો છે. તેનો ઉત્તરાર્ધ શ્રી જિનવિજયને હાથ લાગતાં આત્માનંદપ્રકાશના પુ૦ ૧૩ અંક ૬ માં આપ્યો છે. (સં. ૧૯૭૨) પણ જે પૂર્વાર્ધ ૧૩ વર્ષ સુધીમાં ન મળ્યો તે સુભાગ્યે મને તે આખી કૃતિ અમદાવાદમાં સં. ૧૯૮૪ માં મળતાં પ્રાપ્ત થયો.

ને ત્યારપછી આ ટુંક ચરિત્ર પ્રાપ્ત થતાં તેને સંગત રહી ફેરફાર કરેલ[૫૩૦] તે અત્ર આપવામાં આવે છે:—

(ભીમપલાસી)

શ્રી જ્ઞાનપુંજ ! યશોવિજય ! પ્રણામ તું મહાત્મને-
ત્રિવર્ષ કાશીનાં અભ્યાસ 'ન્યાયવિશારદ' ખાસ
વાદી કલેશ જીતીને ધ્વજ ચડાવી ધર્મને——શ્રી૦
ગુંથ્યા અનેક શાસ્ત્રગ્રંથ ન્યાયાધ્યાત્મ યોગ પંથ
ચેતના જ્યોતિ જગાવી જૈન સનાતનને—શ્રી૦
શાસ્ત્રમાર્ગ દાખવી પ્રમાણ સહુ નયે ભરી
સ્ફુરાવી શક્તિ ને પ્રવેશી ભવ્યતા સુશાસને—શ્રી૦
ભવ્યતા શાસનકાજ અધ્યાત્મનું નહિ કલ્યાણ
ભેટી અર્પી 'અષ્ટપદી' યોગી આનંદઘનને—શ્રી૦
સાઠ અધિક વર્ષ જીવી પુણ્ય આત્મા સંચર્યો
કીર્ત્તિકોટ બાંધી કરી સદા વિખૂટા અમને—શ્રી૦
નિશ્ચયે અમારા પ્રાણ સાંધે સંધિ આપની
પ્રાર્થતા 'રહો સદા અપૂર્વ શાંતિ આપને'—શ્રી૦
સ્મરીએ ગુણ સંસ્તવી પૂજ્યપાદ ! તુજ નામ
હૃદયપ્રેમ-પુષ્પથી વધાવી ધર્મવર્ત્મને—શ્રી૦

---

૫૩૦ આ કાવ્ય મૂળ માટે જુઓ જૈન ધર્મપ્રકાશ જેઠ સં. ૧૯૬૬ના પૃ. ૯૩, અને ફેરફાર સહિત જૈનયુગ કાર્તિક-માગશર સં. ૧૯૮૫ પૃ. ૮૯.

પ્રકરણ ૨ જું.

(અનુસંધાન)

સમયજ્ઞ સુધારક, ન્યાયશાસ્ત્રી, અને યોગવેત્તા યશોવિજય.

ज्ञात्वा कर्मप्रपंचं निखिलतनुभृतां दुःखसंदोहबीजं
तद् विध्वंसाय रत्नत्रयमयसमयं यो हितार्थी दिदेश ।
अंतः संक्रान्तविश्वव्यतिकरविलसत्कैवलैकात्मदर्शः
स श्रीमान् विश्वरूपः प्रतिहतकुमतः पातु वो वर्द्धमानः ॥

યશોવિજયકૃત કર્મપ્રકૃતિ ટીકા પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧

विषयानुबंधबंधुर मन्यन्न किमप्यतः फलं याचे ।
इच्छाम्येकं जन्मनि जिनमतरागं परत्रापि ॥
अस्मादृशां प्रमादग्रस्तानां चरणकरणहीनानां ।
अब्धौ पोत इवेह प्रवचनरागः शुभोपायः ॥

—સ્વકૃત ન્યાયાલોક પ્રશસ્તિ ૪, ૬.

—સર્વ દેહધારીઓના દુઃખોના સમુદાયના બીજ એવા કર્મપ્રપંચને જાણીને તેનો આત્યંતિક નાશ કરવા માટે જેમણે હિતના અર્થી થઈ ત્રણ રત્નવાળા સમયને-સિદ્ધાંતને ઉપદેશ્યો અને જેમણે વિશ્વના વ્યતિકરમાં વિલસતા કેવલ એક આત્મદર્શનને અંતરમાં સંક્રાંત કરેલ છે એવા વિશ્વરૂપ કુમતિના હઠાડનાર શ્રીમાન્ વર્દ્ધમાન અમારૂં રક્ષણ કરો.

આપની પાસે વિષયોમાં અનુબંધવાળું એવું કોઇપણ બીજું ફલ યાચતો નથી; આ જન્મમાં અને પરજન્મમાં પણ માત્ર જિનમતરાગ ઈચ્છું છું. અમારા જેવા પ્રમાદગ્રત અને ચરણકરણથી હીનને આ જન્મમાં પ્રવચન-રાગજ જેમ સાગરમાં નાવ છે તેમ તરવાનો શુભ ઉપાય છે.

स्वागमं रागमात्रेण द्वेषमात्रात्परागमम् ।
न श्रयामस्त्यजामो वा किंतु मध्यस्थया दृशा ॥

—અમે માત્ર રાગથી સ્વ એટલે જૈન આગમનો આશ્રય કે માત્ર દ્વેષ વડે પર એટલે જૈનેતર આગમનો ત્યાગ કરતા નથી; પરંતુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી યથોચિત કરીએ છીએ–સ્વકૃત જ્ઞાનસાર ૧૬મું અષ્ટક.

> पूर्वं न्यायविशारदत्व बिरुदं काश्यां प्रदत्तं बुधैः
>
> न्यायाचार्यपदं ततः कृतशतग्रंथस्य यस्यार्पितम् ।

—જેને કાશીના વિદ્વાનોએ પૂર્વે 'ન્યાયવિશારદ' એ બિરૂદ આપ્યું હતું અને પછી જેને સો ગ્રંથના કર્ત્તા એવા તેને 'ન્યાયાચાર્ય'નું પદ અર્પિત થયું હતું. (સ્વકૃત જૈનતર્કપરિભાષાની પ્રશસ્તિમાં તથા પ્રતિમાશતકની સ્વોપજ્ઞ ટીકાની આદિમાં.)

૯૨૭ આ જીવન–વૃત્ત પરથી જણાય છે કે ન્હાની વયે દીક્ષા લીધી હતી તેથી જન્મ સં. ૧૬૮૦ લગભગ મૂકી શકાય. ૫૭ વર્ષનું આયુષ્ય એ ગણનાએ થયું. તે દરમ્યાન ૮ વર્ષની શિશુ અવસ્થા પછી નય-વિજય ગુરૂ પાસે ૧૧ વર્ષ અભ્યાસ કરી ગુરૂ સાથે કાશી જઈ ત્રણ વર્ષ ત્યાં ને પછી આગ્રામાં ૪ વર્ષ અખંડ ઉંચો અભ્યાસ કરી–એમ ૧૭૦૬–૭ સુધી ૧૮ વર્ષ વિદ્યા–વ્યાયામમાં ગાળી જીવન પર્યંત ગ્રંથો રચવાનું ચાલુ રાખ્યું. ભાષા દૃષ્ટિએ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી-માં પુષ્કળ કૃતિઓ રચી. વિષયો પરત્વે ન્યાય, યોગ, અધ્યાત્મ, દર્શન, ધર્મનીતિ; ખંડનાત્મક ધર્મસિદ્ધાંત, કથાચરિત, મૂલ તેમજ ટીકા રૂપે રચનાઓ કરી. "તેમના જેવી સમન્વયશક્તિ રાખનાર, જૈન જૈનેતર મૌલિક ગ્રંથોનું ઉંડું દોહન કરનાર, પ્રત્યેક વિષયમાં અંત સુધી પહોંચી તેના પર સમભાવપૂર્વક પોતાના સ્પષ્ટ મંતવ્ય પ્રકાશનાર, શાસ્ત્રીય અને લૌકિક ભાષામાં વિવિધ સાહિત્ય રચી પોતાના સરલ અને કઠિન વિચારોને સર્વ જિજ્ઞાસુ પાસે પહોંચાડવાની ચેષ્ટા કરનાર અને સંપ્રદાયમાં રહીને પણ સંપ્રદાયના બંધનની પરવા નહિ કરીને જે કંઇ ઉચિત જણાયું તેના પર નિર્ભયતાપૂર્વક લખનાર, કેવલ શ્વેતામ્બર–દિગંબર સમાજમાંજ નહી બલ્કે જૈનેતર સમાજમાં પણ તેમના જેવો કોઈ વિશિષ્ટ વિદ્વાન્ અત્યાર સુધી અમારા

ધ્યાનમાં આવેલ નથી. પાઠક સ્મરણમાં રાખે કે આ અત્યુક્તિ નથી. અમે ઉપાધ્યાયજીના અને બીજા વિદ્વાનોના ગ્રંથોનું અત્યાર સુધી જો કે અલ્પમાત્ર અવલોકન કર્યું છે તેના આધારે તોળી જોખીને ઉક્ત વાક્ય લખ્યાં છે. નિઃસંદેહ શ્વેતાંબર અને દિગંબર સમાજમાં અનેક બહુશ્રુત વિદ્વાન્ થઈ ગયા છે, વૈદિક તથા બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં પણ પ્રચંડ વિદ્વાનોની કમી રહી નથી; ખાસ કરીને વૈદિક વિદ્વાન્ તો હંમેશથી ઉચ્ચ સ્થાન લેતા આવ્યા છે, વિદ્યા તો માનો કે તેમના બાપની છે; પરંતુ એમાં શક નથી કે કોઇ બૌદ્ધ યા કોઇ વૈદિક વિદ્વાન્ આજસુધી એવો થયો નથી કે જેના ગ્રંથના અવલોકનથી એવું જાણવામાં આવે કે તે વૈદિક યા બૌદ્ધ શાસ્ત્ર ઉપરાંત જૈનશાસ્ત્રનું પણ વાસ્તવિક ઉંડું અને સર્વવ્યાપી જાણપણું રાખતો હોય. આથી ઉલટું ઉપાધ્યાયજીના ગ્રંથોને ધ્યાનપૂર્વક જોનાર કોઇ પણ બહુશ્રુત દાર્શનિક વિદ્વાન્ એવું કહ્યા વગર નહિ રહેશે કે ઉપાધ્યાયજી જૈન હતા તેથી જૈનશાસ્ત્રનું ઉંડું જ્ઞાન તો તેમને માટે સહજ હતું પરંતુ ઉપનિષદ, દર્શન આદિ વૈદિક ગ્રંથોનું તથા બૌદ્ધ ગ્રંથોનું આટલું વાસ્તવિક, પરિપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન તેમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને કાશીસેવનનુંજ પરિણામ છે.'૫૩૧

૯૨૮ 'તેઓ જન્મસંસ્કારસંપન્ન શ્રુતયોગસંપન્ન અને આજન્મ બ્રહ્મચારી ધુરંધર આચાર્ય હતા. સામાન્ય રીતે પોતાના બધા ટીકાગ્રંથોમાં તેમણે જે જે કહ્યું છે તે બધાનું ઉપપાદન પ્રાચીન અને પ્રામાણિક ગ્રંથોની સમ્મતિદ્વારા કર્યું છે, ક્યાંયે કોઈ ગ્રંથનો અર્થ કાઢવામાં ખેંચતાણ નથી કરી. તર્ક અને સિદ્ધાન્ત બંનેનું સમતોલપણું સાચવી પોતાના વક્તવ્યની પુષ્ટિ કરી છે, + + માત્ર અમારીજ દૃષ્ટિએ નહિ પણ હરકોઈ તટસ્થ વિદ્વાનની દૃષ્ટિએ

૫૩૧ પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિતશ્રી સુખલાલનો 'યોગદર્શન તથા યોગવિંશિકા' માં હિંદીમાં આપેલ 'પરિચય'માંથી અનુવાદ.

જૈન સંપ્રદાયમાં ઉપાધ્યાયજીનું સ્થાન, વૈદિક સંપ્રદાયમાં શંકરાચાર્ય જેવું છે.'[૫૪૨]

૯૨૯ પોતે શ્વેતામ્બર તપાગચ્છમાં હતા અને શ્રી અકબર-પ્રતિબોધક હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય પં. તર્કવિદ્યાવિશારદ પ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજય, તેમના શિષ્ય સકલ શબ્દાનુશાસનનિષ્ણાત લાભવિજય, તેમના શિષ્ય પંડિત જીતવિજય, અને તેમના ગુરુભાઈ નયવિજયના શિષ્ય હતા. તેમનું ન્યાય-તર્કનું જ્ઞાન અદ્ભુત હતું ને પોતે જબરા વાદી હતા. પોતાના સમયમાં ચાલતા અન્ય સંપ્રદાયો નામે દિગંબરમત, અને સ્વ શ્વેતાંબરમાંથી નિકળેલ મૂર્તિપૂજા-નિષેધક લોંકા સંપ્રદાય તથા બીજી જુદી જુદી વિધિ અને માન્યતામાં જુદા પડતા એવા નાની શાખાઓ રૂપી ગચ્છો નામે પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છ, કડવાનો મત અને વીજાનો મત હતા. તદુપરાંત ધર્મસાગરે અનેક પ્રરૂપણાઓ કરી આખા શ્વે૦ ગચ્છના તંત્રને હલાવી મૂક્યું હતું અને પછી તેમના શિષ્યવર્ગે તે પ્રરૂપણા ચાલુ રાખી હતી. આ સર્વના મતોનો નિરાસ કરવા માટે પ્રમાણો આપવા ઉપરાંત તેમની કઠોર શબ્દોમાં ઝાટકણી કરી છે. દિગંબરો સામે ખાસ ગ્રંથો અધ્યાત્મમત પરીક્ષા, જ્ઞાનાર્ણવ (અનુપલબ્ધ) એ સંસ્કૃતમાં, અને હિંદીમાં દિક્પટ ચોરાસી બોલ, લોંકા-ઢૂંઢીઆ સામે સંસ્કૃતમાં ગ્રંથ નામે દેવધર્મપરીક્ષા, સં. કાવ્યમાં પ્રતિમાશતકના ૧૯ શ્લોકો અને તે પછી રચેલી તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા, ગૂ૦માં મહાવીર સ્તવન અને સીમંધર સ્તવનાદિ, ધર્મસાગર સામે ઉક્ત પ્રતિમાશતકમાંના ૯ શ્લોક, પ્રા. ધર્મપરીક્ષા અને તે પર સંસ્કૃત ટીકા રચેલ છે. આ ખંડનાત્મક ગ્રંથો રચવામાં પ્રેરણાત્મક વસ્તુ પોતાનો દૃઢ 'દર્શનપક્ષ' છે અને વળી કહે છે કે, 'વિધિનું કહેવું, વિધિ પરની પ્રીતિ, વિધિની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષોને વિધિમાર્ગમાં પ્રવર્તાવવા તથા અવિધિનો નિષેધ કરવો એ સર્વ અમારી જિનપ્રવચન પરની ભક્તિ

---

૫૪૨ જુઓ સુખલાલ પંડિતજીનો 'ગુરુતત્ત્વ વિનિશ્ચય' એ નામના યશોવિજયજીકૃત ગ્રંથમાં 'ગ્રંથ અને કર્તાનો પરિચય'.

પ્રસિદ્ધજ છે.' (અધ્યાત્મસારનો અનુભવાધિકાર શ્લો. ૩૧, ૩૨). આ દર્શનપક્ષ અને પ્રવચનભક્તિને પરિણામે આવા ગ્રંથો રચ્યા અને તેમાં પોતાની તર્કશક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. તેજ તર્કશક્તિને પાતંજલ, સાંખ્યાદિ સર્વે દર્શનોનો સ્વદર્શન સાથે યુક્તિમાન્ સમન્વય કરવામાં પણ કામે લગાડી. એ રીતે યોગ અને અધ્યાત્મમાં ઉતરી આત્માનુભવ પણ પોતે પ્રાપ્ત કરી શક્યા.

૯૩૦ 'ન્યાયનો ચોથો નામે ફલ-કાળ—આ યુગમાં જે સાહિત્ય રચાયું, તે ફળરૂપ છે. ફળમાં બીજથી ફુલ સુધીના ઉત્તરોત્તર પરિપાકનો સાર આવી જાય છે, તેની રીતે આ યુગના સાહિત્યમાં પહેલા ત્રણે યુગના સાહિત્યમાં થયેલો પરિપાક એક સાથે આવી જાય છે. આ યુગમાં જે જૈન ન્યાયસાહિત્ય રચાયું છે તેજ જૈન ન્યાયના વિકાસનું છેલ્લું પગથિયું છે; કારણકે ત્યારબાદ તેમાં કોઇએ જરાયે ઉમેરો કર્યો નથી. મલ્લિષેણની સ્યાદ્વાદમંજરી બાદ કરીને આ યુગના ફલાયમાન ન્યાયવિષયક ઉચ્ચ સાહિત્ય તરફ નજર કરીએ તો જણાશે કે તે અનેક વ્યક્તિઓના હાથે લખાયું નથી; તેના લેખક ફક્ત એક જ છે અને તે સત્તરમા અઢારમા સૈકામાં થયેલા, લગભગ સો (? સાઠ) શરદો સુધી મુખ્યપણે શાસ્ત્રયોગ સિદ્ધ કરનાર, સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગૂજરાતી અને મારવાડી એ ચારે ભાષાઓમાં વિવિધ વિષયોની ચર્ચા કરનાર ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી છે. ઉપાધ્યાયજીના, જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર, અલંકાર, છંદ વગેરે અન્ય વિષયોના ગ્રંથોને બાદ કરી માત્ર જૈન ન્યાયવિષયક ગ્રંથો ઉપર નજર નાખીએ તો એમ કહેવું પડે છે કે, સિદ્ધસેન ને સમંતભદ્રથી વાદિદેવસૂરિ અને હેમચંદ્ર સુધીમાં જૈન ન્યાયનો આત્મા જેટલો વિકસિત થયો હતો, તે પૂરેપૂરો ઉપાધ્યાયજીના તર્કગ્રંથોમાં મૂર્તિમાન્ થાય છે; અને વધારામાં તે ઉપર એક કુશળ ચિત્રકારની પેઠે તેઓએ એવા સૂક્ષ્મતાના, સ્પષ્ટતાના અને સમન્વયના રંગો પૂર્યા છે, કે જેનાથી મુક્તિમના અર્થ આપોઆપ એમ કહેવાઇ જાય

છે કે, પહેલા ત્રણ યુગનું બંને (દિગંબર અને શ્વેતાંબર) સંપ્રદાયનું જૈન ન્યાયવિષયક સાહિત્ય કદાચ ન હોય અને માત્ર ઉપાધ્યાયજીનું જૈન ન્યાયવિષયક સંપૂર્ણ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હોય તોયે જૈન વાઙ્મય કૃતકૃત્ય છે.

૯૩૧ 'ઉપાધ્યાયજીએ અધિકારીભેદને ધ્યાનમાં રાખી, વિષયોની વહેંચણી કરી તે ઉપર નાના મોટા અનેક જૈન ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા. તેઓએ જૈનતર્કપરિભાષા જેવો જૈન ન્યાયપ્રવેશ માટે લઘુ ગ્રંથ રચી, જૈન સાહિત્યમાં તર્કસંગ્રહ અને તર્કભાષાની ખોટ પૂરી પાડી. 'રહસ્ય' પદાંકિત એકસો આઠ ગ્રંથો કે તેમાંના કેટલાક રચી જૈન ન્યાયવાઙ્મયમાં નૈયાયિક પ્રવર ગદાધર ભટ્ટાચાર્યના ગ્રંથોની ગરજ સારી; નયપ્રદીપ, નયરહસ્ય, નયામૃતતરંગિણી સહિત નયોપદેશ, સ્યાદ્‌વાદકલ્પલતા, ન્યાયાલોક, ખંડનખંડખાદ્ય, અષ્ટસહસ્રી ટીકા આદિ ગ્રંથો રચી જૈન ન્યાયવાઙ્મયને ઉદયનાચાર્ય, ગંગેશ ઉપાધ્યાય, રઘુનાથ શિરોમણિ અને જગદીશની પ્રતિભાનું નૈવેદ્ય ધર્યું. અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્ જેવા ગ્રંથોથી જૈન ન્યાયવાઙ્મયનો ગીતા, યોગવાશિષ્ઠ આદિ વૈદિક ગ્રંથો સાથે સંબંધ જોડયો. થોડામાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે, વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યે દાર્શનિક પ્રદેશમાં સત્તરમા સૈકા સુધીમાં જે ઉત્કર્ષ સાધ્યો હતો, લગભગ તે બધા ઉત્કર્ષનો આસ્વાદ જૈન વાઙ્મયને આપવા ઉપાધ્યાયજીએ પ્રામાણિકપણે આખું જીવન વ્યતિત કર્યું અને તેથી તેઓના એક તેજમાં જૈન ન્યાયનાં બીજાં બધાં તેજો લગભગ સમાઈ જાય છે, એમ કહેવું પડે છે.'[૫૩૩]

૯૩૨ 'રહસ્ય' થી અંકિત પ્રમારહસ્ય, સ્યાદ્‌વાદ રહસ્ય, (કે જે નાના અને) વાદરહસ્ય, ભાષારહસ્ય, નયરહસ્ય અને ઉપદેશરહસ્ય તેમણે રચ્યા છે તે નિર્વિવાદ છે. પ્રથમના ત્રણ અનુપલબ્ધ છે પણ તેમનો

૫૩૩ પંડિત સુખલાલનો ભાવનગરની સાતમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌માંનો નિબંધ નામે 'જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ.'

ઉલ્લેખ–નિર્દેશ અન્યગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ છે. એવા 'રહસ્ય' અંકિત સો ગ્રંથ કરવાની પોતાની ઇચ્છા ભાષારહસ્યમાં વ્યક્ત કરી છે. ' આ 'રહસ્ય' શબ્દથી અંકિત કરવાની સ્ફુરણા પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક મથુરાનાથના તત્ત્વરહસ્ય અને તત્ત્વાલોકરહસ્ય નામના ટીકાગ્રંથો પરથી થઇ લાગે છે. તેમના મંગલવાદ અને વિધિવાદ નામના હાલ અનુપલબ્ધ ગ્રંથોના નામમાં 'વાદ' શબ્દ વાપરવાની સ્ફુરણા તેમના સમકાલીન નવ્યન્યાયના વિદ્વાન્ ગદાધરે રચેલ વ્યુત્પત્તિવાદ, શક્તિવાદ આદિ ન્યાયગ્રંથ પરથી થઇ લાગે છે. યશોવિજયજી નવ્યન્યાય પીને પચાવી ગયા હતા અને તેથીજ નવીન તત્ત્વો તેમણે જૈન દર્શનમાં આણ્યાં, તેમજ નવ્ય ન્યાયનાં તત્ત્વોનું પણ જૈન દૃષ્ટિએ ખંડન કર્યું. આજ યશોવિજયજીની વિશિષ્ટતા છે કે સં. ૧૨૫૦ થી માંડી તેમના સમય સુધી જે અન્ય જૈનાચાર્યો ન કરી શક્યા તે તેમણે કર્યું. તેમની શૈલી જગદીશ ભટ્ટાચાર્યના જેવી શબ્દબાહુલ્ય વગરની ગંભીર ચર્ચા કરનારી છે. મથુરાનાથનો એમણે ઘણે સ્થળે ઉપયોગ અને નામોલ્લેખ પણ કર્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યે જેમ પોતાના સમકાલીન મલયગિરિ અને વાદિદેવ સૂરિનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો, તેમ યશોવિજયે પોતાના સમકાલીન જગદીશનો નથી કર્યો પરંતુ જગદીશના ગ્રંથથી તેઓ જાણીતા હતા એમ અનુમાન થાય છે.' (રા. મોહનલાલ ઝવેરીનો અભિપ્રાય.)

૯૩૩ જૈનોના 'યોગ સાહિત્ય સંબંધમાં હરિભદ્રસૂરિના યોગવિષયક ગ્રંથ અને ત્યારબાદ હેમચંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર આપણે જોઇ ગયા. ' પછી આ ઉપાધ્યાય યશોવિજયકૃત યોગગ્રંથો પર નજર કરે છે. તે ઉપાધ્યાયના શાસ્ત્રજ્ઞાન, તર્કકૌશલ અને યોગાનુભવ ઘણાં ગંભીર હતાં. તેથી તેમણે અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્ તથા સટીક બત્રીશ બત્રીશીઓ યોગ સંબંધી વિષયો પર લખેલ છે તેમાં જૈન મંતવ્યોની સૂક્ષ્મ અને રોચક મીમાંસા કરવા ઉપરાંત અન્ય દર્શન અને જૈનદર્શનની સરખામણી પણ કરી છે. દાખલ૦ અધ્યાત્મસારના યોગાધિકાર અને ધ્યાનાધિકારમાં પ્રધાનપણે ભગવદ્ગીતા

તથા પાતંજલસૂત્રનો ઉપયોગ કરી અનેક જૈનપ્રક્રિયાપ્રસિદ્ધ ધ્યાન-વિષયોનો ઉક્ત બંને ગ્રંથોની સાથે સમન્વય કર્યો છે. અધ્યાત્મોપનિષદ્‌ના શાસ્ત્ર, જ્ઞાન, ક્રિયા અને સામ્ય એ ચાર યોગોમાં પ્રધાનપણે યોગવાશિષ્ઠ તથા તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌નાં વાક્યોનાં અવતરણ આપી તાત્ત્વિક ઐક્ય બતાવ્યું છે; યોગાવતાર દ્વાત્રિંશિકામાં ખાસ કરી પાતંજલ યોગના પદાર્થોનું જૈનપ્રક્રિયાની અનુસાર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આ ઉપરાંત તેમણે હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગવિંશિકા તથા ષોડશક પર ટીકાઓ લખી પ્રાચીન ગૂઢ તત્ત્વોનું સ્પષ્ટ ઉદ્‌ઘાટન પણ કર્યું છે. આટલું જ કરીને સંતુષ્ટ ન રહેતાં તેમણે મહાષ પતંજલિ કૃત યોગસૂત્રોના ઉપર એક નાનીશી વૃત્તિ પણ લખી છે. આ વૃત્તિ જૈનપ્રક્રિયાનુસાર લખાયેલી હોવાથી તેમાં યથાસંભવ યોગદર્શનની ભીંત રૂપ સાંખ્ય પ્રક્રિયાની જૈન પ્રક્રિયા સાથે સરખામણી પણ કરી છે. ઉપાધ્યાયજીની પોતાની વિવેચનામાં જેવી મધ્યસ્થતા, ગુણગ્રાહકતા, સૂક્ષ્મ સમન્વયશક્તિ અને સ્પષ્ટભાષિતા દેખાય છે તેવી બીજા આચાર્યોમાં ઘણી ઓછી નજરે પડે છે. (દા૦ત૦ જુઓ તેમની શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયવૃત્તિ અને પાતજલસૂત્ર વૃત્તિ).

૯૩૪. 'મહર્ષિ પતંજલિએ પોતાનું યોગદર્શન સાંખ્ય સિદ્ધાંત અને પ્રક્રિયા પર રચ્યું છે તો પણ તેમની દૃષ્ટિવિશાલતાથી તે સર્વ દર્શનોના સમન્વય રૂપ બન્યું છે, દા૦ ત૦ સાંખ્યનો નિરીશ્વરવાદ વૈશેષિક નૈયાયિક આદિ દર્શનો દ્વારા ઠીક નિરસ્ત થયો અને સાધારણ લોકસ્વભાવનો ઝુકાવ ઇશ્વરોપાસના પર વિશેષ જણાયો ત્યારે અધિકારીભેદ તથા રુચિવિચિત્રતાનો વિચાર કરી તેમણે ઇશ્વરોપાસનાને પણ સ્થાન આપ્યું (સૂત્ર ૧-૩૩). અને ઇશ્વરના સ્વરૂપનું નિષ્પક્ષભાવથી એવું નિરૂપણ કર્યું કે જે સર્વને માન્ય થઈ શકે (સૂત્ર ૧-૨૪, ૨૫, ૨૬). પસંદ આવે તે પ્રતીકની ઉપાસના કરો પણ કોઈ પણ રીતે મન એકાગ્ર-સ્થિર કરો અને તે દ્વારા પરમાત્મચિંતનના સાધન માત્ર બનો. આથી પ્રસંગે લાગે [illegible]

વાનો સાચો માર્ગ બતાવ્યો. આ દૃષ્ટિવિશાલતાની અસર અન્ય ગુણગ્રાહી આચાર્યો પર પણ પડી. તેવા આચાર્યોમાં હરિભદ્રસૂરિ અને યશોવિજયનું ખાસ સ્થાન છે. (દા૦ ત૦ હરિભદ્રે યોગબિંદુ શ્લો. ૧૬-૨૦ માં સર્વ દેવોની ઉપાસના લાભદાયક બતાવી તે પર 'ચારિ સંજીવની ચાર' એ ન્યાયનો ઉપયોગ કર્યો છે અને એજ રીતે યશોવિજયે પોતાની પૂર્વસેવાદ્વાત્રિંશિકા, આઠ દૃષ્ટિઓની સજ્ઝાય આદિ ગ્રંથોમાં અનુકરણ કરેલ છે.) જૈન દર્શન સાથે પાતંજલ યોગદર્શનનું સાદૃશ્ય અન્ય સર્વ દર્શનોની અપેક્ષાએ અધિક છે. તે સાદૃશ્ય (૧) શબ્દનું, (૨) વિષયનું અને (૩) પ્રક્રિયાનું એમ મુખ્યતયા ત્રણ પ્રકારનું છે. (૧) મૂલ યોગસૂત્રમાંજ નહિ પરંતુ તેના ભાષ્ય સુદ્ધામાં એવા અનેક શબ્દ છે કે જે જૈનેતર દર્શનોમાં પ્રસિદ્ધ નથી યાતો ઓછા પ્રસિદ્ધ છે, જ્યારે જૈનશાસ્ત્રમાં ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. જેવા કે ભવપ્રત્યય, સવિતર્ક સવિચાર નિર્વિચાર, મહાવ્રત, કૃત કારિત અનુમોદિત, પ્રકાશાવરણ, સોપક્રમ નિરૂપક્રમ, વજ્રસંહનન, કેવલી, કુશલ, જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, સર્વજ્ઞ, ક્ષીણક્લેશ, ચરમદેહ આદિ (સરખાવો યોગસૂત્ર અને તત્ત્વાર્થ). (૨) વિષયોમાં પ્રસુપ્ત તનુ આદિ ક્લેશાવસ્થાઓ, પાંચ યમ, યોગજન્ય વિભૂતિ, સોપક્રમ નિરૂપક્રમ કર્મનું સ્વરૂપ તથા તેનાં દૃષ્ટાંત, અનેક કાર્યોનું નિર્માણ આદિ. (૩) પ્રક્રિયામાં—પરિણામિ—નિત્યતા અર્થાત્ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય રૂપે ત્રિરૂપ વસ્તુ માની તદનુસાર ધર્મધર્મીનું વિવેચન. આ રીતે જણાતી વિચારસમતાના કારણે હરિભદ્ર જેવા જૈનાચાર્યે મહર્ષિ પતંજલિ પ્રતિ હાર્દિક આદર પ્રકટ કરી પોતાના યોગગ્રંથોમાં ગુણગ્રાહકતાનો નિર્ભીક પરિચય આપ્યો છે (જુઓ યોગબિંદુ શ્લો૦ ૬૬ ઉપર અને યોગ દૃષ્ટિ સમુચ્ચય શ્લો. ૧૦ ઉપર ટીકા) અને સ્થળે સ્થળે પતંજલિના યોગશાસ્ત્રગત ખાસ સાંકેતિક શબ્દોને જૈન સંકેતો સાથે સરખાવી સંકીર્ણ દૃષ્ટિવાળાને માટે એકતાનો માર્ગ

બોલ્યો છે. (જુઓ યોગબિંદુ શ્લો. ૪૧૮, ૪૨૦) યશોવિજયે પતંજલિ પ્રત્યે આદર બતાવી (જુઓ યોગાવતાર દ્વાત્રિંશિકા) હરિભદ્રસૂરિના સૂચિત એકતાના માર્ગને વિશેષ વિશાલ બનાવી પતંજલિના યોગસૂત્રને જૈન પ્રક્રિયાની અનુસાર સમજાવવવાને થોડો પણ માર્મિક પ્રયાસ કર્યો છે. (જુઓ પાતંજલ સૂત્ર વૃત્તિ) એટલુંજ નહિ બલ્કે પોતાની દ્વાત્રિંશિકાઓ (બત્તીશીઓ)માં તેમણે પતંજલિના યોગસૂત્રગત કેટલાક વિષયો પર ખાસ બત્રીશીઓ (નામે પાતંજલયોગલક્ષણવિચાર, ઈશાનુગ્રહવિચાર, યોગાવતાર, ક્લેશહાનોપાય અને યોગમહાત્મ્ય દ્વાત્રિંશિકાઓ) રચી છે.'[૫૩૪]

---

૫૩૪ પંડિતજી શ્રી સુખલાલજીની 'યોગદર્શન તથા યોગવિંશિકા'ની હિંદી પ્રસ્તાવના. પૃષ્ઠ [illegible]

પ્રકરણ ૩ જું

(અનુસંધાન)

અધ્યાત્મી યશોવિજય અને તેમના ગ્રંથો

વાદિવચન–કસણિ ચઢ્યોજી, નિજ શ્રુત–સુરમણિ ખાસ
બોધિ વૃદ્ધિ હેતેં કરેજી, બુદ્ધ જન તસ અભ્યાસ.
સકલ મુનિસર સેહરો જી, અનુપમ આગમનો જાણ.
કુમત ઉત્થાપક એ જયોજી, વાચકકુલમાં રે ભાણ,
પ્રભવાદિક શ્રુતકેવલી જી, આગે હુઆ ષટ જેમ,
કલિમાંહે જોતા થકા જી, એ પણ શ્રુતધર તેમ.
જસ વિદ્દીપક શાસને જી, સ્વસમય પરમત દક્ષ,
પોહચે નહિ કોઈ એહને જી, સુગુણ અનેરા શતલક્ષ.
'કુર્ચાલી શારદ' તણો જી, બિરૂદ ધરે સુવિહિત
બાલપણે અલવે જિણે જી, લીધો ત્રિદશાગુરૂ જીત.

× × ×

શ્રી યશોવિજય વાચકતણા, હું તો ન લહું ગુણવિસ્તારો રે
ગંગાજલ કણિકા થકી એહના અધિક અછે ઉપગારો રે
વચન રચન સ્યાદવાદનાં નય નિગમ આગમ ગંભીરો રે
ઉપનિષદા જિમ વેદનાં, જસ કવિ ન લહે કોઇ ધીરો રે
શીતલ પરમાનંદિની શુચિ વિમલસ્વરૂપા સાચી રે
જેહની રચના–ચંદ્રિકા રસિયા જણ સેવે રાચી રે
લઘુ બાંધવો હરિભદ્રનો કલિયુગમાં એ થયો બીજો રે
છતા યથારથ ગુણ સુણી કવિયણ બુધ કો મત ખીજો રે.
સંવેગી–સિરસેહરો ગુરૂ જ્ઞાનરયણનો દરિયો રે
કુમત–તિમિર ઉચ્છેદિવા એહો બાલારૂણ દિનકરિયો રે.

—કાન્તિવિજય કૃત સુજસવેલિભાસ.

વાણી વાચક જસ તણી કોઈ નયે ન અધૂરી રે.

—સ્વકૃત શ્રીપાલરાસ [illegible]

૮૩૫ ઉપર જણાવેલ (પારા ૮૧૩–૧૫) આનંદઘનજી 'મારગ ચલત ચલત ગાત આનંદઘન પ્યારે, રહત આનંદ ભરપૂર' એવી મસ્ત દશામાં વિહરતા હતા. લોકોત્તર કાંતિવાળા, સુમતિ સખીનો સંગ કદિ પણ ન તજનારા—એવા તેઓમાં લોકો છિદ્ર દેખતા પરંતુ તેમના ઉંચા યોગની અંતર્જ્યોતની ખ્યાતિ ઘણી હતી. આનંદદશામાં ફરતા આ આનંદઘનનો યશોવિજયને પરિચય થયો હતો અને તેમના ગુણાનુવાદ રૂપે—સ્તુતિ રૂપે પોતે હિંદીમાં રચેલ અષ્ટપદીમાં તે વાત સ્પષ્ટ કરી છે:—

'જશવિજય કહે સુન હો આનંદઘન ! હમ તુમ મિલે હજૂર

× × × ×

જશવિજય કહે સુનત હિ દેખો, સુખ પાયો બોત અભંગ,

× × × ×

જશ કહે સોહી આનંદઘન પાવત અંતર જ્યોત જગાવે.

× × × ×

કોઇ આનંદઘન છિદ્ર હી પેખત જસરાયસંગ ચડી આયા
આનંદઘન આનંદરસ ઝીલત દેખતહી જસ ગુણ ગાયા.

એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમનો પોતાના ઉપર પડેલ પ્રભાવ પણ તેમાં બતાવેલ છે:

એરી આજ આનંદ ભયો મેરે, તેરો મુખ નિરખ નિરખ
રોમ રોમ શીતલ ભયો અંગોઅંગ.
શુદ્ધ સમજણ સમતારસ ઝીલત, આનંદઘન ભયો અનંત રંગ—એરી
એસી આનંદદશા પ્રગટી ચિત્ત અંતર, તાકો પ્રભાવ ચલત નિરમલ ગંગ,
વાહી ગંગ સમતા દોઊ મિલ રહે, જસવિજય ઝીલત તાકે સંગ—એરી

× × × ×

૮૩૬ આ સાક્ષાત્ અનુભવસંપન્ન મસ્ત યોગીને સહજ સંતોષ, સહજાનંદ ગુણ પ્રકટ્યો હતો, બધી દુવિધા (દ્વૈત ભાવ) ટળી ગયેલ છે જેની એવા આનંદરસ ઝીલતા આનંદઘનનાં (જુઓ અષ્ટપદી પદ ૩) દર્શન–સમાગમ–સંગથી પોતે આનંદ અને અગાધ સમતા ઝીલતા રહ્યા. અને

આનંદઘન કે સંગ સુજસ હી મિલે જબ
તબ આનંદ સમ ભયો સુજસ,
પારસ સંગ લોહા જો ફરસત, કંચન હોત હી તાકે કસ.

૯૩૭ આ આનંદઘનજીનાં ૨૪ જિન સ્તવનોમાંના પ્રથમ ૨૨ પર યશોવિજયજીએ પોતે ગૂજરાતી બાલાવબોધ રચ્યો હતો કે જે હાલ અનુપલબ્ધ છે.

૯૩૮. એક બાજુ સુમતિ, બીજી બાજુ આવા અનુભવી યોગીનો સમાગમ—એ બંનેના યોગે યશોવિજયજીને અધ્યાત્મમાં અપૂર્વ રસ લાગ્યો હતો પોતાના ગ્રંથોમાં પણ આનંદઘન (પ્રતિમાશતક શ્લો. ૧૦૧), પરમાનંદ (દ્વાત્રિંશિકાની ૨૯ મી સિવાય બધી બત્રીશીઓ અંતે), પરમાનંદ, પૂર્ણાનંદઘન (જ્ઞાનસારના અંતમાં), ચિદાનંદ સહજાનંદ, ચિદ્રુપાનંદ (અધ્યાત્મસાર અધિકાર ૧, ૨, ૭) એ શબ્દો મૂકી આનંદઘનજીનું સ્મરણ રાખ્યું જણાય છે. અધ્યાત્મના મુખ્ય ગ્રંથો અધ્યાત્મસાર અને જ્ઞાનસાર છે, અને હૃદયના ઉદ્ગારો રૂપે અધ્યાત્મ-રસપ્રેરિત હિંદીમાં કરેલ પદો છે, કે જેનું નામ 'જશ વિલાસ' અપાયું છે.

૯૩૯. જૈન દર્શનમાં તર્કપદ્ધતિમાં સ્યાદ્વાદ, કાર્યકારણ ભાવમાં કર્મવાદ પ્રસિદ્ધ છે તદુપરાંત ષડ્દ્રવ્ય અને નવતત્ત્વના ખાસ સિદ્ધાંત છે તે સર્વને અનુકૂળ રહીને અધ્યાત્મવાદનો સ્પષ્ટરીતે સમન્વય કરનાર યશોવિજય છે. તેમણે ભગવદ્ગીતા, યોગવાશિષ્ઠ અને પાતંજલ યોગદર્શનને અવગત બરાબર કર્યાં હતાં અને પોતાની મૌલિક પૃથક્કરણ અને સમન્વય કરવાની બુદ્ધિ અને શક્તિથી જૈનદૃષ્ટિને અનુકૂલ રહી આધ્યાત્મિક વચનોના સમૂહમાંથી શાસ્ત્રીયપદ્ધતિપુરઃસર અને તર્કપ્રચુર બુદ્ધિગ્રાહ્ય જે અધ્યાત્મશાસ્ત્રની રચના કરી છે, તે કૃતિ અધ્યાત્મસાર. તેમાં શાસ્ત્ર, અને સંપ્રદાય બે બંને ઉપરાંત પોતાનો અનુભવયોગ પણ મિશ્રિત કર્યો છે. (જુઓ તેનો પ્રથમ અધિકાર શ્લો. ૭). મનુષ્યનું ચંચલ મન, તેની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ-પ્રકૃતિ, વગેરેનું

આનસશાસ્ત્રના જ્ઞાનપૂર્વક નિરૂપણ કરવા ઉપરાંત જૈનદર્શનવિહિત ગુણસ્થાનની શ્રેણીઓ સાથે અધ્યાત્મનો સંબંધ ઘટાવ્યો છે. પોતે જણાવે છે કે 'શાંતહૃદયવાળાને શોક, મદ, કામ, મત્સર, કલહ, કદાગ્રહ, વિષાદ અને વૈર એ સર્વે ક્ષીણ થાય છે અને એ બાબતમાં અમારો અનુભવજ સાક્ષી છે' (અનુભવાધિકાર શ્લો. ૧૮) તેજ અધિકારના ૨૬ મા શ્લોકમાં 'બ્રહ્મજ્ઞાનીના વચનથી પણ અમે બ્રહ્મના વિલાસને અનુભવીએ છીએ' એટલે અમે અમારી બુદ્ધિવડે તેને સાક્ષાત્ જાણીએ છીએ એમ પોતે કહ્યું છે. ટુંકામાં પોતાને અનુભવના ચમત્કાર થયા હતા એમ તે અધ્યાત્મસારના ઘણા શ્લોકો પરથી જણાય છે.

૯૪૦ છતાં પોતે સંપૂર્ણ આચાર પાળવામાં અસમર્થ છે એમ પણ જણાવે છે 'પૂર્ણ આચારને પાળવામાં અસમર્થ એવા અમે ઇચ્છાયોગનું અવલંબન કરીને પરમ મુનિઓની ભક્તિવડે તેમની પદવી–માર્ગને અનુસરીએ છીએ' (અધ્યાત્મસાર અનુભવાધિકાર શ્લો. ૨૯); અને છેવટે પોતે સં. ૧૭૩૮ માં શ્રીપાળરાસની છેલ્લી ઢાળમાં પોતાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઇ ગયાનું સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે

> માહરે તો ગુરૂચરણપસાયે અનુભવ દિલમાંહિ પેઠો
> ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ પ્રગટી ઘટમાંહે આતમરતિ હુઇ બેઠો રે
> મુઝ સાહિબ જગનો તૂઠો. ૧૦

આ અનુભવ થયા પછી ભક્તિપૂર્વક પૂર્ણ આચાર પાળી પરમ-સાધ્ય–મોક્ષનો પૂર્ણ અભિલાષ પૂર્ણ થતાં બહુ વાર લાગતી નથી.

> ખીર નીર જો મિલ રહે, આનંદ, જસ સુમતિ સખી કે સંગ
> ભયો હે એક રસ,
> ભવ ખપાઈ સુજસ વિલાસ, ભયે સિદ્ધ સ્વરૂપ લીયે ધસમસ
> આનંદઘનકે સંગ સુજસ હી મિલે જબ, તબ આનંદસમ
> ભયો સુજસ.

૯૪૧ તેમના ગ્રંથો—ઘણા મુદ્રિત થયા છે, થોડા અમુદ્રિત છે; ને લબ્ધ થતા અમુદ્રિત ગ્રંથો કરતાં વિશેષ ગ્રંથો અનુપલબ્ધ

છે. મુદ્રિતમાં જૈ. પ્ર. સભા તરફથી પ્રકટ થયેલ યશોવિજય ગ્રંથ-માલા એ નામના સંગ્રહમાં દશ નામે ૧ અધ્યાત્મસાર ૨ દેવધર્મ-પરીક્ષા ૩ અધ્યાત્મોપનિષદ્ ૪ આધ્યાત્મિકમતખંડન સટીક ૫ યતિલક્ષણ સમુચ્ચય, ૬ નયરહસ્ય ૭ નયપ્રદીપ ૮ નયોપદેશ ૯ જૈનતર્ક પરિભાષા અને ૧૦ જ્ઞાનબિંદુ; ઉપરાંત છૂટા ગ્રંથરૂપે ૧૧ દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા સટીક, ૧૨ શિવશર્માચાર્ય પ્રણીત કમ્મ-પયડી-કર્મપ્રકૃતિ પર સં. ટીકા, ૧૩ જ્ઞાનસાર (સ્વ. ગંભીરવિજય મુનિશ્રીની સં. ટીકા સહિત) ને ઉક્ત નં. ૧ ગૂજરાતી ભાષાંતર અને વિવેચન સહિત પ્રકટ થયેલા છે. આ. સભા તરફથી ૧૪ અસ્પૃશદ્ ગતિવાદ સટીક (અપૂર્ણ), ૧૫ ગુરૂતત્ત્વ વિનિશ્ચય પ્રા૦માં, ને તે પર સ્વોપજ્ઞ સં. ટીકા (નં. ७૮), ૧૬ પ્રા. સામા-ચારી પ્રકરણ સં. ટીકા સહિત, ૧૭ આરાધક વિરાધક ચતુર્ભંગી પ્રકરણ (નં. ૫૫), ઉક્ત નં. ૧૩ તે દેવચંદ્રકૃત ટીકા નામે જ્ઞાન-મંજરી સહિત (નં. ૭૮), ૧૮ ઉક્ત નં. ૮ પર ન્યાયામૃતતરં-ગિણી નામની સ્વોપજ્ઞ ટીકા (આત્માનંદ ગ્રં. નં. ૬), ૧૯ પ્રતિમાશતક (ભાવપ્રભસૂરિ કૃત લઘુ ટીકા સહિત—નં. ૪૨) તથા આ૦ જૈન પુ. પ્ર. મંડલ આગ્રા તરફથી પં. સુખલાલ સંપાદિત ૨૦ પાતંજલ-યોગ સૂત્રના ચતુર્થ (કૈવલ્ય) પાદ પર વૃત્તિ તથા ૨૧ યોગવિંશિકા પર વિવરણ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૯૪૨ દે૦ લા૦ તરફથી ૨૨ અધ્યાત્મમતપરીક્ષા સવૃત્તિ (નં. ૫), ૨૨ હરિભદ્ર સૂરિકૃત શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય પર સ્યાદ્-વાદ કલ્પલતા નામની ટીકા (નં. ૧૬), ૨૩ હરિભદ્રસૂરિકૃત ષોડશક પર યોગદીપિકા નામની વૃત્તિ (નં. ૬); શેઠ મ૦ભ૦ તરફથી ૨૫ ઉપદેશરહસ્ય સવૃત્તિ, ૨૬ ન્યાયાલોક, ૨૭ મહાવીર સ્તવન સટીક અપરનામ ન્યાયખંડનખાદ્ય પ્રકરણ, ૨૮ ભાષારહસ્ય સટીક, ૨૯ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ પ્રથમાધ્યાય વિવરણ; ભી૦મા૦ તરફથી ગૂ. સાનુવાદ

અર્થી ૩૦ વૈરાગ્યકલ્પલતા, નં. ૧ નું અધ્યાત્મસાર તથા ઉક્ત નં. ૨૦ નું પ્રતિમાશતક ગૂ. ભાષાંતર સહિત; હે૦ ગ્રં. દ્વારા ૩૧ ધર્મપરીક્ષા સવૃત્તિ. રતલામની ઋ. કે. ની સંસ્થા તરફથી ૩૨ ચતુર્વિંશતિ જિન–ઐંદ્ર સ્તુતયઃ; મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાલા વડોદરા તરફથી ૩૩ પરમજ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા. ૩૪ પરમાત્મ જ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા (કે જે બે પં. લાલનકૃત ગૂ. ભા. સહિત મેઘજી હિરજીએ પણ છપાવી હતી), ૩૫ પ્રતિમા સ્થાપન ન્યાય, ૩૬ પ્રતિમા શતક પર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ, ૩૭ માર્ગપરિશુદ્ધિ છપાયેલ છે.

૯૪૩ ઉપલબ્ધ પણ અપ્રકટ કૃતિઓ:–૧ અનેકાંતમત વ્યવસ્થા (વિજયવલ્લભસૂરિ હસ્તકનો પંજાબનો ભંડાર), ૨ સમન્તભદ્રકૃત આપ્ત પરીક્ષા ઉપર દિ૦ અકલંક દેવના ૮૦૦ શ્લોકના ભાષ્ય પર દિ૦ વિદ્યાનંદ સ્વામીની આઠ હજાર શ્લોકની ટીકા નામે અષ્ટસહસ્રી પર વિવરણ (ભાં. ઈ. પી. ૬ પૃ. ૩૮). આમાં કેટલાક ૩ સ્યાદ્વાદમંજરી પર વૃત્તિ નામે સ્યાદ્વાદમંજૂષા, ૪ સ્તોત્રાણિ–સ્તોત્રાવલિ, ૫ સ્તવપરિજ્ઞા પદ્ધતિ ઉમેરે છે.

૯૪૪ અનુપલબ્ધ કૃતિઓ:–૧ આકર, ૨ મંગલવાદ, ૩ વિધિવાદ, ૪ વાદમાલા, ૫ ત્રિસૂત્ર્યાલોક, ૬ દ્રવ્યાલોક, ૭ પ્રમારહસ્ય, ૮ 'સ્યાદ્વાદ રહસ્ય–અથવા યા અને–વાદરહસ્ય, ૯ જ્ઞાનાર્ણવ, ૧૦ કૂપદૃષ્ટાંતવિશદીકરણ ૧૧ અલંકારચૂડામણી ટીકા, તત્ત્વાર્થ ટીકામાં પ્રથમાધ્યાય સિવાયના બીજા અધ્યાયો પરની ટીકા, ૧૨ આત્મખ્યાતિ. આ સર્વેનો પોતાના ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે તેથી તે ગ્રંથો તેમના રચેલા હોવાનું સુનિશ્ચિત છે. આ ઉપરાંત કેટલાક બીજા ગ્રંથો ઉમેરે છે કે ૧ અધ્યાત્મબિંદુ, ૨ કાવ્યપ્રકાશ ટીકા, ૩ છંદઃચૂડામણિ ટીકા, ૪ તત્ત્વાલોક વિવરણ, ૫ વેદાન્ત નિર્ણય, ૬ વૈરાગ્યરતિ, ૭ શઠ પ્રકરણ, ૮ સિદ્ધાન્ત તર્ક પરિષ્કાર, ૯ સિદ્ધાંતમંજરી ટીકા વગેરે.

૯૪૫ ઉપરોક્ત ગ્રંથો પૈકી એકમાં પણ રચના સંવત્ આપેલ નથી તેથી તેનો નિર્માણકાલ આશરે નિશ્ચિત કરવા માટે જેટલા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે તે સર્વ તથા અપ્રસિદ્ધ પૈકી અનેકાંતવ્યવસ્થા અને વિચારબિંદુ પ્રાપ્ત કરી તેમાં ઉલ્લેખેલા પોતાના સર્વ ગ્રંથોનું કોષ્ઠક કરી તે સર્વેનો પૌર્વાપર્યક્રમ (કયા પછી કયો રચાયો તેનો ક્રમ) અને તેટલો નિર્ણિત મેં કરી રાખ્યો છે પણ તે અત્ર અવકાશાભાવને લઇને ખુલાસા સહિત બતાવ્યો નથી. આ મહાપુરૂષ મોટા ભાગે પોતાની રચનાના પ્રારંભમાં ऐंद्र શબ્દ મૂકતા; તે શબ્દનો પહેલો અક્ષર ऐं એ મંત્રના બીજાક્ષરથી સરસ્વતીદેવીએ તેમને ગંગાનદીને કાંઠે તુષ્ટ થઇ તર્ક અને કાવ્યનો વર આપ્યો હતો એમ પોતેજ જણાવે છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

વિનયવિજય, મેઘવિજય અને બીજાઓનું સાહિત્ય.

नटरागेण गीयते महावीर मेरो लालन ए देशी

संयमवाङ्मय कुसुमरसैरति सुरभयनिजमध्यवसायं ।
चेतनमुपलक्षय कृतलक्षण ज्ञानचरण गुणपर्यायं ॥
वदनमलंकुरु पावनरसनं जिनचरितं गायं गायं ।
सविनय शांतिसुधारसमेनं चिरं नंद पायं पायं ॥

—સંયમના પ્રતિપાદક જૈન વાઙ્મયરૂપી પુષ્પના રસવડે પોતાના અધ્યવસાયને–પરિણતિને–મનોવૃત્તિને અતિ સુરભિ–સુગંધિત કર, જ્ઞાનચરણ ગુણ પર્યાયરૂપ લક્ષણનું કરનારૂં એવું જે તારૂં ચેતન છે તેને તું ઓળખ. જીભને પાવન–પવિત્ર કરનારા પ્રભુના ચરિતને ગાઇ ગાઇને હે વિનયવાળા આત્મન્ ! આ શાન્તિસુધારસને પી પીને લાંબા કાળસુધી આનન્દમાં મગ્ન રહે. (વિનયવિજયકૃત શાંતસુધારસ ગેયકાવ્યમાં સંવરભાવના વિભાવન નામનો અષ્ટમ પ્રકાશ–છેલ્લા બે શ્લોક.)

जाते भूमावति विषमताऽन्योन्यसाम्राज्यदौस्थ्यात्
कश्चिन्मां नो नयति यतिनामीशितु र्वात्तवार्त्ताम ।
तत्त्वां याचे स्ववशमवशा सृष्टविश्वोपकारं
यांचा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥

—પરસ્પરની સામ્રાજ્યની દુઃસ્થિતિ થતાં પૃથ્વીપર અતિ વિષમતા થઇ, તેથી કોઇપણ, યતિઓના ઈશ્વર–આચાર્યની કુશલવાર્ત્તા મને પહોંચાડતું નથી; તેથી સ્વાધીન અને પરવશ થયા વગર વિશ્વનો ઉપકાર જે કરી રહેલ છે એવા તને યાચના કરૂં છું કારણ કે મહાગુણવાન પ્રત્યે કરેલી યાચના વૃથા જાય તોપે ઇષ્ટ છે, પણ અધમને કરેલી યાચના મનોરથ પૂરે તો પણ ઇષ્ટ નથી (મેઘવિજય કૃત મેઘદૂત સમસ્યાલેખ શ્લો. ૬)

(આ જમાનો ઔરંગઝેબનો હતો–ભારતમાં સર્વત્ર અરાજકતા અને અશાંતિ ફેલાઇ ગઇ હતી. મનુષ્યોને એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં જવાનું

ઘણું કઠિન અને ભયપ્રદ હતું–આ વાત ઉપરના મેઘવિજયના પદ્યથી સ્પષ્ટ જણાય છે.)

૯૪૬ વિનયવિજય નામના યશોવિજયના સમકાલીન અને વિશ્વાસભાજન ઉપાધ્યાય એક પ્રતિભાશાલી નામાંકિત વિદ્વાન્ થયા. માતાનું નામ રાજશ્રી–રાજબાઈ અને પિતાનું નામ તેજપાળ હોઈ (જુઓ તેમના 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથની અંતની પ્રશસ્તિ) મૂળ વણિક હતા. મુનિ તરીકે હીરવિજય સૂરિના શિષ્ય કીર્તિવિજયના શિષ્ય હતા. તેમણે નૈષધાદિ મહાકાવ્યોનો અભ્યાસ કર્યો હતો ને તેમની પોતાની હાથની સં. ૧૬૮૪ ના ચૈત્ર વદિ ૧૦ શુક્રને દિને ૧૨ મા સર્ગ સુધીની નૈષધકાવ્ય પરની રામચંદ્ર વિરચિત શ્રી શેષી નામની ટીકાની પ્રત ઉપલબ્ધ છે. (જૈ. એ. ઈંડિયા નં. ૧૨૦૬) સ્વર્ગસ્થ રાંદેરમાં સં. ૧૭૩૮ (જુઓ તેમના શ્રીપાળરાસની યશોવિજય કૃત પ્રશસ્તિ).

૯૪૭ તેમનાં રચેલાં સંસ્કૃત પુસ્તકોઃ–કલ્પસૂત્ર પર ૬૫૮૦ શ્લોક પ્રમાણ કલ્પસુબોધિકા નામની ટીકા વિજયાનંદ સૂરિના રાજ્યમાં સં. ૧૬૯૬માં રામવિજય પંડિતના શિષ્ય શ્રીવિજય ગણિની અભ્યર્થનાથી રચી અને તે વિમલહર્ષ શિષ્ય ભાવવિજય ગણીએ શોધી. (પ્ર. દે. લા નં. ૬, અને ૬૧; આ૦ સભા નં. ૩૧; ભી. મા;) પછીના વર્ષમાં બારેજાથી ખંભાત વિરાજતા ઉક્ત વિજયાનંદસૂરિને લખેલ વિજ્ઞપ્તિ લેખ નામે આનંદ લેખ (જૈનયુગ પુ. ૫ અંક ૪–૫), દીવમાં વિજયસિંહસૂરિની વિદ્યમાનતામાં ૨૭ શ્લોકની નયકર્ણિકા (પ્ર. જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહમાં ય. ગ્રં. નં. ૭; ગૂ. ભા. સહિત પં. લાલન તથા લેખક, અને લેખકે અંગ્રેજી ભાષાંતર કરેલ તે પ્ર. સેંટ્રલ જૈન પબ્લિશિંગહાઉસ આરાહ), વિજયપ્રભસૂરિના આચાર્યપદના વર્ષમાં સં.–૧૭૦૮ માં જૂનાગઢમાં મહાન્ ગ્રંથ નામે લોકપ્રકાશ (પ્ર. હી૦ હં; દે. લા. નં. ૬૫ અને ૭૪: તે પૈકી ક્ષેત્રલોક ગૂ૦ ભાષાંતર સહિત આ. સ. નં. ૫૭. વે. નં. ૧૭૭૧; સિત્ર ૨, ૬૪) પંદરહજાર ઉપરાંત શ્લોક પ્રમાણ રચ્યો તેમાં જૈનદષ્ટિએ આખા

વિશ્વ–લોકનું વર્ણન(Cosmology) છે, તેનું સંશોધન ઉત્તરાધ્યયન-વૃત્તિકાર ઉક્ત ભાવવિજયગણિએ કર્યું ને પ્રથમાદર્શ જિનવિજય ગણિએ લખ્યો. સં. ૧૭૧૦ માં રાજધન્યપુર (રાધનપુર) માં હૈમલઘુ પ્રક્રિયા મૂલ(પ્ર. જૈન. સભા.) અને તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા ૩૪૦૦૦ શ્લોકના પૂર વાળી અપ્રસિદ્ધ છે; સુરત વિરાજેલા વિજયપ્રભસૂરિ પર લખેલ વિજ્ઞપ્તિ લેખ નામે ઈંદુદૂત (પ્ર. કાવ્યમાલા નિ. પ્રે.) કે જેમાં આબુ, સિદ્ધપુર, અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ અને પછી સુરતનાં સુંદર વર્ણન કરેલાં છે, સોળ ભાવના પર શાંતિસુધારસ સં. ૧૭૨૩ માં ગંધપુર–ગંધારમાં (પ્ર. પ્રકરણ રત્નાકર ભા. ૩; ગંભીરવિજયજી કૃત ટીકા સહિત જૈ. ધ.) કે જેમાં જુદા જુદા રાગોમાં ભાવવાહી સંસ્કૃત પદો છે, સં. ૧૭૩૧ માં અર્હંનમસ્કાર સ્તોત્ર (વિવેક૦ ઉદે.) તથા તે વર્ષમાં જિનસહસ્રનામ (કાં. છાણી) રચ્યાં. આ ઉપરાંત ઉક્ત ભાવવિજયગણિકૃત ષટ્ ત્રિંશજ્જલ્પના સંક્ષેપ તરીકે ષટ્ત્રિંશત જલ્પ સં. ગદ્યમાં રચેલ છે (કાં. છાણી)

૯૪૮ તેઓ યશોવિજયના કાશીમાં સહાધ્યાયી હતા એ વાત નિર્મૂળ ઠરે છે; યશોવિજય સાથે તેમના ગુરૂ નયવિજય કાશીએ ગયેલા તે પરથી નયવિજયને બદલે વિનયવિજય સમજાઇ ભ્રમ થયેલો જણાય છે. તેમની અનેક ગૂજરાતી કૃતિઓ માટે જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૨. તે પૈકી શ્રીપાળરાસ અતિ પ્રસિદ્ધ છે ને તપાગચ્છના જૈન સમુદાયમાં ઘેર ઘેર વંચાય છે, ગવાય છે. તે રાસ અપૂર્ણ મૂકી સ્વર્ગસ્થ થયેલા, એટલે તે યશોવિજયે પૂરો કર્યો. [ચરિત્ર માટે જુઓ અમારી નયકર્ણિકા ગૂજરાતી તેમજ અંગ્રેજીની પ્રસ્તાવના]

૯૪૯ આ સમયમાં સુરતના દશાશ્રીમાળી વણિક લવજીએ લોંકા સંપ્રદાયમાં દીક્ષા લીધી. ગુરૂને તજીને બીજા બે નામે ભાણોજી અને સુખોજીને લઇ ઉગ્ર શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયા પાળી શકાય એમ જણાવતા જુદા થયા (સં. ૧૬૯૨ કે ૧૭૦૫). મુખ પર મુમતી બાંધવાની પદ્ધતિ બાંધી.

ખંડેર મકાન કે જેને ગુજરાતમાં 'ઢુંઢ' કહે છે તેમાં વાસ કરતા રહ્યા તેથી (યા તો ઢૂંઢક એટલે શોધકના અર્થમાં) 'ઢુંઢીયા'[૫૩૫] કહેવાયા. લવજીનો શિષ્ય સોમજી નામનો અમદાવાદ કાલુપુરનો ઓસવાલ (દશા પોરવાડ) શ્રાવક થયો તેણે સૂર્યની આતાપના બહુજ કરી. 'પ્રથમ સાધ લવજી ભયે, દ્વિતીય સોમ ગુરૂ ભાય', એમ તેમનામાં બોલાય છે. એક ગુજરાતવાસી (અમદાવાદ પાસેના સરખેજ ગામના) ધર્મદાસ છીપા (ભાવસાર) પોતાની મેળે-જાતે દીક્ષા લઈ મુખ ઉપર પટ્ટી બાંધી ઢુંઢીયાના

---

૫૩૫ 'ઢુંઢીયા' એ શબ્દ યશોવિજયના યુગમાં-૧૮ મી સદીમાં પ્રચલિત હતો એ નિઃશંક છે. ખરતર ગચ્છમાં થયેલ ધર્મવર્ધન-ધર્મસિંહે (સં. ૧૭૧૭-૫૭) તે નામના સાધુઓ પર તિરસ્કારસૂચક કવિતો રચ્યાં છે તેમાંથી બે નીચે પ્રમાણે છે.

આયાં ને ઉપદેસ પ્રથમ પ્રતિમા મત પૂજો
વાંદો મત અમ વિના દરસણી જતી દૂજો
દીજે વલિ નહી દાન ભવે બીજે ભોગવનાં
આગમ કંઈ ઉત્થપે લોહસું જડીયા લવણા
સીખ દો સીખ ન હુવે સમા ખોટી જડ રાખું ઢીયા
પારકી નિંદા કરતા પ્રગટ ધર્મી કિહાંથી ઢુંઢીયા?
લુંકાથી નિકલે મતિહીન મલધારી

* * * *

પૂજાદાન ઉથાપિ સૂંબ મને હુઆ સુહાણા
ઢૂઢ પંથ સોહિલો નિપટ દુખ ખરચત નાણાં
શ્રાવક પંથ તજ સુંબડા, મુનિ રઢ માડે મૂઢિયા
પંથ બિન્હે છંડિ ઉજડ પડયા, ઢૂઢસ ઝાલે ઢુંઢિયા.

વળી પો૦ ભાવપ્રભસૂરિ (સં. ૧૭૬૯-૯૯) એ એક સવૈયામાં ગાળોના વરસાદથી લખ્યું છે તે ગાળો કાઢીને એ છે કેઃ—

* * * * * બડે ઢુંઢિયે

પૂજ પ્રતિમા ઉવેખી દૂજો ભયે ગુરૂદ્વેષી * * ન ગૃહી ન મુંડીયે.
યશોવિજયજીએ પોતે તો પ્રતિમાશતકમાં 'લુંપક' શબ્દ કટાક્ષમાં વાપર્યો છે.

સાધુ તરીકે બહાર પડયા—અમદાવાદમાં સં. ૧૭૧૬ માં [આ માટે જુઓ આત્મારામજીકૃત 'જૈન તત્ત્વાદર્શ' ૧૨ મો પરિચ્છેદ વિજય-પ્રભસૂરિનો સમય, તથા રા. વાડીલાલ કૃત 'સાધુમાર્ગી જૈન ધર્માનુયાયીઓએ જાણવા જોગ કેટલીક ઐતિહાસિક નોંધ' પૃ. ૮૪ થી ૯૦]

૯૫૦. **સત્યવિજય** નામના ત૦ વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય થયા. તેમણે ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા ગુરૂની અનુમતિ માગી. ગુરૂએ 'સુખ થાય તેમ કરો' એ પ્રમાણે કહેતાં તેઓ એકાકીપણે છઠ્ઠછઠ્ઠના તપ પૂર્વક આખા મેવાડ અને મારવાડમાં વિહાર કર્યો. ક્રિયાઉદ્ધાર એટલે આકરૂં તપ, આકરી ક્રિયા અને આકરા પરિષહ—એ દ્વારા લોકોમાં ધર્મની ઉત્તમ છાપ પાડી તેમને ધર્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા કરવા અને ચલિત ન થવા દેવા. અમૂર્ત્તિપૂજકોનું જોર પોતાની આકરી ક્રિયાથી મેવાડ-મારવાડમાં વિશેષ થતું ચાલ્યું હતું તેથી આ મુનિના ક્રિયોદ્ધારથી પ્રત્યાઘાત થયો. સં. ૧૭૨૯ માં વિજયપ્રભસૂરિ પાસેથી પંન્યાસપદ સોજતમાં મળ્યું ને ૮૨ વર્ષની વયે સં. ૧૭૫૬ માં પાટણમાં સ્વર્ગવાસ થયો. કહે છે કે તેમણે રંગીન (પીળાં) વસ્ત્ર પ્રતિમાઉત્થાપક પક્ષથી અલગ તરીકે ઓળખાવા ગ્રહણ કર્યાં હતાં અને ત્યારથી અત્યારસુધી તપાગચ્છમાં તેવાં વસ્ત્રો મુનિઓથી પહેરાતાં ચાલ્યાં આવ્યાં લાગે છે. [વિશેષમાટે જુઓ મારો ગ્રંથ 'જૈન ઐ૦ રાસમાળા'માં પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૭ થી ૪૪, ને નિર્વાણરાસ પૃ. ૧૦૮—૧૧૭.]

૮૫૧. **મેઘવિજય**—યશોવિજયના સમસમયે હીરવિજયસૂરિનીજ પરંપરામાં (હીરવિજય—કનકવિજય—શીલવિજય—સિદ્ધિવિજય, કમલવિજય અને ચારિત્રવિજય એ ત્રણ પૈકી કમલવિજય—કૃપાવિજયના શિષ્ય) મેઘવિજય ઉપાધ્યાય થયા. તેઓ વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્યના વિષયો ઉપરાંત આધ્યાત્મિક અને જ્યોતિર્વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. તેઓ પોતાના દરેક ગ્રંથનો આરંભ '**ॐ ह्रीँ श्रीँ क्लीँ अर्हँ ऐँ नमः**' એ મંત્રથી કરતા.

૯૫૨. દેવાનન્દાભ્યુદય મહાકાવ્ય ઐંકારથી અંકિત સં. ૧૭૨૭ માં સાદડીમાં રચી પૂર્ણ કર્યું. તેમાં પ્રતિશ્લોકે મહાકવિ માઘ રચિત માઘકાવ્યના પ્રતિશ્લોકનું છેલ્લું પાદ લઇ તેની સાથે પોતે ઉપજાવેલા ત્રણ પાદો સુંદર રીતે સંઘટિત કરીને તેમાં સાત સર્ગમાં વિજયસેનસૂરિના પટ્ટધર વિજયદેવસૂરિનું ભિન્નભિન્ન સમયનું ઇતિવૃત્ત એક ઇતિહાસરૂપે કવિતામાં પરિણમાવ્યું છે (લગભગ અઢીસર્ગ પ્ર. યશો. ગ્રંથમાલા). મેઘદૂત મહાકાવ્યના દરેક શ્લોકનું છેલ્લું પાદ આબાદ રાખી તેના ત્રણ પાદ પોતે રચી મેઘદૂત સમસ્યા લેખ તરીકે ૧૩૦ શ્લોકનું કાવ્ય રચ્યું છે. ઉક્ત વિજયદેવ સૂરિના પટ્ટધર વિજયપ્રભસૂરિ દેવપત્તનમાં ચાતુર્માસ હતા ત્યારે પોતે અવરંગાબાદ-દેવગિરિ હતા ત્યાંથી વિજ્ઞપ્તિ લેખરૂપે આ કાવ્ય તેમને મોકલેલ હતું.[૫૩૬] (પ્ર૦ આ૦ સભા નં. ૨૪).

તે વિજયપ્રભસૂરિના જીવનવૃત્તાંત તરીકે તેર સર્ગમાં સ્વોપજ્ઞ ટિપ્પણ સહિત દિગ્વિજય મહાકાવ્ય પણ રચ્યું છે; તેમાં તે સૂરિના પૂર્વના આચાર્યોના ટૂંક ઇતિહાસ સાથે વિજયપ્રભસૂરિનાં કર્ત્તવ્યો વિહારો ચોમાસાંઓ પ્રભૃતિ ઘણા વિષયો વર્ણવ્યા છે. (અમુદ્રિત) અને તપાગચ્છ પટ્ટાવલી રચેલ છે. આ બધા પરથી ઐતિહાસિક વિગતો મળી આવે છે.

૯૫૩. કાવ્યની ચમત્કૃતિમાં એક વિશેષ પાદપૂર્તિનો જબરો પ્રયત્ન પોતાના શાંન્તિનાથ ચરિત્રમાં કર્યો છે અને તેને નૈષધીય સમસ્યા એવું નામ પણ આપ્યું છે. તેમાં મહાકવિ હર્ષ વિરચિત નૈષધીય મહાકાવ્યનું પ્રતિશ્લોકનું એક પાદ લઇને પોતાનાં નવાં ત્રણ પાદો સાથે મેળવી ૭ સર્ગમાં તે રચ્યું છે. આ સર્વે કરતાં અતિ ચમત્કારક કાવ્ય તો તેમનું સં. ૧૭૬૦ માં રચેલું સપ્તસંધાન મહાકાવ્ય

---

૫૩૬ આને અંતે પોતે જણાવ્યું છે કેઃ—

माघकाव्यं देवगुरोर्मेघदूतं क्रमप्रभोः ।
समस्यार्थं समस्यार्थं निर्ममे मेघपण्डितः ॥

છે. તે નવ સર્ગમાં વિભક્ત છે. તેમાં પ્રતિશ્લોક ઋષભદેવ, શાંતિનાથ, નેમનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીર એ પાંચ તીર્થંકરો તથા રામચંદ્ર ને કૃષ્ણવાસુદેવ એમ સાતના જીવનને લાગુ પડે છે, એટલે કે એકજ શ્લોક આ સાતે મહાપુરૂષો સંબંધી એકજ જાતના શબ્દથી જુદી જુદી હકીકત વર્ણવે છે (પ્ર૦ જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા નં. ૩). આ કાવ્ય પર પોતે ટીકા પણ રચી છે (અમુદ્રિત) વળી પોતે શિષ્ય મેરૂવિજય અર્થે બનાવેલી પંચતીર્થ સ્તુતિમાં એક એકના પાંચ અર્થ થાય છે (મુનિ વિચક્ષણવિજય પાસે) કે જે ઋષભનાથ, શાંતિનાથ, સંભવનાથ, નેમિનાથ અને પાર્શ્વનાથને લાગુ પડે છે. સાથે વૃત્તિ પણ આપી છે. માનતુંગસૂરિ વિરચિત ભક્તામર સ્તોત્ર પર તેમણે ટીકા કરી છે.

૯૫૪. લોક-સાહિત્યમાં પંચાખ્યાન (પંચતંત્ર) પોતાની ભાષામાં રચ્યું છે અને કથાચરિત્રમાં લઘુત્રિષષ્ઠિચરિત્ર ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ હેમાચાર્યના વિસ્તૃત ચરિત્ર પરથી રચ્યું કે જેમાં ૬૩ શલાકા પુરૂષોનાં ટુંક ચરિત્ર છે. પંચમી કથા રચી છે (પં. હંસવિજય)

૯૫૫. વ્યાકરણના વિષયમાં ચંદ્રપ્રભા (હૈમીકૌમુદી) નામનું વ્યાકરણ સં. ૧૭૫૭ માં આગરામાં રચી પોતે શાબ્દિક પણ હતા તે પૂરવાર કર્યું છે. તેમાં કૌમુદી માફક ક્રમ રાખી સિદ્ધ હેમાનુસાર રચના કરી છે. એટલે પાણિનીની જેમ કૌમુદી છે તે પ્રમાણે આ સિદ્ધહેમની કૌમુદી છે. આ ચંદ્રપ્રભા કૌમુદીની માફક લઘુ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ જાતની છે. ઉત્તમ ચન્દ્રપ્રભામાં ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. તેમણે પંન્યાસ વલ્લભવિજય ગણિના રચેલા વિજયદેવ-માહાત્મ્ય પર વિવરણ કર્યું છે તેમાં તેના કેટલાક પ્રયોગોનો પરિસ્ફોટ કર્યો છે.

૯૫૬. જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં તેમણે ઉદયદીપિકા સં. ૧૭૫૨ માં શ્રાવક મદનસિંહના પ્રશ્નોત્તર રૂપે રચી. તેમાં પ્રશ્ન કાઢવાની વિધિ છે. (મુનિ વિચક્ષણવિજયપાસે). વર્ષપ્રબોધ અથવા મેઘમહોદય નામના ગ્રંથમાં ૧૩ અધિકારમાં ને ૩૫૦૦ શ્લોકમાં ઉત્પાત પ્રકરણ, કર્પૂરચક્ર, પદ્મિનીચક્ર મંડલપ્રકરણ, સૂર્ય અને ચંદ્રના ગ્રહણનું ફલ, પ્રત્યેક માસમાં

વાયુનો વિચાર, વરસાદ લાવવાના અને બંધ કરવાના મંત્રયંત્ર, સાઠ સંવત્સરોનાં ફલ ગ્રહોની રાશિઓ પર ઉદય અસ્ત યા વક્રીનું ફલ, અયન માસપક્ષ અને દિનનો વિચાર, સંક્રાંતિ ફલ, વર્ષના રાજા મંત્રિ આદિનો, વરસાદના ગર્ભનો, વિશ્વાનો, આય અને વ્યયનો વિચાર, સર્વતોભદ્ર ચક્ર અને વરસાદ જાણવાના શકુન આદિ વિષયોનો સમાવેશ છે. પોતાના શિષ્ય મેરૂવિજયનું તેમાં છેવટે સ્મરણ કર્યું છે. વિજયરત્નસૂરિના સમયમાં તે રચ્યો છે (હિંદી ભાષાંતર સહિત પ્ર૦ પં. ભગવાનદાસ જૈન). રમલશાસ્ત્ર પણ શિષ્ય મેરૂવિજય માટે રચ્યું છે ને તેનો ઉલ્લેખ ઉક્ત મેઘોદયમાં કર્યો છે. વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં હસ્તસંજીવન નામના અધિકારમાં પરપ શ્લોકના પુસ્તકમાં સામુદ્રિક વિષય છે-હસ્તરેખાપરથી ભવિષ્યના શુભાશુભ ફલાદેશ બતાવેલ છે. તેનું બીજું નામ સિદ્ધજ્ઞાન છે. તેના પર પોતે સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ રચી છે (વૃત્તિ સહિત પ્ર૦ મોહનલાલજી ગ્રંથમાલા નં. ૮); મંત્ર પર વીસાયંત્ર વિધિ નામનો ગ્રંથ કર્યો છે કે જે પદ્માવતી સ્તોત્રના અંતર્ગત કાવ્યપર વિવરણ-વૃત્તિ સમાન છે, તેમાં અર્જુનપતાકા-વિજયયંત્રને વાપરવાની વિધિ છે.

૯૫૭. અધ્યાત્મ વિષયમાં માતૃકાપ્રસાદ નામનો ગ્રંથ સં. ૧૭૪૭ માં ધર્મનગરમાં બનાવ્યો તેમાં ઘણાં પ્રકરણો છે. મુખ્યતાએ **ॐ नमः सिद्धम्** તે વર્ણામ્નાયની વિસ્તીર્ણ વ્યાખ્યા આપી ૐ શબ્દમાંથી જે જે રહસ્યો નીકળે છે તે સ્ફુટ કરી બતાવ્યાં છે. તેમાં ઉલ્લેખેલ તત્ત્વગીતા-અર્હદ્ગીતા પોતે ૩૬ અધ્યાયમાં રચી છે તેમાં જૈનદર્શનનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે (પત્ર ૪૨ ની પ્રત મુનિ વિચક્ષણવિજય પાસે છે). એક બ્રહ્મબોધ નામનો ગ્રંથ તેમણે રચેલો કહેવાય છે કે જે નામ પરથી અધ્યાત્મિક વિષય પર હોવો જોઇએ. આ ઉપરના સર્વ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં છે. પણ મૂળ પ્રાકૃત ગાથામાં તેની સંસ્કૃત ટીકા સહિત યુક્તિપ્રબોધ નાટક સાત અંકમાં ને ૪૩૦૦ શ્લોકમાં બનાવ્યું છે તેમાં બનારસીદાસ (જુઓ પારા ૮૪૮-૫૦)ના

અધ્યાત્મ મતના ભેદનું પ્રદર્શન કરી તેનું ખંડન કર્યું છે ને સાથે સાથે દિગંબરોની શ્વેતાંબરો સાથે ૮૪ બોલની જે ભિન્નતા છે તે બતાવી શ્વેતાંબરોની માન્યતાનું મંડન કર્યું છે (જુઓ ટિપ્પણી નં. ૫૦૮) એક બીજો ધર્મમંજૂષા નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે (અમુદ્રિત) તેમાં ઢુંઢકોનાં મંતવ્યોનું ખંડન કર્યું છે-ગૂજરાતી ભાષામાં પણ આ મેઘવિજયે નાની કૃતિઓ રચી છે.[૫૩૭]

૯૫૮ યશોવિજયયુગમાં યશોવિજય, વિનયવિજય અને મેઘવિજય એ ત્રણ ઉપાધ્યાયોની સંસ્કૃત કૃતિઓ ઉપરાંત બીજાઓની જુજ છે, તે નીચે ટાંકીએ છીએ. સમર્થ વિદ્વાન્ યશોવિજયના યુગ પછી જૈનોમાં હજુ સુધી એક પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી સંસ્કૃત કૃતિ કોઇએ કરી નથી એટલે કે ત્યારપછી સંસ્કૃતમાં જૈનસાહિત્ય નહિવત્ થયું.

૯૫૯ ૧૭૦૨માં દયારૂચિ શિ૦ હિતરૂચિએ નલચરિત્ર (બાલચંદ્રયતિ ભં. કાશી), સં. ૧૭૦૫માં સમયસુદર શિ૦ હર્ષનંદન તથા સુમતિકલ્લોલે સ્થાનાંગવૃત્તિ ગત ગાથાવૃત્તિ, સં. ૧૭૦૭ માં ત. ધર્મસાગર ઉ૦-શ્રુતસાગર શિ૦ શાંતિસાગરગણિએ રાજસાગર સૂરિરાજ્યે કલ્પકૌમુદી (કાં. છાણી; બુહ્. ૬ નં. ૮૩૩), સં. ૧૭૦૮ માં ઉક્ત ભાવવિજયે વીજાપુરમાં ચંપકમાલાચરિત, ત૦ વિજયસિંહ-

૫૩૭ આ મેઘવિજય તે વિજયપ્રશસ્તિ પૃ. ૫૯૭-૯૮ માં ઉલ્લેખેલ સં. ૧૬૫૬ માં ઉપાધ્યાય પદ મેળવનાર મેઘવિજયથી જૂદા છે. આ કવિના સ્વહસ્તલિખિત કેટલાક ગ્રંથો અને પત્રો કિસનગઢના રણજીતમલ્લ નાહટાએ વિજયધર્મસૂરિને આપી દીધેલ પુસ્તકસંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ છે. (જુઓ 'જૈનશાસન' નો ચૈત્ર વદિ ૦)) વીરાત્ ૨૪૩૯ નો અંક પૃ. ૪૨૧ થી ૪૬ માં) કેટલાક ગ્રંથ વિજયવલ્લભસૂરિના શિષ્ય વિચક્ષણવિજય પાસે અમે જોયા છે. મેઘવિજયની રચનાઓ માટે-જુઓ જૈનશાસનના વીરાત્ ૨૪૩૯ ચૈત્ર વદિ અમાસના અંકમાં પંડિત બહેચરદાસનો લેખ નામે 'મહોપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજય વાચક'. તે પરથી ટુંકમાં મેં તંત્રી તરીકે તારવેલ લેખ 'જૈન શ્વે. કૉ. હેરલ્ડ' જુલાઇ-ઑક્ટોબર ૧૯૧૫ નો અંક પૃ. ૪૩૦-૩૨; પંડિત હરગોવિન્દદાસની સપ્તસંધાન કાવ્યની પ્રસ્તાવના.

સૂરિ–વિમલહર્ષ–દાનચંદ્રે મૌનએકાદશી કથા (કાં. વડો), અને સં. ૧૭૧૦માં ત. દેવવિજય શિ૦ જિનવિજયે કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રપર અવચૂરિ (હા. પાટણ)ની રચના કરી.

૯૬૦ આં. કલ્યાણસાગરસૂરિએ (સં. ૧૬૭૦–૧૭૧૮) પોતાના શિષ્ય વિનયસાગર માટે મિશ્રલિંગકોશ–લિંગનિર્ણય (કાં. છાણી; બુહ. ૬, નં. ૭૬૨) અને તે વિનયસાગરે કચ્છના ભારમલ રાજાના કુંવર ભોજરાજના વારામાં તેના નામથી શ્લોક તથા કાવ્યમાં ભોજવ્યાકરણ (વેબર નં. ૧૬૩૬ પૃ. ૨૦૩–૪) રચ્યું કે જેની સં. ૧૭૬૩ની પ્રત મળે છે, અને વળી તેણે સારસ્વત વ્યાકરણનાં સૂત્રોને પદ્ય–છંદમાં મૂકી વૃદ્ધચિંતામણી નામના ગ્રંથમાં (વિવેક૦ ઉદે૦) ગૂંથ્યાં.

૯૬૧ સં. ૧૭૨૨ લગભગ ખ. જિનમાણિક્યસૂરિશાખાના વિનયસમુદ્ર–રત્નવિશાલ–લબ્ધિવિજયના શિષ્ય મહિમોદયે જ્યોતિષ-રત્નાકર નામનો જ્યોતિષગ્રંથ રચ્યો (ગુ. નં. ૬૩–૨૪)

૯૬૨ ત૦ ચારિત્રસાગર–કલ્યાણસાગર–યશઃસાગરશિષ્ય યશસ્વત-સાગર (જસવંતસાગર) થયા. તે પણ વિદ્વાન્ હતા. તેમણે વિચાર-ષટ્ત્રિંશિકા પર અવચૂરિ સં, ૧૭૨૧ (૧૭૧૨ ?), ભાવસપ્તતિકા સં. ૧૭૪૦ માં, જૈનસપ્તપદાર્થી સં. ૧૭૫૭માં, સંગ્રામપુરમાં જય-સિંહના રાજ્યમાં પ્રમાણવાદાર્થ સં. ૧૭૫૯માં, ગણેશકૃત ગ્રહલાઘવ નામના જ્યોતિષના ગ્રંથપર વાર્તિક સં. ૧૭૬૦ માં, જન્મકુંડલીપર યશોરાજી રાજપદ્ધતિ (સ્વલિખિત સં. ૧૭૬૨), રત્નાકરાવતારિકા પંજિકામાંથી વાદાર્થનિરૂપણ, સ્તવનરત્ન રચ્યાં. આ સર્વેની પ્રતો ઉદયપુરના વિવેકવિજય યતિના ભંડારમાં ઉપલબ્ધ છે. તેમણે સ્યાદ્વાદ મુક્તાવલી પણ રચેલ છે તે મુદ્રિત થયેલ છે.

૯૬૩ સં. ૧૭૨૬માં ત૦ પ્રમોદરુચિ–હિતરુચિ શિ૦ હસ્તિ-રુચિએ વૈદક ઉપર એક ગ્રંથ નામે વૈદ્યવલ્લભ (જ્વર, સ્ત્રીરોગ, કાસક્ષયાદિ રોગ, ધાતુરોગ, અતિસારાદિ રોગ, કુષ્ટાદિ રોગ, શિરઃ કર્ણાક્ષિરોગના પ્રતિકાર તથા સ્તંભન પર ગુરાદિસાદિ ગુટિકાઓ)

આઠ અધ્યાયમાં રચ્યો (વે. નં. ૨૦૪, પી. ૪ નં. ૧૦૯૫) સં. ૧૭૩૦ માં ત૦ ધીરવિજય-લાભવિજય શિ૦ વૃદ્ધિવિજયે ૩૮ ગાથામાં શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ સ્તવન રચ્યું (હા૦ પા૦). સં. ૧૭૩૧માં ત૦ વિજયાનંદ સૂરિ-શાંતિવિજય શિ૦ માનવિજયે અમદાવાદમાં ત્યાંના એક પ્રસિદ્ધ આગેવાન શાંતિદાસ (પ્રસિદ્ધ ઓસવાળ ઝવેરી શાંતિદાસથી ભિન્ન)ની પ્રાર્થનાથી વૃત્તિસહિત ત્રણ અધિકારમાં ધર્મસંગ્રહ નામનો મોટો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં રચ્યો તેમાં શ્રાવક અને સાધુ-ધર્મ સંબંધી ઘણી બાબતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. (થોડો ભાગ ગૂ૦ ભા૦ સાહિત પ્ર૦ જૈન વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ, મૂળ આખો બે ભાગમાં પ્ર૦ દે૦ લા૦ નં. ૨૬ અને ૪૫). આ ગ્રંથનું સંશોધન શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે કર્યું ને તેનો પ્રથમાદર્શ કાંતિવિજય ગણિએ લખ્યો. ઉક્ત શાંતિદાસના પિતા શ્રીમાલી વણિક નામે મનિઆ હતા કે જેમણે હમેશાં ગૃહને દાનશાલા બનાવી તીર્થરાજ આદિની યાત્રા કરી સાતે ક્ષેત્રમાં વિત્ત વાપર્યું હતું, અને આ શાંતિદાસ પોતે પણ ઉદાર હતા અને તેમણે ગૂજરાતમાં પડેલા દુકાળમાં રંકોને અન્ન વસ્ત્ર ઔષધ આપી જગડુશા જેવી ખ્યાતિ મેળવી હતી; વળી સાધર્મિકોમાં બહુદાન કરી છેવટે પુત્રને પોતાનાં ઘર ને કારભાર સોંપી નિવૃત્ત થઇને સિદ્ધાંતશ્રવણ દિ ધર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. તે સમયે આ ગ્રંથ રચવાની પ્રાર્થના કરી હતી.

૯૬૪ સં ૧૭૩૧માં ઉદયચંદે મરૂદેશના અનૂપસિંહરાજાની આજ્ઞાથી મનજી આદિ પંડિતના મતને તોડી પોતાના મતની પ્રમાણથી પુષ્ટિ કરતો પાંડિત્યદર્પણ નામનો ગ્રંથ, સં. ૧૭૩૮ માં ખ૦ જિનહર્ષસૂરિ-સુમતિહંસ શિ૦ મતિવર્ધને જયતારિણી નગરીમાં ગૌતમપૃચ્છાપર સુગમવૃત્તિ (કી. ૨ નં. ૩૭૧; વે. નં. ૧૫૯૮)ની રચના કરી. સં. ૧૭૪૫ માં ખ૦ લક્ષ્મીકીર્તિ શિ૦ લક્ષ્મીવલ્લભે ધર્મોપદેશપર વૃત્તિ (જે૦) રચી તથા તેમણે ઉત્તરાધ્યયન પર વૃત્તિ અને કલ્પસૂત્રપર કલ્પદ્રુમકલિકા નામની રચેલી કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ છે. (જેસ. પ્ર. પૃ. ૪૨)

૯૬૫ ત. વિજયવિમલ–ધીરવિમલ–નયવિમલે (પછીથી થયેલ જ્ઞાનવિમલસૂરિ)એ પ્રાકૃત અને ગૂ. ભાષામાં સં. ૧૭૩૮માં રચાયેલ વિનયવિજયકૃત શ્રીપાલરાસ પરથી સંસ્કૃતમાં શ્રીપાલચરિત્ર (કાં. વડો) અને વિજયપ્રભસૂરિના રાજ્યે (સં. ૧૭૧૦ થી ૧૭૪૭) પ્રશ્ન વ્યાકરણ પર ટીકા (કાં. વડો) તથા તે સૂરિના રાજ્યે ત. જયવિજય શિ૦ માનવિજયે પોતાના શિષ્ય દેવવિજય માટે ધર્મપરીક્ષા (કાં. વડો)ની રચના કરી. સં. ૧૭૫૧માં પાઠક ચારૂદત્ત–કલ્યાણનિધાન શિ૦ લબ્ધિચંદ્રગણિએ જન્મપત્રી પદ્ધતિ (પી. ૩, નં. ૧૫૬), સં. ૧૭૬૫માં રંગવિજયે ગૂર્જરદેશભૂપાવલી ૯૪ શ્લોકમાં રચી.

૯૬૬ સં. ૧૭૫૦ માં ત. વિજયરાજસૂરિ શિ૦ દાનવિજયે પોતાના શિષ્ય દર્શનવિજય માટે કલ્પસૂત્રપર દાનદીપિકા નામની ટીકા[૫૩૮] (કાં. છાણી), અને સં. ૧૭૭૦ ની આસપાસ ગુર્જરધરામાં વિખ્યાત એવા શેખ ફત્તેના પુત્ર અડેમિયાંને શીખવા માટે શબ્દભૂષણ નામનું એક સંસ્કૃત પદ્યમાં વ્યાકરણ (વે. નં. ૮૫; ભાં. ૧૮૮૨–૮૩ નં. ૪૫૭)ની રચના કરી.

૯૬૭ સં. ૧૭૮૧ માં ત. સુમતિવિજય શિ. રામવિજયે ઉપદેશમાલા પર વૃત્તિ (લીં. ગૂ૦ ભાષાં૦ પ્ર૦ જૈ. ધ૦ સભા) અને તપાગચ્છની રત્નશાખામાં અને ન્યાયરત્ન શિ૦ હુંસરત્ને ધનેશ્વરકૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય પરથી શત્રુંજય માહાત્મ્યોલ્લેખ નામનો ૧૫ સર્ગમાં સાદા સંસ્કૃત ગદ્યમાં સાર રચ્યો (વે. નં. ૧૭૭૬)

૯૬૮ પૌર્ણમિકગચ્છના ભાવપ્રભસૂરિ પાટણના ઢંઢેરવાડામાં થયા. તેઓ વિદ્યાપ્રભ–લલિતપ્રભ–વિનયપ્રભ મહિમપ્રભના શિષ્ય હતા. સં. ૧૭૮૪ માં ભક્તામર સમસ્યા પૂર્તિ (નેમિભક્તામર)

---

૫૩૮ બુહ. ૨ માં આ સંબંધી એમ છે કે કર્તા તે હીરવિજયસૂરિ-કીર્તિવિજય–સુરવિજયગણિના શિષ્ય હતા ને તે કૃતિ સં. ૧૭૫૨ માં તેજવિજયગણિના કહેવાથી વિજયરાજસૂરિ (સ્વ. ૧૭૪૨)ના રાજ્યમાં રચવામાં આવી હતી.

સ્તવન સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત (કાં.. છાણી. પ્ર. આ૦ સમિતિ) અને સં. ૧૭૭૧ માં ત્યાં કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રની સમસ્યા પૂર્તિ સ્તવન (જૈનધર્મવર સંસ્તવ) સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત (પી ૫; ૧૭૦) રચ્યાં. તે દરેકમાં મૂલ જે સ્તોત્રની સમસ્યા પૂર્તિ કરી છે તે એવી રીતે કે તે દરેક શ્લોકનું છેલ્લું પદ તે સ્વરચિત સ્તવનોના દરેક શ્લોકના ચોથા પદ તરીકે આવે. તેમણે યશોવિજયના નયોપદેશ પર લઘુ વૃત્તિ (પ્ર. જૈ. ધ.) તથા પ્રતિમાશતક પર લઘુ ટીકા (પ્ર. આ. સભા) પણ રચી છે.

૯૬૯ સં. ૧૭૯૨ માં પંક્તિપતાકા નામનો ગ્રંથ રચાયો (કાં. વડો.), સં. ૧૭૯૩ માં ત. વિમલકીર્તિ શિ૦ વિમલ સૂરિએ ઉપદેશશતક (કેશરવિજય ભં. વઢવાણ) અને સં. ૧૭૯૭ માં રત્નચંદ્રે નવતત્ત્વ પ્રકરણ પર ટિપ્પન (ચુનીજી ભં. કાશી), (લો) તેજસિંહે સં. ૧૭૯૮ માં સિદ્ધાન્તશતક (પ્ર. કા) તથા દૃષ્ટાન્તશતક (પ્ર. જૈન કથા રત્નકોષ ભાગ ૫ માં) રચ્યાં.

૯૭૦ આ શતકના અંતમાં યા ૧૯ મા શતકના પ્રારંભમાં—તપાગચ્છના વિજયદયા સૂરિના રાજ્યમાં (સં. ૧૭૮૫-૧૮૦૯) ભાવસાગર શિષ્ય વિનીતસાગરના શિષ્ય ભોજસાગરે જૈનદ્રિશ્ર્યુરીનો દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા નામનો ગ્રંથ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત રચ્યો (હિંદી અનુવાદ સહિત પ્ર. પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ). તેમાં ૧૫ અધ્યાયોમાં દ્રવ્ય ગુણ, પર્યાયનું સ્વરૂપ તથા પ્રમાણ અને નય પર વિચારણા પ્રાચીન આગમ અને સન્મતિ આદિ ગ્રંથોની પુષ્ટિ પ્રમાણ સહિત બતાવેલ છે. આમાં કિંચિત્ રચના યશોવિજયના પોતાના ગૂજરાતી દ્રવ્યગુણ પર્યાયરાસ પર લખેલ ભાષાવિવરણ પરથી કરી છે. યશોવિજયે મલ્લવાદીના નયચક્રને બરાબર ગોઠવી કરેલ નયચક્રનો સં. ૧૭૧૪ નો લખેલો પાટણના હાલાભાઈ ભંડારનો પ્ર. પદ માં વિદ્યમાન છે.

પ્રકરણ ૫મું.

અર્વાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય.

વિક્રમ ૧૮મું શતક.

કાળલબ્ધિ લઈ પંથ નિહાલશું રે એ આશા અવલંબ
એ જન જીવે રે જિનજી! જાણજો રે આનંદઘન મત-અંબ-પંથડો૦ ×

જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો વર્જિત સકલ ઉપાધિ, સુજ્ઞાની
અતીંદ્રિય ગુણમણિ-આગરૂ ઈમ પરમાતમ સાધ, સુજ્ઞાની, ×

દુ:ખ-સુખરૂપ કરમફળ જાણો, નિશ્ચય એક આનંદોરે
ચેતનતા પરિણામ ન ચૂકે, ચેતન કહે જિનચંદોરે—વાસુ૦ ×

આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે આનંદઘન-મત-સંગીરે—વાસુ૦ ×

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાલતા તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતા થકા મોહ નડિયા કલિકાળરાજે-ધાર. ×

પ્રવચન-અંજન જો સદ્‌ગુરુ કરે દેખે પરમ નિધાન જિનેશ્વર!
હૃદયનયન નિહાળે જગધણી મહિમા મેરૂ સમાન જિનેશ્વર!—ધર્મ૦ ×

અહો અહો હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે
અમિત ફળ દાન દાતારની, જેહની ભેટ થઈ તુજ રે—શાંતિ૦ ×

ષડ્ દર્શન જિન-અંગ ભણીજે, ન્યાય ષડંગ જો સાધે રે
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, ષડ્ દર્શન આરાધે રે—ષડ્૦

—આનંદઘનકૃત સ્તવનોમાંથી.

૯૭૧. આ શતકમાં પૂર્વના શતકો કરતાં અધિક પૂરમાં ગદ્ય અને પદ્ય ગૂજરાતી સાહિત્ય જૈનો તરફથી રચાયું છે. પદ્ય સાહિત્યથી 'જૈનગૂર્જર કવિઓ' બીજો ભાગ આખો લગભગ છસો પાનાંથી ભરાયો છે. ગદ્યસાહિત્યનો નામનિર્દેશ ત્યાં પૃ. ૫૯૦ થી ૫૯૪-માં કર્યો છે. તેમાંથી અને બીજેથી નામનિર્દેશ અત્ર કરીશું.

૯૭૨ ગદ્યસાહિત્ય.—યોગી મહાત્મા આનંદઘનની ચોવીશી પૈકી ૨૨ સ્તવનો પર યશોવિજયે બાલાવબોધ કર્યો હતો પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે હજુ પ્રાપ્ત થયો નથી. તે ઉપરાંત તેમણે પંચનિર્ગ્રંથી (પ્રા.) પર (લ. સં. ૧૭૨૩) અને પોતાના ગ્રંથ નામે અધ્યાત્મમત પરીક્ષા અને જ્ઞાનસાર પર બાલાવબોધ કર્યો છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાની ગૂજરાતી પદ્ય કૃતિઓ નામે દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાય રાસ, ૩૫૦ ગાથાના સીમંધર સ્તવન, ૧૫૦ ગાથાના મહાવીર સ્તવન (સં. ૧૭૩૩), સમ્યકત્વના છ સ્થાન સ્વરૂપ ચોપઈ (સં. ૧૭૩૩) પર પણ બાલાવબોધ રચ્યા છે. વિચારબિંદુ એ પોતાના ધર્મ-પરીક્ષાના વાર્ત્તિક તરીકે પ્રશ્નોત્તર રૂપે ગદ્યમાં રચેલ છે. સત્યવિજય શિ. વૃદ્ધિવિજયે ઉપદેશમાલાનો બાલાવબોધ (સં. ૧૭૧૦ કે ૧૭૩૩) રચ્યો તેમાં યશોવિજયે સહાય આપી છે. સં. ૧૬૬૫ માં વિજયદેવ-સૂરિના રાજ્યે 'લોકનાલ'નો બાલાવબોધ કરનાર જશવિજય તે વિમલહર્ષના શિષ્ય હોઇ આ યશોવિજયથી ભિન્ન છે; પાલીતાણામાં મુનિ કર્પૂરવિજયના ભંડારમાં એક યશોવિજયની સં. ૧૬૬૫ની ધાતુપાઠની લખેલી પ્રત છે તે પણ આ યશોવિજય નહિ, પણ ઉક્ત વિમલહર્ષ શિષ્ય હોવા ઘટે છતાં તે જોઈ નક્કી કરવાની જરૂર રહે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર એક યશોવિજયગણીએ ગૂજરાતી ટબો (પ્ર. કા.) કર્યો છે તે તો આપણા આ નૈયાયિક યશોવિજય હોવા ઘટે કારણ કે તેમણે સંસ્કૃતમાં તે સૂત્રના ભાષ્ય પર વૃત્તિ કરી છે, પણ પં. સુખલાલજી તેને તેથી ભિન્ન માને છે. તે ટબાકારે તત્ત્વાર્થના દિગંબરી સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની વૃત્તિને માન્ય સૂત્રપાઠને લઇ તેના પર માત્ર સૂત્રના અર્થ પૂરતો ટબો લખ્યો છે. અને ટબો લખતાં તેમણે જ્યાં જ્યાં શ્વેતાંબર અને દિગંબરનો મતભેદ કે મતવિરોધ આવે છે ત્યાં સર્વત્ર શ્વેતાંબર પરંપરાને અનુસરીનેજ સૂત્રનો અર્થ કર્યો છે. આમ સૂત્રપાઠ દિગંબરીય છતાં અર્થ શ્વેતાંબરીય છે,—જુઓ પં. સુખલાલજીની તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ગૂજરાતી વ્યાખ્યા ભાગ બીજાની પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૮-૫૦.

૯૭૩ ૧૭૦૭માં ત૦ દેવવિજય-શાંતિવિજય શિ. ખીમાવિજયે મહમ્મદાવાદમાં જયવિજય શિ. મેરૂવિજયની સહાયથી કલ્પસૂત્ર પર (ખેડા ભં.), ૧૭૦૯માં કેશવજી ઋષિએ દશાશ્રુત સ્કંધ પર, સં. ૧૭-૧૧માં ખ. રત્નસાર ગણિ-હેમનંદન શિષ્ય યતી-દે દશવૈકાલિક પર (વે. નં. ૧૪૮૧), તથા બૃ૦ ત૦ દેવરત્નસૂરિ-રાજસુંદર શિષ્ય પદ્મસુંદર ગણિએ રત્નકીર્તિસૂરિના રાજ્યે (સં. ૧૭૧૧ થી ૧૭૩૪ વચ્ચમાં) ઉત્તમ અને સુંદર ટબાર્થ ભગવતી સૂત્ર પર (હા. પા.; પ્ર. કા), ૧૭૧૪માં કુંવરવિજયે અને વૃદ્ધિવિજય શિ. કનકવિજયે સં. ૧૭૩૨માં સાહિપુરમાં રત્નાકર પંચવિંશતિ પર, ૧૭૧૬માં ત૦ સોમવિમલસૂરિ-હર્ષ-સોમ જશસોમ શિષ્ય જયસોમે ૭ કર્મ ગ્રંથ પર (પ્ર૦ પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪), ૧૭૨૨માં દાનવિજયે સ્વકૃત કલ્પ સૂત્ર સ્તવન પર, સં.૧૭૨૪માં ભાનુવિજય શિ. લાવણ્યવિજયે સુધારેલો કલ્પસૂત્ર પર, સં. ૧૭૨૮ પહેલાં લોંકાગચ્છના રત્નસિંહ-દેવજી શિષ્ય ધર્મસિંહે ૨૭ સૂત્ર પર, ૧૭૨૯માં ખ૦ માનવિજય-કમલહર્ષ શિ. વિદ્યાવિલાસે કલ્પસૂત્ર પર, કનકસુંદરે જ્ઞાતાધર્મ કથાંગ પર (લ. સં. ૧૭૩૧), માનવિજયે નવ-તત્ત્વ પર, ૧૭૪૪માં જીતવિમલે ઋષભ પંચાશિકા પર, ૧૭૪૬માં ધર્મસાગર-શ્રુતસાગર-શાંતિસાગર-અમૃતસાગર શિ૦ અમૃતસાગરે ધર્મસાગર કૃત સર્વજ્ઞશતક પર બાળાવબોધની રચના કરી.

૯૭૪ સં. ૧૭૩૯થી ૭૩ સુધીમાં જ્ઞાનવિમલ સૂરિએ (સં. ૧૭૫૮માં) પચ્ચખાણ ભાષ્ય આદિ ત્રણ ભાષ્ય, આનંદઘનકૃત ચો-વીશી પૈકી ૨૨ સ્તવનો(૧૭૬૯), યશોવિજયકૃત યોગદૃષ્ટિની સઝાય તથા ૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન, (૧૭૭૩માં) પાક્ષિકસૂત્ર, લોકનાલ પર, ૧૭૬૩ માં દીપસાગર શિ. સુખસાગરે કલ્પપ્રકાશ નામનો જિનસુંદર સૂરિકૃત દીપાલિકા કલ્પ સૂત્ર પર, ૧૭૬૬ પહેલાં નવતત્ત્વ અને ૧૭૭૩માં પાક્ષિકસૂત્ર પર, સં. ૧૭૭૬માં ખ૦ પદ્મચંદના શિષ્યે નવતત્ત્વ પર તથા તે આસપાસ ત. વિજયમાનસૂરિ શિ૦ આનંદવિજયે ક્ષેત્ર-સમાસ પર, ૧૭૬૩માં જિનહર્ષે દીપાલી કલ્પ પર, અને શુભશીલ

કૃત પૂજા પંચાશિકા પર, ૧૭૬૭માં ત૦ રવિકુશલ શિ. દેવકુશલે શત્રુંજય માહાત્મ્ય પર, ૧૭૭૨ માં જિનવિજયે જીવાભિગમ પર, ૧૭૭૪ માં રાજનગરમાં ત૦ ઉત્તમસાગર શિ. ન્યાયસાગરે સ્વકૃત ગૂજરાતી સમ્યકત્વ વિચાર ગર્ભિત મહાવીર જિનસ્ત. પર (પ્ર. પ્રકરણ રત્નાકર ભા. ૩), ૧૭૮૪ માં ત. વિજયાનંદસૂરિ–હંસવિજય શિ. ધીરવિજયે ચૈત્રીપૂર્ણિમાકથા પર, દેવચંદ્રે ગુરૂ ષટ્ત્રિંશિકા પર, ૧૭૯૮માં ભોજસાગરે રત્નશેખરસૂરિ કૃત આચાર પ્રદીપ પર, સં. ૧૭૯૮ પહેલાં હંસરત્ને અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પર (પ્ર૦ પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૩), ૧૭૯૯ માં ત૦ વિજયદાનસૂરિ–ગંગવિજય–મેઘવિજય–ભાણવિજય શિ૦ લક્ષ્મીવિજયે અજિતપ્રભસૂરિકૃત શાંતિનાથ ચરિત્ર પર, ૧૭૯૯ (લ. સં.) દેવચંદ્રે સ્વકૃત ચોવીસી પર, સં. ૧૮૦૦ પહેલાં ત૦ વિજયસિંહ–ગજવિજય–ગુણવિજય–જ્ઞાનવિજય શિ. બુધવિજયે યોગશાસ્ત્ર પર (ખેડા ભં.), ૧૮૦૦ માં ભાનુવિજયે ભાવદેવકૃત પાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર પર બાળાવબોધ રચ્યા છે. તે સિવાય, ધર્મસિંહે સમવાયાંગ હુંડી વગેરે, ખ૦ જિનહર્ષે ત. જિનસુંદર સૂરિકૃત દીવાળી કલ્પ પર ગૂ૦ વાર્તિક, જ્ઞાનવિમલસૂરિએ સપ્તનયપર વિવરણ, અને દેવચંદ્રે ૧૭૭૬માં આગમસાર અને સં. ૧૭૯૬ માં નવાનગરમાં વિચારસાર, ગદ્યમાં રચેલ છે. કર્તાના નામ વગર જુદે જુદે સમયે લખાયેલા બાળાવબોધ ઘણા મળી આવે છે કે જેનો ઉલ્લેખ અત્ર કર્યો નથી.

૯૭૫. કાવ્ય સાહિત્ય—'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' બીજા ભાગમાં ઉલ્લેખેલા કવિઓની સંખ્યા ૧૮૦ લગભગ અને કૃતિઓની ૪૦૦ ઉપરાંત છે. અત્ર અવકાશાભાવે તે સર્વેના તેમજ બીજા સાંપડેલા કવિઓ અને કૃતિઓના વિવેચનમાં ઉતર્યા વગર માત્ર તે કવિઓનો નામનિર્દેશ કરી સંતોષ લઇશું, અને વિસ્તારથી વિવરણ કરવાનું તે ગ્રંથના ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવના માટે રાખીશું:—

૯૭૬. આનંદઘન સં. ૧૭૦૦ થી ૧૭૧૩ લગભગ, વિનય-વિજય ૧૬૯૬–૧૭૩૮, યશોવિજય ૧૭૦૦–૧૭૪૩ (કે જે ત્રણ

વિષે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે.), જયરંગ કાન્હજી ૧૭૦૦-૨૧, જ્ઞાનસાગર ૧૭૦૧-૧૭૩૦, વિનયશીલ, ભુવનસોમ ૧૭૦૧, લબ્ધિવિજય ૧૭૦૧-૩, આણંદ ૧૭૦૨-૪, વિનયસાગર ૧૭૦૨, પુણ્યનિધાન તથા સુરસૌભાગ્ય ૧૭૦૩, માનવિજય, રાજસાર ૧૭૦૪, જિનહર્ષ ૧૭૦૪-૧૭૬૨, મેરૂલાભ (મારવાડી) ૧૭૦૫, કેશરકુશલ ૧૭૦૬, જ્ઞાનકુશલ, લબ્ધોદય ૧૭૦૭, વીરવિજય ૧૭૦૮, પદ્મ, રાજવિજય ૧૭૦૯, પુણ્યહર્ષ ૧૭૦૯-૩૫, ધનદેવ ૧૭૧૦ પહેલાં, સુમતિહંસ ૧૭૧૧-૨૩, તેજસિંહ ૧૭૧૧-૪૮, અભયસોમ ૧૭૧૧-૨૯, વિદ્યારૂચિ ૧૭૧૧-૧૭, આણંદવર્દ્ધન, ઇંદ્રસૌભાગ્ય, ઉત્તમસાગર ૧૭૧૨, વૃદ્ધિવિજય ૧૭૧૨-૧૩, મેઘવિજય ૧૭૧૩-૨૧, નયપ્રમોદ, શુભવિજય અને સિદ્ધિવિજય ૧૭૧૩, ઉદયવિજય, ગજકુશલ અને પદ્મચંદ ૧૭૧૪, પદ્મવિજય ૧૭૧૫, તિલકસાગર ૧૭૧૫ પછી. માનવિજય ૧૭૧૬-૨૨, હસ્તિરૂચિ ૧૭૧૭-૩૯, ઉદયસૂરિ, જિનદાસ ૧૭૧૯, ધર્મવર્દ્ધન (ધર્મસિંહ) ૧૭૧૯-૫૭, સુમતિવલ્લભ ૧૭૨૦, હેમસૌભાગ્ય ૧૭૧૫ પછી અને ૧૭૨૧ પહેલાં પદ્મચંદ્રસૂરિ, સુરજી ૧૭૨૧, મેરૂવિજય ૧૭૨૧-૨૨, મહિમાઉદય, મહિમાસૂરિ, વીરવિમલ ૧૭૨૨, સુમતિરંગ ૧૭૨૨-૨૭, લાભવર્દ્ધન (લાલચંદ) ૧૭૨૩-૧૭૭૦, માનસાગર ૧૭૨૪-૪૬, ગુણસાગર, તત્ત્વવિજય, પરમસાગર ૧૭૨૪, સમયકીર્તિ ૧૭૨૫, ધર્મમંદિર ૧૭૨૫-૪૨, લક્ષ્મીવલ્લભ ૧૭૨૫-૩૮, જીતવિજય, યશોનંદ ૧૭૨૬, ધીરવિજય ૧૭૨૭ પહેલાં, પ્રીતિવિજય, લક્ષ્મીવિજય ૧૭૨૭, માનવિજય ૧૭૨૮-૩૧, હીરાણંદ (હીરમુનિ) ૧૭૨૭-૪૪, ઉદયવિજય, માનવિજય (૨), વીરજી ૧૭૨૮, કુશલધીર ૧૭૨૮-૯, ઉદયસમુદ્ર, કનકનિધાન, મતિકુશલ, ૧૭૨૮, જ્ઞાનવિમલ સૂરિ (પૂર્વનામ નયવિમલ) ૧૭૨૮-૧૭૭૪, હર્ષવિજય ૧૭૨૯, અમૃતસાગર, કર્મસિંહ, વિનયલાભ, વિવેકવિજય, વૃદ્ધિવિજય ૧૭૩૦, દેવવિજય ૧૭૩૦-૪, દાનવિજય ૧૭૩૦-૭૨, તત્ત્વહંસ, નિત્યસૌભાગ્ય,

વિબુધવિજય ૧૭૩૧, આણંદમુનિ ૧૭૩૧-૮, ખેતો, જયસાગર, શાંતિદાસ શ્રા૦, સુરવિજય ૧૭૩૨, અમરસાગર, ચંદ્રવિજય ૧૭૩૨ થી ૪૯ વચ્ચે, રત્નવર્દ્ધન ૧૭૩૩, ચંદ્રવિજય (૨), જિનવિજય, પદ્મનિધાન ૧૭૩૪, દીપવિજય ૧૭૩૫-૮૪, તેજપાલ ૧૭૩૫-૪૫, અજીતચંદ. આણંદરુચિ, કેશવદાસ, દયાતિલક, નયનશેખર ૧૭૩૬, અભયકુશલ, જ્ઞાનકીર્ત્તિ ૧૭૩૭, કનકવિલાસ ૧૭૩૮, મેઘવિજય, સુમતિવિજય ૧૭૩૯, દીપસૌભાગ્ય ૧૭૩૯-૪૭, આણંદસૂરિ, હરખચંદ ૧૭૪૦, તિલકચંદ્ર, પ્રાગજી, લક્ષ્મીરત્ન ૧૭૪૧, કીર્તિ-સાગરસૂરિ શિષ્ય, જીવરાજ, માણિક્યવિજય ૧૭૪૨, જ્ઞાનસાગર શિ૦ ૧૭૪૩, નયવિજય ૧૭૪૪, અમરચંદ, કુશલસાગર (કેશવ), ખેમો ૧૭૪૫, શીલવિજય ૧૭૪૬, યશોવર્ધન ૧૭૪૭, કુશલલાભ (૨) ૧૭૪૮, ઋષભસાગર ૧૭૪૮ (?), વિનીતવિમલ ૧૭૪૯ પહેલાં, આ સર્વે ૧૮ મા શતકના પ્રથમાર્ધમાં થયા.

૯૭૭. ઉદયરત્ન ૧૭૪૯-૧૭૯૯, કમલહર્ષ, જિનલબ્ધિ, સૌભાગ્યવિજય ૧૭૫૦, નેમવિજય ૧૭૫૦-૧૭૮૭, જિનવિજય (૨), બાલ ૧૭૫૧, પ્રીતિસાગર ૧૭૫૨, વિનયચંદ્ર ૧૭૫૨-૫૫, પ્રેમરાજ ૧૭૫૩ પહેલાં, કેસરવિમલ ૧૭૫૪-૬, ઋદ્ધિવિજય ૧૭-૫૪-૭૦, ગોડીદાસ ૧૭૫૫, હંસરત્ન ૧૭૫૫-૮૬, મોહનવિજય ૧૭૫૫-૧૭૮૩, જસવંતસાગર, મોહનવિમલ, લક્ષ્મણ ૧૭૫૮, દેવવિ-જય (૩) ૧૭૬૦-૯૫, રામવિજય (૨) ૧૭૬૦-૮૮, ગંગમુનિ, લક્ષ્મી-વિનય, લબ્ધિવિજય (૨) ૧૭૬૧, જિનસુંદરસૂરિ, પ્રેમવિજય, રામ-વિમલ ૧૭૬૨, લાધાશાહ ૧૭૬૪-૯૫, નેમિદાસ શ્રાવક ૧૭૬૫-૬, તેજસિંહ ૧૭૬૬, દેવચંદ્ર ૧૭૬૬-૧૭૮૮, ન્યાયસાગર ૧૭૬૬-૮૪, કાન્તિવિમલ ૧૭૬૭, જીવ-ાગર ૧૭૬૮, ભાવપ્રભસૂરિ (પૂર્વનામ-ભાવરત્ન) ૧૭૬૯-૧૭૯૯, સુખસાગર ૧૭૬૯, લબ્ધિ-સાગર (૨) ૧૭૭૦, ચતુર, જિનસુખસૂરિ ૧૭૭૧, રામવિજય (૧) ૧૭૭૧-૭૩, ગંગવિજય ૧૭૭૨-૭૭, ચતુરસાગર ૧૭૭૨, ભાવરત્ન

૧૭૭૩, વલ્લભકુશલ ૧૭૭૫-૯૩, રાજરત્ન ૧૭૭૫, કાંતિવિજય (૨) ૧૭૭૫-૯૯, કેસર ૧૭૭૬, નિત્યલાભ ૧૭૭૬-૯૮, રંગવિલાસ ૧૭૭૭, જિનવિજય (૩) ૧૭૭૯-૯૩. પુણ્યવિલાસ ૧૭૮૦, જ્ઞાનવિજય ૧૭૮૦-૧, રંગવિજય ૧૭૭૯-૧૮૦૭, તિલકસૂરિ, રત્નવિમલ ૧૭૮૫, જ્ઞાનસાગર (પછીથી ઉદયસાગરસૂરિ) ૧૭૮૬-૯૭, શાંતસૌભાગ્ય ૧૭૮૭, ત્રિલોકસિંહ ૧૭૮૮, જિનવિજય (૪) ૧૭૯૧-૯૯, અમર ૧૭૯૪-૯૮, મહિમાવર્દ્ધન ૧૭૯૬, ગુણવિલાસ, પુણ્યરત્ન, રાયચંદ ૧૭૯૭, હરખચંદ ૧૭૯૮, સત્યસાગર ૧૭૯૯-એ સર્વે આ શતકના બીજા અર્ધમાં થયા.

૯૭૮ આ પૈકી જ્ઞાનવિમલસૂરિના ચરિત્ર માટે જુઓ પ્રાચીન સ્તવન રત્નસંગ્રહ ભા. ૧ ની પ્રસ્તાવના, દેવચંદ્ર માટે મારો નિબંધ નામે 'અધ્યાત્મરસિક પંડિત દેવચંદ્રજી' (બુ૦ ગ્રં. નં. ૧૦૩—૧૦૪ માં અને જૈનયુગ પુ. ૨ અંક ૯-૧૨ પૃ. ૪૨૩, ૪૭૩, ૫૬૭), જિનવિજય (૩) ના ચરિત્ર માટે જુઓ મારી 'જૈન રાસમાળા'. આ શતકના સર્વે કવિઓની કૃતિઓ માટે જુઓ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ બીજો આખો.

૯૭૯ લોકકથાસાહિત્ય—ચંદન મલયાગિરિ પર બે વખત સં. ૧૭૦૪માં ને ૧૭૪૪માં જિનહર્ષે, ૧૭૧૧માં સુમતિહંસે, સં. ૧૭૩૬માં અજીતચંદે, ૧૭૪૭માં યશોવર્ધને, ૧૭૭૧માં ચતુરે અને સં. ૧૭૭૬માં કેસરે ચોપઈ આદિમાં કાવ્યરચના કરી તે પરથી તે કથા ઘણી લોકપ્રિય અને લોકપ્રસિદ્ધ જણાય છે. સં. ૧૭૧૦ પહેલાં ધનદેવે સ્ત્રીચરિત્ર રાસ, પંચાખ્યાન વિષયે કર્મરેખા ભાવીની રાસ વીરવિમલે ૧૭૨૨માં અને તે પર નિત્યસૌભાગ્યે ૧૭૩૧માં, માનવિજયે વિક્રમાદિત્ય ચરિત્ર સં. ૧૭૨૨-૨૩માં, અભયસોમે વિક્રમચરિત્ર ખાપરા ચો. અને લાભવર્દ્ધન-લાલચંદે (૯૦૦ ... ખાપરા ચોર અને પંચ દંડ ગર્ભિત) વિક્રમ ચો. ૧૭૨૩માં, ...સોમે વિક્રમચરિત્ર-લીલાવતી ચો. તેમજ પરમસાગરે

વિક્રમાદિત્ય રાસ અને માનસાગરે વિક્રમાદિત્ય સુત વિક્રમસેન રાસ સં. ૧૭૨૪માં, લક્ષ્મીવલ્લભે વિક્રમાદિત્ય પંચદંડ રાસ ૧૭૨૭; લીલાવતી રાસ ઉક્ત લાભવર્ધને તેમજ કુશલધીરે ૧૭૨૮માં, અને ઉદયરત્ને સં. ૧૭૬૭માં, તે કુશલધીરે ભોજચરિત્ર ચો. ૧૭૨૯ માં, નિત્યસૌભાગ્યે નંદબત્રીશી સં. ૧૭૩૧ માં, ધર્મવર્ધને શનિશ્ચર વિક્રમ ચો. ૧૭૩૬ લગભગ, કાન્તિવિમલે વિક્રમકનકાવતી રાસ ૧૭૬૭માં, નિત્યલાભે સદેવંત સાવલિંગા રાસ ૧૭૮૨માં રચેલ છે. આ ઉપરાંત જૈનકથાનાયકો-નાયિકાઓ પર, સતીઓ પર અનેક રચનાઓ થઈ છે તેનો ઉલ્લેખ વિસ્તારભયથી અત્ર કરવામાં આવ્યો નથી. વિદ્યાવિલાસની કથાની ખ્યાતિ આ શતકમાં પણ હતી; અને તેના પર જિનહર્ષે સં. ૧૭૧૧માં અને અમરચંદે સં. ૧૭૪૫માં રાસ રચેલ છે.

૯૮૦ પદો એટલે ભક્તિ-વૈરાગ્યપ્રેરિત ટુંકાં ગીતો હીંદી કવિઓ નામે કબીર, મીરાંબાઈ, પછી સુરદાસ આદિએ પુષ્કળ ગાયાં છે. ગૂર્જરસાહિત્યમાં નરસિંહ મહેતાએ તેની પહેલ કરી છે. જૈન ગૂર્જર સાહિત્યમાં સમયસુંદરે ૧૭મા શતકમાં શરૂઆત કરેલી જણાય છે, ને તે વખતે તેને ગીતો-અધ્યાત્મ ગીતો કહેવામાં આવતાં. ખરા વૈરાગ્ય ને ભાવપ્રેરક રૂપકમય અને ભક્તિપ્રધાન પદો રચવામાં આ સૈકાના આનંદઘન ચડી જાય છે; તેમનું જોઇને તેમના સમકાલીન વિનયવિજય અને યશોવિજયે સુંદર પદો પોતાના હૃદયની ઉત્કટ લાગણીના ઉદ્ગાર રૂપે રચ્યાં લાંબા લહેકાથી ગવાતા 'શલોકા'ની રચના પણ આ શતકમાં પ્રથમ થઈ જણાય છે. દા. ત. ૧૭૪૯ પહેલાં વિનીતવિમલકૃત આદિનાથ શલોકો, ઉદયરત્નકૃત નેમિનાથ શલોકો, શાલિભદ્ર શલોકો (સં. ૧૭૭૦) અને ભરત બાહુબલિનો શલોકો સં. ૧૭૯૫; દેવવિજયનો શંખેશ્વર શલોકો સં. ૧૭૮૪, મોતીચંદકૃત નેમિ શલોકો સં. ૧૭૯૮.

૯૮૧ શૃંગારની છાંટવાળાં નેમ રાજુલના બારમાસ, સ્થૂલભદ્ર

નવરસો વગેરે આ શતકમાં રચાયાં છે. ખાસ વૈરાગ્યસૂચક રૂપક પ્રબોધચિંતામણી ચો. જયશેખરસૂરિકૃત પંદરમા સૈકામાં રચાયું તેનો આસ્વાદ આ શતકના કવિઓને થતાં અનેક કાવ્યો ઉદ્ભવ્યાં. દા. ત. સુમતિરંગ કૃત સં. ૧૭૨૨માં અને ધર્મમંદિરકૃત સં. ૧૭૪૧માં પ્રબોધચિંતામણી રાસ લાભવર્ધને ૧૭૪૨માં, કુશલલાભ, (૨) એ સં. ૧૭૪૮માં અને ઉદયરત્ને તેમજ નેમિવિજયે કરેલા ધર્મબુદ્ધિ પાપબુદ્ધિ રાસ.

૯૮૨ ઐતિહાસિક સાહિત્ય—લબ્ધોદયે સં. ૧૭૦૭માં પદ્મિનીચરિત્ર, ૧૭૧૧માં ભાણુવિજયકૃત વિજયાણંદસૂરિ નિર્વાણસઝાય, કેસરકુશલે સં. ૧૭૧૬માં જગડુ પ્રબંધ રાસ, સં. ૧૭૨૦માં ખ. જિનસાગર સૂરિ પર સુમતિવલ્લભનો શ્રીનિર્વાણ રાસ, મેરૂવિજયે સં. ૧૭૨૧માં અને અભયસોમે ૧૭૨૯માં વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ, તે વર્ષ પછી સુરજીએ લીલાધર રાસ, ૧૭૨૧ પહેલાં હેમસૌભાગ્યે અને ૧૭૨૫ પછી તિલકસાગરે રાજસાગરસૂરિ નિર્વાણ રાસ, મેઘવિજયકૃત વિજયદેવનિર્વાણ રાસ ૧૭૨૯માં, ૧૭૩૭માં જ્ઞાનકીર્તિનો ગુરૂરાસ, ૧૭૩૯માં સુમતિવિજયની રત્નકીર્ત્તિ ચો., સં. ૧૭૪૧માં લક્ષ્મીરત્નકૃત ખેમ હડાલીઆનો રાસ, સં. ૧૭૪૨માં જિનહર્ષકૃત કુમારપાલ રાસ અને કીર્ત્તિસાગરસૂરિના શિષ્ય કૃત ભીમજી ચો., ૧૭૪૭ આસપાસ દીપસૌભાગ્યકૃત વૃદ્ધિસાગરસુરિ રાસ, ૧૭૫૬માં જિનહર્ષકૃત સત્યવિજય નિર્વાણ રાસ, ૧૭૬૨માં રામવિમલકૃત સૌભાગ્યવિજય નિર્વાણરાસ, ૧૭૬૯માં સુખસાગરનો વૃદ્ધિવિજય રાસ, સં. ૧૭૭૩માં જિનવિજય (૩) કૃત કર્પૂરવિજય રાસ, ૧૭૭૩ પછી રામવિજય (૧) કૃત વિજયરત્નસૂરિ રાસ, જિનેંદ્રસાગરકૃત વિજયક્ષમાસૂરિનો શલોકો, ૧૭૮૨માં ભાવપ્રભસૂરિકૃત મહિમાપ્રભ રાસ, ૧૭૮૬ પછી જિનવિજય (૩) કૃત ક્ષમાવિજય રાસ, ૧૭૮૮ પછી રામવિજય (૨) કૃત લક્ષ્મીસાગરસૂરિ રાસ, સં. ૧૭૯૩માં વલ્લભકુશલકૃત હેમચંદગણિ રાસ, ૧૭૯૫માં ઉદયરત્ન કૃત વિમલમેતાનો

શલોકો અને લાધાશાહ કૃત શિવચંદ રાસ, ૧૭૯૭માં પુણ્યરત્ન (૨) કૃત ન્યાયસાગર નિર્વાણ રાસ, ૧૭૯૮માં નિત્યલાભકૃત વિદ્યાસાગર સૂરિ રાસ તથા હરખચંદ કૃત માણેકદેવીનો રાસ તથા ૧૭૯૯ પછી ઉત્તમવિજયકૃત જિનવિજય નિર્વાણ રાસ.

૯૮૩ દાર્શનિક વિષયપર-દ્રવ્યાનુયોગ પર રાસ રચવાની પહેલ યશોવિજય ઉપાધ્યાયે દ્રવ્યગુણપર્યાય રાસ રચી કરી. 'રાસ' સામાન્યતઃ કથા ઉપર નાયકના યશોગાન કરવા અર્થે રચાતો—એ શબ્દ ત્યાં વપરાતો. તે સિવાયના વિષય પરત્વે રાસ એટલે રસમય શબ્દોમાં પદ્ય ઘટના એ અર્થમાં હવે વપરાયો. એવામાં માનવિજયકૃત નયવિચાર-સાત નયનો રાસ, હેમરાજકૃત સં. ૧૭૨૬ માં નયચક્ર રાસ રચાયા. ઉપદેશ અને અધ્યાત્મ વિષયે અનુવાદ રૂપે હીરમુનિએ સં. ૧૭૨૭ માં ઉપદેશ રત્નકોશ ચો. અને દેવચંદ્રે ૧૭૬૬ માં ધ્યાનદીપિકા ચો. અને સં. ૧૭૭૭ માં રંગવિલાસે અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ ચો. ની રચના કરી. દેવચંદ્ર તો ખરેખર અધ્યાત્મરસિક પંડિત હતા તેથી તેમની પ્રાયઃ સર્વ કૃતિમાં અધ્યાત્મ ઝળકે છે. નેમિદાસ શ્રાવકની સં. ૧૭૬૬ ની ધ્યાનમાલા સ્વતંત્ર કૃત છે.

૯૮૪ વૈદકના વિષયપર અત્યાર સુધી ગૂજરાતી ભાષામાં કોઇએ પદ્યમય રચના કરી નહોતી તે આ શતકમાં નયનશેખરે સં. ૧૭૩૬ માં યોગરત્નાકર ચો. રચીને કરી.

૯૮૫. તીર્થોના, તીર્થયાત્રાઓના ઇતિહાસ અને બનાવો નોંધવાની પણ જૈન મુનિઓએ કાળજી રાખી છે. આ શતકમાં તેના દાખલા તરીકે ૧૭૭૨ માં મહિમાસૂરિ કૃત ચૈત્ય પરિપાટી અને વિનીતકુશલ કૃત શત્રુંજય તીર્થમાલા, ૧૭૪૬ માં શીલવિજય કૃત તીર્થમાલા, સં. ૧૭૫૦ માં સૌભાગ્યવિજય (૨) કૃત તીર્થમાલા સ્ત૦, ૧૭૫૫ માં જ્ઞાનવિમલ કૃત તીર્થમાલા, ૧૭૭૧ માં જિનસુખ કૃત જેસલમેર ચૈત્યપાટી વગેરે. આ શતકના અંતમાં—સં. ૧૭૯૧માં શત્રુંજય પર છીપાવસહી નામની ટુંક છીપા (ભાવસાર) લોકોએ બનાવી.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

વિ૦ ૧૯ મું અને ૨૦ મું શતક.

अनंतविज्ञानविशुद्धरूपं निरस्तमोहादिपरस्वरूपम् ।
नरामरेंद्रैः कृतचारुभक्तिं नमामि तीर्थेशमनंतशक्तिम् ॥१॥
अनादिसंबद्धसमस्तकर्म-मलीमसत्वं निजकं निरस्य ।
उपात्तशुद्धात्मगुणाय सद्यो नमोऽस्तु देवार्यमहेश्वराय ॥२॥

—જેમનું વિજ્ઞાન અનંત છે,—સ્વરૂપ નિર્મલ છે, જેમણે મોહ આદિ પરના સ્વરૂપને દળેલું છે અને જેમની સુંદર ભક્તિ મોટા મોટા નરો અને અમરોએ કરી છે એવા અનંત શક્તિવાળા તીર્થંકરને નમું છું.

પોતાની અનાદિકાળથી બંધાયેલા સમસ્ત કર્મની મલીનતાને દૂર કરી જેમણે શુદ્ધ આત્મગુણ ગ્રહણ કરેલા છે, એવા દેવતાઓને પૂજવા યોગ્ય દેવાર્ય-મહાવીર પ્રભુને નમસ્કાર હો!

[ખ૦ જિનલાભસૂરિકૃત આત્મપ્રબોધ સં. ૧૮૩૩].

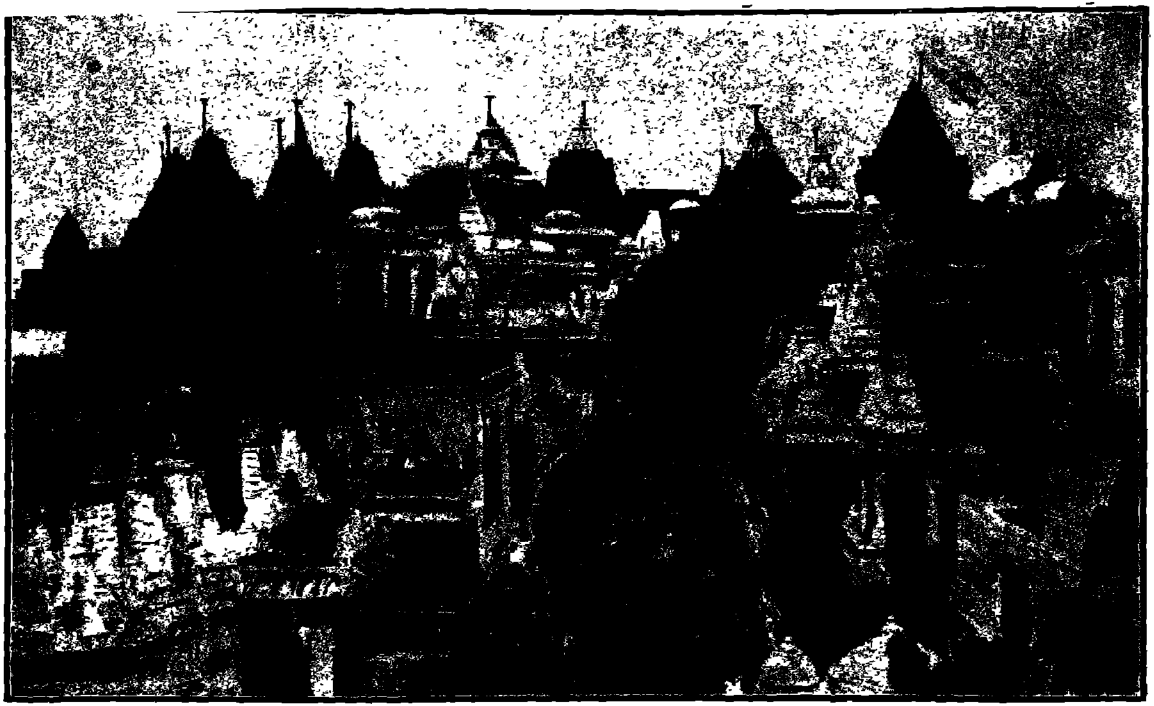
૯૮૬ શાંતિદાસ શેઠના પ્રસિદ્ધ વંશજો—શાંતિદાસ (જુવો પારા ૮૩૩-૮૩૪)ના લખમીચંદ ને તેના ખુશાલચંદ; સં. ૧૭૮૯ (હીજરી ૧૧૩૭)માં મરેઠાઓ અમદાવાદને લૂટવા આવેલા તે વખતે તેમણે વચમાં પડી ગાંઠના પૈસા આપી મરેઠાની ફોજોના મોરચા ઉઠાવી લેવરાવ્યા, તે ઉપરથી શહેરના મહાજનોએ એકત્ર થઇ તેને હમેશનો હક કરી આપ્યો કે જેટલો માલ શહેરના કાંટા ઉપર છપાય તે ઉપર સેંકડે ચાર આના તે શેઠ તથા તેમની ઓલાદને આપતા રહીશું, આ હકને બદલે હાલ પ્રેમાભાઇના સમયથી સરકારી તીજોરીમાંથી રૂા. ૨૧૩૩ નગરશેઠને મળે છે. આ વરસમાં બાદશાહી ફરમાનથી ખુશાલચંદ શેઠ અમદાવાદના નગરશેઠ ઠર્યા અને શહેરનાં મોટાં મહાજનોએ તેમને નગરશેઠ માન્યા. આ કુટુંબ લોકહિતાર્થ બુદ્ધિ અને ધન વિશેષે જૈન ધર્મને પુષ્ટિ કરવી એથી

નામાંકિત થયેલું તેથી તેના મુખીને સઘળા વેપારીઓએ મળીને નગરશેઠનું માન આપેલું તે પ્રસંગે પ્રસંગે શહેરના લોકના મુખી છે અને જૈન સંઘના તે હમેશ વડા છે તે અત્યાર સુધી વંશપરંપરા ચાલુ છે. ગાયકવાડોએ પણ પાલખી, છત્રી, મસાલ ને વર્ષે રૂ. એક હજાર એટલો હક કરી આપ્યો. (ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ) ખુશાલચંદના નથુશા, જેઠમલ અને વખતચંદ એ ત્રણ પુત્રો. વખતચંદ શેઠ પ્રતાપી હતા. સં. ૧૮૨૨માં દામાજીએ પાટણ મુસલમાનો પાસેથી લઇ લીધું ને ત્યારથી ગાયકવાડના તાબામાં છે. તેમના સમયમાં ગુજરાતમાં ગાયકવાડ, પેશ્વા અને અંગ્રેજ કંપની એ ત્રણેનું રાજ્ય થયું હતું. દીલ્હીના પાતશાહનું તો માત્ર નામજ હતું. સં. ૧૮૬૪ મા પોતે શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો, કેટલીક પ્રતિષ્ઠા કરી. ૧૮૬૮ માં આ નગરશેઠના મુખીપણા નીચે અમદાવાદના શહેરીઓએ અરજ કરતાં એવો સરકારી હુકમ થયો કે માત્ર કન્યા મૂકી કોઇપણ ગુજરી જાય, તો તેની મિલ્કતમાં ડખલ ન કરતાં તે તેની કન્યાને જ્યાંસુધી તેને સંતાન થાય ત્યાંસુધી વારસદાર ગણવી આ બાબતનો ગૂજરાતી ભાષામાં કરેલો હુકમ અમદાવાદના ત્રણ દરવાજા પરના શિલાલેખમાં કોતરેલો છે.[૫૩૯] વખતચંદ શેઠને ગાયકવાડ સાથે ઘણો ગાઢ સંબંધ હતો. સ્વ૦ સં. ૧૮૭૦. તેના પુત્ર હેમાભાઇ થયા. સં. ૧૮૭૪ માં અમદાવાદ અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં સંપૂર્ણ આવ્યું. હેમાભાઇએ ઘણી સાર્વજનિક સખાવતો કરી. અમદાવાદમાં અંગ્રેજી

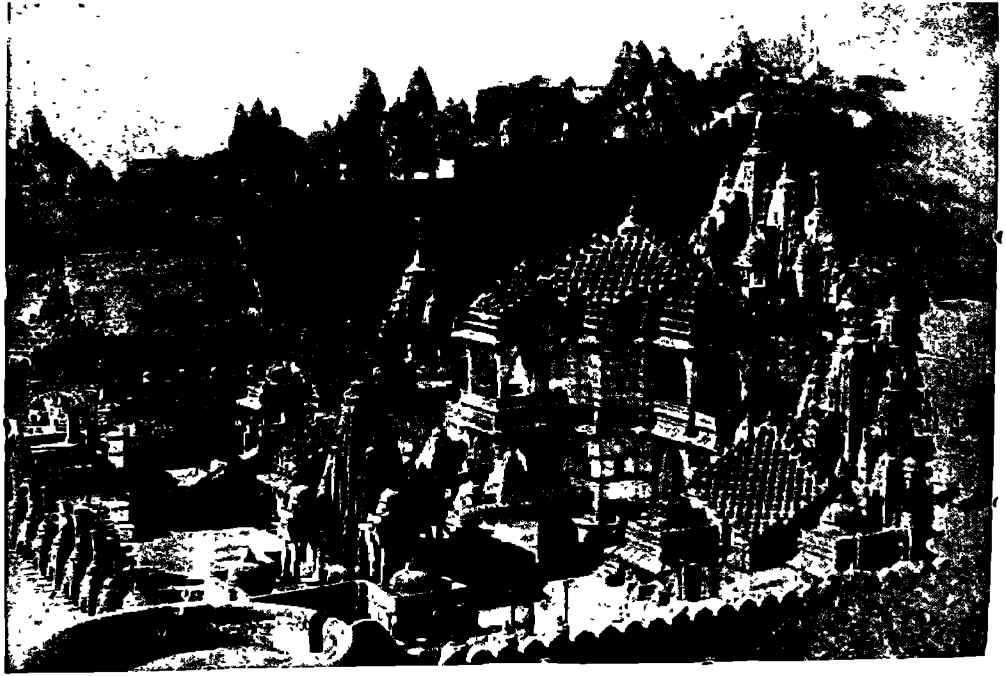
---

૫૩૯ જુઓ મુંબઈ રો. એ. સો. નું જર્નલ વૉ. ૧૯ અં. ૫૩ સને ૧૮૯૭ પૃ. ૩૪૮-લેખ નામે Inscription on the 'Three Gateways'–Ahmedabad. તેમાં આ લેખ અંગ્રેજી ભાષાંતર સહિત આપેલ છે, ને તે ઉપરાંત તેમાં ઉલ્લેખેલ વ્યક્તિઓની ઓળખાણ અને શાંતિદાસ શેઠનું વંશવૃક્ષ તથા વંશજોનાં ટુંક વૃત્તાંત પણ આપેલ છે. આ બધા વંશજોનાં વિશેષ વૃત્તાંત માટે જુઓ મારો 'જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા' ગ્રંથમાં મારી લખેલ સમાલોચના તથા નિવેદન; વળી જુઓ 'ગુજરાતનું પાટનગર-અમદાવાદ.'

નિશાળ, હેમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટ નામની પુસ્તકશાળા, સંગ્રહસ્થાન, કન્યાશાળા અને એક હૅસ્પિટલ વગેરે પ્રજા ઉપયોગી કામો તેમની સહાયથી થયા છે. સં. ૧૯૦૪ માં જન્મ પામેલ 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી'ને પણ સારી મદદ આપી. ગૂજરાત કૉલેજ કરવામાં દશ હજાર રૂ. આપ્યા. ત્યાંની શહેર-સુધરાઈ માટે સારો પરિશ્રમ લીધો. શત્રુંજય પર સવા ત્રણ લાખ રૂ. ખરચી ઉજમબાઈની ટુંક-નંદીશ્વરની ટુંક બંધાવી પોતાની ટુંક સં. ૧૮૮૨ માં ત્યાં બંધાવી. સં. ૧૮૮૬ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ઘણે ઠેકાણે ધર્મશાળા બંધાવી. ગાયકવાડે રાંચરડા ગામ બક્ષીસ કર્યું. તેની ઉપજમાંથી અમુક રકમ ઘોડાં ઢોર અર્થે કાઢેલી છે, ને તે ગામ તેમના વંશજોના તાબામાં હજુ સુધી છે. સ્વ૦ સં. ૧૯૧૪. તેમના પુત્ર પ્રેમાભાઇ—તેઓ પણ એક પ્રખ્યાત વ્યક્તિ હતા. સં. ૧૯૦૫ માં શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો હતો. તેમણે અમદાવાદની હઠીસિંગ-પ્રેમાભાઈ હૉસ્પિટલમાં (સિવિલ હૉસ્પિટલ)માં બાવીસ હજાર દોઢસો, હેમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના મકાન માટે સાત હજાર પચાસ, ગૂજરાત કૉલેજના ફંડમાં દશ હજાર, મુંબઇની ગ્રાંટ મેડિકલ કૉલેજમાં સુવર્ણ ચાંદ માટે અઢારસો, વિક્ટોરિયા મ્યુઝિયમમાં તેરસો પચાસ, મુંબઈની વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સમાં દશ હજાર, ગુ. વ. સોસાયટી ફંડમાં બે હજાર આપવા ઉપરાંત સં. ૧૯૩૪ ના દુકાળમાં વીસ હજાર, ને છ સ્થળે ધર્મશાળાઓ બંધાવવા ત્રેવીસ હજાર એમ કુલ લાખેક રૂ. ની સખાવત કરી. તેમના નામથી 'પ્રેમાભાઇ હૉલ' અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ છે. શત્રુંજય પર પાંચ લાખ ખર્ચી દેરાસર અને પાલીતાણામાં ધર્મશાળા બંધાવેલ, વળી કેશરીયાજી, પંચતીર્થના સંઘ કાઢ્યા. સર્વ તીર્થ સ્થળોનું રક્ષણ ને વહીવટ કરવા માટે આણંદજી કલ્યાણજી નામની પેઢીની સ્થાપના કરી ને તેના કાયદા તથા બંધારણ તેમના સમયમાં થયાં. સ્વ. ૧૯૪૩. તેમના પુત્ર મણિભાઇ. પછી ચીમનભાઈ લાલભાઈ નગરશેઠ થયા પછી કસ્તુરભાઇ મણિભાઈ હાલ વિમલભાઇ મયાભાઇ નગરશેઠ છે.

શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરો. પૃ. ૬૭૨. [શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહાર, કલકત્તાના સૌજન્યથી]

શત્રુંજય પર શેઠ મોતીશાની ટૂંક. પૃ. ૬૭૪. [બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેના સૌજન્યથી.]

૯૮૭ આ ૧૯ મા શતકમાં દુકાળો પડયા તેમજ મોંઘવારી બહુ રહી. મોટા દુકાળમાં સં. ૧૮૦૩ (તિલોતરો,) ૧૮૪૭ (સુકતાળુ), સં. ૧૮૬૯ (અગણોતરો) હતા. ઉંદર આદિના ઉપદ્રવો પણ થયા. એકંદરે આ શતક બહુ ખરાબ ગયું.

૯૮૮ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સ્થાપક સ્વામી સહજાનંદ સ્વામી (જન્મ સં. ૧૮૩૭) એ આ ૧૯ મા શતકમાં ગુજરાત કાઠીયાવાડમાં ખાસ કરી કાઠી, કડીઆ વગેરે કારીગર વર્ગમાં પોતાના વૈરાગ્ય બળે લોકને નીતિનો સચોટ બોધ દીધો. ગઢડા, મૂળી ને વડતાલ તેનાં ધામ થયાં. સ્વર્ગવાસ સં. ૧૮૮૬.[૫૪૦]

૯૮૯. સં. ૧૮૧૮ માં રઘુનાથના શિષ્ય ભીખમજીએ તેરાપંથ કાઢયો. ૧૮૪૩ માં શત્રુંજય પર પ્રેમચંદ મોદીની ટુંકની સ્થાપના, ૧૮૬૧ માં શત્રુંજય પર સુરતી ઇચ્છાભાઇ શેઠે ઇચ્છા કુંડ બંધાવ્યો. ૧૮૮૬ માં ત્યાં અદબદજી (અદ્‌ભુતજી—આદીશ્વર પ્રભુ) ની મોટી પ્રતિમા કોતરાવી, શા. ધર્મદાસે મંદિર બંધાવ્યું.

૯૯૦. સં. ૧૮૯૧ માં જેસલમેરથી બાફણા ગોત્રના ગુમાનચંદના બહાદરમલ આદિ પાંચ પુત્રોએ શત્રુંજયનો મોટો સંઘ કાઢયો, અને વચમાં પંચતીર્થી, બાંભણવાડ, આબુ, જીરાવલા, તારંગા, શંખેશ્વર, પંચાસર, ગિરનાર વગેરેની તીર્થયાત્રા કરીને મહાતીર્થ શત્રુંજયની યાત્રા કરી. તેમાં ૨૩ લાખ રૂ. ખર્ચ્યા. આ કાર્ય ઉપરાંત ધુલેવા—કેસરીયાજીનાં બારણાં, નોબતખાનાં કરાવી તથા ધ્વજદંડ ચડાવ્યો ને એક લાખ રૂ. ખર્ચ્યા. ઉદયપુરમાં મંદિર વગેરે અનેક સ્થળે ધર્મસ્થાન કરાવ્યાં, પુસ્તકોનો ભંડાર કરાવ્યો; ભગવતીજી સૂત્ર સાંભળી તેમાંના દરેક ગૌતમ પ્રશ્ન દીઠ બે મોતી આપ્યાં, કોટામાં બંદિવાનોને છોડાવ્યા. (જૈ. સા. સં. ૧, ૨ પૃ. ૧૦૭ 'જેસલમેર કે પટવોં કે સંઘકા વર્ણન' લેખ). આ બાફણા ગોત્રના વંશજ સીરેમલજી બાફણા ઈંદોરમાં દિવાન—પ્રધાનમંત્રી છે.

---

૫૪૦ વિશેષ માટે જુઓ પુસ્તક નામે 'સહજાનંદ સ્વામી અથવા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય' લેખક રા. કિશોરલાલ મશરૂવાળા પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર—અમદાવાદ.

૯૯૧ મુંબઇના પ્રસિદ્ધ શેઠ **મોતીશાહે** (મોતીચંદ અમીચંદ જન્મ સં. ૧૮૩૮ સ્વ. સં. ૧૮૯૨) મુંબઇમાં ભાયખલાના મંદિરમાં સં. ૧૮૮૫ માગશર શુ. ૬ શુક્રે આદીશ્વરની પ્રતિમા પધરાવી તથા મુંબઇમાં પાંજરાપોળ સં. ૧૮૯૦ માં સ્થપાઇ તેમાં આ શેઠે જબરો ફાળો આપ્યો. પાલીતાણામાં સં. ૧૮૮૭ માં ધર્મશાળા બાંધી. શત્રુંજય તીર્થ ઉપર સં. ૧૮૮૮ માં આરંભ કરી કુંતાસરની ખીણ-ખાડ પુરી તે પર મધ્યમાં મોટું મંદિર બંધાવ્યું, પ્રતિમાની અંજન-શલાકા કરી. ત્યાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થવાથી તેમના પુત્ર ખીમચંદે સં. ૧૮૯૩ માં પ્રતિષ્ઠા કરી. આ 'મોતીશાની ટુંક' કહેવાય છે. તેમાં ૭ લાખ રૂ. ખર્ચાયા. (જુઓ વીરવિજયકૃત મોતીશાના ઢાળીયાં આદિ કૃતિઓ) આ વર્ષમાંજ અમદાવાદના શેઠ **સાકરચંદ પ્રેમચંદે** ત્યાં ત્રણ મોટાં મંદિર અને નાની દેરીઓ બંધાવી કે જેને 'સાકર-વસહી' યા 'સાકરચંદની ટુંક' કહેવામાં આવે છે. વળી ઘોઘાના શેઠ **બાલાભાઈ** ઉર્ફે દીપચંદ કલ્યાણજીએ તે વર્ષમાં મોતીશાની ટુંકમાં 'બાલાભાઈ ટુંક' બંધાવી. વિશેષમાં આ વર્ષમાં અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ શેઠ **હઠીસિંહ** કેસરીસિંહે બિંબ પ્રતિષ્ઠા માટે અંજનશલાકા કરાવી બાવન જિનાલયવાળો ભવ્ય પ્રાસાદ અમદાવાદના દિલ્હી દર-વાજા બહાર બંધાવ્યો,[૫૪૧] પણ તે પૂર્ણ થયા પહેલાં તે શેઠ સ્વર્ગસ્થ થવાથી તેમના ધર્મપત્ની **હરકોર** શેઠાણીએ સં. ૧૯૦૩ માં તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. (જિ. ૨, નં. ૫૫૬). આ વિશાલ મંદિર અમદા-વાદમાં એક જોવા લાયક સુંદર કારીગિરીના નમુના રૂપ છે. તેમાં

૫૪૧ 'આ દહેરૂં પ્રેમચંદ સલાટે સણગારની મોટામાં મોટી દોલતે પૂરૂં કીધું છે. કોતરકામ ઉતરવું છે, શિલ્પધાટી સ્વચ્છ નથી, પણ કામ એવું તવંગર છે કે જે કાળમાં જૈન શિલ્પનો ઉત્કર્ષ હતો તે કાળના જેવુંજ (છે) ને તે ઉપરથી જણાય છે કે હજી પણ ગૂજરાતમાંથી બાંધવાનો ને પથ્થર કાપવાનો હુન્નર ગયો નથી × વળી તેમાં જે પીતળના પડદા છે તે જોતાં જણાય છે કે અમદાવાદની તે કારીગિરીએ પોતાનો જૂનો હુન્નર હજુ ખોયો નથી. (ગૂજરાત સર્વસંગ્રહ પૃ. ૪૨૫, ૪૩૮).

શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ. અમદાવાદ સ્વ. સં. ૧૯૦૧ પારા ૯૯૧. પૃ. ૬૭૪.
[ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદના સૌજન્યથી.]

હઠીસિંહનું દેહેરૂં – અમદાવાદ સં. ૧૯૦૩ પારા ૯૯૧ પૃ. ૬૭૪
[શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદ ના સૌજન્યથી.]

દશલાખ રૂ. ખર્ચ થયો. સં. ૧૯૦૮ માં ઉક્ત હરકોર શેઠાણીએ શત્રુંજયનો સંઘ અમદાવાદથી કાઢયો.

૯૯૨ સં. ૧૯૦૫ માં કચ્છ જખૌમાં શા જીવરાજ રત્નસિંહે ત્રણ લાખકોરી ખર્ચી પુસ્તકોનો ભંડાર કરાવ્યો. સં. ૧૯૨૦ માં કચ્છ નલીઆના દશા ઓસવાળ જ્ઞાતિના શેઠ નરસિંહ નાથા નાગડાએ શત્રુંજયનો સંઘ કાઢી ત્યાં ચંદ્રપ્રભનું ચૈત્ય કરાવ્યું ને પાલીતાણામાં એક મોટી ધર્મશાળા બંધાવી. મુંબઈનું અનંતનાથજીનું દહેરૂં તથા મહાજનવાડી પણ તેમનેજ આભારી છે. (જુઓ વિશેષમાં કચ્છી દ. ઓ. પ્રકાશ પુ. ૪ ભાદ્રપદ ૧૯૮૪ના અંકમાં 'નાગડા ગોત્રની ઉત્પત્તિ' એ લેખ) આજ જ્ઞાતિના કચ્છ કોઠારાના શેઠ કેશવજી નાયકે મુંબઇમાં ઘણી દોલત વેપારમાં મેળવી અંજનશલાકા કરી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢી ત્યાં સં. ૧૯૨૧માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી (જિ. ૨ નં. ૩૨ અ). તે ઉપરાંત સં. ૧૯૨૯ થી ૩૨–એ સાડા ત્રણ વર્ષમાં ગિરિનાર તીર્થ પરનાં દેરાસરો વગેરે જીર્ણ થયાં હતાં તેને સમરાવી ઉદ્ધાર કર્યો ને તેમાં ૪૫ હજાર રૂ. ખર્ચ્યા (જુઓ ત્યાં વસ્તુપાલ તેજપાલના દેરાસરના વંડાના દરવાજા પાસેની ભીંતમાં હાલ ચોડેલો લેખ). આ શેઠે શા. ભીમશી માણેકના ધર્મપુસ્તકો મુદ્રિત કરાવી પ્રકટ કરવાના પ્રયત્નમાં ઘણી દ્રવ્યસહાય કરી હતી. સં. ૧૯૩૦–૩૨ માં ભોંયણી તીર્થની સ્થાપના થઈ. જે શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદે જમાનો સમજી પાશ્ચાત્ય કેળવણી માટે તેમજ અન્ય ધર્માદાય કાર્યો માટે લગભગ કરોડ રૂ.ની સખાવત કરી તેમનું ટુંક વર્ણન હવે પછી આવનાર છે.

૧૯મા શતકનું સાહિત્ય.

૯૯૩ **૧૯ સદીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં** બહુ ગ્રંથો રચાયા નથી. જે કંઇ રચાયા છે તેની નોંધ લઇશું. સં. ૧૮૦૪ માં આં. ઉદયસાગર સૂરિએ સ્નાત્ર પંચાશિકા (કાં. વડો), સં. ૧૮૦૭માં ખ. ક્ષેમકીર્ત્તિ-શાખાના શાંતિહર્ષ–જિનહર્ષ–સુખવર્ધન અને દયાસિંહ–અભયસિંહના શિષ્ય રૂપચંદ્ર અપરનામ રામવિજયે જિનલાભસૂરિ રાજ્યે જોધપુરમાં રામસિંહના રાજ્યમાં ગૌતમીય મહાકાવ્ય ૧૧ સર્ગમાં (પ્ર૦ ચંદ્રસિંહ

સૂરિ ગ્રંથમાલા નં. ૧), સં. ૧૮૦૪ માં મયાચંદ્રે પોરબંદરમાં જ્ઞાનક્રિયા-વાદ (વે. નં. ૧૬૦૭), સં. ૧૮૧૪ (૭)માં ઉક્ત ખ૦ રામવિજય ગણિએ જિનલાભ સૂરિની આજ્ઞાથી ગુણમાલા પ્રકરણ [પી. ૨ નં. ૨૯૦, મુદ્રિત, વિવેક. ઉદે.), સં ૧૮૨૨માં ત૦ વિનીતસાગર ગણિ-ધીરસા-ગર શિષ્ય કૃત્તેન્દ્રસાગર ગણિએ ૧૩૯ શ્લોકમાં હોલીરજઃ પર્વ કથા (વે. નં. ૧૭૯૨), અને સં. ૧૮૩૩માં ખ. જિનલાભસૂરિએ આત્મપ્રબોધ કે જેનો પ્રથમાદર્શ ક્ષમાકલ્યાણે લખ્યો (બુહ. ૪, નં. ૧૨૮ પ્ર. આ. સભા)ની રચના કરી.

૯૯૪ આ શતકમાં થયેલા તપાગચ્છના વિજયલક્ષ્મીસૂરિએ ઉપ-દેશપ્રાસાદ નામનો ગ્રંથ ૩૬૦ વ્યાખ્યાનમાં રચ્યો છે (પ્ર. જૈ. ધ. સભા બુહ. ૨.) પદ્મવિજય ગણિએ જયાનંદ ચરિત્રને સંસ્કૃત ગદ્યમાં અવતાર્યું છે (ખેડા ભં.) અને ખરતરગચ્છના ક્ષમાકલ્યાણ ઉપાધ્યાય થયા કે જે ખ. જિનલાભસૂરિના શિષ્ય અમૃતધર્મના શિષ્ય હતા. તેમણે સં. ૧૮૨૯ થી ૧૮૬૯ ના ગાળામાં અનેક ગ્રંથોના દોહનરૂપે સાદી ભાષામાં વિવરણ કરેલ છે. તેમના ગ્રંથો એ છે કે ગૌતમીયકાવ્ય વ્યાખ્યા, સં. ૧૮૩૦ માં ખરતગચ્છ પટ્ટાવલી, સં. ૧૮૩૫માં ચાતુ-ર્માસિક-હોલિકા આદિ દશ પર્વ કથા (વે. નં. ૧૭૩૪), સં. ૧૮૩૯ માં જેસલમેરમાં યશોધર ચરિત (ગુ. પોથી ૧૦), ૧૮૪૭માં મકસુદા-બાદમાં સૂક્ત મુક્તાવલી વૃત્તિ, સં. ૧૮૫૦માં વીકાનેરમાં જીવ વિચાર પર વૃત્તિ (વે. નં. ૧૬૨૨), સં. ૧૮૫૧માં પ્રશ્નોત્તર સાર્ધ શતક (કાં. વડો.), સં. ૧૮૫૪માં તર્કસંગ્રહ ફક્કિકા, સં. ૧૮૬૦માં જેસલ-મેરમાં અક્ષયતતીયા અને પર્યુષણ અષ્ટાન્હિકા વ્યાખ્યાન (ગુ.) અને તેજ વર્ષમાં વીકાનેરમાં મેરૂત્રયોદશી વ્યાખ્યા અને સં. ૧૮૬૯માં શ્રીપાલચરિત્ર વ્યાખ્યા યોજેલ છે. તે અરસામાં યોજાયેલા તેમના અન્ય ગ્રંથો નામે પરસમયસાર વિચાર સંગ્રહ, વિચાર શતક બીજક, સમરાદિત્ય ચરિત, સૂક્ત રત્નાવલી વૃત્તિ આદિ છે (જુઓ જેસ૦ પ્ર૦ ૪૨, ૫૫). ભાષા સાહિત્યમાં તેમણે જૂની ગૂજરાતીમાં ગદ્ય રૂપે શ્રા-વકવિધિ પ્રકાશ નામનો ગ્રંથ ગુંથ્યો છે, કે જેમાં જિનપ્રભસૂરિકૃત વિધિ-

પ્રપા, ખ. તરૂણપ્રભનો ષડાવશ્યક બાલાવબોધ, સામાચારી શતક, જીન્દારૂ વૃત્તિ, આચાર દિનકર, જિનપતિસૂરિના સામાચારી પત્ર, શિવનિધાન ઉપાધ્યાય કૃત લઘુ વિધિપ્રપા વગેરે ગ્રંથોની સહાય લીધી છે (બાલચંદ્ર યતિ ભં. કાશી).

૯૯૫ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીજા ગ્રંથોમાં સં. ૧૮૬૮માં જેસલમેરમાં મૂલરાજ રાજ્યે ખ. જિનકીર્તિએ મૂલપ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃત ગદ્યમાં ૪ પ્રસ્તાવમાં યોજેલ શ્રીપાલચરિત્ર (ગુ. પોથી નં. ૧૫, વે. નં. ૧૭૮૨), સં. ૧૮૭૭માં બંગાલના વાલૂચરમાં લું. હરચંદ-રૂપ શિષ્ય કેશવે ગદ્યમાં શ્રીપાલચરિત્ર (ગુ. નં. ૬૧-૧), ૧૮૮૧માં ઉક્ત ક્ષમાકલ્યાણના શિષ્ય ઉમેદચંદ્રકૃત પ્રશ્નોત્તર શતક (વિવેક. ઉદે.), સં. ૧૮૮૨માં ઉક્ત પદ્મવિજયના શિષ્ય રૂપવિજયકૃત પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર (મોહન૦ સુરત), સં. ૧૮૯૭માં ભટ્ટારક પદ પ્રાપ્ત કરનાર ખરતર જિનહેમસૂરિના શિષ્યે રચેલ સિદ્ધાન્ત રત્નાવલી (પી. ૪, ૧૨૫) અને સં. ૧૮૯૯માં ખ. સમયસુન્દર ગણિના સંતાનીય કીર્તિવર્ધન-અમરવિમલ-અમલચંદ્ર-ભક્તિવિલાસ-જયરત્ન શિષ્ય કસ્તૂરચંદ્રે જયપુરમાં જિનહેમસૂરિ રાજ્યે જ્ઞાતાસૂત્ર પર કરેલી ટીકા (કાં. વડો.) છે. ત્યાર પછી સં. ૧૯૩૦માં બાલચંદ પાઠક અને ઋદ્ધિસાગરે ખ. જિનમુક્તિસૂરિ રાજ્યે નિર્ણય પ્રભાકર નામનો ગ્રંથ સં.માં રચેલ મળે છે (કાં. વડો.)

૯૯૬. **ગૂજરાતી કવિઓમાં**—ઉત્તમવિજય (૧૭૯૯-૧૮૧૩), ઉદયસાગર ૧૮૦૨, ભક્તિવિજય ૧૮૦૩, મતિરત્ન ૧૮૦૪, ચેતનવિજય ૧૮૦૫, જેમલ ૧૮૦૭, નેમવિજય બીજા ૧૮૦૭-૧૮૨૧, રત્નવિજય ૧૮૦૮, મહાનંદ ૧૮૦૯-૧૮૪૯, વૃદ્ધિવિજય ૧૮૦૯, રત્નસાગર તથા લબ્ધિવિજય ૧૮૧૦, સૌભાગ્યસુંદર ૧૮૧૧, રામવિજય ત્રીજા ૧૮૧૪, દેવરત્ન બીજા તથા મયાચંદ ૧૮૧૫, માણિક્યસાગર તથા અમૃતસાગર ૧૮૧૭, ભૂધર ૧૮૧૭-૨૦ પદ્મવિજય ૧૮૧૭-૧૮૫૮, મયારામ ૧૮૧૮, ફતેચંદ ૧૮૧૯, ઉદયકમલ અને વાનોશ્રાવક ૧૮૨૦, સુમતિપ્રભ સૂરિ, સુજ્ઞાનસાગર, ગુલાલ તથા દેવવિજય ૧૮૨૧, આલમચંદ તથા શોભાચંદ ૧૮૨૨, દર્શન-

સાગર ૧૮૨૪, ક્ષેમહર્ષ ૧૮૨૫ પહેલાં, રઘુપતિ તથા કવિયણ ૧૮૨૫, દેવીદાસ ૧૮૨૭, વિજયલક્ષ્મીસૂરિ ૧૮૨૭–૩૪, ભાણવિજય ૧૮૩૦, રત્નવિમલ ૧૮૩૨–૩૯, રાયચંદ ૧૮૩૩–૪૧, ઉત્તમવિજય ૧૮૩૪, કાંતિવિજય તથા માલસિંહ ૧૮૩૫, લાલચંદ બીજા ૧૮૩૭, ખેમવિજય ૧૮૩૯, અમૃતવિજય ૧૮૩૯–૪૦, દીપમુનિ તથા મકન (મુકુંદ મોનાણી) શ્રાવક ૧૮૪૦–૪૮, ઋષભસાગર ૧૮૪૦ (?) ઉદય ઋષિ ૧૮૪૧, ગુલાબવિજય ૧૮૪૬, ક્ષમાકલ્યાણ ૧૮૪૮–૫૬, રંગવિજય ૧૮૪૯–૫૦, ફત્તેંદ્રસાગર ૧૮૫૦, લખમીવિજય ૧૮૫૬ પછી, રૂપમુનિ ૧૮૫૬–૮૦, માનવિજય (૪) ૧૮૫૭, વીરવિજય ૧૮૫૭–૧૯૦૮, પ્રેમમુનિ (૨) ૧૮૫૮, દીપવિજય (કવિરાજ બહાદુર) ૧૮૫૯–૧૮૮૬, રામવિજય તથા રામચંદ્ર ૧૮૬૦, જ્ઞાનસાર ૧૮૬૧, રૂપવિજય ૧૮૬૧–૧૯૦૦, હરજશ ૧૮૬૪, અવિચલ ૧૮૬૯ પહેલાં, તેજવિજય ૧૮૭૦, ક્ષેમવર્દ્ધન ૧૮૭૦–૭૯, વિવેકવિજય ૧૮૭૨, સૌભાગ્યસાગર ૧૮૭૩, ઋષભવિજય ૧૮૭૭–૮૬, ઉત્તમવિજય (૨) ૧૮૭૮–૭૯, લાલવિજય (૨) ૧૮૮૧, કૃષ્ણવિજય શિ૦ ૧૮૮૫, અમીવિજય ૧૮૮૯, ક્ષેમવિજય અને સવરાજ ૧૮૯૨, ધર્મચંદ્ર ૧૮૯૬, ઉદયસોમ ૧૮૯૮ સાંપડે છે.

૯૯૭. ગૂ. કવિઓ ૧૮મા શતક કરતાં આ શતકમાં ઘણી ઓછી સંખ્યામાં છે. આ પૈકી પદ્મવિજયના વૃત્તાંત માટે જુઓ તેમના સંબંધી રાસ (પ્ર૦ મારો જૈન ઐ. રાસમાળા નામનો ગ્રંથ), વિજયલક્ષ્મીસૂરિ માટે જુઓ તેમના સંબંધી સઝાય (પ્ર૦ ત્યાંજ), વીરવિજય માટે જુઓ તેમના પરનો રાસ (જૈન ઐ૦ ગૂર્જર કાવ્ય સંચય) તથા રા. ગિરધરલાલનો 'પંડિત વીરવિજયજીનો ટુંકો પ્રબંધ (જૈન યુગ, પુ. ૪, પૃ. ૧૩૨), અને જ્ઞાનસાર માટે જુઓ તેના પર લેખ જૈ. શ્વે. કૉ. હેરૅલ્ડ સને ૧૯૧૦ પુ. ૯–૧૦. પૃ. ૩૪૩ તથા સને ૧૯૧૩નું પુ. ૧૦ પૃ. ૨૦૯). વીરવિજય તે જૈનોનો દયારામ છે. દયારામે શૃંગારિક કવિતા ગરબીમાં ગાઈ છે, જ્યારે ગરબી જેવાં ગીતો, પૂજા આદિમાં વીરવિજયે રચેલાં છે. વિશેષમાં વીરવિજયે મોટા મોટા રાસો પણ રચ્યા છે. દરેક નવીન ઢબની ગરબી કે એવી ચીજ સાંભ-

ળતા એટલે તે રાહમાં પોતે લાલિત્યભર્યાં કાવ્યો રચતાં. તેમાંથી અનેક ઉર્મીગીતો (lyrics) મળશે.

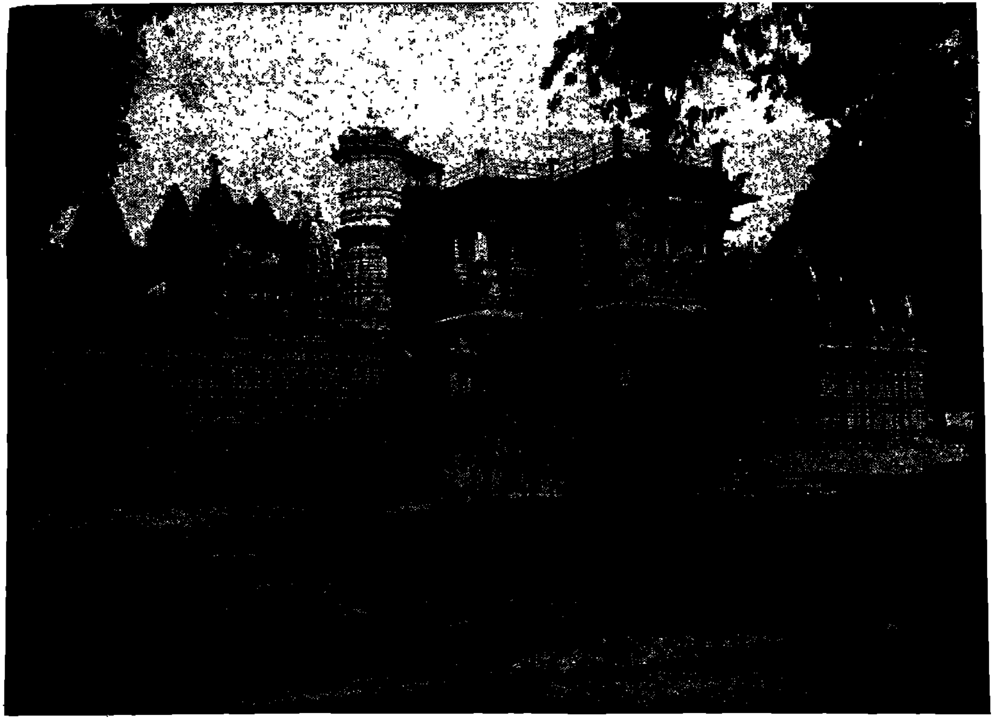
૯૯૮. આ શતકમાં **લોકકથા સાહિત્યમાં** ગૂજરાતી ભાષામાં સં. ૧૮૨૫ પહેલાં ક્ષેમહર્ષે ચંદનમલયાગિરિ ચો૦, ભાણવિજયે સં. ૧૮૩૦માં વિક્રમ પંચદંડ રાસ, ઋષભસાગર બીજાએ સં. ૧૮૪૦ માં (વિદ્યાવિલાસ પવાડા પરથી) વિનયચટ રાસ, લાં. રૂપમુનિએ સં. ૧૮૮૦માં વિક્રમરાજાના સમયમાં મૂકેલા અંબડ પર રાસ (કે જેમાં વિક્રમનાં પરાક્રમ પંચ દંડ વગેરેની અદ્દભુત વાતો છે) મળી આવે છે. **ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં** સં. ૧૮૦૨માં ઉદયસાગરે અને સં. ૧૮૧૭માં માણિક્યસાગરે આં. કલ્યાણસાગરસૂરિપર રાસ, વાના-શ્રાવકે સં. ૧૮૨૦માં વિબુધવિમલસૂરિ રાસ, કવિયણે સં. ૧૮૨૫માં દેવચંદ્રજી પર દેવવિલાસ, પદ્મવિજયે સં. ૧૮૨૮માં ઉત્તમવિજય નિર્વાણ રાસ, રંગવિજયે સં. ૧૮૪૯માં પ્રતિષ્ઠાકલ્પ સ્તવન, લક્ષ્મીવિજયે સં. ૧૮૫૧ પછી ઢુંઢિયા ઉત્પત્તિ, રૂપવિજયે સં. ૧૮૬૨ માં પદ્મવિજય નિર્વાણ રાસ તથા સં. ૧૯૦૦માં વિમલમંત્રી રાસ, અવિચલે સં. ૧૮૬૯ પહેલાં ઢુંઢક રાસ, તેજવિજયે સં. ૧૮૭૦ માં ધુલેવા કેસરીઆજીનો રાસ, ક્ષેત્રવર્દ્ધને સં. ૧૮૭૦માં શાંતિદાસ અને વખતચંદશેઠનો રાસ, ઉત્તમવિજયે સં. ૧૮૭૮માં ઢુંઢક રાસ, 'કવિ બહાદુર' દીપવિજયે સુરત ખંભાત જંબૂસર ઉદયપુર ચિતોડ (?) એ પાંચ શહેરપર ગજલો સં. ૧૮૭૭માં તથા તે વર્ષમાં મોટો સોહમકુલ પટ્ટાવલી રાસ, અને વીરવિજયે સં. ૧૮૬૦માં સ્વગુરૂ શુભવિજય પર શુભવેલી, સં. ૧૮૯૩માં મોતીશા શેઠનાં ઢાળીઆં, સં. ૧૯૦૩ માં હઠીસિંહની અંજનશલાકાનાં ઢાળીયાં, સં. ૧૯૦૫માં સિદ્ધાચલ ગિરિનાર સંઘ સ્ત૦, તથા સં. ૧૯૦૮માં હરકુંઅર સિદ્ધક્ષેત્ર સંઘ સ્ત૦, વગેરે કરેલી રચનાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે.

૯૯૯. ગૂ૦ **ગદ્ય સાહિત્યમાં** સં. ૧૮૦૧માં તત્ત્વહંસે ભુવનભાનુ ચરિત્રપર, સં. ૧૮૦૩માં (વિજયસિંહસૂરિ–ગજવિજય–ગુણવિજય અને હિતવિજય–જ્ઞાનવિજય શિ૦) જીતવિજયે (જીવવિજયે) કર્મ ગ્રંથ પર, સં. ૧૮૦૫માં (ખ૦ હર્ષવિશાલ–જ્ઞાનસમુદ્ર–જ્ઞાનરાજ–લબ્ધોદય-

દાનસાગર શિ૦) રત્નધીરે ભુવનદીપકપર, સં. ૧૮૧૩માં વિબુધવિમલસૂરિએ સ્વરચિત સમ્યક્ત્વ પરીક્ષાના સંસ્કૃત પદ્યમય ગ્રંથપર સ્વોપજ્ઞ, સં. ૧૮૩૩માં રંગવિજય શિ૦ રામવિજયે વિજયધર્મસૂરિ રાજ્યે જિનકીર્ત્તિસૂરિ કૃત ધન્યચરિત્ર-દાનકલ્પદ્રુમ પર (જશ૦), સં. ૧૮૩૪માં લોં. મહાનંદે કલ્પસૂત્રપર, પદ્મવિજયે સં. ૧૮૩૦માં યશોવિજયકૃત ૩૫૦ ગાથાના સીમંધર સ્ત૦ પર, સં. ૧૮૪૬માં ગૌતમકુલક પર, તથા સં. ૧૮૪૯માં રાધનપુરમાં યશોવિજયકૃત વીર હુંડી સ્ત૦ પર, (ત૦ ભાવરત્ન-શાંતિરત્ન-હસ્તિરત્ન-કનકરત્ન-સુબુધિરત્ન શિ.) ધર્મરત્ને સં. ૧૮૪૯માં ધન્યચરિત્રપર, સં. ૧૮૬૬માં જ્ઞાનસારે આનંદઘનકૃત ૨૨ જિનસ્તવનોપર (પ્ર૦ પ્રકરણ રત્નાકર ભા. ૧), ઉક્ત પ્રસિદ્ધ કવિ વીરવિજયે સં. ૧૮૮૧માં યશોવિજયકૃત અધ્યાત્મસાર પર (પ્ર૦ પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૧), ત૦ સુમતિવિજય શિ૦ રામવિજયે સં. ૧૮૭૮ (? ચંદ્રગજાદ્રિભ પ્રભુ મિતે) ઉપદેશમાલાપર અને સં. ૧૮૮૪માં હેમાચાર્યકૃત નેમિનાથ ચરિત્ર પર (પ્ર. કા. વડો.), (ત૦ જિનવિજય-ઉત્તમવિજય-અમીવિજય શિ.) કુંવરવિજયે સં. ૧૮૮૨માં પાલીમાં ખ૦ દેવચંદ્રજીકૃત અધ્યાત્મ ગીતા નામની ભાષાકૃતિ પર, ઉક્ત પ્રસિદ્ધ શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયના ગુણવિજય-સુમતિવિજય શિ૦ ઉત્તમવિજયે વિજયજિનેંદ્ર સૂરિ રાજ્યે (સં. ૧૮૪૧ થી ૧૮૮૪ વચ્ચે) રત્નશેખરસૂરિકૃત શ્રાદ્ધવિધિવૃત્તિપર, બાળાવબોધની રચના કરી. ખ૦ ક્ષમાકલ્યાણે સં. ૧૮૩૮માં પાક્ષિકાદિ પડિકમણુ વિધિ ગદ્યમાં સંગ્રહિત કરી તથા પછી પ્રશ્નોત્તર સાર્ધશતક ભાષામાં રચ્યું. 'કવિ બહાદુર' દીપવિજયે સં. ૧૮૭૬ પછી નવ બોલની ચર્ચા લખી અને સં. ૧૮૮૬માં સુરતમાં પ્રશ્નોત્તર-સમુચ્ચય ભાષામાં રચ્યું (ખેડા ભં; પ્ર. કા.)

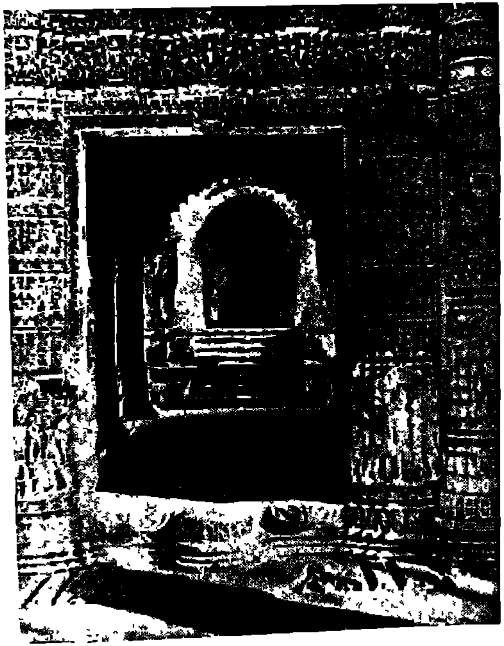
વિક્રમ ૨૦મું શતક [સં. ૧૯૦૧ થી ૧૯૬૦].

૧૦૦૧. આ શતકમાં ખાસ નોંધવા જેવી સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત કૃતિ જોવામાં આવી નથી. જૂની પદ્ધતિપર કવિતા રચનારા થોડા ભાષા-કવિઓ નીચેના પ્રાપ્ત થાય છેઃ-ચિદાનંદ (મૂલ કર્પૂરવિજય)

સં. ૧૯૦૩ ના હઠીસિંહના દહેરાનો બહારનો દેખાવ, અમદાવાદ.

[By Courtesy of B. B. & C. I. Ry.]

હઠીસિંહના મંદિરનું દ્વાર.

[By Courtesy of B. B. & C. I. Ry.]

તે મંદિરનો અંદરનો ભાગ.

સં. ૧૯૦૦–૧૯૦૭, અમૃતવિજય ૧૯૦૨, બાલચંદ ૧૯૦૭. જય-વિજય ૧૯૧૦, રંગવિજય ૧૯૧૧, દયાવિજય ૧૯૧૨, ઋદ્ધિશ્રી (સાધ્વી) ૧૯૧૬, રત્નપરીખ ૧૯૧૮, ખોડીદાસ ૧૯૧૯–૨૮ રૂપ-ચંદ ૧૯૨૭, જિનદાસ ૧૯૩૦, મથારામ ભોજક ૧૯૩૦ આસપાસ, મણિચંદ્ર ગોરજી, હુલાસચંદ્ર ૧૯૪૭.

૧૦૦૧ અર્વાચીન શુદ્ધ અને શિષ્ટ ગૂજરાતીમાં કવનાર અને લખનાર પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ તો ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજી નાટકકાર અને રાયચંદ કવિ અધ્યાત્મી ફિલસુફ. ચિદાનંદજી મસ્ત અધ્યાત્મી હતા–તેમણે મિશ્ર ભાષામાં હિંદી પ્રત્યેજ ઢળતી ભાષામાં અધ્યાત્મકૃતિઓ પદ્યમાં રચી છે. પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય આત્મારામજીએ હિંદીમાં પૂજા રચી છે. આ ટૂંકમાં સં. ૧૯૫૦–૫૫ સુધીનો કાવ્ય સાહિત્યનો ઇતિહાસ છે. ત્યાં સુધીમાં થયેલ ઉપર્યુક્ત ચારે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ તથા **વીરચંદ** રાઘવજી ગાંધી કે જેમણે અંગ્રેજીમાં જૈનધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાનો અમેરિકા, ઈંગ્લંડ, હિંદમાં આપી ખ્યાતી મેળવી–તેઓનાં ટુંક વૃત્તાંત હવે પછી આપવામાં આવે છે.

ચિદાનંદજી

મતિ મત વિચારો રે મત મતીયનકા ભાવ; મતિ૦
વસ્તુગતેં વસ્તુ લહોરે વાદવિવાદ ન કોય
સૂર તિહાં પરકાશ પિયારે! અંધકાર નવિ હોય—મતિ૦
રૂપ રેખ તિહાં નવિ ઘટેરે મુદ્રા ભેખ ન હોય
ભેદજ્ઞાન દૃષ્ટિ કરી પ્યારે! દેખો અંતર જોય—મતિ૦
તનતા મનતા વચનતારે પર પરિણુતિ પરિવાર
તનમનવચનાતીત પીયારે! નિજ સત્તા સુખકાર—મતિ૦
અંતર શુદ્ધ સ્વભાવમેં રે નહીં વિભાવ લવલેશ
ભ્રમ આરોપિત લક્ષથી પ્યારે! હંસા સહત કલેશ—મતિ૦
અંતર્ગત નિશ્ચે ગહી રે કાયાથી વ્યવહાર
ચિદાનંદ તવ પામીયેં પ્યારે! ભવસાયરકો પાર—મતિ૦

૧૦૦૨ ચિદાનંદ—પૂર્વનામ કપૂરવિજય હતું. તેઓ આત્મસ્ત હતા. આ સૈકામાંજ થયેલા એટલે તેમના સંબંધી તેમના સમાગમમાં

આવેલા તરફથી ઘણું જાણી શકાય પણ દુર્ભાગ્યે કંઇ મળ્યું નથી. તેમનાં વચનો પરથી અને જે કંઇ કિંવદન્તી સાંભળી છે તે પરથી કહી શકાય કે 'જૈન મુનિ થયા પછી પોતાની પરમ નિર્વિકલ્પ દશા થઇ હતી અને મધ્યમ અપ્રમત્ત દશામાં પ્રાયે હતા. આ કાળમાં એવી દશાએ પહોંચેલા બહુજ થોડા મનુષ્યની પ્રાપ્તિ પણ દુર્લભ છે. એ આત્માનુભવી હતા. તેમની કૃતિ નામે સ્વરોદયની ભાષા અર્દ્ધ હિંદી અને અર્દ્ધ ગૂજરાતી આપણે જોઇ શકીશું, બે ભાષામાં એકકે ભાષા સંપ્રદાયપૂર્વક ભણ્યા હોય એવું કંઇ જણાતું નથી; એથી એમની આત્મશક્તિ કે યોગદશાને કંઈ બાધ નથી. તેમ ભાષાશાસ્ત્રી થવાની તેમની કંઇ ઇચ્છા પણ રહી હોય એમ નહીં હોવાથી, પોતાને જે કંઇ અનુભવગમ્ય થયું છે તેમાંનો કંઈ પણ બોધ લોકોને મર્યાદાપૂર્વક જણાવી દેવો એ તેમની જિજ્ઞાસાથી એ ગ્રંથની ઉત્પત્તિ છે; અને એમ હોવાથીજ ભાષા કે છંદની ટાપટીપ, અથવા યુક્તિ પ્રયુક્તિનું વધારે દર્શન આ ગ્રંથમાં આપણે જોઇ શકતા નથી.' (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

૧૦૦૩ **હુકમ મુનિ**—આ પણ એક અધ્યાત્મી મુનિ થયા. રાધનપુરના વીશાશ્રીમાળી વણિક જન્મ સં. ૧૮૭૦ પિતા લાલચંદ માતા અચરત. સ્વતઃ દીક્ષા સં. ૧૯૦૩. ઘણી તપશ્ચર્યા ને ગ્રામનુગ્રામ વિહાર. છેવટે સુરતમાં વધુ વર્ષ રહ્યા. સ્વ. સં. ૧૯૪૮. તેમણે દ્રવ્યાનુયોગ અને અધ્યાત્મને લક્ષીને અનેક કૃતિઓ ગદ્યપદ્યમાં ગૂર્જર ભાષામાં રચીઃ–સમ્યકત્વ સારોદ્ધાર, જ્ઞાનવિલાસ તત્ત્વસારોદ્ધાર, જ્ઞાન ભૂષણ, હુકમવિલાસ, આત્મચિંતામણી, પ્રકૃતિપ્રકાશ, પદ સંગ્રહ, ધ્યાનવિલાસ, મિથ્યાત્વવિધંસણ, અભાવ પ્રકરણ, અનુભવ પ્રકાશ, અધ્યાત્મસારોદ્ધાર, બોધદિનકર વગેરે. (જુઓ અનુભવ જૈન હુકમ પ્રકાશની પ્રસ્તાવના).

વિજયરાજેંદ્ર સૂરિ આ સમયમાં થયા. ભરતપુરમાં ઓશવાલ વણિક ઋષભદાસ અને કેસરી બાઇથી જન્મ સં. ૧૮૮૩. નામ રત્નરાજ. યતિ દીક્ષા રત્નવિજય નામ રાખ્યું સં. ૧૯૦૩. ધરણેન્દ્ર

સૂરિ સાથે ઝઘડો થતાં આહોરમાં સં. ૧૯૨૩માં આચાર્ય પદ લઇ વિજયરાજેંદ્ર સૂરિ નામ રાખ્યું. સં. ૧૯૩૩માં જાલોરના કુમારપાલ રાજાએ કરાવેલ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો ને કુંભ શેઠના ચોમુખજીના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. ૭૦૦ સ્થાનકવાસી ઘર મંદિરમાર્ગી કર્યાં સં. ૧૯૪૧માં અમદાવાદ ચોમાસું કરી આત્મારામજી સાથે પત્ર-દ્વારા ચર્ચા વાર્તા કરી. સં. ૧૯૪૬માં સિયાણામાં 'અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ'નો આરંભ કર્યો. ૧૯૫૭માં સિયાણામાં કુમારપાલ રાજાએ કરાવેલ સુવિધિનાથના જિનમંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. ૧૯૫૯માં આહોરમાં મોટો જ્ઞાનભંડાર કરાવ્યો તેમાં અગણિત હસ્તલિખિત તેમજ મુદ્રિત ગ્રંથોનો આરસપહાણની આલમારીમાં રખાવી સંગ્રહ કર્યો. સ્વર્ગસ્થ રાજગઢમાં સં. ૧૯૬૩. તેમણે જુદે જુદે સ્થળે મળી બાવીસ અંજનશલાકા કરી અનેક મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તેમનું મહાન્માં મહાન્ કાર્ય 'અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ' નામનો સંગ્રહ ગ્રંથ. તેના લગભગ આઠસોથી હજાર પાનાંવાળું એક એમ આઠ વૉલ્યુમો અત્યાર સુધી મુદ્રિત થયાં. તેમાં અકારાદિ વર્ણાનુક્રમે પ્રાકૃત શબ્દ, તેનો સંસ્કૃત શબ્દ, વ્યુત્પત્તિ, લિંગ અને અર્થ જે પ્રમાણે જૈનાગમોમાં મળે છે તે પ્રમાણે તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાં આવે છે તે પ્રમાણે તે દસેના ઉતારા ટાંકી આ કોષને બને તેટલો પ્રમાણિક-પ્રમાણ સહિત કરવા મહાભારત પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જૈનાગમોનો એવો કોઇ પણ વિષય નથી કે જે આ મહાકોશમાં ન આવ્યો હોય. કુલ સાઠ હજાર શબ્દો, ને આખા ગ્રંથનું પ્રમાણ સાડાચાર લાખ શ્લોક પ્રમાણ થશે. અન્યગ્રંથો-શબ્દામ્બુધિકોશ-તેમાં માત્ર પ્રાકૃત શબ્દનો સંસ્કૃત અને હિંદીમાં અર્થ છે, સકલૈશ્વર્ય સ્તોત્ર સટીક, ખાપરિયાતસ્કર પ્રબન્ધ, શબ્દકૌમુદી શ્લોકબદ્ધ, કલ્યાણસ્તોત્ર પ્રક્રિયા ટીકા, ધાતુપાઠ શ્લોક બદ્ધ, ઉપદેશ રત્નસાર ગદ્ય, દીપાવલી કલ્પસાર ગદ્ય, સર્વ સંગ્રહ પ્રકરણ (પ્રાકૃત ગાથા બદ્ધ), પ્રાકૃત વ્યાકરણ વિવૃતિ. ભાષામાં પણ પદ્ય તેમજ ગદ્ય રચના કરી. (અભિધાન રાજેંદ્ર કોષ ભાગ ૧ પ્રસ્તાવના).

પ્રકરણ ૭ મું.

૨૦ મું શતક અનુસંધાન.

આત્મારામજી [વિજયાનંદ સૂરિ]

दुराग्रहध्वान्तविभेदभानो ! हितोपदेशामृतसिन्धुचित्त ।
सन्देहसन्दोहनिरासकारिन् ! जिनोक्तधर्मस्य धुरंधरोऽसि ॥
अज्ञानतिमिरभास्करमज्ञाननिवृत्तये सहृदयानाम् ।
आर्हतत्त्वादर्शं ग्रन्थमपरमपि भवानकृत ॥
आनन्दविजय ! श्रीमन्नात्माराम ! महामुने ! ।
मदीयनिखिलप्रश्न व्याख्यातः शास्त्रपारग ! ॥
कृतज्ञताचिन्हमिदं ग्रन्थसंस्करणं कृतिन् ! ।
यत्नसम्पादितं तुभ्यं श्रद्धयोत्सृज्यते मया॥

—ડૉ. હૉર્નલની उवासग दसाओ સૂત્રમાં અર્પણપત્રિકા.

—હે દુરાગ્રહ રૂપી અંધકારને તોડવામાં સૂર્યસમાન ! હિતોપદેશ રૂપી અમૃતના સાગર જેવા ચિત્તવાળા ! સંદેહના સમૂહનો નિરાસ કરનારા ! તમે જિનોએ પ્રરૂપેલા ધર્મની ધોંસરીને ધરનાર-ધુરંધર છો. સહૃદયોના અજ્ઞાનને દૂર કરવા આપે અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર તેમ જૈન તત્ત્વાદર્શ નામનો બીજો ગ્રંથ પણ રચેલ છે. આનંદવિજય ! શ્રીમન્ આત્મારામ ! મહા મુનિ ! શાસ્ત્રની પાર જનારા ! આપે મારા બધા પ્રશ્નોની વ્યાખ્યા કરી આપી. હે ધન્ય ! આ ગ્રંથનું યત્નથી સંપાદિત કરેલું સંસ્કરણ કૃતજ્ઞતાના ચિન્હ રૂપે આપને હું શ્રદ્ધાપૂર્વક અર્પણ કરૂં છું.

(ભીમપલાસી.)

વિસમી સદીના પરમ સાધુ, આત્મારામજી અહો !
ફરકાવી ધર્મની પતાકા, સાધુ હો તો એવા હો !—
બ્રહ્મ તેજ ક્ષત્રિય વીર્ય, પ્રખરતા હૃદય–ઔદાર્ય
દાખવ્યું ગંભીર ધૈર્ય, સાધુ હો તો એવા હો—વિસમી૦
ધર્મરહિત :જડ પ્રદેશ, પંજાબને કર્યો વિશેષ

ચુસ્ત જૈન દઇ ઉપદેશ, સાધુ હો તો એવા હો—
વીતરાગના સંદેશ, પાઠવ્યા રૂડા વિશેષ
દિપાવ્યો જૈન મુનિ વેષ, સાધુ હો તો એવા હો—

દુર્નિવાર શિથિલાચાર, નિવારી આત્મશીલાધાર
વિપક્ષીને દીધા પડકાર, સાધુ હો તો એવા હો—

તત્ત્વાદર્શ આદિ ગ્રંથ, રચ્યા અનેક શાસ્ત્રપંથ
આદર્શ જેનો છે નિર્ગ્રન્થ, સાધુ હો તો એવા હો—

૧૦૦૪ વીસમી સદીના આ પરમ સાધુનો જન્મ બ્રહ્મક્ષત્રિય જાતિમાં સં. ૧૮૯૩ ચૈ. શુ. ૧ ગુરૂવારે પંજાબ ફિરોજપુરના લેહરા ગામમાં થયો. પિતાનું નામ ગણેશચંદજી ને માતાનું રૂપાદેવી. પિતાએ પોતાના વૈશ્ય ઓસવાલ મિત્ર જોધામલને સ્વપુત્ર સોંપતાં તે મિત્રે પોતાના જીરા ગામમાં આ બાલકને શાલાનું શિક્ષણ અપાવ્યું. પિતાનો દેહાન્ત થયો. જીરામાં બધા ઢુંઢીઆ મતના (સ્થાનકવાસી) હતા. ધર્મ-ક્રિયા શીખી લઇ નવતત્ત્વાદિ જૈન દર્શનના પ્રાથમિક મૂળતત્ત્વનો અભ્યાસ કરી લીધો. સં. ૧૯૧૦માં તે મતના સાધુ જીવનરામ પાસે માતાની અનુજ્ઞા લઇ દીક્ષા લીધી. ૩૨ સૂત્રો ઉપરાંત અનેક ધર્મ-ગ્રંથોને—ન્યાય ગ્રંથોને અવગત કરવા સાથે સંસ્કૃતાદિ વ્યાકરણ અને સાહિત્યને પંડિત પાસે શીખી લીધાં. શાસ્ત્રવિચાર દ્વારા જૈન ધર્મના તત્ત્વને હૃદયગત કર્યા પછી ઘણે સ્થળે વિહાર કર્યા પછી મૂર્ત્તિપૂજા એ આવશ્યક અવલંબન છે, સૂત્રોમાં તેનો નિર્દેશ છે તે જાણતાં મૂર્ત્તિઓ સ્થળે સ્થળે ઘણા કાળથી ચાલી આવી છે તે નિરખતાં અમૂર્ત્તિપૂજક એવા પોતાના સ્વીકારેલા મતનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી પંજાબથી ૧૫ સાધુઓને લઇ આબૂ અને શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી સં. ૧૯૩૨ માં અમદાવાદ આવ્યા. ત્યાં મુનિ બુદ્ધિવિજય (બુટેરાયજી કે જેમણે પણ પહેલાં ઢુંઢક દીક્ષા લીધી હતી અને પછી તેનો ત્યાગ કરી મણિવિજય પાસે શ્વે૦ મૂ૦ તપાગચ્છની દીક્ષા લીધી) પાસે ૩૯ વર્ષની વયે તપાગચ્છની દીક્ષા લીધી, નામ આનંદવિજય

રાખ્યું અને સાથેના ૧૫ મુનિઓ પોતાના શિષ્ય થયા. સં. ૧૯૩૨.

૧૦૦૫ ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં ફરી :ત્યાંનાં સર્વે જૈન તીર્થોની યાત્રા કરી મારવાડમાં જોધપુર ચોમાસું કરી જયપુર દિલ્લી થઈ પંજાબમાં આવ્યા સં. ૧૯૩૫. મતપલટથી કાયાપલટ થવાથી ત્યાં ઢૂંઢીઆ જૈનો સામે ભારે સામનો કર્યો. અનેકને દીક્ષા આપી. ગ્રંથોની રચના કરી. ૧૯૩૭ માં ગુજરાંવાલામાં ચોમાસું રહી જૈન તત્ત્વાદર્શ શરૂ કર્યો ને બીજે વર્ષે હોશિયારપુરમાં પૂરો કર્યો. ૧૯૩૯ માં અંબાલામાં અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર લખવો શરૂ કર્યો ને સત્તરભેદી પૂજા રચી. પાંચ વર્ષ પંજાબમાં ગાળી ૧૯૪૦ માં વીકાનેર ચોમાસું કર્યું. ત્યાં વીસસ્થાનક પૂજા બનાવી. ૧૯૪૧ માં અમદાવાદ ચોમાસું કર્યું. ત્યાંથી શ્રાવકોએ પંજાબ માટે ધાતુ પાષાણની અનેક જૈન મૂર્તિઓ જૂદા જૂદા શહેરોમાં મોકલી અને ત્યાં આચાર્યે સ્થાનકવાસી જેઠમલ સાધુકૃત સમ્યકત્વસારમાં કરેલા આક્ષેપોના પ્રતિકાર રૂપે સમ્યકત્વ-શલ્યોદ્ધાર નામનું ખંડનાત્મક પુસ્તક રચ્યું. પછી ખંભાતમાં જઈ ત્યાંનાં પ્રાચીન તાડપત્રો પરનાં ધર્મપુસ્તકો વાંચ્યા ને અજ્ઞાનતિમિર-ભાસ્કરનો ગ્રંથ પૂરો કર્યો. તેમાં વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં યજ્ઞાદિ ધર્મનો જેવો વિચાર છે તેવો સપ્રમાણ બતાવ્યો તથા જૈનધર્મનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપ્યું. ૧૯૪૨ માં સુરત ચોમાસું કરી ત્યાં જૈનમતવૃક્ષ નામનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ લખ્યો; ને ત્યાં રહેતા હુકમ મુનિના અધ્યાત્મસાર નામના ગ્રંથમાંથી ૧૪ પ્રશ્ન કાઢી તેના ઉત્તર તેની પાસેથી માગી પ્રશ્ન તથા ઉત્તર સર્વત્ર મોકલી ઉત્તર અને તે ગ્રંથ શાસ્ત્રશૈલી અનુસાર નથી એવી ઘોષણા કરાવી. ૧૯૪૩ માં પાલીતાણામાં ચોમાસું કર્યું અને ત્યાં મળેલા સંઘે કાર્તિક વદી ૫ ને દિને સૂરિપદ આપી તેમનું નામ વિજયાનંદસૂરિ સ્થાપ્યું. ત્યાં અષ્ટપ્રકારી પૂજા રચી. પાટણ આવી ત્યાંના પ્રાચીન ભંડારોમાંથી અનેક ગ્રંથોના ઉતારા કરાવરાવી તેમનું દોહન કર્યું, ને ૧૯૪૪ માં રાધનપુરના ચોમાસામાં ચતુર્થ સ્તુતિ નિર્ણય (ભાગ ૧) રચ્યો કે જે રાજેંદ્રસૂરિના ત્રિસ્તુતિના વાદનું ખંડન કરે છે.

૧૦૦૬ સં. ૧૯૪૫ ના મહેસાણાના ચાતુર્માસમાં ડા. હૅર્નલ (Hoernle) નામના વિદ્વાને શા. મગનલાલ દલપતરામ દ્વારા એક પત્રથી જૈનધર્મ સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછતાં આચાર્યશ્રીએ આપેલા ઉત્તરોએ તેનું સંતોષપૂર્વક સમાધાન કર્યું. અને તે માટે તેણે હાર્દિક ધન્યવાદ આપ્યો. (આ ઉત્તરો 'જૈનધર્મ પ્રકાશ'માં પ્રસિદ્ધ થયા છે). તે વિદ્વાન્ મહાશયે ઉપાસગ દશાઓ (ઉપાસક દશાંગ)નું સંપાદન લગભગ કરી લીધું હતું, તે પ્રકટ કર્યું ત્યારે તેમાં આત્મારામજીને અર્પણપત્રિકા સ્વરચિત સંસ્કૃત પદ્યમાં આપી છે કે જે આ વૃત્તાંતને મોખરે મૂકવામાં આવેલ છે; તે ઉપરથી તેમજ તેના ઉપોદ્ઘાતમાં કરેલા ઉલ્લેખથી સમજાય તેમ છે કે તે વિદ્વાન્ પર મહારાજશ્રીએ કેટલો બધો પ્રભાવ પાડયો હતો. પછી બીજી વખત ગૂજરાત કાઠિયાવાડ મારવાડ આદિ દેશમાં વિચરી દિલ્લી થઇ પુનઃ પંજાબમાં પધાર્યા. ત્યાં લુધિયાનામાં આર્યસમાજ વગેરે લોક સાથે ચર્ચા કરી. સં. ૧૯૪૮ માં અમૃતસરમાં અરનાથ જિન પ્રતિષ્ઠા કરી અને જૈનમતવૃક્ષનું પુનઃ સંસ્કરણ કર્યું. પટ્ટીમાં ચતુર્થસ્તુતિ નિર્ણયનો બીજો ભાગ અને નવપદ પૂજાની રચના કરી. તે વર્ષમાં જીરામાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની અને હુશીયારપુરમાં વાસુપૂજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. ૧૯૫૦ માં ચીકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદ તરફથી ત્યાં આવવા નિમંત્રણ થયું પરંતુ પોતાની સાધુવૃત્તિમાં ખલેલ આવે તેથી ત્યાં જવાની અશક્યતાને કારણે જૈન ગ્રેજ્યુએટ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીને ત્યાં મોકલવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. વીરચંદે મહારાજ પાસે આવી જૈનધર્મ સંબંધીનું જ્ઞાન પ્રશ્નોદ્વારા લીધું અને તે ચીકાગો પ્રશ્નોત્તર એ નામના પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તે ધર્મસમાજના અહેવાલમાં આ આચાર્યના ફોટા નીચે જણાવવામાં આવ્યું કેઃ—

'જેટલી વિશેષતાથી મુનિ આત્મારામજી'એ પોતાની જાતને જૈન સંઘ સાથે તાદાત્મ્યવાળી કરી છે તેવી રીતે કોઈએ કરેલ નથી. દીક્ષાગ્રહણના દિવસથી તે જીવન પર્યંત જે ઉદારચિત્ત મહાશયોએ સ્વીકૃત ધર્મ 'મિશન' માટે અહોરાત્ર કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પૈકીના તેઓ એક છે.

તેઓ જૈન કોમના આચાર્યવર્ય છે, અને પૌર્વાત્ય પંડિતો—'સ્કૉલરો'એ તેમને જૈનધર્મ અને સાહિત્યપર વિદ્યમાન ઉચ્ચામાં ઉંચા પ્રમાણભૂત તરીકે સ્વીકારેલ છે.[૫૪૨]

૧૦૦૭ સં. ૧૯૫૧ ના ચોમાસામાં જીરામાં તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદ નામનો ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો. તેમણે ઋગ્વેદાદિ વેદો મહાભારત પુરાણો વગેરેનો સ્વાધ્યાય સારી રીતે અનુક્રમે કર્યો હતો કે જે તેમના પુસ્તકોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. પંજાબમાં હજુ સુધી સાધ્વીઓ નહોતી તે જીરામાં આવી ને ત્યાં એકબાઇને સૂરિએ દીક્ષા આપી. પટ્ટીમાં માઘમાસમાં મનમોહન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. ૧૯૫૨ માં અંબાલા ચોમાસામાં ચીકાગોથી આવીને વીરચંદ ગાંધી મળ્યા ને ત્યાંના ધર્મ-સમાજની કાર્યવાહી જણાવી એથી આચાર્યને ઘણો હર્ષ થયો. ત્યાં સુપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. લુધિયાનામાં સંઘનો કલેશ કાઢી નાંખ્યો. સનખતરામાં સં. ૧૯૫૩ માં ૧૭૫ બિંબની અંજનશલાકા કરી ને ત્યાં પ્રતિષ્ઠા કરી, છેવટે સં. ૧૯૫૩ જેઠ શુ. ૮ ને દિને દેહત્યાગ કર્યો. (આ વૃત્તાંતમાં આરૂ સંવત આપ્યાં છે.)

૧૦૦૮ સત્યવિજય ગણિની પરંપરામાં પદ્મવિજય-રૂપવિજય-કીર્તિવિજય-કસ્તૂરવિજય-મણિવિજય-બુદ્ધિવિજયના પોતે શિષ્ય થયા અને તેમના અનેક શિષ્યોનું વૃંદ ગૂજરાતમાં વિચરે છે. પંજાબમાં જે જિનમંદિરો છે તે સર્વ તેમના ઉપદેશનું ફલ છે. તેમના નામથી

૫૪૨. 'No man has so peculiarly identified himself with the interests of the Jain Community as "Muni Atmaramji." He is one of the noble band sworn from the day of initiation to the end of life to work day and night for the high mission they have undertaken. He is the high priest of the Jain Community and is recognized as the highest living "Authority" on Jain religion and literature.'

શ્રી આત્મારામજી (વિજયાનંદસૂરિ) પૃ. ૬૮૮

શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી B. A. પારા. ૧૦૧૪-૧૮

[આગમોદય સમિતિના સૌજન્યથી]

અનેક સંસ્થાઓ ઉદ્ભવી છે તે પૈકી જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગરે અનેક પ્રાચીન પુસ્તકો છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, અને આત્માનંદ પ્રકાશ નામનું માસિક ૨૮ વર્ષથી ચાલુ રાખ્યું છે. (આચાર્યનું વિશેષ વૃત્તાંત જોવું હોય તો તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદની ભૂમિકામાં આપેલ ચરિત્ર પૃ. ૩૩ થી ૮૩, અને જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ પુ. ૯ અંક ૮–૯ નો પર્યુષણ અંક પૃ. ૪૬૧ થી ૪૭૫.)

૧૦૦૯ 'યશોવિજય ઉપાધ્યાય પછી શ્રુતાભ્યાસ બંધ પડ્યા જેવો હતો તે આત્મારામજી મહારાજે શરૂ કર્યો અને બહુશ્રુતપણાનું સ્થાન સંભાળી લીધું. ત્યારથી એટલે લગભગ દોઢસો વર્ષના ઇતિહાસમાં શ્વેતાંબર કે દિગંબર બંને પંથમાં એક મહાન્ વિભૂતિ આત્મારામજીજ નજરે આવે છે; તેમને આ દરજ્જો પ્રાપ્ત થયાનાં ખાસ વિશિષ્ટ કારણો છે:–તેમનામાં અડગ શ્રદ્ધા, શાસન પ્રત્યે અનુરાગ હતાં પણ વિશિષ્ટ કારણ એ કે તેમણે બુદ્ધિદ્વાર ખુલ્લું મૂક્યું અને મેળવી શકાય તેટલા સમગ્ર જ્ઞાનને મેળવવા પુરૂષાર્થ કર્યો. તેમણે પોતાની બુદ્ધિને શાસ્ત્રવ્યાયામની કસોટીએ જીંદગીભર કસી અને જે વખતે છાપેલાં પુસ્તકો બહુજ ઓછાં હતાં તે વખતે અત્યારના જમાનાનો માણસ કલ્પી ન શકે તેટલાં જૈન જૈનેતર દર્શનોનાં અનેક વિષયોનાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો વાંચી કાઢ્યાં. જે વખતે જૈન પરંપરામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ આવી ન હતી અને જૈન પુસ્તકો ઉપરાંત શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, ભૂગોળ, ભૂસ્તર આદિ વિદ્યાઓને પણ બહુશ્રુતપણામાં સ્થાન છે એ કલ્પનાજ જાગી ન હતી તે વખતે મળેલાં બધાં સાધનો જાણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જૈનદર્શનની પ્રાચીનતા અને મહત્તા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન એમણેજ પહેલવહેલાં કર્યો હતો. એમનું આશ્ચર્ય પમાડે એવું વિશાળ વાચન, અદ્ભુત સ્મરણ શક્તિ અને ઉત્તર આપવાની સચોટતા એમનાં સ્મરણીય પુસ્તકોમાં પદે પદે દેખાય છે. એજ બુદ્ધિયોગે તેમને વિશિષ્ટ દરજ્જો આપ્યો છે.

૧૦૧૦ તેમનામાં બુદ્ધિયોગ ઉપરાંત એક બીજું તત્ત્વ જોવાનું

તેણે તેમને મહત્તા અર્પી છે. આ તત્ત્વ તે તત્ત્વપરીક્ષક શક્તિનું અગર તો ક્રાંતિકારિતાનું. ઘણાં વર્ષ અપાર પૂજાના ભાર નીચે એક સંપ્રદાયમાં બદ્ધ થયા પછી તેને કાંચળીની માફક ફેંકી દેવાનું સાહસ એ એમની ક્રાંતિકારિણી શક્તિ સૂચવે છે. એમના આત્મામાં કોઈ એવી સત્યશોધક શક્તિ હોવી જોઇએ કે જેણે તેમને રૂઢિના ચીલા ઉપર સંતુષ્ટ રહેવા ન દીધા, એમનું જીવન બીજાં ત્રીશેક વર્ષ લંબાયું હત તો તેમની ક્ષત્રિયોચિત ક્રાંતિકારિણી પ્રકૃતિએ તેમને કઈ ભૂમિકાએ પહોંચાડયા હત એની કલ્પના કરવી એ કઠણ છે પણ એટલું તો એમના તરવરતા જીવનમાંથી ચોખ્ખું દેખાય છે કે તેઓ એકવાર પોતાને જે સાચું લાગે તેને કહેવા અને આચરવામાં કોઈ મોટા ખાનખાનાની પરવા કરે કે પ્રતિષ્ઠાથી લલચાઇ જાય તેવા ન હતા.

૧૦૧૧ 'જૈનશ્રુતનો જે વારસો મળ્યો તેજ વારસો સંભાળી બેસી રહ્યા હોત અને બહુશ્રુત કહેવાયા હોત તો પણ તેમનું આ સ્થાન નહોત. એમણે દેશકાળની વિચારસમૃદ્ધિ જોઈ, નવાં સાધનો જોયાં અને ભાવિની જોખમદારી જોઈ, અને આત્મા તનમની ઉઠયો. તે સાથેજ તે માટે જેટલું પોતાથી થઇ શકે તે કરવા મંડયા. એમણે વેદો વાંચ્યા, ઉપનિષદો જોયાં, શ્રૌતસૂત્રો સ્મૃતિઓ અને પુરાણોનું પારાયણ કર્યું, સામયિક નવું ઉદ્ભવતું સાહિત્ય જોયું, મૃત અને જીવતી બધી જૈન શાખાઓનું સાહિત્ય, તેમનો ઇતિહાસ અને તેમની પરંપરાઓ જાણી, અને ત્યારબાદ પોતાને જે કહેવુ હતું કે કહ્યું. એમના કથનમાં શાસ્ત્રનો પ્રચંડ સંગ્રહ છે, વ્યવસ્થાની પ્રતિભા છે અને અભ્યાસની જાગૃતિ છે. એમણે મળેલ વારસામાં આટલો ઉમેરો કર્યો. દરેક આચાર્ય પદે આવનારે તેમ કરવું ઘટે. × × ×

૧૦૧૨ 'મહારાજશ્રીએ જે બહુશ્રુતપણાની ગંગા શરૂ કરી છે તે નવી પરિસ્થિતિ જોતાં માત્ર અંગોની જ [illegible] સંપ્રદાયની ભૂમિકા ઉપર ઉભા રહી તેમણે જે સંશોધનશક્તિ તેમજ ઐતિહાસિક

વૃત્તિ દાખવી છે તે ભાવી સંશોધકો અને ઐતિહાસિકોને ઇતિહાસનો મહેલ બાંધવા માટે પાયામાં મૂકાતા એક પત્થરની ગરજ પૂરી પાડે છે. સંશોધનો, ઐતિહાસિક ગવેષણાઓ અને વિચારો ક્યાં પૂરી થાય છે તે કોઈ નજ કહી શકે. તેથી તે દિશામાં સમગ્ર પુરુષાર્થ દાખવી પગલું ભરનારનો નાનકડો શો ફાળો પણ બહુજ કિમતી ગણાવો જોઇએ. આ દૃષ્ટિએ 'અજ્ઞાન તિમિર ભાસ્કર' ઉપર વિશેષ કામ કરવા ઇચ્છનાર પ્રૌઢ સંશોધક અને ઐતિહાસિકને પુષ્કળ અવકાશ છે."[૫૪૩]

૧૦૧૩. હવે આપણે આત્મારામજીની બદલીમાં ચીકાગો વિશ્વ-ધર્મ પરિષદમા જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમની પાસેથી ધર્મજ્ઞાન મેળવી જનાર અને ત્યાં આદર મેળવનાર જૈન ગ્રેજ્યુએટ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીનો પરિચય કરીશું.

વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી.

(ત્રોટક)

પરમાર્થિક તારક મધ્યમણી, વળી દુર્જન ભૂઅડ છિનમણી
વીરચંદ સુધાર્મિક ચંદ્રમણી, જય રાઘવજીસુત રત્નમણી.
વિચરા ધીર વીર વિદેશભણી, પરણી કીરત કમળા રમણી
રમણીક પ્રભાવિક પૂજ્ય ધણી, જય રાઘવજી સુત રત્નમણી.
કલ્યાણક તર્ક વિતર્ક તણાં, મતિમાંથી ભેળસેળ ઘણાં
કરી શુદ્ધ ધર્યા ખુબી ગાંધી તણી, જય રાઘવજી સુત રત્નમણી.

—સ્વ. હાલાભાઈ ચો. ઝવેરી.

૧૦૧૪. જન્મ કાઠિયાવાડના ભાવનગર પાસેના મહુવા ગામમાં

---

૫૪૩ સુવિચારક પંડિત શ્રી સુખલાલજીના 'શ્રી આત્મારામજી જયંતી પ્રસંગે કંઈક વક્તવ્ય' એ નામના સં. ૧૯૮૫ના જ્યેષ્ઠના જૈનયુગના અંક પૃ. ૪૪૭-૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખમાંથી.

સં. ૧૯૨૦ માં (૨૫-૮-૧૮૬૪ દિને) ગરીબ પણ કુલીન ગૃહમાં થયો. પિતાનું નામ રાઘવજી. ભાવનગરમાં અભ્યાસ કરી સોળમે વર્ષે મેટ્રિક ને મુંબઇમાં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ભણી વીસ વર્ષની વયે બી. એ. થયા. સં. ૧૯૩૮-૩૯ માં સ્થપાયેલ જૈન એસોસિયેશન ઑફ ઇંડિયાનું મંત્રીપદ પોતાને સં. ૧૯૪૧ માં મળતાં સાંસારિક ધાર્મિક અને રાજકીય સુધારા-અનેક વિષયો પર થતી ભાષણશ્રેણીમાં ભાષણો આપ્યાં ૧૯૪૨ માં હુકમમુનિ સંબંધી વિચાર થયો. શત્રુંજય પર કોઇએ ખોદી નાંખેલી જૈન પાદુકા સંબંધી વિવાદ પાલીતાણાના ઠાકોર સુરસિંહજી સાથે થતાં તેમાં વીરચંદભાઇએ પુષ્કળ મહેનત લીધી. આખરે સુરસિંહજી મરણ પામતાં તેની ગાદીએ આવેલા માનસિંહજી સાથે સં ૧૯૪૩ (૧૮૮૬) માં રૂ. ૧૫ હજારની ઉચક રકમ ૪૦ વર્ષ સુધી આપવાનો કરાર થયો. તે વર્ષમાં સોલિસિટર થવાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સં. ૧૯૪૮ (સને ૧૮૯૧) માં એક અંગ્રેજ પવિત્ર સમ્મેતશિખરપર ચરબી બનાવવાનું કારખાનું ઉઘાડતાં જૈન સમાજના થયેલી ક્ષુબ્ધ લાગણીને અંગે તેની સામેના મંડાયેલા કેસમાં આખરે અપીલમાં મહા મહેનત લઈ વીરચંદભાઇએ વિજય મેળવ્યો ને તીર્થ પરનો અન્યાયચાર દૂર કરાવ્યો.

૧૦૧૫. સં. ૧૯૫૦ (સને ૧૮૯૩) માં ચીકાગોમાં ભરાનારી વિશ્વધર્મ પરિષદ્ (Parliament of Religions) માં જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીક આચાર્યશ્રી આત્મારામજી પર આમંત્રણ આવતાં, જૈનસાધુ સમુદ્રોલ્લંઘન અપવાદ સિવાય ન કરી શકે એમ માન્યતા હોવાને કારણે તેઓ જઈ શકે તેમ નહોતું. વીરચંદભાઇને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાનું ઠરતાં તેમણે આત્મારામ સૂરિ પાસે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉંડું અધ્યયન કરી લીધું અને પોતે પરિષદ્‌મા જવા ઉપડી ગયા. ત્યાં હિન્દુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રસિદ્ધ વિવેકાનંદ આદિ આવ્યા હતા. બંનેએ સારી છાપ ત્યાંના લોકપર પાડી. વીરચંદે, જૈનધર્મનું સ્વરૂપ-નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન બંને એવી ઉત્તમ રીતે પ્રતિ-

ષદ્ સમક્ષ મૂક્યું કે અમેરિકાના તે વખતના એક વજનદાર પત્રે જણાવ્યું કે:—

—'પાર્લામેંટ'માં પ્રતિષ્ઠિત હિંદુ વિદ્વાનો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ધર્મોપદેશકોએ હાજર થઈ ભાષણો આપ્યાં હતાં તેમાંના કેટલાંક તો એવા હતા કે જેમને વિદ્વત્તા, વક્તૃત્વકલા અને ધર્મભક્તિમાં કોઈપણ પ્રજાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વ્યક્તિઓ સાથે સમાનપદ પર મૂકાય તેમ છે; પરંતુ એટલું તો નિશ્ચયતાથી કહી શકાય તેમ છે કે પૌર્વાત્ય પંડિતોમાંથી જૈન સમાજના યુવક ગૃહસ્થે પોતાના વર્ગની નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન સબંધી આપેલ ભાષણ શ્રોતાઓએ જે રસથી સાંભળ્યું હતું તે કરતાં વધારે રસથી કોઈપણ પૌર્વાત્ય પંડિતનું તેમણે સાંભળ્યું નહોતું.[૫૪૪]

૧૦૧૬. આને લીધે તેમને તે પરિષદ્‌ના ઉત્પાદક અને એકત્રિત વિદ્વન્મંડળે રૌપ્ય પદક અર્પણ કર્યો. પછી અમેરિકાના મોટાં શહેરો નામે બોસ્ટન, ન્યૂયૉર્ક, વૉશિંગ્ટન વગેરેમાં જૈનધર્મ પર વ્યાખ્યાનો આપી તેનું રહસ્ય, તેની વ્યાપકતા–સુંદરતા સમજાવ્યાં. કાસાડોગા શહેરના નાગરિકોએ તો સુવર્ણપદક સમર્પ્યો. તદુપરાંત ત્યાં 'ગાંધી ફિલોસૉફિકલ સોસાયટી' સ્થાપી કે જે દ્વારા જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય અમેરિકાને મળ્યાં કરે. ત્યાં કેટલોક કાલ રહી એ રીતે કાર્ય કરી ઇંગ્લાંડમાં આવી વ્યાખ્યાનમાલા આપવી શરૂ કરી, અને તેના પરિણામે ઘણાએ જૈનધર્મ સંબંધી જિજ્ઞાસા બતાવી, તેથી તેમના માટે એક શિક્ષણવર્ગ ખોલ્યો. આવા તે વર્ગના વિદ્યાર્થી

---

૫૪૪ A number of distinguished Hindoo Scholars, Philosophers, and Religious Teachers attended and addressed the Parliament; some of them taking rank with the highest of any race for learning, eloquence, and piety. But it is safe to say that no one of the Oriental Scholars was listened to with greater interest than was the young layman of the Jain community as he declared the Ethics and Philosophy of his people.

જિજ્ઞાસુ પૈકી એક નામે હર્બર્ટ વૉરન[૫૪૫] હજુ પણ જીવે છે ને જૈનધર્મ પાળે છે.

૧૦૧૭. સમુદ્રગમન કરી પરદેશ જવા માટે જૈનોનો વિરોધ હતો તે તેમને માન આપવાની સભામાં ખુરશીઓ ઉછળી હતી તે પરથી આબાદ જણાયો. સુભાગ્યે તે વિરોધ લાંબા કાળ સુધી ટક્યો નહિ. સં. ૧૯૫૧ (સને ૧૮૯૫ જુન) માં મુંબઈ આવીને 'હેમચંદ્રાચાર્ય અભ્યાસવર્ગ' સ્થાપી જૈનદર્શનનું શિક્ષણ આપવાની યોજના કરી, ને તે સંબંધી વ્યાખ્યાનમાળા થઈ. બીજી સંસ્થાઓમાં જઇ પોતે જૈનધર્મ પર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. અમેરિકાથી આમંત્રણો આવતાં પુનઃ (સને ૧૮૯૬ માં) ત્યાં જઇ થોડા મહિના રહી પછી ઇંગ્લાંડમાં થોડા માસ પોતાની વ્યાખ્યાનમાલા આપી. વિલાયતમાં સાથે સાથે બારિસ્ટરનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. જૈન સમાજના હિતની એક અપીલ વિલાયત થતાં તેની ખાસ માહિતી મેળવવા હિંદમાં આવી બેત્રણ અઠવાડીઆં રહી વિલાયત જઈ અપીલમાં વિજય મળતાં હિંદ પાછા ફર્યા. ત્રીજી વખત સને ૧૮૮૯ માં અમેરિકા ગયા. ને પછી વિલાયત થઈ હિંદમાં આવ્યે બે અઠવાડીઆં થયાં ત્યાં સં. ૧૯૫૭ ના પ્ર૦ શ્રા. વ. ૮ (૭-૮-૧૯૦૧) ને દિને મુંબઇમાં સ્વર્ગસ્થ થયા.

૧૦૧૮ આ પૂર્વે જૈન ધર્મનો પ્રસાર અમેરિકા-ઇંગ્લાંડ-પરદેશ ફરવા માટે કોઈ નહોતું ગયું તેથી વિદેશમાં જૈનધર્મનો પરિચય કરાવનારનું પ્રથમ માન આ યુગમાં થયેલ આ વિદ્વાન્

---

૫૪૫ આ અંગ્રેજ માંસાહારનો સર્વથા ત્યાગ, જૈન વ્રતોનું મર્યાદાથી ગ્રહણ કરીને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા સંપૂર્ણ ને વિચારપૂર્વક રાખી જૈનધર્મને પાળે છે, વીરચંદભાઈના તે હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય છે તેમણે તેમના ભાષણોની નોંધ લઈ રાખી હતી તે હજુ પોતાની પાસે છે; જૈનધર્મ પર Jainism નામનું અંગ્રેજીમાં તેમણે પુસ્તક રચ્યું છે (મુદ્રિત) તે પરથી તે સાચા વિચારક છે એ સ્પષ્ટ જણાય છે.

જૈન ગૃહસ્થને-શ્રાવકને ઘટે છે. સ્વામી વીરચંદભાઇ જે ધર્મ પરિષદ્ માં ચીકાગો ગયા ત્યાં વિવેકાનંદ પણ પહેલાં પ્રથમ આર્ય વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવા આવ્યા હતા. તેઓ માંસાહારી હતા જ્યારે વીરચંદ ધર્મચુસ્ત જૈનનું જીવન ગાળનાર નિર્દોષ અન્નાહારી હતા. બંને ભારતનાં રત્નો, લોકપ્રિય વ્યાખ્યાનકાર અને અમેરિકાના શ્રોતાઓને આકર્ષનાર, તથા પોતાના વિચારોની છાપ પાડનાર હતા. બંને સ્વદેશમાં ટુંકા જીવન ગાળી વિદેહ થયા-વિવેકાનંદ ૪૦ વર્ષની વયે સને ૧૯૨૦ માં બેલુરના મઠમાં અને વીરચંદ તેમની પહેલાં એક વર્ષે ૧૯૦૧ માં ૩૭ વર્ષની ઉમરે મુંબઇમાં. એકના વિચારોની પ્રબલ અસર નિજ શિષ્ય મંડળે રામકૃષ્ણ સોસાયટી આદિ અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી જ્વલંત અને ચિરસ્થાયી રાખી, જ્યારે સ્વ. વીરચંદના વિચારોની અસર કોઇ પણ જૈન તરફથી જારી રહી નથી. તેમનાં અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ સુભાગ્યે 'જૈન' પત્રના આદ્ય તંત્રી (સ્વ.) ભગુભાઇ ફત્તેહચંદ કારભારીએ સંપાદિત કરેલ ત્રણ પુસ્તકો-Jaina Philosophy, અને દે૦લા૦ ને બીજી આવૃત્તિ આ. સ. તરફથી પ્રકટ થયેલ Yoga Philosophy અને Karma Philosophy એ નામનાં ત્રણ પુસ્તકોમાં ઘણોખરો જળવાયો છે.[૫૪૬]

---

૫૪૬ વિશેષ માટે વાંચો મારો લેખ નામે 'શ્રીયુત સ્વ૦ વીરચંદભાઇનું જીવન અને કાર્ય'-જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ અક્ટો૦ નવેંબર ૧૯૧૪ નો શ્રીમન્ મહાવીર સચિત્ર દીવાળી ખાસ અંક પૃ. ૫૪૫-૫૬૯]

कोहं च माणं च तहेव मायं लोभं चउत्थं अज्झत्थदोसा ।
एआणि वंता अरहा महेसी ण कुव्वई पाव ण कारवेइ ॥

—ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ એમ ચાર પ્રકારના આત્મદોષ છે, તેઓનો ત્યાગ કરીને અર્હંત્ અથવા મહર્ષિ (થવાય છે) કે જે પાપ (સાવદ્ય અનુષ્ઠાન) કરતા નથી તેમ (અન્ય પાસે) કરાવતા નથી.–સૂયગડાંગ શ્રુ૦ ૧, અ. ૬.

—ક્રોધને દાબી દેવો એટલી એક અગત્યની વાત હું કડવા અનુભવોથી ૩૦ વરસમાં શીખ્યો છું. દાબી રાખેલી ઉષ્મતામાંથી જેમ શક્તિ પેદા થાય છે તેમ સંયમમાં રાખેલ ક્રોધમાંથી પણ એવું બળ પેદા કરી શકાય કે જે સારા જગતને હચમચાવી નાંખે × × આપત્તિ હોય, જોખમો હોય તે ખેડવાં ને પોતાનું કામ કરવું એ વીરતાની નિશાની છે. વકિણ્ વૃત્તિ કરતાં વીરતાનો ભાવ યુદ્ધમાં વધારે હોય છે. શાન્તિને સમયે વણિકવૃત્તિનો ખપ પડે છે, અશાંતિને સમય વીરતાનો. ગુજરાત વણિકવૃત્તિને સારૂ પ્રખ્યાત છે; અને એ યોગ્ય જ લાગે છે કે વણિકવૃત્તિવાળામાં વીરતા આવે જ નહિ. આ ખ્યાલ બરોબર નથી જેમ પ્રજાનું પોષણ એકજ વૃત્તિથી થાય નહિ તેમ વ્યક્તિનું પોષણ પણ એક જ વૃત્તિથી નથી થતું. તેથી દરેક વ્યક્તિમાં વીરતાનો ગુણ તો હોય જ. માત્ર તેનો ઉપયોગ નથી કરવાનો હોતો ત્યારે આપણામાં તે ન હોય એવું આપણને લાગી આવે છે. ગુજરાતનો સમય–આખા ભારતવર્ષનો સમય અત્યારે વીરતા બતાવવાનો આવ્યો છે.
ગાંધીજી સં. ૧૯૭૬.

सच्चस्साणाए उवट्ठिए मेहावी मारं तरइ

—સત્યની આજ્ઞાથી ઉભો થયેલો બુદ્ધિવાન્ પુરૂષ મૃત્યુને તરી જાય છે.
—નિર્ગ્રન્થ મહાત્મા મહાવીર.

વિભાગ ૮ મો.

વિક્રમ વીસમી સદી અને સામાન્ય હકીકત.

જૈનયુગ.

જૈનયુગ-નવીનયુગ

(ગરબો)

કોઈ પ્રેમી દેવાંશી સંભારણે કારણે, વારણે જઈએ વારવાર
દેવતાઇ દેખીયે દેદાર, સંસારમાં સાર, ઓહો ધન્ય અવતાર
સંસારમાં પારસમણી ચિન્તામણી છે નામના
કામધેનુ કલ્પતરુ રસકુંપી સૌ ના કામના
અજબ કાન્તિ અલખ શાન્તિ વેદ કરતા વાચના
છે પ્રેમ નિર્મળ રત્ન જેની નવે ખડે નામના.

—સ્વ. ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજી.

મા ! તેં તો રંગ રાખ્યો
    પ્રથમ વખત તેં મુક્તિનો સ્વાદ ચાખ્યો;
'બ્હીના ! બ્હીના !' પુકારી
    નિજ શિશુજનને ભવ્ય પેગામ ભાખ્યો.
'તેં સાધ્યું કાંઈ યે ના !'
    કહી કદિ અધીરો આપશે ક્રૂર મેણું;
દૈ'જે પ્રત્યુત્તરે કે
    'અભય બની પ્રજા : લઈશ હું સર્વ લેણું'.
જાગ્યો મારો વિરાટ,
    અમીભર નયનો ઉઘડયાં, લોક જાગ્યો;
પૃથ્વીનું ઝેર પીને
    અમર બની જતો જો ત્રિપુરારિ જાગ્યો.
જો એની જાગ્રતિને
    સકળ જગ-પ્રજા ભવ્ય સન્માન આપે;
જો એના વૈરીઓની
    વિકલ ભ્રમદશા; બ્હીકથી ગાત્ર કાંપે.

—ઝવેરચંદ મેઘાણી.

પ્રકરણ ૧ લું.

પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો ઉદય–વીસમી સદી.

I regard English as the language of inter-national commerce and diplomacy, and therefore consider its knowledge on the part of the some of us as essential As it contains some of the richest treasures of thought and literature, I would certainly encourage its careful study among those who have linguistic talents and expect them to translate those treasures for the nation in its vernaculars.—*Mahatma Gandhi.*

—હું અંગ્રેજીને આંતરપ્રજાકીય વ્યાપાર અને કુનેહની ભાષા ગણું છું અને તેથી આપણામાંના કેટલાક માટે તેનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણું છું. તેનામાં વિચાર અને વાઙ્મયના અતિશય સમૃદ્ધ કેટલાક ખજાનાઓ છે તેથી જેઓમાં ભાષાવિષયક બુદ્ધિ છે તેઓમાં તેનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ થાય એવું ચોક્કસ ઉત્તેજન આપું અને સાથે ઇચ્છું કે તેઓ પ્રજાને આ ખજાનાઓનું ભાષાંતર તેની લોકભાષાઓમાં કરે.

દાનવીર પ્રેમચંદ રાયચંદ.

'The gentle mind by gentle deeds is known,
For a man by nothing is so well betrayed,
As by his manners in which plain is shewn
Of what degree and what race he is grown.'

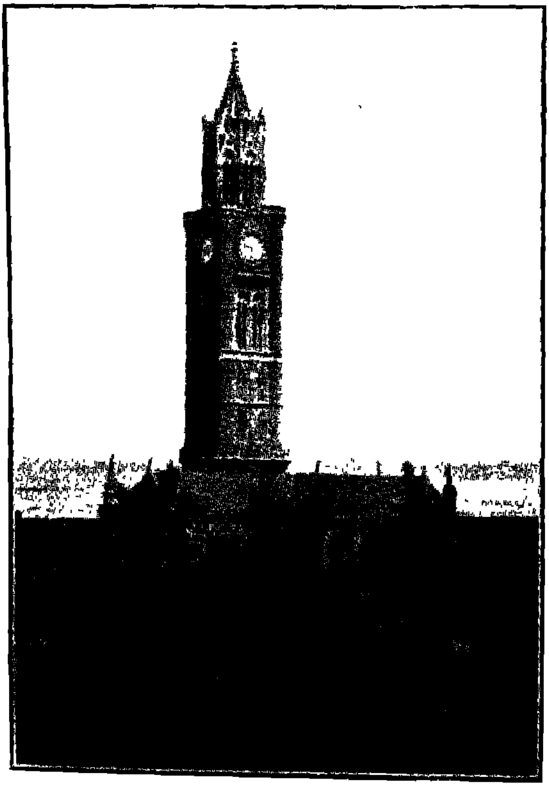
—આર્ય-સભ્ય હૃદય સભ્ય કાર્યોથી જણાય છે, કારણ કે મનુષ્યમાં જે તત્ત્વ ગુપ્ત રહ્યું છે તે તેની રીતભાત પરથી જે સ્પષ્ટપણે પ્રકટ થાય તે પરથી ઝટ પકડાઈ આવે છે, અને તે કેવા દરજ્જાનો અને કેવી જાતિનો વિકસેલ છે, તે જણાઈ આવે છે.

૧૦૧૯ પ્રેમચંદ શેઠ—સુરતના દશા ઓશવાળ શ્રાવક વાણીઆ. જન્મ સં. ૧૮૮૭. 'ગરીબ માત પિતાને પેટે જન્મી, આત્મ બુદ્ધિબળથી વધી, સટ્ટાની દુનિયામાં ' શેર સટ્ટાના રાજા' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામનાર–આખા હિંદને એક ચકવે ચહડાવનાર પુરૂષ–અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો મહાપુરૂષ હતા. અને આસ્માની સુલતાનીના ચક્રમાંથી પસાર થવા છતાં, સારૂં નામ–સવારનું નામ પ્રાપ્ત કરનાર, દેશવિદેશમાં સુવિખ્યાત, આખી અણીએ–સર્વ પ્રકારના માન સાથે મરણ પામનાર મુંબઈ ઇલાકામાં આ એકજ પુરૂષ હતા–અને તે એક ગૂજરાતી જૈન. 'આજે ભાવ આ છે ને કાલની વાતતો પ્રેમચંદભાઈ જાણે' એવી સ્થિતિ તેમણે ૩૫ થી ૪૦ વર્ષ સુધી મુંબઇનાં નાણાં બજાર પર એક સરખો કાબુ રાખ્યા પછી સં. ૧૯૧૭-૨૨ સુધીમાં આણી દીધી હતી. કરોડાધિપતિ થયા ને તે વખતે ધર્મ, કોમ, જાતિનો ભેદ રાખ્યા વગર સખાવતો કર્યે જ રાખી. સ્થિતિના ઉછાળા આવ્યા છતાં ધીરજ ડગી નહિ. આ સર્વમાં ઉતરવું અત્ર પ્રસ્તુત નથી. જેવા ચંચલ બુદ્ધિશાલી ને ઉદ્યોગશીલ વેપારી તેવાજ ઉદાર. લક્ષ્મી મળતી ગઈ તેમ તેનો ઉદારતાથી વ્યય થતોજ ગયો. કેળવણીના કાર્યમાં મદદ કરવા માટે તેમણે મુંબઈ અને કલકત્તાની યુનિસિંટીઓને સવાછ લાખ અને સવાચાર લાખરૂ.ની મદદ આપી.[૫૪૭] સુરત, ભરૂચ,

૫૪૭ વાછાના પુસ્તકમાં જણાવેલું છે કે મુંબઈ યુનિવર્સિટીને બે લાખ ૬-૧૦-૧૮૬૪ના પત્રથી મોટા ઘડીઆળવાળું ટાવર બાંધવાને તથા તા. ૨૭-૮-૧૮૬૪ના પત્રથી બે લાખ તે યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરી માટે કંઈ પણ સરત વગર આપ્યા. કલકત્તાની યુનિવર્સિટીને પણ બે લાખ રૂ. સને ૧૮૬૪-૬૫ માં પ્રેમચંદ રાયચંદ સ્કૉલરશિપો એ નામથી પાંચ વાર્ષિક સ્કૉલરશિપો આપવા માટે કંઇ પણ શરત વગર આપ્યા હતા. અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર કોલેજને (પ્રે. રા. મેઘલ ટ્રેનિંગ કોલેજને) ૨૯ હજાર, પોતાના પિતાના નામથી કન્યાશાળા સુરતના નિભાવ માટે દશ હજાર, સ્કોટિશ ઓર્ફનેજ માહિમના મકાન માટે સાઠ હજાર, ફ્રીઅર ફ્લેચર સ્કૂલના મકા-

દાનવીર શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ પૃ. ૬૯૯–૭૦૨.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીને પ્રેમચંદ શેઠની બક્ષીસ-રાજાબાઈ ટાવર.

અમદાવાદ અને બીજે ઘણે ઠેકાણે નિશાળો અને કન્યાશાળાઓ ઉભી કરી આપી. જૈનોને મદદ કરવા માટે અને ખાવાનું પુરૂં પાડવા પોતાના પિતાના નામની વીશી મુંબઇમાં ખોલી તેમાં પાંચ લાખ, સુરતમાં સ્વામીવાત્સલ્ય માટે દશ હજાર, ગિરનાર તીર્થની ધર્મશાલા ને ભાતા માટે ચાલીશ હજાર આપ્યા. અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કૉલેજ તેમના નામની ચાલે છે તેમાં એંશી હજાર, ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને વીશ હજાર, સુરતમાં ધર્મશાળા માટે પાંચઠ હજાર, ફ્રીયર ફ્લેચર કન્યાશાળાને સાઠ હજાર, સ્કૉટિશ ઑર્ફનેજને પચાસ હજાર, સુરત રાયચંદ દીપચંદ કન્યાશાળામાં વીસ હજાર, એલેક્ઝાંડ્રા કન્યાશાળામાં દશ હજાર, ભરૂચની રાયચંદ દીપચંદ લાયબ્રેરીમાં પાંત્રીશ હજાર, આણંદમાં ધર્મશાળામાં વીસ હજાર—આમ પોતાની હયાતી દરમ્યાન કરેલી સખાવતોની સત્તાવાર જાણીતી સખાવતો કુલે ૬૦ લાખ રૂ ની થાય છે. તે ઉપરાંત મુંબઇના જે. એન. પીટિટ ઇન્સ્ટટ્યુટ, રૉ. એ. સોસાયટી, નેટીવ જનરલ લાયબ્રેરીમાં, તારંગાની ધર્મશાળામાં કેટલીક રકમો આપી, ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડના ૭૬ ગામોમાં ધર્મશાળાઓ, કુવાઓ, તળાવોના જીર્ણોદ્ધારની અંદર લગભગ ૭ લાખ, જૈન દેરાસરોના જીર્ણોદ્ધારમાં ૮ થી ૧૦ લાખ, વિદ્યાર્થીઓને ભણવા માટે તથા નાની નાની શાળાઓ તથા લાયબ્રેરીઓને પૈસા તથા પુસ્તકોની મદદમાં અઢી લાખ આપ્યા હતા. ગરીબ ગુરબાંને હમેશની ખેરાત—સારા વખતમાં દરમાસે આઠ હજારની અને પાછળથી ઓછામાં ઓછી ત્રણ હજારની હતી એમની ખાનગી સખાવત તેમના કુટું-

નમાં પાંચ હજાર, અલેક્ઝાન્ડ્રા ગર્લ્સ સ્કૂલને પાંચ હજાર, અમદાવાદ કૉલેજને સ્કૉલરશિપો માટે વીસ હજાર, 'બંગાલા સાઇક્લોન રીલીફ ફંડ'માં પચીસ હજાર, અમદાવાદ રિલીફ ફંડમાં પાંચ હજાર, મુંબઈની જ્યોગ્રાફિકલ સોસા-યટીને પાંચ હજાર આપવા ઉપરાંત અમેરિકન મિશન, ઇંડો-બ્રિટિશ ઇન્સ્ટિ-ટ્યુશન, હેમાભાઇ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, નેટિવ જનરલ લાયબ્રેરી, એશિયાટિક લાય-બ્રેરી તથા બીજી સંસ્થાઓને પણ પોતાની સખાવતનો લાભ આપ્યો હતો.

બીજાઓથી કરી શકાય તેવી ગણત્રીથી ૪૦ લાખ રૂ.ની થાય છે. કુલ એક કરોડ કરતાં તેમની સખાવત વધી જાય છે. પ્રેમચંદ શેઠ પોતાનાં ધર્માદાય કાર્યો વિષે કહેતા 'હું એવાં કાર્યો કરતાં ભૂલ્યો નથી, પણ તે વિષે સુચના કરનારાઓ ભૂલ્યા હશે. મને સૂચવેલા માર્ગે મેં યથાશક્તિ ધર્માદા કરેલુંજ છે. + + મારા સુભાગી વખતમાં જેઓ મને સત્કર્મ કરવાની સૂચના કરે છે એજ મારા ખરા મિત્ર છે હું જે આપું છું તેજ મારૂં છે ને રાખું છું તેના માલિક તો બીજાજ છે.' તેમની મહાન્ ઉદારતાનો સ્મરણસ્તંભ તો પોતાની માતુશ્રી રાજબાઇના નામથી 'રાજબાઇ ટાવર' હાલ મુંબઇની યુનિવર્સિટીના મકાન સાથે બૅકબે દરિયાનું અવલોકન કરતો ઉભેલો છે. તે માટે બે લાખ રૂ. આપતાં કોઇપણ જાતની સરત કરી નહિ. જૈન ધર્મમાં તેમજ ન્યાત જાતના તફાવત વગરના સાર્વજનિક ધર્માદા કાર્યોમાં તેમણે છુટે હાથે નાણાંની રકમો ભરી આપી પોતાની સમૃદ્ધિનું સાર્થક કરેલું છે એમ કોઇ પણ વ્યક્તિ પ્રસન્ન અંતઃકરણે વિનાસંકોચે કહેશેજ. આ છતાં એક પણ સરકારી ટાઇટલ તેમણે સ્વીકારેલ-પ્રાપ્ત કરેલ નથી; અને કીર્તિની કે નામની ઇચ્છા રાખી નથી. મહાન્ કુશળ વ્યાપારી પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવી તેનો સદુપયોગ કર્યોજ કરી સ્વભાવે ને વર્તને સાદા અને શાંત રહીને ૭૬ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવી સં. ૧૯૬૨ના ભાદ્ર. શુ. ૧૨ શુક્ર દિને સ્વર્ગસ્થ થયા. ધન્ય છે એ ગુર્જર જૈન દાતાને[૫૪૮]

૧૦૨૦ સં. ૧૯૨૦ થી મુંબઇથી અમદાવાદ સુધી રેલ્વે ચાલતી ૧૯૨૬ ને ૨૮ વચ્ચે અમદાવાદથી વઢવાણ સુધી, ૧૯૨૯થી વીરમગામથી ખારાઘોડા સુધી, ૧૯૩૬માં વઢવાણથી ભાવનગર સુધીને ૧૯૩૫માં અમદાવાદથી ઉત્તરમાં રાજપૂતસ્થાન તરફ આગગાડી ચાલવા માંડી.

---

૫૪૮ જુઓ 'ગુજરાતી'નો સં. ૧૯૬૮નો દીવાળીનો ખાસ અંક પૃ. ૮૭-૮૮; (સર) દિનશા એદલજી વાછાનું Premchand Roychand એ નામનું સને ૧૯૧૩માં બહાર પડેલું અંગ્રેજી પુસ્તક)

નાટકકાર ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી.

૧. શંકર ! શિવંકર ! ચિન્તા તું પરિહર
ભૂતાદિનાથ ! જગનાથ ! હે જિનવર !—શંકર !
ચિન્તામણિ ચરણ શરણ છે ચિત્ત વિષે
ત્રાતા ! નિવાર તાપત્રય ભયંકર—શંકર !—શંકર !
ઘટઘટ પ્રગટ તું પોતે સદા રહે
કૈવલ્યશાલી ભજીએ ૐદિગંબર—શંકર !

—તેમના વીણાવેલી નાટકનું મંગલાચરણ

૨. ડગલે ડગલે ડુંગરા, વિકટ પ્રેમનો પંથ;
કૃપા કરે શ્રી રામ તો, સંત પામતા અંત.

—વીણાવેલી.

૩. ગોથાં ખાય છે શિદને હજુ જગનાથને ભજને

× × ×

ડા'પણ દરિયો વાત વિસામો માણેક મિત્ર ! ક્યાં મળશો રે.
જળે જહાંનમમાં રાજ્ય જગતનું વાતવિસામો ન ટળજો—હજુ૦

× × ×

પતિત પાવન ! અધમ ઉધારણ ! નવીન પાતકી ત્હારો રે
નાથ ! કૃપા કરી પાપ-પાણીથી પીલાતો ઉગારો રે—હજુ૦

૪. ડા'પણ ત્હારૂં જાણ્યું રે ડાહ્યા ! ડાહ્યો તું થામાં
જ્ઞાન સુધારસ મુકી આખર માયા વિષ ચ્હામાં—
રંગરાગથી રીઝે ઘડીમાં ઘડી વૈરાગે ઝુઝે
તાણાતાણથી પાપી ચેતન ! રઘવાયો તું થામાં—ડા'પણ૦

× × ×

મનજી મિત્ર ! ઘડી માફ રાખને બાપ ! પછી પછી ફિકરું,
છોડવું નાડવને હવે અનાડી પાતક-પાશો પામાં—ડા'પણ૦

× × ×

અલખ નિરંજન ચિદ્‌ઘનસંગી ચેતન આતમરામી રે
પાપે ડુબી ગંગા મુકી વૈતરણીમાં ન્હામાં—ડા'પણ૦

—[illegible]

૧૦૨૧ આ જૈન નાટકકાર અમદાવાદના વતની સં. ૧૯૨૩ શ્રા. શુ. ૧૪ ને દિને જન્મ પામી સં. ૧૯૬૮ ચૈત્ર વ. ૮ દિને માત્ર ૩૫ વર્ષની નાની વયે સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમણે સફળ અને ઉત્તમ નાટકાર તરીકે અનેક નાટકો રચ્યાં; તે સર્વનાં ગાયનો તેમનું ઉંચી કક્ષાનું કાવ્યત્વ રજુ કરે છે. આ કાવ્યત્વને તે સર્વ નાટકોની સુંદર વસ્તુ સંકલનાથી સુઘટિત કરેલાં નાટકો પોતાની સ્થાપેલી 'શ્રી દેશી નાટક સમાજ' દ્વારા ગૂજરાતી પ્રજા સમક્ષ ભજવી બતાવ્યાં ને તેથી ગૂજરાતી નાટ્ય કલામાં જૂદી જ ભાત પાડી તેમાં ઉત્ક્રાન્તિ કરી.

૧૦૨૨ કૉલેજમાં કરેલા અભ્યાસથી તેમને સંસ્કૃતનું સારૂં જ્ઞાન હતું અને અમદાવાદની મિશન હાઇસ્કૂલમાં સંસ્કૃત શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. પછી નાટ્યપ્રયોગ રચી તેને ગૂજરાતની રંગભૂમિમાં ભજવવાનો-નાટકનો પવિત્ર ધંધો હાથ ધર્યો તેમાં તેમનો આશય ઉચ્ચ હતો. 'નાટકોમાં જો ઉંચી ભાવના દાખલ થાય, માત્ર હલકી પ્રતિના પ્રેક્ષકોના વિનોદાર્થે નહિ પણ જનસમૂહની વૃત્તિ અને નીતિ ઉચ્ચતર કરવાના સ્તુત્ય અને પ્રશંસનીય હેતુથી જ માત્ર તે લખાય અને ભજવાય તો બેશક ધારે ધારે પ્રેક્ષકોની રૂચિ પણ ઉંચી થાય તેમજ લેખકોની દૃષ્ટિ પણ સર્વદા ઉચ્ચ લક્ષ તરફજ રહે. ડાહ્યાભાઈનો નાટકના સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયાસ સારી રીતે જાણીતો છે. તેમનું નાની વયમાં મૃત્યુ થવાથી તેમનો પ્રયાસ અટકી પડયો' (સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન પૃ. ૧૧૪).

૧૦૨૩ તેમનાં રચેલાં નાટકો—૧ મ્યુનિસિપાલ ઇલેકશન ૨ કેસર કિશોર સં. ૧૯૫૧ ૩ સતી સંયુક્તા આવૃત્તિ ચોથી સં. સં. ૧૯૫૨, ૪ મદનમંજરી સં. ૧૯૫૩ ૫ સતી પાર્વતી ૬ અશ્રુમતી આ. ૭ મી સં. ૧૯૫૫, ૮ રામવિયોગ આ૦ ૪થી સં. ૧૯૫૫, ૮ સરદારબા આ. ૬ સં. ૧૯૫૭, ૯ ભોજકુમાર, ૧૦ ઉમાદેવડી આ૦ ૫ સં. ૧૯૫૭, ૧૧ વિજયાવિજય, ૧૨ વીણાવેલી, ૧૩ ઉદયભાણ આ. ૪ સં. ૧૯૫૮, ૧૪ મોહિનીચંદ્ર, ૧૫ સતિ પદ્-

મિની–આ પ્રમાણે ૧૫ કુલ નાટકો છે. બધાંનો રચના સંવત્ નિર્ણીત થઈ શકયો નથી, છતાં પૌર્વાપર્ય ક્રમ રચનાના અનુક્રમે પ્રાયઃ છે એમ ભાસે છે. પવિત્ર લીલાવતી નામનું નાટક તેમની મંડળીએ ભજવેલું તે બહુ લોકપ્રિય થયું હતું. તેની વસ્તુ ઉદયરત્નના લીલાવતી સુમતિવિલાસના પ્રસિદ્ધ રાસ પરથી લીધેલું. તેના રચનાર જૈન ભોજક શિવરામ કેશવરામ હતા. સુભદ્રાહરણ, વીર વિક્રમાદિત્ય અને વિજયકમળા નામનાં નાટકોનાં ગાયનોની ચોપડી જોઈ શકાઈ નથી, પણ તે ડાહ્યાભાઈની કૃતિઓ હોવાનું સંભવે છે. વીણાવેલી નાટકનું વસ્તુ પ્રસિદ્ધ જૈનકથા નામે શ્રીપાળ રાસ પરથી લીધેલ છે. તેમનાં નાટકો બહુ લોકાદર પામ્યાં. તેથી અને દુકાળ આદિ અનેક પ્રસંગોએ પોતાનાં નાટકોના પ્રયોગોની આવક આપી જનસેવા બજાવવાથી તેઓ લોકોને અજાણ્યા નથી, ઉચ્ચ પ્રતિના વિદ્વાનથી તે એક ગામડિયા સુધી.

૧૦૨૪ તેમનાં નાટકો છપાયાં ગાયનો ઉપરાંત સમસ્તાકારે નથી તેથી નાટ્યકાર તરીકે તેમનાં મૂલ આંકવાનાં સાધનો પૂરાં પ્રડયાં નથી, છતાં ગાયનો પરથી તેમજ તેમનાં ભજવાતાં નાટકો જોયા પછી એટલું કહી શકાય કેઃ–"જ્યાં ત્યાં તેમણે સત્યનો જય અને પાપનો ક્ષય એનું અવલંબન લીધું છે ને ઉચ્છૃંખલ દુર્ગુણોનાં હાનિપ્રદ પરિણામો જ એમણે બતાવ્યાં છે. મનુષ્ય દશા–નસીબ કે કર્મની શક્તિને આધીન છે એ વાત પર બહુ ભાર મૂકયો છે. અભિમાન પર સખ્ત પ્રહારો કર્યા છે. શઠ પાત્રો દ્વારા સમાજમાં પ્રચલિત અનર્થો ઝાટકી કાઢયા છે. ગૂજરાતી સાહિત્યના અનન્ય ઉપાસક અને સમર્થ વિવેચક સદ્‌ગત રણજીતરામ વાવાભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો "નીતિના સબળ પાયા પર દરેક નાટકની ઇમારત ચણાયલી છે. રા. ડાહ્યાભાઈ એટલા બધા નીતિપ્રચારણ માટે આતુર હતા કે રુચિરતાની ક્ષતિ થાય તેવે પ્રસંગે પણ નીતિતત્ત્વો પ્રત્યક્ષ રીતે ઉદ્દઘોષ્યા વિના રહેતા નહીં. તેમનાં ગાયનોમાં એ તત્ત્વોનો સંભાર છે. અસંખ્ય ભાષણો દ્વારા એ તત્ત્વો ભાર દઈ પ્રેક્ષકો સમક્ષ રજુ થતાં, આ દેશની પ્રજાને

'શીખામણીઆં' લખાણ (didactic writings) વધારે અસર કરે છે. ડાહ્યાભાઇનાં નાટકોમાં આ તત્ત્વોનો જેટલો વિસ્તૃત ઉપયોગ થઈ શકે તેટલો કરવામાં આવ્યો હતો. સરળ પણ સચોટ ભાષામાં કહેવાતો. સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ગ્રંથોના અભ્યાસે હાથ લાગેલા અલંકારો જેમાંના કેટલાક, વર્ષો થયાં હીન્દુ સમાજને પરિચિત હતા તેમનો ઉપયોગ કરી પોતાને કહેવાનું રા. ડાહ્યાભાઈ કહેતા. એમનાં નાટક પર આ પ્રમાણે નીતિના પટા ઉજ્જ્વલ અને વિશાળ પડ્યા છે. પરોક્ષ ઉપદેશ જે કલાવિધાનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે તે આજના અશિક્ષિત કે અલ્પ શિક્ષણવાળા શ્રોતાઓને માટે હિતાવહ નથી એમ માની પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ એમણે ઉચ્ચનાદે કર્યો છે."

૧૦૨૫. ગાયનોના સંગીત વિષે શ્રી રણજીતભાઇનાજ મિત શબ્દોમાં કહીશું:-'તેમના ગરબા યોગ્ય લોકાદર પામ્યા છે. કાઠીઆવાડના રાસડા રા. રા. વાઘજી આશારામ ઓઝાએ નાટકોમાં દાખલ કર્યા. રા. રા. ડાહ્યાભાઇની રસિકતા આ રાસડાઓની રસનિષ્પાદન શક્તિ, પ્રેક્ષ [scene) તરીકે અને સંગીત પરત્વેની ખુબી પામી શકી. દરેક ખેલમાં અકેકો ગરબો સ્થાન પામ્યો. આ દેશના આલંકારિકોએ નાનાવિધની નાયિકા વર્ણવી છે તેવી નાયિકાના પ્રસંગો આછાં પ્રકૃતિવર્ણનોથી રંગી ગરબામાં રા. ડાહ્યાભાઇએ આણ્યા છે. લય લલિત, સૂરાવટ મધુર અને ભાષા કોમળ છે; અલંકાર રૂચિકર છે; શૈલી સરળ અને સાદી છે; વચ્ચે વચ્ચે પ્રાચીન કાવ્યોની ભાષા, કે અલંકારો કે વિચારો સૌરસ્યથી ગોઠવ્યા છે. ગોપીગીતો અથવા ફલગીતોરાની છટેલ મસ્તી કે અનીતિ છેકી નાંખી તેમની મનોહરતા, શ્રુતિપ્રિયતા, સુગમ્યતા, લાલિત્ય, માધુર્ય અને પ્રવાહીત્વ પોતાનાં ગીતોમાં રા. ડાહ્યાભાઇ લાવ્યા છે. આજનાં ઘણાં નાટકી ગાયનોમાં અસંબદ્ધતા, શિથિલતા, નિરર્થકતા, અવિશદતા, પ્રયોજનહીન શબ્દપ્રાચુર્ય વગેરે જે અરૂચિકર તત્ત્વો હોય છે તે દૂષણો રા. ડાહ્યાભાઇનાં લગભગ બધાં ગીતોમાં નથી; બેશક સંપૂર્ણ અંશે શુદ્ધ તો બધાં નથીજ. હલકાં જોડકણાંને બદલે રસભર્યાં ગીતો એમણે રચ્યાં છે. ગરબા અને નાયિકાને ગાવાનાં ગીતોના ભાવ સારા આલેખવા

પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા છે. કંચનીઓનાં ગીતો પણ ઉસ્તાદી સંગીતની પ્રસાદી પામ્યાં છે. અલંકારો વર્ણવતાંજ ધારેલો ભાવ ઉદ્દીપન કરે-અર્થાત્ આજના પ્રેક્ષકવર્ગને સ્હેજ પણ આયાસ વગર તે ભાવ સમજાય એવા પસંદ કરવામાં આવ્યા છે × × ભાષા અમુક અંશે સંસ્કારી રા. ડાહ્યાભાઇએ વાપરી છે. વર્ણસગાઈ પર ઝોક જબરો છે. બેશક ગુજરાતમાં જે જાતની કવિતા આજદિન લગી પ્રચારમાં છે-જે કવિતા લોકો હોંશથી વાંચે છે તેના કેટલાક ગુણો પોતાનાં ગાયનોમાં આણ્યાથી રા. ડાહ્યાભાઇએ લોકપ્રિયતા મેળવી એ સ્વાભાવિક છે. × × અભિનય પરત્વે બોલતાં × 'ટબ્બો' ના અભિનયની ખુબી પીછાની તેને રંગભૂમિ પર સ્થાન આપવા માટે પ્રેક્ષકો રા. ડાહ્યાભાઇના અતીવ આભારી છે. અમુક વૃત્તિ કે સંવેગ મૂક અને નીરવ રીત્યે પ્રકૃષ્ટ સ્વરૂપમાં દાખવનાર અભિનયની કિમ્મત આંકવા લેખિની અસમર્થ છે. × × પોતાના પ્રેક્ષકોને ધીરે ધીરે સંસ્કારી કરવા, તેમની સન્મુખ તેમને પચે એવા આદર્શો મૂકવા, બને તેટલી ભભક ઓછી રાખી સંગીન ઉપદેશ આપવો એવા કાંઇક એમના હેતુ હશે. પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં તેઓથી બન્યું એટલું એમણે કર્યું છે-છતાં એમની વિદ્યા જોતાં વધારેની અપેક્ષા રહે છે. કૉલેજનું શિક્ષણ લેનાર રા. ડાહ્યાભાઈએ પોતાનાં નાટકો દ્વારા રાજ્ય, સંસાર, ગૃહ અને ધર્મના પ્રશ્નો ચર્ચી શ્રોતાઓમાં અલૌકિક પ્રબળ ચેતન જગાવ્યું હોત તો જે જે સેવાઓ એમણે કરી છે તે વધુ શ્રેયસ્કર અને ચિરંજીવ થઇ હોત-ભારતના આધુનિક ઇતિહાસ ઘડનારની કક્ષામાં તેઓ સ્થાન પામ્યા હોત. રા. ડાહ્યાભાઇ વધારે જીવ્યા હોત તો એમનું કલાવિધાન હજુ વિકસત અને આવી (જણાવેલી) ખામીઓ જતી રહી હોત."૫૪૯

૧૦૨૬ તેમનાં નાટકો આખાં છપાયેલાં નથી. એ ખેદનો વિષય છે. તેમ થવાની અતિ જરૂર છે કે જેથી તેમના પર વિદ્વાનો સપ્રમાણ અભિપ્રાય આપી શકે.

૫૪૯ વધુ વિસ્તાર માટે જુઓ જૈનયુગ સં. ૧૯૮૩ નો કાર્તિક-માગશર અંક પૃ. ૧૭૪ થી ૧૮૩ માં 'ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજી' એ નામનો લેખ.

પ્રકરણ ૨ જું.

અધ્યાત્મી ફિલસુફ રાયચંદ કવિ.

હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! શું કહું, દીનાનાથ દયાળ!
હું તો દોષ અનંતનું, ભાજન છું કરૂણાળ.

× × × ×

અધમાધમ અધિકો પતિત, સકળ જગતમાં હુંય;
એ નિશ્ચય આવ્યા વિના, સાધન કરશે શુંય?

× × × ×

જહાં રાગ અને વળી દ્વેષ, તહાં સર્વદા માનો ક્લેશ;
ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકળ દુઃખનો છે ત્યાં નાશ.
સર્વકાળનું છે ત્યાં જ્ઞાન, દેહ છતાં ત્યાં છે નિર્વાણ
ભવ છેવટની છે એ દશા, રામ ધામ આવીને વસ્યા.

× × × ×

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રીસદ્ગુરૂ ભગવંત.

× × × ×

સુખધામ અનંત સુસંત અહિં, દિન રાત્ર રહે તદ ધ્યાન મહિં.
પ્રશાંતિ અનંત સુધામય જે, પ્રણમું પદ તે વરતે જય તે.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

૧૦૨૭ કાઠિઆવાડના મોરબી રાજ્યના વવાણીઆ ગામમાં દશા શ્રીમાળી વણિક કુળમાં 'સં. ૧૯૨૪ ના કાર્ત્તિક શુદ ૧૫ રવિએ જન્મ થયો × સાત વર્ષ સુધી એકાંત બાળવયની રમત ગમત સેવી હતી. એ નિરપરાધિ દશા પછી સાતથી અગિયાર વર્ષ સુધીનો કાળ કેળવણી લેવામાં હતો. તે વખતે ખ્યાતિનો હેતુ ન હોવાથી સ્મૃતિ નિરપરાધી હતી. તેવી સ્મૃતિ હોવાથી એકજ વાર પાઠનું અવલોકન કરવું પડતું હતું. તે સ્મૃતિ એવી બળવત્તર હતી કે જેવી સ્મૃતિ બહુજ

થોડા મનુષ્યોમાં આ કાળે, આ ક્ષેત્રે હશે. આઠમા વર્ષમાં કવિતા કરી હતી. મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા, તેમની પાસે તે વયમાં કૃષ્ણ કીર્ત્તનનાં પદો મેં સાંભળ્યાં હતાં, તેમજ જુદા જુદા અવતારો સંબંધી ચમત્કારો સાંભળ્યા હતા, જેથી મને ભક્તિની સાથે તે અવતારોમાં પ્રીતિ થઇ હતી; અને રામદાસજી નામના સાધુની સમીપે મેં બાળલીલામાં કંઠી બંધાવી હતી. × પ્રવિણસાગર નામનો ગ્રંથ તેવામાં મેં વાંચ્યો હતો. × ગુજરાતી ભાષાની વાંચનમાળામાં જગત્કર્તા સંબંધી કેટલેક સ્થળે બોધ કર્યો છે તે મને દ૬ થઈ ગયેલ હતો; જેથી જૈન લોકો ભણી મારી બહુ જુગુપ્સા હતી; બનાવ્યા વગર કોઈ પદાર્થ બને નહીં માટે જૈન લોકો મૂર્ખ છે, તેને ખબર નથી. તેમજ તે વેળા પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુ લોકોની ક્રિયા મારા જોવામાં આવી હતી, જેથી તે ક્રિયાઓ મલિન લાગવાથી હું તેથી બીતો હતો, એટલે કે તે મને પ્રિય નહોતી. જન્મભુમિકામાં જેટલા વાણિયાઓ રહે છે, તે બધાની કુળશ્રદ્ધા ભિન્ન ભિન્ન છતાં, કાંઈક પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુનેજ લગતી હતી, એથી મને તે લોકોનોજ પનારો હતો. × પણ હળવે હળવે મને તેમનાં પ્રતિક્રમણ સૂત્ર ઇત્યાદિક પુસ્તકો વાંચવા મળ્યાં; તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત્‌ને જીવથી મિત્રતા ઇચ્છી છે તેથી, મારી પ્રીતિ તેમાં થઇ; અને પેલામાં પણ રહી; હળવે હળવે આ પ્રસંગ વધ્યો, છતાં સ્વચ્છ રહેવાના તેમજ બીજા આચાર વિચાર મને વૈષ્ણવના પ્રિય હતા; અને જગત્‌કર્તાની શ્રદ્ધા હતી. તેવામાં કંઠી તુટી ગઇ, એટલે ફરીથી મેં બાંધી નહીં, તે વેળા બાંધવા—ન બાંધવાનું કંઈ કારણ મેં શોધ્યું નહોતું. આ મારી તેર વર્ષની વયની ચર્યા છે. પછી હું મારા પિતાની દુકાને બેસતો× દુકાને મેં નાના પ્રકારની લીલાલ્હેર કરી છે; અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. રામ ઇત્યાદિકનાં ચરિત્રો પર કવિતાઓ રચી છે; સંસારી તૃષ્ણાઓ કરી છે, છતાં કોઇને મેં ઓછો અધિકો ભાવ કહ્યો નથી, કે કોઈને મેં ઓછું અધિકું તોળી દીધું નથી, એ મને ચોક્કસ

સાંભરે છે.' (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર લેખાંક ૬૩ બીજી આવૃત્તિ, ૬૪ છેલ્લી આવૃત્તિમાંથી].

૧૦૨૮. ૧૪–૧૫ વર્ષે વયે અષ્ટઅવધાન, પછી સોળ બાવન અને અંતે સો અવધાન ૧૯ વર્ષની વયે મુંબઇમાં કર્યાં (કે જે કર્યાં પહેલાં તુરતમાંજ 'સાક્ષાત્ સરસ્વતિ' એ નામની ૩૮ પાનાંની ચોપડી બહાર પડી કે જે પરથી અવધાનોમાં ખ્યાતિનો હેતુ સ્પષ્ટ ભાસે છે). આ શતાવધાન જોઇ સ્વ૦ મલબારી જેવા વિદ્વાન્ સુધારક નેતાએ તેમને 'બુદ્ધિ અને સ્મરણ શક્તિ અદ્ભુત રીતે ધરાવનાર (prodigy of intellect and memory) કહ્યા. આ કવિએ ૧૬ વરસ અને પાંચ માસની ઉમ્મરે ત્રણ દિવસમાં (શ્રી૦ રા૦ પૃ. ૭૧૪) જૈન દર્શનમાં પ્રાથમિક ચંચુપ્રવેશ કરાવનાર શિક્ષાપાઠોની વાંચનમાળા–વીતરાગ માર્ગપ્રવેશિકા એવી મોક્ષમાળા રચી હતી. 'જૈનમાર્ગમાં યથાર્થ સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કાંઇ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. વીતરાગમાર્ગ પર આબાલવૃદ્ધની રૂચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું બીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ બાલાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમુનો આપેલ છે.' (શ્રી૦ રા૦ પૃ. ૭૧૫) 'એ છપાતાં વિલંબ થયેલ તેથી ગ્રાહકોની આકુળતા ટાળવા ભાવનાબોધ ત્યાર પછી (૧૭મા વર્ષે) રચી ઉપહારરૂપે ગ્રાહકોને આપ્યો હતો. સં. ૧૯૫૨માં પાલમાં નડીઆદ મુકામે આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર[૫૫૦] એ નામની કૃતિ રચી. તે સર્વે કૃતિઓ તેમજ તેમણે જુદા જુદા પ્રશ્નકારોને અને જિજ્ઞાસુઓને લખેલા ઉપયોગી પત્રાંકો શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એ નામના

૫૫૦ આનું અંગ્રેજી ભાષાંતર મહાત્મા ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાથી કરી સ્વ. મનસુખલાલ રવજીપર મોકલી આપ્યું હતું, પણ તે દરકારના અભાવે ગુમાઈ ગયું. ઇદોર હાઈકોર્ટના જજ રાય જગમંદિરલાલ જૈની બૅરિસ્ટરે તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરેલું તે તેની પ્રસ્તાવના સહિત The Self Realisation એ નામથી સને ૧૯૨૩માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

પુસ્તકમાં તેમના ભાઇ મનસુખલાલે[૫૫૧] સંગ્રહીત કરી પ્રકટ કરાવેલ છે. તેમાં અનુભવ, પ્રેરણા, ઉપયોગ, રાજયોગ આદિથી ઉદ્ભવતા ઉદ્ગારો જણાય છે. દેહોત્સર્ગ માત્ર ૩૩ વર્ષની વયે રાજકોટમાં સં. ૧૯૫૭ ચૈત્ર વ. ૫ દિને થયો.

૧૦૨૯. પોતે 'કવિ' તરીકે ઓળખાયા પણ ખરી રીતે પ્રધાનપણે કવિ નહિ, પણ ફિલસુફ હતા. તેમણે જણાવ્યું છે કે 'કવિતા કવિતાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી. સંસારાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી. ભગવદ્ભજનાર્થે—આત્મકલ્યાણાર્થે જો તેનું પ્રયોજન થાય, તો જીવને તે ગુણની ક્ષયોપશમતાનું ફળ છે. જે વિદ્યાથી ઉપશમ ગુણ પ્રગટયો નહીં, વિવેક આવ્યો નહી, કે સમાધિ થઇ નહીં, તે વિદ્યાને વિષે રૂડા જીવે આગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી.' (પત્રાંક ૩૯૬). 'કાવ્ય સાહિત્ય કે સંગીત આદિ કળા જો આત્માર્થે ન હોય તો કલ્પિત છે. કલ્પિત એટલે નિરર્થક, સાર્થક નહિ તે, જીવની કલ્પના માત્ર. ભક્તિપ્રયોજનરૂપ કે આત્માર્થે ન હોય તે બધું કલ્પિતજ.' (પૃ. ૭૨૫ પત્ર ૮૦૫) ખરૂં જ્ઞાન ગ્રંથોમાં ભાષામાં કે કવિ-ચાતુરીમાં નથી પરંતુ જ્ઞાનીઓ—આત્મજ્ઞોમાં રહ્યું છેઃ—

---

૫૫૧. મનસુખલાલ સં. ૧૯૮૦માં સ્વર્ગસ્થ થયા, ત્યારે ગાંધીજીએ લખ્યું કે 'ભાઇ મનસુખલાલને હું નાનપણથી ઓળખતો અને ત્યારથીજ એની ચંચળ બુદ્ધિને પણ હું ઓળખતો થયો હતો. ભાઈ મનસુખલાલ અત્યંત ઉત્સાહી હોઈ તેણે અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં હાથ ઘાલ્યો હતો. પણ મારી એવી માન્યતા છે કે શ્રીમદ્ રાયચંદભાઈનાં લખાણોનો સંગ્રહ કરવાનો અને આ ઉતાવળીયા યુગમાં ઉતાવળીયા માણસોને રૂચી શકે તેમ તેમનાં વચનો ગોઠવી પ્રગટ કરવાનો ઉદ્યમ કરવાને સારૂ તેનું સ્મરણ લાંબા કાળ સુધી રહેશે. × ×'. અમસ્ટ ૧૯૭૫માં 'સનાતન જૈન' નામનું માસિક કાઢી ચારેક વર્ષ ચલાવ્યું. તેમાં સ્વતંત્ર અને નિડર લેખો લખતા. તેમાં તેમનું ધ્યેય એ હતું કે જૈનો મતમતાંતર—પ્રત્યેક મતભેદ દૂર કરી એકતાપૂર્વક સનાતન જૈન આમ્નાયથી વર્તવાની અગત્ય સિદ્ધ કરવી. ૧૯૦૭ના માર્ચ માસથી હું તેમની સાથે ઉપસંપાદક તરીકે જોડાયો હતો.

નહિ ગ્રંથમાંહિ જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન નહિ કવિ-ચાતુરી
નહિ મંત્ર તંત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિ ભાષા ઠરી
નહિ અન્યસ્થાને જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કળો
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો.

૧૦૩૦. જૈન ધર્મમાં પડેલા મતમતાંતરોથી રહિત ગ્રંથો ગુંથવાનો વિચાર કર્યો. 'એવા સાત ગ્રંથો રચવાનો વિચાર હતો. લાલિત્યયુક્ત પ્રેરણાવાળી ઉપદેશ તરંગથી છલકાતી મોક્ષમાળા રચ્યા ઉપરાંત નિમિરાજ નામે એક સંસ્કૃત મહાકાવ્યના નિયમાનુસારે શાંતિરસ પ્રાધાન્ય રાખીને નવરસાત્મક પાંચ હજાર શ્લોકના પુરનો ગ્રંથ છ દિવસમાં રચ્યો હતો, કે જેમાં ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વર્ગ સંબંધી ઉપદેશ કરી ફળમાં મોક્ષમાર્ગ મૂકી દીધો છે. તેમાં કવિત્વશક્તિના લાલિત્યનું ભાન થાય છે. એક સાર્વજનિક સાહિત્યનો એક હજાર શ્લોકનો ગ્રંથ એક દિવસમાં રચ્યો છે.' (સાક્ષાત્ સરસ્વતી નામનું ચોપાનિયું) આ છેલ્લા બે ગ્રંથો અનુપલબ્ધ છે.

૧૦૩૧. જૈન ધર્મનો-માર્ગનો ઉદ્ધાર કરવા સંબંધી નાની વયે જિજ્ઞાસા વર્તતી હતી. (જુઓ હાથનોધ ૧૪ અને ૧૫ પત્રાંક ૪૬૪ બીજી આવૃત્તિ અને તે પણ સર્વસંગપરિત્યાગ કરીને બીજી આવૃત્તિ પૃ. ૬૨૨ માં) પણ ઉદયકાળ તેવો ન આવ્યો. તેમણે સત્સંગ, ગુરૂ-જ્ઞાનીનો પરિચય એ પર બહુ ભાર મૂકયો છે. પોતાની આત્મદશા માટે જણાવે છે કે દશ વર્ષે ધારા ઉલ્લસી, સં. ૧૯૪૧ માં અપૂર્વનો અણુસાર આવ્યો, ૧૯૪૨માં સમ્યકત્વ થયું. સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવાનો નિર્ધાર થયો વગેરે.' પોતાને લાગ્યું કે 'વર્ત્તમાનમાં જૈનદર્શન એટલું બધું અવ્યવસ્થિત અથવા વિપરીત સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે. × જૈન માર્ગમાં પ્રજા પણ થોડી રહી છે અને તેમાં સેંકડો ભેદ વર્તે છે, એટલુંજ નહિ પણ મૂળમાર્ગ (પૃ. ૫૫૧) ની સન્મુખની વાત પણ તેમને કાને નથી પડતી. × × સર્વસંગપરિત્યાગ થયે તે કાર્યની પ્રવૃત્તિ સહજ સ્વભાવે ઉદયમાં આવે તો

અધ્યાત્મી ફિલસુફ રાયચંદ કવિ. પૃ. ૭૦૮

[પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળના સૌજન્યથી.]

વાની કશી જરૂર નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ઘણાને જોવામાં આવે છે. પણ જો તે સંસ્કારી ન હોય તો તેમની પાસેથી ફુટી બદામ પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારા હોય ત્યાંજ સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે. કવિ સંસ્કારી જ્ઞાની હતા. (સ્મરણો જૈ. સા સં. ૩,૧ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૪ 'પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પારખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરૂષાર્થ–તો આત્મઓળખ–હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઇને કોઇ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો (કેટલોક) ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઇને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા નજ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઇ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદભાઇની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઇ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો કે

તેઓ મને ઇરાદાપૂર્વક આડે રસ્તે નહિ દોરે ને પોતાના મનમાં હશે એવુંજ કહેશે. આથી મારી આધ્યાત્મિક ભીડમાં હું તેમનો આશ્રય લેતો." (ગાંધીજીની આત્મકથા–ખંડ ૧ પૃ. ૧૩૯–૧૪૨)

૧૦૩૫ આવી રીતે આશ્રય લેવાનો પ્રસંગ ધર્મશોધઅર્થે થયેલા હૃદયમંથન વખતે ગાંધીજીએ લીધો હતો 'જેમ ખ્રિસ્તી મિત્રો મારા ઉપર અસર કરવા મથી રહ્યા હતા તેમ મુસલમાન મિત્રોનો પણ પ્રયત્ન હતો × મેં મારી મુસીબતો રાયચંદભાઈ આગળ મૂકી. હિંદુસ્તાનના બીજા ધર્મશાસ્ત્રીઓ સાથે પણ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમના જવાબ ફરી વળ્યા. રાયચંદભાઈના પત્રથી મને કંઇક શાંતિ થઇ. તેમણે મને ધીરજ રાખવા ને હિંદુધર્મનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા ભલામણ કરી. તેમના એક વાક્યનો ભાવાર્થ આ હતો; 'હિંદુધર્મમાં જે સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ વિચારો છે, આત્માનું નિરીક્ષણ છે, દયા છે, તેવું બીજા ધર્મમાં નથી એવી નિષ્પક્ષપાતપણે વિચારતાં મને પ્રતીતિ થઇ છે.' × કવિની સાથે તો છેવટ સુધી પત્રવ્યવહાર ટક્યો. તેમણે કેટલાંક પુસ્તકો મોકલ્યાં તે પણ મેં વાંચ્યાં. તેમાં પંચીકરણ, મણિરત્નમાળા, યોગવશિષ્ઠનું 'મુમુક્ષુપ્રકરણ', હરિભદ્રસૂરિનું 'ષડ્દર્શન સમુચ્ચય' ઇ૦ હતાં' (આત્મકથા ખંડ ૧ પૃ. ૨૧૪–૨૧૫)

૧૦૩૬ આ સંબંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટતાથી અન્ય પ્રસંગે ગાંધીજી જણાવે છે કે 'હિંદુ ધર્મમાં મને શંકા પેદા થઈ તે સમયે તેના નિવારણમાં મદદ કરનાર રાયચંદભાઇ હતા. સને ૧૮૯૩ (સં. ૧૯૪૯) ની સાલમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું કેટલાક ખ્રિસ્તી સજ્જનોના ખાસ સંબંધમાં આવેલો. તેમનું જીવન સ્વચ્છ હતું. તે ધર્મચુસ્ત હતા. બીજા ધર્મવાળાને ખ્રિસ્તી થવા સમજાવવા એ તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. જોકે મારો તેમની સાથે સંબંધ વ્યાવહારિક કાર્યનેજ અંગે થયેલો તોપણ તેમણે મારા આત્માના કલ્યાણ અર્થે ચિંતા કરવા માંડી. મારૂં એક કર્તવ્ય હું સમજી શક્યો. જ્યાંસુધી હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય હું પૂરૂં ન જાણી લઉં અને તેનાથી મારા આત્માને અસંતોષ ન થાય ત્યાં સુધી મારા જન્મનો ધર્મ મારે નજ તજવો જોઇએ. તેથી મેં

અનેક જન્મના પ્રયત્ને મળી શકે છે એમ હરકોઈ માણસ અનુભવી શકે છે. રાગોને કહાડવાનો પ્રયત્ન કરનાર જાણે છે કે રાગરહિત થવું કેવું કઠિન છે. એ રાગરહિત દશા કવિને સ્વાભાવિક હતી એમ મારી ઉપર છાપ પડી હતી. આમ અપવાદો છતાં વ્યવહારકુશળતા અને ધર્મપરાયણતાનો સુંદર મેળ જેટલો મેં કવિને વિષે જોયો એટલો બીજામાં નથી અનુભવ્યો.

૧૦૩૯. 'અમુક હદ પછી શાસ્ત્રો મદદ નથી કરતાં, અનુભવ મદદ કરે છે તેથી રાયચંદભાઇએ ગાયું છેઃ—

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં, કહી શક્યા નહિ તે પદ શ્રી ભગવંત જો,
એહ પરમપદ પ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં, ગજા વગર પણ હાલ મનોરથરૂપ જો.

એટલે છેવટે તો આત્માનો મોક્ષ દેનાર આત્માજ છે. આ શુદ્ધ સત્યનું અપૂર્વ નિરૂપણ રાયચંદભાઈએ ઘણી રીતે પોતાનાં લખાણોમાં કર્યું છે. રાયચંદભાઈએ ઘણાં ધર્મપુસ્તકોનો સરસ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમને સંસ્કૃત માગધી ભાષા સમજતાં જરાએ મુશ્કેલી નહોતી આવતી. વેદાંતનો અભ્યાસ તેમણે કરેલો, તેમજ ભાગવતનો અને ગીતાજીનો. જૈન પુસ્તકો તો જેટલાં તેમને હાથ આવતાં તે વાંચી જતા. તેમની તે ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથાગ હતી. એક વખતનું વાંચન તે તે પુસ્તકોનું રહસ્ય જાણી લેવાને સારૂ તેમને પુરતું હતું. કુરાન, ઝંદ અવસ્તા ઇ. નું વાંચન પણ અનુવાદો મારફતે તેમણે કરી લીધું હતું.

૧૦૪૦. 'તેમનો પક્ષપાત જૈન દર્શન તરફ હતો એમ તેઓ મને કહેતા. તેમની માન્યતા હતી કે જિનાગમમાં આત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ટા છે. પણ રાયચંદભાઇને બીજા ધર્મ પ્રત્યે અનાદર ન હતો. વેદાંત પ્રત્યે પક્ષપાત પણ હતો. વેદાંતીને તો કવિ વેદાંતી જ જણાય. મારી સાથે ચર્ચા કરતાં મને કોઈ દિવસે તેમણે 'એવું તો કહ્યું જ નહિ કે મારે મોક્ષ મેળવવા સારૂ અમુક ધર્મને અવલંબવો જોઇએ.

મારો આચાર વિચારવાનું જ તેમણે મને કહ્યું. પુસ્તકો ક્યાં વાંચવાં એ પ્રશ્ન ઉઠતાં મારૂં વલણ ને મારા બચપણના સંસ્કાર વિચારી તેમણે મને ગીતાજી વાંચતાં તેમાં ઉત્તેજન આપેલું, અને બીજાં પુસ્તકોમાં પંચીકરણ, મણિરત્નમાલા, યોગવાસિષ્ટનું વૈરાગ્યપ્રકરણ, કાવ્યદોહન પહેલો ભાગ અને પોતાની મોક્ષમાળા વાંચવાનું સૂચવ્યું હતું.

૧૦૪૧. 'રાયચંદભાઇ ઘણી વેળા કહેતા કે જૂદા જૂદા ધર્મ એ તો વાડાઓ છે તેમાં મનુષ્ય પૂરાઇ જાય છે. જેણે મોક્ષ મેળવવો એજ પુરૂષાર્થ માન્યો છે તેને કોઇ ધર્મનું તિલક પોતાને કપાળે લગાડવાની આવશ્યકતા નથી.

સૂતર આવે ત્યમ તું રહે, જયમ ત્યમ કરિને હરીને લહે

—એ જેમ અખાનું તેમ રાયચંદભાઇનું પણ સૂત્ર હતું. ધર્મના ઝઘડાથી તેમને હમેશાં કંટાળો આવતો, તેમાં ભાગ્યે જ પડતા. બધા ધર્મોની ખૂબીઓ પુરી જોઇ જતા ને તે તે ધર્મીની પાસે મૂકતા. દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા પત્રવ્યવહારમાં પણ મેં તેમની પાસેથી એજ વસ્તુ મેળવી હતી. (જૈ. સા, સં. ખંડ ૩ અંક ૧ પૃ. ૫૨ થી ૫૫)

૧૦૪૨ '× પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અસાધારણ વ્યક્તિ હતા. તેમનાં લખાણ એ તેમનાં અનુભવનાં બિંદુ સમાં છે. તે વાંચનાર વિચારનાર અને તે પ્રમાણે ચાલનારને મોક્ષ સુલભ થાય, તેના કષાયો મોળા પડે, તેને સંસાર વિષે ઉદાસીનતા આવે, તે દેહનો મોહ છોડી આત્માર્થી બને × શ્રીમદ્‌નાં લખાણ અધિકારીને સારૂ છે. બધા વાંચનાર તેમાં રસ નહિ લઇ શકે. ટીકાકારને તેની ટીકાનું કારણ મળશે. પણ શ્રદ્ધાવાન્ તો તેમાંથી રસ જ લૂંટશે. તેમનાં લખાણોમાં સત્ નીતરી રહ્યું છે એવો મને હમેશાં ભાસ આવ્યો છે. તેમણે પોતાનું જ્ઞાન બતાવવા સારૂ એક પણ અક્ષર નથી લખ્યો. લખનારનો હેતુ વાંચનારને પોતાના આત્માનંદમાં ભાગીદાર બનાવવાનો હતો. જેને આત્મક્લેશ ટાળવો છે, જે પોતાનું કર્તવ્ય જાણવા ઉત્સુક

છે તેને શ્રીમદ્‌નાં લખાણોમાંથી બહુ મળી રહેશે, એવો મને વિશ્વાસ છે, પછી ભલે તે હિંદુ હો કે અન્યધર્મી.' (પૃ. ૪૯)

૧૦૪૩ મહાત્મા ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારેજ તેમણે જણાવ્યું હતું કે 'તેમનાં જીવન અને વચનોનો હું ફરી ફરી અભ્યાસ કરૂં છું તેમ મને તેઓ ખરેખર તેમના સમકાલિન હિંદીઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ લાગે છે. ધર્મબોધમાં મને તેઓ ટૉલ્સ્ટૉય કરતાં ઘણા ચઢતા જણાય છે. એ કવિ અને ટૉલ્સ્ટૉય-બંને પુરૂષોનાં ઉપદેશ અને વર્તન અવિસંવાદી છે'૫૫૩ ગાંધીજીના 'જીવન ઉપર ઊંડી છાપ પાડનાર આધુનિક મનુષ્યો ત્રણ છે. રાયચંદભાઇએ તેમના જીવંત સંસર્ગથી, ટૉલ્સ્ટૉયે તેના 'વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે' નામના પુસ્તકથી (અને તેમની સાથેના થોડા પત્રવ્યવહારથી) ને રસ્કિને 'Unto this last'-'સર્વોદય' નામના પુસ્તકથી મને ચકિત કર્યો (આત્મકથા ખંડ ૧, પૃ. ૧૪૩) સં. ૧૯૭૨ ની અમદાવાદની રાજચંદ્ર જયંતી પ્રસંગે મહાત્માજીએ જણાવ્યું હતું કે 'મારા જીવનપર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાઇનો એવો સ્થાયી પ્રભાવ પડ્યો છે કે હું તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી. તેમના વિષે મારા ઉંડા વિચાર છે. હું ઘણાં વર્ષોથી ભારતમાં ધાર્મિક પુરૂષની શોધમાં છું, પરન્તુ મેં એવો ધાર્મિક પુરૂષ ભારતમાં હજુ સુધી જોયેલ નથી કે જે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાઇની સાથે પ્રતિસ્પર્દ્ધામાં ઉભો રહી શકે. તેમનામાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ હતાં. ઢોંગ, પક્ષપાત યા રાગદ્વેષ નહોતાં. તેમનામાં એક મોટી શક્તિ હતી કે જેદ્વારા તેઓ પ્રાપ્ત થયેલ પ્રસંગનો પૂર્ણ લાભ લઈ શકતા હતા. તેમના લેખ અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની અપેક્ષાએ પણ વિચક્ષણ, ભાવનામય અને

---

૫૫૩ The more I consider his life and his writings, the more I consider him to have been the best Indian of his times. Indeed, I put him much higher than Tolstoy in religious perception. Both Kavi and Tolstoy have lived as they have preached.

આત્મદર્શી છે. યૂરોપના તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં હું ટૉલ્સ્ટૉયને પહેલી શ્રેણીના અને રસ્કિનને બીજી શ્રેણીના વિદ્વાન્ સમજું છું, પરંતુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાઇનો અનુભવ આ બંનેથી પણ વધે છે-ચડે છે. આ મહાપુરૂષના જીવનના લેખોને આપ અવકાશે વાંચશો તો આપના પર તેનો ઘણો સારો પ્રભાવ પડશે. તેઓ પ્રાયઃ કહ્યાં કરતા કે હું કોઈ વાડાનો નથી અને કોઇ વાડામાં રહેવા પણ માંગતો નથી. આ સર્વે તો ઉપધર્મ—મર્યાદિત છે અને ધર્મ તો અસીમ છે કે જેની વ્યાખ્યા થઇ શકે તેમ નથી. તે પોતાના ઝવેરાતના ધંધાથી વિરક્ત થતાં તુરતજ પુસ્તક હાથમાં લેતા. જો તેમની ઇચ્છા હોત તો તેમનામાં એવી શક્તિ હતી કે તેઓ એક સારા પ્રતિભાશાલી બેરિસ્ટર, જજ યા વાઇસરાય થઇ શકત. આ અતિશયોક્તિ નથી, કિન્તુ મારા મનપર તેમની છાપ છે. તેમની વિચક્ષણતા બીજાનાપર પોતાની છાપ પાડતી હતી.' ગાંધીજીનો છેવટમાં એક ટૂંકો મિતાક્ષરી અંગ્રેજી લેખ હમણાંજ દાંડીની કુચ દરમ્યાન લખેલો તે મૉડર્ન રીવ્યુના જુન ૧૯૩૦ ના અંકમાં પ્રગટ થયો છે (તેના ગૂજરાતી ભાષાંતર માટે જુઓ જૈનયુગ આષાઢ-શ્રાવણ ૧૯૮૬ નો અંક પૃ. ૪૨૫)

૧૦૪૪ દર્શનોના અભ્યાસી શ્રી નર્મદાશંકર મહેતાએ જણાવ્યું છે કે 'શ્રીમાન્ રાજચંદ્રના સંબંધમાં આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તેઓ પરધર્મ પ્રતિ માનદૃષ્ટિ વાળા છતાં નિશ્ચયબળથી ચુસ્ત જૈની હતા × × ધર્મસિદ્ધિમાં વૈરાગ્યભાવના પ્રકર્ષ પામવીજ જોઇએ અને તેવા પ્રકર્ષને શ્રીમાન્ રાજચંદ્રમાં તે પામી વિલાસરૂપે ઝળકતી હતી. તેમનું સમગ્ર જીવન કોઇપણ સાંસારિક સુખની અથવા કીર્તિઆદિની લાલસાથી રંગાયેલું ન હતું અને તેથી શ્રીમહાવીરના જૈન શાસનને પોતાના સંબંધમાં આવનાર અધિકારીજનોને તે સચ્ચોટ પ્રબોધી શક્યા હતા. વૈરાગ્યભાવનાના પ્રકર્ષવડે તેમની વિશાલબુદ્ધિ, મધ્યસ્થતા અને સરલતા જે તત્ત્વોદ્ધમાં આવશ્યક ગુણો તેઓશ્રીએ માન્યા છે તે વધારે દીપ્તિવાળા થયા હતા' (અમદાવાદ રાજચંદ્ર જયંતી સં. ૧૯૮૨)

૧૦૪૫ આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે વેદાંતી તરીકે કહેવાય તેટલું કહેતાં જણાવ્યું હતું કે 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વેદાંત તરફ વળેલ હતા એમ તેમના પત્રો વાંચવાથી કોઈ કોઇને લાગે છે પણ જૈનધર્મ તરફ તેમણે વધારે મહત્ત્વ મૂક્યું હતું. × તેમણે પોતાના ધર્મમાં સ્થિર રહી અન્ય ધર્મનાં ખરાં તત્ત્વો શોધી કાઢયાં છે. × આપણો ભવ્ય ધર્મ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા સમર્થ પુરૂષોના પ્રતાપે હજી પણ ટકી રહ્યો છે. × મરહુમ રાજચંદ્રનું જીવન એક યથાર્થ મહાત્માનું જીવન હતું. × 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર'ના ગ્રંથને એક આદર્શરૂપે રાખવામાં આવે તો તેથી તેના ઉપાસકને અત્યંત લાભ થયા વગર રહે નહીં, એ ગ્રંથમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં ઝરણો વહ્યાં કરે છે, એ ગ્રંથ કોઇ ધર્મનો વિરોધી નથી, કારણકે તેની શૈલી બહુ ગંભીર પ્રકારની છે.' (વઢવાણ રાજચંદ્ર જયંતી વખતે પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાંથી)

૧૦૪૬ મહાત્મા ગાંધીજી પર રાજચંદ્રના સમાગમ, વિચારોની જબરી અસર થઈ છે તે ઉપરાંત તેમની ગુજરાતી ભાષાની શૈલીપર પણ પ્રભાવ પડયો છે. આચાર્ય આનંદશંકરના શબ્દોમાં 'ગાંધીજી × × એક સાદા પત્રકાર છે. પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગૂજરાતી ભાષામા સાદી સીધી અને સચોટ, છતાં તળપદી નહિ કિંતુ આત્મસંસ્કારની સાદી શોભા ધરાવતી એવી, કોઇક અવર્ણનીય શૈલી દાખલ કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સર્વને સરખી રીતે મુગ્ધ કરી મૂકે છે.' એવી ગાંધીજીની શૈલી કરતાં રાયચંદભાઇની શૈલી વધુ પ્રૌઢ, સંસ્કૃત, મિત અને સચોટ—અનુભવના અમૃતમય છે—કોઇ અપૂર્વ શૈલી છે.

પ્રકરણ ૩ જું

સાહિત્યપ્રકાશકો-સંસ્થાઓ

શા. ભીમસિંહ માણેક

આર્યા ગીતિવૃત્ત

પ્રકરણ રત્નાકર આ, પુસ્તક સાદ્યંત પૂર્ણ કરી લીધૂં;
અર્હત્પ્રસાદ પામી, વિઘ્નરહિત શ્રેષ્ટ કામ શુભ સીધૂં. ૧

જિનવર પદ વંદનમય, મંગલ અવસાનરૂપ કરૂં પ્રેમે
ઇમ નિર્વિઘ્નપણાથી, અન્ય કૃતી પણ થજો પૂર્ણ નેમે. ૨

જિનવર આણા ચર્ચિત, નાના વિદ્વજ્જનાભિરચિત ગિરા
ગદ્ય પદ્ય વા સરલા, પ્રસિદ્ધિ પામો અખંડ સકલ ધરા. ૩

શાર્દૂલ વિક્રીડિત વૃત્ત

હે શ્રી વીર સુધીર ઈશ અજ ને દેવાધિદેવ પ્રભુ
વંદૂ હું યુત ભક્તિભાવ ધરિને થાજો સહાએ વિભુ
આવાં કૃત્ય અનેક તે કરિ શકું રૂડાં કૃપા તેહવી
કીજે માણક પુત્ર ભીમસિ શિરે જોયે તથા જેહવી. ૪

—પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪ થાની પોતાની પ્રસ્તાવના સં. ૧૯૩૭

૧૦૪૭. તાડપત્ર પછી લૂગડાપર ને કાગળપર હાથેથી લખવાની કળા અરાઢમા શતક સુધી કાયમ રહી. ઓગણીસમી સદીમાં શિલા-છાપનો પ્રચાર થતાં તેમાં થોડાં-રાસ ચોપઈ પૂજા આદિ છપાયાં. પછી વીસમી સદીમાં મુદ્રણકલાનો વિશેષ આવિષ્કાર થયો[૫૫૫] ને તે કલાનો આશ્રય લઈ ધર્મપુસ્તકો છપાવવામાં પહેલ કરનાર કચ્છી બંધુ શા ભીમશી (ભીમસિંહ) માણેક હતા. તેમણે એક લાખ રૂ.ના

૫૫૫ ગુજરાતી મુદ્રણકળાની સ્થાપનાનું વર્ષ સં. ૧૮૬૮ છે. તે પૂર્વે દીવ બંદરના ભીમજી પારેખ નામના વાણિયાએ સં. ૧૭૩૪ માં નામની

ખર્ચે પ્રકરણરત્નાકર ચાર ભાગમાં છાપવાની યોજના કરી. તેનો પ્રથમ ભાગ સં. ૧૯૩૨ જેઠ સુદ ૨ ગુરૂએ 'નિર્ણયસાગર' નામના મુંબઇના પ્રસિદ્ધ મુદ્રાયંત્રમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો. પ્રસ્તાવનામાં એ પણ જણાવ્યું કે 'એવા વખતમાં (કાલાંતરે લખવાની મહેનતને લીધે ગ્રંથો લખવાનો વ્યાપાર ઓછો થવા લાગ્યો તે સમયમાં) વર્ત્તમાન-કાલાશ્રિત યુક્તિપૂર્વક જ્ઞાનરક્ષા અથવા વૃદ્ધિનાં જે જે સાધનો હોય, તેઓનું ગ્રહણ કરીને તેના ઉપયોગ વડે એ શુભ કૃત્ય કરવામાં કાંઇપણ પ્રમાદ કરવો નહી. ચાલતા સમયમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિનું સર્વોત્કૃષ્ટ

અને માથાં બાંધેલા વાણિયાસાઇ અક્ષરોનાં 'પંચો' અને 'મેત્રિસો' કરાવેલ હશે એમ ધારવામાં આવે છે. સં. ૧૮૬૮ માં ફરદુનજી મર્ઝબાને 'સમાચાર' નામનું છાપાખાનું મુંબઈમાં કાઢયું ને તેમાંથી 'મુંબઇસમાચાર' નું પંચાંગ જે આજે નીકળે છે તેનો પ્રારંભ સં. ૧૮૭૦ માં થયો. સં. ૧૮૭૮ માં 'મુંબઇસમાચાર' એ નામનું વારિક પત્ર તેમાંથી કાઢવામાં આવ્યું. આ રીતે નાગરી અને ગુજરાતી બીબાંનો ઉત્પાદક અનુક્રમે એક વાણિયો અને એક પારસી છે. સં. ૧૮૮૬ માં મુંબઈ સરકાર તરફથી મુદ્રાલય નીકળ્યું. સુરતમાં રૂસ્તમજીએ સીસાના બીબાનું મુદ્રાલય સં. ૧૮૯૮ માં અને અંગ્રેજ મિશનરીઓએ સુરત મિશનપ્રેસ સં. ૧૯૦૧ માં કાઢયું. સં. ૧૯૨૩ માં મુંબઈમાં પચાસેક મુદ્રાલયો હતાં. તેમાં દેશીઓ હસ્તક ચાલતાં મુખ્ય મુદ્રાલયોમાં ગણુપત કૃષ્ણાજીનું, ઓરીયેન્ટલનું, 'ઈન્દુપ્રકાશ'નું, 'જામેજમશેદ' નું વગેરે હતાં. સૌથી મોટી અને જૂની ટાઇપફાઉંડરી (બીબાં બનાવવાનું કારખાનું) સ્વ. જાવજી દાદાજીએ નિર્ણયસાગર નામની કાઢેલી. ૧૯૪૨ માં સુરતના ઘેલાભાઈ અને કીકાભાઇએ ટાઈપ ફાઉંડરી કાઢી.

સીસાના બીબાં ઓટી અક્ષર બનાવી છાપવાનું આ રીતે કાર્ય શરૂ થયું તે પૂર્વે શિલાછાપથી છાપવાનું કામ ચાલતું હતું. મુંબઈમાં બાપુ હર્ષદ દેવલેકરનું શિલાછાપનું મોટું છાપખાનું હતું. ગણુપત કૃષ્ણાજીનું પ્રેસ પણ શિલાછાપમાં વખણાતું હતું. સુરતમાં જદુરાયનું અને અમદાવાદમાં બાજીભાઈ અમીચંદનું સં. ૧૮૯૮ માં શિલાછાપનું છાપખાનું સ્થપાયું. (જુઓ 'ગુજરાતી'નો સં. ૧૯૬૮ ના દીવાળી ખાસ અંકમાં પહેલો લેખ 'ગુજરાતી મુદ્રણકળાની શતવર્ષી'.)

સાધન મુદ્રાયંત્રકલા છે. એ કલાનો મૂલ પાયો જો પણ (કે) યુરોપ દેશમાં અન્ય ધર્મીઓના હાથથી પડયો છે, તોપણ તે સર્વ લોકોને અતિ ઉપયોગી હોવાથી તેનો તિરસ્કાર ન કરતાં, સર્વ જ્ઞાનની વૃદ્ધિની ઇચ્છા કરનારા મનુષ્યોયે અંગિકાર કરવો જોયે. હરેક સર્વોપયોગી વસ્તુની ઉત્પત્તિ ગમે ત્યાં થઈ હોય, તોપણ તેને નિર્પક્ષપાતથી ગ્રહણ કરી લેવી એ નીતિ છે. માટે પુસ્તક મુદ્રિત કરવાની અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને સહુથી સહેલી રીતને ન ગ્રહણ કરવાને લીધે જ્ઞાનની ન્યૂનતારૂપ મહા હાની કરી લેવી નહી. પણ જેમ બને તેમ જ્ઞાનની વૃદ્ધિનાં સાધનોને ઉપયોગમાં આણીને તે ઉદ્યોગનો આરંભ કરવો, તેમાં કાંઇ દોષ નથી પણ મહોટો પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય છે. કેમકે સૂક્ષ્મ દ્દષ્ટિયે વિચાર કરીએ તો એથી જ્ઞાનનો વિનય થાય છે; કારણકે મહોટા શ્રમેથી પરોપકાર બુદ્ધિથી પૂર્વાચાર્યોયે જે ગ્રંથો કરેલા છે, તેને અપમાન આપી કોઇને ઉપયોગમાં પણ ન આવે એવી રીતે છાના રાખી મૂકવા કરતાં તે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરી તેનો લાભ હરેક પ્રાણીને આપવો એ કરતાં બીજું વધારે રૂડું કામ કોઇપણ જણાતું નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તો જે તે પ્રકારે ગ્રંથો છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવા જોયે, જેથી અનેક ભવ્યજીવો જ્ઞાનને પામે અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય કેમકે એક વખત છપાઇ ગયેલો ગ્રંથ હમેશ કાયમ રહે છે; તેનો ઘણા કાલસુધી વિચ્છેદ થતો નથી, કારણકે જે ગ્રંથની ઘણી પ્રતો પ્રસિદ્ધ થઈ હોય, તે બધી ઘણા કાળ સુધી નાશ થાય નહી. તેમ છતાં જે અલ્પબુદ્ધિવાલા, અવિચારિઓ એ કૃત્યનો ધિક્કાર કરે છે તેઓ મૂર્ખ, જ્ઞાનના દ્વેષી, અને અજ્ઞાની જાણવા. એવા મનુષ્યોની કાંઇપણ પરવા ન કરતાં મેં આ મોટું પુસ્તક છાપવાનો આરંભ કરીને તેનો પહેલો ભાગ સમાપ્ત કર્યો છે, અને બાકીના ત્રણ ભાગ પણ જ્ઞાનીની કૃપાથી કોઇ વિઘ્ન ન પડતાં સમાપ્ત થાઓ તથાસ્તુ.'

૧૦૪૮. આ છપાવવામાં શેઠ કેશવજી નાયકે મુખ્યપણે અને રાવબહાદુર લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ તથા અન્યે સહાયતા આપી હતી.

ને આં. મુનિ મહિમાસાગરે અને વિવેકસાગરસૂરિએ તથા સુરતના મુનિ હુકમચંદે, શાંતિસાગરજીએ, વિજયધરણેંદ્રસૂરિએ ઉત્તેજના આપી આશ્રય અપાવ્યો હતો.

૧૦૪૯ ભીમશીએ ૧૯૩૩ ના પોષમાં અને ૧૯૩૪ ના પોષમાં પ્રકરણ રત્નાકર બીજો અને ત્રીજો ભાગ અનુક્રમે 'નિર્ણયસાગર' માંજ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં. તેનો ચોથો ભાગ સં. ૧૯૩૭ માં પ્રગટ કર્યો પણ તે પહેલાં પાંડવ ચરિત્રનો બાલાવબોધ, સાર્થ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર, વિવિધ પૂજાસંગ્રહ, સમ્યકત્વમૂલ બારવ્રતની ટીપ તથા રાયધનપતિસિંહજી તરફથી સૂયગડાંગ સૂત્ર મૂલ તથા દીપિકા ટીકા અને ટબા સહિત છપાવી નાંખ્યાં. પુસ્તક છપાવવામાં જ્ઞાનની આશાતના થાય છે એ જાતનો વિચાર સાધુ અને શ્રાવકોના મોટા સમૂહમાં પ્રવર્તતો હતો તેવા કાળે છપાવવાની પહેલ કરવી એ સાહસ હતું; છતાં તેમ કરવામાં પોતાનો નમ્રભાવ અને પોતાનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ પોતે નીચેના જે રૂપમાં પ્રકટ કર્યો તે ધ્યાન ખેંચે તેવો છેઃ—

'હાલના સમયમાં ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના જેવાં સાધનો મલી આવે છે તેવાં આગળ કોઈ વખતે પણ નહોતાં. પહેલાં પ્રથમ ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર તાલપત્ર ઉપર થએલો દેખાય છે, ને ત્યાર પછી કાગળ ઉપર થયો છે તે અદ્યાપિ સિદ્ધ છે. પરંતુ તે હસ્તક્રિયા વિના યંત્રાદિકની સહાયતાથી થએલો નથી. ને હાલ તો મુદ્રાયંત્રની અતિ ઉત્કૃષ્ટ સહાયતા મળી આવે છે, તેનો ઉપયોગ કરવાનું મૂકી દઇને આળસ કરી બેશી રહેશું તો ગ્રંથો કેમ કાયમ રહેશે? હાલ વિદ્યાભ્યાસ કરીને નવા નવા ગ્રંથોની રચના કરવી તો એક કોરે રહી, પણ છતી શક્તિયે પુરાતન ગ્રંથોની રક્ષા કરવાનો યત્ન નહી કરશું તો આપણેજ જ્ઞાનના વિરોધી ઠરશું. કેમકે જે જેની રક્ષા કરે નહી તે તેનો વિરોધી અથવા અહિતકર હોય છે. એ સાધારણ નિયમ આપણી ઉપર લાગુ પડશે.

'શ્રાવક ભાઇયો, પુરાતન ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાથી તે ગ્રંથોનું અવલોકન થશે, પ્રયાસ વિના કેટલાએક વિદ્યાભ્યાસ થશે, રસ ઉત્પન્ન થઇને જ્ઞાનસંપાદન કરવાની અંતઃકરણમાં ઉત્કંઠા થશે. શુદ્ધ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ

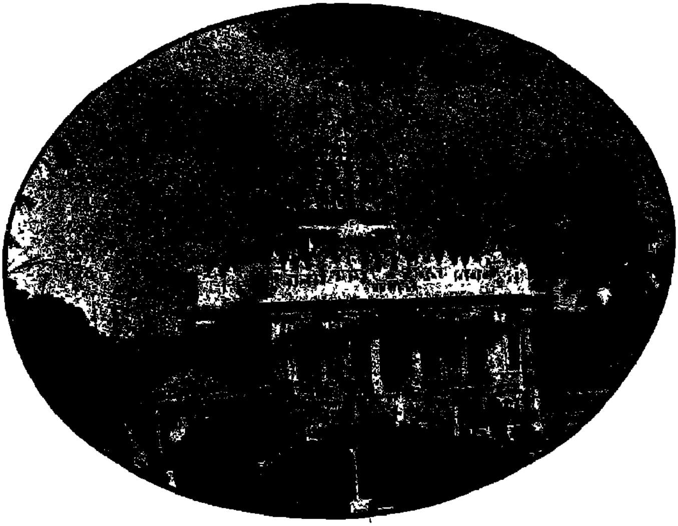
વધશે, અભિરૂચિ એટલે પુનઃ પુનઃ જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા થશે, અને ઉદ્યોગ પ્રમુખ સર્વ જ્ઞાનનાં સાધનોતો (તો) સહજ પ્રાપ્ત થશે. ઉદ્યોગ એ સર્વ પદાર્થ મેળવવાનું અથવા વૃદ્ધિ કરવાનું મુખ્ય સાધન છે; પરંતુ અમસ્તા ઉદ્યમથી જ કાંઈ થઇ શકતું નથી. તેની સાથે દ્રવ્યની પણ સહાયતા જોયે છે. દ્રવ્ય જે છે તે સર્વોપયોગી પદાર્થ છે. માટે દ્રવ્યવાન પુરૂષોએ અવશ્ય એ કામ ઉપર લક્ષ દેવો જોયે છે. કેમકે તેઓની એ ફરજ છે કે, જેમ બને તેમ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી જોયે છે. તે આ પ્રમાણેઃ—સારા સારા પંડિતોની મારફતે પ્રાચીન ગ્રંથો સુધારી લખાવી અથવા છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવા. તેનો ભાવિક લોકોને અભ્યાસ કરાવવો. ઇત્યાદિક શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી. એવા હેતુથીજ મેં આ ગ્રંથો છપાવવાનું કામ હાથમાં લીધું છે.' (પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૨, પ્રસ્તાવના)

૧૦૫૦. વિશેષમાં છપાયેલા ગ્રંથો વિશેષ લોકપ્રિય બને તે માટે શાસ્ત્રી લિપિ રાખી સુંદરમાં સુંદર ટાઇપમાં મોટા સુવાચ્ય વર્ણોમાં પાક્કા પુંઠા વાળા દળદાર આકારમાં પ્રકરણ રત્નાકરના ચાર ભાગ, સૂયગડાંગ આદિ આગમો પણ, જૈનકથારત્નકોષના કરવા ધારેલા પંદર ભાગો પૈકી આઠ ભાગ—એ સર્વ લોકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં કરેલા અનુવાદ સહિત બહાર પાડયે ગયા. પરિણામ ધારેલું આવ્યું. બહોળો પ્રચાર થયો, ધર્મજ્ઞાન લોકોમાં વધતું ગયું. આ રીતે આ શ્રાવક ભાઇએ સાહિત્યવૃદ્ધિ કરી લોકોપકાર કર્યો છે. કારણકે વર્તમાન જૈનોમાં કાંઇક પણ જાગૃતિ—બોધ આપવાની શરૂઆત કરનાર એમના છપાવેલા ગ્રંથો ગણી શકાય. તેઓ સં. ૧૯૪૭ ના જેઠ વદ ૫ ગુરૂને રોજ સ્વર્ગસ્થ થયા. એ ભાઇને આયુષ્યે વિશેષ યારી આપી હત, તો તે ખચીત જૈન કોમ ઉપર વિશેષ ઉપકાર કરી શકત. તેઓનો દેહ છુટયા પછી પણ તેમની પેઢી તરફથી યોગશાસ્ત્ર, હરિભદ્રાષ્ટકાદિ પુસ્તકો મૂળ અને અનુવાદ સહિત બહાર પડયાં છે. વળી તેમણે ગુજરાતી રાસ ચોપાઈઆદિ પણ પ્રકટ કર્યા છે.

સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ પુસ્તકોના પણ પ્રકાશનનો પ્રબંધ કર્યો. ઉક્ત માસિક અને પુસ્તકપ્રકાશનનું કાર્ય હજુ સુધી ચાલુ છે અને તેથી અનેક લેખો, નિબંધો, પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે જે પૈકી મળી શક્યાં તેની નોંધ આ ઇતિહાસમાં લેવાઇ છે. [વિશેષ હકીકત માટે જુઓ તે સભાના રજતોત્સવનો ખાસ અંક. જૈન સાહિત્ય સંશોધક પુ. ૩, અંક ૧ પૃ. ૬૮-૭૮]

૧૦૫૪ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' એ માસિક પહેલાં નીકળેલ સં. ૧૯૩૨માં શા છગનલાલ ઉમેદચંદની કાર્યવાહી નીચે અમદાવાદમાં 'જૈન દિવાકર' થોડા વર્ષ સુધી અને સં. ૧૯૩૩માં રા. કેશવલાલ શિવરામ તરફથી નીકળેલું 'જૈન સુધારસ' માસિક એક વર્ષ સુધી ચાલ્યું. સં. ૧૯૪૧ના માઘમાસમાં અમદાવાદમાં જૈન નાટકકાર ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજીની કાર્યવાહી તળે જૈન ધર્મ પ્રવર્ત્તક સભા તરફથી બે વર્ષ સુધી 'સ્યાદ્દવાદ સુધા' પ્રકટ થયું હતું અને તેના પછી ૧૯૪૧ના વૈશાખમાં ભાવનગરમાંજ જૈન હિતેચ્છુ સભા તરફથી પ્રકટેલું 'જૈન હિતેચ્છુ' એક વરસ ચાલ્યું. સં. ૧૯૪૫માં સ્થાનકવાસીઓ તરફથી અમદાવાદના વિસલપુરના રા. મોતીલાલ મનસુખલાલના અને તેમના પછી તેમના વિદ્વાન વિચારક પુત્ર રા. વાડીલાલ મોતીલાલ શાહના તંત્રી પણા નીચે ઘણાં વર્ષો સુધી 'જૈન હિતેચ્છુ' નામનું માસિક ચાલ્યું. ૧૯૪૬-૪૭માં લીંબડીમાં સ્થાનકવાસી ભાઇઓ તરફથી શરૂ થયેલું 'જૈન ધર્મોદય' બે ત્રણ વરસનું આયુષ્ય ભોગવી આથમ્યું.

૧૦૫૫ સં. ૧૯૪૮ માં મુંબઇમાં શ્રી માંગરોળ જૈન સંગીત મંડળીની સ્થાપના થયા પછી તેણે સંગીત સાથે પ્રભુ ભક્તિનાં પદો-ગાયનોની તાલીમ આપવા ઉપરાંત જ્ઞાનશાળા ખોલી ધાર્મિક જ્ઞાન જૈન બાળકોને આપ્યું ને વક્તૃત્વ શક્તિ ખીલવવા અર્થે ભાષણશ્રેણીઓ શરૂ કરી, કે જે હજુ સુધી ચાલુ રહી. સં. ૧૯૫૩ માં તેનું નામ શ્રી માંગરોળ જૈન સભા પડયું. તેણે અનેક સામાજિક કાર્યો ઉપાડયાં ને સાહિત્યમાં પણ થોડો ફાળો આપ્યો. મુંબ-

રાય બદ્રિદાસે કરાવેલ જૈન મંદિર, કલકત્તા.

[શ્રી. પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

'જૈન'ના આદ્ય તંત્રી સ્વ. ભગુભાઇ ફતેહચંદ કારભારી. પૃ. ૭૩૧.

[મુંબઇ માંગરોળ જૈન સભાના સૌજન્યથી]

ઇના જૈનોમાં ચેતન રેડનાર આ સંસ્થા છે, કે જે સં. ૧૯૬૫થી શ્રી મુંબઇ માંગરોળ જૈન સભા એ નામથી હજુ કાર્ય કર્યે જાય છે.

૧૦૫૬ સં. ૧૯૫૨માં આત્મારામજી મહારાજ સ્વર્ગસ્થ થયા તેને બીજે માસે તેમના ભક્ત-કેટલાક ભાઇઓએ શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાની ભાવનગરમાં સ્થાપના કરી. જૈનોમાં જ્ઞાનપ્રચાર તથા ધર્મનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન વગેરે કરવાનો ઉદ્દેશ રાખી પુસ્તકાલય સ્થાપી, સં. ૧૯૫૮માં 'આત્માનંદ પ્રકાશ' નામનું માસિક પ્રકટ કરી, તથા ઉજમબાઇ કન્યાશાળા ઉઘાડી, અનેક મૂળ તેમજ સાનુવાદ પુસ્તકો પ્રકટ કરી સારી સેવા કરી છે અને તેને શ્રી આત્મારામજીના શિષ્ય મંડળનો વિશેષ ટેકો રહેવાથી કાર્યવિસ્તાર વિશેષ પ્રમાણમાં કરી શકી છે. સાહિત્યનાં પ્રકાશનમાં સારો ફાળો આપ્યો છે ને તેણે પ્રકટ કરેલ ગ્રંથો પૈકી લબ્ધ થયા તેની નોંધ આ પુસ્તકમાં લેવાઈ છે.

૧૦૫૭ **ભગુભાઇ ફત્તેહચંદ કારભારી**—મૂળ વતન પેથાપુર. તેમણે અંગ્રેજી શિક્ષણ લઈ ગ્રંથ આદિ બહાર પાડવામાં ચિત્ત દોડાવ્યું. લંડન રાજ્યરહસ્ય બે ભાગ, લંગડો જરવાસ, ગૂજરાતી અંગ્રેજી ડિક્ષનેરી, ઇંગ્રેજી—ગૂજરાતી ડિક્ષનેરી, કુમુદ બહાર પાડયાં. સ્વામી વિવેકાનંદકૃત વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરી કર્મયોગનું ગૂ ભાષાંતર સં. ૧૯૫૩ માં પ્રકટ કર્યું. વળી તે એક પત્રકાર હતા. અમદાવાદમાં 'પ્રજાબંધુ' છાપખાનું કાઢી પછી 'પ્રજાબંધુ' પત્ર કાઢયું સં. ૧૯૫૪. સવાવર્ષ તે પત્ર કાઢી રા. ઠાકોરભાઇ ઠાકોરને સોંપ્યું તે અત્યારસુધી ચાલુ છે. આ ઉપરાંત 'સમાલોચક' પત્રના ઉત્પાદક પણ તેઓ હતા. સં. ૧૯૫૯ માં 'જૈન' નામનું જૈનકોમમાં પહેલું અઠવાડિક પત્ર પહેલ વહેલું (૧૨-૪-૧૯૦૩ ના દિને) અમદાવાદમાં પછી મુંબઇ લઈ જઇ પોતાના સ્વર્ગવાસ સુધી (લગભગ સં. ૧૯૬૦ સુધી)

ચલાવ્યું ને પછીથી શેઠ દેવચંદ દામજી કુંડલાકર અત્યારસુધી ભાવનગરમાં ચલાવી રહ્યા છે. તે પત્રે સમાજની અનેકવિધ સેવા કરી છે. આ પત્ર સાથે અંગ્રેજી અઠવાડિક નામે 'Patriot' પણ કાઢી કેટલાંક વર્ષ સુધી ચલાવી બંધ કર્યું હતું. તેઓ જેવા સારા પ્રયોજક હતા તેવા સારા વ્યવસ્થાપક નહોતા, આથી તેમનાં કેટલાંક સુંદર પુસ્તકોનો લાભ બુકસેલરોને મળ્યો. 'જૈન' પત્ર ચલાવવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવી હતી પરંતુ તે તેમણે સર્વભોગે ચલાવ્યે રાખ્યું તે માટે તેમને ધન્યવાદ છે. તેમણે જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સને તેની ઉત્પત્તિથી તે પોતાના સ્વર્ગવાસ સુધી જોસ, ઉત્તેજના અર્પેલ હતાં.

૧૦૫૮ **જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ**—સં. ૧૯૫૮ માં ફલોધીમાં શ્રી ગુલાબચંદ ઢઢા M.A. ના પ્રયાસથી જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સનો જન્મ થયો; બીજે વર્ષે સં. ૧૯૫૯માં મુંબઈમાં મોટા દબદબા સહિત તેનું બીજું અધિવેશન થતાં તેનાં દૃઢ મૂળ નંખાયાં અને અત્યાર સુધી તેનાં ૧૩ અધિવેશન જુદાં જુદાં સ્થળોએ ભરાયાં:-(૩) વડોદરા સં. ૧૯૬૧ (૪) પાટણ સં. ૧૯૬૨ (૫) અમદાવાદ સં. ૧૯૬૩ (૬) ભાવનગર સં. ૧૯૬૪ (૭) પૂના સં. ૧૯૬૫, (૮) મુલતાન સં. ૧૯૬૯ (૯) સુજાનગઢ સં. ૧૯૭૧ (૧૦) મુંબઈ સં. ૧૯૭૨ (૧૧) કલકત્તા સં. ૧૯૭૪ (૧૨) સાદડી સં. ૧૯૭૬ (૧૩) જૂન્નર સં. ૧૯૮૬. પરિણામે શ્વે. સમાજમાં વિદ્યા-જ્ઞાનનો પ્રચાર, સાહિત્યનું પ્રકાશન, જૂનાં સાહિત્યનો શિલાલેખોનો અને મંદિરોનો ઉદ્ધાર, સામાજિક કુપ્રથાઓનો નાશ, નવીન વિચારોનું પ્રબલ આંદોલન, સુશિક્ષિત અને શ્રીમંતોનો સુયોગ, ધાર્મિક ખાતાંઓની તપાસણી વગેરે અનેક કાર્યો થઇ સમાજમાં પ્રબલ જાગ્રતિ આવી છે. સં. ૧૯૫૯માં પોતાના મુખપત્ર તરીકે જૈનશ્વે૦ કૉન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ એ નામનું માસિક ૧૪ વર્ષ સુધી કાઢયું; કે જેના માનદ તંત્રી તરીકે આ ગ્રંથના લેખકે તેનાં છેલ્લાં સાતેક વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યું હતું; ને પછી સુષુપ્ત રહી

સં. ૧૯૮૧ ના ભાદ્રપદથી 'જૈનયુગ' નામનું માસિક પાંચવર્ષ સુધી પ્રસ્તુત લેખકનાજ તંત્રીપણા નીચે પ્રકટ કર્યું ને ચાલુ વર્ષ સં. ૧૯૮૭માં પાક્ષિક તરીકે શરૂ થયું છે. આ પત્રદ્વારા અનેક ઐતિહાસિક બાબતો પર પ્રકાશ પડયો છે ને વિધવિધ વિષયોની છણાવટ કરવામાં આવી છે. સં. ૧૯૬૫ માં સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ ગ્રંથોના-જૈનાગમ, ન્યાય, ફિલૉસોફિ, ઔપદેશિક, ભાષાસાહિત્ય અને વિજ્ઞાન—એ વિષયો પરત્વે ભાગ પાડી ગ્રંથ ને ગ્રંથકારનાં નામો ઉપરાંત તે કયા ભંડારમાં મળે છે તે પ્રાપ્તિસ્થાન સહિત વિગત આપતો 'જૈનગ્રંથાવલી' નામનો સૂચિગ્રંથ બહાર પાડેલ છે. આ ઉપરાંત જેસલમેર, પાટણ અને લીંબડી એ ત્રણેના મોટા જ્ઞાનભંડારોમાંના ગ્રંથોની ટીપો કરાવી છે, જૈનશ્વે૦ મંદિરાવલી, જૈનડિરેક્ટરી બે ભાગ તૈયાર કરાવી બહાર પાડી છે. મારા તરફથી તૈયાર થયેલ ગૂજરાતી ભાષાના કવિઓ અને તેમની કૃતિઓની વિસ્તૃત સૂચી રૂપ મહાભારત પુસ્તક નામે જૈનગૂર્જર કવિઓના બે ભાગ તથા આ ગ્રંથને આ મહાસંસ્થાએ બહાર પાડી ગૂજરાતી ભાષાની અને જૈનસાહિત્યની મહાન્ સેવા બજાવી છે.

૧૦૫૯ ઉપર્યુક્ત સંસ્થાઓ પોતપોતાનું કાર્ય યથાશક્તિ અને યથાસંયોગે કર્યે જાય છે. દરેકમાં મંદતા સ્તબ્ધતા કે રૂઢિચુસ્તતા વત્તાઓછા પ્રમાણમાં સમાજમાં રહેલા જૂના જડ ઘાલેલા વિચારોની અસરથી રહેવા પામી છે, છતાં હવે વર્ત્તમાન યુગના વાતાવરણના જોસથી તે સર્વેપર ઉત્તમ પ્રભાવ પડયો છે. તોપણ તે દરેક પોતાની સ્થાપનાથી અત્યારસુધી પોતાથી બનતી સેવા અર્પતી ગઇ છે. 'આવું કાર્યસાતત્ય છતાં, આવી પ્રગતિશાલિતા છતાં, આવી સેવા—નિષ્ઠા છતાં, આવા નીતિબળ છતાં, આવી વ્યાવહારિકતા છતાં આ દરેક સંસ્થાને-કૉન્ફરન્સ જેવી મહાસંસ્થાને જૈન જેવી ધનાઢય જાતિ તરફથી ધનનો જે વિપુલ આશ્રય મળવો જોઇએ તે નથી મળ્યો એ અત્યંત નિરાશાજનક છે. નિરાશાનું કારણ જૈનોની સામાજિક સ્થિતિ

છે. વેપાર ઉદ્યોગથી એમનો નિર્વાહ હતો. મુસલમાનો કે મરાઠાની માફક રાજસત્તાથી નહીં. અંગ્રેજી રાજ્ય જામતાં અને અંગ્રેજી કેળવણી પ્રસરતાં મુસલમાનો કે મરાઠા કે બ્રાહ્મણોની સૈકાઓથી સ્થિર રહેલી સ્થિતિને જેવો આઘાત લાગ્યો તેવો જૈનોને લાગ્યો નથી. ઉલટું એમને માટે વેપારઉદ્યોગના અનેક નવા પ્રદેશ ઉઘડયા અને એ દિશામાંથી આવતો ધનનો પ્રવાહ સૂકાવાને બદલે રેલાતો રહ્યો. આબરૂને અથવા સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને જ્યાં ધક્કો લાગ્યો નથી ત્યાં નવા જમાનાની સામગ્રીઓથી સંપન્ન થવાની જરૂર સમજાતી નથી. આમ હોવાથી જૈનોમાં કેળવણીનો ફેલાવો થયો નહીં-ભણતર વગર લાખો રૂપીઆ કમાઇ શકાતા હોય તો પછી ભણતરની દરકાર કરવામાં આવતી નથી. કેળવણી વિના નવી અભિલાષા, નવી વાંછના, નવા આદર્શ, સાર્વજનિક સેવાની આવશ્યકતા જન્મ્યાં નહીં અને આમ થતાં હજુ બહુ વાર લાગશે. પરિસ્થિતિને લીધે જૈનોમાં જે નવું ચેતન આવવું જોઇએ તે ન આવવાથી એ નવું ચેતન રોપનારી સંસ્થાને ઉદાર મદદ મળી ન શકી.

૧૦૬૦ 'ધનાઢયો તરફથી મદદ નથી મળી શકતી તે સંબંધમાં એક બીજી વાત પ્રત્યે નજર નાંખવા જેવું છે. જૈનો ધનપ્રાપ્તિમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે છતાં વૈરાગ્ય અને દાનની ભાવનાને અતિશય પોષણ આપે છે. સાધુઓ પ્રત્યે એમનો પૂજ્યભાવ ગાઢ હોય છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ છતાં સુશિક્ષિત જૈનોમાંથી કોઇ વિરક્ત થઈ સાધુ ન થયો અને પોતાનાં વૈરાગ્યથી, તપથી, ચારિત્ર્યથી, જ્ઞાનથી સાધુઓમાં અને શ્રાવકોમાં પૂજ્ય લેખાઇ પોતાનો પ્રભાવ તેણે જૈનો પર પાડયો નહીં. જૈનોમાં કોઈ વિવેકાનંદ કે રામકૃષ્ણ (? રામતીર્થ) થયો હોત તો દાનનો માર્ગ ફેરવાયો હોત. જેમને નવા યુગનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો હતો તેમાંથી કોઇએ ઐહિક સુખનો ભોગ આપ્યો હોત તો જૈનોનું ભાગ્ય ગ્હેલું કર્યું હોત. હજુ પણ આવો પ્રસંગ ગયો નથી; વેળા વીતી નથી ગઇ.

૧૦૬૧ 'હું નમ્ર ભાવે કેટલાંક દષ્ટિબિંદુ રજુ કરૂં છું. (૧) જૈનો કોઇ દ્વીપમાં વસતા નથી. વસવાટના પ્રદેશમાં અથવા તેની બહાર જૈનેતર લોકો સાથે તદ્દન સંબંધજ ન હોય એવું નથી. વર્તમાન અલગપણાનો નથી તેમ ભૂતકાળ પણ નહોતો અને ભવિષ્ય પણ નહીં રહે. હિન્દુ, મુસલમાન, પારસીની માફક જૈનો પણ હિન્દુસ્તાનમાં વસે છે. તેઓ જૈનો છે તે ઉપરાંત હિંદીઓ છે. જૈનો તરીકેના ધર્મો છે તો હીંદી તરીકેના ધર્મ પણ તેમણે પાળવાના છે. જૈનોના ઉત્કર્ષ માટે જે જે પ્રયાસો, હિલચાલ થાય તે તે સર્વે એવી પણ સાથે સાથે હોવી જોઇએ જેથી તેમનું હિંદીપણું પણ વિકાસ પામે. તેમના હિંદીપણાને અણુઉઘડયું રાખે અથવા નાશ કરે એવી હિલચાલને કોઇપણ રીતે ઉત્તજન ન મળવું જોઇએ. × × હાલ જેટલી જેટલી કોમી હિલેચાલો ચાલે છે તેમાં (પોતાનું પોતાનાજ માટે નહિ પણ બીજાને માટે પણ થોડુંક વાપરવું ઘટે એ) ભાવનાનો અભાવ હોવાથી એવી કોમોની નીતિને નુકસાન થવાનો સંભવ છે. કોમના કલ્યાણ માટે થએલા પ્રત્યેક દાનનો અમુક ભાગ સાર્વજનિક કલ્યાણનો રાખવાનો સંપ્રદાય હવે (જૈન કે જૈનેતર કોમે) શરૂ કરવાની જરૂર છે.

૧૦૬૨ 'પોતાની કોમની ઉન્નતિ કરવી છે પણ તે દેશમાં રહેતા બીજા લોકોના સ્નેહ, સ્વભાવ, સહકાર્ય, કદર, એખલાસ આદિ વગર કદી ટકશે નહિ એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. બીજી કોમોથી તદ્દન અલાહિદા જીવન ગાળવાનો જે પવન વાયો છે, તે દેશને હાનિકારક છે. એથી અભિમાન જન્મશે; બીજાઓની અવગણના, તિરસ્કાર કરવાની વૃત્તિ થશે, પોતાના દોષથી વાકેફ રહેવાશે નહીં; ગેરસમજ થશે; સભ્યતા-વિવેક-સુજનતા આદિ સદ્‌ગુણોનો હ્રાસ થશે, અને પ્રગતિ થવા કરતાં શિથિલતા અને સ્તબ્ધતા આવવાનો સંભવ છે. જીંદગીના વ્યવહારમાં અનેક પરકોમો સાથે (સંબંધમાં) આવ્યા વિના છૂટકો નથી ત્યારે ઉછેર અલગ કરવો એ કેવી રીતે શ્રેયસ્કર નીવડશે?

કોમી હિલચાલને દેશહિત અને પરકોમના સહકાર્યની આવશ્યકતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિમુખ ન રાખવા મારો એવી (જૈન કે જૈનેતર) હિલચાલોના સૂત્રધારોને આગ્રહ છે.

૧૦૬૩ 'બીજું જૈનની વસ્તી આખા હિન્દુસ્તાનમાં છૂટક છૂટક પુષ્કળ છે. આપણા ગુજરાતમાં વસ્તી સારા પ્રમાણમાં છે. એકંદર સ્થિતિ દ્રવ્ય સંબંધે સારી છે. વિદ્યાનું પ્રસારણ ઓછું હોવાથી સાર્વજનિક સેવાના પ્રદેશોમાં જોઇએ તેટલી પ્રતિષ્ઠા-દ્રવ્ય અને સંખ્યાના પ્રમાણમાં હોવી જોઇએ તેટલી નથી. ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર અને વર્તમાન જીવન ઉપર જૈન સંસ્કૃતિનો સબળ પ્રભાવ છે. બીજા પ્રાંતોમાં વિદ્યાનુરાગી બ્રાહ્મણોનો જે પ્રભાવ છે તેવો પ્રભાવ ગુજરાતમાં ગુજરાતી બ્રાહ્મણોનો નથી. બીજા પ્રાંતોમાં બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો (શુદ્રો) શિવાય બીજા વર્ણો નથી હોતા. પરંતુ ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અને શુદ્રો એ ત્રણ વર્ણો છે. બ્રાહ્મણો અને શુદ્રો વચ્ચે મોટું અંતર બીજા પ્રાંતોમાં છે તે આપણા પ્રાંતમાં નથી. બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો વચ્ચે તીખાશ મહારાષ્ટ્ર કે મદ્રાસ ઇલાકામાં છે તેવી આપણે ત્યાં નથી. ગુજરાતમાં સમાજના થર અન્યોન્ય સાથે ગાઢ સંબંધવાળા છે; તેમની વચ્ચે વિશાળ અવકાશ નથી. એક ઘરમાંથી બીજા ઘરમાં જવાની અમુક રીતે સુગમતા છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, શુદ્ર અનુકૂળતાએ વૈશ્ય થઇ શકે છે. ઘર ઘર વચ્ચે અણુરાગ, વિરોધ કે શત્રુતા નથી. આ સર્વ શુભ સ્થિતિનું કારણ કેટલેક અંશે જૈન વેપારી કોમ (વૈષ્ણવ વેપારી કોમોમાંની પણ ઘણી પૂર્વે જૈન હોવાનો સંભવ લાગે છે એટલે તેમની અલાહિદી ગણત્રી નથી કરી) નું અસ્તિત્વ છે. આમ વૈશ્યોનો જે પ્રભાવ ગુજરાતના જીવન ઉપર છે તેથી જેમ લાભ થયા છે તેમ ગેરલાભ પણ થયા છે. હવે જે લાભ છે તેથી ગુજરાતનું સાર્વજનિક જીવન વધારે ખીલે અને ગેરલાભો દૂર થાય એવી વાંછના પ્રગટવી જોઇએ. જૈન કોમે પોતાને પ્રશ્ન કરવો જોઇએ કે ગુજરાતની પ્રગતિ માટે એમણે શું

શું કરવું જોઈએ ? પ્રો. બ.ક. ઠાકોર કહે છે* 'કેળવણીવાળા સર્વે પ્રાંતોમાં ગુજરાત પાછળ છે'–ગુજરાતમાં કેળવણીનો પ્રચાર જેવો તેવો નથી પણ કેળવણીના પ્રમાણમાં સાર્વજનિક જીવન જોઈએ તેવું ઉજ્વળ નથી. મહારાષ્ટ્ર, બંગાળા, પંજાબની જેવી પ્રતિષ્ઠા હિન્દુસ્તાનમાં અને હિન્દુસ્તાન બહાર છે તેવી આપણા ગુજરાત પ્રાંતની અને આપણા ગુજરાતી લોકોની છે ? નથી તો શી રીતે લાવી શકાય ? જે પ્રાંતોની પ્રતિષ્ઠા છે તે પ્રતિષ્ઠાનાં કારણો વિચારી તે આપણે ત્યાં પ્રવર્તમાન થાય એવા સંજોગો ઉભા કરવા આપણે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. × × ત્રીજું જૈનો રાજદ્વારી કાર્યોમાં રસ લેતા થાય અને પોતાનાં શક્તિ, અનુભવ અને સાધનોથી એ પ્રદેશમાં ગુજરાતની કીર્તિ વધારે એવો પ્રસંગ લાવવા હવે શરૂઆત થવી જોઈએ. ટુંકમાં જૈન સભાઓનું ત્રણ દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રત્યે લક્ષ ખેંચ્યું છે."[૫૫૬] 'આપણી ઘણીખરી બધી સંસ્થાઓને વિષે આપણે વણિકવૃત્તિ વિશેષે જોઈએ છીએ. આ વૃત્તિને ગૌણ રાખી ક્ષત્રિય (સાહસિક) વૃત્તિને બ્રાહ્મણ (દીર્ઘદૃષ્ટિની) વૃત્તિને અને મુખ્યત્વે કરીને શુદ્ર (સેવા) વૃત્તિને પ્રધાનપદ આપવાની આવશ્યકતા છે.'[૫૫૭]

---

* એમનો "ગાંડી ગુજરાત"વાળો લેખ વાંચવા સર્વે ગુજરાતીઓને મારી ખાસ ભલામણ છે. –ર. મહેતા.

૫૫૬ મારી વિનતિથી સાક્ષર વિવેચક સ્વ. શ્રી રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ લખેલો લેખ 'શ્રી મુંબઇ માંગરોળ જૈન સભાના રજત મહોત્સવ પ્રસંગે ૨૫ વર્ષના કાર્યવૃત્તાંત વાંચવાથી ઉપજેલા વિચાર'–જુઓ તે સભાનો રજત મહોત્સવનો વિશેષાંક સં. ૧૯૭૩ પૃ. ૬૮થી ૭૩–જૈન શ્વે. કૉ. હેરૅલ્ડ શ્રાવણ સં. ૧૯૭૩નો અંક પૃ. ૨૪૭થી ૨૫૧.

૫૫૭ મહાત્મા ગાંધીજીનો 'અનાથ આશ્રમ વિષે બે બોલ' એ લેખ જૈન શ્વે. કૉ. હેરૅલ્ડ–શ્રાવણ સં. ૧૯૭૩નો અંક પૃ. ૨૪૭નો છેલ્લો પારા.

પ્રકરણ ૪ થું

જૈનધર્મ-સાહિત્ય-ઇતિહાસ-મુખ્ય સિદ્ધાન્તો.

૧

सव्वप्पवयणसारं मूलं संसारदुक्खमुक्खस्स ।
संमत्तं महलित्ता ते दुग्गइवड्ढया हुंति ॥

સર્વ પ્રવચનનો સાર સંસારના દુઃખથી મોક્ષનું મૂલ એવું સમ્યકત્વ છે—સમ્યગ્ દર્શન છે. તે સમ્યકત્વને મલીન કરનારા દુર્ગતિના વર્ધક થાય છે.
—ભાષ્યવચન.

૨

प्राकृतः संस्कृतो वापि पाठः सर्वोप्यकारणम् ।
यतो वैराग्यसंवेगौ तदेव परमं रहः ॥

—પ્રાકૃત હોય વા સંસ્કૃતઃ બધુંએ ભાષણ અપ્રયોજક અર્થાત્ નકામું છે, કારણકે વૈરાગ્ય અને સંવેગ તેજ પરમ રહસ્ય અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ છે.
—રત્નસિંહ સૂરિ કૃત આત્માનુશાસ્તિભાવના પ્રકરણ.

૩

શાસ્ત્ર ઘણાં મતિ થોડલી, શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ—યશોવિજયજી.

૧૦૬૪ ભાષા એ વિચારોને સમજાવવાનું વાહન છે; જોકે તે સંપૂર્ણ રીતે ભાગ્યેજ સમજાવી શકે છે એટલે કે ભાષા હમેશાં વિચારોને મર્યાદિત કરે છે, છતાં વિચારોને જણાવવા ભાષાનો ઉપયોગ કર્યા વગર છૂટકો નથી રહેતો. ભાષામાં 'સાહિત્ય' એ શબ્દના એ ત્રણ અર્થ સૂચવાય છે. ૧ ઉપકરણ કે સાધન, ૨ રસશાસ્ત્ર (કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યાનુશાસન, સાહિત્ય-દર્પણ આદિ) ૩ કોઈ પણ પ્રકારનું શાસ્ત્ર (વૈદિક-સાહિત્ય, સાંખ્ય સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય). પ્રસ્તુત ઇતિહાસમાં તેના આ છેલ્લા અર્થને આપણી નવીન રૂઢિને અનુસરી સમસ્ત વાઙ્મયના (લાક્ષણિક) અર્થમાં વિશેષ સ્થાન આપેલ છે. જૈન સાહિત્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનું શાસ્ત્ર-પછી તે ધર્મશાસ્ત્ર, આચાર-

વિધિશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, અલંકાર, કાવ્ય, જ્યોતિષ, ભૂગોળ, ખગોળ, શિલ્પ, સંગીત, આદિ હોય તે સર્વનો સમાવેશ કરીને આ પુસ્તક પ્રયોજવામાં આવ્યું છે. વિચારાત્મક અને શબ્દાત્મક એમ બંને રૂપે સાહિત્ય હોઈ શકે. તે જ્યાં સુધી મનોગત હોય, પ્રકાશમાં ન આવ્યું હોય ત્યાં સુધી તેને વિચારાત્મક સાહિત્ય કહેવું હોય તો કહી શકાય. જ્યારે તે મુખદ્વારા શબ્દનાં જુદા જુદા રૂપમાં, કલ્પનાના, અતિશયના કે ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલંકારોમાં સજ્જ થઇ બહાર આવે તે શબ્દાત્મક સાહિત્ય લેખાય. આ શબ્દાત્મક સાહિત્ય જ્યારે કાગળો ઉપર લિપિબદ્ધ થાય છે ત્યારે એનું બીજું નામ શાસ્ત્ર-પુસ્તક-ગ્રંથ દેવામાં આવે છે.

૧૦૬૫ 'લિપિનો અર્થ પુસ્તક આદિમાં અક્ષરવિન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. તે અઢાર પ્રકારની આદિતીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવે સ્વસુતા બ્રાહ્મીને બતાવી તેથી તે લિપિને બ્રાહ્મી કહેવામાં આવી છે; અને તેને ખુદ આગમમાં આ રીતે નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે કે 'नमो बंभीए लिवीए'; વળી કહ્યું છે કે 'लेहं लिवीविहाणं जिणेण बंभीइ दाहिणकरेण' એટલે લેખ તે જિને દક્ષિણ હાથથી બ્રાહ્મી વડે કરેલ લિપિવિધાન છે. (જુઓ ભગવતી સૂત્ર પ્રથમ ઉદ્દેશક). લિપિને નમસ્કાર કરવાથી સમગ્ર સાહિત્ય-વાઙ્મય પ્રત્યે પૂજ્યભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે. આ પરથી એવો ભાવાર્થ આચાર્યો કરે છે કે ભગવતીસૂત્રના આરંભ કરતાં પૂજ્યપાદ ગણધરોએ પણ લિપિને-લિખિત પુસ્તકને પૂજ્યતમ હોવાના કારણે નમસ્કાર કરેલ છે તેથી કોઇએ લિખિત પુસ્તકાદિની પાદસ્પર્શઆદિથી આશાતના-અવગણના કરવી નહિ, તેમ કરવું સંસારકારણ બને છે. [કીર્ત્તિવિજયકૃત વિચારરત્નાકર પત્ર ૪૪]

૧૦૬૬ જૈન શ્રુતનો બહુ મોટો ભાગ નાશ પામ્યો છે. તે નાશનાં અનેક કારણો છે. પણ આજે તેનો જેટલો અને જે ભાગ સચવાઈ રહ્યો છે તેનું ફક્ત એકજ કારણ છે અને તે જૈનસંઘની

શ્રુતભક્તિ. જૈન જનતા જ્ઞાન માત્રને પૂજે છે, પણ શ્રુત પ્રત્યે એની ભક્તિ એટલી જાગરૂક છે કે નહિ તે વિષે લખવા જતાં તેનો મનોરમ ઇતિહાસ તૈયાર થાય. માત્ર મોટી વયનાં સ્ત્રી-પુરૂષો જ નહિ પણ નાનાં કુમાર-કુમારિકાઓ સુદ્ધાં શાસ્ત્રજ્ઞાન આરાધવા તપ કરે છે, એનાં નજેવાં સાધનોની આદરપૂર્વક પૂજા કરે છે અને એ માટે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવા તૈયાર રહે છે. ચારિત્ર પૂજાનું જૈનસંઘમાં મોટું સ્થાન છે પણ તે જ્ઞાનના એક ભાગ તરીકે. ચારિત્ર એ જ્ઞાનનો છેલ્લો ને પરિપક્વ અંશ જ છે. તીર્થપૂજા હોય કે ગુરૂ-પૂજા હોય એ બધી વિવિધ પૂજાઓની પાછળ જ્ઞાનભક્તિ જ રહેલી છે. એ બધામાં સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો એકજ હેતુ મુખ્ય છે. આજે વિશિષ્ટ રીતે જૈન દર્શન જીવિત હોય તો તે એક શ્રુતને આભારી છે, અને શ્રુત જીવિત હોય તો તે જ્ઞાનભક્તિને આભારી છે. આગમ ગ્રંથોની પ્રતિષ્ઠા ભગવાનની પ્રતિષ્ઠાનો એક ભાગ જ છે.[૫૮૮]

૧૦૬૭ જિનનાં વાક્યોને લખાવનાર કદિ પણ દુર્ગતિ પામતો નથી, મુંગાપણું કે જડસ્વભાવ, અંધપણું તેમજ બુદ્ધિહીનપણું પ્રાપ્ત કરતો નથી એ વાત નીચેના શ્લોકથી આચાર્યોએ જણાવી અને તેથી શ્રુતભક્તિ જીવંત રહી:—

न ते नरा दुर्गतिमाप्नुवन्ति न मूकतां नैव जडस्वभावम् ।
न चान्धतां बुद्धिविहीनतां च ये लेखयन्तीह जिनस्य वाक्यम् ॥

૧૦૬૮ જૈનધર્મ અહિંસા-દયા, સંયમ-ત્યાગ, તપ, વીતરાગતા પર રચાયો છે; તેનાં ધર્મશાસ્ત્રો એ તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરે છે. કોઈ પણ ધર્મશાસ્ત્ર વાંચવાની-સમજવાની ચાવી એ છે કે જે શાસ્ત્ર-વચન સત્યનું, અહિંસાનું, બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત્યાંથી મળ્યું હોય છતાં તે અપ્રમાણ છે. શાસ્ત્ર બુદ્ધિથી પર નથી. બધાં શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય એ છે કે ઈશ્વર ભક્તિ કરી જ્ઞાન મેળવવું અને તે

૫૮૮ પં. સુખલાલ અને પં. બેહેચરદાસનો લેખ 'સન્મતિ તર્ક અને તેનું મહત્ત્વ'-'જૈન' નો રૌપ્ય મહોત્સવ અંક પૃ. ૧૦૯

વડે મોક્ષ મેળવવો. જે શાસ્ત્ર મદિરાપાન, માંસભક્ષણ, પાખંડ ઇત્યાદિ શીખવે તે શાસ્ત્ર ન કહેવાય.

૧૦૬૯ સર્વ પ્રવચનના સાર રૂપ સમ્યક્ત્વ-સમ્યગ્દર્શન મેળવી સંસારના દુ:ખથી મોક્ષ મેળવવાનો છે એવી અગાઉ ગાથા કહી છે. બીજી રીતે કહીએ તો જ્ઞાન કે વિદ્યા તેજ કે જેનાથી મુક્તિ મળે-सा विद्या या विमुक्तये. મુક્તિ બે પ્રકારની છે. એક મુક્તિ દેશને પરાધીનતામાંથી છૂટો કરવાની છે. એ થોડા વખતને માટે હોય. બીજી મુક્તિ સદાને સારૂ છે. મોક્ષ કે જેને પરમધર્મ કહીયે તે મેળવવો હોય તો દુન્યવી મુક્તિ પણ હોવી જોઇએ જ. અનેક ભયમાં રહેલો માણસ નિરંતરનો મોક્ષ નથી પ્રાપ્ત કરી શકતો. નિરંતરનો મોક્ષ મેળવવો હોય, પરમ પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો નજીકનો મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યેજ છુટકો છે. જે વિદ્યાથી આપણી મુક્તિ દૂર થાય છે તે વિદ્યા ત્યાજ્ય છે, અધર્મ્ય છે.'

૧૦૭૦ 'ગુરૂ વિના જ્ઞાન ન હોય' એ સુવર્ણ વાક્ય છે. પણ ગુરૂ મળવા જ દોહેલા છે, ને સદ્‌ગુરૂને અભાવે ગમે તેને ગુરૂ કરી બેસીને આપણે સંસારસાગરની વચ્ચોવચ્ચ ડૂબવું યોગ્ય નહિ ગણાય. ગુરૂ તે કે જે તારે. પોતે તરી ન જાણે તો બીજાને શું તારે? એવા તારા આજકાલ હોય તોપણ તે એકાએક જોવામાં આવતા નથી.' (ગાંધીજી). આચાર્ય આનન્દશંકર વિશેષ સ્ફુટતાથી સમજાવે છે કે 'આટલું ખરૂં છે કે ગુરૂદ્વારા પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન કદાચ વિશેષ પરિપૂત અને બલવાહી હોવા સંભવ છે, કેમકે મનુષ્ય-આત્મામાં એવું સામર્થ્ય રહેલું છે કે આત્મા આત્માની સમીપ આવતાં માત્ર મુખાકૃતિ, દૃષ્ટિ કે વાણીથી એ એવી વિલક્ષણ અસર ઉત્પન્ન કરી શકે છે કે જે સહસ્ર ગ્રન્થથી પણ થઇ શકતી નથી. પણ આ વાત અસાધારણ આત્મા પરત્વે જ ખરી છે. હાલના સમયમાં યોગ્ય ગુરૂ મળવો કઠિન છે એમ શોકોદ્‌ગાર જો કે ઘણી-વાર સાંભળવામાં આવે છે, છતાં આમ ખેદ દર્શાવનારા, પામર જનો-

માંથી જ કેટલાક ગમે તેવા મિથ્યા સંન્યાસી યોગી કે શાસ્ત્રીને ગુરૂ કરી માને છે. તથા એવા પુરૂષો પાસે જ વેદાન્તનું અને અન્ય શાસ્ત્રનું રહસ્ય હોય છે એમ અન્ધ શ્રદ્ધા રાખી વૃથા ભ્રાન્તિમાં ભમે છે. પણ ખરૂં જોતાં તો વર્ત્તમાન સમયમાં આવા અલૌકિક પુરૂષો મળવા અશક્ય છે એટલું જ નહિ, પણ ઇતિહાસમાં પણ આવા જનોનો આવિર્ભાવ વિરલકાળે અને વિરલ સ્થળે જ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. ત્યારે આ જોતાં, આપણે હાલમાં નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન એ રહે છે કે કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરૂષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરૂષ પાસેથી એના ગ્રન્થોદ્વારા જે પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર ઘટે છે. અસાધારણ પુરૂષો પોતાના અનુપમ આત્માને પોતાના ગ્રન્થમાં કેવી સારી રીતે સંક્રાન્ત કરી શકે છે એ વાત જો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો સહજ સમજાય એમ છે કે આ બીજો માર્ગ જ ઉત્તમ છે.' ('આપણો ધર્મ' પૃ. ૧૫ અને ૧૬)

૧૦૭૧ 'ધર્મનો વિષય વિશાલ છે, અને તદનુરૂપ અસંખ્ય ગ્રન્થોમાં જ્ઞાન આવિર્ભૂત થાય છે, પરંતુ એનો વિષયવિભાગ પાડી અભ્યાસવામાં આવે તો માર્ગ સરલ થઈ શકે એમ છે. વિષય-વિભાગ કાંઈક આ રીતે કરી શકાયઃ—

(ક) તત્ત્વચિન્તન (Philosophy), એટલે પદાર્થના ભાસ-માન સ્વરૂપથી પર તત્ત્વભૂત સ્વરૂપ શું છે, અને એ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ભાસમાન સ્વરૂપનો શો ખુલાસો છે–એનો બુદ્ધિદ્વારા વિચાર. આ વિચારની ત્રણ શાખાઓ પડે છેઃ–(૧) સત્–વિષયક (બાહ્ય અને આન્તર સત્ વિષયક Metaphysics પદાર્થવિજ્ઞાન–and–Psychology–માનસશાસ્ત્ર), (૨) કર્ત્તવ્ય વિષયક [ethics–નીતિશાસ્ત્ર] અને (૩) સૌન્દર્યવિષયક (Æsthetics–સૌંદર્યશાસ્ત્ર); જેમાંથી પ્રથમ બે પ્રકૃત વિષયમાં સવિશેષ ઉપયોગી છે.

(ખ) કવિતા (Poetry), એટલે પૂર્વોક્ત વિષયનું હૃદયદ્વારા સમાલોચન, પ્રકૃતિ અને મનુજ આત્માના વિવિધ સ્વભાવવર્ણનમાં કવિપ્રતિભા જે પર તત્ત્વનું દર્શન કરાવે છે તે.

(ગ) બ્રહ્મવિદ્યા તથા વિશેષ અર્થમાં ધર્મ-આચાર (Theology Universal and Particular-સર્વવ્યાપી અને વૈયક્તિક;) એટલે જગતના મહાન્ ધર્મ પ્રવર્તકો અને બ્રહ્મવેત્તાઓ (તાર્કિકો કે શબ્દાર્થમીમાંસકો નહિ)-તેમણે પ્રકૃત વિષયમાં આચાર અને વિચાર દ્વારા પ્રકટ કરેલાં પરમ સત્ય, તથા એ સત્યના પ્રાદુર્ભાવનાં વિશેષ સ્વરૂપો.

આ ત્રણે વિષયનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ એક મનુષ્યજીવનમાં પ્રાપ્ત કરવો અશક્ય છે એ તો ખરૂં જ. તથાપિ ક્રમે ક્રમે શાન્તિથી, દૃઢતાથી, અને પદ્ધતિ અનુસાર ચાલતાં ઘણું સંપાદન થઈ શકે એમ છે. જગત્‌ના પ્રથમ વર્ગના મહાત્માઓની-એટલે કે ઉપરનો વિષય વિભાગ લેતાં, પરમ કોટિના તત્ત્વચિન્તકો, કવિઓ, ધર્મપ્રવર્તકો અને બ્રહ્મવેત્તાઓ-આત્મવેત્તાઓની-સંખ્યા ઘણી નથી; અને ફક્ત તેમના, તેમજ તેમને લગતા, મુખ્ય ગ્રન્થોનો જ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેથી પ્રકૃત માર્ગમાં ઘણું સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે.

૧૦૭૨ 'એ અભ્યાસ કેવી પદ્ધતિથી કરવો જોઇએ કે જેથી તેનું યોગ્ય રીતે ગ્રહણ-મનન અને નિદિધ્યાસન થઈ શકે-તેનો સંપૂર્ણ સ્વાધ્યાય થઈ શકે તે સંબંધે કહેવાનું કે નીચેની ત્રણ પદ્ધતિઓને અનુસરી અધ્યયન થવું જોઇએ:—

(૧) ઐતિહાસિક પદ્ધતિ (Historical Method)-એટલે તત્ત્વચિંતનનો તથા બ્રહ્મવિદ્યા (આત્મજ્ઞાન-ધર્મ) નો કે સાહિત્યનો પ્રવાહ ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં-સમાજમાં, કાળમાં અને અવાન્તર વિષયપરત્વે કેવી કેવી રીતે પ્રવર્ત્યો છે એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુથી, કારણ સહિત સમજવા યત્ન કરવો.

(૨) તોલન-પદ્ધતિ (Comparative Method): વિવિધ દેશનાં-ધર્મનાં અને વિવિધકાલનાં વિચારસ્વરૂપો સરખાવી જોવાં, જેમાંથી પછી મનન કરતાં સામાન્ય અને વિશેષ તત્ત્વો તારવી કઢાય.

(૩) નિયમન-પદ્ધતિ (Deductive Method)-એટલે સ્વતંત્ર રીતે વસ્તુના મૂલ સ્વરૂપમાંથીજ પ્રસ્તુત વિષયમાં સિદ્ધાન્તો ઉપજાવી કાઢવાની પદ્ધતિ, જેને અનુસરવાથી તાત્ત્વિક અને આકસ્મિક અંશનો ભેદ પાડી શકાય છે.

આમ યોગ્ય અધિકાર મેળવી સમસ્ત વિષયોનો ઉપર બતાવેલી પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરતાં કરતાં ગન્તવ્ય સ્થાને પહોંચાય છે.' (આપણો ધર્મ પૃ ૧૮-૧૯)

૧૦૭૩ ઇતિહાસ એ પ્રાચીન શબ્દ છે. તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ પરંપરાનો ઉપદેશ જેમાં છે તે, અથવા નિર્યુક્તિ અર્થ ઇતિ એટલે એ રીતે હ એટલે નિશ્ચય-એ રીતે નિશ્ચયવાળું ઇતિહ=પૂર્વવૃત્ત જેમાં છે તે. જૈનસૂત્રો નામે કલ્પસૂત્ર ઔપપાતિક અને ભગવતી સૂત્રમાં પૂર્વવૃત્તાંત, અતીત કાલની ઘટનાઓનુ વિવરણ, પુરાવૃત્ત એ અર્થમાં,-પુરાણના -પુરાણશાસ્ત્રના અર્થમાં ઇતિહાસ શબ્દ વપરાયો છે. इतिहासः पुराणं पंचमो येषां ते तथेति-इतिहासः पुराणमुच्यते. પુરૂષની ૭૨ કળામાં એક કળાવિશેષ તરીકે પણ કલ્પસૂત્રમાં ગણાવેલ છે. વાચસ્પત્ય બૃહદભિધાનમાં તે સંબંધી એક શ્લોક ટાંકેલો છે કેઃ—

> धर्मार्थकाममोक्षाणा मुपदेशसमन्वितं ।
> पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥

—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ (એ ચાર પુરૂષાર્થ)ના ઉપદેશથી યુક્ત જે હોય તેને ઇતિહાસ કહે છે.

૧૦૭૪ ખરી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ શું છે? તે દૃષ્ટિથી દરેક વસ્તુને તપાસતાં કેટલો બધો પ્રકાશ પડે છે એ બાબતમાં વિદેશી પંડિતો પાસેથી આપણે ઘણું શિખ્યા છીએ તો તે દૃષ્ટિનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં વિદેશી પંડિતોની સેવાનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ.

૧૦૭૫ **વિદેશી વિદ્વાનોની જૈન સાહિત્ય સેવા**—'ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના અધિકારીઓ અને કચેરીઓએ સૌથી પ્રથમ જૈનો સંબંધીની માહિતીમાં વિગતવાર તપાસ કરવા માંડી. જૈનધર્મ સંબંધી નિશ્ચિત અને સર્વગ્રાહી હકીકત કોલબ્રૂક (Colebrooke સન ૧૭૬૫–૧૮૩૭) આપીને પોતાના મૌલિક ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ કરી. ભારતવિદ્યાના અનેક વિષયમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરનાર એ પંડિત હતો. તેનાં વર્ણનને વિલ્સને (Wilson સન ૧૭૮૪–૧૮૬૦) વિસ્તાર્યાં ને પુરાં કર્યાં. આ બે વિદ્વાનો ઘણા વખત સુધી–ઇસુ ૧૯ મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી–કોઈ ન હોવાના કારણે પ્રમાણભૂત મનાયાં. તેમનાં કેટલાંક અનુમાનો અપૂર્ણ માહિતીથી અને શોધખોળના અભાવે ભૂલ ભરેલાં હતાં. જૈન ગ્રંથનો સૌથી પ્રથમ અનુવાદ કરનાર સંસ્કૃત ડોઇચ શબ્દકોષના સંપાદક **ઓટો બોટલિંક** (Otto Bothlingk) છે; તેણે રિયુ (Rieu) સાથે મળીને હેમચંદ્ર કૃત **અભિધાન ચિંતામણિનો** જર્મન અનુવાદ સન ૧૮૪૭માં કર્યો. રેવ. **સ્ટીવન્સને** (Rev. Stevenson) સન ૧૮૪૮માં કલ્પસૂત્ર અને નવતત્ત્વને અંગ્રેજીમાં ઉતાર્યાં. ત્યારપછી સંસ્કૃત ભાષાના આચાર્ય વેબરે સન ૧૮૫૮માં શત્રુંજય માહાત્મ્યમાંથી અને ૧૮૬૬માં ભગવતી સૂત્રમાંથી સુંદર ભાગો વીણી કાઢી તેના અનુવાદ કર્યા. એજ પંડિતે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના ગ્રંથો–આગમોમાં પ્રવેશ કર્યો અને જૈન–સંશોધનના વિવિધ પ્રદેશોનાં દ્વાર પોતાના સંશોધનની અને લેખોની ચાવીઓથી ખોલ્યાં. તેણે આગમો સંબંધી પુષ્કળ લખ્યું છે કે જેનો અંગ્રેજી અનુવાદ ઇંડિયન એન્ટિકવરીના વૉલ્યુમ ૧૭ થી ૨૧માં પ્રગટ થએલ છે. એમનાથી પ્રેરાઈને હર્મન યાકોબી (Herman Jacobi), લૉયમાન (Leumann), કલાટ (Klatt), બુહલર (Buhler), હૉર્નલે (Hoernle), અને વિન્ડિશ-(Windisch) એમણે વિવિધ પ્રકારના જૈન ગ્રંથો વિશે સંશોધન કરવા માંડયું અને રાઇસ (Rice), હુલ્સે (Hultmgch), કીલ્હૉર્ન (Kielhorn), પીટર્સન (Peterson), ફર્ગ્યુસન (Ferg-

usson) અને બર્જેસ (Burgess)-એમણે જૈન સંપ્રદાયના હસ્ત-લિખિત પ્રતોના, શિલાલેખોના અને મંદિરોનાં સંશોધન કરવા માંડયાં.

૧૦૭૬ શરૂઆતથીજ સંશોધકોએ સાહિત્યો એકઠાં કરવામાં અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં માત્ર સંતોષ માન્યો નહિ, પણ જૈન ધર્મના ઐતિહાસિક સ્થાનનો નિર્ણય કરવાના પ્રયત્નો કર્યા. એ વિષે પ્રથમ કરેલા નિર્ણય માત્ર કલ્પનાજનિત અને ભૂલ ભરેલા હતા. અને એ રીતે, રોમનદેવ જનુસ (Janus) અથવા તો યાહુદી પુરાણ-પ્રસિદ્ધ મિસરી જાદુગર જન્નસ (Jannes)ના નામ સાથે જૈન શબ્દને સંયોજવાની કલ્પના થઇ; મહા પ્રખ્યાત જૈન તીર્થ પાલીતાણાના નામને પેલેસ્ટાઇન નામ સાથે સંબંધ છે એવી પણ કલ્પના થઈ, અને એવી એવી વિચિત્ર અનેક કલ્પનાઓ થઈ. વળી એ પંડિતોએ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો સંબંધ કંઇક વધારે સંભવનીય દેખાવાથી અરસપરસ જોડવાના પ્રયત્ન કર્યા. આ દિશામાં કંઇક પ્રબળ પ્રયત્નો પણ થયા. (કોલબ્રૂક જેવા) કેટલાકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધ ધર્મનો જન્મ જૈન ધર્મમાંથી થયો છે, અને ત્યારે વિલ્સન, લાસન અને વેબર જેવા અનેકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધ ધર્મમાંથી જૈન ધર્મનો જન્મ થયો છે. પણ અંતે સન ૧૮૭૯માં યાકોબીએ બતાવી આપ્યું કે 'આ છેવટની કલ્પના તો માત્ર નિરર્થક દેખાવ ઉપરથી અને આ-કસ્મિક સમાનતા ઉપરથીજ કરી લેવામાં આવી છે.' યાકોબીએ નિશ્ચિત સાબિત કરી દીધું છે કે 'જૈન અને બૌદ્ધ એ બે એક બીજાથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર ધર્મસંઘ છે અને મહાવીર તથા ગૌતમબુદ્ધ એ બે સમકાલિન ભિન્ન મહાપુરૂષો હતા.'

૧૦૭૭ અનેક પંડિતોના સમર્થ પ્રયત્નને પરિણામે જૈનધર્મનાં ઇતિહાસ અને પુસ્તકો વિષેનું જ્ઞાન તો ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું, પણ છતાંયે એ ધર્મના હૃદય-તેના સિદ્ધાન્તો-સંબંધનું જ્ઞાન તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઘણા વખતસુધી યુરોપમાં પ્રકટ થયું નહિ. આનું મુખ્ય કારણ એ કે ઘણાખરા સંશોધકોનો ઝોક તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ

તરફ કરતાં પુરાતત્ત્વ અને ભાષાતત્ત્વ પ્રત્યે વધારે હતો, અને વળી વધારે સબળ કારણ એ કે શરૂઆતના સંશોધકોએ જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન પ્રતિસ્પર્દ્ધી બ્રાહ્મણ ધર્મનાં પુસ્તકોમાંથી કંઇક અંશે અને જૈન ધર્મના ગ્રન્થોમાંથી કંઇક અંશે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન કર્યા; પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં અસ્પષ્ટ અને જૈન ગ્રંથોમાં અવ્યવસ્થિત હકીકતો હોવાથી એ પ્રયત્નો સફળ નિવડેલા નહિ. તથાપિ સન ૧૯૦૬ માં આ અનિશ્ચિત સ્થિતિનો અંત આવ્યો. એ વર્ષમાં યાકોબીએ પછીના કાળના જૈન સિદ્ધાંતના વ્યવસ્થિત ગ્રંથનો—ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનો—અનુવાદ કર્યો અને નિશ્ચિત જ્ઞાનક્ષેત્રમાં એક પગલું આગળ ભર્યું. આ પુસ્તકે પ્રથમજ વાર જૈન સિદ્ધાન્તોના સમગ્ર ક્ષેત્ર ઉપર સ્વચ્છ અને સંપૂર્ણ દષ્ટિ આપી અને ત્યાંસુધી અંધારામાં રહેલા ઘણા મહત્ત્વના પ્રદેશો વિષેના જ્ઞાનની ગાંઠ ખોલી આપી. યાકોબીના શિષ્યોએ પોતાના ગુરૂને માર્ગે ચાલી અનેક દિશાઓમાં પ્રયાણ કર્યું છે, જેવા કે હાલમાં કિર્ફેલ, ગ્લાસ્નાપ છે. તે ઉપરાંત શુબ્રિંગ, હર્ટલ, ગેરિનો આદિ બીજા અનેક સ્કૉલરો વિધવિધ રીતે કાર્ય કરી રહ્યા છે. ભારતવર્ષમાં ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી, ભાઉદાજી, ભાંડારકર, સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ, ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલ વગેરેએ જૈન ધર્મને સાહિત્ય સંબંધી શોધખોળ કરી સારો ફાળો આપ્યો.

૧૦૭૮ 'જૈન ધર્મના વર્ત્તમાન સ્વરૂપને સંપૂર્ણ રીતે સમજવા અને વિશ્વાસપાત્ર રૂપે આંકવા માટે પૂર્વ અને પશ્ચિમ પોતાના શ્રમમાં સહકારે જોડાશે ત્યારેજ જાણ્યામાંથી ધીરે ધીરે અજાણ્યામાં પ્રવેશતે પ્રવેશતે, પ્રાચીનથી અનુક્રમે જે જે પગથિયે થઇને એ ધર્મ અર્વાચીનમાં ઉતરી આવ્યો તે સૌ પગથિયાંનાં દર્શન થશે અને એ ધર્મના દૂરના પ્રવાહમૂળથી તે આજસુધીના જીવન ઉપર દષ્ટિ નાખી શકાશે.' (ગ્લાસ્નાપના જૈન ધર્મમાંથી પ્ર૦ જૈન ધ૦ પ્ર૦ સુભા.)

૧૦૭૯ હર્મન યાકોબી—ની જે સેવા છે તે જૈનો ભૂલી શકે

તેમ નથી, તેથી તેમનું ટુંક જીવન અત્ર કહીએ:-જર્મનીના ક્રૅલોનમાં જન્મ ૧૬-૨-૧૮૫૦. બર્લિન અને બૉનના વિદ્યાપીઠોમાં ૧૮૬૮ થી ૭૨ સુધીમાં સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રનો વેબર અને ગોલ્ડમીસ્ટર જેવા પ્રોફેસરો નીચે અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૭૨ માં ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર સંબંધી નિબંધ લખી 'ડૉક્ટર ઑફ ફિલૉસોફી' ની ડીગ્રી મેળવી. લંડનમાં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ તથા ઇંડિયા ઑફિસમાંના હસ્તલિખિત પ્રતોના સંગ્રહની મદદથી પ્રાચીન શોધખોળમાં એક વર્ષ ગાળ્યું. ૧૮૭૪ માં હિંદમાં આવ્યા; ને રજપૂતાનાની અંદર પ્રવાસ કરતી વખતે જેસલમેરના પ્રખ્યાત જૈન ભંડારના શોધખોળના કાર્યમાં ડૉ. બુહલરને મદદ કરી. તે વિદ્વાન્ દ્વારા જૈનધર્મ અને સાહિત્ય વિષે વિશેષજ્ઞ થયા. તે વખતે યુરોપિયન સંસ્કૃત સ્કોલરોને તેનું જ્ઞાન ઘણું અપૂર્ણ હતું. તેમને તેના અભ્યાસની તક મળી તેથી તેમણે તે સાહિત્યની સંપૂર્ણ શોધ કરવા માટે નિશ્ચય કર્યો. બૉન પાછા ફર્યા પછી ૧૮૭૫ માં ત્યાં 'પ્રાઇવેટ ડોસેંટ' તરીકે એક વર્ષ કામ કરી મંસ્ટરની પાઠશાળામાં સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના અસામાન્ય પ્રોફે૦ ની પદવી પર ચઢયા. ૧૮૮૫ માં કીલમાં સંસ્કૃતના સામાન્ય પ્રોફે૦, અને ૧૮૭૯ માં બૉનમાં પણ તેના પ્રોફે૦ થયા. જૈનધર્મનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો તે પહેલાં કલ્પસૂત્રની રોમન લિપિમાં સંશોધિત મૂલની આવૃત્તિ તૈયાર કરી. તેની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે તે વખતે સામાન્ય રીતે મનાતું તેમ જૈનધર્મ તે બૌદ્ધધર્મની શાખા નથી પણ એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે અને શ્રી મહાવીર શ્રીબુદ્ધના સમકાલીન હતા. તે ૧૮૭૯ માં પ્રકટ થતાં તે હકીકત સામે સ્કૉલરોએ થોડો વિરોધ પ્રકટ કર્યો પણ અંતે તેમાં બતાવેલ અભિપ્રાયો સામાન્ય રીતે સર્વત્ર સ્વીકારાયા. પછી 'બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા' માં શ્રી હેમચંદ્ર કૃત પરિશિષ્ટ પર્વ પ્રકટ કર્યું અને 'ધ સૅક્રેડ બુકસ ઑફ ધ ઇસ્ટ' માં વૉલ્યુમ ૨૨ માં આચારાંગ અને કલ્પસૂત્રના અને

દશ વર્ષે વૉ. ૪૫ માં ઉત્તરાધ્યયન અને સૂત્રકૃતાંગનાં અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રકટ કર્યાં. આ બે વૉલ્યુમની વિદ્વત્તાભરી પ્રસ્તાવનાઓમાં જૈન-ધર્મના ઇતિહાસના સામાન્ય પ્રશ્નો ચર્ચ્યાં. જૈનધર્મ ઉપરાંત ભારતીય ભાષાશાસ્ત્રની વિધવિધ શાખાઓમાં છંદઃશાસ્ત્ર, ફિલસુફી, સાલવારી બનાવનો સંગ્રહ—કાલક્રમનો ઇતિહાસ, હિંદી પંચાંગ, વીરરસ કાવ્ય, અલંકાર આદિમાં અભ્યાસપ્રવૃત્તિ કરી. જર્મન વિદ્યાર્થીઓ માટે ૧૮૮૬ માં એક પ્રાકૃત માર્ગોપદેશિકાની રચના કરી અને 'ઇંડિયન ઍન્ટિકવરી' અને 'એપિગ્રાફિઆ ઈંડિકા'માં હિંદુ તિથિઓનાં કોષ્ટ-કોનું પ્રકાશન કર્યું, રામાયણ અને મહાભારતનું પૃથક્કરણ ૧૮૯૩ અને ૧૯૦૩ માં કર્યું, ધ્વન્યાલોક અને રૂય્યકના અલંકાર-સર્વસ્વ વગેરે વગેરેના અનુવાદ કર્યાં. સન ૧૮૯૩ માં તેમણે યુરોપીય સ્કૉલરો જ્યાંસુધી માનતા હતા તે કરતાં પણ વધારે પ્રાચીન વૈદિક સંસ્કારિતા છે તેવું સિદ્ધ કરનારી મજબૂત દલીલો નામાંકિત વિદ્વાન્-લોકમાન્ય તિલકથી સ્વતંત્ર રીતે શોધી કાઢી. નિશ્ચિત પરિણામ વગરની લાંબી ચર્ચા ચાલી પરંતુ વૈદિક સંસ્કૃતિના ઉદયની વધુ પ્રાચીનતા સ્વીકા-રવામાં સામાન્ય મત બંધાયો. 'બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા' માં સિદ્ધર્ષિ-કૃત 'ઉપમિત ભવ પ્રપંચા કથા' તથા હરિભદ્રસૂરિ રચિત પ્રાકૃત સમરાઇચ્ચ કહા (કે જેના સંક્ષેપરૂપે પ્રદ્યુમ્ન સૂરિએ સંસ્કૃતમાં રચેલા સમરાદિત્યસંક્ષેપને ૧૯૦૬ માં તેમણે સંશોધી પ્રકટ કરાવ્યો હતો) સંશોધિત કરી પૂર્ણ કરી, અને જૈનધર્મ પ્રસારક સભાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થતી ગ્રંથમાળામાં વિમલસૂરિએ પ્રાકૃતમાં રચેલા 'પઉમચરિયમ્' ની આવૃત્તિ સંશોધિત કરી પ્રકટ કરાવી. (જૈનશાસન ૧૦-૧૨-૧૯૧૩ નો અંક), ને ૧૯૧૩ ના ડિસેંબરમાં હિંદમાં આવ્યા. કલકત્તાની યુનિવર્સિટિમાં અલંકારશાસ્ત્રપર વ્યાખ્યાનમાળા આપી. તે વખતના પ્રવાસ વખતે હિંદમાં જૈનધર્મ વિષે આપેલ વ્યાખ્યાનો જૈન શ્વે૦ કૉ. હેરલ્ડમાં મેં પ્રકટ કરેલાં છે. પછી જર્મની ગયા. મહાયુદ્ધ થયું, જર્મનીની સ્થિતિ આખરે વિપરીત થઇ, છતાં આ વિદ્વાને અખંડ સાહિત્યસેવા ચાલુ રાખી. અપભ્રંશ

કાવ્યો નામે પંચમી કહા અને હરિભદ્રસૂરિકૃત નેમિનાથચરિયને સંશોધિત કરી ટિપ્પણ સહિત પ્રકટ કર્યાં. હજુ તે વયોવૃદ્ધ વિદ્વાન્ વિદ્યમાન છે અને બને તેટલો અભ્યાસ ચાલુ રાખી નિવૃત્તિ-નિવાસ આનંદથી ભોગવે છે. આ વિદ્વાને જૈન ધર્મના ઇતિહાસને છણીને વૈદિક—બ્રાહ્મણધર્મ તેમજ બૌદ્ધ ધર્મ સાથે તુલના કરીને જૈન ધર્મ સંબંધી જે ભ્રમણાઓ હતી તે અકાટય પ્રમાણો આપી દૂર કરી છે તે માટે આખી જૈનસમાજ તેમની અત્યંત ઋણી છે.

૧૦૮૦ આ સર્વ વિદેશી પંડિતોએ જૈનધર્મ અને સાહિત્ય માટે જે કંઇ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ તેમનાં લખાણો અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રાપ્ત થતાં આવી શકયો છે. અંગ્રેજીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ જેવા અનેક ઇતિહાસ પ્રકટ થયા છે; અંગ્રેજી શિક્ષણને લઇને આવો ઇતિહાસ આ સ્વરૂપે આલેખવાની આ લેખકને પ્રેરણા મળી છે અને તે પ્રેરણાને પ્રતાપે સમગ્ર કાલપર દૃષ્ટિ ફેંકી સર્વ સામગ્રી એકઠી કરી કાલાનુક્રમે તેને યથાસ્થિત યથામતિ બન્યો તેટલો અને તેવો ગોઠવી પ્રજા સમક્ષ તે ધરી શકાયો છે.

૧૦૮૧ ઇતિહાસ રચવા જતાં ઇતિહાસકારને સ્વાભાવિક કલ્પના એ સૂઝે કે પ્રાચીન ગ્રંથ લેવા, એને કાલક્રમમાં ગોઠવવા અને એ ગ્રંથોના પૌર્વાપર્ય પ્રમાણે એમાં વર્ણવેલી વસ્તુસ્થિતિનું પૌર્વાપર્ય માનવું. આ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં કાલક્રમે ગ્રંથોને ગોઠવેલ છે; અને તે ઉપરથી વસ્તુસ્થિતિના પૌર્વાપર્ય માનવામાં સગવડ મળે છે, છતાં એ યાદ રાખવાનું કે કેટલીક વખત પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસકારને આ સરલ માર્ગ પણ ખોટાં અનુમાન ઉપર પણ ઉતારે. એ ઇતિહાસકારની મોટી વિષમતા એ છે કે—કેટલીક વાર પાછળના ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ પૂર્વના ગ્રંથો કરતાં પણ પૂર્વતર હોય છે, અમુક ગ્રંથમાં સ્વસમયનું ચિત્ર પણ કેટલીક વાર હોતું નથી, અમુક રિવાજ બંધ થઈ ગયા છતાં પણ પુસ્તકમાં રહે છે, એકજ ગ્રંથમાં એક બીજાથી ઉલટાં પ્રતિપાદનો પણ જોવામાં

આવે છે. આ વિષમતા નીપજવાનાં ઘણાં કારણો છે: હિન્દુસ્થાન મોટો દેશ હોઈ એમાં ઉંચી નીચી ભૂમિકાનો સુધારો એકી વખતે જુદા જુદા ભાગમાં પ્રવર્ત્યો છે. દા૦ ત૦ આર્ય અને અનાર્ય બંને લોકોને એક જનતામાં સંગ્રહવાની જરૂર પડતાં, એકજ સ્મૃતિ ગ્રંથમાં બંનેના રીત રિવાજો સંગ્રહવા પડયા છે. આટલી મુશીબત છતાં, ઇતિહાસકાર શાન્તિથી, ધીરજથી, વિશાળ અવલોકનથી, અને નિષ્પક્ષપાત–સત્યૈકનિષ્ઠ–દૃષ્ટિથી નિર્ણય ઉપર આવવા યત્ન કરે તો તે યત્ન થોડો ઘણો પણ સફલ થાય એવો છે.

૧૦૮૨ 'પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યા આવતા ધર્મ તરફ જોવાની અનેક દૃષ્ટિઓ હોય છે. આજના જમાનામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. તે પ્રમાણે અમુક ધર્મ કયારે પ્રચારમાં આવ્યો, કેવા સંજોગોમાં પ્રચારમાં આવ્યો, તે કેવા સ્વરૂપમાં આગળ ચાલ્યો, તેમાં કેવા કેવા ફેરફારો કયાં કયાં કારણોથી થયા ઇત્યાદિ બાબતોનો વિચાર કરવામાં આવે છે, પણ એ સાથે એ પણ કબૂલ કરવું જોઇએ કે ધર્મને જોવાની આ ધાર્મિક દૃષ્ટિ નથી. ધાર્મિક દૃષ્ટિમાં આદરની મર્યાદાથી વિચાર કરવામાં આવે છે; જ્યારે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ આદર અનાદરને બાજુ રાખી વસ્તુસ્થિતિ તપાસવા ઈચ્છે છે.' (બંને દૃષ્ટિઓ જરૂરની છે અને તે બંનેનું મિશ્રણ થાય એટલે ઇતિહાસને આદરની મર્યાદા અપાય તો વધારે યોગ્ય, અને સુંદર પરિણામ લાવી શકાય.)

૧૦૮૩ 'ભગવાન્ મહાવીરે સંસારમાં સુખ અને શાન્તિને સ્થિર કરવા અને જનતાના વિકાસ સિદ્ધ કરવા માટે ચાર મહાસિદ્ધાંતોની–ચાર મહાસત્યોની ઘોષણા કરી છે:–(૧) અહિંસાવાદ (૨) સામ્યવાદ (૩) અનેકાન્તવાદ (સ્યાદ્‌વાદ) અને (૪) કર્મવાદ; અને આ ચાર દ્વારા જનતાને નીચેની બાબતોની શિક્ષા આપી છે:—

(૧) નિર્ભય—નિર્વૈર રહી પોતે જીવવું અને બીજાને જીવવા દેવું.

(૨) રાગ–દ્વેષ–અહંકાર તથા અન્યાય પર વિજય મેળવવો અને અનુચિત ભેદભાવને તજવો.

(૩) સર્વતોમુખી વિશાલ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને અથવા નય પ્રમાણનો આશ્રય લઈ સત્યનો નિર્ણય અને વિરોધનો પરિહાર કરવો

(૪) પોતાનું ઉત્થાન અને પતન પોતાના હાથમાં છે એમ સમજતા થઈને સ્વાવલંબી બની પોતાનું હિત અને ઉત્કર્ષ સાધવા તથા બીજાનું હિત સાધવામાં સહાય કરવી.

૧૦૮૪ 'આ સાથેજ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રને–એ ત્રણેના સમુચ્ચયને, મોક્ષની પ્રાપ્તિનો એક ઉપાય અથવા માર્ગ બતાવ્યો છે. આ સર્વે સિદ્ધાન્ત એટલા ઉંડા, વિશાલ અને મહાન્ છે અને તેની વિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ તથા ગંભીર વિવેચનાઓથી એટલા બધા જૈન ગ્રંથો ભરેલા છે કે તેનાં સ્વરૂપાદિ સંબંધે મોટા નિબંધો લખાવાની જરૂર છે. અહીં તો આગળ જતાં આ સંબંધી ટુંકમાંજ કહેવામાં આવશે. સ્વામી સમન્તભદ્રે યુક્ત્યનુશાસનમાં જિનમતની અદ્વિતીયતા–વિશેષતા નીચેના શ્લોકમાં ગાઇ છે:—

दया–दम-त्याग-समाधिनिष्ठं नयप्रमाण प्रकृतांजसार्थं ।
अधृष्यमन्यै रखिलैः प्रवादै र्जिन ! त्वदीयं मतमद्वितीयम् ॥

–એટલે જિનશાસન નય–પ્રમાણદ્વારા વસ્તુતત્ત્વને તદ્દન સ્પષ્ટ કરનારૂં, સંપૂર્ણ પ્રવાદીઓ દ્વારા અબાધ્ય હોવા સાથે દયા (અહિંસા), દમ (સંયમ), ત્યાગ અને સમાધિ (પ્રશસ્ત ધ્યાન) એ ચારથી ભરેલું છે તેથી–આ વિશેષતાઓથી તે અદ્વિતીય છે.

૧૦૮૫ (૧) **અહિંસાવાદ**—ઉક્ત શ્લોકમાં 'દયા' ને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. જ્યાં સુધી દયા અથવા અહિંસાની ભાવના ન હોય ત્યાં સુધી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી; જ્યાં સુધી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યાં સુધી ત્યાગ થઇ શકતો નથી, જ્યાં સુધી ત્યાગ ન હોય ત્યાં સુધી સમાધિ થઈ શકતી નથી. આમ પૂર્વ પૂર્વના ધર્મ ઉત્તરોત્તર ધર્મનાં નિમિત્ત કારણ છે. તે

માટે ધર્મમાં દયાને પહેલું સ્થાન છે. તેથી 'धर्मस्य मूलं दया' 'अहिंसा परमो धर्मः' આદિ વાક્યો દ્વારા દયાને ધર્મનું મૂલ, અહિંસાને 'પરમ ધર્મ' કહેલ છે. અહિંસા પરમ ધર્મ છે એટલું જ નહિ, પણ તે પરમબ્રહ્મ છે એમ શ્રી સમન્તભદ્રે બૃહત્સ્વયંભૂ સ્તોત્રમાં નેમિજિન સ્તવનમાં પ્રકટ કર્યું છેઃ—अहिंसा भूतानां जगति विदितं ब्रह्म परमं । આ પરથી જે પરમબ્રહ્મની આરાધના કરવા ઇચ્છે છે તેણે અહિંસાની ઉપાસના કરવી જોઈએ, રાગ દ્વેષની નિવૃત્તિ, દયા, પરોપકાર અથવા લોકસેવાનાં કામોમાં મંડી પડવું જોઈએ. મનુષ્યમાં જ્યાં સુધી હિંસક વૃત્તિ રહે છે ત્યાં સુધી આત્મગુણોનો ઘાત થવાની સાથે पापाः सर्वत्र शंकितः પાપ સર્વત્ર શંકિત હોય છે એ નીતિ અનુસાર તેનામાં ભયની યા પ્રતિહિંસાની આશંકાનો સદ્‌ભાવ રહ્યાં કરે છે. જ્યાં ભયનો સદ્‌ભાવ, ત્યાં વીરત્વ ન હોય, જ્યાં વીરત્વ નથી ત્યાં સમ્યક્ત્વ નથી, અને જ્યાં વીરત્વ નથી તેમજ સમ્યક્ત્વ નથી ત્યાં આત્મોદ્ધાર લેશમાત્ર થતો નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ભયમાં સંકોચ રહે છે, અને સંકોચ વિકાસને રોકે છે તેથી આત્મોદ્ધાર કે આત્મવિકાસને માટે અહિંસાની ઘણી જ જરૂર છે અને તે વીરતાનું ચિન્હ છે, કાયરતાનું નહિ. કાયરતાનો આધાર પ્રાયઃ ભય પર છે, તેથી કાયર મનુષ્ય અહિંસા ધર્મનો પાત્ર નથી. તેનામાં અહિંસા સ્થિર રહી શકતી નથી અને વીરોને જ માટે અહિંસા છે, અને તેથી ભ૦ મહાવીરના ધર્મમાં તેને પ્રધાન સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. જે લોક અહિંસા ઉપર કાયરતાનું કલંક ચઢાવે છે તેઓ ખરી રીતે અહિંસાનું રહસ્ય સમજ્યા નથી. તેઓ પોતાની નિર્બલતા અને આત્મવિસ્મૃતિનાં કારણ એવા કષાયોથી વશ થઈ કાયરતાને વીરતા અને આત્માના ક્રોધાદિ રૂપ પતનને તેના ઉત્થાન સમજી બેઠા છે. [૫૫૯]

---

૫૫૯ 'વીરશાસનકી વિશેષતા' એ નામનો પં. જુગલકિશોરજીનો લેખ 'आत्मानंद' જાન્યુ. ફેબ્રુ૦ ૧૯૩૧ પૃ. ૨૮

૧૦૮૬ દરેક વસ્તુનો વિચાર કરતાં તેના ઇતિહાસમાં ઉતરતાં તે સંબંધી ભારે પ્રકાશ પડે છે અને તે દ્વારા સત્ય નિર્ધાર પર આવી શકાય છે. આવી 'ઇતિહાસ-દૃષ્ટિ' ખાસ કેળવવાની છે. દા૦ત૦ અહિંસાનોજ સિદ્ધાંત લઇએ. "શોકની વાત છે, પણ તે આશ્ચર્યની વાત નથી કે 'સર્વભૂતાનુકમ્પા' એ મનુષ્યનો અસાધારણ ધર્મ-મનુષ્યનો મનુષ્યત્વમાંથી ઉત્પન્ન થતો ધર્મ-હોવા છતાં, મનુષ્ય એના આદિકાળથી એ ધર્મનું દર્શન પામી શક્યો નથી. મનુષ્ય જેમ જેમ સુધારાની ઊંચી ભૂમિકાએ ચઢતો જાય છે તેમ તેમ એ પોતાના અન્તરનાં પડ ઉકેલતો જાય છે, અને પોતાનું મનુષ્યત્વ વધારે ને વધારે અનુભવતો જાય છે-civilisation (જનસંસ્કૃતિ)નો વિકાસ એ psychology-(માનસદૃષ્ટિ)ના વિકાસની સાથે સાથેજ ચાલે છે. સુધારાના આદિયુગમાં સર્વ પ્રજામાં માંસાહાર અને માંસ વડે દેવારાધન થતાં એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આપણા દેશમાં આ વિષયમાં પૂર્વે શી સ્થિતિ હતી અને એમાંથી વર્તમાન સ્થિતિ શી રીતે નિષ્પન્ન થઇ એ જાણવા જેવું છે. એ યથાર્થ રીતે જાણવા-સમજવાથી બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે કહેવાતો મતભેદ અને આચારભેદ યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવામાં આવશે, અને દુરાગ્રહ અને મિથ્યાગ્રહ મટી આખી હિન્દુ પ્રજા એકરસ જીવન-હાલ ઘણી રીતે એ એકરસ છે, પણ સર્વથા એકરસ-જીવન અનુભવશે, અને પાંજરાપોળ વગેરે કેટલીક સંસ્થાઓ જે અત્યારે જૈનોને ઘણે ભાગે એક હાથે ચલાવવી પડે છે તે ચલાવવામાં સમસ્ત હિન્દુ પ્રજા ટેકો દેશે.'

૧૦૮૭ (આમ કહી અહિંસાધર્મની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વેદના બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ્, મહાભારત, ભાગવત સુધીનાં અનુક્રમે પ્રમાણો લઇ આચાર્ય આનંદશંકર કહે છે કે:-) 'વેદવિહીત-યજ્ઞીય હિંસાને તોડી ઔપનિષદ, ભાગવત અને પંચયજ્ઞાનુષ્ઠાનના ધર્મે અહિંસા ધર્મને વિસ્તાર્યો પણ આ અહિંસાના માર્ગમાં વ્હેતું સૌથી મ્હોટામાં મ્હોટું વ્હેણ મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધે પ્રવર્ત્તા-

વેલો ઉપદેશ રૂપી છે. ગૌતમ બુધ્ધે હિંસા કરતાં પણ વિશાળ અનર્થરૂપ જે વાસના યા અહંબુદ્ધિ ('આત્મવાદ')-જેમાંથી સ્વર્ગની લાલસા અને સ્વર્ગાર્થે યજ્ઞ ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર-મૂળમાંજ-કુહાડો માર્યો-અને પ્રાચીન ઔપનિષદનો વૈરાગ્ય ધર્મ ચારે વર્ણમાં વિસ્તાર્યો; આમ 'આત્મવાદ' અને વાસના સાથે હિંસા પણ કાઢી. મહાવીર સ્વામીએ સંસાર અને કર્મનાં બન્ધન તોડવા માટે તપનો મહિમા કહ્યો; પણ એમના આખા ધર્મને મોખરે-પંચવ્રતમાં મુખ્ય વ્રત-અહિંસાને મૂકી. આ વ્રતનો સ્વીકાર એમના પહેલાંથી ચાલતો આવ્યો હતો, પણ એમણે એનો એવો સમર્થ ઉપદેશ કર્યો કે ઔપનિષદ અને ભાગવત ધર્મની બહાર-મનુસ્મૃતિમાં વર્ણવી છે તેવી-જે દ્વૈધીભાવની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી તેમાંથી દેશના મ્હોટા ભાગને તાર્યો; હજારો સ્ત્રી-પુરૂષોએ 'अहिंसा परमो धर्मः' એ સિદ્ધાન્તને જીવનનો મહામન્ત્ર કર્યો, અને આજ હિન્દુસ્થાન અહિંસા ધર્મના આચાર વડેજ પૃથ્વીના સર્વ દેશોથી જે જુદો અંકાઈ આવે છે એ મહિમા ઘણે ભાગે મહાવીર સ્વામીનો છે. × × આ અવલોકનનો હેતુ અહિંસા પરત્વે આપણા દેશની ખરી ઐતિહાસિક સ્થિતિ વર્ણવવાનો છે. એ સ્થિતિ બહુધા અહિંસાપ્રધાન છે-અને એને પરિણામે બંગાલ, પંજાબ, કાશ્મીર અને સિન્ધ બાદ કરતાં હિન્દુસ્થાનના મ્હોટા ભાગે-ખાસ કરી એના દ્વિજવર્ણે (બ્રાહ્મણ વણિકાદિએ)-હિંસા ત્યજી દીધી છે. એ સ્થિતિ સાધવામાં ઔપનિષદ અને ભાગવત ધર્મ તેમજ પંચ મહાયજ્ઞના અનુષ્ઠાન રૂપ સ્માર્ત ધર્મ (બ્રાહ્મણ કાળથી ચાલતો આવેલો)-એઓએ ઘણો ભાગ લીધો છે; અને એજ દિશામાં સૌથી માનવંતું કાર્ય જૈન ધર્મે કર્યું છે. એ ધર્મે અહિંસાને આપેલું પ્રાધાન્ય સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે જૈન ગ્રંથોમાંથી હું એ સંબંધી વચન ટાંકીને તમારો વખત લેવા માગતો નથી. × આ અહિંસા ધર્મનો આપણા દેશનો ઇતિહાસ આપવામાં મારો મુખ્ય હેતુ કેવળ વ્યાવહારિકજ છે, અને તે એ સૂચવવાનો કે એ ધર્મ

બ્રાહ્મણ અને જૈન બંનેનો છે-જૈનોએ એ સંપૂર્ણ જીવનમાં ઊતાર્યો છે, તો બ્રાહ્મણોએ એને ધર્મભાવના તરીકે માન્ય કર્યો છે, જોકે તેઓ એને સંપૂર્ણ અમલમાં લાવી શકયા નથી. તો હવે બ્રાહ્મણોની ફરજ છે કે તેઓએ જૈનો સાથે મળી એ ધર્મનો જીવનમાં સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ' (બીજી જીવદયા કૉન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે 'અહિંસા ધર્મ' પર ભાષણ કાર્તિક સં. ૧૯૭૪નું 'વસંત'.)

૧૦૮૮ જૈનોની અહિંસા નિરપવાદ કાયદા જેવી છે. મહાપુરૂષ ગાંધીજી કહે છે કેઃ—અહિંસાનો અપવાદ વિનાનો કાયદો શોધનારા ઋષિમુનિઓ પોતે મહાન યોદ્ધા હતા. જ્યારે તેમણે આયુધબળની તુચ્છતાને જોઈ લીધી, મનુષ્ય-સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ત્યારે તેઓ હિંસામય જગતમાં અહિંસાનો નિયમ જોઈ શકયા. આત્મા આખા જગતને જીતી શકે છે, આત્માનો મોટામાં મોટો શત્રુ આત્માજ છે, તેને જીત્યો એટલે, જગતને જીતવાનું જોર આવ્યું એવું શિક્ષણ તેઓએ આપણને બતાવ્યું. એ કાયદો ઋષિઓએ શોધ્યો તેથી તેઓજ પાળી શકે એવું કંઇ તેઓએ જાણ્યું, જણાવ્યું કે શીખવ્યું નથી, તેઓએ જણાવ્યું કે બાળકને સારૂ પણ કાયદો તો એજ છે અને તે તેને પાળી પણ શકે છે. એ સાધુ સંન્યાસીજ પાળે છે એમ નથી; બધા થોડે ઘણે અંશે તો પાળેજ છે. અને થોડે ઘણે અંશે પાળી શકાય તે સર્વાંશે પણ પળાય. × × અહિંસાનો, શાન્તિનો અર્થ નામર્દી નથી, તેનો અર્થ શુદ્ધ મર્દાનગી છે. અહિંસાનો અર્થ પરાધીનતા-દુર્બળતા નથી. શૌર્ય ત્યાંજ ક્ષમા હોઈ શકે. × ક્ષમા વીરતાનો ગુણ છે. જેનામાં વેર વાળવાની શક્તિ છે તે પ્રેમ કરી જાણે.×' यथा पिंडे तथा ब्रह्मांडे જે વ્યક્તિને માટે ખરૂં છે તે સમાજ દેશ ને છેવટમાં સમસ્ત વિશ્વ માટે ખરૂં છે. આ અહિંસાનો ધર્મ રાજપ્રકરણી બાબતોમાં પણ સત્યાગ્રહ-અસહકારની શાંત-અહિંસામય યુદ્ધ-ચળવળના પિતા બની ગાંધીજીએ દાખલ કર્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે 'રાજપ્રકરણી વિષયો સાથે ધર્મને કે સંસાર-

સુધારાને સંબંધ નથી એ વિચાર અયોગ્ય છે. ધાર્મિક વૃત્તિથી રાજ્ય-પ્રકરણી વિષયનું છેવટ આપણે એક પ્રકારે લાવી શકશું. ધર્મવૃત્તિને છોડીને આવેલું પરિણામ બીજા પ્રકારનું હશે × ધર્મમાં કોઇપણ અંશે અસત્ય ન હોય, કઠોરતા ન હોય, હિંસા ન હોય. ધર્મનું માપ પ્રેમથી, દયાથી, સત્યથી થાય છે. તેના ત્યાગથી મળેલું સ્વર્ગ પણ નિંદ્ય છે. સત્યનો ત્યાગ કરવાથી હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળતું હોય તો તે નકામું છે. તેમાં છેવટે પ્રજાનો નાશજ છે × શાંતિના પ્રયોગથી તો આપણે દુર્બળને પણ બતાવીયે છીએ કે તેના શરીરમાં જે આત્મા છે તેનું બળ ચક્રવર્તીના આત્મા જેટલુંજ તે ધારે તો બતાવી શકે છે. × આપણે તો શાન્તિને દુર્બળનુંજ શસ્ત્ર ગણી એ શસ્ત્રની કિંમતને પારખતા નથી ને તેને લજવીયે છીયે. એ તો મહોરને કોઈ અધેલી ગણી વાપરી નાખે એવી મૂર્ખાઇ થઈ. શાન્તિ એ બલિષ્ઠનું શસ્ત્ર છે ને તેના હાથમાંજ તે શોભે છે. શાન્તિ એટલે ક્ષમા અને એ વીરનું ભૂષણ છે.'

૧૦૮૯. **(૨) સામ્યવાદ**—ઐતિહાસિક દષ્ટિથી અવલોકન કરીશું તો ભગવાન્ મહાવીરે સામ્યવાદના સિદ્ધાંતપર વર્ણબંધનનો છેદ ઉડાડી મૂક્યો અને ત્યાગના દષ્ટિબિંદુ ઉપર પોતાના શાસનની વ્યવસ્થા કરી 'સંઘ' ની સ્થાપના કરી; તેથી જૈનો બૌદ્ધો અને બીજા આજીવક જેવા શ્રમણ-પંથોની પેઠે વર્ણવ્યવસ્થામાં નથી માનતા; એટલે એમને વર્ણોના નામ સામે કે વિભાગ સામે વાંધો નથી, પણ એ વર્ણવિભાગને તેઓ વ્યાવહારિક કે આધ્યાત્મિક વિકાસમાં બંધન-રૂપ માનવાને ના પાડે છે. બ્રાહ્મણ સંપ્રદાય વર્ણવિભાગમાં વ્હેંચા-યલો અને બંધાયલો છે. એમાં જ્યારે વર્ણવિભાગે વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવામાં બંધન ઉભું કર્યું અને આર્ય માનવોના માનસિક વિકાસમાં આડ ઉભી કરી ત્યારે ભગવાન્ મહાવીરે એ આડ ફેંકી દેવા અને સામ્યવાદ સ્થાપવા બુદ્ધના જેટલોજ પ્રયત્ન કર્યો. તેમના અનુયાયી વર્ણબંધન તોડતા કે શિથિલ કરતા ગયા છતાં

પોતાના પૂર્વજોના અને પોતાના જમાનાના બ્રાહ્મણપંથી પડોસીઓના કડક વર્ણબંધનોના સંસ્કારોથી છેકજ અલિપ્ત રહી ન શક્યા; એટલે વળી બ્રાહ્મણ પંથે જ્યારે જ્યારે જોર પકડ્યું, ત્યારે ત્યારે જૈનો એ વર્ણબંધનના સંસ્કારોથી કાંઇક રીતે અને કાંઇક લેપાયા. એક બાજુ જૈનોએ બ્રાહ્મણપંથપર વર્ણબંધન ઢીલા કરવાની અસર કરી ત્યારે બીજી બાજુ બ્રાહ્મણ પંથે તે વિષેના દૃઢ આગ્રહે જૈન પંથ ઉપર અસર પાડી; જેને લીધે એક યા બીજા રૂપે ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ જૈન લોકોમાં વર્ણસંસ્કારોનું કાંઇક વાતાવરણ આવ્યું. (પં. સુખલાલજી)

૧૦૯૦. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં બંધુ રા. રસિકલાલ જણાવે છે કેઃ-' કલ્પસૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે जो उवसमइ तस्स अत्थि आराहणा, जो न उवसमइ तस्स नत्थि आराहणा; उवसमसारं खु सामन्नं-જે ઉપશમ પામે છે તેને આરાધના થાય છે, જે ઉપશમ નથી પામતો તેને આરાધના થતી નથી. એટલે કે ઉપશમ એ શ્રામણ્યનું-શ્રમણધર્મનું-જૈનધર્મનું પરમ ધ્યેય છે. અહીં ઉપશમ એટલે રાગદ્વેષની મંદતા, મનના વિકારોનો ઉપશમ-ક્રોધ માન માયા લોભ આદિ વિકારોનો ઉપશમ. આ ઉપશમને ધ્યાનમાં રાખી દેશકાલ પ્રમાણે જૈન મુનિઓએ પોતા માટે તેમજ શ્રાવકો માટે આચાર ઘડયા છે. મુનિનાં પંચમહાવ્રતો અને શ્રાવકનાં બાર અણુવ્રતોનું ધ્યેય પણ આ ઉપશમ સાધવાનું જ છે. તે વ્રતોની પાછળ પ્રધાનવૃત્તિ અહિંસા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અહિંસા એ ઉપશમ સાધવાનું પરમ સાધન છે અને માનસિક સૃષ્ટિમાં સાધન અને સાધ્ય એકજ પ્રક્રિયાના અંશો હોવાથી એમ કહી શકીએ કે અહિંસા એજ ઉપશમ છે, બીજાને ખંડિત કરી પોતાના આત્માને ખંડિત ન થવા દેવો-હિંસા કરવાથી પોતાની હિંસા થાય છે-એ સર્વજ્ઞ બુદ્ધિને થએલું ઉંડામાં ઉંડું દર્શન તે અહિંસાવૃત્તિ; કારણકે ઉપરની દૃષ્ટિએ રાગદ્વેષથી-ક્રોધાદિથી પ્રેરાઇને જ્યારે આપણે બીજાને ખંડિત કરીએ છીએ ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે આપણે સમૃદ્ધ થયા, આપણો

અર્થ સર્યો; પણ આમ થતાં આપણો આત્મા ખંડિત થયો, આપણા આત્માની હિંસા થઈ, એની આપણને ખબર નથી પડતી; ન પડે એ સ્વાભાવિક છે, કારણ આપણાં આવરણો બહુ ઘન હોય છે; જોકે આપણને આપણા કષાયના પ્રમાણમાં અહિંસાનું આ વિલક્ષણ સ્વરૂપ–પરની હિંસા કરતાં સ્વની હિંસા થઈ જાય છે એ–બરાબર સમજાતું નથી. આ રીતે હિંસા નહિ કરવાના આગ્રહથી ક્રોધાદિ ડંખવિનાના થઈ જાય છે; અને એમ થતાં ચિત્તમાં ઉપશમ પેદા થાય છે. પણ એક બાજુ એમ ઉપશમનો અભાવ, જેમ ક્રોધાદિએ કરાવેલી હિંસાથી હોય છે, તેમ બીજી બાજુ બુદ્ધિ જે અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાન રજુ કરે છે તેથી ઉત્પન્ન થતી મુંઝવણને લઇને પણ ઉપશમનો અભાવ થાય છે. તે વાત આગળ કહીએ તે પહેલાં એક બીજી દૃષ્ટિએ ઉપશમની વાતને જોઇએ.

૧૦૯૧. ઉપશમ વગર મધ્યસ્થતા આવતી નથી અને મધ્યસ્થતા વગર ધર્માર્હત્વ–ધર્મયોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કહે છે કેઃ—

रत्तो दुट्ठो मूढो पुव्विं वुग्गाहिओ अ चत्तारि ।
ए ए धम्माणरिहा धम्मे अरिहो उ मज्झत्थो ॥

—(૧) રાગવાળો–રાગી, (૨) દુષ્ટ, (૩) મૂઢ–મૂર્ખ–બુદ્ધિહીન, (૪) પૂર્વ વ્યુદ્ગ્રાહિત–પૂર્વ અભિનિવેશ (prejudice) વાળો–એ ચાર, ધર્મને માટે યોગ્ય નથી. ધર્મમાં યોગ્યતાવાળા મધ્યસ્થ છે.

એટલે કદાગ્રહથી જે ગ્રસ્ત હોય તે તો ધર્મ પામતો નથી. આનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે જેઓ વિપરીત દૃષ્ટિવાળા છે તેનામાં પોતાના પક્ષથી બાંધી દીધેલા મતને લઇને પ્રબલ મોહના કારણે રાગદ્વેષની મંદતા રૂપી લક્ષણવાળો ઉપશમ આવતો નથી. જિજ્ઞાસાદિ ગુણનો યોગ હોય તો મોહના અપકર્ષથી રાગદ્વેષશક્તિના પ્રતિઘાત રૂપ ઉપશમ થાય અને તેથી સત્પ્રવૃત્તિ થાય, આગ્રહની નિવૃત્તિ થાય, અને સદર્થનો પક્ષપાત થાય.

૧૦૯૨ 'વળી ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનોમાં જે દોષો આવી જાય છે તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી અને તર્કસાધ્ય જ્ઞાનના દોષો દૂર કર્યા પછી પણ બુદ્ધિ આગળ અનેક સામસામાં વિરુદ્ધ જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થઇ જાય છે; જેમાંના એકને સ્વીકારતાં બીજાનો ત્યાગ કરવો પડે છે; પણ એ ત્યાગ કરતી વખતે આપણને એમ લાગે છે કે આપણે કેટલાક સાચા અનુભવોને જતા કરવા પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે જગતમાં જે વિવિધ ફેરફાર થતા દેખાય છે તે ઉપરથી આપણે એવી દૃષ્ટિ બાંધીએ કે બધું વિકારી છે, કશું સ્થિર નથી, બધું ક્ષણિક છે. પણ બીજી રીતે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે મારા જ્ઞાનમાં ફેરફાર થયાં કરે છે પણ હું જ્ઞાતા તો એક છું–એનો એ છું; અને એ જ્ઞાતાની એકતાથી આગળ વધી જ્ઞેય પદાર્થોમાં પણ એકતા–સ્થિરતા દેખાય છે; નાનો છોડ મોટો થઇ ઝાડ થાય તોપણ તેનામાં એકતાનો આરોપ કરીએ છીએ. હવે પ્રશ્ન થાય છે કે જગત્‌ને વિકારી કહેવું કે અવિકારી? જે વિકારી છે તેને અવિકારી ગણતાં બુદ્ધિ હસે છે, અને છતાં એક પક્ષનો ત્યાગ કરતાં આપણી દૃષ્ટિ અધૂરી લાગ્યા કરે છે, અમુક સાચા અનુભવોને ખોટા ગણી નાંખી દેવા પડે છે. આ મુંઝવણમાંથી બુદ્ધિ એક એવો રસ્તો કાઢે છે કે બન્ને ખોટા છે; આપણે સત્ય જાણી શકતા જ નથી; તત્ત્વોપપ્લવનો લેખક જયરાશિ ભટ્ટ કહે છે તે પ્રમાણે **अविचारितरमणीयाः सर्वे व्यवहारा भासन्ते**–બધી દૃષ્ટિઓ વિચાર ન કરવાથી જ રમણીય લાગે છે, એ જાતનો અજ્ઞેયવાદ જન્મે છે; અને અજ્ઞેયવાદમાંથી તો કોઇપણ જાતનો ધર્મ ન જ જન્મી શકેને? જ્યારે કાંઇ સાચું નથી ત્યારે આપણે જે કરીએ તે બધું સરખું છે–અથવા એવું કહેવું પણ યોગ્ય નથી. અજ્ઞેયવાદીને સર્વત્ર મૂક રહેવુંજ ઘટે.

૧૦૯૩ (૩) **અનેકાંતવાદ**—' ઉપરની મુંઝવણ દૂર કરવાનો જે બીજો માર્ગ છે તે દૃષ્ટિઓને સમજીને તેમાં ભેદ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ શોધીને, બધી દૃષ્ટિઓનો સમન્વય કરી લેવો,

એ છે. પ્રત્યેક જીવાત્મા એ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ છે; તેનામાં સંસ્કારની, રૂચિની, પરંપરાની. અને કેળવણીની ભિન્નતા હોય છે. તેથી નિવાર્ય બુદ્ધિદોષોને દૂર કર્યાં પછી પણ વ્યક્તિઓના જ્ઞાનગ્રહણુમાં ભેદ દેખાય છે. જો આપણે વ્યક્તિત્વની મર્યાદા ઓળંગી સામા માણુસની દૃષ્ટિ સમજવા જેટલી ઉદારતા કેળવી શકીએ તો તેની વાત બરાબર સમજાય, અને એ સાચો લાગે; એટલે જોકે બધી દૃષ્ટિઓ–બધાં જ્ઞાનો, છેવટે એકજ્ઞાન–એકદૃષ્ટિમય થઈ જાય છે તો પણ જ્યાં સુધી માણુસને માણુસ તરીકે વ્યવહાર કરવાનો હોય છે ત્યાં સુધી અનેક દૃષ્ટિઓથી વ્યવહાર કરવો પડે છે. આ સ્થિતિ સ્વીકારી લઇ એક દૃષ્ટિનો, એકાન્તનો આગ્રહ છોડી દેવો તેનું નામ અનેકાન્ત. આ અનેકાન્ત માણુસને સંશય અને અજ્ઞેયવાદમાંથી મુક્ત કરી બુદ્ધિમાં એવી સમતા–મધ્યસ્થતા કેળવી શકે છે કે જેથી ઉપશમ શક્ય થાય. ઉપશમમાં બે તત્ત્વો દેખાય છે; એક કામક્રોધાદિનો અભાવ, અને બીજું જગત્ તરફ સર્વગ્રાહી અનેકાન્ત દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થતી પ્રજ્ઞાની સમતા. વાસ્તવિક રીતે આ બે તત્ત્વો નથી–સમજવા માટે કરેલું પૃથક્કરણ છે. આત્માની ઉપશમ સ્થિતિમાં આ બન્ને ઉપશમના પ્રમાણુમાં હોય છે. એક બાજુ સ્યાદ્વાદ અથવા અનેકાન્તવાદ; બીજી બાજુ અહિંસા અને અંતે ઉપશમ. આ જૈન ધર્મનાં મુખ્ય ત્રણુ તત્ત્વો છે, અથવા એને ત્રણુ તત્ત્વો કહેવા કરતાં એક આધ્યાત્મિક તત્ત્વનાં ત્રણુ પાસાં કહીએ. આપણે બધાને એક અહિંસા નામથી સંબોધી શકીએ, કારણુ જ્ઞાનની અનેક દૃષ્ટિઓમાં અહિંસા તે સ્યાદ્વાદ, અને ઉપશમ એટલે વિકારોને અહિંસામય કરી નાંખવા તે; અથવા ત્રણેને ઉપશમ કહી શકીએ. જ્ઞાનમાં ઉપશમ–વ્યક્તિની મર્યાદાથી ઉત્પન્ન થતા એકાન્ત આગ્રહનો ઉપશમ તે સ્યાદ્વાદ, અને વિકારોનો ઉપશમ એજ અહિંસા; અથવા આપણે એમ કહીએ કે જ્ઞાનના પ્રદેશમાં જે મધ્યસ્થતાને અનેકાન્ત કહીએ છીએ, તેને ભાવનાના પ્રદેશમાં અહિંસા કહીએ, અને તેને ચારિત્રના પ્રદેશમાં ઉપશમસાધક ચારિત્ર કહીએ. આ

પ્રમાણે વિચાર કરતાં જૈન ધર્મનાં આ ત્રણ મુખ્યતત્ત્વો મને સમજાયાં છે; આ ત્રણ તત્ત્વો આજે આપણને કામનાં છે કે નહિ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જૈન ધર્મ આજે કામનો છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી જશે. આજે આપણને કામ ક્રોધાદિને વશ કરવાની જરૂર લાગે છે કે પોષવાની? આજે જગતમાં જે અનેક જાતનું, માણસની બુદ્ધિને ગાંડી બનાવી દે એટલે વિવિધતાવાળું જ્ઞાન પ્રકટ થતું જાય છે તેનો સમન્વય કરવાની આપણને જરૂર છે? અને આ બધાથી મોટો પ્રશ્ન એ કે આ જમાનામાં આપણને આપણો આત્મા અખંડિત, અહિંસિત રાખવાની ગરજ છે? જો ઉત્તર હા આવશે, તો જૈનધર્મની જરૂર છે. જો ના આવશે તો નથી.'૫૬૦

૧૦૯૪ ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનો સમન્વય અનેકાંતવાદથી ઉત્તમ રીતે થઇ શકે છે. કોઇ પણ બાબત લ્યો તો ઢાળને બે બાજુ હોય તેમ તેના ઓછામાં ઓછા બે પક્ષો સામે આવે છે. મહાત્મા ગાંધીજી એક સ્થળે કહે છે કે 'જૈન દર્શનમાંથી હું ઘણું જાણવા જેવું શીખ્યો છું. તેમાંનો એક અનેકાન્તવાદ છે. એકાન્તે એકે વાત બરોબર નથી હોતી. દરેક વસ્તુને બે પક્ષ છે.'૫૬૧

૧૦૯૫ (૪) **કર્મવાદ**—આનું મંતવ્ય એ છે કે સુખ દુઃખ, સંપત્તિ વિપત્તિ, ઉચ્ચ નીચ આદિ અનેક અવસ્થાઓ કે જે નજરે પડે છે તે થવામાં કાલ, સ્વભાવ, પુરૂષાર્થ આદિ કારણોની પેઠે કર્મ પણ એક કારણ છે. પરંતુ અન્ય દર્શનોની પેઠે કર્મવાદપ્રધાન જૈનદર્શન ઇશ્વરને ઉક્ત અવસ્થાઓના યા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના કારણ

---

૫૬૦ 'જૈનધર્મનું રહસ્ય' એ નામનો રા. રસિકલાલ છોટાલાલ પારેખ બી. એ. નો લેખ–'સુઘોષા' નો સં. ૧૯૮૪ ના દીવાળીનો અંક તથા 'જૈનયુગ' સં. ૧૯૮૪ ના આસોનો અંક પૃ. ૪૭

૫૬૧ 'ગાંધીજીનું નવજીવન' પૃ. ૯૭૧ અનેકાન્તવાદ સંબંધે વધુ જુઓ પં. સુખલાલજીનો 'અનેકાન્તની મર્યાદા' એ લેખ તથા તેમનાં ન્યાયાવતાર, તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અને સન્મતિ તર્ક પર વિવેચન. પં. જુગલકિશોર સંપાદિત 'અનેકાંત' પત્ર.

માનતું નથી. બીજાં દર્શનોમાં અમુક સમયે સૃષ્ટિનું ઉત્પન્ન થવું માનેલું છે તેથી તેઓમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે કોઇ ને કોઈ પ્રકારે ઇશ્વરનો સંબંધ જોડી દીધો છે પરંતુ જીવોને ફલ ભોગવવા માટે જૈન દર્શન ઇશ્વરને કર્મનો પ્રેરક માનતું નથી કારણકે કર્મવાદ એમ માને છે કે જેમ જીવ કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે તેમજ તેનાં ફળને ભોગવવામાં પણ સ્વતંત્ર છે. આ રીતે જૈનદર્શન ઇશ્વરને સૃષ્ટિનો અધિષ્ઠાતા નથી માનતું, કારણકે તેના મતે સૃષ્ટિ અનાદિ-અનન્ત હોવાથી તે કદિ પણ પૂર્વે ઉત્પન્ન થઇ નથી તથા તે સ્વયં જ પરિણમન-શીલ છે તેથી ઇશ્વરના અધિષ્ઠાનની અપેક્ષા રાખતી નથી. કૃતકૃત્ય ઇશ્વર પ્રયોજન વિના સૃષ્ટિમાં હસ્તક્ષેપ કરે નહિ, આત્માનું સ્વાતંત્ર્ય પોતાના વિકાસક્રમમાં અબાધિત છે, કર્મની શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે. કર્મશક્તિ એટલે કાર્યકારણની પરંપરા-કારણવગર કાર્ય બને જ નહિ-એ કર્મનો કાયદો અચલિત છે. ગાંધીજી કહે છે કે 'જગતમાં ચમત્કાર જેવી વસ્તુ નથી, અથવા તો જગત એજ એક ચમત્કૃતિ છે. કારણ વિના કાર્ય બનતું નથી એ અપવાદ વિનાનો સિદ્ધાંત છે.' આ સિદ્ધાંતમાં કોઇની પ્રેરણાની જરૂર નથી.

૧૦૯૬ વૈદિક સાહિત્ય તથા બૌદ્ધ સાહિત્યમાં કર્મસંબંધી વિચાર છે, પણ તે એટલો અલ્પ છે કે તેના માટે કોઈ ખાસ ગ્રંથ તે સાહિત્યમાં નથી, જ્યારે જૈનદર્શનમાં કર્મસંબંધી વિચાર સૂક્ષ્મ વ્યવસ્થિત અને વિસ્તૃત છે તેથી તે વિચારોનાં પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર કે જેને 'કર્મશાસ્ત્ર'-યા 'કર્મ-વિષયક સાહિત્ય' (કર્મગ્રંથ) કહેવામાં આવે છે તેણે જૈનસાહિત્યનો ઘણો મોટો ભાગ રોકયો છે.[૫૬૨]

---

૫૬૨ જુઓ શેઠ કુંવરજી આણંદજીનો 'કર્મસંબંધી જૈનસાહિત્ય' એ પર નિબંધ-ભાવનગરની સાતમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌નો અહેવાલ, પંડિત સુખલાલજીના 'પહેલા કર્મગ્રંથ' ના હિન્દી અનુવાદનું પરિશિષ્ટ પૃ. ૧૨૫-૨૦૨.

૧૦૯૭ આ પ્રમાણે અહિંસાવાદ, સામ્યવાદ, અનેકાંતવાદ અને કર્મવાદ એ ચારનું સ્વરૂપ અતિ ટૂંકમાં અત્ર જણાવ્યું છે. જોકે જૈન ધર્મ અને દર્શનને તે તરીકે ચર્ચનારા પુસ્તકમાં અતિ વિશિષ્ટ અને વિશેષ સ્થાન તેનું હોઇ શકે, છતાં અત્ર ટૂંક નિરૂપણ કરવાની જરૂર એ હતી કે-સાહિત્યને ધર્મ સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ છે. અમુક ધર્મના સાહિત્યને સમજવા-પિછાનવા માટે તે ધર્મનાં પ્રધાન મૂળ-તત્ત્વોનો ટુંકો પણ ચોખ્ખો ખ્યાલ હોવો જોઇએ. તેમજ તેમ થવાથી તે ધર્મપર ભ્રમણાત્મક ખોટા આક્ષેપો થાય છે અને તે મગજમાં ઘુસી ગયા હોય છે તે દૂર થાય છે.

૧૦૯૮ જૈન ધર્મ આત્માનું અસ્તિત્વ, પુનર્જન્મ, કર્મવાદ, આત્મા સર્વ કર્મથી મુક્ત થઇ પરમાત્મા બને છે,-એ સર્વ વાતને સ્વીકારે છે. વિશેષમાં જગત્ અનાદિથી છે ને અનંતકાળ સુધી રહેશે, તેનો રચનાર ઇશ્વર જેવી કોઇ મહાવ્યક્તિ નથી, પરમાત્માના સર્વ ગુણ વાળો ઇશ્વર અવતાર લઇ શકે નહિ. વેદ તે અપૌરૂષેય નથી એમ પોતે દાર્શનિક પ્રમાણથી જણાવે છે-આ કારણે જૈનોને 'નાસ્તિક' કહેવામાં આવે છે. નાસ્તિકનો અર્થ 'વેદનિન્દક' અથવા વેદમાં ન માનનાર એવો કોઇ કરે તો તે અર્થમાં જૈન દર્શન વેદમાં ન માનતું હોવાથી નાસ્તિક દર્શન ગણાય. ઇશ્વર એટલે શાસક, જગત્કર્તા એવો અર્થ કોઈ કરે તો જૈન દર્શન અનીશ્વરવાદી છે. સાંખ્યદર્શનની પેઠે જૈન પણ પ્રકૃતિવાદી છે. સાંખ્ય કહે છે કે 'ઇશ્વરાસિદ્ધિઃ પ્રમાણાભાવાત્' એટલે કે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી કારણ કે તેને માટે કોઈ પ્રમાણ નથી, તેજ પ્રમાણે જૈન દર્શન કહે છે. જે આત્માઓ મુક્ત બને તેમને સિદ્ધ-પરમાત્મા-ઇશ્વર જૈન દર્શન ગણે છે એટલે એ રીતે તે એકેશ્વરવાદી નથી. આ મુક્તાત્મા-ઇશ્વર સંસાર સાથે કોઇ સંબંધ રાખતા નથી, સૃષ્ટિના સંચાલનમાં તેનો કંઇ પણ હાથ નથી, તે કોઈનું ભલું કે બુરૂં કરતા નથી, ન કોઇ પર કદિ પ્રસન્ન કે અપ્રસન્ન થાય છે.

તેની પાસે કોઇ સાંસારિક એવી વસ્તુ નથી કે જેને લીધે તે સંસાર પર સત્તા ભોગવે અને જેને એવી સત્તા બતાવનાર ઐશ્વર્ય, વૈભવ કે અધિકાર આપણે કહી શકીએ. તે કોઈનો ન્યાય કરતા નથી કે અપરાધોની શિક્ષા કરતા નથી. જૈન સિદ્ધાંત અનુસાર સૃષ્ટિ સ્વયં-સિદ્ધ છે અને જીવ પોતાનાં કર્મો અનુસાર પોતેજ સુખ દુઃખ પામે છે.

૧૦૯૯ દુનિયાનાં દુઃખોથી હેરાન થતા આત્માઓ માટે તે દુઃખથી છૂટવા ભિન્ન ભિન્ન ફિલસુફીઓ ઉત્પન્ન થઇ છે. કોઈએ એવી શોધી કે સુખદુઃખ ઇશ્વરજ આપે છે, અને તેની કૃપા વગર દુઃખ દૂર થવાનું જ નથી, કોઇએ એમ માન્યું કે દુનિયામાં દુઃખ એવી કોઇ ચીજજ નથી—એ તો મગજની ભ્રમણા છે (જો કે એમ માનવા છતાં દુઃખ પલ્લો છોડતું નથી). જૈને દુઃખના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરી હિમ્મતથી કહ્યું કે દુઃખ ભલે ગમે તેવું ભયંકર હો પણ તેને જન્મ આપનાર આપણે પોતે છીએ અને એટલા માટે તેનો નાશ કરવાને પણ આપણે પૂરતી રીતે શક્તિમાન્ છીએ—તે માટે કોઇ સૃષ્ટિકર્ત્તાના આધારની જરૂર નથી; પરંતુ કેવલ પોતાના પુરૂષાતન—આત્મબલની જરૂર છે. આત્મા આત્માનો ઉદ્ધારક છે—તે ઉદ્ધાર આત્મબલથીજ થશે.

૧૧૦૦ આવી—નિરંજન નિરાકાર જેવી જૈનની ઇશ્વર સંબંધી ફિલસુફી છતાં વીતરાગ એવા જિનની મૂર્ત્તિનો તેણે સ્વીકાર કર્યો છે, કારણ કે જૈન ધર્મમાં મૂર્ત્તિપૂજા પ્રાચીનકાલથી પ્રચલિત છે. નિરા-કારને એ રીતે સાકાર સ્વરૂપ આપી તે દ્વારા ભક્તિ, સ્તવન, પૂજા, પ્રાર્થનાને પણ સ્થાન આપ્યું છે અને એ રીતે પોતાનો અનેકાંતવાદ બતાવ્યો છે. પૂર્વે મૂર્ત્તિપૂજા જે સ્વરૂપમાં હતી અને હાલ જે રીતે છે તે બંનેમાં ફેર છે કે નહિ અને ફેર હોય તો તેમાં અન્ય ધર્મોની ઇશ્વરપૂજાનાં અન્ય તત્ત્વોનું મિલન કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે કે નહિ એ આખો પ્રશ્ન વિચારવામાં અત્ર સ્થાન નથી. [૫૧૩] અત્ર

કહેલા તેમજ બીજા સિદ્ધાંતોને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ચર્ચવા માટે જુદોજ ગ્રંથ જોઈએ.

૧૧૦૧ આવા સિદ્ધાંતો જે ધર્મના મુખ્ય છે તે જૈન ધર્મ એક બાજુ પશ્ચિમ હિન્દમાં-ગૂજરાત મારવાડ આદિમાં શ્વેતામ્બરોના પ્રભાવથી ૧૨ મા સૈકા સુધી પ્રધાનસ્થાન ભોગવતો હતો તેજ પ્રમાણે બીજી બાજુએ દક્ષિણ હિન્દમાં પણ તે સમય સુધી દિગમ્બરોના પ્રભાવથી પ્રધાનસ્થાન ભોગવતો હતો. દક્ષિણમાં દિગમ્બરોનો જાજ્વલ્યમાન ઇતિહાસ ક્રમબદ્ધ લખાવાની જરૂર છે. અત્ર શ્વેતામ્બરોનો ઇતિહાસ લિપિબદ્ધ કર્યો છે, કે જેઓ ૧૨મા સૈકા પછી પણ સારૂં સ્થાન ગૂજરાતમાં ભોગવતા રહ્યા. મુસલમાનના કાળમાં રાજકીય સ્થાન તૂટયું છતાં તેઓ ગૂજરાત મારવાડમાં પોતાનું વતન રાખી સમસ્ત ભારતમાં વિસ્તરી પોતાના સંસ્કારથી, સામાજિક દરજ્જાથી અને ધનસંપત્તિથી એક વિશિષ્ટ ને નજરે ચડે તેવી સત્તા ભોગવે છે.

---

૫૬૩ જૈન ધર્મના અનીશ્વરવાદ સંબંધે એક વિચારણીય લેખ શ્રીયુત નાથુરામ પ્રેમીએ 'જૈનધર્મ અનીશ્વરવાદી હૈ' એ નામનો હિંદીમાં લખેલો 'જૈન જગત્'ના ૧૫-૫-૧૯૩૧ના અંકમાં પ્રકટ થયો છે તે વિશેષ વિચારણા અર્થે જોઈ જવાની ભલામણ વિચારકોને કરવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૫ મું

જૈન સંઘવ્યવસ્થા—જૈન સંસ્થાઓ.

सम्मदंसणवरवइरदढरूढगाढावगाढपेढस्स ।
धम्मवररयण मंडिय-चामीयरमेहलागस्स ॥
नियमूसियकणय-सिलायज्जुलजलंतचित्तकूडस्स ।
नंदणवणमणहर-सुरभिसीलगंधुघुमायस्स ॥
जीवदयासुंदरकंदरुद्दरिय मुणिवरमइंदइन्नस्स ।
हेउसयधाउपगलंतरयणदित्तोसहिगुहस्स ॥
संवरवरजलपगलिय-उज्झरपविरायमाणहारस्स ।
सावग जणपउररवंत-मोरनच्चंतकुहरस्स ॥
विणयनयपवरमुणिवरफुरंतविज्जुज्जलंतसिहरस्स ।
विविहगुणकप्परुक्खगफलभरकुसुमाउलवणस्स ।
नाणवररयणदिप्पंतकंत वेरुलियविमलचूलस्स ।
वंदामि विणयपणओ संघ महामंदरगिरिस्स ॥

—દેવવાચક ક્ષમાશ્રમણ નંદીસૂત્ર.

—સંઘ સ્વરૂપ મહા મંદરગિરિ (મેરૂ પર્વત)ને વિનયપૂર્વક વંદન કરૂં છું. (કેવો તે સંઘ-મંદરગિરિ છે ?) સમ્યગ્દર્શન એજ શ્રેષ્ઠ વજ્ર બનેલું, દૃઢ, રૂઢ ગાઢ અને અવગાઢ એવું તેનું પીઠ છે, ધર્મ એજ તેના ઉંચા શિલાતલોથી શોભનારા અને ચમકનારા ચિત્ર-વિચિત્ર કૂટો (શિખરો) છે; સદ્‌ભાવયુક્ત (સુરભિ) શીલ એજ, તેનું સુગંધથી મહેકતું નંદનવન છે; જીવદયા રૂપી તેની સુંદર કંદરાઓ છે અને તે ઉત્સાહપૂર્ણ એવા મુનિવર રૂપી મૃગેંદ્રોથી ભરાયેલી છે; કુતર્કનો ઉચ્છેદ કરનાર એવા સેંકડો હેતુઓ એજ તેના ધાતુ છે; સમ્યગ્દર્શન એજ તેમાં રત્નો છે; લબ્ધિઓ એજ ઔષધીઓવાળી ગુફાઓ છે; સંવર રૂપી શ્રેષ્ઠ જલનો વહેતો અખંડ પ્રવાહ એજ તેનો શોભાયમાન હાર છે; શ્રાવકજન એજ પ્રચુર શબ્દ કરનાર મોર હોઈ તેમનાથી તેની ખોણો ગાજી રહી છે; વિનયથી વિનમ્ર એવા પ્રવર મુનિવરો એજ સ્ફુરાયમાન વિજળીઓથી ચમકતાં એવાં તેનાં શિખરો છે.

વિવિધ પ્રકારના સદ્‌ગુણો એજ ફળો અને પુષ્પોથી લચેલાં કલ્પવૃક્ષોનાં તેનાં વનો છે; અને જ્ઞાન એજ શ્રેષ્ઠ રત્નોથી દેદીપ્યમાન અને કમનીય એવી વૈડૂર્યથી બનેલી તેની વિમલ ચૂલિકા છે.

૧૧૦૨ **સંઘસંસ્થા**—ભગવાન્ મહાવીરે વર્ણબંધનને ઉડાડી ત્યાગના સિદ્ધાંત પર પોતાની સંસ્થાના મુખ્ય બે વર્ગ પાડયા. એક ઘરબાર અને કુટુંબકબીલા વિનાનો ફરતો અનગાર વર્ગ અને બીજો કુટુંબ કબીલામાં રાચનાર સ્થાનબદ્ધ અગારી વર્ગ. પહેલો વર્ગ પૂર્ણ ત્યાગી. એમાં સ્ત્રી અને પુરૂષો બન્ને આવે અને તે **સાધુ સાધ્વી** કહેવાય. બીજો વર્ગ પૂર્ણ ત્યાગનો ઉમેદવાર, એમાં પણ સ્ત્રી અને પુરૂષો બન્ને આવે તે **શ્રાવક શ્રાવિકા** કહેવાય. આ રીતે **ચતુર્વિધ સંઘ**-વ્યવસ્થા અથવા બ્રાહ્મણ પંથના પ્રાચીન શબ્દનો નવેસર ઉપયોગ કરી **ચતુર્વિધ વર્ણ-વ્યવસ્થા** શરૂ થઇ. સાધુ સંઘની વ્યવસ્થા સાધુઓ કરે; એના નિયમો એ સંઘમાં અત્યારે પણ છે, અને શાસ્ત્રમાં પણ બહુ સુંદર અને વ્યવસ્થિત રીતે મૂકાયલા છે. સાધુઉપર શ્રાવક સંઘનો, અને શ્રાવક સંઘના પર સાધુસંઘનો અંકુશ છે. પરસ્પરના સહકારથી એ બંને સંઘો એકંદર હિતકાર્ય કરતા આવ્યા છે.

૧૧૦૩. **શ્રમણસંઘ-સાધુસંસ્થા**—આ સંસ્થા શ્રી મહાવીર ભગવાન્‌ના કરેલા વ્યવસ્થિત બંધારણથી આજસુધી ટકી રહી છે. પણ એ સંસ્થા તો એથીયે જૂની છે. ભગવતી જેવા આગમોમાં અને બીજા જૂના ગ્રંથોમાં પાર્શ્વાપત્ય એટલે પાર્શ્વનાથના શિષ્યોની વાતો આવે છે. કેટલાક ભગવાન્ મહાવીર પાસે જતાં ખચકાય છે, કેટલાક પ્રશ્નો કરે છે અને છેવટે એ પરંપરા તેમની શિષ્ય પરંપરામાં સમાઇ જાય છે. એકંદરે પાછો ભગવાન્‌નો સાધુસંઘ નવે રૂપેજ ઉભો થાય છે અને એક સંસ્થામાં ગોઠવાય છે. સાધુના આચારના, અરસપરસના વ્યવહારના અને કર્ત્તવ્યોના નિયમો આગમોમાં જોવામાં આવે છે તે ઉપરાંત તે નિયમોના કડક પાલનનો જો ભંગ થાય તો તે માટેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત દંડરૂપે ફરમાવવામાં આવેલ છે. (વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ

મુનિ કલ્યાણવિજયનો લેખ ‘શ્રી શ્રમણ-સંઘકી શાસન-પદ્ધતિ કા ઇતિહાસ’-‘आत्मानंद’ના મે અને જુન ૧૯૩૧ ના અંક). આ સર્વ રાજતંત્ર જેવી વ્યવસ્થા જોતાં તે બંધારણ બાંધનારની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ચતુરાઈ વિષે અતિ આદર ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રી વીરપ્રભુના સમયમાં ચૌદ હજાર ભિક્ષુ અને છત્રીશ હજાર ભિક્ષુણી વિદ્યમાન હોવાનું કથન છે. તેમના નિર્વાણ પછી તે સંસ્થામાં કેટલો ઘટાડો કે વધારો થયો તેની ચોક્કસ વિગત મળતી નથી છતાં એમ લાગે છે કે ભગવાન્ પછીની અમુક સદીઓ સુધી ઘટાડો તો નહી પણ વધારો થયો હશે.

૧૧૦૪. સાધુસંસ્થામાં સ્ત્રીઓને સ્થાન કાંઈ ભગવાન્ મહાવીરે જ પહેલાં નથી આપ્યું. તેમના પહેલાં એ ભિક્ષુણીઓ જૈન સાધુ-સંઘમાં હતી અને બીજા પરિવ્રાજક પંથોમાં પણ સ્ત્રીઓ હતી, છતાં એટલું તો ખરૂં જ કે મહાવીર પ્રભુએ પોતાના સાધુસંઘમાં સ્ત્રીઓને ખૂબ અવકાશ આપ્યો, અને એની વ્યવસ્થા વધારે મજબૂત કરી. એનું પરિણામ બૌદ્ધ સાધુસંઘ ઉપર પણ થયું. બુદ્ધ ભગવાન્ સાધુ-સંઘમાં સ્ત્રીઓને સ્થાન આપવા ઇચ્છતા ન હતા, છતાં પણ તેમને છેવટે આપવું પડયું.

૧૧૦૫. કોઈપણ સંસ્થામાં વિકૃતિઓ પ્રવેશે છે, પાછી તેને દૂર કરવાના પ્રયત્નો થતાં સંસ્કૃતિ આવે છે અને એમ અવારનવાર થયાં કરે છે. આ સાધુસંસ્થામાં પણ એમ થયું. મૂળ એક છતાં પછી દિગંબર અને શ્વેતાંબર એમ બે ભેદમાં-નવસ્ત્રા કે વસ્ત્રસહિત રહેવું એ ભેદના કારણે વહેંચાઇ. તે દરેકમાં જુદા જુદા નાનામોટા ફાંટા-ગચ્છો થતા ચાલ્યા. જૈનસમાજ વધતો ગયો—નવી નવી જાતના લોકો દાખલ થતા ગયા, તેમ તેમ આ સંસ્થા પણ ફાલતી ગઇ. એ સંસ્થામાં જેમ અસાધારણ ત્યાગી અને અભ્યાસી થયા છે, તેમ હમેશાં ઓછો વત્તો શિથિલાચારીનો વર્ગ પણ થતો આવ્યો છે. પાસત્થા, કુસીલ, જહાચ્છંદ વગેરેનાં જે અતિ જૂનાં વર્ણનો છે તે શિથિલાચારનો પુરાવો છે. ક્યારેક એકરૂપમાં તો ક્યારેક બીજારૂપમાં પણ હમેશાં આચારવિચારમાં મોળા

અને ધ્યેયશૂન્ય શિથિલ વર્ગ પણ સાધુસંસ્થામાં થતોજ આવ્યો છે. જ્યારે જ્યારે શિથિલતા વધી ત્યારે ત્યારે વળી કોઈ તેજસ્વી આત્માએ પોતાના જીવનદ્વારા એમાં સુધારો પણ કર્યો છે. ચૈત્યવાસીઓ થયા અને તેમનું સ્થાન ગયું પણ ખરૂં. વળી જતીઓ જોરમાં આવ્યા અને તેઓ આજે નામશેષ જેવા છે. [શ્વે૦ સાધુસમાજમાં અમુક સમૂહો અમુક ગચ્છથી ઓળખાયા. આ ગચ્છની સંખ્યા ૮૪ કહેવાય છે (તેનાં નામ માટે જુઓ જૈન સા. સં. ખંડ ૩ અંક ૧ પૃ. ૩૦ થી ૩૪) તેમાં કેટલાક સ્થાપનાના સ્થળ પરથી, કેટલાક સ્થાપકના ગુણ પરથી યા નામ પરથી એમ વિધવિધ રીતિએ સ્થપાયા. હાલ મુખ્યત્વે શ્વે૦ મૂર્તિપૂજકમાં તપાગચ્છ, ખરતરગચ્છ, અને અંચલગચ્છ વિદ્યમાન છે. તે દરેકનું પરિબળ અનુક્રમે ગૂજરાતમાં, મારવાડમાં અને કચ્છમાં સવિશેષ છે. આ સર્વ પરિવર્ત્તનોનો મોટો ઇતિહાસ થાય તેમ છે.]

૧૧૦૬ સાધુઓની રહેણીકરણીમાં પણ ફેરફાર થતો ગયો. જંગલો, ટેકરીઓ, શહેરની બહારના ભાગોમાંથી સાધુગણ લોકવસતિમાં આવતો ગયો. આથી લોકસંસર્ગમાંથી નિપજતા કેટલાક દોષો આવ્યા, સાથે તે સંસ્થાએ લોકોમાં કેટલાક ખાસ ગુણો પણ દાખલ કર્યા. એકવારના ધરોધર માંસભોજી અને મદ્ય પીતી જનસમાજમાં જે માંસ અને મદ્ય તરફની અરૂચિ અથવા તેના સેવનમાં અધર્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ છે, તેનું શ્રેય કાંઇ સાધુસંસ્થાને ભાગે ઓછું નથી. લોકમાન્ય તિલકે કહેલું કે 'ગૂજરાતની જનપ્રકૃતિની અહિંસા એ જૈનધર્મને આભારી છે' અને આપણે જાણવું જોઇએ કે જૈનધર્મ એ સાધુ-સંસ્થાને આભારી છે. તે સંસ્થાનું અહોનિશ એક કામ તો ચાલ્યાજ કરતું કે તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં સાત વ્યસન (દ્યુત, માંસ, સુરા, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી, પરદારસેવા)ના ત્યાગનો શબ્દથી અને જીવનથી પદાર્થપાઠ શીખવે. માંસનો તિરસ્કાર, દારૂની ઘૃણા અને વ્યભિચારની અપ્રતિષ્ઠા તેમજ બ્રહ્મચર્યનું બહુ-

માનઃ—આટલું વાતાવરણ લોકમાનસમાં ઉતારવામાં જૈન સાધુસંસ્થાનો અસાધારણ ફાળો છે. જૈન પરંપરાએ અને બૌદ્ધ પરંપરાએ—એ બે શ્રમણ—સંસ્થાએ પેદા કરેલ અહિંસાનું વાતાવરણ મહાત્માજીને પ્રાપ્ત થયું ન હોત તો તેમનો અહિંસાનો આ પ્રયોગ શરૂ થાત કે નહિ, અને શરૂ થાત તો કેટલી હદ સુધી સફળ નિવડત એ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. સાત વ્યસન છોડવવાનું કામ અવિચ્છિન્નપણે સાધુસંસ્થા ચલાવે જતી, એની અસર જનુની અને હિંસા પ્રકૃતિના આગંતુક મુસલમાનો પર પણ થયેલી છે, અને તે બાબતનો જાણીતો દાખલો હીરવિજયસૂરિ, જિનચંદ્રસૂરિ આદિ જૈન સાધુઓના ઉપદેશના પરિણામે અકબર જહાંગીર આદિનાં ફરમાનો છે એટલુંજ નહિ પણ અત્યાર સુધી જોઇશું તો ઘણાં અહિંસાનાં કાર્યોમાં હિંદુઓ સાથે અને જૈનો સાથે મુસલમાનો પણ ઉભા રહે છે. કેટલાંક મુસલમાની રાજ્યો અત્યારે પણ એવાં છે કે જ્યાં દયાની—ભૂતદયાની લાગણી બહુજ સુંદર છે.

૧૧૦૭ જૈન સાધુઓએ માત્ર પોતાના વસતિસ્થાનમાંજ રહીને નહિ પરંતુ તેની બહાર જઇને અનેક કાર્યો કર્યાં છે. ખરા પરાક્રમી અને શક્તિશાળી તો રાજસભાઓમાં પહોંચ્યા છે, રાજમહેલોમાં ગયા છે, મોટા મોટા સેનાધિપતિ અને બીજા અમલદારોને ઘેર તથા લશ્કરોની છાવણીઓમાં ગયા છે, અને સેંકડો સાધુઓ વ્યસન-ગ્રસ્ત લોકોની વચ્ચે પહોંચ્યા છે, અને એમણે એમ કરીનેજ પોતાનો ધર્મ વિસ્તાર્યો છે. આવી હજારો વર્ષની મહત્વની અને શક્તિસંપન્ન સાધુસંસ્થાને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા ખાતર અને લોકોમાં માનભેર રહેવા ખાતર પણ આજની ચાલુ પ્રવૃત્તિમાં પોતાનો વિશેષ ઉપયોગ વિચાર્યેજ છુટકો છે, પોતાના ધર્મનું વામનરૂપ બદલી તેમણે વ્યાપકરૂપ કરવુંજ જોઈએ; નહિતો એ વામનપણું પણ મરણને શરણ છે.[૫૬૪]

૫૬૪ પંડિતવર્ય સુખલાલનું વ્યાખ્યાન 'સાધુસંસ્થા અને તીર્થસંસ્થા'—પર્યુષણ પર્વનાં વ્યાખ્યાનો સં. ૧૯૮૭.

૧૧૦૮ શ્વેતાંબર સાધુઓનાં ચિન્હ 'રજોહરણ', 'મુખવસ્ત્રિકા', 'લોચ' આદિ છે. તેમનો વેષ 'ચોલપટ્ટ', ઓઢવાનું વસ્ત્ર, કંબલ આદિ છે. જુઓ–સ્યાદ્વાદમંજરી, પ્રવચનસારોદ્ધાર ૬૦ અને ૬૧ દ્વાર. [આ વસ્ત્રો સફેદજ હોય છે તે તેથી આખો સંપ્રદાય શ્વેતાંબર કહેવાય છે. કેટલાક સાધુઓ પીળાં પહેરે છે તે રીવાજ અમૂર્ત્તિપૂજક શ્વેતાંબર સાધુઓથી ભિન્ન ઓળખાવા માટે વિક્રમ અઢારમી સદીના સત્યવિજય પંન્યાસ કે તેમના શિષ્યથી પડેલો લાગે છે.] તેમનો આચાર પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ કે જે આઠ 'પ્રવચનમાતા' ગણાય છે તે છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતવાળા ક્રોધાદિનો વિજય કરનાર દાન્તેંદ્રિય નિર્ગ્રંથ ગુરૂ બને છે. તેઓ હમેશ આહાર માધુકરી વૃત્તિથી લેછે. તેઓ વસ્ત્ર અને પાત્ર રાખે છે તે સંયમના નિર્વાહ અર્થેજ છે. તેમને વંદન કરવામાં આવતાં 'ધર્મલાભ' એમ બોલે છે. દિગંબર સાધુઓ તદ્દન નગ્નાવસ્થામાં રહે છે, મોરની કે એવી પીછી ચિન્હ તરીકે રાખે છે.[૫૬૫] આજના જમાનામાં નગ્નપણે વિચરવું મહા-

---

૫૬૫ આ પારામાંના પારિભાષિક શબ્દનો અર્થ સમજીએઃ–રજોહરણ એટલે રજનું હરણ કરનાર. પૃથ્વીની રજ, જીવજંતુ આદિ દૂર કરવા માટે કપડાથી વીંટેલી લાકડાની દાંડીને છેડે ઉનનો ગુચ્છો રાખેલ હોય છે તેવું ઉપકરણ. તેને 'ઓઘો' (ગુચ્છો) પણ કહેવામાં આવે છે. શ્રાવકો સામાયિક આદિ ક્રિયામાં કપડાથી વીંટયા વગરની દાંડીવાળો ઉનનો ગુચ્છો રાખે છે તેને 'ચરવળો' કહેવામાં આવે છે. મુખવસ્ત્રિકા–મુખપોતિકા એટલે મુખે રાખવાનું નાનું કપડું–તેને 'મુહપત્તી' પ્રાકૃતમાં કહેવામાં આવે છે. તેનો ઉપયોગ ઉપદેશ દેતાં કે બોલતાં મોઢા આગળ રાખવામાં કરવામાં આવે છે. અમૂર્તિપૂજક સાધુઓ તો કાન સાથે દોરાથી બાંધી મોઢા ઉપર સ્થાયી રાખે છે. 'ચોલપટ્ટ–'ચોલપટ્ટો'–કટિવસ્ત્ર–કેડે વીંટવાનું ટુંકું વસ્ત્ર. કંબલ એ ઉનનું ઓઢવાનું વસ્ત્ર છે, કે જે ન ઓઢવાનું હોય ત્યારે ખભે રાખવામાં આવે છે. સમિતિ એટલે સમતોલપણે જેમાં ગતિ કરાય છે તેવી વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ, ઇર્યા એટલે જવામાં–ચાલવામાં, ભાષા એટલે બોલવામાં, એષણા એટલે આહાર-

કઠિન હોઈ તેવા સાધુઓ ક્વચિતજ જોવામાં આવે છે. તે નગ્ન સાધુઓ–ક્ષપણકો દિને દિને ઉગ્ર વિહાર અને ક્રિયાની વિકટતાથી તેમજ જંગલો કપાઇ જવાથી અવિદ્યમાન થતા ગયા પણ તેને બદલે શિથિલાચારી 'ભટ્ટારકો' થયા. તેમના રક્ત વેશને લઇને તેમને 'રક્તાંબરો'ને અગાઉ કહેવામાં આવતા. તે ભટ્ટારકોએ પોતાની ગાદીઓ જમાવી અને તેવી ઇડરમાં હતી અને તે હજુ પણ વિદ્યમાન છે. તેમના ઉપદેશને લીધે ગૂજરાતમાં દિગંબરોની વસ્તી છે પણ તે શ્વેતાંબરોની અપેક્ષાએ અતિ અલ્પ છે. શ્વેતાંબર સાધુઓમાં પણ હીરવિજયસૂરિ પછીની તેમની ત્રણ ચાર પેઢી પછી થયેલ પટધરો 'શ્રીપૂજ્ય' કહેવાયા ને તેમણે પણ જુદે જુદે સ્થળે ગાદીઓ સ્થાપી.

૧૧૦૯ **જ્ઞાનસંસ્થા**—'બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ સંપ્રદાયની ગંગાધારાઓ માત્ર વિશાળ જ્ઞાનના પટ ઉપરજ વહેતી આવી છે, અને વહે જાય છે. ભગવાન મહાવીરનું તપ એટલે બીજું કાંઈજ નહિ પણ જ્ઞાનની ઉંડી શોધ. જે શોધ માટે એમણે તન તોડયું, રાત દિવસ ન ગણ્યા અને તેમની જે ઉંડી શોધ જાણવા–સાંભળવા હજારો માણસોની મેદની તેમની સામે ઉભરાતી, તે શોધ એજ જ્ઞાન, અને એના ઉપરજ ભગવાનના પંથનું મંડાણ છે.

૧૧૧૦ ભગવાનના નિર્વાણ પછી, એમના અનુભવ જ્ઞાનનો આસ્વાદ લેવા એકત્ર થયેલ, અથવા એકત્ર થનાર, હજારો માણસો એ જ્ઞાન પાછળ પ્રાણ પાથરતા. એ જ્ઞાને **શ્રુત** અને **આગમ** નામ ધારણ કર્યું, એમાં ઉમેરો પણ થયો, અને સ્પષ્ટતાઓ પણ થતી ચાલી. જેમ જેમ એ શ્રુત અને આગમના માનસરોવરને કિનારે

પાન કરવામાં, આદાનનિક્ષેપ એટલે કોઈપણ વસ્તુને લેવામાં અને તજવામાં, ઉત્સર્ગ એટલે મલમૂત્રનો ઉત્સર્ગ કરવામાં-સમિતિ રાખવી એમ પાંચ જાતની સમિતિ કહી છે. ગુપ્તિ એટલે રક્ષણું, રોકવું-નિગ્રહ કરવો તે. તે ત્રણ યોગ નામે મન, વચન અને કાયને રોકવા રૂપે ત્રણ પ્રકારની છે.

જિજ્ઞાસુ હંસો વધારે અને વધારે આવતા ગયા, તેમ તેમ એ જ્ઞાનનો મહિમા વધતો ચાલ્યો એ મહિમાની સાથેજ એ જ્ઞાનને મૂર્ત્ત કરનાર એનાં સ્થૂળ સાધનોનો પણ મહિમા વધતો ચાલ્યો; સીધી રીતે જ્ઞાન સાચવવામાં મદદ કરનાર પુસ્તક પાનાંજ નહિ પણ તેના કામમાં આવનાર તાડપત્ર, લેખણ, શાહીનો પણ જ્ઞાનના જેટલોજ આદર થવા લાગ્યો, એટલુંજ નહિ પણ એ પોથી પાનાંનાં બંધનો, તેને રાખવા મૂકવા અને બાંધવાનાં ઉપકરણો બહુજ સત્કારાવા લાગ્યાં. જ્ઞાન આપવા અને મેળવવામાં જેટલું પુણ્ય કાર્ય, તેટલુંજ જ્ઞાનનાં સ્થૂળ ઉપકરણોને આપવા અને લેવામાં પુણ્યકાર્ય મનાવા લાગ્યું. વળી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અનેક તપો યોજાયાં. જ્ઞાનતપના ઉત્સવો અને ઉજમણાંઓ યોજાયાં-ઉજવાયાં, તેની અનેક જાતની પૂજાઓ રચાઈ, ગવાઇ અને તેને લીધે એવું વાતાવરણ બની ગયું કે, જૈનનો એકે એક બચ્ચો એમ વગર ભણે સમજવા મંડી ગયો કે 'કરોડો ભવનાં પાપ એકજ પદના કે એક અક્ષરના જ્ઞાનથી બળી શકે છે.'

૧૧૧૧ **જ્ઞાન-ભંડારો**—જે એકવારના વ્યક્તિગત અને જાતે ઉપાડી શકાય એટલાજ સાધુઓના ખભે અને પીઠે ભંડારો લટકતા તે, બીજાં કારણો ઉપસ્થિત થતાં મોટા બન્યા અને ગામ તથા શહેરમાં દશ્યમાન થયા. એક બાજુ શાસ્ત્રસંગ્રહ અને લખાણનો વધતો જતો મહિમા, અને બીજી બાજુ સંપ્રદાયોની જ્ઞાનવિષેની હરીફાઇઓ-આ બે કારણોને લીધે પહેલાની એકવારની મોઢે ચાલી આવતી-મૌખિક જ્ઞાનસંસ્થા ભંડારરૂપમાં દેખા દેવા લાગી. દરેક ગામ અને શહેરના સંઘને એમ લાગેજ કે અમારે ત્યાં જ્ઞાનભંડાર હોવોજ જોઇએ. પરિણામે આખા દેશમાં જૈન જ્ઞાનસંસ્થા ભંડારરૂપે વ્યવસ્થિત થઈ. સંઘના ભંડારો સાધુના ભંડારો અને વ્યક્તિગત માલિકીના પણ ભંડારો થયા. વ્યક્તિના આખરે સંઘના કબજામાં આવે છે, તેથી જૈન સંપ્રદાયના ભંડારો સંઘની સંપત્તિજ મનાય છે. ભંડારોની સાથેજ મોટો લેખકવર્ગ (લહીઆનો વર્ગ) ઉભો થયો.

લેખનકળા વિકાસ પામી અને અભ્યાસી વર્ગ પણ ભારે વધ્યો. છાપાંની કળા અહીં આવી ન હતી, ત્યારે પણ કોઈ એક નવો ગ્રંથ રચાયો કે તરતજ તેની સેંકડો નકલો થઈ જતી અને દેશના બધે ખૂણે વિદ્વાનોમાં વ્હેંચાઈ જતી. આ રીતે જૈનસંપ્રદાયમાં જ્ઞાન-સંસ્થાની ગંગા અવિચ્છિન્નપણે વહેતી આવી છે. વ્યાપાર અને અર્થપ્રિય શ્રાવકોએ માત્ર પૈસાનો સંગ્રહ નથી કર્યો કિન્તુ એમણે જ્ઞાનસંગ્રહ કરવામાં પણ જરાયે પાછી પાની નથી કરી. દક્ષિણ, પૂર્વ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં એવા અનેક મોટા મોટા જૈનભંડારો છે, તે અત્ર અપ્રસ્તુત છે પણ ગૂજરાતમાં—કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગૂજરાતના નાના મોટા દરેક જાણીતા શહેરોમાં એક કે વધારે જૈનભંડાર હોય છેજ. કેટલાંક શહેરો તો જૈનભંડારોને લીધેજ જાણીતાં છે. પાટણ, ખંભાત, લીંબડી, કોડાય, વગેરેનું નામ સાંભળતાંજ વિદ્વાનોના મનમાં બીજી વસ્તુ પહેલાં ભંડારોજ આવે છે. આવા સેંકડો ભંડારો ગૂજરાતે સાચવ્યા છે અને તેમાં લાખો વિવિધ પુસ્તકો સચવાયેલાં છે.

૧૧૧૨ જૈનભંડારો એ કાંઇ માત્ર જૈન પુસ્તકોનાજ સંગ્રહ-સ્થાનો નથી. એના સ્થાપકો અને રક્ષકોએ દરેક વિષય તેમજ દરેક સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો સંગ્રહવાનો પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કર્યો છે. આજે કેટલાંક એવાં બહુ જૂનાં અને મહત્ત્વનાં બૌદ્ધ તેમજ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો જૈનભંડારોમાં મળી આવે છે, જે બીજે ક્યાંય લભ્ય નથી. પુસ્તકો માત્ર કાગળ ઉપરજ લખાયેલા નહિ પણ તાડપત્રનાં પણ હજારો પુસ્તકો અને તેના આખે આખા ભંડારો સાચવી રાખવાનું પુણ્યકર્મ ગૂજરાતના જૈનોએ કર્યું છે.

૧૧૧૩ વંદા, ઉધઈ અને ઉંદરો તેમજ ભેજ, શરદી અને બીજાં કુદરતી વિઘ્નો જ નહિ, પણ ધર્માંધ યવનો સુદ્ધાંએ આ ભંડારો ઉપર પોતાનો નાશકારક પંજો ફેરવ્યો. હજારો ગ્રંથો તદ્દન

નાશ પામ્યા, હજારો ખવાઈ ગયા, હજારો રક્ષકો અને બીજાઓની બેપરવાઇથી નષ્ટ ભ્રષ્ટ થઈ ગયા, છતાં જ્ઞાનતરફની જીવતી જૈન-ભક્તિને પરિણામે આજે પણ એ ભંડારો એટલા બધા છે, અને તેમાં એટલું બધું વિવિધ તેમજ જૂનું સાહિત્ય છે કે તેનો અભ્યાસ કરવા માટે સેંકડો વિદ્વાનો પણ ઓછા જ છે. પરદેશના અને આ દેશના (પીટર્સન, ભંડારકર આદિ) કોડીબંધ શોધકો અને વિદ્વાનોએ આ ભંડારોની પાછળ વર્ષો ગાળ્યાં છે, અને એમાંની વસ્તુ તથા એનો પ્રાચીન રક્ષાપ્રબંધ જોઈ તેઓ ચકિત થયા છે. વર્ષો થયાં કોડીબંધ છાપખાનાંઓને જૈનભંડારો પૂરતો ખોરાક આપી રહ્યા છે, અને હજી પણ વર્ષો સુધી તેથી વધારે ખોરાક પૂરો પાડશે.

૧૧૧૪ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયના અને જૈન સંપ્રદાયના ભંડારો વચ્ચે એક ફેર છે, અને તે એ કે બ્રાહ્મણના ભંડારો વ્યક્તિની માલિકીના હોય છે, જ્યારે જૈનભંડારો બહુધા સંઘની માલિકીના જ હોય છે. બ્રાહ્મણો આસો મહિનામાંજ પુસ્તકોમાંથી ચોમાસાનો ભેજ ઉડાડવા અને પુસ્તકોની સારસંભાળ લેવા, ત્રણ દિવસનું એક સરસ્વતીશયન નામનું પર્વ ઉજવે છે, જ્યારે જૈનો કાર્તિક શુદિ પંચમીને **જ્ઞાનપંચમી** કહી તે વખતે પુસ્તકો અને ભંડારોને પૂજે છે અને એ નિમિત્તે ચોમાસામાંથી સંભવતો બગાડ ભંડારોમાંથી દૂર કરે છે. આ રીતે મૌખિક જ્ઞાનસંસ્થા ધીમે ધીમે મૂર્તરૂપે ભંડારોમાં પરિણમી; એથી પુસ્તકાલય (લાયબ્રેરી)ની પ્રથા આ દેશ માટે નવી નથી. તેનાં નામ જ્ઞાનકોશ, ચિત્કોશ, સરસ્વતીકોશ, પુસ્તકભાંડાગાર આદિ વિધવિધ પણ એકજ અર્થનાં હતાં; તેણે હવે પુસ્તકાલયો, લાયબ્રેરીઓ, જ્ઞાનમંદિરો, સરસ્વતીમંદિરો એ નામ ધારણ કર્યાં છે.

૧૧૧૫ અત્યારે ભંડારોનો વારસો છતાં જમાનાને પહોંચી વળે તેવો અભ્યાસીવર્ગ ઉભો થયો નથી. પ્રાચીન અને મધ્યકાળમાં જે ભંડારોએ સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર, હરિભદ્ર અને અકલંક,

હેમચંદ્ર અને યશોવિજયને જન્માવ્યા, તેજ ભંડારો અને તેથીયે મોટા ભંડારો વધારે સગવડ સાથે આજે હોવા છતાં, અત્યારે વિશિષ્ટ અભ્યાસીને નામે મીંડું છે. ખાસ કરી ત્યાગીવર્ગ પોતાની જવાબદારી આ માટેની સમજે, અને જે જ્ઞાનની સ્થૂળ પૂજા થઈ રહી છે તે હવે અભ્યાસનું રૂપ ધારણ કરે તો ગૃહસ્થો પણ એ દિશામાં પ્રેરાય અને આપણો વારસો બધે સુવાસ ફેલાવે. બીજું જે અત્યારે કેટલાક ખંડ-ભંડારો છે, એકજ ગામ કે શહેરમાં અનેક ભંડારો છે, એકજ સ્થળે એકજ વિષયનાં અનેક પુસ્તકો છતાં, પાછાં વળી તેનાં અનેક પુસ્તકો લખાયેજ જવાય છે, અથવા સંઘરૈજ જવાય છે, તે બધાનો ઉપયોગની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી એક કેંદ્રસ્થ (central) ભંડાર તે તે સ્થાને બનવો જોઈએ. અને દરેક ગામ કે શહેરના કેંદ્રસ્થ ભંડાર ઉપરથી, એક મહાન્ સરસ્વતી-મંદિર ઉભું થવું જોઈએ, કે જ્યાં કોઇ પણ દેશ-પરદેશનો વિદ્વાન્ આવી અભ્યાસ કરી શકે, અને તે તરફ આવવા લલચાય. લંડન કે બર્લિનની લાયબ્રેરીનું ગૌરવ એ મુખ્ય સરસ્વતીમંદિરને મળે અને તેની અંદર અનેક જાતની ઉપયોગી કાર્યશાખાઓ ચાલે, જેના દ્વારા ભણેલ અભણ-સમગ્ર જનતામાં એ જ્ઞાનગંગાના છાંટા અને પ્રવાહો પહોંચે.' આ સાથે પ્રદર્શન (museum)-અજાયબઘર જેવું સ્થાયી રખાય કે જેમાં વિધવિધ પ્રાચીનકળાઓના નમુના-ચિત્રો, નકશા, પુંઠા પાટલી વગેરે વસ્તુઓ મૂકવામાં આવે, તો પૂર્વના જૈનોનો કલાપ્રત્યેનો પ્રેમ પારખી શકાય અને તેમાંથી સુંદર તત્ત્વોનું અનુકરણ પણ કરી શકાય.

૧૧૧૬ પર્વો—ધાર્મિક પર્વોની ઉત્પત્તિમાં ભક્તિ અને આનંદ એ બે કારણો અગ્રપદે છે; તેથી તેને લોકોત્તર પર્વો કહીએ. લૌકિક પર્વો ભય લાલચ અને અદ્ભુતતાની ભાવનાથી જન્મ્યા છે. જૈન પર્વો સૌ ધર્મનાં તહેવારો કરતાં જુદાં એ રીતે પડે છે કે જૈનોનું નાનું કે મોટું પર્વ એકે નથી કે જેમાં અર્થ અને કામની ભાવના હોય

અથવા તો ભય, લાલચ અને વિસ્મયની ભાવના હોય, કે એમાં પાછળથી સેળભેળ થયેલી એવી ભાવનાનું શાસ્ત્રથી સમર્થન કરવામાં આવતું હોય. દરેક તીર્થંકરના ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ એ પાંચના દિવસ 'કલ્યાણક' દિન કહેવાય છે. પર્વ પાળવામાં નિમિત્ત તીર્થંકરોના કોઈપણ કલ્યાણકનું હોય અગર બીજું કાંઇ હોય પણ એ નિમિત્તે ચાલતા પર્વ કે તહેવારનો ઉદ્દેશ માત્ર જ્ઞાન અને ચારિત્રની શુદ્ધિ તેમજ પુષ્ટિ કરવાનોજ રાખવામાં આવેલો છે. જ્ઞાનનું એક ખાસ પર્વ-જ્ઞાન પંચમી (કા૦ શુ. ૫)નો ઉલ્લેખ અગાઉ થઇ ગયો છે.

૧૧૧૭ આપણા ધર્મનિષ્ઠ પૂર્વજોએ પ્રજાની ધાર્મિક પિપાસાને શમાવવા અને આત્મજાગ્રતિને તાજી રાખવા વર્ષની એક આખી ઋતુનેજ યોજેલી છે. પ્રાચીન સમયમાં આપણા દેશનો વેપાર સ્થળ અને જળ વાટે હતો. ચોમાસાની ઋતુમાં આ બંને માર્ગો લગભગ બંધ જેવા રહેતા. વણજારાઓ કે જેઓ પોઠો ઉપર કરીયાણાં વગેરે માલ લાદીને દેશના ચારે ખૂણે-નગરે અને ગામે ગામે ફરતા તેઓ આ ઋતુમાં પ્રવાસ ન કરી શકતા, વહાણવટીઓથી સમુદ્રપ્રયાણ થતું નહિ, ક્ષત્રિયો પણ આ ઋતુમાં ભાગ્યેજ લડવા જતા. એકંદર આ નિવૃત્તિનો કાળ હતો તેથી બ્રાહ્મણ અને શ્રમણની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને યોગ્ય આ ઋતુ હોઈ પોતપોતાના ઉપદેશકોને સ્થિર રહેવાના નિયમો ધર્મપ્રવર્ત્તકોએ કર્યા છે. વેદધર્મી સન્યાસીઓ દેવશયની એકાદશીથી દેવ ઉઠી એકાદશી સુધી સ્થિર રહે છે; બૌદ્ધ શ્રમણો આષાઢી પૂર્ણિમાથી આશ્વિન પૂર્ણિમા સુધી અથવા શ્રાવણી પૂર્ણિમાથી કાર્ત્તિકી પૂર્ણિમા સુધી નિયત રહે છે અને જૈન શ્રમણોનો આષાઢી પૂર્ણિમાથી કાર્ત્તિકી પૂર્ણિમા સુધીનો સ્થિરવાસ તો જાણીતો છે. આ સ્થિરવાસનું જૈન નામ 'પર્યુષણા કલ્પ' છે. બૌદ્ધ નામ 'વસ્સ કે વસ્સાવાસો' (વર્ષા, કે વર્ષાવાસ) છે. આ રીતે બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ એ બન્ને શાખાઓનાં આ સ્થિરવાસ યા પર્યુષણા

કલ્પનો ખૂબ મહિમા છે અને તે કાંઈ નવોસવો નથી, પણ ઘણા પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યો આવે છે. ભગવાન્ મહાવીર અને બુદ્ધની પૂર્વે એક હજાર વર્ષ પહેલાંથી આ સ્થિરવાસની પદ્ધતિ ચાલી આવે છે એમ તો ઇતિહાસજ કહે છે.[૫૬૬]

૧૧૧૮ સાધુઓ માટે દશ પ્રકારના કલ્પ એટલે આચાર કહ્યા છે તેમાં એક 'પર્યુષણા' છે. પરિ એટલે સમસ્તપણે, ઉષણા એટલે વસન-વસવું, એટલે સ્થિરવાસ. આનું દિનમાન ત્રણ જાતનું છે. ઓછામાં ઓછું ૭૦ દિવસ, મધ્યમ ૪ માસ અને વધારેમાં વધારે ૭ માસ. વર્ત્તમાનમાં આ પૈકી મધ્યમ માન એટલે ૪ માસનું પ્રચલિત છે. ઓછામાં ઓછા ૭૦ દિવસનું માને છે તેનો આરંભ ભાદ્રપદ શુદિ પાંચમથી થાય છે. આ પાંચમની પરંપરા બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયમાં પણ છે અને જૈનોમાં પણ પહેલાં પાંચમની પરંપરા હતી પણ કાલિકાચાર્યે ચોથની પરંપરા કરી તે અગાઉ (જુઓ પારા ૨૦૨) કહેવાઈ ગયું છે.[૫૬૭] તે દિન તે સાંવત્સરિક (સંવછરી) પર્વ કહેવાય છે. સાંવત્સરિક પર્વ એટલે ત્યાગી સાધુઓને વર્ષાવાસ નક્કી કરવાનો દિવસ, અને અંતર્મુખ થઇ જીવનમાં ડોકિયું મારી તેમાંથી મેલ ફેંકી દેવાનો અને તેની શુદ્ધિ સાચવવાના નિર્ધારનો દિવસ. સાંવત્સરિક પર્વને કેંદ્રભૂત માની તેની સાથે તેની પહેલાના બીજા સાત દિવસો ગોઠવવામાં આવ્યા છે. અને એ આઠે દિવસ (અષ્ટાન્હિક) આજે 'પજુસણ' કહેવાય છે. શ્વેતામ્બરના

---

૫૬૬ જુઓ બ્રાહ્મણ ધર્મનો યતિધર્મસંગ્રહ નામનો ગ્રંથ (પૃ. ૯૬-૯૯)માં સ્થિરવાસ સંબંધે જુદી જુદી સ્મૃતિઓનાં કથન-પં. બહેચરદાસનું 'પર્યુષણા કલ્પ' સંબંધી વ્યાખ્યાન-સુઘોષાનો ખાસ અંક સં. ૧૯૮૪ની દીવાળી. બૌદ્ધ માટે જુઓ વિનયપિટક નામના મહાવગ્ગ ૧૦, ૧૩૭-૧૫૪; આર્યોના તહેવારનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૦૪ અને પૃ. ૨૩૬.

૫૬૭ જુઓ પં. બહેચરદાસનો 'પર્યુષણા કલ્પ' નામનું વ્યાખ્યાન-'સુઘોષા'નો ખાસ અંક ૧૯૮૪ની દીવાળી.

મૂર્ત્તિપૂજક ને અમૂર્ત્તિપૂજક બંને ફિરકામાં એ પ્રમાણે માન્ય છે, જ્યારે દિગંબર સંપ્રદાયમાં આઠને બદલે દશ દિવસો મનાય છે અને તેથી તેને 'દશલક્ષણી પર્વ' કહેવામાં આવે છે, અને તેનો સમય શ્વેતાંબરનાં પજુસણ પૂરાં થયાં કે બીજા દિવસથીજ શરૂ થાય છે. આ પજુસણ પર્વોમાં એક ધાર્મિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન થતાં તેમાં નીચેની બાબતો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. (૧) ધમાલ ઓછી કરીને બને તેટલી નિવૃત્તિ અને ફુરસદ મેળવવાનો પ્રયત્ન, (૨) ખાનપાન અને બીજા કેટલાક ભોગો ઉપર ઓછો વધતો અંકુશ-ઉપવાસાદિ તપ, (૩) શાસ્ત્રશ્રવણ અને આત્મચિંતનનું વલણ, (૪) તપસ્વી અને ત્યાગીઓની તેમજ સાધર્મિકોની યોગ્ય પ્રતિપત્તિ-ભક્તિ, (૫) જીવોને અભયદાન આપવાનો પ્રયત્ન, (૬) વેરઝેર વિસારી સહુ સાથે સાચી મૈત્રી સાધવાની ભાવના. સાંવત્સરિક પર્વમાં સૌ સાથે ગત વર્ષમાં જે કંઈ દોષાદિ એક બીજા પ્રત્યે થયા હોય તેના માટે 'મિચ્છામિદુક્કડં' ('મિથ્યામે દુષ્કૃત'-મારૂં તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ) એમ કહી 'ખમાવે છે'-અને 'ખમે' છે એટલે ક્ષમાપના માગે છે અને આપે છે. આથી અનેકનાં ઝેરવેર શમી જઇ પુનઃ મૈત્રીભાવ પ્રકટે છે.

૧૧૧૯ **તીર્થો**—શ્વેતાંબર જૈનો બંગાલમાં **સમેતશિખર** નામના ગિરિસ્થાનને પોતાના ૨૦ તીર્થંકરોની નિર્વાણભૂમિ તરીકે દિગંબરોની પેઠે તીર્થ સ્વીકારે છે, તે ઉપરાંત મેવાડમાં ઉદયપુર પાસે ધુલેવ-કેસરીયાજી છે; વળી સૌરાષ્ટ્રમાંના પાલીતાણાના **શત્રુંજયગિરિ**, અને જૂનાગઢના ગિરિનાર પર્વત, ગૂજરાતમાં **આબૂગિરિ**, **તારંગાગિરિ**, શંખેશ્વર, દક્ષિણમાં **અંતરીક્ષજી**, **મક્ષીજી** વગેરેને મુખ્ય તીર્થો માને છે ને તેમાં પણ **શત્રુંજયને** પરમ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે. વળી ગિરિનાર તે **નેમિનાથ** તીર્થંકરની દીક્ષા-જ્ઞાન-નિર્વાણભૂમિ હોવાથી તેનું માહાત્મ્ય પણ પ્રાચીનકાળથી છે. **આબૂપર** **વિમલમંત્રીએ** ૧૦૮૮માં અને **વસ્તુપાલ** અને **તેજપાલે** સં. ૧૨૮૮મા સુંદર કારીગરીના નમુનારૂપ મહાપ્રસાદો બંધાવ્યા ત્યારથી, **તારંગાપર** **કુમાર**-

પાલ રાજાએ ભવ્યમંદિર બંધાવ્યું ત્યારથી તે બંને તીર્થો તરીકે સ્વીકારાયાં છે. આ સિવાય બીજાં તીર્થો સેંકડોની સંખ્યામાં છે.

૧૧૨૦ ' જ્યાં ધાર્મિક આત્માઓનો કંઇ પણ સંબંધ રહ્યો હોય, અગર જ્યાં કુદરતી સુંદરતા હોય અથવા એ બેમાંથી એકે ન છતાં જ્યાં કોઇ ધનવાને પુષ્કળ નાણું ખરચી ઇમારતની, સ્થાપત્યની, મૂર્તિની કે એવી કાંઇ વિશેષતા આણી હોય ત્યાં ઘણે ભાગે તીર્થ ઉભાં થઇ જાય છે. ગામ અને શહેરો ઉપરાંત સમુદ્રતટ—નદીકાંઠો—બીજાં જળાશયો અને નાના મોટા પર્વતો કે જ્યાં એકાંત અને કુદરતી સુંદરતા વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે તેજ મોટે ભાગે તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

૧૧૨૧ તીર્થોનું બધું તેજ અને મહત્ત્વ મૂર્ત્તિપૂજા ઉપર અવલંબિત છે, મૂર્તિની માન્યતા અને પૂજા આ દેશમાં બહુજ જૂની છે. દેવોની અને પ્રાણીઓની પૂજા પછી, મનુષ્યપૂજાએ ક્યારે સ્થાન લીધું એ ચોક્કસપણે કહેવું કઠણ છે, છતાં ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધના તપસ્વીજીવન સાથેજ મનુષ્યપૂજા વિશેષ પ્રતિષ્ઠા પામી અને એ બે મહાન પુરૂષોના સંઘોના પ્રચારકાર્યના વિકાસની સાથે સાથેજ મનુષ્યપૂજા અને મૂર્ત્તિપ્રચાર વિકાસ પામતાં ગયાં. મૂર્ત્તિપ્રચારની સાથેજ મૂર્ત્તિનિર્માણકળા અને સ્થાપત્યકળા સંકળાયલાં છે. આપણા દેશના સ્થાપત્યમાં જે વિશેષતાઓ છે, અને જે મોહકતાઓ છે તે તીર્થસ્થાનો અને મૂર્ત્તિપૂજાનેજ મુખ્યપણે આભારી છે. ભોગસ્થાનોમાં સ્થાપત્ય આવ્યું છે ખરૂં; તેનું મૂળ ધર્મસ્થાનો અને તીર્થસ્થાનોમાં જ છે.

૧૧૨૨ **મૂર્ત્તિ**—શ્વેતામ્બર આગમોમાં મૂર્ત્તિનો, તેની પૂજાનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ છે. મૂર્ત્તિનું વિધાન ચંદ્રકાન્ત, સૂર્યકાન્ત, આરસપહાણ આદિ પાષાણ, પરવાળાં નીલમ આદિ મણિરત્ન, સુવર્ણ રૂપું પીતળ આદિ ધાતુ, ચન્દનાદિ કાષ્ઠ, વેળુ આદિ માટીના દ્રવ્યથી થઇ શકે છે. તેવી

રીતે નિર્માણ કરેલી પ્રતિમાનું પ્રતિષ્ઠાપન થાય છે. તેમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા વિધિ અનુસાર કરવામાં આવે છે; તેનું ગંધ, માળા, ધૂપ દીપાદિથી અર્ચન થાય છે, તેને વસ્ત્ર અલંકારો આદિથી શ્વેતાંબરો ભૂષિત કરે છે. આ પ્રતિમા રાખવા માટે શુદ્ધ ભૂમિ પર કાષ્ઠ પાષાણ આદિનાં ભવનો-મંદિરો કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા થાય છે. તેની પૂજા આદિ માટે પૂજારી રખાય છે ને ત્યાં શ્રાવક શ્રાવિકાઓ આવી નિત્યકર્મ તરીકે જિનપૂજા જુદા જુદા પ્રકારે કરે છે. પ્રતિમાપૂજન સારી રીતે થયાં કરે તે માટે તેના માટે દ્રવ્યની યોજના તે તે ગામનો સંઘ કરી લે છે. કેટલાક તેના માટે અનેક જાતનાં દાન કરે છે, દરેકમાં રહેતા 'ભંડાર'માં સંઘજનો કંઇને કંઇ નાંખ્યા કરે છે.

૧૧૨૩ જ્યાં જુઓ ત્યાં દેવાલયો જૈનોનાં દેખાય છે એજ એક વખતના જૈન સમાજના વિસ્તારનો પુરાવો છે. તેની એક ખાસ સંસ્થા છે કે જેની પાછળ પુષ્કળ દ્રવ્ય વપરાય છે. દેવપૂજાની સામગ્રી, પૂજારીઓ, વગેરે પાછળ થતાં ખર્ચ અને તે નીભવવા માટેની જૈન સંઘે-શ્રાવક સમુદાયે કરેલી વ્યવસ્થામાં ઉતરતાં જણાશે કે એ સંસ્થાની પાછળ કેટલીક જગોએ જમીનદારી છે. બીજી પણ સ્થાવર જંગમ મિલ્કત છે, અને રોકડ નાણું, સોનું ચાંદી તેમજ ઝવેરાત પણ છે. ઘર-મંદિરો અને તદ્દન ખાનગી માલિકીનાં મંદિરોને બાજુએ મૂકીએ તો પણ જેના ઉપર નાના મોટા સંઘની માલિકી હોય, દેખરેખ હોય એવાં સંઘમાલિકીનાં મંદિરોના નાના મોટા ભંડારો હોય છે. એનું દ્રવ્ય 'દેવદ્રવ્ય' કહેવાય છે કે જે જૈનને માટે પોતાને માટે વાપરવું એ મહાન્ પાપ ગણેલું છે. આથી આ દેવદ્રવ્ય એકઠું કરવામાં, તેની સારસંભાળ લેવામાં અને તે ભરખાઇ ન જાય તે માટે ચાંપતા ઇલાજોમાં જૈન સંઘે ખૂબ ચાતુરી અને ઇમાનદારી રાખી છે. હિંદુસ્થાનમાંના બીજા કોઇપણ સંપ્રદાયના દેવદ્રવ્યમાં જૈન સંપ્રદાયના દેવદ્રવ્ય જેટલી

ચોખવટ તમે ભાગ્યેજ જોશો. છતાં એકહથુ રહેતી વ્યવસ્થાના કરનાર પોતાની નરમ સ્થિતિ થતાં તેમાં પોતાની નજર નાંખી વાપરી નાંખવાના–ખાઇ જવાના દાખલા બનતા જણાય છે. કેટલેક સ્થળે અવ્યવસ્થા અને ગરબડ, ઘાલમેલ પણ જોવામાં આવે છે; તો તેવું ન બનતાં તેનો ચોખ્ખો અને ઉપયોગી વહીવટ થાય એમ સમાજ માગે છે.

૧૧૨૪ આખા હિંદમાં જૈનતીર્થ તો એવું એકે નથી કે જ્યાં વિદ્યાધામ હોય, વિદ્વાનોની પરિષદ્ હોય, વિચારકોની ગોષ્ઠી હોય અને એમની ગંભીર પ્રાણપૂરક વિદ્યાના આકર્ષણથીજ ભક્તો અને વિદ્યારસિકો આકર્ષાઈ આવતા હોય. વધારેની આશા તો બાજુએ રહી પણ કોઇ એક તીર્થમાં એક પણ એવું જૈન વિદ્યાલય નથી, જૈન વિદ્યાપીઠ નથી કે એકાદ પણ એવો સમર્થ વિદ્યાજીવી વિદ્વાન્ નથી કે જેને લીધે ત્યાં યાત્રીઓ અને જિજ્ઞાસુઓ આકર્ષાઇ આવતા હોય, અને પોતાના વિવિધ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતા હોય. તીર્થોની પ્રાકૃતિક જડતા અને નૈસર્ગિક રમણીયતામાં કાંતો તપ અને કાતો વિદ્યા અને કાંતો બન્ને ચેતના પૂરે છે જ્યારે આજનાં આપણાં તીર્થોમાં તપ અને વિદ્યાને નામે કાંઈપણ આકર્ષે તેવું નથી. ગામ અને શહેરનાં દેરાસરોમાં પહેલાં ક્યાંક ક્યાંક ધાર્મિકશાળાઓ રહેતી તે પણ જોવામાં નથી આવતી. દરેક તીર્થમાં મોટા મોટા દેરાસરોના ભંડારમાં જ્ઞાનનિમિત્તેનું દ્રવ્ય હોય છે તેનો ઉપયોગ પણ થતો નથી ને તે એકઠું થયાં કરે છે. એવા મોટા ભંડારોના વાર્ષિક કે ત્રિવાર્ષિક કાર્યવૃત્તાંત–અહેવાલ પણ બહાર પડતા નથી. આ દુઃખદ સ્થિતિ છે.

૧૧૨૫ **યાત્રા–સંઘો**—નજીકનાં કે દૂરનાં તીર્થોની યાત્રાએ નાના મોટા–હજારો અને લાખો માણસોના સંઘો પગે ચાલી જતા. તે લઇ જનાર 'સંઘપતિ' સંઘની વ્યવસ્થા કરતો, સંઘનાં સ્ત્રી પુરુષો છ 'રી' પાળતાં (એટલે એકાહારી, દર્શનધારી, ભૂશયનકારી,

અચિત્તપરિહારી, પાદચારી અને બ્રહ્મચારી—એ છ અંત્ય'રી'વાળા રહેતા) રસ્તામાં લૂંટારૂના ભયને લીધે ચોકીવાનો લેવામાં આવતા, વાટમાં આવતાં ગામોના સંઘ આ યાત્રાસંઘની મહેમાનગીરી કરતા અને તે તે ગામમાં 'સંઘપતિ' અનેક દાન-પુણ્ય કરતો, સાથે પૂજાનિમિત્તે લાકડા કે ધાતુ કે હાથીદાંત વગેરેનાં દેરાસરો ધાતુ આદિની પ્રતિમા સહિત લઇ જવામાં આવતાં;—વગેરે યાત્રાના સંઘોનો ઇતિહાસ જૂદો છે.[૫૧૮]

૧૧૨૬ ત્યાગ, શાંતિ અને વિવેક કેળવવાની પ્રેરણામાંથીજ આપણા તીર્થોની ઉત્પત્તિ છે. ત્યાં જવાનો તથા તેના પાછળ શક્તિ, સંપત્તિ અને સમય ખર્ચવાનો આપણો ઉદ્દેશ, પણ એજ છે. તેમ છતાં તીર્થોસંબંધી ઝઘડા શ્વેતાંબર તથા દિગંબર એ બંને ફિરકાઓ વચ્ચે ચાલે એ જૈન ધર્મ અને સાહિત્યને ન સમજવા જેવું છે. આની મીમાંસામાં ઉતરતાં જણાય છે કે દિગંબરોનું આધિપત્ય જે જે સ્થળે (મુખ્યત્વે દક્ષિણમાં) હતું અથવા હજી છે ત્યાં એકે સ્થળે શ્વેતાંબરો મઝિયારો કરવા ગયા નથી; જ્યારે દુઃખની વાત એ છે કે દિગંબરો એટલી તટસ્થતા સાચવી શકતા નથી; બ્રિટિશ કોર્ટોમાં પોતાના હક્કો તીર્થોમાં છે તે જણાવી તેના ઝઘડા ચાલે છે તેમાં બંનેનાં પુષ્કળ દ્રવ્ય, સમય અને શક્તિની બરબાદી થાય છે, અને એનો પૂરો ફાયદો આજના રાજતંત્રને મળે છે.

૧૧૨૭ શકો અને હૂણોના પછી મુસલમાનો આવ્યા. તેમણે જૈનમૂર્ત્તિ અને મંદિરોપર આક્રમણ કરી તેમનો ભંગ કર્યો. તેમાંથી બચવા આપણે ફરમાનો પણ મેળવ્યાં અને ક્યાંક ક્યાંક પરાક્રમો પણ કર્યાં. આ બધાં આક્રમણો થયા પછી થતા નુકશાનને પુનઃ તે સર્વને જલદી સમરાવી લઈ બને તેટલું દૂર કરી શકતા અને ફરી એવા આઘાતોથી બચવા કળ અને બળ વાપરતા. જ્યારે આ

---

૫૧૮ જુઓ વિશેષ માટે 'તીર્થયાત્રાકે લિયે નિકલનેવાલે સંઘોકા વર્ણન' એ નામનો શ્રી જિનવિજયનો લેખ જૈ. સા. સં. ૧, ૨ પૃ. ૯૬–૧૦૭.

રાજતંત્રમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતા દેખાતી ગમે તેટલી હોય છતાં એવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે કે તે રાજતંત્ર પોતે પોતાના તરફથી અગાઉના યવન રાજકર્તાઓ જેવું આક્રમણ ન કરે છતાં તમે પોતેજ આપસઆપસમાં ઝઘડા કરી પોતાના તીર્થના ભંજક બનો અને તે ઝઘડાનો નીકાલ ઠેઠ પ્રિવિ કાઉંસિલ સુધી દોડી કરાવો ને ખુવાર થાઓ. આમ કરવું એમાં મૂર્ખતા છે, ધર્મનો દ્રોહ છે અને અધર્મનું પાલન છે. તીર્થરક્ષા નિમિત્તે આપણે તીર્થનો અને તેના ઉદ્દેશનો ધ્વંસ વધારે કર્યો છે ને કરતા જઈએ છીએ તો પરિણામે આપણાં તીર્થો જોખમમાં છે અને તેમાં ભક્તિ અને આર્થિક ઉદારતા કે જેના પર તીર્થસંસ્થા નભે છે તેનો નાશ થશે. એ રીતે જૈનતીર્થનો આત્મા અહિંસા અને શાંતિ છે તે ઉડી જતાં પછી રહેલું ખાલી કલેવર પ્રાયઃ નકામું થશે.

૧૧૨૮ વિશેષમાં તીર્થસંસ્થાદ્વારા ઉપયોગી કાર્ય જરૂર કરી શકીએ. સમાજને વિદ્યા, હુન્નર, ઉદ્યોગ અને બીજાં તેવાં જ્ઞાનોની જરૂર અનિવાર્ય છે. કોઈ પણ જમાનામાં જૈન તીર્થે નાલંદાના કે વિક્રમશિલાના વિદ્યાલયની સુગંધ નથી અનુભવી. અત્યારે તો બીજે કોઈ પણ સ્થળે નભી શકે તે કરતાં વધારે સહેલાઈથી કેટલાંક તીર્થસ્થાનોમાં વિદ્યાલયો સારી રીતે નભી શકે. આજનો દેશધર્મ એ શીખવે છે કે મૂર્તિ અને મંદિરો માટે માલેકીના હક્કના ક્લેશ ન કરતાં તે સાર્વજનિક સંસ્થાને સાર્વજનિક તરીકે સાચવો અને તે પ્રત્યે ભક્તિ અને ઉદારતા છે તો તે દ્વારા વિદ્યા અને કળાથી સમૃદ્ધ બનો.

૧૧૨૯ **શ્રાવકસંસ્થા**—સંસારી જૈનો 'શ્રાવકો' કહેવાય છે. તેનો અર્થ શ્રુ એટલે સાંભળવું–એ ધાતુપરથી (ત્યાગીઓનો ઉપદેશ) સાંભળનાર થાય છે. જૈનો પ્રાચીનકાળથી પ્રસિદ્ધ વેપારીઓ હતાજ. સમુદ્રપ્રયાણ વહાણો વાટે કરી સુમાત્રા જાવા બલિ આદિ દ્વિપોમાં જઇ ત્યાંથી અનેક વસ્તુઓ લઇ આવતા અને સંપત્તિમાં વધારો

કરતા. તેમાં અનેક મોટા મોટા શેઠીઆઓ હોઈ શરાફનું કામકાજ કરતા અને જુદે જુદે સ્થલે પેઢીઓ રાખતા. હજુ પણ દલાલી, શરાફી, ગાંધી, મોદી, ઝવેરી, મિલમાલેક આદિના અનેક ધંધા તેઓ કરે છે. લૉર્ડ કર્ઝન કહી ગયો હતો કે 'હિંદનું અર્ધું નાણું જૈનોના હાથમાંથી પસાર થાય છે' એ વસ્તુસ્થિતિ હાલ રહી નથી, છતાં સાહસ અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી વેપાર ખેડનારા જૈનો જેમ દરેક યુગમાં હતા તેમ અલ્પ સંખ્યામાં પણ રજુ છે.

૧૧૩૦ તેમણે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે પૂર્વે હજારો અને લાખો રૂપિયા ખર્ચી હસ્તલિખિત પ્રતો કરાવી સાધુ-મુનિરાજોને વહોરાવી છે, અભ્યાસીઓને તથા મુમુક્ષુઓને દાનમાં આપી છે અને લોકોપયોગી ગ્રંથભંડારોમાં સ્થાપી છે. આજે પણ અનેક ધર્મગ્રંથો વિનામૂલ્યે પ્રસિદ્ધ થઇને પ્રચારમાં મૂકાઈ રહ્યા છે અને કેટલાક સ્વલ્પ મૂલ્યથી વેચાઈ રહ્યા છે. એ જ્ઞાનપ્રચાર ઉદારદૃષ્ટિથી ખર્ચ કરનાર ધનવાન જૈનોની જ્ઞાનપ્રીતિનું ફળ છે. તેમણે સાધુસંસ્થાને પોષી તેમની પાસેથી ધર્મોપદેશનો લાભ લીધો છે, અને તીર્થસંસ્થાને પણ કળાથી શણગારી તેનું સંરક્ષણ અને ઉદ્ધરણ કરેલ છે. પૂર્વના જૈનોનું અનુકરણ કરીને મોટા મોટા શેઠીઆ અને શરાફોએ મોટાં મોટાં દાન આપીને પોતાના ઇષ્ટદેવ તીર્થંકરો પ્રત્યે શ્રદ્ધાભાવ પ્રદર્શિત કરવામાં અને દયાધર્મ કરીને સત્કર્મ સંચી લેવામાં કશી પાની કરી નથી. શેઠ હઠીસિંહે સં. ૧૯૦૧-૩ માં અમદાવાદમાં જે સુંદર દેવાલય શ્વેતમર્મરનું બંધાવ્યું તે સુપ્રસિદ્ધ છે તેમજ બીજાં અતિ મૂલ્યવાન્ મકાનો અને દેવાલયો છેલ્લા સૈકામાં બંધાયાં છે તે એ સંઘની ધનશાલિતા અને દાનવૃત્તિનું પ્રમાણ છે. પરંતુ આ સાથે જણાવવાનું કે જૈનોએ પ્રાચીન સાહિત્ય અને તીર્થોનો વારસો સંભાળ્યો છે-જાળવી રાખ્યો છે, તેથી તે પ્રત્યેની સર્વ ફરજમાંથી તેઓથી મુક્ત થવાતું નથી; પરંતુ તે વારસાનો ઉપયોગ જૈનોએ એવી રીતે કરવો જોઇએ કે જેથી એ વારસો જીવંત રહે અને અનેક મનુષ્યોના આકર્ષણ તથા ઉદ્ધારનું સાધન બને. આ માટેની સૂચનાઓ હવે પછી કરવામાં આવી છે.

૧૧૩૧ અહિંસાના પાલન અને પ્રચારના એક સચોટ પુરાવા તરીકે મુખ્યત્વે શ્રાવકો તરફથી ચાલતી પાંજરાપોળની સંસ્થા ચાલી આવી છે. ક્યારથી તે ઉદ્‌ભવી તે કહી શકાતું નથી, છતાં ગૂજરાતમાં એનો પ્રચાર અને એની પ્રતિષ્ઠા જોતાં તેને વ્યાપક કરવામાં કદાચ કુમારપાલ અને તેના ધર્મગુરૂ આચાર્ય હેમચંદ્રનો મુખ્ય હાથ હોય એમ માનવાનું મન થઈ જાય છે. આખાયે કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગૂજરાતનું તેમજ રજપૂતાનાના અમુક ભાગનું કોઇ એવું જાણીતું શહેર કે સારી આબાદીવાળો કસ્બો નહિ મળે કે જ્યાં પાંજરાપોળ ન હોય. વિદેશી મુસાફરોએ આનાં વર્ણન આપ્યાં છે. આ બધી પાંજરાપોળ મુખ્યપણે પશુઓને અને અંશતઃ પંખીઓને પણ બચાવવાનું અને તેની સારસંભાળ રાખવાનું કામ કરે છે. તેની પાછળ દરવર્ષે જૈનો લગભગ પચાસ લાખ રૂા. ખર્ચતા હશે, ને તેથી લાખેક જીવોની સંભાળ થતી હશે. દેશમાં કેટલેક સ્થળે ગોશાળાઓ પણ છે. આ પાંજરાપોળ ને ગોશાળાની સંસ્થા—એ બધી પશુરક્ષણની પ્રવૃત્તિ અહિંસાપ્રચારક સંઘના પુરૂષાર્થનેજ આભારી છે એમ કોઈપણ વિચારક કહ્યા વિના ભાગ્યેજ રહી શકે. આ ઉપરાંત કીડીઆરાની પ્રથા, જળચરોને લોટની ગોળીઓ ખવડાવવાની પ્રથા, શિકારો અને દેવીના ભોગો બંધ કરાવવાની પ્રથા—એ બધું અહિંસાની ભાવનાનું જ પરિણામ છે.

૧૧૩૨ મનુષ્યો પ્રત્યેની દયાપર નજર કરતાં ઇતિહાસ જણાવે છે કે પ્રચંડ અને વ્યાપક લાંબા દુકાળોમાં જગડુશા જેવા અનેક સખી ગૃહસ્થોએ પોતાના અન્નભંડારો અને ખજાનાઓ ખુલ્લા મૂકયા છે. છેલ્લા સો વર્ષના ગાળામાં પણ દુકાળ તેમજ જળની રેલ, અગ્નિ આદિ અનેક કુદરતી આફતો વખતે અન્નકષ્ટથી પીડાતા માનવો માટે અહિંસાપોષક સંઘ તરફથી પુષ્કળ પૈસા આપવામાં આવ્યા છે, અન્ન વહેંચવામાં આવ્યું છે, ઓસડ કપડાં માટે પણ ઘણું કરવામાં આવ્યું છે. આપણા દેશમાં અર્ધો કરોડ જેટલા બાવા

ફકીર સાધુઓ પોષાય છે તે આ આતિથ્ય-મનુષ્ય પ્રત્યેની પ્રીતિનું પરિણામ છે-હાડમજ્જામાં રહેલી દાનધર્મની ભાવનાનું પરિણામ છે. આ દાનધર્મની રીતિ હવે ઘણો ફેરફાર માગે છે. તેને વ્યવસ્થિત, સંગઠિત કરીને તેનો લાભ વધુ ઉપયોગી રીતે-વધુમાં વધુ માનવસંખ્યા લઇ શકે અને તેમ થતાં ભવિષ્યમાં તેવા લાભ લેનારની સંખ્યા ઓછીજ થતી જાય એમ કરવાની જરૂર છે. અહિંસા અને અમારિનાં તત્ત્વો હાલના સમયમાં કેવી રીતે સાચાં પાળી શકાય તે સંબંધમાં પં. સુખલાલજીએ 'અહિંસા અને અમારિ' પર કરેલ વ્યાખ્યાન પર ધ્યાન ખેંચી અત્ર વિશેષ કહેતાં વિરમવું પડે છે.

૧૧૩૩ તેમની ધાર્મિક ક્રિયા વિષે ટુંકમાં કહેતાં મુખ્યપણે દરેક નવકાર (નમસ્કાર) એટલે પાંચ જાતના મહા ઉત્તમોને નમસ્કાર કરવારૂપ-પંચ પરમેષ્ટી મંત્રનું સ્મરણ કરે છે. મૂર્તિપૂજકો જિન-પ્રતિમાને વંદન, તેમનુ પૂજન અર્ચનાદિ 'ચૈત્યવંદન-સ્તવનાદિ'થી તેમજ વિશિષ્ટ પૂજા (પૂજાનિમિત્તનાંજ કાવ્યો)થી કરે છે, આત્મ-ધ્યાન અને સ્વાધ્યાય માટે સમતાના પોષક એવી 'સામાયિક' અને કરેલાં પાપો કે દોષોના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે 'પ્રતિક્રમણ' (કે જે દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એમ પાચ પ્રકારનું છે) નામની ક્રિયા તેનાં ખાસ આવશ્યક સૂત્રો બોલી કરે છે, પૌષધ વ્રત કરે છે એટલે-પર્વચતુષ્ટય અર્થાત્ આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા અને અમા-વાસ્યાને દિને આહાર, શરીરસત્કાર એટલે સ્નાનાદિ, અબ્રહ્મ અને સાવદ્ય કર્મનો ત્યાગ કરી ધર્મની પુષ્ટિ અર્થે પૌષધશાલામાં ૩૦ મુહૂર્ત્તના એક અહોરાત્ર સુધી રહેવા રૂપ પૌષધવ્રતમાં રહે છે, તે દરેક માસમાં બે બીજ, પાંચમ, ચૌદશ,-એમ ૭ દિવસોએ લીલોતરી કે એવો આહાર નથી લેતા.હમેશ સૂર્યાસ્ત પહેલાં ભોજનાદિથી પરવારી 'ચોવિહાર' કરે છે-ચતુર્વિધ આહાર (અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય) ના ત્યાગરૂપી બાધા લે છે. ચોમાસામાં પર્યુષણનાં આઠ કે દશ દિવસો માત્ર ધર્મ-ક્રિયામાં-ઉપવાસમાં-ઉપદેશશ્રવણમાં ગાળે છે ને છેલ્લા દિને ગતવર્ષમાં

બીજા સાથે જે કંઈ મન વચન કાયાથી જાણ્યે અજાણ્યે પોતાના દોષ થયા હોય તેને માટે તેને 'ખમાવવા'–માફી માગવા જાય છે અને પોતે પણ 'ખમે છે'–માફી આપે છે–ત્યારે 'મિચ્છામિ દુક્કડં' (મિથ્યા મે દુષ્કૃતં) કહીને ક્ષમા માગે છે ને આપે છે. આને 'ખમત–ખામણા' (ક્ષમા–ક્ષમાપના) કહે છે. તે મળીને કે પત્રદ્વારા અપાય છે. તે ઉપરાંત ઘણી બાબતોનાં 'પચ્ચખાણ' (પ્રત્યાખ્યાન)–અમુક ન કરવાની બાધા–પ્રતિજ્ઞાનાં વ્રત લે છે. કેટલાક જે બાર અણુવ્રત શ્રાવકનાં કહ્યાં છે તે દરેક વ્રતની સીમા નક્કી કરી વ્રતધારી બને છે. પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યરૂપ 'ચોથુંવ્રત' લેનાર દંપતિઓ પણ નિકળી આવે છે. કેટલાક અમુક 'નિયમ' ધારે છે, કેટલાક સપ્તવ્યસનના ત્યાગનાં વ્રત આદરે છે. આ સર્વ ક્રિયાઓમાં ઉતરતાં ત્યાગ, સંયમ, દેહદમન, વૈરાગ્ય આદિ નિવૃત્તિપ્રધાન ભાવનાજ તરી આવે છે. આવી ક્રિયાઓ ભાવપૂર્વક પાળનારાઓ જૈનોમાં છે, તેના કરતાં પરંપરાથી શ્રદ્ધાબળે આચરનાર વિશેષ છે. તો પણ સામાન્ય રીતે જણાશે કે જૈનોમાં ગુન્હાઓનું પ્રમાણ બીજી કોમો કરતાં ઘણું ઓછું આવે છે તેનું કારણ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો અને આચારોની શુભ અસર છે.

૧૧૩૪ પૂર્વના જૈનોએ પોતાના પ્રતાપની ઘણી અસર કરી છે છતાં સંઘનું સંખ્યાબળ ધીરે ધીરે ઘટતું જાય છે: વસ્તીપત્રકમાં ભારતમાં બધા સંપ્રદાયના જૈનોની સંખ્યા ઇ. સ. ૧૮૯૧ (સં. ૧૯૪૭) માં ૧૪૧૬૬૩૮, ૧૯૦૧ (સં. ૧૯૫૭) માં ૧૩૩૪૧૪૮, ૧૯૧૧ (સં. ૧૯૬૭) માં ૧૨૪૮૧૮૨ અને ૧૯૨૧ (સં. ૧૯૭૭)માં ૧૧૭૮૫૯૬ છે. પહેલવહેલી ભારતીય મનુષ્યગણના સન ૧૮૭૨માં થઈ, તે વખતના જૈનોની સંખ્યાના આંકડા મળતા નથી, તેમજ છેલ્લી ચાલુ વર્ષ સન ૧૯૩૧ માં ગણના થઈ પણ તેના વિગતવાર આંકડા હજુ બહાર પડયા નથી તેથી તે અત્ર મૂકી નથી શકાયા.

૧૧૩૫ પશ્ચિમ ભારતમાં શ્વેતામ્બર જૈનધર્મના અનુયાયીઓમાં મુખ્યત્વે વણિક જ્ઞાતિના છે, અને તેની સાથે ભોજક બ્રાહ્મણ,

ભાવસાર, ભણશાલી, પાટીદાર આદિની જ્ઞાતિના પણ જૈનધર્મ પાળતા જોવામાં આવે છે. વણિક જ્ઞાતિમાં મુખ્યત્વે ઓશવાળ, પોરવાડ, અને શ્રીમાળી વણિક જ્ઞાતિ છે અને તેમાં દશા અને વીસા એવા ભેદ છે.

૧૧૩૬ પૂર્વે એટલે સં. ૧૬૦૦ પહેલાં જૈનધર્મના અનુયાયી તે શ્રાવક, અને બીજા મહેશ્વર-મહાદેવ-શિવને માનનાર મહેશ્વરી (હાલ જેને 'મેસરી'-'મેશ્રી' કહેવામાં આવે છે) કહેવાતા. કોઈ કોઈ રામાનુજી કે ભાગવતધર્મ પ્રમાણે વિષ્ણુના ઉપાસક હતા; પણ પછીથી જ્યારે વિક્રમ સત્તરમી સદીમાં વલ્લભાચાર્યનો ધર્મ વિષ્ણુની ઉપાસના તરીકેનો ગૂજરાતમાં ફેલાયો ત્યારે શ્રાવક ને મહેશ્વરીમાંથી તે વિષ્ણુધર્મને માનનારા થયા તે વૈષ્ણવ કહેવાયા. જે વાણિયા જ્ઞાતિઓ અત્યારે કેવળ વૈષ્ણવ ધર્મ માનનારી થઈ ગઈ છે, તે જ્ઞાતિઓ પણ પહેલાં જૈનધર્મ માનતી હતી એમ બતાવનારા કેટલાક લેખ મળે છે. દાખલા તરીકે નાગર, કપોળ, મોઢ, ગૂર્જર, વાયડા, ખડાયતા, પલ્લીવાલ, ડીસાવાલ વગેરે. આ લેખો પરથી એમ ન કહી શકાય કે એ જ્ઞાતિના સર્વ લોકો તે કાલે જૈનધર્મી હતા. શ્રીમાળી પોરવાડ અને ઓશવાળ જ્ઞાતિના જૈનોનાં ભરાવેલાં બિંબો અને પાષાણની પ્રતિમાઓ જેટલા પ્રમાણમાં મળે છે તેટલા પ્રમાણમાં નાગર, કપોળ કે બીજી અત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતી જ્ઞાતિઓની ભરાવેલી પ્રતિમા મળતી નથી, એથી એમ સમજાય છે કે નાગર, કપોળ વગેરે જ્ઞાતિના બધા લોકો પહેલાં જૈન ધર્મ પાળતા નહિ હોય, પણ જૈન ધર્મ પાળવામાં તે તે જ્ઞાતિઓ કંઇ પ્રતિબંધ માનતી હોવી ન જોઈએ અને તેમનામાંના કેટલાક લોકો વૈષ્ણવ ધર્મના (રામાનુજી વૈષ્ણવ અથવા સામાન્ય ભાગવત ધર્મના-વલ્લભાચાર્યનો વૈષ્ણવ માર્ગ તે કાલે ચાલતો થયો નહોતો. સં. ૧૬૦૦ પછી ઘણે વર્ષે વલ્લભી સંપ્રદાય ગુજરાતમાં દાખલ થયો) તેમજ કેટલાક લોકો શૈવી અને કેટલાક જૈન એ પ્રમાણે હોવા જોઈએ. જૈન નહિ તે બધા 'માહેશ્વરી' એ નામે ઓળખાતા. માહેશ્વરીઓ અને જૈનો વચ્ચે ખાવા પીવાના વહે-

વારમાં કોઈપણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ હોવો ન જોઇએ.' (સ્વ. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ-'જૈન પ્રતિમાઓ ઉપરના લેખ'—જૈ. કૉ. હેરેલ્ડનો જૈન ઇતિહાસ સાહિત્ય અંક વીરાત્ ૨૪૪૧). જ્ઞાતિ જાતિના ભેદભાવ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતવિરૂદ્ધ હોવા છતાં જૈનોમાં બ્રાહ્મણ ધર્મની અસરથી-સ્વરક્ષણાર્થે થયા લાગે છે. એનો તથા આ સર્વ જ્ઞાતિઓનો લાંબો ઇતિહાસ છે કે જેના પર ઉક્ત સ્વ. મણિલાલનો વ્યાસનો 'શ્રીમાળી (વાણીઆ)ઓના જ્ઞાતિભેદ' એ નામનો ગ્રંથ ઘણો પ્રકાશ પાડે છે.

૧૧૩૭. જૈનોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે તેનાં કારણો ઘણાં છે, ટૂંકમાં એ ગણાવી શકાય કે:—

(૧) પુષ્કળ રજપૂતોને અને બીજી જાતિવાળાને જૈનાચાર્યોએ પૂર્વે પોતાના ચમત્કારોથી, ઉપદેશથી અને સમાગમથી જૈન બનાવ્યા, પણ પછીથી તેવા પ્રકારની શક્તિ અને સ્થિતિ ઘણાકાળથી જોવામાં આવી નથી. (૨) કુમારિલ અને શંકરાચાર્યે બ્રાહ્મણ ધર્મનું પુનઃ સંસ્થાપન-સંસ્કરણ કરી વેદાન્ત ફિલસુફી પ્રરૂપી અને તેના અનુયાયીઓ સમગ્ર દેશમાં ફરી શ્રમણ સંપ્રદાયનો તિરોભાવ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ રહ્યા. ત્યારપછી અનેક અન્યધર્મી મહા-ઉપદેશકો અને મતપ્રવર્ત્તકો થયા. કોઈ મૂર્ત્તિનિષેધક, કોઇ ભક્તિપ્રધાન, કોઈ શૃંગારવિલાસ ને ભોગોપભોગમાં રક્ત, તો કોઈ અવધૂત. આ સર્વની અસર તે સર્વના મધ્યમાં-સમાગમમાં રહેનાર જૈનધર્મપર પણ પડી. (૪) વ્યાપાર અને ગરીબાઇ આદિ બીજાં કારણથી સ્વજન્મભૂમિનો ત્યાગ કરી જ્યાં જૈનધર્મનો પ્રચાર સવિશેષ ન હોય અને ધર્માનુકૂળ સંજોગો ન હોય ત્યાં જવાની ફરજ પડી ને તેથી ત્યાં મૂળ ધર્મ છોડાવા લાગ્યો. (૩) જૈનસંઘનું બંધારણ અવ્યવસ્થિત અને છિન્નભિન્ન થઈ અનેક ગચ્છો, તડો, મતભેદો ઉત્પન્ન થતાં જ્યાં પોતાનો સ્વાર્થ યા વૃત્તિ ઢળવા પામ્યાં ત્યાં લોકો ગયા. (૫) લગ્નસંબંધમાં એટલી બધી સંકુચિતતા થઈ કે ઘણાને અવિવાહિત રહેવું

પડયું. દાખલા તરીકે ગૂજરાતના શ્રીમાળીઓમાં વીસા બધા જૈન છે, પણ દશામાં કેટલાક જૈન તો કેટલાક વૈષ્ણવ આદિ છે. દશા શ્રીમાળી શ્રાવક અને દશાશ્રીમાળી વૈષ્ણવ એકમેકમાં લગ્ન કરી શકે, પણ દશાશ્રીમાળી શ્રાવક અને વીસાશ્રીમાળી શ્રાવક ન કરી શકે. એટલે ધર્મબંધન કરતાં જ્ઞાતિબંધન વધારે મહત્ત્વ ભોગવે છે. (૬) હમણાં છેલ્લા સૈકામાં શ્રી દયાનંદ સ્થાપિત આર્યસમાજની પ્રખરતામાં અંજાતાં કેટલાક તેમાં ભળ્યા, કોઈ બીજી સમાજમાં ગયા. કોઈ ધર્મમાં ન જ માનતાં ધર્મના ચિન્હ વગરના રહ્યા. (૭) આ સર્વ સાથે જ્ઞાનપ્રધાન જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનું સાચું અને સર્વસાધારણ સ્વરૂપ લોકો બહુ ઓછું જાણે, અને ધર્મના તાત્ત્વિક ગ્રંથો તથા બીજા પ્રમાણભૂત ગ્રંથનું વાચન અને મનન તો તેથીય ઓછું એથી બીજા ધર્મો સાથે સમન્વય કરવાનું તો દૂર રહ્યું પણ મૂળ ભૂમિકાપર ટકવું કેટલાકોને અશક્ય થઈ પડયું. આ અને આવાં બીજાં કારણોથી પૂર્વે જૈન થયેલ આખી જ્ઞાતિઓએ જૈનધર્મનો ત્યાગ કરીને સગવડ અને સંજોગ પ્રમાણે ધર્મગ્રહણ કર્યો જણાય છે.

[આ પ્રકરણ લખવામાં 'પર્યુષણ પર્વનાં વ્યાખ્યાનો' એ નામના પુસ્તકમાંથી પંડિત સુખલાલજીનાં વ્યાખ્યાનોની મુખ્ય સહાય લીધી છે.]

પ્રકરણ ૬ઠ્ઠું

જૈનસંસ્કૃતિ–કલાઓ.

સાહિત્ય અને કલાના ઉત્કર્ષ માટે-ગુજરાતના નવજીવનમાં એ બન્નેનું યોગ્ય સ્થાન સ્થાપવા માટે જૈનો અનેક રીતે પ્રયત્ન કરી શકે એમ છે. પશ્ચિમનું વીર્યવાન્ સાહિત્ય ગ્રેજ્યુએટો, સાધુઓ વગેરે દ્વારા ગુજરાતીમાં ઉતરાવે અને તેનો પ્રચાર કરાવે, મંદિરો બાંધતાં બાંધકામ, ચિત્ર અને મૂર્તિવિધાનની કળા વિશેષ ખીલવવા જમાનાને યોગ્ય તેમાં જીવનરૂપાંતર કરવા ધ્યાન આપે; અને આ ધ્યાન યથાર્થ આપી શકાય માટે સ્ત્રીપુરૂષોમાં કલાભિરૂચિ અને કલાના રસિક સંસ્કાર ભિન્ન ભિન્ન રીતે ફેલાવે. મંદિરોમાં થતા સંગીત અથવા ધનાઢ્યતાને લીધે મળતી નવરાશ અને તેમાં મણાતી મોજને પ્રસંગે થતા સંગીતને પણ કલા, પ્રજાજીવન આદિને ઉત્કર્ષ આપે એવું કરવા પ્રયત્ન કરે, અમને સારામાં સારૂં જ રૂચશે–અમારૂં જ પણ તે જોઈએ–બીજાનું અનુકરણ રૂપ અંદરથી હલકું પણ ઉપરથી દેખાવડું નહીંજ પાલવે. નરસું અમારી પાસે ટકનાર નથી એવી ભાવના રગેરગમાં ભરાય તોજ ખરૂં.

—સ્વ. રણજિતરામ વાવાભાઈનો લેખ 'જૈનો અને ગુજરાતનું નવજીવન.' (જૈન શ્વે. કૉ. હેરેલ્ડનો પર્યુષણ અંક અગષ્ટ–સપ્ટે. ૧૯૧૩.)

૧૧૩૮. કલા—'વિશાલભારત'ના કલાસંબંધીના ૧૯૩૧ ના જાન્યુ. ના ખાસ અંકમાં કહેલ છે કે:—કલા, આ એક શબ્દથી 'सत्यं शिवं सुन्दरं' એ ત્રણ શબ્દોનો પ્રતિધ્વનિ હૃદયમાં ગુંજ્યાં કરે છે. આ વિશ્વમાં જે સત્ય છે, જે કલ્યાણકર છે, જે સુન્દર છે તેનું અધિક સુબોધરૂપમાં પ્રદર્શન તેનું નામ કલા–સાચી કલા. ગાંધીજી કહે છે કે:—'કલાવિહીન મનુષ્ય પશુ સમાન છે; કર્મમાં કુશલતા તેનું નામ કલા–'कला कर्मसु कौशलं' ગીતામાં કર્મમાં કૌશલને યોગ કહેલ છે તે સંપૂર્ણ કલા છે. આ વાત બાહ્ય કલા પર લાગુ પડે છે. જેને કરોડો ગ્રહણ ન કરી શકે તે કલા નથી, પણ સ્વચ્છન્દ છે; જેને કરોડો ગ્રહણ કરી શકે તે કલા છે, યોગ છે,

પછી ભલે આ કલા કંઠની હોય, યા કપડાની હોય કે પાષાણની હોય. કરોડો લોકોના એક અવાજથી રામધુન લગાવવી તે કલા છે અને આવશ્યક છે. ઘણાં મંદિરો કલામય છે અને તે કલા એવી છે કે તેને કરોડો ગ્રહણ કરી શકે છે. મંદિરોમાં પૂજા-પાઠાદિક આવશ્કતા અનુસાર શ્રદ્ધાપૂર્વક થવાં એ કલાનો નમૂનો છે. તેવી રીતે જ્યાં સમય, ક્ષેત્ર, સંયોગનું પ્રમાણ-ખ્યાલ રખાય છે ત્યાં કલા છે. વિચારપૂર્વક કામ કરવાથી તેમાં રસ જરૂર પેદા થાય છે. વિચારપૂર્વક કરેલું કામ કલામય બને છે અને સાચી કલા સદા રસમય છે. કલા જ રસ છે એમ પણ કહી શકાય છે. ભોગનું પરિણામ નાશ છે, ત્યાગનું ફલ અમરતા છે. રસ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી. રસ આપણી વૃત્તિમાં છે. એકને નાટકના પડદામાં મજા આવશે, બીજાને આકાશમાં નિત્ય નવાં પરિવર્તન થતાં જાય છે તેમાં મજા આવશે-અર્થાત્ રસ તાલીમ યા અભ્યાસનો વિષય છે.'

૧૧૩૯ મૂર્ત્તિકાર, ચિત્રકાર, ગાયક, વાદક અને કવિ-એતો આશ્ચર્યમય વિશ્વના ઉદ્બોધક જ છે તેથી તે સર્વે કલાકાર છે. બીજા શિલ્પીઓ પણ કલાકાર છે કારણ કે તેમનો ઉદ્દેશ પણ તેવો છે. દેશકાલ અનુસાર કલા પણ પોતાનાં જુદાં જુદાં રૂપો પ્રકટ કરે છે. કલાના નિર્માણમાં ભાવના અને આદર્શ મુખ્ય છે. તે જેટલા વધુ સત્ય, કલ્યાણકર અને સુંદર તેટલા પ્રમાણમાં કલા વધુ સ્વાભાવિક અને ઉચ્ચ.

૧૧૪૦ શિલ્પ શબ્દનો અર્થ વૈદિક કાલમાં નૃત્ય, ગીત અને વાદ્ય થતો હતો, પરંતુ સમયના પરિવર્ત્તનથી તે નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યનો સમાવેશ કલા એ શબ્દમાં થયો અને શિલ્પનો અર્થ સડક બનાવવા વગેરેમાં પરિણમ્યો. શિલ્પીઓમાં અનેક કારીગરોની ગણના થવા લાગી. 'વાસ્તુવિદ્યા' માં સ્થપતિ (ભવન-નિર્માતા), સૂત્રગ્રાહી (સુતાર), તક્ષક (મૂર્ત્તિકાર), અને મૃતકર્મજ્ઞ (કુંભાર) નો સમાવેશ શિલ્પીઓમાંકર્યો છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં માલાકાર (માલી), કર્મકાર

(લુહાર), શંખકાર (શંખ બનાવનાર), કુવિન્દક (વણકર), કુંભકાર (કુંભાર) કાંસકર (કંસારા), સૂત્રધાર (સુતાર), ચિત્રકાર અને સ્વર્ણકાર (સોની) એ સર્વેને શિલ્પી કહેલ છે. એટલે કે શિલ્પના વિસ્તૃત અર્થમાં પ્રાય: સર્વે મુખ્ય કારીગર આવી જાય છે. 'વાસ્તુશાસ્ત્ર' શિલ્પશાસ્ત્રનો એક વિભાગ છે. તેના લેખકો પૈકી વિશ્વકર્માએ અપરાજિત વાસ્તુશાસ્ત્ર રચ્યું કહેવાય છે તેમાં જિનમૂર્તિ સંબંધી શ્લોકો છે.

૧૧૪૧ 'એક પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાને[૫૬૯] સંસ્કૃતિ civilization અને સંસ્કારિતા (culture)નું સ્વરૂપ આળેખતાં તેની સાથે કળાનો સંબંધ જણાવ્યો છે તે જોઇએ. મનુષ્યના જીવનમાં અગ્રસ્થાન જ્ઞાનનું છે. જગત્માં આવી એ વસે છે અને પોતાની ઇંદ્રિયોદ્વારા જગત્નો જે પરિચય એ મેળવે છે તે **જ્ઞાન** છે. પણ જ્ઞાન માટે બે ક્રિયાનો વ્યાપાર આવશ્યક છે. આસપાસના જગત્ના અંશે અંશનો પરિચય મેળવવા તે અંશોની **શોધ** કરવી જોઇએ. શોધથી પ્રાપ્ત અંશોનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા-મનુષ્યના ઉપયોગમાં એ અંશો આવી શકે એવું એમના વિષે જ્ઞાન મેળવવા જે વ્યાપાર ચાલે તેને આપણે **વિજ્ઞાન** કહીએ. જગત્ના અંશોના સ્વરૂપ, નિયમો વગેરે જાણ્યા પછી મનુષ્યના સુખ માટે તે અંશોનું પ્રયોજન કરવું તે **ઉદ્યોગ** (હુન્નર). કુદરત આકસ્મિક રીતે જે સુખ આપે તે સ્વીકારી સંતોષ માનનારા મનુષ્યો કુદરતને પોતાની સત્તામાં લાવી તેની મારફત સુખ મેળવવા ઉદ્યોગ કરે ત્યારે તેમના જીવનમાં મ્હોટો ફેરફાર થાય છે. કુદરતની વસ્તુઓ લઇ પોતાના ઉપભોગ માટે નવી વસ્તુઓ બનાવવામાં મજૂરી, મૂડી વગેરેનો ખપ પડે છે. એકાકી જીવન ગાળવાને બદલે બીજા મનુષ્યોના સંગમાં જીવન ગાળવું પડે છે. આથી એમના જીવનવ્યવહારની નવી **વ્યવસ્થા** થાય છે. આ વ્યવસ્થા થયા પછી

૫૬૯. Chamberlain's Foundations of 19th Century Civilisation.

૧૧૪૩. **મૂર્ત્તિવિધાન**—પ્રાચીન ભારતીય કલાકારોએ મૂર્ત્તિ-ઓ બનાવવામાં તેના આંતરિક ભાવ અને પરિચિન્તનનું પ્રદર્શન કરવાની ચેષ્ટા કરી છે. આ ચેષ્ટામાં તેમણે મૂર્ત્તિની મુખાકૃતિ જ વિશેષ સુન્દર બનાવવાની અને તેમાં યોગ અને શાન્તિનો ભાવ બતાવવાની વિશેષ કાળજી રાખી છે, ભારતીય કલાનું સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ બુદ્ધ અને જિનની મૂર્તિઓમાં મળે છે. તે મૂર્તિઓ નિઃસંદેહ અતિ સુન્દર છે ને તે જોતાં તેમની શાન્તપ્રકૃતિ અને ધ્યાનમુદ્રા એકદમ પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેમને જોઈને ધનપાલ કવિએ કહેલ છે તેવા ઉદ્ગાર સહેજે નીકળી પડે છે કે:—

प्रशमरसनिमग्नं दृष्टियुग्मं प्रसन्नं
वदनकमलमंकः कामिनीसंगशून्यः ।
करयुगमपि यत्ते शस्त्रसंबंधवन्ध्यं
तदसि जगति देवो वीतरागस्त्वमेव ॥

—જેના નયનયુગલ પ્રશમરસમાં નિમગ્ન છે અને પ્રસન્ન છે, જેનું વદનકમલ કામિનીના સંગથી શૂન્ય અને નિષ્કલંક છે, જેના કરયુગલ શસ્ત્રના સંબંધથી મુક્ત છે, તેવો તું તે કારણે વીતરાગ હોઈ જગત્માં ખરો દેવ છે.

कथयन्ति कषायमुक्तिलक्ष्मीं यस्या शांततया भवान्तकानां ।
प्रणमामि विशुद्धये जिनानां प्रतिरूपाण्यभिरूपमूर्त्तिमंति ॥

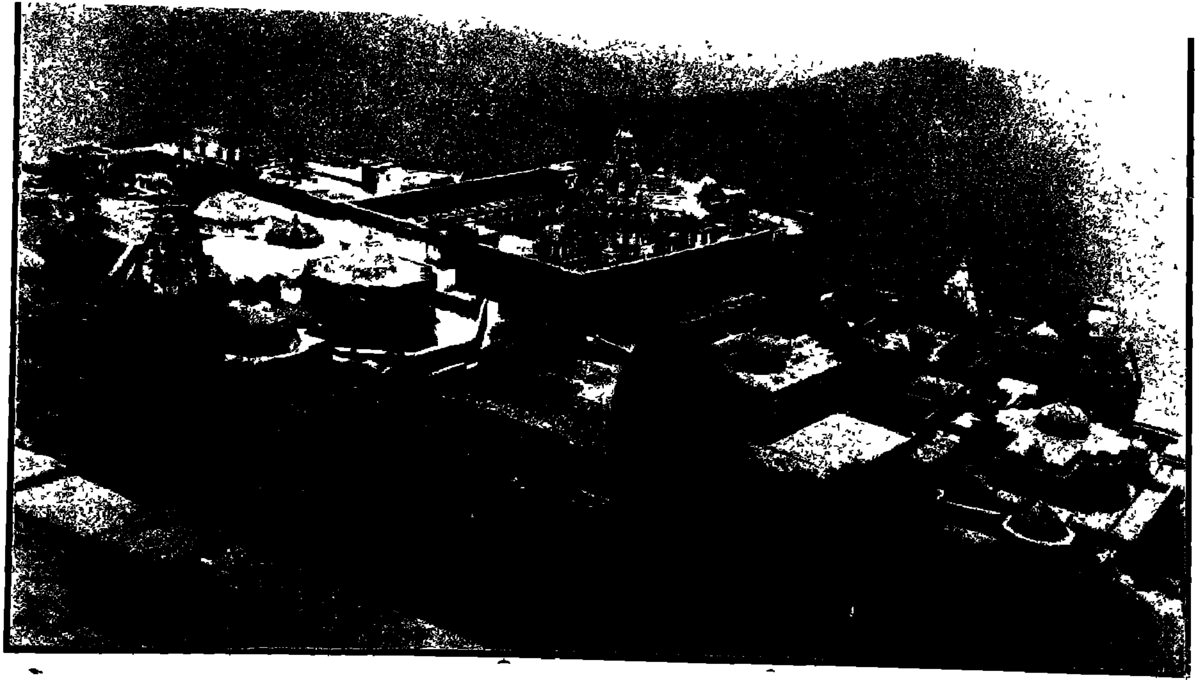
—સંસારથી મુક્ત શ્રી જિનેંદ્ર દેવોની તેમના તદાકારરૂપ સુંદર મૂર્તિઓ કે જેઓ પોતાની પરમ શાન્તતાદ્વારા સંસારી જીવોના કષાયોની મુક્તિરૂપી લક્ષ્મીને કહે છે—ઉપદેશે છે તેમને હું આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રણામ કરૂં છું.

કેટલાંક અમાન્ય કથનોનો મારા મિત્ર રા. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરીએ લખેલ ઉત્તર કે જે જૈન એસોશિયેશન ઓફ ઇન્ડિયા, મુંબઈ તરફથી સન ૧૯૨૫ માં Historical Facts about Jainism નામથી પ્રકટ થયેલ છે તેમાંથી.

૧૧૪૪. અથવા 'शान्तं शिवं सुन्दरं' એમ સ્વાભાવિક કહેવું પડે છે. જ્યારે કોઈ પૂજાર્થી આ મૂર્ત્તિઓ પ્રત્યે જુએ છે ત્યારે તેના વિચાર આ સંસારમાંથી નીકળી આધ્યાત્મિક સંસારમાં જઈ પહોંચે છે. આ માટે શુક્રાચાર્યે શુક્રનીતિમાં જણાવ્યું છે કે: 'પ્રતિમાની વિશેષતા એ હોવી જોઈએ કે તે યોગ અને પરિચિંતનની પ્રત્યે લઇ જવામાં સહાય આપે.' મૂર્ત્તિ બનાવવામાં મૂર્ત્તિકારનો ઉદ્દેશ ચર્મ-ચક્ષુઓને માટે આનન્દ ઉત્પન્ન કરવાનો નહોતો પણ પૂજાર્થીના હૃદયમાં યોગના ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો હતો તેથી મૂર્ત્તિઓ ધ્યાનાવસ્થિત, શાન્તસ્વભાવની તથા शान्तं शिवं सुन्दरं ના આદર્શવાળી હોવી જોઇએ. શુક્રનીતિમાં એ પણ કહ્યું છે કે મૂર્ત્તિઓનો બનાવનારો મનુષ્ય પણ ધ્યાનશીલ પ્રકૃતિનો હોવો ઘટે, અન્યથા તેને આ પ્રકારની મૂર્ત્તિઓ રચવાનો સંભવ નથી.

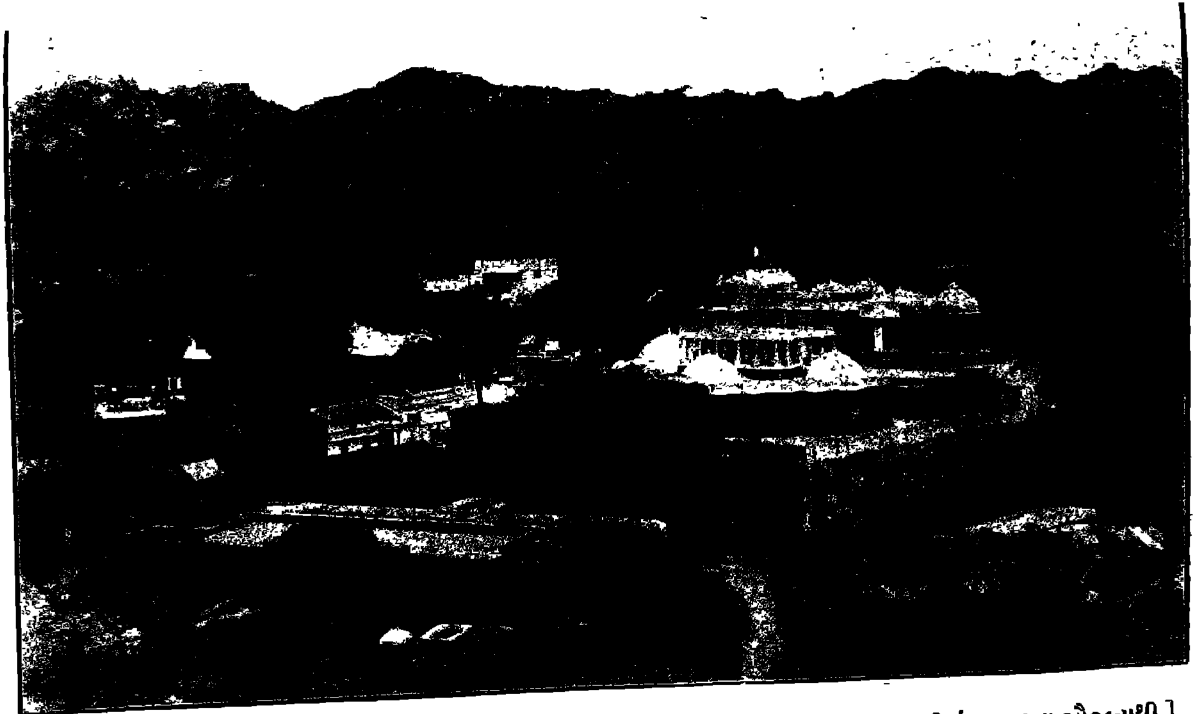
૧૧૪૫ ભારતીય ચિત્રકળાના સમર્થ અભ્યાસી શ્રીયુત નાનાલાલ મહેતા જૈન પ્રતિમાવિધાન વિષે લખે છે કે:-'નંદવંશના રાજ્યકાળથી લગભગ ઇ. સ. પંદરમા સૈકા સુધીના આપણી શિલ્પ કળાના નમૂના વિદ્યમાન છે. જૂના વખતમાં મૂર્ત્તિવિધાન અને ચિત્રાલેખન, સ્થાપત્યને અંગે એના આભૂષણ રૂપે વિકાસ પામ્યાં હતાં. લલિત કલામાં, આપણું સ્થાપત્ય ને પ્રતિમાનિર્માણ, આમ કલાની તવારીખમાં વિશેષ મહત્ત્વનાં છે. એમાંયે ખાસ કરીને મૂર્ત્તિવિધાન તો આપણી સંસ્કૃતિનું, આપણી ધર્મભાવનાનું અને વિચારપરંપરાનું મૂર્ત્ત સ્વરૂપ છે. આરંભથી લઈ મધ્યકાલીન યુગના અંત સુધી આપણા શિલ્પકારોએ એમની ધાર્મિક ને પૌરાણિક કલ્પનાનું અને હૃદયની પ્રાકૃત ભાવનાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. જૈન ધર્મ નિવૃત્તિ-પ્રધાન ધર્મ છે ને એનું પ્રતિબિંબ, એના મૂર્ત્તિવિધાનમાં આદિકાળથી લઈ છેવટ સુધી એકજ રીતે પડેલું મળી આવે છે. ઇ. સ. ના આરંભની કુશાણ રાજ્યકાળની જે જૈન પ્રતિમાઓ મળી આવે છે તેમાં અને સેંકડો વર્ષ પછી બનેલ મૂર્ત્તિઓમાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ બહુજ થોડો

ભેદ જણાશે. જૈન અર્હંતની કલ્પનામાં શ્રી મહાવીરસ્વામીના વખતથી માંડીને શ્રી હીરવિજયસૂરિના કાળ સુધીમાં કોઈ ઉંડો ફેરફાર થયો જ નહિ. એથી જેમ બૌદ્ધકલાની તવારીખમાં, મહાયાનવાદના પ્રાદુર્ભાવથી જેમ ધર્મનું અને એને લઈ તમામ સભ્યતાનું રૂપજ બદલાઈ ગયું, તેમ જૈન લલિતકલાના ઇતિહાસમાં બનવા ન પામ્યું. અને તેથી જૈન મૂર્ત્તિવિધાનમાં વિવિધતા-અનેકરૂપતા ન આવી. મંદિરો ને મૂર્ત્તિઓનો વિસ્તાર તો ઘણોજ વધ્યો, પણ વિસ્તારની સાથે વૈવિધ્યમાં કે ગંભીરતામાં વધારો ન થયો. પ્રતિમાનાં લાક્ષણિક અંગો લગભગ બેહજાર વર્ષ સુધી એકજ રૂપમાં કાયમ રહ્યાં ને જૈન કેવલીની ઉભી કે આસીન મૂર્ત્તિમાં લાંબા કાળના અંતરે પણ વિશેષ રૂપભેદ થવા ન પામ્યો. જૈન મૂર્ત્તિઓ ઘડનારા સદા ઘણાભાગે હિંદવાસીજ હતા, પણ જેમ ઇસ્લામી શહેનશાહતના વખતમાં આપણા કારીગરોએ ઇસ્લામને અનુકૂળ ઇમારતો બનાવી, તેમજ પ્રાચીન શિલ્પીઓએ પણ જૈન અને બૌદ્ધ પ્રતિમાઓમાં તે તે ધર્મની ભાવનાઓને અનુસરી પ્રાણ ફુંક્યો. જૈન તીર્થંકરની મૂર્ત્તિ વિરક્ત, શાંત, ને પ્રસન્ન હોવી જોઇએ. એમાં મનુષ્ય હૃદયના નિરંતર વિગ્રહને માટે-એની અસ્થાયી લાગણીઓ માટે, સ્થાન હોયજ નહિ. જૈન કેવલીને આપણે નિર્ગુણ કહીએ તો પણ ખોટું નહિ. એ નિર્ગુણતાને મૂર્ત્ત શરીર આપતાં સૌમ્ય ને શાંતિની મૂર્ત્તિજ ઉદ્ભવે પણ એમાં સ્થૂલ આકર્ષણ કે ભાવનાની પ્રધાનતા ન હોય. એથી જૈન પ્રતિમા એની મુખમુદ્રા ઉપરથી તરતજ ઓળખી શકાય છે. ઊભી મૂર્ત્તિઓના મુખ ઉપર પ્રસન્નભાવ અને હાથ શિથિલ-લગભગ ચેતનરહિત સીધા લટકતા હોય છે. નગ્ન ને વસ્ત્રાચ્છાદિત પ્રતિમાઓમાં વિશેષ ફરક હોતો નથી. પ્રાચીન શ્વેતાંબર મૂર્ત્તિઓમાં પ્રાયઃ એક કટિવસ્ત્ર નજરે પડે છે. આસીન પ્રતિમા સાધારણ રીતે ધ્યાનમુદ્રામાં ને વજ્રાસનમાં મળી આવે છે. તેઓના બન્ને હાથ ખોળામાં ઢીલી રીતે ગોઠવાયેલા હોય છે. હસ્તમુદ્રા સિવાય બીજી બધી બાબતો લગભગ બૌદ્ધમૂર્ત્તિઓને મળતી આવે છે. ૨૪ તીર્થંકરોનાં પ્રતિમા-

ગિરિનાર પરનાં જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન.

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી].

આબૂ પરનાં જૈન મંદિરો—વિમલ વસહિ વગેરેનુ વિહંગાવલોકન.

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી].

વિધાનમાં વ્યક્તિભેદ ન હોવાથી લક્ષણાંતરને લઈને જ આપણે મૂર્ત્તિઓને જુદા જુદા તીર્થંકરના નામે ઓળખી શકીયે. આસન ઉપર સાધારણ રીતે તીર્થંકરનું લાક્ષણિક ચિન્હ કે વાહન ચિત્રિત હોય છે.

૧૧૪૬ જૈનાશ્રિત કલાનો પ્રધાન ગુણ એના અંતર્ગત ઉલ્લાસ-માં કે ભાવનાલેખનમાં નથી. એની મહત્તા, એની કારીગરીની ઝીણવટમાં, ઉદાર શુદ્ધિમાં, એક પ્રકારની બાહ્ય સાદાઈમાં રહેલી છે. જૈનકલા વેગપ્રધાન નહિ, પણ શાંતિમય છે. સૌમ્યતાનો પરિમલ, જૈન મંદિરોનાં પ્રસિદ્ધ સુગંધિત દ્રવ્યોની પેઠે, સર્વત્ર મ્હેકે છે. એમની સમૃદ્ધિમાં પણ ત્યાગની શાંત ઝળક દીપે છે. અમદાવાદના હઠીસિંહ-ની વાડીના (ઇ. સ.) ૧૯મી સદીનાં મંદિરોના મંડપોમાં સુંદર નર્તકી-ઓનાં પુતળાં જોઇ મેં ત્યાં મળેલા ભાવિક જૈનોને એ વિલાસિતા-ના ચિત્રાલેખનનું પ્રયોજન પૂછયું ત્યારે સહુથી સંતોષકારક ઉત્તર એક નવયુવક તરફથી એવો મળ્યો કે બહારના મંડપોમાં ઋદ્ધિ અને સિદ્ધિ મૂર્તિમંત આળેખવાનું પ્રયોજન એટલુંજ હતું કે ત્યાગીને એ સહુ વસ્તુઓ શક્ય છતાં ત્યાજ્ય હોઈ બહારજ પ્રવર્તે છે. આ જ ઉદ્દેશને અનુસરી જૈન સ્થાપત્યના અનુપમ વૈભવમાં પણ ત્યાગની અનન્ય શાંતિ છુપાયેલી છે' (જૈન સા.સંશોધક ૩, ૧, ૫૮ થી ૬૧)

૧૧૪૭. વળી પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રીયુત રવિશંકર રાવલ જણાવે છે કે 'હિંદી કળાનો અભ્યાસી જૈન ધર્મને જરાય ઉવેખી શકે નહિ. જૈન ધર્મ તેને મન કળાનો મહાન્ આશ્રયદાતા, ઉદ્ધારક અને સંરક્ષક લાગે છે. વેદકાળથી માંડી ઠેઠ મધ્યકાળ સુધી દેવદેવતાઓની કલાસૃષ્ટિના શણગારથી હિંદુ ધર્મ લદાઈ રહ્યો હતો. કાળ જતાં કળા ધીમે ધીમે ઉપાસનાના સ્થાનેથી પતિત થઈ ઇંદ્રિયવિલાસનું સાધન બની રહી. તે વખતે જાણે કુદરતેજ વક્રદષ્ટિ કરી હોય તેમ મુસલમાની આક્રમણોએ તેની એ સ્થિતિ છિન્નભિન્ન કરી નાંખી, હિંદુ ધર્મે દારિદ્રય તથા નિર્બળતા સ્વીકારી લીધાં. સોમનાથ ખંડેર બની ઉભું. તે વખતે દેશની કળાલક્ષ્મીને પુજ્ય અને પવિત્ર ભાવથી આશરો આપનાર

જૈન રાજકર્ત્તાઓ તથા જૈન ધનાઢ્યોનાં નામ અને કીર્ત્તિ અમર રાખી કળાએ પોતાની સાર્થકતા સિદ્ધ કરી છે. મહમુદની સંહાર-વૃષ્ટિ પુરી થતાંજ ગિરનાર, શત્રુંજ્ય અને આબૂનાં શિખરો પર કારીગરોનાં ટાંકણાં ગાજી ઉઠયાં અને જગત માત્ર વિસ્મયમાં કરી જાય એવી દેવનગરીઓ ઝળકી ઉઠી. દેશના કુબેરોએ આત્માની રસ-તૃપ્તિ દેવને ચરણે શોધી—સુગંધ, રૂપ, સમૃદ્ધિ, સર્વ ધર્મમાં પ્રગટાવ્યાં, અને કળાનિર્માણનું સાચું ફળ શાંતિ અને પવિત્રતા અનુભવ્યાં. પરિણામે કળા થોડાએક વિલાસી જીવોના એકાંતી આનંદનો વિષય નહિ પણ દરેક ધર્મપરાયણ મુમુક્ષુ માટે સર્વકાળ પ્રફુલ્લિત સુવાસિત પુષ્પ બની રહી. દરેક ધર્મસાધક એ કલાસૃષ્ટિમાં આવી એકાગ્રતા, પવિત્રતા અને મનની સમાધાની મેળવતો થયો. ધર્મ દૃષ્ટિએ દેવાયતનો શ્રીમાનોને માટે દ્રવ્યાર્પણની યોગ્ય ભૂમિ બન્યાં. એ પૈસાથી તેમના પરિવાર વિલાસથી બચી તેઓ ખાન-દાની ભર્યો ત્યાગ અને કુલગૌરવ સમજ્યા. એ ધનિકોના નિઃસ્વાર્થ અને ઉદાર દ્રવ્યત્યાગથી દેશમાં કારીગરો અને સ્થપતિઓનાં કુલો ફુલ્યાં ફાલ્યાં. અસંખ્ય શિલ્પીઓમાંથી કોઇ ઇશ્વરી બક્ષિસવાળા હતા તે અદ્‌ભુત મૂર્ત્તિવિધાયક થયા. સ્થાપત્ય કે મૂર્ત્તિ, વેલ કે પૂત-ળી,—દરેકના વિધાનની પાછળ એમની અતિશય ઉચ્ચ માનસવાળી આધ્યાત્મિક જીવનદૃષ્ટિનું ભાન થયા વિના રહેતું નથી. આબૂ ઉપરની દેવ મહેલાતો, ગિરનાર પરનાં મોટા ઉઠાવનાં દહેરાં, કે શત્રું-જય પરનાં વિવિધ ઘાટનાં વિમાનો જોનારને આપણા આ યુગની કૃતિઓ માટે શરમજ આવે છે. જૈનધર્મને કળાએ જે કીર્ત્તિ અને પ્રસિદ્ધિ અપાવી તેથી હિંદ આખું મગરૂર છે અને એ દરેક ભારત-વાસીનો અમર વારસો છે.'' ('હિંદી કલા અને જૈન ધર્મ' એ નામનો લેખ જૈન સા. સંશોધક ૩, ૧, પૃ. ૭૯)

૧૧૪૮ **ચિત્રકલા**—પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે પ્રાચીન ભારતમાં ચિત્રકલા મૃત અવસ્થામાં નહોતી. સમાજમાં

તેનો સંતોષજનક આદર અને પ્રચાર હતો. લોક ચિત્રવિદ્યાને પ્રસન્નતાથી શીખતા. ચિત્રકલા ઘણા વિસ્તારમાં પ્રચલિત હતી. સ્ત્રી-પુરૂષો રાજકુમાર રાજકુમારીઓ વગેરેનો તેના પ્રત્યે અનુરાગ હતો એટલુંજ નહિ પણ વ્યવહારૂ રૂપમાં પણ આ કલાની શિક્ષા તેઓ પ્રાપ્ત કરતા. રાજાઓ અને શ્રીમંતો મોટી ચિત્રશાલાઓ સ્થાપતા હતા. પ્રાચીન ભારતની ચિત્રકલાનું જીવતું જાગતું ઉદાહરણ અજંતા અને વાઘની ગુફાઓમાં મળે છે.

૧૧૪૯ 'અજન્તાનાં ચિત્રોથી રાજપૂત–ચિત્રકલાની ઉત્પત્તિ થઈ છે. અજન્તાની ચિત્રકલા પછી હિન્દુ–ચિત્રકલા એકાએક લુપ્ત થાય છે. મધ્યયુગની ભારતીય ચિત્રકલાનાં ચિન્હ હાલ ઘણાં ઓછાં મળે છે; પણ એ નિશ્ચિત છે કે ભારતમાં તે કલા બરાબર ચાલુ રહી. અજન્તાની ચિત્રાવલી પછી હિન્દુ ચિત્રકલા ઉત્તરોત્તર વિકસિત થઇ એક સદી પછી પૂર્ણ વિકાસ પર પહોંચી હશે. તેમાં ફેરફાર ધીમે ધીમે થયા તેથી તેનો કાલનિર્ણય કરવો બહુ કઠણ છે. એટલું કહી શકાય કે હિન્દુ અને બૌદ્ધકલાનો સંપૂર્ણ વિકાસ બે હજાર વર્ષનો છે. (તેમાં જૈન કલાનો સમાવેશ થાય છે.) રાજપૂત ચિત્રકલા હિન્દુ કલામાંથી જન્મી પણ તેનો સમયનિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. મુગલ ચિત્રકલા અકબરના સમયથી–ઇસુની સોલમી સદીથી ઉદ્ભવી ૧૯મી સુધી રહી. રાજપૂત ચિત્રકલા એક બાજુ ઇરાની ચિત્રકલા ને બીજી બાજુ હિન્દુ ચિત્રકલા એ બે વચ્ચેની ખીણ–ખાઇ સમાન છે. અબુલ-ફજલે કહ્યું છે કે 'હિન્દુ ચિત્રકલા અમારી સાધારણ કલ્પનાથી કંઇ વધારે આગળ વધેલી છે.' તેમાં વિષયોની પ્રચુરતા અને ભાવનાઓની ઉંડાણ છે. હિન્દુધર્મના આત્મસંયમ, ત્યાગ, પવિત્રતા, અતિશયોક્તિ, કોમલતા અને પ્રચંડતા—સર્વે તેની ચિત્રકલામાં પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. આ કલા મહાકાવ્ય જેવી છે. તેની વૃત્તિ ધાર્મિક અને શૈલી આદર્શ-વાદી છે. તેમાં સુંદર વ્યક્તિગત ચિત્ર અપેક્ષાકૃત ઓછાં મળે છે. રાજપૂત ચિત્રકલાની સર્વોત્તમ કૃતિઓનાં કાવ્ય અને કાલ્પનિક કોમલ-

તાને અતિરંજિત કરવાં અથવા તેની બનાવટની વિશેષ પ્રશંસા કરવી બહુ મુશ્કેલ છે. બીજી બાજુ પૌરાણિક ચિત્રો ઘણાં મળે છે. તેમાં કૃષ્ણનાં ચિત્રોનું બાહુલ્ય છે. રાગ રાગણીઓનાં ચિત્ર વિશુદ્ધ ભારતીય કલાનાં ઉદાહરણ છે. કેટલાંકમાં સામાન્ય ચીજો પશુ પક્ષી વૃક્ષ અને તીર્થસ્થાન આદિ વિશેષતાપૂર્ણ છે. રાજપૂત શૈલીનાં ચિત્ર પ્રાયઃ સમસ્ત ઉત્તર ભારતમાં–રાજપૂતાના, પંજાબ અને હિમાલય પ્રદેશમાં બનતાં. તેમાં વિદેશી પ્રભાવ બહુ ઓછો આવતો. બૌદ્ધ કલાનાં અવયવો મોજૂદ હતાં. ચિનીનું પણ મિશ્રણ થયેલું. તેનાં દૃશ્ય-પટ કેવલ ભારતીય છે.

૧૧૫૦ મુગલ ચિત્રકલા સત્તરમી સદીમાં–જહાંગીરના શાસનના આરંભના કાલ સુધી સંરક્ષિત થઇ વિકસિત બની. ત્યાર પછી તેનો શિઘ્રતાથી હ્રાસ થયો. તે માત્ર મોટાં મોટાં શહેરો જેવાં કે આગ્રા, દિલ્હી, લખનઉ, લાહોર આદિ–સુધીજ પરિમિત હતી. તેનામાં ઇરાની ચિત્રકલાના અંશો દાખલ થયા. વિદેશી પ્રભાવ ઘુસ્યો. આ વિદેશી મિશ્રણથી એક નવીન કલા થઇ.[૫૭૧]

૧૧૫૧ ગૂજરાત મારવાડ અને રાજપૂતાના વચ્ચે ઘણા સૈકાઓ સુધી ગાઢો વ્યવહાર–રાજકીય સામાજિક અને ધાર્મિક એમ ત્રણે પ્રકારનો સંબંધ રહ્યો. ઓસીયાથી ઓસવાળો ને શ્રીમાલથી શ્રીમાલીઓ ગૂજરાતમાં આવ્યા. જૈન વણિકોનો ઇતિહાસ આ પારસ્પરિક સંબંધ પ્રાચીન કાલથી જણાવે છે. કર્ણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ આદિના સમયનાં તાડપત્રનાં જૈન પુસ્તકો મળે છે ને તેમાં ચિત્રો ક્યાંક ક્યાંક મૂકેલાં મળે છે. સં. ૧૨૯૪ની તાડપત્રની પ્રતમાં હેમચંદ્રસૂરિ અને કુમારપાલનાં દોરેલાં ચિત્રો આ પુસ્તકમાં મૂકેલ છે.

૫૭૧ ડા. આનંદ કે. કુમારસ્વામી–વિશેષ માટે જુઓ 'ઇંડિયન આર્ટ એન્ડ ઇંડસ્ટ્રિના જર્નલનું ૧૬મું વૉ. જુલાઇ સન ૧૯૧૪નો અંક 'જૈન આર્ટ' પર સચિત્ર પ્રકટ થયો છે તેમાં તેની નોંધ.

વળી કલ્પસૂત્ર કે જે દરેક ચાતુર્માસમાં પર્યુષણ પર્વમાં વ્યાખ્યાન સમયે વંચાતું આવ્યું છે તેની હજારો ચિત્રિત હસ્તલિખિત પ્રતો સુવર્ણ, રૌપ્ય આદિની શાહીઓ વતી પુષ્કળ દ્રવ્યના ખરચે લખાવેલી પંદરમા સૈકા સુધીની પ્રાચીન મળે છે. ડા. કુમારસ્વામી આ કલ્પસૂત્રની અમુક પ્રત પરથી મળેલાં ઈ. સ. ૧૫મા શતકનાં ચિત્રો Journal of Indian Art and Industry વૉ. ૧૬ જુલાઇ ૧૯૧૪ના અંકમાં પ્રકટ થયેલ તે પરથી જૈન કલા સંબંધી જણાવે છે કે 'જૈન મૂર્તિવિધાન અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીને, આ જૈન ચિત્રો પહેરવેશ, રીતભાત અને કાર્યોનાં ઉદાહરણ રૂપે અતિ ઉપયોગી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ કાગળ પરના જૂનામાં જૂનાં હિંદી ચિત્રો તરીકે તેમજ જૂની પરંપરા પર રાજપૂત ચિત્રકલાની માફક આધાર રાખતી હિંદી ચિત્રકલાની અત્યાર સુધી લગભગ અજ્ઞાત રહેલી એક વિશિષ્ટ ચિત્રકલાના દર્શક તરીકે સમાન બલ્કે અતિ વિશેષ રસ આપનારાં છે. વળી તેઓ રાજપૂત ચિત્રોના જૂનામાં જૂનાં મળતાં ચિત્રો કરતાં ઓછામાં ઓછા દોઢ સૈકા કરતાં તે જૂનાં છે. એ ખરેખર સંભવિત છે કે પશ્ચિમહિંદના જૈન ભંડારો વિશેષ બહાર આવશે ત્યારે ઇ. સ. ૧૫મા સૈકા કરતાં પણ વધુ જૂની હસ્તપ્રતો પર ચિત્રાયેલાં ચિત્રો મળી આવશે.' બારમાથી પંદરમા સૈકાનાં જૈન ચિત્રો મળી આવ્યાં છે તે પરથી જૈન ચિત્રકલા કરતાં અતિ જૂની છે એ નિઃસંદેહ રીતે સ્પષ્ટ છે. 'આ ઉપરાંત જૈન શિલ્પકલા ગૂજરાતમાં છે ત્યાં પણ ઘણાં ચિત્રો દિવાલો, છત વગેરેમાં દોરેલાં ઉપલબ્ધ છે. ૧૫મા સૈકાના જૈન ચિત્રો ચિત્રાયાં ત્યારે મુગલ ચિત્રકલા અસ્તિત્વમાં આવીજ નહોતી.'

૧૧૫૨ **સંગીતકલા**—જૈન ધર્મની નિવૃત્તિના ધોરણે આ કલામાં જે જાતનો સંગીતનો નાટકી દેખાવ અત્યારે જોવામાં આવે છે તેને સ્થાન નથી. સંગીતને દેવમંદિરોમાં જૈનપૂજા નિમિત્તે રચાયેલાં કાવ્યો કંઠથી ગાવા રૂપે અને સાથે વાદ્ય બજાવવા રૂપે સ્થાન

અપાયું છે, પરંતુ તદુપરાંત તેનો ઇંદ્રિયવિલાસના સાધનરૂપે ઉપયોગ કરવાનો નથી. હૃદયના ઉલ્લાસ પ્રભુગુણોત્કીર્ત્તનમાં જાગે એ તેનો ઉદ્દેશ છે. 'સંગીતજ્ઞાનથી શૂન્ય મનુષ્ય તે યોગી ન હોય તો પશુવત્ છે. સાચું કહીએ તો યોગી પણ સંગીત વિના પોતાનું કામ ચલાવતો નથી. તેનું સંગીત હૃદયવીણામાંથી નીકળે છે, તેથી આપણને તે સાંભળવાનું મળતું નથી. યોગી હૃદયદ્વારા ભગવાનનું ભજન કરે છે. કોઇ કંઠદ્વારા તેનું ભજન કરે અને બીજા તેને ભજન કરતા સાંભળે. આમ કરતાં આપણે પોતાના હૃદયમાં નિરંતર ગુંજારવ કરનાર સંગીતને સાંભળતા થઇશું. × × ભક્તિપરાયણતા થાય તેટલા પુરતો તેનો પરિચય-આવશ્યક છે.' (ગાંધીજી)

૧૧૫૩ કલકત્તામાં કલાનું સંગ્રહાલય શ્રી પૂરણચંદજી નાહર M. A. B. L. નું 'કુમારસિંહ ભવન' છે તે ભારતીયકલાનું પ્રતિનિધિ છે. તેમાં ભારતીય ચિત્રોનો એક સુંદર સંગ્રહ છે તેમાં જૈન શૈલિનાં ચિત્રો ઉપરાંત રાજપૂત રાજસ્થાની, રાજપૂત-પહાડી, મુગલ, ફારસી આદિ શૈલિઓનાં અને આધુનિક ભારતીય કલાના પ્રતિનિધિ ચિત્રો પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં છે. વિશુદ્ધ રાજપૂત શૈલીનાં રાગિણી-ચિત્રોનો પણ સારો સંગ્રહ છે. ચિત્રો સિવાય હાથી દાંતની કારીગરીની ચીજો અને પુરાણી મૂર્તિઓનો સંગ્રહ છે અને મહત્વપૂર્ણ ભાગ તો પ્રાચીન સિક્કાઓ અને હસ્તલિખિત પ્રતોનો છે. તેવી પ્રતો પ્રાયઃ પાંચ હજાર છે, કે જે બધી જૈન પ્રતો છે તેમાંની કેટલીક તો બહુ જૂની અને મૂલ્યવાન્ છે. આવો કલાસંગ્રહ કરવામાં પૂરણચંદજીએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી અતિ કલાપ્રેમ દાખવ્યો છે તે માટે તેમને ખાસ ધન્યવાદ ઘટે છે. એ પ્રમાણે અન્ય સ્થિતિસંપન્ન સજ્જનોમાં પણ કલા અને વિદ્યાપ્રેમ ઉત્પન્ન થાઓ !

૧૧૫૪ 'જૈનોએ સાહિત્ય અને કલા માટે ઘણું કર્યું છે અને તે સર્વના સંગ્રહ, પ્રકાશન અને કદરની જરૂર છે. આ સંબંધમાં થોડીક સૂચના કરૂં છું:-

(૧) જેટલા જૈન ભંડારો હોય તેમાંના ગ્રંથો, ચિત્રો વગેરેની **યાદી** કરાવવી અને વિદ્વાન્ પાસે તે ગ્રંથો તપાસાવી તેમના વિષે સવિસ્તર રીપોર્ટ તૈયાર કરાવવો.

(૨) ભંડારોમાં કપડાં, ચિત્રો વગેરે જે જે પ્રાચીન અને અત્યારે અપ્રાપ્ય ચીજો હોય તેના **અહેવાલ** પ્રગટ કરવા અને એક **સંગ્રહસ્થાન** સ્થાપી ત્યાં તે ચીજો સુરક્ષિત રાખી તેમને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવી.

(૩) જૈન મંદિરો, પ્રતિમાઓ વગેરે પર **લેખો** હોય તે સાલવાર પ્રગટ કરાવવા.

(૪) મંદિરો પ્રતિમાઓની **છબીઓ, નકશા** વગેરે પ્રગટ કરવાં.

(૫) મંદિરોની વિધિઓ, ઉત્સવો, વગેરેનાં **સચિત્ર વર્ણન** પ્રગટ કરવાં.

(૬) જે જે જૈન વેપારીઓનાં જૂનાં નિવાસસ્થાન હોય ત્યાંથી જૂનામાં જૂના ચોપડાઓ, દસ્તાવેજો વગેરે મેળવી તેમાંથી પ્રાચીન **જૈન વેપારની વિગતો** પ્રગટ કરવી.

આ પ્રમાણે થયા પછી વિજ્ઞાન, ઉદ્યોગ, સમાજવ્યવસ્થા, રાજવ્યવસ્થા, ધર્મવ્યવસ્થા, ચિંતન અને કલાના પ્રદેશમાં જૈનોએ શું શું કર્યું તેમનું સ્વરૂપ નિરૂપવાનાં સાધનો અને અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થશે. (રણજિતરામભાઇનો 'જૈન સંસ્કૃતિ' પર લેખ જૈ૦ શ્વે૦ હેરૅલ્ડ–જૈન ઇતિહાસ સાહિત્ય અંક વીરાત્ ૨૪૪૧)

૧૧૫૫ સર્વ જાતની કળાઓના–લલિતકળાના વિસ્તાર અને પ્રચાર માટે પૂર્વના જૈનોએ ઉચ્ચ ભાવના અને દીર્ઘદૃષ્ટિ રાખી જે કર્યું છે તેમાં અનેક વિકૃતિઓ થઈ છે અને જૈનોમાં હાલ કેવું કળાવિહીન જીવન થયું છે અને તે કેમ સુધારી શકાય તે ખાસ વિચારણીય છે. (આ માટે જુઓ રા. પરમાણંદ કુંવરજીની લેખમાળા નામે 'આધુનિક જૈનોનું કળાવિહીન ધાર્મિક જીવન' સં. ૧૯૭૬ ના વૈ. થી ૭૮ ના ફાગણ સુધીના ગાળામાં જૈનધર્મપ્રકાશમાં કે જે પુસ્તકાકારે સં. ૧૯૮૫ માં 'સુઘોષા' કાર્યાલય તરફથી છપાયેલ છે.)

પ્રકરણ ૭ મું.

ભારતી-પૂજામાં ગૂજરાતનો ફાળો અને ગૂજરાતમાં જૈન-પ્રતાપ; સમયધર્મની વિચારણા.

'આજનો પ્રયત્ન બધા ધર્મની એકતા કરવાનો નથી પણ ધર્મની ભિન્નતા છતાં દિલની એકતા કરવાનો છે. કબીર અને નાનકે હિન્દુ મુસલમાન બન્નેને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો-તે પ્રયત્ન ધર્મમાં એકતા બતાવીને બન્નેને એક બનાવવાનો હતો. તેમાં તેઓ બહુ સફળ ન થયા. આજનો પ્રયત્ન તેનાથી જુદો એટલે ધર્મ જુદા છતાં દિલની એકતા કરવા રૂપ તિતિક્ષાનો છે. એક ધર્મનો અનુયાયી પોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત રહે છતાં બીજા ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયીને માન આપે, તેની સાચા દિલથી ઉન્નતિ ઈચ્છે એ પ્રયત્ન છે. આ પ્રયત્ન નવોજ છે અને તેથી નવો યુગ શરૂ થયો છે; છતાં આપણા ધર્મના મૂળમાં જે ભાવના રહેલી છે તેનાથી તે નવીન નથી. આવી એકતા તૂટતીજ નથી, ને તૂટે છે તો પ્રેમ એ તોડનારને પણ ખેંચી રાખે. અહિંસામાં એવો પ્રેમ સમાયલો છે. પ્રેમની પરીક્ષા અસિધારા પર ચાલવું એ છે. આપણે જો આપણા ધર્મની રક્ષા કરવા ઇચ્છીએ તો અસિધારાપર ચાલી જોવું ઘટે. —**મહાત્મા ગાંધીજી.**

૧૧૫૬ 'સાહિત્યના સર્જન, રક્ષણ અને વિસ્તારમાં ભારત દેશના બીજા ભાગોને મુકાબલે ગૂજરાતનું સ્થાન ક્યાં છે એનું સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત ભાન તો ગૂજરાતીઓને ગૂજરાત પ્રત્યે બહુ માનશીલ કરે તેવું અવશ્ય છે. એ વિષેની કંઈક માહિતી આ (જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) પરથી મળશે, અને તે પરથી સ્પષ્ટ થશે કે ભારતી મંદિરમાં સાહિત્યોપાસનાનું નૈવેદ્ય ધરવામાં પોતપોતાની ઢબે બીજા પ્રાન્તોએ જે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાગ લીધો છે તેવો ભાગ લેવામાં વૈશ્યવૃત્તિ-પ્રધાન ગૂજરાત જ્યારે પાછું નથી રહ્યું, બલ્કે ઘણા અંશોમાં તો તેનું વ્યક્તિત્વ માત્ર નિરાળું જ નહિ પણ બીજા પ્રાન્તો કરતાં ચઢીયાતુંયે છે.

૧૧૫૭ જૂના યુગને બાદ કરી ઐતિહાસિક યુગ તરફ આવી

પૂર્વ અને ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના વિદ્વાનોને જોઈએ છીએ તો તેઓ વ્યાકરણ, કોષ, કાવ્ય, નાટક, અલંકાર, દર્શન, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, નીતિ, ધર્મશાસ્ત્ર, સંગીત, શિલ્પ, જ્યોતિષ, ચિકિત્સા આદિ અનેક સાહિત્યની શાખાઓના મૌલિક તથા ટીકાત્મક ગ્રન્થો રચી વિશ્વ-ભારતીને ભેટ કરતા નજરે પડે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસાના જગદાકર્ષક ભાષ્ય અને ટીકાગ્રન્થો રચીને સરસ્વતીની આરાધના કરતા નજરે પડે છે, તેમજ તે ભાગના દિગંબર જૈન વિદ્વાનો આગમિક અનેકાન્તવાદને તાર્કિક પદ્ધતિએ વિશદ કરતા ગ્રન્થોને રચી જૂદીજ રીતે સરસ્વતીની સેવા કરતા નજરે પડે છે, કાશ્મીરના વિદ્વાનો વળી તંત્ર શૈવ અને પાશુપત દર્શન વિષે અનુપમ સાહિત્ય નિર્માણ કરી કાવ્ય અને અલંકારના પ્રદેશમાં અદ્ભુત પ્રતિભાદર્શક કૃતિઓ સરજી શારદાને પ્રસન્ન કરી રહ્યા છે, ત્યારે ગૂજરાતના સુપુત્રો પણ લગભગ સાહિત્ય અને કળાની પ્રાચીન બધી શાખાઓમાં ગૌરવ પ્રાપ્ત કરે તેવી કૃતિઓ બનાવી વાગ્દેવીની અભ્યર્ચના કરતા દેખાય છે.

૧૧૫૮ સાહિત્યના સર્જન, સંગ્રહ અને રક્ષણમાં ગૂજરાતના બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયે કે શ્રમણ સંપ્રદાયમાં બૌદ્ધે શું ફાળો આપ્યો તેનો વિશિષ્ટ પરિચય અમને નથી પરંતુ શ્રમણ સંપ્રદાયમાં જૈને અને તેમાં પણ શ્વેતાંબર જૈને કેટલો ભાગ આપ્યો છે તેનો અત્ર યથાશક્તિ ટુંકમાં પરિચય કરાવ્યો છે અને તે શ્વેતામ્બર જૈનોએ આપેલો બધો ફાળો ગૂજરાતે આપેલો ફાળોજ છે અને તેમાંજ ગૂજરાતનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ અને ઉદારત્વ છે.

૧૧૫૯ જ્યારે પૂર્વ, ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોજ મુખ્ય ભાગે પોતાની પ્રતિભા અને વિદ્યાવ્યાસંગનું અદ્ભુત નિદર્શન દાર્શનિક અને તાર્કિક ગ્રંથો મારફત કરાવી રહ્યા છે, ત્યારે ગૂજરાતના જૈન શ્રમણોજ દાર્શનિક અને તાર્કિક પ્રદેશમાં પોતાની ગંભીર વિચારણાનું પ્રદર્શન કરાવે છે.

૧૧૬૦ ગૂજરાતમાં બૌદ્ધ વિદ્વાનને હાથે રચાયેલી કોઇ કૃતિ વિષે આજે સ્પષ્ટ પ્રમાણ નથી. બ્રાહ્મણ વિદ્વાનને હાથે દર્શન કે ન્યાયના વિષયમાં કાંઇપણ મહત્ત્વપૂર્ણ લખાયું હોય એવી માહિતી અદ્યાપિ નથીજ મળી. દર્શન અને તર્કના પ્રદેશમાં સ્વૈરવિહાર કરનાર સિદ્ધસેન, મલ્લવાદી, સિંહક્ષમાશ્રમણ, જિનભદ્ર, હરિભદ્ર, શાંત્યાચાર્ય, અભયદેવ, મલયગિરિ, હેમચંદ્ર, ચંદ્રપ્રભ, નરચંદ્ર, જિનેશ્વર, મુનિચંદ્ર, વાદિદેવસૂરિ, ગુણરત્ન, મલ્લિષેણ, રાજશેખર અને છેલ્લા ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી–એ બધા જૈન શ્રમણોજ છે અને તેમાં કેટલાયે તો એવા છે કે જેની એક એકની કૃતિઓની સંખ્યા ક્ષેમેન્દ્રની કૃતિઓની સંખ્યા કરતાં બમણી કે ચારગણી સુદ્ધાં છે.[૫૭૨]

૧૧૬૧ ગૂજરાત મૂળથીજ એકલું વ્યાપારપ્રધાન નથી. આજની પરિસ્થિતિ પરથી કેટલાકે માની લીધું છે કે ગૂજરાત માત્ર પૈસો પેદા કરવાનીજ કળા જાણે છે; ગૂજરાતીઓમાં ધર્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનું સામર્થ્ય નથી. આ આક્ષેપ કેટલો ખોટો છે એ વિવિધ ધર્મોના આચાર્યોએ સમગ્ર દેશના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં કેટલો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે તેમાં ઉતરતાં જણાશે. જે ભૂમિની અંદર રહેલા ધનભંડાર ઉપર આપણે રોજ ફરતા હોઇએ તે ભંડારનું આપણને અહોનિશ ધ્યાન ન રહે એ સ્વાભાવિક છે. પણ એટલાજ ઉપરથી જો કોઇ એમ કહે કે ગૂજરાત ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં બીજા પ્રાંતો કરતાં શુષ્ક છે તો વેદધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ અને તે પ્રત્યેકની શાખા–પ્રશાખાનો દિગંતમાં પ્રચાર કરતા તત્ત્વજ્ઞાનીઓની એક મનોરમ જ્યોતિર્માળ રજુ કરી શકાય.

૧૧૬૨ ગૂજરાતમાં જૈનધર્મનો સર્વવ્યાપક પ્રભાવ છે, ગૂજરાતે જ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સમર્થ ધર્મોપદેશક અને 'કળિકાળ સર્વજ્ઞ' ને જન્મ આપ્યો છે. એકલા હેમચંદ્રાચાર્યનું દષ્ટાંત સામા-

૫૭૨ પં. સુખલાલ અને પં. બેચરદાસનો 'સન્મતિતર્ક અને તેનું મહત્વ' એ લેખમાંથી (જૈન રૌપ્ય મહોત્સવ અંક સં. ૧૯૮૬)

ન્યતઃ જ્યાં ત્યાં અપાય છે, તો કહેવાનું કે હેમાચાર્યના પ્રતાપથીજ ગૂજરાતમાંનો જૈન પ્રતાપ સમાપ્ત થઈ જતો નથી, તેમ તેનાં મૂળ એટલા ઉંડાં છે કે સપાટી ઉપર તરતી આંખો તેને સ્હેજે જોઈ પણ ન શકે. ચંદ્ર જ્યારે પોતાની સંપૂર્ણ કળાએ પ્રકાશતો હોય ત્યારે તારાનું તેજ ઘડીભર ફીક્કું દેખાય, તેમ એક સમર્થ પુરૂષની છાયામાં બીજા તેજસ્વી પુરૂષો દબાઈ જાય એ કુદરતી છે. પરંતુ ઇતિહાસનો શોધક તો ભૂતકાળની ઉંડી ગુફાઓમાં નજર નાખી જ્ઞાત-અજ્ઞાત શાસનદીપકોને શોધી લે છે. આ કારણે ઇતિહાસમાં રસ લેતા એક અભ્યાસી તરીકે આ ઇતિહાસ લખાયો છે તે પરથી જણાશે કે ગૂજરાતની ભૂમિપર એવા અસંખ્ય શાસનપ્રભાવકોએ પોતપોતાના પ્રભાવ જૂદી જૂદી દિશામાં વિસ્તાર્યા છે અને ગૂજરાતના કાવ્યસાહિત્ય, કળાવૈભવ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશોને સુવર્ણરંગે રંગ્યા છે. તેમણે ધાર્મિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ ગૂજરાતની ભાષા, ગૂજરાતનું સાહિત્ય, ગૂજરાતનુ સ્થાપત્ય અને ગૂજરાતના વ્યાપાર-ઉદ્યોગ ઉપર પણ મુખ્યત્વે જૈનધર્મની જ આરપાર અસર દેખાઈ આવે છે.

૧૧૬૨ સાહિત્ય જેમ જીવનને ઘડે છે તેમ જીવનમાંથી જ સાહિત્ય રસ મેળવે છે એ સૂત્ર સર્વમાન્ય છે. ગૂજરાતની આજની અહિંસાપ્રિયતા, ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા કોઈ એક અંશે શું જૈન શાસને ઉપજાવેલા વાતાવરણને આભારી નથી ? આ પ્રેરકબળ અતિ મૂલ્યવાન છે. પ્રભાવશાળી ચરિત્રોની ગણના તો સંખ્યાથી નક્કી કરી શકાય, પણ વાતાવરણમાં રહેલા સૂક્ષ્મ, છતાં અત્યંત પ્રેરણાભર્યા બળનો આંક કાઢવો એ જરા દુર્ઘટ છે. વેધક દૃષ્ટિ જ એ વ્યાપકતા જોઈ શકે છે. ભૂતકાળમાં જેમ જૈનાચાર્યોએ અને જૈન મંત્રીઓએ ગૂજરાતનું વાતાવરણ ઘડ્યું છે તેમ વર્ત્તમાન કાળમાં પણ જૈન તપસ્વીઓ અને આગેવાનો પોતપોતાની ક્ષેત્રમર્યાદામાં એ વાતાવરણની વિશિષ્ટતા જાળવવા મથી રહ્યા છે. કેટલીકવાર આ પ્રભાવવંતા

વાતાવરણને અયથાર્થ રૂપમાં ચિતરવામાં આવે છે, અને ગૂજરાતમાં જૈનોએ જે અહિંસક અસર પાડી હતી તેને લીધેજ પરાધીનતા વહેલી આવવા પામી એવો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે. તેના એક દૃષ્ટાંત તરીકે એમ કોઈ કહે છે કે 'શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યની રાજનીતિને પરિણામે કુમારપાળ અહિંસાધર્મનો આટલો એકનિષ્ઠ ઉપાસક ન થયો હોત તો ગૂજરાતે હિંદના ઇતિહાસમાં એ વખતે કંઇક જૂદો જ રંગ બતાવ્યો હોત.' આ ભ્રમણા છે. ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી નથી પુરતું. કુમારપાળ લડવૈયો હતો તેમજ ત્યારપછી વસ્તુપાળ તેજપાળ પણ લડવૈયા હતા. અહિંસાને એક પ્રકારની નબળાઈ માની લેવાથી આવી ભ્રમણાના ભોગ થવાય છે. દાંભિક અહિંસાને તો દેશવટોજ દેવો જોઇએ, તેની જરાપણ તરફદારી કરવી એ સ્વત્વ ગુમાવવા જેવું છે; એટલે કે જ્યાં ભય, કાયરતા અને સ્વાર્થ ધરબી ધરબીને ભર્યાં હોય અને ઉપર જતાં આ બધાંને દયા કે અહિંસાના આવરણ વડે છૂપાવવામાં આવે એ કોઇકાળે વાસ્તવિક અહિંસા ન હોઈ શકે. અહિંસાના ઉપાસકો પણ વખત આવ્યે યુદ્ધ કરી શકે છે એનાં ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં જોઇએ તેટલાં મળી આવે છે. તાત્પર્ય કે ગૂજરાતને કે ભારત વર્ષને જૈનોની અહિંસાએ નબળું બનાવ્યું એ આક્ષેપ અર્થ વગરનો છે. અહિંસાના ઉપદેશે કે સિદ્ધાંતના ઝગડાએ આપણને દુર્બળ બનાવ્યા હોય તે કરતાં આપણી અંદરના કુસંપ-કલેશે, મિથ્યાભિમાને અને વિલાસલાલસાએ આપણને ભીરૂ જેવા બનાવી મૂકયા હોય એ વધુ સંભવિત લાગે છે.

૧૧૬૩ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા કહે છે કે 'આ જમાનામાં હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચેના ઝગડાઓ જોઈ સામાન્ય જનો ધર્મની વાત સાંભળતાં ભડકે છે. હિન્દુસ્થાનનું સ્વરાજ્ય ધર્મની ભાંજગડોમાં ગયું છે, અને ધર્મના પ્રશ્નોને દૂર રાખવામાં આવે તો આપણા સ્વરાજ્યના પ્રશ્નોનો સત્વર ઉકેલ થઇ શકે તેમ છે. આ આક્ષેપ પ્રથમ દર્શને સામાન્ય મનુષ્યોને બલવાન

લાગશે. પરંતુ વિચાર કરતાં સમજાશે કે ભારતવર્ષની ધર્મભાવના આવા ઝઘડા કરાવનારી નથી. ભારતવર્ષની ધર્મભાવનાએ હિન્દુઓના હિન્દુધર્મનાં, બૌધ્ધોના બૌદ્ધ ધર્મનાં અને જૈનોના આર્હત ધર્મનાં મૂર્ત્ત રૂપો ઘડ્યાં છે, અને ત્રણે ધર્મના પ્રવર્ત્તકોએ તેને આ લોક અને પરલોકના હિતને અર્થે, વ્યક્તિની અને સમાજની યોગ્ય ધારણા અથવા વ્યવસ્થા કરવાને અર્થે, પ્રયોજ્યો છે. ઝઘડાઓનાં મૂલ કારણ ખરી રીતે અર્થવાસના અને કામવાસનાને અનિયંત્રિત વહેવા દેવામાં સમાયેલ છે. ધર્મભાવનાને વશ નહિ વર્તનારી ધનની અને વિષયભોગની લોલુપતા એજ ક્લેશનું અને ઝઘડાનું કારણ છે. જે ભારતવર્ષમાં ધર્મ પહેલો, અર્થ બીજો અને કામ ત્રીજો એવી ત્રિવર્ગની વ્યવસ્થા મહર્ષિઓએ સમજાવી છે, તે ભારતવર્ષમાં હાલ આપણે અર્થ પહેલો, કામ બીજો અને ધર્મ ત્રીજો એવી અવળી પુરૂષાર્થની પદ્ધતિ રચી બેઠા છીએ. ગમે તે રીતે ધનવાન્ થવું છે. પાપપુણ્યનો બીલકુલ વિચાર કરવો નથી. તેવા ધન વડે અર્થપુરૂષાર્થ સાધી ગમે ત્યાંના ગમે તેવા ભોગ્ય પદાર્થો ભોગવવા છે, અને આ પ્રમાણે ધનમદ અને કામમદથી ઉન્મત્ત થવું છે, અને કોમીય ઝઘડાનું પાપ બિચારા ધર્મને માથે નાખવું છે ?!" ૫૭૩ ગૂજરાત પરની મધ્યકાલીન જૈનસત્તાને-જૈનાચાર્યોને વગોવનારાઓને પણ આજ જવાબ સમયોચિત થઇ પડશે. જે અહિંસા અને ચારિત્રશુદ્ધિ જૈનધર્મના રહસ્યરૂપ છે તે પણ વસ્તુતઃ ભારતવર્ષની સ્વાભાવિક ધર્મભાવનાની જ પોષક હોઇ તેની અવમાનના એક રીતે પોતાની જ ધર્મભાવનાની અવમાનના છે.

૧૧૬૪ આજે પણ ગૂજરાતની જનતા અહિંસા, સહિષ્ણુતા અને બંધુભાવના જે સંસ્કારોને દીપાવે છે તે જૈનધર્મ અને જૈનનીતિના

૫૭૩ 'ગુજરાતમાં ધાર્મિક અને અને તત્વજ્ઞાનના સાહિત્યની પરિસ્થિતિ' એ પર સં. ૧૯૮૪ની નડિયાદ ગૂ૦ સાહિત્ય પરિષદ્‌ના તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન.

વ્યક્તિ એવી જણાતી નથી કે જેને સત્યરીત્યા 'મૂળ વિચારક'–Original thinkerનું વિશેષણ મળી શકે. જો આવા વિચારકો તેમાં હોતતો ૧૦૦ વર્ષ સુધીમાં જૈનનું અસ્તિત્વ–સ્થિતિ કેવી નિર્બળ થવા યોગ્ય છે એનો અવશ્ય વિચાર કરી શકત. મારી આ વાત અત્યારે ગળે નહીં ઉતરે–કેમકે તેતો અનુભવનો વિષય છે. કેટલાક મને pessimist–નિરાશાવાદી (લો. મા. તિલકના અન્વયર્થ પ્રમાણે દુઃમુખેલ થયેલ) પણ કહેશે; કેમકે આ વાતની યથાર્થતા તો કાળે કરીને જ દેખાય તેમ છે. આથી આપી જૈન સૃષ્ટિને એક **તામ્રપત્ર** આપું છું:–×

"જૈન પ્રજાએ પચીશ, પચાશ અને બહુતો સો વર્ષ સુધીમાં દેશના રાષ્ટ્રીય સમૂહમાં ભળી જવું જોઇશે; અને તે રાષ્ટ્રીય સમૂહના માનેલા સ્વીકારેલા ધર્મ (religion) નો આદર કરવો પડશે–અથવા તેની છાયામાં રહેવું પડશે; અને અનેક તપપૂર્વક શોધેલ જૈન વિજ્ઞાનો માત્ર પ્રાચીન શોધખોળના વિષય (antiquarian subjects) તરીકે જોવામાં આવશે; જો કોઈ અસાધારણ આકસ્મિક પરિવર્તનો નહીં આવે અને આ ચાલુ રીત્યા પ્રવૃત્તિઓ રહેશે તો આ જ છેવટની દશા છે."૫૭૫

૧૧૬૮ આ વિચાર ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે–નાંખી દેવા જેવો નથી. આના જેવો વિચાર કીર્ત્તિવિજયકૃત વિચારરત્નાકર પૃ. ૫૯ માં જોવામાં આવે છે. જિન પ્રતિમાનિષેધક એમ કહે છે કે 'કેટલાક કાળ સુધી ખરા સાધુઓ થયા નહિ અને જે થયા તે સાધ્વાભાસ થયા કે જેઓ સ્વમતિથી કલ્પેલ જિનાલય અને જિન પ્રતિમા પાસે અર્પાયેલ ધાન્યાદિ પર ઉપજીવિકા કરતા હતા. વીરાત્ બેહજાર વર્ષે (સં. ૧૫૩૦ માં) અમે જિનશાસનનો ઉદ્ધાર કરવા અર્થે સુવિહિત–સાચ્ચા સાધુઓ ઉત્પન્ન થયા.' આના ઉત્તરમાં તે ગ્રંથકાર કહે છે કે 'આ પ્રલાપ છે, ભૂતગ્રસ્ત બાલિપ્રદાન છે!

૫૭૫ 'મારૂં તામ્રપત્ર' એ નામનો લેખ–જૈન શ્વે. કૉ. હેરૅલ્ડ સને ૧૯૧૭ સપ્ટે'-નવે'. નો અંક.

કારણકે સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે એકવીશ હજાર વર્ષ સુધી શ્રીમદ્ વર્દ્ધમાન–મહાવીર સ્વામિનું તીર્થ–સાધુસાધ્વી શ્રાવક શ્રાવિકા રૂપ તીર્થ અવ્યવચ્છિન્ન રહેશે. જુઓ ભગવતીસૂત્રનું ૨૦ મું શતક ૮ મો ઉદ્દેશઃ–શ્રીમહાવીર ગૌતમ ગણધરને કહે છે કે 'गोयमा! जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे ममं इमीसे ओसप्पिणीए एक्कवीसं वाससहस्साइं तित्थे अणुसज्जिस्सइ।' આવો જવાબ હમણાં પણ આગમના જાણનાર આપણા સાધુઓ આપે છે અને આપશે. હું પણ આપવા જઉં, પણ તે કોઈપણ વિચારક અથવા અત્યારના સ્વતંત્રતાના યુગમાં ઉછરનારા એવું કથન એટલાજ પ્રમાણથી કદાચ ન સ્વીકારે અને જૈનેતર તો નજ સ્વીકારે, તો તેમને માટે નીચેનો ઉત્તર છે.

૧૧૬૯ જૈનો કરતાં જૈનેતરો–બ્રાહ્મણધર્મીયની સંખ્યા અનેકગણી છે. પૂર્વકાલથી બ્રાહ્મણોનો વિદ્યાવ્યાસંગ સતત્ ચાલ્યો આવે છે છતાં ઉક્ત મહાશયે ગણાવેલા સમર્થ વિચારકો પૈકી બે બ્રાહ્મણો છે ને બીજા બ્રાહ્મણેતરોજ છે. તે સિવાય અનેક છે અને તે સર્વના વિચારોનો લાભ લેવો જોઈએ. તેઓની જાતિની આવડી મોટી જનસંખ્યાના પ્રમાણમાં બહુ થોડાઓ ઉદ્ભવ્યા છે કે જે સમર્થ વિચારકની કોટિમાં આવે. તેના કારણમાં પણ ઉંડાણથી જોતાં દેશની પરાધીનતા નજરે તરે છે. જ્યારે દરેક હિંદીને પોતાની શક્તિ, બુદ્ધિ અને કલાકુશલતાને ખીલવવા ને બહાર પાડવા કાર્યક્ષેત્ર તેમજ દરેક જાતની સગવડતા–તક અને ઉત્તેજના મળે એવી સ્વાધીનતા દેશ પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે દરેક કોમ દરેક ધર્મ અને દરેક જાતિમાંથી મહાન્ નરો અને નારીઓ પાકશે. અને તે દરેકમાં રહેલ મતિમાન્ સ્ત્રીપુરૂષ પોતાની કોમ, જાતિ અને ધર્મના ઉજ્વળ ભાવિનો વિચાર કરતા થઈ જશે–ઝઘડા અને કલેશમાં રાચતા હાલના ગણાતા નાયકો કાંતો નાબૂદ થશે અને કાંતો શાનમાં સમજી જઈ કલેશ કરતા અટકી જઈ સુધરી જશે. સાહિત્યની ખીલવણી આપોઆપ થશે. પ્રાચીન સાહિત્ય જૈનો પાસે એટલું બધું છે કે

વળી છે, ત્યારે જૈન સિદ્ધાન્તો સર્વત્ર સ્વીકારાવાની આ અનન્ય તક છે.

૧૧૭૬ 'મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પરીક્ષામાં જૈન પુસ્તકો નીમાયાં છે, પણ તેમાં શું વળ્યું? × × પણ આ ગ્રંથોને શીખવ નાર ક્યાં છે? જૈન સાધુઓમાંથી પણ આના કેટલા ખરા અભ્યાસી નીકળે? અને તેઓ પણ આધુનિક દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથો શીખવી તો નજ શકે.× આનો ખરો ઉપાય શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવો એ છે. એ કામ સાધુઓ ઉપર છોડી શકાશે નહિ. તેમને આધુનિક દૃષ્ટિ નથી, આધુનિક દૃષ્ટિ હોય તો પણ એ સંસ્થા લોકનિયત નથી. હવે આપણે આપણાં ધ્યેયો લોકનિયત સંસ્થા દ્વારાજ સાધવાં જોઈએ. એવી સંસ્થાઓ જ જમાનાની જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરવી શકાશે. × જ્યાં એવી સંસ્થાઓ હોય ત્યાં તેનો લાભ લેવો જોઇએ અને જ્યાં ન હોય ત્યાં નવી કરવી જોઈએ.

૧૧૭૭ 'જ્ઞાનપ્રચાર પ્રાન્ત ભાષામાંજ કરવો જોઇએ. ત્યારે જ જ્ઞાન સમાજના દૂરના દૂર ક્યારા સુધી પહોંચે. અંગ્રેજી મારફત કરેલા વિચારો કે મેળવેલું જ્ઞાન સમાજમાં પ્રસરી શકતું નથી. અને ધર્મનું જ્ઞાન, કાંઈ અમુક થોડી સંખ્યા માટેજ નથી, પણ દરેક માણસ માટે છે. અંગ્રેજી ભાષાના નડતરને લીધે જ આપણા શિક્ષિતોની અસર જોઇએ તેટલી પ્રસરતી નથી. શ્રમણધર્મોનું તો એ વિશેષ લક્ષણ છે કે તેણે હમેશાં પ્રાકૃત એટલે બોલાતી ભાષામાં જ ઉપદેશ આપ્યો છે.

૧૧૭૮ 'આ રીતે પ્રાંત ભાષાઓ જોતાં મારવાડ-રાજપૂતાના માટે એક કેન્દ્ર ત્યાંનાજ જૈનોએ રચવું જોઈએ અને તે દ્વારા અધ્યયન-અધ્યાપન અને પ્રકાશનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. તેવું જ બીજું કેન્દ્ર દક્ષિણ માટે પૂના અને મદ્રાસ માટે અડીયાર કે એવું કોઈ કરવું જોઈએ. પંજાબ માટે પણ એક ભિન્ન કેન્દ્ર

જોઈ એ. ગૂજરાત માટે એ રીતે ગૂજરાતના કેન્દ્રરૂપ અમદાવાદમાં એની વ્યવસ્થા થવી જોઈ એ. ×

૧૧૭૯ 'ગૂજરાત આ બાબતમાં પહેલ કરી શકે એમ હું માનું છું. ગૂજરાતનાં કળા–કૌશલ્યમાં અને સમાજની ઉન્નતિમાં જૈનોનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. જૈનોનું પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન બ્રાહ્મણ દૃષ્ટિએ ઘણાં વરસોથી વિચારાય છે; પણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન તેમાં પાછળ રહી ગયું છે. પૂનામાં ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં જૈનોએ મદદ કરી છે, પણ ત્યાંના અભ્યાસીઓ બધા બ્રાહ્મણ હોઇ તેમને બ્રાહ્મણ તત્ત્વજ્ઞાન તરફ પક્ષપાત હોય અને તે જ દિશાનું કામ વેગથી ચાલે એ સ્વાભાવિક છે. પણ અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં તેવું નથી. × તેમાં જૈન અને ઇતર પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે. એ કેન્દ્ર જૈન અભ્યાસ માટે સ્વાભાવિક રીતે અનુકૂલ છે. તેના વિદ્વાનોના હાથમાં પોતપોતાનું કામ પૂરતું હશે તોપણ તેમની સલાહથી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન માટે એક વ્યાસપીઠ ઉભું કરવું એ જૈન ધનિક વર્ગ ધારે તો સહેલ છે.

૧૧૮૦ આ (અને આવાં) વ્યાસપીઠ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ તેમજ જિજ્ઞાસુઓને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પશ્ચિમની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી મળી શકશે. તેના અધ્યાપક દ્વારા પુસ્તકોનું આધુનિક રીતે સંશોધન કરાવી પ્રસિદ્ધ કરાવી શકાશે. જેથી આખા જૈનસમાજને નવીનરૂપે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન મળી શકશે. પશ્ચિમના બુદ્ધિપ્રકાશથી અને વ્યવહારથી દૂર રહેલા સાધુ–આચાર્ય વર્ગને પણ નવી દૃષ્ટિએ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન જોવાનો પ્રસંગ મળશે અને તેમના દ્વારા તે તત્ત્વજ્ઞાન અજ્ઞાનવર્ગમાં પણ વધારે સુગ્રાહ્ય રૂપમાં પ્રસરશે. વ્યાસપીઠ સાથે વિદ્યાર્થીઓને માટે છાત્રવૃત્તિની ગોઠવણ થશે તો જૈનદર્શનના અભ્યાસને વળી ઓરજ ઉત્સાહ મળશે. ટુંકમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર 'વખાણ' કે પોથીમાં નહી પડી રહેતાં જમાનાને અનુકૂળ અવતાર પામશે અને બુદ્ધિની વેગીલી પ્રગતિમાં પોતાનું સ્વાભાવિક સ્થાન

રૂપે એનું સ્થાન છે. તેથી જીવ જગત્ અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું, જ્ઞાનની એક સ્વતંત્ર શાખારૂપે ચિન્તનઃ–એટલામાંજ તત્ત્વજ્ઞાન સમાપ્ત થતું નથી. ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનનાં મૂળ શોધવા તથા એનો અર્થ કરવામાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. આ દૃષ્ટિએ મનુષ્યનું બંધારણ, એનો આ પરિદૃશ્યમાન વિશ્વ સાથે સંબંધ, એની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની ભાવનાઓ–ઇત્યાદિ સર્વ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનના પેટામાં પડે છે. એ વિચારનું બહોળું પણ સુચિન્તિત સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે. એજ ભવિષ્યના કાવ્યસાહિત્યમાં ઉચ્ચતા અને ગંભીરતા, એ સાહિત્યના પ્રાણ રૂપે પ્રેરી શકશે, અને એ વિના આપણું સાહિત્ય રંગબેરંગી પરપોટા જેવુંજ રહેશે.' (આનંદશંકરભાઈ)

૧૧૮૮ (૬) જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મવાદ, અનેકાંત ફિલસુફી, નયવાદ, સામ્યવાદ, અહિંસાદિ વ્રતો, ગુણસ્થાનક્રમ, યોગ, મતિજ્ઞાનાદિના સૂક્ષ્મભેદો, પ્રમાણમીમાંસા આદિ અનેક વિશિષ્ટ તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે તો તે દરેક પર સ્વતંત્ર વિચારકોએ તે તે પરના મિશ્ર પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી તારવી ઊહાપોહ અને પરિશીલન–પૂર્વક નિબંધો, લેખો, પુસ્તકો અલગ અલગ રચવાં ઘટે. જૈનધર્મની અનેકાંત-સ્યાદ્વાદની ફિલોસોફીનો અર્થ એ છે કે એક વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિકોણથી જોઇ શકાય છે. જો એ વાત સૌ સમજી લે તો જગત્‌માં સાચો પ્રેમ, શાંતિ અને અભેદનીતિ પ્રવર્તે અને એ સમજવાથીજ જૈનો શ્રી મહાવીર પ્રભુના સાચા અનુયાયીઓ થવાને અધિકારી બને. ભગવાન્ મહાવીરનો કલ્યાણકારક સંદેશ જો જગત્‌માં ફેલાવવો હોય તો સૌથી પહેલાં જૈન સમાજના વિખરાયલા તંતુઓને એકઠા કરવા જોઇએ અને બધા સંપ્રદાયોને એક સૂત્રથી બાંધી માંહોમાંહેના ભેદભાવ અને પક્ષપાતનો નાશ કરવો જોઈએ. એ કરવા માટે અનાવશ્યક રૂઢીઓ પર ભાર ન મૂકતાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનેજ ધર્મના આધારરૂપ સમજવામાં આવે, તોજ સાંપ્રદાયિકતાની સંકુચિત દષ્ટિનો આપોઆપ લોપ થશે, અને તેથી આજે જૈન સમાજની જે શકિત વિખરાયેલી

અને વહેંચાયલી છે તે સંગઠિત થશે. એ સંગઠન સમગ્ર જૈન જાતિ માટે કલ્યાણકર નિવડશે. જ્યારે જૈન સમાજ પ્રત્યેક ધર્મ અને સંપ્રદાય તરફ આવી અનેકાંત દૃષ્ટિથી જોતાં શીખશે ત્યારે તેનામાંથી સાંપ્રદાયિકતા પાળતા છતાં સાંપ્રદાયિકતાનું દૃઢ મમત્વ છૂટશે, અને તેવા ઉદારચરિત જૈનો સમસ્ત ભારતના એકત્રીકરણ અને સંગઠનમાં સક્રિય ભાગ લેશે.

૧૧૮૯ (૭) ભાષા સંબંધે અને વિશિષ્ટ રીતે પ્રાકૃત ભાષા માટે જૈનાચાર્યોએ ઘણું કર્યું છે તેથી તત્સંબંધી સર્વ પુસ્તકો પ્રકટ કરવાં આવશ્યક છે. પ્રાકૃત ભાષાના ઉદ્ધાર (revival)ની અતિ જરૂર છે કારણકે તે જૈનોની શાસ્ત્રભાષા છે તેથી તે સંબંધે તેની ઉત્પત્તિ, આગમોની ભાષા—તેની સાથે પ્રાકૃતનો સંબંધ, આગમો પછીના પ્રાકૃત ગ્રંથોની ભાષા, પછી સંસ્કૃત ટીકાઓ અને ગ્રંથોનો ઉદ્‌ભવ—તેનાં કારણ વગેરે સંબંધી શોધખોળ થતાં ઘણો પ્રકાશ પાડી શકાશે એટલુંજ નહિ પણ પ્રાકૃત ભાષાનો ઉદ્ધાર તે દ્વારા થઈ શકશે. આ ઉદ્ધાર કરવામાં–તેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવામાં પહેલાં જે મુશ્કેલીઓ હતી તે હવે તેના શબ્દાર્થકોષ, વ્યાકરણ વ્યવસ્થિત આકારમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ હોવાથી ઘણે અંશે દૂર થઈ છે. શ્રી અભિધાન રાજેન્દ્રે તો મોટાં મોટાં સાત પુસ્તકમાં આગમાદિના પ્રાકૃત શબ્દો લઈ તે પર જૂદા જૂદા ગ્રંથોમાં જે વક્તવ્ય હોય તે ટાંકી એક વિશ્વકોષ (encyclopoedia) જેવી સામગ્રી પૂરી પાડી છે; પંડિત બહેચરદાસે પ્રાકૃત માર્ગોપદેશિકા, પાઈઅલચ્છીનામમાલા પ્રાકૃત વ્યાકરણ, પ્રાકૃત પાઠાવલી આદિ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સંપાદિત કરેલાં તે પ્રકટ થયેલ છે; પંડિત હરગોવિન્દદાસે પ્રાકૃત ભાષાના પ્રકટ અને અપ્રકટ ગ્રંથોના પ્રાકૃત શબ્દો લઇ તેના સંસ્કૃત શબ્દો સહિત હિંદી ભાષામાં અર્થો મૂકી પોતાની વિજયપ્રશસ્તિરૂપે એક બૃહત્ પ્રાકૃત કોશ નામે પાઇઅ-સદ્દ મહણ્ણવો (પ્રાકૃત શબ્દ મહાર્ણવ) બહાર પાડયો છે અને શતાવધાની મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજીએ [illegible] શબ્દોના અર્થ-

વાળો કોષ સંગ્રહેલો પ્રકટ થયો છે, આ ઉપરાંત ચંડકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણ વરરૂચિ કૃત પ્રાકૃત પ્રકાશ, પ્રાકૃત ભાષાના પાણિની હેમાચાર્યના સિદ્ધ હેમનો અષ્ટમ અધ્યાય, માર્કંડેય કૃત પ્રાકૃત સર્વસ્વ અને લક્ષ્મીધરકૃત ષડ્ભાષાચંદ્રિકા એ પ્રાચીન વ્યાકરણો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, અને પં. ધનપાલકૃત ઉક્ત પાઇઅ-લચ્છીનામમાલા અને હેમાચાર્યકૃત દેશી નામમાલા એ કોષ ઉપલબ્ધ છે. આ સર્વ સામગ્રીથી અપ્રકટ પ્રાકૃત ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવતાં તેનો અભ્યાસ વિશેષ સારી રીતે થઇ શકશે.

૧૧૯૦ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ અપભ્રંશ કે જે હાલની દેશી ભાષાઓની જનની છે અને જેનું વ્યાકરણ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ ઘડી આપ્યું છે તે અત્યાર સુધી એક સ્થિર અને અવિકારી ભાષા મનાતી હતી, તેને બદલે હવે એનો એક જીવંત અને વિકારી ભાષા તરીકે અભ્યાસ થવો ઘટે કારણકે આ અપભ્રંશ સંબંધે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' નામના પુસ્તકના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આ લેખકથી બન્યું તેટલું વક્તવ્ય પ્રકટ થયું છે, તે પરથી એ જીવંત અને કાળક્રમે બદલાતી ભાષા સિદ્ધ થઈ છે અને તેનું સાહિત્ય પણ ઠીક પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે એ જણાયું છે. તો જેટલું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે એટલું પ્રકાશમાં મૂકી-તેનો અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઈએ.

૧૧૯૧ (૮) દેશી ભાષામાં-ગૂજરાતી ભાષામાં પણ શ્રી નરસિંહ મહેતાના કાળ પહેલાની કાવ્યકૃતિઓ અને ગદ્યકૃતિઓ જૈનોની રચેલી મળી આવે છે તે સર્વ પ્રસિદ્ધ કરવી અતિ આવશ્યક છે, કારણકે તેથી તે ભાષાનાં મૂળ વિક્રમ તેરમીથી આપણને મળી આવે છે એ વાત સ્પષ્ટ થવા ઉપરાંત ત્યારથી રચાયેલી કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થતાં ભાષાના ક્રમવાર વિકાસ અને વિસ્તાર પર સારો પ્રકાશ પડશે. તે ઉપરાંત લોકકથા પરની કાવ્યકૃતિઓ શામળભટ કરતાં ઘણા પૂર્વના જૈન કવિઓએ કરી છે તે પ્રકટ થતાં તેનું સાહિત્ય ભાષાદૃષ્ટિએ તેમજ વાર્તાનિરૂપણની દૃષ્ટિએ આદરણીય થશે.

૧૧૯૨ (૯) દેશી ભાષામાં ઉપરનું સાહિત્ય ભાષાના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી છે, તે ઉપરાંત સંસ્કૃત અને દેશી ભાષામાં ઐતિહાસિક પ્રબંધો આદિ સાહિત્ય છે તે ગૂજરાતના ઇતિહાસ પર સારો પ્રકાશ નાંખે છે, તેથી તે સાહિત્યનું પ્રસિધ્ધિકરણ અતિ આવશ્યક છે.

૧૧૯૩ ગૂજરાતનું ગૌરવ કેમ વધે તે વિષેનું સદૈવ ચિંતન કરનાર સ્વ. રણજિતરામભાઇએ સં. ૧૯૭૧માં જણાવ્યું હતું કે 'ગુજરાતની મુખ્યત્વે વસ્તી હિંદુઓની છે, ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ઘડનાર પણ તેઓજ છે. હિંદુઓના બે વિભાગ છે: વેદધર્મી અને જૈન. ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પોષણ અર્થે થએલાં વેદધર્મીઓનાં કૃત્યો વિશે લખવાનું મોકુફ રાખી જૈનીઓનાં કૃત્યો તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરીશું. જૈન ધર્મનો જન્મ ગુજરાતમાં થયો નથી છતાં ગુજરાત અને ગુજરાતના પાડોશી પ્રદેશો—રાજસ્થાન અને માળવામાં એ ધર્મના શ્રાવકોની મ્હોટી વસ્તી છે. શત્રુંજય અને ગિરનાર જેવાં એમનાં મ્હોટાં તીર્થો ગુજરાતમાં છે. સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ અને વસ્તુપાળ તેજપાળે જૈન સાહિત્ય અને લલિત કળાઓ (સ્થાપત્ય, મૂર્ત્તિવિધાન, ચિત્રવિદ્યા) ને ઉત્તેજન, પોષણ અને આશ્રય આપ્યાં હતાં. સોલંકીઓની સત્તા દરમ્યાન એમણે રાજકારભાર ચલાવ્યા હતા અને રણક્ષેત્રમાં વિજય મેળવ્યા હતા. પૂર્વે વેપાર ખેડતા અને આજે પણ ખેડે છે. વેપારથી મળતી લક્ષ્મી મંદિરો બાંધવામાં, મૂર્ત્તિઓની સ્થાપના કરવામાં, ગ્રંથભંડાર સ્થાપવામાં, ગ્રંથોની નકલો કરાવી પ્રચાર કરવામાં—વગેરેમાં વપરાતી. સર્વ ધર્મનું રહસ્ય જાણવા અકબર બાદશાહને જીજ્ઞાસા થઇ ત્યારે જૈન ધર્મનો પ્રબોધ કરવા હીરવિજયસૂરિ ગુજરાતમાંથીજ ગયા હતા. જ્યાં જ્યાં જૈનોની વસ્તિ હશે ત્યાં ત્યાં સાધુઓ અને સાધ્વીઓને રહેવા અપાસરા હોય છે. આવાં સ્થળોમાં તેઓ ચાતુર્માસ ગાળે છે અને ઉપદેશ આપી શ્રાવકોનાં જ્ઞાન અને ધર્મની જ્યોત સળગતી રાખે છે. ગુજરાતના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ગુજરાતી અને હિન્દી સાહિત્યના અનેક ગ્રંથો

જૈનોએ લખ્યા છે એ બુહ્લર, ભાંડારકર (પિતા અને પુત્ર), પીટર્સન, કીલ્હોર્ન, કાથવટે, દલાલ, વેબર, જેકોબી આદિના રીપોર્ટો, ગ્રંથો પરથી સુપ્રસિદ્ધ છે. સાહિત્યનાં અંગો-કાવ્ય, કથા, નાટક-એમણે ખીલવ્યાં છે. વ્યાકરણના ગ્રંથો લખ્યા છે. જૈન તત્ત્વચિંતન અને ન્યાય તથા યોગ વિશે પણ એમણે ઉત્તમ ગ્રંથો રચ્યા છે, ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી નાનાવિધની માહિતી ચરિત્ર રૂપે, કથા રૂપે, કાવ્ય રૂપે, ગ્રંથોની સમાપ્તિની નોંધ રૂપે, મૂર્તિઓની સ્થાપનાના લેખ રૂપે, મંદિરોના શિલાલેખ રૂપે, ચિત્રોરૂપે એમણે સાચવી રાખી છે. ગુજરાતની એમણે ઘણી ઘણી સેવા કરી છે. અફસોસ છે કે વેદધર્મીઓ હજુ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં એ સેવાનું મહત્ત્વ સમજતા નથી. પહેલી જૈન સાહિત્ય પરિષદ મળી તેના પ્રમુખપદે મહા મહોપાધ્યાય સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ-એક બંગાળી વેદધર્મી વિદ્વાન બિરાજ્યા હતા. ગુજરાતી વેદધર્મી કે જૈન વિદ્વાન નહીં. પણ ગુજરાતના વેદધર્મીઓ કાંઇક અતડા છે અને જ્ઞાનના જ્ઞાન ખાતર અનુરાગી નથી. જૈનોની જ ઉપેક્ષા કરે છે એમ નથી-પારસીઓ, મુસલમાનોની પણ ઉપેક્ષા કરે છે. કોઇ ગુજરાતી વેદધર્મી અવસ્તા પહેલવીમાં પ્રવીણ છે? સંસ્કૃતમાં ઘણા પારસીઓ પ્રવીણ છે. ઇરાની સંસ્કૃતિનો જ્ઞાતા કોઈ ગુજરાતી હિંદુ છે? અરબી સાહિત્યનો વિદ્વાન્ કોઇ ગુજરાતી હિંદુ છે? નથી. જ્ઞાનની તૃષ્ણા નથી. તૃષ્ણા હોય તો તેની પરિતૃપ્તિ માટે સાધનો, અનુકૂળતા નથી.'[૫૭૭]

૧૧૯૪ શ્રીયુત કૃષ્ણલાલભાઇ સં. ૧૯૮૧માં જણાવે છે કે 'જુના ગુજરાતી સાહિત્યના બંધારણ તથા તેના વિકાસમાં બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, શ્રાવક અને જૈન સાધુઓએ મુખ્ય ભાગ લીધો છે, એટલે કે જૈનેતર તેમજ જૈન એ બંને કોમોએ સાહિત્યને ખીલવવામાં મદદ કરી છે. એ બેમાંથી એકજ કોમે એવો દાવો કરવો કે એ સાહિત્ય

૫૭૭ 'જૈન સંસ્કૃતિ' પર લેખ તા. ૩-૭-૧૯૧૫ જૈનશ્વે. કૉ. હેરેલ્ડનો જૈન ઇતિહાસ સાહિત્ય અંક વીરાત્ ૨૪૪૧.

અમારા વડે જ જીવતું રહ્યું છે તે કેવળ પ્રમાદ છે. જુના ગુજરાતી (કે અન્ય ભાષાના) સાહિત્યનો સીલસીલાબંધ, સંબદ્ધ (connected) ઇતિહાસ લખવો હોય તો જૈનોથી જૈનેતરની કૃતિ તરફ અને જૈનેતરથી જૈનોની કૃતિ તરફ દુર્લક્ષ થઈ શકે નહી. અમુક વિષયો સંબંધે બંને કોમોએ એકજ નદીના મૂળમાંથી પાણી લીધેલું: એટલે કે સંસ્કૃત ગ્રંથ પર આધાર રાખેલો; અમુક બાબતમાં વિચારની પરસ્પર આપ લે થયેલી (they acted and reacted on each other)–એટલે ખરા ઇતિહાસની રચનામાં તો એ બંને કોમની કૃતિની આલોચના થવી જોઇએ. ખરૂં જોતાં તો વખત એવો આવી લાગ્યો છે કે જુના ગુજરાતી (કે અન્ય ભાષાના) સાહિત્યનું ખરૂં ભાન કરાવવા માટે સાહિત્યમાં રસ લેતા અભ્યાસીને જેટલું જૈનેતર વર્ગના આચાર, વિચાર અને ધર્મનું જ્ઞાન હોવું જોઇએ તેટલુંજ જૈનોના આચાર, વિચાર અને ધર્મનું હોવું જોઇએ. એ પરિચય આવશ્યક છે, એ ન હોય તો દષ્ટિબિંદુ ખોટું રહેવાનું (the perspective would be false) અને સાહિત્યના ચિત્રપર પડતું તેજ (light), અથવા તેને ઢાંકતી, ઝાંખું દેખાડતી તેજહીનતા (shade) બરાબર સમજાવાનાં નહીં. ઢાલની એક બાજુ અત્યાર સુધી જોવામાં આવતી; હવે બે બાજુ જોવી પડે છે ને પડશે. (આનંદકાવ્ય મહોદધિ મૌ. ૭ માનો ઉપોદ્ઘાત. તા. ૨૪–૧૦–૧૯૨૫.)

૧૧૯૫ કોઇપણ દેશ બીજા દેશની સંસ્કારિતા કે સંસ્કૃતિને તિલાંજલિ આપે તો તે પોતાના આત્મહિતને–પ્રગતિને અટકાવે છે. પૂર્વની સંસ્કૃતિમાં પણ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાય અને શ્રમણ સંપ્રદાય–એ બંનેની સંસ્કૃતિનું સ્થાન છે–જૈન અને જૈનેતર, બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણેતર–એ બંનેના સાહિત્ય અને ધર્મચિંતનના ફાળાને જૂદા–એક બીજાથી તદ્દન નોખા રાખી શકાશે નહિ; એટલુંજ નહિ, પરંતુ પૂર્વે પણ પશ્ચિમની અને પશ્ચિમે પૂર્વની સંસ્કૃતિને આદર આપી સારાં તત્ત્વો જ્યાં જ્યાં જણાય ત્યાં ત્યાંથી લઇને તેમને અપનાવવાં પડશે–આમેજ કરવાં

પડશે–મિલાવી લેવાં પડશે. આના જ્વલંત દૃષ્ટાંત રૂપે કવિસમ્રાટ્ ડૉ. રવીન્દ્રનાથે 'વિશ્વભારતી' નામની મહાસંસ્થા પોતાના શાંતિનિકેતનમાં સ્થાપી છે. આજનો યુગ કોમકોમનું, પ્રજા પ્રજાનું સંગઠન માગે છે–સર્વની સંસ્કૃતિનો સત્કાર ઇચ્છે છે. તો તે પ્રત્યે આ પશ્ચિમ ભારતના–ગૂજરાતના શ્વેતામ્બર જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ યત્કિંચિત્ દિશા બતાવશે અને જૈન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આદર કેળવવામાં તે નિમિત્તભૂત થશે–એવી સંપૂર્ણ આશા છે. જ્ઞાન અને શક્તિથી દેશનું પુનરૂત્થાન છે તો તે બંને આપણને પ્રાપ્ત થાય તે માટે સહુ પ્રાર્થના કરીએ કેઃ—

सह वीर्यं करवामहै। तेजस्विनोऽप्यधीतमस्तु मा विद्विषामहै
मा विद्विषामहै
मा विद्विषामहै ॥

शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु आत्मकलासमृद्धिरस्तु ॥
सर्वे मेधाविनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः।
आत्मज्योतिश्च पश्यन्तु मा कश्चित्तम आप्नुयात् ॥

અને એ પ્રાર્થના સિદ્ધ થતાં કવિ ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં આપણે ભારતનાં યશોગાન ગાઇશું કેઃ–

જીવનસાફલ્યવન્તી, સૃજનહેતુસિદ્ધિવન્તી;
વિરાટને કિરીટ તિલકટીલડી સમ હો!
ઇતિહાસની અનસ્ત પરમ પૂર્ણિમા અમ હો!
મનુષ્યકુલની પ્રફુલ્લ નિત્યવસન્ત હો!
અમ ભારતભૂમિ હો!
ભાખો એ કલ્યાણમંત્ર, ભાગ્યજનની હો!
ગાઓ એ મહાકથા મનુષ્યમોહિની, અહો ભારતકુલ!

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ.

વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા.

આ ગ્રંથમાં આઠ વિભાગ છે અને તે દરેકનાં સાત પ્રકરણ છે. આ રીતે થયેલાં કુલ ૫૬ પ્રકરણમાં સળંગ સંખ્યામાં ૧૧૯૫ 'પારા'ઓ છે, ૫૭૭ ટિપ્પણ (ફુટનોટ) છે અને તે માટે કુલ ૮૩૨ પૃષ્ઠ છે. મુખ્યત્વે કરી તે પારા અને ટિપ્પણના આંકડા પરજ આ આખી અનુક્રમણિકા તૈયાર કરી છે. જેમાં કોરા આંકડા મૂકેલ છે તેમાં તે 'પારા'ની સંખ્યા સમજવી. જે આંકડા પાસે ટિ. મૂકેલ છે તે ટિપ્પણથી અંક સંખ્યા સમજવી, ને જે આંકડા પાસે પૃ. મૂકેલ છે તે પૃષ્ઠની અંક સંખ્યા સમજવી. આખી અનુક્રમણિકાના વિષયવાર ૨૩ ભાગ પાડયા છે; તે દરેક ભાગનું નામ કાળા જાડા ટાઇપમાં અત્ર મૂકેલું છે. બીજા ટુંકા અક્ષરો માટે આરંભમાં આપેલ **સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ** જુઓ.

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો, સૂરિઓ આદિ.

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા.

૪. જૈનકૃત અપભ્રંશ ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા.

૫ જૈનકૃત ગૂજરાતી-દેશી ભાષામાં ગ્રંથ-કૃતિઓ વગેરેની અનુક્રમણિકા.

૬ જૈનકૃત અંગ્રેજીમાં ગ્રંથો વિગેરે.

૭ (જૈન) ઐતિહાસિક સાધનો—કૃતિઓ આદિ.

૮ જૈન પારિભાષિક શબ્દો, બિરૂદો આદિ.

૯ જૈન તીર્થંકરો, તીર્થો, મંદિરો આદિ.

૧૦ જૈન ગચ્છ, ગણ, સંપ્રદાયાદિ.

૧૧ જૈન શ્રાવકો, મંત્રીઓ વગેરે.

૧૨ વાણિયા-બ્રાહ્મણાદિ જાતિ કુલ ગોત્રાદિ.

૧૩ યુરોપીય સ્કૉલરો આદિ.

૧૪ યુરોપીયનની કૃતિઓ.

૧૫ જૈનેતર હિન્દુ ગ્રંથકારો–લેખકો આદિ

૧૬ જૈનેતર હિન્દુ કૃત ગ્રંથો, લેખો આદિ.

૧૭ મુસલમાનોની ઐતિહાસિક કૃતિઓ-કિતાબો

૧૮ જૈનેતર હિંદુ દેવ-મંદિર સંપ્રદાય આદિ.

૧૯ સ્થળો-સ્થાનાદિ.

૨૧ મુસલમાન રાજકર્તા, સૂબા, જાતિ વગેરે.

૨૨ સામયિક પત્રો, ગ્રંથમાલા, પ્રેસ આદિ.

૨૩. પ્રકીર્ણ

શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ પત્રક.

[દરેક પારા અને ટિપ્પણીમાં શું ઉમેરવાનું કે સુધારવાનું છે તે અત્ર જણાવ્યું છે.]

૨૮ 'બધું એકત્રિત કર્યું.' પછી ઉમેરો, (વીરાત્ ૧૬૦ આસપાસ). તથા 'મગધ-(પાટલિપુત્ર) પરિષદ્' પછી ઉમેરો–**પાટલિપુત્રી વાચના.** ને છેવટે ઉમેરો (આ સંબંધમાં વિસ્તારથી તિત્થોગાલી પઇન્નયમાં જણાવ્યું છે તે માટે જુઓ 'વીર નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના' નામનો મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયનો હિંદી નિબંધ પૃ. ૯૪ થી ૧૦૪).

ટિ. ૩૬ 'હરિભદ્રસૂરિએ ઉપદેશપદમાં' એને બદલે 'હરિભદ્રસૂરિના ઉપદેશપદ ઉપર મુનિચંદ્રસૂરિ કૃત ટીકામાં' એમ સુધારી વાંચો; તેની ગાથામાં **तओ** ને બદલે **तओ**, **अत्थेत्ति** ને બદલે **अत्थित्ति** અને **पक्कारय** ને બદલે **पक्कारस** એમ સુધારી વાંચો, તથા વિશેષમાં જુઓ હરિભદ્રસૂરિ કૃત શિષ્યહિતા નામની આવશ્યક સૂત્ર પર વૃત્તિ પૃ. ૬૯૭-૮ (આ. સમિતિ).

૩૧. 'વિશેષમાં વીર નિર્વાણથી છઠ્ઠા સૈકામાં—આર્યશ્રી સ્કન્દિલ અને વજ્ર સ્વામિની નિકટના સમયમાં' એટલા શબ્દોને બદલે સુધારી એમ વાંચો કે 'વીરાત્ ૮૨૭ થી ૮૪૦ ની વચ્ચે આર્ય સ્કન્દિલના સમયમાં;' '**માથુરી વાચના**' પછી ઉમેરો–'**સ્કાંદિલી વાચના**'.

ટિ. ૩૭-૩૮ ઉમેરો, મેરૂતુંગ સૂરિની વિચારશ્રેણિમાં એમ લખ્યું છે કે 'શ્રી વિક્રમાત્ ૧૧૪ વર્ષૈ વજ્રસ્વામી, તદનુ ૨૩૯ વર્ષૈઃ સ્કન્દિલઃ' એટલે કે વિક્રમથી ૧૧૪ વર્ષે વજ્રસ્વામી (સ્વર્ગવાસી થયા) અને તેની પછી ૨૩૯ વર્ષ વ્યતીત થતાં સ્કંદિલાચાર્ય થયા. આમાં ૨૩૯ વર્ષમાં ૩નો ઉમેરો થવો જોઈએ એટલે ૨૪૨ થતાં કુલ ૩૫૬ વર્ષ પછી આચાર્ય સ્કંદિલનો યુગપ્રધાન-પર્યાય શરૂ થયો. મેરૂતુંગે

આ ગણનામાં આર્ય વજ્રના પછી વજ્રસેનના અસ્તિત્વનાં ૩૩ વર્ષ ગણ્યાં છે તેને બદલે ૩૬ વર્ષ જોઈએ, કારણ કે વજ્ર પછી ૧૩ વર્ષ આર્ય રક્ષિત, ૨૦ વર્ષ પુષ્પમિત્ર અને તેના પછી ૩ વર્ષ સુધી વજ્રસેન યુગપ્રધાન રહ્યા હતા. આથી વજ્ર પછી વજ્રસેન ૩૬ વર્ષ સુધી જીવિત રહ્યા. તેની પછી નાગહસ્તિ ૬૯, રૈવતિમિત્ર ૫૯ અને બ્રહ્મદીપક સિંહ ૭૮ વર્ષ સુધી યુગપ્રધાન રહ્યા. કુલ વિક્રમવર્ષ ૩૫૬ (૧૧૪+૩૬+૬૯+૫૯+૭૮=૩૫૬), સિંહસૂરિના સ્વર્ગવાસ સુધી થયાં, ત્યાર પછી આચાર્ય સ્કંદિલનો યુગ પ્રધાનત્વ પર્યાય શરૂ થયો. (મુનિ કલ્યાણવિજય).

૩૨. આ પારાની શરૂઆતમાં ઉમેરો કે 'જે કાલે માથુરી વાચના થઇ તેજ કાલમાં વલભી નગરીમાં નાગાર્જુન સૂરિએ પણ શ્રમણ સંઘ એકઠો કર્યો ને નષ્ટાવશેષ આગમ સિદ્ધાંતોનો ઉદ્ધાર શરૂ કર્યો. આગમ, તેના અનુયોગો, તથા પ્રકરણ ગ્રંથ જે યાદ હતાં તે લખવામાં આવ્યાં અને તેમને વિસ્તૃત સ્થલોના પૂર્વાપર સંબંધ અનુસાર બરાબર કરી તે અનુસાર વાચના આપવામાં આવી. આને '**વાલભી વાચના**' કહે છે અને તેને '**નાગાર્જુની વાચના**' પણ કહી શકાય. આચાર્ય સ્કંદિલ અને નાગાર્જુન બંને સમકાલીન સ્થવિરો હોવા છતાં દુર્ભાગ્યે આપસમાં મિલન ન થવાથી બંને વાચનાઓમાં યત્રતત્ર કંઈક ભિન્નતા રહી ગઈ કે જેના ઉલ્લેખ હજુ સુધી ટીકાઓમાં જોવાય છે. જુઓ ભદ્રેશ્વરકૃત કથાવલી. જુઓ મુનિ કલ્યાણવિજયનો હિંદી નિબંધ 'વીર નિર્વાણ સંવત...પૃ. ૧૧૦-૧૧૧ (પારા ૧૯૫).

છેવટમાં ઉમેરો કે 'દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની અધ્યક્ષતામાં એકઠા થયેલા શ્રમણ સંઘે પૂર્વોક્ત બંને વાચના સમયે લખાયેલાં સિદ્ધાંતો ઉપરાંત જે જે ગ્રંથ, પ્રકરણ મોજૂદ હતાં તે સર્વને લખાવી સુરક્ષિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ને તે શ્રમણ-સમવસરણમાં બંને વાચનાઓના સિદ્ધાંતોનો પરસ્પર સમન્વય કરવામાં આવ્યો અને જ્યાં સુધી બની શક્યું ત્યાં સુધી ભેદ-ભાવ મટાડી તેને એકરૂપ કરી દીધું

અને જે જે મહત્ત્વપૂર્ણ ભેદ હતા તેને પાઠાંતરના રૂપમાં ટીકા-ચૂર્ણિઓમાં સંગ્રહીત કર્યું. કેટલાક પ્રકીર્ણક ગ્રંથ જે કેવલ એકજ વાચનામાં હતાં તે તેવાજરૂપે પ્રમાણ માનવામાં આવ્યાં. આ વ્યવસ્થા પછી સ્કંદિલની માથુરી વાચના અનુસાર સર્વ સિદ્ધાંત લખવામાં આવ્યાં. જ્યાં જ્યાં નાગાર્જુનની વાચનાનો મતભેદ કે પાઠભેદ હતો તે ટીકામાં લખી દેવામાં આવ્યો, પરંતુ જે પાઠાંતરોને નાગાર્જુનાનુયાયી કોઇ રીતે તજી દેવા તૈયાર ન હતા, તેને તેના મૂલ સૂત્રમાં પણ 'वायणंतरे पुण'–એ શબ્દો સહિત ઉલ્લેખવામાં આવ્યાં. (જુઓ ટિ. ૧૩૯). આથી આ દેવર્ધિગણિની વાચના નહિ પણ 'પુસ્તક લેખન' કહેવામાં આવે છે, ને વર્તમાન જૈન આગમોનો મુખ્ય ભાગ માથુરી વાચનાનુગત છે, પરંતુ તેમાં કોઈ કોઇ સૂત્ર વાલભી વાચનાનુગત પણ હોવાં જોઇએ. સૂત્રોમાં ક્યાંક ક્યાંક વિસંવાદ અને વિરોધ તથા વિરોધાભાસ સૂચક જે ઉલ્લેખ મળે છે તેનું કારણ પણ વાચનાઓનો ભેદજ સમજવો જોઇએ. (એજન પૃ. ૧૧૨–૧૧૭).

૪૪. પંક્તિ ૩માં તરશરીરવાદી ને બદલે તચ્છરીરવાદી વાંચો.
ટિ. ૪૧ છેવટની પંક્તિમાં ઈ. ઑ. ને બદલે ઇ. ઍ. વાંચો.
ટિ. ૪૩ બીજી છેવટની પંક્તિમાં ઇ. ઑ. ને બદલે ઇ. ઍ. વાંચો.
ટિ. ૫૯ Z. M. M. G. ને બદલે Z. D. M. G. વાંચો.

૧૪૪ ઉમેરો–સિન્ધુના નહિ તેમ શાખિદેશ (પ્રભાવક ચરિત)ના પણ નહિ પરંતુ ઇરાનના–પારસકૂલ (નિશીથચૂર્ણિ)–શકકૂલ (પ્રાકૃત કાલકકથા)ના ૯૬ સામન્ત રાજા–માંડલિકો કાલકની પ્રેરણાથી હિંદમાં આવેલા તે જાતિના 'શક' અને 'શાહ' ઉપાધિ ધારી ઇરાનના માંડલિકો હતા. તેઓએ પહેલવહેલી કાઠિયાવાડમાં પોતાની સત્તા જમાવી અને તે પછી ઉજ્જેણી ઉપર જઇને ગર્દભિલ્લને પદભ્રષ્ટ કરી ત્યાંનો કબજો તે શકોએ લીધો હતો (વ્યવહાર ચૂર્ણિ); કથાવલિમાં લાટના રાજા બલમિત્રને બેસાડયાનો ઉલ્લેખ છે તો તેનું સમાધાન એ છે કે લડાઇ જીત્યા પછી શકજ બેઠો, પણ તે ત્યાં બહુ ટક્યો

લાગતો નથી, લગભગ ૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી બલમિત્ર–ભાનુમિત્રે શકોને ઉજ્જેણીમાથી કાઢીને પોતાનો કબજો કર્યો હતો. કાલકાચાર્યે ઉજ્જેણીમાં ચોમાસું કર્યું અને ત્યાંથી તેઓ પ્રતિષ્ઠાનપુર ગયા ને ત્યાં સાતવાહનના કહેવાથી ચતુર્થીના દિવસે પર્યુષણા પર્વનું આરાધન કર્યું હતું. બલમિત્ર–ભાનુમિત્રે ભરૂચમાં પર વર્ષ રાજ્યપદ ભોગવ્યું ને ૮ વર્ષ સુધી ઉજ્જેણીમાં રાજ્ય કર્યું.

કાલકનો સમય પણ સંયમપ્રધાન હતો. તેમના સમયમાં રેવતીમિત્ર, આર્ય મંગૂ અને આર્ય સમુદ્ર જેવા અનુયોગધરો વિચરતા હતા. મધ્ય હિન્દ અને કોંકણ વગેરેમાં જૈન ધર્મનું વિશેષ પ્રાબલ્ય હતું, છતાં રાજ્યક્રાન્તિના કારણે દેશમાં કંઇક અશાંતિ જેવું હશે. પશ્ચિમ ભારતથી લઇને માલવા સુધીમાં શકોના ટોળાં ફેલાઇ ગયાં હતાં. અને આ સર્વ આપત્તિનું મૂલ કારણ ગર્દભિલ્લદ્વારા સાધ્વી સરસ્વતીનું અપહરણ હતું. જો ગર્દભિલ્લ કાલકના ઉપદેશથી સમજી ગયો હોત અથવા અન્ય કોઈ પણ ભારતીય રાજાએ કાલકની ફર્યાદ સાંભળી હોત તો તેઓ પારસકૂલ સુધી જઇને શકોને નહિ લાવ્યા હોત.

કાલકાચાર્ય જબરદસ્ત યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. તેમણે રાજ્યક્રાન્તિજ કરાવી હતી એટલુંજ નહિ પણ ધર્મમાર્ગમાં પણ તેમણે સૂત્રોના પદ્યબંધ પ્રકરણોના અનુવાદ કરીને ગંડિકાનુયોગની પ્રવૃત્તિ ચલાવી હતી અને પ્રથમાનુયોગ નામથી એક કથાવિષયક આગર સિદ્ધાન્ત ગ્રંથની રચના કરી હતી. તે ઉપરાંત તેમણે લોકાનુયોગમાં કાલકસંહિતા નામની નિમિત્ત વિષયની સંહિતા બનાવી હતી. પરંપરાથી ભાદ્રવા શુદિ પાંચમને દિવસે પર્યુષણાપર્વ થતું હતું તે એમણે ચતુર્થીને દિવસે કર્યું અને ખૂબી એ હતી કે પોતાનાં આ સર્વ અભિનવ કાર્યો જૈન સંઘની પાસે તેમણે 'પ્રામાણિક' તરીકે મંજુર કરાવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી કાલકનો જૈન સંઘમાં કેવો (કેટલો) પ્રતાપ હશે તે વાચકો સ્વયં જાણી શકશે. કાલકની વિહારભૂમિ

પણ ઘણી વિસ્તૃત હતી. પૂર્વમાં પાટલિપુત્ર (પટના)માં તે સંઘને પોતાના કર્તવ્યનું દિગ્દર્શન કરાવે છે, દક્ષિણમાં પ્રતિષ્ઠાનમાં પંચમીથી ચતુર્થીમાં સાંવત્સરિક પર્વ કરે છે, પશ્ચિમમાં તો તેઓ પારસકૂલ-ફારસની ખાડી સુધી શકિસ્તાનમાં પહોંચી જાય છે અને ઉપરાંત સુવર્ણભૂમિ સુધી તે પોતાનો વિહાર લંબાવે છે. આથી કાલકે ક્યાં સુધી પોતાનો વિહાર લંબાવ્યો હતો તે જણાશે તેમનો સ્વર્ગવાસ ક્યારે થયો તે ચોક્કસ નથી, પણ ઘણે ભાગે વીરાત્ ૪૬૫ (વિ. સં. ૫ પૂર્વે) પરલોકવાસી થયા હશે એમ હું માનું છું. (મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયની પ્રભાવક ચરિત ભાષાંતરની પ્રસ્તાવના.)

ટિ. ૮૭. '(વિક્રમની બીજી સદીમાં ?)'—આટલા શબ્દો કાઢી નાખી ઉમેરો:—પં. ૫ પ્રભાવક ચ. માં પાદલિપ્ત પ્રબંધમાં વીરાત્ ૪૮૪માં આર્ય ખપટ થયા એમ લખ્યું છે, પણ ખરૂં જોતાં આ વર્ષ તેમના સ્વર્ગવાસનું હોવું જોઈએ. જો તે સંવત્ અને અમારી કલ્પના સત્ય હોય તો આર્ય ખપટનો સમય ભરૂચના બલમિત્ર ભાનુમિત્રના પાછલા સમયમાં અને નભસેનના પ્રાથમિક સમયમાં આવે છે. ભરૂચ ઉપર પ્રતિષ્ઠાનના સાતવાહનની ચઢાઇ વિષે ઉક્ત પ્રબંધમાં જે વર્ણન આપ્યું છે તેનો સંબંધ પણ પાદલિપ્તના સમયની સાથે નહિ, પણ આર્ય ખપટની સાથેજ સંગત થાય છે, કારણ કે બલમિત્રના સમયમાં આર્ય ખપટનું અસ્તિત્વ હતું એટલુંજ નહિ પણ આર્ય ખપટનું મુખ્ય સ્થાન પણ ભરૂચજ હતું. સાતવાહનના મંત્રીને પાદલિપ્તનો શિષ્ય કહેવા કરતાં આર્ય ખપટનો શિષ્ય કહેવો વધારે સંગત છે. (મુનિ કલ્યાણવિજય, પ્ર ચ. પ્ર.)

૧૪૫ પંક્તિ ૪માં 'વીરાત્ ૪૮૪ માં' એ પર ૮૭ એ આંક ટિ. નો ઉડી ગયો છે તે મૂકો, ને તે પારાની છેવટે ઉમેરો:—આર્ય ખપટનો વિદ્યાસિદ્ધ તરીકે નિશીથ ચૂર્ણિમાં બે સ્થલે નિર્દેશ છે, તેમ બીજા પણ પ્રાચીન સાહિત્યમાં તેમનું પૂર્વાચાર્ય તરીકે વર્ણન હોવાથી એમાં શંકા નથી કે એ મહાપુરુષ ઘણા જૂના છે. એમના સમયમાં

પાટલિપુત્રમાં દાહડ નામનો મિથ્યાદષ્ટિ રાજા હોવાનું અને તેણે બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરવા જૈન શ્રમણોને આજ્ઞા કર્યાનું વર્ણન પ્ર. ચ. ના પાદલિપ્ત પ્રબંધમાં આવે છે—આ હકીકત પણ ઐતિહાસિક સત્યનું પ્રતિપાદન કરનારી જણાય છે. એ સમયમાં પાટલિપુત્રમાં શુંગ વંશનું રાજ્ય હતું; તે વંશના રાજાઓએ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો નાશ કરી વૈદિક ધર્મની ઉન્નતિ કરવાને અનેક ઉપાયો કર્યાં હતા અને તેમાં તેઓને સફળતા પણ મળી હતી. સેંકડો વર્ષોથી મગધમાં દૃઢમૂલ થયેલ જન અને બૌદ્ધ ધર્મની જડો એ વખતે ઢીલી થઇ હતી અને બ્રાહ્મણોનું પ્રાબલ્ય વધ્યું હતું. આશ્ચર્ય નથી કે 'દાહડ' તે આ વંશનો છેલ્લો રાજા 'દેવભૂતિ' હોય અને પોતાના પૂર્વજોની કરણીનું અનુકરણ કરવા એણે બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરવાનો જૈન શ્રમણોને હુકમ કર્યો હોય. શુંગ દેવભૂતિ જે સમયે પાટલિપુત્રમાં રાજ્ય કરતો હતો તેજ સમયે ભરૂચમાં બલમિત્રનું રાજ્ય હતું. અને આર્ય ખપટ અને તેમના શિષ્ય મહેન્દ્ર ત્યાં વિચરતા હતા. આ ઉપરથી જણાશે કે આર્ય ખપટ અને મહેન્દ્રની વિદ્યમાનતા વિક્રમના પહેલા સૈકામાં અને એનાથી પણ કંઇક પૂર્વના સમયમાં હતી. ભરૂચ, આર્ય ખપટના સમયથી વિદ્યાધર કુલના ક્ષેત્ર તરીકે ચાલ્યું આવ્યું હતું અને પ્રભાવક ચરિતકાર વિજયદેવસૂરિ-પ્રબંધમાં કહે છે તેમ તેમના વખતમાં (સં. ૧૩૩૪માં) પણ એ પરમ્પરાના આચાર્યો આ ક્ષેત્રમાં વિદ્યમાન હતા. (મુનિ કલ્યાણવિજય પ્ર. ચ. પ્ર.)

૧૪૬ પં. ૨ તત્ત્વાર્થધિગમ ને બદલે તત્ત્વાર્થાધિગમ, સુધારો.
પં. ૬ નાગરી ને બદલે નાગર સુધારો.

૧૪૭ અંતે ઉમેરોઃ—તે માન્યતા યોગ્ય નથી, કારણ કે નંદી સૂત્રની સ્થવિરાવલિમાં શ્યામાર્યને તથા તેના ગુરૂ સ્વાતિને હારિજ ગોત્રના જણાવેલ છે, જ્યારે આ સ્વાતિ કૌભીષણ ગોત્રના છે તેથી અને સ્વાતિ ભિન્ન છે. વળી આ ઉમા સ્વાતિ, 'વાચક' નામનો

એક વિશિષ્ટ વિદ્યાપ્રિય વર્ગ તટસ્થપણે ચાલ્યો આવતો તેજ વંશમાં થયા છે અને તેના ગોત્ર વગેરે પરથી તેઓ બ્રાહ્મણ જાતિના હોવાનું સૂચન થાય છે. (પં. સુખલાલની તત્ત્વાર્થ પર પ્રસ્તાવના.)

૧૪૯ પં. ૭માં 'સમાય છે' પછી ઉમેરોઃ—તેમના શૌચ પ્રકરણ નામના ગ્રંથનો ઉલ્લેખ સિદ્ધસેનની તત્ત્વાર્થ વૃત્તિમાં છે જે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. (એજન).

ટિ. ૯૦ અંતે ઉમેરોઃ—ગંધહસ્તી નામની ટીકા સમન્તભદ્રે લખી હતી એવું દિગંબરી ગ્રંથો અને શિલાલેખો પરથી જણાય છે પણ તે તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ન હતી, પણ બીજા દિગંબરીય સિદ્ધાંત ગ્રંથો પરથી હતી એવું જુગલકિશોરજીએ 'સ્વામી સમંતભદ્ર—ગ્રંથ પરિચય'માં પૂરવાર કર્યું છે. (એજન)

૧૫૦ છેવટે ઉમેરોઃ—મુનિ કલ્યાણવિજય પાદલિપ્તસૂરિના પ્રબંધપર પર્યાલોચના કરતાં જણાવે છે કેઃ-પાદલિપ્ત પ્ર. ચ. માંના પ્રબંધ પ્રમાણે મૂલ અયોધ્યાના વિજયબ્રહ્મ રાજાના રાજ્યમાં ફુલ શ્રેષ્ઠીના પુત્ર. વિદ્યાધર ગચ્છ—કુલના આર્ય નાગહસ્તીની પાસે આઠ વર્ષની વયે માતાએ દીક્ષા અપાવી. દશમા વર્ષે ગુરૂએ પટ્ટધર સ્થાપી મથુરા મોકલ્યા. ત્યાં રહીને પાદલિપ્ત સૂરિએ પાટલિપુત્ર જઈ ત્યાંના મુરૂંડ રાજાનો સદ્ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો. આ રીતે આ આચાર્યના ગુરૂ અયોધ્યા અને મથુરા તરફ અધિક રહેતા હતા. આથી જણાય છે કે ઉત્તર હિન્દમાં જૈનોની જાહોજલાલીના સમયમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. એટલે વિક્રમની પાંચમી સદીની પહેલાંનાએ આચાર્ય હતા એ નિશ્ચિત છે. હવે કેટલા પૂર્વે તેનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે ઉક્ત પ્રબંધ તેમજ અનેક ચૂર્ણિ આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં લખ્યા પ્રમાણે પાદલિપ્ત સૂરિ પાટલિપુત્રના મુરુણ્ડ રાજાના માનીતા વિદ્વાન હતા. 'મુરૂણ્ડ'—એ શકભાષાનો શબ્દ છે ને તેનો અર્થ 'સ્વામી' થાય છે. કુશાન વંશી રાજા કનિષ્ક અને એના વંશવાલાઓને અત્રેના લોકો 'મુરૂણ્ડ'ના નામથી ઓળખતા હતા. ભારત વર્ષમાં કુશાન વંશનું રાજ્ય વિ-

સં. ૯૭ થી ૨૮૩ સુધી રહ્યું; પણ પાટલિપુત્રપર એમની સત્તા કનિષ્કના સમયમાં-વિ. સં. ૧૭૭ પછી અને ૨૧૯ ની વચ્ચે થઇ; કનિષ્ક પેશાવરને રાજધાની કરી ત્યાં રહેતો હતો તેથી તેના સમયમાં પાટલિપુત્રમાં તેનીજ જાતનો તેનો સૂબો રહેતો હતો. પુરાણોમાં મગધના રાજા તરીકે વિશ્વસ્ફટિક, વિશ્વસ્ફરણી, વિશ્વસ્ફૂર્જિ ઇત્યાદિ નામોથી જે ક્લિષ્ટ વ્યક્તિનું વર્ણન કર્યું છે તે મુરુણ્ડના નામથી ઓળખાતા કનિષ્કના આ સૂબાનુંજ હોવું જોઇએ એમ અમારૂં માનવું છે. જયસવાલ આનું શુદ્ધ નામ 'વિનસ્ફર્ણિ' હતું એમ કહે છે. તો આ રીતે પાદલિપ્તનું અસ્તિત્વ વિક્રમના બીજા સૈકાના અંતમાં અને ત્રીજા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં હોવાનું સિદ્ધ થઇ શકે. બીજી રીતે જોઈએ તો પાદલિપ્તના દીક્ષા ગુરૂ આર્ય નાગહસ્તિ તે નંદીની સ્થવિરાવલી અને યુગપ્રધાન-પટ્ટાવલીમાં ૨૨મા નાગહસ્તિ છે તેજ છે એમ મારૂં માનવું છે ને તેમનો અસ્તિત્વ-સમય વિ. સં. ૧૫૧ થી ૨૧૯ સુધીનો બતાવ્યો છે તે આ સમયને સંગત થાય છે. આર્ય નાગહસ્તિ અને કનિષ્કે સં. ૨૧૯મા આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું તે વખતે પાદલિપ્ત યુવાવસ્થામાં હશે. આથી તેઓ આર્ય ખપટના સમકાલીન થઇ શકતા નથી. તેમજ કૃષ્ણરાજના સમયમાં માન્યખેટ ગયા હશે એ વાત સંભવિત નથી લાગતી. ત્યાં જનાર પાદલિપ્ત જૂદા હોવા ઘટે.

પાદલિપ્ત પ્રતિષ્ઠાનપુર ગયા હતા એમાં શંકા જેવું નથી. આ સમયે પ્રતિષ્ઠાનમાં સાતવાહનના વંશજોનું રાજ્ય હતું, અને સંભવ પ્રમાણે તે કાળમાં ત્યાં ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણિ અથવા શાતકર્ણિ ત્રીજાનું રાજ્ય હશે. ભરૂચમાં પણ ગયા હતા. આર્ય નાગહસ્તિ, વજ્રસેન શિષ્ય વિદ્યાધર (પટ્ટધર સં. ૧૫૦માં) થી પ્રસિદ્ધ થયેલા વિદ્યાધર કુલના હોવા સંભવતા નથી, પરંતુ તેમને વિદ્યાધર ગોપાલ (આર્ય સુહસ્તીના શિષ્યયુગલ સુસ્થિત અને સુપ્રતિબુદ્ધના શિષ્ય)થી પ્રકટ થયેલ વિદ્યાધરી શાખાનાજ સ્થવિર ગણવા યુક્તિયુક્ત છે.

પ્રાચીન સમયની કેટલીક શાખાઓ કાલાંતરે 'કુલ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ અને પછીના સમયમાં કુલો 'ગચ્છો'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં એજ હકીકત આર્ય નાગહસ્તિના 'વિદ્યાધર ગચ્છ'ના સંબંધમાં પણ બનવા પામી લાગે છે. ઘણા જૂના કાલમાં એ 'વિદ્યાધરી' શાખા હશે અને કાલાન્તરે તે શાખા મટીને 'કુલ'ના નામથી પણ પ્રકાશમાં આવી હશે, અને છેવટે કુલનું પણ નામ છોડીને 'ગચ્છ'નું નામ ધારણ કર્યું હશે એમ લાગે છે. આ ઉપરથી પાદલિપ્ત સૂરિને વિદ્યાધર કુલના અથવા વંશના કહીએ તો કંઈપણ હરકત નથી. પ્ર. ચ. માં જણાવ્યું છે કે પાદલિપ્ત સૂરિએ દીક્ષા અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ વિષયક નિર્વાણકલિકા ઉપરાંત જ્યોતિષ વિષયમાં પ્રશ્નપ્રકાશ ગ્રંથ રચ્યો. આ સિવાય સૂત્રોની ચૂર્ણિઓમાં પાદલિપ્ત કૃત કાલજ્ઞાન નામના ગ્રંથનો અનેક સ્થલે ઉલ્લેખ આવે છે. પાદલિપ્તના ગૃહસ્થ શિષ્ય નાગાર્જુનના ગ્રંથો વિષે અહીં ઉલ્લેખ નથી, પણ યોગરત્નાવલી, યોગરત્નમાલા, કક્ષપુટી આદિ ગ્રંથો નાગાર્જુન કૃત મનાય છે. (મુનિ કલ્યાણવિજય પ્ર. ચ. પ્ર.).

૧૬૭ અંતે ઉમેરો:—પં. સુખલાલજી જણાવે છે કે આ સિદ્ધસેન દિવાકરનું બીજું નામ ગંધહસ્તી હતું એ કિંવદન્તી યથાર્થ નથી; વાસ્તવમાં 'ગંધહસ્તી' એ નામ જે સિદ્ધસેનને અપાયું હતું તે સિદ્ધસેન તે પારા ૧૯૭ને ટિ. ૧૯૨માં જણાવેલા—તત્ત્વાર્થ ભાષ્યની ઉપલબ્ધ મોટી વૃત્તિ રચનાર સિદ્ધસેન ગણિ (ભાસ્વામી શિષ્ય) હતા. (પં. સુખલાલની તત્ત્વાર્થ પ્રસ્તાવના.)

૧૭૨ અંતે ઉમેરો:—પ્રભાવક ચરિતમાંના વૃદ્ધવાદી સૂરિનાપ્રબંધ પરથી મુનિશ્રી કલ્યાણવિજય તે સૂરિના શિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકરનો સમય વિચારતાં જણાવે છે કે 'વૃદ્ધવાદી પ્રસિદ્ધ અનુયોગધર આર્ય સ્કન્દિલના શિષ્ય હોવાનું પ્રબંધકારે લખ્યું છે, અને તે સ્કન્દિલાચાર્યનો યુગપ્રધાનત્વ—સમય અમારી ગણના પ્રમાણે વીર સંવત્ ૮૨૭ થી ૮૪૦ (વિ. સં. ૩૫૭ થી ૩૭૦) સુધીમાં આવે છે. તે દરમ્યાન

વૃદ્ધવાદીની દીક્ષા થઈ માનીએ તો તેમના શિષ્ય (સિદ્ધસેનનો સમય વિ૦ ચોથા સૈકાના અંતિમ ચરણ અને પાંચમાના પૂર્વાર્ધમાં આવે; વળી સિદ્ધસેન ચોથી પાંચમી સદી પછીના તો નહીંજ હોઈ શકે કારણ કે તેમના યુગપદુપયોગદ્વય વાદનું જૈન આગમોની પ્રાચીન ચૂર્ણિઓમાં નિરાકરણ છે, અને વિક્રમ સાતમી સદીના ટીકા ગ્રંથ નિશીથ ચૂર્ણિમાં એનો 'સિદ્ધસેણ ખમાસમણ-સિદ્ધસેણાયરિય' એ નામથી આઠ દશ સ્થળે ઉલ્લેખો છે કે જે ઉલ્લેખો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એમણે નિશીથસૂત્ર પર ભાષ્ય અથવા તે જાતના ગાથાબદ્ધ વિવરણ ગ્રંથની રચના કરી હતી, અને નિશીથ ચૂર્ણિમાં સિદ્ધસેને યોનિપ્રાભૃતના પ્રયોગથી ઘોડા બનાવ્યાનો પણ ઉલ્લેખ છે. આથી સિદ્ધસેન દિવાકરનો સત્તાસમય ચોથા અને પાંચમા સૈકામાં મૂકવાનું યુક્તિયુક્ત છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેમને પ્રસિદ્ધ સંવત્સર પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્યના નહિ પણ ગુપ્તવંશી રાજા દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તના સહવાસી માની લઈએ તો હરકત જેવું નથી, કેમકે આ રાજા પણ ઘણો પ્રસિદ્ધ અને 'વિક્રમાદિત્ય'—આવી ઉપાધિ ધારણ કરનારો હતો. વિશેષમાં મુનિશ્રી જણાવે છે કે નિશીથ ચૂર્ણિના ઉલ્લેખો પ્રમાણે સિદ્ધસેને જૈન આગમો ઉપર પણ ટીકા ભાષ્ય વગેરે લખ્યાં હશે, પણ આજે તે ક્યાંય પણ અસ્તિત્વ ધરાવતાં નથી. (પ્ર. ચ. પ્રસ્તાવના).

૧૭૩ અંતે ઉમેરો:—વજ્રસ્વામીનો જન્મ માલવ દેશમાં વૈશ્યકુલમાં જૈન કુટુંબમાં થયો હતો. પૂર્વ જન્મના જ્ઞાનથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં તેમને ત્રણ વર્ષની વયમાં દીક્ષા આપી, સાધ્વીઓના ઉપાશ્રયમાં જ રાખ્યા હતા ને આઠ વર્ષના થતાં સાધુઓએ પોતાના સમૂહમાં લીધા ને તેમની સાથે વિચરવા લાગ્યા એટલે ગૃહસ્થાવસ્થામાં ૮ વર્ષ તેમના ગણેલ છે. ૪૪ વર્ષ શ્રમણ તરીકે રહી ૩૬ વર્ષ યુગપ્રધાનપદે રહ્યા ને ૮૮ વર્ષે સ્વર્ગસ્થ થયા. યુગપ્રધાનપદ આ રીતે વીરાત્ ૫૪૮ (વિ. સં. ૭૮) થી ૫૮૪ (વિ. સં. ૧૧૪) સુધી રહ્યું.

તેમનો સમય સંયમપ્રધાન હતો. દુષ્કાલના સમયમાં વિલાપિંડ ભોગવવાને બદલે અનશન ગ્રહણ કરવાનું તેમના શિષ્યોએ પસંદ કર્યું હતું એ જણાવે છે કે તે કાલમાં સંયમધર્મમાં થોડો પણ અપવાદ લગાડવાને સાધુઓ ખુશી ન હતા; સાથેજ તે સમયમાં જૈન સમાજમાં મૂર્તિપૂજાનો મહિમા છેલ્લી હદે પહોંચેલો જણાય છે. અન્ય ધર્મિઓના પ્રતિબંધ સામે સંયમીશિરોમણિ વજ્રસ્વામી જેવા જૈન ચૈત્યો માટે પુષ્પ નિમિત્તે કમર કસે છે અને બહુ દૂર પ્રદેશથી પુષ્પો લાવીને શ્રાવક વર્ગની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે-એ બધું બતાવે છે કે તે કાલમાં ચૈત્ય પૂજાનું કાર્ય એક મહાન્ ધર્મનું અંગ મનાવા લાગી ચૂક્યું હતું અને જો ઉંડું ઉતરીને જોઇએ તો વજ્રની આ પ્રવૃત્તિનું અવલંબન લઈનેજ પાછળના આચાર્યો ધીમે ધીમે ચૈત્ય સંબંધી સાવદ્ય કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. આવશ્યક નિર્યુક્તિ-ભાષ્ય પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ચૈત્યવાસીઓ વજ્રના આ દૃષ્ટાન્તથી સંયમધારીઓને પણ દ્રવ્ય પૂજા કરવાનો ઉપદેશ કરતા હતા અને પોતાનાં સાવદ્ય કર્તવ્યોનો બચાવ કરતા હતા. વજ્રસ્વામીના સમય સુધી સાધુઓ પ્રાયઃ વનમાં રહેતા અને ગૃહસ્થોના પરિચયથી દૂર રહેતા હતા. તેમના સમયની સ્થિતિ બહુ સારી નહિ ગણાય: ઉપરા ઉપરી બબે બાર દુકાળી પડવાથી દેશની-ખાસ કરીને ઉત્તર હિન્દની પ્રજા અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઇ હતી. ઉત્તર અને મધ્ય ભારતવર્ષની ઘણી વસતિ તે સમયમાં દક્ષિણ ભારત તરફ વળી હતી. જૈન સંઘની દશા પણ વધુ સારી ન હતી. દુષ્કાલની અસરોથી શ્રુતની પઠન-પાઠન-પ્રવૃત્તિ મંદ થઇ રહી હતી: ખરૂં જોતાં સંઘની સ્થિતિ અસ્તાભિમુખ હતી. વજ્રસ્વામીનું મુખ્ય વિહારક્ષેત્ર માલવ, મગધ, મધ્ય હિન્દ, અને વરાડ હતું. ઉપરાંત એકવાર દુષ્કાલના સમયમાં સંઘની સાથે તેઓ પુરી (જગન્નાથપુરી) સુધી પણ ગયા હતા. તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ધર્મોપદેશ અને શ્રુતપઠન-પાઠન હતું. તેમણે આચારાંગ સૂત્રના મહાપરિજ્ઞાધ્યયનમાંથી આકાશગામિની વિદ્યાનો

ઉદ્ધાર કર્યો હતો. પંચમંગલ મહાશ્રુત સ્કંધ (પંચ નમસ્કાર) કે જે પૂર્વે પૃથક્ સૂત્ર હતું એની ઉપર ઘણી નિર્યુક્તિઓ, ઘણાં ભાષ્યો અને ઘણી ચૂર્ણિયો હતી પણ કાલદોષથી તેનો હ્રાસ થતો ગયો, એ પછી વજ્રસ્વામીએ તેને મૂલસૂત્રોમાં લખ્યું અને સૂત્રોના આરંભમાં ગોઠવ્યું. (જુઓ મહાનિશીથસૂત્ર ત્રીજું અધ્યયન) ને ત્યાર પછી આજ સુધી તે સૂત્રોના આરંભ-મંગળ તરીકે સૂત્રોની સાથેજ જોડાયેલ છે. વજ્રસ્વામીનું ચરિત્ર હેમચંદ્રસૂરિકૃત પરિશિષ્ટ પર્વમાં, પ્રભાવક ચરિતના વજ્ર પ્રબંધ પરથી મળે છે. (મુનિશ્રી કલ્યાણ-વિજય પ્ર. ચ. પ્ર૦).

૧૭૩ ક-પ૭ પછી ૧૯મા યુગપ્રધાન આર્ય રક્ષિત (પારા ૩૧ અને ૯૨) થયા. (તેમના સંબંધે જુઓ પરિશિષ્ટ પર્વ તથા પ્રભાવક ચરિત) જન્મ માલવા દશપુરમાં પુરોહિત સોમદેવના પુત્ર તરીકે થયો. માતા રૂદ્રસોમા જૈનધર્મની ઉપાસિકા હતી તેથી જણાય છે કે તે સમયમાં ગમે તે જાતિના મનુષ્યો પોતાની જાતિમાં રહીને જૈનધર્મનું પાલન કરી શકતા હતા. પાટલીપુત્રમાં બ્રાહ્મણ ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી ઘેર આવતાં માતાએ જૈનશાસ્ત્રો પણ ભણીને આવે તો ખુશી થાય એમ જણાવતાં તુરત તોસલિપુત્ર આચાર્ય પાસે તેમ કરવા જતાં જૈનદીક્ષા સિવાય અધ્યયન ન થઇ શકે એમ જાણી આર્ય રક્ષિતે તે માટે ૨૨મા વર્ષની વયે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને તેમની પાસે શ્રુતજ્ઞાન હતું તેટલું ભણી લીધું, (આમ કરતાં માતાપિતાની આજ્ઞા ન લેવાઇ તેથી તે શિષ્યનિષ્ફેટિકા—શિષ્યચેરી મહાવીરશાસનમાં પહેલી થઇ). પછી તેમણે વજ્રસ્વામી પાસે ઉજ્જયિની જઈ સાડા નવ 'પૂર્વ'નો અભ્યાસ કર્યો. તે દરમ્યાન તેમના નાનાભાઈ ફલ્ગુરક્ષિતે તેમની પાસે દીક્ષા લીધી. પછી દશપુર જઈ માતાપિતા તથા અન્ય કુટુંબી જનોને પણ જૈનધર્મમાં દીક્ષિત કર્યા. પોતાની ૪૦ વર્ષના શ્રામણ્ય પછી વીરાત્ ૫૪૪ (વિ. સં. ૭૪) માં યુગપ્રધાન રહ્યા ને વીરાત્ ૫૯૭ (વિ. સં. ૧૨૭) માં

સ્વર્ગસ્થ થયા. આ વાલભી યુગપ્રધાન-પટ્ટાવલી અનુસાર છે; જ્યારે માથુરી વાચના અનુસાર તેમનો સ્વર્ગવાસ વીરાત્ ૫૮૪ માં સિદ્ધ થાય છે. આમ ૧૩ વર્ષનો ફેર માથુરી અને વાલભી એ બે વાચના વચ્ચેના ૧૩ વર્ષના મતભેદને પરિણામે છે.

'આર્ય રક્ષિતના સમય સુધી સંયમપ્રવૃત્તિ નિરપવાદ હતી. સાધુઓમાં વસ્ત્ર-પાત્રનો પરિગ્રહ પરિમિત હતો, ચોલપટ્ટાદિ જરૂરી ઉપકરણો જરૂરતના સમયમાંજ ઉપયોગમાં લેવાતાં હતાં. એ વાત આર્યરક્ષિતના પિતા સોમદેવનાં સંભાષણો પરથી સ્પષ્ટ છે. સોમદેવ બીજાં ગાર્હસ્થ્ય ચિન્હો છોડવાને તૈયાર થઈ જાય છે પણ નીચેનું વસ્ત્ર બદલવાને તે તૈયાર થતા નથી ને કહે છે કે '**नग्नैः शक्यं किमुस्थातुं स्वीयात्मज सुतापरः**'–'પોતાના પુત્ર પુત્રીઓ આગળ નગ્ન કેમ રહેવાય'; વળી શ્રાવકનાં છોકરાંઓ તેમનો આ ગૃહસ્થોચિત વેષ જોઈ વંદન કરતા નથી તે પર તે કહે છે કે '**नग्नो न स्यामहं यूयं मा वन्दध्वं सपूर्वजाः**'–હું નગ્ન નહિ થાઉં, ભલે તમે અને તમારા પૂર્વજો કોઈ પણ વન્દન ન કરો.' તે પરથી જણાશે કે તે વખતે વસ્ત્રપરિધાન કારણપ્રસંગેજ થતું હશે, જેવો કે પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો આદેશ છે. (જે વખતે શ્વે૦ અને દિ૦ એ બે ભેદ ચોખ્ખા પડયા નહોતા.)

'આમ છતાં પણ એટલું તો કહેવું પડશે કે સાધુઓમાં કંઈક શિથિલતા પ્રવેશવા લાગી હતી અને તેથી આર્ય રક્ષિતજીને સમયનો વિચાર કરી કઠોર નિયમો કંઇક મંદ કરવા પડયા હતા; એનું એક ઉદાહરણ 'માત્રક' (નાનું પાત્ર) સાધુઓને રાખવાના આદેશ સંબંધી છે. પૂર્વે એક સાધુને કેવલ એકજ પાત્ર રાખવાનું વિધાન હતું, પણ તેથી સાધુઓને કંઇક અડચણ પડતી હશે તેથી આ સૂરિએ સાધુઓને વર્ષાઋતુના ચાર માસ માટે તે પાત્ર ઉપરાંત એક 'માત્રક' પણ રાખવાની આજ્ઞા આપી હતી–જુઓ વ્યવહાર સૂત્ર ૮ મા ઉદ્દેશકની ચૂર્ણિમાં તેનું વિસ્તૃત વર્ણન. આથી જણાય છે કે

આર્ય રક્ષિતનો સમય સંયમપ્રધાન હતો છતાં કંઈક સગવડતાનો વિચાર પણ તે વખતે થતો હતો. આર્ય રક્ષિતનો સમય અવનત્યભિમુખ હતો તેનું બીજું ઉદાહરણ સાધ્વિઓનો આલોચના દેવાનો અધિકાર રદ થવો તે છે એટલે કે પૂર્વે સાધુઓ સાધુઓ પાસે અને સાધ્વીઓ સાધ્વીઓ પાસે આલોચના-પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાની રીતિ હતી; પણ તેમના સમયથી સાધ્વિઓનો એ અધિકાર રદ થયો અને તેમને પણ સાધુઓની પાસે આલોચના લેવાનું હતું. ત્રીજો અને સૌથી મોટો ફેરફાર આર્ય રક્ષિતના સમયમાં અનુયોગ પૃથક્ત્વનો થયો. વજ્રસ્વામી પર્યન્ત ધર્મકથાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ-એ ચારે અનુયોગો સાથેજ ચાલતા હતા; પણ અધ્યાપક વિન્ધ્યની પ્રાર્થનાથી આર્ય રક્ષિતે આ ચારે અનુયોગો જૂદા કર્યા કે જે આજ સુધી તેવીજ રીતે જૂદા છે. [જુઓ પારા ૯૨].

'આ બધાં પરિવર્ત્તનો જેવાં તેવાં નથી. આ પરિવર્ત્તનો જબરદસ્ત સંયોગોમાં કરવાં પડયાં હશે અને એ ઉપરથી તત્કાલીન પરિસ્થિતિ કેવી હશે તે જાણવું મુશ્કેલ નથી. ખરૂં જોતાં આર્ય રક્ષિત એક યુગપ્રવર્ત્તક પુરૂષ હતા. પ્રાચીન શ્રમણ સંસ્કૃતિનો હ્રાસ અને નવીન આચારપધ્ધતિનો પ્રારંભ આર્ય રક્ષિતના શાસનકાલમાં જ થવા માંડયો હતો એમ કહેવામાં ભાગ્યેજ વધા જેવું હોય. આર્ય રક્ષિતનું મુખ્ય વિહારક્ષેત્ર માલવદેશ હતું અને એ ઉપરાન્ત તેઓ મથુરા તરફ તેમજ મધ્ય હિંદુસ્થાનના બીજા દેશોમાં પણ વિચર્યા હતા.' (મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી-પ્ર. ચ. પ્ર)

ટિ. ૧૦૯-૧૧૦ છેવટે ઉમેરો કેઃ—જુઓ ટિ. ૩૭-૩૮નો વધારો.

૧૭૫ છેવટે ઉમેરોઃ—મુનિ કલ્યાણવિજય કહે છે કે આ વાચના વીરાત્ ૮૨૭ અને ૮૪૦ ની વચ્ચેના કોઇ વર્ષમાં યુગપ્રધાન આચાર્ય સ્કંદિલ સૂરિની પ્રમુખતામાં મથુરા નગરીમાં થઈ હતી. તેથી તેને 'માથુરી વાચના'-કહેવામાં આવી છે. તે સૂરિ વિદ્યાધર આમ્નાયનાને પાદલિપ્ત સૂરિની પરંપરાના સ્થવિર હતા. જે રીતે ભદ્રબાહુના સમ-

યમાં દુર્ભિક્ષના કારણે શ્રુતપરંપરા છિન્નભિન્ન થઇ ગઈ હતી તે રીતે આચાર્ય સ્કંદિલના સમયમાં પણ દુષ્કાલને કારણે આગમશ્રુત અવ્યવસ્થિત થઇ ગયું હતું; કેટલાક શ્રુતધર સ્થવિર પરલોકવાસી થયા હતા, વિદ્યમાન શ્રમણગણમાં પણ પઠનપાઠનની પ્રવૃત્તિઓ બંધ થતી જતી હતી. આ સમયે તે પ્રદેશમાં આચાર્ય સ્કંદિલ જ એક વિશેષ શ્રુતધર રહેવા પામ્યા હતા. દુર્ભિક્ષનું સંકટ દૂર થતાંજ તેમની પ્રમુખતામાં મથુરામાં શ્વેતામ્બર શ્રમણસંઘ એકત્ર થયો અને આગમોને વ્યવસ્થિત કરવામાં પ્રયત્નવાન્ થયો. જેને જે આગમસૂત્ર યા તેના ખંડ યાદ હતાં તે લખી લેવામાં આવ્યાં. આ રીતે આગમ અને તેનો અનુયોગ લખીને વ્યવસ્થિત કર્યાં બાદ સ્થવિર સ્કંદિલજીએ તે અનુસાર સાધુઓને વાચના આપી. તે કારણથી તે વાચના 'સ્કાંદિલી વાચના' નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે.

ટિ. ૧૧૪ છેલ્લી પંક્તિમાં 'બહદ્વૃત્તિ' ને બદલે 'બૃહદ્વૃત્તિ' વાંચો.

૧૮૦ છેવટે ઉમેરોઃ—' સિદ્ધસેને પણ તત્ત્વાર્થપર ગંધહસ્તિ મહાભાષ્ય રચ્યું હતું પણ તે મળતું નથી' એ પં. સુખલાલની તાજેતરની શોધ પ્રમાણે બરાબર નથી. જે સિદ્ધસેનગણિએ તત્ત્વાર્થભાષ્યપર વૃત્તિ—વ્યાખ્યા રચી કે જે ઉપલબ્ધ છે તે સિદ્ધસેનને 'ગંધહસ્તી' વિશેષણ અપાયું છે, એમ પં. સુખલાલ જણાવે છે. જુઓ પારા ૧૬૭ અને ૧૯૭ નો ઉમેરો.

પૃ. ૧૨૯ પંક્તિ ૨૧માં મુનિચંદ્રસૂરિને બદલે મુનિરત્નસૂરિ વાંચો.

ટિ. ૧૨૨ ઉમેરોઃ—મલ્લવાદીની જીતનો આ વીરસંવત્ બરાબર છે, કારણકે આ પ્રસિદ્ધ મલ્લવાદીનો ઉલ્લેખ વિક્રમના આઠમા શતકના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ પોતાની કૃતિ અનેકાન્તજયપતાકામાં અનેક સ્થલે કરે છે, ને ધર્મોત્તરના ન્યાયબિંદુપર ટિપ્પણ રચનાર મલ્લવાદી, ધર્મોત્તર સં. ૯૦૪ આસપાસ થયા ગણાય છે તેથી તેનો સમય દશમી સદીમાં મૂકી શકાય તે તે વીરાત્ ૮૮૪ માં થયેલ પ્રસિદ્ધ મલ્લવાદીથી અન્ય માનવા જોઇએ. ને ત્રીજા મલ્લવાદી (ટિ.

૩૯૫) તેરમી સદીમાં થયા કે જેમની કવિતાની પ્રશંસા મંત્રી વસ્તુપાલ જેવા વિદ્વાને કરી હતી. (મુનિ ક. વિ. પ્ર. ચ. પ્ર.)

૧૮૯ છેવટે ઉમેરો:—આમ સત્તાસમય સંબંધી વિરોધ આવે છે તે પર વિચાર કરીને મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે 'જેમનો આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાના ગ્રંથોમાં નામોલ્લેખ કર્યો છે, જેમણે ભરૂચમાં બૌદ્ધોનો પરાજય કર્યો અને જેમણે નયચક્ર ગ્રંથની રચના કરી તે મલ્લવાદી જૂદા, અને જિનયશના ભાઇ તથા લઘુધર્મોત્તરના ગ્રંથ ઉપર ટિપ્પણ લખનાર મલ્લવાદી જૂદા હતા. એક વિક્રમની પાંચમી સદીમાં અને બીજા દસમી સદીમાં થયા. જુઓ ઉપરનો ટિ. ૧૨૨નો ઉમેરો (પ્ર. ચ. પ્રસ્તાવના). પ્ર. ચ. માં જણાવ્યું છે કે મલ્લવાદીએ નયચક્ર ઉપરાંત ૨૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ 'પદ્મચરિત' નામક રામાયણની રચના કરી હતી.

૧૯૦ છેવટે ઉમેરો:—પટ્ટાવલીઓ અને ભાષ્ય, ચૂર્ણિ આદિ આગમ સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દિ સુધીમાં ચૈત્યવાસની સાર્વત્રિક પ્રવૃત્તિ થઈ ગઈ હતી અને તેની સાથેજ શિથિલાચાર પણ વધી રહ્યો હતો. (ક. વિ. પ્ર. ચ. પ્ર)

૧૯૪ છેવટે ઉમેરો:—આમાં જે ખાસ સુધારો વધારો કરવાનો છે તે માટે વાંચો પારા ૩૨ નો ઉમેરો.

૧૯૭ અંતે ઉમેરો:—આ સિદ્ધસેનગણિએજ તે વૃત્તિ ઉપરાંત આચારાંગવિવરણ કે જે અનુપલબ્ધ છે તે રચ્યું હતું. તેઓ સૈદ્ધાન્તિક હોઇ આગમવિરૂદ્ધની ગમેતેટલી તર્કસિદ્ધ બાબત હોય તો તેનું આવેશપૂર્વક ખંડન કરી સિદ્ધાંતપક્ષનું સમર્થન કરતા તેથી તેમના કોઇ શિષ્ય કે ભક્ત અનુગામીએ તેમનું તે 'ગંધહસ્તી' વિશેષણ આપ્યું હોય એમ લાગે છે. તેમનો સમય સાતમા અને નવમા સૈકાની વચ્ચે હોવાનું સ્પષ્ટ છે, કારણકે તેઓ પોતાની ભાષ્યવૃત્તિમાં બૌદ્ધવિદ્વાન્ વસુબંધુનો આમિષગૃદ્ધ વિશેષણ આપીને ઉલ્લેખ કરે છે જુઓ ૭, ૭ ની વૃત્તિ, સાતમા સૈકાના ધર્મકીર્ત્તિનો ઉલ્લેખ અધ્યાય ૫ મા પરની વૃત્તિમાં,

અને નાગાર્જુનકૃત ધર્મસંગ્રહમાં આવતાં પાંચ આનંતર્ય પાપો કે જેનું વર્ણન શીલાંકસૂરિએ સૂત્રકૃતાંગની ટીકામાં આપેલ છે તેનો ઉલ્લેખ ૭, ૮ ની ભાષ્ય વૃત્તિમાં કરે છે. એટલે સાતમા સૈકા પહેલાં નથી થયા. બીજી બાજુ નવમા સૈકાના શીલાંકસૂરિએ ગંધહસ્તી નામથી ઉલ્લેખ ઉપરના શ્લોકમાં કર્યો છે તે આ સિદ્ધસેનગણિ સંબંધે છે, કારણકે સન્મતિના ટીકાકાર દશમા સૈકાના અભયદેવસૂરિએ તે ટીકામાં એ સ્થળે 'ગંધહસ્તી' પદ વાપરી તેમની રચેલ તત્ત્વાર્થ વ્યાખ્યા જોઇ લેવાની સૂચના કરી છે તો તે વ્યાખ્યા ઉક્ત તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય વૃત્તિજ હોવી જોઇએ. વળી ગંધહસ્તીનાં અવતરણો અનેક ગ્રંથો–પ્રવચનસારોદ્ધારની સિદ્ધસેનીય વૃત્તિ પૃ. ૩૫૮, નવપદવૃત્તિ પૃ. ૮૮, મલયગિરિકૃત ધર્મસંગ્રહણી વૃત્તિ પૃ. ૪૨ વગેરેમાં આપેલાં છે તે આ સિદ્ધસેનગણિની તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિમાંથી છે. એટલે શીલાંક પહેલાં આ સિદ્ધસેનગણિ હોવા જોઇએ. આ સિદ્ધસેનના પ્રગુરૂ સિંહ-સૂર (સૂરિ) એ જો મલ્લવાદિકૃત નયચક્રના ટીકાકાર સિંહસૂરિજ હોય તો એમ કહી શકાય કે નયચક્રની ઉપલબ્ધ સિંહસૂરિકૃત ટીકા સાતમા સૈકા લગભગની કૃતિ હોવી જોઇએ. (પં. સુખલાલજી તત્ત્વાર્થ–પ્રસ્તાવના) આમાંના આચારાંગ વિવરણમાંના શસ્ત્રપરિજ્ઞાનું વિવરણ ગંધહસ્તીએ કરેલ છે એનો ઉલ્લેખ ટિ. ૧૦૨ માં કરેલો છે તે જુઓ, ને સિદ્ધસેનગણિનો ઉલ્લેખ ટિ. ૧૯૨ માં કરેલ છે તેપણ જુઓ.

ટિ. ૧૩૫ માં नमोऽस्तु...प्रवरसूरयेनी પછી યા તેને બદલે 'अनागतं परिज्ञाय चैत्यवंदनसंश्रया' મૂકો.

ટિ. ૧૩૭ પં. ૬માં 'તીર્થકલ્પમાં સત્યપુર' ને બદલે 'તીર્થ-કલ્પના સત્યપુર કલ્પમાં' મૂકો, અને છેવટે ઉમેરોઃ—મુનિશ્રી કલ્યાણ-વિજય પ્ર. ચ. ના વિજયસિંહસૂરિ પ્રબંધમાં પર્યાલોચના કરતાં વીરાત્ ૮૪૫ માં વલભીભંગ થયો એ ખરૂં માને છે, પણ તે તુરૂષ્કકૃત નહિ પણ ગુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમ આદીએ બેઠો તે વર્ષમાં અથવા

તો તેના પહેલા વર્ષમાં તેના સેનાપતિ કનકસેને ગુપ્ત રાજ્ય તરફથી ગૂજરાતપર ચઢાઇ કરી વલભીનો કબજો કર્યો હશે. વિ. સં. ૫૯૩ સુધી એના વંશજો 'સેનાપતિ' અને 'મહા-સામંત' નાં બિરૂદો ધારણ કરતા હતા, એ આ વાતને પુષ્ટ કરે છે. વલભીમાં ગુપ્ત સંવત્ વલભી સંવત્‌ના નામથી પ્રચલિત થયો તે પરથી પણ જણાય છે કે કનકસેન ગુપ્તોનો સેનાપતિજ હશે અને તેણે ગુપ્ત સંવત્‌ના પ્રારંભકાલમાં વલભીને જીતીને ત્યાં તે સંવત્સર ચલાવ્યો હશે પણ (અને) વલભીની રાજ્યક્રાંતિનું અને ગુપ્ત સંવત્‌નું એકજ વર્ષ હોવાથી તે સંવત્ વલભીની રાજ્યક્રાંતિ સૂચવનાર 'વલભી સંવત્' ના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ ગયો હશે. એજ વલભીનો બીજીવાર વિ. સં. ૮૨૪ ની આસપાસ (વિ. સં. ૮૨૩ પછી નજીકના સમ-યમાં) સાતમા શીલાદિત્યના સમયમાં ભંગ થયો હતો.

૨૦૬ પં. ૧ 'વીરાત્ ૧૧૪૫' ને બદલે વીરાત ૧૧૧૫ સુધારો. પંક્તિ ૨ માં 'થયા,' એની પછી ઉમેરો:—યુગપ્રધાન પટ્ટાવલીઓના આધારે જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણનો યુગપ્રધાનત્વ-સમય વીર સંવત ૧૦૫૫ થી ૧૧૧૫ (વિ. સં. ૫૮૫ થી ૬૪૫) સુધીમાં આવે છે. (મુનિ ક. વિ.)

ટિ. ૧૪૪ પંક્તિ ૨ માં સંશોધક પછી સમિતિ ઉમેરો.

પૃ. ૧૫૫. પંક્તિ ૬ માં 'ભવવિયો,ગભૂ:' એને સુધારી 'ભવ-વિયોગભૂ:' એમ વાંચો.

૨૧૩. ઉપરના કૌંસમાં મૂકેલ પારામાં ઉમેરો:—' મુનિ કલ્યાણ-વિજય પણ હવે જણાવે છે કે આ હરિભદ્રસૂરિ વીરાત્ ૧૨૫૫-વિ. સં. ૭૮૫ માં વિદ્યમાન હતા એ સ્વીકારતાં તેમના સત્તાસમયનો બધો વિરોધ ટળી જાય છે અને પરંપરાગત-ગાથોક્ત ૫૮૫ નો સંવત્ તે હરિભદ્રને બદલે હારિલનો માની લેવાનો છે. પ્ર. ચ. પ્ર.

૨૧૪ 'યાકિનિસૂત્ર' ને બદલે 'યાકિનીસૂનુ' વાંચવું.

ટિ. ૧૫૨ 'समराइकहाच्च' ને સ્થાને समराइच्च कहा જોઇએ.

૨૧૭ પં. ૧૫ માં ષડ્દર્શન સમુચ્ચય પછી ષોડશક ઉમેરવું. એ મળી કુલ ૨૭ ગ્રંથો થાય છે.

ટિ. ૧૫૫ પ્ર૦ ને બદલે પ્રા૦ ને 'ઉલ્લેખે' ને બદલે 'ઉલ્લેખ' સમજવું.

૨૨૧. સુધારોઃ—આમાં જણાવેલ તત્ત્વાર્થ લઘુવૃત્તિ તે તત્ત્વાર્થ ભાષ્યપરની નાની વૃત્તિ છે. તે ઉપલબ્ધ છે પણ અમુદ્રિત છે. તે હરિભદ્રે પ્રારંભેલી પણ અધૂરી રહેલી છે. તેને અવલોકતાં તેના કર્તા આ યાકિનીસૂનુ હરિભદ્ર ન હોવા ઘટે કારણકે તેમાં અધ્યાયને અંતે 'હરિભદ્રોદ્ધૃતા' લખેલું છે, તો બીજીમાંથી ઉદ્ધૃત કરનાર આ મહાન્ યોગ્ય અને સ્વતંત્ર ગ્રંથકાર હોઇ ન શકે. અને તે બીજી તે સિદ્ધસેન ગણિની વૃત્તિ હોઈ શકે, કે જે સિધ્ધસેન અને આ હરિભદ્ર એ બન્નેના સમય વચ્ચે ખાસ અંતર લાગતું નથી. લગભગ સમકાલીન હતા યા સિધ્ધસેન સહેજ પૂર્વકાલીન હોય. તો યાકિનીસૂનુ હરિભદ્ર સિધ્ધસેનની વૃત્તિમાંથી ઉદ્ધૃત કરી લઘુવૃત્તિ રચે એ સંભવિત નથી. (પંડિત સુખલાલની તત્ત્વાર્થસૂત્રની ગૂ. વ્યાખ્યાપર પ્રસ્તાવના)

૨૪૨ છેવટે ઉમેરોઃ—બપ્પભટ્ટિના પ્રબંધ પરથી જણાય છે કે તેમના પૂર્વજો પાંચાલ કહેવાતા અને એમનું નિવાસસ્થાન ડુવાતિથિ (પાલણપુર એજંસીમાં ધાનેરાની પાસેનું ડુવા) ગામ હતું. તેમના ગુરૂ સિદ્ધસેનસૂરિ મોઢ ગચ્છના પ્રમુખ આચાર્ય હતા. એમના ગચ્છનાં ચૈત્યો પાટલા (શંખેશ્વર પાસેનું પાડલ), મોઢેરા, પાટણ વગેરેમાં હતાં. તેઓ તેમજ તેમના ગુરૂભાઈઓ પ્રાયઃ સવારીનો ઉપયોગ કરતા હતા એ પરથી જણાય છે કે તેમનો સમય શિથિલાચારનો હતો, છતાં એમણે રાજાને પક્ષમાં રાખી જૈન સમાજ પર ઉપકાર કર્યો છે અને તેમણે પોતાનું જીવન રાજાઓની સોબતમાં ગાળી પોતાનું ઉપનામ 'રાજપૂજિત' મેળવ્યું છે. સાહિત્ય-નિર્માણમાં તેમણે સારો ફાળો આપ્યો હતો. તેમણે સાહિત્યવિષયક બાવન પ્રબંધો રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે, તેમાં મુખ્ય પ્રબંધ 'તારાગણ' નામનો હતો કે જેનો

ઉલ્લેખ ધનપાલ કવિએ તિલકમંજરીમાં ભદ્રકીર્તિકૃત 'તારાગણ' નામના ગ્રંથ તરીકે કરેલ છે, કારણ કે ભદ્રકીર્તિ એ બપ્પભટ્ટિનું જ ગુરુદત્ત નામ હતું. હાલ તેમના 'ચતુર્વિંશતિ જિન સ્તુતિ' અને એક સરસ્વતી સ્તોત્ર સિવાય અન્ય એક પણ પ્રબંધ ઉપલબ્ધ નથી, (મુનિ ક. પ્ર. ચ. પ્રસ્તાવના)

૨૪૫ છેવટે ઉમેરો:—આ વીરસૂરિનો સત્તાસમય તેના આખા પ્રબંધમાંની વ્યક્તિઓનો સમય વિચારતાં ગલત લાગે છે. ખરી રીતે વીર સૂરિ–વીર ગણિ અગ્યારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલ વ્યક્તિ હોવા જોઇએ. તે સમયમાં જાલોરના પરમાર રાજા ચંદનના પુત્ર દેવરાજનું ભીનમાલમાં રાજ્ય હતું, પાટણમાં મૂલરાજ પુત્ર ચામુંડનું રાજ્ય હતું ને (ચંદ્રકુલીન) વર્ધમાન સૂરિ સં. ૧૦૮૪માં વિદ્યમાન હોવાથી તેઓ પણ સમકાલીન ઠરે છે. (મુનિ ક. વિ. પ્ર. ચ. પ્ર.) જુઓ નીચે ટિ. ૧૮૨નો વધારો.

ટિ. ૧૮૨ ઉમેરો:—આ પ્રબંધમાં કહેલ છે કે વીરગણિ ભીનમાલમાં દેવરાજના રાજ્યમાં પ્રાગ્વટ શ્રેષ્ઠિપુત્ર હતા. મથુરાથી આવેલ વિમલગણિ પાસે દીક્ષા લઇ તેની પાસેથી અંગવિદ્યાનો આમ્નાય શીખ્યા. થરાદ જઈ ગુરૂએ કહેલ પુસ્તક મેળવી અંગવિદ્યા ભણીને મહાશક્તિશાલી તપસ્વી થયા. પાટણ તરફ જતાં સ્થિરા (રાધનપુર પાસેનું થરા) ગામમાં વ્યંતર પાસે હિંસાનો ત્યાગ કરાવ્યો ને પાટણના રાજા ચામુંડરાજની મહોર છાપવાળું આજ્ઞાપત્ર પણ કઢાવ્યું. પછી પાટણમાં જતાં વર્ધમાન સૂરિ પાસેથી આચાર્યપદ મેળવ્યું, ને ચામુંડરાજ અપુત્ર છે તેની ચિંતા તેમના મંત્રી વીર (વિમલશાહના પિતા)થી જાણતાં રાણીઓને વાસયુક્તજલ–અભિષેક કરાવવાથી ગર્ભસ્ત્રાવનો રોગ દૂર થયો ને વલ્લભરાજ વિગેરે પુત્રો તેને થયા. (જુઓ પારા ૨૭૧) વગેરે.

૨૫૨ અંતે ઉમેરો:—સિદ્ધર્ષિનો સમય ચૈત્યવાસિયોના સામ્રાજ્યનો સમય હતો, છતાં સિદ્ધર્ષિ અને એમના ગુરૂ, ગુરૂભાઇઓ વગેરે ત્યાગ–

વૈરાગ્યવાન્ હતા. જો કે સિદ્ધર્ષિએ પોતે ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાનું વ્યાખ્યાન મંદિરના અગ્રમંડપમાં બેસીને કર્યું હતું છતાં તે સુવિહિત સાધુ હતા. ચૈત્યમાં ધર્મોપદેશ કરનારને ચૈત્યવાસી માની લેવાની કોઈ ભૂલ ન કરે. જિનમંદિરમાં બેસીને ધર્મોપદેશ કરવો, એ પ્રત્યેક સાધુનો શાસ્ત્રવિહિત અધિકાર છે. નૂતન ગચ્છસૃષ્ટિ પહેલાં ચૈત્યવાસી કે સુવિહિત સાધુ દરેક, જિનચૈત્યના અગ્ર મંડપમાં બેસીને ધર્મકથા કરતા હતા, પણ નૂતન ગચ્છપ્રવર્તકોએ અનેક પ્રવૃત્તિઓની જેમ આ પ્રવૃત્તિને પણ ચૈત્યવાસીઓની પ્રવૃત્તિ માનીને એનો નિષેધ કરવા માંડયો. ત્યાર પછી ધીરે ધીરે આ પ્રવૃત્તિ બંધ પડી ગઇ. (મુનિ કલ્યાણવિજય પ્ર. ચ. પ્ર.)

ટિ. ૧૮૮ પછીની ટિ.નો નંબર ૧૮૯–૧૯૦ મૂકો.

ટિ. ૧૯૩ મુનિ કલ્યાણવિજય પણ કવિ માઘ સાથેના સગપણની વાત સાચી નથી ગણતા. તે કહે છે કે રાજા વર્મલાતનો સત્તાસમય વસન્તગઢના એક લેખથી વિક્રમ સાતમી સદી સિદ્ધ છે; તે રાજાના મંત્રીના બે પુત્રો પૈકી એકનો પુત્ર કવિ માઘ ને બીજાનો તે સિદ્ધર્ષિ ગણાવેલ છે તો તે મંત્રીના પૌત્ર કવિ માઘનો સમય સાતમી સદીના અંતમાં માનીએ, તોયે સિદ્ધર્ષિનો સમય દશમી સદીનો મધ્ય ભાગ નિર્ણિત છે તેથી એક બીજાથી લગભગ અઢીસો વર્ષને આંતરે થયેલ માઘ અને સિદ્ધર્ષિને પિતરાઇ ભાઇ કેવી રીતે માની શકાય તે પ્રબંધકારજ જાણે. અમારા વિચાર પ્રમાણે તો આ હકીકત કેવળ દંતકથા છે અને એમાંથી જો કંઇપણ સારાંશ ઢૂંઢીયે તો એટલોજ નીકળી શકે કે સિદ્ધર્ષિ પ્રસિદ્ધ કવિ માઘના વંશમાં થયા હતા. બાકી ગુરુની ઇચ્છા ન હોવા છતાં સિદ્ધર્ષિ બૌદ્ધ તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા (મહાબોધનગરમાં–તક્ષશિલા કે નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયમાં) જાય છે, અને ત્યાં બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે, પણ વચનબદ્ધ હોવાથી તે એકવાર પોતાના મૂલ ગુરૂ પાસે આવે છે અને ગુરૂ તેને આચાર્ય હરિભદ્રની લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદન સૂત્ર વૃ[illegible]

વાંચવા આપે છે; જેથી સિધ્ધર્ષિનું મન પાછું જૈન દર્શનમાં સ્થિર થાય છે—આ બધી હકીકત ઐતિહાસિક છે એમાં કંઈપણ શંકા જેવું નથી. (પ્ર. ચ. પ્ર.)

પૃ. ૧૯૧ મંગલાચરણમાં 'वीघ्न...ને બદલે विघ्न...વાંચો.

૨૮૦ છેલ્લેથી ચોથી પંક્તિમા 'અતિ વિશેષ છે' પછી 'ભાં. ૪ પૃ. ૪૪૦' ઉમેરો અને છેવટે ઉમેરો કે:—

આ **શાંતિસૂરિ**નો પ્રબંધ પ્ર૦ ચ. માં છે કે:-'જન્મ ઉન્નતાયુ ગામમાં (રાધણપુર પાસેના ઉણમાં) ધનદેવ શ્રેષ્ઠીને ત્યાં થયો. ત્યાં થારાપદ્ર ગચ્છીય વિજયસિંહસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. પાટણમાં **ભીમ**રાજાની સભામાં 'કવીન્દ્ર' તથા 'વાદિચક્રવર્ત્તિ' પદોથી પ્રસિધ્ધ થયા. રાજા **ભોજ**ની સભામાં ૮૪ વાદીને જીતી તેની સરત પ્રમાણે ૮૪ લાખ માલવી રૂ. મેળવ્યા. માલવી ૧ લાખના ગૂજરાત દેશના ૧૫ હજાર થતા હોવાથી તે હિસાબે બાર લાખ સાઠ હજાર ગૂર્જર દેશના રૂ. **શાંતિસૂરિ**ને અર્પણ થતાં બાર લાખ તેમણે ત્યાંજ જૈન દેહરાસરો કરાવવામાં ખર્ચાવ્યા અને સાઠ હજાર થરાદ મોકલાવી તેમાંથી દહેરી ને રથ વગેરે કરાવ્યા. **ભોજે** 'વાદિવેતાલ' બિરૂદ આપ્યું. ધનપાલની તિલકમંજરીનું સંશોધન કર્યું. પાટણ આવી ત્યાં એક શેઠનો પુત્ર સર્પદંશથી મૃત થયો હતો તેને સજીવન કર્યો. તેમને ૩૨ શિષ્યો હતા ને તેમને ચૈત્યમાં પ્રમાણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવતા હતા. નાડોલથી આવેલ મુનિચંદ્રસૂરિને શ્રાવકના મકાનમાં ઉતરવાની સગવડ કરી આપી કે જ્યાં તેમણે પ્રમાણશાસ્ત્ર ને ષડ્ દર્શન શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું—એ પછી પાટણમાં સર્વ ગચ્છના સુવિહિત સાધુઓને ઉતરવા લાયક ઉપાશ્રય થયા. શાંતિસૂરિ રચિત ઉત્તરાધ્યયન ટીકા તર્કપૂર્ણ હતી ને તેથી ત્યારપછી વાદિદેવસૂરિએ દિ૦ કુમુદચંદ્ર પર જીત મેળવી. **શાંતિ** સૂરિએ કૌલ (શક્તિ ઉપાસક) કવિ ધર્મને ને એક દ્રાવિડ વાદિને પરાજિત કર્યા. પોતાના ત્રણ શિષ્ય વીર, શાલિભદ્ર અને સર્વદેવને સૂરિપદ આપ્યું. તે **વીર**-

સૂરિની સંતતિ આગળ ચાલી નહિ પણ તેમનું શાશ્વત સ્મારક રાજપુરમાં 'નેમિનાથ' રહ્યું, જ્યારે **શાલિભદ્ર** અને સર્વદેવસૂરિની શિષ્યસંતતિ હજુ સુધી (સં. ૧૩૩૪ સુધી) **પાટણ**માં વિદ્યમાન છે. **શાંતિ**સૂરિએ ગિરનાર પર સં. ૧૦૯૬માં સ્વર્ગવાસ કર્યો.'

થારાપદ્રીય ગચ્છ એ નામ થારાપદ્ર (થરાદ) કે જે ડીસા કેંપની પશ્ચિમમાં લગભગ ૨૫ કોશ પર આવેલ ગામ છે તેપરથી પડેલું છે. તેના એક લેખ પરથી જણાય છે કે તેના આદિ પુરુષ 'વટેશ્વરાર્ય' હતા કે જે કુવલયમાલાવાળા વડેસર આચાર્યથી અભિન્ન જણાય છે તેથી આ ગચ્છ લગભગ વિક્રમની સાતમી સદીમાં ઉત્પન્ન થયો લાગે છે. **શાન્તિસૂરિ**નો સમય શિથિલાચાર–પ્રધાન હતો. પોતે પણ અપ્રતિબદ્ધ વિહારી હોય તેમ ઓછું જણાય છે. તેમને **ભોજે** વિજયનું પારિતોષિક આપ્યું અને તે એમણે ધર્મમાર્ગમાં ખરચાવ્યું એ તો એક જુદી વાત છે પણ એમના ગચ્છના ઉપાશ્રયને પ્રબંધકારે બે સ્થળે 'મઠ' કહેલ છે તેથી પણ એમની ગુરૂપરંપરામાં શિથિલાચારનો પ્રવેશ હશે એમ જણાય છે. પાટણમાં મુનિચંદ્રસૂરિને સુવિહિત સાધુ હોવાના કારણે ઉતરવાને ઉપાશ્રય નહોતો મળતો તેથી **શાંતિસૂરિ**એ કહીને એક શ્રાવકનું મકાન તેમને ઉતરવાને અપાવ્યું, એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે પાટણમાં તે સમયે શિથિલાચારીઓનું સામ્રાજ્ય હતું, છતાં સુવિહિતોનો પણ ત્યાં વિહાર થવા માંડ્યો હતો અને ધીરે ધીરે તેમને માટે ઉપાશ્રયોની સગવડ થવા લાગી હતી. **શાંતિસૂરિ**એ ઉત્તરાધ્યયનટીકા ઉપરાન્ત ધનપાલની તિલકમંજરી કથા ઉપર એક સુંદર ટિપ્પણ પણ લખ્યું છે કે જે પાટણના ભંડારોમાં આજે પણ વિદ્યમાન છે. જીવવિચાર પ્રકરણ અને ચૈત્યવંદન મહાભાષ્ય નામના ગ્રંથો પણ આજ **શાંતિસૂરિ**ની કૃતિ હોવાનું મનાય છે. (મુનિ કલ્યાણવિજય. પ્ર. ચ. પ્ર.)

પૃ. ૨૦૭ ના બાંધેલ મથાળામાં **શાંત સૂરિ**ને બદલે **શાંતિ સૂરિ** સુધારો.

ટિ. ૨૮૩ છેલ્લી પં. માં પટ્ટાવલીમાં–ને બદલે પટ્ટાવલીમાં–જોઇએ.

પૃ. ૨૧૨, ૨૧૪ અને ૨૧૬ ના મથાળામાં વિ. ૨; પ્ર. ૭ ને બદલે વિ. ૩; પ્ર. ૧ વાંચો.

ટિ. ૨૨૬ પંક્તિ ૨ માં શ્રીપાલ ને બદલે શ્રીમાલ, પંક્તિ ૩ માં રાજ્જે ને બદલે રાજા, પંક્તિ ૪માં સ્કારીને બદલે સ્વીકારી વાંચો.

૨૯૨ છેવટે ઉમેરો:—પ્ર. ચ. પ્રમાણે સૂરાચાર્ય મૂળ, રાજા સંગ્રામસિંહના પુત્ર મહિપાલ. બાલપણે પિતા સ્વર્ગસ્થ થતાં માતાએ સંસારપક્ષે કાકા દ્રોણાચાર્ય પાસે અભ્યાસાર્થે રાખ્યા. તેની પાસે દીક્ષા લીધી. દ્રોણાચાર્ય રાજા ભીમદેવના મામા થતા હતા ને તેમના ગુરૂનું નામ ગોવિન્દસૂરિ હતું. સૂરાચાર્યના પ્રબંધપરથી મુનિ કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે: 'સૂરાચાર્યનો સમય શિથિલાચારનો હતો. એમના દાદા ગુરૂ ગોવિન્દસૂરિની નિશ્રાનું પાટણમાં એક પ્રસિધ્ધ જૈન ચૈત્ય હતું. અને તેમાં પર્વ–દિવસોમાં નાટક અને નર્ત્તકીનો નાચ થતાં હતાં. સૂરાચાર્યે પોતે જ્યારે ધારામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે હાથીની સવારીએ અને પાછા પાટણમાં આવ્યા ત્યારે પણ હાથીની સવારીથી નગરપ્રવેશ કર્યો હતો. જોકે પ્રબન્ધકાર આવી વિહાર સંબંધી ક્રિયાઓનું પ્રાયશ્ચિત્ત અપાવે છે પણ આ પ્રવૃત્તિઓ શિથિલાચારની નિશાનીઓ છે એમાં તો કંઇપણ સંશય જેવું નથી. સૂરાચાર્ય ધારામાં જે ચૂડ સરસ્વત્યાચાર્યના અતિથિ બને છે તે આચાર્ય પણ ચૈત્યવાસી હોવાનો વિશેપ સંભવ છે. સૂરાચાર્ય ધારામાં ગયા તે વખતે ત્યાં એક વિશિષ્ટ ઘટના બનવાનું વર્ણન પ્રબન્ધમાં કર્યું છે, જેનો સાર એ છે કે રાજા ભોજે સર્વ દર્શનવાળાઓને એક ઠેકાણે કેદ કર્યાં હતા, જેનું કારણ એ હતું કે રાજા બધાને ધર્મના વિષયમાં એકમત કરવા માગતો હતો. પણ સૂરાચાર્યે રાજાને સમજાવીને બધાને કેદમુક્ત કરાવ્યા હતા. આ હકીકત એક કલ્પિત ઘટના લાગે છે. રાજા ભોજ જેવો વિદ્વાન્ રાજા આવી ઘેલછા કરે એ માનવા જેવી વાત નથી. એમ લાગે છે કે અન્ય સંબંધની એ કથા આ વૃત્તાન્તની સાથે કવિએ દંતકથા રૂપે જોડી દીધી છે. (પ્ર. ચ. પ્ર.)

૨૯૭ એક નેમિચંદ્રસૂરિકૃત પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ નામે પ્રવચન સારોદ્ધાર પ્રાકૃતમાં છે (તે સં. ૧૨૪૮ ની સિદ્ધસેનસૂરિ કૃત વૃત્તિ સહિત પ્ર૦ દે. લા. નં. ૫૮ અને ૬૪) તેમાં તે કર્તા જિનચંદ્રસૂરિના ત્રણ શિષ્યો પૈકી વિજયસેન, નેમિચંદ્ર અને યશોદેવ માંના વચેટ તરીકે પોતાને જણાવે છે. આ નેમિચંદ્ર અને ઉક્ત નેમિચંદ્ર બંને કદાચ એક પણ હોય, પરંતુ બંને જૂદા હોવાનો સંભવ વધારે છે.

૩૦૮ છેલ્લી પંક્તિમાં લાડવા વાણીઆ ને બદલે લાડ અને લાડવા વાણીઆ વાંચો.

ટિ. ૨૪૯ છેલ્લી પંક્તિમાં તીર્થકલ્પ (સં. ૧૩૨૭–૮૯) ને બદલે તીર્થકલ્પ (સં. ૧૩૮૫–૮૯) વાંચો.

ટિ. ૨૫૬ પંક્તિ ૧ માં 'રત્નશેખરસૂરિની' એને બદલે 'રાજશેખરસૂરિની' મૂકો.

ટિ. ૨૫૭ પંક્તિ ૨ માં 'નીણાવે છે' ને બદલે 'જણાવે છે' સુધારો.

પૃ. ૨૩૦ પારા ૩૧૩ નો નંબર ૩૧૩ક–ગણો.

૩૧૪ છેલ્લીથી ઉપરની પંક્તિમાં 'નેથી' તે બદલે 'તેથી' સુધારો.

૩૧૮ પંક્તિ ૪ માં 'અપવર્ગ નામાલા' ને બદલે 'અપવર્ગ નામ માલા' સુધારો.

ટિ. ૨૬૩ પં. ૩ 'ઉલ્લેખ કર્યે છે' પછી ઉમેરો કેઃ—અને જેમણે સંક્ષિપ્ત છંદોનુશાસન (સંઘવીપાડાનો પાટણનો ભં. નં. ૧૮૩ પત્ર ૪૨) રચેલ છે અને જેઓ ભરૂચના રહેવાસી હતા (શ્રી જિનવિજયની નોંધ.)

૩૨૫ પંક્તિ ૨ માં હધિપ્રદ્ર ને બદલે હધિપદ્ર મૂકો.

પૃ. ૨૪૧ પં. ૩ 'સં. ૧૦૫૦–૧૦૯૯' બદલે 'સં. ૧૧૫૦–૧૧૯૯' સુધારો.

પૃ. ૨૪૩ મથાળું જિનચંદ્રસૂરિનું છે તે બદલી શ્રીચંદ્રસૂરિ મૂકો.

૩૩૮ પં. ૧ 'વીરગણિના શિષ્ય **શ્રીચંદ્રસૂરિશિષ્ય**' ને બદલે **શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વીરગણિના શિષ્ય** (ધર્મ સંગ્રહણી પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૭) એમ મૂકો. છેલ્લીથી ઉપરની પંક્તિમાં ઉદ્યોત ને બદલે ઉદ્યોતન મૂકો.

૩૪૩ છેલ્લીથી ચોથી પંક્તિમાં ધર્કટવાણિગ્ ને બદલે ધર્કટ વણિગ્ વાંચો.

૩૪૭ પંક્તિ ૧માં '**માનદેવસૂરિ-જિનદેવ**'ને બદલે **માનદેવ સૂરિ સંતાનીય જિનદેવ** વાંચો, પંક્તિ ૮માં 'અને' પછી ઉમેરો:–'અણહિલ પાટણમાં જયસિંહદેવ નૃપ રાજ્યે ધવલ ભાંડશાલીના પુત્ર યશોનાગના કરાવેલા ઉપાશ્રયમાં'. તથા છેવટે ઉમેરો:–આ હરિભદ્રસૂરિએ ૨૨૧ પારામાં ઉલ્લેખિત (ઉમાસ્વાતિ કૃત) **તત્ત્વાર્થ** પર લઘુ વૃત્તિ પણ રચી હોય એમ કલ્પના થાય છે, પણ સં. ૧૨૪૮ માં રચાયેલ પારા ૪૮૯ ની પ્રવચન સારોદ્ધારની વૃત્તિમાં 'તથા ચ તત્ત્વાર્થ મૂલ ટીકાયાં હરિભદ્ર સૂરિઃ' (પૃ. ૩૩૮) એમ ઉલ્લેખ છે, તો એટલા નજીકના સમયમાં થયેલા આ ટીકાને મૂલ ટીકા કેમ માને એ સંશય થાય છે; તેથી બીજી કલ્પના એ થાય છે કે તત્ત્વાર્થની લઘુ વૃત્તિના કર્તા હરિભદ્ર પ્રશમરતિની ટીકાના કર્તા હરિભદ્ર કરતાં જુદાજ હોવા જોઇએ, પછી ભલે તે યાકિનીસૂનુ હરિભદ્રથી પણ જૂદા હોય. (પં. સુખલાલના તત્ત્વાર્થની ગૂ. વ્યાખ્યાની પ્રસ્તાવના). જુઓ ૨૨૧ પારાનો ઉમેરો.

ટિ. ૨૮૭ છેલ્લીથી ઉપરની પંક્તિમાં '**યાથા**'ને બદલે '**ગાથા**' સુધારો.

પૃ. ૨૫૬ પંક્તિ ૩ માં 'સં. ૧૧૯૯થી સં. ૧૨૩૨' ને બદલે 'સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦' મૂકો.

પૃ. ૨૫૯ પહેલા પારાનો આંક ૩૫૬ છે તેને બદલે ૩૬૬ વાંચો.

૩૬૯ છેલ્લી પંક્તિમાં 'મહારાજ્યના'ને બદલે 'મહારાજ્યનો' સુધારો.

ટિ. ૨૯૫ પંક્તિ ૧માં 'સદગત' ને બદલે 'સહૃગત' મૂકો.

પૃ. ૨૬૨ ટિ. ૨૯૫–તેને બદલે ટિ. '૨૯૫ ક' મૂકો.

૩૭૩ પંક્તિ ૭ માં 'અંગિકાર કર્યો' એ પર ટિ.નો આંક ૨૯૫ ક મૂકો.

પૃ. ૨૭૩ પં. ૧૨—યશઃપાલકૃત મોહરાજ પરાજય પછી નીચેનો મલયગિરિ સંબંધીનો શ્લોક મૂકો:—

आगमदुर्गमपदसंशयादि तापो विलीयते विदुषाम्।
यद् वदनचंदनरसै र्मलयगिरिः स जयाद् यथार्थः ॥

—જેના વચનરૂપી ચંદન રસથી વિદ્વાનોના આગમના દુર્ગમ-પદના સંશયાદિ તાપો લય પામે છે તે યથાર્થનામા મલયગિરિ જય પામો.–ક્ષેમકીર્તિસૂરિની બૃહત્કલ્પ ટીકા.

૩૮૯ છેવટે ઉમેરો:—આ મલયગિરિએ તત્ત્વાર્થભાષ્ય પર વ્યાખ્યા પણ રચી હતી એમ તેમની પ્રજ્ઞાપના વૃત્તિમાં પદ ૧૫ પૃ. ૨૯૮ મળતા ઉલ્લેખ તેમજ તેના જેવા બીજા ઉલ્લેખો પરથી માન્યતા બંધાયેલી છે. (પં. સુખલાલજી તત્ત્વાર્થ પ્રસ્તાવના). તેમણે સંગ્રહણી વૃત્તિ રચી છે તે ઉપલબ્ધ છે.

પૃ. ૨૭૬ પારાનો આંક ૩૯૨ છે તેને બદલે ૩૯૨ ક વાંચો.

૩૯૭ પંક્તિ ૩. 'તે'ને બદલે 'તેઓ' મૂકો.

૪૦૬ પંક્તિ ૩ 'લખાઈ'ને બદલે 'લખાવી' જોઈએ.

૪૧૨ પંક્તિ ૯ 'કુમારપાલ પ્રબોધ'ને બદલે 'કુમારપાલ પ્રતિબોધ' વાંચો.

૪૪૨ પંક્તિ ૧૧ 'શ્લોક પ્રમાણની ત્વગ્નિ છે' ને બદલે 'શ્લોક પ્રમાણની' રાખો.

ટિ. ૩૫૯ છેલ્લી પં. 'નં. (૯૯ તથા *૯૯) ને બદલે 'નં. ૮૯૯ ના બે' જોઈએ.

૪૭૫ પંક્તિ ૧૩ 'જંબૂ સ્વામી ચારિત્ર' ને બદલે 'જંબૂસ્વામી ચરિત્ર' સુધારો.

૪૮૧ પં. ૬ 'વેલર' ને બદલે 'વેબર' જોઈએ.

પં. ૭ છેવટનો 'બ' કાઢી નાંખો.

૪૮૩ પં. ૫ 'પ્રતિમાશાલી' બદલે 'પ્રતિભાશાલી' સુધારો.

૪૮૭ પં. ૬ 'સાગેરચંદ્ર' સ્થાને 'સાગરચંદ્ર' સુધારો.

૪૯૦ પં. ૯ 'જિનસ્તોત્ર સ્તુતિઓ' બદલે 'જિનસ્તોત્ર-સ્તુતિઓ' જોઈએ.

૪૯૨ પં. ૧-૨ 'સં. ૧૨૫૩માં (૧૨૮૬ ?) શ્રીપ્રભસૂરિકૃત ધર્મવિધિ પર તેમના શિષ્ય ઉદયસિંહે ટીકા રચી' એને બદલે એમ સુધારી વાંચો કે 'સં. ૧૨૫૩માં શ્રીપ્રભસૂરિએ ધર્મવિધિ ગ્રંથ રચ્યો (કે જેના પર તેમના પ્રશિષ્ય ઉદયસિંહે સં. ૧૨૮૬માં-રસ મંગલ સૂર્ય મિતે વર્ષે-ટીકા કરી હતી જુઓ પારા ૫૬૬નો ઉમેરો).

૪૯૫ પં. ૨ 'ચંદ્રેશ્વર'ને બદલે 'ચક્રેશ્વર' જોઇએ.

૪૯૬ છેવટે ઉમેરો:-[પ્ર. ચ. માં વાયડગચ્છીય જીવદેવસૂરિનો પ્રબંધ આપેલ છે. તે પ્રમાણે જીવદેવસૂરિ વાયડગચ્છીય જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય રાશિલસૂરિના શિષ્ય થાય. વિક્રમના પ્રધાન લિંબાએ વાયડમાં આવી મહાવીરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી તેના ધ્વજદંડની પ્રતિષ્ઠા સં. ૭માં આ જીવદેવસૂરિ હાથે કરાવી. વાયડમાં વસતા લલ્લ નામના કોટિધ્વજ શેઠે બ્રાહ્મણોનો પોતે ભક્ત હોઇ મહાયજ્ઞ શરૂ કર્યો પણ તેમાંથી દિલ ઉઠી ગયું ને જીવદેવસૂરિના ઉપદેશથી પોતે જૈન થયા. એટલે જૈન ચૈત્ય કરાવવા માંડયું. તેમાં ભુવનદેવીને શાંત કરી તેની ભૂમિને શુદ્ધ કરી જીવદેવસૂરિએ તે ચત્ય પૂર્ણ કરાવ્યું ને તેમાં ભુવનદેવીની દેરી કરાવી. લલ્લ જૈન થતાં વાયડના બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ વધ્યો ને આખરે આ સૂરિના પ્રતાપથી લલ્લ સાથે બ્રાહ્મણોનું એવું સુલેહનામું થયું કે 'જૈનો વાયડમાં ગમે તે ધાર્મિક ઉત્સવો કરે તેમાં કોઈ એ કોઇપણ પ્રકારનું વિઘ્ન નાંખવું નહિ. (વાયડમાં જે કંઇપણ ધાર્મિક કાર્યવ્યવસ્થા થશે તેમાં) મહાવીરના સાધુઓનો ભાગ પહેલો રહેશે. (જીવદેવની ગાદી ઉપર) જે નવીન આચાર્ય બેસે તેનો પટ્ટાભિષેક બ્રાહ્મણોએ સુવર્ણનું યજ્ઞોપવિત પહેરાવીને બ્રહ્માના મંદિરમાં કરવો.' વગેરે. આ પરથી મુનિ કલ્યાણવિજય કહે છે કે આ જીવ-

દેવસૂરિ પ્રસિદ્ધ વિક્રમાદિત્યના સમયના નહિ પણ એ સમયથી લગભગ ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષ પછીના પુરૂષ હતા. લલ્લશેઠ દ્વારા જે બ્રાહ્મણોએ જૈનોની સાથે શરતો કરેલી તેજ બ્રાહ્મણો કાલાન્તરે સત્તાહીન અને જાગીરહીન થતાં જૈનોના આશ્રિત ભોજકો થયા હતા એમ હું માનું છું. ભોજક જાતિનું હજી પણ આદરસૂચક વિશેષણ 'ઠાકોર' છે-એ સૂચવે છે કે પૂર્વે એ જાતિ જાગીરદાર હશે એ નિશ્ચિત છે. એ લોકોનું પાલણપુરની આસપાસના પ્રદેશમાં ડાભર પ્રગણામાં,જેમાં વાયડ પણ આવેલ છે ત્યાં, માન છે અને જૈનો ઉપર કેટલાક પરંપરાગત લાગા છે. આથી પણ આ લોકોનો આ પ્રદેશમાં પૂર્વે અધિકાર અને વસવાટ હોવાનું જણાઇ આવે છે. જ્યારથી એ લોકોએ વાયડ ખોયું ત્યારથીજ અધિક પરિચય અને સંબંધના કારણે એમણે જૈન મંદિરોની પૂજા ભક્તિ કરવાનું શરૂ કર્યું હશે, અને જૈનોએ એમને લાગા બાંધી આપ્યા હશે. દંતકથા પ્રમાણે એમને હેમચંદ્રે જૈન બનાવ્યાનું, કે બીજી દંતકથા પ્રમાણે ખરતર ગચ્છીય જિનદત્ત સૂરિએ જૈનધર્મમાં લેવરાવ્યાનું અને જૈનોને ઘરે ભોજન કરવાથી 'ભોજક' નામ પડયાનું કથન યથાર્થ જણાતું નથી, કારણ કે 'ભોજક' શબ્દ નવાંગી વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ (પારા ૨૯૩) ના વખતમાં પણ પ્રચલિત હતો અને તેનો અર્થ 'પૂજક' એ થતો હતો. આથી માનવાને કારણ મળે છે કે પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હેમચંદ્ર અને જિનદત્ત સૂરિની પહેલાંજ એ લોકોને વાયડ ગચ્છના જ કોઇ આચાર્યે જૈન મંદિરોના પૂજક તરીકે કાયમ કરી લીધા હશે, અને તે આચાર્યનું નામ 'જિનદત્તસૂરિ' પણ હોય, તો તે નવાઈ નથી, કારણ કે વાયડ ગચ્છમાં દરેક ત્રીજા આચાર્યનું નામ 'જિનદત્તસૂરિ' જ અપાતું હતું-જુઓ ટિ. ૩૯૩. પ્રબંધમાં જણાવેલ જીવદેવસૂરિના વંશજ આ પારામાં ઉલ્લેખેલ વિવેકવિલાસના કર્તા જિનદત્તસૂરિ અને તેમના શિષ્ય પારા ૫૪૪-૪૬ માં ઉલ્લેખેલ અમરચંદ્રસૂરિ જણાય છે. (પ્ર. ચ. પ્ર.)

ટિ. ૩૭૪ પં. ૧૪ 'રાશેખર કૃત' ને બદલે 'રાજશેખર કૃત' મૂકો.

ટિ. ૩૮૬ પં. ૨ 'સાભાગ્યનંદી'ને બદલે 'સૌભાગ્યનંદી' વાંચો.

પં. ૩ 'સં. ૧૮૮૧માં' ને બદલે 'સં. ૧૮૭૭માં' મૂકો.

પૃ. ૩૬૭ પારાનો અંક ૫૨૭ મૂકેલ છે તેને બદલે ૫૨૭ ક રાખો.

૫૩૧ પં. ૧૩ 'તેની પરિશિષ્ટમાં' બદલે 'તેના પરિશિષ્ટમાં' જોઇએ.

પં. ૨૦ 'ઉલ્લાસરાઘવ' બદલે 'ઉલ્લાઘરાઘવ વાંચો.

પં. ૨૬ કાવ્યદેવી પુત્ર ને અવતરણ ચિન્હમાં–'કાવ્યદેવી-પુત્ર' એમ મૂકો.

ટિ. ૩૯૩ છેવટે ઉમેરો:–વાયડ ગચ્છ અને વાયડ જ્ઞાતિ (જુઓ પારા ૪૯૬) જે સ્થાનના નામથી આજ પર્યંત પ્રસિદ્ધ છે તે વાયડ સ્થાન આજે પણ ડીસા (જીલ્લા પાલણપુર)ની પાસે એજ 'વાયડ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્વે એ મહાસ્થાનોમાં ગણાતું પણ હમણાં ગામડાના રૂપમાં વર્ત્તમાન છે. વાયડ જ્ઞાતિ તો આજે પણ ગુજરાતમાં વર્ત્તમાન છે, પણ વાયડગચ્છના સાધુ કે આચાર્ય વર્તમાન સમયમાં કયાંયે જોવાતા નથી. આ ગચ્છના એક પૂર્વાચાર્ય જીવદેવસૂરિનો પ્રબંધ પ્રભાવક ચરિતમાં આપ્યો છે. તેની સમાપ્તિ કરતાં ચરિત્રકાર કહે છે કે આજે પણ તેમના વંશમાં અમરના જેવા તેજસ્વી પ્રભાવક આચાર્યો થાય છે. અત્રે વાપરેલ 'અમર' શબ્દથી આ પ્રસ્તુત અમરચંદસૂરિ સૂચિત કરેલ છે. તેથી જણાય છે કે સં. ૧૩૩૪ સુધી તે સૂરિ વિદ્યમાન હશે. (મુનિ ક. વિ. પ્ર. ચ. પ્ર.)

૫૪૬ પં. ૧૬ 'નાનક'ને બદલે 'નાનાક' વાંચો.

૫૫૨ પં. ૨ 'તેને' ને બદલે 'તેમને' સુધારો.

૫૫૬ પં. ૬ 'સંઘાતિપત્ય' ને બદલે 'સંઘાધિપત્ય' જોઇએ

ટિ. ૪૦૪ છેવટે ઉમેરો:–'જુઓ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયનો લેખ

નામે '**मन्त्री यशोवीर और इनके शिलालेख**'-સને ૧૯૩૧ના જાન્યુ. તા. ૨૫, ફેબ્રુ. તા. ૧, ૧૫, ૨૨ અને માર્ચ તા. ૧ ના 'જૈન'ના અંકો.

૫૬૦ (પૃ. ૩૯૧ પં. ૯) 'વર્ણવેલી છે' પછી ઉમેરો:—**ગૌડવહો** (ગૌડ-મગધરાજ-વધ) નામનું પ્રાકૃત કાવ્ય મહારાજા યશોવર્મા (વિ. સં. ૭૩૧ થી ૭૮૧) ની કીર્ત્તિરૂપ છે ને તેનો રચનાર કવિરાજ વાક્પતિરાજ (બપ્પઇરાય) તે યશોવર્માનો આશ્રિત સામંત હતો કે જેને અંતિમાવસ્થામાં જૈનાચાર્ય બપ્પભટ્ટિએ જૈન ધર્મનો પ્રતિબોધ કર્યો હતો–એવા ઉલ્લેખો મળે છે (પં. લાલચંદનો પ્રાકૃતભાષાની ઉપયોગિતા ' નામનો નિબંધ પૃ. ૨૭)–જુઓ ટિ. ૧૭૮

(પૃ. ૩૯૧ પં. ૧૩) 'સં. ૧૨૯૪ માં'ની પહેલાં ઉમેરો:—સં. ૧૨૯૨ માં દર્ભાવતી–ડભોઇમાં લખાયેલ હેમાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્રની પ્રત લખાઇ (પાટણ સંઘનો ભં.)

૫૬૨ પં. ૩. 'શાંતિભદ્ર' ને બદલે 'શીલભદ્ર' વાંચો

પૃ. ૩૯૩ મથાળામાં '**વિનયચંદ્રસૂરિ**' ને બદલે '**વિનયચંદ્ર સૂરિ**' વાંચો.

૫૬૪ છેલ્લીથી ઉપરની પં.માં 'રચ્યું' પછી ઉમેરો:–(પ્ર. ચ. ગ્રં.)

૫૬૫ પં. ૫માં 'નાગદન્દહ'ને બદલે 'નાગદ્રહ' જોઇએ.

૫૬૬ ત્રીજી પંક્તિમાં '**શેત્રુંજય**' ને બદલે '**શત્રુંજય**' વાંચવું અને ચોથી પંક્તિમાં (ચ. પ્ર). પછી ઉમેરવું કે:-' આ વર્ષમાં ચંદ્રગચ્છના સર્વદેવ–શ્રીપ્રભ–માણિક્યપ્રભ સૂરિ શિષ્ય ઉદયસિંહ સૂરિએ પ્રગુરૂ શ્રીપ્રભસૂરિની ધર્મવિધિ (પારા ૪૯૨) પર વૃત્તિ ચંદ્રાવતીમાં રચી. શ્રીપ્રભસૂરિના ૪ શિષ્યો હતા:–ભુવનરત્નસૂરિ, નેમિપ્રભ, માણિક્યપ્રભસૂર અને મહીચંદ્રસૂરિ, તે પૈકી પ્રથમના પોતાના દીક્ષા ગુરૂ, બીજા મામા, ત્રીજા શિક્ષાગુરૂ ને ચોથા આચાર્યપદ આપનાર હતા એમ કર્ત્તા ઉદયસિંહ જણાવે છે. આ વૃત્તિને રવિપ્રભસૂરિના શિષ્ય મહાકવિ વિનયચંદ્રે શોધી અને તે રચવામાં

વિમલચંદ્રે સહાય આપી. આની પ્રથમ પ્રતિ ચંદ્રાવતીમાં શ્રેષ્ઠિ સોમદેવની પુત્રી રાજીમતીએ લખી. પ્ર. હંસવિજય ગ્રંથમાલા નં. ૨૨

ટિ. ૪૧૨ પં. ૧૫ 'કેટલાલ' ને બદલે 'કેટલાક' વાંચો.

ટિ. ૪૧૩ પં. ૭ 'શ્રી પતન વાસ્તવ્ય' બદલે 'શ્રીપત્તન વાસ્તવ્ય' જોઇએ.

૫૮૩ પં. ૧૨ 'સિદ્ધપંચાશિકા' પછી ઉમેરો:-સૂત્રવૃત્તિ, સિદ્ધ-પ્રાભૃતવૃત્તિ (જુઓ તેમનો ઉલ્લેખ ત૦ રત્નશેખર સૂરિ કૃત શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણ વૃત્તિ પૃ. ૮)

૫૮૫ પં. 'તાડપત્ર' પછી ઉમેરો 'ઉપર'

પં. ૨૨ 'ચંદ્રસૂરિ' ને બદલે 'શ્રીચંદ્રસૂરિ' મૂકો.

૫૯૩ પં. ૩ 'બૃહદ્ વૃત્તિ રચી' પછી ઉમેરો:-(પ્ર૦ જૈનારણ્ નિવાસી શેઠ છગનલાલ હીરાચંદાદિ સંઘેન સં. ૧૯૭૫)

૫૯૮ છેલ્લી ઉપરની પં. વિવેકસાગર ને બદલે વિવેકસાગરે.

૬૦૨ છેવટે ઉમેરો:-(પત્ર ૩૫ નં. ૧૪૩ સન ૧૮૭૩-૭૪, નં. ૯૭ સન ૧૮૭૨-૭૩ ભાં. ઇ.)

૬૦૪ પં. ૪ 'સંભળાય છે' નહિ પણ 'સંભળાય છે' જોઇએ.

પં. ૧૨ 'વિજયદશમી' નહિ પણ 'વિજયાદશમી' જોઇએ.

ટિ. ૪૨૦ પં. ૨ બદલે ષટદર્શનોની બદલે ષડ્દર્શનોની જોઇએ.

૬૦૬ પં. ૧ 'ઉપર્યુક્ત' પછી ઉમેરો:-સિવાયના બીજા આગમિકગચ્છના.

૬૨૧ પં. ૭ 'શિષ્ય' પછી કૌંસ પૂરો કરો:-'શિષ્ય')

૬૨૪ છેવટે ઉમેરો:-આમાં ઉલ્લેખકરાયેલ પીથડ-પેથડનો વૃત્તાંત એક ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ (પુરાતત્ત્વ ૧,૧) માંથી સુભાગ્યે મળી આવે છે કે તે અણહિલપુર પાટણ પાસે આવેલા ગામ સાંડેરક (સાંડેરા) કે જે વર્ધમાન સ્વામીના મંદિરથી અલંકૃત હતું, તેમાં પ્રાગ્વાટવંશના સુમતિશાહનો રાજમાન્ય પુત્ર આભૂ, તેનો આસડ-એના મોખ અને વર્ધમાન, પૈકી વર્ધમાનનો ચંડસિંહ અને ચંડસિંહના

૭ પુત્રો પૈકી જ્યેષ્ઠ તે પેથડ. પેથડે વીજાપુરમાં સ્વર્ણમય પ્રતિમાવાળું મંદિર કરાવ્યું અને આબુગિરિમાં મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલ કારિત નેમિનાથના મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો; તેમજ પોતાના ગોત્રમાં (?) થઇ ગયેલ ભીમાશાહ (જુઓ પારા ૬૨૫)ની કરાવતાં અપૂર્ણ રહેલ પિત્તલમય આદીશ્વરની પ્રતિમાને સુવર્ણથી ૯૯ સંધિવાળી કરી ઉદ્ધાર કર્યો, તથા મહાવીરની મૂર્તિ તૈયાર કરાવી ઘરમંદિરમાં સ્થાપિત કરી, અને પછી તેને સં, ૧૩૬૦ માં લઘુવયસ્ક કર્ણદેવ (કરણઘેલો) ના રાજ્યમાં નગરના મોટા મંદિરમાં સ્થાપન કરી, અને પછી સિદ્ધાચળ અને ગિરનારની યાત્રા સંઘવી થઇ કરી, પછી બીજી વખત સંઘપતિપણું સ્વીકારી સંઘની સાથે ૭ યાત્રાઓ કરી. સં. ૧૩૭૭ ના દુષ્કાળ વખતે પીડાતા અનેક જનોને અન્નાદિકના દાનથી સુખી કર્યા. પછી ગુરૂ પાસે જિનાગમ શ્રવણ કરતાં તેમાં વીર-ગૌતમના નામની ક્રમશઃ સુવર્ણ-રૌપ્ય નાણુકથી પૂજા કરી. તે પૂજાથી એકઠા થયેલ દ્રવ્યવડે શ્રીસલ સૂરિના વચનથી તેણે ચાર જ્ઞાનભંડાર લખાવ્યા, તેમજ નવક્ષેત્રમાં પણ અન્ય ધનનો વ્યય કર્યો. તેનો પુત્ર પદ્મ, તેનો લાડણ, તેનો આલ્હણસિંહ અને તેનો મંડલિક નામનો પુત્ર થયો (કે જે સંબંધી જુઓ પારા ૬૬૯ અને ટિપ્પણ ૪૪૯)

૬૩૩ (પૃ. ૪૩૩ પં. ૨) 'સં. ૧૩૯૩માં' પહેલાં ઉમેરો-સં. ૧૩૯૦માં કૃષ્ણગચ્છના પ્રભાનંદસૂરિએ હરિભદ્રસૂરિ કૃત જંબૂદ્વીપ સંગ્રહણી પર ટીકા રચી. છેલ્લી પંક્તિમાં 'ટીકા' ને બદલે 'છાયા ટીકા' મૂકો.

૬૩૯ પં. ૩ 'રચ્યું' પછી મૂકો:-(પ્ર. જૈનયુગ પુ. ૫ અં. ૧૧-૧૨ પૃ. ૪૩૮)

૬૪૨ પં. ૩ 'સંતાનીય' પછી 'હર્ષપુરીય ગચ્છના' ઉમેરો.

પં. ૪ રત્નશેખર સૂરિએ' ને બદલે 'રાજશેખર સૂરિએ' મૂકો.

પં. ૯ 'આર્ય ખપટાચાર્વ' ને બદલે આર્ય ખપટાચાર્ય સુધારો.

પં. ૧૬ 'રત્નશેખર કૃત' ને બદલે 'રાજશેખરકૃત' વાંચો.

ટિ. ૪૩૨ પં. 'જ્ઞાનચંદ્ર' ને બદલે 'જ્ઞાનચંદ્ર' જોઇએ.

૬૪૪ પં. ૧૬ 'રત્નશેખરસૂરિએ' ને બદલે 'રાજશેખરસૂરિએ' વાંચો.

પૃ. ૪૪૧ મથાળામાં 'વિમલચંદ' ને બદલે 'દેવેન્દ્ર' મૂકો.

૬૪૮ પં. ૧૦ 'સંબોધસત્તરી (મુ.)' પછી કૌંસમાં ઉમેરો:- પ્ર૦ આ૦ સભા નં. ૫૩ ગુણવિનયની સં. ટીકા સહિત.

પં. ૧૩ 'સિદ્ધયંત્ર ચક્રોદ્ધાર'ને બદલે 'સિદ્ધચક્ર યંત્રોદ્ધાર' સુધારો.

૬૫૨ પં. ૧ 'આચામ' સ્થાને 'આચાર્ય' જોઈએ.

૬૫૩ પં. ૮ 'કાવ્ય સ્થિતિ' બદલે 'કાયસ્થિતિ...વાંચો.

પં. ૧૨ 'ત્રૈવેદ્ય ગોષ્ઠી' બદલે 'ત્રૈવેદ્ય ગોષ્ઠી' સુધારો.

છેવટે ઉમેરો:-'દેવસુંદરસૂરિ શિષ્ય ક્ષેમંકર સૂરિએ ષટ્પુરુષ ચરિત્ર (બુહ. ૨ નં. ૩૮૩, ગૂ૦ ભા૦ પ્ર. ભગુભાઇ કારભારી) અને સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા કથા (પ્ર૦ હી૦ હં.) રચ્યાં.'

૬૫૯ પં. ૧ 'સં. ૧૪૫૬ માં' ને બદલે 'સં. ૧૪૬૮ માં' મૂકો.

પં. ૨ 'લાવ્યા' ને બદલે 'આવ્યા' જોઇએ.

ટિ. ૪૪૧ પં. ૫ 'ક્રૂરસિંહ' ને બદલે 'અક્રૂરસિંહ' વાંચો.

ટિ. ૪૪૪ પં. ૩૨-૩૩ 'તે કીર્ત્તિસ્તંભ...બંધાવ્યો હતો' એ હકીકત બરાબર નથી તે માટે 'ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્તંભ' એ ચિત્રનો પારચય (ચિત્રપરિચયમાં) વાંચો.

પં. ૩૪ કિર્તિસ્થિંભ' બદલે 'કીર્ત્તિસ્તંભ' વાચો.

પં. ૩૬ 'આ વાત બરાબર લાગતી નથી, કારણકે તે સપ્રમાણ નથી-' આ કથન પણ યથાર્થ નથી લાગતું. તે માટે પણ 'ચિતોડનો જૈન કીર્ત્તિસ્તંભ' એ ચિત્રનો પરિચય ચિત્રપરિચયમાં વાંચો.

પૃ. ૪૬૧ મથાળું તેમાં 'લખાયેલી' બદલે 'લખાયેલા' સુધારો.

૬૮૦ પં. ૫ 'દક્ષિણાના' બદલે 'દક્ષિણના' જોઈએ.

૬૮૧ પં. ૮ 'પ્રશંસ્તિ' બદલે 'પ્રશસ્તિ' સુધારો.

૬૮૨ પં. ૬ ઉત્તરાધ્યનન' બદલે 'ઉત્તરાધ્યયન' જોઇએ.

૬૯૨ પં. ૨૨ 'બંધાવ્યું' પછી (આવો કૌંસ મૂકો.

૭૦૯ છેવટે ઉમેરો 'જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ-પ્રથમ ભાગ પૃ. ૨૪ થી પૃ. ૨૬)

ટિ. ૪૭૫ પં. ૧ 'સુધર્મ બદલે સુધર્મે જોઈએ.

૭૫૪ પં. ૧૦ (પૃ. ૫૧૭ પં. ૫) 'બનાવી' પછી ઉમેરોઃ- રત્નપ્રભસૂરિ શિષ્ય લક્ષ્મીનિવાસે મેઘદૂત પર વૃત્તિ (ડાયરા ભં. પાલણપુર) રચી,

૭૫૮ પં. ૭ 'દશ કૃષ્ટાન્ત ચરિત્ર' બદલે 'દશ દષ્ટાન્ત ચરિત્ર' જોઈએ.

૭૬૨ પં. ૪ 'હૃદયસૌભાગ્યે' ને બદલે 'હૃદયસૌભાગ્યે' લખો

૭૭૦ પં. ૭ સંવાદ રચ્યાં પછી " અવતરણ ચિન્હ મૂકો.

૭૭૧ પં. ૪ ગૌતમ પૃચ્યા બદલે ગૌતમ પૃચ્છા મૂકો.

૭૮૯ પં. ૧૪ વરદ દાજી, પ્રશસ્તપદ ભાષ્ય બદલે વરદરાજી, પ્રશસ્તપાદ ભાષ્ય જોઈએ.

૭૯૦ છેલ્લી ઉપરની ચોથી પંક્તિમાં ઉદયકરણે પછી ઉમેરોઃ- (બુ. ૨, નં. ૧૧૨૨)

ટિ. ૪૮૮ પં. ૧૦ રાયમલ્લાભ્યુષ્ય કાવ્ય બદલે રાયમલ્લાભ્યુ-દય કાવ્ય જોઈએ.

ટિ. ૪૯૦ પં. ૩ ક્ષમાકુશલ બદલે ક્ષેમકુશલ જોઈએ.

૮૦૪ પં. ૬ જાલેરના' બદલે 'જાલોરના' જોઈએ.

૮૧૧ પં. ૧૩ ખ્રિસ્તિઓ) બદલે (ખ્રિસ્તિઓ) મૂકો.

૮૨૭ પં. ૧૧ 'શત્રુંજય આગળ' બદલે શત્રુંજય આબૂ જોઈએ.

૮૨૮ પં. ૬ બંધાવી. ને બદલે બંધાવી સુધારો

પૃ. ૫૭૧ પં. ૧૭ સંઘ ભકત ને બદલે સંઘભકત સુધારો.

ટિ. ૫૦૫ પં. ૧ અમુલફજલના, સ્થાને અબુલ ફજલના જોઈએ. અકબર નામની, સ્થાને અકબરનામાની જોઈએ.

પૃ. ૫૮૧ પારાનો આંક ૫૧ મૂકાયો છે તેને સ્થાને ૮૫૧ વાંચો.

૮૫૭ પં. ૧ કાગોરી સ્થાને નાગોરી જોઈએ.

૮૬૪ પં. ૨૮ મહાવીર ચૂરિય નહિ પણ મહાવીર ચરિય.

૮૬૮ પં. ૪ 'શ્રી જિનવિજય સંપાદિત મુદ્રિત.' એટલું કૌંસમાં મૂકો.

૮૮૦ પં. ૪ ભક્તમર- નહિ પણ ભક્તામર-

૮૮૩ પં. ૭ કર્ણકુતુહલ નહિ પણ કર્ણકુતૂહલ

૮૮૪ પં. ૧૩ -સાર સમુચ્ય નહિ પણ-સાર સમુચ્ચય

ટિ. ૫૨૨ પં. ૧ શ્રીવિજયગણિ પછી 'જે' મૂકો.

પં. ૨ તેણે ને બદલે જેણે સુધારો.

૮૯૩ છેલ્લી પં. ચંદનપન્નતિ ને બદલે ચંદપન્નતિ જોઇએ.

૮૯૪ પં. ૧૦ ચર્યા પછી) કૌંસ મૂકો.

આ પારા પછીના પારાનો નં. ૧૯૮ છપાયો છે તેને બદલે ૮૯૫ જોઈએ.

૮૯૬ પં. ૪૭ (પૃ. ૬૦૭ની છેલ્લીથી ચોથી પંક્તિ) રામચંદને બદલે કરમચંદ જોઇએ.

૯૦૩ પં. ૨ માણિક્યસુંદર નહિ પણ માણિક્યચંદ્ર

પં. ૩ કુબેર પુરાણને' પછી ઉમેરોઃ-(પી. ૩, ૩૫૭)

૯૦૪ પં. ૧૫ (પૃ. ૬૧૪ પં. ૪) શિષ્ય પરત્વે ને બદલે શિષ્યે કરેલો, એમ મૂકો.

૯૦૫ પં. સં. ૧૫૭૨માં ને બદલે 'સં. ૧૬૭૨માં' સુધારો.

૯૦૬ છેલ્લી પં. નેમિજન બદલે નેમિજિન મૂકો.

૯૧૧ પં. ૩ 'કારણકે સમયમાં' બદલે 'કારણકે તે સમયમાં'

૯૧૩ પં. ૬ અને ૧૭ 'છસો' છે ત્યાં 'છસો (? પાંચસો)' એમ મૂકો.

૯૧૮ પં. નયનવિજય સ્થાને નયવિજય જોઇએ.

૯૨૨ પં. ૬ પ્રધાર્યા બદલે પધાર્યા સુધારો.

૯૨૬ પં. ૭ કાશીના બદલે કાશીમાં જોઇએ.

પં. ૧૪ આનંદવનને બદલે આનંદઘનને જોઇએ.

પૃ. ૬૩૪ પં. ૧ અધ્યાત્મસારનો બદલે અધ્યાત્મસારનો જોઈએ.

૯૩૭ પં. ૨ યશોવિજયજીઓ બદલે યશોવિજયજીએ જોઈએ.

૯૪૨ પં. ૧૬-૧૭ ન્યાયામૃત બદલે નયામૃત તરંગિણી જોઈએ.

છેવટે ઉમેરો:-આમાં ઉલ્લેખેલ ષોડશક પર ટીકા યશોવિજયજીએ પ્રાચીન મૂલ યશોભદ્રસૂરિકૃત ટીકા સામે રાખીને લખી લાગે છે ને જે તેની સાથેજ મુદ્રિત થઈ છે. આ યશોભદ્રસૂરિનો સમય નિશ્ચિત થયો નથી તેમ તે કોણ હતા તે પણ જણાયું નથી. તત્ત્વાર્થ ટીકા કે જે હરિભદ્ર સૂરિએ પ્રારંભેલી અને જેને યશોભદ્ર કે યશોભદ્રસૂરિ શિષ્યે પૂરી કરેલી ઉપલબ્ધ થાય છે તે ટીકાના રચનાર યશોભદ્ર ને ષોડશકના ટીકાના રચનાર યશોભદ્ર બંને એક હશે કે ભિન્ન તે પણ નક્કી થતું નથી.

૯૪૭ પં. ૧૨ લોપ્રકાશ ને સ્થાને લોકપ્રકાશ મૂકો.

૯૪૯ પં. ૪ પટી મુહપત્તિ ને બદલે પટી-મુહપત્તિ જોઈએ.

૯૫૫ પં. વલ્લભવિજય બદલે વલભ મૂકો.

ટિ. ૫૩૭ પં. ૯ પંડિવ ને બદલે પંડિત સુધારો.

૯૬૩ પં. ૬ ધીરવિજય લાભવિજય વચ્ચે-લીટી મૂકો.

૯૭૩ પં. ૮ ની શરૂઆતમાં ઉમેરો:-સં. ૧૭૧૨ માં કટુક (કડવા) મતના સા કલ્યાણજીએ કાય-સ્થિતિ પ્રકરણ પર (પાલણપુર ડાયરા ભં. દા. ૩૧ નં. ૧૫ સ્વલિખિત)

૯૭૪ પં. ૯ 'ક્ષેત્ર સમાસ પર' પછી ઉમેરો:-સં. ૧૭૬૩ પહેલાં હીરવિજયસૂરિ-કીર્તિવિજય-સૂરવિજય-જ્ઞાનવિજયે જ્ઞાનદીપિકા નામનો કલ્પસૂત્ર પર (૧૯૪ સને ૧૮૭૧-૭૨ ભાં. ઇ.) છેલ્લીની ઉપરની પંક્તિમાં 'અમૃતસાગર શિ૦' છે તેમાંથી અમૃતસાગર કાઢી નાંખો.

૯૭૬ છેલ્લી ઉપરની ૧૦ મી પં. (પૃ. ૬૬૫ ની ચોથી પં.)માં પદ્મનિ ન છે તેને બદલે પદ્મનિધાન જોઈએ.

૯૭૭ પં. ૭ સમવિજય (૨) ને બદલે રામવિજય (૧) જોઈએ.

પં. ૧૭ રામવિજય (૧) ને બદલે રામવિજય (૨) જોઈએ.

૯૮૧ પં. ૧ સ્થલઅદ્ર ને સ્થાને સ્થલભદ્ર સુધારો.

છેલ્લી ઉપરની પં. નેમિવિજયે સ્થાને નેમિવિજયે મૂકો.

૧૦૨૩ પં. ૩-૩ અઅુમતી પછી આ. ૨ સં. ૧૯૫૨ મૂકો.

પં. ૫ ભોજકુમાર પછી આ. ૨ સં. ૧૯૫૫ મૂકો.

ઉમાદેવડી પછી આ. ૪ સં. ૧૯૫૫ મૂકો.

પં. ૬ વીણાવેલી પછી આ. ૧ સં. ૧૯૫૫ મૂકો.

પં. ૧૨ તેના પછી સં. ૧૯૫૨ માં ઉમેરો.

પં. ૧૨-૧૩ રચનાર પછી પાટણના ઉમેરો.

પં. ૧૩ શિવરામ કેશવરામ બદલે શિવરામ કેશવલાલ મૂકો.

૧૦૫૨ પં. ૧૦ હેમવિમલસૂરિની બદલે હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય હર્ષકુલ ગણિની, વાંચો.

૧૦૬૬ છેલ્લી પં. 'ભાગજ છે' પર ટિ. નો આંક ૫૮૮ મૂકયો છે તેને બદલે ૫૫૮ જોઈએ. ને નીચે ટિ. માં પણ ૫૫૮ મૂકયો છે ત્યાં પણ ૫૮૮ જોઇએ.

૧૧૩૪ 'પં. ૮-૯ 'છેલ્લી ચાલુ વર્ષ સન ૧૯૩૧ માં...નથી શકાયા' ને બદલે એમ મૂકો કે સન ૧૯૩૧ માં (સં. ૧૯૮૭ માં) ગણના થઈ, તેની પણ લોકનો વિરોધ હોવાથી બરાબર મનુષ્ય-ગણના થઈ નથી, છતાં જે સરકારી આંકડા હવે પ્રકટ થયા છે, તેમાં જૈનોની કુલ સંખ્યા ૧૨૫૨૧૦૫ નોંધાઈ છે.

૧૧૫૧ પં. ૨૧ રાજપૂત ચિત્રોના બદલે રાજપૂત ચિત્રક-સાનાં જોઇએ.

૨૮૦ પં. ૮ 'અંગવિદ્યા ઉદ્ધરી' પછી ઉમેરો 'વળી બૃહત્ શાંતિસ્તોત્ર રચ્યું.'

૨૯૩ પં. ૧૨ (સં. ૧૨૦૭ અજમેરમાં)ને બદલે (સં. ૧૧૨૪ ધોલકામાં) એમ જોઇએ.

૩૨૬ પં. ૨ '૧૧૬૦ માં રચ્યું' પછી ઉમેરો કે તેમાં ભરત બાહુબલીના યુદ્ધનો પ્રસંગ અપભ્રંશમાં જણાવ્યો છે.

ટિ. ૩૮૧ છેવટે ઉમેરો 'એક પ્રબંધમાં વસ્તુપાલની સંઘપદ સાથેની લડાઇમાં ભરૂચવાળા ખંડેરાજ સાંખલાની હકીકત આવે છે, અને કીર્તિકૌમુદી આદિમાં એ સાંખલાને શંખ કહેલ છે; પણ તેનું મૂળ નામ ખંડેરાજ હતું એ નિર્ણીત થાય છે. પરમાર વંશની સાંખલા નામની શાખા પણ છે. યાદવરાજા સિંહણ–સિંઘણ દક્ષિણમાં પાટણા (ખાનદેશ, તાલુકા ચાલીસગાંવ)નો રાજા હતો અને તેનો શાકે ૧૧૨૮ (વિ. સં. ૧૨૬૩)નો લેખ મળ્યો છે (એપી. ઇન્ડી. પુ. ૧ પૃ. ૩૪૩). આ લેખ બીજી રીતે ઉપયોગી છે કે તેમાં મરાઠી ભાષાનો જૂનો નમૂનો મળે છે ને વળી તેમાં પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી ભાસ્કરાચાર્યના પૂર્વજ ભટ્ટ ભાસ્કર કે જેને ભોજરાજે વિદ્યાપતિની પદવી આપી હતી એવો ઉલ્લેખ છે. (શ્રી જિનવિજયની નોંધ).

૬૩૧ છેવટે ઉમેરો 'તે કોશની એક પ્રતમાં કર્ત્તાનું નામ સુધાકર આપ્યું છે (પાટણ ભં.)

૭૬૫ પં. ૪ પ્રશ્ન વ્યાકરણ પહેલાં ઉમેરો 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર' (૧૬૧ સને ૧૮૭૧–૭૨ ભાં. ઇ.)

જૈન ગૂર્જર કવિઓ—બીજો ભાગ—સંબંધી અભિપ્રાયો.

[જૈન ગૂર્જર કવિઓ—બીજો ભાગ કે જેની પ્રસ્તાવના તરીકે આ ઇતિહાસને મૂકવા ધાર્યું હતું તે આ ઇતિહાસ દળદાર થઇ જવાથી તેના વગર બહાર પડી ગયો છે અને તેમાં તેના પરિશિષ્ટ ૫ માં જૈન ગૂર્જર કવિઓ—પ્રથમ ભાગ સંબંધીના અભિપ્રાયો આપેલા છે અને ઉક્ત બીજા ભાગના સંબંધી આવેલ પહોંચ, સૂચના, અભિપ્રાય અત્ર પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે જે પૈકી કેટલાકમાં પ્રથમ ભાગ સંબંધી પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે.]

૧ **પંડિત શ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી જૈન** પંડિત ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટયૂટ કોઠીપોળ વડોદરા—લેખક પરના તા. ૬–૭–૩૧ના પત્રમાં જણાવે છે કેઃ–આપનો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૨ જો દળદાર ગ્રંથ કો. ઓફીસદ્વારા મ્હને ભેટ મળી ગયો છે, આપના એ ભગીરથ પરિશ્રમ માટે સર્વ કોઇ ઇતિહાસપ્રેમી અને સાહિત્યપ્રેમી ધન્યવાદ ઉચ્ચારે એ સ્વાભાવિક છે.

૨ **પ્રોફે૦ બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર** વડોદરા લેખક પરના તા. ૭–૭–૩૧ના પત્રમાં જણાવે છે કેઃ—જૈન ગૂર્જર કવિઓ બીજો ભાગ પ્રત ૧ ગઇ કાલે મળી તે માટે ત્હમને જેટલો ધન્યવાદ આપિયે તેટલો ઓછો, જો કે આગલા સૈકાઓમાંથી જેમ જેમ આ તર્ફ—વર્તમાનમાં—આવો છો તેમ તેમ કામની મુશ્કેલી અને અગત્ય બંને ઓછાં. કોન્ફરન્સના મંત્રી સાહેબોનો ઉપકાર માનું છું. આવી ચોપડીઓ વિદ્વાનો અને સંસ્થાઓને વિના મૂલ્યે મોટી સંખ્યામાં ભેટ આપવાની એમની નીતિ વિષે રા. રા. પંડિત લાલચંદ જે પ્રશંસાવચનો લખે છે તે યથાયોગ્ય છે. યુરોપમાં પણ આવી ચોપડીઓ યુનિવર્સિટીઓ લાયબ્રેરીઓ તજ્જ્ઞ પ્રોફેસરો આદિમાં વ્હેંચાય છે. પ્રાસ્તાવિક અને ઐતિહાસિક પ્રકરણો જુદા ગ્રંથ રૂપે બ્હાર પાડવાનો નિર્ણયજ ઉત્તમ છે.

જૂનાં પુસ્તકો જેમ વધુ જગ્યાઓ વચ્ચે વ્હેંચાઇ ગયેલાં હોય તેમ તેમની ઇજા અને તેમના નાશનો ભય વધારે, તેમનો ઉપયોગ કરવામાં વિદ્વાનોને મુશ્કેલીઓ વધારે વગેરે દેખીતું છે. પરંતુ આ બાબતમાં જૈન લોકમત જ્યાં સુધી સુજ્ઞ બની અર્વાચીન મનોદશાવાળો ના થાય ત્યાં લગી ઉપાયજ નથી. લીમડીની આખી યાદી છપાઇ છે, પાટણ જેસલમેરની છપાય છે (જો કે આખી નહીં) તેમ બીજા મોટા ભંડારોની છપાય તો પણ ઘણી સરલતા વધે, કૉન્ફરન્સ મંત્રીઓ ધારે તો આ કાર્યપણ કટકે કટકે ઉપાડી શકે, અને કચ્છ? ત્યાંના સંગ્રહોનું શું? તા. ૭-૭-૩૧.

૩ પંડિત બેચરદાસ—પ્રીતમનગર અમદાવાદ. આપણી કૉન્ફરન્સે મોહનભાઇના ગૂર્જર કવિઓના બે ભાગો બહાર પાડીને સાહિત્યની કિંમતી સેવા કરી છે. હું તો ઇચ્છું છું કે તે આપણું કેળવણી ખાતું ચલાવે છે એવી રીતે પ્રકાશન ખાતું ચલાવે તો ઘણું સરસ કામ કરી શકે. ગૂર્જર કવિઓના બન્ને ભાગો એટલા બધા વિશાળ છે એથી એની સમાલોચના મારી આંખ કરી શકે એમ નથી છતાંય એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે એ મોહનભાઇનો સંગ્રહ ઘણો કિંમતી છે, છતાં મોહનભાઇને એક વિનંતિ કરૂં છું કે તેઓ જે કાંઇ સંગ્રહ કરે તેમાં વધુ ચોકસાઇ લાવવા કાળજી રાખે. પાટીદારના તંત્રીની સમાલોચનાનો છેવટનો પેરેગ્રાફ જરૂર તેઓ ધ્યાનમાં લે. તા. ૧૧-૭-૩૧.

૪ શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહાર M. A. B. L.—૪૮ ઇંડીયન મિરર સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

The author Mr. Desai is doing a good deal of substantial work in furtherance of the cause of Vernacular Jain Literature. My humble opinion on the work will be sent later on.

—કર્તા મિ. દેસાઇ દેશી ભાષાના જૈન સાહિત્યના હિતને

વધારવાનું અતિ સંગીન-નક્કર કાર્ય કરે છે. આ ગ્રંથ વિષે મારો નમ્ર અભિપ્રાય હવે પછી મોકલવામાં આવશે. તા. ૧૨-૭-૩૧.

પ. ડા. પી. એલ. વૈદ્ય M. A. (Cal); D.; Litt (Paris), Professor of Sanskrit and Allied languages, Fergusson College, Poona, પોતાના તા. ૧૫-૭-૩૧ના પત્રથી ઉક્ત પુસ્તકની પહોંચ સ્વીકારતાં જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સના સ્થાનિક જનરલ સેક્રેટરીઓને જણાવે છે કેઃ—

I am in due receipt of the 2nd Vol. of your publication Jaina Gurjara Kavio of which you kindly sent me a copy. I am indeed very grateful to you for your favour.

I have not yet published any review of the work as I am afraid I cannot review the Gujarati portion of extracts. As regards the Introduction to both the volumes I have formed a very high opinion of the scholarship of Mr. M. D. Desai, and can say that the world of linguists owe him a debt of gratitude for his efforts in presenting in a systematic form the part played by the Jain poets in the making of modern and ancient Gujarati.

—આપની પ્રકાશિત કૃતિ નામે જૈન ગૂર્જર કવિઓનો બીજો ભાગ કે જેની એક નકલ મને આપે કૃપાથી મોકલી તે મળી. ખરેખર આપની તે કૃપા માટે આપનો અતિ ઉપકૃત છું.

આ પુસ્તકની સમાલોચના મેં અત્યાર સુધી પ્રકટ કરી નથી કારણ કે મને ભીતિ છે કે ઉતારાઓના ગૂજરાતી ભાગની સમાલોચના હું કરી શકું નહિ. (જૈન ગૂર્જર કવિઓના) બંને વૉલ્યુમોની

ઉપકાર સાથે પહોંચ લખી શકયો નહીં તેથી દિલગીર છું. એ બીજો ભાગ પણ પહેલા ભાગ જેવુંજ Monumental Work છે અને તમારા આગ્રહ, ચીવટપણું તથા એ દિશામાં સતત મહેનત કર્યા કરવાની આકાંક્ષા—એક જાતના Mania-ની સાબિતી રૂપે છે. આ ભાગમાંથી પણ ઘણું નવું જાણવાનું ને શીખવાનું મળે છે અને જ્યારે એ હારમાળાનો ત્રીજો ભાગ છપાશે ત્યારે આ આખા વિષયનો સંપૂર્ણપણે Perspective લેવામાં તે અગત્યનો ભાગ ભજાવશે એમાં શકય નથી. તમારા આ પ્રયાસ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય તમારૂં ઋણી રહેશે.

૮ સાક્ષરશિરોમણી શ્રી **નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ** તા. ૯-૮-૩૧ના કાર્ડથી માત્ર આટલું ટુંકમાં પહોંચ રૂપે જણાવે છે કેઃ—

વિ. વિ. જે આપની તરફથી 'જૈન ગુર્જર કવિઓ" ભાગ ૨ ની પ્રત મળી. તે માટે બહુ બહુ ઉપકાર માનું છું. પ્રથમ ભાગ પણ મળી ગયો હતોજ.

હાવા **આકર** ગ્રન્થનું અવલોકન લખવું એ મ્હારા જેવાના સામર્થ્યની બહાર છે. માટે તે ખાતે ક્ષમા માગું છું.

૯. મુંબઇની મ્યુનિસિપલ સ્કૂલોના ઇન્સ્પેકટર શ્રી **હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા** M. A. તા. ૯-૮-૩૧ના પત્રથી જણાવે છે કેઃ—

શ્રી મોહનલાલ દેશાઇ તરફથી પહેલો ભાગ ઘણા વખત થયાં મળ્યો છે અને બીજો હમણાં આપના કાગળ સાથે મળ્યો છે.

શ્રી મોહનલાલ દેશાઇએ જે શ્રમ લીધો છે, અને એ પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યના અને ભાષાના અભ્યાસ માટે જે સાધન પૂરાં પાડયાં છે તેની કિમ્મત આંકવા માટે તો પુષ્કળ અભ્યાસ અને અવકાશની જરૂર છે. તે પુસ્તકોની કિમ્મત એટલી ઉંચી અને મોટી છે કે ઉપર ઉપરથી જોઇને કાંઇ કહી નાંખવું એ અન્યાય

આપના જેવું જ ગણાય. અને તેથીજ હું તે સંબંધે કાંઇ લખી શકયો નથી. જેટલો અવકાશ અને જેટલો અભ્યાસ, તે પુસ્તકોની કદર કરાવવા માટે જોઇએ તે હું મેળવી શકયો નથી અને હજુ એક વરસ સુધી તો મેળવી શકું એમ નથી. પણ પછી તે રત્નોના ગાઢ પરિચયમાં આવવા અવશ્ય ઇચ્છું છું અને પ્રભુ ઇચ્છા હશે તો તે પુસ્તકો ભાષા ઉપર જે પ્રકાશ પાડે છે, ભાષાના વંશાવતાર-ના અભ્યાસ માટે જે ઉપયોગી સાધન પૂરાં પાડે છે, ગુજરાતના જીવન માટે અને ધાર્મિક અને ઇતર પ્રવૃત્તિ માટે જે દૃષ્ટિ રજુ કરે છે તે બધાનો અભ્યાસ અવશ્ય કરીશ અને વિગતથી તે માટે લખીશ દરમ્યાન, શ્રી મોહનલાલ દેશાઇએ જે શ્રમ લીધો છે, અને જે અભ્યાસ કર્યો છે તે માટે તેમને. અને આવાં સામાન્ય જગત જેને કોઇપણ રીતે અપનાવી ન શકે અને તેથી જેની રૂપીઆ આના પાઇમાં ગણાતી કિમ્મતમાં પણ કાંઈ વળતર ન આવે, તેવાં, છતાં અત્યંત કિમ્મતી અને ઉપયોગી પુસ્તકો છપાવવા માટે આપના કૉન્ફરન્સને અનેક ધન્યવાદ ઘટે છે એટલું તો કહી દેવા તક લઉં છું.

જૂની ગુજરાતીનો અભ્યાસ મેં શરૂ કરેલો, પણ ઘણા ઘણા અંતરાયોને લીધે તે પ્રારંભદશાથી આગળ વધી શકયોજ નથી. તેથીજ જૈન ભાઇઓ તરફથી પ્રગટ થતાં આનંદ કાવ્ય મહોદધિના અંકો તથા જૈન ગુર્જર કવિઓના ભાગો માત્ર ઉપર ઉપરથી જોવા ઉપરાંત વધારે હું કરી શકયો નથી, પરંતુ હું જેટલું જોઇ શકયો છું તે ઉપરથી કહી શકું છું કે અભ્યાસનાં સાધન તરીકે ઘણું ઉપ-યોગી સાહિત્ય આ પુસ્તકો દ્વારા પ્રકટ થયું છે અને તેથી ગુજરાતી ભાષાનો દરેક અભ્યાસી આવાં પ્રકાશન માટે ઉપકૃત રહેશેજ. મને સંભારી પુસ્તકો મોકલવા માટે આભાર માનું છું.

૧૦ રા. કહાનજી ધર્મસિંહ કવિ તા. ૧૩-૯-૩૧ ના પત્રથી લખે છેઃ—

—વિ. કે—'જૈન ગુર્જર કવિઓ'.ના બે ભાગ આપના

પ્રાપ્ત થતાં અતિ આનંદ ઉદ્ભવ્યો. એ ઉપર વિવેચન કે વિવરણ તો સમર્થ વિદ્વાનો જ લખી શકે. હું તો એ મહાપુરૂષોનો કેવલ ગુણપૂજક અને પ્રશંસક હોવાથી એટલું જ નિવેદન કરીશ કે,

(દોહરા)

જૈન કાવ્યસાહિત્યના, મહાભારત બે ભાગ,
અવલોકનથી ઉપજ્યા, અંતરમાં અનુરાગ. ૧
જતી સતી ગુરૂ જ્ઞાનિનો, અનુપમ જ્ઞાનવિલાસ.
અચળ કર્યો ઇતિહાસથી, એ નહિ અલ્પ પ્રયાસ. ૨
ગુજરાતી સાહિત્યમાં, જૈન કવિ વર વીર;
શુદ્ધ સ્વરૂપે દાખવ્યા, મોહન મતિ ગંભીર. ૩
શ્વેતામ્બર મંડળ મળી, તેનો કર્યો પ્રકાશ,
કહાન અભિવંદન કરે, ઇશ્વર પૂરે આશ. ૩

તથાસ્તુ.

૧૧ 'સૌરાષ્ટ્ર' અગષ્ટ ૧૫ : ૧૯૩૧ ના અંકમાં પૃ. ૮૦૫ પર 'સંશોધન' ના મથાળા નીચે પરિચય કરાવે છે કે:—

ગુજરાતી ભાષાનું ઝરણ નરસિંહ મહેતાથી યે આગળ, તેરમી સદીથી વહેતું થયું છે અને એ બસો વર્ષનો પ્રવાહ બાંધવામાં જૈન સાધુઓના એક મોટા જૂથનો અવિરત ઉદ્યમ ઉત્તરોત્તર ચાલુ રહ્યો હતો, એ વસ્તુસ્થિતિ તરફ આપણી પ્રથમ આંખ ઉઘાડનાર ગ્રંથ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભા. ૧ છે. એની અંદર એ જૈન સાધુઓની રચેલી પ્રચૂર કાવ્યસામગ્રી સંઘરનાર શ્રી મોહનલાલ દેશાઈને મોટો જશ મળેલો છે. સાંપ્રદાયિકતાની સૂગ વગર સમસ્ત ગુજરાતે, સાહિત્યની વિમલ દૃષ્ટિએ શ્રી. દેશાઇના એ પ્રયત્નને વધાવેલ છે. શ્રી. દેશાઈ એ પણ પોતાની આ કૃતેહને સાંપ્રદાયિક શેખીની વૃત્તિથી રૂંધાવા દીધા વગર, શુદ્ધ સંશોધનબુદ્ધિથી પોતાનું કામ ચાલુ રાખીને આ ચાર વર્ષના ગાળામાં સ્થળે સ્થળે ભ્રમણ કરી, ખોળી ખોળી ૫૯૦ પાનાંની નવી સામગ્રી રજૂ કરી છે. તેમાં (૧) અઢારમી સદી-

માંના લગભગ ૧૮૦ જૈન કવિઓ અને તેમની ચારસો જેટલી કૃતિઓની નોંધ કરી છે. (૨) કવિઓની અનુક્રમણિકા આપી છે. (૩) અઢારમા સૈકાની ગદ્યકૃતિઓની નોંધ કરી છે. (૪) પાંચ પરિશિષ્ટો આપેલાં છે તેમાં પણ કોઇ કવિ અથવા એની કૃતિનો કાલનિર્ણય કરવામાં સહાયભૂત થનારી હકીકતો છે. ગુર્જર ભાષા અને સાહિત્યના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર અજવાળું પાડવામાં આ સંગ્રહ કેટલે અંશે ઉપકારક થાય, તે તપાસી જોવા અમે સંશોધનક્ષેત્રના ખાસ અભ્યાસીઓને ભલામણ કરીએ છીએ. કાવ્યદષ્ટિએ કદાચ કસોટીએ ચડાવી શકાય તેવી સામગ્રી આમાં ઓછી હશે, પણ ભાષાઘડતરની દષ્ટિને ઠીક સામગ્રી મળી રહેશે એમ અમે માનીએ છીએ.

૧૨ **પ્રસ્થાન**ના વિદ્વાન્ તંત્રીશ્રી રામનારાયણ પાઠક સં. ૧૯૮૭ ના શ્રાવણ માસના અંકમાં પોતાનો ટુંક અભિપ્રાય પ્રકટ કરે છે કેઃ—

પહેલા ભાગ જેટલોજ આ ભાગ પણ ઉપયોગી છે. આમાં ૧૮મા શતકના કવિઓનાં કાવ્યોનાં આદિ અન્તનાં પ્રતીકો છે. છેવાડે આપેલી સૂચીઓથી પુસ્તક વધારે ઉપયોગી બન્યું છે. આ ઉદ્યોગી સંપાદકને ગ્રંથ માટે ધન્યવાદ ઘટે છે.

૧૩ **જૈન ધર્મપ્રકાશ** પુ. ૪૭-૫ સં. ૧૯૮૭ ના શ્રાવણના પૃ. ૧૮૧-૨ માં પુસ્તકોની પહોંચ આપતાં લખે છે કે—

આ બુક ઘણા વર્ષોના પ્રયાસને પરિણામે બહાર પાડવામાં આવી છે. લેખકના પ્રયાસનું માપ કરી શકાય તેમ નથી. પેલા ભાગની પૂર્તિમાં કરેલો આ બીજો ભાગ વિશેષ ઉપયોગી થયો છે. આ બુકનું વિશેષ વર્ણન આપવા માટે વિશેષ સ્થળ ને અવકાશની આવશ્યકતા છે. પ્રસંગોપાત આ બુક વિષે વિશેષ લખવા ઇચ્છા વર્તે છે. દરેક જૈન બંધુઓએ અને સંસ્થાઓએ આ બુક રાખવા લાયક છે. પ્રયાસના અને બુકના પ્રમાણમાં કિંમત વધારે નથી.

૧૪ **આત્માનંદ પ્રકાશ**—પુ. ૨૯-૧ સં. ૧૯૮૭ ના

શ્રાવણના અંકમાં પૃ. ૨૮ માં કહે છે કે:-આ બીજા ભાગમાં વિક્રમના અઢારમા શતકના ગુજરાતી ભાષાના જૈનકવિઓની કૃતિઓ સહિત વિસ્તૃત સૂચિ આપવામાં આવેલ છે. ભાઈ **મોહનલાલ** જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસના ખરેખરા અભ્યાસી અને સંશોધક છે. જૈન વસ્તીવાળા, જૈન ભંડારોવાળા શહેરોમાં જઈ ખંતપૂર્વક કરેલ શોધ અને પ્રયત્નનું ફળ આ ગ્રંથનું પ્રકાશન તે છે, કે જે તેમના નિવેદનમાં વાંચવાથી જણાય છે. આ ગ્રંથમાં કવિઓની અનુક્રમણિકા અને છેવટે ગદ્યકૃતિઓની નોંધ કરી ચાર અનુક્રમણિકા આપેલ છે જેથી કોઈ પણ હકીકત મેળવતાં વાચકને સરલતા થાય છે. તે પછી પાંચ પરિશિષ્ટો જૈનકથા નામકોષ, જૈન ગચ્છોની ગુરૂપટ્ટાવલીઓ ત્રીજામાં અંચલ ગચ્છની પટ્ટાવલી, ચોથા રાજાવલી અને છેલ્લે પ્રથમ ગ્રંથના અભિપ્રાયો છે. ચાર પચ્ચીશીમાં આખા શતકના જૈન કવિઓની કૃતિની વહેંચણી કરવામાં આવે છે, જેથી સંકલનાપૂર્વક યથાયોગ્ય આ ગ્રંથની રચના વિદ્વતાપૂર્ણ બંધુ મોહનલાલે કરી છે. આ ગ્રંથ પ્રકટ થવાથી શ્રી જૈન કોનફરન્સ સાહિત્ય માટે જે પ્રયાસો કરે છે તેમાં આ ગ્રંથ તેની વૃદ્ધિ કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ ગુજરાતના સર્વમાન્ય ઇતિહાસના લેખકને ઉપયોગી વસ્તુ થઈ પડી છે. જૈન અને જનેતર ઇતિહાસપ્રિય વાંચકોએ આ ગ્રંથનો લાભ લેવા જેવું છે.

૧૫ પાટીદાર શ્રાવણ ૧૯૮૭ ના અંકમાં પૃ. ૪૭૧-૨ પર તેના વિદ્વાન્ તંત્રીશ્રી **નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ** 'ગ્રંથપરિચય' માં પ્રકાશે છે કે:—

આ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગનો પરિચય આ માસિકના ૧૯૮૪ ના પોષ માસના અંકમાં સવિસ્તર આપ્યો છે. આ બીજા ભાગ વિષે એથી વધારે કંઈ ખાસ કહેવા જેવું નથી. આ ભાગમાં વિક્રમના અઢારમા શતકના ગૂજરાતી ભાષાના જૈન કવિઓની કવિતાઓ આપી છે. જૈન કવિઓની ખાસ વિશેષતા એ છે કે તેઓ અપ-

ભ્રંશ ભાષાને વળગી રહ્યા છે; બ્રાહ્મણ કવિઓ ચાલુ ગુજરાતીમાં લખતા થાય છે, છતાંયે જૈન કવિઓ અપભ્રંશ ભાષાને વળગી રહ્યા છે. એ એમની વિશેષતા આ ગ્રંથમાં પણ સ્પષ્ટ થાય છે. સં. ૧૭૩૯ માં યશોવિજયજીએ 'જંબૂરાસ' ની આમ સમાપ્તિ કરી છે:

નંદ તત્ત્વ મુનિ ઉડુપતિ સંખ્યા વરસ તણી એ ધારો જી,
ખંભનયરમાંહિ રહિઅ ચોમાસુ રાસ રચ્યો છે સારો જી;

એજ અરસામાં બ્રાહ્મણ કવિ પ્રેમાનંદે 'રણયજ્ઞ' માં આમ લખ્યું છે,

જળ છાંટે નવ જાગે જોદ્ધો, તાપણાં કીધાં ચોફેર,
રૂદે ઉપર શીલાપડ મુકયાં, કાનમાં ફુંકે મદન ભેર.+

ભાઈ મોહનલાલે પુષ્કળ પ્રવાસો કરીને, જયાં ત્યાંના જૈન ભંડારો ઉકેલીને, આ સંગ્રહ કર્યો છે. પુસ્તકને અંતે ૪ અનુક્રમણિકા અને ૫ પરિશિષ્ટ મુકીને વાચકને બહુજ સરળતા કરી આપી

+ જૈન અને બ્રાહ્મણ કવિઓ વચ્ચે જે ભેદ રા. નરસિંહભાઈ એ કાઢયો છે તેને સંપૂર્ણ રીતે સંમતિ આપી શકાતી નથી. તે ભેદના ઉદાહરણ તરીકે તેમણે યશોવિજય કૃત જંબૂરાસની અને પ્રેમાનંદ કૃત રણયજ્ઞની બે બે પંક્તિઓ લીધી છે તેમાંથી પોતાના મતની પુષ્ટિ થતી નથી. એક રચના સંવત્ (સં. ૧૭૩૯) બતાવવા સંસ્કૃત પ્રાકૃત લેખકો પોતાની કૃતિઓમાં જે પ્રથા સાંકેતિક શબ્દોની રાખતા તે પ્રમાણે વામ બાજુથી અંક ગણવાની રીતે રાખી છે કે જે ગૂજરાતી ભાષામાં જૈન લેખકોએ સામાન્યતઃ રાખી છે. અને તેના તે સિવાયના બીજા શબ્દોમાં અપભ્રંશ ભાષા સાથે વળગવાપણું શું છે તે સમજી શકાતું નથી, બીજાની રચના સંવત્‌ની પંક્તિઓ ન લેતાં બીજી પંક્તિઓ લીધી છે તેમાંના બધા શબ્દો ચાલુ ગૂજરાતી છે ને તેમાં અપભ્રંશની લેશ માત્ર છાંટ છે કે નથી એ પણ જોવાનું રહે છે. અપભ્રંશ ગૂજરાતીની જનની છે, અને તે પરથી આવેલા અનેક શબ્દો ગૂજરાતીમાં પ્રચલિત થતા જતા, તે પૈકી કાઈ કાઈ છોડી પણ દેવાતા એમ દરેક ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ થતાં બનતું આવ્યું છે. આ સંબંધી વિશેષ પ્રકાશ યથાપ્રસંગે પાડવામાં આવશે.

છે. એમણે લીધેલા આ શ્રમ માટે ગુજરાતે એમનો ઉપકાર જરૂર માનવો ઘટે છે.

૧૬ સાહિત્ય ૧૯૩૧ ના અગસ્ટ માસના અંકમાં પૃ. ૫૬૬-૭ પર વિદ્વાન્ તંત્રી રા. મગન હ. કાંટાવાળા પ્રકટ કરે છે કેઃ—

આમાં વિક્રમ સદી અઢારમામાં જે જૈન કવિઓ થઈ ગયા તેમની કૃતિઓ અને જીવન વિષે સંપૂર્ણ પણ ટુંકામાં માહિતી આપી છે, તે સાથે સાથે એ કૃતિઓમાંથી જરૂર પૂરતા ઉતારા આપ્યા છે. ભાઇ મોહનલાલની સંશોધક વૃત્તિ સહેજે જણાઇ આવે છે. તેમની ઐતિહાસિક પદ્ધતિ ચાલુ રહી છે, અને તેમણે લીધેલી તકલીફ વખાણવી જોઇએ.

પરંતુ એથી આગળ અમે જઈ શકતા નથી. પહેલા ભાગ વિષે જરા વિસ્તારથી અવલોકન કરતાં અગે સંપ્રદાયી સાહિત્ય વિષે ઉલ્લેખ કરેલો હતો. તે વખતે અમે લખ્યું હતું, કે "ભાઈ મોહનલાલ માને છે કે જૈનો અને બ્રાહ્મણોનાં સાહિત્ય જૂદાં જૂદાં ખીલ્યાં નહોતાં. આને માટે કશો આધાર તેઓ આપી શક્યા નથી." પ્રસ્તુત બીજા ભાગમાંથી એમના એ વિધાનને જબરો ફટકો પડશે. જૈન સાહિત્ય સામાન્ય ગુજરાતી સાહિત્યથી તદ્દન નિરાળું હતું. એમ આ ભાગથી સાબિત થશે. વિક્રમનું અઢારમું સૈકું એટલે આપણી છેક નજીકનો કાળ. બસેં વર્ષ પરની કૃતિઓ અણીશુદ્ધ જોવાને મળે છે. એ કૃતિઓની ભાષા અને આ સંગ્રહની ભાષામાં આસ્માન જમીનનો ફેર છે. અઢારમી સદીમાં

નિધિઆળ રિષિ શશિ વછરઇ × ×
× × ગાયઉ મુનિ જસવાસ
શ્રી ગચ્છપર તરપતિ જપઉ × ×
શ્રી શાંતિ હરખે વાચક તણુઉ કહઇ × ૫

(પ્રસ્તુત સંગ્રહ પાન ૧૧૭)

આવી ભાષા હોય એ કોઇ માની શકે નહી. અઢારમી સદી સુધી આવી ભાષા ચાલુ રહે, તેનું એકજ કારણ હોઈ શકે. સંપ્રદાયને લગતી કથાઓ, વિચારો, સિદ્ધાંતો લખતાં ને ફેલાવતાં સંપ્ર-

દાયની પરિભાષા વપરાય; ને તેને લીધે પરિભાષા સાથે પ્રાચીન સમયમાં જેવા શબ્દપ્રયોગો થયા હોય, તેજ ઉતારવાનું મુનિઓને સુઝે–અરે મુઝે નહીં, પણ લગભગ કંઠસ્થ હોય તેથી તેજ એની મેળે લખાઇ જાય. આવા જૈન સાહિત્ય પરથી પ્રાચીન ગુજરાતીની ઇમારત રચનારા કેવી ગંભીર ભૂલો કરે છે, તે સહેજે સમજી શકાશે*

---

* આ અને તે ઉપરનો–એ બંને પારામાં જે વાત સાહિત્યના તંત્રીશ્રી લખે છે તે પોતાની અમુક માન્યતાને અનુલક્ષીને છે. પહેલા ભાગનું અવલોકન લેતાં તેમણે જે લખ્યું તે આ બીજા ભાગને અવલોકતાં તાજું કર્યું છે તે માટે અત્યાર સુધી કંઇ પણ રદિયો આપવાનું મેં જરૂરી નથી ધાર્યું તેનું કારણ એ કે ગૂજરાતીના ઘડતરમાં જૈનોએ આપેલ ફાળા સંબંધી ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં લખવા ધાર્યું છે, તેમાં તે યથાપ્રસંગે વિશેષ સ્પષ્ટતાથી અને વિશાલતાથી આપવામાં આવશે, છતાં અત્રે ટુંકમાં નિવેદન કરવાનું કે તંત્રીશ્રી રા. કાંટાવાલાએ મારૂં માનવા તરીકે જે લખેલ છે તે તો મારા અને તેમના મિત્ર સાક્ષરશ્રી અંબાલાલ જાનીનું માનવું છે. જાનીજીએજ ત્રણ ભ્રમો ગણાવ્યા તેજ અક્ષરશઃ નોંધ્યા છે તે પૈકી 'ત્રીજો ભ્રમ એવો છે કે જૈનો અને બ્રાહ્મણોનાં સાહિત્ય જુદાં જુદાં ખીલ્યાં હતાં' એમ કહી તે જાની મહાશય સાથે સાથે જણાવે છે કે–'પરંતુ સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખાયા છતાં વિદ્વાનોએ તેમાં સાવધાની નહિ રાખવાથી એ ભ્રમો થવા પામ્યા છે'. આ તેમનું અવતરણ જૈન ગૂર્જર કવિઓના પ્રથમ ભાગમાં જૂની ગૂજરાતીના ઇતિહાસના નિબંધમાં પૃ. ૩૨૦ પારા ૩૩૦ માં સ્પષ્ટ રીતે મૂકેલ છેઃ આમ છતાં 'સાહિત્ય'કારે તેનું મારા પર આરોપણ કર્યું છે તે યોગ્ય નથી. હું તો એમ કહું છું કે 'તે બંને સાહિત્યો જૂદાં જૂદાં ખીલ્યાં હતાં, પણ જૂદી જૂદી ભાષામાં નહિ બંનેની ભાષા સામાન્ય રીતે એકજ–ચાલુ લોકભાષાની ગૂજરાતી હતી.' આ વિધાનને આ બીજા ભા.ગથી જબરો ફટકો પડતો નથી, છતાં 'પડશે' એમ કહી તેના સમર્થનમાં તંત્રીશ્રીએ જે ઉદાહરણ ટાંકેલ છે તે યોગ્ય લીધું નથી તેમજ તે પણ શુદ્ધ રીતે મૂકી શક્યા નથી (તેમાં કદાચ પ્રેસદોષ પણ હોય). શુદ્ધ રૂપ આ પ્રમાણે છેઃ—

નિધિ બાણ રિષિ શશિ (૧૭૫૯) વછરઈ × ×

× × આષઢ મુનિ જસવાસ

શ્રી ગચ્છ ખરતરપતિ જયવંત × ×

શ્રી શાંતિહરખ વાચક તણુક, કહેઇ × ×

બીજી વાત. સંપ્રદાયોક્ત સાહિત્ય પ્રગટ કરનાર 'ગુર્જર' કરતાં જૈન પર વધારે ભાર મૂકવામાં લલચાય ને તેથી ગુજરાતી ન હોય તેને પણ જૈન છે માટે ગુજરાતી કરીને ઠોકી બેસાડે-અલબત અજા-

---

આ ટાંકવાનું કારણ એમ અનુમનાય છે કે 'વછરઈ', 'ગાયઉ', લહુઉ', 'કહઉ' એને બદલે વછરે, ગાયો, જયો, તાણ્યો, કહે-એમજ જોઈએ એમ તેમનું માનવું છે. પણ નમ્રતાપૂર્વક કહીએ તો તંત્રીઓને ઘણી હસ્તપ્રતોનો વિશાલ પરિચય હોય એમ લાગતું નથી. તે સૈકાની બ્રાહ્મણ કવિની પ્રતો મેળવી તેઓ જોશે તો તેમાં પણ બંને જાતનાં રૂપો મળી આવશે અને એકજ જાતની જોડણી નહોતી એમ પ્રતીત થશે. જૈન કવિઓની કૃતિઓની પ્રતોમાં પણ એકજ જાતની જોડણી હતી નહિ. તેમાં ગયઉ, લીયઉ, ગ્યુ, ગયો એમ એકજ લેખક કે કર્ત્તા જુદે જુદે સ્થળે એકજ કૃતિમાં લખતા. જે ઉદાહરણ લીધું તે રા. નરસિંહભાઈની પેઠે રચના સંવત્ ફાગવતાં લીધું. વળી જે કવિનું ઉદાહરણ ટાંક્યું છે તેજ જિનહર્ષની અભયકુમાર રાસ નામની કૃતિ લ્યો (પૃ. ૧૦૮), તેમાં ઈ, અને ઉના અંતવાળા પ્રયોગો પ્રાયઃ નથી દા. ત.

રાજ કરે રાજા તીહાંરે, શ્રેણીક ગુણની શ્રેણ
નિરમલ સમકીત જેહનોરે, ચૂકવીઉ નહિ કેણ
ભગતિ કરે ભગવંતની રે, પૂજા કરે ત્રિકાલ.
વીર વચન શ્રવણેં સુણે રે, મિથ્યા મનથી ટાલ.
મંત્રીસરસેહરો રે નામે અભયકુમાર
પ્રથમ પૂત્ર રાજા તણોરે બુધી તણો ભંડાર.

જૈનોની પ્રાકૃતા ગુર્જરી અને બ્રાહ્મણોની સંસ્કૃતા ગુર્જરી એવા બે ભેદ હમણાં 'મીઠા' કવિના કાવ્ય તરીકે રા. બાબેકાએ 'ગુજરાતી'ના સં. ૧૯૮૮ના દીવાળી અંકમાં આપેલ કાવ્યમાં ઉપસ્થિત કર્યા છે તે 'કોરસ' રૂપે છે અને મારા મને પ્રાયઃ વિવાદાસ્પદ છે.

* પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો પણ સાંપ્રદાયિક-બ્રાહ્મણ પુરાણ કથા પરથી લખાયેલાં છે ને તેમાં પણ સાંપ્રદાયિક પરિભાષા આવી છે. તેવી પરિભાષા ચિર-પરિચિત થતાં સાધારણજનમાન્ય થાય છે. શબ્દપ્રયોગો પણ પ્રાચીન તેમજ પ્રાચીન પરથી ઉદ્ભવેલા વપરાય છે. જેમ બ્રાહ્મણોનું તેમજ જૈનોનું. તેથી પ્રાચીન ગૂજરાતીની જૈન ઈમારત બ્રાહ્મણ એકલા સાહિત્ય પરથી નહિ પણ બંને સાહિત્ય પરથી રચી શકાશે પ્રાચીન-પછી મધ્યકાલીન-પછી અર્વાચીન એમ

જુતાં. આ સંગ્રહમાંનો દાખલો લઇએ. દેવચંદ્ર નામના જૈનમુનિની કૃતિઓના નમુના મૂકયા છે. આ કવિ બીકાનેરમાં (મારવાડમાં) થઇ ગયા, ગુજરાતને ને બીકાનેરને વેપારનો કે ધર્મનો ગમે તેવો સંબંધ હોય, મારવાડી ભાષા ગુજરાતી જાણીને ભલે ગ્રંથો રચે, પણ તેવા ગ્રંથોને ગુજરાતી કેમ કહેવાય? વાંચો આ નમુના:

(૧) હિંદુધર્મ બીકાનયર, કીની સુખ ચૌમાસ
તિહાં એ નિજ જ્ઞાતમાં, કીનો ગ્રંથ અભ્યાસ [૧૫૩
વર્તમાનકાલ થીત આગમ સકલ બીત
જગમેં જ્ઞાનવાન સબ કહે હૈ
જિનવર ધર્મ પરિ જાકી પરતીતિ થિર
ઔર મન વાતચિતમાંહિ નાહિં કહે હૈ. પાન ૪૮૦

(૨) અભયચંદકે આગ્રહે, પુસ્તક લિખ્યો પ્રમાણ
× × × ×
ઔર ધર્મ સબ ભર્મ હે, જાસૌ બંધે કર્મ
ક્ષેત્ર સ્પર્શનાકે ઉદે, તુમ હમ દર્શન હોય,
મનોવર્ગણાકો મિલન, ચાહત હે નિત સોય. (પાન ૪૮૩)

આવા ને આવા નમુના પર ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ રચવો એ મિથ્યા છે.+

ભાષા ઉત્તરોત્તર ઉત્ક્રાંત થતાં શું શું અને કેવી કેવી રીતે પરિવર્તનો થતાં ગયાં, તે પ્રાચીન-મધ્યકાલમાં ગૂજરાતી જોડણી કેટલી પ્રવાહી હતી તેનો અભ્યાસ બ્રાહ્મણ ને બ્રાહ્મણેતર હસ્તલિખિત પ્રતિઓ વડે અવકાશ લઇને તંત્રી સાહેબ કરશે તો અનેક ભ્રમો નિર્મૂળ થશે.

+ સાહિત્યના તંત્રીએ જણાવેલી આ બીજી વાત બરાબર નથી. જૈન કવિકૃત કોઈ ગૂજરાતી નહિ એવી કૃતિને ગૂજરાતી ઠોકી બેસાડવાની લાલચ કે અજ્ઞાન તે કૃતિનો આ સંગ્રહમાં ઉલ્લેખ કરવામાં નિમિત્તભૂત નથી, પરંતુ જૈન કવિની ગૂજરાતી કવિઓ સાથે 'ભાષા' એટલે હિંદીમાં કૃતિઓ હોય તો સાથે સાથે તે કવિની નીચે તેમનો ઉલ્લેખ કરી દેવો એ આશય નિમિત્તભૂત છે. પહેલો જે ઉતારો તંત્રીશ્રીએ ઉદાહરણ તરીકે લીધો છે તે

આટલી ટીકા કર્યા છતાં, ૧૮૦ જૈન કવિઓને પીછાનીને ૪૦૦ કૃતિઓ સંશોધીને આ લગભગ ૬૦૦ પાનનું પુસ્તક યોજવા માટે અમે ભાઇ મોહનલાલની સંશોધકવૃત્તિને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

૧૭ કૌમુદીના વિદ્વાન્ તંત્રીશ્રી વિજયરાય ૧૯૩૧ સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં (પૃ ૨૬૭) જણાવે છે કેઃ—

જૈન કવિઓ વિશેના આ બીજા ભાગમાં સંગ્રાહકે દીર્ઘોદ્યોગ અને પરિશ્રમ પૂર્વક ૧૮ મી સદીના ૧૭૫ થી ૨૦૦-૨૨૫ કવિઓના નામ, સાલ, કૃતિ નામ તથા કૃતિના આદિઅંત વિશેની સવિસ્તર માહિતી ગુજરાતમાંના મુખ્ય જૈન ભંડારોમાંની હાથપ્રતોને આધારે એકત્રિત કરીને આપણા મધ્યકાલીન ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસકો પર મહદુપકાર કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં ત્રણ (કવિ, કૃતિ ને સાલની) અકારાદિ અનુક્રમણીઓ છે, તે આવા (અનુક્રમણી જેવા) નાના દેખાતા વિષયમાં પણ આપણા શાસ્ત્રીય લેખકોની વધતી જતી કર્તવ્યનિષ્ઠાનાં સુચિન્હો છે.

૧૮ શિક્ષણ અને સાહિત્ય—'નવજીવન' નામના પ્રસિદ્ધ સા-

જે કૃતિનો છે તેનું નામ 'દ્રવ્ય પ્રકાશ ભાષા' છે. તેમાં 'ભાષા' એ શબ્દ જ સામાન્યત હિંદી ભાષા જણાવવા માટે પૂરતો છે. તે ઉદા૦ માં પહેલો દુહો છે અને બીજો આખા એક કવિતનો અર્ધો ભાગ છે. બીજું ઉદાહરણ તે આગમસાર નામની ગદ્યકૃતિનું તેના લેખકે (લહિયાએ) મૂકેલું છેલ્લું પદ્ય પ્રતીક છે કે જે મારવાડી હિંદીમાં છે. આ કંઈ કાવ્યના નમુના નથી, પણ કર્તા કે લેખકની, સ્થળ, રચનાસમય વગેરે હકીકત પૂરી પાડતા ઐતિહાસિક ભાગ તરીકે છેલ્લી પ્રશસ્તિ રૂપે છે. ભાષા પરથી તો ઝટ સમજી શકાય તેમ છે કે તે ગૂજરાતી ભાષા નથી પણ મારવાડી મિશ્રિત હિંદી ભાષા છે. ગૂજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ રચવામાં આવાં હિંદીભાષાનાં પદો વિભક્તિ આદિના પ્રત્યયો તેમજ બીજી અનેક બાબતોમાં આસપાસ ભાષાની તુલના કરવામાં જરૂર સહાયભૂત થાય. તંત્રીજીની આટલી ટીકાથી એક વાત મને જરૂરની સમજાઈ કે હિંદી કૃતિઓ આવે ત્યાં 'હિંદી' એમ લખી દેવું કે જેથી આવી ટીકાનો સંભવ જ ન રહે.

માસિક સાથે પ્રકટ થતી 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' નામની પૂર્તિ તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૧ના અંકમાં 'નવું વાચન' એ મથાળા નીચે પૃ. ૨૪ પર વ્યક્ત કરે છે કેઃ—

વિક્રમની તેરમીથી સત્તરમી સદીના જૈન ગૂર્જર કવિઓની કૃતિઓના સંગ્રહગ્રંથનો આ અઢારમી સદીની કૃતિઓવાળો બીજો ભાગ છે. આ સંગ્રહને માટે છૂટીછવાઈ પડેલી પોથીઓની શોધ પાછળ ને તેના સંકલન પાછળ જે દીર્ઘ અને સતત પરિશ્રમ પ્રયોજકે પોતાના વ્યવસાયી જીવનની સાથેસાથે કર્યો છે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. આમાં સંગ્રહીત કૃતિઓમાં કાવ્યગુણ ભલે ઝાઝો ન હોય, પણ ગુજરાતી ભાષાના ઘડતરનો ઇતિહાસ અને તેમાં જૈન સંપ્રદાયનો ફાળો જાણવામાં એની મદદ જરૂર થશે. મૂળ કૃતિઓને આધુનિક રૂપ ન આપતાં જેવી ને તેવી છાપી છે એ સારૂં કર્યું છે. જોડણી, પદચ્છેદ, અને પાઠોની કેટલીક ખાસ અશુદ્ધિઓ અવશ્ય સુધારવા જેવી છે.

હરિભદ્ર અને ઉમા સ્વાતિ વિષે જે નવી અને વધારે પ્રમાણભૂત હકીકતો શોધાઇ છે તેનો પ્રયોજકે ઉપયોગ કરવો જોઇતો હતો. સ્વાતિને બલિસ્સહના શિષ્ય જણાવ્યા છે, તે વિષે વિદ્યાપીઠે પ્રસિદ્ધ કરેલા 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર'માં આપેલા પરિચયનો ઉપયોગ જરૂર થઇ શકત. 'તત્ત્વાર્થ'ની પ્રશસ્તિમાં ઉમાસ્વાતિએ પોતાના ગુરૂનું નામ ઘોષનન્દી શ્રમણ, પ્રગુરૂનું નામ શિવશ્રી, તેમના વિદ્યાગુરૂનું મૂલવાચક અને પ્રગુરૂનું નામ મહાવાચક મુંડપાદ આપેલું છે. પટ્ટાવલીનાં કથનો કરતાં ઉમા સ્વાતિનું પોતાનું કથન વધારે પ્રમાણભૂત છે એમાં સંશય હોય ખરો? તેમ યશોવિજયજીનું ચરિત્ર લખતાં સુજસવેલી ભાસનો સંગ્રહકારે પૂરો ઉપયોગ કેમ નહિ કર્યો હોય? આ ખામીઓ દૂર કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. આ સંગ્રહની પેઠે શ્રી. મોહનલાલ દેશાઇ અઢારમી સદીની ગુજરાતી ગદ્ય કૃતિઓનો પણ સંગ્રહ તૈયાર-

કરશે તો તે ભાષાની એક મોટી સેવા ગણાશે.+

૧૯ **आत्मानन्द** નામનું હિન્દી માસિક સને ૧૯૩૧ના ડીસેંબરના અંકમાં સમાલોચના કરતાં ન્યાયતીર્થ વિદ્યાભૂષણ ઇશ્વરલાલ જૈન-વિશારદ હિન્દીરત્ન મુલતાન, પંજાબવાળા કહે છે કેઃ—

જૈન સાહિત્ય કી સમૃદ્ધિ કા પરિચય સાક્ષર સમાજ સે અવિદિત નહીં હૈ। ઇતના કુછ વિનષ્ટ હોને પર ભી મૌજૂદા જૈન સાહિત્ય કા અવલોકન હમેં ઇસ બાત કા પૂર્ણ પરિજ્ઞાન કરા દેતા હૈ કિ પૂર્વકાલિન સાધુ વ વિદ્વાન સમુદાય ને ઇસ સાહિત્ય કો સમુન્નત બનાને મેં કિસી પ્રકાર કી કમી નહીં કી હૈ। ઉન્હોં ને જૈન સાહિત્યકો અન્ય સાહિત્યોં કે મુકાબિલે મેં રખને ઔર કિતને હી અંશો મેં તો ઉન સે ભી ઇસે બઢા હુઆ દિખલાને કે પ્રયત્ન મેં ભલી ભાંતિ સફલતા પ્રાપ્ત કી હૈ। યદિ આજ કમી હૈ તો ઉસ અનવરત શ્રમ સે સમ્પન્ન કિયે ગયે સાહિત્ય કો પદ્ધતિ કે અનુસાર

+ સમાલોચકભાઈ હરિભદ્ર અને ઉમાસ્વાતિ સંબંધી જે જણાવે છે તે તેમના સંબંધી જ્યારે પ્રકટ થયું ત્યારે મારી જાણ બહાર નહોતું, પરંતુ આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટમાં આપેલી પટ્ટાવલીઓમાં જેટલું ઉલ્લેખિત હતું તેટલાના ટુંકા સાર રૂપેજ તે તે સંબંધી આપવું યોગ્ય હતું અને આપ્યું છે. વળી વિદ્યાપીઠનું તત્ત્વાર્થસૂત્ર બહાર પડયું, અને સુજસવેલી ભાસ મને આખી પ્રાપ્ત થઈ તે પહેલાં ઉમાસ્વાતિ, અને યશોવિજય સંબંધી તેમાં પ્રકટ થઈ ગયું હતું. વિશેષમાં ઉમાસ્વાતિ, હરિભદ્ર અને યશોવિજય તેમજ અન્ય ગ્રંથકારો સંબંધી જે જે નવી અને પ્રમાણભૂત હકીકતો શોધાઇને પ્રાપ્ત થઇ તે સર્વનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ આ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ નામના ગ્રંથમાં લેવામાં આવ્યો છે કે જેને આ જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજો ભાગની પ્રસ્તાવનામાં મૂકવાનો મૂળ ઇરાદો રાખવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તે વિસ્તારમાં વધી જવાથી આ જુદા પુસ્તકાકારે બહાર પડે છે. આ ખુલાસાથી સમાલોચક ભાઇને સંપૂર્ણ સંતોષ થશે. ૧૮ મા સૈકાની ગૂજરાતી ગદ્યકૃતિઓનો સંગ્રહ આ જૈન ગૂર્જર કવિઓ બીજા ભાગનાં પૃ. ૫૬૦ થી ૫૬૪માં આપવામાં આવેલ છે કે જે સમાલોચક મહાશયની દૃષ્ટિ બહાર રહી ગયેલ છે.

પ્રકાશિત કરને કી ૯ અપની સમ્પૂર્ણ આયુ કા ભોગ દેકર તૈયાર કી ગઇ કિતને હી સાધુ પ્રવરોં ઔર વિદ્વાનોં કી કૃતિયાં આજ શાસ્ત્ર ભંડારોં મેં કીડોં કા ખાદ્ય હો રહી હૈં ઔર હમ ઉન્હીં મહાત્માઓં ઔર વિદ્વાનોં કે ઉપાસક તથા અનુયાયી હોકર ઇસ અમૂલ્ય સમ્પત્તિ કો વિનષ્ટ હોતા હુઆ દેખકર તનિક ભી વિચલિત નહીં હોતે હૈં। હમ જૈન સમાજ કે વિદ્વાનોં સે ઇસ તરફ ધ્યાન દેને કે લિએ સાગ્રહ પ્રાર્થના કરતે હૈં।

યહ દેખકર હમેં પ્રસન્નતા હોતી હૈ કિ ઉક્ત ત્રુટિ કી પૂર્તિ કે લિએ ગુજરાત પ્રાન્ત કા જૈન સમાજ વિશેષ શ્રમશીલ હો રહા હૈ। શ્રીયુત દેસાઇ જી ને જૈન-ગુર્જર કવિયો ભાગ ૨ પ્રકાશિત કર હમારી ઉક્ત ધારણા કો ઔર ભી દૃઢ બના દિયા હૈ। આપ કરીબ ૪ વર્ષ પૂર્વ ઇસી ગ્રન્થ કા પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત કર ચુકે હૈં ઉસ મેં વિક્રમ કી ૧૩ વીં શતાબ્દીસે લેકર ૧૭ વીં શતાબ્દી તક કે કવિયોં ઔર ઉનકી કૃતિયોં કા અચ્છા પરિચય દિયા હૈ તથા ગુજરાતી ભાષા કે સાહિત્ય પર ભી ખોજ પૂર્ણ દૃષ્ટિ ડાલી હૈ। દ્વિતીય ભાગ મેં આપને ૧૯ વીં શતાબ્દી કે કવિયોં ઔર ઉન કી રચનાઓં કા પરિજ્ઞાન કરાયા હૈ। આપકે ઇસ પ્રશસ્ય કાર્ય સે જૈનસાહિત્ય કી શ્રી તો સુરક્ષિત એવં પરિવર્ધિત હુઈ હૈ તથા સાથ હી ગુજરાતી સાહિત્ય કો ભી અચ્છા પ્રકાશ મિલા હૈ। આપકી યહ સાહિત્ય સેવા વિશેષ સરાહનીય હૈ। હમ આપકી ઇસી ગ્રન્થ કે તૃતીય ભાગ કો લિખકર અન્ય મુનિપ્રવરોં વ વિદ્વાનોં કી કૃતિયોં કો પ્રકાશિત કરને કી સદિચ્છા કા સાદર સ્વાગત કરતે હૈં। આશા હૈ કિ આપ ઉક્ત ગ્રન્થ કે શીઘ્ર પ્રકાશિત કર ઉત્કણ્ઠિત સાહિત્યસેવિયોં કી આનન્દવૃદ્ધિ કરેંગે।

ઉક્ત ગ્રન્થ કો નમૂના સ્વરૂપ રખતે હુએ હમ અપને હિન્દી વ સંસ્કૃત ભાષા ભાષી વિદ્વાનોં સે ભી ઇસ પ્રકાર સે ઉક્ત ભાષાઓં

કે કવિયોં વ ઉનકી કૃતિયોં કે પરિચય સ્વરૂપ ગ્રન્થ લિખને કી સાગ્રહ પ્રાર્થના કરતે હૈં।

૨૦. રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહનો 'સને ૧૯૩૦ તથા ૧૯૩૧ના ગુજરાતી સાહિત્ય પર દૃષ્ટિપાત' એ નામનો નિબંધ અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ૧૦-૪-૩૨ને રોજ પ્રકટ કર્યો છે તેમાં પૃ. ૬૮ પર જણાવેલું છે કેઃ—

"જૈન જૂનું કવિતાસાહિત્ય સંશોધન અને પ્રકાશનમાં આજે ગતિ કર્યે જાય છે, પરન્તુ તેમાં ભાષા કે અભ્યાસની દૃષ્ટિ કરતાં વિશેષ તો સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિ હોય છે. અભ્યાસકોને જૈન કવિતા-સાહિત્ય તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે તે પ્રકારનો સ્તુત્ય પ્રયાસ "જૈન ગુર્જર કવિઓ"ના બે ભાગોમાં આપણે જોઈએ છીએ. આ બેઉ ભાગોમાં વિક્રમની ૧૩ મી સદીથી ૧૮મી સદી સુધીના જૈન કવિઓની કૃતિઓની—તેમાંની વાનગી (?) સહિત—વિસ્તૃત સૂચી આપી છે. લગભગ ૫૦૦ જૈન કવિઓની અને તેમની કૃતિઓની માહિતીનો આ ભંડાર છે. તત્સમયનાં જૈન અને જૈનેતર લેખકોની ગદ્યપદ્યની ભાષામાં જે અંતર દેખાય છે તે અંતરનું સ્વરૂપ અને તેનાં કારણો નિશ્ચિત કરવામાં જૈન સાહિત્યપક્ષે આ ગ્રંથ અને શ્રી. જિનવિજયજીએ સંપાદિત કરેલો 'પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય સંદર્ભ' મદદગાર થાય તેમ છે. તેમાં જૈન મુનિઓએ જૂની ગુજરાતીમાં લખેલી ગદ્યકથાઓ તથા ઈતર વિષયો સંગ્રહેલાં છે."

૨૧. બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૨ના ડીસેંબર માસના અંકમાં જૈન ગુર્જર કવિઓના બંને ભાગ માટે પ્રકાશે છે કેઃ—

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીને જૈન સાહિત્ય અવગણવું પરવડે એમ નથી; અને જેટલો એના અભ્યાસ પ્રતિ પ્રમાદ સેવાય છે એટલો તે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિમાં અંતરાયરૂપ થાય છે.

અમારા સમજવા પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાનું પ્રાથમિક સાહિત્ય જૈન ગ્રંથોમાંથી મુખ્યત્વે મળી આવે છે; અને તેનું પૂર્વરૂપ અપભ્રંશ એના ગ્રંથો જેટલા જૈન સાહિત્યમાંથી આજે ઉપલબ્ધ છે એટલા બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાંથી મળવા મુશ્કેલ થશે. તદુપરાંત આપણા લોકસાહિત્ય અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ બહુ મદદગાર થઇ પડે એમ છે. વસ્તુતઃ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જૈન ઐતિહાસિક ગ્રંથો પરથી સ્વર્ગસ્થ ફૉર્બસે રચ્યો હતો; અને ગુજરાતના ઇતિહાસનો સુવર્ણ યુગ સોલંકી વંશ વિષે મહત્વની અને પ્રમાણભૂત માહિતી આજે માત્ર જૈન સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વિષયપર ખાસ ભાર મુકવાનું કારણ એટલું છે કે આપણે જૈનસાહિત્ય બરોબર વાંચવું વિચારવું ઘટે છે.

અગાઉ તે માટે પુરતી સગવડ ન હતી; છતાં છેલ્લી વીસીમાં એ દિશામાં ઘણું પ્રારંભિક કાર્ય થયું છે અને કેટલાંક કિંમતી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે. શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇએ તૈયાર કરેલી જૈન કવિઓની સૂચીઓ ભા. ૧ અને ૨ હમણાં બહાર પાડયાં છે તે જોતાં જૈનસાહિત્ય કેટલું બધું ખેડાયલું અને વિસ્તૃત છે, એનો સહજ ખ્યાલ આવે છે; અને સુપ્રસિદ્ધ ઓફ્રેટના કેટલોગની પેઠે જૈનસાહિત્યના અભ્યાસ માટે આ સૂચીઓ ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રેમીને કાયમ ઉપયોગની થઇ પડશે એ નિઃસંદેહ છે અને તેના કિંમતીપણા વિષે એ પુરતું પ્રમાણપત્ર છે. પ્રસ્તુત સૂચીની પ્રસ્તાવના રૂપે જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ તેઓ લખી રહ્યા છે, તેની આપણે હવે આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઇશું. આવું ભગીરથ અને મુશ્કેલ કાર્ય અનેક પ્રકારનો શ્રમ સેવીને પૂરું કરવા બદલ અમે શ્રીયુત ભાઇ મોહનલાલને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ. એ યાદીઓ તૈયાર કરીને એકલા જૈનસમાજની નહિ પણ વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા એમણે કરી છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ ઑફિસથી પ્રકાશિત પુસ્તકો.

૧	**जैन ग्रंथावली**—૪૮૦ પાનાનો દળદાર રૉયલ ઑકટેવો ગ્રંથ પાકું પુંઠું. તેમાં જૈનાગમ-પંચાંગી સહિત, જૈન ન્યાય, ફિલોસૉફી, ઔપદેશિક, ભાષા સાહિત્ય, વિદ્વાન સંબંધીનાં પૂર્વાચાર્યો રચિત પુસ્તકોની તે જે ભંડારમાં ઉપલબ્ધ છે તેની, રચનાસંવત્ વગેરેની માહિતીવાળો પ્રથમ માર્ગદર્શક ગ્રંથ, મુદ્રિત સં. ૧૯૬૫. તેની મૂળ કિં. ત્રણ રૂ. હતી તે ઘટાડીને અર્ધી કિંમત રૂ. દોઢ કરી છે.	રૂ. ૧—૮-૦
૨	**જૈન ડિરેકટરી** ભાગ ૧ લો	રૂ. ૧—૮-૦
૩	**જૈન ડિરેકટરી** ભાગ ૧ અને ૨ સાથે	રૂ. ૧—૮-૦
૪	**જૈન શ્વેતામ્બર મંદિરાવળી**	રૂ. ૧૨-૦
૫	**न्यायावतार**—મૂળ સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત, તે પર સંસ્કૃત ટીકા; with English notes by Dr. P. L. Vaidya.	રૂ. ૧—૮-૦
૬	**જૈન ગૂર્જર કવિઓ**—પ્રથમ ભાગ પ્રયોજક-મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ	રૂ. ૫—૦
૭	**જૈન ગૂર્જર કવિઓ**—બીજો ભાગ પ્રયોજક-મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ	રૂ. ૩—૦-૦
૮	**જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ** લેખક—મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ	રૂ. ૬—૦-૦
૯	**वादि देवसूरिकृत प्रमाणनय तत्त्वालोक**—મૂ૦ અનુવાદ અને ટુંક વિવેચન સહિત. અનુવાદક-મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી	પ્રેસમાં છે.
૧૦	**प्राकृत पाठावली**—પં. બેચરદાસ	"

લખો

શ્રી જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ ઑફિસ

૨૦, પાયધુની મુંબાઇ નં. ૩